HUNLAR'DAN GÜNÜMÜZE

TÜRK ASKERÎ KÜLTÜRÜ

TARİH • STRATEJİ • İSTİHBARAT
TEŞKİLAT • TEKNOLOJİ

EDİTÖR
A. SEFA ÖZKAYA

Kronik

Kronik

Hunlar'dan Günümüze
TÜRK ASKERÎ KÜLTÜRÜ

—

Editör
A. SEFA ÖZKAYA

KRONİK KİTAP: 110
Dünya Tarihi Dizisi: 11

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
A. Sefa Özkaya

DÜZELTİ
Betül Erdem

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

KAPAK FOTOĞRAFI
Hale Utangaç

MİZANPAJ
Nurel Naycı

1. Baskı, Mayıs 2019, İstanbul

ISBN
978-605-7635-11-2

KRONİK KİTAP
Balçık Sk. N°6, Gümüşsuyu
İstanbul - 34327 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 34569

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

HUNLAR'DAN GÜNÜMÜZE

TÜRK ASKERÎ KÜLTÜRÜ

TARİH • STRATEJİ • İSTİHBARAT
TEŞKİLAT • TEKNOLOJİ

EDİTÖR
A. SEFA ÖZKAYA

Kronik

A. SEFA ÖZKAYA

Lisansta Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü, yüksek lisansta Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yerel Yönetimler Ana Bilim Dalı Küresel Şehirler ve İstanbul Araştırmaları Bölümü, doktorada ise İstanbul Üniversitesi Yakın Çağ Tarihi alanlarıyla farklı disiplinleri birleştirmeyi amaçlayan A. Sefa Özkaya, 1999 yılından itibaren İstanbul şehir-kültür ve mimarî tarihi; ilaveten 2002 yılından itibaren ise askerî tarih, askerî strateji üzerine çalışmaktadır. Ayrıca Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi'nde lisans, Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde kurulan Öğretmen Akademileri'nde lisansüstü ve çeşitli kurumlarda İstanbul tarihi ve kültürü, savaş teknolojisi ve savaş stratejileri üzerine dersler, seminerler ve konferans dizileri vermekte, askerî tarih ve modern savaşlar üzerine raporlar yazmakta, tecrübî askerî tarih çalışmaları kapsamında tarihî savaş mekanizmalarının kurgulanması üzerine projeler yürütmektedir. Yayınları İstanbul tarihi-kültürü ve askerî tarih-kültür araştırmaları kapsamındadır. İlgili alanlarda resmî ve özel kurumlara danışmanlık yapmakta olan A. Sefa Özkaya 1976'da kurulan İstanbul merkezli TAÇ Vakfı tarafından şeref üyesi seçilerek Türkiye'nin en genç şeref üyesi olmuştur. Hala TAÇ Vakfı'nda Yönetim Kurulu Üyesi'dir. 2016 yılında TAÇ Vakfı'nda Türkiye'nin ilk düzenli Askerî Konferanslar Serisi'ni başlatmıştır. Prof. Dr. Semavi Eyice'nin bizzat yanında yaklaşık son 10 yılını birlikte geçirdiği öğrencisi olan Özkaya, Eyice ile ortak yayınlar yapmıştır. Bazı televizyon programları ve belgesellere danışmanlık yapmaya devam eden Özkaya, 2017 yılından itibaren de Bosna-Hersek Una-Sana Kantonu Eğitim Kültür Spor Bakanlığı danışmanlığını yapmaktadır. Özkaya, 2019 tarihi itibariyle Milli Savunma Üniversitesi Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Görevlisi kadrosuna tayin edilmiştir. İngilizce, giriş seviyesinde Almanca, transkripsiyon yapabilecek kadar da Grekçe ve eski harfli Osmanlı Türkçesi bilmektedir.

Bize bu güzel Anavatan'ı, Mavi Vatan'ı ve Gök Vatan'ı bırakan

Şehit Piyade Astsubay Kıdemli Başçavuş Ömer Halisdemir
Şehit Topçu Üsteğmen Uğur Taşçı
Şehit Kaymakam Muhammet Fatih Safitürk
Şehit Hava Pilot Teğmen Ayfer Gök
Şehit Jandarma Yarbay Songül Yakut
Şehit Deniz Kurmay Yarbay Kudret Güngör
Şehit Piyade Uzman Çavuş Mehmet Muratdağı
Şehit Başkomiser Zeynep Sağır
Şehit Bebek Bedirhan Karakaya
Şehit Polis Fethi Sekin
Şehit Öğretmen Şenay Aybüke Yalçın
ve
Şehit Eren Bülbül'ün şahsında

bütün aziz şehitlerimize ithaf olunur.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Böyle bir kitabı okuma hayali, küçüklükten beri aklımda vardı. Henüz yazılmadığını görünce ileride yazılacağını düşünürdüm. "İleride" de yazılmadığını görünce biriktirdiğim malzeme ile bir "Türk askerî kültürü" kitabı yazma fikri doğdu. Fakat daha sonra işin büyüklüğünü görünce zaman zaman kendimi geri çektiğim oldu. Kendimi yeterli görmediğim, Türk askerî tarihi ve kültürüne hâkim olmadığım için böyle bir kitaba başlamamam gerektiğini düşündüm. Kitaba başlama sebebim ise artık kendimi yeterli görmem, alana hâkim olmam değil, hiçbir zaman hâkim olamayacağımı kabul etmemdir. Yazma aşamasına geçmeden hemen önce tekrar hata yaptığımı fark ettim ve bu kitabı tek başıma yazmamın doğru olmayacağına, alanın uzmanlarıyla birlikte bir çalışma yapmam gerektiğine kâni oldum. Kendim de biriktirebildiklerimi ve önerilerimi genel bir giriş yazısı ile kitabın başına eklemeye karar verdim. Ardından bu kitap çalışması fikrini kitabın diğer yazarlarına açtım. Bundan çok sene evvel bu fikri ilk açtığım kişi Prof. Dr. İlber Ortaylı Hoca oldu. Önemli bir eksiklik olduğunu söyleyerek teşvik etti ve beni kırmayarak bir de "kitap bölümü" lütfetti. Ardından Prof. Dr. Feridun Emecen ve diğer hocalarımızla görüştüm. Her biri memnuniyet ve desteklerini belirtince, birbirinden kıymetli 30 adet kitap bölümü lütfetmiş oldular. Zamansızlıktan, vefattan veya başka sebeplerden dolayı yazamayan kıymetli isimler de oldu. Bunlardan birisi de, bu satırların yazarı üzerinde en büyük emeği olan kişilerden biri olan Merhum Hocam Prof. Dr. Semavi Eyice'dir. Kendisi sağlığı el vermediği ve ömrünün son zamanlarında yaşadığı bazı başka sorunlarından dolayı Dış Cebehane üzerine yazmayı düşündüğü makaleyi yazamadan Fatih Camii'nin haziresine sırlandı. Kendisini saygı ve rahmetle anıyorum.

Bu kitabın ortaya çıkma süreci; fikrî olarak 20 yılı, fiilî anlamda ise 6 yılı aşmaktadır. Bu çalışmayı yaparken en çok düşündüğüm kişi askerlerdi. Bunun için hem bu konuları ve dönemleri özellikle seçtim. Hem de kitabın bana ait bölümünde bir askerin kendi tarihi ve kültürüne dair vukûfiyet kazanması gereken bir yaklaşımı teorize ederek ortaya koymaya çalıştım. Dört Yön Doktrini adını verdiğim bu yaklaşımla da onlara ve mesleklerine faydalı olabilmeyi diledim. Bu "4" yön yaklaşımı ile özellikle Milli Savunma Üniversitesi'nin Harp Okulları ve Harp Enstitülerinde okuyan ve görev yapan muvazzaf asker ve askerî öğrencilere meslekî hafızalarını, mesleğine

dair bilim ve tekniği, mesleğine dair sosyal kodları ve entelektüel-kültürel zekâlarını geliştirecek bir fikrî mimari sunmaya çalıştım. Ayrıca Türkiye'de yükselen bir diğer olan askerî tarih ve askerî kültür meraklılarının da okuyarak rahat bir şekilde anlayabileceği üslupta bir çalışma olması için çabaladık. Bunun için de bütün yazarlarımıza ayrıca teşekkür ediyorum.

Kitabın hazırlanma süreci içinde pek çok kimsenin değerli teşviklerini gördüm. Bu sebeple onlara teşekkür etmek, isimlerinden bahsetmek benim için mutluluk verici bir vazife olacaktır.

Fikirleri, sohbetleri ve olayları bir cümle ile yakalayabilen cümleleri ile ufkumun açılmasına sebep olan ve bu kitap için desteğini esirgemeden bir bölüm lütfeden Prof. Dr. İlber Ortaylı Hocama teşekkür ederim. Yine bu kitabın hazırlanma aşamasında pek çok defa oturup hasbihal ettiğimiz, çay ve simit sohbetleriyle bize pek çok katkıda bulunan Prof. Dr. Feridun Emecen, Prof. Dr. Kemal Beydilli, Prof. Dr. Metin Tuncel, Prof. Dr. İdris Bostan, Prof. Dr. Mahir Aydın, Prof. Dr. Ali Fuat Örenç, Doç. Dr. Gültekin Yıldız, Doç. Dr. Yasin Şehitoğlu, Emekli Tank Albay Dr. Cevat Şayin Hoca ve dostlarıma teşekkür ederim.

Özellikle Gültekin Yıldız Ağabeyimin sohbetlerine ayrıca vurgu yapmam gerekiyor. Beni sonsuz bir sabırla dinleyen, tenkid edilme isteklerime bıkmadan karşılık veren Gültekin Ağabey, yoğun programından dolayı maalesef bu seferlik bir katkıda bulunamadı. Bunun dışında Emekli Albay Prof. Dr. Mesut Uyar ve genç nesil askerî tarihçilerden Fatih Baş, Dr. Fatih Tetik gibi askerî konular üzerine çalışma yapmakta olan dostlarımızdan da daha sonraki çalışmalar için söz aldık.

Kitabın hazırlanma sürecinde bilfiil katkıda bulunan, büyük bir özveri ile kitabın fikrî oluşum sürecinde ve makale tashihleri hususunda yardımcı olan Dz. Binbaşı Güzide Tırnava'ya, yine özverisini hiçbir zaman esirgemeyen yardımcım Betül Erdem'e, Selahattin Öztürk ve İSAM personeline ve ismini sayamadığım bütün katkı sahiplerine en kalbî teşekkürlerimi arz ederim.

Esaslı bir teşekkürü de Kronik Kitap'a etmem gerekiyor. Yayın Yönetmeni Adem Koçal Bey'e ayrıca teşekkür ederim. Yayın sürecinde yüzlerce defa yaptığımız düzeltme ve düzenlemelere, sakin ve iş bitirici bir edayla yaklaşarak kitabın hazırlanma sürecini kolaylaştırdıkları ve zorlu piyasa şartlarına rağmen yaptıkları her türlü fedakarlıktan dolayı bütün yayınevi çalışanlarına, bilhassa bu koşuşturmacayı yüklendiği için Can Uyar'a da bu teşekkürü zevkli bir vazife addediyorum. Son teşekkürü ise bugünlere gelmemde en büyük emeği olan sevgili aileme ediyorum.

Sonsöz olarak, kitabın ithafı ile ilgili birkaç söz söylemek istiyorum. Şehitlerden geriye "vatan" kalır. İçinde bıraktıkları her şeyle vatan, en değerli şeyi olan canını feda eden şehitlerimizin mirasıdır. Bu çalışmayı, yazarlarımızın da fikir birliğiyle onlara armağan ediyoruz.

A. Sefa Özkaya
14.5.2019
Bağlarbaşı/İstanbul

1
KÜLTÜR TASNİFİ VE TÜRK ASKERÎ KÜLTÜRÜNE GİRİŞ

A. Sefa Özkaya*

"Aslında her kuşatma, bir zamanlar terk ettiğiniz tedbirlerin birikerek sizi kuşatmasıdır."

Medhal

Biz Türkler, bir şeyi düşündüğümüz zaman ona "kafa yorarız". Yani yaptığımız iş, "yorulmak" şeklinde dilimizde yerleşmiştir. Oysa "düşünmek", bende hep dinlendirme etkisi yapmıştır. 11 yaşındaydım ve bir gün kafamı "dinlendiriyordum". Elimdeki kitabın karton kapağında bir savaş sahnesini aksettiren resimde, elinde "kılıcını düşmana çalan" bir asker görülüyordu. Pazusu, kuvvetli olduğunu belli eden bilekleri, kılıcı sımsıkı kavrayan elleriyle tam bir "savaşçı"ydı. Peki savaş bu resimde gördüğüm kadar mıydı? Sadece "bilek gücü" müydü? Değilse arkasında başka ne vardı? Bir komutan askerlerine "Hadi aslanlarım!" diye kükreyince iş bitiyor muydu? Eğer bu kadarı yetiyorsa sesi en gür çıkan komutanın savaşı kazanması gerekmiyor muydu? Ama bu fikir de çok saçmaydı. O halde bir savaşı kazandıran şey neydi veya nelerdi? Mesela başlıca enstrümanı silah olan avcı-toplayıcılar, başlıca enstrümanı tarım aleti olan çiftçilere neden yenilmişler, neden tarih sahnesinden silinmişlerdi? Demek ki her şey silah değildi. Elinde yazı, yani kayıt tutma kabiliyeti olan, plan veya harita kullanan, çeşitli aletler tasarlayıp bunları geliştirebilen tarım toplumu kazandı ve avcı-toplayıcılar dünya sahnesinden silindiler.

İşte "savaşa dair" ilk hatırladığım "düşünce"lerim bunlardır. O soruyu kendime sorduğum andan itibaren "savaş" mefhumu benim için gittikçe karışık bir hale gelmeye başlamıştı. Beni hep harekete geçiren o "merak" duygusu, gittikçe daha fazla alana dâhil olmama sebep oldu. Her öğrendiğim şey, resmi daha da berraklaştırmış hissettiriyordu. Fakat aslında her şey daha da karışıyordu. Ben de bu sıralarda öğretmenime "Türklerin savaş taktiklerini anlatan bir kitap olup olmadığını" sordum. Öğretmenimin şaşırdığını hatırlıyorum. "Ben bir bakayım, sana dönerim" dedi. Sonra dönmedi. Ben de "Herhalde var ama bizim bilemediğimiz yerlerde" diye düşündüm. Ama her zaman kafamı kurcalayan bir söylem, her dile getirildiğinde içimdeki bir ses bunu reddetmeyi istiyordu: "Türkler, düşmanlarını turan taktiğiyle..."

Ama şunu belirtmeden geçemeyeceğim ki, eğer düşmanı kanattan kuşatarak orta tarafın hafifçe geride bırakılarak çembere alındığı savaşlar, antik döneme kadar uzanıyordu. Dolayısıyla askerî tarihi araştırma sürecim bu anlamda "sancılı" başladı.

* Öğr. Gör., Milli Savunma Üniversitesi. E-posta: a.sefa.ozkaya@gmail.com

Mesela MÖ 215'te Kartacalı Hannibal'ın Roma ordusuna karşı uyguladığı taktik tam bir "hilal taktiği" idi.

İlerleyen yıllarda aynı soruyla karşılaştığım zaman beynimde çınlayan "*Biz her seferinde Turan taktiği ile düşmanı yeniyoruz. Bizim yenmemizde sorun yok da, düşmanın her seferinde, bir dahaki seferinde ve devamında tekrar tekrar, asırlarca bu taktik karşısında yenilmiş olması ne kadar mantıklı?*" sesi, cevabını bilmediğim bir kör kuyu gibiydi. Ama aslında mesele burada başlıyordu. Düşman, ne kadar "ahmak" idi ki, bize her seferinde bu "numara" ile yeniliyordu? İşte bu soruların cevabının bir yerlerde yazılı olduğunu, fakat henüz benim bu yazılı metne ulaşamadığımı düşünüyordum.

Bugün vardığım sonuca göre, bu sorunun cevabının yazılı olduğu bir metin hâlâ yok veya küçüklüğümdeki gibi, var ama hala ben bilmiyorum. İşte bunun gibi "kafamı kurcalayan" başka sorularla birlikte bu sorunun cevabının peşine düştüm. İlerleyen satırlarda bu husustan bahsedeceğiz. Bu husus, ana fikrin yanında detay kalacağı için, şimdilik "büyük resim" kısmına odaklanmaya çalışalım ve beni bu kitap bölümünü yazmaya getiren sürece geçelim.

Çocukluğum itibariyle yaşadığım hiperaktif hayat süreci, her şeye karşı duyduğum aşırı merak, "arka mahalle"nin dünyanın sınırları olmadığını ve onun ötesinde de bir yerlerin var olması gerektiğini kendi kendime ispatlamaya çalışmam, Kadıköy'deki evimizin bahçesinde bulunan dik bayıra dağcı gibi tırmanmaya çalışmam ve İstanbul'un surlarına merdiven yerine duvardaki deliklerden tırmanmaya çalışmam, beni bedenimle çalışmaya yönelik mesleklere itiyordu. Diğer taraftan akşam eve geldiğim zaman günün hesabını tutarken düşünmek ve kendimce analizler yapmak da fikrî olarak çalışabileceğim alanlara heveslendiriyordu. Bu düştüğümü hatırladığım ilk ikilemdi. İkinci ikilemi o zamanlar 3 yıl olan lisenin ikinci senesine geçerken yaşadım. Ne sayısal, ne de sosyal bilimlerden vazgeçmek istememem, "eşit ağırlık" olarak adlandırdığımız "Türkçe-Matematik" bölümünü seçmemle ertelendi. Fakat "iki kanat"a olan ilgim hep devam etti. Fakat bana her kademede söylenen şey aynıydı. Merak ettiğim her şeyle ilgilenebileceğim tek bir meslek yoktu. Dinliyormuş gibi yaptığım bu "tavsiye"leri hiçbir şekilde dikkate almadım. Şu an pişman değilim ama eğer kendimi toparlayamasaydım pişman olabilirdim diye düşünüyorum.

Son kertede dikkatimi cezbeden iki şey vardı: Askerlik ve antropoloji. Askerlik hem fizikî, hem de bedenî olarak yapılabilen bir meslekti. Adını sonradan öğreneceğim "antropoloji" ise insana dair hemen her şeyle ilgileniyordu. İnsanın genetiği ile ilgilenen kısmına "fizikî antropoloji", sosyo-kültürel hayatla ilgilenen kısmına ise "kültürel antropoloji" deniyordu.

"Çok kültürlü kişi" sözünü duyduğum zaman bu kelimenin olur-olmaz her yerde kullanıldığını fark etmeye başladım. Bana bu kelimeyi anlamayla ilgili olarak en büyük avantajı sözlükler sağladı ve girdiğim darboğazlardan genellikle sözlükler sayesinde çıktım. Çünkü sözlükler etimolojik kökene iniyor ve "arayış içinde olanlar" için morfolojik bir birikim oluşturuyordu. Bu birikim kelimeyi ve "anlam"ı yakalamamı sağlıyordu. Etimolojik merak, antropolojiye duyduğum merağı ve insanı anlamayı daha çok teşvik etti. Akademik kariyerimin başlangıcı sayılabilecek olan yüksek lisansa başladığım yıllarda kafamda oluşan kanaat; akademiyi bırakmam gerektiği, Bronislaw Malinowski'nin

rahatı terkederek, kabilelerin arasında 10 yıl yaşayarak bilimsel bir metod koyduğu gibi bir iş çıkarmaktı. Merak ettiğim şeylerin bir kısmını yapmıştım. Kalan kısmı da, yaptıktan sonra dönerek oturmak ve kafamdaki modellemeleri yapabilmekti. Bugün akademik kariyerine devam eden biri olarak bu hedefimi asla gerçekleştiremeyeceğim bir yola girdim. Yani hayal ettiğim şeyi yapamayacağım. Dolayısıyla çocukluğumda dikkatle gözlemlediğim ve davranışlarını anlamaya çalıştığım insan davranışlarını bir matematiğe dönüştürürcesine modelleme yapamayacağımı artık kabul etmiş bulunuyorum. Bu çalışmada 5'e böldüğüm insan modelinin ikisi üzerine (*şehir kültürü* ve *askerî kültür*) yaptığım çalışmalar üzerinden bütünün iskeletini ortaya koymaya çalıştım. Yani hedefimin 5'te 2'sini inceleyerek ortaya koyduğum bir modele ulaşabildim. 5'te 5'e de hiçbir zaman ulaşamayacağımı kabul etmiş durumdayım. Bu çalışma, 5'lik bütünün özellikle 1 kısmına, yani *askerî kültür* kısmına odaklanmış, çok az da olsa *askerî kültür* ile olan ilişkisinden dolayı *şehir kültürü*ne odaklanmıştır.

Büyük resmi görmek, düşünceyi sığlıktan kurtarır. Resim ne kadar büyürse detaylar o kadar çok gözden kaçabilir ama olayın tamamına olan vukufiyet artar. Sosyolojik anlamda dünya tarihinde bu genel yaklaşıma dair çeşitli düşünürler ortaya attıkları fikirlerle toplumları tasnif eder. Bizi de ilgilendiren ve Danilevski tarafından yapılan bir tasnifte, yapıcı ve yıkıcı kültürlerden bahsedilir. Danilevski yapıcı, inşa edici kültürlerden bahsederken Yunan, Latin, Mısır, Rus kültürlerini örnek verirken; hiçbir şey inşa etmeden sadece yapılanları yıkan, yıkıcı kültürlere Türkler ve Moğolları örnek verir. Sadece Süleymaniye, Selimiye ve günümüze ulaştırılmak için her türlü fedakarlğın yapıldığı Ayasofya bile maddî kültür varlığı anlamında Danilevski'ye cevap olarak yeterlidir. Fakat biz kültür anlamında hâlâ sistemli ve programlı bir cevap veremediğimiz için Danilevski'nin haksızlığını ispatlayabilmiş değiliz. Dolayısıyla bu çalışmadaki kaygılarımızdan biri de askerî kültür anlamında Danilevski'ye verilecek bir cevaptır. Bir not olarak şunu da belirtelim ki, Danilevski ismini bilmesek bile, tarih boyunca Türklerin en önemli komşuları olan Rusları Panislavist propaganda anlamında birleştiren kişi, Panislavizm'in kurucusu Danilevski'dir. Görüldüğü üzere sosyal bilimlerin yön verici etkisi hem askerleri, hem sivilleri, tek bir düşünce etrafında birleştirebilmektedir.

İleride pek çok konuda bizi detaylı açıklama yapmaya mecbur eden sebeplerden biri kavram karmaşasıdır. Claude Lévi-Strauss, kavram karmaşasının sebebini "isim bulma zorunluluğu" olarak tarif eder[1] ki, bizim kanaatimiz de bu yöndedir.

Pek çok çarpıklıktan sonra bu makalenin metodolojik yöntemine geçelim. Bu çalışmamızın girizgâh kısmında izah etmemiz gereken bir husus vardır ki, bu da bu makalenin metodolojik ve akademik bir kaygı taşıyan makale olmamasıdır. Kısmî olarak metot takip edilmiştir. Fakat bilimsel metottan ziyade yeni bir şeyler söyleyebilmek derdini hâmil olduğundan akademik hakemli dergi makalesi veya tez formatı takip edilmemiştir. Altını çizerek belirtmemiz gerekir ki, tarafımızdan yazılan bu "kitap bölümü/makale", "tarihî bir metin, akademik bir makale" olma iddiasında olmayıp, sadece "savaş üzerine düşünmeye çalışan genç bir kalem"in meramını ifade edebilme kaygısı ile telif edilmiştir. Bu bâbda, akademik/tarihî bir metin olma iddiasını taşımamasının yanı sıra, edebî açıdan nitelik taşıyan bir makale olduğu iddiasında da değildir.

1 Claude Lévi-Strauss, *Yapısal Antropoloji*, çev. Adnan Kahiloğulları, İmge Kitabevi, İstanbul 2012, s. 495-496.

En başta söylememiz gereken hususlardan biri de bazı anlamlar üzerindeki oynamalarımızın, üzerinde oynanan kelimenin ortaya çıktıkları anlamlarını temel alarak irdeleyecek olmamızdır. Bu, kelime veya kavramların sonradan kazandığımız anlamı reddettiğimiz anlamına gelmez. Bilakis, o anlamlar olmasaydı, belki biz bugün bu fikirleri savunmak için düşünmeyecektik. Dolayısıyla paradigması "akademi ortamında" şekillenmeyen bu "deneme"nin üslûbunu belirterek sorumluluğun bir kısmını üzerimizden atmış olalım ve bazı mefhumların dar ve geniş anlamda kullanılmalarıyla ilgili oynamalar yaptığımızı belirtelim. Mesela ileride görüleceği üzere dar anlamda *kültür* ve *gelenek* kelimelerini birbirinden ayırırken, geniş anlamda kültürün geleneği de kendi içine dâhil ettiğini kabul ediyoruz.

Son olarak her zaman dikkate aldığım bir husus ile "Medhal" kısmını bitireyim. Son ifade-i merâmımı, bugünden ziyade geleceğin okuyucularına dönük olarak yapacağım. Zira gelişen akademik yayınlar, ileride bu çalışmanın yayınlanmasından sonra yapılacak akademik yayınlar, çalışmalar, modellemeler, envanter listeleri vs. eserler, yapmış olduğumuz çalışmadan önce olsaydı belki daha farklı şeyler yazabilirdik. Ama bir İngiliz Çanakkale Cephesi ile ilgili olarak hangi bölüğün hangi silah modelini kullandığını gösteren listelere sahip olabiliyorken, biz 2019 tarihi için savaşlara dair bu çalışmalardan çok beriyiz. Dolayısıyla ortaya koymaya çalıştığımız bu çalışma, 2050'li yılların okuyucusu tarafından tenkid edilebilir. Onlardan istirhamımız, bu çalışmayı *Türk askerî cemiyeti*nin ve *Türk askerî tarih ekolü*nün henüz emekleme aşamasında iken yazdığımızı hatırlamaları olacaktır. Yani biz bu çalışmada hazır bir temelin üzerine bina inşa etme şansına sahip olamadık. İleride vereceğimiz modellemeler daha önceden temel olarak atılmış olabilseydi, biz belki mesaimizi sadece binayı yapmaya harcayacaktık. Oysa mesai ve işgücümüzü ikiye bölerek "temeli de aradan çıkarmak" zorunda kaldık. Bunun için muhtemel kabahatlerimizin mazur görülmesi müsterhamdır.

Bazı Kritik Sorular

*Türk askerî kültürü*ne dair pek çok soru sorulabilir? Bu sorular, 11 yaşında bir çocuğun sorduğu sorular olabileceği gibi; "*Türk askerî kültürü, sonradan öğrenilen postfigüratif kültür grubuna mı, yoksa daha çok askerliğin okul yerine kışlada öğretildiği konfigüratif bir kültür grubuna mı dâhildir? Hatta Türk askerî kültürünün baskın bir prefigüratif yönü var mıdır? Yani 35 yıllık albay, alayına yeni katılan teğmeninden de çok şeyler öğrenebilir mi?*" gibi sorular da olabilir.

Misal olarak bir üsteğmeni ele alalım, bu üsteğmenimizin kendisine sorduğu "*Ben hangi kültür grubunun insanıyım?*" sorusunun cevabını kendisine verebilmesi eldeki mevcut kaynaklarla mümkün müdür? Soruyu daha küresel bir alana çekelim ve sadece bir askerin değil orduların ve donanmaların "vizyon-konsept-doktrin"ini hücrelerine kadar etkileyen kararlar nasıl alınır, biraz da bu sorularla kafa karıştıralım.

Tarih ve düşünce dünyamızın önemli isimlerin Prof. Dr. İlber Ortaylı'nın bir konferansında sarf ettiği ifadesi şu minvaldedir: "*Bizim asker enteresandır. Askere gittiği zaman eline tüfeği alır, özene bezene orasını burasını temizler. Eline kendi çocuğunu versen altını öyle temizlemez*". Bunun kültürel açıklaması ne olabilirdi?

Türklerden başka askere davul zurna çalarak giden milletler var mıydı? Eline silah alacak olan ve ölüm tehlikesi ile karşılaşma ihtimali olan ve kimi zaman da askerde iken hayatını kaybeden gençlerin bu gidişi, neden davul ve zurna ile kutlanıyordu? Kutlandığına göre bu bir "kutsallık" meselesi miydi?

Bir muharebe esnasında bir komutan, iki farklı tarih yazıcısının gözünde iki bambaşka portre şeklinde anlatılabiliyordu. Oysa komutan aynı komutan, olay aynı olay, sonuç aynı sonuçtu. Sadece yorumcu değişince ortaya çıkan ifadeler değişebiliyordu. Mesela bir yorumcu kendi ideolojik bakış açısıyla söz konusu komutanı, askeri cepheye sürdürüp kırdırmakla suçlayabilirken, aynı komutanı başka bir muharebe için tek kurşun atmadan savaş meydanını terk etmekle suçlayabiliyordu. Burada işin aslı konunun askerî değil, siyasî olarak ele alınmasıdır. O halde yanlış soru yerine doğru soruyu soralım: Askerî açıdan bir komutanın yaptığı iş hangi şartlarda doğru veya yanlış olarak değerlendirilebilir?

Bu "kafa karşıklıkları"nın sebeplerinden birisi, Türkiye'de askerî tarihin yeni bir alan olması ve ortak literal felsefenin henüz oturmamış olmasıdır. Nitekim askerî tarih ve harp tarihi kavramları bile birbirine karıştırılabilmektedir. Harp tarihi; savaşlardaki çatışmayı, silahları, muharebe tarzını ve muharebe ile doğrudan alakalı hususları ele alır. Askerî tarih ise teşkilat, askerî sosyoloji, eğitim, kültür, askerî maliye vs. gibi muharebenin hemen etrafında olan, muharebenin dışında, fakat askerî kültürün içinde bulunan savaşa dair kısımlarla da ilgilenir. Yani bir başka ifadeyle harp tarihi disiplini, askerî tarih disiplininin bir alt dalıdır.

Türkiye'deki kavram karmaşası ve *askerî kültür* disiplininin henüz oturmamış olması, Suriye ile ilgili bir harekât için televizyona çıkıp "*Suriye sınırı çok hayatî. Topçularımız burayı iyi döverse, komandolarla 6 saatte aşağı ineriz.*" demek "*strateji*" değildir. Öyleyse bunu herhangi bir kahvehanedeki iki dost sohbetinde de duyabilirdik ve bu sohbetdaşlara "strateji uzmanı" demek zorunda kalırdık.

Günümüzde uçak gemisi sahibi olan devletlere baktığımız zaman bunların sayısının çok az olduğunu görürüz. Birer adet uçak gemisi sahibi olan devletler; Brezilya, Tayland, Avustralya, İtalya, Japonya, İspanya, Fransa, Hindistan (ikinci uçak gemisi inşaatı devam ediyor) ve Rusya'dan ibarettir. İkişer uçak gemisi sahibi olan devletlere baktığımız zaman ise İngiltere ve Çin karşımıza çıkmaktadır. Çin'in üçüncü uçak gemisinin inşaatının devam ettiğini de ekleyelim. Bu ciddi bir *kuvvet çarpanı* etkisi anlamına gelir. Peki bu tasnife katmadığımız ABD'nin kaç uçak gemisi mevcuttur? Cevap: 11 uçak gemisi mevcudunun yanında 12.sinin inşaatı devam etmektedir. Şimdi burada bir soru soralım: II. Dünya Savaşı'ndan ABD gibi Rusya da galip bir devlet olarak çıkmadı mı ki, ABD'nin 12 uçak gemisinin yanında Rusya'nın sadece bir tane uçak gemisi var? Yoksa Rusya, ABD gibi nükleer güce sahip olmadığı için mi nükleer tahrikli uçak gemisi yapamadı? ABD'de bu stratejiyi geliştiren kişi stratejist iken, Rusya'da stratejist yok muydu ki böyle bir donanma teşekkül etmedi? Yoksa sadece bütçe kısıtlamasının bir sonucu muydu?

Filozof Spinoza "Ne ağla, ne gül, anla yeter" diyor. Biz de buna şunu ekleyelim. "Çünkü ağlamak veya gülmek, insanı doğru olan merkezden yanlış olan iki uç tarafa doğru çeker". Bu makalenin başlıca amacı da "anlamak" eksenli sorular sorabilmektir. Verilmesi gereken cevaplar ise bu makaleye değil, belki birkaç kitaba ancak sığabilir.

ABD'nin stratejisini çizen kişi, önce İngiliz donanmasının ulaştığı gücü anlayan ve bunu yorumlayarak ABD'ye yön çizen bir teorisyendi. Adı Alfred Mahan olan bu teorisyen, denizlerin önemini anlamış ve dünya hâkimiyeti için Deniz Hâkimiyet Teorisi'nin ortaya koymuştu. Onun geliştirdiği "düşünce"ye uygun bir şekilde bir Deniz Kuvvetleri ve Deniz Piyade Kuvvetleri inşa edildi.

Görüldüğü üzere Mahan örneğinde olduğu gibi dünyada askerî strateji-doktrin ve askerî felsefenin gelişmesinde pek çok ismin katkısı olmuştur. Mesela Thukydides, Sun Tzu, Antoine-Henri Jomini, Delbrück, Clausewitz, Liddel Hart, Ludendorf, Mahan veya İngiliz deniz tarihçisi ve jeostratejisti Julian Stafford Corbett vs... Bu isimlerin adını anmadan bir askerî teori veya askerî felsefe metni yazmak mümkün değildir. Şimdi şu can atıcı soruyu soralım: Dünyada yazılacak herhangi bir askerî doktrin, askerî felsefe, askerî tarih veya herhangi bir teorik askerî çalışmada ismi anılmazsa o çalışmanın eksik kalmasına sebep olacak bir Türk var mıdır? Ortaya benzer nitelikte bir eser konulabilmiş midir? Yazılı kaynaklara göre en az 2200 senedir *askerî kültür* üreten bir milletten bugüne kadar kaç tane askerî teorisyen çıkmıştır?

Bazı temel sorular vardır ki, bütün detay çalışmaları bir tarafa itip onlara odaklanılmasına sebep olur. İşte bu temel sorulardan biri, bir "Türk askerî teorisyen" meselesidir. Doğru soruyu sormayanın ne bulduğunun önemi yoktur kavlince biraz daha soru sormaya ve iyice kafa karıştırmaya devam edelim.

Şimdi *Türk askerî kültürü*ne dair bazı sorular soralım. Günümüzde asker, askerî tarihçi, savaş araştırmacısı, askerî kültür araştırmacısı, harp tarihçisi, askerî stratejist veya kültür insanı olarak şu soruları kendimize sorsak, acaba nasıl cevaplar verebiliriz:

- Türk askerî kültürü, hangi kültür grubuna dâhildir?
- Türk askerî tarihinin 2200 küsur yıllık yazılı olan kısmının varlığı üzerinden düşünecek olursak, Türk askerî felsefesinin kaç kırılma noktası vardır ve bunlar nelerdir, ne zaman olmuştur?
- Türk askerî felsefesinin karar alma süreçleri bakımından Alman veya Fransız askerî felsefesi bakımından farkı var mıdır? Varsa bu farklar nelerdir? Alman, Fransız ve Türk askerî tasarrufları, karar alma sürecindeyken her seferinde bu felsefî eksene göre mi hareket eder?
- Türkler olarak dünya askerî tarihine "onluk sistem (onbaşı, yüzbaşı, binbaşı, tümenbaşı)"den başka ne kattık?
- Türkler tarih boyunca "turan taktiği"ni uyguladı. Peki, her seferinde rakiplerinin, bir şekilde bu taktiğe aldanması gerçekten mümkün mü? Bir önceki savaştan hiç mi ders çıkarmadılar da tekrar tekrar bu taktik tuttu? Gerçekten tuttu mu? Veya ne kadar tuttu? En önemlisi nasıl tuttu?
- Batıda "military revolution (askerî devrim)" veya Liddel Hart'ın ele aldığı "dolaylı tutum" kavramları kapsamında Türk askerî tarihi ve kültürü nereye oturmaktadır?
- *Türk askerî kültürü*, daha çok teknolojik determinizmin mi, yoksa sosyal/kültürel determinizmin mi bir ürünüdür?

Şimdi bu soru yağmurundan sonra bir Batılı yazar olan Hoffman'ın çok önemli bir yaklaşımı ile devam edelim. Hoffman, eserine girişinde okurlarını ezberbozan bir

yolculuğa çıkarır ve 900'lü yıllarda yaşasalardı, dünyanın neresinde yaşamak istediklerini sorar. Bu soruyu sorarken, dönemin şartlarını da düşünmelerini salık verir ve salgın hastalıklar, iç karışıklıklar, kirli şehirler ve kaosla dolu olan Batı Avrupa'dan kesinlikle uzak durulması gerektiğini, İtalya kıyılarında dolaşıldığı takdirde esir olmanın sıradan bir şey olduğunu da dikkate almalarını ister. Aynı tarihte Doğudaki şehirlere bakıldığı zaman döneminin en güzel teknik ürünlerini, çini vs. gibi sanat eserlerini, işleyen eğitim-öğretim kurumlarını, rahat içerisinde yaşanılabildiğini, Uzakdoğudan gelen baharat ve kumaşların bolca bulunduğunu belirtir. Yani Bağdat'ta oturmanın o dönem en ideal tercihlerden biri olduğunu anlatmaya çalışır. Ardından tarihi bin yıl ileri götürerek bir harita iktibası yapar. Bu haritada Osmanlı ve Çin sınırları hariç olmak üzere hemen hemen bütün dünyanın Batılı güçlerin elinde olduğunu yansıtır. Daha sonra da o "can alıcı" soruyu sorar. Bu kadar gelişmiş bir Doğunun, böylesine bir Batıya kaybetmesi için ne oldu[2]? İşte biz bu soruyu kendimize sorduk mu? Veya böyle bir yaklaşımımız oldu mu? Ne oldu da Akdeniz'in neredeyse 4'te üçünü elinde bulunduran Türkler böylesine büyük toprak kayıpları yaşadılar?

Aslında bu benzer mücadele insanoğlunun dünya macerasında daha önce de yaşanmıştı. Tam burada bir soru daha soralım: Her zaman silahı olan veya silahla daha çok özdeşleşenler mi savaşı kazanan taraf olur? Tarihe baktığımızda öyle olmadığını görüyoruz. Tek enstrümanı silah olan avcı-toplayıcılar, başlıca enstrümanı tarım aletleri olanlara yenildiler ve dünya tarihinden silinip kayboldular. Avcı-toplayıcıların aksine günübirlik tüketen değil, ürettiğini biriktiren, üst üste koyup sayan ve tasnif eden, daha sonra bu ürünlerini satan, plan çizen ve planlı uygulama yapan tarım toplumu, tek enstrümanı silah olan avcı-toplayıcılara merhamet etmedi ve onları yeryüzünden sildi. Yani şehir hayatına geçip, kayıt, tarih, hukuk ve teknik geliştiren atalarımız, avcı ve silahla bütünleşen atalarımızı yok etti. Fakat her şeyin silah olmadığını onların torunları olarak biz hâlâ tam anlamış değiliz. Silah, burada bir enstrümandır. Aslolan ise bu işin felsefesidir. Tek başına silah değil, felsefe kazanır. Hatta arkasında derin bir felsefe olan silah, her şeyi kazanır. Nitekim uzun vadede hep böyle olmuştur. Bakması bilenler için tarih benzer olayların ibret verici örnekleriyle doludur.

Bu çalışmada tamamına cevap veremeyeceğimiz, ancak başka bir çalışmada cevaplamaya niyetlenilebilecek bu sorular daha da uzatılabilir. Ama görüldüğü üzere genellikle çoğumuz, *Türk askerî kültürü*nün davranış bilimleri bakımından hangi kültür grubuna dâhil olduğu, Fransız veya Alman askerine göre hangi prensip ekseni doğrultusunda karar alma süreçlerinde nasıl bir davranış sergilediği hususunda net bir cevap bulamıyoruz. Bunun sebebini kısaca izah etmek gerekirse, 1950'ler sonrasında tarihçilikte gözde bir ekol haline gelen Fransız Annales Ekolü'nün önemli bir rolü olduğunu söyleyebiliriz. Türk tarihçiliğine oldukça verimli katkılar sağladığını inkâr edemeyeceğimiz bu ekol, özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısı itibari ile tarihçiliğe sosyal ve ekonomik bir domino etkisi getirdi. Bu sebeple de askerî tarihçilik geri planda kaldı. Bu süreç, savaşların "muharebe" anlamında çalışılması, lojistik unsurların ve işleyiş sisteminin ortaya konulması, klasik dönem ve Yakınçağ devri komuta-kurmay zekâsının irdelenmesi, delici-kesici ve ateşli silahların özellikleri ve muharebe meydanındaki dönüştürücü

2 Türkçeye "Avrupa Dünyayı Nasıl Fethetti?" şeklinde çevrilmesi gerektiğini düşündüğümüz, fakat başka şekilde çevrilen bu eserdeki ilgili yer için bkz. Philip T. Hoffman, *Avrupa Neden Dünyayı Fethetti*, Say Yayınları, İstanbul 2018, s. 7-9.

etkisinin anlaşılması, taktik-operatif-stratejik anlamda askerî tarihi "harp tarihi" perspektifiyle ele alan metinlerin gelişmesi, Osmanlı askerî tarihinin dünya askerî tarihine katkıları, *askeri devrim* kavramının Osmanlı İmparatorluğu açısından incelenmesi ve daha sayamayacağımız kadar çok fazla konunun ortaya konulmasına ve disiplinize edilmesine mani oldu. Oysa 1950-60'lı yıllardan beri bu çalışmalar *askerî tarih* disiplini çerçevesinde ele alınsaydı ve bir *Türk askerî tarih-kültür ekolü* kurulmuş olsaydı, biz belki bugün ana hatları ortaya çıkarmak yerine, zaten ortaya konmuş olan ana hatların alt disiplinler tarafından daha iyi anlaşılması üzerine çalışıyor olabilirdik. Dolayısıyla tarih, *askerî tarih-kültür* disiplini hususunda içinde bulunduğumuz kuşağa "ekol kurma" vazifesini verdi. Kuşağımızın bunu başarıp başaramayacağı, Fransız Annales ekolünün *long jure* mefhumu çerçevesince, belki birkaç kuşak sonra anlaşılacak.

Barışın Kurucusu ve Hamisi: Savaş

5 bin yılı aşan yazılı insanlık tarihinin savaşsız geçen süresi yaklaşık 300 seneyi bulmaz[3]. Savaşa, silahlara ve silahlı güçlere karşı bakış açımız ne kadar doğrudur? Mesela ordular, donanmalar veya hava güçleri sadece savaşmak için mi vardır? Paris Adalet Sarayı binasının girişinde yazan "Gladius legis custos/Kılıç, hayatın koruyucusudur" ifadesi, silahın "barış fonksiyonu"na dair bir nişandır.

Savaşa ve silahlı güçlere dair ezber bozmak için şöyle bir soru ile başlayalım: "Okullardaki tarih derslerimizde en çok işlenen konu nedir?" diye düşünülecek olursa, genellikle savaşların ön plana çıktığı, akla ilk gelen cevap olmaktadır. O halde, tarih derslerinde en derli toplu anlaşılan hususun silahlı güçler ve savaşlar olması gerekmektedir. Peki hakikaten de Milli Eğitim müfredatı acaba tarih derslerinde en çok savaş ve ordu/donanma olgusunu mu çocuklarımıza öğretiyor? Ortadaki duruma bakarsak öyle görülüyor. Hâlbuki öyle değil! Bunun ispatı, ordu ve savaş kelimelerini, barış kelimesinin karşıtı olarak algılamamızdır. Yani orduların savaş için var olduğu zannedilir. Oysa gerçek bu mudur? Yani ordular sadece savaş için vardır ve barışla zıt bir konumda mı bulunmaktadır? Hayır! Çünkü barışı da ordular ve savaş tesis eder. Yeryüzünde barışın hüküm sürdüğü her yer, barışın orduların icra ettiği savaşlar sonucu tesis edildiği ve korunduğu yerlerdir. Yani yeryüzünde nerede barış varsa, o barışı ordular ve savaşlar kurmuşlardır. Örneğin üzerinde bulunduğumuz topraklardaki barış süreci, son olarak Kurtuluş Savaşı'nın, dolayısıyla İstiklâl Harbi'ni veren ordunun temin ettiği bir süreçtir. Bu sadece Türkiye için değil, Fransa için de öyledir. Mesela Fransa, II. Dünya Savaşı'nı vermenin sonucunda bugünkü topraklarında "barış süreci"ni tesis etmiştir.

Silahlı kuvvetler, bu barış süreçlerinin sadece kurucusu olmakla kalmazlar, aynı zamanda koruyuculuğunu da yaparlar. Yani yeryüzünde nerede bir barış bölgesi varsa, o barışı ordular ve donanmalar, yani silahlı kuvvetler korumaktadır. Bundan sadece kuzey ve güney kutup bölgeleri hariçtir. Yani ordunun korumadığı barış hayatı sadece kutuplarda vardır. Üstelik buralar da vahşi hayat şartları ile çok da güvenli yerler olmayabilir. Nitekim bu minvalde daha önce kaleme aldığımız bir makalede[4] bu yaklaşıma şu hususu da

3 A. Sefa Özkaya, "İstanbul'da Bir Kültür Ziyaretgâhı: Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı-1", *TAÇ*, sayı 7 (Sonbahar-Kış 2015-2016), s. 14.

4 A. Sefa Özkaya, "Nükleer Savaş, Nükleer Silahlar ve INF Anlaşması", *Anadolu Ajansı*, https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/nukleer-savas-nukleer-silahlar-ve-inf-anlasmasi/1305293, yayınlanma tarihi: 7.11.2018, erişim tarihi: 8.11.2018.

eklemiştik: Diyelim ki antimilitarist bir kimse, silahlı kuvvetlerin varlığından rahatsızlık duyuyor ve onların olmadığı bir dünya isteyerek silahlı kuvvetler olmayınca daha güvenli, daha huzurlu bir şekilde yaşanacağını düşünüyor. Aslında son derece ideal ve romantik bir yaklaşımda bulunan bu kişi, bu "güzel hayal"i, sınırlarını silahlı güçlerin koruduğu bir yerde kurguluyor. Farz edelim ki, bu kişi savaşın tesis etmediği bir barış bölgesine giderek bu hayali orda kurmak istiyor. Bu durumda yalnızca iki seçeneği kalıyor. Ya kutup bölgeleri veya uzay. Her ne kadar "barış bölgesi" dediysek de kutup bölgeleri aslında hem iklim hem de yırtıcı hayvanlar sebebiyle hiç de güvenli bir yer değildir. Diğer seçeneğe baktığımızda, yani uzayı masaya yatırdığımızda söz konusu kişi yine askerî teknolojiye mahkûm oluyor. Çünkü yeryüzündeki uzay teknolojisinin temeli olan uydu fırlatma teknolojisi (SLV) tamamıyla askerî teknoloji tabanlıdır. Yani silahlı kuvvetlerin varlığının ortadan kalkmasını istemek, hastalıkların bir daha çıkmaması için bütün hastanelerin kapısına kilit vurulmasını istemek gibi bir şeydir. Mesele hallolmuyor, fakat meseleyi halledecek tek çözüm yöntemi de reddediliyor. Hastalık da, savaş da ideal ve arzulanan bir husus değildir. Ama başa geldiği zaman hastane ve ordulara ihtiyaç duyulmaktadır. Olmadığı zaman her ikisinin de sonu hastalık, esaret veya ölümle bitmektedir.

Bu durumda, savaşı veya kan dökülmesini kutsamamız mı gerekiyor? Tabi ki hayır! Savaş, Mustafa Kemal Atatürk'ün de söylediği gibi mecbur kalmadıkça bir cinayettir. Fakat savaş da olsa, barış da olsa ihtiyaç duyulan şey değişmez: Silahlı güç! Çünkü silahlı kuvvetlerin korumadığı bir barış, tarihin hiçbir döneminde yoktur ve bundan sonra da olmayacaktır. O halde tarih derslerinde savaşın ve silahlı kuvvetlerin aslında her bireyin kafasında doğru bir konumda konumlandırması, belki de yeniden bir düzenleme ile sağlanmalıdır. Zira "ordu" kavramı ile barışın zıtmış gibi görülmesi bile, barışı tesis eden ve koruyan, barışı bozmak isteyenlere karşı caydırıcılık teşkil eden silahlı gücün en temel fonksiyonlarından birinin tamamıyla "pas geçilmesi"dir. Savaş ve barış, bir döngünün birbirlerini tamamlayan iki parçasıdır. Çünkü iki veya daha fazla topluluğun ilişkisi bitmez, savaş veya barışla devam eder. Eğer tesis edilen barış ideal bir barış olmadıysa savaş yeniden gelir. Bu yüzden bu iki kavram devinim halindedir. Platon, "*Savaşın sonunu sadece ölüler görür.*" sözüyle bunu oldukça veciz bir şekilde ifade etmiştir.

Savaş, her zaman tam olarak konvansiyonel olmamıştır. Konfigürasyon sürekli devam etmiştir. Multidisiplinerlik arttıkça, interdisiplinerliğe duyulan ihtiyaç yükselişe geçmiştir. Bu döngü; teşkilat, teçhizat ve tefekkürâtı sonsuz bir devinim, gelişim ve dönüşüm sürecine itmiştir. Bundan sonra da böyle olacaktır. Yani savaşın dönüşümünü anlamak hem fennî hem de sosyal bir meseledir.

Birbirine Karıştırılan Kavramlar: Teknik, Taktik ve Strateji

Terminoloji, bilimsel çalışmanın alfabesi[5] olduğundan, çok defa birbirine karıştırılan üç kavrama ve bu kavramların kökenine bir açıklama getirme ihtiyacı hissettik. Zira gerek her gün televizyonda boy gösteren uzmanlar (!), gerek pek çok yazılan doktora ve yüksek lisans tezleri, gerek ünlü akademisyenler *teknik*, *taktik* ve *strateji*

5 Etimoloji meraklıları için "alfabe" kelimesinin Grekçede "öküz" anlamına gelen "alfa (A, a) ve "ev" anlamına gelen "beta (B, b)" kelimelerinin bir araya getirilmesiyle meydana geldiğini belirtelim: alfa-be(ta). Bu harflerin isimleri Fenike alfabesinden önce birer şekil, yani hiyeroglif iken (mesela alfa harfi, ters dönmüş (A) veya yan yatmış (a), boynuzları olan bir öküz başı); Fenike alfabesiyle şekil yazıdan (hiyeroglif) harfe dönüşmüştür. Bu yüzden Grekçedeki "alfa", Arapçadaki "elif" veya İbranicedeki "olef", aynı harflerdir.

kavramlarını birbirine karıştırmaktadır. Kimi zaman da bu kelimeler, birbirine karıştırılmak bir yana, bambaşka anlamları karşılaya(maya)cak şekilde kullanılmaktadır.

Teknik (τεχνικός), Grekçede "zanaat, elle işleme, el sanatı" anlamına gelen "τεχνία" kelimesinden türemiştir. Sonundaki "ik/ικ" eki ise aidiyet ekidir. Türkçede nasıl ki tarih ile ilgili şeylere Arapçadan alınan "î" sesi ile aidiyet takısı eklenip "tarihî" şeklinde kullanılıyorsa aynısı Grekçede (Yunanca olarak kullandığımız bu dilin asıl adı Helence) "ik" takısı ile yapılır. Mesela "uygulama" anlamına gelen "prakti" kelimesine "ik" takısı eklenirse "uygulama veya yapım ile ilgili" anlamındaki kelime elde edilir: pratik. Benzer örnekleri "Ιστορία/(H)istoria: tarih-Ιστορ-ικ-/(H)istorik: tarihî, tarih ile ilgili" şeklinde de çoğaltabiliriz.

Bu bağlamda "*tekn-ik*" kelimesi de "el işi/zanaatla ilgili" anlamına gelmektedir. Bunu askerî anlamda düşünürsek, bir silah veya herhangi bir askerî ürünün yapımıyla ilgili herhangi bir mesele, *teknik* bir meseledir. Örnekle izah edelim. Bir tüfeğin ateşleme mekanizmasının fitilli mi, yoksa çakmaklı bir mekanizma mı olacağı, *teknik* bir meseledir.

Yine Grekçe bir kelime olan Τακτικ/*taktik*, bize göre "teknik malzemenin harekât tarzı" şeklinde ifade edilebilir. Aslında taktik ve strateji birbirine yakın kavramlardır.

Strateji (Grek.: στρατηγική/*strategikê*), taktik kavramının bir üst perdesidir. Fransızca etkisiyle "strateji" şeklinde okuduğumuz ve kullandığımız bu kelime mürekkep bir kelimedir ve "orduyu sevk etmek" anlamında kullanılır.

Her iki kavram birbirine çok karıştırılır, zira her ikisi de idare tarzı ile alakalıdır. Öyleyse bu iki kavramı birbirinden nasıl ayıracağız? Başlangıçta ana hatlarıyla şunu ifade edelim ki, daha çok muharebeye, *strateji* ise daha çok savaşa yöneliktir. Bu anlamda muharebe, dolayısıyla "temas" başlamadan önceki süreçte uygulanan harekât tarzına "*strateji*", muharebe başladıktan sonraki süreçteki harekât tarzına ise "*taktik*" deme taraftarıyız. Zira *taktik süreç*, çatışma başladıktan sonraki süreç olmaya daha yatkın olmalıdır. Yani *stratejik süreç*, muharebe başladıktan sonra *taktik süreç*e dönüşür. Eğer *strateji*, bir orduyu doğu zaman, doğru mekân ve doğru kuvvet çakışması hususunda iyi bir noktaya getirmediyse, süreci taktik anlayışın belirlemesi beklenebilir. Eğer taktik anlamda da bir "berabere kalma" durumu varsa, teknik üstünlük belirleyici olacaktır. *Teknik* olarak güç yetirilemeyen bir düşman *taktik* olarak mağlup edilebilir. Bunu bir örnek ile açıklarsak daha akılda kalıcı olacaktır. 1516 Mercidabık Savaşı'nda Memlûk ordusunu bozguna uğratan Yavuz Sultan Selim, Kansu Gavri'nin atından düşerek ölmesiyle savaşı sonuçlandırır. Yavuz, bu muharebeyi *teknik* üstünlükle kazanmıştır. Yani askerî kavramlarla ifade edersek, Yavuz, rakibine karşı top unsurunu kullanarak bir asimetri sağlamış, dengeyi kendi lehine döndürmüştür. Bu, daha çok *taktik* veya *stratejik* bir üstünlük değil, *teknik* bir üstünlüktür, zira Memlûk ordusunda top yoktur. Memlûk kumandanı Tomanbay'a neden top kullanmadığını soran Yavuz, "Hz. *Muhammed'in ok ve yay ile savaşınız.*" hadisi mucibince böyle davrandıkları cevabını alır. Bu teknik tartışmaya Yavuz Sultan Selim yine hadisle, fakat teknik değil, felsefî ve stratejik bir bakış açısı taşıyan hadisle cevap verir: "*Madem Hz. Peygamber'i düstur edindiniz. Onun 'Düşmanın silahı ile silahlanın' hadisini bilmiyor musunuz?*". Bu *stratejik* cevap, *teknik* anlamda silah çeşitlendirmeyi sağlayacaktı. Fakat askerî felsefe açısından hata yapan Memlûk ordusu, tarihte Timurluları durduran

tek ordu bile olsalar, Yavuz Sultan Selim'e mağlup olmaktan kurtulamadı. Tarihler 1517'yi gösterdiğinde gerçekleşen Ridaniye Savaşı'nda bir önceki savaştan felsefî anlamda ders çıkaran Memlûkler, Osmanlıların neredeyse iki katı kadar büyük toplar hazırlatmışlardır. Toplar öylesine büyüktür ki, geri tepmesi çok kuvvetli olduğundan ancak toprağa sabitlenerek tahkim edilebilmiştir. Dolayısıyla *teknik* üstünlük, savaş öncesinde Memlûklerdedir. Fakat Yavuz, tarih boyunca büyük komutanların gittiği yoldan şaşmamıştır: "*Teknik olarak gücünün yetmediği düşmana taktik perdeden taarruz et, taktik olarak da gücün yetmiyorsa stratejik olarak taarruz et!*". Yavuz Sultan Selim, teknik anlamda daha büyük ve uzun menzilli toplara sahip olan Memlûklere, *taktik* olarak taarruz etmiştir. Bunun için de muharebede çok önemli avantajlar sağlayabilme özelliği olan istihbarat unsurunu kullanmıştır. Memlûklerin toplarının büyük ve toprağa sabit olduğunu öğrenmiştir. Stratejide "*sıklet merkezi*" olarak adlandırılan ve en vurucu güç olan kitle, bu muharebe öncesinde, bu ağır toplardır. Karşı tarafın *sıklet merkezi*ni durduramayan taraf savaşı kaybedeceği için, Yavuz Sultan Selim istihbaratın kendisine verdiği güçle, *sıklet merkezi*ni devre dışı bırakmıştır. Bu, rakibe vurulabilecek en ağır darbedir. Osmanlıların geliş istikametine göre toprağa sabitlenen toplar, geliş güzergâhını değiştiren Yavuz Sultan Selim'in ordusuna karşı "en çok ümit bağlanan, ama hiçbir işe yaramayan *sıklet merkezi*" olmuştur. Yavuz, rakibini *taktik* anlamda alt etmiştir. Eğer toplar sabit değil de hareketli olsaydı, buna karşı *stratejik* bir hamle daha yapılabilirdi. Örneğin birebir karşılaşılacak bu rakibe karşı başka bir devletle anlaşmak ve onu savaşmadan mağlubiyete ikna etmek *stratejik* bir hamle olurdu. Dolayısıyla *strateji*nin gücü, alt kademeler olan *taktik* ve *teknik*e göre çok daha fazladır. Sıfır silah ve sıfır personel kaybı ile "zafer"i temin ve tesis edebilen bir özelliği haizdir.

Strateji, boşlukta dolaşan bir kavram olmadığına göre, ayakları nasıl yere basan bir hale getirilebilir? *Strateji*nin 3 prensibi vardır:

- Zaman
- Mekân
- Kuvvet

*Strateji*yi 3 prensibi ile ele alırsak, bu prensiplerin kesişme noktasına olan yakınlığı, *strateji*nin doğruluk oranını gösterir. Bir örnek ile izah edelim. Bir boksör düşünelim. Bu boksörün kroşe yumruğunun uyguladığı kuvvet 400 kg olsun. *Kuvvet prensibi*ne göre boksörün gücü 400 kg olarak kabul edilmelidir. Eğer rakip 500 kg ile ancak yıkılabiliyorsa, boksörün seçmiş olduğu *kuvvet* yanlıştır. Yani *kuvvet prensibi*ni ihlâl etmiştir. Bunun için *kuvvet* değiştirerek 500 kg olan aparkatını kullanmalıdır. Eğer boksör, rakibine yanlış yerde vurmaya çalışıyorsa *mekân prensibi*ni devre dışı bırakmış demektir. Diyelim ki *kuvvet ve mekân prensipleri*ni doğru olarak uyguladı. Bu ikisi yeterli midir? Hayır! Stratejide "3'te 3" yapmazsanız, doğru kuvvet ve doğru mekânda taarruza geçseniz bile, Salı günü ringde bulunan boksöre, onun orda olmadığı Çarşamba günü yumruk atmış olursunuz. Dolayısıyla *strateji*; *zaman*, *mekân* ve *kuvvet prensipleri*nin en doğru kesişimi sağladığı noktada doğru bir *strateji*dir.

*Strateji*nin günümüzde bir üst boyutuna "grand strateji" adı verilmektedir. Bu kavram, stratejinin siyasî çerçeve ile olan en baştaki ve ilk belirleyici olduğu duruma yapılan bir atıftır. Diğer taraftan yine modern kavramlar ve modern savaşlar üzerinden düşünülecek olursa *taktik* ve *stratejik* seviyenin arasına, günümüzde *operatif seviye*

girmiştir. Böylelikle birlikler *taktik*, *operatif* ve *stratejik* birlikler olarak tasnif edilebilir bir hale gelmiştir.

Günümüzde gittikçe gelişmekte olan bilim ve bilimin gelişmesinin bir sonucu olan teknolojinin hızı, savaşa dair tekniği sürekli değiştirmektedir. Birkaç sene önceki bir silahın, yeni bir sistem karşısında hiçbir işe yaramaması için birkaç sene yeterli olabilmektedir. Dolayısıyla *teknik*, sürekli değişmektedir. Tekniğin dönüşümü taktikleri de kendisi kadar olmasa bile değiştirmekte ve dönüştürmektedir. Yeni çıkan bir taktik İHA (insansız hava aracı), muharebe konseptini değiştirebilmektedir. Fakat stratejinin aynı hızda değiştiğini ve geliştiğini söylemek mümkün değildir. Bu anlamda strateji, karşılıklı olarak *doktrin*le birbirlerini beslemektedir.

Biraz daha anlaşılır olması için bu kavramları çokça sık kullanılan bir alan olan futbol üzerinden anlatalım. Bir futbol takımının futbolcusunun çalım atma kabiliyeti, sürati, topa olan teknik hâkimiyeti ve dayanıklılığı *teknik* bir konudur.

Bir futbol takımının 3-5-2 veya 4-4-2'lik bir "taktik" dizilim ile sahaya çıkması, adı üzerinde *taktik* bir konudur.

Takımın kanat hücumu ve yapılan ortalardan uzun boylu santraforlarla gol bulmak üzere kontra atak anlayışıyla sahaya çıkması, *stratejik* bir konudur.

Yine futbol takımının tatlı-sert oyun oynayarak rakibi yıldırmak ama kart görmemek, sert oyun sayesinde rakibi kızdırarak kart yemelerini sağlamak, tam saha baskı yapmak, yani alan savunması veya adam adama markaj yapmak bir *doktrin* meselesidir. Bunlar, bu takımın oyununun ilkeleridir.

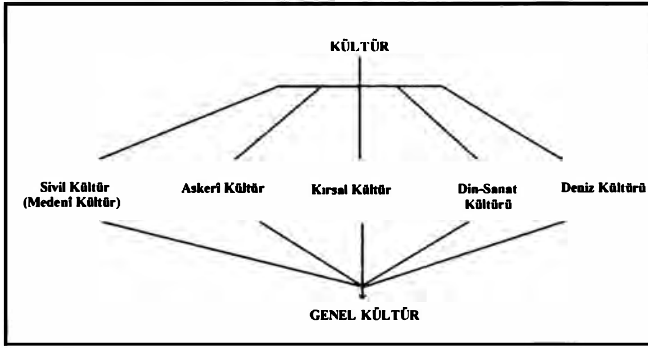
Grand strateji, bir futbol takımının şampiyon olması iken, siyaset ise futbol takımının Şampiyonlar Ligi Şampiyonu olmasıdır.

İstihbarat, rakibin maç kasetlerini izlemek ve buradan elde edilen bilgiyi malumata çevirerek "kıymetlendirmek"tir. Bütün bunlar kapsamında *teknik* işlere bakan kişinin teknik direktör olması gerekirken, yanlış bir ifade ile yerleşmiş olarak bütün dünyada *taktik* işlerden sorumlu olan kişiye "teknik direktör" denmektedir. Bunun aksine teknik işlerden sorumlu olan kişiye ise "antrenör" denmektedir.

KÜLTÜR: MEDENİYET, ASKERÎ KÜLTÜR VE KÜLTÜR TASNİFİ MODEL ÖNERİSİ

Kültür ve Medeniyetin Tanımları Üzerine Mülahaza

Askerî kültür makalesinin "orta yerinde" *medeniyet* kavramının ne işi olduğu sorgulanabilir. Normal şartlar altında müstakilen başka bir makalede yer alması gereken bir tasnifi, ilk defa burada yapmak zorundayız. Bunun sebebini kısaca şöyle izah edelim. Biz bu ortaya koyacağımız model önerisinde *askerî kültür*ü ve *sivil kültür*ü kültürün 5 farklı kolundan ikisi olarak tasnif edeceğiz. Dolayısıyla vücuttaki bir organı (*askerî kültür*) ve diğer organları (sivil/medenî kültür, kırsal kültür, din-sanat-bilim-felsefe kültürü, deniz kültürü) tanımadan önce vücudun genelinin (*kültür*) tanımını ortaya koymak zorundayız. Bunun için ilk defa bu çalışmada önerdiğimiz ilerleyen satırlarda detaylarıyla ele alacağımız bir kültür tasnifi şeması ile başlayalım.

Kültür, *kültür*ün alt dalları ve *genel kültür* (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya)

Bizim kültür tasnifimizin kıstası, ortaya çıkan "kültürel insan modeli" üzerinden şekillendirilmeye çalışılmıştır. Böylelikle şehir hukukuna tâbî olan şehirliler, kırsalda örfî kültüre tâbî olan köylüler, askerî kültürün içinde karakter olarak şekillenen askerler, korsanlar gibi deniz dünyasının ortaya çıkarmış olduğu denizciler, fikir veya düşünceleri veya telifleri ile soyut kültürün besleyicisi olan din adamları, sanatkârlar ve filozoflar... Görüldüğü gibi her bir kültürün ortaya koyduğu farklı bir insan modeli vardır.

Bu çalışmada, meramımızın açık bir şekilde anlaşılması için aşırı bilimsel bir dil kullanmamaya gayret sarf edeceğimizi izah etmiştik. Fakat ne de olsa akademik bir kaygımız olduğundan şunu belirtmeliyiz ki, biz burada ifade edeceğimiz kavramları daha çok, sonradan kazandığı ontolojik anlamlarıyla değil, etimolojik olarak ortaya ilk defa çıktığı epistemolojik anlam ve değerleriyle değerlendireceğiz. Bir kavramı; ilk anda ortaya çıktığı kelime anlamı ne ise, onun üzerinden temellendirmeye ve inşa etmeye çalışacak, sonradan kazandığı anlamları ise "inşa"mız tamamlanana kadar bir kenarda bekleteceğiz.

*Kültür*ün etimolojisine bakarsak, yaklaşımımıza destek olacak verilere rahatlıkla ulaşılabilecektir. *Kültür* kelimesinin kökü, Latince "colere"den türeyen "cultura"-dır[6]. Kök itibariyle; ekip biçmek, mahsul elde etme süreci (hem ekip hem biçmek), yerleşmek, muhafaza etmek, beklemek, korumak, itina göstermek, çiftçilik yapmak, oturmak gibi anlamlara gelir. Aslında biraz dikkatli bakıldığında anlaşılacağı üzere bu kök, insanoğlunun yerleşik hayata geçişiyle oldukça alakadâr bir kelimedir. Zira yerleşmek (bir yere), ekmek (mahsulü), itina göstermek (mahsûlün bakımını yapmak, sulamak vs.), muhafaza etmek (iklim şartlarından, yabanî hayvanlardan ve diğer dış etkenlerden), biçmek (mahsulü) kelimeleri "colo" fiilini icra eden grubun icra ettiği faaliyetlerdir. Bu faaliyetleri icra eden gruba, yine "colo" kelimesinden türetilerek "colonia/koloni", bu gruba mensup erkeğe "colonus (kolonist)", kadına ise "colona" denir. Dolayısıyla *kültür*, yerleşik hayata geçiş öncesine olduğu kadar sonrasına da vurgu yapan, yani göçebe gibi sadece "harcayan, elden çıkaran, tüketen" bir topluluk değil, "duran, yerleşen, toplayan, ekip-biçen, biriktiren, koruyan ve üst üste koyan" bir topluluğa da atıf yapar. Yani "kültür" bir noktada da, yerleşik hayata geçmekle birikime kavuşmayı ifade eden bir kavramdır.

6 Faruk Zeki Perek, *Latince-Türkçe Sözlük*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1952, s. 272-273; Sina Kabaağaç ve Erdal Alova, *Latince/Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1995, s. 97-98.

Öncelikle *kültür* kelimesine bugüne kadar yapılan bazı ontolojik yaklaşımlarla devam edelim. *Kültür*e kim, nasıl yaklaşmıştır? Kültürü kimi düşünürler maddî ve manevî kültür olarak ikiye ayırırlar. Bu bize göre bir kolaycılıktır. Daha farklı kültür tasnifi önerisi sunanlar *kültür*ü bedenî, ruhî ve sosyal kültür şeklinde karma bir model olarak üçe ayırmakta ve buna "cultura compleks (karma kültür)" demektedir[7].

Modern anlamda ise *kültür*, daha önce de benzer veya yakın bir şekilde tanımlandığı üzere "insanların meydana getirdiği maddî ve manevî bütün malzeme ve değerlerin toplamı" şeklinde tanımlanabilir. Varış noktamız olan *askerî kültür*ü daha iyi anlayabilmek için bu klasik sayılabilecek tanımlamanın biraz daha dışına çıkmak gerekir. Biraz yukarıda arz ettiğimiz örnekte de hatırlanacağı üzere tabiattaki mantara "mantar"; insan elinin değdiği, insanın yetiştirdiği mantara ise "kültür mantarı" denir. Dolayısıyla bir milletin veya kabilenin veya daha büyük-küçük herhangi bir insan topluluğunun kültürü, o insan grubunun ortaya koyduğu, "elini değdiği" maddî-manevî değerlerin toplamıdır. Dolayısıyla *kültür*, başkalarından aldığından ziyade, her grubun kendisinin doğurduğu değerlerdir. Şimdi bu teorik tanımlama gayretinden biraz da tarihî sürece gidelim.

*Kültür*e dair fikir belirten pek çok düşünür, sosyolog veya antropolog vardır. Biz "cultur/kültür" kelimesinin bugünkü modern anlamıyla ilk defa ne zaman, nerede ve kim tarafından nasıl kullanıldığıyla başlayalım. Alman Psikolog Wilhelm Wundt'un tespitlerine göre "kültür" kelimesini modern anlamıyla ilk defa kullanan kişi, 1530-1596 yılları arasında yaşayan Jean Bodin'dir. Bodin, yazmış olduğu 10 ciltlik *Völkerpsychologi* (Toplum Psikolojisi) adlı eserinin ilk kısmında "kültür"ün açıklamasını yapar ve örnek üzerinden izah ederek "Polonya kültürü"nün "Avrupa medeniyeti"nin bir ürünü olduğunu söyler[8]. Görüldüğü üzere burada *medeniyet* kavramı, *kültür* kavramını kapsamaktadır. Bu "kavrayış" pek çok farklı millete mensup olan düşünürü etkileyecek ve *kültür*ü, *medeniyet*in bir alt dalı, hatta bazen de zıddı olarak görmesine sebep olacaktır.

*Kültür*ün tanımına dair ilk bilimsel tanımlamayı yapanlardan bir diğeri de İngiliz Antropolog Tylor'dur. Toplumsal evrimcilik kuramının teorisyeni olan Tylor, *kültür*ü; "bilgi, inanç, sanat, gelenek-görenek, hukuk ve diğer bütün kabiliyetleri toplumun bir parçası olarak kazanması" şeklinde tanımlar[9]. İşlevci ekolden olan Polonyalı Antropolog Bronislaw Malinowski, "*Kültür, açıkçası aletlerden ve tüketim mallarından, çeşitli toplumsal gruplaşmalar için yapılan anayasal belgelerden, insan özgün fikir*[10] *ve becerilerden, inanç ve törelerden oluşan bütüncül*[11] *bir toplamdır.*" der[12]. Bizim tasnifimiz de, Malinowski'nin bu tanımlaması ile uyuşmaktadır.

London School of Economics'teki[13] antropolojik "işlevci ekol" çalışmalarının teorisyeni olan Malinowski, binlerce sayfa tutarındaki kültür tanımlarını 4 kelimede özetleyebilen bir yorum getirir: "*Kültür, insanın tabiata müdahale aracıdır.*".

---

7 Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2002, s. 44.

8 Orhan Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinde Bazı Kavramların Değerlendirilmesi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1972, s. 24.

9 E. B. Tylor, *Primitive Culture*, c. 1, Londra 1871, s. 1.

10 Çeviri-metinde [düşün].

11 Çeviri-metinde [bütünsel].

12 Bronislaw Malinowski, *İnsan ve Kültür*, çev. Fatih Gümüş, Verso Yayınları, Ankara 1990, s. 39.

13 Aynı grupta Seligman ve daha sonra R. Firth de bulunacaktır. Hatta İngiltere'deki R. Firth'in Amerikalı G. P. Murdock ile sosyal veya kültürel antropoloji isimlendirmesi üzerine esaslı fikir teatileri ve çarpışmaları olacaktır.

Spengler ve Danilevski'ye göre her kültür kendi başına müstakil bir kültürdür ve diğer kültürler tarafından anlaşılamaz, onlara aktarılamaz. Dolayısıyla Spengler ve Danilevski, kültürün dışarıya kapalı olduğunu savunur.

Türk kültür dünyasının önemli fikir ve bilim adamlarından biri olan Mümtaz Turhan da, her toplumun kendine has kültürü olduğu düşüncesindedir[14]. Biz kültürün aktarılabildiğini, fakat yeni geldiği yerde yeni bir ruh veya soluk kazandığı zaman tam anlamıyla bir kültürel unsur olabileceğini, aksi takdirde salt geleneğe dönüşeceğini ifade edeceğiz.

Gehlen, *kültür*ü insanın başlangıcı ile başlatır. Toplumların kültürlerinden bahsederken pek çok yazar ve düşünür gibi onları "*medeniyet*" olarak tanımlamaz, bunun yerine tercih ettiği kavram *kültür*dür. Üstelik bu kavramı, bahsettiği *kültür*lerin coğrafya ile ilişkisini kurarak yapar:

> "*Bilinen en eski 5 şehir kültürü şunlardır: Mısır kültürü, Sümer (Mezopotamya) kültürü, İndus Irmağı'nın aşağı havzasındaki Hint kültürü, Hoang-Ho ırmağının aşağı havzasındaki Çin kültürü ve Türkistandaki Anau kültürü. Bu 5 kültürden, Anau kültürü dışındaki, dördü nehir kültürüdür, yani büyük ırmakların taşmalarını düzenleme probleminden doğmuşlardır.*"[15].

Kısa bir analiz yapacak olursak, Gehlen'in bu pek isabetli tespitinden yola çıkarak, Anau kültürünün bir parçası olan Türk kültürünün, diğer 4 kültürden farklı bir özelliğe sahip olduğu görülür. Nehir taşma problemini düzenleyen kültürler, daha çok matematik, fen ve mühendisliğe yöneleceklerdir. Türkler ise bu paralelde daha çok organizasyonel kara kültürü çerçevesinde mobilize temelli bir gelişim kaydedeceklerdir. Nitekim bu kültür, at ve sığırı evcilleştirerek[16] diğer kültürlerin yapmadığı veya yapamadığı şeyi tek başına yapacaktır. Bu sebeple, Türk kültürünün temellerinde de "konar-göçerlik" vardır.

*Kültür*e dair 164 tanımı derleyen iki Amerikan Antropolog Kroeber ve Kluchohn, *kültür*ü tanımlarken, temele maddî yapıları da alarak toplu halde insanların faaliyetlerinin sonunda ortaya çıkmış olan, sembolik değeri de bulunan, çekirdeğini gelenekten kaynaklanan düşünce ve değerlerin oluşturduğu bir olgu olarak tanımlarlar[17]. Biz buna cevaben *kültür*ün *gelenek*ten bağımsız olduğunu savunacağız.

*Kültür*e dair fikirleri bir potada eritmek yerine, bu çalışmada kelimenin kökenine inerek bir sonuca varmaya çalışırsak; *kültür*, nasıl ki tabiatta insan elinin ortaya koyduğu maddî ve manevî değerlerin toplamıysa, bu anlamda millî kültür de bir milletin başkalarından aldığı değil, kendi elinin değmesi sonucu kendi ürettiği değerler toplamı olmalıdır. Bu durumda başka toplumlardan devralınan alışkanlıkların güncel hayatta gelenek haline gelmesi doğrudan *kültür* değil, *gelenek*tir. Fakat millet, bu kültürel unsuru aldıktan sonra ona kendi biçimini veya kendinden bir motifini katarsa onu *kültür* haline getirmiş olur. Örneğin simit bir Bizans devri İstanbul yiyeceği olduğu için Bizans kültürünün bir ürünüdür. Ama Türk geleneğine geçmiştir ve Türkler simidi

---

14 Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 36.

15 rnold Gehlen, *İnsan Üzerine Sekiz Konferans*, çev. Rifat Döner, İÜEF Yayınları, İstanbul 1970, s. 55-56.

16 rnold Gehlen, *İnsan Üzerine Sekiz Konferans*, çev. Rifat Döner, s. 56.

17 Suavi Aydın ve Yılmaz Selim Erdal, *Antropoloji*, nadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2007, s. 20.

severler. Dolayısıyla Türk geleneğinin içerisinde bir Bizans kültürü ürünü vardır. Peki bu durumda simit, Türk kültürünün ürünü müdür, yoksa sadece Türk geleneğine dâhil olmuş bir ürün müdür? Bizans'ın simidi susamsızdır. Türkler bu simidi susamsız olarak aynen yemeye devam edegelselerdi, simit "Türk geleneği"nin ürünü olacaktı. Türk kültürünün ürünü olması içinse ona Türk'ün bir müdahalede bulunması, ona yeni bir biçim vermesi veya bir motif eklemesi gerekirdi. Nitekim Türkler bu simidin üzerine susam eklediler ve simidi bir Türk kültürü ürünü haline dönüştürdüler. Peki menşei Bizans olan bir ürüne yapılan Türk müdahalesi, o ürünü *kültür* bakımından Türkleştirir, yani onu Türk kültürü ürünü yapmış olur mu? Evet olur. Çünkü denizde bulunan balık, balık çiftçilerinin ilk defa ürettikleri bir ürün değildir. Çiftlik balıkçıları onları denizden almıştır (Türklerin simidi Bizans'tan aldığı gibi). Ama onları kendi şartlarında besleyerek deniz mahsulü değil, kültür balığı haline getirmişlerdir. Mantar da aynı şekildedir. Menşei tabiattır. Ama Malinowski'nin dediği gibi o ürüne artık "insan eli" dokunmuştur. *Kültür*, insan elinin değdiği, bir nesneye veya ürüne şekil verdiği yerde başlar. Dolayısıyla bir ürünü alıp "kendileştirmek", onu kültürel olarak da kendileştirmek demektir. Balığın menşei deniz de olsa "akvaryumlulaştırmak", onu artık kültür balığı; mantarın menşei mantar da olsa ona çiftlik şartlarında yetişecek şekilde müdahale etmek onu "kültür mantarı"na çevirir. Dolayısıyla *kültür*, başka bir kültürde de *kültür* olabilmesi için yeni sahibinin ona müdahalede bulunmasına muhtaçtır. Bu şart sağlanırsa eski sahibinin kim olduğunun bir önemi yoktur. Eğer müdahale olursa o maddî-manevî ürün sadece gelenek olmaktan çıkar ve *kültüre* de dâhil olur. Müdahale olmadan başka bir topluma geçer ve süreklilik arz ederse "gelenek" olur. Kültür ve geleneğin de en temel farkı budur. Fakat son kertede şunu da özellikle vurgulamak gerekir ki, genel anlamıyla *kültür*, geleneği de içine dâhil etmiş olmalıdır. Takdir edilmelidir ki, gelenek ve kültürü birbirinden doğru bir şekilde ayırabilmek için burada dar anlamıyla ele almak zorundayız.

Bir diğer *kültürel* unsur, eski devirlerde kapı ve pencerelerin hava akımıyla kapanıp çarpmaması için kapı ve pencere kenarlarına konulan bir taştır. Altı dörtgen olarak başlayıp, yukarı doğru sekizgen bir hal alan, tepede ise kürevî bir şekle dönüşen, kürenin üzerinde de bir tutacak teşkil edecek şekilde demirden bir halkaya sahip olan bu taşlar Roma, Bizans, Sâsâni ve bütün kültürlerde vardır. Fakat sadece Türk kültüründe adını eskiden kayınpederi ve kayınvalidesine duyduğu saygı yüzünden kapı kenarında emre amade hazır bir şekilde bekleyen gelinden adını alarak "gelincik taşı" olur. Diğer hiçbir kültürde adını "gelin"den almadığı için, gelincik taşı artık *Türk kültürü*nün bir ürünü olmuştur. Sadece şehirde değil, kışlalarda da bulunan gelincik taşı, adını kışlada da değiştirmemiştir. Demek ki Türk kültürü, *sivil* (*medenî*) alanda da, *askerî* alanda da gelincik taşını kendine mâl edebilmiştir.

Eğer Türkler, gelincik taşı veya simidi hiçbir katkı veya müdahalede bulunmadan, ona "elini değdirmeden" alıp kullansaydı, Türk toplumunda "sürekli kullanılır" hale gelen bu ürünler Türk kültürünün değil, Türk geleneğinin ürünü olmuş olacaktı. Çünkü gelenek, adı üzerinde olduğu gibi "gelen, eskiden beri süregelen" demektir, menşe ile ilgilenmez. "Gelip gelmediği" ile ilgilenir ve bir süreklilik durumuna işaret eder. Oysa *kültür*, menşe ile, "insan eli değmesi" ile ilgilenir ve hangi toplumun eli değer veya müdahale ederse o ürün, o toplumun kültürü olur.

Hem şehirdeki binalarda hem de askerî kışlalarda kapı ve pencerelerin açık kalmasını sağlayan gelincik taşı (solda). Bu taş Beylerbeyi Hamid-i Evvel Camii'nin kuzeydoğu pencereleri önündeki taştır (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 23.11.2016). Sağdaki ise Türk kültürünün ulaştığı seviyeyi temsil eden nazar boncuklu "gelincik takozu"[18]!

Kültür & Medeniyetin Mukayesesi ve İbn Haldun'un Kavramlarına Post-Modernist Yaklaşımlar Hususunda Bir Değerlendirme

Birbirine çok karıştırılan, bir nev'i hangisinin baba, hangisinin oğul olduğu belli olmayacak şekilde birbirlerine karşı alt-üst kategori tasnifi yapılamayan *kültür* ve *medeniyet* kavramları hakkında birçok farklı milletten pek çok farklı düşünür fikir beyan etmişlerdir. Fakat hem kültür hem de medeniyet kavramlarının bir şanssızlığı vardır. Bu şanssızlık, *medeniyet*in, tamamen özgün bir yaklaşım olan İbn Haldun'un "hadara" modeli ile aynı şeymiş gibi anlaşılmaya çalışılmasıdır. Biz buna yeni bir yaklaşım getirmek arzusundayız.

Tasnif kriterine bakıldığı zaman İbn Haldun'un modelinin bir çeşit "görgülülük" ve "görgüsüzlük" algısı üzerinden sistemini inşa ettiği görülür. Şehirde oturan kişiler çoğunlukla edeb-âdâb hususunda ileri seviyede iken, çölde yaşayan bedevîler ise tam tersi bir görüntü arz etmektedir. Dolayısıyla İbn Haldun, yapmış olduğu tasnifini insanların ortaya koyduğu davranış ve görgülülükleri üzerine yapmıştır. Şehir ve çöl ise bu tasnifteki kişilerin yaşadığı mekân olarak tezahür eder. Çünkü onun yaşadığı coğrafyada bu durum gerçekten de böyledir. Biz şimdilik onun hadarî dediğini "havas/üst kültür", bedevî dediğini ise "avam/alt kültür" statüsünde kabul edeceğiz. Bu açıklamayı yapma sebebimiz, İbn Haldun'un *hadarî*si ile *medenî*yi aynı kalıbın içine koymanın yanlış bir şey olduğunu anlatabilmek içindir[19]. Bu yanlışın içinden çıkarmadan da kültür ve medeniyeti birbirlerine göre konumlamamız mümkün olamayacaktır.

İbn Haldun'un tasnifinde askerler ve onların oluşturdukları *askerî kültür*; denizler ve denizcilerin oluşturduğu *deniz kültürü*; din adamları, sanat adamları ile filozofların oluşturduğu *din-sanat-bilim-felsefe kültürü* yer almamaktadır. Oysa din adamları her

18 Bu ifade, Marmara Üniversitesi'nde verdiğimiz bir konferansımız esnasında "*Buna da, o halde gelincik takozu diyelim.*" diyen değerli dostumuz Doç. Dr. Ümran Ay'a aittir.

19 İbn Haldun, hadarî umran dâhilindeki insanların, "medineleştiğini", "temeddün" ifadesi ile belirtir. Yani "hadarî"lik ile "temeddün"ü birbirine "yaslayarak" anlatır. Bu kesim insan grubu, bizim tasnifimizi gösteren matriste, şehirli üst sınıf insan grubuna tekabül eder.

zaman şehirde olmayabilmekte, hatta İbn Haldun'un "bedevî" olarak tabir ettiği insanların bulunduğu kırsalda bulunabilmektedirler. Mesela İslâm kültürünün önemli unsuru olan ve Türkçe literatürde Köprülü etkisiyle "kolonizatör tekkeler" şeklinde ifade edilen merkezler şehirde değil, kırsalda kalabilmektedir. Bu durumda o dönemin ilimle meşgul olan uleması, ilmî faaliyetlerini çöldeki bir medresede yaptığı için "bedevî" insan statüsünde mi kabul edilecektir? Biz, öyle olmaması gerektiğini, din adamlarının farklı bir tasnif içinde yer alması gerektiğini, denizciler ve onların karadan ve kırsal coğrafî faaliyet olarak balıkçılıktan bağımsız olarak oluşturduğu *deniz kültürü*nün de farklı bir insan modeli ve dolayısıyla *deniz kültürü* adında farklı bir kültür grubunu oluşturduğunu, askerlerin de aynı şekilde farklı bir "cultura", farklı davranış kalıpları, farklı mekânlar ve farklı hukukî düzenlemeler oluşturduğunu ve buna da *askerî kültür* denmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bu durumda İbn Haldun'un tasnifine göre askerler "bedevî" midir, "medenî" midir? Bize göre ikisi de değildir. Şehirli veya köylü olmayan bu insan modeli, yani askerler, *askerî kültür* dediğimiz, tamamıyla farklı bir kültürü yaşamakta ve geliştirmektedir[20]. Buradaki ifadelerimizden İbn Haldun'u eleştirdiğimiz gibi bir sonuç çıktığı düşünülebilir. Ama öyle olmadığını açıklayalım. Bu "oturmamazlık", İbn Haldun'un XIV. yüzyılda kendi coğrafyasına göre mükemmelen ortaya koyduğu tasnifteki *hadara*nın, XVIII. yüzyılda iyice kendisini gösteren ve XIX. yüzyılda Türkçeye çevrilen "sivilizasyon" kavramıyla birebir örtüştürmeye çalışılmasından kaynaklanmaktadır. Üstelik bu örtüştürme, İslâm kültürü mensuplarının maalesef ki, "civilization"u ilk defa müslüman bir âlimin ortaya koyduğunu ispatlama çabaları sonucu ortaya çıkmıştır. Yani, Türkçeye "medeniyet" olarak çevrilen "civilization"un önemli bir şey olduğunu fark ettikleri zaman. Bu ne zaman olmuştur? İbn Haldun'dan yaklaşık 4-5 asır sonra olmuştur. Hâlbuki Batı'nın "civilization"u, bir dönem İslâm âleminin gözünde "medeniyet tasavvuru" değil, "tek dişi kalmış canavar"dır. Müslüman düşünürler, "sömürgeci Batı"nın "civilization"unun ne olduğuna, gerçekten de sömürdükleri Afrika ve diğer dünya kıtalarında bizzat şahit olmuşlardır. Fakat İstiklâl Şairi Mehmed Akif'in İstiklâl Marşı'nda "tek dişi kalmış canavar" olarak tarif ettiği "medeniyet"in, Ziya Gökalp'in yeni bir yaklaşımı ile bugünkü "medeniyet tasavvuru"na dönüşümün yoluna ilk parke taşları konulmuştur. Sonra bu *civilization/sivilizasyon* veya *medeniyet* mefhumunun popülaritesi arttıkça, Türk toplumu da bunu inkâr etmek yerine sahiplenmeye başlamıştır. Bir sonraki aşama ise, *medeniyet*in, aslında Müslüman âlim İbn Haldun tarafından zaten çok önceden beri ortaya konduğu fikrinin benimsenmesi olmuştur. Peki İbn Haldun gerçekten *medeniyet*i ilk defa ortaya koyan kişi midir? Hayır! O halde daha önemli soruya geçelim: İbn Haldun'un ortaya koyduğu "hadara" kavramı medeniyetten aşağı kalır veya ondan önemsiz bir kavram mıdır? Hayır! Bilakis, *hadarî umran* en az *civilization/medeniyet* kadar, hatta daha önce ortaya çıktığı için belki de *civilization/medeniyet*ten daha önemlidir. Burada doğu kültürünün yapması gereken

20 İbn Haldun, insan merkezli kültür ve kültür gruplarına göre değil, daha çok yazılı olan ve olmayan hukukî kurallara ve adab-ı maşerete göre bir tasnif yaptığından herhangi bir meslek veya kültür grubunu özel olarak kategorize etmemiştir. Diğer taraftan bu İbn Haldun'un askerliği ve askerlik kültürünü bilmediği gibi bir anlama gelmez. Hatta *Mukaddime*'sinde savaşa ve askerliğe dair vermiş olduğu "bir grup askerin düşman karargâhına sızıp, onların en vurucu gücü olan fillerinin dişlerini testere ile keserek onları savaşamaz hale getirmişlerdir. Bunun gibi pek çok askerî meseleler ilgili İbn Haldun'un şu eserine bakılabilir: İbn Haldun, *Mukaddime*, c. 1-2, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

şey, aslında *civilization* ile *hadarî umran*ın aynı şey olmadığını anlamak, *hadarî umran* mefhumuna sahip çıkarak onu *civilization/medeniyet* ile yarıştırmadan vazgeçmek ve müstakilen tek başına çok önemli bir tasnif modeli olarak kabul etmektir. Eğer hadarî umran, 300 sene sonra *civilization* ortaya çıkınca "kıymetli" olursa, *civilization* ortaya çıkana kadar 300 sene boyunca hiçbir kıymeti haiz olmadığı, farkında olmadan kabul edilmiş olur. Dolayısıyla İbn Haldun, *civilization/medeniyet* kavramlarından tamamen bağımsız olarak ortaya kendi dönemi ve coğrafyasında, "görgü" ve "adab-ı muaşeret" temelli bir tasnif modeli olan *hadarî umranı* ortaya koymuştur.

Aksini yapmak, 2 elmanın birini 2'ye, diğerini 5'e bölüp, birbirleriyle aynı olmayan boyuttaki elma dilimlerini eşitlemeye çalışmak gibidir. Biraz sonra farklı bir yöntemle yaklaşan bizim görüşümüz ile İbn Haldun'un görüşünü, tek bir matriste aşağıda göstereceğiz.

Avrupa literatürünün bir kolu olan Alman literatüründe *kültür* ve *medeniyet* kavramlarının net bir şekilde birbirinden ayrılmasının göze çarpacağı beklentisine girilse de bu beklenti karşılanamamaktadır. Alman literatürü kültür tasnifini çoğunlukla *Naturvölker*, yani "kırsal (tabiat) toplum" ve *Kulturvölker*, yani "kültür toplumu" olarak yapar. Oysa "natur" olan völker (toplum) tabiat toplumuna işaret eder ama Alman düşüncesi *Naturvölker*e kırsal kesimin yaptığı "cultura" faaliyetini yakıştırmazken; ekip biçmeyen, ziraî üretim yapmayan şehir toplumuna üretim faaliyetini (cultura) yakıştırır: Kulturvölker. Aslında buradaki tasnif de üst kültür-alt kültür tasnifi gibi tutarlı bir tasniften ziyade, üst kültür-kırsal kültür toplumları şeklinde bir tasniftir. Böyle olunca da bu kavramlar, kategorizasyon açısından problemli bir görüntü arz etmektedir. Yani şehirli insanların hepsi görgülü, kırsaldaki insanların hepsi görgüsüz ve alt kültür insanı mıdır? Tabi ki, böyle olmamalıdır.

Bu ayrım da aynı Türk düşünce dünyasında olduğu gibi İbn Haldun'un *hadarî umran* ve *bedevî umran* yaklaşımının izinde yürür. Yani şehirde yaşayan, hukuka tabi, görgülü insanlar ve bunların zıddı şeklinde kaba davranışlara sahip, hukuk tanımayan ve şehirde yaşamayan insanlar. *Medeniyet* algısı bu tasnif üzerinden yapıldığı zaman, ortaya medenî ve gayrımedenî şeklinde iki farklı sınıfa ayrılan bir kültür sistemi ortaya çıkmaktadır. Oysa bu tasnifin içinde *din-sanat-bilim-felsefe kültürü*, *deniz kültürü* ve *askerî kültür* yoktur. Sadece şehirlilerin, yani sivillerin ürettiği kültür olan *civilizasyon/civilizasyon*, yani *medenî kültür* ve kırsal toplumun ürettiği bedevî kültür vardır. *Askerî kültür*, *din-sanat-bilim-felsefe kültürü* ve *deniz kültürü* mensubu olan insanların davranış kalıpları ve tâbî oldukları hukuk düzeni, İbn Haldun'un tasnifinde net olarak bir yere oturmamaktadır. Çünkü İbn Haldun, yapmış olduğu tasnifi sivil-asker ayrımının olduğu bir coğrafyadan ziyade şehirli ve çölde yaşayan, görgülü ve görgüsüz olan iki farklı insan modelinin bulunduğu coğrafyaya göre yapmıştır. Dolayısıyla İbn Haldun'un Kuzey Afrika coğrafyası bünyesinde çok başarılı bir şekilde iki farklı insan modeli olarak ortaya koyduğu tasnif, Avrupa ve Asya'daki kültür gruplaşmaları için uygun bir tasnif değildir. Bunu ileride detaylarıyla ele alacağız.

Kültür ve *medeniyet* kavramlarının mukayesesi ve birbirlerine karşı ilişkileri üzerine yaklaşım ortaya koyanlardan Alman Antropolog Thurnwald, *kültür*ün bir tutum ve tavır, *medeniyet*in ise bilgi ve kabiliyetten mürekkep olduğunu söyler. Bir başka antropolog olan C. Wissler; *kültürü*, bir halkın yaşam biçimi olarak görür. Görüldüğü gibi

bu tasniflerde de *kültür* ve *medeniyet*in birbirlerine göre alt-üst ilişkisi yoktur. Dolayısıyla *kültür* mü *medeniyet*in bir alt koludur, yoksa *medeniyet* mi *kültür*ün bir alt koludur, hâlâ belli değildir. Bu iki kavramı birbirinden ayıran MacIver gibi kuramcılar vardır. MacIver, *medeniyeti*; kendisine etki eden şartları kontrol eden insanın kurmuş olduğu mekanik ve organizasyonel müessese olarak tarif eder. *Kültürü* ise, insanın tabiatı sonucu ortaya koyduğu davranışlar olarak yorumlar.

Ziya Gökalp, bu anlamda MacIver'e yakın bir tutumla bu iki kavramı ele almış, Türkçe literatür de bu ele alış üzerinden şekillenmiş ve alternatif veya müstakil farklı model önerileri ortaya konmamıştır. Dolayısıyla Türkçe literatürde *kültür* ve *medeniyet* arasındaki ilişkiyi bilimsel olarak ve yataylık-dikeylik, altlık-üstlük ilişkisi içerisinde ele alan müstakil bir yaklaşım ortaya konmamış, merhum Gökalp'in ortaya koyduğu tanım ve yaklaşımın izinden gidilmiştir. Gökalp; *kültürü*, *medeniyet*in bir alt kolu olarak görmüştür.

> "*Bir medeniyet müteaddit milletlerin müşterek malıdır. Çünkü her medeniyeti, sahipleri olan müteaddit milletler, müşterek bir hayat yaşayarak vücuda getirmişlerdir. Bu sebeple her medeniyet, mutlaka beynelmileldir. Fakat bir medeniyetin, her millette aldığı hususî şekilleri vardır ki, bunlara (hars-kültür) adı verilir.*"[21].

Kültür ve medeniyet arasındaki fark hakkında Türk düşünce dünyasının önemli isimlerinden biri olan merhum Mümtaz Turhan şöyle der:

> "*Hars ile medeniyet arasında farklar: Evvelâ hars (kültür) millî olduğu halde, medeniyet beynelmileldir. Hars yalnız bir milletin dinî, ahlâkî, hukukî, muakelevî, bediî, lisanî, iktisadî ve fennî hayatlarının ahenktar bir mecmuasıdır. Medeniyetse, aynı mamureye dahil birçok milletlerin içtimaî hayatlarının müşterek bir mecmuasıdır. Meselâ Avrupa ve Amerika mamuresinde bütün Avrupalı milletler arasında müşterek bir Garp Medeniyeti vardır. Bu medeniyetin içinde birbirinden ayrı ve müstakil olmak üzere bir İngiliz harsı, bir Fransız harsı, bir Alman harsı ilh... mevcuttur.*"[22].

Bu ifadeler, *medeniyet* kelimesinin İbn Haldun'un "hadara" kavramına uyarlanması sonucu varılan bir görüşü yansıtır.

Medenî/Sivil Kültür ve Askerî Kültür Ayrımı

Maalesef, medeniyet kelimesinin bizde "şehir"den geldiği zannedilir. Bu başlı başına büyük bir yanlıştır. Eğer böyle olsaydı geldiği kökün "civilization" değil, "urbanization" olması gerekirdi. Bu durumda da "urbanization"un karşılığı da "şehircilik" olmuş olurdu. Fakat günümüzde sözlüklere bakıldığında gerek Arap, gerek Türk kültür dünyasında "medine"nin "şehir" anlamında da kullanıldığı görülmektedir. Oysa "medine", "şehir" değil, "şehri yöneten idare"nin adıdır.

Bilim disiplininde iki farklı kelime veya terim birbirinden ayrılamadığı zaman, bütün bir literatür bu iki yanlış ifade üzerine inşa edilip düzeltilmesi çok zor bir

21 Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul Milli Matbaa, İstanbul 1926, s. 7.
22 Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s. 39.

duruma sebebiyet verebilmektedir. İşte "medeniyet" kelimesinin "şehir"den türediğinin zannedilmesi de bu sebeptendir. Şimdi bunun köküne inebilmek için *sivil kültüre*, yani *medenî kültüre* göz atalım.

"Neden asker-sivil ayrımı?" sorusu ile başlayalım. Çünkü bu ayrımın günümüzü etkileyen kökleri, Batı kültürünün menşei olan Latin ve Yunan şehir devletlerinde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla biz de bunu Roma şehri, Latince ve Latin kültürü üzerinden inceleyecek, sonra Türk kültürü üzerinden ayrıca yorumlayacağız.

İnsanlık tarihinin erken dönem insan grubu olan avcı-toplayıcılar, hayatını tabiatta avladığını yiyerek idame ettiren, mağarada kalan, aşırı soğukta mağaraya sığınan ve mağaranın ağzını taş ve çalı-çırpı ile örterek vahşi hayvanlardan korunan insanlardı. Şartlar el verdiğinde avlanarak hayatta kalan bu insanlar "avcı-toplayıcı" insan modelini teşkil ediyordu. Fakat daha sonra insanoğlu tarım toplumuna geçince dağ, tepe ve mağaralardan düz ovalara indi. Ovadaki verimli arazilerde ziraat, yani tarım ve hayvancılık yapmaya başladı. Bu düz ovada mağara yerine inşa ettiği eve girdi. Fakat ev, mağara kadar korunaklı değildi. Bunun için de vahşi hayvanlardan ve "düşman" unsurlardan korunmak için evlerin bulunduğu mevkinin etrafına duvar ördü. Daha sonra ihtiyaçlarını bu duvarın çevrelediği şehre göre düzenledi[23]. Duvar örülünce bir kısım insanın örülmüş olan bu surları koruması gerektiği anlaşıldı. Bunun için de bir toplumsal pakt yapıldı. Herkes aynı anda hem ziraatla hem güvenliği sağlamakla uğraşacağına, bir kısım insanın ziraat yapmasına, bir kısım insanın ise surları korumasına karar verilerek görev paylaşımı yapıldı. Ziraat yapan kısım "çiftçi", koruyan kısım ise "asker" oldu. Böylelikle artık herkes kendi işini yapacaktı. Öyle de oldu. Çiftçi elindeki tarım-hayvancılık alet-edevatıyla ziraatla uğraştı. Daha sonra ziraatle uğraşan insanlar ilerleyen yüzyıllarda giderek surun dışına kaydılar ve şehir bölgeleri, insanlığın ürettiği "teknik" ile iştigal etmeye başladılar. Köylüler ise ilerleyen asırlarda, ilk defa kendileri için kurulan şehirlerin dışına çıkarak, şehri "teknik" işlerle, zanaatle uğraşan şehirliye terk etmiş oldu.

Asker (Latince "miles") ise elindeki silahla *praesidio* veya *castra*da, yani *kışla/garnizon*da güvenliği sağladı. Şehri koruyup üretime katılamayan askerin ihtiyaçları, şehir halkı tarafından karşılandı. Çünkü asker, güvenlikten sorumlu olduğu için üretim yapıp kendi ürettiği ile karnını doyuramıyordu. Ayrıca ticaretle de uğraşamadığı için para da kazanamıyordu. Bunun için kurulan teşkilat, yani *civitas*, düzeni şöyle kurmuştu: Sur hizmetinden yararlanan herkes, sur kapılarından içeri girdiği andan itibaren bazı kurallara uymayı kabul eder. Başta şehri koruyan askerlerin maaş ve ihtiyaçları olmak üzere şehir teşkilatının ihtiyaçları için harcanacak olan paraya katkı yapmayı, yani vergi vermeyi kabul eder. Böylelikle şehir, mağara veya köylerden farklı olarak uyulması gereken yazılı kurallarla yönetilen bir yerleşke oldu. Bu kuralların olduğu müesseseyi yöneten teşkilat *civitas* olduğundan, *civitas*a tâbî olan herkes *civil*, yani *sivil* oldu. Kışlada kalanlara ise "*miles/asker*" dendi. İşte ilk defa asker ve sivil böyle ayrıldı. Böylelikle iki farklı insan tipolojisi ortaya çıktı: Askerler ve siviller. Fakat bu iki grubun dışında, surun veya kışlanın içinde yaşamayan, kırsalda tek başına veya birkaç hanelik köylerde yaşayan insan grubu vardı. Bunlar kırsal bölgede yaşayan köylülerdi ve hareket tarzları şehirlilere benzemek zorunda olmadığından daha farklı davranış kurallarına sahiptiler. Buna "*kırsal kültür*"

23 Bu şehirlerin bilinen en eskisi Konya Çatalhöyük'te kurulmuştur.

diyerek, üç farklı kültür grubunu açıklamış oluyoruz. Uzun yıllar, "*Bu üçlü tasnifin dışında kalan bir başka kültür grubu olabilir mi?*" diye düşünmüştük. Bir müddet sonra şehir halkı ve kırsal halk ile iç içeliği olmasına rağmen din, sanat, felsefe ve bilim adamlarının bu tasnifin dışında olması gerektiğini fark ettik. Zira bu gruptaki insanlar şehirliler, köylüler veya askerler gibi bir mekâna bağlı değillerdi. Din adamları mekân olarak her zaman şehirde bulunmayabiliyor, şehrin dışındaki manastır veya tapınaklarda da yaşayabiliyorlardı. Bu durum, İslâm ve Hinduizm gibi başka inançlar için de geçerliydi. Diğer taraftan din adamları kültürel tasnif için bir diğer kıstasımız olan *civitas*ın hukukuna da tâbî değillerdi. Dolayısıyla tam anlamıyla ne şehirli ne de asker değillerdi. Onlar ürettikleri maddî kültürden ziyade manevî kültürle ön plana çıkıyorlardı. Dolayısıyla *din kültürü*, şehir veya şehir hukukunun dışında bir olgu idi. Kendi kültürü ve hukuku vardı. Bunun yanı sıra sanat kültürü de aynı şekilde din ile birlikte gelişmişti. Herhangi bir cami veya kilisedeki sanat kollarını düşünelim. Kündekârî ahşap işçiliği, vitray cam sanatı, çini, mozaik, fresk, hat, mimarî, tuğla süsleme, aydınlatma süslemeleri, halı, resim veya tasvir sanatları, ikona, kurşun işçiliği, akustik, kalem-nakış işçiliği, müzik ve makam... Daha fazla uzatmazsak 15 sanat-zanaat dalı saymış oluyoruz. Günümüzde isminde "Kültür ve Sanat Merkezi" ibaresi bulunan kaç tane müessesede 15 çeşit sanat-zanaat dalı sergilenmektedir? Sinema ve tiyatronun yanına, bir resim, bir de hat sergisi eklersek 4'e ulaşabiliyoruz. Oysa *din kültürü*; gerek müziği, gerek el sanatları vs. sanat-zanaat dalları ve gerek felsefî arka planıyla sanat kültürünü en küçük mekânda en yoğun şekilde besleyen kültür olduğu için *din-sanat-bilim-felsefe kültürü*nü müşterek kültür grubu olarak kabul ettik. Coğrafî olarak karada kalan bütün kültür gruplarını ayrıştırdıktan sonra da beşinci kültür kolu olarak *deniz kültürü*nü kabul ettik. Fakat balıkçılık, ziraatın iki alt kolu olan tarım ve hayvancılıktan biri olan hayvancılık kısmına dâhil olduğu için, kırsal faaliyet olarak kabul etmektedir. Nitekim balıkçılar, avladıkları balıkları denizde değil, karada, kırsalda satarlar. Dolayısıyla kendilerinin iktisadî anlamda kazanımlarını paraya dönüştürdükleri yer kırsaldır. Bu yüzden balıkçılık zirâî bir faaliyet olup *kırsal kültür*e tabi olduğu için biz *deniz kültürü* derken, hayatını denizde geçiren, denizde kazanan ve denizde harcayan denizcileri, korsanları, leventleri esas alıyoruz.

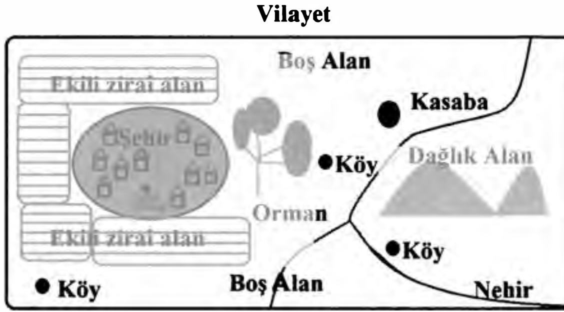
Bu genel izahattan sonra Roma'ya, asker ve sivillere dönelim. Askerlerin *kışla*dan *sivil alan*a geçmesi yasaktır. Bunun için de Roma'da sınır, İtalya'yı Galya'dan ayıran Rubicon Nehri'dir. Eğer askerler bu nehri geçerlerse bu hareket Roma Cumhuriyeti'nin kanunlarına karşı gelmek demektir ve cezası idamdır. Çünkü askerî ve sivil alan kesin bir çizgi ile ayrılmıştır. MÖ 49 yılında Rubicon'u geçen Julius Caesar, devletin rejimi olan Cumhuriyet'e başkaldırmış sayılmıştır. Askerî-sivil alan ayrımının olduğu yeri geçmek, devletin rejimine başkaldırı sayıldığından siyaset terminolojisine "geri dönüşü olmayan nokta", "köprüden önce son çıkış", "okun yaydan çıkması" anlamlarını karşılayan bir deyime dönüşmüştür: "Rubicon'u geçmek".

Yani asker, toplumsal pakt gereği *civitas*ın kendisine verdiği silahı şehre doğrultmayacaktır. Onun işi, dışarıdan gelecek tehlikelere karşı şehrin emniyetini sağlamaktı. Bugünkü anlamıyla şehir sınırlarında emniyeti sağlayan polisin görevini yapmak değildi. Bu arada bir genel kültür bilgisi olarak polis ile "pehlivan" kelimesinin aynı kökten geldiğini, "pehl"in eski İran coğrafyasında konuşulan Pehlevicede de şehri koruyan görevlilerin ismi olduğunu belirtmiş olalım. Dış emniyeti sağlayan askerler, kanunlara

göre elindeki silahı sadece düşmana karşı kullanabilirdi. Çünkü şehir halkının üretim sorumluluğunun yanında askere düşen görev, iş bölümü gereği dış emniyeti sağlamaktı. Bu iş bölümünün Türk kültürünün temelinde yeri olmadığını biraz sonra izah edeceğiz. Şimdi askerin koruduğu *sivil/medenî* bölgeye ve *medenî* kelimesine odaklanalım.

Medenî/medeniyet kelimesinin ortaya çıkış hikâyesi, Fransızca "civil/sivil" kelimesine, o da Latince "civitas" kelimesine dayanmaktadır. Latincede "kivitas" şeklinde okunan "civitas", şehrin idarî teşkilatına yapılan bir atıftır. Bu anlamda *civitas*, Roma İmparatorluğu öncesi şehir devletleri için kullanılır. Şehir ile vilayet farklı kavramlardır. Bu kavramların farkını ortaya koyamadan ilerleyemeyeceğimiz için, mümkün olduğunca anlaşılır bir şekilde açıklamaya gayret edelim.

Coğrafyacılara göre üç tip yerleşim vardır: Şehir, kasaba ve köy. Köy tarım ve hayvancılıkla geçinilen bir yerleşim iken, kasaba ise köye göre nispeten biraz daha fazla iş çeşitliliği olan ve nüfusu 5-10 bin arasında olan yerleşimlerdir. Şehir ise tarlaların bittiği, mahallelerin başladığı, çok çeşitli iş kollarının yanı sıra imalathane, fabrika, ticarethane ve çeşitli hizmet sektörleri vs.nin bulunduğu, nüfusu ise köy ve kasabaya göre çok daha fazla olan yerlerdir.

Vilayet ve şehir kavramlarının farkını gösteren çizim (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya). Çizimde vilayet sınırları içinde bulunan koyu sarı ile işaretlenmiş şehir, sarı kasaba, köyler, dağlık alan, ekili arazi ve akarsu gibi unsurlar gösterilmekte, şehir merkezi kavramı da şehrin içindeki merkez olarak temsil edilmektedir. (bkz. renkli forma)

Mahalle, ilçe ve il ise daha çok mülkî kavramlardır ve sınırları kâğıt üzerinde değiştirilebilir. Mesela Manisa şehri tarih boyu Manisa şehridir. Fakat Osmanlı devrinde bir dönem Saruhan Sancağı'nın merkezi iken, günümüzde Manisa Vilayeti'nin merkezidir. Manisa Vilayeti, Manisa şehrinden farklı olarak; Manisa şehrini, civardaki diğer şehir, kasaba, köy ve dağlık-ormanlık araziyi de içine alan bir mülkî-idarî oluşumdur. Bir başka örnek; Hatay da bir vilayettir ve bu vilayetin sınırları içerisinde iki tane şehir vardır. Biri tarihî Antakya şehri, diğeri ise en az onun kadar büyük bir liman şehri olan İskenderun şehri. Şimdi vilayet merkezinin her zaman bir "şehir" olmayacağı ile ilgili iki örnek verelim. Edebiyatçı Orhan Okay, 1950'li yıllardan bahsettiği bir eserinde "Artvin Vilayeti'nin merkezi olan Artvin kasabası"ndan bahseder. Görüldüğü gibi bu örnekte vilayetin merkezi, o zamanlar bir kasaba büyüklüğündedir. 1930'lu yıllarda Hakkâri Vilayeti'nin merkezi ise şehir bir kenara, kasaba bile değil, bir köydür: Çölemerik Köyü. Yani vilayet binası, bir köydedir ve Vilayet'in valisi bir köyde oturmaktadır. Dolayısıyla diğer örneklerde görülen vilayet/il merkezi-şehir eşleşmelerinde vilayetlerin merkezi şehir ve kasaba/oluyorken, Hakkâri örneğinde vilayet merkezi bir köydür. Maalesef ki,

günümüzde bu idarî-mülkî kavram farkları bilinmeden doktora ve yüksek lisans tezleri, bilimsel makaleler ve kitaplar yazılmaktadır[24].

Vilayet/Sancak Adı	Vilayet Merkezi	Vilayet Merkezinin Vasfı	Devir
Saruhan Sancağı	Manisa	Şehir	Osmanlı
Sakarya Vilayeti	Adapazarı	Şehir	2000'ler
Artvin Vilayeti	Artvin	Kasaba	1950'ler
Hakkâri Vilayeti	Çölemerik	Köy	1930'lar

Vilayet, vilayet merkezi ve şehir-kasaba-köy kavramlarının birbirlerine göre ilişkilerini gösteren tablo (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya).

Sonuç olarak vilayet, şehrin yönetim teşkilatının adı iken, şehir ise o teşkilatın yönettiği mekânın adıdır. Dolayısıyla "şehir" daha çok coğrafî, "vilayet" ise daha çok idarî-mülkî bir kavramdır. Yani biri tarlaların bitip, birbirine bitişik vaziyetteki binaların bulunduğu meskûn alan iken (şehir); diğeri ise bu meskûn alanı kanun ile yöneten, gerektiğinde karşılıklı vatandaş/teba-devlet yükümlülükleri sebebiyle yaptırım veya müdahalelerde bulunan ve genellikle yazılı bir hukuk metni çerçevesinde şehri yöneten idarî müessesedir. Nitekim ilk ortaya çıktığı çağlarda "*civil/sivil*" de, bu yükümlülükleri belirten bir kavramdır ve "şehir devleti vatandaşlılığı" veya muadili bir anlamda kullanılmıştır. Biz bu müesseseye "şehirlilik, şehirlilik hukuku" demeyi tercih ediyoruz. Bu "şehirlilik hukuku"na tabi olan kişiler *civil/sivil*lerdir. *Civil/sivil*ler, şehri koruyan "sur hizmeti" ve surları koruyan "asker hizmeti"nden yararlandıkları için bu hukuka tâbîdirler. Bu hizmetten yararlanmadıkları için köylüler, şehrin dışındaki manastırlarda yaşayan din adamları veya denizciler bu hukuka tâbî değildir.

Coğrafî kavramlar olan şehir, köy ve kasaba halkın meydana getirdiği yerleşkeler iken, mahalle, ilçe ve il/vilayet kavramları ise sınırları kâğıdın üzerinde çizilen, sınırları alınan tek bir karar ile bir günde değişebilen kavramlardır. Mesela bir ilçenin il olması için siyasî iradenin bir karar alması yeterlidir. Ama bir kasabanın, şehre dönüşmesi, yüzyıllar sürebilmektedir. Nitekim bugün şehir büyüklüğünde olan pek çok yerleşim, asırlar boyunca küçük birer kasaba ve hatta köy olarak kalmıştır.

Mülkî kavramlar ile coğrafî temelli kavramların en net ayrımı, bir helikopter ile havaya kalkıldığı zaman görülebilir. Hiçbir vilayetin tabiatta belli olan sunî bir sınırı yok iken, insanlar şehrin bitip tarlaların başladığı şehir veya kasaba sınırlarını gözleriyle görebilirler.

Dolayısıyla şehir; *site* veya *urban* iken, idarî-hukukî teşkilatın karşılığı "civitas"tır. Bu anlamda "civitas"ın Türkçedeki tam karşılığı olarak "mülk" kelimesini verebiliriz[25]. Bu mülk, şehir büyüklüğünde de olsa, bugünkü Türkiye coğrafyası büyüklüğünde de

---

24 Prof. Metin Tuncel, günümüzde tamamıyla yanlış kullanılan "şehir merkezi" kavramıyla aslında şehrin kastedildiğini; "şehir merkezi" kavramının ise bir şehrin en canlı meydanına karşılık geldiğini de ifade eder. Bu kavramların farkını bize ilmî detaylarıyla ve büyük bir sabırla anlatan değerli coğrafya hocamız Prof. Dr. Metin Tuncel'e teşekkür etmeyi zevkli bir borç addederim.

25 Nitekim Hatemi de, "*medine*"yi "*civitas*" olarak tanımlar: "*Devlet terimi, Kuran-ı Kerim'de bugün kullandığımız anlamda yer almaz. Buna karşılık; Kuran-ı Kerimin nüzulü sırasında Batıda kullanılan 'Polis, Civitas (cite)' terimlerinin karşılığı olan 'Medine' terimi Kuran'da yer alır.*". Bkz. Hüseyin Hatemi, "İslam Düşüncesinde Devlet Terakkisi", İlim ve Sanat Dergisi, sayı 34 (1993), s. 15.

olsa "mülk"tür. "Adalet mülkün temelidir." sözündeki "mülk" de budur, yani devlettir. Bu teşkilatın yöneticilerine de "mülkün yöneticisi" anlamına gelen "mülkî amir" denir. Nitekim sivil, günümüzde Azerbaycan'da da "mülkî" şeklinde kullanılmaya devam etmektedir.

Kavramların birbirine karışmaması için şöyle özetleyelim:

Civitas (Mülk): Şehir büyüklüğünde hukukî idare düzeni (Bu mülk daha sonra ülke büyüklüğündeki devletler olacaktır)

Civil (Mülkî): İdarî düzene tabi, asker (veya köylü, denizci, din adamı) olmayan kişi

Civilizasyon: Sivil alanda hukukî-idarî düzen içerisinde gelişen kültür, medeniyet/uygarlık

Bu minvalde; bugünkü "vilayet" kelimesinin Roma İmparatorluğu öncesi Latincedeki, yani milattan önceki asırlardaki karşılığı "civitas"tır ve şehri değil, "mülk"ü, "şehirlilik hukukunu", "şehir devleti"ni[26], yani idarî müesseseyi kasteder. İşte bu teşkilatın yönettiği kültürün yaşandığı yerdeki değerler için daha sonraki asırlarda "civilization/sivilizasyon" kavramı gelişmiştir. Sadece şu şerhi düşelim; *civitas*, antik dönem şehirleri için bugünkü anlamda il/vilayete yakın bir hâkimiyet alanı iken, daha sonra Roma İmparatorluğu ile bir ülke büyüklüğündeki bir hâkimiyeti karşılamak için kullanılacaktır: Imperium Romanum -civitas eterna-, yani Roma İmparatorluğu -sonsuz devlet-. Bu ifadeyi "büyük devlet"[27] olma yolunda olduğunu ifade edip Arapçaya aynen çevirerek kullanan Abbasiler, yine bir başka "büyük devlet" olan Osmanlı İmparatorluğu'na da ilham kaynağı olmuştur: "Devlet-i Aliyye-i Ebed-Müddet".

Profilini sunmaya çalıştığımız Batı menşeli asker-sivil ayrımı, coğrafyada şehrin içi ve şehrin dışı olarak karşılık bulur. Şehrin içindeki *sivil*; para kazanmak, ticaret yapmak, iş çevresi geliştirmek gibi amaçlarla "iyi huylu, güler yüzlü" esnaflık özelliğini haiz olması gerekirken; asker ise şehri korumak için "sert, gerektiğinde acımasız" olmalıdır[28]. Çünkü askerin, maaşını ödeyen *sivile* karşı olan yükümlülüğü bunu

---

26 Günümüzde şehir devleti statüsünde, yani kasabası, köyü, dağlık arazisi olmayan, sadece yoğun bir şekilde şehir yerleşimine sahip olan ve hiçbir şekilde kırsal arazisi bulunmayan 3 adet şehir devleti vardır. Bunlar İtalya yarımadasında, İtalya sınırlarının içinde yer alan iki devlet olan ve devlet başkanları bulunan Vatikan ve San Marino devletleri ve Uzakdoğu'da adalar üzerinde bir şehir devleti halinde bulunan Singapur şehir devletidir. Bu hususa dikkatimizi çeken Prof. Metin Tuncel'e teşekkürü bir borç bilirim.

27 Osmanlıların kendilerine "büyük devlet" anlamında "Devlet-i Aliyye" demesi gibi, Ruslar da bu "büyük devlet" ifadesini "держава/derjava" şeklinde kullanır.

28 Her ne kadar askerler daha evvelki asırlarda sert ve acımasız olmak zorundalarsa da, XIX. yüzyıl itibariyle diplomat-askerlik müessesesinin gelişimiyle birlikte salonda boy göstermeye başlamış ve gittikçe neredeyse birer "zerafet abidesi"ne dönüşmüşlerdir. Ateş gücünün XIII. yüzyıl sonlarında "kıyıcı" güce ulaşması sonucu zayiatları askerî-diplomatik yollarla azaltmak için tesis edilen bu müesseseler, karacı diplomat-askerlerin temsil ettiği ataşemiliterlik ve denizci diplomat-askerlerin temsil ettiği ataşenevalliktir. Bilhassa törenlerde şık ve zarif üniformaları ile boy gösteren askerlerin, bu yarışta "sivil"leri geçtikleri söylenebilir. Bunda askerî okulların vermiş olduğu kültürel eğitimin büyük bir önemi vardır ve maalesef ki sivil okullarımız toplumumuza böyle bir edep kazandırma hususunda askerî okullarımızdan çok geride kalmaktadır. Nitekim günümüzde erkek askerlerin smokin, kadın askerlerin mesdres giyerek katıldıkları resepsiyona, kimi sivillerin papyonsuz ve hatta kravatlı katıldıklarını müşahede ediyoruz. Hatta kravatsız bile katıldıkları vakidir. Oysa resepsiyon bir devlet törenidir ve tören, bütün Türk tarihi boyunca çok mühimdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun tören ve tören disiplinini, ihtişamını bizzat şahit olan yabancılar büyük bir hayranlıkla, dilleri tutulmuşçasına anlatarak bitiremezler. Türk devleti, en başta tören devletidir.

gerektirir. *Sivil* de, askerin maaşının ödenebilmesi için, *civitas*a, yani üst idarî makama vergi ödemelidir. *Asker*, *sivil*i koruyarak maaşını alırken, *sivil*, güvenlik tereddüdü duymadan para kazanır ve askere olan borcunu nakdî olarak "yönetim" vasıtasıyla öder. İşte bu karşılıklı yükümlülükler sayesinde herkes tek bir işi yaptığı halde bütün ihtiyaçlar giderilmiş olur. Aslında biz bu sistemin varlığını günümüzde de görüyoruz. Bu alan, etrafı duvarlarla çevrili, güvenliğini duvarların içinde yaşayanların ödedikleri maaşla geçimini sağlayan kişilerin temin ettiği bir kapalı alandır ve üstelik adı da antik devirdekiyle aynıdır: site. Tek bir fark vardır. Antik çağda *cite*de oturanlar, *citizen*, yani vatandaş iken; günümüzde *site*de oturanlar "site sakinleri"dir. Çünkü antik çağdaki *citizen* (vatandaş/şehirdaş), civitas hukukuyla işler.

"Sivilizasyon" kelimesinin Türk kültüründeki yansımasına bakıldığında XIX. yüzyılı beklemek gerekecektir. XIX. yüzyıl Osmanlı uleması bu kelimeye karşılık ararken, kelimenin etimolojik kökenine inmiş ve bunun "şehir yönetimi"nden çıkan bir anlamı olduğunu görmüştür. Bu yüzden de Kur'an Arapçasında da geçtiği üzere bu kelimeyi "şehir" kelimesini karşılayan "mısr" ifadesi ile değil, yazılı bir hukukla şehri yöneten idarî teşkilat olan "medine"[29] kelimesi üzerinden türetmiştir: Medeniyet.

Eğer *medeniyet* kelimesinin dayanağı gerçekten "şehir/urban" olsaydı, batıda *civilization* yerine *urbanization*dan bahsedilmesi gerekirdi. Oysa ortada bir "urbanizasyon", yani "şehircilik, şehir plancılığı" değil; *sivilizasyon*, yani "şehirlilik kültürü ve hukuku" vardır.

XX. yüzyıla gelindiğinde *medeniyet* ifadesine öz Türkçe karşılık bulma arayışları başlamıştır. "Medeniyet" kelimesi bu çerçevede "şehir/şehirlilik hukukuna tâbî" ilk Türk kavim olan Uygurlardan türetilerek "uygarlık" şekline dönüştürülmüştür. Dolayısıyla şehrin içinde doğan ve gelişen bu kültüre *sivilizasyon*, *medeniyet* veya *uygarlık* diyebiliriz[30].

29 Medine ile aynı kökten olan "madan" da, Arapçada "sivil, sivilleşmiş" anlamına gelmektedir. Bkz. F. Steingass, *Arabic-English Dictionary*, Londra Tarihsiz, s. 977.

30 *Medeniyet*in kurucusu kabul edilen Sümerler, bu bakış açısıyla da aslında medeniyetten ziyade "tarih"in kurucusu olarak kabul edilmelidir. Zira tarihi başlatan şey yazıdır ve Sümerlerin bulduğu icat da yazıdır. Diğer taraftan Sümerlerden önce de şehrin varlığı, Konya Çatalhöyük gibi örneklerle ortadadır. Dolayısıyla "medeniyet" kelimesinde bir anlam daralmasına gidilmesi gerekmektedir. *Medeniyet* ifadesi Türkiye'de ilk defa Osmanlı'nın son devirlerinde karşılık bulduğu zaman bir Batı icadıydı ve "kötü"ydü. Bu yüzden Türk tefekküründe cilization/medeniyet ifadesi, İstiklâl Şairi MehmetAkif'in dizeleriyle "Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar"dır. Oysa burada Batı medeniyeti değil, Batı kültüründen bahsetmeliyiz. Şunu da hatırlayalım ki, "medeniyet" kelimesinin Türkiye'de kazanmış olduğu bu anlamda, Ziya Gökalp'in tanımından hareketle Mustafa Kemal Atatürk'ün "çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşma" ülküsünün de bir etkisi olmuş olmalıdır. Oysa Atatürk'ün burada kastetmek istediği şey, "çağdaş toplumlar" seviyesi, yani "çağın gerekliliklerini yerine getiren, çağa uygun yaşayan toplumlar"dır. Dolayısıyla sivilin, yani "şehirli"nin dışındaki askerler, köylüler veya sanatkârlar bundan muaf değildir. Nitekim Atatürk'ün askerî müesseseler veya Diyanet İşleri'nin kurulması/çağdaşlaşması ile ilgili hamleleri şehir kültürüyle, yani sivil/medenî kültürle değil, askerî kültürle ve dinî kültürle alakalıdır. Diğer taraftan ders notlarını sonradan kitaplaştıran Tanilli de, *Uygarlık Tarihi*'nde Batı dünyasının ürettiği her şey demek olan "Batı kültürü" için "Batı Medeniyeti" demektedir. Bkz. Server Tanilli, *Uygarlık Tarihi*, İstanbul 1974, s. 14. Oysa "uygarlık", sadece şehri ve şehir kültürünü temsil eden bir kavramdır ve nitekim bu yüzden ilk şehirliler olan Uygurlardan türemiştir. Bu sebeple Batı kültürünün tamamı "Batı uygarlığı" tanımıyla karşılanamaz. Bunun yerine, Batılıların ürettiği askerî kültür ve diğer kültür kollarını da içine alacak bir kavram olan "Batı kültürü" kavramı, ontolojik açıdan olmasa bile, epistemolojik ve etimolojik olarak daha doğrudur.

Kültür Grubu	İnsan Grubu	Konum	Sosyal Durum	Şehirle İlişkisi
Medenî Kültür	Siviller	Sur içi	Ekip biçer, iktisadî faaliyet yapar	Şehirde
Askerî Kültür	Askerler	Surun dışındaki garnizon	Güvenliği sağlar	Şehrin yakınında, şehre entegre, şehri korur
Kırsal Kültür	Köylüler/ Kasabalılar	Surun dışı	Korunma ihtiyacı duymayacak kadar küçük yerde yaşar	Şehirle az veya çok ilişkili veya ilişkisiz
Din-Sanat-Bilim-Felsefe Kültürü	Din adamları-sanatkârlar, bilim adamları ve filozoflar	Surun içi veya surun dışı	Din, sanat, bilim veya felsefeyle iştigal eder. Bağış/vakıf geliri (din adamı) veya eserini satarak/icra ederek (sanatkâr-filozof, bilim adamı) geçinir	Şehirde veya şehrin dışında (manastırda)
Deniz Kültürü	Denizci (korsan, levent)	Surun dışı (deniz)	Deniz ticareti veya deniz yağmasından geçinir	İhtiyaç (denizcilik malzemeleri, yiyecek-içecek) veya ticaret durumunda ilişkili

Kültür grupları, birbirleri ve şehirle olan ilişkileri (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya)

Yeni Bir Kültür Tasnifi Önerisi

Ortaya koyacağımız modele göre tarihte beş tip temel kültür grubunun varlığından söz edebiliriz. Bunlardan ilki *sivil (medenî) kültür*, ikincisi *kırsal kültür*, üçüncüsü *askerî kültür*, dördüncüsü *din-sanat-bilim-felsefe*[31] kültürü ve beşincisi de *deniz kültürü*dür[32]. Biz bu tasnifi; bu sınıflarının "elinin değmesi" sonucu ortaya koydukları ürün veya hizmetler, diğer tasnif gruplarına göre farklılaşan davranış kalıpları, bağlı olduğu yazılı veya sözlü hukukî normlar, dolayısıyla diğerlerinden farklılaşan "insan modeli"ni temel alarak yapıyoruz. Bu anlamda kurmuş olduğumuz sistem, bir anlamda ve kısmî olarak Malinowski'nin "işlevci perspektif"ine[33], diğer yaklaşımla ve daha geniş bir perspektifle de yapısalcı ekole yakın bir yaklaşım sergiler.

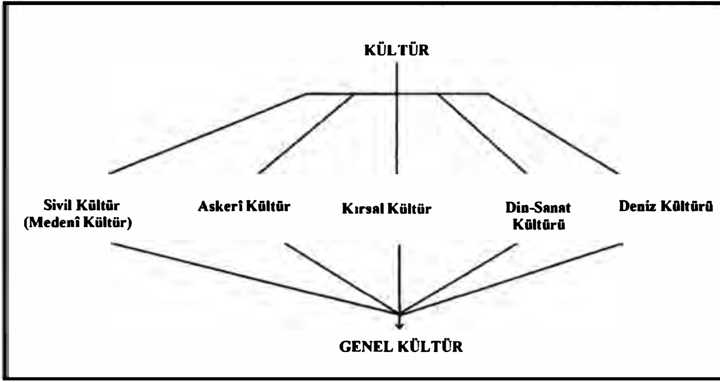
Biz bu kısımda daha çok askerî ve sivil kültürü ele alarak ilerleyeceğiz ama "*askerî kültür* veya diğer kültürler gayrımedenîdir" gibi bir anlam çıkıyor gibi gözükse de aslında başka bir yaklaşımı kastediyoruz. Bu karmaşayı gidermek için yine bu kelimelerin kökenlerine gidilmesi gerekmektedir. *Kültür*ü, *medeniyet* kelimesinden

31 Biz, "bilim" disiplinini de, bu çalışma özelinde "felsefe"nin içinde kabul ettik. Dolayısıyla bilim de felsefe, din ve sanat gibi şehir, kırsal, askerî bölge veya deniz gibi mekânlardan bağımsız olarak gelişir. Bu anlamda bir mekâna tâbi olmayan düşünce dünyası olarak kabul ettiğimiz *din-sanat-bilim-felsefe kültürü*nün bünyesinde yer almaktadır. Nitekim sürekli atıf yaptığımız, kuruluş kodlarının inşa edildiği antik döneme baktığımız zaman, fizik dalının felsefenin bir alt disiplini olduğu görülür.

32 Burada ihtiyatla şunu da belirtmek lazımdır ki, ilerleyen yıllarda kurulması muhtemel uzay kolonilerinde de yürümek yerine, uzaya mahsus hareket etmeye dayalı boşlukta kayarak ilerleme şeklinde fizikî hareket, hap ile beslenmeye dayalı gıda kültürü, ihtiyaç veya davranışlar kalıpları kapsamında da dünyadaki insan kültüründen oldukça bir *uzay kültürü*nün ortaya çıkması muhakkak ki söz konusu olacaktır. Nitekim *deniz kültürü* de insanoğlunun artık karayı nispeten de olarak terk etmesi ile ortaya çıkmıştır. Böylelikle denizde yaşayan, hayatını denizden kazanan ve yeme-içmesi dâhil *deniz kültürü*nü yaşayan-yaşatan insan modeli ortaya çıkmıştır.

33 Malinowski'nin "işlevci" yaklaşımı için bkz. Bronislaw Malinowski, *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*, çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1992, bilhassa s. 21-28, 33-35, 89-94.

tam olarak ayırabilmek için *medeniyet*in anlamını irdelememiz gerekiyor. Daha rahat anlaşılması için önce hazırladığımız şemayı hatırlayalım. Şemada kültürün beşe ayrıldığını, daha sonra bu ayrılan parçaların toplanarak *genel kültür*ü meydana getirdiğini izah etmeye çalışmıştık[34].

Kültür, *kültür*ün alt dalları ve *genel kültür* (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya)

Kültür tasnifi üzerine günümüze kadar yapılmış pek çok teşebbüs mevcuttur. Oldukça orijinal olan yaklaşımların yanı sıra, sırf ortaya bir model koymuş olmak için böyle bir teşebbüste bulunanlar da vardır. Durkheim, toplumsal evrimcilik ekolünün iki kurucusundan biri olan Spencer'ın[35] "*...toplumsal evrim, basit küçük küçük kümelerle (agrégats) başlar, kümelerden bazılarının daha büyük kümeler halinde bir [araya] gelmesiyle ilerleme gösterir, böylece sağlamlaşmış olan bu gruplarsa, daha da büyük kümeler meydana getirmek üzere başka benzerleriyle birleşirler. Bizim sınıflandırmamızın ilk derecede yer alan toplumlardan, yani en basit toplumlardan başlaması gerekir o halde.*" ifadelerini sunarak, onun toplumsal tipleri metodolojik olarak sınıflandırma hususunda sağlam temellere sahip olduğunu beyan eder[36].

Bizim burada önereceğimiz şey, toplumu alt-üst hiyerarşisine göre bölümlere ayırmak değil, hatta toplumu ayırmak değildir. Bu toplumların ürettikleri kültürü tasnif ve etmektir. Dolayısıyla efendi/kral/mâlik ile köle ilişkisinden ziyade, mekâna, o mekândaki yazılı-sözlü (örfî) hukuka ve normlara göre bir tasnif inşasından bahsediyoruz. Diğer taraftan daha önce Dumezil veya Benveniste'nin işlev temelli tasnifleri gibi tasniflerin mevcudiyeti olduğunu da belirtmek gerekir[37].

34 Burada hemen şunu da belirtelim ki, yapmış olduğumuz bu tasnif grupları kimi zaman birbirleriyle temasa ve hatta iç içe geçmişlerdir. Örneğin Türklerde *askerî kültür* ve *deniz kültürü* XI. Yüzyılda birleşerek *bahriye kültürü*nü doğurmuştur. Bu da sadece denizci veya sadece *askerî kültür* değil, her ikisini de birleştiren "deniz askerî kültürü" şeklinde yeni bir tipolojik sınıfın doğmasını sağlamıştır. Biz burada, bu kültürün "*deniz kültürü*", "*deniz kuvvet kültürü*" veya "*bahriye kültürü*" şeklinde adlandırılmasını öneriyoruz.

35 Diğer kurucu Tylor'dur.

36 Durkheim, *Sosyolojik Metodun Kuralları*, çev. Enver Aytekin, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1994, s. 129. Durkheim'ın "Toplumsal Tiplerin Saptanmasına İlişkin Kurallar" başlıklı bölümü için bkz. s. 125-140.

37 Ahmet Demirhan, "Patria'dan Patriot'a: Batılı 'Vatan' Kavrayışı Üzerine Bazı Sorular", *Muhafazakar Düşünce*, sayı 55 (Eylül-Aralık 2018), s. 197.

Bazen bir kavramın ne olduğunu anlatmak yerine ne olmadığını anlatarak veya onun başkalarına göre nasıl bir konumda bulunduğunu anlatarak başlamak, o kavramın anlaşılması için kolaylık sağlayabilmektedir. Yani siyahı beyaz ile, eskilerin deyimiyle "mefhum-u muhalifi" ile anlatmak da iyi bir ifade biçimidir. Bu yüzden biz kendi önereceğimiz kültür modeli tasnifini İbn Haldun'un modeli üzerinden anlatacağız. Bizim ortaya koyacağımız model, İbn Haldun'a uymuyor gibi görünse de, aslında öyle olmadığını izah edeceğiz. Bunun için kısaca İbn Haldun'un tasnifini hatırlayalım. İbn Haldun, iki farklı insan çeşidini ortaya koyarak bunların birinin *hadarî umranı*, diğerinin ise *bedevî umranı* ürettiğini belirtir. Biz şimdilik bu iki gruba *hadarî kültür*[38] ve *bedevî kültür* diyelim. *Hadarî kültür* mensupları şehirde oturur, kanuna, yazılı ve yazılı olmayan hukuka tabidirler. Bunların belki de en belirleyicisi yazılı olmayan adab-ı muaşeret, yani görgü kurallarıdır. *Bedevî kültür* mensupları ise çölde oturur ve hukuksuzluğa meyyaldir. *Bedevî kültür* bünyesinde yaşayanlar görgü kurallarına uymaması sebebiyle *hadarî kültür*den ayrılır. İşte bu anlamda Türk düşünürleri XIX. asırda "civilization"a karşılık önerilen "medeniyet" kelimesini, sonradan İbn Haldun'un "hadarî umran"ı olarak görmüşlerdir. Oysa *medeniyet*in kökü olan *civilization*a baktığımız zaman "sivil alanda, yani şehir bünyesinde gelişen kültür"le karşılaşırız. İbn Haldun'da üst düzey kültür olan hadarî kültür mensuplarının da şehirde yaşadığı doğrudur. Ama İbn Haldun'un yaşadığı coğrafya, onu böyle bir tasnif yapmaya götürmüştür. Oysa İbn Haldun sivil, askerî, deniz, din-sanat-bilim-felsefe ve kırsal kültür olarak 5'li bir tasnif yapabilirdi. Ama o, kendi coğrafyasının tasnifinde salt mekâna değil, insanın kalitesine bağlı bir tasnif de yaptı, "görgülü insanlar" ve "görgüsüz insanlar" şeklinde izah edilebilecek bir tasnife gitti. Bu, bizim kültür tasnifimize de oturacaktır. Şimdi bizim kültür tasnifimiz ile İbn Haldun'un tasnifinin yukarıda izah ettiğimiz tanımlar ve tanım farklılıkları çerçevesinde bir matris ile ele alalım.

İbn Haldun	Yeni Model Önerisi
Hadarî Kültür	Sivil/Medenî Kültür
	Askerî Kültür
Bedevî Kültür	Kırsal Kültür
	Din ve Sanat Kültürü
	Deniz Kültürü

Sarı ile işaretlenen İbn Haldun'un ve mavi ile işaretlenen bizim kültür tasnifi önerimizin tek bir matriste gösterilmesi. Tasnif yöntemi farklı olunca *hadarî kültür* ile *medenî kültür*ün birebir örtüşmesi imkânsız oluyor. (bkz. renkli forma)

38 Burada belirtmek gerekir ki, "hadarî kültür" derken bu özel isme eklenen "kültür" kelimesi bizim ilavemizdir. Yoksa İbn Haldun, "kültür" lafzını kullanmış değildir.

Görüldüğü üzere önerdiğimiz model ile İbn Haldun'un ortaya koyduğu modelin her ikisi de kendi içinde tutarlı olmaktadır. Ama İbn Haldun'un "*hadarî*" olarak zikrettiği kavramı *medenî* kavramıyla eşitleme çabası, pek çok çözümsüzlüğü de beraberinde getirmektedir. Bir örnekle izah edelim. Bir anlığına İbn Haldun'un *hadarî* kavramını *medenî* olarak kabul ettiğimizi düşünelim. Görgülü, ahlakî anlamda üst bir seviyeye erişmiş, yazılı olan ve olmayan hukukî kural ve normlara uyan bir denizci öznemiz olsun. Bu denizci, İbn Haldun'un tasnifinde bir yere oturtulacak olursa *hadarî* kategorisine alınması gerekir. *Hadara* ile *medeniyet* de şimdilik aynı olduğuna göre denizci aynı zamanda *medenî*dir. Oysa *medenî*, "civil/sivil/şehirli" demektir ve denizciler şehirli olmayıp şehrin dışında yaşarlar ve bu yüzden de *deniz kültürü*ne tabidirler. Eğer *hadarî* demek *medenî* demekle aynı şey olsaydı; "medeniyet" kelimesine giydirilmiş olan anlamla bakarsak, denizciler gayrımedenî olmak zorunda kalacaktı. Oysa, mevcut konjonktürde ve *deniz kültürü* mensuplarının dünyanın her yerinde en zarif kültüre sahip olduğunu söylemek, çok iddialı bir cümle olmaz. Dolayısıyla şehirli toplum olan *medenî*lerin de, din-sanat-bilim-felsefe ehli olan din adamları, sanatkârlar ve filozofların da, savaşçı bir toplum olan askerlerin de, ziraî bir toplum olan köylülerin de, hayatını denizcilikten kazanan denizcilerin de az görgülüsü, çok görgülüsü vardır. Bize göre İbn Haldun, sadece mekâna dayalı bir tasnif yapmayıp, insanların niteliğine göre bir tasnif yapmıştır. Bunların "görgülü" olanları "hadarî", "görgüsüz" olanları ise "bedevî"dir. Yani İbn Haldun bize göre bu tasnifinde mekâna göre değil, görgüye göre bir ayrım yapmıştır. Biz bunlara "üst kültür (hadarî umran)" ve "alt kültür (bedevî umran)" diyeceğiz.

Buradan özetle, anlaşılacağı üzere İbn Haldun'un tabir-i caizse "görgülü-görgüsüz" veya "ilkel-çağdaş" tasnifini *medeniyet* üzerinden tanımlamaya çalışmak, farklı büyüklüklerde dilimlenen elmaların birbiriyle eşit olduğunu ispatlamaya çalışmak gibidir. Yahut konforun ve *prestij kültür*ün gözetildiği "yaşanabilir şehirler endeksi"ne uygun şehirleri tespit etmeye çalışırken, "küresel şehirler endeksi" kullanıp, çok paranın ve finansal faaliyetlerin döndüğü "yaşanmaz" kalabalık şehirlerle karşılaşmaya benzer.

Görüldüğü üzere hem Türk hem de Batı düşünce dünyasında *medeniyet* kelimesi "civitas" üzerinden şekillendiği halde, *civilization*un karşılığı olarak değil, İbn Haldun'un *hadara*sına yakın bir şekilde algılanır. Bu sadece Türk mütefekkirlerde değil, dünyada da pek çok zaman bu şekilde karşılık bulmuştur. Oysa "civilization", görgülülüğü değil, şehirliliği tanımlayan bir kavramdır. Fakat bu, şehirlilerin çoğunlukla görgülü olduğunu inkar etmez, diğer taraftan şehirlilerin içinde "görgüsüz"lerin de olabileceğini ortaya koyar, ki nitekim bu, bütün şehirler için geçerlidir.

Şehirde yaşayan insanların nispeten daha görgülü, hukukî kurallara daha fazla dikkat etmesi tabî bir olaydır. Fakat hukuk ve görgü, sadece şehirde değil, askerî müesseselerde de geçerlidir. Hatta medenî hukukun yanında askerî hukuk, askerî ceza kanunları ve askerî mahkemeler de bu hukukî müessesenin araçlarıdır. Dolayısıyla görgü veya hukuk sadece *civitas*ın sınırları içinde değil, başka kültürlerin zeminlerinde de mevcuttur.

Bütün XIV. asrın belki de en büyük düşünce adamı olan İbn Haldun'un "hadara" hususunu biraz daha irdeleyelim. *Medeniyet* ve diğer 4 kültürün (askerî, kırsal, sanat-dinî, deniz) en tepesinde bulunan *kültür*ün en üst seviyesini ele alalım.

Yani hem askerî kültürün, hem deniz, hem de şehir kültürünün en olgunluğa erişmiş, "haddeden geçmiş" halini nasıl isimlendireceğiz? İşte buna "medeniyet" demek yerine "yüksek kültür" demek daha doğru olabilir kanaatindeyiz[39].

Dolayısıyla vardığımız sonuca göre 5'li kültür grubunun her birinin üst kültür grubu vardır. Bu durumda matrisi yatay hale getirirsek, ortaya çıkan matris, 5 kültürü üst kültür ve alt kültür olarak 2'ye böler.

Medenî Kültür	Askerî Kültür	Kırsal Kültür	Din-Sanat Kültürü	Deniz Kültürü	Hadarî Kültür (Üst Kültür)
					Bedevî Kültür (Alt Kültür)

İbn Haldun'un tasnifinin, Özkaya'nın dikey tasnifine
yatay olarak uygulanmasının matriste gösterimi (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya) (bkz. renkli forma)

Matrisin kesişim kümelerindeki turkuaz rengi, 5 farklı kültür grubunun sahip olduğu üst kültür kısmını göstermekte, bu da İbn Haldun'un tasnifinde *hadarî kültür*ün muadili olmaktadır. Kesişim kümelerindeki bej rengi ise 5 kültür grubunun *alt kültürü*nü temsil edip, İbn Haldun'un tasnifinde *bedevî kültür*e tekabül etmektedir. Yani bizim tasnifimizdeki 5 grubun da alt ve üst kültür grubu olan insan kitlesi vardır. Böylelikle askerlerin de üst ve alt kültür grubu, yani İbn Haldun tasnifinde *hadarî* ve *bedevî* olanları vardır. Kırsal kültür insanının da aynı şekilde üst kültür/hadarî ve alt kültür/bedevî olanları vardır. Burada üst kültür, yani hadarî kültür sahibi olanlara "medenî" dersek, şehrin dışındaki herkesi görgüsüz kabul etmiş oluruz. Oysa bu, ne Batı, ne Doğu kültüründeki hiçbir tasnif kalıbına sığmaz.

Şimdi *prestij kültür*ün tanımını yaparak matristeki konumuna yerleştirelim. *Prestij kültür*, kültür gruplarının ürettikleri en üst düzey kültür olup, o kültürün prestijini tabiî olarak temsil edebilme yetkisini haiz olan kültürel sınıftır. Bu grup, seçkin kültürü temsil gücü olan "kaymak tabakası" veya Batılıların ifadesiyle "crème de la crème"dir. Buna göre matrisimizi yeniden düzenleyecek ve kemâle erdirecek olursak kültür gruplarını 5'e, bunların temsil niteliklerini ise *prestij kültür* (*havâsü'l-havas veya hassü'l-havas*), üst kültür veya *hadarî kültür* (*havas*), *alt kültür* veya *bedevî kültür* (*avam*) olmak üzere 3'e ayırmak düşüncesindeyiz.

Görüldüğü gibi bizim kültür dünyamızda (medenî dünyamızda değil!) "avam", "havas" ve "havâsü'l-havas/hassü'l-havas" olarak 3 farklı şekilde tasnif edilen soyut

39 Kafesoğlu'nun, "medeniyet" kelimesinin "yüksek kültür" kavramı ile özdeşleşmesi hususunda *Viyana Difüzyoncuları/Diffusioncuları*nın görüşlerini değerlendirdiği bölüm için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 21-22. Tarihçi ekolde *Difüzyoncu*lar (yayılmacılık teorisini savunan görüş) ikiye ayrılmıştır. Diğer kol da İngiliz Difüzyoncularıdır. Britanya Difüzyoncuları da denen bu ekol için bkz. Sibel Özbudun ve Balkı Şafak, *Antropoloji: Kuramlar/Kuramcılar*, Dipnot Yayınları, Ankara 2005, s. 72-74. Başlıca eseri *Der Untergang des Abendlandes* (Baskı: Heidelberg 1922) olan Spengler, *Viyana Diffusioncuları*ndan olup, bir halk ile onun sahip olduğu "yüksek kültür"ünü benzeştirir, hatta aynîleştirir. Nitekim "yüksek kültür" ifadesini kullanmıştır. Arnold Gehlen, *İnsan Üzerine Sekiz Konferans*, çev. Rifat Döner, s. 55.

Medenî Kültür | Askerî Kültür | Kırsal Kültür | Din-Sanat Kültürü | Deniz Kültürü

→ Prestij Kültür (Hassü'l-Havas)

→ Üst Kültür (Havas) (Hadarî Kültür)

→ Alt Kültür (Avam) (Bedevî Kültür)

Kültürün insanî kültür temelli çeşitliliğe göre 5'e, görgü niteliği bakımından ise 3'e bölündüğünü gösteren "kültür modeli" önerimizin matris ile gösterimi (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya) (bkz. renkli forma)

kavramlar, buradaki 5 kültür grubunda da yer alıyor. Dolayısıyla tabloya bakarak ana hatlarıyla 5 farklı kültür grubunun bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu 5 kültür grubunun da 3 farklı boyutu vardır. Bu kültür gruplarının en alt seviyesini "alt kültür" temsil eder. Buna "avam" veya muadili olarak (eşiti değil) "bedevî kültür" de denebilir. Bir üst sınıf ise "üst kültür"dür. Bu grup, Türk kültüründe "havas" şeklinde, İbn Haldun'un tasnifinde ise "hadarî umran" ismiyle geçer. En seçkin, en yüksek ve oran bakımından daima azınlıkta bulunan kültür grubu ise *prestij kültür*dür. Bu sınıf, tabir-i caizse, "o kültür grubunun yüz akı"dır. Fakat asla bir kitlenin tamamı olmaz. Nitekim "kaymak" tabaka olan "prestij kültür" kovanın tamamı olursa, bu sefer de "yoğurt"u kaybederiz. Oysa "yoğurt" var olduğu müddetçe, "kaymak" da ona göre değerlidir.

Tam burada, matrise bakarak, belki çok da yerinde olmayan bir hususa temas edelim. Bünyesi sürdürülmesi açısından değilse bile, evlilik müessesesinin ilk defa tesis edilmesi için müsait olmayan *askerî kültür*ü dışarıda bırakırsak, diğer bütün kültürlerde "nikâh kıyma" yetkilisi mevcuttur. Türk kültürü açısından değerlendirildiğinde kırsalda köy imamının kıydığı nikâh *dinî kültür*ün yetkilisi tarafından icra edilmiş olurken, şehirde kıyılan "belediye nikâhı" *medenî kültür*ün enstrümanıdır. Geriye kalan tek kültür olan *deniz kültürü*nde kaptanların nikâh kıyma yetkisini de hesaba katarsak, yaptığımız tasnifin 4 nikâh çeşidinin dördünün de, askerî kültür hariç olmak üzere bizim 5'li tasnifimizde matematik ifadeyle neredeyse "birebir örten fonksiyon" şeklinde yer bulduğu görülür.

Kültür Grubu	**Nikâh Türü**
Medenî Kültür	Resmî Nikâh
Din-Sanat-Bilim-Felsefe Kültürü	Dinî Nikâh (İmam Nikâhı)
Kırsal Kültür	Dinî Nikâh
Deniz Kültürü	Kaptan Nikâhı

Kültür gruplarında nikâhların bile kendilerine mahsus olduğunu gösteren tablo (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya)

Bu kültür tasnifinden bir sonuç çıkarmak gerekirse, en başta vaatte bulunduğumuz ifadeyi hatırlayalım.

> *"Sözgelimi bir kavramı ilk anda ortaya çıktığı kelime anlamı neyse, onun üzerinden temellendirmeye ve inşa etmeye çalışacak, sonradan kazandığı anlamları ise "inşa"mız tamamlanana kadar bir kenarda bekleteceğiz."*

Şimdiye kadar anlattıklarımız, üzerinde cedelleştiğimiz kelimelerin sonradan kazandıkları anlamları bir kenara bırakmamız sonucu ulaştığımız sonuçlardır. Yani yaklaşık bir buçuk-iki asırlık bir birikimin sonunda ortaya konmuş olan medeniyet ve kültür kavramları çerçevesinde bir değerlendirme yapmak yerine "*kaynak kodlar*"ı, yani bu kavramların ilk defa ortaya çıktığı "zemin"lerin onlara verdiği biçimi kullanarak bir değerlendirme yaptık. Oysa günümüzde "medeniyet" dendiği zaman aslında anlaşılan şey görgüsüzlüğün zıddı olan görgülülüktür. Örneğin "Çok medenî bir insandır." dendiği zaman o kişinin görgülü, edepli, adab-ı muaşerete dikkat eden biri olduğu anlaşılmaktır. Oysa *kaynak kodlar*a bakarsak; *medeniyet*, "medine"nin yani şehirde kurulan teşekkülün ortaya koyduğu maddî ve manevî değerlerin bütünüdür. Dolayısıyla bizim bu tasnifi ortaya koymamızdaki amaç, toplumun kafasındaki algıyı toptan yıkmak yerine, aslında bu mefhumların farklı anlaşıldıklarını izah etmektir. Zemin ve zamanın *medeniyet* kelimesine giydirdiği anlam elbisesi çıkartıldığı zaman, ortada "medeniyet=civilization", yani "medeniyet=sivil kültür" çıplaklığı kalır. Yani askerî olmayan, kırsal olmayan, dinî olmayan, bahrî olmayan, *civitas*ın yönetim alanı olan şehirde ortaya çıkan ve bu yüzden de adı "*civil-sivil*" olan kültür. Askerler sivil değildir. Bu yüzden de *civilization/medeniyet*in dışında kalır. *Medeniyet* kelimesine "görgülülüğün tek temsili" anlamına yüklenirse askerlerin "görgüsüz" olduğu gibi anlamsız bir sonuç çıkar. Dolayısıyla "medeniyet" görgü değil, şehir ve şehirlilik kültürünün binbir zahmetle doğurduğu bir kavramdır. Peki, biz toplumun 2 asırdır kullandığı bu kavramların bir anda ortadan kaldırılmasını ve derhal değiştirilmesini mi öneriyoruz? Hayır. Ortaya koymuş olduğumuz bu model ve tanımların bilimsel bir çerçevede tartışıldıktan, doğruluğu hususunda bir fikir birliğine varıldıktan sona topluma sunulmasını öneriyoruz. Bundan sonra yapılacak olan "medeniyet tasavvuru", "medeniyet perspektifi" vs. gibi medeniyet içerikli kavramların da bu gözle değerlendirildiği zaman, bazı kavramların yerlerini yadırgamasının da önüne geçileceğini düşünüyoruz. Aksi takdirde bu anlattığımız çerçevede bilimsel olarak doğru olan "Askerler, gayrımedenidir." sözünün, mevcut algıyla açıklanamayacağı ortadadır. Hâlbuki hukuk açısından bakarsak bile, askerler gerçekten de gayrı medenîdir. Çünkü medenî kanuna değil, askerî kanununa tâbîdirler. Medenî kanun, *kaynak kodları* itibariyle şehir surlarının içinde olan kanundur ve kışlada geçmez. Nitekim günümüz Türkiyesinde de, yapılan son değişikliklere rağmen büyük oranda geçerliliğini korumaktadır. Aslında teknik olarak bir çözüm yolu vardır, fakat bu çözüm yolu pratik olmayabilir. Bu çözüm, *medeniyet* kelimesinin yerine *hadariyet* kelimesinin geçmesidir. Akabinde "medeniyet tasavvuru" yerine "hadariyet tasavvuru" kelimesi ikame edilerek, sadece şehrin içindeki değil, dışındaki üst kültür ürünleri de hadariyet müessesesinin içinde rahatlıkla kullanılabilir.

Burada tarihe, bu kültür teorimizin oluşum süreci ile alakalı bir not düşelim. Hem askerî, hem de İstanbul araştırmaları kapsamında çalışan ve bu çalışmaları antropolojinin tam da işine yarayacağı üzere zaman sınırlaması tanımaksızın yapan biri olarak, ortaya koyduğumuz modelin teorik olarak bir çerçeveye oturup oturmadığını bilmiyorduk. Nitekim kültür tasnifi olan bu teorimiz kafamızda şekillendiği zaman da bunun hangi antropolojik yaklaşıma uyduğunu, eğer uymuyorsa hangi teorik yaklaşıma benzediğini veya yaklaştığını bilmiyorduk. Sonradan yaptığımız kültür

okumalarıyla birlikte kafamızda iyice şekillendi. Şimdi ortaya koyduğumuz bu teorinin hangi teorisyenin yaklaşımıyla paralel olduğuna dair bir değerlendirme yapalım. Malinowski'nin, yukarıda arz ettiğimiz "kültür" tanımını hatırlayalım:

> "*Kültür, açıkçası aletlerden ve tüketim mallarından, çeşitli toplumsal gruplaşmalar için yapılan anayasal belgelerden, insan özgün fikir ve becerilerden, inanç ve törelerden oluşan bütüncül bir toplamdır.*"

Gerek şehir kültürü (*sivil/medenî kültür*), gerek *askerî kültür*, gerekse diğer kültür gruplarına baktığımızda; her kültür grubunun kullandığı aletlerin, ürettiği ürün veya hizmetin, hukukunun ve arz ettiği insan profilinin, onun farklı bir gruba mensup olmasını sağladığını belirtmiştik. Bunu bir tablo ile daha anlaşılır kılmaya çalışalım:

	Şehir Kültürü	**Askerî Kültür**	**Kırsal Kültür**	**Din-Sanat-Bilim-Felsefe Kültürü**	**Deniz Kültürü**
Mekân	Şehir	Kışla, arazi	Köy ve kasaba	Bağımsız	Deniz
Enstrüman	Tezgâh, atölye alet-edevatı, hizmet	Silah ve savunma tahkimatı	Zirâî aletler	İnanç, fikir ve sanat eserleri	Gemi ve denizcilik araçları
Ürün-Hizmet	Ticarî-zirâî ürün ve hizmetler	Savunma ve güvenlik	Tarım ve hayvan ürünleri	Dinî eser-metin, sanat eseri, bilimsel eser, düşünce	Ulaşım, güvenlik ve diğer denizcilik hizmetleri
Hukuk	Medenî hukuk	Askerî hukuk	Örfî hukuk	Fıkıh (din), ekoller (sanat) ve disiplinler (bilim ve felsefe)	Deniz hukuku
İnsan Modeli	Şehirli	Asker	Köylü-kasabalı	Din adamı, sanatçı, bilim adamı ve filozof	Denizci
Mimari	Sivil mimari	Askerî mimari	Kırsal mimari	Dinî mimari, sanat merkezi (opera, tiyatro vs.), bilim merkezi (labaratuar, kütüphane vs.)	Gemi

Bu bölümü tamamlarken konuyu, makalemizin ana ekseni olan *askerî kültür*e getirecek olursak, askerlerin ve asker olmayıp askerî kültür mensubu olanların da bu kültür modeli tasnifi içerisinde kendilerini doğru bir yerde kategorize etmelerinin daha doğru olacağını düşünüyoruz. Yani *askerî kültür* mensupları; ki bunun içinde artık silah ve savunma sanayi araştırmacıları, askerî tarihçiler, askerî konular üzerine çalıştığı halde asker olmayan kişiler de vardır; kendilerini kültürün 5 kolundan biri olan *askerî kültür*e tâbî olarak görmelidir. Nitekim *kültür* ve *medeniyet* kavramlarının içerisine bu kadar girmemizin bir sebebi de, *askerî kültür*ün, kültür dünyasının neresinde bulunduğunu ve *askerî kültür*ün *medenî kültür* ile olan ilişkisini ortaya koymaktı. İleride *askerî kültür* ve *medenî kültür* ilişkisini ayrıca bir başlık olarak ele alacağız.

Yine kendimize bir diğer şerh düşeceğimiz husus ise medenî hukuka tâbiyyet meselesidir. Önceden antik şehir devletleri döneminde kanun sadece şehrin içindeyken

daha sonra Roma İmparatorluğu ile birlikte kırsalı da bünyesine dâhil etmiştir. Dolayısıyla kırsalda yaşayan insanların da şehirden doğan ve gelişen kanunlara, yani medenî hukuka daha sonraki süreçlerde tâbî olması söz konusudur. Bu, kışlaların zamanla şehir içinde kalma mevzuuyla birbirine benzerdir.

TÜRK ASKERÎ FELSEFESİ VE STRATEJİK KÜLTÜR

Türk askerî kültürü nedir?" sorusunun cevabını verebilmek için sadece Türk askerliğini, ordu teşkilatı, teçhizatı ve tefekküratını bilmek yeterli midir? Türk askerî kültürü, hangi kıstaslara göre Alman değil de Türktür? Veya neye göre Fransız askerî kültüründen ayrılır? Tek fark, kimliğin ve üniformanın Türk olması mıdır?

Aslında *Türk askerî kültürü*nün, başka askerî kültürlerden farkını ortaya koyamazsak dünya askerî kültüründen, yani askerliğe dair genel bir kültürden bahsetmiş oluruz. Sözgelimi herhangi bir tüfeğin *Türk askerî kültürü*ndeki yerini anlatıyoruz. Bu tüfek, sadece *Türk askerî kültürü* için mi önemlidir, yoksa bütün dünya için mi? Bütün dünya için ise bunu nasıl sadece *Türk askerî kültürü*ne mâl edebiliyoruz? Öyleyse en başta *Türk askerî kültürü*nün başka kültürlerden farkını ortaya koymalıyız ki, bütün dünyaya için geçerli, genel bir *askerî kültür* anlattığımızı değil de, *Türk askerî kültürü*nü anlattığımızı ortaya koymuş olabilelim. Bunu yapabilmek için de Batı algısındaki "askerî ve sivil kültür farkı"nı ele aldıktan sonra, Türk kültüründeki askerî-sivil kültür ayrımının nasıl olduğuna odaklanalım. Latin ve Yunan dünyasında yukarıdaki şekilde formüle edebileceğimiz kavramlar, Türk kültüründe nasıl karşılık bulmaktadır? "Kültürel yapı", Türklerde de Batılılar gibi midir? Toplum ile asker birbirlerinden ayrı mıdır? Biri şehrin içinde yaşarken, diğer grup onların güvenliğini dışarıdan mı sağlar? Bu sorular, *Türk askerî kültürü*nü diğer askerî kültür gruplarından ayırmamıza yardım edecektir. Bu sacayağı kurulmazsa, Türk askerî kültürü kavramının bir anlamı kalmamaktadır. Örneğin uzayda bir elmanın fiyatı 5 birim olsun. Buna kim pahalı veya ucuz diyebilir? Pahalı veya ucuz diyebilmek için başka şeylerin de fiyatlarını bilmemiz gerekir. Mesela bir elma ile bir ekmek aynı fiyatta ise çok yadırganacak bir durum yoktur. Ama bir elma ile 250 ekmek aynı bedeli karşılıyorsa elmanın "pahalı" olduğu anlamına gelir. O halde Türk askerî kültürü elma mıdır, ekmek midir? İşte bunun cevabını verebilmek için, hem ekmeği, hem de elmayı bilmek, bir mukayese yapmak, yani Türk askerî kültürünü başka askerî kültür veya kültürlerden ayıran temel farkları ortaya koymak zorundayız.

Türk askerî kültürünün en önemli özelliği; Türk tarihinin erken devirleri olan Hun[40] ve Göktürk asker profiline baktığımız zaman, asker-sivil ayrımının sözkonusu olmamasıdır. Çünkü yerleşik hayata geçmemiş olan Hun ve Göktürklerde etrafı surlarla çevrili bir şehir olmadığından[41], şehri koruması gereken insan grubu yoktur. Sur olmadığı için de toplumun kendi kendisini koruması gerekmektedir. Bu da

40 Burada Hunların Türk olarak değil, Türklerin ataları olarak tabir edilmesi gerektiğini belirtelim. Zira milletin ismi Göktürkler/Köktürkler itibariyle "Türk" olacaktır. Türklerin Göktürklerden önceki adı, eldeki mevcut verilere göre "Hun" dur. Bu bir nevi, bugünkü Fransız, İtalyan, İspanyol ve Portekizlilerin ırk olarak Latin olması gibidir. Bütün bu milletler Latin'dir. Ama Latin, bu ulusun ortak ve eski ismi olduğu için Latinler; Portekiz, İspanyol, Fransız veya İtalyan değildir. Çünkü bu isimler Latin dönemi sonrası ortaya çıkmıştır.

41 Hun ve Göktürk devrinde insanların bir arada yaşadıkları "balık" adlı bir yerleşmeden söz edilebilirse de, mezkûr "balık" ifadesi, bugünkü anlamda bir şehre karşılık gelmemektedir.

herkesin güvenliğini kendisinin sağlayabileceği şekilde kendisini yetiştirmesi anlamına gelir. Çünkü şehir olmadığından bozkırdaki her yer "askerî bölge"dir. Türkleri vahşi hayvanlardan ve düşman saldırılarından koruyan tek müessese, organizasyonel kültür, yani teşkilat kültürüdür. Bu kültürün içinde öncelikle herkes kendi kendisini koruyabilmelidir. Bu yüzden de 3-4 yaşlarındaki çocuğa kendisini koruması ve hayatını idame ettirebilmesi için tavşan avlamak, ata binmek gibi askerî faaliyetler öğretilir. Buradaki avlanma kültürü, *Türk askerî kültürü* bünyesinde uzun asırlar devam edecektir. Bu hususu ileride *kara kültürü* kapsamında ele alacağız.

Bir Latin, annesinin karnından dünyaya geldiği zaman surun içinde, yani sivil alanın içinde doğar. Bu yüzden "her Latin sivil doğar" iken, etrafı surlarla çevrili olmayan ve her yerin "askerî bölge", her bireyin de asker olduğu bozkırda "her Türk asker doğar". İşte "Her Türk asker doğar" sözünün ortaya çıkmasındaki sebep budur. Her Türk asker doğduğu için de Türkler "asker-millet"tir.

Bu durumda eski Türklerdeki asker-sivil ayrımı nasıldır ve Latin-Yunan menşeli Batı'ya göre farklı mıdır? Bu sorunun cevabını her dönemi ayrı ayrı tarihlendirerek ortaya koymaya çalışalım.

	Toplum	**Yönetici**
Batı	Sivil	Asker ve sivil
Türk	Asker	Asker

Uygur öncesi dönem için Batı ve Türk toplumlarının asker-sivil bileşen analizi (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya)

	Toplum	**Yönetici**
Batı	Sivil	Asker ve sivil
Türk	Asker-sivil	Asker

Uygur sonrası dönem için Batı ve Türk toplumlarının asker-sivil bileşen analizi (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya)

	Toplum	**Yönetici**
Batı	Sivil	Asker ve sivil
Türk	Asker-sivil	Asker

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı dönemi için Batı ve Doğu toplumlarının asker-sivil bileşen analizi (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya)

	Toplum	**Yönetici**
Batı	Sivil	Asker ve sivil
Türk	Asker-sivil	Asker ve sivil

XIX. yüzyıl itibariyle Osmanlı dönemi için Batı ve Türk toplumlarının asker-sivil bileşen analizi (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya)

	Toplum	**Yönetici**
Batı	Sivil	Asker ve sivil
Türk	Yarı asker-sivil	Asker ve sivil

Cumhuriyet dönemi için Batı ve Türk toplumlarının asker-sivil bileşen analizi (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya)

Bu tablolardan çıkan çarpıcı sonuç, Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar hem asker hem sivil işlere bakan yönetici sınıfın "asker" oluşudur. Yani, şehirlerden ve kırsaldan sorumlu beylerbeyi olan paşalar, *paşa*, yani asker olmalarına rağmen hem askerî hem de mülkî işlere bakarlar. Yani Tanzimat öncesi Osmanlı yöneticisi olan *paşa*, ordu-millet mirasının devamcısı olarak, hem asker, hem de sivil (mülkî) yöneticidir. XIX. yüzyıl itibariyle *paşa*lar mülkî ve idarî paşalar olarak ikiye ayrılmıştır. Yani sivil idareci olan "paşa"lar, taşıdıkları "paşa" ünvanını askerî kültürden devşirmişlerdir. Böylelikle kaynağı askerî olan "paşa" ünvanı, siviller için de kullanılmaya başlanmıştır.

Tablodan çıkartılacak olan bir başka önemli sonuç ise sivil toplumlarla yakınlaşan asker toplumların sivil toplumlara benzediği, asker toplumlarla yakınlaşan sivil toplumların da asker toplumlara benzediğidir. Bu sonuca göre iki farklı toplumun birbirlerine yakınlaştıkça diğerlerine benzeyeceğini savunan Fransız Sosyolog Michel Foucault'nun bu hususta haklı olduğunu görüyoruz. Asker-millet olan Türklerle yakınlaşan Batı toplumları askerleşirken, sivil toplumlarla yakınlaşan ve ilişki kuran Türk toplumu da sivilleşmiştir. Türk toplumunun ve devlet yapısının sivilleşmesi için iki kademe ön plana çıkar. Uygurlar ve Osmanlılar. İlk kademe, Uygurlarla birlikte yerleşik hayata geçiş sonrasında silahını bırakarak örülmüş olan bir duvarın içinde oturup, güvenliğini başka bir müesseseye devreden ilk siviller ile toplum sivilleşmiştir. Daha sonra Vilayet Nizamnameleri ile de XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet kadroları sivilleşmeye başlamıştır.

Erken dönemde Türkleri koruyan şeyin, Batı toplumunu koruyan "sur" değil, teşkilatlılık olduğunu söylemiştik. Bu yüzden Batı'da aslolan ve İmparator Constantinus'un (306-337) vakanüvisi olan Eusebius'un İstanbul surlarını yaptığı gibi, takdis edilen şey "surlar" iken, Türklerde bu kutsallık "devlet"e izafe edilir. Yine bu sebeple diğer kültürlerde Türk kültüründen farklı olarak vatan "baba"dır: "Babavatan". Bu kelime bazı dillerde şu şekilde karşımıza çıkar: Almancada "Vaterland", İngilizcede "Fatherland", Fransızcada "patrie", Rusçada "Отечество/Oteçestvo" vs. Türk kültüründe ise "vatan" kavramı "baba" değil, "ana" ile ifade edilir: Anavatan. Türklerde "baba" olan mefhum ise "teşkilat", yani devlettir: "Devlet baba". Çünkü Türklerde *vatan*; nimetlerini sunan, müşfik, besleyendir, yani "ana"dır. Baba, yani *devlet* ise koruyan, tehditleri bertaraf edendir. Batı devlet felsefesi ile "Türk vatan ve devlet felsefesi"nin en temel farkı belki de budur.

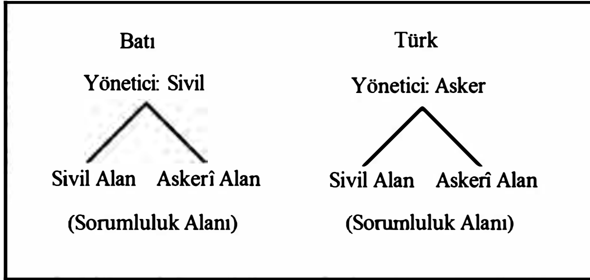
Araya harp tarihinin en eski teorisyenlerinden ve ustalarından olan Çinli bilge Sun Tzu'nın (okunuşu: Sun Dzı) bir sözünü ekleyelim: "*Komutanı, sivil yöneticilere bağlı olmayan ülke kazanır*". Burada Sun Usta, Çin askerî kültürünün bir elemanı olarak, kendi Çin kültüründeki *komutan*ı, devletin başındaki *sivil* amirden ayırıyor. Yani Sun Usta'ya göre askerlikten anlamayan bir sivil lider, askerî harekâta karışırsa her şeyi mahvedebilir. Görüldüğü üzere Türklerde lider zaten aynı zamanda da asker olan *kaan/kağan* olduğundan ve askerlik de onun zaten kendi mesleği olduğundan, "sivil zafiyet" söz konusu değildir.

Şimdi bütün bu anlattıklarımızdan çıkan sonucu Türk askerî kültürüne odaklanacak şekilde kısaca özetleyelim. Batı medeniyetinde devletin başı sivildir ve askerler bu sivil idareye bağlıdır. Türk kültüründe ise devletin başı askerdir. Yani eski

devirlerde kağan/hakan hem "Türk budunu/milleti"nin, hem Türk ordusunun başıdır. Osmanlı devrinde padişahın hem sivil tebaanın hem de askerin başı olma özelliği devam etmiştir. Nitekim padişah, 196 Yeniçeri orta/bölüğünden, 1. Yeniçeri Ortası'nın 1. neferidir. Osmanlı hanedanına mensup olan bir şehzadenin ise askerlikten başka bir mesleği icra etmesi yasaktır. Dolayısıyla hanedanın mesleği askerliktir. Bu minvalde devletin başındaki kişi de askerdir. Peki bu özellik Cumhuriyet devrinde de devam etmiş midir? Yani Cumhurbaşkanı hem asker hem sivil midir, diğer bir ifadeyle hem sivillerin, hem de askerlerin başı mıdır? Evet, bu adet Cumhuriyet devrinde de devam etmektedir ve Cumhurbaşkanı hem asker hem de sivildir[42]. Bu durum, Anayasa'nın 117. maddesi ile sabittir:

"*Başkomutanlık, Türkiye Büyük Millet Meclisinin manevi varlığından ayrılamaz ve Cumhurbaşkanı tarafından temsil olunur.*"[43].

Kanun maddesinden de anlaşılacağı üzere Cumhurbaşkanı'nın "asker" olma özelliği fiilî olarak devam etmese bile temsilî anlamda devam etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son devrinde de Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın "başkomutan vekili" olması da, devletin başındaki kişinin askerliği temsil etme kültürüne dair tarihteki izlerdendir. Bu durumda tarihî kodlara bakarak Batı ve Türk kültüründe asker ve sivillerin yönetim şemasındaki alan dağılımı şöyle bir şema ile gösterebiliriz:

Tarihî kodlara göre Batı ve Türk kültürü yöneticilerinin askerîlik ve sivillik durumunu gösteren idarî tahakküm tasnifi (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya)

Bütün bunlardan bir sonuç çıkararak Batı toplumu ve Türk toplumunu mukayese edersek, Batı'nın sivil millet olup sonradan askerîleştiği, Türklerin ise asker millet olup sonradan sivilleştiği ortaya konulabilir. Nitekim Batılıların bile Türk milletine "asker-millet" demesinin altında yatan kökler bunlardır. Günümüz Türk toplumu çoğunlukla sivilleşmiştir. Fakat 20 yaşına gelen her genç erkek, Türk kültürünün kuruluş kodları olan *askerî kültüre* döner. Daha sonradan tekrar "sivil hayat"a dönse bile, ömür boyunca yapmış olduğu askerlik hayatındaki hatıraları anlatır. Kaynak kodlarına dönen Türk askerinin, Prof. İlber Ortaylı'nın tabiri ile "kendi bebeğini versen altını temizlemeyeceği kadar tüfeğini temizlemesi"nin altında yatan sebep de budur. Günümüzde her Türk "sivil alan"da, yani "sivil" doğar. Fakat 20 senelik sivil hayatı yaşadıktan sonra

42 Aslında bu durum günümüzde bazı Batı devletleri için de geçerlidir. Mesela Fransa'da da Cumhurbaşkanı, aynı zamanda *başkomutanlık* makamını temsil eder.

43 *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, Madde 117.

bir anda askerlik hayatına geçer ve çoğunlukla uyumsuzluk çekmeden hızlıca *askerî kültüre* adapte olur. 20 yaşına kadar bir kere dahi yatağını toplamayan bir genç erkeğin, her sabah yatağını nizami bir şekilde düzeltmesi, sosyolojik olarak hem enteresan hem de kaynak kodları *askerî kültür* olan bir toplumun unsuru olarak da bir o kadar sıradandır.

Türklerin günümüzde asker-millet olma özelliği, zorunlu askerlik süreciyle birlikte devam etmekte, 20 yaşına gelmiş her gencin, "vatanî borç" kapsamında bu borcu ifaya gitmesiyle devam etmektedir. Fakat günümüzde "bedelli askerlik" müessesesinin bu müesses durumu bozma tehlikesinin var olduğunu da belirtmek gerekir.

Türk Askerî Kültüründe Dönüşüm Noktaları

Türk askerî kültüründeki temel dönüşüm noktaları aslında başlı başına bir araştırma konusudur ve muhtemelen uzun yıllar çalışılsa bile ana hatları oluşturmakta eksiklikler kalacaktır. Biz bu eksikliklerimizi en baştan kabul ederek, Türk askerî tarihindeki bazı kırılma noktalarını ele alacak şekilde bir kronolojik iskelet ortaya koymaya çalışalım. Bu iskelet üzerinden gelecek yıllarda yapılacak çalışmaları yapanlar da, başlangıç aşamasında olduğumuz için yapmış veya yapacak olduğumuz hatalarımızı düzelttikleri zaman, ortaya hatasıyla da olsa düzeltilebilme ihtimali olan bir taslak koymuş olalım.

Tarihteki İlkçağ, Ortaçağ, Yeniçağ veya Yakınçağ gibi dönemlendirmelere baktığımız zaman, bu dönemlerin insanın kafasındaki tarih mefhumunu canlandırmasına yardımcı olduğu görülür. Oysa bunun dezavantajı da vardır. Mesela Kavimler Göçü, İlkçağ ile Ortaçağ'ı birbirinden ayırır ve toplumların hareketlenmesiyle dünyada yeni bir düzenin kurulacağı dönem olarak öncelik-sonralık algısını mükemmelen verir ve o dönemi anlamayı kolaylaştırır. Peki sosyal açıdan bakıldığında birbirlerinden kavimler göçü ile ayrılan İlkçağ ve Ortaçağ, askerî tarih açısından da öyle midir? Mesela kavimler göçünün sonunda silahlar ve savaşma konseptleri değişmiş, muharebeler ve muharebe meydanı bir dönüşüm geçirmiş midir? Askerî tarih açısından İlkçağ, Ortaçağ'a göre "ilk" midir veya Ortaçağ, İlkçağ'a göre "orta" mıdır? Bizce değildir. İlkçağ ve Ortaçağın savaşma konsepti, taktik ve stratejiler arasında büyük bir fark yoktur. Dolayısıyla askerî tarih açısından İlkçağ ile Ortaçağı birbirinden ayırmanın fonksiyonel bir tarafı yoktur. Öyleyse askerî tarihi kesici-delici silah devrinden ateşli silahlara geçiş süreci ile mi dönemlere ayırmak gerekir? Bizce bu da biraz problemli bir durumdur. Zira dünyadaki bütün sosyal gruplar veya devletler aynı nesil silahlara aynı zamanda geçmemiştir. Mesela Avrupalılar Amerika'yı işgal ettiği zaman Amerikalı yerliler henüz demir çağına ulaşmamışlardı ve kendisinin de belirttiği gibi Kristof Kolomb (İtalyanca: Cristoforo Colombo) kılıcı uzattığı zaman Amerikalı yerlinin bir metal algısı yoktu ve kılıcı tutmaya çalışırken eli kesildi. Dolayısıyla biz, en azından şimdilik, dönemlendirmenin her milletin kendi içinde yapılması gerektiğini düşünüyoruz. Yani Osmanlıların topyekûn olarak ateşli silahlara geçmesiyle başka devletlerin geçmesi aynı zamanda olmayabilmektedir. Kristof Kolomb'un Amerika'daki yerlilere kılıcı uzattığı zaman yerlinin kılıcı tutmaya çalışarak elini kesmesi, henüz taş devirlerinden demir veya tunç devirlerine geçmediklerini göstermektedir. Dolayısıyla biz, burada diğer toplumlardan farklı olarak sadece *Türk askerî kültürü*ne dair kilometre taşlarını ortaya koymaya çalışacağız. Fakat dönemlendirme önerisi yapmak için başka bir çalışmaya niyetleneceğiz.

Türk askerî kültürü, ortaya çıkış itibariyle bozkır ordusudur. Bu da, kaynakların kıt olduğu, bu yüzden de durağanlığın zayıflık ve ölüm olduğu anlamına gelir. Bu yüzden erken Türk devri askerî doktrini "sürat ve hareketlilik" üzerine kuruludur. Bunun için Türk'ün en önemli aracı attır. At, ona hayatta kalabilmesi için en çok ihtiyaç duyduğu dinamizmi verir. Bu yüzden Kaşgarlı Mahmud'un ifadesiyle "*At, Türk'ün kanadıdır.*". Türkler, bir savaş aracı olarak atı kullanmalarının çok fazla anlamı olmayan "kale kuşatmaları"nda teknik ve mekaniğe yönelmişlerdir. Zira düz bir ovadaki hareketli süvari, yüksek surların önünde fonksiyonelliğini kaybetmektedir. Bilhassa Çin ile yapılan sur muharebeleri ve kuşatmalar, Türklerin mekanik zekâsına ve savaş aletleri geliştirmesine çok fazla katkı yapmış olmalıdır.

Bozkırda bir surun içinde bulunmadıkları için herkesin asker olmak zorunda olduğu bir ortam, Türklerin Proto-Türk (erken Türk/Türk öncesi) dönemi olan Hunlar ve Türk adını kullanan ilk kavim olan "Köktürkler/Göktürkler" devri boyunca devam etmiştir. Yukarıda detaylarıyla izah edildiği üzere Türklerin asker-devletleri, ilk defa sur inşa edilen ve içinde sivillerin de olduğu bir toplum yapısına Uygur Devleti döneminde geçmiştir. Bu sebeple Uygurların Türkleri ilk defa sivilleştirdiği, yani yukarıdaki anlamıyla "medenî"leştirdiği söylenebilir. Böylelikle tamamıyla askerî bölge olan Türk yurdunda ilk defa siviller ve sivil alanlar da bulunmaya başlamıştır.

Türklerin "sivil"leşmesinin bir diğer sonucu da önceden sadece meydan muharebesi veren ve kale kuşatan asker tipine, üçüncü olarak kale koruyan asker tipinin de eklenmesidir. Böylelikle daha önce kaleleri sadece "kuşatan" taraf olan Türkler, Uygurlar dönemi itibariyle aynı zamanda kaleleri "savunan" pozisyonuna da ilk defa geçiş yapmışlardır. Bu anlamda Türklerin şehirleşmeye geçişinin, *askerî kültür* bakımından böyle bir dönüşüm noktası teşkil ettiğini de vurgulamak gerekmektedir.

Kara kültürü kökenine sahip olan *Türk askerî kültürü*, Orta Asya'nın bozkırlarında bulunan akarsularda küçük tekneler inşa edip kullanmışlardır. Fakat bunlar Osmanlıların "ince donanma" dedikleri tipte vasıtalardır. *Türk askerî kültürü*, tam anlamıyla Anadolu'nun Batı kıyılarında deryaya inerek *deniz kültürü*nü de bünyesine dâhil etmiştir. Bugünkü *deniz kültürü*nün temelleri de bu dönemde, XI. yüzyılda atılmıştır.

Bozkır ordusunun yapısına XI. yüzyılda Bahriye kültürünü de ekleyerek donanma sahibi olan Türk ordusu, yine bu asırlarda bir dönüşüm daha geçirmiştir. Türk tarihinde ilk defa Türkiye Selçukluları devrinde "ücretli askerlik" uygulamasına gidilmiştir[44]. Bu, Türk tarihi için bir dönüm noktasıdır. Zira bilindiği kadarıyla Türk ordusunda daha öncesi için böyle bir uygulama söz konusu değildir.

*Türk askerî kültürü*nün bir diğer ve çok önemli noktası 1326 tarihidir. Osmanlılar, bu tarihte gerçekleşen Palekanon (Maltepe) Savaşı'nda, Türk askerî tarihinde ilk defa düzenli piyade birlikleri kullanmıştır[45]. Böylelikle Türk askeri ilk defa, savaş düşüncesini hareketli bir at üzerinden değil, ayakları yere basarak savaşan bir asker modeli üzerinden de geliştirmeye başlamıştır. Daha önce tamamıyla bütün harekâtını ata, yani bugünkü platformların görmüş olduğu vazifeyi gören bir araca göre yaparken, 1326'da sonra hareket kabiliyetini tamamen kendi bedenî dinamikleri ile sağlayan bir konseptte yapmıştır. Burada küçük bir şerh düşelim. Aynı ücretli askerlik

---

44 Nitekim bu husus, bu kitap çalışmamızda Erkan Göksu tarafından ele alınmıştır.

45 Feridun Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 21-22.

uygulaması örneğinde olduğu gibi piyade tipi askerde de daha önce bazı önemsiz miktar ve derecede uygulamalar görülmüş, fakat kitle ve devamlılık teşkil edecek şekildeki ilk uygulama bu olmuştur.

Birtakım kişiler, bu dönüşümü Osmanlı'nın süvari özelliğini kaybetmeye başlaması şeklinde yorumlasa da biz aynı kanaatte değiliz. Osmanlılar ilk piyade birliklerini teşkil ederek "süvariliği zayıflatmak" değil, yeni muharebe konseptlerine ayak uydurabilmek için "piyadeliği güçlendirmek" yoluna gitmiştir. Yani dağlık arazide ve derin vadilerde süvari yerine ata bağlı kalmaksızın zor coğrafyada savaşabilen asker modelini güçlendirmiştir. Bu teorik bilgiyi pratik bilgi üzerinden izah edelim.

Dünya harp tarihinin en büyük dâhilerinden olan Timur, önemli bir komutan olan Yıldırım Bayezid'i Ankara Savaşı'nda savaş başlamadan yenmişti. Zira ona başka bir yoldan geleceğini düşündürterek ordusunu yormuş, Çubuk Ovası'na gelerek su kuyularını tutmuş, tutamadıklarını taşla doldurmuş, taş yetmeyenleri de zehirleyerek Yıldırım Bayezid'in yorgun ordusunu susuzluk içinde bırakmıştı. Üstelik Yıldırım Bayezid'in ordusunun içindeki Anadolu beyliklerini kendi safına çekmiş ve savaş esnasında taraf değiştirmelerini sağlayacak temasları kurmuştu. Oysa Yıldırım Bayezid'in Timur'un ordusuna karşı böyle bir düşüncesi yoktu. Daha kötüsü Timur'un istihbarat faaliyetine karşılık "karşı istihbarat" ve "istihbarata karşı koyma" faaliyetleri yapmamış/yapamamıştı.

Harita, yönetmek isteyenlerin aracıdır. Eğer Bayezid, bir harita açarak Timur'un güzergâhını bu haritanın üzerine çizseydi, Timur'un tetristeki yılan oyununa benzer bir şekilde kaleleri yutarak arkada tek bir tehdit bile bırakmadan ilerlediğini görecek ve onun hareket tarzına dair bir fikri olacaktı. Oysa böyle bir şey de yapmamıştı ve bu yüzden de Timur'un güzergâhını hesaplayamadığı için çok süratli bir şekilde batıya dönerek ordusunu yorgun bir şekilde Çubuk Ovası'nda Timur'un karşısına çıkardı. Bayezid'in istihbarat açısından da zayıf olduğu ortadaydı. Timur'un fillere sahip olduğunu, her birin günde ortalama 150 litre su tükettiğini, dolayısıyla bir nehir güzergâhı takip etmek zorunda olduğunu anlayabilse, belki işleri daha da kolaylaşacaktı.

Bütün bu şartlar altında fillerle mücehhez olan Timur'un ordusu, aslında zaten kazanmış olduğu bir savaşa başlamış oldu. Daha önce bir makalemizde de belirttiğimiz üzere, Clausewitz'in bir sözü vardır: "*Muharebenin hesapları matematik ve fenne göre olmaz. Muharebenin kendi kuralları vardır. Çünkü harp belirsizlikler ortamıdır.*". İşte biz de bunun üzerine şöyle diyoruz: "*Muharebe başlamadan önce, belirsizlikleri belirli hale getirebilen taraf, aslında kazanmış olduğu bir savaşa başlar.*". Timur, savaşı süvari ağırlıklı ordusu ile piyade ağırlıklı Bayezid'in ordusuna düz ovada kabul ettirebildiğinde savaş zaten başlamadan bitmişti. Çünkü süvari, düz ovada piyadeyi çiğner. Öyle de oldu. Bazı Osmanlı komutan ve şehzadelerinin çok dirayetli direnişine rağmen ihanete uğrayarak dağılan Osmanlı ordusu, kaybetmiş olduğu savaşa başlamıştı. Harp tarihindeki en büyük dâhiler, savaş meydanını kendileri seçebilme ve bunu da rakibine kabul ettirebilme kabiliyetine sahiptirler. Timur, süvari ağırlıklı ordusuyla piyade ağırlıklı Bayezid'i düz ovada kabul ettirdiği savaşla, ihanet faktörü olmasa bile yenecekti.

Büyük komutanların savaş meydanını tayin edebilme kabiliyeti Timur'dan bir müddet sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından da aynı şekilde büyük bir başarı ile kendini gösterir. Piyade ağırlıklı Osmanlı ordusunun başında bulunan Fatih, büyük dedesi Yıldırım Bayezid'in düştüğü hataya düşmedi. Karşısında süvari ağırlıklı Akkoyun

hükümdarı Uzun Hasan'ın ordusu vardı. Bu yüzden muharebe alanının düz bir ovada olmaması gerekiyordu. Yani Fatih, atlı asker olan süvarilerin rahat bir savaş veremeyeceği engebeli bir arazide savaşarak Uzun Hasan'ın süvarilerini etkisiz kılabilmeliydi. Fakat bir dezavantajı vardı. İlk defa belirleyici bir unsur olarak meydan muharebesi tipi bir savaşta top kullanılacaktı. Oysa top, o dönemin anlayışa göre sadece kale muhasaralarında işe yarayan bir silahtı. Binbir zahmetle ve onlarca askerin emeği sonucu ateşlenebilen top güllesi ise sadece arka arkaya bulunan birkaç askere isabet edecek ve dolayısıyla astarı yüzünden pahalıya gelecekti. Üstelik bu topların gülleleri olarak dökülecek olan metal hazır değildi ve savaştan bir müddet önce dökülmesi gerekiyordu. Yani Fatih, Uzun Hasan'a hazırlıksız yakalansa hem onun süvarisine ezilebilir hem de toplar henüz dökülmediği için en önemli silahından mahrum kalabilirdi. Oysa büyük dahi, bu hataların hiçbirine düşmedi. Uzun Hasan'ın onu sıkıştırma ihtimaline karşı ön muharebeler vererek savaşı hem dağlık alana taşıdı hem de top güllelerini dökebilmek için zaman kazanabilecek bir başarı sağladı. Oyalama muharebeleri ile dağlık araziye çekildiğini fark etmeyen Uzun Hasan, aynı Yıldırım Bayezid gibi aslında kaybetmiş olduğu bir savaşa başlamış oldu.

Bütün bu anlatılanlardan çıkacak olan sonuçlardan biri şudur: Muharebe meydanını kendi sıklet merkezi, kendi silah, kendi doktrini ve stratejisine göre tayin eden, kendi askerî unsurlarına avantaj sağlar. Özellikle XVI. yüzyılda çok büyük bir risk olan ve kaybedildiği takdirde bütün bir devletin yıkılışı ile sonlanabilen meydan muharebelerinin sayıları azaldı. 46 sene hükümdarlık yapıp 13 adet sefere çıkan ve yaklaşık 15 senesi sadece seferde geçen Kanuni Sultan Süleyman'ın bütün saltanatı boyunca vermiş olduğu meydan muharebesi sayısı 1'dir: Mohaç Meydan Muharebesi. Dolayısıyla meydan muharebesinde avantajlı olan süvari, Kanuni'nin savaşları boyunca belirleyici bir rol oynamamıştır. Nitekim Mohaç Meydan Muharebesi'nde de belirleyici olan unsur, ateşli silahların mükemmel bir taktik plan dâhilinde kullanılması olmuştur. Bir not olarak şunu belirtelim. Osmanlılar, Mohaç'ta beklenmedik bir anda ikindi vakti savaşa girmek zorunda kalmış, savaş meydanını ve vaktini tayin etme insiyatifini Macar tarafına bırakmış, fakat son derece akıllı ve son dakikada geliştirmiş olduğu esnek bir planla muharebeyi kazanmıştır. Dolayısıyla Osmanlıları piyade tipi askere geçtiği için Bizanslılaşmak, yani kendi tabiriyle "yozlaşmış" olmakla suçlayanların hiçbir ilmî dayanağı yoktur. Kanuni'nin 46 senelik saltanatı boyunca bütün savaşlarda süvariler başlıca belirleyici olmamış, savaşı doğrudan kazanan sınıf olmamıştır. Savaşlar düzenli ve esnek yapıya sahip ateşli silahlar ve "tabur cengi" düzeni olan piyade ve mekanik nitelikli birlikler tarafından kazanılmıştır. Yani Osmanlıların "piyadeleşme"si bir başarı ve geleceği iyi okuyabilme olarak kabul edilmelidir. Bu anlamda 1326 tarihinin ne kadar önemli bir dönüm noktası olduğunu da anlatmış olduk.

Sadece Türk askerî tarihinin değil, bütün dünya askerî tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri de ateşli silahların savaş meydanlarında rüşdünü ispat etmesidir. Bu husuta Fatih Sultan Mehmed'i ayrı bir yere koymamız gerekmektedir. Çünkü topun hem kale muhasarasında (1453-İstanbul'un fethi), hem de meydan muharebesinde (1473-Otlukbeli Savaşı) kullanılabileceğini mükemmelen göstermiştir. Dünya harp tarihine topun hem kale kuşatmasında hem de meydan muharebesinde çok etkin kullanılabilecek bir silah olduğunu ispatlayan kişi Fatih Sultan Mehmed'dir. Dolayısıyla 1453 ve 1473 tarihleri, bu anlamda sadece Türk askerî tarihinin değil, dünya askerî tarihinin de dönüm noktası olmuştur.

Fatih'in torunu olan Yavuz Sultan Selim, dedesinin yolundan giderek ateşli silahlara bir dönüşüm daha geçirtmiştir. Osmanlı askerî tarihçiliğinin önde gelen isimlerinden Gabor Agoston'un çalışmalarıyla bu hususu ortaya çıkarmıştır. Agoston'un çalışmalarından önce *yaylım ateşi*nin ilk defa XVI. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da kullanıldığı düşünülüyordu. Fakat Agoston, yaylım ateşini ilk defa uygulayan kişinin Yavuz Sultan Selim, ilk defa uygulanan savaşın da Şah İsmail'e karşı verilen Çaldıran Meydan Muharebesi olduğunu ortaya koydu. Yayla yapılan ok atışının dakikada 20 civarı olabilmesine karşılık, tüfeklerin dakikada ortalama bir atış yapabilmesi, tüfeğin kullanışsız bir silah olarak kabul edilmesiyle sonuçlanıyordu. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Savaşı'nda tüfekli yeniçerileri arka arkaya 9 saf şeklinde teşkil ederek, yeni bir taktik düzen ortaya koydu. Daha önceki savaşlarda tüfek bir kez ateşlendikten sonra tekrar ateşlenemeden düşmanla çarpışma başladığı için tüfek ateşi muharebenin başında bir veya birkaç defa yapılıyor ve sonra kılıç vb. silahlarla göğüs göğüse muharebeye geçiliyordu. Yavuz Sultan Selim bu taktik anlayışı değiştirdi. Kurduğu yeni taktik düzene göre, ön saftaki askerler ateş ettikten sonra sırasıyla ikinci, üçüncü ve diğer saflar birkaç saniye ara ile ateş ediyordu. Böylelikle en arkadaki dokuzuncu saf ateş ettikten sonra en öndeki birinci saf da çoktan tüfeğini doldurmuş oluyordu. Şah İsmail, ön saftaki tüfeklilerin ateşi bittikten sonra her şeyin eski düzende devam edeceğini düşünüyordu ama öyle olmadı. Yavuz Sultan Selim, muharebe sahasına yeni bir taktik anlayış getirmişti ve bu daha sonra bütün dünyada kullanılacaktı. Türklerin, dünya harp tarihine katmış olduğu en önemli yeniliklerden biri budur.

Yine Gabor Agoston'un çalışmalarıyla ortaya çıktığı üzere Türkler, çok önemli bir icad yapmışlardır. Bu icadın önemini anlamak için, önce XVI. yüzyıl ve öncesindeki tüfeğin nasıl bir çalışma mekanizmasına sahip olduğuna bakalım. Tüfek, içi boş, arkası dolu, ağzı açık metal bir boru ve bu borunun arka tarafına takılan ahşap destek olan kundaktan meydana gelen bir silahtır. Askerler, yanlarında taşıdıkları barutluktan belli bir miktarı tüfeğin ağzından içeri döküyorlardı. Bu sırada ellerine sarılı olup yanmakta olan bir fitile de kısa aralıklarla üfleyerek fitilin sönmemesini sağlamak zorundaydılar. Barutu doldurduktan sonra tüfeği iyice silkeleyerek barutun dibe oturması sağlanıyor, ardından da kumaşımsı bir parçayı tüfeğin namlusundan içeri sokuyorlardı. Namludan içeri sığabilen ve "*harbî*" adı verilen çubukla bu parçayı namlunun dibindeki barutu sıkıştıracak şekilde itiyorlardı. Arada tekrar fitile üflüyorlardı. Sonra çeşitli dönemlerde "kurşun", "kurşum", "fındık", "muşkat", "misket" denilen mermiyi tüfeğin namlusundan içeriye koyarak *harbî* ile ittiriyorlardı. Mermi, iyice baruta yaslanıp sıkışınca fitile tekrar üfleniyordu. Tüfek, artık atışa hazır hale gelmişti. Fakat fitil elden bırakılamıyordu, çünkü her yerde barut vardı ve fitil bırakılırsa tamamıyla bütün cephenin havaya uçması ihtimal dâhilindeydi. Ateşleme yapacak olan asker tüfeğini bazen eliyle taşıyor, bazen de bir çatal çubuğun üzerine dikiyordu. Bazen de tüfeğin namlu tarafında bulunan çengel, geri tepmemesi için sabit bir yere takılıyordu. Ateş etmek için çengel kullanılmıyorsa iki çeşit atıştan söz etmek mümkündü. Birinde tüfek aynı bugünkü gibi İspanyol stili şeklinde omza, diğerinde ise Fransız stili göğsün ortasına dayanıyordu. Sonra fitil, *falya tavası*na sokularak yemleme barutunun tutuşması sağlanıyor, yemleme barutunun kıvılcımları da iç haznedeki baruta doğru yanarak ilerliyor ve sıkışan barutun patlaması sağlanıyordu. Bir elle tüfek doldururken, öbür elde tabir-i

caizse "başa bela" olan fitili, bu kullanışsız şeklinden çıkaranlar Türklerdir. "Yılankâvî" adı verilen tetik mekanizmasını geliştiren Türkler, dünya askerî tarihine "tetik" mekanizmasını kazandıran kültür olmuştur. Son derece kullanışsız olan fitil, Türk icadı olan tetikle, tüfeğin daha kullanılabilir olmasını sağlamıştır. Bu yüzden sıkça dillendirilen "*Türkler hiçbir şey icad etmedi. Hiçbir buluşları yoktu.*" demeden önce Türklerin askerî tarihini iyi bilmek faydalı olur kanaatindeyiz. Son olarak şunu da ilave edelim ki, tüfek, daha sonra çakmaklı ateşleme mekanizmasına geçerek fitilden tamamen kurtulacaktır. Burada şunu da belirtelim ki, benzer bir mekanizma *Feuerwerkzbuch* adlı eserini 1460'larda kaleme alan Martin Merz'in el yazma eserlerinde geçmektedir. Fakat Martin Merz'in burada renkli çizimlerle gösterdiği tetik mekanizması ile Osmanlıların kullandığı tetik mekanizmasının aynı olmadığı anlaşılmaktadır. Bizim bu konudaki şahsî kanaatimiz, Osmanlıların her zaman yaptığı gibi mevcut teknolojiyi, özgün bir şekilde kendilerine uyarlayarak onu *Türk kültürü*nün ürünü haline getirmiş olmasıdır. Yine teknik bir not ilave etmek gerekirse, aynı tetik mekanizması "Alman-Portekiz" veya "Indo-Portuguese" ekolüyle Japonya'ya gittiğinde orada Japonlar tarafından kendine has bir şekle büründürülmemiştir. Yani Japonlar bu tüfekten bir *kültür* üretememişlerdir. Fakat bugün Çin savunma sanayiinden teknoloji transferi yapan bizlerin, XVI. yüzyıl Çin savunma sanayiine tüfek satışı borsası oluşturan iki güçten biri olduğunu unutmamak lazımdır. Diğer güç ise Portekizdir[46].

Yine dünyada geç yüzyıllarda tanınan "gez" de Türk askerî kültüründe erken asırlardan beri kullanılmaktadır. Gez, bugünkü nişangâh taksimatının üç unsuru olan "gez-göz-arpacık"tan biridir. Bir delik veya oyuktan müteşekkil olan *gez*, tüfeğin namlusunun doğrultusunu verecek şekilde namlunun ucundaki *arpacık* ile kesişim yaptığı yere nişan alınmasını sağlar.

Askerî Müze'nin "Ateşli Silahlar Salonu"nda yer alan tüfeklere bakıldığı zaman Osmanlıların XVI. yüzyıl sonlarında kullandıkları tüfeklerde bile *gez*in bulunduğu görülür. Türkler, askerî hususlarda bir şeyi kendileri icad etmeseler bile, onu alarak kendine uygun hale getirme, yani kültürlerine mâl etme (geleneklerinden ziyade kültür) konusunda oldukça mahirdirler. Nitekim Türk askerî tarihinin büyük başarılarının altında yatan sebeplerden biri de budur.

Harbiye Askerî Müzesi'nde bulunan ve kayda göre XVI. yüzyıl sonlarına tarihlenen "gez" mekanizmasına sahip tüfeğin *gez*i kırmızı çerçeve içinde (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 27 Şubat 2019). (bkz. renkli forma)

46 Ayrıntılı bilgi için bkz. Giray Fidan, *Kanuni Devrinde Çin'de Osmanlı Tüfeği ve Osmanlılar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

Türk askerî tarihine bakıldığı zaman aslında XVI. yüzyılda bile bazı gerileme alâmetlerinin ortaya çıktığı görülebilir. Fakat bunlar telafi edilemez problemler değildir. Asıl bozulma, tam anlamıyla XVIII. yüzyılda yaşanmıştır. 1711 Prut Zaferi ile avunuladursun, 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlıların, daha geniş anlamda ise Türk askerî gücünün aslında düşüşe geçmekte olduğunun "acil" kodlu bir sinyaliydi. Fakat gerekli dersler çıkarılamadığı için benzer felaketler devam edecektir. "Bozulma" ve "Neden böyle oldu?" sorularının sorulduğu önemli belgelerden biri Koçibey Risalesidir. Türk askerî tarihi, sancılı bir dönem geçireceğinin sinyallerini erken asırlardan beri vermektedir. Fakat gerek diplomatik yaklaşımlar, gerek liyakate dayalı sistemden taviz verilmesi, süreci daha da sancılı bir hâle getirmiştir. Vâsıf Ahmed Efendi tarafından telif edildiği sonradan anlaşılan Sekbanbaşı Risalesi, görmek isteyenler için bir nevi felaketin habercisidir. Kanuni Sultan Süleyman'ın kurmay heyeti ile hazırladığı esnek bir planıyla kazanılan Mohaç Savaşı'nı 4 bin tüfekli ile piyadenin kazandığından bîhaber olan 1800'lü yılların Yeniçerisi, "Moskof" geldiği zaman elindeki tüfeği atarak yalın kılıç ile onu mahvedeceğini zanneden bir hâle dönüşmüştür. Bir zamanların şanlı Yeniçerisinin bu hâle düşmesinin arkasındaki sebeplerden birini İnalcık izah eder. Ocağa liyakat yoluyla alınan Yeniçerinin yerini, evlenme yasağını delerek çoluk çocuğa karışan, savaşmaktan ziyade maişet derdine düşen Yeniçeri almıştır. Türklerin de teşkilata alınmaya başlamasıyla pek çok ağa, yakınlarını Yeniçeri yazdırmış, dolayısıyla Ocak içinde adam kayırmacılık başlamıştır. Böylelikle savaşın ne olduğuna dair bir fikri bile olmayan, modern talimi reddeden, sadece keçeye pala çalıp, destiye kurşun atmanın yeterli olacağını zanneden, bir hafta öncesinde tarlada mahsulünü toplayan adam, üzerine giydirilen kıyafet sayesinde "Yeniçeri" olmuştur. Türk kültürü, adam kayırmacılığın zararlarını en çok da askerî sahada görmüştür. Burada kuru hamasete kaçmamak için sadece "yeni Yeniçeri" modelini suçlayarak işin içinden sıyrılmaya çalışmayalım. Özellikle XVIII. yüzyıl sonrasında artan ateş gücünün muharebe meydanını silip süpürmeye başlaması, bir çocuğun devşirilerek Türk çiftçiye verilmesi, orada Türk-İslâm adetlerini, Türkçeyi ve Türk yaşayışını öğrenmesi, oradan Acemi Oğlanı Ocağı'na verilmesi, oradan Yeniçerilerin çamaşırlarını yıkaması, sonra Yeniçeri Ocağı'na alınarak yıllarca talim yapılmasını bekleyecek zaman yoktur. Çünkü muharebe meydanı boşalmıştır. Bunun sonucu olarak ok-yay, kılıç vs. gibi yıllarca talim yapılarak kullanılmakta ustalaşılan konvansiyonel silahların yerini, birkaç saatte bir çiftçiden bir asker yapabilmeyi sağlayan ateşli silahlar almıştır. Bu da talimden ziyade yoğun olarak basit fennî bilgiye dayanan bir asker yetiştirme programı anlamına gelmektedir. Artık silahıyla destan yazan kahraman akıncıların veya şövalyelerin yerini; kitle muharebesi yapan, daha fazla ateş edebilen, daha fazla ikmal yapabilen askerler almıştır. Artık şahsî muharebenin bir önemi kalmamıştır. Önceden göğüs göğüse muharebeye giren ordular, artık top ve tüfeğin ateş gücünün etkisiyle siperin içine girerek savaşmaya başlamışlardır. Metris adı verilen ve günümüzün irtibat hendeklerinin ataları olan bu çukurlar, muharebe meydanını, dolayısıyla Türk savaşma tarzını daha da girifleştirecek, daha da çözümsüz bir hale getirecek, silahların fonksiyonlarının birleşmesini sağlayacaktır. İlk ortaya çıktığı zaman kısa tesirli menzili sebebiyle yakın muharebe silahı olan tüfek, gittikçe gelişerek uzaktan muharebe silahı olmaya doğru dönüşmüştür. Fakat "can pazarı"nın gittikçe birbirine yaklaştığı siper muharebelerinde

tüfekler işlevsizleşmeye, eski silah olan mızraklar aranmaya başlanır olmuştur. Mızrak, tüfeğin namlusunun ucuna "süngü" adıyla eklenir. Artık hem tüfek, hem mızrak vazifesi gören bir silah vardır ve bir askerin en istemeyeceği muharebe türlerinden biri olan siper muharebesinde kilit açıcı bir fonksiyona sahip olmuştur. Fakat Yeniçerinin ilk çıktığı zamanlarda süngülü tüfeği reddetmesi, onun askerî felsefe bakımından ne kadar perişan bir hâle dönüştüğünü göstermesi bakımından ilginçtir. Buna rağmen süngünün yıllarca reddedilip sonra mecburen kullanılmaya başlayıncaya kadar geçen süre boyunca süngü kullanılmadığı için kaybedilen canların hesabını soran bir merci yoktur. İlk defa karşılaştığı her silahı kendisine göre dönüştürerek kullanan Türk askerî felsefesinin yerini "yeni bir silahı reddedebilme" mesabesindeki izah edilemez anlayışın alması, bütün zamanlara dair bir ders olarak okutulmalıdır. Kısaca belirtmek gerekirse, II. Mahmud'un 1826 tarihindeki devrimi, *Türk askerî kültürü*nün teknik ve taktik anlamdaki temel kilometre taşı olmuştur.

Türk askerî kültürü, XIX. yüzyıl devrimleri sebebiyle yukarıda izah ettiğimiz askerî ataşelik (ataşemiliter ve ataşeneval), jandarma, kışlaların sivil bölgelerde kalması, topyekûn harp ile bütün ulusun savaşın bir parçası haline gelmesi vs. gibi sebeplerle bir sivil kaynaşma yaşamıştır. Bu kaynaşma, uzun bir sürecin sonunda tekniği kabul etme ve adapte olmaya doğru dönmüştür. Bunda şüphesiz ki II. Mahmud'un ve ona bu yolu açan III. Selim'in çok büyük katkısı vardır. II. Mahmud, aynı zamanda günümüzün Genelkurmay Başkanlığı'nın kurucusudur. Bu devirlerde açılan askerî okullar, teknolojinin en yakînen takip edildiği müesseseler olmuşlardır ve günümüz modern *Türk askerî kültürü*nün fennî anlamdaki temelleri de bu zamanda atılmıştır. Bu sancılı süreçte ahlâkî değerler ve sosyal kodların ise yoğun olarak Türk ve İslâm değerlerine atıf yapması, fennî batılılaşmanın topyekûn olmadığı izlenimini vermesi hususunda kilit bir rol oynamıştır.

Bütün dünya askerî tarihini dönüştüren bir diğer unsur daha vardır ki, *Türk askerî kültürü*nün de dönüşümünde büyük bir etkiye sahiptir. Bu unsur trendir. Osmanlı ordusu trenden önceki zamanlarda, "ordunun ağırlıkları"nı çeken, yaklaşık 80 bin adet binek hayvanıyla sefere çıkardı. Bu da en az 80 bin binici demekti. Bu binicilerin günde 2 defa yemek yediği düşünülürse, bir gün için 160 bin kişilik bir yemek ihtiyacı ortaya çıkıyordu. Her bir binek hayvanının da her gün yemesi gereken yemek ve içmesi gereken su, bir insanınkinden daha fazlaydı. Buna rağmen fikir vermesi bakımından her bir binek hayvanının yediği-içtiği besinleri bir kişilik kabul edersek, günlük yiyecek-içecek ihtiyacının porsiyon karşılığı 320 bine çıkıyor. Seferin gidiş ve dönüşleriyle birlikte 6 ay sürdüğü düşünülürse, toplamda 57 milyon 600 bin porsiyondan söz ediyoruz. Oysa rayları döşenmiş olan bir tren yolundaki ilerleyen tren için birkaç makinist ve birkaç işçinin öğünleriyle karşı karşıyayız. Döşenmiş bir yol, minimal ve optimal anlamda iklim şartlarından etkilenmeyen bir nakliye vasıtası ve hafta bazlı değil, belki dakika bazlı sapmayla çalışan bir zamanlama. İşte savaşı dönüştüren şey budur. Bütün dünya harp tarihinde olduğu gibi Türk askerî tarihini de bu dönüştürdü. Cepheye artık hayvanlarla değil, döşeli rayların üzerinden taşınan lojistik anlayışı savaşı daha hızlı, daha sürdürülebilir ve maalesef ki daha çok can verilebilir insan kaynağı haline dönüştürdü. Günümüzde hâlâ büyük operasyon

veya muharebeler öncesinde askerî vasıtaların önemli bir kısmının trenle taşındığı hatırlanırsa, trenin nasıl bir dönüşüm gücüne sahip olduğu daha iyi anlaşılır. Bu arada görebildiğimiz kadarıyla gözden epeyce kaçan bir durumu da vurgulamak isteriz. Askerî açıdan Avrupa ve Rus etno-coğrafyası birbirlerinden tamamen farklıdır. İlişkiler ağı blok şeklinde ve tamamen pragmatist olarak tesis edilir. Bu yüzden iki blok, birbirine asla güvenmez. Sürekli, birinin diğerinin menfaat alanını işgal edeceğinden korkarlar. Bu durum tren mevzuunda da böyledir. Bu yüzden dünyada "dekovil" olarak bilinen dar raylı hatların dışında başlıca iki çeşit ray hattı vardır. Biri dünyada genel olarak kullanılan ve Türkiye'nin de kullandığı 143,5 cm genişliğindeki ray hattı, diğeri ise Rusya'nın kullandığı 155,5 cm genişliğindeki ray hattıdır. Rusya'nın bu hattı döşemesindeki başlıca sebep, Avrupalıların tren yollarıyla Rus topraklarını işgal etmemesi içindir. Görüldüğü üzere eski asırlardaki savaşların başarısı şahsî ve *taktik* becerilere dayanırken, günümüzde sanayi destekli kitle muharebesi, lojistik ve stratejiye dayanmaktadır. Savaşın dönüşümünü anlamak isteyenler, ilk olarak bu dönüşümü, *taktik*ten *strateji* eksenli yaklaşımlara evrilişi iyi anlamak zorundadır. Buna bütün dünyadaki askerî personel tâbî olduğu gibi Türk askeri de tâbîdir.

Türk askerî kültürü, uzun asırlardır bünyesinde bulundurduğu *kara ve deniz kültürü*ne, 1912 yılında *hava kültürü*nü de eklemiştir. 1910 yılında Fransa'da yapılan Pikardi Manevralarını (Les Manoevres de Picardie) izlemeye giden Türk askerî heyetindeki Mustafa Kemal ve Fethi Beylerin yazmış olduğu rapor, *tayyare*nin geleceğin muharebe ortamında önemli bir fonksiyonu olacağını beyan etmektedir. Bu rapor da dikkate alınarak Mahmut Şevket Paşa'nın emriyle Süreyya Bey[47] tarafından 1912'de kurulmuştur. Hava Kuvvetleri Komutanlığı'mızın kabul ettiği kuruluş tarihi her ne kadar 1911 olsa da, Kürşat Karacagil'in doktora tezinden anlaşıldığı üzere 1912 yılında kuruluş ile ilgili yazışmalar hâlâ devam etmekte ve nihayet yine bu yıl (1912) içerisinde sonuçlanmaktadır. Çok erken bir tarihte hava gücüne geçiş, sadece Osmanlı askerî tarihi için değil, İstiklâl Harbi'ni veren Türk milleti için de hayatî önemi haizdir. İstiklâl Harbi esnasında savaşın dönüm noktalarından biri olan 26 Ağustos 1920 tarihinde başlayan gece yarısı huruç harekâtını Yunanlıların uçaklarla takip edememesinin sebebi, Türk pilotlarının onları hava muharebesine zorlaması ve Yunanlıların bu büyük harekâta dair gözlem yapamamalarıdır. Yani 1912'de kurulan Türk hava gücü, en büyük sınavını çok geçmeden bir varlık-yokluk mücadelesi olarak gördüğü İstiklâl Harbi'nde, kurulduktan 12 sene kadar sonra başarıyla vermiştir.

Türk askerî kültürü, Cumhuriyetin ilanından sonra da fennî modernleşme çizgisini takip etmeye devam etmiştir. 1922 tarihinde belki de dünya tarihinin son süvari zaferini kazanan Mustafa Kemal öncülüğündeki Anadolu ordusu, elindeki imkânı, yani süvari gücünü son derece başarılı bir şekilde kullanmıştır. Bu zafer, 2 bin yılı geçen Türk tarihinin son süvari muharebesi ve zaferidir. Zaferlerini süvari ile başlatan Türkler, yine son süvari muharebesini de zaferle sonlandırmıştır.

Daha sonraki yıllar, motorize ve mekanize birliklerin dönemi olacaktır. Üzerindeki darp-endazlarla ateş saçan antik çağın fili, üzerindeki tüfeklerle ateş saçan tabura (wagenburg) dönüşmüş, ardından son halini alarak, üzerinden top ve güdümlü mermi

47 Sonradan bugünkü İstanbul'un Süreyyapaşa semtine de adını veren Süreyya İlmen Paşa.

atabilen günümüz zırhlı kara araçlarına dönüşmüştür. Sonradan tuğgeneral rütbesiyle Kore kahramanı olacak olan ve Kore'de gösterdiği başarıların bedelini (!) ağır bir şekilde ödeyecek olan Süvari Yarbay Tahsin Yazıcı (E. Tümgeneral) Türkiye'deki ilk tank birliğini 1934'te kurarak, *Türk askerî kültürü*nde zırhlı birlikler devrini başlatmıştır.

1940'lı yıllarda Ordu Komutanlıklarının Genelkurmay Başkanlığı'na doğrudan bağlandığı sistem değiştirilerek "kuvvet komutanlığı" sistemine geçilmiştir. Böylece karacı birlikler Kara Kuvvetleri Komutanlığı, denizci birlikler Deniz Kuvvetleri Komutanlığı ve havacılar da Hava Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlanmıştır. Ayrıca Jandarma Genel Komutanlığı ve Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlı olarak Sahil Güvenlik Komutanlığı da bu sisteme dâhil olmuştur. Böylelikle Genelkurmay Başkanlığı, bütün birliklerini üç[48] çatı altında toplamıştır. *Türk askerî kültürü*nde bu süreçten sonraki dönüşüm komuta yapısından ziyade, kuvvet komutanlıklarının zamanın ve zeminin şartlarına göre ihtiyaç duydukları "platform düzeyindeki dönüşüm" şeklinde olmuştur. Nehirlerin içerisine giren, yüzme kabiliyeti ile üzerindeki paletleri açarak yüzer köprü teşkil eden bir kamyon olan Samur, köprücü tanklar, kamyon sırtında elektronik muharebe silahı taşıyan bir silah olan Koral vs. gibi çok fazla sayıdaki platform, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin *teknik* dönüşümünü sürdürmesini sağlayan sistemlerdir. Bu hususta 1964 Kıbrıs Ambargosu ve 1985 Savunma Sanayii Müsteşarlığı'nın kurulması bir dönüm noktası olmuş ve yerli Türk savunma sanayii, büyük oranda kendi savaş araçlarını geliştirebilir bir duruma gelmiştir.

Son olarak, 2018 yılında yapılan bir düzenleme ile Genelkurmay Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı'na bağlanarak, Milli Savunma Bakanlığı'nın karargâhı ve kurmay meclisi haline gelmiştir. Böylelikle Türk Silahlı Kuvvetleri'nin siyasî meselelerle olan ilişiğinin yükü, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin üzerinden alınmıştır.

TÜRK SİLAHLI KUVVETLERİ'NİN KÜLTÜREL KÖKLERİ: KARA, DENİZ VE HAVA KÜLTÜRLERİ

Günümüzde Türk Silahlı Kuvvetleri bünyesinde Kara, Deniz ve Hava olmak üzere üç kuvvet komutanlığı vardır. Kara, deniz ve hava birliklerinin "kuvvet komutanlığı" şeklinde teşkilatlanmasının 1940'lı yıllarda meydana geldiğini, daha önce bu kurumların "kuvvet komutanlığı" şeklinde bir kurum olmadıklarını belirtelim. Üç kültürün kökenine baktığımız zaman Kara Kuvvetleri için MÖ 209, Deniz Kuvvetleri için 1081, Hava Kuvvetleri için ise 1911 tarihleri kabul edilmektedir. Tabi olarak burada belirtilmesi gereken husus, bunların gerçek anlamda kurumsal tarih değil, itibarî tarih olduğudur. Silahlı kuvvetler içerisinde birbirlerini "karacı", "denizci" ve "havacı" şeklinde tanımlayan askerlerin her bir kesimi, kendi içerisinde geliştirdikleri *askerî kültür*ün bir parçasıdırlar. Nasıl ki yukarıda da beyan ettiğimiz üzere *askerî kültür*, *kültür*ün beş parçasından biri ise; *kara, deniz ve hava kültürleri* de *askerî kültür*ün üç parçasıdır. Bu anlamda en eski ve kıdemli kültür, *kara kültürü*dür. Çünkü kuruluş tarihi, dünyada

48 Burada, sonradan 2016 yılında tamamen İçişleri Bakanlığı'na bağlanan Jandarma Genel Komutanlığı'nı *kara kültürü*, yine aynı yıl İçişleri Bakanlığı'na bağlanan Sahil Güvenlik Komutanlığı'nı da *deniz kültürü*nün unsurları olarak sayıyoruz. Bu durum, "kültür" itibariyle günümüz için de hâlâ geçerlidir.

bazı yapısal değişiklikler ve eklemelerle de olsa hâlâ kullanılmakta olan *onluk sistem*in kurulduğunu kabul ettiğimiz MÖ 209 tarihi, Türk *karacı kültürü*nün kuruluş tarihi olarak kabul edilebilir. Kuruluş kodlarına bakıldığı zaman, Türklerin "komutan lider" etrafında kenetlendiği görülür. Bunun hem dinî, hem de siyasî bir arka planı vardır. Siyasî arka plan, Türklerin Oğuz Kağan neslinin etrafında birleşmesidir. Dinî arka plan ise bu imtiyazın Oğuz Kağan nesline Gök Tanrı (Kök Tengri) tarafından verildiğine inanılmasıdır. Buna "kut anlayışı" denir. Bu yüzden toplum, Mete Han'ı "*Gök Tanrı'nın tahta çıkardığı Tanrı Kut'u Tanhu*" olarak görür ve bu "kut"sal-lıktan dolayı da Türk tarihinde hükümdarların kanı akıtılmayarak yay kirişiyle boğulma yoluna gidilir[49]. Nitekim Osmanlı devrinde de böyle olmuştur ve Genç Osman isyancılar tarafından yay kirişiyle boğularak idam edilmiştir. Kutsal sayıldığı için hanedan kanını akıtmama âdeti, III. Selim'in feci şekilde öldürülmesiyle son bulmuştur.

Türk Devleti askerî devlet olduğu için törenler de askerîdir. Bu yüzden sivil okullarda bile "dirsek temas aralığı hizaya gelmek" öğretilir. Çünkü kültürel kökler askerîdir. Tören, tarih boyunca bütün Türk devletinin savaştan önce kendisini gösterdiği bir mecradır. Tören devleti olmanın belki de zirve dönemi olan Osmanlı İmparatorluğu zamanında başka devletlerin elçileri ve diğer dinlerin temsilcileri de bu gösterişli törene davet edilirdi. Bu askerî tören ve kıyafet şekli, merasimi izleyen yabancıların anlatarak bitiremedikleri bir "psikolojik harp" sahnesidir. Bilhassa hatıratları veya seyahatnameleri okunduğu zaman yabancı elçilerin bu törenlerden ne kadar etkilendikleri görülecektir.

*Türk askerî kültürü*nün kendisini en mutantan şekilde gösterdiği, temsil gücü en yüksek tören, Osmanlı sultanlarının *kılıç kuşanma merasimi* olarak adlandırılan *kılıç kuşanma töreni*dir. *Kılıç kuşanma merasimi*, devletin askerî bir teşkilat olduğunu en net gösteren seremonidir. Sultan, askerî hâkimiyet sembolü olan kılıcı kuşandığı zaman gerçek anlamda "padişah" olur. Hatta kimi çevrelere göre, bu tören eksik kaldığı için *kılıç kuşanma merasimi* yapılmayan V. Murat'ın (1876) padişahlığı muğlaktır.

Kılıç kuşanma merasimi, Osmanlı Sultanlarının vefatından sonra başlayan sürecin tamamlanmasını teşkil eden törendir[50]. Padişah vefat ettikten sonra, tahta en yakın sancak olan Manisa Sancağı'nda bulunan padişah adayı şehzadeye haber gönderilir. Ulak, dakika kaybetmeksizin şehzadeye ulaşarak babasının vefat ettiğini ve kendisinin tahta davet edildiğini bildiren yazılı metni arz eder. Şehzade de bunun üzerine derhal yola çıkar ve zaman kaybetmeden saraya gider. Saraya ulaştığı zaman devletlûlar, saraya davet edilen şehzadenin padişahlığı üzerine anlaştıklarını beyan ederek kendisine biat edeceklerini beyan etmek için saraya gelirler. Yeni padişahın bir koluna Darüssaade Ağası, diğer koluna Silahdar Ağa girer ve Hırka-i Saadet Dairesi'ne götürürler, burada devletlûlar *iç biat*te bulunurlar. Askerlere *cülusiye*nin, yani *cülus bahşişi*nin dağıtılacağı asıl tören olan *cülus merasimi* esnasında bir kargaşa veya anlaşmazlık yaşanmaması için bir nevi ön sözleşme mahiyetindedir. Cülus merasimi, muhtemel kargaşayı önlemek için vefat eden padişahın cenaze töreninden önce yapılır. Ardından Sultan törenin tamamlanması için Eyüp Sultan'a götürülür. Burada bulunan Cülus Yolu'nu takip ederek türbenin girişinden 20-30 m. kadar geride olan *binek taşı*nı[51] kullanarak atından

49 Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997, s. 54.
50 Cülus merasimi ve diğer detaylar için bkz. Abdülkadir Özcan, "Cülûs", *DİA*, İstanbul 1993, s. 108-114.
51 Binek taşı için bkz. s. 81.

iner. Atından inerek avluya yaya girme sebebi, türbenin bulunduğu avluya atla girmemek ve Eyüp Sultan'a duyulan saygıyı göstermek içindir. Türbenin içine girilir, dua okunur ve asker-milletin asker-padişahı olan Sultan, burada Şeyhülislam'ın elinden kılıç kuşanır. Merasim tamamlandıktan sonra şehzade artık padişah olur ve ona yapılan hitaplar, "Şehzadem"den, "Hünkârım" şekline dönüşür. Kılıcı kuşanan şehzade, artık silahını beline takmış ve padişah olmuştur.

*Türk askerî kültürü*nün içinde enteresan ve çoğu zaman dikkat çekmeyen bir özellik vardır ki, bu da demokratik kültürdür. İlk bakışta askerî kültüre ters gibi görünen bu özellik, en kadim Türk askerî teşkilatlarında "kurultay" adı ile kendini gösterir. Başkomutan öldükten sonra yeni liderin kim olması gerektiğine karar vermek için toplanan *kurultay*, *Türk askerî kültürü*nün en erken demokratik göstergeleridir. Askerî kültürün içinde sivil demokrasi gibi olmasa bile demokratik temayüllerin mevcut olması, bütün Türk askerî tarihi boyunca görülmüştür. Tabi biz burada seçimle başa gelen iktidar demokrasisi gibi bir demokrasiden değil, demokratik bazı hamlelerin olduğundan bahsediyoruz. Nitekim bu hamlelerden biri de *harp meclisi* adıyla karşımıza çıkar. *Harp meclisi* kurulduğu zaman tek söz en kıdemli kişiye ait değildir. Daha alt kıdem ve rütbedekiler de söz hakkı alır. Hatta paşa, general, amiral gibi üst düzey rütbelerde yer almasa bile sırf tecrübelerinden istifade edilmek üzere yaşlı askerlerin çağrılarak onlara fikir sorulması, Türk istişare kültürünün askerî yansımasıdır. Mesela Osmanlı döneminde padişahın yaşlı yeniçerileri çağırarak onlara "Harple ilgili tedbir nedür?" diye sorması, askerî kültürde başkalarının fikirlerinin de dikkate alındığının bir başka örneğidir. Bu, istişare kültürüdür. Bu istişare kültürü, günümüzde yapılan harekât planlarında da görülür. Alt veya üst rütbe demeden harekât veya lojistik planlaması yapan kurmaylar, tabir-i caizse birbirlerinin gözlerini oyarlar. Harekâtın daha iyi nasıl yapılması gerektiği ile ilgili karar alınana kadar çok sert tartışmalar olur ve karar-destekçi konumunda olanlar dâhil herkes karar alıcının fikri oluşana kadar istişareye katılır. Fakat karar alındıktan sonra tartışma sona erer ve kim ne görüşte olursa olsun bütün fikirler terkedilerek, tamamen alınan karar doğrultusunda herkes verilen emri yerine getirmeye odaklanır. Görüldüğü gibi askerî kültürün içinde demokratik uygulamaların olmadığı, hiç kimsenin karar alma süreçlerine katılmadığı ve hele alt rütbede ise hiç kimsenin görüş bile beyan edemediği doğru değildir. Bu, askerî kültürün, diğer kültürlere göre daha üstün faziletlere sahip olduğu bir husustur. Bir koltuğa oturduğu zaman kalkmak bilmeyen ve daha aşağıdan gelenlere yol açmayan bir kültürde istikrar sağlanabilir ama verimli yeni nesillerin niteliği azalır. Fakat aslolan kültürel devamlılığı sağlamaktır.

Askerlik mesleğinin kendi içinde ve sınırlı da olsa demokratik uygulamaları vardır. Bu demokratik uygulamalarının mevcudiyetini sağlayan şey ise kültürel devir zorunluluğudur. Yani yaş haddini dolduran herkes koltuğunu ve makamını kendinden daha genç silah arkadaşlarına devretmek zorundadır. Yani *askerî kültür*de kişi değil, teşkilat önemlidir. Bâkî olan kişiler değil, kurumdur. Kişiler de buna riayet ettikleri müddetçe değerlidir. Kurumdan önce kendini düşünen personel, teşkilat kültürü konusunda eksiklikleri olan kimse durumuna düşmüş olur.

Herkesin fikrini söyleyebildiği "demokratik kültür"e dair güzel bir örnek de denizci üniformalarında kendini gösterir. Siyah renkli kışlık üniformada subayların rütbeleri kollarında olur. Gemi içindeki düzende subaylar masaya oturur, astsubaylar ve uzman erbaşlar ise ayakta dururlar. Önemli bir konu görüşülürken rütbe ayrımı gözetmeksizin herkesin fikrini rahatça beyan edebilmesi için subayların rütbelerinin göründüğü kolları masanın altında kalır. Astsubay ve uzman erbaşlar ise ellerini arkadan bağladıkları için kollarındaki rütbeler gözükmez. Böylelikle rütbeler "ortalıkta yokken" herkes demokratik bir şekilde fikrini beyan edebilir. Çünkü batan gemide herkes batacaktır. Bunun için de fikir ve gönül birliği çok önemlidir. Yine bu doğrultuda temsil niteliği olması için geminin en kıdemli astsubayı "gemi kıdemli astsubayı"dır ve astsubayları temsilen gemide büyük bir önemi ve otoritesi vardır. Yeri geldiğinde rütbesinin gerektirdiği gelenekleri gözetmek şartıyla genç subaylara bile yol gösterici olur. Görüldüğü üzere kıdem sırasında teğmenden sonra gelen bir astsubayın, "temsil durumu" sebebiyle neredeyse "Gemi 2. Komutanı"na yakın bir itibarı vardır.

*Türk askerî kültürü*ndeki kültürel devamlılığın somut varlıklarından bazıları çadır (otağ) ve halıdır. Orta Asya'nın bozkırındaki Türk, çadırını, yani yuvasını, yeri geldiği zaman atının sırtına yükleyip başka yere götürmeyi sever. Bu ona bir özgürlük duygusu verir. Şehirlileşen ve gittikçe daha da geniş bir çerçeveye sahip olan Türk kültürü, en güzel saraylarını yaptığı zamanlarda bile her zaman bir padişah otağına sahip olmuştur. Özellikle Osmanlı padişahları Topkapı Sarayı'nı yaptırdıkları zamanlarda dahi, otağ-ı hümayunlarına, yani askerî çadırlarına her zaman ehemmiyet vermişlerdir. Çünkü otağ, Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri ata yadigârı yurtlarıdır ve Sultanlar, araziye kurdukları otağ-ı hümayunlarla özgürlüklerini hissederler. Yine bu çadırların içindeki bir diğer Türk kültürü unsuru olan halılardan da kısaca bahsetmeden geçmeyelim. IX. yüzyıl sonu veya X. yüzyıl başlarında esir olarak Bizans başkenti olan Konstantinopolis'te esir olarak bulunan Harun bin Yahya, Bizans Büyük Saray'ını koruyan askerlerin bir kısmının Türk olduğundan, bunların da Bizanslı askerlerden farklı olarak altlarında halıların bulunduğunu ve nöbetlerini bunların üzerinde tuttuklarını söyler. Çünkü Bizans ve Roma sanatındaki sabit yer mozaiklerinin muadili olarak, Türk kültüründe taşınabilir işlemeli halılar vardır.

*Türk askerî kültürü*nün en önemli özelliklerinden biri de, Türk askerinin insiyatif almasıdır. İleride kısaca anlatacağımız üzere Mete Han'la başlayan bu insiyatif halkası, tarihin her döneminde devam etmiştir.

*Türk askerî kültürü*nün bir diğer önemli özelliği imkânların olmadığı yerde kabiliyeti ile çözüm geliştirebilmesidir. Mesela olmayan bir silah aksamı yerine başka bir ikame malzeme ile sorun çözmek, Türk askerinin en karakteristik özelliklerinden biridir. Altındaki 360 derece dönebilen açıya sahip olan sehpası olmadığı için kullanılamayan uçaksavarın altına, bir dingile geçirilmiş olan at arabası tekerleği yerleştirilerek kullanmak buna bir örnektir. Kurmay kültürü bu "kıta imâli"ni pek hoş karşılamaz ve yoksunluğu bir nevi özendirme olarak görür. Genel olarak baktığımızda bu durum "çarıklı erkân-ı harplik" olarak tenkid edilebilirdir, doğrudur. Fakat olayı kendi içinde değerlendirdiğimizde bu tür çözümler hayat kurtarır.

Şimdi yukarıda alt kültür, üst kültür ve prestij kültür olarak sınıflandırdığımız kültür boyutlarının Türk askerî kültüründeki karşılıklarına gelelim. Türk kültürü, menşe itibariyle batıdan farklı olarak askerî kültür üzerine inşa edildiğinden, felsefî anlamda *Türk askerî kültürü*, üst kültür merkezlidir. Bu sebeple günümüz Türk Silahlı Kuvvetleri'nde muvazzaf olarak görev yapan personel askerî kültürün içinde üst kültür grubuna mensuptur. Toplumun üst veya alt her kesiminden gelen askerler için Silahlı Kuvvetler bir okul olur. Bu "okul"dan mezun olmadığı için Türk toplumunun eski zamanlarında ve hâlâ Anadolu'nun kimi yerlerinde askere gitmeyene kız verilmez. Bu okula gelmeden önce 20 yaşına kadar tek bir defa dahi yatağını toplamayan asker, her sabah yatağını en küçük bir kırışıklığa mahal vermeyecek şekilde toplar. Kimi zaman okuma-yazma bilmeden asker ocağına gelen askerler, burada okuma-yazma ve hatta kimi zaman bazı temel görgü kurallarını öğrenirler. İlkokul, ortaokul veya çeşitli ailevî/ailesizlik sebeplerinden dolayı erken yaşlarında alamadıkları bu eğitimler, Türk Silahlı Kuvvetleri çatısı altında verilir. Anadolu'nun devasa bir dünya savaşı atlattıktan sonra bir de 5 yıllık İstiklâl Harbi atlattığı için varını yoğunu kaybeden halkı, yoksulluğun getirmiş olduğu bu açığı "peygamber ocağı" içinde kapatır.

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin üst kültür seviyesi muvazzaf personeldir. Askerî okullarda sadece çatal-bıçak kullanmak değil, ulusal-uluslararası törenlerde temsil yeteneği kazandıracak şekilde her çeşit görgü kuralı öğretilir. Rütbe olarak küçüğün büyüğe hal-hatır soramayacağı gibi teşrifat kuralları çok genç yaşta öğrenilir. Bir Türk subay-astsubayı için üniformasıyla sivil alanda bulunması bile, onun TSK'yı temsil etmesidir. Hatta üzerinde üniforma olması bile şart değildir. Subay-astsubay bunu bilir ve buna göre davranır[52]. Çünkü o üniformanın içindeyken ona gelecek bütün eleştiri, düşünce veya herhangi bir eylem, Türk Silahlı Kuvvetleri'ne yapılmış sayılır.

*Türk askerî kültürü*nün *prestij kültür* bakımından temsilcileri, TSK'da görev yapan general-amiral ve kurmay subaylardır. Eski literatürdeki karşılığıyla *erkân-ı harp*ten olan bu sınıf, *prestij kültür* tanımımızdan da hatırlanacağı üzere bünyelerindeki "doluluk" ile doğal temsil yetkisine sahiptir. Dil bilgisi, dünya bilgisi, din kültürü, estetik algısı, müzik ve sanata karşı sahip olduğu bakış açısı, hukukî donanımı, felsefe bilgisi ve görgüsü ile sadece askerî kültürde değil, genel Türk kültüründe de *prestij kültür* sınıfındadır. Hayata ve ölüme karşı takındığı tavır, bir kurmay subayın her ikisine de en iyi şekilde hazır olduğunu belli edecek şekilde olmalıdır. Çünkü onun hayat felsefesi, yaşatmak için gerekirse yaşamından vazgeçmek üzere kurulmuş ve bu "çatı"nın altına girerken de bunu yemin ederek peşinen beyan etmiştir. Bu yüzden sahip olduğu yaşam ve ölüm algısı, onun felsefesinin yansımasıdır. Plevne'yi aklın kolay kabul edemeyeceği bir şekilde savunan Gazi Osman Paşa örneğinde de olduğu gibi, sahip olduğu ölüm felsefesiyle, düşmana esir düşse bile düşmana kılıcını geri teslim ettirtmek zorunda bıraktırır. Nitekim Rus Çarı II. Aleksander, teslim olup canını kurtarmak yerine "ölüme karşı takındığı bu tavır" sebebiyle Gazi Osman Paşa'ya kılıcını geri teslim etmiştir. Askerî anlamda ele alacaksak; *prestij kültür*, yaşanması

52 Tabii olarak bu durum sözleşmeli veya muvazzaf uzman çavuşlar için de geçerlidir.

gereken yerde en iyi şekilde yaşamak, ölünmesi gereken yerde de en iyi şekilde ölebilmeyi gerektiren bir kavramdır. Bu, *askerî prestij kültür*ün felsefesidir.

Tarihteki bütün komutanlar, bir "doktora tezi" orjinalitesinde ortaya bir "hikmet" koymuş, bu orjinal yaklaşımlarıyla hem kendileri hem de *philosophy*leri harp tarihine mâl olmuştur. Bugün bu filozofik yaklaşımları, "taktik ve stratejik kültür" olarak derslerde okutuyoruz.

Türk askerinin en önemli özelliklerinden birisi de insiyatif almaktır. Mete Han'ın babasına karşı devleti yeniden yapılandırması ve Türk askerî devlet teşkilatını yeni bir düzenle kurarak dünya tarihinde bir ilki gerçekleştirmesi, Çe Şi Şuay'ın bir Çin karargâhını basarak az sayıda kişiyle oldukça büyük bir birliği oyalaması insiyatif almaya eski askerî tarihten örneklerdir. Çin belgelerinde ismi Çe Şi Şuay olarak geçen karakter, Nihal Atsız romanlarının etkisiyle "Kürşat" ismiyle Türk kültürüne yerleşmiştir.

Türk askerî tarihinde öyle vakalar vardır ki kaybedilmekte olan bir savaş, bir anda tersine döner ve düşman tam bir şaşkınlık içerisinde bozguna uğratılır. Peki bu nasıl olur? Nasıl olur da, kaçmakta olan bir ordu sanki zafer garantisi almış gibi geri dönerek çarpışmaya devam eder? Biz bunu insiyatif alma ile açıklayabileceğimiz bir örnekle ele alalım[53]. 1444 yılında gerçekleşen Varna Savaşı'nda Anadolu Ordusu, ardından da onların bozulduğunu gören Rumeli Ordusu bozulmuştur. Sultan II. Murad, kapı halkından küçük bir askerle savaş meydanında kalır. Normalde önce canını, sonra da devleti kurtarmak üzere geri çekilmesi beklenir. Sultan da bunu yapmak üzereyken Türk askerî tarihine altın harflerle geçecek olan bir büyük komutan "insiyatif" alır. Rumeli Beylerbeyi Dayı Karaca Bey, geri çekilmekte olan Sultanın atına yapışarak "*Hay devletli Sultanım. Neylersin? Eğer sen gidecek olursan, kâfir ardımızca Edirne'ye gelir.*" diyerek geri çekilmekte olan Sultan'ı durdurur. Bunun üzerine kaçma taraftarı olan Korucı Doğan Bey, Dayı Karaca Bey'e padişahı rahat bırakmasını ve savaş meydanını terk etmesine engel olmamasını söylerken, karşı tarafı çaresiz bırakmak için en olmadık yerden vurmayı da ihmal etmez. "*Bre kara yüzlü gidi. Sultan Alâeddin'i öldürdün. Bu kerre beyimize dahi mi kasd ettin? Koyuver gitsin.*" der. Fakat Dayı Karaca Bey'in aldığı insiyatif daha kuvvetli olur ve Sultan onu dinleyerek savaş meydanını terk etmez. Savaş meydanından çekilmekte olan askerler, daralan kaçış yolunda zaman kaybederlerken Sultan'ın sancağının sapasağlam ayakta durduğunu, davullarının vurmaya devam ettiğini görerek geri dönerler. Kaybedilmesine kesin gözüyle bakılan bu savaş, Sultan'ın atının dizginlerini eline alarak savaş meydanını terk etmek üzereyken devreye giren bir insiyatif sayesinde "Varna Zaferi" olarak literatüre geçecektir. Ordularda her zaman görevini layıkıyla yapan Dayı Karaca Bey ve savaş meydanını terk etmek ve ettirmek, canını kurtarmak ve zora gelmemek üzere kaçma taraftarı olan Doğan Bey gibi karakterler olmuştur ve olacaktır. Kaçma taraftarı olanlar, genellikle doğru zamanda tercih edilmesi gereken "toplu imhadan kurtulmak" seçeneğine biraz erken sarılırlar. Çünkü amaçları kazanmak değil, zarar görmeden canını kurtarmaktır. Bu kişilerin iştigal etmesi gereken meslek askerlik değil, belki kumarbazlıktır.

---

53 Osmanlı vakanüvisi Neşrî, eserinde bu hususu detaylarıyla anlatır. Bkz. Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşri Tarihi*, c. 1, haz. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 648-653.

Bunun benzer bir örneği yakın tarihte Kore Savaşı'nda da yaşanmıştır. Yapılan planlara sadık kalmayan Albay Celal Dora, Tuğgeneral Tahsin Yazıcı'nın kesin emrine rağmen "toplu imhadan kurtulmak" için geri çekilmiştir. Oysa geri çekilme kararını karargâh alır, planı karargâh yapar ve emri karargâh verir. Askerin orada yapması gereken şey, daha bu kutsal kapıdan içeri girerken gerektiği zaman "seve seve can vermeye" dair ettiği yemine sadık kalmaktır. Hayatını kaybederse de buna razı olmalı, hatta çok sevdiği veya sevmesi gerektiği şehitlik makamına saygısını yitirmemeli, arkasında bir leke bırakmamalıdır. Haksız ve gereksiz yere öldüğünü veya öleceğini düşünüyorsa da, mahkemeyi askerî ceza kanununa ve tarihe bırakmalıdır. Kendisini hâkim konumunda görüp karar vermemelidir. Çünkü askerin en iyi yapması gereken iş, aldığı emri en iyi şekilde yerine getirmektir.

Burada bir asker için "geri çekilme olmamalı mı? Mutlak ölüm şart mı?" soruları akla geliyor. Hayır, değildir. Ama bu karar, demin de bahsettiğimiz üzere "karargâh"ta verilmelidir. Zira "karargâh", "karar verilen yer"dir. Geri çekilme, ağır zayiat vermemek ve daha iyi bir konumda yeniden tertiplenerek daha avantajlı bir konum elde etmek için yapılır ve buna *stratejik geri çekilme* denir. Bu, tıpkı küçük depremlerin olmasının, büyük depremlerin şiddetini önceden parça parça azaltmaya benzer. Aksi durumda *stratejik geri çekilme* değil, "bozgun" olur.

Tarihte insiyatif alma işini en iyi yapanlardan biri de şüphesiz ki Fatih Sultan Mehmed'dir. 21 yaşındayken, o günde dek 2 defa tahttan indirilen, rüştünü ispatlama hususunda askerin üzerinde yeteri kadar tesiri bulunmayan Sultan II. Mehmed, insiyatif alarak İstanbul'u kuşatmış ve daha önce defalarca kuşatılıp da aşılamayan kara surlarını geçen ilk komutan olarak "Fatih" veya "Fethin babası" anlamına gelen "Ebu'l-Feth" adıyla tarihe geçmiştir. Daha önce anlattığımız örneklerde olduğu gibi "geri çekilme taraftarı" olanlar burada da vardır. Fakat burada şahsî bir kanaat belirtmek isteriz. Geri çekilme taraftarı olan Sadrazam Çandarlı Halil Paşa, İstanbul'u kuşatmama hususunda oran olarak yüzde 99 haklıdır. Ne demek istiyoruz? Yani kuşatma yanlış bir karar mıydı? Hayır. Sözgelimi 100 farklı komutan İstanbul'u kuşatsaydı, kara surlarının aşılamayacağını düşünen Çandarlı Halil Paşa 99 kuşatma için başarılı bir tespit yapmış olacaktı. Fakat Çandarlı Halil Paşa, yüzde 1'e denk geldiğinin farkında değildi. İstanbul tarihte 3 defa düşmüştür ama kara surları tarafından şehri düşüren tek kişi Fatih'tir.

Türk askerinin doğru yer, zaman ve kuvvete sahip olduğu takdirde insiyatif alarak tarihe geçmesindeki bir diğer örnek şahsiyet Yüzbaşı Mustafa Ertuğrul'dur. 1915 yılında Avrupa'daki gazeteler dünya tarihinde batırılan ilk uçak gemisi Ben My Chree'yi yazarlar. Bu ilk, Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletlerine karşı kazandığı büyük bir başarıdır. Peki bu başarı Osmanlı Genelkurmay Karargahı'nda veya cephe komutanlığında mı planlanmıştır? Hayır, Türk askerinin; stratejinin üç prensibi olan zaman, mekân ve kuvvet etkenlerinin en iyi kesişim kümesini gözüne kestirdiği anda aldığı insiyatif ile başarılmıştır. Yüzbaşı Mustafa Ertuğrul, topçu bataryalarını çok zor arazi şartlarında taşıyarak birliklerini ileri noktalara kaydırmış ve tarihte uçak gemisi batıran ilk komutan olarak yerini almıştır.

İnsiyatif alma hususunda Türk askerî tarihinin önemli bir şahsiyeti de Topçu Üsteğmen Mehmet Günenç'tir. Günenç, topçu ileri gözetleyici olarak uç noktalarda görev yaparken düşman tarafından kuşatılmıştır. Yapacağı çok fazla bir şey kalmayan Üsteğmen Günenç, son topçu ateşi desteğini isterken, düşmana mümkün olduğu kadar zayiat verdirmek için son ana kadar bekler. Düşman iyice kendisine sokulduğu ve yaklaştığı zaman verdiği koordinat kendi bulunduğu konumdur.

Türk askerî tarihinde Türk askerinin insiyatif alarak "gidişat"ı değiştirecek hamleler yapmasına verilecek örnekler saymakla bitmez. Bu yüzden en yakın dönemde bu insiyatifi alan, *Türk askerî kültürü*nün kendisine verdiği "yetki ve dirayet"i gösteren son örnek olarak Şehit Astsubay Kıdemli Başçavuş Ömer Halisdemir'i verebiliriz. Şehit Halisdemir'in komutanından aldığı emir sonucu aldığı insiyatif, diğer hemen hiçbir örneğe benzemez. Çünkü bu insiyatif, "dışarıdan" bir unsura karşı değil, "içeriden" bir unsura karşı alınmış insiyatiftir. Bunun benzer örneği Mete Han'dır. O da kendisini Çin'e esir olarak veren babası Teoman'a, yani "içeriden" birine karşı bu askerî insiyatifi almıştır.

İnsiyatifin hangi durumlarda alınması gerektiğini açıklamakta da fayda vardır. İnsiyatif, stratejinin zaman, mekân ve kuvvet prensipleri dâhilinde yer alır. Yani zaman veya mekân doğru değilse insiyatif alınmaz. İnsiyatif alırken dikkat edilmesi gereken diğer ilke, "kuvvet ilkesi"dir. Bir bölük asker ile bir düşman tugayı durdurulabilir veya belki oyalanabilir ama bir bölüklük askerle bir tugaylık insiyatif alınmaz. Bu, 500 kilogramlık yumrukla devrilebilen bir boksöre 400 kilogram ile vurmak demektir. Fakat şunu da unutmamak gerekir ki, normal şartlarda 500 kilogramlık bir yumrukla devrilen boksörün 200 kilogramlık bir yumrukla devrilebileceği "zaman" ve "yer" de olabilir.

*Türk askerî kültürü*nde maneviyatın da büyük bir ehemmiyeti vardır. Bu hususla ilgili olarak Alman harp teorisyenlerinden Ludendorff'un beyanı şu şekildedir:

> "*Ulusun varlığını idame için yapılan ve uzun müddet süren bu gibi harplerde ulus ve orduya muhtaç oldukları beraberliği temin eden şey manevi kuvvettir.*"[54].

Türk halkının "peygamber ocağı" şeklinde kabul ettiği Türk Silahlı Kuvvetleri'nde de "maneviyat" önemli bir yer tutar. Nitekim bu doğrultuda her asker bir "Mehmetçik"tir. Mehmet, İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in isminin Türkler tarafından ona duyulan saygı sebebiyle "Mehemmed" şeklinde kullanılan karşılığından ortaya çıkan türevdir. Yani her Türk askeri, bu anlamda birer "küçük Mehemmed"dir. Hz. Muhammed'in Türk ordusuna yönelik iltifatının kaynağı, "*Letüftehenne'l-Kostantîniyyeti fele-ni'me'l-emîru emîruhâ fele-ni'me'l-ceyş zâlike'l-ceyş*"[55] hadisidir. Türkçeye şöyle çevrilebilir: "*Kostantîniyye elbet birgün fetholunacaktır. Onu fetheden asker ne güzel askerdir ve onu fetheden komutan, ne güzel komutandır.*". Kimileri bu hadisi "uydurma hadis" şeklinde görmek istese de, gerek diğer İslâm, gerek Türk orduları

54 Erich von Ludendorff, *Topyekûn Harp*, çev. Aynur Onur Çifci ve Erhan Çifci, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 25.

55 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4, 335.

669 yılından beri "uydurma" şeklinde görülmeye çalışılan bu hadisin iltifatına mazhar olmaya çalışmıştır. Hadisin kimilerine göre Fatih Sultan Mehmed'in şehri kutsallaştırmak istemesi için ön plana çıkartıldığı, aslında İslâm dünyasında İstanbul'u fethetmek gibi bir "ülkü" olmadığını savunanlar 669, 717 ve sonrasındaki defalarca gerçekleşen kuşatmaları görmezden gelmektedirler. Henüz Anadolu toprakları fethedilmeden İstanbul'u fethetmeye çalışmak, bu hadisin dışında nasıl açıklanabilir? Düşünün ki önlerinde yüzlerce km. uzunluğunda ve müthiş bir verimlilikte bulunan Anadolu topraklarının fethi henüz kimsenin aklına gelmemişken, Anadolu topraklarının uzandığı son noktayı fethetmek, binlerce insanın hep birlikte tesadüfen gördüğü rüya sayesinde mi gerçekleşmiştir? Diğer taraftan bu iddiayı öne sürenlerin 1185 yılında Endülüslü bir Müslüman Arap olan İbn Cübeyr'in ifadelerinden habersiz olduğu da ortadadır. İbn Cübeyr, İstanbul'un fethinin Müslümanlar arasında ne kadar önemsiz (!) bir mesele olduğundan bîhaber olmuş olacak ki, kendisi o sırada Sicilya'dayken duydukları "Kostantîniyye Müslümanlar tarafından fethedildi" haberinden bütün Müslümanların çok büyük bir heyecan duyduklarını ve eğer bu haber doğruysa Hz. Muhammed'in hadisinin sonunda gerçekleştiğini şu ifadelerle anlatır:

> "*...Çünkü oradan insanın içine su serpen, çok garip olayları müjdeleyen Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadisi doğrulayan son derece önemli haberler geliyordu... Kırk binden fazla Müslüman süvari oraya bırakılmış ve burayı da ülkelerine katmışlar. Gaybı en iyi Allah bilir, ama bu fetih, eğer doğruysa, kıyametin en büyük alâmetlerindendir.*
>
> *Bu söylentilerin adada Müslüman ve Hristiyanlar arasında yayıldığına ve hiçbir şüphe duymadan doğruluğuna inandıklarına şahit olduk. Haberleri, Kostantıniyye'den gelen gemiler getirmiş. Kente girdiğimiz gün yanına çıkarıldığımızda, kralın adamının ilk sorduğu soru da bu idi. Bir şey bilmediğimizden, sorunun anlamını daha sonra öğrenmiştik. Halk, ihtilâlci amca çocuğunun imparatorun oğlunu öldürtmek üzere casuslar gönderdiğini de öğrenmiş. Bu yüzden çocuk Sicilya kralı tarafından korunmakta ve gözetim altında tutulmaktadır. Neredeyse kimse onunla görüştürülmemektedir.*
>
> *Öğrendiğimize göre o, çiçeği burnunda bir delikanlıymış; gençliğin canlılığını ve kraliyet ihtişamını taşıyormuş. Arapça ve başka şeyler öğreten bir hocası varmış. Edebiyatta ustaymış. Genç ve tecrübesiz olmakla beraber, çok zekiymiş. İşte Sicilya kralının da bu çocuğun öcünü almak için donanmayı Kostantıniyye'ye göndereceği söyleniyordu. Amacı her ne olursa olsun, Allah onun çabalarını boşa çıkarsın ve gittiği yolun kötülüğünü ona göstersin; donanmasını fırtınalarla parçalasın! O, dilediğine güç yetirir. Kostantıniyye hakkındaki haber inşallah doğrudur. Eğer doğruysa, bu, dünyanın beklenen en büyük olaylarındandır. Hükümlerinde ve takdirinde sonsuz güç Allah'ındır.*[56]".

Görüldüğü üzere 1185'te bu ifadeleri sarfeden İbn Cübeyr, İstanbul'un fethi meselesindeki kutsallığın, 1432'de doğan Fatih Sultan Mehmed tarafından uydurulduğundan tamamen habersiz görünmektedir! İbn Cübeyr'in bu ifadelerini okuduktan sonra

56 İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 253-255.

İstanbul'un fethinin İslâm dünyası nezdinde Fatih Sultan Mehmed'e ve Türklere ne kadar büyük bir prestij kazandırdığı daha iyi anlaşılır. Bu olayla birlikte Osmanlı Türkleri, İslâm dininin en güçlü sancaktarı konumuna yükselmiştir. Batı dünyasında 50, 100 veya 150'şer sene süren Hristiyanlık sancağının en güçlü devleti konumuna karşı, Türkler İstanbul'un fethinden önce yaklaşık 500, İstanbul'un fethinden sonra da yine yaklaşık 500 olmak üzere toplam 1000 sene İslâmın sancaktarlığını yapmıştır. Nitekim bu kültür günümüzde de devam etmekte, biraz sonra bahsedeceğimiz üzere Türk Bahriyesinde bulunan bütün gemilerin direklerinde Kur'an-ı Kerim yer almaktadır.

Denizcilikte görev emirleri, Osmanlı Bahriyesinde de olduğu gibi "Bismillah" ile başlar. "Bismillah vira!", "Bismillah salvo!" veya "Bismillah fundo!" gibi ifadeler, Türk denizciliğinin eskiden beri kullanageldiği ifadelerdir.

Türk askerlik kültüründe inanmanın önemi, sahada görev yapan asker tarafından en derin şekilde hissedilir. Öyle ki, karada intikal eden bir askerin en çekindiği şeylerin başında gelen mayının kime denk geleceği hususu, askerin düşünce dünyasında önemli bir etki bırakır. Fakat herkesin kabul ettiği düstur şudur: Her asker, kendi mayınına basar! Aynı patikada yürüyen 110 tane asker mayına basmadan geçerken, 111. kişinin mayına basmasının başka bir açıklaması yoktur. Mayına basan, iyi bir ihtimalle bacağı kökünden kopan asker, protez takıldıktan sonra birliğine geri dönmenin yolunu arar, arkadaşlarını arayıp güncel durum hakkında bilgi almaya, kimin ne zorluklar çekip, neye gülünüp neye ağlandığını takip etmeye devam eder. Kaybettiği bacağı için ilk düşündüğü şey, bundan sonra "neleri yapamayacağı"dır. Yani hayatından çıkaracağı şeylerin listesidir. Daha sonra "neleri yapabileceği" hususuna odaklanır. "Alın yazısı/kader" anlayışı, Türk askerini başına gelen kötü olaylardan sonra hayatta tutar. ABD askerlerinin Irak işgali sonrasında geçirdiği travmatik/post-travmatik sorunlar, benzer şeyleri yaşayan Türk askerinde çok daha az bir oranda görünür. "Ölürsem şehit, kalırsam gazi" düsturuyla hareket eden Türk toplumu, gazilik ve gazâ anlayışı içinde sakat kalan bir askeri, kırık bir kemiğin kendi kendine kaynaması gibi tedavi eder. Nitekim "ölürsem şehit" anlayışı kavramı da Türk toplumunun askerî kültüre yaklaşım hususundaki tutumunu en sarih şekilde ifade eden anlayıştır. Hayatını kaybettikten sonra "ulaşılan" bir makam olan şehitlik makamının Türk annesindeki karşılığı "Üç oğlum var, gerekirse onları da feda ederim." şeklinde dile gelir. Bu inanmışlığı "düşman unsur" açısından değerlendirirsek, bir rakibin en istemeyeceği asker tipi olduğu muhakkaktır. Çünkü rakip için en ideal asker öldükçe tekrar tekrar hücuma kalkan, bir oğlu şehit olduğu zaman kalan üçünü de feda edebileceği bir anneye sahip olan bir millet değil, ilk kurşunda, hatta kurşun atılmadan kaçan ve kendisine zayiat verdirmeden siperini terk eden askerdir. Türklerin bu askerî yaklaşımını en güzel tarif eden kişi Çanakkale Muharebelerinde görev yapan ünlü İngiliz General Hamilton'dır. Hamilton, İngiliz-Fransız zırhlılarından atılan toplara karşı Türk askerî kültürünün genel yaklaşımını ve "ölüm müessesesi"ne karşı ortaya koyduğu tavrı, binlerce yıllık bir mazinin özeti şeklinde anlatır: "*Gebe dağlar Türk doğuruyordu...!*". Bu demek değildir ki Türk tarihinde hiç askerden kaçma vakaları yoktur. Bilakis İstiklâl Harbi esnasında asker kaçağı oranı çok büyüktür. Burada iki hususa dikkat çekelim. Varını yoğunu harcayıp 4 yıllık bir cihan harbi vermiş bir

millet, yeniden savaşa davet edilmektedir. Oğlunu, parasını, öküzünü, hatta topraklarını muharebelerde kaybeden bir insan topluluğunun 4 yıllık ağır bir savaştan sonra yeniden bir bağımsızlık savaşına davet edilmesine cevap verenler ikiye ayrılır. Duruma realistik bakarak tamamen şahsî menfaatlerini ve fizikî-ruhî ihtiyaçlarını dikkate alarak olumsuz cevap verenler ve İstiklâl uğruna hiçbir şeyi dikkate almadan olumlu cevap verenler. Dünya tarihini esas alırsak ilk grubun, yani yeni bir savaş istemeyenlerin çoğunlukla haklı çıktıkları görülür. Fakat yukarıda da izah ettiğimiz üzere *Türk askerî kültürü* dünya askerî kültüründen pek çok bakımdan farklılık gösterir. Bu örnekte bağımsızlık uğruna yeni bir savaşa girenler haklı çıkmış, ülkelerini düşmandan kurtarmış, bu savaşa katılmayanlara bile bu topraklarda yaşama hakkı vermişlerdir. Bu örnek, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul kuşatmasına karşı çıkan Çandarlı Halil Paşa vakasına benzemektedir. Normal şartlar altında daha önce defalarca kuşatıldığı halde düşmeyen, dedesi Yıldırım Bayezid'in ve daha sonraki sultanların top kullanarak bile düşüremediği bir kaleyi düşürmek uğruna can ve mal kaybetmek pek mantıklı değildir. Dolayısıyla 100 İstanbul kuşatmasından 97'si için Çandarlı Halil Paşa haklıdır. Fakat Çandarlı Halil Paşa'nın şanssızlığı, Fatih Sultan Mehmed yüzde üçlük dilimin içerisine girmesidir. Temsilî bir rakam olarak söylediğimiz 100 rakamının yanı sıra şehrin bütün tarihi boyunca 3 defa düşmesi birebir gerçeği yansıtmaktadır. Şehrin surları henüz bu kadar güçlü değilken 196 tarihinde Septimius Severus, 1204 tarihinde Haliç'teki zinciri kırarak, şehri Haliç surlarından girerek ele geçiren Haçlılar ve 1453'te kara surlarını geçebilen tek kişi olan Fatih Sultan Mehmed döneminde olmak üzere şehir sadece üç defa düşmüştür. Dolayısıyla bütün İstanbul kuşatmalarını ele alırsak, Çandarlı'nın çok büyük oranda haklı olduğu görülür. Fakat *Türk askerî kültürü*, küçük oranların bolca tezahür ettiği vakalarla doludur.

*Türk askerî kültürü*nde, saygının çok önemli bir yeri vardır. Dünyadaki askerî teşkilatlarda saygı eksikliğinin görülmesi mümkün olmayan en başında Türk Silahlı Kuvvetleri gelir. Bu miras, kültür ve gelenekten gelmektedir. Mete Han'ın askerlerine tam itaati öğretmesi, saygıda kusur edilen ve askerî teşkilat içerisinde birliği bozanların ağır şekilde cezalandırılmaları, bu kültür ve geleneğin ürünüdür. *Türk askerî kültürü*nde "Azca korku, çokça sevgi" formülüyle izah edilebilecek olan "saygı" mefhumu, dünyadaki diğer ordulardan çok daha etkin bir şekilde hissedilir. Oğlu kendisinden daha kıdemli olduğu için arabaya oğlundan sonra binmekte ısrar edip, oğlu olan komutana karşı askerî törenin gereğini yerine getiren Osmanlı paşası, bu "saygı" mefhumunun en abidevî örneklerindendir. Aynı sınıfta okudukları için birbirlerinin "kısım arkadaşı" olan Harbiyelilerden biri, diğerinden erken rütbe aldığı takdirde, diğeri ona olan saygısında kusur etmez. Kısım arkadaşı general/amiral olan bir albay, bir zamanlar "senli-benli" olduğu arkadaşına karşı ast tavrını takınır. Arkadaşı da onu incitmemek için ona gerekli iltifatları yapma hususunda kendini vazifeli sayar.

*Türk askerî kültürü*nün en önemli meselelerinden biri, "önce devlet" anlayışıdır. Devlet yerine kendisini veya başka bir teşekkülü merkeze koyarak karar alan ve uygulayan kişiler, *Türk askerî kültürü*ne ihanet etmiş sayılırlar. Asker de insandır ve toplumun bir parçası olarak çeşitli cemiyetlere mensup olabilir. Bu mensubiyet onun insan olmasından kaynaklanan bir sonuçtur. Türkler, "tarih sahnesindeki var oluşlarını

diğer dört kültür gibi "bir nehrin taşma problemini düzenleme"ye borçlu olmadıklarından organizasyonel kabiliyete sahiptirler ve bunun sonucu olarak da toplumun farklı çevrelerinde cemiyetleşmeye girerler. Askerin, gayrıahlâkî ve gayrıkanunî bir amaca hizmet etmediği takdirde bu cemiyetlerde bulunması, ona ve meslekî birikimine fayda sağlar. Örneğin bir musıkî cemiyetine girerek müzik bilgi ve görgüsünü geliştiren veya bir fotoğrafçılık eğitimi alarak kendisine itibarî değer katan, tarih-kültür konferansları takip ederek mesleğine ilişkin bilgilerle kendini geliştiren subay, Türk Silahlı Kuvvetleri için katma değer üreten bir personeldir. Dolayısıyla çeşitli kültür çevrelerinde bulunmak ve orada informel bir ilişki kapsamında Türk Silahlı Kuvvetleri'ni informel olarak temsil etmek, o çevrelerde Türk Silahlı Kuvvetleri'nin itibarına artı değer kadar. Askerlerin kendilerini o toplumun bir parçası olarak hissetmesi ve toplumla bir dereceye kadar bütünleşmesi de, o askeri insanî anlamda daha da kemâle erdirir. Söz konusu cemiyetlere girip girmeme hususundaki ince çizgi, Silahlı Kuvvetler'in ve hukukun müsaade ettiği çerçeve dâhilinde olmasıdır. Fakat askerin, daima içinde bulunduğu çevrede gözetmesi gereken husus, bu grupların, devletin her şeyden önce geldiğini kabul etmesidir. Kendisini devletin varlığı ve birliğinden daha önde gören gruplar, zararlı gruplardır ve uzak durulmalıdır. Tarih boyunca da Türk devleti ve Türk Silahlı Kuvvetleri'ne büyük zarar vermişlerdir.

*Türk askerî kültürü*ne dair bir diğer husus da *askerî kültür*ün en az bilinen ve en perde arkasında kalan istihbaratçılık ve *istihbarat kültürü*dür. Eski devirlerde de bugün olduğu kadar önemli olan istihbarat; kimi zaman dumanla, kimi zaman güvercinlerle, kimi zaman haberleşme kulelerinden sarkıtılan ve kendi içinde bir alfabesi olan renkli flamalarla yapılmıştır. Sayılamayacak kadar çok farklı *teknik* ve *taktik* enstrümana sahip olan istihbarat, kimi zaman Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar uzanan camilerin minareleri kullanarak yapılmıştır.

Osmanlı klasik devrindeki istihbarat, çoğunlukla askerler tarafından temin edildiği gibi modern anlamdaki istihbarat da *askerî kültür* mensupları tarafından kurulmuştur. Hatta asker ve sivillerin müştereken görev yaptığı Milli İstihbarat Teşkilatı'ndaki personel kendi aralarında ve kendi ifadeleriyle "asker orjinli" ve "sivil orjinli" şeklinde ikiye ayrılmıştır. 1990 ve 2000'ler itibariyle sivilleşen MİT'i kuran *askerî kültür*, kendi istihbarat kurumları Türk Silahlı Kuvvetleri bünyesinde muhafaza etmeye devam etmektedir. İstihbarat kültürü içinde çalışanların en büyük şanssızlığı isimlerinin bilinmemesi, cenazelerinin çok büyük olay olmamasıdır. Ana hatlarıyla *veri toplama* ve bu verileri *kıymetlendirme* adlı iki önemli aşaması vardır. İstihbaratsız muharebeye çıkmak, tek gözü görmeyen bir boksörün maça çıkması gibidir. Diğer taraftan *karşı-istihbarat* ve *istihbarata karşı koyma* da en az istihbarat kadar önemlidir. Nitekim Timur, istihbarat ve karşı-istihbaratı mükemmelen kullanarak, kurduğu strateji ile muharebe başlamadan önce savaşı kazanmıştır. Benzer şekilde büyük askerî liderlerden biri olan Friedrich, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nı "körlerle tekgözlülerin savaşı" olarak tanımlamıştır[57]. Nitekim bu ifadeler, tarafların istihbarî veriyi toplama ve kıymetlendirmedeki kifayetsizliklerine yapılan bir atıftır.

*Kuvvet kültürleri*ne geçmeden önce, pek mühim bir devlet uygulaması olan *tatbik* yöntemine bakalım.

57 Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *DİA*, c. 26, İstanbul 2002, s. 524.

İstihbarat ve Türk Kültüründe Tatbik/Çifte Kontrol (Double Check) Uygulaması

Romalı Şair İuvenalis'in *Saturae*'sinde şöyle bir ifade geçer: "*Quis custodiet ipsos custodes (Peki, gözcüleri kim gözleyecek)?*" Tabiatı gereği her sistem, kendi içinde bir doğrulama mekanizması olan en az bir sisteme daha ihtiyaç duyar. Bu sistem, sigorta işlevi görür. Fabrikada "kalite kontrol" uygulaması da bir ürünün ikinci bir göz tarafından kontrol edilmesi de, güvenliği sağlayan gözcülerin ayrıca başkaları tarafından denetlenmesi de buna bir örnektir. Fatih Sultan Mehmed'in mevcut *Yeniçeri cemaat ortaları*na karşı bir nevi denge oluşturmak amacıyla *sekban bölükleri*ni kurması da bir "ikili denge kontrolü" mekanizmasıdır. Bu uygulamalar bazen doğrulama, teyit etme veya bazen de denge kurma işlevi görür.

Osmanlı tarihine bakıldığı zaman da istihbarat ve ilaveten 4 alanda daha kullanılan bir "doğrulama" taktiğinin var olduğu görülür: Osmanlıların deyimiyle tatbik, İngilizcede "double check", Türkçede "çifte kontrol". Bu sistem, 5 farklı alanda karşımıza çıkmış ve dikkatimizi çekmiştir. Eğer üzerine çalışılırsa başka alan ve kurumlarda da benzer sistemlerin kullanıldığı ortaya çıkabilir. *Tatbik* (çifte kontrol/double check) uygulamasının olduğunu tespit ettiğimiz alanlar şunlardır:

1. İstihbarat: Padişah ile sadrazamların casusları birbirlerinden farklı olup birbirlerini bilmez, tanımazlar. Böylelikle kendi aralarında anlaşarak merkezî idareyi aldatma ihtimali ortadan kalkar. Birbirinden bağımsız en az iki farklı haber kaynağının aynı bilgiyi vermesi, istihbarî verinin teyidine dalalet eder[58].

2. Darphane: Osmanlı İmparatorluğu döneminde "Darphane-i Âmire Emini" olan yönetici sınıf Ermeni Amiralardır. Amiralar, para basılan Darphane-i Âmire'de Osmanlı Türkçesi ile tutulan kayıt defterlerine ilaveten bir de Ermenice defter tutarlardı[59]. Olur da herhangi bir Darphane çalışanı para ile ilgili defterlerle oynama yapacak olursa, Ermenice defter açılır ve oynama yapılıp yapılmadığı bu defterden kontrol edilirdi. Bu da Osmanlıların "*tatbik*" dediği, modern istihbarat terminolojisi ile double check/çifte kontrol sistemidir.

3. Matbah-ı Âmire (Mutfak): Osmanlı İmparatorluğu'nun *tatbik* uygulaması yaptığı bir diğer alan, malzeme satın alınmasıyla alakalı taşrada ve merkezde tutulan bazı defterlerdir. Merkezî idare, çok mühim olan mâli işleri tamamen yerelde tutulan defterlerin insiyatifine bırakmayıp, ayrıca bunları teyit etme vazifesi îfâ eden merkezî defterler tutmuştur[60].

4. Tıp: Hayatî önemi haiz pek çok müessesede *tatbik* uygulamasını yapmış olabileceğini tahmin ettiğimiz Osmanlı İmparatorluğu, devletin kendi belgelerinde kendine verdiği isimle Devlet-i Aliyye, mülkün sultanı olan padişahın sıhhatine de son derece önem verir. Bunun için de padişahın tedavisinden sorumlu olan Hekimbaşı ve padişahın hocası olan Baş Lala'nın her ikisinde de ayrı ayrı iki anahtar bulunur.

---

58 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 179.

59 Banu Berber (Babalık), *Osmanlı Kuyumculuğunda Ermeniler ve Bir Ermeni Ailesi Örneği: Arslanyanlar*, Adnan Menderes Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2015, s. 58.

60 Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, s. 171.

Bu iki anahtar, Topkapı Sarayı'nda padişah için ihtiyaç duyulan ilaçların tedariki ve hazırlanması için bir çeşit laboratuar olan Hekimbaşı Kulesi veya diğer adıyla Başlala Kulesi'nin kapısını açar[61]. Bu sebeple padişahın suikast ile muhtemel zehirlenmesi durumunda bu *tatbik* uygulaması sayesinde iki taraf da birbirini suçlayamaz.

5. Tımarlı sipahiler: Osmanlı İmparatorluğu'nun "çifte kontrol" mekanizması kurduğu bir diğer alan da askerî defterlerdir. Devlet, tımarlı sipahilerle zeamet sahiplerine dair biri yerel, diğeri merkezde olmak üzere iki defter tutmuştur. Görüldüğü üzere devletin mahallî defterlerinin sıhhati için bir de merkezî defter bulunmaktadır.

Tatbik, Osmanlı İmparatorluğu'nun neden altı asırdan uzun bir süre devam ettiğini gösteren göstergelerden sadece biridir. *Türk kültürü*nün devlet aklıyla istihbaratta da uyguladığı bu yöntem, savaşlardan önce teyit edilebilen bilgi sayesinde gerekli tedbirlerin alınabilmesine imkân sağlayan, son derece hayatî bir uygulamadır.

İstihbaratta zirve, askerî veya istihbarî karargâhlarda kültürel antropologların çalıştığı dönem olacaktır. Hem tarih hem sosyoloji bilgisiyle verilerin analiz edilmesi ve fiiliyat safhasında işe yarar bir hale getirilmesinde antropolojinin son derece önemli bir yeri vardır. Nitekim dünyadaki bazı istihbarat servisinde bilginin kıymetlendirilmesi aşamasında antropologlarla müşterek çalışılmaktadır.

Şimdi İstihbarat Başkanlığı'nın da içinde bulunduğu Genelkurmay Başkanlığı'nın mevcut teşkilatına göz atalım. Günümüzde (2019) Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı olarak çalışan Genelkurmay Başkanlığı'nın karargâhında orgeneral rütbesinde iki personel bulunmaktadır. Bunlar Genelkurmay Başkanı ve Genelkurmay 2. Başkanı'dır. Karargâhı fonksiyonel anlamda Genelkurmay 2. Başkanı yönetir. Bu idareyi "J Başkanlıkları" denilen 6 kritik kadro ile yürütür:

J-1: Personel Başkanı
J-2: İstihbarat Başkanı
J-3: Harekât Başkanı
J-4: Lojistik Başkanı
J-5: Genel Plan Prensipler Başkanı
J-6: Muhabere Elektronik Bilgi Sistemleri Başkanı

Genelkurmay Karargâhı, çoğunlukla korgeneral rütbesindeki bu altı komutan eliyle yönetilir. Tarihe gidildiği zaman Genelkurmay Başkanlığı'nın modern anlamdaki kurucusunun II. Mahmud olduğunu söylememiz gerekir. Günümüze gelene kadar Prusya ve Fransız ekolleri etkisinde çeşitli şekiller alan Genelkurmay Başkanlığı, 3 kuvvet komutanlığına komuta eden bir teşkilat halinde varlığını sürdürmektedir ve son idarî düzeni yukarıda açıkladığımız şekildedir.

Şimdi bütün Türk askerî tarihinin ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin günümüzde ürettiği kültürlere bakarsak, başlıca 3 kültürden söz edebiliriz. Bunlar *kara kültürü*, *deniz kültürü* ve *hava kültürü*dür. Bunların her birine belki kendi içinde *kara kuvvet kültürü*, *deniz kuvvet kültürü* ve *hava kuvvet kültürü* diyebiliriz. Her halükârda,

61 Gamze Ayhan (Yazçiçek), *Yenileşme Sürecinde Hekimbaşılık (1826-1876)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2014, s. 18.

üç kültürün birleşimine yine askerî terminoloji ile bahsedersek "müştereklik" demek gerekir. Müştereklik, her üç kuvvetin üçünün de ortak olarak yaptığı her iş veya bulundukları platformda kullanılan bir *askerî kültür* ifadesidir.

Fakat burada "kuvvet kültürü" derken anakronizme düşmemek için bir şerh düşmemiz gerekmektedir. "Kuvvet Komutanlığı" tipi teşkilatlanma ilk olarak 1940'lı yıllarda Türk Silahlı Kuvvetleri'ne girmiş bir teşkilatlanmadır. Ondan önce ordu komutanlıkları doğrudan Genelkurmay Başkanlığı'na bağlı iken, kuvvet komutanlıkları kurulduktan sonra kara birlikleri Kara Kuvvet Komutanlığı ve diğer birlikler de ilgili kuvvet komutanlığına bağlanmıştır. Bunu bilmek kaydıyla "kuvvet kültürü" demekte bir mahsur olmadığı kanaatindeyiz. Fakat biz yine de "kuvvet kültürü" tabirini kullanmakla birlikte daha çok *kara kültürü*, *deniz kültürü* ve *hava kültürü* şeklindeki kullanımları tercih edeceğiz. Bunun yerine karacı kültürü vb. gibi kullanımları tercih etmeyeceğiz. Çünkü *karacı kültürü*, sadece *kara kuvvet kültürü* bünyesinde görev yapan personeli ihata eden bir kavramdır. *Kuvvet kültürü* ise görev yapanı, görev yapılan yeri, oradaki birlik hayatı vs. her şeyi kapsayan bir kavramdır.

Her üç kültür mensuplarının de İstanbul'da bulunan tarihî abideleri bilmesi şarttır. Özellikle Harp Okulları'nda okuyan genç subay adaylarına böyle bir vizyon verilmeli, düzenli saha gezileri ile bu abideleri tanımaları sağlanmalı ve onlar da bu kültürel varlıklara herkesten daha çok sahip çıkmalıdır. Şimdi bu üç *kuvvet kültürü*nü ana hatlarıyla ele alalım. Fakat kara, hava ve deniz kültürlerine girmeden önce, ünlü mütefekkir Carl Schmitt'in her üç tabiat parçası ile alakalı olarak kızı Anima'ya sözlü bir şekilde ifade ettiği bakış açısına odaklanalım:

> "*İnsan bir kara varlığıdır, bir karaya ayak basan. Sabit kılınmış yeryüzünde durur, yol alır ve hareket eder. Bu onun durduğu yer ve zeminidir; bakış açıcısını bunun aracılığıyla elde eder; intıbalarını ve âlemi seyretme tarzını bu belirler. Sadece uykunun değil, yürüyüşünün ve hareketlerinin şeklini vücudunu da yeryüzünde doğmuş ve yer üzerinde hareket eden bir canlı varlık olarak elde eder. Üzerinde yaşadığı gök cismini de bunun neticesi olarak 'yeryüzü' olarak adlandırır, oysa bilindiği üzre onun sathına karşılık gelenin neredeyse dörtte üçü su ve yalnızca dörtte biri toprak olup içinde en geniş kara parçaları dahi sadece adalar gibi yüzmektedir. Bu yeryüzümüzün bir küre şeklinde olduğunu bildiğimizden beri, en büyüğünden bir kendiliğinden anlaşılırlıkla 'yer yuvarlağı'ndan ve 'yer küresi'nden söz ediyoruz. Sen, bir 'deniz yuvarlağı' ya da bir 'okyanus küresi' tasavvur etmek zorunda kalmayı garip buluyor olmalısın.*"[62].

Kara Kültürü

Mete Han (Mudu/Mudun Han), itibarî anlamda kuruluşu MÖ 209'a kadar giden *Türk kara kültürü*nün kurucusu olarak kabul edilmektedir. Eğer kuvvet komutanlığının kuruluşu kastediliyorsa XX. yüzyılın ortalarına doğru gelmek gerekir. Bunlardan tamamen bağımsız olarak Genelkurmay Başkanlığı'nın kuruluşu kastediliyorsa da II.

62 Carl Schmitt, *Tarih ve Siyaset Üzerine İki Deneme*, çev. Gültekin Yıldız, Paradigma Yayınları, İstanbul 2009, s. 51.

Mahmud'un kurmuş olduğu "Seraskerlik" müessesesini temel almak gerekir. Fakat Türk askerliğinin ürettiği "kültür" bakımından bakarsak Mete Han'a kadar inmekte hiçbir sakınca yoktur. Çünkü girizgâhta da izah ettiğimiz üzere kalıbına bakılmaksızın üretilen her şey *kültür*dür. Bu minvalde Mete Han'ı *Türk askerî kültürü*nün de kurucusu olarak kabul etmek gerekir. Bu arada bilindiği kadarıyla Mete Han devrinde "Türk" adının kullanıldığına dair bir delil olmadığından, aslında kuruluş itibariyle bu milletin adının Hun olduğunu ve teşkilatın da Hun teşkilatı olduğunu, daha sonradan bu milletin Türk ismi ile anıldığı şerhini düşmüş olalım.

Mete Han, babası Teoman'ın kendisini Çin İmparatorluğu'na esir olarak vermesini içine sindirememiş, babasının kendine yapmış olduğu bu ihanetin bedelini ödetmek için henüz esir iken planlar yapmıştır. Esaretten kurtulup Hun diyarına geri döndüğü zaman babası onun gelişine sevinmiş gibi yapıp hasretle kucaklamıştır. Bu karşılama Mete Han'ı esir verdiği gerçeğini değiştirmemiştir. Mete Han, dönüşünden sonra babasının kendisine verdiği ordu ile talim yapmaya başlamıştır. Askerlerini "sadakat" prensibini merkeze alarak yetiştirir. Ardından yine kendi keşfettiği düşünülen "çavuş oku" da denilen ve giderken ıslığa benzer ses çıkaran "ıslıklı oklar" ile hedefe atış talimi yaparken askerlerine, kendi oku nereye düşerse, herkesin okunu oraya atması gerektiğini, bunu yapmamalarının cezasının öldürülmek olduğunu söyler. Bunun üzerine okunu önce bir ağaca atar. Herkes oku takip ederek oklarını aynı ağaca fırlatırlar. Bir gün Mete Han, okunu çok sevdiği atına atar. Fakat askerlerin bir kısmı Mete Han'ın o atı çok sevmesinden dolayı kendilerine zarar verebileceğini düşünerek oklarını atmazlar. Bu askerler ölümle cezalandırılır. Emri uygulayanlar ise görevine devam eder. Mete Han, bir gün imtihanı zorlaştırarak okunu kendi karısına fırlatır. Donakalıp oklarını atamayan askerlerin tekrar boynu vurulur. Mete Han'ın kendisinin gözden çıkardığı bir varlığı, kim ve ne hakla hâlâ gözden çıkaramamaktadır! Mete Han, kendisine sadık olan adamlarla yoluna devam eder. Mete Han'ın oku, kendisini Çin'e esir olarak veren babasına saplandığında okunu fırlatmakta tereddüt eden hiçbir asker yoktur[63]. Çünkü artık *Türk askerî kültürü*nün en önemli prensibi olan "sadakat ve emre itaat" prensibini öğrenmişlerdir. Bu prensip, günümüzde bir erin uzman çavuşun karşısında esas duruşta selam verebilme disiplinini devam ettiren prensiptir. Türk askerinin; karşısındaki albaya mesai saatleri dışında selam vermek bir tarafa, neredeyse yüzünü dönüp bakmayan ABD askerinden en temel farkı budur. Çünkü ABD askeri için askerlik bir meslek, Türk askeri için yaşam biçimidir. Meslek, mesai saatleri içinde, yaşam biçimi ömür boyu devam eder. Yine bu yüzden askerliği bittikten 20 sene sonra bile komutanını gören Türk askerinin "hazır ol vaziyeti"ne geçmeye çalışması, onun millî karakterinin askerî köklerini yansıtan özelliklerdendir.

Karakter bakımından ordusunu sadakat ve emre itaat prensipleriyle donatan Mete Han, bütün dünya askerî sisteminin etkilendiği *onluk sistem*in de kurucusudur. Bu sistem, her 10 askerin bir *onbaşı*ya, her 10 *onbaşı*nın bir *yüzbaşı*ya, her 10 *yüzbaşı*nın bir *binbaşı*ya, her 10 *binbaşı*nın da bir *tümenbaşı*ya bağlı bulunduğu sistemdir. Bu *tümenbaşı* da devletin başındaki Han'a bağlıydı. Şunu söylemek lazımdır ki bu rütbe

63 Bu olayı, detaylarıyla birlikte Prof. Ahmet Taşağıl'ın bu kitap çalışmasının içinde yer alan "Türk Askerî Tarihinin Başlangıcı: Hun Ordusu" başlıklı makalenin içinde görülebilir.

ve kadrolar, bütün Türk devletleri tarafından aynen kullanılmış değildir. Nitekim bazen eski Türk orduları tarafından kullanılan bir rütbe isminin tedavülden kalktıktan bir müddet sonra yeniden kullanılmaya başlandığı da görülmektedir. Bu da, siyasî uygulamalara rağmen kültürün yeniden canlanabileceğinin bir ispatı olsa gerektir. Diğer taraftan bazı Türk devletlerinde kullanılan bu askerî rütbelerin yanı sıra, araya ek kadro ve rütbelerin girdiği de görülmektedir. *Hayl başı, otag başı* veya *on otag başı* bunlardan bazılarıdır. Bu anlamda Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu devletlerinin kullandığı bu rütbeler; Hun, Göktürk ve günümüz Türkiye Cumhuriyeti devrinde kullanılan rütbelerden farklıdır. Yani günümüz Türk Silahlı Kuvvetleri'ndeki rütbe isimleri; Karahanlı, Gazneli ve Selçuklulardan ziyade Hun, Göktürk ve Osmanlı devri rütbelerine daha çok benzemektedir.

*Türk askerî kültürü*nün bir parçası da *harp oyunları*dır. *Harp oyunları*, Türkleri muharebeye hazırlayan en önemli vasıtadır. Henüz küçük bir çocukken önce koyuna binerek biniciliğe hazırlanır, ardından küçük yaşlardan itibaren iyi bir at binicisi olur. Diğer taraftan da avcılık, cirit vb. oyunlarla bedenî olarak kendini savaşa hazırlar. *Harp oyunları*nın en önemlisi avcılık faaliyetleridir. Hun ve Göktürk devrinden Osmanlı devrine kadar bu kültür yaşamaya devam edecektir. Hatta Sultan IV. Mehmed, lakabını bu avlanma kültüründen alacaktır: Avcı Mehmed. Avlanmak neden önemlidir ve *Türk askerî kültürü*ne ne katmıştır gibi bir soru akla gelebilir. Hemen izah edelim. Av, komutanın, hiç görmediği askerlerini, bir yerde yazılı olmayan kafasındaki plana göre sevk ve idare etmesini sağlayan en önemli savaş/harekât tatbikatıdır. Avlanmak, komutana; bazen tavşan, bazen geyik sürüsü, bazen başka yabanî hayvanlar, bazen de düşman unsurlara karşı hiç görmediği askerlerini ulakla haber gönderme vs. gibi yöntemleri kullanarak sevk edebilme, doğru yerde doğru zamanda bulunabilme özelliklerini kazandırır. Türk askerî liderler, stratejinin yukarıda izah ettiğimiz 3 prensibini ilk defa bu avlarda uygulamaya çalışırlar. 3 prensip hatırlanacağı üzere zaman, mekân ve kuvvet prensipleridir. Mesela bir komutan adayı olan Hun veya Osmanlı şehzadesinin "sürek avı" sahnesini ele alarak bir *harp oyunu* kurgulayalım. Şehzademiz, birçok kırılımı olan ve birbirine bitişik 3 adet "V" harfi gibi (VVV) derin çizgileri olan bir vadide sürek avına çıkmış olsun.

Böyle bir arazide şehzadenin konumu neresi olmalıdır? Mümkün olduğu kadar 4 adet tepenin arasında yer alan 3 vadinin üçünün de içini görebilen bir açıya geçmesi lazımdır. Bu da vadinin alt veya üst derinliğinde bulunması gerektiği anlamına gelir. Avlanacak olan sürü, ortadaki vadide olsun. Bu durumda şehzadenin 3 prensibi de doğru zamanda uygulaması gerekir. Bu arazi şartlarına göre askerlerini 3'e bölmelidir. Birini ortadaki vadinin solundan, diğerini ortadaki vadinin sağından göndermelidir. Sürünün kaçış noktası olarak da kendi bulunduğu konumunu tayin etmelidir. Yani manevra kolları sürüyü sıkıştıracak ve şehzadenin bulunduğu konuma doğru kaçmasını sağlayacaktır. Eğer kuşatma kolları sağ ve sol istikametlerden aynı anda kuşatmaya başlayamazlarsa sürü geç gelen kuşatma kolunun bulunduğu konumdan kaçabilir. Bu yüzden şehzade, *strateji*de zaman-mekân-kuvvet prensiplerinden zaman faktörünü tutturamayabilir. Sürü, şehzadeye doğru atış menziline girdiği zaman 3

*Sürek av*ında sürü, sürünün kaçış güzergâhı, merkez ve kuşatma kollarının araziye göre dağılımı (Uydu görüntüsü kesiti, Google Earth programından alınmıştır) (bkz. renkli forma)

*kuvvet prensibi*nden biri ve şehzadenin yönettiği merkez kuvvet, hedefi imhaya başlar. Şehzade, bir stratejist olarak araziye dağılmış ve görmediği birlikleri yöneterek strateji, hangi birliklerin hangi silahları kullanarak manevrayı nereden yapacaklarını belirleyerek taktik, avın son aşamasında at sırtında ok atarak da teknik kabiliyetini ve görgüsünü geliştirir. İşte bu örnekle de *teknik*, *taktik* ve *strateji* kavramlarının uygulamalı olarak birbirinden farklarını verebilmiş olmayı umut ediyoruz.

Osmanlı dönemine gelindiğinde *Türk kara kültürü*, geride pek çok abide bırakmış, fakat bugün bu abideler şehir kültürü (*medenî kültür*) alanlarının içinde kalmıştır. Oysa tamamıyla askerî kültürün ortaya koyduğu ürünler olan bu şaheserlere, en çok askerlerin sahip çıkması gerekmektedir. Fakat günümüzde maalesef askerî kültür mensuplarının ilgi alanı dışında kalmıştır. Üstelik bahsedeceğimiz bu eserlerin önemli bir kısmı, binlerce, belki on binlerce askerin görev yaptığı İstanbul şehrinde yer almaktadır. Şimdi sırayla bunlara başlayalım.

Genellikle pek çok amatör tarafından dillendirilen, fakat her ne hikmetse ya yanlış anlatılan, yahut eksik bilgi ile ve tenkid edilmeden dillendirilen bu eserlerin bazılarının isimleri şunlardır: Lahana taşı, bamya taşı, selam taşı, nişan taşı ve nişan taşıyla karıştırılan menzil taşı, ayak taşı, ana taşı, sınır taşı ve binek taşı. Şimdi bunları inceleyelim.

Türk *kara kültürü*nün en şahane abidelerinden olan ve birbirleriyle rekabet halinde olan iki takımın simgeleri olan lahana ve bamya taşları, bir zamanların en önemli iki askerî spor takımı mensuplarının veya muhiplerinin dikmiş olduğu abidelerdir. Bu takımların ortaya çıkışı, Emir Timur'un Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'i süvarisiyle mağlup etmesiyle de alakalıdır. Babasının yenilgisini ve Timur'un süvari kuvvetlerini gözleri ile gören Osmanlı Devleti'nin ikinci kurucusu Çelebi Mehmed, süvariliğin önemini anlayınca, süvarilerden oluşan özel bir cündî takımı kurar. Bu birlikten sonra onun oğlu olan II. Murad da bu birliğe karşı rakip ve rekabet olması için başka bir birlik daha kurar. Bu birliklerden olan Amasyalılar, kendilerine kendi memleketlerinin simgesi olan bamya sebzesini seçerken; Merzifonlular da

kendi memleketlerinde yetişen lahana sebzesini seçerler. Artık bu iki takımın isimleri Lahanacılar ve Bamyacılar'dır. Birbirleriyle cirit, güreş vs. gibi çeşitli ata sporlarında müsabaka yapan Lahanacı ve Bamyacı askerlere taraftar olma güdüsü bütün topluma sinmiştir. Hatta kimisi işi aruz vezniyle bu takımlara şiir yazmaya kadar ileri götürür:

"Bamya gibi dizilmez, yüz bini bir rişteye
Sanki arslandır ki gerdûneyle gezer Lahana
...
Lahanacım, lahanacım, ben mükerrer lahana"

Şair, burada lahananın zerzevat arabasının üzerinde, arslanlar gibi tek başına gezdiğini, bamyanın ise binlercesinin kurutulmak üzere ipe dizilip hizaya geldiğini alaya alarak ifade eder. İnsanın aklına bu kadar fanatik bir Lahanacının toplumun hangi kesiminden olduğu, önemli biri olup olmadığı geliyor. Bu fanatik kişi, devrin padişahı Sultan III. Selim'dir. Bu fanatikliğini şiirle bırakmamış, bir de tepesinde lahana motifi olan güzel bir abide yaptırmıştır. Günümüzde Topkapı Sarayı'nda bulunan bu lahana taşının hemen karşısına bu Lahanacıya nispet olsun diye ondan daha büyük bir bamya taşı yaptıran kişi ise Sultan II. Mahmud'dur. Padişahlara bile bu dereceye kadar sirayet etmiş olan Lahanacılık ve Bamyacılık, Sultan II. Abdülhamid'in yaptırdığı Yıldız Sarayı'nda da yer yer kendini gösterir. Bir zamanlar Yıldız Sarayı'nın bir parçası olan, günümüzün Yıldız Teknik Üniversitesi Rektörlüğü binasının merdiven tırabzan başlıklarında bulunan 4 adet lahana motifinin, *kara kültürü* bünyesindeki cirit takımı olan Lahanacıları tutan Sultan II. Abdülhamid'in kendi marangozluk eseri olması muhtemeldir. Hatta bu gibi padişahlardan başka, mezar taşını lahana motifi şeklinde yaptıran paşalar ve hatta kadınlar bile mevcuttur.

İki *kara kültürü* takımının "Ne kadar önemli olabilir ki?" diye sorulabileceği etkisinin nerelere uzandığını ortaya koyduk. Bilhassa Kara Kuvvetleri mensubu olan askerî personel ve askerî öğrencilerden, ziyaret etmek isteyenler için bazı Lahana-Bamya taşlarını listeleyelim:

1. İstanbul şehrinde, Topkapı Sarayı'nda Jandarma bölgesi içinde bulunan, III. Selim'e ait lahana taşı
2. İstanbul şehrinde, Topkapı Sarayı'nda Jandarma bölgesi içinde bulunan, II. Mahmud'a ait lahana taşı
3. İstanbul şehrinde, Çengelköy semtinde, Çengelköy Polis Karakolu'nun önünde yer alan Serkavas Ahmet Ağa'ya ait lahana taşı motifli çeşme
4. İstanbul şehrinde, Paşabahçe semtinde Paşabahçe Parkı'nın ortasında, Mustafa Paşa'ya ait lahana motifli çeşme
5. İstanbul şehrinde, Beşiktaş semtinde, Yıldız Teknik Üniversitesi Rektörlük Binası'nın içindeki merdiven tırabzan başlıklarında bulunan 4 adet ahşap lahana motifi (Burası Yıldız Sarayı dâhilinde yer alan bir yapı olduğundan, bu motiflerin Sultan II. Abdülhamid'e ait olması ihtimal dâhilindedir.)
6. İstanbul şehrinde, Eyüp semtinde, Mehmet Vusulî Efendi Türbesi'nin de bulunduğu hazirenin içinde Habibe Hanım'a ait lahana motifli mezar taşı
7. Bolu şehrinde, Bolu Müzesi'nde bulunan Nuri Paşa'nın lahana motifli mezar taşı

*Türk askerî kültürü*nün en eski kültürü olan *kara kültürü*nün günümüze bıraktığı bir diğer nişane de *selam taşı*dır. *Selam taşları* Osmanlı İmparatorluğu döneminde günümüzde Topkapı Sarayı adıyla bilinen, asıl adı ise Saray-ı Cedid (Yeni Saray) veya Saray-ı Âmire[64] olan "askerî karargâh"ta bulunur. Sarayın ikinci kapısı olan Babüsselam'dan ikinci avlu olan Birun Avlusu'na girildiği zaman, avlunun çeşitli yerlerine dağılan yollar vardır. Bu yollardan sol çaprazda bulunanı yüksek bir kule olan Adalet Kulesi'nin altındaki Kubbealtı'na doğru gider. Bu yol, Vezir Yolu'dur. Vezir Yolu'nun sağ tarafında bulunan, vezir olan paşaların selamladığı taşlara *selam taşı* denir. Bugün bir taşa neden selam verildiği sorgulanabilir. Fakat o dönemde saray alanı içinde padişahın şahsiyetinde devleti temsil eden simgedir. Bugün bu durum, tıpkı askerlerin malzeme olarak bir tekstil ürünü olan, ama anlam bakımından bir milleti ve devleti temsil eden sancak/bayrakları selamlaması gibidir.

Padişahın otoritesinin tanındığının bir göstergesi olarak Topkapı Sarayı'nda vezirlerin Divan Yolu'ndan Kubbealtı'na (Divan-ı Hümayun) giderken selam verdiği 3 *selam taşı*ndan Divan-ı Hümayun'a en yakın olanı (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 6 Aralık 2016). (bkz. renkli forma)

64 1459'da Fatih Sultan Mehmet tarafından inşasına başlanan bu saray, Bayezid'de 1453'te inşasına başlanan saraydan daha yeni olduğu için "Yeni Saray (Saray-ı Cedid) denmiştir. Gerçek Topkapı Sarayı ise günümüze ulaşan bu sarayın Marmara Denizi kıyısında bulunan bir sahil sarayıydı. 1860'larda yanarak tarihe karışan bu sarayın adı her ne hikmetse daha sonraki yıllarda günümüzde "Topkapı Sarayı" olarak gezdiğimiz, müze alanının tamamına verildi. Yani bugünkü Topkapı Sarayı, adını 1860'lardan sonra, yanarak tarihe karışan sahil sarayından almıştır.

*Türk kara kültürü*nün tarihte bıraktığı izlerden bir diğeri de, ok ve tüfek atışı sonucu dikilen *menzil ve nişan taşları*dır. Bu iki taş sürekli birbiri ile karıştırılır. Aslında bunları birbirinden ayırmak son derece kolaydır. Ok atışları için dikilen taşa *menzil taşı*, tüfek atışları için dikilen taşlara *nişan taşı* denir. Şimdi bunların *Türk askerî kültürü*nün bünyesinde bulunan *Türk kara kültürü*ndeki yerine değinelim.

Okçuluk[65], Türk askerî tarihinin bütün dönemleri içinde belki de en önemli silahı olmuştur. Özellikle atın sırtında ricat yaparken geriye dönerek ok atan Türk süvarisi başta Avrupa orduları olmak üzere her dönem düşmanlarının korkulu rüyası olmuştur. Süvarilerin bu hareketi yapabilmesinde, atlarıyla, bir nevi dostluk ilişkisi kurmasının da önemli bir payı vardır. Kimin bulduğu tartışmalı olsa da üzengi, atı silah vasıtası haline dönüştüren bir icat olmuştur. Daha önce at, ayak basılacak bir üzengi olmadığı için ancak sarılarak/tutunarak kullanılabilecek bir binek olabilirken, üzengi olduktan sonra binici ayaklarını üzengiye basabilmiş ve bir miktar da olsa ellerini serbest olarak kullanabilmiştir. İşte bu noktadan sonra at artık bir savaş aracı olmuştur. Çünkü üzenginin icadıyla birlikte süvari, eliyle silah kullanabilir hale gelmiştir. Bu icat en çok Türklere yaramıştır. Atı evcilleştiren millet olarak kabul edilen Türkler, bu hayvanları kendilerine bir dost, yoldaş etmişlerdir. Hatta atın kanını, bozkırın zor iklim şartlarında içerek hayatta kalmışlardır. Bunu yanlarında taşıdıkları bir kamış vasıtasıyla yaparlar. Türkler, Kaşgarlı Mahmud'un "*At, Türk'ün kanadıdır.*" deyişi mucibince dostları olan atları her türlü muharebe şartına, gürültüsüne ve kokusuna hazırlar.

Türk atı, zannedildiği gibi uzun boylu ve büyük bir at değildir. Kısa ve kaba tüylüdür. Türk atının kısa bacaklı olmasının, sadece hızlı manevra ile rakibin arkasına geçmekte değil, ok kullanımında da çok önemli bir avantajı vardır. At, kısa bacaklarından dolayı uzun bacaklı atlara göre daha az zıplar. Bu da, hedef atışlarında süvarinin tam isabet atmasını kolaylaştırır. Çünkü at ne kadar yukarıya zıplarsa süvari de onla birlikte o kadar yükseklik kazanacak, dolayısıyla ok ucu da o nispette hedeften sapacaktır.

Oku hedefe göndermek için at, üzengi, atın sıçrama yüksekliği, katı ve kompozit Türk yayı gibi pek çok etkeni kendi lehinde kullanabilen Türk askeri için en vurucu savaşma yöntemi okçuluk olmuştur. Bu savaşma yöntemi Türklerin "uzaktan savaşarak rakibi yıldırma" karakterine çok yatkındır. Oku böylesine başarılı bir şekilde kullanan Türkler, mazilerinde bıraktıkları abidelere okçuluğun nişanelerini de eklemiştir. İşte bu nişaneler menzil taşlarıdır. *Menzil taşı*, daha çok İstanbul'da bulunan *Türk askerî kültürü* ürünüdür.

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra okçular için bir hedef teşkil edecek şekilde bir meydana insana benzeyen maketler koydurur ve burada talim yaptırır. Bu meydanın adı Okmeydanı olur ve buraya bir Okçular Tekkesi inşa edilir. Günümüzde İstanbul'da bulunan Okmeydanı semti de adını buradan alır. Burada çok küçük yaşlardan itibaren okçular (tîr-endaz/kemankeş) ok talimi yapardı.

Dünya tarihindeki en büyük savaşçılar arasında adı geçen Aşil/Achilius, bilindiği üzere antik Yunan tarihinin en fazla öne çıkan askerî karakteridir. Topuğundaki

65 Okçuluk kültürü, nişan ve menzil taşları ve bunların yerleri hakkında şu çalışmalara bakılabilir: Şinasi Acar, *Osmanlı'da Sportif Atıcılık-Nişan Taşları*, Yem Yayın, İstanbul 2013; A. Sefa Özkaya, "İstanbul'da Türk Askerî Spor Tarihinin Elde Kalan Son Nişaneleri Olan Nişan, Menzil, Aya, Ana ve Sınır Taşları Hakkında", *TAÇ*, sayı 6 (İlkbahar-Yaz 2015), s. 16-23.

sinirlerden vurularak durdurulabilmiş olan bu savaşçının vurulduğu topuğundaki tendonlara onun ismi verilmiştir: Aşil tendonu (achilles tendon). Ne kadar güçlü olunursa olunsun, en büyük savaşçıların bile zayıf yönlerine dikkat çeken bir askerî deyim de bu Yunan efsanesinden türemiştir: "*Aşil bile topuğu kadar güçlüdür.*". Peki Türk askerî tarihine bakıldığı zaman bu gibi ön plana çıkarılan ve hakkında pek çok söylence çıkan benzeri karakterler içinde okçulardan bir kimse de var mıdır? Evet, bu kişi XVI. yüzyıl okçularından Tozkoparan İskender'dir. Pek çok menzilde destar bozduran[66] Tozkoparan, Okçular Tekkesi'nin, günümüzün "lisanslı" şeklinde tabir edebileceğimiz "defterlü" müdavimlerindendi. Yaklaşık 845 metre mesafeye ok atarak

II. Mahmud'a ait bir menzil taşının geçirdiği tarihî süreci gösteren kolaj. Özellikle abidenin tepelik kısmında görülen ok sadağı ve içindeki okların yeleklerine kadar işlenmiş hali dikkat çekiyor (Kaynak: Şinasi Acar, *Osmanlı'da Sportif Atıcılık-Nişan Taşları*). (bkz. renkli forma)

66 Makalenin sonundaki deyimlerle ilgili kısımda "destar bozmak" ifadesi açıklanacaktır.

kırdığı rekor, bilindiği kadarıyla dünya askerî tarihinde bir daha asla ulaşılamayan bir menzil olmuştur. Şimdi şöyle düşünelim. Böyle bir mesafeye ok atan kişi, gerçek bile değil, bir Yunan efsanesi karakteri olsaydı, hakkında ne türlü efsaneler daha üretilirdi? Bizim ürettiklerimizden çok daha fazla olacağı aşikârdır.

Bir diğer atıcılık nişanesi olan taşlar ise *nişan taşları*dır. Fakat çoğu tarihçi/sanat tarihçisinin belirttiği gibi *nişan taşları* ok atışı sonucu dikilen taşlar değildir. Bu yanlış bir bilgidir. *Nişan taşı*, belirli bir mesafedeki devekuşu yumurtası veya o büyüklükteki bir küpün tüfek atışıyla vurulması sonucu dikilen taştır. İstanbul'da bir semte de ismini veren *nişan taşı*, bu tüfek atışları şehrin dışındaki bölgelerde yapıldığı için o dönemde şehrin içinde yer almıyordu. Fakat şehir gittikçe genişleyerek şehrin dışındaki o dönemin bir nevi poligonları olan bu mekânları da bünyesine dâhil etmiştir. Dolayısıyla daha önce askerî talim alanı olan bu alan ve eserler, günümüzde *askerî kültür*den ziyade *sivil/medeni kültür*ün yaşandığı yer olan şehrin içinde kalmıştır.

Binek taşı, Türk yaşantısında hem askerî, hem de sivil alanda kullanılan bir metadır. Ata binmek için kullanılan ve çoğunlukla üç basamaklı olan bu taş, camilerde, konaklarda, köylerde, meydanlarda ve ata biniş-attan iniş yapılan pek çok yerde bulunmaktaydı. Atın işlevi günlük hayatta hemen hemen tamamen sona erdiği için artık bu *binek taşı*na da ihtiyaç kalmadı. Günümüzün tarihî dizi ve filmlerine bakıldığı zaman çoğunlukla süvarinin atın üzerine bir şekilde oturduğu görülmekte, fakat birinin mi yardımıyla, yoksa bir sandalyenin üzerinden mi oturduğu yahut gökten mi indiği anlaşılamamaktadır. Yani günümüzün senaristlerinin fikriyatında tamamen yok olmuştur. Bu ne zamandır böyledir? Mesela daha evvelki senaristler *binek taşı*ndan haberdar mıdır? Evet. Mesela İstanbul'da babalarının altınlarını arayan 4 Kayserili kardeşin hikâyesinin anlatıldığı 1974 yapımı "Salak Milyoner" adlı filmde Gayret rolünü oynayan Halit Akçatepe, ağabeylerine (Zeki Alasya, Metin Akpınar, Kemal Sunal) "*Taş... Binek taşı... Bindim, buldum... Himmet Ağa! Hayret Ağabey! Saffet!*" diye seslenerek *binek taşı*nı bulduğunu belirtir. Görüldüğü gibi 1970'lere kadar senarist taifesinin sıradan bir şey olarak bildiği *binek taşı*, günümüzde bilinmemektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun silah deposu olarak kullandığı Cebehane'nin binası olan Aya İrini'nin de önünde Cebecilerin ata binmek için kullanmış olduğu *binek taşı* da hâlâ yerinde, giriş kapısının sol tarafında durmaya devam etmektedir. Ama binek taşlarının en âbidevî olanı, 1. Yeniçeri Ortası'nın 1 numaralı neferi ve aynı zamanda yeni padişah olmak üzere Eyüp Sultan'a giden padişah adayı şehzadenin kullandığı *binek taşı*dır. Batıdaki taç giyme törenlerinin muadili olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda "kılıç kuşanma merasimi" vardır. Padişah öldüğü zaman tahta çıkacak olan şehzade, *kılıç kuşanma merasimi* için bir alay eşliğinde Eyüp Sultan'a doğru yola çıkar. Eyüp Sultan Külliyesi'nin avlusuna çıkan Cülus Yolu'na geldiği zaman Eyüp Sultan'a duyduğu saygıdan dolayı içeriye atla girmeyen şehzade Cülus Yolu'nun kenarında bulunan *binek taşı*nda atından inerek türbe ve haziresinin de bulunduğu avluya yürüyerek girer. Burada şeyhülislamın elinden kılıç kuşanan, "devletlû"lerden biat alan şehzade artık "padişah" olur. Osmanlı sultanlarının Eyüp Sultan'a yaya olarak girmek için atından indiği *binek taşı*, tek parçadan yontma, beyaz bir mermerdir. Üç basamağı

İstanbul'daki binek taşlarından ikisi. Solda Eyüp Sultan Cülus Yolu'nda bulunan *binek taşı* (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 6.12.2016) ve sağda Cebehane binası olan Aya İrini'nin kapı girişinde bulunan *binek taşı* (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 6.12.2016) (bkz. renkli forma)

olan bu taşın, diğer binek taşlarından farklı olarak orta cephesi oval bir biçimdedir. Padişahın merasim esnasında attan düşmemesi için yapılan bu oval kısım, atın ayaklarının arasında kaldığı için padişah güvenle atından inerek hem Osmanlı Sultanı, hem de 1. Yeniçeri Ortası'nın 1. neferi olur.

Binek taşı mevzuunu XIX. yüzyılın iki paşasının arasındaki rekabeti sonlandıran olayla kapatalım. Osmanlı İmparatorluğu'nda sadrazamlık yapmış olan ve Türk kültür hayatına büyük kazanımlar sağlamış olan Ahmet Vefik Paşa, içi içine sığmayan bir adamdır. Sözünü kimseden sakınmaz kişiliği ve sözlük yazacak mertebedeki âlimliğinin yanı sıra kendisine telgraf çeken Sadrazam Said Paşa'nın telgrafına cevaben, Said diye bitisinin kendisine durmadan yazı yazıp durduğunu, bu adamın kim olduğunu Bâb-ı Âli'den soracak kadar da hicivle gerçeği birleştirebilen bir şahsiyettir. Aynı zamanda Türkiye'deki tiyatronun da kurucusu olan Ahmed Vefik Paşa, Sultan Abdülhamid'in sadrazam adaylarına gözdağı vermek için 2 günlüğüne sadrazam yaptığı düşünülen bir devlet adamıdır. Gittiği her yerdeki çarpıklıkları açıkça söylediği için sürekli bir görevden alınıp diğerine tayin edilen, orada da rahat duramayıp devletin kendisi için "makam bulmak veya ihdâs etmek" ile uğraştığı zor bir kişiliktir. Yani hangi göreve getirilirse getirilsin, orada uzun süre tutulamayan biridir. Vefik Paşa vefat ettikten sonra onun bu özelliğini rakiplerinden olan Keçecizade Fuat Paşa, "*Vefik Paşa binek taşı büyüklüğünde bir pırlantaydı, onu ne sokağa döşeyebilirdiniz, ne de parmaktaki yüzüğe*" diyerek en veciz şekilde ifade edecektir[67]. Acaba bu *binek taşı* hikâyesi iki Fransız generalinin arasındaki bir münasebette geçseydi, Fransız kültüründe bu güzel vecizeden bîhaber insanlar olur muydu?

Namık Kemal, ilk Türkçe tarihî roman olan *Cezmi* adlı eserinde yine Türk askerî spor tarihinin en önemli sporlarından biri olan cirit oyununa dair bir sahneyi anlatır. XVI. yüzyılda geçen romanın kahramanı olan Cezmi'nin, *binek taşını* hiç kullanmadan bir sıçrayışta ata binmesi, Osmanlı dönemi insanının gözünde bir cengâverlik gösterisidir.

67 Necdet Sakaoğlu, "Osmanlı'nın Çılgın Bürokratı Ahmet Vefik Paşa", *Bursa'da Zaman*, sayı 3 (Temmuz 2012), s. 45.

Bir zamanlar hem *askerî kültür* hem de *sivil/medeni kültür*de bu kadar önemli olan *binek taşı*, günümüz kültüründe bilinmediği ve hayatın içinde olmadığı için gözümüzün önünde oldukları halde kaybolmuşlardır.

Kültür ve edebiyatımızda böylesine güzide örneklerle kendini gösteren *binek taşı*, belki bir Batılının elinde olsaydı İstanbul'da her köşe başında bir minik müze ile ziyaret edilen bir mekânda olurdu. Edebî, tarihî ve kültürel bilgiler de etrafındaki bilgilendirme ekranlarına konularak ziyaretçilere "kültür ve medeniyet" satılırdı. Fakat biz bu tarihî eserlerin farkında olmadığımız için bu tarihî binek taşlarından birini Üsküdar'daki Kara Davut Paşa Camii'nin avlusunun önüne atmışızdır. Hâlâ, bu binek taşının, yan tarafındaki inşaatın temeline dolgu malzemesi olma ihtimali devam etmektedir. Diğer taraftan bu bir suç değildir, çünkü bu *binek taşı*nın herhangi bir envanter kaydı yoktur.

*Türk askerî kültürü*nün ürettiği eserler sadece mimarî kültürel varlıklar değildir. Askerî kültürden doğan deyimler, hatta bir şeker türü bile vardır. Osmanlı devrinde Kapıkulu askerleri, üç ayda bir maaş olarak aldıkları *ulûfe*lerini bir sözleşme karşılığında alırlar. Bu sözleşmeye Eski Türkçede "akid" denir. Padişah, akid gerçekleştiği zaman içmeleri için askerlere kazanlarla çorba veya yemek gönderir. Askerler, padişahın gönderdikleri yemekleri kafalarının ön tarafında bulunan "kaşıklık"ın içindeki kaşıklarını çıkararak içerler. Ardından padişahla yaptıkları "akid"i kutlamak için şeker dökerler. Bu şekerler, adını "akid"den alır: Akide şekeri. Yani akide şekeri, genelde bir *askerî kültür ürünü*, özelde ise *kara kültürü* ürünüdür[68].

*Türk askerî kültürü*nün bir kolu olan *kara kültürü*nden bahsederken Fatih Sultan Mehmed ve onun *kara kültürü*nde çok önemli bir yeri olan *taktik* dehasından bahsedelim. Sürekli duyduğumuz bir söz vardır: Fatih Sultan Mehmed çok büyük bir askerî dehadır. Peki, kulağa hoş gelen ve her şeyiyle doğru olan bu sözün altını ne kadar doldurabiliyoruz? Mesela Fatih neden çok büyük bir askerdir? Havan topunu icad ettiği için mi? Hayır, çünkü havan topunun mucidi Fatih değildir. O güne kadar görülmemiş en büyük şâhî toplarını döktürdüğü için mi? Hayır, çünkü şâhîler en büyük top değildir? O zaman oturup ciddi ciddi "Fatih'in neden çok büyük bir askerî deha olduğu" meselesini masaya yatırmamız gerekmiyor mu? Bu sorunun cevabını, kara surları tarafından ise yalnızca bir defaya mahsus olmak üzere 1453'te, bütün tarihi boyunca ise toplamda sadece 3 defa düşen İstanbul üzerinden verelim. İstanbul, Fatih'ten önce de toplarla kuşatıldı ama kara surları toplarla düşürülemedi. O halde Fatih nasıl düşürdü?

Türk tarihinin en büyük isimlerinin başında gelen Fatih Sultan Mehmed'in askerî dehasını yansıtan bazı özellikleri vardır. Mesela bunlardan birisi "gücün farkındalığı" ilkesidir. Fatih, dâhilerde olan "neye gücünün yeteceğini bilmenin yanı sıra neye gücünün yetmeyeceğini" bilme faziletine de sahipti. Bu yüzden güçlü kara ordusu ile kıta Avrupası üzerine fetih yapmaya yoğunlaşırken, denizde çok güçlü olan Venediklilerle enerjisini tüketmedi. Eğer kendisine çok güçlü bir donanma bırakılsaydı, muhakkak surette denizlere de yoğunlaşabilirdi. Fakat deniz gücü bakımından çok üst düzey bir miras alamadığı için kendisi tersanelere önem verdi ve kendinden sonraki denizcilerin yetişmesi hususunda çok önemli bir miras bıraktı. Nitekim ondan

68 Oldukça bilinen "kazan kaldırma" kısmını ise makalemizin sonundaki "Deyimler" bölümünde ayrıca izah edeceğiz.

sonraki kuşak olan Burak Reis, Barbaros Hayreddin Paşa vs. gibi büyük denizciler, Fatih döneminde "denize atılan tohumlar"ın birer ürünüdürler.

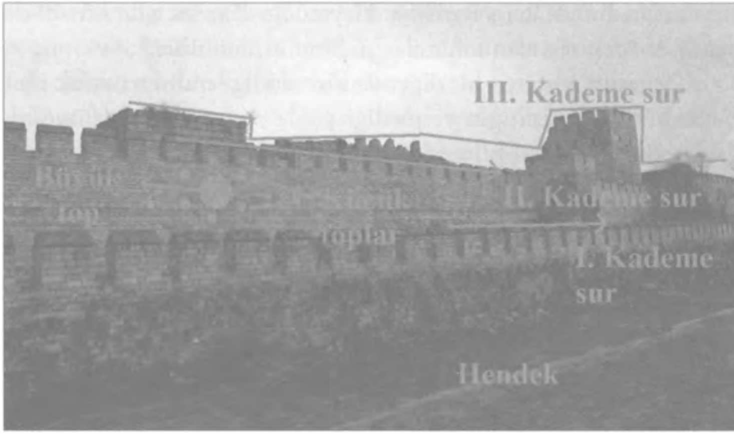
Fatih'in dehasını gösteren bir diğer ve bizi asıl ilgilendiren özellik ise tekniğin yetmediği yerde taktiği, taktiğin yetmediği yerde stratejiyi, stratejinin yetmediği yerde ise siyaseti kullanmayı bilmesidir. En alt kademeden başlayalım. Daha önceki kuşatmalarda top kullanılmıştı. Bu teknik bir yaklaşımdı. Ama Fatih, teknik yaklaşımın üzerinde taktik bir yaklaşımla topu ele aldı. Bir insan eli düşünelim. Bir insan bütün bir avucu toprağa bastırırsa el, toprağa birkaç cm içeri girer. Fakat aynı kuvveti avuç genişliğinde değil de sadece bir parmakla uygularsa, parmak tamamen toprağa girer. Yani yüzeye yapılan basıncın alanı küçülürse kuvveti artar. Şimdi bunu top için düşünelim. Büyük top tahripkârdır, yıkıcıdır ama küçük topa göre delici değildir. Küçük topun avantajı ise büyük topa göre daha derine girmesi, sura daha fazla nüfuz edebilmesidir. Fatih'in dehası da surlarda küçük toplarla bir yuvarlak çizmek, çizdiği bu yuvarlağın surdan kopacak şekilde "kesilmesini" sağlamak, ardından da etrafı surdan "kesilen" bu yuvarlak sur parçasını büyük top güllesiyle yıkmaktır. Yani Fatih, topa sadece *teknik* değil, aynı zamanda *taktik* yaklaşarak kendisinden daha öncekilerin topla düşüremediği surları, yine topla düşürebilmiştir (Bkz. Sayfa 84'teki görsel). Sonuç olarak Fatih Sultan Mehmed, bütün askerî dâhilerin her zaman yaptıkları gibi *teknik* olarak halledemediği bir meseleyi *taktik* olarak halletmiştir. İşte Fatih'in büyüklüğü budur. Topun kale kuşatmasında rüştünü ispat etmesini sağlayarak mancınık silahını savaş tarihine karıştıran Fatih, bu *topçuluk kültürü*nü daha sonra da geliştirmiş, topun sadece kale kuşatmalarında değil, meydan muharebelerinde de işe yarayabileceğini göstermiştir. Daha önce görülmemiş bir şekilde Akkoyunlu Uzun Hasan'la yaptığı Otlukbeli Meydan Muharebesi'nde[69] kullanarak *teknik* bir malzeme olan top silahının, *taktik* resim anlayışındaki yerini değiştirmiştir. Bu da, askerî dâhilere mahsus bir özelliktir.

Fotoğrafta; ön planda bizim ölçümümüze göre 18,3 metre genişliğindeki içi boş hendek görülmektedir. Onun arkasında yaklaşık 3 m. yüksekliğindeki 1. kademe sur, ardından serpilme diyagramının gösterildiği 15 m. yüksekliğindeki 2. kademe sur, ardından en arkada burçları gözüken yaklaşık 22 m. yüksekliğindeki 3. kademe sur bulunmaktadır.

Günümüz Türk Silahlı Kuvvetleri'nin terörle mücadele çerçevesinde düzenli muharebe şartlarından, *gayrınizamî harp* şartlarını da içeren özel harp konseptine geçişinden sonra kendi içinde bazı özellikler geliştirmiştir. Bunun köklerini *komando kültürü*nde aramak gerekmektedir. Adı "komando" olmasa bile zorlu arazi şartlarında savaşabilecek asker tipolojisinin öneminin gittikçe arttığını gören Mustafa Kemal Atatürk, 1926 yılında Muğla'da Dağ Talimgâhı'nı kurdurmuştur. Bu, bugünkü *komando kültürü*nün oluşturulması için atılan ilk adım sayılabilir. Bu okulun kurulmasında

---

69 Otlukbeli Meydan Muharebesi'ne farklı bir askerî-stratejik bakış açısı hakkında Uyar ve Erickson şunları söyler: "*Otlukbeli'nde Akkoyunlu süvarileri Osmanlı öncüsünü kandırarak pusuya düşürmüş ve tamamına yakınını imha etmişlerdi. Ancak yine de Uzun Hasan yenilgiden kurtulamamıştı. Çünkü Fatik klasik muharebe düzennde ısrarcı olmamış ve Akkoyunlular da göçebe süvari gibi davranacaklarına konvansiyonel süvari gibi hareket ederek, Osmanlı'nın kendilerini tespit edip ateş gücüyle ezmesine müsaade etmişlerdi.*". Bkz. Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 127.

Küçük toplar ve büyük topun sur üzerindeki serpilme diyagramını yansıtan bu görsel, Mevlanakapı surlarının üzerinde temsil edilmiştir (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 25.2.2017). (bkz. renkli forma)

Atatürk'ün genç bir subay iken Bulgar komitacıları ve Makedonya dağ eşkıyaları ile girdiği çatışmanın önemli bir etkisi olması kuvvetle muhtemeldir. Atatürk, düzenli ordu talimi yapan birliklerin dağ muharebesinde verimli bir şekilde savaşamayacağını kendi gözleri ile görmüş ve ileride eline imkân geçtiği zaman da bu zâfiyeti giderecek adımı atmıştır. Nitekim bu da iyi bir kurmay subayın sahip olması gereken özelliklerden biridir: Gözlem yapmak, sahada karşılaştırmalı olarak tecrübe etmek, çözüm önerisi geliştirmek ve imkân geldiği zaman da zaten çok önceden beri hazırlıklı olunduğu için ortaya doğru muharebe modelini koymak.

Muğla'da kurulan talimgâh, 1927'de Eğirdir'e taşınır ve buraya yakın Camili Yayla mevkiine 1928 yılında kayak tesisi inşa edilir. Böylelikle kar üzerinde ve kayak kullanarak muharebe icra edebilen bir asker tipolojisi ortaya çıkar. Mareşal Fevzi Çakmak ve Orgeneral Fahrettin Altay gibi pek çok komutan, Türkiye coğrafi şartlarının en çetin arazilerinden birine sahip olan Davraz Dağı'ndaki bu eğitimleri izlemeye gelen pek çok komutandan ikisidir. Eğirdir Dağ Talimgâhı, 1952'de "Komando" ismine kavuşur. Burada eğitim gören kursiyerler her türlü muharebe şartında mücadele edebilme azmi ve becerisini kazanarak Türk Silahlı Kuvvetleri'nin uzun yıllar devam edecek olan *komando kültürü*nün kurucuları olur. 1965 yılına gelindiğinde Ankara'ya gönderilmek üzere bir komando taburu teşkil edilir. Bu tabura eklenen bir de hava indirme taburu birleşerek Türkiye'nin ilk Komando Tugay Komutanlığı'nı oluşturur. Daha sonra bu tugay iki tugayın ortaya çıkmasına zemin hazırlayacak ve hava indirme taburu Kayseri'ye taşınarak 1. Komando Tugayı'nı; komando taburu da Bolu'ya taşınarak 2. Komando Tugayı'nı oluşturacaktır. 1974'te Kıbrıs Barış Harekâtı kapsamında Kıbrıs'a inen komandolar, rüştünü ispat edecekler, hatta adaya ilk inen Bolu 2. Komando Tugayı'nın 1. Taburu'nun subaylarından olan Üsteğmen Işık Koşaner, daha sonra TSK'nın Genelkurmay Başkanı olacaktır.

Komando kültürü, günümüzde Isparta'ya bağlı Eğirdir Komando Okulu ve Eğitim Merkezi Komutanlığı'nda kazandırılmaya devam edilmektedir. Komandolar, bir kısmı dünyanın hiçbir askerî pentatlon kompleksinde bulunmayan 132 farklı

engel tipiyle dolu olan komando parkurunda yaklaşık 40 kg ağırlığındaki bir sırt çantasıyla yapılan 30 kilometrelik intikal, su üstü, sualtı ve kara engelleri gibi zorluk derecesi yüksek engelleri geçerek en zor muharebe şartlarına hazırlanırlar. "*Eğitimde merhamet, vatana ihanettir.*" düsturuyla hareket edilen eğitim merkezinde fizikî kabiliyetin yanında psikolojik yeterlilik de test edilmektedir. Çamurun içinde sürünmenin bir sanatmışçasına icra edildiği parkurlardaki eğitim, gündüz olduğundan daha fazla gece de devam eder. Çünkü gece muharebesinde karanlıkta intikal ve muharebe, Türk askerî tarihi için hayatî bir önemi haizdir. 1364 tarihinde düşman Sırp birliklerini bir nehir geçişi sonrası gece yaptığı baskınla uyku halinde imha eden Osmanlı kumandanı Hacı İlbey için ne kadar önemli ise, günümüzde de komandolar için aynı önemi taşımaktadır. Komandolar, Eğirdir'de aldıkları hayat-ı idame parkuru eğitimiyle günlerce arazide tek başına kalabilir, su imbiği gibi çeşitli su bulma teknikleriyle kendi suyunu temin edebilir ve hatta Medine Müdafii Fahrettin Paşa'nın bizzat ve askerleriyle çekirge yiyerek ayakta kaldığı gibi, gerektiği durumlarda vatanı savunmak için yılan, kurbağa dâhil olmak üzere ihtiyaç duyduğu yiyeceğini ve tabiatta biriken buharı suya çeviren su imbiği kurarak ihtiyaç duyduğu içeceği tabiattan temin edebilir. Okulda 35 metrelik beton konstrüksiyonun üzerine 42 metrelik çelik konstrüksiyonun eklenmesi sonucu meydana gelen 77 metrelik kuleden halatlı karaya iniş, halatlı suya iniş, dağcılık tırmanışı, tepeden mağara ağzına iniş, yüksek bina iniş-çıkışı, helikopter inişi ve paraşüt atlayışı gibi eğitimler, kulenin tepesinden 4 yönden sarkan, halatlar sayesinde yapılabilmektedir. Bunun gibi diğer pek çok eğitim sonucu 500 km kadar bir mesafeden daha fazla koşu mesafesine ulaşılır, gece muharebesi öğrenilir ve her türlü arazi ve iklim şartında muharebe yeteneği kazanılır. Son gün ise okul eğitim sahası içinde bulunan Sivritepe tırmanışı ile eğitim sona erer, komando marşı okunur ve "*Tüfek bırak, mavi bere giy!*" komutu verilir. Ardından "*Yüksek tutuş! Dikkat!*" komutu ile birlikte personel 155 günün sonunda mavi beresini takma hakkı kazanır. Dünyanın önde gelen ABD komando birlikleri olan Ranger'ların gördüğü 60 günlük eğitim sürecinin iki buçuk katı kadar daha uzun ve bir o kadar daha meşakkatli süreç sonuçlanmıştır. Bütün yorgunlukların unutulduğu bu andan itibaren komando olmanın onur ve gururunu yaşayan askerler, bir yeniçerinin "üsküflü" adını verdiği başlığı başına takarken hissettiği kıvanç, mutluluk ve vatan sevgisi hislerinin aynısını "mavi bere"yi takarken hisseder.

Türk Silahlı Kuvvetler tarihinin, belki de ismi en efsanevî şekilde anılan ve kamuoyunda "Bordo Bereliler" olarak bilinen askerleri eski adıyla "Özel Harpçi"ler, yeni adıyla "Özel Kuvvetçi"lerdir. 1952 yılında Seferberlik Tetkik Kurulu olarak kurulan, daha sonraki adıyla Özel Harp Dairesi ve güncel ismiyle Özel Kuvvetler Komutanlığı adını taşıyan bu teşkilat, muhtemel işgal durumunda sivil halkı örgütleyerek işgali savuşturmak için kurulmuştur. Görev tanımı kapsamında özel harbi yapmak vardır[70].

Özel harp, savaşın üç kolundan biridir:

70 Emekli Kara Kuvvetleri Komutanlarından Merhum Orgeneral Kemal Yamak, bu hususa bir şerh düşerek, gayrınizamî harp, psikolojik harekât ve ayaklanmalara karşı koyma temelli özel harbin, Türkiye'de ise kuruluş olarak sadece gayrınizamî harbi yapmakla yükümlü olduğunu, diğer iki kısımla ilgili olarak ise vazife ifa etmediğini belirtir. Bkz. Kemal Yamak, *Gölgede Kalan İzler ve Gölgeleşen Bizler*, Doğan Kitap, İstanbul 2006, s. 245.

1. Sıcak harp
2. Soğuk harp
3. Özel harp

Özel Kuvvetler Komutanlığı'nın yürütmekle sorumlu olduğu özel harp, 3'e ayrılır:
1. Gayrınizamî harp
2. Ayaklanmalara karşı koyma
3. Psikolojik harp

Özel kuvvetçi personeller başlıca iki temel eğitim grubu görür. Birisi 6 aylık genel bir kurs iken, diğerleri ihtisas kurslarından meydana gelmektedir. Bunların içinde kayak, paraşüt, patlayıcı uzmanlığı vs. gibi özel ihtisas kursları da vardır. İki çeşit kursun tamamını gören personelin toplam eğitim süreci 3 seneyi aşabilmektedir.

Düzenli harpte olduğu gibi merminin 180 derecelik bir açıdan değil, 360 derecelik açıların herhangi birinden gelebilen muharebe türü olan *gayrınizamî harp*, asker ve sivil ayrımının belirginsizleştiği muharebe ortamlarında uygulanan harptir. Dolayısıyla içinde sivillerin de bulunduğu bir ortamda sivilleri kazanmak son derece hayatîdir. Düşman devlet veya oluşumların ülke içinde çıkarmaya çalıştıkları ayaklanmaları bastırmak, özel harbin uğraş alanıdır.

Dünyada 1991 yılından beri meydana gelen sıcak çatışmalara bakıldığı zaman bunların büyük bir bölümünün özel harp statüsünde olduğu görülür. Geleceğin muharebe ortamı bu anlamda büyük oranda özel harp ile dolu olacaktır. Vekâlet savaşları (proxy) ile dış unsurlar tarafından desteklenen yerel unsurlarla mücadele etme konsepti, gelecek on yıllarda dünyadaki bütün silahı güçlerin en çok konuşup tartışacağı meselelerden olacaktır. Çünkü işin içine "sivil hassasiyet" gibi unsurlar girecektir. Yine teorik olarak şunu da belirtmek gerekir ki gayrınizamî harp de üçe ayrılarak yapılmaktadır:

1. Gerilla harekâtı
2. Kurtarma ve kaçırma harekâtı
3. Mukavemet harekâtı (yeraltı harekâtı)

Türkiye, zaman zaman içinde bulunduğu özel harp şartlarını, devletinin yanında olan halkı ve TSK'nın, yabancı bir Orgeneralin söylediği gibi "meşakkat yarışında eşi benzeri olmayan" mensupları sayesinde kendi lehinde tutabilmiştir. Bu tip mücadelede en önemli kavram "vicdan" ve "hukuk"tur. Bu mücadeleyi yapan personelin yazılı olan hukuk ve yazılı olmayan vicdan muhasebesi ile karar alarak uygulaması, *Türk askerî kültürü*nün geride bırakacağı en önemli kültürel birikimlerdendir. Çünkü tarihin "yargılamak" gibi bir görevi vardır. Haklı olan ile haksız olanın birbirinden ayrılacağı zeminlerden biri tarihtir. Kendi döneminde konjonktür kurbanı olan pek çok Osmanlı paşası, ifadelerinde "*Beni tarih yargılayacaktır.*" sözü ile kendisinin göremeyeceği, fakat gerçeklerin ortaya çıkacağı o güne atıf yapmaktadır. O günü, o dönemin şartlarını ele alarak ortaya çıkarma işi tarihin, bu görev de tarihçinindir. Bu yüzden her Türk askeri, "vicdan ve hukuk" müesseselerini yaptığı her işte dikkate alarak yapmalıdır. Kendi ölümünden sonra yabancı arşiv belgeleriyle rüşvet aldığı ortaya çıkan pek çok kişinin kendi döneminde "kahraman" olabileceği de teorik bir bilgi olarak Türk askerinin entelektüel birikiminde bulunması gerekir. Bu yüzden hem yazılı hukuk, hem de yazılı

olmayan vicdan müesseseleri, tarih boyunca istisnalar hariç olmak üzere her Türk askerinin hem aklında, hem gönlünde temel belirleyicilerden biri olmuştur.

Deniz Kültürü

Türk Silahlı Kuvvetleri bünyesinde gelişen üç kuvvet kültüründen ikincisi *deniz kültürü*dür. Türklerin Asya bozkırlarında iken çeşitli nehirleri kullanarak suyolu ulaşımından haberdar oldukları tarihî belgelerle ortadadır. Fakat suyolunu, daha geniş anlamda deniz vasıtalarını kullanmaları için dönüm noktası Anadolu Selçuklu dönemidir. Türk askeri, tarihin bu döneminde bir deniz birliği tesis etmiş ve kültürüyle birlikte deniz gücü olmuştur. Şimdi bu dönemle birlikte tarihin pek çok alanında olduğu gibi, *deniz kültürü*nde de az bilinen gerçekler ve doğru bilinen bazı yanlışları ele alalım. Bu yanlışların ilki, gemilerin karadan yürütülmesinin ilk ve tek örneğini Fatih Sultan Mehmed'in yaptığı bilgisidir. Oysa Fatih, bizim ortaya koyabildiğimiz kadarıyla gemileri karadan yürüten en azından 10. kişidir. Modern bilimin getirmiş olduğu ihtisaslaşmanın nimetleri olduğu kadar talihsizlikleri de vardır ki, bunlardan biri de benzer bir örneğini deniz ve havacılık tarihi-kültüründe de göreceğimiz "ihtisaslaşmanın getirdiği bütüncül yaklaşım zaafiyeti"dir. "*Ben Yeniçağa bakarım, İlkçağ beni ilgilendirmez.*" diyen bir ulema yaklaşımıyla bu "genel kültür"ün yakalanabilmesi sözkonusu değildir.

Mevcut müfredat veya literatürümüz, dünya tarihinde bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla 15 defa gerçekleşen gemileri karadan yürütme vakasının hepsini gerek genel kültür, gerekse müfredat anlamında bize verememektedir. Şimdi bu 15 karadan yürütme operasyonunun kimlere ait olduğuna ve kaçar defaya mahsus olduğuna odaklanalım. Tespitlerimize göre tarihteki 15 gemi yürütme hadisesinin 6'sı Türkler, 2'si Bizanslılar, 1'i Vikingler, 1'i Persler, 1'i Arganoutlar, 1'i Spartalılar, 1'i Avarlar ve Slavlar, 1'i Giritliler, 1'i Ruslar (Vikinglerle birlikte) ve 1'i de Venedikliler tarafından gerçekleştirilmiştir. Önce topluca göz atalım:

1. MÖ VI. yüzyıl: Antik dönem tarihçisi Herodot'un ifadelerine göre Argonotların pek çok defa gemileri karadan yürütmesi
2. MÖ 484: Pers hükümdarı Serhas'ın gemileri karadan yürütmesi
3. MÖ 428: Peloponez Savaşları sırasında Spartalıların gemileri Hylos'un kuşatmasına karşı Locadia Kıstağı'ndan karadan yürütmesi
4. 626 (MS): Avar Hanı Abseh'in İstanbul kuşatması esnasında Slavlarla birlikte gemileri karadan yürütmesi
5. 845: Vikinglerin Paris kuşatması esnasında gemileri Seine Nehri'ne kadar karadan yürütmesi
6. 872: Bizanslı Amiral Niketas Orufas'ın (Νικήτας ὁ Ὀρύφας) Araplara karşı düzenlediği seferde gemileri karadan yürütmesi
7. 907: Rus Prensi Oleg'in Vikinglerle birlikte Bizans başkenti Konstantinopolis'i ele geçirmek için gemileri karadan yürütmesi
8. 1097: Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un (Αλέξιος Α' Κομνηνός) Selçuklulara karşı gemileri karadan yürütmesi
9. 1338: Aydınoğlu Umur Bey'in gemileri Korint Kıstağı'ndan İnebahtı Körfezi'ne karadan yürüterek indirmesi

10. 1439: Giritli olan Sorvolos komutasındaki Venediklilerin, Milano Dükü Philippo Mana'ya karşı yaptıkları harekâtta gemileri Garde Gölü'ne Adige'yi geçerek yürütmesi

11. 1453: İstanbul'un fethi esnasında Fatih Sultan Mehmed'in gemileri karadan yürütmesi

12. 1456: Fatih Sultan Mehmed'in Belgrad seferinde gemileri karadan yürütmesi

13. 1470: Fatih Sultan Mehmed'in Eğriboz'un fethinde gemileri karadan yürütmesi

14. 1917: Osmanlıların filotillaları (küçük filo) Kudüs'ün doğusundaki Lut Gölü'ne karadan yürüterek geçirmesi

15. 1972: Mecidiyeköy Viyadüğü'nün inşası sebebiyle Mecidiyeköy'de, inşa halinde olan geminin çıkarılarak İstinye'den denize indirilmesi[71]

Görüldüğü üzere tarihte detayları tartışılacak bir değil, çok fazla sayıda gemileri karadan yürütme harekâtı vardır. Zaman zaman değinmek zorunda kaldığımız "ihtisaslaşmanın getirdiği bütüncül yaklaşım zaafiyeti" mevzuu burada da kendisini "boylu poslu" bir şekilde göstermektedir. Belli bir konuyu çalışmak dışında, yan dallara veya belli bir dönemi çalışmak dışında önceki ve sonraki dönemlere hiçbir şekilde ilgi duymamak, bir nevi İstanbul'un tarihini 1453'te başlatmak veya 1453'te bitirmek gibi yaklaşımlar, bu genel çerçeveyi görmemizin önündeki en büyük engeldir. Nitekim askerî kültür kapsamında yaptığımız çalışmalar esnasında benzer bir durumu havacılık tarihi ve kültüründe de gördük. O hususu ilerleyen satırlarda ele alacağımız için bu kadarıyla iktifa edip Fatih Sultan Mehmed'e geçelim. Antik Yunan edebiyatını merak edip Homeros'u okuyan büyük devlet adamı ve askerin, bu antik eserlerdeki askerî meselelere eğilmemesi mümkün müdür? Homeros'u okuyan Fatih'in antik çağın silahlarına, harp taktiklerine ve stratejilerine kayıtsız kalması mümkün müdür? Devamına cümle ekleyelim:

Kendisine yakın tarihlerde bu kadar çok karadan gemi yürütme hadisesi olmuşken Fatih gibi meraklı ve entelektüel bir şahsiyetin bunlardan bîhaber olması nasıl beklenebilir? Diğer taraftan Umur Bey'in gemileri karadan yürüttüğü bilgisini veren Enveri'nin Fatih Sultan Mehmed döneminde yaşadığı ve eserini yazdığı düşünülürse, Fatih'in döneminde bu olayın birileri tarafından bir şekilde bilindiği muhakkaktır. Yani Fatih Sultan Mehmed, ilhamını Umur Bey'den almış olabilir. Aksini düşünmek ve Fatih'in bu harekâtlardan haberi olmadığını düşünmek mümkün müdür? "Akıl yordamı"yla bunun mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Öyleyse Fatih'in kendisinden önceki "gemileri karadan yürütme harekâtları"ndan hiç değilse birkaçını bildiği varsayılabilir. Bu da Fatih'in *Türk deniz kültürü* bakımından ne kadar önemli bir şahsiyet olduğunu gösterir.

*Türk deniz kültürü*nün *Türk kara kültürü*nden en temel farklı, çifte temel kültür özelliği taşımasıdır. Yani bir bahriyeli, hem asker, hem de denizcilik mesleklerini haizdir. Daha evvelki satırlarda kültürün 5'e ayrıldığını belirtmiştik. Bunlar, *medenî (sivil) kültür*, *askerî kültür*, *kırsal kültür*, *din-sanat-bilim-felsefe kültürü* ve *deniz kültürü* idi. *Türk deniz kültürü*, bu 5 kültür grubundan ikisinin, *askerî kültür* ve *deniz kültürü*nün birleşmesiyle oluşur. Fakat burada kastettiğimiz askerî denizciliktir. Türklerde *askerî kültür* ve

71 Bu karadan yürütme meselesi askerî bir gemi yürütmesi olmadığı halde üzerinde çalıştığımız İstanbul kültürüne karşı bir borç olarak ve kültür bakımından da eksik kalmayarak tarihe mâl olması için buraya ekledik. Fakat şüphesiz ki ileride yapılacak çalışmalarla bu "gemileri karadan yürütme" faaliyetlerinin sayısı arttırılabilir.

*deniz kültürü*nün birleşmesi, XI. yüzyılda Türk denizciliğinin kurucusu olan Çaka Bey ile birlikte olmuştur ve Türk Deniz Kuvvetleri Komutanlığı kuruluş tarihi olarak Çaka Bey'i esas alır: 1081. Bu şüphesiz ki Deniz Kuvvetleri'nden ziyade Türk askerî denizciliğinin kuruluş tarihidir. Yoksa Türk deniz gücünün "kuvvet komutanlığı" şeklindeki teşekkülünün 1949 olduğu açıktır. Dolayısıyla askerî kurumların sahiplendikleri bu tarihler "itibarî tarih"tir ve kurumsal kültür açısından doğru bir tavırdır.

*Türk deniz kültürü*nün oluşması hususunda küçük de olsa bir şerh düşmekte fayda vardır. Biz bu çalışmada Türklerin ilk defa denizde kendine yetecek birlikleri kendi imkânları ile inşa ederek denize indirme tarihi olan 1081'i alıyoruz. Yoksa bundan daha öncesi için de Türklerin deniz araçlarıyla ve denizle ilişkisi olmuştur. Fakat bunlar deniz gücünü kendi inşa eden ve kalıcı bir deniz gücü teşkil eden girişimler değildir.

*Deniz kültürü*ne bakıldığı zaman *kara ve hava kültürü*nden üniforma rengi ve çeşitliliğiyle ayrılır. Denizciler çift üniformalıdır. Yazın beyaz renk üniformalarını giyen denizciler, 15 Ekim itibariyle siyah renkli kışlık üniformaya geçerler. Denizciler, askerleri toplayarak karacılar gibi içtima almaz. Bunun yerine kullanılan tabir "tabur almak"tır. Her tavrıyla zarafet abidesi olan denizciler, antik dünyanın sert asker tipini, en zarif tavırlarla birleştirerek savaş gemilerinde bile yemeklerini porselen tabaklarda ve daima protokol usulleri ile yerler. Dağcı komandolar bir operasyon esnasında, içinde hava kalmayacak şekilde ateşin üzerine koydukları plastik pet şişe ile su kaynatıp çay demler, kestikleri metal teneke meyve suyunun metal teneke kutusunun kenarlarını kıvırarak çay bardağı yaparken; denizciler harp gemisinde tabakları tepsinin içinden çıkartarak masaya koyup o şekilde yemek yemeye dikkat ederler. Bu iki farklı kültürün usulleri birbirine göre daha iyi ve daha kötü olarak değerlendirilmemelidir. Dağda, kutusunun kapağı çıkarıldıktan sonra kenarları bükülerek kaşık yapılan konserve yemek güzelken, savaş gemisinde çatal-bıçak görgüsünü yaşatmak güzeldir. Zira denizciler her şeylerini boyları 130 küsur metreyi bulabilen gemi veya denizaltılarında taşırken; *kara kültürü*ne mensup olan "komandonun evi" sırtındadır. Yattığı pet, giyeceği yedek çorap, kimi zaman bir haftalık erzağı, kendi deyimiyle "kumanya"sı, günlük 120 mermilik mühimmat istihkakı, belki sevgilisinin veya ailesinin fotoğrafı, hayalleri ve umutları o çantanın içindedir. Yeniden *deniz kültürü*ne dönelim.

*Deniz kültürü*nün kendine has özelliklerine bakıldığı zaman göze çarpan pek çok özellikten biri de, *denizaltıcı brövesi*dir. Türk Silahlı Kuvvetleri bünyesinde görev yapan personel, bitirdiği kursun bir göstergesi olarak göğsüne bröve takar. Örneğin komando ihtisas brövesi, hudut brövesi, paraşüt eğitim brövesi, keskin nişancı brövesi ve bomba tahrip brövesi brövesi gibi pek çok bröve, personelin üniformasının sol üst tarafına takılarak aldığı özel eğitim kurslarını gösterir. Bütün bu bröveler herkeste göğsün sol tarafına takılır. Fakat bazı bröveler bunun istisnasıdır: Denizaltı veya SAT brövesi gibi. Çünkü diğer bröveleri takanların hayatlarını nasıl kaybedecekleri pek belli olmaz. Fakat denizaltı görevleri yapıp ilgili bröveleri takanlar, uzun süre denizaltı ve deniz altındaki basınçlı havada kaldıklarından hayatlarını genellikleri böbrek hastalıklarından kaybederler. Bu yüzden *denizaltıcı brövesi*ni böbreğinin üstüne takar. Çünkü başkalarının canı kalbinde iken, onun canı böbreğindedir.

Deniz kültürü sadece somut unsurlar değil, sözlü olan soyut unsurlardaki binlerce farklı ifadesiyle göze çarpar. Mesela denizci olmayan biri "*Deniz var.*" sözünü

"herhangi bir denizin mevcut olduğu" şeklinde anlarken, bu ifade denizciler için aynı şeyi ifade etmez. *Deniz kültürü*nün terminolojisinde "*Deniz var.*" demek, denizin dalgalı olduğu anlamına gelir. Yani karada yaşayan insanların "*dalga var*" şeklinde ifade ettiği vaka için denizciler "*Deniz var.*" derler. Çünkü denizciler denizde olduğunu dalga olduğu zaman hissederler. Dalga, onlar için denizde olmanın bir belirtisidir.

Yukarıda izah ettiğimiz üzere üst kültürde hem *askerî kültür* hem de *deniz kültürü* özelliklerini üzerinde taşıyarak diğer 2 askerî kültür unsurundan en farklı sınıf olan denizciler, yine diğer askerlerden subay rütbe işaretleri bakımından ayrılırlar. Subay rütbeleri kara ve havacılarda tek yıldızlı teğmenden başlayarak, 2 yıldızlı üsteğmen, 3 yıldızlı yüzbaşı şeklinde giderken; denizcilerde amiral rütbesine kadar yıldız yoktur. Onun yerine yuvarlak bir *kros* bulunmaktadır. "*Kros*", İtalyancada "crose", İspanyolcada "kruz", Fansızcada "croix" şeklinde geçer ve "halatın kendisine dolanması/karışması" anlamına gelir. *Kros*, sadece imparatorluk veya imparatorluk bakiyesi bahriyelerde vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bakiyesi olan Türkiye Cumhuriyeti de bu yüzden *kros* âdetini devam ettirmektedir.

Sarı sırma ile birleşen *kros*lara, rütbe arttıkça ince ve kalın sarı renkte sırmalar eklenir. Deniz subayları, rütbelerini yazın beyaz renkli üniformada omuzlarında taşırken, kışın ise siyah renkli üniformalarında kollarında taşırlar. Yazlık üniformada rütbe apolet şeklinde omuza takılırken, kışlık üniformada siyah renkli ceketin bilek kısmına sarı renkle işlenir.

*Deniz kültürü*ndeki pek çok kavram, diğer birlik çeşitlerine göre farklılaşır. Karacı bir asker için vatan, kutsal saydığı topraklardır. Bir denizcinin nezdinde de deniz, "*Mavi Vatan*"dır[72]. Onlar *Mavi Vatan*'ın bekçileridir. Bu sebeple gemideki üniformanın rengi de mavi yapılmıştır. *Mavi Vatan*, Türkiye Cumhuriyeti'nin 780 bin kilometrekarelik kara hâkimiyet alanına, bu alanın neredeyse yarısı kadar bir alanı daha ekler. Denizciler göreve çıktıklarında kimi zaman "karakol icra ederler", yani karakol görevi gerçekleştirirler. Olur da bir denizci şehit olursa, onun mekânı artık "sonsuz karakol" olur.

Mavi Vatan'ı gemileriyle savunan denizciler, gemiye çıktıkları yere "*lumbarağzı*" derler. *Lumbarağzı* sadece gemide değil, denizcilerin karada bulunan birliklerinde de *nizamiye*ye verilen isimdir. *Kara kültürü*nde *nizamiye* denilen birlik girişine, *deniz kültürü*nde *lumbarağzı* denir. Nasıl ki gemiye biniş yerine *lumbarağzı* deniyorsa, birlikleri karada dahi olsa denizciler için *nizamiye*, *lumbarağzı*dır. Yani onların karadaki birlikleri de bir nev'i gemi gibidir. Kimi zaman ailesiyle birlikte geçirdiği vakitten daha fazlasını gemilerde geçiren denizciler, gemilerinde bulunan pencerelere "*lumbuz*" derler. *Deniz kültürü*ne tâbî olan denizciler, sadece denizcilik terimleriyle kara veya havacılardan ayrılmazlar. Denizciler, deniz dünyasının diğer efradı olan balıkçıların *balıkçı düğümü* şekillerinden ayırarak kendi düğümlerine "*denizci düğümü*" derler. Denizciler, *kırsal kültür* mensubu olan balıkçıların düğümlerini kendilerinden ve denizci düğümlerinden kabul etmezler. Denizci için balıkçı düğümü ile denizci düğümleri farklıdır. Yani *deniz kültürü* mensubu olan askerler, kendilerini asker olmayan denizcilerden de ayırırlar. Onlar, fotoğraf çekilirken bir denizci refleksiyle ellerini cebine tam olarak sokamazlar. Çünkü el cebe tam olarak girerse kışlık üniformada kollarında olan rütbeler gözükmez. Rütbelerden bahsetmişken, kara ve hava kuvvetlerinde olan

72 Bu ifade ilk defa 4 Haziran 2006 tarihinde, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nda düzenlenen "Karadeniz ve Deniz Güvenliği" adlı sempozyumda Tümamiral Cem Gürdeniz tarafından kullanılmıştır.

generale karşılık *deniz kültürü*nde *amiral* vardır. Kökü Arapça "Emirü'l-..." kelimesinden gelmekle birlikte Batı literatüründe de geniş yer bulmuştur.

Kara Kuvvetleri'nde kendisinden daha kıdemli olan her kişiye "komutanım" şeklinde hitap etme âdeti, *deniz kuvvet kültürü*nde yoktur. *Deniz kültürü*nde "komutan" olan kişi birlik komutanı veya "gemi komutanı"dır. Gemide "komutan"dan sonra gelen "ikinci komutan"a da "ikinci komutanım" şeklinde hitap edilir. Bu iki kişi dışında kendisinden daha kıdemli/rütbeli bile olsa kimseye "komutanım" şeklinde hitap edilmez. Bunun yerine yazılı olarak "efendim", sözlü olarak ise "efenim" şeklinde işitilen bir hitap vardır. Ayrıca denizciler kendilerinden daha kıdemli veya kıdemsiz dahi olsalar "Silah Subayım", "Muhabere Subayım", "Ahmet Yarbayım", "Ayşe Binbaşım" gibi hitaplar kullanır. Bu durum Deniz Harbiyeliler için de geçerlidir. Deniz Harp Okulu'nda okuyan bir öğrenci, kendisinden daha üst dönem olan büyüklerine "Efenim" hitabının biraz daha kısası olan "Efem" şeklinde hitap eder. Çünkü daha üst dönem bile olsa karşısındaki kişi henüz subay olmamıştır ve ne de olsa bir "subay adayı"dır. Subay olduktan sonra bu hitap, "Efenim" şekline döner.

Türk Deniz Kuvvetleri'nde gemilerin isimlerinin baş tarafında "TCG" şeklinde bir ifade yer alır. Bu ifade "Türkiye Cumhuriyeti Gemisi" anlamına gelir. Her ülkede bu kısaltmalar değişmektedir. Mesela İngiltere'de bu ifade "HMS" şeklinde olup "His/Her Majesty's Ship (Majestelerinin Gemisi)" anlamına gelmektedir.

*Deniz kültürü*nde subayların kılıçlarının kemerlerinde, deniz havacılık unsuru olan helikopterlerde, nadiren de olsa topların üzerinde ve hatta erlerin keplerinde yer alan "TCB" ifadesi vardır. Bu ifade "Türkiye Cumhuriyeti Bahriyesi" anlamına gelir. Görüldüğü üzere *deniz kültürü*nün kendine has özellikleri sadece subay, astsubay ve uzman erbaş gibi rütbeli personel arasında yaşanmaz. Vatanî görevlerini Bahriyeli olarak yapmakta olan erler de bu kültüre dâhil olur. *Kara kültürü* bünyesinde vatani görevlerini yapan askerlerimiz, birbirlerinden sorumlu oldukları partnerlerine "badi" şeklinde hitap ederken, *deniz kültürü* bünyesinde görev yapmakta olan askerlerimiz ise birbirlerine "kuri" şeklinde hitap eder. *Mavi Vatan*'ın kodları, *deniz kültürü*nün kendine has sözlüğü, hatta alfabesiyle okur, yazar ve yaşar.

*Türk askerî kültürü*nü dünyadaki diğer askerî kültürlerden ayıran bir başka husus daha vardır ki, bu maalesef çok az bilinmektedir. Nitekim *kara kültürü*nün içinden çıkarak günümüzde *deniz kültürü*nde hâlâ devam etmekte olan bu gelenek, dünyada sadece *Türk askerî kültürü*nde vardır: Sancak Kur'an'ı. Sancak Kur'an'ı, diğer Müslüman devletlerin askerî teşkilatlarında bulunmaz. Topkapı Sarayı'ndaki örneklerinde de görüleceği üzere Memlûklerin sancaklarında olmadığı halde Osmanlı padişahların sancaklarının üst kısmında bir Kur'an mahfazası bulunur. Bu da, sancaklarda Kur'an taşıma âdetinin başka hiçbir Müslüman devlette olmadığı, sadece Türklere mahsus olduğunu gösterir. Sancakların üzerinde Ayete'l-kürsîden ve fetih suresinden başka, âdet olduğu üzere Saff Suresi'nin 13. ayeti de yazılıdır:

"*Seveceğiniz başka bir kazanç daha var: Allah'tan bir yardım ve yakın bir fetih (Mekke'nin fethi). (Ey Muhammed!) Mü'minleri müjdele!*"[73].

*Kara kültürü*nden doğan bu adet daha sonra *deniz kültürü*nde de kendine yer bulmuş, gemilerin direklerinin üzerine "Direkbaşı Kur'anı" konmuştur. Bu adet

73 *Kur'an-ı Kerim*, Saff Suresi, 13. Ayet (Diyanet İşleri Başkanlığı Meali).

günümüzde hâlâ devam etmektedir. Deniz Müzesi envanterinde bulunan ve hangi gemiye ait olduğu belli olmayan iki adet "Direkbaşı Kur'anı", dünya askerî tarihinde gemi direğine Kur'an-ı Kerim koyan tek bahriyenin Türk Bahriyesi olduğunu göstermektedir.

*Deniz kültürü*nün kendine has özelliklerinden biri de yine *dinî kültür*le alakalı bir ilişkisinden doğmaktadır. Yeryüzünde hareket edebilen ve hareket ettirilebilen bütün araç ve nesneler imal edilirken, sabit olan herhangi bir varlık inşa edilen bir varlıktır. Örneğin araba hareket ettirilebilen bir varlık olarak imal edilen bir nesne iken, sabit olan binalar inşa edilir. Hareket eden veya taşınabilen her şey imal edilirken, hareket ettiği halde inşa edilen tek varlık gemidir. Duvarlar, şehirler ve surlar gibi hareketsiz olmadığı halde, hareket edebilen gemiler imal değil inşa edilen varlıklardır. Bunun kökleri Kur'an'la ilgili olmalıdır. Zira Kur'an-ı Kerim'in bir yerinde, "münşeât" kelimesi kullanılarak gemilerin inşa olunan varlıklar olduğu kastedilir[74].

Bunun dışında *deniz kültürü*nde dışarıdan gelen pek çok maddî-manevî kültürel unsurun olması da son derece doğaldır. Mesela gemilerin inşasından sonra kızaktan suya indirilirken geminin bordasında şişe kırılması, Türk Bahriyesine dışarıdan girmiş bir gelenektir. Nitekim İtalyanca, Fransızca, İspanyolca ve Portekizce gibi pek çok güçlü *deniz kültürü*ne sahip olan ülkenin dillerinden Türkçe denizcilik literatürüne girmiş olan kelime ve deyim de bunun bir tezahürüdür. Zaten kültürler arası etkileşimin en önemli aracı denizdir. Çünkü en zor şartlarda karada mesafe kat edebilen tanklar bile belli bir yol veya zemine ihtiyaç duyarken, denizde geminin gittiği herhangi bir yer onun yolu olabilmektedir. Bu maddî kültür unsurlarından biri de gerek hayatta, gerekse televizyonlarda gördüğümüz bahriyeli üniformasında bulunan üç beyaz palet çizgidir. Vatanî görevini yapmak için Bahriyeye giren erlerimizin boyunlarından sarkan koyu renk kumaşta bulunan bu üç beyaz palet çizgi, *Türk deniz kültürü*nün 3 tarihî zaferini temsil eder. Bunlar 1090 Koyun Adaları Muharebesi, 1538 Preveze Savaşı ve 1560 Cerbe Zaferi'dir. Eskilerin tabiriyle "haddeden geçen" *deniz kültürü*, filmlerde de sık sık gördüğümüz Bahriyelinin yakasındaki üç beyaz çizgiye, Türk deniz tarihinin en şanlı zaferlerini bir gelenek olarak nakşeder. Bu da, dışarıdan alınma bir gelenektir.

Deniz ve *hava kültürü*nün, *kara kültürü*nden farklı olmalarının en temel sebebi bahsettiğimiz üzere çifte meslekli olmalarıdır. Yani karacı asker, ayakları bir zemine temas ettiği müddetçe hiçbir şey yapmadan bir karacı asker olarak kalabilirken, gemide veya uçakta olan bir deniz veya hava askerinin hiçbir şey yapmadan havada veya denizde kalabilmesi mümkün değildir. Zira gemi bir yere bindirebilir veya uçak düşebilir. Dolayısıyla denizci asker, bir karacı piyade askerden farklı olarak savaşmaktan başka bir yandan da gemiyi idare etmek durumundadır. Aynısı havacı bir pilot için de geçerlidir. Bir hava muharebesi veya görevi icra ederken, diğer yandan da havacıların tabiriyle "tayyare"yi idare etmek zorundadır. Bu durum, platform dediğimiz nesneden kaynaklanmaktadır. Yani hava ve denizcilerin daha çok platform aracılığı ile muharebe etmesi sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Yer yer bahsettiğimiz üzere kara, deniz ve hava kültürlerinin zaman zaman birbirleriyle alt kültür grubu oluşturarak iç içe geçmesi, askerî kültüre bir zenginlik ve aynı zamanda da tanım ve tasnif ihtiyacı kazandırmaktadır. Örneğin karacıların da tank, obüs, zırhlı personel taşıyıcı (ZPT) veya zırhlı muharebe aracı (ZMA) ile muharebe etmesi, karacıları platform anlamında diğer kültürlere

74 *Kur'an-ı Kerim*, Rahman Suresi, 24. Ayet (Diyanet İşleri Başkanlığı Meali).

benzetmektedir. Platformlar; diğer taraftan kara ve deniz kuvvetleri bünyesindeki sabit ve döner kanat hava araçlarını, yani uçak ve helikopterleri kullanan personele bir yandan *hava kültürü*nün aslî unsuru olan pilotluk kültürünü kazandırırken, diğer taraftan da kara-havacı (kara pilot) veya deniz havacı (deniz pilot) olarak da kendi kuvvet kültürü bünyesinde bu alt kültür dalının oluşmasını ve yaşamasını sağlamaktadır. Nitekim deniz piyadeleri de buna bir örnektir. Dolayısıyla kuvvet kültürleri içerisinde oluşan alt kültürlerde de birbirlerine benzeşme, giriftleşme söz konusudur.

Deniz ve hava kültürünün müşterekliğini ve kara kültüründen farkını ortaya koyan bir başka gösterge de sürat ve mesafe birimlerinin isimleridir. *Kara kültürü* mesafe olarak metre/kilometre ve sürat olarak da metre/saniye veya kilometre/saat cinsinden kullanır. Yani "kilometre" ifadesi hem mesafede hem de o mesafenin kat edildiği süratte bir isim olarak yer alır (saatte X km.). *Deniz ve hava kültürü* ise mesafe olarak *mil*, sürat olarak ise *mil*in birim başı sürat değeri olan *knot*ı (okunuş: "nat") kullanır.

Disiplinlerarasılık ve multidisipliner çalışmanın yanı sıra, özellikle askerî tarih araştırmaları için başka bir yaklaşım daha gerekmektedir. "Zamanlararası/dönemlerarası çalışma". Başka disiplinlerle birlikte çalışan tarih, daha da özelde askerî tarih çalışmaları, sadece kendi dönemi içine hapsolduğunda *dönüşüm*ü görme hususunda bir "miyopluk veya hipermetropluk sorunu" yaşıyor. Kendi dönemine odaklanırken, daha sonraki veya daha önceki dönemlere entelektüel merak duymayan tarihçi-askerî tarihçi, o dönemin insanın geçmiş dönemlerdeki tahayyülünü kestiremiyor. Bunu bir örnek üzerinden izah edelim. Bir ilkçağ tarihçisi, gemilerin karadan yürütülmesiyle alakalı kendi dönemi içinde bir araştırma yapacak olsa, MÖ 440'lerde Pers hükümdarı Serhas'ın Çanakkale Boğazı civarında gemileri karadan yürütmesiyle karşılaşabilir. Ama bundan haberi olmayan bir Avrupa Ortaçağ tarihçisi, tarihteki en eski "gemileri karadan yürütme harekâtı" örneği olarak 845 yılında, Vikinglerin Paris kuşatması esnasında yapmış olduğu "gemileri karadan yürütme harekâtı"nı anımsar. Oysa bundan haberi olmayan bir başka araştırmacı ise, gemileri karadan yürütme harekâtının ilk defa 1438'de Cenevizliler tarafından yapıldığını zannedebilir. Görüldüğü üzere farklı dönemlerle "göz hizasına gelmek"[75], insanlık hafızasına hipermetrop gelmek veya miyop kalmak problemini çözebilir.

Şimdi tarih yerine coğrafya değiştirerek Ege kıyılarına gelelim. 1339-40 yılları civarında Aydınoğlu Umur Bey, İnebahtı Körfezi'ne giderken 300 kadar gemiyi karadan yürütmüştür[76]. Görüldüğü üzere pek çok coğrafî bölgeye ve tarihî derinliğe yayılan çok sayıda "gemileri karadan yürütme harekâtı" vuku bulmuştur. Oysa bir Yeniçağ tarihçisi için Fatih Sultan Mehmed'e gelene kadar, yapılan bu harekâtların az bilinmesinin yanı sıra, Fatih Sultan Mehmed'in gemileri 3 defa karadan yürüttüğü ise yine hemen hemen hiç bilinmeyen bir husustur.

Burada deniz tarihçiliği ve daha özelde askerî tarihçilik örneklerinde de görüldüğü üzere tekrar bir "ihtisaslaşmanın getirdiği bütüncül yaklaşım zaafiyeti" ile karşı kaşıyayız. İlk çağ üzerine çalışıp da Serhas'ın gemileri karadan yürütmesini bilen bir İlkçağ tarihçisi, Ortaçağ'daki 1438 tarihinde İtalya'da yapılan gemileri karadan yürütme harekâtı ile ilgilenmediği/ilgilenemeyeceği için *deniz kültürü*nün tematik konuları, kronolojik yaklaşıma

75 Bana ait olmayan bu ifade, kıymetli hocam Prof. Dr. Mahir Aydın'a aittir.

76 Nitekim bu hususla ilgili olarak Dr. Burak Gani Erol'un bu kitap çalışmasında yer alan "Osmanlı Öncesi Türk Denizcilik Faaliyetleri" adlı bölüme bakılabilir.

kurban gitmektedir. Eğer bir askerî kültür meraklısı olarak ben, bütün bu dönemler üzerine genel kültür okuması yapmasaydım, belki de bütün bunların hepsini görerek bir "konu bütünlüğü" teşkil edecek şekilde gemilerin karadan yürütülmesine dair kataloğa benzer bu listeyi yapamayacaktım. Dolayısıyla zaman sınırlaması ve geneli görememe, ihtisaslaşmanın getirdiği olumsuzluklardan biridir. Temin ettiği pek çok faydanın yanında ihtisaslaşmanın getirdiği bu menfî sonuçlar, ileride yapılacak olan "multidisipliner çalışma ihtiyacı" sonrası ortaya çıkması muhtemel konseptlerle masaya yatırılacak, ama daha da kuvvetle muhtemelen "masaya yatırmak zorunda kalınacak"tır. İleride de görüleceği üzere *hava kültürü*nde de aynı durum geçerlidir ve ihtisaslaşma genellikle zaman eksenli yapıldığı için konu eksenli pek çok yaklaşım gözden kaçmaktadır. Üstelik *askerî kültür* gibi çok özel bir alan için kronolojik yaklaşım ne kadar önemliyse, tematik yaklaşım da en az onun kadar, belki kronolojik yaklaşımdan daha önemlidir.

Denizcilikteki başlıca muharip platformlara baktığımız zaman küçükten büyüğe doğru şöyle bir sıralama yapabiliriz:

– Hücumbot
– Korvet
– Fırkateyn
– Muhrip (destroyer)
– Kruvazör
– Drednot

Günümüzde Türk Deniz Kuvvetleri'ne bakıldığı zaman bu platformlardan *hücumbot*, *korvet* ve *fırkateyn*e sahip olunduğu görülür. Bahriye, yakın bir tarihte inşaatı devam eden TFX-2000 projesiyle kendi üretimi olan *muhrip* klasmanında gemiye de sahip olacaktır. İlk inşa edilmeye başlandığı zaman fırkateyn olarak sınıflandırılan bu geminin aslında 166 metrelik boyuyla bir *muhrip* olduğunu defaatle çeşitli mercilerde söylemiştik. Uzun bir müddet *fırkateyn* olarak anılan mezkûr gemimiz, daha sonra yapılan değişiklik ile olması gerektiği üzere *muhrip* sınıfı olarak kabul edilmiştir.

Özellikle bu kitabın başlıca hedefi olan gençler; bilhassa askerî tarihçi, askerî kültür araştırmacısı veya asker olmak isteyen gençler için bu platformlardan kısaca da olsa bahsetmek, bu alanda ilk okumasını yapanlara kısa da olsa genel bir ufuk çizgisi belirlemek için elzemdir.

Hücumbot, küçük ebatları sayesinde, küçük deniz alanlarında yüksek manevra kabiliyeti ve sürati ile avantaj sağlamasıyla bilinir. Örneğin Ege Denizi için en ideal deniz muharebe platformu hücumbottur. Adaların etrafında kısa mesafede yaptığı manevralarla konvansiyonel muharebede karşı tarafı çok zorlar. Fakat deniz büyüdükçe gerek iaşe ve ibate, gerek hırçın deniz şartlarına karşı dayanıklı olması, gerek taşımız olduğu silah sistemlerinin miktarının artması sebebiyle gemilerin boyutunun büyümesi dezavantajdan avantaja dönüşür. Ayrıca geminin büyümesi demek, yakıt kapasitesinin artması demektir. Bu da, platformun harekât yarıçapının daha da genişlemesi anlamına gelir. Hücumbot ve fırkateyn, muhrip vs. gibi daha büyük diğer gemiler; hava savunma harbi (HSH), denizaltı savunma harbi (DSH), Suüstü Harbi (S/Ü) gibi başlıca görevleri icra ederler.

Bu platformlardan başka denizaltı, mayın avlama gemisi, çok maksatlı amfibi hücum gemisi (LHD), helikopter-havuzlu çıkarma gemisi (LPD) ve uçak gemisi gibi

platformlar da dünyadaki çeşitli deniz kuvvetlerinde görev yapan gemilerdir. Bunların dışında diğer amaçlarla kullanılan çeşitli platformlar da mevcuttur. Her biri, içinde kendi kültürünü geliştirir. Mesela denizaltılarda çok büyük yer kısıtı olduğu için "sıcak yatak" uygulaması vardır. Yani herkesin kendine özel yatağı yoktur. Yatak sayısı sınırlı olduğundan dönüşümlü olarak uyunur. Bu yüzden bir vardiya bittiği zaman hemen diğer sırası gelen vardiya istirahate geçer. Bu da yatakların hiç boş kalmadan devredilerek sürekli kullanılması anlamına gelir. Bu yüzden denizaltılardaki bu uygulamaya "sıcak yatak" adı verilmiştir. Dolayısıyla kimi platformlardaki hayat şartları, diğerlerinden bazen ayrışır, bazen de onlarla benzeşir. Benzeşen ve farklılaşan özellikleri ile *deniz kültürü*nün bir parçası olurlar. Mesela üzerine tayyare inen uçak gemileri için dünya genelinde pilotlar "en tehlikeli çeyrek mil" derler. Piste iniş ve pistten kalkış mesafesi çok kısa olduğu için kalkış esnasında mancınık/katapult kullanan uçaklar, inerken de kademeli olarak bulunan 4 tane yakalama halatının üçüncüsünü yakalamayı hedeflerler. Pilot, tayyarenin arkasında bulunan yakalama kancasının halatı ıskalama ihtimaline karşı teker piste değer değmez gaz koluna asılır. Eğer kanca halatı yakalayamazsa gaza asılması sayesinde pisti pas geçmiş olur. Aksi takdirde yavaşlarsa yeniden havalanacak sürate ulaşamayıp suya düşebilir. Bu uygulama, dünyada sadece deniz pilotların maruz kaldığı bir durumdur ve uçak gemisine özeldir. Dolayısıyla deniz kültürü, kendi havacılık uygulamalarıyla hava kültüründen ayrılabilmektedir.

*Türk deniz kültürü*ne dair bir gelenekten ve bu geleneğin yeniden başlatılmasından da bahsedelim. Denizciler, gemilerin sancak (sağ) tarafında selam vaziyeti alarak selamlanacak olan noktaya geldikleri zaman keplerini çıkartarak üç defa çapraz bir şekilde aşağı yukarı hareket ettirerek sallar. Buna "çimariva ile selamlamak" denir. Osmanlı döneminde denizciler, en kıdemli komutan saydıkları Kapdan-ı Derya Barbaros Hayreddin Paşa'nın Beşiktaş sahilinde bulunan türbesinin önüne geldiklerinde çimariva ile onu selamlarlar. Bu adet daha sonraki dönemlerde unutulmuş, 1990'ların sonunda yeniden başladıysa da devamı gelmemiştir. Fakat Cumhuriyet tarihinin en büyük tatbikatı olan ve 27 Şubat-8 Mart tarihleri arasında icra edilen Mavi Vatan Taktik Tatbikatı'ndan sonra Karadeniz'den dönen Türk savaş gemileri ile bu kültür ve gelenek yeniden başlamıştır. 11 gemiden oluşan grupta en önde *sancak gemisi* olarak Barbaros Hayreddin Paşa'nın adını taşıyan TCG Barbaros Fırkateyni, en arkada ise Barbaros Hayreddin Paşa'nın ve Türk deniz tarihinin en büyük deniz zaferi olan Preveze'nin adını taşıyan TCG Preveze Denizaltısı ile geçiş yapılmıştır. Bu geçişte bir diğer detay da dördüncü gemi olarak MİLGEM kapsamında inşa edilen TCG Burgazada Korveti'dir. Türk tasarımı ve inşasının bir ürünü olan TCG Burgazada da, Boğaz'da uzun yıllar sonra ilk defa yapılan ve yeniden canlandırılan bu geleneğin içinde yerli ve milli yapım gemi olarak yerini almıştır.

Deniz tarihimize bakıldığında çokça unutulmayacak hikâye vardır. Biz sadece bir örnekle *deniz kültürü* bahsini bitirelim. 4 Nisan 1953'te Türk denizcilik tarihinin en büyük facialarından biri gerçekleşmiştir. Türk donanmasının denizaltılarından olan Dumlupınar'a İsveç bandıralı Naboland adlı bir şilep çarparak, Dumlupınar'ı Türk askerî tarihinin en büyük deniz şehitliği yapmıştır. 81 denizcimiz, son uykularını hâlâ Çanakkale Boğazı'nın içinde bulunan Nara Burnu açıklarında, "sonsuz karakol"ları olan TCG Dumlupınar'da uyumaktadırlar.

Hava Kültürü

Türk askerî kültürü bünyesinde gelişen üç kuvvet kültüründen bir diğeri de *hava kültürü*dür. Süreyya İlmen Paşa tarafından 1912'de kurulan, fakat küçük bir hata ile kuruluş tarihi 1911 olarak kabul edilen Türk havacılığının tarihî kökleri, modern anlamda olmasa bile çok eskilere dayanır. Her ne kadar Türk olmasa bile İslâm dünyasının ve hatta bütün insanların gurur duyabileceği bir şahsiyet olan, 875 yılında ilk insanlı uçuşu yapan kişi olarak tarihe geçen Abbas Kasım İbn Firnas'ı listenin başına eklemek gerekmektedir. İslâm dünyasının çoğunlukla bîhaber olduğu ve İspanya müzelerinde çeşitli tasvirleri bulunan bu Endülüslü âlim, Kurtuba Camii'nin minaresine çıkarak insanlık tarihinin ilk başarılı insanlı uçuşunu gerçekleştirmiştir. Denge problemi sebebiyle sert bir iniş yapmış ve ömrünün geri kalanını bel ağrısı ile geçirmek zorunda kalmıştır. Bu Müslüman âlimden sonra bu teşebbüste bulunan ikinci Müslüman, bir Türk'tür. Adı İsmail Cevherî olan ve aynı zamanda sözlük yazarı olan bu 'Farab'lı Türk âlim, Nişabur Ulu Camii'nin minaresinden vücuduna taktığı kanatlarıyla kendisini boşluğa bırakır. Fakat muhtemelen bir aerodinamik tasarım hatası yapan Cevherî, Türk tarihinin ilk havacılık şehidi olur. Bilebildiğim kadarıyla bugüne kadar ismi hiçbir havacılık müessesesine verilmemiş olan Cevherî, Türklerin uçuş hususundaki ilk temsilcisi ve şehididir.

Görüldüğü üzere kuvvet kültürü bakımından pek çok kahraman ve olay, gün yüzüne çok fazla çıkamamıştır. Benzer örneklerle devam edelim. İkinci Türk havacılık şehidimiz, aynı zamanda ismi bilinen ilk Türk İstanbul şehidimizdir. Türk tarihi ne kadar talihsiz ki, ismi bilinen en eski İstanbul şehidimizin, aynı zamanda ikinci havacılık şehidi olduğunu da bilmiyoruz. Şimdi bu enteresan hikâyeyi ele alalım.

Sultan II. Kılıçarslan, siyasî görüşmeler yapmak amacıyla 1162 yılında maiyetinde bulunan bir grup askeriyle birlikte Bizans İmparatorluğu'nun, daha doğru ve resmî adıyla Roma İmparatorluğu'nun başkenti olan Konstantinopolis'e gelir[77] ve İmparator'dan çeşitli hediyeler alır. En geç 900'lü yıllardan beri en az 3 asırdır "İstanbul"[78] ismini de kullanmakta olan bu şehre gelen Kılıçarslan, üç aya yakın burada kalmıştır. Bu ziyareti esnasında şehrin görkemli stadyumu olan Hipodrom'da göz boyayıcı çeşitli gösteriler izlemiştir. Bu oyunlardan biri esnasında Sultan'ın maiyetinde bulunan Türklerden biri olan Siraç (Siracüddin), Sultan'dan müsaade isteyerek kendisi de bir gösteri yapma teklifinde bulunmuştur. Gösteri, Bizanslıların yapmadıkları çeşitte bir gösteri olacak ve İstanbul semaları ilk defa uçan bir insana şahit olacaktır. Siraç, bir dikilitaşın üzerine çıkarak kendisini boşluğa bırakır. Fakat son kertede başarısız olarak yere çakılır. Siraç, ilk İstanbul, ikinci havacılık şehidimiz olmuştur. Yine maalesef hiçbir havacılık tesisimiz bu şehidimizin adını taşımamaktadır. Burada belki de bir soru sormak gerekiyor: Türk'ün de oradaki oyunlardan altta kalmayacak bir gösterisini gerçekleştirmek için tarih sahnesine çıkan bu kahraman, acaba bir İspanyol olsaydı müzelerde tasvirlerine rastlanır mıydı? İspanyollar bir Müslüman olan İbn Firnas'a müzelerinde yer verdiklerine göre kendi kahramanlarına da şüphesiz ki yer verirlerdi. Biz vermedik! Çünkü bilmiyoruz. Bilsek verir miyiz? Bilmiyorum.

---

77 Niketas Khoniates, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 81; Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, yay. haz. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 151.

78 Grekçesi "εις την Πόλην/eis tén polin" olan bu isim, farklı dillere değişik türevlerle girmiştir. Estambul, Stin Poli, Estanbul, İstinboli, İslambol vs.

Yani bundan 8 buçuk asır evvel, İstanbul semaları bir Türk'ün uçma teşebbüsüne şahitlik etmiştir. Havacılık ve uçuş tefekkürünün, insanoğlunun uçuş macerası ile ilgili bu örneklerle bittiği düşünülmesin. Zira XVI. yüzyılda İstanbul'a gelen Avusturya elçisi Baron Busbecq, İstanbul'da kanat takarak uçan insanlardan bahseder. Busbecq'in bu ifadeleri Türkçe çevirilerde çok ilginç bir şekilde yer bulmamıştır! XVI. yüzyılda kanat takarak uçan insanların mevcudiyetinden, ondan daha önceki başarılı ve başarısız uçuş teşebbüslerinden haberdar olmayanlar, tarihin bütün dönemlerindeki bütün uçuş vakalarına dair büyük bir vukufiyet sahibi gibi (!) Hezarfen'in uçuş macerasını kesin bir dille reddedebilmektedir. Reddetmeleri tarihçilik perspektifiyle haklarıdır. Fakat onun arkasındaki 8 asır önceye dayanan uçma girişimlerine dair bir bilgisi olmayanların, bu katî hükümlere varması ne derece sağlıklıdır? Bu bakış açısıyla "Hezarfen devrinde öyle bir düşüncenin olması söz konusu değil!" diyebilmek, tarihi evrelere bölüp, önceyi ve sonrayı inkâr etmenin, belki de görmezden gelmenin bir sonucu olsa gerektir. Oysa arkasında 8 asra yayılan gerçek uçuş maceralarını bilen biri olarak Evliya Çelebi'nin ifadelerine dayanan Hezarfen karakterini kesin olarak reddetmemekle birlikte, yine de ihtiyatla yaklaşılması, fakat bu uçuşun gerçek olmasa bile tarihte böyle uçuşların olduğundan haberdar olmayanların bu kadar kesin bir hükümle bu karara varmalarına anlam veremiyorum. Son kertede bizim kanaatimiz, Hezarfen'in gerçekliği yüzde yüz olmasa bile XVII. yüzyıl ve çok daha öncesinde Türk'ün tefekküründe uçma mefkûresinin olduğudur. Bu anlamda Hezarfen'in varlığını tartışmaya gerek yoktur ve arkasındaki mefkûreden dolayı bu olay gerçek olarak kabul edilebilir.

Günümüz Türk askerî havacılığını diğer kuvvet kültürlerinden ayıran tek özelliği, üniformasının mavi olması değildir. *Deniz kültürü* örneğinde olduğu gibi havacılıkta da *kara kültürü*nden farklı olarak "*komutan*" kavramı bütün üst rütbeli subaylar için geçerli değildir. Hava Kuvvetleri Komutanlığı karargâhındaki üst düzey komutanlardan başka havacılıkta genellikle "komutan" filo veya üs komutanıdır. Tuğgeneral rütbesindeki üs komutanları ve yarbay veya binbaşı rütbesindeki filo komutanları, Hava Kuvvetleri'nde "komutanım" şeklinde hitap edilen kişilerdir. Bu durumda havacı askerler kendilerinden daha kıdemli kişilere ismiyle birlikte "Ahmet Ağabey" şeklinde hitap eder ve telaffuz, genellikle fonetik olarak "... Ağbi" sesine yakın bir şekilde yapılır.

*Hava kültürü*ndeki alt belirleyicilerden biri sınıftır. Pek çok gözde sınıf olmasına rağmen, havacılıktaki en prestijli birlik *Ebedî Filo*'dur. *Ebedî Filo*'nun "111. Panter Filo (F-4 filolarımızdan biri)" gibi bir sayısı yoktur. *Ebedî Filo*, Hava Kuvvetleri Komutanlığı'nın verdiği şehitlerden meydana gelen bir filodur ve ilk şehit kadın savaş pilotumuz Teğmen Ayfer Gök de dâhil bu kitabı armağan ettiğimiz şehitlerimizin arasında onlar da vardır.

Ebedî Filo'dan sonra sınıflar arasında genellikle hava gücünün ilk varlık sebebi olan "pilot sınıfı" en gözde sınıftır ve bir havacı subayın generalliğe terfi etmesinde pilot olma şartı aranır. Nitekim Milli Savunma Üniversitesi bünyesinde hava subayı yetiştiren Hava Harp Okulu'nda da pilotluğa geçmek, Hava Harbiyeliler arasında birinci hedeftir. Şu da belirtilmelidir ki, hava gücünü teşkil eden unsurlara baktığımızda yüzlerce farklı unsurdan sadece bir tanesi pilotluktur. Ama en önemlisi de odur. Pilot adayı, İzmir Çiğli 3. Ana Jet Üs Eğitim Komutanlığı'nda aldığı pilotaj eğitimine öğretmen pilotu ile başlar. Bir süre sonra hocası olan pilot ona "İlk uçuşunu verdim." der.

Bu söz, bir pilotun hayatı boyunca duyduğu belki de en güzel sözdür. İlk uçuşunu alan pilot adayı, pist başı yapar ve kalkmaya hazırlanır. Kalkış esnasında bütün arkadaşları bu heyecanlı ana tanık olmak için onu izlerler. Çünkü başarılı bir şekilde iniş yaptığı zaman bir ritüel başlayacaktır. Pilot adayı, kendi başına iniş yaptığı zaman bile "pilot" olmamıştır. İniş yapar, uçaktan aşağı iner, ardından kendisini bekleyen arkadaşlarının yanına gider. Ardından yangın hortumu ile kendisini bekleyen arkadaşları pilot adayını ıslatır, şınav çektirir ve isteklerini yaptırırlar. Ritüel tamamlanır ve aday artık fiilî olarak pilot olmuş sayılır. Resmî olarak ise *pilot brövesi*ni taktığı zaman süreç tamamlanır.

Günümüz pilotaj dağılımına baktığımızda temelde üç çeşit savaş jeti, bunlardan başka çeşitli sabit ve döner kanat hava araçlarını kullanırlar. Helikopter gibi bir rotor teknolojisiyle *pal*leri (pervane) dönerek seyreden araçların toplu adı "döner kanat hava araçları"dır. Pervaneli veya jet motorlu da olsa yan kanatları gövdeye tamamıyla veya kısmen sabit[79] olan diğer hava araçları ise "sabit kanat hava araçları"dır. Bu araçların kimisi kargo amaçlıdır ve bu yüzden de isminin başında İngilizce "Cargo" kelimesinin baş harfi olan "C" harfi yer alır: C-130 Nakliye Uçağı gibi.

Günümüzde kendi savaş uçağını üretebilme kapasitesine gittikçe yaklaşan Türk Havacılığı, mevcut envanterde çoğunlukla ABD menşeli savaş uçakları ile mücehhezdir. Bunlar F-4'ler ve F-16'lardır. *Tayyare*lerin isimlerindeki "F" harfi, İngilizcede "dosya" anlamına gelen "file" kelimesinin baş harfi olup, her bir uçak için teklif edilen "dosya"yı ifade eder. Yani 16. Dosya=File 16=F-16 gibi.

Türk Hava Kuvvetleri'nde pilotların bir kısmı "F-5'ci" olarak Konya konuşlu 134. Hava Kuvvetleri gösteri filosu olan Türk Yıldızları'nda görev yapar. Tek motorlu, hafif ve küçük olduğu için manevra kabiliyeti son derece gelişmiş olan bu 3. nesil savaş jeti, günümüzde muharip olarak Türk Hava Kuvvetleri'nde kullanılmamakta, fakat 1992'de kurulan ve Türk Havacılık tarihinde ilk kadın filo komutanı olan Hava Pilot Binbaşı Esra Özatay'ın komutasını üstlendiği Türk Yıldızları'nda "F-5'cilik kültürü" yaşatılmaktadır.

Her ne kadar yaşlansalar da hava gücünün muharip olmaya devam eden bir diğer vurucu gücü "F-4'cülük"tür. Havacıların kendi aralarında "*F-4'cü*" şeklinde tabir ettiği F-4 pilotları, çok maharetli olmak zorundadır. Çünkü *tayyare*yi kumanda eden kol, yani lövye, en ufak bir hareketi algılar ve bunu *tayyare*ye yansıtır. Bu sebeple *F-4'cü*lerin alçak uçuş yapması son derece tehlikelidir. En ufak bir lövye hareketi veya *F-4'cü*nün bir anlık öksürmesi, *tayyare*nin çakılması demektir. Bu yüzden *F-4'cü*ler, *tayyare*nin dezavantajlarına mağlup olmamak zorunda olduklarından, bilek hassasiyeti çok yüksek olan pilotlardır. F-4, çift motorlu bir uçak olduğundan muharebe harekât yarıçapı, tek motorlu olan F-5 veya F-16'ya göre çok daha geniştir.

Türk havacılığı, ilk olarak merhum Emekli Binbaşı Şener Koltuk, hayatta olanlardan Emekli Pilot Binbaşı Yaşar Parlak ve beraberindeki birkaç havacı subayla birlikte *F-16'cı*lığa geçiş yapmıştır. F-16, Türk havacılığına 4. nesil savaş jeti konseptini getirmiştir. 3. nesil savaş jetinden en temel farkı, "fly-by-wire" denilen uçuş sistemine sahip olmasıdır. Artık bu sistemle uçaklar, pilotların lövyedeki basit hareketlerini, *tayyare*ye yansıtmayacak bir teknoloji ile donanmıştır.

---

79 Mesela Türk Hava Kuvvetleri envanterinde bulunmayan F-14 muharip savaş jetinin kanatları gövdeye monte olmakla birlikte, sürtünme kuvvetini azaltarak sürat arttırmak amacıyla kanatları kuyruk kısmına doğru bir miktar geri çekilerek katlanabilir. Bu kabiliyeti, F-14'ün sabit kanat mantığıyla hareket etme özelliğini değiştirmez.

Havacılık tarihindeki bazı ilklerden bahsedecek olursak, havadan havaya radarsız cayro ile dünya atış rekoru Binbaşı Bekir Akkan'dadır. 50'şerden toplam 4 sortide 200 mermi atışının yapıldığı yarışmada, 200 mermide 196 isabet kaydederek kırılamayan bir rekorun da sahibi olmuştur[80]. Yani Türk askerî kültürünün ifadesiyle son defa makineli tüfek atışında son "destar bozduran" kişi Bekir Akkan'dır.

Havacıların en korkulu rüyası olan şey "virille çakılma" denilen düşüştür. Bu düşüşte uçak aerodinamiğini tamamen kaybederek matkap ucu gibi süratle dönerek yere çakılır. Normal bir düşüşte bile hayatta kalma ihtimali çok düşükken, virille çakılma durumunda hayatta kalma ise bildiğimiz kadarıyla tarihte bir, tek ve son defa bir pilotun başına gelmiştir. Bu satırların yazarına da havacılığı sevme hususunda ilk ve en büyük katkılardan birini yapan bu kişi teğmen iken uçağıyla virile girerek yere çakılan, buna rağmen kurtulmayı başarıp, ömrümün geri kalan kısmını büyük sancılar içinde geçiren Teğmen Ercüment Çiftçi'dir. İstikbal Göklerdedir adlı kitabında Türk askerî havacılığı ve *hava kültürü*ne dair hususlardan bahseden Çiftçi, hayatını 2001 yılında tamamlamıştır.

Henüz 1 yaşında iken kamyon şoförü olan babasını kaybederek hayata başlayan, Burdur'un Bucak kasabasından çıkarak ODTÜ Matematik Bölümü'nü kazandığı halde kaydını İstanbul Yeşilköy'deki Hava Harp Okulu'na yaptıran Ayfer Gök, eğitiminden sonra F-5'ci olarak ayrılır. Bir şehit arkadaşının cenazesinde çekilen fotoğrafıyla ismi bilinmeyen bu havacı teğmen meşhur olur. 3 hafta kadar sonra ise arkadaşının "*Ayfer çakıldı, Ayfer çakıldı, paraşütle atladığını görmedim.*" anonsları arasında karlı bir havada çakılacağını kimse bilmemektedir. Tarih 9 Şubat 2001'de, saat 13:15 sularında üsten kalkış yaptıktan bir süre sonra Konya Meram yakınlarında F-5'i ile yere çakılır. Karın yolu kapamasına ve kötü hava şartlarına rağmen birkaç saatlik aramadan sonra uçağının yanına gidilir ve enkaza ulaşılır. Paraşütü ağaca takılı halde bulunur. Uçaktan paraşütle atlayıp kurtulduğu düşünülür. Ayfer Gök, Türkiye'nin ilk şehit kadın savaş pilotudur. Koltuğu bir şekilde uçaktan ayrılmış ve paraşüt de açılmıştır. Fakat ölüm geldikten sonra bunlar teferruat olarak kalmaktadır. Bugün Burdur'un Bucak ilçesine bağlı Hacısarılar Mezarlığı'ndaki şehitliğinde Ebedî Filo'nun ilk kadın subayı olarak istirahat etmektedir.

Hava kültürünü, havacılık sevgisini mükemmelen izah eden şu sözlerle bitirelim: *"Gözleri gökyüzüne dalanların yeryüzünde olmayan hayalleri vardır."*.

Birbirlerine Yaklaşan İki Kültür: Askerî Kültür-Şehir Kültürü

İlk bakışta *askerî kültür* ve şehir kültürünün birbirleriyle pek alakası yok gibi gözükmektedir. Oysa eski çağlarda bir şehrin, ilk olarak askerî tedbirler alınarak kurulum süreci başlar. Şehir ahalisini vahşi hayvanlardan ve düşmandan koruyan surun örülmesiyle askerî bir inşaat yapılır. Bu askerî güvenlik tedbirinden sonra şehrin içi inşa edilmeye başlanır. Dolayısıyla şehrin başlangıçta bile askerî organizasyon ile başladığını söylemek zorundayız.

Askerî bölgede ve kendi şartları içinde gelişen kültüre, "*askerî kültür*" demiştik. Nitekim şehirdeki ihtiyaçların hemen hepsi buradaki insanlar tarafından da ihtiyaç duyulan şeyler olduğundan, "sivilde" olan her şey, "kışlada" da vardır: Berber, terzi,

80 Ercüment Çiftçi, *İstikbal Göklerdedir*, İstanbul 2004, s. 93.

nalbant, çeşitli esnaf kolları vs. Hatta ilerleyen zamanlarda askerî sanatkârlar; ressamlar, fotoğrafçılar vs. gibi sanat ve zanaat kolları da, modern orduların ihtiyaçları kapsamında "kışla"daki yerlerini alacaklardır. Nitekim Osmanlı devrinde savaşta orduyla beraber sefere giden "Orducı (Orducu) esnafı" bulunduğunu da belirtmek gerekir.

Yeri gelmişken "askerî bölge", yani kışlaların eski devirlerde şehirlerin dışında olduğunu izah etmek gerekir. Bu çağlarda, kültürel olarak *askerî kültür*, *sivil kültür*den kopuk, ama ona paralel bir biçimde gelişmiştir. Fakat ilerleyen yüzyıllarda, bilhassa XIX. yüzyılda askerî kültür ve sivil kültür birbirine çok yakın seyretmiştir. Bunda, özellikle 5 hususun etkili olduğunu söyleyebiliriz:

1. Mekân eksenli: Kışlaların, gittikçe gelişen şehir bölgelerinin içinde kalması
2. Askerî-diplomatik eksenli: XIX. yüzyılda gelişen askerî ataşelik kültürü
3. Fonksiyonel eksenli: Jandarmacılık hizmetiyle asker-toplum teması
4. Sosyo-ekonomik, beşerî ve lojistik eksenli: Topyekûn harp
5. Sosyolojik eksenli: Zorunlu askerlik

Kışlaların, topografik olarak gelişen şehirlerin bünyesinde kalmasıyla askerler ve siviller birbirlerine daha yakın bir hayat sürmeye başlamışlardır. Askerler, sivil yerleşim hizmetlerinden olan beledî hizmetlerden faydalanmaya başlamışlardır. Oysa beledî hizmetler, bu döneme kadar şehir sınırlarının içinde görülen hizmetlerdir. Askerler, artık sivillere hizmet veren belediyelerin sınırları içerisindedir. Bu sebeple *askerî kültür* ve *sivil kültür*, mekân anlamında birbirlerine yaklaşmışlardır.

*Askerî kültür*ün şehirlerin bünyesine dâhil olmasıyla, askerî prestij binaları da askerî mimarinin temsilcisi olarak, "sivil alan"da kendilerini göstermeye başlamışlardır. Bu anlamda "prestij binaları" olarak vasıflandırabilecek olan kışlalar, artık şehrin içine dâhil olmuş, askerî hayat ile sivil hayatı müştereken yansıtan unsur olmuşlardır. Nitekim İstanbul'da bulunan Selimiye Kışlası, mimarî zarafetiyle sivil mimari unsurlarının içinden kendisini başarıyla göstererek *askerî kültür*ün mimarî temsilciliğini üstlenir.

Askerî kültür ve şehir kültürünü birbirine yaklaştıran bir diğer sebep, askerî ataşelik müessesesidir. Fransız lider Napolyon, ateş gücünün aşırı yükselmesi sonucu telafi edilemez insan zayiatını görmüş ve "askerî diplomasi" yollarının geliştirilmesini, böylelikle kimin ne kadar gücünün olduğunun bilinmesini istemiştir. Böylelikle taraflar, gücünün yetmeyeceğini bildiği düşmana saldırmayacak ve iki taraftan da yetişmiş insan gücünün kaybına sebebiyet verilmeyecektir. Görüş olarak Napolyon ile birlikte ortaya çıkan bu düşünce, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Avrupa'daki silahlı güçlerin de benimsemesiyle faaliyete başlar. Orduların elçileri olan *ataşemiliter*ler ve bahriyelerin elçileri olan *ataşeneval*ler, asker tipolojisinde artık "diplomat-asker" tipinin temsilcileridir. İşleri savaşmaktan ziyade askerî diplomasi yapmak olan ataşeler, artık askerlerin savaşmaktan başka işlerinin de olduğu bir dönemi getirmiş, böylelikle sivil yöneticiler gibi faaliyetler ve uluslararası temaslar ifa eden askerler boy göstermeye başlamıştır.

Askerî kültür ve şehir kültürünün yakınlaşmasını sağlayan bir diğer unsur jandarmacılıktır. Etimolojik olarak Fransızca "Gens d'Arme" kelimesinden türeyen Jandarma teşkilatının Türkiye'deki kuruluş tarihi olarak 1839 yılı kabul edilmektedir. Günümüzde "Jandarma Genel Komutanlığı" adıyla vazife ifa eden kurum, ülke sınırları içindeki alanın % 92'sinden sorumludur. Özellikle kırsal bölgedeki "kanun ordusu" olan

Jandarma, askerî kurumların halkla en iç içe olanıdır. 2016 sonrası Türk Silahlı Kuvvetleri'ne olan bağlılığı sona erdirilerek İçişleri Bakanlığı'na bağlanan Jandarma Genel Komutanlığı, askerî kültürün bir parçası olarak varlığını devam ettirirken, diğer yandan da *askerî kültür* ve *sivil kültür*ü birbirlerine yakınlaştırmaya devam etmektedir.

Askerî kültür ve *sivil kültür*ü birbirine en çok yaklaştıran şey, *topyekûn harp*tir. Eski dönemlerde savaşlar, genellikle sadece kabineleri ve orduları ilgilendiren bir mefhum iken, *topyekûn harp* konsepti ile birlikte artık sivil halkı da etkiler hale gelmiştir. Savaşlarda gittikçe artan ateş gücünün etkisi ve çok kolay hale gelen insan zayiatı karşısında nasıl bir çözüm geliştireceğini düşünen generaller, bu çözümü "cepheye daha fazla insanı sürebilen kazanır" anlayışında arama ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu da çok daha fazla insan kaybı, çok daha fazla mühimmat ve para kaybı, çok daha fazla vergi ve halktan çok daha fazla miktarda asker toplama sonuçlarını doğurmuştur. *Topyekûn harb*in en tipik örneklerinden olan I. Dünya Savaşı, bu özellikleri ile sivil halkı da savaşın bizzat taraflarından biri yapmıştır. Daha fazla insan kaybı sonucu toplanacak daha fazla asker, sivil halkın en önemli meselelerinden biri haline gelmiştir. İşte bu sonuçlar da, sivil halkı düşmanın hedeflerinden bir haline getirmiştir. Bir köyde ordu için kurulan silah veya mühimmat atölyesini bombalamak, savaşın geri besleyici konumunda bulunan halkın savaşa devam azmini kırmak, düşman unsurlar için bir amaç haline gelmiştir. Bunun için de 1910'lar bir dönüm noktasını teşkil eder. Çünkü daha önce kara ordusu veya donanma gücünü yenmeden düşman sivil halka ulaşamayan askerî güçler, hava gücünün muharebe meydanına girmesiyle düşman askerî unsurları atlayarak doğrudan halkı hedef alabilir hale gelmiştir. Artık siviller de savaşın bir tarafı olmuştur. Üstelik düşman unsur, kara ve deniz gücünü atlayarak doğrudan savaşın ard besleyicisi olan sivil halkı hedef alarak, asker ve sivil halkın savaşma azmini kırabilmektedir. İşte bu sebeple *topyekûn harp*, asker ve sivili birbirine bağlayan, birbiri ile mutlak iletişim ve etkileşim içinde olması gereken bir yakınlaşmaya itmiştir. Artık sivil halk sadece vergisini ödeyerek muharebeden kurtulamamaktadır. Bu sebeple savaşın kazanılacağına sadece askerin inanması yetmemektedir. Sonuç olarak bu süreç, kader birliği yapmış iki grubu millî birlik-bütünlük ve milliyetçi duygularla bir araya getirmeye teşvik etmiştir.

Tam burada sivil ve asker işbirliğinden bahsederken savaş ve muharebenin farkına da değinelim. Eski çağlarda savaş ve muharebe birbirinden ayrılamıyordu. Bunu başlangıçta teorik olarak anlatmak yerine önce pratikten örnek vererek, sonra teorisini ele alırsak; 1915 ve 1916'da Çanakkale'de gerçekleştirilen iki farklı mücadelelerin her biri muharebedir. Çanakkale Cephesi'yle birlikte diğer cephelerdeki bütün muharebelerin toplamı ise bir savaştır: I. Dünya Savaşı veya Büyük Cihan Harbi. Dolayısıyla her bir çarpışma, bir diğeriyle aynı sonucu elde etmek için yapılıyorsa bunların her birinin adı *savaş* değil *muharebe*dir. Savaşlar ise hem içinde geçen bütün muharebelerinin, hem onların hazırlık süreçlerinin, hem iktisadî, hem sosyolojik altyapısının toplamıdır. Mesela bir muharebe kazanılırken, içinde aynı muharebenin olduğu bir savaş kaybedilmekle sonuçlanabilir. Filistin ile İsrail arasındaki mücadele üzerinden bu konuya bir örnek verecek olursak, Filistinlilerin İsrail üzerine göndermiş oldukları *insansız hava araçları*nın bir kısmı, İsrail hava savunma sistemleri tarafından vurulmaktadır. Buradaki mücadele bize göre iki farklı yaklaşımla değerlendirilebilir. Düşürülen İHA (*insansız hava aracı*) muharebe anlamında İsrail'in hanesine başarı olarak

yazılabilir. Fakat bu durumu savaş boyutuyla, yani işin içine malî kısmı da katarak, bu başarılı imha gerçekten başarı mıdır diye bakalım. Herhangi bir atölyede el ile üretilebilen bir İHAnın maliyeti birkaç bin dolar iken, bunu vuran her bir Patriot füzesinin maliyeti yaklaşık 1,5 milyon dolardır. Yani Filistin, birkaç bin dolarlık bir maliyetle, İsrail'e 1,5 milyon dolarlık bir zayiat verdirebilmektedir. Bu sonuçlar göze alındığında İsrail askerî makamlarının "başarılı bir şekilde İHAnın düşürüldüğü"ne dair açıklaması gerçeği ne kadar yansıtmaktadır. Aslında teknik anlamda bakarsak bu doğrudur. İHA, antibalistik füze tarafından düşürülmüştür. Yani muharebe anlamında başarı doğrudur. Ama savaş için çok önemli bir ilke olan *sürdürülebilirlik* açısından bakıldığında, bu olay İsrail'in aleyhine bir başarısızlıktır. Yani İsrail muharebede kazanmış, savaşta kaybetmiştir. Üstelik bu başarısızlık, bir sonraki İHAda katlanarak artacaktır. Bu vesileyle tekrar belirtelim ki savaş ve muharebe aynı şey değildir. Muharebe sadece orduların doğrudan etkilendiği bir mefhum iken; savaş ise halkın iktisadî, siyasî ve sosyal olarak doğrudan etkilendiği bir mefhumdur. Yani halk savaş için "*Bana ne?*" diyemez, zira onun da sorumluluğu, kârı ve zararı vardır.

Bilhassa Türk toplumunda askerî kültür ile sivil kültürü birbirine yaklaştıran en önemli unsurlardan biri de zorunlu askerliktir[81]. Zorunlu askerlik bir toplumda nasıl kültürel çıktılar doğurur? Eski devirde bir yıldan fazla, şimdi ise 6 ay veya 1 yıl yaptığı askerliği ömür boyu dilinden düşürmeyen, birbirlerini askerlikten uzun yıllar sonra arayıp soran ve hatta birbirlerinin çocuklarının düğünlerine giden, eksi 30 derecelik mevsim şartlarındaki sınırda sabaha kadar tuttuğu nöbeti kutsal addedip, söz konusu vatan olduğunda bir zamanlar ödemiş olduğu bedeli hatırlayarak vatanına sahip çıkan, 20 yıl boyunca tek bir defa yatak toplamamasına rağmen askerdeyken her gün yatağını "nizamî" bir şekilde toplayan, oğlunu askere davul ve zurna eşliğinde gönderen, vatana gerektiğinde feda olsun diye askerden önce kınasını Mehmetçiğin eline yakan, yıllar sonra aile hayatına karıştıktan sonra bile gördüğü komutanına saygısını esirgemeyen bir toplum, zorunlu askerlik sonucu oluşmuş bir kültürel birikimdir. Kültürel kodlarında var olan askerliğe kavuşan birey, bu yüzden başka toplumlara göre askerliği yadsımadan hızlıca kabul eder. Dolayısıyla askerlik, vatanî bağlılığa hizmet eden bir süreçtir.

Subay Yetiştirme Modeli Hususunda Yeni Bir Öneri

"Kurmay Yarbay Mustafa Kemal", kurmay arkadaşı Mehmet Nuri Bey'e cevap olarak yazmış olduğu *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*'inde başından geçen şöyle bir olayı anlatmaktadır:

> "*Meşrutiyet döneminin, Osmanlı ordusunu, ilk kez herkese gösterdiği, Edirne manevra sahasında, hayalimizde şöyle bir dolaşalım. Senin, benim ve daha birçok arkadaşın kolunda beyaz bant vardı ve hakemdik. Bizden daha büyük hakemler de vardı. Ne kararı verilmişti? Söylemeden önce, ne görüldüğünü hatırlayalım. Mesela, mavi kolordunun sağ tarafında hareket hâlindeki bir tümenin komutanından, birliklerine verdiği emri ve tümenin durumunu açıklaması –açıklama yetkisi olan birince- rica edildi. Tümen komutanı, böyle bir soruya muhatap olmamışçasına atının üstünde, sessiz, sakin, suskun duruyordu.*

81 Zorunlu askerlikle ilgili olarak bkz. Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.

Biraz bekledikten sonra, birinci sorudan vazgeçilerek Kolordu komutanından alınan emirde ne istenildiği soruldu. Yine cevap yok. Sebep? Aldığı emrin içeriğini anlamamıştı.

Sebep: Verdiği emrin, daha doğrusu imzaladığı emrin neyi kapsadığını bilmiyordu. Sebep: edemezdi...

Peki, ne olduğunu anlamadan verilen emri kabul eden alay komutanları? Evet, bu merakımı gidermek üzere, tümen komutanının yanından ayrılıp, Karıştıran istikametinde yürüyen alaylara yetiştim. Bir alay komutanına, harekâtları hakkında beni aydınlatmasını rica ettim. 'Hemen' dedi. Ceplerini karıştırdı. Ceketinin iç cebinden buruşuk iki kâğıt çıkardı. 'İşte iki emir. Birini gece, diğerini da sabahleyin aldım. Daha ilk emrin gereğini yerine getiremediğimizden, ikincisini uygulamaya geçemedik.' Emirleri inceledim. İkinci emir birinci emri hükümsüz kılıyordu. Alay komutanı ise hâlâ 'önce birinci, sonra ikinci' diyordu. Niçin? Çünkü alay komutanı, sırayla icra edeceğini düşündüğü emirlerin, ne ilkini nede sonuncusunu anlamıştı. Oysa, alayı yürüyordu. Nereye ve niçin gidiyordu? Alay komutanı ve alayındakilerden hiç kimse bilmiyordu. O halde nereye gidiliyordu? Elbette ki felakete, rezalete doğru bir gidişti." [82].

Osmanlı ordusunun kurmay subayı Yarbay Mustafa Kemal'in bu yakarışları, ne içindi? Rütbe taşıyan bir subayın bunların hepsini bilmesi gerekmiyor muydu? Meslekî yeterliliği için bilmesi gereken teknik donanım yeterli gelmiyor muydu? Devam edelim:

Tümenin harekâtını sonuna kadar takip ettim. Geceleyin tümenin maruz kaldığı sefaleti, birliklerinden bazılarını kaybederek içine düştüğü telaşı, ıstırabı, ertesi günü karşı tarafın topçu ve piyade ateşi altındaki rezaletini anlatmak istemiyorum. Yalnız, şunu söylemek istiyorum, bu tümen ve benzeri asker yığınlarının o gidişlerinin mutlaka felakete, rezalete doğru gidiş olduğuna hükmetmek için keskin muhakeme ve uzak görüşlülüğe ihtiyaç yoktu.

Biz, o zaman kararımızı vermiş, vicdanımızın sesini en üst seviyeden, en büyük kulaklara işittirmeye azmetmiş ve 'bazı noktalara dikkat çekerek uyanmalarını söylemeyi, vicdanî vazife sayıyoruz' demiştik. Ayrıca 'Bir birlik, özellikle komuta heyeti sadece iyi örnek olacak kılavuzlarla yetiştirilir' dedik."[83].

Biz de bir "vicdanî vazife" sayarak, kendimizce elde ettiğimiz bilgi-görgüyü tarihe karşı bir borç olarak burada îfâ etmek için bir "subay yetiştirme model önerisi" sunacağız. Bu öneri 2100'lü yıllarda uygulamaya geçer mi, yoksa daha erken veya daha geç mi olur, bu hususta bir insiyatifimiz yoktur. Alabildiğimiz insiyatif, bildiklerimizi ortaya koyarak "vicdânî vazife"mizi îfâ etmekten ibarettir.

Önce soru sorarak başlayalım. Başarılı subay nedir? Müfredat içeriğinden ibaret olan eğitim süreçleri ile iyi bir subay yetiştirmiş olur muyuz? Mezun ettiğimiz ve prosedürel süreci tamamlayarak rütbesini takan her subay, "ideal subay" mıdır? Diyelim ki öyledir, Atatürk'ün bahsetmiş olduğu askerî felsefe karmaşasının içinde bulunan subaylar resmî olarak bu süreçleri geçerek o rütbeleri almış ve alay, tümen komutanı

82 Mustafa Kemal, *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 10-11.

83 Mustafa Kemal, *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*, s. 11-12.

olmamışlar mıydı? O halde bir subay için okulu bitirmek yeterli olmamalıdır. Her Harp Okulu veya sivil kaynaklı okuldan mezun subay kişi, kendisini "ömür boyu öğrenme süreci"nin içine girmiş saymalıdır. Bu süreç, sadece kendisini geliştirmesi için değil, astlarına da mümkün olduğu kadar bilgi ve görgüsünü zamandan tasarruf ederek aktaracak şekilde işlemelidir. Ne demek istiyoruz, bir örnekle izah edelim. Bir hoca/komutan, belirli bir seviyeye gelerek 20-30 yıllık birikimini "entelektüel meslekî kültür envanteri" olarak kazanır. Bu kazanım için harcadığı süreç 20-30 yıldır. Astlarına aynı entelektüel birikimi kazanması için 20-30 yıl harcatmadan birkaç sene içinde öğretmeli ve astının kendi seviyesini geçmesini sağlayarak *askerî kültürü* "yukarı" taşımalıdır. Yani aslında komutanlığın yanında bir nevi birer öğretmen de olan her subay, seviye olarak "kendi hocası"nı yetiştirmeli, talebesinin kendisini geçmesini sağlamalıdır. Ast, üstü geçerse başarıdan söz edilebilir. Peki bu seviye nasıl tespit edilebilir veya başka bir soru soralım, nasıl bir eğitim verilmelidir ki, bir subay çağın ihtiyaçlarına cevap vermekle kalmamalı, geleceğe de örnek teşkil edecek şekilde kendisini yetiştirme bahtiyarlığına sahip olmalıdır?

Harp Okullarında iyi mühendis yetiştirirsek başarılı subay yetiştirmiş olur muyuz? Bunun yeterli olmadığını artık bütün dünya kabul etmektedir. Peki bunun için dünyada ortaya çıkacak yeni subay yetiştirme modellerini mi beklememiz gerekmektedir? Türkler olarak bu konuda bizim de söyleyecek bir sözümüz yok mudur? İşte bu bölüm, bu hususta bir şeyler söyleme gayreti olan bir bölümdür. Bu hustaki takdiri, gelecekten bugüne bakacak olan tarihçiler, stratejistler, askerî sosyologlar ve antropologlar verecektir.

Dört Yön Doktrini: Bilim-Teknik, Meslekî Hafıza, Sosyal Kodlar ve Entelektüel-Kültürel Zekâ

Savaş, teori ile pratik arasında sıkışıp kalan komutanın karar verme süreciyle şekillenir. Savaş teori değil pratiktir, fakat teori ile de şekillendirilebilir. Bu hususu "gerçeklik" meselesini ele alarak inceleyelim. Teorik olarak temiz bir şey, başka temiz bir şeye sürülürse ortaya kir çıkmaz. Bu teoridir. Ama ellerimizi yıkayıp temizlendikten sonra havluya sildikçe havlu kirlenir ve bir süre sonra "temiz" ellerimizi sürdüğümüz kirli havluyu da yıkarız. İşte bu da gerçektir. Yine benzer şekilde denizler gündüz mavi, geceleri ise siyahtır. Çünkü gökyüzü ne renkte ise deniz de ona yakın bir görüntü arz eder. Ama dünyanın hangi bölgesindeki bir denizden bir bardak su alınırsa alınsın, hiçbir numûnede suyun rengi siyah veya mavi çıkmaz. Şimdi bu durumu, yönetilmekte olan bir savaş eksenine çekmeye çalışalım. Deniz suyu örneğindeki durum "yerel aldatıcılık"tır ve "genel gerçeklik"i görmeyi engeller. Muharebe meydanında da çatışmaya girmiş olan bir tim komutanı için muharebenin en şiddetli geçtiği yer daima kendi bölgesidir. Bu durum yeni muharebelerde daha "yönetilebilir" iken, eski muharebelerde "yönetilebilir" değildir. İletişimin bugünkünden çok daha geri olduğu eski devirlerin savaşlarındaki bir taraf, düşmandan 5 kat daha güçlü olsa bile kendi hükümdarının bayrağının yere düştüğünü gördüğü anda "savaşın kaybedildiğini anlar" ve canını kurtarma derdine düşer. Bu asker için muharebenin her yerine artık düşman hâkimdir. Oysa bu asker, eğer helikopter benzeri bir platformla birkaç metre

yükselseydi, savaşın kaybedilmesi bir tarafa, düşmandan çok daha kalabalık bir şekilde olduklarını görebilirdi. İşte bu yüzden bu asker, "yerel aldatıcılık"a kanmış bir askerdir. Bu askerin bir veya birkaç kişilik miktarının azlığı yanıltmamalıdır. Bütün kaçış, geri çekiliş ve bozgunlar, birkaç kişinin kaçmasıyla başlar. Bu yüzden "yerel aldatıcılık", "genel gerçeklik" tablosunun gözden kaçmasına sebebiyet vermemelidir. Genç ve tecrübesiz bir askerî ataşe veya muharip gözlemci için düşmanın en ufak bir hareketi büyük bir savaş hazırlığı gibi görünür. Biz, Dört Yön Doktrini ile bu "yerel aldatıcılık" ve "genel gerçeklik" meselesini de açıklamaya çalışıyoruz.

Felsefî olarak, çarklarının hepsi aynı yöne dönen bir makinenin başarılı olma şansı yoktur. Çok yönlü olmayan hiçbir sistem mükemmel olamaz. Öyleyse etrafı ile bir bütün olan insanı ve etrafındaki şartlarda etkilenen savaş mefhumuna karşı çok yönlü bir yaklaşım modeli gerekmektedir. Şimdilik "*Dört Yön Doktrini (DYD)*" olarak adlandırdığımız bu modeli ortaya koyabilmek için önce şahsî olarak arz etmem gereken husus şudur; Bu doktrini ortaya koyabilmek için bugüne kadar neler yaptım? Nelerin farkına varabildim, hangi meselelere vakıf olabildim veya olamadım?

Antik dönemdeki en iptidaî silahları tanımakla işe başlayıp, günümüzün beşinci nesil savaş jetleri, seyir füzeleri veya ICBM veya SLBM tipi balistik füzelerin başlıca çalışma konseptlerine ve menzillerine göre jeostratejik tehdit kapsamına kadar öğrenmeye çalıştım. Başlangıçta; kılıç, pala ve gürz gibi taarruz veya zırh gibi savunma silahlarını bizzat kullanarak ergonomik yapılarını inceleme, çeşitli *silahşörname*leri okuyarak teoriyi pratikle birleştirme şansına sahip oldum. Kullanmaya çalıştığım silahların avantajlarını ve dezavantajlarını görmeye çalıştım. Bir şanssızlığım, bunu gerçek muharebe şartlarında yapma imkânımın olmayışıydı. Fakat gerek ata binerken, gerek yaya giderken olsun, hangi silahların süvari veya piyade olunduğunda güçlü ve zayıf yanlarının neler olduğunu tahlil edebildim.

Tarihteki büyük askerî taktisyen ve stratejistlerin savaşlarında kullandıkları silahlar ve teknik özellikleri, bu silahlarla uyguladıkları taktikler, aynı silahlarla eğer uyguladılarsa başka taktik uygulamalar, muharebe öncesi geliştirilen strateji kapsamında, arazi, iklim, kaynakların temini, düşmanı kaynaklarından men etme, eldeki teçhizat-teşkilat-tefekkürâta (3T)[84] göre arazi tipini seçme ve bu araziyi muharebe alanı olarak düşmana kabul ettirerek arazi-iklim avantajlarını kullanabilme, sevk-idare tarzlarındaki değişiklikler ve farklılaşmalar, istihbarat elde etme ve kıymetlendirmenin muharebe meydanında işe yarar şekilde kullanılması, sıklet merkezlerine göre asimetre oluşturma çeşitlilikleri, derinlikli taarruz, ikmal hatları ve önemi, lojistik planlama, açılı veya kademeli savunma hatları, himayeli/himayesiz ilerleme ve sıçrama, meskûn mahal muharebesi, bubi tuzakları, istihkam metodları, nehir geçişleri, köprübaşı teşkili, sızma harekâtı, patlayıcı maddeler, psikolojik harekât, cep taktikleri, zırhlı birlik muharebeleri ve daha pek çok savaşa dair mesele üzerine düşündüm, sordum, okudum, araştırdım, uyguladım ve analizler çıkardım. Bütün bunlar, benim bir savaş yönetebilecek özellikleri haiz olduğumu göstermez. Fakat hangi platformda, nasıl silahlarla ve nasıl bir teşkilat kullanarak, nasıl bir tefekkürâtla karşılaştığım zaman kendi durumumu nasıl

84 Askerî konuları üç temel yaklaşımla (teşkilat, teçhizat ve tefekkürât) inceleme metoduna dayanan bu görüş için bkz. Cevat Şayin, "Askerî Tarih Çalışmaları İçin Bir Sentez Aracı Önerisi 3T: Teşkilat, Teçhizat, Tefekkürât", *Tarih Dergisi*, sayı 52 (2010/2), s. 151-181.

analiz edeceğime, kaynaklarımı nasıl yönetmem gerektiğine, düşmana karşı saldırı mı savunma mı yapmam gerektiğine, muharebe alanını belirleyip belirleyemeyeceğime, belirleyebilirsem elimdeki imkân ve yeteneklere göre nasıl bir *taktik* resim takip etmem gerektiğine dair fikirlerim vardır. Şimdi birinci tekil şahsı bir kenara bırakıp, bir muharebe düzeninden bahseden kişiden, çok çeşitli muharebeyi bizzat vermiş olan kişilere bakalım. Söz konusu grubun girdikleri muharebe şartlarını maddeleyelim:

1. Deniz harekâtına karşı mukavemet
2. Amfibi çıkarma harekâtına karşı kara muharebesi
3. Topçu bombardımanı sonrası süngü muharebesi
4. Süvari muharebesi
5. Dağlarda "komitacı" takipleşme ve çatışması
6. İşgal kuvvetlerine karşı sokak örgütlenmesi ile mukavemet
7. Çöl muharebesi
8. Gayrınizamî harp
9. Düzenli ordu ile piyade-topçu muharebesi

Bu muharebelerin her birinin kendine has konseptleri vardır. Çölde kullanılan silah ile deniz savunması yapılırken kullanılan bütün silahlar aynı değildir. Yani silah çeşitliliğinden söz ediyoruz. Ayrıca her muharebe tipinin farklı arazi şartları da vardır. Yani birinde yüzme bilmek gerekirken, diğerinde dağa iyi bir şekilde tırmanmayı bilmek, bir başkasında ata binmeyi bilmek ve tabi ki bunun öncesinde eğitimini almak gerekir. Yani burada coğrafî çeşitlilikten bahsediyoruz. Bir başka husus olarak iklimin belirleyiciliğinin söz konusu olduğu muharebeleri ele alırsak, çölde en iyi silah, lojistik ve teşkilata sahip olsanız bile bunu kullanamayacak hale gelmenin mümkün olduğu bir ortamdan söz ediyoruz. Yani rüzgârın size doğru estiğini hesaba katarsanız gözünüzün içine kum dolduktan sonra rakibinizin sizden ne kadar zayıf olduğunun bir önemi yoktur. Doğru konuşlanma ile o rüzgârı arkasına alan, muharebeyi kazanan taraf olur. Veya askerlerinizi soğuk suda dondurmak istemiyorsanız derenin üzerinden iyice buz tuttuktan sonra geçerek "ücretsiz ve bomba ile tuzaklanma riski olmayan bir köprü"den intikal etmiş olursunuz. Yani iklim çeşitliliğinden söz ediyoruz. Bu çeşitliliklerin sayısı arttırılabilir. Fakat maksadımız bu değildir. Biz bu değişen şartların tamamını görmüş bir asker grubuna odaklanmak için bu bahsi açtık. Bütün bu muharebeleri "tatmış" olan ve hemen hiçbirinin yaşı henüz 40'ı bulmayan bu asker grubu, Türk askerî kültürünün mensupları olan son dönem Osmanlı subayları, Cumhuriyetin kurucu kadrolarıdır.

Ortalama olarak bakıldığında bir insan, ömrü boyunca yukarıda saydığımız muharebe tiplerinden bir tanesini ya görür, ya görmez. Ama bahsettiğimiz "özel grup" bu muharebelerin hepsini (!) görmüş ve yaşamıştır. Bu tecrübeleri, onlara İstiklâl Harbi'ni kıt kaynaklarla sevk-idare becerisini ve sonuçta da başarıyı getirmiştir. Bu askerler, bu tecrübenin yüzde kaçını Harbiye'de görmüşlerdir? Hemen hemen hiçbirini... Bu yüzden asıl mektep kıtadır. Fakat Harp Okulu'nun hazırlayıcı özelliğini reddetmek de çok tehlikelidir. Zira bir öğrencinin eğitimi, ilk ve ortaöğretim kazanımları çıkarılarak üniversiteden başlatılmak istenirse, çarpım tablosunu bilmeden iki bilinmeyenli denklem çözdürme seviyesi beklenen bir durumla karşılaşılır.

Askerî teorinin önemli isimlerinden Carl von Clausewitz'in dediği gibi muharebe, bir belirsizlikler ortamıdır. Biz de daha önce şöyle demiştik:

"...Alman harp teorisyeni Carl von Clausewitz'in tarihe geçmiş bir ifadesine, günümüzün şartlarını ele alarak, bugüne ışık tutacak bir nazire yaparak devam edelim. Clausewitz, savaş sırasında teknik ve matematik teorilerin geçersiz kalacağını, çünkü harbin kendisine göre bazı kuralları olduğunu, ayrıca harbin bir belirsizlik ortamı olduğunu ifade eder. Biz de makalemizi Clausewitz'in bu ifadesinin üzerine "tamamlayıcı" bir ifade ekleyerek bitirelim: 'Savaştaki belirsizlikleri, savaş başlamadan önce kendi için 'belirgin' hale getiren taraf, aslında sonucunu kazandığı bir savaşa başlar'"[85].

Harbin belirsizlikler ortamı olmasına en küçük taktik seviyeden ve günümüzden bir örnek verelim. Türkiye'nin mevcut terörle mücadele harekâtını yürüten askerî birliklerden birinde İç Güvenlik Harekâtı kapsamında faaliyet yürüten bir *tim komutanı* üsteğmeni ele alalım. Arazide timi ile birlikte intikal halinde olan üsteğmenin, sağ kaldığı takdirde bir roket patlaması sonucu aklından geçen ve uyguladığı ilk şeyler nedir? Muharebenin belirsizlikler ortamı olduğunu hatırlayarak düşünürsek bu hususta bir fikrimiz var mıdır? Kısaca sıralayalım:

1. Sevdiklerim veya muhtemel geride bıraktıklarımı son görüşüm müydü?
2. Yaralı mıyım, değil miyim?
3. Hâkimde miyim, mahkûmda mıyım?
4. Şehidim veya yaralım var mı?
5. Yat! Mevzilen! diye bağırdım mı?
6. Makineli tüfek nişancısı ne durumda ve çalışabilecek mi?
7. Yaralım varsa nasıl tahliye ederim?
8. Helikopterin yaralıyı almak için inebileceği yer var mı?
9. En yakın desteği nereden isterim?
10. Elimdeki mühimmatla kaç saat mücadele edebilirim?
11. Düşman unsur kaç kişi?
12. Desteğe gelecek birliklere yolda pusu kurulmuş mudur?
13. Ortam hava desteği istemeye müsait mi, istemeli miyim?

...

Oysa biz ilk patlama sesinde silahlara ve sayılara odaklanıyoruz. Hâlbuki insan sayıdan ibaret değildir, insan faktörünü unutuyoruz. Yani askerî terminolojide çok önemli yeri olan "durumsal farkındalık", insana sayılardan önce bunları düşünmeyi gerektiriyor. İşte en küçük bir taktik birlikteki "belirsizlikler ortamı" budur. Sosyal ve idarî kaygıların ne kadar ön planda olduğu bir durum olduğu ortadadır. Peki aynı ortam için "mühendislik dersleri"nin doğrudan katkısı ne kadardır? Çoğunlukla azdır. Savaşı anlamak işte buradan başlar.

Şimdi başka bir soru ile devam edelim. Bir asker, neden tarih bilmelidir? Soruyu daha da keskinleştirerek soralım: Bir asker tarih bilmeli midir? Yoksa modern savaşın gerekli teknik bilgileri yeterli midir? Bu soruya yine tarihten cevap vereceğiz. 1071 yılında kendisine doğru hücuma geçen Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i (Romen Diyojen) bir savunma harbi vererek mağlup eden Alparslan, esir ettiği rakibine bir soru sorar:

85 A. Sefa Özkaya, "Doğu Akdeniz'de Isınan Sular ve Kıbrıs Denklemi", *Anadolu Ajansı*, https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/dogu-akdeniz-de-isinan-sular-ve-kibris-denklemi/1278755, yayınlanma tarihi: 11.10.2018, erişim tarihi: 7.3.2019.

– Siz tarih okur musunuz?

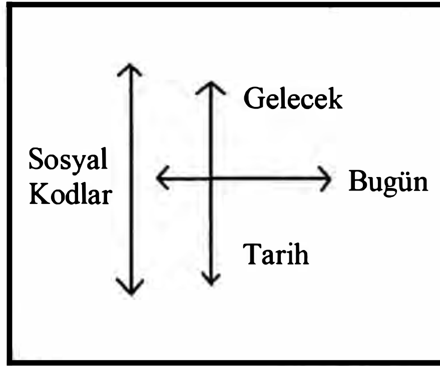
– (Tarihi küçümser bir tonla) Hayır, biz daha çok matematik, tıp, astronomi ile ilgileniriz.

– Belli zaten tarih okumadığınız...

– Nereden belli?

– Tarih okusaydın bu savaşta bana yenilmezdin, çünkü aynı taktikle daha önce de sizi yenmiştik!

Bu konuşmanın efsaneliği veya gerçekliği tartışmasını bir tarafa bırakırsak, tarihin neden önemli olduğu çok rahatlıkla anlaşılabilir. Tarih "pre-"dir, gelecek ise "pro-"dur. "Pre-"ye bakmadan "pro-"yu anlamak veya kestirebilmek mümkün değildir.

Dört Yön Doktrini'nin şema ile gösterimi (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya)

Dört Yön Doktrini'ni (DYD) oluşturan 4 temel unsur vardır:

1. Bilim-Teknik (Bugün)
2. Meslekî hafıza (Tarih)
3. Sosyal Kodlar (Her zaman)
4. Entelektüel-Kültürel Zekâ (Gelecek)

Şimdi bu dört unsuru ele alalım.

1. Bilim ve Teknik: *Bilim ve teknik*, *Dört Yön Doktrini*'ndeki zaman şemasında "bugün"ü karşılar. *Dört Yön Doktrini* anlayışıyla yetişen subay, içinde bulunduğu çağın hem *bilim*, hem de *teknik* anlamda ilgilisi olmak zorundadır. *Bilim ve teknik* kavramlarının farkını ileride müzelerle ilgili kısımda detaylıca açıklayacağımızdan burada yer vermeye gerek görmüyoruz. *Dört Yön Doktrini* ile yetişen subay, güncel teknolojiyi ve o teknolojinin nasıl gelişeceğine dair projeksiyonların temel belirleyicilerinden olan *bilim*i takip etmek, kendi alanındaki en yeni silahları bilmek zorundadır. Çünkü bilim ve teknik çok süratli bir dinamizme sahiptir. 1899 yılında ABD Patent Dairesi Başkanı Charles Duell'in sarf ettiği şu talihsiz sözlere bakalım: *"Artık yeni hiçbir şey yok. İcat edilebilecek her şey icat edildi."*. Görüldüğü üzere tarihin, geleceğin ve teknolojinin dönüşüm gücünden habersiz olan kişiler, kendi döneminde en önemli bilim ve teknoloji kurumlarının başkanları olsa bile boylarını çok aşabilen laflar edebiliyorlar.

Günümüzde Kara Harp Okulu, Deniz Harp Okulu ve Hava Harp Okulu, *bilim* ve *teknik* anlamında bu işlevi yerine getirmektedir. Bu sebeple de Harbiyelilerin fennî anlamdaki donanım ihtiyacını karşılayan Harp Okulları, onlara subay diplomasının yanında mezun oldukları alana göre elektronik veya makine mühendisliği gibi ikinci bir diploma daha verir. Bu yüzden Harp Okulu mezunları çift diplomalıdır.

2. Meslekî Hafıza: *Meslekî hafıza,* Dört Yön Doktrini'ndeki zaman şemasında "tarih"i karşılar. *Dört Yön Doktrini*'nde *meslekî hafıza* unsuru, mesleğin tarihi ile ilgili kültür bilgisidir. *Dört Yön Doktrini* ile yetişen subay, geçmişteki muharebeleri, eski taktik düzen ve dizilimleri, önemli manevra çeşitlerini, muharebe meydanının dönüşümünü ve bu dönüşüme sebep olan unsurları mükemmelen bilmelidir. Muharebe meydanına bir yenilik katarak rakibin savunma tedbiri almadığı yeni bir silahla rakibe karşı bir hamle yapmak, çoğunlukla iyi tarih bilenlerin yaptığı bir iş olmuştur. Nitekim Napolyon da bu kanaattedir. Diğer taraftan Hitler'in kendisine akıl vermeye çalışan generaline verdiği "*Ben Vom Krieg'i (Savaş Üzerine) okudum. Senden öğreneceğim bir şey yok!*" cevabı, tarih bilenin, bilmeyen karşısındaki üstünlüğünü gösteren anlardan biridir. Antik tarihçi Homeros'u okuyan Fatih Sultan Mehmed'in, *meslekî hafıza* bakımından nasıl bir örnek teşkil ettiğini de hatırlamakta fayda vardır. Fatih Sultan Mehmed'in antik eserleri okuyarak orada gemileri karadan yürütme faaliyetini öğrenme ihtimali de mevcuttur. Nitekim Herodot tarihinde Pers hükümdarı Serhas'ın gemileri karadan yürüttüğü yazılıdır ve Fatih Sultan Mehmed'in bu olaydan habersiz olmuş olması ve böyle bir askerî harekât bilgisini kaçırması, zannımızca pek mümkün değildir. Çünkü büyük komutanların *meslekî hafıza* meselesine ne kadar büyük önem verdiği mukayyettir.

Meslekî hafıza, sadece bir sosyal bilim disiplini olan tarihi değil, fennî alana kayan bilim tarihini de ihtiva eder. Bilim tarihi daha çok fennî değil, sosyal bir disiplindir ama fennî bilimlerden beslenir. Bu anlamda Öklid'in *Elementler* adlı eserinin muhteviyatını bilmek fennî disiplin dâhilinde kalırken, bu eserin nelerden bahsettiği, bilime ve insanlığa nasıl bir katkısı olduğu ise sosyal disiplinin ilgi alanıdır. Görüldüğü üzere *meslekî hafıza,* hem fennî hem de sosyal disiplinleri bir arada ve ilişkilendirerek öğrenmeyi gerektirir. *Meslekî hafıza*yı biriktiren disiplin *askerî tarih*tir. *Askerî kültür* mensupları, *meslekî hafıza*larını öğrenmek için *askerî tarih* disiplininden faydalanmalı ve bu minvalde okumalar yapmalıdır. Aksi takdirde ne olur? Ne gibi bir hata yapabilirler. Kara ve deniz gücünden farklı olarak düşman ordu veya donanmaları ile karşılaşmadan cephe gerisindeki sivil halkı hedef alabilen ve bu özelliği ile mevcut muharebe doktrinlerini paramparça eden hava gücü hakkında çok talihsiz sözler edebilirler. Üstelik bu sözleri edenler, bir zamanlar dünyanın en büyük güçleri olan orduların komutanları ve stratejistleri bile olabilmektedir. Mesela 1911 yılında "*Uçaklar son derece ilginç oyuncaklar. Ama askeri açıdan beş para etmezler.*" diyen Fransız Mareşal Ferdinand Foch, gelecek bilimi olan fütürolojiyi küçümseyenlerin acı sonuna ibretlik bir örnek teşkil eder. Kendi dönemlerinde meslek içindeki en önemli şahsiyetleri olan ve hakikaten de çok şey bildikleri bir gerçek olan uzmanların, bu "tespit"leri hangi vizyonla yaptığı merak konusudur. Tarih ve gelecek, kendisini küçümseyenlere hiç beklenmedik sürprizler hazırlama hususunda oldukça mahirdir. Tarihe bakmayanlar geleceği hafife alır. Geçmiş ve gelecek, kendisini hafife alanlardan çok merhametsizce bir intikam alır.

3. Sosyal Kodlar: *Dört Yön Doktrini*'nde bütün zamanlar için geçerli olan *sosyal kodlar*; ahlâkî değerler, sosyolojik doku, askerî psikoloji, askerî sosyoloji, sosyal maliyet ve sosyal fayda, din ve inanç, sosyal statü gibi kavramları kapsar. İstanbul'un hareketli şehir yaşantısından askere gelen bir er ile köydeki tarla hayatından askere gelen bir er, savaşa aynı metodla hazırlanamayabilir. Hedef aynı, hedefe ulaşılacak kitle bireylerinin özellikleri farklı ise fazladan gayret sarf edilmesi gerekebilir. Kimi asker hırs ve teşvik edici sözlerle muharebeye hazırlanırken, kimisini daha farklı motivasyon yollarıyla hazırlamak gerekebilir. Bunun için *Dört Yön Doktrini* ile yetişen subay, elindeki insan kaynağına dair bilgi sahibi olmalı ve bu bilgiden fikir üretebilmelidir.

Bir komutan, ne kadar iyi ve başarılı eğitim almış olursa olsun, tek başına yeterli değildir. Çünkü sözkonusu olan komutan en iyi eğitimi almış olan subay olsa bile, emrinde okuma-yazmayı bile tam olarak bilmeyen askerlerle savaşması gerekebilecektir. *Dört Yön Doktrini*, bir komutanın kendisinin ne kadar iyi olduğunun yeterli olmadığı, *sosyal kodlar* çerçevesince komutanın astları ve erbaş-erleri ile olan iletişim ve ilişkisinin de önemli olduğu üzerinde durur. Bir komutan bu yüzden sadece kendi eğitimiyle ilgilenmez, aynı zamanda kendi emrinde çalışan insan gücünün de *sosyal kodları* hakkında fikir sahibi olur. Onların toplumun hangi kesiminden geldiğini, zayıf ve güçlü yönlerini, rüşdünü ispat etmek yolundaki istek ve isteksizliklerini, çatışma azmi ve direncini ölçer. Yapacağı muhtemel harekât esnasında *sosyal kodlar* bakımından nereden fire verebileceğini hesap ederek elindeki insan gücünün takviye planlamasını ona göre yapar. Sözgelimi, en mükemmel sailah araç-gereçleri ile donanmış olan bir birliğin bölük komutanı olan bir yüzbaşıyı ele alalım. Yüzbaşımız, İstanbul'daki Bağdat Caddesi'nden gelen er profili ile Anadolu'nun bir köyünden gelen ve ismini bile söylemekten çekinen bir temiz kalpli, fakat çekingen er profilini aynı işgücü havuzunda kullanmak zorundadır. Bu iki er, arazi intikalinde birbirlerinin "badi"si olacak, birbirlerini anlayacak ve birbirlerini koruyup kollayacaktır. İşte bu ikili, sözkonusu Yüzbaşı'nın insan havuzudur ve Harp Okulu'nda aldığı mühendislik eğitim-öğretim materyalleri ile bu insan havuzunu yönetmek yeterli değildir. Bunun için *Dört Yön Doktrini*'nin öngördüğü *sosyal kodlar* bakış açısı önerilmektedir. Bu, askerin toplumu tanımadan o toplumun bireyleri olan askeri yönetmesi için şarttır.

Sosyal kodlar bakımından çok önemli olan bir başka husus ise tarihe karşı sorumluluk müessesesidir. Bunun ne kadar önemli olduğunu daha önce de bahsettiğimiz üzere vatana ihanetten suçlanan bir paşa, katledilmeden önce "*Tarih beni yargılayacaktır.*" der. Aslında bu paşa, ileride kendi hayat hikâyesini araştıran tarihçiye "*İhanet ettiğim iddia edilen devletin arşivlerine girerek onların bana hiçbir şey vermediğini, para yedirmediğini göster.*" demektedir. Çünkü aradan yıllar geçip arşivler açıldıktan sonra o paşanın eğer aldıysa rüşvet belgesi yabancı arşivlerde bulunacaktır. Hangi bilgi karşılığı hangi paşaya ne kadar rüşvet verildiğinin raporu, tarihçilerin karşısına çıkabilmektedir. Bu kapsamda her askerin, attığı her adımı buna göre atması gerekmektedir.

Bir diğer husus da askerî personelin hayata dair beklentileridir. Genel geçer bir kural olarak "*Savaşta ilk olarak bekleyenleri olmayanlar ölür.*". İnsan gücünün motivasyonu bu anlamda geriye dönebilmeye yönelik olmalıdır. Aksi durum sadece kendisi için değil bütün birlik için tehdit oluşturmaktadır.

O halde *sosyal kodların*, askerî müesseseleri etkileyip etkilemedikleri hususuyla başlayalım. Panzac, Osmanlı Bahriye tarihi üzerine yazdığı eserinde şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Teknik bir kurum olan donanmasının Yeniçeri Ocağı'nın aksine bu karışıklıklardan çok az etkilendiğini belirtmeliyiz; çünkü donanmanın İstanbul halkı ile doğrudan herhangi bir irtibatı yoktu."[86].

Bu malumat, tarihte *sosyal kodların*, askerî müesseseleri ne kadar etkilediğine dair önemli bir örnektir. Toplum ve asker işbirliği veya fikir ayrılığı, her hâlükârda hem toplumları, hem de askerleri etkilemiştir ve etkileyecektir.

Dört Yön Doktrini'nin *sosyal kodlar* unsuru, gelecekte en az mühendislik kadar önemli olacak bir alandır. Tamamen hayal ürünü olarak bir senaryo kurgulayalım. Yapay zekâ ile mücehhez bir Silahlı İnsansız Hava Aracı (SİHA) düşünelim. Bu SİHA'nın düşman olarak algıladığı birlikleri karargâhtan bir teyit beklemeksizin imha etmesini öngören bir yazılım olsun. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi yapay zekâ ile mücehhez otonom araçlar ve algoritmik karar alma sistemleri geliştikçe bilim ve teknoloji gelecek yıllarda "karargâha şirk koşacak"tır[87]. İşte bu teknoloji, sosyal bilimleri hiç beklemediğimiz bir anda karşımıza "karar destekçi" olarak çıkaracaktır. SİHA, düşman tanımlaması yaptığı hedefleri imha edeceğine göre düşman hedefler için yaş sınırı kaç olacaktır? Elinde tüfek olan ve 18 yaşın altındaki bir kişiyi de imha edecek bir yazılıma sahip olacak mıdır? Yaşı 16-17 olan, askerî bölgeye izinsiz bir şekilde giren, elinde silah bulunan ve askerin canına kastetmek için silah doğrultan bir terörist söz konusu olduğu zaman cevap muhtemelen yine "evet, imha etmeli" olacaktır. Soruyu zorlaştıralım, fakat cevabı biz vermeyelim, zira bu soruyu cevap vermek için değil, sosyal bilimlerin gelecekteki problemlerini ortaya koymak için veriyoruz. Bu sefer hedef, eline silah tutturulmuş ve bu silahı askere doğrultan 6 yaşında bir çocuk olsun. Siyaset bilmiyor, terör kelimesinin tanımını yapamayacak nitelikte, fakat tetiği çektiği takdirde güvenlik görevlisini şehit etmesine teknik olarak bir engel yok. Bu durumda SİHA bu 6 yaşındaki çocuğu da vuracak mıdır? Cevap vermeyeceğiz demiştik, öyle yapacağız. Çünkü bu soru, geleceğin bilim ve teknoloji enstitülerinde sadece bilim insanları ve mühendislerin kararlarını alabileceği bir husus değildir. İşin içine hukuk boyutuyla hukukçu, dinî boyutuyla ilahiyatçı, sosyoloji boyutuyla sosyolog ve psikoloji boyutuyla psikologlar, karar alıcı nitelikteki siyasîler ve bürokratlar dâhil olup, hep birlikte oturup tartışacaklardır. Dolayısıyla *sosyal kodlar* ve etik, geleceğin muharebe ortamında tartışılacak en önemli hususlardan biri haline gelecektir. Bu durum askerleri de etkileyecektir. Çünkü muharebeyi, saydığımız bu meslek gruplarından hiçbiri değil, askerler icra edecek, içinde bulundukları psikolojik ortam en çok onları etkileyecektir.

Hitler'in Almanya'sı, savaşı sadece muharebe olarak değil, felsefî bir dönüşüm olarak da görüyordu. *Sosyal kodları* oldukça güçlü tutacak şekilde *empresyonist* akımı devletin resmî sanat ve düşünce akımı haline getiren Hitler, bir milletin sadece savaş

---

86 Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, çev. Ahmet Madeni ve Sertaç Canpolat, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018, s. 216.

87 Buradaki "şirk" ifadesi "ortaklık" anlamında kullanılmıştır ve dinî bir arka planı yoktur. Nitekim günümüzde kurulan ortaklıklara da yine aynı kökten gelen "şirk-et" demeye devam ediyoruz. İlgili makale için bkz. A. Sefa Özkaya, "Geleceğin savaşlarında 'Drone/İHA takımı' Saldırıları", *Anadolu Ajansı*, https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/gelecegin-savaslarinda-drone-iha-takimi-saldirilari/1050475, yayınlanma tarihi: 1.2.2018, erişim tarihi: 7.3.2019. Nitekim biz bu makaleyi yazarak gelecekte İHA'ların çok tehlikeli bir halde olacağını belirterek çeşitli mecralarda devlet başkanlarının veya diğer liderlerin açık havada dolaşmalarının bile büyük bir risk ihtiva edeceğini belirttikten hemen birkaç hafta sonra Venezüella Devlet Başkanı Maduro bir İHA saldırısını maruz kalmıştı.

cephesinde değil, resim ve heykeldeki yorum farklarında bile birleştirmek gibi bir saplantının içindeydi. Nitekim *empresyonist* akım, Almanya'da her yönüyle kendini gösterdi. Sanat ve düşüncedeki birliktelik, savaş gibi bir alanla paralel bir anlayışla yürüyecekti. Her ne kadar Hitler Almanyası çökse de elde edilen sonuçlar, sosyologlar için Almanya'yı çok enteresan bir insan laboratuarı haline getirmiştir.

Hitler'in *sosyal kodlar* bakımından topluma verdiği imaj da enteresandır. Hitler'in yalnız başına dağda yürümeyi sevdiği izlenimini yakın çevresine yaydırtması, bir propaganda aracıdır. Muhtemelen benzer gezileriyle bilinen Nietzsche'den esinlenen Hitler, böylelikle kendi şahsiyetini "tabiata dalıp giden bir lider" olarak sunma yoluna gitmişti. Bütün bunlar, tarihte liderlerin *sosyal kodlara* verdiği önemin yansımalarıdır. Sözkonusu savaş için ölecek olan, parasını ve malını harcayacak olan, refahından vazgeçmeye ikna edilmesi gereken kitle toplumsa, ki topyekûn harp konseptinden sonra hep öyleydi, alınacak her karar ve yapılacak her işin bir hikmeti olduğuna toplumu ikna etmek gerekiyordu. Bu da "güçlü ve erişilmez düşünce ufkuna sahip lider" profili ile mümkündü ve hep öyle oldu. Hiçbir önemli karar, güçsüz liderler tarafından alınmadı. Dolayısıyla asker ve toplumun ilişkileri, askerin en önemli meselelerinden biri oldu ve bundan sonra da öyle olacaktır. Bu durumda *sosyal kodların* ne kadar önemli olduğunu daha fazla anlatmaya hacet olmadığı kanaatindeyiz.

Sosyal kodların bir önemli kısmı da liyakat meselesidir. Özellikle son yıllarda gittikçe daha fazla ön plana çıkan liyakat tartışması, sadakat ile birlikte anılır olmaktadır: Liyakat mi, sadakat mi? Bu soru aslında kendi içinde çelişkili bir sorudur. Zira liyakat, salt kabiliyet olarak anlaşılmaktadır. Oysa içinde sadakatin olmadığı bir yerde liyakatın olması sözkonusu bile değildir. İçinde sadakat olmayan hiçbir kabiliyetin, "liyakat" olarak adlandırılması doğru değildir.

Günümüzde Türk Silahlı Kuvvetleri'nin gerek sıcak muharebe ve harekât ortamlarında, gerekse terörle mücadele harekâtlarında görev yapmış askerî personelin sosyo-psikolojik açıdan sorunlarını ele alan akademik çalışmalar yapılmamakta yahut yapılsa bile haberimiz olamayacak kadar çok az yapılmaktadır. Oysa bir insan toplum içinde de bireydir ve toplumu kitle halinde değil birey olarak oluşturur. İşte bu sebeple *Dört Yön Doktrini*'nin unsurlarından biri, askerleri, sosyal bir varlık olarak da ele alan *sosyal kodlar* prensibidir.

4. Entelektüel-Kültürel Zekâ

Entelektüel-kültürel zekâ, *Dört Yön Doktrini*'nin geleceğe dönük olan ve tamamlayıcı dördüncü unsurudur. İlk üç prensip, *entelektüel-kültürel zekâ* prensibini inşa etmek için vardır. *Dört Yön Doktrini*'ni alan ve benimseyen subay, hem geçmişi bilerek dersler çıkarmış, hem sosyal kodları tanıyarak insan faktörünün güçlü ve zayıf yönlerine göre planlama yapmış, hem de bilim-teknik hususunda kendisini modern bilimle donatmıştır. Bütün bu birikim gelecek muharebe şartlarına hazır olmak için vardır. Dolayısıyla ilk üç ilkeyi bilmek, dördüncü ilke olmaksızın bir işe yaramamaktadır. Öyleyse son aşama olan *entelektüel-kültürel zekâ* nasıl geliştirilir? Öncelikle şu açıklama ile başlayalım: Akıl, "bağlamak"tan; Zeka ise "kesmek", "kestirmek", "keskinlik"ten doğar. Yani zekâ, bir şeyi keskin bir şekilde anlayabilmekten doğar. Bunun için de o mefhumu etrafından "keserek" kopartır ve onu keskin bir şekilde ortaya koyar. Muharebede de bu "keskinlik", işi çözen en önemli unsurlardan biri olur.

Bütün dünya askerî tarihine baktığımız zaman pek çok liderin askerî kültür ve askerî felsefe çevresinin oluşmasında etrafında "akıl hocaları" vardır. Kronolojik sırayla gider ve nispeten yakın dönemleri ele almaya başlarsak XVIII. yüzyılda bugünkü Rusya'nın "sıcak denizler ülküsü"nü tayin eden Petro'nun akıl hocaları olan İskoç Gordon ve İsviçreli Leford'u anmamız gerekir. Bu iki isim henüz çocukken Çar I. Petro'ya bir ufuk çizmişlerdir. Petro da, onların Petro'ya çizdiği ufku Rusya'nın siyaset belgesi haline getirmiş ve o günden bugüne tahta kim geçerse geçsin hiç kimse bu "akıl yolu"nu takip etme ekseninden çıkma fikrini aklına getirmemiştir. Hatta eksenden çıkmak bir yana, bu mil, Rus devletinin tam merkezinden geçer ve bütün katmanlardaki faaliyetler ne kadar değişirse değişsin, "sıcak denizlere inme ideal"i bir mil olarak bütün tabakalanmaların tam ortasında, orjininde yer alır. Soru sorarak ilerlemeye devam edelim. Akıl hocaları, Petro'ya bu ufku hangi yöntemle verebilmişlerdir? Tabi ki harp oyunlarıyla! *Harp oyunları*, Türk askerî kültüründe sürek avının bir tatbikat teşkil etmesi gibi bir fonksiyona sahiptir ve *harp oyunları*nın iki çok önemli özelliği vardır. İkinci özellik, birinci özellikten daha önemlidir. Birinci özellik, bir komutana neleri başarabileceğini göstermesidir. İkinci ve daha önemli olan özellikse bir komutana neleri başaramayacağını göstermesidir. Eğer *harp oyunları*, siyasî hedefle başlar, coğrafya ve stratejiyi birleştirerek jeostratejik bir seyir takip ederse, doğru bir teşkilatlanma ve doğru zaman-mekân-kuvvet kesişmesi ile doğru tefekkürâtı birleştirebilir, kaynakları doğru bir şekilde kullanır ve sevk ederse başarıya yakınlık arz eder. Bu, muharebe kısmından ibaret değildir. Halkın da sürece dâhil edilmesi, devlete ihtiyaç duyduğu beşerî zemini hazırlaması bakımından hayatîdir. İşte bütün bunların doğru olup olmadığını savaş dışında gösterme yetkisi, kısmen de olsa *harp oyunları*ndadır.

Askerî tarih deyince adı en çok geçen komutanlardan olan Napolyon'un en çok etkilendiği ve bilhassa "hesaplı dağılma prensibi" gibi askerî-felsefî uygulamaları öğrendiği akıl hocaları olan Bourcet ve Guibert'dir. Bu iki isimden etkilenen ve muharebe planlarını onların temelleri üzerine inşa ederek zamanla kendi doktrinini oluşturan Napolyon, bizim *entelektüel-kültürel zekâ* prensibi olarak bahsettiğimiz ilkenin en müşahhas örneklerinden biridir. Napolyon'un en büyük şansı, çok sayıda muharebe yapabilecek kaynakları temin edebilmesi ve savaşı sürdürülebilir kılmasıdır. Kanat kapama ve huruç temelli arkaya sarkma harekâtlarını süratli topçuları sayesinde başarıyla uygulamıştır. Bütün bu harekâtları başarıyla yürütmesinde, onun askerî tarih bilgisine, yani güçlü bir *meslekî hafıza*ya sahibi olması ve *entelektüel-kültürel zekâ*sı, en önemli yeri işgal etmektedir.

Akıl hocaları hususunda Türk kültürüne bakıldığı zaman da *Koçibey Risalesi*'nin yazarı Koçibey, *Sekbanbaşı Risalesi*'nin yazarı Vâsıf Ahmed Efendi, III. Selim dönemi itibariyle devletin gidişatının iyileştirilmesine dair kafa yoran ve mesai sarf eden Ebubekir Ratib ve Mahmud Raif Efendiler önemli bir yere sahiptirler. Şüphesiz ki bu isimleri çoğaltmak ve padişahların hocaları olan "Lala Paşa"ları ve bilhassa Başlala'yı da zikretmek gerekir. Bu isimler yaklaşımları sorgulayan, askerî felsefeye dair bir şeyler söyleyebilen nadir isimlerdir. Peki o halde şu felsefî soruyu soralım? Günümüz tekniklerini ve bilimi kabûl ettik, fakat *askerî tarihi*, *sosyal kodları* ve *entelektüel-kültürel zekâ*yı bir

araya getirmek, günümüzde ne işe yarar? Soruyu metalaştırarak soralım: Eski çağlardaki bir çelik zırh savunma mekanizmasını bilmek, günümüzün roket motorlu ve güdümlü füze teknolojisi ile donatılmış muharebe şartlarında ne gibi bir fayda temin edebilir ki? İşte bu çok güzel, meseleyi tabir-i caizse can evinden yakalayan bir sorudur ve bütün bu kaygılarımızı *askerî felsefe* ekseninde cevaplayabilmemizi sağlar.

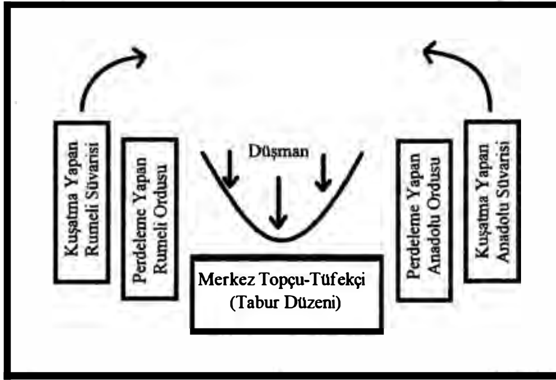
Dar açı ile mühimmatın sekmesini sağlayan zırh konseptinin eski çağlardaki zırh ve modern tank zırhında görülmesi

Resimde, sol tarafta eski çağlardaki bir ağır zırhlı şövalyenin zırhı, sağda ise zırhla donanmış bir tank görülmektedir. Eğer askerî felsefe ile değil, sadece teknik olarak bakarsak soldaki zırh ile sağdaki tank arasında hiçbir bağlantı kuramayız. Ama felsefî bakma iddiasında olan biz, gereğini yapalım. Soldaki şövalye zırhının teknik bilgisini felsefî bir bilgiye çevirelim. Zırhın göbek kısmında sivri bir uca sahip olduğu görülür. Bu kısmın sivri olmasının sebebi mızrak veya diğer delici silahların kayarak zırha saplanmaması içindir. Bu teknik bir bilgidir. Şimdi bu bilgiyi felsefî bir bilgiye çevirelim: Dar açıyla çarpan mühimmat seker! Sağ tarafta bulunan tanka baktığımız zaman tank yüzeyinin sivri ve dar açılara sahip olmasının sebebi, roketatar mühimmatının çarptığı zaman sekmesi içindir. Şimdi bunu da felsefî bir bilgiye çevirelim: Dar açıyla çarpan mühimmat seker! Peki tank ne zamandan beri bu formdadır, mesela ilk yapıldığı zaman da çarpan top mermisinin sekmesi için böyle mi tasarlanmıştır? Hayır! İnsanoğlu antik çağdaki "Dar açıyla çarpan mühimmat seker!" bilgisini teknik bir bilgi olup askerî felsefeye mâl edemediği için, düz cepheli ve roket çarptığı zaman sekmeyen tank zırhı yüzünden on binlerce insan onlarca yıl hayatını tankın içinde cayır cayır yanarak kaybetmiştir. "*Askerî felsefe ne işe yarar?*" sorusuna verebileceğimiz en net ve kısa cevap budur.

Entelektüel-kültürel zekâ hususunun önemine bir yurtiçi ve bir de yurtdışı örnek ile değinelim. Çalışmamızın en başlarında sormuş olduğumuz soruya dönelim. Yüzyıllar boyunca turan veya hilal taktiği ile düşmanları nasıl tuzağa düşürebildik? Bunu fark edemediler mi, fark edemedilerse bu nasıl olmaktaydı?

Bu çözüm, şahsî olarak geliştirdiğimiz ve tabir-i caizse "el yordamı" ile ileri sürdüğümüz bir analizdir. Sağ ve sol kanatlarda Rumeli ve Anadolu Beylerbeylerinin

oluşturduğu iki kanat, dış tarafa doğru açılır. Sonra merkeze yakın birlikler klasik anlamda hilal teşkil edecek şekilde geri çekilir. Buraya kadar her şey normal ve bilindik bir şekilde gelişir. Problemli husus şurasıdır: Bizim birliklerimiz kanat kuşatması yaparken, düşman unsurlar bunu fark edemiyorlar mıydı? Evet, fark edemiyorlardı. Fakat burada ince bir husus var. Şekilde de görüldüğü üzere kanat manevrasını düşmanın gördüğü iç birlikler değil, kanatların muharebe meydanına bakan iç birliklerin perdelemesini kullanarak, kanatların muharebe meydanına bakan dış birlikler yapar. Daha geniş bir daire çizerek kuşatmaya başlayan dış birlikler kuşatma dairesini kapatmaya başladıkları zaman düşman için de çok geç olmuş olur. Dolayısıyla burada kanatların iç kısmının perdeleme yaparken, kuşatmayı dış kısımdakilerin gerçekleştirdiği söylenebilir.

İç kanatların perdelemesi ile düşmana kuşatmanın fark ettirilmeden dış kanatlar tarafından yapılması (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya)

Türkler, düşmanı bu manevranın içine çekebilmek için bozkır geleneğindeki bir taktiğini kullanır. Hilal taktiğinin içindeki bir alt taktik olan bu taktiğin adı *yontma keser taktiği*dir[88]. Aynı bir keserin bir ağaç parçasının ortasından dairevî hamlelerle küçük parçalar koparması şeklinde gerçekleştirilen bu hamle, süratli hafif süvariler tarafından yapılır. Düşmanın merkezine saldırılarak küçük bir zayiat verdirilir. Bu hareket sürekli tekrarlanarak düşman psikolojik olarak yıpratılır. Sonunda toplu bir hücuma geçen düşman, çeşitli tuzakların ve gizlice konuşlanma yapmış olan birliklerin atış sahasına doğru çekilir. Kanat manevrası ile kuşatma tamamlanır. Kanat manevrası yapan birliklerin ileri harekâtı ile merkezin geri çekilme harekâtı, manevranın iki kat daha süratli yapılmasına imkân sağlar. Kuşatma tamamlandığı zaman kuşatmacı süvari birlikleri düşmana kaçacak bir boşluk bırakır. Bu boşluk, düşmanı "savaşmak" ve "kaçmak" arasında bırakarak savaşma motivasyonunu ikiye böler. Bu tarz-ı hareket, en ideal olanıdır. Aksi takdirde kaçacak yeri olmayan düşmanın, en tehlikeli düşman olduğu hesaba katılırsa, *Türk askerî felsefesi*nin, neden düşmana kaçacak bir

88 Bu taktik, tarafımıza ilk defa Prof. Ahmet Taşağıl tarafından ifade edilmiştir. Moğolca çalışmalarda bulmuş olduğu bu ifadeyi Türkçeye çeviren de kendisi olmuş ve bu ifade için "yontma keser taktiği" karşılığını üretmiştir. Kendisine alanımıza dair bu katkıyı yaptığı ve bana bu bilgiyi lütfettiği için teşekkür etmeyi zevkli bir vazife addederim.

boşluk bıraktığı daha iyi anlaşılır. Kuşatma, kaçma-kovalama, tuzağa çekme gibi hareket tarzlarına dair *meslekî hafıza* verilerini gelecek savaşlarda da kulanmak, *Dört Yön Doktrini*'nin *entelektüel-kültürel zekâ* prensibini ifa etmek demektir. Yani bu, *meslekî hafıza* verilerini kullanarak, *entelektüel-kültürel zekâ* prensibi ile güncel platformlar üzerinden yeniden şekillendirmektir.

*Entelektüel-kültürel zekâ*yla ilgili bir örneği ele alalım. XIX. yüzyıl Osmanlı sultanlarından Abdülaziz, içinde bulunduğu yüzyılı ve dünyadaki hâkim güçlerin enstrümanı olan donanmanın önemini anlamış ve kendisinden fedakârlık yaparak bir donanma gücü kurmuştu. Daha sonra Sultan Abdülaziz'in katledilmesiyle bu donanmanın Haliç'te çürütüldüğü ve kullanılmadığı düşünülür. Bahriye'nin bir donanma darbesiyle Sultan'ı tahttan indirmesi ve V. Murad'ın kısa saltanatından sonra tahta geçen II. Abdülhamid'in donanmanın doğrudan etki alanında bulunan Dolmabahçe Sarayı'ndan daha yukarıdaki Yıldız Sarayı'na taşınması, Sultan Abdülhamid'in donanmadan pek hoşlanmadığı ve bu sebeple de Haliç'te çürümesine sebep olduğu kanaatinin güçlenmesine yol açar. Biz bu kanaat kalıplarından çıkarak duruma *entelektüel-kültürel zekâ* perspektifi ile yaklaşalım. Sultan Abdülaziz'in kabul ettiği donanma konsepti, *zırhlı kruvazör* tipi satın alımı pahalı gemilerden oluşuyordu. Üstelik bu gemilerin maliyeti satın alma ile bitmiyor, tam tersine satın almayla birlikte başlıyordu. Bakımı yapılmayan harp gemileri daha fazla masraf ve malî kalem gideri çıkarıyordu. Böylesine pahalı araçlar, XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar en kusursuz deniz platformlarından biriydi. Fakat bir torpille batırıldığı zaman yapılmış olan satın alım ve bakım masrafları denizin dibini boyluyordu! Üstelik bunu yapan platform oldukça küçük, süratli bir gemi olan *torpidobot*tu. Boyu 100 metreyi geçen harp gemileri, kendisinden çok daha küçük bir gemi tarafından balık resifi olmaya terkediliyordu. Bu durumda zaten devletin bitik olan hazinesine fazladan yük getirecek yeni gemi satın alımı veya mevcut gemilerin mevcut konjonktür altında bakımlarının yapılması demek, torpidobotların batıracağı miktarı para cinsinden arttırmak gerekiyordu. Dolayısıyla konsept değişikliğine ihtiyaç vardı ve Osmanlı İmparatorluğu bunu maalesef kaçırdı. Sanayi İnkılabı'nı takip edemedi, sanayileşme ve hammadde kaynaklarıyla İmparatorluk Bahriyesine atlatması gereken çağı atlatamadı. Olması gereken şey, Bahriye'nin yeni konsept doğrultusunda torpidobot tipi nispeten daha hafif platformlarla mücehhez kılınması, mevcut zırhlıların da bu yeni konseptte bakımlarının yapılması ve kullanılmsıydı. Fakat *entelektüel-kültürel zekâ* açısından yapılan hata, yani yeni konsepti yakalayamamış olmak ve buna uygun doktrin ve strateji geliştirememiş olmak, siyasî cephenin Bahriye'ye karşı "gereksiz masraf" yaklaşımı çok pahalıya mâl oldu. Yunanlar Averof Zırhlısı ile elma toplar gibi Ege'deki adaları toplayarak İmparatorluk Bahriyesinin elinden aldılar. İşte bu, *entelektüel-kültürel zekâ*nın hâkim olamayışının çok acı sonucudur. Olaya sadece teknik, teknolojik açıdan yaklaşmak tarihin hiçbir döneminde zaferi garanti etmez. *Entelektüel-kültürel zekâ*nın kendisini gösteremediği yerde teknoloji, "hurda"ya dönüşür. Bunun daha yakın zamanlardaki örneklerinden birini daha açarak *entelektüel-kültürel zekâ*nın, teknoloji ve tarihî malzemeyi harmanlamasına dair bir vakaya göz atalım. 1979-89 Afgan-Sovyet Savaşı'nda taraflar, savaş öncesi analiz edilecek olursa, Sovyetler Birliği'nin kesin bir galibiyet

alacağı algısı hâkimdir. Ama muharebeyi kazandıracak şey, eğer dün ve bugünün bilgisi değilse, *asimetri* sağlayarak karşı tarafı mağlup edecek tek enstrüman olarak elde *entelektüel-kültürel zekâ* kalır. Afganlar asimetriyi Sovyetler Birliği'nin vurucu gücü olan platformlara karşı kullandıkları silahla sağladılar. Bu silah, ABD'nin temin ettiği, omuzdan atılan tek kişilik *kızılötesi güdümlü uçaksavar*dı. Uçaksavar füzesi, hem kullanışı kolay, hem ucuz, hem de pratikti ve çok başarılı sonuç veriyordu. Bir uçaksavar füzesi maliyeti ile bir uçak veya helikopter düşürülebiliyordu. İşte bu, savaşı kazanmak için gerekli olan *asimetri*yi sağlayan şeydi. Nitekim Sovyetler Birliği resmi rakamlara göre 450'den başka kaynakların açıkladığı rakamlara göre ise 1000'den fazla uçak ve helikopter kaybederek Afganistan'dan çekilmek zorunda kaldı.

Matematik olarak muharebeye eşit olarak başlayan taraflardan hangisinin savaşı kazanacağını *asimetri* belirler. Bu *asimetri*, Afganlar tarafından *uçaksavar*la sağlanmıştı. Çok daha ucuz bir silah, çok güçlü ve çok pahalı platformları perişan hallere düşürebiliyordu. Aslında *Dört Yön Doktrini* yaklaşımı için bu son derece tanıdıktır. Çünkü XIX. yüzyıl sonlarındaki torpidobotların yaptığı şey de buydu. Hafif, az masraflı, düşmanın sıklet merkezine büyük zarar verebilecek, devamlılık sağlayabilecek bir silah anlayışı ile muharebe etme anlayışı, tarihte ve günümüzde kendisini bolca gösteren bir konsepttir. Bir örnek de günümüzden verelim. Türkiye, Ege hava sahasında gözetleme yapmak amacıyla bir İHA kaldırdığı zaman, buna mukabele etmek isteyen Yunan Hava Kuvvetleri, Türk İHA'nın muadili olan bir platforma sahip olmadığı için F-16 uçağı kaldırmak zorunda kalmaktadır. Bu da Yunanistan için "sürdürülebilir" değildir. Zira bir F-16'nın yakıtı ile İHA'nın yakıtı mukayese edilemeyecek kadar fazla bir fark teşkil etmektedir. Bu bir mühendislik meselesi değili *entelektüel-kültürel zekâ* meselesidir. Savaştan önce *entelektüel-kültürel zekâ*nın en iyi yansıtılabileceği ve uygulanabileceği uygun ortam, harbe dair senaryolar yazmak ve *harp oyunları* icra etmektir.

Başarılı bir *harp oyunu* icrasında temel kıstaslardan biri de "yenilik" icad etmek ve düşmanın daha önce tarihten ders çıkarsa bile tarihte olmadığı için bu "yeni" araç veya yönteme karşı önceden tedbir geliştirememesidir. Bu "yenilik", silah olabileceği gibi *taktik* bir yenilik de olabilir. Daha önce yapılmamış türde bir saldırı konseptine karşı düşmanı hazırlıksız yakalamak mümkün olabilir. Tarihte var olan araç ve *taktik*lere karşı düşmanın *meslekî hafıza*sı güçlü ise tedbir geliştirmesi kolay olacaktır. Şimdi bu yenilik üzerine iki örnekle devam edelim. Harp tarihine dair vereceğimiz bu iki örneğin birinde yeni bir araç, diğerinde ise yeni bir taktik sözkonusudur. Bu bahsedeceğimiz muharebeler, Harp Okullarında çok dikkatli bir şekilde, notlar alınarak ve dersler çıkartılarak okutulmalıdır.

İlk örneğimiz, dünya harp tarihinin en büyük komutanları listesinde daima ilk 10'da, genellikle ilk 3'ün içinde yer alan İskender'e aittir. MÖ 323 yılında İssos Savaşı'nda Pers Kralı Darius ile karşı karşıya gelen İskender, sayı itibariyle rakibinden daha az bir güce sahiptir. İskender'in ordusu yaklaşık 45 bin kişi kadar iken, Darius'un ordusunun yaklaşık 200 bin kişi olduğu kabul edilmektedir. Rakibinden neredeyse 5 kat daha fazla bir beşerî güce sahip olan Darius, ayrıca *savaş arabaları*na da sahiptir. Savaş arabaları, önünde bir veya birkaç atın bulunduğu tek sürücülü tekerlekli arabalardır. Görüldüğü üzere İskender'in savaş meydanına gelmeden önce

dezavantjları vardır. Eğer taktik bir deha olan İskender'den bahsetmiyor olsaydık, muharebeye henüz girilmeden önce İskender'in de benzer savaş arabalarına sahip olmamasını *stratejik* bir hata olarak kabul edebilirdik. Zira muharebe başlayana kadar *istihbarat* destekli hazırlıklar *stratejik* planlama sürecine dâhildir. Muharebe başladıktan sonra *taktik* aşama da devreye girer. İskender, Darius'un savaş arabalarından habersiz değildi ve bu sebeple de Darius'un hazırlığı bizim bahsettiğimiz anlamda "yenilik" sayılmazdı. İskender'in muharebe esnasında bu savaş arabalarını etkisiz hale getirmek için özel birlikler tesis etmiş olması, *kuvvet tasarrufu*nun *istihbarat tasarrufu*ndan faydalanılarak şekillendirildiğini gösterir.

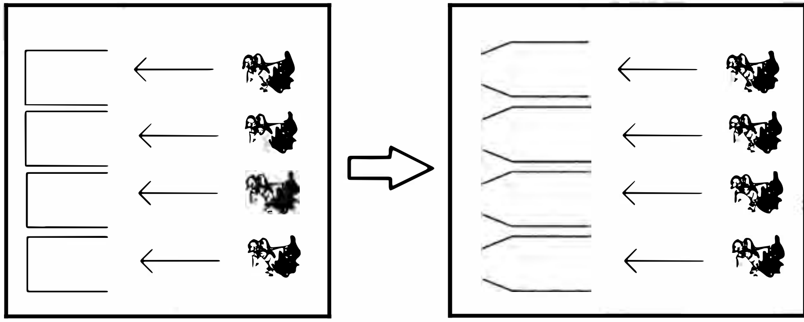
İskender, taktik dizilimde savaş arabalarını karşılayacak olan birliklerini cephenin ön kısmında konuşlandırdı. Zira kendi tesis etmiş olduğu *falanks tabiyesi*ni[89] bozmak ve kargaşa çıkarmak için rakibinin ilk etapta bu silahı kullanacağını biliyordu. Çünkü muharebede temel amaçlardan biri de, düşmanın en küçük askeri ile, onun en küçük rütbeli komutanı arasındaki iletişimi koparmak olmalıdır. Yani bir er ile onbaşı arasındaki ilişki kopar ve erler komut alabileceği en düşük rütbeli komutanıyla irtibatını keserse dağılmaları çok kolay olur. Silahlı güç, en küçük yapıtaşından dağılmış olur. Bu sebeple bir komutanın ne kadar iyi eğitim almış olduğunun tek başına bir anlamı yoktur. Emrindeki küçük rütbeli astları ve erlerini de muharebe şartlarında sevk idare edebilecek kadar, onların *sosyal kodları*nı iyi bir şekilde bilmelidir.

Rakibinin *sıklet merkezi* olan savaş arabalarını "ağzı açık U" düzeninde konuşlandırdığı *taktik* birlikler, savaş arabalarının hücumunu U'nun açık ağzı ile karşıladılar. U'dan içeri giren savaş arabaları, U'nun kapalı ağzındaki askerleri çiğneyeceği zaman, buradaki askerler savaş arabasının önünden çekilerek aniden kenara doğru açıldılar. Fakat U'nun koridorundan içeri giren savaş arabalarının sürücüleri, U'nun kenarında karşılıklı olarak bulunan askerler tarafından etkisiz hale getirildi. İskender, böylelikle *stratejik* açıdan eksikmiş gibi başladığı muharebede, rakibine *taktik* perdeden bir cevap vererek, Darius'un mevcut *sıklet merkezi*ni çökertti. Sırada, sayı üstünlüğünü işe yaramaz kılmak vardı. Zira savaş arabalarını ele geçirse bile asker sayısındaki neredeyse 1'e 5 olan oran dezavantajı hâlâ devam ediyordu.

İskender, *sıklet merkezi*ni nasıl kurduğunu iyi bildiği için rakibine karşı hazırlıklıydı. Kendi sıklet m*erkezi*ni, içinde kendisinin de bulunduğu sağ kanada kurmuştu. Rakibin sıklet merkezi ise imparatorun etrafındaki merkez kuvvetlerdi. Yapmış olduğu *taktik* plan doğrultusunda rakibinin *sıklet merkezi*ni bozabilecek bir tasarım yaptı. *Entelektüel-kültürel zekâ*nın en önemli işlevi tasarımdır. Yapılan tasarım, daha önceki kalıplardan istifade eder ama onlarla aynı olmak zorunda değildir. Muharebe meydanına yenilik katan *strateji* veya *konsept*, rakibin tedbir alamayacağı bir mahiyette geliştirilebilirse amaçlara daha kısa yoldan ulaşılabilir. İskender de bunu yaptı.

---

89 *Falanks*, el kemiklerinin genel adıdır. İskender'in pilum (kargıya benzeyen ama muhtemelen ondan daha uzun olan bir silah) taşıyan piyadeleri, bu silahlarını; ön sıra yere paralel, ikinci sıradakiler ilk sıradakilerin omuzlarının üzerinden uzattıklarından yatay bir açıyla, üçüncü sıradakiler *pilum*larını daha da dik bir açıyla tutarlardı. Bu da parmaklarını açık el kemiklerine yakın bir görüntü arz ederdi. İskender'in, adını el kemikleri olan *falanks*tan alan bu *falanks tabiyesi* veya *falanks* düzeni, *taktik* bir düzendir. Eski Helen/Yunan (Grek) askerlerinin Hoplit düzenine benzer. Askerlerin omuz omuza gelecek şekilde yan yana dizilmesiyle oluşan bütün bir saf düzeni gibi değil, kıta düzeni şeklindedir. Mesela yan yana 40, arka arkaya 25 askerin gelmesiyle oluşturulan bin kişilik bir dikdörtgen planlı dizilim buna örnektir.

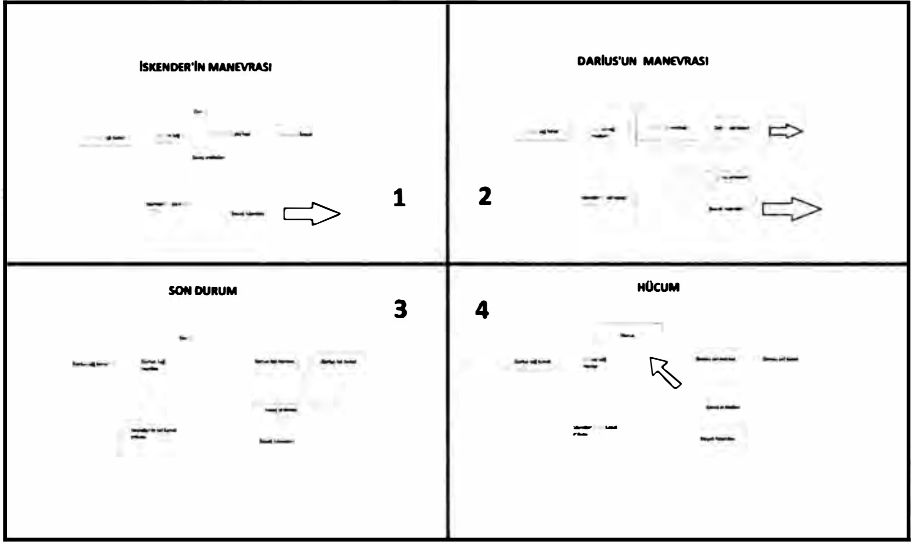
İskender'in savaş arabalarını karşılaması için oluşturduğu taktik düzen

Rakibi tarih bilse bile, yani *meslekî hafıza* yönü kuvvetli olsa bile başedemeyeceği bir *entelektüel-kültürel zekâ* örneği gösterdi. Ordusunun sağ kanadının başına geçti. Birliklerinin içinde süvariler ve onların arkasına gizlenmiş olan piyadeler de vardı. Piyadeler, hücuma kalkacak olan bu sağ kanadın, hücuma kalkmayacak olan kısmıydı. Onların görevi, taarruz edecek olan İskender'in birliklerine önleme yapacak olan düşman askerlerini oyalamak olacaktı. Kendi varlıklarının farkedilmesini önlemek için de açıkta yürümüyorlar, süvarilerin atlarının arkasına gizleniyorlardı. Çünkü Pers hükümdarı Darius'un, bu birliğin sadece süvarilerden oluştuğunu düşünmesi hayatî derecede önemliydi. Nitekim Darius da öyle zannetti.

İskender, başında bulunduğu sağ kanatla birlikte sağ istikamete doğru yürüyüşe geçti (Alt plandaki 1. durum). Bunu gören Darius, herkesin düşündüğü gibi düşünerek, bunu bir arkadan kuşatma manevrası olarak algıladı ve sol kanat birliklerini kuşatmayı önlemek üzere sol istikamete doğru yürüyüşe geçirdi (Alt plandaki 2. durum). Bu hamle, İskender'in beklediği bir hamleydi. Karşıklı manevralar sonucu son durum, iki kuvvetin de ikiye bölündüğünü gösteren bir durum arz ediyordu (Alt plandaki 3. durum). İskender bu hamle ile savaşı kazanmıştı. Çünkü yapmak istediği şey, tam olarak buydu. Bu *taktik* harekât, İskender'in *taktik* anlamda *entelektüel-kültürel zekâ*sını mükemmelen gösteren bir planlamadır.

Rakibinin düşünce biçimini bilen ve ona istediği bütün hamleleri yaptırtan İskender, arada oluşan gedikten ani bir taarruza geçti. Burada Darius'un askerlerinin bu arayı pekâlâ kapatabileceği ve İskender'in Darius'un bulunduğu *sıklet merkezi*ne ulaşamayabileceği düşünülebilir. İskender, zaten bunu da düşündüğü için taarruzu yapacak olan birliklerine koruma sağlayacak olan piyadelerini, süvarilerin arkasına gizlemişti. Böylelikle İskender, süvarileriyle birlikte Darius'un merkezine doğru hücuma ederken, piyadeler de arayı kapatacak olan Darius'un birliklerin karşısına çıkarak onları oyaladılar. Aslında bu piyadelerin yaptığı şey, tam bir "musallat olma hali" idi. Zira her türlü silahı ve psikolojik harp metodlarını kullanan, yeri geldiğinde yerden aldığı toprak veya kumu rakibinin gözlerine serperek hem fizikî, hem de psikolojik olarak rakibini alt eden bu piyadeler, doludizgin Darius'un saflarına doğru oluşan boşluktan içeriye doğru ilerleyen İskender'in süvarilerinin "elini kolunu sallayarak" ilerlemesini sağlamıştı. Önündeki boşluğu kullanarak müthiş bir süratle

Darius'a doğru ilerleyen İskender, rakibini savaş meydanından kaçmaya zorlamıştı. Darius, çaresiz bir şekilde harp meydanından kaçtı. Tarihte askerliğin hem bir sanat, hem de bilim olduğunu gösteren çeşitli emareler vardır. Bu harekât, İskender'in "savaş sanatı"nı konuşturduğu ve *entelektüel-kültürel zekâ* ile asimetrinin nasıl oluşturulabileceğine dair bir örnek olarak tarihe geçmiştir.

İskender'in İssos Savaşı'ndaki taktik manevralarını 4 aşamada gösteren çizim (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya)

Dört Yön Doktrini kapsamında, İskender'in *sosyal kodlar* olarak isimlendirdiğimiz unsura karşı nasıl bir yaklaşıma sahip olduğunu, muharebenin devam eden kısmında görelim. İskender, rakibinin en güçlü tarafı olan *sıklet merkezi*ni çökertmişti. Fakat bundan haberi olmayan Pers ordusunun sağ kanadı, İskender'in zayıf bırakmış olduğu sol kanadına karşı taarruza geçmiş ve sol kanadı bir hayli müşkül duruma sokmuştu. İskender'in yapabileceği iki seçenek vardı. Ya kaçan ezelî rakibi Darius'un peşinden giderek onu yok edecekti yahut geriye dönüp ordusunu kurtaracaktı. Burada durup, düşünmek ve devamını okumadan önce "ben olsam ne yapardım" diyerek uzun uzun muhakeme yapmak lazımdır. Zira vereceğiniz iki cevaptan biri, sizin *Dört Yön Doktrini*'nde, *sosyal kodları* ne kadar anladığınız ve benimsediğinizi gösterecektir. Eğer *Dört Yön Doktrini* mucibince *sosyal kodları* doğru bir şekilde hazmettiyseniz, İskender'in yaptığı gibi yapmış oluyorsunuz. İskender, geriye dönerek askerini kurtarmayı seçti. Yani ordusunu oluşturan bireyleri kazandı. Rakibini daha sonra tekrar alt etme imkânı vardı. Ama kendi planı gereğince zayıf düşen askerlerini tekrar kurtarma şansı bir seferlikti. İskender de bunu yaptı. Çünkü biliyordu ki, eğer geri dönmeyerek hırsının peşine takılırsa, "askerlerini yüzüstü bırakan bir komutan" olarak tarihe geçecekti. Bu durumda bir sonraki savaşta askerin nasıl bir motivasyona sahip olması beklenir? İşte *sosyal kodlar*, bunun için önemlidir. Bir komutanı, bir

kerelik savaştan kurtarır, askerinin ona mûtî olmasını, yani itaat etmesini sağlar. Bir savaşlığına değil, her savaşlığına kendisine inanan bir asker olmasını sağlar. *Dört Yön Doktrini*'nin bu unsuru ihmâl edilmeseydi, belki de yakın tarihte yaşadığımız pek çok faciayı yaşamayabilirdik. Fakat bu noktadan sonra şöyle düşünülmelidir. Madem, tarihte ve yakın tarihimizde pek çok acı tecrübeler yaşandı, bunlardan ders çıkartarak *sosyal kodları*n önemini fark etmeliyiz. İskender'in yukarıdan aşağıya gösterdiği profili tersten okuyalım. Devletine, vatanına, bayrağına ve milletine, kısacası hepsine birden bağlı olan, yani aslında "komutanına bağlı olan bir asker", kendini devletten üstün gören başka oluşumlara tevessül etmeyecektir.

Entelektüel-kültürel zekâ, bir komutanın, tabiatta bulunan veya *teknik*le üretilen herhangi bir nesne veya fikri, muharebe şartlarına uygun olarak kullanması gerektiğini salık verir. Bu teorik yaklaşıma, tarihten pratik örnekler vererek devam edelim. Dünya harp tarihinin gelmiş geçmiş en büyük komutanlarından olan Cengiz Han, "yönetmek isteyenin aracı" olarak tanımladığımız "harita"ya çok önem veren bir komutandı. Dünyayı canlı yayında izlercesine takip edebildiği bu sistemi, çadırının önüne kurmuş olduğu dev haritalarla tesis etmiş, bunu kullanmak ve işlemek için de Çinli kartograflar istihdam etmişti. Mükemmelen çalışan posta teşkilatı sayesinde Asya ve Avrupa'dan gelen bütün bilgileri, bu haritada güncelleme yaparak yerine işleyen kartograflar, Cengiz Han'a, hangi Avrupalı kontun kaç kişilik birlikle nereye doğru ilerlemekte olduğunu, hangi Müslüman sultanın birlikleriyle anbean nerede bulunduğunu takip ve analiz etme imkânı tanıyordu. Böylelikle rakiplerinin hamlelerini görebilen Cengiz Han, düşmanlarının muhtemel güzergâhlarını önceden tayin edebilmiştir. Burada araya bir fasıla ekleyelim. Eğer 2 asır sonra Yıldırım Bayezid de aynısını yaparak, rakibi Timur'un hareketlerini bir haritanın üzerinde işaretleyerek takip ettiğini görebilseydi yapmış olduğu o korkunç hataları yapmayabilirdi. Timur'un arkasında kale bırakmayarak ilerlediğini, tetris oyunu olan yılan oyunundaki gibi kaleleri toplayarak geldiğini görürdü. Ama Yıldırım Bayezid'de ne yazık ki böyle bir altyapı yoktu ve kullanmamıştı. Yönetmek isteyen kişinin harita kullanması gerektiğini defaatle ifade etmemizin sebeplerinden biri de budur. Harita kullanan bir komutan, Timur'un güzergâhlarını takip edebilecek ve ne yaptığını kestirebilecekti. Böylelikle Anadolu yollarında perişan olarak Ankara Ovası'na Timur'dan sonra girmeyecekti. Timur, Yıldırım Bayezid'i *stratejik* olarak daha muharebeye başlamadan bitirmiş, işi *taktik* seviyeye bırakmadan muharebeyi daha başlamadan kazanmıştı. Kendisi dinlenmiş ve konuşlu bir halde Bayezid'i beklerken, Bayezid yorgun bir şekilde çayı geçerek muharebe düzeni almıştı. Timur tutabildiği su kuyularını tutmuş, tutamadıklarını taşla doldurarak veya zehirleyerek susuz kalmış olan Bayezid'in ordusunu susuz bırakmıştı. Ayrıca önceden yapmış olduğu istihbarat faaliyetleri ile Osmanlı ordusunda yer alan Anadolu askerlerini önceden tarafına çekmiş, tam muharebe başlarken taraf değiştirmelerini sağlayacak şekilde eski Anadolu beylerinin sancaklarını açtırmıştı. Böylelikle Osmanlı bünyesinde bulunan eski Anadolu beylikleri askerleri, eski sancaklarını karşı tarafta görerek taraf değiştirmişlerdi. Aynısı Yıldırım Bayezid ordusundaki Kara Tatarlar da yapmıştı. Bazı tarihçiler Yıldırım Bayezid'in ihanete uğradığı için yenildiğini, aksi

takdirde yenilmeyeceğini savunur. O halde şu soruyu soralım: İhanete uğramak veya istihbarat faaliyeti yapmak savaşın haricinde kalan meseleler midir? Timur istihbarat faaliyetleri icra ederken Yıldırım Bayezid bununla ilgili br tedbir almış mıdır veya aldıysa nasıl bir tedbir almıştır? Bunun yanında Timur'un ordusunda ne gibi bir karşı-istihbarat faaliyeti icra etmiştir? İçinde istihbarat veya karşı-istihbarat olmayan bir savaştan veya liderlikten söz edilebilir mi? Böyle bir *stratejik* planlama olabilir mi? *Entelektüel-kültürel zekâ*, savaşı topyekûn olarak kabul eder. Bu sebeple her türlü ihtimal, savaşa dâhildir. Murphy Kanunları, "bir şeyin yanlış gitme ihtimali varsa, onun yanlış gideceğinden emin olmamızı" nasihat eder. Savaş, bu "kötü şeyler"i önceden düşünebilme ve ona karşı tedbir alabilme sanatıdır. Düşünebilme kısmı savaşın ve askerliğin sanat olan kısmı iken, tedbir alma kısmı teknik veya mekaniğin kullanıldığı bilim kısmıdır.

Cengiz Han'a ve etraftaki hemen her şeyin ve her fikrin savaş için nasıl kullanılabileceği hususuna geri dönecek olursak, Cengiz'in tabiat bilgilerinden nasıl istifade ettiğini irdeleyelim. Cengiz Han, bugün sadece bir ziraat mühendisinin veya iktisat tarihçisinin işine yarayabileceğini düşündüğümüz mahsul toplama zamanlarını düzenli olarak takip ettirir. Bu bilginin savaşta ne gibi bir işe yarayabileceği, bağnaz akıllarca olumsuz bir şekilde sorgulanabilir. Fakat *entelektüel-kültürel zekâ* açısından baktığımız zaman, bu soru son derece zevkli bir hâl alır. Cevaplamayı ileriki satırlara bırakarak "doğru soru"ları sormaya devam edelim. Genellikle coğrafyacı veya hidrografları ilgilendiren bir bilgi olan "nehirlerin ne zaman donduğu" bilgisi, *entelektüel-kültürel zekâ* açısından neden önemlidir? Bir komutanın bunu bilmesi ne işine yarayabilir? *Entelektüel-kültürel zekâ*, "bilgi"yi işe yarar bir "şey"e dönüştürme anlayışıdır. 100 bin kişilik bir orduya sahip olan Cengiz Han'ın ordusundaki her askerin yedeğinde 9 adet daha at bulunur. Bu da 100 bin asker ve 1 milyon at demektir. Eğer 1 milyon atın karnını doyurmak için baskın yapılacak olan bölgelerde mahsulün biçilmesini beklerseniz, hazır biçilmiş bedava taze ot bulabilirsiniz. Aksi durumda ordunun lojistiği için bir milyon atı doyurmak adına ayrıca başka bidimler oluşturmak teşkilat kurmak, bu teşkilatın yazışmalarını yapacak bir bürokratik müessese tesis etmek, bunları denetleyecek ve kontrol edecek bir iç ve dış mekanizma daha kurmak, mâlî hesaplarını tutmak için ayrıca bir oluşturmak zorunda kalınabilir. Ama harp tarihinin eski kaidelerinden olan "*Yemeğini düşman bölgesinden ele geçir.*" kavlince hareket edilirse, önemli bir lojistik unsur kolu neredeyse tamamen masrafsız bir şekilde halledilmiş olur. Çünkü savaşın en önemli hesaplarından biri mâlî hesaplardır. Kavgada yumruk sayılmadığı gibi muharebede de maliyet sayılmaz; ama savaşta sayılır. Çünkü savaş, muharebe ile birlikte maliyeti de içine alan bir kavramdır.

Yarım bıraktığımız üzere Cengiz'in, nehirlerin donma rejimleri hakkında bilgi sahibi olmak istemesi hususuna yeniden dönersek, 1 milyon atın geçeceği bir köprü inşa etmekle uğraşmamak için olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim üzerinden bu kadar yoğun bir geçişin olacağı köprünün yapımı da, yıkımı da, geri dönüş yolunda yeniden inşası da meşakkatli işlerdir. Oysa sürat, savaşta çok önemlidir. Dolayısıyla bir coğrafyacıdan başka kimsenin pek fazla ilgilenmeyeceği düşünülebilen bir bilgi, harp tarihi için çok önemli bir bilgi olabilmektedir.

Biraz yukarıda giriş yaptığımız maliyenin önemine binaen bir bahis daha açmak, *entelektüel-kültürel zekâ* yaklaşımına ışık tutacak bazı verileri görmemizi sağlayabilir. Günümüzde dünyada küresel ve hâkim güç konumunda bulunan ABD'nin böylesine bir deniz gücü kurabilmesi, *entelektüel-kültürel zekâ* yönü çok güçlü olan iki önemli teorisyenin fikirleri sayesinde olmuştur: A. Mahan ve Corbett.

Dünya tarihine bakıldığı zaman sınırları en geniş imparatorluklardan ikisi şunlardır:

– 44 milyon kilometrekare: Cengiz İmparatorluğu
– 36 milyon kilometrekare: Büyük Britanya

Bundan başka sınırları 20 milyon kilometrekareyi bulduğu veya aştığı hesaplanan Roma İmparatorluğu, İspanya İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu gibi daha çok kara merkezli veya kara temelli imparatorluklar da vardır. Fakat bu iki deniz hâkimiyet teorisyeni, Mahan ve Corbett, geleceğin deniz hâkimiyet alanlarında belirleneceğini düşünerek XIX. yüzyılda "güneş batmayan imparatorluk" olarak anılan İngiltere'yi incelemiş ve bu devasa örgütlenmenin nasıl yapıldığını ortaya koymuşlardır. Nitekim iki basamağa bölebileceğimiz bu süreçte Mahan, kesin sonuçlu imha muharebeleri üzerinde durur. Bu bir birinci basamaktır. İkinci ve ayakları yere daha sağlam basan merhale ise, Corbett'in, stratejinin prensiplerinden olan "zaman" ve "mekân"ı gözeterek yapmış olduğu sınırlandırmayla ortaya koyduğu, deniz kontrol konsepti ve kontrol edilebilir ikmal hatları yaklaşımıdır. Burada bir analiz yapalım. Dünya tarihinin sınırları en geniş iki imparatorluğu olan Cengiz ve İngiliz İmparatorluklarının ortak bir özelliği vardır: Kurdukları askerî güç, ticaret yollarını kontrol altına almak ve kontrol altında tutmak üzerine inşa edilmiştir. Cengiz Han, ele geçirdiği yollarda ticaret kervanlarının sürekli olarak işlemesine muazzam şekilde önem vermiş, bu kervanların güvenliğini tehlikeye atarak ticareti baltalayanlara verebileceği en ağır cezaları vermiştir. Benzer uygulama İngiltere'de de görülür. Aralarındaki en temel farkı Cengiz'in kara ticaret ağı ve askerî gücü anlayışının karşısında, İngilizler deniz temelli ticaret ağı ve askerî gücü esas almışlardır. Dolayısıyla, sürekli tekrarladığımız *entelektüel-kültürel zekâ* penceresinden bakacak olursak; kendisini besleyecek olan mâlî altyapıyı kuran bu iki devletin dünya tarihindeki en büyük sınırlara ulaşması asla tesadüf değildir.

Sulh zamanında sivil kaptanların emniyetini sağlayan İngiliz donanması, harp zamanında sivil kaptanları askerî silke geçirme yetkisine sahiptir. Harp durumunda İngiliz sivil denizcileri de resmen asker ve askerî yetkilere sahip olurlar. Bu, İngiliz gücünün anlayışının ne kadar "denizci" temelli olduğunu aynen aksettiren ilginç bir tarihî yansımadır.

Britanya İmparatorluğu'nu kendisine model alarak hâkimiyet tesis etme arayışında olan ABD, ortaya koymuş olduğu konsept ile şu an dünyadaki en büyük askerî güç olmuştur. ABD modelini inceleyen Çin'in de, benzer bir yolu takip ederek küresel hâkimiyet yarışında ABD'ye "dişli" bir rakip olma yolunda ilerlediği görülmektedir.

Deniz ile karanın temel farklarından biri maliyet-etkin olmasıdır. En eski çağlardan beri deniz ulaşımı, kara ulaşımına göre çok daha ucuz olmuştur. Böylelikle ticaret

yollarının deniz temelli olması, denizi kullananlara avantaj sağlamıştır. Osmanlı askerî gücü için de bu geçerlidir. Avrupa'ya sefere çıkan Osmanlı ordusunun sefer lojistiği, bir yandan da Avrupa'daki Tuna Nehri gibi bazı suyollarından sağlanmıştır. Böylelikle kara lojistiğinin yükü azalmış ve maliyet-etkin bir çözüm geliştirilmiştir.

Balistik füzeler, konuşlandıkları ve fırlatıldıkları tabana göre ana hatlarıyla 2'ye ayrılır: Kara konuşlu balistik füzeler ve deniz konuşlu balistik füzeler. Karada ilerleyen bir kara konuşlu balistik füze, taktik tekerlekli bir kamyonun sırtındaki lançerden atılır. Bu füzenin taşınabilmesi için kullanılan platform kamyondur. Zemin için ise yol, tünel, köprü ve viyadük gerekmektedir. Denizde ise durum böyle değildir. Gemi nereden gidiyorsa yol da, şerit de orasıdır. Dolayısıyla kullandıkları zemin bakımından deniz konuşlu silah ve mühimmatların böyle bir avantajı vardır.

Diğer taraftan gökyüzü ve hava güvenliği dikkate alındığında, dünyada artık hava savunmasının ülke sınırlarının dışında başladığı görülür. Fakat hava savunma sistemlerinin çok önemli bir kısmı da kullanışlılığı ve verimliliği sebebiyle deniz konuşlu platformlar tarafından yapılabilmektedir. Günümüzde işlevi ve gözdeliği gittikçe artan hava savunma fırkateyn ve muhripleri, hava savunmanın yapılmasında deniz temelli olmanın ne kadar kullanışlı olduğunun bir göstergesidir. Yani özetle söylemek gerekirse *enteléktüel-kültürel zekâ*nın; geleceğin uzay, siber, hava savunma veya ... KBRN harplerinde daha da denize doğru yöneleceği söylenebilir. Bunun yanında sivil denizcilik, deniz tabanında bulunan enerji kaynaklarının hâkimiyeti ve kullanımı ve hatta sualtı arkeolojisinin bile öneminin çok büyük oranda artacağı görülecektir.

*Entelektüel-kültürel zekâ*nın dünya harp tarihinde görülen önemli bir uygulaması da Timur'un Hint ordusuna karşı muharebe yaptığı savaştır. Hindistan'ı ele geçirerek buranın zengin kaynaklarını da devletinin bünyesine katmak isteyen Timur, Hint ordusu ile muharebe meydanına çıktığı zaman orantısız bir güç ile karşı karşıyaydı. Hint ordusunda filler vardı. Timur'un ordusunda ise böyle iri cüsseli bir hayvana karşı koyabilecek bir güç yoktu. Dolayısıyla karşı tarafın *sıklet merkezi* fillerdi. Normal şartlar altında bu muharebe, çok da kabul edilebilir bir muharebe değildir ve mümkünse savaşmadan kademeli olarak geri çekilmek en makbulüdür. Fakat harp tarihinin dâhileri için harp sanatına dair *entelektüel-kültürel zekâ* kalıpları bu şekilde işlemez. Nitekim bu örnekte de öyle işlemedi. Timur, *taktik* düzenini buna göre yaptı. Yapmış olduğu plan, Hint ordusunun gücünü tamamen önemsiz kılıyordu. Hatta hiç abartmadan söylemek gerekirse, karşı taraf *sıklet merkezi* bakımından ne kadar güçlü olursa Timur'un savaşı kazanması o kadar büyük bir ihtimaldi. Normal şartlar altında bu pek mümkün gibi görülmeyebilir. Ama *entelektüel-kültürel zekâ*, tam olarak bunu sağlayabilir. Yani düşmanın silahı ne kadar güçlü olursa dost kuvvet için o kadar iyi olabilir! Tarihte çok ender rastlanan ve her kurmay subayın mükemmelen öğrenmesi gereken bu örneği dikkatle inceleyelim.

Timur, düşmanın *sıklet merkezi* olan filleri etkisiz hale getirmek için şekildeki gibi bir *taktik* düzen aldı. Normal şartlar altında hiçbir şekilde tasvip edilebilir bulunamayacak olan bu plan, savaşı ve muharebeyi hiçbir şekilde bilmeyen kişi tarafından çizilmiş intibaını uyandırır. Zira hiçbir kurmay böyle bir muharebe planı çizmez, hatta öngörmez. Ön safta develerin yer alması, başlı başına bir problemdir. Zira develer

yüksek boylu hayvanlardır ve alttan gelebilecek kılıç veya mızrak gibi yakın muharebe silahlarına karşı göğüs göğüse muharebede piyade tarafından korunması gerekir. Oysa burada koruma yapması gereken piyade, develerin arkasında kalmış ve develer tamamıyla korumasız bırakılmıştır. *Dört Yön Doktrini* anlayışına sahip her asker veya askerî kültür mensubu *entelektüel-kültürel zekâ* ile bu duruma yaklaştığında şunu görmelidir. Eski çağlardan günümüze kurulmuş olan bu kademeli savunma anlayışı hiçbir zaman değişmemiştir. Develerin alt kademeden gelecek saldırılara karşı farklı bir savunma şemsiyesinden korunma ihtiyacına benzer şekilde, günümüzün hava ve füze savunma sistemleri de kademeli savunma şemsiyesi ile savunulmak zorundadır. Yüksek irtifa hava ve füze savunma sistemlerinin daha alçak irtifadan ayrıca savunulması gerekmektedir. Çünkü yüksek irtifa hava ve füze sistemleri alçak irtifadan hava veya füze savunması yapmaz, tamamen yüksek irtifa angajmanına sahiptir. Bu ara nottan sonra tekrar Timur'un muharebe planına dönelim.

Entelektüel-kültürel zekâ olarak adlandırdığımız yaklaşım, Timur'u bizim bilmediğimiz bilgilere malik kılıyordu. Nitekim ön safa dizilen develerin sebeb-i hikmetini anlayamadığımız gibi, bunların filler karşısında nasıl bir savunma duvarı mimarisi teşkil edebileceği de anlaşılmıyordu. Fakat tarihte eşi ve benzerine rastlanmayacak şekilde Timur'un savunma duvarı kendi ordusunun bünyesinde değildi! Timur'un savunma duvarı düşman kuvvetin elindeki fillerdi. Yine tarihte eşine rastlanmayacak şekilde Timur'un öncü taarruz hattı da kendi bünyesinde değildi. Tekraren eşine rastlanmayacak şekilde düşmanın *sıklet merkezi*ni yıkan hamleyi yapacak olan unsur da Timur'un ordusunda değil, düşman tarafındaydı. Akla ilk başta Timur'un 1402 Ankara Savaşı'nda olduğu gibi düşman birlikleri içinde casusları ve adamları olduğu gelse de durum böyle değildir. Şimdi Timur'un *taktik* planına göre bir analiz yapalım:

– Hint ordusunun sıklet merkezi: Hint filleri

– Timur'un savunma yaparken kullanacağı unsur: Hint filleri (Kendi develeri değil!)

– Timur'un taarruz yaparken kullanacağı unsur: Hint filleri

Burada "Hint fillerinin sürücüleri Timur'un gizli adamları mıydı?" sorusu akla geliyor. Değildi ve öyle olmasına da gerek yoktu. Harp dâhileri, yaptıkları *taktik*, *operatif* ve *stratejik* planlarla düşmana hangi adımı attırmak istiyorsa *entelektüel-kültürel zekâ* ona o adımı attırır. Timur da öyle yaptı. Kurmuş olduğu *taktik* düzen gereğince ön saftaki iki sıra deveyi birbirlerine yan yana ve arka arkaya zincirlerle bağlattı. Üzerlerine saman balyaları koydurdu. Bu saman yığınlarının üzerine, içinde yağ olan fitilli kamışlar koydurdu. Fitiller tutuşunca kamışlar yanmaya başladı ve saman yığınlarını tutuşturdu. Can havli içinde koşmaya başlayan filler zincirlerle birbirine bağlı olduğu için ne geriye, ne de sağa-sola dönemediler. Tek istikamet olan karşıya doğru koşmaya başladılar. Biraz yukarıda *entelektüel-kültürel zekâ* sahibi komutanların savaşla hiç alakası yokmuş ve hiçbir ilişki kurulamazmış gibi gözüken bilgileri savaşın içinde kullanarak muharebenin gidişatını belirleyebileceğini Cengiz Han örneği üzerinden ifade etmiştik. Bu örnekte de biz her ne kadar bilmesek de, Timur, fillerin en korktuğu şeyin ateş olduğunu biliyordu. Düşmanın *sıklet merkezi* olan filler, Timur'un aleyhine hiçbir faaliyet

yapamamakla kalmadı; Timur, aynı zamanda bu filleri kendi savunma ve taarruz aracı olarak kullanmış oldu. Ateşten ürken filler, kargaşa çıkartarak saflarda bozulmaya yol açtı ve kendi ordusunu çiğneyerek geriye kaçmaya başladı. Muharebenin başında düşmanının en önemli silahı ve sıklet merkezi olan filler, Timur'un *sıklet merkezi* olarak görev yapıyordu. Develerin arkasında oldukları için ne işe yarayacağı kestirilemeyen mızraklı piyadeler, Hint ordusunun filleri ve Timur'un develerinin ayaklarının altından kurtulanları tabir-i caizse "elma toplar" gibi avladılar. Fillerin önünden kaçabilenler ise arkadaki okçu birliklerinin aşırtma atışı olan menzil atışına maruz kaldılar. Hint ordusunun uğradığı felaket, tarihleri boyunca görmedikleri bir mağlubiyet oldu. Kendi silahları kendilerine dönmüştü.

Şimdi burada biraz duralım. Eğer o dönemlerde bir Harp Okulu olsaydı ve Timur da bu okuldan mezun olmuş olsaydı, Timur, fillerin ateşten korktuğunu bu okulda öğrenebilir miydi? Hayır. Oysa böyle bir bilginin bir muharebenin gidişatını ne kadar etkileyebileceği ortadadır. O halde Harp Okulu böyle bilgilerle donatılmış olan bir okul mu olmalıdır, yani hangi hayvanın neyden korktuğu mu öğretilmelidir? Hayır. Şimdi hep yapmaya çalıştığımız gibi yapalım ve doğru soruyu soralım: Savaşla alakası olmayan ve ne zaman işe yarayacağına dair hiçbir tahminde bulunulmayan bu gibi bilgiler bir ders programı kapsamında verilemeyeceğine göre, bir askerî öğrenci bu kültürden nasıl faydalanmalıdır? İşte bizim böyle bir derdimiz olduğu için *Dört Yön Doktrini*'ni hazırladık. Yani askerlik kültürünün ve felsefesinin önemli örnekleriyle birlikte işlenerek bir ders programı dâhilinde ele alınması ve bu örneklerin de *entelektüel-kültürel zekâ* kapsamında askerî öğrencilere, bilhassa muharebe yönetecek olan subay adaylarına, fakat en az onlar kadar önemli olan kurmay adaylarına verilmesi gerektiği kanaatini taşıyoruz. Zira muharebe, asimetri oluşturularak kazanılır. Asimetriyi oluşturmak için de *Dört Yön Doktrini* anlayışını ve bu doktrinin 4 unsurunu bilmek gerektiği kanaatindeyiz. Bu dört unsuru tekrar hatırlayalım:

1. Bilim-Teknik (Bugün)
2. Meslekî hafıza (Tarih)
3. Sosyal Kodlar (Her zaman)
4. Entelektüel-Kültürel Zekâ (Gelecek)

Bu 4 unsurdan herhangi birisi eksik kalırsa, muharebede asimetrinin sağlanması mümkün olmaz. *Bilim-teknik* prensibine sahip olmayan günümüzün savaş araçlarını kullanamaz. *Meslekî hafıza* prensibi olmazsa geçmişte yapılan hatalar yapılarak muharebeler kaybedilir ama gelecekteki savaşın kazanılması garanti altına alınamaz. *Entelektüel-kültürel zekâ* sahibi olmayan bir kurmayın ise muharebe kazanma şansı yok hükmündedir. Kazansa bile bunu inşa eden kişi o değildir. Ya mevcut teşkilatın yahut mevcut başka kazanımların etkisiyle, veyahut düşman unsurlarının yaptıkları hatalar sebebiyle "yalancı zafer" kazanılmış olur. Bu da bir sonraki gerçek mağlubiyete kadar narkoz etkisine sebep olur. *Sosyal kodlar* prensibi ise savaşlar yönetim kademesi anlamında yapay zeka konsepti ve tamamen otonom sistemlerle yapılsa bile, işin içinde "insan faktörü" bulunduğu müddetçe ihtiyaç duyulacak olan prensiptir.

*Entelektüel-kültürel zekâ*nın felsefî arka planına dair yurtdışı örnek ile bu bahsi kapatalım. Günümüzde Suudi Arabistan, hava savunma füzeleri için çok büyük miktarlarda yatırım yapıyor. Bu, muhakkak surette önemli bir hamle olmakla birlikte, askerî açıdan bakarsak piyade işgaline karşı ne kadar mukavemet edebileceği çok tartışılır olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Bu olayı *entelektüel-kültürel zekâ*nın bakış açısıyla bakarak değerlendirirsek şu sonucu ortaya koyabiliriz: *Doktrin*, tehdit algısı üzerine inşa edilmez de eldeki malzemeye göre inşa edilirse, sonuç felaket olabilir.

Bütün bu dört madde ile bahsettiğimiz *Dört Yön Doktrini*'nin uygulamaya konulduğunu farz edelim. Bunun başarı getireceğinin garantisi var mıdır? Hayır, yoktur. Bunu zaman ve şartlar belirleyecektir. Fakat zaten önemli olan bu değildir. Zaman içinde *Dört Yön Doktrini* yerine, söz gelimi *Sekiz Taraf Doktrini* de geliştirilebilir. Fakat önemli olan bu doktrinlerin doğru temellere oturmasıdır ki, bunun için de üç müessesenin tesisi ve devamı elzemdir:

1. Düzenli askerî kültür konferansları ve tartışma ortamları
2. Askerî kültür atölyesi
3. Harp oyunları[90] ve tatbikatlar

"Sürekli istişare edilen meclis kültürü" ve "kültürel aktarım" anlamlarına gelen bu üç müessese, sürekli ve verimli bir şekilde çalışmalıdır. Nitekim bu eksikliği gördüğümüzden, 2016 yılında Türkiye tarihinin ilk düzenli askerî kültür konferans serisini TAÇ Vakfı'nda başlatmıştık. Bu kültür konferansları hâlâ devam etmektedir. Böyle bir programın yapılması bize kalmamalı, Türkiye'de en az 5-6 farklı noktada uzun yıllardır devam etmeli ve buralardan ekoller doğmalıydı. Fakat maalesef ki bu programları başlatmak bizim kuşağa ve şahsî olarak da bize düştü. Oysa bir ekolün içine doğmak, bizi çok daha ileriye taşıyabilir, ufkumuzu çok daha genişletebilirdi. Türkiye'de ikinci düzenli askerî konferanslar Milli Savunma Üniversitesi tarafından 2017'de başlatıldı. Ardından 2018'de Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi bu zincire eklendi. Böylelikle son günlerde iki elin parmaklarını geçmeyen kişi kadar insanın gayretleriyle başlatılan askerî tarih ve kültüre dikkat çekme süreci meyvelerini vermeye başladı. İşte bu gibi sürekli bir "tüten ocak" ruhuyla devam eden toplantılar; alanın sivil, asker veya akademisyen buluşma vesilesi olmaktadır. Sürekli bir düşünme ve tartışma platformunun bulunması, *entelektüel-kültürel zekâ*nın gelişmesini sağlayabilecek olan iki müesseseden biridir.

*Entelektüel-kültürel zekâ*yı geliştirmek adına önemli olan ikinci müessese bir uygulama atölyesidir. Uygulama atölyesinde modern silahlar ve gerçek mühimmatla atış ve test yapılabilmenin yanında, ilgililerin kılıç dövebileceği veya zincir zırh örebileceği tezgâhların da bulunması elzemdir. Böylelikle hem geçmiş ve bugünün bir arada yaşatılabildiği, hem de ikinci bir buluşma mercii olarak kurulacak olan atölye,

90 Dünya harp ve kurmaylık kültüründe İngilizcede "counterfactual" olarak geçen ve olmayan bir şeyi varmış gibi kabul etme temelli olan bir yaklaşım vardır. Bazı Batılı silahlı kuvvetler bu kavramı kullanırken, bazıları ise gelenekten uzaklaşmamak adına bunu kullanmaz. Biz bu kavrama sonuç odaklı yaklaşma taraftarıyız. Yani "bu benim işime yarayacak mı?" veya "bu yaklaşımla kendimi geliştirirsem bunun olumlu veya olumsuz sonuçları ne olur?" diye düşünerek yaklaşma taraftarıyız. Her halükârda *entelektüel-kültürel zekâ*nın gelişimine katkıda bulunma ve onu geliştirme ihtimali yüksek olduğu için kullanılması taraftarıyız.

Hint Ordusu

Mızraklı Piyadeler

Okçular

TİMUR

Fillerle donatılmış olan Hint ordusunun karşısında Timur'un muharebe meydanı düzeni (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya)

çay-kahve sohbetlerinin eşliğinde *Türk askerî kültürü*nün gelişmesinde çok önemli bir fonksiyon üstlenecektir.

Konferanslar ve atölye çalışmaları ile birlikte bir ekole dönüşme fırsatı yakalama ihtimali olan *Türk askerî kültürü* araştırmaları, *entelektüel-kültürel zekâ* kapsamında geleceğe dair fikir üretme hususunda da verimli bir hale gelmeye başlayacaktır. Dünya askerî kültüründeki mevcut gelişmeler ve gelecek projeksiyonlarının ele alınacağı bir merkez ile de Türk Silahlı Kuvvetleri ve *Türk askerî kültürü*ne kazanımlar sağlanabilir. Bu temenniler gerçekleştikten sonra yetinilmemeli, çıta sürekli yukarıya taşınmalıdır.

Entelektüel-kültürel zekâ olmadığı zaman ne olur? Bu sorunun cevabını açık yüreklilikle vermek lazımdır. *Entelektüel-kültürel zekâ* olmazsa askerî düzenler, *Türk askerî kültürü*ndeki adıyla *baston tabiyesi*ne göre alınır. *Baston tabiyesi*, düz bir yürüyüş kolunun ucunun belirli ve hesaplanmış ve bir eğri formülü ile eğrilerek, arkadan gelen birliklere öncü saf tabiyesi teşkil ederek, bir nevi artçı kırılım sağlamak için alınan düzenin adı değildir! *Baston tabiyesi*, *entelektüel-kültürel zekâ*yı hiçe sayan, prosedürel süreçleri tamamlayarak sicilini temiz tutan, fakat mesleğine dair bir tutkusu olmayan kişilerin uyguladığı bir askerî tabiyedir. Süreç şöyle işler: Bir general; araziyi incelemeden, düşmanın muhtemel yanaşma istikametleri hakkında hiçbir fikri olmadan ve arabadan inmeden bastonunu, bulunduğu konumdan ileriye doğru belli belirsiz bir yerlere uzatır: "*Şuralara korugan yapılsın.*". Sonra bu koruganlar, meslekî anlamda *entelektüel-kültürel zekâ*dan mahrum olarak yapıldığı için aslında bunların hiçbir işe yaramadığı düşmanın ilk hücumunda anlaşılır. Yetimin hakkından kısılarak harcanan paralarla inşa edilen betonlar parçalanır ve tahkimat başka bir yere yapılır. İşte bastonun hizasının doğrultusuyla arabanın içinden gösterilen bu tabiyeye "*baston tabiyesi*" denir. Merhum Orgeneral Yamak, *baston tabiyesi* ile alakalı bir hatıratını anlatır. Hatıratında bu hususa değinen

Yamak, *entelektüel-kültürel zekâ*nın meslek içinde ne kadar önemli olduğunu bize pratik anlamda aksettirir. Bizzat şahitlik ettiği bu olayda, *harp oyunu* yöneten komutanı Orgeneral İzzet Aksalur'un *baston tabiyesi*ni yerden yere vuruşunu şu sözlerle aktarır:

> "*Bu komutanlıkta çalışırken, unutamadığım iki olay daha var.*
>
> *Bunlardan birincisi, sayın komutanla beraber katıldığımız ve rahmetli Orgeneral İzzet Aksalur'un yönettiği harp oyunudur. Ben ilk defa bir harp oyununa katılıyordum. Üstelik bu da, ordu harp oyunuydu. Hiçbir rolüm ve görevim olmadığı halde, sayın komutanımız için yaptığım hazırlıklarla iyice içine girmiştim. Çok heyecanlıydım. Ordu komutanımızın açılış konuşmaları ile Doğu Anadolu'nun harekât yönünden değerlendirme ve takdimleri çok etkili ve unutulmaz bir ders gibiydi. Ayrıca, her iki tarafın kendi durum ve bölgeleri ile hareket tarzlarını ortaya koymasını, bu değerlendirmelerde hangi tarafın hal tarzının daha duruma uygun ve gerçekçi olması ihtiyacından doğan, 'yerinde keşif' zaruretini dikkate alarak, rahmetli ordu komutanının harp oyununu durdurup, taraflarla araziye çıkış yerinde tespit ve incelemelerden sonra, tarafların hareket tarzlarını değerlendirmelerini orada gördüm. 'Keşfin arazide ve yerinde toplanan en doğru bilgi' olduğunu da o zaman öğrendim. Ordu komutanının müdahaleleri, soruları, yönlendirmeleri, müzakere ve konuşmalarda gösterdiği müsamaha, o kadar çok örneklerle doluydu ki, ben bunlardan çok faydalanacak ve bu faydayı en çok, takriben bir sene sonra gireceğim akademi giriş sınavlarında görecektim.*
>
> *Rahmetli ordu komutanının sözünü hiç esirgemediğini, o zaman 18. Kolordu bölgesinde yapılan bir arazi gezisinde duymuştum. Komutan bölgedeki tahkimatı işaret ederek 'Bu kolordu bölgesindeki tahkimat, cehaletimizin araziye resmedilmiş şeklidir, mastaf ve emeklere yazık olmuştur. Şimdi, hepsi*[91] *yeniden düzeltilmeye*[92] *çalışılıyor. Bütün bunlara sebep 'Baston tabiyesinin uygulanmasıdır' diyor (arabadan inmeden veya tepeden bastonla işaret edilerek yer göstermeyi kastediyor) ve ekliyordu: 'Bir Osmanlı paşası, Palandöken Tabyası'nın yerini tespit için, altı yüz kişilik atlı maiyetiyle birlikte, bölgede altı ay dolaşmış, sonra bugünkü yerine gelip bastonunu dikmiş ve burası olacak*[93] *demiş. Şimdi daha iyisini bulmak mümkün mü? Biz böyle kaleler, tabyalar devraldık. İnşa ettiğimiz tahkimli mevzilerimizi, değil bizden sonrakilere devretme, şimdi biz kendimiz tam olarak kullanamıyoruz.' Sonradan gördüklerimle sayın komutanın ne kadar haklı olduğunu itiraf etmeliyim. Daha sonra, ilave tedbirlerin alındığını ve gerekli düzeltmelerin yapıldığını görecektim.*"[94].

Orgeneral Yamak, aslında anlamak isteyenler için *entelektüel-kültürel zekâ*nın, *meslekî kültür*ün ne kadar önemli olduğunu Orgeneral İzzet Aksalur ve kendi tecrübelerine dayanarak acı bir şekilde anlatıyor. Kaynak ve emeğin nasıl israf edildiğini aktarıyor. Fakat kaybedilmiş olan muhtemel canları da biz ilave etmiş olalım. Kurmay Yarbay Mustafa Kemal'in bahsettiği paşa ve albay ile Palandöken Tabyası'nın inşa

---

91 Metinde [hepsini].

92 Metinde [düzeltmeye].

93 Metinde [alacak].

94 Kemal Yamak, *Gölgede Kalan İzler ve Gölgeleşen Bizler*, s. 79-80.

emrini veren asker tipolojisiyle, *Dört Yön Doktrini* ile yetişen subayın bakış açılarının bir olamayacağı muhakkaktır. Düşmanın muhtemel yanaşma istikametlerini belirlemeden tabya kurulmaz. Yanaşma istikametleri belirlemek için haritadan bakmak yeterli değildir, arazi dikkatlice gezilmeli ve teftiş edilmelidir. Bunun için komutanın saha tecrübesinin çok iyi olması lazımdır. Bunun için de kendisinden önceki muharebeleri çok dikkatli tahlil etmelidir. Kendi içinde bulunduğu durumun benzerlik ve farklılıklarını, sadece kendisine göre değil, düşmanın da bulunduğu duruma göre değerlendirmelidir. Bunun için ihtiyaç duyacağı tarihî bilgiyi verecek olan bilgi havuzu ise *meslekî kültür*dür. Fakat *meslekî kültür* her şeyi temin edemeyeceği ve geçmişe ait olduğu için tek başına yeterli değildir. Burada doğru bir analizden sonra planlamaya yardım eden unsur *entelektüel-kültürel zekâ*dır.

Entelektüel-kültürel zekâ, doğuştan her insanda mevcut değildir. Her insan fıtrat itibariyle farklı özellikleri haiz olarak doğar. Dolayısıyla iyi bir kurmay subay olmak için son derece mühim olan *entelektüel-kültürel zekâ*, sonradan kazanılan değildir ama sonradan geliştirilebilir.

Türk Askerî Kültürüne Dair Bazı Deyim ve Terimler Üzerine Düşünceler

Türk askerî kültürü, pek çok alanda olduğu gibi edebî alanda da malzeme olacak nitelikte pek çok deyimi dilimize kazandırmıştır. Günümüzde dillere pelesenk olan pek çok deyimin, *askerî kültür*ün bir ürünü olduğunu bilmeden kullanarak, aslında kültürel kuruluş kodumuz olan *askerî kültür*e haksızlık etmiş oluyoruz. Şimdi bu deyimlerin bir kısmına göz atalım.

Altı kaval, üstü şeşhane: Halk arasında daha çok "Altı kaval, üstü şişhane" şeklinde kullanılan sözünün aslı "Altı kaval, üstü şeşhane" şeklindedir. Burada geçen kelimeler askerî terimlerdir. *Kaval*, düz bir silindirik boru şeklinde olan namluya sahip tüfeklerin genel adıdır. Şeşhane ise yuvarlak değil, altıgen namluya sahip olan tüfeklerin adıdır. Şeş-hane, yani altıgen şekil bu tüfeklerin cins ismi olmuştur. Eski devirlerde bir ustanın tüfeğin namlusunun bir kısmını yuvarlak, bir kısmını ise altıgen şeklinde yapmış olmasından dolayı tüfeğin yuvarlak mı yoksa altıgen mi, hangi tip mermiyi atacağı anlaşılamamış, bu sebeple de "altı kaval, üstü şeşhane" şeklinde tenkid edilmiştir. Yani bu ifadenin "şiş" ile bir alakası yoktur.

Ayak uydurmak: Süvarinin hareketinden kaynaklanan bu deyim, "uyak uydurmak" olarak da geçer. Eğer süvarinin hareketi ile atın hareketi özdeşleşmezse süvari verimli bir şekilde mesafe kat edemez. Bu yüzden her ikisinin hareketi için de bir "uyum" gerekir. İşte buna "uyak uydurmak/ayak uydurmak" denir.

Cülus bahşişi ve saman arabası: Osmanlı padişahları tahta çıkacakları zaman askere verilmesi âdet olan bahşişe "cülus bahşişi" denir. Cülus bahşişi, kimi zaman askerlerin yeni padişahın tahta geçerek bahşiş almaları sebebiyle isyana teşvik edici bir unsur da olmuştur. Nitekim zaman zaman seferler sırasında bahşiş isteyen askerler, ilerlemeyi durdurdukları zaman neden durduklarını sorduran padişaha "*Saman arabası devrildi. Onu kaldırmaya çalışıyoruz.*" diyerek bahşiş istediklerini îmâ etmişlerdir.

Çorba, çorbacı, kaşıklık, akide şekeri ve kazan kaldırmak: *Türk askerî kültürü*nde yemek ritüelinin çok önemli bir yeri vardır. Yemek kutsaldır ve yemekle

ilgili bazı terimler zamanla askerî terime dönüşmüştür. Mesela "çorba" çok önemlidir. Gerek sıcaklığı ve gerekse sıvı özelliği sayesinde uzun mesafeleri yürüyerek kat eden asker için önemli bir besin kaynağıdır. Bundan başka çorbanın Yeniçeri teşkilatında bir önemli yeri daha vardır ki kıdemli bir Yeniçeri rütbelisinin adı Çorbacı'dır.

Bilhassa Yeniçerilerin üsküflü başlıklarının ön tarafında bulunan bölmeye kaşıklık denir. Başlıkta askerin alnının üst hizasından başlayarak yukarıya doğru çıkan bir kutucuktur ve Yeniçeriler kaşıklarını buraya koydukları için adı "kaşıklık" olmuştur. Kaşığın alnın üzerinde taşınması "nimet" kavramının Türk askerî kültüründeki bir tezahürüdür. Yine bu nimetin taşındığı kazanlar da fevkalade derecede önemlidir. Hatta Yeniçerilere yemek taşıyan bir grup askerin önüne herhangi birinin geçmesi çok büyük bir hakaret olarak kabul edilir ve zaman zaman bunu yapanların öldürüldüğü de tarihî eserlerde kayıtlıdır. Yemek kültünün Türk askerî kültüründeki önemini en iyi anlatan iki ifade, günlük hayatta dilimize pelesenk olan bir deyimde kendini gösterir: Kazan kaldırmak. Eğer askerler padişaha askerlik yapmaya devam etmek isterlerse ve de anlaşma sağlandıysa, padişahın göndermiş olduğu yemek kazanlarını teslim alarak yerler ve padişahla aralarında yapılan "akid"i (sözleşme) kutlamak için akide şekeri dökerler. Yok eğer araya cülus bahşişi (tahta çıkma bahşişi) veya başka sebepler girdiyse padişahın gönderdiği kazanları kaldırarak yere dökerler. "Kazan kaldırmak" bu anlamda bir isyana dönüşmüştür. Çünkü padişahın gönderdiği nimeti yememek, ona askerlik yapmayı kabul etmemek anlamına gelir ve bu da yemek kültü üzerinden olur.

Nitekim yemek kültürünün çok önemli olması, günümüz askerî kültüründe de devam eder. Askerler, hangi şartta olurlarsa olsunlar, yemekhanede yemeğe başlamadan önce dua ederler ve sonra yemeğe geçerler. Bunun tarihî arka planı, yukarıda da izah ettiğimiz üzere yemeğe, yani "nimet"e duyulan saygıdır.

Destar bozmak: Günümüzde sıkça kullandığımız "rekor kırmak" ifadesinin eski Türk askerî literatüründeki karşılığı "destar bozmak"tır. Üzücü bir şekilde günümüzde kullanılmayan bu deyim, Türk okçuluğundan çıkmıştır.

Okmeydanı'ndaki okçular iki çeşit atış yaparlardı. Birisi doğrudan "put" adını verdikleri hedefe, diğeri ise hedef alınmadan, uzağa yapılan atışlardı. "Put"a vuran askerler bu hedefe yaptıkları atışa "puta atışı" derlerdi. Hedef gözetmeksizin en uzun menzile yapılan atışlara ise "menzil atışı" denirdi. İşte menzil taşları da bu atışlarda kırılan rekorları belirten taşlardı. Fakat eski *Türk askerî kültürü*nde "rekor kırmak" diye bir kavram yoktu. Bunun yerine "destar bozmak" vardı.

Şimdi sırayla bu ritüeli anlatalım. Önce bir menzil açılırdı. Yani ilk defa yapılacak bir atışla bir ok atış sahası teşkil edilirdi. Bu sahaları tanınmış okçular veya okçuluk da yapan devletlûlar ilk defa açardı. Ayağını bir taşa basarak yayını gerer ve okunu fırlatırdı. Ayağını bastığı yere "*ayak taşı*", okun düştüğü yere dikilen taşa ise "*ana taşı*" denirdi. Sonra bu meydanı çeviren taşlar konulur ve bunlara da "*sınır taşı*" denirdi. Bu atış menzili, ismini genellikle ya ilk atışı yapan kişiden, yahut rekor sahibi başka birinden, yahut arkaya alınarak yapılan rüzgârın adından alırdı. Mesela Şeyh Şücâ Menzili, Lodos Menzili gibi.

*Ana taşı*ndan sonraki atışlar bu taşı belli bir genişliğin içinde olmak kaydıyla geçmek için yapılırdı. Eğer bir okçu *ana taşı*nı geçerse "*havaci*" denilen gözcüler bunu

tespit eder ve kafasındaki destar/sarığı çıkararak havaya fırlatır, sarık da bir flama vazifesi görürdü. Birkaç yüz metre ötedekiler yeni bir rekorun geldiğini anlarlardı. *Havacının* kafasındaki destarı çıkarması bu anlama geliyordu ve bu yüzden de *Türk askerî kültürü*nde "rekor kırmak" deyiminin karşılığı *destar bozmak* olmuştur.

Gem vurmak: Atlar belli bir olgunluğa geldiği zaman yönetilmesini kolaylaştırmak için ağzına "gem" takılır. Böylelikle atın kendi içgüdüsüne dayalı hareketleri engellenerek ehlileştirilmiş olur. Zamanla "gem vurmak" bazı hareketlerin istense de yapılamayacağı durumları ifade eden bir deyime dönüşmüştür.

Kaldırım: Osmanlı devrinde top teknolojisi geliştikten sonra yazın savaşabilmek için bahar başlarında sefere başlayan ordu, beraberinde kimi zaman ağırlığı 20 tona varan toplarla sefere çıkmaktaydı. Bu ağırlıktaki toplar, kıştan yeni çıkan yumuşak araziden yürütüldüğü takdirde toplar saplanıp kalma riski vardı. Bunun için arazinin belirli bölgeleri yol olarak tayin edilir, bu yoldaki düzenlemeleri yapan menzil eminleri de ağır topların geçeceği araziyi taşlarla yükseltir, yani yukarıya "kaldırır"dı. Kaldırılan bu yapıya da "kaldırım" denmiştir. Bu kelimenin Grekçe kökenli olmasına dair tezlerin yanı sıra, Osmanlıların "kaldırım" ile bu kaldırma faaliyetinin ilişkisini kurarak bu kelimeyi kullanması çeşitli metinlere yansımıştır.

Kapı arasına almak: Osmanlı Devleti'nde ağır bir suç işleyen herhangi bir asker, Saray'a geldiği zaman Babbüsselam[95] isimli kapıdan içeri girerdi. Kapının hem ön avluya, hem de biraz ilerideki arka avluya açılan iki kademeli kanatları olduğundan, ilk kapıdan geçen suçlu veya zanlı asker, aniden önündeki kapının kapanmasından dolayı irkilirdi. Bir anda telaşa kapılan asker geri dönüp arka kapıdan çıkmak isterken o da yüzüne kapatılırdı. Böylelikle iki taraftaki kapıların da kapanmasıyla kıstırılan kişi "kapı arasına alınmış" olurdu. Bu, bir dönem kullanılmış bir deyim olmakla birlikte günümüzde kaybolmuş deyimlerimiz arasındadır. Kapı arasına alınan asker, büyük bir ihtimalle "siyaset edilecek", yani idamla yargılanacak, en iyi ihtimalle çok uzaklara sürgüne gidecektir. Kötü ihtimal söz konusu ise aşağıda anlatacağımız durum geçerli olacaktır.

Kelle koltukta dolaşmak: Osmanlı devrinde kapı arasına alınan veya tutuklanarak Payitahta getirilen şüpheli veya suçlu olan kişiler, haklarındaki idam kararı çıktıktan sonra Topkapı Sarayı'nda bulunan Cellat Çeşmesi'nin önüne getirilerek burada boyunları vurulur. Pek çok devlet adamı olan paşa veya askerin de haklı veya haksız burada bulunan ibret taşının (seng-i ibret) üzerinde kellesi vurulur. Cellat, idamdan sonra öldürdüğü kişiyi karnının üzerine yatırır ve kestiği kelleyi alarak maktulün koltuğunun altına koyar. Bu yüzden devlet kademesinde görev yapan askerler, her an bu sahneye maruz kalabilecek, her an "kelleyi koltuğunun altına alabilecek" bir durumdadırlar. Eski devirlerdeki adalet hissi ve uygulaması günümüzden daha farklı dinamiklere sahip olduğundan içinde ihanet olmadığı halde bile herhangi bir başarısızlık "kelleyi koltuğunun altına almak"la sonuçlanabilir. Hatta pek çok vezirini idam ettiren Yavuz Sultan Selim'e atfen, "Sultan Selim'e vezir olasın" şeklinde bir beddua da uzun asırlar boyunca insanların dillerinde dolaşmıştır. Burada bütün vezirlerin hain olması söz konusu değildir.

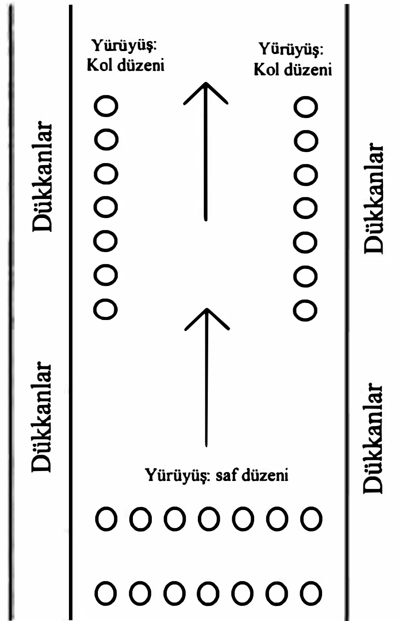
95 "Bâb" kelimesi zaten "kapı" anlamına geldiğinden "Babüsselam Kapısı" şeklinde bir ifade kullanılmazdı. Bu kelimelerin anlamlarını bilmeden yanlışlıkla kullananlarla alay etmek için de, her ifadesinde çiftleme bulunan şu tekerleme söylenirdi: "Bâb-ı Âlî yüksek kapısından, huruç edip çıkarken, tesadüfen rast geldim bir süvari atlıya, sordum ona sual ettim...".

Zira eski devirler küçük hataların bile "kelle alma" ve "kelle istenme" ile sonuçlandığı bir devirdir ve "kelle istemek" deyimi de eskiden beri vardır. Devlet kademelerinde o zamanlar için görev alan herkes de bir gün böyle bir sonla karşılaşabileceğini bilerek bu işe girerler. Dolayısıyla hayat ile ölüm arasında başka bir şeyin olmadığı bu çatallı yol, bir dönem insanlarının mecburi olarak maruz kaldığı iki yoldur.

Kızağa çekmek: Gemiler, inşa edildikten bir müddet sonra denizde yaşayan yosun, midye ve çeşitli türdeki organik varlıklar sebebiyle yüzeylerinden tahribata uğramaya başlar. Bu sebeple verimliliği düşer ve ömrü azalır. Her ne kadar çok pahalıya mâl olsa da iyi bir bakım ile bu ömür daha fazla uzatılabilir. Fakat bunun için geminin tersanedeki "kızak"a çekilmesi lazımdır. Bu da o geminin bir süreliğine görevden alıkonulması anlamına gelir. Dolayısıyla "görevden almak" anlamına gelen "kızağa çekmek" deyimi, bu anlamda *deniz kültürü*nün bir ürünü olarak ortaya çıkarak bütün kültürlere geçmiştir.

Kol gezmek: Muharebe alanında askerlerin çeşitli dizilim tipleri vardır ve bunlara *tâbiye* denir. Mesela askerlerin, omuzları birbirine temas edecek şekilde yan yana gelmesine *saf tabiyesi* denir. Fakat dizilim yan yana değil de arka arkaya ise buna *kol tabiyesi* denir. Tamamıyla askerî terminolojinin ürünü olan bu düzen, nasıl olur da şehir kültürünün içinde yer alır sorusu, *askerî kültür*ün şehir kültürünü etkilemesi bakımından çarpıcı bir örnektir. Osmanlı İstanbulunda, şehirdeki ürünlerin fiyatları ve kalitesinden de sorumlu olan bir İhtisap Ağası veya diğer ismiyle Muhtesip Ağa vardır. Bu ağa; hesap işlerinden sorumlu olup, askerî olan devletin, dolayısıyla askerî bir personelidir. Hiyerarşi içinde de yine hem sivil hem askerî hizmetlerin başında bulunan Sadrazam'ın, İstanbul'la ilgilenmek üzere görevlendirdiği Kaymakam Paşa'ya bağlıdır. Dolayısıyla devlet asker olduğu için, sistem de askerîdir. Muhtesip Ağa, adamları ile birlikte çarşıdaki fiyatları kontrol eder. Sokağın her iki tarafında yan yana dizili olan dükkânları denetleyebilmek için, bağlı bulunan adamlarını saf düzeninde değil, şekilde de görüldüğü üzere kol düzeninde yürütür. Aksi takdirde kenardaki dükkânlarla değil, sokaktan geçenlerle temas etmek zorunda kalırlar. Saf tâbiyesi ile değil de kol tabiyesi ile yaptığı için de bu işleme "kol gezmek" denir.

Manga: Bugün Türk askerî teşkilatında da kullanılan "manga" tabiri Türk menşeli değildir. Yani Türk askerî geleneğinin bir ürünü haline gelen bu terimin kökeni Proto-Hint Avrupa dillerinden olan Grekçedir. Kelimenin kökeni "olağanüstü şey yapmak" gibi bir anlama gelen "mag" fiilidir. Pek çok kelime bu "mag"dan türemiştir. Machine (makine), magic (sihir) vs... Eski çağ savaşları için böylesine büyülü bir harekât kabiliyetine sahip olan bir silaha da bu kökten türetilerek bir isim verilmiştir: Manganon (Grek. Μαγγανον). Bu silahı kullanan askerlere ise "manga (Grek. Μαγγα)" denir. Manga, günümüzde de kullanılmaya devam edilen bir terimdir. Manganon silahı doğu dünyasına da geçmiş ve Türkçede "mancınık/mancanık" şeklinde de kullanılmıştır. Görüldüğü üzere Türk askerî kültürü, kendine has özelliklerinden başka, diğer dillerden ve kültürlerden de beslenmekte, bu yabancı kavramları alarak kendi bünyesinde kendi kültürel öğesi haline getirmektedir. Nitekim Türk askerî tarihinin genel karakteristiği de, keşfi başkasına ait olsa bile bir silah veya sistemi alarak kendine uygun bir hale getirmesidir. Bu da askerî anlamda bir maharet ve gerekliliktir.

İhtisap Ağası tarafından çarşıda uygulanması
bir işe yaramayan saf düzeni ve uygulanan kol düzeni

Mehmetçik: Türk Silahlı Kuvvetleri'nde vazife îfâ eden, ayırmaksızın kadın-erkek herkes "Mehmetçik"tir. Bu ifade, dünyada yalnızca Türk kültürüne mahsus bir ifade olup Hz. Muhammed'e yapılan bir atıftır. Son derece ilginç bir millet olan Türkler, Arap olan peygamberlerini Farsça ve Yunanca kökenli iki kelime ile ifade ederler: Farsça "peygamber" ve Grekçe "efendi". Bu iki kelimeyi birleştirerek "peygamber efendimiz" diyen Türkler, İstanbul'un fetih hadisi ile kendi asker ve komutanlarını öven peygamberlerinin isimlerini doğrudan kendi çocuklarına vermezler. Olur da bir yanlış söz veya hakaret edildiği zaman "Peygamber"in ismiyle aynı isimde olan birinin bu hakarete maruz kalmasını istemezler. Fakat bu kelimeyi yine peygamberlerinin ismini andırması ve çağrıştırması için, "Muhammed" ismine kendilerine özgü, dünyadan başka milletlerde kullanılmayan bir biçim verirler. Bu isim önceleri "Mehemmed" olup, günümüzde "Mehmet" şekline dönüşmüştür. Asker ocağını peygamber ocağı olarak belleyen Türklerin her bir asker ferdi de birer "küçük Muhammed", yani "Mehmetçik"tir.

Günümüzde Türk Silahlı Kuvvetleri'nin başlıca komuta personeli olan "subay", Cumhuriyet döneminde "zabit" kelimesinin yerini alması için "sü-bey" veya "su-bey", yani "erkek-asker" kelimeleri temel alınarak üretilmiştir. "Sü", eski Türçede asker demektir. Bu kelime Osmanlı devrinde "*subaşı*" şeklinde kullanılmıştır. *Subaşı*lar, bir çeşit üst-subaydır.

Günlük hayatta sıkça kullandığımız "Su uyur, düşman uyumaz" deyiminde geçen "su" da, asker anlamına gelen kelimedir ve içilen su kastedilmemektedir. Dolayısıyla düşmanın hiçbir zaman uyumayıp uyanık kalacağını, "su"nun da uyumaması gerektiği vurgulanır. Cumhuriyet devri Türk Silahlı Kuvvetleri'nde de "su" kelimesi yeniden üretilerek "subay" şeklinde kullanılmıştır. Bu hareket, tarihî köklere bağlılığı temsil eder.

"Nah" ve "orta parmak" işareti: Argoda her ne kadar ayıp sayılan bir anlama gelse de aslında bu işaretler "okçuluk" işaretleridir ve ortaya çıktıkları zaman ahlâka mugayir herhangi anlamları yoktur. Türkler oku baş ve işaret parmaklarıyla, Batılılar ise orta parmak ve işaret parmaklarıyla (bazen yüzük parmağını da ekleyerek) atarlar. Bu yüzden bir okçunun en önemli organı ok attığı parmaklarıdır. Kimi zaman Avrupa'da ele geçirilen okçu esirlerin bütün sanatını ellerinden almak için orta parmaklarının kesildiği vakidir. Yani bir okçu orta parmağı var olduğu müddetçe karşı taraf için bir tehdittir. Bu yüzden bir okçu karşı tarafı tehdit etmek için ona bu parmağını gösterir. Türkler içinse en önemli parmak başparmaktır. Başparmaklarıyla yayın kirişini geren Türkler, başparmakların aşırı gerilim sebebiyle ellerinden kaçma ihtimalini önlemek için başparmaklarını işaret parmaklarıyla tutarak kilitlerler. İşte bu da bugünkü "nah" işaretinin temeli olmuş, sonradan da gayrıahlakî anlama bürünmüştür.

Sineye çekmek: Türk okçuluğunun bir terimi olan "sineye çekmek", günümüzde "bir düşünceye yoğunlaşmamak, bir meseleyle ilgilenmekten ve mücadele etmekten vazgeçmek" anlamlarında kullanılan bir deyimdir.

Okçular, *menzil atışı* yaparken bir hedefe doğrudan nişan almazlardı. Bunu yaparken de 4 çeşit ok çekme prensibinden birini yaparlardı. Bunlar; kaşa çekmek, bıyığa çekmek, çeneye çekmek ve sineye çekmek idi. Kaşa çeken, genellikle oku yukarıdan aşağıya atardı. Kale mazgallarından ok atışı yaparken kafasının daha az hedef teşkil etmesini isteyen asker okunu kaş hizasına çekerek atardı. Orta hedefteki bir atış için ise bıyığa veya çeneye çekmek daha uygundu. Çünkü okun ucu ne kadar yukarı kalkarsa o kadar ileri giderdi. Okçuların hedefe doğrudan nişan almadan yaptıkları atış, *sineye çekmek* suretiyle yapılırdı. Dolayısıyla okçunun kafasını hedefe doğru çevirmesine bile gerek yoktu, okunu yaklaşık olarak hedefe doğrulttuktan sonra başka bir tarafa doğru bile bakabilirdi. İşte bu atış, okun çok ileri mesafelere gönderildiği için göğüs hizasına çekilmesi suretiyle yapılan atıştı. Bu yüzden "o tarafa bakmadan" yapılan bu atışa "sineye çekmek" deniyordu. Günümüzde görmezden gelmek anlamında kullanılan bu deyim de, görüldüğü üzere askerî bir terimden günlük hayatımıza girmiştir.

Tabur: *Türk askerî ... kültürü*nün ürünü olan, fakat daha sonra başka kültürlere geçerek yeniden Türk kültüründe görülen bir başka unsur da *tabur*dur. Eski Türkçede "tapkur" olarak da geçen kelime, daha sonra "tabur" şekline dönüşmüştür. "Tabur" kelimesinin Batıdan, Macarlardan da Türklere doğru yeniden yaptığı bir yolculuk vardır. 1420 tarihinde gerçekleşen Sudomer Savaşı'nda Çek komutan Jan Zizka, yeni bir savaş konsepti geliştirmiştir. Atların çektiği ve tren vagonları gibi birbirine bağlanan ahşap arabaların etrafı zırhla kaplanmış ve üzerine de tüfekler monte edilmiştir. Böylelikle yan yana dizilmiş olan birkaç arabanın üzerinde bulunan tüfekler, aynı anda bir cephe teşkil edecek şekilde bir tasarım şekli kazanmıştır. Onlarca insanın taşıyacağı tüfekler, tek bir arabalı mekanizma ile hareket ettirilebilir bir hale getirilmiştir. Ön taraflarında zırh olduğu için, içinde bulunanlar emniyet içinde karşı tarafa doğru silah doldurabilmekte ve ateş edebilmektedirler. Zizka, bu konsept sayesinde 800 tüfekli köylü ile, 2 bin kişilik Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun ağır zırhlı birliğini perişan hallere düşürmüştür. Zizka'nın teorize ve pratize ettiği bu sisteme Almancada *wagenburg* (araba-burç/araba-kale) denir. Wagenburg düzeninin taktik açıdan en önemli artılarından biri de pek çok insanı kullanmak yerine, çok az sayıda sürücü ve birbirlerine bağlı olan atları çeken arabalar sayesinde hiçbir karışıklığa mahal vermeden birkaç yüz tüfeğin çok kısa bir süre

içinde bir taraftan başka bir tarafa cephe teşkil edilecek şekilde döndürülebilmesidir. Wagenburg, harp tarihi ve günümüz harpleri için hâlâ geçerliliğini koruyan manevra ve sürat ikilisinin önemi bakımından, sahibine çok avantaj sağlayan bir sistemdir. Bu sistem, Macarcada "tabor" adıyla bilinir. Türkçeye de Macarca üzerinden girdiği kabul edilir. Osmanlı metinleri bu muharebe konseptinden "tabur cengi" şeklinde bahseder. 1420'de, Avrupa'da ortaya çıkmış olan bu sistemin 1444 Varna Savaşı'nda Osmanlılar tarafından kullanıldığı düşünülürse, Osmanlıların bu sistemi hiç değilse 1430'larda veya 1440'ların başında kendisine uyarladığı anlaşılır. Bu anlamda Osmanlıların erken XV. yüzyılda rakiplerindeki taktik düzen ve operatif dönüşümü fevkalâde takip ettiği sonucuna rahatlıkla varılabilir. Biz bu sistemle ilgili ortaya bir görüş sunmak istiyoruz. Malûm olduğu üzere stratejik açıdan *sıklet merkezi* teşkil eden araç; eski çağ savaşlarında filler, modern savaşlarda ise tanklardır. Yani bir kara muharebesinde düşman unsurlara karşı asimetri sağlayan *sıklet merkezi* olan fil, doğrudan tanka mı dönüşmüştür? Hayır. Biz *wagenburg* sistemini, filin tanka dönüşmeden önceki ara formu olarak değerlendiriyoruz. Muharebenin merkezinde bulunan, *sıklet merkezi* olma özelliği teşkil eden, düşman unsurların en çekindiği taktik unsur olan araç çağlara göre sırasıyla fil, *tabur* ve tanktır. Bu araçlar, günümüzün diğer kuvvetlerinde farklı platformlara dönüşmektedir.

Taburcu: *Tabur* kelimesinin türevlerinin günlük hayatta kullanılmasına dair ilginç bir örnek, *taburcu* kelimesidir. Aslında bir askerî terim olan bu kelimenin *sivil/ medenî kültüre* geçişi daha sonradır. II. Mahmud, 14 Mart 1827 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye-i Şahane adıyla modern bir askerî tıp mektebi kurmuştur. İsmindeki "Adliyye" ibaresinden dolayı kimi akademisyenler bunu "Adli Tıp" olarak anlamışlarsa da, buradaki "Adli"nin Sultan II. Mahmud'un mahlâsı olduğundan bîhaber oldukları içindir. Adliye teşkilatının kendisini bile kurmadan, tıbbını kurmak, temeli atılmayan binanın çatısını yapmak mesabesinde ayrı bir maharet olsa gerektir.

II. Mahmud'un kurdurmuş olduğu ilk hastaneler askerî hastanelerdir. Yani orduda hastane kurulduğu zaman sivil/medenî hayatta "modern tıp" ve "hastane" kavramları yoktur. Halk daha çok "Darüşşifa" müessesesi yoluyla şifa arar. Hastaneler, savaşlardaki ateş gücünün müthiş derecedeki yıkıcı etkisine doğru orantılı olarak artan yaralıları tedavi etmek için acil bir ihtiyaç olarak doğmuştur. Avusturya'dan getirdiği Çek asıllı Dr. Bernard'ın[96] da çok sayıda katkısı bulunan bu modern tıbbın kuruluş süreci sonucu yaralı askerlerin tedavisi daha profesyonel şartlarda yapılabilir hale gelmiştir. Yani Türkiye'de kurulan modern tıp, askerî tıptır. Mülkî tıp (sivil tıp) sonradan kurulmuş ve gelişmiştir. Yani günümüzde kapatılmış olsalar bile, neredeyse askerî hastanelere sadece "hastane", sivil hastanelere ise "sivil hastane" dense yeri vardır. Askerî hastalık ve sakatlıklar, tamamen ayrı bir uzmanlık alanı olduğundan, muharebe şartlarında sağlık hizmeti verebilmek ise bambaşka bir psikolojik altyapı istediğinden askerî tıbbın devamını sağlamak, ileriki yıllar için faydalı olacaktır kanaatindeyiz. Zira dünya, bir yaralı askerin binlerce km. ötedeki doktorların kontrolünde olan robotlarla tedavi etme sürecine gelme aşamasındayken, ilerleyen yıllarda bu müesseseye "yetişmek" zorunda kalmamak için bu elzemdir.

---

96 Türkiye'deki askerî tıp/modern tıbbın kurucusu kabul edilen Dr. Bernard'ın İstanbul macerası için bkz. A. Sefa Özkaya, "Hekimlik ve İstihbaratçılık Kıskacında Askerî Tıbbın kurucusu Dr. Karl Ambrois Bernard'ın İstanbul Macerası", *Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu-2: Bildiriler Kitabı*, 3-4 Haziran 2016, İstanbul 2017, s. 33-70.

Askerî hastanelerde tedavisi biten askerler, taburlarına geri gönderilirler, bitmeyenler ise tedavi sürecine devam ederler. Taburlarına geri gönderilen askerlere "taburcu" denirdi. Dolayısıyla askerî bir müessese olan hastane, yine askerî bir terim olan "taburcu" ifadesinin de doğduğu yerdir. Daha sonra sivil hastaneler açılınca da tedavisi biten siviller evlerine döndüklerinde, zamanla oturmuş olan bu ifade terkedilmemiş ve hastaneden çıkış yapanlara "taburcu" denmeye devam edilmiştir. Görüldüğü üzere askerî kültürün teknolojide olduğu gibi modernite açısından da diğer kültürlere göre önde gitmesi, pek çok askerî terim ve deyimin sivil hayata geçmesini sağlamıştır.

Tabure: Osmanlıların tabur cengi, bizim düşüncemize göre bir eşyaya da ismini vermiştir. Zırhlı tabur arabalarının arkasındaki tüfeklerle düşman unsurlara ateş açan askerlerin çömelirken dizlerinin zamanla kasılarak fizikî deformasyona uğramasını engelleyecek şekilde bir oturma düzeneğinin olması gerekmektedir. Aksi halde uzun bir süre çömeldikten sonra dizlerde uyuşma ve kasları hissetmemezlik olacağı aşikârdır. İşte bunu önlemek için *tabur cengi*nde çömelerek üzerine oturulan oturağa "tabure" denildiğini değerlendiriyoruz. *Tabur cengi*, ilk defa XV. yüzyıl ortalarında ortaya çıktığına ve hemen akabinde de Osmanlı askerî sisteminde yer aldığına göre 1410'lar ve daha öncesinde "tabure" kelimesine rastlanmaması gerekmektedir. Rastlandığı takdirde bizim hipotezimiz çökmektedir.

Terlik: Bugün ayağımıza giydiğimiz terliğin etimolojisi, Türk askerî tarihinin derinliklerinde yatar. Eskiden ata binen süvari, kendi teri atın üzerini ıslatıp onu rahatsız etmesin diye eyerinin altına bu teri emmesi için bir bez koyar. Buna "terlik" denir. Türkler ten ile eşyanın temas edip kirletmemesi hususundaki hassaslıklarından dolayı da kendi kültürlerinin ürünü olan çadırlarına halı sererler. Bu, hijyenle ilgili olduğu kadar aynı zamanda sağlıkla da ilgilidir. Nitekim Bizans'ın İstanbul'daki Büyük Saray'ında nöbet tutan Türk askerler, Bizanslı askerlerden farklı olarak ayaklarının altlarında halı olduğu halde nöbet tutarlar.

Terlik, günümüzde ayağımıza giydiğimiz eşyanın adıdır. Bunların tek kullanımlık olanları da mevcuttur. Bugün terliğe ismini veren "at terliği"nden "kullan-at terliği"ne gelmiş durumdayız.

Top: İsmini sadece "top"tan alan ve sadece İstanbul'daki bazı yerleşmelere baktığımız zaman Tophane, Top Yıkığı Mahallesi, Topkapı, Topkapı Sarayı, Toptaşı isimleri karşımıza çıkar. *Askerî kültür*ün şehir kültürüne, yani *medenî kültür*e ne kadar katkısı olduğu da bu örneklerle ortaya konmaktadır.

Yardım-yatakçılık: Günümüzde bir suça yardım ve gözcülük yapma hususundaki fiili tarif eden "yardım ve yatakçılık" ifadesindeki "yatakçı" da aslında askerî kültürün bir ürünüdür. Osmanlı öncesi Türk hükümdarlarının gece istirahat ettiği yeri bekleyen, herhangi bir tehlikeye karşı gözcülük yapan askerlere "yatakçı/yatgakçı" denirdi. Ne hikmetse önceden tamamen kanun ve hükümdar emrinde olan askerler için kullanılan bu ifade, günümüzde kanundışı işleri işleyen kimseler için kullanılır olmuştur. Yani sonuç olarak günümüzde her ne kadar kriminal vakalarda kullanılıyor olsa da "yatakçılık" aslında askerî bir terimdir.

Sonuç olarak biz burada *Türk askerî kültürü* meraklısının merakını bir nebze olsun giderebilmek ve *askerî kültür*ün ne kadar güçlü olup günlük hayatımıza bile etki ettiğini gösterebilmek için bu kısıtlı yerde deyim ve terimlerimize bu kadar yer verebildik. Bunu yapmamızdaki amaç bazı hususlara ilk defa temas etmek, bazı

hususlara ve bilhassa askerî sözlük ihtiyacına dikkat çekmektir. Türk askerî deyim ve terimleri ile ilgili olarak geniş kapsamlı bir sözlük çalışmasına acil ihtiyaç vardır.

Türk Askerî Kültürünün İzleri: Harbiye Askerî Müzesi, Beşiktaş Deniz Müzesi ve Hava Müzesi

Genel kültür bağlamında bakarsak müzeler kültürel varlıkların korunduğu yerlerdir. Fakat ilk *museum*lar aslında birer tapınaktır. Müzelerin bugünkü fonksiyonunu kazanmasında önemli bir yeri olan İskenderiye şehri üzerinden bu kültürü izah ederek, sonra da askerî müzelere varalım.

MÖ IV. yüzyılda Büyük İskender adına, muhtemelen İskender'in generallerinden olan Ptolomaios tarafından kurulan İskenderiye şehri, günümüz kültür dünyasının üç önemli kültür müessesesinin bugünkü şeklini almasına ev sahipliği yapmıştır. Şimdi bunları inceleyelim. Fakat öncesinde üç kavrama dikkat çekelim, çünkü bunlar, ele alacağımız bu üç müessesenin ürünü olacaktır.

1. Bilim
2. Teknoloji
3. Eğitim

Bilim tarihi disiplininin kurucusu olan George Sarton'ın da üzerine eğildiği İskenderiye Kütüphanesi, insanlık tarihinin en önemli müesseselerinden biriydi. Birikimlerin kaydedildiği bu mekân, "bilgi"nin, dolayısıyla "bilim"in merkeziydi. Kaydedilen bu bilgilerin anlatıldığı objeler, yani tarifini bilimin yaptığı teknoloji ürünü eserler ise başka bir mekânda bulunuyordu, burası da *museum*, yani *müze*ydi. *Museum* ve *kütüphane*, birbirlerine entegre bir şekilde çalışıyorlardı. Dolayısıyla tam bir bilim merkeziydi. Sarton'un "dünyanın ilk bilimsel anatomisti" olarak tavsif ettiği Kadıköylü Herophilos, İskenderiye'de insan vücudu üzerinde çalışma programları hazırlamış ve otopsi yapmıştır[97]. Yani bilim ve teknoloji, İskenderiye'de bir aradadır. Bu kültürün en önemli parçasını ise "bilim" ve "teknoloji"yi bir arada bulunduran *müze* ve *kütüphane* oluşturmaktadır. Bugün bile hâlâ birbirlerine karıştırılan bu iki kavramın kesintisiz olarak birbiriyle bir bütün haline gelerek ve birbirlerini destekleyerek çalışması, XVIII. yüzyıl ortalarını bulacaktır. Oysa insanlık, İskenderiye ile birlikte bu iki kavramı birbirine çok yaklaştırmıştı. Burada kısa bir not ilave edelim, bilim ve teknoloji aynı şey değildir. Biri, diğerini inceleyen ve onun daha iyi, daha iktisadî şekilde nasıl yapılacağını teorik olarak inceleyen disiplindir: bilim. Teknoloji ise daha önceleri usta-çırak ilişkisi içerisinde öğrenilen bilgilerin uygulamalı bir şekilde aktarıldığı, incelendiği, teorik yaklaşımların geliştirildiği bir müessesedir. XVIII. yüzyıldan sonra ise insanoğlu, sadece ustasından öğrendiği şekilde değil, teorik araştırmaları da dikkate alarak üretim yapmıştır. Örneğin teknolojinin uygulayıcısı olan bir *usta*nın (*mechanicus*), bir topun tam ortadan 42 derecelik bir açı ile kesildikten sonra açılı yerleri uç uca gelecek şekilde birleştirildiğinde ne kadar bir uzunluğa sahip olacağını bilmez, bilmek zorunda da değildir. Zira *mechanicus*un böyle bir meselesi de yoktur ve olmamalıdır. Böyle bir problemle ilgilenmek, bilim

97 George Sarton, *Antik Bilim ve Modern Uygarlık*, çev. Melek Dosay ve Remzi Demir, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2010, s. 36.

adamlarının[98] işidir[99]. Gittikçe gelişen teknoloji, bilim insanları ile *mechanicus*ların bir arada çalışmasını zorunlu hale getirmiştir.

Bilim ve teknolojiden başka üçüncü kavramımız olan "eğitim"in icra edildiği müesseseyi ele alalım. Müze ve kütüphane, antik dönem İskenderiyesinin bilim ve teknolojisinin merkeziydi. Bir de bu iki müesseseye eleman yetiştiren üçüncü bir müessese vardı. Bu müessese, bir genci bilime ve teknolojiye hazırlıyordu. Günümüzde hemen herkes bu müesseseden mezun oluyor: *liseum*, yani *lise*. Buradan da anlaşılacağı üzere *liseum*lar, bir genci bilim ve teknoloji için yetiştiren hazırlama okullarıydı. Günümüzde de böyle olmalıdır. Liseler, bu anlamda bir hazırlama okulu olmalıdır.

Müzelerin kütüphane ve lise ile ilişkisini kurup "görev tanımı"nı yaptıktan sonra *askerî kültür*de müzelerin yerine bakalım. *Türk askerî kültürü*nün üç kolu olan kara, hava ve deniz kültürlerinin her birinin kendilerine ait bir müzeleri olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bir şerh düşelim. Beşiktaş/İstanbul'daki Deniz Kuvvetleri'nin ve Yeşilköy/İstanbul'daki Hava Kuvvetleri'nin müzeleri birer kuvvet müzesi iken, Harbiye/İstanbul'da bulunan Askerî Müze[100], bir kara müzesi özelliği taşımasının yanında bazı deniz ve hava envanterine de sahiptir. Nitekim Harbiye Askerî Müzesi de bu anlamda diğer müzeler gibi kuvvet komutanlıklarından birine değil, Genelkurmay ATASE Başkanlığı'na bağlıdır. Bu müzelerin dışında Selimiye/İstanbul'da bulunan 1. Ordu Komutanlığı'nın içinde hemşireliğin kurucusu kabul edilen ve 1853-56 Kırım Harbi esnasında Selimiye Kışlası'nda görev yapan Florence Nightingale Müzesi veya Milli Savunma Üniversitesi'nde bulunan Rektörlük Müzesi gibi küçük müzeler de vardır. Yine Türk askerî tarihine dair pek çok önemli obje ve diaromayı bünyesinde bulunduran Hisart, bir denizaltıya sahip olan Rahmi M. Koç Müzesi gibi özel müzeler de *Türk askerî kültürü*ne tamamen veya nispeten hizmet etmektedir.

Müzeler daha önce şiir, tarih ve astronominin 9 adet tanrıçası olan "Müse"ler adına yapılmış tapınaklar iken, İskenderiye kültüründen sonra bugünkü anlamına doğru evrilmiştir. İskenderiye, *müze*yi zamanla içinde bilim adamlarının ve onların asistanlarının yatakhaneleri, tartışma salonları, zooloji ve botanik bahçeleri, laboratuarlar ve ek kurum-binaların olduğu bir merkeze dönüştürmüştür.

Museum veya *müze* kavramına *genel kültür* zaviyesinden bakıp *müze*, *kütüphane* ve *lise*nin önemini kavradıktan sonra, *kütüphane*si ile birlikte *Türk askerî kültürü*ne hizmet eden Türk askerî müzelerini (Harbiye Askerî Müzesi, Deniz Müzesi ve Hava Müzesi) gezmek daha evlâ olacaktır. Müzeleri gezerken dikkat edilmesi gereken bir husus, her malzemenin bir yaşanmışlığının olmasını unutmamaktır.

---

98 Burada "bilim adamları" ile kastedilen sadece erkekler değil, aynı zamanda da kadınlardır. Zira "adam" ifadesi bir cinsiyete atıf yapmaz, bir ıstılah, yani kavramdır. Nasıl ki, "insanoğlu" derken sadece erkekler kastedilmiyorsa, aynı şekilde "bilim adamı" derken de hem erkek hem kadın bilim insanlarına dikkat çekilmektedir.

99 Bilim ve teknoloji hususuyla ilgili olarak daha önce NASA ve CERN'de çalışan, şimdi ise ODTÜ Fizik Bölümü'nde görev yapan pek kıymetli dostum Prof. Dr. Bilge Demirköz'ün şu sözlerini burada anmak istiyorum: "*Bilim; teknolojiyi geliştiren, dönüştüren ve ona biçim veren bir kavramdır. Bunun iyi anlaşılması lazımdır. Aksi takdirde teknolojiyi taşıyacak olan bilimin önemini fark etmezsek, tek başına teknolojiden bir şey bekleyemeyecek duruma düşeriz.*".

100 Askerî Müze'yi tanıtmayı amaçlaya, bir nevi rehber şeklinde yazmaya başladığımız ve fırsat bulabildiğimiz ölçüde devamını yazmayı düşündüğümüz makale için bkz. A. Sefa, "İstanbul'da Bir Kültür Ziyaretgâhı: Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı-1", *TAÇ*, sayı 7 (Sonbahar-Kış 2015-2016), s. 14-23.

Türk Askerî Müzesi'nden bahsederken bir hususa dikkat çekmek istiyoruz. 2015 tarihine kadar dünyanın en eski müzesi Vatikan Müzesi idi. Fakat bu tarihte Genelkurmay Başkanlığı'na yazdığımız bir raporla[101], koleksiyon[102] anlamında Türk Askerî Müzesi'nin Vatikan Müzesi'nden daha eski olduğunu ifade ettik. Bu rapor ile koleksiyonun teşekkül tarihini 1453, koleksiyonu toplayan kişinin de Fatih Sultan Mehmed olduğunu ifade ettik. Genelkurmay Başkanlığı'na sunduğumuz rapor, daha sonra Uluslararası Müzeler Komitesi'ne (ICOM) sunuldu. Vatikan bu duruma itiraz etti ve bu raporun Türk yazar tarafından "kendi Osmanlı arşiv belgeleri ile kendi çalıp oynadığı" bir rapor olarak yorumladı. Fakat Vatikan, hazırladığımız raporlardaki görgü şahitlerinin çağdaş Avrupalı kaynaklar olan seyyahlar E. D. Clarke ve Jean-Claude Flachat olduğundan haberdar değildi. ICOM, raporu onayladı ve Türk Askerî Müzesi, 1453 kuruluş tarihi ile dünyanın en eski müzesi oldu. Bu da *askerî kültür*ümüze küçük bir hizmetimizdir.

Kaynakça

Acar, Şinasi, *Osmanlı'da Sportif Atıcılık-Nişan Taşları*, Yem Yayın, İstanbul 2013
Ahmed b. Hanbel, *Müsned*
Aydın, Suavi ve Yılmaz Selim Erdal, *Antropoloji*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2007
Ayhan (Yazçiçek), Gamze, *Yenileşme Sürecinde Hekimbaşılık (1826-1876)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2014
Berber (Babalık), Banu, *Osmanlı Kuyumculuğunda Ermeniler ve Bir Ermeni Ailesi Örneği: Arslanyanlar*, Adnan Menderes Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2015
Beydilli, Kemal, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *DİA*, c. 26, İstanbul 2002, s. 524-527
Bilgin, Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004
Çiftçi, Ercüment, İstikbal Göklerdedir, İstanbul 2004
Demirhan, Ahmet, "Patria'dan Patriot'a: Batılı 'Vatan' Kavrayışı Üzerine Bazı Sorular", *Muhafazakar Düşünce*, sayı 55 (Eylül-Aralık 2018), s. 187-209
Durkheim, *Sosyolojik Metodun Kuralları*, çev. Enver Aytekin, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1994
Emecen, Feridun, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010
Eyice, Semavi ve Sefa Özkaya, "İstanbul'da Cebehane Binasının Teşekkülü ve Askerî Müze'nin Kuruluş Tarihinin Değiştirilmesi Üzerine Bir Öneri: 1453", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 26 (Aralık 2015), s. 1-20
Fidan, Giray, *Kanuni Devrinde Çin'de Osmanlı Tüfeği ve Osmanlılar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011
Gehlen, Arnold, *İnsan Üzerine Sekiz Konferans*, çev. Rifat Döner, İÜEF Yayınları, İstanbul 1970
Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul Milli Matbaa, İstanbul 1926
Güngör, Erol, *Tarihte Türkler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997 (8. Baskı)
Hatemi, Hüseyin, "İslam Düşüncesinde Devlet Terakkisi", *İlim ve Sanat Dergisi*, sayı 34 (1993), s. 15
Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998
Hoffman, Philip T., *Avrupa Neden Dünyayı Fethetti*, Say Yayınları, İstanbul 2018
Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, yay. haz. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001
İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2003

101 Bu rapor daha sonra merhum hocam Prof. Dr. Semavi Eyice ile birlikte makaleye çevirerek yayınladk. Bkz. Semavi Eyice ve Sefa Özkaya, "İstanbul'da Cebehane Binasının Teşekkülü ve Askerî Müze'nin Kuruluş Tarihinin Değiştirilmesi Üzerine Bir Öneri: 1453", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 26 (Aralık 2015), s. 1-20.

102 Müzeciliğin temel olarak üç fonksiyonu vardır: Koleksiyon (ceollection), koruma (conservation) ve teşhir (exhibition). Koleksiyon, müzeciliğin başlangıcı için ilk aşamadır.

İbn Haldun, *Mukaddime*, c. 1-2, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982
Kabaağaç, Sina ve Erdal Alova, *Latince/Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1995
Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016
Lévi-Strauss, Claude, *Yapısal Antropoloji*, çev. Adnan Kahiloğulları, İmge Kitabevi, İstanbul 2012
von Ludendorff, Erich, *Topyekûn Harp*, çev. Aynur Onur Çifci ve Erhan Çifci, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017
Malinowski, Bronislaw, *İnsan ve Kültür*, çev. Fatih Gümüş, Verso Yayınları, Ankara 1990
Malinowski, Bronislaw, *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*, çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1992
Mustafa Kemal, *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010
Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşri Tarihi*, c. 2, haz. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen, TTK Yayınları, Ankara 1987 (2. Baskı)
Niketas Khoniates, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995
Özbudun, Sibel ve Balkı Şafak, *Antropoloji: Kuramlar/Kuramcılar*, Dipnot Yayınları, Ankara 2005
Özcan, Abdülkadir, "Cülûs", *DİA*, İstanbul 1993, s. 108-114
Özkaya, A. Sefa, "Doğu Akdeniz'de Isınan Sular ve Kıbrıs Denklemi", *Anadolu Ajansı*, https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/dogu-akdeniz-de-isinan-sular-ve-kibris-denklemi/1278755, yayınlanma tarihi: 11.10.2018, erişim tarihi: 7.3.2019
Özkaya, A. Sefa, "Geleceğin savaşlarında 'Drone/İHA takımı' Saldırıları", *Anadolu Ajansı*, https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/gelecegin-savaslarinda-drone-iha-takimi-saldirilari/1050475, yayınlanma tarihi: 1.2.2018, erişim tarihi: 7.3.2019
Özkaya, A. Sefa, "Hekimlik ve İstihbaratçılık Kıskacında Askerî Tıbbın kurucusu Dr. Karl Ambrois Bernard'ın İstanbul Macerası", *Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu-2: Bildiriler Kitabı*, 3-4 Haziran 2016, İstanbul 2017, s. 33-70
Özkaya, A. Sefa, "İstanbul'da Bir Kültür Ziyaretgâhı: Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı-1", *TAÇ*, sayı 7 (Sonbahar-Kış 2015-2016), s. 14-23
Özkaya, A. Sefa, "İstanbul'da Türk Askerî Spor Tarihinin Elde Kalan Son Nişaneleri Olan Nişan, Menzil, Aya, Ana ve Sınır Taşları Hakkında", *TAÇ Mimarlık Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi*, sayı 6 (İlkbahar-Yaz 2015), s. 16-23
Özkaya, A. Sefa, "Nükleer Savaş, Nükleer Silahlar ve INF Anlaşması", *Anadolu Ajansı*, https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/nukleer-savas-nukleer-silahlar-ve-inf-anlasmasi/1305293, yayınlanma tarihi: 7.11.2018, erişim tarihi: 8.11.2018
Panzac, Daniel, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, çev. Ahmet Madeni ve Sertaç Canpolat, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018
Perek, Faruk Zeki, *Latince-Türkçe Sözlük*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1952
Sakaoğlu, Necdet, "Osmanlı'nın Çılgın Bürokratı Ahmet Vefik Paşa", *Bursa'da Zaman*, sayı 3 (Temmuz 2012), s. 40-45
Sarton, George, *Antik Bilim ve Modern Uygarlık*, çev. Melek Dosay ve Remzi Demir, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2010 (2. Baskı)
Schmitt, Carl, *Tarih ve Siyaset Üzerine İki Deneme*, çev. Gültekin Yıldız, Paradigma Yayınları, İstanbul 2009
Spengler, Oswalt, *Der Untergang des Abendlandes*, Heidelberg 1922
Steingass, F., *Arabic-English Dictionary*, Londra Tarihsiz
Şayin, Cevat, "Askerî Tarih Çalışmaları İçin Bir Sentez Aracı Önerisi 3T: Teşkilat, Teçhizat, Tefekkürat", *Tarih Dergisi*, sayı 52 (2010/2), s. 151-181
Tanilli, Server, *Uygarlık Tarihi*, İstanbul 1974
Tylor, E. B., *Primitive Culture*, c. 1, Londra 1871
Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2002
Türkdoğan, Orhan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinde Bazı Kavramların Değerlendirilmesi*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1972
Türkiye Cumhuriyeti Anayasası
Yamak, Kemal, *Gölgede Kalan İzler ve Gölgeleşen Bizler*, Doğan Kitap, İstanbul 2006
Yıldız, Gültekin, *Neferin Adı Yok*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009

2
TÜRK ASKERÎ TARİHİNİN BAŞLANGICI: HUN ORDUSU

Ahmet Taşağıl*

Genel Özellikler

Genellikle İslâm Öncesi devirde Türk ordusunun kuruluş tarihi olarak, MÖ 209 tarihi verilmektedir. Aslında bu tarihte disiplinli bir askerî birliğin oluşumu söz konusudur. Türk tarihi, yazılı kaynaklarca en azından MÖ 2255'lere kadar götürüldüğüne göre, Türk ordusunun kuruluşunun başlangıcını bu tarihe bağlamakta herhangi bir sakınca yoktur. Çünkü bundan sonra iki bin yıl daha Mo-tu'nun (Mete Han) 10 bin kişilik sıkı disiplinle eğitilmiş birliği kurmasına kadar, iki bin yıllık tarihî süreç söz konusudur[1]. Bu süreçte kısa kısa da olsa çok sayıda tarihî hadise meydana gelmiştir. Çok geniş coğrafyada Hun varlığı ve askerî faaliyeti görülmektedir. Düzenli bir askerî birliğe veya kurumsal bir yapıya sahip olunmasa söz konusu hareketler nasıl gerçekleşebilirdi?

Hun devrinden itibaren devlet başkanının (hükümdarın) bulunduğu yeri (karargâh, saray) veya oturduğu şehri ifade eden "*ordu*" kelimesi, çok sonraları şimdiki mânâsını almıştır. Bugünkü anlamı ile *ordu*ya eski Türklerde "*sü*" denilmekteydi. "Çerig" ise aslında "savaş nizamında düzenlenmiş askerî güç" anlamına geliyordu. "*Kumandan*" kelimesinin eski Türkçe karşılığı ise "*buğ*" idi. "*Başkumandan*" karşılığında ise "*başbuğ*" kullanılırdı. Hatta Sabarlarda[2] kraliçe *boarık*/*buğ-arık* unvanına sahip olan hükümdar gibi *buğ* unvanlı kadın hükümdarlara dahi rastlanmaktadır[3].

Bozkır hayat şartları aslında kendine en uygun orduyu çıkarmıştır. Eli silah tutan herkesin asker, her askerin de her an hazır olduğu bir ordu söz konusudur. Dolayısıyla eski Türk ordusunu diğer bütün yerleşik ve orman kavimlerinin ordularından ayıran bazı temel özellikler vardır. Bunlar ücretsiz oluşu, daimi olması, süvarilerden kurulu bulunmasıdır[4].

Eli silah tutan herkesin asker olduğu Hun coğrafyasında, bozkırların zor hayat şartlarında her Türk iyi bir savaşçı olarak yetişiyordu. Buradan hareketle aile ile birlikte ordunun Hun devrinde devletin temelini teşkil ettiği kolayca ortaya çıkar. Böylelikle

* Prof. Dr., Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü. E-posta: atasagil@hotmail.com.
1 *Shih Chi*, 110, s. 319A, B.
2 MS 5 ve 6. yüzyıllarda Karadeniz ve Kafkasya'da etkin bir rol oynayan kavim.
3 Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten*, sayı 17-18 (Nisan 1941), s. 59 vd.
4 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987, s. 269-270.

askerlik ayrı bir sınıf olmaktan çok toplumla bütünleşmiş, her zaman ve durumda toplumla beraber olan bir kurumdur. Muhtemelen uçsuz bucaksız bozkırlarda ayakta kalmanın ve başarılı olmanın temel sebebi ordunun bu niteliğinde yatmaktadır.

Hun askerî sisteminde ordular daimi idi. Sürekli olarak her asker ordunun bir unsuru durumundaydı. Her an tehlikeye açık bozkır hayat şartları bunun gerekçesiydi. Yapılan her türlü spor, eğlence ve avlar askerî eğitim özelliği taşıyordu. Her türlü faaliyet, iyi savaşçılık özellikleri kazanma üzerine kuruluydu. Daha sonra aşağıda belirtilecek olan askerî-idarî unvanları (rütbeleri) taşıyanlar emirlerindeki askerî güçlerle her zaman savaşa hazır kumandanlardı. Hükümdarların özel muhafız kıtalarının dışındaki kuvvetler (*merkez orduları*), yüksek görevdeki bir devlet adamının sorumluluğu altındaydı[5].

Süvarilerden kurulu olmak, Hun ordusunun bir başka özelliğiydi. Yaya birliklerinin sayısı azdı. Bazen kaynaklarda Hun ordusunun sayısı anlatılırken asker sayısı yerine sadece "*iyi süvari*" tabiri kullanılıyordu. Diğer topluluklarda ise ordular piyade olarak tanzim edilmiş olup, süvarilik onlara Hun-Türk tesiri ile girmiştir. Bu özelliği, eski Hun ordusunu diğer ordulardan tamamen farklı kılıyordu[6].

Hunların askerî yapılanması, 10'lu düzendir. Bu düzende on bin kişilik "tümen"lerin başında "tümen başı", bin kişilik birliklerin başında "bin başı", yüz kişilik birliklerin başında "yüz başı" ve on kişişlik birliklerin başında da "on başı" bulunurdu. Bu onlu sistem Türk tesirine giren yabancı topluluklarda da görülmektedir[7].

Bütün yerleşik kavimlerde görülen hareketsiz *kütle muharebesi* usûlüne göre yetiştirilmiş, ağır teçhizatlı orduların aksine hafif silahlı ve hareketli süvarilerden müteşekkil Bozkır Türk ordularının uyguladığı hızlı ani ve şaşırtıcı hücumlara dayanan savaş sisteminde birlikler arasındaki bağlantı ancak küçük birliklerin birbirleriyle olan iç bağlantıları ile temin edilebilirdi. Ayrıca *sol* ve *sağ* (doğu ve batı) *başbuğlarının* yüksek idaresi altında eğitilen ve onların emirleri altında savaşa katılan ordunun *10'lu sisteme* bağlanması, Hun toplumunu sosyal açıdan kabilevî (ayrılıkçı) kalıptan kurtararak, devlet bütünü haline getiriyordu. Neticede devletin bütün gücü barışta ve savaşta ortak gayeler etrafında birleşiyordu. Bu durum aslında *bodun*lar ve *boy*ların sıkı işbirliğinden doğduğu açıkça görülen Türk devletlerinde sağlamlık ve devamlılığı sağlıyordu[8]. MÖ 174-160 arasında Hun ülkesinde bulunan Çinli vezir Cung hang-yüe'ye göre: "*Bütün Hun devlet teşkilatı insan vücudundaki organlar arası birlik ve ahengi andırıyordu.*"[9].

*10'lu sistem*in sosyal ve idarî açıdan çok önemli iki fonksiyon icra ettiği anlaşılmaktadır. Birincisi devlet güçlerinin tümünün kabile, soy ve benzeri ayrılıklarına bakılmaksızın *10'lu sisteme* bölünerek, merkezden tayin edilen kumandanlar aracılığı ile en üstte tek sevk ve idareye bağlanmasıdır. Bu durum herkesin birbirine yardımcı

5 *Chou Shu*, 50, s. 910 vd.

6 İslâm Öncesi devrede Türk ordusunun özelliklerinin belirtilmesi konusunda bazı Çin kaynakları için bkz. *Chou Shu*, 50; *Suei Shu*, 84; *T'ung Tien*, 197.

7 Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 258; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, c. 4, , c. 4, İstanbul 1939, s. 120; Peter A. Boodberg, "The Language of the To-pa Wei", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, sayı 1 (1936), s. 177.

8 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 276

9 Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, Ankara 1981, s. 506 vd.

olduğu millet birliğini meydana getiriyordu. İkinci olarak bütün idarî görev sahipleri aynı zamanda asker olduklarından, ordunun görev ciddiyeti her türlü sivil, idarî birimlere yansıdığı için devlet mekanizması askerî disiplin içinde çalışıyordu. Böylece eski Türk devletinin askerî karakteri ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Türklere neden *asker-millet* (veya *ordu-millet*) denildiği anlaşılmaktadır. Eski Türk topluluğu iki temel unsura dayanıyordu: Bunlardan biri aile, diğeri ise ordu-devlet denilen ailenin teşkilatlanmış hali idi.

Bu sisteme dayalı olmak üzere Büyük Hun, Avrupa Hun, Gök-Türk, Uygur gibi çok geniş alana yayılan Bozkır Türk devletleri kurulmuş ve dünya tarihi sahnesinde mühim roller oynamışlardır. Hun ordusu da diğerleri gibi kuruluşları, kıyafetleri, savaş taktikleri ve sair sebepler yüzünden düşmanları tarafından fazla abartılmış, özellikle sayıları hakkında mübalağalı rakamlar verilmiştir.

Hunlar baskınlara karşı gözetleme kuleleri kurmuşlar ve bu kulelere "*kargu (kargug)*"[10] adı vermişlerdi. Bu kuleler vasıtasıyla dumanla haberleşmenin, gündüz 170 km mesafeden mümkün olduğu modern uygulamalı çalışmalarla tespit edilmiştir.

Türk ordusunun asker sayısının zamana ve duruma göre değişmesi gayet normaldir. Çünkü askerin sayısı, devletin gücüyle doğrudan bağlantılıdır. Ancak kaynaklarda kaydedilen bazı rakamlara tesadüf edebiliyoruz. MÖ 199 yılı civarına ait kayıtlarda Büyük Hun İmparatorluğu'nun asker sayısı 400 bin olarak gösterilmiştir[11]. Aynı durumu Gök-Türk Devleti'nin çok güçlü olduğu 560, 621, 698 tarihlerinde de görebiliyoruz[12].

MÖ 199 tarihinde gerçekleşen meşhur kuşatma, kaynaklara ilginç bir biçimde geçmiştir. Yani Çin İmparatoru Kao-ti'nin, Büyük Hun İmparatorluğu hükümdarı Mo-tu (Mete Han) tarafından Pai-teng Kalesi'nde kuşatıldığı esnada ordunun düzenlenmesi menkıbevî bir biçimde tasvir edilmiştir. Buna göre doğudaki 100 bin askerin atı demir kırı, güneydeki 100 bin süvarinin atı doru, batıdaki 100 bin süvarinin atı ak (beyaz), kuzeydeki 100 bin süvarinin atı kara yağız renklerden oluşmuştu. Biraz mübalağalı görülen bu düzenlenme biçimi daha çok kozmolojik düşünce sistemine uygun sıralanmıştır[13].

Savaş Araç ve Gereçleri

Kaşgarlı Mahmud, "*Kuş için kanat ne ise Türk için de at odur*" der. Dolayısıyla Hunlar da süvari teşkilatlanmasına sahip oldukları için at çok önemliydi. "Türk atı" olarak tabir ettiğimiz atlara biniyorlardı. Fakat bu atlar, kısa ve tüylü atlardı.

Atı evcilleştirip, savaş alanında kullanan ilk kavim olan Türklerin bu özelliğini, komşuları olan Çinliler de almışlar, MÖ 307 yılında bir reform yaparak manevra kabiliyeti düşük olan savaş arabalarını lağvederek Hun ordusu gibi hafif süvari birlikleri kurmuşlardır[14].

---

10 *Tonyukuk Yazıtı*, st. 34.

11 *Shih Chi*, 110, s. 319 vd.; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, s. 402-406.

12 *Chou Shu*, 50, s. 911; *T'ung Tien*, 197; *Chiou T'ang Shu*, 194A, 5554; *Hsin T'ang Shu*, 215A, s. 6030; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, c. 1, Ankara 1995, s. 22, 69 vd.

13 *Shih Chi*, 110; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, s. 402-406.

14 Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1987, s. 23 vd.; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, Trabzon 2000, s. 92.

Esasında bozkır, Hunların ekonomisinin temelini, yüksek ovalar ve yaylalarla kaplı bozkır coğrafyasının iklim şartları icabı, çobanlık ve besleyicilik teşkil ediyordu. Koyun ile birlikte at her zaman ön plandaydı. Tarihi MÖ 2500'lere giden Güney Sibirya'daki Afanasyevo Kültürü'nde at ve koyun kemikleri birlikte görülmektedir[15]. At kültürü ile ilgili olarak Avrupa Hunları hakkındaki bir Bizanslının ifadesi şöyledir: "*...atlarına adeta yapışmış gibi binen Hunlar, tabii ihtiyaçlarını gidermek için dahi atlarından inmezlerdi. At sırtında alış-veriş yaparlar, yerler içerler; hatta atın ince boynuna sarılarak uyuyabilirler ve güzel rüyalar görürlerdi. At sırtında istişare etmek suretiyle önemli kararlar verirlerdi.*" [16].

Hun çocukları, çok küçükken ata binmeyi öğrenmeye başlayıp eyer takımı sahibi olurlardı. Annesinin yardımından yeni kurtularak ayakta duran Hun çocuğunun yanında eyerlenmiş at bulunurdu[17].

Eski Türkler silaha "*tolum*", silah kuşanmaya da "*tolummanmak*" veya "*tolumlanmak*" diyorlardı. Eski Türk askerleri seferlerde ve savaşlarda silahlarını ve yiyeceklerini yanlarında taşırlardı. Halbuki başka ordular, silahlarını ve yiyeceklerini taşımak için binlerce araba kullanıyorlardı. Et ihtiyaçlarını karşılamak için de ordunun arkasından binlerce sığır sevk ediyorlardı. Bu durum ordunun hareketini son derece güçleştirerek yavaşlatıyordu. Türkler ise genellikle yiyecek ihtiyaçlarını yanlarına aldıkları et konserveleri (kurutulmuş et) ile karşılamaktaydı. Çinliler ve Avrupalı kavimler et konservesi yapmayı Türklerden öğrenmişlerdir[18].

Hunların bir özelliği vardır ki, at üzerinde dört nala gitseler bile ok atışlarında her yöne çok yüksek bir isabet oranına sahiptir. Avrupa Hunlarının çağdaşı olan Romalılar, Hunların başarısını ok atmak ve iyi ata binmeye bağlamışlardır. Antik devirde hiçbir zaman at ile süvarisi arasında bu derece büyük bir uygunluğa rastlanmamıştır. Hunlar, atları üzerinde sanki çivilenmiş gibi otururlardı. Romalıların gözünde onların atları çirkin, fakat dayanıklıydı. Bu atlar inanılmaz iş gücüne sahip bir bozkır ırkıydı. Karların altında yiyecek bulurlardı. Türkler daima bol sayıda atla hareket ederler, bindikleri atlar yorulduğunda onları dinlenmiş atlarla değiştirirlerdi ve bir Hun süvarisi beklenmedik bir yerde aniden ortaya çıkabilirdi.

Obi bölgesinde (Orta Asya'da Altay bölgesinde) yapılan kazılarda bir ok kutusunda (sadak) 30 civarında ok bulunmuştur. Yine Hun devrindeki okların uçlarının boyları 3, 4, 5, 6, 7, 9 cm arasında değişiyordu. Ama ortalama uzunluk 5-6 cm idi. Hunların en önemli silahlarından olan oklardan biri çavuş okudur. Temreninde delikler açılan ve havada uçarken deliklerden sıyrılan havadan dolayı ıslığa benzer ses çıkaran bu oklar, daha çok bir şeye dikkat çekmek, komut vermek ve hedef tayin etmek için kullanılmıştır. Bu okun mucidi Büyük Hun İmparatoru Motun'dur (Mete Han, MÖ 209-174)[19].

Hunların, Doğu Avrupa'da hiç tanınmayan yayları buralara getirmeleri sonucu bu yaylar "sihirli silahlar" şeklinde yorumlanmıştır. Hunların yaylarını pekiştirmek

15 Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984, s. 21-43.
16 Gyula (Julius) Nemeth, *Attila ve Hunları*, çev. Ş. Baştav, Ankara 1982.
17 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, s. 136.
18 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 272.
19 *Shih Chi*, 110, s. 319, A, B, C, D; Jan Jakob Maria de Groot, *Die Hunnen der Vorchristlichen*, c. 1, Berlin-Leipzig 1921, s. 389; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, s. 93.

için kullandıkları bazı *kemik safiha*lar[20] Volga, Dnyeper ve Kerç bölgelerinde bulunmuştur. Yayın ölçüleri konusunda değişik bilgiler bulunsa da en büyüklerinin 160, hatta 140-150 cm boyunda olduğu tahmin edilmektedir. Avar yaylarının ise 120-130 cm uzunluğunda olduğu bilinmektedir. Ancak bazı mezarlarda daha küçük boyutlarda ok ve yaylara da rastlanmıştır. Kafkaslardan Orta Avrupa'ya kadar I. ve V. yüzyıllara ait ok ve yayların kökeni Moğolistan ve Baykal Gölü civarında ortaya çıkmaktadır. Son olarak çifte kavisli ve tersine gererek kurulan yaylardan bahsetmek gerekirse bunların "refleks yay" olarak sınıflandırdığımızı belirtmek gerekir. Öldürme gücü çok yüksek olan bu yayların menzili yaklaşık 660-684 metredir[21].

Yapılan araştırmalar sonucu ortaya çıkarılan bazı kurganlarda, eski devir Hun-Türk silahları ortaya çıkmıştır. Bunlar *kılıç, meç* (kısa kılıç), *mızrak* (*kargı, süngüg*), *kısa mızrak* (*kaçut, bıçak, hançer* (*bügdel bükte*), *gürz* (*topuz*), *kamçı* (*berge*) ve *kement* (*ukruk*) gibi silahlardır. Bilhassa Türk kılıcının bazı özelliklerinden bahsetmek gerekirse, kabzaya yaklaştığında düzelen formun, namlu ucuna yaklaştıkça eğrildiği söylenebilir. Bu eğrilik, savaşçının daha darbeli bir vuruş yapmasını sağlardı[22]. Bıçak da keskin silahlar arasında önemli bir yer kaplamaktaydı. Bunlardan biri olup çift tarafı kesen ve "*kıngırak*" adı verilen bu silaha günümüzde "*kama*" denmektedir[23].

Hunlar, savunma silahları olarak *kalkan* (*tura*), *zırh* (*yarık*) ve *tolga* (*tulga, yaşuk/ aşuk*) gibi silahlar kullanılmaktaydı. Bunlardan en önemlisi olan kalkan demir, ahşap ve deri malzemelerinden kompozit olarak üretilirdi[24]. Deri ve farklı madenlerden üretilen zırh ve tolgalar önemli savunma silahlarındandı. Eski Türkler *kübe yarık* ve *say yarık* adı verilen iki çeşit zırh kullanırlardı[25]. Bütün vücudu örten zırha kübe yarık, yalnızca göğüs kısmına koruyan zırha ise *say yarık* denirdi[26].

Askerî Eğitim

Hunlar, iyi bir asker olmak için daha çocukken eğitime başlarlardı. Çocukken hayvanlarla talim yapmak, onların sırtına binmek ve avlamak gibi eğitimler yapmak Hunların genel karakteristikleriydi. Hun çocukları bu talimleri hem talim hem de oyun amacıyla yapıyorlardı. Böylelikle önce koyun sırtında talim yapıp, sonra çok erken yaşlarda ata binmek, onları askerliğe hazırlıyordu. Bu eğitim süreci sürek avlarıyla devam ediyor, küçük çocuklar sürünün nasıl sürüldüğünü öğreniyorlar ve sevk-idare konusunda kendilerini geliştiriyorlardı. Bu avlarla ilgili olarak Çin kaynakları, MÖ 62 yılındaki bir sürek avının 100 bin atlı ile yapıldığını kaydeder[27].

Bütün Hun ve sonrasında teşekkül eden Türk ordularında olduğu üzere bazı ilkeler, bütün ordu mensupları için bağlayıcı bir özelliğe sahipti. Bu özellikler emre itaat,

20 Kompozit yayı güçlendirmek için kullanılan çok ince ve yassı kemik parçası.
21 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 272.
22 Türk kılıcı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, "Türk Kılıcının Menşe ve Tekamülü", *DTCF Dergisi*, sayı 5 (1948), c. 6, s. 431-460.
23 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, s. 94.
24 Wolfram Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Ankara 1942, s. 76.
25 *Chou Shu*, 50, s. 911.
26 Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lugat'it-Türk*, c. 3, s. 15, 158, 227; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, s. 95.
27 *Han Shu*, 94A; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, Ankara 1981, s. 133-141.

anında karar verme ve gösterilen hedefi vurma gibi temel kıstaslardır. MÖ 209 yılında Mo-tu tarafından verilen eğitimler, tarihî kaynaklara dayalı ilk askerî eğitimdir:

"Mo-tu, Hun hükümdarı Toman'ın Ulu hatunundan doğmuş en büyük oğlu ve veliahtı idi. Toman, büyük bir devlet adamı olmakla birlikte saray kadınlarının etkisine açık bir kimse idi. Gerçekten de o, sonradan aldığı eşlerinden birinin etkisi altında kalarak, oğlu Motun'dan veliahtlık hakkını almak istedi. Bundan dolayı komşu ülke Yüecı'lara (Yüe-chih) Mo-tu'yu rehine olarak gönderdi, arkasından da bu kavme saldırdı. Bundan maksat, Mo-tu'nun Yüe-cı'lar tarafından ortadan kaldırılmasını sağlamaktı. Fakat, Mo-tu gafil avlanmayarak kaçıp kendini kurtardı. Babasının hareketini sezmiş olmalı ki, Hun ordusu harekete geçer geçmez, kendisi meşhur çok hızlı koşan atına binerek Yüecı ülkesinden kaçarak, kendi ülkesine geri döndü. Babası Toman, onun bu başarısına sevinmiş görünerek emrine 10 bin atlı verdi. Fakat, babasının asıl niyetini bilen Mo-tu babasının kendisine verdiği bir tümen askeri katı disiplin içinde eğitmeye başladı. Mo-tu bu sırada ıslık çıkaran bir ok imal etti. Atlı okçu birliğinin eğitimi esnasında kendisi bu oku nereye atarsa, erlerinin de hep birlikte o maddeleri vurmaları gerektiğini emretti. Bunu yapamayanın başını kesecekti. Avda ıslık çıkaran ok nereye atılırsa, orayı vurmayan kimsenin de başı hemen gövdesinden ayrılacaktı. Bizzat Mo-tu, ıslık çıkaran oku değerli atlarından birinin vücuduna attı ve bu anda maiyetinden okunu atmaya cesaret edemeyenleri idam etti. O, kısa bir süre sonra oku ile kendi sevgili eşini vurdu. Bu defa da maiyetinden bazıları oklarını atamayıp donup kaldılar ve oklarını atmaya cesaret edemediler. Bunlar da Mo-tu tarafından idam edildi.

Bir süre sonra Mo-tu av esnasında ıslık çıkaran oku ile babasının değerli atını vurduğu zaman, maiyeti istisnasız hep birlikte aynı hedefe ok attı. Bu durum üzerine Mo-tu, maiyetine güvenebileceğini öğrendi. Sonra babası ile ava gitti ve Hun hükümdarı olan babasına ıslık çıkaran okunu attı. Bütün maiyeti de aynı istikamete nişan alarak, ok attı ve böylece Hun hükümdarı öldürüldü. Bunun üzerine Mo-tu, üvey annesi ve üvey kardeşini, kendisine itaat etmeyen bütün devlet adamlarını öldürdü ve kendisini Hun hükümdarı ilan etti."[28].

Her ne kadar abartılı bir biçimde anlatılsa da tavizsiz bir katı eğitim örneğidir. Bu eğitim kısa sürede sonuç vermiş ve Orta Asya'da bir dünya imparatorluğu meydana gelmiştir. Çin kaynaklarının belirttiği üzere Orta Asya'da 26 devlet ve krallık Mo-tu'nun idaresindeki Büyük Hun imparatorluğu'na bağlanmıştır. Askerî sıkı eğitim semeresini vermiştir. Mo-tu'nun bu ve sonraki faaliyetleri Çinlilerin hafızasında öylesine yer etmiştir ki, aradan bin yıldan fazla süre geçtiği zamanda bile onu hatırlamışlardır.

Bu gibi askerî eğitim süreçleriyle Mo-tu'nun ordusuna kazandırmak istediği özellikler şöyle açıklanabilir: [29]

1. Verilen her emre tam itaat: Askerî disiplin açısından emre itaat etmek temel bir şarttır. Aksi takdirde emir-komuta zincirinin işlemesi aksayacağından düzen ve hareket

28 *Shih Chi*, 110, s. 319; *Han Shu*, 94A, s. 211-220; Jan Jakob Maria de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, s. 50; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, s. 96-97.

29 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, s. 97-98.

birliği bozulur. Mo-tu, bu yüzden emir komuta düzeni içinde emre itaati tesis etmiştir. Bunu tesis ederken de kendisi ve alınan kararları uygulayarak verilen emrin, her şeyin üzerinde olduğunu herkese göstermiştir.

2. Süratli ve isabetli karar verme: Askerlik, süratli ve isabetli kararlar almanın hayatî olduğu bir meslek olduğundan, komuta eden kişiye yetki ve sorumluluğun birlikte verilmesi, komutanın da bu yetki ve sorumluluğu gözeterek ani kararları sağlıklı ve isabetli bir şekilde alabilmesi gerekir. Mo-tu da, askerî açıdan büyük önemi haiz olan süratli ve isabetli karar verebilmeyi sağlamak için eğitim programlarında düzenlemeler yapmıştır.

3. Hedefi vurmada tam isabet: Mo-tu'nun talimleri için hedefi tam isabetle vurabilme çok önemlidir. Çünkü isabetsiz atış, şansını karşı tarafa devretmek demektir. Bu da yenilgiye bir adım daha yaklaşmak anlamına gelir. Yenilgiye tahammülü olmayan Mo-tu, bu yüzden askerlerinin hedefi kaçırmaması üzerine talimlerini düzenlemiştir. Sürekli tekrar, sürekli isabetli atışları doğurur. Bu da ancak çocuk yaştan beri süregelen bir anlayışla mümkün olmaktadır.

Bu anlayışlarla askerini yetiştiren Mo-tu, tarihin gördüğü en sağlam teşekküllerden birini oluşturacak, atış isabet oranı yüksek, kesin itaatle kendisine bağlı, süratli ve doğru bir şekilde karar verebilen bir birlik oluşturmuştur.

Spor

Seferler, devamlı yıpratma ve yıldırma harekâtı arasında fertleri bir askerlik havası içinde yetişen bozkır Türk halkına sürekli başarılar sağlayan başlıca hususlardan biri de aynı zamanda savaş vasfında olan daimi spor hareketleri idi.

Ata binmek, ok atmak herkesin tabii meşgalesindendi. At yarışları, cirit, gülle atma, güreş, doğancılık (yırtıcı kuşlarla avlanma) ve benzeri faaliyetler mücadele azmini keskinleştirirdi. Kadınların da katıldıkları çeşitli top oyunları (futbol, golf ve poloya benzer türleri)[30] Hunlardan itibaren Türkler arasında oynanmakta olup Gök-Türkler çağında Çin'e de yayılmıştı[31]. Fakat Türklerin bozkırda Nisan ve Mayıs ayında ilk gök gürlemesi ile başlayan sazlı, türkülü, eğlenceli bahar bayramlarında da düzenledikleri at yarışları ve çeşitli müsabakalar dışında en mühim sporu avcılıktı. Bilhassa binlerce vahşi ve zararlı hayvanın telef edilmesi ile sonuçlanan sürek avları gerçek savaş tatbikatı niteliği taşıyordu[32]. Yukarıda söylediğimiz gibi Çin kaynaklarına göre MÖ 62 yılında Hun hükümdarının idaresinde tertiplenen bir sürek avına 100 bin süvari katılmıştı. Diğer bir sürek avında 700 *li*lik[33] bir alan kuşatılmıştı. Ayırca Türklerin Altaylarda çok eskiden beri yaptığı bilinen kayakçılık, bazı araştırıcılara göre, oralardan her taraf yayılmıştır.

Daimi egzersizlerle zindeliğinin ve çevikliğinin yanında savaş anında yırtıcılığını koruyan Türk ordusu yerli ve yabancı kaynaklarda kurtlara benzetilmiştir[34]. "*Tanrı*

30 *T'ung Tien*, 197, 1068B; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, c. 1, s. 98.
31 Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Türklerde ve Komşularında Spor", *Ülkü*, sayı 87 (1940), s. 209-215.
32 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 275.
33 Li: Çin'de kullanılan bir ölçü birimi. 700 *li*, yaklaşık 350 kilometrekareye tekabül eder.
34 Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lugat'it-Türk*, c. 1, s. 188.

güç verdiği için babam kaganın askeri böri gibi, düşman koyun gibi imiş"[35]. Meşhur Tabgaç hükümdarı T'ai-wu'ya göre "*kurt sürüsünü andıran Türk ordusu karşısında Çin askeri taydan ve düveden farksız*" idi[36].

Taarruz Yöntemleri

Süratleri sayesinde dünyadaki diğer teşkilatlardan daha etkin bir şekilde savaşan Hun askerinin en önemli kozu atlarıydı. Atların önce evcilleştirilmesi, sonra eğitilmesiyle manevra kabiliyeti çok yüksek bir ordu kurulabiliyordu. Hunlar, Orta Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırında bu atlar sayesinde hızlıca yayılabiliyor ve karşı konulamaz bir hale gelebiliyorlardı. Avrupalı tarihçilerin, savaşta süratin önemini anlayan ilk milletin Türkler olduğunu söylemesinin[37] arka planında atların eğitiminin önemli olduğunu vurgulamak gerekir. Bu eğitimli atlar sayesinde müstakil olarak ve hareketli birlikler güçlerine daha da ivme kazandırmışlar, harekat esnasında rahatça dağılıp toparlanabilmişler, en zor manevraları bile kolaylıkla icra edebilmişlerdir. Bu manevralar esnasında Hun süvarisinin geriye dönerek başta olmak üzere her yöne yapabildiği atışlar, harekatın sonucunu belirleyici nitelikte olmuştur.

Hunlar, savaşırlarken araziyi de hesaba katarak savaşırlardı. Özellikle süvari tipindeki savaşçıların etkinliğinin yüksek olacağı ovalara düşmanı çekerek imha etmek, vadi içlerine saklanarak ani baskınlar yapmak, stratejik önemi yüksek olan bölgeleri doğru zamanlamayla tutarak düşmana kaptırmamak, düşmana doğru zamanda saldırmak önemliydi. Özellikle Hunlar, ayın ilk yarısında harekete geçerler, ikinci yarısında da havanın yavaşça kararmasından istifade ederek çekilmeye başlarlar, ani baskınlarda ise ayın dolunay halini almasını beklerlerdi. İklim-coğrafî şartlarla alakalı olarak dikkat ettikleri bir husus, silahlarıyla ilgiliydi. Yaylarındaki malzemeleri yapıştırmak için kullandıkları zamk, ıslandığı zaman eridiği ve yayları deforme ettiği için, yağmurlu havalarda savaşmaktan kaçınırlar, gerekirse savaştan çekilirlerdi[38].

Eski Hun-Türk savaşlarının bazı ortak özellikleri vardı. Bunları şu şekilde belirlemek mümkündür[39].

1. Yıldırma ve yıpratma
2. Sahte geri çekilme
3. Pusuya düşürme ve imha.

Şimdi ana hatlarıyla bunları açıklayalım.

1. Yıldırma ve Yıpratma

Hunlar, savaş ve psikolojik harekat yönetimi hususunda son derece mahirdiler. Düşmanı yıldırmak, süreci psikolojik olarak yöneterek yıpratmak hususunda bir

35 Bilge Kağan'ın bu ifadeleri için bkz. *Kül Tegin Yazıtı*, doğu yüzü, st. 12.
36 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 276.
37 Gyula (Julius) Nemeth, *Attila ve Hunları*, çev. Ş. Baştav, s. 82.
38 Chang Jen-t'ang, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri*, Taipei 1968, s. 224; Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachricten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, c. 1, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1958, s. 188; Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 76; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, s. 99; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, c. 1, s. 72 vd.
39 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 274; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, s. 98-100.

takım yöntemler kullanıyorlardı. Bu yöntemlerden biri, savaşmaya başlamadan önce kendileri hakkında müthiş ürpertici söylentiler yayıyorlar, henüz savaşa başlamadan önce düşmanı psikolojik olarak yıpratıyorlardı. Böylelikle savaşılacak düşman, henüz savaşa girişmeden önce Hunlar hakkında korkutucu şeyler duyuyorlar ve moralleri bozuluyordu. Bu gibi söylentilerin tesirini devam ettirmek için savaşta da korkunç naralar atarak düşmanlarına bir şok yaşatıyorlardı.

Düşmanla karşı karşıya gelen Hun askerleri, uzaktan savaşma yöntemini tercih ederek ok menzillerine giren düşmanla göğüs göğüse çarpışmaya girmeden isabetli ok atışlarıyla uzaktan yıpratıyorlardı. Böylelikle kendilerini emniyete alan Hunlar, hem düşmana zayiat verdiriyor hem de mümkün olduğu kadar az zayiat görüyorlardı.

2. Sahte Geri Çekilme

Hunlar için muharebenin iki ana çarpışma evresi vardı. Bu evrelerden biri, uzaktan ok atışıyla karşı tarafa zayiat verdirme, ikincisi ise göğüs göğüse muharebe esnasında da kılıç, gürz ve mızrak gibi silahlarla çarpışmaktı. Düşmanı mağlup edemeyeceklerini anladıkları zaman ise ricat ederek düşman saflarındaki dirlik ve düzenin bozulmasını sağlamaya çalışırlardı. Süratle geri çekilmeyi başardıklarından karşı tarafın saf düzeni bozulur, bu karışıklıktan yararlanan Hunlar da geriye dönüp yaptıkları ok atışlarıyla karşı tarafa büyük zayiatlar verdirirlerdi. Bu geri çekilme süreci asıl pusu kurulan bölgeye geldiği zaman pusuda bekleyen askerlerin devreye girmesiyle tamamlanırdı[40].

3. Pusuya Düşürme ve İmha

Düşmanla karşılaştıktan sonra bir müddet uzaktan zarar vererek, daha sonra birebir çarpışarak savaşa devam eden Hunlar, geri çekilme sürecini pusu kurulacak yere gelince tamamlıyorlardı. Pusu kurulan yer için, düşmanın kötü bir konumda bırakılması için vadi tabanları, ağaçlık bölgeler, bataklıklar ve göller, kum fırtınaları olan çöller ve birden bire karşılaşılan uçurumlar tercih edilirdi. Geri çekilen öncü birliğin peşine taktığı düşman pusu bölgesine gelince pusuda bekleyen Hun askerleri aniden ortaya çıkarak, arazinin sıkışmasının da verdiği "kaçılamazlık" durumuyla düşmana ani bir darbe vuruyordu. Düşman, bu şoktan kurtulma aşamasına bile gelemeden, kendisini bir çemberin içine alınmış bir vaziyette buluyordu. Bu da genel olarak savaşın Hunlar lehine kazanılması demekti.

Hun-Türk Ordu Sisteminin Yabancılar Üzerindeki Etkisi

Hun ordusu yabancı milletler tarafından ilk taklit edilen bozkır kurumu olmuştur. Bu minvalde, ordusunu okçu süvariler teşkili ile Türk usulünde düzenlemek ve donatmak teşebbüsü MÖ 318 yılında Çin'de başlamıştır. Bu tarihte yapılan anlaşma esnasında Hunlara karşı askerî gücünü takviye etmek ihtiyacını duyan Chao (Şan-şi) devleti hükümdarı Wu-ling (MÖ 325-298), kendisi de Hun tarzında giyinerek Hun tarzında bir ordu kurmuştur[41]. Daha sonra Ch'in Hanedanı'nın imparatoru Shih-huang-ti (MÖ 247-210) de aynı usulü devam ettirmiştir. Han Hanedanı imparatoru Wu-ti'nin (MÖ 141-87) kumandanı Ho Ch'ü-ping, uzun çalışma ve eğitimlerden sonra nihayet Hun

40 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, s. 101.

41 Otto Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, c. 1, Berlin 1930, s. 195.

tarzında 140 bin kişilik bir süvari kuvveti çıkarmıştır ki, Çin tarihte ilk defa bu ordu sayesinde büyük bir devlet olabilmiştir. Ayrıca Ho Ch'ü-ping, *turan taktiğini* uygulayan ilk yabancı kumandan olarak bilinmektedir[42]. Atlı birlikler yabancılar tarafından örnek alınırken aynı zamanda Bozkır Türk elbisesi olan ceket, pantolon, Hun başlığı ve çizme de Çin'e girmiştir. Sürek avları da orada görünmüş ve bu ıslahat ve taklitler Gök-Türk çağında da devam etmiştir[43].

Orta-doğu ve batıya gelince, buralarda yay-ok kullanan süvari birlikleri teşkil etme ile silah ve savaş teçhizatını Bozkır sistemine uydurmak girişimlerini adım adım takip etmek mümkündür. Bu yönde ilk reform hareketi Kyros'un gayreti ile Pers ordusunda görülmüş, bunu büyük doğu seferinde İran'ın kuzey-doğu bölgesinde Türk bozkır kültüründeki Turanlı topluluklarla karşılaşan Büyük İskender'in (MÖ 323) Makedonya ordusunda giriştiği reform takip etmiştir. Kütle savaşına dayalı ağır techizatlı yanaşık nizamlı *phalanx sistemini* kullanan kuvvetlere hafif silahlı okçu-süvariler ilave etmek şeklinde beliren bu teşebbüs, daha sonra üç kere daha tekrarlanmış ve başlangıçta Turanlı ücretli askerlerin orduya alınması ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Yeni sistem Roma ordularının ıslahında da örnek kabul edilmiştir[44].

Roma ordusunda sadece resmi geçitler için atlı birlikler kullanılırken, Sezar zamanında ilk Bozkırlı tipi süvari ordusu kurulmuştur. Yapılan incelemelere göre *sahte ric'at* ve pusuya dayalı *turan taktiğinin* bu imparator tarafından Pompeius'a karşı Tesalya'da Pharsalus Savaşı'nda (MÖ 48) kullanılmak istendiği anlaşılmaktadır. Fakat buna rağmen Roma ordusunda ağır piyade yine kalabalıktı ve okçuluk yaygınlaşmamıştı. İkinci büyük reformu İmparator Hadrianus'tan (117-138) sonra, Septimius Severus (193-211) ve Gallianus (260-268) zamanlarında orduyu yenileştirme çalışmalarına önemle devam edilerek kurulan, yüksek mevcutlu ve müstakil süvari birliklerinde, nihayet V. yüzyıl boyunca hafif teçhizatlı okçuluk tam üstünlük kazandı. Doğuda İran'da Bozkırlı usulünde savaşan Parth'lar ve kuzeyde yine savaş taktiklerini Türklerinkine uydurmuş olan Got, Vandal, Alanların saldırıları Roma'yı bu yola iyice itmiş bulunuyor ve tarihçi Ammianus Marcellinus'un (322-400) kayıtlarından anlaşıldığına göre, bunda Hunlar büyük rol oynuyordu. Artık Roma ordusunda yay, baş silah durumuna yükselmiş, orduda onlu sistem uygulanmaya başlamış, Bozkır kıyafeti olan ceket, pantolon giyimi batıda yaygınlaşmıştır. Romalıların dahi tanımadığı üzengi Avarlar sayesinde Avrupa'da yayılmıştır.

Bizans'ta V. yy. başlarından itibaren etkisini göstermeye başlayan Turan sisteminin VI. yüzyılda ne kadar etkili hale geldiğini, ünlü tarihçi Prokopios'un (yaklaşık 500-565) eserinde okçuluğun büyük savaş değerini, Bizans ordusundaki süvarilerin (çoğunlukla yabancı) sert yayları germekte İranlılardan üstünlüğünü övünerek belirten satırlardan anlamak mümkündür. Ona göre İmparator Iustinianus'un şöhretli generali Belisarius, İtalya'da Got'lara karşı savaşındaki (537) başarısını yeni taktiğe borçlu idi. Devrin diğer Bizanslı kumandanı Narses'in 552 yılında yine Gotlarla sa-

42 Jan Jakob Maria de Groot, *Die Hunnen der Vorchristlichen*, c. 1, s. 37; Otto Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, c. 1, s. 195; Wolfram Eberhard, Çin Tarihi, s. 95 vd.

43 Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, c. 2, Ankara 1999.

44 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 277.

vaşında *turan taktiği*ni uyguladığı Agathias'ın tasvirinden anlaşılmaktadır. Ordu reformları dolayısıyla Bizans'a giren Türk gelenekleri arasında giyim tarzı ve saç biçimi de vardı. Iustinianus (527-565) devrinden itibaren başkent Konstantinopolis'te Hun, Bulgar, Avar kıyafet ve traşı moda halinde idi.

Bizans'ta yalnız Hun-Türk ordularının taklidi ile kalınmamış, bizzat imparatorlar tarafından bu konuda eserler de yazılmıştı. Ordusunda köklü reformlar yaparak Sasanilere ağır darbeler indirmeyi başarmış olan (622-624) İmparator Heraklios'un (610-641) *Taktika* adlı eserinde, Gök-Türk, Bulgar, Avar, Türk (Macarların) savaş nizam ve usûlü, silahları, teçhizatı yer yer Bizans ve İran ordularınınkinden farkları belirtilerek tanıtılmakta ve Bizans ordusu için reform yolları gösterilmektedir.

Batıda Roma İmparatorluğu'nun mirasını paylaşan Germen kavimlerinden Gotlar, Vandallar ve benzerleri, daha önceleri Hunlar karşısında askerî kuvvetlerini Bozkır tipine uydurmak zorunda kalmışlardı. Bu hareket durmadı. Onlar da Doğu Avrupa'daki İran asıllı topluluklar (Alanlar vb.) ve Roma, Bizans İmparatorlukları gibi Ortaçağın ilk yarısında reformlarını sürdürmüşlerdi. Fakat, ordularında okçu süvari birliklerinin üstün duruma yükselmesi VI. yüzyılda görüldü. VII. yüzyıldan itibaren hafif teçhizatlı, bağımsız okçu süvari birlikleri teşkil eden Frankların askerî zaferleri (Poitiers'de Araplara, o zaman hayli zayıflamış Avarlara karşı), bu derin reform hareketlerinin başarısı olarak açıklanabilir. Franklar, artık IX. yy. ortalarında ordularını tamamen süvariliğe çevirmişlerdi (Dazlak Karol, Henrik, Otto reformları). Böylece gelecek Alman orduları *turan taktiği*nin özelliklerini benimsemiş oluyor, dolayısıyla bütün Batı Avrupa silahlı kuvvetleri XI. yüzyıla doğru Bozkır Türk sistemine girmiş bulunuyordu.

Ruslar daha Kiyef Knezliği devrinden (IX. yy. ortaları) itibaren Hazar, Peçenek ve Kuman tesirinde balkan Slavları, Tuna Bulgarları aracılığı ile hem eğitim, hem teçhizat (silah, giyim, tuğ) yönlerinden Türk tarzında askerî güçlerini meydana getirmişlerdir. Cengiz Han da 1206'da kendini "han" ilan edişinin akabinde devletini teşkilatlandırırken, önce ordusunu Hun-Türk usulünde düzenlemiş, yani kuvvet mevcutları değişik kabile birimlerine dayanan eski Moğol adetlerini terk ederek, onbaşısından tümen beğine kadar kendi kabilesi Manghol (Moğol) noyanlarından ve Nökörlerinden tayin ettiği *10'lu sistem* üzere büyük disiplinli ordusunu kurmuştur.

Savunma Savaşı ve Hunlar

Hun ordularının bozkır coğrafyasında kaleler inşa ederek savunma savaşı yaptıklarına pek tesadüf etmeyiz. Hunlar döneminde, ülkenin Orhun bölgesindeki merkezde bulunan ağabeyi hükümdar Ho-han-ye'nin Çin'e bağlanmasını kabul etmeyen kardeşi Cı-çi (Chih-ch'i) Şanyü Batı Türkistan'daki Fergana bölgesine gelmiş, burada bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Fakat stratejik bir hata yaparak MÖ 41 yılında Çu ile Talas Irmakları arasına başkent (kale-şehir) inşa etmişti. Bu yüzden üzerine gelen kalabalık Çin ordusuna karşı kahramanca göğüs göğüse savaşmasına rağmen hepsi öldürülerek mağlup olmuşlardı[45]. Bu olay, Türklerin bozkırlarda yaptıkları ilk ve tek kale savunma savaşıdır. Türklerin sayısı özellikle Çinlilerden azdı. Düşman kuvvetli olduğunda

45 Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, s. 158-187.

bozkırların derinliklerine kaçarak varlıklarını bağımsızlıklarını korumayı başarıyorlardı. Savunma savaşı Bozkır Türk askeri tarzına uygun değildi. Zaten bu yenilginin başka örneği de yoktur. Bugünkü Doğu Türkistan'da ve Maveraünnehr'in münbit arazilerindeki şehirlerde ise *savunma savaşı* yapılıyordu.

Nitekim 723 yılında Türk tarihinin bilge veziri Tonyukuk, devlet meclisinde Bilge Kağan'ın etrafı surlarla çevrili şehirler inşa etmek fikrine şiddetle karşı çıkmış, Türklerin bekasının ancak, bozkır savaşları yapmakla mümkün olacağını vurgulamıştı. Tonyukuk'a göre Türklerin sayısı azdı. Düşman sayıca kuvvetli bir şekilde geldiğinde kaçıp kurtularak, dağların vadilerin arasında saklanabilirlerdi. Zaten kuvvetlilerse kolayca savaşırlar, problem olmazdı[46].

Türklerin Asker İhraç etmeleri

Yukarıda açıkça ifade edildiği gibi Hun-Türk ordusu yabancı topluluklar tarafından defalarca taklit edilmiştir. Bunun yanında Hun gençlerinin ekonomik sebepler yüzünden komşu ülkelerin ordularında görev aldıkları ve üstün vazife gördükleri kaynaklar tarafından belirtilmektedir.

Çin'deki devletler birbirleri ile mücadele ettiklerinde veya herhangi bir devlet (hanedan) yeni kurulmak üzere olduğunda sıklıkla Türklerden askerî yardım alırlardı. Bunların en iyi örneği 618 yılında kurulan T'ang Hanedanı'na Türklerin yaptığı 2 bin süvarilik katkıdır. 2 bin süvari, 3 yüzyıl sürecek Çin tarihinin her bakımdan en parlak imparatorluğunun kurulmasını sağlamıştır[47].

Ayrıca, Gök-Türk ülkesinde bağımsızlığını kaybeden bazı boylar da gidip Çin'e sığınıyorlar, sonra da Çin ordusunda görev alıyorlardı. 646-658 yılları arasında T'ang Hanedanı ordusunda çok sayıda Türk asıllı kumandan görev yapıyordu. Bunların arasında Gök-Türk devletini idare eden Aşına ailesinden gelenlerin de görev yapması ilgi çekicidir. Bütün bunlar Türklerin askerlerine komşular tarafından duyulan ihtiyacı göstermektedir.

641-642'li yıllarda T'ang Hanedanı'nın şehzadelerinden biri Türk ordusuna imrendiği için Gök-Türk tarzında bir çadır kurup içinde yaşamaya başlamış, arkasından Gök-Türk kıyafetleri giyen, silahları kullanan bir birlik oluşturmuştu. Sonuç olarak Hunların mirası olan gelenekleri pek çok devlet zamanla benimsemiştir.

Muhafız Birlikleri

Bozkır Hun imparatorlarının otağlarının ve ordugâhının bulunduğu yer özel birlikler tarafından korunurdu. Bu özel birlikler, Büyük Hun İmparatorluğu ve Gök-Türkler zamanında hanedan ve hanedana yakın boylar içinden seçilirdi. Gök-Türk devletinde söz konusu muhafızlara Aşına ailesinden geldikleri için açıkça Börü (Çince Fu-li) dendiği kaynaklar tarafından ifade edilmektedir[48].

46 *T'ung Tien*, 199, 1075A; *Chiou T'ang Shu*, 194A, s. 5174; *Hsin T'ang Shu*, 215B, s. 6052; *Wen-hsien T'ung-k'ao*, 2693A; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, c. 3, Ankara 2004, s. 45-46.

47 *Chiou T'ang Shu*, 194A; *Hsin T'ang Shu*, 215A.

48 *Chou Shu*, 50, s. 910, 911; *T'ung Tien*, 197, 1067C.

Mükemmel Asker

Hun, Gök-Türk, Uygur gibi büyük eski Türk devletlerini anlatan yabancı kaynaklar Türk ordularını överek anlatmaktadırlar. Ancak bunun yanında VI. yüzyıla ait ilginç bir kayıt daha vardır. O da Töles boylarının asker sayıları anlatılırken kullanılan *mükemmel asker* (iyi yetişmiş) tabiridir. Bilindiği gibi Töles boyları Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan, Karadeniz'e kadar uzanan geniş sahada yaşayan küçük Türk boylarıdır. Buna rağmen *Suei Shu* ve *Pei-shih* gibi iki kaynak, söz konusu sahada yaşayan Töles boylarını tek tek coğrafi konumlarıyla anlatırken asker sayılarını da vermektedir. Mesela "*5 bin 'iyi yetişmiş asker' vardır*", "*15 bin 'iyi yetişmiş askerleri' bulunmaktadır*" gibi ifadeler kullanılmaktadır. Aslında çok genel bir bakışla bu kayıtlardan VI. yüzyıldaki Türk ordusunun asker sayısının dağılımını öğrenme imkanımız vardır[49].

Türk coğrafyasına gelen Çinli casusların en önemli görevi hangi Türk boyunun ne kadar asker sayısına sahip olduğunu öğrenmekti. Mesela 581 yılında Gök-Türk ülkesine gelen Çinli diplomat Ch'ang Sun-sheng, Işbara Kağan'la birlikte çıktığı sürek avlarında ülkenin coğrafi yapısını öğrendiği gibi hangi boyun nerede yaşadığını ve ne kadar asker çıkardığını öğrenmiş, ülkesine döndüğünde Suei Hanedanı imparatoru Wen'a durumu rapor etmişti[50]. Türklerin askerî yapısını çözen Çinliler, hızlı bir şekilde Kore'den Karadeniz'e kadar geniş sahada hakim olan Gök-Türk devletini kısa süre içerisine bölmeyi başarmışlardı.

Askerî Unvan ve Terimler

Eli silah tutan herkesin asker olduğu ve toplumdan hiç ayrılmayan Hun ordusunun baş kumandanı hükümdar idi (kagan, kağan, hakan). Bundan sonra gelen unvanlar rütbe sırasıyla *yabgu*, şad, çor, *tarkan*, *tegin ilteber*, *erkin*, *tudun* olarak gösterilebilir. Bir açıdan bakıldığında ordunun büyüklüğü ve siyasî-coğrafî konumunun, komutanı belirlediğini söyleyebiliriz. Ama özellikle Gök-Türk döneminde büyük savaşlarda *kağan*lar baş komutan, şadlar ise kanat ordularının komutanı idiler. Bazen çok büyük ordularda "*Küçük Kağan*" adı verilen, hükümdardan sonra belirli bölgeleri onun adına yöneten ve yine hanedandan gelen kişiler kanat ordularını idare ediyordu.

Terimler Sözlüğü

Bütün bunlara rağmen sadece eski Türk ordusuyla ilgili bazı askerî unvan ve terimler vardır[51]. Bunların başlıcalarına aşağıda yer veriyoruz.

akıncı: "Akmak" fiilinden gelip baskın mânâsını taşır. "Geceleyin düşmanı basan asker şeklinde" kullanılmıştır.

alp: Bütün Türk lehçelerinde mevcut olan "alp" kelimesi, kahraman, cesur, yiğit anlamlarını ifade etmektedir. Orhun yazıtlarında kağanların kahraman ve cesur oldukları belirtilirken sıfat halinde kullanılmıştır. Uygularda kağanların unvanları arasında yer almaktadır. Eski Türk kahramanlık hikâyelerinde daima "alp" unvanına tesadüf edilir. Kaşgarlı Mahmud, Türklerin efsanevi hükümdarlarından olan İranlıların "Afrasyab" dediği kahramana Tonga Alp Er adını verdiklerini bildirir.

---

49 *Suei Shu*, 85, s. 1865 vd.; *Pei Shih*, 99

50 Ch'ang Sun-sheng'ın biyografisi *Suei Shu*, 51'de kayıtlıdır.

51 Bu konuda detaylı bilgi için bkz. A. Donuk, *Eski Türklerde Askeri İdari Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988.

alpak yay: Bir çeşit yay.
at çermetmek: Atın kuyruğunu düğümlemek.
atlıg: Süvarilere verilen ad.
ay bitiği: Askerin adıyla yazıldığı defter.
ayrıç: İki çatallı ok.
azak (azuk): Nereden ve kimden geldiği belli olmayan ok.
bağır: Yay kavisinin orta kısmına verilen ad (yay bağırı).
balçak: Kılıcın sapı, kabzası.
basıg: Gece baskını yapılacak olan ve düşmanın ansızın yakalanacağı yer.
başak: Okun veya mızrağın ucuna geçirilen demir, temren, ok temreni, ok başağı.
başnak er: Başında tulgası, eğninde zırhı olmayan kimse.
beçkem (perçem): İpekten veya yaban sığırı kuyruğundan yapılan alamet olup savaş günlerinde yiğitlerin taktığı bir çeşit belge.
beling: Düşman gelmesi yüzünden halka düşen korku.
berge (bergü): Kamçı kırbaç.
bilük (belig): Okluk sadak.
bögde (bükte): Hançer.
bögürlemek: Düşmanın karşısına çıkmadan bir manevra ile sağından saldırmak.
bulgak (bulgaş): Karışıklık, düşman gelmesi yüzünden halk arasına düşen karışıklık.
bulun (bolun): Esir, tutsak.
cıda (çıda): Mızrak, süngü, kargı.
çalış: Birbiriyle silahlı çarpışma, savaş.
çerig (çeri): Asker, ordu karşılığı kullanılan "çerig (çeri)" kelimesi, aslında "savaş düzeninde düzenlenmiş askerî güç" demektir.
çığılvar okı: Bir çeşit küçük ok.
çırguy: Ok temreninin şişkince olan yeri.
çoğı: Savaş mücadele.
çokal: Zırh altına giyilen ipekli hırka.
çuram: Diğerlerinden daha uzağa giden yeni bir ok atılışı.
egir (egril): Çevirmek, bir yeri kuşatmak, kuşatılmak.
gez: Çetel kertik, okun kirişe takılan kertiği.
gönder: Mızrak, kargı.
Ilgar (yılgar): Baskın hücum, akın, atlı hücum, dört nala hücum.
ışuk (aşuk, yaşuk): Miğfer.
içkin er (içik içi): Düşman iken bu yana geçen, kendisine dokunulmayan mülteci, savaşta kendi isteğiyle teslim olan kişi.
im: Parola, kumandanın silah veya kuş adlarından birini belge olarak koyduğu kelime.
kaçut: Kısa mızrak.
Kalva: Üzerinde temreni bulunmayan, yuvarlak bir tahta parçası bulunan ok.
karaçur: Kılıç.
karakçı: Gözleyici, muhafız.
kargu (karguy): Ülkeyi emniyette tutmak için düşmanın hareketlerinden erken haber almayı sağlayan, içinde daimi nöbetçilerin bulunduğu ateş kulelerine verilen ad.
karvı yayı: İnce yay cinsi.
katutluğ ok: Temreni zehire bulaştırılmış ok.
keriş: Savaşta dayanma.
kesme: Enli ok temreni.
keş (kiş): Okluk, sadak.
kılıç-kamçı: İçinde bulunan kamçı.
kır yağı: Gizli düşman.
kıyım: Düşman gelmesi yüzünden halkın korku ve dehşete düşmesi.

kiş kurman (kurman): Ok ve yay konan kap, sadak.
koguş: Okları perdah etmek için koğuş-kuş ağacından yapılan aygıt.
kol: Kılıcın üzerinde bulunan yol biçimindeki oyma. Burası çok kere altınla işlenir ki buna "kılıç kolu" denir.
korug(k): Savunma, engel sur, hükümdarın atları için özel otlak yeri.
koş-at: Kağanın yanındaki yedek at.
kovşamak: Koğuş ağacı ile yapılan oku sağlamlaştırmak için gerçekleştirilen işleme verilen ad.
körüg: Haberci casus.
kur: Silah.
kurgan (korgan): Kale veya mezar tümseği.
kuruklug(k): Sadak, okluk.
kuyag: Zırh.
kübe yarık: Bütün vücuda giyilen zırh.
küzet: İki saatlik nöbet zamanı.
örpek: Mızrağın ucundaki tuğ.
örüg: Konak yeri, menzil.
qanuştu: Savaş meydanında dönüp düşmana hücum etme.
sak-sak (sakçı): Nöbetçinin, bekçinin kaleyi ve atı koruyabilmek için uyanık olmasını emreden söz, nöbetçi, muhafız.
say (say-yarık, yarık): Zırh.
sıgır, sagır: Hanların halk ile beraber yaptığı süngü avı, sürgün avında hayvanların biriktikleri yer.
sıta: Mızrak.
sokım: Üç taraftan delinerek okun üzerine konan ağaç parçası.
sökmen: Yiğitlere "düşman saflarını yaran" anlamında verilen unvan.
sü: Ordu, askerî güç.
süle: Ordu sevk etmek.
sület: Sefer ettirmek.
sü elt: Orduyu ileri sürmek.
süngü (sünüg): Süngü, mızrak.
süngüş (süngiş, sünüş): Savaş, muharebe, savaşta saldırma ve süngü dürtme.
tanguk: Savaşta mızrakların ve bayrakların uçlarına takılan ipek kumaş.
temürg(k)en: Ok temreni, okun sivri metal ucu.
tezgi (tezik): Düşman gelmesi yüzünden halk arasında olan panik.
tıngçı (tingçi): Haberci casus.
til: Harpte kaşı taraftan haber almak için tutulan adam, tutsak casus.
tili: Ok temreni üzerine sarılan sırım.
tirilgü yir: Askerîn, sefer maksadıyla toplandığı yere verilen ad.
tolum: Silah.
toz: Yaylara sarılan sırım, kiriş.
tugzag: Dönüşte geri alınmak üzere savaş zamanında askerin binmesi için kağan tarafından verilen at.
tura: Kalkan, siper.
turgak: Nöbetçi, sarayı ve hükümdarı gündüz bekleyen muhafızlara verilen ad.
tutgak: Geceleyin düşmanın gözcüleri ve ileri karakollarını yakalamak için çıkarılan atlı bölük, öncü.
tüvek: Tüfek.
tümen: 10 bin kişilik birliğe verilen ad. Geniş manasıyla çokluk, sayısız bolluk ifade eden bu kelime, askerî tabir olarak Tabgaç, Gök-Türk ve Uygurlarda kullanılmakta olup eski Türk ordu kuruluşunda en üst birliği ifade ediyordu.
ulaga: Savaş atı.
ulun: Temrensiz ok.
urungu: Savaşçı, muharip.
ükek: Şehrin etrafında savaş için hazırlanmış olan burç.

ülker-çerig: Savaş usulünde bir hile tarzı
ürkün: Düşman yüzünden halk arasına düşen ürküntü.
ya (yaçı): Yay, hakimiyet sembolü, ok bağlılık sembolü idi.
yadag: Piyade, yaya.
yalma: Kaftan (üste giyilen askerî elbise).
yarak (yaraklıg): Silah.
yarık (yaruk): Zırh.
yarınça: Mızrak.
yasıç: Yazıtlarda "mızrak", *Divan-ı Lügati't-Türk*'de "yassı ve uzun temren", Uygurcada ise "ok" şeklinde anlamlandırılmıştır.
yasık: Yay kılıfı.
yaşlag: Pusu.
yatgak: Muhafız, saray muhafızı, bekçi.
yelimen (yalıman): Dağınık şekilde yapılan çapul.
yelme: Öncü keşif kolu, süvari.
yeten: Ok atılan tahta yay.
yetüt: Savaşta ihtiyaç anında lüzumlu yere gönderilen takviye kuvveti.
yezek (yizek): Öncü, askerin önde giden bölüğü.
yol yelimlemek: Öncü öncüsü.
yortug: Muhafız alayı.
yüg (yük, yök, yüng, yülek): Okyeleği, okun arkasına yapıştırılan hedefe gitmesini sağlayan tüy

Kaynakça

Baştav, Şerif, "Sabir Türkleri", *Belleten*, sayı 17-18 (Nisan 1941), s. 53-99
Boodberg, Peter A., "The Language of the To-pa Wei", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, sayı 1 (1936), s. 167-185
Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968
Chiou T'ang Shu, 194A, 5554
Chou Shu, 50
Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, İstanbul 1988
Eberhard, Wolfram, Çin'in Şimal Komşuları, Ankara 1942
Eberhard, Wolfram, "Çin Kaynaklarına Göre Türklerde ve Komşularında Spor", Ülkü, sayı 87 (1940), s. 209-215
Eberhard, Wolfram, Çin Tarihi, Ankara 1987
Franke, Otto, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, c. 1, Berlin 1930
de Groot, Jan Jakob Maria, *Die Hunnen der Vorchristlichen*, c. 1, Berlin-Leipzig 1921
Han Shu, 94A
Hsin T'ang Shu, 215B
Jen-t'ang, Chang, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri*, Tai-pei 1968
Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987
Kaşgarlı Mahmud, *Divan-u Lugat'it-Türk*, c. 1
Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lugat'it-Türk*, c. 3
Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri*, Trabzon 2000
Kül Tegin Yazıtı
Mau-tsai, Liu, *Die Chinesischen Nachricten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, c. 1, Harrassowitz, Wiesbaden 1958
Nemeth, Gyula (Julius), *Attila ve Hunları*, çev. Ş. Baştav, Ankara 1982
Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, c. 4, İstanbul 1939
Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, Ankara 1981

Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, Ankara 1981
Ögel, Bahaeddin, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1984
Ögel, Bahaeddin, "Türk Kılıcının Menşe ve Tekamülü", *DTCF Dergisi*, c. 6, sayı 5 (1948), s. 431-460
Shih Chi, 110
Suei Shu 84
Şeşen, Ramazan, İbn Fadlan Seyahatnamesi, İstanbul 1995 (2. Baskı)
Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, c. 1, Ankara 1995
Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, c. 2, Ankara 1999
Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, c. 3, Ankara 2004
Tonyukuk Yazıtı
T'ung Tien, 197 *Wen-hsien T'ung-k'ao*, 2693a

3
KÖK TÜRKLER VE UYGURLAR ÇAĞINDA TÜRK ORDU TEŞKİLATINA UMUMÎ BİR BAKIŞ

Saadettin Yağmur Gömeç*

Bir milletin sosyal yapısı, ekonomik ve kültürel hayatı ile devlet teşkilatı çok mükemmel olabilir. Ama bunların özellikle dış tehlikelere karşı korunması ve devam ettirilmesi için güçlü bir askeri düzene de ihtiyaç vardır. "Ordu-millet" olan Türklerin en büyük hususiyetlerinden birisi de savaşçılıklarıdır. İşte barış zamanında günlük işleriyle meşgûl olan bu halk, savaş döneminde çoluğundan-çocuğuna top-yekûn seferberlik halinde bulunuyordu. Buna bağlı olarak harp vakitlerinde erler, emir geldiğinde silah ve atlarıyla birlikte toplanma mekanlarına kısa bir süre içinde ulaşmak zorundaydılar.

Türkçenin aslî kelimelerinden olan "ordu" sözü ise eski metinlerde "ortu" biçiminde geçmekte olup, manası; "bugün de kullandığımız şekliyle, bir şeyin ortası, temel, merkez, başkent, ordugâh" anlamlarına gelmektir. Kelimeyi Türk tarihiyle alâkalı en eski Çince belgelerde "o-t'u"[1] şeklinde, Mo-tun (Börü Tonga veya Tokta) Yabgu'nun Hunların doğu komşuları olan Tung-hularla, aynı zamanda çorak bir garnizon bölgesi için yaptığı savaş sırasında görmekteyiz ki, Türk ülkesinin bütün sınırlarında ordu garnizonları mevcuttu ve bunların komutanları da yerine göre yüksek dereceli kişilerdi. Onların arasında hakan çocukları, kardeşleri, amcaları, yeğenleri yanısıra, ordu kumandanlıklarına yükselmiş *tarkan*, ışbara, *tutuk* vs. unvanları taşıyan ehliyetli şahıslar da bulunmaktaydı. Bu garnizon bölgelerindeki konaklar seyyar olup, saldırı anlarında öküz veya at arabalarıyla araç-gereçler başka yerlere taşınabildiğinden kolay kolay taarruzlara maruz kalınmıyordu. İşte bu yüzden meşhur devlet adamı Tunyukuk, Bilge Kağan'ın yerleşik hayata geçme ve buna binaen sabit ordu-kent merkezleri kurma gibi bir teşebbüsünün sakıncalarını; "*Atlı asker ve konar-göçer Türklerin kentleri savunmalarının zor olacağını, sayıları Çinlilerden daha az ise de güçlü zamanlarında yağma akınları yaptıklarını, zaafa düştüklerinde dağlara ve ormanlara çekildiklerini*"[2] söyleyerek, kağanı bu düşüncesinden vazgeçirmişti.

---

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. E-posta: sgomec@yahoo.com.

1 İlim adamları işte bu vesile ile M. önce 3. asır sıralarında vesikalara yansıyan "o-t'u" tabirinin Türkçeden başka bir dil ile açıklanamayacağına vurgu yapıyorlar. Sözün Çincedeki yazım manalarına da baktığımızda "askeri birlik, karargâh, otaglı merkez" gibi anlamlara geldiğini görüyoruz. Netice itibarıyla bu terim Türkler tarafından tarih boyunca kullanılmış, zamanla daha geniş manalar da kazanarak; Türk kağanlarının başkenti, merkezleri, esas ordunun konduğu karargâh bölgelerini ifade etmiştir. Bkz. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 7, Ankara 1984, s. 1-3.

2 S. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 2016, s. 249.

Gerçekten de bu strateji o çağlarda önemli bir savunma anlayışıdır. Teslim olmak veya tamamen yok olmaktan sakınmak için kaçmak veya geri çekilmek, hiç de utanılacak bir durum değildir.

Ayrıca düşman taarruzları öncelikli olarak esas ordunun da ikamet ettiği başkentlere yapılıyordu. Küçük kasaba veya köylerin ele geçirilmesinin önemi yoktu. İşte bu yüzden muhtemelen Bilge Kağan başka bir yerde iken Oğuzlar, Kök Türk Kağanlığı'nın merkezine bir saldırıda bulundular. Kahraman Köl Tigin Ordu Balık'ta çok az bir askerle savunma yapmış, hem başkenti hem de buradaki kağanlık otağını Oğuzlara kaptırmamıştı. Kök Türk Kitabelerine bu hadise şöyle aksetmiştir: "*Oguz yagı ordug basdı. Köl Tigin Ögsüz akın binip tokuz eren sançdı, ordug birmedi. Ögüm katun, ulayu öglerim, ekelerim, kelingünim, konçuylarım bunça yime tirigi küng boltaçı erti. Ölügi yurtda, yolta yatu kaltaçı ertigiz*"[3].

Bunun yanısıra Türk tarihine ait kaynaklardan öğrendiklerimize göre; savaş ve ordu komutanlığı sadece erkeklerin işi değildi. Kadınlar da birliklere veyahut ordulara kumanda edebildikleri[4] gibi, at üstünde okları, yayları ve kılıçları olduğu halde harplere katılıyorlardı[5].

Özellikle harp, bütün Türkler için bir sanat halini almıştı. Meşhur Manas Destanı'nda: "*Yiğitler yastıkta değil, şerefleri için savaşta ölürler*" denirken; Yusuf Has Hacib: "*Düğün gecesi genç kızların en mutlu anları; cesur ve yiğit erkeklerin bayramı*

3 Bkz. *Köl Tigin Yazıtı*, Kuzey tarafı, 8-10. satır; *Bilge Kağan Yazıtı*, Doğu tarafı, 31-33. satır: "*Düşman Oğuzlar başkenti/karargâhı bastılar. Köl Tigin, Öksüz Ak adlı ata binip, dokuz kişiyi mızrakladı. Başkenti vermedi. Anam hatun, büyük annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenses kızlarım ele geçselerdi cariye olacaklardı. Ölülerimiz yurtta, yolda kalacaktı.*".

4 Kadınlar zaman zaman ordulara bile komuta ediyorlardı. Mesela Sabar hükümdarı Balak'dan sonra görevini devralan eşi Bug-arık Hatun savaşçılığı, idareciliği ve güzelliğiyle meşhur bir Türk kadınıdır. Bug-arık Hatun, 100 bin kişilik Sabar askerî kuvvetine de komutanlık yapıyordu. Bizans imparatoru I. Iustinianus (527-565) çeşitli gümüş vazolar ve diğer zengin hediyeler karşılığında 528'de Bug-arık ile anlamıştı. Kafkasya'daki Tölös-Ogur boylarından birisinin başında, 576'larda Ak Katun adında bir kişinin olduğu söyleniyor. 626'larda Avarlar İstanbul'u kuşattıklarında, ordunun içerisinde birçok kadın asker vardı. Yine, Uygur birliğinin temellerini atan İl-teber Pusat'ın annesi son derece otoriter ve törelere sadık bir kadındı. 743 senesinde Börü Kun (Mo-yun Çor), Ozmış Tigin ile yapmış olduğu savaşta, katununu da esir almıştı. Bkz. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*, Petersburg 1903, s. 240; S. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 2011, s. 191-192; S. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 116; Yuriy Hudyakov, "Kırgız Silahlarının IX-XII. Yüzyıldaki Gelişmeleri", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Bursa 2017, s. 92.

5 Eski Türk ordusunda kadınların askerî birlikler içerisinde görev almalarına çok eski çağlardan itibaren rastlanmaktadır. Mesela IV. asrın başlarında Ordos'un güneyinde, Hun Devletinin bir devamı gibi ortaya çıkan Chao Hanedanı'nın son yabgularından birisi olan Ulug Tonga (veya Bars/Shih-hu), özel seçilmiş bin kişilik bir kadın gücü meydana getirmişti. Bunlara önce yaya, sonra at üzerinde ok atmayı ve kılıç kullanmayı öğrettiğine dair bilgiler mevcuttur. Ayrıca Selçuklular çağında, Bizans imparatoru Manuel Konya'yı muhasara ettiğinde (1146), kaynaklar şehrin savunmasını Sultan Mesud'un kızlarından birinin yaptığına dikkat çekiyorlar. Bu durum Türk kadınının devlet ve sosyal hayat içine ne kadar erken çağlarda girdiğini göstermesi bakımından mühimdir. Bunun dışında Delhi Türk sultanlarından Rükneddin Firuz'un kızı Celaleddin Raziye hakkında bilgi veren İbn Batuta; "*O, yay kuşanmış ve maiyeti etrafında bulunduğu halde erkek gibi ata biner ve yüzünü örtmezdi.*" diyor. Ayrıca Anadolu'daki Dulkadirli Beyliği'nin de 10 binlerce kadın süvarisinden söz edilir. Bkz. Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, c. 1, İstanbul 1969, s. 130; E. Konukçu, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri (1206-1414)", *Tarihte Türk Devletleri*, c. 1, Ankara 1987, s. 352; L. N. Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2003, s. 378; Saadettin Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012, s. 264; A. Bailly, *Bizans Tarihi*, çev. H. Şaman, c. 1, İstanbul Tarihsiz, s. 128.

da savaş günüdür." demektedir[6]. Dolayısıyla onlar için yatakta ölmek en büyük yüz karasıydı.

Türk milletinin tarihinde ilk sistemli ordunun büyük Hun kağanı Börü Tonga (veya Tokta/Mo-tun) tarafından kurulduğu zaman zaman ilim adamlarınca ileri sürülüp, böyle bir kanaat hasıl olmuşsa da, bu doğru değildir. Türklerden haber veren en eski vesikalara baktığımızda, MÖ 2500'lerden itibaren askerî birliklere sahip olan Türklerin, bu güçleri sayesinde mütemadiyen Çin sınırlarına taarruzları söz konusudur. Eğer düzenli bir orduları bulunmasaydı, Çin imparatorluğu Türklere karşı MÖ IX. asırdan itibaren yapımına başlanan ve XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar inşası süren Çin Seddi'ni meydana getirmek zorunda kalmazdı.

Orduların temelini insan, teşkilat ve araç-gereçin meydana getirmesi bir yana, araştırmacılar, Türk ordusunun diğer kavimlerin askerî sisteminden farklı olan üç yönünü tespit etmiştir:

1. Türk ordusu ücretli değildir.
2. Türk ordusu daîmidir.
3. Türk ordusu temelde atlı birliklerden oluşur[7].

Biraz evvel belirtildiği üzere Türk ordusu maaşlı olmamakla beraber, bir savaşa hızla iştirak edebilmek için bütün erkeklerin hangi komutanın emrinde yer alacağı önceden belirleniyordu. Kuruluşunda Türklerin de yer aldığı Tabgaçlarda, 421 tarihinden itibaren yüz koyuna sahip olan herkes bir savaş atı vermek zorunda bulunduğu gibi, mesela Hazarlarda boy sorumluları devlet ordusuna gerektiğinde, durumlarına göre belirli sayıda süvari göndermekle mükelleftiler[8]. Belki de bunu Türklerdeki "Tımar" sistemi ile karşılaştırmak gerekir. Ayrıca yine Arap kaynaklarının bildirdiğine göre, Hazar kağanının emrinde 12 bin seçme asker bulunup, içlerinden biri öldüğünde yerine başkası atandığı bilgisinden[9], gerektiğinde asker beslendiğini öğreniyoruz. Bunun dışında zaman zaman farklı milletlerden de ihtiyaç halinde asker alınmaktaydı. Fakat bunların Türk ordu sistemindeki başarılarının ne derece olduğu tartışılır.

Bununla birlikte, beylerin idaresinde sürekli bir ordunun varlığı da inkâr edilemez. Bunların çıkabilecek bazı tatsız olayları önlemek ve doğrudan doğruya halk ile temasını engellemek amacıyla Hunlar çağından itibaren kışla geleneğinin de oluştuğunu belirtmek gerekir. İşte bir tür kışla sistemine uygun düzenli veya en azından

---

6 K. Yusupov, *Manas Destanı*, aktaranlar F. Türkmen ve A. İnayet, Ankara 1995, s. 139; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, c. 1, haz. R. R. Arat, Ankara 1979, s. 252.

7 L. Cahun, *Introduction à L'Histoire de L'Asie*, Paris 1896, s. 60; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983, s. 269-270; Bahattin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, Ankara 1981, s. 214; L. N. Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, s. 378; Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001, s. 35; G. Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar*, çev. E. Sunar, İstanbul 2001, s. 150; L. Gan, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", çev. Eyüp Sarıtaş, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, sayı 4 (2000), s. 365; G. Nuhoğlu, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 1995, s. 307.

8 W. Eberhard, "Tobaların Hayvancılığı", *Belleten*, c. 9 (1945), s. 492; M. I. Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. A. Batur, İstanbul 2004, s. 514; S. G. Klyaştorniy ve T. İ. Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, çev. A. Batur, İstanbul 2003, s. 71.

9 A. Koestler, *Onüçüncü Kabile*, çev. B. Çorakçı, İstanbul 1984, s. 57.

muhafız birliklerini içinde barındıran bu ordu-kentlerde (ordu balık) zaman zaman askerî gösteri ve törenler de yapılıyordu. Bilhassa başka bir ülkeden elçi veya komutan düzeyinde kişiler geldiğinde, özel birlikler tam teçhizatlı oldukları halde, karşı tarafa gücün aksettirilmesi gayesiyle bu neviden yürüyüşler geçekleşiyordu. Mesela MÖ 36 civarında Kiçik Kutluk Alp Yabgu (Chih-chih-ku-tu-hou/Hu-t'u-wu-szu/veya Çın/Doğru, kendine güvenen), Çinlilerle savaşa girmeden evvel askerlerine böyle bir tören yaptırdığı gibi, VI. yüzyılın sonlarına doğru Işbara Kağan yanına gelen Çin elçisinin görmesi için birliklere geçit töreni icra ettirirken; meşhur Tonga Yabgu'nun yanında misafir olarak kalan Hsüan Tsang'ın seyahat notlarında bu tür bilgilere rastlamaktayız ki, o "*Yabgu'nun çevresinde, ipek sırmalı kaftanlar giymiş ve saçları bağlı iki yüz kadar subay bulunuyordu. Onlar otağ*ın önünde iki sıra halinde oturmuşlardı. Yabgu'nun börüleri, yani muhafız kıtası tam arkasındaydı. Birliklerin geri kalanı develer veya atlar üzerine bindirilmiş, kürk ve ince dokuma giyinmiş, uzun mızraklar, bayra*klar ve düz yaylar taşıyan süvarilerden meydana gelmişti. O kadar kalabalıktılar ki, bakıldığında sonlarını görmek mümkün olmuyordu*" der. IX. asrın başlarında Uygur başkentine ziyarette bulunan Tamim İbn Bahr adındaki bir Arap da, hatıralarında böyle bir durum hakkında bize bilgiler ulaştırmaktadır[10].

Eski Türklerde bütün erkekler doğuştan asker oldukları gibi, Türk ordusunun ve milletinin mücadeleye daima hazırlıklı bulunmasının sebepleri arasında; Orta Asya bozkırlarında yaşamanın güçlüğünün yanısıra, onların sosyal hayatlarının tesiri de vardır[11]. Ekonomilerinin esası konar-göçer hayvancılığa dayalı olan Türkler, zaten yılın yarısından fazlasını hayvanlarının peşinde, dağlarda ve yaylalarda geçirdiğinden, bünye olarak sağlam bir yapıya sahiptiler. Üstelik, yine senenin belirli aylarında zaman zaman bizzat kağanın başkanlığında, bazen da beylerin sevk ve idaresinde bir nev'i askerî tâlim özelliği taşıyan sürek avları düzenleniyordu ki, bu da Türklerin savaşa ve harp manevralarına daima hazırlıklı olmaları demekti[12]. Hatta bunlara kadınların

10 M.T.Liu, "Kulturelle Bezienhungen Zwischen Ost-Türken und China", *The Central Asiatic Journal*, c. 1, Wiesbaden 1957, s.193; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c.7, s. 48; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.155; S. Y. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara 2015, s.139; S. Y. Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2018, s. 180.

11 Yukarıda da belirtildiği üzere Türk ordusu ücretli olmamakla beraber, bir savaşa hızla iştirak edebilmek için bütün erkeklerin hangi komutanın emrinde yer alacağı önceden belirleniyordu. Kuruluşunda Türklerin de yer aldığı Tabgaçlarda, 421 tarihinden itibaren yüz koyuna sahip olan herkes bir savaş atı vermek zorunda bulunduğu gibi, mesela Hazarlarda boy sorumluları devlet ordusuna gerektiğinde, durumlarına göre belirli sayıda süvari göndermekle mükelleftiler. Bkz. Wolfram Eberhard, "Tobaların Hayvancılığı", *Belleten*, sayı 36 (1945), c. 9, s. 492; M. I. Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 514; S. G. Klyaştorniy ve T. İ. Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, çev. A. Batur, İstanbul 2003, s. 71. Belki de bunu Türklerdeki "tımar" sistemi ile karşılaştırmak gerekir. Ayrıca yine Arap kaynaklarının haberlerine göre, "*Hazar kağanının emrinde onikibin seçme asker bulunup, içlerinden biri öldüğünde yerine başkası atanıyordu* (A. Koestler, *Onüçüncü Kabile*, çev. B. Çorakçı, İstanbul 1984, s. 57)" ifadesinden, ihtiyaç durumunda asker beslendiğini öğreniyoruz.

12 Çingizliler çağındaki sürek avlarından bahseden kaynaklar, bunun amacının sadece av yapmak değil, insanlar ok atma, savaşma ve zorluklara dayanma becerisini kazandırmak olduğunu vurgular. Buna binaen sürek avına karar verildiğinde ordugâha, yani başkente yakın askerlerin hazır olmaları buyrulur. Avın çemberi üç ay içerisinde daraltılır ve hayvanların dışarı çıkmasına müsaade edilmez. Bu sırada dışarı çıkar ve bu işte ihmali görülen bir kişi bulunursa en ağır şekilde, bazan ölümle bile cezalandırılırdı. Av gerçekleşirken görevliler devamlı durum hakkında hana bilgi aktarırlar. Yine av sürerken, sanki bir savaştaymış gibi, kimi zaman han yüksek bir yere otağını kurdurur, hem kendi çocukları, hem de adam-

katılmaları dahi vakidir. Bu hususta kaynaklara baktığımızda, av hayvanlarını bir daire içine alma işine "çergeleme" dendiği gibi, savaş esnasında kuşatma ve düşmanı halka biçiminde sarmaya da "çergeleme"[13] diyorlardı. Ayrıca insanlar çocukluklarından itibaren koyunların üzerinde ata binmeyi, yay ve oklarla kuşlara nişan almak suretiyle atıcılığı öğreniyorlardı.

İyi birer savaşçı olmaya mecburdular, çünkü harp ganimetlerinden elde edilen gelirler de önemli bir meblağ tutuyordu. Mesela bu hususta kaynaklarda şunlar söylenmektedir: Askerler herhangi bir yere girdiklerinde, önlerine çıkan çadırlara veya evlere üstünde kendi işaretleri olan oklarını saplıyordu. Daha önce çakılmış bir okun yanına başkası iliştirmiyordu. Savaş bitip, kesin zafer kazanıldıktan sonra asker, oklarının bulunduğu yerleri yağmalardı[14]. Ama hiçbir Türk'e savaşa gittikleri takdirde ödül verileceği söylenmezdi. Ayrıca bu yaptıkları harplerde ele geçirilen esirlerden insan gücü olarak yararlanılırdı. Bununla beraber yazılı vesikalarda, Türklerin savaş esirlerine ve kendilerine sığınanlara son derece iyi davrandıklarına işaret olunuyor. Aman dileyeni öldürmemek gibi bir geleneğin yanısıra, mağlup olanın kılıç veya koltuk altından geçmesi de galibin himayesine girdiğinin göstergesiydi ki, bu duruma özellikle Dede Korkut Hikâyelerinde rastlamaktayız[15].

Hun dönemine ait Çin belgelerine baktığımızda, orduyu idare eden yirmidört komutanın varlığından söz ediliyor[16]. Bunların emri altında çeşitli rütbelere mensup askerler bulunuyordu[17]. Ayrıca Kök Türkçe yazıtlarda ordu kelimesi "sü" terimiyle

larının avlanma ve ok atmadaki kabiliyetlerini ölçerdi. Bkz. El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. A. Batur, İstanbul 2014, s. 64.

13 Türkçede çadır manasınagelen "çerge" sözü, harp vaktinde hamam ve hastane çadırı için de kullanılmıştır. Bkz. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 7, s. 191.

14 Evliya Çelebi' nin Leh seferinde anlattığı bu gelenek Moğollarda da vardı. Bkz. Nihal Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, c. 1, İstanbul 1971, s. 107-108; *Cengiz İmparatorluğu*, çev. A. Danuu, İstanbul 2012, s. 33.

15 Peter A. Boodberg, "Notes on Isocolometry in Early Chinese Accounts of Barbarians", *Oriens*, sayı 10/1 (1957), c. 10, s. 120; El-Cahiz, *Hilâfet Ordusunun Menkîbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, Ankara 1967, s. 76; Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 9 (1978), s. 223; Bahattin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988 s. 586; B. Watson, *Record of the Grand Historian of China*, c. 2, New York 1968, s. 155; Şerif Baştav, "Attila ve Hunları", *Tarihte Türk Devletleri*, c. 1, Ankara 1987, s. 41; L. N. Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, s. 113; Klyaştorniy ve Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, çev. A. Batur, s. 329; Saadettin Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2009, s. 389; A. Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, çev. S. Acar, Ankara 2013, s. 26.

16 Şikarî'de geçen Selçuklu sultanının 24 vezirinin bulunması gibi, Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin, 1473'teki Otlukbeli Savaşı sırasında Anadolu Beylerbeyi Davud Paşa'nın emri altında 24 sancak beyinin olduğunu bildirmesi de ilginçtir. Demek ki 24'lü teşkilat hâlâ geçerliliğini sürdürmektedir. Bkz. Şikarî, *Karamanoğulları Tarihi*, Konya 1946, s. 13, 18, 20; Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Sahaif-ül Ahbar*, çev. İ. Erünsal, c. 1, İstanbul Tarihsiz, s. 343; F. Köprülü, "Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri", *Belleten*, sayı 5-6 (1938), c. 2, s. 46.

17 Hunlar çağından beridir, Türk devlet teşkilatında önemli bir yere sahip olan 24'lü düzenin tesadüfü olarak ortaya konulduğunu sanmıyoruz. Türkler devlet ve toplum yapılarını tıpkı bir insan vücuduna benzetmekteydiler. Tanrı tarafından mükemmel bir surette yaratılan insan organizması ve onun temelini meydana getiren iskeletler ile kaburga sistemi ne kadar sağlamsa, vücudun direnci de o kadar kuvvetlidir. İnsan kaburgasını incelediğimizde 24 kemiğin olduğunu görürüz. Göğüs kafesini teşkil eden bu kemiklerin 12 tanesi sağ, 12'si de sol tarafta bulunur. Eski Türkler muhtemelen insan vücudundaki bu muhteşem oranlamayı göz önünde tutarak, kabile ve devlet düzenini ona göre oluşturdular.

karşılanmıştır. Abidelerde en çok geçen kelimelerden birisi de budur. Türk ordu teşkilatına dair ilk sistemli kayıtlar, Milattan önce 3. asra ait olup, bu ordu onlu düzene göre yapılanmıştı. Fakat bu, yukarıda da belirttiğimiz üzere, Türklerde daha evvel ordu yoktu demek, değildir. Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla söz konusu bu sistem Börü Tonga (veya Tokta/Mo-tun) Yabgu zamanında meydana getirilmişti[18]. Ordunun sevk ve idaresi bugünkü genelkurmay başkanı yerindeki *Sü Başı*'ların elindeydi. *Sü Başı* terimine de ilk defa Türkçe belgelerde VIII. yüzyılda rastlamaktayız. 710 yılındaki Türgiş seferi sırasında orduya Sü Başı İni İl Kağan komuta etmişti[19]. Bilindiği üzere Uygurlar Türk Devletinin başına geçmeden önce, Basmıl ve Karluklarla ittifak yapmışlar ve Börülüleri (A-shih-na/Aşina) birlikte ortadan kaldırmaya çalışmışlardı. Bu müttefik ordunun idaresi Uygurların başbuğu Kutlug Bilge Köl Kağan'ın oğlu Börü Ken'in (Mo-yen Çor/belki Kun/Genişleten/Yayan)[20] yönetimindeydi. Yani Uygur şadlarından Börü Ken de (Mo-yen Çor) *Sü Başı* idi[21].

Genellikle *Sü Başı*lık görevlerine kağan çocukları, kardeşleri veya yeğenleri getirilmekteydi. Bunların giyimleri beyaz veya kırmızı ağırlıklı olup, diğer askerlerden ayrılıyordu. Bunun dışında sü başılar ordu-kentte yani ülkenin başşehrinde, hakanın yanında, esas ordunun bulunduğu yerde ikamet etmek zorundaydılar. Ülkenin dört bir tarafında bulunan ve Çince kaynaklarda bazan "ting" sözüyle karşılanan ordu merkezlerindeki askerleri *kağan* ve *sü başı*ların dışında kimsenin terhis etme yetkisi de yoktu[22].

Yusuf Has Hacib bir ordu komutanının nasıl olması gerektiğini, hem maddî hem de manevî özelliklerini bir bir saydıktan sonra; vezirlik ve ordu komutanlığının büyük vazifeler olduğunu; bunlardan birisinin elinde kılıç, diğerinin de kalem tuttuğunu, devlet başkanı ve ordu komutanının tedbirli, uzlaşmacı olmasını, yani gereksiz yere harbe girmemelerini, teba ve askerleri için gece uyumayıp, gündüz oturmamalarını, akıllı davranmalarını, doğru, güvenilir, ahlaklı, şerefli ve cesur olmalarını, düşman hilelerini sezmelerini, casusları çok iyi çalıştırarak haber toplamalarını söyler söyler[23]. Bu durum bir tarafa, *Sü Başı*dan sonra orduda en büyük rütbe, bizim kanaatimize göre Çabış rütbesidir. Bu görev ise; savaşta safları düzelten ve askeri zûlm yapmağa bırakmayan, padişahın önünde yol açan, bekçi manalarına gelmektedir[24]. Bilge Tunyukuk şahsına ait yazıtında, kendisinin İl-teriş'in çabışı olduğunu; "*Bilgesi, çabışı ben ök ertim*"[25], sözüyle açıklıyor. Çin sınırlarından harekete Börülü (A-shih-na) Kutlug ile birlikte başlayan Arslanlı (A-shih-te) Tunyukuk'un, Kutlug'un önde

18 İbrahim Kafesoğlu, "Türk Ordusu", *Türk Kültürü*, sayı 22 (Ağustos 1964), c. 2, s. 10; Bahattin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 7, Ankara 1984, s. 3; Bahattin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 8, Ankara 1987; İ. İnce, *Han Hanedanlığı Döneminde Hunlarla İlgili Yer, Unvan, Kişi Adları*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996, s. 120-121.

19 Bkz. *Tunyukuk Yazıtı*, 1. Taş, Kuzey tarafı, 7. satır.

20 K. Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s. 335.

21 Bkz. *Şine Usu Yazıtı*, Batı tarafı, 10. satır.

22 B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 7, s.

23 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, c. 1, haz. R. R. Arat, Ankara 1979, s. 242-256.

24 A. Caferoğlu, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Ankara 1972, s. 29; Abû Hayyan, *Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Atrâk*, haz. A. Caferoğlu, İstanbul 1931, s. 27; M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı II-İndeks-Gramer*, Ankara 1963, s. 71; S. G. Clauson-E. Tryjarski, "The Inscription at Ikhe Khushotu", *Rocznik Orientalistyczny*, sayı 34/1, Warszava 1971, s. 18.

25 Bkz. *Tunyukuk Yazıtı*, 1. Taş, Batı tarafı, 7: "*Bilgesi, çavuşu bizzat ben idim.*"

gelen komutanı olma özelliği de bulunmaktadır. Kök Türk tarihinin ünlü devlet adamlarından Köl İç Çor da, Bilge Kağan'ın çavuşluğunu yapmıştır. Onun batıdaki Tarduş beyleri üzerindeki faaliyetleri ve Beş Balık seferlerindeki üstün gayreti artık bilinmektedir. Köl İç Çor da haklı olarak yazıtında bu unvanını şöyle dile getiriyor: "*Köl İç Çor ançak bilgesi, çabışı erti.*"[26] Yine Uygur komutanları arasında "Çabış Sengün"[27] adında meşhur bir şahsiyete rastlamaktayız. 753-754 tarihinde, Uygurlardan Türgiş ülkesine Çabış Tun Tarkan'ın[28] gitmiş olduğunu tespit etmiş durumdayız. Zamanını belirleyemediğimiz Yula Beg adına dikilen Kemçik-Çirgak Yazıtında ise bir "Baş Çabış"[29] ile karşılaşıyoruz.

Ordunun temelini askerler oluşturur ve kitabelerde asker manasında "sü" kelimesinden başka "çerig" ve "er" sözü de kullanılmıştır[30]. Bununla beraber çerig tabiri Divanü Lûgat-it-Türk'te hem asker, hem de saf, düzen manasına kullanılmış olup, Kaşgarlı Mahmud; "alp çerigde, bilge tirikde" (yiğitler savaş düzeninde, bilgeler dernek-kengeşte sınanır), "arpasız at aşumas, arkasız alp çerig sıyumas" (arpasız at koşamaz, desteksiz yiğit asker yenemez) gibi atasözleriyle bunu açıklar[31]. Belki de çerig, çerge, çergeşmek sözlerini anlam açısından birlikte düşünmek gerekir. Kısacası askerî terimler bakımından dünyanın en zengin kültürüne sahip Türk milleti ve ordusunda bütün rütbeler birer birer ayrılmıştır. Her rütbenin vazifesi farklıdır. Bugüne kadar gelmiş olan bu rütbeleri kaynaklardan yola çıkarak ortaya koymak mümkündür.

Eski Türk ordusunda en büyük askerî birlik "*tümen*"[32] denilen on bin kişilik kuvvettir ve bunlar "*tümen başı*" denilen komutanların emrindeydi. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Bumın adının ne manaya geldiğini tespit için yaptığımız çalışmalardan elde ettiğimiz sonuca göre bu unvan veya terimin "yüzbin" ya da "yüzbin başı" anlamında olabileceğini düşünmekteyiz[33]. Bu izah bir yana tümenden sonra beşbin kişilik birlikler gelir. Beş bin kişinin yöneticisine ise, "*Beş bıng er başı*"[34] denmektedir. Ordunun idaresinde daha sonra "*Bınga başı*lar" yer alıyordu. Uygur Kağanlığı'nın ilk yıllarında Köl Bilge Kağan'ın, oğlu Börü Ken'i (Mo-yen Çor) *binbaşı* tayin ettiğini; "Özümin öngre bınga başı ıdtı"[35], cümlesinden anlamaktayız. Terhin Yazıtında ise, Tölös ve Tarduş beylerinin oğullarından *bınga başı*ların çıktığı görülmektedir[36]. Yine, Terhin Yazıtı'nda ilk defa *Tokuz Yüz Er Başı* deyimiyle karşılaşmaktayız ki, burada; "Tokuz Yüz Er Başı Tuykun Ulug Tarkan Bukug"[37], diye birinin ismi geçiyor. Beş yüz

26 Bkz. *Köl İç Çor Yazıtı*, Doğu, 5: "*Köl İç Çor aynı şekilde bilgesi ve çavuşu idi.*"
27 Bkz. *Taryat-Terhin Yazıtı*, Kuzey tarafı, 4. satır.
28 Bkz. *Uybat I Yazıtı*, 3. satır.
29 Bkz. *Kemçik-Çirgak Yazıtı*, 7. satır.
30 Bkz. *Köl İç Çor Yazıtı*, Batı tarafı, 9; Doğu tarafı, 3; *Şine Usu Yazıtı*, Doğu tarafı, 3-4; *Kemçik-Çirgak Yazıtı*, 8. satır.
31 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, c. 1, çev. B. Atalay, Ankara 1988, s. 123, 323, 388.
32 Bkz. *Bilge Kağan Yazıtı*, Güney tarafı, 1; *Tunyukuk Yazıtı*, 2. Taş, Batı 1; *Şine Usu Yazıtı*, Doğu tarafı, 9; Batı tarafı, 9-10; *Taryat-Terhin Yazıtı*, Kuzey tarafı, 1; *Irk Bitig Yazıtı*, 49. satır.
33 Sadettin Gömeç, *Dişi Kurtun Çocukları*, Ankara 2012, s. 41; Sadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 2016, s. 66.
34 Bkz. *Taryat-Terhin Yazıtı*, Batı tarafı, 7. satır.
35 Bkz. *Şine Usu Yazıtı*, Kuzey tarafı, 6: "*Beni doğuya binbaşı olarak gönderdi.*"
36 Bkz. *Taryat-Terhin Yazıtı*, Batı tarafı, 7. satır.
37 Bkz. *Taryat-Terhin Yazıtı*, Batı tarafı, 8. satır.

kişinin komutanına ise, "*Beş Yüz Başı*" denmektedir. Terhin Anıtı'nda, Börü Ken'e (Mo-yun Çor) bağlı beyler arasında "Beş yüz başı Külüg ile Beş yüz başı Ulug Öz Inançu"nun[38] adları sayılıyor. Bundan sonra "yüz başılar"[39] gelmektedir. Kök Türkçe belgelerde veya Kaşgarlı Mahmud'da *onbaşı* sözüne rastlamadık. Fakat Kutadgu Bilig'te bir "on otag"[40] sözü vardır ki, 4139. beyitte şöyle diyor: "*Tegir erse hilya sanga on otag/Elig targu malın kılıç tutgu yag* (Eğer sana takım veya on otag rütbesi verilirse, malını dağıtıp, kılıç ve yaya sarılmalısın)"[41]. Bize göre bunun *onbaşı* ile alâkası vardır. Ayrıca bunların haricinde bir de askerî rütbe olarak Abakan Yazıtı'nda[42] da gördüğümüz üzere "*Er Başı*lar"[43] vardır.

Eski Türk töresine göre savaşta askerler, komutanlarının en küçük bir emrine dahi itaat etmek zorundaydılar. En küçük bir uygunsuzluk veya isyan hareketinin cezası ölümdü. Harbe girecek er, atının kuyruğunu bağlar veya keserdi. Buna eski Türkler "tullama" diyorlardı. Artık o kişi, vatan ve millet için kendini fedaya ve şehitliğe hazırlamış demektir. Mesela 1920'lerde açılan, Altaylardaki Pazırık kurganında bulunan on atın da kuyruk, yele ve toynaklarındaki kılların kesilmiş olduğu görüldüğü gibi, 2013 senesinde Bilge Kağan Anıt Mezarlığında yapılan kazılarda ele geçen resimli kiremidin üzerindeki atların da kuyruklarının bağlandığına şahidiz. Kelimenin aslı bugün de Türkçemizde kullandığımız "tol/tul/dul" sözüyle ve belki de kısmetin bağlanmasıyla alâkalı "tolamak/tolanmak", yani bağlanmak fiiliyle ilgili olabilir. Ancak "tol-", "dol-" yani "dolmak" veya bir şeyin içinin doldurulmasıyla da ilişkilendirmeler söz konusudur. Mesela İç Oguz'a Dış Oguz'un İsyan Etmesi, Begrek'in Ölümü Hikâyesi'nde Begrek yoldaşlarına; "*Yiğitlerim yerinizden kalkın, ak-boz atımın kuyruğunu kesin*" der. Atını da bir eş gibi gören Türk, çarpışma esnasında öldüğünde atının ve evdeşinin ersiz kalacağını bildiğinden, savaş öncesi böyle bir tören icra ediyordu[44].

38 Bkz. *Taryat-Terhin Yazıtı*, Batı tarafı, 6. satır.

39 Bkz. *Taryat-Terhin Yazıtı*, Batı tarafı, 7. satır.

40 "Otag" sözü, ateş ile alâkalıdır ve "ateş yeri" anlamına gelir ve bundan da herhalde "oda" sözü çıkmıştır. Bkz. *İbni-Mühennâ Lûgati*, haz. A. Battal, Ankara 1988, s. 54.

41 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 417.

42 Bu yazıtı 1913 yılında Abakan'ın sol kıyısında bulunmuştur. Bkz. S. E. Malov, *Yeniseyskaya Pismennosti Tyurkov*, Moskova-Leningrad 1952, s. 93-96; D. D. Vasilyev, *Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*, Leningrad 1983, s. 32; S. V. Kiselev, "Neizdanniye Nadpisi Yeniseyskih Kırgızov", *Vestnik Drevney Istorii*, No 3, Moskova 1939, s. 126-129; D. -yerine "ve" "K Proçteniyu Abakanskogo Pamyatnika", *Srednevekoy Vostok*, Istoriya, Kultura, Istoçnikovedeniye, Moskova 1980, s. 60-66.

43 Bkz. *Abakan Yazıtı*, Ön taraf, 3. satır.

44 Kırgız Türklerinin Manas Destanı'nda, yiğit Manas girdiği son savaşında atı Ak Kula'yı yitirir. Destanın bu kısmında söz konusu at için inanılmaz övgüler düzüldüğünü görmekteyiz. Bkz. K. Yusupov, *Manas Destanı*, aktaranlar F. Türkmen ve A. İnayet, s. 255. Bunun dışında hâlâ Türklerin yaşadığı pek çok yerde taş veya bir ağaç manken üzerine ölen kişinin elbise ve şapkası giydirilerek yapılan surete "tul" dendiğini görüyoruz. Bazan başta Anadolu olmak üzere Türk Dünyasının çeşitli bölgelerinde eşini kaybeden kadınlar saçlarının ucunu keserler ki, bu da bir yas ve bir nev'i "tul" alametidir. Mesela Selçuklu döneminden haber veren kaynaklar, ölen hanedan üyelerinin eşlerinin veya kadın akrabalarının saçlarını kestiklerini söyler. Bkz. S. I. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia*, Berkeley 1970, s. 1-328; Ts. Odbaatar, "Braids of Human Hair in Xiongnu Tombs", *Treasures of Xiongnu*, Ulaanbaatar 2011, s. 110-111; A. R. Yalgın, *Cenupta Türkmen Oymakları*, c. 2, Ankara 1993, s. 450; E. F. Eroğlu, *Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Taşları ve Damgaları*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2017, s. 8; A. Ünal, "Kırgız Halk İnanışlarında Yas Tutma Motifine dair Tespitler", *Altay Communities: Religion and Belief Rituals*, İstanbul 2017, s. 280. Orta Asya'daki bazı kurganlarda çıkan saç örgüleri de herhalde bu yüzdendir.

Çin yıllıklarında savaşa beraber gittikleri, birbirlerinin arkasını kolladıkları söylenen Türk askerleri, yukarıda da değindiğimiz üzere temelde atlı kuvvetlerle harbe katılmaktaydılar[45]. Ama bu yaya birlikleri yoktu anlamına da gelmemelidir[46]. Yine bu süvarilerin en önemli özellikleri çok hızlı olmalarıydı ve hepsinin bir de yedek atları bulunuyordu. Adeta rüzgarla yarışıyorlardı. At üzerinde giderken ayağa kalkarlardı ve bu sebepten ağırlıklarının büyük bir kısmını bacak ve ayaklarına yüklerlerdi. O yüzden çok hızlı ve bir pehlivan gibi kuvvetliydiler. Sağa-sola dönerken tüy kadar hafif olup, sağa ok atarken solu kollayabilirlerdi. Orta Çağlarda meydan muharabeleri kılıç ustalığı şeklinde değil, umumiyetle okçuların maharetleri ve atlıların toplu hücumları halinde gerçekleşiyordu ki, atı sevk ve idarede Türklerden daha üstün bir kavim yoktu. Dolayısıyla askerin önemi erkek veya kadın olması, sayısının kalabalıklığı değil, iyi yönetilmesi ile doğru orantılıdır. Bazı İslam kaynakları Oğuzları anlatırken; onların çok cesur ve yiğit olduklarına, süratle saldırıp, aynı hızla geri döndüklerine değinir ki[47], bunu mümkün kılan da atından başka bir şey olmasa gerektir.

Yusuf Has Hacib, bey ve komutanlara; savaşta yaralanan erlerini tedavi ettirmeyi, esir düşenlerin kurtarılmasını, şehitlerin cenazesini hürmetle kaldırmayı, onların çoluk-çocuğuna bakmayı, askerin sayısının çokluğunun öneminin bulunmadığını, harpte faydalı olan ve düşmandan esir alanları ödüllendirmeyi vurgular ki, böyle yaparlarsa askerlerinin de savaş gününde onlar için canlarını vereceğini söyler. XIII. asır Türkiye Selçuklu hükümdarlarından İzzeddin Keykavus hakkında notlar aktaran İbn Bibi'de ise, bir sultanın erlerine nasıl davranması gerektiği hususunda da şu ifdelere rastlıyoruz: "*Askerlerini ara, onların hayvanlarının beslenmesine yardımcı ol. Çünkü asker mertlik ve yiğitlik kaynağı olup; devletin ve halkın koruyucusu, ülkenin kılıcı, padişahın mızrağı, şehirlerin ve beldelerin kalesidir. Onlar felaketleri önleyip, düşmanları uzaklaştırır. Açıklar onlarla kapatılır, işler düzene girer. Erin yoksulunu kolla ki, sırtın sağlam olsun. Başına bir iş gelmeden önce onları dene. Bir şey buyurmadan evvel imtihana çek. Aralarındaki vefakâr, yiğit ve er meydanından kaçmayanları seçip, ödüllendir. Çünkü askerin fazlası değil, güçlü ve cesur olanı işe yarar. Savaşta başarı gösterenlere bol bağışta bulun ve rütbesini yükselt. Birisi senin bayrağının altında şehit düşerse, çocuklarına kucak aç. Ailesine ve akrabalarına onun yokluğunu hissettirme ki, zor anlarında devletine ve sana yardım için canlarını vermek onlara kolay gelsin*"[48]. Yine *Kitab-ı Diyarbekriyye*'de;

45 Gürhan Kırilen, *Göktürklerden Önce Türkler*, Ankara 2015, s. 63.

46 Kutlug Şad ile Tunyukuk, Gobi Çölü'nün güneyinden geçecek şekilde bir yeniden toparlanış hareketi başlattıklarında ordunun içinde hem atlı hem de yaya kuvvetler bulunuyordu. Bu hususta *Tunyukuk Yazıtı*, I. Taş, Batı tarafı, 4. satırda şöyle deniyor: "*Ida taşta kalmışı yitiyüz boltı. İki ülügi atlıg erti, bir ülügi yadag erti* (Ormanda ve dışarıda kalanları toplanarak yedi yüz oldu. Bunların (üçte) iki kısmı atlı, bir bölümü yayaydı)."

47 E. A. Golomshtok ve M. P. Griaznov, "The Pazirik Burial of Altai", *American Journal of Archaelogy*, sayı 37/1 (1933), s. 43; Afet İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, c. 2, Ankara 1991, s. 261; M. Aziz Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, çev. T. Say, İstanbul Tarihsiz, s. 71; Sezin Orhan Kurulay, *Hudûd el-Alem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 82; *Cengiz İmparatorluğu*, çev. A. Danuu, İstanbul 2012, s. 135, 139; Sadettin Gömeç, "Türk Kültürü Açısından Önemli Bir Buluş", *Orkun*, sayı 77 (2004), s. 30-31.

48 Kaynaklarda Temür ile Kara Koyunlu Kara Yusuf arasındaki savaşın çok çetin geçtiği, hatta Temür Beg'in ordusu mağlup olacağı sırada, onun emriyle beylerinden birinin harp meydanından aldığı bir başı kargısının ucuna saplayarak, "*Kara Yusuf öldü*" diye bağırması, Temür'ün askerlerini şevke getirttiği ve bu

"*Hükümdarın askerinin, düşmanlarından ona bir zarar gelmemesi için efendisini gözetmesi gerekir. Emin olmalıdır ki onun hayatı, hükümdarın hayatına bağlıdır*", deniyor. Büyük Türk sultanı Temür de; "*Emir ve sipahilerime unvan verip, onlardan altın ve gümüşü esirgemedim. Barış zamanlarında onları yüksek makamlara atadım ki, harp vaktinde canlarını feda ettiler. Onların işlerini hafifletmek için kendim meşakkatler çekip, zorlukları üstlendim. Bu sayede komutanlarımın, yiğitlerimin gönüllerini kazanarak, kendime bağladım. Fakir ve gariplere merhamet kıldım. Kahramanları ödüllendirdim, mazlumların hakkını zâlimlerden aldım.*" diyor. Benzer ifadeler Nizamüddin Şamî'de de vardır. Şamî, "*Eğer sen memleket ve ordunun hayrını düşünürsen, memleket ve ordu da senin hayrını gözetir.*"[49] der. Aynı şeyler bugün de her ordu ve devlet için geçerlidir.

Silah konusunda Türkler Orta Çağda oldukça ileriydiler. Savaş esnasında çok cesur olan Türk milleti, aynı zamanda zengin maden yataklarına sahipti ve silah işçiliğinde de ustaydı. Mesela Türk kabilelerinden Bayırkular, sadece at yetiştirciliğinde değil, ok ve yay îmâli ile demircilikte de maharetliydiler. Yine batıdaki "On Ok Türkleri" demir ticaretiyle uğraşmışlardır. Çin kaynakları, Kırgızlardan söz ederken; "*Her yağmurdan sonra topraklarında demir çıkar ve bundan gayet mükemmel silahlar yaparlardı.*" diyor. Özellikle arkeolojik kazılar bize Sayan ve Altaylarda çelik üretildiğini, Tanrı Dağları'yla, Kazakistan'nın güneyinde altın, gümüş, bakır ve demir bulunduğunu göstermektedir[50]. Türk milleti açısından madenciliğin gelişmesi, Türk kağanlarının

---

sayede Kara Yusuf'un ordusunun kırıldığı yazılıdır. O, Toktamış Han ile yaptığı savaşta da çok kurnazca davranmıştı. Bu hususta da vesikalarda şunu görmekteyiz: Toktamış Han, Temür Beg'le harbe tutuşmadan evvel kuzeye doğru çekilmiş ve onu epeyce yormuştu. Bu arada açlık ve hastalıklar da Temür'ün ordusunu perişan bir hale soktu. Ama bu akıllı Türk beyi işi şansa bırakmadı ve Toktamış'ın sancaktarını ele geçirdi. Vuruşmanın en şiddetli anında Toktamış'ın bayrağının yere düşmesini sağladı. Sancağın kaybı veya düşmesi ile otağın yıkılması veya yanması ordunun mağlubiyetine işarettir. Bu yüzden hanın adamları savaşı yitirdiklerini sanarak, dağıldılar. Dolayısıyla harpler esnasında hakanların veya komutanların çok kurnaz olmaları da şarttı. 9. asrın başlarında Kırgız hanı, Uygur hakanına gönderdiği mektupta, yakında Karabalgasun'a geleceğini ve onun altın otağını başına geçireceğini söylüyordu. Dolayısıyla harpler esnasında hakanların veya komutanların çok kurnaz ve dikkatli olmaları da şarttı. Bu vesileyle yer ile gök arasındaki irtibatı sağladığı düşünülen devletin bayrağı (kurt başlı tug, sancak) bulunduğu gibi, orduların da mutlaka tuğ ve sancaklarının olduğunu belirtmekte fayda var. Bağımsızlığın sembolü olan ve uğrunda ölünen bu tuğ, sancak ve davullar, komutan otağlarının önünde veya bazan ordugâhların merkezine konmakta ve Çince belgelerde Türk ordu veya komutanlarının karargâhları ile otagları da "ya-ch'ang" sözüyle anılmaktaydı. Esasında hâkimiyetin bir tezahürü şeklindeki otağı da herkes kuramazdı. Bu hâl bir yana kaynaklar bize, Kırgız hakanının kırmızı püsküllü bir tuğundan bahsediyor. Bu konuda bkz. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 7, Ankara 1984, s. 31; Yusuf Ziya Özer, "Timur'un Yaptığı İşlere Toptan Bir Bakış", *Belleten*, sayı 36 (1945), c. 9, s. 455.

49 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, c. 1, haz. R. R. Arat, s. 247, 350-354; İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Alaiye*, c. 1, çev. M. Öztürk, Ankara 1996, s. 150-151; Ebu Bekri Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. M. Öztürk, Ankara 2001, s. 97; Fatih Ünal, "Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği", *Bilig*, Sayı 45 (2008), s. 113-115; Sahibkıran Emir Timur, *Timur'un Günlüğü*, haz. K. Şakirov ve A. Arslan, İstanbul 2010, s.72-73; Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, çev. N. Lugal, Ankara 1949, s. 67.

50 Y. Ziya, "Orta Asya'da Türk Boyları ve Bunların Dini ve Coğrafi Vaziyetleri", *İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sayı 22 (1932), s. 46-47; Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942, s. 68, 76; C. L. Chen, "A Study of Turkic Weapons", *Altaistic Studies*, Konferenser 12, Stockholm 1985, s. 32-33; Klyaştorniy ve Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, çev. A. Batur, s. 68; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, çev. E. Necef ve A. Annaberdiyev, İstanbul 2003, s. 100-101; İ. Togan, G. Kara ve C. Baysal, *Eski T'ang Tarihi*, Ankara 2006, s. 147.

ordularını en iyi araç-gereçle silahlandırması, Çince vesikalarda Börüler diye adlandırılan vurucu güce sahip zırhlı süvarilerin bulunması ayrı bir üstünlüktü[51]. Bu yüzden Yusuf Has Hacib'in dediği gibi, düşmanın aklının başına gelmesine mahâl vermeden, çok süratli bir şekilde harbin neticesinin alınması da önemliydi. Savaş malzemeleri de dâhil olmak üzere madenden imal edilen her şeyleri gayet mükemmeldi. Buna dair kalıntılar da elimizde oldukça fazladır.

Kısaca kitabeler ve Divanü Lûgat-it-Türk gibi kaynaklarda geçen savaş araç ve gereçlerinden bazıları da şunlardır: At, ok, yay, kılıç, bükte, kıngırak (hançer, kama), keş, kurman, sadak (okluk), kın (kılıç ve bıçak kabı), kalkan, süngüg, kargı, cida, gönder (mızrak), çomak (bir nev'i topuz), batrak (ucuna bez bağlanan süngü), tug (birliklerine göre değişiyordu), ukruk (kement), kargu (ateş kulesi), köbrüge (davul), yarık, cevşen (zırh), yoşuk, tubulga (tulga/miğfer), küpe-yarık (vücudu kuşatan zırh), yelme eri (öncü, keşif kolu).

Bundan başka Türkçe bir kelime olan ve herşeyle mücadeleyi ifade eden, savaşla ilgili kullanılan birtakım deyimler de vardır ki, onların da bir kısmını belirtmek istiyoruz: Tokımak, süngüşmek (savaşmak), sülemek (ordu göndermek), atlıg (süvari), yadag (piyade), akınçı (düşmana baskın yapan), yizek (ordunun önde giden bölüğü), karakol (bekçi, devriye), yortug (hakanın yanında bulunan koruma görevlilerinden), içgirmek (itaata almak)[52]. Ancak Türkçe kitabeler ve diğer vesikalarda savaşla alâkalı daha yüzlerce kelime ve deyim mevcuttur.

Bununla birlikte Çin yıllıkları ve Bizans kaynaklarının bildirdiğine göre[53]; Hunlar ve Kök Türkler boynuzdan yaptıkları yaylar, ıslık çalan oklar (arkasında kartal ya da akbaba tüyü olan düz, yivli, çengelli oklar), süngü, bıçak, kılıç, kement ve kuşatmalarda faydalanılan koç başları vs. değişik silahlara sahip oldukları gibi, onların davulun yanında boynuz veya diğer madenlerden imal ettikleri boru ya da zurnaları da bulunuyordu. Hatta ordu bandolarının kuruluşunun temelinde bile eski Türk askeriyesindeki davul ve onu izleyen Mehter olgusu yatar. Ayrıca davuldan sesinin çok fazla çıkması sebebiyle, bir haber duyurma aracı olarak da faydalanılıyor ve tugun altında insanları

---

51 Bununla birlikte, beylerin idaresinde sürekli bir ordunun varlığı da inkâr edilemez. Bunların, çıkabilecek bazı tatsız olayları önlemek ve doğrudan doğruya halk ile temasını engellemek amacıyla Hunlar çağından itibaren kışla geleneğinin de oluştuğunu belirtmek gerekir.

52 Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, c. 1, çev. B. Atalay, Ankara 1988, s. 67, 100, 134, 144, 418, 441, 444, 465, 504, 519-520; aynı eser, c. 2. s. 102; c. 3, s. 42, 126, 140, 318; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 250; İbni-Mühennâ Lûgati, s. 7-97; I. Venedikoff, "Preslav Şehrinde Yeni Keşfedilen Proto-Bulgar Kitabesi", çev. F. Preyger, *Belleten*, sayı 43 (1947), c. 11, s. 548-549; B. Watson, *Record of the Grand Historian of China*, c. 2, s. 155; Gülbeden, *Hümayunnâme*, çev. A. Yelgar, Ankara 1944, s. 186, 202; Bahattin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 165; Bahattin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984, s. 208-220; Hamit Z. Koşay, "Türklerde Harp Usulü", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1974, s. 92; E. Tryjarski, "Towards a Better Knowledge of the Turkic Military Terminology", *Altaistic Studies*, Konferenser 12, Stockholm 1985, s. 173-182; W. S. Tsai, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, Doktora Tezi, Taipei 1967, s. 38; Mehmet Alpargu, *Diğer Kaynaklarla Karşılaştırma Yolu İle Baburnâme'nin Türk Devlet Teşkilatı Bakımından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Ankara 1984, s. 91; Klyaştorniy ve Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, çev. A. Batur, s. 25, 43.

53 Çin kaynaklarında Kök Türklerin silahları anlatılırken; ok, yay, gürz, zırh, uzun mızrak, kılıç, kama gibi savaş aletlerinden söz açılmaktadır. Bkz. M. T. Liu, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, c. 1, Wiesbaden 1958, s. 9.

toplanmaya çağırmak için davuldan yararlanılmıştır[54]. Buna ilaveten eskiden Türkler savaşa askerle birlikte bir mehter grubunu da götürmüşlerdir.

Bunun dışında Kırgızların ağaçtan yapılmış kalkan ve zırhları kullandıklarına dair kayıtlar mevcuttur. Dolayısıyla bütün Türkler tahta ve metalden hafif kalkanlara sahiplerdi. Herhalde atları da zaman zaman ince bir zırhla kaplıyorlardı. Çünkü Asya'nın değişik bölgelerinde buna dair çeşitli figür ve motiflere rastlanmaktadır[55].

Türkler, yaylarının kirişlerini at kılından yapıyorlardı. Yaya olarak ok atarken, bir adımlarını genişçe ileriye uzatıp, biraz eğilirler, yayı gererken vücutlarını kaldırırlardı. Böylece okun vuruş gücü artar, hedefi delip geçerdi. Hem kaya resimlerinde, hem de Orkun Vadisi'nde yer alan Bilge Kağan ve Köl Tigin anıt mezarlıklarında gerçekleştirilen kazılarda değişik ebatlarda ve özelliklerde ok uçları görülmüştür. Börü Tonga (veya Tokta/Mo-tun) devrinden beridir bir savaş aleti olarak vazife gören ıslık çalan okları, herhalde Moğollar ve başka halklar da kullanmıştır. Bu ok uçlarının bazıları öyle üstün bir teknoloji ve ustalıkla imal ediliyordu ki, değdiği zırhı çok kolaylıkla delip geçebilmekteydi. Mesela Fransız kralının 1253'te Karakurum'da bulunan elçisi Rubruck, Mengü Han'ın (1209-1259) iki kişinin bile geremeyeceği bir yayından, ucu delikli oklarından ve bunların sazdan yapılmış düdükler gibi ses çıkardığından bahsediyor[56]. Moğolistan ve Kore'de gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda bu tür ok uçlarına hâlâ tesadüf edilebilmektedir.

Eski Türkler, gündelik hayatta karınlarını doyurmak amacıyla, avlarda yararlandıkları ok ve yaya öyle maharetle hükmediyorlardı ki, at üzerindeyken dahi ileriye, geriye, sağa ve sola oklarını gönderebiliyorlardı. Bizanslı tarihçi-prenses Anna Komnena bu hususta şöyle diyor: "*Bir Türk kovalamaya geçmişse, düşmanını ok atarak haklar. Kendisi kovalanıyorsa, okları sayesinde üstün gelir. Fırlattığı ok uçarak ya ata veya atlıya saplanır. Ok çok güçlü bir elle gerilmişse, gövdeyi delip, geçer. Türkler gerçekten çok usta okçulardır.*" [57]

Türklerin Orta Çağlarda tetikli yaylar da kullandıkları söylenilmekle beraber, ok ve yay sadece bir savaş aleti değil, aynı zamanda hâkimiyet sembolü olduğu gibi, onlar

54 Nitekim bu kitapta Türk askerî müziği, "Dr. Erhan Tekin" tarafından "Tuğdan Mehtere: Türklerde Geleneksel Askerî Müzik" başlığıyla müstakil bir makale olarak ele alınmıştır (Ed. n.).

55 M. T. Liu, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, s. 39; B. Watson, *Record of the Grand Historian of China*, c. 2, s. 208; A. G. Medoyev, "Naskalniye iz Obrajeniya Gor Tesiktas i Karaungur", *Noviye Materiali Po Arkheologii i Etnografii Kazakstana*, Tom. 12, Alma-Ata 1961, s. 72-77; J. B. Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, çev. E. Gültekin, İstanbul 1980, s. 41; Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s. 27; Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2005, s. 83; *Cengiz İmparatorluğu*, çev. A. Danuu, İstanbul 2012, s. 140; N. Ochir ve E. Ochir, "Weaponry of the Xiongnu", *Treasures of Xiongnu*, Ulaanbaatar 2011, s. 234-241.

56 W. Rubruck, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, çev. E. Ayan, İstanbul 2001, s. 30.

57 Kaynaklarda eski Türklerin "kabak oyunu" da dedikleri bir eğlence ve yarışma şekli görüyoruz ki, Evliya Çelebi'nin ünlü seyahatnamesine baktığımızda; Trabzon'daki Kavak Meydanı'nda usta binici paşalar ve askerlerin tatil günlerinde, bir gemi direğinin üzerinde yer alan altın yaldızlı bir topa, dörtnala at koşturarak, ok attıkları ve vuranlara da hediyeler verildiği söylenmektedir. Ayrıca Sultan Şahruh hakkında pek çok bilgi aktaran Devletşah'ın eserinde; bayram namazından önce, Şahruh'un nezdine gelen elçiler şerefine okçuların bir kabağa nişan aldıklarına değinilmektedir. Bunun için bkz. N. Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, c. 1, s. 175; Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, c. 3, haz. N. Lugal, İstanbul 1977, s. 461; Eşref Buharalı, "Mısır Türk Sultanlığı'nda Sünnet Düğünü Törenleri", *Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan)*, sayı 288 (1993), c. 31, s. 66-67.

resmi evrakları bal mumu ve ok ile de damgalıyorlardı[58]. Ok ile yayı bu şekilde mektup ve fermanlarının üzerine koyduran Türk kağanı, bunu kendi ad ve unvanlarıyla süsletiyordu. Kaşgarlı Mahmud'un "hakanın mührü, buyrultusu"[59] dediği Selçuklu tugralarının ok ve yay biçiminde olduğunu biliyoruz. Osman Turan, her ne kadar Osmanlı padişahlarının da tuğraları, sadece onların ismi ve unvanlarıymış gibi sanılıyorsa da, dikkatlice incelendiğinde bunların ok ve yay sembollerine benzetildiğini söyler[60].

---

58 Süryani tarihçisi Ebu'l-Ferec'in bildirdiğine göre, Selçuklu sultanı Tuğrul, İslam halifesine kardeşiyle bir mektup yollar. Mektupta; kendisinin Horasan ve Harezm'in hükümdarı olduğunu, Bedevilerin Hacc yolunda yaptıkları yağmaları, Mekke'ye ibadet için gidenlerin burada nasıl soyulduğunu belirtikten sonra, Bağdat'a bir ordu göndereceğini, askerlerinin çok iyi karşılanmasını bildirir. Söz konusu mektubun ilginç tarafı başına bir ok ile yay tamgasının çizilmiş olmasıdır. Yine Sultan Celaleddin Harzemşah da Harput seferi sırasında komutanlarını ok göndererek toplamış idi. Bkz. J. M. de Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-î Umumisi*, c. 2, İstanbul 1924, s. 413; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, c. 1, çev. Ö. R. Doğrul, Ankara 1987, s. 298; Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten*, sayı 35 (1945), c. 9, s. 310; Wolfram Eberhard, "Sülâleler Nasıl Kurulurdu? Çin Tarihinin Bir Problemi", çev. İ. Berk, *DTCF Dergisi*, sayı 4 (1945), c. 3, s. 365. Eski Türklerde "ok" ve "yay"ın birçok işlevi olduğu gibi, hâkimiyet sembolü olduğunu ve mühür yerine geçtiğini de çeşitli tarihî olaylarla tespit edebiliyoruz. Selçuklu dönemi vakanüvinislerinden Aksarayî ve Ravendî, Arslan Yabgu ile Sultan Mahmud arasındaki şöyle bir olayı aktarıyor: "*Kara Hanlı beyi gitgide güçlenen Selçuklu Türkmenlerini Sultan Mahmud'a şikâyet edince, o da Selçuk-oğullarına bir elçi yollayarak; 'Aramızdaki mesafe kısalmıştır, büyükleriniz ve önde gelenleriniz huzura buyursunlar da yapılması gereken işler kendilerine anlatılsın' der. Bunun üzerine Arslan Yabgu 10 bin seçkin adamıyla yola çıkınca, Gazneli Mahmud; şimdilik orduya ihtiyaçlarının bulunmadığını, sadece bir bölük askerle gelmelerinin yeterli olacağını söyler. O da 300 süvari ve oğlu Kutalmış'la beraber, sultanın yanına varır. Gazneli Mahmud onu altın bir kürsüye oturtur ve iltifatlar da bulunur. Sohbet esnasında Sultan Mahmud 'Eğer ihtiyaç olursa hangi alametle ve bize ne kadar yardım gelir?' diye sorar. Arslan Yabgu'nun belinde iki ok, kolunda bir yay asılıdır. Bunlardan birini Gazneli Mahmud'a vererek; 'Ne zaman bunu kavmime gönderirsen, 30 bin (veya 100 bin) süvari at biner', deyince Sultan Mahmud şaşırır. Bunun üzerine, 'Daha fazla gerekirse, ne tedbir alırsın', şeklinde bir sual yöneltir. O, öteki oku önüne koyarak; 'Bunu yollarsan 10 bin (veya 50 bin) kişi daha hazırlanır', diye cevap verir. Sultan aynı şekilde üçüncü defa sorunca; 'Kâfi gelmezse nişan olarak bu yayı Türkistan'a gönder, 200 bin süvari harekete geçer' demesi, Gazneli Mahmud'u endişeye düşürür. Bir yay ve ok ile 10 binlerce adamı toplayabilen bir kişinin küçük görülmemesine kanaat getirir. Böylece Arslan Yabgu'yu tutuklatarak, Kalincar kalesine gönderilmesini buyurur.*". Bkz. Süleyman er-Ravendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, c. 1, çev. A. Ateş, Ankara 1999, s. 87-88; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. M. Öztürk, Ankara 2000, s. 7-8; O. Turan, "Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması", s. 309-310; A. G. Fidan, *Selçuknâme*, İstanbul 2018, s. 76-77. Belki burada KökTürk tarihinde karşımıza çıkan ve Çin orduları tarafından tuzağa düşürülünce, emrindeki kabile beylerine yollanan haber oklarıyla adamları da yakalanan Tugçu Börü (A-shih-na Tu-chi), Arslan Yabgu, Sultan Celaleddin ve diğerlerinin okları örneğine bakarak, şuna da değinmek gerekir ki; herhalde bu oklar sıradan değildi. Muhtemelen madeni kısımları altın veya diğer değerli madenlerden yapılıyordu ya da çeşitli kazılarda rastlanıldığına binaen üzerlerinde değişik şekil ve motifler vardı. Bkz. S. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 171-172; Yuriy S. Hudyakov, "Orta Çağda Batı Sibirya ve Altay'daki Türk Göçebelerinin Silah Sanatına Dair", çev. A. Aşık, *The Central Asiatic Roots of Ottoman Culture*, İstanbul 2014, s. 219-220. Bunun dışında Kırgızların ünlü Manas Destanı'nda, Cakıp Han'ın eşi Çıyırdı bir gece rüyasında, çadırının tünlüğünden bir aksakalın indiğini görür ve bu şahıs ona; oğlu büyüdüğünde bir bahadır olacağını, ona bir çelik ok getirdiğini, bunu çocuğa emdirmesini, sonra bu oku Manas'ın yakasına taktırmasını, evladı 12 yaşına girince, iyi bir ustaya yay yaptırmasını söyler. Bkz. K. Yusupov, *Manas Destanı*, aktaranlar F. Türkmen ve A. İnayet, s. 21. Bu da kanaatimizce yukarıda açıklamaya çalıştığımız hâkimiyet anlayışıyla ilgilidir.

59 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, c. 1, Ankara 1986, s. 472; *Cengiz İmparatorluğu*, çev. A. Danuu, İstanbul 2012, s. 135.

60 El-Cahiz, *Hilâfet Ordusunun Menkîbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, s. 67; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, c. 1, İstanbul 1969, s. 19; M. Riotto, "Ancient Koreans and Xiongnu: What was the Nature of Their Relationship", *Journal of Northeast Asian History*, 6/1, Seoul 2009, s. 18-19.

Türk okları genelliklekemik ile altın, gümüş, bakır, pirinç ve demir nev'inden madenlerden yapılırdı. Tabiki altın ve gümüş gibi değerli madenlerden imal yay ve oklar herhalde savaşlarda kullanılmayıp, sadece törenlerde sergilenmekteydiler. Okların ucundaki demir parçaya "temren", bunu yapan kişiye "temrençi", arkasındaki tüye "yülek" veya "yelek", yaya sarılan sırmaya "toz" denmekteydi. Yaylar için yapılmış sadak türü özel kablara tek tük rastlanmakla beraber, umumiyetle kola veya omuza asılarak taşınırdı. Bunlar daha çok deri veya ağaçtan imal edilmekteydi. Bununla beraber kaynaklarda hem sağ, hem de sol elleriyle yay gerebildiklerinden, bazı beylerin atlarının her iki tarafında da sadak bulundurdukları söylenir.

Türkler yakın çarpışmalarda kılıç, mızrak, balta (bazan iki taraflı) gibi araçlardan yararlanmışlardır. Ayrıca en eski Türk kılıçlarının hafif kavisli, bazan tek tarafı keskin, bazan da her iki tarafının parçalayıcı olduğunu biliyoruz[61]. Kılıç ve bıçakların kabzaları ağaçtan, geyik veya değişik sığır boynuzlarıyla, kaplumbağa kabuğundan işleniyordu. Ok ve kılıçları koymak üzere özel olarak hazırlanmış ve süslenmiş kılıflar mevcuttu. Kazılarda başı koruyan, arkası zırhlı tolgalara nadiren rastlanmasına rağmen, onları daha çok kaya, duvar veya para resimlerinde görmemiz[62] mümkündür. Ayrıca ilk Hunlar çağında silahların ve deriden yapılan zırhların üzerine çeşitli motifler işleniyordu. "Küpe-yaruk" adı verilen halka ve plaka zırhlara ise Aral ve Orkun'daki araştırmalarda da tesadüf edilmiştir. Böyle zırhların hazırlanarak Çin imparatoruna da yollandığını kaynaklar yazmaktadır. Hunlar hakkında bilgi veren eski belgelerden anlaşıldığına göre, onlar düşmanlarını kement ile de tesirsiz hale getiriyorlardı[63].

Özellikle, Türklerin harp usûlleri de çok ilgi çekmiş, bu hususta geçmişte ve günümüzde birçok araştırma yapılmıştır. MÖ 140'larda Türk ordu sistemi hakkında bilgi veren Çinli bir vezirin tespitlerine göre; Türk askerleri insanı şaşırtan bir çeviklikle hareket ederler. En yalçın dağları çok kısa bir sürede tırmanırlar ve inerler, selleri ve ırmakları elbiseleriyle yüzüp, geçerler. Rüzgara, yağmura ve susuzluğa dayanırlar.

61 Mesela türlü türlü kılıçlar yapılmakla beraber, en keskinleri hafif kavisli olanlarıydı ki; bunlar aynı zamanda ağır da değildi. Fakat Türk kılıcının nasıl tutulacağı ve kullanılacağını kavrayamayan yabancıların elinde çok çabuk kırılıyorlardı. Bunun da sebebi vurma tekniğinin bilinmemesinden kaynaklanmaktaydı.

62 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 251; *İbn-Mühennâ Lûgati*, s. 27; E. A. Golomshtok ve M. P. Griaznov, "The Pazirik Burial of Altai", *American Journal of Archaelogy*, sayı 37/1 (1933), s. 30-38; S. I. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia*, Berkeley 1970, s. 90; Bahattin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 35, 205, 220; Jangar İlyasov, "Covered Tail and 'Flying' Tassels", *Iranica Antiqua*, sayı 37 (2003), s. 276; Natalia V. Polosmak, "A Different Archaeology", *Science First Hand*, sayı 42/3 (2015), s. 80; Yuriy Hudyakov, "Kırgız Silahlarının IX-XII. Yüzyıldaki Gelişmeleri", s. 93.

63 Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. N. Uluğtuğ, s. 86; I. Venedikoff, "Preslav Şehrinde Yeni Keşfedilen Proto-Bulgar Kitabesi", çev. Firuze Preyger, s. 549-550; Bahattin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, s. 237-238; F. Sümer, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", *DTCF Dergisi*, sayı 17 (1961), s. 432-433; E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978, s. 28; E. Esin, "Butân-ı Halaç (M. VII.–X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", *Türkiyat Mecmuası* (1972), c. 17, s. 49; C. L. Chen, "A Study of Turkic Weapons", *Altaistic Studies*, Konferenser 12, Stockholm 1985, s. 29-31; Anna Kommena, *Alexiad*, çev. B. Umar, İstanbul 1996, s. 488; L. N. Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, s. 139; L. N. Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2001, s. 158; M. I. Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, s. 64, 449; *Çingiz İmparatorluğu*, çev. A. Danuu, İstanbul 2012, s. 139; Yuriy Hudyakov, "Kırgız Silahlarının IX-XII. Yüzyıldaki Gelişmeleri", s. 220; Melike Kirilen, *Aşina Soylu Beylerin Çince Mezar Kitabeleri*, Ankara Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 216.

Her türlü arazide dinlenmeden zorlu yürüyüşler yaparlar. Onların atları en dar yarıklardan bile geçmeye alışıktır. Türkleri yenmek için düz ovaya çekilmeliler. Savaş arabaları olmadığı gibi, mızraklarının kısalığı ve zırhlarının da inceliği sebebiyle yakın dövüşe zorlanmalılar. Ayrıca onların harp usullerini bilen halklardan da yardımcı kuvvetler alınmalıdır[64].

Bununla beraber yukarıda her ne kadar yok deniyorsa da, eski Türklerin çarpışmalar esnasında bir tür savaş arabasından faydalanıp, faydalanmadıkları konusunda tartışmaların olduğunu söylemek gerekir. Çünkü, MÖ 119'daki bir harpte Türk kağanının arabası olduğuna dair bilgilere rastlanmakta ve ayrıca Kazakistan'daki bazı kaya resimlerinde savaş arabalı sahnelere tesadüf edildiği söylenmektedir. Bu arada Pazırık kurganlarında çıkan iki tekerlekli arabaya da değinmekte fayda var. Bu husus bir yana, Temür Beg hakkında bilgi veren tarihi eserlerde onun, Hindistan bölgesindeki harplerden birinde, dağlardaki tepeler arasında bir nev'i teleferik tertibatı kurdurduğu, ele geçiremediği bu muhkem mevkiyi, sepetler içine yerleştirdiği adamları vasıtasıyla havadan ok atışlarıyla perişan ettiği kayıtlıdır[65].

Bizans İmparatoru Mavricius (582-602) yazdığı "*Strategion*" adlı eserinde; Avarlar ve dolayısıyla Türklerin askeri konularda çok deneyimli olduklarını, düşmanlarını kaba kuvvetle değil, akılla, beklenmedik saldırılarla ve karargâhlarına gelen ikmâl yollarını keserek yendiklerini söyler. Ayrıca kitabında; Türklerin savaş araç ve gereçleriyle diğer harp usûllerine de değinmektedir ki, bu hususta şu ifadeleri de sarf eder:

> "*Onların zırhlı giysileri vardır. Kılıç, yay ve mızrak kullanırlar. Döğüşlerde umumiyetle iki şilahla saldırdıkları gibi, yanlarında güçlü ve mahir atlara sahiptirler. Onların üzerinde çok güzel ok atarlar. Süvariler sayılarını kabarık göstermek için peşlerinde at sürüleri taşırlar. Uzun vakit siperlerin arkasında saklanmazlar. Belirli mesafelerle nöbetçi bulundururlar. Savaş hatları kesik kesiktir. Romalılar gibi topluca durmazlar. Tedbir amacıyla her zaman yardımcı bir kuvvet ayırırlar. Harpte pusu (yaşlak) ve sahte çekilişlere müracaat ederler. Düşmanı imhadan önce yağmaya girişmezler.*"[66]

Bununla birlikte Türkler savaşa başlamadan evvel, esas kuvveti saklama ve yedek güç ayırmaya büyük önem veriyorlardı. Tarihte Türk savaş taktiği "Kurt Kapanı, Kaz Ayağı" ve en çok bilinen şekliyle "turan taktiği" olarak anılmıştır. *Turan taktiği*nin en mühim hususiyeti ise sahte ricattır. Buna binaen düşmanla karşılaşılmadan evvel Türkler, savaş meydanının sağına ve soluna birtakım kuvvetlerini saklarlar. Daha sonra düşman ordusu Türk akıncılarıyla karşılaşıp, onların da geri çekildiğini görünce, bütün güçleriyle saldırırlar. Bu taktik kaçış esnasında bile, arkalarına dönerek çok

64 Bahattin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, s. 530-532.

65 Yusuf Has Hacib meşhur eserinde, "*düşmanı önce ok atışlarıyla uzaktan vurmalı, sonra balta, kılıç ve süngü ile hücum edilmeli.*" diyor. Bkz. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, s. 251; H. N. Orkun, *Hunlar*, İstanbul 1938, s. 74; S. I. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia*, s. 20, L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. S. Karatay, Ankara 1986, s. 337; A. de Lamartine, *Aşiretten Devlete*, c. 1, İstanbul Tarihsiz, s. 205; Yusuf Ziya Özer, "Timur'un Yaptığı İşlere Toptan Bir Bakış", s. 457.

66 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 251; G. Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar*, çev. E. Sunar, s. 72-73.

mükemmel ok atabilirler[67]. Neticede önceden gizlenmiş olan Türk askerleri düşmanın sağını ve solunu çevirerek, çember içerisinde rakiplerini yok ederler.

Uygurları anlatan Çin vesikalarında, savaş sırasında onların sahte bir karargâh oluşturduklarına ve düşman askerleri buraya doğru hücuma kalkıştıklarında, etrafta saklanan esas ordu tarafından tuzağa düşürüldüklerine dair haberler vardır. Dolayısıyla savaş ve karargâhın yeri de çok önemlidir. Ordunun konaklayacağı veya çadırların kurulacağı mekana örüg, örgü, örge veya ordu-örgin gibi adlar veriliyordu. Bunların manasının içinde "çadır" ve "çadır yeri" anlamları da mevcuttur. Ordunun yerleşeceği *menzil* noktalarının arasındaki mesafenin ölçüsünü kestirmek çok güçtür. Çünkü coğrafî şartlar asker ve hayvanların yürüyüş hızını etkiler. Bu yüzden atla bir günde ortalama gidilecek konaklamalar söz konusudur.

Bu izahı yaptıktan sonra yine esas mevzumuza dönecek olursak; Kaşgarlı Mahmud, *Divan*'ındaki şiirlerinde dahi Turan taktiğine işaret etmektedir ve Anna Komnena da, Bizans'ın iç mücadeleleri sırasında babasının yanında yer alan Türk güçlerinin rakiplerini bu harp usulüyle yendiğini söyler. İlginçtir ki, Anadolu Selçuklu hanedanlığının sonunu hazırlayan 1243 Kösedağ Savaşı'nda Baycu Noyan da Türkleri aynı taktikle mağlubiyete uğratmıştır. Marco Polo Seyahatnamesi'nden de Hülagu'nun Abbasi ordusunu bu usulle tuzağa düşürdüğü anlaşılmaktadır[68].

Türklerin harp taktikleri hususunda Çin kaynaklarından şunları da öğreniyoruz: "*Savaş zamanlarında Hunlar komşularının arazilerine, özellikle Çin'e akınlar yapıyorlardı. Topraklarının verimliliği dolayısıyla Çin onlar için tükenmeyen bir hazine idi. Devamlı oraları yağmalarlar, şansları yardım ederse Çin'in içlerine kadar sokulurlardı. Başarısızlığa uğradıklarında kaçarlar, hatta çekilirken daha dehşetli olurlardı. Onların yapmacık bozgunları düşmanlarının dikkatli davranmalarını gerektirirdi. Çünkü birçok kez kaçan Hunlar, birden geri dönüp yeni baştan saldırmışlar ve düşmanlarını perişan etmişlerdi. Atlarının çevikliği de bu tip harbe uygundu.*". Romen kroniklerinde de buna benzer ifadelere rastlanmaktadır. Bunlarda; "*Türklerin gayet süratle hücuma kalktıkları, aniden geri döndükleri, uzaklaşırken saflarını seyrekleştirdikleri, bir halka oluşturup, düşmanlarını kuşattıklari*" kayıtlıdır[69]. Kartal gibi saldırıp, şahin gibi çekilirlerdi. Savaş vaktinde yüzlerce kilometre yolu, hayret verici bir şekilde birkaç saat içinde alırlardı. Bununla birlikte harp hali ve seferberlik esnasında düşmanın pususuna (yaşlak) düşmemek için görevlendirilen *Yelme*

---

67 Nitekim 2003 senesinde, Prof. Dr. Gömeç'in heyetinin Bilge Kağan'ın Anıt Mezarlığındaki kazı çalışmaları sırasında bulduğu resimli kiremitin üzerinde herhalde böyle bir sahne vardır. Bkz. Gömeç, "Türk Kültürü Açısından Önemli Bir Buluş", s. 30-31.

68 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, c. 1, s. 472; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 249; Bahattin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, s. 238; B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 7, s. 195-196; İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Alaiye*, çev. M. Öztürk, c. 2, s. 70; Anna Kommena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 32; Niketas Khoniates, *Historia*, çev. F. Işıltan, Ankara 1995, s. 122; Sadettin Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 202 (2003), s. 24-31; Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, c. 1, çev. F. Dokuman, İstanbul Tarihsiz, s. 26, 72.

69 Bkz. J. M. de Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-î Umumisi*, c. 1, s. 158-183; M. A. Ekrem, *Romen Kaynak ve Eserlerinde Türk Tarihi*, Ankara 1993, s. 11; A. Komnena, *Alexiad*, çev. B. Umar, s. 221; Yuriy Hudyakov, *Merkezi Asya Göçebelerinin Koral-Yarakları ve Uruş Seneti*, çev. P. Cilan, Urimçi 2003; Sadettin Gömeç, "Eski Türk Ordusunun Genel Mahiyeti", *Kuruluştan Günümüze Türk Ordusu*, Ankara 2009, s. 19-30.

Erleri vardı. Bunlar dört tarafa giderler, düşman topraklarına sızarlar, bazan yerli halktan, bazan da seyyah, din adamı, tüccar vs. yakalayıp, hasımlarının durumu hakkında istihbarat toplarlardı. Ayrıca Türkler, savaşa girmeden evvel rakiplerini ok atışlarıyla yıpratırlar ve bunu onları yorana kadar sürdürürlerdi. Bu hususa Yusuf Has Hacib de dikkat çekmiş ve "*Düşmana önce oklarla vurmalı, sonra da süngü, kılıç ve balta ile aralarına dalınmalıdır.*"[70] demiştir.

Eski çağlarda savaş usullerinden birisi de, iki ordu karşılıklı vuruşmaya başlamadan evvel, bir veya birkaç yiğit adamın er meydanına çıkarak dövüşmeleriydi. Türkler bunlara "*alplar*" diyorlardı. Onlar o kadar gözü kara kişilerdi ki, tek başlarına onlarca askerle mücadeleden bile korkmuyorlardı. Bu özelliklerinden dolayı sonraki zamanlara ait kaynaklarda onlara "*deli bahadırlar*"[71] dendiğine de şahit olmaktayız.

Türk ordusunun savaş sırasında saf tutması da belirli bir düzen dâhilindedir. Mesela Çin kaynaklarından elde ettiğimiz bilgilerde; Millattan önce III. yüzyılın başlarında Hun orduları Çin imparatoru Kao'yu kuşattıklarında, Türk süvarilerinin atlarının rengine göre dizildikleri söylenir. Buna göre batıda kır atlar, doğuda gök, kuzeyde yagız, güneyde de doru atlar yer alıyordu[72]. Hatta batıdaki Peçeneklerin yurt dağılımları bile atların rengi esasında oluyordu. Güney Sibirya'da hâlâ belirli renkte at besleyen kabilelerin varlığı bir yana, eğer muharebelere hakanlar katılıyor ise, bunların otağları, ordunun merkezinde veya yüksekçe bir yerde oluyor ve sıkı bir güvenlik duvarı ile çevreleniyordu[73]. Diğer ordu görevlilerinin çadırları eski Türk töresi ve hiyerarşisindeki orun-ülüş sistemi dâhilinde kurulmaktaydı. Yani her önüne gelen istediği yere otağını açamıyordu.

Hiç şüphesiz askerî araç ve gereçlerin içerisinde atın yeri çok önemlidir. Adeta Türk, at ile özdeşleşmiştir. Türkler hakkında bilgi veren Batılı yazarlar; at başka bir kavmi sırtında taşır, fakat Türkler at üstünde ikamet eder. Onlar ata sanki yapışmış gibidirler. Türk ata bindiğinde babasını bile tanımaz, diyorlar. Türk anasından yarı at, yarı insan olarak doğmuş denilse yeridir. Hatta bazı Türk kabilelerinin hikâyelerinde attan doğan kahramanlar vardır. Türklerin atları sanki kanatlı kuşlara benzer. Eski bir Türk atasözü ise "*At Türk'ün kanadıdır*"[74] der. Türk, kendisinden ziyade atına önem verir. Atını kendisi yetiştirir. Türk'ün ömrünün günlerini toplasan, at üstünde geçen zamanı diğer günlerinden daha fazladır. Kapının önüne at bağlamak ululuk ve büyüklük işaretidir. Türk'e "dile benden ne dilersen" diye sorulsa, "at ile silah" der. Alış-verişlerini at sırtında yaparlar, yerler, içerler. Mübalağasız onun boynuna sarılarak, tatlı rüyalara

70 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, c. 1, haz. R. R. Arat, s. 251.

71 J. Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, s. 31.

72 Bu at renklerinin bayrak renklerini ifade edebileceğine dair görüşler de mevcuttur. Bunun için Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 170-171.

73 Kaynaklarda Delhi Türk Sultanlığı'nda savaşlardaki konumla alâkalı şu satırlara rastlamaktayız: Hakan merkezde yer alır. Okçular hakanın önü ve arkasında mevzilenir. Ordu sağ ve sol diye iki kola ayrılır. Ordunun önünde demir zırhlı filler, onların üstünde de neft ve ok atmaya yarayan mazgallı kuleler vardır. Hafif silahlı ve zırhsız köleler askerin önünde yürür ve fillere yol açarlar. Suvariler düşman fillerinin hortumlarını kılıçla kesmeye çalışırlar. Okçular yüksekten onları kollar, sağ ve sol taraftaki atlılar da fillerin yanında savaşır. Bu halkanın içine kimse giremez, giren de çıkamaz. Bkz. El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. A. Batur, İstanbul 2014, s. 46.

74 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, c. 1, çev. B. Atalay, s. 48-49.

dalıp, uyurlar. At üstünde olmak, Türk'ü cennette ipekli yastıklar üzerinde yatmaktan daha çok mutlu eder[75]. Kendisi yemez, atına yedirir.

Yağmur yağdırmak için at kafasını sulara atan bu insanların görüşmeleri bile at üzerinde yaptıklarını, çiftçi halkların yaya ve durarak savaşmalarına karşılık, atlarıyla çok süratli muharebe taktikleri geliştirdiklerini biliyoruz[76]. Öyle ki, at ile kardeş gibi olan bu halkın müziklerinin ana ritmi bile atın yürüyüşüne göre ayarlanmıştır. Uğur getirsin diye atının nalını evlerinin girişine asan bu millet, tarihte atıyla hep içiçe olmuştur.

Bundan başka Hazar Kağanlığı'ndan bahseden kaynaklar; ordu sefere çıktığında her askerin yanında iki metre boyunda, ılgın ağacından kazıklar bulundurduğunu, konakladıkları zaman herkesin yanındaki bu kazıkları düzgünce yere sapladığını, kalkanların bu direklere dayandırıldığını ve böylece kısa bir zaman içerisinde karargâhın etrafının sanki surlarla çevrildiğini söylerler[77]. Buna bağlı olarak meşhur Börü Ken (Mo-yen Çor/belki Börü Kun/Genişleten/Yayan) Kağan'ın da 750 senesinde Tez Başı'nda otağını kurdurduğunu, burayı çitlerle güvence altına aldırdıktan başka, kitabesini yazdırttığını bilmekteyiz[78].

75 Türk milletinin hayatında at o denli önemlidir ki, buna dair gelenek ve inanışlar sayılmakla bitmez. Belki yukarıda özetlediklerimizi biraz daha açacak olursak; atı Tanrı'nın yeryüzüne gönderdiğine; ölen bir adamın atının gözü defin sırasında yaşlı ise o kişinin cennete gideceğine; at sırt üstü yere yatırılırsa havaların bozulacağına; gebe kadınlar atların yanında çok gezerse, doğumlarının kolay olacağına; at nalının nazarı önlediğine; rüyada at görülürse dileğin gerçekleşeceğine inanıldığı gibi; yönlerin tarifinde at doğuyu, kuş güneyi, balık kuzeyi, ayı batıyı gösterir. Bkz. Y. Kalafat, *Türk Kültürlü Halklarda Mitler*, Ankara 2012, s. 136-140.

76 L. Cahun, *Introduction à L'Histoire de L'Asie*, Paris 1896, s. 51; Gyula Nemeth, "Peçenek ve Kumanların Dili", çev. J. Eckmann, *Türk Dili Belleten*, sayı 14-15 (1950), s. 97; El-Cahiz, *Hilâfet Ordusunun Menkîbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, s. 68; M. Müller, İstanbul'dan Mektuplar, çev. A. Buğra, İstanbul 1978, s. 25; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988, s. 131; R. P. Lindner, "Nomadism, Horses and Huns", *The Past and Present*, Oxford 1981, s. 3; P. Vaczy, "Hunlar Avrupa'da", *Attila ve Hunları*, haz. G. Nemeth, çev. Ş. Baştav, Ankara 1982, s. 82-83; Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, haz. R. Akdemir, Ankara 1986, s. 49-50; B. İsakov, *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Bişkek 2009, s. 58; Y. Kalafat, *Altaylardan Anadolu'ya İnanç Göçü*, Ankara 2012, s. 152; Y. Kalafat, *Türk Kültürlü Halklarda Mitler*, s. 141.

77 B. Watson, *Record of the Grand Historian of China*, c. 2, New York 1968, s. 165; J. M. de Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-î Umumisi*, c. 1, s. 183; J. Deer, "İstep Kültürü", çev. Ş. Baştav, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı 12/1-2 (1954), s. 162; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 73; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 274; Cahiz, *Hilâfet Ordusunun Menkîbeleri ve Türklerin Faziletleri*, s. 66-71; E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 73; H. Z. Koşay, "Türklerde Harp Usulü", s. 93; Ş. Baştav, "Eski Türklerde Harp Taktiği", *Türk Kültürü*, sayı 2/22 (1964), s. 45; G. Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, Doktora Tezi, İstanbul 1976, s. 140; Z. V. Togan, "Hazarlar", *İslam Ansiklopedisi*, c. 5/1, İstanbul 1988, s. 408; Ş. Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985, s. 70; S. A. Romashov, "The Pechenegs in the 9-10th Centuries", *Rocznik Orientalistyczny*, sayı 52/1 (1999), s. 25-26; S. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s. 59-60; S. Gömeç, "Türk Kültürü Açısından Önemli Bir Buluş", *Orkun*, sayı 77 (2004), s. 30-31; Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. A. Batur, s. 64, 206-207, 447.

78 E. A. Golomshtok ve M. P. Griaznov, "The Pazirik Burial of Altai", *American Journal of Archaelogy*, sayı 37 (1933), s. 40; B. Watson, *Record of the Grand Historian of China*, c. 2, s. 165; J. M. de Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-î Umumisi*, c. 1, s. 183; Jozsef Deer, "İstep Kültürü", çev. Ş. Baştav, *DTCF Dergisi*, sayı 1-2 (1954), c. 12, s. 162; Bahattin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 73; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 274; El-Cahiz, *Hilâfet Ordusunun Menkîbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, s. 66-71; E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 73; Hamit Z. Koşay, "Türklerde Harp Usulü", *Makaleler ve İncelemeler*, s. 93; Ş. Baştav, "Eski Türklerde Harp Taktiği", *Türk Kültürü*, sayı 22, Ankara 1964, s. 45; Gülçin Çandar-

Orduların sefere çıkışında olduğu gibi, dönüşlerinde de özel törenler yapılırdı. Ekseriyetle başkentin dışına kadar uğurlanan askerler, dönüşte başkente girmeden önce konaklanılır, eğer zafer kazanılmış ise devlet erkanı tarafından komutan ve erlere hediyeler dağıtılırdı. Fakat yenilgiyle neticelenen harplerin sonunda, hiç şüphesiz tatsız hadiseler vukua gelmiştir. Bir kere mağlup komutan bunun cezasını en ağır şekilde ödüyordu ki, bu da çoğu zaman hayatını yitirmek şeklinde tecelli ediyordu. Bazen görevden alınma ve hapse atılmalara da rastlanırdı. Bunun yanısıra ordu yeri tıpkı Ata İllig'in (Attila) 451 tarihinde Catalanium'da (Chalon veya Mauricaum), Roma müttefik ordusu karşısında yaptığı gibi arabalarla çevrelenmekteydi ki, bu da bir nev'i savunma tedbiriydi[79]. Bizim burada söylemek istediğimiz, aslında arabaların harplerde yük taşımanın yanında taktik olarak savunmada kullanılmalarıdır. Bazan bu arabalı müdafaa sistemine "tapkur" (tabur) adı da verilmiştir. Bugün ortalama bin kişilik askeri birimin ismi olan bu tabir, zaman içerisinde mana değişimine uğramıştır. Dolayısı ile tabur oluşturmak da bir nev'i savunma tertibatı kurmaktır ki, bu usûl Moğollara da geçmiş, kaynaklarda buna "küren sistemi" denmiştir. Bunun dışında düşmandan korunmak için faydalanılan ve kullanılan kale veya siper gibi mekanlar dâhil herşeye "kalkan", "turag", "tura kalkan" gibi adlar verilmekle beraber, *Kutadgu Bilig*'te: "*Bor içme fesadka katılma yıra/Bu iki bozar karşı ordu tura* (Şarap içme, fesattan uzak dur. Bu iki şey sarayı, ordugâhı ve kaleyi bozar)", mealinde bir beyite rastlamaktayız[80]. Bilhassa "tura" sözünü Hazar ötesi Türk coğrafyasında yerleşim birimlerinin isimlerinde görmek mümkündür ki, kelimenin kökü "turmak" fiiliyle alâkalı olup; "sığınmak", "korunmak" ve "yerleşmek" anlamına gelmektedir. Günümüzdeki "durak" sözü de bununla ilgilidir. Ayrıca karargâh mutlaka güvenli bir yere kurulmalıdır. Bu çoğu zaman savaş meydanını tam gören bir tepe veya arkası bir dağ yamacı olan bölgelerdir.

Burada şunu da işaret etmekte fayda var: Eski Türklerde savunma maksatlı burçlu-kale örneğine benzer yapılara pek rastlanmıyor. Ancak bu demek değildir ki, hiç de yoktu. Mesela Kiçik Kutluk Alp Yabgu'nun (Chih-chih-ku-tu-hou/Hu-t'u-wu-szu/ veya Çın/Doğru, kendine güvenen) Talas Nehri kıyısında inşa ettirdiği ordu-kentin ağaçtan bir savunma hattı bulunuyordu. Özellikle Uygur Kağanlığı çağında evvelce de belirttiğimiz üzere, önemli ordugâhlar bu şekilde çitlerle güvence altına alındığı gibi, Dede Korkut Destanlarında epeyce kale ve burç isimlerine rastlıyoruz.

---

lıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi, İstanbul 1976, s. 140; Z. V. Togan, "Hazarlar", *İslam Ansiklopedisi*, c. 5/1, İstanbul 1988, s. 408; Ş. Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985, s. 70; S. A. Romashov, "The Pechenegs in the 9-10th Centuries", *Rocznik Orientalistyczny*, sayı 52/1 (1999), s. 25-26; Sadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s. 59-60; M. I. Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, s. 64, 206-207, 447.

79 Arabayı tarihte ilk kullanan kavimlerin başında Türkler gelir. Yazılı kaynak, arkeolojik buluntu ve sözlü destan örneklerinde Türklerin arabayla olan ilgisini görmek mümkündür ki, Oğuz Kağan Destanı'nda arabanın nasıl icat edildiği hususunda; "*Oguz her yıl doğudaki Moğol kavimleriyle savaşır ve her zamanda onları yenerdi. Burada Çürçet denilen büyük bir yurt vardı. Oğuz Kağan onlarla savaştı ve yine yendi. Askerlerin payına o kadar çok ganimet düştü ki, bunları taşıyacak hayvanlar yetmedi. Askerin içinden birisi bir araba yaptı. Daha önce böyle bir şey yoktu. Bu yüzden onun neslinden gelenlere Kanglı (Kagnı) dendi. Kanglıların bütün soyları, Oguz Han'ın yanında yer almışlardı.*" denir. Bkz. S. Y. Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2015, s. 61.

80 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 524; B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982, s. 358; B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 7, s. 58, 200, 204-205.

Onlar harbe çıkarken beraberlerinde bol miktarda koyun ve sığırı da götürmekteydiler. Yeri geldiğinde onları kesip yiyorlardı. Dolayısıyla güçleri hiç eksilmezdi. Buna karşılık Çinli ve diğer kavimlerin askerleri sadece pirinç veya buğday lapasıyla beslendiklerinden, zayıflıyorlardı. Askerler de bir süre sonra da hastalıklara maruz kalıyorlardı. Yiyecek ve içecek ihtiyacını karşılayan hayvanlar ile un nev'inden gıdalar, bu işlerle vazifeli kişiler tarafından kağnı arabalarıyla taşınıyordu ki, ta Pazırık Kurganı'nda[81] bile bu tür vasıtalara rastlanılmaktadır.

Savaşın vakti de iyi seçilmeliydi. Türk-Hunlar düşmanlarına dolunay vakitlerinde saldırıyorlar, ay küçülmeye başlayınca da geri çekiliyorlardı[82]. Yağmurlu, karlı ve tozlu günlerden kaçınırlardı. Çünkü yağmur yağdığında yayların kirişleri gevşer; tozlu ve bulutlu zamanlarda da hedefler iyi görünmezdi. Bundan başka geçiş güzergâhlarındaki yerleşim birimlerine önceden haberler salınıp, askerin ihtiyacı olan nesnelerin temini de sağlanmaktaydı.

Orta Asya şartları dâhilinde herhalde sefere çıkılacak en uygun mevsim ilkbahar ve yaz olmalıdır, ama harp hangi vakti gerektirmiş ise o zaman şavaşıldığını da unutmamak gerekir. Bundan başka geçiş güzergâhlarındaki yerleşim birimlerine önceden haberler salınıp, askerin ihtiyacı olan nesnelerin teminine de dikkat edilmiştir.

Türk devlet anlayışında, dış ilişkilere de büyük önem verilmiştir. Dosta dost, düşmana düşman ilkesi esas tutulmakla beraber, her şeyde "Türk Devleti"nin ve milletinin menfaatleri gözetilmiştir. Savaş, elbette ki durup-dururken yapılmaz ve harbe girmeden evvel mutlaka elçi yollanarak karşıdaki hasmın ya da düşmanın boyun eğmesi istenmiştir. Bu şart yerine gelmediği takdirde son çare olarak savaşa başvurulmuştur.

Kaynakça

Abakan Yazıtı

Abû Hayyan, *Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Atrâk*, haz. A. Caferoğlu, İstanbul 1931

Agacanov, S. G., *Oğuzlar*, çev. E. Necef ve A. Annaberdiyev, İstanbul 2003 (2. Baskı)

Ahmetbeyoğlu, Ali, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara 2001

Ahmet, M. Aziz, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, çev. T. Say, İstanbul Tarihsiz

Alpargu, Mehmet, *Diğer Kaynaklarla Karşılaştırma Yolu İle Baburnâme'nin Türk Devlet Teşkilatı Bakımından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Ankara 1984

Anna Kommena, *Alexiad*, çev. B. Umar, İstanbul 1996

Artamonov, M. I., *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004

Atsız, Nihal, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, c. 1, İstanbul 1971

Bailly, A., *Bizans Tarihi*, çev. H. Şaman, c. 1, İstanbul Tarihsiz

Barbaro, Josaphat, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2005

Baştav, Şerif, "Attila ve Hunları", *Tarihte Türk Devletleri*, c. 1, Ankara 1987

81 Pazırık'taki kurganlar umumiyetle birbirine benzer. Mezarın içi kalın taşlarla döşeli olup, etrafında ve tavanında tomruklar vardır. Bu duvarlar ile çatı kumaş ve keçelerle örtülüdür. Mezar odasının dışında atların gömüldüğü ayrı bir mekân mevcuttur. Cesetlerin başı doğuya dönüktür. Bkz. Bahattin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 64.

82 S. I. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia*, s. 1-328; J. M. de Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-î Umumisi*, c. 2, s. 201; P. A. Boodberg, "Notes on Isocolometry in Early Chinese Accounts of Barbarians", s. 213; B. Watson, *Record of the Grand Historian of China*, c. 2, s. 164-165; Niketas Khoniates, *Historia*, çev. F. Işıltan, s. 9-10 Ebu Bekri Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. M. Öztürk, s. 286; *Cengiz İmparatorluğu*, s. 147.

Baştav, Şerif, "Eski Türklerde Harp Taktiği", *Türk Kültürü*, sayı 22 (1964), c. 2, s. 39-48
Bilge Kağan Yazıtı
Boodberg, Peter A., "Notes on Isocolometry in Early Chinese Accounts of Barbarians", *Oriens*, sayı 10/1 (1957), c. 10, s. 119-127
Buharalı, Eşref, "Mısır Türk Sultanlığı'nda Sünnet Düğünü Törenleri", *Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan)*, sayı 288 (1993), c. 31, s. 63-79
Caferoğlu, A., *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Ankara 1972
el-Cahiz, *Hilâfet Ordusunun Menkîbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, Ankara 1967
Cahun, L., *Introduction à L'Histoire de L'Asie*, Paris 1896
Cengiz İmparatorluğu, çev. A. Danuu, İstanbul 2012
Chaliand, G., *Göçebe İmparatorluklar*, çev. E. Sunar, İstanbul 2001
Chavannes, E., *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*, Petersburg 1903
Chen, C. L., "A Study of Turkic Weapons", *Altaistic Studies*, Konferenser 12, Stockholm 1985, s. 29-33
Clauson, S. G. ve E. Tryjarski, "The Inscription at Ikhe Khushotu", *Rocznik Orientalistyczny*, sayı 34/1, Warszava 1971, s. 18
Çandarlıoğlu, Gülçin, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi, İstanbul 1976
Deer, Jozsef, "İstep Kültürü", çev. Ş. Baştav, *DTCF Dergisi*, sayı 1-2 (1954), c. 12, s. 159-176
Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, c. 3, haz. N. Lugal, İstanbul 1977
Eberhard, Wolfram, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942
Eberhard, Wolfram, "Sülâleler Nasıl Kurulurdu? Çin Tarihinin Bir Problemi", çev. İ. Berk, *DTCF Dergisi*, sayı 4 (1945), c. 3, s. 361-370
Eberhard, Wolfram, "Tobaların Hayvancılığı", *Belleten*, sayı 36 (1945), c. 9, s. 485-496
Ebu Bekri Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. M. Öztürk, Ankara 2001
Ekrem, M. A., *Romen Kaynak ve Eserlerinde Türk Tarihi*, Ankara 1993
Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı II-İndeks-Gramer*, Ankara 1963
Eroğlu, E. F., *Beşkaza Yöresi Yörük-Türkmen Mezar Taşları ve Damgaları*, MSKÜ Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2017
Esin, E., "Butân-ı Halaç (M. VII.–X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", *Türkiyat Mecmuası* (1972), c. 17, s. 25-67
Esin, E., *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978
Fidan, A.G., *Selçuknâme*, İstanbul 2018
Gan, L., "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", çev. Eyüp Sarıtaş, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, sayı 4 (2000), s. 361-374
Golomshtok, E. A. ve M. P. Griaznov, "The Pazirik Burial of Altai", *American Journal of Archaelogy*, sayı 37/1 (1933), s. 30-45
Gömeç, Sadettin, *Dişi Kurtun Çocukları*, Ankara 2012
Gömeç, Saadettin, "Eski Türk Ordusunun Genel Mahiyeti", *Kuruluştan Günümüze Türk Ordusu*, Ankara 2009, s. 19-30
Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 2011
Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 2016 (5. Baskı)
Gömeç, Saadettin, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı 202 (2003), s. 24-31
Gömeç, Saadettin, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2009
Gömeç, Saadettin, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2015 (2. Baskı)
Gömeç, Saadettin, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012
Gömeç, Saadettin, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2018 (2. Baskı)
Gömeç, Saadettin, "Türk Kültürü Açısından Önemli Bir Buluş", *Orkun*, sayı 77 (2004), s. 30-31
Gömeç, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara 2011 (4. Baskı)
Gömeç, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara 2015 (5. Baskı)
Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, c. 1, çev. Ö. R. Doğrul, Ankara 1987 (2. Baskı)

de Guignes, J. M., *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-î Umumisi*, c. 2, İstanbul 1924
Gumilev, L. N., *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2003
Gülbeden, *Hümayunnâme*, çev. A. Yelgar, Ankara 1944
Hudyakov, Yuriy, "Kırgız Silahlarının IX-XII. Yüzyıldaki Gelişmeleri", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Bursa 2017, s. 87-94
Hudyakov, Yuriy, *Merkezi Asya Göçebelerinin Koral-Yarakları ve Uruş Seneti*, çev. P. Cilan, Urimçi 2003
Hudyakov, Yuriy, "Orta Çağda Batı Sibirya ve Altay'daki Türk Göçebelerinin Silah Sanatına Dair", çev. A. Aşık, *The Central Asiatic Roots of Ottoman Culture*, İstanbul 2014, s. 219-220
Irk Bitig Yazıtı
İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Alaiye*, c. 1, çev. M. Öztürk, Ankara 1996
İbni-Mühennâ Lûgati, haz. A. Battal, Ankara 1988 (2. Baskı)
İlyasov, Jangar, "Covered Tail and 'Flying' Tassels", *Iranica Antiqua*, sayı 37 (2003), s. 259-325
İnan, Afet, *Makaleler ve İncelemeler*, c. 2, Ankara 1991
İnce, İ., *Han Hanedanlığı Döneminde Hunlarla İlgili Yer, Unvan, Kişi Adları*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996
İsakov, B., *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Bişkek 2009
Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983 (2. Baskı)
Kafesoğlu, İbrahim, "Türk Ordusu", *Türk Kültürü*, sayı 22 (Ağustos 1964), c. 2, s. 7-10
Kalafat, Y., *Altaylardan Anadolu'ya İnanç Göçü*, Ankara 2012
Kalafat, Y., *Türk Kültürlü Halklarda Mitler*, Ankara 2012
Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, c. 1, çev. B. Atalay, Ankara 1988 (2. Baskı)
Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, c. 3, çev. B. Atalay, Ankara 1988 (2. Baskı)
Kemçik-Çirgak Yazıtı
Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. M. Öztürk, Ankara 2000
Kırilen, Gürhan, *Göktürklerden Önce Türkler*, Ankara 2015
Kirilen, Melike, *Aşina Soylu Beylerin Çince Mezar Kitabeleri*, Ankara Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017
Kiselev, S. V., "Neizdanniye Nadpisi Yeniseyskih Kırgızov", *Vestnik Drevney Istorii*, No 3, Moskova 1939
Klyaştorniy, S. G. ve T. İ. Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, çev. A. Batur, İstanbul 2003
Koestler, A., *Onüçüncü Kabile*, çev. B. Çorakçı, İstanbul 1984 (4. Baskı)
Konukçu, E., "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri (1206-1414)", *Tarihte Türk Devletleri*, c. 1, Ankara 1987, s. 346-358
Koşay, Hamit Z., "Türklerde Harp Usulü", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1974
Köl İç Çor Yazıtı
Köprülü, Fuat, "Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri", *Belleten*, sayı 5-6 (1938), c. 2, s. 39-72
Kurulay, Sezin Orhan, *Hudûd el-Alem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007
Kuzgun, Ş., *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985
de Lamartine, A., *Aşiretten Devlete*, c. 1, İstanbul Tarihsiz
Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, çev. S. Karatay, Ankara 1986 (2. Baskı)
Lindner, R. P., "Nomadism, Horses and Huns", *The Past and Present*, Oxford 1981
Liu, M. T., *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, c. 1, Wiesbaden 1958
Malov, S. E., *Yeniseyskaya Pismennosti Tyurkov*, Moskova-Leningrad 1952
Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, c. 1, çev. F. Dokuman, İstanbul Tarihsiz
Medoyev, A. G., "Naskalniye iz Obrajeniya Gor Tesiktas i Karaungur", *Noviye Materiali Po Arkheologii i Etnografii Kazakstana*, Tom. 12, Alma-Ata 1961, s. 72-77
Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, haz. R. Akdemir, Ankara 1986
Mori, Masao, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 9 (1978), s. 209-226
Müller, M., *İstanbul'dan Mektuplar*, çev. A. Buğra, İstanbul 1978

Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Sahaif-ül Ahbar*, çev. İ. Erünsal, c. 1, İstanbul Tarihsiz
Nemeth, Gyula, "Peçenek ve Kumanların Dili", çev. J. Eckmann, *Türk Dili Belleten*, sayı 14-15 (1950), s. 97-106
Niketas Khoniates, *Historia*, çev. F. Işıltan, Ankara 1995
Nikitin, A., *Üç Deniz Ötesine Seyahat*, çev. S. Acar, Ankara 2013
Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, çev. N. Lugal, Ankara 1949
Nuhoğlu, G., *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 1995
Ochir, Nasan ve Erdene Ochir "Weaponry of the Xiongnu", *Treasures of Xiongnu*, Ulaanbaatar 2011
Odbaatar, Ts., "Braids of Human Hair in Xiongnu Tombs", *Treasures of Xiongnu*, Ulaanbaatar 2011
Orkun, H. N., *Hunlar*, İstanbul 1938
Ögel, Bahattin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, Ankara 1981
Ögel, Bahattin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984 (2. Baskı)
Ögel, Bahattin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 7, Ankara 1984
Ögel, Bahattin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 8, Ankara 1987
Ögel, Bahattin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988 (3. Baskı)
Ögel, Bahattin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982
el-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. A.Batur, İstanbul 2014
(Özer) Y. Ziya, "Orta Asya'da Türk Boyları ve Bunların Dini ve Coğrafi Vaziyetleri", *İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sayı 22 (1932), s. 39-52
Özer, Yusuf Ziya, "Timur'un Yaptığı İşlere Toptan Bir Bakış", *Belleten*, sayı 36 (1945), c. 9, s. 423-467
Polosmak, Natalia V., "A Different Archaeology", *Science First Hand*, sayı 42/3 (2015), s. 80
Rasonyi, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1988 (2. Baskı)
Riotto, M., "Ancient Koreans and Xiongnu: What was the Nature of Their Relationship", *Journal of Northeast Asian History*, sayı 6/1 (2009), s. 5-35
Romashov, S. A., "The Pechenegs in the 9-10th Centuries", *Rocznik Orientalistyczny*, sayı 52/1 (1999), s. 21-35
Rubruck, W., *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, çev. E. Ayan, İstanbul 2001
Rudenko, S. I., *Frozen Tombs of Siberia*, Berkeley 1970
Sahibkıran Emir Timur, *Timur'un Günlüğü*, haz. K. Şakirov ve A. Arslan, İstanbul 2010 (3. Baskı)
Süleyman er-Ravendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, c. 1, çev. A. Ateş, Ankara 1999 (2. Baskı)
Sümer, F., "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", *DTCF Dergisi*, sayı 17 (1961), s. 359-456
Şikarî, *Karamanoğulları Tarihi*, Konya 1946
Şine Usu Yazıtı
Taryat-Terhin Yazıtı
Tavernier, J. B., *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, çev. E. Gültekin, İstanbul 1980
Terhin Yazıtı
Togan, İ., G. Kara ve C. Baysal, *Eski T'ang Tarihi*, Ankara 2006
Togan, Z. V., "Hazarlar", *İslam Ansiklopedisi*, c. 5/1, İstanbul 1988 (5. Baskı)
Tryjarski, E., "Towards a Better Knowledge of the Turkic Military Terminology", *Altaistic Studies*, Konferenser 12, Stockholm 1985, s. 173-182
Tsai, W. S., *Li Tê-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, Doktora Tezi, Taipei 1967
Tunyukuk Yazıtı, 1 Taş
Tunyukuk Yazıtı, 2 Taş
Turan, Osman, "Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten*, sayı 35 (1945), c. 9, s. 306-318
Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, c. 1, İstanbul 1969
Uybat I Yazıtı
Ünal, A., "Kırgız Halk İnanışlarında Yas Tutma Motifine dair Tespitler", *Altay Communities, Religion and Belief Rituals*, İstanbul 2017

Ünal, Fatih, "Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği", *Bilig*, Sayı 45 (2008), s. 103-130
Vaczy, P., "Hunlar Avrupa'da", *Attila ve Hunları*, haz. G. Nemeth, çev. Ş. Baştav, Ankara 1982
Vasilyev, D. D., *Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*, Leningrad 1983
Vasilyev, D. ve D. Nasilov, "K Proçteniyu Abakanskogo Pamyatnika", *Srednevekoy Vostok*, Istoriya, Kultura, Istoçnikovedeniye, Moskova 1980, s. 60-66
Venedikoff, I., "Preslav Şehrinde Yeni Keşfedilen Proto-Bulgar Kitabesi", çev. F. Preyger, *Belleten*, sayı 43 (1947), c. 11, s. 541-557
Watson, B., *Record of the Grand Historian of China*, c. 2, New York 1968
Yalgın, A. R., *Cenupta Türkmen Oymakları*, c. 2, Ankara 1993 (2. Baskı)
Yıldırım, K., *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010
Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, c. 1, haz. R. R. Arat, Ankara 1979 (2. Baskı)
Yusupov, K., *Manas Destanı*, aktaranlar F. Türkmen ve A. İnayet, Ankara 1995

4
TÜRK HAKANLIĞI (KARAHANLILAR) ORDUSU

Ömer Soner Hunkan*

Giriş

Günümüzde resmî adı her ne kadar öyle kabul edilse de, "Karahanlılar Devleti" tabirine bu devletin yaşadığı devirde ve sonrasındaki kaynaklarda rastlanmamaktadır. Bu sunî isim 1874'de Rus bilgin Grigorev tarafından verilmiş olup, sonradan yapılan yayınlarda geniş bir kabul görmüştür. Oysa devrin kaynaklarında ittifak halinde kökeni Âl-i Afrasyab'a [Afrasyab (Tonga Alp Er/Alper Tunga) Hanedanı] bağlanan bu devletin orijinal adı olarak "Afrasyab Oğulları" ve "Türk Afrasyablı Melikler" isimler tabiri kullanılmaktadır. Afrasyab et-Türkî'nin "hakan" ve oğullarının da "han" unvanına izafeten "(hakaniyye=hakanlık" ve "haniyye=hanlık" ifadesinin de devlet adı olarak sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir. Bu nedenle devlete "Hakanoğulları" da denmektedir. Hatta Ömer Hayyam, Hakanoğulları'ndan Hakan Şemsü'l-Mülk Nasr'ı Buhara'da ziyaret ettiğin zaman söylediği şiirinde onları açıkça "Türk Devleti (Devletü't-Türk)" olarak isimlendirmekte ve devletin ebet müddet daim olmasını niyaz etmektedir. Ortaçağın büyük tarihçilerinden İbnü'l-Esir, Afrasyab'ın Türklüğüne ve devletin sistemine atıfla devlete, "Türk Hanlığı/Hakanlığı"; Kaşgarlı Mahmud ise "et-Türkü'l-Hakaniyye" yani "Hakanlı Türkleri" demektedir. Şu hâlde bu yazıda sunî "Karahanlı Ordusu" adı yerine "Türk Hakanlığı Ordusu" tabirini kullanmak, tarih yazıcılığının ve metodunun gerektirdiği bir zorunluluk olacaktır.

Türk Hakanlığı (766-1212)'nın başkenti Balasagun (Kuz Ordu) Issık Göl'ün kuzey batısında yer alır. Batısında Talas Nehri boyunda ticarî ve siyasî açıdan önemli bir vilayet olan Taraz bulunur. Taraz'dan ayrılan bir güzergâh Seyhun'un kuzeybatıya kıvrıldığı noktada Şâş (Taşkend) Vilayeti'ne ve diğer bir güzergâh da Aşağı Seyhun'da Farab'a (Otrar) ulaşır. Türk Hakanlığı'nın ulaştığı en geniş sınırlara göre kuzeydoğusunda Balkaş Gölü vardır. Buradan İli Havzası ile Issık Göl'ün doğusundan güneye düz bir çizgi çekildiğinde Hotan şehrine varılır. Hotan, İpek Yolu'nun üzerinde, Uygur, Çin ve Tibet'ten hakanlık ülkesinin güneydoğusuna girişte ticarî mahiyette bir kapıdır. Batısında Kâşgar (Ordu Kend), hem siyasî hem de Hindistan, Çin ve Maverâünnehr arasında önemli bir ticarî kavşaktır. Kâşgar'dan batıya doğru gelindiğinde

* Prof. Dr., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. E-posta: osonerhunkan@trakya.edu.tr.

yer altı ve yer üstü zenginlikleri ile bilinen Fergana vadisine geçilir. Burada Ahsiket ve Özkend önemli kentlerdir. Fergana gibi Mâvereünnehr'in bir parçası olan Soğd Vadisi'nde iki büyük şehir olan Semerkand ve Buhara yer alır. Batı Türk Hakanlığı'na başkentlik yapan Semerkand'ın güney batısına doğru tarihî Demir Kapı'yı geçtikten sonra Tirmiz Vilayeti'ne girilir. Yukarı Ceyhun'un doğu kıyısındaki Tirmiz'in karşısında, nehrin batı yakasında yer alan Belh Vilayeti, Türk Hakanlığı ile Gazneliler ve Büyük Selçuklular arasında pek çok savaşa tanıklık etmiştir. Zira burası Mâverâünnehr'in Toharistan'a ve güneyden Horasan'a açılan stratejik kapısıdır. XII. yüzyıl başından itibaren Hanefî ulemasının dinî merkezi konumundaki Buhara'dan ise batıda Beykend yolunu takiple Ceyhun kıyısında Firebr'e ve oradan nehir geçilerek çöl mıntıkasında Âmul'a gelinir ve Horasan'a ayak basılır. Buradan da Selçukluların doğu başkenti Merv'e varılır. Hakanlığın en batısındaki doğal sınırı olan Ceyhun Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü mecrada ise Hârizm toprakları vardır.

Kısaca, Çin'den batı istikametinde İpek yolu güzergâhlarının birleştiği ve oradan farklı yönlere dağıldığı coğrafyanın hâkimleri olan Türk Hakanlığı'nın askerî yapısı, bir taraftan uçsuz bucaksız bozkırlara, diğer taraftan da şehir kültürünün yaygın olduğu Mâverâünnehr topraklarına sahip olması nedeniyle hem bozkırlı hem de yerleşik askerî kültürü üzerinde barındırma özgünlüğüne sahiptir. Ayrıca X. asrın ilk yarısında hızlı bir şekilde İslam dairesine giriş yapmış ve yeni bir askerî kültürün etkileşimi içinde, İslam'ın doğu sınırının savunucuları olmuşlardır. Dolayısıyla hakanlığın askerî kültürünün izleri Orta Asya'ya özgü derin bir geçmişe sahipken, İran ve Ön Asya'ya ait askerî unsurları da bünyesine katmıştır.

1. Hakanlık Devrinde Genel Askerî Kavramlar

Türk Hakanlığı dönemi Türkçesinde "ordu" kelimesi askerî bir manayı ifade etmiyordu. Ordu, hakanın bulunduğu şehre veya başka bir ifade ile başkente yani idarî merkeze deniyordu. Meselâ, hakanlığın esas başkenti Balasagun'a "Kuz Ordu=Kara Ordu (kuzey=büyük başkent)", güney batıdaki idari merkez Kâşgar'a "Ordu Kend", Mâverâünnehr'de bir dönem yönetim merkezi olmuş olan Debusiye'ye de "Kutlug Ordu" denmekteydi. Asker ve orduyu ifade için o dönemde "sü (sû veya su)" kelimesi kullanılıyordu. Nitekim "Su (sü) uyur düşman uyumaz. [Asker (ordu) uyur, düşman uyumaz]" atasözü herkesin malumudur.

Askeri terminolojide "sü" anlamca geniş bir yelpazeye sahipti[1]. Ordu manası dışında "asker", "er", "muharip", "askerî birlik", "kıta", "sefer", "savaş (harp)", "muharebe" ve "cephe" anlamlarını da ihtiva ettiğine kayıtlarda rastlanmaktadır. Pek çok askerî fiil, yine "sü" terimi ile yapılmaktadır. Meselâ, "süledi" fiili, "sü"den türetilerek "asker sevk etmek" eylemini ifade için kullanılırken, "sü teril" askerin veya askerî birliğin toplanması manasına gelmektedir. Silah arkadaşı "südeş", komutan anlamında ise "sübaşı", yine "sü"den türeyen isimlerdir. Askerî bir terim olarak MS 329 yılından Türk Hakanlığı devri sonuna kadar Türkçede askerî anlamda geniş bir kapsamda kullanılan

1 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Süer Eker, "Sü ve Sü ile Yapılan Tarihi Askeri Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme", *Türk Bilig*, sayı 12 (2006), s. 104-133.

"sü" kavramı, tarihî-askerî sahada İran ve Anadolu coğrafyasında XIII. yüzyılda artık terk edilerek yerini leşker, asker ve çeri gibi kavramlara bırakmıştır. Bugün bu kelimeye karşılık gelen "ordu" tabiri ise varlığını bilhassa "ordugâh" manasında Osmanlı devleti bünyesinde artan ve genişleyen bir sıklıkta devem ettirerek, XX. yüzyıla gelindiğinde "sü" kavramının tam karşılığı olarak yerini almıştır. "Sü" aynı zamanda Doğu Türkçesinde de benzer bir akıbete uğramış olup, bugünün Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde onun yerini "asker" ve "koşun" veya "goşun" kelimeleri almış bulunmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud'a göre "er", erkek kişi anlamında olup, "eren" ise bunun kural dışı yapılan çoğuludur, ancak tek bir asker için de kullanılmaktadır. "Er"in başka anlamları olmakla birlikte konumuz açısından bakıldığında, askerliğin erkeklerle ilişkili bir iş ve yükümlülük olarak kabul edilmesi veçhiyle "asker" ve "yiğit" anlamı, Orhun kitabelerinden sonra Türk Hakanlığı devrinin iki önemli kaynağı olan Kutadgu Bilig ve *Dîvânü Lugâti't-Türk*'de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Er ve eren, "sü"nün aksine sonraki yüzyıllarda hem Batı hem de Doğu Türkçesinde varlığını sürdürmüştür. Nitekim orta asır Selçuklu ve Moğol kayıtlarında leşker, nöker ve asker terimlerine rağmen Batı Türkçesine ait ilk eserlerde ve klasik dönem Osmanlı tarihlerinde sıklıkla müşahede edilen "er", Osmanlının son dönemlerine doğru "nefer" kelimesinin gerisinde kalmış olmakla birlikte, Atatürk'ün emri ile dilde Türkçeleşme kapsamında yeniden yaygın bir kullanıma erişmiştir.

Kül Tigin Yazıtı'nda rastlanan ve Kutadgu Bilig'de pek çok yerde geçen "er at" ifadesinin ne anlama geldiği hususu, Türk dilcileri arasında tartışma konusu olmuştur. Bu görüşlerden birine göre "er at", erkek çocuğun gençlik devresine ayak bastığı ve doğum adından sonra yaptığı bir kahramanlık akabinde verilen "er adı" yani yiğitlik adıdır. Diğer bir görüş "asker (insan) ve at " ikilemesi ile süvarî anlamındadır. Üzerinde umumiyetle ittifak edilen görüş, yaygın kullanımına binaen ikilemenin "asker" anlamını taşıdığıdır. Çoğul olarak "eren" de askerler, ordu veya askerî birlik olmaktadır. Bununla birlikte yine Kutadgu "hizmetkâr (gulâm)" anlamı da mevcuttur. Bunlardan başka "er at', meselâ, gidiş /gidişat gibi Arapça çoğul eki ile bazı Türkçe isimlerin çoğul yapılması nedeniyle Türkiye Türkçesinde galat-ı meşhur olarak düşünülen yabancı ek almış Türkçe sözler arasında düşünülmüştür. Ancak "er at (erat)"ın İslâm öncesi devre mahsus bir ikileme olması nedeni ile bu görüş kabul görmemiştir. Nitekim böyle bir yanlış düşüncenin sonucu olarak "erat" terimi Türkiye'de 1961 yılında çıkarılan bir kanunla resmiyette terk edilerek yerine "erbaş ve er" terimleri kabul edilmiştir.

"Çerig veya çeri" hem Türk Hakanlığı hem de sonraki Türk devletleri Türkçe kaynaklarında "asker, asker dizisi ve ordu" karşılığı olarak sıkça kullanılan bir kavramdır. Beylikler ve Osmanlı dönemi ilk Türkçe kaynaklarda da rastlanan "çeri" kavramı, XV. yüzyılda Osmanlıda "yeniçeri" denilen "devşirme" veya "gulâm" sistemine ad olmuştur.

"Tokuş (tokış)" kelimesini Kaşgarlı Mahmud, "cenk" ve oğuzca "savaş" karşılığı bir isim olarak açıklamaktadır. Fiil kullanımı da söz konusudur. "Uruş", "vuruşmak" manasında olup, "tokışmak"la eş anlamdadır.

Kaşgarlı Mahmud, "silah"ın Türkçe karşılığını "tolum", "silahlı kişi"nin "tolumluğ er" yahut sadece "tolumluğ" ve "silahlanmak" fiil karşılığınınsa "tolumlandı"

veya "tolumlanur" şeklinde olduğunu kaydetmektedir. Dönemin diğer meşhur eseri Kutadgu Bilig'de askerî konularda her iki kullanımı da sıkça yer almaktadır. Tolum kelimesi dışında silah anlamına gelen bir başka kelime de "kur"dur. Bu eski Türkçe isimden hareketle geç ortaçağda "korçı" yani "silahlı kişi" kavramına rastlanmaktadır.

2. Türk Hakanlığı Ordusunun İnsan Kaynağı

Türk Hakanlığı ordusu iki kısımdan oluşmakta idi. İlki merkez ordusunu teşkil eden "hakan ordusu" yani "han süsi"; diğeri ise taşra ordusu olan "halk ordusu" yahut diğer bir deyişle "kara kamag süsi" idi.

2.1. Hakan Ordusu (Han Süsi)

Hakanlık ordusunun merkezinde hakanın muhafızları vardı. Hem saray hizmetinde hem de sefer ve savaş sırasında hakanın yanında yer alırlardı. Kaşgarlı Mahmud, savaş gününde yahut bir yere gidildiğinde hakanın yanında bulunan kimselere "yortuğ" denildiğini kaydeder ki, bu "hassa ordusu" kavramının Türkçe tam karşılığı olmalıdır[2]. Hakanın muhafızları, yahut hassa ordusu gulâmlardan müteşekkildi.

Arapça bir kelime olarak "gulâm", "erkek çocuk, delikanlı, âzat edilmiş köle, genç hizmetkâr, efendisine bağlı muhafız" anlamlarında olup, çoğulu "gılmân, gılme ve ağlime"dir. Gulâm terimine karşılık kullanılan bir diğer terim "memlûk (çoğulu memalik)"tür. Türk Hakanlığı'nda "tapugçı", "kul", "er at", "oğlan" adıyla zikredilen gulâmlar, umumiyetle küçük çocuklardan temin edilirdi. Yetişkin kimseler de alınmakla birlikte pek tercih edilmezdi. Bunlar muhtemelen mağlup edilmiş bir ordunun bakiyesi olan gulâmların hizmete kabul edilmesi veya bazı ileri gelen şahsiyetlerin mallarına el konulması ile mevcut gulâmlarının da devlete geçmesiyle olurdu. Bunun dışında diğer devletlerdeki örneklerinde olduğu gibi onlara, ancak gulâm sisteminin bozulmaya başladığı devrede rastlanırdı. Nitekim Yûsuf Hâs Hâcib, küçük yaşta alınanların benlik ve gururdan vazgeçebileceklerini başka bir ifadeyle daha itaatkâr ve güvenilir olabileceklerine işaret etmektedir.

Batı Türk Hakanlığı'nda Arslan Han Muhammed'in (1102-1130) 12 bin Türk gulâmı olduğu kayıtlıdır. Bu sayı hem Orta Asya Türk devletleri hem de Türk İslam devletleri hassa ordularında umumiyetle yeterli ve makul bulunan bir sayıdır. Nitekim Yusuf Hâs Hâcib şöyle der:

> "*Çok adama lüzum yoktur. Fakat asker seçme olmalıdır. Asker seçme olduğu gibi onun silahı da tam olmalıdır. Kalabalık asker ve ordu başsız olur. Bu başsız asker ve ordu cesaretsiz olur. Tecrübeli harp adamı kıyas etmiş, on iki binlik ordunun büyük bir kuvvet olduğunu söylemiştir. Orduları mağlup etmiş olan kahraman adam; 'Benim için dört bin asker tam bir ordudur.' demiştir. Az sayıda ve muntazam ordu çoğa nispetle daha iyidir. Çok kimseler çok askerle bozguna uğradılar*".

---

2 Klasik döneme bakıldığı zaman Osmanlı ordusunda bu birliğin karşılığı olarak "Seferliler" gösterilebilir. Seferliler, bir çeşit saray mektebi/akademisi olan Enderun'un ahalisindendir. Sefer ve savaş esnasında padişahla birlikte sefere iştirak ettiklerinden bu koğuş ahalisinin ismi "Seferliler", başlarındaki amir ise "Seferlibaşı" olarak geçer (Ed. n.).

Gulâmlar töre ve usule göre yetiştirildikten sonra saray hizmetlerinde ve askerlik mesleğinde kullanılırdı. Meselâ bir gulâm iyi nişancı ve cesur ise okçu ve yaycı (ok yaçı) olurdu. Yetenekleri ve başarıları ölçüsünde şu mertebelere ulaşabilirlerdi: *Hil başı* (on otağ başı: hayl başı), *ilbaşı* (seyis, emir-i ahur), *sübaşı, hâcib* (tayangu), ılımga (münşî), *aklı ile ögelik, kök ayukluk, inanç bey, çağrı bey, tegin bey, çavlı bey, yavgu, yuğruş* (Türk soylu vezir), *ilbeyi* (askerî vali, beylerbeyi) ve nihayet *er ögi*. Yûsuf Hâs Hâcib'e göre *gulâm*ların (tapugçıların) dereceleri (kurı) buraya kadardır ve bundan sonra onlar için artık bir yükseliş derecesi yoktur.

Gulâmların askerî sahada geldiği en üst iki basamağı teşkil eden "kök ayukluk" ve "er ögi/öge veya öge erlik" mansıplarının ortak vasfı tecrübeye ve akla dayalı olarak hakanlık danışmanlığı veya müşavirliği temsil ettiği malum olmakla birlikte, bunların aynı zamanda diplomatik ve askeri alanın da önemli unsurları olduğu bilinmektedir. "Öge" ve "er öge/öge er" unvanlarına, hakanlığın batısını yöneten hakanlıktan Ali Tegin Oğullarının Gaznelilere karşı yürüttükleri diplomatik ve askerî ilişkilerde rastlanmaktadır. Ali Tegin'in oğlu Arslan İlig Yûsuf, Gazneli Sultan Mesûd ile uzlaşmak için Öge lakaplı Mûsâ Tegin'i elçi olarak Gazne'ye göndermişti. Ayrıca Tirmiz kalesini kuşattığı sırada komutanlarından Öge Er'i bir sancak ve üç yüz atlı ile birlikte kale kapısına yollamış, ancak kaledekiler teslim olmayı reddetmişti. Bu durumda güçlü, cüsseli biri olan ve emrinde bin atlı bulunan Öge Er, geniş bir kalkanla birlikte yaya olarak öne geçmiş ve kaleye bir saldırı yapmak istemiştir. Şu halde Hakanlıkta Arslan Han Muhammed'in 12 bin kişilik gulâm ordusunun mevcudiyeti göz önüne getirilirse, hakanlıkta bin kişiye komuta eden en azından 12 öge erlik veya er ögelik mansıbının (kadrosunun) bulunduğu söylenebilir.

Sü teriminin asker, er, muharip, askeri birlik, ordu, sefer, savaş, muharebe ve cephe anlamlarında tarihî kayıtlarda geçtiğinden yukarıda bahsetmiştik. Bu doğrultuda "sübaşı" veya "sü başlar er" terimlerinin de baş yani komutan karşılığı olarak; asker, er, askerî birlik, ordu, sefer ve cephe komutanı anlamlarında kullanıldığını söylemek mümkündür. Han soyluların da kullandığı öge ve *tegin* unvanları istisna edilirse, gulâmların askerî ve idarî hiyerarşilerine ait "sübaşı" gibi unvanlarının hiçbirinin hakanlık nümizmatik verilerinde[3] görülmemesi, sübaşılığın sadece gulâm sınıfı içinden gelenlere özgü ve başarılarına göre zamanla ulaşabilecekleri bir askerî rütbe olduğunu söylememize fırsat vermektedir. Nitekim hakanlığın çağdaşı Gazneliler[4] ve Selçuklularda[5] gulâm menşeili sübaşılar bilinmektedir.

Haylbaşı, Arapça "hayl" ve Türkçe "baş" kelimelerinin terkibinden oluşmaktadır. Arapça'da "at" kelimesinin karşılığı olan "hayl", *Kutadgu Bilig*'de "hil" şeklinde

3 Nümizmatik veri: Sikkeleri inceleyen bilim dalı olan "nümizmatik"den faydalanarak elde edilen veri. Yani sikkelerin üzerinde böyle bir ibare veya işaret olmadığı kastediliyor (Ed. n.).

4 Gaznelilerle ilgili olarak bu kitapta bulunan ve Gaznelilerin askerî durumunu ele alan çalışma için Prof. M. Hanefi Palabıyık'ın kaleme almış olduğu "Gaznelilerde Devlet ve Ordu" adlı makaleye bakılabilir (Ed. n.).

5 Büyük Selçuklu ordusu ile ilgili olarak bu kitapta bulunan ve Büyük Selçukluların askerî durumunu ele alan çalışma için Prof. Salim Koca'nın kaleme almış olduğu "Büyük Selçuklu Devleti'nde Ordu" adlı makaleye; Türkiye Sekçuklularının askerî teşkilatı hakkında ise Doç. Erkan Göksu'nun kaleme almış olduğu "Gelenek ve Değişim Arasında Türkiye Selçuklu Ordusu" adlı makaleye bakılabilir (Ed. n.).

yazılarak "(askerî) takım", *Siyasetnâme*'de ise "(askerî) kıta" olarak tercüme edilmiştir. Nitekim Hâs Hâcib, hayl kavramı için aynı zamanda "on otağ" ibaresini kullanmaktadır. Şu hâlde "haylbaşı", takım veya kıta komutanı veya tam Türkçesiyle "on otağ başı" olmaktadır. Türk Hakanlığı'nda "on otağ" teşekkülüne göre bir *haylbaşı* veya on *otağbaşı*, ortalama 500 askere komuta etmektedir.

"Otağ terimi" çadır, büyük hayme, hargâh (hırkâh), büyüklere mahsus çadır olarak açıklanmaktadır. Buna göre otağın boyutu, kime ve hangi amaç için kurulacağına göre değişen bir husustur. Dolayısı ile buradan yola çıkarak *otağbaşı* idaresindeki birliğin kaç kişilik askerî birlikten oluştuğunu tam olarak kestirmek zordur. *Otağbaşı* olmak için gerekli olan yedi yıllık süre ile onun hizmetine verilen üç gulâm esas alınırsa, bir *otağbaşı*nın en az üç ile en fazla elli arasında değişen askerî birlikleri idare ettiği tahmin edilebilir. Türk Hakanlığı tarla satış vesikalarında "*Men Sulman otağbaşı tanukmen (şahidim). Men otağbaşı oğlu Kûtmân (Osmân) tanukmen. Men Yûsuf otağbaşı tanukmen.*" şeklinde rastlanan *otağbaşı*lar, on otağ düzenine göre *haylbaşı*nın komutası altında yer almaktadır. Oğulcak Kadır Han'ın Sâmânî İsmaîl b. Ahmed döneminde Sâmânî ülkesine yani Mâverâünnehr'e yaptığı 903 yılındaki istila hareketi sırasında oldukça kalabalık olan Türk Hakanlığı ordusu "kubbetü't-Türkiyye" olarak isimlendirilen 700 "hargâhtan" (otağ) oluşuyordu.

Gulâmların acemilik eğitimlerinden sonra yükseldikleri en alt askerî birliklerin komutanlarını ifade eden *otağbaşı*lar, "*Eğer sana gerçekten 'beylik' nasip olursa, işi bilgi ile idare et.*" şeklinde nasihat edilen askerî rütbenin uygulamadaki karşılığı olabilir. Bu durumda *otağbaşı* rütbesindeki komutanlar "tegin bey, inanç bey, çağrı bey ve çavlı bey" gibi unvanlar almaktadırlar. Bunların farklı bir versiyonu olan "tegin han" unvanlı birine hakanlık kayıtlarında rastlanmaktadır. Mâverâünnehr'in Sâmânîlerden alınması sürecinde Özkend'de ikamet eden İlig Nasr, Semerkand'a Tegin Han'ı şihne atamıştı.

Hakanların sarayında "*turgak*" ve "*yatgak*" sınıfına mensup gulâmlar vardı. Bunların temel görevi hakanı ve sarayını muhafaza etmekti. *Turgak*lar gündüz, *yatgak*lar ise gece nöbet tutarlardı. Moğol hanının yetmişi gündüz nöbetçisi (turgavut), sekseni gece nöbetçisi (kebtevur) bulundurduğu göz önüne getirilirse en azından Türk Hakanlığı'nda da aynı ya da buna yakın bir sayıda oldukları söylenebilir.

2.1.2. Hakanoğulları

Kaynaklarda "Hakanoğulları" olarak addedilen hakanın erkek çocukları ve akrabaları, başkent Balasagun'daki hakanı metbu (üst, hâkim) tanıyarak, bir vilayet veya bölgede "Buğra, İlig, Kadır, Arslan Tegin, Tonga Tegin, Yığan Tegin, Böri Tegin ve Öge" gibi nümizmatik verilere de yansıyan muhtelif Türkçe hiyerarşik unvanlara sahiptiler. Hiyerarşideki tâbi ve alt tâbi konumlarına göre belirlenmiş hak ve sınırları içinde merkezî otoriteye bağlı idiler. Bu çerçevede kendi idarî teşkilatları ve askerî birlikleri mevcuttu. İstenildiğinde kendi orduları ile birlikte hakanın ordusuna katılırlar veya diğer bir hakan oğlunun yardımına koşabilirlerdi. Meselâ, İlig Nasr b. Ali Mâverâünnehr'i fethettikten sonra Gazneli topraklarına yönelik saldırılarda "leşker-i vâfir", yani kalabalık bir ordu ile akrabası Subaşı Tegin Türk ve kardeşi Cafer Tegin'i

görevlendirmiştir. Bunlardan Sübaşı Tegin Türk, Herât ve Nişâbûr'u aldığında, fethin "Nâsıru'l-Hak Han" Togan Han Ahmed b. Ali ve onun tâbisi ve kardeşi İlig Nasr adına yapıldığını, bu şehirlerde bastırdığı altın paralardaki yazılar ile duyurmuştur. Ancak bu kuvvetler Gazneliler tarafından Horasan'dan Mâverâünnehr'e geri püskürtülünce İlig Nasr, Hakanoğullarını yardıma çağırmıştır. 50 bin kişiyi aşkın ordusu ile mağrur bir şekilde Ceyhûn'u geçtiğinde, onun yardım talebine cevap verenler arasında "Hotan Meliki" olarak zikredilen akrabası Kadır Han Yûsuf da vardı. İlig Nasr, kalkanlar ve kamışlığı hatırlatan mızraklar arasında Hoten Türkleri ile birlikte Kadır Han'ı sağ kola yerleştirdi. Utbî, onları şöyle tavsif eder: "*Yüzleri geniş, gözleri dar, burunları basık, sakalları seyrek, kılıçları keskin, zırhlı elbiseleri siyah ve fillerin hortumlarına benzeyen sadakları gülün dikenlerini andıran oklarla dolu idi*".

2.2. Halk Ordusu (Kara Kamag Süsi)

Bilhassa daha fazla askere ihtiyaç duyulan savaş ve seferlerde ülkenin en uzak köşelerine kadar oklar gönderilerek, Türk boyları yardıma çağırılırdı. Başta Karluklar, Çiğiller, Oğuzlar, Ezgişler, Tuhsîler, Bulaklar, Yağmalar, Kumuci Türkleri, Yabakular gibi pek çok Türk boyunun yanı sıra, henüz Müslüman olmamış ancak ülkeye iskân edilmiş Hıtay boyları gereğinde hakanlık ordusuna katılırlardı. Yûsuf Hâs Hâcib, *sübaşı*lara yönelik tavsiyelerinde serbest ve hür olan Türk boylarından askeri hizmet açısından nasıl yararlanılabileceğini şöyle izah eder:

> "*Tatlı söz ve güler yüz ile onlara mal vermelidir. Bu üç şey onlar için iyi bir anane olur. Onlara güler yüz göster, tatlı söz söyle, mal ve mülk dağıt. Serbest ve hür insanlar bu üç şeyin etrafında toplanır. Sen kulu altın ve gümüş ile alma, bu üç şeyi feda et, o herkesi sana getirir*".

Kaynaklarda askeri olaylara katılan Karluklardan Laçin Bey ve Ayyâr Bey, Çiğillerin komutanı Aynü'd-Devle gibi isimlere rastlanmaktadır. Oğuzlardan Hasan b. Tâk ile Selçukluların kuruluş devresindeki ileri gelen Oğuz beylerinin de hakanlığın askerî harekâtlarına iştirak ettiklerini biliyoruz.

Halk ordusunun bir diğer unsuru kaynaklarda "Guzâtu'l-Mâverâünnehr" veya "Gâziyân-ı Mâverâünnehr" şeklinde kaydedilen Mâverâünnehr Gâzileri idi. Onlar sadece gönüllüler olarak görülebilecek basit bir askerî unsur olarak değerlendirilmemelidir. Zira bölge ve vilayetlere göre teşkilatlı, başlarında emri dinlenen komutanları bulunan, devlet ve toplum nezdinde kabul görmüş bir müesseseyi temsil etmekte idiler. Nitekim Togan Han Ahmed, 1018'de Balasagun'a sekiz günlük mesafeye kadar yaklaşan ve Utbî'nin 100 bin oba (hırkâh), İbnü'l-Esîr'in ise 300 bin oba halkı diye kaydettiği kalabalık Hıtay boylarına karşı etraf İslâm ülkelerinden din için kılıç sallayan gönüllüleri (gazileri) yardıma çağırmıştır.

Halk ordusunun bir diğer sınıfı Mâverâünnehr dihkanları idi. Farsça "dih" ile "-gân" nispet ekinden oluşan dihgân kelimesi, Arapça'ya dihkân olarak geçmiş olup, köy ağası veya arazi sahibi anlamına gelmektedir. Mâverâünnehr ve Horasân toplumunda sosyal ve ekonomik yönleri ile üst tabakanın mensupları olmakla siyasî

imtiyazları da bulunan dihkanlar, önce Mâverâünnehr'in hakanlık tarafından zaptında onlarla işbirliği yapmış, daha sonra ise Gaznelilere karşı yürütülen askerî harekâta katılmışlardı. Bununla birlikte XI. yüzyılın ilk yarısından sonra imtiyazları elinden alınarak, askerî anlamda da önemini kaybetmiştir.

Taşrada asayişi ve güvenliği sağlamakla sorumlu askerî birliklerin başında şihneler vardı. Şihne (şahne), sözcük olarak "yük, azık, düşmanlık, at sürüsü, sevk, def etme" anlamlarına gelmektedir. IX. yüzyılın sonlarından itibaren bir şehrin veya bölgenin muhafaza ve asayişinden sorumlu komutanı ifade eden bir terim olarak, karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer ifadeyle şihnenin askeri vali, garnizon komutanı ve şehrin yönetiminden sorumlu askerî yönetici olduğu söylenebilir. Hakanlığın batı yöneticisi İlig Nasr b. Ali, Buhara'yı alarak Sâmâni Devleti'ne son verdiğinde ilk iş olarak Mâverâünnehr'in iki büyük şehrinden Semerkand'a Tegin Han'ı, Buhara'ya da bir başka kişiyi şihne tayin etti. Kendisi de bu sırada Fergana'da, Özkend'de ikamet ediyordu. Bunlardan Buhara Şihnesi, bölgede Sâmâni Devleti'ni yeniden ihya etmeye çalışan Muntasır'ı yakından takip ediyordu. Ancak Oğuzların desteğini almış bulunan Muntasır, hem Buhara Şihnesi'ni hem de Semerkand Şihnesi Tegin Han'ı peşi sıra mağlup etti (1003). Bundan başka, Sâmânîlerin tamamen yıkılışından sonra Hakanlık ile Gazneliler arasında Ceyhun Nehri sınır olduğunda İlig Nasr, 1006 yılında Sultan Mahmud'un Hindistân tarafında Multân'a seferini fırsat bilerek, kardeşi Cafer Tegin'i büyük bir ordu ile "resm-i şihnegi" için Gaznelilerin Belh'deki *dârü'l-mülk*üne gönderdi. Kaynaklarda şihne olarak sözü edilen bir diğer kişi, Ali Tegin'in şihnesidir. Hârizmşâh Altuntaş'ın askerleri Buhârâ'ya ulaştıklarında Ali Tegin'in şihnesi, savaşı göze alamayarak, Debûsiye'ye yani Ali Tegin'in savaşı kabul etmeyi planladığı yere doğru çekilmişti.

3. Türk Hakanlığı Ordusunun Teşkilatı

Kaşgarlı, askerin adı ile azığının yazıldığı deftere "ay bitiği" dendiğini belirtir. Bir diğer yerde ise "ay", "*Anıng atı aydın yüzüldi* (Onun adı hakanın defterinden silindi)" cümlesinde olduğu gibi "hakan defteri" olarak açıklanmaktadır. Bu kısa bilgilere göre, hakanlıkta askerlerin adlarının ve maaşlarının kayıt altında bulundurulduğu, "kan kılıçtan silindiği" andan itibaren yeniden sayımlar yapılarak defterlerdeki kayıtların güncellendiği anlaşılmaktadır. Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinde askerin kayıtlarının tutulduğu, askerlerin ikta ve dirlikleri ile ordunun ihtiyaçlarının karşılandığı müessese "dîvân-ı arz/ceyş" olup, başındakine de *emîr-i arz* veya ârız denirdi. Bu arada hakanlıkta askerî defterlere "ay veya aybitiği" denmesi, maaşların ve güncellemelerin aylık yapıldığına işaret etmektedir.

Savaşta karşılıklı duran saflara ve sıra dizisine "çerik" denirdi. Bu nedenle "*Alp çerikte bilge tirikte* (yiğit savaş düzeninde, akıllı adam dernekte sınanır)" sözü nakledilmektedir. Kaynaklarda teferruatıyla anlatılan savaşlara bakıldığında hakanlık ordusunun "hâmis" yani "beşli düzen" içinde sefer ve savaş konumuna geçtiği açıkça görülmektedir. Buna göre, Hakan ve has gulâmlarının yer aldığı askerî birlikler ortayı (ordu) teşkil etmekte olup, bu düzen, İslam kaynaklarında "kalp veya merkez" olarak tanımlanmaktadır. Hakanoğullarının komutasındaki birlikler ise "meymene (sağ

kolu)" ve "meysere (sol kolu)"yi temsil etmektedir. Yûsuf Hâs Hâcib, ordunun önüne ve arkasına emin kimselerin konmasını tavsiye ettiği öncü ve artçı birlikler, hakanlığın diğer iki askerî birliğidir. Türkçe "yezek" veya "yizek" denilen öncü birlikleri "talia" ve "mukaddem" terimleri ile İslamî metinlerde yer almaktadır. Artçı birliklere ise "çeri ardı" ve "saka" denmektedir. Savaş düzeninde safları düzeltmek ve barışta askeri zulmetmekten alıkoymak "çavuş"un işi idi. Savaş sırasında safları yani çerikleri yararak geçen askere de "tapulgan (demir) er" ve "sökmen" denmektedir.

Türk Hakanlığı'nda hakanın ordugâhı "toy" olarak isimlendirilirdi. Bu sebeple ordugâh için "han toy" tabiri de kullanılır ki, bununla "hanın ordu kurduğu yer" kastedilirdi. Hakanın burada kurulan çadırına veya otağına "çuvaç" veya "kurvı çuvaç" denirdi. Hakanlara özgü bu çadır, sıcağa, yağmura ve kara dayanıklı ipekten yapılırdı ve yuvarlak bir şekli vardı. Önüne hakanlık tuğu olarak dokuz tuğ dikilirdi. Savaş veya merasimde, çadırın önünde yer alan davullar çalardı. Hakanın orduyu toplamakla görevli beyi olduğu gibi, çuvaçı yani çadırını kurmak için de özel görevlileri vardı. Yine aynı görevliler savaştan sonra ordunun yurtlarına dağılması ve hanlık çadırının sökülmesinden mesûldü. Karargâh kurulurken yerine çok dikkat edilir, otu ve suyu bol olan mahfuz bir yer seçilirdi. Debusiye Savaşı'nda Ali Tegin, sık ağaçlıklı ve nehir tarafındaki geniş bir sahrada bir tepe üzerinde otağını kurdurmuştur.

Hakanlığa isyan halindeki Karlukların beyi Ayyar Bey savaş sırasında Kılıç Tamgaç Han Mesûd'un (556-562/1160-1167) ordusunun saflarını yararak ilerlemiş ve "çetr-i hümâyûn"un bulunduğu tepeye yaklaştığında kemend atılarak yakalanmıştı. Kızıl bayraklı otağın bulunduğu tepede atının üzerinde savaşı yönetirken yüksek rütbeli biri olan çetrdârın hakanın başının üzerine tuttuğu şemsiye veya gölgelik mahiyetindeki çetrin (mizalle), her iki hakanlık mensubu han tarafından kullanıldığını, kendilerinin çağdaşları olan müellifler Beyhâkî ve el-Katîb es-Semerkandî'nin kayıtlarından öğrenebiliyoruz. Nitekim Türkistân bölgesinin kadim padişahının oğlu olan Hızır Bey'den yardım isteyen Tamgaç Han Hasan, karşılığında kendisine hanlık alâmeti olarak peyza ve çetr vereceğini vaat etmiştir. Ayrıca, yukarıdaki "çetr-i hümâyûn" tabirine bakarak, hakanın otağı olan çuvaçın da "otağ-ı hümâyun" karşılığı olduğuna hükmedilebilir.

İslâm kaynaklarında hakanlık ordugâhı "muasker" ve "leşkergâh" terimleri ile ifade edilmektedir. Dolayısıyla ordunun kadısına kâdiyu'l-muasker denmekteydi. Batı Türk Hakanlığı'nda Arslan Han Muhammed'in Semerkand'daki kadiyu'l-muaskeri el-Kâdî Ebî Hafs Ömer b. Şuayb b. Ebi'l-Kâsım es-Serâm ed-Dîzekî idi.

Şemsü'l-Mülk Nasr (1068-1080) kışı geçirmek üzere Buhârâ'ya geldiğinde maiyetindeki askerlerden kaynaklanabilecek muhtemel bir zarardan şehir halkını korumak için leşkergâhını şehir dışına kurdururdu. Ayrıca askerlerin güneş batımından sonra şehirde kalmalarına müsaade etmezdi. Bahar mevsiminde, Buhârâ'ya nispetle havası daha serin olan ve gerek Mâverâünnehr'in korunmasında gerekse Tirmiz ve Belh taraflarına yapılacak seferlerde devletin stratejik bir konuma sahip olan idarî merkezi Semerkand'a dönerdi.

Türkçe unvanların yanında hakanlık hakkında bilgi veren kaynakların umumiyetle Arapça ve Farsça oluşu nedeniyle bu dillere özgü askeri rütbelere de savaş veya seferlerin anlatımında sıkça rastlanmaktadır. Bunlardan en yaygın olanı "sipâhsâlâr"

rütbesidir. Farsça "sipâh (ordu)" ve "sâlâr (komutan)" kelimelerinden müteşekkil "sipehsâlâr" veya "ispehsâlâr", Arapça kaynaklarda isfehsâlâr veya isbehsâlâr olarak geçmiş olup, Arapça'daki "sâhibü'l-ceyş" , Türkçe'de ise "sübaşı" tabirinin karşılığı olarak "ordu komutanı" manasında kullanıldığı görülmektedir. Nitekim hakanlık sipâhsâlârlarından biri Ali Tegin'in sipâhsâlârı Konuş idi.

Yûsuf Hâs Hâcib, sefer ve savaş organizasyonunda alemden sorumlu olan "alem baş er" yani "alemdar" rütbesindeki komutanın harekâtı iyice takip etmesini ve böylelikle düşmana hücum edecek askerlerden kimsenin hariçte kalmamasını tavsiye etmektedir. Hakanlığa karşı son Sâmânî Emîri Muntasır, Buhara'yı geri almaya çalışırken ona destek olanlar arasında fityân reisi İbn Alemdar, 3 bin adamı ile Muntasır'a katılmıştı. Alemdar, sahib-i râyet, sancaktar yahut tuğçı savaş düzeninde ön tarafta yer almaktadır.

Alem, tuğ, bayrak ve sancak gönderleri ile kubbe, külâh ve çetrlerin tepesine takılan semboldür. Arapça alem kelimesi, "ilm" kökünden gelmektedir. Burada "belli eden, bildiren, iz, alamet, işaret, nişan" manalarından dolayı bayrak ve sancaklar için kullanılan bir terim olmuştur. Kullanılan bir diğer Arapça kelime "rayet"dir. Türkçe karşılığı olan "batrak (bayrak)", Kâşgarlı'nın eserinde Müslüman Türk Hakanlığı'nın gazalarına dair nakledilen bir şiirde şöyle geçmektedir: "*Ağdı kızıl bayrak, toğdı kara toprak* (kızıl bayrak yükseldi, kara toprak havalandı)." Bir başka yerde ise: "bayrak kamuğ talpıştı (bayrak bütün dalgalandı, mızrakların ucundaki ipekler dalgalandı)." Burada sözü edilen Türk bayrağı hakanlık sembolü olan kırmızı renktedir. Nitekim Kaşgarlı "al" rengini açıklarken şunları demektedir: "*Hanlara bayrak, devlet adamlarının atlarına eyer örtüsü yapılır, turuncu renkte bir kumaştır. Turuncu renge dahi 'al' denir.*". Yine Kaşgarlı'nın ifadesiyle "sancak" manasına gelen "tuğ", turuncu renkte ipekten ve kumaştan yapılmaktadır. Her ne kadar vilayeti çok, payesi yüksek olursa olsun, tuğ dokuzdan fazla olmamaktadır. Hakan veya han dokuz tuğludur.

Yûsuf Has Hâcib, gulâm sınıfından gelenler için "kimi at-aygır üzerinde ilbaşı (seyis, emir-i ahur) olur" derken, "sübaşı ya da ilbaşı olursan, doğruluktan ayrılma ve kulağını keskin tut" öğüdünde bulunmaktadır. Nitekim Kaşgarlı "il" teriminin atı anlatır bir isim olduğunu söyleyerek şunları demektedir:

> "*Çünkü at, Türk'ün kanadıdır. Atlara bakan seyise 'ilbaşı' derler, vilayetin (ilin yani atın) başı demektir. Bununla ata bakan kimse murat edilir. İlbaşı hakanın atları ile ilgilenen bir emîr-i ahur mertebesinde görülebilir. Muhtemelen hakanın yanında giden '(koş yani çift anlamından) koş at' denilen yedek atlar ile hakan tarafından askerlere verilen, savaştan sonra dönüşte geri alınan ve 'tuğrağ' denilen ödünç atlarla ilgili işler ilbaşının sorumluluğu altında olmalıdır.*".

Hakanlık devri Yarkend tarla satış vesikalarında rastlanılan "siliktâr (سيليقتار)" terimi "silahdar" olarak değerlendirilmiş ve buna göre hakanlıkta bir "silâhdârlık" mansıbının varlığından söz edilmiştir. Hakanlık devrinde silahın Türkçe karşılığının "tolum", "silahlı kişi"nin ise "tolumluğ er" yahut sadece "tolumluğ" olduğundan yukarıda bahsetmiştik. Bu kapsamda hakanın ve ordunun silâhhânesinden sorumlu silâhdârın bu terimler ile ifade edilen bir Türkçe karşılığının olması beklenir. Ancak, hakanlık kayıtlarında buna dair bir bilgiye tesadüf edilmemektedir.

Farsça "cân" (silâh) ve "dâr" (tutan) kelimelerinden oluşan "candâr", gulâmlar arasından seçilen hassa askerleri olup, hakanın ve sarayın güvenliğini sağlamaktan sorumlu idiler. *Candar*ın görevi itibarıyla oğuz Türkçesindeki karşılığı "çapıtgan er" olup, "boyun vuran cellat" demekti. Türk Hakanlığı'na dair rivayetlerde bazı kişilere candarlık görevi verildiğine dair kayıtlar mevcuttur.

Yûsuf Hâs Hâcîb'in "Harpte kim ihtiyatlı davranırsa o galip gelir. Harpte kim ihtiyatlı ve uyanık bulunursa hiç şüphesiz düşmanı o felakete uğratır." tembihlerinin önemli bir unsuru, savaş sırasında kullanılan ve "im" adı verilen belge (belgü) veya parola idi. Kaşgarlı Mahmud bunu şöyle açıklamaktadır:

> "*Orduda komutanın askerler arasında silah veya kuş adlarından birini belge ve parola olarak koyduğu kelimeye 'im' denir. Bu iki bölüğün birbirlerine kavuştukları zaman tanışmaları ve birbirleri ile çarpışmamaları için kullanılan bir işarettir. Gece vakti iki kişi karşılaştığı zaman bir öbürüne belgeyi (parola) sorar, sorulan adam belgeyi bilirse, onun kendi takımından olduğunu anlar ve onu bırakır. Sorulan kişi başka bir belge söylerse, üzerine yürüyerek onu vurur. Şu savda da gelmiştir: İm bilse er ölmes (belgeyi bilen adam ölmez).*".

İhtiyatın bir diğer unsuru, düşman askerinin az veya çok olduğundan haberdar olmak için "til (dil)" tesmiye edilen çaşıt veya casus yakalamaktı. Bu tilden düşmanın durumu öğrenilmeye çalışılır ve alınan malumata göre işler tanzim edilirdi. Bunun için gece vakti "tutgâk" denilen atlı askeri birlikler, düşmanın gözcülerini yakalamak için harekete geçerlerdi. Bu askerlerin her birine "akınçu" denirdi.

Düşmandan hakanlık tarafına geçen ve kendilerine dokunulmayan askerlere "içkin er" denirdi. Mâverâünnehr'in fethi sürecinde bu vasıfla nitelenebilecek askerlere kaynaklarda rastlandığından yukarıda bahsetmiştik: Salur Oğuzlarından Hasan b. Tâk adı ile meşhur Oğuz beyi Mâverâünnehr'den Sâmânîleri temizleme sürecinde 5 bin kişilik maiyeti ile Türk Hakanlığı tarafına geçmiştir. Buğra Han Hârûn 992'de Buhara'ya girdiğinde Sâmânîlerin Türk gulâmlarından Fâik, maiyyeti ile birlikte daha önce gizlice anlaştığı Buğra Han Harûn'un cümle-i havâssı içine dâhil olmuştur. Sâmânî komutan Bey Tüzün de taraf değiştirerek, İlig Nasr'ın hizmetine girmiştir.

Hakanlıkta esir edilerek hizmete alınanlara "bulun" denirdi. İlig Nasr'ın Sâmânîlerin dârü'l-mülkü Buhara'yı tekrar aldığında onlardan büyük bir (askerî) topluluğu (muazzamü'l-kavm veya sipâh-ı muazzam) esir etmiştir. Gerisini ise kovmuştur.

"Tanguk", hakanlar sefere çıktıklarında askerlere yemek ve yemeğe benzer armağanlar verirlerdi. Bunun dışında hakanların verdikleri diğer yemek ve ziyafetler de vardır. Türkler "aşattı" terimini, hanların ve ileri gelen kimselerin yani boy beylerinin yemekleri için kullanırlardı. Bir de "kenç liyu" vardı ki, hanların düğünlerinde veya bayramlarda otuz arşın yüksekliğinde minare gibi yağma edilmek için yapılmış sofraya denirdi. Nizâmü'l-Mülk'ün rivayetine göre, Türkistân hanlarının cömert olmaları ve zengin sofralar kurmaları saltanat düzenlerinin bir gereği idi. Hâlbuki Sultan Melikşah, bu âdete pek itibar göstermediğinden Çiğil ve Mâverâünnehr askerleri arasında hoşnutsuzluk başgöstermiş ve şöyle diyerek, onu kınamışlardı: "Daima Sultan'ın gelip gittiği bu uzun müddet içinde onun sofrasında bir lokma ekmek yemedik."

Kaşgarlı Mahmud, hakanın yanında çalınan kös ve davula da "tuğ" denildiğini kaydetmektedir. Ancak bu, hakanlık alameti olan növbet vurma[6] ile alakalı olup, savaş müziği farklı idi. Savaş davulları ve boruları, iki taraf karşılaştığında karşı tarafa korku salmak ve güç gösterisinde bulunmak, savaş konumunda saflara geçmek ve her sabah gün doğarken yeniden hücuma geçmek için kullanılırdı[7]. Kös ve davula "küvrüğ", düdük ve boruya "sıbızgu" denmekteydi. Hakanlığın tarafı olduğu savaşlarda "davullar ve borular" tabiri sıklıkla kullanılmaktadır.

Türk hakanları savaş ve sefer sırasında bilhassa öncü kuvvetlerinden düşman hakkında bilgi beklerlerken veya karşılıklı diplomatik görüşmeler devam ederken, sürgün avına çıktıkları olurdu. Kaşgarlı Mahmud, hanların halk ile yaptıkları bir çeşit ava "sığır" dendiğini kaydetmektedir. Hanın adamları ormanlara ve kırlara dağılırlar, yaban hayvanlarını önlerine katarak hanın olduğu yere doğru sürerler, o da yorulmaksızın bulunduğu yerden önüne çıkan hayvanları vururdu. Kaşgarlı'ya göre On İki Hayvanlı Türk Takvimi, Türk hakanının böyle bir sürgün avına çıkması ile teşkil edilmiştir ki, Kaşgarlı kendi eseri *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün bu takvime göre hangi yılda yazıldığını da belirtmiştir.

Türk Hakanlığı devrinde dağ doruklarına veya yüksek yerlere minare şeklinde yapılan yüksekçe yapılar olup, düşmanın gelmesini haber vererek halkın hazırlanmalarını sağlamak ve eşyalarını almaları için üzerlerinde ateş yakılan kulelere "karguy" denirdi. Yine o devre ait günümüze kadar gelen Kırgızistan'daki Burana ve Özbekistan'daki Vabkent, Kalan ve Çar Kurgan kule veya minareleri bunların bir örneğidir. Aynı amaçla batıda yapılmış olan Bizans'ın ateş kuleleri araştırmacıların malumudur.

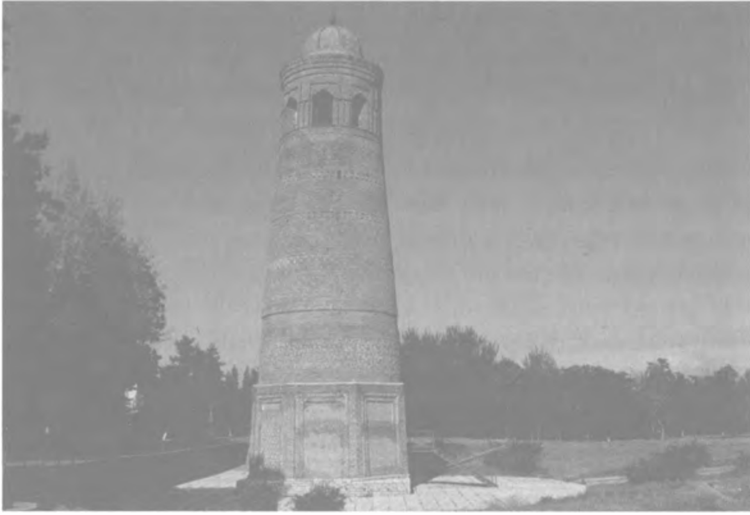
4. Türk Hakanlığı Ordusunun Teçhizatı

4.1. Kaşgarlı Mahmud'a Göre Saldırı Silahları

4.1.1. Ok, Yay ve Sadak

Pek çok kaynakta Türklerin ok ve yay kullanma maharetinin övülmüş olduğu malumdur. Buna paralel olarak Kaşgarlı Mahmud'un da sözlüğünde ok ve yay hakkında diğer silahlara nazaran daha geniş bilgi vermesi tabii olandır. Türk kültüründeki yeri nedeniyle "ok" terimi günümüzde de kullanımını sürdürmektedir. Ok yapımında "huş" veya diğer adıyla "koğuş" ağacı kullanılmakta idi. Okun ucuna "başak" yani temren geçirilirdi. Temrene ağı, yani zehir sürülmüşse ona "katutlug ok" denirdi. Eğitim için kullanılan temrensiz oka ise "ulun" denmekteydi. Bir başka öğrenme ve talim oku "kalva" idi. Onun da temreni yoktu ve yuvarlak bir tahta parçasından oluşuyordu. Temren çeşidinden biri de yassı ve uzun olan "yasıç"dı. Temren, "borı" (başak borısı) adı verilen oyuğu veya halkası vasıtasıyla okun ucuna geçirilerek, "yelimlenir" yani tutkallanırdı. Temrenin sivri ucunun genişlediği kısma "çırguy", üzerine sarılan sırıma da "tili" derlerdi. Okların kullanma amacına göre değişen çeşitleri vardı. "Çıgılvar" oku, kısa mesafe atışı için etkili olan küçük

6 O dönemdeki bir nevi askerî bando faaliyeti.
7 En eski çağlardan günümüze Türk askerî müziğinin gelişim süreci için yine bu kitapta yer alan Dr. Erhan Tekin'in "Tuğdan Mehtere: Türklerde Geleneksel Askerî Müzik" adlı makalesine bakılabilir.

Özbekistan'da bulunan Uzgend (Özkent) Minaresi, 2 metresi yer altında, 27,4 metresi de yer üst üstünde olmak üzere yaklaşık olarak 30 metrelik bir boya sahiptir (Fotoğraf: https://okuryazarim.com/karahanli-minareleri/, erişim tarihi: 7.10.2018). (bkz. renkli forma)

ve kısa bir oktu. Okun atış türlerinden birisi olan "çuram", hafif okun normal mesafesinden daha uzağa gitmesini sağlardı. Kişi ya da okçu olan "atım er", sırt üstü yatarak oku atardı ve buna "çuram oku" denirdi. Kaşgarlı "kaba yüglüg ok (yüksek yelekli ok)" tabirini kullanmaktadır ki, oku havada dümenlemek ve ön ucunun üzerine düşmesini sağlamak için boyun kısmına yapıştırılan tüylere "yelek deniyordu. Ağaç parçasının çam kozası şeklinde kesilip, içi oyulurak ve üç tarafından delinerek okun üzerine konan "sokım"ın, Türklerin "ıslık çalan ok" tabir ettikleri meşhur okun bir parçası olabileceği yorumları mevcuttur. Oka aynı zamanda kuş tüyü de yapıştırılabilmekteydi. Nereden geldiği ve kimin tarafından atıldığı belli olmayan oka "azuk ok" denirdi. Oklar sağlamlığını koruması için cilalanır (kavşaşılır), bozulanlar ise tamir (kezlemek: nişan almak ve tamir etmek) edilirdi.

"Yay"a gelince hakanlık döneminde "ya (يا)" şeklinde telaffuz ediliyordu. "Ya singirlendi (yaya sinir sarıldı)" cümlesinde geçen "singir" yani sinir, yayların dış yüzeyine döşenirdi. Yayın orta yerine "ya bağrı" adı verilirdi. "Toz" ise yaylara sarılan sırımdı. "Karvı ya", ince yaydı. Ok atılan tahta yay ise "yeten" terimi ile karşılanırdı. "Ol manğa yazıştı (O bana yaydan kirşi çıkarmakta yardım etti)" cümlesinde "yazışmak" ile Kâşgarlı'nın bir başka yerde kullandığı "yasılmak" yayın kirişinden çözülmesi manasında kullanılmaktaydı.

Bazen sadece okların, bazen de hem okların hem de yayın konulduğu bir tür çanta, kap veya torbaya yani sadak, gedeleçe "okluk", "kiş kurman" ve "kiş kurugluk" denmekteydi. İçine yay konan kurman kapalı da olabiliyordu. Oğuz ve Kıpçak Türkleri gedeleçe "kurman", öbür Türkler ise "yasık" derlerdi. "Kîş oku" ise ok torbasının karşılığıydı. Belḥ Savaşı'na katılan Hotanlı Türk askerlerinin fillerin hortumlarını andıran sadakları, gülün dikenlerini andıran oklarla dolu idi. Kadır Han Yûsuf'un Sultan Mahmûd'a gönderdiği hediyeler arasında altın (kîş) sadaklı köle de vardı.

4.1.2. Kılıç

Kaşgarlı Mahmud, kılıç ve onun bazı ayrıntıları ile aksesuarlarından bahsetmesine rağmen, hakanlık kılıçlarının tam manası ile ne şekilde oldukları, kullanım amacı ve yapımına göre hangi çeşit kılıçların mevcut bulunduğu konusu açık değildir. "Kılıç" hakanlıkta aynı zamanda hakanlara unvan da olmuştur. Kurduğu, düşündüğü işlerde kılıç gibi kesip atan hakana "kılıç han" denirdi. Türk Hakanlığı askerlerinin diğer devletlerin askerlerinden daha maharetli kullandıklarına işaret edilen iki silahtan biri topuz (gürz) diğeri de kılıçtı.

4.1.3. Süngü: Mızrak, Kargı

Kaşgarlı, "süngü" kelimesinin karşılığını süngü ve mızrak olarak vermektedir. Mızrağın ucuna geçirilen temrene "başak" denirdi. Bu nedenle "başaklığ süngü" tabiri kullanılmaktaydı ki, bu, okta olduğu gibi, askerî eğitimlerde başaksız yani temrensiz mızrakların da bulunduğunu ima eden bir bilgi olarak kabul edilebilir. Nitekim "süngü başaklandı" cümlesi kargıya temrenin takıldığını belirtmektedir. Türklerde uzunluk ölçüsü birimi olan "turk", "bir süngü turkı (bir süngü uzunluğu)" tabiri ile ifade edilirdi. Buradan hakanlıkta süngünün belirlenmiş sabit bir uzunluğunun olduğu anlaşılmaktadır. Yûsuf Hâs Hâcib'e göre önce uzaktan oklar ile vuruşmalı, yaklaşınca ve yüz yüze gelince süngü ile hücum etmelidir.

4.1.4. Bükde: Hançer

Hakanlık askerlerinin bellerinde taşıdığı "bükde" hançerdi. Oğuzlar buna "bükte" derlerdi. "Büktelemek" ise hançerlemek manasındaydı. Düşmana karşı bükde daima bilenmiş olmalıydı.

4.1.5. Baldu: Balta

Hakanlık askerlerinin savaş aletlerinden olan ve aynı zamanda odun kesmeye yararyan "baldu", bugünkü baltaydı. Baldunun kılıç, ok ve yay gibi hakanlık askerlerince sık kullanılan bir savaş aleti olduğu Yûsuf Hâs Hâcib'in kayıtlarından anlaşılıyor: "Kılıç, baldu, yay, ok ile kuvvet ve cesaret varken, yiğit adam mal için endişe etmemelidir. Ey kudretli, kılıç ve baltayı kendine muhafız yap. Dünyayı elinde tutan, kılıç ve balta ile düşmanı yenmiş olan ne der dinle. Kılıç ile baldu memleketin bekçisidir. Saflar karışınca kılıç ve balta/baldu ile vuruş". Ayrıca, "*Kimi orduda kılıç ve balta yer, kimi kaleyi muhafazaya memur olur.*" cümlesi, hakanlık ordusunda ayrıca bir "baldu askerleri"nden oluşan bir birliğin varlığına kanıt olarak algılanabilir.

4.1.6. Topuz: Gürz

Topuz veya gürz, hakanlığın diğer devletlere göre daha mahir kullandığı bir savaş aleti olmasına rağmen, hem Kaşgarlı hem de Hâs Hacib'in kayıtlarında bu silaha rastlanmamaktadır. Kaşgarlı sadece bir yerde geçen "topuz yük" tabirini "üstüne binilemeyen hayvan yükü" şeklinde açıklamaktadır ki, bunun da savaşlarda kullanılan topuza

benzemesinden kaynaklandığı söylenebilir. Ancak hakanlık devrinin en önemli müelliflerinden Nizâmî, Arûzî, Semerkandî, Çehâr Makâle'sinde şairlerin dostu Batı Türk hakanı Tamgaç Han Hızır'ın bindiği atının önünde 700 altın ve gümüş gürz taşındığını kaydetmektedir ki, bu kadarı dahi bir savaş silahı olarak gürzün hakanlık için ne denli önem arz ettiğini göstermeye kâfidir.

4.1.7. Ukruk: Kement

Savaşta esir yakalamanın en önemli vasıtalarından biri kement yani, "ukruk" idi. Karluk komutanı Ayyâr Bey, bir yıl süre ile Mâverâünnehr'de Kılıç Tamgaç Han'ın hizmetinde bulunmuş, sonra Han'a isyan etmişti. Zâbîn ve Sâbât arasındaki bozkırda iki tarafın ordusu karşılaşmıştı. Ayyâr Bey, Han'ın ordusunun saflarını yararak ilerlemiş ve çetr-i hümâyûnun bulunduğu tepeye yaklaştığında kement atılarak yakalanmıştı. Sağ olarak Han'ın huzuruna getirildikten sonra şeriat hükmünce öldürülmüştür.

4.1.8. Kamçı

At için kullanılan "kamçı", günümüze kadar varlığını ve kullanımını sürdüren kelimelerden biridir. Savaş silahı olarak da kullanılmaktadır. Zira Kaşgarlı, içinde kılıç olan bir tür kamçıdan bahsetmektedir.

4.2. Kaşgarlı Mahmud'a Göre Savunma Silahları

4.2.1. Kalkan

Savaşta kılıç, ok, yay, v.b. darbelerden korunmanın ve gizlenmenin bir yolu "kalkan" kullanmaktı. Düşmandan gizlenmek için kullanılan her şeye "tura kalkan", denirdi. Nitekim "er kalkan yapındı" yani "asker (adam) kalkanla örtündü" denmektedir. Zırh manasındaki "yarık" kelimesinin kalkan için de söylenir olması, kalkanın demirden mamul edildiği izlenimi vermektedir. Kale kuşatmasında hücuma geçen Ali Tegin Oğularının komutanlarından Öge Er, kaleye geniş bir kalkanla (siper-i ferah) hücum etmiştir.

4.2.2. Yarık: Zırh

Zırh ve kalkana verilen genel isim "yarık"tı. Farklı zırhlar vardı. Bunlardan cebeye yani demirden yapılanına "kübe yarık", vücudun göğüsüne giyilene "say yarık" denirdi. Zırhlı gömlek ve göğüslük giymek, "yarıklandı" fiili ile karşılanmaktadır. Kadır Han Yûsuf'un Hotan Türklerinden müteşekkil askerlerinin zırhı siyah renkte idi. Zırh giymiş asker "yaraglığ" veya "yaraglığ er" olarak adlandırılırdı. Buna karşın "başnak er" tabiri, zırhsız ve müğfersiz askerler için kullanılırdı. Türk Hakanlığı'nda vezirlik makamına getirilenlere tuğ ve davulun yanında zırh da verilirdi.

4.2.3. Aşuk: Tulga

Hakanlıkta askerlerin başına giydikleri demir başlığa yani tulgaya "aşuk" veya "işuk" denirdi. "Yışıklığ" veya "yışıklığ er" başına demir tulga giymiş askerdi. Demir tulganın altına tüğden imal edilmiş "kedük" adı verilen ve tulgaya benzeyen bir takke

giyilirdi. Tulganın kubbe ucundaki sivri uzantıya takılan "beçkem", savaş zamanlarında yiğit askerlerin belge ve nişan alameti olarak ipek parçası ya da dağ sığırı kuyruğundan taktıktıkları bir çeşit püsküldü. Hakanlık ülkesinde bir şehir olan Barshanlı Gazneli Sebük Tegin'in yiğit ve bahadır babası "Kara Beçkem" unvanı taşıyordu. Askerlerin başlarına giydikleri bir diğer başlık "börk"tü. Kaşgarlı bunun için "*Acemsiz Türk, başsız börk olmaz*" demektedir ki, 1020 yılındaki Belh Savaşı'nda mağlup olan hakanlık ordusunun bozgun halinde Ceyhun'dan geri çekilirken pek çoğu boğulmuş ve su üzerinde yüzen Türk külahları (börkleri) Hârizm'e ulaşmıştı.

4.3. Egirme: Kuşatma Silahları

Kaşgarlı "eğirme" kelimesi ile alakalı açıklamalar yaparken, "*beg kend eğirdi* (bey şehri kuşattı)", "*kend eğrildi* (şehir kuşatıldı)" ve "*beg kend egirsedi* (Bey kaleyi sarmak, kuşatmak istedi)" cümleleri ile örnekler vermektedir. Türk Hakanlığı'na dair mevcut olan bilgilere bakıldığında Satuk Buğra Han'dan itibaren hakanlığın kale kuşattıkları, savundukları ve fethettikleri ile alakalı kayıtlar mevcuttur. Ancak kaynaklar, "mancınık" ve "arrâde" gibi kale kuşatmasının ana silahları hakkında, hakanlık tarafında olanlar için suskun kalırken, rakip devletlerin yani karşı ordununkileri kaydetmiştir. Meselâ tarihçi Beyhakî, Ali Tegin Oğulları Tirmiz Kalesi'ni kuşattıklarında ordunun ileri gelen komutanlarından güçlü, cüsseli biri olan ve emrinde bin atlı bulunan Öge Er'in içeriden atılan arrâde güllesi ile nasıl öldürüldüğünü ayrıntılı olarak anlatır.

4.4. Yılkı: Hayvanlar

4.4.1 At: İl, Yund, Köçüt, Toruğ

Genel manada dört ayaklı hayvanlara (çehâr pâ) "yılkı" denirdi. Türk savaş taktikleri ve zaferlerinde insan unsuru kadar en önemli pay, hiç şüphesiz Türk atlarınındır. Aslında Kaşgarlı, "*At, Türk'ün kanadıdır*" ve "*kuş kanadı ile, er atıyla*" demekle her şeyi bir iki cümlede özetlemektedir. Bu sebeple meşhur eserinde atlara dair pek teferruatlı bilgiler vermektedir. Nitekim atlara "il" ve bu isimden hareketle, hakanın yanında giden ve "koş at" denilen yedek atlar ile hakan tarafından askerlere verilen ve savaştan dönüşte ise geri alınan "tuğrağ" adı verilen ödünç atlarla ilgili işlere bakan sorumluya da "ilbaşı" dendiğinden yukarıda ("İlbaşı" başlığı altında) bahsetmiştik.

Atın bir diğer adı "yund" idi. Yund hem tek bir at için hem de at sürüleri için kullanılan bir isimdi. "Köçüt" ve "toruğ" da at anlamındaydı. Kaşgarlı "il", "yund", "köçüt" ve "toruğ" terimlerinden başka atın yaşına, cinsine, rengine, gücüne, beslenmesine, fizikî özelliklerine, yarışçılığına, kusurlarına vb. niteliklerine göre değişen pek çok ismini nakletmiştir.

4.4.2. Buğra: Deve, Boğa

"Buğra", deve aygırı demek olup, Türk Hakanlığı hanedan üyelerinden bazılarının "buğra han" unvanı kullanmalarının menşei budur. Uzun mesefelerde savaş ağırlıklarının taşınmasında "bohur (buğra) develer" kullanılmış olmalıdır. Buğra, deve aygırına denmekle beraber diğer hayvanların erkeği ve bilhassa boğa için de söylenmektedir.

"*İki boğa (buğra) dövüşür, arada gök sinek, böğelek ezilir*" atasözü, iki beyin çarpışması sırasında arada ölen halkın durumunu ifade etmektedir.

4.4.3. Yağan: Fil

"Yağan veya yığan (يغان)", Türkçede veya Türkmen dilinde "fil" demekti. Nitekim "yağan" adını taşıyan "Yağan Tegin" isimli bir şahıs da mevcuttur. Türk Hakanlığı'nda bu unvanla anılan en meşhurlardan biri hem nümizmatik verilerde bulunan hem de tarihçi Beyhakî'nin kayıtlarında sözü edilen Kadır Han oğlu Yağan Tegin Muhammed idi. Sonradan "Buğra Han" unvanı ile anılır olmuştur. Oğuzlar dışındakiler file "yanğan (ينكان) veya yengen" de derdi. "Yağanlıg er", filci ya da fil sahibi kişiyi ifade ederdi.

4.4.4. Katır

Hakanlık devrinde de aynı isimle anılan yük hayvanlarından "katır"ın, yaptığı güç işten dolayı, güç, kudret, sert ve şiddet manalarındaki "kadır" ile bir bağlantısı olabilir.

4.4.5. Eşgek: Eşek

Savaşlarda yük taşımada kullanılan hayvanlardan biri de "eşgek veya Oğuz dilinde eşyek" idi. "*Deve silkinse eşeğe yük çıkar*" sözü, yük açısından eşeğin konumunu en özlü şekilde açıklamaktadır.

Kaynakça

Akbulut, Dursun Ali, *Arap Fütuhatına Kadar Mâverâünnehr ve Horasân'da Türkler M.Ö. II-M.S. VII YY*, Atatürk Üniversitesi Doktora Tezi, Erzurum 1984

Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî*, haz. Recep Toparlı, Ankara 2000

Alptekin, Cahit, *Sha-T'o Türkleri Siyasi ve Kültürel Tarihi*, İstanbul 2008

Alyılmaz, Cengiz, "Karı Çor Tigin Yazıtı", *Uluslararası Türkçe Kültür Eğitim Dergisi*, sayı 2/2 (2013), s. 1-61

Avfî, Muhammed, *Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât*, c. 1, nşr. V. Barthold, Turkestan, Petersburg 1898

Avfî, Muhammed, *Tezkiretü Lübâbi'l-Elbâb*, nşr. M. Abbâsî, c. 1-2, Kitâb-ı Furûşî Fahr Râzî, Tahran 1361

Ayolon, David, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, çev. Samira Kortantamer, sayı 4 (1988), s. 211-247

Ayolon, David, *Memlük Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Abdullah Mesut Ağır, TTK Yayınları, Ankara 2015

Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990

Baykuzu, Tilla Deniz, *An Lu Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti*, Konya 2013

Beckwith, Christopher I., *İpek Yolu İmparatorlukları*, çev. Kürşat Yıdırım, Ankara 2011

Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed, *Târîh-i Beyhakî*, nşr. A. E. Feyyâz, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Firdevsî, Meşhed 1977

Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed, *Târîhü'l-Beyhakî*, Arp. çev. Y. Haşşâb ve S. Neşet, Dârü'l-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1982

Biran, Michal, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History Between China and The Islamic World*, Cambridge 2005

Bîrûnî, Ebû Reyhân, *Tahkîku Mâ li'l-Hind*, Beyrut 1958

Bundârî, Ebu'l-Feth, *İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. K. Burslan, TTK Yayınları, İstanbul 1943

Caferoğlu, Ahmet, "Türk Tarihinde 'Nöker' ve 'Nöker-zâdeler' Müessesesi", *Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, c. 4, Ankara 1952, s. 251-261

Chavannes, Edouard, *Notes Additionnelles Sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Année 742, Petersbourg 1900

Documents Sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux, Petersbourg, 1900

Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen-Century Turkish*, London 1972

Curfâdekânî, Ebu'ş-Şeref Nâsıh, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî*, nşr. C. Şiâr, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1374

Cüveynî, Ata Melik, *Târîh-i Cihân Güşâ*, çev. M. Öztürk, KB Yayınları, Ankara 1998

Cüzcânî, Minhâc Sirâc, *Tabakât-ı Nâsırî*, nşr. Abdü'l-Hay Habîbî, c. 1-2, Dünyâ-yı Kitâb, Tahran 1363

Dankoff, Robert, *Qarakhanid Literature and The Beginings of Turca-İslamica Culture, Central Asian Monuments*, ed. Hasan B. Paksoy, İstanbul 1992, s. 73-80

Demirci, Ümit Özgür, "Uygur Metinlerinde Yılan", *Turkish Studies*, sayı 9/3 (Kış 2014), s. 541-547

Dilâçar, Agop, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara 2003

Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdârî-Askerî Ünvan ve Terimler*, TDAV Yayınları, İstanbul 1988

Eker, Süer, "Sü ve Sü ile Yapılan Tarihî Askerî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme", *Türk Bilig*, sayı 12 (2006), s. 104-133

Eker, Süer, "Subay, Astsubay; Er, Erat / Erbaş Terimleri Üzerine", *Türk Dili*, sayı 658 (2006), s. 327-340

Erdoğan-Özünlü, Emine, "Osmanlı Devleti'nde Orta Asya Kökenli Askerî Unvanların Kullanımına Dair Bazı Tespitler", *International Journal of Central Asian Studies*, sayı 14 (2010), s. 73-93

Ergin, M., *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991

Esin, Emel, "Türk Sanat Tarihinde Karahanlı Devrinin mevkii", *VI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, Ankara 1961, s. 100-131

Esin, Emel, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11 (1968), c. 6, s. 135-215

Federov, M. ve L. Ilısch, "Qarakhanid Gold Coins of the 11th Century AD", *Yarmouk*, sayı 1417 (1996), s. 25-36

Federov, M., "Notes on the Qarâkhânids and Their Coinage", *Supplement to ONS*, sayı 165 (2000), s. 1-52

Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, KB Yayınları, İstanbul 1981

Genç, Reşat, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE, Ankara 1997

Gerdîzî, Ebû Saîd Abdü'l-Hay, *Târîh-i Gerdîzî*, nşr. Abdü'l-Hay Habîbî, Dünyâ-yı Kitâb, Tahran 1363

Golden, Peter, "Qarakhanids", *Dictionary of the Middle Ages*, c. 10, ed. J. K. Strayer, New York 1980, s. 230-231

Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2010

Gömeç, Saadettin, "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 28 (1997), s. 71-84

Gömeç, Saadettin Yağmur, "Kara Unvanı ve Karahanlıların Menşei Üzerine", *History Studies*, sayı 2/2 (2010), sayfa belirtilmemiş

Gömeç, Saadettin Yağmur, "Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, sayı 2/2 (Sonbahar 2007), s. 230-238

Gömeç, Saadettin Yağmur, "Türk Kültüründe 'Keşik" Kelimesi", *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, Ankara 2004, s. 119-123

Gömeç, Saadettin Yağmur, "Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar", *Erdem*, c. 12, sayı 36 (2002), s. 929-945

Gömeç, Saadettin Yağmur, *Türk Tarihinden İzler*, c. 1-2, Ankara 2014

Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul, 1993

Günal, Zerrin, "Nöker", *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, s. 216-217

https://okuryazarim.com/karahanli-minareleri/, erişim tarihi: 7.10.2018

Hunkan, Ömer Soner, *İpek Yolunun Muhafızları Steplerden Kentlere Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu*, İstanbul 2015

Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı Karahanlılar*, İstanbul 2011
İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, c. 1-12, ed. M. Tulum, Bahar Yayınları, İstanbul 1991
İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, nşr: A. El-Kâdî, c. 9, Beyrut 1995
İnayet, Alimcan, "Doğrudan ve Dolaylı olarak Çinceye Türkçeden Geçen Kelimeler Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri*, sayı 1 (2006), c. 6, s. 94
İnşâ, nşr. V. Barthold, c. 1, Petersburg 1898
İzgi, Özkan, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Uygur Vesikalarına Göre)*, Ankara 1987
Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618 / 1092-1221)*, TTK Yayınları, Ankara 1992
Karşî, Cemal, *Mülhakâtü's-Surâh*, c. 1, nşr. V. Barthold, Turkestan, Petersburg 1898
Kâşgarî Mahmûd, *Divânü Lügâti't-Türk*, çev. B. Atalay, c. 1-4, TDK Yayınları, Ankara 1992
Kâşgarî Mahmûd, *Divânü Lügâti't-Türk*, Tıpkı Basım
Kayhan, Hüseyin, "Mengücük Gazi'nin Kimliği ve Mengücüklü Devletinin Kuruluşu Hakkında", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 7 (2012), s. 106-116
Koçnev, B. D., "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimy i Titulatura (Çast 1)", *Vostoçnoe İstoriçeskoe İstoriçnikovedenne i Spetsialnie Distsipliny Vıpusk*, sayı 4 (1995), s. 201-278
Koçnev, B. D., "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimy i Titulatura (Çast 2)", *Vostoçnoe İstoriçeskoe İstoriçnikovedenne i Spetsialnie Distsipliny Vıpusk*, sayı 5 (1997), s. 245-314
Koçnev, B. D., *Karahanidskie Monety: İstoçnikovedçeskoe i İstoriçeskoe İssledovanie*, Moskova 1993
Konukçu, Enver, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1973
Kurt, Hasan, "Saîd b. Osman", *DİA*, c. 35, İstanbul 2008, s. 572-573
Merçil, Erdoğan, "Sipehsâlâr", *DİA*, c. 37, İstanbul 2009, s. 259
Merçil, Erdoğan, "Şahne", *DİA*, c. 38, İstanbul 2010, s. 292
Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989
Merçil, Erdoğan, "Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçe'ye Tercümesi), *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. 6 (1975), cüz 1-2, s. 203-229
Merçil, Erdoğan "Sipehsâlâr", *DİA*, c. 37, İstanbul 2009, s. 259
Moğolların Gizli Tarihi, çev. A. Temir, TTK Yayınları, Ankara 1995
Mücmelü't-Tevârîh Ve'l-Kısas, nşr. M. Ramazânî, Dâr-ı Nede-i Kelâle-i Hâver, Tahran 1318
Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed, *Târîh-i Buhârâ*, 'Tercüme-i Ebû Nasr el-Kubâvî ve Telhîs-i Muhammed b. Zufer', nşr. M. Radavî, İntişârât-ı Tûs, Tahran 1363
Nerşahî, *Târîhü Buhârâ*, Arp. çev. E. A. Bedevî ve N. M. et-Terâzî, Dârü'l-Meârif, Kâhire 1965
Nesefî, Ebû Hafz Necmü'd-Dîn Ömer, *el-Kand fi Zikri Ulemâi Semerkand*, nşr. M. Fâryâbî, Mektebetü'l-Kevser, es-Suudiyye 1991
Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, haz. M. A. Köymen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982
Orkun, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, c. 1-2, TDK Yayınları, Ankara 199
Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş (Türklerde Ordu, Ordugâh ve Otağ)*, c. 7, Ankara 1991
Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, Ankara 1981
Özdemir, M. Nadir, *Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde Kölelik (749-847)*, Selçuk Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Konya 2004
Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 3, İstanbul 1993
Paşaoğlu, Derya Derin, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Bektemür ve Şirin Mirzalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 56 (Eylül 2014), c. 33, s. 147-190
Se'âlebî, Ebû Mansûr, *Yetîmetü'd-Dehr fi Mehâsini Ehli'l-Asr*, c. 4, nşr. M. Muhyü'd-Dîn Abdü'l-Hamîd, Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, Kâhire 1375 (1956)
Sem'ânî, Ebi Sa'd Abdü'l-Kerîm, *El-Ensâb*, c. 7, nşr. M. E. Demec, Beyrut 1976
Semerkandî, Nizâmî Arûzî, *Çehâr Makâle* (Erbaa Makâlât), Frs. Nşr. ve Arp. çev. Muhammed b. Tâvît, Külliyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmu'l-İnsâniyye bi'r-Rabât, Rabât 1982
Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Miratü'z-Zamân fi Târîhi'l-Ayân*, nşr. A. Sevim, DTCF Yayınları, Ankara 1968
Şebânkâreî, Muhammed b. Ali, *Mecmau'l-Ensâb*, nşr. M. H. Muhaddis, İntişârât-ı Emîr-i Kebir, Tahran 1376
Şehrezûrî, Şemsüddin, *Nüzhetü'l-Ervâh*, çev. Eşref Altaş, İstanbul 2015

Şeyh Menînî, *eş-Şerhü'l-Yemînî el-Müsemmâ bi'l-Fethi'l-Vehbî alâ Târîhi Ebî Nasr el-Utbî*, c. 1-2, Kahire 1286
Taşağıl, Ahmet, "Karahıtaylar", *DİA*, c. 24, İstanbul 2001, s. 415-416
Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 1995
Taşağıl, Ahmet, "Sir Tarduşlar", *Journal of Turkic Civilasation Studies*, No.1143-150, 2004
Tekin, Şinasi, "Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Âit Tarla Satış Senetleri (473, 483 =1080, 1090)", *SAD*, sayı 4 (1975), s. 157-186
Tekin, Talat, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten*, sayı 184 (1982), c. 46, s. 795-838
Tekin, Talat, *Orhun Yazıtları*, Ankara 1988
Terzi, Mustafa Zeki, "Gulâm", *DİA*, c. 14, İstanbul 1996, s. 178
Tezcan, Mehmet, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, Atatürk Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Erzurum 1996
Togan, A. Z. V., *Karahanlılar (840-1212) 1966-1967 Ders Notları*, İSAM Kütüphanesi, Demirbaş numarası: 33.954
Togan, A. Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981
Togan, Nazmiye, "Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen – Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, cüz. 1-2 (1964), s. 31-33
Tomar, Cengiz, *Ortaçağ İslam Dünyasında Askeri Kölelik Sistemi*, Marmara Üniversitesi SBE Doktora Tezi, İstanbul 2006
Tuna, Osman Nedim, "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler I", *Türkiyat Mecmuası*, sayı 17 (1972), s. 209-250
User, Hatice Şirin, "Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askeri Terimlerden Örnekler", *Bilig*, sayı 60 (2012), s. 263-264
User, Hatice Şirin, "Byzantinoturcica'da Kayıtlı İslam Öncesi Türk Unvanları Hakkında Notlar", *15. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, Ankara 2010, s. 609-610
User, Hatice Şirin, "Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", *Bilig*, sayı 39 (2006), s. 223-224
User, Hatice Şirin, "Yenisey Yazıtlarının Okunma ve Anlamlandırılması Üzerine Yeni Öneriler –II-", *3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, c. 2, Ankara 2011, s. 767-775
Uyar, Mustafa, *İlhanlı Devletinin Askeri Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Ankara 2007
Uyar, Mustafa, "Âdâb el-Harb ve el-Şecâ'a'ya Göre Hisar ve Kuşatma Geleneği", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 40 (2006), s. 215-224
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, c. 1, Ankara 1988
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988
Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İçtimaî Teşkilatı*, Ankara 1995
Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, haz. Abdullah Bakır, İstanbul 2009
Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2000
Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çev. R. R. Arat, TDK Yayınları, Ankara 1991
Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, nşr. R. R. Arat, TDK, Ankara 1999
Wu Hsing-Tung, *Beş Sülale Çağında Sha-t'oların Çin Toplumu'na Etkileri*, Doktora Tezi, Taipei 1070

5

GAZNELİLERDE DEVLET VE ORDU

M. Hanefi Palabıyık*

Giriş

Bilhassa Sultan Mahmud zamanında olmak üzere bir devre damgasını vuran ve tarihte yaklaşık 200 yıllık bir süre sahne alan Gazneli Devleti (392-583/1001-1187), siyasî ve dinî alanda olduğu gibi ilmî ve kültürel sahalarda da, İslam Kültürüne oldukça önemli katkılarda bulunmuştur. Gaznelilerin hüküm sürdüğü bölge, doğu İran, Afganistan, Pakistan ve kuzey Hindistan sınırları içerisindedir.

Bu çalışmada, Gaznelilerde devlet geleneğinin ve onun içinde yer aldığı ve onun bir parçası olan ordu teşkilatının anlaşılması için "devlet", "ordu divanı" ve Hindistan Seferleri ele alınacaktır. Bunu hükümdar, hükümdarlık ve divanlar üzerinden yapmaya çalışacağım.

Gaznelilerde Devlet

Gazneli Devleti tipik Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinden biri olmak özelliğini hâizdir. Buna göre devletin başında bulunan hükümdar, yeryüzünde Tanrı'nın gölgesi, ülkenin ve tebaanın sahibi yani sorumlusudur[1]. Mutlak hükümdar olan Gazne Sultanı, vezirleri ve divân reisleriyle istişare eder, fakat onların tekliflerine isterse uymayabilirdi[2].

---

* Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü. E-posta: hanefim@yahoo.com.

1 Curfâdekânî, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî (Utbî)*, tashîh ve tahşiye Ali Kavîm, Tehrân 1334/1915, "Mukaddime", s. 11; Menînî, *el-Fethu'l-Vehbî'alâ Târîhi Ebî Nasr el-'Utbî*, c. 1, Kahire 1268/1869, s. 21; Nizâmu'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyeru'l-Mulûk)*, haz. M. Altay Köymen, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 18, 55-56, 59, 80, 90 vby.; Muhammed Nazım, *The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna*, Cambridge 1931, s. 126; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 106-107; Reşat Genç, *Karahanlı Devleti Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1981, s. 66-73; Mehmet Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993, s. 49-50; H. Dursun Yıldız ve Erdoğan Merçil, "The State Organizatin of The Gaznawids", *A Short History of Turkish-Islamic States (Excluding The Ottoman State)*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 344; J. H. Kramers, "Sultan", İA, c. 11, s. 24; Abdülkadir Donuk, *Türk Hükümdarı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s. 38-42. Ayrıca bkz. Bahattin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (XIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, Ankara 1982; Bahattin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV Yayınları, İstanbul 1988; İsmet Parmaksızoğlu, *Türklerde Devlet Anlayışı (İmparatorluk Devri 1299-1789)*, Ankara 1982; Abdülkadir Donuk, "Türklerde Hakimiyet Anlayışı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11 (1979-1980), s. 29-56

2 Gerdîzî, *Zeynu'l-Ahbâr*, tashih Abdülhayy Habibi, İrân 1347/1928, s. 198, 200-201; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî (Târîh-i Mes'udî)*, tashîh Ali Ekber Feyyâz, Meşhed 1350/1931, s. 512-513, 608, 625, 698-704;

Böyle bir durumda faaliyet gösteren bu meclis, sadece bir istişare ve icraata karar verme yeri olup; burada sultanın sorgulanması, sual ve sunulan teklifleri kabul ile mükellef görülmesi ve yetkilerinin sınırlanmış olması söz konusu değildir[3].

Kaynaklarımızın çoğu, Gazneli hükümdarları için "Sultan" lakabını kullanmışlardır[4]. Saltanatın intikali de Türk devlet geleneğinde olduğu gibi verasetle olmakta yani babadan oğula veya hanedanın başka bir üyesine geçmekteydi. Devletin kurucusu sayılan Sebük Tegin (366-387/977-997), öldükten sonra oğulları Mahmud ile İsmail (387-389/997-998) arasında, Mahmud'un (389-421/998-1030) tahtı ele geçirmesiyle sonuçlanan; onun ölümüyle de oğulları Muhammed (421-421/1030-1030) ile Mesud (421-432/1030-1040) arasında, Mesud'un galibiyetiyle sonuçlanan taht mücadeleleri olmuştur[5]. Benzer kavgalar daha sonraki kardeşler arasında da yaşanmıştır. Tabii olarak bütün saltanat düzenlerinde olduğu gibi, Gaznelilerde de tahta çıkmak için, halife, vezir, komutan ve ileri gelenlerin destekleri söz konusuydu[6].

Gazneli Sultanı, bilgili, akıllı, cesur, doğru, cömert, alçak gönüllü, uyanık, sabırlı, merhametli, muttaki, siyasette mahir ve savaşçı olmak gibi vasıfları taşımalıdır[7]. Sultan memleketi tanzim ve idare ile milletine hizmet etmek, adaleti tatbik ile halkı ve hakkı korumak, âlimleri himaye etmek, devlet işlerini ehliyle yürütmek, fetihler yapmak ve vergileri toplamak gibi görevlerle yükümlüydü. Bunun yanında halkın da, sultanın emirlerine itaat ve gereğini ifa etmeleri, vergilerini zamanında ödemeleri ve sultanın dostunu dost, düşmanını da düşman bilmeleri gibi mükellefiyetleri vardı[8].

Nizâmu'l-Mülk, s. 75-76, 80-81 vby.; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. 9, neşr. C. Johanes Tornberg, Beyrut 1385/1965, s. 424; Râvendî, *Râhatuś-Sudûr ve Ayetuś-Surûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, c. 1, çev. Ahmed Ateş, TTK Yayınları, Ankara 1957, s. 91-92; Hüseynî, *Ahbâru'd-Devletiś-Selçûkiyye*, çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 1943, s. 2-3; Bundarî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra)*, çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1942, s. 3; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk Nâme*, c. 1, haz. E. Merçil, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977, s. 6-7.

3 Nazım, s. 129.

4 Menînî, c. 1, s. 311, 317. İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 130'da, bu unvanı "ilk" alanın Mahmud olduğunu söyler. Aynı iddia Nizâmu'l-Mülk'te de görülür (s. 61-62). Ayrıca bkz. Corci Zeydân, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmî*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, c.1, Beyrut Tarihsiz, s. 156-157; Kramers, c. 9, s. 24-28; Clifford E. Bosworth, "The Titulature of The early Ghaznavids", *Oriens*, sayı 15 (1962), s. 222-224; İbrahim Kafesoğlu, "Mahmud Gazneli", *Türk Ansiklopedisi*, c. 17, s. 175; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, c. 2, İstanbul Tarihsiz, s. 749-750.

5 Curfâdekânî, s. 123 vd.; Menînî, c. 1, s. 272; Reşiduddin Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih* (c. 2. cüz 4), sa'y ve ihtimam Ahmed Ateş, TTK Yayınları, Ankara 1957, s. 90 vd; Gerdizî, s. 194-196; Beyhaki, s. 1 vd.; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 398-400.

6 Curfâdekânî, s. 123 vd.; Menînî, c. 1, s. 272; Reşiduddin, s. 90 vd; Gerdizî, s. 194-196; Beyhaki, s. 1 vd.; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 398-400; İbn Hallikân, *Vefâyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, c. 5, tahkik İhsân 'Abbâs, Beyrût 1968, s. 177.

7 Curfâdekânî, s. 135; Nizâmu'l-Mülk, s. 88, 135, 138; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb fi't-Tevârîh*, İstanbul Yeni Cami Kütüphanesi, No: 909, vr. 168a-169a; Erdoğan Merçil, "Sebüktegin'in Pend-Nâme'si (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçe Tercümesi)", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, cilt 4, cüz 1-2 (1975), s. 203-233, s. 229-232; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 398; Semerkandî, *Tezkire-i Devletşâh*, çev. Necati Lugal, MEB Yayınları, İstanbul 1990, c. 1, s. 150; Genç, s. 84-99; Donuk, *Türk Hükümdarı*, s. 84-99.

8 Curfâdekânî, s. 129; Beyhakî, s. 2, 20-22, 430-431, 468-469, 581-583, 729; 917-918; Şebânkâreî, vr. 168b-169a; Merçil, "Pendnâme", s. 230-232; Nizâmu'l-Mülk, s. 12, 81-83; İbnu'l-Esîr, c. 10, s. 139, 167-168, 487; Semerkandî, c. 1, s. 55 vd.; Şibli-i Nu'mânî-i Hindî, *Şi'ru'l-'Acem ya Târîh-i Şuarâ ve Edebiyât-ı Îrân*, Farsçaya çev. S. Muhammed Takî Fahr Dâ'î Geylânî, Tahran 1335/1916, c. 1, s. 38-46; Firişte, *Târih-i Firişte (Gülşen-i İbrâhimî*, Yersiz Tarihsiz, c. 1, s. 39; Hamdullâh-ı Müstevfî, *Târih-i Güzide*, tahkik A. Nevâî, Tehran 1336-9/1917-1920, s. 395, 401, 706; Fasîh-i Hâfî, Ahmed b. Celaluddin Muhammed,

Gaznelilerde Hükümdarlık

Gazneliler'de hükümdarlık, Türk, İran ve İslam devletlerinin özelliklerini taşımaktaydı. Bu yüzden benzer bir sultanın taşıması gereken alamet ve hususiyetleri, Gazneli hükümdarları da taşımakta ve kullanmaktaydılar[9]. Bunlar arasında sultanların lakaplarının olması[10], halifeden çeşitli lakaplar alınması önemlidir[11]. Sultanlar için bolca lakaplar zikredilmesi ve kaynaklarımızda bunlara yer verilmesi lakaplanma geleneğinin[12] Gazneliler'de de izlendiğinin göstergesi olarak zikredilebilir.

Gazneli sultanları, diğer bir hâkimiyet alameti olan sikke basımı için, Gazne dışında da birçok şehri merkez olarak seçmişlerdir. Sebük Tegin'den başlayarak tüm sultanlar için basılmış sikkeler, çeşitli sikke koleksiyonlarında yer almaktadır[13].

Mucmel-i Fasîhî, tashih, Mahmud Ferruh, Meşhed 1341/1922, c. 2, s. 221; Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, tahkik Abdulfettâh Muhammed el-Halû, Riyâd 1413/1993, c. 3, s. 438-439; Genç, s. 99-114, 19-125; Donuk, *Türk Hükümdarı*, s. 27-38; Yıldız-Merçil, s. 344.

9 Hâkimiyet alametleri ve özellikleri hakkında bkz. M. Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler-Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 111-182.

10 Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, Farsça'dan Arapça'ya tercüme ve tahkik E. Abdülmecid Bedevî ve N. Mübeşşir et-Tırâzî, Kahire 1385/1965, s. 146; Curfâdekânî, s. 93; Gerdizî, s. 170; *Mucmelu't-Tevârîh ve'l-Kısâs*, tashih el-Meliku'ş-Şu'arâ Behâr, Himmet-i M. Ramazan, Tehrân 1318/1900, s. 387; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 103; Fahrî Mudebbir (Mudîr), *Adâbu'l-Harb ve'ş-Şuca'a (Âdâbu'l-Mulûk ve Kıyâfetu'l-Memlûk)*, tashih A. Süheyli Hânsârî, Tehrân 1346/1927, s. 267; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, tashîh ve ta'lik Abdu'l-Hayy Habîbî, Kabil 196, c. 1, s. 227; Reşiduddin Fazlullâh, s. 59; Fasîh-i Hâfî, c. 2, s. 93, Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 386-389; İbn İsfendiyâr, *Târih-i Taberistân*, tashîh Abbas İkbal, ihtimam Muhammed Ramazânî, Tehrân, 1320/1902, c. 2, s. 6; İbn Hallikân, c. 5, s. 175; Hândmîr, *Dustûru'l-Vüzerâ*, tashih Sa'îd Nefîsî, Tehrân 1317/1899, s. 137, 139; Firişte, c. 1, s. 21.

11 Curfâdekânî, s. 138; Beyhakî, s. 26, 28, 53, 116, 132, 175, 358, 391, 472, 473, 483, 781; Gerdizî, s. 174, 175, 191, 196, 205; Reşiduddin Fazlullâh, s. 106; Nizâmu'l-Mülk, s. 192-202, Hilal es-Sâbî, *Zeylu Tecâribu'l-Umem*, ed. H. F. Amedroz, Bağdad 1337/1919, c. 4, s. 430-434; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 146-147, 167-168, 244, 348-349, 559; c. 11, s. 188; *Mucmelu't-Tevârîh*, s. 428-429; Cüzcânî, c. 1, s. 24, 225, 228, 232, 234-235, 238, 240-243; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 391, 397-402; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Umem ve'l-Mulûk*, tahkik Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ ve Mustafa 'Abdulkâdir 'Atâ, Beyrût 1412/1992, c. 15, s. 211; Hândmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer*, tashih M. Debîr Siyâkî, Tehrân 1353/1934, c. 2, s. 396, 398-399; Mîrhond, c. 4, s. 138, 150; İbn Hallikân, c. 5, s. 177, 181; Firişte, c. 1, s. 23, 35, 44, 47-50, 52; Fasîh-i Hâfî, c. 2, s. 103, 169-170,174, 176, 219, 221; Nizâmuddîn-i Ahmed, Hâce, *Tabakât-ı Ekberî (Tabakât-ı Ekber-Şâhî, Tabakât-ı Nizâmî)*, tashih M. A. I. C. S., Calcutta 1927, c. 1, s. 8, 17, 27, 33; Fahr-i Mudebbir, s. 42, 52, 102, 104, 109, 149, 156, 253, 311, 378-380, 446; Bedâyûnî, *Muntehâbu't-Tevârih*, çev. George S. A. Ranking, Calcutta 1898, c. 1, s. 35, 38; İbn İsfendiyâr, c. 1, s. 107; Senâî-i Gaznevî-i Hakîm, *Divân*, tashih Müderris Rızavî, Tahran 1341/1922, s. 249; Mes'ûd-i Sa'd-ı Selmân, *Divân*, tashih Reşîd Yâsimî, Tahran Tarihsiz, s. 29, 70, 90, 124-125, 136, 255, 563; el-Bâşâ, *el-Elkâbu'l-İslâmiyye fi't-Târih ve'l-Vesâik ve'l-Âsâr*, Kahire 1409/1989, s. 218, 529, 534, 544; Stanley Lane Poole, *Catologue of Oriental Coins in The British Museum I-X, II. cilt: The Coins of The Muhammadan Dynasties in The British Museum, Classes*, ed. R. Stuart Poole, Londra 1876, c. 2, s. 156, 163-179.

12 Nizâmu'l-Mülk, s. 192-202; Hârezmî, *Mefâtîhu'l-'Ulûm*, Kahire 1342/1923, s. 62-78; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşa*, tahkik Muhammed Hüseyn Şemsuddin, Beyrut 1407/1987, c. 5, s. 399-484; c. 6, s. 3-179; Kalkaşendî, *Meâsiru'l-İnâfe fi Me'âlimi'l-Hilâfe*, tahkik Abdussettâr Ahmed Ferâc, 'Alemu'l-Kutub, Beyrut Tarihsiz, c. 1, s. 217; c. 2, s. 253.

13 G. C., Miles, "Numismatics", *The Cambridge History of İran (The Period from The Arab Invasion to The Saljuqs)*, c. 4, ed. R. N. Frye, Cambridge 1975, s. 377; İbrahim Artuk, "Sikke", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 10, MEB Yayınları, İstanbul 1967, s. 626; Ahmed Tevhid, *Müze-i Hümâyun Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katoloğu Kısm-ı Rabi'*, Kostantıniyye 1321, s. 40-52; Ahmed Ziyâ, *Meskûkât-ı İslâmiyye Takvîmi*, İstanbul 1328, s. 128-9; M. Fuad Köprülü, "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", *Belleten*, sayı 31, c. 8 (Temmuz 1944), s. 433; Poole, c. 2, s. 128-180.

Gazne sultanları, devletin, bilhassa Mahmud zamanındaki güç ve ihtişamından dolayı civar ülkelere yazılan mektuplar, gönderilen elçiler ve yapılan antlaşmalarla, hutbenin Gazne sultanı adına okunup, haracın da kendilerine gönderilmesini teklif ve tatbik etmişlerdir[14]. Mesela Sultan Mahmud tarafından Hârezm'e gönderilen habere, devlet erkânının itiraz ederek Hârezmşah Me'mûn'a isyan ettiği malumdur[15].

Gazne sultanları halifelerden hil'at aldıkları gibi kendileri de vezir ve komutan gibi ileri gelen devlet adamlarına hil'at vermişlerdir[16].

Gazneli Devleti'nde sultanlar her türlü emirlerini menşûrlarla (misâl) verirler ve bu menşurları tevki' ederlerdi[17].

Tüm devletlerde olduğu gibi Gazneliler'de de bayrağın önemle kullanıldığı bilinmekle beraber, bayraklarının renk ve şekilleri hakkında çok açık malumat bulunmamaktadır. Mesela birçok hususta Abbasîler örnek alındığı için onların kullandığı siyah rengin alamet olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Buna ilaveten kaynaklar, bayrakların/flamaların arslan, küçük mızrak ve hilal resimlerini taşıdıklarına dair bilgiler de vermektedir[18]. Keza Gazne sultanlarının taşıdıkları *çetrin* kırmızı[19] ve siyah[20] renkli oldukları görülmektedir.

Gazne sultanları başkent/dârulmülk olarak Belh, Gazne, Nişabur, Herat ve Lahor'u kullanmışlardır[21].

Yine saltanat alametlerinden olan hükümdarlık sarayı, bizzat sultanların olduğu gibi,[22] vezir ve şehzâdelerle diğer devlet büyükleri için de söz konusuydu[23].

14 Curfâdekânî, s. 35, 39, 154-157, 223, 346-347, 206; Gerdîzî, s. 175, 198-9; İbnu'l-Esîr, c. 8, s. 685; c. 9, s. 146-147,239, 372, 402; Reşiduddin, s. 11, 16, 125, 128, 174, 187; Nizâmuddin-i Ahmed, c. 1, s. 7; Fasîh-i Hâfî, c. 2, s. 104, 108; *Târîh-i Sîstân*, tashih Meliku'ş-Şuarâ Bahâr, Tehrân, 1314/1896, s. 302-303, 350-351, 357-358, 363; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 420-421; İbn İsfendiyâr, c. 2, s. 14; Key Kâvûs, *Kâbûs-Nâme (Nasîhât Nâme)*, neşr ve tahkik Reuben Levy, London 1951, E. J. W. Gibb Memorial Series, s. 82-83; Semerkandî, c. 1, s. 77-78; Fahr-i Mudebbir, s. 254.

15 Curfâdekânî, s. 240; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 264; Reşiduddin, s. 199.

16 Curfâdekânî, s. 138; Gerdîzî, s. 175, 194, 200; Beyhakî, s. 24-26, 56, 189-90, 195-197, 347, 351-352, 654; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 398; Nizâmu'l-Mülk, s. 146-147; Reşiduddin, s. 106-107; *Târîh-i Sîstân*, s. 302-303; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 392; İbn isfendiyâr, c. 2, s. 14; Fahr-i Mudebbir, s. 311.

17 Curfâdekânî, s. 108, 114, 129, 208-209, 218; Gerdizî, s. 175, 186, 191, 196; Beyhakî, s. 17-19, 147-148, 163-166, 177, 180, 452; Nizâmu'l-Mülk, s. 202; Key Kâvûs, s. 120; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 139, 244; Reşiduddîn, s. 75, 97, 177; Fahr-i Mudebbir, s. 311; Cüzcânî, c. 1, s. 124; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 391; *Mucmelu't-Tevârih*, 428-429.

18 Beyhakî, s. 355; Unsurî, s. 59, 209; Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, s. 563; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, haz. Orhan Köprülü, Ötüken Yayınları, İstanbul 1986, s. 158; Fevzi Kurtoğlu, *Türk Bayrağı ve Ay Yıldız*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 47; Ghulam Mustafa Khan, "A History of Bahram Shah of Ghaznin", *Islamic Culture*, c. 23/1-2 (1949), s. 81-82.

19 Cüzcânî, c. 1, s. 227.

20 Ferruhî-i Sîstânî, *Divân*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran, 1335/1916, s. 22, 490, 664; Bedâyûnî, c. 1, s. 43; Khan, s. 82-83.

21 Curfâdekânî, s. 31, 111, 116, 120, 124, 160 163, 219, 256; İbnu'l-Cevzi, c. 15, s. 133; İbnu'l-Esîr, c. 8, s. 685; c. 9, s. 130, 140, 146; c. 10, s. 507; Reşiduddin, s. 6, 79, 83, 91, 105, 131-132; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 391; Fasîh-i Hâfî, c. 2, s. 103; Firişte, c. 1, s. 52; Fahr-i Mudebbir, s. 480 vd.; M. Longworth Dames, "Gazneliler", *İA*, c. 4, s. 744.

22 Curfâdekânî, s. 117-118, 250; Beyhakî, s. 651-652; Key Kâvus, s. 120; Reşiduddin, s. 85; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 459, 583; Nizâmuddîn-i Ahmed, c. 1, s.10.

23 Curfâdekânî, s. 218; Beyhakî, s. 178; Nizâmu'l-Mülk, s. 276; Şibli-i Nu'mânî, c. 1, s. 57.

Gazne sultanları saraylarında görkemli taht[24] üzerine, taçlarıyla[25] birlikte kurulurlardı.

Gazneli sultanlarının saraylarında ve çeşitli törenlerde nevbet çalındığı gibi, sultanlar da yüksek görev verdikleri birtakım şahıslara tabl ve alem verirlerdi[26]. Ayrıca geçit törenleri,[27] önemli karşılamalar[28] ve herhangi sevinçli bir haberin duyurulmasında da tabl (davul), kös ve boru çalınırdı[29].

Gazne sultanları, diğer saltanat alametleri arasında sayılan yüzük[30] ile *ğâşiyeyi*[31] de kullanmışlar ve halifeden menşurla birlikte altın kemer, altın toka, altın kabzalı kılıç ve altın eyerli at aldıkları[32] gibi, kendileri de tayin ettikleri vezir ve diğer emirlere mezkûr alametleri vermişlerdir[33].

Gazneli sultanlar, herhangi bir zafer münasebetiyle Abbâsî Halifelerine fetihnâmeler gönderdikleri gibi, bütün imparatorluk içindeki vasal hükümdarlara ve diğer civar devletlere de fetihnâmeler yazmışlardır[34].

Gazne Sultanlarının Halifeyle Münasebetleri

Gazneli Devleti sultanları, kendilerini İslam ümmetinin bir parçası saydıkları için, bu ümmetin başı ve Hz. Peygamber'in nâibi olarak gördükleri halifeye son derece bağlı ve hürmetkârâne davranmışlardır. Yukarıda saydığımız saltanat alametlerini, hem kendilerinin meşruiyetini halka göstermek, hem de arkalarına tüm ümmetin desteğini almak kastıyla halifelerden temin etmişler ve bununla da gurur duymuşlardır[35]. Hutbeler halifenin adına okunduğu gibi,[36] sikkelerde de onların adları basılmış[37] ve çeşitli zaferlerin fetihnâmeler yoluyla onlara duyurulması[38] ve elde edilen ganimetlerden onlara hediyeler takdim edilmesi[39] ihmal edilmemiştir. Hatta sultanlar çok kez halifelerin arzuları kırmamış, ciddi manada ona itaat etmişlerdir[40].

24 Beyhakî, s. 655, 713, 732; Gerdizi, s. 180. Gerdizî'nin, 429/1038 tarihinde vukuunu yazdığı olayda zikrettiği, muhtemelen aynı saraydır. Bkz. s. 200; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 459.

25 Gerdizî, s. 175, 200; Beyhakî, s. 469-474, 713; Mesud-i Sa'd-i Selmân, s. 490, 664; Bedâyûnî, c. 1, s. 43; Khan, s. 82-83.

26 Beyhakî, s. 196-197, 654; Gerdizî, s. 200.

27 Beyhâkî, s. 40.

28 Beyhâkî, s. 52.

29 Beyhâkî, s. 18, 48, 558, 592, 629.

30 Beyhakî, s. 191, 477, 503, 592; Nizâmu'l-Mülk, s. 85, 88; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 486; Abû'l-Farac, Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. 1, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 297.

31 Beyhakî, s. 455-459; Erdoğan Merçil, "Gâşiye ve Selçuklular'da Kullanılışına Dair Bazı Örnekler", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, TTK Yayınları, Ankara 1985, s. 321-328.

32 Beyhakî, s. 189-190, 469-474.

33 Beyhakî, s. 24-26, 196-197, 347, 351-352, 641; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 478.

34 Curfâdekânî, s. 35, 38, 155, 244; Beyhakî, s. 560, 764; Reşiduddin, s. 10, 15, 126, 204; *Mucmelu't-Tevârîh*, s. 404; İbnu'l-Cevzî, c. 15, s. 84; Hilal Sâbî, c. 4, s. 430-434; İbn Hallikân, c. 5, s. 178-179.

35 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 14-15.

36 Curfâdekânî, s. 190; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 146; Reşiduddîn, s. 159.

37 Poole, c. 2, s. 128-180; Ahmed Tevhid, s. 40-45; Ahmed Ziyâ, s. 128.

38 *Mucmelu't-Tevârîh*, s. 404; İbnu'l-Cevzî, c. 15, s. 84; Hilal Sâbî, c. 4, s. 430-434; İbn Hallikân, c. 5, s. 178-179.

39 Nizâmu'l-Mülk, s. 192-202; Köprülü, *Bizans Mües. Os. Mües. Tesiri*, s. 183-184.

40 Key Kâvûs, s. 119-120; İbn Cevzî, c. 15, s. 171; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 340, 350; Erdoğan Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 47-48.

Gazneli sultanların Abbasi halifeleriyle düzenli ve dostane ilişkiler içinde olmalarının bir diğer nedeni de, dinî siyaset olarak onların Sünni mezhebe katı bir bağlılık politikası sürdürmeleridir. Bu vesileyle Gazneli sultanları askerî fetihleri için de büyük bir manevî destek bulmuşlardır. Ayrıca Sultan Mahmud ve Mesud'un, Abbasîler'in -önceden Mısır'da hâkimiyet kurmuş olan Fatımîler gibi düşmanlarıyla- herhangi bir ilişkide bulunmayı kat'i olarak reddettikleri de malumdur[41].

Gazneli Devleti'nde Saray

Gazne sarayı, Türkistan ve Mısır'da kurulan diğer Türk devletlerinin geleneğine uygun olarak teşkilatlandırılmıştır. Yani Sasanî, Bizans ve Emevî sarayını devir ve örnek almış bulunan Abbasî sarayı, taklit edilmekteydi[42]. Saraylar bir mahalleyi andıracak kadar geniş ve karmaşık, teşrifat usul ve kaideleri çok ve sıkı, devlet ve hükümet merkezi olması nedeniyle yoğun, sultanın özel çevresi olması nedeniyle de debdebelidir. Saray teşkilatında göz önünde bulundurulan en önemli nokta, haşmet ve nizamdır. Bu nizamın gayesi Sultanı, içe ve dışa karşı haşmetli göstermek ve bu haşmet dekoru içinde her şeyi önceden tertip ve tanzim ederek, düzenin aksamadan işlemesini temin etmektir[43]. Bundan dolayı saraylar, buradaki hizmetleri yürütecek görevlilerle doludur. Burada bizim ele alacağımız görev sahipleri, vezaret, risâlet, maliye, ordu vs. birimlerinde görevli bulunan daha doğrusu görevi doğrudan doğruya sultana bağlı olan görevlilerdir.

Merkez Teşkilatı

Gazneliler kendilerinden önceki Samanî Devleti teşkilatına varis oldular ve bu teşkilatı hiç ıslah ve değişiklik gözetmeden aynen kabul ettiler[44]. Merkez, divânlardan oluşan teşkilatlanma altında idi ve devletin merkezî teşkilatında söz konusu olan divânlar şunlardı: 1. Divân-ı vezâret, 2. divân-ı risâlet, 3. divân-ı istifâ, 4. divân-ı işrâf, 5. divân-ı arz ve 6. divân-ı berîd. Sultanlar genellikle bu divân başkanlarıyla yani, vezir, sipehsâlâr, ârız, sâhib-i divân-ı risâlet, hâcip ve diğerleriyle istişare ederdi[45]. Buradaki önemli divânlardan kısaca bahsetmek istiyoruz[46].

41 Curfâdekânî, s. 237-238; İbn Cevzî, c. 15, s. 171; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 340, 350; Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n Nübelâ*, tahkik Şu'ayb el-Arnavût ve Muhammed Na'îm el-'Araksûsî, Beyrût 1403/1983, c. 12, s. 486; c. 15, s. 133; c. 17, s. 492; Yıldız ve Merçil, s. 344; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 47-48. Halifeyle münasebetler hakkında bkz. Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s. 70-78.

42 W. Barthold ve M. Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, DİB Yayınları, Ankara 1984, s. 165; Yıldız ve Merçil, s. 344.

43 M. Altay Köymen. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, cilt 3, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 3, 89; Yıldız-Merçil, s. 345. Saray görevlileri hakkında bkz. Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, s. 183-230.

44 Yıldız ve Merçil, s. 345.

45 Bkz. Beyhakî, s. 689 vd.; Kirmânî, Nâsıruddîn-i Münşî, *Nesâimu'l-Eshâr min Letâimi'l-Ahbâr der Târih-i Vuzerâ*, tashih Mîr Celâleddin Hüseyn Ermevî, Tehrân 1378/1958, s. 43

46 Bkz. M. Hanefi Palabıyık, "Gazneliler Devletinde Teşkilat ve Kültür", *Yeni Türkiye Dergisi Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı*, sayı 45 (2002), c. 3, s. 29-53

1. Divân-ı Vezâret

Tüm İslam devletleri gibi Gaznelilerde de vezir, sultandan sonra devletin en yetkili kişisi ve başında bulunduğu yönetim birimi de en yetkili birimdir[47]. Vezirin tayini bizzat sultana aittir. Vezirler vazifeye atanmadan önce sultanla aralarında bir sözleşme (muvâdaa) yapılırdı. Gerçi tüm vezirlerle sözleşme yapıldığına dair bilgiler yoksa da, biz normal olmayan durumlarda (mesela vezirin daha evvelden geçirdiği kötü bir tecrübe gibi) veya sözleşme yapılmasını isteyen vezir için sözleşme yapıldığını düşünebiliriz[48]. Bu sözleşme, vezirin daha rahat icraatta bulunabilmesi ve aleyhindeki entrikalara karşı güven içinde çalışabilmesi için gerekli teminatları ve bazı sorumlulukları istediği gibi yerine getirebileceği bir zemin oluşturması amacıyla yapılmış görünmektedir[49].

Kaynaklardan yaptığımız tespite göre, Gazneli Devleti'nde on üç vezir görev yapmıştır[50]. Hükümdarlardan sonra devletteki en önemli şahsiyet olan vezirin çok nazik bir pozisyonu vardı. Onun devlet işlerinin tümünü geniş salahiyetlerle kontrolü altında tutması ve parasal konularla ilgilenmesi, kendisini aynı zamanda sultanın iradesine karşı çıkmaya ve onu kızdırmaya maruz bırakmaktaydı. Makamının gücü ve saygınlığına rağmen çoğu insan vezirlik makamını kabul hususunda tereddüt eder ve onu reddederdi[51]. Çünkü vezirlerin sonu çoğunlukla hapis veya idamdı.

Kaynaklarımıza bakıldığı zaman, genellikle vezirlerin daha önceleri devletin çeşitli birimlerinde çalışmış, özellikle tahsilli (kalem erbabı) kişilerden seçildiği müşahede edilecektir[52].

Yapılan sözleşmede (muvâdaa) de görüldüğü gibi, her türlü malî konularla ilgilenen vezirler, komutanlıkla da görevlendirilirdi[53]. Vezirin sembolleri hil'at, tıraz, yüzük, divid ve sarıktır[54]. Bazen sultanlar divân toplantılarına katılmaz, vezirin başkanlık ettiği böyle toplantılarda alınan kararlar sultana yazılı olarak sunulurdu.

2. Divân-ı Risâlet

Sâhib-i Divân-ı Risâletin başkanlığındaki bu divân, devletin dâhilî ve haricî bütün yazılı iletişiminden ve gerekli evrakın hazırlanmasından sorumlu olan divândır[55]. Bu divânda edîp, fasîh, ahlaklı ve bilgili kişiler çalıştırılırdı[56]. Bu kişilerin doğru ve dürüst

47 Beyhakî, s. 190, 477

48 Beyhakî, s. 183 vd.; Ukayli, Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm, *Âsâru'l-Vüzerâ*, tashih Mîr Celâleddîn Huseynî Ermevî, Tehrân 1337, s. 178 vd., Fasîh-i Hâfî, s. 151 vd.

49 Nazım, s. 130-131

50 Ukaylî, s. 150-196; Kirmânî, s. 39-47; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, s. 137-147. Nuhoğlu, Beyhakî'ye dayanarak dört vezirin ismini vermektedir. Güller Nuhoğlu, *Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi, İstanbul 1995, s. 228-231.

51 Yıldız ve Merçil, s. 345.

52 Bkz.: Beyhakî, s. 388, 467-468, 479; Nazım, s. 131, Nuhoğlu, s. 321-322; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 8-9 (1967), c. 5, s. 84.

53 Beyhakî, s. 519 vd.

54 Nuhoğlu, s. 239 vd.

55 Yıldız-Merçil, s. 346; Nuhoğlu, s. 246.

56 Beyhakî, s. 88, 886; Kirmânî, s. 41.

olmaları da oldukça önemli bir unsurdu[57]. Müstevfî ve kâtipler, kendi çocuklarını ilerde istihdam edilmek üzere bu divânda çalıştırarak yetiştirirlerdi[58].

Divâna gelen yazılar görevlilerin isim ve maaşları yazılarak saklanırdı. Gazneli Devleti'nde istihdam edilen Sâhib-i Divân-ı Risâletin bazıları bilinmektedir[59].

Divânda halifelere, komutanlara ve komşu hükümdarlara mektuplar yazılırdı[60]. Bazen önemli mektupların bizzat sultan tarafından yazdırıldığı da vakidir[61]. Divâna bazen şifreli mektuplar gelir ve bu mektuplar deşifre edilerek Sultana sunulurdu. Bazen de şifreli mektuplar yazılırdı[62].

Divân-ı risâletten sâdır olan evraklar şunlardır: 1. Menşûr, 2. Fermân, 3. Kuşâdnâme, 4. Sevgendnâme, 5. 'Ahidnâme, 6. Biadnâme, 7. Fetihnâme, 8. Nâme, 6. Mülettefe, 9. Ruk'a, 11. Müşâfehe, 12. Muvâdaa[63].

Tüm devlet görevlileri gibi, Sâhib-i Divân-ı Risâlet de hil'atla taltif edilmekte ve alamet olarak divit taşımaktaydı[64].

3. Divân-ı İstifâ

Bu divân müstakil bir divân olmayıp, divân-ı vezarette, muamelatı deftere kaydetmekle görevli olan bir divândır[65]. Devletin gelir ve giderlerinin hesabını tutmaktan sorumlu olan[66] bu divânın başkanı olan müstevfî, diğer birimlerin amirleri gibi vezire karşı sorumludur.

4. Divân-ı İşrâf

Bu birim ülkenin başından sonuna kadar birçok istihbarat memurunun çalıştığı gizli haber alma servisidir[67]. Ayrıca malî işlerin sorumluluğu, hazineye merkezden ve eyaletlerden giren çıkan her türlü mal ve para bu divân tarafından takip ve teftiş edilirdi[68].

Casusluk ve istihbarat vazifesi olarak da, sarayın ve ülkenin her yanında görev yapan müşrifler, sarayda vezir ile diğer devlet görevlilerini ve şehzâdeleri ve hatta birbirlerini gözetmekte ve gözetletmekteydiler[69]. Onlar, bu casusları vasıtasıyla, kendilerine karşı kurulacak bir komplo veya suikastı haber alabiliyorlar veya babalarının kendileri ile ilgili düşüncelerini öğrenebiliyorlardı[70]. Diğer yandan, sultanların

57 Beyhakî, s. 800.
58 Beyhakî, s. 356-357; Nuhoğlu, s. 246.
59 Nuhoğlu, s. 248-251.
60 Beyhakî, s. 88, 433-434, 452, 455.
61 Beyhakî, s. 417.
62 Beyhakî, s. 417, 564-565, 887.
63 Nuhoğlu, s. 255-261.
64 Beyhakî, s. 175.
65 Nuhoğlu, s. 269.
66 Beyhakî, s. 339.
67 Beyhakî, s. 196; Yıldız ve Merçil, s. 347.
68 Beyhakî, s. 296, 336; Nuhoğlu, s. 272.
69 Curfâdekânî, s. 237; Gerdizî, s. 169, 189, 201; Beyhakî, s. 71, 765; Nizâmu'l-Mülk, s. 88, 140; Reşiduddin, s. 169.
70 Beyhakî, s. 78-79, 160.

haberdar oldukları veya olmadıkları bir takım yabancı ülke veya vasal hükümdarların casusları da Gazne sarayında bulunmakta idi[71].

5. Divân-ı Berîd

Bu divânın, ülkenin devlete ait işlerinin haberleşmesini açık veya gizli yürütmekten sorumlu olduğu görülmektedir. Bir bakıma 'berîd' adıyla da istihbarat görevi yürütülmektedir[72]. Birçok vilayette teşkilatlanmış olarak berîd teşkilatının yetkilileri (sâhib) ve elemanları vardı[73].

Nizamülmülk padişahların vazifelerini sayarken, onun uzak yakın ordu ve raiyenin halini bilmesi, sorup soruşturması ve her türlü olan bitenden haberdar olması için mutlaka posta ve istihbarat teşkilatı kurması gerektiğini ifade eder. Çünkü zalimlerin kontrol altına alınabilmesi, mazlumların gözetilmesi ancak bu suretle mümkün olabilecektir[74].

Gazneli Devleti teşkilatını örneklendirerek Selçuklu Devleti'ni teşkilatlandıran Nizamülmülk, her tarafa tüccar, seyyah, sufi, derviş ve satıcı kılığında casusların gitmelerini, her gördüklerini sultana bildirmelerini, hiçbir hadisenin gizli kalmaması gerektiğini ısrarla söyler. Zira birçok zaman olmuştur ki, valiler, ıkta sahipleri, memurlar ve emirler, isyan ve muhalefete girişmeyi, padişah aleyhine komplo düzenlemeyi planlamışlardır. Bu haberlerin padişaha bir an önce gelmesi, istenmeyen durumların önlenmesi ve devletin selameti için gereklidir[75].

Eyaletlerden gönderilen haberlerin şifreli veya şifresiz olduğu ve şifreli ise, bu şifrenin divânda çözüldükten sonra padişaha sunulduğunu söylemiştik[76]. Haberleşmenin şifreli yapılması gibi, gizli suretlerde yapılması da mümkündür. Mesela, mektubun bal mumuyla kapatılıp atın eyerinin altına gizlenmesi,[77] baston veya bir aletin sapının içi oyularak mektubun içine konması[78] suretiyle merkeze ulaştırıldığı vâkîdir.

"Resmî muhaberât kâsıd, esküdâr, peyk, rikâbdâr, hayltaş ve tâzend diye adlandırılan haberci memurlarla sağlanırdı."[79].

6. Divân-ı Arz

Ârız veya Sâhib-i Divân-ı Arz başkanlığındaki bu divân askerî konularla ilgili işlerden sorumluydu. Askerî kayıtları, askerî organizasyonları, erzak tedarik ve dağıtımı ile askerlerin maaşlarının ödenmesi, onun işleri arasındaydı[80].

71 Gerdizî, s. 169.
72 Nuhoğlu, s. 279.
73 Beyhakî, s. 177, 432, 720.
74 Nizâmu'l-Mülk, s. 79-81.
75 Nizâmu'l-Mülk, s. 94.
76 Beyhakî, s. 717-718, 869.
77 Beyhakî, s. 29.
78 Beyhakî, s. 695.
79 Nuhoğlu, s. 284.
80 Köprülü, "Kay Kabilesi", s. 447.

Sultanın divân toplantısına asil üye olarak katılan Ârız, kendisiyle ilgili konularda görüş beyan ederdi[81]. Ordunun geçit resimlerine hazırlanmasını sağlar ve sultanın katıldığı resimlerde ordunun denetlenmesine nezaret ve eşlik ederdi[82]. Eyaletlerde Sâhib-i Arzın yardımcısı olarak görev yapan Ârızlar vardı[83].

Ârız, orduya ait her türlü defteri tutar ve istediği esnada sultana arz ederdi[84]. Asker maaşlarının ödenmesini takip etmek ve yürütmek vazifesi de çok sıkı kayıtlarla takip edilirdi[85]. Sultanların ileri gelenler gibi bazı büyük komutanlara da ıktalar verdiği olurdu[86].

Ârız, sultana, özel işler için de komutanlar tavsiye edebilirdi. Mesela Ârız, Hârezşâh'ın öldürülmesi için görevlendirilebilecek meşhur komutanların isimlerini tek tek saymıştı[87].

Diğer yandan Ârızlar, ganimetlerin dağıtım, gözetim ve toplanmasından da mesuldür[88].

Ordu

Ortaçağın tüm Müslüman Türk devletleri gibi gaza/cihad politikası izleyen Gazneli Devleti de güçlü ve büyük bir orduya sahipti. Hakkında yeterince açık ve detaylı bilgiye erişebildiğimiz Gazneli ordusu, gulâmân-ı saray denen profesyonel bir savaşçı grubuyla, bilhassa Mahmud döneminde zamanının en iyi ordularından biriydi.

O dönemki yapılanma gereği ordu devamlı savaşa hazır durumda olmalıydı. Ayrıca sayıları 100 binlerle ifade edilen bu ordular, isyan ve kargaşaya yol açmaması ve merkezde veya bulundukları yerde sivillere zarar vermemesi için, mümkün olduğu kadar savaşla meşgul edilmekteydi. Ayrıca işleri savaşmak olan ve geçimlerini ganimete bağlayan bu büyük kitle, savaşçı özelliğini de korumalıydı.

Gazne ordusu farklı kavimlerden karma bir özellik gösterir ve Türkler kadar diğer milletlerden de askerler bulunurdu. Nizamülmülk'ün ifadesine göre,[89] "bütün ordu bir soydan olduğu zaman bundan tehlikeler doğar; çok çalışmazlar. Ordunun her soydan olacak şekilde karışık bulunması gereklidir." Bu yüzden Gazne ordusunda Türkler, Horasanlılar, Araplar, Hintliler, Deylemliler ve Gurlụlar yer almaktadır[90].

Gazne ordusu aşağıdaki unsurlardan ibaretti.

1. Gulâm askerler (Gulâmân)
2. Düzenli askerler

81 Beyhakî, s. 108, 506, 615, 698 vd, 831; Kirmânî, s. 43.
82 Curfâdekânî, s. 125; Beyhakî, 354, 555, 658; Gerdizî, s. 186, 189, Nizâmu'l-Mülk, s. 148; Reşîduddin, s. 93.
83 Beyhakî, s. 156, 685.
84 Beyhakî, s. 555.
85 Beyhakî, s. 555, 634, 650; Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 33; *Türk Tarihi*, s. 58; Uzunçarşılı, s. 52-54, 58, 102.
86 Curfâdekânî, s. 207-209; Reşiduddin, s. 177-179.
87 Beyhakî, s. 402-403.
88 Nazım, s. 138.
89 Nizâmu'l-Mülk, s. 129 (XXIV. bab, bu bahse tahsis edilmiştir).
90 Curfâdekânî, s. 39, 184; Gerdizî, s. 199; Nizâmu'l-Mülk, s. 129; Reşîduddin, s. 16, 152; İbnü'l-Esîr, c. 8, s. 687; c. 9, s. 191. Fahri Mudebbir, s. 133.

3. Eyalet askerleri
4. Paralı askerler
5. Gönüllüler

Çoğunlukla Türkler arasından seçilmiş olan gulâmân, Gazne ordusunda yaklaşık 4000-6000 kişiyi bulmaktaydı. Fakat daha sonra Hintli ve Taciklerden de bu gruba alınanlar olmuştur. Gulâmânın safları arasında Gulâmân-ı Hâssa ve Gulâmân-ı Saray da denen sultanın özel muhafızları vardı. Aslan sembollü kendi bayraklarını taşıyan[91] gulâmânın komutanı, Sâlâr-ı Gulâmân diye adlandırılırdı[92]. Gazne Devleti'nin yıkılmasına kadar Gulâmân gücü, Gazneli ordusundaki önemini sürdürmüştür[93].

Gazneli ordusunun savaş düzeni, Ortaçağ boyunca Müslüman ve Türk ordularının savaş düzeninde olduğu gibidir: Merkez (leşker-i kalb), sağ kanat (meymene), sol kanat (meysere), ileri koruma (mukaddeme, tâlia veya pişdâr) ve artçı koruma (saka)[94]. Ayrıca seferler sırasında orduda rehberler,[95] kazıcılar, yol yapımcıları, taşçılar, ağaç kesiciler ve demirciler[96] de kullanılırdı.

Daha sonraları 'kazasker' adını alacak olan ve 'ordu müftüsü' olarak görev yapan kişiler yani âlimler de sefer esnasında orduya iştirak ederlerdi[97].

Devletin düzenli ordusuna eyaletlerden alınan askerler iştirak ettirildiği gibi,[98] gönüllüler de savaş için seferlere katılırdı[99]. Seferlerin durumuna göre, daha büyük ve daha uzun süreli hazırlık yapıldığı da olurdu. Mesela Sultan Mahmud'un Somnat seferi için daha güçlü ve daha zengin bir ordu teçhizine girdiği hatırlanmalıdır[100].

Gazneliler ordusunun Mahmud, Muhammed ve Mesud zamanlarında bistgânî yani maaş aldığı, saray kölelerine tımar verilmediği bilinmektedir[101]. Gönüllüler de sadece ganimetten pay almaktadırlar. Savaş esnasında Sultanın da bizzat harbe iştirak ettiği çokça vâkî idi[102].

Gazneli ordusunun önemli bir kısmını süvariler teşkil etmekteydiler. Onların yanında sadece kuşatmalarda kullanılmak veya kalelerin muhafazası için toplanmış olan yayalar da mevcuttur. Savaş alanında piyade, çoğunlukla hızlı hareket eden develeri kullanırdı. Deve sürücüleri ok ve yay, savaş baltası, sopa, mızrak, kalkan, kılıç veya bir kılıç çeşidi olan kalacûr taşırdı. Piyadelerin silahları ise ok ve yay, gürz, balta,

---

91 Beyhakî, s. 355.
92 Beyhakî, s. 94, 159, 285, 346, 381.
93 Yıldız-Merçil, s. 349.
94 Curfâdekânî, s. 184, 210; Gerdizî, s. 182-184; Reşîduddin, s. 180; Nizâmuddin-i Ahmed, c. 1, s. 11; Hikmet Bayur, "Ortaçağda Türkler ve Hindistan", *III. Türk Tarih Kongresi*, 1943, s. 131; Yıldız ve Merçil, s. 351.
95 Cüzcânî, c.1, s. 229-230; Fahri Mudebbir, s. 316.
96 Gerdizî, s. 185.
97 Curfâdekânî, s. 212; Reşîduddin, s. 182.
98 Curfâdekânî, s. 108, 182, 207; Reşîduddin, s. 75, 175; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 147, 188; İbn İsfendiyâr, c. 2, s. 14; Clifford E. Bosworth, *The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Edinburg 1963, s. 114, 117, 127.
99 Curfâdekânî, s. 242; Reşîduddin, s. 202; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 266.
100 Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 177; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 26.
101 Beyhakî, s. 348; Köprülü, "Kay Kabilesi", s. 450.
102 Curfâdekânî, s. 101, 178, 185, 187; Gerdizî, s. 198-199, 203; Reşîduddin, s. 67, 145, 153, 155; Fahri Mudebbir, s. 267-272.

kısa kılıç ve mızrak idi. Piyadeler zırh giyer ve kalkan taşırdı. Kale duvarlarını dövmek için de mancınıklar kullanılırdı[103].

Savaş esnasında her gece[104] ve bir de zafer elde edilince kös ve davul çalınırdı[105]. Savaş sonunda, ordunun yağma yaptığı da olurdu[106].

Hindistan'dan haraç olarak alınan savaş filleri Gazne ordusunun önemli bir özelliğiydi. Doğrudan sultanın kumandası altındaki fil sürücüleri (pilbânân), ağırlıklı olarak Hint kökenli idi ve liderleri "Mukaddem-i Pilbânân" diye adlandırılırdı. Sultan düzenli olarak filleri kontrol eder; filin kilo kaybetmesi halinde, kilo ve enerji kazanması için Hindistan'a geri gönderilirdi. Filler savaşta düşmanı dağıtmak, safları bozmak, düşmanı gözetlemek için kumandanlara yükseklik temin etmek ve okçulara, düşmanı nişan almaya uygun, yararlı bir pozisyon sağlamak için kullanılırdı. Keza onlar, ağır silahları ve mancınıkları çekmekte de kullanılırdı. Gazne ordusunda çok sayıda fil vardı. Gazne'de "Pilhâne" diye adlandırılan fillerin konduğu 1000 kadar bina vardı[107].

Sultan, yardımcı kumandan olan Hâcib-i Buzurg ile beraber ordunun başkumandanıydı. Her bir eyaletin ordusuna, Sâhib-i Divân-ı Arz gibi aynı ayrıcalıklara sahip olan Sipehsâlâr ve ârız kumanda etmekteydi. Ârız, Nâib-i Ârız veya Kethüdâ denen bir yardımcıya sahipti. Her bir ordunun kendine bağlı bir Sâhib-i Berîdi vardı. Gazneli ordusundaki kumanda zincirinin en düşük halkası, muhtemelen 16 kişilik atlı birliğin kumandanı olan Hayltaş idi. Kâid 100 atlının kumandanı iken, Serheng 500 atlıya kumanda ederdi[108].

Gazne ordusunun gücüne gelince, o, Sultan Mahmud zamanında muhtemelen yüz bin civarındaydı. Aslında kayıtlar onun, 407/1016 yılındaki Hârezm seferi esnasında Belh'e yürüdüğü zamanki sayıyı vermektedir. 414/1023'de Şâbahâr'da ordusunu denetlediği zaman, ordusu elli dört bin kişiden müteşekkildi. Tabiatıyla bu sayı, savaş zamanında gönüllü ve eyalet kuvvetlerinin iştirakiyle oldukça büyümekteydi[109].

Hindistan Seferleri

Askerlik sanatı ve askeri seferler denince akla gelen isim, şüphesiz 'Hindistan seferleri'nden dolayı Sultan Mahmud'dur. Gaznelilerin ve Sultan Mahmud'un, aşağıda kısaca temas edeceğimiz bu seferleri sayesinde tanındığını ve tarihe mal olduğunu ve hatta bu seferlerin Gaznelilerle özdeşleştiğini söyleyebiliriz. Bu seferler sayesinde İslamiyet ve Türklük bir daha çıkmamak üzere Hindistan'a girmiş ve sonraki Müslüman hükümdarlar da bu fetihlere dayanarak çalışmış ve Mahmud'u örnek almışlardır[110]. Sultan Mahmud'un, bu seferleri yapış nedeni de, bilhassa Batılılar tarafından oldukça polemik konusu yapılmıştır[111].

103 Curfâdekânî, s. 208, 346; *Tarih-i Sîstân*, s. 357; Fahri Mudebbir, s. 267-272; Yıldız ve Merçil, s. 351.
104 Curfâdekânî, s. 184, 243; Reşîduddin, s. 203.
105 Beyhakî, s. 569; Tarih-i Sîstân, s. 350-351.
106 Curfâdekânî, s. 92-93, 208; Gerdizî, s. 170; Reşîduddin, s. 58-59; Ahmed b. Mahmud, c. 1, s. 10; Hüseynî, s. 3.
107 Yıldız-Merçil, s. 350.
108 Yıldız-Merçil, s. 350.
109 Yıldız-Merçil, s. 351.
110 Bkz. Dames, c. 4, s. 744, 747.
111 Bkz. Merçil, "Gazneliler'in Hindistan Siyaseti", *İÜEF Tarih Araştırmaları Dergisi (Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan)*, İstanbul 1991, s. 547-561. Yazar, batılı birçok müellifin ismini vermekte, fakat Sultan

Dönemin birçok sultanı fetih, gaza ve cihadla uğraşmakla beraber, hastalığından kurtulduğu takdirde "gazaya çıkmak üzere nezr etmesi"[112] Sultan Mahmud'un seferleri hakkındaki gerekçelerden biridir. Sultan Mahmud'u Hindistan'a yönelten diğer bir olay da, Karahanlılarla 416/1025 yılında imzaladığı dostluk anlaşmasıyla Ceyhûn nehrini sınır kabul eden Mahmud'un "kendisi Hint kâfirleriyle, Karahanlılar da daha henüz Müslüman olmamış kâfir Türklerle savaşmak üzere" antlaşma yapmasıdır[113].

Bunlara ilaveten asıl olarak çağın teamüllerinin dikkate alınması gerektiğini düşünmekteyiz. Buna göre Sultan Mahmud, Hindistan seferlerinde asıl gaye olarak "cihad"ı gözetmiş ve oraya 17 sefer[114] düzenlemiştir. Müslümanlar tarafından Gaznelilerden önce de bu bölgelere seferler düzenlendiği,[115] fakat kalıcı ve etkili seferlerin Gaznelilerle başladığı söylenebilir.

Birinci seferini, 390/1000 yılında Kâbil'in doğusunda bulunan Lamgân'a yaparak yemininin gereğini başlatan Sultan, buradan zapt ettiği birkaç kale ile dönmüştür[116].

İkinci sefer, Vayhand'a yapılmıştır (391-2/1001-2), Raca Caypal, hazırladığı büyük ordusuna rağmen Gazneli ordusunun karşısında tutunamamış, yakınları ve devletin ileri gelenleriyle birlikte esir edilmiştir[117].

Üçüncü Hint seferi, 394/1004 yılında Multan'ın doğusundaki Bhâtiya'ya, Becî Rây'a karşı yapılmıştır. Bhâtiya, 120 veya 280 fil ve bol ganimetle ele geçirilmiştir[118].

Mahmud'un Hindistan seferleri ile ilgili en menfi görüşün Yakubovskiy'ye ait olduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte Avrupalı müelliflerin hemen hepsi "Hindistan seferlerinin gayesinin mâlî kazanç, ganimet ve haraç elde etmek olduğu" kanaatindedirler. Merçil'in mezkûr makalesinde verdiği Avrupalı müelliflerin isimlerine son zamanlarda Türkçeye tercüme edilen, şu eserler de eklenebilir. Marshall G. S. Hudgson, *İslam'ın Serüveni*, c. 2, red. ve yay. haz. Metin Karabaşoğlu, İz Yayınları, İstanbul 1993, s. 41; Herman Kulke-Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İmge Yayınları, Ankara 2001, s. 238-239.

112 İslam inanç ve geleneğinde "nezr", kişinin kendine yüklediği ve sorumluluğunu bizzat yerine getirmesi gerektiği kabul edilen önemli bir vecibedir. İslam hukukuna göre, nezreden kişinin nezrini yerine getirmemesi, kefareti gerektirir. Bkz. Zuhaylî, c. 4, s. 289-305. Önce Hanefi daha sonra da Şafii mezhebine bağlı bir âlim olduğunu bildiğimiz Sultan Mahmud için de (M. Hanefi Palabıyık, Gazneliler'de İlmî Faaliyetler", Bkz. *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, sayı 1 (Ocak-Haziran 2001), s. 52), bu yemininin yerine getirilmesi gerekmektedir.

113 Curfâdekânî, s. 203-204; Gerdizî, s. 187-189; Fasîh-i Hâfî, c. 2, s. 142; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 32-35.

114 Tüm seferler için Bkz. Curfâdekânî, s. 155-253; Gerdizî, s. 177-192; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 179-246; M. Hanefi Palabıyık, "Gaznelilerin Hindistan Seferleri", *EKEV Akademi Dergisi*, Ankara, sayı 32 (2007), s. 139-152. Baloch, Sultan Mahmud'un 12 veya 13 sefer yaptığını, bu sayıyı müsteşriklerin abarttığını, Hindistan seferlerinin her yıl değil, zaman zaman yapıldığı ve sadece Hindular üzerine değil, Kusdar, Multan ve Sind gibi Müslüman yöneticilerin üzerine yapıldığını da söyler. Bkz. N. A. Baloch, "Gazneliler'in Hakimiyeti ve Lahor Krallığı Müessesesi", çev. Esin Kahya, *Erdem*, cilt 7, sayı 20 (Ocak 1991), s. 554-555.

115 Bu seferler hakkında bkz. Recep Uslu, *Sind'de İslâm Fetihleri (15-240/636-854)*, Marmara Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, s. 25-118; Recep Uslu, "İslâm Orduları Tarafından Fethinden Selçuklular'a Kadar Afganistan", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları İstanbul 2002, s. 1-26, s. 1-17; Ahmad Jawid Noorulhak, *İlk Fetihlerinden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslamlaşma Süreci*, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2005, s. 68-84.

116 Curfâdekânî, s. 155-156; Gerdizî, s. 177; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 179-180. Bayur, bu seferi saymakla beraber, ilk sefer olarak kabul etmemektedir: *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 140; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 17.

117 Curfâdekânî, s. 156; Gerdizî, s. 177; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 180; Hamdullah-ı Müstevfî, s. 392; Fasîh-i Hâfî, c. 2, s. 107; Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 140-141; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 17.

118 Curfâdekânî, s. 178-179; Gerdizî, s. 178; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 184; Fasîh-i Hâfî, c. 2, s. 111; Nizâmuddîn-i Ahmed, c. 1, s. 9; Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 141; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 17-18.

Dördüncü Hint seferi, 396/1006 yılında Multân hâkimi Bâtınî Ebû'l-Futûh Dâvûd'a karşı yapılmıştır. Sultan, Multan'ı fethetmiş, kaçan Davud yakalanamamış ancak Karmatîler cezalandırılmıştır[119].

Beşinci Hint seferi, 399/1008 yılında yine Multan'a, sultana itaatten vazgeçen ve İslamiyet'i terk ederek Hinduluğa dönen vali Nevâsâ Şâh (Suhpâl)'a karşı yapılmıştır. Suhpal hapsedilmiş ve oradaki Karmatîler cezalandırılmıştır[120].

Altıncı Hint seferi, 399/1008 yılında Pencâb Racâsı Caypâl'ın oğlu Anandpâl'ın birleşik ordularına karşı yapılmıştır. Sultan Nagarkot'a kadar ilerleyerek, tüm bölgeyi ele geçirir ve çok büyük miktarda ganimet elde eder[121].

Yedinci Hint seferini, 400/1009 yılında Nârayân bölgesine yapıldı. Nârayân bölgesi racası Anandpâl, Gazneli ilerleyişini durdurmak için, gönderdiği bir heyet vasıtasıyla sulh ister ve ağır şartlarla antlaşma yapılır[122].

Sekizinci Hint seferi, 401/1010 yılında Multan'ın tamamen hâkimiyet altına alınması ile sonuçlandı[123].

Dokuzuncu Hint seferi 405/1014 yılında Nandana (Narâdîn)'ya Raca Triloçanpâl'a karşı yapıldı. Keşmir ve civar iller sultana tabi olmaya kabul ettiler[124].

Onuncu Hint seferi, 405/1014 yılında Thânesâr'a yapılmıştır. Sultan, Raca'nın yaptığı antlaşma teklifini kabul etmez ve Thânesâr kadar ilerleyerek buradaki bütün putlar kırdırır, fakat bölgenin en meşhur putu Çakrasvâm'ı ve şehir hazinesini Gazne'ye götürür[125].

Sultan on birinci Hint seferini, 406/1015 yılında, Nandana seferinde Raca Triloçanpâl'a yardım eden Keşmir Racasına karşı yaptı. Lokhot kalesi kuşatıldı ama kış yüzünden kuşatma sürdürülemeyip kaldırıldı[126].

Sultan Mahmud, on ikinci Hint seferini, 409/1018 yılında Kanavc'a yaptı. Sirsava Racası'nın ve Mahaban Racası Kulçend'in topraklarını ele geçirdi. Mathura'yı aldı. Kanavc'dan sonra Şarva Racası Candar Ray'ın toprakları da ele geçirildi[127].

---

119 Curfâdekânî, s. 180-181; Gerdizî, s. 178; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 186; Fasîh-i Hâfî, c. 2, s. 111; Nizâmuddîn-i Ahmed, c. 1, s. 9; Kafesoğlu, *Türk Ansiklopedisi*, c. 17, s. 176; Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 142; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 18-19.

120 Curfâdekânî, s. 185; Gerdizî, s. 179; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 206-207; Nizâmuddîn-i Ahmed, c. 1, s. 9; Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 146; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 19.

121 Curfâdekânî, s. 187-188; Gerdizî, s. 180; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 206-207; Fasîh-i Hâfî, c.2, s. 114; Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 146-148; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 19-20.

122 Curfâdekânî, s. 198; Gerdizî, s. 180; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 213; Reşiduddîn, s. 166; Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 148-149; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 20.

123 Gerdizî, s. 180; Nizâmuddîn-i Ahmed, c. 1, s. 10; Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 149; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 20-22.

124 Curfâdekânî, s. 210; Beyhaki, s. 391; Gerdizî, s. 180-181; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 244; İbnu'l-Cevzî, c. 15, s. 211; Nizâmuddîn-i Ahmed, c. 1, s. 10; Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 153-154; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 21-22.

125 Curfâdekânî, s. 213; Gerdizî, s. 180; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 247; Nizâmuddîn-i Ahmed, c. 1, s. 10; Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 154-155; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 22.

126 Gerdizî, s. 181-182; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 260; Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 155; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 22.

127 Curfâdekânî, s. 242-247; Gerdizî, s. 183; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 265-268; Fasîh, c. 2, s. 120-121; Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 163-165; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 22-23.

On üçüncü Hint seferi, 410/1019 yılında Kalincar Racası Ganda ve müttefiklerine karşı yapıldı. Triloçanpâl'ın, Ganda ve müttefikleriyle birleşimini önlemek için Sultanın acele etmesi ve askerlerinin tulumlarla Ramganga Nehri'ni geçmeleri büyük bir zafer getirdi[128].

On dördüncü Hint seferi, 412/1021 yılında Keşmir üzerine, Lohkot Kalesine yapıldı. Kıştan dolayı kuşatma kaldırıldı[129].

Sultan, on beşinci Hint seferini, 413/1022 yılında Kalincâr Racası Ganda'ya karşı yaptı. Kalincâr ele geçirilip Ganda ile de anlaşma yapıldı[130].

En önemli ve en meşhur seferlerinden biri olan on altıncı Hint seferi, 416/1025 yılında Somnât'a yapılmıştır. Büyük Tar Çölü'nü geçmek suretiyle Somnat'a varacakları için, uzun ve ince düşünceli ikmal hazırlıkları yapılmıştır. Yol boyunca kaleler ele geçirilmiş, bölgedeki Hintliler itaat altına alınmış, Hintlilerin hakkında çok güçlü inançlara sahip oldukları ve en kutsal kabul ettikleri Somnât Putu, sefer sonunda parçalanmıştır[131].

On yedinci ve son sefer, 418/1027 yılında Somnat seferi dönüşünde Gazneli ordusuna saldıran Câtlar'a karşı yapılmıştır. İndus Nehri'nin yakalarına hâkim olan Câtlar, gemici ve denizde savaşmakta ustaydılar. Sultan, Multan'da bunlara karşı özel teçhizatlı gemiler hazırlattı. Böylece hazırlıklarını tamamlayarak nehri aşağıdan ve yukarıdan tutan Mahmud, İndûs Nehri üzerinde 1400 gemilik donanmasıyla, Câtlar'ın 4000 gemilik donanmasına karşı cidden askerî bir deha sergileyerek yaptığı harbi kazandı ve Câtlar'ı hezimete uğrattı. Câtlar'ın bir adaya yerleştirdikleri aileleri ile hazinelerinin bulunduğu ada da ele geçirilerek, Câtlar ağır bir cezaya uğratıldı[132].

Sultan Mahmud'dan sonra haleflerinin de atalarının Hindistan seferleri geleneğini devam ettirme gayretlerini görmekteyiz, ancak bu gayretlerin Mahmud'unki kadar başarılı ve etkili olması bir yana, neredeyse sadece niyette kaldığını ve çok az bir başarı kaydedildiğini söyleyebiliriz. Bunun sebebi, devlet olarak Gaznelilerin duraklama ve hatta Selçuklulardan dolayı gerileme sürecine girmesinde aranmalıdır. Diğer yandan artık Mahmud gibi bir hükümdarın bu devletin başına geçmemesi ve geçenlerin de yeterli hâkimiyet kuramaması, en önemli sebeplerdendir.

Sonuç

Sonuç olarak Gaznelilerin Türk ve İslam tarihindeki rolleri önemli olmuştur. Gazneliler, büyük bir ordu gücünün desteği yanında geleneksel cihad/fetih politikasıyla da Kuzey Hindistan'ı ele geçirmiş ve Hind dünyası kültürü ile doğrudan temas kurmuşlardır. Onlar Hindistan yarımadasında İslam dininin tohumlarını atmışlar ve onların burada tesis ettikleri zeminle, Türkler bu bölgeden bir daha asla ayrılmamışlardır.

---

128 Curfâdekânî, s. 251-252; Gerdizî, s. 184; Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 166-168; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 24-25.

129 Gerdizî, s. 185; Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 168; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 25.

130 Gerdizî, s. 185-186; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 333-334; Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 168-169; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 25-26.

131 Curfâdekânî, s. 253; Gerdizî, s. 190-191; Firişte, c. 1, s. 35; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 242-6; Nizâmuddîn-i Ahmed, c. 1, s. 17; Fasîh-i Hâfî, c. 2, s. 140; Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 176-178; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 26-27.

132 Gerdizî, s. 191-192; Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. 1, s. 178-179; Merçil, *Gazneli Devleti Tarihi*, s. 27-28.

Sultan Mahmud ve Mesud'un şahsiyetleri ise halkın zihinlerinde büyük Müslüman ve halk kahramanları olarak yerleşmiştir. Gazneliler hem devlet teşkilatı hem de kültür ve medeniyet açısından kendinden sonra bölgede kurulacak Müslüman ve Türk devletlerine örnek olmuşlardır. Bunların arasında hiç şüphesiz askeri kişilik ve Hindistan seferleriyle Sultan Mahmud önemli ve unutulmaz bir yere sahiptir.

Hindistan'a yapılan seferler, Gazneli ordusunun savaş gücü ve yeteneği, ağır ve zorlu çöl, dağ ve geçitleri aşmadaki mahareti, ağır şartlara rağmen kale kuşatmalarındaki tavırları, zor ve çetin yol ve savaş gerektiren durumlara hazırlıkları ve hatta deniz seferlerindeki ilginç başarıları ile tarihin ne denli önemli bir ordusuna sahip olduklarının göstergesi olmuştur.

Kaynakça

Abû'l-Farac, Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. 1, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1987 (2. Baskı)

Abû'l-Farac, Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. 2, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1987 (2. Baskı)

Ahmed b. Mahmud, *Selçuk Nâme*, c. 1, haz. E. Merçil, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977

Ahmed b. Mahmud, *Selçuk Nâme*, c. 2, haz. E. Merçil, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977

Ahmed Tevhid, *Müze-i Hümâyun Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katoloğu Kısm-ı Rabi'*, Kostantıniyye 1321

Ahmed Ziyâ, *Meskûkât-ı İslâmiyye Takvîmi*, İstanbul 1328

Artuk, İbrahim, "Sikke", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 10, MEB Yayınları, İstanbul 1967, s. 621-640

Baloch, N. A., "Gazneliler'in Hakimiyeti ve Lahor Krallığı Müessesesi", çev. Esin Kâhya, *Erdem*, sayı 20 (Ocak 1991), c. 7, s. 554-555

Barthold, W. ve M. Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, DİB Yayınları, Ankara 1984 (6. Baskı)

el-Bâşâ, Hasen, *el-Elkâbu'l-İslâmiyye fi't-Târih ve'l-Vesâik ve'l-Âsâr*, Kahire 1409/1989

Bayur, Hikmet, *Hindistan Tarihi*, c. 1-3, TTK Yayınları, Ankara 1987 (2. Baskı)

Bayur, Hikmet, "Ortaçağda Türkler ve Hindistan", *III. Türk Tarih Kongresi*, 1943, s. 131-154

Bedâyunî, Abdu'l-Kâdir b. Mulûk Şâh, *Muntehâbu't-Tevârih*, c. 1, çev. George S. A. Ranking, Calcutta 1898

Bedâyunî, Abdu'l-Kâdir b. Mulûk Şâh, *Muntehâbu't-Tevârih*, c. 2, çev. George S. A. Ranking, Calcutta 1898

Beyhakî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyn, *Târîh-i Beyhakî (Târîh-i Mes'udî)*, tashih Ali Ekber Feyyâz, Meşhed 1350/1931

Bosworth, Clifford E., *The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Edinburg 1963

Bosworth, Clifford E., "The Titulature of The early Ghaznavids", *Oriens*, sayi 15 (1962), s. 210-233

Bundarî, İmaduddin el-Katip el-İsfehanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra)*, çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1942

Curfâdekânî, Ebû'ş-Şeref Nâsıh b. Zafer b. Sa'd, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî* (Utbî), tashîh ve tahşiye Ali Kavîm, Tehrân 1334/1915

Cüzcânî, Ebû'Amr Minhâceddin Osman b. Sirâceddin Muhammed, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. 1, tashîh ve ta'lik Abdu'l-Hayy Habîbî, Kabil 1963 (2. Baskı)

Cüzcânî, Ebû'Amr Minhâceddin Osman b. Sirâceddin Muhammed, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. 2, tashîh ve ta'lik: Abdu'l-Hayy Habîbî, Kabil 1963 (2. Baskı)

Dames, M. Longworth, "Gazneliler", *İslam Ansiklopedisi*, c. 4, MEB Yayınları, İstanbul 1977, s. 742-748

Devletşâh Semerkandî, *Tezkire-i Devletşâh*, c. 1, çev. Necati Lugal, MEB Yayınları, İstanbul 1990

Devletşâh Semerkandî, *Tezkire-i Devletşâh*, c. 2, çev. Necati Lugal, MEB Yayınları, İstanbul 1990

Donuk, Abdülkadir, *Türk Hükümdarı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990
Donuk, Abdülkadir, "Türklerde Hakimiyet Anlayışı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11 (1979-1980), s. 29-56
Fahr-i Mudebbir (Mudîr), Muhammed b. Mansûr b. Sa'îd Mübârek Şâh, *Adâbu'l-Harb veş-Şuca'a (Âdâbu'l-Mulûk ve Kıyâfetu'l-Memlûk)*, tashih A. Süheyli Hânsârî, Tehrân 1346/1927
Fasîh-i Hâfî, Ahmed b. Celaluddin Muhammed, *Mucmel-i Fasîhî*, c. 1, tashih Mahmud Ferruh, Meşhed 1341/1922
Fasîh-i Hâfî, Ahmed b. Celaluddin Muhammed, *Mucmel-i Fasîhî*, c. 2, tashih Mahmud Ferruh, Meşhed 1341/1922
Ferruhî-i Sîstânî, *Divân*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran, 1335/1916
Firişte, Muhammed Kâsım Hinduşâh, *Târih-i Firişte (Gülşen-i İbrâhimî)*, c. 1, Yersiz Tarihsiz (Taşbaskı)
Firişte, Muhammed Kâsım Hinduşâh, *Târih-i Firişte (Gülşen-i İbrâhimî)*, c. 2, Yersiz Tarihsiz (Taşbaskı)
Genç, Reşat. *Karahanlı Devleti Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1981
Gerdîzî, Ebû Sa'îd 'Abdu'l-Hayy b. ed-Dehhâk b. Mahmûd, *Zeynu'l-Ahbâr*, tashih Abdülhayy Habibi, İrân 1347/1928
Hamdullâh-ı Müstevfî, *Târih-i Güzide*, tahkik A. Nevâî, Tehran 1336-9/1917-1920
Hândmîr, Gıyâsuddin-i Humâmuddin el-Hüseynî, *Dustûru'l-Vüzerâ*, tashih Sa'îd Nefîsî, Tehrân 1317/1899
Hândmîr, Gıyâsuddin-i Humâmuddin el-Hüseynî, *Târih-i Habîbu's-Siyer*, c. 1-5, tashih Muhammed Debîr Siyâkî, Tehrân 1353/1934 (2. Baskı)
Hârezmî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefâtîhu'l-'Ulûm*, Kahire 1342/1923
Hilal es-Sâbî, Ebû'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim es-Sâbî, *Zeylu Tecâribu'l-Umem*, c. 3-5, ed. H. F. Amedroz, Bağdad 1337/1919
Hudgson, Marshall G. S., *İslam'ın Serüveni*, c. 1-3, red. ve yay. haz. Metin Karabaşoğlu, İz Yayınları, İstanbul 1993
Hüseynî, Sadrettin Ebû'l-Hasen Ali b. Nâsır, *Ahbâru'd-Devletı's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 1943
İbn Hallikan, Ebû'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefâyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, c. 1-8, tahkik İhsân 'Abbâs, Beyrût 1968
İbn İsfendiyar, Bahaeddin Muhammed b. Hasen Kâtip, *Târih-i Taberistân*, c. 1, tashîh Abbas İkbal, İhtimam: Muhammed Ramazânî. Tehrân, 1320/1902
İbn İsfendiyar, Bahaeddin Muhammed b. Hasen Kâtip, *Târih-i Taberistân*, c. 2, tashîh Abbas İkbal, ihtimam Muhammed Ramazânî, Tehrân, 1320/1902
İbnu'l-Esir, İzzeddin Ebû'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Abdi'l-Kerim b. Abdi'l-Vahid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. 1-13, neşr. Carolus Johanes Tornberg, Beyrut 1385/1965
İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Umem ve'l-Mulûk*, c. 1-18, tahkik Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ ve Mustafa 'Abdulkâdir 'Atâ, Beyrût 1412/1992
Kafesoğlu, İbrahim, "Mahmud Gazneli", *Türk Ansiklopedisi*, c. 17, MEB Yayınları, s. 175-176
Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşa*, c. 1-14, tahkik Muhammed Hüseyn Şemsuddin, Beyrut 1407/1987
Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Meâsiru'l-İnâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe*, c. 1-3, tahkik Abdussettâr Ahmed Ferâc, 'Alemu'l-Kutub, Beyrut Tarihsiz
Key Kâvûs, Unsuru'l- Me'âlî b. İskender b. Kâbûs b. Vaşmgîr, *Kâbûs-Nâme (Nasîhât Nâme)*, neşr ve tahkik Reuben Levy, Gibb Memorial Series, London 1951
Khan, Ghulam Mustafa, "A History of Bahram Shah of Ghaznin", *Islamic Culture*, sayı 1-2 (1949), c. 23, s. 62-91
Kirmânî, Nâsıruddîn-i Münşî, *Nesâimu'l-Eshâr min Letâimi'l-Ahbâr der Târih-i Vuzerâ*, tashih Mîr Celâleddin Hüseyn Ermevî, Tehrân 1378/1958
Köprülü, M. Fuad, "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", *Belleten*, sayı 31 (Temmuz 1944), c. 8, s. 421-452

Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, haz. Orhan Köprülü, Ötüken Yayınları, İstanbul 1986 (2. Baskı)

Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. 3, TTK Yayınları, Ankara 1989

Kramers, J. H., "Sultan", *İA*, MEB Yayınları, c. 11 , s. 24-28

Kulke, Herman-Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İmge Yayınları, Ankara 2001

Kuraşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrullâh b. Sâlim b. Ebî'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, c. 1-5, tahkik Abdulfettâh Muhammed el-Halû, Riyâd 1413/1993 (2. Baskı)

Kurtoğlu, Fevzi, *Türk Bayrağı ve Ay Yıldız*, TTK Yayınları, Ankara 1992 (3. Baskı)

Mehmet Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993

Menînî, Şeyh Ahmed, *el-Fethu'l-Vehbî'alâ Târîhi Ebî Nasr el-'Utbî*, c. 1, Kahire 1268/1869

Menînî, Şeyh Ahmed, *el-Fethu'l-Vehbî'alâ Târîhi Ebî Nasr el-'Utbî*, c. 2, Kahire 1268/1869

Merçil, Erdoğan, *Gazneli Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989

Merçil, Erdoğan, "Sebüktegin'in Pend-Nâme'si (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçe Tercümesi)", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, cilt 4, cüz 1-2 (1975), s. 203-233

Merçil, Erdoğan, "Gâşiye ve Selçuklular'da Kullanılışına Dair Bazı Örnekler", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, TTK Yayınları, Ankara 1985, s. 321-328

Merçil, Erdoğan, "Gazneliler'in Hindistan Siyaseti", *İÜEF Tarih Araştırmaları Dergisi (Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan)*, İstanbul 1991, s. 547-561

Mes'ûd-i Sa'd-ı Selmân, *Divân*, tashih Reşîd Yâsimî, Tahran Tarihsiz

Miles, G. C., "Numismatics", *The Cambridge History of Iran*, c. 4 (The Period from The Arab Invasion to The Saljuqs), ed. R. N. Frye, Cambridge 1975

Mîrhond, Mîr Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hâvend Şâh, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, c. 1-11, Tehrân 1338/1919-1339/1920

Mucmelu't-Tevârih ve'l-Kısâs, tashîh el-Meliku'ş-Şu'arâ Behâr, Himmet-i M. Ramazan, Tehrân 1318/1900 (Gazneliler kısmı 386-406 arasındadır)

Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târîhu Buhârâ*, Farsça'dan Arapça'ya tercüme ve tahkik E. Abdülmecid Bedevî ve N. Mübeşşir et-Tırâzî, Kahire 1385/1965

Nazım, Muhammed, *The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna*, Cambridge 1931

Nizâmu'l-Mülk, Hasen b. Ali b. İshâk et-Tûsî, *Siyâset-Nâme (Siyeru'l-Mulûk)*, haz. M. Altay Köymen, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982

Nizâmuddin-i Ahmed, Hâce, *Tabakât-ı Ekberî, (Tabakât-ı Ekber-Şâhî, Tabakât-ı Nizâmî)*, c. 1, tashih M. A. I. C. S., Calcutta 1927

Nizâmuddin-i Ahmed, Hâce, *Tabakât-ı Ekberî, (Tabakât-ı Ekber-Şâhî, Tabakât-ı Nizâmî)*, c. 2, tashih M. A. I. C. S., Calcutta 1927

Noorulhak, Ahmad Jawid, *İlk Fetihlerinden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslamlaşma Süreci*, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2005

Nuhoğlu, Güller, *Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi, İstanbul 1995

Ögel, Bahattin, *Türklerde Devlet Anlayışı (XIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, Ankara 1982

Ögel, Bahattin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV Yayınları, İstanbul 1988 (3. Baskı)

Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1-3, MEB Yayınları, İstanbul Tarihsiz

Palabıyık, M. Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler-Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002

Palabıyık, M. Hanefi, "Gazneliler'de İlmî Faaliyetler", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, sayı 1 (Ocak-Haziran 2001), s. 47-72

Palabıyık, M. Hanefi, "Gaznelilerin Hindistan Seferleri", *EKEV Akademi Dergisi*, Ankara, sayı 32 (2007), s. 139-152

Palabıyık, M. Hanefi, "Gazneliler Devletinde Teşkilat ve Kültür", *Yeni Türkiye Dergisi Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı*, sayı 45 (2002), c. 3, s. 29-53

Parmaksızoğlu, İsmet, *Türklerde Devlet Anlayışı (İmparatorluk Devri 1299-1789)*, Ankara 1982
Poole, Stanley Lane, *Catologue of Oriental Coins in The British Museum*, c. 1-10, c. 2: *The Coins of The Muhammadan Dynasties in The British Museum, Classes*, c. 3-5, ed. R. Stuart Poole, Londra 1876
Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatu's-Sudûr ve Ayetu's-Surûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, c. 1, çev. Ahmed Ateş, TTK Yayınları, Ankara 1957
Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatu's-Sudûr ve Ayetu's-Surûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, c. 2, çev. Ahmed Ateş, TTK Yayınları, Ankara 1957
Reşiduddin Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih* (c. 2. cüz 4), sa'y ve ihtimam Ahmed Ateş, TTK Yayınları, Ankara 1957
Senâî-i Gaznevî-i Hakîm Ebû'l-Mecd Mecdûd b. Adem, *Divân*, tashih Müderris Rızavî, Tahran 1341/1922
Şebânkârei, Muhammed b.'Ali, *Mecma'u'l-Ensâb fi't-Tevârîh*, İstanbul Yeni Cami Kütüphanesi, No: 909
Şibli-i Nu'mânî-i Hindî, Şi'ru'l-'Acem ya Târîh-i Şuarâ ve Edebiyât-ı İrân, c. 1-5, Farsçaya çev. S. Muhammed Takî Fahr Dâ'î Geylânî, Tahran 1335/1916 (2. Baskı)
Taneri, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 8-9 (1967), c. 5, s. 75-188
Taneri, Aydın, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, MEB Yayınları, İstanbul 1993
Târih-i Sîstân, tashih Meliku'ş-Şuarâ Bahâr, Tehrân, 1314/1896
Ukaylî, Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm, *Âsâru'l-Vüzerâ*, tashih Mîr Celâleddîn Huseynî Ermevî, Tehrân 1337
Uslu, Recep, *Sind'de İslâm Fetihleri (15-240/636-854)*, Marmara Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990
Uslu, Recep "İslâm Orduları Tarafından Fethinden Selçuklular'a Kadar Afganistan", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları İstanbul 2002, s. 1-26
Utbî, Ebû'n-Nasr Muhammed b. Abdulcebbâr (v. 432/1040), *(Tercüme-i) Târîh-i Yemînî*, Farsçaya çev. Ebû'ş-Şeref Nâsıh b. Zafer b. Sa'd Curfâdekânî, tashih Ali Kavîm, Tehrân 1334/1915
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara 1988 (4. Baskı)
Yıldız, H. Dursun ve Erdoğan Merçil, "The State Organizatin of The Gaznawids", *A Short History of Turkish-Islamic States (Excluding The Ottoman State)*, TTK Yayınları, Ankara 1994
Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmu'n Nübelâ*, c. 1-25, tahkik Şu'ayb el-Arnavût ve Muhammed Na'îm el-'Araksûsî, Beyrût 1403/1983
Zeydân, Corcî, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmî*, c. 1-5, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut Tarihsiz
Zuhaylî, Vehbe, İslam Fıkhı Ansiklopedisi, c. 1-10, çev. Ahmet Efe vd., Feza Yayınları, İstanbul 1994

6
MEMLÛK DEVLETİ'NDE ORDU TEŞKİLATI

Cüneyt Kanat*

Giriş[1]

Tarih boyunca Türk kelimesini devlet isminde Göktürklerden sonra ikinci kez, Türkiye ismini ise "ed-Devlet et-Türkiyye"[2] olarak ilk kez kullanmış olan Türk devleti olma özelliğini taşıyan Memlûk Devleti'nin; 1250 yılında nasıl kurulduğunu anlamak için, sözü geçen tarihten oldukça gerilere gitmek gerekir. Ancak bundan önce "memlûk ne demektir ve ne anlama gelir" sorusuna cevap vermeliyiz.

Memlûk kelimesi ve "Memlûk Sistemi" şu şekilde açıklanabilir: Çoğulu "memâlîk" olan "memlûk" kelimesinin manası; ev ve diğer özel işlerde hizmetli olarak kullanılan 'abd, yani kölenin tam tersine, asker ya da idareci olarak eğitilip kullanılmak üzere satın alınmış olan şahıstır. 'Abd'ın, annesi ve babası da köledir. Ancak memlûk hür anne babadan doğar ve sonradan esir veya satın alma yoluyla bir başka şahsın emri ve idaresi altına girer. Genellikle 'Abd siyah, memlûk ise beyazdır[3]. Arapça meleke fiili kökünden türemiş bir ism-i mef'ûl olan memlûk kelimesinin sözlük manası ise; "efendisinin idaresi altında bulunan esir" demektir[4].

Askerî memlûk sistemi, İslâmî teşkilatlanma içinde meydana gelmiş olan bir yapı olup devlet adına satın alınarak değişik kışlalarda, daha sonraları ise "tibak" adı

---

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Tarih Bölümü. E-posta: egekanat@yahoo.com.

1 Bu yazının hazırlanması esnasında değerli fikirlerini benimle paylaşarak önemli katkılar sağlayan Doç. Dr. Nuri Karakaş'a ve yazıyı okuyarak her bakımdan değerlendirip pek çok düzeltme yapan Doç. Dr. Mustafa Alican'a teşekkür ederim.

2 Devletin ismi resmi belgelerinde ve yazışmalarında bu şekilde geçmektedir. Ayrıca devrin bütün müellifleri de eserlerinde devletin ismini bu şekilde zikrederler. Buna verilebilecek olan konumuzla da alakalı iki çarpıcı örnek şöyledir: Memlûk müelliflerinden Baybars el-Mansûri, Memlûklar devri ile ilgili yazdığı eserine şu ismi vermiştir: *et-Tuhfet el-Mulûkiyye fid-Devlet'et-Türkiyye*, nşr. Abd el-Hamid Sâlih Hamdan, Dârü'l-Mısriyye el-Lübnaniyye, Kahire 1987; Aynı şekilde Memlûk müellifi el-Makrîzî, Hıtat isimli eserinin ikinci cildinde Memlûk ordusundan bahsedeceği kısıma bölüm başlığı olarak "Türkiye devletinin orduları hakkında" (Zikr cuyûş ed-Devlet et-Türkiye) başlığını atmıştır. El-Makrîzî, *Kitâb el-Mevâ'iz ve'l-İtibar bi-Zikr el-Hıtat ve'l-Âsâr*, c. 2, nşr. Mektebe es- Sâkâfe ed- Dîniyy, Kahire 1987, s. 215.

3 'Abd el-Mun'im Mâcid, *Nuzum Devlet Salâtîn el-Memâlîk ve Rusûmuhum fi Mısr*, Mektebetu'l- Enclû el-Mısriyye, Kahire 1964, s. 11.

4 Kazım Yaşar Kopraman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1986, s. 433; Cüneyt Kanat, *Memlûk Timurlu Münasebetleri 1382-1447*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 1996, s. 1; Cüneyt Kanat, "Memlûk Devletinde Çerkezler", *Adıge Filolojisi Güncel Konular Sempozyumu*, Arpa Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 280.

verilen askerî okullarda[5] askerî amaçlar için yetiştirilen ve kendilerini satın alan halife, sultan veya emirin, isteklerini yerine getirmeleri beklenen memlûklardan oluşan bir sistemdi[6]. Askerî eğitimlerini tamamlayan her memlûk önce azad edilerek (itaka) özgürlüğünü kazanır ve ondan sonra hür bir asker olarak orduya katılırdı. Bir başka ifadeyle memlûk kavramının bugünkü manada tam olarak "paralı asker" ya da "lejyoner" anlamına geldiği söylenebilir[7].

Kendi hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak gayesiyle, İslâm tarihinde ilk defa "memlûk" kullananlar Abbâsî halifeleri olmuştur. Bilindiği gibi Abbâsî Devleti'nin kuruluşunda İranlı unsur büyük rol oynamıştır. Buna paralel olarak İran nüfuzunun gittikçe artması karşısında Abbâsî halifeleri, bilhassa el-Me'mûn zamanından itibaren, onlara karşı denge kurmak amacıyla İslâm Devleti'nin sınırları dışından Türk birlikleri getirmeye başladılar. Kısa zamanda sayıları 30.000'e ulaşan bu Türk birlikleri için Samerrâ şehrini kurarak onlara geniş ıktâlar tahsis ettiler[8].

İslam Devleti içerisine memlûk statüsünde getirilip Ortadoğu'da kendilerine yer edinen Türkler, zamanla güçlenip devletteki en önemli görevleri ele geçirmeye başladılar. Ardından ise vali olarak görevlendirildikleri Mısır'da önce Tolunoğulları sonra ise İhşidîler devletlerini kurdular[9]. İhşidîler Devleti'nin 969'da yıkılması ile aynı coğrafyada Arap Fâtımîler Devleti kurulmuştur. Ancak bu devletin ordusunda da Türk Memlûkların varlığı yoğun bir şekilde devam etmiştir. Daha sonra ise Zengîler'in bir komutanı olarak Türk ordusunun başında amcası Şirkuh ile birlikte Mısır'ın fethi için görevlendirilen Selahaddîn Eyyûbî kendi adıyla müsemma olan Eyyûbîler Devleti'ni kurmuştur[10].

Ordusunun neredeyse tamamı Türk olan Eyyûbî Devleti'nin Mısır'daki hâkimiyeti 1250 yılına dek devam etmiştir. Eyyûbî Devleti'nin gerçek anlamda Memlûk Devleti'nin kuruluşunu hazırlayan devlet olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Eyyûbîler zamanında, özellikle Türk olan Bahrî Memlûklar grubunun oluşturulması gerçekleşmiştir. Eyyûbîler çok sayıda Türk memlûk satın alarak devletin güvenliğini ve geleceğini bu memlûklara teslim etmiştir. Yönetimi neredeyse tamamen elinde bulunduran Türk memlûklar, devletin yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kalması sonucunda aynı coğrafyada kendi devletlerini, yani Memlûk Devleti'ni kurmuşlardır. Memlûk Devleti aslında yukarıda kısaca anlattığımız süreçten de anlaşılacağı gibi birdenbire kurulmuş bir devlet de değildir. Zaten bu yüzden bazı tarihçiler Zengî, Eyyûbî ve Memlûk devletlerini Selçuklu Devleti'nin devamı olarak kabul ederler. Çünkü

5 David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", çev. Samira Kortantamer, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 4 (1989), s. 221-228.

6 Şehabeddin Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 25 (1971), s. 2; Cüneyt Kanat, *Memlûk Timurlu Münasebetleri*, s. 1.

7 Cüneyt Kanat, "*Memlûk Devletinde Çerkezler*", s. 280.

8 Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 83-84; Kazım Yaşar Kopraman, *Mısır Memlükleri Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989. s. 1; Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devri'nde Memlûk Sultanlığı (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1961, s. 22; Şehabeddin Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", s. 2; Cüneyt Kanat, *Memlûk Timurlu Münasebetleri*, s. 1-2; Cüneyt Kanat, "*Memlûk Devletinde Çerkezler*", s. 280.

9 Cüneyt Kanat, *Memlûk Timurlu Münasebetleri*, s. 2-3.

10 Cüneyt Kanat, *Memlûk Timurlu Münasebetleri*, s. 3-4.

bu üç devletin bayrağı da aynıydı. Bu bayrağın üzerinde kırmızı bir kartal resmi vardı ve rengi de sarıydı. Yine bu üç devletin önemli görevleri, teşkilatları ve kurumları da birbirlerinden farklı değildi. Her devletin teşkilatlanmasında ve kurumlarında zamanın gereklerine bağlı olarak bazı değişiklikler kuşkusuz yapılmıştır. Bu değişiklikler ise tekâmül kanunu gereği ve eşyanın tabiatına uygun olarak gerçekleşmiştir[11].

Eyyûbîler zamanında edinilen Türk Memlûklar zamanla devletin askerî anlamdaki bütün kadrolarında en önemli görevlere yükseldiler ve giderek güçlendiler. Mısır-Suriye coğrafyasında hüküm süren Eyyûbî Devleti sultanlarına bağlı iken, son Eyyûbî hükümdarı Turanşah'ı ters düşmeleri sebebiyle katleden güçlü Türk Memlûk emirler, iktidara el koyarak 1250 yılında kendi devletlerini kurdular. Böylece *memlûk* denilen asker kökenli emirler tarafından kurulan bu devleti, bundan sonraki tarihi boyunca da genellikle, satın alınma ya da esir olarak ele geçirilme yoluyla ve çoğunlukla devlet tarafından getirilen memlûklar yönetmiştir[12]. Memlûk Devleti'nin kuruluşunda çoğunluğu Kıpçak ve Harezmli Türklerden oluşan Bahrî Memlûklar belirleyici olmuştu. Devletin kurulmasından 1382 yılına kadar, aslı Çerkez olan Baybars el-Çaşnıgîr bir istisna olarak hariç tutulursa, hükümdarların büyük çoğunluğu Türk kökenli idi[13]. Çünkü Türklerden oluşan Bahrî Memlûklar grubu, güçlü oldukları sürece sultanlarını kendileri gibi Türk olan emirlerden seçmişti. Ancak, bu dönemin en güçlü hükümdarlarından birisi olan Kalâvun, 1282 yılından itibaren devletin asker ihtiyacını karşılamak üzere farklı bir ırktan memlûk edinmeye başladı. Bu yeni ırk ise Çerkezlerdi[14]. Sultan Kalâvun edindiği bu Çerkez memlûkları kalenin burçlarına yerleştirdiği için bu guruba Burcî Memlûklar da denmiştir. Memlûk Devleti'ne bu şekilde Kalâvun zamanında dâhil olan Çerkez Memlûklar daha sonra güçlenecek ve 1382 yılında Sultan Berkuk ile iktidarı ele geçireceklerdir. Bu tarihten sonra hükümdarların çoğunluğu Burcî kökenli olduğu için bu döneme Burcî Memlûklar ya da Çerkez Memlûkları dönemi de denmiştir. Ancak bu dönemde de Türk kökenli hükümdarlar iktidara gelmiş ve devletin teşkilat anlamındaki yapılanması aynen devam etmiştir[15].

Memlûk Türk devleti, hem kuruluşu itibariyle hem de yapısal özellikleri bakımından diğer Türk devletlerinden farklıdır. Bu sebeple orijinaldir. Devletin bu özelliğinin en büyük sebebi ise; diğer Türk devletlerinde özellikle yönetim hakkı hanedan mensuplarına ait olurken ve buna bağlı olarak bu yaklaşım "devlet idaresi hanedanın ortak malıdır" şeklinde ifadesini bulurken, Memlûk Devleti'nde hanedan üzerine kurulu bir yönetim anlayışının olmamasıdır. Saltanat babadan oğula geçmez, tam

11 Cüneyt Kanat, "Mısır'da Bin Yıllık Türk Tarihi ve Bu Tarihin Mirası!", *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı*, c. 3, Lazer Ofset Matbaa, Ankara 2007, s. 1217-1218; Cüneyt Kanat, "*Memlûk Devletinde Çerkezler*", s. 281.

12 Cüneyt Kanat, "*Mısır'da Bin Yıllık Türk Tarihi ve Bu Tarihin Mirası*", s. 1217-1218; Cüneyt Kanat, "*Memlûk Devletinde Çerkezler*", s. 281.

13 Kazım Yaşar Kopraman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", s. 444; Ali Aktan, "Memlûklülerde Saltanat Değişikliği Usulü", *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 9 (1990), s. 274.

14 El-Makrîzî, *Hıtat*, s. 34; Saîd Abdulfettâh 'Aşûr, *el-'Asr el-Memâlîkî fî Mısr ve'ş-Şâm*, Mektebetu'l- Enclû el-Mısriyye, Kahire 1994, s. 142; Muhammed Mustafa Ziyâde, "Ba'd Mulâhezât Cedîde fî Tarih Devlet el-Memâlîk bi-Mısr", *Mecellet Kulliyet el-Edep bi'l-Câmiat el-Mısrıyye*, sayı 4 (1936), c. 1, s. 74; Cüneyt Kanat, "Memlûk Devleti'nde İktidar Değişikliği Bahri Memlûklar'dan Burcî Memlûklar'a", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 541.

15 Cüneyt Kanat, "*Memlûk Devletinde Çerkezler*", s. 281.

tersine devlet içerisindeki üst rütbeli emirler arasından en güçlüsü ve hak edeni sultan olurdu. "*Primus inter pares*," yani "eşitler arasından birinci", bu şansı yakalayabilirdi[16].

Memlûk Devleti'nde sultan olabilmenin en önemli koşulu ise "memlûk" kökenli olmak idi. Memlûk kökenli olan sultanların ve emirlerin çocuklarına genel bir adlandırma ile "evlâd en-nâs" (halk çocukları) denir ve ikinci nesil olan bu çocuklar pratikte değilse bile şeklen sultan olamazlardı. Ancak değişik dönemlerde, bir hükümdarın saltanatının son bulması durumunda, birbirine denk olan emirler arasından en güçlüsü çıkıp saltanat makamına el koyana dek eski sultanın oğlu hükümdar yapılırdı. Bu durumu bir geçiş dönemi olarak algılamak doğru olacaktır. Bunun bir tek istisnası vardır, o da, Kalâvun'un kendi hanedanını oluşturma teşebbüsünün kısmen başarıya ulaşarak oğulları ve torunlarının arada pek çok kesinti olmakla birlikte yüzyıla yakın bir süre hüküm sürmeleridir.

Memlûk Devleti'nin Kara Kuvvetleri

Kuruluşundan ve devlet yapılanmasından kısaca söz ettiğimiz Memlûk Türk devleti 1250 ile 1517 yılları arasında 267 senelik hâkimiyet süresi içerisinde İslam dünyasına liderlik etme misyonunu üstlenmiştir. Bu devlet, 1260 yılında Moğol istilasına Ayn Calut Savaşı'yla dur demiş ve Moğollara ilk yenilgiyi tattırmış, yıkılan Abbâsi hilafetini Kahire'de yeniden Sultan Baybars eliyle ihya etmiştir. Memlûklar aynı zamanda Haçlı seferlerinin de muhatabı olmuş ve Haçlılara karşı çetin bir mücadele vererek zaman içerisinde Akka'daki son Haçlı kalıntılarını da yok edip tüm Yakındoğu'yu Haçlılar'dan tamamen temizleyen devlet olmuştur. Moğolları ve Haçlıları hezimete uğratan Memlûk Devleti, zamanının en donanımlı ve güçlü ordularından birisine sahip idi. Devlet, buna bağlı olarak kendisinden önceki diğer Türk devletlerinde olduğu gibi bir askerî devlet görünümündeydi. Memlûk sultanı ise hem devletin hükümdarı hem de ordunun komutanı olarak askerî kimliğini daima korumuştur.

Memlûk Devleti tam anlamıyla askerî ikta sistemini uygulayan bir devlettir. Memlûklar askerî ikta uygulamasını Zengîler ve Eyyûbîler vasıtasıyla Selçuklulardan almışlardır. Bu sistemin işleyişi basit olarak şöyledir: Devlet sahip olduğu arazilerden belirli bir kısmının vergi gelirlerini uygun gördüğü emirlere, devlet adamlarına ya da askerlere askerî hizmetlerine karşılık olarak devrederdi. Bundan sonra da, toprağı işleyen halk yetiştirdiği ürünün vergisini devlete değil, arazi kime ikta olarak verilmiş ise ona öderdi. Kendisine ikta tahsis edilmiş olan görevli, hizmetlerine devam ettiği sürece iktasını korur, görevi sonlandığında ya da azledildiğinde ise ikta elinden alınırdı. İktanın kapsamını açıklayan belge (misal) sultana sunulduğunda hak sahibine ikta menşuru verilirdi. İktanın büyüklüğü emirlerin rütbeleri ile orantılı olurdu[17].

Memlûk Devleti'nde ikta arazilerinin büyük çoğunluğu askerlere verilmiştir. Mısır'daki ikta arazileri 24 parçaya ayrılırdı. Bunlardan 4/24'ü sultana, 10/24'ü emirlere,

---

16 Cüneyt Kanat, "*Memlûk Devletinde Çerkezler*", s. 281.

17 İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi Memlûkler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991, s. 212-214; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 148; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 60-61.

10/24'ü ise iktalı askerlere ayrılırdı. İkta için kullanılan araziler verimlilik ve sulanabilirlik durumuna göre üç bölüme ayrılmıştı. Birinci sınıf olan araziler sultana ve büyük emirlere, ikinci sınıf araziler sultan memlûklarına, üçüncü sınıf araziler ise Halka askerleri ile Türkmen ve Urban'a tahsis edilirdi. Askerî yapılanması ikta sistemi üzerine oturtulmuş olan bir devlette ikta dağıtımı oldukça önemliydi. Yeni ikta dağıtımları, vefat sonucunda rutin olan değişiklikleri bir kenara bırakırsak, ölü toprakların işler hale getirilmesi ile kullanıma sokulan topraklar, yeni sultanın tahta çıkışı ya da yeni toprakların fethedilmesi durumlarında olurdu. Özellikle sultanın tahtı zor kullanarak gasp ettiği hallerde, kendisine yardımcı olan emirlere ve yakınlarına iktayı ödül olarak verdiğinde, ikta dağılım dengesinin olması gerektiğinden farklı bir şekle büründüğü görülmüştür. Bu durumda yani, ikta dağılım dengesinin bozulduğu hallerde, sultan yeniden bir arazi tahriri (er-ravk) yaptırır ve tekrar olması gereken hale dönülürdü. Askerî ikta sistemi ikta sahiplerinin sultana sadık kalmalarını ve gerektiğinde, yani savaş halinde beslemek zorunda oldukları askerleri ile birlikte cephede yerlerini almalarını sağlıyordu. Bundan başka ikta sahipleri arazilerinin büyüklüğüne göre devlete "vacibât" adı altında yıllık bir vergi de öderlerdi. Bu vergi devletin en önemli gelirlerinden birisi olarak kabul edilmiştir. Zaman içerisinde ikta sisteminde bozulmaların başlaması, verasetle intikal şartının kaldırılması ve ikta arazilerinin satılmasına izin verilmesi sonucunda sistem çökmeye başlayınca devletin gücü de yavaş yavaş azaldı[18].

Memlûk Türk devleti ordusunu oluşturan temel unsur ise, yukarıda söz ettiğimiz memlûk olarak ülkeye gelen ve küçük yaşlarda iken *tibak* denilen askerî okullarda eğitim gören ve eğitimleri tamamlandığında azad edilerek orduya katılan askerlerdi. Küçük yaşta edinilen memlûkların *tibak*larda aldığı eğitim öncelikle dil, yazı ve Kur'an-ı Kerim öğretilmesi ile başlar, sonra ise temel dini bilgiler ile adâb-ı muaşeret kuralları belletilirdi. Bu okullardaki asıl eğitim, onları iyi birer asker yapacak olan askerî eğitim idi. Bu çerçevede memlûklara ata binme, güreş, ok atma, kılıç-kalkan-topuz-mızrak kullanma talimleri yaptırılarak en iyi şekilde yetişmeleri sağlanırdı. Eğitim esnasında kullandıkları silahların boyutları ve ağırlıkları da yaşları ile uyumlu olurdu. Sultan da çoğu zaman bu talimlerde bizzat bulunur ve özellikle kalenin altındaki meydanlarda yapılan savaş oyunları ile ilgili tatbikatları mutlaka izlerdi[19].

Memlûk ordusu genel itibariyle Divân el-Ceyş denilen teşkilata bağlı idi. Günümüzdeki Milli Savunma Bakanlığı'na karşılık gelecek olan bu divân bütün askerlerin ve subayların kayıtlarının tutulduğu bir merkezdir. Askerlerin iktaları, maaşları, kıyafetleri ve diğer bütün ihtiyaçları ile ilgili işler bu divân tarafından yürütülürdü. Memlûk ordusundaki askerî teşkilat usulleri Selçuklular ve İlhanlılar ile benzeşmektedir. Eyyûbîler vasıtasıyla Selçuklulardan tevarüs edilen bu usullere göre Memlûk ordusunda görev yapan emirler ve beslemek zorunda oldukları asker sayısına göre aldıkları rütbeler şu şekildedir: Emir-i Hamse: Beş memlûka komuta eden emir, Emir-i Aşere: On memlûka

---

18 İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi Memlükler*, s. 214-216; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, çev. Özden Arıkan, s. 148.

19 El- Makrizi, *Hıtat*, c. 2, s. 213-214; Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat, Vadi Yayınları, Ankara 2002, s. 123-124; İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi Memlûkler*, s. 208-209. Bu askerî talimler büyük meydanlarda düzenlenen askerî oyunlar ile de desteklenirdi bkz. Cüneyt Kanat, "Memlûk Devletinde Askeri Bir Oyun: Kabak Oyunu", *Ciepo XIV. Sempozyumu Bildirileri*, 18-22 Eylül, Çeşme, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İzmir 2000, s. 371-379.

komuta eden emir onbaşı, Emir-i Aşerât: on ile yirmi arasında memlûka komuta eden emir, Emir-i Tablhane: kırk memlûka komuta eden emir, Emir-i mie: Yüzbaşı rütbesi taşıyan, emrinde yüz süvari bulunan ve savaş zamanında bin kişilik bir kuvvete komuta eden emirdir. Bu sebeple ikinci bir unvanı da Emir-i mie mukaddem elf idi[20].

Çoğunluğunu işte bu askerlerin oluşturduğu Memlûk ordusu esas olarak üç kısma ayrılmaktadır. Bu üç kısmın kendi içerisinde pek çok alt birimi bulunmaktadır. Yani bu kısımlar kendi içerisinde de bazı bölümlere ayrılmaktadır.

Memlûk müelliflerinden Makrizi'nin ve İbn Hacer'in yaptığı tasnif de, diziliş farklılıkları olmakla birlikte üç ana kısım şeklindedir[21]. Mısır'daki Memlûk ordusunun yapısı ile ilgili önemli çalışmaları bulunan David Ayalon da kısmen bu tasnifi kullanmıştır[22]. Genel itibariyle ve ana başlıklarıyla aşağıda vereceğimiz bu tasnif bizim açımızdan da uygun olandır. Aşağıda verdiğimiz tasnif Sultan ez-Zâhir Berkuk dönemine kadar bu şekilde devam etmiş, daha sonra ise bazı değişikliklere uğramıştır. Bunların en belirgin olanı ise emirlerin Memlûklarının Halka Askerleri içerisine dâhil edilmesidir[23]. Tasnif şu şekildedir:

I. Sultanın Memlûkları (el-Memâlik es-Sultâniyye)
II. Emirlerin Memlûkları (el-Memâlik el-Umera)
III. Halka Askerleri (Ecnâd el-Halka)

I. Sultanın Memlûkları (el-Memâlik es-Sultâniyye)

Sultan memlûkları kendi içinde iki kısma ayrılırdı.

a) İktidardaki sultanın memlûkları (eclâb veya culban, muşterevât).
b) Bağlı bulundukları efendilerinin hizmetindeyken iktidardaki sultanın hizmetine sonradan girmiş olan memlûklar; Mustahdemun. Bunlar da kendi içinde iki kısma ayrılmaktadır.
   1. Önceki sultana bağlı iken iktidara gelen sultanın hizmetine girmiş olan memlûklar (Memâlik es-selâtin el-mutekaddime, karânis ya da karânisa)
   2. Bağlı bulundukları emirin ölmesi üzerine ya da emirin kendilerini sultana sunması sonucunda sultanın himayesine girenler (Seyfiyye)[24].

Ordunun neredeyse bel kemiğini teşkil eden Sultan memlûkları adından da anlaşılacağı üzere sultana ait memlûklardır. Bu grup, sultana en yakın ve sultanın güvenine en fazla mazhar olan askerî zümredir. Sultan katında değerleri de buna bağlı olarak yüksektir. Sayıları çoğunlukla on binin biraz üzerinde olmuştur. En yüksek miktardaki iktalara her zaman sultan memlûkları sahip olurdu. En önemli Emirler de çoğunlukla

---

20 İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi Memlûkler*, s. 209-210.

21 El-Makrizi, *Kitâb es-Sulûk li-Marifet Duvel el-Mulûk*, c. 4/1, nşr. Saîd Abdulfettâh 'Aşûr, Darü'l-Kutub el-Mısriyye, Darü'l-Kutub el-Mısriyye, Kahire 1972, s. 462; İbn Hacer, *İnba el-Gumr bi-Ebna el-Umr*, c. 7, Dar el- Kutub el-İlmiyye, Beyrut 1986; s. 316-317.

22 David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 5.

23 İbn Hacer, *İnba*, c. 7, s. 316-317; El-Makrizi, *es-Sulûk*, c. 4/1, s. 462.

24 David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, s. 5; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, s. 99-100.

bunların arasından çıkardı. Çok istisnaî bazı durumlar hariç bu grup diğer askerî garnizonlar gibi devletin çeşitli bölgelerinde istihdam edilmez, sadece sultanın sarayının da bulunduğu Kahire kalesindeki (Kalatu'l-Cebel) kışlalarında bulunurlardı. Yani sultanın oldukça yakınında olup, öncelikle sultanın güvenliğini sağlamakla görevli idiler. Sultan memlûklarının komutanlarına ise mukaddem el-Memâlik es-sultâniyye ismi verilirdi. Bu komutanlar ortalama elli memlûka komuta ederlerdi[25].

a) İktidardaki Sultanın Memlûkları (Muşteverât, Eclâb veya Culban)

İktidarda olan sultan tarafından satın alınıp daha sonra azad edilmiş olan memlûklar, onun saltanatının gerçek anlamda güvencesiydiler. Zaten memlûk sisteminin en önemli kurallarından birisi, memlûkun kendisini azad eden efendisine karşı tam bağlılığını gerektirirdi. Aynı şekilde bir memlûk birlikte eğitim gördüğü ve aynı dönemde azad edildiği devre arkadaşlarına da, ki bu durumda olan memlûklar birbirlerine "huşdaş" derlerdi, derin bir sadakat duygusu ile bağlanırlardı. Aslında memlûklar arasındaki bu bağlılık anlayışı memlûk hiyerarşisindeki siyasi ve sosyal sistemin en önemli prensiplerinden birisiydi. İşte bu prensip aynı anda satın alınıp aynı efendinin (ustad) yanında eğitim gören, sonra aynı anda azad edilen memlûkların birbirleri arasındaki dayanışma duygusunun temel kaynağıdır. Memlûkların sultana olan bağlılıkları da karşılıklıydı. Çünkü sultan kendisine derin bir sadakat duygusuyla bağlı olan "sultan memlûkları" sayesinde iktidarını sürdürebileceğini bilirken, sultan memlûkları da efendileri iktidarda oldukça sahip oldukları nüfuzu sürdürebileceklerinin farkındaydılar. İktidardaki sultanın memlûklarına "muşteravât" ismi de verilirdi. Bu isimlendirmeye ilaveten Çerkez memlûkları döneminde sultan memlûklarına "eclâb" ya da "culban" da denmeye başlanmıştır. Fakat bu dönemde de muşterevât ismi kullanılmıştır. Sultan memlûkları barış halinde hükümdarın güvenliğini sağlarken, savaş halinde ise Memlûk ordusunun merkez kuvvetlerindeki en önemli vurucu gücü olarak görev yaparlardı[26].

Memlûk Devleti'nde saltanat normal şartlarda veraset usulü ile babadan oğula geçmediği için yeni sultanın önündeki en büyük engel önceki sultanın memlûkları olurdu. Sultan bir şekilde bu memlûkların gücünü kıramaz ise ciddi sorunlar yaşardı. Bu konuda sultanın kendisine ait memlûklarının sayısını arttırması ve onların kendi saltanatının teminatı haline gelmesini sağlaması gerekirdi. Bu ve buna benzer çekişmeler ilerleyen tarihlerde Memlûk Devleti'nin gücünü zayıflatmıştır[27].

Sultan memlûkları içerisinde kendilerine "hasekiye" denilen ve sayıları çok fazla olmayan ama sultana çok yakın bulunan, hatta sultanın huzuruna özel izin almadan girebilen bir grup da vardı. Hasekiler çoğunlukla sultanın özel hizmetlerini gören ve bellerine bağladıkları kuşak ve taşıdıkları kılıçlarla diğerlerinden ayrılan askerlerdi. Bunların üstlendikleri bazı önemli görevler ise şunlardır: Divitçi (devadâriyye), sâki (sukat bass), hazinedâr (hazindâriyye), sultanın elbiselerinin sorumlusu (re'su'nevbetu'l-cemadâriyye), silahdâr (silahdâriyye), sultanın pabuççusu (başmakdâriyye)[28].

---

25 David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, s. 6-8.
26 David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, s. 8-18.
27 David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, s. 12-18.
28 el-Kalkaşandi, *Subh el-A'şa*, c. 5, Dar el-Kutub el Hidiviyye, Kahire 1915, s. 457-460; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 415-416; David

b) Bağlı Bulundukları Efendilerinin Hizmetindeyken İktidardaki Sultanın Hizmetine Sonradan Girmiş Olan Memlûklar: Mustahdemûn

Mustahdemûn, kendilerini satın alıp yetiştiren ve azad eden efendilerinin hizmetinden bir şekilde ayrılmış olan ve daha sonra da iktidardaki sultanın hizmetine giren memlûklara verilen isimdir. Bu memlûklar genellikle bir 'emir'in ya da önceki sultanın memlûkları olurdu. İktidardaki sultanın emrine girmeleri ise önceki sultanın saltanatını kaybetmesi ya da bağlı bulundukları emirin vefatı veya azledilmesi sonucunda iktidardaki sultanın hizmetine girmeleri ile gerçekleşirdi. Bu durumda olan memlûklar savaş görmüş tecrübeli askerlerdi. Ancak iktidardaki sultanın yetiştirdiği memlûklar olmadıklarından sultan bunlara tam manasıyla güvenemezdi. Bu yüzden sultan memlûkları içerisindeki statüleri muşteravâta göre daha aşağıdadır. Mustahdemûn da kendi içerisinde iki kısma ayrılmaktadır[29].

1. Önceki sultana bağlı iken, iktidara gelen sultanın hizmetine girmiş olan memlûklar (Memâlik es-selâtin el-mutekaddime, karânis ya da karânisa)

İktidara gelen sultandan önceki eski sultanın memlûklarına "Memâlik es-selatin el-mutekaddime", "karânisa" veya "karânis" denirdi. Bunlar efendileri olan sultanın hâkimiyet süresi bittiğinde tahta geçen yeni sultanın hizmetine girerlerdi. Çoğunlukla karânis diye adlandırılan bu memlûklar tecrübeli ve belli bir yaşın üzerindeki memlûklardır. İktidardaki sultanın hizmetine girdikten sonra da asıl efendileri olan sultanın adlarını taşırlardı. Bu sebeple diğer memlûk gruplarıyla aralarında sürekli husumet bulunurdu[30].

2. Bağlı bulundukları emirin ölmesi üzerine ya da emirin kendilerini sultana sunması sonucunda sultanın himayesine girenler (Seyfiyye)

Bir emirin hizmetindeyken, efendilerinin ölümü, azledilmesi ya da efendilerinin bazı memlûkları sultana sunması ile sultanın hizmetine giren memlûklara Seyfiyye denirdi. Bunların sultan memlûkları olduğu ise kendilerine el-Memâlik es-sultâniyye es-seyfiyye denmesinden kolaylıkla anlaşılmaktadır. Seyfiyye, sultan memlûklarına katılmadan önce başka bir efendiye hizmet ettiği ve kendisini ona bağlı hissettiğinden, yeni geldiği grup içerisinde hem muşteravâta hem de karânisaya fazlaca bağlılık hissetmezdi. Çünkü onlar ne diğer memlûklara huşdaşlık bağı ile ne de sultana ustadlık bağı ile bağlı değillerdi. Yani onların sultana olan bağlılıkları ve sadakatleri çok güçlü olmazdı. Bu sebeple kim sultan olursa seyfiyye ona hizmet eder ve bunu hiçbir zaman sorgulamazdı. Onların bu konudaki tutumu tam ifadesiyle: "giden ağam gelen paşam" tavrıydı. Bu tavırlarının gereği olarak da seyfiyye özellikle siyasi olaylarda güçsüz bir grup olarak bilinmektedir. Eğer bir mücadelede taraf olmaları gerekirse çoğunlukla önceki sultanın memlûkları ile birlikte hareket ederlerdi[31].

Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, s. 19-23; İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi Memlûkler*, s. 212.

29 David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, s. 23-25.

30 David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, s. 25-29.

31 David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, s. 29-32.

II. Emirlerin Memlûkları (el-Memâlik el-Umerâ)

Emirlere ait olan memlûklar "Memâlik el-umerâ" veya "Ecnâd el-umerâ" diye isimlendirilirdi. Bu memlûklar da sultan memlûkları gibi eğitim alırlardı. Ancak bunların eğitimleri sultan memlûklarına göre daha hafif ve emirlere ait tibaklarda gerçekleşirdi. Her emir kendi ikta gelirinin üçte ikisini memlûklarına dağıtmakla yükümlü idi. Hiçbir emir memlûklarından birisini kendi isteğiyle yanından kovamazdı. Eğer böyle bir isteği olursa ilgili makamlardan (Nâib es-Saltana) izin alması gerekirdi[32]. Sultan memlûklarından birisi herhangi bir sebeple emirlerden birisinin hizmetine geçmek zorunda kalırsa bu durum onun için ciddi bir statü kaybı demekti ve bu yüzden de hoş karşılanmazdı. Emirlere ait olan memlûklar sultan memlûkları gibi siyasi olaylarda çok önemli bir rol oynamazlardı. İsyan girişimlerine de nadiren rastlanırdı. Bu durum onların sultan memlûklarına göre daha az etkili olduklarının göstergesidir. Bir emir öldüğü zaman ya da azledildiğinde kendisine bağlı bulunan memlûklarının akıbeti ya sultanın hizmetine girmek ya da başka bir emirin hizmetine girmek şeklinde olurdu. Bazen de halka birliklerine katıldıkları olurdu. Bir emir bulunduğu bölgeden başka bir bölgeye tayin edildiğinde memlûklarını yanında götüremezdi[33]. Emirlere ait memlûkların sayısı konusunda ise kesin ve sabit bir rakam yoktur. Sayının çok ya da az olması biraz da emirin gücü ve yeteneği ile doğru orantılıdır. Yine de Bahri Memlûklar zamanında emirlere ait memlûkların sayısının 500 ile 1500 arasında değişkenlik gösterdiğini, çok nadiren de 3000'e kadar çıktığını biliyoruz. Bu rakamlar Çerkez Memlûkları döneminde ise oldukça azalmıştır[34].

III. Halka Askerleri (Ecnâd el-Halka)

Halka askerleri Memlûk ordusundaki memlûk kökenli olmayan askerlerden oluşan bir yapılanmaya sahip idi. Bu askerler daha önce açıkladığımız ikta sistemine uygun olarak iktalı askerler olarak bilinmektedir. Bu birliği teşkil eden çeşitli unsurlar olmakla birlikte birliğin omurgasını sultanların ve emirlerin özgür olarak doğan çocukları yani evlâd en-nâs mensupları oluştururdu. Bu askerî birliğe niçin halka isminin verilmiş olduğu ise çeşitli şekillerde açıklanmaktadır. Bunlardan birisi: Bu askerlerin sultana çok yakın bulunup, sultanın etrafını her daim kuşatıp sararak onu her türlü beladan ve saldırıdan koruyor olmalarından dolayıdır[35]. Diğer bir açıklama ise: Türklerin askerlik anlayışına bağlı olarak savaş sırasında düşmanlarını daire içerisine alıp halka şeklinde kuşatmaları sebebiyledir[36].

Halka isimlendirmesinin ilk kez Selahaddîn Eyyûbî zamanında kullanıldığı görülmektedir[37]. Bu askerî birliğin Memlûk Devleti ordu teşkilatında da aynen devam

32 Makrizi, *Hıtat*, c. 2, s. 216; David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, s. 62; İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi Memlûkler*, s. 217.

33 David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, s. 62-66.

34 David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, s. 66-69.

35 Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat, s. 123-124; David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, s. 45.

36 David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, s. 45-46.

37 David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, s. 45-46.

ettiğini görüyoruz. İktalı askerlerin ordu içerisindeki istihdamı ise sadece sultan tarafından yapılabilirdi. Şam bölgesinde görevli olan naipler de iktalı asker alımı yapacaklarında mutlaka sultandan izin almak zorundaydılar[38]. Halka askerî birliğine, o dönemde sığınma arayışına giren ve bu sebeple Memlûk Devleti topraklarına iltica eden el-vâfidiyye, yani mülteci konumundaki kabile mensupları da dâhil edilirdi. Bu mültecilerin çoğunluğu ise Türk ve Moğol kabilelerinden oluşmaktaydı. Her iki grup da Memlûk Devleti içerisine entegre edilirken halka askerî birliğinde değerlendirilirdi. Halka birliğinde görevli olan komutanların rütbelerine göre sıralanması ise şu şekildeydi: Bin kişilik bir bölüğe komuta edene "emir mie mukaddem elf", yüz kişilik bir bölüğe komuta edene "baş" veya "nâkib", kırkı kişilik bir bölüğe komuta edene ise "mukaddemu halka" denirdi[39].

Halka askerî birliğinin iskeletini daha önce de ifade ettiğimiz gibi evlâd en-nâs mensupları oluştururdu. Ancak birlik içerisinde bunlardan başka savaş esnasında gerektiğinde halka içerisinde yer almak üzere asker veren ve Kahire dışında bulunan yerel birlikler de vardı. Bunlar ise; "Ecnâd el-Arab", "Ecnâd et-Türkman" ve "Ecnâd el-Ekrâd"dan oluşmaktadır. Bu destek birlikleri özellikle sultanın Suriye yönündeki seferlerinde mutlaka bulunurlardı. En yüksek sayıda katılım ise yüz seksen bin süvari ile Ecnâd et-Türkmân'dan olurdu[40].

Halka askerleri devletin ilk kurulduğu yıllarda ordunun en önemli muharip güçlerinden birisiydi. Ancak zamanla halka askerlerinin memlûk kökenli olmaması sebebiyle kendi aralarında huşdaşiyye gibi bir bağın bulunmaması, hem aldıkları eğitimin yetersizliği hem de başka işlerle uğraşmaları sonucunda ilk yıllardaki önemlerini yitirdiler. Bundan başka zaman içerisinde yapılan yeni ikta tahrirlerinde halka askerlerine düşen ikta hisselerinde ciddi düşüşler oldu ki, bu da halka askerlerini zayıflatan unsurlardan birisidir. Bir diğer unsur ise, Avrasya steplerinde batı yönünde gerçekleşen Türk ve Moğol göçlerinin durması sonucunda halka birliğini asker anlamında besleyen daha önce de söz ettiğimiz mülteci güçlerden yoksun kalmasıdır ki, bu Türk ve Moğol güçleri askerî yetenekleri ve savaş kabiliyetleri bakımından *halka kuvvetlerine* büyük katkı sağlıyorlardı. İşte bütün bu sebeplerden dolayı özellikle Burcî Memlûklar döneminde halka askerlerinin önemi neredeyse tamamen yok olup gitmiştir[41].

Memlûklar Döneminde Orduda Kullanılan Silah ve Savaş Malzemeleri

Memlûk Devleti'nin kurulduğu yıllarda orduda kullanılan silahlar ve savaş aletleri zamanının şartlarına uygun ve gelişmiş idi. O dönemde özellikle kuşatma esnasında kullanılan savaş aletlerinin en önemlisi *mancınık* ve *debbâbe*dir. Henüz topun kullanılmadığı yıllarda mancınık bir nevi top görevini ifa eder ve düşmanın üzerine sadece ağır taş ve diğer cisimleri atmaz, aynı zamanda yanıcı nefte bulanmış cisimler

38 Makrizi, *Hıtat*, c. 2, s. 217; İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi Memlûkler*, s. 216.

39 David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, s. 49.

40 İbn Hacer, İnba, c. 6, s. 209; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 423; İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi Memlûkler*, s. 216.

41 David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, s. 50-57; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, çev. Özden Arıkan, s. 149.

fırlatarak karşı tarafa büyük zararlar verirdi. Bunların yanı sıra savaş aleti olarak kullanılan *debbâbe* ise ahşap ve demir aksama sahip bir çeşit yürüyen tekerlekli kulelerdir. Bu kuleler gayet korunaklı olup içerisine giren askerlerle birlikte yürütülerek surlara doğru yaklaştırılır ve buradan fırlatılan yanıcı neftli cisimler ve ok atışlarıyla düşmana zarar verilirdi. Ayrıca *debbâbe* üzerine yerleştirilen koçbaşları (kebş) ile de kuşatılan kalenin surlarına ağır darbeler indirilerek surlarda delikler açılır ve böylece oluşan göçükler surların tahrip olmasını sağlardı[42].

Memlûk ordusundaki askerlerin geleneksel Türk silahları olan ok, yay ve kılıcı ağırlıklı olarak kullandıklarını görüyoruz. Özellikle meydan savaşlarında süvari olarak savaşan askerlerin, o sırada Avrupa'da kullanılan demirden yapılmış ağır zırhlar yerine manda derisinden mamul ya da oldukça hafif olan örme zırhları tercih etmelerinin en önemli sebebini ise, Türklerin savaş taktikleri gereği çok hareketli olmalarına bağlayabiliriz. Turan savaş taktiğini sık sık kullanan Türkler hafif kuşamlı ve hareket kabiliyetleri oldukça yüksek olmak zorundaydılar. Bu anlayışla Turan taktiğini kullanarak ordunun bir kısmını çevredeki ormanların içerisine gizleyip daha sonra çekiliyormuş gibi yapıp arkasına düşen düşman ordusunu çevirip daire içerisine alıp imha ederek 1260'daki Moğol istilasına Ayn Calut'ta dur diyebilmişlerdi. Ok, yay ve kılıç dışında en çok kullanılan hafif silahlar ise; topuz, mızrak ve kalkan idi. Bunlardan özellikle mızrağın çok maharetle kullanıldığını biliyoruz. Savaş esnasında yardımcı olarak kullanılan hayvanların başında ise at gelirdi. Bunun yanı sıra deve, katır, eşek ve öküzden de savaş araç-gereçlerinin nakliyesinde faydalanılırdı[43]. Memlûk ordusuna top ve tüfek gibi ateşli silahlar oldukça geç girmiştir. Memlûkler, bu tür silahları namertlik alameti olarak gördüklerinden uzun süre kullanmayı reddetmişler ve bunun sonucunda da çağın savaş teknolojisine ayak uyduramadıklarından muharebe güçleri oldukça zayıflamıştır[44].

Memlûk Devleti'nde Deniz Kuvvetleri

Memlûk Devleti'nin deniz kuvvetleri, yani donanması (ustûl) kara ordusu kadar olmasa da Kızıldeniz ve Akdeniz'de sahilleri bulunması sebebiyle önemli bir güç olarak devletin gerçek kurucu sultanı kabul edilen Baybars'tan itibaren gelişmeye başlamıştır[45]. Devletin başkenti olan Kahire, Nil Nehri'nin kenarındaydı. Nil Nehri ise büyüklüğü sebebiyle erken dönemlerden itibaren "deniz", yani "Bahru'n-Nil" diye nitelendirilmiştir. Nil'in böylesine büyük olması Mısır dâhilinde gerçekleşen nehir trafiği sebebiyle onun bir ulaşım aracı olmasını zorunlu kılmıştır. Buna bağlı olarak Nil Nehri'nin bu şekilde kullanımı zamanla bir donanma tesisini de kolaylaştırmıştır. Memlûk Devleti

---

42 El-Makrizi, *Kitâb es-Sulûk li-Marifet Duvel el-Mulûk*, c. 1-2, nşr. Muhammed Mustafa Ziyade, Lecnetü't-Te'lif ve'n-Neşr, Kahire 1956, s. 526-527; Saîd Abdulfettâh 'Aşûr, *el-'Asr el-Memâlîki*, s. 421, 449, 461-462; Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat, s. 101-103, İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi Memlûkler*, s. 219.

43 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 419-420; İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi Memlûkler*, s. 219-221.

44 İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi Memlûkler*, s. 220-221.

45 Makrizi, *Hıtat*, c. 2, s. 194; Suad Mahir, *el-Bahriyye fi-Mısr el-İslamiyye ve Asaruha el-Bakıyye*, Yersiz Tarihsiz, s. 114-115.

ordusunun esas kuvvetlerini kara birlikleri oluşturmaktaydı. Denizcilik ve deniz kuvvetleri ise her zaman ikinci planda kalmıştır. Ancak Nil Nehri'nin varlığı ve az önce de ifade ettiğimiz gibi Kızıldeniz'de ve Akdeniz'de bulunan liman şehirlerinin sağladığı avantajlar deniz kuvvetlerinin de önemsenmesi sonucunu doğurmuştur. Memlûk Sultanı Melik el-Eşref Şaban zamanında, 1365 yılında Papalık, Venedik, Ceneviz, Rodos ve Kıbrıs kuvvetlerinden oluşan bir Haçlı donanması Kıbrıs kralı I. Peter'in komutasında Memlûklar'ın Akdeniz'deki en önemli liman şehri olan İskenderiye'ye saldırmışlar ve üç gün boyunca şehri yağmalayıp katliamlar yapmışlardır. Daha sonra Memlûk ordusunun yaklaşmakta olduğunu haber alan Haçlılar, yanlarına aldıkları beş bin esir ile şehri terk ederek kaçıp gitmişlerdir. İskenderiye'de yapılan katliamın büyüklüğü üzerine Sultan çok hiddetlenmiş ve Kıbrıs'ın fethi için yeni bir donanma teşkiline girişerek mevcut donanmayı inşa edilen yeni gemiler ile güçlendirmiştir. Yaşanan bu hadiseden sonra başka baskınlar da gerçekleştiği için Memlûk sultanları deniz kuvvetlerinin önemini daha iyi kavradıklarından donanmaya biraz daha önem vermişlerdir[46]. Dọnanamaya gösterilen bu ihtimam her geçen yıl artmış ve sonunda Barsbay zamanında Kıbrıs'a düzenlenen üç sefer sonucunda (1424-1425-1426) Kıbrıs fethedilmiş ve Kıbrıs Kralı John esir olarak Kahire'ye getirilmiştir. Daha sonra yüklü bir fidye ödeyen kral Memlûk sultanının nâibi olarak Kıbrıs'a dönmüştür. Burada önemli bir noktaya işaret etmeliyiz. Bilinenin aksine Kıbrıs ilk kez Türkler tarafından Osmanlılar döneminde değil, az önce anlatıldığı üzere çok daha erken tarihlerde Memlûklar tarafından fethedilmiştir. Yani Kıbrıs'taki Türklerin tarihi 1426 yılına dek uzanmaktadır[47]. Baybars'tan sonra sultan olan Çakmak da Rodos'u fethetmek üzere adaya üç sefer düzenlemiş (1440-1443-1444), ancak Rodos fethedilememiştir[48]. Memlûkların donanmayı güçlendirme girişiminde bulundukları bir başka dönem ise Kansuh el-Gûri devri olmuştur. Hatta onun zamanında Barbaros Hayreddin Paşa'nın ağabeyi olan Oruç Reis bir süreliğine Memlûk deniz kuvvetlerinin hizmetine girmiştir. Sultan Kansuh el-Gûri zamanında Kızıldeniz'de Portekizliler çeşitli ticari faaliyetlerde bulunarak Memlûk Devleti'ne rakip olmuşlardı. Ayrıca o bölgedeki Müslümanlara zarar verdiklerinden çeşitli önlemler alınmış ve Portekizlilerle deniz savaşları gerçekleşmiştir. Bu savaşların ilkinde 1508'de Memlûk deniz kuvvetleri Portekizlileri hezimete uğratırken, ikincisinde (1509) Memlûklar mağlup olmuş ve kısa bir süre sonra Portekizliler 1513'de Aden'i istila ederek bölgedeki ticarete tamamen hâkim olmuşlardır[49].

---

46 İbn Haldun, *Kitâb el-'Iber ve Divân el-Mubteda ve'l-Haber*, c. 5, nşr. Dar el-Kutub el-Ilmiyye, Beyrut 1992, s. 976-977; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 265-268; Kazım Yaşar Kopraman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", s. 498-499; İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi Memlûkler*, s. 218-219; Steven Ranciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 374-376; Saîd Abdulfettâh 'Aşur, el-Hareket es-Salibiyye, c. 2, Mektebetu'l- Enclû el- Mısriyye, Kahire 1986, s. 968-971; Suad Mâhir, *el-Bahriyye fi-Mısr el-İslamiyye*, s. 120-121.

47 Eşref Buharalı, "Kıbrıs'ta İlk Türkler veya Kıbrıs'ın Memlûk Hakimiyetine Girişi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 95 (Nisan 1995), s. 82-120; Kazım Yaşar Kopraman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", s. 517-520; Suad Mahir, *el-Bahriyye fi-Mısr el-İslamiyye*, s. 121-123.

48 Cüneyt Kanat, "Memlûk Sultanı Melik ez-Zahir Seyfeddin Çakmak'ın Rodos Seferleri (1440-1443-1444)" *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, Beta Basım Yayın, İzmir 1999, s. 393-406; Suad Mahir, *el-Bahriyye fi-Mısr el-İslamiyye*, s. 125-126.

49 Suad Mahir, *el-Bahriyye fi-Mısr el-İslamiyye*, s. 130-133; İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi Memlûkler*, s. 218-219; Kazım Yaşar Kopraman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", s. 526-527.

Zaten Memlûk Devleti bu tarihten sonra doğu-batı arasındaki ticarete aracı olma özelliğini tamamen yitirmiş, bunun yanı sıra daha önce de ifade ettiğimiz gibi ateşli silahlar konusunda teknolojiyi takip etmeyi reddetmesi sonucunda bir başka Türk devleti olan Osmanlılar tarafından nihayete erdirilmiştir. Ancak Yakındoğu coğrafyasındaki Türk hâkimiyeti ve varlığı böylece Osmanlılar ile devam etmiştir.

Memlûk Donanmasındaki Rütbeler, Gemiler, Tersaneler ve Malzemeler

Memlûk donanmasındaki komutanlar için kara ordusundan farklı rütbeler kullanılmazdı. Aynı rütbelere sahip olan emirler rütbeleri ile orantılı olarak en büyük ve en fazla mürettebata sahip olan gemilerden başlamak üzere aşağı doğru görevlendirilirdi. *Yüzler emiri* en büyük gemilere ve diğer emirler de sırasıyla daha küçük gemilere komutan olarak atanırlardı. Donanmada görevli askerler ise kara ordusundaki askerler idi. Bunlara *gazi* veya *mücahid* ismi verilmişti. Sadece İskenderiye baskınından sonra Kıbrıs'a düzenlenecek sefer öncesinde "el-ceyş el-bahri" diye özel bir denizci sınıfı oluşturulmuş ve bunlara denizciliğe has talimler yaptırılmıştı. Gemide görev alan askerlere ilaveten bazen şartlara göre gönüllüler de donanmaya dâhil edilirdi. Bunun dışında gemilerde yelken açmak, demir atmak ve güverteyi temizlemek gibi işleri yapan denizciler (bahhâr) denen bir grup vardı[50].

Memlûk deniz kuvvetlerinin yeterince gelişmemesinin belki de en önemli sebeplerinden birisi, gemi inşası için gerekli olan malzemelerin bir kısmının (demir, zincir, çivi, zift, halat vb.) dışarıdan ithal edilmesi zorunluluğudur.

Gemi yapımı için en gerekli malzeme kereste (haşeb) idi. Kereste yapımında kullanılan ağaçların bir kısmı ülkenin kendi topraklarında, yani Mısır ve Suriye'den temin edilirken bir kısmı da Mısır dışından mesela Çukurova bölgesinden ve diğer yerlerden temin edilirdi. Bunun dışındaki en önemli malzemeler ise şunlardır: demir (hadîd), kürek (miczâf), yelken (şira), dümen (deffe)[51].

Memlûk donanmasının inşa edildiği belli başlı tersaneler vardı. Bu yerlere Arapça'da "Dâr es-Sına'a" denirdi. Tersanelerin bulunduğu yerlerin gemi yapımında kullanılan malzemelere kolay ulaşılacak mekânlar olmasına dikkat edilirdi. Bu sebeple de bu yerlerin çoğu Nil Nehri kenarında olurdu. Kısaca bu tersaneleri ele alalım: er-Ravza Tersanesi, Mısır'da kurulan ilk tersanedir. Nil Nehri üzerindeki bir ada olan er-Ravza'da faaliyet göstermiştir. Amâir Tersanesi, Makas Tersanesi, Bulak Tersanesi, Arva Tersanesi (bu tersane de Nil üzerindeki Arva adasındaydı), Kasr İbn el-Aynî Tersanesi, Süveyş (Kulzum) Tersanesi ise Memlûk Devleti'nin Kızıldeniz'deki tek tersanesidir[52].

Memlûklar zamanında kullanılan gemiler genel itibariyle savaş gemileri ve Nil gemileri şeklinde ikiye ayrılırdı. Tahmin edileceği gibi Nil gemileri sadece Nil nehri üzerinde nakliye aracı olarak kullanılan gemilerdir. Savaş gemileri ise hem büyüklükleri hem de donanımları bakımından diğerlerinden, özellikle savaş araç gereçlerini barındırması sebebiyle farklı olurlardı. Savaş gemileri de kendi içerisinde, Akdeniz için yapılan

50 Burak Gani Erol, *Memlûk Deniz Kuvvetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2012, s. 25-28.

51 Burak Gani Erol, *Memlûk Deniz Kuvvetleri*, s. 20-33.

52 Burak Gani Erol, *Memlûk Deniz Kuvvetleri*, s. 34-41.

gemiler ve Kızıldeniz için yapılan gemiler olarak ikiye ayrılırdı. Akdeniz için yapılan gemilerde çivi kullanılır, Kızıldeniz için yapılan gemilerde ise çivi kullanılmazdı. Memlûk deniz kuvvetlerinde kullanılan gemilerin isimleri şöyledir: Afrûta, Barca, Batsa, Berkus, Bersâni, Bunk, Cellâse, Cerm, Cufn, Cunk, Ehevvere, Firkate, Gurâb, Harrâka, Hayti, Kalyon, Karkure, Merme, Musattah, Nakire, Perkende, Sümeyriyye, Şubbâk, Şilindi, Şiyti, Şini, Uşâri, Zevrâk. Bunların dışında nehir gemisi olarak yapılan pek çok çeşit gemi de Nil ve diğer nehirlerde nakliye amaçlı olarak kullanılırdı[53].

Memlûk deniz kuvvetlerinde kullanılan silahlar ise kara savaşlarında kullanılanlardan çok farklı değildi. Sadece bazıları gemilere yüklenip kullanılabilmesi için ebatları biraz daha küçültülmüş haldeydi. Bunların en önemlileri yine mancınık ve arrâde idi ki, bunlar düşman gemilerine sert cisimler ve yanıcı maddeler atarak karşı tarafa oldukça zarar verirdi. Kanca, düşman gemilerine yaklaşıldığında fırlatılarak iki gemi arasında bağlantı kurmayı sağlardı. Böylece gemiler birbirine yaklaştığında tahtalar uzatılarak bir gemiden diğerine geçmek mümkün olur ve savaş, kullanılan kılıç, gürz, ok, yay, mızrak ve kama gibi silahlarla adeta kara savaşına dönüştürülürdü. Deniz savaşlarında kullanılan en ilginç silah ise gemi hareket etmeden önce ana direğin üzerine yerleştirilen ve tevâbit, yani "silah sandığı" denilen ve içerisinde yanıcı maddeler, sert cisimler, arsenik, zehirli yılanların ve akreplerin bulunduğu testiler ve düşman askerleri basıp ayakları kaysın diye hazırlanmış olan ezilmiş haldeki sabun parçalarından oluşan nesnelerdi. Düşman gemileri yaklaştığında direğin üzerine çıkan denizci bu nesneleri yukarıdan gemilere fırlatır ve karşı tarafa böylece zarar verilirdi. Bunlardan başka gemilerde neft, Rum ateşi ve ilerleyen yıllarda ise top da kullanılırdı. Ayrıca gemilerin burun kısmında demirden yapılmış ucu sivri ve ağır cisimlerle kuvvetlendirilmiş saldırı silahları vardı ki, bunlar bir çeşit karada kullanılan koçbaşının gördüğü işlevi yerine getirirdi. Düşman gemisine özellikle yan tarafından bu aletlerle vurulduğunda gemi ağır yaralar alır ve işlevsiz hale gelirdi[54].

Sonuç

Kuruluşundaki hâkim unsurun Türkler olması sebebiyle kendisini ed-Devlet et-Türkiyye olarak isimlendiren Memlûk Devleti, askerî özellikleri ve uygulamaları bakımından tamamıyla Türk ve İslam geleneklerine bağlı bir ordu teşkilatı yapılanmasına gitmiştir. "Her Türk asker doğar" prensibi ve dönemin şartları gereği doğuştan askerliğe büyük önem veren Türkler, Memlûk Devleti'ndeki askerî teşkilatlanmalarında da diğer Türk devletlerinden farklı davranmamışlardır. Bu teşkilatlanmanın temelinde ise askerî ikta sistemi ve Memlûk Devleti'ne has olan memlûk sistemi vardı. Devlete çoğunlukla küçük yaşlarda memlûk olarak katılan Türk çocuklar tibak denilen askerî okullarda aldıkları askerî eğitim sonucunda azad edilerek özgürlük belgelerini alırlar ve Memlûk ordusuna dâhil olurlardı. Ardından ise devletin kendilerine sunduğu imkânlar ve daha da önemlisi kişisel yetenekleri ile orantılı olarak yükselirler ve hatta devletin en üst noktası olan sultanlık makamına bile ulaşabilirlerdi.

---

53 Burak Gani Erol, *Memlûk Deniz Kuvvetleri*, s. 41-63. O dönemde kullanılan gemilerin tamamı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Suad Mahir, *el-Bahriyye fi-Mısr el-İslamiyye*, s. 327-373.

54 Burak Gani Erol, *Memlûk Deniz Kuvvetleri*, s. 63-68.

Memlûkların ordu teşkilatlanması daha çok *memlûk sistemi* üzerine oturtulmuştu. Bunu destekleyen diğer unsur ise askerî ikta yapılanması idi. Buna bağlı olarak ordunun esas gücü kara kuvvetleriydi. Kara kuvvetleri temelde; sultan memlûkları, emirlerin memlûkları, halka askerleri ve yardımcı kuvvetlerden teşekkül etmekteydi. Ordudaki harp usulleri, kullanılan silahlar, askerî kıyafetler, askerî kavramlar-isimlendirmeler ve pek çok gelenek diğer Türk devletleri ile aşağı yukarı aynıydı. Askerî temelli bir devlet olma özelliği gösteren Memlûk Türk Devleti bu sayede Moğol istilasına dur diyerek Haçlılarla başarılı bir mücadele vermiş, daha sonra da 267 yıl boyunca bulunduğu coğrafyada uzun süre İslam dünyasına liderlik yapma misyonunu sürdürmüştür.

Deniz kuvvetlerine kara ordusu kadar önem vermeyen Memlûk Türk Devleti aynı şekilde özellikle XV. yüzyıldan itibaren gelişen ateşli silah teknolojisini takip etmeyi de reddetmiş, buna bağlı olarak da askerî anlamda çağın gerisinde kalarak Osmanlı Türkleri karşısında tam bir hezimet yaşayarak tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalmıştır.

Kaynakça

Aktan, Ali, "Memlûklülerde Saltanat Değişikliği Usulü", *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 9 (1990), s. 270-279

'Aşûr, Saîd Abdulfettâh, *el-Hareket es-Salibiyye*, c. 2, Mektebetu'l- Enclû el- Mısriyye, Kahire 1986 (4. Baskı)

'Aşûr, Saîd Abdulfettâh, *el-'Asr el-Memâlîki fi Mısr ve'ş-Şâm*, Mektebetu'l- Enclû el-Mısriyye, Kahire 1994 (3. Baskı)

Ayalon, David, "Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi", çev. Samira Kortantamer, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 4 (1989), s. 211-247

Ayalon, David, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, c. 1-3, çev. Mesut Ağır, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015

Buharalı, Eşref, "Kıbrıs'ta İlk Türkler veya Kıbrıs'ın Memlûk Hakimiyetine Girişi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 95 (Nisan 1995), s. 82-120

Baybars el-Mansûri, *et-Tuhfet el-Mulûkiyye fi ed-Devlet'et-Türkiyye*, nşr. Abd el-Hamid Sâlih Hamdan, Dârü'l-Mısriyye el-Lübnaniyye, Kahire 1987

Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007

Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997

Erol, Burak Gani, *Memlûk Deniz Kuvvetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2012

Holt, P. M., *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı
Yurt Yayınları, İstanbul 1999

İbn Hacer, *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâ el-Umr*, c. 7, Dâr el- Kutûb el-İlmiyye, Beyrut 1986

İbn Haldun, *Kitâb el-'İber ve Divân el-Mubteda ve'l-Haber*, c. 5, nşr. Dar el-Kutûb el-Ilmiyye, Beyrut 1992

Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat, Vadi Yayınları, Ankara 2002 (2. Baskı)

el-Kalkaşandi, *Subh el-'Aşa*, V, Dâr el-Kutûb el Hidiviyye, Kahire 1915

Kanat, Cüneyt, *Memlûk Timürlu Münasebetleri 1382-1447*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 1996

Kanat, Cüneyt, "Memlûk Sultanı Melik ez-Zâhir Seyfeddin Çakmak'ın Rodos Seferleri (1440-1443-1444)", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, Beta Basım Yayın, İzmir 1999, s. 393-406

Kanat, Cüneyt, "Memlûk Devletinde Askeri Bir Oyun: Kabak Oyunu", *Ciepo XIV. Sempozyumu Bildirileri*, 18-22 Eylül, Çeşme, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İzmir 2000, s. 371-380

Kanat, Cüneyt, "Mısır'da Bin Yıllık Türk Tarihi ve Bu Tarihin Mirâsı", *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı III*, Ankara 2007, s. 1217-1221

Kanat, Cüneyt, Memlûk Devleti'nde İktidar Değişikliği Bahri Memlûklar'dan Burcî Memlûklar'a, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 541-545

Kanat, Cüneyt, "Memlûk Devletinde Çerkezler", *Adıge Filolojisi Güncel Konular Sempozyumu*, Arpa Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 279-289

Kopraman, Kazım Yaşar, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Doğuştan Günümüze Büyük* İslam Tarihi, c. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1986, s. 433-543

Kopraman, Kazım Yaşar, *Mısır Memlükleri Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989

Mâcid, 'Abd el-Mun'im, *Nuzum Devlet Salâtîn el-Memâlîk ve Rusûmuhum fî Mısr*, Mektebetu'l- Enclû el- Mısriyye, Kahire 1964

Mahir, Suad, *el-Bahriyye fi-Mısr el-İslamiyye ve Asâruha el-Bâkıyye*, Yersiz Tarihsiz

el-Makrîzî, *Kitâb el-Mevâ'iz ve'l-İtibar bi-Zikr el-Hıtat ve'l-Âsâr*, c. 2, nşr. Mektebe es- Sâkâfe ed- Dîniyye, Kahire 1987 (2. Baskı)

el- Makrîzî, *Kitâb es-Sulûk li-Marifet Duvel el-Mulûk*, c. 1-2, nşr. Muhammed Mustafa Ziyade, Lecnetü't-Te'lif ve'n-Neşr, Kahire 1956 (2. Baskı)

el- Makrîzî, *Kitâb es-Sulûk li-Marifet Duvel el-Mulûk*, c. 4/1, nşr. Saîd Abdulfettâh 'Aşûr, Darü'l-Kutub el-Mısriyye, Kahire 1972

Ranciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008 (4. Baskı)

Tekindağ, Şehabeddin, *Berkuk Devri'nde Memlûk Sultanlığı (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)*, İstanbul 1961

Tekindağ, Şehabeddin, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 25 (1971), s. 1-38

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980

Yiğit, İsmail, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi Memlûkler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991

Ziyâde, Muhammed Mustafa, "Ba'd Mulâhezât Cedîde fî Tarih Devlet el-Memâlîk bi-Mısr", *Mecellet Kulliyet el-Edep bi'l-Câmiat el-Mısrıyye*, sayı 4 (1936), s. 71-88

7
BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE ORDU

Salim Koca*

Giriş

Bütün Türk siyasî siyasî teşekküllerinde olduğu gibi, Selçuklularda da ordu, Türk devletinin temeli ve başlıca güç kaynağı idi. Türklerin, dünyanın öteki yerlerinde olduğu gibi, İslâm dünyasında da hâkimiyetlerini kurmaları ve devam ettirebilmeleri, daha da önemlisi İslâmiyet'e ve kendilerine yeni ülkeler açabilmeleri, ancak güçlü orduları sayesinde mümkün olabilmiştir. Başta Karahanlılar olmak üzere Gazneliler, Selçuklular ve diğer Türk-İslâm devletlerinde ordu, büyük ölçüde Türklerden meydana geliyordu. Burada hemen belirtelim ki, Türkler, daha önce Abbasî ve Sâmânî Devletlerinde İslâm ordularının önemli bir kısmını teşkil etmişler ve İslâm tarihinde başlıca rol oynamışlardı. Karahanlılar dışında hemen hemen bütün Türk-İslâm devletleri, ordularında yerli unsurlara da yer vermişler ve onlardan yararlanmışlardı. Özellikle, Hindistan istikâmetindeki fetihlerde gazâ ve cihat fikrinin ağır basması, Gazneliler ordusunda çok sayıda Müslüman yerli unsurun toplanmasını mümkün kılmıştı. Fakat Gazneliler ordusunun asıl vurucu gücünü, hür Türklerden hizmete alınmış ve sarayda *gulâm* olarak yetiştirilmiş olan *hâssa ordusu* oluşturuyordu. Öte yandan, Gazneliler, ordularında yaşanan Türk kültürü sayesinde Türklük özelliğini koruyup devam ettirebilmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin başında, Selçuklu hanedanına mensup bir hükümdar bulunuyordu. *Sultan* unvanını taşıyan ve devleti temsil eden bu hükümdar, aynı zamanda *saray*, *hükümet*, *ordu* ve *adâlet* gibi devlet teşkilâtını meydana getiren dört temel kurumun da başıydı. Bunlardan hükümet ve adâlet teşkilâtı kadrolarını genellikle Farslar ve Araplar işgal etmekteydiler. Buna karşılık, saray ve ordu teşkilâtları da hemen hemen tamamıyla Türklerin elinde bulunmaktaydı. Sarayda ve orduda, genellikle Türkçe konuşulmaktaydı. Üstelik Türklerin kıyafetleri de, Farsların ve Arapların kıyafetlerinden tamamen farklıydı. Öte yandan, hükümet teşkilâtı kadrolarını oluşturan Farslar ile saray ve ordu teşkilâtını elinde bulunduran Türkler arasında, bütün Selçuklu tarihi boyunca devam eden, bazen gizli bazen açık olarak yürütülen bir nüfuz mücadelesi söz konusu olmuştur. Bu mücadeleden daima üstün ve galip gelen taraf, Türkler olmuştur.

* Prof. Dr. Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. E-posta: skoca@gazi.edu.tr.

Tarihin en eski dönemlerinden beri daima batıya doğru bir akış içinde olan Türk topluluklarının kaderi, Türk ordularının savaş meydanlarında kazanacakları başarıya bağlı olmuştur. Bunun için Türk orduları, tarihin akışını değiştiren ve Türklüğün kaderini tayin eden büyük zaferler kazanmışlardır. Bunların en önemlileri, hiç şüphesiz, Dandanakan (1040), Malazgirt (1071) ve Miryokefalon (1176) zaferleridir. Bunlardan, Dandanakan zaferi, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu sağlamış ve Türklüğün önüne İslâm dünyasının hâkimiyetini açmıştır. Malazgirt zaferi de, Anadolu'nun fethi ve Türk vatanı haline gelmesi sonucunu doğurmuştur. Miryokefalon zaferi ise, kurulan bu vatanı koruyarak, Türklerin bu ülkede kalıcı olmalarını sağlamıştır.

Türk-İslâm devletleri arasında en mükemmel ve en büyük orduya Selçuklular sahip olmuşlardır. Selçuklu ordusu, Dandanakan zaferine, yani Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna kadar tamamen Türkmen atlılarından meydana geliyordu. Türkmen kuvvetleri, savaşçı unsur bakımından tamamen atlılardan oluşmaktaydı. Bunların içinde yaya unsur hemen hemen hiç yoktu. Bu kuvvetin kaynağı, tamamen Türkmenlerin (Oğuzlar) ve diğer Türk topluluklarının boylarına dayanmaktaydı.

Bu sırada, belirli boya mensup her genç, profesyonel bir asker idi. Zira şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkes, iyi bir savaşçı olarak yetişmek zorundaydı. Bunun için her Türk erkeği, askerî eğitime henüz çocuk yaşta başlamaktaydı. Bütün aile fertleri için ata binmek, kılıç kullanmak, mızrak fırlatmak, topuz vurmak, ok atmak, bıçak ve kement kullanmak gibi işler, günlük hayatın vazgeçilmez faaliyetleri arasında yer alıyordu. Kadınların, çocukların, hastaların ve yaşlıların dışında herkes, boy beyinin emrinde akına ve savaşa katılmak zorundaydı. Bütün boy başkanları da, kendi boyuna mensup savaşçıların doğal komutanıydı. Her savaşçı, atını ve silâhını kendisi temin etmek durumundaydı. Akın ve savaş boyunca da, silâhını ve yiyeceğini yanında taşımaktaydı. Ganimetten aldığı paydan başka savaşçı unsura maaş veya ücret verme gibi bir usul, bu dönemde henüz yoktu.

Türkmen savaşçılarının en önemli özelliği, ata binmekte ve ok kullanmakta gösterdikleri büyük ustalık idi. Türkleri daha önce İslâm devletinin hizmetinde iken tanımış olan Arap düşünürü el-Câhiz, eserinde onların bu özelliğini şöyle tasvir etmektedir: "*Türk, vahşi hayvana, kuşa, havadaki hedefe, yere konmuş canlı cansız hedeflere, avının üzerine pike yapan kuşlara ok atar. Başkası yayına bir ok koymadan Türk on ok atar. Bir dağdan inerken veya çukur bir vadinin içine girerken, atını başka birinin düz yerde sürdüğünden daha hızlı sürer. Türk'ün ikisi yüzünde, ikisi kafasının arkasında olmak üzere dört gözü var*". El-Câhiz, eserinin başka bir yerinde de aynı hususta şöyle der: "*Türk'ün ömrünü toplasan, atı üzerinde geçen günlerin, yeryüzünde oturarak geçirdiği günlerden daha çok olduğunu görürsün. (...) Türk, hem çoban, hem seyis, hem canbaz, hem baytar, hem süvârîdir. Özetle, bir Türk başlı başına bir millettir.*"[1]

Türkmen kuvvetleri, normal zamanlarda günlük işlerle meşgul olan ve ailesinin geçimini sağlayan kişilerden oluşmaktaydılar. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, mesleği sadece askerlik olan daimi bir ordu değildi. Ancak, belirli bir gayenin tahakkuku için, yani savaş ve akın yapılacağı zamanlarda toplanmaktaydı. Arslan Yabgu'nun da belirttiği gibi, Türkmen kuvvetleri, kendilerine gönderilen "yay ve oklar"

1 Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, Ankara 1967, s. 67-68.

vasıtasıyla savaşa, davet edilmekteydiler. Eğer, Yabgu'dan boy beylerine özel bir ulak ile ok gönderilmişse, o boy beyleri savaşa ve akına davet edilmiş demekti. Çünkü burada "ok", "davet, çağrı" anlamına gelmekteydi[2]. Türk askerî kültüründeki bu gelenek, Türk sosyal hayatı içinde yaşayarak, günümüze kadar devam etmiştir. Meselâ bugün Anadolu köylerindeki düğünlerde uygulanan "okunuk veya okuntu (hediye) göndermek", "ev okumak" gibi âdetler, eski askerî kültürün günümüze birer yansıması olarak hâlâ yaşamaktadır.

A) SELÇUKLU ORDUSUNU OLUŞTURAN UNSURLAR

Büyük Selçuklu Devleti ve onun halefleri olan Türk devletlerinde ordu, "başkomutan ve komutanlar, savaşçılar (askerler), teşkilât, savaş araç ve gereçleri (teçhizât)" olmak üzere dört temel unsurdan meydana gelmiştir. Şimdi bu temel unsurları birer birer ele alıp, kaynakların sağladığı bilgi ile değerlendirmeye çalışalım:

1) BAŞKOMUTAN VE KOMUTANLAR

Bütün Türk devletlerinin ordularında olduğu gibi, Selçuklu ordularının da başkomutanı (çerig baş), *sultan* unvanı taşıyan Selçuklu hükümdarı idi. Bütün yetki ve komuta onun şahsında toplanmaktaydı. Ordunun diğer komuta heyetini ise, başta "hanedan üyeleri (hükümdarın oğulları, kardeşleri ve amcaları, amca çocukları=*melikler*), *vezir*, *sipâhsâlâr* veya *beylerbeyi* (ordu komutanı) olmak üzere gulâm sisteminden yetişmiş *emîrler*, *sübaşılar*, *hacibler* gibi yüksek rütbeli subaylar ile *boy ve uç beyleri*" oluşturmaktaydı. Bunlar, seferlere ve savaşlara genellikle sultanın emrinde, kendilerine bağlı kuvvetlerin komutanı olarak katılmaktaydılar. Bu komutanlar, bazen sultanın vereceği göreve göre, sefere ve savaşa kendi kuvvetlerinin başında yalnız çıkmaktaydılar.

Selçuklu ordularının başkomutanı olan sultanların en önemli meşguliyeti, hiç şüphesiz, askerî faaliyetler idi. Dolayısıyla onlar, askerî faaliyetlerin hazırlığına barış zamanında başlamaktaydılar. Bunun için onlar, ordularını daima sefere ve savaşa hazır ve eğitimli bir halde tutmaktaydılar. Özellikle ordunun silâhlarını çalışır ve her an kullanılacak vaziyette devlet hazinesinde bulundurmaktaydılar. Seferlerde ve savaşlarda sıkıntıya düşmemek için de, ordunun yedek silâhlarını, yiyecek maddelerini ve nakil vasıtalarını belirli merkezlerde (kaleler) önceden toplayıp depolamaktaydılar. Daha da önemlisi onlar, sefer sırasında özellikle ordunun geçeceği yollar üzerinde, önceden "konaklama yerleri" (Tür. örüg, Ar. menzil) oluşturmaktaydılar. Konaklama yerlerinin çevresindeki arazileri de, devlet hazinesine kaydetmekteydiler. Bu arazilerden elde edilen ürünleri ise, buralarda oluşturulan depolarda toplatıp, ordunun konaklama sırasında ihtiyacı için kullanmaktaydılar[3].

Bilindiği gibi, savaşa ve barışa karar vermek, Selçuklu sultanlarının yetkisindeydi. Onlar, başkomutan olarak, başından sonuna kadar bütün askerî faaliyetleri

2 Bu hususta geniş bilgi için bkz. O. Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten*, sayı 9 (1945), s. 305-318.

3 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, yay. ve çev. M. A. Köymen, Ankara 1976, s. 106; aynı eser, Ankara 1982, s. 126.

plânlama, yürütme ve sonuçlandırma görev ve sorumluluğunu üzerinde taşıyan en büyük yetkiliydiler. Bütün Türk hükümdarlarında olduğu gibi, Selçuklu sultanları da, devletin merkezinde oturan ve sadece emir veren hükümdarlar değildiler. Onlar, hemen hemen bütün seferlerde ve savaşlarda daima ordularının başında bulunurlar ve ordularını bizzat kendileri yönetirlerdi. Çarpışmalarda ise, daima merkez (kalp) kuvvetlerinin başında ve ön saflarda yer alırlardı. Verdikleri emirleri de önce bizzat kendileri icra ederlerdi. Çünkü onlar, giriştikleri her türlü mücadelede başarının her şeyden önce kendi cesaretlerine ve gösterecekleri kahramanlığa bağlı olduğunun bilincindeydiler. Yusuf Has Hacib'in de belirttiği gibi, Türk devletlerinin başkomutan ve komutanları cesaret ve kahramanlıkta daima ordularına örnek ve model olurlardı. Bu örnek ve modelle de, arkalarındaki birlikleri olumlu olarak etkilerlerdi[4].

B) SAVAŞÇI (URUNGU) UNSURLAR

Orduyu meydana getiren dört temel unsurdan en önemlisi, hiç kuşkusuz, bizzat savaşı yapan unsurdur. Zira bir ordu ne kadar mükemmel teşkilâta, ne kadar modern savaş araç ve gereçlerine sahip olursa olsun, zafer, ancak ve ancak savaşçı unsurun göstereceği gayret ve yetenek sayesinde temin edilebilir. Daha doğrusu, savaşın kazanılmasında, savaşçı unsur ile ordunun başında bulunan komutanların niteliği birinci derecede rol oynar. Görüldüğü gibi, mükemmel savaşçı olan Türkmen atlıları ve komutanları, sayı, teşkilât, savaş araç ve gereçleri bakımından Gazneli ordusundan zayıf oldukları halde, bu orduya karşı arka arkaya zaferler kazanarak (Nesâ, Serahs ve Dandanakan Savaşları), kendi devletlerini kurmayı başarmışlardır.

Selçuklu ordusunun savaşçı unsuru, genellikle "atlı" (t. yelme, süvârî, fâris) ve "yaya" (piyâde, racil, mâşî) olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Türk savaş sisteminin gereği olarak, Selçuklu ordusunun atlı kısmı yaya kısmından çok fazla idi. Selçuklu devrinde ordunun atlı kısmına Arapça bir kelime ile *asker* (ç.: 'asakir), yaya kısmına da *cund* (ç.: ecnâd veya cunûd) denmekteydi. Silâhlı kuvvetler, yani ordu kavramı da, *cund*, *ceyş*, *leşker* ve *sipâh* gibi Arapça ve Farsça kökenli kelimelerle ifade edilmekteydi. Türkçe bir kelime olan *ordu*[5] kavramı, silâhlı kuvvetler anlamında daha sonra, yani

4 Krş. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, yay. ve çev. R.R. Arat, İstanbul 1974, s. 2047. Yusuf Has Hacib eserinde, iyi bir ordu komutanının bazı özelliklere sahip olması gerektiğini belirtmiştir. O, bu özelliklerin bir kısmını, bazı hayvanlarda ve kuşlarda görülen özelliklerle anlatmıştır. Ona göre iyi bir komutan şu özellikleri sahip olmalıdır: "Onun yüreği harpte arslan yüreği gibi ve dövüşürken de bileği kaplan pençesi gibi olmalıdır. O, domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır. Aynı zamanda, kırmızı tilki gibi hilekâr olmalı; deve gibi kin ve öç gütmelidir. Kendisini saksağandan daha ihtiyatlı tutmalı; gözünü, kaya kuzgunu gibi uzaklara çevirmelidir. Arslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı; baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmelidir". Bkz. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, yay. ve çev. R. R. Arat, s. 2310; Robert Dankoff, "Animal Traits in the Army Commander", *Anal of Turkish Studies*, sayı 1 (1977), s. 95-112; Ali. F. Karamanlıoğlu, "Kutadgu Bilig ve Kumandan", *Türk Kültürü*, sayı 58 (1967), s. 45-48.

5 Bugünkü *ordu* kelimesi eski Türkçe *ortu*, yani *orta* kelimesinden çıkmış bir sözdür. Eski çağlarda yerleşik topluluklar genellikle tapınaklar etrafında, atlı-göçebe topluluklar ise, bir lider etrafında toplanmışlardır. Liderin bulunduğu yer, devletin ve teşkilâtın tam ortası idi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, lider ve otağı, devletin tam ortasında yer alırdı. Etrafını da, diğer beylerin ve halkın çadırları halka halka sarmaktaydı. Bundan dolayı, Türkler bu çadır kente, yani devletin merkezine *ordu* demişlerdir. Meselâ, Ordu Balıg, Ordu Kent, Kuz Ordu (Balasagun) v.s. gibi.

Osmanlı devrinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır.

Selçuklu ordularını oluşturan birliklerin hepsi, aynı kaynaktan, yani sadece Türk boylarından ve topluluklarından sağlanmıyordu. Üstelik bu birliklerin özellikleri de aynı değerde ve nitelikte değildi. Sağlandığı kaynaklar ve özellikleri bakımından Selçuklu ordularını yedi ana grup halinde incelemek mümkündür:

- Saray muhafızları ve gulâmları
- Hâssa birlikleri (sipâhîler='ıktâ'lı askerler)
- Hanedan üyelerine (meliklere), devlet adamlarına ve emîrlere bağlı kuvvetler
- Türkmenler ve uç kuvvetleri
- Yardımcı kuvvetler
- Ücretli askerler
- Bölge ve şehir kuvvetleri, gönüllüler

1) Saray Muhafızları ve Gulâmları

Devletin ve hükümdarın dayandığı temel silâhlı kuvvetlerin başında, *saray muhafızları ve gulâmları* gelmekteydi. Barışta ve savaşta, hükümdarın en çok güvendiği unsur, bunlar idi. Sarayı ve hükümdarı korumak, saray hizmetlerini yürütmekle görevli olan bu özel birliklere, Karhanlılarda *saray muhafızları*, Gaznelilerde ve Selçuklularda *saray gulâmları* (gulâman-ı saray, gulâman-ı dergâh), Memlûkler Devletinde *memlûk* veya Türkçe *uşâkî* (vuşâkî), Osmanlılarda da *kapı kulu* (yeniçeri) adı verilmekteydi[6].

Büyük Selçuklu Devleti'nde *saray gulâmları,* başta Türkler olmak üzere çeşitli kavimlerden seçilip, küçük yaşta (14 veya 15 gibi yaşlarda) saraya alınarak, ata binmek, kılıç kullanmak, ok atmak gibi savaş eğitimiyle ve ayrıca hizmet yapacağı sahada özel bir suretle yetiştirilmiş gençlerden teşkil olunmaktaydı.

Türklerin "Yaşıl (Yeşil) Öğüz" adını verdikleri Huang-ho'nun (Sarı nehir) büyük dirseği içindeki topraklar da, "Ordos" adıyla, yani Türk kültürünün bu önemli kelimesiyle anılmaktadır. Çünkü Hun Türkleri, Kuzey Çin'i ele geçirdiklerinde ordugâhlarını bu bölgede kurmuşlardır. Dolayısıyla "ordos" sözü Türkçe "ordu" kelimesinin Çince söylenişi olarak bu bölgenin adı olmuştur. Ordu hakkında geniş bilgi almak için bkz. Emel Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* sayı 10-11 (1968), c. 6, s. 135-215.

Başta Gazneliler olmak üzere Afganistan, Pakistan ve Hint yarımadasında kurulmuş Türk devletlerinin saraylarında ve ordularında Türkçe konuşulmaktaydı. Türk devletlerinin askerleri alış-veriş için pazara çıktıkları zaman biraz Türkçe, biraz Farsça ve biraz da yerli kelimeleri (Batı Hintçesi) kullanarak, meramlarını anlatmaya çalışmaktaydılar. Zamanla bu geniş sahada Türkçe, Farsça ve Hintçe'nin karışımı yeni bir dil doğdu. Bu yeni dil, yerli halk tarafından da benimsenerek, bölgedeki toplulukların ortak anlaşma vasıtası haline geldi. Başlangıçta Türk ordu mensuplarının anlaşma vasıtası olarak kullanılmasından dolayı bu yeni dile, XVII. yüzyıldan itibaren "ordu dili" (Urdû-ı Mu'alla) dendi. Bkz. Muhammed Sabir, "Urdu Dilinin Menşei ve Mahiyeti", *Türk Kültürü,* sayı 25 (1964), c. 3, s. 25. Böylece, Türkçe "ordu" sözü, bölgedeki toplulukları birleştirici bir kavram olarak bu coğrafyada yerleşmiş oldu. Bugün Pakistan'ın resmî dilinin "Ordu dili" anlamında "Urduca" adıyla anılması, bu kültürel olayın doğal bir sonucudur.

6 Gulâm sistemi, İslâm dünyasında doğmuş ve gelişmiş bir sistemdir. İslâm dünyasının dışında buna benzer veya paralel özellikte bir kurum veya teşkilât bulunmamaktadır. Bu kurum, İslâm dininin yayılmasında ve savunulmasında başlıca rol oynamıştır. Tarihî kayıtlara göre, gulâmlardan özel birlik oluşturma faaliyeti, Abbasîler ile başlamıştır. Sâmânîlerde bir sisteme bağlanmış olan bu kurum, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklularda gelişerek devam etmiş, Memlûkler ve Osmanlılarda da mükemmelliğinin zirvesine ulaşmıştır. (Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme,* yay. ve çev. M. A. Köymen, s. 112; David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", çev. S. Kotantamer, *EÜ Tarih İncelemeleri Dergisi,* sayı 4 (1989), s. 211.

Büyük Selçuklu Devleti'nde saray gulâmlarının ideal sayısı, 4 bin civarında piyade idi. Bunlardan 1000 tanesi, doğrudan doğruya hükümdarın emri altındaydı. Çavuş, cândâr ve perdedâr gibi saray görevlileri, bunların arasından seçilirdi. Diğerleri ise, *sipâhsâlâr* (ordu komutanı) ve *emîr* gibi unvanlarla anılan komutanların emrinde görev yaparlardı[7].

Büyük Selçuklu Devletinde resmî tören ve kabullerde muhafızlık görevi yapmak üzere saray gulâmları arasından gösterişli ve silâh kullanmakta son derece yetenekli olan 200 tanesi seçilirdi. Bunlar, daima sarayda bulunurlardı; seferde ve savaşta bile saraydan ayrılmazlardı. Bunlara erzak, güzel elbiseler ve mükemmel silâhlar verilirdi. Özellikle, 20 tanesinin kılıç kayışları (hamail) ve kalkanları altından, 180 tanesinin de gümüşten idi. Kılıç kayışları ve kalkanları altından olan 20 kişilik grup, yabancı devletlerin elçileri huzura alındıkları sırada tahtın yanında saygı nöbeti tutardı. Diğer gulâmlar ise, sarayda *nakîb* adı verilen reislerin yönetiminde ellişer kişilik gruplar halinde daima hükümdarın hizmetine hazır bir vaziyette bulunurlardı. Tek tek, yani ayrı ayrı hizmet gördükleri için bunlara *müfred* (ç.: müfredân, müfârede) adı verilmiştir. Diğer gulâmlar gibi müfredlerin de, elbiselerinin güzel, silâhlarının da iyi ve sağlam olmasına daima özen gösterilirdi.[8].

Selçuklularda, hükümdarın şahsına bağlı saray gulâmlarının dışında, her devlet adamına ve komutana bağlı özel gulâmlar da vardı. Devlet adamlarının ve komutanların emrindeki gulâmların sayısı, güçlerine göre, bazen 500, bazen 1000 civarında olmaktaydı. Tuğrul Bey'in veziri Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin şahsına bağlı 300 gulâmı vardı. Sultan Melikşâh devrinde gücünün zirvesine ulaşmış olan vezir Nizâmü'l-Mülk'ün 20 bin civarında gulâmı bulunmaktaydı[9]. Devlet adamı ve komutan azledilmiş veya ölmüş ise, geride kalan gulâmları, hâcibler ve emîrler (komutanlar) arasında paylaştırılmaktaydı[10].

Saraya, çocuk yaşta alınan gulâmlar, önce basit bir hademe olarak hizmet görmekteydiler. Bu arada hem askerî alanda hem de saray hizmetleri alanında özel bir eğitimden geçirilmek suretiyle yetiştirilmekteydiler. Hükümdar ve ailesinin içinde oturduğu, yani hükümdarın resmî ve özel hayatının içinde geçtiği, daha da önemlisi devletin idare edildiği merkez olan saray, aynı zamanda gulâmların yetiştirildiği

---

7 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, yay. ve çev. M. A. Köymen, s. 99. Gazneliler Devletinde de saray gulâmlarının sayısı 4 bin idi. Bkz. Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 6, İstanbul 1992, s. 298. Sultan Alp Arslan, 1071 yılı içinde ordusu ile Fırat Nehri'ni geçmiş, Mısır üzerine yürümekte idi. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir ordu ile üzerine gelmekte olduğunu öğrenince geri döndü. Hazırlanmaları için sipâhî birliklerini ordugâhlara gönderdi. Yanında sadece 4 bin gulâm kaldı. Bkz. Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtüz'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler-II", *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, sayı 19 (1998), s. 37 vd.

8 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, yay. ve çev. M. A. Köymen, s. 99; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981, s. 133; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, s. 147 vd. Müfredler, güvenilir kişilerdi. Bundan dolayı, devletin önemli görevleri müfredlere emanet edilirdi. Devrin idare anlayışına göre, bir görev iki veya üç "müfred"e değil, daima tek "müfred"e verilirdi.

9 Sadrüddîn Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. N. Lugal, s. 46.

10 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 167, 242; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtüz'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler-II", s. 17.

bir çeşit "askerî okul" idi. Selçuklu saraylarında, gulâmları yetiştirmekten, elli kişilik müfrezelerin başında bulunan *nakîb*ler sorumluydu. Ayrıca, özel öğretmenler de tutulmaktaydı[11].

Sarayın ve hükümdarın, hem güvenlik ve günlük işlerinde, hem de askerî faaliyetlerde kullanılmak üzere yetiştirilen gulâmlar, daima aynı konumda kalmazlardı: Sadece Selçuklularda değil, bütün Türk devletlerinde, hem sivil hem askerî kadrolarda, aşağıdan yukarıya doğru yükselme yolu daima açıktı. Gerekli azim, irade, zekâ, yetenek, cesaret, fizikî güç gibi özelliklere sahip olan her gulâm, hiçbir engel ile karşılaşmaksızın en yüksek makamlara, yani lâyık oldukları mevkilere kadar çıkabilmekteydi[12]. Meselâ saraya basit bir gulâm (kara gulâm) olarak giren bir Türk'ü, 15-20 yıl içinde Selçuklu sarayında ve ordusunda "hâcib" veya "emîr" (general, paşa) olarak görmek daima mümkündü. Çünkü, saraya gulâm olarak kapılanan her Türk'ün gönlünde nihaî hedef olarak emîrlik yatmaktaydı[13]. Meselâ, ünlü Selçuklu komutanı Sav-tigin, saraya kapılandığında basit bir *hâdim* (hizmetli) idi. Sonra *hâs hâdim*, çavuş (serheng), *hâcib* olarak kademe kademe yükselmiş ve en sonunda da *emîr* (sâlâr=komutan) olmuştur[14].

Gulâmlara, genellikle "tigin (tigin)" gibi, onların bağlılıklarını ve iyi hizmetlerini gösteren isimlerin yanı sıra "arslan, börü (kurt), pars, buğra (erkek deve), boğa, tonga (kaplan cinsinden bir hayvan), yagan (fil), porsuk, argun (sıçan cinsinden cesur bir hayvan), babür (kaplan cinsinden bir hayvan), koçgar (koç), barak (köpek), köpek, (kara) tay" gibi hâkimiyeti, güçü ve kudreti temsil eden hayvanların, "togrıl (tuğrul), çagrı (doğan kuşu), turumtay (yırtıcı bir kuş), sungur, lâçin (şahin), balaban (avcı kuşlardan biri)" gibi belirli özelliği olan kuşların, "altın, gümüş, yakut" gibi kıymetli madenlerin, "taş, demir, kılıç" gibi sağlam ve kuvvetli nesnelerin isimleri verilmekteydi[15]. Meselâ, Sav-tigin, Bar-tigin, Yaruh-tigin, Humar-tigin, Humar-taş, Gümüş-tigin, Ay-tigin, Porsuk v.s. gibi isimleri taşıyan Selçuklu komutanlarının hepsi, gulâm kökenliydi. Görüldüğü gibi, bunlardan "tigin" sözü özellikle Gaznelilerde ve Selçuklularda "gulâm"ı ifade eden bir isim haline gelmiştir. Hâlbuki "tigin" sözü, İslâmiyet'ten önce Türklerde "tigin" şeklinde şehzâdelerin unvanı olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca, isminin başında ve sonunda "*hâdim*", "*serheng* (çavuş)" ve "*hâcib*" unvanı bulunan kimseler de, gulâm sistemine göre yetişmiş ordu mensupları sayılmaktaydı[16].

Saray gulâmlarının isimleri ve görevleri, "ordu defterleri"ne (dîvân-ı ceyş veya cüyûş) kaydedilmekteydi. Bunlar, yılda dört defa maaş almaktaydılar[17]. Sultan Melikşah döneminde gulâmlara ödenen toplam maaş miktarı 600-700 bin dinar

11 Ravendî, *Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr*, c. 1, çev. A. Ateş, Ankara 1957, s. 152.

12 Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, c. 2, Ankara 1983, s. 298.

13 Bu anlayış, hâlâ Türkiye Cumhuriyeti ordusunda da yaşamaktadır. Kurmay sınıfına seçilmiş her Türk subayının gönlünde, daima "paşa olmak" arzusu ve ideali vardır. Bugün, Türk anne ve babaların erkek çocuklarını "paşa oğlum" diye sevmelerinde de, aynı anlayış ve özlem kendisini göstermektedir.

14 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, Ankara 1992, s. 251. Sav-tigin hakkında geniş bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Emir Savtegin", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 6 (1975), s. 63-74.

15 Geniş bilgi almak için bkz. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, c. 2, İstanbul 1999.

16 Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 110.

17 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, yay. ve çev. M. A. Köymen, s. 127.

civarındaydı[18]. Aldıkları bu maaşa Farsça ve Arapça "bistgânî", "mevâcib", "ulûfe", "câmegî" veya "câmegîye" denmekteydi. Saray gulâmları maaşlarını alırlarken, teftiş edilmekteydiler. Silâhları ve giyimleri standart ölçülere uymayan gulâmların kayıtları, ordu defterinden silinmekteydi. Malazgirt Savaşı'ndan önce Selçuklu ordusu teftiş edilirken yaşanan ilgi çekici bir olay tarih kitaplarına şu şekilde geçmiştir: Selçuklu ordusu, Bizans ordusu ile karşılaşmak üzere hazırlıklarını tamamladıktan sonra "Emîr-i 'Arız" (Millî Savunma Bakanı) ve vezir Nizâmü'l-Mülk tarafından teftiş edilmiştir. Bu teftiş sırasında, Nizâmü'l-Mülk, kıyafeti, teçhizâtı ve cüssesi bakımından standart ölçülere uymayan bir gulâmı beğenmemiş ve onu ordu saflarından çıkarmak istemiştir. Selçuklu komutanlarından Güherâyîn, bu gulâm lehinde şefaatte bulunarak, onun orduda kalmasını sağlamıştır. Bunun üzerine vezir Nizâmü'l-Mülk, "*Belki de bize Bizans İmparatorunu esir olarak getirir.*" diyerek, bu gulâm ile alay etmiştir. Tarihin ne garip tecellisidir ki, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i esir alıp, Alp Arslan'ın huzuruna getiren bu gulâm olmuştur[19].

2) Hâssa Birlikleri (Sipâhîyân=Sipâhîler, Iktâ'lı Askerler)

Selçuklu ordusunun en büyük ve en önemli kısmını, bizzat hükümdarın şahsına bağlı ve daima savaşa hazır durumda olan hâssa birlikleri, yani *sipâhîler*, diğer bir söyleyişle "ıktâ'lı askerler" meydana getirmekteydi. Selçuklu hâssa birlikleri, belirli merkezlerde toplanmaktaydılar. Selçuklu sultanları, bazı şehirlerde hâssa birliklerinin barış zamanında devamlı içinde kalabilecekleri ve kışı geçirebilecekleri sağlam yapılı binalardan oluşan kışlalar yaptırmışlardır. Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey, ordunun bu ihtiyacını karşılamak için büyük paralar harcamak suretiyle Bağdat yakınlarında, Dicle nehri kıyısında kendi adıyla anılan "Tuğrul Bey şehri"ni (Medine et-Tuğrul Bey) kurdurmuş ve ordusunu buraya yerleştirmiştir (1055)[20]. Sultan Melikşâh da, kendi saltanat döneminde (1072-1092), devletin merkezini Rey şehrinden Isfahan şehrine taşıyarak, aynı kışlaları burada yaptırmıştır.

Karahanlılarda hâssa birliklerinin sayısı 12 bin kişi idi[21]. Başlangıçta pek fazla olmayan Selçuklu hâssa birliklerinin sayısı, gittikçe artarak, Sultan Melikşâh döneminde en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bu dönemde Selçuklu hâssa birliklerinin sayısı 45 bin civarındaydı[22]. Türkiye Selçuklularında hâssa birliklerinin sayısı, tıpkı

18 Sadrüddîn Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. N. Lugal, Ankara 1943, s. 46. Abbasî Devletinde bir gulâma yılda 500 ilâ 1000 dirhem arasında bir maaş ('ata') ödenmekteydi. Bkz. V. J. Parry, "İslâm'da Harb Sanatı", *İÜEF Tarih Dergisi*, sayı 28-29 (1974-75), s. 194). Eyyûbîlerde ise, memlûklerin yıllık maaşları 600 ilâ 1200 dinar arasında değişmekteydi. Bkz. Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 6, İstanbul 1992, s. 407.

19 Faruk Sümer ve Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1971, s. 10, 22, 26, 35 vd. 53, 58, 61, 67, 71.

20 Bundarî, *Zubdetü'n-Nusre*, çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul 1943, s. 8. Bilindiği gibi, Emevîler, ordugâh olarak Fustat, Kûfe, Basra; Abbasîler Bağdat ve Sâmerrâ; Tolun oğlu Ahmed "Katâî"; Fatımîler de "Kahire" şehrini kurdurmuşlardır. Bkz. Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, c. 1, haz. N. Gök, İstanbul 2004, s. 231-233.

21 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, yay. ve çev. R. R. Arat, s. 2334.

22 Ravendî, *Râhatüs-Sudûr ve Ayetüs-Sürûr*, c. 1, çev. A. Ateş, s. 128.

Karahanlılarda olduğu gibi 12 bin kişi idi[23]. Hemen hemen bütün Türk devletlerinde hâssa ordusunun eratı atlılardan, yani süvarilerden oluşmaktaydı.

Selçuklu hâssa birliklerinin askerlerine ise, maaş yerine "ıktâ" (timâr, dirlik) adı verilen belirli bir toprak parçası verilmekteydi. Onlar da, bu toprakların gelirlerinden barış süresince geçimlerini sağlamakta, eğitim ve donatım giderlerini karşılamaktaydılar[24].

"Iktâ' sistemi", eski çağdan beri çeşitli topluluklarda bilinen ve uygulanan bir sistem idi[25]. Bu sistemin değişik bir şekli de eski Türklerde vardı. Eski Türklerde toprak parçası, şahsa hem de bir boya veya bir topluluğa tahsis edilmekteydi[26]. Iktâ' sistemi, Selçuklulardan önce İslâm devletlerinde de uygulanmıştır. Bu devletlerde toprak, askere değil, genellikle devlet adamlarına ve yüksek rütbeli komutanlara verilmiştir. Öte yandan, ilk Selçuklu hükümdarları Tuğrul Bey ve Alp Arslan, beylere ve büyük komutanlara hizmet karşılığı olarak ıktâ'lar tahsis ederlerken, hâssa birliklerini de, yönetimleri altındaki ülkelerden toplattıkları vergilerle beslemişler ve donatmışlardır. Selçuklular, Sultan Melikşâh döneminden itibaren vezir Nizâmü'l-Mülk'ün tavsiyesi üzerine eski ıktâ' sisteminde köklü bir değişiklik yaparak, hâssa askerlerine maaş karşılığı olarak toprak vermeye başlamışlardır. Böylece, Selçuklu "askerî ıktâ' sistemi" ortaya çıkmıştır[27]. Tıpkı "Nizâmiye medreseleri"nin kuruluşunda olduğu gibi, askerî ıktâ' sisteminin kuruluşunun da özellikle Nizâmü'l-Mülk'ün şahsına bağlanması, bu yeni sistemin ilk defa onun eliyle uygulanmış olmasından ileri gelmiştir[28].

İlk defa Selçuklular tarafından uygulanmaya başlanan "askerî ıktâ' sistemi"[29], ülke ekonomisine büyük faydalar sağlamıştır. Selçuklular bu sistem sayesinde sayısı 400 bine ulaşan ordularını hiç masraf yapmaksızın beslemişler ve donatmışlardır. Daha da önemlisi, Selçuklu ülkelerinde, bu sistem sayesinde devlete ait toprakların büyük kısmı atıl kalmaktan kurtarılmış, ziraî üretim artmış, imar faaliyetleri de son derece hızlanmıştır[30].

Doğrudan doğruya sultanın şahsına bağlı olan hâssa birliklerine, Büyük Selçuklu Devleti'nde, sefer ve savaşlarda *sipâhsâlâr*, Türkiye Selçuklularında da *beylerbeyi*

23 Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 314.

24 Ravendî, *Râhatüs-Sudûr ve Ayetüs-Sürûr*, c. 1, çev. A. Ateş, s. 128; İbnü'l-Adim, *Bugyetü'l-Taleb fi Tarihi Halep, Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, çev. ve yay, A. Sevim, Ankara 1982, s. 59.

25 Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 1985, s. 264.

26 Geniş bilgi için bkz. Ögel, Bahaeddin, *"İslâm'dan Önce, Türk Devletlerinde Tımar Sistemi", IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1948, s. 242-250.

27 Fuad Köprülü ve Osman Turan gibi Türk bilim adamları, iktâ' sitemini bir çeşit Türk feodalizmi olarak değerlendirmişlerdir. Bkz. F. Köprülü, M. Fuad, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Belleten*, sayı 19 (1941), c. 5, s. 319-334. Fransız bilim adamı Claude Cahen de, onların bu görüşüne haklı olarak itirazda bulunmuştur. Bkz. Claude Cahen, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, sayı 17-18 (1955-57), s. 348-358; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, yay. haz. Ayşen Anadol, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2002, s. 194-197, 204, 205.

28 Osman Turan, "İkta", *İA*, MEB Yayınları, c. 5/2, İstanbul 1968, s. 953.

29 Selçuklulardaki "askerî ıktâ' sistemi"nin bir benzeri, daha önce İran'da ve bazı İslâm devletlerinde kısmen görülmüşse de, Selçuklulardaki yaygın ve kapsamlı uygulama şekli bunların hiçbirinde olmamıştır. Bkz. Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, s. 264.

30 Nizâmü'l-Mülk, Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, yay. ve çev. M. A. Köymen, s. 178; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977, s. 313; Osman Turan, "İkta", s. 953; Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 312.

(emîrü'l-ümerâ=ordu komutanı) gibi unvanlara sahip yüksek rütbeli subaylar emir ve komuta etmekteydiler. *Sipâhsâlâr* ve *beylerbeyi*, Selçuklu hâssa birliklerinin en yüksek rütbeli komutanları olup, bugünkü "Genelkurmay Başkanı" konumundaydı. Büyük Selçuklu Devleti'nde hâssa birliklerinin eğitiminden ve daima savaşa hazır tutulmasından, sipâhsâlâr sorumluydu. Sipâhîler ise, sadece savaş yapmakla görevli profesyonel asker idiler. Sefer ve savaş dışında devamlı kendi eğitim ve donatımlarıyla meşgul olurlardı. Onların ticaret, ziraat, sanat, siyaset gibi işlerle uğraşmaları kesinlikle yasaktı[31].

Selçuklu hükümet teşkilâtında, "Arz Dîvânı" adıyla anılan ve bugünkü Millî Savunma Bakanlığının sorumluluğunu üstlenmiş bir daire bulunmaktaydı. Başındaki devlet adamı, *Emîr-i 'Arız* veya *'Arzu'l-Ceyş*, yahut kısaca Arız (Millî Savunma Bakanı) unvanıyla anılmaktaydı. *Emîr-i 'Arız*, ordunun bütün mühimmâtını, yiyeceğini, ödeneğini, hayvan yemini ve nakil vasıtalarını hazırlamakla yükümlüydü. Sefere çıkmadan önce, ordunun teftiş edilmesi ve eksiklerinin tamamlanması da, Emîr-i 'Arız tarafından yapılmaktaydı[32]. Ayrıca, seferde, ordunun yürüyüş ve savaş düzenine sokulması da, Emîr-i 'Arız'ın sorumluluğundaydı[33].

Askerî ıktâ' sistemi kurulduktan sonra "Emîr-i 'Arız"ın işleri de bir hayli hafiflemiştir. Artık her hâssa askeri, at, silâh, erzak, çadır gibi ihtiyaçlarını "Emîr-i 'Arız"dan değil, kendi ıktâ'larının geliriyle sağlamaya başlamıştır.

Devlet adamlarına, beylere, komutanlara ve askerlere hizmetlerinin karşılığı olarak dağıtılan toprağın mülkiyeti devlete aitti (mîrî arazi). Iktâ' sahibinin (mukta'), bu toprak üzerinde, kanunla belirlenmiş olan vergiyi almaktan başka bir hakkı yoktu[34]. Bu toprağı hibe edemez, vakıf yapamaz ve satamazdı. Iktâ' sisteminde hizmetin devamlılığı esastı. Görevinden azledilen kişinin ıktâ'sı da elinden alınırdı. Hizmet devam ettiği sürece, ıktâ' babadan oğla geçerdi[35]. Böyle ıktâ'lara Osmanlılarda "ocakzâde timârlar"ı denmekteydi. Askerî faaliyetlerde gösterdikleri başarı ölçüsünde, her komutanın ve askerin ıktâ'sı artırılmaktaydı[36].

Selçuklu devrinde, her vilâyet merkezinde bir askerî komutanlık (garnizon) bulunmaktaydı. Bu komutan, Büyük Selçuklu Devleti'nde şahne, Türkiye Selçuklularında da *sübaşı* (f. ser-leşker) unvanıyla anılmaktaydı. İkta'lı askerlerin, yani sipâhîlerin başı olan sübaşılar, barış zamanında, kendi ıktâ'larının da içinde bulunduğu vilâyet merkezinde oturmaktaydılar. Zira vilâyetlerin idaresinden ve güvenliğinden onlar sorumlu idiler.

Sübaşıların asıl sorumlulukları, "İstifa Dîvânı"ndan (Maliye Bakanlığı) kendilerine tahsis edilmiş olan maaşla emîrlik görevlerini yerine getirmekti. Onlar özellikle, "yetenekli ve tecrübeli asker istihdam etmek ve bu askerleri eğitip donatmak suretiyle

---

31 İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 149.

32 Ravendî, *Râhatüs-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr*, c. 1, çev. A. Ateş, 117.

33 İbn Bibi, *el-Evâmîrül-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, Ankara 1996, s. 205.

34 Parry, V. J. Parry, "İslâm'da Harb Sanatı", s. 201. İbn Bibi'nin ifadesine göre, "ıktâ' sahipleri (mukta'an), halktan normal verginin (rüsum) dışında bir tavuk kanadı dahi isteyemezlerdi. İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 2, Ankara 1996, s. 31; Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, yay. ve çev. M. A. Köymen, 142.

35 Cahen, bu görüşün tamamen zıddını, yani babadan oğla geçmediğini savunmaktadır ki, kısmen haklıdır. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, s.199.

36 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970, s. 113.

daima savaşa hazır tutmak" durumundaydılar[37]. Sultanın emri üzerine de, her sefere ve savaşa emirlerindeki sipâhîlerin komutanı olarak katılmaktaydılar.

Batı feodalizminde olduğu gibi, sübaşılar, başlarında bulundukları vilâyetin ne sahipleri ne de halkın ve sipâhîlerin efendileri idiler. Onlar, sadece vilâyetin idarecileri, sipâhîlerin de amiri ve komutanıydılar[38]. Her devlet memuru gibi bazen görev yerleri değiştirilebilir, başka bir vilâyetin başına tayin edilebilirlerdi. Yeni ıktâ'ları da buradan verilirdi.

3) Hanedan Üyelerine (Melikler), Devlet Adamlarına ve Emîrlere Bağlı Kuvvetler

Selçuklularda, her hanedan üyesinin emrinde, merkezî ordunun benzeri önemli bir askerî kuvvet bulunmakta idi. Bu hanedan üyeleri, genellikle *melik* unvanıyla anılmaktaydılar. Bunlar, idarelerine bırakılan bölgelerde oturmaktaydılar. Sultanın emri üzerine de, arkalarındaki kuvvetlerle gelip, merkezî orduya katılmaktaydılar. Diğer zamanlarda ise, genellikle bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmekte idiler. Meselâ Selçuklu hanedanın en kıdemli üyesi olan Çağrı Bey, kendisine bırakılan Horasan'da bağımsız bir hükümdar gibi hareket ederek, doğuda, devleti en geniş sınırlara kavuşturduğu gibi, bazen Tuğrul Bey ile birlikte seferlere çıkmış, bazen de Tuğrul Bey'in yardımına kendisi gibi melik unvanını taşıyan ve her biri bölgenin idarecisi olan oğullarını göndermiştir.

Hanedan üyeleri, İslâm dünyasında Selçuklu hâkimiyetinin kurulmasında, yayılmasında ve genişletilmesinde başlıca rol oynamışlardır. Meselâ, İbrahim Yınal, Kutalmış, Kara Arslan Kavurt, Yakutî, Ertaş, Alp Arslan ve Melik Hasan gibi hanedan üyeleri, ele geçirmekle görevlendirildikleri İslâm ülkelerine Tuğrul Bey'den önce kendi kuvvetleriyle girmişler, bütün direniş odaklarını dağıtmışlar, Sultanın ordusuna öncülük ederek, onun işini büyük ölçüde kolaylaştırmışlardır. Hanedan üyeleri, sadece Selçuklu hâkimiyetinin genişletilmesinde değil, aynı zamanda Anadolu üzerine yaptıkları seferler ve akınlarla Bizans direniş gücünün kırılıp, gelecekteki fetihlere uygun zemin hazırlanmasında da, birinci derecede rol oynamışlardır. Meselâ Melik Hasan, İbrahim Yınal ve Kutalmış gibi hanedan üyeleri, Tuğrul Beyden önce Anadolu'ya girmişler, Kuzey-Doğu Anadolu bölgesinde geniş akın faaliyetinde bulunmuşlardır. Bunlardan özellikle Erzurum'un Pasinler yaylasına kadar ilerleyen İbrahim Yınal, 1048 yılında, Hasankale (Pasinler) mevkiinde Katakalon komutasındaki Gürcü, Ermeni ve Abhaz kuvvetleriyle destekli 50 bin kişilik bir Bizans ordusunu tamamen imha etmiş ve büyük bir ganimetle geri dönmüştür.[39]

Hanedan üyeleri, idarelerine verilen toprakların geliriyle, tıpkı merkezî hükümet gibi büyük ordular beslemekte ve eğitmekteydiler. Meselâ, Tuğrul Bey Kuzey Irak'ı ele geçirince, Musul ve çevresinin idaresini üvey kardeşi İbrahim Yınal'a bırakmıştı. Musul ve çevresinin vergi geliriyle güçlü bir ordu meydana getiren İbrahim

37 Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 14, 15, 75, 76.
38 Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 313.
39 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. 9, yay. C. J. Tornberg, s. 415; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. H. Andreasyan, s. 85-87.

Yınal, daha sonra Türkmenlerin de desteği ile iktidarı ele geçirmek için harekete geçmiş, fakat girdiği mücadelede başarılı olamamış ve bu uğurda hayatını kaybetmiştir.

Öte yandan, babası Çağrı Beyden sonra bütün Horasan'ın meliki olan Alp Arslan, bu büyük bölgenin vergi geliriyle 20 bini atlı ve 10 bini yaya olmak üzere toplam 30 bin kişilik bir ordu beslemekteydi[40]. Melik Alp Arslan, bu ordu sayesinde, doğuda Karahanlı ve Gazneli Devletlerine karşı Büyük Selçuklu Devleti'nin sınırlarını başarıyla koruduğu gibi, amcası Tuğrul Beyin ölümünden sonra rakiplerini bertaraf ederek, Selçuklu iktidarını da ele geçirmiştir[41].

Sultan Alp Arslan (1064-1072) ve oğlu Sultan Melikşâh (1072-1092) dönemlerinde Horasan'a melik olarak hep Alp Arslan'ın oğulları tayin edilmiştir. Horasan'ın idaresi, son olarak Sultan Berk Yaruk (1092-1096) tarafından kardeşi Sancar'a verilmiştir. Burada kuvvetli bir ordu meydana getiren Sancar, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak 21 yıl meliklik yapmıştır (1097-1118). Bu arada Sancar, Horasan'da bağımsız bir hükümdar gibi hareket ederek, Sîstan, Gur, Harezm bölgeleri ile Batı Karahanlı ve Gazneli Devletleri üzerinde hâkimiyet kurmuştur.

Selçuklularda, büyük ve küçük bütün devlet adamlarına maaş yerine hizmetlerinin karşılığı olarak ıktâ' (belirli bir toprak parçası) verilmekteydi. Onlar da, ıktâ'larının büyüklüğü ve geliri oranında gulâm beslemekteydiler. Hükümdar emrettiği zamanlarda da, bu gulâmların başında merkezî orduya katılmaktaydılar. Bu hususta hiçbir gecikme ve ihmal söz konusu olmazdı.

Büyük Selçuklu devlet adamları arasında, Nizâmü'l-Mülk, gulâm sayısının çokluğu ve maiyetinin kalabalıklığı bakımından birinci sırayı almaktaydı. Daha önce de belirtildiği gibi, Sultan Melikşâh'ın son zamanlarında Nizâmü'l-Mülk'ün şahsına bağlı gulâm sayısı 20 bine, yani tam bir ordu sayısına ulaşmıştır. Fakat, Nizâmü'l-Mülk'ün askerî gücünün artması, Selçuklu ordusunun gücünün artmasına hiçbir olumlu etkisi olmamıştır. Aksine bu ordu, Selçuklu iktidarını tehdit eder bir güç durumuna gelmiştir. Bu tarihî olay kaynaklara şu şekilde yansımıştır: Nizâmü'l-Mülk'ün adamlarından birinin yetkilerinin dışına çıkarak, Selçuklu valilerinden birine baskı yapması, Sultan Melikşâh'ı son derece kızdırmıştır. Sultan Melikşâh, bu olay üzerine vezirine yazdığı mektupta, onu şu sözlerle suçlamış ve tehdit etmiştir:

> "*Sen benim devletimi ve memleketimi ele geçirdin; oğullarına ve damatlarına verdin. Bunlar benim adamlarıma saygı göstermiyorlar; halka zulüm yapıyorlar. Sen de bunları cezalandırmıyorsun. Başında bulunduğum devlete ortak mısın? İster misin ki, önündeki yazı takımı ile başındaki sarığının alınmasını emredeyim? Halkı zulmünüzden kurtarayım*".

Vezir Nizâmü'l-Mülk, bu meydan okumaya karşılık, özür dileyip, yaptığı hatayı düzelteceği yerde, Sultan Melikşâh'a aynı şekilde bir meydan okuma ile karşılık vererek, gerçek niyetini ortaya koymuştur. Onun Melikşâh'a verdiği cevap şudur:

---

40 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fi Târîhi'l-Âyan*, yay. A. Sevim, Ankara 1968, s. 101 vd.

41 Geniş bilgi için bkz. Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, c. 2, Çorum 2003, s. 8-12.

"Sen benim fikrim ve tedbirim sayesinde bugünkü ikbale ulaştın. Baban öldüğü gün seni nasıl idare ettiğimi, ayaklanmaları nasıl bastırdığımı hatırla ve unutma ki, benim yazı takımımın ve sarığım ile senin tacın ve tahtın birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Devlet bu ikisi ile ayakta durur. Yazı takımım ve sarığımın ortadan kalkmasıyla, taç ve taht da ortadan kalkar."[42]

Bu, gerçekten de, açık bir meydan okuma idi. Zira Melikşâh'ın tehdidine karşı aynı şekilde veziri tarafından bir meydan okuma ile cevap verilmiştir. Olayın daha da vahim olan tarafı, vezir Nizâmü'l-Mülk, Sultan Melikşâh'ın gösterdiği ihmal ve gaflet yüzünden karşısına devletin ortakçısı olarak çıkmıştır. Fakat asıl önemli olan Melikşâh'ın bu acı gerçeği öğrendikten sonraki tavrıdır: Melikşâh, hiç şüphesiz, vezirine verdiği aşırı yetkilerden dolayı çok pişman olmuştur. Fakat o, bu meydan okumaya karşılık ikinci adımı atamamış, yani Nizâmü'l-Mülk'ü görevinden alamaya cesaret edememiştir[43]. Bunun sebebi, hiç şüphesiz, Nizâmü'l-Mülk'ün sahip olduğu aşırı derecedeki maddî ve manevî güçtür. Daha da kötüsü, bu gücün, Selçuklu iktidarına meydan okuyacak bir seviyeye gelmiş olmasıdır.

Gulâm sisteminden yetişip, emîrliğe kadar yükselmiş komutanların (emîr) ve askerî valilerin (şahne, sübaşı) emirlerinde de, en az 500 ilâ 1000, en fazla 5 ilâ 10 bin civarında gulâm kökenli kuvvet bulunmaktaydı. Meselâ, Büyük Selçuklu emîri Öner, 10 bin kişilik bir kuvvete komuta etmekteydi[44]. Bu emîrlere ve valilere de maaş değil, ıktâ' verilmekteydi[45]. Onlar, bu ıktâ'lardan aldıkları vergiler ile de emirlerindeki gulâmların beslenme, eğitim ve donatım giderlerini karşılamaktaydılar. Seferberlik ilân edildiği zamanlarda da, emirlerindeki kıtalarla gelip, merkezî orduya katılmak zorundaydılar.

4) Türkmenler ve Uç Kuvvetleri

Yukarıda belirtildiği gibi, Büyük Selçuklu Devleti kuruluncaya kadar, Selçuklu hanedan üyeleri ve arkalarında toplanan kütleler, genellikle "Türkmen" (Oğuz) adıyla anılmıştır. Başta Selçuk Bey ve oğulları, devletin kurucusu olan Tuğrul ve Çağrı Beyler, Kutalmış, İbrahim Yınal, Melik Hasan, Yakutî, Kara Arslan Kavurd, Alp Arslan gibi komutanlar, başlangıçta birer Türkmen beyi idiler. Hatta Tuğrul Bey, Abbasî halifesi tarafından Bağdat'a davet edilinceye kadar (1055), "Türkmen (Türkmân) Meliki, Oğuz Meliki (Guzz Meliki) veya Emîri (Emîr-i Guzz)" gibi unvanlarla anılmaktaydı. Devlet, klâsik bir Türk-İslâm teşekkülü haline dönüşünce, Türkmen adı, Selçuklu devleti teşkilâtının dışında kalan konar-göçer Oğuz boylar ile bu boyların başında bulunan beyler için kullanılmaya başlanmıştır[46].

42 Ravendî, *Râhatüs-Sudûr ve Ayetüs-Sürûr*, c. 1, çev. A. Ateş, s. 131; Sadrüddîn Hüseynî, *Ahbârü'd-Devletis-Selçukiyye*, çev. N. Lugal, s. 47 vd.; Bundarî, *Zubdetü'n-Nusre*, çev. Kıvameddin Burslan, s. 63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. 10, yay. C. J. Tornberg, çev. A. Özaydın, s. 177 vd.

43 Krş. Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 14.

44 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 266.

45 Sadece merkezî idare değil, büyük devlet adamları ve komutanlar da kendi maiyetlerindeki komutanlara ve askerlere ıktâ' tahsis edebilmekteydiler.

46 Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 105; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 152.

Dandanakan zaferinden sonra birbirini izleyen dalgalar halinde, akın akın İslâm ülkelerine dağılan Türkmenler, genellikle Hemedan, Kuzey Irak, ve Azerbaycan gibi uçlara yakın bölgelere yerleşmişlerdir. Bunlar, özellikle yerleştikleri yerlerde Orta Asya'daki boy düzenlerini koruyorlar, topluca yaşıyorlar, konar-göçer (yaylak-kışlak) hayatlarını sürdürüyorlardı. Başlarında bulunan boy başkanlarından başka da bir otorite tanımıyorlardı[47].

Kadın ve çocuklarına varıncaya kadar hepsi kışla hayatı yaşayan Türkmenleri de, Selçuklu askerî kuvvetleri arasında saymak gerekir. Çünkü Türkmenler, Sultan Melikşâh zamanına kadar, Selçuklu ordusunun önemli bir unsuru olarak, başlarındaki beylerin yönetiminde hemen hemen bütün seferlere ve savaşlara katılmışlardır. Ayrıca onlar, bazen hanedan üyeleri arasındaki iktidar mücadelelerine karışıp, bir melikin arkasında topluca yer alarak, meşru Selçuklu idaresine karşı savaşmaktan da çekinmemişlerdir[48].

Selçuklu hanedanının hâkim olduğu ülkelerin hemen hemen dörtte üçü, Türkmen kuvvetleri tarafından fethedilmiştir. Meselâ, Batı İran'ı, Kuzey Irak'ı, Azerbaycan'ı, Kuzey Suriye'yi, Filistin'i ve Anadolu'yu fetheden hep Türkmen beyleridir. Atsız, Ahmed, Afşin, Artuk, Tutak, Kutalmış oğulları (Süleyman-şâh, Mansûr), Gümüş-tigin Dânişmend Ahmed Gâzî, Mengücük Gâzî, Ebû'l-Kasım, Kara-tigin, Emîr Boldacı, İl-gâzî, Sökmen, Belek gibi beyler, bunların en önde gelenleridir. Türkmen kütleleri, bu beylerin arkasında topluca yer almışlar, savaşlara ve akınlara bile kadın ve çocuklarıyla birlikte gitmişlerdir. Meselâ, Atsız Bey Kuzey Suriye ve Filistin'i fethederken Türkmen savaşçıların yanında kadın ve çocuklar da savaşa katılmışlardır[49]. Kutalmışoğulları Anadolu'nun fethine çıkarken, arkalarında "Yabgulu" adıyla tanınan büyük bir Türkmen kütlesi toplanmıştır[50].

Türkmen boylarının ve beylerinin önemli roller oynadıkları Selçuklu uçlarında ise, özel bir statü vardı: Uçlarda görev yapan beyler, genellikle *sâlâr* unvanı taşımaktaydılar. Emirlerindeki savaşçılara da "gâzî" denmekteydi. Bunlar, Türklerin akın geleneği ile İslâm'ın cihat faaliyetini birlikte yürütmekteydiler. Bundan dolayı Selçuklu Devleti'nde, uçlara özel önem ve değer verilmekteydi. Devlet, burada faaliyet gösteren *sâlâr* ve *gâzî*lerden vergi almak şöyle dursun, onlara malî yardım yapmaktaydı. Hatta sâlârlara ve gâzîlere maaş bile bağlamaktaydı[51].

Uç teşkilâtı, sınırların korunmasında, genişletilmesinde ve İslâm dininin yayılmasında başlıca rol oynamaktaydı. Bu yüzden uç teşkilâtına en ufak bir müdahale bile Selçuklu sultanları tarafından savaş sebebi sayılmaktaydı: Sultan Sancar zamanında (1118-1157), Oğuzların eski yurtları olan Cend ve Minkışlak (Bin Kışlak) bölgesinde Selçukluların son derece etkin gaza ve akın teşkilâtları bulunmaktaydı. Büyük

47 Salim Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s. 93-95.

48 Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963, s. 58-71.

49 İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 153.

50 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 53 vd. "Yabgulular" hakkında diğer görüşler için bkz. Ahmet Ateş, "Yabgulu'lar Meselesi", *Belleten*, sayı 115 (1965), s. 517-525; İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11 (1979-80), c. 1, s. 1-28; Ali Sevim, "Suriye'de Nâvekiye Türkmenleri", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 563-567.

51 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 234.

Selçuklu Devleti'nin Harezm valisi olan Atsız, Sultan Sancar'ın bütün seferlerine ve savaşlarına katılmış, Sultanın güvenini ve takdirini kazanmıştı. Fakat son Gazne seferinde bazı komutanların etkisiyle Sultan ve Atsız arasında bir soğukluk başlamıştı. Seferden sonra Harezm'e dönen Atsız, Cend ve Minkışlak gibi Büyük Selçuklu Devleti'nin uç bölgelerini istilâ etmiş, bu yerlerdeki gazâ ve akın teşkilâtlarını dağıtmış, gâzîleri öldürmüş, ribatlarını[52] da yıkmıştı. Bunun üzerine Harezm üzerine yürüyen Sultan Sancar, Atsız'ı yenip, bölgeden atmıştır (1138). Gaza ve akın teşkilâtına yaptığı bu tecavüzden dolayı Harezm'i tekrar Atsız'a vermemiştir. Bölgeyi merkezî idareye bağlamak suretiyle onu cezalandırmıştır[53].

Türkmen (Oğuz) kütleleri, nasıl Dandanakan zaferinden sonra bir sel halinde İslâm ülkelerine yayıldılarsa, aynı şekilde Malazgirt zaferinden sonra da tıpkı birbirini izleyen dalgalar halinde, bölük bölük Anadolu'ya yayılarak, burada kendi hayat tarzlarına uygun buldukları sahalara yerleşmişlerdir. Onlar, yerleşmek için genellikle akın geleneklerini sürdürebilecekleri sınır boylarını ve bu sahaların geniş ufuklu hür havasını tercih etmişlerdir. Bunun doğal sonucu olarak da, Anadolu'da kurulan Türk devletlerinin ve özellikle bunlardan Türkiye Selçuklu Devleti'nin sınırlarında Türkmen kütlelerinin toplandığı ve bu kütlelerin gazâ ve akın faaliyetlerinde bulundukları birçok "uç" bölgesi oluşmuştur. Uçlarda (sınır) toplanan bu kütleler, devrin kaynaklarında genellikle "Uç Türkleri" (Etrâk-ı Uç) veya "Uç Türkmeni" (Türkmân-ı Uç) adıyla anılmıştır[54]. Zaman zaman Anadolu'ya gelen Türkmen kütleleri de, Selçuklu sultanları tarafından genellikle sınır boylarına yerleştirilerek, uçların sayısı ve nüfusu gittikçe artırılmıştır. Bu suretle, hem Türkmenlerin ülkede karışıklık çıkarmaları önlenmiş, hem de devletin sınırlarını düşmana karşı daima koruyacak ve savunacak hazır bir kuvvet kazanılmıştır[55]. Daha da önemlisi, böylece uçların hemen yanı başında bulunan ve henüz alınamamış olan Bizans toprakları için, aynı zamanda gelecekteki Türkleşmenin zemini ve şartları da oluşturulmuştur.

5) Yardımcı Kuvvetler

Selçuklu sultanları, İslâm dünyasına hâkim olurlarken, büyüklü küçüklü birçok mahallî idare sahipleri de, kendi iradeleriyle Selçukluların hâkimiyeti altına girmişlerdir. Öte yandan, Selçuklu sultanları, yenip teslim aldıkları hükümdarları da genellikle ortadan kaldırmazlardı; onları, sadece tâbi (vassal) hükümdar haline getirmekle yetinirlerdi. Selçuklu sultanları, ister kendiliğinden olsun, ister silâh kuvvetiyle tâbi hale getirilmiş olsun, bu hükümdarlara "vergi vermek, para bastırmak, hutbe okutmak, rehin bulundurmak ve istendiği zaman yardımcı kuvvet göndermek" gibi bir takım

52 İslâm gâzîlerinin cihat faaliyeti sırasında içinde kaldıkları ve bir çeşit ileri karakol olarak kullandıkları binalara ribat denir. Tarihî kayıtlara göre, İslâm dininin Orta Asya'da yayılması sırasında uç şehirlerinde binlerce ribat kurulmuştur. Bkz. Salim Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s. 18 vd.

53 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-İkinci İmparatorluk Devri*, c. 5, Ankara 1991, s. 315; *İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh*, c. 11, yay. C. J. Tornberg, çev. A. Özaydın, s. 67; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, c. 2, çev. M. Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 7.

54 Aksarayî, *Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, haz. Osman Turan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1944, s. 66, 102, 110.

55 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 1 (1970), s. 4.

klâsik tâbîlik şartları yüklemekteydiler. Tâbi hükümdarlar ve beyler de, tâbilik anlaşması gereğince, seferberlik ve savaş ilân edildiği zamanlarda, Selçuklu ordusuna önceden belirlenmiş miktarda bir kuvvet göndermekteydiler. Bu birlikler de, seferden önce sultanın emrettiği yere gelip, yardımcı kuvvet olarak birer birer merkezî Selçuklu ordusuna katılmaktaydı. Yardımcı kuvvetin silâhı ve erzağı (azık) ise, tâbî hükümdar tarafından karşılanmaktaydı.

6) Bölge ve Şehir Kuvvetleri, Gönüllüler

Selçuklu ordularının sefer ve savaşlarına zaman zaman bölge ve şehir kuvvetleri ile gönüllüler (mutavvia) de katılmaktaydı. Sultan Alp Arslan, Gürcistan seferi sırasında ordusunu Nahcivân'da toplayınca (1064), Sultanın emri üzerine bölgenin şehirlerindeki kuvvetler de birer birer gelip, Selçuklu ordusuna katılmışlardır[56].

Genellikle yabancı bir ülkeye ve devlete karşı yapılan savaşlara, çok miktarda gönüllü katılmaktaydı. Gönüllülerin savaşa katılmaları, iki temel sebebe dayanmaktaydı. Bunlardan biri, ganimet elde etmek, diğeri ise sevap kazanmaktı. Özellikle, İslâm dinini yaymak gayesiyle Müslüman olmayanlara karşı savaşmak, her Müslüman için kutsal bir görev idi. Öte yandan, İslâm dini, savaşlarda elde edilen ganimeti helâl saymaktaydı. Ayrıca, ganimet, Türk ekonomisinde de önemli bir yer tutmaktaydı. Özellikle bu anlayış, Selçuklu ordularının savaşlarına çok miktarda gönüllünün katılmasını sağlamaktaydı.

C) TEŞKİLÂT

1) Birlikler

Eski Türk orduları, çeşitli sayılarda birliklerden meydana gelmekteydi. En büyük birlik 10 bin kişilikti. Bu birliğe "*tümen*" denmekteydi. Tümenler de, 1000'li 100'lü ve 10'lu olmak üzere kademeli olarak küçülen birliklere ayrılmaktaydı. Her birliğin başında da, derecelerine göre, *tümen başı*, *binbaşı*, *yüzbaşı* ve *onbaşı* gibi unvanlar taşıyan komutanlar bulunmaktaydı. İlk defa büyük Hun hükümdarı Mete (M.Ö. 209-174) zamanında görülen bu teşkilât, daha sonra ufak bazı değişikliklerle bütün Türk devletlerindeki ordu teşkilâtlarının temelini ve özünü oluşturmuştur[57].

Bu değişiklikler, özellikle, İslâm medeniyeti dairesinde kurulan Türk devletlerinin ordularında daha fazla idi. Meselâ, Hun ordusundaki on binli, binli, yüzlü ve onlu sistem, Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu ordularında pek fazla görülmemekteydi. Karahanlı ordusu "*otag* (otağ), *hayl* ve *on otag*" gibi adlarla anılan birliklere ayrılmaktaydı. En küçük birlik olan "otag"ın (otağ=çadır) sayısı, bir çadırın alabileceği kadar asker sayısı ile belirlenmekteydi. Bu da, bugünkü bir "manga"ya eşit olan 8-10 askerden ibaretti. Karahanlılarda görülen "otag" ile Hun ordusundaki en küçük birlik arasında sayı bakımdan tam bir benzerlik görülmekteydi. "Otag" adıyla ifade edilen

56 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 261.
57 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, Ankara 2003, s. 88. Özellikle bu teşkilât, Türkiye Cumhuriyeti ordusunda, daha da geliştirilmiş ve zenginleştirilmiştir.

bu birliğin başında, Hunlardaki *onbaşı*ya karşılık, Karahanlılarda *otag başı* unvanıyla anılan bir komutan bulunmaktaydı. "Hayl" ise, bugünkü bir takıma eşit olup, 25-30 kişilik bir birlik idi. Başındaki komutan da *hayl başı* unvanıyla anılmaktaydı. "Hayl"-dan sonra "on otag" gelmekteydi. "On otag" (on çadırlık asker), tıpkı bugünkü bölük gibi 80-100 kişilik askerden oluşmaktaydı. Görüldüğü gibi bu da, Hun ordusundaki 100 kişilik birlik ile benzer durumdaydı. "On otag"ın başındaki komutan ise, *on otag başı* unvanını taşımaktaydı[58].

Karahanlılarda, savaş düzenine girmiş ordu saflarına çer veya çerig, saf tutmaya da "çerig tüzmek" denmekteydi. "Çerig tüzmek"den, yani orduyu saf düzenine geçirmekten "çavuşlar" sorumlu idi[59].

Karahanlılarda ayrıca, 4 ilâ 12 bin kişi arasında değişen bağımsız büyük birlikler de vardı. Bu bağımsız büyük birliklere *sübaşı*lar (çerig-başı) emir ve komuta etmekteydiler[60].

Eski Türk ordularında, önemli askerî faaliyetler için kullanılan bazı özel birlikler de bulunmaktaydı. Meselâ, savaş zamanında düşman ordusunun durumunu öğrenmek için daima ileriye bir keşif kolu gönderilmekteydi. Bu keşif koluna, "yelmeg"[61] denmekteydi. Karahanlılarda aynı keşif koluna, *tutgak* adı verilmekteydi. Yine Karahanlılarda, ordu sefere çıkarken hâssa askerleri arasından *yezek* adıyla anılan bir öncü birlik oluşturulmaktaydı. Ayrıca, düşmanın gece ordugâhını basan bir birlik daha vardı ki, buna da *akıncı* veya *basımcı* denmekteydi. Baskın yapılan yer için de *basığ* sözü kullanılmaktaydı. Ordugâha ise, *han toyu* adı verilmekteydi. "Han toyu", yani ordugâh, *sakçı* adı verilen nöbetçiler tarafından sıkı bir şekilde korunmaktaydı. *Sakçı*lar, düşman casuslarının sızma ve sabotaj faaliyetlerine karşı "im" (işaret), yani parola kullanmaktaydılar[62].

Türk savaş sistemi ile ordu teşkilâtı arasında sıkı bir bağ bulunmakta idi. Daha doğrusu, Türk orduları, genellikle Türk savaş sistemine uygun bir şekilde teşkilatlanmakta ve tertiplenmekteydiler.

Orta Çağ İslâm dünyasında ise, genellikle iki farklı savaş sistemi uygulanmaktaydı. Bunlardan biri "Türk savaş sistemi", diğeri ise, "klâsik İslâm savaş sistemi", yani daha özel bir ifade ile "Bizans veya Sâsânî savaş sistemi" idi. Selçuklular, her iki savaş sitemini de başarıyla uygulamışlardır. Fakat onlar Dandanakan, Malazgirt, Miryokefalon ve diğer önemli pek çok savaşı, Türk savaş sistemine uygun bir şekilde yapmışlardır[63].

Türk savaş sisteminde, Arapça "*cevk, tulb*" adıyla anılan küçük, bağımsız ve hareketli (mobilize) atlı birlikler başlıca rol oynamakta idi. Meselâ, Selçukluları her bakımdan kendilerine örnek alan Eyyûbî ordularında, "70, 100, 200 kişi arasında

---

58 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 89.

59 Reşat Genç, "Karahanlılar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 6, İstanbul 1992, s. 177.

60 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 89.

61 "Yelmeg" sözü, "ata binmek, rahvan yürüyüş" gibi anlamlara gelen "yel-mek" fiilinden türetilmiş bir isimdir.

62 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 89.

63 Cl. Cahen'e göre, Türkiye Selçukluları Alaşehir Savaşı'na kadar (1211) bütün savaşlarını, eski Türk savaş sistemine uygun bir şekilde yapmışlardır. Yassıçemen (1230) ve Kösedağ (1243) savaşları ise, klâsik tipte yapılan savaşlardır. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, s. 192.

değişen bağımsız atlı birlikler" bulunmaktaydı[64]. Bu küçük atlı birlikler, savaş esnasında düşman üzerine süratle saldırmaktalar ve karşı tarafa silâhlarıyla büyük zararlar verdirdikten sonra da, aynı süratle geri çekilmekteydiler. Geri çekilen birliklerinin yerlerini de başka birlikler almaktaydı. Saldırıya geçen her grup, aynı hareketi mükemmel bir düzen ve disiplin içinde defalarca tekrarlamaktaydı.

Selçuklu ordusu bir yerde konakladığı zaman, her çadıra 8 veya 10 kişi arasında asker yerleştirilmekteydi. Bu duruma göre hüküm vermek gerekirse, Selçuklu ordularında da en küçük birlik, tıpkı Hunlar ve Karahanlılarda olduğu gibi 10'ar kişilikti. 5-10 çadırlık asker bir araya getirilerek de, bölükler oluşturulmaktaydı. Her manganın ve bölüğün başında da, *visâk başı* (otag başı) ve *hayl başı* gibi unvanlar taşıyan komutanlar bulunmaktaydı[65]. Bölüklerin bir araya getirilmesiyle de, büyük birlikler teşekkül etmekteydi. Büyük birliklerin miktarı da, "1000 ilâ 10000 asker" arasında değişmekteydi[66].

Türkiye Selçuklularında, bir de, 50 veya daha fazla askerden oluşan küçük müfrezeler bulunmaktaydı. Bu müfrezelerin başına da, "*elli başı*" unvanıyla anılan tecrübeli ve yetenekli birer komutan tayin edilmekteydi. Bu müfrezelerden biri, genellikle sefer esnasında düşmanın durumunu öğrenmek ve bilgi toplamak üzere "keşif kolu olarak" ileriye gönderilmekteydi[67].

Ordunun sefer sırasında yürüyüşü, "5'li düzen" (hamîs) içinde gerçekleşmekteydi. Buna göre, ordu, "öncü" (t. yezek, çarhacı, f. pîşdâr, dümdâr, a. talîa, mukaddem), "*merkez*" (kalp), "*sağ kol*" (meymene), "*sol kol*" (meysere)[68] ve "*artçı*" (sâka, dümdâr) gibi kısımlara ayrılmaktaydı. Bazen bunlara bir de "destek veya ihtiyat kuvveti" (t. yetüt) eklenmekteydi[69].

Seferde ordunun "5'li düzen" içinde yürütülmesinden maksat, sürpriz bir saldırı durumunda, orduyu savaş durumuna kısa sürede ve kolayca geçirmekti. Çünkü ordunun yürüyüş düzeni ile savaş düzeni aşağı yukarı aynı idi.

Ordunun kısımlarından, özellikle merkez kuvvetin başında, bizzat sultan bulunmaktaydı. Diğer kuvvetlere ise, *sipâhsâlâr*, *beylerbeyi*, *emîrler* veya *sübaşılar* emir ve komuta etmekteydiler.

Ordunun yürüyüşü, sabah erken saatlerde başlamakta idi. Yürüyüş, yaya askerlerin, yiyecek ve mühimmât taşıyan hayvanların ve arabaların süratine bağlıydı. Bir konaklama yerine varış ise, aşağı yukarı öğle saatlerine kadar sürmekteydi. Sefer ve

---

64 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 262; Hamilton A. R. Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak vd., İstanbul 1991, s. 99.

65 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, yay. ve çev. M. A. Köymen, s. 112; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Târîhi'l-Âyan*, yay. A. Sevim, s. 131.

66 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 263.

67 İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 209. Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un Halep seferi sırasında (1218) keşif müfrezesi komutanı olarak görevlendirilen "Sivas şehri elli başı"larından Mahmûd Alp'ın emrinde, 1000 kişilik bir kuvvet vardı.

68 Eski Türkçe'de sağ ve sol kanatlar için *böğür*, *sıngar*, *uç* ve *yan* gibi çeşitli kelimeler kullanılmakta idi.

69 Sadrüddîn Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. N. Lugal, s. 39; İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 205; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, s. 56; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 262; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi* c. 1, haz. N. Gök, s. 254; V. J. Parry, "İslâm'da Harb Sanatı", s. 198.

savaşta, ordugâh (t. han toyu, a. mu'asker) yeri seçimine özel bir önem verilmekte idi. Bu yer, her şeyden önce, savunmaya elverişli, suya yakın ve hayvanlar için otlağı bol olan bir yer olmalıydı. Konaklama uzun sürecek ise, ordugâhın etrafı hendek veya çitle çevrilerek, koruma altına alınmakta idi[70].

Selçuklular, ordularının en çok öncü kuvvetlerine önem vermekteydiler. Bunlar, seçme ve savaş yeteneği çok yüksek atlılardan oluşturulmaktaydı. Başında da, genellikle gulâm sistemine göre yetişmiş yüksek rütbeli bir subay, yani bir "emîr" bulunmaktaydı. Meselâ, Malazgirt Savaşı sırasında Selçuklu öncü birliğinin başındaki subay, *emîr* rütbesinde bir *hâcib* idi[71]. Hâciblerin hemen hemen hepsi, soy bakımından Türk'tü[72]. Bunların öncü kuvveti komutanı olarak görevlendirilmesi, iyi yetişmiş ve güvenilir kişiler olmalarından ileri gelmekteydi.

Seferin başarıyla sonuçlanabilmesi için, casusların, keşif kolunun ve öncü birliğin göstereceği faaliyetler, çok önemliydi. Onların elde edecekleri başarı, özellikle savaşın gidişi ve sonucu üzerinde doğrudan etkili olmaktaydı: Malazgirt Savaşı'ndan az önce, Selçuklu öncü birliğinin Ahlat civarında Bizans öncü birliğini sürpriz bir baskın hareketi sonucunda bozguna uğratması[73], Bizans ordusunun ve komutanlarının maneviyâtını çökertmiştir. Bu başarı, Sultan Alp Arslan ile Selçuklu ordusunun cesaretini ve maneviyâtını da, son derece yükseltmiştir.

2) Uzman Savaşçı Gruplar

Selçuklu ordularında, kullanılan silâhlara ve savaşta gösterilen faaliyetlere göre oluşturulmuş uzman savaşçı gruplar da vardı. Bunlar, sadece uzmanlaşmış oldukları silâhları taşımakta ve kullanmaktaydılar. Meselâ, *okçu* ve *yaycılar* (tîr-endâz ve kemân-keş), *mızrakçılar* (harbe-dâr), *gürzcüler* (gürz-dâr, haratekînî-dâr=bala/kara-tigin, debûs-dâr), *kılıççılar* (şimşîr-dâr) *kementçiler* (kemend-endâz), çarkçılar (çarhî)[74] ve *sapancılar* (mekâlî) gibi gruplar, adlarıyla ilgili silâhları kullanmakta uzman idiler. Bunlar genellikle, savaşın saldırı, imha ve takip safhasında ileri sürülmekteydi. "*Mancınıkçılar*" (mancınık-dâr), *arrâdeciler* (arrâde-dâr), *nacakçılar* (nâcah-dâr), *neftçiler* (neft-endâz), *duvar deliciler* veya *lağımcılar* (nakkabân) gibi adlarla anılan gruplar da, kale kuşatmalarında öne çıkmakta ve başlıca rol oynamaktaydı. Ayrıca, Selçuklu ordusunun teşkilâtına dâhil başka hizmet gören unsurlar da vardı. Meselâ, *meşaleciler*, *bayraktarlar*, *davulcular* ve *borazancılar*, bunlardan bazıları idi. Meşaleciler, ordunun gece faaliyetlerinde yollarını aydınlatmak; bayraktarlar, davulcular ve borazancılar da, saldırı esnasında askeri teşvîk etmek ve coşturmak suretiyle zaferin kazanılmasına yardımcı olmaktaydı[75].

---

70 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, yay. ve çev. R. R. Arat, s. 2349; İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 394, 396, 399; c. 2, s. 68; V. J. Parry, "İslâm'da Harb Sanatı", s. 198, 211.

71 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 92.

72 Salim Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s. 175.

73 Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, s. 19, 25, 34, 50, 52, 57,

74 "Çark" (t. yeten) adı verilen savaş âleti ile ok ve neft atanlara "çarhî" denirdi.

75 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 264; İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 304, 398 vd.

3) Savaşçı Olmayan Unsurlar

Selçuklu ordularında, sefere katılıp da savaş yapmayan, fakat askerî hizmetlerde kullanılan bazı unsurlar da vardı. Bunların başında, ordunun lojistik (yol, köprü, haberleşme, sağlık, ikmal) hizmetlerini görenler ile ağırlıklarını (harem, hazine, silâh, at, etlik mal, yem, ot, saman v.s.) taşımaktan sorumlu görevliler yer almaktaydı. Meselâ, Selçuklu ordu mensupları arasında, "köprü inşa eden mühendisler ile silâh yapan ustalar" bulunmaktaydı. Bunlar, ihtiyaç halinde, ordunun ağırlıkları arasında taşınan âletlerle hemen işe koyulmaktaydılar. Burada hemen belirtelim ki, sadece Orta Çağda değil, bütün çağlarda, köprülerin birçoğu askerî amaçlarla yapılmıştır[76]. Öte yandan, sefer boyunca ordu mensuplarının yiyecek ve temizlik ihtiyacı için de seyyar mutfaklar, hastaneler, hamamlar (*hamam-ı sefer*)[77] ve *ordu pazarları* da kurulmaktaydı. Selçuklularda kullanılan seyyar hamamlara "çerge" denmekteydi[78].

Mısır Eyyûbî ordularının seferlerine seyyar ordu pazarları da katılmaktaydı. Ordu pazarlarında askerin ihtiyacı için her şey, hatta hamamlar ve lokantalar bile bulunmaktaydı. Bu pazarların güvenliğinden "şahne" unvanıyla anılan yüksek rütbeli bir subay sorumluydu. Burada, satılan her türlü eşya ve yiyecekler ile verilen bütün hizmetlerin düzenli kayıtları tutulmaktaydı[79].

4) Rütbe ve Dereceler

Daha önce belirttiğimiz gibi, Hunlardaki *onbaşı, yüzbaşı, binbaşı*[80], *tümenbaşı* gibi rütbe ve dereceler, Selçuklu ordularında, hemen hemen hiç görünmemektedir. Bunların yerini ise, fonksiyon bakımından benzer başka rütbe ve dereceler almıştır. Bu rütbe ve dereceler, aşağıdan yukarıya doğru şöyle sıralanıyordu: Karahanlılarda *otag başı, hayl başı, on otag başı*, Selçuklularda da *otag başı* (visâk başı), *hayl başı* (ser-hayl), *hâcib* ve *emîr* (sâlâr, sipâh-sâlâr)[81]. Görüldüğü gibi, Selçuklulardaki rütbe ve dereceler, İslâm medeniyetine geçiş dönemini temsil eden Karahanlı ordularındaki rütbe ve derecelerle hemen hemen aynı idi.

Selçuklularda, derecesi *otağ başı* ve *hayl başı*nın üzerinde görünen, bir de, çavuş (serheng) unvanını taşıyan küçük rütbeli subaylar vardı. Göktürkler zamanında çabış şeklinde söylenen bu unvan, birçok Türk devletinde kullanılmış olup, günümüze kadar gelmiştir. Çavuşlar (*serheng, dûr-bâş*), hükümdar bir yere giderken onun etrafını sararlar

---

76 Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtüz'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler-I", *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, sayı 18 (1997), s. 17; İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 438.

77 İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 389 vd.

78 İbrahim, Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, MEB Yayınları, c. 10, İstanbul 1967, s. 400; İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 389.

79 Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 6, s. 406 vd.

80 "Onlu, yüzlü, binli sistem", Moğollarda ve onların yerini olan Timurlular Devletinin ordularında aynen devam etmiştir.

81 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 265. Memlûkler Devletinde komutanların rütbe ve dereceleri "*Onlar Emîri*" (Emîr-i Aşere), "*Kırklar Emîri*" (Emîr-i Tablhâne) ve "*Yüzler Emîri*" (Emîr-i Mie) şeklindeydi. Kazım Kopraman, *Makaleler*, haz. E. S. Yalçın ve A. Çetin, Ankara 2005, s. 319.

ve Türkçe "savulun" (tarrika' veya dûr-baş) diye bağırarak, yol açarlardı[82]. Onlar, sefer ve savaşlarda da bir birliğe komuta etmekten çok, ordunun güvenliğinden ve düzeninden sorumlu idiler[83].

Öte yandan, Selçuklu devrinde kale komutanları da, *dizdâr, kûtuvâl* ve *kaledâr* gibi unvanlar almakta idiler. Kaşgarlı Mahmûd'a göre, *"dizdâr"*, Türkçe "yüksek yer", "kale" anlamına gelen *tiz* ve Farsça *dâr* (tutan) kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelmiş bir isimdir[84]. "Kûtuvâl" (kot-vâl) ise, Hintçe kökenli bir kelime olup, aynı anlama gelmektedir[85]. Tıpkı *bâr bey*[86] ve *dâd bey*[87] unvanlarında olduğu gibi, Türk kültürünün etkisiyle *kûtuvâl* unvanı da, bazen *kûtuvâl bey* (kale beyi) şeklinde yarı Türkçe olarak kullanılmaktaydı[88].

Ç) SAVAŞ ARAÇ VE GEREÇLERİ (TEÇHİZÂT, PUSAT, CENK ÂLETLERİ)

1) At

Selçuklu devrinde kullanılan savaş araç ve gereçleri arasında, at ve silâh en önde gelmekte idi. Türklerin savaşlardaki üstünlükleri ve başarıları, bu iki aracı çok iyi kullanmalarından ileri gelmekteydi. Normal zamanlarda bile atsız ve silâhsız bir Türk düşünmek, âdeta mümkün değildi. Türk savaşçısı, özellikle atı ve silâhıyla birlikte olduğu zaman kendisini rahat ve güvenlikte hissetmekteydi[89]. Sefer ve savaşlarda ise, her savaşçının bir asıl, bir de yedek atı bulunmaktaydı. Meselâ, Malazgirt Savaşı'nda her Türk savaşçısının birer yedek atı vardı. Türkler yedek ata, "*koşat*" demekte idiler[90].

Türk atının, diğer atlardan farklı kendisine özgü bazı özellikleri vardı. Onun en belirgin özelliği orta boylu (yaklaşık 140 cm), uzun ince bacaklı ve mağrur duruşlu olmasıydı. Türk atı, ufak yapılı ve üstelik kaba kıllı idi. Onda saf kan Arap atının zarafeti ve gösterişi yoktu. Fakat son derece dayanıklı, çevik ve süratli idi. Geniş alınlı, fakat küçük ve narin başlıydı. Kulakları dikkati çekecek kadar küçüktü. Ağzı çok hassas ve yumuşaktı. Gözleri, son derece etkili ve parlaktı. Yelesi oldukça sık ve uzundu. Göğsü, sağrısı ve arka bacakları çok kuvvetliydi. Genellikle dörtnala koşmaktaydı.

---

82 "Çavuş" hakkında geniş bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri*, İstanbul 1983, s. 235-247.

83 Kaşgarlı Mahmûd, Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü'l-Lügati't-Türk*, c. 1, çev. B. Atalay, Ankara 1939, s. 368.

84 Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü'l-Lügati't-Türk*, c. 2, çev. B. Atalay, s. 344; Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü'l-Lügati't-Türk*, c. 3, çev. B. Atalay, Ankara 1941, s. 123.

85 Ahmet Ateş ve Abdülvehhâb Tarzî, *Farsça Grameri*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1962, s. 395.

86 Türkiye Selçuklularında, sultanı ziyarete gelen sübaşılara, sultan tarafından, görev yerlerine dönmelerine izin verildiğini bildiren saray görevlisine "bâr bey" veya "emîr-i bâr" deniyordu.

87 *Emîr-i dâd* (adâlet) veya *dâd bey* (Adâlet Bakanı), Selçuklularda, başta devlete karşı işlenen suçlar olmak üzere bütün örfî davalara sultan adına bakan görevlidir. "Dîvân-ı Mezâlim" adıyla anılan yüksek mahkemeye başlangıçta sultanlar başkanlık ederlerdi. Fakat sultanlar, işlerin çoğalmasıyla bu görevi *emîr-i dâd*lara devretmişlerdir. *Emîr-i dâd*lar, sadece örfî davalara bakmakla değil, aynı zamanda hem kendi verdikleri hükümleri hem de kadıların verdikleri hükümleri uygulamakla görevli idiler.

88 Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, c. 2, 561.

89 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 90, 93.

90 Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, s. 7, 13, 19, 34, 51, 57,

Nadiren yatmaktaydı. Daha çok ayakta uyumakta ve dinlenmekteydi. Soğuğa, sıcağa, yağmura ve rüzgâra son derece dayanıklıydı[91].

Türkler, bütün işlerini atları vasıtasıyla görmekteydiler. Kaşgarlı Mahmûd'un ifadesiyle, kuş için kanat ne ise, Türk için de at o idi. Bundan dolayı, her çadırın önünde, daima koşumlu bir at hazır bulunmaktaydı[92].

Süvârî taktiğini savaşlarda ilk uygulayan, yani at üzerinde savaşan kavim Türklerdi. Türk savaş sisteminde atlı birlikler başlıca rol oynamaktaydı. Komşuları, özellikle Çinliler süvârî taktiğini Türklerden öğrenmişlerdir. Hatta Çinliler, MÖ 307 yılında yaptıkları bir reformla hareket ve manevra kabiliyeti az olan ağır savaş arabalarını hizmetten kaldırıp, yerine Hunlarınki gibi at üzerinde savaşan hafif süvârî birlikleri oluşturmuşlardır[93].

Türkler, at üzerinde silâh kullanmakta, özellikle ok atmakta son derece usta idiler. Araplar ve Grekler, Türklerle karşılaşıncaya veya Türkleri ordularında istihdam edinceye kadar bu yöntemi pek iyi bilmiyorlardı[94].

Türkler, Orta Asya dışında her nereye gittilerse, atlarını da yanlarında götürmüşlerdir. Selçukluların Orta ve Yakın Doğuya inmeleri ve burada hâkimiyetlerini kurmalarıyla birlikte bu atlar, İslâm dünyasının her yerinde "Türkmen atı" adıyla anılmaya başlanmıştır. Ünlü gezgin Marco Polo'nun Anadolu'da gördüğü güzel atlar, İslâm dünyasında meşhur olan "Türkmen atları" olmalıdır[95]. Anadolu'da Türkmen atlarının en meşhurları, Kastamonu, Kütahya ve Karaman atları olarak tanınmakta idi. Bu atlar, özellikle yabancılar tarafından yüksek fiyatlar ödenerek satın alınmaktaydı[96].

Türklerin özellikleri hakkında yabancı gözlemcilerin en çok dikkatlerini çeken husus, onların at ve silâh kullanmaktaki yetenekleri ve ustalıkları olmuştur. Savaş sanatında uzman bir komutan olan Humayd, Abbasî Halifesi Me'mun'un huzurunda cereyan eden bir tartışmada Türklerin bu özellikleri hakkında şunları söylemiştir: "*Türk, diğer askerlerle yola çıkarsa, başkaları 10 mil katetmeden Türk yirmi mil kateder, sağındaki ve solundaki askerler geride kalır. (...) İnsanlar bir vâdiye varıp geçmek için vâdinin geçidine veya köprüsüne hücum ettikleri sırada, Türk atını mahmuzlayıp ileri sürer, sonra diğer taraftan bir yıldız gibi doğar. İnsanlar, bir sarp yokuşa varınca, diğerleri yoldan gittiği halde, Türk yokuş yukarı dağa tırmanır. Sonra, dağ keçisinin inemeyeceği yerlerden aşağı sarkar. İndiği yerleri görerek, onun kendisini tehlikeye attığını zannedersin. Eğer o, bütün bu işlerde kendisini tehlikeye atmış olsaydı, buna benzer hâdiseler başından çok geçtiği için uzun zaman sağ kalamazdı*". Komutan Humayd, bu güzel tespitten sonra sözlerine şöyle devam etmiştir: "*Horasanlılar, düşmanla karşılaşmasının başlangıcında geri çekilirler. Bu sırada kaçmaya başlarlarsa, hezimete uğramışlardır. Onlar, geri kaçtılar mı, kaçmışlardır. Türk, Horasanlı gibi geri çekilmez. Geri döndüğü takdirde, öldürücü bir zehir, insanın işini bitiren bir ölümdür. Zira, arkasındaki insana, önündeki insana olduğu gibi okunu isabet ettirir. Bu kadar*

91 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 91, 130 vd.; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 279.

92 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 91

93 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 91

94 Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, s. 102.

95 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 130.

96 Salim Koca, *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, Trabzon 2001, s. 83.

hızlı gitmesine rağmen, kement atmasından, kement ile düşman atını yere yıkmasından ve süvariyi atının üzerinden kapıp almasında emin olunamaz."[97]

Türkleri, çok iyi tanıyan Bizans İmparatorluk Tarihçisi Niketas Khoniates de, Arap komutanı Humayd'ın yaptığı tasvirlerin bir benzerini yapmıştır. O da, Türkiye Selçuklu atlıları için şöyle demiştir: "*Türk, atını, uçar gibi koşmasını sağlamak için şiddetle mahmuzlar. Kendisi iki eliyle yayını kavrayarak, geriye doğru ok atar. Arkasından onu geçmek üzere gelen ise, onu geçer, ama sadece ölmekte. Onu yakalamak isteyenin kendisi yakalanır ve birdenbire izlenen izleyen olur.*"[98]

Bu tasvirlerin hepsi, İslâmiyet'ten önce, Orta Asya'daki Türk atlıları hakkında yapılan tasvirlerle aynıdır[99]. Bundan da anlaşılıyor ki, Türkler savaşçılık özelliklerini, sonradan dâhil oldukları İslâm dini ve medeniyeti dairesi içinde de aynen korumuşlar ve devam ettirmişlerdir.

Asya kıtasında bulunan önemli savaş hayvanlarından biri olan fil (t. yagan) de, bazı Türk devletlerinde at kadar olmasa da, önemli bir savaş aracı idi. Bu savaş aracını, zamanımızın tankı olarak vasıflandırmak mümkündür. Hindistan'a yakınlığından dolayı Gazneliler Devletinin ordularında çok sayıda fil bulunmaktaydı. Bir kaynak eserde, Gazneli ordusunda "1700 kadar fil" bulunduğu belirtilmiştir. Filler, genellikle düşman atlarını ürkütmek, safları yarmak ve bozmak için kullanılmaktaydı. Bu hayvanların üzeri de okçulara, hâkim ve yüksek bir yerden isabetli atış fırsatı ve avantajı sağlamaktaydı. Ayrıca, komutanlar da fillere binmek suretiyle ordu birliklerini daha iyi denetleyebilmekte ve yönlendirebilmekteydiler[100].

Gazneliler, sadece Hindistan'da yaptıkları savaşlarda değil, Karahanlılara ve Selçuklulara karşı yaptıkları savaşlarda da çok miktarda fil kullanmışlardır. Meselâ, Gazneliler ile Karahanlıların 1008 yılındaki karşılaşmalarında, Sultan Mahmûd'un ordusunda "500 kadar fil" bulunuyordu. Karahanlı ordusu, bu filler karşısında şaşkınlığa uğramıştır. Daha doğrusu, Karahanlı ordusu bu fillerle nasıl ve hangi silâhlarla savaşacağını bilememiştir. Dolayısıyla savaşın sonucunu da bu filler tayin etmiştir[101]. Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse, Karahanlı ordusu yenilmiştir.

a) At Eğitimi

Her Türk savaşçısı, atını kendisi yetiştirmekte[102], eğitmekte, tedavi etmekte ve bakmaktaydı. Sahibi atına bir ad vermekte ve ona bir arkadaş gibi davranmaktaydı. Ona adıyla hitap ettiği zaman da, at sahibini takip etmekte, yani onun arkasından gelmekte idi. Hatta sahibi koşarsa, o da koşmaktaydı[103].

97 Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, s. 67. 68.
98 Niketas Khoniates, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 122.
99 Karşılaştırmak için bkz. Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, Ankara 2003, s. 98.
100 Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 6, s. 297.
101 W. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, Kervan Yayınları, İstanbul 1981, s. 344.
102 Selçuklu devrinde, her hükümdarın ve devlet ricalinin at yetiştirmek için harası vardı. Bu haralarda, at hususunda uzman kişiler ve hizmetliler görev yapmaktaydılar. Bunlar, atların bakımı, terbiyesi ve hastalığı ile meşgul olmaktaydılar. Türkler, savaş için eğittikleri ata, "ulaga" demekteydiler. Bkz. Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü'l-Lügati't-Türk*, c. 3, çev. B. Atalay, s. 172.
103 Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, s. 68.

Binit ve savaş aracı olarak kullanılacak atın seçimi daha bir yaşında, yani tay iken yapılmaktaydı. Hayvanları çok iyi tanıyan Türkler, seçilecek taylarda bazı özellikler arıyorlardı. Meselâ, bu tayların, dâhil oldukları sürüden ayrı otlaması, sürü hareket halinde iken, sürünün başında, sağında veya solunda yürümesi, yürüyüş sırasında daima başını yukarıda tutması lâzım geliyordu. Ayrıca, semiz ve ayağının çabuk (yüğrük, çalak) olması şarttı. Daha da önemlisi, onun zayıf ve hastalıklı olmaması gerekiyordu[104].

Bütün bu özelliklere sahip taylar, seçilip sürüden alınarak, özel bir eğitime tâbi tutulmaktaydı. Eğitim, seçilen tayın ağzına gem vurup, eğitimli bir atın yedeğinde gezdirmekle başlamaktaydı. Bundan sonra, iki küçük çuvala saman veya taze ot doldurup, bu çuvallar bir heybe gibi eğitilen tayın sırtına yüklenmekteydi. Taylar, bu vaziyette bir süre yine eğitimli bir atın yedeğinde dolaştırılmaktaydı. Bu faaliyet, eğitilen tayın üzerine çuvallarla birlikte bir de çocuk bindirmek suretiyle devam etmekteydi. Son safhada ise, eğitilen tayın üzerine büyük bir ihtimalle eyer vurulup, yine üzerine bir çocuk bindirmek suretiyle aynı eksersizler yapılmaktaydı. Böylece, defalarca tekrarlanan bu eksersizler sonucunda eğitim tamamen pekiştirilmiş olmaktaydı[105].

Taylar, 3 yaşından sonra at haline gelmekteydiler. Fakat eğitim 5 yaşına kadar devam etmekteydi. Bu arada atlar, kısa mesafelerde durmaya, sağa, sola ve geriye dönme gibi manevralara, yokuş yukarı çıkma, yokuş aşağı inme, taşlık yerde yürüme gibi durumlara, kalabalıktan, silâhlardan ve gürültüden ürkmemeye alıştırılmakta ve onlara su birikintisi, çukur ve yüksek engellerden atlama öğretilmekteydi. Artık, 5 yaşından itibaren tamamen eğitilmiş kabul edilen bu atlara binilmekteydi. Bir savaş atına[106] binme süresi, 7 veya 8 yıl civarındaydı. Bundan sonra savaş atı, bir süre daha yük ve binit vasıtası olarak günlük işlerde kullanılmaktaydı. Atın ömrü ise, takriben 30 yıl idi[107].

b) Binit ve Koşum Takımları

Eski Türk atlısının çeşitli binit ve koşum takımları[108] vardı. Bunların başında "gem" (oyan), "yular" (burunduk, tin), "eyer" (eder) ve "üzengi" gelmekteydi. Gem ve yular, atı sevk ve idare etmek için kullanılmaktaydı. Bunlardan gem, sadece atlara takılmaktaydı. Yular ise, hem atlar için, hem de arabaya koşulan hayvanlar için kullanılmaktaydı. Gem, esas olarak "ağızlık" (gem) "askı" ve "dizgin" (çetgen) olmak üzere birbirini tamamlayan üç kısımdan meydana gelmekteydi. Atın burnunun ve alnının üst kısmında birleştirilmiş olan askı, gemin (ağızlık) sabit durması için başa bir halka gibi geçirilmekteydi. Dizgin ise, atın ağzının iki yanında bir halka veya düğümle geme bağlanmaktaydı. Binici, dizgin vasıtasıyla atını sevk ve idare edebilmekteydi.

Eski Türk binit ve koşum takımının en önemli unsurlarından biri de "eyer" idi. Eyerin üstü, içe doğru hafif kavisli olup, ön ve arka kısımlarında yastık gibi iki çıkıntı (tümsek) bulunmaktaydı. "Köpçük" adı verilen bu çıkıntılar[109], binicinin ileriye ve

104 Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, c. 2, s. 278.
105 Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, c. 2, s. 279.
106 Eski Türkler savaş atına, "ulaga" demekte idiler.
107 Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, c. 2, s. 279-284.
108 Eski Türkçe'de binit ve koşum takımlarına "tügün" veya "düğüm" denmekte idi.
109 Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü'l-Lügati't-Türk*, c. 1, çev. B. Atalay, s. 478.

geriye doğru kaymasına engel olmaktaydı. Eyer, atın tam sırtına oturtulmaktaydı. Eyerin en önemli fonksiyonu, binicinin rahatını ve dengesini sağlamaktı. Eyer, yalın olarak kullanılmamaktaydı. Hem altında hem üstünde halı türünden bir örtü bulunmaktaydı. Altında bulunan örtüye "terlik" veya "örtük" (örtü), üstünde bulunan örtüye "belleme" denmekteydi. "Terlik", genellikle keçe, "belleme" de halı türünden bir örtü idi. Her iki örtü de, atın sırtına, eyerin sertliğini yumuşatması ve teri çekmesi için konmaktaydı.

Atın iki yanında eyere sırımla bağlı olarak üzengiler bulunmaktaydı. Binici buraya ayağını koymaktaydı. Üzengiler, binicinin dengesini sağlamaktaydı. Üzenginin fonksiyonu bundan ibaret değildi. Binicinin at üzerinde her yöne rahatça ok atabilmesi için, onun hafifçe ayağa kalkması gerekiyordu. İşte böyle durumlarda üzengi savaşçıya basamak ve dayanak olmaktaydı. Diyebiliriz ki, savaşçı, üzengi olmaksızın ne dengesini sağlayabilmekte ve ne de isabetli ok atabilmekteydi.

Eyeri sabitleştirmek için de, "kolan" (orgun), "kuskun" (kudurgun) ve "göğüslük" (kömüldürük) kullanılmaktaydı. Kolan, yünden örülmüş enli bir kuşak idi. Bu kuşak, atın karnının altından, kuskun da kuyruğunun altından geçirilerek, eyere bağlanmaktaydı. "Göğüslük" ise, atın göğsünde birleşen üç kayış olup, bu kayışların iki ucu eyere, bir ucu da kolana monte edilmekteydi. Kayışların göğüste birleştiği yere, bazen bir nazarlık takılmaktaydı.

Binici, kuskuna, "yancık" adı verilen yiyecek torbasını asmaktaydı[110]. Kolan ve kuskun, binicinin ani duruşlarında veya sağa sola manevralarında eyerin bulunduğu yerde dönmesini veya ileri kaymasını önlemekteydi.

2) Silâhlar

Orduların başarıya ulaşabilmesi, yani zafer kazanabilmesi için iyi savaşçı unsur ile iyi bir teşkilât ne kadar önemli ise, kalitesi yüksek savaş araç ve gereçleri de o kadar önemlidir. Bu üç unsuru tam ve mükemmel olan bir ordunun başkomutanı taktik hata yapmadığı takdirde, zafer büyük ölçüde garantilenmiş olmaktaydı.

Savaş araç ve gereçlerinin en önemli kısmını silâhlar oluşturmaktaydı. Türkler, XI. yüzyılda silâha "tolum", silâh kuşanmaya da "tolum manmak" veya "tolumlanmak" demekteydiler[111].

Her Türk, kullanacağı silâhın bütün kısımlarını, başından sonuna kadar kendisi yapmaktaydı. Hâlbuki başka milletlerde, silâhın imalinde her kısım için ayrı ayrı ustalar bulunmaktaydı[112].

Selçuklu devrinde kullanılan savaş araç ve gereçlerini, genellikle "hafif ve ağır silâhlar" olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür. Ayrıca, silâhları kullanıldıkları yerlere göre de, "saldırı, savunma ve kuşatma silâhları" şeklinde üç kısım halinde incelemek ve değerlendirmek de mümkün olabilmektedir. Bunlardan saldırı ve savunma silâhları "hafif silâhlar", kuşatma silâhları da "ağır silâhlar" sınıfına girmektedir. Şimdi bu silâhları birer birer ele alalım:

110 Ebû Hayân, *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*, İstanbul 1931, s. 118.
111 Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü'l-Lügati't-Türk*, c. 1, çev. B. Atalay, s. 183, 215, 359, 397; c. 2, s. 30, 266.
112 Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, s. 82.

a) Saldırı Silâhları

Selçuklu ordularında, ok ve yay (sehm ve kavs), kılıç (karaçur=uzun kılıç, seyf), meç (kısa kılıç), kargı (kargu), gönder ve süngü (mızrak, rümh, nîze, harbe), kısa mızrak (t. kaçut, f. cıda,), topuz (demir gürz), çomak (ahşap gürz), sapan, bıçak, kama, hançer (bügde/bükte) gibi çeşitli saldırı silâhları kullanılmaktaydı. Ayrıca bunlara, kamçı (berge, bergü) ve kementi de (ukruk) eklemek mümkündür.

Bu silâhların hepsini, sadece Türk ordularında değil, başka milletlerin ordularında da görmek mümkündü. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, başka milletlerin orduları da aynı silâhları kullanmakta idi. Aralarındaki fark ise, Türk silâhlarının yapım özelliğinde ve kullanılmasında kendisini göstermekteydi. Her şeyden önce, Türk silâhları, daha hafif ve daha kullanışlı idiler. Bu teknik özellik, Türklere, önemli bir avantaj ve üstünlük kazandırmaktaydı. Meselâ Türk mızrakları, diğer milletlerin mızraklarına göre oldukça kısa ve hafif idi. Üstelik içi de boştu. Bu hususta başka bir üstünlük de, Türklerin silâhı kullanmaktaki olağanüstü ustalıklarında ve yeteneklerinde görülmekteydi[113]. Bu da, hiç şüphesiz, küçük yaşta başlanan ve bütün hayat boyunca devam edilen askerî eğitimlerle sağlanmaktaydı.

Türkler, kullandıkları silâhları genellikle kendileri imal etmekteydiler[114]. Fakat, Selçuklu ordularında sadece Türklerin kendi ürettikleri silâhlar değil, başka toplulukların ürettikleri silâhlar da kullanılmaktaydı. Bunlar arasında en çok kullanılan "Hint ve Yemen kılıçları" ile "Şam ve Taşkent yayları" idi[115].

Türk savaş sisteminin en etkili silâhı yay ve ok idi. Türk savaşçıları, yayı ve oku, daha ziyade uzaktan yaptıkları savaşlarda veya taktik gereği geri çekilme sırasında kullanmaktaydılar. Onlar oklarını, özellikle, at üzerinde dörtnala giderken, önlerinde, arkalarında ve yanlarında bulunan hedeflere isabetli bir şekilde atmaktaydılar[116].

Karşılaşan iki kuvvetten birinin diğerine üstünlük sağlaması, rakibin bertaraf edilmesi şartına bağlıdır. Bu da silâhı, karşı taraftan daha süratli ve daha iyi bir şekilde kullanmakla mümkündür. Türkleri yakından tanıyan Arap komutanı Humayd, Türk savaşçısının yay ve ok kullanmadaki ustalığını ve yeteneğini, "Arap (Haricî) yayına bir ok koymadan Türk on tane ok atar." şeklinde bir karşılaştırma ile ortaya koymuştur[117].

Sadece Türk savaşçıları değil, Türk hükümdarları da yay ve ok kullanmakta usta idiler. Meselâ, hayatı boyunca Sultan Alp Arslan'ın okunu isabet ettirmediği hiçbir zaman görülmemiştir. Fakat bunun, sadece bir istisnası olmuştur; o da Sultanın hayatını kaybetmesine yol açmıştır[118].

---

113 Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, s. 70; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 268.

114 Eski Türklerde "yaycı, okçu, kılıççı, kirişçi, kalkancı, kübeci (zırh yapan)" gibi silâh yapan ve satan meslek grupları vardı. Bkz. İshak bin Murad, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye*, yay. haz. Bilgehan Atsız Gökdağ-Seyfullah Türkmen, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 44.

115 İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 307, 395, 444 vd.

116 Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü'l-Lügati't-Türk*, c. 1, çev. B. Atalay, s. 111; Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, s. 67; Niketas Khoniates, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, s. 122.

117 Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, s. 67.

118 Sadrüddîn Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. N. Lugal, s. 37; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtüz'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler-II", *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, sayı 19 (1998), s. 49.

Türk yaylarının en önemli özelliği, onların son derece sert, sağlam ve dirençli olmaları idi. Bilindiği gibi bir yay ne kadar sert ve dirençli olursa, başka bir deyişle germekte ne kadar zorlanılırsa[119], ok da o kadar uzak mesafeye gidebilmekteydi. Tarihî kayıtlara göre, Selçuklu devri savaşçılarının ok menzilleri, takriben 1600 metre civarındaydı[120]. Bu mesafe, hiç şüphesiz abartılmış gözükmektedir. Fakat bu rakam, Türk savaşçılarının oklarını ne kadar uzak mesafelere ulaştırdıklarını göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Bir Türk savaşçısının yanında taşıyabileceği ok sayısı, 30 ile 50 tane arasında değişmekteydi[121]. Ayrıca savaşçının yanında, ihtiyat olarak, iki veya üç yay, bir o kadar da kiriş bulunmaktaydı[122].

Türk orduları, yağmurlu havalarda savaşmaktan daima kaçınmakta idiler. Çünkü yağmurda yayın üzerindeki zamk erimekte, kiriş gevşemekteydi. Bu durum da, yayın kullanılmasını imkânsız hale getirmekteydi. Hatta bu durum, çoğu kere savaşı bırakmayı ve geri çekilmeyi bile zorunlu kılmaktaydı[123].

Devlete ait oklar, tıpkı kıymetli evrak, para ve mücevher gibi hazinede saklanmakta idi. İhtiyaç olduğu zaman da sultanın emri ile hazineden alınıp, askerlere dağıtılmaktaydı. Meselâ, Sultan Alp Arslan'ın Halep kuşatması sırasında, oku biten Selçuklu ordusunun askerlerine, günde "80 bin ok" dağıtılmıştır[124].

Türk savaşçıları, yüz yüze yaptıkları çarpışmalarda ise, genellikle kılıç, mızrak, gürz, bıçak, kama, hançer, kamçı, kement gibi silâhlar kullanmaktaydılar. Bilindiği gibi, Malazgirt savaşında düşman ile yüz yüze çarpışma kararında olan Sultan Alp Arslan, hazırlığını yaparken okunu ve yayını bırakıp, eline yakından savaş silâhları, yani kılıç ve topuz almıştır[125].

Türk kılıçlarının bazı özellikleri vardı: Türk kılıçlarının genellikle, kabzaya yakın kısımları düz, uca yakın kısımları ise hafif kavisli olmaktaydı. Bu, rastgele verilmiş bir eğrilik değildi. Zira savaşçının vurduğu darbede bütün güç burada toplanmaktaydı. Bundan dolayı Türk kılıcının kesici ve delici gücü çok yüksekti[126].

Gürz ve çomak, demir ve ahşaptan yumruk (topuz) şeklinde yapılmış bir silâh olup, düşmana darbe vurmak için kullanılmakta idi. Madenden yapılmış topuzların üzerinde bazen sivri çıktılar bulunurdu. Türklerin çomak şeklinde kendilerine özgü bir topuzları vardı. Onlar bu topuzlara "bozdoğan (debbus)" demekteydiler.

Bıçak da, ok, kılıç, mızrak ve topuz kadar olmasa da, önemli bir silâhtı. Eski Türk hayatında bıçak, hem günlük hayatta, hem savaşlarda, hem de av esnasında kullanılan

119 Türkiye Selçuklu sultanlarından IV. Kılıç Arslan, 60 batmanlık yay gerebilmekteydi. Bkz. İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 2, s. 163 (Bir batman 2 veya 6 okkalık bir ağırlığa tekabül etmekteydi. Bir okka da, 1283 grama eşit idi).

120 Sadrüddîn Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. N. Lugal, s. 46. Batı kaynaklarında bir rakam verilmemesine rağmen, Türklerin oklarını çok uzak mesafelere isabetli bir şekilde attıkları belirtilmiştir.

121 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 270.

122 Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, s. 67.

123 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 99.

124 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 270; Faruk Sümer ve Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, s. 47.

125 Faruk Sümer ve Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, s. 12, 23, 30, 51; 14, 25, 35, 58.

126 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 93.

bir âletti. Türklerin çok çeşitli bıçakları vardı. Bunlardan en çok dikkati çeken ise, her iki tarafı da kesen "kingırak" adlı bıçaktı. Türkler bu tür bıçağa, bugün "kama" adını vermektedirler[127].

Her Selçuklu askerinin yanında bir veya birkaç bıçak bulunmaktaydı. Onlar bu bıçağı, hem barış zamanında hem de savaş esnasında üzerlerinde taşımakta idiler. Bıçak, yüz yüze çarpışmalarda kullanıldığı gibi, fırlatılmak suretiyle uzaktan da kullanılmaktaydı. Sultan Alp Arslan komutasında Selçuklu ordusu 1064 yılında Ani şehrini düşürüp, içeri girerken, her Selçuklu askerinin, ikisi ellerinde, biri de dişlerinin arasında olmak üzere üç keskin bıçak vardı ki, bu bıçaklar her an hedefe atılmaya hazır durumdaydı[128].

b) Savunma Silâhları

Bir savaşçı için, saldırı silâhları ne kadar gerekli ve önemliyse, savunma silâhları da o kadar gerekli ve önemliydi. Çünkü her savaşçı, çarpışma esnasında ok, kılıç, mızrak, topuz ve bıçak gibi silâhlarla düşmana bertaraf edici darbeler vurduğu gibi, kendisi de karşı taraftan aynı türden silâhlarla darbeler almaktaydı. Savaşçının, bu darbeleri savuşturabilmesi veya darbelerin etkisini azaltabilmesi için bir takım savunma silâhları kullanması gerekmekteydi.

Selçuklu devri Türk savaşçılarının, genellikle madenden yapılmış çeşitli savunma silâhları vardı. Bunların başında "kalkan (t. tura, a. daraka), tolga (t. tulga, yaşuk/aşuk, a. miğfer, hûda) ve zırh (t. yarık, kuyag, m. cebe, f. cevşen, a. dir')" gelmekteydi.

Türk kalkanı, diğer milletlerin kalkanlarına göre daha küçük ve hafifti[129]; fakat son derece kullanışlı ve dayanıklıydı. Bilindiği gibi, kalkan, silâh darbelerini bertaraf etmekte kullanılan bir savunma silâhıdır. Dolayısıyla, bu savunma silâhının, her türlü silâh darbesine dayanıklı bir maddeden yapılması gerekmektedir.

Tolga ve zırh ise, vücudu, silâhın yaralayıcı ve öldürücü darbelerinden koruyan birer savaş giysisi idi. Her ikisi de silâh darbesine dayanıklı madenlerden imal edilmekteydi[130]. Bunlardan tolga, başa giyilmekte idi. Tolgadan önce başa, koruması için "kedüt" adı verilen ve yünden örülmüş bir takke geçirilmekteydi[131]. Bu takke, başı tolganın sertliğinden koruduğu gibi, silâh darbelerinin etkisini de azaltmaktaydı.

Türk miğferleri genellikle kubbemsi olup, tepeleri de minare ucu gibi sivri idi. Bu miğferlerin arkaları ve yanları ise, kulakları ve enseyi korumak için perdeliydi. Oğuz beyleri, miğferlerin üzerine kahramanlık sembolü olarak tüy, sorguç veya al renkte bir ipek parçası bağlamaktaydılar. Bu sorguca veya ipek parçasına, "beçkem" denmekteydi[132].

127 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 94.

128 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. H. Andreasyan, s. 120 (1987 Baskısı).

129 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 268.

130 Türkiye Selçuklu ordularında, silâh darbelerine daha dayanıklı olması için çelikten yapılmış miğferler de bulunmakta idi. Bkz. İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 444.

131 Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü'l-Lügati't-Türk*, c. 1, çev. B. Atalay, s. 390.

132 Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü'l-Lügati't-Türk*, c. 1, çev. B. Atalay, s. 483; Emel Esin, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", *Türk Kültürü*, sayı 70 (Ağustos 1968), s. 95; Emel Esin, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", *Türk Kültürü*, sayı 94 (Ağustos 1970), s. 81.

Zırh, Türkçe "yarık", "temür kömlek"[133], "çokal" ve "savut" gibi isimlerle ifade edilmekteydi. Türkler iki çeşit zırh kullanmaktaydılar. Bunlardan biri "kübe yarık" veya "çokal" (Ar. dir', Moğ. cebe), diğeri "say yarık" (Tür. bütlük, Ar. tarîka) adıyla anılmaktaydı. "Kübe yarık", kollar ve dizlerin alt kısmı hariç, bütün vücudu örten bir zırh idi. "Say yarık" ise, sadece demir göğüslükten ibaretti[134].

"Kübe yarık veya çokal"[135], ya ince madenî tellerin örülmesiyle (örme zırh) ya da ince madenî teller veya bez üzerine, yine madenî pul döşemek suretiyle (pullu zırh) yapılmaktaydı[136]. Say yarık ise, dayanıklı bir madeni göğsün ölçüsüne uygun bir şekilde kalıplarda dökmek suretiyle imal edilmekteydi.

"Kübe yarık veya çokal" Türkiye Selçuklularında Farsça bir kelime olan "kejâgend"[137] sözüyle anılmaktaydı. Türkiye Selçuklu hükümdarı I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Alaşehir Savaşı'nda (1211) başına kubbemsi bir miğfer, sırtına da bakır renginde bir zırh (kazagend, kazagand)" giymişti[138].

Bizans ve Haçlıların zırhları ile miğferleri, silâh darbelerine karşı son derece dayanıklı, fakat çok ağır idi. Bu zırhlar ve miğferler, hareketi engelledikleri gibi, yere düşen savaşçıların ayağa kalkmalarını da zorlaştırmakta ve bertaraf edilmelerini kolaylaştırmaktaydı. Buna karşılık Türk zırhları ve miğferleri, savaşçının hareketini engellemeyecek kadar hafifti[139].

Selçuklu savaşçıları, tıpkı kendileri gibi atlarına da zırh giydirmekteydiler[140]. Zira atın da, silâh darbelerinden korunması gerekmekteydi. Genellikle at üzerinde savaşan Türkler için bu savaş aracı, son derece önemliydi. Bunun için karşı güç, savaşçının kendisini olduğu kadar atını da hedef almaktaydı. Atını kaybeden Türk savaşçı, büyük ölçüde savaşma yeteneğini ve avantajını yitirmiş olmaktaydı.

c) Kuşatma Silâhları

Savaşın özelliğine göre, silâhlar da değişmekteydi. Meselâ, meydan savaşları ile pusu, baskın ve gerillâ gibi askerî faaliyetlerde genellikle "yay ve ok, mızrak, kılıç, topuz, bıçak, sapan, kement, hançer, kalkan, tolga, zırh" gibi saldırı ve savunma silâhları kullanılmaktaydı. Kale ve surlarla çevrili şehir kuşatma savaşlarında ise, savaşın özelliği değiştiği

133 Zırh için Türkçe "kedim" (geyim), "demür don" (demir elbise) ve "gök demür" gibi başka sözler de kullanılmıştır.

134 Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü'l-Lügati't-Türk*, c. 3, çev. B. Atalay, s. 15, 158, 217.

135 Zırh altına giyilen ipek hırkaya da çokal denmiştir.

136 Emel Esin, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", s. 94 vd.; Emel Esin, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", s. 81.

137 Ferheng-i Ziyâ'ya göre, "kejâgend" zırh değildir. Bu, savaşta vücudu koruması için zırhın altına giyilen ve içine ipek konan bir çeşit kaftan idi. Bkz. Ziya Sukûn, *Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziyâ*, c. 3, İstanbul 1984, s. 1535.

138 İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 129.

139 Emel Esin, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", s. 81. Zırh, silâh darbesine karşı vücudu koruduğu gibi, yine de ağırlığı ile de hareketi büyük ölçüde engellemekteydi. Meselâ, Türkiye Selçuklu hükümdarı I. Kılıç Arslan, Halep Meliki Rıdvan, Mardin Emîri İl-gâzî, Musul Emîri Çavlı ile Habur nehri kenarında yaptığı çarpışmayı kaybedince, hayatını kurtarmak için atını nehre sürmüş, muhtemelen zırhının ağırlığından dolayı karşı tarafa geçememiş, Habur suyunun girdabına kapılarak boğulmuştur.

140 Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 1973, s. 166. Atlara giydirilen zırhlara Türkçe'de "keçim" denmekteydi.

için bunlara yeni silâhlar ilâve olunmaktaydı. Bu silâhların başında da, günümüzün topu olan "mancınık[141] ve arrâde" gelmekteydi. Ayrıca, kale ve şehir kuşatmalarında, "delik açıcı (nakkâb, nakb-zen), neft atıcı (t. kara yağ, neffatan, kârura), tahta kule (köşk encir, burc, dabbâba), çark/çarh (t. yeten, a. zenberek, kavs el-ziyâr=toplu ok fırlatma âleti)[142], koçbaşı (şâhmerdan, kebş), balyoz (bala-tigin), nacak, balta, merdiven, tünel kazma âletleri (kazma, kürek v.s.)" gibi silâhlar da kullanılmaktaydı[143].

Kale kuşatma silâhlarının en büyüğü, hiç şüphesiz mancınık idi. Mancınığın küçüğüne ise, "arrâde" denmekteydi. Kale ve şehir kuşatmalarında genellikle "mancınık", aynı yerlerin savunmasında da, "arrâde" kullanılmaktaydı. Arrâde ile atılan güllelerle, özellikle dışarıdaki mancınığın tahrip edilmesi hedeflenmekteydi. Meselâ, Tuğrul Bey'in Malazgirt kalesini kuşatması sırasında kalenin önünde kurdurduğu mancınık, kalenin içindeki mancınıktan atılan bir taşla kısmen tahrip edilmişti[144].

Mancınıklar, kuşatılacak müstahkem mevkiye, yani kalenin veya şehrin önüne, öküzlerle çekilen arabalar üzerinde getirilmekte idi. Taşınma sırasında birbirinden ayrılmış olan mancınığın kısımları, savaş sahasında tekrar monte edilmekteydi. Tuğrul Bey, Malazgirt kalesini düşürebilmek için Bitlis'ten büyük bir mancınık getirtip, kalenin önüne kurdurmuştu. Aşağı yukarı 55 kilo taş fırlatabilen bu mancınığı, ancak 400 kişi kullanabilmekteydi. Bu mancınığı gören kale savunucuları, büyüklüğünden dolayı dehşet içinde kalmışlardı. Daha da önemlisi, bu mancınıkla yapılan ilk atışta, üç Bizans muhafızı birden öldürüldü[145]. Öte yandan, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes de, Malazgirt Savaşı'na çok miktarda mancınıkla gelmişti. Bunların en büyüğü her defasında bir kantar (10 kantar=90 kilo) civarında taş atabilmekteydi. Bu mancınık, savaş meydanına ancak 100 araba ile getirilebilmiştir. Kullanılması için de, 1200 adam görevlendirilmiştir[146].

Mancınıkların atış menzili, 300 metreden başlayıp, 1600 metreye kadar ulaşabilmekteydi[147]. Müstahkem yerleri topa tutmaktan maksat, sadece kale bedenlerini yıkmak değildi; aynı zamanda kalenin içindekilere de büyük zararlar verdirmekti. Bunun için kalenin içine bazen, üzerine bez sarılıp neft dökülmüş ve ateşe verilmiş toplar da atılmaktaydı. Bu toplarla, hem kalenin içindeki konutlar yıkılmakta hem de yangın çıkarılmaktaydı.

Kalenin içine girebilmek için de, genellikle nakkâp, balta, nacak, koçbaşı, merdiven ve tünel kazıcı âletler kullanılmakta idi. Bazen bu silâhlardan biri, müstahkem mevkiinin düşürülmesinde başlıca rol oynamaktaydı. Meselâ Çemişkezek kalesinin düşürülmesi, "delik açıcılar" (nakkabân) sayesinde mümkün olabilmiştir. "50 nakkabân"ın açtığı delikten girilmek suretiyle Çemişkezek kalesi düşürülmüştür[148].

---

141 Türkler, büyük ve güçlü mancınıklara Türkçe "karabuğra" adını vermekteydiler.

142 Çark, üzerinde kuvvetli bir yay bulunan ve ok ve neft atmada kullanılan bir savaş âletidir. Bu âleti kullananlara "çarhî" veya "çarkçı" denir.

143 Selçuklulardan önce Müslümanların kuşatma silâhlarına dair bilgi almak için bkz. Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, c. 1, haz. N. Gök, s. 244-252.

144 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. H. Andreasyan, s. 101.

145 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. H. Andreasyan, s. 101.

146 Bundarî, *Zubdetü'n-Nusre*, çev. Kıvameddin Burslan, s. 40.; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 273; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtüz'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler-II", s. 38.

147 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, s. 274.

148 İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 303.

D) SELÇUKLU ORDULARINDA ASKERÎ EĞİTİM

1) Eski Türk Askerî Eğitiminin Özellikleri ve Temel İlkeleri

Geleceğin Türk savaşçısı, askerî eğitime daha çocuk yaşta başlamaktaydı. Özellikle çocukların oynadıkları çeşitli oyunlar, askerî eğitim için önemli bir vasıta olmaktaydı. Çocuklar, bununla da kalmamaktaydılar; oyunla başladıkları askerî eğitime, tıpkı yetişkinler gibi ata binmek ve silâh kullanmak suretiyle devam etmekteydiler. Daha kesin bir ifade ile söylememiz gerekirse, her Türk savaşçısı, ata binmeyi, kılıç kullanmayı, yay çekmeyi, ok atmayı ve sapanla kuş vurmayı, daha çocukluk çağında öğrenmekteydi. Geçen asra kadar Kazak konar-göçerleri, 3-4 yaşlarındaki çocukların rahatça ata binebilmeleri için küçük eyer takımı bile yapmaktaydılar[149]. Özetle söylemek gerekirse, eski Türk'ün hemen hemen bütün hayatı, savaş hazırlığı sayılabilecek türden faaliyetlerle geçmekteydi. Daha doğrusu, Türk sosyal hayatı, savaş ve akın şartlarına uygun bir şekilde kurulmuş ve düzenlenmiştir. Diğer taraftan, Türklerin hayatında aralıksız devam eden savaşlar ve akınlar, esasen en iyi askerî okul görevini ve fonksiyonu yerine getirmiştir denilebilir.

Türk hükümdarlarının oğullarını küçük yaşta eyâlet idaresine göndermeleri, onların eğitimleri ve yetişmeleriyle yakından ilgi bir faaliyet idi. Selçuklularda, şehzadelerin eğitimini tamamlamak üzere tecrübeli ve yetenekli komutanlar ile hocalar görevlendirilmekteydi. Bunlardan en tecrübeli ve yetenekli olanı da, "atabey" tayin edilmekteydi. Ayrıca şehzadelerin emrine büyük birer birlik de verilmekteydi. Böylece şehzadeler, atabey ve tecrübeli komutanların denetiminde devlet ve ordu yönetiminde yaptıkları pratik uygulamalarla ileride gelebilecekleri mevkiye kendilerini önceden hazırlamış olmaktaydılar.

Eski Türk orduları, saldırı durumuna göre eğitilmekte ve düzenlenmekteydi. Eğitimler, genellikle canlı ve hareketli hedefler üzerinde yapılmaktaydı. Bu hususta sürgün avları, yarışlar (at ve ok) ve çeşitli sportif faaliyetler (çevgân ve cirit oynama, mızrak ve gülle atma, halka kapma, güreş tutma, kayak v.s.), savaş eğitimi için bir vasıta olarak kullanılmaktaydı. Özellikle binlerce hayvanın ve kuşun vurulması ile sonuçlanan sürgün avları, âdeta bir savaş tatbikatı şeklinde cereyan etmekteydi. Meselâ, bir sürgün avında Sultan Melikşâh ve ordu birlikleri, 10 bin civarında av hayvanı vurmuşlardır. Sultan, ihtiyaç olmadığı halde bu kadar çok hayvanın canına kıyılmasından dolayı üzüntüye düşmüş, işlediği bu günahın kefareti olarak yoksullara 10 bin dinar dağıtılmasını emretmiştir[150].

Türklerin çok sevdikleri "çevgân oyunu" (polo), özellikle askerî eğitime temel teşkil etmekteydi. Musul-Halep Atabeyi Nureddîn Mahmûd, çevgân oyununu çok seven bir hükümdar idi. Sultan, fırsat buldukça, devlet büyükleri ve komutanlarla sık sık çevgân oynardı. Bu oyundan güdülen maksadı bilmeyen bir kişi, "*Ben sizi oyun oynayarak atlara eziyet edeceğinizi, onları yoracağınızı ve eğlence için boş vakit geçireceğinizi zannetmezdim.*" diyerek Sultanı ağır bir dille suçlamıştır. Bunun üzerine Nureddîn

---

149 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 94.

150 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. 10, yay. C. J. Tornberg, çev. A. Özaydın, s. 183; Bundarî, *Zubdetü'n-Nusre*, çev. Kıvameddin Burslan, s. 68.

Mahmûd, "*Eğlence için değil, askerimizin ve atlarımızın her an düşmana hazır olması için uğraşıyoruz. Bu yerde, yani uçlarda (devamlı)* düşmanla karşı karşıyayız. Saldırılara hazırlıklı olmalıyız. Bunları yapmazsak, gece gündüz cihat yapamayız. Her kim ki, bu oyunu oynamaya bu niyetle gelir. Bu da en büyük ibadetlerden bir*idir*", şeklinde bir açıklama yaparak, bu oyunun maksadı hakkındaki yanlış anlamayı düzeltmiştir[151].

Türkiye Selçuklu hükümdarları ve ordu mensupları da, grup grup çok sevdikleri "çevgân ve gûy" (gûy=top, polo) "ḥalka kapma" ve "cirit" gibi çeşitli sportif faaliyetlerde bulunurlar, sık sık sürgün avına çıkarlardı[152]. Böylece onlar, hem kendilerini dilendirmiş hem de ordularını daima savaşa hazır ve idmanlı tutmuş olurlardı.

Eski Türk askerî eğitimi, "emre itaat, anında karar verme ve gösterilen hedefi vurma" gibi bugün'de geçerli olan temel ilkelere dayanmaktaydı. Tarihî kayıtlara göre, bu ilkelere dayanan askerî eğitim, ilk defa büyük Hun hükümdarı Mete tarafından uygulanmıştır. Bu eğitimle güdülen maksat, hiç şüphesiz, her savaşçıya, savaş esnasında görevini tam ve başarılı bir şekilde yapabilecek vasıfları önceden kazandırmaktı[153].

Eski Türk askerî eğitiminin dayandığı ve bütün Türk tarihi boyunca geçerliliğini koruduğu bu üç temel ilkeyi burada kısaca açıklayalım:

- Emre itaat, hiç kuşkusuz, askerî disiplinin temel şartıdır. Disiplin olmaksızın hiçbir orduda düzen ve hareket birliği sağlanamaz. Çünkü bütün askerî faaliyetler, emir-komuta zinciri içinde gerçekleşmektedir. Emir-komuta düzeni içinde emre itaati sağlayamamış bir ordu komutanının, savaşlarda hemen hemen hiçbir başarı şansı bulunmamaktadır[154].
- Askerî faaliyetlerde, hangi derecede ve rütbede olursa olsun, görev verilen kişiye (komutan), hem yetki verilmekte hem de ona sorumluluk yüklenmektedir. Yetki ve sorumluluk verilen kişi de, hiç şüphesiz, tek başına bazı kararlar verip, bu kararları uygulamaktadır. Bu durumda, bu kişinin kararları süratli ve isabetli bir şekilde vermesi ve uygulaması gerekmektedir. Çünkü, savaşlar sürat içinde gerçekleşmekte, uzun uzun düşünmeye imkân ve fırsat vermemektedir. Tereddüt eden ve hissî davranan kimse, üstünlüğü karşı tarafa kaptırmakta ve böylece mücadeleyi kaybetmektedir[155].
- Karşılaşan iki kuvvetten birinin diğerine üstünlük sağlaması, ancak rakibin bertaraf edilmesi şartına bağlıdır. Bu da, silâhı karşı taraftan daha etkili ve süratli bir şekilde kullanmakla mümkündür. Biraz önce belirttiğimiz gibi, Türkler, savaş araç ve gereçlerini iyi bir şekilde kullanabilmek için askerî eğitime daha çocuk yaşta başlamakta idiler. Bu eğitim, sürekli eksersizlerle gençlik çağına kadar devam etmekteydi. Böylece Türk gençleri, ordu saflarına hemen hemen usta bir binici ve iyi bir silâhşor olarak katılmaktaydılar. Bu eğitim, özellikle ordu saflarında yapılan devamlı idmanlarla daha da geliştirilmekte ve pekiştirilmekteydi[156].

---

151 Altan Çetin, "Selçuklu Teşkilâtının Memlûklere Tesiri", *Belleten*, c. 68, sayı 251 (2005), s. 129.

152 İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 62, 79, 161, 188, 191, 246, 258, 309, 324, 393, 448; Aynı eser, c. 2, s. 67, 68, 208.

153 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 95 vd.

154 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 96.

155 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 97.

156 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 97.

Yukarıda zikredildiği gibi, Selçuklu devrinde temel askerî eğitim, "saraylarda ve gulâm-hânelerde" (uşak-hâne), "nakîb" ve "baba" adı verilen öğretmenler tarafından verilmekteydi[157]. Bu eğitim, şehir merkezlerinde kurulan kışlalarda yapılan sürekli idmanlarla daha da geliştirilmekte ve olgunlaştırılmaktaydı. Böylece Selçuklu ordusu, daima savaşa hazır ve idmanlı bir şekilde tutulmaktaydı. Seferberlik ilân edildiği zaman da, merkezî orduya katılmak üzere her birlik birkaç saat içinde hazırlanıp, sübaşıların komutasında yola çıkmaktaydı.

Selçuklu saraylarında, gulâm-hânelerinde ve kışlalarında yapılan askerî eğitimin özellikleri hakkında, kaynaklar-da, hemen hemen hiç bilgi bulunmamaktadır. Selçuklulardaki askerî eğitime dair bu bilgi eksikliğini, Türkiye Selçuklularının çağdaşı olan Memlûkler Devletindeki askerî eğitimini tanıtmak ve tasvir etmek suretiyle tamamlamaya çalışacağız. Zira Orta Çağ Türk devletlerinin yapıları ve teşkilâtları, esas olarak birbirlerinin benzeri veya aynısı idi. Bu durum, hiç şüphesiz, her Türk devletinin, kendisinden önceki Türk devletlerini kendisine örnek ve model almasından ileri gelmekteydi. Şurası muhakkaktır ki, Memlûkler, yerlerini aldıkları Eyyûbîleri, Eyyûbîler de içinden çıktıkları Musul-Halep Atabeyliğini ve Büyük Selçuklu Devleti'ni kendilerine örnek ve model almış idiler[158].

E) SELÇUKLU ORDULARINDASAVAŞ VE TAKTİK

Bilindiği gibi, savaş, iki askerî kuvvetin maddeten ve manen çarpışması demektir. Savaşın amacı ise, düşmanın iradesine her türlü araç ile (maddî ve manevî) hâkim olmak ve kendi iradeni ona kabul ettirmektir. Daha kısa bir ifade ile söylemek gerekirse, savaşın amacı, yenmek ve hükmetmektir.

Savaşlar çeşit çeşittir: "Meydan savaşı, kuşatma savaşı, gerillâ savaşı" v.s. gibi. Bunlara "gece baskını, pusu kurma, akın, hurûç hareketi[159] ve müsademe"[160] gibi önemli askerî faaliyetleri de eklemek gerekir. Burada hemen belirtelim ki, savaşın türüne ve özelliğine göre, savaşçı unsurun sayısı ve nitelikleri, kullanılan silâhlar ve uygulanan taktikler değişmektedir.

1) Meydan Savaşı

Eski devletlerde ve milletlerde, iki askerî kuvvet arasındaki çarpışma, genellikle geniş bir sahada cereyan etmekteydi. Bundan dolayı bu çarpışmaya meydan savaşı denmekteydi.

Meydan savaşı, iki devletin ve milletin küçük bir askerî birliği arasında olabileceği gibi, top yekûn, yani bütün askerî güçleri arasında da olabilmekteydi. Bu savaşların en önemli özelliği, kesin sonuçlu savaşlar olmasıydı. Başka bir ifade ile söylemek

---

157 Selçuklularda, "gulâm-hâne"lerin idaresinden sorumlu kimselere de "murâkıb" denmekteydi.

158 Alptekin, Çoşkun, "Selçuklu Devletinin Askerî Teşkilâtının Eyyubî Askerî Teşkilâtına Tesiri", *Belleten*, sayı 209 (1990), c. 54, s. 117-120; Altan Çetin, "Selçuklu Teşkilâtının Memlûklere Tesiri", s. 105-130.

159 Kale veya müstahkem yerden anî çıkış yapıp, düşman kuvvetlerini yararak kurtulmak veya düşman kuvvetlerine etkili darbeler vurup aynı yere dönmek suretiyle yapılan harekete "huruç" denir.

160 İki küçük grup arasında yapılan silahlı çatışmaya müsademe denmekteydi. Bu tür karşılaşmalarda tarafların kuvveti az ve sınırlı olduğu için çarpışma da haliyle küçük olmaktaydı.

gerekirse, bu savaşlarda bir taraf kesin olarak üstün gelmekte, diğer taraf da her şeyini kaybetmek suretiyle yenilmekteydi. Daha doğrusu, yenilen taraf, ya kaçmakta, ya imha olmakta, ya da esir düşmekteydi. Eğer, bu tür savaşlarda devletler ve milletler, bütün askerî güçlerini ortaya koymuşlarsa, savaşın sonucunda tarihin akışı lehte ve aleyhte olarak değişmekteydi. Meselâ, Dandanakan, Malazgirt ve Miryokefalon meydan savaşlarından sonra tarihin akışı, Gaznelilerin ve Bizans'ın aleyhine, Selçukluların da lehine dönmüştür. Hâlbuki her iki savaştan önce tarihin akışı, Gaznelilerin ve Bizans'ın lehine idi.

Türk meydan savaşlarının bazı ortak özellikleri vardı. Bunlar; yıpratma ve yıldırma, sürpriz hücumlar ve baskınlar, bölükler halinde uzaktan savaş, taktik gereği geri çekilme, yani pusuya çekme ve pusuya düşürme, kuşatma ve imha gibi önemli askerî faaliyetler idi. Bu faaliyetler, hemen hemen bütün Türk meydan savaşlarında başarıyla uygulanmış ve kesin zaferler kazanılmıştır.

Türkler, rakip bir güçle meydan savaşına girmeden önce, uzun bir süre bu güce karşı yıpratma ve yıldırma savaşları vermekteydiler: Bu yıpratma ve yıldırma savaşlarında, küçük akıncı birlikleri, düşmanın yığınak merkezlerine, irtibat noktalarına, ileri karakollarına, keşif kollarına, önemli yol kavşaklarına, askerî garnizonlarına, malzeme ve yiyecek depolarına yüzlerce defa sürpriz baskın[161] ve akın düzenlemekteydiler. Bu baskınlar ve akınlar, özellikle düşman takatten düşünceye kadar devam etmekteydi[162].

Yukarıda görüldüğü gibi, Selçuklu beylerinin, 1035-1040 yılları arasında, yani Dandanakan Meydan Savaşı'na kadar Gaznelilerle olan bütün çarpışmaları, bu gücü yıpratmaya ve yıldırmaya yönelik olmuştu. Aynı şekilde İbrahim Yınal, Kutalmış, Melik Hasan, Tuğrul Bey, Sultan Alp Arslan, Dinar, Sâlâr-ı Horasan, Samuh, Gümüş-tekin, Ahmed-şâh, Er-basgan, Afşin gibi Selçuklu sultanları, Selçuklu hanedan üyeleri, Selçuklu komutanları ve Türkmen beyleri de, Malazgirt Meydan Savaşı'ndan önce Bizans'ın askerî gücünü kırmak ve maneviyâtını çökertmek için Anadolu üzerine yüzlerce defa sefer ve akın düzenlemişlerdi. Bu seferler ve akınlar sonucunda da, büyük şehirler yağmalanmış, direniş merkezleri çökertilmiş, Anadolu'yu Türklüğe açacak Ani ve Malazgirt gibi müstahkem yerler alınmış, Bizans'ın doğudaki birlikleri imha edilmiş, büyük Bizans ordusu sarsılmış, daha da önemlisi Bizans'ın itibarı ve maneviyatı kırılmıştır.

Türkler, meydan savaşında, maddeten ve manen yıpratılmış ve yıldırılmış bir ordu ile karşılaşmak için savaştan önce daha başka faaliyetlerde de bulunmaktaydılar. Meselâ Selçuklu beyleri, Dandanakan Meydan Savaşı'ndan bir yıl önce sefere çıkan Gazneli ordusunun önünden devamlı geri çekilerek, bu orduya karşı yıpratma savaşı yapmışlardır. Onlar, bu süre içinde otları yakarak, suları içilemez hale getirerek, Gazneli ordusunun ot ve su teminini güçleştirmişlerdir. Aynı zamanda yaptıkları ara hücumlarla da bu orduya önemli kayıplar verdirmişlerdir. Dandanakan hisarı önünde meydan savaşını kabul ettiklerinde ise, artık Gazneli ordusu maddeten ve manen çökmüş bir vaziyetteydi.

161 Türkler, sürpriz baskına "türktaz" adını verirlerdi. Saldırılarını da, genellikle sürpriz baskın şeklinde yaparlardı.

162 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 243.

Selçuklular, Malazgirt Meydan Savaşı'ndan önce de, Bizans ordusuna karşı benzer taktikler uygulamışlardır: Bizans İmparatoru, 1071 yılının ağustos ayı içinde, ordusu ile Malazgirt kalesi önüne gelmiş bulunuyordu. İmparator, Selçuklu ordusunun durumunu öğrenmek için Ahlat civarına bir öncü birlik göndermişti. Selçuklu öncü birliği komutanı olan Sunduk, hiç beklenmedik bir anda Ahlat önlerinde meydana çıktı. Burada karşısına çıkan Bizans öncü birliğini sürpriz bir baskın sonucunda bozguna uğratarak, ilk zaferi kazandı. Bu sürpriz baskın ve yenilgi, Malazgirt'te bulunan Bizans İmparatoru ve ordusu üzerinde son derece moral bozucu bir etki yaptı[163].

Selçuklu askerleri, 25'i 26'ya bağlayan Ağustos gecesini de, davul ve boru çalmak, savaş türküleri söylemek, korkunç naralar atmak, etrafa tehditler savurmak; korku ve dehşet uyandırabilmek için kendileri hakkında korkunç hikâyeler yaymak gibi faaliyetlerle geçirdiler. Bütün bu faaliyetler, hiç şüphesiz onların savaş taktiklerinin bir gereği idi. Çünkü Türkler, rakiplerinin kendilerinden ne kadar korkarlarsa, o kadar az direneceklerini düşünürlerdi[164].

Haçlı orduları Anadolu'dan geçerken, Selçuklu sultanlarının uyguladıkları yıpratma ve yıldırma taktikleri ise, daha da etkili olmuştur: Bilindiği gibi, Haçlı ordularıyla ilk karşılaşan, Türkiye Selçuklu Devleti'nin ikinci hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan'dır. Kılıç Arslan, iki defa (İznik ve Eskişehir önlerinde) Haçlı orduları ile meydan savaşına girişip başarı sağlayamayınca, bu güce karşı gerillâ savaşına yöneldi. Bunun için ordusunu küçük birliklere ayırdı. Bu birlikler, Haçlı ordusunun geçeceği yollar üzerindeki kuyulara, pınarlara, eşmelere ve çaylara hayvan leşleri atıp, suları içilemez hale getirdiler. Onlar, bununla da kalmadılar; her türlü yiyecek maddesini imha ederek, yerleşim yerlerini boşaltarak, halkı ve mallarını ormanlarda saklayarak, Haçlı ordularını açlığa ve susuzluğa mahkûm ettiler. Zaman zaman yaptıkları sürpriz hücumlarla da Haçlı ordularına büyük kayıplar verdirdiler. Böylece, Haçlı ordularını büyük sıkıntılara sokarak, maddeten ve manen yıprattılar. Gerçekten de, Haçlı orduları geçtikleri yerlerde ne yiyecek bir nesne ve ne de içecek temiz bir su bulabilmişlerdir. Anadolu'nun kavurucu temmuz sıcağı altında, ağır zırhlar içinde, açlıktan ve susuzluktan perişan olmuşlardır. Üstelik çıkan salgın hastalık yüzünden de atlarının çoğunu kaybetmişlerdir[165]. Haçlı liderleri Kudüs'e ulaştıklarında, ordularının yarıdan fazlası, ya Türk kılıçlarına yem olmuş, ya da açlık ve susuzluk yüzünden ölmüş bulunuyordu.

Türkler, sadece meydan savaşlarında değil, girdikleri her türlü çarpışmada da uzaktan savaşmaktaydılar: Uzaktan savaş, hiç şüphesiz, akıllıca bir davranıştı. Çünkü onlar, uzaktan savaşla bir taraftan düşmana ağır kayıplar verdirirken, diğer taraftan da kendileri için kan kaybını büyük ölçüde azaltmış olmaktaydılar. Türklerin uzaktan savaş için kullandıkları yegâne silâh, çok uzak mesafelere isabetli bir şekilde attıkları ok idi. Onlar, atları üzerinde, âdeta uçar gibi süratli bir şekilde saldırırken, bütün oklarını düşman üzerine boşaltmaktaydılar. Yağmur gibi yağan oklar karşısında düşman ordusunun ön safları da, âdeta tırpan yemiş otlar gibi birer birer yere serilmekteydi[166].

---

163 Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, c. 2, s. 19.
164 Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, c. 2, s. 21.
165 Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, c. 2, s. 81.
166 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, s. 100.

Selçuklu orduları, hem Dandanakan hem Malazgirt Meydan Savaşlarında, önce uzaktan savaşmışlardır: Malazgirt savaşından önce, Bizans İmparatoru, ordusunu "merkez, sağ kol, sol kol ve ihtiyat kuvvetleri" şeklinde klâsik bir tarzda tertiplerken, Sultan Alp Arslan ise, Türk savaş sistemine uygun olarak ordusunu dört kısma ayırmıştır. Bunlardan ikisini, savaş meydanının yanlarındaki tepelerin arkasına pusuya yatırmıştır. Bir grubu da, Bizans ordusunu arkadan çevirmek üzere ileriye göndermiştir. Kendisi de, dördüncü kuvvetin başına geçmiştir. Başında bulunduğu kuvveti de, küçük birlikler halinde bölmüştür. Genellikle 70, 100 ve 200 civarında müstakil gruplardan oluşan bu Selçuklu birlikleri, Alp Arslan'ın emri ile ileri atılarak, yıldırım hızıyla Bizans ordusunun üzerine oklarını boşalttıktan sonra, hemen hemen hiç kayıp vermeden aynı süratle geri çekilmişlerdir. Görevini tamamlayan birlikler geri çekilirken de, aynı ustalıkla ve isabetle oklarını düşman safları üzerine atmaya devam etmişlerdir. Geri çekilen birliklerin yerini de, durmadan yeni birlikler almıştır. Böylece, Bizans ordusuna kısa sürede büyük kayıplar verdirilmek suretiyle zafere giden yol açılmıştır[167].

Burada hemen belirtelim ki, bu karmaşık hücum, disiplinli bir ordu için tehlikeli bir hareket sayılmazdı. Görüldüğü gibi, bağımsız birlikler, sırayla ve hiç aksatmadan görevlerini yapmaktaydılar. Son derece süratli ve hareketli birliklerin attıkları okların hiçbiri boşa gitmiyordu. Yağmur gibi yağan okların karşısında, hemen hemen tek kişi bile kurtulamamaktaydı. Özellikle saldırı durumunda Türklerin cesaretleri fevkalâdeydi.

Pusu kurmak, pusu kurulan yere rakip ordu birliklerini çekmek ve burada bu birlikleri kuşatarak imha etmek de, eski Türk meydan savaşlarında sık sık başvurulan bir yöntemdi. Sultan Alp Arslan, bu yöntemi Malazgirt Savaşı'nda başarıyla uygulamıştır: Alp Arslan'ın başında bulunduğu küçük birlikler, bir taraftan uzaktan savaşla Bizans ordusunu yıpratırken, diğer taraftan da yavaş yavaş geri çekilerek, bu orduyu pusunun kurulduğu yere çekmişlerdir. Bizans ordusu, pusunun kurulduğu yere gelince de, Sultan Alp Arslan'ın daha önce tepelerin arkasına yerleştirdiği ve ileri gönderdiği kuvvetler tarafından dört taraftan bir anda kuşatılıvermiştir. İmparator, hatasını anladığında iş işten tamamen geçmişti. Türk ordusunun çemberi içinde sıkışıp kalmış olan Bizans ordusu, birkaç saat içinde tamamen imha edilmiştir. Ancak, zamanında kaçabilenler kurtulabilmiştir. Bu arada, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes ve kurmay heyetini oluşturan birçok subay da esir alınmıştır[168].

2) Kuşatma (Egirme) Savaşı

Orta Çağ devletlerinde, egemenliği temsil eden belirli merkezler vardı. Bu merkezlerin başında hiç şüphesiz müstahkem yerler, yani kaleler (kermen) ve surlarla çevrili şehirler gelmekteydi. Orta Çağ devletlerinde, güç ve zenginlik, genellikle bu merkezlerde toplanmaktaydı. Dolayısıyla, orduların başlıca hedefi de bu merkezler olmaktaydı.

Anadolu'daki Bizans kaleleri, genellikle bir ordugâh mahiyetindeydi. Daha doğrusu, bu yerler, ordu birlikleri için tam bir kışla hizmeti görmekteydi. İçi, silâh, yiyecek,

167 Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, c. 2, s. 21, 23.
168 Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, c. 2, s. 23 vd.

içecek ve muhafızlarla dolu idi[169]. Çevresinde bulunan geniş hendekler ve istihkâmlar da, düşmanın kaleye yaklaşmasını engellemekteydi. Meselâ, Bizans'ın doğudaki önemli kilit noktalarından biri olan Ani şehri, böyle bir müstahkem yer idi. Sarp ve yüksek kayalar üzerine kurulu olan Ani şehri ve kalesi, üç tarafı nehirle (Arpaçayı), bir tarafı da içi su dolu hendekle çevrili olup, silâh kuvvetiyle düşürülmesi son derece güçtü. Buradaki dağlık tabiat, Ani şehrini âdeta doğal bir kale haline getirmişti. Şehri çevreleyen surların görünüşü bile, kuşatanları korkutmaya yetiyordu. Surların içi ise, büyük bir orduyu barındıracak kadar genişti. Bölgedeki Bizans birlikleri ile onların hazineleri, silâhları, yiyecek maddeleri, Ani kalesinin içinde toplanıyordu[170].

Kalelerin ve surlarla çevrili merkezlerin düşürülmesi, kolay bir iş değildi. En büyük meydan savaşları bile bir günde sonuçlanırken, müstahkem yerlerin düşürülmesi bazen aylarca, yıllarca sürmekteydi[171].

Türkler, Orta Asya'da, genellikle açık alanlarda savaşmışlardır. Dolayısıyla onlar, kuşatma savaşlarına pek alışık değillerdi. Ayrıca, kuşatma savaşlarına özgü silâhları da yoktu. Türkler, müstahkem yerlerin çok bulunduğu Orta ve Yakın Doğuya geldiklerinde, yeni savaş şartlarına uyum sağlamakta hiç zorluk çekmediler. Başka bir deyişle, onlar, kısa sürede kuşatma savaşlarına özgü silâhlara sahip oldukları gibi, kendilerini de bu tür savaşlara kolayca alıştırdılar[172]. Meydan savaşlarında olduğu gibi kuşatma savaşlarında da son derece başarı gösterdiler. Diyebiliriz ki, Batınîlerin merkezi Alamut (Kartal Yuvası) kalesi dışında, Orta ve yakın Doğuda Selçukluların kuşatıp da alamadıkları hemen hemen hiçbir müstahkem mevki olmamıştır.

Kuşattıkları şehirlerin ve kalelerin halkına teslim olma çağrısında bulunmak, Türk hükümdarlarının hiçbir zaman ihmal etmedikleri bir Türk-İslâm âdeti idi. Eğer kuşatılanlar, teklifi kabul ederler ve teslim olurlarsa, hayatları bağışlanır, şehirlerinde kalmalarına izin verilir; kültürlerine ve inançlarına dokunulmazdı. Teslim olma şartları arasında, din değiştirme, yani İslâm dinini kabul etme gibi bir hüküm hiçbir zaman yer almazdı. Burada hemen belirmeliyiz ki, bu anlayış ve uygulama sadece Türklere özgü idi. Başka milletlerde bu davranışın örnekleri hemen hemen hiç görülmemekteydi.

Selçuklu devrinde yapılan kuşatma savaşlarında şehirlerin ve kalelerin düşürülmesi için birkaç yöntem uygulanmaktaydı. Bunların başında müstahkem yerin dışarıyla irtibatının tamamen kesilmesi ve savunucuların devamlı baskı altında tutulması gelmekteydi. Hatta dışarıyla irtibatın uzun süre kesik tutulması ve yapılan

169 Kale komutanları, kalelerine tedbir olarak, kuşatılmaları halinde kendilerine yıllarca yetecek miktarda yiyecek, içecek ve silâh depolamaktaydılar. Selçuklu komutanı Atabey Mübârizeddîn Er-tokuş, Şebinkarahisar (Kögonya) kalesini düşürünce, eline çok miktarda erzak ve silah geçmiştir. Bu hususta İbn Bibi'nin verdiği liste şöyledir: 1) İçi su dolu sarnıçlar, 2) 40 depo erzak, 3) Üç ev dolusu yağ, bal, badem, şeker ve tuz, 4) Çok miktarda odun, 5) Çok miktarda at ve savaş aleti. Bkz. İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 369 vd.

170 Salim Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s. 136.

171 Selçuklu komutanlarının görüşüne göre, Diyarbakır şehrinin ve kalesinin düşürülmesi için 3 yıla ihtiyaç vardı. Bu 3 yılın birinci yılı, şehrin çevresindeki mahsullere ve hayvanlara el koyma, ikinci yılı, şehrin dışarıyla irtibatını tamamen kesme, yani şehri abluka altına alma, üçüncü yılı da, silâh kuvvetiyle şehri ve kaleyi düşürme faaliyeti için kullanılacaktı. Bkz. İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 446.

172 Krş. V. J. Parry, "İslâm'da Harb Sanatı", s. 199.

baskının şiddetli olması, kale savunucularının teslimini büyük ölçüde kolaylaştırmaktaydı. Tuğrul Bey, 1049 yılında, teslim almak için Isfahan şehri üzerine yürüdüğünde, sert bir direnişle karşılaştı. Şehrin ve bölgenin hâkimi olan Kâküyyeoğulları, canlarını dişlerine takarak, Isfahan'ı bir yıl gibi uzun bir süre savundular. Isfahan halkının zarar görmesini istemeyen Tuğrul Bey, şehri düşürmek için silâh gücünü kullanmak istemedi; sadece şehrin dışarıyla olan irtibatını tamamen keserek, belde halkını açlığa ve susuzluğa mahkûm etti. Bu durum şehirde büyük sıkıntılara yol açarak, halkı canından bezdirdi. Üstelik 1049 yılında, kış mevsiminin çok soğuk geçmesi, yakıtını temin edememiş olan halkı, donma tehlikesiyle karşı karşıya getirdi. Halk, ancak şehrin ahşap camisini yıkıp, malzemesini yağma etmek suretiyle donma tehlikesinden kendisini güçlükle kurtarabildi. Tuğrul Beyin kararlılığı karşısında Kâküyyeoğulları daha fazla dayanamadılar; sonunda şehrin kapısını Selçuklu ordusuna açmak zorunda kaldılar (1050)[173].

Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddîn Keykâvus da Sinop'u Tuğrul Bey'inkine benzer bir yöntemle düşürmüştür: İzzeddîn Keykâvus, 1214 yılında Sinop şehrini kara tarafından kuşatmıştı. Fakat şehrin ve kalenin savunucuları, deniz tarafından devamlı yardım almakta ve ihtiyaçlarını kolayca karşılamaktaydılar. Bu yüzden şehrin fethi gecikmekteydi. Sultan, Behram Taranblusu adında bir komutanını, şehrin deniz tarafından irtibatını kesmesi için görevlendirdi. Behram Taranblusu, yaptığı şiddetli ve zorlu bir mücadele sonucunda Rumları bertaraf ederek, gemilerini yaktı. Şehrin ve kalenin deniz tarafından da irtibatını tamamen kesti. Şehrin ve kalenin dışarıyla irtibatının bütünüyle kesilmesi, şehrin savunucuları üzerinde etkisini hemen gösterdi. Şehirde kıtlık ve sıkıntı baş gösterdi. Artık teslim olmaktan başka çarelerinin kalmadığını anlayan şehir ileri gelenleri, Sultan İzzeddîn Keykâvus'a haber göndererek, teslim olacaklarını bildirdiler. Bunun üzerine, 1 Kasım 1214 tarihinde fethin alâmeti olarak kale burçlarına Keykâvus'un sancağı dikildi[174]. Böylece şehrin ve kalenin fethi tamamlanmış oldu.

Aynı Sultan I. İzzeddîn Keykâvus, Tell-bâşir kalesinin fethinde ise, başka bir baskı yöntemi kullanmıştır: Keykâvus, Halep seferi sırasında kuşattığı Tell-bâşir kalesini silâh kuvvetiyle düşüremeyeceğini anlayınca, kale halkının surların çevresinde bulunan bahçe ve bostanlarını ordusuna tahrip ettirmeye başladı. Bundan maksat, kale savunucularının iradesini kırmak ve onları teslim olmaya zorlamaktı. Gerçekten de, Keykâvus'un yaptırmış olduğu bu ekonomik tahrip, son derece etkili oldu. Geçimlerini bu bahçe ve bostanlardan sağlayan kale savunucuları, mallarını kurtarabilmek için kaleyi hemen Sultana teslim etmek zorunda kaldılar[175]. Burada hemen belirtelim ki, ekonomik tahribi bir baskı unsuru olarak, sadece Sultan I. İzzeddîn Keykâvus kullanmamıştır; aynı baskı yöntemine daha birçok Selçuklu sultanı da başvurmuş ve olumlu sonuç almıştır.

---

173 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. 9, yay. C. J. Tornberg, çev. A. Özaydın, s. 427; Salim Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s. 91 vd.

174 İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 172 vd.; Anonim, *Selçuk-nâme Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, c. 3, yay. ve çev. F. N. Uzluk, Ankara 1952, s. 29; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb fi Ahbâr Benî Eyyûb*, c. 3, Kahire 1960, s. 225; Ebû'l-Ferec Gregory (Bar Hebraeus), *Ebû'l-Ferec Tarihi*, c. 2, Ankara 1950, s. 497; Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, haz. İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1974.

175 İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 205 vd.

Müstahkem yerler, çeşitli baskılar sonucunda teslim alındığı gibi, şiddetli bir gece baskını sonucunda da düşürülebilmekteydi. Meselâ, Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Süleyman-şâh, Antakya şehrini ve kalesini, böyle bir gece baskını sonucunda ele geçirmiştir. Bu gece baskınının hikâyesi tarihin kaynaklarında şu şekilde nakledilmiştir: Antakya şehri, Ani, Malazgirt, Menbic ve Urfa gibi Anadolu'yu dış istilâlara karşı koruyan Bizans'ın önemli müstahkem şehirlerinden biri idi. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bizans'ın savunma sistemi tamamen çökünce, bu şehir Ermeni Philaretos tarafından ele geçirilmişti. Bazen Ortodoks mezhebine giren, bazen sünnet olup Müslüman gözüken Philaretos, güvenilmez bir karakter yapısına sahipti. İdaresi de son derece sert ve acımasızdı. Bu yüzden en yakınlarının bile desteğini yitirmişti. Öte yandan, onun bu tavrı tepkisiz kalmadı. Philaretos'un oğlu Barsam, kendisini ve Antakya halkını babasının baskısından kurtarmak için harekete geçti. Bu hususta Süleyman-şâh'ın yardımına başvurmak üzere, şehrin valisi ile anlaştı. Bundan sonra bizzat İznik'e gelen Barsam, kararını bildirip, Antakya'yı alması için Süleyman Şâh'ı teşvîk etti.

Süleyman-şâh, tarihin önüne çıkardığı bu fırsatı kaçırmak istemedi. Antakya üzerine bir sefer yapmaya karar verdi. Bu düşünce ile 3 bin kişilik atlı ve hafif silahlı bir ordu oluşturarak, hemen harekete geçti. Yanına da, hiçbir özel kuşatma silâhı almadı. Zira o, sürpriz bir gece baskını ile şehri düşürmeyi plânlamıştı. Bu baskını gerçekleştirebilmek için de başta şehrin sahibi Philaretos olmak üzere şehrin savunucularının bu harekâttan haberi olmaması gerekmekteydi. Bunun için Süleyman-şâh, bazı tedbirler aldı. Bu tedbirler arasında şunlar dikkati çekmekteydi: Süleyman-şâh, casusları yanıltmak için atlarını ters nallatmıştır. Ordusunu da devamlı gece yürütmüştür. Gündüzleri ise, kimsenin dikkat çekmeyeceği yerlerde dinlendirmiştir. Yol olarak da, daima yerleşim yerlerinden uzak sapa yerleri tercih etmiştir. Böylece Süleyman-şâh, ordusu ile hiç dikkati çekmeden 12 gün içinde Antakya surlarının önüne gelmiştir.

Süleyman-şâh, Antakya surlarının önüne geldiğinde vakit gece idi. Aldığı tedbirler sayesinde gelişi hiçbir yerde duyulmamıştı. Bu harekât herkes için tam bir sürpriz olmuştu. Şehrin sahibi Ermeni Philaretos, bu sırada ordusu ile Urfa'da idi. Süleyman-şâh'ın harekâtından tamamen habersiz bulunuyordu.

Bir grup Selçuklu askeri, gece karanlığından yararlanarak, içerideki destekçilerinin yardımıyla burçlara bağladıkları urganlarla yukarı çıkıp, surların içine girdi ve şehrin giriş kapısını açtı. Selçuklu birlikleri, açılan bu kapıdan sessizce ve "dalga dalga" şehre girdiler. Fakat Selçuklu askerlerinin bundan sonra attıkları savaş naraları, şehir halkını ve askerini panik halinde sokaklara döktü. Süleyman-şâh, askerlerine halkın arasına karışmamalarını, özellikle halkın malına ve canına dokunmamalarını emretti. Philaretos'un idaresinden memnun olmayan şehir halkı, Selçuklu askerlerinin mallarına ve canlarına dokunmadıklarını görünce, herhangi bir direnişte bulunmadı; hepsi evlerine çekildi. Ortada, sadece Antakya şehrinin ve kalesinin askerleri kaldı. Süleyman-şâh, savunma imkânını ve avantajlarını yitirmiş ve baskınla şok durumunda olan bu muhafızları kısa sürede bertaraf edip, şehre tamamen hâkim oldu[176].

176 Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, c. 2, s. 45 vd. Talihin ne garip tecellisidir ki, silâh kuvvetiyle düşürülmesi son derece güç olan Antakya şehri ve kalesi, 1098 yılında, Haçlıların yine bir gece baskını sonucunda elden çıkmıştır.

Türkler, tıpkı açık alanlarda yaptıkları savaşlarda olduğu gibi, müstahkem yerlerin ele geçirilmesinde de "rakiplerini kandırma ve yanıltma yöntemi"ni başarıyla uygulayarak, kısa sürede sonuca gitmekteydiler. Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan I. Alâeddîn Keykubâd tarafından Kırım seferine memur edilen Sağ Kol Uç Beylerbeyi Hüsâmeddîn Çoban, Suğdak şehrinin ve kalesinin düşürülmesinde bu yöntemi başarıyla uygulamıştır. Bu faaliyetin hikâyesi, devrin kaynağı İbn Bibi'de özetle şöyle nakledilmiştir: 1227 yılı içinde kuvvetli bir donanma ve ordu ile Kırım'a gelen Hüsâmeddîn Çoban, Kıpçak Hanı ile Rus Knezini Türkiye Selçuklu Devleti'ne bağladıktan sonra asıl hedefi olan Suğdak şehri üzerine yürüdü. Kale duvarlarının yüksekliğine ve istihkâmlarının çok iyi berkitilmiş olmasına güvenen Suğdak halkı, teslim olmayı reddederek, savaş kararı aldı. Bunun üzerine Hüsâmeddîn Çoban, ordusuna saldırı emrini verdi. Fakat Selçuklu ordusu burada, beklenmedik bir dirençle karşılaştı. Surları ve istihkâmları aşıp şehre giremedi. Şehir halkı, canlarını dişlerine takarak, beldelerini başarıyla savunmaktaydı. Savaşın en çok kızıştığı bir anda Selçuklu ordusu Hüsâmeddîn Çoban'ın emri ile yenilmiş gibi yaparak, kaçmaya başladı. Şehir halkı bunun aldatma ve yanıltma taktiği olduğunu anlayamadı; büyük bir zafer kazandığı intibaına kapılarak, kaleyi ve istihkâmları terk edip, Selçuklu ordusunun peşine düştü. Hüsâmeddîn Çoban'ın da istediği bu idi. Böylece Suğdak halkını şehir surlarının ve istihkâmlarının dışına çıkarmış olan Hüsâmeddîn Çoban, birden geri dönüp, arkasından gelen Suğdak halkını kuşatıverdi. Artık Suğdak halkı ya teslim olacak ya da imha olacaktı. Cesareti ve ümidi kırılmış olan Suğdak halkı, birinci şıkkı tercih etti; yani aman dileyip teslim oldu. Zaten, Hüsâmeddîn Çoban'ın amacı da, Suğdak halkını imha etmek değil, hâkimiyeti altına almaktı. Böylece Selçuklu hâkimiyeti altına giren Suğdak halkı, daha önce Müslüman tüccarlara verdikleri zararları tazmin etmekten başka vergi vermek, istendiği zaman yardımcı kuvvet göndermek gibi klâsik tâbilik yükümlülüklerini sırtlanmak zorunda kaldı.

Bundan sonra Hüsâmeddîn Çoban, muzaffer bir komutan olarak şehre girdi. Çoban, Türk geleneklerine uygun hareket ederek, yağmaya son verdi; şehirde güvenliği ve huzuru sağladı. Daha da önemlisi, Suğdak şehrinde camiler inşa ettirmek ve kadı, imam ve müezzinler tayin etmek suretiyle bölgedeki İslâmlaşmanın temelini attı. Şehirdeki Selçuklu hâkimiyetinin kalıcı ve devamlı olabilmesi için de, Suğdak kalesine bir garnizon yerleştirdi. Böylece, seferini ve görevini başarıyla tamamlamış olan Çoban, çok miktarda esir ve ganimetle geri döndü[177].

Müstahkem yerlerin düşürülmesinde, en etkili yöntem, hiç kuşkusuz silâh gücüydü. Türkler, silâh gücünü kullandıkları kuşatma savaşlarında genellikle şöyle bir yöntem izlemekteydiler: Çepeçevre kuşatılan müstahkem yer, önce yağmur gibi yağdırılan oklar

177 İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 328-344; Salim Koca, *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, s. 54-57. Suğdak seferi sonucunda Karadeniz ticaret yolu tekrar açılmış ve güvenlik altına alınmıştır. Bu faaliyetin doğal sonucu olarak da, Kırım ve Anadolu arasındaki ticaret birden hızlanmış ve eski canlılığını tekrar kazanmıştır. Öte yandan, bu yolu kullanan birçok Kıpçak Türk'ü Anadolu'ya gelip, Karadeniz bölgesine yerleşmiştir. Zamanımızda, Anadolu'da kullanılan Türkçe'nin ağızları üzerinde yapılan bir araştırmada, Suğdak seferinden sonra deniz yoluyla Karadeniz bölgesine gelip yerleşmiş olan Kıpçak Türklerinin hâlâ eski dil özelliklerini korudukları ilim adamlarınca tespit edilmiştir.

ve mancınıklardan atılan güllelerle baskı altına alınmaktaydı. Öyle ki, bu faaliyet sırasında müstahkem yerin savunucuları, burçlara bile yaklaşamamaktaydılar. Bu arada, nakkâpçılar surları delme, lağımcılar da yer altından tünel açma faaliyetiyle meşgul olmaktaydılar. Sipâhîlerin bir kısmı da baltalar, nacaklar ve koçbaşlarıyla sur kapısını kırmaya, diğer kısmı da merdivenler ve ucunda demirden çengeller bulunan urganlarla kale burçlarına çıkmaya çalışmaktaydılar. Hangi faaliyet sonuç vermişse, oradan surların içine girilmekteydi. Surların içine girilmesi, genellikle müstahkem yer savunucularının birden savaşma azimlerini ve cesaretlerini kırmakta ve onların teslim olmalarını kolaylaştırmaktaydı. Bundan sonra sokak sokak, oda oda, yüz yüze, kucak kucağa yapılan çarpışmalarla son direniş noktaları da bertaraf edilip, müstahkem yere (surlarla çevrili şehir veya kale) tamamen hâkim olunmaktaydı.

Burada, Türk komutanlarının fetih sırasında tutum ve davranışlarıyla ilgili özellikle belirtmeden geçemeyeceğimiz bir durum vardır. O da şudur: Fetih tamamlandıktan sonra kale ve şehir halkının canına ve malına hiç dokunulmamaktaydı. Bu hususta, özellikle Selçuklu sultanları tarafından sıkı tedbirler alınmakta ve uygulanılmakta idi. Daha önemlisi, kale ve şehir halkına karşı, Türk'ün inancında ve siyasetinde daima mevcut olan hoşgörü ile davranılmakta, isteyen herkesin yerinde kalmasına müsaade edilmekte, yerli halkın inanç ve gelenekleri içinde yaşamalarına da hiçbir zaman karışılmamaktaydı. Sadece fethin sembolü olarak tek bir dinî yapı, cami haline getirilmekteydi. Diğerlerinin faaliyetleri ise, aynen devam etmekteydi. Hatta bazı kiliseler de vergiden muaf tutulmaktaydı[178]. Hâlbuki aynı çağda Bizans idaresi, kendi dindaşlarından farklı mezhepte olanlara bile en ufak bir müsamaha göstermemekteydi.

Düşürülen kalenin veya müstahkem yerin burcuna (kongere) bayrağın ve sancağın çekilmesiyle[179], o kale veya müstahkem yerin fetih ve teslim faaliyeti tamamlanmış olmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, kale ve veya sur burcuna törenle dikilen bayrak veya sancak, hâkimiyetin el değiştirdiğini belirtmekte idi[180].

Teslim olan kale veya müstahkem yer savunucularına "hatt-ı aman", "ahid-nâme" veya "sevgend-nâme" verilerek, onların hayatına ve malına dokunulmamakta, istedikleri yere gitmelerine izin verilmekteydi. Aynı şekilde, kale ve müstahkem yer sahibinin hayatına dokunulmadığı gibi, kendisine de başka bir yerden ıktâ' tahsis edilmekte idi[181].

Müstahkem yerin alınmasıyla işler bitmemekte idi. Hâkimiyetin kalıcı ve devamlı olabilmesi için müstahkem yer ve çevresinde bazı faaliyetlerin gösterilmesi ve bir takım tedbirlerin alınması gerekmekteydi. Bu faaliyetleri ve tedbirleri şu şekilde belirlemek mümkündür: Eğer, alınan müstahkem yer sadece bir kale ise, buraya bir kale komutanı (kûtuvâl, dizdâr, kaledâr) tayin edilmekteydi. Kaleye, atlı ve yaya

178 Ebû'l-Ferec Gregory (Bar Hebraeus), *Ebû'l-Ferec Tarihi*, c. 1, Ankara 1945, s. 331; Michel le Syrien, *Cronique de Michel le Syrien*, c. 3, Fr. çev. J. B. Chabot, Paris 1905, s. 173, 391; İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 175; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 72; Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, c. 2, s. 30, 47.

179 Bayrak veya sancak genellikle kale kapısının üzerindeki burca (bâru-yu dervâze) dikilmekteydi.

180 İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 173, 185, 205, 206, 298, 442; Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddîn Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembolleri", *Belleten*, c. 59, sayı 224 (1995), s. 65 vd.

181 İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 206, 266.

olmak üzere gulâm ve sipâhîlerden seçkin ve güvenilir muhafızlar yerleştirilmekteydi. Ayrıca, bu muhafızların yiyeceği, zahiresi, silâhı ve mühimmâtı da kaledeki depolara konmaktaydı. Görevlendirilen mühendisler ve ustalar da, kuşatma sırasında zarar görmüş burçların ve duvarların tamirini yapmaktaydılar. Bunun için kale çevresinde, kireç ocakları bile kurulmakta idi[182].

Düşürülen müstahkem mevki bir şehir ise, önce beldeye bir "askerî vali" (sübaşı) tayin edilmekle işe başlanmaktaydı. Şehirdeki bazı yapılara minber ve mihrap konulmak suretiyle bunlar camiye çevrilmekteydi. Daha da önemlisi, şehre "kadı, imam, hatip ve müezzin" gibi dinî ve adâlet hizmeti veren görevliler atanmaktaydı. Ayrıca surlar ve burçlar tamir ettirilip, kalenin ambarları silâh ve erzak ile doldurulmaktaydı[183].

Müstahkem yer alındıktan sonra sadece kale ve şehrin içinde değil, bu yerlerin çevresinde de bazı çalışmalar yapılmakta ve tedbirler alınmakta idi: Büyük Dîvân (Dîvân-ı Alî) memurları (nüvvâb) ve uzmanları (kârdan), kalenin veya şehrin çevresindeki arazinin tahrîrini yapmakta ve gelirlerini tespit etmekteydiler. Savaş yüzünden yöredeki yurdundan ayrılmış ve barış sağlanınca geri dönmüş olan çiftçilere ve köylülere eski toprakları iade edilmekteydi. Daha da önemlisi, kendilerini toparlayabilmeleri ve tekrar üretici olmaları için bu çiftçilere tohumluk buğday, çift öküzü verilmekteydi. Eski vergiler de yeniden tespit edilip azaltılmaktaydı. Kayıpların, kaçakların ve ölmüş olanların emlâk ve malı tahrir edilip, devlet hazinesine alınmaktaydı[184]. Özetle söylemek gerekirse, bütün bu faaliyetler, Selçuklu sultanlarının izledikleri ekonomik politikaların ve devlet anlayışlarının doğal bir sonucu idi.

3) Gerillâ Savaşı

Bilindiği gibi, gerillâ savaşı, gayr-i nizâmi bir savaştır. Halk günümüzde, gerillâ yerine, genellikle Arnavutça kökenli bir kelime olan "çete" sözünü kullanmaktadır. Bu savaş, düzenli birliklerden meydana gelen ordularla değil, profesyonel askerlerden oluşan küçük ve hafif silâhlı birliklerle yapılır. Gerillâ savaşından güdülen maksat, rakip ve düşman kuvvetleri yıpratmak, yıldırmak ve faaliyetlerini büyük ölçüde engellemek veya baltalamak suretiyle geciktirmektir.

Selçukluların Dandanakan Savaşı'na kadar gösterdikleri bütün askerî faaliyetler, Malazgirt Savaşı'na kadar Anadolu üzerine arka arkaya yaptıkları düzenli akınlar, Türkiye Selçuklu Devleti'nin uçlarında Selçuklu ve Türkmen beylerinin verdikleri sonu gelmez mücadeleler, hep gerillâ savaşı niteliğinde idi. Selçuklu ve Türkmen beyleri, özellikle Malazgirt ve Miryokefalon savaşlarına kadar Bizans ordusunun karşısına çıkıp, düzenli ordu savaşı yapmamışlardır. Bu ordunun üzerine daima küçük, hafif silahlı ve hareketli birliklerle gitmişlerdir. Bizans ordusu ile karşılaştıkları zaman da, bu ordunun önünden devamlı geri çekilmişlerdir. Daha doğrusu onlar, kuvvetlerin eşit olmadığı bir savaşta birliklerini boşu boşuna kırdırmamışlardır. Sık sık yaptıkları sürpriz baskınlarla karşılarındaki ordunun zayıf noktalarını vurmuşlar, kurdukları pusularla da yine bu orduya

182 İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 175, 184 vd, 205, 206, 306, 427.

183 İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 119, 167, 175.

184 İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, s. 306, 427.

önemli kayıplar verdirmişlerdir. Böylece, rakip ve düşman gücü yıpratıp yıldırarak, büyük savaşa uygun bir zemin hazırlamışlardır.

Türk ordusunun bütün tarih boyunca değişmeyen bir özelliği vardır. O da, düzenli ordu savaşından gerillâ, gerillâ savaşından da düzenli ordu savaşına geçmekteki olağanüstü yeteneğidir. Biraz yukarıda belirttiğimiz gibi, Türkiye Selçuklu Devleti'nin ikinci hükümdarı I. Kılıç Arslan, Türk ordusunun bu yeteneğinden ve özelliğinden I. Haçlı seferi sırasında en iyi şekilde yararlanmıştır. Kılıç Arslan, son derece hareketli ve hafif silahlı birliklerine zaman zaman yaptırdığı sürpriz hücumlarla ve kurdurduğu pusularla, 600 binin üzerinde olan Haçlı ordularının yarısından fazlasını İç Anadolu'da imha ettirmiştir. Fakat Kılıç Arslan, Konya Ereğlisi'nde vurduğu darbeden sonra Haçlı ordularının peşini bırakmış, bir daha takip etmemiştir. Eğer, Kılıç Arslan, Haçlı ordularıyla Antakya'ya kadar gerillâ savaşına devam etseydi, Haçlıların Kudüs'e ulaşmaları mümkün olmayabilirdi. Çünkü İç Anadolu ile Antakya arasındaki arazi, Selçuklu ordu birliklerinin pusu kurmaları ve sürpriz baskın yapmaları için çok uygun bir yapıda ve özellikte idi.

Kaynakça

Alptekin, Çoşkun, "Selçuklu Devletinin Askerî Teşkilâtının Eyyubî Askerî Teşkilâtına Tesiri", *Belleten*, sayı 209 (1990), c. 54, s. 117-120

Aksarayî, *Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, haz. Osman Turan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1944

Anonim, *Selçuk-nâme Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, c. 3, yay. ve çev. F. N. Uzluk, Ankara 1952

Ateş, Ahmet ve Abdülvehhâb Tarzî, *Farsça Grameri*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1962

Ateş, Ahmet, "Yabgulu'lar Meselesi", *Belleten*, sayı 115 (1965), s. 517-525

Ayalon, David, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", çev. S. Kotantamer, *EÜ Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 4 (1989), s. 211-247

Barthold, W., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, Kervan Yayınları, İstanbul 1981

Bundarî, *Zubdetü'n-Nusre*, çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul 1943

Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, yay. haz. Ayşen Anadol, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2002

Cahen, Claude, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, sayı 17-18 (1955-57), s. 349-358

Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, Ankara 1967

Câmiü'd-Düvel, yay. ve çev. A. Öngül, c. 1-2, İzmir 2000

Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, c. 2, çev. M. Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988

Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2002

Çetin, Altan, "Selçuklu Teşkilâtının Memlûklere Tesiri", *Belleten*, sayı 251 (2005), c. 68, s. 105-130

Dankoff, Robert, "Animal Traits in the Army Commander", *Anal of Turkish Studies*, sayı 1 (1977), s. 95-112

Ebû Hayân, *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*, İstanbul 1931

Ebû'l-Ferec Gregory (Bar Hebraeus), *Ebûl-Ferec Tarihi*, c. 1, Ankara 1945

Ebû'l-Ferec Gregory (Bar Hebraeus), *Ebû'l-Ferec Tarihi*, c. 2, Ankara 1950

Esin, Emel, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", *Türk Kültürü*, sayı 70 (Ağustos 1968), s. 87-115

Esin, Emel, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", *Türk Kültürü*, sayı 94 (Ağustos 1970), s. 80-87

Esin, Emel, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11 (1968), c. 6, s. 135-215
Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981
Genç, Reşat, "Karahanlılar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 6, İstanbul 1992, s. 137-179
Gibb, Hamilton A. R., *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak vd., İstanbul 1991
Gökyay, Orhan Şaik, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 1973
İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, Ankara 1996
İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 2, Ankara 1996
İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb fi Ahbâr Benî Eyyûb*, c. 1-3, Kahire 1953-60
İbnü'l-Adim, *Bugyetü'l-Taleb fi Tarihi Halep, Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, çev. ve yay, A. Sevim, Ankara 1982
İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. 8-10, yay. C. J. Tornberg, Beyrut 1979, çev. A. Özaydın, İstanbul 1987
İshak bin Murad, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye*, yay. haz. Bilgehan Atsız Gökdağ-Seyfullah Türkmen, Akçağ Yayınları, Ankara 2004
Kafesoğlu, İbrahim, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11 (1979-80), c. 1, s. 1-28
Kafesoğlu, İbrahim, "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", *I. Millî Türkoloji Kongresi*, İstanbul 1980, s. 205-209
Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklular", *İA*, MEB Yayınları, c. 10, İstanbul 1967, s. 379-385
Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1972
Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973
Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977
Karamanlıoğlu, Ali. F., "Kutadgu Bilig ve Kumandan", *Türk Kültürü*, sayı 58 (1967), s. 45-48
Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü'l-Lügati't-Türk*, c. 1, çev. B. Atalay, Ankara 1939
Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü'l-Lügati't-Türk*, c. 2, çev. B. Atalay, Ankara 1940
Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü'l-Lügati't-Türk*, c. 3, çev. B. Atalay, Ankara 1941
Kılıçbay, Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 1985
Koca, Salim, *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, Trabzon 2001
Koca, Salim, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Giresun 1997
Koca, Salim, *Sultan I. İzzeddîn Keykâvus*, Ankara 1997
Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, Ankara 2003
Koca, Salim, "Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddîn Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembolleri", *Belleten*, sayı 224 (1995), c. 59, s. 5574
Koca, Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, c. 2, Çorum 2003
Kopraman, Kazım, *Makaleler*, haz. E. S. Yalçın ve A. Çetin, Ankara 2005
Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981
Köprülü, M. Fuad, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri*, İstanbul 1983
Köprülü, M. Fuad, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Belleten*, sayı 19 (1941), c. 5, s. 319-334
Köymen, Mehmet Altay, *Alp Arslan ve Zamanı*, c. 2, Ankara 1983
Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, Ankara 1989
Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Alp Arslan ve Zamanı*, c. 3, Ankara 1992
Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-İkinci İmparatorluk Devri*, c. 5, Ankara 1991
Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963
Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976
Merçil, Erdoğan, "Emir Savtegin", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 6 (1975), s. 63-74
Merçil, Erdoğan, "Gazneliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 6, İstanbul 1992
Michel le Syrien, *Cronique de Michel le Syrien*, c. 3, Fr. çev. J. B. Chabot, Paris 1905
Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, haz. İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1974
Niketas Khoniates, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, yay. ve çev. M. A. Köymen, Ankara 1976, 1980
Ögel, Bahaeddin, "İslâm'dan Önce, Türk Devletlerinde Tımar Sistemi", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1948
Parry, V. J., "İslâm'da Harb Sanatı", *İÜEF Tarih Dergisi*, sayı 28-29 (1974-75), s. 193-218
Ravendî, *Râhatüs-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr*, c. 1, çev. A. Ateş, Ankara 1957
Sabir, Muhammed, "Urdu Dilinin Menşei ve Mahiyeti", *Türk Kültürü*, sayı 25 (1964), s. 24
Sadrüddîn Hüseynî, *Ahbârü'd-Devletü's-Selçukiyye*, çev. N. Lugal, Ankara 1943
Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtüz'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler-I", *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, sayı 18 (1997), s. 1-91
Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtüz'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler-II", *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, sayı 19 (1998), s. 1-53
Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtüz'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler-III)", *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, sayı 20 (1999), s. 1-77
Sevim, Ali, "Suriye'de Nâvekiye Türkmenleri", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 563-567
Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtüz-Zaman fî Târîhi'l-Âyan*, yay. A. Sevim, Ankara 1968
Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı 1 (1970) s. 1-147
Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, c. 2, İstanbul 1999
Sümer, Faruk ve Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1971
Şeşen, Ramazan, "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, sayı 15 (1960), s. 11-36
Şeşen, Ramazan, "Eyyûbîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 6, İstanbul 1992
Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985
Turan, Osman, "İkta", *İA*, MEB Yayınları, c. 5/2, İstanbul 1968, s. 949-959
Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980
Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971
Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988
Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. H. Andreasyan, Ankara 1962, 1987
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970
Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, yay. ve çev. R.R. Arat, Ankara 1974
Zeydân, Corcî, *İslâm Uygarlığı Tarihi*, c. 1, haz. N. Gök, İstanbul 2004
Ziya Sukûn, *Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziyâ*, c. 3, İstanbul 1984

8
GELENEK VE DEĞİŞİM ARASINDA TÜRKİYE SELÇUKLU ORDUSU*

Erkan Göksu**

Giriş

Türkiye Selçuklu Devleti, gerek Malazgirt zaferi öncesinde gerekse sonrasında kitleler halinde Anadolu'ya gelen Türkmenlerin, Süleymânşâh önderliğinde teşkilâtlanması ve sonrasında meydana gelen siyasî ve askerî hadiseler neticesinde kurulmuştur. Kuruluş döneminde bir yandan Anadolu'da mevcut diğer siyasî teşekküller, Bizans ve Büyük Selçuklu Devleti'ne, diğer yandan ise 1096 yılından itibaren başlayan Haçlı Seferlerine karşı mücadele eden Türkiye Selçukluları, bu tehlikelerin hepsini bertaraf ederek Anadolu'yu siyasî, sosyal ve kültürel bakımdan ebedî Türk yurdu haline getirmişlerdir. 1243 Kösedağ Savaşı'na kadar Anadolu'ya tarihinin en müreffeh dönemlerinden birini yaşatan Türkiye Selçuklu Devleti, bu tarihten sonra siyasî ve askerî bakımdan Moğol tahakkümüne karşı koyamamış, ancak Anadolu'ya hâkim kıldığı Türk nüfusu, Türk kültürü ve Türk devlet geleneği ile bölgedeki Türk hâkimiyetinin devamını sağlamıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin yukarıda zikrettiğimiz tehlikeleri bertaraf ederek Anadolu'da siyasî, sosyal ve ekonomik bakımdan gelişmiş bir Türk hâkimiyeti tesis etmesine imkân veren en önemli faktörlerden biri hiç şüphesiz Türkiye Selçuklu ordusudur. Müşterek dil ve tarih sahibi bir millet olarak Türklerin çok eskiden beri devam ettirdikleri askerî gelenek üzerine inşa edilen Türkiye Selçuklu ordusu, klasik Orta Doğu İslâm devletlerinde câri bazı uygulamalarla zenginleşmiş ve buna bir yandan Anadolu'nun coğrafî ve kültürel yapısı diğer yandan ise Bizans ve Haçlılar olmak üzere bölgede hüküm süren diğer siyasî teşekküllerle yapılan mücadeleler sonucunda edinilen bilgi ve tecrübe de eklenince devrinin en gelişmiş askerî kuvveti hâline gelmiştir.

1. Türkiye Selçuklu Ordusunun Genel Yapısı ve Geçirdiği Değişimler

Türkiye Selçuklu Devleti'nin, Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu şubesi olması hasebiyle birçok alanda olduğu gibi ordu ve askerî teşkilat konularında da bu devletin izlerini taşıdığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte 1075'den 1278'e kadar

* Bu makale, yazarın "Türkiye Selçuklularında Ordu" başlıklı doktora tezinden özetlenmiştir. Söz konusu tez, Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK Yayınları, Ankara 2010.

** Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. E-posta: erkangoksu@hotmail.com

klasik yapısını koruyan[1] Türkiye Selçuklu ordusunun, bu iki asırlık süre zarfında gerek yapısal, gerekse işlevsel bakımdan geçirdiği değişimler hemen kendini gösterir. Dolayısıyla başlangıçta büyük ölçüde Büyük Selçuklu modelini yansıtan Türkiye Selçuklu ordusunun, zamanla kısmen, hatta bazı yönleriyle tamamen farklı ve kendine has özellikler taşıyan karakteristik bir yapıya kavuştuğunu söylemek mümkündür.

Türkiye Selçuklu ordusunun, devletin hüküm sürdüğü mekâna, zamana ve yaşanılan tarihî tecrübelere bağlı olarak geçirdiği değişimin büyük bir kısmı, esas itibarıyla önceki Türk ve İslam devletlerinde mevcut bulunan müesseselerin tekâmülü veya yeni yorumundan ibarettir. Buna karşılık Türkiye Selçuklularının temas ettiği yeni kültür ve medeniyetlerle kurdukları karşılıklı ilişkiler neticesinde ortaya çıkan ve esas itibarıyla zamana ve mekâna uyum/intibak sürecinin birer ürünü olan yeni teamül veya farklı uygulamalara da tesadüf etmek mümkün olup bu değişim sürecini, devletin "kuruluş (1075-1176)", "yükselme (1176-1243)" ve "çöküş (1243-1308)" safhaları içerisindeki yaşadığı zihnî, yapısal ve işlevsel değişimlere paralel olarak takip etmek mümkündür[2].

Anadolu'nun fethedildiği ve Selçuklu saltanatının kurulduğu XI. yüzyılın sonlarından XII. yüzyılın sonlarına kadar geçen "kuruluş dönemi" hakkında bilgi veren yerli kaynakların bulunmaması, Türkiye Selçuklu Devleti'nin hudutları dışında kaleme alınan yabancı kaynakların ise Türkiye Selçukluları hakkında sadece kendilerini ilgilendirdiği ölçüde kısa ve birbirinden kopuk bilgiler içermesi, Türkiye Selçuklu ordusunun bu dönemdeki mahiyetinin tam olarak anlaşılmasına imkân vermemektedir. Buna rağmen elde mevcut kaynaklar incelendiğinde söz konusu dönemde Türkiye Selçuklu ordusunu oluşturan askerî kuvvetler içerisinde Türkmen unsurun ağırlığı dikkat çeker. Ancak (aşağıda da temas edileceği üzere) kuruluş dönemi Türkiye Selçuklu ordusunun sadece Türkmen unsuruna dayandığını, gulâm sistemi ve ıktâ' askerleri gibi başkaca unsurların mevcut olmadığını söylemek mümkün değildir.

Devletin kuruluşunu müteakip yaşanan siyasî çalkantılar, aralıksız savaşlar ve kuruluş dönemine has genel meselelerin çözüldüğü, Selçuklu Türklerinin Anadolu'da

1 Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye Selçuklu ordusunun klasik yapısını/düzenini koruduğuna işaret eden son kayıt 1278 tarihine aittir.

2 Tarihte hüküm süren devletleri kuruluş, yükselme ve çöküş dönemlerine taksim etmek suretiyle ele almak ve bu safhalar çerçevesinde değerlendirmek sıkça başvurulan bir metottur. Bu taksim yapılırken göz önünde bulundurulan temel husus, ilk bakışta devletlerin siyasî veya askerî başarıları veya başarısızlıkları gibi görünse de, esasında bu durum, devlet işleyişinde meydana gelen olumlu veya olumsuz hadiselerin birer neticesi veya tezahüründen ibarettir. Zira hiçbir devletin sadece ve sadece bir savaş veya münferit bir hadise neticesinde kurulması mümkün olamayacağı gibi, aynı şekilde sadece ve sadece bir savaş veya münferit bir hadise ile ikbâl çağına girmesi veya zeval bulması da beklenemez. Esas olan, devletin yapısal ve işlevsel değişimidir ve bu değişim, dâhilî ve hâricî cepheleri olan ve birbirine bağlı olarak gelişen bir dizi siyasî, askerî, idarî, iktisadî, sosyo-kültürel ve bilhassa fikrî ve zihnî gelişim süreci neticesinde ortaya çıkar. Nitekim İbn Haldûn da meşhur nazariyesinde devletlerin geçirdikleri safhaları izah ederken, her safhayı fikrî ve zihnî bir alt yapıya dayandırmakta ve devlet sisteminde meydana gelen ilerleyiş veya çöküşü, bilhassa fikrî ve zihnî değişime paralel olarak gelişen yapısal ve işlevsel değişime bağlamaktadır. Türkiye Selçuklu Devleti için de durum aynıdır. Her ne kadar bu devletin kuruluş, yükselme ve çöküş dönemleriyle ilgili bazı tarihler, savaşlar veya münferit hadiseler milat olarak alınsa da bunların hepsi, ancak muhtelif cepheleri olan bir gelişim süreci neticesinde ortaya çıkan yapısal ve işlevsel değişimin birer tezahürü olarak değerlendirilmelidir.

kesin olarak yerleşerek devlet teşkilâtı, idarî ve sosyal düzeni büyük ölçüde tesis ettikleri 1176 sonrasında yani "yükselme çağı"nda ise gerek gulâm sisteminin, gerekse ıktâ'nın hızla yaygınlaştığı ve devletin idarî ve askerî yapılanmasının temelini teşkil ettiği görülmektedir. Bu dönemde, bir yandan bir asırlık kuruluş devresinde meydana gelen "telakki farklılığı" veya "zihniyet değişikliği"[3], diğer yandan ise siyasî ve askerî ihtiyaçların sevkiyle merkeziyetçi bir yapıya bürünen Türkiye Selçuklu Devleti, her iki sistemi de başarılı bir şekilde uygulamış ve bu suretiyle bir yandan idarî mekanizmanın düzenli bir şekilde işlemesini sağlarken, diğer yandan da güçlü bir ordu ve askerî teşkilata sahip olmuştur. Bu dönem, aynı zamanda başta İbn Bibi olmak üzere döneme ışık tutan kaynakların arttığı dönemdir ki, böylece "kuruluş dönemi"ne hâkim olan sis perdesi aralanmakta ve sair meseleler gibi Türkiye Selçuklu ordusunun teşkilat ve işleyişi hakkında da daha fazla malumata erişilebilmektedir.

"Yükselme dönemi" Türkiye Selçuklu ordusunda görülen en "yeni" ve çarpıcı değişim, ücretli askerlik sistemidir. İbn Bibi tarafından "leşker-i hadis" yani "yeni" asker/ordu olarak nitelendirilen ve "ecrihor" adı verilen ücretli askerlerin sadece Türkiye Selçukluları için değil, diğer Türk İslam devleti için de "yeni" bir uygulama olduğu ve bu "yeni" uygulamada Bizans'ın ve bilhassa Haçlıların etkisi olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Ortaçağ Avrupasında örneklerine sıkça rastlanan ücretli askerlik kurumunun, her şeyden önce ekonomik vaziyetle alâkalı olduğu unutulmamalıdır. Bu bakımdan ücretli askerlerin Türkiye Selçuklu ordusunun unsurları arasına girmesini, yeni mekânın, karşılaşılan yeni ordu ve geleneklerin bir tesiri, ama aynı zamanda da Türkiye Selçuklularının "yükselme dönemi"nde oluşturdukları siyasî ve iktisadî zeminin bir ürünü olduğunu söylemek mümkündür. Bütün bunlara ilave olarak bir de bu dönemde kaynaklarda belirgin bir şekilde karşımıza çıkan tâbi devlet kuvvetleri vardır ki, bu kuvvetlerin de aynı gelişmiş siyasî zeminin bir ürünü olduğu muhakkaktır.

Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilatının yapısal ve işlevsel bakımdan yaşadığı diğer bir değişim ise 1243 Kösedağ Savaşı'yla başlayan Moğol vesayeti dönemindedir. 1308 tarihinde yıkılana kadar Moğollara tâbi bir devlet olarak varlığını devam ettiren Türkiye Selçukluları, diğer siyasî, sosyal ve ekonomik kurumlar gibi ordu ve askerî teşkilat bakımından da sarsılmış, dolayısıyla her ne kadar şeklen varlığını koruyormuş gibi görünse de müstakil ve klasik tarzda işleyişine devam eden bir Türkiye Selçuklu ordusundan veya askerî teşkilatından söz edilemez hâle gelmiştir. Moğolların baskı ve tahakkümü altında sayısı tedricen azalan Türkiye Selçuklu ordusundaki boşluk Moğol askeri tarafından doldurulmuş, müstakil bir Türkiye Selçuklu ordusunun yerini bazen Selçuklu bazen de Moğol kumandanlar tarafından idare edilen Selçuklu-Moğol (İlhanlı) ordusundan bahsedilir olmuştur.

3 Köprülü'nün "telakki farklılığı" dediği "zihniyet değişikliği"nden kasıt, "göçebe" hayattan "yerleşik" hayata geçiş süreci içerisinde yaşanan fikrî ve zihnî değişimdir. M. Said Polat, zihniyet ile yerleşim ilişkisinin, iki şekilde meydana geldiğini söylemektedir. Bunlardan birincisi, zihniyet değişimi ile yerleşimin tabiî bir şekilde seyretmesi ve göçebelerin uzun bir süreçte bu değişimi geçirdikten sonra yerleşime hazır hale gelmeleri; ikincisi, tabiî süreçte olmayıp zihniyet yapısı yerleşimi kabul etmediği halde şartların onu buna zorlaması sonucunda gerçekleşen yerleşimdir.

2. Türkiye Selçuklu Ordusunu Oluşturan Unsurlar

Bütün bu izahlardan sonra Türkiye Selçuklu ordusunun klasik yapısının, Selçuklu Türklerinin Anadolu'da kesin olarak yerleştikleri, devlet teşkilâtı, idarî ve sosyal düzenin büyük ölçüde tesis edildiği XII. yüzyıl sonlarından Moğol vesayeti dönemine kadar geçen ve genel olarak "yükselme dönemi" olarak adlandırılan süre içerisinde belirdiği söylenebilir. Bu dönemde Türkiye Selçukluları, tıpkı Büyük Selçuklular gibi klasik Ortaçağ İslâm devletlerine has bir payitaht düzeni kurarak kuvvetli bir merkeziyetçi sistem takip etmeye başlamışlar, buna bağlı olarak da ordudaki Türkmen nüfuzu azalarak bunun yerine çeşitli etnik unsurlardan ibaret muhtelit bir idare ve ordu sistemi hâkim olmuştur. Yeni rejimin ordu ve idare teşkilatındaki temel dayanağını gulâm sistemi ve ıktâ' nizamı teşkil etmiştir ki, bu durum, İbn Haldun'un meşhur nazariyesini hatırlatması bakımından dikkat çekicidir[4].

Bu tarihten sonra devletin hem siyasî teşkilât hem de iktisadî ve sosyal bakımdan tam klasik Ortaçağ İslâm devleti haline gelmiş olması, yani devletin merkeziyetçi anlayışın hâkim olduğu daha sistemli ve düzenli bir yapıya kavuşması yeni sistemin başarılı bir şekilde uygulanması için gerekli olan siyasî ve iktisadî zemini hazırlamıştır. Aynı siyasî ve iktisadî zemin, gulâmlar ve ıktâ' askerlerine ilave olarak bir de Türkiye Selçukluları hatta Türk-İslam devletleri için yeni bir uygulama sayılabilecek ücretli askerlik sistemini ortaya çıkarmış, ayrıca bütün Ortaçağ ordularında olduğu gibi Türkiye Selçuklu ordusu için de klasik bir unsur hâline gelmiş olan tâbi devlet kuvvetlerinin sayı ve niteliğinin de belirleyicisi olmuştur. Zira tâbi devletler ve bu devletler üzerindeki siyasî ve iktisadî hâkimiyet arttıkça, Türkiye Selçuklu ordusundaki tâbi devlet kuvvetleri de artmıştır.

Bütün bunlar göz önüne alındığında Türkiye Selçuklu ordusunun, yukarıda belirttiğimiz değişim ve gelişim süreci içerisinde oluşan klasik yapısının ana unsurlarını gulâmların ve ıktâ' askerlerinin teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Daimî kuvvetler olarak nitelendirebileceğimiz bu aslî unsurların yanında, ilave ya da yardımcı kuvvetler olarak değerlendirebileceğimiz ücretli askerleri (ecrîhor) ile tâbi devlet kuvvetlerini, ayrıca devletin kuruluşundan yıkılışına kadar kendilerine has özellikleriyle dikkat çeken Türkmenleri ve uç kuvvetlerini de saymak gerekir. Bunların dışında asıl meslekleri askerlik olmamakla beraber zaman zaman gönüllü bazen de zaruret halinde orduya katılan ve bazı askerî faaliyetlerde küçük de olsa rol oynayan gayrı muntazam gönüllü birlikleri de Türkiye Selçuklu ordusunun kadrosu içerisine dâhil etmek mümkündür.

4 Türkiye Selçuklu Devleti'nde gulâm kökenli devlet adamları ve hâssa ordusunun, kuruluş döneminden hemen sonra hatırı sayılır bir kuvvet haline gelmesi, İbn Haldûn'un meşhur nazariyesiyle benzerlik taşıması bakımından dikkat çekicidir. Nitekim kuruluş döneminde askerî kuvvet olarak tamamen Sultan'ın kavmine, Türkmen unsuruna dayanan Türkiye Selçuklu Devleti'nde büyük ölçüde aşiret ananeleri cârî olup yalnız idarenin değil, günlük hayatın da esasını askerlik teşkil etmiştir. Fakat zamanla, tıpkı Büyük Selçuklular gibi klasik Ortaçağ İslâm devletlerine has bir şekil alan, sivil bir idare kadrosuna ve aynı tarzda bir teşkilâta sahip olan devlet, bununla paralel olarak, klasik Ortaçağ-İslâm devletine has bir payitaht düzeni kurup, kuvvetli bir merkeziyet sistemi takip etmeye başlamıştır. Yeni rejim, gayesi bakımından sırf Türkmen unsuruna dayanan askerî nizâmın tamamen karşısında bulunduğundan, bunun yerine çeşitli unsurlardan ibaret bir muhtelit (karma) idare ve ordu sisteminin ve merkezde, muhtelif milletlere mensup kölelerden (gulâm) oluşan bir hâssa muhafız kuvvetinin teşkilini gerekli kılmıştır.

Gulâmlar[5]

Daha önce de belirttiğimiz üzere Türkiye Selçuklu Devleti'nde gulâm sisteminin ilk dönemlerden itibaren mevcut olduğu muhakkak ise de döneme ait kaynaklar, sistemin tam ve etkin bir şekilde ne zamandan itibaren uygulanmaya konduğunu tespite imkân vermemektedir. Bu durumun, Selçuklu Türklerinin Anadolu'da kesin olarak yerleşmelerine, devletin teşkilât, iktisat ve sanat alanındaki gelişimine başlangıç teşkil ettiği kabul edilen Miryokefalon Savaşı'ndan (1176) itibaren değişmeye başladığı söylenebilir. Sözgelimi Miryokefalon Savaşı sırasında sayısı 50 bini bulan Türkiye Selçuklu kuvvetleri, ilk defa İbnü'l-Ezrak tarafından "Kılıç Arslan'ın askerleri" ve "Türkmenler" olarak tefrik edilmiştir ki, burada sözü edilen "Kılıç Arslan'ın askerleri"nin, Anonim *Selçuknâme* tarafından Kılıç Arslan'ın Kayseri'den hareket ettiği sırada yanında bulunan 1700 güzîde süvarisi veya hassa birliği olarak kaydettiği askerler olduğu tahmin edilebilir. Diğer yandan Türkiye Selçuklu tarihinin temel kaynağı konumunda olan İbn Bibi'nin eserini başlattığı 1192'den itibaren Türkiye Selçuklu gulâmlarının devlet teşkilatının hemen her sahasında son derece etkin oldukları hakkında bilgi vermektedir. Tarihî hadiselerin, özellikle de teşkilât ve müesseselerle ilgili gelişmelerin, uzun veya kısa süren bir hazırlık devresinden sonra müşahhas hâle geldiği düşünülecek olursa, gerek Miryokefalon Savaşı'nda tesadüf ettiğimiz hassa ordusunun, gerekse İbn Bibi'nin ilk kayıtlarından itibaren rastladığımız gulâmların, birden bire ortaya çıkmış olamayacakları meydandadır. Bu durumda gulâm sisteminin temellerinin söz konusu tarihten çok daha önce, muhtemelen kuruluş yıllarında atılmış olduğu muhakkaktır.

Üstelik Türkiye Selçuklularının, gerek gulâm sistemin başarılı bir şekilde uygulandığını bildiğimiz Büyük Selçuklu geleneği, gerekse devletin kurulduğu muhitin siyasî ve askerî özellikleri gereği gulâm sistemine yabancı olmadıkları malumdur. Bunun yanında, bırakın hanedan azalarını, devlet ricâlinin bile mevkilerine göre az veya çok sayıda gulâma sahip oldukları bir dönemde, Türkiye Selçuklu sultanlarının gulâmlardan oluşan bir maiyyet kuvvetine ve sair görevlilere sahip olmadıkları düşünülemez. Nitekim kaynaklarda ilk Türkiye Selçuklu sultanlarının çok az da olsa şahıslarına bağlı gulâmları bulunduğuna işaret eden bazı kayıtlara rastlanmaktadır. Sözgelimi İbnü'l-Ezrâk, Sultan I. Kılıç Arslan'ın Meyyâfârıkîn'e tayin ettiği Humartaş'ın, Sultan'ın babasının, yani Süleymânşâh'ın gulâmı olduğunu açıkça ifade etmiştir. Diğer yandan İznik'in Haçlılar tarafından işgali hakkında bilgi veren Bizans ve Haçlı kaynaklarında, İznik'teki Selçuklu sarayına, saray memurlarına ve hazineye dair bilgilere tesadüf edilmektedir ki, buna göre daha Süleymânşâh'tan itibaren İznik'te ve daha sonra da Konya'da bir saray ve payitaht düzeninin kurulduğu ve söz konusu saray memurları arasında gulâm kökenli devlet adamlarının bulunduğu şüphesizdir.

5 "Gulâm" ifadesi genellikle, "köle" kelimesiyle özdeşleştirilmektedir. Kölelerin askerî hizmetlerde kullanılması, kölelik sisteminin ortaya çıkışından beri rastlanan bir uygulamadır. Buna karşılık gulâm sisteminde kölelerin, sistematik bir askerî eğitime tabi tutulmak suretiyle profesyonel asker olarak yetiştirilmesi, daimî ve maaşlı (murtezika) olarak muhtelif devlet hizmetlerinde görevlendirilmesi söz konusudur. Üstelik bu gulâmlar emîr rütbesi almalarından itibaren *azadlı* konumuna yükselirler. Dolayısıyla bu sisteme dâhil olan bir gulâm, profesyonel asker niteliği taşımakta ve sıradan kölelerden farklı bir konumda bulunmaktadır. Bu bakımdan köle ile gulâm ifadelerini denk tutmak, gulâm sisteminin tam olarak anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

Kuruluş döneminin sisli perdesinin aralandığı "yükselme dönemi"ne ait kayıtlarda ise hem gulâm sistemi ve hem de bu sistemin yetiştirdiği gulâmlardan oluşan hâssa birliklerinin ordu içerisindeki yeri hakkında geniş malumat edinmek mümkündür. Başta İbn Bibi olmak üzere döneme ait kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Türkiye Selçuklu sarayında görev yapan gulâmlar için "gulâmân-ı dergâh", "gulâmân-ı hâss", "mefâride"[6], "mefâride-i halka-i hâss", "halka-i hâss", "mülâzım", "mülâzımân-ı dergâh", "mülâzımân-ı yatak-i hümâyûn", "gulâmân-i yatak-i sultan" gibi tabirler kullanılmıştır[7].

Bunlardan "gulâmân-ı dergâh", bütün saray gulâmlarını, "gulâmân-ı hâss" ise saray gulâmları içinden seçilen ve doğrudan Sultan'ın şahsına bağlı olan gulâmları ifade etmekteydi. "Gulâmân-ı hâss", Sultan'ın her türlü özel hizmeti ve muhafızlığı görevini yürütür, sadece seferlerde değil sulh zamanlarında da hükümdarın sürekli yanında bulunurdu. Ancak bazen Sultan'ın iştirak etmediği askerî harekâtlara da katılırlardı. Ayrıca Sultan'ın emri üzerine, bazı devlet adamlarının tutuklanması, refakatçilik, bir kimsenin huzura çağrılması gibi görevler ve gizlilik kesbeden vazifelerde de "gulâmân-ı hâss" kullanılırdı.

"Gulâmân-ı hâss"ın bir cüzünü teşkil eden "mefâride"[8], fizikî özellikleri ve yiğitlikleriyle temayüz eden gulâmlar arasından seçilir ve savaş zamanlarında bile sarayda bulunarak dergâhın muhafazası görevini yerine getirirlerdi. Bir kısmı da Sultan'ın sürekli yanında bulunarak hazer ve seferde muhafızlığını yaparlardı. Çok özel kıyafet ve silâhlarla teçhiz edilen "mefâride", sarayda yapılan resmi tören ve kabullerde de hazır bulunurdu. Ayrıca yüksek dereceli devlet memurları ve beglerin tutuklanması veya cezalandırılması da mefâride eliyle yapılırdı. "Mefâride-i halka-i hâss"ın ise Eyyûbî ve Memlûklerde görülen "halka" askeriyle benzer özellikler taşıdığı tahmin edilebilirse de mevcut kayıtlarda bunların özellikleri hakkında az bilgi bulunması[9], fazla bir şey söylemeye imkân vermemektedir.

"Gulâmân-ı hâss"ın diğer bir sınıfını da kelime olarak "birinin veya bir şeyin yanından hiç ayrılmayan, yoldaş, nöker" anlamına gelen "mülâzımân" teşkil etmekteydi. Bazı kayıtlarda sarayın, bazı kayıtlarda hükümdarın, bazı kayıtlarda ise muhtelif

6 "Mefâride (مفارده)" kelimesi şimdiye kadar yapılan muhtelif araştırmalarda genellikle "müfârede" olarak okunmuştur. Ancak söz konusu kelime "müfred (مفرد)" kelimesinin çoğulu olup doğrusu "mefâride" olmalıdır.

7 Bu tabirlerin hemen hepsinin Türkiye Selçuklu Devleti'nden önceki veya sonraki Müslüman Türk devletlerinde de mevcut olması dikkat çekicidir. Sözgelimi "gulâmân-ı dergâh"a "gulâmân-ı saray" şeklinde Gazneli ve Büyük Selçuklularda, "mefâride"ye "müfredân" şeklinde Büyük Selçuklularda, Irak Selçuklularında, Hârezmşâh ve Memlûklarda, "halka-i hâss"a Eyyûbîlerde ve Memlûklarda, "gulâmân-ı yatak"a "yatak" ve "yatakçı" şeklinde Karahanlılarda ve Büyük Selçuklularda tesadüf edilmektedir ki, bu durum, Türkiye Selçuklu Devleti ile diğer Müslüman Türk devletlerinde uygulanan gulâm sistemi arasındaki benzerliği göstermesi bakımından önemlidir.

8 Bazı yazarlar "müfred"in kelime anlamından hareketle "tek tek, yani ayrı ayrı hizmet gördükleri için bunlara müfred adı verildiğini ve devrin idare anlayışına göre, bir görevin iki veya üç müfred'e değil, daima tek müfred'e tevdi edildiğini ileri sürmüşlerdir. Mesela er-Râvendî'nin tercümesini yapan Ahmet Ateş, "müfredân" ifadesini "tek başına harp yapan askerler" olarak tercüme etmiştir. Ancak söz konusu ifadenin kaynaklarda genellikle çoğul yani "müfredân" veya "mefâride" şeklinde kullanılmış olması, müfredlerin, muhtelif görevlere toplu bir şekilde gönderildiklerini göstermektedir.

9 İbn Bibi, Türkiye Selçuklu ordusundaki "mefâride-i halka hâss"dan sadece bir yerde, 629/1231-1232 yılında Curmagon Noyan kumandasındaki Moğol kuvvetlerinin, Sivas bölgesindeki bir kervansaraya

devlet ricâlinin hizmetinde bulundukları anlaşılan "mülâzımân", genel olarak hizmetkârları ifade etmek üzere kullanılmaktaydı. Ancak bunlar içerisinde bulunan "mülâzımân-ı yatak-i hümâyûn"un farklı bir yeri olup, bunlar hem Sultan'ın muhafazası hem de merkez ordusu içinde önemli bir yer teşkil ediyorlardı. *Dîvânu Lügâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig* ve *Siyâsetnâme*[10] gibi eserlerde de rastlanan yatak/yatgak kelimesi "hükümdarı, sarayı veya herhangi bir kaleyi gece vakti bekleyen, gece nöbeti tutan" anlamına gelmekteydi[11]. Türkiye Selçuklularında da "mülâzımân-ı yatak" ve "yatakçı" ifadeleri nöbetçi anlamında kullanılıyordu.

Aslî vazifeleri Sultan'ın hizmet ve muhafazası olan gulâmlar, "velinimet"leri olan Sultan'a ve onun şahsında devlete tam sadakat esasına göre yetiştirildiklerinden, Sultan'ın dayandığı temel unsur oldukları şüphesizdir. Bu bakımdan gulâmlardan meydana gelen hâssa birlikleri, Türkiye Selçuklu ordusu içerisinde özel bir yere sahip olmuştur. Bununla beraber bu hâssa birliklerini özel kılan yegâne sebep sadece Sultan'a sadakat ve yakınlıkları değil, aynı zamanda da çok iyi yetiştirilmiş yaya ve atlı uzman savaşçı birliklerinden oluşan profesyonel bir daimî ordu mahiyeti taşımalarıdır.

Gerek saray ve hükümet teşkilâtında gerekse orduda önemli bir mevkiye sahip olan gulâmların tedariki konusunda harp esirleri arasından seçme, satın alma ve hediye gibi klasik yöntemlere başvurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki özellikle küçük yaşta dergâha alınan ve "gulâmhâne"de yetiştirilen bir gulâmla, hediye, satın alma ve herhangi bir devlet veya kişiden intikal eden gulâmlar arasında farklılık olduğu şüphesizdir. Nitekim herhangi bir şekilde saraya veya herhangi bir kişiye intikal eden yaşı ilerlemiş gulâmların genellikle önemsiz işlerle görevlendirildikleri, hatta bazen serbest bırakıldıkları, buna karşılık küçük yaşta olanların "gulâmhâne"lere alındığına dair kayıtlar bulunmaktadır[12]. Bazı gulâm kökenli devlet adamlarının, yanında yetiştikleri kişilerin adıyla anılmalarının da bu durumdan ileri geldiği söylenebilir.

Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki "gulâmân-ı dergâh"ın çok farklı etnik kökenlere mensup olmaları da dikkat çekici bir husustur. Nitekim İbn Bibi'nin kayıtlarından Türkiye Selçuklu sarayında Rum, Ermeni, Gürcü, Rus, Frank, Deylemli, Kazvinli, Kürt, Kıpçak, Türk, Tacik, Hıtay, Keşmirli, hatta Çinli gulâmların mevcut olduğu

saldırmaları üzerine, merkezden sevkedilen ordu hakkında bilgi verdiği sırada bahsetmiştir. Kayda göre Moğol taarruzundan haberdar olan Sultan Alâeddin Keykubâd, derhal Emîr Kemaleddin Kâmyâr'a "mefâride-i halka-i hâss", "gulâmân-ı dergâh" ve "mülâzımân-ı yatak-i hümâyûn"dan meydana gelen "hazır" orduyla tam teçhizatlı olarak yola çıkmasını, kifayeti, dirayeti, komutanlığı ve işbilirliğiyle bu yangını söndürmesini, karışıklığı durdurmasını emretmiştir.

10 *Siyâsetnâme*'nin Ch. Schefer tarafından yapılan Fransızca tercümesinde, "yatak" sözü "döşek" anlamında kullanılmış ve bu yüzden de söz konusu kayıt, askerin bir kısmının sefer esnasında sıra ile yatmaya, yani istirahate gittiği şeklinde tercüme edilmiştir ki bu hata tamamen "yatak" sözünün yanlış anlaşılmasından ileri gelmiştir.

11 "Yatgak/yatak" ifadesi, *Dîvânu Lügâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig* ve *Siyâsetnâme* gibi eserlerde mevcut olup hepsinde de "hükümdarı, sarayı veya herhangi bir kaleyi gece bekleyen, gece nöbeti tutan" anlamına gelir. Bu manada "turgak" yani gündüz nöbetçisinin zıt anlamında kullanılmıştır. Aynı ifade, Türkiye Selçuklularında ve Osmanlı Devleti'nde genel olarak nöbetçi, bekçi anlamında mevcut olup, XVI. yüzyıl sonlarında "yatakçı" şeklinde çarşı ve pazarları beklemekle görevli gece bekçileri için kullanılmıştır. Günümüzde rastladığımız "yatakçılık etmek" tabiri de aynı anlamdadır.

12 Alâeddin Keykubâd döneminde büyük emirlerin tasfiyesinden sonra onlardan geriye kalan gulâmların küçük yaşta olanları gulâmhâne ve taşthâneye alınmış, gulâmân-ı bozorg yani büyük gulâmlar ise rızıklarını aramak üzere serbest bırakılmıştı.

anlaşılmaktadır ki, bu kadar farklı unsurdan oluşan bir gulâm ordusuna başka bir devlette tesadüf etmek oldukça zordur. Şüphesiz bu durumun en önemli sebebi, devletin kurulduğu ve hâkimiyet tesis ettiği coğrafyanın oldukça zengin bir etnik yapıya sahip oluşudur. Nitekim Türkiye Selçuklularının hâkimiyet tesis ettiği Anadolu, Suriye ve Kafkasya'da yaşayan toplumların çok farklı etnik kökenlere sahip olmaları, bu ülkelerin fethi sırasında ele geçirilen ve gulâm olarak dergâha alınan harp esirlerine de yansımış, çok farklı etnik kökenlerden gelen bir "gulâmân-ı dergâh"ın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Esir pazarlarından alınan ve hediye edilmek suretiyle saraya giren gulâmlar da etnik çeşitliliğin artmasında etkili olmuşlardır.

Ancak Türkiye Selçukluları ve sair Müslüman Türk devletlerinde mevcut bulunan gulâm ordusunun, oradan buradan toplanmış muhtelit (karma) unsurlardan müteşekkil, ortak ruh ve hareket kabiliyetinden yoksun bir ordu olmadığı; belli bir eğitim sürecinden geçmiş, bu zaman zarfında sadece harp sanatında değil içerisinde bulunduğu devlet ve toplum hayatının temel esasları konusunda da yetiştirilmiş ve gerek Sultan'a, gerekse devlete bağlılıklarını türlü vesilelerle ispatlamış gulâmlardan oluşan bir ordu olduğu unutulmamalıdır[13].

Muhtelif yollarla dergâha alınan gulâmlardan küçük yaşta olanları belli bir eğitim sürecinden geçirilir, ileri yaşta veya hazır olanlar ise çeşitli görevlere verilirdi. Ancak küçük yaşta alınarak yetiştirilen gulâmlarla diğerleri arasında farklılık olurdu. Bu durumun temel sebebi, küçük yaştaki gulâmların çekirdekten yetiştirilmesi ve verilen eğitim sonunda velinimeti olan efendisine son derece sadık bir gulâm olarak hizmete hazır olmasıydı. Bu bakımdan sadece Türkiye Selçukluları'nda değil gulâm sistemini uygulayan bütün devletlerde, saraya küçük yaşta alınan gulâmların yetiştirilmesine özel bir önem verilirdi. Bunun yanı sıra Sultan'ın ve sarayın muhafazasında ve merkez ordusunda görev alan gulâmlar da belli bir düzen ve disiplin içinde harp eğitimlerine devam edip talim yaparlardı. Küçük yaştaki gulâmlar sahipleri tarafından yetiştirilirdi. Ayrıca "gulâmhâne" adı verilen "gulâm mektepleri" veya "askerî kışlalar" mevcut idi ve gulâmlar bu "mektep"lerde "baba" adı verilen kişiler tarafından eğitilirlerdi.

Gulâmhâne eğitimini tamamladıktan sonra önce küçük görevlerde tecrübe edilen gulâmlar, ardından saray hizmeti veya orduda görevlendirilir ve burada gösterdikleri liyakat ve sadakat nisbetinde başta saray olmak üzere merkez ve taşra teşkilâtında önemli mevkilere kadar yükselebilirlerdi. Bu arada *azadlı* köle konumuna gelen gulâmlara, diğer Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi muhtemelen üç ayda bir olmak üzere yılda dört defa "bistgânî/bistegânî"[14], "mevâcib", "müşâhere", ulûfe" veya "câmegî" adı

13 Ordunun bu derece karma bir yapıya sahip olmasının, ordu nizâmı ve amaç birliğinin sağlanması hususlarında menfi bir rol oynayacağı düşünülebilir. Nitekim Fahr-i Müdebbir, karma orduların büyük fayda vermeyeceği, az ama "mütecanis" "aynı cins" bir ordunun daha başarılı olacağını zikretmiştir. Buna karşılık Nizâmülmülk gibi bazı müellifler de "bütün ordunun bir soydan olmasının tembelliğe ve buna bağlı olarak tehlikelere sebep olacağını" ileri sürmüşler ve bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için her soydan askerlerin bulunduğu karma bir ordu kurulmasının gerekliliğini vurgulamışlardır.

14 Birçok araştırmacı bu kelimeyi, (Uzunçarşılı'nın bir yanlış okumasından kaynaklı) "bitegani, bişegani, pişegani" şeklinde zikretmiştir. Hâlbuki kelimenin aslı "bistgânî/bistegânî (بستگانی)" olup, özellikle Gazneli ve Selçuklu dönemi kaynaklarında rastlanmaktadır. Hasan Enverî, kelimenin Beyhakî, Nizâmü'l-mülk ve muhtelif şairler tarafından ne şekilde ve hangi anlamlarda kullanıldığını zikrettikten sonra bazı araştırmacıların kelimenin etimolojisi hakkındaki görüşlerini vermiştir. Müellifin de ifade ettiği gibi

verilen belirli bir maaş ödenirdi. "Dîvân-ı 'Arz"ın uhdesinde olan bu iş, belli bir düzen ve denetime tâbi idi. Yüksek makamlarda bulunan gulâm kökenli devlet adamlarına ise maaş yerine ıktâ'lar tevcih edilir, bazen de hem maaş hem de ıktâ' verilirdi. Moğol vesayeti döneminde saray hizmetinde bulunan gulâmların sayısı ve bunlara ödenen maaşlar artmış, bu da devletin zayıflayan ekonomisine ayrı bir yük getirmişti.

Iktâ' Askerleri

Türkiye Selçuklu ordusunun diğer daimî unsuru ise ıktâ' askerleridir. Klasik İslam müesseselerinden biri olan ıktâ', Selçuklu tarihinin en fazla tartışılan meselesi olmakla beraber, ıktâ' sisteminin tarihî gelişiminde Selçuklular devrinin özel bir yer teşkil ettiği malumdur[15]. Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu şubesi olması hasebiyle bu devletin siyasî geleneği üzerine inşa edilen Türkiye Selçuklu Devleti'nin de ıktâ' sistemini ilk dönemlerden itibaren uyguladığına dair kayıtlar mevcut olmakla birlikte[16], bu ilk ıktâ uygulamalarının gerçek manada ıktâ uygulaması mı, yoksa arazi tevcihlerinden mi ibaret olduğu tam anlaşılamamaktadır[17].

Selçuklu Türklerinin Anadolu'da kesin olarak yerleşerek devlet teşkilâtı, idarî ve içtimaî nizamı tam anlamıyla tesis ettikleri ve bütün bu gelişmelerin kaynaklara yansımaya başladığı XII. yüzyıl sonlarından itibaren ise (tıpkı gulâm sisteminde olduğu gibi) ıktâ'yla ilgili kayıtların da hızla arttığı ve bu kayıtların Selçuklu Türkiyesine has özelliklerle beliren bir ıktâ uygulamasının, devletin idarî ve askerî yapılanmasının temelini teşkil ettiğini ortaya koyduğu görülmektedir.

Bazı yazarlar, ıktâ' nizamının Türkiye Selçukluları tarafından hızlı, sistemli bir şekilde geliştirilmiş olmasını, Anadolu topraklarının gayrımüslimler elinden fethedilmesi hadisesinin tabii neticesi olarak arazinin, hemen hemen bütün ülkeye şamil

kelimenin aslının nereden geldiği belli olmayıp araştırmacıların görüşleri tahminden ibarettir. Kaynaklarda, orduya ödenen maaş anlamında kullanıldığı anlaşılmakla beraber üç ayda bir mi, yirmi günde bir mi, yoksa senelik veya aylık olarak mı ödendiğine dair kesin bir hüküm çıkarmak mümkün değildir.

15 Bu dönemde Nizâmü'l-mülk marifetiyle tesis edilen ıktâ' nizâmı, yapılan bazı değişikliklerin ardından öylesine düzenli ve yaygın bir şekilde uygulanmıştır ki, bazı müellifler ıktâ' sistemini Nizâmü'l-mülk'le özdeşleştirmişler ve söz konusu sistemin ilk defa onun tarafından Selçuklular döneminde uygulanmaya başlandığını zikretmişlerdir. Hâlbuki Nizâmü'l-mülk'ün yaptığı iş, daha önceki dönemlerde uygulanan ıktâ'nın aksayan yönlerini tadil etmek ve Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, sosyal ve iktisadî şartlarına göre yeniden tanzim ederek önceki dönemlerde uygulanan idarî ıktâ'ya askerî bir işlev kazandırmaktır. Bu şekliyle Selçuklu ıktâ'ı, hem nazariyat hem de fiiliyatta daha önceki İslâm devletlerinde görülen klasik ıktâ' modelinden farklı olup toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır.

16 Esasen ıktâ' sisteminin daha Anadolu'nun fethi sırasında bölgede uygulanmaya başlandığı ve zamanla bir yandan bu yeni coğrafyanın siyasî, sosyal ve iktisadî şartlarına diğer yandan ise Türkiye Selçuklularının idarî politikası doğrultusunda tekâmül ederek kendine has bir mahiyet kazandığı şüphesizdir. Nitekim Anadolu'daki ilk arazi tevcihlerinin, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklular tarafından yapıldığı malumdur. Bazı kaynaklarda, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Kutalmışoğulları'nın da Anadolu'ya gelmelerinin bu tür arazi tevcihi neticesinde vuku bulduğu kaydedilmişse de bu konu tartışmalıdır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra da aynı uygulama devam etmiş ve Süleyman Şâh'tan itibaren başta Anadolu'da faaliyet gösteren Türkmen begleri olmak üzere muhtelif devlet ricaline araziler tevcih edilmiştir.

17 Cahen, ayrıca "muayyen müesseseleri anlatan tabirlerin teknik ve gerçek manasında kullanılmasında azamî itina göstermek ve bu bakımdan mesela bir feodal olan mukta'yı rastgele amir, beğ, beglerbeyi, sâhib, şıhne, sübaşı ve serleşker'e otomatik bir tarzda benzetmemek gerektiğini" söylemektedir.

bir şekilde "mîrî" sayılmasına bağlamışlardır. Buna göre "daha fetihten itibaren toprakların büyük kısmının devlet tasarrufunda tutulması ve daha sonra bu nizamın üzerine kurulan askerî ıktâ'ların devlet kontrolüne tâbi kılınması, öteki Selçuk şubelerini çabucak parçalayan "feodalleşme" hadisesine engel olmuştur. Neticede etnik durumu itibarıyla Büyük Selçuklulara ve diğer kollara nazaran göçebe ananelerinin daha fazla cari olmasına rağmen, onlardan daha kuvvetli bir merkeziyet sistemi tatbik edilebilmesinin bir sebebi budur." Bu görüşe karşı çıkan bazı yazarlar ise Türkiye Selçuklularının Anadolu'yu Bizans'tan değil, bölgeyi daha önce fethetmiş bulunan Türk İslâm fatihlerinden aldıklarına dikkat çekerek, Anadolu'daki mîrî rejimin, bölgedeki Türkmen beglerinin tasfiyesinden sonra onların mülklerinin devlet mülkü (mîrî) haline getirilmesiyle kurulduğunu iddia etmişlerdir. Esasen sistem olarak ıktâ'nın arazi tahsisatını merkezin kontrolüne bağlaması, üstelik bu sisteme göre arazi tahsisatı yapılanların, kendilerine ıktâ' edilen arazi üzerindeki yetki ve salahiyetlerinin sınırlanması, söz konusu sistemi klasik Ortaçağ İslâm devletine has bir payitaht düzeni ve merkeziyetçi devlet anlayışı için ideal bir yöntem haline getirmiştir. Ancak merkeziyetçi devlet nizamı için bir araç gibi görünen ıktâ'nın, mukta'lar üzerinde gereken kontrolün sağlanamaması, mukta'ların kötü niyetli yaklaşımları gibi sebeplerle, hedeflenen amacın tam tersine yani "feodalleşmeye" yol açacağı şüphesizdir. İşte Türkiye Selçukluları, Büyük Selçuklular döneminde kendini gösteren bu tehlikeliyi bertaraf etmeyi başarmış ve ıktâ' sistemini, merkeziyetçi devlet yapısının temel dayanaklarından biri olarak kullanmışlardır. Nitekim devletin kuruluş döneminde bir vilâyetin askerî, idarî, malî bütün işleri emîr ve kumandanlara ıktâ' olarak terk edilmekte iken, özellikle II. Kılıç Arslan'dan sonra, "feodal" parçalanmalara nihayet vermek gayesiyle Anadolu'da askerî ıktâ'ların küçültüldüğü ve bir vilâyetin başına serleşker (sübaşı) olarak gönderilen büyük emîr ve kumandanların (o bölge askerlerinin kumandanı olmakla beraber) salahiyetlerinin tamamıyla tahdid edildiği, bütün vilâyetin vergileri, maiyyetindeki askerlere ait malî gelir ve ıktâ'lar üzerinde tasarruf hakkı tanınmayarak sadece kendisine tahsis edilen maaşla iktifasının temin edildiği görülmektedir. Böylece Türkiye Selçuklu ıktâ'ı, "feodal" parçalanmalara, mukta'ların başına buyruk hareketine imkân tanımayan, merkeziyetçi bir anlayış üzerine inşa edilmiştir ki bu durum, idarî olduğu kadar askerî bakımdan da devletin hızla merkeziyetçi bir yapıya bürünmesini sağlamıştır.

Bu durum, *Tekârîrü'l-Menâsıb* ve *Rüsûmü'r-Resâ'il*'de yer alan serleşkerlik menşurlarından açık bir şekilde anlaşıldığı gibi, İbn Bibi'nin kayıtları da bu yöndedir[18]. Eserine, XII. yüzyılın sonlarından (1192) itibaren başlayan müellif, eserinin başlarından itibaren sık sık ıktâ' tevcihlerinden bahsetmek suretiyle hem ıktâ' sisteminin Selçuklu Türkiyesi'nde yaygın bir şekilde uygulandığını göstermekte hem de Türkiye Selçuklu ıktâ'ının genel özellikleri, kimlere, ne zaman ve ne şekilde ıktâ' tevcih

18 Müellif, Alaeddin Keykubâd'ın "En büyük bir serleşker (sübaşı) küçük bir hata yapsa, adalete, örfe, şeriata, muamelata aykırı davransa, ona büyük bir ceza buyurur, bazen onun varlık ağacını, devrilmiş hurma ağaçları gibi kökünden kazır, suçlulara 'belki yollarından dönerler diye and olsun onlara büyük azabdan önce dünya azabını tattırırız' hükmünü okur, onlara ders verip hizaya getirmek için 'şüphesiz suçlulardan öç alacağız' ayetini söylerdi" demek suretiyle bu hususa işaret etmektedir.

edildiği, ıktâ' edilen arazinin ve mukta'ların hukukî durumu gibi konularda önemli bilgiler vermektedir[19].

Iktâ' sisteminin, Selçuklu Türkiyesinde kendine hâs özellikler arz eden şekliyle büyük gelişme gösterdiği bilinmekle beraber, Türkiye Selçuklu ıktâ'ının askerî vasfı uzun süre net bir şekilde anlaşılamamıştır[20]. Hatta bazı araştırmacılar, döneme ait kaynaklarda ıktâ'nın askerî vasfı veya ıktâ' askerleri hakkında nerdeyse hiç malumat bulunmadığını ileri sürerek "Türkiye Selçuklu ıktâ'ının, başka Müslüman devletlerde taşıdığı askerî önemi taşımadığını söylemiş ve Türkiye Selçuklu ordusunu oluşturan unsurlar arasında ıktâ' askerlerine yer vermemişlerdir[21].

Hâlbuki hem İbn Bibi'nin eseri hem de döneme ait diğer kaynaklar dikkatlice incelendiğinde, söz konusu sistemin askerî vasfını ortaya koyan çok sayıda kaydın mevcut olduğu görülmektedir. Zira İbn Bibi, ıktâ askerlerini "sipâhiyân-ı kadîm/sipâh-ı kadîm", "leşker-i kadîm" veya "asâkir-i kadîm" şeklinde kaydetmiş olup (her ne kadar araştırmacıların dikkatinden kaçmış olsa da) bu kayıtlarıyla Türkiye Selçuklu ıktâ'ının askerî vasfını ve Türkiye Selçuklu ordusunun ana kütlesini ıktâ' askerlerinin teşkil ettiğini açıkça ortaya koymuştur. Bunun dışında herhangi bir sefer veya hadise münasebetiyle bahsettiği "ülkenin etrafına dağılmış askerler" veya "vilâyet askerleri" tabirlerinin, ferman gönderilmek suretiyle orduya katılması emredilen ve vazifelerinin tamamlanmasından sonra yurtlarına, memleketlerine döndükleri kaydedilen askerî kuvvetlerin de ıktâ' askerlerine işaret ettiği şüphesizdir. Ayrıca ıktâ' arazilerinin idarî ve askerî âmirleri olmaları hasebiyle ıktâ' askerlerinin bağlı bulunduğu serleşker veya sübaşılarla ilgili her kayıt ıktâ' askerleriyle ilişkili olup, döneme ait münşeat mecmualarında yer alan bazı vesîkalar da bu durumu teyit etmektedir. Nitekim *Takârîrü'l-Menâsıb*'da alan bütün serleşkerlik menşurlarında, serleşkerlerin, bölgedeki ıktâ' askerlerinin göreve hazır halde bulundurulmasından sorumlu oldukları belirtilmiştir. *Rusûmü'r-Resâ'il*'deki bir vesikada da ashâb-ı ıktâ'ât'ın özürsüz olarak hizmette kusur

19 Iktâ'yla ilgili ilk kaydına II. Rükneddin Süleyman Şâh'ın tahta oturduğu 1196 yılında tesadüf edilen İbn Bibi'nin verdiği bilgiye göre Türkiye Selçukluları döneminde ıktâ'lar sultan veya sultan adına bazı büyük devlet ricâli tarafından belli bir hizmet karşılığı veya bağış şeklinde tevcih edilmektedir. Iktâ' arazisi ve gelirleri "dîvân-ı istifâ"nın kontrolünde olup ıktâ' menşurları *Dîvân-ı Pervânegî*'de kaleme alınmaktadır. Yeni fethedilen bölgelerin uygun görülen bir miktarı ıktâ' arazisi olarak belirlenmektedir. Meliklere, sivil ve askerî ricale, maaş veya hizmetlerinin karşılığı, ödül, bağış, bazen de hizmete teşvik amacıyla ıktâ'lar verilmekte ve ıktâ' menşurları, hükümdar değişikliği sırasında yenilenmektedir. Tevcih edilen bir ıktâ' arazinde eksiltme yahut değiştirme olmayıp, mukta'ın eceliyle ölümü halinde "nânpâre"si ailesine veya yakınlarına kalmaktadır. Buna karşılık daha önce tevcih edilmiş olan bir ıktâ' arazisi genişletilebilmektedir. Iktâ'lardan gelen vergiler, devlet hazinesi için önemli bir gelir kaynağı olup, mukta'nın, kendisine ıktâ' edilen arazi üzerinde yaşayan halktan, normal vergi (rusûm) dışında "bir tavuk kanadı" bile talep edememektedir.

20 Esasen Türkiye Selçuklu ordusunun "asıl mühim kuvvetini timarlı sipahilerin (ıktâ' askerlerinin) teşkil ettiği" bazı yazarlar tarafından ifade edilmiştir. Ancak bu araştırmacılar Türkiye Selçuklu dönemi kaynaklarında doğrudan bu hususa işaret eden fazla malumatın bulunmadığından bahisle Türkiye Selçuklu ıktâ'ının askerî vasfını, bilhassa Büyük Selçuklu ve Osmanlı uygulamalarına dayanan genellemelere ya da sadece timarlı sipahilerin (ıktâ' askerlerinin) mühim vilayet merkezlerindeki kumandanları olan sübaşılarla ilgili kayıtlara temas etmekle yetinmişlerdir. Mesela Uzunçarşılı, Türkiye Selçuklu ordusunun mühim kısmını teşkil ettiğini söylediği timarlı sipahilerle ilgili bilgilerin hemen hepsini sübaşılarla ilgili kayıtlara dayanarak vermiştir.

21 Müellif, Türkiye Selçuklu ıktâ'ının, başka Müslüman devletlerde taşıdığı askerî önemi taşımadığı iddia etmiş, hatta Türkiye Selçuklu ordusunu oluşturan unsurlar arasında ıktâ' askerlerinden hiç bahsetmemiştir.

etmeleri ve askerleri teftiş ('arz) vaktinde hazır bulundurmamaları halinde ıktâ'larını değiştirmek veya ıktâ' sahibini azletmek salahiyetinin serleşkere verildiği görülmektedir ki, bu kayıtlar, Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da ordunun büyük kısmının ıktâ' askerlerinden oluştuğunu ortaya koymaktadır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kösedağ Savaşı'ndan (1243) sonra Moğol vesayeti altına girmesi, birçok müessese gibi ıktâ' nizamını da olumsuz etkilemiştir. Selçuklu Türkiyesi, Moğol istilası esnasında tamiri kabil olmayan kayıplara uğramış, Moğol askerlerinin ayak bastığı yerler harabeye dönmüş, cemiyette huzur ve emniyet kalmamıştır. Hepsinden önemlisi, yabancı istilâsı ve tahakkümü, devletin kurulu idarî ve sosyal düzenini yıkacak her türlü faaliyet ve gelişmeler için çok müsait bir ortam yaratmıştır. Bu dönemde bir yandan siyasî ve idarî mekanizmada, diğer yandan ise sosyal ve iktisadî yapıda meydana gelen sarsıntı, ıktâ' nizamının düzenli bir şekilde işlemesine imkân vermediği gibi, her geçen gün bozulmasına zemin hazırlamıştır. 1243 öncesinde sınırlı bir şekilde uygulanan ıktâ'ların mülk haline getirilmesi uygulaması, Moğol idarecilerinin de etkisiyle hızla artmıştır[22].

Anadolu'da meydana gelen bu siyasî, sosyal ve ekonomik değişimden Türkiye Selçuklu ordusu ve askerî teşkilâtının da etkilendiği şüphesizdir. Buna rağmen söz konusu dönemde ıktâ' askerlerine dair kayıtlara rastlanması, üstelik 1254 ve 1278 tarihlerine ait iki kayıtta "leşker-i kadîm ve cerâhor" tabirlerinin kullanılmış olması[23] dikkat çekicidir. Buradan hareketle Türkiye Selçuklu ordusunun klasik düzenin 1278 yılına kadar muhafaza edildiği söylenebilirse de Moğolların Selçuklu ordusunu kontrol altında tutup büyümesine mani oldukları muhakkaktır. Nitekim Türkiye Selçuklu ordusunun, Moğol vesâyeti döneminde tedricen azaldığı ve zamanla beş altı bin kişilik bir kuvvet haline geldiği görülmektedir. Buna karşılık Selçuklu ordusundaki boşluk, Moğol askerleri tarafından doldurulmuş ve birçok askerî harekât, bazen Türk bazen Moğol kumandanlar tarafından idare edilen karma Selçuklu-İlhanlı ordusuyla yapılmıştır. Dolayısıyla bu dönemde şeklen klasik yapısını korumakla beraber güçlü ve müstakil bir Türkiye Selçuklu ordusundan bahsetmek oldukça zordur.

---

22 Iktâ'ların mülkleşmesi hadisesinden en kârlı çıkanlar, Moğollara yanaşan Selçuklu hizmet aristokrasisi olmuştur. Özel mülkiyete dönüşen toprakların büyük bölümü bunların ellerine geçmiştir. Moğolların Anadolu Selçuklu Devleti'ni yıkmaları sonucu, eyaletlerin bir bölümü yüksek devlet memurlarının ellerinde beylikler haline gelmiş, diğer bölüm ise Moğol valilerin ellerinde beyliklere dönüşmüştür. Daha aşağı düzeylerdeki devlet memurları ise devlet topraklarını paylaşmışlar veya ellerindeki ıktâ'ları, özel mülk haline dönüştürmüşlerdi. Diğer yandan saltanat mücadelesine girişen melik ve sultanlar da, devlet topraklarından temlîklerde bulunmayı galip çıkmanın yolu olarak görmüşlerdir. IV. Kılıç Arslan'ın Erzincan civarındaki toprakları emîrlerine ıktâ' olarak dağıttıktan sonra, mücadele ettiği kardeşi II. İzzeddin Keykâvus'u yenmesi halinde buraları onlara temlîk edeceğine dair söz vermesi, bu hususa dair dikkat çekici bir örnektir. İbn Bibi'nin kaydına göre IV. Kılıç Arslan, "Rum topraklarının çoğunu sıradan ve seçkin kişilerin mülkü (emlak-ı hâss u âm) yapmış ve o konuda herkese *hutût-ı şer'i, menâşir-i sultânî* ve *emsile-i dîvânî* yazarak hak sahiplerine bağışlamıştır. Bütün bunlara rağmen Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî'deki bir kayıtta, Olcaytu döneminde (1304-1316) harap olmuş toprakların mamur hale getirilmesi için, dîvâna ait toprakların şuurlu bir şekilde mülkleştirildiği görülmektedir ki, bu kayıt, bu tarihte bile Selçuklu topraklarının bir kısmının devlet mülkiyetinde olduğunun göstergesidir.

23 Karamanlıların ve Siyâvuş'un Konya'daki hâkimiyetlerine son verilmesinden sonra (1278) onları takip için Ermenek bölgesine giden, fakat kışın bastırması üzerine geri dönerek Konya'da hazırlık yapan Selçuklu ordusu hakkında bilgi veren İbn Bibi, "leşker-i kadîm ve cerâhor" yani ıktâ' askerleri ve ücretli askerler tabirini kullanmıştır. Bu kayıt, Türkiye Selçuklu ordusunun klasik nizamına dair son kayıttır.

Ücretli Askerler

Türkiye Selçuklu ordusunun daimî unsuru olmayıp ihtiyaç halinde sefere dâhil edilen geçici kuvvetlerinin başında "ücretli askerler" gelmektedir. Bazı yazarlara göre antik çağa kadar uzanan bir geçmişi olan ücretli askerlik (mercenary, hired soldier), Hititlerden Eski Yunan ve Roma'ya, Çin'den İran'a kadar birçok devlet tarafından uygulanmış olup "askerî özellikleri haiz bir savaşçı veya savaşçı topluluğunun, herhangi bir devlet, hükümdar veya bey tarafından belirli bir ücret mukabilinde kiralanması" şeklinde tarif edilebilir. Bu kiralık askerlerin hizmet verdikleri devlet, hükümdar veya beye karşı sorumlulukları, hizmet edecekleri süre, alacakları ücret ve ordu içerisindeki sevk ve idareleri ile ilgili her husus, aralarında imzaladıkları bir sözleşme ile belirlenir. Dolayısıyla görev yaptıkları orduda 'daimî' değil 'geçici' olarak yer alırlar ve kendilerine ödenen ücret karşılığında verdikleri hizmetin veya sözleşme süresinin sona ermesiyle görevleri de sona erer.

Türkiye Selçuklularından önceki Türk ve İslâm devletlerinde yukarıda izah ettiğimiz tarzda ücretli asker istihdamına pek fazla rastlanmaz[24]. Bu durumda İbn Bibi'nin kayıtlarında "ecrîhor (اجری خوار)", "cerâhor (جرا خوار)" ve "cerîhor (جری خوار)" olarak geçen ücretli askerlerin, "klasik İslâm devletlerinde görülenlerden tamamen farklı bir unsur olarak ortaya çıktığı" ve İbn Bibi'nin "ecrîhor"u "leşker-i hadîs" yani "yeni ordu/asker" olarak nitelendirmek suretiyle bu hususa işaret etmiş olabileceği söylenebilir.

Türkiye Selçuklularından önceki Müslüman Türk devletlerinde pek fazla rastlanmayan, buna karşılık Bizans ve batıda yaygın bir sistem olarak karşımıza çıkan ücretli askerlik sisteminin, Türkiye Selçuklu ordusunda da erken dönemlerde kullanılmış olması muhtemeldir. Ancak devletin kurulduğu tarihten XIII. yüzyıla kadar geçen süre içerisinde Türkiye Selçuklu ordusunda ücretli askerlerin yer aldığını gösteren herhangi bir kaydın bulunmaması, bu konuda kesin bir şey söylemeye imkân vermemektedir. XIII. yüzyılın başından itibaren ise kaynaklarda yer alan bilgiler,

---

24 Birçok araştırmacı, "mürtezıka" zümresinin bir cüzünü oluşturan ve devletten belirli dönemlerde maaş alan gulâmlar için de "ücretli asker" (mercenary) ifadesini kullanmışlardır. Ortaçağ Müslüman Türk dünyasında savaşçılıklarıyla şöhret bulmuş Türk, Deylemli vs. askerlerin başta Emevî ve Abbasî orduları olmak üzere birçok İslâm devletinde *gulâm* veya *memlûk* adıyla görev yaptığı bilinmekle beraber bunlar "mürtezika", yani maaşlı askerlerdir. Ancak bazı batılı yazarların, bu askerleri ücretli asker anlamında "mercenary" veya "hired soldier" olarak nitelendirdikleri görülmektedir ki bu durumu tercüme hatası veya eksikliği olarak değerlendirmek gerekir. Bunların dışında Türkiye Selçuklularından önceki Türk İslâm devletlerinde ücretli asker bulunduğuna dair bilgilere rastlansa da bunlar birer istisna mesabesindedir. Sözgelimi Eski Türk devletlerinden sadece Hazarlarda ücretli askerliğe rastlanır. Mehmet Fuat Köprülü de "Maverâü'n-nehir, Horasan, İran, Irak, Suriye, Şimalî Afrika ve Anadolu'da ekseriyetle geçinecek bir toprağa ve kendini yaşatacak bir işe sahib olmayarak, iktisadî zaruretler karşısında maişet vasıtalarını Ortazaman'ın mütemadî harblerinde ve dâhilî iğtişaşlarında arayan tufeylî bir sınıfın vücuda geldiğini, zaman ve mekâna göre isimleri (Harâfişâ, Ayyârân, Sattârân, Mutattavvi'a, Cu'aydîya, Zanâtîra, Fityân veya Futüvvetdârân, Runûd, Gazi, Alp gibi), kıyafetleri, ahlâkî prensipleri az çok tahavvüllere uğrayan bu zümrelerin, büyük şehirlerde fırsat buldukça haydutluk, hırsızlık, kabadayılık, dâhilî mücadelelerde veya serhadlerde gönüllü veya ücretli askerlik ettiklerini" söylemektedir ki, bunların da konumuzu teşkil eden profesyonel "ücretli askerler"le kıyaslanmayacağı malumdur. Bunun dışında bazı kaynaklarda geçen "haşer" ve "leşker-i cerîde" ifadelerinin de ücretli askere işaret ettiğini ileri sürenler olmuşsa da bunların sefer veya savaş sırasında vilâyetlerden toplanan düzensiz birlikler, bazen de yardımcı kuvvetler için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Türkiye Selçuklu ordusundaki ücretli askerlerin sayılarının ve ordu içerisindeki oran ve mevkilerinin hızla arttığını açıkça göstermektedir.

Ücretli askerlerin yardımcı kuvvet vasfını haiz olduğu ve ihtiyaca binaen celp edildiği düşünülecek olursa Türkiye Selçuklu ordusunda ücretli asker istihdamını gerektiren sebeplerin XIII. yüzyıldan itibaren baş gösteren siyasî ve askerî ihtiyaçlar olduğu muhakkaktır[25].

Bu değişime sebep teşkil eden ihtiyaçları, (gulâm sistemine benzer şekilde) Sultan'ın konumunu ve merkezî idareyi etkinleştirme düşüncesi, daimî ve düzenli orduyu takviye ve bölgede hızla gelişmekte olan savaş teknolojisine ayak uydurma düşüncesi olarak belirtmek mümkündür. İşte bu ihtiyaçlar, gulâmlar ve ıktâ' askerlerine ilave olarak profesyonel savaşçı niteliği taşıyan ücretli askerler vasıtasıyla giderilmeye çalışılmış olabilir. Bu arada Türkiye Selçuklu ordusunda XIII. yüzyıldan itibaren ücretli askerler istihdamına doğrudan sebep teşkil etmemekle beraber önemli katkıda bulunan diğer bir etkenden, iktisadî kalkınmışlıktan da bahsedilmelidir[26].

Türkiye Selçuklu ordusunda ücretli asker kullanıldığına dair ilk kayda XIII. yüzyılın hemen başında Sultan II. Rükneddin Süleymânşâh'ın 1202 tarihli Gürcistan Seferi'nde rastlanır. Bunun dışında I. İzzeddin Keykâvus, I. Alâeddin Keykubâd, II. Gıyaseddin dönemlerinde ve Kösedağ mağlubiyetinden sonra ortaya çıkan buhran yıllarında meydana gelen birçok askerî hâdisede de ücretli askerlerle ilgili kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtlardan bilhassa I. Alâeddin Keykubâd ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemine ait olanlar, Türkiye Selçuklu ordusunda görev alan ücretli askerlerin etnik kökenleri, sayıları, liderlerinin ismi ve harekât içerisindeki rollerini belirtmesi açısından dikkat çekicidir. Söz konusu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla özellikle II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde ücretli askerlerin mevcutlarında ve ordu içerisindeki ağırlıklarında önemli bir artış olduğu görülmektedir.

Muhtelif etnik kökenlere mensup oldukları anlaşılan ücretli askerler içerisinde özellikle Frenkler dikkat çekmekte olup önemli askerî ve siyasî olaylarda oynadıkları rolle sık sık kendilerinden söz ettirmişlerdir[27]. Söz gelimi II. Gıyaseddin

---

25 Bu konuya temas eden Bombaci, Türkiye Selçuklu ordusundaki ücretli askerlerin artışının, gulâm ve ıktâ' askerlerinin yetersizliğine bağlanabileceğini söylemektedir. Bombaci'nin bu fikri Said Polat tarafından da kısmen doğru kabul edilmiştir. Polat, "I. Alâeddin Keykubâd dönemindeki büyük ıktâ' ve mülklerin sahibi beglerin bir kısmının tasfiyesinin de Selçuklu ordusunun bu yeni yapılanmasında etkili olmuş olabileceğini düşündüğünü" ifade etmektedir. Ancak Türkiye Selçuklu ordusunda ücretli askerlerin yaygınlaştığı XIII. yüzyılın, devletin idarî mekanizmasının en iyi işlediği, gerek ıktâ' gerekse gulâm sistemlerinin muntazam bir şekilde uygulandığı dönem olduğu düşünülecek olursa, müellifin fikrine katılmak mümkün değildir. Eğer söz konusu olan dönem, devlet mekanizmasının henüz tam anlamıyla yerleşmediği kuruluş dönemi veya hem ıktâ' hem de gulâm sisteminin yıkılmaya yüz tuttuğu Moğol vesâyeti dönemi olsaydı Bombaci'nın fikrini doğru kabul etmek mümkün olabilirdi.

26 Elimizde, ücretli askerlerin devlet maliyesine ne kadar yük getirdiğine dair kesin bilgiler olmamasına rağmen Bizans ve sair devletlerdeki durum göz önüne alınacak olursa, ücretli askerlere ödenen paranın oldukça yüklü bir meblağa ulaştığı tahmin edilebilir. Dolayısıyla devletin ücretli asker istihdam edebilmesi için her şeyden önce güçlü bir maliyeye sahip olması gerektiği şüphesizdir. Buna göre Türkiye Selçuklularının XIII. yüzyıldan itibaren orduda ücretli asker istihdam etmelerinde, mâlî bakımdan gelişmiş bir seviyeye ulaşmış olmalarının da etkisi olduğu söylenebilir.

27 Mesela Simon de Saint Quentin, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in, Alâeddin Keykubâd tarafından veliahd tayin edilen küçük kardeşi İzzeddin Kılıç Arslan'ın yerine tahta oturması (1237), 1000 kişilik Frenk ücretli askerler sayesinde olmuştur. Şüphesiz Simon de Saint Quentin'in, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in elde

Keyhüsrev'in, Alâeddin Keykubâd tarafından veliahd tayin edilen küçük kardeşi İzzeddin Kılıç Arslan'ın yerine tahta oturması (1237) gibi iç siyaset meselelerinde, Babaîler İsyanı (1240) gibi bazı ayaklanmaların bastırılmasında, bazı şehir ve bölgelerin ele geçirilmesinde[28] ve Erzurum savunması (1242)[29] ve Kösedağ Savaşı (1243)[30] gibi Moğollarla yapılan mücadelelerde ücretli askerlerin, özellikle de Frenklerin önemli rol oynadıkları görülmektedir. Bu durum Kösedağ Savaşı'ndan sonra da devam etmiş ve ücretli askerler, Türkiye Selçuklu ordusunun çözüldüğü 1278 senesine kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Tâbi Devlet Kuvvetleri

Ortaçağ devletler hukukuna göre savaş veya sulh yoluyla bir devletin hâkimiyetini kabul eden hükümdar veya emîrlerin, klasik tâbiiyyet (vasallık) şartlarını ve bu şartlardan doğan mükellefiyetleri kabul ettikleri malumdur. Avrupa, Uzakdoğu ve sair bölgelerde kurulmuş muhtelif devletlerde de mevcut olduğu görülen tâbiiyyet hukukunun, Ortaçağ İslâm devletlerinde tezahür eden en önemli şart ve mükellefiyetleri, yıllık haraç vermek, metbû' hükümdar adına hutbe okutmak ve metbû' hükümdar adına sikke darp ettirmektir. Bunların dışında, metbû' hükümdar "sultan" unvanını taşırken, tâbi hükümdarın "melik" unvanını kullanması, metbû' hükümdarın sarayının kapısında günde beş nevbet çalınırken, tâbi hükümdarın üç nevbet'le yetinmesi, metbû' hükümdar nezdinde hükümdar soyundan ve ekseriya tâbi hükümdarın oğullarından rehineler bulundurulması gibi hususlar da klasik tabiiyet alâmetlerinden kabul edilmiştir[31].

Yukarıda saydığımız tabiiyet şart ve mükellefiyetlerden birisi de tâbi hükümdarın, her lüzum gösterdiği anda yardımcı kuvvetlerin başında metbû' hükümdarın hizmetine koşmasıdır. Bu cümleden olmak üzere Türkiye Selçuklu Devleti'nin

ettiği neticeyi, sadece 1000 kişiden ibaret bu kuvvete atfetmesi mübalağalıdır. Ancak ücretli askerlerin, Türkiye Selçuklularının ikbâl devrini teşkil eden bir dönemde şehzâdeler arasındaki siyasî mücadelelere karışmaları ve netice itibarıyla kazanan tarafta bulunmaları, devlet içerisinde etkin bir mevkie ulaştıklarının bir göstergesidir. Nitekim bu hadiseden sonra kaynaklarda ücretli askerlerden, özellikle Frenklerden daha sık ve daha önemli görevler münasebetiyle bahsedilecektir.

28 Mesela Babaîler İsyanı'ndan bir yıl sonra gerçekleşen (1241) Meyyâfârıkîn (Silvan) Seferi'nde Türkiye Selçuklu ordusunun öncü birlikleri yine Gürcüoğlu Zahîrü'd-devle komutasında bulunan ücretli Frenk askerlerinden oluşmuştur.

29 Erzurum'un Moğollara karşı müdafaasında (1242) ise Istankos komutasında savaşan Frenkler, şehrin sübaşısı (serleşker) Sinanüddin Yakut ile kalabalık birlikler halinde şehirden çıkıp düşmana saldırmışlar, büyük kahramanlıklar göstermelerine rağmen Erzurum'un Moğollar tarafından ele geçirilmesine mani olamamışlardır.

30 Ermeni müverrihi Hetum'a göre Limniatili John ile Bonifacio de Molinis adlı iki Venedikli kumandanın emri altında bulunan bu Frenkler, Kıbrıs'tan gelmiş, ancak hiçbiri geri dönememiştir.

31 Buna mukabil her tâbi hükümdar, metbû' hükümdarın menfaatlerini haleldar etmemek kayıt ve şartıyla iç ve dış işlerinde tamamıyla müstakil olup, üçüncü bir devletle harp veya sulh yapmakta, elçiler gönderip, elçiler kabul etmekte serbesttir. Şu hâlde, tâbi hükümdar, tâbi devlet hudutları içinde hükümranlık haklarına sahiptir. Yalnız bu hak ve salâhiyetler, metbû' hükümdarın, her istediği zaman tâbi devlet sınırlarını aşamayacağı mânasına gelmez. Hatta metbû' hükümdar bu hususta sebep göstermeye de mecbur değildir. Diğer taraftan, herhangi iç ve dış mesele dolayısıyla müşkül duruma düşmüş olan tâbi hükümdar, yardım istediği takdirde, metbû' hükümdar onun yardımına koşmak zorundadır. Bu da metbû' hükümdarın mükellefiyetini teşkil eder. Ayrıca tâbi (vassal) hükümdarların da tıpkı metbû' hükümdarlar gibi, maddî ve manevî hâkimiyet sembolleri olduğu bilinmektedir.

tâbiiyyetini kabul eden sair hükümdar veya emîrler de Türkiye Selçuklu ordusuna belirli miktarda askerî kuvvet göndermişlerdir.

Gerek muasır kaynaklardaki kayıtlardan gerekse meskûkât kataloglarından hangi hükümdar veya emîrlerin hangi dönemlerde Türkiye Selçuklu tâbiiyyetini kabul ettiklerini tespit etmek mümkündür[32]. Buna göre Türkiye Selçuklu Devleti'nin tam anlamıyla müstakil bir devlet hüviyetini kazandığı[33] XII. asır sonlarından XIII. asır ortalarına kadar geçen süre içinde Dânişmendliler, Saltuklular, Mengücekliler, Hısn-ı Keyfa, Âmid ve Mardin Artukluları, Musul hâkimleri, Sumeysat, Haleb, Dımaşk gibi vilâyetlerde hüküm süren Eyyûbî melikleri, Kilikya Ermeni Krallığı, Trabzon İmparatorluğu, Rus Melikliği, Gürcü Krallığı ve Bizans ve İznik Rum İmparatorluğu'nun[34] muhtelif dönemlerde Türkiye Selçuklu tâbiiyyetini kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak bu devletlerin Türkiye Selçuklu ordusuna göndermek zorunda oldukları yardımcı kuvvetlere dair bilgilerimiz oldukça sınırlı olup söz konusu kuvvetlerin sayısı, niteliği, ne zaman ve ne şekilde orduya katıldıkları, ordu içerisindeki mevkileri ve sair hususlar hakkındaki malumatımız, konunun ana hatlarını ortaya koymaktan öteye gitmemektedir. Bu durumun temel sebebi, söz konusu hükümdar veya emîrlerle Türkiye Selçuklu sultanları arasındaki hukukî ve fiilî vaziyeti tespit etmemize imkân verecek malumatın mahdud oluşundan ileri gelmektedir. Üstelik tâbi devletler ve bu devletler tarafından gönderilen asker sayısının sürekli değişmiş olduğu görülmektedir ki bu durum da tâbi devlet kuvvetleri ve bu kuvetlerin Türkiye Selçuklu ordusu içerisindeki mevkiini tespit etmemizi güçleştiren meselelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır[35].

İbn Bibi, eserinin birkaç yerinde tâbi devlet kuvvetlerini "leşkerhâ-yı ma'hûd (لشكرها معهود)" veya "sipâh-ı ma'hûd (سپاه معهود)" olarak kaydetmiştir. Bu ifadeler, tâbi devlet kuvvetlerinin, metbû' hükümdar ile tâbi hükümdar veya emîrler arasında yapılan tâbiiyyet muâhedenâmelerinde belirtilen esaslar dâhilinde Türkiye Selçuklu ordusuna dâhil edildiklerine işaret etmesi bakımından önemlidir. Nitekim Büyük Selçuklu Devleti ve diğer Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklu Devleti'nde de metbû'-tâbi ilişkileri'nin imzalanan tâbiiyyet antlaşmaları,

32 Meskûkât kataloglarındaki sikkelere göre Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiiyyetini kabul ettiği anlaşılan devletlere dair bir liste, vaktiyle İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından verilmiştir.

33 Bazı kaynaklar, Süleymânşâh ve I. Kılıç Arslan'dan Anadolu, İznik veya "Batının Sultanı" olarak bahsetseler de Türkiye Selçuklu Devleti'nin, Büyük Selçuklu Devleti'nin bir vasalı olarak kurulduğu, Süleymânşâh ve I. Kılıç Arslan dönemlerinde bu statüsünü devam ettirdiği, I. Mesud döneminde ise Büyük Selçuklu Devleti'nin vasalı durumunda olan Irak Selçuklu Devleti'nin vasalı yani "vasalın vasalı" haline geldiği malumdur. Ancak bu statünün, hukukî bir vaziyetten ibaret olduğu, Türkiye Selçuklularının fiilen müstakil hareket ettikleri anlaşılmaktadır.

34 Kaynaklarda Türkiye Selçuklu Devleti ile Bizans ve İznik Rum İmparatorluğu arasında yapılan antlaşmalara, Bizans ve İznik Rum imparatorlarının, Selçuklu sultanlarını metbû' olarak tanıdıkları, haraç verdiklerine dair kayıtlara tesadüf edilmekle beraber, bu devletler arasındaki ilişkilerin mahiyeti bugün bile tam anlamıyla açıklığa kavuşmuş değildir.

35 Bunların yanında, vasallık mefhumunun, her zaman ve her yerde aynı olan, katılaşmış bir mefhum olmadığını, bilakis, zaman, yer ve şartlara, hatta metbû' hükümdarın kudret ve karakterine, tâbi devletin tâbi duruma sokuluş şekline ve bilhassa metbû' hükümdarla tâbi hükümdarın aynı hanedandan veya soydan olup olmadığına göre değişen gayet esnek ve çok kademeli bir mefhum olduğu unutulmamalıdır. Nitekim tâbiiyyet statüsünün, bazen tâbi hükümdarın salâhiyet ve hukukunu son derece tahdîd eden bir tâbilik merhalesine (azamî had) vardığı, bazen de dikkatle bakılmadığı takdirde, tâbi devletin tâbilik durumunu gözden kaçabilecek kadar sembolik (asgarî had) bir mahiyet kazandığı görülmektedir.

"sevgendnâme", "ahidnâme" veya muâhedenâme"ler çerçevesinde belirlendiği[36], belirli dönemlerde yenilenen[37] bu antlaşmalarda tâbi hükümdarların metbû' hükümdara karşı yerine getirmek zorunda oldukları diğer mükellefiyetlerle birlikte göndermeyi taahhüt ettikleri askerî kuvvetlere dair hususların da belirtildiği bilinmektedir. Ancak "Noterân-ı Dîvân-ı Saltanat"[38] tarafından kaleme alınan ve muhafaza edilmek üzere hazineye gönderilen bu sevgendnâme veya muâhedenâmelerin orijinalleri günümüze ulaşmamıştır[39]. Her ne kadar İbn Bibî bu vesîkalardan bir kısmının kopyasını nakletmiş ise de bunlar çok az sayıda ve muhtasar olduklarından, konu hakkında yeteri derecede bilgi sâhibi olmamıza imkân vermemektedir. Nitekim müellifin kaydettiği sevgendnâme örneklerinden[40] sadece ikisinde, Trabzon İmparatorluğu ve Kilikya Ermeni Krallığı'yla imzalanan tâbiiyyet antlaşmalarında gönderilmesi kararlaştırılan askerî kuvvete dair bilgi mevcuttur. Bunlardan Trabzon İmparatoru Kir Aleksios'la imzalanan (1214) vesikada diğer hususlarla birlikte "Muzaffer Sultan İzzeddin Keykâvus b. Keyhüsrev tarafından talep edildiği takdirde imkânlar ölçüsünde asker yardımı yaparım." denilmekte, ancak gönderilecek asker sayısı belirtilmemektedir[41]. Kilikya Ermeni Krallığı'yla ilgili vesikada ise I. İzzeddin Keykâvus'la Kilikya Ermeni Kralı Leon arasında imzalanan (1218) sevgendnâmede ise "silahlı ve teçhizâtlı 500 süvarinin Sultan'ın emrettiği yere göndereceği hususu kaydedilmiştir. Bu antlaşmadan bir

---

36 Metbû' hükümdarlar ile tâbi hükümdarlar arasında imzalanan tâbiiyyet antlaşmalarından çok azı günümüze ulaşmıştır. Büyük Selçuklu dönemine ait yegâne örnek, Sultan Sancar'la Harezmşâh Atsız arasından imzalanan sevgendnâmedir. Bunun dışında Hârezmşahlar ve Osmanlıların ilk dönemine ait birkaç sevgendnâme örneği de mevcuttur.

37 Özellikle hükümdar değişikliği söz konusu olduğunda diğer devlet görevlileri gibi tâbi hükümdar veya melikler de Sultan'ı ziyaret eder, itaatlerini bildirir ve "kulluk görevlerini" yerine getirirlerdi. Bu cümleden olmak üzere ahid ve misaklar da yenilenirdi. Nitekim Türkiye Selçuklularında I. Gıyaseddin Keyhüsrev, III. İzzeddin Kılıç Arslan, I. İzzeddin Keykâvus, Alâeddin Keykubâd ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta oturmalarından sonra bu ameliyatın uygulandığı görülmektedir. Alâeddin Keykubâd dönemine ait bir kayıtta ise "Şâm, Diyarbakır, Rabia, Musul, Cezire, Yemen, Taif, Şâm ve Sis beldelerinin meliklerinin, makamlarını emniyete almak için her yıl fermân ve menşûrlarının yenilenmesini istedikleri, durumları ve memleketleri hakkında bilgi verdikleri" zikredilmiştir ki, bu kayda göre de tâbiiyyet antlaşmalarının her yıl yenilendiği anlaşılmaktadır.

38 "... نوطاران دیوان سلطنت در قلم اورده ...". Burada "noter" kelimesinin zikredilmiş olması dikkat çekicidir. Simon de Saint Quentin de "sultanın kâtibi" anlamında olmak üzere "notarius" kelimesini kullanmıştır. Osman Turan, Haçlılar veya İtalyanlar ile süren sıkı temaslar neticesinde birtakım İtalyanca kelimelerin Türkçeye girdiğini ve noter (notaire) kelimesinin de bunlardan biri olduğunu söylemektedir (Nitekim Bizans İmparatorluğu'nun son vezirlerinden olan Notaras'ın ismi de bu kökten gelmektedir. Ed.n).

39 Yukarıdaki kayıtta açıkça görüldüğü üzere Türkiye Selçukluları döneminde resmî vesikalar arşivlenmiş ve hazinede muhafaza edilmiştir. Ancak Türkiye Selçuklu Devleti ile başka devletler arasında imzalanan diğer diplomatik vesikalar (barış, ticaret, gümrük antlaşmaları vs.) gibi tâbiiyyet muâhedenâmelerinin orijinalleri de günümüze ulaşmamıştır.

40 İbn Bibi, naklettiği sevgendnâmelerden bazılarının maddelerini vermiş bazılarının ise sadece yapıldığından sözetmiştir. Mesela aman dilemek suretiyle Kalonoros Kalesini teslim eden Kir Vart'la, İznik Rum İmparatoru'yla, Antalya hâkimiyle, Rus melikiyle, Erzincan Meliki Alâeddin Dâvudşâh'la, Kır Han'la, Âmid hâkimiyle yapılan ahidnâmelerden hatta ahidnâme şartlarından bahsedilmekle beraber asker gönderilmesi hususunda bir kayıt bulunmamaktadır.

41 Kir Aleksios'un "Sultan tarafından talep edildiği takdirde" göndermeyi taahhüt ettiği asker sayısı ve niteliğinin belirtilmemiş olması dikkat çekicidir. Her ne kadar metindeki "imkânlar ölçüsünde" ifadesi, taahhüt edilen kuvvetlerin sayısının belirlenmemiş olduğunu düşündürse de, bu kayıtların "Notarân-ı Dîvân-ı Saltanat" tarafından kaleme alınıp "hazineye gönderilen" vesikanın kopyası veya özeti olduğu düşünülecek olursa, müellifin bu hususu atlamış olması muhtemeldir.

müddet sonra I. Alâeddin Keykubâd'la, Leon'dan sonra Ermeni Kralı olan Hetum[42] arasında yeni bir sevgendnâme imzalanmıştır ki (1225), yeni kralın tabiiyet şartlarına uymaması, bazı tüccar kafilelerine zarar vermesi üzerine gerçekleşen seferin ardından imzalanan bu yeni tâbiiyet antlaşmasında Hetum'un 1000 süvari ile 500 çarhçı göndermesi kararlaştırılmıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti'ne tâbi devletler ve bu devletlerin göndermek zorunda olduğu kuvvetler hakkında bilgi veren diğer bir çağdaş gözlemci Simon de Saint Quentin'dir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde (1245-1248) Selçuklu Türkiyesini ziyaret eden müellif, konu hakkında başka kaynaklarda rastlanmayan önemli bilgiler vermiştir. Her ne kadar bu bilgilerin tahkîk edilememesi, zaman zaman sıkıntıya sebep olsa da tâbi devlet kuvvetleri hakkında İbn Bibi'nin verdiği sevgendnâme örneklerinden sonra en önemli kayıtların Simon de Saint Quentin'e ait olduğu söylenebilir.

Müellif, "Sultan'a bağlı büyük tâbiler"in metbû' hükümdara karşı yerine getirmek zorunda oldukları hutbe ve sikke darbı gibi klasik tâbiiyet şartları yanında yardımcı kuvvet gönderilmesi hususunu "bağlılık sözleşmesi yaparak ve yemin ederek" kabul ettiklerini belirtmekte ve tâbi devlet kuvvetlerinin sayılarını gösteren kısmî bir liste vermektedir. Buna göre:

> "*Küçük Ermenistan kralı, Türk sultanına 300 mızrakla (lance)*[43] *dört ay hizmet etmekle yükümlü tutuluyordu. Bunun yanı sıra Muhammed yasasını yılda iki kez en büyük kentte ilan etmeyi ve toprağında ortasında Sultan'ın yer aldığı parayı tedavüle sokmayı üstleniyordu.*
>
> *Namrun (Lambron) beyi, Sultan nereye isterse oraya gitmek zorunda olan 29 mızrağı (lance) onun emrine veriyordu.*
>
> *Vatachius (Vatatzes) da 400 mızrakla (lance) onun hizmetinde olacaktı, Sultan ne zaman ve ne kadar isterse.*
>
> *Trabzon beyi ona 200 mızrak (lance) veriyordu.*
>
> *Haleb (Alapia) sultanı her istendiğinde 1000 mızrakla (lance) hizmetinde olacaktı.*
>
> *Malatya, Ayntab (Antep) ve Mardin (Meredin) beyleri, Hama (Hameta) ve Hums (Camella), Şam (Damascus), Meyyâfârıkîn (Monferanquin), Amman (Haaman) emîrleri de bağlılık sözleşmesi yaparak ve yemin ederek, herhangi bir düşmana karşı ellerinden geleni yapmayı üstlenmişlerdi.*"

Esasen tâbi devletlerin ve buna bağlı olarak bu devletler tarafından gönderilen asker sayısının sürekli değişmiş olması, sabit bir sayıdan söz etmeye imkân vermemektedir. Bununla beraber söz konusu kuvvetlerin Türkiye Selçuklu ordusu içerisindeki sayısının devletin ikbâl çağında yani I. Alâeddin Keykubâd ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ilk yıllarında en üst seviyeye ulaştığı muhakkaktır. Nitekim İbn Bibi'nin kaydettiğine göre Alâeddin Keykubâd döneminde Türkiye Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet sahası "Abhaz (Gürcü) beldelerinden Hicaz sınırlarına, Ermen vilâyetinin

---

42 İbn Bibi, Leon olarak kaydetmiş ise de doğrusu Hetum'dur.

43 "Lance" tabiri hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

başından Yemen şehirlerine Rus şehirleri yakınından Tarsus hududuna, Başkırd sınırının başlangıç noktasından Valaşkırd bölgesinin sonlarına, Antalya serhaddından Antakya şehrinin sınırlarına, Suğdak ve Kıpçak sahrasından Irak sonlarına kadar ulaştığı"[44], bu bölgelerde hüküm süren Şam, Diyar-ı bekr, Rabia, Musul, Cezîre, Yemen, Taif, Dımaşk ve Sis ülkelerinin meliklerinin, makamlarını emniyete almak için "her yıl" Sultan'ın huzuruna çıkarak durumları ve memleketleri hakkında bilgi verdikleri, fermân ve menşûrlarının yenilenmesini istedikleri bilinmektedir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ilk yıllarında da aynı durum devam etmiştir ki Simon de Saint Quentin'in verdiği bilgiler bu döneme aittir. Dolayısıyla her ne kadar müellifin verdiği bilgiler kısmî bir liste mahiyeti taşısa ve sıhhati hakkında bazı tereddütler olsa da söz konusu dönemde Türkiye Selçuklu ordusunda bulunan tâbi devletler ve tâbiiyet hukuku hakkında genel bir hükme varmaya yardımcı olmaktadır.

Ortaçağ Avrupası askerî literatüründe "lance"[45] tabirinin "bir süvari ve bu süvariye bağlı savaşçı ve hizmetkârlardan oluşan bir birliği" ifade ettiği ve bir lance/mızrağın, ortalama beş savaşçıdan oluştuğu[46] düşünülecek olursa, söz konusu kuvvetlerin sayısı daha gerçekçi bir yekûna ulaşır. Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da Simon de Saint Quentin'in verdiği bilgilerin, II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemine ait olmasıdır. Tâbiiyet muâhedelerinin muhtelif vesilelerle yenilendiği, yenilenen her muâhedede daha önce belirlenmiş olan asker sayısının değişebildiği göz önünde bulundurulacak olursa, bu hususun önemi daha iyi anlaşılır[47].

44 Kaydın devamında şunlar söylenmektedir: "Bu bölgelerdeki Müslüman ve Hıristiyan emîrler ile Şam melikleri kendilerini onun kölesi (gulâm) sayarlar, onun dîvânından ve dergâhından emir alırlardı. Sikkelerini, minberlerini ve ülkelerinin nakidlerini (nükud-i memalik), samimi dualar ve gerçek övgüler söyleyerek onun kutlu lakapları ve mübarek ismiyle şereflendirirlerdi... O'nun dergâhının hükümlerine uymayı, onu uygulamayı, ülkelerinin selameti, devletlerinin kalıcılığı, güç ve kuvvetlerinin devamı için gerekli sayarlardı. Vergileri, malları, hediye ve bağışları onlara hiçbir zarar vermeden ve hiç geciktirmeden devlet hazinesine (hazâne-i âmire) ulaştırırlardı. Eğer bir kimse o konuda ihmallik etse diğer sınır muhafızlarına (merzâbân) ve başkalarına ders olacak şekilde o davranışının cezasını ve kurallara uymamanın karşılığını görürdü."

45 Müellifin tâbi devlet kuvvetlerinin hepsinin "*lance*" yani "mızrak" olarak nitelendirilmiş olması dikkat çekicidir. Bu kayıttan hareket eden bazı yazarlar, *lance* ifadesinin söz konusu kuvvetlerin kullandığı silaha işaret ettiğini varsaymak suretiyle Simon de Saint Quentin'in kaydettiği bütün yardımcı kuvvetlerin "mızraklı asker" olduğunu yargısına varmışlardır. Gerçekten de söz konusu kuvvetlerin silah ve teçhizâtının tâbi hükümdar tarafından karşılandığı düşünülecek olursa, müellifin bu hususu belirtmek üzere "*lance*" ifadesini kullandığı akla gelebilir. Ancak bu yaklaşımdan hareket edildiği takdirde Türkiye Selçuklu ordusundaki bütün tâbi devlet kuvvetlerinin "mızraklı asker" olduğunu kabul etmek icap eder ki, böyle bir yaklaşım gerçekçi olmayacaktır.

46 Bir *lance*nin kaç savaşçıdan oluştuğu konusunda farklı kayıtlar bulunmaktadır. Michael Mallet, XIV. yüzyılda Floransa'daki ücretli askerlerin aldığı ücretle ilgili verdiği bilgide üç kişiden oluşan bir *lance*nin yılda 40 filorin aldığını söylemektedir. Bazı yazarlar, tam teçhizâtlı beş veya altı savaşçıdan oluştuğu söylerken, bazıları da bu sayının değişik dönemlerde ve değişik ülkelerde farklılık gösterdiğini, bununla beraber üçten az, altıdan fazla olmadığını ifade etmişlerdir.

47 Esasen sadece Simon de Saint Quentin'in değil İbn Bibi'nin verdiği rakamların da hangi dönem için verilmişse o dönem için geçerli olduğu unutulmamalıdır. Şüphesiz yenilenen muâhedenâmelerde bir önceki muâhede ahkâmına sadık kalınmış olması da ihtimal dâhilinde bulunmakla beraber, bunu teyit edecek malumatta sahip değiliz. Dolayısıyla sözgelimi Kilikya Ermeni Krallığı'yla I. İzzeddin Keykâvus döneminde imzalanan sevgengnamede belirtilen asker sayısı ile Alâeddin Keykubâd veya II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde belirlenen asker sayısının farklı olması gayet doğal olup bunu kaynaklar arasındaki tutarsızlık gibi görmemek gerekir.

Gerek İbn Bibi'nin verdiği muâhedenâme örnekleri, gerekse Simon de Saint Quentin'in kayıtları üzerinde yaptığımız değerlendirmelerin, tâbi devlet kuvvetleriyle ilgili esasların tâbiiyet antlaşmalarında belirlendiği, söz konusu kuvvetlerin sayısı, niteliği, ne zaman ve ne şekilde orduya katıldıkları, silah, teçhizât ve sair masraflarının karşılanması gibi hususlar hakkında umumî bir tablo oluşturmaya yeterli olduğu kanaatindeyiz. Ancak Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiiyetini kabul eden devletlerin, söz konusu muâhedenâme örnekleri ve Simon de Saint Quentin'in listesinde zikredilenlerden ibaret olmadığı, bunların dışında da birçok hükümdar veya emîrin muhtelif dönemlerde Türkiye Selçuklu tâbiiyetini kabul ettikleri malumdur. Her ne kadar bu hükümdar veya emîrlerin hangi şart ve mükellefiyetler dâhilinde Türkiye Selçuklu tâbiiyetini kabul ettiklerine dair fazla malumatımız olmasa da Türkiye Selçuklu ordusuna asker göndermeyi kabul ettiklerini gösteren kayıtlara rastlanmaktadır.

Tâbi meliklerin Türkiye Selçuklu ordusuna asker göndereceklerini beyan etmelerine dair bir başka örnek de yine Alâeddin Keykubâd dönemine ait olup bu kaydı diğerlerinden farklı kılan husus, metbû hükümdara karşı diğer şart ve mükellefiyetler yanında "istendiği zaman yardımcı kuvvet göndereceğini" vaat eden emîrin, Türkiye Selçuklu meliklerinden biri olan Erzurum Hâkimi Melik Rükneddin Cihan Şâh olmasıdır. Buradan hareketle Türkiye Selçuklularının, tâbiiyet hukuku meselesinde de Büyük Selçuklulardan farklı bir uygulamaya gittikleri söylenebilir[48].

Gönüllüler

Yardımcı kuvvetler arasında sayılan diğer bir grup da asıl meslekleri askerlik olmamakla beraber zaman zaman gönüllü bazen de zaruret halinde orduya katılan veya askerî vazifeler ifa eden gayrı muntazam birliklerden oluşan gönüllülerdir. Muhtelif Müslüman Türk devletlerinde "mutavvi'a" veya "mutatavvi'a" olarak da tesadüf edilen

48 Bu kaydın bizim açımızdan en önemli tarafı, "istendiği zaman yardımcı kuvvet göndereceğini" vaat eden emîr, bir Türkiye Selçuklu meliki oluşudur. Şöyle ki; Büyük Selçuklularda, hanedan üyesi meliklerin idaresinde bulunan "birinci kategoriden vasal devletler" teşekkül ettiği ve bu durumun Türk hâkimiyet geleneği neticesinde ülkenin hanedan azası arasında üleştirilmesinden ileri geldiği malumdur. Büyük Selçuklu Devleti'nin birinci kategoriden vasalı olarak ortaya çıkıp daha sonra müstakil hale gelen Türkiye Selçukluları da söz konusu geleneği devam ettirmiş ve ülkeyi, hanedan azası arasında taksim etmişlerdir. En bariz örneğine II. Kılıç Arslan döneminde rastladığımız bu taksim geleneği neticesinde muhtelif bölgelere gönderilen Selçuklu meliklerinin, Türkiye Selçuklu Sultanı karşısındaki hukukî durumları incelendiğinde, klasik vasallık şart ve mükellefiyetlerine bağlı oldukları görülür. Nitekim vaktiyle Nejat Kaymaz tarafından da belirtildiği üzere söz konusu meliklerin kendi merkezlerinde, biraz daha küçük çapta olmakla beraber, tıpkı payitahttaki gibi bir teşkilâta, maiyyetinde, yine aynı payitahttakine benzer bir askerî ve sivil idare kadrosuna, hâkimiyet alâmetlerine sahip oldukları, kendi adlarını taşıyan sikkeler bastırıp, kitabeler yazdırdıkları, birbirleriyle ve civardaki devletlerle serbestçe askerî ve siyasî münasebetlere giriştikleri, buna karşılık her yıl Sultan'ın huzuruna çıkarak itaatlerini arz etmek, hutbede ve sikkede Sultan'ın adını zikretmek ve icap ettiğinde Türkiye Selçuklu ordusuna asker göndermek gibi tâbiiyet şart ve mükellefiyetlerini yerine getirdikleri görülmektedir. Bununla beraber Türkiye Selçuklu meliklerinin hüküm sürdükleri bölgelerde kurdukları siyasî nizâmın, Büyük Selçuklu Devleti'ndeki birinci dereceden vasal devletlerle aynı mahiyette olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira hiçbir Türkiye Selçuklu melikinin Kirman Selçuklu Devleti'nin Kavurt, Suriye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tutuş veya Irak Selçuklu Devleti'nin kurucusu Mahmud bin Muhammed gibi ayrı bir siyasî irade haline geldiği, tasarrufunda bulunan bölgede bir hanedan veya siyasî teşekkül oluşturduğunu gösteren herhangi kayıt bulunmamaktadır.

bu gönüllüler arasında, gayrımüslimlere karşı yapılan savaşlara katılan "gaziler" ve sefer veya savaş mahalline yakın bölgelerden celp edilen veya herhangi bir tehlike karşısında bulundukları şehir veya bölgeyi müdafaa etmek üzere toplanan "bölge ve şehir kuvvetleri" bulunmaktadır. Ayrıca ordu efradı arasında bulunmamakla beraber savaştan sonra elde edilecek ganimetten pay almak düşüncesiyle orduyu takip eden başıbozuk zümrelerin, "evbâş" veya "ayyâr"ların da mevcut olduğu bilinmektedir.

3. Türkmenler ve Türkiye Selçuklu Ordusu İçerisindeki Yerleri

Fuad Köprülü'nün ifadesiyle Anadolu Türklüğünün en temiz, en canlı bir unsurunu teşkil eden Türkmenlerin gerek Anadolu'nun fethedilmesinde, gerekse Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmasında büyük rol oynadıkları malumdur. Türkmenleri başta Bizans ve Haçlı orduları olmak üzere bölgede hüküm süren diğer devletlerle yaptıkları mücadelelerde başarılı kılan temel faktör, İskit ve Hun çağından itibaren bütün Türk devletlerinde uygulandığı görünen ve bu bakımdan klasik Türk savaş taktiği olarak değerlendirilen "baskın veya kısa muharebe yöntemi"dir. Başta ok ve yay olmak üzere Türk silahlarının teknik özellikleri ve yapı formlarıyla ilişkili olan bu taktik, süvarilerin yüksek hareket kabiliyeti ve ok atma maharetlerine dayanır. Türkmenler, dayanıklı ve iyi eğitilmiş atları ve kalkan, zırh ve miğferleri bile delebilen okları sayesinde uyguladıkları baskın ve uzaktan savaş yöntemlerini büyük bir başarıyla uygulamışlar ve bu sayede Bizans ve Haçlı ordularının korkulu rüyası haline gelmişlerdir. Bu konuda başta Anna Komnena olmak üzere birçok Bizans kaynağında[49] ve Haçlı vekayinamesinde[50] çok sayıda kayıt bulunmaktadır.

Bütün bunlara rağmen, kendilerine özgü hayat tarzları, sosyal ve ekonomik yapıları ile Türk tarihinin her döneminde kendilerinden bahsettiren Türkmenleri, sadece ve sadece bir askerî unsur olarak değerlendirmek ve buradan hareketle ordunun

49 Anna Komnena, Türkmenlerin savaş taktiği hakkında şunları söylemektedir: *"O (İmparator), çok birikimli deneyimi dolayısıyla, Türklerin savaşma düzeninin, diğer uluslarınkine benzemediğini ve onların, Homeros'un söylediği üzere, kalkana karşı kalkan, tolgaya karşı tolga, savaşçıya karşı savaşçı ilkesine göre dizilmediğini biliyordu. Onlarda sağ kanat, sol kanat ve merkez birbirinden uzakta durur ve deyiş yerinde ise, sımsıkı bitişik phalanks dizilişi yoktur. Saf, aralıklıdır. Böylece, onların sağ kanadına ya da sol kanadına saldırıldığında, gerek merkez, gerek arkada duran, ordunun geri kalanı, sizin üzerinize çullanır. Öyle ki burgaçlı bir kasırga gibi, düşmanı darmadağın ederler. Savaş donanımı konusuna gelince; Kelt denenlerin tersine, mızrağı hiç mi hiç kullanmazlar. Ama düşmanı tam bir çember içine alıp ona ok atarlar ve kendilerini uzaktan savunurlar. Bir Türk, kovalamaya geçmişse, düşmanını, ok atmakla haklar. Kendisi kovalanıyorsa, okları sayesinde üstün gelir. Bir ok fırlatır ve ok, uçarak, ya at'a ya da atlıya saplanır. Ok, [yayın] çok güçlü bir elle [gerilmesinden sonra] atılmışsa, gövdeyi bir yandan ötekine delip geçer. Onlar [Türkler] gerçekten çok usta okçulardır."* Bkz. Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkilap Kitabevi, İstanbul 1996, s. 487-488. Bir başka Bizans kaynağında da şunlar söylenmektedir: "*... Bunlar (Türkmenler) bir eşkıya çetesi gibi durmadan Bizanslıları baskına uğratıyor ve yağmalıyorlardı. Sık sık iş açık savaşa dökülüyor ve her seferinde bunlar Bizanslıları bozuyorlardı. Türkler atlarının süratine güvenerek yoğun bir bulut gibi ansızın Bizanslıların üzerine çöküyor ve Bizanslılar daha mızraklarını kullanamadan rüzgâr gibi ortadan kayboluyorlardı...*". Bkz. Niketas Khoniates, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 22.

50 Türkmenlerin savaş taktiği, Haçlıları da şaşkınlığa uğratmıştır. Türkmen atlılarının aniden ortaya çıkıp her taraftan saldırmaları, ağır silahlar ve zırhlarla mücehhez Haçlı birlikleriyle meydan savaşından kaçınıp ani baskınlar yapmaları Haçlı ordularını bir hayli yıpratmıştır. Türkmenler Haçlı ordularının güzergâhları üzerindeki su kuyularını tahrip etmek, ana birliklerden ayrılan küçük grupları hedef seçerek onları imha etmek ve hiç beklemedikleri anda baskınlar yapmak suretiyle Haçlı ordularına büyük zayiat verdirmişler.

aslî ve daimî kadrosu içinde saymak mümkün değildir. Zira Türkmenler, kendilerine özgü bir hayat tarzına, sosyal, idarî ve iktisadî yapıya sahip geniş ve kalabalık bir insan topluluğudur. Türkmenlerin hayatının aslî ve yegâne unsuru askerlik değildir. Bu bakımdan özellikle Anadolu'nun fethi ve kuruluş döneminde uzun süren göç ve yurt tutma süreci içerisinde Türkiye Selçuklularının dayandığı en önemli askerî güç olarak görünseler de aslında hiçbir zaman daimî ve düzenli bir ordu niteliği taşımamışlardır. Bu durum Türkiye Selçuklu Devleti'nin yükselme döneminde daha belirgin bir vaziyet almış, bir yandan düzenli ve daimî ordu niteliği taşımıyor olmaları, diğer yandan ise merkezî otorite ile zaman zaman çok ciddi boyutlara varan çatışmaları sebebiyle, ordu içerisindeki nüfuzlarını kaybederek yerlerini gulâmlara, ıktâ' askerlerine ve ücretli askerlere terk etmişlerdir.

Bu değişimin en önemli sebebi, devlet teşkilatı ve orduda merkezî otoriteyi hâkim kılma ve Sultan'ın konumunu kuvvetlendirme isteğidir. Zira görünüşte Sultan'a tâbi olmakla beraber kendi begleri idaresinde müstakil olarak yaşayan Türkmenlerin hem hayat tarzları hem de aşiret ananeleri icabı yeni yapılanmaya, yani merkezî devlet düzenine ayak uyduramayacakları, hatta daha önce de olduğu gibi karşı çıkacakları meydandaydı. Gerçekten de devletin anlayış, teşkilât ve müesseseleri itibarıyla klasik Ortaçağ İslâm devleti modeline doğru ilerlemesi, vaktiyle Büyük Selçuklular döneminde de görüldüğü gibi, Türkmenlerle Türkiye Selçuklu merkezî otoritesi arasındaki bağın her geçen gün daha da zayıflamasına sebep oluyordu. Zira onlar için "yerleşik" devlet nizâmının, sınır mefhumunun, devletlerarası antlaşmaların, vergi usulünün ve sair bürokratik kaidelerin fazla bir anlamı yoktu ve bu yüzden kendileri için gayet tabii olan müstakil hareketleri, merkezin hilafına gelişebiliyordu. Sözgelimi Sultan'ın kontrol etmekte zorlandığı Türkmenlerin sınır ihlalleri, Bizans'la siyasî krizlere sebep olabiliyordu[51].

Türkmenlerin merkezî otoriteye ve bu merkezî otoritenin temsilcisi Sultan'a karşı tutumları bilhassa 1176'daki Miryokefalon Savaşı'nda farklı bir boyuta ulaştı. Gerek savaş esnasında gerekse savaş sonrasında sergiledikleri "itaatsizlik"[52], Türkmenlerin artık hem Sultan, hem devlet nizâmı ve hem de ordu için "güvenilmez" bir

51 Türkmenlerin müstakil hareketleri veya hayat tarzları ve aşiret ananeleri icabı merkezi otoriteyle ters düştüklerini gösteren çok sayıda örnek mevcuttur. Bazı yazarlar, bu akınların Sultan'ın bilgi ve kontrolünde yapıldığını kaydetmişler, Sultanların bu hareketlerden sorumlu olmadıklarını belirtmelerini samimi kabul etmeyerek, onları yapılan antlaşmalara sadakatsizlikle suçlamışlardır. Mesela II. Kılıç Arslan, 1162 senesinde Manuel Komnenos'la yaptığı antlaşmada "kendisinin izni dâhilinde hiçbir Türk'ün onların topraklarına ayak basmayacağını, eğer başka Türk begliklerinden birisi Romalıların topraklarına zarar vermeye kalkışırsa, hemen onlara savaş açacağına ve nereden gelirse gelsin ihaneti durduracağına dair" söz vermek zorunda kalmıştı. Ancak bu antlaşma da söz konusu akınları durdurmaya yetmemiş, sayılarının 100 bini aştığı söylenen Türkmen grupları, Bizans hudutlarında akınlarına devam etmişlerdi.

52 Türkmenler, aynı Sultan'ın Miryokefalon Savaşı sonrasında yaptığı antlaşmayı da büyük tepkiyle karşılamışlardır. Mihail'in ifadesine göre Sultan'a "küfrederek" "hain"likle suçlayan Türkmenlerin en güçlü ve beceriklilerden oluşan bir kısmı, ganimetleri yüklenerek yurtlarına dönmüşler, bir kısmı ise Honas-Alaşehir yolu ile İstanbul'a dönen mağlup Bizans ordusunu takip ederek taarruza devam etmişlerdir. Sultan tarafından İmparator'un sağ salim geri dönmesi için kendisine refakat etmek üzere görevlendirilen begler, bu durum karşısında çaresiz kalmışlar, İmparator'un *"antlaşma yapılmış olmasına rağmen bu taarruzlar niçin oluyor? Bunlar sizin adamlarınız mıdır, yoksa başkaları mıdır?"* şeklindeki sorularına "Bunlar asî ve barbar adamlar olup bizi dinlemiyorlar. Bize tâbi değildirler." şeklinde cevap vermek suretiyle sözkonusu Türkmenleri "kendilerine tâbi olmayan asîler" olarak nitelemişlerdir.

unsur haline geldiklerine dair bir kanaatin doğmasına sebep oldu. Bu durum, klasik Ortaçağ İslâm devleti modeline uygun olarak doğrudan merkeze, hükümdarın şahsına bağlı diğer askerî kuvvetlerin yaygınlaşmasını hızlandırdı ve böylece Türkmenlerin ordu içerisindeki etkinliği günbegün daha da azaldı.

Bu değişimde, Sultan'ın konumunu kuvvetlendirme isteği veya merkezî otoritenin etkinleştirilmesi gibi siyasî sâiklerin yanında askerî sâiklerin de rolünün olduğu unutulmamalıdır[53]. Zira Türkiye Selçuklu ordusunda değişen zaman ve mekân faktörlerine bağlı olarak farklı savaş türleri ve özellikle ağır silâh teknolojisini bilen, ağır silâhlarla ve zırhlarla donatılmış orduların karşısında etkili olup kuşatma işlemlerini yürütebilecek yeni sınıflara ihtiyaç duyulması kaçınılmazdır. İşte bu ihtiyaç, bu şartları haiz askerî birlikler oluşturmak için gulâmların yetiştirilmesini, hatta profesyonel savaşçı niteliği taşıyan ücretli askerlerin istihdam edilmesini gerekli kılmıştır. Ancak ortaya çıkan yeni askerî nizâmda Türkmenlerin tamamen dışlanmadığı, Türkiye Selçuklu tarihi boyunca hemen her askerî hadisede Türkmen unsurunun varlığının devam ettiği, hatta zaman zaman ücretli asker olarak celbedildikleri dahi görülmektedir ki bu durum, askerî bakımdan önemlerini devam ettirdiklerinin bir göstergesidir[54].

Türkmenlerin ordu içerisindeki mevkilerinin zamanla sarsılmasında ya da ordudan uzaklaşmalarında yegâne faktörün merkezî otoritenin tavrı olmadığını da belirtmek gerekir. Zira biraz önce işaret ettiğimiz üzere Türkmenler, hayatlarının aslî unsuru savaş ve askerlik olan kitleler değil, hayvancılıkla geçinen konar-göçer

53 Türkiye Selçuklu ordusunun, Türkmenlerin daimî ve düzenli ordu niteliği taşımaması dolayısıyla yaşadığı sıkıntılar yanında, karşılaştığı diğer bir mesele de bölgede hızla gelişmekte olan savaş teknolojisine ayak uydurma düşüncesidir. Daha önce de belirttiğimiz üzere Anadolu'nun fethi ve Türkiye Selçuklularının ilk dönem askerî faaliyetlerinden bahseden bütün kaynaklar, kendine özgü taktikleriyle savaşan, süratle hareket eden ve okçuluk konusunda misli görülmemiş bir maharet sergileyen Türkmen savaşçılardan bahsetmekle beraber, bu Türkmenlerin, şehir ve kalelerin, müstahkem mevkilerin ele geçirilmesi ve kuşatma savaşlarında, hatta zaman zaman ağır silâhlar ve zırhlarla donatılmış yerleşik ordular karşısında yetersiz kaldıkları görülmektedir. Bu hususta en çarpıcı örnek Dorylaeum (Eskişehir) ovasında rastladığı öncü Haçlı birliğine taarruz etmekle beraber asıl Haçlı ordusunun yetişmesi üzerine bu orduyla bir meydan muharebesine girişmek zorunda kalan Kılıç Arslan'ın durumudur (1097). Kalabalık ve zırhlarla donatılmış Haçlı birlikleri, Komnena'ya nazaran 80 bin kişiyi bulan ve Haçlılardan daha hırslı ve korkusuz "aslanlar gibi" savaşan Türkleri mağlup etmeyi başarmışlar, üstelik daha sonra karşılaştıkları Türk birliklerini de yenerek onları imha etmişlerdir. Bu hadisenin ardından yardıma gelen 10 bin kişilik kuvvetin "*Ey talihsiz! Neden korkuyorsun. Senin baban hiçbir savaştan kaçmamıştı. Cesur ol, senin yardımına geldik.*" demesi üzerine Kılıç Arslan şunları söylemiştir: "*Siz deli misiniz? Siz henüz Frankların kuvvet ve cesaretlerini görmediniz. Biz onları mağlup ve birbirlerine bağlamayı düşünüyorduk. Fakat bu kadar sayısız, müdhiş silâhlara, parıldayan mızraklara, miğfer ve zırhlara sahip ve ölümden korkmadan ilerleyen insanları gördükten, kana susamış hayvanlar gibi saldırışlarını, esir almadan herkesi öldürdüklerini, dağ, tepe ve ovaları doldurduklarını müşahede ettikten sonra ne yapılabilirdi. Bütün milletler bizim oklarımızdan titrer. Fakat onlar zırhları içinde oklarımıza aldırış etmeden saflarımıza sokuluyorlar. Oklarımız onlara tesir etmiyor. İşte pek çok ölü verdikten sonra bu kadar kaldık. Kimse onlara mukavemet edemez ve zulümlerine dayanamaz.*"

54 Türkmenlerin önceleri ordudaki etkinliklerinin azaltılmak istenmesine karşılık daha sonra doğan ihtiyaçtan ötürü ücretli asker olarak orduda istihdam edilmesi, Bizans İmparatorluğu'ndaki Germenlerin durumuna benzemektedir. Bizanslılar da devletin kuruluşu döneminden sonra "Barbar" olarak nitelendirdikleri Germenleri hem ordudan hem de idarî kadrolardan uzaklaştırmışlar, ancak bir müddet sonra bu defa ücretli asker olarak çok sayıda Germeni orduda istihdam etmek zorunda kalmışlardır. Öyle ki Germenlerin İmparatorluk topraklarından çekip gitmeleri karşısında Bizans, ücretli asker ihtiyacını karşılamakta çok güçlük çekmiştir.

zümrelerden ibarettir. Dolayısıyla yurt tutmuş, sosyal ve iktisadî düzenini kurmuş Türkmen zümrelerinin, aslî hayatlarını yaşamak yerine Türkiye Selçuklu ordusuyla birlikte seferden sefere hareket etmelerini beklenemez. Dolayısıyla ordu içerisindeki sayılarının ve nüfuzlarının azalmasında merkezî otoritenin tavrı kadar kendi istek ve arzularının da etkili olduğu muhakkaktır. Nitekim onların ordu içerisindeki yerlerinin hiçbir zaman tamamen kaybolmadığı, devletin yükselme çağında da bazen gönüllü olarak bazen de ücretli asker sıfatıyla ordu içerisinde görev aldıkları görülmektedir ki, bilhassa onların yoğun olarak yaşadıkları uc bölgelerindeki faaliyetleri hudutların muhafazası ve genişletilmesi bakımından büyük önem arz etmiştir. Devletin çöküş süreci içerisinde Moğol tahakkümüne karşı verdikleri mücadeleler de Anadolu Türk tarihi bakımından son derece önemli neticeler vermiştir.

4. Askerî Teşkilat

Türkiye Selçuklu ordusunun idarî işleriyle klasik İslâm müesseselerinden biri olan ve Hz. Ömer döneminde kurulduğu bilinen "Dîvân-ı 'Arz" ilgilenirdi. Emevî, Abbâsî, Fâtımî, Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu, Hârezmşâh, Eyyûbî, Memlûk ve sair İslam devletlerinde mevcut olduğu bilinen "Dîvân-ı 'Arz"ın başında bulunan yetkiliye "Emîr-i 'Ârız", "Emîr-i 'Ârızî-yi Memâlik-i Rûm", "Emîr-i 'Ârızî-yi Cuyûş-i Memâlik", "Emîr-i 'Ârız-ı Memleket" veya "'Ârızü'l-Ceyş" denirdi. "Emîr-i 'Ârız" dışında, "'Ârız" adı verilen görevliler de bulunmaktaydı ki bunlar "Emîr-i 'Ârız"a bağlı idiler. Gerek "Emîr-i Ârız" gerekse Ârızlar, sair Arapça ve Farsça unvan ve lakaplar yanında "bilga/bilge", "kutluğ" ve "'Ârız beg" gibi Türkçe unvan ve lakaplarla da anılırlardı. Moğol vesâyeti döneminde de varlığını devam ettiren "Emîr-i Ârız", diğer Müslüman Türk Devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da ordunun tertip ve tanzimi, yapılan işlerin kayda alınması, asker temini ve yazımı, ordunun bütün ödenekleri ve ıktâ'yla ilgili uygulamaların kontrolünden, ordunun teçhizât ve levâzımâtının, sefer güzergâhı ve menzillerin belirlenip ihtiyaçların giderilmesi, askerin teftişi, savaş sonunda ele geçirilen ganimetlerin taksim ve kaydından sorumlu idi.

Türkiye Selçuklularında da diğer Türk devletlerinde olduğu ordunun başkumandanı Sultan'dı. Bundan sonraki en üst askerî yetkiliye ise "Emîrü'l-ümerâ" veya "Beglerbegi" denirdi. Kaynaklarda "Melikü'l-Ümerâ", "Emaret-i Beglerbegi", "Sipehdâr-ı Kebîr", "Sipehdâr-ı Memleket", "Leşkerkeş-i Memâlik" gibi unvanlarla zikredilen bu mansıb, devlet teşkilâtı içerisinde Sultan'dan sonra gelen en üst askerî makamdı. Ancak sadece merkezde bulunan Türkiye Selçuklu ordusunun kumandanı için değil, uc vilâyetlerinden bulunan "Uc beglerbegleri" veya herhangi bir sefer veya savaş münasebetiyle ordu kumandanı olarak tayin edilen ümerâ için de "Emîrü'l-ümerâ" veya "Beglerbegi" unvanı kullanılırdı. Dîvân üyesi olduğuna veya bir dîvâna başkanlık ettiğine dair herhangi bir kayıt bulunmayan "Beglerbegi", protokol bakımından selâtîn, muhadderât-ı selâtîn, vüzerâ, atabeg ve nâ'ib-i hazret-i saltanat'dan hemen sonra gelmekteydi. Dolayısıyla müşrif, müstevfî, emîr-i 'ârız ve tuğraî gibi dîvân üyelerinden daha yüksek bir makamda bulunurdu.

Diğer Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da askerî bir mansıb olarak kullanılan emîr unvanı, Türkçe beg kelimesinin muadili idi. Ordu içerisindeki en küçük birlik kumandanından Sultan'a kadar bütün askerî ricâl için bu unvan kullanılırdı.

Kaynaklarda "serleşker", "sübaşı", "emîr-i leşker-i vilâyet", "sipehdâr-ı vilâyet", "ümerâ-yı sipâh", "za'îm" veya "za'îmü'l-cüyûş" gibi tabirlerle zikredilen sübaşılar, Türkiye Selçuklu ülkesindeki şehir ve vilâyetlerin idarî ve askerî işlerinden sorumlu olup, bulundukları bölgenin en üst askerî ve idarî âmirleri konumundaydılar. Sadece vilayet ve şehirlere değil bu vilayet ve şehirlere bağlı daha küçük yerleşim birimlerine ve kalelere de serleşkerler atanırdı. Uluğ, uğurlu, alp, sübaşı beg gibi Türkçe unvanlar da taşıyan serleşkerler, "serleşkerân-ı saltanat" ve "serleşker-i vilâyet-i uc" olarak iki kısma ayrılırdı. Serleşkerlerin mevki ve makamları, görev yaptıkları vilâyetin büyüklüğü, asker sayısı ve muhtemelen stratejik önemine göre değişirdi. Bulundukları bölgedeki ıktâ' askerlerini silâh ve teçhizâtlarıyla beraber tertip ve tanzim ederek eğitimleriyle (terbiyet) meşgul olmak ve her daim savaşa hazır bir ordu oluşturmak serleşkerlerin en önemli vazifeleri idi. Türkiye Selçuklu ordusunun büyük kısmını teşkil eden ıktâ' askerlerinin serleşkerlerin idaresi altında bulunması, serleşkerlik makamının önemini artırmıştı.

Serleşkerler, genellikle gulâm kökenli devlet ricâli arasından seçilir ve bunlar bazen iki hatta daha fazla vilâyete atanabilirlerdi. Kendilerine tahsis edilen maaş veya ıktâ'yla ücretlendirilen serleşkerler, merkez tarafından belirlenen görev ve salahiyetlerle sınırlandırılır, görevinde ihmal gösteren veya yetki ve salahiyetlerini aşanlar, en ağır şekilde cezalandırılırdı. Merkezî otoritenin dayandığı temel unsurlardan biri olan serleşkerlik, Moğol vesayeti döneminde eski düzen ve intizamını kaybetti.

Türkiye Selçuklu ordusunda diğer Türk devletlerinde rastlanmayan "ellibaşı" ya da muhtemelen "el/ilbaşı" rütbesi de mevcuttu. Iktâ' askerlerinden oluşan 50 kişilik müfrezelere kumanda ettiği anlaşılan ellibaşıların ordu içerisinde büyük nüfuzları vardı.

Kale kumandanlarına ise kûtvâl, dizdâr veya kaledâr denirdi. Uluğ, kutluğ, bilge/bilgâ, kûtvâl beg gibi Türkçe unvan ve lakaplar da taşıyan kûtvâller, liyakat ve sadakatleriyle temayüz etmiş bulunan devlet ricâli arasından seçilir ve Sultan veya bölgenin sübaşısı tarafından tayin edilirdi. İdarecisi bulundukları kalenin en üst yöneticisi olan kûtvâller, kale ve çevresinin muhafazası, bölgedeki asayiş ve intizamın sağlanması, silâh ve mühimmat depolanması, kaleye giriş çıkışların kontrolü gibi işlerden sorumluydular. Devletten maaş veya ıktâ' alırlar, görev ve salahiyetlerini aksatan, kötüye kullananlar veya hakkında şikâyet bulunanlar en ağır şekilde cezalandırılırdı.

5. Silahlar, Silah Depoları, Binek ve Yük Hayvanları

Türkiye Selçuklu ordusunun silâhları, diğer Ortaçağ devletlerinde olduğu gibi ok, yay, kılıç, mızrak, topuz, bıçak ve balta gibi hafif silâhlar, zırh, kalkan, miğfer gibi savunma araç gereçleri ve mancınık, arrade ve çarh gibi ağır silâhlardan oluşmaktaydı. Ayrıca kuşatmalarda neft kullanmak, lağım açmak gibi muhasara usul ve tekniklerine de başvurulurdu. Türk tarihinin her döneminde olduğu gibi Türkiye Selçukluları döneminde de en etkili şekilde kullanılan silâhların başında ok ve yay gelmekteydi. Anadolu'yu asırlardır Sâsânî ve muhtelif İslâm devletlerine karşı müdafaa etmeyi başaran

Bizans'ın, Selçuklu akınları karşısında duramayarak Anadolu'yu Türklere terk etmek zorunda kalmasının en önemli sebeplerinden biri Türk okçuları olmuştu. Ok ve yay, Türk hâkimiyet anlayışı içerisinde de büyük yere sahip olup yay metbûluğun, ok ise tâbiiyetin sembolü idi.

Türkiye Selçukluları tarafından yaygın bir şekilde kullanılan diğer bir silâh da kılıç idi. Göğüs göğüse savaşlar sırasında kullanılan silâhların başında gelen kılıç, rüzgârlı havalarda hedefini şaşırması muhtemel olan ok ve mızrak gibi silâhlara nazaran daha kullanışlı idi. Bu bakımdan savaşçıların en fazla tercih ettikleri silâh kılıç idi. Türkiye Selçuklularında "şemşîrger" ve "seyyâf" adı verilen kılıç ustaları mevcuttu. Bunların dışında mızrak, gürz, balta ve hançer gibi silâhlar da kullanılmaktaydı. Ayrıca zırh, miğfer ve kalkan gibi savunma araç gereçleri de Türkiye Selçuklu ordusunun teçhizâtı arasındaydı.

Türkiye Selçukluları, başta mancınık ve arrâde olmak üzere muhtelif ağır silâhları da kullanmışlar ve ağır silâh teknolojisi konusunda doğu ile batı arasında yaşanan etkileşimde köprü vazifesi görmüşlerdir. Her ne kadar bu dönemde kullanılan ağır silâhlar hakkında kaynaklarda fazla malumata rastlanmasa da mevcut kayıtlardan hareketle Türkiye Selçuklularının oldukça gelişmiş bir ağır silâh teknolojisine sahip oldukları, hatta daha önce görülmeyen bazı muhasara usul ve tekniklerini kullandıklarını söylemek mümkündür. Sadece Kilikya Ermeni Krallığının tâbi devlet kuvveti olarak Türkiye Selçuklu ordusuna "tîr-i çarh", "kavsü'l-ziyar" ve "zenbûrek/zemberek" de denen ok mancınıklarını kullanmak üzere 500 çarhçı göndermesi, ağır silâhların Türkiye Selçuklu ordusunda oldukça yaygın bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Türkiye Selçuklu ordusunun silâhları "zeredhâne" denilen silâhhane veya cephaneliklerde muhafaza edilirdi. Başta payitaht Konya olmak üzere Selçuklu Türkiye-si'nin muhtelif bölgelerinde ve kalelerde zeredhâneler bulunmaktaydı. Zeredhânenin tanzimine büyük önem verilirdi. Serleşkerler ve kûtvâller, görev yaptıkları bölgede mevcut bulunan zeredhâneyi gözetmek ve her daim hazır bulundurmakla vazifeli idiler. Sefer veya savaş halinde, orduya katılacak bütün emîrlere, fermanlar gönderilir ve bu fermanlarda askerleri ve zeredhânede bulunan silâh ve teçhizâtla birlikte sefer veya ictima bölgesine hareket etmeleri buyurulurdu. Savaşa katılan askerlere, kendi silâh ve teçhizâtı dışında zeredhâneden de savaş araç gereçleri dağıtılırdı. İhtiyaç hâlinde sefer bölgesine zeredhâneden silâh nakledilirdi. Merkez ordusunun silâh ve teçhizâtı, "zeredhâne-i hâss"dan karşılanırdı.

Türkiye Selçuklu ordusunda başta at olmak üzere deve, katır ve öküz gibi binek ve yük hayvanları da kullanılırdı. Türk tarihinin her döneminde Türkler için büyük öneme sahip olan at, bu dönemde de hem bir savaş aracı hem de binek ve yük hayvanı olarak kullanılmıştı. Bu dönemde Yörük atları, "Esb-i tâzî" denilen Arap atları, Nisa at, Acem atları, Şâm atları, Frank atları, Türkmen atları, İgdiş atları ve Rahvan atlardan bahsedilen kayıtlar mevcuttur. Bunun yanında atların, kullanım amaçlarına göre ulaşım ve nakliye atları, yarış atları savaş atları ve çevgân atları olarak ayrıldığı ve zaman zaman dev, dağ veya fil yapılı, dik boyunlu, soylu, cins ve hâss atlar şeklinde nitelendirildiği görülmektedir. Türkiye Selçuklu ordusunda at dışında deve, katır, eşek ve öküz gibi hayvanlar da ulaşım ve nakliye aracı kullanılmıştır.

Sonuç

Türkiye Selçuklu Devleti, devlet geleneği ve yönetim organizasyonu bakımından Büyük Selçuklular ve onlardan önceki Türk ve İslam devletlerinin izlerini taşır. Bununla beraber, kendi zaman, mekân ve tarihî tecrübelerine bağlı olarak gelişen bazı yeni uygulamalara da tesadüf edilir. Bu yeni uygulamaların büyük bir kısmı, esas itibarıyla önceki Türk ve İslam devletlerinde mevcut bulunan müesseselerin tekâmülünden veya yeni yorumundan ibarettir. Buna karşılık bazıları ise Türkiye Selçuklularının temas ettiği yeni kültür ve medeniyetlerle yaşadıkları ilişkiler neticesinde ortaya çıkan ve esas itibarıyla "zaman" ve "mekân"a uyum/intibak sürecinin birer ürünü olarak karşımıza çıkar. Bu bakımdan Türkiye Selçuklularının gerek devlet, gerekse sosyal ve kültürel yapı itibarıyla Anadolu'ya hâkim kıldıkları yönetim anlayışının, "gelenek" ve "değişim" gibi birbirine zıt görünen iki farklı zihniyetten beslendiğini söylemek mümkündür. Bu durumun net bir şekilde gözlendiği müesseslerin başında ordu ve askerî teşkilat gelir. Nitekim gerek orduyu oluşturan unsurlar, gerekse teşkilat yapısı incelendiğinde bir yandan geleneğe, yani önceki Türk ve İslam devletlerinden tevarüs edilen usul ve uygulamalara tesadüf edilirken, diğer yandan da bu usul ve uygulamalarda -gulâm sistemindeki düzenlemeler, ıktâ' askerlerinin daha kontrollü ve işlevsel hâle getirilmesi gibi- zamana, mekâna ve ihtiyaçlara bağlı olarak yapılan bir takım değişikliklere rastlamak mümkündür. Ancak 1075'ten 1278'e kadar geçen süre içinde varlığını sürdüren Türkiye Selçuklu ordusunda görülen yenilikler, geleneğin güncellenmesi diyebileceğimiz bu kısmî değişimden ibaret değildir. Bunların dışında, bilhassa Batı'ya özgü bir sistem olup Bizans ve Haçlıların etkisiyle ortaya çıktığı anlaşılan ücretli askerlik sistemi, sadece Türkiye Selçukluları için değil, diğer Müslüman Türk devletleri için de yeni bir uygulama olarak daha köklü ve dikkat çekici bir değişime işaret etmektedir. Bu bakımdan Türkiye Selçuklularının, Türkistan'da doğup, İran ve Orta Doğu'da zenginleşen Türk askerî kültürünü, kendine özgü siyasî, sosyal ve kültürel özelliklere sahip Anadolu tecrübesiyle geliştirdikleri söylenebilir. Sözkonusu askerî yapı, Anadolu'nun siyasî, sosyal ve kültürel bakımdan ebedî Türk yurdu haline gelmesini sağlayan her türlü faaliyet için uygun ortamın sağlanmasına imkân verdiği gibi, Türkiye Selçuklularından sonra bölgede hüküm süren Osmanlılar ve diğer siyasî teşekküller için de bir model teşkil etmiştir.

Kaynakça

Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, c. 4, Kostantiniye 1321

Ahmed Ziya, *Meskûkât-ı İslâmiyye Takvîmi*, Kostantîniyye 1328

Aksarayî (Kerîmüd-dîn Mahmud Aksarayî), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, yay. Osman Turan, TTK Yayınları, Ankara 1999

Amitai, Reuven, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System in the Islamic Middle East (CA1000-1400 AD)", *Nomads in the Sedentary World*, editörler Anatoy M. Khazanov ve André Wink, Londra 2001, s. 152-171

Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkilap Kitabevi, İstanbul 1996, s. 487-488

Anonim Selçuknâme, (Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu), Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, c. 3, neşr. ve çev. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952

Ayalon, David, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", çev. Samira Kortantamer, *Tarih İncemeleri Dergisi*, sayı 4 (1988), s. 211-248

Ayalon, David, "Studies on the Structure of the Mamluk Army I", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies I-III*, University of Londra, sayı 2 (1953), c. 15, s. 203-228

Ayalon, David, "Studies on the Structure of the Mamluk Army II", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies I-III*, University of Londra, sayı 3 (1953), c. 15, s. 448-476

Ayalon, David, "Studies on the Structure of the Mamluk Army II", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies I-III*, University of Londra, sayı 1 (1954), c. 16, s. 57-90

Bahâ'ü'd-dîn Muhammed b. Müeyyed Bağdâdî, *et-Tevessül ilet-Teressül*, mukâbele ve tashîh Ahmed Behmenyâr, Tahran 1315

Bartusis, Mark C., *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1992

Bombaci, Alessio, "The Army of the Saljuqs of Rum", *Annali*, sayı 38 (1978), c. 4, s. 343-369.

Bosworth, Clifford Edmund, "Ghaznavid Military Organization", *Der Islam*, sayı 36 (1960), s. 37-77

Brosset, Marie Félicité, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hrant D. Andreasyan, notlarla yay. haz. Erdoğan Merçil, TTK Yayınları, Ankara 2003

Caferro, William, *Mercenary Companies and the Decline of Siena*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1998

Cahen, Claude, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", çev. Lütfi Güçer, *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, sayı 1-4 (Ekim 1955-Temmuz 1956), c. 17, s. 348-358

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1979.

Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007

Demirci, Mustafa, *Abbasîlerde Toprak Sistemi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2001

Ebu'l-Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, c. 1-2, Süryaniceden İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, İngilizceden Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1999

Ersan, Mehmet, "Kilikya Ermeni Krallığı'nın Türkiye Selçuklularına Tâbiiyeti Meselesi", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 301-315

Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yayınları, Ankara 2007

Ersan, Mehmet, *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Ankara 2010

Fahr-i Müdebbir, *Adabu'l-Harb veş-Şecâ'a*, yay. Ahmed Süheylî-i Hânsârî, Tahran 1346

Fulcher Of Chartres, "The Chronicle of Fulcher of Chartres, Book I (1095-1100)", *The First Crusade: The Chronicle of Fulcher of Chartres and Other Source Material*, çev. ve haz. Martha McGinty, ed. Edward Peters, Philadelphia 1971, s. 47-101

Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara 2002

Genç, Reşat, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE Yayınları, Ankara 1994

Gordlevski, V., *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran. Ankara 1988

Göksu, Erkan, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008

Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK Yay, Ankara 2010

Göksu, Erkan, "Türkiye Selçukluları Dönemine Ait İki Askerî Istılah: "Leşker-i Kadîm" ve "Leşker-i Hadîs" Tabirleri Üzerine", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)*, sayı 14 (Bahar 2011), s. 137-147

Göksu, Erkan, "Iktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Pursuit of History International Periodical for History and Social Research)*, sayı 1 (Mart 2009), c. 1, s. 83-96

Göksu, Erkan, "Türkiye Selçuklu Ordusundaki Frenk Ücretli Askerler ve Babaîler İsyanı'nın Bastırılmasındaki Rolleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı 74 (2015), s. 211-233

Göksu, Erkan, "Türkiye Selçuklularında Iktâ'", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 26 (Güz 2009), s. 137-154

Göksu, Erkan, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi (A Journal of Oriental Studies)*, sayı 24 (Güz 2007), s. 65-84

Göksu, Erkan, "Miryokefalon Savaşı Sonrasında Türkiye Selçuklu Ordusunda Meydana Gelen Değişiklikler", *Isparta Bölgesinin Tarihi Coğrafyası ve Myriokephalon Savaşı Sempozyumu Bildirileri,* 19-20 Haziran 2014, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Özel Sayı)*, Ekim 2014, s. 61-70

Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, yay. Abdu'l-Hüseyin Nevâ'î, Tahran 1362

Hasan b. 'Abdi'l-Mu'min el-Hoyî, *Rüsûmur-Resâ'il ve Nücûmü'l-Fezâ'il*, düzelten ve yay. Adnan Sadık Erzi, AÜİF Yayınları, Ankara 1963

Hasan Enverî, *Istılâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçûkî*, Tahran 2535

Hetum, *History of the Tartars (The Flower of Histories of the East)*, çev. Robert Bedrosian. New Jersey 2004

el-Hüseynî (Sadrud-dîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türkçeye çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 1999

Ioannes Kinnamos, *Historia (1118-1176)*, yay. haz. Işın Demirkent, TTK Yayınları, Ankara 2001

İbn Bîbî (el-Hüseyin b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugedî), *el-Evâmirü'l-'Alâ'iye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iye*, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yayınları, Ankara 1956; Türkçeye çev. Mürsel Öztürk, c. 1-2, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1996

İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, c. 5, tahkîk H. M. Rabi'-S. A. el-Âşûr, Kahire 1975

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, c. 9-11, çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın, Mertol Tulum, İstanbul 1987

İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye*, tahkîk Abdulkadir Ahmed Tuleymat, Kahire 1963

İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid*; *Meyyâfârıkîn ve Âmid Tarihi* (Artuklular Kısmı), Türkçeye çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992

İsmail Gâlib, *Meskûkât-ı Türkmâniyye Kataloğu*, İstanbul 1311

Jean de Joinville, *The Memoirs of the Lord of Joinville*, (A New English Version Ethel Wedgwood), Londra 1906 (Türkçesi: *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat, Ankara 2002)

Kafesoğlu, İbrahim, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?", *TED*, sayı 10-11 (1981), s. 1-28

el-Kalkaşandî (Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî), *Subhu'l-A'şâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ*, c. 5, 7, 11, tahkîk Muhammed Hüseyin Şemsüd-dîn, Beyrut 1988

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lügâti't-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, c. 1-4, TDK Yayınları, Ankara 1988

Kaymaz, Nejat, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdarî Mekanizmanın Rolü I", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 2-3 (1964), c. 2 (1964), s. 91-155

Kaymaz, Nejat, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü II", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 4-5 (1965), c. 3, s. 23-61

Kaymaz, Nejat, *Pervâne Mu'înüd'd-dîn Süleyman*, DTCF Yayınları, Ankara 1970

Kesik, Muharrem, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, TTK Yayınları, Ankara 2003

Kılıçbay, Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 1985

Kirakos, *History of the Armenians*, çev. Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradion, New York 1986

Koca, Salim, *Malazgirt'ten Miryokefalon'a*, Çorum 2003

Koca, Salim, *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara 2005

Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Önsöz, bazı notlara, bibliyografyaya ilaveler ve geniş bir indeksle yayınlayan Orhan F. Köprülü, İstanbul 1981

Köprülü, M. Fuad, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Yayınları, Ankara 1994

Köprülü, M. Fuad, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Belleten*, sayı 19 (1941), c.5, s. 319-334

Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I", *DTCFD*, sayı 8 (1951), c. 4, s. 537-648

Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, DTCF Tarih Araştırmaları Enstitüsü, sayı 2-3 (1964), c. 2, s. 303-380

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III (Alp Arslan ve Zamanı)*, TTK Yayınları, Ankara 2001

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1993

Kucur, Sadi S., "İktâ (Selçuklular)", *DİA*, c. 22, İstanbul 2000
Lambton, Ann K. S., "Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", çev. Nejat Kaymaz, *Belleten*, sayı 147 (1973), c. 37, s. 365-394
Lambton, Ann K. S., "Reflections on the Iqta", *Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb*, ed. George Makdisi, E. J. Brill, Leiden 1965, s. 358-372
Lambton, Ann K. S., *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, I.B. Tauris & Co Ltd., Londra 1991
Lapidus, Ira Marvin, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, Cambridge 2002
Mahmûd Nedîm Ahmed Fehîm; *el-Fennü'l-Arabî el-Ceyşü'l-Mısrî fi'l-Asri'l-Memlûkî el-Bahrî (1250-1383/648-783)*, Yersiz 1983
Mallet, Michael, *Mercenaries and Their Masters: Warfare in Renaissance Italy*, Rowman and Littlefield, New Jersey 1974
el-Mâverdî (Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, çev. Ali Şafak, İstanbul 1994
Mikhail Psellos, *Khronographia*, yay. haz. Işın Demirkent, TTK Yayınları, Ankara 1992
Niketas Khoniates, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 1995
Nizâmî-i Arûzî (Ahmed bin Ali Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî), *Çehâr Makâle*, yay. Muhammed bin Abdulvahhâb Kazvînî), Tahran 1348
Nizâmü'l-mülk, *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)*, (Be ihtimâm Hubert Darke), Tahran 2535 (1976); Türkçeye çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982
Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem*, ed. ve çev. Virginia Gingerich Berry, New York 1948
Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 1999.
Polat, M. Said, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât (1071-1243)", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 17 (Bahar 2005), s. 17-53
Polat, M. Said, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimaî ve İktisadî Hayat*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 1997
Rabie, Hassanein, "The Training of the Mamlûk Fâris", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. J. Parry, Oxford University Press, Londra 1975, s. 153-163
er-Râvendî (Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî), *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, yay. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım. Müctebâ Meynovî, Tahran 1333; Türkçeye çev. Ahmet Ateş, c. 1-2, TTK Yayınları, Ankara 1999
Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh-Selçuklu Devleti (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, (yay. haz. Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2014
Sa'îd Abdu'l-Fettâh Aşûr, *el-'Asru'l-Memâlikî fi Mısr ve'ş-Şam*, Kahire 1986
Satō, Tsugitaka, "Land Tenure and Owneship, or Iqta", *Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia*, c. 2, ed. Josef W. Meri, Taylor and Francis Group, New York 2006
Savvides, Alexes G. C, *Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. (1192-1237)*, (Kentron Vyzantinon Ereunon), Thessalonike 1981
Savvides, Alexis G. C., "Late Byzantine and Western Historiographers on Turkish Mercenaries in Greek and Latin Armies: The Turcoples/Tourkopouloi", *The Making of Byzantine History*, (ed. Roderick Beaton ve Charlotte Roueché), Aldershot 1993, s. 122-136
es-Seâlibî (Ebu Mansur es-Seâlibî), *Adâbu'l-Mülûk (Hükümdarlık Sanatı)*, çev. Sait Aykut, İstanbul 1997
Simon de Saint Quentin, *Histoire des Tartares*, Türkçe terc., (*Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu*), çev. Erendiz Özbayoğlu, Antalya 2006)
Sir John Hawkwood (L'Acuto): Story of a Condottiere, çev. Leader Scott, Londra 1889
Smbat, *Chronicle*, çev. Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2005
Süryanî Patrik Mihail'in Vekâyinâmesi (1042-1195), c. 2, Türkçeye çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1944 (TTK Kütüp. No:44'de yayınlanmamış tercüme)
Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar (Tekârîrü'l-Menâsıb), yay. haz. Osman Turan, TTK Yayınları, Ankara 1988

Turan, Osman, "İktâ", *İA*, c. 5/2, İstanbul 1992, s. 949-959
Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyâsî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 2002
Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK Yayınları, Ankara 1988
Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alâü'd-dîn Keykubâd Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, TTK Yayınları, Ankara 2003
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Karamanoğulları Devri Vesîkalarından İbrâhim Bey'in Karaman İmâreti Vakfiyesi", *Belleten*, sayı 1/1 (1937), s. 56-144
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1941
Vardan, *Compilation of History*, çev. Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey 2007 (Türkçesi: "Cihan Tarihi", çev. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, sayı 3 (1937), s. 154-255)
Vasiliev, A. A.; *History of the Byzantine Empire (324-1453)*, c. 2, The University of Wisconsin Press, Madison 1952
Vryonis, Speros, "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri", çev. Tuncay Birkan, *Cogito*, sayı 29 (2001), s. 93-114
Vryonis, Speros, "Byzantine and Turkish Societies and Their Sources of Manpower", *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. J. Parry- M. E. Yapp, Oxford University Press, Londra 1975, s. 125-152
Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, (Türkçesi: XI-XII. Kitaplar, çev. Ebru Altan, İÜ SBE Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995; XVI, XVII, XVIII. Kitaplar, çev. Ergin Ayan, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994)
Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri, c. 3, "Asya'dan Anadolu'ya İnen Rüzgâr" Beylikler Dönemi Sikkeleri - "The Wind Blowing from Asia to Anatolia" An Exhibition of Beylik Period Coins, İstanbul 1994
Yazıcıoğlu Âlî, *Tevârîh-i Âl-i Selçûk*, Târîh-i Selçûkiyân-ı Rûm-i Türkî, yay. M. Th. Houtsma, Leiden 1902
Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig I (Metin)*, haz. Reşit Rahmeti Arat, TDK Yayınları, İstanbul 1947
Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig II Tercüme*, haz. Reşit Rahmeti Arat, TTK Yayınları, Ankara 1959
Zahîrü'd-dîn Nişâbûrî, *Selçûknâme*, yay. İsmailhân Afşar Hamîdü'l-Mülk, Tahran 1332

9
OSMANLI ÖNCESİ TÜRK DENİZCİLİK FAALİYETLERİ

Burak Gani Erol*

Türkiye Türklerinin denizcilik faaliyetlerine girişmeleri ve denizcilik sahasında uğraşmaya başlamaları, siyasî, ticarî ve iktisadî sahalarda gerçek anlamda denizlerden faydalanmaları, Malazgirt Savaşı'nı takip eden yıllarda Anadolu'nun fethini müteakiben ortaya çıkmış bir durumdur. Şüphesiz Türkler Anadolu'ya gelmeden önce denizlerle tanışmışlar ve hatta istifade etmeye başlamışlardı[1]. Fakat bu, içinde bulundukları coğrafyanın gereği olarak çok sınırlı olmuştur. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başlamaları ile Türk denizcilik faaliyetleri de başlamıştır. Anadolu'da faaliyet gösteren ilk Türk denizci beyi ise Çaka Bey'dir. Çaka Bey, mevcut siyasî ortamdan faydalanmak suretiyle beyliğini kurmuş ve kayınpederi I. Kılıç Arslan tarafından öldürülünceye kadar da sürekli olarak Bizans aleyhine topraklarını genişletmiştir.

Türkiye Selçuklularında denizcilik faaliyetleri ise Ebu'l-Kâsım'ın tersane inşasıyla başlar. Haçlı Seferleri'nin ardından sahip oldukları toprakların bir kısmını Bizans ve Haçlılara kaptıran Selçuklular, daha sonra o topraklara tekrar sahip olmuşlar ve takip ettikleri planlı genişleme siyaseti neticesinde denizlere ulaşmışlardı. Selçukluların sahillere ulaşmaları ve liman şehirlerini ele geçirmeleri, Selçuklu denizciliği için yeni bir başlangıç olmuş, bu liman kentlerinde tersaneler inşa ederek nitelikleri hakkında maalesef bilgi sahibi olmadığımız gemiler yapmışlar ve Anadolu'nun ve ticaret yollarının güvenliğini denizden de sağlamaya çalışmışlardır. Lakin her ne kadar Selçuklular tersanelere ve gemilere sahip olsalar da onların bir kara devleti olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir. Selçukluların denizcilik faaliyetleri, umumiyetle Anadolu'nun hususiyetlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Türkiye Selçukluları Devleti'nin çöküşüyle ortaya çıkan Anadolu Beylikleri ile Türk denizcilik faaliyetleri doruk noktasına ulaşmıştır. Özellikle Batı Anadolu'da kurulan Aydın, Menteşe, Saruhan ve Karasi Beylikleri'nin, kuruldukları coğrafyanın da etkisiyle Bizans Devleti'ne ve Adalar Denizi'nde faaliyet gösteren Latinlere karşı yaptıkları akınlar, mezkûr beylikleri diğerlerine nazaran daha fazla ön plana çıkardığı gibi "gazi" kimliği kazanmalarının da müsebbibi olmuştur.

---

* Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Tarih Bölümü. E-posta: burak-gani@hotmail.com.

1 Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları dönemi denizcilik faaliyetleriyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Selçuklular Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri", *Türk Denizcilik Tarihi 1*, ed. İdris Bostan ve Salih Özbaran, İstanbul 2009, s. 21-24.

Çaka Bey

Kaynaklarda Türk denizciliğinin ilk büyük beyi olarak kabul edilen ve Adalar Denizi sahillerinde ilk defa bir Türk beyliği kuran Çaka Bey hakkında malumat çok azdır ve onunla ilgili bilgilerimizin neredeyse tamamına yakını Anna Komnena'nın *Alexiad*[2] isimli eserine dayanır.

Çaka Bey, Malazgirt Savaşı'nı takip eden yıllarda Alp Arslan'ın Anadolu'nun fethi ile görevlendirdiği Çavuldur boyuna mensup beylerden biri olup, Turasan'ın maiyyetinde bulunuyordu[3]. O, muhtemelen Batı Anadolu'ya yapılan akınlardan birinde, Bizanslı kumandan Kabalika Aleksander'ın eline esir düştü ve Nikeforos Botaniates'in İstanbul'daki sarayına[4] gönderildi (1078). İmparator bu soylu delikanlıya "*Protonobilisimus* (en soyluların birincisi)" unvanını verdi ve bazı imtiyazlar tanıyarak onu sarayında alıkoydu[5]. Çaka Bey burada, Homeros'u okuyup anlayacak kadar Grekçe öğrendi ve Bizans kültürünü tanıdı[6].

1081 yılında Bizans'ta meydana gelen taht değişikliği neticesinde, I. Aleksios Komnenos tahti ele geçirdi. Bu hadise, Çaka için hiç de iyi olmadı ve yeni imparator, Botaniates'in ona bahşetmiş olduğu bütün imkân ve imtiyazları elinden aldı[7]. Çaka'nın imtiyazlarının elinden alınmasının sebebi taht mücadelesi esnasında Botaniates'in tarafını tutması yahut Aleksios'a tavır alması sebebiyle olmalıdır. Bu hadiseden sonra Çaka, İstanbul'u terk etti ve İzmir'i ele geçirdi[8]. Onun İstanbul'dan nasıl ayrıldığını ve İzmir'i ne zaman ele geçirdiğini tam olarak bilemiyoruz. Fakat 1081, 1084 veya 1085 tarihleri olabilir[9]. Bildiğimiz şey, bu esnada İmparatorluğun batısında meydana gelen olayların Çaka Bey'e İzmir'i ele geçirebilmesi için imkân tanıdığıdır. Bizans İmparatorluğu'nun batısında bulunan Peçenekler, İmparator Botaniates'ten beri Trakya'nın mutlak hâkimiydiler ve artık Bizans sınırları içinde de yerleşmeye başlıyorlardı. İmparator Aleksios, Peçeneklere mani olmak maksadıyla İmparatorluğun dört bir tarafından asker getirtti ve tüm gücüyle Peçeneklerin üzerine yürüdü[10]. Zaten imparatorluğun doğu sınırları da Peçeneklere karşı rahat hareket edebilmek maksadıyla Türkiye Selçuklu Devleti'nin hükümdarı Süleyman Şah'la Dragos Çayı Anlaşması yapılarak güvence altına alınmıştı[11]. Çaka Bey, ölümüne kadar devam edecek olan bu hadise sebebiyle rahat hareket etme imkânı bulmuştu.

Anna Komnena, Çaka Bey'in İzmir'i hücumla zaptettiğini belirtir. Fakat bu hücumu gerçekleştirecek orduyu nasıl kurduğuna dair bir malumatımız yoktur. Ancak

---

2 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 1996.
3 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1998, s. 88.
4 İstanbul'da bulunan bu sarayın bazı parçalarının, kısmî de olsa günümüze ulaştığı kabul edilir. Eski İstanbul araştırmacıları Rum Paspatis ve Alman Prof. A. M. Schneider, Botaniates Sarayı'nın Sarayburnu civarında olduğunu kabul ederler. Dr. Mordtmann, Paluka, Wulzinger ve J. B. Papadopolos gibi diğer İstanbul uzmanları ise Emiönü'ndeki Cemal Nadir Sokağı'nda olduğunu kabul ederler (Ed. n.).
5 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 232-233; Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey, İzmir ve Civarındaki Adaların ilk Türk Beyi*, Ankara 1966, s. 21.
6 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 233.
7 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 233.
8 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 229.
9 Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir, 1974, s. 72.
10 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 213-229.
11 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 61-62.

1071'den beri bölgede yaşanmakta olan kargaşa, talan ve yağmaların, otorite boşluğunun, İzmirli Rumları bıktırmış olması ve bunun neticesinde de Çaka Bey'i kendilerine yönetici olarak kabul etmiş olmaları da göz önünde bulundurulması gereken bir ihtimal olabilir. Çaka Bey İzmir'de hâkimiyet tesis ettikten sonra, gemi inşasında oldukça mahir olan İzmirli bir Rumla tanıştı ve onu donanma inşa etmekle görevlendirdi. Kısa bir süre sonra bolca çektiriye[12] ve 40 kadar da avcı gemisine sahip oldu. Bu gemilere savaşmayı bilen tayfalar aldı ve fetihlerine başladı[13].

Çaka Bey'i hemen bir donanma inşasına sevk eden başlıca amiller ise, İzmir'i elde tutabilmek için sadece kara ordusunun yeterli olmaması, şehrin denizden gelecek saldırılara açık olması ve şehri elde tutabilmek için çevredeki adalara da sahip olma mecburiyetinin olması ve Bizans'ı denizden sıkıştırarak etkisiz hale getirmektir. Çaka Bey, donanmasını tesis ettikten sonra Urla Adası'nı (Klyzomendi) ve Foça'yı (Phokaia) aldı. Midilli (Mitylene) valisine bir adam göndererek derhal adayı boşaltmasını, aksi halde durumun kendisi için tehlikeli olacağını bildirdi. Vali korkusundan bir gece adayı terketti ve İstanbul'a kaçtı. Çaka Bey hemen adayı işgal etti. Fakat adanın kuzey kıyısı direnince ve imparatorun buraya yardım için bir donanma gönderdiğini öğrenince, Çaka Bey vakit kaybetmeden Sakız (Khios) Adası'na yöneldi ve burayı fethetti. Peşi sıra Sisam (Samos) ve Rodos Adalarını zaptetti[14]. İmparator Çaka Bey'i durdurabilmek maksadıyla Kastamonities komutasında güçlü bir filo yolladıysa da, Çaka Bey bu donanmayı mağlup etti ve gemilerin büyük kısmını da ele geçirdi (1088-1089)[15]. Bu başarı Türklerin denizde Bizans Devleti'ne karşı kazandıkları ilk savaştır. Çaka Bey, bilgisi, hırsı ve teşkilatçılığı sayesinde çok kısa bir sürede yüzlerce yıllık bir denizcilik geçmişine ve tecrübesine sahip olan Bizans ile boy ölçüşebilecek bir donanma meydana getirmiştir.

Kastamonities'in yenilgisi üzerine Aleksios, Çaka Bey'in üzerine yeni bir donanma daha sevketti ve başına da usta bir savaşçı olduğu bilinen Konstantinos Dalessenos'u getirdi. Konstantinos Sakız Adası'na saldırdı ve hisarı kuşattı. Çaka Bey bu esnada şehirde değildi ve Konstantinos, o gelmeden şehri düşürebilmek için acele ediyor, surları mancınıklarla dövdürüyordu. Surlarda gedikler açılıp askerler şehre girecekleri zaman, Konstantinos ve kumandanları, şehirde bulunan Çaka Bey'in hazinesinin askerler tarafından yağma edileceği endişesiyle hücumu geciktirdiler. Bundan faydalanan kale müdafileri, surlardaki gediği tamir ettiler. Durumu öğrenen Çaka Bey donanmasını hazırladı ve 8 bin askerle birlikte kara ve denizden Sakız'a doğru yola çıktı. Bunu öğrenen Konstantinos gemi kumandanlarına donanmanın hazır tutulmasını emretti ve çok sayıdaki askerini bu gemilere doldurarak Opos kumandasında Çaka Bey'in

12 Kürekli gemilere verilmiş olan genel bir isimdir.

13 Akdes Nimet Kurat, "Çaka Bey", s. 27, E. Zachariadou, "Holy War in the Aegean During the Fourteenth Century", *Mediterranean Historical Review*, Londra 1989, c. 4, s. 212; Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, 229-230. Komnena, gemilerdeki tayfalarla ilgili olarak "*bunlara savaşta pişmiş adamlar bindirdi.*" ifadesine yer verir. Bu cümleden Çaka Bey'in bölgeye yeni gelmiş olan Türkleri donanmasında istihdam ettiği yahut Türkiye Selçuklularından yardım aldığı anlaşılabilir. Mahallî Rum gemicileri donanmasında kullanması, özellikle de muharip unsur olarak kullanması son derece düşük bir ihtimaldir.

14 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, 230; Akdes Nimet Kurat, "Çaka Bey", s. 28; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1994, s. 95.

15 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 230.

donanmasının üzerine gönderdi. İki donanma karşılaştığında Opos, Çaka Bey'in tüm gemilerini uzun zincirlerle birbirine bağlattığını gördü. Bu sayede Çaka Bey gemilerin kaçmalarını ve savaş düzenini bozmalarını engellemiş oluyordu. Opos, bu taktikten korkuya kapıldı ve savaşmaya cesaret edemeyerek Sakız'a geri döndü ve limana girdi. Çaka Bey de hisara yanaştı, adamlarını gemilerden indirdi ve savaş düzenine soktu. İki taraf da savaş düzeni almıştı. Savaş, Çaka Bey'in ordusunun hamlesi ile başladı. Onun askerleri Konstantinos'un baştan ayağa zırhlı askerlerine değil, onların atlarına saldırarak bineksiz bıraktılar. Zırhları dolayısıyla hareketsiz kalan düşmanı mağlup ettiler. Konstantinos, kalan askerlerini gemilere bindirdi ve adanın batı ucuna gönderdi, İstanbul'dan yardım beklemeye başladı. Durumu Bizans ordusunda asker olarak görev alan Türklerden (kuvvetle muhtemel Peçenek Türkleri[16] öğrenen Çaka Bey, Konstantinos'a elçi göndererek görüşme talebinde bulundu. Çaka Bey ve Konstantinos bir araya geldiler ve Çaka Bey ağır şartlar ileri sürerek anlaşabileceklerini söyledi. Çaka Bey, Konstantinos vasıtasıyla İmparator'dan Botaniates zamanında sahip olduğu tüm imtiyazları geri istemiş, karşılığında da ele geçirdiği tüm adaları geri vereceğini vaadetmiş, iyi niyetinin bir göstergesi olarak da Konstantinos'a çocukları arasında bir evlilik teklifinde bulunmuştu. Aslında bu bir oyalama taktiğiydi ve amacı da vakit kazanmaktı. Ayrıca bu esnada harekete geçmeye hazırlanan Peçeneklerin saldırmasını, böylece İmparator'a karşı bir üstünlük elde etmeyi istiyordu.[17] Ne var ki, Çaka Bey'in bu teklifine Konstantinos Dalassenos da inanmamış ve bu düşüncesini Çaka Bey'e açıkça söylemişti. Bir de İmparator'un kayınbiraderi Büyük Dukas[18] İoannes'in tüm gücüyle gelmekte olduğunu belirtip tehdit de etmişti. Bu sözler üzerine Çaka Bey daha güçlü bir orduyla geri dönebilmek için gizlice İzmir'e döndü. Konstantinos da bundan faydalanarak Sakız adasına saldırdı ve ele geçirdi (1090)[19].

Çaka Bey ve Peçenek İttifakı

Çaka Bey'in asıl amacı İstanbul'u ele geçirmekti. Bu amaçla donanmasını güçlendirmek için yeni gemiler yapmaya başladı. Ayrıca Anna Komnena'nın ifadesine göre, kendisi için Bassileus (kral, imparator) unvanını kullanıp hükümdarlara özgü elbiseler giymeye başlamıştı[20]. O, İstanbul'u ele geçirmek için bir plan yapmış, kaybetmiş olduğu Sakız adasını ve diğer yerleri geri almış, yeni gemiler yaptırarak denizlerdeki hâkimiyetini güçlendirmişti[21]. Bizans ordusunda ücretli asker olarak görev alan Anadolu Türkleri üzerinde de propaganda faaliyetine girişerek onları kendi yanına

16 Bizans ordusunda görev yapan Hazar Türklerinin mevcudiyeti de çeşitli kaynaklardan öğrenilmektedir (Ed. n.).

17 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 230-233.

18 Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. V. L. Mirmiroğlu, İstanbul 1956, s. 10-11. Bu unvanın tanımı şöyle yapılır: Büyük Dukas; Bizanslıların en büyük Bahrî rütbesi ve rütbelerin en büyük derecesidir. X. asırdan itibaren, İstanbul'un Osmanlı Türkleri tarafından fethine kadar, bu rütbe tevcih olunuyordu. Bizanslı tarihçilerden Kodinos, rütbeler ve mansıblar hakkındaki eserinde bu paye için "*Karadaki bütün askerlerin başında Büyük Domestikos olduğu gibi, Büyük Dukas dahi bütün bahriye askerlerinin başı idi.*" diyor.

19 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 233-234.

20 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 265.

21 Akdes Nimet Kurat, "Çaka Bey", s. 39; Mücteba İlgürel, "Çaka Bey", *DİA*, c. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 187.

davet etmiş, böylece Bizans'ı güçsüz bırakmak istemişti[22]. Bunlardan daha önemli olanı da Bizans topraklarını yağmalayan Peçenekler ile irtibata geçerek bir ittifak kurmasıdır. Çaka Bey, Peçeneklerden Gelibolu Yarımadasını (Kherronesos) işgal etmelerini istemiştir. Böylece Bizans, Peçenekler vasıtasıyla karadan, Çaka Bey tarafından da denizden kuşatılacaktı. Bizans İmparatoru Aleksios bu müşkül durumdan siyasî zekâsını kullanarak sıyrılmış, Bizans'ın en eski ve ustalıkla uyguladığı taktiği uygulayarak, Peçeneklerin karşısına yine bir Türk kavmi olan Kumanları çıkartmış ve onlara yardım etmeleri karşılığında pek çok hediye vaad etmişti. Peçenekler 1091 yılında harekete geçmişler ve Çaka Bey ile buluşmak için Gelibolu Yarımadası'na gelmişler ve burada hiçbir şey yapmadan beklemeye başlamışlardı. Fakat ne olduğunu anlamadan 40 binkişilik Kuman ordusunun saldırısına uğrayan Peçeneklerin tamamı (kadınlar ve çocuklar dâhil olmak üzere) adeta imha edilmişlerdi[23]. Çaka Bey'in müttefiki Peçenekler ile niye buluşmadığı bilinmemektedir. Bunun sebebi donanmasını hazırlayamamış olması veya hava muhalefeti olabilir. Eğer Çaka Bey buluşma yerine varabilmiş olsaydı Bizans'ın çok zor durumda kalacağı muhakkaktı.

Aleksios bu büyük tehlikeden kurtulduktan sonra Çaka Bey meselesini kat'i olarak halletmeye karar verdi. Zira O, Çaka Bey'in niyetini ciddi olarak kavramış ve Bizans için ne kadar tehlikeli bir rakip olduğunu görmüştü. Bu sebeple özel olarak hazırlatılmış seçkin bir birlikle karadan kayınbiraderi İoannes'i, denizden de Konstantinos'u Çaka Bey üzerine gönderdi. İoannes, Çaka Bey'in kardeşi Yalavaç tarafından idare edilen Midilli'ye asker çıkarttı. Çaka Bey de yardım için kardeşine geldi. Şehir 3 ay boyunca muhasara edildi. Çaka Bey daha fazla direnemeyeceğini anlayınca, muhtemel birliklerini daha fazla kırdırmamak için, İoannes ile İzmir'e kadar kendisinin ve adamlarının güven içinde gidebilmesi karşılığında bir anlaşma yaptı ve adadan ayrıldı. Fakat anlaşma sudan bir bahaneyle bozuldu ve Konstantinos Dalassenos donanmasıyla Çaka Bey'e yetişti, yapılan mücadeleyi Çaka Bey kaybetti ve gemilerinin pek çoğunu da kaptırdı. Konstantinos, Sisam ve birkaç adayı daha Çaka Bey'den geri alarak İstanbul'a geri döndü. Çaka Bey'e ait tüm adaları alamamasının ve hatta İzmir'e yönelememesinin sebebi bu esnada Kıbrıs ve Girit'te çıkan isyanlar olabilir. Çünkü İoannes İstanbul'a döndükten birkaç gün sonra bu isyanları bastırmakla görevlendirilmişti. Ayrıca bu hadise Bizans'ın Adalar Denizi'ndeki hâkimiyetinin ne kadar zayıflamış olduğunun da bir göstergesidir[24].

İstanbul'u almak niyetinden bir türlü vazgeçmeyen Çaka Bey, İzmir'de tekrar bir donanma inşasına koyuldu. Ayrıca Peçenekler vasıtasıyla gerçekleştirmek istediği kara harekâtını da kendi üzerine aldı ve Çanakkale Boğazı kıyısında stratejik bir mevki olan Abydos'u kuşattı (Muhtemelen amacı Trakya'ya geçebilmekti). İmparator, Çaka Bey'in üzerine denizden Konstantinos Dalassenos'u sevk ederken, karadan harekât için de bir orduya sahip olmadığı için Kılıç Arslan'a müracaat etti (Çaka Bey Bizans'a karşı ortak bir cephe kurabilmek maksadıyla kızını Kılıç Arslan'a vermişti). İmparator Kılıç Arslan'a bir mektup gönderdi ve bu mektupta, Çaka Bey'in asıl amacının

22 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 248; Akdes Nimet Kurat, "Çaka Bey", s. 40.
23 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 247-255.
24 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 265-269.

Bizans değil Türkiye Selçukluları ve Kılıç Arslan'ın kendisi olduğunu ve bu sebeple uyanık olması gerektiğini söyledi. Zaten Kılıç Arslan da kendi hâkimiyet sahası olarak gördüğü araziye Çaka Bey'in girmiş olmasından ziyadesiyle rahatsızdı. Çaka Bey bir anda Türkiye Selçuklularının kendi aleyhine döndüğünü görünce muhtemelen işin iç yüzünü öğrenmek için damadının yanına gitti. Çok iyi karşılanan Çaka Bey, damadı tarafından kendisi için tertiplenen ziyafet sofrasında öldürüldü (1095)[25]. Böylece bir kere daha Bizans, yüzyıllardır uyguladığı, düşmanın karşısına bir başka düşmanı çıkartma taktiğini başarı ile uyguladı ve bir Türk beyini başka bir Türk beyine kırdırdı.

Çaka Bey'in ölümünden sonra onun hâkimiyetindeki adalar ve İzmir, bir süre daha kardeşi Yalavaç ve beyleri tarafından idare edildi. Fakat bu yerler 1. Haçlı Seferi'ni müteakip elden çıktı. Şöyle ki; Haçlılar, I. Haçlı Seferi'nde başarı elde edip İznik'i 26 Haziran 1097'de muhasara ile ele geçirince Batı Anadolu ve Adalar Denizi'nde kendilerine mukavemet edecek hiçbir güç kalmadı. Aleksios, sahilleri ve adaları kurtarmak için kayınbiraderi İoannes'i görevlendirdi. Yanına İznik muhasarası sırasında ele geçirilen esirlerden biri olan I. Kılıç Arslan'ın karısını (Çaka Bey'in kızını) kattı. Bunun gerekçesi muhtemelen Çaka Bey'e ait olan ve şimdi de kardeşine tâbi olan yerlerdeki beylere onu göstermek ve cesaretlerini kırmak idi. Gerçekte de İznik'in düştüğünü ve sultanın karısının esir olduğunu duyan Türkler, ellerindeki arazilerden çekilmeye başladılar ve son olarak da İzmir'i elinde tutan Çaka'nın (Çaka Bey'in kardeşi veya oğlu) şehirden ayrılmasıyla İzmir tekrar Bizans'ın eline geçti. Bizanslılar şehre girdikten sonra (Anna Komnena'ya göre bir yanlış anlama sebebiyle) büyük bir katliam yapmışlar ve yaklaşık 10 bin kişiyi katletmişlerdi[26].

İzmir Bizans tarafından ele geçirildikten sonra, Adalar Denizi sahillerinde Çaka Bey ile aynı zamanda veya biraz daha önce ortaya çıkmış olan Selçuk'ta (Ephesos) hakimiyet tesis etmiş olan Tanrıvermiş Bey ve Marak (Barak) ile, yine sahil şeridindeki yerleşim yerlerinde hakimiyet kuran Türk beylerinin de direnme şansı kalmamıştı. Tanrıvermiş Bey'in kuvvetleri ile İoannes'in kuvvetleri arasında Selçuk önünde vuku bulan savaş bir gün sürmüş, galibi belli değil iken, havanın kararması ile Türkler savaş alanından çekilmişlerdi. Neticede Türklerden pek çoğu öldürülmüş, 2 bin kadarı da esir alınarak çevredeki adalara gönderilmiştir. Bizans ordusu ilerlemesine devam etmiş, Menderes Nehri'ni geçerek Bolvadin'de (Polybotos) toplanan Türklerin üzerine hücum etmiş ve onları yenilgiye uğratarak Sart (Sardes), Alaşehir (Philadelphia), Ladik (Laodikeia), Honas (Khoma) şehirlerini de ele geçirmiştir[27].

Çaka Bey, az zamanda gerçekleştirdiği faaliyetlerinden de anlaşılacağı üzere, iyi bir teşkilatçı ve büyük bir komutandı. Denizlerden faydalanmasını ve denizciliği bilmeyen bir milleti, köklü bir deniz kültürüne sahip Bizans karşısında kısa bir süre içerisinde onun fevkine çıkarmak ancak onun yapabileceği bir işti. İstanbul'u ele

25 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 269-271; Selahattin Döğüş, "Beylikler Dönemi Türk Denizciliği ve Gazi Umur Efsanesi", *Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizcilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, c. 3, İstanbul 2013, s. 20.

26 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 336-338; Akdes Nimet Kurat, "Çaka Bey", s. 50-51; Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974, s. 74.

27 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 338-339; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1998, s. 95; Türkmen Parlak, *Ege Denizinde ilk Türk Derya Beyleri*, İzmir 1979, s. 38-39.

geçirmek istemesi ve bu uğurda attığı adımlar, onun planlarının ne kadar engin olduğunu ortaya koyar. Yapmak istediği şeyin yaklaşık 360 yıl sonra gerçekleştirilebildiği düşünülürse Çaka Bey'in büyüklüğü bir kere daha ortaya çıkacaktır. Eğer Çaka Bey, damadı I. Kılıç Arslan tarafından şahsi kıskançlık yahut Aleksios'un kışkırtmaları sebebiyle ortadan kaldırılmasaydı ve Kılıç Arslan durumu değerlendirip Çaka Bey ile ittifak yaparak yönünü batıya çevirseydi, Bizans bu ikili tarafından fethedilebilir, Türkiye Selçukluları tarihi de tamamen farklı olabilirdi. En azından I. Kılıç Arslan babası Süleyman Şah'ın düştüğü hataya düşmez ve Malatya yerine Balkanlara yönelmiş olurdu. Diğer taraftan Çaka Bey, Haçlı Seferleri sırasında hayatta olmuş olsaydı kuvvetle muhtemeldir ki Haçlı kuvvetleri Bizans tarafından Anadolu'ya bu kadar rahat geçirilemezdi ve Selçuklular, savaşabilmek ve vatanlarını koruyabilmek için düşmanın karaya ayak basmasını beklemek zorunda kalmazlardı.

Türkiye Selçukluları Devleti Zamanında Türk Denizcilik Faaliyetleri

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın savaş meydanında ölmesi üzerine, yanında bulunan oğulları Kılıç Arslan ve Kulan Arslân yakalanarak Melikşah'a gönderildiler. Devlet işlerini, Süleymanşah'ın bıraktığı vekalet ile, onun oğullarından biri tahta geçinceye kadar Ebû'l-Kâsım idare etti (1086-1092).

Ebû'l-Kâsım, Süleyman Şah zamanında yapılmış olan Dragos Çayı Antlaşması'nı tek taraflı olarak yürürlükten kaldırmış, yönünü zayıf olan Bizans'a çevirmişti. Bir taraftan Çaka Bey ile temasa geçmiş, diğer taraftan da Gemlik (Kios) limanında bir tersane kurarak gemi inşasına başlamıştı[28]. Bu önemli bir gelişmedir. Zira Selçuklular ilk defa Ebû'l-Kâsım'la bir deniz gücü oluşturma faaliyetine girişmişlerdi. Zira O, deniz kuvvetlerinin yardımı olmaksızın Bizans Devleti'ne karşı kesin sonuçlar alınamayacağını anlamış, kıyı bölgelerinin korunabilmesi için bir deniz gücünün ihtiyacını farketmişti. Ebû'l-Kâsım'ın planını anlayan İmparator Aleksios Komnenos hemen elindeki tüm savaş gemilerini donatarak Manouel Bautoumities komutasında Gemlik'e doğru harekete geçirdi ve ne yapıp edilip bir an önce burada bulunan tersanenin ve gemilerin tahrip edilmesini emretti. Tatikios'u da takviye amacıyla karadan sevketti. Ebû'l-Kâsım bu iki güç arasında sıkışacağını anlayınca, ordusunu arazisi kayalık ve dar olan, üstelik okçu destekli bir savunma için uygun olmayan Gemlik'ten çekerek savunma için daha uygun bir yere nakletti. Bu sebepten, Gemlik'teki tersane ve inşası devam eden tüm gemiler imha edildiler. Karada ise, Tatikios ile Ebû'l-Kâsım'ın güçleri on beş gün boyunca birbirlerini yıprattılar. Nihayetinde meydana gelen muharebe esnasında, Emir Porsuk'un geldiği haber alınınca, Bizans kuvvetleri bunun Türkiye Selçukluları ordusuna gelen bir takviye kuvveti zannettiler; Tatikios'un ordusu kaçmaya başladı. Ebû'l-Kâsım kaçan orduyu takip etmiş, onlarla savaşarak bazı başarılar kazanmış, hatta İzmit'i dahi fethetmişti (Komnena'ya göre ise savaşı Tatikios kazanmıştır)[29].

---

28 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 198; E. Zachariadou, "Holy War in the Aegean During for Fourteenth Century", *Mediterranean Hisctorical Review*, sayı 4 (1989), s. 212.

29 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, s. 198-199; Ali Sevim, *Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, Ankara 1990, s. 39.

Ebû'l-Kâsım'dan sonra tahta geçen I. İzzeddin Kılıç Arslan ve halefleri zamanında Türkiye Selçuklularının denizcilik sahasında herhangi bir faaliyeti göze çarpmamaktadır. Lakin I. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanı (1. saltanatı 1192-1196, 2. saltanatı 1205-1211), hem bölgenin kaderini hem de Selçukluların politikalarını değiştirecek olayların yaşandığı bir dönemdi. 4. Haçlı Seferi beklendiği gibi Kudüs'e değil, İstanbul üzerine olmuş, şehir Haçlılar tarafından işgal edilerek Flandre kontu Baudoin yeni Bizans İmparatoru olmuştu[30]. Bu durum üzerine Bizans İmparatorluğu'ndan Theodoros Laskaris 1206 yılında İznik ve yörelerinde bir devlet kurdu[31]. Diğer taraftan da Komnenos ailesinden Aleksios ve David kardeşler de Karadeniz kıyılarına kaçmışlar ve burada kendi devletlerini kurmuşlardır. Aleksios, akrabası olan Gürcü Kraliçesi Thamara'nın yardımıyla Trabzon'a, kardeşi David ise Sinop ve Karadeniz Ereğlisi bölgesine yerleşmişlerdi[32]. Akabinde Bizans'ın varisi olarak ortaya çıkan bu devletler hem birbirleriyle çatışmaya başlamışlar hem de egemenlik sahalarını genişletme çabası içine girmişlerdi. Bu durum, hem bölgedeki Türkleri hem de ticaret yollarını tehdit eder hale gelmişti. I. Gıyaseddin Keyhüsrev bu tehdidi ortadan kaldırmak maksadıyla, Samsun (Amisos) üzerindeki anlaşmazlık sebebiyle Aleksios üzerine sefere çıktı ve kuzey-güney ticaret yolunu tekrar işler hale getirdi[33]. Bu hadise sahillerin ve liman kentlerinin Türkiye Selçukluları için önemini bir kere daha ortaya koymuş, Anadolu'nun muhafaza edilmesinin ve gerçek anlamda bir ekonomik güce ulaşılmasının ancak sahillere ulaşılması ve elde tutulmasıyla mümkün olduğunu kanıtlamıştır. I. Gıyaseddin Keyhüsrev bunu takdir etmiş olmalı ki, bu yönde bir fetih politikası takip etmiş, gözünü Akdeniz ticaretinin ve Anadolu'nun önemli liman kentlerinden biri olan, Avrupa ile Mısır'dan gelen ticaret mallarının Anadolu'ya giriş yaptığı liman olan Antalya'ya çevirdi. İstanbul'un Latinler tarafından işgalinden sonra Aldo Brandini adlı bir İtalyan'ın hâkimiyetindeki şehri 5 Mart 1207 tarihinde fethetti[34]. Şehir fethedildikten sonra Kıbrıslılar ve Venedikliler ile ilk defa ticarî anlaşmalar imzalanmaya başladı[35].

Sultan I. İzzeddin Keykâvûs Zamanında (1211-1220) Antalya, şehirdeki meskûn Hıristiyanların isyanı ile elden çıkmış, sultan olaydan üç gün sonra haberdar olduysa da bu meseleyi tehir etmişti[36]. Bunun yerine hem vergisini ödemeyen hem de bölgede Türklere eziyet eden, hem de ticarî olarak ehemmiyeti haiz olan Sinop üzerine yürüdü ve kuşatma ile şehri ele geçirdi[37]. Bundan sonra da yarım kalan işi tamamladı ve

30 Robert De Clari, *İstanbul'un Zaptı*, çev. Beynun Akyavaş, Ankara 1994, s. 1 vd; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1999, s. 390-391; Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, İstanbul 1999, s. 8-11.

31 G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 393; Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 11-12.

32 G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 393.

33 Işın Demirkent, *Sultan 1. Kılıç Arslan*, Ankara 1996, s. 33-34; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 279-280.

34 İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâiyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 115-119; Işın Demirkent, *Sultan 1. Kılıç Arslan*, s. 36-39.

35 O. Turan, *Anadolu Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1998, s. 110-113.

36 İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, s. 162-163.

37 İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, s. 168-175; Salim Koca, *Sultan 1. İzzeddin Keykâvûs*, Ankara 1997, s. 30-35.

Antalya'yı ikinci sefer fethetti[38]. Bu seferden sonra sultan sahip olduğu toprak ve denizlerle "es-Sultanü'l-berr ve'l-bahreyn (karanın ve iki denizin sultanı)" olarak anıldı[39].

I. Alâeddin Keykûbâd (1220-1237) zamanında, Rumların Kalanoros (Bugünkü Alanya) adını verdikleri şehir iki aylık bir kuşatmanın ardından teslim alındı. Sultan güzelliğiyle meşhur bu beldeye kendi adına nispetle "Alâiye" isminin verilmesini emretti. Burada bir de tersane inşa ettirdi[40]. Dikkat çeken nokta kuşatma esnasında denizden gemilerin de kullanılmış olmasıdır. Bu gemiler ele geçirildikten sonra Antalya'da inşa edilen tersanelerde yapılmıştı. Bu da bizlere Selçukluların kısa süre içinde bir donanma sahibi olduğunu gösterir. Alâiye'den sonra buranın eski hâkiminin kardeşinin elinde olan Alara'yı da ele geçirdi[41].

1225 senesinde sultan Akdeniz sahillerindeki Ermenileri cezalandırmak maksadıyla hem karadan bir ordu, hem de denizden Antalya Subaşısı Mübârizü'd-dîn Ertokuş'a bağlı bir donanma gönderdi. Sefer başarı ile neticelenip başta Manavgat ve Anamur olmak üzere kırka yakın kale fethedildi. Hatta Mübârizü'd-dîn donanmasına güvenerek Kıbrıs'a sefer için izin istediyse de, donanmanın Kıbrıs gibi askerî bir üsse sefer yapacak kadar gelişmiş olmadığını bilen sultan buna izin vermedi[42].

Türkiye Selçukluları 1227 senesinde ise tarihlerindeki tek deniz aşırı sefer olan Suğdak (Kırım) seferini gerçekleştirdiler ve burayı fethettiler. Zira Suğdak, Moğolların kontrolüne girmiş, Trabzon Rumlarının da bölgelerindeki faaliyetleri, bölge ticaretini olumsuz etkilemişti. Sultan Kastamonu Beyi Hüsameddin Çoban'ı Suğdak seferi ile memur etmiş, burada Rus ve Kıpçak askerlerinden mürekkep 10 bin kişilik bir kuvvet yenilerek Suğdak fethedilmişti[43]. Dikkat çekici nokta, Türkiye Selçukluları Sinop'un fethinden ve buradaki tersanenin inşasından yaklaşık 10 yıl geçtikten sonra deniz aşırı bir sefer gerçekleştirecek kadar büyük bir donanma inşa edebilmiş olmasıdır. Bu da bize Selçuklu denizciliğinin başladığı mesafeyi göstermesi bakımından gayet önemlidir.

Alâeddin Keykûbâd döneminin önemli hadiselerinden birisi de 1228 senesinde vuku bulan Trabzon seferidir. Şehir hem karadan hem de denizden kuşatılmış, surların üzerine çıkılıp şehrin fethedilmesi an meselesi iken aniden başlayan şiddetli yağmur Selçuklu ordusunun zaferine mani olmuş, ordu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece Trabzon'un fethi gecikmiş, ancak iki buçuk asır sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilebilmiştir[44].

XIII. yüzyılda Selçuklu Teşkilatında "*Reisü'l-Bahr*" unvanlı bir memur bulunup Selçukluların Karadeniz'de en mühim deniz üssü olan Sinop'ta otururdu.

38 İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, s. 162-166; Salim Koca, *Sultan 1. İzzeddin Keykâvûs*, s. 36-38.

39 Erdoğan Merçil, "Selçuklular Dönemi Türk Denizcilik Faaliyetleri", *Türk Denizcilik Tarihi 1*, ed. İ. Bostan ve S. Özbaran, İstanbul, 2009, s. 27.

40 İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, s. 254-255, 258-267; Erdoğan Merçil, "*Selçuklular Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri*", s. 27-28; Seton Lloyd ve Storm Rice, *Alanya (Ala'iyya)*, Londra 1958, s. 3-4.

41 İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, s. 268-269.

42 İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, s. 354; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 343-344.

43 İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, s. 315-345.

44 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 361-362.

Selçuklularda bu dönemde Şüca'üddin adında biri *Reisü'l-Bahr* iken bir aralık Moğolların itimadına binen II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında *saltanat naibliği* gibi devletin en mühim vazifelerinden birine tayin olunduğu, sonra da vezir Şemsüddin ile aralarının açılıp tekrar Sinop'a çekildiği bildirilir. Osmanlılarda gemi kaptanlarına "reis" denilmesi de bununla alakalı olsa gerektir. Aynı yüzyılın ikinci yarısında kaynaklarda Selçuklu ümerası arasında pek mühim bir mevki olan "Emirü's-Sevâhil Hoca Yunus" ile "Melikü's-Sevahil Bahaüddin"den bahsedilmektedir[45]. Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından sonra denizcilik geleneğini Batı Anadolu'da kurulan beylikler devam ettirdiler. XIII. yüzyılın sonlarında Batı Anadolu'da kurulan Türk beylikleri hafif donanmalarıyla, başta Venedik ve Ceneviz olmak üzere, Doğu Akdeniz'de Latin egemenliği altındaki adalar için büyük bir tehlike oluşturmuştur. Bu deniz gazileri (guzât fi'l-bahr), Ege Denizi'nde ve Balkan tarihinde yeni bir dönem açtıkları gibi, bir süre sonra Osmanlı egemenliğine girerek Osmanlı deniz gücünün çekirdeğini meydana getirdiler[46].

ANADOLU BEYLİKLERİ DÖNEMİNDE TÜRK DENİZCİLİK FAALİYETLERİ

Aydınoğulları Beyliği

Beyliğin kurucusu ve bilinen ilk tarihî şahsiyeti olan Mehmed Bey, Aşağı Menderes havzasına kendisinden önce gelen Menteşe Bey'in damadı Sasa ile birlikte hareket ederek bu bölgedeki yerleşim merkezlerini kendi nam ve hesaplarına fethe giriştiler. Ancak aralarında meydana gelen anlaşmazlık sebebiyle Mehmed Bey, Sasa'yı ortadan kaldırarak ona ait yerleri de kendi topraklarına kattı. Böylece Selçuk, Tire, Sultanhisarı, Bodenya, Kelas, Urla, Birgi şehirlerinin bulunduğu Büyük ve Küçük Menderes havzasına tamamen hâkim oldu (1308)[47].

Mehmed Bey 1312 tarihinden itibaren, tesis ettiği bir donanma ile[48], civar adalarda ve sahillerde Kıbrıs Krallığı, Haçlı Şövalyeleri, Venedik, Ceneviz ve Katalanlar ile mücadeleye girişti[49]. O, 1312 senesinde 23 gemiden ibaret donanması ile Rodos Adası'nı taciz etmiş, ancak Rodos Şövalyeleri'nin lideri Foulques de Villaret'in donanmasına karşı Amorgo Adası önlerinde mağlup olmuş, gemileri yakılmıştı[50]. 1319 tarihinde 27 gemilik Rodos ve Sakız Adası kuvvetlerinin karşısında Mehmed Bey'in

45 Ayşe Dudu Erdem Kuşçu, "Türkiye Selçuklularında Ordu ve Donanma", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 7, s. 269; Selahattin Döğüş, "Beylikler Dönemi Türk Denizciliği ve Gazi Umur Efsanesi", s. 18-19.

46 Halil İnalcık, "Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gâzi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar", s. 31.

47 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, neşr. Mükrimin Halil Yinanç, İstanbul 1929, s. 17; Himmet Akın, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1946, s. 7-14; E. Zachariadou, *Trade and Crusade*, Venice 1983, s. 7-8.

48 Bu tarihlerde Bizans İmparatoru olan II. Andronikos, İmparatorluğun savunmasında Cenevizlilere güvendiği için donanmayı dağıtmıştı. Mehmed Bey'in donanma tesis ederken yararlandığı adamlar Bizanslı işsiz gemicilerdir, Murat Keçiş, *Aydınoğulları Beyliği-Bizans Devleti İlişkileri (1308-1390)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003, s. 39, 41.

49 M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, İstanbul 1929, s. 21-22.

50 M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 24.

58 gemi ve 2600 denizciden ibaret kuvvetleri ağır bir mağlubiyet almış, ancak 6 gemi ve 400 Türk savaşçısı kurtulabilmişti[51]. Bundan sonra Mehmed Bey, Rodos Adasına bir kaç neticesiz saldırıda daha bulunmuş ve beyliği Türk geleneğine göre oğulları arasında taksim etmiştir. Buna göre, büyük oğlu Hızır Bey'e Ayasuluk'u (Selçuk, Sultanhisarı), Umur Bey'e İzmir'i, İbrahim Bahadır Bey'e Bodemya'yı (Ödemiş), Süleyman Bey'e Tire'yi vermiş, küçük oğlu İsa'yı ise yanında tutmuştu.

Umur Bey İzmir'e "bey" olarak atandıktan sonra ilk iş olarak emrindeki beylerle beraber Cenevizlilerin elindeki sahil İzmir'ini (liman kalesi, gavur İzmir'i) iki buçuk yıllık bir kuşatmanın sonunda almıştır (1328)[52]. Umur Bey, İzmir'i fethettikten sonra burayı bir üs haline getirmiş, Hoca Selman isimli bir ustanın denetiminde bir tersane inşa ettirerek yahut var olan tersaneyi aktif hale getirerek yeni gemiler yapmış ve Adalar Denizi'ndeki faaliyetlerine başlamıştır[53]. O, ilk deniz seferini 7 tane gemi ile Bozca Ada üzerine yapmış, iki gün iki gece süren savaşta düşmanını kaçmaya mecbur etmişti[54]. 1330 yahut 1331 senesinde kendisine ait 14 *igirbar*[55] ve 14 *göke*[56] ile kardeşi Hızır Bey'in gönderdiği 7 *igribar* ve 15 *kayık*la, diğer kardeşi İbrahim Bey'i de yanına alarak 3.000 kişilik bir kuvvetle Sakız Adası'nı yağmalamış, pek çok esir ve ganimetle İzmir' geri dönmüştü[57]. 1332 senesinde Saruhanoğulları ve Karesioğulları ile ittifak kurarak 35 gemiden ibaret bir donanma ile Gelibolu ve civarı yağmalanmış, yapılan kara savaşında da buranın hâkimi olan Tekfur mağlup edilmişti[58]. 1332 senesinin sonlarında 75 gemi ile Semadirek Adası'nı yağmalamış, Trakya'ya asker çıkarmıştı[59]. 1333 senesinde 250 gemi ile Adalar Denizi'nde bulunan adaları yağmalamış, Kapı Adası, Kösten Adası, İsak ve Üsküra (Skyros) adalarından pek çok ganimet elde etmişti. Ardından Eğriboz Adası'na geçerek burada bulunan 10 hisarı ele geçirmiş, 100 kadar köyü yağmalamıştır. Eğriboz'dan Yunanistan sahillerine geçmiş, buradaki Monemvasie şehrini yağmalamıştı[60]. 1334 senesinde ise yine müttefikleriyle birlikte 170 gemiden oluşan bir donanma ile Mora'yı yağmalamıştır[61].

51 M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 24; Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri - 1*, Ankara 2000, s. 229, Türkmen Parlak, *Ege Denizinde ilk Türk Derya Beyleri*, s. 57-58; H. İnalcık, "*The Rise of The Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusades*", *Byzantinishe Forschungen*, sayı 9 (1985), s. 204.

52 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 20; M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 23-25; Ş. Turan, *Türkiye -İtalya İlişkileri-1*, s. 228; Tuncer Baykara, *Aydınoğlu Gâzi Umur Paşa*, Ankara 1990, s. 29-33; Halil İnalcık, "Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul 1997, s. 178.

53 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 57, Halil İnalcık, "Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar", s. 207, E. Zachariadou, *Holy War*, s. 216-217.

54 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 21-22; Himmet Akın, Aydın *Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, s. 33; M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 25-26.

55 Kadırga türünden yelkenle hareket eden bir gemi çeşidi.

56 Yüksek gövdeli yelkenli büyük bir gemi çeşidi.

57 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 22-23; Himmet Akın, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, s. 33-34; M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 27; Ş. Turan, *Türkiye -İtalya İlişkileri-1*, s. 230.

58 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 24-26; M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 27-29; Halil İnalcık, "Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar", s. 205-206.

59 Himmet Akın, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, s. 34.

60 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 27-32; M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 29-30; Himmet Akın, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, s. 34.

61 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 35; M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 33-35; Himmet Akın, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, s. 35.

Gazi Umur Bey Dönemi (1334-1348)

Babasının ölümü üzerine kardeşlerinin ısrarı ile beyliğin başına Umur Bey geçmiştir[62]. Tam da bu esnalarda Haçlıların görüşmelerine 1329'larda başladıkları[63], Adalar Denizi'nde Türklere karşı ittifak çabası meyvelerini vermiş ve nihayetinde 1334 senesinde Avignon'da Haçlı ittifakı için resmen anlaşmaya varılmıştı. Buna göre Haçlı Donanması 10'u Rodos, 10'u Venedik, 6'sı Kıbrıs, 6'sı Bizans ve 8'i Papa ve Fransa Krallığından olmak üzere Mayıs ayında Eğriboz Limanı'nda toplanacaktı[64]. Ancak Bizans, söz verdiği gemileri hazırlayamadığı için sefer 34 gemi ile başlamıştı. 1334 yazında harekete geçen Haçlı Donanması, Karasioğlu Yahşi Bey'in donanmasını Edremit Körfezi'nde sıkıştırmış, mücadelede Yahşi Bey'in 100 gemisi tahrip olmuş, 3000 kadar askeri de şehit düşmüştü. Yahşi Bey donanmasının kalan kısmıyla İzmir'e Umur Bey'in yanına sığınmıştı. Burada gerçekleşen ikinci mücadelede ise Yahşi'nin tüm donanması imha olmuştu[65].

Türk Beylikleri kazandıkları başarılarla Adalar Denizi'nin tek hâkimi konumuna geldikten sonra Bizans'la bir ittifak tesis ederek bu durumu perçinlemişlerdi. Zira İmparator III. Andronikos iç sorunları sebebiyle Saruhan Bey'den ve Umur Bey'den yardım istemiş, istediği yardım kendisine verilmişti[66]. Bu yardımın karşılığında da Umur Bey'e İmparator tarafından Sakız Adası hediye edilmişti[67]. 1338-1339 bu sefer Atina'ya hâkim olan Katalanların reisi, iki gemi dolusu hediye ile bir elçi göndererek kendisine karşı harekete geçen Latinlere karşı Umur Bey'den yardım istemişti. O, yanında kardeşi Hızır Bey ve oğlu Ehad Bey ile birlikte toplam 150 parçalık bir donanma ile Atina'ya doğru yola çıkmıştı. Atina'ya vardığında tarafların anlaşmasına kızmış, civarı ve Androş (Siphros), Sikinos, Naksos, Paros (Bora) Adalarını yağmalamıştı. Arkasından da Koç Limanı'na (Volo Körfezi) çıkarak Arnavut ve Sırp memleketlerini yağma etti. Sonra Thebes şehrine ulaşıp burada bulunan Katalanları mağlup etti[68].

Umur Bey artık Adalar Denizi'ni kendisine yeterli görmeyerek yönünü Karadeniz'e çevirdi (1339-1340). 350 gemi ile yola çıkıp 19 gün süren bir yolculuktan sonra Kerme'ye (Korent Limanı) vardı. Umur Bey burada zamanında yaşayan herkesi şaşırtacak bir şey yaparak hedefi olan İnebahtı Körfezi'ne gemilerini karadan üzerine sabun sürülmüş tahtalar üzerinde yürütmek suretiyle sevk etti. *Düsturnâme*'den anlaşıldığı kadarıyla bu yolla sevk edilen gemi sayısı 300 kadardı ve bütün bunların gerçekleşme zamanı bir iki gündü. Buradan Karadeniz'e geçerek Kili'ye çıkmış ve Eflak illerini boydan

---

62 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 35.

63 A. Laiou, "Marino Sanudo Torsello, Bizans ve Türkler: 1332-1334 Türklere Karşı İttifakın Perde Arkası", çev. Murat Keçiş, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 34 (2003), c. 22, s. 195.

64 Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri 1*, s. 233-2356

65 E. Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 38-39; Zerrin Günal Öden, *Karası Beyliği*, Ankara,1999, s. 40-41; Murat Keçiş, *Aydınoğulları Beyliği-Bizans Devleti İlişkileri (1308-1390)*, s. 66-67

66 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 39-40; M. Eravcı, M. Korkmaz, *Saruhanoğulları ve Osmanlı Klasik Döneminde Manisa'da Yaşayan İzleri*, Manisa, 1999, s. 30-31, J. Van Hammer, *Osmanlı İmparatorluğu*, haz. M. Çevik ve E. Kılıç, C. 1, İstanbul 1992, s. 128

67 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 40, Himmet Akın, *Aydıoğulları Tarihi*, s. 41, Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri-1*, s. 237

68 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 40-43; Himet Akın, *Aydınoğulları Tarihi*, s. 42; M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 39-40

boya yağmalayarak hadsiz ganimetle geri dönmüştü[69]. Onun bu hareketi İstanbul fâtihi olacak olan II. Mehmed'e de muhtemelen ilham kaynağı olmuştur[70].

1341 yılında 250-300 gemiden oluşan bir donanma ile Eğriboz, Girit ve Kıbrıs adalarına sefere çıkmış, özellikle Kıbrıs Kralı IV. Hugues'i sıkıştırarak onu Rodos Şövalyeleri ve Papa'dan yardım isteyecek kadar zor duruma düşürmüştü[71]. 1341 senesinde Bizans tahtındaki değişiklik sebebiyle meydana gelen iç karışıklara Umur Bey doğrudan müdâhil oldu ve önce İmparator nâibi sonra da kendini Dimetoka'da imparator ilan eden Kantakuzanos'un tarafında yer aldı[72]. O, Kantakuzenos'a yardım sebebiyle 1342 senesinde 380 parçadan oluşan bir donanma ve 29 bin kişilik kuvvetle Dimetoka'ya gitti[73]. 1343 yılında 200 gemi ve 6 bin askerle bir kere daha Kantakuzenos'a yardıma gitti ve onu büyük bir kuşatmadan kurtardı. Selanik'i kuşattı ise de ele geçiremedi[74]. Umur Bey'in bu denli büyük bir askerî ve siyasî güce ulaşması üzerine 1340 Kasım ayından beri üzerinde tartışılan yeni bir Haçlı İttifakı'nın kurulmasına sebep oldu[75]. Varılan karara göre müttefik donanması, 1343 Kasım ayında Ağrıboz'da toplanacaktı. Bunun için Venedik ve Rodos'un altışar, Papalık ile Kıbrıs Krallığı'nın ise dörder olmak üzere 20 kadırga donatmaları ön görülmüştü[76]. 1344 yılında müttefik kuvvetler İzmir limanına girdiler ve önce limanda bulunan Aydınoğullarına ait gemileri ateşe verip sonra sahile çıkartma yaptılar ve Liman Kalesi'ni kuşattılar. Mücadelelerin ardından 8 Ekim 1344 yılında kale Haçlı İttifakı'nın eline geçti[77]. İzmir'in Haçlılar eline düşmesi İslam dünyasında da geniş yankılar doğurmuştur. 1331 veya 1332 senesinde Aydın beyliğini ziyaret eden İbn Battuta, İzmir hisarının düşüşünü eserinde büyük bir olay gibi anlatmaktadır. Bu arada Orta Anadolu'nun güçlü Emiri Eretna, Umur Bey'e İzmir hisarının surlarını yıkmak için mancınık yapmakta usta iki uzman gönderdiği de bilinmektedir. Sonraları, 1402 tarihinde, Timur'un gelip İzmir'i alması sembolik bir olaydır. Timur, böylece İslam dünyasına, Haçlılara karşı Müslümanları himaye edecek tek Müslüman hükümdarın kendisi olduğunu göstermek istemiştir[78].

Umur Bey'in bundan sonraki tek amaç ve hedefi kaybettiği bu kaleyi geri alabilmek olmuş ve tüm enerjisini bu uğurda harcamıştır. 1345 yılının Ocak ayında kardeşleri Hızır, İsa ve Süleyman Şah'ın da yardıma gelmesiyle Kale kuşatılmış, müdafilerin huruç harekâtına karşı büyük bir zafer elde edilip Haçlı İttifakı'nın komuta kademesini oluşturan müttefik kuvvetlerin komutanı Patrik Henri, Venedik Amirali

---

69 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 43-45.

70 Tarihte gemilerin karadan yürütülmesi ile ilgili olarak bu kitap çalışması içerisinde A. Sefa Özkaya'nın kaleme aldığı "Türk Askerî Kültürüne Giriş" adlı bölüme bakılabilir (Ed. n.).

71 M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 41; Norman Housley, *The Later Crusades from Lyons to Alcasar*, New York, 1992, s. 59.

72 Dukas, *Bizans Tarihi*, s. 9-11; Donald M. Nicol, *Bizans'ın son Yüzyılları*, s. 199-208.

73 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1975, s. 107; Hammer, *Osmanlı İmparatorluğu*, c. 1, s. 130; Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 208-212.

74 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 107; Hammer, *Osmanlı İmparatorluğu*, c. 1, s. 130-131; Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 213-215.

75 Bu ittifakla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Serdar Çavuştepe, "Türklere Karşı Haçlı Donanma İttifakı Teşebbüsü ve İzmir Haçlı Seferi: 1341-1351", *Tarih Okulu Dergisi*, sayı 21 (Mart 2015), s. 1-58.

76 Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri-1*, s. 238-240; M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 55.

77 Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri-1*, s. 241; M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 55-56.

78 Halil İnalcık, "Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar", s. 38.

Pietro Zeno ve Papalık gemilerinin kumandanı Martino Zaccaria gibi üç büyük kumandan öldürüldüyse de kale düşürülememiştir[79]. 1346 yılının Haziran ayında Papa XI. Clementus tarafından "Kutsal Papalık Makamı'nın ve Türkler Karşısındaki Haçlı Ordusunun Şefi" unvanı tevcih edilmiş Viennoise Eyaleti veliahtı Dauphin Humbert ile birlikte 26 *kadırga*yla müdafilerin yardımına geldiği 15 bin civarındaki asker, Umur Bey tarafından sahilde kati bir bozguna uğratılmıştı[80].

1348 yılının Şubat ayında, Latinlere Aydınoğulları topraklarında ticarî imtiyazlar karşılığında Kale'nin teslimi hususunda bir anlaşmaya varıldıysa da Papa VI. Clementus'un onaylamaması sebebiyle yürürlüğe sokulamadı[81]. Kaleyi sulh yoluyla alamayacağını anlayan Umur Bey, kaleyi tekrar ve daha şiddetli bir şekilde muhasaraya başladı. Bu son muhasaraya diğer kardeşleri de katıldı ve her biri bir ay nöbetle kaleyi kuşattılar. Ancak muhasara uzayınca diğer kardeşler bölgelerine çekildiler ve Umur Bey kuşatmaya tek başına devam etti. Nihayet Kale müdafilerinin huruç hareketine karşı saldırıya geçtiği esnada, Kale önündeki bir savunma burcundan içeri girmeye çalışırken, alnına isabet eden bir okla şehit oldu (1348)[82]. Dukas bu olayı şöyle anlatır: "Umur Bey şehre geldiği zaman şehrin Haçlılar ile dolu olduğunu görünce çok mustarip oldu ve kendi kendine 'ya kaleyi zaptetmeliyim veyahut ölmeliyim' dedi, ... ve harbin kazanılması için mevcutlara ilaveten iktiza eden yeni tedbirler aldı. Gece gündüz durmadan çarpışmalara devam ediyordu. Toprağı kazıp siper yapıyor ve düşmanın taarruzunu defetmek için duvarlar inşa ediyordu. Bu mücadele ve çarpışmalar esnasında Umur Bey, bir licos (kurt) gibi taarruz ederek, ordusuyla birlikte Kale hendeğini bile geçmeğe ve Kale duvarlarına merdivenler koymağa muvaffak oldu ve kudurmuş kurt gibi, askerlerinin en önünde yukarı çıkmağa başladı. Muzafferiyet mükafatını yalnız kendisi için almak istedi. Fakat her şeyi iyi bir şekilde idare eden ve istediği gibi çeviren ilahî mukadderat Umur Bey'in, canavarca ve devasa hücumunu gördü, her ne kadar merdiven basamaklarından yukarıya çıkarken kalkanı ile Kale'den atılan oklara karşı kendisini muhafaza ediyor idiyse de, duvarın en yüksek yerine çıkmak için daha ne kadar mesafe kaldığını görebilmek üzere, miğferini biraz yukarıya kaldırdığı sırada, atılan bir ok alnına isabet etti ve iki kaşı arasına girdi ve baş aşağı yere yuvarlandı. İstediği şanlı ölüme kavuştu. Aynı zamanda Türklerden birçok kimseler maktül düştü. Hendeğin içine yuvarlanmış olan Umur Bey'in ruhsuz cesedini, askerleri alarak, İzmir şehrine naklettiler"[83]. Umur Bey özellikle Balkanlarda gösterdiği faaliyetler ve kahramanlıklarla buraların ilk fatihi olarak anılmıştır. 1350'lerde Rumeli'deki Osmanlı Gazileri kendilerine ona nispetle "Umurca Gazileri" adını verecek, onu buradaki gaza akınlarının manevî önderi olarak kabul edeceklerdir[84].

79 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 59-62; M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 57; E. Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 50-51.

80 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 63-65; M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 67-71; Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri-1*, s. 242-243; Kenneth M. Setton, *Papacy and Levant -1*, Philadelphia 1976, s. 194-195; E. Zachariadou, *Trade and Crusade*, s. 51-53.

81 Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri-1*, s. 244-245; M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 77; İlhan Erdem, "XIII.-XIV. Yüzyıllarda Akdeniz Ticaretinde Selçuk", *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu*, 4-6 Eylül 1997, İzmir 1988, s. 286.

82 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 70; M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 75, 78.

83 Dukas, *Bizans Tarihi*, s. 16-17.

84 Halil İnalcık, "Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar", s. 38.

Menteşeoğulları Beyliği

Beyliğin kurucusu Salpakis (Sahil Beyi) namıyla anılan Menteşe Bey'dir[85]. O, maiyetindeki Türkmenlerle birlikte Aydın (Tralles) ve Sultan Hisarı (Nyssa) şehirlerini ele geçirerek beyliğini kurdu[86]. Menteşe Bey'den sonra yerine geçen Mesud Bey, Muğla ve çevresine tam olarak yerleşmiş; Milas, Beçin, Bozöyük, Marin, Çine, Burnar, Muğla, Balat, Fethiye, Köyceğiz, Finike ve yörelerine hâkim olmuştu[87]. Mesud Bey, 1300 yılında donanması ile büyük bir başarı kazanmış ve Rodos Adası'nın büyük kısmını Rumlar'dan almıştır[88]. 1305 yılından itibaren de Girit ve İstanköy (Kos/Stanko) Adaları Menteşe hâkimiyetine girmişti. Fakat Rodos Adası, 10 yıl sonra Memlûkler tarafından Akka'dan uzaklaştırılan Hospitallers (San Giovanni) Şövalyeleri'nin saldırısına uğramış ve Şövalyeler Papa V. Clementus'un ve Fransa Kralı Philippe'nin desteğiyle 15 Ağustus 1310 tarihinde adayı ele geçirmişlerdir[89]. Mesud Bey, Rodos'u alabilmek için çok çaba sarfetmiş ve hatta bu uğurda Cenevizliler ile bir ittifak dahi kurmuşsa da Papa'nın Müslümanlarla yapılan ittifakları yasaklaması sebebiyle bu ittifak bozulmuş, Mesud Bey başarılı olamamıştı[90].

Mesud Bey'den sonra başa geçenlerin ticarî alanlarda faaliyetlerine tanık olmaktayız. Sonraki yıllarda ise Milas ve Beçin hâkimi Ahmed Gazi, beyliğin denizcilik faaliyetlerini devam ettirmiş, hatta başarıları sebebiyle Emîr-i Kebîr, Sultânu's-Sevâhil, Emîr-i Muazzam unvanlarıyla anılmıştı[91]. Ahmed Gazi'nin korsanlık seferleri, Kıbrıs Krallığı'nın batı ile olan münasebetlerini tehlikeye düşürecek boyuta gelince, Kıbrıs Krallığı Ahmed Gazi'ye gözdağı vermek için büyük bir donanmayı Rodos önüne demirletmiş, Ahmed Gazi'nin de mukabelede bulunması üzerine, bölgede çıkarlarının tehlikeye düşeceğini anlayan Venedikliler araya girmişler ve bir anlaşma yapılmıştır (1365)[92]. Beylik, Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid tarafından ilhak olunduktan sonra, Timur'un Ankara Savaşı'nı müteakiben tekrar ihya olunmuş, bu dönem de Rodos'a Ahmed Gazi'nin oğlu İlyas Bey tarafından bir sefer yapılmıştır (1403)[93].

Saruhanoğulları Beyliği

Batı Anadolu'da eskiden Lidya olarak anılan bölgede Manisa merkezli kurulmuş bir Türk beyliğidir. Kurucusu Saruhan Bey'dir. Saruhan Bey, 1313 yılında bölgenin en önemli şehri olan ve Türkler tarafından Leşkeri İli olarak anılan Manisa'yı (Magnesia)

85 Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, çev. O. Ş. Gökyay, Ankara 1999, s. 26.
86 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 70.
87 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 71.
88 Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 56-57; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Ankara 1975, s. 599; Ş. Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri-1*, s. 203.
89 Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri-1*, s. 203; Dean V. Williamson, *Transparency, Contract Selection and Maritime Trade of Venetian Crete, 1303-1351*, Washington 2001, s. 14.
90 Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 57.
91 Ahmed Tevhid, "Menteşeoğulları'ndan Ahmed Gâzi Beğ'in Hayratı Kitabeleri", *TOEM*, cüz 18 (1328), s. 1146-1158.
92 Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 75.
93 Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 92-93.

fethetmiştir[94]. Saruhan Bey, karadaki faaliyetlerine ilave olarak bir donanma inşa etmiş; Foça, Naksos, Sakız'daki Cenevizliler'i ve Midilli Adası'nı vergiye bağlamıştı[95]. Saruhan Bey, tüm uğraşlarına rağmen Foça'yı Latinlerden alamayınca Yeni Foça'ya yerleşmiş ve burayı kendisi için bir deniz üssü haline getirmişti. Onun zamanında beyliğin 15 şehir ile 20 kalesi, 10 bin askeri ve kardeşi Ali Paşa'nın da 8 şehri, 30 kalesi, oklu askerleri, 8 bin atlı askeri ve hayli kuvvetli bir donanması olduğu nakledilmektedir[96]. Saruhan Bey, Aydınoğulları ile müşterek hareket etmeyi uygun bulmuş, onların pek çok seferlerine katılmıştı. Bunlar arasında en önemlisi, Saruhanoğullarından Süleyman Bey'in de iştirak ettiği 1334 tarihli meşhur Mora seferidir[97]. Ayrıca bu iki müttefik, hem Bizans'a yardım hem de Saruhan Bey'in oğlu Süleyman Bey'in ve askerlerinin Midilli Adası'nı zapteden Foça valisinin eline rehin düşmesi sebebiyle, adayı beş ay müdetle kuşatmışlar, esirler Kantakuzanos'un müdahalesi ile kurtulmuştu[98].

Karesioğulları Beyliği

Türkiye Selçuklu Devleti'nin çöküşüyle, uçlarda kurulan beyliklerden birisi de Karesioğullarıdır. Karesi Bey ve babası Kalem Bey, öteki uç beyleri gibi Bizans'ın o dönemde içinde bulunduğu zaaftan faydalanarak, Çanakkale'ye kadar olan eski Misya kıtasını (bugünkü Balıkesir ve civarını) ele geçirdiler. 1300 yılı başlarında ise başkent Balıkesir olmak üzere Sındırgı, Bigadiç, İvrindi, Susığırlık, Aydıncık, Başgelenbe, Ayazmend, Bayramiç, Ayvacık, Ezine ve Balıklı Karesi Beyliği'nin hâkimiyetindeydi[99]. Karesi Bey'den sonra beyliğin başına Yahşi Bey (1328) geçmiştir. Karesioğulları, Yahşi Bey döneminde Aydın, Menteşe ve Saruhan Beylikleri ile ittifaklar kurarak yahut tek başlarına bölgedeki Latinler ile savaşmışlardı[100]. 1332 tarihinde Yahşi Bey'in de içinde bulunduğu bir Türk ittifakı, 70 gemiden oluşan bir donanmayla Gelibolu'ya asker çıkarmış ve Enez bölgesini yağmalayarak, 10.000 Hıristiyan esir almıştır[101]. 1334 tarihinde ise Yahşi Bey'in donanması, Haçlı İttifakı tarafından mağlubiyete uğratılarak yok edilmiştir[102].

94 Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, yay. haz. Faik Reşit Unat ve M. A. Köymen, Ankara 1987, s. 51; M. Eravcı ve M. Korkmaz, *Saruhanoğulları*, s. 7, 16-17; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 84; Feridun M. Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikleri Dünyası*, İstanbul 2001, s. 102, 107.

95 Ahmed Tevhid, "Saruhan ve Aydınoğullarından Ahmed Gâzi Beğ'in Hayratı Kitabeleri", s. 716.

96 Ahmed Tevhid, "Saruhan ve Aydınoğullarından Ahmed Gâzi Beğ'in Hayratı Kitabeleri", s. 716.

97 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 35; M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 33-35; Himmet Akın, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, s. 35.

98 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, s. 39-40.

99 Ahmed Tevhid, "Rum Selçukî Devleti'nin İnkirazıyla Teşekkül Eden Tevâif-i Mülûkdan Kara Hisar-ı Sahibde Sahip Ata Oğulları", *TOEM*, cüz (1329), s. 564; Zerrin Günal Öden, *Karası Beyliği*, Ankara 1999, s. 17-19; İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 96-97; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, s. 598.

100 Zerrin Günal Öden, *Karası Beyliği*, s. 35-36.

101 Enverî, *Düsturnâme-i Enverî*, 24-26; M. H. Yinanç, *Düsturnâme-i Enverî'ye Medhal*, s. 27-29; Himmet Akın, *Aydınoğulları Tarihi*, s. 34; Zerrin Günal Öden, *Karası Beyliği*, s. 37; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 98; Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri-1*, s. 230-231.

102 E. Zachariadou, *Tradeand Crusade*, s. 38-39; Zerrin Günal Öden, *Karası Beyliği*, Ankara,1999, s. 40-41; Murat Keçiş, *Aydınoğulları Beyliği-Bizans Devleti İlişkileri (1308-1390)*, s. 66-67.

Candaroğulları Beyliği

Beyliğin kuruluşu, Türkiye Selçuklu Devleti'nin ümerasından Şemsüddin Yaman Candar'a hizmetlerinin karşılığı Eflani (Paflagonya) yöresinin ikta olarak verilmesiyle başlamıştır. O, bilahare Kastamonu, Borlu Kalesi ve Safranbolu'yu da alarak topraklarını genişletti. 1340 yahut 1341 yılında Candaroğulları'nın beyi (Şemsüddin Yaman Candar'ın torunu) İbrahim Bey zamanında 12 kadırgadan oluşan Candaroğulları donanması, Sinop açıklarında bulunan bazı Venedik ve Ceneviz gemilerini ele geçirmiştir. Gemilere komuta eden Cenevizli Amiral Simon de Qarto, Kefe'ye giderek yardım almış ve Candaroğulları filosuna saldırmışsa da birkaç gemi batırmaktan öteye gidememiştir[103]. Bayezid Bey zamanında ise Karadeniz'de Cenevizliler'e karşı bir politika izlenmiş, Cenevizliler'e Kefe'deki istihkâmlarını kuvvetlendirmeye çalıştıkları bir sırada, Kefe'ye çıkartma yapılarak, buradaki istihkâmlara zarar verilmiştir (1362)[104].

Pervaneoğulları Beyliği

Selçuklu Devlet adamlarından Pervane Muineddin Süleyman'ın oğlu Muineddin Mahmud tarafından, babasının özel mülkü haline getirdiği, Sinop ve çevresinde XIII. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş küçük bir beyliktir[105]. En önemli tarihî şahsiyeti, 1300 yılında beyliğin başına geçen Gazi Çelebi'dir. O, Sinop'ta gemiler yaptırarak Rus ve Çerkeslerle denizde mücadele etmiştir[106]. Onun en büyük özelliği su altında yüzmede özel bir yeteneğe sahip olması ve suyun altında uzun bir süre kalabilmesidir. Düşmanlarıyla savaşmak için savaş gemileriyle yelken açar ve gemilerde herkes savaşırken O, demir bir burguyla suya dalar, düşman gemilerinde delik açardı. Onlar gemileri batıncaya kadar ne olduğunu ve kiminle karşılaştıklarına dair hiçbir şey bilmezlerdi. Bu şekilde bir donanmayı kâmilen batırabilirdi[107].

Sonuç

Münasebette bulundukları ve mücadele ettikleri devletlere nispetle daha geç zamanlarda denizlerle tanışan ve ondan istifade etmeye başlayan Türkler, çok kısa sayılabilecek bir süre içinde bu yeni sahaya intibak etmişler ve kendilerini kabul ettirerek başarılı olmuşlardır. Bilinen ilk büyük Türk denizcisi unvanına sahip olan Çaka Bey, İzmir'i ele geçirmiş ve burada kurduğu donanma ile Bizans Devleti'ne karşı başarılı deniz savaşları yapmış, kendisine hedef olarak Bizans tahtını seçmiş ve hatta imparator sanını almak suretiyle Bizans tahtı için hazırlıklar yapmaya başlamıştı. Fakat Çaka Bey'in, kayınpederi ve aynı zamanda müttefiki olan I. Kılıç Arslan tarafından öldürülmesi Türk denizcilik tarihi için talihsiz bir hadise olmuştur.

---

103 Yaşar Yücel, *Anadolu Türk Beylikleri Hakkında Araştırmalar-1*, Ankara 1991, s. 66; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, s. 615-616; Salim Koca, *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, Trabzon 2001, s. 120.

104 Yaşar Yücel, *Anadolu Türk Beylikleri Hakkında Araştırmalar-1*, s. 69-70; Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri-1*, s. 275.

105 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 527.

106 Ahmed Tevhid, "Rum Selçukî Devletinin İnkirâzıyla Teşekkül Eden Tevâif-i Mülûk-Sinop'ta Gâzi Çelebi", *TOEM*, cüz 5 (1328), s. 317.

107 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyehatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2013, s. 307; Elizabeth A. Zachariadou, "Sinoplu Gazi Çelebi", çev. M. Akif Erdoğdu, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 16 (2001), s. 222.

Anadolu Selçuklu Devleti'nde denizcilik faaliyetleri Ebû'l-Kâsım ile başlar. O, Bizans'a karşı bir tersane inşa ettirerek denizden de mücadele etmeyi denemiştir. Genel olarak bakıldığında Türkiye Selçuklu Devleti bir kara devleti hüviyetindedir. Türkiye Selçukluları, denizleri; fethettikleri denize kıyısı olan şehirleri korumak veya yeni şehirler fethetmek için kullanmışlardır. Alâeddin Keykûbâd zamanında deniz aşırı bir sefer neticesinde fethedilen Suğdak şehrini hariç tutarsak, Türkiye Selçuklularının denizcilik faaliyetleri sınırlı ölçüler içinde kalmıştır. Türkiye Selçukluları denizleri, askerî bir saha olmaktan ziyade ticarî bir kaynak olarak görmüşler, hatta dış politikalarını buna göre organize etmişlerdir. Fetihlere dikkat edildiği vakit başlıca amacın limanlara ulaşmak olduğu görülür. Ayrıca onlar, deniz aşırı ülkelerle yapılan ticarete özel bir önem vermişler ve bunu ikili antlaşmalarla garanti altına almışlardır.

Anadolu Beylikleri dönemi Türklerin denizcilik faaliyetlerinin tarih boyunca en faal olduğu dönemlerdendir. Zira özellikle Batı Anadolu Beylikleri, bulundukları coğrafyanın da etkisi ile, kara ordularından ziyade kendilerine ait tersaneler inşa ederek donanmalar oluşturmuşlar, Bizans'a ve bölgede faaliyet gösteren Latinlere karşı başarılı bir şekilde mücadele etmişlerdir. Karadeniz sahilinde ortaya çıkan beylikler de kendi hâkimiyet sahalarını başarılı bir şekilde kontrol etmişler, onlar da Bizans ve Latinlere karşı başarılı bir şekilde savaşmışlardır. Lakin gözden kaçırılmaması gereken bir husus ise, gerek Selçuklular gerekse de özellikle beylikler zamanında kurulan donanmalar, mahiyetleri ve hedefleri bakımından birer korsan donanması görünümündeydiler. Venedikliler, Cenevizliler, Kıbrıslılar gibi profesyonel manada denizcilik ile uğraşan devletler karşısında çoğu zaman aciz kalmışlardı. Zira Türklerin donanmaları genel olarak deniz savaşı yapmaktansa belirlenen bir noktaya çıkartma yapmaya yönelik hazırlanmışlardı.

Özellikle Batı Anadolu Türkmen beylikleri döneminde elde edilen ve fiiliyata dökülen denizcilik bilgi ve becerisinin, bu beylikler Osmanlı Beyliği'ne ilhak olunduktan sonra, Osmanlı denizciliğinin çekirdeğini oluşturduğuna ve bu vasıta ile çok kısa bir sürede denizlerde varlık göstermelerinin başlıca sebebi olduğuna da hiçbir şüphe yoktur.

Kaynakça

Ahmed Tevhid, "Menteşeoğulları'ndan Ahmed Gâzi Beğ'in Hayratı Kitabeleri", *TOEM*, cüz 18 (1328), s. 1097-1160

Ahmed Tevhid, "Rum Selçukî Devleti'nin İnkirazıyla Teşekkül Eden Tevâif-i Mülûkdan Kara Hisar-ı Sahibde Sahipataoğulları", *TOEM*, cüz 9 (1329), s. 563-568

Ahmed Tevhid, "Rum Selçukî Devletinin İnkirâzıyla Teşekkül Eden Tevâif-i Mülûk-Sinop'ta Gâzi Çelebi", *TOEM*, cüz 5 (1328), s. 317-321

Akın, Himmet, *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1946

Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996

Baykara, Tuncer, *Aydınoğlu Gâzi Umur Paşa*, Ankara 1990

Baykara, Tuncer, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1994

Demirkent, Işın, *Sultan 1. Kılıç Arslan*, Ankara 1996

Döğüş, Selahattin, "Beylikler Dönemi Türk Denizciliği ve Gazi Umur Efsanesi", *Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizcilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, c. 3, 26-29 Eylül 2013, İstanbul 2014
Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. V. L. Mirmiroğlu, İstanbul 1956
Enverî, *Düstürnâme-i Enverî*, neşr. Mükrimin Halil Yinanç, İstanbul 1929
Eravcı, M. ve M. Korkmaz, *Saruhanoğulları ve Osmanlı Klasik Döneminde Manisa'da Yaşayan İzleri*, Manisa 1999
Erdem, İlhan, "XIII.-XIV. Yüzyıllarda Akdeniz Ticaretinde Selçuk", *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu*, İzmir, 4-6 Eylül 1997, İzmir 1998, s. 283-287
von Hammer, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğu*, c. 1, haz. M. Çevik ve E. Kılıç, İstanbul 1992
Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Ankara 1975
Housley, Norman, *The Later Crusades from Lyons to Alcasar*, New York 1992
İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyehatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2013
İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâiyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996
İlgürel, Mücteba, "Çaka Bey", *DİA*, c. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 186-188
İnalcık, Halil, "The Rise of The Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusades", *Byzantinishe Forschungen*, sayı 9 (1985), s. 205-215
İnalcık, Halil, "Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul 1997
Keçiş, Murat, *Aydınoğulları Beyliği-Bizans Devleti İlişkileri (1308-1390)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003
Koca, Salim, *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, Trabzon 2001
Koca, Salim, *Sultan 1. İzeddin Keykâvûs*, Ankara 1997
Kurat, Akdes Nimet, Çaka Bey, İzmir ve Civarındaki Adaların ilk Türk Beyi, Ankara 1966
Kuşçu, Ayşe Dudu Erdem, "Türkiye Selçuklularında Ordu ve Donanma", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 7, Ankara 2002, s. 249-269
Laiou, A., "Marino Sanudo Torsello, Bizans ve Türkler: 1332-1334 Türklere Karşı İttifakın Perde Arkası", çev. Murat Keçiş, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 34 (2003), c. 22, s. 183-204
Lloyd, Seton ve Storm Rice, *Alanya (Ala'iyya)*, Londra 1958
Merçil, Erdoğan, "Selçuklular Dönemi Türk Denizcilik Faaliyetleri", *Türk Denizcilik Tarihi 1*, ed. İ. Bostan ve S. Özbaran, İstanbul 2009, s. 21-29
Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, yay. haz. Faik Reşit Unat ve M. A. Köymen, Ankara 1987
Nicol, Donald M., *Bizans'ın Son Yüzyılları*, İstanbul 1999, s. 8-11
Öden, Zerrin Günal, *Karası Beyliği*, Ankara 1999
Parlak, Türkmen, *Ege Denizinde ilk Türk Derya Beyleri*, İzmir 1979
Robert de Clari, *İstanbul'un Zaptı*, çev. Beynun Akyavaş, Ankara 1994
Setton, Kenneth M., *Papacy and Levant -1*, Philadelphia 1976
Sevim, Ali, *Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, Ankara 1990
Turan, Osman, *Anadolu Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1998
Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1998
Turan, Ş., *Türkiye-İtalya İlişkileri - 1*, Ankara 2000
Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1975
Williamson, Dean V., *Transparency, Contract Selection and Maritime Trade of Venetian Crete, 1303-1351*, Washington 2001
Wittek, Paul, *Menteşe Beyliği*, çev. Orhan Şaik Gökyay, Ankara 1999
Yücel, Yaşar, *Anadolu Türk Beylikleri Hakkında Araştırmalar-1*, Ankara 1991
Zachariadou, E., "Holy War in the Aegean During for Fourteenth Century", *Mediterranean Hisctorical Review*, sayı 4 (1989), s. 212-225
Zachariadou, E., "Sinoplu Gazi Çelebi", çev. M. Akif Erdoğdu, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 16 (2001), s. 221-224

10

OSMANLI ORDUSUNA GENEL BİR BAKIŞ

İlber Ortaylı *

Osmanlı Ordusu dediğimiz zaman, birkaç noktanın üzerinde özellikle durulması gerekir. Tarihte Türk askerleri ve Osmanlı Ordusu kadar askerleri Anadolu Türklerinden ve Türkmenlerden oluşan İran Safevîleri veya askerleri Çerkez ve Türk olan Memlûklar gibi savaş gücü son derece yüksek başka ordular da vardır. Bu ordulardan Osmanlı ve Türk Ordularını ayıran unsurların ilki ateşli silahlardır. Bunlar Rönesans döneminin, konvansiyonel ateşli silahlarını, barutu kullanan ordularıdır ve dönemine uygun bir teknolojileri vardır. Yüzde doksan beşi köylü ve göçebelerden oluşan bir imparatorluğun hayret feza bir tersane ve tophane teşkilatı olması ise ciddi önem arz etmektedir. Balkanlarda karşılaştıkları düzgün ve kuvvetli bir ordu olan Macar ordusuyla baş etmek için top sistemine çok erkenden geçmişlerdir; buna "tabur nizamı" denmektedir. Bu toplar birbirlerine zincirlerle bağlanırlardı. Osmanlı ordusunda diğer ordulara karşı daha avantajlı kılan bir nokta da döküm tekniklerinde Avrupa'nın muhtelif yerlerinden getirilen ustaların maharetle kullanılmasıdır.

Ateşli silahların ve topçuluğun dışında üzerinde durulması gereken ikinci unsur ise Osmanlı askerî kuvvetlerinin kendi sahalarını ve mücavir (komşu) sahaları, "akın" dediğimiz düzenli yağma hareketleriyle çok iyi etüt etmeleridir. Osmanlı ordusunun bir bölgeye gittiği zaman hem ulaştığı noktaları hem de çok daha ötesini topografya olarak ezbere bilmesi onun bariz bir özelliği idi. Modern anlamda haritacılığın kullanılmaya başladığı XIX. yüzyıla kadar Osmanlı haritacılığının da kendine has özellikleri vardı fakat asıl mühim olan topografyayı ezbere bilen komutanların XIX. yüzyılda dahi orduda bulunmasıydı.

Osmanlı ordusu sefere çıktığı zaman teçhizat bakımından keçe gibi malzemelerin kullanımının ehemmiyeti yüksekti. Keçe, topların soğutulması ve zapt edilmesi gibi amaçlarla kullanılmaktaydı. Keçenin bir diğer kullanılma alanı hamamdı. Keçeden yapılan çadırlarla hamam ihtiyacı giderildiği için bulaşıcı hastalıklar Osmanlı Ordusunda pek olmazdı.

Üçüncü unsur ise iaşe ve ibate nizamıdır ki nerede kalınacağı bellidir. Sahralarda, Osmanlı ordusunun konuşlanacağı ve güzergâhının belli olduğu yerlerde, su

* Prof. Dr. Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi. E-posta: iortaylı@gsu.edu.tr.

teşkilatı, asayişi vb. gibi kapsayıcı ihtiyaçları temin edilirdi. Sözlü kültürde "ordu bir bölgeden geçerken üzümleri yemiş ve parasını bağlamış" diye bir efsane vardır. Böyle bir şeyin olması mümkün değildir. Çünkü askerin canının istediği yerde bağı yağmalayıp parasını verse bile, canının istediği gibi orayı devşirme hakkı yoktur. Osmanlı seferleri boyunca "atlarını yan tarlada otlattı" diye boynu vurulan yeniçerilerin bahsi sefer günlüklerinde geçmektedir. Bu, bir adalet duygusundan çok, gelecek sene ordu güzergâhında bulunan bu alanların ekilmemesi ve ordunun seferde aç kalması içindir. Dolayısıyla askerin üzüm bağından üzüm yemesi gibi bir hareket, lojistik bakımdan bir sabotajdır, derhal cezalandırılır. Hiçbir şekilde böyle hareketlere taviz verilmez. Peki ne yapılır? Civardaki köylüler o sancaklardaki kadıların toparlaması ve örgütlemesi ile (narh-ı *rûzî*) günlük narh üzerinden mal satmak üzere ordunun güzergahına indirilir. Ordunun içerisinde "orducu esnafı" denilen bir sınıf vardır, terzisinden dericisine hatta demircisine kadar bu esnaf, ordunun ihtiyaç duyduğu birtakım şeyleri tamir ederler, sefer zamanında da birtakım malları alırlar ve tabii bilhassa seferden sonra narh-ı rûzînin üzerinde çalışırlar. Yani ordu esnafı olmak riskli bir iştir ama aynı zamanda da kârlı bir iş olabilmektedir.

Belirttiğimiz üzere Osmanlı ordusunun nereye gideceği, nerede konaklayacağı belirlenir, bu zaman zarfında ne yiyeceği temin edilir ve temizlik kurallarına dikkat edildiği için bulaşıcı hastalık olmazdı. Aynı şekilde lojistik bakımdan civardaki yerlerin yağmasına müsaade edilmediği ve bugünkü gibi taşıma yapılamayacağı için Osmanlı Ordusu bazen iki ay süren sefer boyunca pek sıkıntı ile karşılaşmadan yoluna devam edebilmekteydi. Avrupa'da özellikle Belgrad Kalesi'nin fethinden sonra (Kanuni Sultan Süleyman devrinde olmuştur ve Macar Krallığı'nın en önemli yeridir) Osmanlı Orduları için iaşe ve ibate bakımından hem kış döneminde konaklamak hem birtakım malların üretimi hatta top dökümü ve gemi yapımı bakımından önemli bir kontrol ve üretim merkezi elde edilmişti. Bahsi geçen sayıları yüz binlere çıkarmanın gereği yok, eski savaşlar bir milyonluk ordularla yapılmıyordu. Bugün bile bir milyonluk orduyu sefere sevk etmek herkesin harcı değildir ve bunun faydasından çok zararı görülmeye başlanır. Ama o tarihte sayısı yüz hatta yüz elli bin olan bir orduyu sevk edebilmek kolaydır.

Ordunun asıl çekirdeği kapıkulu dediğimiz sınıftır, bu sınıf piyade askeri olan yeniçerilerdir. Kapıkulu sınıfının I. Murad veya II. Murad devrinde kurulduğu münakaşa edilmektedir; daha çok I. Murad döneminde kurulduğuna dair görüş hakimdir. Piyade askerleri son derece iyi savaşçılardır ve merkezde yer alırlar. Merkezdeki bu askerlerin savaşın talihini değiştirdiği anlar olmuştur. İkinci Varna Savaşı (1444) buna bir örnektir. Hunyadi János'un ağır zırhlıları, sağ ve sol kanat Anadolu askerini dağıttığı vakit merkezdeki yeniçeriler çarpıcı hızla bir direniş göstermiş ve bu orduyu dağıtabilmişlerdir. Böylece savaşın seyri değişmiştir. Padişahın otağı da bu merkezî birliğin arkasında yer alırdı. Kapıkulu askerinin miktarı Fatih Sultan Mehmed ve hatta Kanuni Sultan Süleyman devrinde on iki ile yirmi bindir, fazla değildir. Daimî olarak maaş alan ve beslenen bu askeri, devlet besleyebilmekteydi. Çünkü o çağlarda Osmanlı Ordusu dışında daimî ordu besleyen devlet yok denecek kadar azdır; Mátyás Corvin (Mathias Corvinus) zamanında kurulan Kara Kartallar Ordusu bu durumun

nadir bir örneğidir. Fakat Macaristan için bu daimî ordu çok pahalıya mal olmuştur, ardından istismar ve ağır vergiler yüzünden birtakım köylü isyanları çıkmış ve bu sebeple Macar Krallığı çok darbe yemiştir. Dolayısıyla on iki ile yirmi bin arası kapıkulu askerini beslemek Osmanlı Devleti için makul bir miktardır; sonradan sayıları arttığında ise problem çıkacaktır.

Piyade olan yeniçerinin yanında sipahiler vardır. Bu sipahiler özellikle başkentte, sarayda "Altı Bölük Halkı" diye otururlar ama bunların bir kısmı Bursa ve Edirne gibi yakın vilayet merkezlerinde de yer alırdı. Birtakım Yeniçeri garnizonları, Anadolu, Balkanlar ve Kırım'da mevcut imtiyazlı Beylikleri, Beylerbeyliklerini kontrol ettikleri gibi kalenin muhafazası ile de sorumludurlar ve seferlerde de orada kalırlar. Bu durum "Sefermande" şeklinde adlandırılır.

Yeniçerinin (kapıkulunun) bir diğer bölümü sipahilerden sonra Cebeci Ocağı askerleridir. Topçular, top dökümü ve Fatih Sultan Mehmed devrinde de kullanılan havan topunun kullanımında ustadırlar. Top Arabacıları ise topların naklinde çok mahirdirler; yağmurda çamurda topları ve cephaneyi sevk etmek büyük meşakkat gerektiren bir iştir. Dolayısıyla topların bataklığa saplanmadan ilerleyebilmeleri için 1 sene önceden yol tamiratı ve köprü yapımı veya tamiratı faaliyetleri başlar. Yine muharebe esnasında çok önemli olan bir diğer sınıf da Lağımcılardır. Lağımcıların görevleri kuşatmada surların altından kalelerin içine ulaşacak kanallar kazıp buradan sızma ve infilak yapmaktır. Dolayısıyla çok tehlikeli ve ciddi ustalık isteyen bir meslek ve bir mühendisliktir. Özellikle 1660'a kadar yirmi beş yıl süren zorlu Girit Kuşatması'nda bu mühendisliğin çok fazla faydası görülmüştür.

Kapıkulu sınıfını destekleyenler Anadolu ve Rumeli'nden toplanan sipahiler ve yanında gelen cebeliler ve beyliklerden; Kırım Hanlığı, Eflak, Boğdan Voyvodalıkları, Erdel Beyliği ve hatta Mısır'dan getirilen yardımcı kuvvetlerdir. Ferman çıktığı vakit her noktada Beylerbeyinin emri ile Sancakbeyleri, Sancakbeyinin emriyle tımarlı ve zeamet sahibi sipahiler gelirlerine göre bir, iki, üç hatta bazen beş cebeli, yani orduya girmeye aday, gönüllü, o sipahiye bağlanmış gençle toparlanarak gelirler. Ordu ilerledikçe belirli noktalarda bir çığ gibi büyüyen son derece düzenli askerlerden oluşurdu. Farz-ı misal İstanbul'dan yirmi bin kapıkulu askeriyle çıkan Padişah, Rumeli'ye doğru ilerledikçe ilk olarak Sofya sahrasında, ardından Rumeli'nin belirli noktalarında ve nihayet Belgrad sahrasında yüz elli bini bulan bir orduyla, Budin'e veyahut Viyana'ya doğru yürüyebilirdi. Aynı durum Anadolu için de söz konusudur. İlk Hüdavendigar, sonra Ankara civarı, Anadolu vilayeti, Sivas vilayeti, Diyarbakır'dan gelen, Zülkadiriye ve nihayet Halep'ten Bağdat'a doğru aynı kalabalıkta bir ordu gidebilirdi. Kadılar, menzil eminleri ve bu işle görevli köylüler (*derbentçiler*), bu coğrafyadaki menzillerden sorumludur. Gerektiğinde tamirlerini yaparlar. En hafif bir ihmal çok şedîd bir şekilde cezalandırılır. IV. Murad'ın kış vakti İznik'ten geçerken "yolların karını küretmedi" diye kadıyı astırdığını unutmamak gerekir. Bu konuda hiçbir taviz verilmez ve şiddetli cezaları da ne kimse ayıplar ne de başkaldırmaya cesaret edebilir. Bu, işin gereğidir.

Etrafı yağmalamayan, lojistiğini düzenli sağlayan Osmanlı ordusunun ulaştığı noktada hem yiyecek hem donanım bakımından her tedbir alınmıştır; cerrahlar vardır, orduda temizlik kurallarına dikkat edilmektedir, hijyen çok önemlidir ve bu XVII.

yüzyıl sonuna kadar böyle devam etmiştir. Avrupa'ya bakıldığı zaman, 1618-1648 yılları arasında devam eden ve bütün Avrupa'yı saran Otuz Yıl Savaşları'ndaki vaziyet ise çok farklıdır. İmparator bir kişiyi müteahhit olarak tayin etmektedir. Mesela Kont Albrecht von Wallenstein bir asker değildir ama parası vardır ve o asker toplamaktadır. Hatta XIV. Louis bile kontu tayin ettiği zaman ona bu işi bir nevi müteahhitlik gibi vermiştir. Bu müteahhitlerin topladığı askerler Fransa cenahında daha düzgündür. Ancak Avusturya, Almanya taraflarında bir standart söz konusu değildir. Askerlere üniforma bile giydirilememiştir, belirli renkte şerit takılmıştır ve bu askerlerin birbirleri tanımamalarından ötürü harpte birbirlerini telef edebilme ihtimalleri de vardır. Daha da korkuncu, harbe gelen insanlar çoluk çocuklarıyla gelirlerdi çünkü askerler evsiz barksızdırlar; bu sebepten geçtikleri yerleri tarumar etmişlerdir. Otuz Yıl Savaşları'nda şehir halkı sadece düşman değil, kendi müttefikleri geldiği zaman bile korkmuştur ve şehirler alt üst edilmiştir. Ne mal ne mülk kalmış, hatta ne de ırzın korunması mümkün olabilmiştir.

Böyle bir düzensizliğin ortasında XVII. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı-Türk ordusunun savaş sistemlerinin son derece hafif süvariye dayanan, hızlı hareket kabiliyetleri olan çok çabuk yer değiştirebilen, sağ ve sol kanatlar hızlı bir şekilde emir alan ve buna göre hareket edebilen, ağır süvari ve donanımsız piyadeden oluşan orduları çok çabuk tarumar edebilen rakipsiz bir düzende işlediğini hatırlamak gerekir. Nitekim içinde başka Haçlıların da olduğu oldukça donanımlı Macaristan Ordusu 1526 Temmuz'unda Mohaç sahrasında birkaç saat gibi çok kısa bir süre içerisinde tarumar edilmiş ve heybetli Macar Krallığı'nın kaderi değişmiştir. Neredeyse tamamen imha olan Macar ordusunun kaybıyla bin civarında kayıp veren Osmanlı ordusunun kayıp sayılarının karşılaştırılması bile mümkün değildir. Bu meydan muharebesi ile Budin yolları açılmıştır. Daha evvelki Kosova Savaşları, iki tane Varna Savaşı, Uzun Hasan ile yapılan Otlukbeli Savaşı, Safevîlere karşı yapılan Çaldıran Savaşı, yine Suriye, Lübnan ve Filistin'in ele geçtiği Mercidabık Savaşı, ardından Kahire'nin düşürüldüğü Ridaniye Savaşı da böyledir. Bu ordu düzenliliği sayesinde Sina Çölü'nü kayıpsız geçmiştir. Sina'nın geçimi, 1915 yılında daha donanımlı bir dönem olmasına rağmen Cemal Paşa tarafından aynı beceri ile yerine getirilememiştir. Hızlı savaş kabiliyeti ve ateşli silahların çok etkili kullanımı sebebi ile de savaşlar çok çabuk sonuçlanmıştır. Kuşatmalar Osmanlı Ordusu'nun çok zorlandığı yerlerdir fakat oralarda da bilhassa lağımcıların başarılı müdahalesi ile işin kolaylaştığı görülmektedir.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde merkezi orduların kurulması, Barok devri ordularının kurulması Osmanlı harp nizamını acele bir değişime sevk etmiştir. Askeri mühendislerin yetiştirildiği Askerî Mühendishaneler; bahrî (deniz) ve berrî (kara) olmak üzere kurulmuş, hafif topçuluk geliştirilmiş ve ateşli silahların kullanımına dikkat edilmiştir. XVIII. yüzyıl boyunca bu durum en büyük problemi oluşturmuştur, o kadar ki nihayet III. Selim, Nizam-ı Cedid'i kurmuş ve yeniçerilerin reaksiyonuna sebep olmuştur. Sonrasında nihayet 1821-1829 Mora Ayaklanması ve bu ayaklanmaya dış milletlerin müdahalesi ile yeniçeri kapıkulu askerinin başarısızlığı, II. Mahmud'a Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması hakkındaki son kararı verdirmiştir. 1826'da henüz Yunan olayları devam ederken kapıkulu askeri kaldırılmış, Vaka-i Hayriye'yi müteakiben modern Türk Ordusu kurulmuştur.

Modern Türk Ordusu kurulurken Kurmay Mektebi'nin kurulması gibi XIX. yüzyıl askerliğindeki en ileri askeri safhaya da dikkat edilmiştir. O sayede XIX. yüzyıla uygun bilgili bir komutan kadrosu yetiştirilebilmiştir. Osmanlının nizamı, harp teknikleri uzun bir mazisi itibariyle asker olan, hareket kabiliyeti son derece yüksek ve sadece askeri kurumlarının değil, sivil kurumlarının da bu askeri nizama uyum sağladığı bir memleketin savaş nizamıdır. Bu sayede XIV. yüzyılda Rumeli fütuhatı, XV. yüzyılda da Anadolu ve Arabistan fütuhatı gayet süratle gerçekleştirilebilmiştir. Bunlar âdeta yıldırım savaşlarıdır. Zamanın teknik güç ve olanaklarına rağmen bu kocaman coğrafyanın çok çabuk idare altına alınabilmesi bunu göstermektedir. Yine o idaredeki malî yapılanmada orduların çok büyük payı olmasına bizzat dikkat edildiği epey açıktır.

Türk kültürü askerî bir kültürdür. Bu askerî kültürün üzerinde kurulan ve gelişen kurumlardır ki son beş asırda Avrupa'da ve Orta Doğu'da Türk idaresi, Türk kültürü ve medeniyeti, Osmanlı kültürü ve medeniyeti, Osmanlı idaresi hadisesinin gerçekleşmesini sağlamıştır. Modernleşen ordu Balkan Savaşı'nda daha çok politik sebeplere dayanan idaresizlik ve bozgundan sonra kendini toparlayabilmiştir. Büyük devletlerin, motorize kuvvetlerin çarpıştığı Birinci Cihan Harbi'nde Balkanlarda, Galiçya'da ve bilhassa Çanakkale'de üstün savunma başarıları göstermiştir. Bu Türk ordusunun modern asra, modern komuta dönemine intibak edebildiğinin en kesin delilidir. Bunun yine Kut'ül Amare'de Britanya ordularına karşı, Hayfa ve Kudüs civarındaki son savunmalarda da görmek mümkündür. İstiklal Savaşı boyunca aynı ordu bu sefer tarihinde teknik bir yenilik geliştirmiş, ricat olayını düzenli bir şekilde ve kuvvetlerini elinde tutarak gerçekleştirmeyi başarmıştır. Sakarya'ya kadar olan ilk safhada başarılı ricat olayı söz konusudur. Sakarya'da karşı savunma ve karşı hücum bu sayede gerçekleştirilebilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ordusu, her halükarda tarihteki büyük olayların gelişim sürecine yön verebilmiş bir araçtır. Üzerine yapılmakta olan çalışmalar olduğu gibi, Osmanlı askerî tarihinin hem dar, hem de geniş çerçevede araştırmalar yapılmasına devam edilmesi ve bu çalışmalarının nicelikleriyle birlikte niteliklerinin de ihmal edilmemesi gerekmektedir.

11
KLASİK DÖNEM OSMANLI ASKERÎ TARİHİ ÜZERİNE YENİ BAKIŞLAR*

Feridun M. Emecen**

Osmanlı tarihçiliğinde pek çok alan gibi askerî tarih sahasında da mühim boşluklar ve ilmî araştırma eksikliği mevcuttur. Son zamanlarda bu sahada yapılan çalışmalar giderek artış göstermektedir. Özellikle askerî tarihin lojistik ve teşkilatla ilgili olarak sayısı giderek artan akademik incelemelerin bu noktada belirli bir temel sağladığını biliyoruz. Çoğu doktora tezi olarak hazırlanan bu tür incelemeler seferlerin organizasyon, iaşesi, asker tertibi, düzeni, lojistiği gibi konulara eğilmiş durumdadır. Bu anlamda hatırıma gelen isimler olarak Ömer İşbilir, Mehmet İnbaşı, Yaşar Ertaş, Hakan Yıldız, Meryem Kaçan, Özgür Kolçak ve burada hemen adlarını sayamayacağım diğer meslektaşlarım, önemli bir boşluğu bu anlamda doldurmuş gözükmektedirler. C. Finkel, R. Murphy ve G. Agoston'un kitapları da öncü olmak bakımından evvela zikredilmelidir. Bununla beraber askerî tarih alanının savaş boyutu, askerî harekât şekli, planlar ve taktikler gibi konularda ciddî bir eksikliğimiz olduğu görülmektedir. Yani "Bir savaş nasıl yapılıyor, asker kimdir, hangi psikoloji ile savaşa gidiyor, bu emir komuta zincirleri arasındaki münasebetler nedir, harekâtın tabiatı nasıl oluyor, savaştaki anlık değişmelerin, fonksiyonların rolleri nelerdir?" gibi pek çok sorunun en temel cevapları bile henüz tam olarak verilmiş değildir. Bu yüzden savaşın bizatihi kendisine odaklanan çalışmalar itibariyle bizim bu noktada eksikliğimiz olduğunu düşünüyorum. Ama bunda çok müşteki olmuyorum onu da söylemek isterim. Batı tarihçiliğinde bu alanın özel bir çalışma bölümü haline geldiğini ve bu konuda çok sayısız ve son derece verimli bir literatür oluşturulduğunu görüyoruz. Bunlar popüler çalışmalara da yol açtı ve pek çok askerî tarih dergisi konuları popüler hale getirecek raddelerde yaygın bir okuyucu kitlesi buldu. Tabi onlardaki kaynak ve maddî malzemenin bizdeki kadar ketum olmayışının da bu tip yayınlarda önemli rolü olabilir.

Şimdi bu tablo karşısında akademik çerçevede Batı'da yapılan askerî tarih çalışmalarında genellikle vurgulanan en önemli nokta Avrupa'daki teknolojik ve siyasî

* Bu makale, Prof. Dr. Feridun Emecen'in Sakarya Üniversitesi tarafından 14-17 Ekim 2017 tarihleri arasında düzenlenen I. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi'nde verdiği kongre konferansında yaptığı konuşmanın deşifresinin düzenlenmiş ve gözden geçirilmiş halidir. Konferans 15 Ekim 2015 tarihinde, 13:30-14:10 saatleri arasında verilmiştir. Metnin bu çalışmada yayınlanmasına müsaade ettikleri için Kongre Başkanları Prof. Dr. Fuat Aydın ve Prof. Dr. Arif Bilgin'e teşekkür ederim (Ed.n.).

** Prof. Dr., 29 Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü. E-posta: feridunemecen@yahoo.com.

gelişmelerin üstünlüğü ve civarındaki toplumları bu açılardan etkilediğidir. Yani hem askerî sistem hem silah teknolojisindeki gelişme, orduların düzeni, savaşma şekilleri, yeni savaş düzeni gibi unsurlara dair yaklaşımlar, izahlar, kavramlaştırmalar genellikle Avrupa merkezlidir ve Avrupa merkezli bakış açıları ve yansımaları bizim tarihçiliğimizi de derinden etkilemiş ve kucaklamış vaziyettedir. Bunun sebebi bir ölçüde sözlerimin başında bahsettiğim çalışma alanı eksikliğidir. Savaşın bizatihi kendisi hakkında oluşan büyük boşluk, ister istemez Avrupa menşeli bakış açılarının hâkim unsur olarak benimsenmesini öngörmüş gibidir. Bu anlamda çok önemli ve popüler bir konu, çoğunuzun bildiği askerî devrim kavramıdır. Askerî teknolojinin savaşma taktiklerinin bir parçası haline getirilmesi noktasında bu kavram Batı zekâsının açık üstünlüğü olarak yorumlanmış, 1950'lerden itibaren Avrupa tarihçiliğinde eski geleneğin daha felsefî ve kavramlaştırılmış kisvesiyle ön plana alınmış durumdadır. Daha önce de XIX. asırdan bu yana belirli bir birikim söz konusuydu ama şimdi bunu yeniden realize etmeye çalıştılar, bugün de devam edecek heyecanlı bir yeni tartışma zemininin temellerini attılar. İşte bu tartışmaların çerçevesi içerisinde bakıldığında, Osmanlıların hemen hemen hiç nazar-ı itibara alınmadığı görülür. Bu durum bir ölçüde Jack Goody'nin de yakın zamanlarda kaleme alınan eserinde ifade edilen Batı'nın ilerlemeci anlayışı muvacehesinde bugünü geçmişe yansıtmak ve "tarihi sondan başa doğru okumak" alışkanlığının sonucuydu. Asya tipi despotik bir idarenin organizasyon muhafazakârlığı söylemlerinin de bir yansımasıydı. Osmanlı tarafını tamamen ötekileştiren bu bakış açıları, mesela yakın zamanlarda bir bölümü Türkçeye de tercüme edilen genel dünya askerî tarihi ve savaşları nitelikli çoğu editöryal kitaplarda açık şekilde müşahede edilir. Bu tercüme edilen genel dünya tarihi ve savaş tarihi ile ilgili genel eserlere hızlıca bakıldığında Osmanlı tarihine çok az yer verildiği görülür. Bunun için *Dünya Savaş Tarihi* adlı kitaba göz atmak yeterlidir. Osmanlıları içine alanlar savaş tarihi kitaplarında da yalnızca iki savaşın öne çıkarıldığı tespit edilir. Bunlardan biri ve belki de en vazgeçilmezi Osmanlıların feci mağlubiyetiyle sonuçlanan İnebahtı Savaşı'dır. Bütün Avrupa savaş tarihlerinde daima bu savaşı görürsünüz. Bir de İstanbul'un fethi genellikle anlatılır. Fakat onun dışında diğer Osmanlı savaşları genellikle hiç zikredilmez.

Bununla beraber hadiselere tarihçi gözüyle bakmasını bilen ciddî meslektaşlar Osmanlıların savaş gücü ile alakalı zengin malzemeyi keşfetmekte gecikmediler. Bu noktada galiba yine öncülüğü Batılı meslektaşlarımız almış gibi görünüyor. Şimdi Türkiye'de de son beş-on yıldır askerî tarihin bu farklı yönü ile alakalı yeni çalışmalar yapılmaktadır. Burada benim de bahsedeceğim hususun ana mevzuu olan Osmanlı askeriyesinin savaşa odaklanan yönü, üzerinde durulması gereken mühim noktalardan biridir. Bunun için "Osmanlı askeriyesi erken modern dönemde Batı için zikredilen askerî gelişmeler tahtında nasıl bir yere sahiptir?" suali ana hareket noktası olarak belirlenebilir. Klasik kesici ve delici savaş silahlarının hâkim olduğu devirde tabi olarak Osmanlı atlı gücünün üstün konumunun belirleyiciliği sağladığı kalabalık ordular hayli başarılı oldular. Fakat bu konu nedense geri plana atılarak tartışmalar söz konusu devir için daha çok teknolojik gelişmelerin ortaya çıktığı dönemle ilgili olarak Avrupa'nın üstünlüğü telakkisi temelinde yapılmaya başlanmıştır. Yani

kullanışlı ve pratik, aynı zamanda birliklere seri hareket imkânı ve yeni taktikler sağlayan modern silah teknolojisinin mübeşşiri sayılan ateşli hafif silahlar üstünlük ile ilgili kavramlaştırmada hemen ön plana alınmıştır. Bu çerçevede geliştirilen tezler, ileri sürülen iddialar ve yaklaşımlarda Osmanlı tarafı, Batılı meslektaşların pek çoğunca ya önemsenmezler veyahut bu gelişme çizgisini değerlendirirken ortaya atılan ve üç ana unsur halinde formüle edilen sistemdeki yeri alt seviyelere itilir. Bu üç ana formülün çoğumuzun da bildiği gibi keşfedici, geliştirici, taklit edici, ithal edici ve kullanıcı gibi kademeleri vardır. Bu kademeler içerisinde Osmanlı savaş mekanizmasının yeri en sondadır; o da iyimser bir şekilde varılan bir kanaate dayanır. Yani Osmanlılara üçüncü safhada teknoloji birikimini kullanan ama kullandıkları teknolojiye ve bunun altında yatan sistem ve dinamiklere hâkim olmayan siyasi güçler arasında yer verilir. XX. yüzyıl sonlarında çok moda olan bu tür açıklamaların, birkaç meslektaşımızın çalışmalarıyla giderek zayıflamaya başladığını, hatta farklı bakışlarla derecesinin yükseltildiğini söyleyebiliriz, ama söz konusu kanaat, hâlâ genel yaklaşımlı kitaplarda yer bulmayı sürdürmektedir.

Öte yandan Osmanlılar için bu yapılan değerlendirilmelerde bir başka unsur da teknolojinin dinin esareti altında kalması keyfiyetiydi. Yani dinî düşüncenin bu teknolojik gelişmeyi dışlayarak savaş taktiklerine uygulanışı yönünde büyük engel olduğu fikri esaslı bir taraftar bulmuştu. Bu fikrin de ne kadar uygunsuz olduğunu açık bir şekilde Osmanlı tarihi ile uğraşanlar bilmektedir. Mesela aynı şey Memlûkler için de söylenir. Memlûkler ile ilgili yaptığım bir çalışmada onlar için dahi durumun hiç de böyle olmadığını sağlam kaynaklara dayalı olarak göstermiştim. Kısaca bütün bu indî değerlendirmelerin tarihe "büyük bakışları" yanlış yönlendirdiği ve bunun yaygın hale gelerek neredeyse sarsılmaz bir paradigmaya dönüştüğü söylenebilir. Bu yerleşik düşünceleri doğru bir çerçeveye oturtmanın, ancak sağlam ilmî çalışmalarla ve bunların bilgilerinin "popülerleştirilmesiyle" gerçekleşebileceğine inanıyorum.

Şimdi bu ana meseleleri ortaya koyduktan sonra konumuzun ikinci bölümünde Osmanlıların dünya savaş tarihine katkısı konusuna müsaadenizle geçmek isterim. Burada izahına çalışacağım iki ana konuyu çok kısaca özetleyelim. Birinci bahsimizi şekillendiren ilk sual şudur: Acaba ilk olarak ateşli silahlar dönemi öncesinde Osmanlı askerî sistemi savaşın tabiatı doğrultusunda kendine has bir farklılığa dönüştü mü? Şimdi öncelikle bu hususun üzerinde pek durulmadığını, çok ihmal edildiğini; genellikle tartışmaların bilahare üzerinde duracağım "askerî devrim" kavramı meselesinin gölgesinde kaldığını belirtmek isterim. Genellikle yakın zamanda özellikle genç nesil tarihçiler, Avrupa tarihinde geliştirilen kavramlar tahtında askerî alanda ateşli silahların devreye girişinden sonra Osmanlılarda nasıl bir gelişme yaşandı ve eğer varsa (ki askerî devrim hususunda çok ciddi tartışmalar yapılmaktadır) Osmanlıların sisteminin bu askerî devrim tartışmaları içerisinde nereye konabileceği gibi pek ilgi çekici güncel mevzuların peşinden koştular. Ben bu sonuncusu kadar ilk sualin de peşinden gidilmesi taraftarıyım. Şimdi bu unutulmuş kadim döneme ait belirttiğim çerçeve dâhilinde birkaç noktayı dikkatlerinize sunmak istemekteyim. Az önce kaynak problemimize temas etmiştim. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili bu kongrede yapılan oturumdaki konuşmalar sırasında da belirtmiştim: Yeni bazı bilgi

kırıntılarına rağmen hâlâ "anlatım" itibarıyla ciddi bir kaynak meselemiz olduğuna şüphe yoktur. Osmanlı askeriyesi hakkında erken dönemlere ait ilk bilgileri edinmek için Fetret dönemine gitmek gerekiyor. Fetret döneminde Abdülvasi Çelebi'nin kaleme aldığı manzum *Halilnâme* adlı eserde Çelebi Mehmed ile kardeşi Musa Çelebi arasındaki savaşın anlatıldığı bölümde, çok açık bir şekilde asker toplama ile ilgili gelenekler ve aynı zamanda silahlar ve türleriyle alakalı ilk çağdaş otantik bilgileri buluyoruz. Bu zamana kadar bu anlamda "döneminde yazılmış" önemli bilgi veren ilk eser ile karşı karşıya olduğumuzun altını önemle tekrar çizmek istiyorum. Bundaki bilgileri bir çalışmamda etraflı şekilde ele almış bulunmaktayım. Bunun dışında II. Murad dönemiyle başlayan süreçte Osmanlı geleneğinde nasıl savaşıldığına veya nasıl taktikler olduğuna dair çizim, tarif veya başka şekillerde "Osmanlı orijinli" literatüre rastlanmaz. Daha ziyade Memlûk kaynaklarının süvari taktiklerine dayalı izahlarına ait eserlerin Osmanlı literatürüne tercümeler yoluyla sokulduğunu görüyoruz. Memlûklerin süvari taktiklerine dayalı el kitapları mahiyetindeki eserleri çok rağbet görmüş durumdadır. Bunlar da genellikle *Fürûsiye* adı altında toplanabilecek türlerdir. Mesela *Munyetü'l-Guzat* adlı bir eser vardır, savaş şekillerini belirtir; ama bu Osmanlı menşeili bir anlatışı ifade etmemektedir. Daha çok Memlûk tarzı süvari manevraları, silah kullanımı vs. hususları muhtevidir. Belki bunları Osmanlılar da bu şekilde uyguladılar ve belki aralarında bir fark da yoktur; ancak bizim için hâlâ orijinal olarak Osmanlı usullerini anlamak bakımından bu tür kaynaklar hiç de açıklayıcı olmamaktadır. Matrakçı Nasuh'un kitabı (*Tuhfetü'l-Guzât*) bile böyledir, daha ziyade Memlûk savaş usullerini barındırır. Bunun bir istinası 1550'lere ait anonim bir eserdir. Burada ilk defa doğrudan doğruya Osmanlılarla ilgili bilgilere yer verilmiştir; mesela tüfeğin kullanımı, savaş sırasındaki atış biçimi ve o sıradaki hareket tarzı, silahlar ve bunların nasıl kullanılacağı hususları Osmanlı bakışıyla pratik uygulamalardan mülhem olarak yazılmış görünmektedir. Şüphesiz böyle bir durumda tarihçi için dönemin kroniklerindeki savaş anlatımlarından bilgi çıkarmaktan başka bir çare kalmıyor.

İlk dönem için ihmal edilmemesi gereken Bizans kaynakları erken Osmanlı savaş usulleri hakkında bazı açıklayıcı bilgiler vermektedir. Bütün bu kaynak zafiyetine rağmen ilk dönemler için bazı sonuçlara ulaşmak mümkün gibi duruyor. "Osmanlı ordu sistem ve savaş usulleri hakkında bir değişim ile ilgili alakalı tespit var mı?" diye sorulduğunda örnek savaşlarla ilgili söz konusu kaynaklardan elde edilen kırıntı bilgiler yeni bazı bilgilere ulaşmaya yol açabiliyor. Mesela 1302'deki Bafeus Savaşı genel olarak incelendiğinde Bozkır süvari taktiklerine dayalı Türkmen savaşları tarzını fark etmek mümkün görünür. Fakat 1329'da Palekanon'a geldiğimizde (dönemin görgü şahidi olan ve bu savaşta da hazır bulunan tarihçi İmparator Kantakuzenos'un anlatımı önemlidir), burada Orhan Bey'in nasıl bir savaş taktiği izlediğine dair ayrıntılar, dikkat çekici bir farklılığı gündeme getirir. Artık eski Türkmen geleneklerine dayalı olma hali dışında yeni bir taktik savaşının gerçekleştiği hemen anlaşılmaktadır. Piyadenin ne kadar önemli hale geldiğini birdenbire bu savaşta görüyoruz. Yaya güçlerin ve atlı birliklerin nasıl bir senkronizasyon dâhilinde hareket ettiklerini tesbit edebiliyoruz. Kantakuzenos'un anlatımı yayaların Osmanlı savaş taktiği içindeki yerini gösteren ilk çağdaş bilgileri bize ulaştırmaktadır. Burada demek ki önemli bir değişim

olmuştur ve bunun gelişmesi zaman içerisinde giderek yaşanan tecrübelerle daha da kavî hale gelecektir. Nitekim Osmanlı kroniklerindeki ilk geniş meydan savaşı anlatımı olan ve üzerinde ayrıntılı bir araştırma hazırladığım 1386-87'deki Frenk Yazısı Savaşı ile I. Kosova Savaşı bu anlamda değişimin yerleşmiş bir anlayışa dönüştüğü ve klasik sayılabilecek ordu yapısının ve savaş şeklinin taayyün ettiği örnekleri bize sunar. Yani ortada çok kuvvetli, piyadelerle korunan kale gibi seyyar bir ana merkez ve bunun etrafında hareketli atlılar, onların önlerinde yayalar. Çok güçlü olan bu ana gövdeye hareketli kanat birlikleri eşlik etmektedir ve bunların bütün amacı son derece kuvvetli hatta hareketli olduğunu düşündüğümüz ana gövdeye doğru hasım birlikleri çekmektir. Bu yapılırken hasım birliklerin bağlarını koparma, onların düzenlerini bozma ve bu haldeyken saldırmalarının önünü açma düşünülmüş olmalıdır.

Kısaca Osmanlı savaş makinasının klasik anlamda en önemli yanı, karşı tarafın düzenini bozmaya yönelik olan taktiklere başvurmaktır. Bu tarz özellikle Batılı hasımlara çok garip geliyor olmalıdır. Çünkü Batılı gözlemciler kanat birliklerini iki taraftan saldıran dağınık güçler olarak görme eğilimindedirler. Osmanlı savaşlarının cereyan tarzını okuyanlar bilirler: Genellikle ilk anda saldıranlar Anadolu eyaleti süvarileri olur. Ne hikmetse hep bunlar bozulup çekilirler. Bunu gören tarihçiler hemen Anadolu atlı birliklerinden oluşan kanadın yenildiğini zannederler ve bunun taktik bir uygulama olduğunun farkına varmazlar. Aslında Anadolu kanadının savaş taktikleri içindeki yeri zaten yenilmektir! Yani bozguna uğramış gibi gözüküp dağınık halde kaçmak ve hemen arkada ordunun ağırlık kısmında yeniden toparlanıp müteakip saldırı planına geçmektir. Bu planlarda ordunun malzemelerinin bulunduğu ağırlık kısmı iyi bir kamuflaj sağlamaktadır. Bu çekilme anında bazen fazlaca zayiata uğrarlar ve birbirlerinden dağınık düşerlerse yine dağ gibi korunan bu ağırlık kısmının arkası onlara güvenli bir barınak olur ve burada yeniden birliklerini düzenleme fırsatı yakalarlar. Tabi ki onlara bu fırsatı tanıyacak olan mukavim güçler de hazırdır. Bunlar takibi sürdüren hasımları engelleyecek bir görev ifa ederler. İşte bunu bize anlatan açık bir taktik kitabı mevcut değildir. Bu uygulamalar savaş öncesi manevralarla tecrübe edilmiş ama yazıya dökülmemiş olabilir. Avrupa tarihinde olduğu gibi bunların taktik planları yazılı olsa idi sanırım açıklamalarımız daha doğru bir konsepte oturur, hatta kavramsallaştırılabilirdi. Ancak kronik türü kaynaklardan çıkarılan bilgilerle hareket etme durumumuz ne de olsa böyle bir kat'i izah yaklaşımının önünü tıkamaktadır.

İkinci bir konuya geçip burada bazı hususları belirteceğim. Tabi bu konu güncel tartışmalar itibarıyla daha da önem arz ediyor. Bununla alakalı daha önce de yazdığım ve konuşmalar yaptığım için fazla detaya girmeyeceğim. Şimdi burada ateşli silahların Osmanlı askeriyesinin bir parçası olma keyfiyetiyle ilgili tespitlere geçiyorum. Bu zamana kadar Osmanlı sistemine elde taşınır hafif ateşli silahların entegre edilmesiyle ilgili sağlam, tevsik edilebilir bilgilerin 1451'e indiği biliniyordu. Yeni tahrir kayıtlarının tespitiyle ilk tüfekli birliklerinin oluşumunun 1445'e indiği çok açık bir şekilde ortaya çıktı; ilginçtir bu tarih tam da Varna Savaşı'na denk düşmektedir. Varna Savaşı'nı anlatan belki kendisi de bu mücadelede bulunan Zaifi adlı şair, manzum savaş destanında (*Gazavat-ı Sultan Murad Han*) Osmanlı tüfekçi birliklerinden söz ediyordu. Bu bilgi şimdi tarihi belgelerle de ispatlanmış oluyor.

Zaifi'nin Varna Savaşı anlatımından ordu savaş taktik ve sistemi hakkında çok değerli bilgiler ediniyoruz. Bunlar ateşli silahlara dayalı bir anlayışı çağrıştırıyor ve bununla ilgili ilk örnekleri bize sunuyor. Orada bazı ilginç bilgiler de var. Mesela Osmanlı sisteminde olmadığı düşünülen büyük Roma kalkanlarıyla ilgili bir pasaja burada rastlanıyor. Bu çok önemli bir taktiği gösteriyor. Burada yere çakılan bu kalkanların seyyar ayakları olduğu ve onların birer siper gibi kullanıldığı, arkasında okçu ve tüfekçilerin gizlendiği ve bu kalkanları kendilerine siper yaptıkları çıkarılabiliyor. Piyade okçu ve tüfekçilerin bu seyyar siperlerle kendilerini koruyarak hücuma geçtiklerini bir düşünün. Bu çok önemli bir tasvirdir ve doğrudan çağdaş bir kaynağa dayalı olarak anlatılmıştır. İşte bu uygulama kavramsallaştırılabilecek bir yeniliği bize gösterir. "Devrimci" tabiriyle nitelendirilen bu tür ateşli silahlarla mücehhez birliklerin taktikleri, Batı tarihçiliğinde genellikle Avrupalıların keşiflerine dayandırılır. Ama sanırım bu yapılırken sözlerimin başında belirttiğim bugünden geriye doğru okunan tarih algısının yanıltıcılığının pençesine düşülmektedir. Bunları bir tarafa bırakarak ateşli silahlar ve Osmanlılar konusunda şu tespitleri sıralamak isterim. Bunlar hamasî bir yaklaşımın ürünü değil, bizatihi Osmanlı kaynaklarının izin verdiği bir istihracın eseridir. Öncelikle Osmanlıların, özellikle hafif ateşli silahları ordu sisteminin bir parçası haline getirmiş olmaları erken dönemlerde ortaya çıktı. Varna (1444) ve II. Kosova (1448) Savaşları sonrasında Otlukbeli Savaşı (1473) ve ondan da sonra özellikle Ridaniye Savaşı (1517) tüfekli piyadelere dayalı taktiklerin çok bariz şekilde uygulandığı muharebelerdir. II. Bayezid (1481-1512) döneminde tüfeklere çok özel önem verildi ve yeni tüfek parçaları basit ana mekanizmaya eklendi; yani tüfeğin daha hafif hale getirildiği, tetik sisteminin bu silahı daha kullanışlı kıldığı ve etkisini artırdığına dair ciddi karineler vardır. Tüfeklerin ordunun bir parçası haline gelmiş olduğu bu dönemler, Avrupa'daki etkili kullanımın çok öncesine denk düşüyor. Üstelik Osmanlıların en seçkin birlikleri olan yeniçeriler tüfeklidirler. Batı ordularında ise tüfekçiler aşağı kesimden toplanan köylülerin eline veriliyordu. Peki Osmanlıların bu piyade tüfekli askerleri savaşta ne derece etkiliydiler? Bu soru üzerine makale yazan değerli meslektaşlarımız var ve onların kanaatleri aslında çok da etkili olmadığı, savaşın kaderini yine süvari birliklerinin belirlediği yolundadır. Ben buna küçük bir itiraz kaydı koyuyorum. Çünkü savaşların gidişi her zaman düzgün ve doğru bir şekilde ilerlemeyebilir. Savaşlar için anlık bozgunların çok önemli bir rolü vardır. Evet, süvariler ağırlıklı olarak ordunun bünyesi içerisinde savaşın sonunu belirleyebilirler; fakat anlık bir bozgunun onların işini kolaylaştırabildiğini unutmamak lazımdır. Bu anlık bozgunu temin eden uygulamalara dair bilgiler mevcuttur. Mesela bunlardan ikisi meşhur Mohaç (1526) ve Haçova Savaşlarıdır (1596). Her ikisinde de farklı olmakla birlikte tüfekli birliklerin karşı tarafın saldırısını bozmalarıyla birlikte devreye giren süvariler savaşın sonucunu tayin etmiş görünmektedirler. Üstelik ilginç olan nokta Osmanlı ordusunda bulunmadığı düşünülen mızraklı piyadelerin de savaşlarda yer almasıdır. Şükri-i Bitlisi'nin 1530'lara ait minyatürlü bir eseri olan *Selimnâme*'de savaş sahneleri resmedilirken kargılı/mızraklı yeniçeri safı da gösterilmiştir. Ayrıca Mohaç Savaşı anlatımında Celalzade Salih Çelebi yeniçerilerin omuzlarında tüfekleri, ellerinde uzun harbeleri olduğunu bile belirtir.

Kısaca sonuç itibarıyla, Osmanlı savaş sistemlerinin klasik çağ dediğimiz asırlardaki gelişim çizgisinin dönemine göre hayli üstün olduğunu vurgulamakta bir beis görünmez. Bunun hamasî bir bakışın ürünü olmakla bir alakası yoktur. Bizim peşinde koşmamamız gereken şey, Batı merkezli bir ilerleme çizgisi içinde Osmanlıların yerini aramaya çalışmaktır. Hâlbuki bunun tersini yapmak sanırım daha "eğlenceli" ve belki de daha doğru olacaktır. Böyle baktığımızda bu asırlar için Osmanlı ilerleme çizgisi içinde Batı'nın durumu, ona yetişmeye çalışan ve askerî yapısını ona göre düzenlemek isteyen bir görünüş sergiliyor olamaz mı? Bunun Osmanlı ve Avrupa dünyası dışındaki gelişmeleri ıskaladığının, Çin, Hint kıtasındaki durumu hiç nazar-ı itibara almadığının farkındayım. Ama ilişki ağı açısından ve tarihî serüven itibarıyla Batı dünyasının komşusu olan bir Osmanlı tarafı olduğu düşünülürse, söz konusu "etkileşmeler" açısından birbiriyle daha yakın ve iç içe geçmiş unsurların ağır basacağı aşikâr hale gelir. Osmanlı askerî tarihinin Batı dünyası için geliştirilen kavramlar bakımından belirleyici etkisinin unutulması, doğru ve makul bir izahın karşısındaki en büyük bariyerdir.

12
OSMANLI DEVLETİ'NİN ASKERÎ TEŞKİLATI

Abdülkadir Özcan*

KURULUŞ DÖNEMİ

Kuruluş yıllarında beyliğin nüfusu 300 bin kişi civarında idi. Ertuğrul Gazi ile Osman Gazi zamanlarında, savaşa gücü yeten kimseler gerek duyuldukça silâh altına alınırdı. İlk fetihler bu aşiret kuvvetleri vasıtasıyla yapılmıştı. Ancak bu ordu düzenli olmayıp, savaş sırasında toplanır, muharebe bitince herkes işiyle gücüyle meşgul olurdu. O zamanlarda adeta bir gönüllüler ordusu vardı[1]. Osman Gazi'nin şöhreti yayıldıkça ve Osmanlı Beyliği genişledikçe, civar beyliklerden gelenlerle bu gönüllü savaşçıların sayısı artmaya başladı. Askerî hizmetler at üstünde ifa edildiğinden, o devirdeki Osmanlı askerlerinin hepsi süvari idi.

Orhan Gazi, Osmanlı Beyliği'nin başına geçince, ülkenin sınırları epeyce genişlemiş ve nüfusu da artmıştı. Kardeşi Alaeddin Bey, askerin artık bir nizama bağlanması gereğini duyarak bunu Orhan'a hatırlattı. Zira gönüllü kuvvetler uzun süre muhasara hizmetlerinde kalamadıklarından, başarıların gecikmesine sebep olmaktaydılar. Yapılan istişarede Bursa Kadısı Çandarlı Kara Halil'in teklifiyle, Türk çocuklarının sağlam ve güçlüleriyle askerin çoğaltılması uygun görüldü ve bunlara ücret verilmesi kararlaştırıldı. Ancak bu ücret sefer zamanına mahsus idi. Askerler savaşın sona ermesinden sonra maaşlarını almayıp, işlerinin başına döndüklerinden daimî ve muvazzaf sayılmıyorlar, sadece vergilerden muaf tutuluyorlardı. İlk merhalede yaya ve atlı/müsellem olarak biner kişi alınmıştı. Zamanla sayıları artan bu askerler nöbetle sefere giderler, gitmeyenler gidenlere yamak olarak muayyen miktarda harçlık verirlerdi.[2]

KLASİK DÖNEM MERKEZ KUVVETLERİ, KAPIKULU OCAKLARI OSMANLI ASKERÎ YAPISI

Yayalar

Zamanla yaya ve müsellemler de kâfi gelmeyince yeni bir ordu kurulması kararlaştırılmış ve bunlara yeni asker anlamında "yeni çeri" denilmiştir. Ancak bu kuruluşa

* Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Tarih Bölümü. E-posta: aozcan@fsm.edu.tr.

1 Abdülkadir Özcan, "Gönüllü", *DİA*, c. 14, İstanbul 1996, s. 152-154.

2 Ahmed Cevad, *Târîh-i Askerî-i Osmanî*, İstanbul 1299, c. 1, s. 1-2.

geçmeden önce, ona ve diğer kapıkulu ocaklarına asker yetiştiren Acemi Ocağı'ndan söz edilmesi uygun olacaktır.

Başta yeniçeri olmak üzere, merkezî Osmanlı kuvvetlerine nefer temin eden müessese Acemi Ocağı'dır. I. Murad zamanında (1360-1389) Çandarlı Kara Halil ve Molla Rüstem'in gayretleriyle ilk Acemi Ocağı Gelibolu'da, fetihten sonra da İstanbul'da kuruldu.

Pençik Kanunu

Birinci uygulama için Pençik Kanunu adıyla bir kanun çıkarıldı. Bunun kanun haline getirilmesinde Çandarlı Kara Halil'in büyük katkısı olmuştu. 1361 yılında çıkartılan Pençik Kanunu gereğince, esir alınan çocukların beşte biri hums-ı şer'î gereğince devlete ait olacaktı. Önceleri çok kısa bir pratik eğitimden sonra asker yapılan bu esirlerin daha sonra Türk ailelerine verilmesi kararlaştırıldı. Oralarda Türkçe'yi öğrenip Türk-İslâm terbiyesi ile yetiştirildikten sonra Acemi ocağına alınan bu esirler, burada da bir süre eğitime tabi tutuldular. Ardından başta yeniçeri ocağı olmak üzere, öteki kapıkulu ocaklarına dağıtıldılar[3].

Devşirme Kanunu

Fetihler sayesinde gittikçe genişleyen devletin askere olan ihtiyacı da o ölçüde artmaktaydı. Sadece Pençik Kanunu'yla sağlananlar bu ihtiyaca cevap veremiyordu. Bu arada bazı siyasî olaylar ve duraklamalar sonucu ordunun mevcudu azalmaya başlamıştı. Özellikle 1402 yılında Timur darbesinden sonra fetihlerin durmasıyla pençik oğlanı temini de imkânsızlaşmış ve asker kaynağı olarak Çelebi Mehmed döneminden itibaren yeni bir usule başvurulmuştu. Devşirme denilen bu usul için çıkarılan kanun gereğince Osmanlı hıristiyan tebaasının belli yaştaki çocuklarından biri devlet adına alınacaktı. Böylece önemi gittikçe azalan Pençik Kanunu'nun yerini Devşirme Kanunu aldı. İhtiyaca göre üç, beş yılda bir veya daha uzun sürelerle devşirilen bu çocuklar tercihen 8-18 yaşları arasında olacaktı. Önceden yalnız Osmanlı Avrupası'nda tatbik edilen kanun XV. yüzyıl sonlarından itibaren Anadolu'da da uygulandı ve buranın yerli hıristiyan ailelerinden de devşirme yapıldı.

Devşirme kanununa göre, hıristiyan çocukların en soyluları seçilir, papaz oğulları, iki çocuğu olandan biri ve birkaç çocuğu olanın en sıhhatlisi ve en gösterişlisi tercih edilirdi. Tek oğlu olanın çocuğu alınmaz, ailesine bırakılırdı. Bu çocukların orta boylu ve biraz uzun boyluca olmasına dikkat edilir, uzun boylu ve endamı düzgün olanlar sarayda yetiştirilmek üzere ayrılırdı. Ticaretle fazla meşgul olduklarından Yahudilerden devşirme yapılmazdı. Devşirilen çocuklar 100, 150, 200 kişilik kafileler halinde, görevliler tarafından hükümet merkezine sevk edilirlerdi. Poturoğulları denilen Bosna müslümanlarının çocukları saray ve bostancı ocağı için devşirilirdi[4]. Fatih Sultan Mehmed'in Bosna'yı fethinden sonra Bosnalılar

3 Abdülkadir Özcan, "Bedergâh", *DİA*, c. 5, İstanbul 1992, s. 302.

4 Şem'dânîzâde, *Müri't-tevârîh*, İstanbul 1338, c. 1, s. 454.

kendi istekleriyle müslüman olduklarından, buna mükâfaten saray için alınmaları usul olmuştu. Devlet merkezine getirilen devşirmeler iki üç gün dinlendikten sonra topluca sünnet edilirler ve Eşkâl defterine yazılırlardı. Zeki, endamı düzgün ve yakışıklı olanlar saray okuluna, gürbüzce olanlar Bostancı ocağına verilirlerdi. Rumeli'den gelen devşirme oğlanlarını Anadolu ağası, Anadolu'dan gelenleri ise Rumeli ağası Türk çiftçilerinin yanına sevk eder, böylece devşirmelerin kaçmasına engel olunmak istenirdi. Türk ailelerin yanındaki hizmetlerden dönenler ulûfeye yani maaş defterine yazılırlardı.

Devşirme İşleminin Hukukî Yönü

Devşirme işleminin İslâm hukukuna uygun olup olmadığı, özellikle batılı araştırıcılar tarafından tartışılmış ve çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bazı araştırıcılar zimmî çocuklarının alınmasını onların hukukuna tecavüz olarak görürlerken, bazıları da bu uygulamayı eski gulam sisteminin devamı olarak değerlendirmişlerdir. Aslında devşirmeler Osmanlı tebaası özgür gayri müslimlerin (hıristiyanların) çocuklarıdır. Devşirme uygulamasında hukuki yönden üzerinde durulması gereken iki mesele vardır: Birincisi, devşirmelerin bazan rızaları dışında ailelerinden alınmaları, ikincisi ise müslümanlaştırılmalarıdır.

İslâm hukukuna göre, İslâm devletiyle gayri müslim tebaa arasında yapılan zimmet akdiyle, devlet onların can ve mal güvenliğini garanti altına alır, zimmîler de bunun karşılığında İslâm devletinin genel düzenine uymayı ve cizye ödemeyi kabul ederlerdi. Bir baş vergisi olan cizyenin kadın, çocuk, ihtiyar, hasta ve rahip gibi kimselerin dışındaki kişilerden, yani fiilen asker olabilecek olanlardan alındığına bakılırsa, bir anlamda askere alınmama karşılığında tahsil edildiği söylenebilir. Bu durumda, devletin ihtiyaç duyduğu zamanlarda zimmîlerden cizye almaktan vazgeçip fiilen askerlik hizmetinde kullanmak istemesini de meşru kabul etmek gerekir. Bu uygulama İslâm devletinin takdir hakkının bulunmasıyla izah edilebilir. Buna göre, Osmanlı Devleti'ndeki Devşirme uygulaması, zimmîlerden istenen mecburî askerlik hizmeti olarak yorumlanabilir. Nitekim Devşirme olarak fiilî askerlik hizmetine geçenlerden cizye vergisinin düşmesi de bu kanaati güçlendirmektedir.

Devşirmelerin zorla ailelerinden alınıp müslümanlaştırılmaları iddiasının fazla tutarlı tarafı yoktur. Osmanlı hukukçuları bu uygulamayı Hazreti Peygamber'in, "*Her çocuk fıtrat üzerine doğar, daha sonra annesi ve babası onu yahudileştirir, hristiyanlaştırır veya mecusîleştirir.*" mealindeki hadisle izah etmektedirler. Devşirme işleminin genellikle 8-18 yaşları arasında yapıldığı dikkate alınırsa, burada zorla din değiştirmeleri değil, İmam-ı Azam'a göre erkeklerin büluğunda üst sınır 18 yaş olduğuna göre, henüz bir dinle yükümlü olmamış kimselerin anne babaları tarafından hıristiyanlaştırılmadan önce hak dini benimsemelerini sağlama gayretinin söz konusu olduğu anlaşılır[5].

---

5 Yavuz Ercan, "Devşirme Sorunu, Devşirmelerin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslâmlaşmaya Etkisi", *Belleten*, sayı 198 (1986), s. 679-725; Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 254-257.

Diğer Asker Kaynakları

Kul Oğulları, Ağa Çırakları ve Kul Kardeşleri

Yavuz Sultan Selim dönemine kadar yeniçeriler hep bekâr kalmış ve kışlalarında yaşamışlardı. Ancak bu dönemde padişah izniyle sadece yaşlı yeniçeri emekdarlarına verilen evlenme izni zamanla genişlemiş, böylece yeniçerilerin evlatları da olmaya başlamıştı. Kul Oğlu denilen bu çocuklar daha babaları hayatta iken Acemi Ocağı'na kaydedilmişler ve kendilerine ücretler tahsis edilmiştir.

Ağa çırağı deyimi ise III. Murad zamanında ortaya çıkmıştır. Bu padişah, oğlu Mehmed'in (III. Mehmed) sünnet düğününde hüner gösteren birçok sanatkârı, canbazı, dönemin yeniçeri ağası Ferhad Ağa (Paşa)'nın itirazına rağmen Acemi ocağına almış ve bundan böyle yeniçeri ağalarına mahsus ağa çırağı eşkâl defterleri tutulmaya başlanmıştır. Bu son uygulamalar Devşirme Kanunu'nun bozulmasına, hatta zamanla tamamen kalkmasına sebep olmuştur.

Kul oğullarından ayrı bir sınıf olan kul kardeşlerinin ortaya çıkışı da yine XVI. yüzyılda, askere olan ihtiyaçtan doğmuştur. Kul kardeşleri, fetihlerin azalması ve devşirme işleminin yavaşlamasından kaynaklanan ihtiyaca binaen sınır boylarındaki kalelerde belli bir süre hizmet ettikten sonra ocağa alınmak şartıyla dışarıdan, yani devşirme olmayan yabancılardan alınmıştır[6].

ASKERÎ EĞİTİM KURUMLARI

Gelibolu Acemi Ocağı

İlk Acemi ocağının Gelibolu'da kurulduğundan ve Pençik Kanunu'na göre elde edilen çocukların Gelibolu-Çardak arasında işleyen at gemilerinde çalıştırıldıktan sonra Yeniçeri Ocağı'na kaydedildiklerinden yukarıda bahsedilmişti. Ancak bu kısa pratik eğitim kâfi gelmeyince pençik ve devşirme oğlanları için mektep statüsünde bir eğitim kurumu açıldı. Bunların ilki fetih öncesi Gelibolu'da devreye sokuldu. Gelibolu Acemi Ocağı'nın başına önceleri bir acemi ocağı ağası tayin edildi. Fakat İstanbul'un fethinden sonra, burada da bir acemi ocağı tesis edilince, Gelibolu'daki ocağın başına Gelibolu Ağası unvanıyla bir baş ağa atandı. Bunun emrinde sekiz bölük acemi vardı ve her bölüğün başında bölük kumandanı olarak çorbacı da denilen birer kumandan bulunuyordu. Gelibolu acemilerinin kapıya çıkmaları yani yeniçeri olmaları, ağalarının arzıyla gerçekleşirdi. Ocağın boşalan kadroları yeniçeri ağasının arzıyla, Türk çiftçilerinin yanındaki pençik oğlanları veya devşirmelerle doldurulurdu.

İstanbul Acemi Ocağı

Bu ocak 1453'te İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulmuştur. Oda adıyla anılan kışlaları, Şehzadebaşı ve Vezneciler arasında, yeniçerilerin

6 *Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri*, nr. 7, s. 312; nr. 26, s. 91; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, c. 1, s. 35-36.

Eski Odalar denilen kışlalarının yanındaydı. İstanbul Acemi Ocağı 31 ortadan (bölük) ibaretti. Türk ailelerinin yanından gelen acemiler ocak kâtibince odalara dağıtılır, ismi ve odası yeniçeri ağası tarafından mühürlendikten sonra yeniçeri kâtibince maaş defterine kayıtları yapılırdı.

Şâdî diye de anılan acemi neferleri kışla içinde ve dışında çeşitli hizmetlerde kullanılırlardı. Küçükleri oda hizmetleriyle uğraşan acemilerin çoğu imalâthanelerde, devlete ait gemilerde, odun ambarlarında ve saray kadınlarının dairelerinde çalışırlardı. Saraya ait cami ve çeşme gibi tüm inşaat işleri ile, yine sarayın odun ihtiyacının temininde de çalışan acemilerin bazısı veziriâzam sarayında baltacı olarak hizmet ederdi. Bir kısmı ise Ağa Kapısı'nda nalbantlık, saraçlık, berberlik yapardı. XVII. yüzyılın başlarından itibaren teşkilâtı bozulan acemiler, şunun bunun yanında hizmetkârlık yapmaya başlamışlar[7].

Acemi Ocağı aslında yeniçeri ağasının nezaretinde ise de, onun işlerinin çokluğu yüzünden ocağın idaresinden doğrudan İstanbul ağası sorumluydu. Bu görevli acemilerin en büyük zabitiydi. Oda zabitlerinin azil ve tayinlerine İstanbul ağası karışır, neferlerin hizmet ve terbiyeleri de bundan sorulurdu. Sefer münasebetiyle İstanbul'da olmayan yeniçerilerin kulluk (karakol) hizmetleri İstanbul ağasının kumandası altında acemilere aitti[8].

Anadolu ve Rumeli Ağaları, İstanbul ağasından sonra Acemi ocağının yüksek rütbeli zabitleriydi. Rumeli Ağası terfi ederse Anadolu Ağası olurdu. Bu ağalar Avrupa'dan ve Anadolu'dan devşirilen çocukların Türk ailelerine dağıtım ve denetimlerinden sorumluydular. Her iki ağanın yanında birer kâtip bulunurdu. Anadolu ve Rumeli ağaları daha ziyade taşrada bulunduklarından, ocağın İstanbul ağasından sonra en nüfuzlu zabiti "kethüda" idi. Ocakta ceza işlerine meydanbaşı da denilen bu kethüda bakardı. Ocak içinde ve gemilerde çalışan acemi oğlanlarının durumlarını en iyi bilen zabit ocak kethüdasıydı. Kethüdadan sonra "çavuş" gelirdi. Bunun da altında aşçıbaşı ve âriyetî çavuş denilen vekili vardı. Karakol hizmetlerindeki acemilerin kontrolünü çavuş ve aşçıbaşı birlikte yaparlardı. Her odanın kumandanına "çorbacı/yayabaşı" denirdi. Yayabaşıların en kıdemlisine ise başyayabaşı unvanı verilirdi. Bunlar kendi odalarının inzibatından ve hizmetlerinden sorumluydu[9].

Acemi ocağındaki neferlerin yemekleri, kendi yevmiyeleriyle kendileri tarafından ocaklarında hazırlanır, ocak dışındaki Eski Saray, Galata Sarayı ve İbrahim Paşa Sarayı hizmetlerindeki acemilerinki ise oraların mutfaklarında pişerdi. Ocağın büyük zabitlerinin, fodlalarından başka, ayrıca belli miktarlarda fodla hakları vardı. Acemilerin üç ayda bir verilen ulûfeleri, kışla meydanında dağıtılırdı. Yevmiyesi düşük acemiler ayrıca âdet-i zerpûl adıyla pabuç parası alırlardı. Acemilere senede iki kat elbise veya bunun bedeli verilirdi. Acemiler başlarına koni şeklinde sarı bir serpuş giyerlerdi. Üzerlerinde kaput altında bele kadar düğmeli, alt kısmı biraz genişçe dolama denilen cübbeleri vardı. Bellerinde kuşak ve küçük hançerleri bulunurdu. Ayakkabıları bağsız ve arkasızdı.

7 Mücteba İlgürel, "Acemi Oğlanı", *DİA*, c.1, İstanbul 1988, s. 324-325.
8 Abdülkadir Özcan, "İstanbul Ağası", *DİA*, c. 23, İstanbul 2001, s. 302-303.
9 Abdülkadir Özcan, "Çorbacı", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 369-370.

Şehzadebaşı'ndaki kışlanın bir orta mescidi olup, burada acemilerin arasından görevlendirilen bir imam ile müezzin neferlere namaz kıldırırdı. Kışla meydanında, suçluların ceza gördüğü bir de zindan bulunurdu. Yeniçerilere verildiği gibi, her sene acemilere de Manyas ovasında yetişen sazlardan yapılmış hasırlar verilirdi. Hasırcıyân denilen acemiler tarafından yapılan bu hasırlar kışla odalarına serilirdi. Acemi çorbacılarından birisi ocak beytülmalcisi tayin edilmişti. Bu görevli, ölen acemilerin muhallefât bedellerine ocak adına el koyardı.

Kapıya çıkma/bedergâh deyimi ile, genellikle acemilerin Yeniçeri Ocağı'na geçmeleri kastedilirdi. Bu çıkmalar, emekli olan veya ölen yeniçerilerin boşluklarını doldurmak için veya doğrudan askere olan ihtiyaç dolayısıyla yapılırdı. Bu çıkmalarda en kıdemli acemiler tercih edilirdi. Bu yeni neferler, mensup oldukları odalarda karakullukçu adıyla yerleri süpürmek, bulaşık yıkamak, odun yarmak ve kandil yakmak gibi oda hizmetleri yaparlardı. Acemi Ocağı varlığını 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın ilgasına kadar sürdürmüştür.

YENİÇERİ OCAĞI

Yeniçeri Ocağı, Edirne'nin fethinden sonra, I. Murad zamanında muhtemelen 1362 yılında teşkil edilmiştir. Daha önceki Türk-İslâm devletlerinden Selçuklular ile Memlûklerde de benzerleri görülen ocak, fetihlerle gittikçe büyüyen ve genişleyen devletin muvazzaf bir orduya olan ihtiyacı yüzünden kurulmuştur.

Bazı tarikatların Anadolu'nun Türkleşmesindeki ve bir aşiret beyliği olan Osmanlı Uç Beyliği'nin kısa sürede gelişmesindeki rolleri bilinen bir gerçektir. I. Murad'ın bir Ahi reisi olduğu rivayetine bakılırsa, özellikle Ahiliğin Osmanlı Devleti'nin kurulmasında rolü büyük olduğu söylenebilir. Hatta daha önce Orhan Bey zamanında teşkil edilen yaya askerlerine, serpuş olarak Ahi başlığı olan beyaz börk kabul edilmiş, daha sonraki teşkilâtlı yeniçerilere de aynı serpuş giydirilmiştir. Bektaşîliğin gittikçe gelişmesiyle Ahilik zayıflamaya başlamış, Yeniçeri Ocağı da bu tarikatin cereyanına kapılmış ve zamanla ona nispet edilir olmuş, hatta Bektaşi Ocağı diye anılmıştır. Aslında yeniçerilerin, XIII. yüzyılda yaşamış olan Hacı Bektaş-ı Velî ile doğrudan alâkaları yoktur[10].

Yeniçeri Ocağı cemaat (yayabaşı) ortaları, sekban ve ağa bölükleri diye üç kısımdan oluşurdu. Daha evvel teşkil edilen 64 cemaat ortasından sonra gelen sekbanlar 34 bölük idi. Ağa bölüklerini oluşturan 64 bölüğün ortaya çıkması muhtemelen XVI. yüzyıl başlarında olmuştur.

Yayabaşı veya cemaat ortaları ocağın ilk birlikleridir. Eski olmaları hasebiyle, sekban ve ağa bölüklerine göre daha imtiyazlıydı. Fakat ağa bölüklerinin kurulmasından sonra itibar bunlara geçmiştir. Cemaat ortalarının yaya beylerinden olan sekbanbaşı, saksoncubaşı, zağarcıbaşı ve haseki ağalar ocağın yüksek rütbeli zabitleri idi.

Sekban teşkilâtı I. Murad zamanından beri mevcuttur. Bir rivayete göre saraya ait av köpeklerini bakıp besledikleri için bu adı aldıkları sanılmaktaysa da, bir başka rivayette, *Divânü Lügâti't-Türk*'te geçen savaş sırasında safları yaran yiğit anlamındaki *sokman* kelimesiyle ilgisi olduğu üzerinde durulmaktadır. Sekbanlar 1451 yılına

10 Âşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, nşr. Âlî Bey, İstanbul 1332, s. 204-206.

kadar Yeniçeri Ocağı'ndan ayrı ve müstakil idiler. Bu sene içinde II. Mehmed, Karaman seferinden dönerken yeniçerilerin bahşiş istemeleri ve bu yüzden karışıklık çıkarmaları yüzünden, asayişi sağlayamadığı gerekçesiyle devrin yeniçeri ağası Kazancı Doğan'ı azl etmiş ve saraya daha itaatkâr olan 6000 civarındaki sekbanı Yeniçeri Ocağı'na katmış, av için sadece 500 sekban alıkoymuştur. O zamandan itibaren de yeniçeri ağalarının sekbanbaşılardan tayini usul olmuştur.

Ancak II. Bayezid zamanında bizzat sekbanbaşılıktan gelme yeniçeri ağasının bir karışıklığa ön ayak olması, başka tedbirler almayı gerektirmiş ve "Ağa bölükleri" adıyla yeni bir sınıf teşkil edilmiştir.. Daha güvenilir olması bakımından başlarına emîr-i âlem (miralem) ağa tayin edilmiş ve yeniçeriler arasından ağa tayini uzun süre uygulanmamış, bu makama ağa bölüğünün zabiti getirilmiştir.

Yeniçeri Ocağı'nın Zabitleri

Yeniçeri Ocağı'nın büyük zabitlerinin genel hiyerarşisi ise yukarıdan aşağıya şu şekilde idi: Yeniçeri ağası, sekbanbaşı, kul kethüdası, zağarcıbaşı, saksoncubaşı, turnacıbaşı, hasekiler, başçavuş, başdeveci, başyayabaşı, muhzır ağa, kethüdayeri, başbölükbaşı. Bu silsilenin sırası zaman içinde değişmiş, meselâ turnacıbaşıdan sonra muhzır ağa, kethüdayeri, başbölükbaşı gelmiştir. Başbölükbaşı ile kul kethüdası arasındaki kumandanlara katar ağaları denirdi.

Merkez teşkilâtındaki ağaların en yüksek rütbelisi olan *yeniçeri ağası*, hem yeniçeri, hem de Acemi ocaklarının en büyük zabitiydi[11]. Fatih Sultan Mehmed'in merkez teşkilâtıyla ilgili *Kanunnâmesi*'ne göre ocak işlerinin çözümlenmesi ve dava dinlemek için Ağa Divanı adıyla bir divan toplardı. Sefere önünde ağalık alâmeti olarak iki tuğ ve İmam-ı Azam Bayrağı denilen beyaz bir sancakla giderdi. Pâyitahtta kendisine sekbanbaşı vekâlet ederdi. Yeniçeri kâtibi hariç, öteki bütün zabitlerin görevden alınması ağanın arzıyla olurdu. Şayet padişah sarayda bulunursa yeniçeri ağası da Divan-ı Hümâyuna gider, fakat vezir değilse görüşmelere katılmaz dışarıda otururdu. Divan-ı Hümayun toplantılarının bitmesinden az evvel arza yani padişahın huzuruna girer ve ocak işleri hakkında padişaha bilgi sunardı. Sonraları vezirlik de verilen yeniçeri ağalarına "Ağa-paşa" denilmiş ve bunlar Divan-ı Hümâyun toplantılarına fiilen iştirak etmişlerdir. Rütbe bakımından sancakbeyliği derecesinde olan yeniçeri ağası terfi ederse, XVI. yüzyıl sonlarına kadar beylerbeyi veya bazan kaptan-ı derya olurdu. Gözden düşerek dış hizmete verilenler ise sancak beyi olurlardı. Yeniçeri ağaları önceleri padişahla birlikte sefere giderlerdi. II. Selim'den sonra padişahlar sefere gitmeyip, bu işi serdarıekrem unvanıyla veziriazamlar üstlendiğinden, 1593 yılından itibaren yeniçeri ağaları da bunlarla birlikte sefere gitmeye başlamışlardır. Barış zamanlarındaki başlıca görevleri İstanbul'un asayişini sağlamak olan yeniçeri ağaları zaman zaman şehir içinde devriye gezerler ve yanındaki görevlilerle uygunsuz kimseleri ve suçluları cezalandırırlardı. İstanbul yangınlarının söndürülmesi işi de yeniçeri ağasının ve yeniçerilerin üzerindeydi.

Sekbanbaşı, XVI. yüzyıl ortalarına kadar Yeniçeri Ocağı'ndan ayrı iken, Fatih'in emriyle 1451 yılında ocağa ilhak edilen sekbanların kumandanıdır. Bir süre yeniçeri

11 Fatih Sultan Mehmed, *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 2007, s. 6.

ağalığı sekbanbaşılara verildi. Sekbanbaşılar dış hizmete terfi ettiklerinde XVI. yüzyıl sonlarına kadar sancak beyi olurlardı. Şayet ağa seferde ise ocağın bütün işlerini vekâleten sekbanbaşı yürütürdü.

Kul Kethüdası, Yeniçeri Ocağı'nın üçüncü büyük zabitidir. Kendisine kethüda bey de denilen kul kethüdası, ocak mensuplarıyla ve yeniçeri neferleriyle, ağa ve sekbanbaşıdan daha fazla ilişki halindeydi ve neferat üzerindeki nüfuzu onlarınkinden fazlaydı. Ocaktaki yüksek rütbeli zabitlerin cezası bunun vasıtasıyla verilirdi. Kul kethüdası dış hizmete çıkarsa 45.000 akçelik zeamete tasarruf ederdi.

Zağarcıbaşı, hükümdara mahsus av köpeklerini bakmakla yükümlü zağarcıların oluşturduğu 64. ortanın kumandanıydı. Padişahların ava gitmeyi bırakmalarından sonra ise işleri merasim günlerine inhisar etmiştir. Rütbe bakımından kul kethüdasından sonra gelirdi. Zağarcıbaşı terfi ederse ocak kethüdası olurdu. Dış hizmete sancak beyi, hatta beylerbeyi olarak çıkardı.

Saksoncubaşı, cemaat ortalarından 71. ortanın çorbacısıdır. Kumandası altındaki saksoncular ayı avına ve savaşa mahsus köpekleri beslerlerdi. Bir rivayete göre Eflak voyvodasının Fatih Sultan Mehmed'e gönderdiği saksonlardan dolayı teşkil edilmişti. XVI. yüzyıldan itibaren bu köpekleri bostancılar beslemeye başladıklarından, saksoncuların işi yine törenlerdeki gösterilere katılmaktan ibaret kalmıştı. Terfi ederse genellikle *zağarcıbaşı* olurdu. Dışarıya dirliğe çıkarsa en az 20.000 akçelik zeamete tasarruf ederdi.

Serturnaî de denilen *turnacıbaşı*, 68. ortanın kumandanıdır. Turnacıbaşılık Yıldırım Bayezid zamanında kurulmuştu. Bu ortanın mensupları olan turnacılar da bir zamanlar ava giderler, balıkçıl denilen av kuşlarını yakalarlar ve turna beslerlerdi. Turnacıbaşı terfi ederse saksoncubaşı olur, dirliğe çıkarsa yıllık geliri 30.000 akçe civarında olan zeamet tasarruf ederdi.

Yeniçeri Ocağı cemaat ortalarından 14, 49, 66 ve 67'nciyi *hasekiler* oluştururdu. Bu ortaların her birinin kumandanı ayrıydı. Fatih zamanında teşkil edilen hasekiler, ocağın itibarlı kişileriydi. Kumandanlarına hasekibaşı denirdi. Bunlar, padişahın maiyetinde bulundukları zaman Hünkâr hasekisi adını alırlardı. En kıdemlisi olan başhaseki terfi ederse turnacıbaşı olurdu.

Farsça Çavuş-ı büzürg de denilen başçavuş, ağa bölüklerinden beşincisinin kumandanı ve bütün ocağın başçavuşuydu. Ocağın kethüdadan sonra en nüfuzlu kumandanı başçavuştu. Bu zat kethüdanın vekili durumundaydı. Başçavuşun emrinde 130 kadar emir subayı vardı. Bu yeniçeri çavuşlarına, Divan-ı Hümâyun ve tersane çavuşlarından ayırmak için kul çavuşu denirdi. Başçavuş terfi ederse haseki, tenzil-i rütbe ederse deveci ortası kumandanı olurdu. Timara 15 bin akçe dirlikle çıkardı.

Ocak muhzırlığı, ağa bölüklerinin kurulmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Kendisine muhzırbaşı da denilen muhzır ağa ağa bölüklerinden birinin kumandanıydı. Vazifesi, sadrazamlık dairesinde ocağın işlerini takip etmek ve sadrazama muhafızlık yapmaktı. Divan-ı Hümâyun'dan yeniçeri ağasına yazılan hükümleri bu ağa götürürdü. Paşakapısı da denilen sadaret dairesinde, yeniçerilerden davası olanları sadrazamla muhzırbaşı görüştürürdü. Zaman zaman veziriazamla İstanbul'u dolaşır, suçluları tevkif vs. gibi işler için yanında harbeci denilen efrad bulundururdu. Veziriazam

sefere giderse muhzır ağa da gider, bu durumda merkezde kendisine bir bölükbaşı vekâlet ederdi. Eyalet ve sancaklara gönderilecek emirleri de muhzır ağa iletirdi. Terfi ederse genellikle yayabaşı olursa da, bazen deveci, haseki, hatta turnacıbaşılığa da getirilebilirdi. Timara 15 bin akçe gelirli dirlikle çıkardı.

Kethüdayeri denilen zabit, ağa bölüklerinin ihdasından sonra, II. Bayezid döneminde ortaya çıkmıştır. Belli bir bölüğü yoktur. Kendisine cây-ı kethüda da denilen kethüdayerinin vazifesi kul kethüdasına yardımcılık ve vekâlet etmekti. Yeniçeri ağasıyla görüşmek isteyenler, teması bunun aracılığıyla sağlarlardı. Ocakta davası olanları ağa ile yine kethüdayeri görüştürürdü. Bu bakımdan kethüdayeri sürekli Ağakapısı'nda bulunurdu. Yeniçeri Ocağı'na bağlı imâlâthânenin ve Ağakapısı'nda çalışan sanatkârların ve ağa gediklilerinin idaresi de kethüdayerine aitti. Terfi ederse genellikle muhzırbaşı olurdu. Dirliğe çıkarsa kendisine 10 bin akçelik timar tevcih edilirdi.

Cemaat ortalarından bir deveci ortasının kumandanı olan *başdeveci*, şütürban ağalar da denilen öteki devecibaşıların en kıdemlisiydi. Terfi ederse haseki ağa veya Acemi Ocağı'nın Rumeli ağası olurdu. Adedi 25 olan deveci ortalarının önemli vazifesi sefere giderken veya dönerken yeniçeri ağasının uhdesindeki develeri yükleyip naklini sağlamaktı.

Yeniçeri Ocağı'nın 101 adet cemaat ortası kumandanlarına genel olarak *yayabaşı*, bunların da en kıdemlisine başyayabaşı denirdi. Başyayabaşı terfi ederse devecibaşı veya başdeveci, şayet gözden düşerse tenzîl-i rütbe olarak kale muhafızı veya günde 25 akçe ile kapıkulu süvarisi olurdu. Yayabaşıların görevleri pek çoktu ve önemliydi. Ocak beytülmalciliği, yani ölenlerin terekesini zaptederek ocak beytülmaline koyma, hazine bekçiliği, kale muhafızlığı yapma başlıca görevleriydi. Sefer güzergâhındaki kazâların kadılarına ve sancakbeylerine yayabaşılar gönderilir ve onların hazırlıklı olmaları sağlanırdı. Seferde, meydan çorbacısı olarak seyyar sağlık teşkilâtı oluşturan yayabaşılar yaralı ve hastalarla da meşgul olurlardı.

Bölükbaşılar ve *Başbölükbaşı* II. Bayezid zamanında teşkil edilen ağa bölüklerinin kumandanlarıdır. En kıdemlisine *başbölükbaşı* denirdi. *Bölükbaşı*lar terfi ederse *kethüdayeri, bölükbaşılar* yükselirse *yayabaşı* olurlardı. Timara çıkanlara önceleri 8 bin, sonraları ise 15 bin akçelik dirlikler verilirdi. Bölükbaşılar taşrada genellikle kale muhafızlığı yaparlardı.

Solak Ortaları ve Solakbaşılar

Cemaat ortalarından 60, 61, 62 ve 63. ortalara Solak Ortaları, bunların başındaki dört yayabaşıya da *solakbaşı* denirdi. Solak ortaları Yıldırım Bayezid zamanında teşkil edilmiştir. Solaklar cesur, güçlü, gösterişli ve tecrübeli yeniçeriler arasından seçilir ve seferlerde padişahın yakın muhafızlığını yaparlardı. Padişahın atının sağında giden dört yayabaşıdan ikisi, ok ve yaylarını kullanırken hükümdara arkalarını dönmemek için sol elleriyle attıklarından dolayı solak adıyla anılırlardı. Barış zamanında 12 solak neferi hükümdarın gezilerinde ve camiye gidişlerinde ona refakat ettiklerinden dolayı Rikâb-ı Hümâyun Solakları adıyla anılırlardı. Muharebe sırasında solaklar hükümdarın etrafını sarar, onların da çevresini yeniçeriler kuşatırdı. Böylece padişahın yanına sokulup ona suikast yapmak imkânsızlaşırdı.

Yeniçeri Ocağı talimhanesinin kumandanı olan *Talimhanecibaşı* ağa bölüklerinden 54. bölüğün kumandanıdır. Başlıca görevi maiyetindeki talimhanecilerle ocak efradına silah kullanımını öğretmekti. Terfi ederse *zenberekçibaşı* olurdu.

Ayrı bir odanın âmiri olan *avcıbaşı* ise ok talimi yerine neferlere tüfek talimi yaptırırdı. Avcıbaşı, maiyetindeki avcılarla padişahla birlikte sefere gider, bazan da ava çıkardı. Tüfek talimlerine bir kaç ayda bir ocağın ileri gelen zabitleri de nezaret eder, hedefe isabet ettiren neferleri çeşitli hediyelerle ödüllendirirlerdi.

Sertüfekçi de denilen *tüfekçibaşı* 1500'lü yıllardan sonra Osmanlı ordusunda tüfeğin yaygınlaşması üzerine ortaya çıkmış ve cemaat ortalarından birinin kumandanlığı bu zata verilmiştir.

Zenberek büyük oklara veya at ve deve gibi binek hayvanlarının sırtında taşınan küçük toplara denir. Cemaat ortalarından 82. ortanın efradını zenberekçiler oluşturur ve bunların âmirine *zenberekçibaşı* veya *serzenberekçi* denirdi. Ocağın ilk kuruluşunda mevcut olan orta, XV. yüzyıl sonlarından itibaren önemini kaybetmişse de zenberekçibaşı yine ocağın büyük ağalarından biri olma özelliğini korumuştur. *Zenberekçibaşılar* terfi ederse, genellikle *haseki* olurlardı. Ünlü mimar Koca Sinan baş mimarlığa zenberekçibaşılıktan getirilirmiştir.

Ağa İmamı da denilen *ocak imamı*, yeniçeriler arasında medrese tahsili görmüş olanlardan atanırdı. Cemaat ortalarından biri İmam Ortası'ydı. Bu zatın maiyetinde dört müezzin bulunurdu. Ocak imamı beş vakit namazda ağaya imamlık ederdi.

Orta/Bölük Zabitleri

Yukarıda zikredilen orta ve bölük kumandanlarından başka, her orta ve bölükte *başodabaşı, oda kethüdası, odabaşı, vekilharç, bayraktar, başeski* ve *usta* denilen bölük zabitleri bulunurdu. Bunların en kıdemlisi olan *baş odabaşı*nın makamı ağa bölüklerindeydi. Baş odabaşı yeniçerilerden cezayı hak edenleri cezalandırırdı.

Odabaşı, bölüğün inzibatıyla en fazla alâkalı bir zabitti. Bölüğünün iaşe subayı olan vekilharç, haftada bir kendi orta veya bölüğünde toplanan kumanya parasıyla bölüğün iaşe ihtiyaçlarını sağlardı. *Bayraktar*, ortasının sarı-kırmızı ve Zülfikar resimli bayrağını taşıyan zabitiydi. *Başeski*, orta veya bölük efradının en kıdemlisiydi. İstanbul'daki karakolların (kulluk) kumandanları olan *baş karakullukçu*lar bu *başeski*lerden olurdu.

Aşçıbaşı da denilen usta, mensubu olduğu odanın yemeğini pişirmekle görevliydi. Orta veya bölük kazanları yeniçerilerce kutsal kabul edilirdi. Her orta veya bölük, meselesini bu kazan etrafında toplanarak görüşürdü. Mutfak aynı zamanda her ortanın tevkif yeriydi. Her bölükte ayrıca çorbacı ve diğer zabitlerin emir erleri olan karakullukçular bulunurdu.

Yeniçeri Kışlaları, İaşeleri, Kıyafetleri, Bayrak ve Nişanları

Yeniçeri Ocağı, Edirne'nin fethinden sonra kurulduğundan, ilk yeniçeri kışlası orada Kavak Meydanı'ndaydı. Birçok odalardan ibaret olan bu kışla, 1453'ten sonra İstanbul'da yenileri yapılınca uzun süre kullanılmamış, ancak IV. Mehmed, II. Süleyman, II. Ahmed ve II. Mustafa gibi uzun yıllar Edirne'de ikamet eden padişahlar zamanında tekrar imar edilmişse de, XVIII. yüzyıl başından itibaren tamamen terkedilmiştir.

İstanbul'daki yeniçeri kışlalarına Eskiodalar ve Yeniodalar denirdi. Bunlardan birincisinin Fatih döneminde yapıldığı kesindir. İkincisinin ise yine Fatih döneminde yapıldığı, fakat daha sonra özellikle Kanuni zamanında genişletildiği ve yeni kapılar ilave edildiği anlaşılmaktadır. Eskiodalar Şehzadebaşı'nda, Yeniodalar ise Aksaray semtindeydi. Tarihî isyanlara en fazla Aksaray Sofular civarındaki Yeniodalar sahne olmuştur. Etmeydanı da buradaydı[12]. Ahşap olan yeniçeri odaları zaman zaman yanmış, yeniçeriler de bazan çadırlarda ikamet etmek zorunda kalmışlardır. Yeniçeri kışlaları 1826 yılında ocağın kaldırılması sırasında yıkılmıştır.

Yeniçeriler iaşelerini devletten aldıkları maaşlarıyla kendileri temin ederlerdi. Her hafta cuma günü, belli miktarda toplanan paralarla her odanın erzakı vekilharçlar tarafından satın alınırdı. Her ortanın yemek kazanları da ayrıydı. Bu kazanlar kendilerince kutsal sayılır ve isyan öncesinde bunlar Etmeydanı'na çıkarılırdı. Buna "kazan kaldırma" denirdi[13]. Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar yeniçerilerin etleri piyasadaki kasaplardan temin edilirdi. Ancak, zaman zaman baş gösteren et sıkıntısı yüzünden Fatih, yeniçeriler için ayrı bir mezbaha yaptırmıştı. Et fiyatları ne kadar artarsa artsın, yeniçeriler eti sabit fiyattan satın alırlardı. Yapılan zamlar askere yansıtılmaz devlet tarafından karşılanırdı. Bu sübvansiyona "zarar-ı lahm" denirdi. Ramazan ayında yeniçerilere saray mutfağından baklava ikram edilirdi. Ayrıca, başta veziriâzam olmak üzere Kubbe vezirleri yeniçerilere iftar verirlerdi. Kurban bayramında yeniçerilere canlı hayvan da verilirdi.

Yeniçeriler başlarına eski bir Türk başlığı olan ve "börk" denilen serpuşu giyerlerdi. Bu başlığı onlardan başka kimse giyemezdi. Börk 45 santim yüksekliğinde, arkaya kıvrık beyaz keçeden yapılmış bir serpuştu. Yeniçerilerin mavi veya lacivert çuhadan bol yenli kaputları ve dolama denilen cübbeye benzer üst elbiseleri vardı. Ayaklarına sıkı çakşır, dolamanın üstüne ise bârânî denilen yağmurluk giyerlerdi. Yeniçeri çorbacılarına sobramanî denilen kaputluk yeşil çuha dağıtılırdı. Başta yeniçeri ağası olmak üzere, öteki orta zabitlerine senede iki defa elbise verilirdi. Bunların yazlık olanlarına bahariye, kışlık olanlarına ise zemistaniye denirdi. Ocak zabitlerinin giydikleri çizmelerin renkleri, rütbelerine göre farklı renkte idi. Yaya ve cemaat kumandanları ile *kethüda bey, muhzırbaşı, başçavuş* gibi ağa bölüklerinin büyük zabitleri sarı çizme, diğer ağa bölüklerinin *bölükbaşı*ları kırmızı çizme, küçük rütbeli zabitler ise siyah çizme giyerlerdi. Sarı çizmeliler en itibarlılarıydı.

Yeniçeri Ocağı'nın birçok bayrağı vardı. Bunlar İmamı Azam Bayrağı, Ağa Sancağı, Alay bayrağı, Kethüda bayrağı ile bölük ve ortaların sarı-kırmızılı çatal bayraklarıydı. Hacı Bektaş şeyhinin verdiği beyaz bayrak, alaylarda yeniçeri ağasının önünde giderdi. Sefere gidilirken beyaz ipekten yapılmış olan İmamı Azam Bayrağı arkadan gelirdi. Bu bayrak ocağın Sünnîliğinin işaretiydi. Ordugâhta her orta ve bölüğün özel bayrağı kumandan çadırlarının önüne dikilirdi. Her orta ve bölüğün ayrı nişanları da vardı. Bu nişanlar kapıların üstlerine, çadırlara, bayraklara, mezar taşlarına, hatta dövme suretiyle vücut ve kollara da işlenirdi[14].

---

12 Abdülkadir Özcan, "Etmeydanı", *DİA*, c. 9, İstanbul 1995, s. 497-498.

13 D'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, c. 7, Paris 1824, s. 341 vd.

14 Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti*, trc. M. Nazmi, İstanbul 1934, s. 176 vd.

Yeniçerilerin Görevleri

Yeniçerilerin barış zamanında hükümet merkezinde ve taşrada olmak üzere iki türlü görevleri olurdu. Merkezdeki en önemli hizmetleri Divan-ı Hümâyûn muhafızlığıydı. Bu işi nöbetleşe yaparlardı. Divanın toplanacağı gün yeniçeri ağası erkenden kalkar, ocak ağaları ve nöbetçi yeniçerilerle Bâb-ı Hümâyun'a gider, orada divan üyesi vezirleri selâmlardı. Daha sonra Divan kurulur, bu sırada yeniçerilere saray mutfağından yemek verilirdi. Yeniçerilerin merkezdeki önemli vazifelerinden biri de yangın söndürmekti. Bu işte başarılı olanlar yeniçeri süvariliğine terfi ettirilirler veya timara çıkarılırlardı. Tulumbacı Ocağı'nın kurulmasından sonra yeniçerilerin yangın söndürme hizmetleri yağma ve çapul şekline dönüşmüştür. Bir kısım yeniçeriler ağalarıyla şehir içinde dolaşıp asayişi sağlardı. İstanbul'daki karakol (kulluk) hizmetleri ile sur kapılarının açılıp kapatılmasını da yeniçeriler yaparlardı. Karakol hizmetinde olanlara kullukçu, kale kapıları hizmetindekilere ise yasakçı denirdi. Yeniçerilerin bir başka merkezî hizmeti ise sefarethane muhafızlığıydı.

Yeniçerilerin İstanbul dışındaki vazifeleri şehir ve kale hizmetleri diye ikiye ayrılırdı. Şehirlerdekiler yasakçılık edip, bulundukları beldenin inzibatını temin ederlerdi. Yeniçerilerin asıl önemli taşra hizmetleri kale muhafızlığıydı. Yeniçeri ortaları nöbetleşe olarak üç yıl süreyle kalelerde muhafızlık yaparlardı. Budin, Erzurum, Kıbrıs gibi önemli ve büyük yerlerde yeniçeri ağası adıyla yetkili mahallî kumandanlar bulunurdu. Buralardaki yeniçeriler arasında bir de gönüllüler vardı. Bu gönüllü yeniçeriler ücret almazlar, yalnızca yeniçeriliğin şeref ve imtiyazlarından yararlanırlardı. Fakat bunlar zamanla ocağın bozulmasında önemli rol oynamışlardır.

Yeniçerilerin Mükâfatlandırılmaları ve Cezalandırılmaları

Atış talimleri sırasında başarılı yeniçeriler ve uzun süre ocakta hizmet edenler ile savaşlarda yararlık gösterenler kapıkulu süvarisi veya timarlı sipahi yapılarak taltif edilirlerdi.

Suçlu yeniçeriler suçunun büyüklüğüne göre dayak, hapis ve idam şeklinde cezalandırılırdı. İbret almaları için öteki yeniçerilerin de görmeleri istenirse, dayak cezası akşamla yatsı arasında icra edilirdi. Bir başka ceza çeşidi de yeniçerinin kale muhafızlığına gönderilmesi şeklinde olurdu. Katli gerektiren suçların cezası, ocaktan kaydı silindikten sonra verilirdi. Savaş zamanındaki cezalar daha ağırdı. Âsi veya kaçak yeniçeriler ordugâhın ortasında bulunan ve Aylak (Leylek) Çadırı diye anılan cellat çadırında cezalandırılırdı.

Yeniçerilerin Sefere Gidişleri, Savaş Düzenleri ve Silâhları

III. Murad'a kadar yeniçerilerin topluca savaşa katılmaları padişahın bizzat sefere çıkmasına bağlıydı. Fakat Kanuni'den sonra uzun süre Osmanlı padişahları savaşlara katılmadığından, yeniçeriler uzunca bir süre âdeta işsiz güçsüz bir güruh gibi kalmışlardı. Veziriazam Koca Sinan Paşa'nın sadrazamlığı zamanında 1593'ten itibaren serdar-ı ekrem kumandasında seferlere çıkmaya başlamışlardır.

Yeniçeriler sefer esnasında padişahın önünde giderler, bir yerde konaklandığı zaman çadırlarını otağ-ı hümâyunun etrafında kurarlardı. Sefer süresince ordugâhta ve hududa yakın yerlerde sık sık yoklama yapılır, böylece firar olaylarına fırsat verilmezdi. Askerlerin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için çeşitli esnaf ve sanatkârlar da sefere götürülür ve bunlara orducu[15] esnafı denirdi. Askerin yemek ve benzeri ihtiyaçları için ordu güzergâhında menziller teşkil edilirdi. Buralara yakın yerleşim yerlerinin halkı geçerli fiyattan zahirelerini orduya satmakla yükümlü tutulurdu. Sefer esnasında yeniçerilere genellikle un ve peksimet verilirdi.

Savaşa başlamadan önce yeniçerilere cebeciler tarafından silâh, mermi, kazma ve kürek dağıtılırdı. Asker arasında mermilere fındık denirdi. Yeniçeriler savaşmaya başlamadan önce mutlâka gülbank denilen dualarını yaparlardı. Kale muhasaralarında başarı gösteren fedailere serdengeçti denirdi. Yeniçeriler barış zamanında eğri bir hançer, daha sonraki dönemlerde ise büyük bir bıçak taşırlardı. Sefer esnasında boynuzdan yapılmış yay ve okları olurdu. XVI. yüzyıldan itibaren de fitilli ve çakmaklı tüfekler kullanmaya başlamışlardır. Kendilerine verilen kazma ve kürekleri siper kazmada kullanırlardı. Öteki savaş gereçleri ise kalkan, hançer, balta ve zenberek gibi silâhlardı.

Korucular ve Mütekaidler

Sefere giden yeniçerilere *"eşkinci"*[16] denirdi. Kıdemli yeniçerilere *"korucu"* adı verilirdi. Bunlar fiilen sefere pek katılmazlar, katılsalar da çadır muhafızlığı gibi geri hizmetlerde istihdam edilirlerdi. *Korucu*ların âmiri *korucu*başıydı. Önceleri sayıları 100 civarında olan *korucu*lar, zamanla binlere ulaşmışlardır. Türkçe *oturak* denilen mütekait yani emekli yeniçerilerin askerlikle ilgileri kalmazdı. Bunlara günde 3-8 akçe arasında değişen emeklilik ücreti verilirdi.

Yeniçeri Efendisi ve Dairesi

Ocak içerisinde önemli bir mevkii olan yeniçeri kâtibi, Fatih'e kadar ocak dâhilinden atanırdı. Ancak yeniçeri ağasının tesiriyle görevini kötüye kullanmasını önlemek için bu padişah zamanında dışarıdan atanması kanun olmuştur. Zira *yeniçeri kâtibi, ağa* ile anlaşarak ocağa dışarıdan adam alabilir ve hakkı olmayan Acemi oğlanlarını yeniçeri yapabilirdi. Yeniçeri efendisi de denilen kâtip, Acemi Ocağı ile Yeniçeri Ocağı neferlerinin kütük denilen büyük kayıt defterleri ile ulûfe denilen maaş defterlerini tutulmasını denetlerdi. Bu defterler Yeniçeri Efendisi Dairesi'ndeki *"şakird"* adı verilen kâtiplerce tutulurdu.

Ağakapısı ve Ağa Divanı

Ağakapısı, *yeniçeri ağası*nın oturduğu dairenin adıdır. XVII. yüzyıla kadar Ağakapısı Eski ve Yeni Odalar'ın arasında bir yerdeydi. Bu asrın ilk yarısından itibaren Süleymaniye semtindeki yerine nakledilmiştir. Ocağın kaldırılmasından sonra burası

15 Şenol Çelik, "Orducu", *DİA*, c. 23, İstanbul 2007, s. 370-373.
16 Abdülkadir Özcan, "Eşkinci", *DİA*, c. 11, İstanbul 1995, s. 469-471.

şeyhülislâmlık dairesi, ardından da İstanbul müftülüğü olmuştur. *Ağa divanı*nın yapıldığı yer de buradaydı. *Yeniçeri ağası*nın başkanlığında Ağakapısı'nda toplanan bu divanda ocak meseleleri çözümlenir ve ocak davalarına bakılırdı. *Ağa divanı*nın üyeleri *sekbanbaşı, kul kethüdası, zağarcıbaşı, saksoncubaşı, turnacıbaşı, başçavuş* ve *yeniçeri kâtibi* gibi ocağın yüksek rütbeli zabitleriydi. Şer'î meseleler kadıya havale edilirdi.

Ocak Hekimleri

Yeniçeri Ocağı'nın düzenli bir sağlık teşkilâtı vardı. *Meydan çorbacıları*nın hizmetlerinden biri de seferde hasta ve yaralı askerleri taşımaktı. Ağakapısı'nda birçok cerrah da vardı. *Başcerrah* hepsinin âmiriydi. Ocakta ayrıca birçoğu Yahudi asıllı maaşlı tabipler de bulunurdu[17].

Yeniçerilerin Ulûfe ve Bahşişleri

Yeniçerilerin ulûfe (mevâcib) denilen maaşları üç ayda bir Divan-ı Hümâyun'da ve veziriazamın huzurunda verilirdi. Mevacib defterlerinde Hicrî her üç ayın baş veya son harfleriyle ifade edilen bu maaşların adları şöyleydi:

Masar (Muharrem, Safer, Rebiülevvel)
Recec (Rebiülâhir, Cemaziyelevvel, Cemaziyelâhir)
Reşen (Receb, Şaban, Ramazan)
Lezez (Şevval, Zilkade, Zilhicce)

Her ulûfe kıst, son iki maaş birlikte verildiğinden *kısteyn mevâcibi* adıyla anılırdı. Yeniçerilerin maaşları sarı meşin torbalar içinde dağıtılırdı. Yeniçerilere ulûfe dışında, cülûs ve sefer bahşişi de verilirdi. Tahta geçen hükümdar kapıkulu askerlerine birer miktar bahşişte bulunur, ayrıca maaşlara zam yapardı. Fatih Sultan Mehmed'den sonra kanun haline gelen cülûs bahşişi uygulaması zaman zaman büyük karışıklıklara sahne olmuş, devlet hazinesini sarsmıştır. Sefer bahşişi ise, yeni padişahın sefere ilk çıkması münasebetiyle dağıtılırdı. Ancak padişahların sefere çıkmayı terk etmelerinden sonra bu uygulama da kalkmıştır.

Yeniçeri Ocağı'nın İlgasını Gerektiren Sebepler

Kuruluşundan itibaren gittikçe mükemmelleşen ve XVI. yüzyıl ortalarında en olgun noktaya ulaşan yeniçeri nizamının bozulması, yine bu asrın ortalarında başlamıştır. Bunda birinci etken, ocağa kanun dışı kimselerin alınması, ikinci etken ise Kanuni'den sonraki padişahların orduların başında seferlere çıkmamaları ve buna bağlı olarak ocak üzerindeki otoritelerini kaybetmeleriydi. Yeniçeri Ocağı'nın bozulmasının III. Murad zamanında belirgin bir şekilde ortaya çıktığında hemen bütün tarihçiler müttefiktir. Zira bu dönemde yeniçeriler artık kışlalarında değil, evli

17 Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış", *Osmanlılarda Sağlık*, İstanbul 2006, c. 1, s. 99-109.

olduklarından evlerinde yatıp kalkıyorlar ve esnaflıkla meşgul oluyorlardı. Üstelik ocağa acemi oğlanlarından başka bazı gösteri sanatkârlarından da adam alınması bu devirde başlamıştı. Bu padişah zamanında asker arasına *kul kardeşi* adıyla yabancılar girmiş, devşirme sistemi bozulmuştu. Ayrıca genç ve gücü kuvveti yerinde kimseler rüşvetle *korucu* olmaya başlamışlardı. Herhangi bir sebepten dolayı ocaktan atılanlar, tekrar ocağa alınmış, böylece ocak bu tür kimselerle doldurulmuştu.

Osmanlı padişahları içinde ilk ıslahat girişimi II. Osman'la başlamış, fakat onun bu tasavvuru daha fiile bile çıkmadan hayatına mal olmuştu. XVII. yüzyılda sayıları artan ve esnaflık ve hizmetçilik yapmaya başlayan yeniçerilere *yahnikapan*, ulûfelerine ise *kapulu ulûfesi* denirdi. Bu yüzyıl sonlarında Veziriâzam Amcazâde Hüseyin Paşa, 1728'de Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, 1768'de Halil Hamid Paşa ocağı ıslah etmek istemişler, fakat başarılı olamamışlardı. I. Abdülhamid ve III. Selim'in gayretleri de beklenen sonucu getirmemiştir.

Devletin bağrında bir kangren haline gelen yeniçerilere en büyük ve öldürücü darbeyi II. Mahmud vurmuştur. Sultan Mahmud, Yeniçeri Ocağını kaldırmak için büyük bir sabırla fırsat kollamıştı. Bir yandan yeniçerileri okşarken, diğer taraftan da kendine taraftar vezir ve ağaları iş başına getirerek destek aramış, böylece Yeniçerileri içeriden çökertmeye çalışmıştı. Bu arada ulemayı yanına almıştı.

Eşkinci Ocağı'nın Kurulması

II. Mahmud bir yandan yeniçeri elebaşılarını iş başından uzaklaştırıp önemli mevkilere kendi adamlarını tayin ederken, devlet adamlarını ve ulemayı da talimli bir asker teşkili hususunda ikna etmişti. 1826'nın Mayıs ayında şeyhülislâm konağında yapılan toplantıda şeyhülislâmdan savaş eğitiminin vacib olduğuna dair fetva alındı. *Yeniçeri ağası* tarafından ocaktan asker yazılmasının uygun görüldüğü bildirilince, *Eşkinci* adıyla bir sınıf teşkiline karar verildi. Bunun için bir tüzük (kanunname) hazırlandı. Buna göre yeniçeri orta ve bölüklerinin her birinden 150'şer nefer *Eşkinci* yazımına başlandı. Ancak bazı ocak ileri gelenleri el altından bu işi önlemek istiyorlar, yeniçerileri isyana teşvikten geri durmuyorlardı. Nihayet 1826 Haziran'ında yeni askere elbiseleri giydirilip, silâhları da verilerek talime başlanması kararlaştırıldı. İlk gün herhangi bir olay çıkmadı. Bu arada öteki kapıkulu ocakları da muhtemel bir ayaklanma için tetikte bekletiliyordu[18].

Son Ayaklanma ve Vak'a-i Hayriye

Padişah, sadrazam ve öteki devlet adamları bir isyana muhakkak gözüyle bakıyorlardı. Nitekim 15 Haziran 1826 günü yeniçeriler Et Meydanı'nda toplanmaya başladılar. Gece yarısı Ağakapısı'na saldırmışlarsa da, ağayı bulamamışlar, ancak binayı tahrip edip kısmen yakmışlardı. Bu arada *sadrazamı* ve *ağa*yı öldürdükleri yalan haberleriyle de kendilerine birçok çapulcuyu katmışlar, Bâbıâlî'yi ve bazı konakları basarak kıymetli mal ve eşyaları yağmalamışlardı. Devlet ricali yaz mevsimi dolayısıyla

18 Abdülkadir Özcan, "Eşkinci Ocağı", *DİA*, c. 11, İstanbul 1995, 471.

Boğaz'daki yalılarında olduklarından canlarını kurtarmışlardı. Hemen saraya gelen Sadrazam Selim Paşa, padişaha sadık asker sınıflarının tamamını görev başına çağırdı.

Yeniçerilerin bu son isyanının sebebi yine aynıydı: Yeni tarz talimi istememek, eski usul üzere testiye kurşun sıkmak, keçeye kılıç sallamak. Çok geçmeden topçu, arabacı, tersane, humbaracı, lağımcı ocakları ve süvari topçuları yetiştiler. Sultan II. Mahmud da tebdîl-i kıyafetle Topkapı Sarayı'na geldi. Yapılan görüşmelerde, âsilerin cezalandırılmaları hakkında fetva alındı. Daha sonra Sancak-ı Şerîf çıkartıldı ve şehir halkı bunun altına çağrıldı. 3 bin kadar medrese talebesi ve binlerce insan sarayda toplanmaya başlamıştı. Bu arada silahsız halka Cebeci Ocağı'ndan silahlar dağıtıldı. II. Mahmud da çarpışmaya katılmak istediyse de, buna müsaade edilmeyip, onun Bâb-ı Hümâyun'un üstündeki dairede kalması uygun görüldü.

Ağa Hüseyin Paşa, emrindeki askerlerle Divanyolu'ndan, Boğaz'ın Anadolu sahilleri ve Üsküdar Muhafızı İzzet Paşa da Saraçhane'den Et Meydanı'na yürüdüler. Âsiler her yönden sarılmış olduklarından karşı koyamayıp Yeniodalar'a kapanmışlardı. Topçu Yüzbaşısı Kara Cehennem İbrahim Ağa'nın son nasihatleri da kâr etmeyince, padişah emriyle üzerlerine atılan top gülleleriyle kışlaları yıkıldı, yakıldı, kendileri de panik içinde kaldılar. Bu harekât yarım saat gibi kısa süre içinde gerçekleşmişti. Eskiodalar'da yakalananlar ile şehrin herhangi bir yerinde ele geçirilen yeniçeriler çok geçmeden tepelenmiş, böylece birkaç gün içinde halkın da yardımıyla ocak söndürülmüştür. Daha sonra ocağın tamamen ve resmen kaldırılmasına karar verilerek taşradaki yeniçerilerin de dağıtılmaları için emirler gönderildi. Vak'a-i Hayriyye denilen bu olaya ebced hesabıyla birçok tarih düşürülmüştür. Bunların en güzeli ve anlamlısı Keçecizâde İzzet Molla'nın aşağıdaki mısralarıdır:

Tecemmu eyledi Meydan-ı Lahm'e
Edüp küfrân-ı ni'met nice bâgî
Koyup kaldırmadan iki de bir de
Kazan devrildi söndürdü ocağı

Başta Edirne olmak üzere taşradaki bütün yeniçeri birlikleri lağvedilmiş, yeniçerilere mahsus bütün unvan ve tabirler de kaldırılmıştır.

Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması

Yukarıda Yeniçeri Ocağı'nın Bektaşî tarikatıyla ilişkisinden bahsedilmişti. Bektaşî babalarının isyan hareketlerinde oynadıkları rol herkesçe bilindiğinden, Ocak içindeki ve dışındaki bütün Bektaşî tekkelerinin kapatılmasına karar verildi. Ardından bazı tekkeleri yıkılarak kendileri İstanbul'dan uzaklaştırıldılar. Yeni kurulan ve ileride sözü edilecek olan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'ye karışan yeniçerilerin fesatlarına meydan verilmemesi için bazıları öldürüldü çoğu da Midilli ve Sakız adalarına sürüldü.

CEBECİ OCAĞI

Cebeci Ocağı'nın neferleri sefer sırasında yeniçerilere ok, yay, tüfek, kılıç, kazma, kürek, barut, fitil, kurşun, zırh ve miğfer gibi taarruz ve müdafaa silâhları sağlarlar,

bunları cepheye götürürler, barış zamanında ise bakımını yaparlar ve Cebehane'de muhafaza ederlerdi[19]. Sınır boylarındaki kalelerde de silâh depoları olup, oralarda da görevli cebeciler bulunurdu. Bu cebeciler de yeniçeriler gibi nöbetleşe olarak üçer yıllığına oralarda hizmet ederlerdi.

Cebeci Ocağı'nın kuruluş tarihi belli değilse de, Yeniçeri Ocağı'nın tesisinden sonra olduğu kesindir. Cebeci Ocağı neferleri de yeniçeriler gibi acemilerden temin edilirdi. Bunların da aralarına sonradan kuloğulları karışmış, nizamlarının bozulmasından sonra ocağa hariçten adam alınmıştır.

Cebeci Ocağı'nın Zabitleri

Ocağın en büyük zabiti cebecibaşıdır. İstanbul'un Ayasofya, Hocapaşa ve Ahırkapı taraflarının asayiş ve muhafazasından *cebecibaşı* sorumluydu. *Cebecibaşı*dan sonra dört kethüda gelirdi. Bunların en büyüğü başkethüda idi. *Cebeciler kâtibi*, ocaktan sarf olunan veya ocağa alınan silâh bedellerinin defterini tutardı.

Cebeciler kışlası Ayasofya civarında, Yerebatan'da bulunan ahırların üstündeydi. Burada zabit ve neferlerin odaları da vardı. Ocağın imalâthâne ve depoları da buradaydı. Cebehâne'de imal edilen savaş gereçleri, gerekirse dışarıda esnafa da yaptırılırdı. *Cebeci*ler de ulûfelerini yeniçeriler gibi üç ayda bir alırlardı.

*Cebeci*ler de yeniçeriler gibi, bazı isyan hareketlerine karışmışlardır. Yeniçeri Ocağı'nın bozulmasıyla birlikte, Cebeci Ocağı'nın da nizamı bozulmuştur. Nihayet 1826 yılında Yeniçeri Ocağı ile birlikte Cebeci Ocağı da kaldırılmıştır. Ancak yeni bir nizamnâme çıkartılarak Cebehâneci Ocağı adıyla yeni bir ocak kurulmuştur. *Cebecibaşı* kaldırılmış, yerine *cebehânecibaşı* unvanı kullanılmıştır. Ayrıca ocak işlerinden sorumlu bir Cebehâne Nâzırlığı teşkil edilmiştir[20].

TOPÇU OCAĞI

Kapıkulu ocaklarından bir başka yaya sınıfı da *topçu*lardır. Bunların görevi top dökmek ve savaşlarda bunları kullanmaktır. Ateşli silâh olarak ilk topun I. Murad zamanında 1389 yılındaki Kosova Savaşı'nda kullanıldığı tahmin edilmektedir. Daha önceki dönemlerde top yerine genellikle mancınık kullanılırdı. Kuruluş tarihi tam olarak bilinemeyen Topçu Ocağı'na acemilerden nefer alındığına göre, bu sınıfın da Yeniçeri Ocağı'ndan az sonra teşkil edildiği söylenebilir. Osmanlılar'da topçuluk özellikle Fatih Sultan Mehmed zamanında gelişmiş ve ilk defa havan topları kullanılmıştır. XVI. yüzyılda *topçu*ların evlenmelerine izin verilince, topçu oğullarının da "kuloğlu" adıyla ocağa kaydedilmeleri usul haline gelmiştir. Hizmeti beğenilen *topçu*lar, ya ocak içinde terfi ederler veya timara çıkarlardı. *Topçu*lar, dökücü ve kullananlar olarak iki kısma ayrılırlardı.

---

19 Marsigli, s. 89.

20 BOA, *Hatt-ı Hümâyûn*, nr. 17555, 17665, 18251, 18661; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, c. 2, s. 3 vd.

Topçu Kışlaları ve Top Dökümhanesi

İstanbul'daki Topçu Ocağı kışlaları ile top dökümhanesi bugün de Tophane denilen semtte idi. Bu Tophane'yi Fatih Sultan Mehmed yaptırmıştır. Burası daha sonra II. Bayezid ve Kanuni Sultan Süleyman zamanlarında genişletilmiş, 1745 yılında sağlamlaştırılmış ve deniz doldurularak tekrar tevsi edilmiştir. Top dökümhanesinin şefi *dökücübaşı*ydı. Bu görevli aynı zamanda ustabaşıydı ve bir yardımcısı ile *tamirci, burgucu, yamacı, kefcegir, dökümcü, demirci, marangoz* gibi görevlilerin âmiriydi. Top dökücüleri işçilikten ustalığa yükselebilirlerdi. Top dökümü sırasında özel bir tören yapılır[21] veziriâzam, şeyhülislâm ve öteki ileri gelen devlet adamları dökümhaneye gelir ve hazır bulunurlardı.

Çok geniş topraklar üzerine kurulmuş olan Osmanlı Devleti'nin, ülke bütünlüğünü korumak amacıyla İstanbul dışında, özellikle serhad kalelerinde de top döküm atölyeleri vardı. Belli başlı taşra dökümhaneleri batıda Belgrad, Temeşvar, İşkodra, Praveşte; doğuda ise Gülanber'de bulunuyordu. Top yuvarlağı denilen gülleler ise daha ziyade maden yataklarına yakın yerlerde dökülür, sonra da gerekli yerlere nakledilirdi. Taşradaki top dökümhanelerinin ustaları İstanbul tophanesinden gönderilirdi.

Top Çeşitleri

Osmanlı ordusunda çeşitli isimler altında toplar kullanılmıştır. Bunlar şayka, prankı ve havayî, zarbazen (darbzen), havan, şakaloz, bacaloşka (badaluşka), marten, ejderdehen, kolonborna ve balyemez adlarıyla anılırlardı.

Topçu Ortaları

Topçu Ocağı 72 orta ve bölükten oluşmaktaydı. Topçu ortaları, ağa bölüğü ve cemaat olarak ikiye ayrılırdı. Topçular haftada iki gün top atıcı ustaların gözetiminde atış eğitimi alırlardı. Taşrada timar sahibi yerli kulu topçuları bulunurdu. İstanbul dışındaki top dökümhaneleri için gerekli top kalıpları, Kâğıthane çamuru, sel toprağı ve bakır külçe gibi malzemeler ve ustalar İstanbul'dan gönderilirdi.

Topçuların Savaş Düzeni

Topçu, cebeci ve top arabacıları seferde ellerindeki menzil pusulalarına göre hareket ederlerdi. En önde topçular giderdi. Toplar sefere, büyüklüklerine göre katır, deve ve arabalarla nakledilirdi. Bir kısım toplar ordunun merkezinde yeniçerilerin önünde, diğerleri ise ordunun sağ ve solunda bulunurdu. "Kal'akûb" denilen kale dövücü toplar geriden gelir veya ihtiyaç yoksa hiç götürülmezdi. Top nakli mümkün olmayan yerlerde, ordugâhta da toplar dökülürdü[22].

---

21 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, c. 1, s. 436 vd.

22 Âşıkpaşazâde, s. 128; Kritovulos, *Târih-i Sultân Mehmed Hân-ı Sânî*, trc. Karolidi, İstanbul 1328, s. 50-53.

Topçu Ocağı Zabitleri

Ocağın en büyük âmiri topçubaşıdır. Bunun altında sırasıyla dökücübaşı, kethüda ve çavuş gibi yüksek rütbeli zabitler, daha sonra da çorbacı veya bölükbaşı, dökücü halifeleri adı altında da küçük rütbeli zabitler gelirdi. Bir de ocak kâtibi vardı. Her bölük ve cemaatte bölükbaşı veya çorbacıdan sonra odabaşı ve vekilharçlar bulunurdu.

Sivil olarak, bir *tophane nâzırı* ile *tophane emini* vardı. Bunlar tophaneye girip çıkan malzemenin defterini tutarlardı. *Topçubaşı*ların hazarî görevleri Tophane ve Beyoğlu semtlerinin asayişini sağlamaktı. *Topçu*lar maaşlarını (ulûfe) yeniçeriler ve cebeciler gibi üç ayda bir alırlardı.

Topçu Ocağı'nın Islahı: Sür'at Topçuları

XV. yüzyıl ortalarından itibaren yükselmeye başlayan, XVI. yüzyılda en yüksek mertebeye varan Osmanlı topçuluğu, XVII. yüzyılda gerilemeye başlamıştır. Buna karşılık Avrupa devletleri topçulukta ileri gitmişlerdir. Onun için, XVIII. yüzyılın son çeyreğine girilirken III. Mustafa zamanında Topçu Ocağı'nın ıslahı yoluna gidilmiş, bu iş için Fransa'dan Baron de Tott ve bazı uzmanlar getirtilmiştir. Onun gayretleriyle 1774 yılında Sür'at Topçuları adıyla Topçu Ocağı'na bağlı bir sınıf teşkil edilmiş, Haliç Hasköy'deki tesisler genişletilerek buralarda demir, bakır ve tunç toplar dökülmüştür. İstanbul dışında da teşkil olunan Sür'at Topçuları'nın taşrada ilk defa Bosna'da kurulduğu görülmektedir. III. Selim zamanında önem verilen ve genişletilen Topçu Ocağı, Kabakçı Mustafa önderliğinde çıkan isyanda bu âsiyi desteklemiş, 1826'dan sonra ise yeniden yapılandırılmıştır[23].

TOP ARABACILARI OCAĞI

Yaya kapıkulu ocaklarından olan Top Arabacıları Ocağı'nın kuruluş tarihi belli değildir. Ancak arabacıların vazifesi, Topçu Ocağı'na ait büyük topların naklini sağlamak olduğuna göre, XV. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş olması gerekmektedir. Zira II. Mehmed büyük topları Edirne'den İstanbul önlerine arabalarla nakletmişti.

Top Arabacıları Ocağı'na Acemi Ocağı'ndan nefer alınırdı. Fakat XVI. yüzyıldan itibaren kuloğlu adıyla ocak mensuplarının oğulları ve kul kardeşi adıyla da dışarıdan arabacı neferi alınmıştır. Arabacı neferleri İstanbul'daki kışlalarında bulunurlar, nöbetleşe olarak kalelerde hizmet ederlerdi. Görevleri Topçu Ocağı'yla ilgili olduğundan, topçu bulunan her kalede top arabacısı da olurdu. Top arabacıları imalâthanesinin Tophane'de olduğu anlaşılmakta ise de, bazı belgelerde kışlanın Şehremini semtinde olduğu belirtilmekte, bazı odalarının da Ahırkapı semtinde bulunduğuna işaret edilmektedir. III. Selim zamanında top arabacıları için Tophane'de yeni bir kışla inşa edilmiştir. Top Arabacıları imalathanesinde, top nakli için çeşitli büyüklükte arabalar yapılırdı. *Arabacı*lar, *topçu*larla birlikte sefere giderler ve sahra toplarını nakleden araba ve bunları çeken hayvanlara nezaret ederlerdi.

---

23 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Halil Hamid Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, sayı 5 (1936), s. 213.

Arabacı Zabitleri

Top Arabacıları Ocağı'nın en büyük zabiti top *arabacıbaşısı* idi. Bu zat, XVI. yüzyılda Hasahır'ın *saraç* ve *küçük mirahur kethüdaları*ndan tayin edilirdi. *Arabacıbaşı*dan başka, ocağın öteki büyük zabitleri *kethüda, başçavuş, kethüdayeri* ve *ocak kâtibi*ydi. Orta ve bölük zabitleri ise öteki kapıkulu ocaklarındakiler gibi *bölükbaşı, odabaşı, halife* vs. gibi subaylardı.

HUMBARACI OCAĞI

Humbara, demir veya tunçtan dökülmüş, içinde patlayıcı maddeler bulunan, el ile veya toplarla atılan bir silâhtır. Aslında *humbaracı*lar Osmanlı ordusunda eskiden beri mevcut olup, cebeci ve topçu ocaklarına bağlıydılar. Ulûfeleri onlarla birlikte çıkar, onlarla birlikte sefere katılırlardı. Ulûfeli yani *cebeci* ve *topçu humbaracı*lardan başka bir de *timarlı humbaracı*lar vardı. *Dirlikli humbaracı*lar kalelerde hizmet ederlerdi. XVII. yüzyıldan itibaren sayıları çok artan *ulûfeli humbaracı*ların önemleri azalmıştır.

Humbaracı Ocağı, Fransız asıllı olup, ihtida ettikten sonra Ahmed adını alan Comte de Bonneval tarafından I. Mahmud zamanında ıslah edilmiştir[24]. Kendisine paşalık verilen bu zat Osmanlı kaynaklarında Humbaracıbaşı Ahmed Paşa olarak anılır. Ahmed Paşa'nın gayretleriyle *timarlı humbaracı*lardan başka, merkezde ulûfeli bir humbaracı ocağı kurulmuştur. Bunlar için Üsküdar Ayazma Sarayı'nda yeni bir humbara imalathanesi ile bir kışla yaptırılmıştır. Erkek evlat bırakmadan ölen veya emekli olan timarlı humbaracıların yerleri ulûfeli humbaracılarla doldurulurdu. Her yüz *ulûfeli humbaracı* bir oda itibar edilmiş; her odaya bir *odabaşı*; iki *ellibaşı*; üç *otuzbaşı* ve onar *onbaşı* ile *vekilharç, çavuş, imam, tabib, cerrah, yazıcı* ve *davulcu* tayin edilmiştir. Humbaracıbaşı Ahmed Paşa'dan sonra *timarlı humbaracı*ların nizamı bozulmuşsa da, Halil Hamid Paşa'nın gayretiyle 1783'te yeniden ıslahına çalışılmıştır.

III. Selim döneminde Humbaracı Ocağı'nın timarlı kısmı kaldırılarak bütün humbaracıların İstanbul'da olmaları kabul edilmiştir[25].

LAĞIMCI OCAĞI

*Lağımcı*lar da ulûfeli ve dirlikli olmak üzere iki sınıflı yaya kapıkulu askeri idiler. Maaşlı lağımcılar *cebecibaşı*nın kumandasında bulunurlardı. XVII. yüzyıl sonlarında 17 cemaat halinde idiler. Timarlı lağımcıların âmiri *lağımcıbaşı*, ocağın öteki zabitleri *kethüda*, *çavuş* ve *alemdar*dı. *Lağımcı*ların vazifesi, kuşatılan kaleleri yer altından açtıkları tünellere yerleştirdikleri, günümüzde mayına benzeyen patlayıcı maddelerle yıkmaktı. İstanbul'un fethi sırasında Bizans surlarının altına doğru çok sayıda lağımlar kazıldığı bilinmektedir. İyi bir teknik bilgiye sahip olmayı gerektiren bu ocak XVII. yüzyıldan sonra bozulmaya yüz tutmuştur. *Lağımcı*lar son hünerlerini Kandiye kalesinin fethinde (1669) göstermişler, daha sonra önemlerini kaybetmişlerdir[26].

---

24 Vak'anüvis Subhî Mehmed, *Subhî Tarihi*, haz. Mesut Aydıner, İstanbul 2007, s. 217-221.

25 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, c. 2, s. 117-127; Ahmet Halaçoğlu, "Humbaracı", *DİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 349-350.

26 Osman Dede, *Cevâhirü't-tevârîh*, Köprülü Ktp., nr. 231.

Lağımcı Ocağı III. Selim zamanında modernleştirilmeye çalışılmış; Ocak, lağım bağlayan ve köprü, tabya, kale yıkmak gibi işleri yapan iki ana sınıfa ayrılmıştır. Bunlar da *humbaracı*lar gibi Kâğıthane'de talim görürlerdi[27].

KAPIKULU SÜVARİLERİ

Süvari kapıkulu ocağının kuruluşu I. Murad devrine kadar uzanır. İlk defa *sipah* ve *silahdar* adları altında Kara Timurtaş Paşa'nın tavsiyesiyle kurulan süvarilere daha sonra *ulûfeciyân-ı yemîn ve yesar* adları altında *sağ ve sol ulûfeciler*, *guraba-i yemîn* ve *yesar* adları altında da sağ ve sol garipler bölükleri ilâve edildi. Böylece ocak altı bölüğe ayrılmıştır. Bu yüzden kapıkulu süvarilerine "Altı Bölük Halkı" da denirdi. Bölükât-ı Erbaa veya Dört Bölük de denilen son dört bölüğün kuruluşu muhtemelen XV. yüzyıl ortalarında oldu.

Yaya kapıkulu ocakları gibi, padişahın şahsına bağlı olan kapıkulu süvarileri derece bakımından onlardan üstündü. Hatta yayalar için kapıkulu süvariliği bir ikram ve lütuf idi. Fakat nüfuz yeniçerilerdeydi.

Süvari ocağının efradı, başta Yeniçeri Ocağı'ndan olmak üzere yaya kapıkulu ocaklarından alınırdı. İyi hizmette bulunmuş yayalar ikramen süvari ocağına verilirler ve buna *bölüğe çıkma* denirdi. Enderun'a öğrenci yetiştiren Edirne ve Galata Sarayı ile İbrahim Paşa Sarayı'ndan da kapıkulu süvariliğine geçilebilirdi[28]. Saraydaki çıkmalar merasimle yapılırdı. Teşkilât bozulduktan sonra ocağa veledeş adıyla süvari oğulları ile üç yıl taşrada hizmet etmiş olanlar da alınmaya başlanmıştır.

Altı Bölük Yoldaşları da denilen kapıkulu süvarilerinin en itibarlısı *sipah*, ikincisi *silâhdar* bölüğüdür. Bunlara "Yukarı Bölükler", sağ ve sol ulûfeci bölüklerine Orta Bölükler, *sağ ve sol gariplere* ise "Aşağı Bölükler" denirdi. Her bölüğün taşıdığı bayrak farklıydı[29].

Sipah Bölüğü

Süvari ocaklarının en seçkin ve itibarlısı sipah bölüğüdür. Âmiri *sipah ağası*dır. Taşıdığı bayrağın renginden dolayı bu bölüğe "Kırmızı Bayrak" da denirdi. Bu bölük Fatih zamanında kurulmuştur. Barış zamanındaki vazifeleri cizye, resm-i ganem, mukataa vb. vergileri toplamaktı. Ayrıca padişah camiye giderken onun sağında yürürler, savaş sırasında çadırlarını otağ-ı hümâyunun sağında kurarlardı. Padişah otağını geceleyin silâhdar bölüğü neferleri beklerdi.

Silâhdar Bölüğü

Taşıdığı bayraktan dolayı Sarı Bayrak da denilen bu bölük, süvari ocaklarının en eskisidir. Âmiri *silâhdar ağası*dır. İlk efradını Harem-i Hümâyun'dan çıkan iç oğlanları oluşturmuştu. Daha sonra öteki saraylardan da nefer alınmıştır. Fatih'e kadar

27 Abdülkadir Özcan, "Lağımcı Ocağı", *DİA*, c. 23, İstanbul 2003, s. 49-50.
28 Silâhdar, c. 2, s. 302.
29 Abdülkadir Özcan, "Altı Bölük", *DİA*, c. 2, İstanbul 1989, s. 531.

padişahın sağında sefere giderlerken, bu padişah zamanında sipah bölüğü önem kazanınca, solunda gider olmuşlardır. Sefere giderken ordunun geçeceği yolları silâhdarlar açar, köprüleri yine onlar tamir ettirirlerdi[30]. Bu işler için o yöre halkını istihdam edebilirlerdi. Silâhdarlar bölüğü neferlerinin yol açma görevinden başka tuğculuk, yedekçilik ve buçukculuk gibi görevleri de vardı. Bunlardan *tuğcu*lar, padişah tuğlarını taşırlardı. Âmirleri *tuğcubaşı*ydı. *Yedekçi*ler, padişahın yedek atlarına bakan ve bunları bir yerden bir yere nakleden 30 kadar silâhdardı. *Buçukcu*lar ise, padişahın bir yere çıkışında fakir halka para dağıtan zümreydi.

Sağ ve Sol Ulûfeciler

Orta Bölükler de denilen bu iki süvari bölüğünden *Ulûfeciyân-ı Yemîn* yani *sağ ulûfeci*ler, taşıdığı bayrağa izafetle Yeşil Bayrak adıyla da anılırdı. *Ulûfeciyân-ı yesar*ın bayrağı sarılı beyazlıydı. *Sağ ulûfeciler* alaylarda padişahın sağında giden *sipahiler*in sağ açığında, *sol ulûfeciler* ise solunda giden *silâhdarlar*ın sol açığında giderlerdi. Ordugâhtaki yerleri de aynı şekilde olurdu. Sefer sırasında hazineyi nöbetleşe olarak *ulûfeciler* muhafaza ederlerdi[31].

Sağ ve Sol Garipler

Aşağı Bölükler denilen bu gureba neferleri kuruluş yıllarından itibaren istihdam edilmekle birlikte ocak şeklinde örgütlenmeleri XV. yüzyıl ortalarında olmuştur. Savaşlarda *sağ garipler* padişahın sağındaki sancağın dibinde, *sol garipler* ise sol alemin dibinde bulunurlardı. Yürüyüşlerde ise padişahın en sağ ve en solunda giderlerdi[32]. Sefer sırasında otağ-ı hümâyunu ve ağırlıkları bunlar korurlardı. Fakat asıl önemli görevleri Sancak-ı Şerîf'in ve öteki sancakların muhafızlığıydı. Gerektiğinde gureba neferleri üst bölüklere terfi ederlerdi. Guraba bölükleri seferlerde ordugâha odun taşımakla da yükümlüydüler[33].

Kapıkulu Süvarilerinin Diğer Zabitleri

Padişaha olan yakınlıklarından dolayı bu Altı Bölük ağalarına *rikâb (özengi) ağaları* denirdi. Her bölükte ağadan başka birer *kethüda*, *kethüdayeri* ve *başçavuş* ile *çavuş*lar ve *kâtip*ler de bulunurdu. Kapıkulu süvarilerinin maaşları önceleri Topkapı Sarayı'nda, Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığından itibaren ise Paşakapısı'nda (Bâbıâlî) verilirdi. Kapıkulu süvarilerinin silâhları ok, yay, kalkan, mızrak, balta, pala, hançer, kılıç ve topuzdan ibaretti. Süvariler tabancaya pek itibar etmezlerdi. Süvarilerin cezaları kendi bölüklerinde verilirdi. Bu da suçun büyüklüğüne göre dayak, hapis, sürgün ve idam şeklinde olurdu.

---

30 *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmazer, Ankara 2003, c. 1, s. 403, 432.

31 *Eyyûbî Efendi Kanunnâmesi*, s. 50; Abdülkadir Özcan, "Ulûfeciyân", *DİA*, c. 42, İstanbul 2012, s. 126-127.

32 Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, İstanbul 1293, s. 12.

33 Abdülkadir Özcan, "Gurebâ Bölükleri", *DİA*, c. 14, İstanbul 1996, s. 201-202.

Kapıkulu süvarilerinin bozulması XVI. yüzyıl sonunda, kanuna aykırı olarak ocağa asker alınmasıyla başlamıştır. Zamanla nizamları iyice bozulan süvarilerden taşrada olanlar, ulûfelerini aldıkları halde artık seferlere katılmaz olmuşlardır. Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından (1826) sonra sayıları çok azalmış olan süvari bölükleri de ortadan kaldırılmış, son ulûfeli süvarilere devletçe maaş bağlanarak mağdur duruma düşmeleri önlenmiştir[34].

EYALET ASKERLERİ

Osmanlı ordusunun asıl kalabalık kısmını İstanbul dışındaki eyalet askerleri oluştururdu. Bunların da en önemlisi *timarlı sipahi* denilen askerlerdi. Öteki taşra kuvvetlerinden öncü ve geri hizmetlerde kullanılan *akıncı*, *azeb*, *gönüllü*, *deli*, *yaya* ve *müsellem* gibi yardımcı birlikler de eyalet askeri statüsündeydi.

Timarlı Sipahiler

Osmanlı kara kuvvetlerinin en kalabalık kısmını bu topraklı süvariler oluştururdu. Aslında Osmanlı taşra teşkilâtının sadece askerî yönden ele alınması doğru değildir. Zira bir yerin dirlik olarak bir kimseye verilmesi karşılığında, ondan öncelikle o toprağı ekip biçmesi istenir, sonra da askerî hizmet beklenirdi. Daha önceki İslâm devletlerinde "iktâ" adıyla bilinen timar sistemini geliştiren ve uygulayan Osmanlılar olmuştur. Dirlikler özellikle savaşlarda başarılı hizmetlerde bulunmuş askerlere verilir ve gelir durumlarına göre üçe ayrılırdı: Yıllık geliri 20 bin akçeye kadar olana "timar", 20 bin-100 bin akçe arasında olana "zeamet", 100 bin ve daha fazla gelir getirene ise "has" denirdi. Has, *sancak beyi* ve daha yüksek dereceli devlet görevlilerine, zeamet, yüksek rütbeli hizmet sahiplerine; timar ise savaşlarda yararlılığı bulunan kimselere tevcih edilirdi. Devlete ait mîrî toprakların büyük kısmı timar olarak tevcih edilirdi. Timar sahibine *sahib-i arz*, *sâhib-i raiyyet* veya daha yaygın olarak *timarlı sipahi* denirdi. Bu zat kendi timar bölgesindeki vergileri toplama hakkına sahipti. Ancak buna mukabil askerî bazı yükümlülükleri yerine getirirdi. En önemli görevi de tasarruf ettiği arazinin yıllık gelirine göre belli birim değeri için "*cebelü*" denilen atlı asker beslemekti. Timar sahipleri her 3 bin, zeamet ve has tasarruf edenler ise her 5 bin akçe için bir cebelü beslerlerdi. Bu savaşçıların at, silâh, giyim-kuşam, yeme-içme gibi her türlü masrafı dirlik sahibine aitti. Özürsüz savaşa katılmayan sipahinin timarı elinden alınarak bir başkasına verilirdi. Ölen sipahinin oğlu varsa, timarının bir kısmı ona devredilir, öteki kısmı dağıtılırdı. Mirasçısız ölen sipahinin timarı bir başkasına tevcih edilirdi.

Timarlı sipahiler ile zeamet sahiplerine ait iki nüsha defter tutulurdu. Bunların biri eyalette, diğeri merkezde muhafaza edilirdi. Eyalet valisi olan beylerbeyi gerekirse bu deftere dayanarak yoklama yapar, münhal yani boş, sahipsiz timar ve zeametler bu kayıtlardan anlaşılırdı. Bu muntazam defterler sayesinde devletin ne kadar timarlı sipahi ve cebelüye sahip olduğu kolayca çıkartılabilirdi.

34 BOA, *Cevdet-Askerî*, nr. 12171; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, c. 2, s. 137 vd.

Sefere çıkılmadan bir süre önce merkezden beylerbeyi ve sancak-beylerine seferin nereye yapılacağı, ordunun nerede toplanacağı bildirilirdi. Onlar da emrindeki *timarlı sipahileri* durumdan haberdar ederlerdi. Böylece her eyaletin kuvveti kendi *beylerbeyi*nin kumandası altında toplanırdı. *Timarlı sipahiler*, emirlerindeki *cebelüler*in onda birini timar mahallinde bırakırlar, böylece ziraî işlerin aksamaması sağlanırdı. Bin sipahinin başındaki âmire alay beyi denirdi. Bunların da emirleri altında *subaşı* ve *çeribaşılar* vardı. "*Alay beyi*", subaşı ve *çeribaşılar* bulundukları bölgenin âsayişinden de sorumluydular.

Sefer zamanında bile maaş ve tayinat verilmeyen *timarlı sipahiler*in ihtiyaçları, uhdelerindeki timar gelirlerinden karşılanırdı. Bu iş için her sancağın sipahileri, aralarından 5, 10 kişiyi bölgelerine gönderirler ve para getirtirlerdi. Bunlara "*harçlıkçı*" denirdi.

Beylerbeyi ve *sancak beyleri* de tasarruf ettikleri hasların her 5 bin akçesi için bir *cebelü* beslerlerdi. Bu *cebelüler* seferde ve hazarda *beylerbeyi* ve *sancak beyi*nin maiyetinde bulunurlardı. Tamamı süvari olan *timarlı sipahi* askerlerinin iyi koşan, dayanıklı cins atları vardı. Silâhları genellikle kılıç, kargı, ok ve kalkandı. Başarılı sipahilerin dirliklerine zam yapılır, hatta bunlara zeamet verilebilirdi. Sefere çıkamayacak kadar yaşlı *sipahiler* bir miktar tekaüdiyye ile emekliye sevk edilirler, timarları bir başkasına tevcih edilirdi. Başarılı *cebelüler* de *timarlı sipahi* olabilirlerdi. Ölen bir sipahinin ailesine, geçinebileceği kadar timar bırakılırdı. Şayet oğlu sefere çıkamayacak kadar küçükse, büyüyünceye kadar yerine *cebelü* gönderirdi. Savaşta ölenlerin çocuklarına geliri daha fazla olan timar bırakılırdı.

Suç işleyen timarlı sipahilerin cezaları suçunun büyüklüğüne göre değişirdi. Bir sipahiye verilebilecek en büyük ceza, tasarruf ettiği timarın elinden alınmasıydı. Bu ceza genellikle sebepsiz yere sefere katılmayan sipahilere verilirdi. Daha küçük suçlar için de timarları geçici olarak ellerinden alınabilirdi.

Şerefli ve itibarlı bir görev olan sipahilik, başta kapıkulu ocakları olmak üzere, öteki tüm kurumlar gibi XVI. yüzyıl sonlarında bozulmaya başlamıştır. Kapıkulu askerlerinin zararı merkezde, bunlarınki ise taşrada olmuştur. Kara kuvvetlerinin çoğunluğunu teşkil eden timarlı sipahilerin bozulması, yenilgilerin başlıca sebebini teşkil etmiştir. Timarlı sipahilerin bozulmasının belli başlı sebepleri şunlardır:

– Kanunlara uymamak. Bu, en açık bir şekilde III. Murad zamanında kendini göstermiştir.

– Timar tevcihlerine rüşvet karıştırarak, timarları askerlikle ilgisi olmayanlara tevcih etmek. Bu kötü uygulamanın başlangıcı daha öncelere, Kanuni devrine kadar uzanmaktadır. Böylece rüşvetle, yüksek gelirli timarlar daha fazla para verene tevcih edilmiş, bunun sonucunda da askerî hizmetler gerilemiş, hatta ülke ekonomisi ve asayişi temelinden sarsılmıştır[35].

Timar sistemi ve bunun askerî yönünü oluşturan topraklı süvari teşkilâtı bozulunca, büyük timar ve zeametler mirî mukataalar arasına alınmış, askerî zümreye verilmesi gereken yerler arpalık olarak tevcih edilmiş, mirî mukataalar kısmen vakıflara, emeklilere ve mülk olarak bazı imtiyazlı kimselere tevcih edilmiş, timar tevcihinde de suistimaller yapılmıştır. Timarlı sipahinin önemini kaybetmesi üzerine mükelleflere

35 Hammer, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Tarihi*, trc. Atâ Bey, İstanbul 1332, c. 7, s. 157-158.

"bedel-i timar" adıyla vergi konulmuştur. XVIII. yüzyılda timarlı sipahi teşkilâtının ıslahına çalışılmışsa da çağdaş bir yapıya kavuşturulamamıştır. Yeniçeri Ocağı'nın ilgası arefesinde sipahilerin büyük bir kısmı Humbaracı ve Lağımcı ocaklarına alınmış, başlarına yeni subaylar getirilmişse de, umulan sonuç alınamayınca 1847 yılında timarlı sipahi teşkilâtı kaldırılmıştır.

Yardımcı Kuvvetler

Osmanlı ordusunda timarlı sipahilerden başka, yine eyalet askeri statüsünde öncü, geri hizmet ve kale kuvveti gibi çeşitli birlikler de bulunurdu.

Öncü Kuvvetler

Bunlar asıl ordunun önünden giden atlı ve yaya birlikleridir. Atlı olanlar *akıncı* ve *deli*, *yayalar* ise "*azeb*" adıyla anılırlardı.

Akıncılar

Kuruluş yıllarındaki askerlerin tamamı atlıydı ve akıncı statüsündeydi. Akıncılığın bir ocak şeklinde kurulmasında Evrenos Bey'in (ö. 1417) önemli rolü olmuştur. Akıncılığın genç, güçlü ve yiğit olmak gibi özel şartları vardı. Akıncılar için düzenli defterler tutulur ve bu ocağa gelişigüzel kişiler alınmazdı. I. Murad zamanında Yeniçeri Ocağı teşkil edilince, *akıncılar* sadece sınır boylarında, özellikle Rumeli yakasında istihdam edilmişlerdir. Serhad boylarına yakın yerlerde oturan *akıncılar*, genellikle yaz aylarında zaman zaman düşman ülkelerine akınlar yaparlardı. Devlet, *akıncılar* için kışla tahsis etmez, onlara maaş, askerî araç ve gereç vermezdi. Akıncılar silâhlarını kendileri temin ederler ve düşmandan aldıkları ganimetle geçinirlerdi. Bu hizmetlerine karşılık devlete vergi vermezlerdi. Savaşlarda başarılı *akıncılar*a devlet tarafından dirlik verilmeye başlanınca, *timarlı akıncılık* da ortaya çıkmıştır.

Bir akıncı adayı, imam, köy kethüdası veya dürüst birini kefil göstermek zorundaydı. Muntazam olarak tutulan akıncı defterlerinin bir nüshası ilgili serhad kadılığında, diğeri merkezde saklanırdı[36]. Akıncı beyini devlet tayin ederdi. Bu önemli kumandanlık uzun süre Mihaloğlu, Evrenesoğlu, Turhanoğlu ve Malkoçoğlu gibi ünlü akıncı ailelerinde kalmış ve adeta babadan oğula intikal etmiştir. Akıncılar, bağlı oldukları beyin adıyla anılırlardı. Mihaloğulları Sofya'da, Evrenosoğulları Arnavutluk'ta, Turhanoğulları Mora'da, Malkoçoğulları ise Silistre dolaylarında bulunurlardı.

Akıncı kanununa göre her 10 akıncıya onbaşı, 100 akıncıya yüzbaşı, 1000 akıncıya ise binbaşı kumanda ederdi. Küçük rütbeli akıncı zabitlerine toyca veya taviçe denirdi. Akıncılar barış zamanında kendi işleriyle meşgul olurlar, bu arada binicilik, yüzme ve at üstünde her türlü silahı kullanma gibi çeşitli sporlarla da uğraşırlardı. Sefer sırasında asıl ordunun önünde giderler, keşif faaliyetlerinde bulunurlar, ordunun

36 Bkz. *1472 ve 1560 Tarihli Akıncı Defterleri*, haz. Emine Erdoğan Özünlü ve Ayşe Kayapınar, Ankara 2017; *Mihaloğullarına Ait 1586 Tarihli Akıncı Defteri*, haz. Ayşe Kayapınar ve Emine Erdoğan Özünlü, Ankara 2015.

geçeceği yol, geçit ve köprüleri güvence altına alırlardı. Ayrıca yakaladıkları "dil" denilen esirlerden aldıkları bilgileri merkeze iletirlerdi. 100 kişiden az akıncıyla yapılan hücuma "çete", 100'den fazla akıncının katıldığı hücuma "haramîlik", akıncı beyinin kumandası altında yapılana ise gerçek manada "akın" denirdi. Akının her çeşidi iyi bir plan, program ve emir-kumanda zinciri içinde yapılırdı. Silâh ve teçhizatları uygun olmadığından akıncılar kale kuşatmalarına katılmazlar, ancak akıncı fedailerinden olan serdengeçtiler kuşatılmış kalelere girerek düşman içerisine dalarlardı.

Fetihler döneminin sona ermesi ve askerî yönden duraklama devrinin başlaması ile eski akınlar da görülmez olmuştur. 1595 yılında Koca Sinan Paşa'nın Eflak'ta Prens Mihal'e yenilmesi üzerine Tuna'nın öte yakasında kalan akıncılar şehit ve akın atlarının pek çoğu telef olmuştur. Çok uzak mesafeleri kısa sürede koşabilecek şekilde yetiştirilen ve birçok meziyetleri olan akın atlarının bir daha yetiştirilememesi, bu teşkilâtın zayıflamasının başlıca sebepleri arasındadır. XVII. yüzyıldan itibaren sayıları iyice azalan *akıncılar* artık geri hizmetlerde kullanılmışlar, yerlerini Kırım hanlarının emri altındaki Tatar askerleri almıştır. "*Akıncı*" adı 1826 yılında resmen ortadan kalkmıştır[37].

Deliler

Deli adıyla anılan süvariler XV. yüzyıl sonlarından itibaren istihdam edilmişlerdir. Önceleri sadece Avrupa'daki sınır boylarında kullanılan *deliler*, sefere ordunun önünde giderler, savaş sırasında delice cesaretler göstererek gözlerini budaktan sakınmazlardı. "Bayrak" adı altında 60'ar kişilik ocaklara ayrılan *deliler*, sefere *delibaşı* denilen kumandanların emri altında çıkarlardı.

Delibaşının altında gönüllü ağası ile bölük ağası adlı deli zabitleri vardı. Deli süvarisi olmak isteyenin, önce cesaretiyle kendisini ispatlaması gerekirdi. XVI. yüzyılda kurt, sırtlan, pars gibi vahşi hayvan derilerinden yapılmış elbiseler giyen *deliler*in atları *akıncılar*ınki gibi çevik ve dayanıklıydı. Kullandıkları silâhlar *akıncılar*ınki gibi kılıç, kalkan, mızrak, balta ve bozdoğan idi.

Veziriâzam ve vezirlerin maiyet ve muhafız askerlerinden olan *deliler*, XVII. yüzyıl sonlarından itibaren Anadolu'daki *vezir* ve *beylerbeyi*lerin maiyetlerinde de teşkil edilmiştir[38]. Bağlı olduğu *beylerbeyi*nin yanında sefere giden *deliler* onu her türlü tehlikeden korurlar, bu hizmetleri karşılığında ücret alırlardı.

XVII. yüzyılda kılık kıyafetleri biraz daha normalleşen deliler[39], XVIII. yüzyılda bozulmuşlar, bağlı oldukları *beylerbeyi*nin görevden alınmasıyla işsiz kalmışlar ve köylere saldırmışlardır[40]. Deli teşkilâtının ıslahı için ciddî tedbir alınmamış, III. Selim zamanında ıslahına çalışılan *deliler*[41] son kahramanlıklarını 1828 Osmanlı-Rus savaşında göstermişlerdir[42]. Daha sonra tekrar eşkıyalığa başlamışlar, II. Mahmud zamanında 1829 yılında lağvedilmişlerdir[43].

---

37 Abdülkadir Özcan, "Akıncı", *DİA*, c. 2, İstanbul 1989, s. 249-250.
38 Paul Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire*, Meisenheim Glan 1972, s. 202-203.
39 A. Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar*, trc. N. Örik, c. 2, Ankara 1972, s. 138.
40 Ahmed Lutfi, *Târih*, İstanbul 1291, c. 2, s. 192.
41 Ahmed Cevdet, *Târih*, İstanbul 1309, c. 6, s. 11.
42 Slade Paşa, *Türkiye Seyahatnâmesi*, trc. A.R. Seyfioğlu, İstanbul 1945, s. 103.
43 Abdülkadir Özcan, "Deli", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 132-135.

Azebler

Yeniçeri Ocağı'nın teşkilinden önce kurulan ve hafif piyade birliği olan *azebler* de Osmanlı ordusunun yardımcı öncü kuvvetlerinden idi. Türkler arasından kefilli olarak toplanan *azebler*in güçlü, yiğit ve savaşçı olmaları şarttı. Bunlar XVI. yüzyıldan itibaren kale muhafızlıklarında kullanılmaya başlanmışlar ve maaşlı statüye geçmişlerdir. Sayıları, korumakla yükümlü oldukları kalenin önemine ve büyüklüğüne göre değişen *azebler* "orta" denilen bölüklere ayrılırlardı. Hepsinin âmiri *azebler ağası*ydı. Bunun altında *azebler kâtibi* ile öteki küçük rütbeli kumandanlar bulunurdu. *Azebler*, *beylerbeyi*nin kumandası altında savaşa katılırlar, kale muhafazasından başka köprücülük ve lağımcılık hizmetlerinde bulunurlardı. Fiilî varlığı XVII. yüzyılda sona eren azeb teşkilâtı resmen II. Mahmud zamanında kaldırılmıştır.

Geri Hizmet Birlikleri

Osmanlı ordusunun yardımcı kuvvetleri arasında bulunan *cerehor*, *canbaz*, *şatır*, *yürük*, *yaya* ve *müsellemler* geri hizmetlerde kullanılırlardı. Bunlardan cerehor ve canbazlar ordunun işçi birlikleriydi. Orhan Gazi zamanında kurulan ilk düzenli birlikler olan *yaya* ve *müsellemler*, Yeniçeri Ocağı'nın teşkilinden sonra tedricen geri hizmetlere alınmışlardır.

Anadolu'nun bazı sancaklarında bulunan yaya ocaklarının her biri bir *yaya beyi*nin emri altındaydı. Nöbetleşe olarak sefere giden *yayalar*ın başlıca görevleri yol açma, hendek ve siper kazma, top ve gülle nakletme, zahire taşıma gibi işlerdi. Barış zamanında ise, duruma göre kale tamiriyle meşgul olurlar, maden ocaklarında ve tersanelerde çalışırlardı. Aynı hizmetleri Rumeli'de *yürükler* yerine getirirlerdi. Her 24 kişisi bir ocak itibar edilen yürüklerin âmiri *yürükbaşı*ydı. Bunlar da sefere nöbetleşe giderler, gitmeyenler gidenlere "harçlık" adı altında belli miktarda para verirlerdi. *Yayalar* gibi XV. yüzyıl ortalarından itibaren geri hizmete alınan müsellemler hem Anadolu'da hem de Rumeli'de istihdam edilirlerdi. Atlı olma statülerini koruyan *müsellemler*den Anadolu'dakilerin hepsi müslüman, Rumeli'dekiler ise müslüman - gayrı müslim karışıktı. *Müsellemler* sefer sırasında asıl ordudan birkaç gün önceden yola çıkarlar, yol ve köprüleri onarırlar, ormanları açarlardı.

Kale Kuvvetleri

Önce yaya birliklerinden olan *azebler*den başka, XV. yüzyılda *kale azebleri* de teşkil edilmişti. Bu *azebler* serhad kulu denilen kuvvetlerin *yaya* kısmındandı. Yine kalelerde görev yapan *gönüllü* ve *beşliler* ise XV. yüzyıl sonlarında "*yerli kulu*" da denilen serhad kullarındandı[44]. Bunların hepsi o yörenin yerli halkından teşkil edilirdi. Maaşları, bulundukları sancağın maliyesinden verilirdi. Gönüllülerin âmiri gönüllü ağası, beşlilerinki ise beşli ağasıydı. Kale kuvvetleri arasında *dizdar*ın emrinde hisar eri, "*azeb*" veya "*fârisan*" denilen muhafızların da bulunduğu belirtilmelidir[45].

---

44 Abdülkadir Özcan, "Serhad Kulu", *DİA*, c. 36, İstanbul 2009, s. 560-561.

45 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3/2, nkara 1977, s. 287-288.

ASKERÎ YENİLİKLER

Osmanlı merkez kuvvetlerini oluşturan kapıkulu ocaklarındaki, özellikle Yeniçeri Ocağı'ndaki bozulmalar XVI. yüzyılın ikinci yarısında başladığından söz edilmişti. Merkezdeki ayaklanmalara paralel olarak, taşradaki eyalet askerlerinin bozulması da yine XVI. yüzyıl sonlarında başlamıştır. Timarlı Sipahi teşkilâtının başlıca bozulma sebebi, yine yürürlükte olan kanunlara uyulmamasıdır. Ayrıca timar tevcihlerinde rüşvet ve iltimasın devreye girmesi, devletin bu asıl kalabalık ordusunun sayıca çok azalmasına sebep olmuştur.

Merkez ve eyalet askerlerinin ıslahı için XVIII. yüzyıl ortalarına kadar ciddî tedbirler alınamamıştır. II. Osman, yapmak istediği ıslahatın kurbanı olmuş ve 1622'de öldürülmüştür. IV. Murad ve Köprülüler zamanlarında sert tedbirler alınarak merkezde ve taşrada nispeten sükûnet sağlanmışsa da ıslahat girişimlerinde Kanuni devri ideal kabul edilmiştir.

XVIII. yüzyıl başında Yeniçeri Ocağı'nın ıslahı için bazı girişimlerde bulunularak, yeniçerilerin sayısı azaltılmıştır[46]. Timarlı sipahilerin tasarruf ettikleri dirliklerin beratları gözden geçirilmiş ve bu askerlerin mutlaka kendi sancaklarında ikamet etmeleri şartı getirilmiştir[47]. XVIII. yüzyılda Avrupa devletlerinin askerî üstünlükleri kabul edilmiş ve ıslahat girişimleri için ciddî adımlar atılmıştır. I. Mahmud zamanında (1730-1754) Fransız asıllı Comte de Bonneval Osmanlı hizmetine girmiş, müslüman olarak Ahmed adını almış ve Humbaracı Ocağı'nı ıslah ile görevlendirilmiştir. Humbaracıları yeniden teşkilâtlandıran Humbaracıbaşı Ahmed Paşa Üsküdar'da açtığı Hendesehâne'de onlara teknik dersler de vermiştir. III. Mustafa zamanında (1757-1774) Fransa'dan getirilen Baron de Tott, Topçu Ocağı'nı ıslah etmekle görevlendirilmiştir. İstihkâm ve köprücü sınıflarını da düzene sokmaya çalışan Baron de Tott "*Sür'at Topçuları*" adıyla yeni bir sınıf teşkil etmiş ve bunları sıkı bir eğitime tâbi tutmuştur. Yeni toplar döktürmüş ve topçulara da top talimleri yaptırmıştır. 1775 yılında Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun adıyla deniz subayı yetiştiren bir okul açılmasını sağlamıştır. I. Abdülhamid devri sadrazamlarından Halil Hamid Paşa zamanında askerî yeniliklere devam edilmişse de bu faaliyetlerden sadece Deniz Mühendishanesi kalıcı olmuştur.

NİZÂM-I CEDÎD

Babası III. Mustafa gibi yenilikçi bir padişah olan III. Selim'in Osmanlı tarihinde ciddî ve köklü ıslahat teşebbüsünde bulunan ilk hükümdar olduğu söylenebilir. Daha şehzadeliği sırasında Avrupa devletlerinin teşkilâtıyla ilgilenen III. Selim, Rusya ile Yaş Antlaşması'nın imzalanmasından sonra devlet adamlarından ve İstanbul'daki bazı ecnebilerden, yapılması gereken ıslahat hakkında lâyihalar istedi. Sunulan raporların çoğu, ıslahatın askerî alanda olmasında birleşiyordu. Bu lâyihaların ışığında harekete geçen Sultan Selim önce yeni bir ordu kurdu. Neferleri Bostancı Ocağı'ndan alınan yeni askerî teşkilâtın adı Nizâm-ı Cedîd ordusuydu. Modern anlayışa uygun olarak

46 BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 111, s. 617.
47 BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 114, s. 172.

alay, tabur ve bölüklere ayrılan yeni ordu için yeni kışlalar yapıldı ve Nizâm-ı Cedîd neferlerine Avrupaî eğitim sistemi uygulandı. Giderleri için de İrâd-ı Cêdîd adıyla yeni bir hazine teşkil edildi. Kısa zamanda mevcudu 12 bin kişiye ulaşan Nizâm-ı Cedîd ordusunun taşrada da kurulmasına başlandı. III. Selim zamanında Topçu Ocağı'nın da ıslahına çalışıldı. Fransa'dan topçu uzmanlar getirildi. Öteki kapıkulu ocaklarının yanında timar sistemi de ele alınarak topraklı süvarilerin de ıslahına çalışıldı. 1795 yılında "Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun" adıyla bir kara mühendishanesi açıldı. Ancak, bütün bu faaliyetler iç ve dış tahrikler sonucu 1807'de Kabakçı Mustafa önderliğinde çıkan ayaklanma ile sona erdi. Nizâm-ı Cedîd ordusu kaldırıldı, bir yıl kadar sonra da III. Selim isyancılar tarafından öldürüldü[48].

SEKBÂN-I CEDÎD

II. Mahmud'un cülûsundan sonra sadrazamlığa getirilen Alemdar Mustafa Paşa askerî ıslahata başladı. Yeni kurulan ordunun adı Sekbân-ı Cedîd idi. Bu ordunun neferleri de Nizâm-ı Cedîd askerleri gibi belli bir üniforma içinde Levend ve Selimiye kışlalarında eğitime tâbi tutuldular. Fakat yeniçeriler Alemdar'a ve bu yeniliğe cephe almakta gecikmediler. Alemdar Mustafa Paşa'nın âsiler, IV. Mustafa'nın da II. Mahmud tarafından ortadan kaldırılmalarından sonra Sekbân-ı Cedîd teşkilâtı lağvedildi[49].

ASÂKİR-İ MANSÛRE-İ MUHAMMEDİYYE

Nizâm-ı Cedîd ordusunun kaldırılmasından sonra rakipsiz kalan yeniçeriler bir süre daha varlıklarını sürdürdüler. II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak için uzunca bir süre bekledi. Ancak bu bekleyiş sırasında bir yandan ocağı içeriden ele geçirmek için önemli mevkilere kendi fikrindeki adamları getirdi. Bu arada son bir askerî ıslahat denemesi daha yapıldı. Yukarıda bahsedildiği gibi 1826 ortalarında "*Eşkinci*" adıyla yeni bir askerî ocak kurulmuş, yeniçeri orta ve bölüklerinden alınan neferleri talime başlamışlardı. Ancak bir ay kadar sonra çıkan son yeniçeri isyanı ile bu ocak da kapatıldı. Ardından Yeniçeri Ocağı lağvedildi, yerine "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye" adıyla yeni bir ordu kuruldu (1826).

Bu ordunun en büyük zabiti *serasker* unvanını taşıyordu. Eski Ağakapısı'nın adı, Bâb-ı Seraskerî yani Seraskerlik Dairesi oldu. Bu günkü İstanbul Üniversitesi'nin olduğu yere Sultan Abdülaziz zamanında seraskerlik binası inşa ettirildi. Yeni çıkartılan askerî kanunnameye göre, ne idüğü belirsiz aylak kimselerin, dönmelerin askere alınmaları yasaklandı. Öncelikle 15-30 yaşları arasında olanların tercih edilmesi benimsendi. Mansûre askerleri için İstanbul'da yeni kışlalar yapıldı. Yeni ordunun ilk mevcudu 12 bin kişiydi. Bunlar da 1500'er kişilik sekiz tabura ayrılmıştı. Her tabur bir *binbaşı*nın emrine verildi. Sekiz *binbaşı*nın üstünde bir *başbinbaşı* vardı. Her taburda ayrıca iki *kolağası*, birer *topçubaşı*, *arabacıbaşı*, *cebehanecibaşı*, *mehterbaşı*, *hekim*, *cerrah* ve *imamlar* bulunuyordu.

48 M. Tayyib Gökbilgin, "Nizâm-ı Cedîd", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 309-318; Kemal Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, s. 175-178.

49 Abdülkadir Özcan, "Sekbân-ı Cedîd" *DİA*, c. 36, İstanbul 2009, s. 328-329.

Yeni ordunun seraskerlikten sonra gelen en yetkili makamı Asâkir-i Mansûre Nezâreti idi. Nâzır, teşkilâtın maaş vs. gibi teknik işlerinden sorumluydu. Yeni ordunun askerlerine her gün Kur'ân-ı Kerîm ve ilmihal dersleri verilecekti. Askerler beş vakit namazı cemaatle kılacaklardı. Bunun için her tabura imamlar tayin edilecekti. Terfilerin kıdeme değil, çalışkanlığa ve başarıya göre olması esasa bağlandı. Maaşlar aydan aya ödenecekti. Yeni ordunun masrafları için Mansûre Hazinesi adıyla yeni bir müessese kuruldu, yeni gelir kaynakları bulundu. Böylece devlet hazinesine yük olmaktan kaçınıldı. Yeni orduya yeni bir üniforma giydirildi. Ayrıca Mansûre askerlerini eğitmek için dışarıdan uzmanlar getirildi.

Zaman içinde yapılan değişikliklerle Asâkir-i Mansûre teşkilâtı gittikçe modernleştirildi. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşından sonra sayıları arttırıldı. Üç taburdan bir alay, iki alaydan bir liva teşkil edildi. 1831'de İstanbul'un Avrupa yakasındakilere Hassa, Anadolu (Üsküdar)'dakilere Mansûre denildi. Zorunlu hizmet 12 yılla sınırlandırıldı. Emekli olanlara maaş bağlandı. Ertesi yıl müşîrlik rütbesi ihdas edildi ve askerî silsile yukarıdan aşağıya doğru şöyle oldu: *Müşîr*, *ferîk*, *mirlivâ*, *miralay*, *kaymakam*, *binbaşı*, *sağ kolağası*, *sol kolağası*, *yüzbaşı*, *mülâzım*, *başçavuş*, *çavuş*, *bölük emîni*, *onbaşı*, *nefer*[50]. Ordunun subay ihtiyacını karşılamak üzere 1834 yılında Harbiye Mektebi kuruldu[51]. Avrupa'ya öğrenci gönderildi. Aynı yıl içinde *Redîf* adı altında yedek birlikler teşkil edildi[52] ve yeni ordunun adı Asâkir-i Nizâmiyye'ye çevrildi.

TANZİMAT DÖNEMİNDEKİ ASKERÎ YENİLİKLER

Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonra askerî alanda önemli gelişmeler oldu. Her şeyden önce askerlik hizmetinin vatanî bir vazife olduğu prensip haline getirilerek, eski ocak sisteminin dışına çıkılmaya çalışıldı. Seraskerlik makamının önemi daha çok arttı ve sadrazamlıktan sonra ikinci sırayı aldı; hatta Sultan Abdülaziz zamanında bazan sadaretle birleştirildi. 6 Eylül 1843'te çıkartılan kanunla muvazzaf askerlik süresi beş yıla indirildi. Bu fiilî askerlik hizmetini bitirenlerin yedi yıl da ihtiyatlık süreleri vardı. 1847 yılında askere almada kura usulü benimsendi. Bu dönemde Osmanlı kara kuvvetleri, hassa askerlerinden oluşan Birinci Ordu, Dersaâdet Ordusu da denilen İkinci Ordu, Rumeli, Anadolu ve Arabistan orduları diye beş büyük birime ayrıldı. 1848'de bunlara Irak ve Hicaz orduları da eklendi. Piyade ve süvari birlikleri için Fransız, topçu birlikleri için de Prusya tâlimatnâmeleri alındı. Her bölgeden alınacak asker sayısının o bölgenin nüfusuna göre olması kararlaştırıldı. Her aileden bir kişinin askere alınacağı, tek çocuklu ailelerden asker alınmaması kabul edildi. 1847'de gayri müslimlerin de askerlik yapmaları kararlaştırılmış ve buna bağlı olarak cizye vergisi kaldırıldıysa da, yüzyıllardır askerlik yapmamaya alışan gayri müslim tebaaya bu teklif ağır geldi. Bazı huzursuzlukların çıkması üzerine bu husus bir süre askıya alındı.

1856'da çıkartılan Islahat Fermanı'nın askerlik meselesine tekrar temas edilerek müslüman ve gayri müslim herkesin askerlik yapması kararlaştırıldı. Ancak uygulamada bazı güçlüklerle karşılaşıldı. Sonunda, gayri müslimlerden askerlik hizmetine

50 Abdülkadir Özcan, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye", *DİA*, c. 3, İstanbul 1991, s. 457-458.
51 Abdülkadir Özcan, "Harbiye", *DİA*, c. 16, İstanbul 1997, s. 115-119.
52 Abdülkadir Özcan, "Redif", *DİA*, c. 34, İstanbul 2007, s. 524-526.

karşılık "bedel-i askerî" adıyla bir vergi alınması kararlaştırıldı. Sultan Abdülaziz zamanında da askerî işlere önem verildi. Ancak, Osmanlı tebaasından bazısının askerlikten muaf olması asker kaynaklarını daraltıyordu. Bununla birlikte müslüman unsurlar zorla da olsa askerlik için ikna edilmişlerdir[53]. Bu padişah zamanında hassa alayları teşkil edildi ve yeni askerî kıyafet benimsendi. Aynı zamanda ordu modern silâhlarla teçhiz olunarak Tophâne ve askerî okullar da ıslah edildi. Gösterişe düşkün olan Sultan Abdülaziz kendisi için bir hassa alayı kurdurarak bu alanda ilk adımı attı. 1869 yılında Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın girişimleriyle Osmanlı ordusu nizâmiye, redif ve müstahfız olarak üç ana bölüme ayrıldı. Her bölümün muayyen hizmet süreleri vardı. Nizâmiye dört yıl, redif yani ihtiyatlık bir yıl, müstahfızlık ise sekiz yıl oldu. Osmanlı kara kuvvetleri merkezi İstanbul'da olan hassa, merkezi Şumnu'da olan Tuna, Manastır'da Rumeli, Erzurum'da Anadolu, Şam'da Suriye, Bağdat'ta Arabistan ve merkezi Yemen'de olan Yemen orduları adı altında yedi orduya ayrıldı. Her ordunun normal mevcudu 26.700 kişi civarındaydı. Bu sırada Prusya'nın askerî eğitim usulleri kabul edildi ve bu hususta yabancı uzman ve subaylardan faydalanıldı. Böylece ordu daha modern hale getirilmeye çalışıldı[54]. Subay kaynağı hem orduya hem de askerî okullara dayanıyordu. Sultan Abdülaziz zamanında Bâb-ı Seraskerî'nin yanında ayrıca ordunun teknik meseleleri ile meşgul olması için Harbiye Nezâreti kuruldu, Mekteb-i Harbiye için yeni bir bina yapıldı.

II. Abdülhamid zamanında askerî yeniliklere devam edildi. Osmanlı-Rus savaşındaki asker darlığı, gayri müslim tebaanın fiilî askerlik yapması keyfiyetini yeniden gündeme getirdi[55]. II. Abdülhamid'in Panislamizm politikası gütmesinden sonra da müslüman olmayanların askerliği uzunca bir süre gündeme gelmedi. Öte yandan Arap, Arnavut, Boşnak vb. gibi müslüman unsurlar da askerlik yapmak istemiyorlardı. Bu da sürekli savaşlarda eriyen Türk unsurunun azalmasına yol açıyordu. Onun için Doğu Anadolu aşiretlerinden Hamidiye Süvari Alayları kuruldu[56]. Fakat sonuç alınamadı. Öte yandan asıl ordunun ıslahı için Almanya'dan askerî heyet getirildi (1882)[57]. Ertesi yıl çağrılan Goltz Paşa, ordunun ıslahı için bir nizamnâme hazırladı. Hulâsa bu padişah zamanında askerî yeniliklere devam edildi. 1879'da seraskerliğin yerine Harbiye Nezareti kurulduysa da 1884 yılında yeniden seraskerliğe döndü. 1908'de ise seraskerliğin yerini kesin olarak Harbiye Nezareti aldı. Bu sıralarda ordunun politika ile meşgul olması savaş gücünü kaybetmesine yol açtı. 1908 ihtilâli ve II. Meşrutiyet'in ilânı bu meşgalenin bir ürünüdür. Her şeye rağmen asker millet olarak Türkler son büyük askerî hünerlerini I. Dünya Savaşı'nın Çanakkale ve Kutü'lAmâre cephelerinde ve İstiklâl Savaşı'nda göstermişlerdir. Bu da güçlü ve dirayetli kumandanların emri altında zafer kazanmanın zor olmadığının açık bir göstergesidir. İstiklâl Savaşı'ndan sonra Türk ordusu yeniden teşkilâtlandırılmıştır[58].

53 Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrımüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul 2000.

54 Karal, 180 vd..

55 H. Tarık Us, *Meclîs-i Meb'ûsan*, İstanbul 1940, I. 233.

56 Said Paşa, *Hâtırat*, I. 273-274, 430-431: II, 272 vd.

57 Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Gelen İlk Alman Askerî Heyeti Hakkında", *TD* sayı 32, s. 481-494.

58 Şükrü Erkal, *Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi, TBMM Dönemi*, Ankara 1984; Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1922)*, Ankara 2001.

Kaynakça

1472 ve 1560 Tarihli Akıncı Defterleri, haz. Emine Erdoğan Özünlü ve Ayşe Kayapınar, Ankara 2017
Ahmed Cevad, *Târih-i Askerî-i Osmanî*, İstanbul 1299
Ahmed Cevdet, Târih, c. 6, 12, İstanbul 1309
Ahmed Lutfi, Târih, c. 2, İstanbul 1291
Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar*, c. 2, trc. N. Örik, Ankara 1972
Âşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, nşr. Âlî Bey, İstanbul 1332
Beydilli, Kemal, "II. Abdülhamid Devrinde Gelen İlk Alman Askerî Heyeti Hakkında", *TD*, sayı 32 (1979), s. 481-494
Beydilli, Kemal, "Yeniçeri", *DİA*, c. 43, İstanbul 2013, s. 450-462
Beydilli, Kemal, "Nizâm-ı Cedîd", *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, s. 175-178
Çelik, Şenol, "Orducu", *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, s. 370-373
Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ*, nşr. Hüseyin R. Uğural, Ankara 1969
D'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, c. 7, Paris 1824
Ercan, Yavuz, "Devşirme Sorunu, Devşirmelerin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslâmlaşmaya Etkisi", *Belleten*, sayı 198 (1986), s. 679-725
Erkal, Şükrü, *Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi, TBMM Dönemi*, Ankara 1984
Esad Efendi, *Teşrifât-ı Kadîme*, İstanbul 1287
Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, İstanbul 1293
Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, İstanbul 1314
Fâtih Efendi, *Gülzâr-ı Fütûhât*, nşr. M. Ali Beyhan, İstanbul 2001
Fatih Sultan Mehmed, *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, nşr. Abdülkadir Özcan, İstanbul 2007
Gökbilgin, M. Tayyib, "Nizâm-ı Cedîd", *İA*, c. 9, İstanbul 1970, s. 309-318
Gülsoy, Ufuk, *Osmanlı Gayrımüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000
Halaçoğlu, Ahmet, "Humbaracı", *DİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 349-350
Hammer, *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Tarihi*, trc. Mehmed Atâ, c. 6-7, İstanbul 1332
İlgürel, Mücteba, "Yeniçeriler", *İA*, c. 8, İstanbul 1986, s. 385-395
İlgürel, Mücteba, "Acemi Oğlanı", DİA, c. 1, İstanbul 1988, s. 324-325.
Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. 5, Ankara 1994
Kritovulos, *Târih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sânî*, trc. Karolidi, İstanbul 1328
Lutfî Paşa, *Âsafnâme*, nşr. M. Kütükoğlu, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 49-99
Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti*, trc. M. Nazmi, İstanbul 1934
Mebde-i Kanun-ı Yeniçeri Ocağı Tarihi, nşr. İ.Y. Petrosyan, Moskova 1987
Mihaloğullarına Ait 1586 Tarihli Akıncı Defteri, haz. Ayşe Kayapınar ve Emine Erdoğan Özünlü, TTK Yayınları, Ankara 2015
Mühürdar Hasan Ağa (Osman Dede), *Cevâhirü't-tevârîh*, Köprülü Ktp., nr. 231
Neşrî Mehmed, *Kitâb-ı Cihannümâ*, nşr. F.R. Unat ve M. Altay Köymen, Ankara 1987
Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri (MD)*, nr. 3, 7, 10, 21, 26, 111, 112, 114
Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı Hümâyûn (HH)*, nr. 17555, 17665, 18251, 18661
Osmanlı Arşivi, *Cevdet-Askerî*, nr. 12171
Özcan, Abdülkadir, "Hâssa Ordusu'nun Temeli: Muallem Bostaniyân-ı Hâssa Ocağı, Kuruluşu ve Teşkilâtı", *Tarih Dergisi*, sayı 34 (1984), s. 347-396
Özcan, Abdülkadir, "Çeribaşılık Müessesesi", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1 (1991), s. 196-203
Özcan, Abdülkadir, "Akıncı", *DİA*, c. 2, İstanbul 1989, s. 249-250
Özcan, Abdülkadir, "Altı Bölük", *DİA*, c. 2, İstanbul 1989, s. 531
Özcan, Abdülkadir, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye", *DİA*, c. 3, İstanbul 1991, s. 457-458
Özcan, Abdülkadir, "Bedergâh", *DİA*, c. 5, İstanbul 1992, s. 302
Özcan, Abdülkadir, "Cerehor", *DİA*, c. 7, İstanbul 1993, s. 393

Özcan, Abdülkadir, "Çorbacı", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 369-370
Özcan, Abdülkadir, "Deli", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 132-135
Özcan, Abdülkadir, "Devşirme", *DİA*, c. 10, İstanbul 1994, s. 254-257
Özcan, Abdülkadir, "Esâme", *DİA*, c. 11, İstanbul 1995, s. 355-356
Özcan, Abdülkadir, "Eşkinci", *DİA*, c. 11, İstanbul 1995, s. 469-471
Özcan, Abdülkadir, "Eşkinci Ocağı", *DİA*, c. 11, İstanbul 1995, s. 471
Özcan, Abdülkadir, Etmeydanı", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 497-498
Özcan, Abdülkadir, "Gurebâ Bölükleri", *DİA*, c. 14, İstanbul 1996, s. 201-202
Özcan, Abdülkadir, "Gönüllü", *DİA*, c. 16, İstanbul 1997, s. 152-154
Özcan, Abdülkadir, "Harbiye", *DİA*, c. 16, İstanbul 1997, s. 115-119
Özcan, Abdülkadir, "Hassa Ordusu'ndan Birinci Ordu'ya", *Tarih ve Medeniyet*, sayı 47 (Şubat 1998), s. 20-23
Özcan, Abdülkadir, "İstanbul Ağası", *DİA*, c. 23, İstanbul 2001, s. 302-303
Özcan, Abdülkadir, "Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış", *Osmanlılarda Sağlık*, c. 1, İstanbul 2006, s. 99-109
Özcan, Abdülkadir, "Ordu (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, c. 23, İstanbul 2007, s. 362-367
Özcan, Abdülkadir, "Osmanlılar (Askerî Teşkilât)", *DİA*, c. 23, İstanbul 2007, s. 509-512
Özcan, Abdülkadir, "Redif", *DİA*, c. 24, İstanbul 2001, s. 524-526
Özcan, Abdülkadir, "Sekbân-ı Cedîd", *DİA*, c. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 328-329
Özcan, Abdülkadir, "Serhad Kulu", *DİA*, c. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 560-561
Paul Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire*, Meisenheim Glan 1972
Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan ve diğerleri, c. 1-3, İstanbul 2013
Said Paşa, *Hâtırat*, c. 1-2, İstanbul 1328
Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Târih*, c. 2, İstanbul 1928
Slade Paşa, *Türkiye Seyahatnâmesi*, trc. A.R. Seyfioğlu, İstanbul 1945
Şem'dânîzâde, *Mürî't-tevârîh*, İstanbul 1338
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, c. 1, Ankara 1943
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, c. 2, Ankara 1944
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3/2, Ankara 1977
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Halil Hamid Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, sayı 5 (1936), s. 213-269
Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Târihi, Sâmî ve Şâkir Tarihleriyle Birlikte*, Tarihleriyle Birlikte haz. Mesut Aydıner, İstanbul 2007, s. 217-221

13
AKDENİZ DÜNYASINDA OSMANLI DONANMASI

İdris Bostan*

Giriş

Anadolu'nun batısına ulaşan Türklerin karşılaştıkları denizi batıdaki deniz manasında "Akdeniz" olarak adlandırmaları ve zaman içinde "bahr-i sefîd" veya "deryâ-yı sefîd" olarak da kayıtlara geçirmeleri, o denizde kurdukları eyalete "Cezâyir-i Bahr-i Sefîd" demeleri bu denizi ne kadar benimsediklerinin bir ifadesidir. Zaman içinde hâkimiyet alanları fetihlerle batıya doğru ilerledikçe bu tanım Cebel-i Târık'a kadar olan bütün denizi içine almıştı.

Osmanlı denizciliği, XIV. yüzyıl başlarından itibaren oluşan Batı Anadolu deniz gaziliği olarak başlamış, Anadolu beyliklerinden Menteşe, Aydınoğulları, Saruhan ve özellikle Karesi beyliklerinin denizcilik bilgi ve tecrübelerini tevarüs etmişlerdir. Bununla birlikte Osmanlılar, Akdeniz için öngördükleri yayılma politikalarını sürdürebilmek için herşeye yeniden başlamak zorundaydılar[1].

Osmanlılar, Gelibolu'nun alınmasıyla (1354) başladıkları Rumeli fetihlerine, yeni bir siyasî anlayışla, bir taraftan Balkanlar'a diğer taraftan denizlere yönelerek devam ettiler. Bu sebeple Gelibolu, Osmanlıların sadece Balkanlar'a açıldığı ilk kapısı ve hareket üssü değil, aynı zamanda denizlere çıkışının da ilk hareket noktası olmuştur. Rumeli'ye yerleştikten sonra Çanakkale Boğazı'nı ve Marmara sahillerini muhafaza edebilmek için Gelibolu'da güçlü bir tersane ve donanma tesis etmeye çalıştılar. Çünkü bu tarihlerde gerek Karadeniz ve gerekse Ege Denizi'nde önemli ticaret kolonileri kurmuş bulunan Venedik ve Ceneviz ciddî bir tehdit oluşturuyordu.

Bu durum karşısında ilk köklü faaliyetleri başlatan padişah Yıldırım Bayezid, Boğazların stratejik ve iktisadî bakımdan ne derece önemli olduğunu görerek Gelibolu'yu bir deniz üssü haline getirdi. Ayrıca 1390'da Saruca Paşa'yı *kaptan-ı deryal*ık görevine getirerek liman ve tersaneyi yeniden tamir ve inşa ettirdi. Bu çalışmalar sonunda Gelibolu Tersanesi, kadırgaların barınmasına müsait limanı, gemi inşa tezgâhları,

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. E-posta: idbos@istanbul.edu.tr.

1 Halil İnalcık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and the Crusades", *The Middle East and the Balkans under the Otoman Empire*, Bloomington 1987, s. 309-341. Bu makalenin genişletilmiş Türkçesi için bkz. Halil İnalcık, "Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar", *Türk Denizcilik Tarihi*, ed. Bülent Arı, Ankara 2002, s. 73-90.

malzeme depoları, gemilerin su ihtiyacını temin için sahildeki çeşmeleri, peksimet fırınları ve baruthanesi ile tam teşekküllü bir devlet tersanesi halini aldı. Böylece Gelibolu'daki donanması altmış gemiden oluşan Osmanlılar, Çanakkale Boğazı'nı hâkimiyet altına alarak boğazdan geçecek bütün yabancı gemileri kontrol etmeye başladı[2].

Osmanlı-Venedik Rekabeti

Çelebi Mehmed'in Osmanlı birliğini yeniden sağladıktan sonra donanma işlerine önem vermesi ve Gelibolu Kalesi'ni sağlamlaştırarak Boğaz muhafızlığını canlandırması, Osmanlı Devleti'nin deniz savaşlarında başarılı sonuçlar almasını temin etti. Dönemin ünlü Türk denizcisi Çalı Bey, Gelibolu Tersanesi'nde hazırlanan donanmasıyla Venediklilere karşı yaptığı büyük deniz savaşında (1416) yenildi ise de Boğaz'ın kontrolünü elinde tutmaya devam etti.

Bu dönem Osmanlı denizciliği üzerinde, denizlerdeki ticareti ve hâkimiyeti elinde tutan Venedik ve Ceneviz gibi iki büyük İtalya şehir devletinin, deniz teknolojisi ve personel takviyesi bakımından önemli etkisi olmuştu. Ceneviz'in dostane ilişkilerine karşılık Venedik'in zaman zaman düşmanca ilişkiler içinde olması Osmanlıların bu iki devletin denizciliğinden ne şekilde yararlanmış olabileceği konusunda da fikir vermektedir. Cenevizliler, rakipleri Venediklilere oranla çok eski bir tarihte, daha Orhan Bey'in saltanatının ilk senelerinde Osmanlılarla dostane ilişkileri başlatmış olmanın avantajlarını da kullanmışlardır. Bu sebeple denizlerde hâkimiyet mücadelesi yapan bu iki devletten Ceneviz'in yanında yer alan Osmanlıların, kendi mücadelelerinde de Cenevizli denizcilerden yararlanmış olmaları tabiîdir. Nitekim 1416 yılındaki Osmanlı-Venedik deniz savaşında görev yapan ücretli denizcilerin çoğunluğunu, başta Cenevizliler olmak üzere pek çok Latin teşkil etmişti. II. Murad devrinde Gelibolu'daki deniz üssü takviye edilmiş ve bunun sonucu olarak 1429'da Ege Denizi'ne açılan Osmanlı Donanması, Venedik hâkimiyetindeki bazı adaları yağma ettiği gibi karadan kuşatılan Selanik'i denizden abluka altına almayı da başarmıştır (1430).

Fatih'in Kızıl Elması: Kostantîniyye ve Rim Papa

II. Mehmed'in İstanbul kuşatması ile ilgili hazırlıkları arasında, denizden gelebilecek her türlü yardımı önlemek ve deniz yolu güvenliğini sağlamak da bulunuyordu. Bu amaçla Anadolu Hisarı'nı tamir ettirip tam karşısına Rumeli Hisarı'nı yaptırmakla Karadeniz'e geçişi kontrol altına almış, daha sonra Çanakkale Boğazı'nın girişindeki iki sahile karşılıklı olarak Sultaniye ve Kilidbahir kalelerini inşa ettirerek İstanbul'u denizden de abluka altına almıştı. Böylece Akdeniz'le Karadeniz arasındaki ticaret yolunun hâkimiyeti Osmanlılara geçmişti. Nihayet 1452'deki diğer adı Boğazkesen olan Rumeli Hisarı yapılarak Karadeniz'den İstanbul'a yardım maksadıyla gelecek her türlü iâşe ve mühimmat ikmâli denetim altına alınmış oldu.

2 İdris Bostan, "Osmanlıların Denize Açılma Sürecinde Gelibolu", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2006, s. 33-46.

İstanbul'un fethi, Osmanlı deniz politikalarının daha uzak denizlere yöneldiği ve iç denizlerdeki mücadelenin açık denizlere doğru çevrildiği bir dönemin başlangıcı olmuştur. Fatih Sultan Mehmed, fethin ardından önce Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan boğazlarda sağladığı hâkimiyetini kuvvetlendirdi. Büyük hükümdar Fatih'in bundan sonraki fetih politikası Karadeniz'e yöneldi. 1459'da Amasra'yı Cenevizlilerden, 1461'de Sinop ve civarını Candaroğullarından ve Doğu Karadeniz'i Trabzon-Rum İmparatorluğundan alan Osmanlılar için sıra Karadeniz'in kuzey kıyılarına gelmişti. Gedik Ahmed Paşa'nın güçlü donanma ile Kefe başta olmak üzere bazı mühim mevkileri Cenevizlerden alması (1475) ve Kırım'ın fethi doğu ticaret yollarının tümüyle Osmanlıların eline geçmesini sağladı.

1463-1479 yılları arasında on altı yıl süren Osmanlı-Venedik savaşları, Ege Denizi'nde ve Venedik idaresinde bulunan sahil şehirlerinde cereyan etti, bu arada Eğriboz fethedilerek (1470) Arnavutluk kıyılarının önemli bir kısmı Osmanlıların eline geçti. Nihayet Osmanlı- Venedik Anlaşması'nın (1479) sağlanması, Osmanlıların denizlerde ilerlemesini hızlandırdı.

Bu noktadan bakıldığında Fatih'in son yılları Osmanlı denizciliğinin Batı Akdeniz'e açılma teşebbüslerinin başladığı bir dönem olmuştur. Nitekim Gedik Ahmed Paşa kumandasında 1480'de İtalya'nın Pulya sahillerine gelen Osmanlı donanması, Napoli Krallığı'na bağlı olan Otranto Limanı'na demirlemiş ve karaya asker çıkartarak Otranto ve civarını fethetmiştir. Esasen İtalya fütuhâtını devam ettirme niyetinde olan Gedik Ahmed Paşa, Fatih'in ölümü üzerine geri çağrılınca bir seneden fazla Osmanlı idaresinde kalan Otranto, yeniden Napoli Krallığı'nın eline geçmiştir. İtalya seferinin devam edememesinde Cem Sultan meselesinin olumsuz etkisi belirleyici olmuştur[3]. Bu sefer ile Fatih, Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi olan İstanbul'dan sonra, Batı Roma İmparatorluğu'nun merkezini de ele geçirmeyi amaçlamıştı.

II. Bayezid devri Osmanlı denizciliği, Fatih devrinde geliştirilen Osmanlı deniz politikalarının devamı mahiyetindedir. 1484'te Karadeniz'in en önemli ticaret limanlarından olan Kili ve Akkirman'ın alınması üzerine, güney-kuzey ticaretinin bütün çıkış noktaları Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş oldu. Bu sayede Karadeniz'in ünlü ticaret limanları imparatorluğun başşehri İstanbul ile Doğu Avrupa arasındaki ticaretin antrepoları haline geldi.

Karadeniz'de hâkimiyet sağlandıktan sonra tekrar Akdeniz'e dönen Osmanlılar, yeni deniz politikaları doğrultusunda bir taraftan tersanelerini geliştirirken diğer taraftan hummalı şekilde gemi inşa etmişlerdi. Bunun sonucu olarak giderek denizlerde güçlendiler ve 1499'da İnebahtı, 1500'de Moton, Koron ve Navarin'i hâkimiyetleri altına aldılar. Böylece Akdeniz'deki Osmanlı varlığı giderek kökleşirken Osmanlı denizcileri de daha iyi tanımaya başladıkları bu denizde tecrübelerini artırdılar[4].

XV. yüzyılın sonlarında Osmanlıların izlemiş oldukları deniz politikalarının sonuçları hakkında şunları söylemek mümkündür: Fatih ve II. Bayezid devri

---

3 Osmanlıların Otranto Seferi hakkında en son değerlendirme için bkz. Konstantinos Giakoumis, "Osmanlıların Otranto ve Apulia Seferi (1480-1481)", çev. K. Akpınar, *Türkler*, c. 9, ed. H. C. Güzel, Ankara 2002, s. 373-382.

4 II. Bayezid devrindeki Osmanlı deniz politikaları için bkz. H. J. Kissling, "Sultan II. Bayezid'in Deniz Politikası", *Türk Denizcilik Tarihi*, s. 107-108.

donanmaları, Ceneviz'in Karadeniz'deki kolonilerini bölgeden uzaklaştırmıştır. Yine Doğu Akdeniz ile Ege'deki Venedik ve Ceneviz gücüne de büyük darbe indirmiştir. Bu savaşlar sonunda muzaffer Osmanlı donanması, Akdeniz'deki geleneksel deniz teknolojisini önceki sahiplerinden kendi dünyalarına aktarmayı başarmış ve Akdeniz'deki hâkimiyet mücadelesinde varlık göstermeye başlamışlardır. Ünlü Akdeniz tarihçisi Braudel'in dediği gibi, kıta savaşlarına ve korsanların çapulculuklarına rağmen, en azından XII. yüzyıldan itibaren Hristiyan himaye ve koruması altında bulunan Akdeniz'de uzun süredir devam etmekte olan düzen, Osmanlıların burada varlık göstermelerine kadar sürmüştür.

Açık Denizlere Yönelme: Yeni Hedefler

XV. yüzyılın ikinci yarısında Akdeniz'de iki yeni gücün ortaya çıktığına şahit olunmaktadır. Osmanlıların İstanbul'u fethiyle (1453) Bizans İmparatorluğu'nu tarih sahnesinden silmesi ve İspanya'nın Endülüs İslam Devleti'ni ortadan kaldırmasının ardından her iki devlet de donanmalarını geliştirerek Akdeniz'e açıldı ve Orta Akdeniz'de karşılaşılarak yüz yıldan fazla sürecek bir mücadeleyi başlattı. Bu dönemde, İspanya'nın Akdeniz'e girmesi üzerine Osmanlılar Adriyatik ve Kuzey Afrika'ya yöneldiler.

II. Bayezid döneminde denizlerde mücadele iki önemli alanda başlatıldı. Bunlardan biri Akdeniz'in batı ucunda yer alan İspanya'da, katliama maruz kalan Endülüs Müslümanlarının feryatlarına cevap vermek üzere İspanya'ya; diğeri ise Hint denizlerine ulaşan Portekizlilerin tehdit ettiği Kızıldeniz sahillerindeki Müslüman beldelerin, özellikle Mekke ve Medine gibi kutsal toprakların korunması için yardım talebinde bulunan Mısır'daki Memlûk Devleti'nin isteklerini yerine getirmek amacıyla Portekizlilere karşı idi. Böylece Osmanlılar Akdeniz ve Kızıldeniz gibi iki önemli denizde, iki büyük deniz imparatorluğuna karşı hâkimiyet mücadelesini başlatmış oldular.

II. Bayezid devri denizciliği, sanılanın aksine daha sonra denizlerde hâkimiyet kuran Osmanlı Deniz Gücü'nün zeminini oluşturan önemli bir hazırlık dönemiydi. Bu dönemde Osmanlı denizciliğine damgasını vuran en önemli özellik denizlerde tarih kadar eski olan korsanlığın ön plana çıkmasıdır. Akdeniz'de Osmanlı korsanlığının gelişimi ise XV. yüzyılın sonlarında, çoğu isimsiz deniz korsanlarının yarı resmî faaliyetleri ile başlamıştır.

Nitekim Yavuz Sultan Selim, Mısır seferinden döndükten sonra dikkatini denizlere çevirdi. Suriye ve Mısır gibi önemli Doğu Akdeniz limanlarını ele geçiren Yavuz, bu ülkeleri Osmanlı İmparatorluğu'na bağlayan deniz yolu üzerinde bulunan Rodos adasının fethini zaruri görmüştü. Çünkü Rodos'u elinde bulunduran St. Jean Şövalyeleri'nin buradan geçen ticaret gemilerine vermeleri muhtemel zararın önlenmesi ve mukaddes topraklara deniz yolu ile gideceklerin can güvenliklerinin sağlanması gerekiyordu. Bunun için Rodos'un ve ona tabi olan diğer adaların Osmanlıların elinde bulunması şarttı. Nitekim bunun önemini anlayan Yavuz, saltanatının son yıllarını büyük bir donanmanın hazırlıkları ile geçirdi ise de Rodos'un fethi oğlu Kanunî Sultan Süleyman tarafından gerçekleştirildi (1552)[5].

5 Rodos'un Osmanlılar tarafından fethi ile ilgili geniş bilgi için bkz. N. Vatin, *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar, Doğu Akdeniz'de Savaş, Diplomasi ve Korsanlık*, İstanb l 2004.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'de yeni bir mücadeleye başladığı bu sıralarda bir başka Türk denizcisi, maiyetiyle birlikte Kuzey Afrika'da İspanyollarla kıyasıya mücadele ediyordu. Bu denizci, korsanlıktan yetişen ve süratle temayüz ederek ileride Akdeniz dünyasının kaderini değiştirecek olan Barbaros Hayreddin Paşa'ydı.

Kanuni ve Akdeniz Politikaları

Kanuni Sultan Süleyman'ın Osmanlı tahtına çıkışı, daha önceki örneklerden bir hayli farklıydı. Özellikle, saltanatın tek vârisi olarak tahta geçtiği için, diğer padişahların hayatında görüldüğü gibi bir taht kavgası yaşanmamıştı. Daha babasının padişahlığı sırasında Kefe ve Manisa sancakbeyliklerinde bulunarak yöneticilikte tecrübe kazandığı gibi, İran ve Mısır seferleri sırasında da Edirne'de saltanat vekilliği yapmıştı. Yavuz Sultan Selim gibi cihangîr politikaları olan muktedir bir padişahın oğlu olması, onu saltanatında güçlü kılmıştı. Aldığı eğitimin ve kazandığı yönetme tecrübesi, "Büyük Türk"ü kendi döneminde yeni politikalara sevk etmiş, komuta ettiği dünyanın en büyük ve güçlü orduları ile XVI. yüzyılın, hakkında en çok konuşulan hükümdarı olmuştu.

Kanunî'nin tahta çıkması ile "güçlü Türk savaş makinası"[6], yeniden süratle harekete geçti. Yeni padişah, görevinin başında olarak bizzat komuta ettiği "sefer-i hümayûnlar"da pek çok kara savaşını yönetmiş ve denizlere sevk ettiği donanmalarla Hâkânü'l-bahreyn unvanını kullanmaya başlamıştı. Böylece "Akdeniz ve Karadeniz'in Sultanı" olan Kanunî, 1531'de Venedik Doçu Andrea Gritti'ye gönderdiği bir mektupta denizlerdeki hâkimiyet alanları arasına Hind Okyanusu, Kızıldeniz, Hazar Denizi ve Taberistan gölünü de ilave ettiğine işaret ediyordu[7]. 945 (1538) tarihli ünlü Bender Kitâbesi'nde ise, artık kendisini Frenk ve Mağrib Denizi dediği Akdeniz ile Hind denizlerinde donanmaları gezen bir sultan olarak görüyordu[8].

Akdeniz'de Yeniden Kurulan Güç Dengeleri

Kanunî'nin ilk yıllarında gerek denizde ve gerekse karada geliştirilen dış ilişkilerin ve uygulanan politikaların arkasında oldukça güçlü olduklarını kabul etmemiz gereken iki isim görülmektedir. Bunlardan biri Veziriazam İbrahim Paşa (Pargalı, 1523-1536), diğeri Kaptan-ı Derya Hayreddin Paşa'dır (1534-1546). Bu iki devlet adamı, bir süredir var olan Osmanlı-Venedik ittifakının yanında Osmanlı-Fransız yakınlaşmasının gerçekleşmesinde belirleyici rol oynamışlardır.

Osmanlılar, Hristiyan olmalarına rağmen kendisi ile işbirliği yapan Fransız ve Venedik gibi devletleri bu mücadelenin dışında tutmak suretiyle Akdeniz'deki dengeleri kendi lehine çevirdi. Buna karşılık İspanya da, Kuzey Afrika'daki mahallî emirlerle irtibata geçmek ve hatta coğrafî uzaklığına rağmen İran'la işbirliği yaparak Osmanlıların doğuya yönelmesini sağlamaya çalıştı.

6 F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, c. 2, çev. S. Reynolds, London 1976, s. 907.

7 Archivio General de Simancas, *Estado*, nr. 1308.

8 M. Guboğlu, "l'Inscription Turque de Bender Relative a l'Expedition de Soliman le Magnifique en Moldavie (1538/945)", *Studia et Acta Orientalia*, sayı 1 (1957), Bucarest 1958, s. 175-187.

İspanya'nın Batı ve Orta Akdeniz'de tutunmak için sürdürdüğü Kuzey Afrika'ya yerleşme mücadelesi, Kanuni'nin saltanatının ilk senelerinde Osmanlılara karşı karada ve özellikle denizlerde devam etti. Osmanlılar ise, İspanya ve Fransa arasında yaşanan anlaşmazlıkları fırsat bilerek Katolik Dünya içindeki ihtilâftan yararlanmak istemiş ve daha önce ahidnâmelerle iyi ilişkiler kurduğu Venedik yanında yeni bir müttefik kazanmayı kendi menfaatleri için önemli görmüştü. Fransa'nın Osmanlılardan ilk ciddi yardım talebi I. Francois'nın İspanya Kralı V. Karlos tarafından esir tutulduğu sırada İstanbul'a gelen elçi Jean Frangepani tarafından Ağustos 1525'te Kanuni'ye iletilmiş ve ilk ittifak süreci başlamıştır[9]. Böylece Fransa, XVI. yüzyıl boyunca bu ittifakta etkin bir yer alarak Osmanlı İmparatorluğu'nun desteğini kazandı ve İspanya'ya kaptırdığı topraklarını yeniden ele geçirme ve koruma imkânını elde etmeye çalıştı.

Bu dönemde Akdeniz'e batıdan gelen ve Katolik Hristiyan dünyasını temsil eden İspanya ile doğudan gelen ve İslam dünyasını temsil eden Osmanlılar ciddi bir çatışma içine girdiler. Mücadele alanları ise, Kuzey Afrika ile Orta ve Batı Akdeniz Bölgesi idi. 1522'de Rodos'u Şövalyelerden alan Kanuni, Hristiyanların Akdeniz'deki ileri karakolunu bertaraf etmiş oluyordu. Bundan sonra bir müddet Macaristan ve Avusturya seferleri ile meşgul olan Kanuni, yeniden denizlerle ilgilenmek ve yeni hedefler belirlemek gereğini duyacaktır.

Diğer taraftan 1532 Alman Seferinde Osmanlı ordusu tehditkâr tavrı, Avusturya Kralı Ferdinand'ı mütarekeye zorlamış ve 1533'te anlaşma yapmak mecburiyetinde bırakmıştı. Üstelik İspanya İmparatoru V. Karlos da bu anlaşmadan yararlanmak istemiş ve Avusturya elçileri vasıtasıyla iletilen bu talebi, Osmanlılar cihetinden olumlu karşılanmıştı. Bu gelişmeler üzerine, Veziriazam İbrahim Paşa, İspanya Kralı'na Evâil-i Zilhicce 939 (24 Haziran-4 Temmuz 1533) tarihli bir mektup göndermiş, İspanya'nın da Avusturya ve Fransa'ya sağlanan haklardan yararlanabileceğini belirterek bazı şartlar ileri sürmüştü. Veziriazam, bu iki devlet krallarının Padişahın oğlu mesabesinde olmayı kabul ettiklerini İspanya Kralı'na hatırlatarak bu fırsatı değerlendirmesini, Kudüs ve benzeri yerlerin hamisi olma iddiasından vazgeçmesini tavsiye ediyordu[10].

Kara cephesinde bu gelişmeler oluyorken İspanya hizmetindeki Amiral Andrea Doria, yüz gemiden oluşan donanması ile Eylül 1532'de Koron'u işgal etti[11]. Bu sırada seksen gemilik donanmasıyla mora sularına gönderilen Kapudan Kemankeş Ahmed Bey, her şeyden habersiz İstanbul'a dönmekteydi. Bu gelişmeler üzerine Kanuni, yeniden bölgeye elli gemilik bir donanma sevk etmiş ve kale kuşatılmışsa da sonuç alınamamıştı. Nihayet 1534'te kara ve denizden yapılan bir harekât sonunda Koron geri alındı.

İlk Derya Beylerbeyi: Barbaros Hayreddin Paşa

Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'de yeni bir mücadeleye başladığı bu sıralarda bir başka Türk denizcisi maiyetindeki deniz gazisi korsanlarla birlikte Kuzey Afrika'da, Orta ve Batı Akdeniz'de İspanyollarla kıyasıya mücadele ediyordu.

9 Matrakçı, *Süleymannâme*, TSMK, R. 1286, vr. 98b-99b.

10 M. Tayyib Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Kolleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler", *Belgeler*, sayı 9-12 (1971), s. 114-116, belge nr. 187.

11 Özlem Kumrular, "Koron Seferi", *Toplumsal Tarih*, sayı 127 (2004), s. 8.

Barbaros ile ilk resmî temaslar, Yavuz Sultan Selim devrinde başlamış, Barbaros, İstanbul'a gelme teşebbüsünde bulunduğu hâlde Cezayir üzerindeki İspanya tehlikesi ve ahalinin bölgedeki isyancılardan çekinmesi sebebiyle gösterdikleri ısrar üzerine bu düşüncesini tehir ettirmişti[12]. Nihâyet 1531'de Mağrib Beyi olarak Osmanlı himayesine girmesi bütün Akdeniz dünyasındaki dengeleri etkiledi[13].

Barbaros'un 1534 yılı başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Deniz Beylerbeyliği'ne getirilmesi ve denizlerin yönetimi için yeni bir eyalet kurulması, Osmanlı denizciliğinde ve devletin Akdeniz politikalarında önemli bir dönüm noktası teşkil etti. Onun Osmanlı donanma komutanlığına getirildiği haberleri Avrupa devletleri üzerinde büyük bir yankı uyandırdı. Yabancı gözlemcilerin ifadesiyle o zamana kadar Fransa ve İspanya kralları onu kendi taraflarına çekebilmek için çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlarsa da O, Osmanlı hizmetine girmeyi Cezayir Sultanı olmaya tercih etmişti. Barbaros, her şeyden önce usta bir denizci ve bunun yanı sıra iyi bir devlet adamıydı ki bu denizcilerde az rastlanan bir özellikti[14].

Bütün kış mevsimini İstanbul tersanesinde hazırlıkla geçirdikten sonra 17 Mayıs 1534'te Kanuni tarafından kabul edilen Barbaros, yüz gemiden oluşan muhteşem donanmasıyla hem Tunus'taki taht mücadelesini sona erdirmek ve hem de bölgedeki İspanya nüfûzuna son vermek amacıyla Akdeniz'e açıldı.

Barbaros'un İstanbul'dan ayrılışı ile bütün Avrupa merkezlerinde büyük bir hareketlilik yaşandı. Donanmanın nereye gideceği ve hedefin neresi olduğu konusunda pek çok yorumlar yapılıyor ve alınan bilgiler mektuplarla bir diğerine ulaştırılıyordu.

Fransa ve Venedik ile İlişkiler

Barbaros'un yeniden teşkil ettiği Osmanlı devlet donanmasının kumandanı olarak İspanya için tehdit oluşturması ve Cezayir'i üs edindikten sonra Tunus'u ele geçirme düşüncesi, iki imparatorluk arasında çatışmaların merkezini oluşturdu. Hayreddin Paşa, 1534'te İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Moton'da Fransa elçisi ile buluşmuş ve bir mutabakata varmış, yaptığı bütün görüşmelerden de merkezi haberdar etmişti. Daha sonra İtalya kıyılarını vurarak Tunus'a geçen ve donanmasını Benzert/Bizerte limanında demirleyen Kaptan-ı Derya, kısa süre içinde hâkim olduğu Tunus'ta Akdeniz'deki gelişmeleri yakından takip ederek süratle Kanuni'ye bildirmişti. Üç yıl için yapılmış olan Osmanlı- Fransız ittifakının şartlarına uyulmasını ve karşılıklı gidiş-gelişe mâni olunmamasını istiyordu.

Bu gelişmeler olurken Fransa'ya tâbi Rim Papa/Roma'daki yöneticiler, Barbaros'a İspanya donanmasının Ceneviz'de olduğunu ve kış mevsimi geçtikten sonra onun üzerine gideceklerine dair haberler gönderiyorlardı. V. Karlos'un Tunus'a çıkarma yapacağı haberleri alındığında başta padişah ve vezir-i azam olmak üzere Osmanlı devlet erkânı Irakeyn Seferi sebebiyle Bağdad'da bulunuyordu. Venedik'ten gelen haberlerde Akdeniz'de bir hareketlilik olduğunun anlaşılması sebebiyle 24 Ramazan 941'de (29 Mart

12 TSMA, *E.*, 6456

13 Archivo General de Simancas (AGS), *Estado (E.)*, 1308.

14 İdris Bostan, "Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaletinin Kuruluşu (1534)", *Tarih Dergisi*, sayı 38 (2003), s. 61-77.

1535) Kanuni'den Venedik Doçu Andrea Gritti'ye gönderilen mektupta, düzenlenecek yeni seferin denize olacağı ve hazırlık için Hayreddin Paşa'nın İstanbul'a çağrıldığı belirtiliyor ve onunla işbirliği yapmaları isteniyordu[15]. O sıralarda V. Karlos, Kuzey Afrika seferine çıkmış, Temmuz 1535'te önce Barbaros'un savunduğu Halku'l-vâd kalesini ve sonra Tunus'u ele geçirmişti. Bu durum Osmanlı Devleti'ni çok fazla rahatsız etmiş olmalı ki, veziriazam İbrahim Paşa, Eylül 1535'te yeni fethedilen Bitlis'ten gönderdiği bir mektupla Barbaros'a yardımcı olmayan Venedik Doçu'nu kınamış, Fransa ve Venedik için Akdeniz'e açılan donanmaya yardımcı olmak yerine gemilerini kıyıya çekmelerinin kabul edilemeyeceğini bildirmişti[16]. Bu süreç, Fransa ile Osmanlı ilişkilerinin geliştirildiği bir dönemdir. 1536 Mart'ında Osmanlı başkentine Fransa kralının İtalya'daki İspanya sahillerine karşı bir harekât başlattığı, altmış kadırgadan oluşan bir donanmayı Sicilya'ya gönderdiği haberleri geliyordu[17].

Tunus Sultanı Mevlây Hasan, İspanya'ya dostluk ve bağlılığını sunarak Tunus-İspanya ittifakını sağlamış ve yeniden sultan tayin edilmişti. Ayrıca aralarında tesis edilen anlaşmanın gereği olarak İspanya, Hayreddin Paşa'ya karşı kendilerine yardım gönderecekti. Ancak çok geçmeden 1541'de Hasan Ağa'nın savunduğu Cezayir'de İspanya kralı V. Karlos'a karşı kazanılan zafer bütün Hristiyan devletlere yeterince gözdağı vermiş oldu.

Akdeniz'de Barbaros Dönemi

Barbaros'un Akdeniz'deki faaliyetleri sonunda dengeler, Osmanlılar lehine değişmeye başladı. Pulya ve Korfu Seferi adı altında gerçekleştirilen İtalya seferi (1537) ile İkinci Adalar seferi sırasında (1538) Ege Denizi'ndeki Kiklad ve Sporad adaları fethedildi ve Preveze Savaşı ile Akdeniz 'de Osmanlı hâkimiyeti kesinleşti. Kısa süre içinde Osmanlı makamlarına başvurarak anlaşma zemini arayan Venedik, artık bu imkânı çok çabuk yakalayamayacaktı.

Barbaros Hayreddin Paşa'nın Akdeniz'deki hâkimiyet mücadelesinde en önemli başarısı Osmanlı denizciliği için bir dönüm noktası olan Preveze Deniz Savaşı'dır (1538). Bu dönemde Avrupa devletlerinin hiç biri tek başına Osmanlı donanmasına karşı koyabilecek durumda değildir. Venedik'in öncülüğünde Roma'da imzalanan bir anlaşma ile ittifak gerçekleştirilir. Venedik ile Papalıktan başka İspanya, Portekiz, Ceneviz ve Malta, donanmalarını sefere memur eder. Devrin bu en büyük deniz kuvvetini Ceneviz asıllı ve İspanya hizmetindeki Andrea Doria'ya verirler. Haçlı donanması kalyon ve kadırgalardan oluşan en az üç yüz gemiden müteşekkildir. Barbaros'un emrinde ise yüz yirmi iki çektiri bulunmaktadır.

Akdeniz kıyılarını ve iklimini çok iyi bilen Barbaros, özellikle kadırgaları tercih ediyordu. Çünkü bilhassa Orta Akdeniz'de durgun havalar günlerce sürerdi ve

15 Tayyip Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Kolleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler", *Belgeler*, sayı 9-12 (1968-1971), c. 5-8, s. 54-56, belge nr. 131.

16 Tayyip Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri", *Belgeler*, sayı 2 (Temmuz 1964), c. 1, s. 162-163, belge nr. 34.

17 Muhtemelen bir Osmanlı casusu olan Dimitri Yanoti adlı birinin İtalya'dan gönderdiği mektup: TSMA, *E.*, 1806.

yelkenli gemiler koylarda ve küçük limanlarda kullanışlı değildi. Yine yelkenliler seri hareket edemiyordu ve manevra kabiliyeti azdı. Buna karşılık kadırgalar süratle hareket edebiliyor ve daha sığ yerlerde dolaşabiliyordu. Ayrıca bu dönemde kalyonların top menzili kısaydı. Osmanlı donanmasındaki gemilerde ise Kemal Reis'ten itibaren uzun menzilli toplar kullanılmaya başlanmıştı. Bu sebeple savaşın kazanılmasında Barbaros'un taktik dehasının etkisi büyük olmuştur.

Preveze ile Hristiyan dünyası Akdeniz'deki hâkimiyetini İslam dünyası lehine kesin olarak kaybetmiştir. O zamana kadar bir kara imparatorluğu görünümünde olan Osmanlı İmparatorluğu'nun artık bir deniz imparatorluğuna dönüştüğü görülmektedir. 1538 yılı, Osmanlı tarihinde, özellikle deniz tarihinde önemli seferlerin cereyan ettiği bir yıl olmuştur. Bir taraftan Kanuni Bender'i fethederken, Barbaros Akdeniz'de Müttefik Haçlı donanmalarına karşı ünlü Preveze Deniz Savaşı'nı kazanmış ve aynı sene Mısır Beylerbeyi Hadım Süleyman Paşa seksen gemilik bir donanma ile Süveyş'ten Kızıldeniz'e açılmış, Yemen'i fethederek bir eyalet teşkil etmiş ve Hind Denizi'ne çıkarak Hindistan'a ulaşmış, Gücerat sahillerine çıkarma yapmış ve Diu kalesini kuşatmıştır.

Akdeniz'de Osmanlı hâkim gücü o seviyeye yükselmişti ki bizzat Kanuni'nin Venedik Doçu Pietro Lando'ya gönderdiği Eylül 1539 tarihli mektupta, "Kimesnenin düşmanlığından ihtiyâtım olmayup ve kimesnenin dostluğuna ihtiyâcım yokdur" diyerek arada sağlanacak anlaşmanın kendi rızasına bağlı olduğunu bildirdi[18]. Venedik'e duyulan tepkinin asıl sebebi olarak V. Karlos'a verdikleri destek gösteriliyordu. Bu sebeple Venedik, sağlanan yeni anlaşmada Osmanlı tarafının şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştı (1540). Bununla beraber bu yeni ahidnâme, Venedik'e daha önce elde ettiği ticari imtiyazları, Karadeniz hariç sürdürme hakkını veriyordu.

Bütün bu gelişme olurken Fransa, tercihini Osmanlılardan yana yapmış ve bu yaklaşımından kârlı çıkmıştı. Üstelik Padişahın takdirini kazanarak elçisinin İstanbul'da ikamet edebilmesi için izin almayı başarmıştı[19].

Fransa Kralı I. François'nun elçisi Polin'in (1541-1543)[20] teşebbüsleri üzerine Osmanlı-Fransız ittifakı yeniden sağlanmıştı. Bu ittifakın desteklenmesi için Kanuni, 1541 ve 1542'de Venedik Doçu Pietro Lando'ya iki mektup göndererek ahidnâmeye sadık kalmalarını ve Fransa'yı dost ve müttefik kabul ederek ilişkilerini geliştirmelerini istemiştir. Mektupta Fransa'ya verilen ahidnâmenin yenilendiğinden bahsediliyordu[21]. Tercüman Yunus, elçilik görevini yerine getirdikten sonra İstanbul'a dönmüş ve Venedik'teki gelişmelerden padişahı haberdar etmişti. Kanuni'nin talebi üzerine Venedik Doçu, Cumhuriyet'in yönetiminden sorumlu otuz bey ile birlikte İncil üzerine yemin ederek İspanya'ya asker ve mal yardımı yapmama kararı almıştı. Muhtemelen bu merasim Osmanlı elçisinin huzurunda gerçekleşmişti[22]. Bu şartların kabulü Venedik için son derece ağır olmalıydı.

18 Tayyip Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri", s. 145, belge nr. 16; s. 168-169, belge nr. 39.

19 Gökbilgin, *Kanunî Devri Belgeleri*, s.158-159, belge nr. 31.

20 H. Pfeffermann, *Rönesans Papalarının Türklerle İşbirliği*, çev. Kemal Beydilli, İstanbul 2003, s. 136-137.

21 Tayyip Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri", s. 146, 153, belge nr.17, 26.

22 Tayyip Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri", s. 132-133, belge nr. 3.

Kanuni'nin Fransa ile ilgili himâyesi, daha sonra da devam etmiş, Kanuni gerek Venedik, gerekse Avusturya nezdinde bazı teşebbüslerde bulunmuştu. Bunun gereği olarak Fransa elçisi Polin'in kendi ülkesine gidip gelen adamlarına Venedik topraklarından geçtikleri sırada yardımcı olunmasını Venedik Doçundan,[23] Fransa'dan gelirken V. Karlos'un alıkoyduğu Fransız elçisini serbest bırakmasını da Ferdinand'dan istemiş, aksi takdirde memleketinin yıkılacağı tehdidinde bulunmuştu[24].

1542 senesinde Fransa elçisinin uzun görüşmelerden sonra yardım sözü alması üzerine Barbaros Hayreddin Paşa'ya donanma hazırlıkları yapma talimatı verildi. Bu donanmada deniz askerlerinden başka sancakbeyleri ile birlikte timarlı sipahiler, kapıkulu ocaklarından çok sayıda tüfenkçi ve yeniçeri bulunuyordu. Kanuni bu mühim harekâtı Fransa Kralı I. François'ya bildirmiş ve bazı önemli hususları hatırlatmaktan geri kalmamıştır. Öncelikle Fransız donanmasının da hazırlanmasını ve Barbaros ile iş birliği hâlinde hareket etmelerini isteyen Padişah, kralın da ordusuyla karadan düşman üzerine gitmesini belirtmiştir. I. François'ya özellikle İspanya ile ilişkilerine dikkat etmesini tavsiye eden Kanuni, Papalığın aynı din mensuplarının aralarında dostluk yapmaları şeklindeki telkinlerine kapılmamasını istemiştir[25].

Hayreddin Paşa, hazırlıklarını tamamladıktan sonra 17 Nisan 1543'te muazzam donanmasıyla birlikte İstanbul'dan ayrıldı. Donanma, önce Mesina ve sonra Napoli civarındaki Riçe (Reggio) ile diğer kaleleri aldıktan sonra Roma'nın iskelesi olan Ostia'ya geldi. Haziran 1543'te Marsilya'ya ulaşan Barbaros, oradan Nice'e geçerek kısa sürede şehri ele geçirdi. Daha sonra kışlamak üzere Toulon Limanı'na gelerek sekiz aylık bir süre boyunca kaldığı bu şehrin yönetimini elinde tutan Barbaros, bu sırada Ceneviz'de esir bulunan Turgut Reis'i kurtardı[26]. Nisan 1544'te Fransa'dan ayrılan Osmanlı donanması, İtalya sahillerine ve adalara düzenlediği akınlarla pek çok esir ve ganimet alarak İstanbul'a döndü.

Kanuni'nin de 1543'te Avusturya seferinden zaferle dönmesi ve Macaristan'daki Peç, Şikloş, Estergon ve İstoln-i Belgrad'ı alarak Habsburg İmparatorluğu'na büyük bir darbe indirmesi, V. Karlos ve Ferdinand'ı Osmanlılar'la barış yapmaya zorlamış ve İstanbul'a iki elçi göndermek zorunda kalmışlardır. Bunlardan Gerhard Veltwyek İspanya'yı; Nikolaus Sicco Avusturya'yı temsil etmiştir.

Bir süre devam eden müzakerelerden sonra Edirne'de varılan mutabakata göre bir buçuk senelik bir ateşkes sağlanmış ve bir antlaşma imzalanana kadar Osmanlı sınırlarının korunması ve Osmanlı Devleti'ne haraç ödenmesi şartı koşulmuştu. Asıl antlaşma 23 Şa'ban 954'te (8 Ekim 1547) İstanbul'da Kanuni tarafından tasdik edilmiş ve "İspanya ve Ferenduş krallarına" gönderilen ahidnâmede belirtildiği gibi beş yıl süre ile geçerli olduğu kabul edilmişti. Ahidnâme'nin Akdeniz'deki gelişmelerle

23 Tayyip Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri", s. 133-134, nr. 4.

24 Anton C. Schaendlinger ve C. Römer, *Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II.*, Viyana 1983, s. 5-7, belge nr. 2-3.

25 Evâil-i Zilka'de 949 (6-16 Şubat 1543) tarihli mektup için bkz. Tayyip Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Kolleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler", s. 116-119, belge nr. 188.

26 Matrakçı, *Süleymannâme*, yay. haz. Tarihî Araştırmalar Vakfı (TAV), İstanbul Araştırma Merkezi, "Sinan Çavuş, *Tarih-i Feth-i Şikloş*" adıyla, İstanbul 1999, vr. 17a.

ilgili önemli maddeleri arasında, Osmanlı ülkesine ve Mağrib'deki Cezayir toprakları ile halkına ve Kuzey Afrika'daki diğer bölgelere karadan ve denizden hiçbir şekilde zarar verilmemesi, zarar verenlerin cezalandırılması ve zararın tazmin edilmesi şartı yer almıştı. Ayrıca korsanların denizde dolaşması yasaklanmış ve karşılıklı serbest ticaret yapılması uygun görülmüştü. Bu antlaşmadaki şartların bir Osmanlı müttefiki olan Fransa ve Venedik için de kabul edilmesi istenmişti[27].

Bu antlaşma ve yeni gelişmeler sebebiyle kısa bir süre Akdeniz'de sükûnet sağlandığı düşünülebilir. Çünkü bir taraftan Akdeniz'deki Osmanlı ittifakının iki önemli aktöründen biri olan Barbaros Hayreddin Paşa 1546'da, Fransa kralı I. François 1547'de hayata veda etti. Ayrıca Kanuni de ciddi bir şekilde İran meselesi ile meşgul oldu.

Orta Akdeniz'de Hristiyan Direnişi: Malta Kuşatması

Malta'nın tarihinde Aglebîlerin ilk gelişleriyle başlayan ve yaklaşık dört yüz yıl süren (835-1249) Müslüman Arapların varlığı önemli bir yer tutmaktadır. Arapça, halkın dili ve adadaki yer adlarında (Mdina, Rabat) etkisini hala korumaktadır. Osmanlının adayı ele geçirme planları eski İslâm toprakları üzerinde yürüttükleri fetih politikalarının bir sonucu olarak düşünülebilir.

Kanuni'nin 1522'de Rodos'tan çıkardığı St. Jean Şövalyeleri'ni İspanya Kralı V. Karlos, XV. yüzyılın başlarından beri hâkimiyeti altında tuttuğu Malta'ya yerleştirdi. Malta, sahip olduğu ideal limanları ile daha çok denizlerde etkili olan şövalyeler için uygun bir üs haline geldi. St. Jean Şövalyeleri Osmanlılara karşı kaleler inşa ettikleri gibi şehirlerin etrafını surlarla çevirerek istihkâmları sağlamlaştırdılar ve o sırada meskûn olmayan Valetta'nın doğu ucunda da limana girişi engellemek için St. Elmo Kalesi'ni inşa ettiler (1552).

Osmanlıların Malta üzerine ilk ciddî seferleri, Turgut Reis'in 1540'da Gozo'ya 1541'de Malta'ya yaptığı akınlarla başladı. 1551'de Sinan Paşa, Turgut Reis ile birlikte Malta'ya çıkarma yaptığı gibi Gozo adasını ele geçirdi. 1560'da Piyale Paşa komutasında Cerbe seferi için Akdeniz'e çıkan Osmanlı donanması, Gozo'ya uğrayarak erzak temini maksadıyla adayı yağmaladı. Buna karşılık şövalyelerin gerçekleştirdiği korsanlık faaliyetleri sonunda Malta, zamanla binlerce Müslüman esirin getirilip zindana konduğu ve zaman zaman inşaatlarda çalıştırıldığı bir esir kampı haline geldi.

Osmanlı Devleti, Malta şövalyelerinin Akdeniz'de Müslüman hacılara, tüccar ve yolculara verdikleri zararlar sebebiyle, adanın alınmasına karar verdi. 1565'te Vezir Mustafa Paşa'nın serdarlığı ve Kaptan-ı Derya Piyale Paşa'nın komutasındaki donanma ile Malta üzerine gönderilen orduya, Cezayir-i Garp Beylerbeyi Hasan Paşa ve Trablusgarp Beylerbeyi Turgut Paşa yardım etmekle görevlendirildi. Osmanlı donanmasında, yaklaşık iki yüz kırk gemi ve otuz beş bin civarında kara askeri bulunuyordu.

Osmanlı donanması 21 Mayıs 1565'te Malta'nın Mersaşolok limanında karaya çıkan ordu birkaç gün içinde toplar dâhil bütün ağırlıklarını adaya taşıdı. Osmanlı kuşatmasının öncelikle St. Elmo Kalesi'nden başlamasını doğru bulmadığı halde yine de harekâtla bizzat ilgilenen Turgut Paşa, büyük gayretler gösterdiği kuşatmanın

27 Feridun Bey, *Münşeâtü's-selâtin*, c. 2, İstanbul 1275, s. 76-78.

bu ilk safhasında hayatını kaybetti. Uzun ve kanlı geçen çatışmalardan sonra Malta şövalyelerinin İspanya ve diğer Haçlı güçlerinden aldığı yardım ile direnişini sürdürmesi üzerine üç buçuk ay sonra kuşatma 8 Eylül 1565'te kaldırıldı[28].

Kıbrıs Zaferinden İnebahtı Yenilgisine

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyıl boyunca bütün Akdeniz'de gücünü iyice hissettirdiği halde stratejik ve ticarî önemi büyük olan Kıbrıs'ı henüz toprakları arasına katmamış olması ticaret yollarının güvenliği için sakınca teşkil etmekteydi. Osmanlı padişahı II. Selim ve diğer devlet adamları, sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın itirazlarına rağmen Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin fetva ve desteğini de alarak Doğu Akdeniz'deki bu önemli adayı hâkimiyet altına almayı kararlaştırdılar.

Kıbrıs Serdarı Lala Mustafa Paşa, donanma serdarı Piyale Paşa ve Kaptan-ı Derya Müezzinzâde Ali Paşa'nın emrindeki Osmanlı kara ve deniz ordusu, 4 Temmuz 1570'te Kıbrıs'a çıkarma yapmaya başlamıştır. Birkaç ay süren kuşatmadan sonra 9 Eylül 1570'te Lefkoşa'nın fethi üzerine, Girne ve Baf Kaleleri de savaşmadan teslim oldular. Magosa'nın fethi ise bir yıl sonra Ağustos 1571'de gerçekleşti[29].

Venedik idaresindeki Kıbrıs'ın Osmanlılar tarafından fethi üzerine başta Papalık olmak üzere Venedik ve İspanya gibi büyük donanmalara sahip devletlerin öncülüğünde Kıbrıs'ı kurtarmak için bir Haçlı ittifakı kurulmuş (1571) ve birçok Hristiyan devlet bu ittifaka donanma yardımında bulunmuştu. Müttefik donanması ne yapacağı konusunda kararsızdı. İspanya donanma komutanı Don Juan, ya doğrudan Kıbrıs'a veya Tunus'a gidilmesinde, Venedik donanma komutanı Veniero ise, Osmanlı donanmasına şaldırmasında ısrar ediyordu. Nihayet papalık donanma komutanı Colonna'nın da teşvikiyle Osmanlı donanması üzerine gidilmesine karar verildi.

Osmanlı donanması İnebahtı Körfezi'nde beklerken müttefik donanmasının gelmekte olduğu haberleri alındı. Bunun üzerine donanma serdarı Pertev Paşa, Kaptan-ı Derya Müezzinzâde Ali Paşa, Cezayir-i Garp Beylerbeyi Uluç Ali Paşa, Trablusgarp Beylerbeyi Cafer Paşa, Hayreddin Paşazâde Hasan Paşa, on beş sancakbeyi ile tecrübeli reislerin katıldığı bir savaş meclisi topladılar. Müzakerelerde tecrübeli bir denizci olan Uluç Ali Paşa, düşmanın müstahkem bir mevki olan İnebahtı Boğazı'nı geçmesinin imkânsız olduğunu ileri sürerek ciddî eksikleri olan donanmanın körfezden dışarı çıkmamasını, müttefik donanmasının burada beklenmesini teklif etti. Bu düşünce Pertev Paşa tarafından da benimsendi. Ancak Kaptan-ı Derya bu görüşe karşı çıktı ve aldığı emir gereği mutlaka savaşmak gerektiğini savundu.

İki donanmanın 7 Ekim 1571'de İnebahtı Körfezi'nde karşı karşıya geldiği savaşta Osmanlı donanmasından yirmi bin kişi öldü. Başta Kaptan-ı Derya olmak üzere on bir sancakbeyi ve alaybeyi, tersane emini ve kethüdası ve pek çok reis hayatını kaybetti. Trablusgarp Beylerbeyi Cafer Paşa ve Müezzinzâde Ali Paşa'nın iki oğlunun da aralarında bulunduğu üç bin kişi esir düştü. Pertev Paşa gemisi de yenildi ve serdar

28 İdris Bostan, "Malta", *DİA*, c. 27, İstanbul 2003, s. 539-542; A. Cassola, İ. Bostan ve T. Sheben, *The 1565 Ottoman Malta Compaign Register*, Malta 1998.

29 İdris Bostan, "Kıbrıs Seferi Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2006, s. 87-110.

denizden yaralı olarak güçlükle kurtarıldı. Sadece Uluç Ali Paşa, müttefik donanmasına verdiği kısmî zarardan sonra usta manevralarla kendisine ait otuz gemiden oluşan filoyu savaş mahallinden çıkarmayı başardı. Bu savaşta bütün Osmanlı donanmasından yüz doksan gemi kaybedildi. Sekiz bin kişinin öldüğü müttefik donanmasında ise on beş kadırga battığı gibi birçoğu da tahrip oldu. Ayrıca donanma komutanı Don Juan yaralandı ve Don Kişot romanının müellifi Cervantes de sol kolunu kaybetti. Bu esnada pek çok İspanyol, İtalyan ve Maltalı asilzâde öldü[30].

Bu savaşta donanmasının çok önemli bir kısmını kaybeden Osmanlı İmparatorluğu, savaşı takip eden kış mevsimini bütün tersanelerinde gemi inşa faaliyetleriyle geçirmek zorunda kaldı. Başta İstanbul Tersanesi olmak üzere toplam yüz otuz dört gemi, beş altı ay içinde yeniden inşa edildi. İnebahtı'daki donanmadan daha güçlüsünü yeniden kurduğunu göstermek üzere Osmanlılar, 13 Haziran 1572'de Kılıç Ali Paşa'nın *kaptan-ı derya*lığında Akdeniz'e açıldı ve faaliyetlerine devam etti.

İnebahtı Savaşı, Katolik Hristiyan dünyasının son büyük Haçlı seferiydi. Kalıcı sonuçları olmadığı için geçici bir zafer görüntüsü sergiledi. Çünkü Kutsal İttifak'ın asıl amacı olan Kıbrıs Osmanlılardan geri alınamadığı gibi Venedik, çok geçmeden yeni bir ahidnâme (1573) ile dostluk kurmak, Kıbrıs için savaş tazminatı vermek ve Zenta adası için ödediği haracı arttırmak zorunda kaldı. Ertesi senelerde Akdeniz'e açılan ve kendisine mukabele edecek bir donanmayla karşılaşmayan Osmanlı donanması Tunus'u tamamen fethetti (1574). Bununla beraber İnebahtı Savaşı ile XVI. yüzyıldan beri Hristiyan Avrupa'da var olan Türklerin yenilmezliği efsanesi yıkılmış oldu.

Akdeniz'de Yeni İttifaklar

1570-1572 arasında Osmanlı İmparatorluğu ile Venedik arasında devam eden savaşlar, Fransa'nın Levant ticaretine daha güçlü bir şekilde girmesine fırsat tanıdı. Giderek İngiliz, Portekiz, İspanyol, Ankona ve Sicilyalı tüccarlar Fransa bayrağı altında ticarete başladılar. Bu durum Venedik'te ciddi manada rahatsızlık doğurdu. Venedik'ten sonra Fransa'nın sağladığı dostluk antlaşmaları ona bu imkânı sağladığı gibi İngiltere'yi de cesaretlendirmişti. Bir müddet sonra Fransa'nın İspanya ile ittifak arayışları içine girmesi, İngiltere'nin Akdeniz'e girmesine Osmanlıların olumlu bakmasına yol açtı. Avrupalı devletler Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak yapmak ve Akdeniz'de kendi bayrakları altında ticaret yapmak amacıyla izin almak için adeta yarış halinde idiler.

Nihayet, İngiltere'nin çok geçmeden kendi bayrağı altında ticaret yapabilme izni almayı başarması (1580), Akdeniz ticaretinde hâkimiyet hakkını elinde tutan Osmanlıların bu devletler arasındaki rekabeti kullanarak kendi varlığını kuvvetlendirmesine imkân sağladı. Diğer taraftan Hollandalılar, önceleri Akdeniz'de İngiliz bayrağı altında ticaret yaparken çıkan anlaşmazlıklar üzerine Hollanda'ya da 1612'de serbest ticaret hakkı tanıdı. Bu durum Avrupalı devletler arasında da şiddetli mücadelelerin başlamasına sebep oldu. Osmanlı-Fransız siyasî ilişkilerindeki değişimle birlikte Fransa'ya sağlanan ticari imkânlar da değişiyordu. Bu dönemde hiçbir devlet, Osmanlı padişahının izni olmadan Akdeniz'de ticaret gemisi dolaştıramıyordu.

30 İdris Bostan, "İnebahtı Deniz Savaşı", *DİA*, c. 22, İstanbul 2000, s. 287-289.

Girit Seferi (1645-1699): Osmanlı Gemi Teknolojisinde Değişim

XVI. yüzyılın sonlarından Girit seferinin başladığı 1645 senesine kadar Osmanlı donanmasının büyük çapta bir sefer için Akdeniz'e çıkmadığı ve sadece muhafaza hizmetinde olduğu bilinmektedir. Hatta Karadeniz'e donanma çıkartıldığı halde, bunları da önceki büyük deniz seferleri ile karşılaştırmak mümkün değildir. Buna rağmen donanmanın sahilleri korumak amacıyla denizlere açılması sebebiyle, yaklaşık yarım yüzyıl boyunca Osmanlı tersanelerinde yine gemi inşasına devam edilmiştir.

1645-1699 seneleri arasındaki yaklaşık yirmi beş yıl süren Girit seferi, Osmanlı denizciliğinde önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. O zamana kadar donanmanın bel kemiğini oluşturan kürekli gemiler/kadırgalar ile ilgili kanaatler değişmeye ve artık Akdeniz'de görülmeye başlayan yelkenli gemilerin/kalyonların şöhreti artmaya başlamıştı.

Osmanlılar, Girit savaşı sırasında kalyona geçme teşebbüslerinde bulundularsa da donanmanın esasını yine kadırgalar teşkil ediyordu. Buna karşılık daha çok korsanlık ve ticaret için Akdeniz'e gelen İngiltere ve Hollanda'nın yelkenli gemileri çok geçmeden üstünlük sağlamaya başladı. Nitekim Venedik, bu devletlerin gemilerini kiralamak suretiyle Girit'i kuşatan Osmanlı donanmasını engellemeye, hatta Çanakkale Boğazı'nı ablukaya alarak asker ve malzeme naklini önlemeye çalıştı ve aradaki güç dengesini kendi lehlerine bozdu. İstanbul'dan Girit'e yardım için giden donanmanın Çanakkale Boğazı'ndan çıkışını engelleyecek kadar etkili olan Venedik donanmasındaki kalyonlar, Osmanlı denizcilerini bu gemiler konusunda ciddî olarak düşündürdü ve bazı müzakere ve istişarelerden sonra devlet adamları süratle çok sayıda kalyon inşasına karar verdiler.

II. Viyana kuşatması sonunda, Osmanlı ordularının geri çekilmek zorunda kalması, Venedik'i Akdeniz'de Osmanlılara bıraktığı topraklara yeniden sahip olma konusunda ümitlendirmişti. Avusturya ile ittifak yapan Venedik, 1685'de Ayamavra, Preveze, Koron ve Mora civarındaki bazı Osmanlı kalelerini, ertesi yıl ise Anavarin (Navarin), Moton, Anabolu ve İnebahtı'yı ele geçirdi. Böylece, Osmanlıların Girit'i fethetmesine karşılık, Venedik de Mora'yı almış oluyordu.

Yeniden Toparlanma

XVIII. yüzyılın başlarında yüzyılın başlarında III. Ahmed ile yeniden toparlanma dönemine giren Osmanlılar, kısa sürede kaybettikleri yerleri geri alma planları yaparak Venedik, Avusturya ve Rusya gibi devletlere karşı çeşitli cephelerde hazırlıklarını sürdürdüler. Donanmanın önemli rol oynadığı Mora Seferi'nde (1714-1716), Venedik'e karşı başarılar elde edildi. Donanma harekâtı sırasında İstendil adası ile Venedik'in işgal ettiği Mora kaleleri fethedildi. Ayrıca Girit'in yakınında olup adanın fethi sonrasında Venedik'e bırakılmış olan Suda ve İspirlonga kaleleri de zapt edildi (1716). Ertesi yıl, Limni ve Bozcaada önlerinde meydana gelen üç deniz savaşını da yine Osmanlılar kazandı.

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun açtığı ikinci büyük cephe Rusya'ydı. Karlofça Antlaşması'yla (1699), Rusya'nın Azak'ta donanma bulundurmasına fırsat

verilmesi Osmanlıların Karadeniz'deki varlığı için tehdit oluşturuyordu. Bunu bertaraf etmek üzere 1711'de karada Prut savaşının kazanılması ve Kaptan-ı Derya Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı donanmasının Karadeniz'deki faaliyetleri sonunda Azak, yeniden geri alındı.

Akdeniz'de Geri Dönüşün Simgesi: Çeşme Olayı (1770)

Osmanlı Deniz Tarihi'nde donanmanın maruz kaldığı ikinci büyük yenilgi Çeşme'de yaşandı. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerindeki emelleri ve saldırgan politikasının sonucu olarak ortaya çıkan 1768-1774 savaşları, aslında barış taraftarlığı psikolojisine giren Osmanlıların gafil avlanmasından başka bir şey değildir. Ruslara ait bir donanma Baltık Denizi'nden yola çıkarak İngiltere'ye uğramış, personel ve mühimmat eksiklerini giderdikten sonra İngiliz subayların rehberliğinde Akdeniz'e gelmişti. Koyun adaları önündeki ilk çatışmadan sonra Çeşme Limanı'na çekilen Osmanlı donanması, Rusya donanmasının ani saldırısına maruz kaldı ve gizlice limana giren ateş gemileri tarafından yakıldı (1770).

Bu durum imparatorluk merkezinde ve halk arasında büyük bir üzüntü ile karşılandı ve bir süre sonra donanmayı yeniden kurmak üzere Kapudâne kumandanı Cezayirli Hasan Bey (Paşa) *kaptan-ı derya* yapıldı. Böylece Osmanlı bahriyesinde yeni bir dönem başladı.

Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın *kaptan-ı derya*lığı (1774-1789) sırasında özellikle gemi inşasında önemli gelişmeler oldu ve Çeşme'de yok olan donanmanın yeniden inşası için Fransız gemi mimarlarından faydalanma yoluna gidildi. Bu dönemden itibaren Fransız, İsveç ve İngiliz mimar ve mühendislerinin Osmanlı bahriyesi hizmetinde ve bilhassa gemi inşasında mühim rol oynadıkları görülmektedir.

1770-1784 yılları arasında incelemelerde bulunmak üzere İstanbul'a gelen Bonneval, Osmanlı bahriyesi hakkında hazırladığı raporda, gerek yönetim durumu ve gerekse gemi inşa teknolojisi bakımından oldukça geri bulduğu Osmanlı bahriyesi hakkında neler yapılabileceği konusunda bazı bilgiler vermiştir. Bu gelişmeler sırasında Osmanlı Devleti ile Fransa arasında teknoloji transferi konusunda işbirliği teşebbüsleri yapılmıştır.

Akdeniz'de Yeni İttifaklar: Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İngiliz İşbirliği

Fransa'nın 1797'de Korfu adasını, 1798'de İskenderiye'yi işgal etmesi üzerine, Osmanlı-Fransız ilişkileri bozulmuş, Osmanlılar Rusya ve İngiltere ile ittifak yaparak Fransa'ya karşı harekât başlatmıştı. Bir taraftan Korfu'nun, diğer taraftan İskenderiye'nin kurtarılmasını amaçlayan bu ittifakların gereği olarak önce Osmanlı-Rus müttefik deniz kuvvetleri Korfu ve civarındaki bazı adaları Fransızlardan geri almak için harekete geçti (Kasım 1798). Kuşatmaya katılan Osmanlı donanmasında altı kalyon, dokuz firkateyn, dört korvet ve birkaç küçük tekne bulunuyordu. Korfu'nun karşısındaki Vido adasının alınması ile Korfu da teslim oldu (Mart 1799).

Fransa'nın Mısır'ı kısa sürede işgali (1798), İngiltere siyaseti bakımından da kabul edilemezdi. Bu sebeple, Doğu Akdeniz'de bulunan Amiral Nelson komutasındaki İngiliz donanması hemen harekete geçerek Ebu Hûr'da (Ebu Kır) bulunan Fransız donanmasını birkaç saat içinde imha etti. Daha sonra Osmanlı ordusu, İngiliz donanmasının desteği ile Ebu Hûr'a çıkarma yaptı. Bu harekâta katılan Osmanlı donanması seksen gemiden oluşuyordu. Ancak Osmanlılar, Napolyon kumandasındaki Fransız ordusu tarafından geri püskürtüldü. 1801 Mart'ında bu defa İngilizler Ebu Hûr'a asker çıkardılar. Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın yetmiş Osmanlı gemisiyle katıldığı bu harekâtta İskenderiye geri alındı. Osmanlı-İngiliz ittifakı karşısında tutunamayacağını anlayan Fransızlar, Mısır'ı tahliye ettiler (1801).

Bu zafer sebebiyle Gazi unvanı alan III. Selim, Küçük Hüseyin Paşa'ya, İskenderiye başarısının hatırasına kürk giydirdi, sorguç ve kılıçla beraber bindiği kalyonda açmak üzere üstünde çelenk, zülfikar ve kale resmi işlenmiş bir sancak verdi. Osmanlı-İngiliz ittifakı gereği İngiliz kumandan Sydney Smith, 14 Ocak 1799'da İstanbul'da Padişah tarafından kabul edildi. Smith, bu ziyaretinde Padişah'a İngiltere adına getirdiği on sürat topu ve üç ambarlı kalyonun maketi ile çizimini sundu[31].

Bu gelişmeler artık Osmanlıların Akdeniz'de hâkim güç olmaktan çıktığını, varlığını korumak maksadıyla bir denge siyaseti gütmeye başladığını ve geleceğini bu politikalar üzerine kurmaya planladığını göstermektedir.

Kaynakça

Archivio General de Simances, *Estado*, 1308

Bostan, İdris, "Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaletinin Kuruluşu (1534), *Tarih Dergisi*, sayı 38 (2003), s. 61-77

Bostan, İdris, "İnebahtı Deniz Savaşı", *DİA*, c. 22, İstanbul 2000, s. 287-289

Bostan, İdris, "Kıbrıs Seferi Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2006, s. 87-110

Bostan, İdris, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul 2005

Bostan, İdris, "Malta", *DİA*, c. 27, İstanbul 2003, s. 539-542

Bostan, İdris, "Osmanlıların Denizlere Açılma Sürecinde Gelibolu", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2006, s. 33-46

Braudel, F., *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, c. 2, terc. S. Reynolds, London 1976, s. 907

Cassola, A., İ. Bostan, T. Sheben, *The 1565 Ottoman Malta Compaign Register*, Malta 1998

Feridun Bey, *Münşeâtü's-selâtîn*, c. 2, İstanbul 1275

Giakoumis, K., "Osmanlıların Otranto ve Apulia Seferi (1480-1481)", *Türkler*, c. 9, çev. K. Akpınar, ed. H. C. Güzel, Ankara 2002, s. 373-382

Gökbilgin, M.Tayyip , "Venedik Devlet Arşivindeki Belgeler Kolleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler", *Belgeler*, 9-12, Ankara 1971, s. 1-151

Gökbilgin, M.Tayyip, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri", *Belgeler*, c. 1, sayı 2 (Temmuz 1964), s. 119-220

Guboglu, M., l'Inscription Turque de Bender Relative a l'Expedition de Soliman le Magnifique en Moldavie (1538/945), *Studia et Acta Orientalia*, sayı 1 (1957), Bucarest 1958, s. 175-187

31 İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul 2005, s. 154-161.

İnalcık, Halil, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium, and the Crusades", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington 1987, s. 309-341. (Bu makalenin Türkçesi için bkz. "Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar", *Türk Denizcilik Tarihi*, ed. Bülent Arı, Ankara 2002, s. 73-90)

Kissling, H. J., "Sultan II. Bayezid'in Deniz Politikası", *Türk Denizcilik Tarihi*, s. 107-108

Kumrular, Özlem, "Koron Seferi", *Toplumsal Tarih*, sayı 127 (2004), s. 84-87

Matrakçı, *Süleymannâme*, yay. haz. Tarihî Araştırmalar Vakfı, ("Sinan Çavuş, *Tarih-i Feth-i Şikloş*" adıyla), İstanbul 1999

Pfeffermann, H., *Rönesans Papalarının Türklerle İşbirliği*, çev. K. Beydilli, İstanbul 2003

Schaendlinger, A. C. ve Römer, C., *Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II.*, Viyana 1983

TSMA, *E.*, 1806; *E.* 6456

Vatin, N., *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar, Doğu Akdeniz'de Savaş, Diplomasi ve Korsanlık*, İstanbul 2004

14
YAKINÇAĞDA OSMANLI BAHRİYESİ

Ali Fuat Örenç*

Giriş

Türkler, tarihte kurdukları devletleri *kara* teşkilatına dayandırmışlar ve asırlar boyunca da *karacı* anlayışı öncelemişlerdir. Ancak bu durum, Türklerin *denizciliğe* tamamen uzak oldukları ve *deniz kültürüne* sahip olmadıkları anlamına gelmemelidir. Anayurt *Asya*'da *Hazar Denizi* ve *Baykal Gölü*'nde denizcilikle uğraşıldığı bilinmektedir. Türk mitolojisinde nehirlere *tengiz* (deniz) denilmesi, Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvân-ı Lugâti't-Türk* ve Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* adlı eserlerinde denizciliğe vurgu yapılması, Türklerde denizcilik kültürünün ne kadar geçmişe dayandığını göstermektedir. İslamiyet'in kabulünden sonra *Kur'ân-ı Kerîm*'deki denizlere yönelik ayetlerin etkisi bir yana, Anadolu'da da olduğu gibi zaman içinde hâkim olunan coğrafyalarda karşılaşılan jeopolitik zaruretler, Türklerin denizcilik alanında ilerlemesine katkı sağlamış ve günümüze kadar intikal eden bir denizcilik kültürünün oluşumuna zemin hazırlamıştır. Türk denizcilik kültürünün zirveye ulaşması ise Osmanlı İmparatorluğu döneminde gerçekleşmiştir[1].

Kuşkusuz bir milletin denizcilik geleneğine sahip olup olmaması veya bir devletin deniz gücü (sea power) olup olmaması birçok etkiye bağlıdır. Fakat genel bir tanımlama yapılacak olursa coğrafî konumlarıyla bağlantılı olmak üzere milletleri *kadimden denizci* ve zaman içinde gelişen şartların etkisiyle *sonradan denizci* şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Birinci gruba kadim geleneğe sahip İngiltere, Portekiz, İspanya ve İtalya gibi, ikinci gruba ise Osmanlı ve Rusya gibi devletler örnek olarak gösterilebilir.

Devletlerin denizlerdeki etkinliği uzun vadeli stratejilere, bu stratejileri gerçekleştirecek güçlü bir donanmaya, bu donanmayı ayakta tutacak tersanelere, tersaneleri destekleyecek altyapı imkânlarına ve bu imkânları değerlendirebilecek nitelikli personel yapısına bağlıdır. Aslında sahip olunan savaş ve ticaret gemilerinin teknik kapasiteleri, takip edilecek denizcilik stratejilerinin sınırlarını da belirlemektedir. Dolayısıyla diğer

---

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. E-posta: aforenc@gmail.com.

1 Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Ankara 2001, s. 1-300; Dionisius A. Agius, *Classic Ships of Islam From Mesopotamia to the Indian Ocean*, Laiden ve Boston 2008, s. 4-305.

denizci devletlerde olduğu gibi Türk bahriyesinin tarihi sürüvenini gemi inşa teknolojilerindeki değişim etkilemiştir[2].

Birbirinden farklı yöntemlerle inşa edilen savaş ve ticaret gemilerinin denizlerdeki ilk macerası kürek eşliğinde başlamıştır. *Kürekli* ahşap gemiler (çektiri/kadırga), yüzyıllarca denizlerde rakipsiz kalmıştır. Kürekli gemilerin belirli ebatlardaki yelkenlerle desteklenmesi, *kalyon* türü gemilerin inşasına başlanmasıyla yaygınlaşmıştır. Dünya denizlerinde bilhassa XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük ebatta ahşap yelkenli gemilerin suya indirilmesiyle kürekliler artık ikinci planda kalmaya başlamıştır. Tarihleri boyunca kürekli gemileri kadırgalar temsil etmiş iken, yelkenli gemilerin simgesi kalyonlar olmuştur[3].

Yelkenli gemilerin denizlerdeki ömrü kürekliler kadar uzun olamamıştır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa tersanelerinde *buharlı* (kömürlü) gemilere geçiş yaşanınca, yelkenliler de önemini yitirmeye başlamıştır. Avrupa'da teknoloji geliştikçe gemi inşa sektöründe demir, bakır ve çelik gibi metaller önem kazanmış ve böylece 1. Dünya Savaşı sürecine kadar devam edecek olan yeni bir rekabet alanı daha oluşmuştur. Avrupa'da yandan çarklı ve ticarî/yük-yolcu taşıma maksatlı olarak kullanılan buharlı gemilerinkıç kısmına 1835-1842 yılları aralığında *pervane* (uskur) monte edilince, gemi inşa sanayiinde yeni bir çığır açılmıştır[4]. Müteakiben buharlı savaş gemilerinin inşası, büyük zırhlı gemilerin denizlere hâkim olması sonucunu doğurmuştur. XX. yüzyıl başında dizel motorun icadı ve kömür yerine sıvı yakıt kullanımı ise günümüze kadar süren yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır[5].

Avrupa tersanelerindeki teknolojik gelişmeler gemi inşa sanayii ürünlerinde değişime sebep olurken, yüksek maliyet gerektiren bir imalat sektörüne dönüşüm de

2 İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul 2005, s. 169-263; İdris Bostan, "Gemi Yapımcılığı ve Osmanlı Donanmasında Gemiler", *Türk Denizcilik Tarihi (Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, c. 2, ed. İ. Bostan ve S. Özbaran, İstanbul 2009, s. 325-339; Ali Fuat Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri, 1792-1918*, ed. Gültekin Yıldız, İstanbul 2017, s. 173-184.

3 Osmanlı donanmasında XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar kürekli *çektiri* tipi (kadırga) gemiler tartışmasız hâkimdi. Yelkenliye yani *kalyon* olarak genel tanımı yapılan gemi türüne geçiş, bu yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmeye başladı. Bkz. İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul 2005, s. 278-355; Yusuf Alperen Aydın, *Sultanın Kalyonları*, İstanbul 2011, s. 17-403. Osmanlı donanmasının ilk yelkenli gemileri, Akdeniz'de bilhassa Venedik ve Ceneviz ile yaşanan rekabetin etkisiyle 15. yüzyıl sonlarından itibaren boy göstermeye başlanmıştır. Ancak uzun süre donanmanın ana muharip unsurunu yine kürekli gemiler oluşturmuştur. Donanmada tamamen yelkenlilere geçilmesi süreci, başarısız birkaç deneme ardından ancak XVII. yüzyılın sonlarına doğru mümkün olabilmiştir. Bkz. Yusuf Alperen Aydın, *Sultanın Kalyonları*, s. 17-403, Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, çev. A. Maden ve S. Canpolat, İstanbul 2018, s. 7-177.

4 Buhar teknolojisinin tetiklediği gelişmeler sürdürürken, dünya gemi sektöründeki en önemli buluşlardan biri 1837 yılında İsveçli mühendis John Ericsson'un pervaneyi (uskur) icadı ile gerçekleşmiştir. Pervanenin gemilere tatbiki, yelkenlilerin buharlıya dönüştürülmesi (conversion) sürecini hızlandırmıştır. Bu dönemde yelkenli kalyon, firkateyn, korvet ve uskuna tipi gemilere makine, kazan, pervane gibi yeni ekipmanlar ilave edilmekteydi. İlk uskurlu gemiler İngiltere'de 1843, Fransa'da ise 1845'de yapılmıştı. İlk pervaneli savaş gemisi 1851'de Fransa'da suya indirilmiş ve bu gemiye "Napoleon" adı verilmiştir. Pervanenin tatbikinden itibaren filolar *yelkenli*, çarklı ve *pervaneli* olmak üzere üç tür gemiden oluşmaya başlamıştır: Levent Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*, İstanbul 2017, s. 22-41; D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 320.

5 Bernd Langensiepen ve Ahmet Güleryüz, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, İstanbul 2000, s. 1-238.

hızlanmıştır. Budurumda doğal olarak güçlü bir donanma için öncelikle güçlü bir ekonomiye sahip olmak gerekliliği ortaya çıkmıştır. Osmanlı'nın klasik döneminde, geçmiş tecrübeler yanında güncel gelişmeleri uzaktan bile takip etmek, gemi inşasında çağdaşlarla boy ölçüşmeye yeterli olabiliyorken, XIX. yüzyıldan itibaren üst düzey mühendislik ve mimarlık bilgisi de önem kazanmıştır. Dünyada oluşan yeni denizcilik anlayışı ve şartları, buhran dönemi yaşayan Osmanlı devletinin bahriye teşkilatını da olumsuz etkileyecektir[6].

Yakınçağ Başlarında Osmanlı Bahriyesi

Yakınçağ'a adım atıldığında dünya denizciliği ve Osmanlı bahriyesi, *kalyon* türü yelkenli gemiler ekseninde gelişme gösteriyordu. Bu dönemde Osmanlı bahriyesinin gerek yönetim gerekse teknik altyapı sorunlarıyla karşı karşıya olduğunu söylemek gerekir. Osmanlı bahriyesinin sevk ve idaresi ile özellikle gemi inşa faaliyetleri, devlet eliyle organize edilir ve bir plan dâhilinde yürütülürdü. Savaş/sefer hazırlığı olmadığı zamanlarda mevsim şartlarına göre ilkbahardan sonbahara kadar gemi inşa faaliyetleri devam eder, sefer zamanlarında ise merkez ve taşra tezgâhlarında olağanüstü bir yoğunluk yaşanırdı. İşlerin koordinasyonundan, uzun bir süre donanma komutanı sıfatı taşıyan kaptan paşa (kapudân-ı derya) ile tersane ve taşradaki maiyeti sorumluydu[7].

Osmanlı bahriye idaresinde ve gemi inşa sektöründe uzmanlaşma Gelibolu Tersanesi'nin faaliyete geçmesiyle başladı. İstanbul'un fethi akabindekurulan Haliç'teki Tersane-i Âmire'nin faaliyete geçmesi profesyonelliğe ve çağın en önde gelen savaş platformlarını üretme kapasitesine doğru atılan adımları hızlandırdı[8]. Asırlar boyunca imparatorluğun deniz sektöründeki beyni olan Haliç Tersanesi XIX. yüzyıla girilirken faaliyetlerini sorunsuz sürdürmekteydi. Merkezden ayrı olarak Karadeniz ve Akdeniz olmak üzere imparatorluğun birçok stratejik bölgesinde kurulu tersanelerde de gemi inşa ve tamiri yapılmaktaydı. Gemi yapımı için gereken farklı kereste türleri ile demir, bakır, zift, üstüpü, katran, kendir ve yelken gibi özel malzemelerin temininde geniş imparatorluk topraklarında hiçbir sorun yaşanmıyordu. Yelken ve ardından buhar teknolojisine geçilene kadar tersanelerde istihdam edilen mimar, mühendis, usta, kalfa ve işçiler, imparatorluğun müslim ve gayrimüslim vatandaşlarından kolaylıkla sağlanabilmekteydi. Özellikle XIX. yüzyıldan itibaren gemi inşasında ileri teknoloji kullanımının yaygınlaşması bazı işçilik kolları ve gemi inşa malzemelerinde Avrupa'ya bağımlılığı artıracaktır[9].

Kürek çağında dünyadaki gelişmeleri takip edebilmiş, hatta kendi özgün tarzıyla büyük başarılar elde etmiş olan Osmanlı bahriyesi, XVIII. yüzyıl sonlarına doğru bölgesel etkinliğe sahip bir duruma gerilemiştir. *1770 Çeşme* mağlubiyeti, denizcilik alanında

6 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 174.

7 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 389-547; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992.

8 İdris Bostan, "İlk Osmanlı Deniz Üssü: Gelibolu", *Türk Denizcilik Tarihi (Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, c. 1, ed. İ. Bostan ve S. Özbaran, İstanbul 2009, s. 73-83; İdris Bostan, "İmparatorluk Donanmasına Doğru: Tersâne-i Âmire'nin Kuruluşu ve Denizlerde Açılım", *Türk Denizcilik Tarihi (Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar*, c. 1, ed. İ. Bostan ve S. Özbaran, İstanbul 2009, s. 121-131.

9 Haluk Şehsuvaroğlu, *Deniz Tarihimize Ait Makaleler*, İstanbul 1965, s. 142-198; Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 177-371.

dünyadaki gelişmelere ayak uydurma zorunluluğunu gözler önüne sermiştir. Bu şartlarda tahta geçen Sultan III. Selim'in (1789-1807) uyguladığı reform politikası, hem donanmada hem de tersanede çok önemli yapısal değişimleri de beraberinde getirecektir[10].

Sultan III. Selim ve Nizâm-ı Cedîd Reformlarının Bahriyeye Yansımaları

Nizâm-ı Cedîd reformlarının uygulayıcısı ve planlayıcısı olan Sultan III. Selim, 1789'da tahta çıktığında Çeşme mağlubiyetini yaşamış bir donanma ile karşılaştı. Bu ağır mağlubiyetin etkisinin azaltılmasında Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın önemli gayretleri oldu. Bu dönemde denizlerdeki rakipler değişmiş, özellikle Akdeniz'de Venedik ve Ceneviz'in yerini İngiltere ve Fransa gibi denizcilik altyapıları güçlü devletler almıştı. Bir taraftan da gemi inşasında teknoloji ve maliyet ön plana çıkmaya başlamıştı. Buna mukabil Osmanlı devlet organizasyonu ve ekonomisi yeni gelişmelere ayak uydurmakta zorlanmaktaydı. III. Selim'in ilk yıllarında çoğu eski ve bakımsız toplam 90 gemilik mevcut donanmanın, İngiltere ve Fransa gibi güçlü ülke filoları ile mücadele edebilmesi neredeyse imkânsızdı. Daha da önemlisi, asırlar boyu Türk gölü olan ve gemi inşasında önemli yere sahip Karadeniz'de Rusya tehdidi büyümekteydi. Bu tehdit karşısında Boğazlar'ın ve İstanbul'un güvenliği kaygısı, yeni dönem donanma stratejilerinde belirleyici oldu. Bu şartlara rağmen Nizâm-ı Cedîd olarak tanımlanan III. Selim reformları sürecinde, denizcilik alanında uygulanan değişim programı başarılı olmuştur. Hedef, her iki bölgede (Karadeniz ve Akdeniz) de Osmanlı menfaatlerini koruyacak bir donanma inşa etmekti[11]. Bu hedefin, pek az istisna ile imparatorluğun sonuna kadar tutturulmaya çalışıldığını söylemek mümkündür.

III. Selim'in siyasî sebeplerle Kaptan-ı Deryâ Cezayirli Gazi Hasan Paşa ile çalışmak istememesi üzerine göreve önce Giritli Hüseyin Paşa, ardından da Nizâm-ı Cedîd reformlarının hız kazandığı 1792'de Sultan'ın sütkardeşi de olan Damat Küçük Hüseyin Paşa atanmıştır. Modern Türk bahriyesinin kuruluşunda önemli bir yere sahip olan Küçük Hüseyin Paşa, görevde kaldığı 12 yıl süresince ıslahat programı çerçevesinde kapsamlı yapısal reformları hayata geçirmiştir. Paşa, tersaneyi ve donanmayı Padişah'ın da tam desteği ile İngiliz ve Fransız örneklerine uygun olarak düzenlemeye çalışmıştır. Bu kapsamda ilk yapılan işlerden biri Tersane-i Âmire'deki altyapı sorunlarının giderilmesi olmuştur. 1792 yılında yayınlanan Bahriye Nizamnamesi ile gemiler; *kalyon*, *firkateyn* ve *şehdiye* olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştır. Bu düzenlemeyle, inşa faaliyetlerinin ihtiyaçlara uygun ve daha planlı yapılması hedeflenmiştir. Ayrıca, bütün kalyon ve fırkateyn gediklileri de kayıt altına alınmış ve bunların mevcudunun 3 bin kadar olduğu tespit edilmiştir. Ertesi yıl gemi personelinin ve donanma efradının iaşesine yönelik bir düzenleme ile gemilerde merkezî mutfak inşası kararı uygulanmıştır. Bir diğer önemli uygulama, gemi bordaları iç kısımlarının yangına karşı metalle kaplanmasıdır[12].

---

10 Tuncay Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernisation of the Ottoman Navy*, Londra ve New York 2008, s. 16-165; Tuncay Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme: III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2014, s. 19-331; D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 198-267.

11 T. Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernisation of the Ottoman Navy*, s. 38-62.

12 A. İ. Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, s. 30-44; T. Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme: III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, s. 68-102.

Kalyon çağında gemi inşa tekniklerinin gelişmesine mukabil doğal olarak mühendislik eğitimi önem kazanmıştır. Rusya ile 1768-1774 yılları arasındaki savaş esnasında Osmanlı deniz subaylarındaki meslekî yetersizlik görülmüş ve Çeşme faciası da yaşanınca Gazi Hasan Paşa'nın girişimleri ile 1773'te tersanede bir Hendese Odası (Mekteb-i Riyâziyye) açılması kararlaştırılmıştır. Bu okul, savaş durumunun aciliyeti nedeniyle uzun süreli bir eğitim kurumundan ziyade, mevcut subayların denizcilik meslek bilgilerini artırmaya yönelik kurs niteliğinde faaliyete geçmiştir. Bu kurumda, Baron de Tott gibi yabancı uzmanlardan da faydalanılmıştır. Savaşın ardından teknik eğitim ihtiyacının kesin olarak çözümü maksadıyla okul uzun süreli eğitime başlamıştır. Bu kapsamda 1783-1784 yıllarında askerî mimar, gemi mühendisi ve bahriye subayı yetiştirmek üzere eğitim programı yeniden düzenlenmiştir. Okulun adı da Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun olmuştur. Mühendishane, 1793'te yeni baştan düzenlenmiştir. Amaç, temel denizcilik konularına hâkim, kalyon çağına uygun teknolojiye sahip gemileri inşa edebilecek ve onları yetkinlikle kullanabilecek denizcilerin eğitimi sayesinde denizci bir kuşak yetiştirmekti. Tersane Mühendishanesi,1795'te Harita ve Seyrisefain (güverte subayı yetiştirmek maksatlı kısım) ile Gemi İnşa (mühendis yetiştirme maksatlı kısım) bölümleri olarak iki kısma ayrıldı. Bu okulda Avrupalı hocalar ders verdi. Donanma ile ilgili kitaplar tercüme edildi. Yapılanlar kısa sürede meyvesini vermeye başladı ve gemi tezgâhlarında mühendislik ölçülerine uygun, büyük ebatta *kalyon*, *firkateyn* ve *korvet* cinsi gemiler inşa edilmeye başlandı. Bu dönemde Fransa, İsveç ve İngiltere'den getirilen uzmanlar, hem tersanelerde gemi yapımında hem de mühendishanede eğitim kadrosunda görev aldılar[13].

III. Selim dönemi bahriyesinde reformların önemli bir ayağını 1804'de yürürlülük kazanan Bahriye Kanunnamesi oluşturdu. Böylelikle, önceki uygulama hataları giderilmeye çalışıldı. Liyakat, disiplin ve eğitime önem verilerek personel kalitesinin artırılması hedeflendi. Başarıyı ve motivasyonu artırmak amacıyla personelin özlük ve emeklilik haklarında kayda değer iyileştirmeler yapıldı. Bununla birlikte, tersanede Avrupalı teknik uzmanların görevlendirilmesi bir bakıma devlet politikası haline getirildi. Ayrıca, tersanede rüşvet ve israfın önüne geçilmesini sağlayacak tedbirler alındı. Düzenlemelerin sürekliliği için, sadece tersane ve donanma giderlerini karşılamak üzere ilk defa müstakil bir hazine oluşturularak, bunun için yeni gelirler tahsis edildi. Mühendishane eğitimi düzenlenerek teorik eğitim yanında pratiğe de önem verilmesi sağlandı. Donanmaya asker alımı usulü de yeni esaslara bağlandı. Tersane Eminliği kaldırılarak yerine Umûr-ı Bahriyye Nezâreti kurulmuş ise de 1807'deki Kabakçı İsyanı sonrası Tersane Eminliği yeniden tesis edildi[14].

---

13 Kemal Beydilli, "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun", *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 514-516; T. Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme: III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, s. 145-184; D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 228-230.

14 A. İ. Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, s. 65-96; Tunçay Zorlu, "III. Selim ve Osmanlı Deniz Gücü'nün Modernleşmesi", *Türk Denizcilik Tarihi (Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, c. 2, ed. Z. Arıkan ve L. Sancar, İstanbul 2009, s. 65-73.

III. Selim'in Bahriye Reformlarında Yabancı Uzmanlar ve Avrupa'dan Teknoloji Transferi

III. Selim donanma ve tersanenin modernizasyonunda başta Fransa, İsveç ve İngiltere olmak üzere Avrupalı uzmanlardan destek almıştır. Ücretler yüksek tutulduğundan, kaliteli yabancı uzman bulmakta da zorluk çekilmemiştir[15]. Bu dönemde dünya ve Osmanlı donanma ve ticaret filolarında yaşanan en önemli sorunlardan biri gemi gövdelerinin dayanıklılığının artırılarak, ömürlerinin uzatılması ve böylece bakım maliyetlerinin düşürülmesi çalışmaları olmuştur. Bu kapsamda III. Selim devrinde, gemilerin suyla temas eden kısımlarının aşınmasını önlemek üzere bakırla kaplanması yöntemi uygulanmıştır. 1792-93'te *kalyon*, *fırkateyn* ve *korvet*lere, 1795-96'da nehirlerdeki *ince donanma* gemilerine uygulanmaya başlanan bu yeni yöntem ile gemi ömürleri uzarken, hızlarının da artması sağlanmıştı.

Bu dönemdeki bir diğer önemli değişiklik, gemilerin suya indirilmesi usulünde gerçekleşti. O zamana kadar gemiler, donanımları tamamen karada yapıldıktan sonra denize indirildikleri için insan gücüne ihtiyaç fazla oluyor, gemilerin gövde ağırlığı ve işin zorluğu sebebiyle kazalar meydana geliyordu. Osmanlı'da görev alan yabancı uzmanlardan olan Fransız gemi mühendisi Jacgues-Balthasard Le Brun, ilk defa 1795'te "Arslan-ı Bahri" isimli kalyonun inşası esnasında, geminin lumboz seviyesine kadar kızaklar üzerinde inşasını, geri kalan kısımlarının ise denize indirildikten sonra devamını öngören sistemi uygulamıştı. Böylece hem daha az iş gücü kullanımıyla maliyetlerde, hem de daha hafif gemi kısımlarının suya indirilmesi ile kazalarda azalma sağlanmıştır. Gemi direklerinin yerlerine yerleştirilmesi için yeni makaralı montaj düzenekleri devreye sokulmuştur. Gemi üzerinde ve sintinede biriken suların boşaltılması ile muhtemel yangınların söndürülmesi için tulumba ve pompaların kullanımı yaygınlaşmıştır. Tüm bunların yanında, gemi demiri (çıpa) vb. ekipmanları üretmek için kurulan Lengerhane ile gemi modellerine ilişkin planlarının çizildiği, ölçüm ve tasarımların yapıldığı Endazehane de bu dönemde faaliyete başlamıştır[16].

Fransız mühendis Le Brun'un III. Selim dönemi bahriye reformlarında özel bir yeri vardır. 1793'te İstanbul'a gelen Le Brun, beraberindeki heyetlebirlikte donanmada işlerin kolaylaşması için yeni alet ve ekipman imâl etmenin yanında, mühendishanede ders de vermiştir. Ayrıca, imparatorluğun çeşitli tersanelerinde çalışmakta olan mühendis ve mimarlara yeni yöntemle inşa edilecek gemilerin model ve ölçülerini göndererek katkı sağlamıştır. Nitekim 1799'a kadar inşa edilen 9 kalyon, 8 fırkateyn ve 6 korvette Le Brun'un imzası bulunmaktadır. III. Selim, Le Brun'un faaliyetlerini yakından izlemiştir. Hatta yapımına karar verilen kalyonlara ilişkin proje çizimlerinden birer nüsha şahsına gönderilmesini emretmiş, dikkatlice inceleyerek görüşlerini bildirmiş, orantısız olduğunu gördüğü bazı projelerin düzeltilmesini istemiştir. Kendi adını taşıyan Selimiye Kalyonu tezgâha konulunca, Sultan'ın tersaneye olan ilgisi daha da artmıştır. Nihayetinde üç anbarlı olarak 51 metre uzunluğunda inşa edilen 122 top ve 1200 personel mevcutlu Selimiye, Osmanlı donanmasının o döneme kadar

15 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 188-193.

16 T. Zorlu, "III. Selim ve Osmanlı Deniz Gücünün Modernleşmesi", s. 65-73; A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 184-188.

yapılan en büyük savaş gemisi sıfatıyla 22 Şubat 1797'de büyük bir törenle denize indirilmiştir. 1841'de bozulana kadar donanmaya hizmet eden Selimiye'nin hurdasından bir uskuna ile 24 metre uzunluğunda bir brik gemisi yapılmıştır[17].

1798'de Mısır'ın işgali sebebiyle Fransa ile siyasî ilişkiler gerilince, Fransız personelin yeri İsveç ve İngiliz teknik uzmanlarla doldurulmaya çalışılmıştır. A. E. Rhode ve Fredrick Ludwig Af Klintberg, donanmada görev alan İsveçli mühendislerin öne çıkanlarıdır. III. Selim dönemine damgasını vuran önemli bir başka yenilik ise Haliç'te 3 No'lu havuz olarak bilinen ilk kuru havuzun inşası olmuştur[18]. Mühendis Rhode denetiminde üç yılda tamamlanarak 1800'de bitirilen havuz, hem gemi inşasını hızlandırdı, hem de periyodik bakım imkânının kolaylaşması sayesinde gemilerin daha uzun ömürlü olmalarını sağladı. İsviçreli uzmanlar, kuru havuzdan başka 8 adet gemi inşa tezgâhı ile 102 adet ahşap çalışma tezgâhı daha inşa ettiler. Bu süreçte Klintberg'in gemi inşası esnasında su seviyesi altındaki durumu gözlemlemek için "su altı dürbini" adını verdiği bir düzenek yapması da önemli bir yenilik olmuştur[19].

Osmanlı Donanması'nda, buharlı gemiler dönemi öncesinde görev alan ilk İngiliz uzmanlar heyeti içerisindeki Daniel (inşaat), Times Nehri'ndeki gambotları inşa eden Richard White, Olaf (havuz mimarı) ve Spurring (gemi inşacısı) öne çıkan isimlerdir. Ancak İngiliz uzmanların Osmanlı'daki bu ilk görevlendirilmeleri kısa sürmüştür. Fransa'nın Mısır'ı işgalinin 1802'de son bulması akabinde bölgede yaşanan hâkimiyet mücadeleleri sebebiyle İngiliz donanmasının tarihte ilk defa Çanakkale Boğazı'nı geçerek 1807'de İstanbul önlerine gelmesi, iki devlet arasındaki ilişkileri bozmuştur. İngiliz uzmanların Osmanlı bahriyesine asıl destekleri, buharlı gemilere geçişten sonra yaşanacaktır. Yeni dönem donanma inşasında yabancı uzmanlarla birlikte çalışan yerli mühendis, mimar ve teknisyenler de yabancıların refakatinde yeni teknikleri öğrenerek ve bilgilerini artırarak çok önemli katkılarda bulunmuşlardır[20].

III. Selim tahta geçtiğinde, donanmada mevcut 90 gemi içinde büyük savaş gemisi olarak sadece 18 kalyon ve 24 fırkateyn bulunuyordu. 1792'den itibaren başlayan Nizâm-ı Cedîd programı kapsamında uygulanan gemi inşa programı ile imparatorluğun çeşitli bölgelerinde modernleştirilen 15 tersanede, kalyon ve fırkateynlerin çoğunlukta olduğu 61 yeni savaş gemisi suya indirilmiştir[21].

Kuşkusuz yeni düzenlemelerin uygulanması için çok ciddi malî kaynaklara ihtiyaç duyulmuştu. Bunun temini maksadıyla oluşturulan hazine ve yeni vergilerin konulması birtakım çevreleri rahatsız etti. Uyguladığı reform programı sebebiyle modern Türk denizciliğinin kurucusu olarak anılan III. Selim'in öngörmediği şekilde

17 T. Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme: III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, s. 147-166; A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 184-188.

18 III. Selim döneminde inşa edilen bu havuz günümüzde aynı isimle (3 nolu havuz) faaliyetlerini sürdürmektedir.

19 T. Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme: III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, s. 166-182.

20 T. Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernisation of the Ottoman Navy*, s. 77-109.

21 Nejat Gülen, Şanlı Bahriye, *Türk Bahriyesinin İkiyüz Yıllık Tarihçesi (1773-1973)*, İstanbul 2001, s. 36-39; T. Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernisation of the Ottoman Navy*, s. 9-13, 132-153; T. Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme: III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, s. 209-318.

gelişen siyasî olaylar ve daha da önemlisi vasıflı denizci personel ihtiyacının giderilememesi, düzenlemelerin uzun vadeli başarısını azaltmıştır. Büyük ümitlerle başlayan reform dönemi, 1807 yılında ortaya çıkan Kabakçı İsyanı ile dramatik bir şekilde son bulmuştur. İsyan, III. Selim dönemini sona erdirmekle kalmayıp devam etmekte olan yeni düzenlemeleri de sekteye uğratmıştır. Bu olumsuzluklar bahriyeye de yansımıştır. İsyancıların, tersanedeki gemilerin armalarına, direklerine zarar vererek filonun Haliç'te kıçtankara yatar hale gelmesine sebep olmaları, yeni padişah II. Mahmud'u (1808-1839) neredeyse her şeye yeniden başlamak zorunda bırakacaktır[22].

II. Mahmud Dönemi Reformları ve Osmanlı Bahriyesinin Buhar Çağına Girişi

Sultan II. Mahmud, tahta çıktığında bir taraftan kendisinden önce başlayan fakat sekteye uğrayan reformları devam ettirmeye, diğer taraftan da buhar çağının baş döndürücü gelişmelerine de ayak uydurmaya gayret etmiştir. Buna rağmen reformları tehdit eden ciddi iç ve dış gaileler bulunuyordu. Balkanlar ve Karadeniz'de her geçen gün büyüyen Rus tehdidinin yanı sıra Osmanlı topraklarında dış destekli milliyetçi ve yerel ayaklanmalar başlamıştı. Ayrıca güçlü bir denizci devlet olan İngiltere, Doğu Akdeniz'de etkinliğini artırmıştı ve Osmanlıyı da olumsuz etkileyecek biçimde Fransa ile rekabet içerisindeydi.

II. Mahmud, tıpkı III. Selim gibi öncelikli olarak nitelikli insan gücü sorununu çözmeye çalıştı. Yeni tip gemileri inşa edecek ustaların, bu gemileri hareket ettirecek teknik personelin yetiştirilmesi zaman gerektirmekteydi. Sultan, bahriyede yeniden yaygınlaşan yolsuzluk, kayırma ve rüşvetle mücadele ederek işe başladı. Ancak bu gibi uygulamalar Yeniçeriler başta olmak üzere muhalif çevreleri rahatsız etti. Başkentte 1808'de patlak veren karışıklıkta isyancılar tersaneyi ele geçirdi, hatta gemiler yanmaktan son anda kurtarıldı. Böylelikle, tersane ve donanmanın ıslahı için başlatılan yeni girişimler kesintiye uğradı. Bahriye'de reformlar, 1811'de Koca Hüsrev Paşa'nın kaptan-ı deryâ atanmasıyla tekrar hız kazandı. Hüsrev Paşa, Mısır işgali sırasında Fransız ve İngiliz donanmalarının yapısını yakından görmüştü. Bu sebeple donanmanın modernleşmesi için Sultan'ın da desteği ile önemli yapısal değişiklikleri uygulamaya koydu. Yüksek ücret politikası ile disiplin ve eğitimin sağlanması hedeflendi. Tersanenin gelirlerini artırıcı düzenlemeler yapıldı[23].

Sultan II. Mahmud döneminin büyük uluslararası gailelerinden biri olan 1821 Rum İsyanı sürecinde savaş gemilerinin etkisiz kalması ve ardından da 1827'de Navarin'de Osmanlı donanmasının; İngiliz, Fransız ve Rus gemilerinden oluşan müttefik donanma tarafından yakılması, bahriyede reformların yeni bir istikamet kazanmasına zemin hazırlamıştır. Osmanlı kalyonları, 1821 isyanı esnasında Ege Denizi'nde faaliyet gösteren Rum korsan teknelerine karşı etkili olamadı. İsyan süresince donanma lojistik destek faaliyetlerinde de bulunamadı. İsyancı Rum teknelerinin saldırıları sebebiyle Ege'deki gemi inşa tezgâhları işlemez hale geldi. Bu arada isyan başlar başlamaz donanma ve tersanede

22 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 193.
23 D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 283-295.

istihdam edilen Rum usta ve işçiler uzaklaştırılmıştı. Bu personelin yeri doldurulamadığı için tersanelerde sorun yaşandı. Gemici personel sıkıntısı, Cezayir ve Tunus ocakları ile Silistre havalisi Kazaklarından ve İtalyan devletlerinden ücretli denizci alımıyla giderilmeye çalışıldı. Nihayetinde Osmanlı donanmasının isyancılarla mücadelesi istenileni veremeyince Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'dan yardım istendi. Mısır'dan gelen gemilerle Ege'de isyancılara karşı ortak harekât yapıldı[24].

Sultan Mahmud, bahriyede sorunların çözümü için eğitime önem verdi. 1821 Kasımpaşa yangınında yok olmuş olan Bahriye Mühendishanesi'ni bir yıl aradan sonra faaliyete geçirdi. İlaveten, Parmakkapı'daki Errehane, mektep haline getirildi. Bugünkü Kasımpaşa Deniz Hastanesi'nin yerindeki Cezayirli Gazi Hasan Paşa Konağı onarılarak mektebe tahsis edildi (1828). Ancak, ihtiyaç karşılanamayınca okulun gemi seyir kısmı 1834'te Heybeliada'ya taşındı ise de ihtiyaç üzerine 1838'de tekrar Haliç'e getirildi. Peyk-i Şevket gemisi, bahriye öğrencileri için eğitim gemisi yapıldı. Gemi kaptanlarının sadece Bahriye Mektebi mezunlarından olması karara bağlandı[25].

Sultan Mahmud, bir taraftan da merkez ve taşra tersanelerinin altyapı sorunları ile ilgilendi. Samsun, Amasra, Bodrum ve Alaşehir tezgâhları yenilendi. 1826'da Haliç'te ikinci kuru havuz yapıldı. Tersanenin önemli ihtiyaçlarından olan iplik ve halatın fabrikasyon üretimine başlandı. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından Bahriye Müsteşarlığı kuruldu. SonrasındaAsâkir-i Mansure-i Bahriye teşkilatı oluşturularak, modern bahriye sisteminin de temelleri atılmış oldu. Savaş gemilerinde personel, Asâkir-i Mansure-i Bahriye ve Gedikliyân-ı Seferberân olarak iki kısma ayrıldı. 1831'de donanma personelinin atamaları için liyakate dayalı bir sistem ve çok ciddi sınavlar getirildi. 1835'ten itibaren ise bahriyede redif askerî sınıfı oluşturuldu[26].

Sultan Mahmud dönemi bahriyesi için en önemli kırılma anı Navarin Baskını oldu. İngiliz-Fransız-Rus birleşik filosu, Navarin Limanı'nda bulunan Osmanlı ve Mısır müşterek donanmasını âni bir saldırı ile yaktı (20 Ekim 1827). Toplamda 52 savaş gemisi ile çok sayıda yetişmiş denizci asker ve personel kaybedildi. Kurtulan büyüklü-küçüklü toplam 62 parça savaş ve zahire gemilerine Mısır'a gitmesi ve İskenderiye'de tamir edilmesi emredildi. II. Mahmud, Navarin sonrası hemen Rusya ile muhtemel bir savaşta Akdeniz ve Karadeniz'de operasyon yapabilecek seviyede yeni bir donanma inşası emrini verdi. 1828 yılı ortalarından itibaren Tersane-i Âmire'deki çalışmalara hız verildi. Donanma için asker yazıldı. Ayrıca taşra tezgâhlarında yeni gemilerin inşası emredildi. Rusya ile savaşta kritik önemi haiz Tuna Nehri'ndeki gemilerin tamiri için özel bir görevli atandı. Rusçuk'ta toplam 23 gemi tamir edildi. 1831'e gelindiğinde, komutasında 35 büyük harp gemisinden oluşan filoyla Akdeniz'e çıkan Kaptan-ı Deryâ Damat Halil Paşa, Osmanlı Devleti'nin kısa bir sürede sıfırdan yeni bir donanma oluşturacak güçte olduğunu gösteriyordu[27].

---

24 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 193-200.

25 Fevzi Kurtoğlu, *Deniz Mektepleri Tarihçesi*, İstanbul 1941, s. 1-118; H. Şehsuvaroğlu, *Deniz Tarihimize Ait Makaleler*, s. 2-5.

26 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 195-197; D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 290-291.

27 Ali Fuat Örenç, "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", *Tarih Dergisi*, c. 49 (2009), s. 37-84.

Navarin, yelkenli gemilerin rol aldığı son büyük savaş olarak tarihe geçti. Bu esnada Avrupa'da buhar makinelerinin gemilerde kullanımı yaygınlaşmaktaydı. Gelişmeleri takip eden Osmanlı Devleti de buharlı gemilere yöneldi[28]. Nitekim ilk buharlı gemi, Osmanlı gemi envanterine 1828'de katıldı. Bu gemi, İzmir Limanı'na gidip gelen İngilizlerin yandan çarklı vapurlarından biri olan "Swift" isimli gemidir. Gemi, tüccar Black Bey'den satın alınmıştır. İstanbul'a 20 Mayıs 1828'de getirilen ve Sürat ismi verilen bu ilk buharlıya halk, bacasından çıkan duman sebebiyle "Buğu" adını takmıştır. Geminin uzunluğu 32,4 metre, ağırlığı ise 140 tondu. Geminin teknik personeli İngiltere'den getirilmişti. Buğu, en seyre uygunsuz havalarda bile korvet ve fırkateynleri akıntıya, rüzgâra karşı çekebilmekte, hatta 6 ay yetecek kadar kömür depolayabilmekteydi. Bir yıl sonra, II. Mahmud'un da bizzat seyahatlere çıktığı bu geminin ikincisi de İngiltere'ye sipariş edildi. İkinci buharlı gemi olan Hilton Joliffe, 174 ton ağırlığa, 38,8 metre uzunluğa sahipti. Bu geminin Scott&Sinclair yapımı, tek silindirli basit bir buhar makinesi bulunuyordu. Buharlı gemi sayısı ikiye çıkınca, tonajı küçük olan ilkine "sagir", tonajı büyük olan ikincisine ise "kebir" adı verildi. Kalyonlardan daha küçük olan ilk buharlı gemi, lojistik destek işlerinde kullanıldı. Geçmişte ilk kalyonların kadırgaların yedeğinde olması gibi buharlı tekneler de kalyonların manevralarına yardımcı oldular. 1837 yılı Mayıs ayına kadar kullanılan gemilerin katıldığı ilk muharebe ise 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı oldu. O sırada Rusların da bir buharlı gemisi bulunmaktaydı[29]. Buharlı gemilerin yakıtı olan kömür önceleri İngiltere'den satın alınmış, 1829'da Ereğli'de keşfedilen kömür madeni ancak 1848'de işletmeye açılabilmiştir[30].

II. Mahmud, buhar teknolojili gemilerin Osmanlı tersanelerinde inşa edilmesini istiyordu. Bu arada Navarin sonrasında Avrupa'ya duyulan tepki, Osmanlıyı yeni arayışlara itmiş ve Amerika ile işbirliği zemini oluşmuştu. İkili temaslar sonucu Amerika ile 7 Mayıs 1830 tarihli Dostluk Ticaret ve Seyri Sefain Muahedesi imzalanmıştır. Ardından 1839'a kadar Osmanlı tersanelerinde Amerikalı uzmanlar istihdam edilmiş ve Amerikan tarzı gemiler inşa edilmiştir[31]. Osmanlı'ya gelen Amerikalı uzmanlardan ilki 1830'da kendi yaptığı United States adlı gemi ile İstanbul'a ulaşan mühendis Henry Eckford'dur. Bu gemi de daha sonra Osmanlı Devleti tarafından satın alınmıştır. Amerikan usulü gemi inşası için Aynalıkavak'ta yeni bir tezgâh kuran Eckford'un ardından gemi mühendisi Forster Rhodes görev almıştır (1832). Rhodes, 1840'a kadarki görevi süresince, Amerika'dan gemi işçisi getirterek oluşturduğu ekibiyle, Mahmudiye ve Nusretiye gibi büyük kalyonlar başta olmak üzere birçok geminin inşasında görev almıştır[32].

---

28 Dünyada ilk başarılı buharlı gemi inşası Amerika'da mühendis Robert Fulton tarafından 1807'de gerçekleştirilmiş ve bu gemiye "Clermont" ismi verilmiştir. İlk buharlı savaş gemisi ise Amerika'da 1814'de suya indirilmiştir. "Demologos" adı verilen bu gemide 30 top bulunuyordu. Bkz. Ali Fuat Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 129-137.

29 Safvet, "Tersanemizde Stim Devrinin Tarihçesi", *Donanma Gazetesi*, nr. 2-51 (1914), s.54-55; L. Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*, s. 157-162.

30 Madenin işletimi 1865'te Bahriye Meclisi'ne devredilmiştir. Tüm bu gelişmeler yaşanırken bir taraftan da Akdeniz seyir güzergâhları boyunca kömür anbarları inşa edilmiştir: A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 199.

31 A. İ. Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, s. 214-133.

32 D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 291-293.

Osmanlı topraklarında inşa edilen ilk yerli buharlı gemi de Rhodes imzalıdır. 1837'de padişahın huzurunda denize indirilen bu buharlıya "Eser-i Hayr" adı verilmiştir. Geminin çark, makine ve bazı demir aksamı İngiltere'den getirilmişti. Uzunluğu 39,6 metre, hızı 6 deniz mili olan Eser-i Hayr'ın inşası Türk denizcilik tarihinin önemli adımlarından birisi olmuştur. Amerikalı uzmanlarla birlikte çalışan Osmanlı mühendisleri teknik bilgi ve tecrübelerini geliştirerek savaş gücü yüksek, sağlam gemiler yapmayı sürdürdüler. Ancak, Amerikan teknolojisi ile yeni gemilere sahip olmak sorunları ortadan kaldırmadı. Buharlı gemi inşasından anlayan mühendislere, onu işletecek dümenci, çarkçı ve kazancılara ihtiyaç daha da arttı. Bu eksiklik bir taraftan Avrupa'dan giderilmeye çalışılırken bir taraftan da yurt dışına öğrenci gönderilmeye başlandı[33].

II. Mahmud, saltanatının son on yılında Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanının oluşturduğu siyasî gerilimlerle uğraştığından donanmaya olan ilgisini azaltmış olsa da, bu süreçte alınan iki buharlı gemiyle birlikte 11 kalyon, 6 fırkateyn, 4 korvet ve 7 buharlı gemiden oluşan bir donanma oluşturulmuştu. Tersane altyapısı da önemli ölçüde yenilenmişti[34].

III. Selim döneminde Avrupalı uzmanlar teknik destek maksatlı çalıştırılırken, II. Mahmud da, yabancı müşavir/danışman istihdamı geleneğini başlatmıştır. Bu dönemde devlet hizmetine alınan ve yaptığı işle uyumlu olarak Müşavir Paşa unvanı verilen İngiliz denizci Sir Adolphus Slade, Abdülaziz idaresinin sonlarına kadar görevini sürdürmüştür[35].

Osmanlı Bahriyesinde Tanzimat Reformları ve Zırhlı Gemiler Dönemine Geçiş

II. Mahmud'un ardından oğlu Sultan Abdülmecid (1839-1861) tahta geçti ve Osmanlı'da yeni bir reform dönemi olan Tanzimat süreci başlamış oldu. Reformlardan Bahriye de etkilendi. Tanzimat süreci boyunca bahriye politikalarının oluşturulmasında, o tarihlerde kriz boyutuna gelmiş olan Boğazlar Meselesi ile Doğu Akdeniz'deki hâkimiyet mücadelelerinin belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Yeni teknolojilere ayak uydurmada artan malî yük yanında, yıllardır çözülemeyen nitelikli personel sıkıntısı reformların başarısını etkilemeyi sürdürmüştür. Bu dönemde özellikle buhar teknolojisinin takibinde İngiltereye olan bağımlılığın arttığını söylememiz mümkündür.

Sultan Abdülmecid'in Bahriye'ye dair ilk uğraştığı sorun, Kaptan-ı deryâ Firari Ahmed Fevzi Paşa'nın iç siyasî çekişmelerin etkisiyle donanmayı kaçırarak Mısır Valisi'ne teslim etmesi oldu. Uzun süren diplomatik pazarlıklar sonucu 1841'de İstanbul'a getirilengemilerin onarımı için çok fazla harcama yapıldı. Gemilerin bir kısmının adları değiştirildi, bir kısmına da buhar makinesi konuldu[36].

33 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 199-200; D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 291-295.

34 N. Gülen, *Şanlı Bahriye, Türk Bahriyesinin İkiyüz Yıllık Tarihçesi (1773-1973)*, s. 63-64.

35 D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 349-353.

36 H. Şehsuvaroğlu, *Deniz Tarihimize Ait Makaleler*, s. 55-57; D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 295-315.

Sultan Abdülmecid dönemi bahriye bürokrasisi, Bahriye'de yaşanan zorlukları aşmak ve reformları sistematik hale getirebilmek için İngilizlerin Amirallik Konseyi'ne benzeyen ve yetki paylaşımını öngören bir kurum olan Bahriye Meclisi'ni faaliyete geçirdi (25 Ocak 1840). Meclis, tersane ve donanmanın planlamasında Kaptan Paşa'ya yardımcı olması için açılmış olsa da bir yıl sonra kapatılmıştır. Bahriye politikalarının belirlenmesinde hayatî önemi haiz bu meclis, 1845'te bu sefer daimi olarak açılmıştır. Tanzimat sürecinde eğitime önem verilmiş ve Bahriye Mektebi tedrisatında ciddi değişiklikler yapılmıştır. Yeni uygulamalar için sonradan Bahriye'de müşavirlik hizmetinde de bulunacak İngiliz deniz subayı Sir Baldwin Wake Wolker'ın danışmanlığından istifade edilmiştir. Mektepte Avrupa seviyesinde eğitim verilmeye başlanmasının yanında bahriye öğrencileri Avrupa tezgâhlarına staja gönderilmiştir. Yine bu dönemde denizcilik reformlarının sistematikleşmesi adına 1849'da 167 maddelik bir Bahriye Nizamnamesi yayınlanmıştır. Bununla tersane halkının görevleri, fabrikalar, gemi inşa ve tamiratı, bahriye askerlerinin durumu, askere alma usulü, komutanların yetki ve vazifeleri, protokol usulleri, Bahriye Meclisi'nin çalışma şekli, gemi eşya ve mühimmatının korunması, gemi kılavuzları, zindanlar, hastaneler ve eğitim gibi hususlar düzenlendi. Nizamname, II. Abdülhamid (1876-1909) devrinde yenisi hazırlanana kadar yürürlükte kalmıştır[37].

Tanzimat'ın ilk yıllarında buharlı gemilerin sayısı arttıkça, tersanede kendine özgü bir montaj sisteminin oluştuğu görülür. Osmanlı tersanelerinde inşa edilen gemilere, Avrupa'dan alınan buhar makineleri monte ediliyordu. Bu sebeple tersanede daha fazla yabancı uzman çalışmaya başladı. Avrupa'dan buharlı makinelerin transferine Ermeni Ohannes Dadyan Efendi öncülük etmiştir. Dadyan Efendi'den sonra da İngiliz firmalarının Osmanlı temsilciliğini Ermeni tüccarlar yürütmüştür. 1852'den sonraki montaj politikaları sebebiyle Avrupa silah firmaları Osmanlı pazarına yönelince, gemi makineleri alımında, Ermeni acentalardan kaynaklanan yanlış yönlendirme ve yolsuzluk iddiaları ise eksik olmamıştır[38].

İngiltere'den alınan gemi kazanlarında paslanma sorunu yaşanıyordu ve bunların 4-5 senede bir yenilenmeleri gerekiyordu. Bu da maliyetleri artırdığı için Haliç Tersanesi'nde bakırdan yedek kazanlar üretilmeye başlandı. Osmanlı tersanelerinde ilk defa gövdesi demirden (sacdan) inşa edilen vapur Eser-i Hadid'dir. Yandan çarklı ve 12 toplu bu gemi 1848'de denize indirilmiştir[39]. 1848 yılına kadar mevcut kalyon, fırkateyn ve korvetlerin hemen hepsi tamir edilmiş, yeni gemiler inşa edilmiş ve bir kısmı da satın alınmıştı. Mevcut gemilerden bazılarına makine konulmuş, gemilerin birçoğu ağır silahlarla teçhiz edilmiştir. Bu dönemde her biri 800-1100 mevcutlu 3 yelkenli kalyon, her biri 400-600 mevcutlu 7 yelkenli fırkateyn ve 3 korvet ile 18

---

37 Bu nizamname ile Bahriye ve Kalyonlar Ruznamçeliği'nin yerine ise Asâkir-i Bahriye Yoklama Odası açılarak bahriye askeri temininin de daha sistematik hale gelmesi amaçlanmıştı. Bahriye Muhasebeciliği kaleminde düzenli defterler tutulmak suretiyle tersanenin gelir ve giderleri kontrol altına alınmaya çalışıldı. Bu defterler Bahriye Meclisi'nde de görüşülerek harcamalar daha planlı yapılmaya çalışıldı: A. İ. Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867*, s. 124-133.

38 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 203-205.

39 B. Langensiepen ve A. Güleryüz, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, s. 133-139.

buharlı vapurun yanı sıra çeşitli nakliye gemileri, brik, uskuna, mistika ve kotralardan oluşan toplam 74 gemi savaşacak durumdaydı[40].

Sultan Abdülmecid döneminde ticarî denizciliğin gelişmesi için de çalışıldı. İlk denizcilik işletmesi olarak Fevâid-i Osmaniye şirketi kuruldu. Şirket, 1844-1870 arasında taşımacılık faaliyetlerini sürdürdü. 1850'de taşımacılık amaçlı diğer bir ticari denizcilik şirketi olan Şirket-i Hayriyye faaliyete geçti. Ticaret ve taşımacılıkta kullanılan sivil gemiler, savaş durumunda asker ve malzeme nakli gibi hizmetlerle denizde ve karada lojistik destek sağlamışlardır[41].

Tanzimat döneminde yerli harp sanayiinin gelişmesi için de gayret edildi. Donanmanın ihtiyaçlarını karşılayan Tophane Fabrikası'nın içine bir demir dökümhane, bir bakırhane, bir hadde tezgâhı ile bir de kazanhane kuruldu. Demirhane için 1850'de alınan çekiç makinesinde çekiç sallamak üzere Kastamonu'nun Bakırküresi kazasından amele ve demirciler getirtildi. Sayılan tüm bu fabrikalarda İngiliz ve yerli ustalar birlikte çalışıyordu[42]. Sultan Abdülmecid, havuzların suyunun katırlar ile çekilerek boşaltıldığını bizzat görünce, 1854 yılında Zeytinburnu Demir Fabrikası'na tersane havuzu için makine yapılması emrini verdi[43].

Osmanlı bahriyesi buharlı döneme ayak uydurmaya çalışırken dünyada zırhlı gemilerin inşası ile yeni bir dönem başlamıştı. Kuşkusuz dünya savaş tarihini değiştiren önemli dönemeçlerden biri bu ateş gücü yüksek zırhlı savaş gemilerinin sahne alışı olmuştur. Bu sebeple XIX. yüzyıl deniz gücünün etkisi bakımından altın çağ olarak nitelendirilmiştir. Bu yüzyıl boyunca dünya denizcilik sektörü, teknolojik gelişmelerin desteklediği silahlanma yarışı ile rekabete dayalı sömürgecilik politikaları çerçevesinde şekillenecektir. İngiltere örneğinde olduğu gibi, donanmalar artık milletlerin kaderini belirler hale gelmiştir. Bilhassa 1853-56 Kırım Harbi sonrası gelişmelerinin tetiklediği zırhlı gemi inşası ve bunların ağır silahlarla teçhizi faaliyetleri, daha çeyrek asrı bile aşmadan çok büyük teknolojik gelişmelerin yaşandığı devasa bir sektöre dönüşecektir[44].

Kırım Harbi'nde zırhlı gemiler, savaş sahnesinde kendilerini ispat etmişlerdir. Savaşta Rusya'ya karşı Osmanlı'nın tarafında yer alan İngiliz ve Fransız donanmaları, sahip oldukları son teknoloji buharlı gemileri de deneme fırsatı buldular. Savaşta, Sinop Limanı'nda demirli Osmanlı gemilerinin Ruslar tarafından yakılması büyük bir kayıp olmuştur. Bu arada savaş süresince müttefiklerin tüm lojistik ihtiyaçları Osmanlı tarafından karşılanmıştır. Hatta Yalı Köşkü adıyla kurulan tam teşekküllü gemi fabrikasında, savaş süresince İngiliz ve Osmanlı gemilerinin tamiri yapılmıştır. Bu fabrika savaştan sonra da kullanılmaya devam edilmiştir. Üç Osmanlı korvetine buhar makinesi aynı fabrikada takılmıştır. Ayrıca, Osmanlı motor ustalarının Beyrut

---

40 A. İ. Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, s. 187-188.

41 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 204.

42 Safvet, "Tersanemizde Stim Devrinin Tarihçesi", s. 54-55.

43 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 205.

44 Michael A. Palmer, *Command at Sea*, Harvard University, London 2005, s. 160-200; Emir Yener, *Iron Ships and Iron Men: Naval Modernization in The Ottoman Empire, Russia, China and Japan From a Comparative Perspective 1830-1905*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

ve Zuhaf Korvetlerinin makinelerini taklit ederek ürettikleri yerli motorlar, Merih ve Utarid Korvetlerine monte edilmiştir[45].

Sultan Abdülmecid dönemi sonlarında donanma, bir kısmı buharlı fakat hâlâ ahşap kalyonların ağırlıkta olduğu bir yapıya sahipti. Buhar dönemi başlarında Osmanlı Donanmasının esas gücünü oluşturan büyük ahşap ve yelkenli kalyon, fırkateyn ve korvetlere buharlı makineler konularak bir süre daha varlıklarını sürdürmeleri mümkün olmuştu. Bu dönemde bahriye teşkilatı ve bürokratik yapısında kayda değer gelişmeler de yaşanmıştır[46].

Sultan Abdülaziz'in "Güçlü Donanma" Politikası ve Bahriye'de Dışa Bağımlılığın Artışı

Osmanlı Devleti'nin tekrar ihtişamlı günlerine dönmesini hayal eden Sultan Abdülaziz (1861-1876), güçlü bir ordu ile birlikte güçlü bir donanmanın varlığını da gerekli görüyordu[47]. Saltanatının sonlarına gelindiğinde dünyanın sayılı büyük donanmalarından birine sahipti. Fakat bu politikanın ağır ekonomik bedeli oldu. Ekonomik dengeleri sarsma pahasına alınan gemiler, maddî sıkıntılar sebebiyle zamanında modernize edilemeyince, bunlardan verim alınamaz oldu ve bütçeye olan külfetleri daha da arttı. Abdülaziz dönemi çok ağır bir siyasî ve ekonomik kriz ile son buldu[48].

Sultan Abdülaziz'in güçlü donanmaya sahip olma politikası üç aşamalı gerçekleşti: Mümkün olursa yerli üretim, tersanede montaj ve Avrupa'dan satın alma. Mevcut gemilerin durumu ve teknolojik gelişmeler karşısında giderilemeyen teknik altyapı sorunları, böyle kademeli bir programı zorunlu kılıyordu. Bu sebeple, ilk önce eski tip ahşap ve yelkenli gemilerin üretimi azaltılarak mevcutlar buharlıya dönüştürüldü[49].

Sultan'ın asıl hedefi büyük zırhlı gemilere sahip olmaktı. Bu sebeple, 1864'ten itibaren zırhlı alımına öncelik verildi. Donanmanın 1866 Girit İsyanı'nda istenilen başarıyı sağlayamaması ve 1867'de Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatindeki izlenimleri dış alımları hızlandırdı. Böylece "Aziziye sınıfı" olarak adlandırılan zırhlı fırkateynler başta olmak üzere İngiltere'ye gemi siparişleri verildi. On yılda 13'ü büyük buharlı ve

45 H. Şehsuvaroğlu, *Deniz Tarihimize Ait Makaleler*, s. 165-167. Modern dönemin ilk zırhlı savaş gemisi 1860 Fransa yapımı Gloire olmuştur. Bu geminin 1853-56 Kırım Harbi tecrübelerinden doğduğu kabul edilir. Bir süre sonra İngiltere zırhlıya geçiş kararı alınca, denizci devletler arasında maliyeti yüksek yeni bir silahlanma yarışı başlamıştır. İngiliz bahriyesinin ilk zırhlısı ise mühendis Isaac Watts tarafından tasarlanan *Warrior adı verilen gemidir.* 1859'da inşasına başlanan bu geminin omurgası dâhil tamamı demirdendi. *Warrior,* sahip olduğu üstün özellikleriyle, bir müddet sonra XIX. yüzyıl muharebe gemisi prototipi hâline gelmiştir: Evren Mercan, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Denizcilik Stratejileri Çerçevesinde Gemi Tedarik ve İnşa Faaliyetleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Sakarya 2015, s. 12-17.

46 D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 322-330.

47 Levent Düzcü, "Denizci Bir Sultan: Abdülaziz'in Denizciliğe Olan İlgisi", *Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizciliği Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, c. 4, 26-29 Eylül 2013, s. 53-69.

48 Dilara Dal, *The Modernization of The Ottoman Navy During The Reign Of Sultan Abdülaziz (1861-1876)*, The University of Birmingham Doktora Tezi, Birmingham 2015, s. 33-280.

49 Dilara Dal, *The Modernization of The Ottoman Navy During The Reign Of Sultan Abdülaziz (1861-1876)*, s. 33-280; Tuncay Zorlu, "Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu ve Abdülaziz Döneminde Osmanlı Denizciliği", *Türk Denizcilik Tarihi (Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, c. 2, ed. Z. Arıkan ve L. Sancar, İstanbul 2009, s. 147-157; D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 330-341.

zırhlı gemi olmak üzere İngiltere, Fransa ve İtalya'dan maliyeti yüksek gemiler satın alındı. Gemi alımının yanında mevcut gemilerin sistem değişikliğinin teknik desteği ise İngiltere'den sağlandı. Böylece, tersane ve fabrikalarda İngiliz işçi ve ustalar yoğun olarak çalışmaya başladı. Bu politikalar sonucu Tersane-i Âmire, en yoğun dönemlerinden birini 1865-1875 yılları arasında yaşamış oldu. Bu süreçte tersanede çalışan 200'e yakın İngiliz ustanın yanında yüzlerce yerli çarkçı ve usta yetişti. Ayrıca İzmit ve Gemlik tersanelerinin ıslahı ile bu tersanelerde de gemi inşasına önem verildi[50].

Abdülaziz dönemi başlarında merkez ve taşra tersanelerinde buharlı gemilerin inşasına ağırlık verilmeye çalışılmıştı. II. Mahmud devrinde Amerikalı uzmanlarca gemi inşa edilen Aynalıkavak tezgâhı, 1862'de yaklaşık 19 metre büyütülerek, zırhlı gemi yapımına uygun hale getirildi. 1864'te yapımına başlanan üstü taş örtülü bir tezgâhın bitirilmesiyle tersanede yeni tip gemiler kızağa konuldu. Ayrıca yine tersaneye inşa edilen yüzer bir zırhlı duba havuzu sayesinde pervaneli ahşap ve zırhlı korvetlerin yapımı kolaylaştı. Sultan Abdülmecid, 1857'de Vasil Kalfa'yı, Azapkapı'da üçüncü bir kuru havuzun inşasına görevlendirmişti. Ancak malî sorunlar sebebiyle bu havuz bitirilememişti. Sultan Abdülaziz, bu üçüncü kuru havuzu (günümüzdeki 1 No'lu havuz) yine Vasil Kalfa'ya 1870'de tamamlattı. Daha sonra yapılan bir tadilatla bu havuz, kara yönünde 80 metre kadar uzatıldı.

İhtiyaca göre tadil edilen tezgâhlarda zırhlı gemilerin inşasına ağırlık verilmesiyle birlikte tersanenin demir ihtiyacı arttı. Bu sebeple, 1867'den itibaren ithalat yerine yurt içinden demir temin edilmeye başlandı. Fakat 1868 yılı Mart ayından itibaren tersanede çelik halat kullanımına geçilerek İngiltere'den alınmaya başlandı. 1873'te deniz mayınları tersane tezgâhlarında üretilmeye başlanmışken, 1875 yılı başlarında donanmanın ihtiyaç duyduğu gemi demiri ve zincirler de artık tersanede üretiliyordu. Tersane fabrikalarında yerli motor imali çalışmalarında kısmî başarılar elde edildi. Büyük harp gemileri için gereken makineli sandal-stimbotlar da 1868'den itibaren tersanede yapıldı. Donanma seferdeyken de gemilerin onarımı için 1871'de ilk defa fabrika gemisi kullanımına başlandı. Bu maksatla Ömer Paşa Vapuru, Akdeniz ve Ege'deki gemilerin ihtiyacı için fabrika gemisine dönüştürüldü[51].

Osmanlı'da bu gelişmeler olurken, İngiltere'nin öncülük ettiği dünya denizcilik sektöründe çok önemli değişimler yaşanmaktaydı. Nitekim zırhlı gemi inşası rekabetinde İngiliz bahriyesi, daha güçlü silahlar ve daha kalın zırh ikilemine çözüm olarak *merkez bataryalı* veya *kazamatlı* savaş gemisi inşasına yönelmişti. İngiliz gemi inşa başmühendisi Edward James Reed tarafından geliştirilen muharebe gemisi tasarımı, daha yüksek kalibreli topların geminin tam ortasındaki ağır zırhlı bir *kazamatın* içine yerleştirilmesi prensibine dayanmaktaydı. Buna göre bordaya sıralı şekilde yerleştirilmiş topların yerine merkezde ve daha az sayıda, fakat çok daha güçlü toplar konulmaktaydı. Merkez bataryalı gemiler, bu sayede daha dengeli bir platform hâline getirilirken, geminin bordası da daha kalın bir zırh ile imal edilmişti. İngilizlerin merkez bataryalı ilk büyük muharebe gemisi 1866'da tamamlanan Bellerophon oldu.

50 Dilara Dal, *The Modernization of The Ottoman Navy During the Reign of Sultan Abdülaziz (1861-1876)*, s. 100-200; A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 174.

51 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 208-211.

Bu *kazamatlı* zırhlılar, dünyanın birçok denizci ülkesi tarafından standart bir muharebe gemisi örneği olarak değerlendirildi. Öyle ki 1870'lerde her büyük Avrupa donanması, en az bir *merkez bataryalı* gemiye sahip durumdaydı. İngilizler, ağır top taşıyan merkez bataryalı *firkateyn*leri de geliştirdiler. Bu gemilere tatbik edilen döner zırhlı kuleler olan *taret*ler sayesinde güvertelere daha ağır toplar konulabildi ve hedefe daha geniş açıdan ateş imkânı ortaya çıktı. Yine Edward J. Reed, 1871 yılında "Devastation" adlı gemiyi tasarladı. Bu zırhlı taret gemisi, direk ve serene sahip olmayan ilk muharebe gemisiydi. Aynı dönemde İtalyanlar, zırhlı güverteli ve döner *taret*lerle donatılmış, devasa 11.200 tonluk "Dulio" ve "Dandolo" adlı muharebe gemilerini suya indirdiler. Dulio ve Dandolo'nun çelik ve demirden üretilen gövdeleri, gemi tasarımındaki birçok engeli ortadan kaldırarak daha büyük tonajda gemi inşasını mümkün kıldı. Büyük tonaj avantajından dolayı gemilerde daha büyük çaplı ve ağır topların kullanımı imkânı doğdu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında deniz stratejilerini baştan aşağı değiştirecek bir diğer önemli gelişme, kendinden hareketli *torpido*ların icadı olmuştur. Torpilin icadı ve *torpidobot* türü hafif gemilerin üretimi, küçük çaplı deniz gücüne sahip ülkelerin güçlü donanmalara karşı mücadele ümitlenmelerini artırdı. 1860'ların sonunda İngiliz mühendis Robert Whitehead, Avusturya'nın liman kenti Fiume'deki fabrikasında modern anlamda *kendinden hareketli torpido*yu üretmeyi başardı. Puro biçimli gövdeye sıkıştırılmış hava ile çalışan bir motor ve harp başlığı olarak yaklaşık 20 kilogram *pamuk barut*tan ibaret olan yeni silahın "Whitehead" adıyla seri üretimine başlandı. Robert Whitehead'in torpidoları, o dönem birçok donanma tarafından benimsendi ve hatta bu donanmalar Whitehead lisansıyla kendi torpidolarını bile imal ettiler. 1870'te İngiltere, 1872'de Fransa, bir yıl sonra İtalya ile Almanya ve 1876'da ise Rusya, Whitehead torpidolarının en iyi müşterileri konumundaydı[52].

Sultan Abdülaziz, Avrupa'daki gelişmeleri takipte yararlandığı müşavir geleneğinin en önemli isimlerinden olan A. Slade istifa edince, yerine yine bir İngiliz deniz subayı Augustus Charles Hobart-Hampden'i atamıştı. İngiliz donanmasındaki 27 yıl hizmetinin ardından 1862'de emekli olan Hobart-Hampden, Amerikan İç Savaşı'nda konfederasyon donanmasında önemli işler başarmış, abluka kırıcı kaptanlardan biriydi. Osmanlı Devleti'ne isyan eden Giritli Rumlar için çalışmayı planlarken, İstanbul'da görevli ağabeyi tarafından Osmanlı donanmasına katılmaya ikna edilmiştir. 93 Harbi'nde (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı) Karadeniz Zırhlı Filosu'nda görevli Hobart Paşa, aynı zamanda *müşir* rütbesini alan ilk gayrimüslim olmuştur. Müşavir olarak 16 yıl görev yapan Hobart Paşa, İngiliz donanmasındaki yeniliklerin Osmanlı donanmasında uygulanmasına çalışmıştır. 1875'te program tamamlandığında, Osmanlı donanmasının savaş gemisi sayısı 30'u zırhlı ve 76'sı ahşap olmak üzere 106'ya ulaşmış ve bölgedeki rakipleri olan Yunanistan ve Rusya'ya sayı üstünlüğü sağlanmıştı. Zırhlı gemilerde toplam 10.920 personel ve 173 top varken; ahşap gemilerde toplam 15.188 personel ve 486 top vardı[53].

---

52 Miralay Ahmed Muhtar (Paşa), *Bahriyede Zafer Rehberi (Rehber-i Muzafferiyyat-ı Bahriyye), II. Abdülhamid Devrinde Zırhlı Gemiler ve Deniz Muharebe Doktrinleri*, haz. A. F. Örenç, İstanbul 2018, s. xvi-xix.

53 Kemal Arı, "Yelkenliden Buharlıya Geçiş", *Türk Denizcilik Tarihi*, ed. Z. Arıkan ve L. Sancar, c. 2, İstanbul 2009, s. 140-144.

Sultan Abdülaziz'in güçlü donanma politikası teşkilatta da bazı değişiklikleri beraberinde getirdi. 1861'de Bahriye ve Tersane Müsteşarlıkları kaldırılarak tüm sorumluluk tekrar Kaptan Paşa'ya verildi. 1863'te Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Zâbitliği kuruldu. Liman Reisliği'nden alınan, savaş gemilerindeki her türlü mühimmat ve aletlerin muhafaza ve bakım görevi bu yeni kuruma verildi ise de istenilen netice alınamadı. Müteakiben çok daha köklü bir değişiklikle, 1867'de Bahriye Nezareti kuruldu. Tersane-i Âmire'nin sorumluluğu Bahriye Nezareti'ne verildi. Kaptan Paşa'nın görev alanı da nezarete bağlı olmak şartıyla, sadece donanmaya komuta etmek olarak belirlendi. Böylece tarihte ilk kez idarî ve askerî hususlar tamamıyla birbirinden ayrıldı. Bahriye Nezareti'nin kuruluşundan bir ay kadar sonra Kaptan Paşalık tamamen lağvedildi. Böylece 500 yıllık bir kurum tarihe karışmış, bir devir kapanmış oldu. Kaptan Paşa'nın başkanı olduğu Kumanda Meclisi ise nezarete bağlandı. Bahriyedeki idarî düzenlemeler kapsamında donanmanın her türlü işinin gerektiği gibi yürütülebilmesi için Kumanda ve İdare Meclisleri oluşturuldu. Tersane ve donanmadaki işlerin daha profesyonel bir şekilde yürütülmesi amacıyla yapılan bu düzenlemelere ilave olarak bir de Islahât-ı Bahriye Komisyonu kuruldu. 1873 tarihli Bahriye Meclisi Nizamnamesi yenilendi. Ayrıca, tersane için bir de İmalat Dairesi açıldı[54].

Denizcilik eğitimi yeni baştan ele alındı ve Bahriye Mektebi müfredatı büyük ölçüde yenilendi. Gemi makineleri işletme mühendisliği yapacak subay ihtiyacını karşılamak üzere 1863'te buhar sınıfı açıldı. Diğer bir taraftan öğrencilerin tecrübî eksiklerinin giderilmesi için staj imkânları sağlandı. Tersane fabrikalarında gemi inşa eğitimi görmekte olan 17 öğrenci İngiltere'ye eğitime gönderildi. Bunlara ilaveten Nevid-i Fütuh *brik*i (bir çeşit yelkenli gemi), Mayıs 1864'te Bahriye Mektebi öğrencilerinin uygulamalı eğitimleri için tahsis edildi. Ayrıca, Heybeliada'daki mektebin binası genişletilerek aynı yerde bir Ticaret-i Bahriyye Kaptan Mektebi açıldı. Bahriye Mektebi'nde yabancı hocaların da ders verebilmesine imkân tanındı. Örneğin Donanma'da istihdam edilen İngiliz uzmanlardan Sir Henry Felix Woods, seyir derslerine girmeye başladı[55].

Abdülaziz ile hükümetleri arasında ordu ve donanma harcamaları hususunda bazı görüş ayrılıkları olmuştu. Malî dengeler hususunda Sultan'ı uyaran Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa, hemen azledildi. Sadrazam Keçecizâde Fuad Paşa da yüksek bütçeli silah ve gemi alımlarının devletin malî durumunun iyileşmesinin ardından yapılmasını tavsiye etmekteydi. Sultan Abdülaziz'in güçlü donanma politikasını sürdürmesinin de bir sonucu olarak devlet, 1875'te ekonomik iflasını ilan etti. Bu duruma iç siyasî karışıklıklar da eklenince, Sultan Abdülaziz'in hayalleriyle büyüttüğü ordu ve donanmasının da katıldığı bir saray darbesi yaşandı (1876)[56]. Abdülaziz'in tahtından ve nihayetinde canından olduğu darbeye donanmanın kısmen de olsa destek vermesinin, II. Abdülhamid'in bahriyeye bakışında etkili olduğu iddiaları dillendirilmiştir.

54 T. Zorlu, "Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu ve Abdülaziz Döneminde Osmanlı Denizciliği", s. 147-157; A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 206-212.

55 Dilara Dal, "The Ottoman Naval Academy and the Development of Naval Training in the Reign of Sultan Abdülaziz (1861–1876)", *The Mariner's Mirror*, sayı 104/3 (August 2018), s. 279–301.

56 Ali İhsan Gencer, "Abdülaziz Donanması ve Özellikleri", *Donanma Komutanlığı 3'üncü Deniz Harp Tarihi Semineri*, Ankara 2006, s. 3-15.

II. Abdülhamid Dönemi Bahriye Politikaları

Tahta çıkışından sadece bir sene sonra zorlu bir savaş ve yenilginin getirdiği ağır bir savaş tazminatı ile karşı karşıya kalan Sultan Abdülhamid; siyasî, askerî ve malî bir felaketle karşı karşıya olduğunu gördü. Bu sebeple önceliği ekonomiyi düzeltmeye verdi; ardından maliyet gerektiren yatırımlar yapmayı tercih etti. II. Abdülhamid, saltanatının başından itibaren, tersane ve donanmanın durumu hakkında yetkililerden düzenli olarak raporlar istedi. Abdülaziz dönemi donanma gemilerinin çoğu makineli ve zırhlı olduğu için, tamirlerinin devlet bütçesini zorlayacak meblağlara ulaştığı hususunda dönemin yerli ve yabancı uzmanları ayrıntılı raporlar hazırladı[57].

Sultan, Bahriye'de teşkilat yapısına önem verdi. İlk olarak denizcilikle ilgili tüm politikaların tartışıldığı Meclis-i Bahriye'yi, "Şurâ-yı Bahriye" adıyla birçok alt komisyonu da içerecek şekilde yeniden yapılandırdı (1877). Yeni meclisin çalışmalarını yakından takip etti. Bundan başka 1876'da Erkân-ı Harbiye Bahriye Zâbitliği, "Erkân-ı Harbiye Bahriye Dairesi" adıyla bir koordinasyon kurumu gibi yapılandırılarak yetkileri genişletildi. En önemlisi de bu dönemde hazırlanan 1880 tarihli yeni bir Bahriye Kanunnamesi ile donanma komutanı, gemi süvarileri ve bahriye zâbitlerinin vazifeleri ayrıntılı talimatlar halinde belirlendi. Ayrıca yine bu nizamname ile kılavuzluk ve fenerler teşkilatı ile güvenli seyrisefain kapsamındaki karantina konularına düzenlemeler getirildi[58].

Donanmanın ıslahı ve teçhizi için II. Abdülhamid'in birçok defalar Bahriye Nezareti, Donanma Kumandanı ve hatta gemi komutanlarına iradeler gönderdiği bilinmektedir. Özellikle zırhlı gemilerin yeni sistem Alman Krupp topları ile teçhizi, kazanlarının değiştirilmesi ve zırh kalınlıklarının artırılması konularında ikazlarda bulunmuş olmasına rağmen, tersanelere verilen siparişler uzamış, masraflar artmış bu sebeple gemi inşa programları aksamıştır. Mesela Heybet-nüma Korveti 11 yılda, Lütf-i Hümayun 12 yılda, Mecidiye ve Eser-i Terakki Torpidobotları 3 yılda, Nimet 4 yılda, Şanaver ise 5 yılda tamamlanabilmiştir[59].

Sultan, eğitime özel önem verdiğinden Bahriye Mektebi'nde de bazı değişiklikler yapıldı. Öncelikle eğitim süresi uzatıldı. Gemi inşa işlerinde vasıflı eleman yetiştirme gayesiyle tersanede tabur ve alaylar oluşturuldu: Gemi armaları için Tir-i Güverte sınıfı, imalat işleri için İmâlat-ı Sıbyan Taburu ile sanayi işleri için Sanayi-i Sıbyan Taburu gibi. Tersanede bir de Dalgıç Bölüğü teşkil edilerek torpido kesmek için eğitildiler[60]. Tüm bu idarî ve teknik düzenlemelere rağmen, yerli ve yabancı uzmanların maaş ödemelerindeki aksamalar, hatta bu sebeple yaşanan grevler ve sık eleman değişiklikleri, hem hedeflere ulaşılmasına engel oldu hem de sıkıntıların devam etmesine sebep oldu. Henry Woods ve Hobart paşalar ile Alman deniz subayları Starke ve Klaus von Hofe, bahriye hizmetinde öne çıktılar. Özellikle Hobart Paşa, hizmetleriyle takdir topladı. Bu dönemde uzmanlıklarından yararlanılan diğer iki önemli isim;

---

57 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 213-220.

58 Levent Düzcü, "Osmanlı Bahriye Teşkilatında Reform Çabaları (1876-1922)", *Gazi Akademik Bakış*, sayı 5 (Kış 2009), c. 3, s. 3-6.

59 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 206-210.

60 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 213-214.

Amerikalı Amiral Ransford D. Bucknam ve bir diğer Amerikalı Kaptan Ledbetter'dır. 1906'da kendisiyle sözleşme imzalanan Ledbetter, donanmadaki torpidoları yeniden organize etmek ve işlevsel hale getirmekle görevlendirilmişti[61].

Sultan Abdülaziz devrinde Türk donanmasının inşası, iyi düşünülmüş askerî ve diplomatik bir hedef gözetilmeden salt bir güç gösterisi yapma arzusuna dayanıyordu. Bunun aksine Abdülhamid devrinde, şartlara uyum sağlama ve devletin malî durumunu gözden kaçırmadan devletlerarası alana müdahale etme iradesi açığa çıkar. Abdülhamid'in deniz siyaseti her şeyden önce 1877-78 savaşının sonuçları çerçevesinde belirlenecektir ki onun bu hususa dair değişen fikirlerini birbirlerini tamamlayan üç unsurdan tahmin edebiliriz: Deniz malzemesi siparişleri, bu alana bütçeden ayrılan para ve personel alımı[62].

II. Abdülhamid Döneminde Gemi Siparişleri

Padişah'ın emriyle Şûra-yı Bahriye'de donanmanın ve eskiden kalan gemilerin durumu görüşüldüğünde, gemilerin tamir giderlerinin neredeyse yeni bir donanma inşa edecek kadar maliyetli olduğu sonucuna varıldı. Çünkü mevcut gemilerin birçoğunun zırh ve kazanlarının değişmesi gerekiyordu. Geçici bir tedbir olarak kısmen daha iyi durumdakiler aşamalı bir şekilde yerli tezgâhlarda tamir edilmeye çalışıldı[63].

Sultan Abdülhamid'in niyeti aslında, 1880'den itibaren malî duruma da uygun olarak küçük, modern, daha düşük maliyetli ve çok yönlü kullanılabilen süratli gemilerden oluşan bir donanma kurmaktı. Ayrıca, oluşturulacak donanma ile Kızıldeniz, Trablusgarp, Kamerun ve Basra gibi kritik yerlerde kolluk görevi yapılabilmesi amaçlanmıştı. Bu sebeple torpidobot, torpidogeçer, gambot ve denizaltı türündeki gemi alımlarına öncelik verildi. 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgali sebebiyle gemi siparişleri arttırılmışsa da, esasen 1897 Yunan Savaşı, uzun vadeli planların değiştirilmesini zorunlu kıldı. İzlenen politika ile zırhlı gemi siparişlerinde yerli ve yabancı tersanelerin oranı dengelenmişti. Ancak bilhassa yerli siparişlerde gecikmeler oldu. Bu sebeple İzmit'e verilen Şâdiye, Feyzâ-yı Bahri ve Selimiye gemilerinin siparişi 1892'de iptal edildi. İzmit'te 1888'de inşasına başlanan Lütf-i Hümayun, ancak 1892'de denize indirilebildi. Amerika'ya siparişi verilen Mecidiye ve İngiliz tezgâhlarında yapılan Hamidiye ise 1903'te suya indiler. II. Abdülhamid döneminde tersanede üç adet pervaneli korvet de inşa edildi. Bunlardan Zuhaf-II ve Kilitbahir çelikten, Heybet-nümâ ise karışık/kompozit malzemeden yapılmıştı. 1880'li yıllarda bir torpidobot yapımı 20-30 bin liraya mâl olurken, birinci sınıf bir zırhlı savaş gemisi 800-900 bin liraya mâl oluyordu. Bu sebeple II. Abdülhamid, 1883'ten itibaren torpidobot türü gemi siparişine ağırlık verdi. Bu kapsamda 1883-1886 arasında 5'i Tersane-i Âmire, 9'u Fransa, 3'ü İngiltere ve 13'ü Almanya tezgâhlarına olmak üzere 24 torpidobot sipariş edildi. Artan torpidobot sayısı sebebiyle, bu alanda uzman personelin yetiştirilmesine de gayret edildi[64].

---

61 Mehmet Beşirli, "Sultan Abdülaziz'den Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Donanması", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 25 (2004), s. 256.

62 D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 372.

63 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 214-218.

64 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 214-218.

Sultan II. Abdülhamid'in Donanma'da sayısını artırmaya çalıştığı bir başka gemi türü; küçük, az su çeken, baş ve kıç tarafları nispeten ağır toplarla teçhiz olunabilen *gambot*lardı. Bu gemiler genellikle kıyıların mufazası için kullanılıyordu. Donanma'da önceki dönemden kalma 15 gambot vardı. Bu yüzden, 1881'den itibaren gambot siparişleri artırılarak kompozit ve zırh kaplı toplam 18 gambot (5'i 1897 Yunan Savaşı'ndan önce, 13'ü ise sonra) sipariş edildi. 1890'larda Fransa ve İngiltere'de inşa edilen ve torpidogambot türü yeni tip gemiler, az tonajla daha etkili top atışı imkânı verdiği için oldukça başarı sağlamıştı. Osmanlı donanması için de bu gemilerden 1887 tarihinde Alman Germania firmasına iki adet (Peleng-i Derya ve Nimet), 1888'de tersaneye bir adet (Şâhin-i Derya) olmak üzere toplam 3 adet sipariş verildi. Bu tür gemiler, büyük gemileri torpido saldırısına karşı korurken fırsat buldukça torpido hücumu da yapabilmekteydi. II. Abdülhamid, bunlara ilave olarak Amerika'daki gemi sanayiini de yakından izlemekteydi[65].

Donanmaya ilgi göstermemekle ve hatta Haliç'te çürütmekle eleştirilen II. Abdülhamid, devrindeki en önemli icatlardan biri olan denizaltılara sahip olmakta erkenci davranmış, Yunanistan'dan sonra dünyada denizaltı sahibi ikinci ülke olmuştu. Dünyada ilk kez inşa edilmesinden sadece bir yıl sonra, parası Sultan'ın şahsî tahsisatından karşılanan "Abdülhamid" ve "Abdülmecid" adları verilen iki denizaltı Osmanlı donanmasına katılmıştı. 5 Mayıs 1886'da parçalar halinde İstanbul'a ulaşan denizaltılar, tersanenin Taşkızak Havuzu'nda monte edildi. Gemilerdeki tasarım sorunları, birtakım eksik parçaların tersanede üretilmesi ile giderildi. Personel atamaları yapılarak 1886'da suya indirilen denizaltılardan yeterince faydalanılamadı[66].

1897 Yunan Savaşı öncesi yeni gemi alımı ve mevcut gemi toplarının modernizasyonu için Almanya ile temaslar arttı. Krupp fabrikalarının yanı sıra Elbing'deki Schichau Tersanesi ile torpido siparişleri hususunda görüşmeler yapıldı. 1897'de firmaya aynı tipte 23 adet sipariş verildi. Zırhlı Mesudiye, Âsâr-ı Tevfik, Avn-i İlah, Muin-i Zafer ve Feth-i Bülend gemilerindeki ağızdan dolma eski topların yerine kamadan dolma Krupp imalatı topların alımı kararlaştırıldı[67]. Yunanistan ile savaşa girildiği esnada Donanma'da 3'ü büyük 9 zırhlı gemi, 8 zırhlı korvet, 20'si büyük 30 torpidobot, 8 muhrip, 28 gambot, 30 küçük istimbota ilave olarak 34 adet nakliye ve karakol gemisi ile 42 adet de küçük hacimde vapur dâhil toplam 199 gemi mevcuttu. İki denizaltı da hazır durumdaydı. Bu gemilerde eski ve yeni tipte toplam 662 top ve mitralyöz ile 28 adet roket vardı. Donanmayı lojistik olarak destekleyecek İdare-i Mahsusa vapurlarının sayısı ise 74'tü[68].

Yunan Savaşı'nın, zırhlı yeni gemi alımı ve mevcut gemilerin yenilenmesi sürecinde yaşanması büyük bir talihsizlik oldu. Donanma gemilerinin henüz savaşa dahi girmeden, Yunanlılara gözdağı vermek için 18 Mart 1897'de Çanakkale'ye intikal etmek üzere halkın ve yabancı misyonun gözleri önünde Haliç'ten çıkışı esnasında talihsiz gelişmeler yaşandı. Gemilerden bazıları arızalandı, bazı gemi kazanları patladı,

65 Miralay Ahmed Muhtar (Paşa), *Bahriyede Zafer Rehberi*, s. 94-97.
66 Evren Mercan, *Osmanlı Bahriyesi'nde İlk Denizaltılar Abdülhamid ve Abdülmecid*, İstanbul 2012, s. 30-60.
67 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 214-218.
68 *Sabah Gazetesi*, 25 Şubat 1897, s. 1.

bazı gemiler de rotadan çıkarak karaya oturdu veya kayboldu. Bu durum, donanma hakkında büyük hayal kırıklığı oluşturdu[69].

Yunan Harbi sonrasında Sultan Abdülhamid, donanma stratejisini tamamen değiştirerek mevcut eski gemileri yenileştirme gayretlerinden vazgeçti. Sultan artık maliyeti az, bölgesel sorunlara daha hızlı müdahale edebilecek yeni teknoloji gemilere yöneldi. Çünkü büyük masraflarla tamir edilen zırhlılardan istenilen verim alınamıyordu. Bu şartlarda II. Abdülhamid döneminin son gemi siparişleri Almanya'ya 1903 tarihinde verilen Peyk-i Şevket ve Berk-i Satvet Torpido Kruvazörleriydi. 1906'da kızağa konulan gemilerin İstanbul'a ulaşması 1909'da, yani Sultan'ın bir darbe ile tahttan indirilişinden sonra olmuştur. Sultan Abdülhamid'in muharip gemiler arasındaki son gözdesi ise *drednot*tur. 1906'da İngiltere'de inşa edilmiş ilk *drednot*la ilgilenmişse de saltanatı bu gemileri almaya yetmemiştir[70].

Sultan Abdülaziz döneminde dünyada üçüncü sırada yer alan Osmanlı Donanması, 1899 yılında Ceride-i Bahriyye'de yayınlanan istatistiğe göre 131 gemi mevcudu ile dünyanın dokuzuncu büyük donanmasıydı[71].

Sultan II. Abdülhamid ve "Haliçte Çürüyen Donanma" Efsanesi

En yeni yayınlarda bile yaygın olan fikre göre, II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca Osmanlı Devleti kara ordusu lehine donanmayı ihmal etmiş ve filo, neredeyse terk edilmiş halde Haliç'te demirli kalmıştır[72]. Sultan Abdülhamid'in kasıtlı olarak donanmayı Haliç'te çürüttüğü iddiası, günümüzde adeta dönemi açıklayan genel bir slogan haline getirilmiştir.

Şu hususu bir kere daha belirtmek gerekir ki XIX. yüzyılın sonlarına gelinirken dünyada denizcilik alanındaki teknolojik ilerlemelerin şaşırtan hızı, birçok donanmayı hangi gemi tipi üzerinde yoğunlaşması gerektiği, yeni gemi ve silahlara ne ölçüde ödenek ayırılacağı sorunlarıyla yüz yüze bırakmıştı. Donanmaların yaşadığı bir diğer açmaz ise en yeni teknolojiye sahip muharebe gemileriyle, kısa bir süre önce inşa edilmiş ama çağdışı kalmış gemilerin aynı anda donanma envanterlerinde sebep olduğu karmaşık durumdu. Donanmalardaki bu ikilem, gemi inşa maliyetleri ve mevcut farklı tipteki gemilerin teçhiz ve tadili aşamasında ciddi bir ekonomik yük de getirmekteydi. Nitekim Sultan Abdülhamid tahta geçtiğinde Osmanlı donanmasında maliyet kaynaklı bu dönüşüm sorunu yaşanmaktaydı ve devletin ekonomik vaziyeti durumu daha da vahim hale sokmaktaydı.

Denizcilik sektöründe XIX. yüzyılın sonlarına doğru oluşan şartlarda, yeni teknoloji ürünü pahalı savaş gemilerine büyük yatırımlar yapacak ekonomik kapasitesi olmayan devletler, zırhlıların yarı fiyatına ve çok daha fazla sayıda torpidobot inşa

69 Metin Hülagü, "1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Çerçevesinde Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Donanması Hakkında Bir Değerlendirme", *Türkler*, c. 13, Ankara 2002, s. 830-844; D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 404-407.

70 Evren Mercan, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Deniz Stratejisi", *Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, c. 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 97-125; A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 214-218.

71 *Ceride-i Bahriyye*, nr. 266, 28 Temmuz 1315, s. 1-2.

72 D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 371.

etme ve bu sayede yüksek maliyetli düşman zırhlılarını kolayca tesirsiz hale getirebilme düşüncesini benimsediler. Başta Fransa olmak üzere Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya'da torpido ve onu atabilecek platformlara karşı büyük ilgi oluştu. Bu ülkeler kısa bir süreliğine bile olsa muharebe gemisi inşa etmekten vazgeçtiler[73].

Avrupa tersaneleri ve donanmalarında dahi durum bu merkezde iken Sultan Abdülhamid'i, kendisine intikal eden ve dünya sıralamasında üst sıralarda yer alan Abdülaziz donanmasından yararlanamamakla ve hatta siyasî mülahazalarla bu donanmayı kasıtlı olarak Haliç'e bağlayıp çürümeye terk etmekle suçlamak, en hafif ifade ile dönemi yeterince kavrayamamakla açıklanabilir. Abdülhamid tahta çıktığında nasıl bir ekonomik bilanço ve donanma envanteri ile karşılaşmıştır? Öncelikle bunun sorgulanması gerekir. Sultan Abdülaziz güçlü bir donanma oluşturmuştu. Fakat bu donanmadaki zırhlıların belli periyotlarla bakımının yapılması gerekmekteydi. Gemilerin sualtında kalan kısımları Abdülaziz döneminde de çürümekte ve bunların tamiratı sık sık gündeme gelmekteydi. Dönemin gemilerinin çoğu makineli ve zırhlı olduğundan tamirleri devlet bütçesini aşan meblağlara ulaşmaktaydı. Bu hususta bahriye uzmanlarının ayrıntılı raporları bulunmaktadır. Kaldı ki; Sultan Abdülhamid'e devredilen donanma mükemmel ve sorunsuz dahi olmuş olsa, devletin malî iflas halinde bulunduğu ve yatırım yapamaz durumda olduğu görmezlikten gelinebilir miydi? Üstelik 93 Harbi sonunda ağır mağlubiyet alınmış, Rus ordusu Yeşilköy'e kadar gelmiş ve ciddi bir savaş tazminatı ile karşı karşıya kalınmıştı[74]. Böyle bir ortamda zırhlı türü kompleks gemilerin çok maliyetli bakımlarının hemen yapılması nasıl mümkün olacaktı?

Diğer taraftan uzun vadeli planlamadan mahrum ve jeopolitiğin ve stratejinin gerektirdiği kuvvet hedefi belli olmayan Abdülaziz donanmasının mesela 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında nasıl bir performans gösterdiğinin sorgulanmaması anlaşılır bir durum değildir. Nitekim Abdülaziz devri donanması 93 Harbi'nde Rusya'nın Karadeniz Filosu karşısında başarı sağlayamamıştır[75]. Sayıca üstün Osmanlı Karadeniz Filosu, Rusya'nın dünyadaki yeni stratejilere uygun yapılanmamış ve torpidobotlarla etkinliği artırılmış donanması karşısında savunmaya çekilmiş ve savaşta donanmaya yüklenen stratejik hedefleri gerçekleştirememiştir. Karadeniz'deki Rus başarısı, bir *torpidobot filotillası*nın gerektiğinde güçlü bir muharebe filosundan çok daha caydırıcı bir unsur olabileceğini ve torpidonun düşman üzerinde oluşturduğu psikolojik etkinin savaşın seyrini bile değiştirebileceği gerçeğini tüm dünyaya da göstermiş oluyordu. 93 Harbi tecrübesi, Osmanlı'da torpidolara olan ilginin artmasına sebep oldu. Bu savaştan alınan dersler ışığında önce torpidobotlar ve ardından denizaltılar, Osmanlı savunma programının önemli unsurları haline geldi. Etrafı denizlerle çevrili, savunulması gereken uzun sahil şeritleri bulunan ve her an müdahale edilmesi gereken iç sorunlara gebe bir imparatorluğun ulaşım hatlarının devamlılığı ve güvenliği dikkate alındığında, donanmaya yeni katılan torpidobotlara bel bağlanması doğaldı[76].

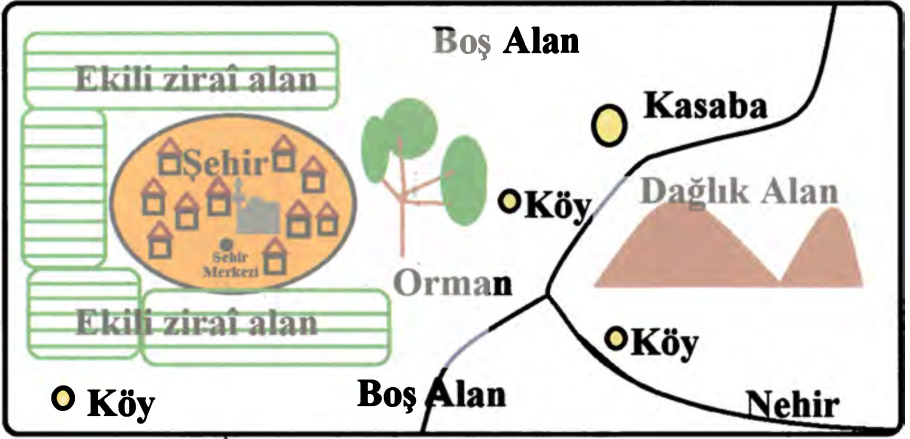
73 Miralay Ahmed Muhtar (Paşa), *Bahriyede Zafer Rehberı*, s. 11-108; 138-154.

74 Fevzi Kurtoglu, *1877-1878 Türk-Rus Harbınde Deniz Hareketlerı*, İstanbul 1935, s. 1 vd; D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 363-370.

75 D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 375-376.

76 F. Kurtoglu, *1877-1878 Türk-Rus Harbinde Denız Hareketlerı*, s. 71 vd.; Miralay Ahmed Muhtar (Paşa), *Bahriyede Zafer Rehberi*, s. xxiv-xxvi.

Vilayet

Vilayet ve şehir kavramlarının farkını gösteren çizim (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya). Çizimde vilayet sınırları içinde bulunan koyu sarı ile işaretlenmiş şehir, sarı kasaba, köyler, dağlık alan, ekili arazi ve akarsu gibi unsurlar gösterilmekte, şehir merkezi kavramı da şehrin içindeki merkez olarak temsil edilmektedir.

İbn Haldun	Yeni Model Önerisi
Hadarî Kültür	Sivil/Medenî Kültür
	Askerî Kültür
	Kırsal Kültür
Bedevî Kültür	Din ve Sanat Kültürü
	Deniz Kültürü

Sarı ile işaretlenen İbn Haldun'un ve mavi ile işaretlenen bizim kültür tasnifi önerimizin tek bir matriste gösterilmesi. Tasnif yöntemi farklı olunca *hadarî kültür* ile *medenî kültür*ün birebir örtüşmesi imkânsız oluyor.

Medenî Kültür	Askerî Kültür	Kırsal Kültür	Din-Sanat Kültürü	Deniz Kültürü	Hadarî Kültür (Üst Kültür)
					Bedevî Kültür (Alt Kültür)

İbn Haldun'un tasnifinin, Özkaya'nın dikey tasnifine
yatay olarak uygulanmasının matriste gösterimi (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya)

Medenî Kültür	Askerî Kültür	Kırsal Kültür	Din-Sanat Kültürü	Deniz Kültürü	→ Prestij Kültür (Hassü'l-Havas)
					→ Üst Kültür (Havas) (Hadarî Kültür)
					→ Alt Kültür (Avam) (Bedevî Kültür)

Kültürün insanî kültür temelli çeşitliliğe göre 5'e, görgü niteliği bakımından ise 3'e bölündüğünü
gösteren "kültür modeli" önerimizin matris ile gösterimi (Hazırlayan: A. Sefa Özkaya)

Harbiye Askerî Müzesi'nde bulunan ve kayda göre XVI. yüzyıl sonlarına tarihlenen "gez" mekanizmasına sahip tüfeğin *gezi* kırmızı çerçeve içinde (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 27 Şubat 2019).

*Sürek av*ında sürü, sürünün kaçış güzergâhı, merkez ve kuşatma kollarının araziye göre dağılımı (Uydu görüntüsü kesiti, Google Earth programından alınmıştır)

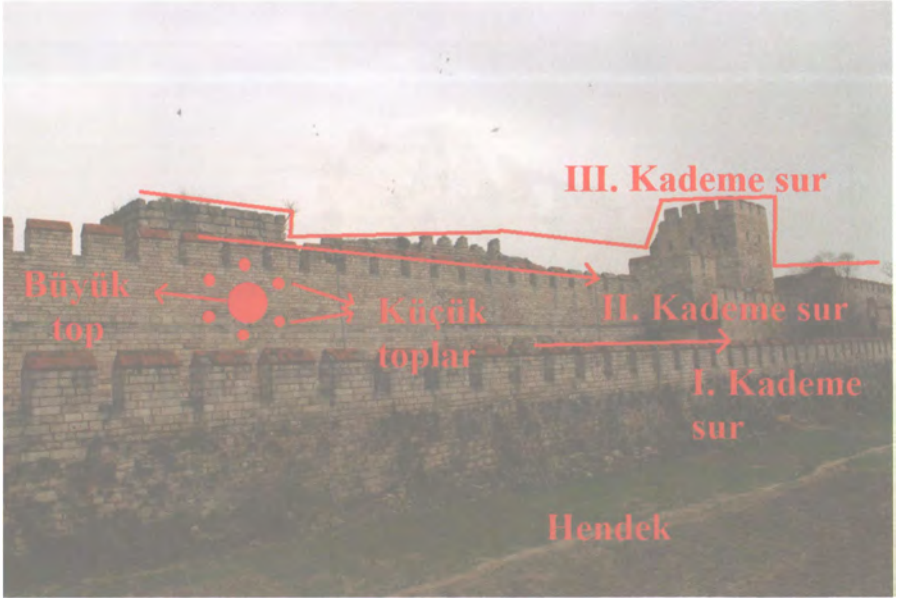
Padişahın otoritesinin tanındığının bir göstergesi olarak Topkapı Sarayı'nda vezirlerin Divan Yolu'ndan Kubbealtı'na (Divan-ı Hümayun) giderken selam verdiği 3 *selam taşı*ndan Divan-ı Hümayun'a en yakın olanı (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 6 Aralık 2016).

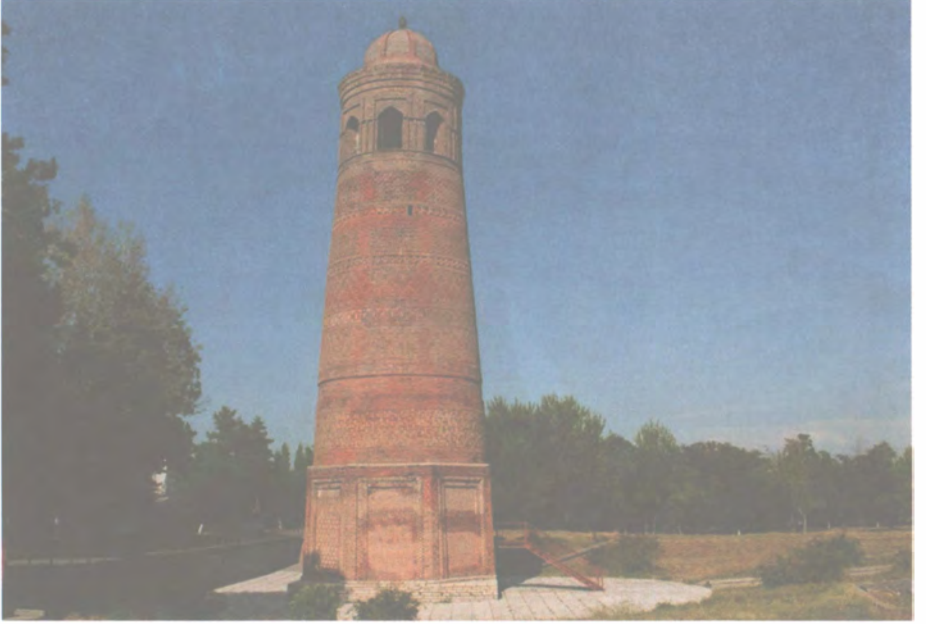
II. Mahmud'a ait bir menzil taşının geçirdiği tarihî süreci gösteren kolaj. Özellikle abidenin epelik kısmında görülen ok sadağı ve içindeki okların yeleklerine kadar işlenmiş hali dikkat çekiyor (Kaynak: Şinasi Acar, *Osmanlı'da Sportif Atıcılık-Nisan Taşları*).

İstanbul'daki binek taşlarından ikisi. Solda Eyüp Sultan Cülus Yolu'nda bulunan ***binek taşı*** (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 6.12.2016) ve sağda Cebehane binası olan Aya İrini'nin kapı girişinde bulunan ***binek taşı*** (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 6.12.2016)

Küçük toplar ve büyük topun sur üzerindeki serpilme diyagramını yansıtan bu görsel, Mevlanakapı surlarının üzerinde temsil edilmiştir (Fotoğraf: A. Sefa Özkaya, 25.2.2017).

Özbekistan'da bulunan Uzgend (Özkent) Minaresi, 2 metresi yer altında, 27,4 metresi de yer üst üstünde olmak üzere yaklaşık olarak 30 metrelik bir boya sahiptir (Fotoğraf: https://okuryazarim.com/karahanli-minareleri/, erişim tarihi: 7.10.2018).

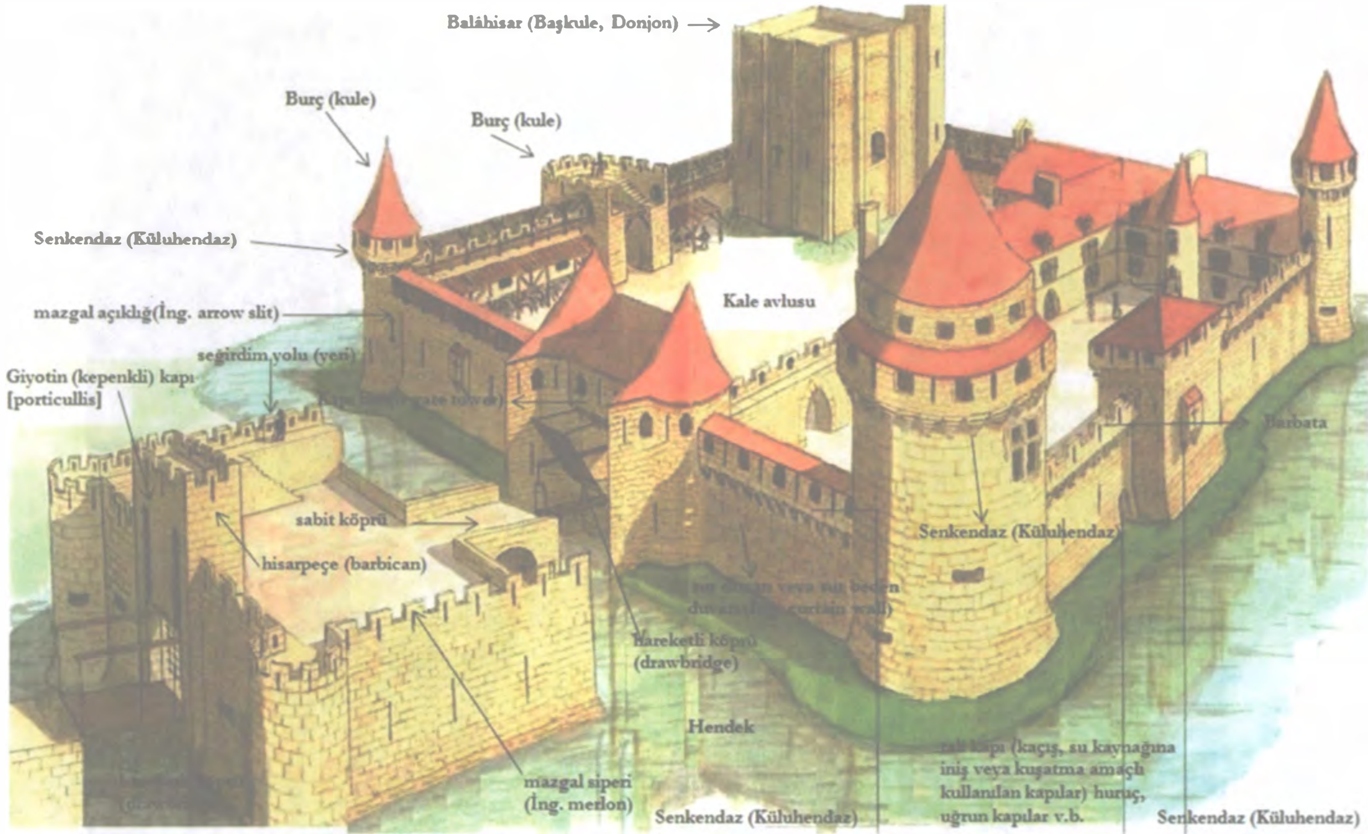
Kahta Kalesi'nin kuzeydoğu cephesi
(Fotoğraf: Thomas Lorain, Nisan 2007)

Vauban'ın tasarımı olan iç kale-saray, Belle adası –Fransa (1674-1689),
(Kaynak: http://www.citadellevauban.com/en/, erişim tarihi: 16.9.2018)

İstanbul Boğazı'nı savunan kalelerden Riva Kalesi (Fotoğraf: Sevgi Parlak, 2010)

Ortaçağ kalelerindeki mimarî öğeleri ve birimleri gösteren temsili çizim
(Kaynak: http://www.castles.org sitesinden alınan çizimin üzerine ilaveler yaparak hazırlayan: Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 19.)

TEHDİT ÜLKE	BALİSTİK FÜZE İSMİ	BF FÜZE TİPİ	HARP BAŞLIĞI AĞIRLIĞI	FÜZE MENZİLİ	KULLANIM
ERMENİSTAN	OTR-21A/-21B (SS-21)	SRBM	482 kg	70 km	OPERASYONEL
ERMENİSTAN	R-11/-17 (SS-1 Scud A / B / C/ D)	SRBM	600 kg	190 km	OPERASYONEL
ERMENİSTAN	Iskander-E	SRBM	400 kg	280 km	OPERASYONEL
İRAN	Fateh-110A	SRBM	500 kg	200-210 km	OPERASYONEL
İRAN	Ghadr-1	MRBM	800 kg	1.950 km	OPERASYONEL
İRAN	ZELZAL-2	SRBM	?	210 km	OPERASYONEL
İRAN	M-11 Varyant	SRBM	490 kg	290 km	Bilinmiyor
İRAN	M-9 Varyant	SRBM	320 kg	800 km	Bilinmiyor
İRAN	BM-25 Musudan,Kuzey Kore'den direk alım	IRBM	1.200 kg	4,000 km	OPERASYONEL
İRAN	R-11/-17 (SS-1 Scud A / B / C / D)	SRBM	600 kg	190 km	OPERASYONEL
İRAN	' Scud B' Varyant (Hwasong 5)	SRBM	500 kg	300 km	OPERASYONEL
İRAN	Sejil 1/2/3	MRBM	500-1,500 kg	2.000 km	OPERASYONEL
İRAN	Shahab 1	SRBM	985 kg	300 km	OPERASYONEL
İRAN	Shahab 2 ('Scud C' Varyant)	SRBM	770 kg	500 km	OPERASYONEL
İRAN	Shahab 3	MRBM	1.300 kg	1300 km	OPERASYONEL
İRAN	Shahab 3 Türevleri	MRBM	800 kg	1500-2500 km	OPERASYONEL
İRAN	Tondar 69	SRBM	250 kg	150 km	OPERASYONEL
İRAN	Shahab 4	IRBM	Kesin bilinmiyor	2900-4000 km	GELİŞTİRME SAFHASI
İRAN	Shahab 5	IRBM	Kesin bilinmiyor	4300 km	GELİŞTİRME SAFHASI
İRAN	EMAD	MRBM	750 kg	1700 km	GELİŞTİRME SAFHASI
İRAN	Khorramshahr	MRBM	1800 kg	2000 km	GELİŞTİRME SAFHASI
İSRAİL	Jericho-2	MRBM	450 kg	4800 km	OPERASYONEL
İSRAİL	Jericho-3	ICBM	Nükleer başlık	8/10.000 km	Resmi kabul edilmiyor
İSRAİL	LORA	SRBM	440-600 kg	280 km	OPERASYONEL
SURİYE	M-600	SRBM	500 kg	210 km	Operasyonel/Tahmini
SURİYE	OTR-21A/-21B (SS-21)	SRBM	482 kg	70 km	OPERASYONEL
SURİYE	R-11/-17 (SS-1 Scud A / B / C / D)	SRBM	600 kg	190 km	OPERASYONEL
SURİYE	R-65	BSRBM	200-457 kg	68 km	OPERASYONEL
SURİYE	Scud B Varyant (Hwasong 5)	SRBM	500 kg	300 km	OPERASYONEL
SURİYE	Scud B Varyant (Hwasong 6)	SRBM	700-770 kg	500 km	OPERASYONEL
SURİYE	Scud B Varyant (Hwasong 7)	SRBM	500 kg	700-800 km	OPERASYONEL
SURİYE	Iskander-E	SRBM	480 kg	280 km	OPERASYONEL
YUNANİSTAN	MGM-140/-164/-168 ATACMS	SRBM	560 kg	165 km	OPERASYONEL

Tablo-1: Yakın ve uzak komşularından Türkiye'ye yönelik balistik füze tehdidi (Hazırlayan: Hakan Kılıç).

ÜRETİCİ / PRODUCE	FÜZE ADI / MISSILE NAME	DİĞER KULLANICI ÜLKELER / ANOTHER USERS	MENZİLİ (Km) / RANGE	YAKIT SİSTEMİ / FUEL TYPE	HIZI (Mach) / CEP (m) / CEP DIS	H.BAŞLIĞI TÜRÜ (N/K) / WARHEAD	H.BAŞLIĞI AĞIR. Kg/Kt/Mt / WARHEAD WEIGHT	AĞIRLIĞI (Kg) / WEIGHT	ÇAPI (cm) / DIAMETER
ABD	LGM-30G Minuteman-3	YOK	13000-15000	KATI	120	N	3X340 KT	35300	170
RUSYA (RS)	RS-12 M2/SS-27 Mod2	YOK	11500	KATI	350	N	4x300 Kt	47200	186
RUSYA (RS)	RS-24 /SS-29 YARS (new)	YOK	11000	KATI	150	N	4 MIRV 450KT	49000	200
RUSYA (RS)	RS-12M TOPOL RT-2PM / SS-25	YOK	11000	KATI	150	N	550 Kt	45100	180
RUSYA (RS)	RS-18 V / SS-19 STILETTO	YOK	9000+	SIVI	900	N	750 Kt	105600	250
RUSYA (RS)	RS-28 SARMAT/SS-X-30 (new)	YOK	10000+	SIVI	?	N	15 MIRVs	100 TON+	?
RUSYA (RS)	RS-20 /SS-18 R36M2 MOD4 SATAN	YOK	16000	SIVI	700	N	8000 Kt	211400	305
ÇİN H.C. (DONGFENG)	DF-5A / CSS-4	YOK	13000	KATI	1000	N	3000 Kt	183000	335
ÇİN H.C. (DONGFENG)	DF-4 / CSS-3	YOK	4750	SIVI	1500	N	3000 Kt	82000	225
ÇİN H.C. (DONGFENG)	DF-3 A / CSS-2	Sadece S.ARAB.	2650	SIVI	1000	N/K	2150 Kg 3MT	64000	225
ÇİN H.C. (DONGFENG)	DF-31 / CSS-9	YOK	11000	KATI	300	N	1000 Kt	42000	225
ÇİN H.C. (DONGFENG)	DF-41 /CSS-X10 (new)	YOK	13500/15000	KATI	?	N	10MIRV	80000	225
HİNDİSTAN (AGNI)	AGNİ-2	YOK	3000	KATI	40	N/K	1000Kg	16000	130
HİNDİSTAN (AGNI)	AGNİ-4	YOK	4000	KATI	?	N/K	300 Kt	17000	150
HİNDİSTAN (AGNI)	AGNİ-5	YOK	5800	KATI	?	N	1500Kg	55000	220
HİNDİSTAN (AGNI)	AGNİ-3	YOK	3500	KATI	?	N/K	2XRV 600Kg	48300	185
PAK. (HATF)	Hatf-6 Shaheen-2	YOK	2500	SIVI	350	N/K	700 Kg	23600	140
PAK. (HATF)	Shaheen-3	YOK	2750	KATI	?	N/K	?	25000+	140

UZUNLUK (METRE) / LENGTH (METER): 35 Metre, 31,04, 27,1, 23,3, 19,4, 15,5, 11,6, 7,7, 3,8, 0m

Tablo-2: İran ve Kuzey Kore füzeleri hariç başlıca balistik füzeler (Hazırlayan: Hakan Kılıç).

İRAN Envanterindeki Balistik Füzeler

DİĞER KULLANICI ÜLKELER	YOK	YOK	KUZEY KORE	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	ANOTHER USERS
MENZİLİ (Km)	750	500	2500/ 3500/ 4000 (?)	2000	1700	1300	2000	2000	2500+	2000?	2475	5000+	2000	RANGE
YAKIT SİSTEMİ	SIVI	SIVI	SIVI	SIVI	SIVI	SIVI	S/K	KATI	KATI	KATI	KATI/ SIVI	KATI/ SIVI	SIVI	FUEL TYPE
CEP (m)	?	?	1300/ 50?	2500	200	2500	?	?	?	?	?	?	?	CEP DIS.
H.BAŞLIĞI TÜRÜ(N/K)														WARHEAD
H.BAŞLIĞI AĞIR. Kg /Kt / Mt	700 Kg	770 Kg	1200 Kg	800 Kg	750 Kg	800 Kg	?	?	1000Kg	50 Kg Uydu	500 Kg	750 Kg	1000 Kg	WARHEAD WEIGHT
AĞIRLIĞI (Kg)	6155	6095	26000	17410	19000	17410	?	?	26000	26000	22000	64300	?	WEIGHT
ÇAPI(cm)	88	88	200	138	138	138	120	?	150	125	130	210	?	DIAMETER
35 Metre 31,04														35 M 31,04
27,1														27,1
23,3														23,3
19,4														19,4
15,5														15,5
11,6														11,6
7,7														7,7
3,8											prototype			3,8
0m														0m
UZUNLUK (METER) FÜZE ADI	QİAM-1 (KIYAM)	SHAHAB--2	MUSUDAN BM-25 TAEPO D.-X	SHAHAB-3 / ZELZAL-3	EMAD new	SHAHAB-3B	GHADR-110	ASHOURA	SEJİL-2	SAFİR-2 ?	SHAHAB-4 new	SHAHAB-5 (ŞAHAB) new	Khoramshar M… new	LENGTH (METER) MISSILE NAME

FIRST DRAWING 2014, UPDATE 21 DEC 2017, IRAN MISSILES TABLE

https://twitter.com/hkilichsword

© HAKAN KILIÇ

http://hakankilicaero.blogspot.com.tr/

Tablo-3: İran'ın kendi üretimi ve envanterinde bulunan balistik füzeleri (Hazırlayan: Hakan Kılıç).

DİĞER KULLANICILAR	Suriye, Tayland	SUUDİ ARABİSTAN	YOK	İran,Libya,Mısır,Pakistan, Suriye 600 Km	1*	SURİYE (F-110)	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	ANOTHER USERS
MENZİLİ (Km)	180	1170	3200-4000		300	210 / 313	250	1800	180	J2=4800 J3=10000	180	RANGE
YAKIT SİSTEMİ	KATI	KATI	KATI	KATI	SIVI	KATI	SIVI	SIVI	KATI	KATI	S/K	FUEL SYSTEM
CEP MESAFESİ (m)	?	400	50	500	450	100	50	250	50	?	?	CEP DISTANCE
H.BAŞLIĞI TÜRÜ												WARHEAD TYPE
H.BAŞLIĞI AĞIRLIĞI (Kg/Kt)	150 Kg	500 Kt	1800 Kg	500 Kg	70 Kt / 980Kg	500 Kg	1000 Kg	760 Kg	450 Kg	1000Kt 1000Kg	500 kG	WARHEAD W.
AĞIRLIĞI (Kg)	725	14700	20000	6200	5900	3450	4600	15850	1750	26000	4900	WEIGHT
ÇAPI (cm)	30	140	140	100	88	60	110	135	56	156	54	DIAMETER
UZUNLUK (m)	6,4	10,7	14,0	9,1	11,2	8,8	9	16	6,5	14	12,2	LENGTH
FÜZE İSMİ	WS-1 B	DF-21 / CSS-5 (URASM/AS	DF-25	DF-15 / CSS 6	R-17/SS-1 SCUD B	FATEHA-110 / FATEH 313	PRITHVI-2	HATF-5 GHAURİ	HATF-2 ABDALİ	JERICHO-2 / 3	NHK-2	MISSILE
ÜRETİCİ ÜLKE	ÇİN	ÇİN	ÇİN	ÇİN	RUS	İRAN	HİND	PAK.	PAK.	İSRAİL	G.KORE	PRO/USE Countries

NÜKLEER HARP BAŞLIĞI TAŞIYANLAR

KONVANSYONEL HARP BAŞLIĞI TAŞIYANLAR

HER İKİ TÜR BAŞLIĞIDA TAŞIYABİLEN

(1*) İşareti : AFGANİSTAN, ERMENİSTAN, AZERBEYCAN, MISIR, KAZAKİSTAN, LİBYA, KUZEY KORE, SURİYE, YEMEN, TÜRKMENİSTAN, VİETNAM, BİR.ARAP EMİRLİĞİ, UKRAYNA Silahlı kuvvetlerinde kullanılmaktadır.

DİĞER KULLANICILAR	Pakistan	YOK	SUDAN	Türk,Yunan, Bahreyn, G.Kore,BAE, 300 km	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	Azerb. Kazakist.	ANOTHER USERS
MENZİLİ (Km)	600	150	200		500	210	2100	290	750	150	RANGE
YAKIT SİSTEMİ	KATI	KATI	KATI	KATI	KATI	KATI	KATI	KATI	KATI	KATI	FUEL SYSTEM
CEP MESAFESİ (m)	200	?	?	25	2/3 m	?	?	250	200	10	CEP DISTANCE
H.BAŞLIĞI TÜRÜ											WARHEAD TYPE
H.BAŞLIĞI AĞIRLIĞI (Kg/Kt)	500 Kg	280 Kg	200 Kg	160 Kg	700 Kg	?	200Kt/1000Kg	20 Kt/ 700Kg	35 Kt/ 750Kg	120 Kg	WARHEAD W.
AĞIRLIĞI (Kg)	4200	800	1285	1320	3200	3400	6200	4650	9500	?	WEIGHT
ÇAPI (cm)	80	30	40	61	92	61	74	80	100	30	DIAMETER
UZUNLUK (m)	8,5	?	7,3	4	7,3	8,3	10	8,5	12	?	LENGTH
FÜZE İSMİ	DF-11 /CSS-7	PHL03	WS-2	MGM-140B ATACMS	9K720 ISKANDER/ SS-26	ZELZAL-2	SHOURYA	HATF-3 GHAZNAVİ	HATF-4 SHAHEEN-1	EXTRA	MISSILE

DÜNYA GENELİNDE KULLANILAN BSRBM, SRBM,MRBM FÜZELERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ TABLOSU

Her iki tabloda da menzili 5000 Km ve üzeri olan füzeler ICBM' dir. (Intercontinental Ballistic Missile-Kıtalararası Balistik Füze). Denizaltılardan fırlatılanlar (SLBM) kapsam dışıdır. Diğer tabloda yer verilen ICBM'lere içinde İsrail Jericho-3 ICBM'nin teyitli resmi bulunmadığından bu tabloda yer verilmiştir. Son güncelleme 24.04.2017

HAKAN KILIÇ
https://twitter.com/hkilichsword
http://hakankilicaero.blogspot.com.tr

Tablo-4: Türkiye haricinde çeşitli ülkelerin envanterinde bulunan ICBM ve SLBM sınıfı dışındaki diğer tür balistik füzelerden bazıları (Hazırlayan: Hakan Kılıç)

HAKAN KILIÇ ©
http://hakankilicaero.blogspot.com.tr/

LAST UPDATE 19 APRIL 2018, NORT KOREA SRBM / MRBM / IRBM/ SLBM&ICBM,
https://twitter.com/hkilichsword

ÜRETİCİ / PRODUCE: KUZEY KORE BALİSTİK FÜZELERİ / NORTH KOREA BALLISTIC MISSILES

TAEPODONG / KN / HWASONG

UZUNLUK (METRE) / LENGTH (METER): 0 m, 3,8, 7,7, 11,6, 15,5, 19,4, 23,3, 27,1, 31,04 m, 35 Metre

UZUNLUK (METRE)/ FÜZE ADI / LENGTH (METER)/ MISSILE NAME	TÜR/SINIF / CLASS	ÇAPI (cm) / DIAMETER	AĞIRLIĞI (Kg) / WEIGHT	H.BAŞLIĞI AĞIRLIĞI / WARHEAD WEIGHT	H.BAŞLIĞI TÜRÜ (N/K) / WARHEAD	CEP (m) / CEP DIS.	İTKİ / YAKIT SİSTEMİ / KADEME / PROPULSION / STAGE / FUEL TYPE	MENZİLİ (Km) / RANGE	DURUMU / STATUS	DİĞER KULLANICI ÜLKELER / ANOTHER USERS
TaepoDong-2 / UNHA-3 / Pekdosan1	SLV / ICBM	240	64300	1500 Kg		?	3 Kademe SIVI	6000-10000	Test edilmiş. SLV olarak operasyonel, ICBM olarak geliştiriliyor. 3.Kademe ile menzil 15000 km tahmin ediliyor	YOK
Taepo Dong-1 Moksong/Pekdosan	IRBM	136	20700	750 Kg		?	2 Kademe SIVI	2000 / 5000	Taepo Dong-2 GELİŞTİRİLMESİNE ÖNCÜLÜK ETTİ. OPERASYONEL DEĞİL. 3 KADEME İLE 5000 km	İRAN COPIED
HWASONG-15 new	ICBM	200	?	?			3 Kademe SIVI	8500/ 13000	2017 Sonlarında test edildi. GELİŞTİRİLMEKTE / In development	YOK
KN-20 / HWASONG-14 new	ICBM	?	?	?			4 Kademe SIVI	10000 +	GELİŞTİRİLMEKTE / In development	YOK
KN-08 / HWASONG-13 new	ICBM	200	30000	1000 Kg		?	SIVI	11500	HİÇ TEST EDİLMEDİ. GELİŞTİRİLMEKTE / In development	YOK
KN-14 (KN-8 MOD-2) new	ICBM	200	?	?		?	SIVI	8000/ 10000	GELİŞTİRİLMEKTE / In development	YOK
NO DONG-1	MRBM	136	16500	2X600 Kg		2000	1 Kademe SIVI	1500	OPERASYONEL, SINCE 1994	MISIR, SURİYE
Musudan BM-25	IRBM	200	26000	1200 Kg		1300	1/2 Kademe SIVI	3000 / 4000	Alt varyantları İran/K.Kore'de operasyonel. Üst varyantlar ise geliştiriliyor. Operational / In development	İRAN
KN-11 / Pukguksong-1 Polaris-1 new	SLBM	150	?	?		?	2 Kademe KATI	1200 / 2400 ?	İlk test Aralık 2014. Nükleer güçle çalışmayan bir denizaltından fırlatılabiliyor. Geliştirilmekte / In development	YOK
KN-15 / Pukguksong-2 Polaris-2 new	MRBM	150	?	TEK ?		?	2 Kademe KATI	2000	İLK TEST ŞUBAT 2017. GELİŞTİRİLMEKTE / In development	YOK
HWASONG-7	SRBM	0,88	6400	500 Kg		?	1 Kademe SIVI	1000	OPERASYONEL, SINCE 1994	YOK
KN-17/HWASONG-12 new	IRBM	?	?	?	?	?	SIVI	4500	İlk kez Nisan 2017'de görüldü. İlk kez 29.05.2017'de test edildi. GELİŞTİRİLMEKTE / In development	YOK

Tablo-5: Kuzey Kore balistik füzeleri (Hazırlayan: Hakan Kılıç)

TÜRKİYE'NİN ÜRETTİĞİ TOPÇU ROKETLERİ VE DİĞER BALİSTİK FÜZELER
TURKEY PRODUCTION OF ARTILLERY ROCKETS AND BALLISTIC MISSILES

HAKAN KILIÇ ©
https://twitter.com/hkilichsword
http://hakankilicaero.blogspot.com.tr

FÜZE İSMİ / MISSILE NAME	MENZİLİ (Km) / RANGE (Km)	YAKIT SİSTEMİ / FUEL SYSTEM	CEP MESAFESİ (m) / CEP DISTANCE (m)	HARP BAŞLIĞI TÜRÜ / WARHEAD TYPE	HARP BAŞLIĞI AĞIRLIĞI (Kg) / WARHEAD W.	AĞIRLIĞI (Kg) / WEIGHT (Kg)	ÇAPI (mm) / DIAMETER (mm)	GÜDÜM SİSTEMİ / GUIDANCE
KHAN/ BORA (Yıldırım-2)	280	Kompozit KATI SOLID	30	Tahrip, Parça Tesirli	470	2500	610	GPS / INS
J-600 T YILDIRIM (B-611M)	150	Kompozit KATI SOLID	150	Tahrip, Parça Tesirli	480	2100	600	GPS / INS
TRG-300 KAPLAN (Kasırga)	120	Kompozit KATI SOLID	50	Tahrip, Parça Tesirli	105	585	300	GPS / INS
TRG-230	70	Kompozit KATI SOLID	30	Tahrip, Çelik Bilyeli	45	210	230	GPS / INS
TRG-122	35	Kompozit KATI SOLID	30	Tahrip, Parçacık etkili	13,5	72	122	GPS
TR-122	40	Kompozit KATI SOLID	?	Tahrip	14,8	65,9	122	-

J-600T hariç diğerlerinde üretici Roketsan firmasının verileri esas alınmıştır. Daha önce üretilen, sonradan başka füzelere evrilen ürünlere yer verilmemiştir. Ayrıca tablodaki füzelerin ÇNRA/ÇKRA uygulamaları da tabloda yoktur. Bu füzeler kullanılarak (MCRL) ÇKRA-122/300 Çok Kundaklı Roketatar Silah Sistemi, (MBRL) T-107/122 ÇNRA Çok Namlulu Roketatar

Tablo-6: Türkiye'de üretilen milli topçu roketleri/ BSRBM'ler ve SRBM (Bora balistik füzesi) türü füzeler (Hazırlayan: Hakan Kılıç).

Harita 1: Ortadoğu'daki AN/TPY-2 radarları ve kapsadıkları alanlar (Hazırlayan: Hakan Kılıç)

ANTI-BALLISTIC MISSILE COMPARISON / ANTİ-BALİSTİK FÜZELER KARŞILAŞTIRMASI						HAKAN KILIÇ https://twitter.com/hkilichsword https://twitter.com/hkilichsword2
MISSILE FÜZE	İRTİFA ALTITUDE (Km) BF/BM için	MENZİL RANGE (Km)	MAX.HIZ SPEED (Mach)	TARGETS HEDEFLER	WARHEAD KILL TYPE İMHA TÜRÜ	ÜRETİCİ ÜLKE PRODUCER
GBI	1700	5000	29	ICBM	Hit-to-kill	USA
SM-3 BIIA **	1500	2500	15	IRBM/ICBM*	Hit-to-kill	USA
SM-3 BIA/B	450	700	10	IRBM/TBM	Hit-to-kill	USA
THAAD	150	200	9	MRBM/TBM	Hit-to-kill	USA
ARROW-3	100	200	9	IRBM/ICBM*	Hit-to-kill	USA / ISRAEL
ARROW-2	50	90	9	IRBM/TBM	Fragmentation	USA / ISRAEL
MEADS	40~	40+?	5	SRBM/TBM	Hit-to-kill	USA/GERMANY/ITALY
PAC-3 MSE	40~	40+?	5	SRBM/TBM	Hit-to-kill	USA
ASTER-30 B1	30	20	5	SRBM/TBM	Hit-to-kill	FRANCE / ITALY
S-400	30	60	8	SRBM/TBM	Fragmentation	RUSSIA
S-300 PMU	30	40	7	SRBM/TBM	Fragmentation	RUSSIA
FD-2000/HQ-9	25	25	4	SRBM/TBM	Fragmentation	CHINA
PAC-3	20	25	5	SRBM/TBM	Hit-to-kill	USA
DAVID'S SLING-Stunner	15	250***	8	BSRBM/TBM	Hit-to-kill	USA / ISRAEL
ASTER-15	13	30	3	SRBM/TBM	Hit-to-kill	FRANCE / ITALY
A-135 / 235 SYSTEMS	51T6	A-135/235 Sistemi		SRBM/MRBM	Nuc. Explosion	RUSSIA
51T6 & 53T6M	53T6M	çeşitli balistik füze		SRBM/MRBM	?	RUSSIA

(*) ICBM Kabiliyeti yeni test edilmekte / The ICBM capability is being tested. **Son-Update: 25.07.2018**
(*) Geliştirilmekte / Developed.
(***) 250km menzil hava hedefleri için, diğerleri gibi BF angajmanı için değil. BF? /250 km range is air target-not BM.
Hız limitleri üst rakama yuvarlanmıştır/ The speed data is rounded to the upper figure.
Diğer operasyonel olmayanlara yer verilmemiştir/ Non-operational ones aren't included.
ICBM: Kıtalararası / IRBM:Uzun menzilli / MRBM:Orta / SRBM:Kısa / BSRBM: Topçu roketi-çok kısa/ menzilli balistik füze.
TBM:Tactical Ballistic Missile-Taktik balistik füze (BSRBM-SRBM)
(Rusya; PRS-1M ve S-500, Çin; Dong Neng-3(DN-3/ KO09), Hindistan; Prithvi-PAD ve AAD füzlerinin anti-balistik füzelerini geliştiriyor. Henüz hiçbiri operasyonel değil).

Tablo-7: Anti-balistik füzeler ve önemli teknik değerlerinin karşılaştırılması (Hazırlayan: Hakan Kılıç).

Gelinen bu durumda Abdülhamid, Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa'nın Abdülaziz'i uyardığı gibi önce ekonomiyi düzeltip sonra maliyet gerektiren yatırımlara mı yönelmeliydi, yoksa ölçüsüz harcamaya devam mı etmeliydi? Sultan'ı ikinci şıkkı seçtigi için suçlamak, ancak dönemin şartlarını yeterince kavrayamamakla izah edilebilir. Kaldı ki, yukarıda da degindigimiz gibi uzun vadeli ve kalıcı bahriye politikaları, birinci derecede ekonomik güçle bağlantılıdır. Geçmişte ve günümüzde hiçbir ülke ne pahasına olursa olsun plansız askerî yatırım yapamaz. Silahlanma, muhakkak ihtiyaçların ve kapasitenin doğru değerlendirilmesi sonucu saglıklı planlamalar ile başarılı olabilir[7].

Abdülhamid'in 30 yılı aşkın hükümdarlık döneminde 63 milyon altın lira borç alınmışken, 15 yıllık Abdülaziz döneminde bu meblağ 216 milyon altın lirayı bulmuştur. Bütün olumsuzluklara rağmen Abdülhamid hiç vakit geçirmeden donanma ve tersanede yapısal düzenlemelere gitmiştir. Sultan Abdülhamid 93 Harbi başarısızlığına rağmen 1880'den itibaren zırhlıların tamiratına bütçe ayırmıştır. Fakat 1897 Yunan Harbi'nde yaşanan sorunlar ve başarısızlığın ardından, donanma politikalarında köklü değişime gidilmesini zorunlu hale getirmiştir. Yunan Harbi'ne katılan zırhlıların çoğu 25 yıllıktı ve gerekli bakımları yapılamadığından, bilhassa gövde ve makine kısımlarının ekonomik ömürleri tamamlanmış durumdaydı[78]. Yeni dönemde maliyeti düşük gemilerin alımına başlanınca, eski zırhlılar da doğal olarak işlevsiz biçimde Haliç'e demirlemişlerdir. Aslında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla gelişen teknolojilerin gerisinde kalan gemilerin oluşturduğu bu sorun Avrupa'nın birçok tersanesinde de yaşanmaktaydı. Degişen teknoloji karşısında yenilen gemi türleri, tersaneleri adeta mezarlık haline getirmişti.

Sonuç olarak devletin siyasi ve mali durumu ortada iken, Sultan Abdülhamid'i yeni gemi almamakla, yüksek maliyetli tamiratları yapmamakla ve mevcut gemileri de kasten Haliç'te çürütmekle suçlamak, tarihi bir yanılgıya sebep olmaktadır. Sultan'ı, özellikle yabancı müelliflerin Bahriye'deki İngiliz uzmanların sayısını azaltmak ve Almanya gibi alternatiflere yönelmekle eleştirmeleri dikkat çekicidir[79]. Sultan'ın bu alternatifleri degerlendirmeye başlamasından itibaren İngiltere kaynaklı bir karalama kampanyasının başladığı dikkat çeker. Bu durum İngiliz belgelerine de yansımıştır. Abdülhamid'den sonra da İngiltere, Almanya ile Osmanlı yakınlaşmasının ve Osmanlı'nın Almanya'ya siparişler vermesini önlenmek için entrikalara başvurmuştur[80]. Abdülhamid'i en fazla eleştiren ve nihayetinde onu tahttan indiren İttihat ve Terakki yöneticileri ise bilhassa Bahriye'de Sultan'ın politikalarının ötesinde bir gelişmeyi ise saglayamamışlardır.

---

77 Kaori Komatsu, 'Financial Problems of the Navy Druring the Region af Abdülhamid II", *Oriente Moderno*, sayı 1/XX/LXXXI (2001), s. 209-219.

78 A. F. Orenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 217-218; D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 371-396, 404-407.

79 Celalettin Yavuz, *Osmanlı Bahriyesi'nde Yabancı Misyonlar*, İstanbul 2000, s. 111-115.

80 Chris B. Rooney, "Osmanlı İmparatorluğu'na Gelen İngiliz Deniz Misyonları'nın Uluslararası Önemi, 1908-1914", çev. Ö. Kacatürk, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 13-14 (2012), s. 73-105; D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 371-372.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bahriye Politikaları

Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilişine zemin hazırlayan 31 Mart Vakası'nda, kendi ismini taşıyan Hamidiye ve Peyk-i Şevket Kruvazörleri ile Mesudiye ve Âsâr-ı Tevfik zırhlıları, Samsun ve Taşöz torpidolarından oluşan donanma, Hareket Ordusu'nu desteklemiştir. Yaşanan kaos ortamı sonrasında yönetimde V. Mehmed Reşad'ın (1909-1918) saltanatı ve İttihad ve Terakki Fırkası'nın etkisi başlamış oldu. Bu durum, doğal olarak Bahriye'yi de etkiledi. Bir süre sonra Bahriye'de personel tensikatına gidilerek, bazı subaylar emekli edildi[81]. Yeni hükümet de bir türlü işe yarar hale getirilemeyen zırhlılar ile torpidobot ve gambot türü gemilerden oluşan bir donanma envanteriyle karşı karşıya idi. Donanmadaki gemilerin sayıları ve türleri şöyleydi: 15 zırhlı, 11 kruvazör, 3 korvet, 2 torpido kruvazörü, 18 torpidobot, 6 yat ve 2 nakliye gemisi[82].

İttihad ve Terakki Fırkası "*Donanma hayattır!*" sloganını kullanıyordu. Bu dönemde hazırlanan bahriye programı ile yeni baştan oluşturulacak donanma için maliyeti 19 milyon altın lira olarak hesaplanan toplam 46 gemi alınması planlandı. Bunlar içinde 6 drednot, 20 muhrip, 6 denizaltı, 4 lider, 1 denizaltı kurtarma gemisi, 2 mayın dökücü, 1 tamir gemisi, 2 kurtarma gemisi, 3 yüzer havuz ve 1 de okul gemisi bulunuyordu. Yönetim, malî sıkıntılar ve tersanelerin verimsizliği sebebiyle halkın bağışlarını kurtarıcı olarak görmekteydi. Aslında ekonomik zorluklar ve ağır bütçe açıkları, yeni politikaların uygulanmasını zorunlu kılıyordu. İttihadçılar, İngiltere ve Almanya'daki benzerlerini örnek alarak akıllıca bir strateji ile halka yöneldiler ve 19 Temmuz 1909'da Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliyye Cemiyeti'ni kurdular. Cemiyetin ismi daha sonra Osmanlı Donanma Cemiyeti olarak değiştirildi. Çok sayıda şube açan cemiyetin gelirlerinin artırılması için memur maaşlarından kesinti, piyango düzenlenmesi ile Kurban Bayramı'nda deri ve boynuz toplama hakkı gibi pek çok ayrıcalık sağlandı. Cemiyetin gemi alımı için düzenlediği yardım kampanyalarında halkın millî ve manevî duygularını hedef alan sloganlar kullanıldı. Mesela Barbaros'un hatırasına basılan yardım zarfının üstünde "*Osmanlılar! 12.000 mil sahillerimiz var. Harb gemilerimiz o derece çok ve kuvvetli olmalıdır.*" ifadesi yazılmıştı. Bağış paralarıyla satın alınan gemilere milleti hatırlatacak isimler verildi. Gazete ve dergilerde kimlerin ne kadar bağış yaptığı hususunda teşvik edici bağış listeleri yayınlanmaktaydı. Bağış yapanlara verilmek üzere özel bir Donanma Madalyası ihdas edildi[83]. Bu arada halkın bağışlarıyla 1910'da Almanya'dan alınan Branderburg sınıfı eski iki zırhlı gemiye Turgud Reis ve Barbaros Hayreddin isimleri verilmişti. Donanma Cemiyeti'nin katkılarıyla Almanya ile 18 Mayıs 1910'da imzalanan sözleşme gereği 4 torpido muhribi (Yadigâr-ı Millet, Gayret-i Vataniye, Numüne-i Himâyet ve Muavenet-i Milliye) alındı[84].

Yeni dönemde de Bahriye'de İngiliz uzmanların etkisi devam ediyordu. İlk gelen İngiliz heyetin başkanı Amiral Douglas Austin Gamble, 2 Şubat 1909'da göreve

---

81 D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 439-441.

82 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 220-221.

83 Eda Gülşen Gömleksiz, "II. Meşrutiyet'ten Kurtuluş Savaşına Osmanlı Denizciliği", *Türk Denizcilik Tarihi*, ed. Z. Arıkan ve L. Sancar, c. 2, İstanbul 2009, s. 175-191.

84 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 222-223; D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 444-449.

başladı. Vazifesi Osmanlı donanmasını devletin ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeye getirmekti. Teşkilâtta değişikliğe gidilerek Bahriye Nezareti içinde kurmay başkanlığı, personel, materyal ve levazım daireleri oluşturuldu. Yıllardır Bahriye'deki gelişmelerin konuşulduğu Şurâ-yı Bahriye tedricen lağvedildi. Gamble'ın ardından 1910'da göreve getirilen Amiral Hugh Pigot Williams'a kendi hükümeti tarafından verilen asıl görev, Osmanlı hükümeti ile Almanya'nın yakınlaşmasını önlemekti. İngiltere, Almanya'ya gemi ve silah siparişi verilmesini istemediğinden bu hususta entrikalar çevrilmeye başlandı. Mayıs 1912'de görev süresi dolan Williams'ın yerini, Amiral Arthur Limpus aldı. Limpus ve beraberindeki heyet tarafından, Bahriye'nin güçlendirilmesi hakkında hazırlanan ve Bahriye Nazırı Mahmud Muhtar Paşa'ya sunulan ayrıntılı raporda büyük muharebe gemilerinden olan drednot alımı teşvik edilmekteydi. Ancak bu rapora istinaden düşünülen yeni program tatbik edilemeden Trablusgarp ve Balkan Savaşları patlak verdi[85].

1911 Trablusgarp ve 1912-13 Balkan Savaşları öncesi artan Yunanistan ve Rusya tehditleri, donanmanın güçlendirilmesi için yapılacak gemi alımlarını hızlandırdı. Öncelik verilen gemi tipi *drednot*lardı. 1911'den itibaren Avrupa tersanelerinde yapılan araştırmalar sonucunda, 1913 yılı Kasım ayında teslim edilmek üzere, İngiltere'ye 2 drednot siparişi gerçekleşti. Bunlara "Reşadiye" ve "Sultan Osman" adlarının verilmesi uygun bulundu[86].

Balkan Savaşları esnasında Yunanistan, Avrupa'dan aldığı destekle donanmasını sürekli geliştirmekteydi. Mısır'da yerleşik zengin bir Rum olan Yorgo Averof'un Yunanistan'a hediye ettiği çok güçlü bir kruvazör olan ve kendi adının verildiği Averof Zırhlısı Ege'de dengeleri değiştirdi. Balkan Savaşı için 18 Eylül'de seferberlik ilan edilince Osmanlı gemileri Haliç'e çekilerek başta Mesudiye olmak üzere gemilerin makine ve kazanları bakım ve tamire alındı. Ayrıca geçmişteki zaferlere duyulan özlemle, Barbaros Hayreddin Paşa'nın donanmasında kullanılan sancak, bulunduğu Deniz Müzesi'nden alınarak savaş esnasında donanmaya çekilmesi kararlaştırıldı. Balkan Savaşları esnasında; Barbaros, Turgut Reis, Hamidiye, Mecidiye, Âsâr-ı Tevfik ve Mesudiye Zırhlıları Karadeniz'de Bulgar donanmasıyla mücadele etti. Yunanistan ile yapılan İmroz ve Mondros Deniz Muharebelerini kaybeden Donanma'nın Ege'deki faaliyetleri ise hüsranla sonlandı. Hamidiye Kruvazörü'nün Ege, Akdeniz ve Adriyatik'te icra ettiği akınlar, tek teselli kaynağı oldu[87].

Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Bahriye ve Bahriyeliler

İttihad ve Terakki döneminde Donanma ile ilgili ciddi projeler, Cemal Paşa'nın Bahriye Nazırlığı sırasında gündeme geldi. Paşa, ilk olarak yabancı uzmanlardan donanmanın durumu hakkında raporlar istedi. İngiliz askerî danışman Limpus ile uzun

85 Celalettin Yavuz, *Osmanlı Bahriyesi'nde Yabancı Misyonlar*, s. 199-200; D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 434-444; Levent Düzcü, "Osmanlı Bahriye Teşkilatında Reform Çabaları (1876-1922)", s. 7-9.

86 D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 456-464.

87 Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi*, c. 4, İstanbul 1977, s. 1-352; A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 223-224.

görüşmeler yaptı. Sonunda bürokratik işlemler yüzünden Bahriye'nin hantallaştığına hükmederek, yeni bir teşkilât nizamnamesi hazırlattı. Programın ayrıntıları 1913'te netleşti[88]. Cemal Paşa'nın gündeminde, Haliç Tersanesi'nin ıslahı, İzmit Körfezi'nde her türlü yeni araç gereçlerle donatılmış bir tersane ve bir de yüzer havuz inşası projesi vardı. Bu işler için İngiliz Armstrong-Witworth ve Vickers Şirketi ile anlaşmaya varılmışsa da şirket İzmit'ten vazgeçti ve sadece Haliç'e yöneldi. Bu esnada Birinci Dünya Savaşı başladığı için yüzer havuz işi Deutsche Bank'tan kredi alınarak Alman firmalara verildi. Bu dönemdeki önemli icraatlardan biri Fransa ve Avusturya sermayesi ile kurulan İstinye Tersanesi'nin Ağustos 1913'te açılması oldu. Çoğunluğu Rum asıllı 200 işçi çalışan ve orta büyüklükteki gemilere hizmet verebilen bu tersanede, 136 metre uzunluğunda 21,2 metre eninde bir yüzer havuz, bir yüzer atölye ve 20 beygir gücünde iki römorkör bulunuyordu. 1914'te donanmadaki toplam 48 gemiye ilave olarak, bahriye bütçesinden İngiliz Armstrong firmasına, 3 yıl içinde teslim edilmek üzere, biri birinci sınıf zırhlı olmak üzere 2 gemi, 4 torpido ve 2 denizaltı sipariş edildi. Ancak, savaş sebebiyle gemilerin teslimi Cumhuriyet'in ilanı sonrasında mümkün olabildi. Osmanlı Devleti tarafından parası ödendiği halde teslimatı geciken ve Birinci Dünya Savaşı sebebiyle İngiltere tarafından el konulan Reşadiye ve Sultan Osman Kruvazörleri, 1922 yılına kadar İngiliz Donanması'nda yer almış, hesabı ancak Lozan Konferansı'nda görülebilmiştir[89].

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na resmen dâhil oluşu bir deniz harekâtı sonrasında gerçekleşti. Almanya Açık Deniz Filosu'nda yer alan Goeben ve Breslau gemileri, savaş başladıktan sonra İngilizlerin takibinden kaçarken Boğazlar'dan geçerek İstanbul'a sığındı. Bu sırada Almanya ile Osmanlı arasında ittifak anlaşması imzalanmıştı. Osmanlı Devleti, gemileri satın aldığını ve gemilere Yavuz (Goeben) ve Midilli (Breslau) adları verildiğini, gemi personelinin ise Osmanlı vatandaşlığına geçtiğini açıkladı. 1914'te Karadeniz'e çıkan Yavuz ve Midilli'nin yanısıra Hamidiye gemileri Ruslimanlarını bombalayınca savaşa resmen girilmiş oldu[90].

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi üzerine İngiliz danışman Limpus görevi bıraktı. Donanma'da danışman ve vazifeli olarak görev yapan Alman subayların etkisi ve sayısı arttı. 27 Ağustos'ta Çanakkale'ye gelen Amiral Wilhelm Souchon, hem Donanma Birinci Komutanı olarak görevlendirildi hem de kendisine Bahriye'de uygulanacak reformların sorumluluğu verildi. Beraberinde gelen 160 kadar Alman uzmana da Donanma'da çeşitli görevler verildi[91].

Osmanlı bahriyelileri, Çanakkale'de 18 Mart 1915'te zaferi dâhil, muharebelerde yer aldı. Savaşta bilhassa Nusrat mayın gemisinin başarısı öne çıktı. Turgut Reis Zırhlısı, Muavenet-i Milliyye Muhribi, Sultanhisar Torpidobotu, Barbaros Hayreddin Zırhlısı da savaş sırasında görev almışlar, bazı gemi ve denizaltıların batırılışında başarılı olmuşlardır. Ancak Turgut Reis Zırhlısı daha sonra İngilizler tarafından

88 D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 438-439.
89 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 214-218.
90 A. Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi*, s. 378-401; Özer Öner, *Yavuz ve Midilli, Osmanlı'nın Son Savaşı*, İstanbul 2012, s. 16-289; D. Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, s. 465-487.
91 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 225-227.

batırılmıştır. Osmanlı Donanması dünya harbi boyunca yoğun olarak Karadeniz, Marmara ve Akdeniz'de faaliyetlerde bulunmuştur[92].

Bahriyedeki başarısızlıklara son vererek bilhassa Ege'de yeniden güçlü olmak isteyen Cemal Paşa, Rusya ile Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmasının ve Rusya'da 1917'de gerçekleşen rejim değişikliğinin ardından, Sivastopol'daki Karadeniz Donanması'nı (3 drednot, 3 büyük zırhlı ve çokça küçük savaş gemisinden müteşekkil) satın almak istedi. Ancak Almanların mağlup olması sebebiyle bu girişim neticesiz kaldı[93]. Bu arada Amiral Souchon'un yerine göreve getirilen Alman von Rebeur Paschwitz, 1917-1918 arasındaki görevi süresince daha ziyade Karadeniz'deki donanmanın geliştirilmesine çalıştı[94].

Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması ile Osmanlı Bahriyesi tamamen işlevsiz hale getirilmiştir. Ateşkesin 8. maddesine göre; limanlar ve tersaneler galip devletlere açıldı, Donanma gemileri limanlarda denetim altında tutulmaya başlandı, haberleşme araçları söküldü, personel sayıları azaltıldı. Başta Yavuz, Turgut Reis, Hamidiye ve Mecidiye olmak üzere bütün destroyerler, torpidolar ve şalopelerdeki silahlar karaya çıkarıldı. Böylece Osmanlı Donanması, silahsız savaş gemileri topluluğu haline getirildi.13 Kasım 1918'de, müttefikler İstanbul'u resmen işgal edince, her türlü altyapıya el konuldu. Böylece Tersane-i Âmire, kurulduğu 1453 tarihinden itibaren ilk defa yabancıların denetimine girmiş oldu[95].

Mondros sonrası Türk bahriyelileri, önce İstanbul'da faaliyette bulundular ardından da peyderpey Anadoluya geçerek Kurtuluş Savaşı sürecinde, özellikle Karadeniz'de çok büyük mücadeleler vermişler, *Türkiye* Cumhuriyeti'nin kuruluşunu sağlamada temel taşlardan biri olmuşlardır[96].

Kaynakça

Agius, Dionisius A., *Classic Ships of Islam From Mesopotamia to the Indian Ocean*, Leiden-Boston 2008

Arı, Kemal, "Yelkenliden Buharlıya Geçiş", *Türk Denizcilik Tarihi*, c. 1, ed. Z. Arıkan ve L. Sancar, Dz.K.K. Basımevi, İstanbul 2009, s. 125-145

Artuç, Nevzat, *Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Askeri ve Siyasi Hayatı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Doktora Tezi, Isparta 2005

Aydın, Yusuf Alperen, *Sultanın Kalyonları*, Küre Yayınları, İstanbul 2011

Beşirli, Mehmet, "Sultan Abdülaziz'den Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Donanması", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 25 (2004), s. 243-274

Beydilli, Kemal, "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun", *DİA*, c. 31, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 514-516

Bostan, İdris, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, Bilge Yayım Danışmanlık ve Habercilik, İstanbul 2005

92 A. Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi*, s. 415-423; Mirliva Sedat, *Boğazlar Meselesi ve Çanakkale Deniz Zaferi*, haz. M. Çulcu, İstanbul 2008, s. 146-279.

93 Nevzat Artuç, *Ahmed Cemal Paşa (1782-1911) Askeri ve Siyasi Hayatı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Doktora Tezi, Isparta 2005, s. 139-162.

94 A. F. Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", s. 225-227.

95 Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi*, c. 5, İstanbul 1977, s. 7-191.

96 Emrullah Nutku, *Bir Deniz Subayının İstiklal Savaşı Hatıraları, İstiklal Savaşında Denizciler*, der. F. Atabey, Ankara 2008, s. 12-216.

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992

Bostan, İdris, "Gemi Yapımcılığı ve Osmanlı Donanmasında Gemiler", *Türk Denizcilik Tarihi*, c. 1, ed. İ. Bostan ve S. Özbaran, Dz.K.K. Basımevi, İstanbul 2009, s. 325-339

Bostan, İdris, "İlk Osmanlı Deniz Üssü: Gelibolu", *Türk Denizcilik Tarihi*, c. 1, ed. İ. Bostan ve S. Özbaran, Dz.K.K. Basımevi, İstanbul 2009, s. 73-85

Bostan, İdris, "İmparatorluk Donanmasına Doğru: Tersâne-i Âmire'nin Kuruluşu ve Denizlerde Açılım", *Türk Denizcilik Tarihi*, c. 1, ed. İ. Bostan ve S. Özbaran, Dz.K.K. Basımevi, İstanbul 2009, s. 121-131

Büyüktuğrul, Afif, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi*, c. 4, Deniz Basımevi, İstanbul 1974

Büyüktuğrul, Afif, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi*, c. 5, Deniz Basımevi, İstanbul 1977

Ceride-i Bahriyye, sayı 266 (28 Temmuz 1315)

Dal, Dilara, "The Ottoman Naval Academy and the Development of Naval Training in the Reign of Sultan Abdülaziz (1861–1876)", *The Mariner's Mirror*, sayı 104/3 (Temmuz 2018), s. 279-301

Dal, Dilara, *The Modernization of The Ottoman Navy During The Reign of Sultan Abdülaziz (1861-1876)*, The University of Birmingham Doktora Tezi, Birmingham 2015

Düzcü, Levent, "Denizci Bir Sultan: Abdülaziz'in Denizciliğe Olan İlgisi", *Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizciliği Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, c. 4, 26-29 Eylül 2013, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, 53-69

Düzcü, Levent, "Osmanlı Bahriye Teşkilatında Reform Çabaları (1876-1922)", *Gazi Akademik Bakış*, sayı 5 (Kış 2009), c. 3, s. 1-20

Düzcü, Levent, *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2017

Gencer, Ali İhsan, "Abdülaziz Donanması ve Özellikleri", *Donanma Komutanlığı 3'üncü Deniz Harp Tarihi Semineri*, 19-21 Nisan 2006, Dz.K.K. Basımevi, Ankara 2006, s. (3-5)-(3-15)

Gencer, Ali İhsan, *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001

Gömleksiz, Eda Gülşen, "II. Meşrutiyet'ten Kurtuluş Savaşına Osmanlı Denizciliği", *Türk Denizcilik Tarihi*, c. 2, ed. Z. Arıkan ve L. Sancar, Dz.K.K. Basımevi, İstanbul 2009, s. 175-193

Gülen, Nejat, Şanlı Bahriye, *Türk Bahriyesinin İkiyüz Yıllık Tarihçesi (1773-1973)*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2001

Hülagü, Metin, "1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Çerçevesinde Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Donanması Hakkında Bir Değerlendirme", *Türkler*, c. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 830–844

Komatsu, Kaori, "Financial Problems of the Navy During the Reign of Abdülhamid II", *Oriente Moderno, XIX (LXXXI)*, s. 1-2001

Kurtoğlu, Fevzi, *1877-1878 Türk-Rus Harbinde Deniz Hareketleri*, Deniz Matbaası, İstanbul 1935

Kurtoğlu, Fevzi, *Deniz Mektepleri Tarihçesi(1928-1939)*, Deniz Matbaası, İstanbul 1941

Langensiepen, Bernd ve Ahmet Güleryüz, *1828-1923 Osmanlı Donanması*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2000

Mercan, Evren, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Deniz Stratejisi", *Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 97-125

Mercan, Evren, *Osmanlı Bahriyesi'nde İlk Denizaltılar Abdülhamid ve Abdülmecid*, Dz.K.K. Basımevi, İstanbul 2012

Mercan, Evren, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Denizcilik Stratejileri Çerçevesinde Gemi Tedarik ve İnşa Faaliyetleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Sakarya 2015

Miralay Ahmed Muhtar, *Bahriyede Zafer Rehberi (Rehber-i Muzafferiyyât-ı Bahriyye), II. Abdülhamid Devrinde Zırhlı Gemiler ve Deniz Muharebe Doktrinleri*, yay. haz. Ali Fuat Örenç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018

Mirliva Sedat, *Boğazlar Meselesi ve Çanakkale Deniz Zaferi*, yay. haz. M. Çulcu, E Yayınları, İstanbul 2008

Nutku, Emrullah, *İstiklal Savaşı'nda Denizciler: Bir Deniz Subayının İstiklal Savaşı Hatıraları*, der. F. Atabey, Dz.K.K. Basımevi, Ankara 2008

Öner, Özer, *Yavuz ve Midilli, Osmanlı'nın Son Savaşı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012
Örenç, Ali Fuat, "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", *Tarih Dergisi*, sayı 46 (2007/2), s. 37-84
Örenç, Ali Fuat, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", *Osmanlı Askeri Tarihi, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri(1792-1918)*, ed. Gültekin Yıldız, Timaş Yayınları, İstanbul 2017 (2. Baskı), s. 173-228
Palmer, Michael A., *Command at Sea: Naval Command and Control since the Sixteenth Century*, Harvard University Press, New York 2005
Panzac, Daniel, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, çev. A. Maden ve S. Canpolat, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018
Rooney, Chris B., "Osmanlı İmparatorluğu'na Gelen İngiliz Deniz Misyonları'nın Uluslararası Önemi, 1908-1914", çev. Ö. Kocatürk, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 13-14 (2008), s. 73-105
Sabah Gazetesi, 25 Şubat 1897
Safvet, "Tersanemizde Stim Devrinin Tarihçesi", *Donanma Gazetesi*, sayı 2-51 (1914)
Şehsuvaroğlu, Haluk Y., *Deniz Tarihimize Ait Makaleler*, Deniz Basımevi, İstanbul 1965
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988
Yavuz, Celalettin, *Osmanlı Bahriyesi'nde Yabancı Misyonlar*, Dz.K.K. Basımevi, İstanbul 2000
Yener, Emir, *Iron Ships and Iron Men: Naval Modernization in The Ottoman Empire, Russia, China and Japan From a Comparative Perspective (1830-1905)*, Boğaziçi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009
Zorlu, Tuncay, "Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu ve Abdülaziz Döneminde Osmanlı Denizciliği", *Türk Denizcilik Tarihi*, c. 2, ed. Z. Arıkan ve L. Sancar, Dz.K.K. Basımevi, İstanbul 2009, s. 147-158
Zorlu, Tuncay, "III. Selim ve Osmanlı Deniz Gücü'nün Modernleşmesi", *Türk Denizcilik Tarihi*, c. 2, ed. Z. Arıkan ve L. Sancar, Dz.K.K. Basımevi, İstanbul 2009, s. 65-73
Zorlu, Tuncay, *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernisation of the Ottoman Navy*, London-New York 2008
Zorlu, Tuncay, *Osmanlı ve Modernleşme: III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014

15
ONALTINCI YÜZYILDA OSMANLI İSTİHBARATININ KURUMSAL YAPISI

Emrah Safa Gürkan*

Üç kıtaya yayılmış bir imparatorluğun yüzyıllarca ayakta kalmasının olmazsa olmaz şartlarından biri, çevresinde gerçekleşen askerî ve siyasî gelişmeleri yakından takip edebilmesidir. Bütün modernleşme çabalarına rağmen, imparatorluğun tüm dünyayı dize getiren Batı karşısında tutunamayıp çökmesi, Osmanlıların askerî ve siyasî kabiliyetlerini hafife alan bir tarihçiliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Oryantalist tarihçiliğin Ortadoğu'ya genel bakışı ile de uyuşan bu tarih yazımı Osmanlı İmparatorluğu'nu kafasını kuma sokmuş bir deve kuşu gibi tarif etmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarının inkılapçı havasının da verdiği etkiyle, çevresine hiç ilgi duymayan altı yüzyıllık statik bir Osmanlı imgesi oluşturulmuştur.

Son yıllarda, Osmanlıların dış dünyaya bu kadar da kayıtsız kalmadığını gösteren bazı çalışmalar yapılmıştır[1]. Bu makalenin amacı, bu tartışmalara direkt müdâhil olmaktan ziyade, Osmanlıların diğer devletler hakkında nasıl bilgi topladığını göstermektir. İstanbul'un Batı dünyası ile ilişkileri kapsamında Osmanlı istihbaratının metotları, kaynakları ve randımanı mercek altına alınacaktır. Merkezî devletin oluşumuna tanıklık eden, savaş teknolojisi, modern diplomasi ve espiyonaj teknikleri anlamında birçok yeniliğin ortaya çıktığı on altıncı yüzyıl, Osmanlı gücünün zirvede olduğu bir dönemdir. Dünya hâkimiyeti rüyalarının havalarda uçuştuğu bu yüzyılda gerek Osmanlılar, gerekse dişli rakipleri Habsburglar, cihanşümul bir imparatorluk kurmak için kaynaklarını sonuna kadar zorlayacak ve hiçbir masraftan kaçınmayacaklardır. Bu emperyal rekabet ortamı, espiyonajın kendini tarihçiye en çok gösterdiği ortamlardan birini yaratmıştır.

Döneminin bu büyük askerî gücü, ne tip istihbarat teknikleri kullanmıştır? Kurumsallaşmış bir Osmanlı istihbarat teşkilatından söz etmek mümkün müdür? Osmanlı istihbaratı diğer muadilleri ile karşılaştırıldığında nasıl bir performans göstermiştir? Osmanlı tarihçiliğinin bugüne kadar cevaplayamadığı sorular aslında bu kadar basittir. Bu suallerin cevabını aramadan önce, makalemizin Osmanlı ve Avrupa tarihine neler

* Doç. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü. E-posta: esgurkan@29mayis.edu.tr.

1 Suraiya Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World around It*, I. B. Tauris, New York ve Londra 2004; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

kattığının daha rahat anlaşılmasına ve genel argümanların tarihsel ve tematik bağlama oturtulmasına yardımcı olacak kısa bir literatür değerlendirmesi yapmak elzemdir.

Yeniçağ'da İstihbarat

On altıncı yüzyılın istihbaratın ilk "Altın Çağı" olduğu daha önce dile getirilmiştir[2]. Bunun birkaç sebebi bulunmaktadır. İlk olarak, coğrafi keşifler ve yeni ticaret yollarıyla uluslararası ticaretin inkişafı, matbaanın yaygınlaşması, Reform, posta sistemlerinin gelişmesi ve toplumlar arasındaki ilişkilerin artması gibi faktörler, haberin ve dolayısıyla istihbaratın önemini arttırdı. Bunun en önemli göstergesi bu dönemde yaygınlaşan ve on yedinci yüzyılın başında ortaya çıkacak gazetelerin bir öncüsü sayılabilecek el yazması haber bültenleridir (*avvisi*)[3]. Bilginin devlet tekelinden çıkıp kamusal alana mâl olmaya başlaması da yine bu döneme denk gelir. Ticarî çıkarlarını korumak için dünyanın her yerindeki gelişmeleri yakından takip etmek zorunda olan Fugger ailesi gibi yatırımcılar işi, kendi bültenlerini çıkartmaya ve belli bir üyelik ücreti karşılığında aldıkları haberleri meraklılarla paylaşmaya kadar götürmüşlerdir[4].

On altıncı yüzyılın bir başka önemli gelişmesi "idarî-bürokratik yapıların"[5] ortaya çıkması ve bu yapıların casusluğun kurumsallaşması yolunda ilk adımları atmasıdır. Bu çekingen ilk adımlar beklenen sonuçları vermeyecek ve tam anlamıyla kurumsallaşma için on dokuzuncu yüzyılın sonunu beklemek gerekecektir. Ancak yine de bu yapıların, diplomasi ve casusluğun olmazsa olmazları olan arşivcilik ve posta hizmetlerini kurumsallaştırdığı ve kriptanaliz, kriptoloji ve steganografi (gizli yazı) gibi teknikleri başarıyla yaygınlaştırdığı söylenebilir.

Dönemin iki büyük imparatorluğu olan Osmanlılar ve Habsburglar[6] arasındaki emperyal rekabet, haber almanın ve diğer casusluk faaliyetlerinin önemini görülmemiş şekilde arttırmıştır. Sınırlı bütçeleriyle yaptıkları askerî yatırımlarını potansiyel tehlikelerle senkronize etme derdindeki karar alıcılar için düşmanın niyetini bilmek çok önemlidir. İlkbahar geldiğinde düşman donanma çıkaracak mıdır? Uzak bir vilayette çıkan isyanı bastırmaları mümkün olmuş mudur? O seneki buğday ve arpa hasadı, düşmanın asker, denizci ve kürekçi ile atlarına ve çeki hayvanlarına yetecek midir? Bunlar, sürekli malî problemlerle boğuşan merkezî hükümetlerin, doğru askerî stratejiyi izlemek ve kaynaklarını rasyonel bir şekilde dağıtmak için cevaplandırmak zorunda olduğu sorulardan

2 Carlos Garnicer ve Javier Marcos, *Espías de Felipe II: Los servicios secretos del Imperio español*, La esfera de los libros, Madrid 2005, s. 13.

3 Mario Infelise, *Prima dei giornali: Alle origini della pubblica informazione (secoli XVI e XVII)*, Editori Laterza, Roma 2002.

4 *The Fugger Newsletters: Being a Selection of Unpublished Letters from the Correspondents of the House of Fugger During the Years 1568-1605*, çev. Pauline de Chary, haz. Victor von Klarwill, The Knickerbocker Press, New York ve Londra 1926 adlı kitapta bu bültenlerin bazılarının İngilizce çevirilerini bulmak mümkündür.

5 Paolo Preto, *I Servizi Segreti di Venezia*, Il Saggiatore, Milano 1994, s. 25-38.

6 Habsburg Hanedanı Kutsal Roma Cermen İmparatorluk tacının yanısıra İspanya, Sicilya, Napoli, Sardinya, Milano, Alçak Ülkeler, Avusturya, Bohemya ve Kuzey Macaristan gibi birçok değişik krallık ve dükalığa sahiptir. Genelde Osmanlı tarihçileri Avusturya kolu ile alakadarken, bu makalede Habsburglar ifadesinden kasıt, Şarlken'in oğlu II. Felipe'nin soyundan gelen ve hanedanın Akdeniz'deki topraklarını miras alan İspanyol koludur.

sadece bir kaçıdır. Bu sualler sadece Avrupa ve Akdeniz eksenli de değildir; karar alıcılar, Hint Okyanusu'ndan Rusya'ya, Amerika'dan Yemen'e geniş bir coğrafyadaki bütün siyasî ve askerî olaylara kulak kabartmaktadır.

Yeniçağ istihbaratını konu alan çalışmalar, 1980'lerden önce görece olarak az ve geneldir[7]. Bu tarihten sonra, birincil kaynaklara dayanan, bir istihbarat örgütüne ve spesifik bir döneme odaklanan çalışmalar birbiri ardına gelmeye başlayacaktır. 1984'te yayınlanan ve Felemenk İsyanı sırasındaki casusluk faaliyetlerini konu alan *Diplomacia Secreta en Flandes* adlı eseri,[8] Portekiz Bağımsızlık Savaşı'nı merkeze alan *Espionagem e Contra-Espionagem numa Guerra Peninsular* izlemiştir[9]. İspanyolca ve Portekizcenin sınırlı akademik etkisinden dolayı, bu iki kitap uluslararası alanda pek ses getirememiştir. Yeniçağ istihbaratı alanındaki çalışmaları hızlandıran Fransızca bir kitap olacaktır. Lucien Bély'nin XIV. Louis dönemi diplomasisi ve casusluğunu hemen her yönüyle inceleyen 900 sayfalık devasa eseri[10] *kısa sürede klasikleşecek ve ardı sıra Fransa, İngiltere, İtalya ve Portekiz'deki casusluk faaliyetleri ve istihbarat örgütleri ile ilgili birçok kitap yayınlanacaktır*[11]. Bunların arasında, Paolo Preto'nun Venedik istihbaratının üç asrını binlerce belgeyle incelediği *I Servizi Segreti di Venezia özellikle belirtilmelidir*[12]. Ayrıca, Habsburgların emrindeki casuslar üzerine başta Emilio Sola'nın makale ve kitapları[13] olmak üzere birçok çalışmanın yapıldığını hatırlatalım[14].

7 James Westfall Thompson ve Saul K. Padover, *Secret Diplomacy and Cryptography, 1500-1815*, Frederick Ungar Publishing Co., New York 1937; Peter Fraser, *The Intelligence of the Secretaries of the State and their Monopoly of Licensed News, 1660-1688*, Cambridge University Press, Cambridge 1956; Charles Howard Carter, *The Secret Diplomacy of the Habsburgs, 1598-1625*, Columbia University Press, New York ve Londra 1964.

8 Miguel Angel Echevarría Bacigalupe, *La Diplomacia Secreta en Flandes, 1598-1643*, Argitarapen Zerbitzua Euskal Herriko Unibertsitatea, Leioa-Vizcaya 1984.

9 Fernando Cortés, *Espionagem e contra-espionagem numa guerra peninsular 1640-1668*, Livros Horizonte, Lisbon 1989.

10 Lucien Bély, *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV*, Librairie Arthème Fayard, Paris 1990.

11 Romano Canosa ve Isabello Colonnello, *Spionaggio a Palermo: Aspetti della guerra secreta turco-spagnola in Mediterraneno nel cinquecento*, Sellerio Editore, Palermo 1991; Alan Marshall, *Intelligence and Espionage in the Reign of Charles II, 1660-1685*, Cambridge University Press, Cambridge 1994; Alain Hugon, *Au service de Roi Catholique, "honorable ambassadeurs" et "divins espions": Répresentation diplomatique et service secret dans les relations hispano-françaises de 1598 à 1635*, Casa de Velázquez, Madrid 2004, özellikle 8, 9 ve 10. bölümler; Jean-Michel Ribera, *Diplomatie et espionnage: Les ambassadeurs du roi de France auprès de Philippe II du traité du Cateau-Cambresis (1559) à la mort de Henri III (1589)*, Honoré Champion Editeur, Paris 2007, özellikle 2. Kısım. John Michael Archer'ın *Sovereignty and Intelligence: Spying and Court Culture in the English Renaissance*, Stanford University Press, Stanford 1993 künyeli kitabı kralın aristokratlar hakkında bilgi alarak nasıl gücünü arttırdığını anlatmaktadır; bu kitabın konusu olan dış istihbarat ve casuslukla alakası yoktur. Hint Okyanusu ve Osmanlı topraklarındaki Portekiz casusluğu için bkz. Vasco Resende, *L'Orient islamique dans la culture portugaise de l'époque moderne, du voyage de Vasco de Gama à la chute d'Ormuz (1498-1622)*, École Pratique des Haut Études Doktora Tezi, Paris 2011, 3. Bölüm.

12 Paolo Preto, *I Servizi Segreti di Venezia.*

13 Emilio Sola ve José F. de la Peña, *Cervantes y la Berbería: Cervantes, mundo turco-b'rberisco y servicios secretos en la epoca de Felipe II*, Fondo de Cultura Economica, Madrid 1995; Emilio Sola, *Los que van y vienen: Información y fronteras en el Mediterráneo clasico del siglo XVI*, Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares 2005; Emilio Sola Castaño, *Uchalí: El Calabrés Tiñoso, o el mito del corsario muladí en la frontera*, Edicions Bellaterra, Barcelona 2011.

14 David Salinas, *Espionaje y gastos secretos en la diplomacia española (1663-1683) en sus documentos*, Ámbito Ediciones, Valladolid 1994; Carlos J. Carnicer García ve Javier Marcos Rivas, *Sebastián de Arbizu, Espía*

2017 yılına kadar Yeniçağ Osmanlı tarihinde istihbarat anlamında pek bir şey üretilmemiştir[15]. 23 sayfalık bir kitapçığı[16] saymazsak hemen hepsi makale formatında olan bu çalışmalar, ya bir casusun Osmanlılar adına gerçekleştirdiği operasyonları[17] veya İstanbul ile diğer başkentler arasında gerçekleşen bilgi alışverişini ele almaktadır[18]. Bir üçüncü grupta da arşiv belgelerinin kısa bir yorum eşliğinde Latin alfabesine aktarılması yoluna gidilmiştir[19]. Bunun iki istisnası bulunmaktadır. 2003 yılında Osmanlı istihbaratı üzerine yazdığı makalede Haldun Eroğlu, Osmanlı casuslarını gönüllü casuslar, ulufeli casuslar, dil alma yöntemi ve tüccar ve gezginler gibi alt başlıklarla beş sayfada incelemiş, ardından da vakanüvislerde bulduğu casusluk hadiselerini kronolojik bir sırayla vermiştir[20]. Öncü bir çalışma olan bu makale, ne yazık ki derin analizler

de Felipe II: La diplomacia secreta española y la intervención en Francia, Editorial Nerea S.A., Madrid 1998; Javier Marcos Rivas ve Carlos Carnicer García, *Espionaje y Traición en el Reinado de Felipe II: La historia de vallisoletano Martin de Acuña*, Diputación Provincial de Valladolid, Valladolid 2001; Carlos Carnicer ve Javier Marcos, *Espías de Felipe II: Los servicios secretos del Imperio español*, La esfera de los libros, Madrid 2005; *Cartas de un espía de Carlos V: La correspondencia de Jerónimo Bucchia con Antonio Perrenot de Granvela*, haz. Maria José Bertomeu Masiá, Universitat de València, Valensiya 2006; *Cartas entre espías e inteligencias secretas en el siglo de los validos, Juan de Torres Gaspar-Bonifaz, 1632-1638*, haz. Diego Navarra Bonilla, Ministerio de Defensa, Madrid 2007. Ortaçağ'dan günümüze İspanyol istihbaratı ile ilgili yapılan çalışmalar için bkz. Juan R. Goberna Falque, *Inteligencia, espionaje y servicios secretos en España*, Ministerio de Defensa, Madrid 2007. Ayrıca bkz. Enrique García Hernán, "The Price of Spying at the Battle of Lepanto", *Eurasian Studies*, sayı 2/2 (2003), s. 227-250; Enrique García Hernán, "Espionaje en la Batalla de Lepanto", *Historia*, sayı 16/27 (2003), s. 8-41; Diego Navarro Bonilla, "Espías honorables, espías necesarios: de la información a la inteligencia en la conducción de la política y la guerra de la monarquía hispánica", *Ambassadeurs, apprentis espions et maîtres comploteurs: Les systèmes de renseignement en Espagne à l'époque moderne*, haz. Béatrice Perez, Presses de l'université Paris-Sorbonne, Paris 2010, s. 31-47; Raphaël Carrasco, "L'espionnage espagnol du Levant au XVIe siècle d'après la correspondance des agents espagnols en poste à Venise", *Ambassadeurs, apprentis espions*, s. 203-222; Miguel Ángel de Bunes Ibarra, "Avis du Levant: Le réseau d'espionnage espagnol dans l'Empire Ottoman à partir du sud de l'Italie, à la charnière des XVIe et XVIIe siècles", *Ambassadeurs, apprentis espions*, s. 223-240.

15 Burada kastedilen Yeniçağ, yani XIX. yüzyıl öncesi olduğu için Ahmet Yüksel'in *II. Mahmud Devrinde Osmanlı İstihbaratı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013 ve *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Osmanlı İstihbarat Ağı*, Dergah Yayınları, İstanbul 2014 adlı eserleri kapsam dışında tutulmuştur. Her iki kitabın da oldukça detaylı ve ilginç çalışmalar olduğunu da belirtelim.

16 Robert Anhegger, *Ein angeblicher schweizerischer Agent an der Hohen Pforte im Jahre 1581*, Marmara Basımevi, İstanbul 1943.

17 Victor L. Ménage, "The Mission of an Ottoman Secret Agent in France in 1486", *Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, sayı 97/2 (1965), s. 112-32; S. A. Skilliter, "The Sultan's Messenger, Gabriel Defrens; an Ottoman Master Spy of the Sixteenth Century", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, sayı 68 (1976), s. 47-59.

18 N. H. Biegman, "Ragusan Spying for the Ottoman Empire: Some 16th-century Documents from the State Archive at Dubrovnik", *Belleten*, sayı 106 (1963), c. 26, s. 237-255.

19 John E. Woods, "Turco-Iranica I: An Ottoman Intelligence Report on Late Fifteenth/Ninth Century Iranian Foreign Relations", *Journal of Near Eastern Studies*, sayı 38-1 (1979), s. 1-9; Percy Kemp, "An Eighteenth-Century Turkish Intelligence Report", *International Journal of Middle East Studies*, sayı 16 (1984), s. 497-506; Christine Isom-Verhaaren, "An Ottoman Report about Martin Luther and the Emperor: New Evidence of the Ottoman Interest in the Protestant Challenge to the Power of Charles V", *Turcica*, sayı 28 (1996), s. 299-318; Giancarlo Casale, "An Ottoman Intelligence Report from the mid-sixteenth century Indian Ocean", *Journal of Turkish Studies*, sayı 31 (2007), s. 181-188; Géza Dávid ve Pál Fodor, "Ottoman Spy Reports from Hungary", *Turcica et Islamica. Studi in Memoria di Aldo Gallotta*, c. 1, haz. Ugo Marazzi, Università degli Studi di Napoli "L'Orientale", Napoli 2003, s. 121-131; Macaristan'daki Osmanlı istihbaratı üzerine Macarca neşriyat için bkz. s. 121, dn. 1.

20 Haldun Eroğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Devletinin İstihbarat Stratejileri", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 34 (2003), s. 11-33.

yapmayı başaramamıştır. Müellif, Alparslan zamanında casus kullanılmadığı gibi aceleci yorumlar yapmakta[21] ve Osmanlı topraklarında yabancı casusların bulunduğunu öne sürerken yaptığı gibi malumu ilam niteliğinde basit sonuçlara varmaktadır[22]. Osmanlı istihbaratına genel bir bakış açısı sunmaya çalışan bir başka çalışma, Gábor Ágoston'un Osmanlıların nasıl değişik kaynak ve kanallardan haber aldığını ve elde ettiği bilgiler ile nasıl tutarlı bir büyük strateji oluşturduğunu gösteren makalesidir[23]. Her ne kadar sistematik bir analiz içerse de, bu makale Osmanlı istihbaratının yapısını inceleme ve Venedik ve Habsburg gizli servisleriyle karşılaştırma gayesi gütmez.

2012 yılında Georgetown Üniversitesi'nde savunduğum ve Osmanlı, Venedik ve Habsburg istihbaratının karşılaştırmalı bir analizini yapmaya çalıştığım doktora tezim[24] ve bu tezin Devlet-i Aliyye ile alakadar kısmının genişletilmiş bir versiyonu olarak 2017 yılında yayınladığım ve Osmanlıların casuslarının Akdeniz serhaddindeki saha faaliyetlerini, devletin istihbarat kaynakları ve karşı casusluk çabalarını ve son olarak da Devlet-i Aliyye istihbaratının kurumsal yapısını inceleyen *Sultanın Casusları*,[25] Osmanlı arşivlerindeki belgelerin kısıtlayıcı etkisiyle mevzunun esasına giremeyen literatürdeki bu eksikliği çeşitli Avrupa arşivlerinden belgelerle gidermek yoluyla doldurmayı amaçlamaktaydı. Bu kitabın bulgularının bir kısmının paylaşıldığı aşağıdaki kısımda merkezî bürokrasilerin ortaya çıkmaya başladığı bir yüzyılda Osmanlı istihbaratının kurumsal yapısı mercek altına alınacaktır. Ana savımız, on altıncı yüzyılda Osmanlı istihbaratının Avrupalı muadillerinden iki alanda farklılık gösterdiğidir. Birincisi, Osmanlı istihbaratı kurumsal değildir; imparatorluğun patrimonyal yapısına uygun olarak daha çok bireysel ağlar üzerinden işlevlik kazanmıştır. İkinci olarak ise kurumsal bir yapının olmaması başkentin taşradaki operasyonları doğrudan sevk ve idare etmesinin ve denetlemesinin önüne geçmiştir. Aşağıdaki sayfalarda görüleceği gibi, taşra yöneticileri kendi haber alma şebekelerini kurma konusunda görece serbest bırakılmışlardır; olaylara direkt müdahale edemeyen İstanbul, metotlardan çok sonuçlarla ilgilenecektir.

Patrimonyal Bir İmparatorluk

Premodern devletler günümüz devletlerinin aksine kurumsallığı tam anlamıyla gerçekleştirmemiş devletlerdir; bunlar birer bireysel ilişkiler yumağıdır. Esasen on altıncı

21 Haldun Eroğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Devletinin İstihbarat Stratejileri", s. 17.

22 Haldun Eroğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Devletinin İstihbarat Stratejileri", s. 24.

23 Gábor Ágoston, "Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry", *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, haz. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 78-92. Ágoston'un Osmanlı istihbaratı hakkında Macarca makaleleri de mevcuttur: "Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15-17. században", *Információármlás a magyar ès török végvári rendszerben*, haz. Tivadar Petercsák ve Mátyás Berecz, Heves Megyei Múzeum, Eger 1999, s. 129-54; "Birodalom és információ: Konstantinápoly, mint a koraújkori Európa információs központja", *Perjés Géza Emlékkönyv*, haz. Gábor Hausner ve László Veszprémi, Argumentum, Budapest 2005, s. 31-60.

24 Emrah Safa Gürkan, *Espionage in the 16th century Mediterranean: Secret Diplomacy, Mediterranean Go-Betweens and the Ottoman-Habsburg Rivalry*, Georgetown University Doktora Tezi, Washington 2012.

25 Emrah Safa Gürkan, *Sultanın Casusları: 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018

yüzyıl, Akdeniz'in hemen her yerinde merkezî bürokrasilerin serpildiği ve birey bazlı olmayan kurumsal bir yönetim tarzının ilk adımlarının atıldığı bir dönemdir. Ancak bu merkezileşme ve bürokratikleşme eğilimleri gerek coğrafî, gerekse fonksiyonel anlamda farklılıklar göstermektedir.

Osmanlı istihbaratını Venedik ve Habsburg istihbaratından ayıran temel özelliklerden ilki merkezileşme ve kurumsallaşma seviyeleri arasındaki farktır. Venedik ve Habsburglar, haber alma faaliyetlerini merkezden denetleyecek kurumlar tesis etmeye çabalamışlardır. Bir cumhuriyet olarak seçilmiş asilzadelerin (Ven. *patrisi*) daha önceden belirlenmiş bir süre boyunca görev yaptığı birçok kurul (Ven. *magistrato*) tarafından idare edilen Venedik'in istihbarat ile görevli kurumu Onlar Konseyi'dir (*Consiglio di Dieci*). Bu konsey, casusların faaliyetlerini denetlemekle kalmamış, bu gizli faaliyetlerin raporlarını Venedik Senatosu'na gitmeden sansürlemiştir. Hassas bilgiler içerebilecek bu belgelerin mümkün olduğunca az kişi tarafından görülmesini öngören bir anlayışa binaen, 1539 yılında Onlar Konseyi üyelerinden üçü devlet engizitörü (*Inquisitori di Stato*, bizim bildiğimiz Kilise Engizisyonu ile hiç bir alakası yoktur) olarak seçilmeye başlanmış ve devlet sırlarını korumak ve istihbarî faaliyetleri denetlemek, bunların uhdesine verilmiştir[26]. Habsburg örneğinde ise, istihbarat, hem *kançılarya*yı[27] kontrol eden hem de ana karar alma mekanizmaları olan konseylerin işleyişini düzenleyen devlet sekreterlerine bırakılmıştır. Bu sekreterlerin yanı sıra, bürokratik detaylara düşkünlüğü nedeniyle, Bürokrat Kral (*Rey Papelero*) olarak anılan II. Felipe de istihbarata özel bir ilgi duymaktadır. Son olarak, istihbarî faaliyetlerin merkezden denetlenmesinin kurumsallaşmasında bir adım daha atılmış ve II. Felipe'nin son yıllarından itibaren fiilen işlerlik kazanan, fakat resmî adını ancak 1613'te alan bir makam oluşturulmuştur. Resmî unvanı "Gizli Münasebetler Müfettişi (*Superintendente de las inteligencias secretas*)" olmasına rağmen, bu görevli daha çok "Büyük Casus (*Espia Mayor*)" adıyla anılmıştır[28]. Kısa bir süre sonra bilinmeyen sebeplerden dolayı ortadan kalkacak olsa da, bu tip bir makamın yaratılması merkezileşme ve standardizasyon yönündeki genel eğilimin bir göstergesi olması bakımından mühimdir.

Bütün bunlara karşın, Osmanlılarda benzeri bir kurumsallaşma ve düzenleme çabasına rastlamak mümkün değildir. Bunun sebebi, Osmanlıların merkezî bir bürokrasi kurma konusundaki başarısızlıkları değildir; on altıncı yüzyılda artan malî ihtiyaçlar, profesyonel bürokratlar tarafından idare edilen merkezî bir devleti kaçınılmaz kılmıştır[29]. Bu dönemde *ilmiye*den bağımsız bir *kalemiye* sınıfının oluştuğunu görmekteyiz; devletin idarî işleriyle ilgilenenler artık kendi kariyer çizgisini takip

26 Preto, *Servizi segreti*, İkinci ve Üçüncü Bölümler; Ioanna Iordanou, "What News on the Rialto? The Trade of Information and Early Modern Venice's Centralized Intelligence Organization", *Intelligence and National Security*, sayı 31/3 (2015), s. 1-22.

27 *Kançılarya*: Merkezî hükümet bürokrasisi.

28 Carnicer ve Marcos, *Espías de Felipe II*; Emrah Safa Gürkan, "Espionage in the 16th century Mediterranean", Dördüncü Bölüm; Arndt Brendecke, *Imperium und Empirie: Funktionen des Wissens in der spanischen Kolonialherrschaft*, Böhlau, Köln 2009.

29 Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton University Press, Princeton 1986, s. 212.

edeceklerdir[30]. Yine yavaş yavaş ortaya çıkan maliye ve *kançılarya* arasında kesin bir çizginin oluştuğu da gözlemlenmektedir[31].

Bu dönemde göze çarpan başka bir eğilim, taşradaki mevkilerin saray ahalisi ve kapu halkları tarafından domine edilmesidir. Taşradaki beylerbeylerinin artan oranda Enderun kökenli kişilerden atanması, yerelden yükselen komutan ve idarecilerin önünü kapamıştır. Bunun sonucunda da, yeni yeni serpilen merkezî bürokrasinin kontrolü dışında kalan *paşa kapuları* büyük önem kazanmış ve Metin Kunt'un deyimiyle "*imparatorluğun temel siyasî birimleri haline gelmişlerdir.*"[32]. Osmanlı İmparatorluğu'nun patrimonyal yapısına dikkat çeken müverrih, devletin birbirinin içine geçmiş birçok *kapu*dan oluştuğunu ve bu sistemin merkezinde de hane halkı ile bizzat padişahın bulunduğunu belirtmektedir[33]. Kurumsal olmayan ve şahsî ilişkilere dayanan bu yönetim tarzında devlet ile hanedan ve kamu ile birey arasındaki çizgi tam belirgin değildir. Sultanın gelirleri devlet işlerine harcanabilirken,[34] evlilik ve sünnet gibi kutlamalar ailevî meseleler olmaktan çıkıp devletin üst düzey bürokratlarının bizzat iştirak ettiği seremonilere dönüşebilmektedir.

En alt seviyeden en üst seviyeye bütün Osmanlı idarecileri bir hane halkı beslemek durumundaydılar; idarî ve askerî görevlerini *kapu*larına mensup kâtip, casus, tercüman ve askerlerle görmekteydiler. Bu *kapu halkı*nın bir kısmı devlet hazinesinden maaş almakta olsa da, birçoğunu paşalar kendi ceplerinden beslemek zorunda kalmaktaydı. Zaten aldıkları rüşvet, pişkeş ve komisyonlar sayesinde, paşaların eline geçen para resmi gelirlerinin kat be kat üzerindedir[35]. Bu gelirleri bir maaştan ziyade, Osmanlı yöneticilerinin gerekli idarî ve askerî görevleri yerine getirmesine ve *kapu halkı*nı beslemesine imkân sağlayacak bir bütçe gibi görmekte yarar vardır[36]. Tam da bu yüzden bu

30 Cornell Fleischer, "*Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, 1541-1600: A Study in Ottoman Historical Consciousness*", Princeton University Doktora Tezi, Princeton 1982, s. 310-340; Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 35, 215-7.

31 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, s. 218.

32 Metin Kunt, "Royal and Other Households", *The Ottoman World*, haz. Christine Woodhead, Routledge, Londra ve New York 2012, s. 103.

33 Kunt, *Sultan's Servants*, s. 62-7; Metin Kunt, "A prince goes forth (perchance to return)", *Identity and Identity Formation in the Ottoman World: A Volume of Essays in Honour of Norman Itzkowitz*, haz. Baki Tezcan ve Karl K. Barbir, Wisconsin University Press, Wisconsin 2007, s. 63-71.

34 Metin Kunt'a göre, her ne kadar bütün dirlik sahiplerinin ortak sorumluluğu olsa da, Osmanlı'da hükümet, pratikte Sultanın "kapu halkı"ndan oluşmaktadır. Sultanın ve devletin hazinelerinin teoride ayrı olmasına rağmen, Osmanlı bütçeleri saray halkının gelir ve giderlerini belirtmektedir. Aynı şekilde, sultanın has gelirlerinden askerî harcamalar ve devlet işleri için para harcandığı olmuştur. Bkz. Metin Kunt, "Sultan, Dynasty and State in the Ottoman Empire: Political Institutions in the 16th century", *The Medieval History Journal/Special Issue on Tributary Empires*, sayı 6/2 (Kasım 2003), s. 228. Osmanlı'da Hanedan ile Devlet arasındaki sınırın belirsizliğine dikkat çeken bir başka müverrih de Rhoads Murphey'dir. Bkz. Rhoads Murphey, *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800*, Continuum, Londra 2008, s. 149-150.

35 Siyasî güçlerini kullanarak Kârun gibi zengin olan Osmanlılara en iyi örnek, Rüstem Paşa'dır. Paşa öldüğünde geriye 155.600.000 akçe (yaklaşık 2.5 milyon duka) gibi yıllık Osmanlı nakdi gelirinin üzerinde (128.608.946 akçe) bir rakam bırakmıştır. Sadece dört yıl sadrazamlık yapmış Semiz Ali Paşa'nın serveti ise daha mütevazıdır: 15 milyon akçe. Bkz. Baki Tezcan, *Searching for Osman: A Reassessment of the Deposition of Sultan Osman II (r. 1618-1622)*, Princeton University Doktora Tezi, Princeton 2001, s. 147-8. Zengin olmak için illa paşa olmaya da gerek yoktur. Mekke Kadısı Ali Efendi'nin serveti için bkz. s. 111-112.

36 Kunt, *Sultan's Servants*, s. 51; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete: 1550–1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 99.

paşalar öldüklerinde veya azledildiklerinde mallarının müsadere edilmesi âdettendir; artık devlet için bir fonksiyonu kalmamış paşaların elindeki bütçenin alınması ve tekrardan devlet elinden dağıtılan ranta dönüştürülmesinden doğal bir şey yoktur.

Ekâbir Kapuları ve İstihbarat

Bu sistemde istihbarat ağları kurmak ve bilgi toplamak da yine bu *ekâbir*[37] *kapularının* görevleri arasında yer almaktaydı. Kısacası merkezî bir kurumsal yapı yoktu. Bunun sonucunda birbirinden bağımsız ve bazen de birbirine rakip birçok istihbarat ağı aynı anda faaliyet göstermektedir. Bu çokluk dönemin tanıklarının da gözüne çarpmıştır. Venedik'teki İspanyol elçisi Lope de Soria 1534'te yakaladığı Osmanlı casusunun Kanuni'nin mi, İbrahim Paşa'nın mı yoksa Alvise Gritti'nin mi adamı olduğunu bilmemektedir[38]. Ayrıca, XVII. yüzyılın ortasında Osmanlı kanunnamelerini bir araya topladığı eserinde, Hezarfen Hüseyin Efendi, sultanların vezirlerinden "müstakil ve mahfî" yani ayrı ve gizli casuslar kullanmasını salık vermektedir[39].

Kurumsal bir yapının yokluğu tarihçinin işini zorlaştırmaktadır. İstanbul'daki Osmanlı arşivleri çoğunlukla sultanın kendi divanından, yani Divan-ı Hümayun'dan çıkan belgelerden oluşmaktadır. *Ekâbir kapularının* kendi faaliyetlerini içermediklerinden dolayı, Osmanlı casuslarının faaliyetlerini ancak Avrupa arşivlerinden takip etmek gerekmektedir.

Osmanlı idaresinin başı olarak veziriazam en önde gelen casus hamilerinden biri olarak kabul edilmelidir. Yüzyılın en önemli üç veziriazamından ikisinin istihbarî faaliyetleri hakkında mebzul miktarda belge bulmak mümkündür. Avrupa meseleleriyle yakından ilgilenen İbrahim Paşa[40] (g. 1523-1536) Batı'ya birçok casus göndermiştir. Venedik, İspanya ve Fransa üzerine istihbarat yapması için Venedik'e yolladığı kuyumcu Marco de Nicolò bunlardan biridir[41]. Osmanlılar için Napoli'de çalışan bir sürü Yahudi'den biri olduğunu itiraf eden Astrume Elia adlı Yahudi ise bir başkasıdır [Bkz. Üçüncü Bölüm][42]. Paşanın dört casusluk bir başka ekibi ise Habsburg

37 Burada paşa yerine "ekâbir" ifadesinin kullanılmasının sebebi, aşağıda görüleceği üzere, bu casus hamilerinin aralarında Yahudi ve Hıristiyan siyaset simsarlarının da bulunmasıdır.

38 AGS, *E*, 1310, fol. 155 (7 Ağustos 1534).

39 Her ne kadar burada kastedilen, "kişveri gezüb kûşe-i inzivâda muhtefî olan erbâb-ı huşmeti tetebbu" eden, yani iç istihbaratla ilgilenen casuslar olsa da, padişahın paralel bir casus ağı kurarak, sadrazamlarının kendisine verdiği bilgileri denetlemesinden bahsedildiği açıktır. Bkz. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 179.

40 Ebru Turan, *The Sultan's Favorite: Ibrahim Pasha and the Making of the Ottoman Universal Sovereignty in the Reign of Sultan Suleyman (1516-1526)*, University of Chicago Doktora Tezi, Chicago 2007; Necipoğlu, "Representation of Power". İbrahim Paşa için bkz. Hester Donaldson Jenkins, *Ibrahim Pasha, the Grand Vizir of Suleyman the Magnificent*, Columbia University Press, New York 1911; Feridun M. Emecen, "İbrâhim Paşa, Makbul", *DİA*, c. 9, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 333-335.

41 AGS, *E*, 1311, fol. 40-42 (9 Ağustos 1535), 45-7 (15 Temmuz 1535), 48-51 (6 Temmuz 1535), 60-61 (24 Haziran 1535) ve 149. ASV, *CX-ParSec*, reg. 4, cc. 38r-37v (7 Ekim 1534), 50r (23 Haziran 1535), 50v (12 Temmuz 1535) ve 51r (8 Ağustos 1535). De Nicolò, Lorenzo Gritti'nin 1534'te İstanbul'a götürdüğü kuyumculardan biriydi. AGS, *E*, 1311, fol. 23 (21 Mayıs 1534). Beşinci Bölüm'de de görüleceği gibi, Venedikli kuyumcunun çifte ajan olduğunu anladıklarında, Osmanlılar kafasını keseceklerdi. AGS, *E*, 1312, fol. 12 (27 Mart 1536).

42 Jose Maria del Moral, *El Virrey de Napoles Don Pedro de Toledo y la Guerra contra el Turco*, Consejo Superior de Investigaciónes Cientificas, Madrid 1966, s. 80-82.

topraklarında rahat istihbarat yapabilmek için, Habsburg makamlarına Osmanlılara karşı bir takım örtülü operasyonlara girişmeyi teklif edeceklerdir[43].

Sokollu Mehmed Paşa'nın casuslara gösterdiği yakın ilgi, bir casusunu Venediklilerin elinden kurtarmak için ne kadar çabaladığından anlaşılabilir. Kıbrıs Savaşı sona erip, iki ülke arasında tutsak değişimi gerçekleşirken, Venedikliler tehlikeli bir casus olan Castelnuovolu (Hersek Novili) Mahmud'u salmayıp hapiste tutmuşlardır. Sokollu'nun ısrarla adamını geri istemesi karşısında ise Mahmud'un savaş zamanında değil, iki ülke arasında barış varken ele geçirildiğini belirterek ayak sürümüşler ve paşayı 1579'a dek oyalamayı başarmışlardır. Hamisinin hain bir suikastçı hançerine kurban gitmesinin ardından Mahmud'un kaderi artık çizilmiştir. Venedikliler bu amansız beladan kurtulmakta gecikmeyecek ve onu hemen zehirleyeceklerdir. Osmanlılara ise uzun bir hastalıktan sonra hapishanede öldüğünü söylemeleri yetecektir[44]. Venediklilerin Sokollu gibi kudretli bir veziriazamı kızdırma pahasına da olsa ellerindeki Osmanlı casuslarını serbest bırakmamakta direnmesi Mahmud'un mahirliğine yorulabilir; ancak Sokollu'nun yıllar süren yakın alakası da Osmanlı casusları ile hamileri arasındaki sağlam ve yakın ilişkinin bir nişanesi olarak okunmalıdır.

Mahmud, Sokollu'nun Avrupa'da enselenen tek adamı değildir. Venedik balyosuna göre, paşa, casusları vasıtasıyla İspanya'daki müdeccelleri el altından isyana kışkırtmıştır[45]. Don Juan de Cardona'nın esirlerinden biri paşayla gizlice görüşmüş ve İspanya'ya donanma yollandığı takdirde toprak altında gömülü silahları olan 100.000 müdeccelin[46] ayaklanacağını söylemiştir[47]. Osmanlıların Kıbrıs'a çıkarma yapmasından aylar önce, Şubat 1570'de, Sokollu'nun casuslarından biri Venedik'ten İstanbul'a ulaşmış ve Venediklilerin adayı korumak için 7 kadırga hazırladıklarını rapor etmiştir[48]. Eylül 1572'de bir başkası, esir fidyecisi kılığında Roma'ya gitmek için Ragusa'yı terk edecektir. Daha önce Napoli başta olmak üzere bir sürü şehri ziyaret etmiş olan bu kişi, bir keresinde Malta amiral kadırgasında[49] bile görülmüş ünlü bir casustur[50]. Ocak 1574'de Delvine sancakbeyinin adamı Kasım Çelebi Sokollu'dan mektup getiren iki mühtedinin Delvine'ye geldiğini Habsburglara sızdıracaktır. Daha önce, bu mühtedilerden biri, Venedik'e bağlı Korfu adasına giderek buradaki tahkimatları gözlemlemiştir. Bu ikilinin şimdiki görevleri ise, esir fidyecisi kılığında önce Korfu'ya, sonra

43 AGS, *E*, 1310, fol. 55 (7 Ağustos 1535), 166 (30 Ekim 1534), 189 (17 Ağustos 1534) ve 191 (11 Ağustos 1534); *E*, 1311, fol. 67 (7 Nisan 1535), 80 (13 Mart 1535), 103 (11 Ocak 1534) ve 124 (28 Kasım 1534).

44 ASV, *CX-ParSec*, reg. 11, cc. 83v-83r, 84v-85r, 85v-86r ve 86r-86v (hepsi Şubat 1575); reg. 12, cc. kayıp numara (21 Mayıs 1579); reg. 13, cc. 6r (23 Haziran 1583), 30v (20 Ocak 1585, m.v.) ve 34v (9 Temmuz 1586); fil. 20, 16 Ekim 1577 ve 26 Ekim 1577 tarihli belgeler; *CCX-LettAmb*, b. 6, fol. 56-7 (22 Aralık 1582).

45 ASV, *SDC*, fil. 4, c. 269r (21 Ocak 1569, m.v.).

46 Müdeccel: Arapça "müdeccen" kelimesinin "lam" ile "nun"u birbirine çok benzer yazan kâtiplerin elinde bozulmuş hâlidir. Teknik olarak müdeccel, İspanyolca "mudéjar" kelimesinin tam karşılığıdır; yani 1492'de Granada'nın düşmesinden sonra Müslüman kalmasına izin verilenlere tekabül eder. Zorla Hıristiyan yapılanlar için kullanılan "morisco" ifadesinin bir Osmanlıcası yoktur; Osmanlılar bütün Endülüslü Müslümanlar için "müdeccel" ifadesini kullanmışlardır.

47 COSP, *Venice*, VIII, no. 519.

48 ASV, *SDC*, fil. 4, c. 295r (6 Şubat 1569, m.v.).

49 Capitana: 7 kişinin çektiği 35 oturaklı devasa kadırga.

50 AGS, *E*, 1331, fol. 232 (10 Eylül 1572).

da Adriyatik'in karşı kıyısına, İtalya'nın güneyindeki Pulya'ya geçmektir[51]. Yine aynı sene balyos, Sokollu'nun yolladığı başka bir mühtedi konusunda Venedik'i uyarmıştır; bu casus 40 yaşlarında, orta boylu, beyaz tenli, yuvarlak siyah sakallı bir Romalıdır[52].

1570'li yılların ortasında Paşa'nın Erdel kökenli iki casusuna da rastlamaktayız. Türkçe adı Mahmud veya Ahmed olan Marxeben Lener ilk önce detaylarını tam bilmediğimiz bazı projelerle İmparator II. Maximilian'ı kandıracak ve kendisinden yüklü miktarda para sızdıracaktır. Ertesi sene, bu sefer Hıristiyanlığa geri dönmek bahanesiyle Napoli kral naibinin maiyetine girmeyi ve casusluk yapmayı amaçlamaktadır. Buradan da önce Roma ve Venedik'e, oradan da İspanya'ya geçmeyi planlamaktadır [Bkz. İkinci Bölüm]. Napoli'de tutuklanan Lener gibi bir başka Erdelli de Markus Benkner/Ahmed'dir. Bu da aynı Lener gibi Osmanlılardan kaçmış bir mühtedi kılığında İspanya'ya gidip tekrar Hıristiyan olmak istediğini söyleyecek ve buradan şifreli mektuplar ile Sokollu'ya haber gönderecektir. Ancak, Avusturya elçisi tarafından kimliği ortaya çıkarılınca Benkner'in görevi sona ermiş ve hevesler bir kez daha kursaklarda kalmıştır[53].

Sokollu'nun istihbarat ağının coğrafi genişliği karşısında etkilenmemek mümkün değildir. 1567'de "Sicilya, İspanya, İtalya ve Almanya'ya"[54] bir sürü müdeccel göndermiştir; yine aynı yıl, Habsburglar, paşanın Kuzey Afrika'daki stratejik noktalardan biri olan Halkü'l-Vad'dan Galata'da dükkânı olan bir Mudéjar, yani "müdeccel" vasıtasıyla düzenli olarak haber aldığını fark edeceklerdir[55]. Nederlanda İsyanı'ndaki son gelişmelerden haberdar olmak isteyen paşa, bu sefer 1578 yılında bir Felemenk'i doğduğu şehir Anvers'e yollayacaktır[56].

Osmanlıların Akdeniz stratejisini şekillendiren bir başka önemli kişi de *kapudan-ı derya*dır. Görevi gereği Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip etmesi gereken kapudan paşalardan hakkında en çok belge kalan kişi, Giovanni Dionigi Galeni adıyla Kalabriya'da doğan ve korsanlara esir düştükten sonra İslam'ı kabul ederek şanlı bir korsan olan Uluç/Kılıç Ali Paşa'dır (g. 1572-1587).

Akdeniz'i avucunun içi gibi bilen bu tecrübeli korsanın her yerde kulağı olmasından daha normal bir şey yoktur. Eylül 1570'de Uluç Ali'nin donanmasından kaçarak Floransa'ya gelen Maltalı kölelerden biri birkaç gün sonra ortadan kaybolunca, herkes onun Osmanlı casusu olduğuna kanaat getirecek ve her yerde onu aramaya başlayacaktır[57]. Kalabriyalı mühtedinin bir başka casusu ise, 1572 yılının Eylül ayında Sicilya'nın Messina kentindedir. Efendisine Hıristiyan donanmasının denize açılacağını bildirmektedir; kısacası İnebahtı felaketinden sonra Osmanlı donanmasının başına geçen Uluç, İstanbul'a dönmemeli ve denizde kalmalıdır[58]. Bir

51 AGS, *E*, 1064, fol. 100.

52 ASV, *CCX-LettAmb*, b. 4, no. 156, aktaran Noel Malcolm, *Agents of Empire: Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-Century Mediterranean World*, Allen Lane, Londra 2015, s. 229.

53 Noel Malcolm, *Agents of Empire*, s. 229.

54 Emilio Sola Castaño, *Uchalí: El Calabrés Tiñoso, o el mito del corsario muladí en la frontera*, Edicions Bellaterra, Barcelona 2011, s. 141.

55 AGS, *E*, 1132, fol. 28 (4 Aralık 1567).

56 ASF, *AMP*, fil. 4277, fol. 222.

57 ASF, *AMP*, fil. 3080, fol. 826 (30 Eylül 1570).

58 AGS, *E*, 1331, fol. 232 (10 Eylül 1572).

yıl sonra, Venediklilerin müttefiklerini yüzüstü bırakıp İstanbul'la masaya oturmasının Habsburglar tarafından nasıl karşılandığını öğrenmek üzere Napoli'ye bir sürü casus yollayacaktır[59]. İstanbul'daki Habsburg esirlerinden birinin, Mayorkalı keşiş Diego'nun 1575 yılında bildirdiğine göre, paşanın Napoli'deki casusları arasında Valensiyalı bir müdeccel vardır ki, kral naibinin sarayına ve kaleye istediği gibi girip çıkabilmektedir[60]. 1576 yılında Uluç'un Korfu'ya gönderdiği Navarin Kalesi'nin mimarı (*ingeniero che ha carico della fortezza di navarino*) adanın ve kalenin planlarını çıkaracaktır[61]. 1584 yılında Venedik'e varan dört casusunun ikisi Kandiye kalesinin planlarını ele geçirmiş Kalabriyalı mühtedilerdir; diğer ikisi ise bilgi toplamak için gittikleri Napoli'den yeni dönmüşlerdir[62]. Paşanın Sicilyalı bir mühtedi olan ve aynı yılın Ağustos ayında Tabarka adasında yakalanan casusu, keşifte bulunmak için her sene başta Valensiya olmak üzere İspanyol kıyılarını gezdiğini itiraf etmiştir. Kendisi tek değildir, daha bir sürü casus benzer görevleri yerine getirmektedir; hatta Sicilyalı, ikisinin ismini vermekten çekinmeyecektir[63]. Hakikaten birkaç ay sonra, Uluç'un üç casusu Bizerte'den Napoli ve Valensiya'ya yola çıkacaktır[64].

1585 yazında Uluç Ali gözünü Kandiye'ye, yani Girit'e dikmişe benzemektedir; Balyos Lorenzo Bernardo'nun raporları endişe vericidir. 22 Haziran tarihli mektubunda, bir Rum metropolitin gizli bir kapıdan evine gidip, iki üç kez Uluç Ali'yi ziyaret ettiğini yazacaktır. Kaynakları eve asla gündüz gelmeyen metropolitin aslında Malvasia (Girit'te bir şehir) metropoliti olduğunu belirtmektedir; ancak kapudan ve metropolit arasındaki uzun süren görüşmelerden Cerigo (Çuha adası, Mora Yarımadası'nın güneyindedir) kelimesi dışında hiç bir şey duyulamamıştır. Bu kadarı bile Bernardo'nun eteklerini tutuşturmaya yetmiştir; balyos hemen Kandiye'ye haber salmıştır. Yine aynı mektupta, Müslüman olmak için Uluç Ali'nin evine giden Nicolò Andriopulo adlı Kandiyeli bir Rum'dan bahsetmiştir. Şimdi sırası değil diye geri yollanan Rum, reddedilince Mehmed Paşa'nın sarayına intibak etmiştir[65]. Üç hafta sonra, Uluç'un Venedik asıllı kâhyası Rıdvan Ağa'dan öğrendiğine göre, bir İtalyan asker kapudanla baş başa Kandiye ve Korfu üzerine konuşmuştur. Daha sonra balyosun *dragomanı*[66] Pasquale, *kapudan*ın konağında bu casusla karşılaşacak ve onun Bergamolu olduğunu öğrenecektir. Saraydan ayrılırken kapıya gelip *dragoman*la konuşan casus, Bergamolu olmadığında ısrarcıdır. Gerek Uluç Ali'ye yakın olması, gerekse Bergamo'nun başka bir hükümdara ait olması nedeniyle *balyos* casusu yakalatmakta tereddüt etmektedir; sadece birliğine katılmak için Kandiye'ye geri döneceğini yazıp yetkilileri uyarmakla yetinmiştir. 15 gün sonra yazacağı mektupta bu bilgiyi de düzeltecek ve İstanbul'da kaldığını söyleyecektir[67]. Yine aynı günlerde, bir başka *balyosluk*

59 AGS, *E*, 1332, fol. 179 (6 Mayıs 1573).
60 AGS, *E*, 1144, fol. 212 (muhtemelen 1575).
61 AGS, *E*, 1335, fol. 77 (10 Eylül 1576).
62 AGS, *E*, 1517, cuaderno XIII, fol. 21 (21 Ocak 1584).
63 AGS, *E*, 1417, fol. 172 (7 Ağustos 1584).
64 AGS, *E*, 1417, fol. 181 (28 Ekim 1584).
65 ASV, *SDC*, fil. 21, cc. 383r-383v (22 Temmuz 1585)
66 *Dragoman*: Arapça "tercüman" kelimesinin bozulmuş hali olan bu kelime, Avrupalı elçilerin hizmetindeki tercümanlar için kullanılır.
67 ASV, *SDC*, fil. 21, cc. 449r-449v (12 Temmuz 1585), 482r (28 Temmuz 1585).

tercümanı Giannettino, Uluç Ali'nin esir zindanından tam çıkmak üzereyken bir hisar maketi taşıyan 4 Rum görmüştür. *Kapudan-ı derya*nın esirlerine göre, bu Kandiye hisarının maketidir. Kapudan bunun üzerinde mesafeleri ölçmekte ve planlar yapmaktadır[68]. Bir ay sonra, Uluç Ali'nin casusluk yapmaya yolladığı tek elli bir Kandiyeli memleketinde ve Napoli'de casusluk yaptıktan sonra İstanbul'a dönmüştür[69].

Devlette resmi bir görevi olmadığı halde uluslararası düzeydeki ticarî, finansal ve diplomatik bağlantıları sayesinde Osmanlı devleti için önem teşkil eden işlevler yerine getiren, sarayla yakın bağlar kurup siyasî nüfuz elde eden ve *siyaset simsarı* adını verdiğim bir başka grup da, Akdeniz'in birçok yerinde haber elemanı bulundurmakta ve Osmanlılar adına bilgi toplamaktaydılar. İbrahim Paşa'nın yakın müttefiklerinden Alvise Gritti bunlara mükemmel bir örnektir[70]. Venedik Doçu Andrea Gritti'nin gayrımeşru oğlu olan ve bugünkü Beyoğlu semtine ismini veren bu saray gözdesinin istihbarat ağlarına atfedilen güç ve randıman şaşırtıcıdır. Çağdaşları, onun Macar tahtını elde etmeyi arzuladığını, Osmanlıları İtalya'ya karşı bir donanma yollamaya kışkırttığını, Fransa kralını Milano'ya saldırmaya teşvik ettiğini, Napoli kralı olmak istediğini, bir Protestan ayaklanmasını organize ettiğini, Viyana'yı Osmanlılar adına ele geçirmek ve Venedik'i yok etmek istediğini düşünmüşlerdir[71]. Bu iddiaların bir kısmı doğrudur. Macar tahtında gözü olduğunu sonraki olaylar gösterecektir; ayrıca Gritti örtülü operasyonlardan geri kalacak biri değildir. Örneğin Fransa kralına ihanet edip Habsburgların tarafına geçen Cenevizli amiral Andrea Doria'ya bir adam gönderdiğini ve Osmanlı tarafına geçmesini telkin ettiğini biliyoruz[72]. Şayiaların bir kısmı ise asılsız dedikodulardır; ancak yine de bunlar bile, Gritti'nin diplomatik etkisinin ve operasyonel gücünün nasıl algılandığını göstermeleri bakımından önemlidir.

Gritti'nin iki haber kaynağı Kasım 1533'de Habsburgların eline düşünce çok ilginç açıklamalar yapacaktır. Venedik doçunun oğlu, Osmanlılar adına Fransa ve İngiltere krallarıyla ve bazı Alman prensleriyle İmparator Şarlken'e karşı bir ittifak görüşmesi yapmaktadır. Bu plana göre, masrafları Fransa tarafından karşılanacak bir Osmanlı donanması

68 ASV, *SDC*, fil. 21, c. 397v (22 Temmuz 1585).

69 ASV, *SDC*, fil. 21, c. 523v (5 Ağustos 1585).

70 Bu çok enteresan karakterin hayat hikâyesi için bkz. Francesco della Valle, *Vita di Alvise Gritti*, BNM, mss. It VI 122 (6211); el yazmasının basılmış hali: Francesco della Valle, "Una breve narrazione della grandezza, virtù, valore et della infelice morte dell'Illustrissimo Signor Conte Alouise Gritti, del Serenissimo Signor Andrea Gritti, Principe di Venezia, Conte del gran Contado di Marmarus in Ongaria et General Capitano dell'esercito Regno, appresso Sulimano Imperator de Turchi, et alla Maesta del Re Giovanni Re d'Ongaria", *Magyar Történelmi Tár*, sayı 3 (1857) , s. 9-60; Heinrich Kretschmayr, *Ludovico Gritti: Eine Monographie*, Gerold, Viyana 1896; Carla Coco, "Alvise Gritti fra Veneti, Turchi e Ungheresi", *Studi Miscellanei Uralici e Altaici* 20, haz. Andrea Csillaghy, Libreria Editrice Cafoscarina, Venedik 1984, s. 379-396; Aurel Decei, "Aloisio Gritti au service de Soliman le Magnifique d'aprés des documents turcs inédits (1533-1534)", *Anatolia Moderna-Yeni Anadolu*, sayı 3 (1992), s. 10-60; Ferenc Szakály, *Lodovico Gritti in Hungary: 1529-1534: a Historical Insight into the Beginnings of Turco-Habsburgian Rivalry*, Akadémiai Kiadó, Budapeşte 1995; Gizella Nemeth ve Adriano Papo, *Ludovico Gritti: Un principe-mercante del Rinascimento tra Venezia i Turchi e la corona d'Ungheria*, Edizioni della Laguna, Friuli 2002; Gábor Barta, "Gritti Ludovicus'un Macar Valiliği (1531-1534)", *Belleten*, sayı 263 (2008), s. 251-293; Elvin Otman, *The Role of Alvise Gritti within the Ottoman politics in the Context of the "Hungarian Question" (1526-1534)*, Bilkent Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

71 Robert Finlay, "Al Servizio del Sultano: Venezia, i Turchi e il mondo Cristiano, 1523-1538", *Renovatio Urbis: Venezia nell'età di Andrea Giritti*, haz. Manfredo Tafuri, Oficina Edizioni, Roma 1984, s. 100.

72 AGS, *E*, 1367, fol. 60.

Habsburg kıyılarına saldırırken, Gritti'nin kendisi Hırvatistan ve Macaristan'ı hedef alacaktır. Bu esnada Bavyera ve Würtemberg dükleri ve Hesse kontu da imparatoru içeriden sıkıştıracaktır[73]. Gritti sıradışı ailevî bağlarını da kullanmayı bilmiştir. Avrupa'daki siyasî ve askerî gelişmelerle ilgili, İbrahim Paşa'ya iletilmek üzere babasından sürekli istihbarî bilgi almaktadır[74]. Kardeşlerini de işin içine sokmaktan ve bizzat casusluk yaptırmaktan kaçınmamıştır. 1531 yılında, kardeşi Zorzi'nin Ragusa'ya gelir gelmez Osmanlılar adına istihbarat yaptığı Habsburglara rapor edilmiştir[75]. Ragusa'dan Şubat ayında Venedik'e, oradan da Mayıs ayında Paris'e giden Zorzi'nin görünürdeki görevi Erdel Banı Zápolya Yanoş'un sarayındaki bir Fransızın Alvise'ye olan 10.000 dukalık borcunu talep etmektir. Dönüşte Savoy topraklarında bir tavernada Habsburg makamları tarafından tutuklanacak ve ancak bir hafta sonra İmparator Şarlken'in emriyle serbest bırakılacaktır. Venedik doçunun oğlu olduğu için kendisine diğer şüphelilere yapılan rutin işlemler yapılmamış ve bildiklerini anlatması için işkenceye tâbi tutulmamıştır[76]. Paçayı kurtaran Zorzi istihbarî faaliyetlerine devam edecektir; 1535'te İstanbul ile Paris arasında aracılık yapan Ragusalı Serafin de Gozo Habsburg istihbaratı tarafından yakalandığında çantasından Zorzi'nin mektupları çıkmıştır[77]. Alvise'nin bir diğer kardeşi Lorenzo da aynı yolun yolcusudur. 1534 yılında Venedik'ten İstanbul'a götürdüğü kuyumcularından biri, yukarıda bahsedilen Marco de Nicolo'dan başkası değildir[78].

Osmanlı sarayında etkili bir başka grup, Marrano adıyla da anılan İber Yarımadası'ndan kaçan Yahudilerdi. Önce İtalya ve Alçak Ülkeler başta olmak üzere Avrupa'nın dört bir köşesine, oradan da Osmanlı topraklarına gelen bu Marranolar istihbarat ağlarını Osmanlı payitahtındaki siyasî güçlerini arttırmak için kullanmaktan çekinmemişlerdir[79]. İspanya arşivlerinden bir belge Marrano istihbarat ağlarının coğrafî kapsamını gözler önüne sermektedir. Bu belge Yasef Nasi'nin Bolonya, Ferrara, Prag, Candia, Livov, Lublin, Krakov ve Kutin gibi birçok şehirde haber kaynağı olduğunu söylemektedir[80]. On altıncı yüzyılın belki de en meşhur Yahudilerinden biri olan bu esrarengiz şahsiyete çağdaşları büyük güç atfetmişlerdir. Zaten bizzat kendisinin sultanı ikna ettiği Kıbrıs seferinden hemen önce Venedik tersanesinde çıkan yangında Nasi'nin parmağı olduğu düşünülmektedir[81]. Üç yıl süren Kıbrıs Savaşı boyunca, Venedik'in Doğu Akdeniz'deki topraklarında birçok Yahudi, Nasi adına casusluk yapmak suçlamasıyla tutuklanacaktır [Bkz. Üçüncü Bölüm][82].

---

73 COSP, *Spain*, 4/2, no. 1152 (19 Kasım 1533).
74 ASV, *Ducali et Atti Diplomatici*, b. 22; Coco, "Alvise Gritti", s. 383.
75 AGS, *E*, 1308, fol. 186.
76 Finlay, "Al Servizio del Sultano", s. 94.
77 AGS, *E*, 1311, fol. 140-3 (5 Ekim 1535), 144 (8 Ekim 1535) ve 194-6 (11 Ekim 1535).
78 AGS, *E*, 1311, fol. 23 (21 Mayıs 1534).
79 Emrah Safa Gürkan, "Touting for Patrons, Brokering Power and Trading Information: Trans-Imperial Jews in Sixteenth-Century Constantinople", *Detrás de las apariencias. Información y espionaje (siglos XVI-XVII)*, haz. Emilio Sola Castaño ve Gennaro Varriale, Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares 2015, s. 127-151.
80 AGS, *E*, 656, fol. 2; *E* 664, fol. 91.
81 Bartolomeo Sereno, *Commentari della guerra di Cipro e della lega dei principi cristiani contro il Turco*, Monte Cassino 1845, s. 16-17.
82 Preto, *Servizi Segreti*, s. 102; AGS, *E*, 1058, fol. 40 (5 Nisan 1570), 42 ve 214. ASV, *CX*, Parti Criminali, reg. 11, cc. 78r-78v (3 Temmuz 1570); *CX-ParSec*, reg. 9, c. 87r (19 Ağustos 1570).

Alvaro Mendes ve David Passi gibi başka Marranolar da ehil casus hamileridir. 1588'de İspanyol donanmasının İngiliz Kanalı'nda dağıldığını Osmanlılara haber veren Mendes'tir[83]. Veziriazam Siyavuş Paşa'ya Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki istihkâmları ile ilgili bilgiler de sağlamıştır[84]. Ayrıca hem Mendes'in hem de Passi'nin Venedik'te muhbirleri olduğunu biliyoruz. Mendes Venedik'te yaşayan kardeşi ve yeğeninden düzenli bilgi alırken,[85] Passi'nin Avrupa'daki haber kaynakları ile yaptığı yazışmalar İstanbul ile Avrupa arasındaki tek düzenli posta servisine sahip olan Venediklilerin dikkatinden kaçmamıştır. Devlet engizitörleri İstanbul'daki *balyos*a mektup yazıp Passi'nin casuslarının kendisine Avrupa'nın her yerinden mektuplar yazdığını belirtmişlerdir. *Balyos*, Passi'ye gelen mektupları açmalı ve içerikleriyle yazarlarını Venedik'e rapor etmelidir[86]. *Balyos* cevabında, Passi'nin bütün Hıristiyan saraylarında muhbirleri olduğunu yazacak ve dört gün içinde "sünnetsiz bir Portekiz marranosu" olan Bentonunus'un istihbarat yapmak üzere önce Venedik'e oradan da Flandra'ya gideceğini belirtecekti[87].

Değişik siyasî aktörlere hizmet eden birçok istihbarat ağının bulunması, casusların ve getirdikleri bilgilerle beslenen karar alma mekanizmalarının hizip siyasetinin merkezinde yer almasına sebep oldu. Değişik çıkar grupları arasındaki rekabetler, istihbaratı siyasî bir nesne haline getirmekte ve Osmanlı ekâbiri arasında bir istihbarat savaşı başlatmakta gecikmedi. Devletin dış politikasını kendi siyasî çıkarları doğrultusunda yönlendirmek uğruna Osmanlı ekâbiri bazı bilgileri ön plana çıkarıp, işlerine gelmeyen haberleri hasıraltı etmekten ve Divan ve Saray'dan saklamaktan çekinmedi. Bazen işi haber uydurmaya kadar götüreceklerdi. Bunun güzel bir örneği, Kapudan-ı Derya Uluç Ali liderliğindeki denizci ve korsanlardan oluşan ve benim "Akdeniz hizbi" demeyi tercih ettiğim çıkar grubunun, III. Murad ve Mesih Paşa'yı Akdeniz'de bir savaşa ikna etmek için yaptıklarıdır. Daha önceki bir makalemde de belirttiğim gibi, bu hizip Habsburgların askerî hazırlıklarını abartılı raporlarla bildirerek Osmanlı paşalarını baskı altına almakla kalmayacak, birkaç satır aşağıda detaylarını bulabileceğiniz bir mizansenle sultanı kandırmaya bile çalışacaklardı[88].

Bir gün Uluç Ali Başdefterdar ve Tersane memurlarıyla Tersane'yi teftiş ederken, bir anda bir Rum papaz belirir. Gözlerinde yaşlarla Rodos'tan İstanbul'a giden gemisinin nasıl Malta korsanları tarafından saldırıya uğradığını ve hem kendisinin hem de gemideki Müslümanların nasıl esir düştüğünü ve küreğe konduğunu anlatır. Tanrı'nın da yardımıyla kaçmayı ve İstanbul'a gelmeyi başaran papaz, hikâyesinin

83 COSP, *Venice*, VIII, no. 753 (9 Ekim 1588); Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews, volume XVIII: The Ottoman Empire, Persia, Ethiopia, India and China*, Columbia University Press, New York 1982, s. 144; Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul 1995, s. 138; Ágoston, "Information, Ideology, and Limits", s. 83.

84 AGS, *E*, 1090, fol. 9 (20 Eylül 1588).

85 ASV, *IS*, b. 416, 15 Ekim 1586 tarihli belge.

86 ASV, *IS*, b. 148, fol. 1 (25 Eylül 1585). Ayrıca bkz. b. 416, 8 Ocak 1585, m.v., 25 Mart 1586 ve 2 Ağustos 1590 tarihli belgeler.

87 ASV, *IS*, b. 433, 30 Ekim 1585 tarihli belge; *SDC*, fil. 22, c. 193r (30 Ekim 1585).

88 Emrah Safa Gürkan, "Fooling the Sultan: Information, Decision-Making and the 'Mediterranean Faction' (1585-1587)", *Journal of Ottoman Studies*, sayı 45 (2015), s. 57-96. Osmanlı korsanları üzerine oldukça kapsamlı bir çalışma için bkz. Emrah Safa Gürkan, *Sultanın Korsanları: Osmanlı Akdenizi'nde Gazâ, Yağma ve Esaret, 1500-1700*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.

etkisini güçlendirmek için olsa gerek, Malta korsanlarının Uluç Ali'nin nerede olduğunu sorduğunu ve donanmayla Karadeniz'de bulunduğunu öğrenince rahat bir nefes aldığını eklemekten çekinmez. Bu olaydan önceki aylarda Uluç, Mesih Paşa ve Sultan III. Murad'ı Akdeniz'e güçlü bir donanma yollamak için ikna etmeye çabalamış, ancak uzun süren İran Savaşı'nın getirdiği sıkıntılar sebebiyle bunun mümkün olmadığı cevabını almıştı. Malta korsanlarının rahatlamasından çıkarılabilecek sonuç Uluç'un işine gelmekteydi. Bu mantığa göre, *kapudan* güçlü bir donanmayla peşlerine takılmadığı sürece, Maltalılar artık istedikleri gibi Osmanlı gemilerine saldırabilecekti.

Papazı dinleyen Kalabriyalı kendisinin yapabileceği bir şey olmadığını söylemekle yetinir, zira muhtemelen veziriazam bu hikâyeyi kendisinin uydurduğunu iddia edecektir. Bir yandan papazı herkesin önünde tersleyip yanından kovmuş, ama bir yandan da Mesih Paşa'nın yanına yollamıştır. Kendisine anlattıklarını ona da söylemeli ve nasıl huzurundan kovulduğunu atlamamalıdır. Papaz soluğu Mesih Paşa'nın yanında alır ve hikâyesini anlatır. Ancak paşa da yılların kurdudur. Hikâyeyi sessizce dinledikten sonra adamlarına papazı falakaya yatırmalarını söyler; 50 değnekten sonra hokkabaz papazımızın dili çözülür. Bütün hikâye uydurmadır; korsan falan görmemiştir. Uluç Ali'nin adamlarından para aldığını da kabul etmektedir. *Kapudan* zaten bir süredir şayialar yaymaya başlamıştır: Yanlarında bir kalyon da olan 13 kadırgalık bir Malta filosu Ege Denizi'nde dehşet saçmaktadır. Bu tip uydurma haberleri, Venedik *balyos*unun ifadesiyle, biraz "renklendirmek (*colorire*)" için böyle bir mizansen tertip edilmiştir.

Hikâyenin daha da ilginç kısmı Uluç Ali'nin tepkisidir. Papazı kovduktan sonra, Mesih Paşa, yanına çağırttığı Uluç Ali'ye yaptığının yanlış olduğunu, ancak yine de kendisini sultana şikâyet etmeyeceğini söyler. Suçüstü yakalandığı halde, Kalabriyalı korsan ilginç bir şekilde hiç de alttan almaz. Bir taraftan kendisine ve adamlarına isnad edilen suçu reddederken, öteki taraftan da papazın uydurma hikâyesini baz alarak, Mesih Paşa'nın Malta korsanları karşısında hiç bir şey yapmamasını, yani kısacası donanmaya para harcamak istememesini eleştirir. Mesih Paşa'nın durumu sultana yansıtmak istememesi ve Uluç'un sadrazam karşısındaki küstah tutumu, bu tip oyunların ve dezenformasyon girişimlerinin hizipler arasındaki kavgaların sık görüldüğü payitaht siyasetinde normal karşılandığını göstermektedir[89].

İstihbarat yükümlülüklerini üçüncü kişilere devretmenin getirdiği en büyük avantaj, Akdeniz ve Avrupa'nın birçok yerinden, farklı kökenlere sahip insanları barındıran bu *kapu halkları*nın Osmanlı istihbaratına daha geniş bir coğrafi kapsam ve eleman havuzu sağlamasıdır. Yine Uluç Ali'den örnek vermek gerekirse, Kalabriyalı korsanın *kapu halkı* sadece hemşehrilerinden değil, İç Deniz'in dört bir yanındaki akrabalık ilişkilerini boşlamamış korsan ve denizcilerden oluşmaktaydı. Bir başka örnek ise Arnavutluk'taki akrabaları üzerinden Avrupa'da olan bitenleri öğrenen Koca Sinan Paşa'dır[90]. Kısa süre sadrazamlık yapan ve iki kere de *kapudan-ı derya* olan Cigalazade Yusuf Sinan Paşa da akrabalarından yararlanmayı bilmiştir. İstanbul'a çağırdığı kardeşi Carlo, Sicilya ve Osmanlı toprakları arasında mekik dokuyacaktır. Her ne kadar Habsburglardan izin almak için casusluk yapmayı teklif etmiş ve ağabeyini Hıristiyanlığa

89 ASV, *SDC*, fil. 21, cc. 240r-242r (14 Mayıs 1585).
90 Noel Malcolm, *Agents of Empire*, 14. Bölüm vd.

geri döndürme sözü vermiş olsa da,[91] Carlo Cicala Osmanlılar için de casusluk yapmaktan geri durmayacaktır. Durum, siyaset simsarları için de farklı değildir. Alvise Gritti, *doç* babasından düzenli haber almakla kalmaz. Aile Gritti soyadını istihbarat yaparken de kullanacaktır; Zorzi'yi işkenceden ve soruşturmadan kurtaran Şarlken'in babasını kızdırmak istemeyişinden başka bir şey değildir. Son olarak, Osmanlı adına casus çalıştıran Marrano simsarlar da, Akdeniz'den Hint Okyanusu'na, Alçak Ülkeler'e ve Lehistan'a dek uzanan Yahudi cemaatleriyle yakın ilişkilerini sürdürmüşlerdir.

On altıncı yüzyıl, bir önceki yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmaya başlayan mukim elçiliklerin Avrupa'da artık norm haline geldiği bir dönemdir;[92] oysa Osmanlılar, on sekizinci yüzyılın sonuna dek temelli elçilik açmaktan imtina edeceklerdir. Mukim elçilerin mahir birer istasyon şefi gibi hareket ettikleri düşünülürse [bkz. Üçüncü Bölüm], bu Osmanlılar için dezavantajlı bir durum yaratmaktadır. Osmanlılar bu durumu kapsayıcı anlayışları ile gidermişlerdir; çeşitli kökenlerden gelen Osmanlı ekâbiri ve bunların *kapu*ları dünyanın birçok yerindeki askerî, siyasî, iktisadî ve hatta sanatsal gelişmeleri yakından takip etmeyi mümkün kılmıştır. Mesela, Venedik asıllı bir hadım olan ve on altıncı yüzyılın sonunda imparatorluğu âdeta tek başına yöneten Gazanfer Ağa,[93] Sultanın istediği büyük saatlerin (*horologio grande*) Venedik'te olmadığını söyleyen *balyos*u tersleyecek ve San Marko ve Venedik'in başka yerlerinde (*piazza et in altri lochi*) bu saatlerden bulunabileceğini söyleyecektir[94]. Ayrıca, bu tip imparatorluk-aşırı (*trans-imperial*)[95] ilişkiler, mühtedi Osmanlı paşalarının gerek payitahttaki gerekse Avrupa'nın diğer yerlerindeki hemşehrileriyle yakın ilişkiler kurmalarına imkân vermektedir. Venedikli bir mühtedi olması hasebiyle Batı'da Hasan Veneziano adıyla bilinen ve eski esiri Cervantes'in eserlerinde ölümsüzleştirdiği Kapudan-ı Derya Uluç Hasan Paşa ile Venedik *balyos*larından Lorenzo Bernardo, beraber top oynayarak büyümüş çocukluk arkadaşlarıdır[96]. İstanbul'da bulunduğu süre boyunca Hasan diğer *balyos*larla da samimi olmuş ve bilgi değiş tokuşu yapmıştır[97].

91 AGS, *E*, 1157, fol. 151 (26 Şubat 1593); *E*, 1158, fol. 26 (4 Kasım 1594), 53 (15 Haziran 1595), 54 (29 Mart 1595), 67 (21 Nisan 1595) ve 187; *E*, 1160, fol. 139 (25 Eylül 1602); *E*, 1344 K 1675, fol. 4 (13 Eylül 1590), 8 (8 Aralık 1590), 44 (30 Nisan 1591), 70 (3 Temmuz 1591), 125 (16 Şubat 1592) ve 150 (12 Aralık 1592); *E*, 1885, fol. 6 (Haziran 1592); *E*, 1157, fol. 151 (26 Şubat 1593) ve 152.

92 Garrett Mattingly, *Renaissance Diplomacy*, Dover Publications, New York 1988, s. 87-93, 123-139. Bu döneme revizyonist bir bakış açısı için bkz. Isabella Lazzarini, *Communication and Conflict: Italian Diplomacy in the Early Renaissance, 1350-1520*, Oxford University Press, Oxford 2015.

93 Levent Kaya Ocakaçan, *Geç 16. ve Erken 17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Patronaj İlişkilerinin Gazanfer Ağa Örneği Üzerinden Venedik Belgelerine Göre İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2016.

94 ASV, *SDC*, fil. 29, cc. 80r-82r (1 Nisan 1589).

95 E. Natalie Rothman, *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*, Cornell University Press, Ithaca 2012.

96 ASV, *SDC*, fil. 30, c. 379v (20 January 1589, m.v.); Antonio Fabris, "Hasan 'il Veneziano' tra Algeri e Costantinopoli, in Veneziani in Levante, musulmani a Venezia", *Quaderni di studi arabi*, sayı 15 (1997), s. 52.

97 ASV, *SDC*, fil. 28, cc. 58r-60v (24 Eylül 1588), 265r (17 Aralık 1588), 434r (27 Ocak 1588, m.v.), 497r-498r (25 Şubat 1588, m.v.); fil. 29, cc. 26v-26r (10 Mart 1589), 87r-87v (4 Nisan 1589), 133v-135v (27 Nisan 1589), 207r-207v (13 Mayıs 1589), 402v (21 Temmuz 1589); fil. 30, cc. 236v (23 Aralık 1589), 249v (9 Aralık 1589), 317v (22 Haziran 1589), 335v (20 Ocak 1589, m.v.). Uluç Hasan Paşa ile Venedik *balyos*ları arasındaki girift ilişki üzerinden bir Osmanlı mühtedisinin geçmişi ve geleceği arasındaki

Ancak, her ne kadar esneklik, ihtisas ve müessiriyet sağlasa da, bu sistemin ikili oynamayı ve ihaneti mümkün kılmak gibi bazı zaafiyetleri olduğu da kabul edilmelidir. Özellikle Müslüman olmayan simsarların imparatorluk-aşırı ilişkileri yararlı olduğu kadar zararlı da olabilmektedir; çünkü bunlar yabancı istihbarat örgütleriyle ilişki kurmakta hiç bir sakınca görmemektedir. Zaten Venedik'e düzenli olarak istihbarî bilgi sağlayan[98] Alvise Gritti, 1531 yılında Osmanlıların Avusturya ve İtalya'ya saldıracağını Venedik, Roma ve Viyana'ya bildirmiştir[99]. Osmanlılar Avusturya'ya karşı bir seferi ancak bir sene sonra gerçekleştireceklerdir; ama yine de Gritti'nin ikili oyunu aşikârdır. Şüphesiz, bunu babasının hayrına yapmamıştır; kurnaz bir Medici olan Papa VII. Clemens'e İstanbul'da kendisi için aracılık yapmayı önermesini de bilmiştir[100]. Yine Yasef Nasi daha önce kendisini öldürtmek için suikastçı dahi görevlendiren İspanya Kralı II. Felipe ile pazarlık etmekten, Hıristiyanlığa geri dönmeyi teklif etmekten ve tüm hane halkı için *salukondud*[101] istemekten geri kalmayacaktır. Kendisine imkân sağlanırsa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hersek Novi hisarının İspanyollara teslim edebileceğini bile söylemektedir[102]. Nasi, bir başka azılı düşmanı Venedik'le de gizli ilişkiler içine girmiştir. Kendi ısrarıyla gerçekleşecek olan Kıbrıs Seferi'nden üç sene önce, Osmanlıların adaya saldıracağını Venediklilere haber veren yine bu usta stratejisyenin ta kendisidir[103].

Habsburglarla iş tutan bir başka Marrano[104] da David Passi'dir. O da Nasi gibi ikili oynamaktadır. Bir taraftan Madrid ile pazarlık etmekte, öteki taraftan da İspanyolların eline geçen Portekiz tahtının müddeisi Dom António, II. Felipe'nin desteklediği Katolik İttifakı'na karşı bir iç savaşın içinde olan Fransa Kralı IV. Henri, İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth ve Sultan III. Murad arasında Habsburg karşıtı bir ittifakın aracılığını yapmaktadır. Passi savaşlarda veya korsan akınlarında esir düşüp İstanbul'a götürülen İspanyol asilzadelerinin fidye ile kurtarılması için aracılık yapmakla kalmayacak,[105] 1585 yılında tekrar Hıristiyan olmaktan söz etmeye başlayacaktı[106]. 1590 yılında Passi'nin sağ kolu ve kendisi gibi bir Marrano olan Guillermo de Saboya, Napoli'ye gelecek ve kral naibine bir dizi enteresan örtülü operasyon teklif edecekti. Buna göre, Passi İstanbul'dan haber göndermekten çok daha fazlasını

yalpalamasını inceleyen bir makale için bkz. Emrah Safa Gürkan, "His Bailo's *Kapudan*: Conversion, Tangled Loyalties and Hasan *Veneziano* between Istanbul and Venice (1588-1591)", *Journal of Ottoman Studies*, sayı 48 (2016), s. 277-319.

98 Örneğin bkz. Marino Sanuto, *I Diarii, volume LI*, col. 312, 379, 434 ve 517-8.

99 Jean Aubin, "Une frontière face au péril ottoman", s. 476.

100 Finlay, "Al Servizio del Sultano", s. 95.

101 *Salukondud*, *salukonduk* veya *mürur tezkeresi*: İt. salvocondotto. Yolcuların rahatça yolculuk edebilmek için siyasî otoritelerden aldığı ve bir nevî bugünkü pasaport işlevi gören belge.

102 AGS, *E*, 1132, fol. 155 (26 Temmuz 1569), 164 (15 Eylül 1569), 193 (23 Ekim 1569), 194 (12 Kasım 1569), 196, 205 ve 207; *E*, 1137, fol. 53 (17 Mart 1572), 65 (21 Nisan 1572), 66, 130 (17 Ağustos 1572), 223 (20 Şubat 1572); *E*, 1141, fol. 11 (15 Şubat 1574). Ayrıca bkz. Jose. M. Floristán Imízcoz, "Felipe II ya la empresa de Grecia tras Lepanto (1571-1578)", *Erytheia*, sayı 15 (1994), s. 155-190.

103 ASV, *SDC*, fil. 2, fol. 137 (10 Temmuz 1567).

104 *Marrano*: İspanya ve Portekiz'de baskı altında Hıristiyan olan Yahudilere verilen ad.

105 AGS, *E*, 1531, fol. 107, 111, 134, 136,137, 144-9, 163 ve 183; *E*, 1532, fol. 149-51, 154, 169, 172, 174, 175, 178-80 ve 183 (hepsi 1584); *E*, 1533, fol. 202, 222, 257-62 ve 296-8; *E*, 1534, fol. 130-6 ve 165-6; *E*, 1535, fol. 121-2; *E*, 1537, fol. 203-5, 317, 330, 342 ve 417; *E*, 1538, fol. 109, 180-4, 276, 293 ve 367; *E*, 1539, fol. 234-9, 360-2 ve 493-8.

106 AGS, *E*, 1535, fol. 183 (9 Temmuz 1585).

yapabilirdi. De Saboya, Osmanlı kadırgalarını Habsburglara yakalatmak, Kapudan-ı Derya Uluç Hasan Paşa'yı donanmayla birlikte bir tuzağın içine çekmek, Avrupa'da faaliyet gösteren Osmanlı casuslarını ortaya çıkarmak ve Osmanlı donanmasının Batı Akdeniz'e açılmasını önlemek gibi bir sürü cüretkâr projeyi hayata geçirmekten bahsediyordu[107]. Bunlar, şüphesiz Habsburglardan para sızdırmak için uydurulmuş, birçoğu gerçekleştirmesi mümkün olmayan uçuk projelerdi; ancak yine de Passi'nin böyle kapsamlı projeler üzerinden yıllarca Habsburglarla görüşmüş olması, Osmanlı casus hamilerinin ikili oynama potansiyelini göstermesi açısından şayan-ı dikkattir.

Adem-i Merkeziyetçi Bir Sistem

İstihbaratın kurumsal bir yapı tarafından yönetilmemesi adem-i merkeziyetçi bir sistemi ortaya çıkaracaktır. Habsburg ve Venedik örneğinde, merkezî devletin kurumları istihbaratın finansal ve operasyonel tüm detaylarıyla birebir ilgilenirken, Osmanlı İmparatorluğu'nda bu detaylar taşradaki makamların inisiyatifine bırakılmıştı. Genelde taşradaki askerî ve idarî tasarrufları merkezden kontrol etme eğilimindeki imparatorluk yöneticileri, konu istihbarat olunca esnek davranacak ve özellikle serhad boylarında işe karışmayacaklardı; zira askerî anlamda bir tehlike ya da fırsata karşı gerekli anlık tepkiyi İstanbul'dan vermek imkânsızdı[108].

Teoride serhad makamlarının atamalar, onarımlar ve tımar tevzii[109] gibi birçok konuda İstanbul'un onayını almaları gerekmekteydi. Ancak, pratikte lojistik engeller payitahtın serhad bölgeleri üzerindeki etkisini sınırlamaktaydı. Bu sınır birçok siyasî ve diplomatik faktöre göre değişiklik göstermekteydi. Barış veya savaş zamanı olması, imparatorluğun siyasî istikrarı, eyaletin beylerbeyinin karakteri ve İstanbul'daki prestiji bunlardan önemli olanlarıydı.

Taşradaki komutanlarından düzenli bilgi aldığı sürece, payitahtın istihbaratın nasıl yapıldığıyla ilgilenmesi için fazla bir sebep yoktu. Osmanlıların gönderilen casusların özellik ve tecrübeleriyle dahi ilgilenmediklerini gösteren en önemli delil hiç şüphesiz Osmanlı arşiv belgelerindeki dildir. Taşra komutanlarına giden ve istihbarat ağları kurulmasını teşvik eden emirlerde casuslar konusunda *yarar* sıfatından başka spesifik bir ifade kullanılmamış,[110] bu casusun hangi niteliklere ve nasıl bir kişiliğe

107 AGS, *E*, 1090, fol. 116 (2 Eylül 1589); *E*, 1092, fol. 72 (3 Nisan 1590).

108 Bir örnek için bkz. Casale, "An Ottoman Intelligence Report"; Emrah Safa Gürkan, "The Centre and the Frontier: Ottoman Cooperation with the North African Corsairs in the Sixteenth Century", *Turkish Historical Review*, sayı 1/2 (2010), s. 156-163.

109 Yerel yöneticiler ancak değersiz tımarları tevzi edebilmektedir.

110 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, c. 1, yay. haz. Mehmet İpşirli, İÜEF Yayınları, İstanbul 1989, s. 25, 116; TSMA, *Evrak* 12321, hk. 215; Topkapı Sarayı Arşivi, *Mühimme Defteri E-12321*, haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA, İstanbul 2002; BOA, *MD*, XVI, hk. 410 (H. 27 Zilhicce 979/M. 10 Mayıs 1572); XIX, hk. 8 (H. 5 Muharrem 980/M. 17 Mayıs 1572) ve 194 (H. 29 Muharrem 980/M. 10 Haziran 1572); *MZD*, V, hk. 27 (H. 24 Şevval 999/M. 14 Ağustos 1591); XXVIII, hk. 520 (H. 25 Receb 984/M. 18 Ekim 1576) ve 801 (H. 8 Şevval 984/M. 30 Ekim 1576); XLII, hk. 953 (H. 12 Zilkade 988/M. 19 Aralık 1580); XLIX, hk. 65 (H. 991/M. 1583); LXIII, hk. 48 (H. 15 Rebiülahir 996/M. 13 Mart 1588) ve 56 (H. 19 Rebiülahir 996/M. 17 Mart 1588). Sadece iki hüküm istisnai bir şekilde başka sıfatlar kullanmaktadır. *MD*, XXVII, hk. 486 (H. 19 Şevval 983/M. 21 Ocak 1576) dil almağa "muktedir levent re'isi"nin yollanmasını isterken, BOA, *MD*, VI, hk. 1134 (H. 13 Şevval 972 M. 14 Mayıs 1565) ise "mu'temed câsûs" ifadesini tercih etmiştir.

sahip olması gerektiği istihbarat ağlarını tesis, sevk ve idare eden taşranın inisiyatifine bırakılmıştır.

Bu tip mevzularda taşraya karışılmamasının bazı sebepleri vardır. İlk olarak, serhaddin öte yakasında vuku bulan askerî ve siyasî olaylar karşısında casusları gerekli zamanda doğru yere göndermek, ancak İstanbul'un aradan çekilmesi ve denetleyici bir rolle yetinmesiyle mümkündür. İkinci olarak, lojistik kısıtlamalar düşünüldüğünde İstanbul'un kendisine ulaşan bilgiye, hakkıyla askerî ve siyasî bir karşılık vermesi güçtür; haber haftalar sonra İstanbul'a ulaştığında artık güncelliğini yitirecektir. Elde edilen bilgi karşısında hemen harekete geçilip geçilmemesi ve konunun "hususi emirle gelen" yani özel bir ulakla İstanbul'a danışılıp danışılmaması konusunda karar eyaletin *beylerbeyi*nde olmalıdır. Çünkü özellikle bir savaş söz konusu olduğunda, askerî bilgiye anında tepki vermek çok önemlidir. Bu amaçla Kıbrıs Savaşı esnasında Balkanlar'daki beylerbeyleri ve sancakbeylerinin birçoğu donanma ile sefere çıkıp görev yerlerini terk ettiklerinde, sınırdaki savunma önlemlerini organize etmek göreviyle Vezir Hüseyin Paşa bölgeye serdar olarak atanmıştır[111]. *Serdar* sıfatıyla tüm sorumluluğu sırtlanan paşanın savunma hazırlıklarını doğru yerlere kanalize edebilmesi ve bir saldırı anında harekete geçebilmesi için bütün bilgilere vâkıf olması gerekir. Bu yüzden İstanbul, görev yerlerinde kalan sancakbeylerine bir hüküm yollayarak, ele geçirilen bilgilerin İstanbul'a değil, direkt Hüseyin Paşa'ya gönderilmesini talep etmiştir[112].

Belirtilmesi gereken üçüncü bir nokta da, hususî ulakla haber göndermenin çok pahalı olduğudur. İspanya Kralı II. Felipe bu hususta adamlarını uyaracak ve tasarruf amacıyla normal ulak kullanmalarını talep edecekti[113]. Aynı minvalde, sancakbeylerinden menzil sistemi adı verilen merkezî posta teşkilatını kullanırken daha dikkatli olmaları ve kendi kişisel işleri ve önemsiz haberler için ulak kullanmamaları istenmiştir[114]. Bu yöndeki hükümlerden biri "ulak hükmü" verme yetkisini sancakbeylerinden alacak ve bu imtiyazı beylerbeyleriyle sınırlayacaktı[115].

Merkezin taşranın önünden çekilmesinin dördüncü sebebi ise, on sekizinci yüzyıl sonuna kadar Osmanlıların mûkim elçiler atamamasıdır. Daha önce diplomasi ve casusluğun iç içe geçtiğini belirtmiştik; bu elçiler yabancı başkentlerde casus ve muhbirleri vasıtasıyla topladıkları bilgileri merkeze iletmekteydiler. Osmanlılar ise uzak ülkelerden kendilerine düzenli bir şekilde bilgi iletebilecek böyle bir diplomatik ağdan yoksundu. Bu boşluğu doldurmak sınırdaki komutan ve idarecilere düşecekti.

Beşinci ve en önemli husus ise, bu adem-i merkeziyetçi yapının spekülatif ve gereksiz bilgiyi filtreden geçirip eleme imkânı sağlamasıdır. On altıncı yüzyılda merkezî bürokrasiler henüz daha oluşma aşamasındadırlar; bu yüzden de çok kalabalık bir kançılaryadan bahsetmek mümkün değildir. Bir haber seli ile mücadele edebilecek personel olmadığı için, Parker'ın II. Felipe'nin başına geldiğini iddia ettiği türden

111 BOA, *MD*, XIX, hk. 547.

112 BOA, *MD*, XIX, hk. 521 (H. 2 Rebiülahir 980/M. 11 Ağustos 1572) ve 527 (H. 26 Ramazan 980/M. 30 Ocak 1573).

113 AGS, *E*, 1344 K 1675, fol. 66, 74 (13 Temmuz 1591) ve 89 (16 Ağustos 1591).

114 BOA, *MD*, XIX, hk. 487 (H. 24 Ramazan 980/M. 28 Ocak 1573), 488 (H. 22 Ramazan 980/M. 26 Ocak 1573) ve 521 (H. 2 Rebiülevvel 980/M. 12 Temmuz 1572); XLIV, hk. 233, XLIX, hk. 499, LI, hk. 63.

115 BOA, *MD*, XLIV, hk. 233.

bir "bilgi yüklemesi (*information overload*)"[116] ile karşılaşmak ve paralize olmak işten bile değildir. İşte bu noktada, taşradaki görevliler tecrübelerini ve yerel bağlantılarını kullanarak gelen bilgiyi teyid etme, siyasî ve askerî bağlamında analiz etme ve öncelik sırasına koyma şansına sahiptir. Kısacası, doğru bilgiyi yanlış bilgiden ayırarak ve haber alma yükümlülüğünü imparatorluk idaresi içinde bölerek, Osmanlılar bir yandan hızlı reaksiyon gösterme şansını elde etmişler, öte yandan da daha emekleme aşamasındaki merkezî bürokrasinin sırtındaki yükü hafifletmişlerdir.

Tabi bu noktada biraz frene basmak ve İstanbul'un her şeyden de elini eteğini çekmediğini hatırlatmak gerekir. Birçok kez taşradaki memurlarından ele geçirdikleri savaş esirlerini sorguya çekilmek üzere İstanbul'a yollamalarını istemiştir[117]. Osmanlı karar alma mekanizmasının en üst seviyesindeki Divan-ı Hümayun üyeleri bu sorgulara bizzat katılmaktaydılar[118]. Burada kriter, esirden alınması hedeflenen bilginin niteliğidir. Mesela, 1572 yılında İstanbul, İskenderiye sancakbeyine tuttuğu dilleri başkente değil, Serdar Hüseyin Paşa'ya yollamasını emretmiştir;[119] bunun sebebi bu tip esirlerden alınması hedeflenen bilginin vasfıdır. Don Juan komutasındaki müttefik Hıristiyan donanmasının yeri, fizikî durumu ve gücü hakkında bu dillerden alınacak bilgiler İstanbul'a ulaşana ve Divan'dan gelen emirler tekrar Adriyatik kıyılarına ulaşana kadar haftalar geçecek ve güncelliğini kaybedecektir. Yine Yanya'ya dek Osmanlı kıyılarındaki tüm *bey*lere, *kadı*lara ve *dizdar*lara yollanan bir başka hükümde korsanlarla ilgili bilgi ile düşman donanmasını konu alan bilgi birbirinden ayrılmış; ilkinin İstanbul'un yolladığı çavuşla arz edilmesi, daha önemli olan ikincisinin ise isticalen, yani ivedilikle (ber-vech-i isti'câl) bir ulakla bildirilmesi emrolunmuştur ("ol taraflarda küffâr-ı bed-girdârun donanma-i hezîmet-eserlerinden harâmî ve korsan gemilerinden zuhûr itmiş gemi var mıdur, nicedür; vâkıf u muttali' olduğunuz sahîh haberi çavuşumla arzeyleyüp min-ba'd dahi a'dâ gemilerine müte'allik vâkıf olduğunuz haberi ber-vech-i isti'câl ihbâr itmekden hâlî olmayasız")[120]. Yine başka bir hükümde, Şaban Reis'in yakaladığı beş kâfirden habere vâkıf kimse bulunmadığından İstanbul'a kendilerinin değil, ifadelerinin gönderilmesi istenmiştir ("içleründe çendan haber bilür kâfir bulunmamağın gönderülmediğin ve mektubların gönderdüğin")[121].

Merkezî hükümet genelde koordine etme ve denetleme rolüyle yetinmişe benzemektedir. Mühimme defterlerindeki kayıtların büyük bir çoğunluğu "her ne demiş isen ma'lum oldu" ya da "ma'lum-ı şerifim olmuşdur" şeklinde ifadeler kullanarak taşradan gelen bilgilere işaret etmekte ve yerel yöneticilere bir yandan haber toplamaya devam etmeyi, öte yandan da bu haberlere dayanarak gerekli askerî hazırlıkları yapmayı emretmektedir[122]. Başka yollardan elde ettiği bilgileri taşrayla paylaşmanın

116 Geoffrey Parker, *The Grand Strategy of Philip II*, Yale University Press, New Haven ve Londra 1998, s. 21-31, 65-71 ve Sonuç.

117 BOA, *MD*, XII, hk. 787; XVIII, hk. 21; XIX, hk. 136, 490 (H. 24 Ramazan 980/M. 28 Ocak 1573) ve 521 (H. 2 Rebiülevvel 980/M. 11 Ağustos 1572); LVIII, hk. 294 (H. 17 Cemaziyelevvel 993/M. 17 Mayıs 1585); LXVII, hk. 188 (H. Selh-i Rebiülevvel 999/M. 26 Mart 1591).

118 ASV, *SAPC*, fil. 5, c. 385r (13 Mayıs 1552); *SDC*, fil. 5, fol. 19 (11 Haziran 1569).

119 BOA, *MD*, XIX, hk. 521 (H. 2 Rebiülahir 980/M. 11 Ağustos 1572).

120 Referans kaybolmuştur.

121 BOA, *MD*, XII, hk. 403 (H. 16 Zilkade 978/M. 11 Nisan 1571).

122 BOA, *MD*, III, hk. 518, 878 (H. 27 Cemaziyelevvel 967/M. 24 Şubat 1560) ve 1208 (H.11 Ramazan

yanı sıra,[123] diğer devletler gibi daha az güvenilir kaynaklardan gelen bilgilerle kendi taşra görevlilerinden gelenleri karşılaştırmak da yine merkezî hükümetin işiydi[124]. Bazen, taşra görevlilerine spesifik bir istihbarat görevi verildiği ya da belirli bir casusu kullanmanın tembih edildiği de olurdu[125]. Son olarak, taşraya bir çavuş yollanarak bilgi toplandığı da görülmemiş şey değildi. Malta Seferi'nin ve Osmanlı-Avusturya savaşının hemen arifesinde, bütün sancakbeyleri, *kadı*lar ve *dizdar*lara yollanan bir hükümde, düşman donanmasının Osmanlı kıyılarına yakın bir yerlerde faaliyet gösterip göstermediğini öğrenmek ("hâliyâ deryâda küffâr-ı hâksârun donanması oldugı istimâ' olunup ol taraflara karîb hareket itmiş gemileri var mıdur, sahîh haber almağiçün") için kendilerine bir çavuş gönderileceği belirtilmiş ve korsan gemileriyle ilgili alınan haberleri çavuş vasıtasıyla İstanbul'a yollamaları ("çavuşumla arzeyleyüb") emredilmiştir[126].

Neticede, İstanbul'un haber toplamada taşradan inisiyatif almasını istediği aşikârdır. Taşra yöneticileri bu hususta gevşeklik gösterildiğinde hükümlerin tonu sertleşmektedir[127]. Bu hükümlerde "*gaflet üzere olmak nice muhâfazadır, livâ-i mezbûrda seni vali nasb eylemekden murâd-ı hümâyûnum ol cevânibe onat vechile hıfz u hırâset eyleyüb a'da tarafından bir mahale zarar u güzend erişdirmemekdir, sebeb nedir ki ol vechile gaflet üzre olasın?*"[128] gibi azarlamalara veya "*sû'-yı tedbîr ve ihmâl ü müsâhele sebebiyle Memâlik-i Mahrûsemden bir mahalle zarar ü gezend irişmek ihtimâl olursa aslâ beyan idecek özrün*

967/M. 6 Haziran 1560); XII, hk. 938 (H. 7 Rebiülevvel 979/M. 29 Temmuz 1571); XIV, hk. 356 (H. 14 Rebiülevvel 978/M. 16 Ağustos 1570) ve 786 (H. Rebiülahir 978/M. Eylül 1570); XVI, hk. 410 (H. 27 Zilhicce 979/M. 10 Mayıs 1572); XVIII, hk. 109 (H. 22 Ramazan 979/M. 7 Şubat 1572); XIX, hk. 8 (H. 5 Muharrem 980/M. 17 Mayıs 1572); XXVII, hk. 486 (H. 19 Şevval 983/M. 21 Ocak 1576); XXVIII, hk. 245 (H. 25 Receb 984/M. 18 Ekim 1576), 801 (H. 8 Şaban 984/M. 30 Ekim 1576) ve 520 (25 Receb 984/M. 18 Ekim 1576); XXX, hk. 513 (H. 13 Rebiülevvel 985/M. 31 Mayıs 1577), 610 (H. 28 Rebiülevvel 985/M. 15 Haziran 1577) ve 61 1; XXXI, hk. 76 (H. 28 Rebiülahir 985/M. 15 Temmuz 1577); LXI, hk. 953 (H. 12 Zilkade 988/M. 19 Aralık 1580); LXIX, hk. 65 (H. 991/M. 1583), LXI, hk. 46 (H. 9 Receb 994/M. 2 Ekim 1576).

123 BOA, *MD*, III, hk. 1265 (H. 23 Ramazan 967/M. 18 Haziran 1560); VII, hk. 202 (H. 975-6/M. 1567-9); X, hk. 166 (H. 21 Şaban 978/M. 18 Mart 1571) ve 198; XII, hk. 1194 (H. 24 Zilkade 979/M. 8 Nisan 1572); XIV, hk. 343 (H. 20 Safer 978/M. 24 Temmuz 1570) ve 463 (H. 12 Rebiülevvel 978/M. 14 Ağustos 1570); XVI, hk. 109 (H. 7 Receb 979/M. 25 Kasım 1571) ve 649 (H. 9 Receb 979/M. 27 Kasım 1571); XIX, hk. 268 (H. 3 Safer 980/M. 14 Haziran 1572) ve 300; XLIX, hk. 96; LVIII, hk. 518 (H. 8 Şaban 993/M. 4 Ağustos 1585); LX, hk. 650 (H. 5 Cemaziyelevvel 994/M. 24 Mayıs 1586).

124 BOA, *MD*, III, hk. 1256 (H. 23 Ramazan 967/M. 18 Haziran 1560); XIX, hk. 710 ve 711 (her ikisi de H. 980/M. 1572).

125 TSMA, *Evrak* 12321, hk. 434; Topkapı Sarayı Arşivi, *Mühimme Defteri E-12321*, haz. Halil Sahillioğlu; BOA, *MD*, VI, hk. 1134 (H. 13 Şevval 972/M. 14 Mayıs 1565); VII, hk. 630 (H. 975-6/M. 1567-9); XII, hk. 851 (H. 2 Rebiülahir 979/M. 23 Ağustos 1571); XVI, hk. 192 (H. 10 Zilkade 979/M. 25 Mart 1572), 411 (H. 27 Zilhicce 989/M. 22 Ocak 1582) ve 636 (H. 21 Cemaziyelevvel 979/M. 9 Kasım 1571); XIX, hk. 268 (H. 3 Safer 980/M. 14 Haziran 1572) ve 300; XLVII, hk. 165 ve 166 (her ikisi de H. 24 Rebiülevvel 990/M. 18 Nisan 1582); LX, hk. 273 (H. 17 Zilhicce 993/M. 9 Aralık 1585), 570 ve 571 (her ikisi de H. 8 Cemaziyelevvel 994/M. 27 Nisan 1586); *MZD*, V, hk. 27 (H. 24 Şevval 999/M. 14 Ağustos 1591).

126 BOA, *MD*, VI, hk. 1287 (H. 20 Zilkade 972/M. 19 Haziran 1565).

127 BOA, *MD*, VI, 1288 (H. 20 Zilkade 972/M. 19 Haziran 1565); IX, hk. 246 (H. 977-8/M. 1569-70); X, hk. 209 (H. 27 Ramazan 978/M. 16 Şubat 1571) ve 274; XII, hk. 1021 (H. 29 Şevval 979/M. 14 Mart 1572); XIV, hk. 781 (H. Rebiülahir 978/M. Eylül 1570) ve 816 (H. Selh-i Cemaziyelevvel 978/M. 30 Ekim 1570); LI, hk. 246 (H. 983/M. 1585).

128 BOA, *MD*, X, hk. 274.

makbûl olmayub mansıb alınmağla konulmayub envâ'-ı itâb u ikâba müstehak olman mukarrerdür"[129] ve "*azlile konılmayup eşedd-i ıkâbla mu'âkab olman mukarrerdür.*"[130] gibi tehditlere rastlamak mümkündür.

İstihbarat yapmaktan sorumlu yerel yöneticiler sadece *beylerbeyi*, *sancakbeyi* ve *kadı*[131] gibi yüksek rütbeli kişiler değildir; *dizdar*[132] ve *alaybeyi*[133] veya Adriyatik'teki korsanların başı konumundaki Avlonya azap ağası ve gönüllü *levend re'isleri kapudanı*[134] gibi birçok yerel yetkiliden casuslar aracılığıyla bilgi toplaması ve "düşmanın etvâr u ahvâlin bildirmesi" beklenmektedir.

Osmanlıların Balkanlar'daki yayılma yüzyıllarında sınır boylarında askerlik yapan Hıristiyan *voynuk*[135] ve *martolos*ların[136] görevleri arasında casusluk da bulunmaktaydı. On altıncı yüzyılda artık bunlar geri hizmete alınmışlarsa da, sınır boylarındaki birliklerin istihbarat yapması yine de beklenmektedir. Bu birlikler düşman topraklarının içlerine doğru akınlar düzenleyerek keşif yaparlar ve dönemin belgelerinin "dil" dedikleri esirleri yakalayarak geri dönerlerdi. 1572 yılında, Ohri sancakbeyi, İbrahim ve Pervane adlı iki kişiyi Darü'l-Harb'e, yani Hıristiyan topraklarına göndermişti; bunlar yanlarında "diller ve esîrler" ile geri döneceklerdi[137]. Bir sene sonra İstolni Belgrad'daki Faris ağalarından Şahin Ağa ve 8.000 akçelik tımara mutasarrıf Sefer "*dil almak*"tan dönerken, önlerine çıkan düşman askerlerini de öldürmüşlerdir: "*...dil almak içün irsâl olunub küffara rast geldükde yarar cebelü kâfir yıkub baş kesüb yoldaşlık itmişdür...*"[138]. Burada belirtilmesi gereken bir başka husus da esir, yani "*dil almak*" ifadesinin aynı zamanda haber almak manasına da gelebilmesidir; zira en taze haber yakalanan tutsaklardan gelecektir. Son olarak, "*dil almak*" ifadesinin diğer lisanlarda da benzer ikili bir anlamı bulunduğunu belirtelim: *tomar lengua* (İsp.), *prendere/tuor/pigliare lingua* (İt./Ven.), *prendre langue* (Fr.) ve *zeban averden* (Fars.).

Yukarıda da görüldüğü üzere, bu keşif operasyonları kalabalık bir kuvvetle yapılmak zorunda değildir. Akkirman sancakbeyinin, kethüdası Süleyman Sipahi komutasında gönderdiği birlik, sekiz düşman askerini yakaladığında beşini öldürmüş ve ancak üçünü sorgulamak için hayatta tutmuştur;[139] maddî değerine rağmen beş esirin öldürülmesi bize Süleyman'ın keşif birliğinin kendisini tehdit altında hissettiğini göstermektedir. Bir yıl önce Osmanlılar, Kırım Tatarları'nı da alarak Venedik topraklarına saldırmaya hazırlanan Kilis ve Hersek beylerine "vilâyet-i mezbûreye yarar ve mu'temedun-aleyh câsûslar gönderüb vilâyet-i mezbûre keferesinin ahvâl ü etvârın tetebbu'

129 BOA, *MD*, LI, hk. 246 (H. 983/M. 1585).

130 BOA, *MD*, VI, 1288 (H. 20 Zilkade 972/M. 19 Haziran 1565).

131 BOA, *MD*, VI, hk. 1287 ve 1288 (her ikisi de 20 Zilkade 972/M. 19 Haziran 1565).

132 BOA, *MD*, VI, hk. 1287 ve 1288 (her ikisi de 20 Zilkade 972/M. 19 Haziran 1565).

133 BOA, *MD*, VI, hk. 1288 (20 Zilkade 972/M. 19 Haziran 1565).

134 BOA, *MD*, XII, hk. 403 (H. 16 Zilkade 978/M. 13 Nisan 1571), 532 (H. Gurre-yi Safer 979/M. 24 Haziran 1571) ve 787.

135 Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgarlar ve Voynuklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 75.

136 Robert Anhegger, "Martoloslar Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, sayı 7-8 (1942), s. 286; Abdülkadir Özcan, "Martolos," *DİA*, c. 28, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s. 64-66.

137 BOA, *MD*, XIX, hk. 119 (H. 21 Muharrem 980/M. 2 Haziran 1572).

138 BOA, *MD*, XXV, hk. 16 (H. 13 Şaban 981/M. 8 Aralık 1573).

139 BOA, *MD*, XXV, hk. 315 (H. 17 Ramazan 981/M. 11 Ocak 1574).

idüb garet olacaklarını haber almışlar mıdır, yohsa gaflet üzre midür yat u yarağı[140] ve atlı askeri var mıdur, nicedür tamam mertebe vukûf tahsîl" eylemesini emretmiştir[141].

Balkanlarda ve Orta Avrupa'da düşman topraklarına sürekli akınlar yapan akıncılar, sınır ötesi harekâtlardan önce düşmanın ahvalinden detaylı bir şekilde haberdar olmak zorundaydılar. Casusları vasıtasıyla edindikleri bilgileri beylerbeyleri ve İstanbul ile de paylaşırlardı[142]. Her ne kadar çoğunlukla Türk kökenli olsalar da, uzun yıllardır serhad bölgesinde yaşayan ailelerden geldikleri için yörenin dil ve kültürüne hâkimdiler. Mesela, Evliya Çelebi'ye göre Nova kalesindeki gaziler "cümlesi Boşnakça ve Sırpça ve Latince kelimât edüp niçeleri lisân-ı Arnavudcayı fasîh bilirler[di]"[143].

Sınır kuvvetlerinin haber alma amacıyla düzenlediği keşif operasyonlarının terfi almak isteyenler için biçilmiş kaftan olduğunu söylemeye gerek yoktur; Osmanlılar başarılı harekâtları her daim mükâfatlandırmaktadır. Yukarıda adı geçen sekiz akçe ulufeli Şahin Ağa'nın maiyetinden Mustafa'ya yararlılığından ötürü tımar verilmesine karar verilmiştir[144]. Daha önce Semendire sancağındaki tımarı elinden alınan ve kendisine Temeşvar'da tımar verilmesi hususunda elinde hükümle bekleyen Mehmed, Vidin sancakbeyi Mustafa Bey'in tavsiyesiyle, baş kesip *dil* getirdiği için terakkiye yani hükümde belirtilenden daha değerli bir tımara layık görülmüştür[145]. En son örneğimizde, "düşman taburundan cebeli ve cevşenli bir dil tutub" dönen, Silistre sancağında tımardan mazul bir başka Mehmed'e de terakki verilmiştir[146].

Yine benzer bir şekilde Akdeniz'de de sınır kuvvetlerinin istihbarat kabiliyetine güvenilmiştir. Dönemin imparatorluklarının düzenli deniz kuvvetleri sınırlıdır; bu yüzden merkezî hükümetler, maceradan maceraya koşan ve kâh korsanlık kâh haydutluk yapan gayrınizamî unsurları ihtiyaç halinde kullanmaktan çekinmez. Barbaros Hayreddin, Uluç Ali ve Turgud gibi Osmanlı korsanları, devletin Akdeniz siyaseti için birinci dereceden öneme sahiptir. Bu kişiler, gerek denizi ve kıyıları tanımaları, gerekse Batı Akdeniz'deki bağlantıları sayesinde on altıncı yüzyıl boyunca askerî ve idarî birçok göreve getirilmişlerdir[147].

İstanbul'un bu korsanlardan beklediklerinin başında istihbarî bilgi toplamak gelmektedir. Faaliyetleri bazen deniz eşkiyalığı ile karışan ve diplomatik sorunlara yol açabilen[148] korsanların devlet adına bu görevi icra etmesi onlara ayrı bir meşruiyet de sağlamaktadır. Gemileri Venedik tarafından batırıldığında Sokollu'ya bu gemilerin korsanlık için değil, haber toplamak için gittiğini söylemelerinin sebebi tam da budur; casusluk yaptıkları için devletin kendilerine sahip çıkmasını istemişlerdir. Gayrımeşru korsanlık ve meşru casusluk arasındaki ayrım Venedik balyosu tarafından da

140 "silahı".
141 BOA, *MD*, XIX, hk. 194 (H. 29 Muharrem 980/M. 10 Haziran 1572) ve 201.
142 *Mihaloğulları'na Ait 1586 Tarihli Akıncı Defteri*, haz. Ayşe Karapınar ve Emine Erdoğan Özünlü, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 3.
143 Evliyâ Çelebi b. Derşiv Mehemmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, VI. Kitap*, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 254.
144 BOA, *MD*, XXV, hk. 17 (H. 3 Şaban 981/M. 28 Kasım 1574).
145 BOA, *MD*, XXV, hk. 1846 (H. 9 Rebiülevvel 982/M. 28 Haziran 1574).
146 BOA, *MD*, XXV, hk. 2193 (H. 20 Rebiülahir 982/M. 8 Ağustos 1574).
147 E. S. Gürkan, "Centre and the Frontier", s. 145-147.
148 E. S. Gürkan, "Centre and the Frontier", s. 151-155.

kabul edilmiş gözükmektedir. O da haber toplayan Osmanlı korsanlarını haydutlukla suçlamak yerine, Venedik'in bu gemileri batırdığını reddetmeyi seçmiştir[149].

1562'de, Habsburgların bir donanma hazırlayıp hazırlamadığını öğrenmesi için Kanuni'nin Uluç Ali'yi üç *kalyete*[150] ile Batı Akdeniz'e yolladığı söylenmektedir[151]. 1589'da Yusuf adlı bir hassa reisi *kalyete*siyle Navarin'den çıkıp küffar vilayetlerinde *yarar dil* alıp Trablusgarb'a döndüğü için beş akçe terakki almıştır[152].

Bunlar Batı Akdeniz'den örneklerdir, ama bu korsanlar Adriyatik kıyılarında da çok etkilidir[153]. 1566 yılında mektup taşıyan *firkate*lerinden birini korsanlara kaptıran Venedikliler, bunların ne kadar tehlikeli olduğunu bir kez daha anlayacaktır[154]. 1572'de İlbasan sancakbeyi, Memi ve Şaban reisleri "iki kalyete ile deryâya salunub dil alub getirme"ye yollamıştır[155]. Gönüllü reislerden Cafer'in yakaladığı *kalyete*, iki Osmanlı diliyle Hıristiyan donanmasına katılmaya gitmektedir; Cafer, bu dilleri kurtarıp içindeki düşman askerlerini öldürmüştür[156]. Manevra kabiliyeti yüksek, hızlı korsan gemileri bazen düşmanın burnuna kadar girebilmektedir; örneğin 1576 yılında korsanlar bir *kadırga* ve *kalyete* ile Kalabriya sularında bilgi toplamaktaydılar[157]. Son olarak, daha önce bir makalemizde belirttiğimiz gibi,[158] Adriyatik'teki korsanların başı olan Kara Hoca Kıbrıs Savaşı sırasında birçok başarılı haberalma operasyonu gerçekleştirmiştir[159].

Korsanlarla iş yapmanın bazı sorunlar doğurduğu da reddedilemez bir gerçektir. Arşivdeki belgeler, sürekli haddini aşan korsanlar ile İstanbul arasındaki sıkıntıları açıkça yansıtmaktadır[160]. Korsanlık, haydutluk ve casusluğun birbirine karıştığı güzel bir örnek İnebahtı sancakbeyinin tutukladığı, Barbaros Hayreddin'in Şaban, Yusuf ve Köse Mustafa adlı üç adamıdır; İstanbul, sancakbeyine *yarar dil*le dönen bu reisleri hemen bırakmasını emredecektir[161]. Korsanların keşif operasyonlarının, İstanbul'un etki alanı dışında kalan Batı Akdeniz'de daha da önem kazanması şaşırtıcı değildir[162]. Büyük bir kısmı Hıristiyan olarak din değiştiren mühtedilerden oluşan bu korsanlar,[163]

149 ASV, *SDC*, fil. 2, fol. 24 (28 Mayıs 1567).
150 *Kalyete*: 16-20 oturaklı çektiri; kadırganın bir ufak boyu.
151 AGS, *E*, 1052, fol. 27.
152 BOA, *MD*, LXV, hk. 96 (H. 24 Şevval 997/M. 5 Eylül 1589).
153 İdris Bostan, *Adriyatik'te Korsanlık: Osmanlılar, Uskoklar, Venedikliler, 1575-1620*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 36-56.
154 ASV, *SDelC*, reg. 3, c. 51v (29 Ağustos 1566).
155 BOA, *MD*, hk. XIX, hk. 87 (H. 28 Safer 980/M. 9 Temmuz 1572).
156 BOA, *MD*, XXV, hk. 2686 (H. 26 Cemaziyelevvel 982/M. 12 Ekim 1574).
157 AGS, *E*, 1070, fol. 77.
158 E. S. Gürkan, "Centre and the Frontier", s. 136.
159 BOA, *MD*, XII, hk. 403 (H.16 Zilkade 978/M. 13 Nisan 1571), 532 (H. Gurre-yi Safer 979/M. 24 Haziran 1571) ve 787; XIV, hk. 469 (H. 12 Rebiülevvel 978/M. 14 Ağustos 1571); ASV, *SDC*, fil. 5, fol. 19 (11 Haziran 1569).
160 Gürkan, "The Centre and the Frontier," s. 151-5.
161 TSMA, *Evrak* 12321, hk. 380; Sahillioğlu, *E 12321*.
162 BOA, *MD*, III, hk. 139; XIV, hk. 539 (H. 27 Rebiülahir 978/M. 28 Eylül 1570); XVI, hk. 640 (H. 23 Cemaziyelevvel 979/M. 13 Ekim 1571); XIX, hk. 629 (H. 18 Rebiülahir 980/M. 8 Eylül 1571), 631 (H. 9 Rebiülahir 980/M. 30 Ağustos 1571) ve 668.
163 O dönemde Cezayir'de köle olarak bulunan Portekizli din adamı Antonio Sosa'nın verdiği listeye göre, 1581 yılında Cezayir'de bulunan 35 reisten sadece 13 tanesi Müslüman'dır ve bunlardan üç tanesinin babası mühtedidir (bölgede bunlara "kuloğlu" denmektedir). Bir tane de Yahudi reis bulunmaktadır Mühtedi olan diğer 21 tanesi ise şöyle dağılmıştır: 6 Cenevizli, 3 Rum, 2 Venedikli, 2 İspanyol, 1 Fransız, 1 Arnavut, 1 Macar, 1 Korsikalı, 1 Kalabriyalı, 1 Sicilyalı (Trapani), 1 Napolili. Bir tanesinin menşei

İtalyan, İspanyol ve Fransız kıyılarını avuçlarının içi gibi bilmektedir; topografik bilgileriyle Gianandrea Doria gibi ünlü amirallerin bile takdirini kazanmışlardır[164].

Aynı Hint Okyanusu'nda olduğu gibi, Batı Akdeniz'in "unutulmuş serhaddinde"[165] de, Osmanlılar yerel güçlerin işbirliğine muhtaçtır. Burası onların etki alanın dışında kalmaktadır; Fransız ya da Mağrib limanları olmadan donanmalarını Sicilya'nın ötesine göndermeleri mümkün değildir. Bu tip lojistik kısıtlamaların bir sonucu olarak Cezayir, Trablusgarb ve Tunus beylerbeyliklerinden oluşan Garp Ocakları İstanbul'un soluğunu ensesinde hissetmeden insiyatif alabilmiştir[166]. Korsanlıkla beslenen bu üç vilayetin limanları Akdeniz'in dört bir yanından taze bilgiler getiren korsan, köle, tacir, fidyeci ve her tip maceraperesti barındırmaktadır. İstanbul'un Fas, Fransa ve Endülüslü müdeccellerle olan diplomatik ilişkilerinde aracı rolünü oynamanın yanı sıra, Garp ocakları aynı zamanda kendi istihbarat ağlarını kurmayı da ihmal etmemiştir. Gábor Ágoston'un bahsettiği esneklik ve pragmatizm doğrultusunda[167] sınırlarını bilen payitaht, gönderdiği hükümlerde beylerbeylerinden bilgi toplamalarını istemekle yetinmiş;[168] fakat bunu başaramadıklarında sesini yükseltmesini de bilmiştir[169].

Mağrib'in Avrupa'ya coğrafî yakınlığından ve Hıristiyan limanlarıyla ticari ilişkilerinden yararlanmasını bilen beylerbeyleri dolaylı bir şekilde ellerine geçen haberlerle yetinmemişlerdir. Habsburg topraklarına casuslar yollamaktan,[170] korsan gemilerini keşif operasyonlarına göndermekten,[171] Habsburg askerleriyle gizli

---

ise belirtilmemiştir. Bkz. Diego de Haedo, *Topographia e Historia General de Argel, repartida en cinco tratados, do se veran casos estraños, muertes espantosas, y tormentos exquisitos, que conuiene se entiendan en la Christiandad: con mucha doctrina, y elegancia curiosa*, Diego Fernandez de Cordoua y Ouiedo, Valladolid 1612, XXII. Bölüm, s. 18.

164 AGS, *E*, 1541, fol. 159 (20 Kasım 1591).

165 Andrew C. Hess, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, University of Chicago Press, Chicago 2010.

166 Emrah Safa Gürkan, "Osmanlı-Habsburg Rekabeti Çerçevesinde Osmanlılar'ın XVI. Yüzyıl'daki Akdeniz Siyaseti", *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, haz. Haydar Çoruh vd., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 11-50.

167 Gábor Ágoston, "A Flexible Empire: Authority and Its Limits on the Ottoman Frontiers", *International Journal of Turkish Studies*, sayı 9/1-2 (2003), s. 15-31; Gábor Ágoston, "The Ottomans: From Frontier Principality to Empire", *The Practice of Strategy: From Alexander the Great to the Present*, haz. John Andreas Olsen ve Colin S. Gray, Oxford University Press, Oxford ve New York 2011, s. 105-131.

168 Cezayir beylerbeylerine gönderilen hükümler için bkz. BOA, *MD*, VI, hk. 561 (H. 29 Cemaziyelevvel 972/M. 2 Ocak 1565) ve 904 (H. 22 Şaban 972/M. 25 Mart 1565); XLIV, hk. 287 (H. yak. 23 Muharrem 991/M. 16 Şubat 1583). Trablusgarb Beylerbeyi Uluç Ali Paşa'ya gönderilen hükümler için bkz. BOA, *MD*, VII, hk. 653 (H. 6 Receb 975/M. 6 Haziran 1568), 1060 (H. yak.14-16 Ramazan 975/M. 13-15 Mart 1568) ve 1472 (H. 25 Zilhicce 975/M. 22 Mayıs 1568).

169 Mesela, Cezayir beylerbeyine gönderilen bir hüküm için bkz. BOA, *MD*, XLIV, hk. 297 (H. yak. 28 Muharrem 991/M. 21 Şubat 1583).

170 Emrah Safa Gürkan, "An Ottoman Spy in Syracuse (1562): Constantino/Mehmed from Candia", *Archivo de la Frontera, http://www.archivodelafrontera.com/archivos/an-ottoman-spy-in-syracuse-1562-constantinomehmed-from-candia-o-un-espia-otomano-en-siracusa-1562-constantinomehmed-de-candia-por-emrah-safa-gurkan/*. Ayrıca bkz. AGS, *E*, 1070, fol. 77. AGS, *E* 1119, fol. 95-2° (14 Aralık 1547)'ye göre, Habsburgların Messina'da yakaladıkları Turgud'un yeğeni Sicilya'yı elini kolunu sallaya sallaya gezmişti. Muhtemelen adadaki casusları Turgud'a düzenli olarak bilgi sağlamaktaydı.

171 Seyyid Murâdi Re'îs, *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*, haz. Mustafa Yıldız, Verlag Shaker, Aachen 1993, vr. 280b-281a ve 296b. 1558'de Uluç Ali de benzer bir keşif operasyonu yapmıştır. AGS, *E*, 1124, fol. 135 (25 Ağustos 1558). Uluç Ali isminde iki korsan bulunduğunu ve 1550'lerde bunları birbirinden ayırmanın imkânsız olduğunu da ekleyelim.

görüşmeler yapmaktan[172] ve ele geçirilen köleleri sorgulamaktan[173] geri durmayacaklardır. Böylece Akdeniz'deki son siyasî gelişmeler[174] ve Habsburgların askerî hazırlıkları ile donanmalarının mevkii[175] hakkında İstanbul'a düzenli bilgi yollamayı başarmışlardır. Mağrib'den gelen bilgilerin İstanbul tarafından dikkate alındığı Cezayir Beylerbeyi Hasan Paşa'ya gönderilen bir emirden de bellidir. Buna göre, 1565 yılında Malta'yı kuşatacak olan Osmanlı donanmasının Batı Akdeniz'e yollanmasının sebebi, Hasan Paşa'nın Habsburg askerî hazırlıkları ile ilgili gönderdiği raporlardır ("küffâr-ı hâksârun ol taraflarda donanma-i hezîmet-esere azîm tedârükleri olub derya yüzünden vâkı' olan def'-ı mazarrat u fesâdı içün Donanma-yı Hümâyûnum irsâl olunmak lâzim idüğin i'lâm eyledügün ecilden")[176].

Tımarlı ve Ulûfeli Casuslar

Bu adem-i merkeziyetçi ve "kapu merkezli" sistemde, merkezî hükümetin denetimden başka iki alanda daha önemli rol oynadığını belirtelim: ödemeler ve posta.

Her ne kadar yerel yöneticilerin ve Osmanlı ekâbirinin kendi kapularının parçası olarak bu casuslara yaptıkları ödemelerden bîhaber olsak da, merkezî hükümetin yaptığı ödemeler hakkında bazı bilgilere sahibiz.

Osmanlılar, sefer esnasında yararlılık gösterenlere ödül olarak tımar vermeyi âdet edinmişlerdir. İstihbarat yapmak da bu "yararlılık" kriterlerinin içine girmektedir. Düşman tarafından haber getiren birçok kişiye yeni tımar[177] ve hatta direkt zeamet verildiği bilinmektedir[178]. Dirliği elinden alınan mazul tımarlılar da önemli bilgi getirdiklerinde tekrar görevlerine dönmeyi başarabilirlerdi[179]. Ayrıca, mühimme defterleri düşman casuslarını yakalayan ya da bilgi getiren askerlerin tımarlarına zam yapıldığı, yani terakki verildiği birçok kayıt içermektedir[180]. Bazı terakkilerle tımarların zeamet seviyesine çıktığı da görülmektedir[181].

Şüphesiz bu tımar atamaları genelde savaş meydanındaki istihbaratla, yani çoğunlukla keşif ve dil alma görevleriyle alakalıdır. Akdeniz'de faaliyet gösteren ve uzak diyarlara uzun yolculuklar yapan casuslar için bu tip bir yöntemin uygun olmayacağı ortadadır.

---

172 Canosa ve Colonnello, *Spionaggio a Palermo*, s. 73.

173 *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*'ya göre Barbaros, köleleri Cezayir'e getirilir getirilmez sorgulardı: "Bellü başlu söz anlar kafir var ise huzurına getürüb kafir yakası havadislerinden dahi ne var ise su'al idüp her şeyden haberdar olurdı". Bkz. *Gazavât*, vr. 233b-235a, aynı zamanda bkz. vr. 238b.

174 Murad Reis'in Sicilya sularında yakaladığı dillerden aldığı ve Cezayir üzerinden İstanbul'a ulaşan İspanyol, İngiliz ve Kalvinistler arasındaki bir deniz muharebesini anlatan havadis için bkz. BOA, *MD*, XXIII, hk. 645 (H. 22 Zilhicce 980/M. 25 Ağustos 1573). Fas ve Marakeş havalisinde olan olaylardan İstanbul'u haberdar etmek Cezayir beylerbeyinin görevlerindendi. Bkz. BOA, *MD*, XXX, hk. 348 ve 424.

175 BOA, *MD*, VII, hk. 653 (H. 6 Receb 975/M. 6 Ocak 1568), 1060 ve 1472; XIX, hk. 255 (H. 3 Rebiülevvel 980/M. 13 Temmuz 1572); XXVII, hk. 555 (H. 2 Zilkade 983/M. 2 Şubat 1576); LV, hk. 283 (H. 22 Safer 993/M. 22 Şubat 1585).

176 BOA, *MD*, VI, hk. 904 (H. 22 Safer 972/M. 28 Eylül 1564).

177 BOA, *MD*, I, hk. 132; II, hk. 47 ve 576; VIII, hk. 132, 151, 849 ve 943; LIII, hk. 7; LVI, hk. 70.

178 BOA, *MD*, XLII, hk. 1791.

179 BOA, *MD*, VIII, hk. 1040.

180 BOA, *MD*, I, hk. 13, 15, 18, 19, 20, 22, 42, 54, 123, 135, 166, 246, 247, 378, 610, 639, 996, 1056 ve 1593; II, hk. 576 ve 1039; XLII, hk. 1792.

181 BOA, *MD*, I, hk. 46 ve 140.

Osmanlı kaynaklarında geçen "*ulûfeli casuslar*"[182] ifadesinden de anlaşılacağı gibi, tımar gibi dolaylı maaşların yanı sıra, "ulûfe" adı verilen nakdî maaşlar da söz konusudur. İlk olarak çavuş, müteferrika ve benzeri rütbelerle Osmanlılardan zaten ulufe alan saray görevlilerinin casusluk yapmakla görevlendirildiğini biliyoruz. İkinci olarak, direkt casusluk hizmetinin karşılığında Saray bütçesinden birçok kişiye nakdî ödeme yapılmıştır.

1503-1527 yıllarına ait bir inamat defterinde casuslara Saray'dan direkt maaş verildiği açık bir şekilde gözükmektedir[183]. Kayıtların Farsça olduğu bu erken tarihli deftere göre, H. 909 ve 917 yılları arasındaki dokuz yılda 266 kişiye verilen inamların yıllara göre dağılımı şöyledir:

H. 909 / M. 1503-1504	23
H. 910 / M. 1504-1505	26
H. 911 / M. 1505-1506	27
H. 912 / M. 1506-1507	29
H. 913 / M. 1507-1508	79
H. 914 / M. 1508-1509	43
H. 915 / M. 1509-1510	20
H. 916 / M. 1510-1511	13
H. 917 / M. 1511-1512	6
Toplam	266

Casusların büyük bir kısmının hamisi belli değildir; belli olanlar da aşağıdaki şekilde dağılmıştır:

Şehzade Ahmed	27
Anadolu Beylerbeyi Karagöz Paşa	17
Kayseri Sancakbeyi	13
Şehzade Selim	5
Şehzade Şehinşah	5
Sivas Sancakbeyi	1
Niğde Sancakbeyi	1
İlbasan Sancakbeyi	1
Vidin Sancakbeyi	1
Şahruh b. Alaüddevle	1
Sinan Beg, zaim-i Karahisar	1
Süleymân Beg, zaim-i Torol	1

182 Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, c. 1, s. 13, 32.

183 Ak, *Muallim Cevdet Yazmaları*, O. 071. Bu defterin Latin harflerine çevrilmiş hali tez formatında mevcuttur. İlhan Gök, *Atatürk Kitaplığı Mc.O. 071 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 2014. Defterin bir kısmı daha önce Ömer Lütfi Barkan tarafından basılmıştır. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı 13 (1979), s. 1-380.

Bu tabloda üst sıralarda yer alan şehzadeler, *dil almak* için adam yollamakta da (*zebân âverden*) başı çekmektedir. 43 kişinin dokuzu Ahmed, üçü Selim ve ikisi de Korkud'un adamıdır. Ayrıca merhum şehzade Âlem Şah'ın oğlu Osman Çelebi'nin de on adamı *dil* getirmiştir. Sık sık casus yollayan Anadolu Beylerbeyi Karagöz Paşa'nın emrinde *dil* getiren sadece bir kişi olması da ilginçtir; ancak kendisine bağlı Manisa, Karahisar ve Sultanönü sancakbeyleri de hesaba katıldığında bu rakam artmaktadır.

Casusların bazen nerede istihbarat yaptığı da inam kaydına eklenmiştir. Buna göre, 8 casus Macaristan'dan, 4 casus İran'dan, 3 casus Halep'ten ve 2 casus da Rum vilayetinden (Sivas ve yöresi, Safevi sınırı) haber getirmiştir. Ancak 266 casusluk bir örneklemde bu rakamlar herhangi bir analize imkân vermemektedir.

Şehzade Ahmed'in Amasya'da, Selim'in Trabzon'da, Şehinşah'ın da Konya'da valilik yaptığını hesaba katar ve buna Anadolu beylerbeyi ve altındaki *sancakbeyi* ve *zaim*lerin casuslarını eklersek, 1503 ve 1512 yılları arasında Osmanlı istihbaratının batıdan çok doğu serhaddiyle, kısacası her gün artan Safevi tehlikesiyle ilgilendiği açıkça ortaya çıkacaktır. Macaristan'dan haber getiren 8 kişiye Vidin ve İlbasan sancakbeylerinin hizmetindeki casusları eklediğimizde çıkan rakam, doğuda faaliyet gösterdiğini saptadığımız casusların sayısının altında kalmaktadır. Batı'daki istihbaratın büyük bir çoğunluğunu dil alma operasyonları oluşturmaktadır. Düşman yakasından dil ile dönen 43 kişiden 14 tanesi, Bosna (4), Eğriboz (3), Semendire (3), Vidin (1) ve Avlonya (1) sancakbeyleriyle İzvornik zaiminin (2) emrindedir; yani Balkanlar'da görevlidir.

Defterdeki casusların yine büyük bir kısmının görevi belirtilmemiştir; bunlar Osmanlı askerî ve idarî sistemi içinde herhangi bir görev almayan ve para için bilgi satan haber elemanları olmalıdır. Görevi belirtilenlerden on sekizi gureba, on beşi *merd-i tımar*, beşi çavuş, bir tanesi *sipah zaim*, biri *mir-i alem*, bir tanesi de *hisar eri*dir (*an merdân-ı kal'a*)[184]. Ayrıca iki tane şeyh ve bir de Gioan adlı bir Frenk reisi vardır ki, bunun gemisiyle casus taşıdığı belirtilmiştir (*Cuvân Efrencî, re'îs-i gebr ki câsûsi âverd*)[185]. Casuslardan sadece sekiz tanesi gayrımüslimdir; bunlardan dört tanesi Macaristan üzerine bilgi getirmiştir; bir diğeri de Vidin sancakbeyine çalışmaktadır.

Casuslara ödenen paranın sabitlendiğini görmekteyiz. Çoğu kez verilen miktar 1.000 akçedir; 43 kişiye de bu miktarın yarısının verildiği olmuştur. En yüksek miktarı 3.000 akçe ile Şehzade Ahmed adına İsfendiyar bölgesinde haber toplayan bir şeyh almıştır[186]. Bunu 2.000 akçe alan dört kişi izlemektedir; bunlardan biri Altı Bölük Halkı da denen Kapıkulu sipahilerinin birinci bölüğü olan *ebnâ-i sipâhiyân*a mensuptur[187]. Sultan Ahmed'in adamı olan bir diğeri hem casusluk yapmakla hem de *dil almak*la görevlendirilmiştir (*be-câsûsî firistâde ve zebân âverd*),[188] bir diğeri de *mir-i alem*dir. Bir casus 1.500 akçe alırken en düşük miktarlar ise iki kişiye verilen 300 ve dört kişiye

---

184 Ak, *Muallim Cevdet Yazmaları*, O. 071, 69; Gök, "İn'âmât Defteri", s. 139.

185 Ak, *Muallim Cevdet Yazmaları*, O. 071, 227. Gök, "İn'âmât Defteri", s. 527. İlhan Gök buradaki ismi "Hân" şeklinde okumuştur ki, bu yanlıştır. Defterin orjinalini benimle paylaşarak karşılaştırma yapmamı mümkün kılan hocam Feridun Emecen'e teşekkürü borç bilirim.

186 Ak, *Muallim Cevdet Yazmaları*, O. 071, 326; Gök, "İn'âmât Defteri", s. 830.

187 Ak, *Muallim Cevdet Yazmaları*, O. 071, 226; Gök, "İn'âmât Defteri", s. 526.

188 Ak, *Muallim Cevdet Yazmaları*, O. 071, 223; Gök, "İn'âmât Defteri", s. 512.

verilen 200 akçedir. 1490 yılında vasıfsız bir işçinin 4.7, vasıflısının ise 7.7 akçe ortalama yevmiye aldığı düşünüldüğünde,[189] 1.000 akçenin çok da az olmadığı görülecektir.

Dil almaya gidenlerin daha az bir ücrete layık görüldükleri göze çarpmaktadır. 43 kişiden 27'si 500 akçeye, sekizi 1.000 akçeye ve sadece ikisi 2.000 akçeye layık görülmüştür; bu sonunculardan biri yukarıda da bahsi geçen ve Sultan Ahmed'in hem casusluk yapıp hem dil alan adamıdır. 200 akçe gibi oldukça düşük bir ücret alan iki kişiye karşılık, bir kişi de 5.000 akçe gibi rekor bir rakama layık görülmüştür. Ancak muhtemelen bu cömertliğin sebebi söz konusu kişinin istihbarî kabiliyeti değil de, Komnenos Hanedanı'ndan olmasıdır. Trabzon valisi Selim'in *nöker*lerinden olduğu ve "ser-ebnâ-i sipâhiyân" rütbesiyle Kapıkulu sipahisi olarak görev yaptığı belirtilen Hüseyin Bey hakkında "eski Trabzon Tekfuru'nun büyük oğlu" (*ser-veled-i Tekfur-ı köhne-i Trabzon*) kaydı düşülmüştür[190]. Zaten, benzer statüdeki diğer Bizans asilzadeleri, hiçbir hizmette bulunmadan da böyle yüksek ücretler almışlardır. Mesela, "Manol b. Tekfur-ı Mora"[191] olarak kaydedilen ve muhtemelen Osmanlılara iltihak eden II. Demetrios Paleologos'un oğlu olan bir başkası, Saray'dan tahsisat almaktadır (*der-cemâ'at-i müşâhere-horân*); kayıtlar kendisine üç kez 5.000 akçe inam verildiğini göstermektedir[192]. Manol'un 1507'deki ölümünden sonra taziye olarak evlatlarına hilat giydirilecek[193] ve oğullarından Yanol'a da üç kez 3.000 akçe ödeme yapılacaktır[194].

Nakdiye diye kaydedilen paranın dışında her casusa bir de kumaş verilmektedir. Bunların çoğu câme-i münakkaş-ı Bursa olarak bilinen nakışlı bir kumaştır; bazen bunun yerine "câme-i mîrâhûrî-i kemhâ-i kırmızı, câme-i benek-i Burusa, câme-i pûrî, câme-i rişte-i Burusa ve câme an kadîfe-i rişte-i Burusa, câmehâ-i mîrâhûrî an kadîfe-i alaca-i Burusa" şeklinde ifade edilen değişik renk ve çeşitte kumaşlar verildiği de olmuştur. Ayrıca bir kişiye beygir parası (*be-cihet-i bahâ-i bârgîr*)[195] olarak, bir diğerine de "âdet-i hazînedârî ve çavuşî," (hazinedarlara ve çavuşlara verildiği gibi)[196] ekstradan ikiyüzer akçe verildiği görülmektedir.

Dil getirenlere de benzer bir muamele yapılmış ve başta "câme-i münakkaş" olmak üzere çeşitli kumaşlar hediye edilmiştir. Bunların arasında câme-i çatma-i Burusa ve câme-i peşaveri gibi değişik türler de vardır. Ayrıca bir kişiye de yol parası olarak 200 akçe tahsis edildiği görülmektedir (*be-cihet-i harc-ı râh hem-râh-ı mezkûr*)[197].

Bu rakamlar, sarayın casusluğa bir fon ayırdığını göstermesi açısından önemliyse de, bu ödemelerin çeşitli başlıklar altında yapılması kurumsal bir yapıyla karşı karşıya olmadığımızı göstermektedir. Örneğin, bu casuslardan bir tanesinin

189 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyat ve Ücretler, 1469-1998*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 69.

190 Ak, *Muallim Cevdet Yazmaları*, O. 071, 195; Gök, "İn'âmât Defteri", s. 414; Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 33.

191 Ak, *Muallim Cevdet Yazmaları*, O. 071, 33; Gök, "İn'âmât Defteri", s. 67.

192 Ak, *Muallim Cevdet Yazmaları*, O. 071, 33, 71, 112; Gök, "İn'âmât Defteri", s. 67, 143, 244.

193 Ak, *Muallim Cevdet Yazmaları*, O. 071, 212; Gök, "İn'âmât Defteri", s. 485.

194 Ak, *Muallim Cevdet Yazmaları*, O. 071, 279, 332, 387; Gök, "İn'âmât Defteri", s. 677, 847, 1008.

195 Ak, *Muallim Cevdet Yazmaları*, O. 071, 226; Gök, "İn'âmât Defteri", s. 525.

196 Ak, *Muallim Cevdet Yazmaları*, O. 071, 267; Gök, "İn'âmât Defteri", s. 659.

197 Ak, *Muallim Cevdet Yazmaları*, O. 071, 196; Gök, "İn'âmât Defteri", s. 417.

"Şakirdân-ı Kâtibân-ı Hızâne-i 'Âmire" başlığı altında Hazine kâtipleriyle beraber yazılmıştır[198].

Bu defterler nakdi ödemelere dair elimizdeki tek örnek değildir. Zaten, kira getiren dirlikler vermek gibi dolaylı ödeme yöntemleriyle Avrupa ve Batı Akdeniz'de casus ve muhbir bulmanın imkânsızlığı ortadadır. İkinci Bölüm'de detaylı bir şekilde anlattığımız Cisneros davasındaki komploculardan biri Sicilya'daki Osmanlı ajanının kendisine yüksek bir meblağ teklif ettiğini söyleyecektir[199]. Girne halkını savaşmadan teslim olmaya ikna eden zımmiye ise Kıbrıs ceziresi mahsulünden günlük otuz akçe ulufe verilmesine karar verilmiştir[200]. 1573 yılında İstanbul'daki inşaat işçilerinin yevmiyeleriyle karşılaştırıldığında (vasıfsız: 5.8 akçe, yıllık 1800 akçe, vasıflı: 9.4 akçe, yıllık ortalama 2900 akçe)[201] bu paranın değeri anlaşılır; yıllık 10.950 akçelik bir gelirin ortalama bir tımarlı sipahinin gelirine denk olduğunu da eklemeden geçmeyelim.

İran sınırında istihbarat yapanlara tımar bahşedilmesi gibi, Akdeniz'dekilere de Tersane ve donanmada ulûfeli görevler verilmiştir. Örneğin 1570'de *dil* getiren Macar reis lakaplı İlyas Reis'e yevmi on akçe ile reislik verilmiştir[202]. Dört yıl sonra, Avlonya'da yevmi yüz akçe ile *azaplar ağası* ve *gönüllü kapudanı* olan Hasan, Halkü'l-Vad muhasarasında üç defa *kalyete*siyle küffardan *dil* getirdiği için yüz akçe ile *hassa reisi* olmak istemiş ve bu isteği kabul edilmiştir[203]. 1581 yılında, İspanya canibinden bazı haber ile gelen Musa'ya Tersane-i Amire'de kalafatçılık görevi verilecektir[204]. Batı Akdeniz'den haber getiren reislerin ulûfelerinin arttırıldığı da olmuştur[205]. Belgelerin gönüllü reis dediği korsanların, istihbarî faaliyetleri karşılığı bazen tımarla ödüllendirildikleri de vâkidir[206]. Yine burada da, terakki bir ödeme şeklinden diğerine geçilmesi anlamına gelebilirdi. Mesela, 1573'te İstolni Belgrad kalesi farislerinden sekiz akçe ulufeye tâbi mutasarrıf Mustafa'ya tımar verilmesine karar verilmiştir[207]. Son olarak, Osmanlı idaresinin tımar sistemini uygulamadığı, ancak vilayet hazinesinden her yıl belirli miktarda para almakla yetindiği salyaneli eyaletlerde bu tip ulûfeli mevkilerin başarılı casusları beklediğini belirtelim. Mesela, Kıbrıs Savaşı sırasında Mağosa'dan *yarar dil* getiren Mustafa'ya Mısır tüfekçilerinden 124. bölükte yevmi 9 akçe ile mahlûl gediklerden biri verilmiştir[208].

Kritik önemi haiz haberleri getirenlerin mühim görevlere getirildikleri de olmuştur. Mesela, Halkü'l-Vad'ın düşüşünü haber veren Tunus fatihi Koca Sinan Paşa'nın kâhyası Midilli Sancakbeyi olarak atanmıştır[209]. Aynı aylarda, Cezayir'den

198 Ak, *Muallim Cevdet Yazmaları*, O. 071, 11; Barkan, "Muhasebe Defterleri", 308; Gök, "İn'âmât Defteri", s. 18.
199 AGS, *E*, 1126, fol. 41 ve 152 (30 Nisan 1561).
200 BOA, *MD*, VIII, hk. 356 (H. 14 Cemaziyelevvel 978/M. 14 Ekim 1570).
201 Şevket Pamuk, *Fiyat ve Ücretler*, s. 69.
202 BOA, *MD*, VIII, hk. 18 (H. 978/M. Haziran 1570-Haziran 1571).
203 BOA, *MD*, XXV, hk. 2804 (H. 10 Receb 982/M. 26 Ekim 1574).
204 BOA, *MD*, XLV, hk. 2529 (H. 27 Şaban 989/M. 26 Eylül 1581).
205 BOA, *MD*, VIII, hk. 15; LXV, hk. 96.
206 BOA, *MD*, XXV, 2686.
207 BOA, *MD*, XXV, hk. 17 (H. 3 Şaban 981/M. 28 Kasım 1573).
208 BOA, *MD*, VIII, hk. 951 (H. 19 Safer 978/M. 23 Temmuz 1570).
209 AGS, *E*, 1068, fol. 31 (9 Ocak 1575).

haber getiren Kaid Mehmed'e 200.000 akçe yıllık gelirle Şerşel Sancağı bahşedilecektir[210]. Bu atamaların getirilen haberlerin zafer müjdesi vermesiyle bir alakası yoktur; kötü haberler de aynı şekilde mükâfatlandırılmaktadır. Mesela Malta kuşatmasının başarısızlığa uğradığı haberini getiren bir Granadalı, Müslüman olduktan sonra yevmi 15 akçe ile *hassa reisliğin*e atanmıştır[211].

İstimalet politikaları çerçevesinde, Osmanlıların kuşatma sırasında kendilerine yardım eden halkı vergi muafiyetiyle ödüllendirdiklerini belirtelim. Örneğin, Girne halkını kaleyi "bilaharb" teslim etmeye ikna eden ve Osmanlılara anahtarları bizzat kendisi teslim eden ve mühtedi olduğu anlaşılan Mehmed tekalif-i örfiyye ve avarız-ı divaniyye vergisinden muaf tutulmuştur"[212].

Menzil Sistemi

İstanbul'un on altıncı yüzyılda büyük ehemmiyet verdiği şeylerden biri de *menzil* sistemidir[213]. Ordunun iaşesini sağlamak kadar haberleşmeyi kolaylaştırmayı da amaçlayan *menzilhane*ler direkt merkezî devlet tarafından yönetilmektedir[214]. Posta teşkilatını iltizama vermek, yani serbest girişimcilere güvenmek zorunda kalan Madrid'i, merkezileşme yarışında İstanbul bu sefer sollamışa benzemektedir. İki imparatorluğun farklı tercihlerinin iki temel sebebi vardır. Birincisi, yeknesak bir bütün arz eden Memâlik-i Mahrûsa'nın aksine, Habsburg mülkü Avrupa'nın dört bir yanına dağılmış durumdadır. Bir Habsburg vilayetinden diğerine mektup taşırken, başta Fransa olmak üzere başka devletlerin topraklarından geçmek zorunda kalacakları için Habsburg ulaklarının devlet memuru olması mümkün değildir. İkinci olarak, yurtdışında mukim elçileri olan bir devletin mektuplarını sadece kendi posta sistemiyle taşıması imkânsızdır. Bu noktada, Osmanlıların da Avrupa ile Venedik postasını kullanarak haberleştiğini unutmayalım.

On altıncı yüzyıla kadar Osmanlılarda organize bir posta sistemi yoktu. "*Ulak hükmü*" adı verilen özel bir belge taşıyan *ulak*, istediğinin atına el koyabilirdi; bu *ulak*ların konaklama ve yiyecek gibi masraflarından da yerel halk sorumluydu. Elinde ulak hükmü olanların her yerde kendisini ve atını halka besletmek ve sahibinin

210 BOA, *MD*, XXV, hk. 1163 (H. 13 Zilhicce 981/M. 13 Aralık 1574).

211 AGS, *E*, 1054, fol. 215 (19 Ekim 1565).

212 BOA, *MD*, XIII, hk. 684 (H. 26 Zilhicce 978/M. 21 Mayıs 1571).

213 Nitekim menzil teşkilatı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sefer lojistiği ile ilgili olarak, Prof. Dr. Yaşar Ertaş tarafından bu kitap çalışması için kaleme alınan "Osmanlı Ordusunun Savaş Hazırlıkları ve Sefer Organizasyonu" adlı makaleye bakılabilir.

214 Bkz. Colin Heywood, "Some Turkish Archival Sources for the History of the Menzilhane Network in Rumeli during the Eighteenth Century", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler - Humanities*, sayı 4-5 (1976-1977), s. 39-54; Colin Heywood, "The Ottoman Menzilhane and Ulak System in Rumeli in the Eighteenth Century", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, haz. Osman Okyar ve Halil İnalcık, Meteksan, Ankara 1980, s. 179-186; Colin Heywood, "The Via Egnatia in the Ottoman Period: The Menzilhanes of the Sol Kol in the Late 17th/Early 18th Century", *Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, haz. Elizabeth Zachariadou, Crete University Press, Resmo 1996, s. 129-144. Her üç makale de şu eserde bulunabilir: Colin Heywood, *Writing Ottoman History: Documents and Interpretations*, Ashgate, Hampshire 2002. Ayrıca bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme: Menziller*, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara 2002; Ali Yücel Yürük, "Lütfi Paşa'nın (ö. 970/1563) Osmanlı Haberleşme ve Ulaşım Sistemine Ulak Zulmü Bağlamında Getirdiği Yenilikler", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, c. 1, Ülke Armağan, İstanbul 2013, s. 597-626.

rızasını almadan atlara el koymak suretiyle halkı nasıl mağdur ettiğini, Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki raporlardan biri çok güzel bir şekilde anlatmaktadır[215]. Sistemin en büyük muhalifi Lütfi Paşa'ya göre "gavurlarda bile olmayan bu zulüm"den en başta Yavuz Sultan Selim şikâyetçidir. "[B]u ulak zulmi bize ne dünyâda ve ne âhiretde rahatlık virir, Hak Te'âlâ katında bu husûsda gâyet şermsârız deyu ah" bile demiştir. Sancakbeyinden paşaya hemen herkesin, kapusundaki insanlara önemli önemsiz işler için *ulak hükmü* yazması suistimallere yol açmaktaydı. Elinde *ulak hükmü* olanlar önüne gelenin atına el koyup vermeyenleri darp etmekteydi. Üstüne üstlük işleri bitince atı ölüme terk edip sıradaki kurbanlarına yönelmeleri halkı canından bezdirmişti. Bizzat devletin en üst merciindeki veziriazam, "[v]e 'Osmânlu dahi ulak zulmünden Cengizîleri taklîd gibi itmişlerdi" cümlesiyle bu zülme müsamaha gösteren devlete ağır bir eleştiri getirecektir. Mazul veziriazam işi, "ol zulümle ulak alub bindikleri atları sâhibleri mazlumlarının ahı pâdişâh-ı rû-yı zemin tarafına tesir idüp oğlı Cihângir'de zuhûr buldu" diyerek Kanuni'nin gözde şehzadesinin ölümünü bu suistimallere bağlamaya kadar götürecektir[216].

Yıllar sonra bu eleştirileri yapacak olan Lütfi Paşa, topografik şartlara göre, 3-18 saat arası değişen mesafelerde konaklama noktaları olarak hizmet verecek menzillerden oluşan bir ağ tesis etmişti[217]. Burada *ulak*ları bekleyen atlar sayesinde mektupların daha hızlı taşınması sağlanmıştı. Bu iş için lazım olan para ise "menzilkeş" ismi verilen yöre halkının avarız ve bedel-i nüzul karşılığı yerine getirdikleri angarya hizmeti ile karşılanacaktı; *ulak*lar ise kullandığı beygirin parasını *menzilci*ye ödeyecekti. Bu şekilde halkın üzerindeki yük hafifletilmek istenmiştir. Sistemin uzun süre işler durumda kalması bunun bir yere kadar başarıldığını göstermektedir; ancak yine de kayıtlarda hâlâ *ulak* zulmünden bahsedildiğini görmekteyiz[218].

Bu konaklama noktalarında *menzil emini*, *menzil kethüdası* ve *ahur kethüdası* gibi memurlar bulunurdu. Menzilin idaresiyle ilgilenen bu görevlileri teftiş etmek *kadı*nın göreviydi. Habsburg örneğinin aksine, bu posta sistemi halka açık değildi. Buradaki atlar sadece devlet işleri için kullanılmalıydı; yerel yöneticilerin kendi özel işleri için menzilleri kullanması kesinlikle yasaklanmıştı[219].

İvedilikle yerine ulaştırılması gereken ve önemli devlet meseleleriyle ilgili (mühim ve müsta'cel husus)[220] mektuplar iki *menzil* arasında gidip gelen *ulak*lara teslim edilemezdi; bunları, özel görevlendirilen "hususi emirle gelen *ulak*"lar[221] İstanbul'dan gidecekleri yere kadar tek başlarına taşırlardı. Her ne kadar *ulak*ların

215 TSMA, *Evrak* 3192.

216 Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, vr. 373-384, s. 284-292.

217 BOA, *KK*, no. 2555, (H. 1003/M. Eylül 1594-Eylül 1595); Yusuf Halaçoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlılarda Haberleşme ve Yol Sistemi", *Çağını Yakalayan Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd., IRCICA, İstanbul 1995, s. 14-15.

218 BOA, *MD*, XLIV, hk. 233; XLIX, hk. 499.

219 BOA, *MD*, XXX, hk. 62 (H. 25 Muharrem 985/M. 14 Nisan 1577); XLIV, hk. 233; LI, hk. 63.

220 BOA, *MD*, XIX, hk. 488 (H. 22 Ramazan 980/M. 26 Ocak 1573) ve 521 (H. 2 Rebiülahir 980/M. 11 Ağustos 1571).

221 Halaçoğlu, *Menziller*, s. 4. Bu ifadenin dışında, özel görevlendirmiş ulaklar için bazen sadece *ulak* demekle yetinildiğini de belirtelim. BOA, *MD*, XIV, hk. 442 (H. 23 Safer 978/M. 27 Temmuz 1570); XIX, hk. 487 (H. 24 Ramazan 980/M. 19 Şubat 1571); XLIV, hk. 233.

ellerinde inam hükmü olmadan menzillerden at almaları yasaklanmış olsa da, serhad bölgesinden gelen ulaklar bu yasaktan muaf tutulmuştur[222].

Osmanlıların iç haberleşme sorununu çözen *menzilhane* sistemi Avrupa ile yapılan yazışmalarda işe yaramamaktadır. Peki, o zaman İstanbul Avrupalı hükümdarlarla veya Memâlik-i Mahrûsa dışında istihbarat yapan elemanlarıyla nasıl haberleşmektedir?

Diplomatik yazışmalar genelde İstanbul'daki yabancı elçiler üzerinden yapılır, önemli meseleleri görüşmek için de çavuş, *müteferrika*, *silahdar*, *kapıcıbaşı*, *tercüman*, *hazinedar*, çeşnigir, *bölükbaşı*, *yeniçeri* ve *sipahi* gibi çeşitli rütbelerde[223] saray görevlileri elçi olarak yabancı başkentlere yollanırdı. Nicolas Vatin'in de belirttiği gibi, bunların yanlarında taşıdığı mektuplar bir nevi pasaport gibiydi ve elçinin selahiyetini belirtmekteydi[224]. Müzakere edilecek konuyla ilgili detayları içermezlerdi; bunlar elçi ile yabancı hükümdar arasında sözlü olarak halledilirdi.

Avrupa'ya biri yollanmadığı zamanlarda, Osmanlılar *balyos*un ocağına düşecekti; çünkü İstanbul ile Avrupa arasındaki tek düzenli posta servisi Venediklilerin elindeydi. Tüccar, esir, diplomat,[225] paşa, İstanbul'daki herkes mektuplarını *balyos*a teslim etmek zorundaydı[226]. Başkasının sırlarına çok meraklı Venedikliler de taşıdıkları bu mektupları gizlice açıp okur, daha sonra da itinayla tekrar mühürleyip sahiplerine ulaştırırlardı[227].

Osmanlı casuslarının düzenli aralıklarla yazmakla yükümlü oldukları istihbarî raporlarını efendilerine nasıl ulaştırdığı üzerine pek bir şey bilmiyoruz. Spesifik bir istihbarat operasyonuna çıkıp İstanbul'a hemen dönecek casuslar bile, gittikleri yerde edindikleri bilgileri İstanbul ile hemen paylaşmak zorundaydılar. Venedik karşı istihbaratının saptamaları Osmanlı casuslarının yine Venedik postasını kullandıklarını göstermektedir. Roma'dan Cigalazade'ye yazan Ludovico Veggia[228] ya da David Passi'ye Avrupa'nın her yerinden yazan Marranolar (yukarıda bunlardan bahsetmiştik) hep sahte isimler kullanarak ve yazdıklarına masum birer mektup süsü vererek Venediklileri kandırmaya çalışmışlardır.

Menzil sisteminin dışında kalan başka bir yer de denizin bizzat kendisidir. İstanbul'un Mağrip'teki deniz aşırı eyaletleri ya da bizzat donanması ile haberleşmesi *kalyete* ve benzeri hızlı çekdiri gemilerle sağlanmaktadır[229]. Mesela, Cezayir Beylerbeyi Salih Paşa'nın Oran'ı kuşattığı sırada (1556), Uluç Ali İstanbul'dan sultanın emrini getirecektir. Paşa 40 *kadırga*yla hemen Doğu Akdeniz'e dönmelidir[230]. Donanmanın

222 Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlılarda Haberleşme ve Yol Sistemi", s. 20.

223 Maria Pia Pedani-Fabris, *In Nome del Gran Signore*, Zeyl I, Diputazione Editrice, Venezia 1994.

224 Nicolas Vatin, "Remarques sur l'oral et l'écrit dans l'administration ottomane au XVIe siècle", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, sayı 75-76 (1995), s. 147.

225 ASV, *CX-ParSec*, reg. 8, cc. 82v-83v (9 Nisan 1567).

226 ASV, *DocTR*, b. 6, no. 805; b. 8, hk. 1014.

227 Emrah Safa Gürkan, "Laying Hands on *Arcana Imperii*: Venetian Baili as Spymasters in Sixteenth-Century Istanbul", *Spy Chiefs, volume 2: Intelligence Leaders in Europe, the Middle East, and Asia II*, haz. Paul Maddrell vd., Georgetown University Press, Washington 2018, s. 67-96; Emrah Safa Gürkan, "Il bailaggio e la diplomazia d'informazione fra Venezia e Istanbul", Θησαυρίσματα/*Thesaurismata: Bollettino dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini*, sayı 46 (2018), s. 106-111.

228 ASV, *CX-ParSec*, reg. 14, cc. 128v (22 Kasım 1601).

229 İdris Bostan, *Osmanlılar ve Deniz: Deniz Politikası, Teşkilat, Gemiler*, Küre Yayınları, İstanbul 2007, s. 126.

230 Aziz Samih İlter, *Şimali Afrika'da Türkler*, c. 1, Vakit Kütüphanesi, İstanbul 1937, s. 133. Ayrıca bkz. BOA, *MD*, III, hk. 580, 581, 582, 583, 624 ve 629.

yakınlarda olduğu zamanlarda sıkıntı yoktur; 1573'te gönderilen Süleyman gibi bir çavuşla gerekli haberleşme sağlanabilir[231]. Ayrıca, denizden haberleşmek mümkün olmadığında, karadan en yakın limana *ulak* yollamak da başka bir yoldur[232]. Yollanan emirlerin donanmaya ulaştığından emin olmak için biri denizden biri karadan olmak üzere iki *ulak* gönderildiği de vâkidir[233].

Ancak, donanma Batı Akdeniz'de faaliyet gösterdiği zamanlarda bu sistem sekteye uğramaktadır; çünkü Osmanlı topraklarının ötesine *ulak* göndermek mümkün değildir. Eğer yakında bekleyen bir düşman donanması varsa, *kalyete* ile iletişim kurmak da risklidir. Malta kuşatması bu anlamda güzel bir örnektir. Akdeniz'in ortasında zorlu bir kuşatmaya girişen Mustafa ve Piyale Paşa ile İstanbul'un haberleşmesi kesilmiştir; muhtemelen bunun müsebbibi Sicilya'da pusuya yatmış Don García de Toledo komutasındaki Habsburg donanmasıdır[234]. İstanbul'da endişenin arttığı bu zor anlarda, Osmanlıların imdadına bir kez daha Venedik yetişecektir. Beş sene sonra aynı Osmanlı donanmasının soluğunu ensesinde hissedecek bu eski dost, merkezin yazdığı mektupları Piyale ve Mustafa'ya ulaştırdığı gibi, İstanbul'u kuşatmanın gidişatından düzenli olarak haberdar etmekte de nazlanmamıştır[235].

Osmanlı İstihbaratının Performansı

Şimdi artık sıra, bu patrimonyal ve adem-i merkeziyetçi yapının performansını ölçmeye geldi. Osmanlılar Avrupa'daki siyasî ve askerî gelişmeleri takip etmede rakiplerine nazaran ne kadar başarılıydılar?

İstihbarat çalışmalarında son yıllarda hâkim olan görüş, birbirlerine rakip teşkilatlar arasında direkt bir karşılaştırma yapmanın istenen sonuçları vermediği ve birçok metodolojik sıkıntı taşıdığı şeklindedir. Aslında modern istihbarat örgütleri için öne sürülen bu sav, on altıncı yüzyılda daha da doğruluk kazanır. Zira bu dönemde kurumsallaşma düşük seviyededir ve tarihçinin elindeki deliller bölük pörçüktür. Ancak yine de, bir Yeniçağ devletinin istihbarî performansı ölçülmek istendiğinde söylenecek bazı şeyler vardır.

Osmanlı büyük stratejisi üzerine yazdığı meşhur makalesinde Gábor Ágoston, Osmanlıların manalı bir strateji ve uygulanabilir bir dış politika için gerekli istihbarat kanallarına sahip olduğunu göstermiştir[236]. Ancak, Macar müverrih bu kanalları belirtmekle yetinecek ve Osmanlı istihbaratının performansını incelemekten imtina edecektir. Bu son kısmın amacı, literatürdeki eksiği kapatmak ve Osmanlıların dış dünyayla ve özellikle Avrupa ile ilgili haberleri almakta ne kadar başarılı olduğunu analiz etmektir.

231 BOA, *MD*, XIX, hk. 508 (H. 21 Ramazan 980/M. 21 Ocak 1573).

232 BOA, *MD*, LXXIII, hk. 987 (H. 11 Şevval 1003/M. 10 Temmuz 1593).

233 BOA, *MD*, XIV, hk. 442 (H. 23 Safer 978/M. 27 Temmuz 1570).

234 John Francis Guilmartin, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the 16th Century, Revised Edition*, Naval Institute Press, Cambridge 2004, s. 176-193; Bruce Ware Allen, *The Great Siege of Malta: The Epic Battle between the Ottoman Empire and the Knights of St. John*, University Press of New England, New Hampshire 2015.

235 ASV, *CX-ParSec*, reg. 8, cc. 79r-80r (18 Şubat 1566, m.v.); BOA, *MD*, VI, hk. 1424 (H. Evasıt-ı Zilhicce 972/M. 9-18 Temmuz 1565).

236 Gábor Ágoston, "Information, Ideology and Limits of Imperial Policy", *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, ed. V. H. Aksan ve D. Goffman, Cambridge 2007, s. 78.

Böyle bir performans değerlendirmesi için gerekli örnek bir kez daha Kıbrıs Savaşı olabilir. Venedik ve Habsburgların başını çektiği geniş bir Hıristiyan koalisyonu ile karşı karşıya geldikleri bu savaştan Osmanlılar istihbarî açıdan alnının akıyla çıkmışa benzemektedir. Örneğin o sırada Girit'te bekleyen düşman donanmasının Lefkoşa'nın düşüşünü duyunca Kıbrıs'a gitmeyeceğini ve geri döneceğini, kale düşmeden 17 gün önce, 23 Ağustos 1570'de tahmin edebilmişlerdir[237]. İnebahtı bozgunundan biraz önce, 1571 sonbaharında, İstanbul düşman donanmasındaki gemi mevcudunu detaylı bir şekilde bilmektedir[238]. İki yıl sonra Hıristiyan donanmasının Tunus'a saldıracağını da öngörecek ve saldırıdan 2 ay önce, 12 Ağustos 1573'te, Tunus ve Cezayir beylerbeylerine haber verecektir[239]. Yine aynı savaşta Venedikli bir asilzade, Venediklilerin Hersek Novi'ye saldıracaklarını Osmanlılara bildirmiştir. Dört ay sonra verdiği bilgi doğru çıktığı zaman, Osmanlılar gerekli hazırlıkları çoktan yapmıştır; kaleye mühimmat depolanmış ve beş sancakbeyi olası bir kuşatmayı kırmakla görevlendirilmiştir[240]. Kısacası, zamanında gelen bilgi sayesinde Venediklilerin "sürpriz" saldırısı hezimetle sonuçlanacaktır[241].

Bu noktada Osmanlı payitahtının istisnai konumunun altını bir kez daha çizmek gerekir. İstanbul sadece geniş bir imparatorluğun başkenti değil, aynı zamanda bir diplomasi ve uluslarası ticaret merkezidir[242]. Ayrıca, yerli ve yabancı birçok dinî ve etnik kökenden cemaati bir arada barındırmaktadır. Kısacası, Hint Okyanusu ve Çin gibi uzak coğrafyalardan dahi[243] düzenli olarak duyum ve bilgilerin geldiği bir haber merkezidir[244]. Avrupa ve Akdeniz'deki şehirlerden hiç biri bu anlamda İstanbul'la aşık atabilecek konumda değildir; bunun belki, o da belki, tek istisnası Venedik'tir. İşte bu istisnaî konum, mukim elçiliklerin yokluğunu bir dereceye kadar telafi etmiş olsa gerektir. Osmanlıların Avrupa'da istihbaratı yönetecek ve kendilerine düzenli haber yollayacak elçileri olmayabilir; ancak ellerinin altında Batı'daki gelişmeleri takip eden birçok Avrupalı diplomat, tüccar, fidyeci, maceraperest ve dönek vardır.

Performansı ölçerken dikkat edilmesi gereken bir başka nokta, *doğru* bilgi toplamanın tek kriter olmadığıdır. Yukarıda bahsi geçen Hersek Novi örneğinde de görüldüğü gibi, zamanında bilgi almak da önemlidir; yoksa gerekli siyasî ve askerî karşılıkları vermek mümkün olmaz. Osmanlıların bu alanda da başarılı olduklarını görmekteyiz. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi, Avrupa'daki savaş, fetih, ölüm, tahta geçme gibi önemli olayların haberinin İstanbul'da duyulması öyle çok da gecikmemiştir.

Dönemin ortalamaları göz önüne alındığında, tablodaki rakamlar Osmanlıların başarılı olduklarını göstermektedir. İlk olarak, Osmanlı karar alıcıları Avrupa'daki

237 BOA, *MD*, XIV, hk. 520 (H. 21 Rebiülevvel 978/M. 23 Ağustos 1570).

238 BOA, *MD*, XVI, hk. 34 (H. 20 Cemaziyelevvel 979/M. 10 Ekim 1571).

239 BOA, *MD*, XXII, hk. 416 (H. 14 Rebiülahir 981/M. 12 Ağustos 1573) ve 419.

240 AGS, *E*, 1331, fol. 221 (20 Mayıs 1572).

241 Malcolm, *Agents of Empire*, s. 183.

242 Yeniçağ İstanbul'unu bir diplomasi merkezî olarak inceleyen bir çalışma için bkz. Emrah Safa Gürkan, "Bir Diplomasi Merkezi Olarak Yeni Çağ İstanbul'u", *Antik Çağ'dan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Siyaset ve Yönetim I*, yay. haz. Feridun M. Emecen ve Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 372-399.

243 ASV, *SDC*, fil. 2, cc. 236v-237r (23 Eylül 1567).

244 Bkz. Ágoston, "Birodalom és információ".

birçok olaydan İstanbul'daki yabancı elçilerden daha önce haberdar olmuştur[245]. İkinci olarak, sistematik bir karşılaştırma için gerekli ortalama rakamlara sahibiz. Fransız tarihçi Pierre Sardella'nın, 1496-1533 yılları arasında Venedik'e ulaşan bütün yazışmaları 58 ciltlik günlüğünde özetleyen senatör Marin Sanudo'nun *I Diarii*'sine dayanarak yaptığı hesaplamalara göre, İstanbul'dan Venedik'e bir haberin ulaşması için gereken zaman 15 ilâ 81 gün arasındadır. Bu geniş aralık bize pek bir şey ifade etmeyeceğinden ağırlıklı ortalamayı baz almak daha doğru olacaktır: 37 gün[246]. 15 gün gibi istisnai durumlar hiç şüphesiz etkileyicidir; ancak, yine de Osmanlılar Venedik'ten daha uzak yerlerdeki birçok haberi 37 günden daha kısa bir sürede haber almışlardır. Pavia Muharebesi, Tunus'un düşüşü, V. Sixtus'un seçilmesi ve hatta oldukça kuzeyde meydana gelen İspanyol Donanması'nın 1588'de uğradığı hezimet bunlara örnek sayılabilir. Ayrıca, yine Sardella'nın rakamlarına göre Venedik ile Paris arasının 12 gün, Venedik ile Valladolid arasının da ortalama 29 gün sürdüğünü belirtelim. Bu rakamların bize söylediği Osmanlı ortalamalarının (Fransa için iki aydan az, İspanya için üç aydan az) çağdaşlarından daha kötü olmadığıdır.

Özellikle savaş zamanlarında Osmanlıların haber kaynaklarını çeşitlendirdiklerini ve böylece karşılaştırma yapma imkânı bulduklarını görmekteyiz. Ardında hem Avrupa hem de Osmanlı arşivlerinde yığınla belge bırakan Kıbrıs Savaşı, yine en güzel örneği teşkil etmektedir. Donanmasının büyük bir bölümünü kaybetmiş ve yabancı istihbarat örgütlerinin teşvikiyle birçok yerde ayaklanan Hıristiyan tebaası nedeniyle Balkanlar'daki hâkimiyeti tehlikeye giren İstanbul, bu olumsuzluklara rağmen birçok farklı yerden haber almayı başarmıştır:[247] Serdar Vezir Hüseyin Paşa, Rumeli ve Budin Beylerbeyleri, İlbasan, Delvine, Mora, Ohri, Zaçesne, Hersek sancakbeyi ve dizdarları sınır boylarında casus, akıncı ve korsanların topladıkları bilgileri hemen İstanbul'a göndereceklerdir. Bir taraftan Osmanlı donanması kendi istihbaratını yaparken, öteki taraftan Garp Ocakları da Hıristiyan donanmasının İtalyan limanlarındaki askerî hazırlıklarını rapor etmekteydiler. Fransa Kralı IX. Charles İstanbul'a askerî ve siyasî gelişmeleri içeren mektuplar göndermekte, elçisi François de Noailles da bildiklerini Osmanlılarla cömertçe paylaşmaktaydı[248]. Ragusa da Avrupa'daki casuslarından aldığı haberleri sürekli İstanbul'a iletmekteydi;[249] bir Habsburg casusuna göre, her hafta hususî bir ulak Hıristiyan donanmasının ilerleyişi ile bilgi götürmek için İstanbul'a

---

245 ASV, *SDC*, fil. 3, c. 359r (7 Ocak 1568, m.v.); *Négociations de la France dans le Levant, ou, correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople et des ambassadeurs, envoyés ou résidents à divers titres à Venise, Raguse, Rome, Malte et Jérusalem, en Turquie, Perse, Géorgie, Crimée, Syrie, Egypte, etc., et dans les états de Tunis, d'Alger et de Maroc*, c. 3, haz. Ernest Charrière, Impr. Nationale, Paris 1853, s. 69; Mario Infelise, "From Merchants' Letters to Handwritten Political *Avvisi:* Notes on the Origins of Public Information", *Cultural Exchange in Early Modern Europe, vol. 3: Correspondence and Cultural Exchange in Europe, 1400-1700*, haz. Francisco Bethencourt ve Florike Egmond, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 38; Infelise, *Prima dei giornali*, s. 7.

246 Pierre Sardella, *Nouvelles et spéculations à Venise au début du XVIe siècle*, Paris 1948, s. 56-57.

247 Bkz. BOA, *MD*, XIX, birçok yerde.

248 BOA, *MD*, XIX, hk. 247 (H. 4 Safer 980/M. 15 Haziran 1572), numarasız, 667'den sonraki hk.; XXII, hk. 108.

249 DAD, *Acta Turcorum*, A7 29a (H. Evahir-i Zilkade 978/M. 16-25 Nisan 1571), K 82 (H. Evail-i Rebiülahir 979/M. 23 Ağustos-1 Eylül 1571), K 113 (H. Evasıt-ı Safer 978/M. 15-24 Temmuz 1570). Metinler için bkz. Biegman, " agusan Spying", s. 245-9.

gitmekteydi[250]. Ayrıca, yakalanan dillerden, Avrupa topraklarında ticaret yapan Osmanlı tüccarlarından ve esaretten kurtulan Müslümanlardan da güncel bilgi alınabilmekteydi. Son olarak, değişik *ekâbir kapuları*na mensup birçok casusun sürekli faaliyet halinde olduğunu ekleyelim[251]. Bunlar sadece haber vermekle yetinmemekte, aynı zamanda çeşitli örtülü operasyon teklifleriyle gelmektedir. Bu kadar çok kaynaktan beslenen merkezî hükümet, kendisine gelen istihbaratı titiz bir karşılaştırmaya tâbi tutmak ve tutarsızlıklar hakkında memurlarına gerekli uyarıları yapmakla, kısacası bir müfettiş rolü üstlenmekle yetinecektir[252].

Osmanlı paşaları ve Avrupalı elçiler arasındaki görüşmeler bize Osmanlıların son siyasî ve askerî gelişmelerden ne kadar haberdar olduğunu açıkça göstermektedir. Bu diyaloglardan çıkarılacak sonuç, Rüstem,[253] Sokollu Mehmed,[254] Siyavuş,[255] Koca Sinan[256] ve Uluç Ali[257] Paşalar gibi casus hamilerinin sadece bilgi talep etmek ve edinmekle yetinmedikleridir. Bunlar Avrupalı elçilerin kendilerine sağladıkları bilgiyi sıkı bir analize tâbi tutmakta,[258] bağlama oturtmakta,[259] yer yer düzeltmekte[260] ve hatta yalanlamaktadır;[261] ayrıca spesifik olaylar üzerine ekstra bilgi talep etmekten geri durmayacaklardır[262]. Schmalkalden Savaşı (Alm. *Schmalkaldischer Krieg*),[263] Leh tahtının akıbeti,[264] Fransa Din Savaşları,[265] Nederlanda İsyanı,[266] Habsburg-Valois rekabeti,[267] Avrupa hanedanları arasındaki evlilikler[268] ve diplomatik ilişkiler[269] gibi birçok siyasî ve askerî gelişmeyi yakından takip ettikleri açıkça görülmektedir. Ayrıca,

250 ASV, *CCX-LettRett*, b. 292, cc. 175r-177quater; metin için bkz. Michel Lesure, "Notes et documents sur les relations vénéto-ottomanes, 1570-1573, I", *Turcica*, sayı 4 (1972), s. 158-164.

251 Preto, *Servizi Segreti*, s. 102. AGS, *E*, 1058, fol. 40 (5 Nisan 1570), 42 ve 214. ASV, *Parti Criminali*, reg. 11, cc. 78r-78v (3 Temmuz 1570); *CX-ParSec*, reg. 9, c. 87r (19 Ağustos 1570). ASF, *AMP*, fil. 2979, cc. 336 (8 Nisan 1570), 374 (27 Mayıs 1570); fil. 3080, c. 826 (30 Eylül 1570).

252 BOA, *MD*, IX, hk. 237 ve 239.

253 ASV, *SAPC*, fil. 5, cc. 3v-5r (6 Ağustos 1550), 104v-105v (28 Mayıs 1551), 159v-160r (7 Temmuz 1551), 305r-305v (6 Şubat 1551, m.v.) ve 398r-398v (18 Haziran 1552).

254 ASV, *SDC*, fil. 2, cc. 43r-43v (10 Nisan 1567), 372v-373v (12 Ocak 1567, m.v.), fil. 3, cc. 163r (27 Temmuz 1568), Charrière, *Négociations*, c. 3, s. 72 (30 Ağustos 1569).

255 ASV, *SDC*, fil. 25, cc. 48r-48v (2 Mart 1587).

256 Sola, *Uchali*, 359.

257 ASV, *SDC*, fil. 21, cc. 283r-284r (12 Haziran 1585).

258 ASV, *SAPC*, fil. 5, cc. 3v-5r (6 Ağustos 1550), 398r-398v (18 Haziran 1552).

259 ASV, *SAPC*, fil. 5 cc. 159v-160r (7 Temmuz 1551); *SDC*, fil. 25 cc. 48r-48v (2 Mart 1587).

260 ASV, *SDC*, fil. 2, cc. 43r-43v (10 Nisan 1567).

261 ASV, *SAPC*, fil. 5, cc. 104v-105v (28 Mayıs 1551); *SDC*, fil. 2, cc. 372v-373v (12 Ocak 1567, m.v.), fil. 3, c. 163r (27 Temmuz 1568), fil. 21, cc. 283r-284r (12 Haziran 1585), fil. 31, cc. 470r-470v (18 Ağustos 1590).

262 ASV, *SAPC*, fil. 5, cc. 3v-5r (6 Ağustos 1550), 159v-160r (17 Temmuz 1551), 305r-305v (6 Şubat 1551, m.v.), 371v (18 Mayıs 1552); *SDC*, fil. 2. cc. 43r-43v (10 Nisan 1567), 373v (12 Ocak 1567, m.v.), 384r-384v (19 Ocak 1567, m.v.), fil. 3, cc. 162r-162v (27 Temmuz 1568), fil. 21, c. 405r (30 Haziran 1585), fil. 25, cc. 48r-48v (2 Mart 1587); Charrière, *Négociations*, c. 3, s. 72 (30 Ağustos 1569).

263 ASV, *SAPC*, fil. 5, cc. 371v (24 Nisan 1552), 386v (12 Mayıs 1552).

264 Charrière, *Négociations*, c. 3, s. 73, dn. 1 (30 Ağustos 1569).

265 ASV, *SDC*, fil. 21, c. 405r (30 Haziran 1585); Charrière, *Négociations*, c. 3, 69 (30 Ağustos 1569).

266 ASV, *SDC*, fil. 21, c. 405r (30 Haziran 1585).

267 ASV, *SAPC*, fil. 5, cc. 305r-305v (6 Şubat 1551, m.v.).

268 ASV, *SAPC*, fil. 5, cc. 159v-160r (7 Temmuz 1551), *SDC*, fil. 25, cc. 48r-48v (2 Mart 1587); Charrière, *Négociations*, c. 3, s. 72 (30 Ağustos 1569).

269 ASV, *SAPC*, fil. 5, cc. 305r-305v (6 Şubat 1551, m.v.).

Batı Akdeniz'deki askerî hazırlıklar ve tahkimatların durumu hakkında da geniş bilgiye sahiptirler[270]. Son olarak, Osmanlı karar alıcıları ve casus hamilerinin İstanbul'a ulaşan birçok yanlış bilgiyi fark ettiklerini ve duyum ile güvenilir bilgiyi birbirinden başarıyla ayırdıklarını belirtelim. Venedik balyosu gibi bir uzmanın bunları işinin ehli adamlar (*persone prattiche*) olarak görmesi ve istihbarî kabiliyetlerini övmesi boşuna olmasa gerektir[271].

Bu paşalar elçilere bazen şaşılacak derecede basit sorular da sormaktadırlar: Roma nerededir[272]? Floransa ve Ferrara kıyıda mıdır[273]? Granada'nın limanı var mıdır[274]? Cadiz nerededir ve hangi hükümdarın toprağıdır[275]? Pulya yakınlarında Papa'nın toprağı var mıdır[276]? Alman Dieti (*dieta di Germania*) nedir[277]? Bir *doblone*nin[278] değeri ne kadardır[279]? Venediklilerle Habsburglar ne zaman barış anlaşması imzalamışlardır[280]?

Bu soruların bazıları gerçekten bilgi almak niyetliyle sorulmuş olabilir. Daha çok İspanya ve Güney Amerika'da yaygın olan *doblone*nin değerini Giovanni Margliani'ye soran Moses Benveniste, aynı zamanda elçiden 10 *doblone* de istemiştir; zira sultan bunları kendi gözüyle görmek ve tartmak istemektedir. Yine Rüstem Paşa'nın 22 yıl önce imzalanmış bir barış anlaşmasının tarihini hatırlayamaması doğal karşılanabilir. Ancak, yine de Kuzey Afrika'dan Kırım'a, Budin'den Yemen'e uzanan geniş bir imparatorluğu yıllarca yönetmiş Sokollu Mehmed veya Köprülü Fazıl Ahmed gibi veziriazamların en basit coğrafî bilgilerden yoksun olduğunu düşünmek zordur. Kaldı ki durum böyle olsa dahi bu soruları yabancı elçilerin yanında sorup onlara borçlu kalmaya ve karşılarında mahcup olmaya ihtiyaçları yoktur; İstanbul bu yerleri avucunun içi gibi bilen ve Akdeniz'in dört bir yanından gelen Hıristiyan, Yahudi ve mühtedilerle doludur. Bu tip basit sorular yöneltmelerinin tek sebebi, konuyu açmak ve muhabbet ilerledikçe spesifik sorular sormak ya da daha açık bir şekilde dile getirmek gerekirse, aptala yatarak elçilerin ağzından laf kapmaya çalışmak olmalıdır.

Zaten çağdaşlarının hiçbiri Osmanlı istihbaratının başarısız olduğunu düşünmemektedir; bilakis Osmanlı haber almasından sitayişle bahsedilmektedir. Mesela, 1565 yılında bir İspanyol casusu, Ragusalıların her on günde bir Habsburg amirali Don Garcia'nın Messina'da ne yaptığıyla ilgili bilgi aldığını, birkaç ay sonra Osmanlıları Malta kuşatmasından çekilmek zorunda bırakacak olan donanmayı komuta edecek bu amiralin ne zaman yüzünü yıkadığını bile öğrendiklerini yazmaktadır. Öğrenir

270 ASV, *SDC*, fil. 21, cc. 283r-284r (12 Haziran 1585).

271 Örnek için bkz. ASV, *SDC*, fil. 3, cc. 383v-384r (28 Ocak 1568, m.v.).

272 ASV, *SAPC*, fil. 5, c. 19v (18 Aralık 1550).

273 ASV, *SDC*, fil. 4, c. 273r (21 Ocak 1569, m.v.).

274 Alain Servantie, "Charles Quint aux yeux des Ottomans", *Carlos V: Los moriscos y el Islam*, haz. María Jesús Rubiera Mata, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los centanarios de Felipe II y Carlos V, Madrid 2001, s. 305.

275 John-Paul Ghobrial, *The Whispers of Cities: Information Flows in Istanbul, London and Paris in the Age of William Trumbull*, Oxford University Press, Oxford 2013, s. 77.

276 Michel Lesure, "Notes et documents sur les relations vénéto-Ottomanes, 1570-1573, II", *Turcica*, sayı 8 (1976), s. 144-145, dn. 47.

277 ASV, *SDC*, fil. 1, c. 215r (20 Temmuz 1566).

278 2 ekü değerinde 6.867 gram altın içeren İspanyol sikkesi.

279 AGS, *E*, 1338 fol. 64 (28 Ekim 1580).

280 ASV, *SAPC*, fil. 5, c. 75r (2 Mayıs 1551).

öğrenmez de bu haberi hemen İstanbul ile paylaşacaklardır[281]. 1581 yılında Avusturya elçisi Joachim von Sinzendorff Osmanlıların imparatorun yakın danışmanlarıyla yaptığı gizli toplantılar hakkında tastamam bilgiye (*exactissimam cognitionem*) sahip olduğunu belirtecektir[282]. Yine benzer bir şekilde, 1570 yılında Arşidük II. Karl Osmanlı-Avusturya serhaddindeki Osmanlı casuslarının etkililiğini övecektir[283]. 1581'deki Osmanlı-Habsburg barışının görüşmelerini yapan gayrıresmi elçi Margliani de Osmanlı istihbaratının ne kadar başarılı olduğunu ifade etmekten çekinmeyecek ve 1582 yılında Lisbon'dan II. Felipe'ye yazdığı mektupta şu ifadeleri kullanacaktır: "Majestelerinin tüm düşünceleri, aynı Venedik'te de bilindiği gibi, burada da bilinmektedir (*si sano a quella porta i pensieri di S. M.*[ta] *come si sano anche in Ven.*[a])". Eğer Osmanlılar Fransız elçisinden Alenson Dükü'nün "Hesingas"a girişini öğrendilerse buna şaşırmamak gerekmektedir[284]. Son olarak, Kapudan-ı Derya Cigalazade Yusuf Sinan Paşa Osmanlı donanmasıyla İtalyan kıyılarını yağmaladıktan sonra Messina yakınlarında demir atıp, şehirdeki annesi ve kardeşleriyle görüşmek için Sicilya kral naibinden izin istediğinde, mektubunda şöyle bir ifade kullanacaktır: "Benim size bunu [mektubu taşıyan ve Yusuf Sinan'ın azad ettiği bir Hıristiyan köle] bilgi toplamak için gönderdiğimi düşünmeyin, zira siz de biz de biliyoruz ki bizim her taraftan gelen mebzul miktarda sahih bilgimiz vardır"[285].

Kısacası, kendi yöntemlerini izleyen Osmanlılar, istihbarat söz konusu olunca başarılı bir sınav vermiş ve birçok kanaldan, güvenilir ve zamanında bilgi toplamayı başarmıştır. Bu başarı onların kapsamlı stratejiler oluşturmasına, yetkin kararlar vermesine ve kısıtlı kaynaklarını daha iyi kullanmasına yardımcı olmuştur. Peki, kurumsal bir yapıya sahip olmayan Osmanlı istihbaratının bu randımanını nasıl açıklayacağız? Merkezî bir istihbarat teşkilatı olmadan Osmanlılar nasıl sağlıklı askerî ve siyasî kararlar alabilmişlerdir?

Bu sorunun cevabını, şüphesiz modern devletin şu emekleme çağında, henüz daha rasyonel bürokrasilerin oluşmadığı bir dönemde, kurumsal yapıların vazgeçilmez olmamasında aramalıyız. On altıncı yüzyıldaki bu ilk merkezileşme ve kurumsallaşma denemelerinin faydaları oldukça sınırlı kalacaktır. Daha önce Osmanlı diplomasisi üzerine yazdığımız bir makalede, Avrupa tecrübesini tek başarı ölçütü alan bir tarih anlayışına artık itibar edilmemesi gerektiğini savunmuştuk[286]. Bu argümana paralel olarak eklemeliyiz ki, Avrupalı muadilleri ile tıpatıp aynı süreçten geçmek Osmanlı istihbaratı için de bir başarı ölçütü alınamaz. Kaldı ki, Venedik ve Habsburg örneklerinde dahi standardizasyondan çok uzakta olduğumuzu ve doğaçlamalar ve istisnalara sıkça rastladığımızı belirtelim. Ayrıca, bazı deneylerin hayal

---

281 AGS, *E*, 1054, fol. 173 (5 Ağustos 1565).

282 HHStA, *Staatenabteilungen, Türkei I*, kutu 45, 1581 Eylül dosyası, fol. 31r, aktaran Tobias Graf, *"I am Still Yours": Christian-Eurepean Renegades in the Ottoman Elite during the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries*, Heilderberg University Doktora Tezi, Heidelberg 2013, s. 208.

283 S. Takats, *Macaristan Türk Âleminden Çizgiler*, çev. Sadrettin Karatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 229.

284 AGS, *E*, 1527, fol. 211 (7 Mayıs 1582).

285 AGS, *E*, 1158, fol. 187.

286 Emrah Safa Gürkan, "Mediating Boundaries: Mediterranean Go-betweens and Cross-Confessional Diplomacy in Constantinople, 1560-1600", *Journal of Early Modern History*, sayı 19 (2015), s. 127-128.

kırıklığı ile sonuçlandığını ve önemli kurumların kalıcı bir gelenek bırakmadan yok olup gittiklerini de hatırlamakta yarar var. Örneğin XI. Louis döneminde oluşturulan Fransız posta servisi kralın ölümünden sonra kullanılmayacaktır[287]. Yine bilmediğimiz sebeplerden dolayı, daha önce adını andığımız Habsburgların Büyük Casusu da 1620'lerden sonra önemini kaybedecek ve itibarî bir makam halini alacaktır[288]. Alain Hugon'un da belirttiği gibi, bu tip deneme-yanılma dizileri (*une suite de avancées et reculs*) bizi tarihin sürekli bir ilerleme olduğu şeklindeki teleolojik algıdan (*marche en avant vers le progrès*), yani lineer bir modern devlet oluşumu üzerinden sonuca bakarak sebep üretme hatasından alıkoymalıdır[289].

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

AGS, *E*, 656, fol. 2
AGS, *E*, 664, fol. 91
AGS, *E*, 1052, fol. 27
AGS, *E*, 1054, fol. 173, 215
AGS, *E*, 1058, fol. 31, 40, 42, 214
AGS, *E*, 1064, fol. 100
AGS, *E*, 1070, fol. 77
AGS, *E*, 1090, fol. 9, 116
AGS, *E*, 1092, fol. 72
AGS, *E*, 1119, fol. 95
AGS, *E*, 1124, fol. 135
AGS, *E*, 1126, fol. 41, 152
AGS, *E*, 1132, fol. 28, 155, 194, 196, 205, 207
AGS, *E*, 1137, fol. 53, 65, 66, 130, 223
AGS, *E*, 1141, fol. 11
AGS, *E*, 1144, fol. 212
AGS, *E*, 1157, fol. 151
AGS, *E*, 1158, fol. 26, 187
AGS, *E*, 1160, fol. 139
AGS, *E*, 1308, fol. 186
AGS, *E*, 1310, fol. 55
AGS, *E*, 1311, fol. 23, 40, 41, 42, 67, 140, 141, 142, 143
AGS, *E*, 1312, fol. 12
AGS, *E*, 1331, fol. 221, 232
AGS, *E*, 1332, fol. 179
AGS, *E*, 1335, fol. 77
AGS, *E*, 1338 fol. 64
AGS, *E*, 1344 K 1675, fol. 4, 66, 74, 89
AGS, *E*, 1367, fol. 60
AGS, *E*, 1417, fol. 172, 181
AGS, *E*, 1517, cuaderno XIII, fol. 21

287 Andrew Pettegree, *The Invention of News: How the World Came to Know about Itself*, Yale University Press, New Haven ve Londra 2014, s. 37.
288 Hugon, *Au service de Roi Catholique*, s. 508, 515.
289 Hugon, *Au service de Roi Catholique*, s. 515.

AGS, *E*, 1527, fol. 211
AGS, *E*, 1531, fol. 107
AGS, *E*, 1532, fol. 149-151
AGS, *E*, 1533, fol. 202
AGS, *E*, 1534, fol. 130-136, 165-166
AGS, *E*, 1535, fol. 121-122, 183
AGS, *E*, 1537 fol. 203-205, 317, 330, 342, 417
AGS, *E*, 1538, fol. 109, 180-184, 276, 293, 367
AGS, *E*, 1539, fol. 234-239, 360-362 ve 493-498
AGS, *E*, 1541, fol. 159
AGS, *E*, 1885, fol. 6
ASF, *AMP*, fil. 2979, 3080
ASF, *AMP*, fil. 3080
ASF, *AMP*, fil. 4277
ASV, *CCX-LettAmb*, b. 4, 6, 292
ASV, *CX-ParSec*, reg. 4
ASV, *CX-ParSec*, reg. 8
ASV, *CX-ParSec*, reg. 9
ASV, *CX-ParSec*, reg. 11
ASV, *CX-ParSec*, reg. 12
ASV, *CX-ParSec*, reg. 13
ASV, *CX-ParSec*, reg. 14
ASV, *CX*, Parti Criminali, reg. 11
ASV, *DocTR*, b. 6, no. 805
ASV, *Ducali et Atti Diplomatici*, b. 22
ASV, *Parti Criminali*, reg. 11
ASV, *SAPC*, fil. 5
ASV, *SDC*, fil. 1
ASV, *SDC*, fil. 2
ASV, *SDC*, fil. 3
ASV, *SDC*, fil. 4
ASV, *SDC*, fil. 5
ASV, *SDC*, fil. 21
ASV, *SDC*, fil. 22
ASV, *SDC*, fil. 25
ASV, *SDC*, fil. 28
ASV, *SDC*, fil. 29
ASV, *SDC*, fil. 30
ASV, *SDelC*, reg. 3
ASV, *IS*, b. 148, fol. 1
ASV, *IS*, b. 416
ASV, *IS*, b. 433
BOA, KK, no. 2555
BOA, *MD*, I, hk. 13, 15, 18, 19, 20, 22, 42, 46, 54, 123, 132, 135, 140, 166, 246, 247, 378, 610, 639, 996, 1056, 1593
BOA, *MD*, II, hk. 47, 576, 1039
BOA, *MD*, III, hk. 139, 518, 580, 581, 582, 583, 624, 629, 878, 1208, 1256, 1265
BOA, *MD*, VI, hk. 561, 904, 1134, 1287, 1288, 1424
BOA, *MD*, VII, hk. 202, 630, 653, 1060, 1472
BOA, *MD*, VIII, hk. 15, 18, 132, 151, 356, 849, 943, 951, 1040
BOA, *MD*, IX, hk. 246, 237, 239

BOA, *MD*, X, hk. 166, 198, 209, 274
BOA, *MD*, XII, hk. 403, 532, 787, 851, 938, 1021, 1194
BOA, *MD*, XIII, hk. 684
BOA, *MD*, XIV, hk. 343, 356, 442, 463, 523, 781, 786, 816
BOA, *MD*, XVI, hk. 34, 109, 192, 410, 411, 636, 640, 649
BOA, *MD*, XVIII, hk. 21, 109
BOA, *MD*, XIX, hk. 8, 87, 119, 136, 194, 201, 247, 255, 268, 300, 487, 488, 490, 508, 521, 527, 547, 629, 631, 668, 710, 711
BOA, *MD*, XXII, hk. 108, 416, 419
BOA, *MD*, XXIII, hk. 645
BOA, *MD*, XXV, hk. 16, 17, 204, 315, 1163, 1846, 2193, 2686
BOA, *MD*, XXVII, hk. 486, 555
BOA, *MD*, XXVIII, hk. 245, 520, 801
BOA, *MD*, XXX, hk. 62, 348, 424, 513, 610, 611
BOA, *MD*, XXXI, hk. 76
BOA, *MD*, LXI, hk. 46, 953
BOA, *MD*, XLII, hk. 1791, 1792
BOA, *MD*, XLIV, hk. 233, 287, 297
BOA, *MD*, XLV, hk. 96, 2529
BOA, *MD*, XLVII, hk. 165, 166
BOA, *MD*, XLIX, hk. 96, 499
BOA, *MD*, LI, hk. 63, 246
BOA, *MD*, LIII, hk. 7
BOA, *MD*, LV, hk. 283
BOA, *MD*, LVI, hk. 70
BOA, *MD*, LVIII, hk. 294, 518
BOA, *MD*, LX, hk. 273, 570, 571, 650
BOA, *MD*, LXV, hk. 96
BOA, *MD*, LXVII, hk. 188
BOA, *MD*, LXIX, hk. 65
BOA, *MD*, LXXIII, hk. 987
BOA, *MZD*, V, hk. 27
BOA, *MZD*, XXVIII, hk. 520
BOA, *MZD*, XXVIII, hk. 801
BOA, *MZD*, XLII, hk. 953
BOA, *MZD*, XLIX, hk. 48
BOA, *MZD*, XLIX, hk. 65
BOA, *MZD*, XLIX, hk. 56
COSP, *Spain*, 4/2, no. 1152
COSP, *Venice*, VIII, no. 519
COSP, *Venice*, VIII, no. 753
CX-ParSec, reg. 9
DAD, *Acta Turcorum*, A7
DAD, *K*, 82, 113
HHStA, *Staatenabteilungen*, *Türkei I*, kutu 45, 1581 Eylül dosyası, fol. 31r
TSMA, *Evrak* 3192
TSMA, *Evrak* 12321, hk. 215, 380

Araştırma Eserleri (Makale-Kitap)

Ágoston, Gábor, "A Flexible Empire: Authority and Its Limits on the Ottoman Frontiers", *International Journal of Turkish Studies*, sayı 9/1-2 (2003), s. 15-31

Ágoston, Gábor, "Birodalom és információ: Konstantinápoly, mint a koraújkori Európa információs központja", *Perjés Géza Emlékkönyv*, haz. Gábor Hausner ve László Veszprémi, Argumentum, Budapest 2005, s. 31-60

Ágoston, Gábor, "Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15-17. században", *Információármlás a magyar ès török végvári rendszerben*, haz. Tivadar Petercsák ve Mátyás Berecz, Heves Megyei Múzeum, Eger 1999, s. 129-54

Ágoston, Gábor, "Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry", *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, ed. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 75-103

Ágoston, Gábor, "The Ottomans: From Frontier Principality to Empire", *The Practice of Strategy: From Alexander the Great to the Present*, haz. John Andreas Olsen ve Colin S. Gray, Oxford University Press, Oxford ve New York 2011

Allen, Bruce Ware, *The Great Siege of Malta: The Epic Battle between the Ottoman Empire and the Knights of St. John*, University Press of New England, New Hampshire 2015

Anhegger, Robert, *Ein angeblicher schweizerischer Agent an der Hohen Pforte im Jahre 1581*, Marmara Basımevi, İstanbul 1943

Anhegger, Robert, "Martoloslar Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, sayı 7-8 (1942), s. 286; Abdülkadir Özcan, "Martolos," *DİA*, c. 28, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s. 64-66

Archer, John Michael, *Sovereignty and Intelligence: Spying and Court Culture in the English Renaissance*, Stanford University Press, Stanford 1993

Bacigalupe, Miguel Angel Echevarría, *La Diplomacia Secreta en Flandes, 1598-1643*, Argitarapen Zerbitzua Euskal Herriko Unibertsitatea, Leioa-Vizcaya 1984

Barkan, Ömer Lütfi, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı 13 (1979), s. 1-380

Baron, Salo Wittmayer, *A Social and Religious History of the Jews, volume XVIII: The Ottoman Empire, Persia, Ethiopia, India and China*, Columbia University Press, New York 1982 (2. Baskı)

Barta, Gábor, "Gritti Ludovicus'un Macar Valiliği (1531-1534)", *Belleten*, sayı 263 (2008), s. 251-293

Biegman, N. H., "Ragusan Spying for the Ottoman Empire: Some 16th-century Documents from the State Archive at Dubrovnik", *Belleten*, sayı 106 (1963), c. 26, s. 237-255

Bély, Lucien, *Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV*, Librairie Arthème Fayard, Paris 1990

Bonilla, Diego Navarro, "Espías honorables, espías necesarios: de la información a la inteligencia en la conducción de la política y la guerra de la monarquía hispánica", *Ambassadeurs, apprentis espions et maîtres comploteurs: Les systèmes de renseignement en Espagne à l'époque moderne*, haz. Béatrice Perez, Presses de l'université Paris-Sorbonne, Paris 2010, s. 31-47

Bostan, İdris, *Adriyatik'te Korsanlık: Osmanlılar, Uskoklar, Venedikliler, 1575-1620*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009

Bostan, İdris, *Osmanlılar ve Deniz: Deniz Politikası, Teşkilat, Gemiler*, Küre Yayınları, İstanbul 2007

Brendecke, Arndt, *Imperium und Empirie: Funktionen des Wissens in der spanischen Kolonialherrschaft*, Böhlau, Köln 2009

de Bunes-Ibarra, Miguel Ángel, "Avis du Levant: Le réseau d'espionnage espagnol dans l'Empire Ottoman à partir du sud de l'Italie, à la charnière des XVIe et XVIIe siècles", *Ambassadeurs, apprentis espions*, s. 223-240

Canosa, Romano ve Isabello Colonnello, *Spionaggio a Palermo: Aspetti della guerra secreta turco-spagnola in Mediterraneno nel cinquecento*, Sellerio Editore, Palermo 1991

Carnicer, Carlos ve Javier Marcos, *Espías de Felipe II: Los servicios secretos del Imperio español*, La esfera de los libros, Madrid 2005

Carrasco, Raphaël, "L'espionnage espagnol du Levant au XVIe siècle d'après la correspondance des agents espagnols en poste à Venise", *Ambassadeurs, apprentis espions*, s. 203-222

Cartas de un espía de Carlos V: La correspondencia de Jerónimo Bucchia con Antonio Perrenot de Granvela, haz. Maria José Bertomeu Masiá, Universitat de València, Valensiya 2006

Cartas entre espías e inteligencias secretas en el siglo de los validos, Juan de Torres Gaspar-Bonifaz, 1632-1638, haz. Diego Navarra Bonilla, Ministerio de Defensa, Madrid 2007

Carter, Charles Howard, *The Secret Diplomacy of the Habsburgs, 1598-1625*, Columbia University Press, New York ve Londra 1964

Casale, Giancarlo, "An Ottoman Intelligence Report from the mid-sixteenth century Indian Ocean", *Journal of Turkish Studies*, sayı 31 (2007), s. 181-188

Castaño, Emilio Sola, *Uchalí: El Calabrés Tiñoso, o el mito del corsario muladí en la frontera*, Edicions Bellaterra, Barcelona 2011

Christine Isom-Verhaaren, "An Ottoman Report about Martin Luther and the Emperor: New Evidence of the Ottoman Interest in the Protestant Challenge to the Power of Charles V", *Turcica*, sayı 28 (1996), s. 299-318

Coco, Carla, "Alvise Gritti fra Veneti, Turchi e Ungheresi", *Studi Miscellanei Uralici e Altaici* 20, haz. Andrea Csillaghy, Libreria Editrice Cafoscarina, Venedik 1984, s. 379-396

Cortés, Fernando, *Espionagem e contra-espionagem numa guerra peninsular 1640-1668*, Livros Horizonte, Lisbon 1989

Dávid, Géza ve Pál Fodor, "Ottoman Spy Reports from Hungary", *Turcica et Islamica. Studi in Memoria di Aldo Gallotta*, c. 1, haz. Ugo Marazzi, Università degli Studi di Napoli "L'Orientale", Napoli 2003

Decei, Aurel, "Aloisio Gritti au service de Soliman le Magnifique d'aprés des documents turcs inédits (1533-1534)", *Anatolia Moderna-Yeni Anadolu*, sayı 3 (1992), s. 10-60

Emecen, Feridun M., "İbrâhim Paşa, Makbul", *DİA*, c. 9, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 333-335

Ercan, Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgarlar ve Voynuklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986

Eroğlu, Haldun, "Klasik Dönemde Osmanlı Devletinin İstihbarat Stratejileri", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 34 (2003), s. 11-33

Evliyâ Çelebi b. Derşiv Mehemmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, VI. Kitap*, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002

Fabris, Antonio, "Hasan 'il Veneziano' tra Algeri e Costantinopoli, in Veneziani in Levante, musulmani a Venezia", *Quaderni di studi arabi*, sayı 15 (1997), s. 51-66

Falque, Juan R. Goberna, *Inteligencia, espionaje y servicios secretos en España*, Ministerio de Defensa, Madrid 2007

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007

Faroqhi, Suraiya, *The Ottoman Empire and the World around It*, I. B. Tauris, New York ve Londra 2004

Finlay, Robert, "Al Servizio del Sultano: Venezia, i Turchi e il mondo Cristiano, 1523-1538", *Renovatio Urbis: Venezia nell'età di Andrea Giritti*, haz. Manfredo Tafuri, Oficina Edizioni, Roma 1984, s. 100

Fleischer, Cornell, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton University Press, Princeton 1986, s. 212

Fleischer, Cornell, "*Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, 1541-1600: A Study in Ottoman Historical Consciousness*", Princeton University Doktora Tezi, Princeton 1982

Floristán-Imízcoz, Jose. M., "Felipe II ya la empresa de Grecia tras Lepanto (1571-1578)", *Erytheia*, sayı 15 (1994), s. 155-190

Fraser, Peter, *The Intelligence of the Secretaries of the State and their Monopoly of Licensed News, 1660-1688*, Cambridge University Press, Cambridge 1956

Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul 1995

García, Carlos J. Carnicer ve Javier Marcos Rivas, *Sebastián de Arbizu, Espía de Felipe II: La diplomacia secreta española y la intervención en Francia*, Editorial Nerea S.A., Madrid 1998

Garnicer, Carlos ve Javier Marcos, *Espías de Felipe II: Los servicios secretos del Imperio español*, La esfera de los libros, Madrid 2005

Ghobrial, John-Paul, *The Whispers of Cities: Information Flows in Istanbul, London and Paris in the Age of William Trumbull*, Oxford University Press, Oxford 2013

Graf, Tobias, *"I am Still Yours": Christian-Eurepean Renegades in the Ottoman Elite during the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries*, Heidelberg University Doktora Tezi, Heildelberg 2013

Gök, İlhan, *Atatürk Kitaplığı Mc.O.071 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 2014

Guilmartin, John Francis, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the 16th Century, Revised Edition*, Naval Institute Press, Cambridge 2004

Gürkan, Emrah Safa, "An Ottoman Spy in Syracuse (1562): Constantino/Mehmed from Candia", *Archivo de la Frontera, http://www.archivodelafrontera.com/archivos/an-ottoman-spy-in-syracuse-1562-constantinomehmed-from-candia-o-un-espia-otomano-en-siracusa-1562-constantinomehmed-de-candia-por-emrah-safa-gurkan/*

Gürkan, Emrah Safa, "Bir Diplomasi Merkezi Olarak Yeni Çağ İstanbul'u", *Antik Çağ'dan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Siyaset ve Yönetim I*, yay. haz. Feridun M. Emecen ve Coşkun Yılmaz, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 372-399

Gürkan, Emrah Safa, *Espionage in the 16th century Mediterranean: Secret Diplomacy, Mediterranean Go-Betweens and the Ottoman-Habsburg Rivalry*, Georgetown University Doktora Tezi, Washington 2012

Gürkan, Emrah Safa, "Fooling the Sultan: Information, Decision-Making and the 'Mediterranean Faction' (1585-1587)", *Journal of Ottoman Studies*, sayı 45 (2015), s. 57-96

Gürkan, Emrah Safa, "His Bailo's *Kapudan*: Conversion, Tangled Loyalties and Hasan *Veneziano* between Istanbul and Venice (1588-1591)", *Journal of Ottoman Studies*, sayı 48 (2016), s. 277-319

Gürkan, Emrah Safa, "Il bailaggio e la diplomazia d'informazione fra Venezia e Istanbul", Θησαυρίσματα/ *Thesaurismata: Bollettino dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini*, sayı 46 (2018), s. 106-111

Gürkan, Emrah Safa, "Laying Hands on *Arcana Imperii*: Venetian Baili as Spymasters in Sixteenth-Century Istanbul", *Spy Chiefs, volume 2: Intelligence Leaders in Europe, the Middle East, and Asia II*, haz. Paul Maddrell vd., Georgetown University Press, Washington 2018, s. 67-96

Gürkan, Emrah Safa, "Mediating Boundaries: Mediterranean Go-betweens and Cross-Confessional Diplomacy in Constantinople, 1560-1600", *Journal of Early Modern History*, sayı 19 (2015), s. 107-128

Gürkan, Emrah Safa, "Osmanlı-Habsburg Rekabeti Çerçevesinde Osmanlılar'ın XVI. Yüzyıl'daki Akdeniz Siyaseti", *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, haz. Haydar Çoruh vd., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011

Gürkan, Emrah Safa, *Sultanın Casusları: 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018

Gürkan, Emrah Safa, *Sultanın Korsanları: Osmanlı Akdenizi'nde Gazâ, Yağma ve Esaret, 1500-1700*, Kronik Yayınları, İstanbul 2018

Gürkan, Emrah Safa, "The Centre and the Frontier: Ottoman Cooperation with the North African Corsairs in the Sixteenth Century", *Turkish Historical Review*, sayı 1/2 (2010), s. 156-163

Gürkan, Emrah Safa, "Touting for Patrons, Brokering Power and Trading Information: Trans-Imperial Jews in Sixteenth-Century Constantinople", *Detrás de las apariencias. Información y espionaje (siglos XVI-XVII)*, haz. Emilio Sola Castaño ve Gennaro Varriale, Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares 2015, s. 127-151

de Haedo, Diego, *Topographia e Historia General de Argel, repartida en cinco tratados, do se veran casos estraños, muertes espantosas, y tormentos exquisitos, que conuiene se entiendan en la Christiandad: con mucha doctrina, y elegancia curiosa*, Diego Fernandez de Cordoua y Ouiedo, Valladolid 1612

Halaçoğlu, Yusuf, "Klasik Dönemde Osmanlılarda Haberleşme ve Yol Sistemi", *Çağını Yakalayan Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd., IRCICA, İstanbul 1995

Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme: Menziller*, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara 2002

Hernán, Enrique García, "Espionaje en la Batalla de Lepanto", *Historia*, sayı 16/27 (2003), s. 8-41

Hernán, Enrique García, "The Price of Spying at the Battle of Lepanto", *Eurasian Studies*, sayı 2/2 (2003), s. 227-250

Hess, Andrew C., *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, University of Chicago Press, Chicago 2010

Heywood, Colin, "Some Turkish Archival Sources for the History of the Menzilhane Network in Rumeli during the Eighteenth Century", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler - Humanities*, sayı 4-5 (1976-1977), s. 39-54

Heywood, Colin, "The Ottoman Menzilhane and Ulak System in Rumeli in the Eighteenth Century", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, haz. Osman Okyar ve Halil İnalcık, Meteksan, Ankara 1980, s. 179-186

Heywood, Colin, "The Via Egnatia in the Ottoman Period: The Menzilhanes of the Sol Kol in the Late 17th/Early 18th Century", *Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, haz. Elizabeth Zachariadou, Crete University Press, Resmo 1996, s. 129-144

Heywood, Colin, *Writing Ottoman History: Documents and Interpretations*, Ashgate, Hampshire 2002

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998

Hugon, Alain, *Au service de Roi Catholique, "honorable ambassadeurs" et "divins espions": Répresentation diplomatique et service secret dans les relations hispano-françaises de 1598 à 1635*, Casa de Velázquez, Madrid 2004

İlter, Aziz Samih, *Şimali Afrika'da Türkler*, c. 1, Vakit Kütüphanesi, İstanbul 1937

Infelise, Mario, "From Merchants' Letters to Handwritten Political *Avvisi:* Notes on the Origins of Public Information", *Cultural Exchange in Early Modern Europe, vol. 3: Correspondence and Cultural Exchange in Europe, 1400-1700*, haz. Francisco Bethencourt ve Florike Egmond, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 33-52

Infelise, Mario, *Prima dei giornali: Alle origini della pubblica informazione (secoli XVI e XVII)*, Editori Laterza, Roma 2002

Iordanou, Ioanna, "What News on the Rialto? The Trade of Information and Early Modern Venice's Centralized Intelligence Organization", *Intelligence and National Security*, sayı 31/3 (2015), s. 1-22

Jenkins, Hester Donaldson, *Ibrahim Pasha, the Grand Vizir of Suleyman the Magnificent*, Columbia University Press, New York 1911

Kemp, Percy, "An Eighteenth-Century Turkish Intelligence Report", *International Journal of Middle East Studies*, sayı 16 (1984), s. 497-506

Kretschmayr, Heinrich, *Ludovico Gritti: Eine Monographie*, Gerold, Viyana 1896

Kunt, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete: 1550–1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978

Kunt, Metin, "A prince goes forth (perchance to return)", *Identity and Identity Formation in the Ottoman World: A Volume of Essays in Honour of Norman Itzkowitz,* haz. Baki Tezcan ve Karl K. Barbir, Wisconsin University Press, Wisconsin 2007, s. 63-71

Kunt, Metin, "Royal and Other Households", *The Ottoman World*, haz. Christine Woodhead, Routledge, Londra ve New York 2012, s. 103-115

Kunt, Metin, "Sultan, Dynasty and State in the Ottoman Empire: Political Institutions in the 16th century", *The Medieval History Journal/Special Issue on Tributary Empires*, sayı 6/2 (Kasım 2003), s. 217-230

Lazzarini, Isabella, *Communication and Conflict: Italian Diplomacy in the Early Renaissance, 1350-1520*, Oxford University Press, Oxford 2015

Lesure, Michel, "Notes et documents sur les relations vénéto-ottomanes, 1570-1573, I", *Turcica*, sayı 4 (1972), s. 158-164

Lesure, Michel, "Notes et documents sur les relations vénéto-Ottomanes, 1570-1573, II", *Turcica*, sayı 8 (1976), s. 117-156

Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*

Malcolm, Noel, *Agents of Empire: Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-Century Mediterranean World*, Allen Lane, Londra 2015

Marino Sanuto, *I Diarii*

Marshall, Alan, *Intelligence and Espionage in the Reign of Charles II, 1660-1685*, Cambridge University Press, Cambridge 1994

Mattingly, Garrett, *Renaissance Diplomacy*, Dover Publications, New York 1988

Ménage, Victor L., "The Mission of an Ottoman Secret Agent in France in 1486", *Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, sayı 97/2 (1965), s. 112-32

Mihaloğulları'na Ait 1586 Tarihli Akıncı Defteri, haz. Ayşe Karapınar ve Emine Erdoğan Özünlü, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015

del Moral, Jose Maria, *El Virrey de Napoles Don Pedro de Toledo y la Guerra contra el Turco*, Consejo Superior de Investigaciónes Cientificas, Madrid 1966

Murphey, Rhoads, *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800*, Continuum, Londra 2008

Necipoğlu, Gülru, "Suleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry", *The Art Bulletin*, sayı 71 (Eylül 1989), s. 401-427

Négociations de la France dans le Levant, ou, correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople et des ambassadeurs, envoyés ou résidents à divers titres à Venise, Raguse, Rome, Malte et Jérusalem, en Turquie, Perse, Géorgie, Crimée, Syrie, Egypte, etc., et dans les états de Tunis, d'Alger et de Maroc, c. 3, haz. Ernest Charrière, Impr. Nationale, Paris 1853

Nemeth, Gizella ve Adriano Papo, *Ludovico Gritti: Un principe-mercante del Rinascimento tra Venezia i Turchi e la corona d'Ungheria*, Edizioni della Laguna, Friuli 2002

Ocakaçan, Levent Kaya, *Geç 16. ve Erken 17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Patronaj İlişkilerinin Gazanfer Ağa Örneği Üzerinden Venedik Belgelerine Göre İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 2016

Otman, Elvin, *The Role of Alvise Gritti within the Ottoman politics in the Context of the "Hungarian Question" (1526-1534)*, Bilkent Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009

Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyat ve Ücretler, 1469-1998*, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000

Parker, Geoffrey, *The Grand Strategy of Philip II*, Yale University Press, New Haven ve Londra 1998

Pedani-Fabris, Maria Pia, *In Nome del Gran Signore*, Zeyl I, Diputazione Editrice, Venezia 1994

Pettegree, Andrew, *The Invention of News: How the World Came to Know about Itself*, Yale University Press, New Haven ve Londra 2014

Preto, Paolo, *I Servizi Segreti di Venezia*, Il Saggiatore, Milano 1994

Resende, Vasco, *L'Orient islamique dans la culture portugaise de l'époque moderne, du voyage de Vasco de Gama à la chute d'Ormuz (1498-1622)*, École Pratique des Haut Études Doktora Tezi, Paris 2011

Ribera, Jean-Michel, *Diplomatie et espionnage: Les ambassadeurs du roi de France auprès de Philippe II du traité du Cateau-Cambresis (1559) à la mort de Henri III (1589)*, Honoré Champion Editeur, Paris 2007

Rivas, Javier Marcos ve Carlos Carnicer García, *Espionaje y Traición en el Reinado de Felipe II: La historia de vallisoletano Martin de Acuña*, Diputación Provincial de Valladolid, Valladolid 2001

Rothman, E. Natalie, *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*, Cornell University Press, Ithaca 2012

Salinas, David, *Espionaje y gastos secretos en la diplomacia española (1663-1683) en sus documentos*, Ámbito Ediciones, Valladolid 1994

Sardella, Pierre, *Nouvelles et spéculations à Venise au début du XVIe siècle*, Paris 1948

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, c. 1, yay. haz. Mehmet İpşirli, İÜEF Yayınları, İstanbul 1989

Sereno, Bartolomeo, *Commentari della guerra di Cipro e della lega dei principi cristiani contro il Turco*, Monte Cassino 1845

Servantie, Alain, "Charles Quint aux yeux des Ottomans", *Carlos V: Los moriscos y el Islam*, haz. María Jesús Rubiera Mata, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los centanarios de Felipe II y Carlos V, Madrid 2001

Seyyid Murâdi Re'îs, *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*, haz. Mustafa Yıldız, Verlag Shaker, Aachen 1993

Skilliter, S. A., "The Sultan's Messenger, Gabriel Defrens; an Ottoman Master Spy of the Sixteenth Century", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, sayı 68 (1976), s. 47-59

Sola Castaño, Emilio, *Uchalí: El Calabrés Tiñoso, o el mito del corsario muladí en la frontera*, Edicions Bellaterra, Barcelona 2011

Sola, Emilio, *Los que van y vienen: Información y fronteras en el Mediterráneo clasico del siglo XVI*, Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares 2005

Sola, Emilio ve José F. de la Peña, *Cervantes y la Berbería: Cervantes, mundo turco-b'rberisco y servicios secretos en la epoca de Felipe II*, Fondo de Cultura Economica, Madrid 1995

Szakály, Ferenc, *Lodovico Gritti in Hungary: 1529-1534: a Historical Insight into the Beginnings of Turco-Habsburgian Rivalry*, Akadémiai Kiadó, Budapeşte 1995

Takats, S., *Macaristan Türk Âleminden Çizgiler*, çev. Sadrettin Karatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011

Tezcan, Baki, "Searching for Osman: A Reassessment of the Deposition of Sultan Osman II (r. 1618-1622)", Princeton University Doktora Tezi, Princeton 2001

The Fugger Newsletters: Being a Selection of Unpublished Letters from the Correspondents of the House of Fugger During the Years 1568-1605, çev. Pauline de Chary, haz. Victor von Klarwill, The Knickerbocker Press, New York ve Londra 1926

Thompson, James Westfall ve Saul K. Padover, *Secret Diplomacy and Cryptography, 1500-1815*, Frederick Ungar Publishing Co., New York 1937 (2. baskı 1965)

Topkapı Sarayı Arşivi, *Mühimme Defteri E-12321*, haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA, İstanbul 2002

Turan, Ebru, *The Sultan's Favorite: Ibrahim Pasha and the Making of the Ottoman Universal Sovereignty in the Reign of Sultan Suleyman (1516-1526)*, University of Chicago Doktora Tezi, Chicago 2007

della Valle, Francesco, *Vita di Alvise Gritti*, BNM, mss. It VI 122 (6211)

della Valle, Francesco, "Una breve narrazione della grandezza, virtù, valore et della infelice morte dell'Illustrissimo Signor Conte Alouise Gritti, del Serenissimo Signor Andrea Gritti, Principe di Venezia, Conte del gran Contado di Marmarus in Ongaria et General Capitano dell'esercito Regno, appresso Sulimano Imperator de Turchi, et alla Maesta del Re Giovanni Re d'Ongaria", *Magyar Törtênelmi Târ*, sayı 3 (1857) , s. 9-60

Vatin, Nicolas, "Remarques sur l'oral et l'écrit dans l'administration ottomane au XVIe siècle", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, sayı 75-76 (1995), s. 143-154

Woods, John E., "Turco-Iranica I: An Ottoman Intelligence Report on Late Fifteenth/Ninth Century Iranian Foreign Relations", *Journal of Near Eastern Studies*, sayı 38/1 (1979), s. 1-9

Yüksel, Ahmet, *II. Mahmud Devrinde Osmanlı İstihbaratı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013 ve *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Osmanlı İstihbarat Ağı*, Dergah Yayınları, İstanbul 2014

Yürük, Ali Yücel, "Lütfi Paşa'nın (ö. 970/1563) Osmanlı Haberleşme ve Ulaşım Sistemine Ulak Zulmü Bağlamında Getirdiği Yenilikler", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, c. 1, Ülke Armağan, İstanbul 2013, s. 597-626

16
SELÇUKLU DEVRİ TÜRK ASKERÎ GELENEKLERİ

Salim Koca[*]

Giriş

Savaş, sadece iki kuvvetin çarpışması demek değil, aynı zamanda geleneklerin, yani bütünüyle kültürlerin de mücadelesidir. Dolayısıyla, askerî faaliyetlerin içerisinde, geleneklerin önemli bir yeri ve işlevi vardır.

Hayatlarının önemli bir kısmını mücadele ve savaşlarda geçiren Türkler, hiç şüphesiz, savaştan önce, savaş sırasında ve savaştan sonra bazı davranışlarda ve faaliyetlerde bulunmuşlardır ki, bunların birçoğu zamanla askerî kültürün temelini oluşturan birer gelenek hâline gelmiştir. Bu geleneklerin hemen hemen hepsi, Türklerin İslâmiyet'ten önce yaşadıkları "atlı göçebe kültürü" çevresinde doğmuş ve gelişmiş olup İslâmî dönemde de, yeni medeniyetin şartlarına uymuş olarak devam etmiştir. Bu geleneklerden bazıları şunlardır:

- Savaştan önce "sürgün avı"na çıkmak.
- Sefere ve savaşa davet için "ok göndermek".
- Orduya geçit töreni (resm-i geçit) yaptırmak.
- Siyasî vasiyette bulunmak.
- Savaş meclisi toplamak.
- Yüzük göndermek.
- Savaştan önce karşı tarafa barış önerisinde bulunmak.
- Sefere çıkılacak yönde "otağ kurdurmak".
- *Yada taşı* ile yağmur yağdırmak.
- Savaş türküleri söylemek.
- Dostluk ve barış sembolü olarak karşı tarafa "tuz-ekmek göndermek".
- Zafer ve başarı için dua etmek.
- "Meydan okumak" ve "mübâreze yapmak".
- Savaşa girmeden önce "at kuyruğu bağlamak".
- Yürüyüş ve hücum işareti olarak bayraktarı harekete geçirmek.
- Savaşta "çetrin (saltanat şemsiyesi) yere düşmesi".
- "Toplanma borusu ve davulu çaldırmak".

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. E-posta: skoca@gazi.edu.tr.

- Öldürülmüş düşman komutanının miğferi ve kesilmiş başını bir mızrak ucuna takıp savaş meydanında dolaştırmak.
- "Zafer davulu çaldırmak".
- "Mızrak çevirmek".
- Gece "kamp ateşleri yakmak".
- "Aman dilemek".
- Teslim alma sembolü olarak "kale burcuna bayrak veya sancak çekmek"
- Teslim olma alâmeti olarak "boyuna kılıç ve kefen asmak".
- Başarılı olan ve kahramanlık gösteren komutanları ve savaşçıları ödüllendirmek.
- Komşu hükümdarlara zafer alâmeti olarak fetihnâme (zafernâme) ve hediye göndermek.
- Sefer masrafı olarak "na'l bahâ" almak.
- Kurtuluş akçesi (fidye-i necât) almak.
- Uğurlama ve karşılama töreni yapmak.
- Kutlama yapmak.
- Askerî başarıyla ilgili isim, unvan ve lâkap almak.

Şimdi bu askerî gelenekleri, savaştan önce, savaş sırasında ve savaştan sonra uygulananlar şeklinde tasnif edip birer birer ele alarak, kaynakların sağladığı bilgi ile bunları kısaca açıklamaya ve değerlendirmeye çalışalım:

A. SAVAŞTAN ÖNCE GÖSTERİLEN YAPILAN FAALİYETLER VE GELENEKLER

1. Sürgün Avına Çıkmak

Bilindiği gibi, eski Türklerde ordu mensuplarıyla topluca yapılan "sürgün avı" (sığır), bir bakıma savaş provası idi. Sürgün avı, genellikle sefere çıkmadan birkaç gün önce, bütün ordu mensuplarıyla birlikte yapılmaktaydı. Dolayısıyla bu sürgün avı, savaşta gösterilecek bütün faaliyetlere temel ve model teşkil etmekteydi. Çünkü ordu birlikleri, avlanma esnasında da, tıpkı savaşlarda olduğu gibi belirli bir düzen ve disiplin içinde, daima koordineli bir şekilde hareket etmekteydiler. Ayrıca, bütün savaşçılar, av süresince, canlı ve hareketli hedefler üzerinde çok çeşitli uygulamalar yaparak, üzerlerindeki hamlığı atmaktaydılar.

Tarihî kayıtlara göre, Harezmşahlar Devleti hükümdarı Celâleddîn Mengüberti, sefere karar verdikten sonra genellikle ordusuyla ava çıkmaktaydı. Böylece o, bu sürgün avında, çıkacağı seferin ve yapacağı savaşın tam bir provasını yaparak, kendisini ve ordusunu savaşa hazırlamaktaydı.

2. Ok Göndermek

Daha önce belirttiğimiz gibi, "ok göndermek", Oğuz Türklerinde sefere ve savaşa davet, çağrı anlamına gelmekteydi. Başlarındaki beylerden veya hükümdarlardan ok alan birlik komutanları ve boy başkanları, silâhları ve azıklarıyla birlikte emirlerindeki

bütün savaşçıları yanlarına alıp onların emir buyuracağı yere gelerek, kendilerine katılmaktaydılar.

Selçuk Beyden sonra Türkmenlerin başına geçen Arslan Yabgu, savaşa karar verdiği zaman, Türkmen kuvvetlerini toplamak için onların obalarına ok veya yay göndermekteydi. Okları ve yayları alan boy başkanları da atları, silâhları ve azıklarıyla birlikte obalarının savaşçılarını yanlarına alıp kısa sürede Arslan Yabgu'nun arkasında toplanmaktaydılar.

Bu âdet, Artuklu beylerinde de vardı. Onlar da, Türkmen kuvvetlerini toplamak için "kırmızı ok" kullanmaktaydılar. Gönderilen okun kırmızı renkte olması, kanı, yani savaşı sembolize etmekteydi.

Türk gelenekleri, Harezmşâhlar Devleti ordularında da canlılığını korumaktaydı: Harezmşâhlar hükümdarı Celâleddîn Harezmşâh, bir devlete karşı sefer kararı alınca, ordusunun komutanlarına, yani "han, melik, emîr, pehlivanlara" ve bazen de "çavuşlara" "kırmızı oklar" göndermekteydi. Bu okları alan birlik komutanları, Sultanın arkasında toplanmak için, maiyetlerindeki askerlerle derhal harekete geçmekteydiler.

3. Geçit Töreni (Resm-i Geçit) Yaptırmak

Selçuklu hükümdarları, sefere çıkmadan önce ordu birliklerini bir meydanda toplayıp onlara geçit töreni yaptırırlardı. Bundan maksat, halkın ve ordu mensuplarının maneviyatını yükseltmek ve onları savaşa teşvik etmekti. Bu arada ordu birlikleri teftiş (körig) edilirdi. Bu teftişte, gerek fizikî yapısı, gerek silâhları standart ölçülere uymayanlar, ordu saflarından hemen dışarı çıkarılırdı. Yerine, standartlara uygun yeni askerler alınırdı.

Ordunun teftişi, başkomutan olarak bizzat sultan tarafından yapılırdı. Sultan bulunmadığı zamanlarda ise, bu görev, "vezir veya emîr-i ârız" (Millî Savunma Bakanı) tarafından yerine getirilirdi. Sultan Alp Arslan, Malazgirt savaşından önce, zaman kaybetmemek için emrindeki kuvvetlerle hemen Anadolu'ya doğru harekete geçerken, vezir Nizâmü'l-Mülk'e ıktâ'larının başında bulunan diğer birlikleri toplayıp, arkasından göndermesini emretmiştir. Selçuklu birliklerini Tebriz veya Rey şehrinde toplayan Nizâmü'l-Mülk, onları Sultanın arkasından göndermeden önce, kendi önünde bir geçit töreni yaptırmak suretiyle bu birlikleri teftiş etmiştir. Vezir, bu teftiş sırasında, vücut bakımından cılız olan bir gulâmı ordu saflarından dışarı çıkarmak istemiştir. Komutan Güherâyin, bu gulâmın ordu saflarında kalması için vezir nezdinde şefaatte bulunmuştur. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk, "*Peki kalsın! Belki bize Bizans İmparatoru'nu tutsak olarak alıp getirir*" diyerek, bu gulâmla alay etmiştir. Tarihin ne garip bir tecellisidir ki, Malazgirt savaşında Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i tutsak alıp getiren kişi, bu gulâm olmuştur.

Orduya geçit töreni, sadece sefere çıkarken yaptırılmıyordu. Bazen savaştan sonra da orduya geçit töreni yaptırılarak, kazanılan başarı ve zafer kutlanmaktaydı. Selçuklu beyleri (Tuğrul ve Çağrı), Gazneliler Devletine karşı kazandıkları Dandanakan savaşından sonra (1040), ordularına savaş meydanında böyle bir geçit töreni yaptırmak suretiyle zaferlerini kutlamışlardır: Tarihî kayıtlara göre, Selçuklu beyleri, bu büyük zaferden hemen sonra, savaş meydanında bir taht kurdurdular. Tuğrul Bey,

hükümdar sıfatıyla bu tahta oturdu. Selçuklu beyleri, Türkmen savaşçıları ve kendilerine katılan Gazneli birlikleri, sıra hâlinde bu tahtın önünden geçerek, Tuğrul Beyi "Horasan Emîri" olarak selâmladılar. Bundan sonra âdet gereğince, zafer haberi birer fetihnâme ile komşu hükümdarlara bildirildi.

4. Siyasî Vasiyette Bulunmak

Türk hükümdarları, önemli bir askerî faaliyete girişmeden önce her ihtimali düşünerek siyasî vasiyetlerini sözlü veya yazılı olarak belirtirlerdi. Bu anlayışın somut bir örneğini Sultan Alp Arslan'da görmek mümkündür. Sultan Alp Arslan, Bizans ordusu ile karşılaşmak üzere Anadolu'ya hareket ederken eşine ve veziri Nizâmü'l-Mülk'e birer mektup yazarak, siyasî vasiyetinin ne olduğunu belirtmiştir: Bu mektuplardaki ifadelere göre onun siyasî vasiyeti şu idi: "Ben düşmana karşı yürüyorum. Sağ kalırsam bu, Tanrı'nın lütfudur, şehit olursam rahmet ondandır. Benim yerime geçecek olan oğlum Melikşâh'dır". Sultan Alp Arslan, savaştan az önce ordusuna verdiği nutukta da bu vasiyetini bir kere daha tekrarlamıştır. O, bu nutkunun ilk cümlesinde, şehit düşmesi hâlinde vurulduğu yere gömülmesini, geri kalanların da oğlu Melikşâh'a tâbi olmalarını vasiyet etmiştir.

5. Savaş Meclisi Toplamak

Türk devlet başkanları, devlete ait işlerde kararları tek başına almazlardı. Eski Türk devletlerinde siyasî, askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel konularda meselelerin görüşüldüğü, tartışıldığı ve karara bağlandığı meclisler vardı. Bu meclislere "toy, kengeş, ternek ve kurultay" gibi adlar verilmekteydi. İslâmî dönemde, "danışma (meşveret) meclisi veya savaş meclisi" adını verebileceğimiz bu tür meclisler, Türkİslâm devletlerinde de bulunmuştur.

"Savaş meclisi", düşmanla karşılaşıncaya kadar birkaç defa toplanırdı. İlk toplantı, genellikle devletin merkezinde yapılırdı. Bu toplantıda, sefer kararı alınır ve sefer boyunca izlenecek strateji belirlenirdi. Son toplantı ise, düşmanla karşılaşınca düzenlenirdi. Bu toplantıda, tekrar savaş kararı alınır, savaş düzeni belirlenir ve çarpışma sırasında uygulanacak taktikler kararlaştırılırdı.

Sultanın başkanlığında toplanan savaş meclisine, devlet büyükleri ve büyük komutanlar katılırdı. Meclis üyeleri, fikirlerini söylemekte serbest idiler. Savaş meclisi, danışma niteliğinde bir meclisti. Sultan, herkesin fikrini dinler, bunlardan yararlanır; fakat son kararı kendisi verirdi. Toplantıya katılan bütün devlet adamları ve komutanlar da, bu kararı desteklemek durumundaydılar. İtiraz ve muhalefet etme, güç ve yetkisine sahip değillerdi. Fakat onların fikri, doğru ve inandırıcı ise, sultan tarafından kabul edilmekte tereddüt edilmezdi. Meselâ Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un Ermeniler üzerine sefer yapma düşüncesiyle topladığı "savaş meclisi"nde durum böyle olmuştur: Keykâvus, 1216 yılının ortasında ordusunu Kayseri yakınlarındaki Yabanlu Pazarı'nda toplamıştır. Niyeti, Ermeniler üzerine bir sefer yapmaktı. Sultan, devlet büyüklerini ve komutanları toplantıya çağırmıştır. Keykâvus, bu toplantıda sefer üzerinde düşüncelerini ve görüşlerini sorunca, devlet büyükleri ve komutanlar, "Yaz

mevsiminde Kozan (Sis) yöresine müdahalenin uygun olmayacağını, çünkü yörenin havasına alışık olmayan Selçuklu askerlerinin sıcaklardan ve sivrisineklerden rahatsız olacaklarını, eğer güz mevsimine kadar sabredilirse, atların Yabanlu çayırında semireceğini, hava sıcaklığının düşeceğini ve böylece çıkılacak bir seferde, Allah'ın yardımı ile Ermeni Baronunun cezalandırılacağını ve geri kalan inatçıların da bu olaydan ibret alacaklarını" söylemişlerdir. Sultan da, onların bu çok isabetli düşüncelerini ve görüşlerini uygun bularak, seferi güz mevsimine ertelemiştir.

Selçuklu hükümdarları, savaş meclislerini, sadece devlet adamlarının ve komutanların bilgisinden ve tecrübesinden yararlanmak için toplamıyorlardı. Onlar, özellikle bu meclisler vasıtasıyla kendi fikirlerini devlet adamlarına ve komutanlara aşılıyorlar ve onları kendi amaçları doğrultusunda hazırlıyorlardı. Böylece, her büyük liderin yaptığı gibi, onlar da sefere çıkmadan önce, kendi fikirleri etrafında kuvvetli bir birlik ruhu meydana getirmiş oluyorlardı. Meselâ, Türkiye Selçuklu Sultanlarından I. Gıyâseddîn Keyhüsrev ve I. İzzeddîn Keykâvus, sefere çıkmadan önce topladıkları savaş meclislerinde, yapmayı düşündüklerini, seferin gerekçelerini ve önemini etkili bir şekilde ortaya koymuşlar ve bu hususta devlet büyüklerini ve komutanları ikna etmişlerdir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin savaş meclislerinde, yaşlı ve tecrübeli komutanların gerçekçi fikirleriyle genç ve tecrübesiz komutanların hamasi fikirleri bazen çarpışıyordu. Türkiye Selçuklu hükümdarı hangi tarafın fikrini benimserse, o tarafın fikri galip geliyordu. Meselâ Kösedağ savaşından önce, toplanan savaş meclisinde, zamanın hükümdarı Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev, genç ve tecrübesiz komutanların yanlış savaş stratejisini benimsemiş ve bu yüzden ağır bir bozguna uğrayarak, savaşı kaybetmiştir (1243).

6. Yüzük Göndermek

Eski Türk devletlerinde, iktidar mücadelesine katılan hanedan üyeleri, "kuvvet ve silâh" yöntemine başvurmadan önce, karşı tarafın emrindeki komutanları kendi taraflarına çekmek suretiyle rakiplerini zayıflatmaya çalışırlardı. Bunun için onlar, rakiplerinin tarafındaki komutanlara ve devlet adamlarına gizlice yüzük gönderirlerdi. Yüzüğü kabul eden komutan veya devlet adamı, maiyetiyle birlikte saf değiştirmiş oluyordu. Reddetmişse, emrinde bulunduğu hanedan üyesine bağlı kalmış demekti.

Moğol istilâsı yüzünden dağılmış olan Harezmşâhlar Devletini kendi hâkimiyeti altında tekrar birleştirmek için harekete geçen Celâleddîn Mengüberti, kardeşi Gıyâseddîn Pirşâh'ın üzerine yürümeden önce gönderdiği yüzüklerle onun etrafındaki komutanlarının bir kısmını kendi tarafına çekmiştir. Böylece kardeşini zayıflatmış olan Celâleddîn, düzenlediği anî bir baskın hareketi ile Pîrşâh'ın hâkimiyetine kolayca son vermiş ve topraklarına da sahip olmuştur.

7. Barış Önerisinde Bulunmak

Türk devlet başkanları, genellikle barışçı bir anlayışa ve özelliğe sahiptiler. Fakat onlar, devletlerinin ve milletlerinin çıkarları söz konusu olduğu zaman, savaşmaktan da çekinmezlerdi. Yine de savaşı daima son çare olarak düşünürlerdi. Savaşa girmeden

önce de karşı tarafa barış önerisinde bulunmayı, hiçbir zaman ihmal etmezlerdi. Bu, önemli bir Türk-İslâm âdeti idi.

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Malazgirt savaşından önce, Türk-İslâm âdeti gereğince barış önerisinde bulunmak üzere Bizans karargâhına bir elçilik heyeti göndermiştir. Sultan, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'e, barış teklifini, bu heyetin başkanı olan Abbasî halifesinin elçisi İbnü'l-Mühelban vasıtasıyla yapmıştır. Mühelban'ın yanında ünlü Selçuklu komutanı Savtigin de bulunmaktaydı. Savtigin'in görevi, Bizans ordusunun durumunu öğrenmek suretiyle Sultan Alp Arslan'a rapor etmekti. Zaferinden emin gözüken İmparator Romanos Diogenes, "*Barış Rey'de yapılacak. İslâm ülkelerine kendi ülkeme olduğu gibi hâkim olmadan geri dönmem*" diyerek, Sultan Alp'Arslan'ın barış önerisini mağrurca reddetmiştir.

Tıpkı Sultan Alp Arslan gibi Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan da, Miryokefalon Savaşı'ndan önce, Bizans İmparatoru Manuel'e barış önerisinde bulunmak için arka arkaya iki defa elçilik heyeti göndermiştir. Tıpkı Romanos Diogenes gibi, kendisini ham hayallere kaptırmış olan mağrur İmparator Manuel de, "*Cevabımı Konya'da vereceğim*" diyerek, Selçuklu elçisini geri çevirmiştir.

8. Otağ (Saltanat Çadırı) Kurdurmak

Selçuklularda, hükümdarların sefer süresince içinde kaldıkları otağın (serâperde, dehlîz, süradık=saltanat çadırı), hazineden çıkarılıp, bir meydana kurdurulması, sefere çıkma işareti sayılırdı. Sefer hangi yönde yapılacak ise, otağ da, o yönde bir meydana veya ovaya (sahra) kurdurulurdu. Ordu birlikleri de, bu otağın çevresinde toplanmaya başlardı.

Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, Kuzey Irak seferine çıkmadan önce otağını Bağdat dışında Musul istikâmetinde bulunan bir meydanda kurdurmuştur. Ordunun hazırlığı ve toplanması tamamlandıktan sonra, Sultan buradan sefere çıkmıştır (1058).

Türkiye Selçuklu sultanları Batı Anadolu'da bir yere sefere çıkacakları zaman, otağlarını kurdurmak için, genellikle Konya'nın Ruzbe Ovası'nı tercih etmekteydiler. Meselâ Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Alaşehir savaşına çıkmadan önce otağını Ruzbe Ovası'nda kurdurmuştur: Bundan sonra vilâyetlerdeki sübaşılara, uç beylerine, tâbi (vassal) meliklere ve hükümdarlara gönderdiği bir fermanla, Selçuklu ordu birliklerini gazâ ve cihada çağırmıştır. Sultanın emrine uyan Selçuklu beyleri, emirlerindeki silâhlı kuvvetlerle birer birer gelip, Ruzbe ovasında kurulmuş olan otağın çevresinde toplanmaya başlamışlardır. Bu arada otağın önünde durmadan marşlar çalan askerî bando (mehter), dağı taşı inleten nağmeleriyle Selçuklu ordusunu gaza ve cihada hazırlamıştır. "Çavuşlar" da, bir taraftan yeni gelen birlikleri düzene sokarlarken, diğer taraftan da orduya sızmaya çalışan kötü niyetli kişileri ordugâhın çevresinden uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Böylece hazırlığını tamamlamış olan Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Selçuklu ordusunu Batı Anadolu istikâmetinde harekete geçirmiştir (1211).

Selçuklulardaki bu gelenek ve anlayış, Osmanlılarda da aynen devam etmiştir. Osmanlı sultanları, Avrupa istikâmetinde sefere çıkacakları zaman Davud Paşa Sahrası'nda, Anadolu istikametinde sefere çıkacakları zaman da Üsküdar veya Gebze Sahralarında otağlarını kurdurmuşlardır.

9. Yada Taşı İle Yağmur Yağdırmak

"Türkler, istedikleri zaman yağmur, dolu, kar yağdırmaya, fırtına çıkarmaya muktedir bir kavim idiler".

Eski İslâm Yazarları

Yada taşı, tarihin özel ve genel kaynaklarında yağmur, dolu, kar yağdırmak ve fırtına çıkarmak için kullanılan özel bir taş, yani "yağmur taşı" şeklinde tanımlanmıştır. Eski Türklerde, bu taşı kullanmak suretiyle, daha doğrusu bu taş vasıtasıyla havayı etkiyerek, yağmur, dolu, kar yağdıran ve fırtına çıkaran kişilere de, "*yadçı/yatçı*" veya "*yadacı*" denmiştir.

*Yada taşı*nın kaynağı, Türk ülkeleri idi. Dolayısıyla bu taşın sahibi ve kullananları da, Türk beyleri ve "*yatçı*" veya "*yadacı*" adıyla anılan Türk kamları (kahinleri) olmuştur.

Çinliler, Türklerin askerî alanda başarılarını ve üstünlüklerini, atın süratine, demirin vurucu gücüne ve süvarî tekniğine bağlamışlardır. Halbuki, bizzat Türklerin kendileri ile Müslüman milletler de, bu başarının ve üstünlüğün sebebini, *yada taşı*nda görmüşlerdir. Böylece, Türklerin *yada taşı*na sahip olmalarıyla ilgili Türk ve İslâm dünyasında birçok efsane türemiştir. Bu efsanelerden bir grubu Türk kültür çevresine, diğer grubu da İslâm kültür çevresine aittir.

Türk kültür çevresinde oluşan efsanelerden biri şöyledir: Türk toplulukları arasında çok eski bir inanışa göre, Tanrı, Türklerin büyük atasına *yada taşı* adı verilen sihirli bir taş hediye etmiş. Türklerin atası da bununla istediği zaman yağmur, kar, dolu yağdırmış ve fırtına çıkarmış. Bu taş, her devirde Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının elinde bulunmuştur.

Aynı efsanenin İslâmî şekli de şudur: Tufan olayından sonra Nuh peygamberin geride "Ham, Sam ve Yafes" adlı üç oğlu kalmış. Bunlardan Yafes, Türklerin atasıdır. Hz. Nuh, üç oğlundan her birini farklı bir ülkeye göndermek istemiş. Yafes'in payına kuzey ülkeleri düşmüş. Yafes, babasından ayrılırken, ona "*Ey Allah'ın peygamberi, bana verdiğin memleketin suyu az, kendisi harap. Bana bir dua öğret ki, yağmura muhtaç olunca, Allah'a o dua ile yalvarayım. Allah bize cevap versin*" demiş. Bunun üzerine Hz. Nuh, Yafes'e bir dua öğretmiş. Yafes, bu duayı unutmamak için bir taşa kaydetmiş. Bu taşı da, boynuna asıp, kendisine verilen ülkeye gitmiş. Yafes, ihtiyaç duyduğu zamanlarda bu dua ile yağmur ve kar yağdırmış ve ihtiyacını giderince de, tekrar durdurmuştur.

Efsanenin devamına göre, üzerinde dua bulunan taş, Yafes'ten sonra oğlu Türk'e miras kalmış. Türk, bu taş sayesinde bütün dünya milletleri üzerinde hâkimiyet kurmuş. Başka bir deyişle, Türk'e dünya hâkimiyetini sağlayan bu tılsımlı taş olmuş. Bu tılsımlı taş, Türk'ten de amcasının oğlu Oğuz'un eline geçmiş. Böylece, dünya hâkimiyeti Türklerin başka bir kolu olan Oğuzlar üzerinden devam etmiştir.

Tarihî kayıtlara göre, Hun, Göktürk, Uygur, Oğuz, Karluk, Kimek, Yağma, Hazar, Kanglı, Kalmuk Türkleri arasında *yada taşı*nı kullanan kamlar (yadacı) bulunmaktaydı. Türk hükümdarları, seferlerde ve savaşlarda *yada taşı*nı daima yanlarında taşımaktaydılar. Ordularında bulunan *kamlar* (yadacı) vasıtasıyla da savaşlarda

düşmanlarının üzerine yağmur, dolu ve kar yağdırıp, fırtına çıkarmak, yani hava durumunu değiştirmek suretiyle onlara karşı başarı ve üstünlük kazanmaktaydılar.

Yada taşı ile yağmur yağdırma faaliyeti, Türklerin Müslüman olmalarından sonra da devam etmiştir. Çünkü bu faaliyetin, efsanelerde belirtilen hususlar dışında dinî bir inançla hemen hemen hiç bir ilgisi ve bağlantısı yok idi.

Türklerin, "*yada taşı* ve *yada taşı*yla yağmur yağdırma faaliyeti", İslâm dünyasında büyük bir merak konusu olmuştur. Müslüman hükümdarlar ve özellikle Müslüman bilim adamları, bu hususta birçok araştırma yaptırmışlar ve yapmışlardır. Sonuç olarak, hiçbir araştırıcı, ne bu taşın varlığını inkar edebilmiş ve ne de bu taşla yağmur yağdırma faaliyetini yalanlayabilmiştir. Daha doğrusu, bütün araştırıcılar, *yada taşı*nın varlığını kabullenmişler ve bu taşla yağmur yağdırma faaliyetini de direkt veya endirekt yollardan doğrulamışlardır.

Bu hususta bir mesele de şudur: Devrin araştırıcıları, *yada taşı*nın niteliğine ve kullanılmasına dair bazı bilgiler verseler de, bu faaliyetin aslını tam olarak öğrenememişlerdir. Çünkü *yada taşı*nın kullanılışını sadece Türkler bilmekteydiler. Onlar da, bunu kimseye söylemeyip, bir sır olarak herkesten saklamışlardır.

Tarihî kayıtlara göre, Türkler, *yada taşı*nı bazen kendi güçleriyle söndürmekte çaresiz kaldıkları büyük yangınlarda kullanarak, bu felâketi önlemişlerdir. Meselâ, büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmûd, Yağma Türklerinin ülkesinde, yaz mevsiminde çıkan bir yangının *yada taşı* ile yağdırılan yağmur sayesinde nasıl söndürüldüğünü bizzat gözleriyle görmüştür.

Türkler, *yada taşı*nı, sadece yangın söndürmek için değil, karşılarına çıkan orduları yenmek ve zafer kazanmak için de kullanıyorlardı. Böyle bir olay, İslâmî dönemde, Türk ordusu ile Sâmânî ordusunun karşılaşması sırasında meydana gelmiştir: Türkler, üzerlerine bir ordu ile gelen Sâmânî hükümdarı İsmail b. Nâsr ile karşılaştıklarında, ordularında bulunan kamlar vasıtasıyla *yada taşı*nı kullanarak, karşı tarafı güç duruma sokmak istemişlerdir. Savaş başlamadan önce Türk kamları, *yada taşı* ile Sâmânî ordusunun üzerinde büyük bir bulut kümesinin toplanmasını sağlamışlardır. Bundan sonra hava birden bozulmuştur. Sâmânî ordusunun üzerinde yıldırımlar düşmekte, şimşekler çakmaktadır. Artık şiddetli bir yağmur başlamak üzeredir. *Yada taşı*nın kudretini bilen ve tehlikeyi anlayan Sâmânî ordusundaki Müslüman Türkler, durumu derhal Sâmânî hükümdarına bildirmişlerdir. Sâmânî hükümdarı da, yaptığı karşı dua ile, yani velilik kerameti göstermek suretiyle ordusunun üzerindeki bulutları Türklerin üzerine göndermiştir. Bu suretle, yani âfet şeklinde yağan yağmurla Türk ordusu büyük can ve mal kaybına uğrayarak yenilmiştir.

Türkler, *yada taşı*nın gücüne, seferlerde su sıkıntılarını gidermek ve serinliğe kavuşmak için de başvuruyorlardı. Böyle bir durum, Harezmşâhlar hükümdarı Alâeddîn Muhammed'in seferlerinin birinde yaşanmıştır. Olayın görgü tanığının bir yazara naklettiği şekliyle olay şöyle cereyan etmiştir: Sultan Alâeddîn Muhammed, bir yaz günü ordusu ile sefere çıkmıştı. Sıcağın şiddetinden ve tozun çokluğundan dolayı ordu mensuplarının hepsi ıstırap içinde kalmıştı. Sultan, "yağmur taşı"nı muhafaza eden adamına ferman buyurdu ki, bir ihtiyar Türk (yadacı) usul ve erkaânına uygun olarak bu taşı kullansın. Allâh'ın emri ile yağmur yağarak, hava normale dönsün.

Taşın muhafızı, hükümdarın fermanı üzerine o pîr-i Türkîyi davet etti". Olayın görgü tanığı olayın bundan sonraki kısmını şöyle anlatmıştır: *"O şahıs (yadacı) bir çadırın içinde başını açtı. Bir tasa su koyup önüne koydu. Eline üç tane kamış aldı. Birini tasın sağ tarafına, diğerini sol tarafına dikti. Üçüncüsünü de, ikisini birleştirecek şekilde bu kamış direklerin üzerlerine koydu ve bağladı. Sonra yağmur taşı renginde canlı bir yılanı kuyruğundan, iki kamışı birleştiren üçüncü kamışa baş aşağı astı. (...) Bundan sonra muhafızdan iki parça taş (yada taşı) alıp, tasın içine bıraktı. Sonra taşları sudan çıkarıp, yavaş yavaş birbirine sürttü ve her birini bir yere attı. Bu taşları attığı yerlerden birer birer toplayıp, bu işlemi yedi defa tekrar ettikten sonra tastan bir miktar su alarak, yere serpti. Bu esnada ihtiyarın başı açık, saçı dağınık ve görünüşü azap içindeydi. Mırıldanarak bir şeyler söyler ve başını semaya kaldırır, güya yağmur isterdi. İki saat kadar bu şekilde hareket ettikten sonra birden etrafta bulutlar gözüktü ve yağmur yağmaya başladı. Hava serinledi, insanlar ve hayvanlar rahat etti"*.

Yada taşı ile yağmur yağdırma kudretine sadece "*yadacı*" adı verilen kahinler değil, bizzat Türk hükümdarları da sahipti. Harezmşâhlar hükümdarı Sultan Celâleddîn Mengüberti de, tıpkı babası gibi o da hazinesinde devamlı bir *yada taşı* bulundururdu. Bu taşı, gittiği her yere yanında götürürdü. Babasından farklı olarak, o, bu taşı bizzat kendisi kullanırdı: Anadolu'da 1228 yılının yaz mevsimi aşırı derece kurak geçmekteydi. Türkmenler, bu sırada Doğu Anadolu'ya gelen Sultan Celâleddîn Mengüberti'den kudretini kullanarak, yağmur yağdırmasını istediler. Mengüberti, Türkmenlerin isteğini kabul etti. Ahlat civarındaki Eleşgirt ovasında yapılan töreni bizzat Sultan idare etti. Bunun üzerine derhal hava bulutlanıp, yağmur yağmaya başladı. Yağmurun çokluğundan her yer çamur ve bataklık haline dönüştü. Hatta bu yüzden Sultanın otağına bile girilemez oldu. Halk, bu defa yağmurun kesilmemesi ve çok yağması yüzünden şikayet etmeye başladı. Sihir yapıldığından dolayı pişman oldu. Bu durum dolayısıyla saray kadınlarından biri Sultana hitaben, "*Sen kâinatın sahibisin. Fakat tufan çıkarmak ile hata ettin. Senin yerinde başka biri olsaydı, bunu yapmazdı; kâfi derecede yağmur yağdırırdı*" dedi. Celâleddîn Mengüberti de bu sözlere karşılık, "*Dünya, senin zannettiğin gibi değildir. Bu yağmur kudretimin alâmetidir. Kudretim etrafındakilerin hiçbiri ile karşılaştırılamaz*" cevabını verdi.

Buraya kadar verdiğimiz bilgiyi yeniden gözden geçirecek olursak, burada şu sonuçlara varmak mümkündür:

a. *Yada taşı*, hava durumunu değiştirme özelliğine ve gücüne sahip özel bir taştır. Bu taş ve bu taş ile ilgili faaliyetler, sadece Türklerde görülmüştür. Türklerde, *yada taşı* ile yağmur yağdırma faaliyeti, kökü İslâm öncesi döneme dayanan ve İslâmî dönemde de devam eden sihrî ve mistik bir faaliyet ve gelenektir.

b. *Yada taşı*, güç ve egemenlik sembolü olarak, daima Türk hükümdarlarının hazinelerinde bulunmuş, seferlerde ve savaşlarda, özellikle düşmana galip gelmek için bazen kendileri tarafından, bazen de "yadacı" adı verilen kahinler tarafından kullanılmıştır. Türkler, *yada taşı*nın gücünden sadece savaşlarda silâh olarak değil, yangın söndürme, susuzluğu ve kuraklığı giderme, sıcakların etkisinden kurtulma ve serinliğe kavuşma gibi durumlarda da yararlanmışlardır.

c. Destanların kayıtlarına göre, Türk kahramanlarının (alp) silâhları arasında *yada taşı* da vardı. Onlar, istedikleri zaman bu taş sayesinde hava durumunu değiştirebilmekte, yağmur, dolu ve kar yağdırabilmekte, fırtına çıkarabilmekteydiler. Meselâ, Manas destanının kahramanlarından Almanbet ile Kazakların Er Gökçe destanının kahramanı Er Kosay, çok usta birer *yadacı* idiler.

10. Savaş Türküleri Söylemek

Ordu mensuplarının topluca savaş türküleri söylemeleri, eski bir âdet idi. Bundan maksat, ordu mensuplarını ve halkı savaş havasına sokmak ve cesaretlendirmekti. Başka bir deyişle, savaş türküleriyle ordunun ve halkın maneviyâtı yükseltilmekte ve her iki unsur da savaşa hazırlanmaktaydı.

Gazneliler Devleti'nde halkın çoğunluğu, yabancı soydan ve kültürden olmasına rağmen, devlet hayatında Türk gelenekleri hâkimdi. Tarihçi Gerdizî'nin bir kaydına göre, Sultan Mahmûd'un askerleri, Türkçe adlar alıyorlar, kendi aralarında Türkçe konuşuyorlar, ordugâhta Hoten şehrinde bestelenmiş Türkçe bir şarkı söylüyorlardı.

11. Tuz-Ekmek Göndermek

"*Tuz ekmek hakkı bilmezden, it yeğdir.*"
Türk Atasözü

Türklerde, pek erken çağlarda yerleşmiş ve kökleşmiş bir anlayışa göre, aynı sofradan alınan rızk, yani "tuz ve ekmek", kişiler arasında sağlam bir hukuk meydana getirmekteydi. Başka bir deyişle, bu kişiler arasında "tuz-ekmek hakkı" doğmaktaydı. Bu hukuk da, onlar için bütün kötülüklerin yolunu kapatmakta, ebedî bir dostluğun ve arkadaşlığın kapısını açmaktaydı. Birlikte aynı sofradan yemek yiyen kişiler, artık ebediyen dost ve arkadaş olmaktaydılar. Bunlar, birbirleri için her türlü fedakârlığı ve dostluğu gösterebilmekte, hatta gerektiği zaman birbirleri için hiç düşünmeden canlarını bile feda edebilmekteydiler.

Bu duruma göre, "tuz-ekmek hakkı", "dostluk, bağlılık, minnettarlık, fedakârlık, mertlik, dürüstlük, şükran, vefâ, cömertlik, samimiyet, iyilik, konukseverlik" gibi yüksek insanî erdemleri ifade eden bir kavramdır. Bütün bu insanî erdemler, Türk'ün başlıca karakter özelliği olmuştur. Daha da önemlisi, bu üstün nitelikler ve özellikler, Türk'ün manevî gücünü son derece artırmış ve ona tartışma götürmez bir değer ve üstünlük sağlamıştır. Zira manevî gücü meydana getiren maddî gücün büyüklüğü ve çokluğu değil, üstün nitelikler ve yüksek insanî erdemlerdir.

Türk geleneklerini çok iyi bilen Karahanlı devlet adamı Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig adlı ünlü siyaset kitabında, devlet başkanlarına, ordu komutanlarına ve büyük-küçük bütün devlet adamlarına sık sık "sofralarını herkese açık bulundurmaları, tuzu ve ekmeği (nimet, ihsan) bol tutmaları ve ikram etmeleri" tavsiyesinde bulunur. Büyük Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk, Gazneliler Devleti'nin kurucusu Alptekin'den bahsederken, onun "son derece itimada şayan, rey ve tedbir sahibi, adam tutucu, kıtalarını seven, cömert, tuzu ve ekmeği bol, Allâh korkusu olan" örnek bir komutan olarak tanıtır.

"Tuz-ekmek hakkı"nın gözetilmemesi, Türkler arasında beğenilmeyen ve hoş karşılanmayan bir davranış idi. Sofrasından yemek yediği ve iyiliklerini gördüğü kimseye kötülük edenler, "tuz-ekmek haini", "nankör" ve "küfrân-ı nimet" gibi sözlerle ayıplanırdı. Ayrıca, bu kimselere hiçbir zaman güvenilmezdi. Onlardan gelebilecek kötülüklere karşı da daima dikkatli davranılırdı.

Türkler, genellikle "tuz-ekmek hakkı"na uygun bir şekilde hareket ederlerdi. Kendilerinin riayet ettikleri bu hakka, aynı şekilde başkalarının da uymalarını beklerlerdi. Harezmşahlar hükümdarı Celâleddîn Mengüberti'nin başından geçen tarihî bir olay, bu duruma somut bir örnek oluşturmaktadır: Sultan Celâleddîn Mengüberti, 1228 yılı içinde Gürcistan seferine çıktı. Mindar civarında ordugâh kurdu. Sultana gelen habere göre, Gürcü komutanı İvane, Ermeni, Alan, Sabar, Laz ve Kıpçak kuvvetleriyle destekli 40 bin kişilik bir ordu meydana getirmişti. Sultanın topladığı savaş meclisinde devlet adamları ve komutanlar, düşman kuvvetlerinin sayıca çok üstün olduğunu, savaşa girmekte acele edilmemesi gerektiğini söylediler. Son derece cesur ve kararlı bir hükümdar olan Mengüberti, kendisine yapılan bu tavsiyeye uymayarak, hemen harekete geçti. İki ordu Betrâk gölü civarında karşı karşıya geldi. Sultan, Gürcü ordusunun sağ kolunda 20 bin kişilik büyük bir kuvvet teşkil eden Kıpçak bayraklarının dalgalandığını gördü. Türk geleneklerini ve bu geleneklerin gücünü çok iyi bilen Sultan, Kıpçaklara "tuz-ekmek" göndererek, onlara, daha önce aralarında bulunan dostluğu ve akrabalığı (tuz-ekmek hakkını) hatırlattı. Zira Sultanın kendi ordusunda da, çok miktarda Kıpçakların bir kolu olan Kanglı Türk'ü bulunuyordu. Harezmşâhlar ordusundaki soydaşlarıyla aralarında bulunan "tuz-ekmek hakkı"na riayet eden Kıpçaklar, derhal savaş meydanını terk ettiler. Böylece Sultan, bu Türk geleneğini kullanarak, rakiplerini oldukça zayıflatmış oldu. Ardından büyük bir kuvvet kaybına uğramış olan Gürcü ordusunu kolayca yenip, büyük bir zafer kazandı.

12. Zafer ve Başarı İçin Dua Etmek

Müslüman Türk hükümdarları çıktıkları seferleri zaferle sonuçlandırabilmek için bazen ordularıyla birlikte bazen de münferit olarak dua ederlerdi. Sultan Alp Arslan 1071 yılında, Anadolu'nun kaderini tayin için Malazgirt ovasında Bizans ordusu ile karşılaşınca, çatışma saatini öğleye kadar geciktirerek ordusu ile cuma namazını birlikte kılmış ve zaferi için dua etmiştir. Tarihî kayıtlara göre, bu sırada sadece Sultan Alp Arslan değil, Abbasî Halifesinin verdiği emirle İslâm dünyasının bütün camilerinde Müslümanlar tarafından Selçuklu Sultanının zaferi için dua edilmiştir.

Bu ritüel davranış, sadece başkomutanların ve orduların zaferi için değil, önemli askerî başarıların elde edilmesi hâlinde de gösterilmekteydi. Meselâ Kuzey Suriye'deki Büyük Selçuklu Devleti'nin vassalları arasında meydana gelen olaylar dolayısıyla bölgeye gelen Sultan Melikşâh, ordusu ile Antakya üzerinden Akdeniz'e ulaşmıştır. Burada atının üzerinde uzun uzun denizi seyreden büyük Sultan, birden heyecanlanarak, atını denize sürmüştür. Kılıcını üç defa deniz suyuna çalıp, devletin sınırlarını babasından daha ileri götürdüğü için yüce Tanrıya şükretmiş ve iki rekât namaz

kılmıştır. Merv şehrinde yatan babası Alp Arslan'ın mezarına serpmek üzere yanına denizden bir miktar kum almıştır[1].

13. At Kuyruğu Bağlamak

Savaşa girmeden önce, at kuyruğu bağlamak da, eski bir Türk âdeti idi. Bundan maksat, çok uzun olan kuyruk kıllarının savaş esnasında atın ayaklarına dolanmasını önlemekti. Türk savaşçıları, çarpışmaya girmeden önce atlarının kuyruklarını ipekle örüp bağlamaktaydılar. Eski Türklerde bu işe, "kuyruk tügmek" (düğümlemek) veya "at çermetmek" denmekteydi. Atkuyruğu bağlamak veya örmek, kahramanlık, yiğitlik alâmeti sayılmaktaydı.

Tarihî kayıtlara göre Sultan Alp Arslan, Malazgirt Savaşı'na girmeden önce atının kuyruğunu bizzat kendisi bağlamıştır. Bütün askerleri de aynı şeyi yapmışlardır.

14. Meydan Okumak ve Mübâreze

Savaşmak için karşı karşıya gelen iki ordudan en iyi savaşçıların birer birer er meydanına çıkıp, kendi aralarında çarpışmalarına ve hünerlerini göstermelerine, "mübâreze" denir. Mübâreze boyunca, savaşçıları (mübâriz) cesaretlendirmek ve savaş havasına sokmak için borazanlar öttürülür, nakkareler çalınır, davullar, davlumbazlar, kösler gümbür gümbür gümbürdetilirdi. Mübâreze, savaşçılardan birinin atından düşüp, başının kesilmesiyle son bulurdu. Bu çarpışmada pes etmek yoktu.

Mübâreze, sadece Türklerde değil, birçok millette görülen bir savaş geleneği idi. Bu çarpışmadan güdülen maksat, "er meydanında" gösterilecek başarı ile karşı tarafın maneviyâtını kırmak ve çökertmek; aynı zamanda kendi tarafının da maneviyâtını yükseltmekti.

Abbasî halifesi Me'mun zamanında (813-833) bir Arap komutanı bizzat gördüğü ilgi çekici bir mübârezeyi şöyle anlatmaktadır: Bir Arap birliği Horasan'da bir vadide ilerlerken karşısına bir Türk savaşçısı çıkmıştır. Bu Türk, Arap birliğinin komutanına meydan okuyarak mübâreze teklif etmiştir. Arap komutanı, Türk savaşçısının bu garip teklifini kabul ederek, birliğinin en cüsseli ve en iyi savaşçısını ileri sürmüştür. Birliğin bütün askerleri, bu Arap savaşçısının Türk gibi birkaç kişiye bedel olduğunu düşünmektedirler. Meydanın ortasında iki savaşçı bir süre çarpıştıktan sonra, bunlardan Türk savaşçısı zayıflık ve yetersizlik alâmeti olarak gerilemeye başlamıştır. Mübârezeyi seyreden Arap komutanı ve askerleri, Arap savaşçısının Türk'ü bir darbe ile yere sereceğini beklemektedirler. İşte tam bu sırada, Türk savaşçısı atını geri çevirip, süratle kaçmaya başlamıştır. Arap savaşçısı da aynı süratle Türk'ü kovalamaktadır. Artık herkes, Arap savaşçısının Türk'ü yakalayıp, kısa sürede başını getireceğinden emindir. Fakat, Araplar, bir anda gördükleri bir manzara ile şok olmuşlardır: Anî bir hareketle atını geri çeviren

---

1 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. H. Andreasyan, Ankara 1987, s. 172; Ravendî, Ravendî, *Râhatüs-Sudûr ve Ayetüs-Sürûr*, c. 1, çev. A. Ateş, Ankara 1957, s. 126; *Azimî Tarihi*, çev. ve yay. A. Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 26; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, s. 86. Atı denize sürme davranışı, sadece Sultan Melikşâh'da değil, Fatih Sultan Mehmed'de de görülür.

Türk savaşçısı, Arap savaşçısının işini bitirip, diğer Arapların şaşkın bakışları altında rakibinin atını yedeğine alarak, oradan rüzgâr gibi uzaklaşmıştır.

Bu ilgi çekici mübâreze, sadece olaya tanık olan Arapları şok etmekle kalmamış, onları yıllarca süren bir merakın da içine düşürmüştür. Özellikle olayı anlatan Arap komutanı, Türk'ün ilk çarpışmada rakibini yenebileceğini bildiği halde niçin kaçmış olduğunu yıllarca merak etmiştir. Bu Arap komutanı, yıllar sonra bu Türk savaşçısı ile karşılaşmış ve merak ettiği bu soruyu kendisine sormuştur. Bu hususta ondan aldığı cevap şudur: "Onu savaş meydanının ortasında öldürmek isteseydim, bu benim için pek kolay olurdu. Eşyalarını ve atını emniyetli bir şekilde alıp götürebilmem için, onu aldatıp, sizlerden uzaklaştırmam gerekirdi. Kaçmamın sebebi budur".

Yine ilgi çekici bir mübâreze de, Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un iktidar mücadelesi sırasında (1212), kardeşi Melik Alâeddîn Keykubâd'ı Ankara kalesinde kuşatırken yapılmıştır: Melik Alâeddîn Keykubâd'ın safında bulunan Mübârizeddîn İsa ile Sultan İzzeddîn Keykâvus'un hizmetinde olan Emîri Cândâr Necmeddîn Behramşâh arasında, tâ okul (gulamhâne) sırasından beri sürüp gelen bir rekabet vardı. Bu rekabet burada da kendisini göstermiş, iki rakibi teke tek yapılan bir çarpışmada (mübâreze) karşı karşıya getirmiştir. Bu mübareze, devrin kaynağı İbn Bibi'de şöyle tasvir edilmiştir: Komutan Mübârizeddîn İsa, kardeşiyle birlikte kaleden dışarı çıkıp, Necmeddîn Behramşâh'a meydan okudu. Bunun üzerine Behramşâh, Sultan İzzeddîn Keykâvus'tan aldığı izinle er meydanına çıktı. İki rakip, önce mızrak ile dövüşe başladılar. Mızrakları parçalanınca, bu defa ellerine silâh olarak ağır birer gürz aldılar. Bu gürzlerle, âdeta demircinin örsünü dövdüğü gibi birbirlerinin kalkanlarını dövdüler. Bu silâhlarla da yenişemeyince, bu defa elerine birer kılıç aldılar. Fakat, Melik Alâeddîn Keykubâd'ın çavuşlar vasıtasıyla Mübârizeddîn İsa'yı geri çağırması üzerine, çarpışma yenen ve yenilen belli olmadan sona erdi. Sultan İzzeddîn Keykâvus, kendi adına dövüşen Emîri Cândâr Necmeddîn Behramşâh'ı başarılı mücadelesinden dolayı hil'atle ödüllendirdi, onun makamını ve rütbesini yükseltti.

Mübârezeye sadece ordunun en iyi savaşçıları değil, Türk ordularının baş komutanı olan sultanlar da katılmaktaydılar. Son derece cesur ve iyi bir savaşçı olan Harezmşâhlar hükümdarı Celâleddîn Mengüberti'nin girdiği bir mübâreze, bu hususta somut bir örnek oluşturmaktadır: Celâleddîn Mengüberti, biraz yukarıda belirttiğimiz gibi, 1228 yılında Kafkaslar üzerine yürüdüğünde, karşısına "Ermeni, Alan, Sabar, Laz ve Kıpçak kuvvetleri"yle destekli 40 bin kişilik büyük bir Gürcü ordusu çıkmıştı. Bu durum devlet adamlarını ve komutanları bir hayli endişelendirmişti. Cesur yürekli ve iyi bir savaşçı olan Celâleddîn Mengüberti, Gürcü komutanı İvane'ye savaşın ertesi güne bırakılarak, iki tarafın da hünerlerini göstermesi için mübâreze teklif etti. Sultanın teklifini kabul eden İvane, savaş meydanına en iyi savaşçılarında iriyarı bir Gürcü ve onunla aynı özelliklere sahip üç oğlunu gönderdi. Devlet adamlarının ve komutanların kendisine yaptığı uyarıya aldırmayan Celâleddîn Mengüberti, her türlü tehlikeyi göze alarak, Gürcü savaşçılarının karşısına bizzat kendisi çıktı. Sultan, yapılan mübârezede Gürcü savaşçılarını birer birer yenip öldürerek, ordusunun cesaretini ve maneviyatını son derece yükseltti. Celâleddîn Mengüberti, ertesi gün yapılan savaşta da, bu yüksek moralle müttefik güçleri ağır bir yenilgiye uğratarak, büyük bir zafer kazandı.

B. SAVAŞ SIRASINDA GÖSTERİLEN FAALİYETLER VE GELENEKLER

1. Bayraktarı Harekete Geçirmek

Bayrak ve sancak, sefer ve savaşlarda ilgili görevliler, yani "bayraktar, sancaktar , alemdâr, mîr-i a'lem" tarafından taşınan bir hâkimiyet ve hükümdarlık sembolüdür. Kaynaklarda, bu hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü "bayrak, sancak, a'lem, râyet" gibi deyimlerle ifade edilmiştir. Selçuklu Sultanları "kırmızı, siyah, sarı ve mavi" renkte çeşitli bayraklar kullanmışlardır.

Selçuklular döneminde, *bayraktarı* veya *sancaktarı* harekete geçirmenin ordu mensupları açısından iki önemli anlamı vardı. Bunlardan biri, "orduyu sefer için yürüyüşe geçirme, diğeri ise, aynı "orduyu saldırıya geçirme" işareti idi. Eğer *bayraktar*, ordugâhtan harekete geçmişse, bunun anlamı "yürüyüş" demekti. Savaş meydanından harekete geçmişse, bunun da anlamı "saldırı" idi. Her iki durumda da, aynı zamanda yeri ve göğü inletecek şekilde davul ve boru çalınmaktaydı. Saldırı durumunda, ayrıca "ölüyü bile sersemletecek" derecede korkunç savaş naraları (çokramak) ve çığlıkları atılmaktaydı. Çünkü, bağırmak sinirleri germekte, korkuyu unutturmakta, tereddüdü gidermekte, cesareti artırmakta ve daha da önemlisi vuruşları daha da kuvvetli hale getirmekteydi.

Bütün bu faaliyetlerden iki ayrı maksat güdülmekteydi. Bunlardan biri, "orduda disiplini ve birliği sağlamak", diğeri de, aynı "ordunun şevkini artırmak, yani onu coşturmak" idi.

2. Çetrin (Saltanat Şemsiyesi) Yere Düşmesi

Çetr, seferde ve savaşta çetirdâr adı verilen bir görevli tarafından sultanın başı üzerinde tutulan saltanat şemsiyesidir. Bir hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olan çetr, hükümdara özgü bir renkte olurdu. Sultanı karşılamaya çıkanlar, çetri görür görmez, saygı alâmeti olarak derhal atlarından inerler ve saygı duruşuna geçerlerdi.

Savaşta, çetrin yere düşmesi bozgun anlamına gelmekteydi. Bu durumu gören askerler, çetrin yere düşme sebebi ne olursa olsun, korku ve panik halinde kaçışmaya başlamaktaydılar. Böylece ordu dağılmakta ve savaş kaybedilmekteydi. Nadir de olsa böyle bir durum Türkiye Selçuklu hükümdarı II. Süleymanşâh'ın Gürcistan seferinde yaşanmıştır. Olayın hikayesi devrin kaynağı İbn Bibi de şöyle anlatılmıştır: Sultan II. Süleymanşâh, 1202 yılı içinde ordusu ile Erzurum'dan Gürcü ülkesine doğru harekete geçti. Pasinler ve Sarıkamış üzerinden Micingerd kalesinin önüne geldi. Ordusunu dinlendirmek için kalenin önünde karargâh kurdu. Fakat, Süleymanşâh, burada askerî faaliyetlerde telâfisi asla mümkün olmayan bir hata yaptı: O, kendisine ve ordusuna çok güvendiği, buna karşılık rakibini ve Gürcü ordusunu da çok küçümsediği için ileriye bir öncü kuvveti göndermemişti. Üstelik, Selçuklu casusları ve keşif kolları da görevlerini tam yapmamışlardı. Bu yüzden Sultan ve ordusu gafil avlandı. Kars üzerinden süratle ilerleyen Gürcü komutanları, Micingerd kalesi önünde dinlenmekte olan Selçuklu ordusu üzerine sürpriz bir baskın yaptılar. Süleymanşâh, bu sürpriz baskın karşısında ordusunu bir türlü toplayıp, savaş düzenine sokamadı. Karargâhını

ve bütün ağırlıklarını bırakarak, ordusunun muharip kısmını uygun bir mevziye çekmeye çalıştı. Fakat tam bu sırada yanlış anlaşılmaya yol açan sürpriz bir olay daha meydana geldi: Selçuklu ordu birlikleri geri çekilirken, Sultanın saltanat şemsiyesini taşıyan çetirdârın atının ayağı bir köstebek deliğine girdi. Bu yüzden at tökezledi. Üzerindeki çetirdâr, çetr ile birlikte yere düştü. Bu durumu uzaktan gören Selçuklu komutanları ve askerleri, Sultanın başına bir musibet geldiğini sandılar. "Semavî bir korkuya" kapılarak, rastgele kaçışmaya başladılar. Olayın meydana geldiği yerde bulunan askerler, derhal çetirdârı yerden kaldırıp, atına bindirdiler. Eline de tekrar çetri verdiler. Ordunun düzenini sağlamaktan sorumlu çavuşlar da, kaçan askerlere "yanlış, yanlış, geri dönün geri dönün" diye seslenerek, onları geri çağırdılar. Fakat, bütün bu gayretlere rağmen Selçuklu ordusunda meydana gelen bu anlamsız ve garip panik önlenemedi. Selçuklu askerlerinin korku ve panik halinde kaçışmaları devam etti. Bu defa Sultan, komutanlara adlarıyla hitap ederek, hepsini yanına çağırmak istediyse de, bunun da bir faydası olmadı. Artık Selçuklu askerlerinin büyük bir kısmı, savaş meydanını terk etmiş bulunuyordu. Başta Süleymanşâh olmak üzere Erzincan Mengücük hükümdarı Behramşâh, Melik Tuğrulşâh ve bazı komutanlar, yanlarındaki küçük savaş birlikleriyle hâlâ mücadeleye devam ediyorlardı. Bir ara Gürcü kuvvetleri arasında bozgun alâmeti belirdi ise de, Gürcü komutanları duruma kısa sürede hâkim oldular. Öte yandan ihtiyat ve tedbiri bir tarafa bırakmış olan Behramşâh ve Selçuklu komutanları, büyük bir cesaret göstererek, Gürcü ordusunun içine doğru ilerlediler. Fakat onların bu ihtiyatsızlığı ve tedbirsizliği esir düşmelerine sebep oldu. Süleymanşâh'ın yanındaki birlikler ise, hâlâ mücadele ediyordu. Fakat, onlar için de yapılacak pek fazla bir şey kalmamıştı. Artık savaşı kaybetmiş olduğunu anlayan Süleymanşâh, varını yoğunu savaş meydanında bırakarak, gururu son derece kırılmış bir halde, kardeşi Tuğrulşâh ile birlikte süratle Erzurum'a çekildi.

3. Toplanma Borusu veya Davulu Çaldırmak

Türkiye Selçuklu komutanları, sürpriz baskınlar veya saldırılar karşısında dağılmış ve her biri bir yere kaçıp saklanmış olan birliklerini ve savaşçılarını, tehlike geçtikten sonra bir tepenin üzerinde "toplanma borusu veya davulu çaldırmak" suretiyle geri çağırmaktaydılar. Toplanma borusunun veya davulunun sesini duyan birlikler ve savaşçılar da, tehlikenin geçtiğini anlayıp, borunun veya davulun çalındığı yerde tekrar toplanmaktaydılar.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin ikinci hükümdarı I. Kılıç Arslan'ın, Büyük Selçuklu Devleti'nin vassallarıyla Habur çayı kenarında 1107 yılında giriştiği mücadeleyi hayatıyla birlikte kaybetmesi, Türkiye Selçuklu ordusunun ve teşkilâtının dağılmasına yol açmıştı. Bu yüzden Selçuklu komutanları ve Türkmen beyleri, Bizans'a karşı bir süre kendi küçük savaş birlikleriyle savaşmak zorunda kalmışlardır. Fakat onlar, Bizans ordusuyla çarpışacak kadar büyük bir kuvvete sahip olmadıkları için, daima bu ordunun önünden geri çekilip, kaçmışlardır. Tehlike geçtikten sonra da tekrar savaşçılarını toplayıp, gerillâ savaşı yaparak, Bizans'ın zayıf noktalarını vurmuşlardır.

Tarih, 1112 veya 1113 yıllarını gösteriyordu. Bunluğ (Bunlu=üzüntülü) ve Muhammed gibi Selçuklu komutanları, Marmara bölgesinde yoğun bir akın faaliyeti içindeydiler. Bizans İmparatoru Aleksios, Selçuklu beylerinin faaliyetine son vermek ve kuvvetlerini imha etmek için ordusuyla harekete geçti. Üsküdar'da karargâh kuran İmparator, Selçuklu komutanlarının yerini belirlemek için 500 kişilik bir birliğin başında İznik dukası Kamytzes'i ileriye gönderdi ve ondan, Türklerle karşılaştığı zaman saldırıda bulunmamasını, durumu sadece kendisine haber vermesini istedi. İmparatorun sözünü dinlemeyen Kamytzes, Türk akıncı beyleri ile karşılaşınca, iyi bir fırsat yakalamış gibi hemen saldırıya geçti. Üzerlerine gelen kuvvetin Bizans ordusu olduğunu sanan Türk beylerinin emrindeki savaşçılar, dağınık bir şekilde kaçmaya başladılar. Çünkü, onlar, kuvvetleri az olduğu için Bizans ordusu ile düzenli ordu savaşı değil, daima gerillâ savaşı yapıyorlardı. Selçuklu beyleri ve kuvvetleri kaçarken, Kamytzes'in birliğinde bulunan bir "şamanist Türk" yakaladılar. Ondan, saldırıda bulunan ordunun asıl Bizans ordusu olmadığını öğrendiler. Bunun üzerine Selçuklu beyleri, "toplanma davulu" çaldırmak suretiyle dağılan savaşçılarını geri çağırdılar. Böylece, dağılmış olan savaşçılarını kısa sürede toplayan Selçuklu beyleri, hemen saldırıya geçerek, Kamytzes'i kuşattılar. Kamytzes, kaçmak istediyse de, bu mümkün olmadı. Bundan sonra, Selçuklu beyleri, kısa sürede Bizans birliğini imha edip, Kamytzes'i tutsak aldılar.

4. Miğferin ve Kesilmiş Başın Mızrak Ucunda Dolaştırılması

Rakip ordu komutanının kesilmiş başının veya miğferinin savaş meydanında bir mızrak ucunda dolaştırılması, zafer işareti anlamına gelmekteydi. Bu davranıştan güdülen maksat, hâlâ çarpışmaya devam eden kuvvetlerin direncini kırmak ve bir an önce sonuca gitmekti. Komutanlarının kesilmiş başını veya miğferini mızrak ucunda görmeleri, çarpışmakta olan kuvvetleri şok etmekte ve bu durum, onların ya topluca teslim olmalarına ya da korku ve panik halinde kaçmalarına sebep olmaktaydı.

Bizans İmparatoru Manuel, 1146 yılında Selçuklu Devletini yıkmak, Türkleri imha etmek veya Anadolu'dan atmak düşüncesiyle Konya üzerine yürüdü. Afyon, Akşehir ve Konya Akşehir arasında olmak üzere üç Selçuklu savunma hattını çökertmiş olan İmparator, gelip Konya'yı kuşattı. Türkiye Selçuklu sultanı I. Mesud, Bizans'a karşı Konya'nın içinde ve dışında olmak üzere iki savunma hattı meydana getirmişti. İmparator önce, bütün kuvvetlerini Konya üzerine yöneltti. Fakat, başarılı olamadı. Bu defa, Konya'nın dışındaki kuvvetlerin üzerine yürüdü. Sultan Mesud, Bizans ordusunu ustalıkla tepelerin arasına çekip, kuşattı. İmparator, kendi askerlerine moral vermek ve Türk askerlerinin de moralini çökertmek için bir mızrak ucuna miğfer taktırıp, "bu Mesud'un miğferidir" diye savaş meydanında dolaştırttı. Fakat, bu sahte davranışın Selçuklu ordusu üzerinde herhangi bir olumsuz etkisi olmadı. Öte yandan, Bizans ordusu, gittikçe daralan Türk çemberi içinde tamamen imha olma tehlikesiyle karşı karşıya geldi. Bunun üzerine İmparator, akıllıca bir davranışla bütün gücünü bir cephe üzerinde topladı. Amacı, Türk çemberini kırıp, ordusunu imha edilmekten kurtarmaktı. Çok kanlı bir çarpışma sonucunda Türk çemberi parçalandı. İmparator Manuel, kendisini ve ordusunu kurtardı; fakat cesareti de

tamamen kırıldı; bundan sonra savaşa devam edemedi; ordusu ile âdeta kaçarcasına savaş meydanını süratle terk etti.

Komutanlardan birinin kesilmiş başının mızrak ucunda özellikle savaş meydanında dolaştırılması, daha etkili olmaktaydı. Böyle bir durumu aynı Bizans İmparatoru Manuel, Miryokefalon savaşında yaşamıştır. Bizans kaynaklarına göre, bu olayın özeti şöyledir: İmparator Manuel, 1176 yılının içinde Selçuklu Devletini yıkmak ve Türkleri Anadolu'dan atmak gayesiyle tekrar Konya üzerine yürümüştür. Eskişehir üzerinden Denizli civarına gelen İmparator, Çivril'den itibaren ordusunu Kufî Çayı Vadisine sokarak, askerî stratejide büyük bir hata yapmıştır. Çünkü, Kufî Çayı Vadisinin iki tarafı da sarp ve uçurumlu yamaçlardan oluşmaktadır. Tabanında sadece bir konvoyun yürüyebileceği dar bir yol bulunmaktadır. İmparatorun maksadı, Kufî Çayı Vadisini süratle geçip, Akşehir'e ulaşmak ve oradan da Konya üzerine yürümekti.

İmparator Manuel'den elini daha çabuk tutan Sultan II. Kılıç Arslan, süratle Kûfî Çayı Vadisinin etrafındaki yamaçlara bütün Bizans ordusunu kuşatacak şekilde okçu birliklerini yerleştirmişti. İleriye gönderdiği birliklerle de, vadinin tek çıkış yeri olan Çivril geçidini kapatmıştı. Artık Bizans ordusu tam bir kapana girmiş bulunuyordu. Bizans ordusu, tam bu sırada, vadinin yamaçlarında mevzilenmiş olan Selçuklu birlikleri tarafından müthiş bir ok yağmuruna tutuldu. Selçuklu birliklerinin bu şok ve dehşet baskını karşısında Bizans ordusu, kasırgaya tutulmuş otlar gibi birden darmadağın oldu. Ordu birlikleri ne sığınacak bir mevzi bulabildi ve ne de ilerleyebildi. Zira, bütün yollar ve patikalar Selçuklu kuvvetleri tarafından tutulmuştu. Vadinin yamaçlarından inen Selçuklu kuvvetleri, kısa sürede Bizans birliklerinin arasına girerek, bu birliklerin birbiriyle olan bağını kestiler. Bizans ordusunun öncü, sağ ve sol kuvvetlerini imha etmeye başladılar. Bunun üzerine İmparator Manuel, merkez kuvvetlerin başından ayrılarak, kendi muhafız birliği ile ileri atıldı. Amacı, Çivril geçidine kadar ilerleyerek, ordusuna bir yol ve çığır açmaktı. Fakat İmparator, burada korkunç bir manzara ile karşılaştı. Bizans ordusunun öncü kuvvetleri, büyük ölçüde imha edilmişti. İmparatorun yeğeninin kesilmiş başı, hem de bir mızrağın ucuna takılmış olarak, bir Selçuklu askeri tarafından savaş meydanında dolaştırılmaktaydı. İmparator, bu manzara karşısında ağır bir şekilde sarsıldı. Tabiri caizse, âdeta şok oldu. Göz yaşlarını içine akıttı. Acısını kalbine gömdü. İçinde bulunduğu tehlikenin büyüklüğünü anlayarak, derin bir korkuya ve ümitsizliğe kapıldı. Artık savaşın kaderi belli olmuştu.

5. Zafer Davulu Çaldırmak

Savaş meydanında, çarpışma sırasında genellikle yüksek bir tepe üzerinde otağ kurdurup, "zafer davulu çaldırma", zafer işareti sayılmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, zafer davulu çaldıran taraf, savaşı kazanmış demekti. Bunu gören veya duyan karşı saftaki savaşçılar ise, savaşı bırakıp, ya teslim olmakta ya da korku ve panik halinde kaçmaktaydılar.

Dânişmendli hükümdarı Emîr Gâzî, 1126 yılı içinde Türkiye Selçuklu meliki Arap ile yaptığı çarpışmada zor durumda iken çaldırdığı "zafer davulu" ile birden savaşın akışını ve kaderini değiştirmiştir: Ankara civarında yapılan savaşta Melik Arap galip gelmişti. Emîr Gâzî'nin ordusu bozgun halinde dağılmıştı. Son derece yetenekli

bir komutan olan Emîr Gâzî, durumu kendi lehine çevirebilmek için hemen bir tepe üzerine çıkarak, çadır kurdurup, "zafer davulu" çaldırmıştır. Tam bu sırada savaş meydanını bürüyen sis, Emîr Gâzî'nin gayesine ulaşmasında âdeta kendisine yardımcı olmuştur. Gerçekten de bu sis, Danişmendli ordusunun perişan durumunu birden gizlemiştir. Emîr Gâzî'nin zafer davulu karşısında başlarına bir musibet geldiğini sanan Melik Arap ve askerleri, galip durumda iken birden korku ve panik içinde kaçmaya başlamışlardır. Böylece, savaşın galibi Emîr Gâzî olmuştur.

6. Mızrak Çevirmek

Savaş esnasında, askerlerin karşı kuvvet karşısında tek tek veya toplu olarak mızrak çevirmeleri, savaşı kesme ve saf değiştirme alâmetiydi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, bir veya bir grup asker, herhangi bir sebep yüzünden karşısındaki kuvvetle savaşmayı kesip, onun tarafına geçmek istemişse, mızrağını geri çevirmekteydi. Böylece, bu asker veya asker grupları saf ve taraf değiştirmiş olmaktaydı.

Mızrak çevirerek karşı tarafa geçme olayına ilk defa Büyük Selçuklu Devleti'nin vassalı Musul hâkimi Kureyş'in askerlerinde rast gelinmektedir. Bu olay şu şekilde cereyan etmiştir: Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey, 1055 yılında ordusu ile Bağdat'a gelirken, şehrin Türk kökenli komutanı Arslan Besâsirî, emrindeki kuvvetlerle Kuzey Irak'a kaçmıştı. Besâsirî, Mısır Fatimîleri'nden aldığı siyasî desteği ve parayı kullanarak, Kuzey Irak'taki bölge ve şehir hâkimlerini kendi liderliği etrafında toplamıştı. Sadece, Musul hâkimi Kureyş, Tuğrul Beye bağlı kalmıştı. Besâsirî, Kureyş'in ordusuna da aynı yöntemle nüfuz etmiş olmasına rağmen kendisine hükmedememişti. Bunun üzerine Besâsirî ve müttefikleri, Kureyş'in üzerine yürüdüler. Tuğrul Bey Kureyş'in yardımına hanedan üyelerinden Kutalmış'ı gönderdi. Yardım henüz ulaşmadan Besâsirî ile Kureyş'in kuvvetleri karşı karşıya geldiler. Besâsirî'nin daha önce propaganda ve rüşvet yoluyla gösterdiği faaliyetler sonuç vermeye başladı; Kureyş'in süvarilerinden önce 200 kadarı, birbiri arkasına ortaya çıkıp, mızraklarını ters çevirerek, karşı tarafa geçti. Bunu öteki askerler takip etti. Böylece, büyük kuvvet kaybına uğramış olan Kureyş, yenilgiyi kabul ederek, hayatını kurtarmak için kaçmak zorunda kaldı.

Savaş meydanında mızrak çevirip, karşı tarafa geçme olayı Bizans hanedan üyeleri arasında da yaşanmıştır: Bizans İmparatoru Ioannes, 1139 yılında ordusu ile Karadeniz seferine çıkmıştı. Türkiye Selçuklu hükümdarı I. Mesud ile Dânişmendli hükümdarı Melik Gâzî, İmparator ve ordusunu Niksar önlerinde karşıladılar. Selçuklu kuvvetleri, Bizans ordusunu Kastamonu'dan itibaren devamlı takip etmiş ve gerillâ taktiği ile bu orduyu bir hayli yıpratmıştı. Niksar önlerine geldiğinde Bizans ordusu, savaşamayacak kadar perişan bir vaziyetteydi. Savaş başlar başlamaz İmparator sürpriz bir durumla karşılaştı: İmparatorun yeğeni genç Ioannes, daha önce amcasından gördüğü hakareti içine sindirememiş, "mızrak çevirmek" suretiyle Bizans ordusunun saflarından ayrılıp, Türkiye Selçuklu hükümdarı Mesud'a sığınmıştır. Bu olay, İmparator ve Bizans ordusu üzerinde moral yıkıcı bir etki yapmıştır. Yeğeninin, Bizans ordusunun içinde bulunduğu güç durumu rakiplerine bildirmesinden korkan İmparator Ioannes, ordusunu yavaş yavaş savaş meydanının dışına çıkarıp, geri çekilmek istemiştir. Fakat onun bu faaliyeti,

birden bozguna dönüşmüştür. Artık ordusunun kontrolünü tamamen kaybetmiş olan İmparator Ioannes, kaçmak suretiyle canını zor kurtarmıştır.

Tıpkı mızrak çevirme gibi savaş esnasında "tuğu tersine çevirme" de, saf değiştirme anlamına gelmekteydi. Son derece ilgi çekici bir tuğ çevirme olayı, Timur ile Kıpçak Hanı Toktamış arasındaki karşılaşmada meydana gelmiştir: Toktamış Hanın tuğ beyi, gizlice Timur'a başvurup, kendi tarafına geçmek istediğini bildirmiştir. Bu beyin teklifin memnuniyetle kabul eden Timur, ondan bu işi savaşın tam kızıştığı sırada "tuğ çevirmek" suretiyle yapmasını istemiştir. Çünkü Timur, tuğ çevirmenin karşı taraf üzerinde nasıl bir etki yapacağını çok iyi bilmektedir. Plânlandığı gibi, bu bey, savaşın son derece kızıştığı bir anda tuğ çevirip, maiyetiyle birlikte karşı tarafa geçti. Bunun üzerine Timur'un askerleri "düşman kaçtı" diye bağırarak, Toktamış Hanın ordusunda panik yaratılar. Daha da kötüsü bu panik, Toktamış Hanın ordusunun dağılmasına ve kaçmasına sebep oldu. Böylece Timur, savaşın gâlibi oldu.

7. Kamp Ateşleri Yakmak

Savaş sanatında ve tekniğinde son derece usta olan Türkler, girdikleri savaşlarda, çeşitli yöntemlerle sayılarının ve güçlerinin çok olduğu zannını vererek, karşı tarafın gözünü korkutmaya ve yıldırmaya çalışırlardı. Çünkü onlar, düşman kuvvetin gözü ne kadar korkutulur ve yıldırılırsa, kendilerine o kadar az direneceklerini düşünürlerdi. Bunun için Türkler, düşmana karşı savaştan önce ve savaş sırasında çok çeşitli ve etkili korkutma yöntemleri uygulamaktaydılar. Bunlardan biri de, geceleri çok miktarda "kamp ateşi yakmak"tı. Bundan maksat, rakip kuvvetlerin karşısında sayılarının çok olduğu intibaını vermek ve böylece onların gözünü korkutmaktı.

Tarihî kayıtlara göre, XII. yüzyılın başlarında Anadolu'da küçük savaş birlikleriyle faaliyet gösteren Selçuklu beyleri ve komutanları, Bizans ordusu ile karşılaştıklarında, geceleri her yerde ateş yakarak, karşı tarafa daima büyük bir ordu izlenimi vermeye çalışmışlardır. Çünkü, bu beylerin emirlerindeki savaşçı sayısı, Bizans ordu birliklerinin en küçüğü kadar bile değildi.

Bu yöntem, sadece Selçuklu beyleri ve komutanları tarafından değil, bizzat Selçuklu sultanları tarafından da uygulamaktaydı: Türkiye Selçuklu Devleti'nin üçüncü hükümdarı Şâhinşâh (veya Melikşâh), 1116 yılında Konya üzerine yürümekte olan Bizans ordusunu Akşehir'in Eber gölü kenarında karşılamıştır. Şahinşâh, ilk günkü karşılaşmada başarılı olamayınca, ordusunu Sultan dağına çekerek, birliklerine uygulattığı psikolojik savaş yöntemleriyle Bizans ordusunun bütün gecesini kabusa çevirmiştir. Selçuklu savaşçıları, özellikle dağların yamaçlarında pek çok kamp ateşi yakmışlardır. Daha da önemlisi, attıkları korkunç naralar ve çıkardıkları tüyler ürperten çığlıklarla Bizans ordusunun içine büyük bir korku salmışlardır.

8. Aman Dilemek

"Aman", bağışlanma isteğini ifade eden bir sözdür. "Aman dilemek" ise, karşı konulamayan güç karşısında boyun eğerek, bağışlanma isteğinde bulunmaktır. Karşı tarafın buna olumlu cevabı ise, "aman vermek"tir.

Genellikle savunma gücünü yitirmiş kale komutanları ve şehir hâkimleri, kalelerini ve beldelerini kuşatan komutanlara elçi ile bir mektup (aman-nâme) göndererek, kendilerinden aman dilemekteydiler. "Aman" dileği kabul edilmişse, kendisine "hatt-ı aman, ahid-nâme" veya "sevgend-nâme" adıyla anılan bir belge gönderilmekteydi.

Kale komutanları ve şehir hâkimleri, kalelerini ve şehirlerini teslim etmelerine karşılık olarak da, galip güçten şu istekte bulunmaktaydılar:

1) Hayatlarına ve şahsî mallarına dokunulmadan istedikleri yere serbestçe gidebilme imkânı.

2) Teslim ettikleri kale veya şehre karşılık olarak da, kendilerine ülkenin başka bir yerinden bir kale veya şehrin (ıktâ' olarak) tahsisi.

Anlaşılacağı üzere, "aman vermek" hukukî sonuçları olan bir olaydı. "Hatt-ı aman, ahid-nâme veya sevgend-nâme" adlı belge ile, özellikle bağışlanan kişinin hem şahsı ve maddî varlığı için güvence sağlanmakta, hem de onun geleceği ve siyasî durumu için önemli bir karar verilmiş olmaktaydı.

9. Kale Burcuna Bayrak veya Sancak Çekmek

Kaynaklarda, Selçuklu sultanlarının bütün seferlerinde ve savaşlarında, daha doğrusu, onların kazandıkları her zaferde, bu zaferlerin sembolü olarak bayraklarının ve sancaklarının da zikri geçer. Özellikle, kale burcuna bayrağın veya sancağın çekilmesi, fetih ve teslim olma alâmetiydi. Kuşatılan müstahkem mevki, ister silâh kuvvetiyle, ister teslim olmak suretiyle düşürülmüş olsun, kale burcuna saltanat bayrağının veya sancağının çekilmesiyle bu yerin fethi ve teslim işlemleri tamamlanmış olmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, kale burcuna dikilen bayrak veya sancak, hâkimiyetin el değiştirdiğini göstermekteydi.

Mızrak çevirerek karşı tarafa geçme olayına ilk defa Büyük Selçuklu Devleti'nin vassalı Musul hâkimi Kureyş'in askerlerinde rast gelinmektedir. Bu olay şu şekilde cereyan etmiştir: Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey, 1055 yılında ordusu ile Bağdat'a gelirken, şehrin Türk kökenli komutanı Arslan Besâsirî, emrindeki kuvvetlerle Kuzey Irak'a kaçmıştı. Besâsirî, Mısır Fatimîleri'nden aldığı siyasî desteği ve parayı kullanarak, Kuzey Irak'taki bölge ve şehir hâkimlerini kendi liderliği etrafında toplamıştı. Sadece, Musul hâkimi Kureyş, Tuğrul Beye bağlı kalmıştı. Besâsirî, Kureyş'in ordusuna da aynı yöntemle nüfuz etmiş olmasına rağmen kendisine hükmedememişti. Bunun üzerine Besâsirî ve müttefikleri, Kureyş'in üzerine yürüdüler. Tuğrul Bey Kureyş'in yardımına hanedan üyelerinden Kutalmış'ı gönderdi. Yardım henüz ulaşmadan Besâsirî ile Kureyş'in kuvvetleri karşı karşıya geldiler. Besâsirî'nin daha önce propaganda ve rüşvet yoluyla gösterdiği faaliyetler sonuç vermeye başladı; Kureyş'in süvarilerinden önce 200 kadarı, birbiri arkasına ortaya çıkıp, mızraklarını ters çevirerek, karşı tarafa geçti. Bunu öteki askerler takip etti. Böylece, büyük kuvvet kaybına uğramış olan Kureyş, yenilgiyi kabul ederek, hayatını kurtarmak için kaçmak zorunda kaldı.

Savaş meydanında mızrak çevirip, karşı tarafa geçme olayı Bizans hanedan üyeleri arasında da yaşanmıştır: Bizans İmparatoru Ioannes, 1139 yılında ordusu ile Karadeniz seferine çıkmıştı. Türkiye Selçuklu hükümdarı I. Mesud ile Dânişmendli hükümdarı

Melik Gâzî, İmparator ve ordusunu Niksar önlerinde karşıladılar. Selçuklu kuvvetleri, Bizans ordusunu Kastamonu'dan itibaren devamlı takip etmiş ve gerillâ taktiği ile bu orduyu bir hayli yıpratmıştı. Niksar önlerine geldiğinde Bizans ordusu, savaşamayacak kadar perişan bir vaziyetteydi. Savaş başlar başlamaz İmparator sürpriz bir durumla karşılaştı: İmparatorun yeğeni genç Ioannes, daha önce amcasından gördüğü hakareti içine sindirememiş, "mızrak çevirmek" suretiyle Bizans ordusunun saflarından ayrılıp, Türkiye Selçuklu hükümdarı Mesud'a sığınmıştır. Bu olay, İmparator ve Bizans ordusu üzerinde moral yıkıcı bir etki yapmıştır. Yeğeninin, Bizans ordusunun içinde bulunduğu güç durumu rakiplerine bildirmesinden korkan İmparator Ioannes, ordusunu yavaş yavaş savaş meydanının dışına çıkarıp, geri çekilmek istemiştir. Fakat onun bu faaliyeti, birden bozguna dönüşmüştür. Artık ordusunun kontrolünü tamamen kaybetmiş olan İmparator Ioannes, kaçmak suretiyle canını zor kurtarmıştır.

Tıpkı mızrak çevirme gibi savaş esnasında "tuğu tersine çevirme" de, saf değiştirme anlamına gelmekteydi. Son derece ilgi çekici bir tuğ çevirme olayı, Timur ile Kıpçak Hanı Toktamış arasındaki karşılaşmada meydana gelmiştir: Toktamış Hanın tuğ beyi, gizlice Timur'a başvurup, kendi tarafına geçmek istediğini bildirmiştir. Bu beyin teklifin memnuniyetle kabul eden Timur, ondan bu işi savaşın tam kızıştığı sırada "tuğ çevirmek" suretiyle yapmasını istemiştir. Çünkü Timur, tuğ çevirmenin karşı taraf üzerinde nasıl bir etki yapacağını çok iyi bilmektedir. Plânlandığı gibi, bu bey, savaşın son derece kızıştığı bir anda tuğ çevirip, maiyetiyle birlikte karşı tarafa geçti. Bunun üzerine Timur'un askerleri "düşman kaçtı" diye bağırarak, Toktamış Hanın ordusunda panik yaratılar. Daha da kötüsü bu panik, Toktamış Hanın ordusunun dağılmasına ve kaçmasına sebep oldu. Böylece Timur, savaşın gâlibi oldu.

10. Kamp Ateşleri Yakmak

Savaş sanatında ve tekniğinde son derece usta olan Türkler, girdikleri savaşlarda, çeşitli yöntemlerle sayılarının ve güçlerinin çok olduğu zannını vererek, karşı tarafın gözünü korkutmaya ve yıldırmaya çalışırlardı. Çünkü onlar, düşman kuvvetin gözü ne kadar korkutulur ve yıldırılırsa, kendilerine o kadar az direneceklerini düşünürlerdi. Bunun için Türkler, düşmana karşı savaştan önce ve savaş sırasında çok çeşitli ve etkili korkutma yöntemleri uygulamaktaydılar. Bunlardan biri de, geceleri çok miktarda "kamp ateşi yakmak"tı. Bundan maksat, rakip kuvvetlerin karşısında sayılarının çok olduğu intibaını vermek ve böylece onların gözünü korkutmaktı.

Tarihî kayıtlara göre, XII. yüzyılın başlarında Anadolu'da küçük savaş birlikleriyle faaliyet gösteren Selçuklu beyleri ve komutanları, Bizans ordusu ile karşılaştıklarında, geceleri her yerde ateş yakarak, karşı tarafa daima büyük bir ordu izlenimi vermeye çalışmışlardır. Çünkü, bu beylerin emirlerindeki savaşçı sayısı, Bizans ordu birliklerinin en küçüğü kadar bile değildi.

Bu yöntem, sadece Selçuklu beyleri ve komutanları tarafından değil, bizzat Selçuklu sultanları tarafından da uygulamaktaydı: Türkiye Selçuklu Devleti'nin üçüncü hükümdarı Şâhinşâh (veya Melikşâh), 1116 yılında Konya üzerine yürümekte olan Bizans ordusunu Akşehir'in Eber gölü kenarında karşılamıştır. Şahinşâh, ilk günkü

karşılaşmada başarılı olamayınca, ordusunu Sultan dağına çekerek, birliklerine uygulattığı psikolojik savaş yöntemleriyle Bizans ordusunun bütün gecesini kabusa çevirmiştir. Selçuklu savaşçıları, özellikle dağların yamaçlarında pek çok kamp ateşi yakmışlardır. Daha da önemlisi, attıkları korkunç naralar ve çıkardıkları tüyler ürperten çığlıklarla Bizans ordusunun içine büyük bir korku salmışlardır.

11. Kale Burcuna Bayrak veya Sancak Çekmek

Kaynaklarda, Selçuklu sultanlarının bütün seferlerinde ve savaşlarında, daha doğrusu, onların kazandıkları her zaferde, bu zaferlerin sembolü olarak bayraklarının ve sancaklarının da zikri geçer. Özellikle, kale burcuna bayrağın veya sancağın çekilmesi, fetih ve teslim olma alâmetiydi. Kuşatılan müstahkem mevki, ister silâh kuvvetiyle, ister teslim olmak suretiyle düşürülmüş olsun, kale burcuna saltanat bayrağının veya sancağının çekilmesiyle bu yerin fethi ve teslim işlemleri tamamlanmış olmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, kale burcuna dikilen bayrak veya sancak, hâkimiyetin el değiştirdiğini göstermekteydi.

Kuşatma savaşlarında, düşürülen müstahkem yerin burcuna sancak veya bayrak iki şekilde dikilmekteydi. Bunlardan biri, "savaşçılardan birinin bizzat sur veya kale burcuna çıkmasıyla", diğeri de, içeridekilerin "aman dilenmeleri" ile, yani "müstahkem yer savunucularının teslim olacaklarını bildirip, dışarıdakilerden burçlara çekilmek üzere sancak veya bayrak istemeleriyle" gerçekleşmekteydi. Bunlardan birincisinde, savaş gücü, ikincisinde de direnme gücünün kırılması etkili olmaktaydı.

Tarihî kayıtlara göre, Antalya'nın fethi sırasında birinci şık geçerli olmuştur: Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, 1206 yılında, Aldobrandini adında bir İtalyan'ın elinde bulunan Antalya'yı kuşattı. Kıbrıs Franklarından yardım alan Aldobrandini, şehri büyük bir gayretle savunmaktaydı. Buna karşılık, Selçuklu ordusu da, bütün gücüyle şehrin savunucularını sıkıştırmaktaydı. Bir ara, ölümü hiçe sayan bir cesaretle ileri atılan Konya'nın eski sipâhîlerinden Hüsâmeddîn Yavlak Arslan, merdivenler vasıtasıyla süratle surların üzerine çıkmayı ve Sultanın sancağını burçlara dikmeyi başardı. Bu durum, kale savunucularının maneviyâtını birden kırdı. Selçuklu ordusunun da, cesaretini ve maneviyâtını son derece yükseltti. Bundan sonra Antalya, kısa süre içinde düşürülüp, teslim alındı.

Öte yandan, savunma güçlerini yitiren müstahkem yer savunucuları, şehirlerini ve kalelerini bizzat kendi elleriyle teslim etmekteydiler. Meselâ, I. Haçlı seferi sırasında, Haçlı orduları tarafından kuşatılan Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti İznik'in Bizans'a teslimi böyle olmuştur: I. Kılıç Arslan, İznik önünde yaptığı çarpışmadan sonuç alamayınca, şehrin içinde bulunanlara, istedikleri gibi hareket etme imkânı tanıdı. Haçlıların şehri düşürmeleri halinde başlarına nelerin geleceğini çok iyi bilen Selçuklu kuvvetleri, Bizans İmparatoru ile temas kurup, hayatlarına dokunulmamak şartıyla İznik'i kendisine teslim edebileceklerini bildirdiler. İmparator da onların bu teklifini hemen kabul etti. Böylece bir gece içinde gizlice teslim işlemi yapıldı. Başka bir deyişle, İznik surlarında dalgalanan Selçuklu bayrakları indirilip, yerine Bizans bayrakları çekildi. Sabahleyin surların üzerinde Bizans bayraklarının dalgalandığını

gören Haçlı liderleri ise, şok oldular. Artık şehre saldırmaktan vazgeçtiler. Halbuki onlar, şehri düşürmek için kendi aralarında genel bir taarruz plânlamışlardı.

Selçuklu sultanları, gerek silâh kuvvetiyle düşürülmüş olsun, gerekse "aman dilemek" suretiyle teslim olsun müstahkem yerlere, bayrak veya sancakları çekilmeden girmemekteydiler. Bayrağı veya sancağı burca çekmek üzere, genellikle yüksek rütbeli bir subay (emîr) ve bir müfreze asker görevlendirilmekteydi. Bu subay ve müfreze, bayrağı veya sancağı, törenle şehre götürüp, burca dikmekteydi.

12. Boyuna Kefen ve Kılıç Asmak

Eski Türklerde, girdiği mücadelede başarısızlığa uğrayan kişilerin "börkü (başlık) baştan çıkarıp koltuk altına alma, kuşağı çözüp boyuna asma, galibin silâhının (kılıç) altından geçme" gibi davranışlar, özür dilemek anlamına gemlete olup, her biri birer teslim ve itaat sembolü idi. Bu anlayış ve gelenek, kuşağın yerini "kefen ve kılıç" almak suretiyle İslâmî dönemde de devam etmiştir.

Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud, 1152 yılında, Dânişmendli meliki Zülkarneyn'in elinde bulunan Malatya'yı kuşattı. Sultan, daha önce iki defa kuşatıp, çeşitli sebepler yüzünden düşüremediği şehri, bu defa almak azminde ve kararındaydı. Sultan Mesud'a karşı koyamayacağını anlayan Zülkarneyn'i, haklı olarak müthiş bir korku sardı. Daha önceki kuşatmalarda yaptığı gibi Zülkarneyn'in annesi tek başına Selçuklu karargâhına gelerek, aynı zamanda dayısı olan Sultan Mesud'un ayaklarına kapanarak, oğlunu affetmesi için yalvardı. Sultan Mesud, yeğeninin yalvarmasına dayanamayarak, bir kere daha kararından vazgeçti. Fakat, buna karşılık, Zülkarneyn'in huzuruna gelip, bizzat itaatini arz etmesini istedi. Bunun üzerine Zülkarneyn, yanına teslim olma ve itaat sembolü olarak "kılıç ve kefen" alıp, Sultanın huzuruna çıktı ve elini öpmek suretiyle itaatini bildirdi. Sultan Mesud da sözünde durarak, kendisine tâbi (vassal) olmak üzere Malatya'yı Zülkarneyn'e bıraktı.

13. Savaşta Başarı ve Kahramanlık Gösterenleri Ödüllendirmek

Selçuklu sultanları, tıpkı İslâmiyet'ten önceki Türk hükümdarları gibi, savaşta başarı ve kahramanlık gösterenlere, son derece büyük değer ve önem vermekteydiler. Onları, "hil'at, iktâ', unvan, makam ve para" bağışıyla cömertçe ödüllendirmekteydiler. Bundan güdülen maksat, hiç şüphesiz, kahramanları onurlandırmak ve ordu mensupları arasından yeni kahramanların çıkmasını teşvîk etmek ve özendirmekti.

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Malazgirt savaşında Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i esir alıp getiren gulâma hil'at giydirerek, onu ödüllendirmiştir. Fakat bu gulâmın ödüllendirilmesi hil'atle sınırlı kalmamıştır. Sultan, ona bir de iktâ' bağışında bulunmuştur. Iktâ' olarak nereyi istediği kendisine sorulduğunda, o da, Sultandan Gazne şehrini istemiştir. Sultan Alp Arslan da, alındığı zaman bu şehri kendisine iktâ' etmeyi vaat etmiştir. Zira, Gazne şehri bu sırada Selçuklu Devleti'nin sınırları içinde değildi; yani henüz alınmamıştı.

Selçuklu sultanlarının savaşlarda başarı ve kahramanlık gösterenleri ödüllendirmeleri, genellikle beklenen ve normal ölçüler içinde olmaktaydı. Fakat onlar, bazen

beklenenin ve normal ölçülerin dışında, özel bir şekilde de ödüllendirme yapmaktaydılar. Meselâ Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddîn Keykâvus, 1216 yılında Keban kalesi önünde Ermeni Baronu Leon ile yaptığı savaşın başarıya ulaşmasında öncü kuvveti komutanı olarak başlıca rol oynayan Emîri Meclis Mübârizeddîn Behramşâh'a, giydiği elbiseyi üzerinden çıkarıp hediye ederek, onu özel bir şekilde ödüllendirmiştir. Hatta Sultan Keykâvus, bununla da yetinmemiştir; Mübârizeddîn Behramşâh'ın rütbe ve makamını bütün komutanların derecesinin üzerine çıkarmak suretiyle kendisini olağanüstü bir şekilde terfi de ettirtmiştir.

C. SAVAŞTAN SONRA GÖSTERİLEN FAALİYETLER VE GELENEKLER

1. Fetihnâme veya Zafernâme İle Birlikte Hediye Göndermek

Selçuklu sultanları, galip çıktıkları savaşlardan sonra, dostlarını sevindirmek, düşmanlarının üzülmesini ve çekinmesini sağlamak, kendi itibarlarını da yükseltmek için başta Abbasi halifesi olmak üzere İslâm ülkelerindeki bütün devlet erkanına, uzak veya yakın bütün vassal veya bağımsız hükümdarlara fetihnâme veya zafernâme ile birlikte savaşta elde ettikleri ganimetlerden sembolik bir numune olarak hediye göndermekteydiler. Bu fetihnâmeler, "İnşa Dîvânı"nda (resmî yazıların hazırlandığı daire) "münşî" adı verilen kâtipler tarafından hazırlanmakta ve bunların üzerine "tuğraî" tarafından da sultanın tuğrası çekilmekteydi.

Sultan Alp Arslan, Malazgirt zaferinden sonra, devlet teşkilâtı mensuplarına, vassal hükümdarlara ve komşu devletlere, bu arada Bağdat'taki Abbasî halifesine birer fetihname göndermiştir. Abbasî sarayına gönderilen fetihnâme, "Beytü'n-Nûbe"de halifenin huzurunda okunmuştur. Öte yandan, cadde ve sokak başlarına zafer tâkları konmuştur. Şehir görülmemiş bir şekilde süslenmiştir. Dönemin devlet orkestrası olan askerî bando veya diğer adıyla tuğ takımı konserler vermiştir. Halk, günlerce süren şenlik yaparak, Sultanın zaferini kutlamıştır.

Tıpkı Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan gibi Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan da, Miryokefalon zaferinden hemen sonra, başta Abbasî halifesi olmak üzere, Müslüman hükümdarlara ve bu arada Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa'ya birer fetihnâme ile çeşitli hediyeler göndererek, zaferini müjdelemiştir. Sultan, bunlardan özellikle halifeye ve Müslüman hükümdarlara gönderdiği fetihnâmelerde, Türkiye Selçuklu Devleti için Rumlardan artık herhangi bir endişe ve tehlike kalmadığını, onlarla barış antlaşması yaptığını belirtmiştir. Halife de, zafer haberini Bağdat camilerinde hatipler vasıtasıyla bütün İslâm dünyasına ilân etmiştir. Bu haber, bütün İslâm ülkelerinde, özellikle Bağdat'ta bayram sevinci yaratmıştır. Şairler, Sultan Kılıç Arslan'ı öven şiirler yazmışlardır.

2. Sefer Masrafı (Na'l-Bahâ) Almak"

Direnme ve savunma gücünü kaybetmiş bir kuvvetin, bölge veya şehirlerinin yağma ve tahrip edilmemesine karşılık rakip kuvvete ödemiş oldukları sefer masrafına "na'l-bahâ" denir. Türkiye Selçuklularında bu vergi, bir defaya özgü olarak alınmaktaydı.

"Na'l-bahâ", Türkiye Selçuklularının Moğol hâkimiyeti döneminde, daimî vergilerden biri haline gelmiştir. Moğollar, bu vergiye Türkçe "tuzgu" adını vermişlerdir. Onlar, bu vergiyi, Türkiye Selçuklu devlet adamlarından genellikle hediye adı altında almışlardır.

Büyük Selçuklu sultanları ise, Na'l-bahâ" adı altında bir vergi almamışlardır. Fakat onlar, bir yeri fethe girişmeden önce, bu yerin hâkimine belirli miktarda para ödemek suretiyle teslim olmalarını teklif etmekteydiler. Eğer, bu kişiler, teklifi kabul ederler ve belirtilen miktardaki parayı öderlerse, Selçuklu sultanları, kendilerine bağlı olarak onlara bulundukları yerlerde hüküm sürmelerine izin vermekteydiler. Aksi taktirde mallarını ve mülklerini ellerinden almaktaydılar.

Tarihî kayıtlara göre, "na'l bahâ", Türkiye Selçuklularında ilk defa Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev ile Tokat Meliki Süleymanşâh arasında geçen iktidar mücadele sırasında görülür. Bu tarihî olay, çağdaş bir kaynakta şöyle hikâye edilmiştir: 1196 yılında ordusu ile Tokat'tan harekete geçen Süleymanşâh, kardeşi Gıyâseddîn Keyhüsrev'in elinden tahtı ve iktidarı almak için onu Konya'da kuşattı. Fakat, Süleymanşâh, bu kuşatmadan 4 ay gibi uzun bir süre sonuç alamadı. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in birlikleri ile şehir halkı beldelerini büyük bir azim ve kararlılıkla savunuyorlardı. Öyle ki, Süleymanşâh'ın ordusunu şehrin bahçelerine ve bostanlarına bile yanaştırmamışlardı. Bu gayretten güdülen maksat, Süleymanşâh'ın ordusunun şehrin bahçelerinde ve bostanlarında ekonomik tahrip yapmasını önlemekti. Zira bu tür kuşatmalarda, şehir surlarının önündeki ekili ve dikili sahaların tahrip edilmesi, şehir halkının direncini ve cesaretini kırıyor ve böylece şehrin düşmesini kolaylaştırıyordu.

Kuşatmanın uzaması ve Konya'nın dışarıyla irtibatının kesilmesi, şehir halkını büyük bir sıkıntının içine soktu. Şehirde yiyecek ve içecek sıkıntısı baş gösterdi. Bunun üzerine şehrin ileri gelenleri, hemen iki hanedan üyesinin arasına girerek, halkı sıkıntıdan kurtaracak, beldelerinin tahrip olmasını engelleyecek ve her iki tarafı da tatmin edecek bir çözüm teklifinde bulundular. Bu çözüm teklifi şu idi: Konya ileri gelenleri, Süleymanşâh'ın kuşatmayı kaldırıp, tekrar Tokat'a dönmesi halinde kendisine yüklü bir miktarda "na'l-bahâ" (na'l behâ ve cebr-i ihracatî) ödeyeceklerdi. Bu teklif, amacına ulaşmak hususunda son derece kararlı bir melik olan Süleymanşâh tarafından hemen reddedildi. Daha doğrusu, Süleymanşâh, "na'l-bahâ" yerine tahtı ve şehri teslim almayı tercih etti. Bu defa Konya ileri gelenleri, Gıyâseddîn Keyhüsrev'in rızasını alarak, "na'l-bahâ" yerine tahtı ve şehri teslim etmek zorunda kaldılar. Fakat, buna karşılık olarak, Süleymanşâh'dan da, Gıyâseddîn Keyhüsrev'in hayatına dokunulmamasını ve maiyeti ile birlikte istediği yere gitmesine izin verilmesini istediler. Bu ikinci teklif, Süleymanşâh tarafından memnuniyetle kabul edildi. Böylece taraflar, bu şartlar altında anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmadan sonra Gıyâseddîn Keyhüsrev, maiyeti ile birlikte hemen Konya'yı terk etti. Süleymanşâh da, ordusu ile şehre girerek, Selçuklu tahtına çıktı.

Bu kısa açıklamadan çıkan sonuç şudur: Türkiye Selçuklularında "na'l-bahâ", Büyük Selçuklularda temeli olan bir anlayış üzerine oturtulmuş yeni bir savaş geleneğidir. Sefer masrafı olarak, bir defaya özgü olarak alınmaktaydı. Bunun karşılığında şehir ve bölge halkı yağmadan ve tahripten kurtulmaktaydı. 1243 Kösedağ savaşından sonra Türkiye Selçuklu Devleti üzerinde tamamen hâkimiyet kuran Moğollar, bu vergiyi daimî hale getirerek, Anadolu Türk halkını merhametsizce sömürmüşlerdir.

3. Kurtuluş Akçesi (Fidye-i Necât) Almak

Selçuklu sultanlarının savaşlarda aldıkları esirlere uyguladıkları birkaç muamele vardı. Bunlardan biri, "kurtuluş akçesi" almak suretiyle onları serbest bırakmak idi. Eğer alınan esir, rakip devletin hükümdarı ise, Selçuklu sultanları, aldıkları kurtuluş akçesinin yanı sıra onları belirli şartlarla vassal bir hükümdar haline de getirmekteydiler. Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın, Malazgirt savaşında esir aldığı Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'e uyguladığı muamele, bu hususta somut bir örnek oluşturmaktadır: Savaştan sonra, iki hükümdar arasında yapılan antlaşmaya göre:

1) Romanos Diogenes, serbest bırakılmasına karşılık, Sultana 1,5 milyon kurtuluş akçesi ödeyecekti.

2) Vergi olarak da, her yıl 360 bin altın para verecekti.

3) Sultan ihtiyaç duyduğu zaman, İmparator kendisine yardımcı kuvvet gönderecekti.

Görüldüğü gibi, iki hükümdar arasında yapılan antlaşmanın son iki maddesi, vassallık yükümlüğü ile ilgilidir.

Savaşta bütün maddî varlığını yitirmiş olan Romanos Diogenes, bazı hükümdarlık yükümlülüklerini yerine getirebilmek için Sultan Alp Arslan'dan 10 bin dinar borç aldı. İmparator, bu paranın bir kısmıyla esir komutanlarını kurtardı. Diğerlerini de, Sultan Alp Arslan, fidye almaksızın serbest bıraktı.

İmparator, kendisi için belirlenen 1,5 milyonluk kurtuluş akçesini de İstanbul'a döndükten sonra ödeyecekti. Fakat, Sultan Alp Arslan, kurtuluş akçesi olarak belirlenen paranın büyük bir kısmını tahsil edememiştir. Bilindiği gibi, İmparator Romanos Diogenes, Orta Anadolu'ya geldiğinde azledildiğini öğrenmiş, böylece Sultan ile İmparator arasında yapılan antlaşma da geçerliliğini ve hükmünü yitirmiştir. Buna rağmen, yaptığı antlaşmaya bağlı kalan Romanos Diogenes, tutuklanıp bir manastıra kapatılmadan önce, Orta Anadolu'dan 200 bin dinar toplayıp, bu parayı 90 bin altın değerinde bir mücevher ile birlikte Sultan Alp Arslan'a teslim edilmek üzere Büyük Selçuklu Devleti'nin merkezine göndermiştir.

Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'ya giren Artuk ve Tutak gibi Selçuklu beyleri de, tutsak aldıkları Bizans komutanlarının serbest bırakılmasına veya Bizans İmparatoruna teslim edilmesine karşılık yüklü miktarda "kurtuluş akçesi" almışlardır. Olayın kısa hikâyesi şöyledir: Bizans İmparatoru Mikhael, gittikçe genişleyen Türk fetihlerine karşı "Ölmezler" (immortel) adıyla anılan özel bir ordu oluşturdu. Bu ordunun önemli bir kısmı, ücretli Frank askerlerinden meydana gelmekteydi. Bizans birliklerinin başında Komnenos ailesinden İsaakios ve Aleksios kardeşler, Frank birliklerinin başında da Roussel bulunuyordu. Bizans ve Frank komutanları, Kayseri'ye kadar ilerlediler. Fakat, burada araları açıldı ve ayrıldılar. Selçuklu beyleri, İsaakios ve Aleksios kardeşlerin başında bulunduğu Bizans kuvvetini Kayseri civarında bozguna uğratarak dağıttılar; Aleksios'u da esir aldılar. İsaakios, Ankara civarından topladığı parayı Selçuklu beylerine vererek, kardeşini kurtardı. Roussel ise, silâhını Bizans'a çevirerek, Sivas'ı işgal etti. Roussel, bununla da kalmadı; İstanbul üzerine yürümeye başladı. Amacı, Bizans tahtını ve tacını elde etmekti. İmparator Mikhael, Roussel'in üzerine yeni kuvvetler gönderdiyse de, onu durduramadı. Çok zor durumda kalan İmparator,

Marmara bölgesine ulaşmış olan Artuk Bey ile temas kurarak, onu Roussel'in üzerine yürümeye ikna etti. Roussel'in peşine düşen Artuk Bey, onu Sapanca gölü çevresinde yakalayarak, bozguna uğrattı; kendisini de esir aldı. Roussel, bir süre sonra fidye karşılığında kurtularak, tekrar Bizans'ı uğraştırmaya başladı. İmparator, bu defa bölgeye yeni gelmiş olan Tutak Beye başvurarak, istediği para karşılığında Roussel'i yakalayıp, kendilerine teslim edilmesi teklifinde bulundu. Bu teklifi uygun bulan Tutak Bey, Roussel'i yakalayıp, yüklü bir para karşılığında onu İmparatora teslim etti.

Görüldüğü gibi, İmparator Mikhael, Selçuklu beylerinin ilerleyişini durdurmak şöyle dursun, kendi tahtına göz dikmiş olan komutanından bile, ancak onlara yüklü miktarda para ödemek suretiyle kurtulabilmiştir.

Malazgirt savaşından sonra Anadolu'ya gelip, burada devlet kuran Selçuklu ve Türkmen beyleri için, esir aldıkları tutsaklardan "kurtuluş akçesi" almak çok önemliydi. Çünkü, onların bu sırada teşkilâtlarını geliştirebilmeleri ve güçlerini artırabilmeleri için böyle bir paraya son derece ihtiyaçları vardı. Meselâ, Gümüştekin Dânişmend Ahmed Gâzî, yenip tutsak aldığı Antakya Haçlı prensi Bohemund'u serbest bırakma karşılığında "100 bin dinar fidye" almıştır. Fakat bu para, Türkiye Selçuklu hükümdarı I. Kılıç Arslan ile Ahmed Gâzî arasında problem olmuştur: Kılıç Arslan, Haçlılara karşı Gümüştekin Dânişmend Ahmed Gâzî ile birlikte faaliyet gösterdiği için bu paranın yarısının kendisine verilmesini istemiştir. Gümüştekin Dânişmend Ahmed Gâzî, sudan bir bahanenin arkasına sığınarak (bu parayı kızının çeyizi için kullanacağını söyleyerek), Kılıç Arslan'ın payını vermeye yanaşmamıştır. Haçlılarla mücadele etmek için ordusuyla Doğu Anadolu bölgesine gelen Kılıç Arslan, Gümüştekin Dânişmend Ahmed Gâzî'ye gönderdiği bir ulak ile, "Ben para için değil, İslâm'ı korumak için geldim. Onun dirhemine ve dinarına ihtiyacım yok" demek suretiyle talebinden vazgeçip, meseleyi kapatmıştır.

Selçuklu sultanları, aldıkları tutsakları serbest bırakmak için her zaman "kurtuluş akçesi" almıyorlardı. Meselâ Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey, hanedandan İbrahim Yınal tarafından Hasankale (Pasinler) savaşında tutsak alınan Gürcü komutanı Liparit için böyle yapmıştır. Bu olay, şu şekilde cereyan etmiştir: Kuvvetli bir ordu ile 1048 yılında Anadolu'ya giren İbrahim Yınal, Erzurum'un Pasinler yaylasına kadar ilerledi. Hasankale mevkiinde Katakalon komutasında Gürcü, Ermeni ve Abhaz kuvvetleriyle destekli 50 bin kişilik bir Bizans ordusu ile karşılaştı. Çarpışma, Bizans ordusunun bozgunu ile sonuçlandı. İbrahim Yınal'ın eline çok miktarda esir ve ganimet geçti. Esirler arasında Gürcülerin ünlü komutanı Liparit de bulunuyordu. İbrahim Yınal, esirleri ve ganimetleri devletin merkezi Rey'e naklederek, Tuğrul Beye teslim etti.

Bizans İmparatoru, doğudaki birliklerinin bu yenilgisinden sonra elçisini göndererek, vasıtalı yollardan Tuğrul Bey ile anlaşma yolları aradı. Tuğrul Beyin anlaşmak için Bizans'tan istemiş olduğu yıllık vergi, İmparator tarafından reddedilince, iki hükümdar arasındaki görüşmeler kesildi. Buna rağmen İmparator, anlaşma yollarını tamamen kapatmak istemiyordu. Bunun için o, Emevî halifesi Abdülmelik zamanında (685-705) İstanbul'da inşa edilmiş, fakat, bu sırada harap bir vaziyette olan camiyi onartarak, tekrar hizmete açtı. Caminin mihrabına da, Türk hâkimiyet sembollerinden olup, Tuğrul

Beyin "ok ve yay" işaretlerinden oluşan tuğrasını koydurdu. Ayrıca, burada, daha önce Mısır Fatımî halifesi adına okunan hutbeyi keserek, Abbasî halifesi ve Tuğrul Bey adına okutmaya başladı. Bu jeste karşılık Tuğrul Bey de, büyüklük göstererek, elinde esir bulunan Gürcü komutanı Liparit'i fidye almaksızın serbest bıraktı.

Tıpkı Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey gibi, Türkiye Selçuklu hükümdarı I. İzzeddîn Keykâvus da, 1214 yılında çıktığı Sinop seferi sırasında tutsak aldığı Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios'u sadece vassal hükümdar haline getirmekle yetinmiştir. Ondan ayrıca kurtuluş akçesi almamıştır.

Selçuklu sultanları, başka soydan hükümdarlara ve komutanlara gösterdikleri bu anlayışı ve hoşgörüyü, kendi soylarından ve hanedanlarından olan hükümdarlara ve beylere göstermemişlerdir. Meselâ Alâeddîn Siyavuş, girdiği iktidar mücadelesini kaybedip yakalanınca (1277), hayatının bağışlanmasına karşılık kardeşi Sultan IV. Kılıç Arslan'a 100 bin dirhem "kurtuluş akçesi" (resm-i hun-behâ=kan parası) ödemeyi teklif etmiştir. Kılıç Arslan ise, kardeşini affetmeyip, derhal idam ettirmiştir.

4. Uğurlama ve Karşılama Töreni Yapmak

Selçuklu sultanları, sefere çıkarlarken, genellikle geride kalan devlet adamları, devlet memurları ve halk tarafından uğurlanmaktaydılar. Aynı şekilde onlar, seferlerinden zafer kazanmış olarak devletin merkezine dönerlerken de, yine törenle karşılanmaktaydılar.

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey, 1058 yılında Bağdat'tan Kuzey Irak seferine çıkarken bizzat halifenin veziri tarafından uğurlanmıştır. Vezir, bu arada halifenin göndermiş olduğu hil'atleri Tuğrul Beye takdim etmiştir.

Uğurlama, sadece sefere çıkarken değil, başka vesilelerle de yapılmaktaydı. Meselâ Sultan Alp Arslan, Malazgirt savaşında yenip esir aldığı Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i, affedip bir antlaşma yaptıktan sonra onu ülkesine bizzat kendisi uğurlamıştır. Sultan, vassal hükümdar Romanos Diogenes'e ayrılacağı sırada üzerinde "kelimei şahadet" yazılı bir bayrak hediye etti. Refakatine de, 2 hâcib ile 100 kişilik bir müfreze verdi. Bundan sonra Sultan Alp Arslan ile İmparator Romanos Diogenes, atlarının üzerinde aynı anda yola çıktılar. Bir fersah, yan yana birlikte at sürdüler. Veda edeceği sırada İmparator atından inmek istedi. Fakat Sultan ona engel oldu. İki hükümdar atlarının üzerinde iki dost olarak kucaklaşıp ayrıldılar.

Selçuklu sultanları, seferlerden sonra hükümet merkezlerine dönerlerken kendi vezirleri ve devlet erkanı, Bağdat'a dönerlerken de genellikle Abbasî halifesinin veziri ve diğer devlet erkanı tarafından şehrin dışında törenle karşılanmaktaydılar. Meselâ, vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî, 1063 yılında Kutalmış ile girdiği mücadeleden galip çıktıktan sonra ordusu ile devletin merkezi Rey'e gelen Alp Arslan için, görkemli bir karşılama töreni düzenlemiştir. Bu törende, saray hizmetlileri, devlet orkestrası ve halk da hazır bulunmuştur. Bu arada bayraklar açılmış ve askerî bando konser vermiştir.

5. Kutlama Yapmak

Selçuklu sultanları, elde ettikleri her askerî başarıdan sonra başta Abbasî halifeleri, vassal hükümdarlar ve bütün devlet erkanı tarafından kutlanmaktaydılar. Bunlardan

Abbasî halifeleri, zaferinden dolayı kutlamak için Selçuklu sultanlarına genellikle birer mektup göndermekte idiler. Vassal hükümdarlar ve devlet erkanı da, bizzat hediyeleriyle birlikte sultanların huzuruna gelip, kutlamalarını şifahen yapmaktaydılar.

Kazandığı zaferden dolayı sadece sultanlar kutlanmıyordu. Hemen hemen her büyük zaferden sonra, şehir halkları da, sevinçlerini göstermek için kendi aralarında kutlamalar yapmaktaydılar. Bunun için özellikle, şehrin çeşitli yerlerine zafer tâkları kurulmakta, sokaklar ve minareler süslenmekte, sokaklarda zafer davulları çalınmakta, günlerce süren şenlikler düzenlenmekteydi. Devrin şairleri tarafından da, zaferi öven şiirler yazılmakta idi.

6. Askerî Başarıyla İlgili İsimler, Unvanlar ve Lâkaplar Almak

Eski Türk toplulukları, şahsî yeteneğe ve başarıya çok önem verirlerdi; dolayısıyla babadan oğla geçen, yani irsî bir liyakat tanımazlardı. Her genç, toplumdaki yerini ve hatta adını kendisi kazanmak zorundaydı. Meselâ Oğuzlar, bir kahramanlık göstermeden çocuklarına ad bile vermezlerdi; yani onu sosyal bir varlık olarak kabul etmezlerdi.

Türklerde, anne ve babalar, yeni doğan çocuklarına kendi değerlerine ve anlayışlarına uygun birer isim verirlerdi. Onları da, özellikle kendi ideallerine, özlemlerine ve değerlerine uygun birer kahraman evlât olarak yetiştirmeye çalışırlardı. Hem kendileri, hem de içinde yaşadıkları toplum, onlardan daima kahramanca davranışlar ve faydalı hizmetler beklerlerdi. Beğenilen ve taktir edilen bir kahramanlık ve faydalı hizmet yapmaları halinde de, yeni bir isim daha vermek suretiyle onları onurlandırırlardı. Bu yeni isim, özellikle gösterilen cesarete, kuvvete ve başarıya uygun bir anlamda olurdu. Yeni isme, "er adı" denirdi. "Er adı", önceki ismin yerini alarak, onu tamamen unuttururdu. Daha doğrusu, onlar, bundan böyle ilk isimleriyle değil, sonradan aldıkları "er adı"yla anılırlardı.

a. Kahramanlık İle İlgili İsimler ve Unvanlar

Kahramanlık ve askerî başarıyla ilgili isimler, Türklerin isim verme gelenekleri arasında, ön sırayı almaktaydı. Türklerin bu anlayışları ve gelenekleri, İslâm dinine girmelerinden sonra, yeni medeniyet çevresinde de devam etmiştir. Meselâ, kahraman anlamındaki "alp" sözü ile birlikte kullanılan isimler ve unvanlar hem İslâm öncesi hem İslâmî dönemde çok yaygındı. Meselâ, "Alp Arslan Kutlug, Alp Bilge Kağan, Alp Er Han, Alp İlig, Alp Er Tonga, Alp Kara, Alp Salçı, Alp Turmış, Alp Urungu Tutuk, Alp Tuğrul Tigin, Alp Gâzî, Alp Eri, Alp Kuş, Alp Lâçin, Alp Sungur, Alp Argun, Alp Melik, Alp Yaruk, Alp Taş, Alp Yürek, Alp Tigin, Alp Sarı, Alp Taş, Alp Arslan, Alp Rüstem, Mahmûd Alp, Nuh Alp, Aygut Alp, Saltuk Alp, Turgut Alp" gibi isimler, bunlardan bazılarıdır. Bilindiği gibi, "alp" adını ve unvanını taşıyan en ünlü Selçuklu hükümdarı Sultan Alp Arslan'dır.

Türkçe'de kahramanlık ifade eden başka isimler de vardır. Bunlardan biri de "bagatır (bahadır) veya batur" dur. Tarihî kayıtlara göre, "bagatır" sözü, ilk defa, M.Ö. 209-174 yılları arasında Hun tahtında bulunan büyük Hun hükümdarının adı olarak görülür. Bu isim başlangıçta, "Mete" (Meitei) şeklinde yanlış okunmuş ve

dilimize de yanlış olarak yerleşmiştir. Bu kelimenin aslı ise, "boğa"dır. Bagatır, "boğa" sözüne Türkçe "-tır" (boğa-tır) ekinin ilâvesiyle oluşmuştur. Meselâ Bayındır, Çavuldur, Kundur, Kumandur gibi boy adları, bu ekle yapılmış birer isimdir.

"Bagatır" sözünün bir diğer şekli de, Dede Korkut Destanının kahramanlarından birinin ismi olan "boğaç"tır. "Bagatır"daki "-tır" eki ile "bo-ğaç"taki "-ç" eki aynı fonksiyona sahiptir. Bilindiği gibi, "boğa" güç ve kuvveti temsil eden bir hayvandır. Dolayısıyla, "bagatır", genellikle "güçlü, kuvvetli, yiğit, cesur ve cengaver" kişilere verilen bir isimdir. Bu isim, Türkiye Selçuklularından itibaren Türkler arasında tıpkı Moğollarda olduğu gibi "bahadır" şeklinde yazılmış ve söylenmiştir.

Türklerde, kahramanlık ifade eden isimlerden biri de, "Alpagut" veya "Yılpagut"tur. Bu söz, "düşmana tek başına saldıran ve hiçbir şekilde yakalanmayan yiğit" anlamına gelir. Orta Asya'da Türkler arasında, İslâmiyet'ten önce yaygın bir şekilde kahramanlık unvanı olarak taşınan ve sevilen "Alpagut" sözü, bu şekli ile Anadolu'ya da gelmiş, burada şahıs, boy ve yer adı olarak kullanılmıştır.

Türklerde, tıpkı Alpagut gibi kahramanlık ifade eden başka isimler de vardır. Meselâ, "Tıgrak" ve "Boldacı" gibi. Bunlardan "Tıgrak", "yılmaz, yiğit, bahadır" anlamına gelir. "Boldacı" ise, "her şeyi bol olan ve kendisinden her türlü iyilik beklenen yiğit, cesur insan" demektir.

Kahramanların en önemli özelliği, hiç kuşkusuz onların son derece gözü pek, atak ve cesur birer kişi olmalarıdır. Türkler cesur olmayı, "yüreklig" (yürekli) sözü ile ifade etmekteydiler. Dolayısıyla onlar, bu sözle ilgili birçok isim alıp kullanmışlardır. Meselâ, "alp yürek, tüm (tum) yürek, tonga (kaplan cinsinden cesur bir hayvan) yürek" gibi isimler, bunlardan bazılarıdır.

Selçuklu hükümdarlarının resmî unvanı "sultan" idi. Zamanın en büyük dinî otoritesini temsil eden Abbasî halifeleri, Selçuklu sultanlarına, askerî başarılarıyla ilgili olarak başka unvanlar ve lâkaplar da vermişlerdir. Sadece Abbasî halifeleri değil, bizzat Selçuklu sultanlarının kendileri de, askerî başarılarına ve siyasî düşüncelerine uygun olarak çeşitli unvanlar ve lâkaplar alıp kullanmışlardır.

Ani şehrinin ve kalesinin Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan tarafından fethi, İslâm dünyasında büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Hıristiyan dünyasında ise, büyük bir üzüntü ve korku yaratmıştır. Bu önemli başarıdan dolayı Abbasî halifesi, Sultan Alp Arslan'a "Ebû'l-Feth" (Fetih Babası) lâkabını vermiştir. "Ebû'l-Feth" lakabını sadece Sultan Alp Arslan değil, Selçuklu sultanlarının hemen hemen hepsi alıp kullanmıştır.

Zamanın Abbasî halifesi, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Süleymanşâh'a bazı hâkimiyet ve hükümdarlık sembolleriyle birlikte, karakterine ve icraatına uygun olarak "es-Sultanü'l-Kâhir" unvanını vermiştir. Sinop'u fethederek (1214), Trabzon Rum İmparatoru Kyr Aleksios'u esir edip, tâbi hale getiren I. İzzeddîn Keykâvus da, bu başarının sembolü olarak, "es-Sultanü'l-Gâlib" unvanını alıp kullanmıştır. Ayrıca, devleti kara devleti olmaktan kurtarıp, doğal sınırlarına, yani denizlere ulaştırmayı kendilerine başlıca gaye edinen I. İzzeddîn Keykâvus, I. Alâeddîn Keykubâd gibi Türkiye Selçuklu sultanları da, Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde önemli fetihler gerçekleştirerek, önceki unvanlarına "es-Sultanü'l-Berr ve'l-Bahreyn" (Karanın ve İki Denizin Sultanı) unvanını eklemişlerdir.

b. Savaş ve Fetih İle İlgili İsimler ve Unvanlar

Türklerin, hayatlarını ve kaderlerini en çok etkileyen olayların başında, hiç kuşkusuz savaş ve fetih gibi faaliyetler gelmekte idi. Dolayısıyla onlar, her iki askerî faaliyetle ilgili birçok isim alıp kullanmışlardır.

Savaşla ilgili en önemli faaliyetlerden biri, "asker, veya ordu sevk etme"dir. Bilindiği gibi eski Türkçe'de asker veya ordu, "sü" kelimesi ile ifade ediliyordu. "Asker veya ordu sevk etme" de, Türkçe'de "sülemek" fiili ile söylenmekteydi. Türklerin "asker veya ordu sevk etme" anlamında kullandıkları isim "sülemiş (asker sevk etmiş)" ve "süle çavuş (asker sevk eden çavuş)"tur.

Askerî faaliyetlerin en önemli kısmı, hiç şüphesiz, iki kuvvetin çarpışması ve vuruşması şeklinde tarif edilebilecek olan savaştır. Türkler savaş olayını, "uruş (vuruşma), tokuş, süngüş (süngüleşme), çalış (güreş, mücadele, savaş)" gibi kelimelerle ifade etmişlerdir. Bunlardan "tokuş, süngüş ve çalış" kelimeleri, şahıs ismi olarak kullanılmıştır. "Tokuş" isminin en tanınmış siması, Türkiye Selçuklu Devleti'nin Antalya sübaşısı ve II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in atabeyi olan Hüsâmeddîn Ertokuş'dur.

Savaşlarda, rol oynayan en önemli faktör, hiç şüphesiz savaşçı unsurun sahip olduğu üstün niteliklerdir. Fakat, her savaşçıda üstün nitelikler bulunmaz. Ancak onlardan pek azı üstün niteliklere sahiptir. Üstün nitelikli savaşçılar, özellikle silâh kullanmada, düşmana baskın yapmada, düşmanı pusuya düşürmede, düşman saflarını yarıp parçalamada, düşman kuvvetlerini kuşatmada ve imha etmede son derece ustadırlar. Başka bir deyişle onlar, yüksek savaşçılık yetenekleriyle savaşları ve akınları zafere ulaştırırlar. Türklerde böyle kişiler, kahraman (alp) olarak vasıflandırılır ve onlara karşı büyük saygı ve hayranlık duyulurdu. Yeni doğan çocuklara da, onların savaşlarda gösterdikleri başarılarıyla ilgili birer isim verilirdi. Meselâ "yağı basan (düşmana baskın yapan), yağı bastı, yağı sıyan (düşmanı basan, düşman kıran), sü sıyan (asker kıran), erbasgan (düşman askerine baskın düzenleyen), er biçen (asker doğrayan), biçen bey, bıçan bey, ilgâzî (il=halk, ülke, devlet), il almış, il aldı bey, il basmış, il katmış, il basar bey, il urmış (ülke zaptetmiş), il yığmış oğlan, sancar (mızrak saplayan), Gor sançtı (Gur kavmini mızrakladı), bozan (düşman ordusunu bozan, parçalayan, bozguna uğratan), sökmen (düşman saflarını söken, bozan, dağıtan), tutuş (çıkışma, çekişme, tutuşma, savaşma), çalık (vurucu, kırıcı, zarar verici)" gibi isimler, hep savaşlarda, akınlarda ve çarpışmalarda gösterilen başarılarla ilgilidir.

Türkler, zaferler kazanan ve ülkeler fetheden fatih komutanlar için de, "kapgan veya kapan" unvanını kullanılmaktaydılar. Meselâ, Göktürklerin büyük fatihi Beyçor (veya Böğüçor)'un (692-716) unvanı, "Kapgan" idi. Bu unvan, onun adını unutturacak kadar çok önem kazanmıştır. Zira, bu Türk hükümdarı Göktürk yazıtlarında, "Beyçor" adıyla değil, daima "Kapgan" unvanıyla anılmıştır.

"Kapgan veya kapan" sözü, Türkçe "kapmak" filinin köküne geniş zaman eki getirilmek suretiyle yapılmış bir isimdir. "Kapan, alıp kaçan, elde eden, fetheden", anlamına gelmektedir. Daha doğrusu "kapgan", Arapça kökenli "fatih" sözünün tam bir karşılığıdır. Bu isim ve unvan, İslâmî dönemde hiç kullanılmamıştır.

c. Askerî Unvanlarla İlgili İsimler

Orta Çağ Anadolu Türk toplumunda, özellikle rütbesiz asker anlamındaki "er" sözü ile birlikte kullanılan isimler çok yaygın idi. Meselâ, "Türk eri, alp eri, kum eri, küç eri, Rum eri, sü eri, gün eri, il eri bey, er beyi" bunlardan bazılarıdır. Ayrıca asker ve ordu anlamına gelen "çeri" de, yaygın olmasa da, kullanılan isimler arasında idi. Meselâ "çeri baş (asker baş=komutan), bey çeri (bey askeri)" gibi.

Orta Çağ Türk toplumunda, "çavuş ve sübaşı" gibi askerî unvanlar da, çok sevilen ve kullanılan isimler arasında yer almaktaydı. Bunlardan çavuş unvanı, ilk defa Göktürklerde görülür. Göktürk döneminde "çabış" şeklinde kullanılan bu unvan, Oğuz Türkleri tarafından İslâm dünyasına getirilmiştir. Gazneliler ve Selçuklulardan itibaren bütün Türk devletlerinde istisnasız kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmûd'a göre, çavuş, "savaşta safları düzenleyen ve ordu mensuplarının uygunsuz hareketlerini önleyen" küçük rütbeli bir inzibat subayıdır.

d. Silâhlarla İlgili İsimler ve Unvanlar

Eski Türk topluluklarında silâh adları da, şahıs ismi olarak kullanılmıştır. Bunların başında "yay (temür yalıg=demir yaylı), kılıç (yalın kılıç=kınından çıkarılmış, çekilmiş kılıç), ok, (okçu), süngü (süngü inal) aşuk veya yaşak (aşuk temür=demir tolgalı, yaşak baş=-tolgalı baş), tura (kan turalı=kan kakanlı)" gibi saldırı ve savunma silâhları gelmektedir.

"Yay" ile ilgili unvan ilk defa Oğuzlar Devleti'nin ordu komutanı (sübaşı) Selçuk Beyin babası Dukak'da görülür. Oğuzlar Devleti'nin itibarlı bir komutanı olan Dukak, "Temür Yalıg", yani "Demir Yaylı" unvanını taşıyordu. Bilindiği gibi, Oğuz Türklerinde "yay" "hâkimiyet ve hükümdarlık", "ok" da "tâbilik, bağlılık" sembolü idi.

"Kılıç" ise, Karahanlı hükümdarlarının unvanları arasından görülür. Bu silâh adı, Türkiye Selçuklularında çok yaygın olarak kullanılan şahıs isimlerinden biridir. Meselâ Türkiye Selçuklularında "kılıç arslan" adını taşıyan dört tane hükümdar bulunmakta idi.

e. Hâkimiyet ve Kahramanlık Sembolleriyle İle İlgili İsimler ve Unvanlar

Türk devlet başkanlarının kullandıkları bazı hâkimiyet, hükümdarlık ve bağımsızlık sembolleri vardı. Bunlardan biri de tuğ idi. Tuğ, savaşlarda ve akınlarda bayrak ve sancakla birlikte taşınmaktaydı. Göktürk kağanlarının otağlarının önünde, daima kurt başlı bir tuğ veya bayrak dalgalanmaktaydı. Karahanlı hükümdarları "dokuz tuğ" ile temsil edilmekteydi. Göktürklerde ve Uygurlarda, tuğlar, yaban sığırı (kutuz) kuyruğundan yapılmaktaydı. Karahanlı hükümdarlarının tuğları ise, ipek kumaştan olup, rengi de kırmızı (al) idi.

Tuğ, Osmanlılarda da hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olarak kullanılmaya devam etmiştir. Meselâ Osmanlı sultanları altı, vezir-i azamları beş, vezirleri üç, beylerbeyleri iki, sancak beyleri de bir tuğ ile temsil edilmiştir.

Tuğ da, Türk topluluklarında şahıs adı olarak kullanılan sözlerden biridir. Meselâ, *tuğluğ* veya *tuglık* (tuğ sahibi), *tuğçı* ve *tuğ tekin* gibi isimler, bunlardan bazılarıdır.

"Beçkem" sözü de, Orta Çağ Türk toplulukları arasında sevilen ve yaygın olarak kullanılan bir isimdi. Oğuz Türkleri bu kelimeyi, "perçem" şeklinde söylüyorlardı. Kaşgarlı Mahmûd'a göre, beçkem, yiğitlerin savaşlarda ve akınlarda mızraklarının ucuna taktıkları ipek parça olup, yiğitlik ve kahramanlık sembolü idi.

Bugünkü "boncuk" kelimesinin eski söyleniş şekli olan "moncuk" sözü de, nadir de olsa Türkçe isimler arasında yer almakta idi. Türkler, genellikle insan ve at boynuna takılan değerli taş, arslan tırnağı ve muska gibi nesnelere "moncuk" demekteydiler. Onların inanışına göre, "moncuk takmak", hem nazar değmesini önlemekte, hem de uğur getirmekteydi.

Tarihî kayıtlara göre, "moncuk" adını taşıyan ilk tarihî şahsiyet, büyük Hun hükümdarı Attila'nın babası idi. "Moncuk" adı, İslâmî dönemde de kullanılmaya devam etmiştir. Bu dönemde, bayrak ve tuğ gibi hâkimiyet, hükümdarlık ve bağımsızlık sembollerinin tepesine monte edilen hilâl (mahçe) veya topuz gibi nesnelere, "moncuk" denmiştir.

Kaynakça

Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-nâme*, haz. E. Merçil, c. 1-2, İstanbul 1977
Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, yay. O. Turan, Ankara 1944
Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. M. Öztürk, Ankara 2000
Anna Kommena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1996
Azimî, *Azimî Tarihi*, çev. ve yay. A. Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1988
Barthold, W., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. H.D. Yıldız, TTK Yayınları, İstanbul 1981
Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, yay. A. E. Feyyaz, Tehran 1371
Brosset, Marie Félicité, *Gürcistan Tarihi*, çev. H. D. Andreasyan, haz. E. Merçil, Bilge Kültür Sanat, Ankara 2003
Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968
Cahen, Claude, "Le Melik-nameh et l'hstoire des origines Seljukikes", *Oriens*, sayı 2 (1949), c. 1, s. 31-65
Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. R. Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1967
Câmiü'd-Düvel, yay. ve çev. A. Öngül, c. 1-2, İzmir 2000
Ebû'l-Ferec Gregory (Bar Hebraeus), *Ebû'l-Ferec Tarihi*, çev. Ö. R. Doğrul, c. 1, Ankara 1945
Ebû'l-Ferec Gregory (Bar Hebraeus), *Ebû'l-Ferec Tarihi*, çev. Ö. R. Doğrul, c. 2, Ankara 1950
Elçin, Şükrü, "Tuz-Ekmek Hakkı Üzerine", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. 164-171
Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981
Gordlevski, V., *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. A. Yaran, Onur Yayınları, Ankara 1988
Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, c. 1, İstanbul 1980
Gökyay, Orhan Şaik, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 1973
İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 1, Ankara 1996
İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, c. 2, Ankara 1996
İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. 8-10, yay. C. J. Tornberg, Beyrut 1979; Tür. çev. A. Özaydın, İstanbul 1987
İnan, Abdükadir, *Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara 1972
İnan, Abdülkadir, "Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri", *Makaleler ve İncelemeler*, sayı 1 (1968), s. 311-334
İnan, Abdülkadir, "Manas Destanı Üzerine Notlar", *Makaleler ve İncelemeler*, sayı 1 (1968), s. 125-160
Kafesoğlu, İbrahim, "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", *I. Millî Türkoloji Kongresi*, İstanbul 1980, s. 205-209

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973
Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü'l-Lügati't-Türk*, c. 1, çev. B. Atalay, Ankara 1939
Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü'l-Lügati't-Türk*, c. 2, çev. B. Atalay, Ankara 1940
Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü'l-Lügati't-Türk*, c. 3, çev. B. Atalay, Ankara 1941
Kaymaz, Nejat, *Pervâne Mu'înü'ddîn Süleyman*, Ankara 1970
Kinnamos (Ioannes), *Historia*, haz. Işın Demirkent, Ankara 2001
Koca, Salim, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Giresun 1997
Koca, Salim, *Sultan I. İzzeddîn Keykâvus*, Ankara 1997
Koca, Salim, "Türk Karakterinin Sembollerinden Tuz-Ekmek", *Millî Kültür*, sayı 10 (1977), c. 1, s. 57-61
Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri*, c. 2, Ankara 2003
Koca, Salim, "Türkiye Selçuklu Hükümdarlarının Aldıkları ve Kullandıkları Hâkimiyet ve Hükümdarlık Sembolleri", *III. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Selçuklu Araştırma Merkezi, Konya 1993, s. 149-161
Koca, Salim, "Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddîn Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembolleri", *Belleten*, sayı 224 (1995), c. 59, s. 55-74
Koca, Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, c. 2, Çorum 2003
Koca, Salim, "Türklerde Tuz ve Ekmek Hakkı", *Millî Kültür*, sayı 7 (1977), c. 1, s. 60-64
Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981
Köprülü, M. Fuad, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1973
Köprülü, M. Fuad, İslâm *ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri*, İstanbul 1983
Köprülü, M. Fuad, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Belleten*, sayı 19 (1941), c. 5, s. 319-334
Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı (3. Cilt)*, TTK Yayınları, Ankara 1992
Köymen, Mehmet Altay, *Alp Arslan ve Zamanı*, c. 2, AÜDTCF Yayınları, Ankara 1983
Köymen, Mehmet Altay, Bü*yük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri*, c. 5, TTK Yayınları, Ankara 1991
Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, TTK Yayınları, Ankara 1989
Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1963
Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Tarihî Rolü", *Millî Kültür*, sayı 5 (1977), s. 9-16
Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976
Lloyd, Seton ve D. Strom Rice, *Alanya ('Alâ'iyye)*, çev. N. Sinemoğlu, Ankara 1989
Merçil, Erdoğan, "Na'l-Baha ve Kullanılışına Dair Örnekler", *Belleten*, sayı 227 (1996), c. 60, 21-32
Michel le Syrien, *Cronique de Michel le Syrien*, c. 3, Fr. çev. J. B. Cha-bot, Paris 1905
Mogan, Jacque de, *Histoire de peuple Armenien*, Venedik 1981
Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, Tercüman 1001 Temel Eser, yersiz tarihsiz
Niketas Khoniates, *Historia*, çev. F. Işıltan, Ankara 1995
Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, yay. ve çev. M. A. Köymen, Ankara 1976, 1980
Öğreten, Ahmet, "Türk Kültüründe "Yada Taşı" ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşında Kullanılması", *Belleten*, sayı 241 (2000), s. 863-900
Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1-3, İstanbul 1971
Ravendî, *Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr*, c. 1, çev. A. Ateş, Ankara 1957
Reşideddîn Fazlullâh, *Câmiü't-Tevârîh*, c. 2, yay. A. Ateş, Ankara 1960
Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. F. Işıltan, c. 1, Ankara 1986
Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtüz'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler – I", *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, sayı 22 (1997), c. 18, s. 1-91
Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtüz'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler – II", *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, sayı 23 (1998), c. 19, s. 1-53
Sevim, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtüz'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler – III", *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, sayı 24 (1999), c. 20, s. 1-77

Sümer, Faruk, "Eski Türk Erkeklerinde Kıyafet ve Küpe Takma Âdetine Dair Notlar", *Türk Yurdu*, sayı 238 (1954), s. 367-369
Sümer, Faruk, "Eski Türklerde Yağmur ve Kar Yağdırma Âdeti", *Resimli Tarih Mecmuası*, sayı 44 (1953), c. 4, s. 2533-2535
Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara 1972
Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, c. 2, İstanbul 1999
Sümer, Faruk ve Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1971
Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985
Taneri, Aydın, *Celâlu'd-din Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977
Taneri, Aydın, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı ve Teşkilâtı*, Ankara 1978
Taneri, Aydın, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri*, Ankara 1981
Tanyu, Hikmet, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara 1968
Togan, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970
Turan, Osman, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten*, sayı 35 (1945), c. 9, s. 305-318
Turan, Osman, "İkta", *İA*, c. 5/II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, s. 949-959
Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980
Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971
Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988
Tüzükât-ı Timur, haz. K. Şakirov ve A. Aslan, İstanbul 2004
Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. H. Andreasyan, Ankara 1962, 1987
Ülkütaşır, M. Şakir, "Sinop'ta Selçukîler Zamanına Ait Tarihî Eserler", *TTAED*, sayı 5 (1949), c. 4, s. 112-151
Vardan, "Türk Fütuhat Tarihi (889-1269)", çev. H. D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, sayı 2 (1937), c. 1, s. 159-244
Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, yay. ve çev. R.R. Arat, İstanbul 1947, Ankara 1974

17
ŞEHİR SAVUNMASINDA COĞRAFYANIN ROLÜ

Metin Tuncel*

Giriş

Şehir konusu birçok araştırmacıyı ilgilendiren bir konudur. Örneğin arkeolog, tarihçi, sanat tarihçisi, sosyolog, şehirci mimar, edebiyatçı gibi meslek sahiplerinin hepsi şehirle ilgilenir. Bunlar kadar, belki de bunlardan da fazla şehirle ilgilenen bir başka bilim dalı da coğrafyadır. Üniversitelerin tüm coğrafya bölümlerinde mutlaka okutulan derslerden birinin adı "Şehir Coğrafyası"dır (Géographie Urbaine). Bu son verdiğimiz örnek de şehir araştırmalarının coğrafya eğitiminde ve coğrafya araştırmalarında ne kadar önemli bir yer tuttuğunu kanıtlamaktadır. Yalnız, coğrafyacının şehre bakışı, yukarıda sıraladığımız, şehirle ilgili diğer bilim dallarından farklıdır: Şehir coğrafyasıyla ilgilenen bir coğrafyacı aşağıda sıralayacağımız üç soruya cevap arar ve bu üç sorunun cevabını verebilirse, söz konusu olan şehrin etüdünü tamamlamış sayılır. Bu üç soru şu şekilde sıralanabilir:

1) Şehir nerede kurulmuştur? Neden orada kurulmuştur? Söz konusu yerde kurulmuş olmasının avantaj ve eğer varsa dezavantajları nelerdir?

2) Şehir kurulduğundan günümüze kadar nasıl yaşamıştır? Bu sorunun cevabı bizi şehrin alışılmış deyimle "tarihî coğrafyası"nı araştırmaya yöneltir. Bu satırların yazarı "tarihî coğrafya" deyimi yerine, "şehrin geçmiş dönemlerdeki coğrafyası" deyimini kullanmayı tercih etmektedir. Bu ikinci sorunun karşılığını aramak, ilk bakışta tarih biliminin konusu gibi görülebilir. "Bu konuyu neden tarihçi değil de bir coğrafyacı ele alıyor?" diye düşünenler olabilir. Bununla birlikte, şehrin tarih olayları karşısındaki durumu coğrafyayı ve coğrafyacıyı yakından ilgilendirir ve tarihin bazen haşin ve yıkıcı olan tesirlerine şehrin ne şekilde direnç gösterdiğini belirtmek bakımından, şehrin yüzyıllarca önce burada kurulmasına neden olan coğrafya şartlarının isabeti ortaya konmuş olur, bu da coğrafyacının işidir.

3) Şehir günümüzde nasıl yaşamaktadır? Bu sorunun da cevabı içinde, şehrin nüfusu, ekonomik coğrafyası, fonksiyon özellikleri etüt edilir. Ayrıca şehrin çevresine etkisi ve çevresinin şehre etkisi ele alınır.

Bu çalışmada yukarıdaki üç sorunun birincisinde yer alan, şehir "neden orada kurulmuştur" ile ikincisinde yer alan "şehrin yüzyıllarca önce burada kurulmasına

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü (Emekli) Öğretim Üyesi). E-posta: -

sebep olan coğrafya şartlarının isabeti" konusu araştırılmaya çalışılarak, bazı şehirlerimizden örnekler verilerek bu çalışmanın başlığı olan "şehir savunmasında coğrafyanın rolü"ne ait mesajımızı vermek istiyoruz. Bunu yaparken, şehirlerin kuruluş yerinin seçimindeki bütün örnekleri eksiksiz verdiğimiz iddiasında değiliz. Sadece birkaç tipik örnekle yetineceğiz. Bir hususa daha dikkat çekmeden örnekler vermeye geçmek istemiyoruz. Dikkat çekmek istediğimiz ve okuyucularımızın hatırdan çıkarmaması gereken husus şudur: Verdiğimiz örneklerdeki şehirlerin kuruluş yerlerinin şehir savunmasındaki rolünün, gönümüzün modern savaş koşullarında söz konusu edilmeyeceğini hiçbir zaman hatırdan çıkarmamak gerekir. Bu örnekler yüzyıllarca önce kurulmuş ve henüz klasik savaş kurallarının geçerli olduğu dönemler için korunmalı sayılabilecek yerleşme yerleridir.

Bu giriş konusunu daha fazla uzatmadan "şehir savunmasında coğrafyanın rolü"-ne ait örneklere geçmek istiyoruz. İlk vereceğimiz örnek, derince yarılmış iki vadi arasını kendisine kuruluş yeri olarak seçmiş ve bu sebeple kendisine saldıran kuvvetlere karşı uzun süre direnebilmiş şehirlere ait olacak. Bu konuda en karakteristik örnek olarak, Marmara bölgesinin İstanbul'dan sonra ikinci büyük şehri olan Bursa'yı alabiliriz.

Bursa, Osmanlı topraklarına geç katılan bir şehir olarak literatüre geçmiştir. Şu ana kadar yapılan araştırmalara göre, çevresindeki birçok yer ve geniş bir alan kendisinden önce Osmanlı topraklarına katıldığı, hiç değilse, itaat altına alındığı halde, Bursa'nın fethi için 6 Nisan 1326 tarihini beklemek gerekmiştir.

Bursa'nın fethediliş tarihi, Osmanlı'nın ilk dönem tarihine ait birçok yerin alınış tarihi gibi, tarihçiler arasında tartışma konusu olsa da şehrin uzun süren bir muhasaradan sonra alındığı bütün tarihçiler tarafından kabul edilmektedir[1]. Biz de, bu yayında, Türkiye şehirlerinin coğrafyası üzerinde yarım yüzyılı aşan bir süreden beri çalışan biri olarak, fetihteki bu gecikmeye sebep olan coğrafya etkenleri üzerinde duracağız. Zira Bursa'da Osmanlı fethinin gecikmesine sebep, şehrin kurulduğu yerin topografyasıyla yani fizikî coğrafya şartlarıyla ilgilidir. Şehrin kurulduğu yerin fizikî coğrafya şartları, bazen avantaj, bazen de dezavantaj sağlayabilir. Bursa'da şehrin kurulduğu yerin coğrafî özelliği, şehri ele geçirmek, yani fethetmek isteyenler (yani Osmanlılar) için bir dezavantaj, şehri almak isteyenlere karşı şehri müdafaa etmek isteyenler (yani Bizanslılar) içinse bir avantaj sağlamıştır. Şunu da söylemek gerekir ki, şehrin kurulduğu yerin bu açıdan bir avantaja veya dezavantaja sebep olması günümüz savaş şartlarında bir şey ifade etmeyebilir. Fakat Bursa'nın fethinin XIV. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştiği, yani klasik savaş kurallarının geçerli olduğu bir dönemden söz ettiğimiz düşünülürse, şehrin kurulduğu coğrafî mevkiin, korunma açısından ne kadar önem taşıdığı kendiliğinden ortaya çıkar.

Bursa'nın Kurulduğu Yerin Coğrafî Özellikleri

Bursa, Uludağ'ın kuzeybatı eteğinde ve Mudanya dağlarının denizden ayırdığı bir ovanın güney kenarında, dağın sağladığı suyun yardımıyla gelişen bir yeşillik örtüsü

1 Metin Tuncel, "Bursa'da Osmanlı Fethini Zorlaştıran Ya Da Geciktiren Coğrafî Nedenler" *Şehir&Toplum*, sayı 2 (2015), s. 7-11.

arasında yer alır. Şehrin kurulduğu yerde, ovanın (Bursa ovası) güney kenarı Uludağ kütlesinin (en yüksek doruğu Karatepe'de 2543 m., ikinci yüksek doruk Sığınaktepe'de 2493 m.) ön sırası ile sınırlanmıştır. Fakat ön sırayı oluşturan dağlardan ovaya geçiş, her tarafta birdenbire yani ani geçiş biçiminde olmayıp, bazı yerlerde araya plato ve tepeler girmektedir. Yapıları farklı olan bu plato ve tepelerin hemen hepsi Bursa şehri ile onun yakın civarında toplanmıştır. Uludağ masifinin ön sırasını meydana getiren, yer yer dağ, yer yer plato ve yer yer de tepelik bir görünüşte olan arazinin eteğinde bulunan Bursa şehri, genel olarak, kuzeye ve doğudan (Işıklar civarında 310 m.) batıya doğru (Hisar tepesinde 250 m.) eğik alçak bir plato üzerinde bulunmaktadır[2]. Şehrin kurulduğu bu kesimdeki arazi parçasına plato dememiz, burada Gökdere ve kolları ile Cilimboz vadisi tarafından derin yarılmaların bulunması sebebiyledir[3]. Burada arazi yarılmasına birkaç sayısal örnek vermek gerekirse, Hisar civarında 250-260 m. yüksekliğindeki plato yüzeyi (Osmangazi ve Orhangazi'nin türbelerinin bulunduğu kesim) ile batısında bulunan Cilimboz deresinin talveği[4] arasında seviye farkı 40-50 m., Hisar tepesinin doğusundaki Gökdere vadisinde ise talveg ile Gökdere'nin parçaladığı yüzey (Setbaşı mevkii) arasındaki seviye farkı 20-30 m. civarındadır. Başka bir deyimle burada araziyi yaran dar ve derin vadiler, aslında yaşlı topoğrafya içinde genç şekiller meydana getirmişlerdir. İşte gerisini (güneyini) dağın dikliklerine (örneğin Diktekir mevkii) dayayarak kendisini güvenceye almış olan Bursa kalesinin (Hisar mevkii), doğudan Gökdere ve kolları, batıdan Cilimboz deresinin dar ve derin vadisi ile yarılınca doğudan ve batıdan gelecek saldırılardan da, coğrafya şartlarının yardımıyla, korunması kolaylaşmıştır. Şehrin güneyi, doğusu, batısı güvence altında olduğuna göre şimdi kuzeyden yani ova tarafından gelebilecek bir saldırı akla gelebilir. Burada da coğrafya imdada yetişiyor. Hisar tepesine çıkışta oldukça sert bir diklikle karşılaşılır. Bu diklik çalışmamıza ilave ettiğimiz orijinal kesitte (bkz. Şekil 1) ve bu kesitin kaynağı olan Chaput'nün topoğrafya haritasında da (bkz. Şekil 2) dikkati çekmektedir[5]. Burada münhanilerin[6] son derece sıklaşması, Hisar'dan ovaya inişin ne kadar dik bir şekilde olduğunu göstermektedir. Bu dik kenar bu kesimde kireçli suların oluşturduğu bir birikim şekli olan traverten taraçasının kenarıdır[7]. Bütün Hisar tepesi bu travertenlerden oluşmaktadır. İlk bakışta bir blok oluşturuyor gibi görünen travertenler, gerçekte tabakalar halindedir. Bunların alt kısmı daha eğik, üst kısmı az eğiktir. Travertenler bir yere kadar Bursa ovasının altında da devam eder: Ovada denizden 140 m. yükseklikteki kesimde, artezyen kuyuları açmak için yapılan sondajlarda yeni çökeltiler altında 50 m. derinlikte travertenlere erişilmiştir. İşte bu traverten ve özellikle onun kuzey yamacı Bursa'yı ele geçirmek

2 Besim Darkot, "Bursa", *İA*, c. 2, s. 806-810.

3 Fizikî coğrafyada arazi şekilleri; ova, dağ ve plato olarak üç ana tipe ayrılır. Bunlardan plato, derin akarsu vadileriyle iyice yarılmış bir arazi şekli olarak tarif edilir.

4 Coğrafyada bir vadinin en derin noktalarını birleştiren çizgiye *talveg çizgisi* adı verilir.

5 Bu orijinal arazı kesitini hazırlayan Sakarya Üniversitesi Coğrafya Bölümü Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Fatih Döker'e teşekkür ederim.

6 Eş yükselti eğrileri.

7 Hisar mevkiinin güzel bir tasviri iki genç tarihçi meslektaşımın (Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar) yayınladığı eserde bulunmaktadır. Bkz. Marie de Launay ve Boukowski Bey, *Bursa ve Civarı*, trc. Ahmed Atâ, haz. Burcu Kurt ve İsmail Yaşayanlar, İstanbul 2015.

isteyenleri, epeyce uğraştıran coğrafî etkenlerdendir. Yalnız, bu söylemek istediğimiz husus, yani coğrafyanın tarihî olaylara kolaylık sağlaması veya zorluk çıkarmasını, günümüzün modern koşullarında söz konusu edilmeyeceğini hiçbir zaman hatırdan çıkarmamak gerekir.

Şekil 1: Kalenin kuzey kenarının dikliğini gösteren kesit (Hazırlayan: Mehmet Fatih Döker)

Şekil 2: Bursa'nın kurulduğu konumun topografik haritası

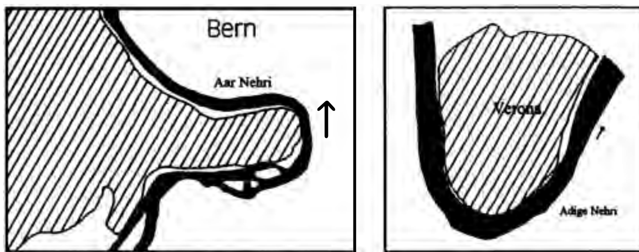
Savunma endişesinin günümüze göre daha fazla önem taşıdığı Eskiçağ şehirlerinde, iki derin vadi arasında temelini atmış başka örnekler olarak, Bergama akropolünün, Bitlis kalesinin ve Muş kalelerinin kurulduğu tepeler de örnek olarak ele alınabilir.

Bergama, Bitlis ve Muş'un Kuruluş Yerleri

Bunlardan Bergama (antik çağdaki Pergamon) akropolünün bulunduğu Akropol Tepesi, Bakırçay'a kuzeyden karışan Kestel çayı (eski Ketyos) ile Bergama çayı (eski Selinos) vadileri arasında kalmıştır. Güney yamacı ova yüzeyine, doğu ve batı yamaçları ise yukarıda adları geçen iki vadinin tabanına dik bir şekilde inen bu tepe, bir boyun vasıtasıyla gerideki sırtlardan ayrılmıştır[8]. İşte, o günün koşulları dikkate alındığında son derece korunmalı bir mevkide kurulmuş olan Bergama'nın 150 yıl devam eden Bergama krallığına merkez olması, coğrafî şartların kendisine sunduğu bu avantajlarla açıklanabilir.

Tarihî Bitlis kalesinin kurulduğu yer de savunma açısından son derece güvenceli bir durum arz eder. Bu kale, günümüzdeki şehrin batısında Bitlis çayı ile bu çayın sağdan (batıdan) aldığı bir kolu (Kömüs deresi) arasında kalan ve iki vadiye de dik bir şekilde inerek dışardan gelecek saldırılara karşı korunmalı bir alan oluşturan dar bir sırt üzerinde kurulmuştur[9]. Bitlis örneğine benzer bir yerleşme de yine Doğu Anadolu'da Muş'ta görülür. Muş şehrinin nüvesini teşkil eden kale, güneydeki dağlık kesimi dar bir boğaz halinde yararak ovaya inen Çar deresiyle, bu dereye sol taraftan kavuşan Karni çayı arasında kalan ve bu iki vadiye dik bir şekilde inip dış saldırılara karşı nispeten güvenli bir alan oluşturan sırt üzerinde kurulmuştur[10].

Şehirlerin korunmasında akarsu vadilerinin rolü, yukarıdaki örneklerdeki gibi, sadece iki vadi arasında kurulmuş şehirlerle sınırlı değildir. Bazen de tek bir akarsu, belli bir kesiminde büklüm (menderes) yaparak bu büklüm içinde kurulan şehre, savunması daha kolay bir konum sunmaktadır. Ülkemiz dışında bu tipin örnekleri çok fazladır. Örneğin İsviçre'nin başkenti Bern, Fransa'nın doğusundaki Besançon, Kuzey İtalya'daki Verona, ABD'deki New Orleans bu tipin güzel örnekleridir. Bunlardan Bern (Aar Nehri büklümü içinde) ve Verona'nın (Adige Nehri büklümü içinde) şematik şekillerini makalemize ilave ettiğimiz çizimlerde kullandık (bkz. Şekil 3 ve Şekil 4). Memleketimizde ise bu tipin güzel örneklerini Güneydoğu Anadolu'daki Cizre (Dicle'nin terkedilmiş büklümü içinde) ile[11] Edirne'de (Tunca büklümü içinde) görmek mümkündür.

Şekil 3 ve Şekil 4: Aar nehrinin yaptığı büklüm içine kurulan
Bern şehri ve Adige nehrinin yaptığı büklüm içine kurulan Verona şehri

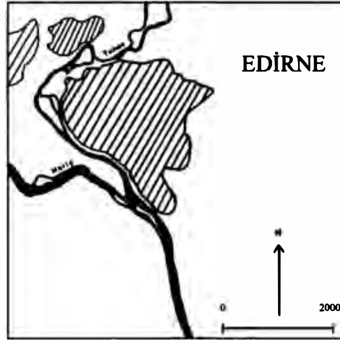
8 Metin Tuncel, *Türkiye'de Yer Değiştiren Kentler*, İÜ Profesörlük Takdim Tezi, İstanbul 1978, s. 55.

9 Metin Tuncel, "Kuruluşundan Günümüze Kadar Bitlis Şehri" (The City of Bitlis), *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Oktay Belli, Bitlis 2007, s. 78.

10 Metin Tuncel, "Muş", *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 368.

11 Metin Tuncel, "Adını Kuruluş Yerinden Alan Şehirlere Örnek: Cizre", *Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul 1999, s. 48.

Eski Çağ ve Orta Çağ şehirlerinde korunma endişesi önemli yer tuttuğundan nehir büklümü içinde bir şehrin yer alması (Edirne'de Tunca'nın büklümü) her şehre kısmet olmayan bir ayrıcalıktır[12]. Hatta bu satırların yazarına ait bir ifadeyle "coğrafyanın bir ikramıdır" diyebiliriz. Edirne'nin, bulunduğu yerde kurulmuş olması, o yere mahsus özel şartların, başka kelimelerle, coğrafî şartların varlığı ile izah edilebilir. Bu şartlar şehrin yerleşmiş bulunduğu zeminin topoğrafyasına aittir. Edirne, Tunca çayının Meriç'e kavuşmadan evvel çizdiği yarım daire şekilli bir yayın içinde kurulmuştur. Bu yay şeklindeki çığır, geniş bir hendek gibi, şehri kuzeyden, batıdan ve güneyden kuşatır ve böylelikle bir İlk ve Orta Çağ şehri olarak Edirne'nin müdafaasını kolaylaştırmış önemli bir eleman olur (bkz. Şekil 5).

Şekil 5: Tunca nehrinin büklümü içinde kurulan Edirne şehri

Cizre'nin kurulmuş olduğu yerin durumu ise tamamen farklıdır. Dicle ırmağının Türkiye topraklarını terk etmeden önceki bir mevkide kurulmuş olan Cizre, Dicle nehrinin büklümünün içinde kurulmuş olan, daha önce verdiğimiz örneklerden farklı olarak aktüel bir büklüm içinde değil, Dicle'nin coğrafya deyimiyle "kopmuş menderes"i içinde yerleşmiştir (bkz. Şekil 6).

Şekil 6: Dicle nehri büklümü içine kurulan Cizre şehrini gösteren blok diyagram[13]

12 Metin Tuncel, "Türkiye'de Nehir Büklümü İçinde Kurulan Şehirler: Edirne Örneği", *Şehir&Toplum*, sayı 3 (Aralık 2015), s. 39.

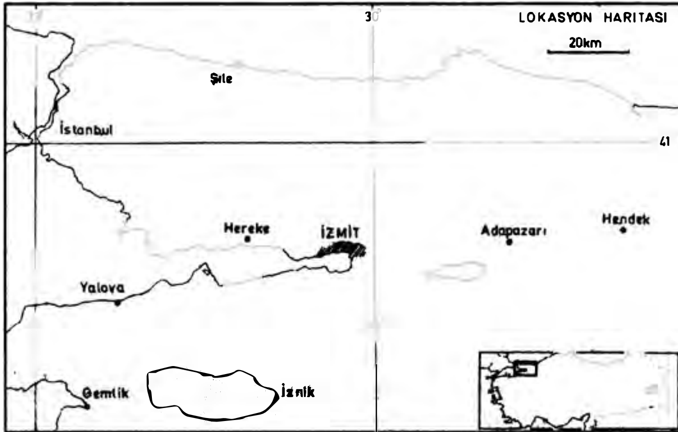
13 Cizre'nin kurulduğu yere ait bu blok diyagramı, 1978 yılında benim için hazırlayan Prof. Dr. Turgut Bilgin'e teşekkür ederim.

Eski kaynaklar, şehrin kurulduğu yerin sunî bir kanal vasıtasıyla Dicle ırmağının eski büklümünün kesilerek "ada" (cezire) durumuna getirildiğini ileri sürerse de, 1991 yılında mahallinde tarafımızdan yapılan müşahedeler, şehrin doğusundan geçen nehir yatağının sunî bir mecra olmayıp, nehrin büklümünün (menderes) akarsu tarafından aşındırılıp kesilmesi gibi fizikî coğrafyada çok rastlanılan tabii bir olayın sonucunda meydana gelen "kopmuş menderes"lere ait tipik bir örneğe burada rastlanıldığını ortaya koymuştur. Nehirlerde görülen ve oldukça yavaş cereyan eden bu olayı hızlandırmak için, Cizre'de insan elinin kazma kürekle müdahale etmiş olması mümkündür. Orta Çağ İslâm coğrafyacılarının şehrin doğusundan geçen mecranın sunî olduğunu ileri sürmeleri, doğal olayı hızlandırmak için yapılan bazı müdahaleleri bizzat müşahede etmiş olmalarından kaynaklanmış olabilir.

Bu konumdan dolayı bir süre "Cezîre" adıyla anılan şehir, daha sonra "Cezîre-i İbn Ömer" (Ömeroğlunun adası anlamında) adıyla zikredilmeye başlandı[14].

Karalar İçine Derin Bir Şekilde Sokulan Körfezlerin Nihayetinde Kurulan Şehirlerin Savunma Açısından Önemi: İzmit ve İzmir Örneği

Şehirler için korunma imkânı hazırlayan coğrafya unsurları arasında kıyı şekilleri de önem taşır. Özellikle karalar içine derin bir şekilde sokulan körfezlerin durumu bu açıdan önemlidir. Ülkemizde buna ait iki tipik örnek dikkat çeker. Türkiye'nin en büyük şehrini (İstanbul) ülkenin başkentine (Ankara) bağlayan yol üzerinde bulunan İzmit şehrinin ayrıcalıklı bir durumu vardır. Bu ayrıcalıklı durumun başında Marmara denizinin doğusunda, karalar içine derin bir şekilde sokulmuş olan körfezin mevcudiyeti gelir. Adı geçen denizin doğusunda karalar içine sokulan iki körfezden[15] birisi olan İzmit körfezi,[16] Kocaeli yarımadası ile Samanlı dağları arasında

Şekil 7: İzmit Körfezi

14 Muhammed Yûsuf Gandûr, *Târîhu Cezîreti ibn Ömer, Münzü teszîsihâ hattel-fethi'l 'Osmânî*, Beyrut 1990, s. 14.

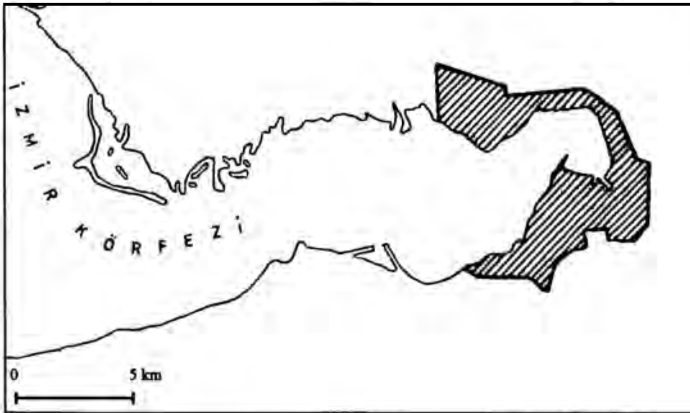
15 Öteki daha az önemli olan Gemlik körfezi.

16 Eski adıyla Sinus Astacus yahut Sinus Olbianus.

ve Darıca batısındaki Yelkenkaya Feneri ile onun karşısına isabet eden Çatal burun (Yalova doğrusu) arasına çekilen bir çizgiden körfezin bitim yeri arasında aşağı-yukarı 50 km boyunca uzanır. Adı geçen körfezin kara için sokulan iç kısmı Gölcük hizalarında genişliği 2 km'ye kadar inen bir boğum meydana getirir (Bkz. Şekil 7). Bu yüzden körfezin bitim yeri, eskiden beri denizden gelecek saldırılara karşı zaman kazanmak ve tedbirini almak açısından bir liman şehri için en iyi şartlara sahiptir. Nitekim bu elverişli vaziyet şartlarından dolayı, İzmit'in kuruluş yıllarından günümüze kadar devam eden sürecin hemen her safhasında iyi bir liman şehri ve tersane şehri olma niteliğini devam ettirdiğini görmekteyiz.

Kuruluşundan günümüze kadar süren bu fonksiyonel özelliği, yani harp limanı ve tersane yeri olma özelliği, bugün de körfezin bitim yerinde Gölcük'te süregelmektedir. Burada askerî maksatlarla 1925 yılında bir tesis kurulmuş, sonra 1950'den itibaren bugünkü modern halini almıştır.

Ege bölgesinin birinci, Türkiye'nin üçüncü büyük şehri olan İzmir de, karalar içine derin bir şekilde sokulan körfezin nihayetinde kurulmuştur. Yalnız İzmir körfezinin durumu daha da değişiktir. Söz konusu körfez (İzmir körfezi) tek bir parça halinde olmayıp kuzey-güney doğrultulu oldukça geniş bir körfez şeklinde başlayan, daha sonra buna az çok dik açıyla bitişen batı-doğu istikametinde ve daha dar bir körfezle nihayete eren iki parça halindedir (Bkz. Şekil 8). Körfezin bu şekli[17], nihayetinde kurulan şehrin denizden gelecek saldırılara karşı yüzyıllar boyunca korunmalı durumda yaşamasını sağlayan önemli bir coğrafî faktör olmuştur.

Şekil 8: İzmir Körfezi

İzmir körfezinin dik açılı dönemeç kesiminde Uzunada (Türkiye'nin dördüncü büyük adası: 25 km^2), Hekim adası (2,5 km^2) ve daha küçük bazı adaların bulunması, İzmir şehrine açık denizden gelmesi muhtemel saldırıların önceden fark edilebileceği tabiî bir avantaj sağlamıştır. Bu da kurulduğu dönemin şartlarına göre İzmir'e barınmaya elverişli bir liman olması açısından belirli bir üstünlük kazandırmıştır. Körfezin

17 Besim Darkot ve Metin Tuncel, *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1995, s. 44.

dönemeç yerindeki büyüklü küçüklü adalar, şehrin savunması açısından ileri gözetleyici birliklerin bulunabileceği ve hücum eden birliklerin harekâtını haber verebilmeyi sağlayan bir konumdadır.

Örneklerle sunmaya çalıştığımız "Şehir Savunmasında Coğrafyanın Rolü" başlıklı çalışmamızı, İstanbul'a batıdan gelen saldırılara karşı, bu şehri, bir dereceye kadar koruyan ve tamamen Trakya'nın coğrafi özelliğinden kaynaklanan bir hususa değinerek noktalamak istiyoruz.

Savunması zor olan Ergene ovalarından, İstanbul'a doğru NW-SE (kuzeybatı-güneydoğu) doğrultulu uzanan vadilerle yarılmış olan arazi, Karadeniz ve Marmara denizi arasında daralır. Batıdan doğuya, yani İstanbul'u kuşatmaya veya ele geçirmek niyetiyle gelen kuvvetler, bu vadilerin hafif eğimli yamaçlardan inerlerdi. Fakat birden kendilerini çok daha dik yamaçlar karşılardı. Bu sebeple klâsik harp kurallarının geçerli olduğu zamanlarda Büyük Çekmece ve Terkos gölleri arasında olduğu gibi batı istikametinden doğu istikametine doğru gelen bu sarp yamaçlara İstanbul'u savunan kuvvetler tarafından umut bağlanmıştır. Kuşatmacı kuvvetlere zaman kaybettiren bu araziye umut bağlanması, topografyanın İstanbul'un kuşatılmasını zorlaştıran bir özelliğiyle açıklanabilir. Nitekim "Çatalca savunma sistemi" olarak da adlandırılan bu sistem, 1912-1913 yıllarında da İstanbul'un savunmasında avantaj teşkil etmiştir[18].

Kaynakça

Ardel, Ahmet, "Bursa Ovası ve Çerçevesi", Türk Coğrafya Dergisi, sayı 7-8 (1945), s. 62-96

Ardel, Ahmet, "Uludağ", Türk Coğrafya Dergisi, sayı 5-6 (1944), s. 35-60

Chaput, Ernest, *Türkiye'de Jeolojik ve Jeomorfojenik Tetkik Seyahatları, çev. Ali Tanoğlu, İstanbul 1976*

Chaput, Ernest, *Voyages d'etudes géologiques et géomorphogeniques en Turquie, Paris 1936*

Darkot, Besim, "Bursa", *İA, c. 2, s. 806-810*

Darkot, Besim ve Metin Tuncel, Ege Bölgesi Coğrafyası, İstanbul 1995 (3. Baskı)

Darkot, Besim ve Metin Tuncel, *Marmara Bölgesi Coğrafyası, İstanbul 1981*

Erinç, Sırrı, *Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul 1953*

de Launay, Marie ve Bukowski Bey, *Bursa ve Civarı*, trc. Ahmed Atâ, haz. Burcu Kurt ve İsmail Yaşayanlar, İstanbul 2015

Tuncel, Metin ve Abdülkerim Özaydın, "Cizre", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 37-39

Tuncel, Metin, "Adını Kuruluş Yerinden Alan Şehirlere Örnek: Cizre", *Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu*, İstanbul 1999, s. 47-51

Tuncel, Metin, "Bitlis", *DİA*, c. 6, İstanbul 1992, s. 225-228

Tuncel, Metin, "Bursa'da Osmanlı Fethini Zorlaştıran ya da Geciktiren Coğrafi Nedenler", *Şehir&Toplum*, sayı 2 (Haziran 2015), s. 7-11

Tuncel, Metin, "Kuruluş Yılından Günümüze Kadar Bitlis Şehri" (The City of Bitlis), *II. Van Gölü Sempozyumu*, ed. Oktay Belli, Van 2000, s. 78-82

Tuncel, Metin, "Muş", *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 368-371

Tuncel, Metin, "Şehir Yerleşmelerinde Kuruluş Yerinin Fonksiyonel Sürekliliği Etkisi Üzerine Bir Deneme: İzmit", *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sayı 22 (1977), s. 93-97

18 Besim Darkot ve Metin Tuncel, *Marmara Bölgeler Coğrafyası*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1981, s. 116.

Tuncel, Metin, "Tarih Boyunca Türkiye'de Kent Kuruluşları", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s. 309-350

Tuncel, Metin, "Tarihî Coğrafya Açısından İzmit Şehrinin Ayrıcalıkları", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli 2015, s. 35-38

Tuncel, Metin, "Türkiye'de Kent Yerleşmelerinin Tarihçesine Toplu Bir Bakış", *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sayı 23 (1980), s. 123-160

Tuncel, Metin, "Türkiye'de Nehir Büklümü İçinde Kurulan Şehirler: Edirne Örneği", *Şehir&Toplum*, sayı 3 (Aralık 2015), s. 35-40

Tuncel, Metin, *Türkiye'de Yer Değiştiren Kentler*, İÜ Profesörlük Takdim Tezi, İstanbul 1978

18
OSMANLININ EN BÜYÜK KALE VİDİN'DE ASKERÎ LOJİSTİK UNSURU OLARAK "OT"

Mahir Aydın*

Giriş

Tarihsel derinlik içerisinde ot üzerine bir yazı yazmak, ilk bakışta düşünülmeyecek bir konudur. Zaten biz de düşünmemiştik. Ancak Vidin Sicil Defterleri'ni taradıktan sonra, bakış açımız önce, "bire bir göz hizası"na indi. Yaklaşık 11 bin sayfanın, "süzülerek" oluşan bakış düzleminde, önce Vidin Kalesi ile ilgili bir kitap ve sonrasında, "bir elin parmakları kadar" makale yayınladık.

XVIII. yüzyıl odaklı bu çalışmalarda, dönemin kültür ve ekonomisinin, tarım üzerine kurulu olduğunu, yeniden gördük. Burada öne çıkan ilk kavram, "beslenme" oldu. İnsanın üç temel besini olan; ekmek, et ve süt ürünlerinden, ikisinin "ham madde"si, bildiğiniz gibi ottur. Et konusundaki "sembol" ise koyundur. Çünkü tüketilen en değerli et koyun etidir ve onun hemen ardından keçi eti gelir. Ancak, inek "doğurganlığı", öküz de "gücü" sebebiyle, zorunlu olmadıkça kesilmez.

Öne çıkan ikinci kavram ise, "ulaşım", öteki deyişle, binlerce yılın hızlı ulaşım "sembolü" olan "at" oldu. 1763 Haziranında, Vidin'deki muhafız ağalarının at sayısı 297'dir. At yalnızca binek aracı değil, "beygir gücü" ile de "ölçü" olur. Günümüzdeki otomobilin, yüz yılı pek aşmayan yaygınlığı göz önüne alınırsa, çok söze gerek kalmaz. Bu pencereden bakınca görülen, ot olmadan; et, süt ve ulaşımın da olamadığıdır. Bu yüzden insanların, günlük yaşantıda "*ot hesabı*" yapmak zorunda olduklarını, yakından gördük. Öyle ki, bir öküzün "*günlük nafaka*"sı 5 para[1] ve bir atın 4 para[2] olduğu, mahkemece belirlenen ölçüdür[3].

Ot dışında, atlara ara sıra verilen arpa, yalnızca "tadımlık ödül"dür. Eğer "doyumluk" verilirse, su içtiğinde "çatlar", yani ölür. Bu durumda da, "*atın ölümü arpadan olur*". Daha da önemli olarak ot için gereken bilgi, zamanında biçilip saklanmazsa, en azından Ekim-Nisan arasında, önemine değindiğimiz hayvanların başka yeminin olmadığıdır. İşte bu gerekçelerden dolayı, önceki "göz hizası"nda olan bakışımızı, bu çalışma ile "*ot hizası*"na indirmeye çalıştık.

---

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. E-posta: mahiraydin2023@gmail.com.

1 *Vidin Sicil Defteri (=VSD)*, nr. 62, s. 171 (19 Nisan 1759).

2 *VSD*, nr. 44, s. 58 (31 Aralık 1767).

3 Ölçü açısından, 1 kuruş 40 para, yani para kuruşun 40'da 1'idir.

Konuyu yeniden sorgulayıp, "gerçekten üzerinde durmaya değer mi" diye düşündüğümüzde, başka etkenler de devreye girdi ve yazmaktan kendimizi alamadık. Çünkü "buğday deposu" Orta-Anadolu'nun Sivas'ında, bir çayır en çok 15 araba ot verir. Oysa bu sayı, Vidin'de 500'dür. Bir araba ot 256 kg olunca, bunun öteki adı, 128 ton ottur. İşte bu nedenle Vidin, ayrıca "*koyun yatağı*"dır. Saman ise, en azından kayıtlara göre, "yok düzeyinde"dir.

Bu yazıda, bir yandan konunun ayrıntısına inmeye, öbür yandan kavramları öne çıkarmaya çalıştık. Her türlü iddiadan uzak olan bu çalışmada, ekonomisi tarıma dayalı bir imparatorlukta otun, "*ot gibi*" kalmadığını vurgulamak istedik.

Yararlanabileceğimiz başka kaynak olmadığı için, tüm bilgimiz, Bulgaristan'ın başkenti Sofya'daki, Cyril and Methodius National Library'deki, Vidin Sicil Defterleri'ne ilişkindir.

Yaklaşık 300 yıl önceki, "*sağlaması*" olmayan bu kayıtlar için, iki "çekince"miz oldu. Bunlardan ilki, özel adlar ve ikincisi de, kâtibin *kalem sehvi*dir. Hatta bunlara, yazım sorumluluğundan dolayı, "afvınıza mağrûren" umuduyla, *kırâ'at sehvi*ni de ekleyebiliriz.

Yazımızın alt başlıkları ise, şu alfabetik sırada ele alınmıştır:

1	At	13	Ot Dağıtımı
2	Atçı	14	Ot Diğrencisi
3	Çayır	15	Ot Emini
4	Çayır Akçesi	16	Ot Ölçüsü
5	Çayır Bekçisi	17	Ot Satın Alımı
6	Çayır Satın Alımı	18	Ot Taşınması
7	Çayır Ücreti	19	Ot Yazıcısı
8	Çayır Zamanı	20	Ot Yükümlülüğü
9	Ot Anbarı	21	Otlak
10	Ot Arabası	22	Otluk
11	Ot Bahçesi	23	Otlukhane
12	Ot Biçimi		

1) At

Türklerin "at tutkusu"nda, Orta Asya kökenli konar-göçer yaşam tarzının etkisi, çok büyük olmalıdır. Bu kültür atı; doğal, sıradan ve vazgeçilmez yapmıştır. Öyle ki, "dağ başına kış gelir, kul başına iş gelir" anlamındaki olağanlığın, bir söylemi daha vardır: "Attan düşer, adam ölür."

Çağımızın hızlı ulaşım aracı otomobile eş olan at, yalnız bir gereksinim değil, bir bakıma "mal varlığı"dır. Vidin'de karşılaştığımız at türleri, şöyle sayılabilir:

1	Al	7	Gök
2	Çakır	8	Kara Çil
3	Çil	9	Kır
4	Demir Kırı	10	Kızıl
5	Demval	11	Kula
6	Doru	12	Yağız

Bunların içerisinde en değerlisi, doru olandır. Bu bilgiye, 13. yüzyılda Hindistan çıkışlı şu dörtlük de, vurgu yapar:

At doru olur, ötekiler renktir;
Ok akkavaktır, diğerleri çöptür;
Şehir İstanbul'dur, ötekiler köydür;
Türk binicidir, diğerleri yüktür.

Doru at için Vidin örneğini, 1 Mart 1724'te, Mustafa Paşa Mahallesi'nde oturan İbrahim Beşe için verebiliriz. Buna göre, bir evin fiyatı 99 kuruş iken, bir doru at 91,5 kuruş yani, neredeyse bir ev fiyatındadır[4]. İşlevine göre de atları şöyle sunabiliriz:

1	Araba	8	Mekkari
2	Binek	9	Menzil
3	Değirmen	10	Saka
4	Hargele	11	Sayisan
5	Hinto	12	Top-çeken
6	Karakullukçu	13	Yük
7	Kira	14	Zabitan

Söz konusu at olunca, onun donanımından da söz etmek gerekir. Bunun özgün adı, "*at takımı*"dır. 9 Nisan 1755 tarihinde, takımı ile birlikte bir atın fiyatı, 18,5 kuruştur[5]. At ile ilgili araçlara baktığımızda, şu liste karşımıza çıkar:

1	Çoltar	10	Kolan
2	Çul	11	Kantarma
3	Eyer	12	Nal
4	Gem	13	Örtü
5	Gömlek	14	Semer
6	Halka	15	Tırnakop
7	Kaltak	16	Üzengi
8	Kamçı	17	Yular
9	Keçe[6]		

Bu genel bilgi ortamında, *atlı* yani *sipahi* kavramına da değinmek gerekir. İmparatorluğun askeri gücünün "*akın*" üzerine kurulu olduğu dönemlerde, *sipahi* kavramı, önemli olduğu gibi seçkinlik göstergesidir.

Bu süreçte, Vidin'deki "savunma" anlayışı gibi, "taşra bürokrasisi" de henüz kökleşmediğinden, "*fahrü'l-sipah*" ve "*umdetü's-sipah*" olarak tanımlanan saygın kişiler, yönetim çarkına önemli katkı sağlar.

Ancak 1718 öncesinde Vidin, Belgrad gibi büyük bir kalenin gerisinde, güvencede ve önemsizlik boyutundadır. Kaledeki işleri bile, "görev yerine gitmeyen"

4 *VSD*, nr. 43, s. 9.
5 *VSD*, nr. 64, s. 73.
6 "*Bel Keçeşi*" olarak da tanımlanan bu araç, yokuş aşağı inişlerde, çekilen arabanın hızlanmasını önlemek için, atın sağrısı altından yapılan sarmalamadır.

muhafız paşalar değil, nazır ağalar yürütür. Pasarofça ile Belgrad elden çıkınca, "iş başa düşer" ve sorumluluk sırası Vidin'e gelir. Bu yüzden kale, 1719-1725 arasında yeniden yapılır ve "imparatorluğun en büyük" kalesi boyutuna yükselir.

Vidin Kalesi'nin sayısal ölçüleri, geçen yıllar ile birlikte, artan bir değişkenlik gösterir. Bu nedenle sunacağımız bilgi, 1700'lü yıllara ilişkin, "örnekleme" biçiminde olacaktır. Kalede görev yapan ve "yerel halktan oluşan esnaf" özelliğindeki yeniçerinin atlarına değinmeyeceğiz. Oysa onların ölüm kayıtları, yani *tereke* işlemlerinde, atı olmayan yeniçeri, neredeyse yok gibidir.

14 Haziran 1699 tarihinde, Vidin'in Hamza Mahallesi'nde ölen Topçubaşı Mehmet Ağa'nın terekesi için, şu karşılaştırma bilgisini verebiliriz:[7]

	Tür	Kuruş
1	Ev	35
2	At	15
3	Öküz Arabası[8]	15
4	İnek	5
5	Tosun	3
6	Talika Araba	2,5

Her şeyden önce bir kale, yüksek ve sağlam duvarlar ile çevrili alan demektir. Böyle bir kapalı alanda, ata binmenin anlamı, neredeyse "yok gibi"dir. Bu durumda kalenin dışına çıkmak, ancak "kamu görevi" için söz konusu olabilir. Bu yüzdendir ki, Vidin'deki Kule ile Niş arasındaki yol, "atlı yolu" olarak anılır.

Bu bağlamda Vidin'de, kale dışı ile ilgili, iki grup at öne çıkar. Bunlar da, muhafız atları ile menzil atlarıdır. Bunlara ek olarak, az sayıdaki sekban, yük ve araba atları varsa da, bunlar küçük çaplı kalır.

a) Muhafız Atları

Vidin'deki büyük değişim sonrasında, içlerinde Köprülüzade, Muhsinzade ve Hekimoğlu gibilerin de bulunduğu, "anlı-şanlı" paşalar görev alır. Ancak bu muhafızların yanında, sayıca az olmayan bir *kapı halkı* bulunur ki, bu sayı XVIII. yüzyılın sonunda 1.500'lere kadar çıkar.

Vidin'in kale bürokrasisinde *kale ağaları* ve kale dışındaki bölgelerde, *taşra ağaları* görev yapar. Bunlardan başka, görevli olarak gelen muhafızın da ağaları vardır. Kendi içinde çeşitlilik gösteren ve kayıtlarda, "*muhafız dairesi*" olarak tanımlanan muhafız ağalarını, en kapsamlı olarak aşağıda sunuyoruz. Muhafızın divan kâtibi, imamı ve hekimbaşısı, bu sunumun dışındadır:

7 *VSD*, nr. 13, s. 34.
8 İki öküz ile birliktedir.

1	Ahır Ağası	16	Hazinedar Ağa	31	Peşkirci Ağası
2	Akkâmanbaşı Ağa	17	Kahvecibaşı Ağa	32	Reftar Ağası
3	Alemdar Ağa	18	Kapıcı Ağa	33	Sakallı Ağa
4	Arpa Emini Ağa	19	Kasabbaşı Ağa	34	Sekbanbaşı Ağa
5	Başçavuş Ağa	20	Kethüda Ağa	35	Selam Ağası
6	Bölükbaşı Ağa	21	Kiler Ağası	36	Silahtar Ağa
7	Buhurdan Ağası	22	Koçaşlar Ağası	37	Şamdan Ağası
8	Cerrahbaşı Ağa	23	Komor Ağası	38	Şatır Ağa
9	Cündibaşı Ağa	24	Konakçı Ağa	39	Taşra Ağaları
10	Çukadar Ağa	25	Macuncu Ağa	40	Tatar Ağası
11	Delilbaşı Ağa	26	Mataracıbaşı Ağa	41	Tuğcubaşı Ağa
12	Divan Çavuşu	27	Mehterbaşı Ağa	42	Tüfekçibaşı Ağa
13	Divitdar Ağa	28	Mühürdar Ağa	43	Tütüncübaşı Ağa
14	Gönüllüler Ağası	29	Odun Emini Ağa		
15	Harem Ağası	30	Ot Emini Ağa		

Vidin'de muhafız atının konu edilmesi, yukarıda değindiğimiz büyüme sürecine koşut olarak, ilk kez 21 Kasım 1729 tarihinde görülür[9]. Muhafız ağalarının atları için, bulabildiğimiz tarih de, 29 Mayıs 1759'dur. Bunların 180'i ***binek atı*** ve 130'u da ***yük atı*** olmak üzere, toplam sayısı 330'dur[10]. Sonrası için bilginin ayrıntısı, 1763 Haziran'ında görülür. Ancak bu "altın sayfa"[11] kopuk oluşu yüzünden eksik bilgi içerir. Önemi ve "tek örnek" oluşundan dolayı, Haziran 1763 tarihli bu bilgiyi paylaşmak, yerinde olacaktır:[12]

	Görevli	Yardımcısı	At Sayısı
1	Kethüda Bey	-	-
2	Divan Kâtibi	13	17
3	Kapı Kethüdası	12	22
4	? Ağası	5	?
5	İmam Efendi	4	7
6	Sancaktar	8	8
7	Konakçı	4	6
8	?	2	4
9	?	3	?
10	Mataracı	6	5
11	Tüfekçi	4	1
12	Şatır	8	4
13	Delibaşı	40	60
14	Gönüllü	35	40
15	Hasan Ağa	5	6
16	Hasan Ağa	3	3
17	Cafer Ağa	3	3
18	Mahmut Ağa	3	3

9 *VSD*, nr. 10, s. 12.
10 *VSD*, nr. 62, s. 79.
11 Bu sayfada verilen bilgi, Vidin Sicil Defterleri içerisindeki tek örnek olduğundan, karşılaştırma veya tamamlama gibi bir durum söz konusu değildir.
12 *VSD*, nr. 61, s. 49.

19	Mirahor	40	-
20	Alay Çavuşu	10	7
21	Saka	15	15
22	Kasabbaşı	5	7
23	Tatar	6	2
24	Ot Emini	4	15
25	Koçaş	10	25
26	Mehter	40	17
27	Akkâman	35	6
28	?	3	2
29	?	5	6
30	Kürkçü	3	3
31	Hekim	7	3
Toplam		341	297

Muhafız Paşalar, bir kalenin en yetkili yöneticisi olduğu gibi, eğer kale "sınır ucu"nda ise, bu yetki daha keskin boyutlara uzanır. Böyle bir durumda kendisi, "devletli efendimiz" olduğundan, onun atlarına ilişkin ayrıntılı bilgi vermek, dönemi için sanki "saygısızlık" olarak algılanır. Bu anlayış yüzünden, bu konuda daha fazla bilgi veremiyoruz. Ancak bu atların; yılın 10,5 ayında ot ile beslenmesine, bahar sonunda çayıra çıkarılmasına, *beylik çayır*da otlatılmasına, bu özel çayırın bekçiler ile gözetilmesine ve işlerden sorumlu *ahır ağası*nın ödüllendirilmesine, daha sonra değinilecektir. Bu konuda son olarak, 26 Temmuz 1748 tarihinde, muhafız atları için alınan çadır ücretinin, 23 kuruş olduğunu söyleyebiliriz[13].

b) Menzil Atları

Menziller, daha çok ulaklar ve kimi kez de devlet görevlilerinin ulaşımı için, atların bulunduğu noktalardır. Bu hizmetin belgelerdeki özgün adı ise "*menzil vermek*"tir[14]. Vidin'in "büyük kale" konumuna yükselmesinden önce, yalnızca kalede bir *beylik menzil* vardır ve bu konudaki işleyiş, Belgrad Paşası'nın sorumluluğundadır[15].

Her menzil, güvenilir bir ağaya "ihale edilir" ve masrafları da, Vidin reayasınca karşılanır. Örneğin 3 Mart 1719 tarihinde, menzilci Halil Ağa ve Vidin varoşu ve köylerine düşen *menzil akçesi* de 3.290 kuruştur[16]. Ancak 1704 yılında, Belgradcık menzilinin de kurulması gerekir[17]. Ancak Vidin, Tuna Boyu'nda olduğu için, öteki menziller gibi yalnızca at vermekle kalınmaz, "karşı yaka"ya geçmek için, kayık ve yanına kılavuzlar da gerekir[18]. Hatta 1 Ekim 1705 tarihinde, *menzil arabası* vermek bile söz konusu olur[19]. 20 Kasım 1722 tarihinde, Menzilci Ali Ağa'nın otluk akçesi 50 kuruştur[20].

13 *VSD*, nr. 55a, s. 30.
14 *VSD*, nr. 67, s. 136.
15 *VSD*, nr. 13, s. 58.
16 *VSD*, nr. 67, s. 175.
17 *VSD*, nr. 38, s. 104.
18 *VSD*, nr. 47, s. 17.
19 *VSD*, nr. 38, s. 40.
20 *VSD*, nr. 43, s. 46.

Vidin Kalesi'nin yeniden yapılmasından sonra; Vidin, Lom, Belgradcık ve Gorgoşefçe'den oluşan, dört adet menzil söz konusu olur. Bunların her biri, güvenilir bir *menzilciye* ihale edilir ve masrafları da, Vidin reayasınca karşılanır. 12 Mart 1730 tarihli bu başlangıçta, menzil binası yapımı ile birlikte, ot, odun, kayık ve menzil atı da söz konusu olur. Böylece 1730 yılı boyunca, her bir menzilden kayık ve menzil atı veren menzilcilere 6.000 kuruş, otluk ve odun parası için 829 kuruş ve menzil binaları için de, kiremit, kireç ve tuğla parası olarak, 14 kuruş ayrılır[21]. 1749 yılında, Belgradcık-Vidin arasında telef olan iki menzil atının parası, 50 kuruştur[22]. Menzil konusunda harcama bilgisi, genel toplam olarak, sonraki yıllarda da görülür. Buna göre menzil akçesinin yıllık toplamı şöyledir:

	Yıl	Kuruş
1	1733[23]	6.000
2	1752[24]	3.000
3	1765[25]	6.500

Bu genellemeden sonra, 9 Nisan 1739 tarihinde satın alınan 200 baş menzil atı için, 4.017,5 kuruş harcanır. Bedelini reayanın karşılayacağı bu harcama, öyle "gelişi güzel" değil, Vidin Ocaklığı'na bağlı köylerin halkı için, "belgeli vekiller" tarafından yapılır. Kimlik bilgisinde, bu harcamayı; Birinci Azaplar Ağası Osman Ağa, Sol Gönüllüler Ağası İbrahim Ağa ve Sağ Gönüllüler Ağası Mustafa Ağa yapar[26].

Görev yükü ve harcama oranı açısından dört menzil, birbirinin aynı değil, 9 Eylül 1763-3 Mart 1764 arasındaki altı ayda iki gruptur:[27]

	Menzil	Kuruş
1	Vidin	1.250
2	Lom	1.250
3	Belgradcık	375
4	Gorgoşefçe	375

İlerleyen süreçte bu oran, kendi içerisinde değişiklik gösterir. Menzil masrafları için son örneğimiz, 1783 yılına ilişkindir:[28]

	Menzil	Yıl	Süre	Kuruş
1	Vidin	1783	6 Ay	4.955
2	Lom	1783	6 Ay	5.600
3	Belgradcık	1783	6 Ay	1.100
4	Gorgoşefçe	1783	6 Ay	1.150

21 *VSD*, nr. 10, s. 15.
22 *VSD*, nr. 57, s. 40.
23 *VSD*, nr. 42, s. 57.
24 *VSD*, nr. 41, s. 40.
25 *VSD*, nr. 74, s. 201.
26 *VSD*, nr. 40, s. 109.
27 *VSD*, nr. 61, s. 233.
28 *VSD*, nr. 65, s. 183.

2) Atçı

Muhafız atlarının bulunduğu ahıra, "*has ahır*", daha yaygın bir söylem ile "*beylik ahır*" denir[29]. Bu atların beslenmesinden atçılar, yani *hargeleciler* sorumludur. Bunların bağlı olduğu kişi ise, *ahır ağası*dır. Kendisine, "*ahır kethüdası*" veya "*mirahor*" da denilir. Burada "*atçı*" olarak tanımladığımız kişiler, muhafız atlarından sorumlu olan ahır ağası ve onların bakımı için tutulan görevlilerdir. Bu konuda öncelik, ahır ağasınındır. Bu ağanın asıl sorumluluğu, muhafız atlarının güz sonunda ahıra konuluşundan, bahar sonunda "çayıra çıkışı" arasındadır. Bir başka deyişle, karların yağdığı Kasım başı ile karların eridiği Mayıs başı arasındaki, altı aylık süreçtir. Binlerce yıllık tarım kültürünün en önemli kaygısı da, kış mevsimini "sağ-salim atlatmak" olmuştur.

Muhafız atlarının çayıra çıkışı, ilk kez 1738 yılında görülür. Muhafız atları için henüz *beylik çayır* uygulaması olmadığı için, çayır sahibine 250 kuruş ödenir[30]. Bu konudaki sorumlu olan *mirahor ağa*ya, 1749'da atları çayıra çıkardığında, 12 kuruş *kuzu parası* verilir.[31]

8 Mayıs 1750 tarihinde, muhafız atları için *beylik çayırı*, toprağı ile birlikte satın alınırken,[32] oldukça yüklü bir para olan 4.389 kuruş ödenir[33]. Buradaki bir başka bilgi, "*çayır esnâsında verilen ber-mû'tad-ı kadim 250 kuruş*"tur. Ancak söz konusu paranın verildiği kişi, *ahır ağası*dır. İki yıl sonrasında bu para, 200 kuruştur[34]. 1757 yılına gelindiğinde ise, ahır ağasına yine 250 kuruş verildiği gibi, kahve ücreti olarak da 30 kuruş verilir. Ayrıca muhafız atları çayıra çıktıkça ve içeriye geldikçe, kiralanan araba ücreti için, 40 kuruş ödenir[35]. Genel çerçevede bu konu, neredeyse her bahar sonu, Vidin Kalesi'nde yinelenen bir seremonidir. Ahır Ağası'nın aidatı da, 1783 yılına değin 250 kuruş olarak görülmektedir.[36] 1791 yılında bu para, 300 kuruşa çıkar[37]. Ancak "Nizam-ı Cedid Programı" ile birlikte, kaledeki tüm konulara uygulanan tasarruf çerçevesinde, Ahır Ağası'nın 300 kuruşu 100 kuruşa indirilir[38].

Vidin kayıtlarında *hargeleci*ler, ilk kez 16 Aralık 1730 tarihinde ve sayıları dört olarak görülür[39]. Bunlar, çayır esnasında ahır ağasına yardımcı oldukları gibi, kaledeki ot ambarından getirilen otla, ahırdaki atların beslenmesi ile görevlidir. Atların yeminden, nasıl *hargeleci*ler sorumlu ise, atın "tersi", yani dışkısının, araba ile dışarıya çıkılmasından da, *fişkıcılar* ve *fişkı arabacıları* sorumludur[40]. *Hargeleci*ler için verebileceğimiz sayılar, çok da belirgin değildir. Onların sayısı ve ücreti ile ilgili olarak şu bilgiyi paylaşabiliriz:

---

29 *VSD*, nr. 65, s. 75; nr. 78, s. 114; nr. 159a, s. 146.
30 *VSD*, nr. 40, s. 67.
31 *VSD*, nr. 57, s. 41.
32 Bu konuda; topraktan değil, yalnızca üzerindeki çayırdan satın alımlar yaygındır.
33 *VSD*, nr. 56, s. 107.
34 *VSD*, nr. 41, s. 212.
35 *VSD*, nr. 44, s. 31; nr. 56, s. 105.
36 *VSD*, nr. 62, s. 132 (1759); nr. 52, s. 111 (1760); nr. 48, s. 84 (1780); nr. 65, s. 183 (1783).
37 *VSD*, nr. 160, s. 11.
38 *VSD*, nr. 6, s. 117; nr. 6, s. 240.
39 *VSD*, nr. 10, s. 109.
40 *VSD*, nr. 11, s. 6; nr. 62, s. 132.

Tarih	Süre	Sayı	Kuruş
16 Aralık 1730[41]	?	4	68
20 Temmuz 1773[42]	4 ay	?	140
6 Ocak 1781[43]	7 ay	?	284
15 Aralık 1792[44]	11 ay	?	198
23 Kasım 1794[45]	12 ay	?	139

3) Çayır

Vidin toprağının zenginliği, çayır alanları için de geçerlidir. Geçen dönemlerde en çok tüketilen et türü, koyun etidir. Çayır ve otlaklarının zenginliği, sayısal çokluğa vurgu anlamında, Vidin'in "koyun yatağı" olarak anılmasına neden olur. Burada konu, beş gruba ayrılır:

	Tanımı
1	Vladika Çayırlığı
2	Has Çayır
3	Baltalık Çayır
4	Beylik Çayır
5	Mülk Çayır

Bunlardan *beylik çayır* muhafız, *vladika çayırlığı* bölge piskoposu, *has çayır* büyük vezirler için adanmış olup, "kamusal" gruptandır. Sonuncusu olan *mülk çayır*, Vidin halkından bazı kişilere "mahsus" iken, *baltalık çayır* oldukça sıra dışıdır. Burada, eldeki bilgi orantısında, her biri hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

a) Vladika Çayırlığı

Vladikalar, Bulgaristan'daki Ortodoks Hıristiyanların, devlet yönetimindeki bölgesel temsilcisi yani *metropolit*idir. Bunlar, başkentteki Rum Patriği'nin verdiği mühür ile resmi işlemlerini *keşişhane*de yürütür. 1697-1805 yılları arasındaki vladikalar şöyledir:

1	Slimyon	1697
2	Simon	1713
3	Nikoforos	1716
4	Kallinikos.	1732
5	Lifos	1752
6	Milityos	1754
7	Yosif	1764
8	Povasfa	1778
9	Yermine	1783
10	Ligon	1795
11	Dyonisos	1805

41 *VSD*, nr. 10, s. 109.
42 Ahır Ağası ile birliktedir. *VSD*, nr. 11, s. 8.
43 *VSD*, nr. 48, s. 84.
44 Tırpancılar ve arabacılar ile birlikte *VSD*, nr. 6, s. 117.
45 *VSD*, nr. 6, s. 240.

Ancak çayırlık konusundaki bilgi, son derece sınırlıdır. Bu konuda; biri Vidin Varoşu dışında ve öbürü Sahra Mukataası'nda olmak üzere, iki adet çayırlık görülmektedir. Ancak, ölçüsü ve işleyişi ile ilgili olarak, açık bilgi söz konusu değildir[46].

b) Has Çayır

Aslında bu konu, *has çayır* olmaktan çok, *has toprağı* üzerindeki çayırlar ile ilgilidir. "Vidin Nezareti Aklamı"ndan olan bu toprağın çayırları, her yıl birilerine ihale edilir ve otu, "çayır vakti"nde biçilir. Bu otu biçenlerden de, yalnızca öşür vergisi istenir.

17 Haziran 1700 tarihinde, Vidin Kadısı ile Vidin Nazırı'nın sorumlu olduğu bu konuda, has toprağı üzerindeki, öteki ürünlerin öşrüne de vurgu yapılır. Çünkü birileri üzerine düşen vergiyi ödemeye yanaşmamaktadır. Oysa başkentteki "tahrir defteri"nde, bu konudaki her türlü ayrıntı kayıtlıdır[47].

c) Baltalık Çayır

Vidin'de, "*baltalık*" denilen ve Tuna'nın taşması ile oluşan küçük göller de bulunur. Bunlar; Tuna'nın yatağında yer almakla birlikte, "Ana Tuna" denilen büyük su akışının dışında ve sık ağaçlarla kaplıdır. Daha çok balık avlanan bu baltalıklar, her yıl iltizama verilir ve geliri de Vidin İskelesi'ne bağlı kaynaklar içerisinde değerlendirilir. Bu küçük göllere *baltalık* denilmesi de, çevresinden yararlanmak için, balta kullanmak zorunda kalınmasından dolayı olmalıdır. Çünkü yanaşan gemiler için kıyıdaki ormandan yer açmak, ağaç kesip *yedek yolları* temiz tutmak ve *yaya yedek köprüleri*ni onarmak, sıradan bir uygulamadır.

Baltalık çayır konusundaki tek örneğimiz, 30 Aralık 1728 tarihli ve adı belirtilmeyen bir Tatar'ın yükümlülüğündedir. Çayırın bulunduğu yer ise, Vidin Nezareti'ne bağlı Sahra nahiyesinin Bukofça toprağıdır. Bir yandan Niş'e giden "ana yol" ve üç tarafı ormanlık bu çayırda, tahminen 10 araba ot çıkar[48].

d) Beylik Çayır

Muhafız atlarının, taze ot yemesi için çıkarıldığı, Ak Cami Mahallesi yakınında kamu malı olan çayıra "*beylik çayır*" denilir[49]. Buna "*miri çayır*" da denilir[50]. Kayıtlara göre bu uygulamaya geçiş 18 yıl alır. Çünkü 1732 yılında; önce biçilmek için çayırlar satın alınır, bunları bekçiler korur, "çayır vakti" gelince *tırpancı*lar biçer ve sonunda, arabacılar tarafından taşınır[51]. Ancak buradaki çayır, *beylik çayır* değildir.

1746 yılının bilgisinde, birkaç kavram öne çıkar. Çünkü burada; Turnacıbaşı Ağa'ya çayır bekçiliği için 100 kuruş, saraya taze ot 7,5 kuruş, muhafıza çayır akçesi 250 kuruş ve atlara çayır ücreti için 635 kuruşluk ödemeler söz konusudur. Bunlardan

46 *VSD*, nr. 61, s. 16 (1763); nr. 78, s. 123 (1765).
47 *VSD*, nr. 14, s. 18.
48 *VSD*, nr. 19, s. 25.
49 *VSD*, nr. 47, s. 44.
50 *VSD*, nr. 46, s. 134.
51 *VSD*, nr. 42, s. 17.

250 kuruşun muhafız atları, "bâ-defter-i müfredat" denilen 635 kuruşun da, kale atları için ödendiğini sanıyoruz[52]. Aynı dağınıklık, 1748 yılı kayıtları için de geçerlidir.

İlk kez 1750 yılında, *beylik çayır* söz konusu olur. Ancak bunun bedeli, 4.389 kuruş gibi yüklü bir paradır. Bu da daha önce "bölük-pörçük" otu satın alınan çayırlar yerine, "topraktan satın alım" demektir. Gerekçesi de, satın alınan ot parasının ödenemeyişi ve onun faizleridir. 31 Ocak 1748 tarihli hesaba göre satın alınan ot:[53]

Ot	Kuruş	Faiz Süresi	Faiz Kuruşu
1.000 araba	1.252,5	10 ay	312,5
?	1.100	7 ay	192,5

Bu yıl yine de, muhafıza verilen 250 kuruşluk, çayır akçesi söz konusudur[54]. Bunun dışında ise, üç ay boyunca iki çayır bekçisine, aylık beş kuruştan 30 kuruş ödenir[55].

Sonraki süreçte; Vidin'in artan yükü ve hantallaşan bürokrasisi yüzünden, beylik çayır yeterli olmamaya başlar. Bu yüzden, yalnızca "biçilmek" üzere, çayır satın alımları yapılır:[56]

Yıl	Kuruş
1767[57]	300
1781[58]	2.120
1781[59]	1.062,5
1782[60]	800
1783[61]	1.200
1787[62]	1.200
1792[63]	340

1792-1807 arasında, devlete "çeki-düzen vermek" isteyen Nizam-ı Cedid programı, bu savurganlığa sınırlama getirir ve beylik çayır dışında, çayır satın alımını engeller[64]. Ancak ekonomisi "çöken bir imparatorluk" çerçevesinde, bu uygulama kimsenin "işine gelmez" ve önce bir "yapay isyan" ile bu program iptal ettirilir, sonra da uygulayıcı sultan öldürülür.

1809 yılında *beylik çayıra*, 1.500 araba ot elde edilen yeni eklemeler yapılır. Bunun kayıtlardaki çerçevesi şöyledir: "*Vidin'in Ak Cami Mahallesi yakınında eskiden*

52 *VSD*, nr. 81, s. 28.
53 *VSD*, nr. 81, s. 118.
54 *VSD*, nr. 56, s. 107.
55 *VSD*, nr. 41, s. 212.
56 Kalede "hesap görülmesi", yıllık bütçe gibi değil, bir yıldan bir aya kadar değiştiği için, harcamalarda bu durum göz önüne alınmalıdır.
57 *VSD*, nr. 704, s. 201.
58 *VSD*, nr. 48, s. 87.
59 Kale atları için *VSD*, nr. 48, s. 88.
60 *VSD*, nr. 49, s. 86.
61 *VSD*, nr. 65, s. 183.
62 *VSD*, nr. 59, s. 80.
63 *VSD*, nr. 160, s. 168.
64 *VSD*, nr. [illegible], s. 74.

beri Vidin muhafizlarına özel olan beylik çayırı, bu çayır yukarısında bulunan ve Ak Cami Mahallesi ve kale önü ve Tuna Nehri ile Ada karşısına varınca ve ondan Şeyh Çiftliğine giden yol ile Küçük Göl'e ve ondan Metris'e varınca çevrili"[65] alandır. Vidin Muhafızı İdris Paşa'nın yaptığı bu uygulamada, çayır sahiplerinin adları ve kuruş ölçeğinde çayır ücreti de şöyledir:[66]

	Çayır Sahibi	Kuruş
1	Pehmen Ağa	500
2	Deli Hasan	400
3	Elhac Sait Ağa	400
4	Arif Ağa	500
5	Şeytan Süleyman Ağa	300
6	Celal Ağa	600
Toplam		2.700

e) Mülk Çayır

Böyle verimli bir bölgenin; bağ, bahçe, çiftlik, tarla, değirmen ve mandıra ortamında, *mülk çayır* sıradan kalır. Buna karşın Vidin'deki çayır verimliliği, yaklaşık bir oran ile Anadolu'nun 10 katıdır. Çayır sahipleri içerisinde, Bulgar ve Rumlar da yer almakla birlikte, Türklerin ağırlıklı olduğu görülür. Bu konuda ilk ve kapsamlı bir örneği, 24 Şubat 1699 tarihi için verebiliriz. Kırkkilise kökenli Recep Efendi oğlu Mehmet Efendi'nin çayırı, Vidin Sahrası'nda ve İsar Altı denilen yerdedir. Bu çayır; Pezor-zade Mustafa Çelebi Çayırı, Hoza Ahmet Çayırı, Ağu Mehmet Ağa Çayırı ve Mosomanya Irmağı'nın önceden aktığı yer ile çevrilidir. Tahminen 150 araba ot elde edilir. Bu çayırın fiyatı, 25 kuruştur[67].

Vidin'deki önemli çayır sahiplerinden, daha doğrusu toprak zenginlerinden üçü, Mona Mustafa Ağa, Çaprazlı İbrahim Ağa ve Abdülkerim Bey'dir. Mona Mustafa Ağa, Vidin'de yaptırdığı cami ve çevresinde oluşan mahalleye adını verdiği gibi, sonrasında çocukları da kendisinden söz ettirir[68]. Bu bilginin, oldukça geç bir uzantısı olarak, örneğin 8 Temmuz 1773 tarihinde Çaprazlı Çayırı'ndan, tahminen 500 araba ot elde edilir[69].

Abdülkerim Bey ise, başlangıçta Garlan Köyü'nde çiftlik sahibi olup, yanında 125 Bulgar çiftçi çalışmaktadır. Kısa zamanla büyüyen bu çiftlik, Garlan adının Kerimbey'e dönüşmesine neden olur. 400 yıl boyunca süren bu tanımlama, Bulgaristan'ın bağımsızlığı sonrasında, biraz da başkalaştırılarak "Kirimbey" olur. Bu konudaki örneğimiz, 17 Haziran 1715 tarihli olup, Tuna kıyısında Kerimbey-zade Çiftliği

65 *VSD*, nr. 47, s. 44.
66 *VSD*, nr. 47, s. 44.
67 *VSD*, nr. 13, s. 21.
68 *VSD*, nr. 14, s. 25 (28 Haziran 1700); nr. 40, s. 20 (Haziran 1738); nr. 41, s. 212 (20 Temmuz 1750); nr. 52, s. 19 (22 Mayıs 1760).
69 *VSD*, nr. 46, s. 120.

Çayırları biçimindedir[70]. Bu çiftlik ve ona eklenen Basin Köyü'ndeki çiftlik, başlı başına bir "çekim merkezi" olduğu için geniş çayırlar da, kendi işleyişinde tüketilir olmalıdır. Bundan sonraki "parlak" örneklerimiz, çayır kapasitesini araba ölçeğinde sunmak biçiminde olacaktır. Buna göre:

Tarih	Çayır Sahibi	Araba	Yer
9 Nisan 1755	Cemaat Baş-eskİsi Osman Beşe	200	Sahra[71]
27 Ağustos 1765	Bahçevan Ahmet Beşe	300	Sahra[72]
29 Kasım 1793	Tayinci Alemdar-zade Mahmut Ağa	600	Sahra[73]
15 Şubat 1795	Feyzullah Efendi oğlu Mehmet Efendi	400	Sahra[74]

Sıradan örneklerimiz ise, 2 Ekim 1741 tarihlidir. Burada, muhafız atları için ot değil, çayır satın alımı söz konusudur:[75]

	Çayır Sahibi	Kuruş
1	Hamamcı-zade Ali Ağa	100
2	Mukabeleci Mehmet Efendi	70
3	Elhac Mahmut Ağa-zade	100
4	Elhac Mahmut Ağa-zade	100
5	Elhac Mahmut Ağa-zade	50
6	Ahmet Çorbacı	100
7	Nuriye Hatun	100
8	Ahmet Ağa	70
9	Kara Halil	100
10	Gömleksiz Alemdar	70
11	Arnavut Mehmet Ağa	100
12	Alemdar Ali Beşe	40
13	Topal Arnavut	80
14	Sarı Mustafa Beşe	70
15	Kör Hacı Mehmet Ağa	60
16	Halil Alemdar	70

Bu konuda son olarak, Bulgar ve Rumlara ilişkin, az sayıdaki çayır örneklerine yer veriyoruz. Ancak belgelerde bu çayırlara kimi kez, "bir keferenin çayırı" denilerek, ayrıntısız olarak yer verilmektedir[76].

70 *VSD*, nr. 161a, s. 146.
71 *VSD*, nr. 64, s. 73.
72 *VSD*, nr. 78, s. 166.
73 *VSD*, nr. 6, s. 124.
74 *VSD*, nr. 167, s. 22.
75 *VSD*, nr. 9, s. 48.
76 *VSD*, nr. 78, s. 166 (27 Ağustos 1765).

	Çayır Sahibi	Yıl
1	Kire oğlu Açi Islatya	1699
2	Dimote[77]	1699
3	Dimitri[78]	1700
4	Niko oğlu Mladen[79]	1809

4) Çayır Akçesi

Muhafız atları çayıra çıkınca, kendisine verilen para, çayır akçesidir. İlk olarak 1738 yılında başlayan bu uygulamada, 250 kuruşluk ödeme yapılır[80]. Bu uygulama, 1750 yılına değin sürer[81]. Bundan sonra, daha önce de belirtildiği gibi, muhafız atları için çayır akçesi değil, *beylik çayır* söz konusu olacaktır. Ancak bu konudaki ödeme sona ermez ve muhafıza verilen çayır akçesini, *ahır ağası* almaya başlar. Bu ödemeler kimi yıllara göre şöyledir:

Yıl	Kuruş
1750[82]	200
1757[83]	250
1773[84]	70
1774[85]	150
1775[86]	300
1781[87]	250
1782[88]	250
1783[89]	250
1791[90]	300
1792[391]	100

1750 öncesinde ahır ağasına, "*kahve parası*" veya "*kuzu parası*" türünden küçük ödemeler yapılırdı. Sonrasında, "çayır alımı ile ilgisi olmayan" çayır akçesi, yeni adı "*ahır ağası aidatı*" ile sıradanlaşır. Yukarıdaki ödemelerdeki aşırı farklılık, kaledeki hesapların yıllık olarak değil, 2 aydan 11 aya varan değişiminden kaynaklanır.

77 *VSD*, nr. 13, s. 39.
78 *VSD*, nr. 14, s. 25.
79 *VSD*, nr. 34, s. 77.
80 *VSD*, nr. 40, s. 67.
81 *VSD*, nr. 81, s. 29 (1746); nr. 81, s. 88 (1747); nr. 56, s. 107 (1750).
82 *VSD*, nr. 41, s. 212.
83 *VSD*, nr. 44, s. 31.
84 *VSD*, nr. 71, s. 8.
85 *VSD*, nr. 11, s. 81.
86 *VSD*, nr. 46, s. 134.
87 *VSD*, nr. 48, s. 84.
88 *VSD*, nr. 49, s. 85.
89 *VSD*, nr. 65, s. 75; nr. 65, s. 183.
90 *VSD*, nr. 160, s. 11.
91 *VSD*, nr. 6, s. 117.

5) Çayır Bekçisi

Tarım alanları gibi çayırlar da kırsalda olduğundan, ürün toplanıncaya değin, korunması gerekir. Özellikle büyükbaş hayvanın otlatılması sırasında, kimi kez önemli sorunlar yaşanır ki, bunlardan biri de çayırlardır.

Doğal takvime göre, Kasım'da düşen kar, Nisan'da erimeye başlar. Eriyen karın yerinde ve Mayıs'ın yarısında yeşermeye başlayan çayır, ancak Haziran sonunda biçilir. Yaklaşık altı haftalık bu süreçte, çayırın korunması gerekir ki, bunu da çayır bekçisi yapar. Burada söz konusu olan çayır bekçisi, daha çok *beylik çayır* ile ilgilidir. Ancak *beylik çayır* öncesinde bu durum, muhafız atları için satın alınan çayır için de geçerlidir. Örneğin 1732 yılında, biçilmek üzere satın alınan çayır ve bekçilere verilen ücret 806 kuruştur[92]. 1750 yılındaki *beylik çayır* uygulamasına değin bu konu ile *turnacıbaşı ağa* ilgilenir. Hatta onunla birlikte kimi kez, çayır işlerine bakmak üzerine sekban da atanır[93].

Çayır bekçileri konusunda kayıtlardaki bilgi, "ortak ödeme" içerisinde yer aldığından, her zaman belirgin değildir[94]. Buna karşın genellikle, iki bekçinin, iki ay boyunca görev yaptığı görülür. Bu konudaki veriler şöyledir:

Yıl	Ay	Kişi	Kuruş
1750[95]	3	2	30
1764[96]	?	Birden Çok	25
1765[97]	?	Birden Çok	10
1769[98]	?	2	20
1773[99]	2	4	60
1775[100]	2	Birden Çok	56
1782[101]	2	Birden Çok	53,5
1783[102]	2	Birden Çok	45
1787[103]	4	1 (?)	29,5
1794[104]	?	Birden Çok	45

Beylik çayır için olduğu gibi, *mülk çayır*lar için de bekçi söz konusudur. Bunun sebebi, 1718 Pasarofça öncesinde, Avusturya Cephesi'ne gidip gelen çok sayıdaki askerin, çayırlara zarar vermesidir. Bu çayırların korunması için, elde edilen beş araba ottan, birini almak üzere anlaşılan, çayır bekçileridir. Ancak 7 Şubat 1744 tarihinde bir "yolsuzluk" gündeme gelir. Bunun "ayak sesi" de, iki yıl öncesinden kendini

92 *VSD*, nr. 42, s. 17.
93 *VSD*, nr. 81, s. 28 (1746); nr. 81, s. 88 (1747); nr. 55, s. 30 (1748).
94 *VSD*, nr. 82, s. 74 (1780); nr. 160, s. 11 (1787); nr. 160, s. 164 (1792); nr. 6, s. 240 (1794).
95 *VSD*, nr. 41, s. 212.
96 *VSD*, nr. 78, s. 50.
97 *VSD*, nr. 78, s. 114.
98 *VSD*, nr. 37, s. 187.
99 *VSD*, nr. 11, s. 6.
100 *VSD*, nr. 46, s. 134.
101 *VSD*, nr. 49, s. 85.
102 *VSD*, nr. 65, s. 75.
103 *VSD*, nr. 59, s. 80.
104 *VSD*, nr. 6, s. 200.

gösterir. Çünkü 1741 yılında çayır bekçilerinden kaleye, 1.200 kuruşluk ot satın alınır[105]. Yılın yalnızca iki ayında, 10-15 kuruş kazanan bekçilerin, böyle bir "satışa" konu olması, zaten şaşırtıcıdır.

Vidin halkından ve içlerinde müftünün de bulunduğu 26'dan fazla kişi, çayır bekçilerinden şikâyetçi olarak mahkemeye başvurur. Burada verilen bilgiye göre, çayır bekçisi uygulaması yoktur. Ancak bir kısım "türedi", halka kendisini zorla çayır bekçisi olarak kabul ettirir. Karşılığında da, elde edilen ottan, bir araba alacaklarını açıkça belirtirler. Ancak gizli olarak, biçilen çayırları, yağma ederler. Bu sorun, önceki muhafız Mehmet Paşa tarafından çözülmüş ve çayır bekçisi uygulaması kaldırılmıştır. Ancak iki yıldır yeniden başlayan bu uygulama, aşağıda adları verilen ve kayıtlarda, daha fazlasını belirtmeyip "ve ötekiler" dediği, birçok kişiyi ilgilendirir. 16 Şubat 1744 tarihli *muhafız buyuruldusu* ile birlikte, çayır bekçiliği yeniden kaldırılır.

1742 ve 1743 baharında, çayır bekçisi uygulamasından zarar görenler, alfabetik sıralama ile şöyledir:[106]

	Çayır Sahibi
1	Abdulkadir Efendi (Şaban Efendi oğlu
2	Abdullah Efendi (elhac, Mehmet oğlu)
3	Ahmet Ağa (derviş, Elhac Yusuf oğlu)
4	Ahmet Ağa (Elhac Mahmut Ağa oğlu)
5	Ahmet Efendi (sipahi, İbrahim oğlu)
6	Ebubekir Ağa (yerli ağası, elhac, Elhac Hüseyin oğlu)
7	Eyüp Beşe (Elhac Ahmet oğlu)
8	Hasan Ağa (hendek ağası, elhac, Mehmet oğlu)
9	Hasan Odabaşı (Mehmet oğlu)
10	İbrahim Ağa (31. Bölük, Ahmet oğlu)
11	İbrahim Ağa (elhac, Hasan oğlu)
12	Mehmet Ağa (dizdar, elhac, Ali oğlu)
13	Mehmet Ağa (Kerimbey oğlu)
14	Mehmet Ağa (Pasbanoğlu, Ali oğlu)
15	Mehmet Ağa (turnacıbaşı, Elhac Ahmet oğlu)
16	Mustafa Ağa (esseyyit, elhac, Mehmet oğlu)
17	Mustafa Ağa (serdengeçti ağası, hammamî, elhac, İbrahim oğlu)
18	Mustafa Efendi (müftü, elhac, Muslih oğlu)
19	Mustafa Efendi (şeyhülkurra, esseyyit, Mustafa oğlu)
20	Osman Ağa (birinci azeban ağası, İbrahim oğlu)
21	Osman Beşe (Mehmet oğlu)
22	Osman Efendi (Mehmet oğlu)
23	Ömer Ağa (Ahmet oğlu)
24	Salih Ağa (12. Bölük, Abdullah oğlu)
25	Salih Ağa (79. Cemaat, elhac, Mehmet oğlu)
26	Yakup Beşe (Elhac Ahmet oğlu)

105 *VSD*, nr. 9, s. 48.
106 *VSD*, nr. 25a, s. 156, 157.

6) Çayır Satın Alımı

Muhafız atları için çayır satın alımı, yılın öteki mevsimlerinde olduğu gibi, atların yalnızca beslenmesi için değildir. Atlara taze ot yedirmek içindir. Bu amaçla yapılan satın alma işlemi de, toprağı ile birlikte değil, çayırın ürünü olan taze ot ile sınırlıdır. Bu konudaki ilk uygulamayı, 1732 yılında görüyoruz. Kayıtlarda sayısı belirtilmeyen ama birden çok olan "çayırlar" için bekçiler ile birlikte ödenen para 806 kuruştur[107]. Daha önce sunduğumuz çayır bekçileri konusunda en çok ödenen paranın 60 kuruş olduğu göz önüne alınırsa, çayır satın alımı için verilen ücret, yaklaşık 750 kuruş olmalıdır.

Yıllara göre, çayır satın alımı için ödenen ücreti, şöyle sunabiliriz. Ancak 1750 yılından sonrakiler, *beylik çayırı* olduğu halde, fazladan gerçekleşen satın alımlardır:

	Yıl	Kuruş
1	1738[108]	300
2	1741[109]	1.280
3	1747[110]	703
4	1759[111]	yeterince
5	1767[112]	300
6	1773[113]	245
7	1774[114]	1.715
8	1781[115]	2.120
9	1782[116]	800
10	1783[117]	1.200
11	1787[118]	1.200
12	1794[119]	800

Bunların dışında kalan bir çayır satın alımı, *menzil atları* için söz konusudur. Tek örneğini 1753 yılı için gördüğümüz bu konuda, hangi menzil olduğu belirtilmeksizin, ödenen ücret 100 kuruştur[120].

107 *VSD*, nr. 42, s. 17.
108 *VSD*, nr. 40, s. 20.
109 *VSD*, nr. 9, s. 48.
110 *VSD*, nr. 81, s. 87.
111 *VSD*, nr. 62, s. 132.
112 *VSD*, nr. 74, s. 201.
113 *VSD*, nr. 71, s. 8.
114 *VSD*, nr. 11, s. 79.
115 *VSD*, nr. 48, s. 86.
116 *VSD*, nr. 49, s. 85.
117 *VSD*, nr. 65, s. 183.
118 *VSD*, nr. 59, s. 80.
119 *VSD*, nr. 6, s. 240.
120 *VSD*, nr. 41, s. 213.

7) Çayır Ücreti

Kayıtlarda çayır ücreti konusundaki bilgi, tek ölçü düzleminde değildir. Çünkü bu konuda; dönüm, ot arabası, sayı veya belirsizlik söz konusudur. Ayrıca nahiyelerdeki çayır ücreti, merkeze oranla daha düşüktür.

	Yıl	Ölçü	Kuruş
1	1699[121]	150 araba otluk	25
2	1700[122]	5 dönüm	40
3	1704[123]	7 dönüm	20
4	1709[124]	?	40
5	1713[125]	45 dönüm	75
6	1725[126]	1 kıta	9
7	1755[127]	200 araba otluk	400
8	1795[128]	?	100

8) Çayır Zamanı

Kayıtlarda bu konuda kullanılan tanımlama, "çayır vakti"[129] ve "çayır esnası"[130] biçimindedir. Ancak "*harman zamanı*" der gibi, "çayır zamanı" demenin, daha uygun olacağı düşüncesindeyiz. Burada iki nokta öne çıkar ki, bunlardan birincisi, bu zamanın başlangıcı, ikincisi de süresidir.

Çayır zamanının başlangıcı, karların erimesi ile doğru orantılıdır. Buna ilişkin kayıtlardaki bilgi, "Mart başından çayır vaktine gelince 70 gün" biçimindedir[131]. Rûmî 1 Mart 1166 tarihinin karşılığı 12 Mart 1753 olup, 70 gün eklenmesi ile 21 Mayıs ortaya çıkar. Bu da, çayır zamanının başlangıcıdır.

Çayır zamanının süresi konusunda, çayır bekçileri bize ipucu vermektedir. Bu çıkarıma göre, genellikle iki aydır. Bu süreçte, otların çayır boyutuna ulaşmasını da göz önüne almak gerekir[132].

Haziran sonuna kadar çayır, biçilerek "kuru ot"a dönüştürülür. Cerahorların tırpan ile biçtiği çayır,[133] ertesi güne kadar bekletilerek kurutulur ve ondan sonra toplanır. Çünkü tam olarak kurumayan ot, yığıldığı yerde "içten içe tutuşarak", yangına sebep olur. Yine böyle bir nedenden dolayı 1783 yılında çıkan yangında yanan otun parası 2.030 kuruştur[134].

121 *VSD*, nr. 13, s. 21.
122 *VSD*, nr. 14, s. 25.
123 *VSD*, nr. 38, s. 18.
124 *VSD*, nr. 38, s. 122.
125 *VSD*, nr. 60, s. 30.
126 *VSD*, nr. 55b, s. 116.
127 *VSD*, nr. 64, s. 73.
128 *VSD*, nr. 167, s. 76.
129 *VSD*, nr. 42, s. 17; nr. 54, s. 103; nr. 41, s. 213.
130 *VSD*, nr. 56, s. 105; nr. 56, s. 100; nr. 56, s. 107.
131 *VSD*, nr. 41, s. 213.
132 Bu süre için Anadolu'da, "*ot ayı*" tanımı yapılır.
133 *VSD*, nr. 54, s. 103.
134 *VSD*, nr. 65, s. 75.

9) Ot Ambarı

Vidin gibi büyük bir kalede, *beylik ambar* sayısı çoktur. Bunların türünü alfabetik olarak; arpa, buğday, cebehane mühimmat, humbaracılar, odun, ot, peksimet, top kerestesi, toparabacıları, tophane mühimmat, tuz ve un olarak sayabiliriz. Bunlar içerisinde bizim konumuz, yalnızca *ot ambarı*dır[135]. Bu konudaki görevlileri, şöyle gruplandırabiliriz:

1	Ot Emini
2	Ot Yazıcısı
3	Ot Sayıcısı
4	Ot Diğrencisi
5	Ot Arabacısı
6	Ot Ambarı Bekçisi

Ot Ambarı'nın üst düzey sorumlusu, *ot emini* olan ağadır. Onun gözetiminde olarak; ambara girip çıkan otun kaydını *ot yazıcısı*, tartısını *ot sayıcısı*, *ot arabası*na yükleme işini *diğrenci* ve korunmasını da *bekçi* üstlenir.

Ot, yapısı gereği kabarık, eski deyişle "havaleli" olduğundan, geniş yer tutar. Bu kapalı mekâna, ne ölçekte ot konulduğunu bilemiyoruz. Bu bağlamda, iki ayrı bilgiyi paylaşmak gerekir. İlki 1759 yılında, yalnız muhafız dairesinin günlük ot ihtiyacı 10 tonun üzerindedir[136]. İkincisi ise; 9 Eylül 1763-3 Mart 1764 arasında ambara, 252 ton ot girdiği ve ambarda yer kalmadığından, ot koymak için bahçeler kiralandığıdır[137].

Yukarıda belirtilen "*kavram*"lar için, elimizden geldiğince bilgi vermeye çalıştık. Ancak bu "lojistik destek" konusunda kayıtlar, konuyu biraz "küçümseme" eğilimindedir. Çünkü çok kez, ot ve odun konularındaki bilgi, "birleşik" olarak verilir. Bunların dışındaki bir bilgi, ot ambarının onarımı ile ilgilidir. Buna göre 1783 yılında, sorumlu olduğu ambarı onarması için, *ot emini*ne 92 kuruş verilir[138].

10) Ot Arabası

Ot arabası, öküz veya atın çektiği ve arabacının sürdüğü, ot taşıma aracıdır. Bunun bilinen yaygın adı, *kağnı*dır. 1726 yılında bir araba ve bir çift öküz ücreti 7,5 ile 22 kuruş iken,[139] 1808 yılında bu ücret, toplamda 160 kuruştur[140]. Bu konuda "hizmet satın alımı" yapıldığından, 1730'da bir yıllığına kiralanan araba söz konusu olabilir[141]. Bu konuda 1730'dan başlayarak, dört tekerlekli, atların çektiği, kısa yük arabası olan *talika* da görülür[142]. Bu araba, kullanıcısına da adını vererek, *arabacılar* kadar, "*talikacılar*" kavramını da yaygınlaştırır[143]. Arabacılara verilen ücret için, 1732 yılında *tır-*

135 *VSD*, nr. 61, s. 233 (1764); nr. 78, s. 107 (1765); nr. 65, s. 75 (1783); nr. 59, s. 80 (1787); nr. 160, s. 161 (1792).
136 *VSD*, nr. 62, s. 79.
137 *VSD*, nr. 61, s. 233.
138 *VSD*, nr. 65, s. 183.
139 *VSD*, nr. 18, s. 48.
140 *VSD*, nr. 47, s. 15.
141 *VSD*, nr. 10, s. 109.
142 *VSD*, nr. 10, s. 12.
143 *VSD*, nr. 55, s. 30 (1748); nr. 41, s. 40 (1752); nr. 49, s. 85 (1781); nr. 65, s. 183 (1783); nr. 59, s. 80 (1788); nr. 68, s. 114 (1790); nr. 160, s. 161 (1792); nr. 6, s. 240 (1793).

pancılar ile birlikte, "nân ve bahşiş" olarak, 224 kuruşluk bir ücret söz konusudur[144].

Ot arabası, yalnızca kale çevresindeki çayırlardan ot taşımaz. Vidin'e bağlı nahiyelerden, reayanın vermekle yükümlü olduğu otu da kaleye getirir. Örneğin 1750 yılında, bu konu için arabacılara verilen *nân-bahâ*, 33 kuruştur[145]. 7 Temmuz 1768 tarihindeki araba kirası ise 72 kuruştur[146]. Ancak bu konudaki bilgiler, çoğunlukla ot ile odunun "birleştirilmiş ödemesi" biçimindedir. Bu bağlamda, ot ve odun *ambar talikacıları*na verilen birkaç örnek şöyledir:

Tarih	Süre	Kuruş
14 Nisan-11 Temmuz 1782	3 ay[147]	496
4 Nisan-27 Ekim 1783	6 ay[148]	423, 20
19 Nisan-4 Ağustos 1787	4 ay[149]	262

Yine örneğin 1792 yılında, muhafızın atlarını koruyan adamlara, *tırpancı*lara ve *arabacı*lara, *beylik çayır*da verilen ücret 198 kuruştur[150].

Ot konusunda ağırlık ölçüsü pek kullanılmaz[151]. Bu sebeple ot arabası, ot için önemli bir ölçüdür. Ayrıca o, yalnız çayırdan biçilen ot için değil, satın alırken de dağıtırken de, ölçü olarak kullanılır. 1771'de bir araba ot ücreti 3,5 kuruş,[152] 1792'de bir araba otun ağırlığı 256 kg.dır[153].

Çayır için *ot arabası* ölçü olsa da, kesinlik söz konusu olamayacağı için, her defasında "tahminen" vurgusu yapılır. Bir örnek vermek gerekirse: "*Motva Nehri üzerinde iki değirmen yakınında, tahminen 30 araba ot elde edilir bir kıta çayır.*"[154].

11) Ot Bahçesi

Bildiğiniz gibi ot, eski deyişle "havaleli" yani kabarık, sıkıştırılamayan ve de vazgeçilmeyen bir hayvan yemidir. Kaledeki atların sayısı arttıkça, koşut olarak ot ihtiyacı da artar. Bu boyutta ambarına sığmayan ot, 1749 yılından başlanarak, kiralanan bahçelere konulur. Hatta aynı durum, 1773 yılında odun için de geçerli olur[155]. Bu konuda, yıllara göre kiralanan bahçeleri, bulabildiğimiz ayrıntı bilgisi ile birlikte, şöyle sunabiliriz:

144 *VSD*, nr. 42, s. 17.
145 *VSD*, nr. 56, s. 105.
146 *VSD*, nr. 39, s. 87.
147 *VSD*, nr. 65, s. 76.
148 *VSD*, nr. 65, s. 183.
149 *VSD*, nr. 59, s. 81.
150 *VSD*, nr. 6, s. 117.
151 Bu konudaki bilgiler; 1759 (*VSD*, nr. 62, s. 79), 1765 (nr. 78, s. 261), 1792 (nr. 160, s. 161) yıllarına ilişkindir.
152 *VSD*, nr. 159a, s. 146. Bir araba ot, 1781'de de 3,5 kuruştur. Bkz. *VSD*, nr. 48, s. 88.
153 200 kıyye, *VSD*, nr. 160, s. 161.
154 *VSD*, nr. 13, s. 23 (1699).
155 *VSD*, nr. 71, s. 8.

Yıl	Bahçe Sahibi	Kuruş
1749[156]	?	300
1750[157]	Resul Çorbacı Ağa	35
1764[158]	?	110
1765[159]	?	150
1765[160]	?	205
1767[161]	?	150
1769	Yerli Mustafa Ağa	50
1769	Resul Ağa	75
1769[162]	Süleyman Ağa	20
1769	Mehmet Beşe	100
1769	Süleyman Beşe	30
1769[163]	?	250
1770	Deli Mustafa Ağa	100
1770	Emir Mehmet	70
1770	Mustafa Beşe	103
1770[164]	Halil Beşe	80
1771[165]	?	200
1773[166]	?	320
1774[167]	?	300
1777[168]	?	150
1783[169]	?	231

12) Ot Biçimi

Ot tırpan ile biçilir. Tırpan ise, kürek sapından daha uzun bir sapın ucuna tutturulmuş, uzun ve eğri bir bıçaktan oluşur. Ekin biçmek için de kullanılan bu alet, kesme işini yaparken yerden bir iki parmak yukarıda ve yere paralel vaziyette olmalıdır. Bu sebeple uzun tırpan sapının yarıdan biraz üstünde, *destek sapı* bulunur. Çünkü yere paralelliği sağlamak için, sol el tırpanın sap sonundan tutarken, sağ el de, destek sapından tutar. Böylece *tırpan ağzı*nın, sağdan sola işleyişinde "çeyrek kavis" çizerken, ucunun toprağa saplanması engellenir.

156 *VSD*, nr. 57, s. 41.
157 *VSD*, nr. 56, s. 100.
158 *VSD*, nr. 61, s. 233.
159 *VSD*, nr. 74, s. 201.
160 *VSD*, nr. 78, s. 107.
161 *VSD*, nr. 74, s. 201.
162 *VSD*, nr. 37, s. 90.
163 *VSD*, nr. 37, s. 186.
164 *VSD*, nr. 37, s. 247.
165 *VSD*, nr. 159a, s. 146.
166 *VSD*, nr. 11, s. 8.
167 *VSD*, nr. 11, s. 79.
168 *VSD*, nr. 310, s. 32.
169 *VSD*, nr. 65, s. 76.

Tırpanın ot kesmekten "körelen" ağzının, *tırpan taşı* ile keskinleştirilmesi, yani "bileğilenmesi" gerekir[170]. İçi su dolu küçük bir teneke kutu içindeki, "ateş tuğla" benzeri taş, ıslatılmış olarak, tırpan ağzına uzunlamasına, alttan ve üstten sürtülerek, tırpanın keskinleşmesi sağlanır.

Tırpan ile orak birbirine benzemez. Çünkü orak, tutamacı olan ve yarım çember biçimindeki tırpandır. Onunla biçmek için, önce öteki el ile ürünü yukarıdan "demetlemek" ve sonra orak ile kesmek gerekir. 18 Ağustos 1772 tarihinde, tırpan 10 para iken, orak 9 paradır[171].

Tırpanın ekonomik değeri düşük olsa da, büyük kapsamlı "ot kültürü" için vazgeçilmez bir araçtır. Bu yaygın kullanım, Rusya'nın tarım ekonomisi için de geçerli olduğundan, 1794 yılında İvan adlı Rus tüccarının, Viyana'dan yüklediği üç gemi dolusu tırpan ile Vidin önünden geçtiği görülmektedir[172].

Tırpan ile ot biçenlere *tırpancı* denir. Vidin Kalesi'ndeki asker, sivil alan görevi ile ilgilenmediğinden, ot biçme işlemini, *cerahor* denilen Hıristiyan gençler yapar[173]. Bu işlem, bir ücret karşılığında yapılır. Ayrıca ot biçilen çayırlar, yerleşim alanlarının dışında olduğundan, Tırpancıların yeme-içme ihtiyaçları da karşılanır[174]. 1730 yılında bu konuda yapılan ödeme, 275 kuruştur[175]. Tırpancılara verilen ücret açıkça belirtilmemekle birlikte, sonraki yıllarda da, aynı uygulama görülmektedir[176].

Tırpancıların ot biçmesi için tırpanlarının, kale cebehanesinden verilmesi de söz konusu olabilir. Çünkü her cerahorun kendi tırpanı olamayabilir. Ancak asıl önemli olan, 10 Şubat 1818'de Vidin Cebehanesi'nde 500 adet çiftçi tırpanın varlığıdır[177].

Biçilen ot, bir gün boyunca yerinde bırakılır ve böylece kuruması sağlanır. Ertesi gün toplanan ot, arabalara yüklenerek saklanacağı yere taşınır. Günümüzde misina ile yapılan biçme işlemi otu ezdiği için, bu da otun kısa sürede çürümesine neden olur.

13) Ot Dağıtımı

Ot Ambarı ve kiralık bahçelerde depolanan ot, kalenin resmî görevlileri için dağıtılır. Bu dağıtımın oranları da, "görev ağırlığı" ile doğru orantılıdır. Bu konunun açılımı, oldukça geniş kapsamlıdır:

1	Muhafız Dairesi	8	Asesbaşı Kolluğu
2	Muhafızın Gelişi	9	Menzil
3	Muhafızın Gidişi	10	Knez
4	Kadı	11	Elçi
5	Kaymakam	12	Yük Atı
6	Sekban	13	Top Arabası
7	Yeniçeri Ağası	14	Öküz Arabası

170 *VSD*, nr. 69, s. 148.
171 *VSD*, nr. 159a, s. 181.
172 *VSD*, nr. 167, s. 24.
173 *VSD*, nr. 54, s. 103.
174 *VSD*, nr. 10, s. 12.
175 *VSD*, nr. 10, s. 109.
176 *VSD*, nr. 42, s. 17 (1732); nr. 55, s. 30 (1748); nr. 82, s. 74 (1780); nr. 6, s. 117 (1792).
177 *VSD*, nr. 34, s. 45.

a) Muhafız Dairesi

Muhafiz Dairesi, kale muhafızı ve onun adamlarının bulunduğu dairedir. Ot dağıtımı, muhafız dairesi için verilen her türlü ihtiyacın kayda geçirildiği, *günlük deftere* göre yapılır[178]. Öteki deyişle ot dağıtımı, aylık veya haftalık değil, her gün için ayrı ayrı yapılır. Zaten kalede en çok tüketilen madde olan otu başka türlü dağıtmak, tabyalardaki *koltuk cebehanesi* gibi, çok sayıda *küçük anbar* gerektirirdi.

Muhafız dairesine ot dağıtımı konusundaki en açık bilgi, 29 Mayıs 1759 tarihlidir. Buna göre günlük ot ihtiyacı, 10 ton 264 kg.dır[179]. Bu dağıtım, 18 Temmuz 1765 tarihinde de 9 ton 622 kg.dır[180].

Ot dağıtımının aylık örneği, Kasım 1789 için verilebilir. Buna göre bir aylık ot dağıtımı, 700 arabadır. Bir araba ot 256 kg olduğuna göre, bir ayda dağıtılan ot 179 ton 200 kg. demektir. Bunun ekonomik karşılığı da, 140.000 para, yani 3.500 kuruştur[181].

Vidin'de hesapların görülmesi, bir aydan yıla kadar değiştiği için, bu konuda ortalama bir bilgi yoktur. Yine de ot dağıtımı için, "günlük defter" tutulur[182]. Sunabileceğimiz liste, şu şekildedir:

	Yıl	Ay	Araba	Kuruş
1	1751[183]	4	2.784	5.682
2	1760[184]	1,5	486	1.075
3	1764[185]	6	3.900	7.800
4	1766[186]	?	3.370,5	6.742
5	1768[187]	6	2.896	5.792
6	1771[188]	4,5	2.764	11.056
7	1774[189]	6	4.380	18.171
8	1776[190]	-	Yeterince	-
9	1777[191]	-	Yeterince	-
10	1780[192]	5	2.939	6.695
11	1781[193]	4	339	1.186,5
12	1783[194]	11	4.066,5	10.617,5
13	1787[195]	4	2.589	9.061

178 *VSD*, nr. 78, s. 276.
179 *VSD*, nr. 62, s. 79.
180 *VSD*, nr. 78, s. 261.
181 *VSD*, nr. 68, s. 114.
182 *VSD*, nr. 78, s. 261.
183 *VSD*, nr. 41, s. 74.
184 *VSD*, nr. 52, s. 113.
185 *VSD*, nr. 61, s. 235.
186 *VSD*, nr. 78, s. 118.
187 *VSD*, nr. 37, s. 92.
188 *VSD*, nr. 159a, s. 47.
189 *VSD*, nr. 11, s. 81.
190 *VSD*, nr. 77, s. 35.
191 *VSD*, nr. 310, s. 52.
192 *VSD*, nr. 82, s. 148.
193 *VSD*, nr. 48, s. 88.
194 *VSD*, nr. 65, s. 76; nr. 65, s. 77; nr. 65, s. 184.
195 *VSD*, nr. 59, s. 80.

Yukarıdaki listeden de anlaşılacağı üzere, muhafız dairesinin ot ödeneği, Vidin'in neredeyse en büyük harcama kalemidir. İmparatorluğa "çeki-düzen" vermek isteyen *Nizam-ı cedid* programı, her konuda olduğu gibi, bu konuyu da "tasarruf düzlemi"ne çeker. Buna göre 1793 yılında, uygulamada iki katını aşan yıllık 5.000 kuruşluk ot ödeneğini yarıya indirir[196].

Muhafızlar görev yerine gelirken altı günlük ve ayrılırken de üç günlük "tüm ihtiyacı", kale bütçesinden karşılanır[197]. Çok ayrıntılı ve sayıca çok olan bu ihtiyaç listesinin, yalnızca ot bilgisini, birer örnekte sunuyoruz.

Yıl	Yön	Gün	Araba	Kuruş
1783[198]	Geliş	6	1.582	696
1781[199]	Gidiş	3	80	340

b) Kaymakam Ağa

Kale muhafızlarının görev değişimi sürecinde, aradaki boşlukta, *kaymakam* sorumluluk üstlenir. Bu kaymakam da, o dönemin "liyakat" sahibi olan ağasıdır. Örneğin 1758 yılında ve öteki deyişle *vilayet vekili*, Birinci Beşliler Ağası Elhac Osman Ağa'dır. Bu konudaki örnekler, çok değildir. Eldeki bilgiyi sunmak gerekirse, şu tablo ortaya çıkar:

Yıl	Ot	Odun	Süre	Kuruş
1758[200]	30 araba	-	-	45
1760[201]	+	+	45 gün	120
1771[202]	+	+	60 gün	300
1777[203]	+	+	?	317
1780[204]	29 araba	-	60 gün	145

c) Menziller

Muhafız dairesinden sonraki en önemli ot dağıtımı, Vidin'deki menzillerdir. Ancak "menzil" konusuna, "Menzil Atı" başlığı altında değinilmişti. Burada yalnızca, menziller için yapılan ot dağıtımı ele alınacaktır.

Menziller Vidin Kalesi'nin kırsalında olduğu için, atlarının doyurulması, eğer çayır vaktine rastlarsa, "ürünü satın alınan" çayırlar ile, öteki zamanlarda ise, satın alınan kuru ot ile yapılır[205]. Menzil atları hareket halinde işe yaradığından, gidilen yerde, biraz da "ödül olarak", arpa verilmesi de söz konusudur[206].

196 *VSD*, nr. 6, s. 80.
197 *VSD*, nr. 41, s. 73 (1752); nr. 80, s. 15 (1758); nr. 62, s. 124 (1759); nr. 6, s. 240 (1794).
198 *VSD*, nr. 65, s. 78.
199 *VSD*, nr. 48, s. 89.
200 *VSD*, nr. 62, s. 120.
201 *VSD*, nr. 52, s. 113.
202 *VSD*, nr. 159a, s. 146.
203 *VSD*, nr. 310, s. 32.
204 *VSD*, nr. 82, s. 148.
205 *VSD*, nr. 41, s. 213.
206 Vidin menzil atlarına Arçar'da arpa ücreti, 1783 yılında 160 kuruştur. (*VSD*, nr. 65, s. 75).

Vidin, Lom, Belgradcık ve Gorgoşefçe'den oluşan menziller, güvenilir bir ağanın sorumluluğunda olduğundan ve kendisine, *dönemlik ödeme* yapıldığından, ot ile ilgili bilgi, son derece sınırlıdır. Bu bilgilerden biri de, menzillerin tümü için, günlük olarak, ikişer araba ot verildiğidir[207].

d) Kale Atları

Kalede, muhafız dairesinden başka atlar da vardır. Bu konuda yapılan ot tüketimi için, "*tayinat*" yani "ödenek" deyimi kullanılır. Bu konuda 1769 yılının üç aylık ödeneği, 1.475 araba ot 2.950 kuruştur[208]. Bu sayı, 1771 yılının iki ayında 561 araba[209] ve 1783'ün beş ayında 15.720 araba 4.717 kuruştur[210].

1768 yılında, Asesbaşı Kolluğu'na aylık olarak verilen ot ve odun akçesi de, 252 kuruştur[211]. Aynı yılın altı ayında, araba atlarına verilen 80 araba ot parası ise, 162 kuruştur[212]. Özellikle muhafız eşyasının taşınmasında kullanılan yük atları için de, ot dağıtımı söz konusu olur. 1777 yılında bu atlara verilen ot parası 301,5 kuruştur[213].

Son olarak da, başkentten gelen *yeniçeriler ağası* için, 14 Ağustos 1787 tarihinde, ot ve odun parası olarak, 35 kuruş 10 para ödenir[214]. Aynı yıl savaş sebebiyle Niş'e top götüren arabalara, ekmek ve ot parası olarak 107 kuruş 30 para verilir[215].

e) Kadı

Ot dağıtımının bir başka konusu da Vidin kadısı ile ilgilidir. Bu konuda *kadı efendi*ye yapılan ödeme, atlarının yemi olan otun dışında, "yakacak odun" ile birlikte yapılır.

Yıl	Süre	Kuruş
1768[216]	3 ay	108
1768[217]	?	90
1771[218]	1 ay	18
1781[219]	2 ay	54
1788[220]	4 ay	108
1790[221]	1 ay	18

207 *VSD*, nr. 41, s. 213.
208 *VSD*, nr. 37, s. 186.
209 *VSD*, nr. 159a, s. 146.
210 *VSD*, nr. 65, s. 77.
211 *VSD*, nr. 37, s. 90.
212 *VSD*, nr. 37, s. 91.
213 *VSD*, nr. 310, s. 32.
214 *VSD*, nr. 59, s. 81.
215 *VSD*, nr. 59, s. 80.
216 *VSD*, nr. 37, s. 90.
217 *VSD*, nr. 37, s. 186.
218 *VSD*, nr. 159a, s. 146.
219 *VSD*, nr. 49, s. 85.
220 *VSD*, nr. 59, s. 80, 81.
221 *VSD*, nr. 68, s. 114.

f) Knezler

Vidin'in köy ve kazalarında yaşayan gayrimüslim halkın temsilcisi knezlerdir. Kalenin masraf yükünün *sâliyâne*si, her yıl mayıs ve kasım aylarında iki kez dağıtılır. Kalenin *muhafız divanı*nda yapılan toplantıya taşradan gelen tüm sorumlular katılır ve yapılan harcama, orada tek tek açıklanır. Bu toplantıya katılan knezlere de ot veya *ot parası* verilir. Hatta yalnızca ot değil, harçlık, ekmek, arpa veya odun parası da verilir. Aslında "yarım elma, gönül alma" türünden olan bu uygulamaya ilişkin bilgiyi, şöyle sunabiliriz.

Yıl	Ot	Odun	Ekmek	Harçlık	Arpa	Kuruş
1763[222]	31 araba	31 araba	-	-	-	77,5
1764[223]	+	+	+	+	-	260
1769[224]	+	+	+	+	-	635
1781[225]	+	+	-	+	+	552
1783[226]	288 kuruş	+	-	+	+	1.042
1787[227]	+	+	+	+	-	783
1794[228]	+	+	-	-	+	240

g) Sekbanlar

Öteki tanım ile kendilerine, "*vilayet sekbanı*" denir. Başlarındaki ağa ise "*bölük-başı*" olarak anılır. Bu askerler sayıca çok olmasa da, *atlı asker* grubundandır. Sekban atlarına, odun ve arpada olduğu gibi, ot dağıtımı için de, günlük ölçeği ile ödeme yapılır. Bu konuda oluşturabildiğimiz liste şöyledir:

Yıl	Ot	Odun	Arpa	Kuruş
1763[229]	72 araba	-	-	144
1764[230]	48 araba	-	-	96
1768[231]	105 araba	-	-	210
1770[232]	+	+	+	350
1771[233]	+	-	+	400
1791[234]	+	+	-	550
1792[235]	+	+	+	1.367
1794[236]	+	-	+	420

222 *VSD*, nr. 61, s. 233.
223 *VSD*, nr. 78, s. 50.
224 *VSD*, nr. 37, s. 247.
225 *VSD*, nr. 49, s. 85.
226 *VSD*, nr. 65, s. 183, 184.
227 *VSD*, nr. 59, s. 80.
228 *VSD*, nr. 6, s. 190.
229 *VSD*, nr. 61, s. 233.
230 *VSD*, nr. 78, s. 50.
231 *VSD*, nr. 37, s. 90.
232 *VSD*, nr. 37, s. 247.
233 *VSD*, nr. 159a, s. 146.
234 *VSD*, nr. 160, s. 11, 12.
235 *VSD*, nr. 160, s. 161; nr. 6, s. 117.
236 *VSD*, nr. 6, s. 190.

h) Elçiler

Ot dağıtımı konusundaki son örneğimiz, Vidin üzerinden geçen Avusturya, Hollanda ve İngiltere elçileridir. İki kez gerçekleşen bu geçişin ilki 1699 ve ikincisi 1779 yılındadır. Ancak ikincisi, yalnızca Avusturya elçisi için geçerlidir.

Tuna üzerinden yapılan yolculuğun iki önemli merkezi Belgrad ile Rusçuk'tur. Çünkü Rusçuk'ta karaya çıkılır ve başkente Edirne üzerinden gidilir. Vidin de, Belgrad-Rusçuk arasındaki en önemli merkezdir.

Elçiler için yapılan harcama, *baş-muhasebe*den hazırlanan deftere göre, *nüzul emini* tarafından yapılır. Bu amaçla Tuna yolculuğu için; 200 kişilik kürekçi, dümenci ve kılavuz hazırlanır. Bundan başka her menzilde; menzil atı, odun, ekmek, arpa, ot ve saman da hazır tutulur. Konuyu örnekleyecek olursak; 1699 yılı için her menzilde 50'şer araba ot ve ikişer kantar saman verilir[237]. 1779'da ise, 8 kantar saman ile 4 araba ot, elçi ve yanındakilerin atları için harcanır[238].

14) Ot Diğrencisi

Kısa boyu, sayı çokluğu ve dağınıklığı yüzünden, otu "tutabilmek" zordur. Aynı zorluk saman için de geçerlidir. Bu amaçla saman için, *fırıncı küreği*nden daha enli olan *yaba* kullanılırken, ot için de, "büyük çatal demir" olan *diğren* kullanılır. Ancak bu sözcük, biraz da "söylem zorluğu" yüzünden, halk arasında "*dirgen*" olarak yaygındır. Kayıtların bu konudaki tanımı, her zaman açık ve aynı değildir. Bu tanım, 1746'da "*otluk devşirici*" iken,[239] 1792'de "*diğrenci*" olarak verilir.[240] Her iki tanım da, çayırda biçilen otu toplama anlamında uygundur. Ancak ot, *balya* biçiminde paketlenmediği sürece, *diğren*e duyulan ihtiyaç da bitmez. Öteki anlatımla, ot ambarına yerleştirilmesinde, ambardan arabaya yüklenip dağıtılmasında da *diğren*in kullanımı söz konusudur. *Diğren* konusundaki "sis perdesi", öncelikle ot ile odunun aynı ambara konulmasında görülür. Çünkü bu konudaki görevliler, genellikle *hademe* veya *hizmetkâr* gibi genel tanımlar ile belirtilir. Bu "*ortak belirsizlik*" içerisinde, kâtipleri işin içine katmadan, ot ve odun ambar görevlilerini, ilkinde dört kişi olduğunu belirterek, ücretlerini şöyle verebiliyoruz:

Yıl	Süre	Kuruş
1752[241]	7 ay	175
1781[242]	4 ay	140
1782[243]	8 ay	697
1783[244]	6 ay	210
1787[245]	6 ay	242
1789[246]	1 ay	17

237 *VSD*, nr. 13, s. 51, 63, 65.
238 *VSD*, nr. 82, s. 26.
239 *VSD*, nr. 81, s. 28.
240 *VSD*, nr. 160, s. 161.
241 *VSD*, nr. 40, s. 41.
242 *VSD*, nr. 48, s. 84.
243 *VSD*, nr. 49, s. 85; nr. 65, s. 75.
244 *VSD*, nr. 65, s. 183.
245 *VSD*, nr. 59, s. 80.
246 *VSD*, nr. 68, s. 114.

Bu konunun belirginliği, 1792 yılına gelince ortaya çıkar. Aynı ambar içinde görev yapsalar da, ot ve odun görevlisi şöyle ayrılır:[247]

Yıl	Süre	Görev	Kuruş
1792	2 ay	Odun Sayıcı	20
1792	2 ay	Ot Diğrencisi	18

15) Ot Emini

Emin kavramı, anlamından da anlaşılacağı üzere, güven gerektiren ve geniş kapsamlı bir sorumluluktur. Vidin'de bu amaçlı görev üstlenenlerin sayısı, oldukça çoktur. Bu konudaki genel liste, alfabetik olarak şöyledir:

1	Anbar Emini	9	Köprü Bina Emini
2	Arpa Emini	10	Maslak Emini
3	Balık Emini	11	Nüzul Emini
4	Beytülmal Emini	12	Odun Emini
5	Bina Emini	13	Ot Emini
6	Çavuşlar Emini	14	Tersane Emini
7	Gümrük Emini	15	Tütün Emini
8	İskele Emini	16	Zecriye Emini

Ot Emini, atlar için kuru ot depolanan ambardan sorumlu olan bir *kale ağası*dır. Ot gibi, odun da "kuru" olarak tüketildiğinden, anladığımız kadarıyla aynı ambarda tutulur. Bu sebeple ot ve odun eminleri, çoğunlukla birlikte değerlendirilir. Bu konuda derlediğimiz bilgiyi, şu tabloda sunabiliyoruz:

Yıl	Emin	Süre	Kuruş
1750[248]	Ot ve Odun	1,5 ay	19,5
1752	Ot	5 ay	50
1752[249]	Ot ve Odun	3 ay	30
1757[250]	Ot ve Odun	3 ay	75
1760[251]	Ot	6 ay	50
1764[252]	Ot ve Odun	6 ay	120
1765[253]	Ot ve Odun	6 ay	120
1768[254]	Ot ve Odun	6 ay	120
1771[255]	Ot ve Odun	4,5 ay	90
1774[256]	Ot	6 ay	60

247 *VSD*, nr. 160, s. 161.
248 *VSD*, nr. 41, s. 212.
249 *VSD*, nr. 41, s. 40, 41.
250 *VSD*, nr. 44, s. 30.
251 *VSD*, nr. 52, s. 70.
252 *VSD*, nr. 78, s. 50.
253 *VSD*, nr. 74, s. 201.
254 *VSD*, nr. 37, s. 90.
255 *VSD*, nr. 159a, s. 146.
256 *VSD*, nr. 11, s. 79.

1781[257]	Ot ve Odun	12 ay	240
1783[258]	Ot	6 ay	92
1788[259]	Ot	2 ay	20
1790[260]	Ot ve Odun	1 ay	20
1792[261]	Ot ve Odun	2 ay	40

16) Ot Ölçüsü

Ot konusundaki ölçüye, birkaç açıdan bakmak gerekir. Bunlardan ilki, bir çayırdan kaç araba otun çıktığı ile ilgilidir. Bu konuda bir çayır için, hangi sayı verilirse verilsin, önünde kesinlikle "tahminen" vurgusu yer alır. Hemen belirtmek gerekir ki Vidin, imparatorluğun en verimli toprağı üzerinde yer alan, birkaç kaleden biridir. Bu konuya ilişkin belirgin sayılar, aşağıda sunulmaktadır: 257258259260261 262263264265266267268269270 271272273

Yıl	Çayır Bölgesi	Araba Ot
1699[262]	İsar Altı	150
1699[263]	Raşdona	6
1728[264]	Bukofça	10
1766[265]	Bokufça	120
1773[266]	Bukofça	500
1788[267]	Mosormana	60
1791[268]	Kotika	30
1793[269]	Sahra	600
1795[270]	Rupniça	400

Bir araba otun kaç kuruş olduğuna ilişkin, 40 yıllık bir süreç için, bilgi bulabiliyoruz. Buna göre, bir araba ot parasındaki sayısal değişim, yıllara göre şöyledir:

Yıl	Kuruş
1740[271]	2
1748[272]	1
1760[273]	1,5

257 *VSD*, nr. 49, s. 85.
258 *VSD*, nr. 65, s. 183.
259 *VSD*, nr. 59, s. 80.
260 *VSD*, nr. 68, s. 114.
261 *VSD*, nr. 160, s. 161.
262 *VSD*, nr. 13, s. 21.
263 *VSD*, nr. 13, s. 24.
264 *VSD*, nr. 19, s. 25.
265 *VSD*, nr. 78, s. 267.
266 *VSD*, nr. 46, s. 120.
267 *VSD*, nr. 53, s. 211.
268 *VSD*, nr. 68, s. 103.
269 *VSD*, nr. 6, s. 124.
270 *VSD*, nr. 167, s. 22.
271 *VSD*, nr. 54, s. 103.
272 *VSD*, nr. 81, s. 118.
273 *VSD*, nr. 52, s. 113.

1773[274]	5
1777[275]	2,5
1781[276]	3,5

Ot ölçüsünde öteki önemli konu; üst üste yığılarak küçük bir tepe biçimi verilen ve bu nedenle de "tepe" olarak adlandırılan, otun parasıdır. Bu konuyu, yıllar içerisinde değişen değerine göre, şöyle sunabiliriz:

Yıl	Tepe	Kuruş
1709[277]	2	3
1713[278]	3	6
1727[279]	1	4,5
1752[280]	8	41
1757[281]	1	7
1760[282]	9	30
1764[283]	2	6
1768[284]	1	15
1771[285]	2	13
1781[286]	12	144
1808[287]	1	23
1818[288]	5	30

Bir araba otun 256 kg olduğu, bu yazının "Ot Arabası" başlığı altında belirtilmiştir. Ot ölçüsüne ilişkin son bilgimiz, bir araba otun kaç kuruş olduğuna ilişkindir:

Yıl	Araba	Kuruş
1730[289]	1	0,5
1739[290]	30	30
1752[291]	87	108,5
1757[292]	8	40

274 *VSD*, nr. 11, s. 9.
275 *VSD*, nr. 310, s. 32.
276 *VSD*, nr. 48, s. 87.
277 *VSD*, nr. 38, s. 174.
278 *VSD*, nr. 161a, s. 30.
279 *VSD*, nr. 19, s. 156.
280 *VSD*, nr. 41, s. 159.
281 *VSD*, nr. 44, s. 26.
282 *VSD*, nr. 346, s. 27.
283 *VSD*, nr. 78, s. 235.
284 *VSD*, nr. 37, s. 90.
285 *VSD*, nr. 159a, s. 177.
286 *VSD*, nr. 49, s. 135.
287 *VSD*, nr. 47, s. 15.
288 *VSD*, nr. 34, s. 79.
289 *VSD*, nr. 10, s. 24.
290 *VSD*, nr. 54, s. 30.
291 *VSD*, nr. 41, s. 67.
292 *VSD*, nr. 44, s. 35.

1759[293]	45	67,5
1783[294]	280	84

Tüm bunların dışında, tereke kayıtlarında yer alan ve ölçü belirtilmeyip, yalnızca "*otluk*" olarak tanımlanan ve parası belirtilen ot da söz konusudur. Bu konudaki iki örnek, 1730 yılına ilişkindir ve ilki 23 kuruş 25 para[295] ve ikincisi 9 kuruştur[296].

17) Ot Satın Alımı

Ot satın alımı, daha çok muhafız ve sonrasında da, kale atları için söz konusudur. Aslında Vidin Kaleşi'ne, kazalar reayası ot vermekle de yükümlüdür. Bu konuyu, daha sonra işleyeceğiz.

1731 yılında Vidin reayasının ot yükümlülüğü yanında saman da yer alır. Ancak Vidin için yeni dönemde, "işleyiş çarkı" henüz oturuşmamıştır. Öyle ki, Aralık 1731-Nisan 1732 arasındaki süreçte, 1.514,5 kuruş verilerek, ot ve saman satın alınır. Çünkü reayanın verdiği ot ve saman yeterli gelmemektedir. Bu satışı yapanlar ise; yerli ağalar ile çayır ve ulufe sahipleridir. Gerekçesi de; kale muhafızları Osman ve Ahmet Paşaların atları, katırları ve adamlarının atları ile birlikte "koyun"larıdır. Bu yetmiyormuş gibi, Osman Paşa'nın koyunları için, ayrıca 196 kuruşluk satın alım yapılır[297]. Çünkü daha önce bilgisini verdiğimiz ve 1750 yılında gündeme gelen *beylik çayır* uygulamasına değin, reayanın verdiği ot, kale için yeterli olmaz. Bu yüzden, 17 Temmuz 1731 tarihinde, muhafız ve adamları için, 292 kuruşluk ot satın alınır[298]. Haziran 1738'de satın alınan ot ve saman şöyledir:[299]

Satan	Satın Alınan	Kuruş
İbrahim Beşe	Ot	170
Kürt Mehmet ve Mehmet Beşe	Ot	200
Sehilli oğlu	Ot ve saman	235
Elhac Mahmut Ağa	400 araba saman	200
Hüseyin Ağa	-	100
Mona Mustafa Ağa oğlu	Saman ve ahır yurdu	100

293 *VSD*, nr. 62, s. 121.
294 *VSD*, nr. 65, s. 184.
295 *VSD*, nr. 10, s. 62.
296 *VSD*, nr. 10, s. 84.
297 *VSD*, nr. 10, s. 78.
298 *VSD*, nr. 10, s. 86.
299 *VSD*, nr. 40, s. 20.

Bundan sonraki 12 yılda, başka satın alımlar da söz konusudur. Bu amaçla sunacağımız bilgi şöyledir:

Yıl	Satın Alınan	Kuruş
1748	1.000 araba ot	1.252,5
1748[300]	Ot	1.100
1750	Ot	1.277,5
1750	Ot	99
1750[301]	Ot	1.250

Muhafız atları için satın alınan beylik çayıra karşın, 1760-1787 arasında gerçekleşen ot satın alımı için, şu bilgiyi paylaşabiliriz:

Yıl	Satın Alınan	Kuruş
1760[302]	673 araba ot	1.009,5
1773[303]	1.750 araba ot	8.750
1777[304]	Ot	3.227

18) Ot Taşınması

Taşradan kale içindeki ambara ve ambardan tüketim yerine ot, arabalar ile taşınır. Eğer Tuna içindeki adadan taşıma yapılacaksa, bu işlem gemi ile sağlanır. Ancak otu getirmek için de, alınacak bölgeye, bir yetkilinin gitmesi gerekir. Bu işlemin belgelerdeki karşılığı *otluk tahsili* olup, çukadar ağanın sorumluluğunda yapılır[305]. Menzillere verilen ot ve otun taşınmasından ise *voyvoda* sorumludur[306].

Otun, dışarıdan kaleye araba ile taşınması ile ilgili bilgiler sınırlıdır. Otun nereden alındığı, ne kadar ot taşındığı ve bu taşıma karşılığında kaç kuruş verildiğine ilişkin, şu listeyi sunabiliriz:

Yıl	Alınan Yer	Taşınan Ot	Kuruş
1750[307]	Taşra	?	33
1763[308]	Bazı Yerler	1.253 araba	413
1765[309]	Kerimbey Çiftliği	?	150,5
1768[310]	Taşra	?	72
1768[311]	?	?	264
1792[312]	?	?	243

300 *VSD*, nr. 81, s. 118.
301 *VSD*, nr. 56, s. 100.
302 *VSD*, nr. 52, s. 113.
303 *VSD*, nr. 11, s. 6.
304 *VSD*, nr. 310, s. 32.
305 *VSD*, nr. 80, s. 16; nr. 71, s. 8.
306 *VSD*, nr. 40, s. 51.
307 *VSD*, nr. 56, s. 105.
308 *VSD*, nr. 61, s. 233.
309 *VSD*, nr. 78, s. 107.
310 *VSD*, nr. 37, s. 91.
311 *VSD*, nr. 11, s. 6.
312 Odun ile birlikte *VSD*, nr. 160, s. 161.

Vidin Kalesi, Tuna gibi bir büyük nehrin kıyısında yer aldığından, kimi konularda günlük yaşantıda etkisini gösterir. Örneğin 1771 yılında İsmail Ağa'dan satın alınan otun, gemi navlı, yani taşıma ücreti ve kürekçi ücreti için, 480 kuruş ödenir[313]. 1777'de ise, Koşva Adası'ndaki otun taşınması için, 45 kuruş gemi navlı verilir[314]. Tuna Nehri *kargın*, yani taşkınları ile de ünlüdür. 1783 yılında ve yine böyle bir taşkında, sulara gömülen otu kaleye taşımak için 678 kuruş ödenir[315].

Yukarıdaki bilgi, otun kaledeki ambara taşınması ile ilgilidir. Oysa Vidin, imparatorluğun en büyük kalesidir. Bu yüzden, ambardan çıkarılan otun da, araba ile tüketim yerine taşınması gerekir. Bu konuda, 1783 yılının altı ayında ödenen ot taşıma ücreti, 244 kuruş, 11 paradır[316]. 1792 yılında ise, muhafızın kaleye ilk gelişinde verilmesi gelenek olan altı günlük ot ve odun taşınması da 53 kuruş tutar[317].

Taşradaki otu kaleye getirmek için görev üstlenenler konusunda da, birkaç şey söyleyebiliriz. Örneğin onlar, Keryune mukataasındaki Pasbanzade köylerinin, yükümlü olduğu otun, kaleye taşınmasını sağlar[318]. Ancak, günümüzdeki gibi bordro ve maaş kavramı olmadığından, yapılan her hizmetin karşılığında alınan para da "*hizmet*" olarak adlandırılır. Buna göre: [319320] [321322323324325326]

Yıl	Giden Kişi	Gidilen Yer	Kuruş
1758[319]	Çukadar Ağa	?	40
1773	"	Sahra	50
1773[320]	"	Keryune	71

19) Ot Yazıcısı

Ambara giren ve çıkan otun kaydını tutan görevli, *ot yazıcısı*dır. Kayıtlarda 42 yıl boyunca, bu görevin varlığını izleyebiliyoruz. Ancak aldığı ücret konusunda, ya ot emini veya *odun yazıcısı* ile birlikte anılır. Yıllar içerisinde görebildiğimiz bilgi şöyledir:

Yıl	Yazıcı	Kuruş
1750[321]	Ot-Odun	34,5
1757[322]	Ot	30
1758[323]	Ot	20
1764[324]	Ot[325]	120
1767[326]	Ot	120

313 *VSD*, nr. 159a, s. 147.
314 *VSD*, nr. 310, s. 32.
315 *VSD*, nr. 65, s. 185.
316 *VSD*, nr. 65, s. 183.
317 *VSD*, nr. 160, s. 164.
318 *VSD*, nr. 71, s. 8.
319 *VSD*, nr. 80, s. 16.
320 *VSD*, nr. 71, s. 8.
321 *VSD*, nr. 41, s. 212.
322 *VSD*, nr. 44, s. 30.
323 *VSD*, nr. 80, s. 16.
324 *VSD*, nr. 61, s. 233.
325 Ot Emini ile birlikte.
326 *VSD*, nr. 74, s. 201.

1773[327]	Ot[328]	164
1775[329]	Ot-Odun	44[330]
1780[331]	Ot-Odun[332]	120
1789[333]	Ot-Odun	24[334]
1792[335]	Ot-Odun	48

20) Ot Yükümlülüğü

Vidin Kalesi'nin varoşu ve kazalarında yaşayan gayrimüslim halk, "*vediatullah*" yani "Tanrı Emaneti" olarak, güvenliklerinin sağlanması karşılığında kale masraflarını, nüfus orantısında aralarında paylaşır. Bu uygulama ilk kez, 21 Kasım 1729 tarihinde görülür. Buna göre:[336]

	Kaza	Kuruş
1	Kale Varoşu	450
2	Belgradcık	850
3	Keryune	650
4	Sahra	1.282,5
5	Polmiye	3.550
6	Timok	2.350

Bundan 10 yıl sonra, büyüyen askerî bürokrasi, reayanın yükümlülüğü de iki üç katına çıkarır. Bu da yetmiyormuş gibi, *otluk akçesi* adı altında, yeni bir yükümlülük söz konusu olur. Bunun ilk uygulaması da, 9 Nisan 1739 tarihlidir[337].

	Kaza	Kuruş
1	Kale Varoşu	Ödemez
2	Belgradcık	117
3	Keryune	+[338]
4	Sahra	804,5
5	Polmiye	300
6	Timok	?

Yukarıdaki listenin çok da belirgin olmayışı, bu uygulamanın henüz iyice oturmadığını ispatlar. Çünkü aynı yıl, 2 Kasım 1739 tarihinde, ota odun da eklenerek,

327 *VSD*, nr. 11, s. 8.
328 Diğrenci ile birliktedir.
329 *VSD*, nr. 46, s. 134.
330 İki aylık ücret.
331 *VSD*, nr. 82, s. 148.
332 Ahır Fışkıcısı ile birliktedir.
333 *VSD*, nr. 68, s. 114.
334 Bir aylık ücrettir.
335 *VSD*, nr. 160, s. 161.
336 *VSD*, nr. 10, s. 12.
337 *VSD*, nr. 40, s. 109.
338 Sahra ile birlikte.

toplamda 1.880 kuruşluk yeni bir vergi söz konusu olsa da, bu para alınmaz[339]. Ancak 1742 yılında ilk kez, düzenli bir uygulamaya geçilir[340].

	Kaza	Araba
1	Kale Varoşu	-
2	Belgradcık	500
3	Keryune	420
4	Polmiye	1.300
5	Sahra	500
6	Timok	760

Vidin Mukataası reayasına, ot yükümlülüğü konusunda vekilleri öncülük eder. Örneğin 23 Temmuz 1737 tarihinde bu vekiller; Birinci Azaplar Ağası Osman Ağa, Sol Gönüllüler Ağası İbrahim Ağa ile *Varoş Kocabaşıları*dır[341]. *Varoş Kocabaşıları* için bir sayı vermek gerekirse, 18 Ocak 1752 tarihinde bu sayı 18'dir[342]. Bu konudaki son ve ayrıntılı örneğimiz, 1781 yılı için olacaktır. Buna göre, 40 yıllık bir uygulamadan sonra, "vergi yükümlüsü" ve "ot yükümlülüğü" ile ilgili sayılar şöyledir:

	Kaza	Yükümlü	Ot Arabası
1	Kale Varoşu	850	-
2	Bane	724	397
3	Belgradcık	1.341	737
4	İsferlik	680	376
5	Keryune	1.560	860
6	Polmiye	2.320	1.276
7	Sahra	1.200	660
8	Timok	1.320	726

21) Otlak

Otlak, hayvanların taze ot ile yerinde beslendiği alanlardır. Bunun karşıtı ise, kışı geçirmek üzere kapalı alana çekildiği, *kışlak*tır. Bu konu daha çok, etinden ve sütünden yararlanılan, hayvanlar için geçerlidir. Otlak bir yere, dışarıdan hayvan getirilerek, otundan ve suyundan yararlanmak, kurallara bağlıdır[343]. Özellikle Vidin, başkentin yıllık 720.000 baş et ihtiyacını karşılayan önemli merkezlerin başında gelir ve bir bakıma "koyun yatağı"dır. *Hassa Kasabbaşısı*nın; Vidin, Niş, Niğbolu, Rusçuk, Berkofça, Plevne, Selvi, İvraca, Lofça, Belgradcık, Lom, İsferlik ve Bane'den, koyun ve keçi satın alma işleminin önemli bir bölümü, Vidin sınırları içinden yapılır. İstanbul'daki eski saray ve yeni saray ile yeniçeri, cebeci ve topçu ocakları için gereken bu hayvanlardan; baç, kışlak, derbent ve geçit akçesi gibi, *otlak akçesi* de istenmemesi, fermanlarda önemle belirtilir[344].

339 *VSD*, nr. 54, s. 57.
340 *VSD*, nr. 9, s. 135.
341 *VSD*, nr. 25a, s. 182.
342 *VSD*, nr. 40, s. 41.
343 *VSD*, nr. 9, s. 155 (1742); nr. 61, s. 200 (1761).
344 *VSD*, nr. 163, s. 64.

Kendilerinden, "bir koyun telef olunmayıp ve gizlenmeyip" koşulu ile görev yapması istenen ve adı Vidin ile birlikte anılan *kasabbaşı* sayısı, az değildir. Kısa süre için, birkaçının adını vermenin, yeterli olacağı düşüncesindeyiz:

7 Kasım 1704	Kara Mehmet[345]
2 Nisan 1706	Şaban[346]
10 Mart 1712	Osman
10 Mart 1712	Abdullah[347]

Vidin'in bu konudaki önemine parlak bir örnek, "Kasabbaşı Köyleri" adında bir yerleşim yerinin bulunmasıdır. 1743 yılında bu bölgenin, öteki kazalar ile birlikte, "yükümlü" olarak verdiği ot şöyledir[348].

	Bölge	Araba
1	Kale Varoşu	Ödemez
2	Polmiye	1.586
3	Timok	1.250
4	Belgradcık	680
5	Sahra	1.200
6	Keryune	520
7	Kasabbaşı Köyleri	264

Vidin'in *ağnam mukataası*nı "ber-vech-i malikâne", uzun süre üstlenen Osman Ağa,[349] Vidin'e olan "gönül borcu"nu 1732 yılında kendi adına yaptırdığı cami ve birçok vakıf eser ile öder[350]. Otlak konusunda bir başka örnek, Kasım 1738'de Vidin muhafızı ve kadısına gönderilen fermanda görülür. Buna göre, Fethülislam Sahrası'ndan Niş'e gitmekte olan *top-keşân* (top çeken) camuslar, Vidin çevresinde otlarken, ormanlık içinde kaybolur. *Mîrî damgalı* bu camusların bulunması, saklanmaması ve telef edilmemesi ile birlikte, ilkbahar başına değin beslettirilmesi istenir. Bu amaçla; Vidin Kalesi "*yerli yeniçeri ocaklığı*" olan köyler reayasına, tahammüllerine göre emaneten dağıtılması ve bu konuda tutulan bir defterin, Ordu-yı Hümayun'a gönderilmesi de istenir[351].

22) Otluk

Çayırdan biçilip kurutularak, "saklama ömrü" uzatılan ota *otluk* denir. Bu bağlamda, kısa boyu ve sık biçimi ile bilinen "çim", konunun dışındadır. Ayrıca Türkçe'deki "-luk" eki, odunluk ve kömürlük örneği gibi mekân belirttiği halde, bu farkı

345 *VSD*, nr. 38, s. 19.
346 *VSD*, nr. 38, s. 64.
347 *VSD*, nr. 38, s. 224.
348 *VSD*, nr. 25a, s. 182.
349 *VSD*, nr. 161a, s. 61.
350 *VSD*, nr. 42, s. 16; nr. 25a, s. 182. Bunlardan biri, Vidin'de Paşa Sarayı yakınında yaptırdığı Çifte Çavuş Hamamı'dır (nr. 18, s. 18) ve ölüm yılı 1739'dur (nr. 54, s. 5). Ayrıca 1719 yılında Vidin'de, "*kasabbaşı kervansarayı*" da söz konusudur (nr. 67, s. 49).
351 *VSD*, nr. 40, s. 82.

belirtmek için ot konulan mekâna "*otlukhane*" denilir. Bu konuya, bir sonraki başlıkta değineceğiz.

Kayıtlarda sıkça kullanılan *otluk* sözcüğünün hemen yanında "*tepe*" sözcüğü de yer alır. Örneğin 31 Mart 1699 tarihinde, "otluk, 4 tepe, 580 para" biçimindedir[352]. Aynı anlatım, 13 Ağustos 1772 tarihinde de geçerlidir[353]. Bu durumda otluğun, üstü yağışa karşı enli yapraklarla örtüldüğü için, kapalı mekâna ihtiyacı olmayıp başlı başına bir ünitedir[354].

Yine *otluk* deyimi, araba ölçekli kuru ot için de kullanılır. Örneğin Haziran 1738'de, "her arabası nakliye ücreti ile birlikte, 130 araba otluk" denilmektedir. 10 yıl sonrasının örneğinde de, "muhafız dairesi için satın alınan 1.000 araba otluk 1.252,5 kuruş" denilmektedir. Ayrıca *otluk* deyimi, ölçüsü belirtilmeksizin tüketilmeye hazır kuru ot için de kullanılır. Örneğin 12 Mart 1730'da, "menzilci ücreti 6.000 kuruş, otluk ve odun parası 829 kuruş"tur[355]. Haziran 1738, "otluk parası, saman parası, çayır parası", birlikte kullanılır[356]. Son örneğimiz, 9 Nisan 1739'da "Muhafız Sarayına alınan otluk parası 4.029 kuruş" biçimindedir[357]. Sayıca daha az olsa da, yukarıdaki anlamlardan farklı olarak, "biçilecek çayır" için de *otluk* deyimi kullanılır. Bu konudaki örnekleri; "otluk biçen tırpancılar",[358] "atların çayırlarından kalan otluk biçmesi için",[359] "yurtlukları ve çayırlıkları ve tarla ve otlukları"[360] biçiminde sunabiliriz.

23) Otlukhane

Kuru ot konulan *otlukhane*, özel mülkiyet için geçerlidir. Kamu görevi için olan *ot ambarı*na daha önce değinmiştik. Burada *otlukhane*ye değinmemiz, otun yalnız askerî alanda değil, sivil yaşantı için de vazgeçilmez olmasındandır. Bu yüzden Vidin'deki evlerde, at için ahır olduğu gibi, at yemi için de *otlukhane* vardır. Aslında bu durum biraz da Vidin toprağının "yeşilliği" ile ilgilidir. Oysa Anadolu Bozkırı'nda, bunun karşıtı olarak, saman ve samanlık yer alır. Bu yeşillik nedeniyle Vidin, imparatorluğun "koyun yatağı" ise; Anadolu'nun Konya, Sivas ve Diyarbekir'i de, "buğday deposu"-dur. Üstelik buğday türü, günümüzdeki gibi tek tip değil, birkaç türdür.

Otlukhane konusundaki ilk örneğimiz 11 Şubat 1713 tarihlidir. Buna göre; Kosa-zade olarak tanınan Ali oğlu Hasan Ağa'nın Tekye Kapısı'ndaki mülk otlukhanesi 20 kuruştur[361]. Sonraki örneğimiz, 31 Ocak 1738 tarihli ve Mehmet Efendi oğlu Uzun Mehmet Beşe ile ilgilidir. Kendisinin Mustafa Paşa Mahallesi'ndeki evi ve otlukhanesi, 50 kuruştur[362]. Bu bağlamdaki örnekleri çoğaltmak gereksizdir. Ancak

352 *VSD*, nr. 13, s. 10.
353 *VSD*, nr. 159a, s. 177.
354 *VSD*, nr. 57, s. 41; nr. 56, s. 105.
355 *VSD*, nr. 10, s. 15.
356 *VSD*, nr. 40, s. 20.
357 *VSD*, nr. 40, s. 109.
358 *VSD*, nr. 10, s. 109 (1730).
359 *VSD*, nr. 55, s. 30 (1748).
360 *VSD*, nr. 62, s. 92 (1759).
361 *VSD*, nr. 60, s. 14.
362 *VSD*, nr. 40, s. 13.

konuyu, günlük yaşantının vazgeçilmezleri olan, "ot için otlukhane" ve "at için ahır" örnekleriyle sonlandırmak istiyoruz. Tarih 22 Temmuz 1781, Alaca Tekye Mahallesi'nde, Haseki tekaütlerinden Halil Ağa oğlu Numan Ağa'nın, 2.250 kuruşluk lüks evinin bilgisi şöyledir:[363] [364365366]

	Birim	Sayı
1	Oda[364]	3
2	Mutfak	1
3	Su Kuyusu	1
4	Avlu	bir miktar
5	Oda[465]	3
6	Kahve Odası	1
7	Yazlık[366]	1
8	Otlukhane	1
9	Ahır	1
10	Avlu	bir miktar

Sonuç

"*Deveyi yardan uçuran, bir tutam ottur.*" Devenin böyle bir riski göze alması da, zorunlu olduğundan, yani çaresizliğindendir. Üstelik aynı zorunluluk, bu gerçeği görmesi gereken hayvan sahibi için de geçerlidir. Belgenin dili ile bunun tanımı, "hayvanların idaresi"dir[367].

Bu yazıyı, Vidin Sicil Defterleri'nin bilgisi üzerine kurgulamaya çalıştık. Buna ek olarak hazır konuyu ele almışken, Osmanlı Arşivi'nin belgelerinden de yararlanmak istedik. Ancak orada şimdilik, genel çerçevede kalan ve sayıca az olan bilgiye ulaşabildik.

İçlerindeki Vidin belgesinin ilki, Rumeli Valisi'nin başkente gönderdiği 17 Mart 1798 tarihli *kaime*dir. Buna göre, devlete başkaldıran Pasbanoğlu Osman, "üzerine gidilecek" köylerdeki buğdayın tümünü Vidin'de topladığı gibi, taşınamayan otluk, saman ve bunlara benzer ne varsa, hepsini yaktırmıştır. Eğer bu durum düzeltilmezse isyanı bastırmak için Vidin kazalarına girmenin sakıncasından söz eden Rumeli Valisi, gerekli otun Eflak veya Avusturya'dan elde edilmesini önerir[368].

İkinci Vidin belgesi ise, Vidin halkının 9 Şubat 1856 tarihli dilekçesidir. Buna göre, ottan alınan vergi konusunda, *aşar mültezimi* ile aralarında sorun yaşanır. Çünkü halk verginin, hayvanlarına yedirdiğinden fazlası için, yani satış üzerinden vergi ödemek isterken, mültezim ise biçilen ota göre vergi almak ister[369].

363 *VSD*, nr. 48, s. 120.
364 İçteki odalar.
365 Dıştaki odalar.
366 Ekonomik durumu iyi olan evlerde görülen bu birim, ev halkının yaz mevsiminde kullandığı ferah kısımdır. Bunun Makedonya'daki adı kuçiçedir. Aynı "yazlık" bilgisi, üç yıl öncesinde de görülür. *VSD*, nr. 39, s. 87 (7 Temmuz 1768).
367 *BEO.*, nr. 417-31259 (23 Mayıs 1894).
368 *HAT.*, nr. 46-2272.
369 *MVL.*, nr. 174-26; nr. 302-42.

Genel bir örneğimiz, Top-arabacı Başçavuş vekili İbrahim'in 22 Ocak 1771 tarihli arzıdır. Burada, "sancak-ı şerif maiyetindeki 34 top-keşan bargir" için yapılan masraf belirtilir. Bu belgeye yer verişimiz, en çok harcamanın 47 günde 9.400 para yani 235 kuruş ile ot için olmasındandır. Buna göre, yapılan harcama şöyledir:[370]

	Tür	Kuruş
1	Ot	235
2	Nal	24
3	Yular	15
4	Bel Keçesi-Kolan	26
Toplam		300

Osmanlı Arşivi'nin öteki belgeleri, oldukça geç tarihli ve geneldir. Bunları da; Eğin Kazası'ndaki ot vergisi,[371] Hazine'den Seraskerlik emrine verilen 218 ton 110 kg ot,[372] Kosova Valisi'nin, topçu ve süvari atları için, her bir vilayetten, 641,5 ton ot ve arpa isteği[373] ile isyan halindeki Yemen'e giden katırlara, Aydın Vilayeti'nce kiralanan Haci David vapuruna İzmir'den ot ve arpa yüklenmesi[374] olarak sunabiliriz.

Son söz; belge söylemi ile "arâzide hüdâ-yı nâbit"[375], yani ot konulu olan bu yazı, yalnızca *deneme* amaçlıdır. Umuyoruz ki özgün belgeler daha çok "işlendikçe", tarihî bakışımız; fermanların tepeden bakan "pilot kamerası" dışına çıkar ve neredeyse günümüz ölçeğindeki geçmişin, günlük ve renkli yaşantısını görebilir. Çünkü "her tarihî olay, kendi döneminin günlük yaşantısıdır."

Kaynakça

Sofya Cyril and Methodius National Library
Vidin Sicil Defterleri:
Nr. 6, s. 74, 80, 117, 124, 190, 200, 240
Nr. 9, s. 48, 135, 155
Nr. 10, s. 12, 15, 24, 62, 78, 84, 86, 109
Nr. 11, s. 6, 8, 9, 79, 81
Nr. 13, s. 10, 21, 23, 24, 34, 39, 51, 58, 63, 65
Nr. 14, s. 18, 25
Nr. 18, s. 18, 48
Nr. 19, s. 25, 156
Nr. 25a, s. 156, 157, 182
Nr. 34, s. 45, 77, 79
Nr. 37, s. 90, 91, 92, 186, 187, 247
Nr. 38, s. 18, 19, 40, 64, 104, 122, 174, 224
Nr. 39, s. 87
Nr. 40, s. 13, 20, 41, 51, 67, 82, 109.

370 BOA, *AE. SBH. I.*, nr. 22-1861.
371 BOA, *BEO.*, nr. 417-31259 (23 Mayıs 1894).
372 BOA, *HH. THR.*, nr. 2310-121 (23 Mayıs 1895).
373 BOA, *BEO.*, nr. 2054-154047 (28 Nisan 1903).
374 BOA, *BEO.*, nr. 2607-195093 (23 Haziran 1905).
375 BOA, *MVL.*, nr. 174-26 (27 Şubat 1856).

Nr. 41, s. 40, 41, 42, 43, 67, 73, 74, 159, 212, 213
Nr. 42, s. 16, 17, 57
Nr. 43, s. 9, 46
Nr. 44, s. 26, 30, 31, 35, 58
Nr. 46, s. 120, 134
Nr. 47, s. 15, 17, 44
Nr. 48, s. 84, 86, 87, 88, 89, 120
Nr. 49, s. 85, 86, 135
Nr. 52, s. 19, 70, 111, 113
Nr. 53, s. 211
Nr. 54, s. 5, 30, 57, 103
Nr. 55, s. 30
Nr. 55a, s. 30, 116
Nr. 56, s. 100, 105, 107
Nr. 57, s. 40, 41
Nr. 59, s. 80, 81
Nr. 60, s. 14, 30
Nr. 61, s. 16, 49, 200, 233, 235
Nr. 62, s. 79, 92, 120, 121, 124, 132, 171
Nr. 64, s. 73
Nr. 65, s. 75, 76, 77, 78, 183, 184, 185
Nr. 67, s. 49, 136, 175
Nr. 68, s. 103, 114
Nr. 69, s. 148.
Nr. 71, s. 8
Nr. 74, s. 201
Nr. 77, s. 35.
Nr. 78, s. 50, 107, 114, 118, 123, 166, 235, 261, 267, 276
Nr. 80, s. 15, 16
Nr. 81, s. 28, 29, 87, 88, 118
Nr. 82, s. 26, 74, 148
Nr. 159a, s. 47, 146, 147, 177, 181
Nr. 160, s. 11, 12, 164, 168
Nr. 161a, s. 30, 61, 146
Nr. 163, s. 64
Nr. 167, s. 22, 24, 76
Nr. 310, s. 32, 52
Nr. 346, s. 27
Nr. 704, s. 201

Osmanlı Arşivi Belgeleri:
BOA, *AE. SBH. I.*, nr. 22-1861
BOA, *BEO.*, nr. 2054-154047
BOA, *BEO.*, nr. 2607-195093
BOA, *BEO.*, nr. 417-31259
BOA, *HAT.*, nr. 46-2272.
BOA, *HH. THR.*, nr. 2310-121
BOA, *MVL.*, nr. 174-26
BOA, *MVL.*, nr. 302-42

Ek-1

Vidin Kalesi'nin Bütçesi[376]

(18 Ocak-7 Kasım 1752)

İş-bu 1165 senesi mâh-ı Rebiülevvel gurresinden yine sene-i mezkûre Zilhiccetü'ş-şerîfe gayetine

değin mahrûsa-i Vidin Gönüllüyân-ı Yemîn Ağası İsmail Ağa m'arifetiyle vilâyet umûruna sarf eylediği ve ücret-i

konak-hâ ve sekbânân ve ta'mirât-ı saray ve menzil ve sâir cüz'i ve küllî masârıf-ı vilâyetdir ki ber-vech-i âti zikr

olunur nefs-i Vidin Varoşu re'âyâlarından Mişev veled-i Mladen ve Istonçev veled-i Petre ve Görgi veled-i Dimitri ve Pavele

veled-i İliye ve Görgi veled-i Istiryev ve Vasil veled-i Atanas ve Kostantin veled-i Velkov ve Topal Mişev veled-i Yovan ve

Pavele veled-i Yovan ve Kürkçü Tomov veled-i Istoyan ve Istimat veled-i Foti ve Milte veled-i Lazar ve Terzi Yovan veled-i

Manol ve Nikola veled-i Alekse ve Mitre veled-i Görgi ve Petko veled-i İspas ve İliye veled-i Yovan ve Anderya veled-i Milko

ve Polmiye mukata'ası re'âyâlarından Vulçıdırmalı Corcev veled-i İstamine ve Direnofçalı Nikola veled-i İliye ve Pırnofçalı

Corcev veled-i Petkov ve Krivedollu Ostoyko veled-i Simkov ve Mihail veled-i Pençev Blebollu ve Vrençeli Tornev veled-i

Nikola ve İslonikli Dimitri veled-i Ostoyev ve Çernepol karyesinden Kinev veled-i Mitre ve Ostode

Niboçeli Petkov veled-i Tverne ve Momenbertli Nace veled-i İliye ve Mokreşli Istanimir veled-i Anika ve İstoyan

veled-i Mladen ve Volkova Islata Brançev veled-i Lazar ve Metkofçalı Kristov veled-i Mladen ve İzorlu Petkov veled-i Nikola

ve Metkofçalı Rusin veled-i Rado [ve] Sahra mukata'ası re'âyâlarından Kulleli Anderya veled-i Istapçev

ve Pavela veled-i Dragan ve Kapudanofçalı Radul veled-i Odri ve Nevesil-i kebîr karyesinden Istifan veled-i

Sebutin ve Islana Tırnalı Görgi veled-i Kostantin ve Kerim Bey Çiftliği'nden Nedelkov veled-i İgnat

ve Gırmadeli Petre veled-i Novak ve Grinçarlı Mişo veled-i Ostoyan ve Çongroslu Anderya veled-i Yovan ve Timok

376 Konuya örnek olarak sunduğumuz bu transkripsiyonda, "*yazı*" ile verilen zaman ve parasal ölçüleri, sayı olarak verdik. Ardından da, bu bilginin Vidin Sicil Defteri'ndeki sayfalarını paylaştık. Her iki sunumun karşılaştırılabilmesi için de, özgün belgenin satır bilgisine bağlı kaldık, VSD, nr. 41, s. 40, 41, 42, 43

mukata'ası re'ayâlarından Lokve karyesinden Pişev veled-i Ostoyan ve Kamançeli Yovan veled-i Desmiroya ve
Blançeli Glov veled-i Petre ve Pavela veled-i Milevçe ve İstripçe karyesinden Nedelkov veled-i Mihail ve İsferlik nahiyesinden
Bordin karyesinden Todor veled-i Mişev ve Boçon karyesinden Mitar veled-i Todor ve Golçanlı İsvetko veled-i Desbot ve Luzan karyesinden Voye veled-i Radoslav ve Asıl karyesinden Jivkov veled-i Marenkov
ve Keryune mukata'ası re'âyâlarından Ostoyan veled-i Yovan Bobençeli ve Vezdan karyesinden İliye veled-i
Mihail ve Bergovalı Dimitri veled-i Ligorye ve Virje Grençeli Pavkov veled-i Radvan ve Krivelli Ostoyan
veled-i Nikola ve Blarikalı Gavril veled-i Marko ve İzorlu Pirol veled-i Pirol ve Hırgotinli Nikola veled-i Mılave
ve Belgradcık mukata'ası re'âyâlarından Koşetkofçalı Dıragana veled-i Kişev ve İstaykofçalı Todor
veled-i Ostoyan ve Rablanlı Prodan veled-i İstanslav ve Riyanofçalı İliye veled-i İstankov ve Pravişteli
Petre veled-i Yovan ve Makreşli Damyan veled-i Dıragan ve Lom-ı Bâlâ karyesinden Todori veled-i Velkov ve
Vilahoviçli Treçko veled-i İsvetko nâm zımmîler kendi taraflarından asâleten ve sâir ma'lûmü'l-esâmî
ve mahsûrü'l-eşhâs zımmîler taraflarından vekâleten hâlâ mahrûsa-i Vidin Muhâfızı vezîr-i rûşen-zamîr
devletlü inâyetlü Numan Paşa yesser-allahu bil-hayri mâ-yurîdu ve mâ-yeşâ hazretlerinin huzûr-ı âlilerinde
akd olunan meclîs-i şer'-i şerîf-i enverde mukata'at-ı mezbûrun ocaklıkları olan ağayân
kıdveti'l-emâsilûn ve'l-akrân Yerli Yeniçeri Ağası Ahmed Ağa ibn-i Elhac Ebubekir ve Dizdar Elhac Mehmed Ağa
ibn-i Ali ve Ser-cebeciyân İbrahim Ağa ibn-i Mehmed ve Ser-topçuyân Abdürrahim Ağa ibn-i Mustafa ve Azebân-ı
*Evvel Osman Ağa ve Azebân-ı S*ânî İbrahim Ağa ibn-i Halil ve Azebân-ı *S*âlis Ahmed Ağa ibn-i Osman ve Azebân-ı
*R*âbi' Mehmed Ağa ve Azebân-ı *H*âmis Mehmed Ağa ibn-i İbrahim ve Azebân-ı *S*âdis Ali Ağa ibn-i Şaban ve Azebân-ı
*S*âbi' İsmail Ağa ibn-i Ahmed ve Azebân-ı *S*âmin Elhac Yusuf Ağa ibn-i Abdullah ve Azebân-ı *T*âsi' Elhac
Osman Ağa ve Azebân-ı Âşir Elhac Mehmed Ağa ibn-i Mustafa ve Pasban Ağası Ahmed Ağa ibn-i Osman
ve Ahmed Ağa ibn-i Mustafa [ve] Azebân-ı Tabya-yı Bâb-ı İstanbul ve Azebân-ı Bâb-ı Lonca Elhac Ali Ağa ve Azebân-ı

Bâb-ı Flordin Mehmed Ağa ibn-i Hasan ve Azebân-ı Handek Elhac Hasan Ağa ve Gönüllüyân-ı *Yemîn İsmail*
Ağa ibn-i Osman ve Gönüllüyân-ı Yesâr Ahmed Ağa ibn-i Yusuf ve Beşliyân-ı Evvel Mehmed Ağa ibn-i Ahmed
*ve Beşliyân-ı S*ânî Mustafa Ağa ibn-i Osman ve Beşliyân-ı *S*âlis Ali Ağa ve Beşliyân-ı *R*âbi' Mehmed Ağa
*ibn-i İsmail Ağa ve Beşliyân-ı H*âmis Mustafa Ağa ibn-i Hüseyin ve Beşliyân-ı *S*âdis Hasan Ağa ibn-i
*Muharrem ve Beşliyân-ı S*âbi' Ali Ağa ve Beşliyân-ı *S*âmin Mustafa Ağa ibn-i Mehmed mahzarlarında her biri ikrâr-ı
tâm ve takrîr-i kelâm edip vekîl-i mûmâileyh İsmail Ağa ma'rifetiyle Lom ve Arçar ve Vidin'de devletlü
efendimiz hazretlerinin teşriflerinde 6 günlük verilen zehâir 3.833 kuruş
39 para 1165 senesinde Şaban-ı şerîfinde avâidât-ı huddâm
650 kuruş ve Lom'dan Vidin'e gelince ücret-i araba 170 kuruş ve döşeme-bahâ ve yapağı
ve Mısır hasırı ve cam ve sâir 349 kuruş ve saray için ve Kethüda Bey Konağı'na
kaba hasır 84 kuruş ve bahâ-yı kireç 20 kuruş ve Molla Mehmed yediyle sarf olunan
bâ-defter-i müfredât 151,5 kuruş ve Mütesellim Ağa vaktinde saray ta'mîrine ba'zı meremmât
59 kuruş ve cam ve çerçeve ve kafes-bahâ 110 kuruş [ve] ahırlardan fışkı çıkaran
arabalara 35 kuruş ve saraya iktizâ eden fıçı 42,5 kuruş ve Şaban-ı
şerîf gurresinden Zilhiccetü'ş-şerîfesi gayetine değin 5 aylık iktizâ *eden icâre-i [*sayfa sonu*]*
konak-hâ 1.630 kuruş ve 7 aylık ücret-i sekbânân mâ-bölükbaşı ma'-tegliç
411 kuruş 1 rub ve 7 aylık 9 nefer ücret-i arabacıyân-ı anbar 409,5 kuruş ve 10 nefer saraydârın 5 aylık ücreti 150 kuruş ve 4 nefer
hademe-i anbarın 7 aylık ücreti 175 kuruş ve 2 nefer kapı çavuşânının ücreti
42 kuruş ve 4 nefer ahırcıyânın 5 aylık ücreti 60 kuruş ve 4
ay 10 gün hargeleciyân ücreti 106 kuruş ve 5 aylık emîn-i kiyâh ücreti 50 kuruş
ve Kethüda Bey konağında fışkı çeken arabacıya 5 aylık ücret 32,5 kuruş
ve 7 aylık icâre-i mahkeme 70 kuruş ve 7 aylık icâre-i kolluk iç-kalede 70 kuruş ve
ücret-i sefîne 35 kuruş ve Arçar ve Lom palankalarına zahîre götüren sefîneye
37,5 kuruş ve Silahşor Ağa'ya ücret-i sefîne 30 kuruş ve sürgün getiren sefîne ücreti
127 kuruş ve Arçar serdârının verdiği hatab-bahâ 50 kuruş [ve]
Turnacıbaşı Ağa'ya çayır vakti için verilen 100 kuruş ve Turnacıbaşı Ağa'ya Arçar Konağı'nda
sarf olunan 28 kuruş ve Turnacıbaşı Ağa'ya knezlerin hediyesi 25 kuruş
ve harc-ı mehterhân 130 kuruş ve devlet tarafından gelen Tatar Ağasına ikram
30 kuruş ve ferman getiren ağaya 150 kuruş ve Talir husûsu için ferman getiren ağaya
40 kuruş ve Kethüda Bey çukadarına varoş re'âyâsı için 11 kuruş ve devletlü veliyyü'n-ni'am
efendimizin çukadarına 80 kuruş ve İzor re'âyâsı için muhzır ağaya 40 kuruş
ve Sekbanlara yemeni-bahâ 11 kuruş ve haydud teftîşi için knezlere verilen 63
kuruş ve Flordin'e giden ağaya teftiş için 50 kuruş ve İzorlu re'âyâsı için

avrata verilen 150 kuruş ve İzor maddesi için verilen 500 kuruş ve meblağ-ı
mezbûrun mübâşiriye ve harc-ı bâb 200 kuruş ve keşfiye ma'-harc-ı i'lâm 144
kuruş ve Sarı Alemdar yediyle Golniçe re'âyâsı için 150 kuruş [ve] def'a mezbûrun yediyle mübâşiriyesi
80 kuruş [ve] def'a mezbûrun yediyle Muhzır Ağa'ya 30 kuruş ve devletlü efendimizin teşrifinden
beri Sarı Alemdar'ın sarf eylediği 219 kuruş ve Arçar'da mürûr ve ubûr eden ağavâtın
han masârıfı 150 kuruş ve saraya verilen kömür 22,5 kuruş ve Mütesellim Ağa
vaktinde demm-i öşürlerin mübâşiriyesi 190 kuruş ve kapı tarafına yerli ağavâtı tarafından verilen
2.000 kuruş ve meblağ-ı mezbûrun harc-ı bâbı 200 kuruş ve ücret-i Baba Şapo 39
kuruş ve 1165 senesi Ramazan-ı şerîfin 13'ünde bayrak teftîşi için
250 kuruş [ve sene-i mezbûre Ramazan-i şerifinin 13'ünde çayır hususu için 250 kuruş ve sene-i mezbûre
mâh-ı Ramazan-ı şerifin 13'ünde kudûmiyye 500 kuruş ve Kapudanofça re'âyâsı için verilen
20 kuruş ve geldiklerinde Kethüda Beye verilen 155 kuruş ve sene-i mezbûre Ramazan şerîf
selhinde varoş re'âyâsı için verilen 200 kuruş ve meblağ-ı mezbûrun harc-ı bâbı için 50 kuruş
ve sene-i mezbûre Zilkade'sinin 25. günü Blepol re'âyâsı için verilen 300 kuruş
ve meblağ-ı mezbûrun harc-ı bâbı 100 kuruş ve Kesive [belki Keryune] re'âyâsı için verilen mübaşiriye 50 kuruş
ve sene-i mezbûre Ramazan-ı şerîfinin 10. günü Banofça ve Nevesilçe re'âyâları için verilen 400
kuruş ve mübâşiriye ve harc-ı bâbı 100 kuruş ve 14 demm-i öşür 672 kuruş ve meblağ-ı
mezbûrun mübâşiriyeleri 728 kuruş ve sene-i mezbûre Şevval'inde kapı tarafına defterler husûsu için
verilen 4.000 kuruş ve meblağ-ı mezbûrun harc-ı bâbı 500 kuruş ve sene-i mezbûre Ramazan-ı
şerîfinin 13. günü mefrûşât kusûru 500 kuruş ve kapı tarafına teftîş
için verilen 1.200 kuruş ve masârıf-ı ma'lûme 1.750 kuruş ve kar ve buz
140 kuruş [ve] harc-ı defter-i Kadı Efendi an-sâbık 280 kuruş ve kapı tarafına verilen
7 demm-i öşr 308 kuruş [ve] meblağ-ı mezbûrun mübâşiriye ve harc-ı Bâbî 392
kuruş ve Mütesellim Ağa vaktinde verilen kiyâh 344 kuruş ve ücret-i vekîl-i re'âyâ
200 kuruş ve ücret-i kâtib-i vekîl 70 kuruş ve sene-i mezbûre gurre-i Ramazan'da Mütesellim Ağa vaktinde
verilen 18 demm-i öşr 856 kuruş ve 3 aylık icare-i konak-hâ 930
kuruş ve 3 aylık bölükbaşı ve sekbânân 210 kuruş ve ücret-i anbarcıyân
75 kuruş ve ücret-i Neccarân ma'-bahâ-i nân-ı azîz 264,5 kuruş 4
para ve bahâ-yı kiremit 59,5 ve ücret-i amele ma'-nân-ı azîz 93 kuruş ve iştira'
olunan kereste 430 kuruş ve bahâ-yı mesâmir-i mütenevvi'a 237 kuruş ve Kadı
Efendiye harc-ı i'lâm 36 kuruş ve Kadı Efendiye harc-ı i'lâm 50 kuruş [ve] asel ve revgan

i'lâmı için verilen 12 kuruş ve Banofça karyesi için harc-ı i'lâm 50 kuruş ve 3 aylık
*9 nefer Arabacıyân ücreti 175,5 kuruş ve 3 aylık 15 nefer Saraydârân [*sayfa sonu*]*
ücreti 90 kuruş ve ücret-i Ahırcıyân 3 aylık 48 kuruş [ve] ücret-i Çavuşân-ı
Kapu 3 aylık 18 kuruş ve Kethüdâ Bey konağında fışkı çıkaran Arabacıya 3 aylık ücret
19,5 kuruş ve Beylik Konak Bekçilerine 20 kuruş ve ücret-i Kethüdâ-yı
ahır 30 kuruş ve ücret-i Emin-i hatab ve kiyâh 30 kuruş ve Bahçe icâresi
93 kuruş [ve] Arçar'a zahîre götüren sefineye 12 kuruş ve ücret-i Arabacıyân
480 kuruş ve ücret-i Komor 180 kuruş ve ücret-i Talika 120 kuruş
ve ücret-i sefîne 73 kuruş ve iş-bu defteri getiren Ağaya hizmet 100 kuruş
ve Knezler masârıfı 280 kuruş ve Molla Mehmed yediyle alınan aba ve çerge 102 kuruş
[ve] Abacılara üstâdiye 17 kuruş ve 66 senesi Muharremü'l-haram gayetine değin
30 paradan 6 aylık 2.927 araba odun bahası
2.185 kuruş ve 5 ayda 150 araba 112,5 kuruş ve Zaralı-zâde
devletlü Mehmed Paşa hazretlerinin Rebiülevvel ve Rebiülahir ve Cümadelûlâ 3 aylık alınan
1.375 araba 30 paradan hatab-bahâ 1.031 kuruş ve Zaralı-
zâde Mehmed Paşa hazretlerinin vaktinde 3 aylık be-her mâh 389 araba ki mecmû'u
1.167 araba kiyâh 80'er paradan ve anbarcıyân ve sâ'ir hademenin 50
araba kiyâh masârıfı 2.434 kuruş ve Zaralı-zâde Mehmed Paşa
hazretlerinin gerek mefrûşât ve gerek 3 adet konağı bir olmak üzere verilen
akçe 3.100 kuruş ve menzil akçesidir ki 1165 senesinin tekmîlidir
3.000 kuruş ve devletlü Mehmed Paşa hazretlerinin Arçar Konağı'nda 2 günlük
masârıfı 1.050 kuruş [ve] Nâib Efendi'ye verilecek 50 kuruş ve defter-i Kadı Efendi-i
hâlâ 280 kuruş [ve] 9 aylık akçe fâizi 3.094,5
kuruş ve 4 adet demm-i öşr 176 kuruş ve harc-ı Bâbî 16 kuruş
ve Mübâşiriyye 208 kuruş ve Cerahorân için bahâ-i nân-ı azîz 37,5 kuruş
ve Ahır Kethüdâsına 5 aylık ücret 50 kuruş ve Knezler masârıfı 200 kuruş [ve] masârıf-ı
lâzime be-hasbül-iktizâ 50 kuruş [ve] Kadı Efendiye iktizâ eden senedât ve harc-ı i'lâm
için 100 kuruş ve devletlü efendimizin Muharremü'l-harâmın gayetine değin 2.656,5
araba kiyâh 60'ar paradan bâ-yed-i İsmail Ağa 3.984,5 kuruş
ve Vrençe re'âyâsı için Baş-çukadâr Ağaya verilen 60 kuruş ve Elhac Yusuf
Ağaya Ostode Nebuça karyesi için verilen 70 kuruş ve Gönüllüyân-ı Yemîn İsmail Ağa
yediyle mukaddem Kapıcılar Kethüdâsına verilen 100 kuruş ve Kâtib-i Dîvân için harc-ı
buyuruldular
100 kuruş ve mukaddemâ olan tevzi'den sicill-i mahfûzda geriye kalan akçe
23.931,5 kuruş ve meblağ-ı mezbûrun 7 aylık fâizi
4.187,5 kuruş ve Vidin varoşu re'âyâsı zimmetlerinde zuhûr edip tahammülleri
olmadığı âşikâr olmağla cümle mukata'at re'âyâsına tevzi' olunan
3.595,5 kuruş ve meblağ-ı mezbûrun fâizi 1.820 kuruş ve
63 senesi Mustafa Paşa hazretlerinin defterinden geri kalıp şer'an cümle mukata'at
re'âyâsına lâzım gelen 12.179 kuruş ve meblağ-ı mezbûrun

29 aylık fâizi 10.974 kuruş ve yalnız İsferlik
nâhiyesi re'âyâsından 1 rub'dan geri kalan 202 kuruş ve meblağ-ı mezbûrun 10
aylık fâizi 50 kuruş ve 1162 senesinden beri mukata'at-ı mezbûre re'âyâları
zimmetlerinde tevzi' olunan masârıf-ı vilayetden bâ-defter-i müfredât bakaya olup şer'an
üzerlerine sâbit olduğu takdirce meblağ-ı mezbûrdan mümteni'ü'l-husûl olan akçe örf-i beled
üzere edâ olunmak üzere re'âyânın deynleri olup eğer re'âyâ zimmetinde meblağ-ı mezkûru
beyâna adem-i iktidâr nümâyân olduğu halde kendi deynlerimiz olduğunu müş'ir vilâyet
vekîlleri Vidin Mukabelecisi İsmail Efendi ve Beşliyân-ı Sâbi' Ali Ağa yedlerine temessük
verip ânlar dahî ashâb-ı hukuka verdikleri tahvilât mûceblerince
29.668 kuruş ve 66 adet ashâb-ı hukukun deynlerinden sehven geriye
kalub iktizâ eden deynleri 2.650 kuruş ki min-haysi'l-mecmû'
143.157,5 kuruşa bâliğ olup vekîl-i mezbûr İsmail Ağa'nın
64 senesi kiyâh ve hatab bahâsından ahz eylediği 5.999
kuruş fürû-nihâde ve tenzîl olundukda 137.158,5 kuruş bâki
kalub meblağ-ı mezbûr defaten re'âyâya tevzi'inde haml-i sakîl ve su'ubet-i külliyye olacağı [sayfa sonu]
nümâyân olmağla bu defa 63.750 kuruş tevzi' ve taksîm olunup
inşâallahu-te'âlâ meblağ-ı bâki 73.408,5 kuruş bundan sonra ashâb-ı
hukuka bilâ-mürâbaha 3 taksit ile edâ olunmak üzere meblağ-ı mecmu'-ı mezkûr ma'lûmu ve
makbûlü olub sâlifü'z-zikr ağayân taraflarımızdan be-şartü'r-rücû' vekillerimiz
oldukları hasebiyle harc ve sarf eyledikleri meblağ-ı mezkûr zimmetlerimizde vâcibü'l-edâ ve lâzımü'l-
kazâ deynimizdir deyû cümle a'yân-ı belde mahzarlarında her birleri tâbi'en ikrâr ve i'tirâf
eylediklerinden sonra a'yân-ı vilâyet ve nefs-i Vidin varoşu 5 adet mukata'at
re'âyâlarının kâr-güzâr ve müstakimü'l-efkâr kocabaşıları ve re'âyâ-yı sâ'ire ittifak
ve ittihâdıyla meblağ-ı mezbûrun tevdi' ve li-ecli't-tahsîl ağayân-ı merkumun yedlerine verilen
defterdir ki ber-vech-i âtî zikr olunur hurrire fi't-tarîhi'l-mezbûr li'l-sene-i merkume.

1	*Hisse-i Varoş-ı Vidin*	
	Res-i Nasârâ	*5.325 kuruş*
	Res-i Yahudiyân	*200 kuruş*
	Toplam	*5.525 kuruş*
2	*Hisse-i Mukata'a-i Polmiye*	*14.570 kuruş*
3	*Hisse-i Kura-yı Kasabbaşı*	*2.430 kuruş*
4	*Hisse-i Mukata'a-i Sahra*	*10.200 kuruş*
5	*Hisse-i Mukata'a-i Belgradcık*	*6.800 kuruş*
6	*Hisse-i Mukata'a-i Timok*	*12.750 kuruş*
7	*Hisse-i Mukata'a-i Keryune*	*11.475 kuruş*

Ek-2 (a)

Ek-2 (b)

Ek-2 (c)

Ek-2 (d)

19
OSMANLI ORDUSUNUN SAVAŞ HAZIRLIKLARI VE SEFER ORGANİZASYONU

Mehmet Yaşar Ertaş*

Osmanlı tarihçiliği söz konusu olduğunda, Osmanlı araştırmalarında askerî ve siyasî tarihin büyük bir yer kapladığı gibi bir ön yargıya sahibiz. Hâlbuki Osmanlı ordusu, savaş, savaş teknolojisi, taktikler ve harekât planları gibi konular başta olmak üzere, Osmanlı savaş tarihine dair yeterince araştırılmamış ve bilinmeyen pek çok konu bulunmaktadır. Osmanlı döneminde savaş hazırlıklarının nasıl yapıldığı, ordunun nasıl seferber edildiği, sipahilerin görevli oldukları sancaklardan savaş alanına nasıl intikal ettirildikleri, sefer finansmanının nasıl yönetildiği, ordunun sefer sırasında nasıl beslendiği, askerin psikolojisi gibi konular, yapılan çalışmalara rağmen hâlâ tam olarak açıklığa kavuşturulmamıştır.

Erken modern çağda, kısa bir sürede sona eren meydan muharebeleri ve uzun süre alan kale kuşatma savaşları olmak üzere iki farklı savaş biçiminden bahsetmek mümkündür. Ancak savaşın kuşatma mı, muharebe mi olduğuna bağlı olmaksızın, bütün ordular için her savaş döneminin en hayati konusu, şüphesiz, hazırlık süreciydi. Savaşa hazırlık ise maddi boyutuyla bir devletin idarî, malî ve askerî örgütlenmesi; manevî olarak da o devletin ideolojik yapısıyla doğrudan bağlantılıydı. Dolayısıyla, her devletin savaşa hazırlanma faaliyetlerinde önemli farklılıklar bulunmaktaydı.

Osmanlı ordusunun savaş hazırlıklarını; diplomatik girişimler, sınır güvenliğinin sağlanması, ordunun toparlanması, yol yapımı ve ulaştırma faaliyetlerinin düzenlenmesi, ordunun beslenmesi için gerekli organizasyonların yapılması, lojistik ikmalin alt yapısını oluşturan menzil sisteminin savaş sürecine uygun bir şekilde oluşturulması gibi başlıklarda ele almak mümkündür.

Diplomatik Girişimler ve Sınır Güvenliğinin Sağlanması

Küçük bir beylikten bir dünya imparatorluğuna dönüştüğü klâsik dönemde, Osmanlı Devleti'nin kendine mahsus bir diplomasi yöntemi, birikimi ve tecrübesi vardı. Avrupa devletlerinin diplomasisinden oldukça farklı, daha çok İslam'ın ve Osmanlıların üstünlüğü prensibine dayalı, güç ve başarı ile izah edilebilecek bu diplomasi geleneği, diğer devletlerle kurulan çeşitli ilişkilerde uzun bir süre başarılı bir şekilde

* Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. E-posta: myertas@sakarya.edu.tr.

uygulanmıştır. Devrin politik şartlarına göre esneklik taşıyan Osmanlı diplomasisinin en önemli işlevi, hiç şüphesiz, devletin politik ve ekonomik çıkarlarını temin etmekti[1]. Bununla beraber, diplomatik ilişkilerin seyrinde savaş süreçlerinin büyük bir etkisi vardı. Osmanlı padişahları, Osman Bey'den itibaren rakiplerinin birleşmesini engellemek ve müttefik bulmak için diplomatik araçları oldukça etkili kullanmışlardır. Özellikle herhangi bir devlete savaş ilan edileceği ve sefere çıkılacağı dönemler gibi ciddi risklerin oluştuğu dönemlerde, Osmanlı diplomasi tecrübesi her zaman devreye sokulmuştur. Komşu devletlere gönderilen elçiler aracılığı ile veya İstanbul'da bulunan yabancı elçiler vasıtasıyla kurulan diplomatik ilişkilerle, diğer devletlerin savaş durumunda tarafsızlığının sağlanması, düşman devletle ittifak kurmamaları veya Osmanlı topraklarına saldırmamaları hususunda ciddi gayret gösterilmiştir. Kuruluş dönemindeki kriz süreçleri dışında, özellikle II. Mehmet sonrasında, I. Selim ve Kanuni devirlerinde, kendi tercihleri dışında Osmanlıların iki cephede birden savaşa girmemiş olmaları tesadüf olarak görülemez. Dolayısıyla, savaş öncesinde yabancı devletlerle kurulan diplomatik ilişkileri, savaş öncesi bir hazırlık süreci ve sefer organizasyonun bir parçası olarak görmek doğru olacaktır.

Erken dönemlerde Osmanlılar, kendilerini savaş kararlarını deklare etmek zorunda hissetmiyordu. Devletin uluslararası gücünün kısmen zayıfladığı 17. ve 18. yüzyıllarda ise, yine müdahalelerin engellenmesi ve olası ittifaklara mani olunması için, Osmanlı tarafı, zaman zaman sefere çıkışın meşruiyetini ortaya koymaya çalışmıştır. Gönderilen nameler ve elçilerle, bir taraftan dostluk yenilenirken diğer taraftan Osmanlı tarafının görüşleri paylaşılmış ve savaş sebepleri izah edilmeye çalışılmıştır[2].

Devlet tarafından herhangi bir ülke üzerine sefer yapılmaya niyet edilmişse, divan toplantısında mesele gündeme getirilir ve tartışmalar sonunda karara bağlanırdı. Divan toplantısına gerekiyorsa Şeyhülislam da katılırdı[3]. Müslüman devletlere karşı savaş ilanlarında savaşın meşruiyetini ortaya koymak için fetva alınması bir gelenekti[4]. Gerekmesi hâlinde, diğer devletlere yönelik seferler için de fetva çıkarılıyordu[5]. Dolayısıyla popüler tarihçilerin sıklıkla tekrarladığı "Osmanlı padişahının nereye

---

1 Osmanlı diplomasisi için bkz. Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, İmge Yayınları, Ankara 2008; Ali İbrahim Savaş, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi", *Osmanlı*, c. 1, Ankara 1999, s. 643-659; Virginya Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmi Efendi (1700-1783)*, çev. Ö. Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.

2 Mesela 1715 yılındaki Mora seferinde Osmanlılar, Venedik'e savaşı deklare ederken savaşın meşruiyetini ortaya koymuş ve diğer ülkeleri de bilgilendirmiştir. Krş. Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 18-23. Osmanlı diplomasisindeki bu değişim için bkz. H. Odoka, "Osmanlı Diplomasisinin Batılılaşması", *Osmanlı*, c. 1, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 676-680; Norman Itzkowitz, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı*, c. 1, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 516-524; Mehmet Alaaddin Yalçınkaya," XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", *Türkler*, c. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 470-502.

3 Normal şartlarda şeyhülislamlar Divan-ı Hümayun toplantılarına katılmazlar. Bunun temel sebebi, şeyhülislamların danışma değil onaylama mercii olmalarıdır (Ed.n.).

4 Zenbilli Ali Efendi, İbn-i Kemal, Ebusuûd Efendi gibi pek çok şeyhülislâm Safevilere karşı savaşın caiz olduğuna dair fetvalar vermişlerdir. Krş. Murat Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*, Beyan Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 55-56, 232-234.

5 Murat Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*, s. 234. Kıbrıs seferi için Ebussuûd Efendi'den fetva alınmıştır. Krş. Münevver Ayaşlı, 19. Asır Teşrini Sani ve Ötesi, *Kıbrıs ve Fetvâsı, 19. Asır Teşrini Sani ve Ötesi, Kıbrıs ve Fetvâsı*, İstanbul 1971, s. 291-292.

veya hangi ülkeye sefer yapılacağını hiç kimseye söylemediği" bilgisi, gerçeklikten uzak, hamasî bir düşüncedir. İstanbul'da ve Osmanlı ülkesinin muhtelif mahallerinde çok sayıda casus, bütün kurumları gözetliyor, olağanüstü bir hareketliliği hemen raporluyorlardı. Sefer hazırlıkları ise herkesten gizli tutulabilecek basit bir faaliyet değildi. Özellikle devletin büyümesi ile birlikte, ordu sefere çıkmadan, aylarca süren bir hazırlık yapılması gerekiyordu. Tersane ve Tophane gibi kurumlardaki faaliyetlerde bir artışın olması, ulakların herhangi bir güzergâhta sıklıkla gidip gelmesi, kadılara ordunun iaşesinin temini için fermanlar gönderilmesi kaçınılmazdı ve bunların gizlice yapılması imkânsızdı. Uzun soluklu hazırlıklar sebebiyle, devletin bir savaş hazırlığına girdiği fark edilmiş olsa da seferin hangi ülke üzerine yapılacağını tespit etmek kolay değildi. Bunun için yabancı elçiler, Osmanlı devlet erkânından bilgi sızdırmaya çalışırlar, casuslar bütün faaliyetleri adım adım takip ederlerdi. Sefer vakti yaklaştığında ise seferin yönü de belli olmuş olurdu.

Divan-ı Hümayun'da savaş kararının alınması, genellikle sefer hazırlıklarının (gizli veya aşikâr) yapılmaya başlandığı tarihtir. Savaş hazırlıkları, kurumların eş güdüm içerisinde eş zamanlı yürütmesi gereken faaliyetlerdi. Mamafih hazırlık döneminde öncelikli ve acil görülen tek mesele, sınır güvenliğinin sağlanmasıydı. Çünkü savaş kararının alınması veya deklare edilmesi ile birlikte, başta savaş ilan edilen ülke ile sınır olan Osmanlı serhaddindeki şehirler, köyler ve halk olmak üzere, sınırda yer alan stratejik mevkiler ve askerî istihkâmlar tehdit altına girmekteydi. Osmanlı ordusunun savaş hazırlıklarını tamamlayarak sınıra ulaşmasının aylar sürmesi, geniş bir coğrafyaya yayılmış Osmanlı Devleti için büyük bir problem teşkil ediyordu. Bu sebeple, ordunun savaş alanına ulaşmasına kadar geçen sürede, muhtemel düşman saldırılarına karşı sınır güvenliği meselesi aciliyet kesbediyordu. Düşman ordusunun toplanması için de belirli bir süre gerekli olmakla birlikte, savaş sürecinin başlaması, serhatlerde karşılıklı saldırıların başlaması anlamına geliyordu. Savaşın sonucunu doğrudan tayin etmese de bu ilk saldırılar, psikolojik olarak büyük bir etkiye sahipti. Bu yüzden Osmanlı tarafı, serhat topraklarının yağmalanması ve halkın esir edilmesine mani olmak için sınırlarda, seri bir şekilde askerî tertibat almaktaydı. Özellikle henüz yeterince güçlendirilmemiş kale ve palangaların düşman eline geçmemesi büyük önem arz ediyordu. Bu yüzden sınır güvenliği için bölgedeki beylerbeyiler eyalet valisi görevlendirilerek tüm eyalet ve sancak askerlerinin vakit geçirmeksizin olası saldırılara karşı organize olmaları isteniyordu. Bazen yakın eyalet veya sancaklardan gönderilen askerlerle, daha savaşın hazırlık aşamasında sınırlarda güvenlik üst düzeye çıkarılıyordu[6].

Sınır güvenliği başlığı altındaki diğer bir faaliyet ise kale ve palangaların tamiri ve tahkimiydi. Sınırdaki istihkâmlar, savunma işlevlerinin yanı sıra savaş sürecinde birer lojistik üs vazifesi görüyorlardı. Bu sebeple sefer sürecinde, sınırlardaki stratejik mevkilerde yer alan kaleler başta olmak üzere, özellikle savaş ilan edilen ülke sınırındaki kaleler tamir edilmeye başlanırdı. Mesela, 1615'te Kara Mehmed Paşa'nın Revan Seferi sırasında Kar Kalesi yenilenmişti. IV. Murad'ın Bağdat seferinde ise Van ve Musul kaleleri ile birlikte birçok kale tamir ve tahkim edilmişti. Kale tamiratları İstanbul'dan görevlendirilen bir bina emini veya mübaşir gözetiminde, yerel idareciler,

6 M. Yaşar Ertaş, "Osmanlı Devleti'nde Sefer Organizasyonu", *Osmanlı*, c. 6, Ankara 1999, s. 590-591.

yöre halkı ve ustalarla birlikte yürütülürdü. Bina eminleri, tamir edilmesi gereken bina ve yapılar hakkında tespitler yapar, ihtiyaç duyulan malzeme, işgücü ve finansman hakkında rapor hazırlardı. Bina eminlerinin raporları doğrultusunda gerekli merciler harekete geçirilir ve koordinasyon içerisinde tamirat yapılırdı[7].

Tamir edilen kaleler, aynı zamanda askerî olarak da tahkim edilirdi. Merkezden veya yakın bölgelerdeki üretim merkezlerinden kalelere barut, top, tüfek, kurşun, gülle vb. harp malzemesi sevk edilirdi. Kalelere takviye askerî birlikler gönderilmesi ile de sınırlardaki savunma gücü artırılmış olurdu. Ayrıca sınır kalelerine yüklü miktarda arpa, buğday, odun gibi iaşe malzemeleri depolanırdı.

Ordunun Toparlanması

Savaş hazırlıklarının en önemli başlıklarından biri de farklı birliklerden oluşan ve ülke geneline yayılmış olan ordunun toparlanmasıydı. Kuruluşundan itibaren sürekli harp halinde olan Osmanlı Devleti'nde idarî ve malî hemen bütün kurumlar, güçlü bir ordu beslemek, askerî kuvvetleri seferber etmek ve ordunun sevk ve idaresini kolaylaştırmak amacıyla tertip edilmişti. Buna rağmen, sefer kararı verildiğinde ordunun toparlanması ve savaş alanına götürülmesi zor bir süreçti ve ciddi bir çabayı gerektiriyordu[8].

Ordunun toplanma düzeni, Osmanlı askerî teşkilatının ve ordu yapısının bir parçasıydı. Bu sebeple, kuruluşundan itibaren askerî kurumlardaki değişim, doğal olarak sefer zamanlarında ordunun seferber edilme süreçlerini de etkiliyordu. Ordunun zaman içinde büyümesi ve yapısındaki dönüşümlere rağmen askerî birliklerin toparlanma usulü, kuruluş döneminden itibaren ana çatısını korumuştur. Savaş kararından hemen sonra, padişah fermanı ile merkezdeki ve taşradaki tüm askerî birlikler seferber edilirdi.

Osmanlı ordusu iklim şartları sebebiyle sefere, bahar ayının başında çıkardı. Olağan seferlerde, baharın başlangıcını temsil eden "Nevrûz"da[9] tuğ çıkartılır ve merkez ordusu İstanbul'dan hareket ederdi. Bu durumda taşradaki askerî birliklere gönderilen fermanlarla "Nevrûz"da yerlerinden ayrılarak "Rûz-ı Hızır"da, yani 23 Nisan'da orduya katılmaları istenirdi. Eğer ordu daha erken tarihte sefere çıkacaksa eyalet ordusunun hareketi de öne alınır ve "Nevrûz-ı Firûz"da orduya katılmaları emredilirdi. Bazen herhangi bir kargaşaya meydan vermemek için fermanlarda, eyalet ve sancak askerlerinin hangi gün yerlerinden ayrılacakları bile belirtilirdi. Yine de ordunun toplanmasında bir esneklik mevcuttu. Mesela, IV. Murad'ın Bağdat Seferi'nde,

---

7 Bekir Gökpınar, *Varadin Seferinde Organizasyon ve Lojistik*, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2014, s. 96-111; Hakan Yıldız, *Haydi Osmanlı Sefere, Prut Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006, s. 27-28; M. Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, s. 183-202; M. Yaşar Ertaş, "Osmanlı Devleti'nde Sefer Organizasyonu", *Osmanlı*, c. 6, s. 590.

8 Ordunun toparlanma süreci için bkz. Mehmet Yaşar Ertaş, "Osmanlı Savaş Organizasyonunda Zorlu Bir Süreç: Ordunun Toparlanması", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 19 (2008), s. 211-233; Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 173-179.

9 "Nevrûz"u belli bir tarihle sınırlandırmayarak 21 Mart ile 23 Nisan arasında daha geniş bir zaman dilimi olarak kabul etmek doğru olacaktır.

mesafenin uzaklığı ve yörenin sıcaklığı dikkate alınarak takvim iki ay erkene alınmış ve askerî birliklerin Şubat ayı içinde toplanmaları istenmiştir[10].

Uzak eyaletlerdeki tımarlı sipahilerin veya kapıkulu askerlerinin, toplanması ve belirtilen tarihlerde istenilen yerde olmaları uzun bir hazırlık gerektiriyordu. Bu sebeple sefere çağrı fermanları kış aylarında gönderilerek, askerlerin hazırlıklarını tamamlamaları için kendilerine zaman verilirdi ki, bu zaman yaklaşık iki aylık bir süreye tekabül etmektedir. Eyaletlerde kaza ve nahiyelere dağılmış bulunan tımarlı sipahilerin, uzun bir süreliğine yerlerinden ayrılacak olmaları ciddi bir hazırlık yapmalarını gerektirmekteydi. Sipahiler bu süre zarfında; harçlığını toplamak, alacak verecek meselelerini halletmek, yolculuk ihtiyaçlarını temin etmek, silahlarını ve teçhizatlarını hazırlamak ve *cebelü*leri ile birlikte alay beyinin komutasına girmek durumundaydılar.

Sefere çıkan Osmanlı ordusunun merkezi, İstanbul'daki yeniçeriler ve kapıkulu ocaklarından müteşekkildi. Ancak klâsik dönemde ordunun esas kitlesi; eyaletlerdeki tımarlı süvariler, kapu halkı ve kapıkulu mensuplarından oluşmaktaydı. Savaş vakitlerinde eyaletlerdeki askerî birliklerin toplanarak merkez ordusuna katılması ile ordu, asıl gücüne kavuşmuş olurdu. Bu toplanma oldukça güç ve problemli bir süreç olduğu için büyük bir itina ile yürütülmesi gerekiyordu. Kazalara yayılmış tımarlı sipahiler önce çeribaşılarının maiyetine, ardından da sancak beyi komutasına girerler ve bağlı oldukları eyalet ordusunun toplandığı sahrada beylerbeyinin emrine girerlerdi. Bu toplanma sırasında askerlerin zaman zaman disiplinsiz davrandığı, ana yollardan saparak halkı rahatsız ettiği görüldüğünden, kazalarda münadiler aracılığı duyurulan seferberlik fermanlarında ve beylerbeyi *buyruldular*ında sıkı tembihler yapılır; askerlerin uyması gereken kurallar, izlemesi gereken güzergâhlar açık bir şekilde belirtilirdi.

Erken dönemlerde askerin toplanmasında beylerbeyi, sancakbeyi, alaybeyi ve kadı yetkili iken; devletin büyümesi ve askerî teşkilatın karmaşık bir yapı kazanması sebebi ile yeniçeri serdarı, vilayet iş erleri, kethüdayeri, ocak ihtiyarları ve ayanlar da ordunun toplanmasından sorumlu tutulmaya başlanmıştı[11]. Askerlerin birliklerine katılmaları kendiliğine bırakılmaz; her askerî sınıfa ayrı ayrı dergâh-ı ali kapıcıbaşıları, yayabaşıları, özengi ağaları, çavuşlar, kol çavuşu, müşir ağaları, hasekiler ve sürücüler tayin edilerek ordunun süratli ve disiplinli bir şekilde toplanması sağlanırdı. Eyaletlerdeki tımarlı sipahilerle yeniçeriler birbirlerinden ayrı toplanırlardı. Taşradaki tımarlı sipahiler ve cebelüler, çeribaşılar ve subaşılar tarafından toparlanırlar ve çeri sürücülerin gözetiminde alaybeyi bayrağına katılırlardı. Daha sonra alaybeyi ve sancak beyi idaresinde eyalet askerlerinin toplanacağı yere giderek beylerbeyinin komutasına girip merkez ordusuna katılmak üzere yola çıkarlardı. Yeniçeriler; yeniçeri serdarı, kethüda

10 Ordunun sefere çıkış tarihi için bkz. Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606, The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viyana 1988, s. 49-50; Rhodes Murphey, *The Functioning of the Ottoman Army Under Murad IV, 1623-1639/1032-1049*, Chicago Üniversitesi Doktora Tezi, Chicago 1979, s. 76-77.

11 Ordunun yapısındaki değişiklikler ve kapı halkı sınıfı ve taşradan toplanan sekban, saruca ve leventlerin varlığı toparlanma sürecini olumsuz etkilemiştir. Bkz. Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, sayı 6 (1980), s. 288-304; Hans Georg Majer, "17. Yüzyılın Sonlarında Avusturya ve Osmanlı Ordularının Lojistik Sorunları", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 2 (1981), s. 189.

yeri ve bölük zabitlerinin sorumluğundaydı. Askerler sefere katılmamaları durumunda şiddetli bir şekilde cezalandırılırdı. Cezai müeyyidelerin yanı sıra askerin savaşa katılmasını teşvik etmek için gaza ruhu aşılanır, moral ve motivasyonları artırılırdı[12].

Savaş zamanında eyaletlerdeki tüm askerler sefere götürülmezdi. Şehir ve kırsaldaki güvenliğin sağlanması için askerin bir kısmı, özellikle de düşük gelirli olan askerler, sefere götürülmeyerek muhafaza hizmetinde bırakılırlardı. Bazen de nöbetleşe olarak sipahiler orduya katılırlardı. Bir önceki yıl sefere gidenler muhafaza hizmetine alınır, daha önce geride bırakılmış olanlar ise sefere gönderilirdi. Savaş dönemlerinde şehir ve köyleri eşkıya ve haramilerden korumak için muhafaza hizmetinde kalan askerlerin, bizzat kendilerinin disiplinsiz davranmaları ve asayiş sorunu haline gelmeleri de ihtimal dâhilindeydi. Bu sebeple geride kalan muhafız sipahiler, kendi sancaklarında bırakılmayarak diğer bir sancağa görevlendiriliyordu. Ayrıca muhafızların şehir ve köylerde ikameti sınırlandırılarak mümkün olduğu kadar kırlık alanda, çadırlarda kalmaları isteniyordu.

Osmanlı coğrafyasına yayılmış halde bulunan askerî kuvvetlerin savaş zamanında toplanması ve savaş alanına taşınması hayli zor bir süreç olduğundan, Osmanlı idaresi, bu süreci yakından takip etmeye çalışmış, merkez ile taşra arasında kurulan haberleşme ve istihbarat ağıyla devamlı suretle askerî birliklerin hareketlerini izlemiş ve gelen bilgiler ışığında gelişmelere müdahale etmiştir.

Sefer sırasında toplanan ordunun savaş alanına intikali belli bir düzene bağlıydı. Yürüyüş düzeni ülke içerisinde tehlikelerden uzak serbest bir yürüyüş iken, sınır bölgelerinde veya düşman topraklarındaki yürüyüş askerî açıdan riskliydi. Dolayısıyla, sınıra ulaştıktan sonra ordu, askerî bir düzen içinde yürüyüşe devam etmekteydi. Yürüyüş takvimi, yol boyunca disiplinin tesisi, yürüyüş hızı, halkın zarar görmemesi için alınan önlemler ve askerin moralinin yüksek tutulması yürüyüş düzeni içinde ele alınmıştır.

Osmanlı ordusu sefere giderken genellikle Anadolu ve Rumeli'deki üç ana kol (güzergâh) kullanmaktaydı. Kaza ve sancaklardan toplanan askerler de tali yollar üzerinden ana yola çıkmakta ve yürüyüşü ana yol üzerinden sürdürmek zorundaydılar. Yürüyüşler hava durumuna göre gündüz veya gece yapılırdı. Havaların sıcak olduğu mevsimlerde ve bölgelerde gece yürüyüşü tercih edilirken; havaların serin veya soğuk olduğu zamanlarda gündüz yürünürdü. Ülke içindeki yürüyüş serbest bir yürüyüş olmasına rağmen askerler, sessizce ve disiplin içinde yürürlerdi. Bununla birlikte, askerî düzenin bozulduğu dönemlerde yürüyüş düzeninde de bozulmalar yaşanmıştır. Askerlerin kanun dışına çıkarak ana yoldan sapıp köylere uğramaları, halktan ücretsiz yiyecek ve içecek talep etmeleri, yük ve binek hayvanlarını köy meralarında otlatmaları ve program dışı konaklamaları ihtimaline karşı önlemler alınmakta ve kanunlara uymayan askerler ağır bir şekilde cezalandırılmaktaydı. Yürüyüş düzenini sağlamak üzere eyalet askerleri için sürücü ve yasakçılar, kapıkulu askerleri için de sipah ve silahtar çavuşları görevlendirilmekteydi. Ayrıca askerlerin yoldan sapmaması veya yollarını şaşırmamaları için, yollarda kılavuzlar istihdam edilmekteydi.

Askerler, günlük olarak yaklaşık 20-30 km arasında yol yürümekteydiler. Sefer güzergâhında oluşturulmuş menzil noktalarında veya belirlenmiş mevkilerde askerler

12 Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, s. 176-178.

istirahate çekilir ve ihtiyaçlarını karşılarlardı. Yürüyüş sırasında izdiham olmaması için daha seferin başında düzenlemeler yapılır ve her birliğin yürüyüş takvimi belirlenirdi. Bu sebeple, askerî birlikler hep birlikte hareket etmezler, yürüyüş düzenini bozmayacak, izdihama yol açmayacak şekilde, belli aralıklarla yola devam ederlerdi[13].

Donanma kuvvetlerinin de sefere katılması durumunda gemi mürettebatı ve leventler dışında, gemilere tayin edilen edilen yeniçeriler, sipahiler ve azebler, İstanbul'dan veya tespit edilen bir iskeleden gemilere bindirilirdi.

Ulaşım Hizmetleri

Osmanlı savaş hazırlıklarının en önemli başlıklarından birisi de ulaşım hizmetleriydi. Askerî kuvvetlerin, iaşe malzemelerinin, savaş mühimmatının kolay, hızlı ve maliyeti düşük bir şekilde savaş alanına ulaştırılması; savaş sürecinde lojistik destek hatlarının kurulması ve askerlerin sevk ve idaresi hiç şüphesiz ulaşım imkânlarına bağlıydı. Ulaştırma hizmetlerinin yürütülmesi, yolların fizikî koşullarının iyileştirilmesi ve taşıma vasıtalarının temini ve organizasyonu olmak üzere iki başlıkta değerlendirilebilir.

Erken modern çağda yollar, çoğunlukla, taşımacılıkta kullanılan hayvanların ve arabaların geliş gidişlerinden dolayı arazi koşullarına bağlı oluşmuştu. Roma ve Osmanlı gibi büyük devletlerin, hem devlet işlerini hızlı bir şekilde yürütmek hem de ulaşım imkânlarını artırmak için bu doğal koşullara ciddi müdahalelerde bulunarak yolları düzeltmeye çalıştıkları bilinmektedir. Ancak yine de yollar, mevsim koşullarından etkilenen ve büyük ölçüde arazi imkânlarının belirlediği rotalarla sınırlı kalmıştır. Osmanlı döneminde Anadolu ve Rumeli'de oluşan sağ, sol ve orta kol olarak da adlandırılan yol şebekesinin oluşmasında en etkili hususlar; eyaletler arasındaki iletişim şebekesi olan menzil teşkilatı ve savaşlardır. Özellikle savaşlar, öngörülen ve hayatî önem taşıyan hedef doğrultusunda yol imkânlarının ve taşıma kısıtlılığını aşılması veya geliştirilmesinde zorlayıcı bir faktör olmuştur[14].

Yollar, bir ordunun can damarı ve yaşam kanalları idi. Çünkü ordunun askerî üs ve lojistik kaynakları ile irtibatı, yollar üzerinden kurulmakta; her türlü silah ve mühimmatın sevkiyatı bu yollar üzerinden gerçekleşmekteydi. Savaş organizasyonun yürütülmesinde hayatî öneme sahip olan haberleşmenin sağlanması da yollar aracılığı yürütülmekteydi. Ordunun uzak mesafelere intikal hızı ve savaş dönemlerindeki manevra kabiliyeti yola bağlıydı. Bu yüzden, ana ve tali yolların fiziksel kalitesinin

13 Osmanlı yürüyüş düzeni için bkz. İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, c. 2, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 259; Graf Marsilli, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti*, çev. M. Kaymakam Nazmi, Ankara 1934, s. 215-218; Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, 179-182, M. Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, s. 209-216.

14 Ordunun harekete geçmesi, sefere çıkış ve yürüyüşü gibi birçok konu fiziki ve çevresel faktörlerin kısıtlamasına maruzdu. Bkz. Erol Tümertekin, *Ulaşım Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1987; Selahattin Tozlu, "Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergahları (Yaz ve Kış Yolları)", *Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri Bildirileri (21 Mayıs 2001)*, İstanbul 2002, s. 179-199; Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, s. 42-47; Mehmet Yaşar Ertaş, "Savaşlarla Şekillenen Yollar: Osmanlı Devleti'nde Yol Sistemi", *CIEPO, Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, 14-16 Nisan 2011 Uşak, haz. Adnan Şişman vd., İzmir 2011, s. 625-626.

artırılması; taş döşenmesi; birbirine alternatif yolların kullanılması; kara ve suyollarının birbiriyle bağlantılı düzenli bir şebeke olarak örgütlenmesi; yolların askerin ihtiyaçlarını karşılayacak yerleşim alanlarıyla bağlantısının kurulması; yollar üzerindeki nehir, dere ve bataklık gibi yerlerde köprüler kurulması; yollardaki konaklama ve ikmal menzillerinin oluşturulması; kısacası yolların askerî açıdan niteliğinin artırılması Osmanlı savaş idaresinin en önemli savaş hazırlıkları arasındaydı.

Osmanlı Devleti'nde ana yollar genellikle devlet tarafından, küçük ve tali yollar ise hayır sahiplerince inşa ve tamir edilmekteydi. Savaş dönemlerinde ise yolların tamiri ve inşası Silahdar Ocağı'nın sorumluluğundaydı. Ancak yolların iyileştirilmesinin hızlı ve nitelikli olması için, sefer yolunda belirli mesafeler için başta mübaşirler olmak üzere, kaza kadıları, yörede bulunan yeniçeri serdarları veya ayanlar gibi yetkililer de görevlendirilmekteydi. Ayrıca halka da büyük bir sorumluluk düşüyordu[15].

Yol yapım ve tamir çalışmaları, mübaşirlerin atanması ve kadılara gönderilen fermanlarla başlatılırdı. Her kadı, kendi kaza sınırları içinde bulunan yolun fizikî durumu, dere ve bataklık alanlar, yol üzerinde tamire muhtaç köprüler, yolun genişliği, ormanlık alanlar, yokuşlar inişleriyle yol üzerindeki su kaynakları, otlaklar, yerleşim alanları, menzillerin durumu gibi konularda ayrıntılı raporlar hazırlardı. Bu raporlarda yalnızca tespit yapılmaz, aynı zamanda sefer yolculuğunun iyileştirilmesi için neler yapılması gerektiğine dair öneriler de sunulurdu[16]. Bu raporlar üzerine, yapılacak işler için mimarlar ve taşçı, neccar, marangoz gibi ustalar genellikle İstanbul'dan görevlendirilir; vasıfsız işçiler ise kazalardan toplanırdı. Yol çalışmaları mübaşir ve kadı nezaretinde ordu sefere çıkmadan aylar önce başlatılır; yollar, ordunun ve taşıma vasıtalarının sıkıntı çekmeyeceği şekilde hazır hâle getirilirdi[17].

Osmanlı yol sistemi ve yerleşim merkezleri incelendiğinde, yolların fizikî şartlarını ve yol üzerindeki yerleşimlerin niteliğini belirleyen en önemli faktörün savaş ve askerî seferler olduğu görülecektir. Ordunun sürekli gelip geçtiği yollarda, yaya veya atlı birliklerin yol boyunca rahat yürüyüş yapabilmesi için her türlü önlem alınırdı. Sık sık sefer yapılan yollarda, savaş öncesi hızlı ve kısa süreli bakım ve tamir çalışmaları ile yolların fizikî şartları ve sosyal imkânları, ordu geçişi için elverişli hâle getirilirdi. Ancak uzun süreden beri ordunun geçmediği bir güzergâhtaki yolların sosyal imkânlarını bir anda tesis etmek mümkün değildi. Köylerde veya yol boyu menzillerde, yeterli düzeyde su kuyularının açılması; sarnıçların yapılması; han, hamam, mescit, çeşme gibi temel ihtiyaçları bütünüyle karşılayabilecek mekânların hemen sefer öncesinde kurulması düşünülemezdi[18].

Yine de savaş öncesinde yollarda geniş bir yapım ve onarım faaliyeti yürütülürdü. Yollardaki yapım ve tamir çalışmaları kapsamında, yol üzerinde köprüye ihtiyaç duyulan ırmak, dere, batak yerler veya oldukça dik yarların olduğu kısımlara köprüler yapılır, olanlar ise tamir edilirdi. Askerî yoğunluk sebebiyle mevcut köprüler yetersiz

15 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994, s. 95.

16 M. Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, s. 57-58; Meryem K. Erdoğan, *II. Viyana Kuşatması*, Marmara Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 74.

17 Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar: Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004, s. 66-68.

18 M. Yaşar Ertaş, "Savaşlarla Şekillenen Yollar: Osmanlı Devleti'nde Yol Sistemi", s. 628-647.

kalacağı için köprü sayısı artırılırdı. Yol, etraftaki ağaçlar ve çalılar kesilerek ve toprak kısımlar alınarak genişletilirdi. Derbent olan yerler genişletilerek askerin geçişini kolaylaştıracak önlemler alınırdı. Yol üzerindeki kayalık yerler barut yardımıyla parçalanırdı. Yol temizlenir, çukurlar doldurulur, tesviye edilir ve varsa kaldırımlar tamir edilirdi. Köprü kurulmasına gerek olmayan bataklık ve yumuşak zeminli yerlere taş kaldırım döşenirdi. Yol üzerindeki derelerin iniş çıkışlarındaki dik eğimler düzeltilir, uçurumlu yerlerin kenarlarına korkuluklar konulurdu. Son olarak, askerlerin yolları şaşırmamaları için, yol boyunca, belirli aralıklarla nişanlar yerleştirilirdi[19].

Yollarla ilgili bir diğer düzenleme ise bütün askerî birliklerin, yük ve binek hayvanlarının aynı güzergâhtan gitmesinin ortaya çıkardığı sıkıntıları bertaraf etmek için alternatif yolların kullanılmasını sağlamaktı. Mesela Kanuni Sultan Süleyman, Rodos seferine giderken bütün ordu Kütahya sahrasında birleşmiş, ardından, izdihama yol açmamak ve yol boyunca iaşe maddelerinde kıtlığa sebep olmamak için, tüm askerî birliklerin Marmariş'e ulaşmaları, farklı güzergâhlara yönlendirilmeleriyle sağlanmıştı. Yine Şark seferlerinde, Trabzon-Erzurum güzergâhında alternatif yol arayışına gidilmiş ve Batum-Kars güzergâhı devreye sokulmuştu[20].

Sefer yolundaki en hayatî konulardan biri de, savaş malzemelerinin, silah ve teçhizatın, iaşe maddelerinin ve askere ait malzemelerin taşınması için kullanılacak olan taşıma vasıtalarının temini ve organizasyonu idi. Savaş bölgesi deniz taşımacılığına elverişli bir yer olduğu takdirde en önemli nakliye vasıtası şüphesiz gemilerdi. Donanma gemileri veya tüccarlara ait gemiler bu amaçla seferber edilir, özellikle kuşatma ve savaş için gerekli ağır malzemeler ve savaş teçhizatı gemilerle nakledilirdi. Savaş kararı verildiğinde derya beylerine, iskele eminlerine ve kıyısı bulunan kaza kadılarına fermanlar gönderilerek sefer müddetince ordu hizmetinde kullanılması için her türlü tüccar gemilerine el konulması istenirdi. Bu gemilere taşıdıkları yük ve mesafeye göre ücret ödenirdi. Gemi reislerinin vazifelerini suiistimal ederek zahire ve teçhizatı kaçırmaları, başkalarına satmalarını önlemek için de çeşitli tedbirler alınırdı[21].

Ancak kara yolu ile yapılan nakliyatta; deve, beygir ve at gibi yük hayvanları ile hayvanların çektiği arabalardan yararlanılıyordu. Top naklinde ve yük arabalarının çekiminde ise manda, sığır ve at kullanılıyordu. Topkeşan adı verilen ve top arabalarının çekiminde kullanılan hayvanlar; diğerlerinden daha güçlü ve iri yapılı olanlar arasından seçiliyordu. Topkeşan beygir ve mandalar daha çok Eflak ve Boğdan'dan temin ediliyordu. Istabl-ı Amire için alınan topkeşan hayvanların dışındaki tüm yük hayvanları, konargöçer aşiretleri başta olmak üzere, hayvan sahiplerinden ve tüccarlarından satın alınıyor veya kiralanıyordu. Yük hayvanların temini, uzun bir hazırlık sürecini gerektiriyordu. Konargöçer aşiretleri başta olmak üzere deve, katır veya manda bulunan kazaların kadılarına gönderilen fermanlarla, belli miktarda hayvanın temin edilmesi, çobanlar vasıtasıyla orduya gönderilmesi talep edilirdi[22].

19 M. Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, s. 62-70.

20 M. Yaşar Ertaş, "Osmanlı Devleti'nde Trabzon-Erzurum Güzergâhın Alternatif Yol Oluşturma Teşebbüsü (1744-1746)", s. 161-172.

21 Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, s. 56-58; M. Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, s. 107-116.

22 M. Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, s. 94-105; Meryem K. Erdoğan, *II. Viyana Kuşatması*, s. 88-94, Hakan

Osmanlı ordusunda zahire ve eşya naklinde yük hayvanlarının dışında arabalar da kullanılıyordu. Seferlerde, hafif ağırlıkların taşınmasında veya belli kişilerin seyahatinde koçi ve sirem arabaları kullanılmıştır. Ancak asıl yük arabası manda ve sığırların çektiği öküz arabası adı verilen arabalardı. Öküz arabaları yine kazalara paylaştırılarak, her kazadan belli sayıda olmak üzere, kiralama yoluyla alınıyordu. Bununla birlikte, mesafeye göre veya günlük olarak ücret mukabili ordu hizmetinde kullanılan öküz arabaları da bulunmaktaydı[23].

Menzillerin Düzenlenmesi

Osmanlı menzil teşkilatı aslında merkez ve taşra arasındaki haberleşmeyi yürütmek için Anadolu ve Rumeli'de üç ana yol ve bu yollara bağlı tali yollar üzerinde kurulmuş bir teşkilattır[24]. Ancak Osmanlı tarihinde menziller haberleşme kadar, belki de daha fazla sefer hizmetiyle öne çıkmışlardır. Osmanlı iaşe hizmetlerinin temelini oluşturması hasebiyle menzil sistemi, ana veya tali yollardaki tüm menziller, savaş organizasyonun bir parçası olarak sefer zamanlarında yeniden düzenlenmişlerdir[25].

Savaşa hazırlık sürecinde menzillerin fonksiyonlarını artırmak için birtakım düzenlemeler yapılıyordu. Normal zamanlarda menzilin yer aldığı köy veya kaza ahalisi, avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiyeden muaf tutulmak suretiyle menzilin işlerini görmek üzere görevlendirilirdi. Sefer zamanlarında ise menzillerdeki işlerin düzenli bir şekilde işlemesi için sefer yolu üzerindeki menzillere ayrıca birer mübaşir atanırdı. Menzil mübaşirlerinin sorumlulukları ağırdı. Menzili ordunun konaklayacağı hâle getirmek, menzil noktalarında mahzen ve depo hazırlamak, menzillere nakledilen gıda maddelerini teslim almak ve stoklamak ve ordu geldiğinde birliklere dağıtmak oldukça meşakkatli işlerdi. Bu yüzden menzil mübaşirleri tecrübeli ve güvenilir kişilerden seçilirdi. Bununla birlikte mübaşirler, her konuda kaza kadılarından yardım almaktaydılar.

Menziller, ordu zahiresi başta olmak üzere, birtakım mühimmatın depolandığı ve zahirenin askerî birliklere dağıtıldığı bir yerdi. Bu nedenle yeterli sayıda ve sağlıklı depolara ihtiyaç duyulmaktaydı. Ana güzergâh üzerindeki menziller, daha önce de ordu hizmetinde kullandıkları için genellikle depo işlevini gören mahzen ve ambarlara sahiptiler. Ancak her sefer döneminde ihtiyaçlar yeniden tespit edildiği gibi, mevcut mahzen ve ambarların durumu da göz önüne alınıyordu. Mevcutlar yeterli değilse veya kullanılamaz hâle gelmişse, yeni depolar inşa edilir, eskileri de onarımdan geçirilirdi. Bunun yanı sıra menzil köylerinde halka ait ve sefer sırasında kullanıma uygun ambar, mahzen, çiftlik gibi mekânlar da kiralanarak askerî hizmete alınıyordu.

Yıldız, *Haydi Osmanlı Sefere, Prut Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*, s. 182; Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, s. 59-63.

23 Hakan Yıldız, *Haydi Osmanlı Sefere, Prut Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*, s. 182-183; M. Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, s. 80-91.

24 Menzil teşkilatı hakkında geniş bilgi bkz. Cemal Çetin, *Ulak Yol Durak: Anadolu Yollarında Padişah Postaları (Menzilhaneler) 1690-1750*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2013.

25 Menzillerin savaş dönemlerinde dönüşümü ve askerî fonksiyonları için bkz. M. Yaşar Ertaş, "XVIII. Yüzyıl Başlarında Rumeli'deki Menzillerin Askeri Fonksiyonları", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 1 (1997), s. 91-97; Meryem K. Erdoğan, *II. Viyana Kuşatması*, s. 48-71.

Ordu, menzillerde konaklayıp dinlendiği için, askerin ihtiyacını karşılayacak imkânlar hazırlanırdı. Ekmek pişirmek için her menzilde çok sayıda fırın kurulurdu. Padişah ile maiyetindeki devlet erkânı için İstanbul'dan getirilen matbahlar ise uygun mevkilere yerleştirilerek yemek servisi yapılırdı. Menzillerde askerlerin ihtiyaçları için pazarlar kurulurdu. Başta gıda maddeleri olmak üzere, askerlerin talep edeceği her türden malzeme bu pazarlarda satılırdı. Ayrıca askerlerin çadırlarını kuracakları mekânlar hazırlanırdı. Menzillerde sürekli bir hareketlilik olduğu için sürekli temiz tutulması gerekiyordu. Özellikle tuvalet çadırlarının kaldırılmasından sonra, sağlık açısından buralar kapatılarak kireçleniyordu.

Sefer sırasında ana güzergâh üzerindeki menzil sayısı ihtiyaca göre artırılabilmekte ve ek olarak yeni menziller oluşturulabilmekteydi. Haberleşmenin kesintiye uğramaması için ulak sayısının arttırılmasına paralel olarak, menzillerdeki at sayısı da artırılmakta ve menzillere ek finansman kaynağı sağlanmaktaydı. Normalde menzilcilerin hizmetiyle yürütülen işler savaş zamanında hayli arttığı için, gerekli olan ek kaynak, genellikle, Hazine-i Amire'den karşılanıyordu. Bazen de menzilkeş reaya olmadıkları hâlde, çevre köy ve kazalardan imdadiye veya bargir masrafı adı altında para toplanıyordu. Yeni kurulan menzillerin bargir ve sair ihtiyaçları da yine imdadiye yoluyla toplanıyordu. Ulaklara, sefer hazırlıkları için istihdam edilmiş devlet görevlilerine ve ordu mensuplarına yardım etmek için her menzilde çok sayıda kılavuz görevlendirilmekteydi.

Ordu İaşesinin Temini

Ordu iaşesinin temini de büyük bir hazırlığı gerektiriyordu. Modern ulaştırma imkânlarının bulunmadığı dönemlerde ordu iaşesi, oldukça karmaşık ve zor bir organizasyondu. Ancak Osmanlıların bu hususta zaman içinde büyük bir tecrübe kazandığı bilinmektedir. Osmanlı döneminde donanma ve kara ordusunun beslenme koşulları birbirinden farklı olduğu gibi, yürüyüş sırasında ve sıcak harp dönemindeki koşullar da farklıydı. Ayrıca ordunun merkez ve eyalet orduları olarak ikiye ayrılmış olması da iaşe işlerinin tanzimini etkilemiş ve birbirinden farklılaştırmıştır[26].

Donanmanın denize açılarak karadan ayrılması ve deniz yolculuğundaki koşullar, beslenme düzenini değiştirmekteydi. Karada yürüyen askerlerin sofrasında temel yiyeceklerden sıcak ekmek ve taze et bulunurken, gemilerde kurutulmuş ekmek (peksimet) ve kurutulmuş et tüketilmekteydi. Kurutulmuş balığın da tüketildiği donanmada, deniz tutmasının önüne geçmek için sarımsak, soğan, peynir, sirke gibi gıda malzemelerin de gemilere yüklendiği bilinmektedir. Ayrıca askerlerin midelerini güçlendirmek ve mide bulantılarını önlemek amacıyla koruk üzüm, ham meyve, ayva, ekşi nar ve bunların suları gibi deniz yolculuğu için gerekli yiyecek ve içecekler tedarik edilirdi. Beslenme biçimine bağlı olarak oluşacak susuzluk için de kırbalar içinde muhafaza edilen yeterli miktarda su gemilere yüklenirdi[27].

26 M. Yaşar Ertaş, "Osmanlı Devleti'nde Sefer Organizasyonu", s. 592-593.

27 Tabib Ramazan, *er-Risale el-Fethiyye er-Rodosiyye es-Süleymaniyye*, haz. Necati Avcı, Erciyes Üniversitesi Doktora Tezi, Kayseri 1993, s. 111-112.

Kara ordusunun beslenmesi ise daha farklı bir yöntemle sağlanmıştır. Merkez ordusu ve eyalet ordularının iaşe temin yollarında önemli bir farklılık bulunmaktaydı. Yeniçeri, cebeci, topçu ve kapıkulu süvarileri gibi merkezî hazineden maaş alan birliklerin sefer boyunca temel gıdaları devlet tarafından kumanya usulü ile karşılanmaktaydı. Ancak kendilerine gelir için dirlik bağlanmış ve sefere kendi gelirleriyle hazırlanmak durumunda olan eyalet askerleri, kendi yiyecek ve içeceklerini temin etmekle sorumluydular. Bununla birlikte, hem merkez hem de eyalet askerlerinin yollarda kıtlık çekmeden ihtiyaçlarını giderebilmeleri için de sefer güzergâhında iki önemli düzenleme yapılmıştır. Menzil emini denetiminde menzillerin sefer fonksiyonlarını icra edebilecek biçimde yeniden düzenlenmesi ve menzillerde ordu pazarlarının kurulması, her gruptan askerin ihtiyacını karşılamasına yönelik düzenlemelerdi. Ordu esnafı veya orducu adı verilen bu esnaflar; İstanbul, Bursa ve Edirne gibi büyük şehirlerin ve yol üzerinde bulunan şehirlerin esnaflarından oluşurdu. Ordu esnafları, padişah emriyle sefere katılmak zorundaydılar.

Sefer kararının akabinde, önce, ordunun intikal edeceği ana güzergâh belirlenirdi. Menziller belirlenirken menziller arası uzaklık, yolların durumu, su kaynakları ve otlakların durumu gibi temel kriterler göz önüne alınırdı. Doğal imkânların dışında, güzergâh üzerindeki resmî haberleşmenin alt yapısı olan menzillere, yeni bir düzenleme ile askerî mahiyet kazandırılır ve ordu iaşesi için gerekli hazırlıklar yapılırdı. Temin edilen gıda maddelerinin depolanacağı mahzen ve ambarların kiralanması veya yeniden yapılması; ekmek pişirmek için fırınların kurulması; su kaynaklarının daha rahat kullanılabilir bir düzeneğe kavuşturulması ve pazar yerlerinin oluşturulması gibi düzenlemeler daha ordu İstanbul'dan hareket etmeden önce tamamlanırdı. Sefere giden askerî birlikler, menzillerde konaklayarak dinlenir, ihtiyaçlarını karşılar ve yollarına devam ederlerdi.

Menzillere getirilen ve orduya dağıtılan ya da satılan gıda maddelerinin temini iki şekilde olmaktaydı. Birincisi; un, arpa, saman, yağ, bal vb. temel gıda maddelerinin avarız mükellefiyeti kapsamında temin edilmesini sağlayan nüzul sistemiydi. 16. yüzyılda nüzul sistemi ile gıda maddeleri doğrudan ayni olarak talep edilmekteydi. Özellikle sefer yolu üzerinde veya yakın bölgedeki kaza ve köylerden talep edilen gıda maddeleri, temin edilen yerlerden arabalara yüklenerek menzillere taşınır ve buralarda depolanırdı. Sonraki dönemlerde avarız ve nüzul, nakdî vergilere dönüştürülünce; iaşe için gerekli malzemeler mubayaa adı verilen usulle, yani satın alma yoluyla karşılanmaya başlandı. Sefer güzergâhı üzerindeki sancak, kaza ve köylerden nüzul veya mubayaa kapsamında temin edilen un, buğday, arpa, bal, yağ, ot, saman, odun gibi iaşe maddeleri askerî birliklere dağıtılmak üzere yol üzerindeki menzillere taşınıp depolanırdı[28].

Sefer yolunda askere ihtiyacı olan gıda maddelerini ulaştırmada ikinci usul ise menzillerde kurulan ordu pazarlarıdır. Devlet; İstanbul, Edirne ve Bursa gibi büyük şehirlerin yanı sıra, yol üzerindeki şehirlerin esnafını, menzillerde askerlerin gıda veya diğer ihtiyaçlarını karşılamak üzere mal ve hizmet sunmaları hususunda zorunlu tutmuştu. Sefer kararı verildikten sonra kaza kadılarına, hangi meslek grubundan ne

28 Meryem K. Erdoğan, *II. Viyana Kuşatması*, s. 64-68; Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, s. 4-34; M. Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, s. 124-170.

kadar esnafın savaşa gideceğini belirten fermanlar yazılırdı. Bu esnaflara orducu veya ordu esnafı adı verilirdi. Çadırcı, çizmeci, nalbant, kılıççı, semerci, pabuççu, terzi ve berber gibi esnafların yanında, yiyecek ve içecek satan çok sayıda esnaf da pazarlarda yer almaktaydı. Aşçı, attar, ekmekçi, bakkal, bozacı, paçacı, helvacı, şerbetçi, leblebici, pastırmacı, kassab ve tatlıcı gibi gıda esnafı; askerlere ürünlerini, ücret mukabilinde satmaktaydılar. Orducular menzillerde olduğu gibi savaş alanında da pazarlar kurmaktaydılar. Orducu esnafının dışında yol üzerindeki kaza ve köy halkı da mallarını getirerek askere satmaları hususunda teşvik edilmiştir. Sefer sırasında kurulan ordu pazarlarında; kapıkulu ordusu, eyalet ordusu, bürokrat veya sivil ayrımı olmaksızın sefer katılmış herkese hizmet verilmekteydi[29].

Sayısı yüz bini aşan ordunun savaş sırasında da beslenmesi ve kıtlık çekmemesi için, menzil noktaları için yapılan düzenlemeler, savaş ve kuşatma sırasında da aynen uygulanmıştır. Savaş bölgesinin ulaşım ağının niteliğine -kara veya deniz- bağlı olarak, ihtiyaç duyulan her şey, öncelikle yakın bölgelerden fakat gerektiğinde uzak eyaletlerden de getirtilirdi. Eyalet ve sancaklardan tedarik edilen gıda maddeleri deve, katır gibi yük hayvanları ile önce yakın iskelelere taşınır, ardından gemilere yüklenerek orduya en yakın iskelede karaya indirilirdi. Buradan da yine yük hayvanları veya arabalarla orduya taşınırdı.

Silah ve Teçhizat Hazırlıkları

Sefer hazırlıklarını değerlendirirken savaş biçimlerine dair birkaç önemli noktaya işaret etmek gerekiyor. Birincisi, seferin büyük oranda donanma gücüne dayalı bir deniz seferi olmasının hazırlık sürecini doğrudan etkiliyor olduğuydu. Kara seferlerine göre deniz seferleri daha fazla çaba, ihtimam ve maliyeti gerektiriyordu[30]. Bir donanmanın seferber edilmesi, hem uzun süre alan hem de maliyetli bir işti. Yeni gemi yapımı; mevcut gemilerin bakımı ve tamiri; gemilerin silah ve mühimmat açısından teçhizi; savaşçı, gemici ve kürekçi gibi personelin temini ve bunların iaşesinin tedariki gibi iş kalemleri maliyeti artırdığı gibi uzun bir süreyi de gerekli kılmaktaydı. Kıbrıs, Girit ve Ege'deki adalara yönelik seferler bu tipten savaşlara örnektir. İkincisi; daha çok kara ordularının gücüne dayalı muharebe savaşlarıdır ki bu seferlerde hemen bütün yük kara ordusunun üzerindedir, deniz kuvvetleri sevkiyat işini yüklenerek dolaylı katkı sağlamaktaydı. Her ne kadar sefer sırasında birçok kale fethedilmiş olsa da asıl amaç, düşman ordusunu bir meydan muharebesine çekmektir. Yavuz Sultan Selim'in İran ve Mısır seferleri ile Kanuni'nin birçok seferi bu niteliktedir. Üçüncüsü ise Rodos ve II. Viyana Kuşatması gibi uzun bir süreye yayılan kuşatma savaşlarıdır. Kuşatma savaşları, meydan muharebelerinden askerî terkibi olarak farklılık gösterdiği gibi özel bir takım silah ve teçhizata ihtiyaç duyulması açısından diğer savaşlardan ayrışmaktadır.

29 Şenol Çelik, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Orducuları", *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular-Oluşum, Teşkilât ve İşlev*, ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 355-386.

30 Lütfi Paşa, Asafname'sinde bu konuya "*ve kara seferinden deryâ seferine ihtimâm dahî ziyâde olmak gerekdür.*" ifadeleriyle dikkat çekmiştir. Krş. Mübahat Kütükoğlu, *Lütfi Paşa Âsafnâmesi, (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1991, s. 31.

Seferin amacı, ordunun tüm hazırlık süreçlerine yansımakla birlikte, özellikle silah ve teçhizat kısmındaki hazırlıkları daha fazla etkilemekteydi. Deniz seferlerinde veya büyük oranda donanma desteğiyle yürütülen savaşlarda, doğal olarak, en büyük hazırlık donanma gemilerinin inşa, tamir ve teçhizi için yapılmaktaydı. Başta Tersane-i Amire olmak üzere, bütün tersanelerin kapasitesi artırılarak, gemi sayısının artırılması ve mevcut gemilerin onarımı için yoğun bir faaliyet başlatılmaktaydı. Hazırlık sırasında kalyon, kadırga, köke, kadırga, fırkate ve at gemisi gibi değişik türden gemiler inşa veya tamir edilmekteydi. Bu süreçte tersanelerde ahenger, marangoz, kalafatçı, neccar gibi ustaların sayısı artırıldığı gibi; gemi yapım ve tamiri için gerekli kereste, kendir, tel, halat, kirpas, zift, katran, reçine, lenger, demir gibi malzemeler de temin ediliyordu. Ardından da savaşçıların dışında donanmada istihdam edilecek olan gemici ve kürekçi adı verilen mürettebat toplanıyordu[31].

İkinci önemli hazırlık, kuşatma ve muharebe savaşları için gerekli malzemenin teminiydi. Bu konuda Osmanlı yönetimi masraftan kaçınmaz, kuşatmanın başarıyla sonuçlanması için hazinenin kapılarını sonuna kadar açardı. Özellikle tophane, baruthane ve cebehane gibi imalathanelerde ara vermeksizin gece gündüz çalışılırdı. Tophanede mevcut topların yanı sıra darbzen, bacaluşka, şakalos, zemberek ve büyük cüsseli çok sayıda top dökülüyordu. Topların yanı sıra demir, taş veya mermerden gülle ile yuvarlak ve humbara dökülürdü. Toplar için çok sayıda kundak, top arabası ve tekerlek yapılırdı[32]. Uzun sürecek kuşatmalar ve muharebeler için külliyetli miktarda zırh, miğfer, mızrak, kılıç, kalkan, ok, yay, oluklu ok, tüfek, humbara, barut, barut kabı, fitil, fişek, kurşun, kâğıt, kibrit, kükürt, küherçile, kömür, zift, çelik, kalay, gaz yağı, sirke, iplik, madenî tel, meşale, sepet, kazma, kürek gibi malzeme ve mühimmat hazırlanırdı. Savaş malzemelerinin yanı sıra, savaş sırasında kullanılmak üzere çadır, çerke, musluk, kazan, çeşme, tencere, sahan, leğen, süzgü, maşrapa, kilim, sofra, çuval ve saka gibi oldukça çeşitli malzeme de cebehane tarafından temin edilirdi. Savaş sırasında padişah, vezirler ve diğer dairelerin otağ, çadır, çerke gibi konaklama hizmetleri ise mehterhane tarafından karşılanmaktaydı. Mehterhane görevlileri tarafından kurulup sökülen çadırlar için gerekli olan kilim, kazık, çatal, çıra ve meşale gibi malzemeler sefere çıkmadan temin edilerek hazırlanırdı[33].

Sonuç

Osmanlı Devleti, Anadolu'da Söğüt-Domaniç yöresinde küçük bir beylikten üç kıtaya yayılmış bir imparatorluğa dönüşürken büyük bir savaş tecrübesine sahip olmuştu. Selçuklu ve İlhanlı tecrübesinin yanında, Bizans ve Avrupa birikimlerinden de istifade ederek güçlü bir ordu kurduğu gibi, çağdaş diğer devletlere göre çok daha pratik

31 Donanma hazırlıkları için bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı, XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, TTK Yayınları, Ankara 1992; M. Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, s. 275-278.

32 Savaş öncesinde tophane, baruthane ve cebehanede yapılan hazırlıklar için bkz. Meryem K. Erdoğan, *II. Viyana Kuşatması*, s. 1-20; M. Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, s. 278-280; Bekir Gökpınar, *Varadin Seferinde Organizasyon ve Lojistik*, s. 172-178.

33 Bekir Gökpınar, *Varadin Seferinde Organizasyon ve Lojistik*, s. 187-205; Meryem K. Erdoğan, *II. Viyana Kuşatması*, s. 18-23.

işleyen bir sefer organizasyon yeteneğine sahipti. Öyle ki kuruluşundan itibaren sürekli savaş halinde olması, devletin savaş becerisini artırmış, Osmanlı bürokratik ve malî düzenine askerî bir özellik kazandırmıştır. Devletin tüm idarî ve malî mekanizması, bir bakıma, savaş sırasında ihtiyaçların hızlı, kolay ve yeterli düzeyde karşılanması; orduya kesintisiz bir lojistik destek sağlanması; askerî gücün ve kaynakların gereği gibi seferber edilmesine yönelik tertip edilmiştir. Bu yapı, doğal olarak savaş hazırlıkları ve sefer organizasyonunun başarılı bir şekilde uygulanmasını mümkün kılmış ve Osmanlı ordusuna büyük zaferler kazandırmıştır.

Kaynakça

Akgündüz, Murat, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*, Beyan Yayıncılık, İstanbul 2002

Aksan, Virginya, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmi Efendi (1700 - 1783)*, çev. Ö. Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997

Ayaşlı, Münevver, *19. Asır Teşrini Sani ve Ötesi, Kıbrıs ve Fetvâsı*, İstanbul 1971

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı, XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, TTK Yayınları, Ankara 1992

Çelik, Şenol, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Orducuları", *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular-Oluşum, Teşkilât ve İşlev*, ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 355-386

Çetin, Cemal, *Ulak Yol Durak: Anadolu Yollarında Padişah Postaları (Menzilhaneler) 1690-1750*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2013

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994

Erdoğan, Meryem Kaçan, *II. Viyana Kuşatması*, Marmara Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 2001

Ertaş, Mehmet Yaşar, "Osmanlı Devleti'nde Sefer Organizasyonu", *Osmanlı*, c. 6, Ankara 1999, s. 590-591

Ertaş, Mehmet Yaşar, "Osmanlı Devleti'nde Trabzon-Erzurum Güzergâhın Alternatif Yol Oluşturma Teşebbüsü 1744-1746", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (Trabzon 3-5 Mayıs 2001)*, c. 1, Trabzon 2002, s. 161-172

Ertaş, Mehmet Yaşar, "Osmanlı Savaş Organizasyonunda Zorlu Bir Süreç: Ordunun Toparlanması", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 19 (2008), s. 211-233

Ertaş, Mehmet Yaşar, "Savaşlarla Şekillenen Yollar: Osmanlı Devleti'nde Yol Sistemi", *CIEPO, Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, 14-16 Nisan 2011 Uşak, haz. Adnan Şişman vd., İzmir 2011, s. 625-626

Ertaş, Mehmet Yaşar, "XVIII. Yüzyıl Başlarında Rumeli'deki Menzillerin Askeri Fonksiyonları", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 1 (1997), s. 91-97

Ertaş, Mehmet Yaşar, *Sultanın Ordusu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007

Finkel, Caroline, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viyana 1988

Gökpınar, Bekir, *Varadin Seferinde Organizasyon ve Lojistik*, Atatürk Üniversitesi Doktora Tezi, Erzurum 2014

Itzkowitz, Norman, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı*, c. 1, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 516-524

İnalcık, Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, sayı 6 (1980), s. 288-304

İnbaşı, Mehmet, *Ukrayna'da Osmanlılar: Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004

İşbilir, Ömer, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri*, İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 1997

Kütükoğlu, Mübahat, *Lütfi Paşa Âsafnâmesi, (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1991

Majer, Hans Georg, "17. Yüzyılın Sonlarında Avusturya ve Osmanlı Ordularının Lojistik Sorunları", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 2 (1981), s. 185-194

Marsilli, Graf, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, çev. M. Kaymakam Nazmi, Ankara 1934

Murphey, Rhodas, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2007

Murphey, Rhodes, *The Functioning of the Ottoman Army Under Murad IV, 1623-1639/1032-1049*, Chicago Üniversitesi Doktora Tezi, Chicago 1979

Odoka, H., "Osmanlı Diplomasisinin Batılılaşması", *Osmanlı*, c. 1, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 676-680

Sander, Oral, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, İmge Yayınları, Ankara 2008

Savaş, Ali İbrahim, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi", *Osmanlı*, c. 1, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 643-659

Tabib Ramazan, *er-Risale el-Fethiyye er-Rodosiyye es-Süleymaniyye*, haz. Necati Avcı, Erciyes Üniversitesi Doktora Tezi, Kayseri 1993

Tozlu, Selahattin, "Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergahları (Yaz ve Kış Yolları)", *Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri Bildirileri (21 Mayıs 2001)*, İstanbul 2002, s. 179-199

Tümertekin, Erol, *Ulaşım Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1987

Uzunçarşılı, İsmail H., *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, c. 2, TTK Yayınları, Ankara 1988

Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, "XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", *Türkler*, c. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 470-502

Yıldız, Hakan, *Haydi Osmanlı Sefere, Prut Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006

20
YENİÇERİ OCAĞI'NIN KISA BİR TARİHÇESİ

Mehmet Mert Sunar[1*]

Giriş

Yeniçeri Ocağı, kurulduğu XIV. yüzyılın ikinci yarısından, kaldırıldığı 1826 yılına değin geçen dört buçuk asırlık tarihiyle Osmanlı İmparatorluğu üzerinde silinmez bir iz bırakmıştır. Bir kısmı başarılar ve kahramanlık hikâyelerinden, bir kısmı da hezimetler ve çok gurur verici olmayan olaylardan oluşan bu iz, sadece toplumun kolektif hafızasında değil devletin uzun vadeli hafızasında da silinmez bir yer edinmiştir. Bu makalede Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşundan, ortadan kaldırılmasına kadar geçen süre içindeki hikâyesi ele alınacaktır. İlk olarak Ocağın hangi ihtiyaç ve amaçlar ile kurulduğu üzerinde durulacak, ardından Ocağın tarihi süreç içinde geçirdiği değişimler dünya ve Osmanlı tarihinin geçirdiği değişimlere paralel olarak incelenecek, son olarak da XIX. yüzyılın ilk yarısında devletin Ocağı neden kaldırmaya karar verdiği ve bunun Türk tarihi açısından ne anlama geldiği sorgulanacaktır.

Yeniçeri Ocağı'nın Kuruluşu

Tarihin bütün meselelerinde olduğu gibi Yeniçeri Ocağı konusunda da farklı yorum ve açıklamaların olması doğaldır. Yeniçeri Ocağı'nın ilk devirleri bu döneme ait bugüne kadar ortaya çıkarılan kaynakların çok fazla detay içermemesinden dolayı ayrıntılı biçimde bilinmemektedir. Bu bilgi eksikliğinden oluşan boşluk ise kısmen spekülasyon kısmen de destansı anlatılarla doldurulmaya çalışılmaktadır. Ocağın ne zaman kurulduğu konusunda kesin bir tarih vermek mümkün değilse de ocağı oluşturacak uygulamaların Sultan Orhan zamanında başladığı, Sultan I. Murad'ın saltanatının ilk yıllarına tesadüf eden 1360'larda da kurumsal bir hal aldığı konusunda görüş birliği bulunmaktadır. Özellikle Osmanlıların Rumeli'ne geçişleri sonrasında Balkanlarda elde edilen savaş esirlerinin oluşturduğu insan kaynağının nasıl değerlendirileceği sorusuna devletin yeni oluşmakta olan bürokrasisinin bulduğu çözüm Acemi ve Yeniçeri Ocakları'nı vücuda getirmişti. Anadolu'nun kuzey batı köşesinde yeni yükselişe geçmiş bir güç olan Osmanlı Beyliği'nin Türk-İslam dünyasının çeşitli bölgelerinden âlim, bürokrat ve askerî sınıf unsurlarını kendine cezbetmesi bu kişilerin kendi bilgi ve tecrübelerini de yeni şekillenen devlete aktarması ile sonuçlandı. Osmanlıların

---

* Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. E-posta: msunar@yahoo.com.

ortaya çıktığı döneme kadar Ortadoğu coğrafyasına hükmetmiş Türk ve İslam devletlerinin kölelerden oluşan askerî birlikleri yaygın biçimde kullandığı bilinmektedir. Osmanlılara mekân ve zaman olarak en yakın olan Anadolu Selçuklu Devleti'nde köle ya da o dönemki tabir ile gulâm birliklerinin oynadığı rol düşünüldüğünde bu tecrübenin Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden gelerek Osmanlılara katılan ulema ve bürokratlar tarafından yeni şekillenen devlete aktarılmış olması yakın bir ihtimaldir. Bu sebeple kaynaklarda geçen Acemi ve Yeniçeri Ocağı'nın kurulması fikrinin Çandarlı Kara Halil ve Molla Rüstem tarafından teklif edildiği yolundaki hikâye belli bir gerçekliğe atıfta bulunmaktadır[1].

Yeniçeri Ocağı'nın kuruluş sebebi tabii ki de sadece eldeki insan kaynağının nasıl kullanılacağı sorunu değildi. Ocağın kurulması Osmanlı Devleti'nin gelişim süreci içinde XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni girdiği evrede doğan belli bir ihtiyaca karşılık gelmekteydi. Beyliğin ilk kuruluşunda konfederatif bir aşiret yapısı içinde merkezi otoriteyi teşkil eden han ve etrafındaki nökerlerinden oluşan yapının artık şehirlere, ticarete ve tarıma dayalı yerleşik bir devlet için geçerliliğini yitirmesi, merkezi otoritenin bir hanedan ve onun başındaki sultan etrafında şekillenen sivil ve dini bürokrasi eline geçmesi ile sonuçlandı. Bu yeni yapının kendi otoritesini tesis etmek ve iradesine meydan okuyacak odaklara karşı kullanmak için yeni bir askerî güce ihtiyaç duyması "yeniçeri" ya da "yeni asker"i beraberinde getirdi. Eski sistemin sadece kendi liderlerine bağlı aşiret güçleri ya da seferlerde Müslüman reayadan toplanan mevsimlik yaya ve müsellemleri bu işlev için uygun değildi. Hanedan ve sultanın şahsında şekillenen yeni devlet yapısı her daim kendi kapısında emirlerine amade bekleyecek bir kuvvetin teşekkülüne ihtiyaç duymuştu. Gerçekten de yeni kurulan Yeniçeri Ocağı tarih sahnesinden geçmiş pek çok devletin yaşam süresinden daha uzun hayatı boyunca devlet otoritesine meydan okuyan iç ve dış rakiplere karşı her daim göreve hazır olacaktı.

Yeniçeriliğe Atılan Adım

Osmanlı muharip güçleri tarafından ele geçirilen ganimetlerin ve savaş esirlerin beşte birinin devlete ait olması kuralı (*pençik*) doğrultusunda oluşan insan kaynağının istikrarlı ve düzenli bir kaynak olmadığı açıktır. Büyük bir ihtimalle Yeniçeri Ocağı'nın ihtiyacı olan insan kaynağını daha düzenli bir hale getirebilmek adına Osmanlıların kendilerinden önceki Türk-İslam devletlerinden aldıkları köle asker uygulamasına yepyeni bir boyut kazandırdıkları söylenebilir. Osmanlıların kendi tebaaları olan Hıristiyan reayanın askerliğe elverişli yaşlardaki evlatlarının belirli aralıklarla "devşirerek" Yeniçeri Ocağı'na düzenli bir insan kaynağı sağlama yoluna gittikleri görülmektedir. Osmanlı okur-yazar kesiminin hiç de yabancı olmadığı Nizâmülmülk Siyasetnâmesi'nde Selçuklu sultanına Türkmenlerden 1000 kadar çocuğun kaydedilerek gulâm gibi kullanılmasının önerilmesinin Osmanlı bürokrasisinin bu fikri nereden aldığı konusuna ışık tutabileceği iddia edilmiştir[2].

1 Âşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, haz. Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, İstanbul 2003, s. 382-383.

2 Kemal Beydilli, "Yeniçeri", *DİA*, c. 43, İstanbul 2013, s. 451.

Hem devşirme hem de pençik uygulamalarının başlangıç tarihi hakkında kesin bir yargıya varmak zor olsa da bu iki uygulamanın da belli bir süre yan yana devam ettiği açıktır. 1455 yılında savaş esiri olarak Osmanlıların eline düşüp, hemen bir yıl içinde yeniçeri yapılarak cepheye sürülen Mihailloviç'in hatıratı bu açıdan ilgi çekicidir[3]. Müslümanlaştırılarak yeniçeri yapılan ve yaklaşık 8 yıl boyunca yeniçeri olarak Osmanlı Devleti'nin hizmetinde bulunan Mihailloviç'in anlattıklarına bakılırsa bu şekilde yeniçeri yapılan birisinin sadakatinin ne kadar güvenilir olduğu şüphelidir. Hatıratından yeniçeriliği sırasında en azından şekilsel olarak İslam dini ve Osmanlı adetlerini çok iyi öğrenip uyguladığı anlaşılan Mihailloviç'in hiçbir zaman bunları içselleştirmediği ve Hıristiyanlık inancını koruduğunu belirtmesi ciddiye alınması gereken bir iddiadır. Ne pençik ne de devşirme gibi kurumsal uygulamaların bir anda tesis edilmediği ancak zaman içinde deneme-yanılma yöntemi ile belli bir kurumsallığa ulaştığını göz önüne almamız gereklidir. Yine hem devşirme hem de pençik uygulamalarına bakarken modern dönemden alışık olduğumuz biçimde değişmez kurallar doğrultusunda yapılan sistematik uygulamalar beklemek de hatalıdır. Bu uygulamaların dönemin ihtiyaçlarına paralel olarak çok fazla değişim ve esneklik gösterdiğini düşünmek daha doğrudur. Modern Osmanlı tarihçilerinin Osmanlı askerî sisteminden bahsederken değişmeyen kurallara sahip ideal bir sistem tasvir etme çabalarını en başta kullandıkları kaynaklar yalanlamaktadır.

Mesela XVII. yüzyıla ait bir kaynakta Fatih Sultan Mehmet dönemiyle ilgili yeniçerilerin Türkçeyi ve Türk adetlerini bilmemelerinden doğan komik bir anekdotun anlatılması yine ilk dönemlerde yeniçerilerin adaptasyonu ile ilgili sorunlara dikkati çekmektedir[4]. Bu sebeple sistem oturdukça devşirme olarak Hıristiyan ailelerden toplanan çocukların ilk önce kısa sürelerle hizmet şartı ile Türk ailelerin yanına verilerek, kırsal alanlarda tarımsal üretimde ya da bazen şehirlerde esnafın yanında çalışarak Türkçeyi ve Türk adetlerini öğrenmeleri uygulamasına geçildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu uygulamanın da bütün yeniçeri adayları için geçerli olmadığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. İdealde Türk ailelerin yanında bu hizmet süresini dolduran yeniçeri namzetleri Acemi Ocağı'na kaydedilerek bu sefer de devlet hizmetinde çalışmaya başlıyorlardı. Devlete ait gemilerde çalışmaktan, kaldırım döşemeye; sarayın taşıma hizmetlerinden saray bahçelerinin bakımına kadar çok farklı hizmetlerde istihdam edilen acemilerin bu hizmet süresinin devletin yeniçeri ihtiyacına göre şekillendiğini söyleyebiliriz. Bu sebeple bazen 8-10 yıl olarak belirtilen acemi oğlanlarının hizmet sürelerinin gerektiğin çok daha az olabildiği göz önüne alınmalıdır. Acemi Ocağı'ndaki görev süresini tamamlayan acemi oğlanı, kaynaklarda geçen tabir ile "kapıya çıkma"ya hak kazanmakta ve acemi bir yeniçeri neferi olarak bir yeniçeri ortasına yazılmaktaydı.

Ortaya yeni yazılan bu yeniçeri neferleri ilk başlarda ortanın, orta zabitlerinin ve diğer kıdemli yoldaşların hizmetlerini görmekle yükümlüydü. Karakullukçu olarak tabir olunan bu neferler belli bir süre bu hizmetleri gördükten sonra tarikat-lonca gibi yapılanmalardaki tarzda bir tören ile "arakıyye" denen serpuşu giyerek üzerine

3 *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı*, haz. Kemal Beydilli, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2013 (*Memoiren eines Janitscharen oder Türkische Chronik. Eingeletitet und übersetzt von Reneta Lachmann*, Günter Prinzing, Verlag Styria, Graz, Vien, Köln, 1975).

4 *Mebde-i Kanun: Yeniçeri Ocağı Tarihi*, ed. Irina Y. Petrosyan, Nauka Basımevi, Moskova 1987, vr. 6a -7b.

tülbent sarmaya hak kazanıyorlar, yani girdikleri bu askerlik zanaatında çıraklıktan kalfalığa adım atıyorlardı[5]. Aslında Yeniçeri Ocağı ile Bektaşi tarikatı arasında menkıbevi şekilde kurulan rabıta (Yeniçeri Ocağı'nın kurulmasında Bektaşilerin oynadığı role yapılan vurgu ve yeniçerilerin giydiği börkün Bektaşilere dayandırılması gibi) ve ocağın aynı loncalarda olduğu gibi bir pîrinin (Hz. Ali) olması gibi göstergeler Yeniçeri Ocağı'nın bu tarikat-zanaat karakterine vurgu yapmaktadır. Bazen dönemin yazarları tarafından bile aslı astarı olmadığı iddia edilen bu menkıbevi bağlantıların yeniçeriler tarafından ciddiye alındığına pek şüphe yoktur. Zaten ocak açısından asıl önemli olan da bu sembollerin işlevsel yönüydü. Bu törenler ve semboller etrafında kurulan ocağa sadakat ve yeniçeri kimliğine duyulan bağlılığın Yeniçeri Ocağı kaldırılana kadar işlevini devam ettiğini söyleyebiliriz. Zaten dünyada farklı dönemlerde kurulan profesyonel askerî yapıların hepsinin *esprit de corps* tabir edilen bir birlik ya da yoldaşlık ruhuna sahip olması beklenen ve de gerekli bir özellikti.

Yeniçeriler

Yapılan törenle kalfalığa adım atan yeniçerilerin yine standart bir süresi bulunmayan bir hizmet süresinin ardından kıdemli usta neferler seviyesine ulaşıyor ve ortanın 'ihtiyarları' arasına girerek sakal bırakmaya hak kazanıyorlardı. Yeniçeri ortalarının baş karakullukçu, saka, aşçı, mütevelli, alemdar ve odabaşı gibi zabitleri de bu kıdemli kesim arasından çıkıyordu. Barış zamanında kendilerine tahsis edilen kışlalarda kalan yeniçerilerin doğal olarak efendileri olan Sultan'ın izni olmadan evlenmeleri ya da askerlikten başka bir işle meşgul olmaları yasaktı. İlk olarak Edirne'de, fethin ardından da İstanbul'da kurulan Yeniçeri Odaları'nın ilk başlarda dışarıya açık olduğu yani bir duvarla dış dünyadan tecrit edilmediği anlaşılmaktadır. Modern tarihçiler tarafından bazen yeniçeri kışlası olarak tanımlanan bu yapıların 'kışla' kelimesinin modern dönemde akla getirdiği askerlerin kaldığı taş ya da betonarme binalardan çok farklı olduğu belirtilmelidir. O dönem kullanılan tabir ile yeniçeri odalarının sivil mimarinin ürettiği ahşap binalardan hiç de farklı olmadığı hatta odaların mimari yapısının ve iç-dış düzeninin tekkeleri anımsattığı XVIII. ve XIX. yüzyıllardan günümüze gelen inşaat keşif defterlerinden anlaşılmaktadır[6]. Zaman içinde odaların dış dünyadan tecrit edilmemesinin oluşturduğu disiplin problemleri sebebi ile İstanbul'da mevcut iki yeniçeri oda grubu (Şehzadebaşı'nda bulunan Eski Odalar ve Aksaray'da bulunan Yeni Odalar) taş duvarlar ile tecrit edilmiş ve dışarı açılan kapılardan yapılan giriş ve çıkışlar sıkı biçimde kontrol edilmeye başlanmıştı.

Yeniçerilerin Osmanlı Devleti'nin 'Klasik Çağı' olarak tabir edilen XV. ve XVI. Yüzyıllarda merkezi otorite tarafından belirlenen disiplin ve kurallara genelde uydukları kanaati yaygındır. Ancak bu dönemde dahi yeniçerilerin zaman zaman bu disiplinden çıktıkları, kurallara aykırı hareket ettikleri ve yeri geldiğinde silahlarını efendileri olan Sultan'a doğrultmaktan bile çekinmediklerini de söylemek gerekir.

5 *Mebde-i Kanun*, vr. 40b.

6 Mehmet Mert Sunar, "XVIII. Yüzyıl Ve XIX. Yüzyıl Başları Yeniçeri Kışlaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, ed. Kahraman Şakul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 252-277.

Evlenen, başka mesleklerle ve ticaretle meşgul olup sermeye biriktiren yeniçerilere bu devirde dahi rastlanmak mümkündü. Bu sebeple nasıl ifrata kaçan 'Osmanlı Altın Çağı' yaklaşımı haklı biçimde eleştiriye tabi tutulduysa, yeniçeriler için de bu dönemde aşırı biçimde bir 'altın çağ' inşası yaklaşımı da eleştirilmiştir[7]. Aynı şekilde bu biçimde idealize edilen yeniçerilerin XIV. ve XVI. Yüzyıllarda gerçekleşen Osmanlı askerî başarılarının da tek mimarı gibi gösterilmesi problemli bir yaklaşım olarak görülmüştür[8]. Yine de yeniçerilerin Osmanlı Devleti'nin düzenli askerî gücü olarak pek çok muharebede en güvenilir unsur olarak rol aldığı ve bazen Mohaç Meydan Muharebesi örneğinde olduğu gibi günü kurtaran unsur olduğu da belirtilmelidir. Bunun yanı sıra yeniçerilerin Osmanlı askerî sisteminin teşkil ettiği ilk dönemlerde günün askerî teknolojisinin uygulanmasında diğer askerî gruplardan çok daha uyumlu hareket ettikleri, ateşli silahlar gibi yeni silahların kullanımında ve adaptasyonunda rol aldıkları da unutulmamalıdır. Zaman içinde farklı yeniçeri ortalarının Osmanlı ordusunun ihtiyacı olan işlev ve silahlarda uzmanlaştığı, meydan muharebeleri, kuşatma savaşları, nakliye, deniz savaşları gibi ayrı alanlarda uzman yeniçeri ortaları oluştuğu da görülmektedir. Bu hem kaynaklarda bulunan bilgilerden hem de yeniçeri ortalarının alametleri olan nişanlarında kullanılan resim ve sembollerden anlaşılmaktadır.

Ocağın ilk kurulduğu dönemlerde Osmanlı ordusu içinde yeniçerilerin sayılarının son derece sınırlı olmasının sebeplerinden biri geç ortaçağ ordularının genel karakteri ile ilgiliydi. Süvarinin önemini koruduğu bir dönemde özellikle meydan muharebelerinde ordu kompozisyonlarındaki süvari/piyade oranı her daim süvariler lehineydi. Sonraki dönemlerin savaş meydanlarındaki hareketli piyadesinin aksine bu dönemde piyadeye biçilen rol genelde istihkâmla çevrili ordu merkezini savunmaktan ibaretti. Yeniçerilerin kazanılmasına katkıda bulundukları bütün klasik dönem muharebelerinde oynadıkları taktiksel rol ordu merkezine yönelmiş olan düşman süvari hücumuna karşı yaptıkları savunma ile bu hücumu etkisiz hale getirmekten geçiyordu. Sayılarının sınırlı olmasının diğer bir sebebi devşirme ve pençik sistemlerinin sağlayabileceği insan kaynağının sınırlı olmasıydı. XIV. yüzyılın ikinci yarısından XV. yüzyılın ikinci yarısı arasındaki bir asırlık sürede sayıları birkaç binle ifade edilen Yeniçeri Ocağı'nın mevcudu Fatih Sultan Mehmed'in saltanatının ilk dönemlerinde 5.000'i buluyordu[9]. Bu dönemde gerçekleştirilen fetih politikasının gereği olarak bu sayının iki katına çıktığı belirtilse de; II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde çok büyük bir artış yaşanmadığını, ancak Kanuni Sultan Süleyman devrinde Avrupa arenasındaki savaşlar sebebi ile bu sayıda önemli bir artış yaşanarak yeniçerilerin sayılarının 16.000'e yaklaştığını söylemek gerekir[10]. Bir taraftan da II. Mehmed dönemindeki hızlı artışın aslında Avrupa'da ateşli silahların ve piyadenin önem kazanması ile paralel biçimde bir gelişmeye işaret ettiği düşünülmelidir. Bu şekilde bir değişim

---

7 Cemal Kafadar, "On the Purity and Corruption of the Janissaries", *Turkish Studies Association Bulletin*, sayı 15 (1991), s. 272-279.

8 Kemal Beydilli, "Yeniçeri", s. 458.

9 Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954, s. 118.

10 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, Weidenfield and Nicolson, London 1973, s. 48.

geçiren Osmanlı ordusunun Yavuz döneminde doğudaki Memluk ve Safevi ordularına Kanuni döneminde de batıda Macar ordusuna karşı başarılı olmasının önemli sebeplerinden biri bu devletlerin ordularının böyle bir değişimi başarılı biçimde gerçekleştirmekten uzak olmasıydı.

Yeniçerilerin sayılarının II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde katlanarak arttığı ve I. Ahmed döneminin ilk başlarında bu sayının 37.000'e ulaştığı görülmektedir[11]. Özellikle Habsburg ordularına karşı girişilen mücadele sırasında düşmanın artan ateş gücüne karşılık verebilmek adına tüfek kullanan piyade sayısının arttırılmak zorunda kalınması yeniçeri sisteminde köklü bir değişimin yapılmasını gerekli kıldı[12]. Sistemdeki değişikliklerin kurumsal hale getirilmesi ise Kanuni döneminden itibaren gerçekleşmeye başladı. Bu kadar artan sayıdaki yeniçerinin devşirme usulü ile karşılanmasının mümkün olmaması bu usulün yanı sıra ocağın kapılarının Müslüman tebaaya açılması ile sonuçlandı. Aynı pençik ve devşirme usullerinin yan yana devam etmesi gibi XVIII. yüzyıl başlarına kadar devşirme usulü ile bu yeni usul beraber devam etti. Kanuni devrindeki bu değişim hakkında hiçbir çalışma yapılmamış olmasının büyük bir eksiklik olduğunu belirtmek gerekir. Sonraki dönemlerde kaleme alınan bazı metinlerde yeniçerilerin kendi ocaklarının Kanuni devrinde kurulduğunu iddia etmelerini[13] tamamen uydurma ya da yanlış bir bilgi olarak bir kenara atmak mümkün değildir. Bu iddia yeniçerilerin kendilerine efsanevi bir geçmiş ya da bir meşruiyet kurma çabasının ötesinde yukarıda belirtilen değişimlere işaret etmektedir.

Bu değişimin tabii ki de önemli sosyal ve ekonomik boyutları olması kaçınılmazdı. Devşirme uygulamasının önemini yitirmesi Gayrimüslim ailelerden alınıp sosyal bağlarından koparılarak sultanın kulu haline getirilen yeniçerilerin yerini Müslüman ailelerden gelen sosyo-ekonomik kökenleri ile bağlarını kaybetmemiş yeni bir yeniçeri tipinin alması ile sonuçlandı. Her ne kadar ocağın ilk kurulduğu dönemde bile yeniçerilerin gerçekten köle (ya da kul) statüsüne sahip olup olmadıkları tartışmaya açıksa da pratikte amaçlananın sosyal bağlarını kaybetmiş bu grubun sadece devlete ve sultana sadakat göstermesi olduğu unutulmamalıdır. Yeniçerilerin sultana olan 'kulluğu' hiçbir zaman kayıtsız şartsız bir kulluk olmasa da, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bu yeni ortaya çıkan yeniçeri tipinin sadakatinin devletin tepesindeki sultana değil daha mikro ve yerel düzeylerdeki oluşumlara yöneldiği açıktır. XVII. yüzyılın başlarından itibaren yönetici kesime mensup kimseler tarafından yazıya dökülmesinden de anlaşılacağı üzere yeniçerilerin 'itaatsizliği' veya 'düzensizliği' olarak adlandırılan gelişmelerin saray ve çevresinde de önemli rahatsızlık yarattığı söylenebilir[14]. İlk olarak kendi sosyal bağlarına (ailevi ve yerel bağlar veya tarikat bağları), ardından da mesleki bağlarına (kendi yeniçeri ortalarına ve Yeniçeri Ocağı'na) duyulan sadakatin yanında lafzen daima tekrar ettikleri sultana bağlılıklarının ('kul taifesi' olmaları vs.) giderek zayıfladığı XVII. ve XVIII. yüzyıllarda farklı vesilelerle tekrar be tekrar ortaya

11 İnalcık, *The Classical Age*, s. 48.

12 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler: Telhisler (1597-1607)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 51-52.

13 Tipik bir örnek için bkz. İBB Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Yazmaları*, K. 0714. 02, vr. 22a.

14 Örnekler için bkz. *Kitab-ı Müstetab*, haz. Yaşar Yücel, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1980. Koçi Bey, *Risale-i Koçi Bey*, Mösyö Watts Tab'hanesi, İstanbul 1277.

çıkacaktı. Bunu en yakından ve acı biçimde tecrübe eden, artık kontrolden çıktığını düşündüğü Yeniçeri Ocağı'nı yeni bir askerî güçle değiştirmeye çalışacak olan Sultan II. Osman olacaktı. Ancak Sultan II. Osman'ın öldürülmesi olayının toplumda yarattığı infial ve tepki uzun vadede Yeniçeri Ocağı'nın bu olayla arasına mesafe koyarak, olaydaki rolünü inkâr etmesine yol açacaktı[15]. Her ne kadar sonraki dönemlerde ocak sultanların tahtan indirilmesinde önemli rol oynamaya devam etse de, tahtan indirilen sultanın idam edilmesi gibi bir olaya karışmaktan özenle sakınacaktı.

Bu olayın intikamı Sultan IV. Murad'ın saltanatında yaşanan tehdiş ortamı ile alınarak yeniçeriler belli bir düzen içine sokulsa da, uzun vadede yaşanan sosyo-ekonomik değişimin önüne geçmek mümkün olmayacaktı. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeniçerilerin sayısında yaşanan artışın sonraki dönemlerde artarak devam etmesi yeniçeri maaşlarının ödenmesinde devlet bütçesine altından kalkması çok zor bir yük getirecekti. Ödemelerin zamanında yapılamamasının yanında devletin mali darboğaz yüzünden tağşişlere başvurmaya çalışması paranın değerini düşürerek fiyat artışlarına sebep olacaktı. Zaten mevcut yeniçerilere zar zor maaş yetiştiren devlet maliyesi fiyat artışlarına paralel olarak yeniçeri maaşlarına zam yapmaktan da özenle kaçınmaya çalışacaktı. İşi daha da zorlaştıran yeniçerilerin artık iyiden iyiye ocağın mevcut kurallarına uymayarak sosyal bağlarını daha da derinleştirecek biçimde evlenmeleri, doğal olarak da yeniçeri odaları dışında yaşamaya başlamalarıydı. İdeal olarak yeniçeri odalarında yaşaması beklenen ve barınma ve beslenme ihtiyaçları için para ödemek zorunda olmayan yeniçerilerin maaşları da buna göre ayarlanmıştı. Ancak pek çoğu aile sahibi olan, yeniçeri odaları dışında yaşayan yeniçeriler için zaten düzenli olarak ödenemeyen düşük maaşların hiçbir anlamı kalmıyordu. Bu durumun sonucu, yeniçerilerin özellikle şehirlerde askerlik dışında ticaret ve zanaat hayatına müdâhil olmaları oldu. Sürecin başlarında çoğu zaman askerî sınıftan gelmelerinin getirdiği avantajla ya da bazen şiddet uygulama potansiyellerinin sağladığı kozla esnafın ve locaların içine zorla giren, kendini ortak eden yeniçeriler artık mesleki olarak da yeni sosyal bağlar kurmaya başladılar.

Bu konuda gerçekleştirilen dikkate değer bir çalışmada XVII. yüzyılda yeniçerilerin ticaret ve zanaat alanına müdahalesi ve loncalara üye olması ilk başlarda esnaf, zanaatkârlar ve loncalar tarafından olumsuz karşılanıp, hukuki ve idari sorunlar çıkarırken, zamanla bu sürecin normalleşerek ekonomik hayatın bir parçası haline geldiği belirtilmektedir[16]. Bunda yeniçerilerin ticaret ve zanaatlara atılmasını engellemekte başarılı olamayan esnafın dezavantajlı konumlarını ortadan kaldırmak için ya yeniçeriler ile ortaklık kurmasının ya da bizzat kendilerinin yeniçeri ortalarına yoldaşlık ya da taslakçılık suretiyle üye olmasının rol oynadığı görülmektedir. Benzer şekilde loncalar da ekonomik faaliyetlerinde kendilerine avantaj sağlayabilmek için artık yeniçerilerin loncalara üye olmasına hatta lonca hiyerarşisi içinde önemli konumlara gelmesine ses çıkarmamaya başlamış olmalılar. Loncalar arasındaki hammaddeye erişim rekabeti ve narhın belirlenme sürecinde devletle girişilen pazarlıklar gibi süreçler düşünüldüğünde

15 Gabriel Piterberg, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography At Play*, University of California, Berkeley 2003. Türkçesi, *Osmanlı Trajedisi: Tarih Yazımının Tarihle Oyunu*, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2005.

16 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth Century Istanbul*, Brill, Leiden 2004.

loncanın içinde veya yönetiminde arkasına güçlü bir yeniçeri ortasının desteğini almış bir yeniçerinin bulunmasının avantaj getireceği açıktır. XIX. yüzyıl başlarında pek çok esnaf loncasının mensupları ve kethüdaları arasında yeniçerilerin dikkati çeken varlığı düşünüldüğünde bu sürecin sonuçları konusunda fikir sahibi olunabilir[17].

Bu sürecin askerî açıdan sonucu ise yeniçeri ordusunun artık profesyonel ve elit bir askerî güç olmaktan çıkıp neredeyse bir milis gücüne dönüşmesi oldu. Her ne kadar özellikle yönetim kademelerinde ve ocağa yeni giren yeniçeri namzetleri seviyesinde ocak profesyonel bir askerî güç görüntüsünü muhafaza ediyorsa da, bu ocak mensuplarının çoğunluğunun asıl mesleklerinin artık askerlik değil ticaret ve zanaatkârlık olduğu gerçeğini değiştirmemekteydi. Özellikle uzun süren harp dönemlerinde sefer mevsimi bitimlerinde kışları cepheye yakın kışlaklarda ya da görevlendirildikleri kalelerde bulunmaları gereken yeniçeri ortalarında sadece zabitler ve onların hizmetinde bulunan karakullukçulardan başka kimsenin bulunmadığını belirten raporların işaret ettiği şey ocağın bir milis kuvvetine dönüşmesinden başka bir şey değildi. Bir kısmını zorla sefere gitmek zorunda kalan yeniçerilerin bir kısmını da sefere gelmekten kaçınan yeniçerilerin yerine sağdan soldan bulunan kimselerin oluşturduğu yeniçeri ortalarının mensuplarının; sefere giderken, sefer sırasında ya da en iyi ihtimalle sefer mevsimi sonunda cepheyi bırakıp bir yolunu bularak memleketlerine, ailelerine ve işlerine geri dönmesi sıradan bir vaka haline gelmişti.

Bu süreç aynı zamanda kurulduğu andan itibaren bir askerî lonca şeklinde işleyen Yeniçeri Ocağı'nda askerliğin aynı esnaf loncalarında olduğu gibi iş üstünde öğrenildiği ve pratik bilginin öne çıkarıldığı sisteminin işlemesini de zor hale getiriyordu. Yeniçeri Ocağı'nda geleneksel olarak önem verilen silah kullanma ustalığı, nişancılık ve kılıç kullanımında maharet vs. gibi kabiliyetlere yönelik talimlerin bile ihmal edilmeye başlaması yeniçerilerin sahip olduğu o elit savaşçı kimliğinin dahi kaybolmasıyla sonuçlanacaktı. Diğer bir taraftan da XVI. yüzyıldan beri Avrupa'da özellikle piyade askerleri için düzenli talim ve disipline dayalı uygulamaların giderek geçerlilik kazanması, meydan muharebelerinde yeni taktik düzenlerin denenmesi ve uygulanmasına yol açıyordu. Bu piyade taktiklerinin giderek daha gelişmiş hale gelmesi ve süvarilere karşı üstünlük kazanması, bu taktikleri uygulayan Habsburglar ve Ruslar karşısında sadece Osmanlı süvarisinin savaş meydanlarındaki etkisinin azalması değil aynı zamanda hala bireysel şekilde savaşan yeniçerilerin düşman piyadesine artık galebe çalamaması anlamına geliyordu. Ancak bütün bu genellemelerin Osmanlıların Ruslara ve Habsburglara karşı girdiği harplerin ve büyük muharebelerin nihai sonuçları dikkate alınarak yapıldığını da unutmamak gerekir. Yoksa bu uzun süreli harpler sırasında Osmanlı kuvvetlerinin küçük çaplı muharebelerde, pusularda, kuşatma savaşlarında hala düşman kuvvetlerine karşı başarılar kazandığı bunda da hem eyalet kuvvetlerinin hem de yeniçerilerin rolü olduğunu hatırda tutmak gerekir.

Bunun yanında harplerin ve meydan muharebelerinin kaybedilmesinde daha büyük ölçekli yapısal, siyasal ve mali sorunların da önemli rol oynadığını göz ardı etmek sadece daha görünür olan sonuca odaklanmak manasına gelecektir. Dönemin siyasal

17 Mehmet Mert Sunar, *Cauldron of Dissent: A History of Janissary Corps, 1807-1826*, Binghamton University Doktora Tezi, New York 2006.

aktörleri açısından kullanışlı olan bu yaklaşımın mevcut sistemin düzeltilmesine engel olduğu ve ömrünü uzattığı açıktır. Harbin kötü gidişinin ve kaybedilmesinin sorumluluğunun iktidardaki sadrazama, onun çevresindeki askerî ve mülkî erkâna ya da yeniçerilerin ve ordunun performansına bağlanması görünürdeki sonuca odaklanılarak esas sorunların göz ardı edilmesine yol açmaktaydı. Bu açıdan Yeniçeri Ocağı'nın içine düştüğü durumu imparatorluğun siyasal, toplumsal ve ekonomik açmazlarının bir sonucu değil de, ayrıcalıklı bir grubun disiplinsizliği, merkezi otoriteye kafa tutması ya da yozlaşması ile açıklayan yaklaşımın kısa vadeli siyasi amaçlara yönelik olduğunu da dikkate almamız gerekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyılın ilk yarısında elindeki toprakları düşe kalka da olsa elinde tutabilmesi, hatta Karlofça Antlaşması (1699) sonucunda yitirdiği toprakların bir kısmını geri alabilmesi devletin hala hayatiyetini sürdürdüğü şeklinde yorumlanabilir. Ancak bu yine de 1736-39 yılları arasında Rus Çarlığı ve Habsburg İmparatorluğu'na karşı girilen harpte önemli askerî mağlubiyetlerin alındığı gerçeğini değiştirmiyordu. Bu harbin önemli kayıplar verilmeden atlatılmasının ve ardından Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da yaklaşık 30 yıl boyunca süren bir barış dönemi yaşamasının askerî sistemin ve Yeniçeri Ocağı'nın işleyişinde önemli bir zafiyet doğurduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. Osmanlıların hem 1740-48 yılları arasındaki Avusturya Veraset Savaşı'nın hem de 1756-1763 yılları arasındaki Yedi Yıl Savaşı'nın dışında durması bu dönemde yaşanan önemli askerî değişimlere bigâne kalması ile sonuçlandı. Özellikle en ölümcül rakibi olan Rus ordularının bu iki savaşta da yer alıp önemli tecrübeler kazandığı düşünüldüğünde, ilk bakışta toplum ve devlet açısından olumlu görülen bu barış döneminin pratik bilgiye dayalı Osmanlı ordusu açısından hiç de olumlu sonuçlar doğurmadığını söylemek gerekir. Bu barış döneminde yeniçerilerin askerî yetenek ve karakterlerini daha da kaybetmelerinin yanı sıra ocağı en fazla güçten düşüren ve yıpratan faktörlerden bir olan esâme yolsuzluklarının bizzat devlet tarafından meşrulaştırılması yakın gelecekte son derece olumsuz sonuçları beraberinde getirecekti. I. Mahmud (1730-1754) döneminde yeniçeri esâmelerinin piyasada alım ve satımının devlet tarafından meşrulaştırılmasının aslında zaten fiili bir durumun kabulünden başka bir şey olmadığı söylenebilir[18]. Ancak bu kabullenmenin süreci daha da kontrolden çıkardığı ve ricalin elinde büyük miktarlarda esâme kâğıdının toplanmasına yol açtığı da belirtilmelidir[19]. Yüksek dereceli devlet memurları ve ulema bu esâmeleri yatırım amacı ile aldığı gibi bazen kendi hizmetkârlarının maaşlarını devlet hazinesinden ödetmek amacı ile de alıyorlardı[20]. Zaten esâmelerin çoğu da bu grupların elinde toplanmıştı. XVII. ve XVIII. yüzyıl boyunca zaman zaman esâme uygulamasını ıslah etmek amacı ile adımlar atılsa da,

18 Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 127-128; Abdülkadir Özcan, "Esâme", *DİA*, c. 11, İstanbul 1995, s. 355-356.

19 Örneğin XVIII. yüzyıl sonlarında ulemaya mensup birisinin terekesinde toplamda 12.700 küsur akçelik bir meblağa tekabül eden esâme kâğıtlarının çıktığı bilgisi için bkz. Cemal Kafadar, "Yeniçeriler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul 1994, s. 474. XIX. yüzyıl başında benzer örnekler için bkz. Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi: Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani*, haz. Mehmet Ali Beyhan, c. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 239.

20 Mehmet Mert Sunar, "Ulûfe", *DİA*, c. 42, İstanbul 2012, s. 124-126.

harp zamanlarında asker ihtiyacı arttığında ve isyanlar sonrasında bu konuda ödünler verilmek zorunda kalınması bir türlü sistemin düzeltilmesine izin vermeyecekti.

Bütün bu sürecin en yıkıcı sonucu XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Ruslarla yapılan iki büyük harpte (1768-1774; 1787-1792) Osmanlı merkezi yönetiminin cepheye gönderecek yeniçeri neferi bulmakta büyük zorluklar çekmesi olacaktı. Dönemin devlet yazışmalarının ve vakayinamelerinin dile getirdiği en önemli sorunlardan biri cephedeki düzenli piyade birliklerini oluşturması gereken yeniçeri sayısının hiçbir zaman istenen seviyeye ulaşamamasıydı. Bin bir güçlükle cepheye gönderilen ve önemli bir kısmı ocak adabına yabancı sağdan soldan toplama kimselerden oluşan yeniçerilerin askerî olarak kötü performansının yanı sıra işleri daha da kötüye götüren bu neferlerin ganimet imkânı olmadığında ya da işler kötüye gittiğinde ilk fırsatta firar etmeleriydi. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Osmanlı ordularının büyük meydan muharebelerindeki başarısızlığı bir yana bırakıldığında bu harpler sırasında ortaya çıkan tablonun Rus ve Habsburg ordularının kesin bir hegemonyasından çok uzakta olduğunu toptancı bir yaklaşımdan kaçınmak adına belirtmek gerekir. Bu harpler sırasında kale kuşatmaları, küçük çarpışmalar ve pusu savaşlarında yeniçerilerin ve Osmanlı kuvvetlerinin hala başarılar kazanabildiği ve Rus ve Habsburg ordularına önemli kayıplar verdirdiği belirtilmelidir.

Ancak yeniçerileri Osmanlı merkezi yönetimi açısından dayanılamaz bir unsura dönüştüren şey askerî başarı ya da başarısızlıklarının ötesinde devletin otoritesine karşı takındıkları tavırdı. Yeniçeri Ocağı'nın XVI. yüzyılın sonlarından itibaren içine girdiği değişim sürecinin toplumsal kökenleri ve ilişkileri çok derinlere inen yeni bir yapıyı doğurduğunu düşündüğümüzde, karşımızda olan şeyin artık farklı toplumsal grupların menfaatlerinin temsil edildiği kurumsal bir yapı olduğunun farkına varmamız gerekir. XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyıl başlarının Yeniçeri Ocağı, İstanbul'a taşradan gelip hemşerilik bağlarıyla ayakta kalmaya çalışan göçmenlerden, hayatını emek gücü ile kazanan gündelik işçilere; çarşı ve pazardaki orta ölçekli ve küçük esnaftan, görece büyük sermayeye sahip tüccarlara ve loncalara kadar geniş bir yelpazenin temsil edildiği bir kurumsal yapıydı. O sebeple bu dönemin yeniçerilerinin "ocak gayreti" tabir edilen Yeniçeri Ocağı'na duydukları bağlılık tabii ki de Klasik Dönem yeniçerilerinin askerî bir takım ruhu ve yoldaşlık duygusu ile Ocağa duydukları bağlılıktan çok farklıydı. Bu açıdan yeniçerilerin oluşturdukları grupların çıkarları doğrultusunda Osmanlı merkezi yönetiminin otoritesine karşı gelmeleri, emirlerine itaat etmemeleri, daha ileri giderek gereğinde isyan etmeleri yukarıda bahsedilen sürecin sonuçlarından biriydi. XVIII. yüzyıl Osmanlı siyasal ve toplumsal düzeni içinde ayrıcalıklı birçok gruptan biri olan yeniçeriler, Osmanlı merkezi otoritesinin içerde ve dışarda kendi iradesini kabul ettirmek için güveneceği kolluk kuvveti olmanın çok uzağındaydı. 1768-1774 ve 1787-1792 harplerinin Osmanlı ricalinin önüne serdiği tablo giderek daha yırtıcı hal alan Avrupa arenasında Osmanlı Devleti'nin bekasının büyük bir tehlike içine düştüğüydü. Devletin ayakta kalabilmesi için yapılması gereken bir an önce merkezi yönetimin kuvvet kazanması ve bunun için gerekli yeni düzenlemelerin yapılmasıydı.

Sona Doğru: Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılmasına Giden Süreç

Osmanlı ordusunun çağı yakalaması için gerçekleştirdiği düzenlemeler içinde acil olarak yapılması gereken ilk şey, ordunun muharebe meydanlarında Avrupalı rakiplerle boy ölçüşebilecek düzeye yeniden getirilmesiydi. Yeniçeri Ocağı'nın toplumsal ve siyasal gücünden çekinen ricalin ancak kapalı kapılar ardında söyleyebildiği, devlet için hazırlanan raporlarda dahi açıktan telaffuz edemediği şey ise yeniçerilerin yerini alacak yeni bir ordu kurulmasıydı. 1787-1792 Harbi'nin tam ortasında kendini Osmanlı tahtında bulan III. Selim'in harbin geri kalan bölümünde yakından şahit olduğu ve hatt-ı hümayunlarında feryat eder biçimde yakındığı işleyiş bozuklukları ve yolsuzluklar sonucunda savaş bitiminde reformun gereğine inandığı bellidir. Savaşın hemen bitiminde devletin ileri gelen bürokrat, ulema ve askerî ricaline yapılması gerekli reformlar hakkında tavsiyelerini içeren raporlar hazırlatılması ve ardından askerî reformlara başlanması bu inancın sonucuydu. Hazırlanan layihalarda öne çıkan iki görüşten biri mevcut askerî yapının ıslahı iken diğer görüş sıfırdan yeni bir askerî sistem kurulmasıydı. Her ne kadar Yeniçeri Ocağı'nın siyasi ve toplumsal gücünden çekinen devletin ileri gelenlerinin çoğunluğu yeni bir askerî sistem kurmak yerine mevcut olanın ıslahı önerisini getirdilerse de raporlardan birkaçı sıfırdan yeni bir askerî sistemi önermekteydi[21]. III. Selim ve danışmanlarının bu iki görüş arasında bir telif yolu bulup Yeniçeri Ocağı'na dokunmadan onun yanında yeni bir ocak kurmaya çalışması belki de en başından reformun akıbetini belirlemişti. III. Selim hükümetinin bu yeni askerî sistemin kuruluşunu müesses nizamın unsurlarına sezdirmeden gerçekleştirme çabaları aslında hiç de işe yarayan hamleler değildi. Bu bağlamda yeni kurulan ocağın aslında mevcut Bostancı Ocağı'nın içinde yapılandırılarak Bostancı Tüfekçileri ismi altında faaliyet göstermesi ya da padişahın Yeniçeri Ocağı'nda da göstermelik benzer bir yapılanmaya gitmesi ve yeniçerilere önem ve özen gösterdiğine dair sembolik hareketleri çok da fazla bir mana ifade etmiyordu[22].

Yine de yeniçerilerin Nizam-ı Cedid'e ya da sonradan kendi ifadeleriyle bu Nizam-ı Yezid'e ilk başlarda açıktan ve yekpare biçimde karşı bir tavır aldıklarını da söylemek zordur. Belki de 1787-1792 Harbi'ndeki başarısızlığın ardından kamuoyunun gözünde yeni yapılanmaya açıktan karşı çıkacak kadar bir itibarlarının olmadığını düşünmek mümkündür. Bunun yanında bu yeni oluşumun nereye gideceğini görmeden bir tavır takınmaktan kaçındıkları da iddia edilebilir. Ancak bu yeni kurulan birliklerin zaman içinde kendi kışlaları, prestijli konumları ve yüksek maaşları ile kurumsal bir hale bürünmesi, imparatorluğun diğer bölgelerine yayılmaya çalışılmaları gibi faktörler sonunda Nizam-ı Cedid'in yeniçerilerin giderek daha fazla hedefine oturduğu görülmektedir[23]. Özellikle 1800'lerin başları yeniçerilerin ve hükümetin

21 Özellikle Abdullah Birrî Efendi ve Mustafa Reşid Çelebi'nin layihaları için bkz. Ahmet Öğreten, *Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Askerî Lâyihalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 65-68, 121-129.

22 Mehmet Mert Sunar, "Ocak-ı Âmire'den Ocak-ı Mülgâ'ya Doğru: Nizam-ı Cedid Reformları Karşısında Yeniçeriler", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 497-528.

23 Aysel Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye or the Selimiyye Incident: A Study of the May 1807 Rebellion*, Sabancı Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 111-121.

karşılıklı olarak birbirlerine karşı kamuoyunun desteğini kazanmak için giderek sertleşecek bir propaganda faaliyetine girişmelerine sahne olacaktı. Yeniçerilerin kahvehanelerde, berber dükkânlarında, çarşılarda sözlü şekilde görüşlerini yayarak ya da bazen duvarlara yaftalar asarak ya da dağıtarak Nizam-ı Cedid aleyhinde giriştikleri propaganda karşısında hükümet de kendini destekleyen ulemanın verdiği vaazlar ve yazılan risaleler ile kendini savunmaya çalışmaktaydı[24]. Reform için Nakşibendi tarikatının bir kesiminin verdiği destek ya da ulema hiyerarşisinin üst kademelerinin hükümeti desteklemesinin seçkinler üzerinde etkili olduğunu düşünülebilirse de sıradan halkın üzerinde Nizam-ı Cedid lehine yapılan propagandanın ne kadar etkili olduğu şüphelidir[25]. Nizam-ı Cedid reformlarını sonunu getirecek Kabakçı İsyanı'nın (1807) sonucundan yola çıkarak geriye doğru yapılan bu yorum riskli olsa da isyan sırasında başkent sakinlerinin III. Selim yönetimine yönelik herhangi bir destek girişiminde bulunmamaları bu görüşü kuvvetlendirmektedir.

Nizam-ı Cedid aleyhine 1807'de patlak veren isyanın en ilgi çekici noktalarından birini Nizam-ı Cedid kuvvetleri ile çoğunluğu yeniçerilerden oluşan asiler arasında herhangi bir çatışmanın yaşanmamış olmasıdır. Bu her ne kadar III. Selim'in merhametli kişiliğine ve Nizam-ı Cedid ordusunu kullanmama kararına bağlansa da tespit edildiği kadarı ile isyan sonrasında bu konuda kamuoyunda yaygın iki görüş bulunuyordu. Birincisi III. Selim'in isyan sırasında sergilediği kararsızlığının temelinde 1806'da Rusya'ya açılan savaş sebebi ile yeniçerilerin çoğunluğunun ordu ile birlikte Rus cephesinde olmasının yattığıydı[26]. III. Selim ve danışmanları açık biçimde Nizam-ı Cedid kuvvetlerini kullanarak isyanı bastırır ve isyana katılan yeniçerileri tenkil ederlerse cephedeki yeniçerilerin cepheyi bırakarak İstanbul'a yürüyeceklerinden çekiniyorlardı. Diğer bir açıklama ise Nizam-ı Cedid ordusuna yazılanların çoğunluğunun yeniçeri veya yeniçeri taslakçıları arasından gelmesi sebebi ile bu kuvvetlerin emir verilse bile zaten kendi yoldaşlarına karşı bir harekete girişmeyecekleri yolundaydı[27]. Özellikle bu ikinci iddia daha ciddi biçimde araştırılmaya muhtaç olsa da o dönem yaşayanların bile olayın III. Selim'in kişiliği ile bir ilgisi olmadığının farkında olduklarını göstermektedir[28]. Bir taraftan da isyan sonrasında Nizam-ı Cedid'in zabit ya da neferlerine karşı yeniçerilerce yaygın şiddet olaylarına girişilmemiş olması ve Nizam-ı Cedid ordusu mensuplarının da sanki havaya karışmış gibi bir anda yok olmaları ikinci iddianın ciddiye alınması gerektiğini göstermektedir.

Yeniçerilerin Nizam-ı Cedid'e karşı kazandıkları bu zaferin kısa süreli bir zafer olduğunu belirtmek lazımdır. Nizam-ı Cedid ehli adı verilen reform yanlısı seçkinlerin

24 Önemli bir örnek için bkz. *Nizâm-ı Cedîde Dâir Bir Risâle: Zebîre-i Kuşmânî Fî Tarîf-i Nizâm-ı İlhâmî*, haz. Ömer İşbilir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

25 Nakşibendiliğin Müceddidiye kolunun III. Selim'in reformlarına verdiği destek için bkz. Butrus Abu-Manneh, "The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century", *Die Welt des Islams*, sayı 1/4 (22) (1982), s. 1-36.

26 Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi*, c. 1, s. 134.

27 Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi*, c. 1, s. 238.

28 III. Selim hakkındaki bu imajın ortaya çıkışında Ahmed Cevdet Paşa'nın rolü hakkında bkz. Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, çev. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

bir kısmı Kabakçı Mustafa İsyanı sırasında tasfiye edilmiş olsalar da geri kalanları soluğu III. Selim yanlısı olarak gördükleri Alemdar Mustafa Paşa'nın yanında almışlardı. Aslında tahta geçen yeni padişah IV. Mustafa'ya karşı büyük ümitler besleyen ve ondan sadrazamlık makamını bekleyen Alemdar Mustafa Paşa'nın yeni yönetimden beklediğini bulamaması, kendisini yanına toplanmaya başlayan Nizam-ı Cedid yanlılarının yönlendirmelerine açık hale getirdi. Alemdar'ın kendini destekleyen sekban birlikleri ile İstanbul'a gelerek gerçekleştirdiği hükümet darbesi, II. Mahmud'un tahta çıkışı ve kısa süre içinde Nizam-ı Cedid reformlarının çok daha sert ve amansız biçimde Sekban-ı Cedid adı altında ihya edilmesi ile sonuçlanacaktı. Kendilerini bir anda III. Selim hükümetinden çok daha tehlikeli bir düşman ile karşı karşıya bulan yeniçeriler, üzerlerine Celâlileri hatırlatır bir acımasızlıkla gelen Alemdar Mustafa Paşa hükümetine karşı can havli ile aynı sertlikte bir karşılık verecekler ve Alemdar Vak'ası olarak adlandırılacak isyan sonrasında Sekban-ı Cedid tehlikesini de bertaraf edeceklerdi. Ancak bu isyan sırasında İstanbul'da yaşanan can ve mal kayıpları dikkate alındığında yeniçerilerin kazandığı zaferin bir Pirus zaferinden öte bir şey olmadığı söylenebilir. Alemdar Vak'ası'nın yeniçerilere karşı İstanbul'daki kamuoyu desteğinin altının oyulmasında önemli bir rol oynadığı düşünülmelidir.

Alemdar Vak'ası sırasında kardeşi IV. Mustafa'yı öldürterek Osmanlı hanedanının hayattaki tek erkek üyesi haline gelen II. Mahmud güç bela tahtını ve canını koruyabilmiş olsa da, saltanatının ilk yıllarında sürekli tehdit ve tahkirlerine uğradığı yeniçerilerin hükümet üzerindeki etkisini çok abartmamak gerekir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorlukta ekonomik güçleri ve etkileri yükselişe geçen güçler karşısında devamlı erozyona uğrayan yeniçerilerin alttan alta işleyen bu sürece karşı çırpınışları giderek daha çaresiz hale gelmekteydi[29]. II. Mahmud döneminde merkezi devlet yapısından bağımsız hareket eden otonom grupların birer birer tasfiye edilmesi aslında bu sürecin bir sonucuydu. Merkezi yönetime kafa tutacak durumda olan büyük ayanların tasfiyesi, ulemanın kontrol altına alınışı ve son olarak Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması merkezi devletin gücünü arttırmak için atılan adımlardı. 1810'lardan itibaren büyük ayanları tasfiye etmeye başlayan, Yeniçeri Ocağı dışındaki askerî ocaklara gösterdiği ilgi ve maaş düzeltmeleri ile onların desteğini alan II. Mahmud'un bir sonraki adımı ulemayı kendi tarafına çekmek oldu[30]. Padişahın başlıca hedefi zaten her daim merkezi hükümetin yanında yer alan ve ikna edilmeleri zor olmayacak ulemanın üst hiyerarşisinin değil alt seviyedeki ulemanın desteğini kazanmaktı. Hem çizdiği Müslüman sultan imajı ile hem de vakıflar ve benzeri inamlar yolu ile refah seviyelerini arttırdığı ulemanın desteğini de kazanan II. Mahmud, Yunan İsyanı'nın meydana getirdiği sorunu Mehmed Ali Paşa'nın yardımı ile aştığını düşündüğü anda yeniçerilere karşı harekete geçti. Her taraftan kıskaca aldığı yeniçerileri Eşkinci Layihası ile yeni bir askerî reformun başladığını ilan ederek iyice köşeye sıkıştıran II. Mahmud yönetiminin reforma itaat etse de isyan etse de Yeniçeri

29 Donald Quataert, "Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline 1730-1826," *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730-1914*, Isis Press, İstanbul 1993, s. 197-203.

30 Avigdor Levy, "The Ottoman ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II," *Asian and African Studies*, sayı 7 (1971), s. 13-39.

Ocağı'nı ortadan kaldırmayı kararlaştırdığı bellidir. 1826'da belki kendi insiyatifleri ile belki de hükümetin adamlarının kışkırtması ise son kez isyana kalkışan yeniçerilerin üç saatlik kısa bir cebelleşmenin ardından tasfiye edilmeleri dört buçuk asırlık ocağın sönmesi ile sonuçlandı. Devlet tarihçileri tarafından Vak'a-i Hayriye olarak adlandırılan bu olayın ardından II. Mahmud yönetimi yeniçeriliğin bütün nam ve nişanlarını yeryüzünden ve etkisini de Osmanlı toplumu üzerinden silmeye çalışsa da bunda ne kadar başarılı olduğu tartışmaya açıktır. Ahmed Cevdet Paşa'nın yeniçeriliği "devletin ve cemiyetin kalbinde bir seretân illeti (kanser hastalığı)"ne benzetmesi ve yeniçeriliğin Osmanlıların iliğine işleyerek "asabiye-i milliye" makamına geldiğini belirterek ilgası ile asabiye-i milliyeye halel geldiğini belirtmesi sorunu aslında tersten anladığını düşündürmektedir[31]. Yeniçeriler Osmanlı Devleti ve cemiyetinin kalbindeki seretân illetinin sebebi değil sadece bir belirtisiydi. Bu açıdan yeniçeriliği kaldırmak sadece bu hastalığın belirtilerini ortadan kaldırmaya çalışmakla eşdeğerdi.

Kaynakça

Abu-Manneh, Butrus, "The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century", *Die Welt des Islams*, sayı 1/4-22 (1982), s. 1-36

Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, haz. Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994

Âşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, haz. Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç, K Kitaplığı, İstanbul 2003

Beydilli, Kemal, "Yeniçeri", *DİA*, c. 43, İstanbul 2013, s. 450-462

Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi: Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani*, haz. Mehmet Ali Beyhan, c. 1-2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003

İnalcık, Halil, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1954

İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, Weidenfield and Nicolson, Londra 1973

Cemal Kafadar, "Yeniçeriler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul 1994, s. 472-476

Kafadar, Cemal, "On the Purity and Corruption of the Janissaries", *Turkish Studies Association Bulletin*, sayı 15 (1991), s. 272-279

Kitab-ı Müstetab, haz. Yaşar Yücel, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1980

Koçi Bey, *Risale-i Koçi Bey*, Mösyö Watts Tab'hanesi, İstanbul 1277

Levy, Avigdor, "The Ottoman *ulema* and the Military Reforms of Sultan Mahmud II", *Asian and African Studies*, sayı 7 (1971), s. 13-39

Mebde-i Kanun: Yeniçeri Ocağı Tarihi, ed. Irina Y. Petrosyan, Nauka Basımevi, Moskova 1987

Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, terc. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999

Nizâm-ı Cedîde Dâir Bir Risâle: Zebîre-i Kuşmânî Fî Tarîf-i Nizâm-ı İlhâmî, haz. Ömer İşbilir, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2006

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler: Telhisler (1597-1607)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1970

Quataert, Donald, "Janissaries, Artisans and the Question of Ottoman Decline 1730-1826", *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730-1914*, Isis Press, İstanbul 1993, s. 197-203

Piterberg, Gabriel, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography At Play*, University of California, Berkeley 2003 (Türkçesi: Piterberg, Gabriel, *Osmanlı Trajedisi: Tarih Yazımının Tarihle Oyunu*, çev. Uygar Arabacı, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2005)

31 BOA, *Yıldız Esas Evrakı*, Dosya 45, Gömlek 11, (18 Safer 1302/7 Aralık 1884).

Sunar, Mehmet Mert, "Ocak-ı Âmire'den Ocak-ı Mülgâ'ya Doğru: Nizam-ı Cedid Reformları Karşısında Yeniçeriler", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 497-528

Sunar, Mehmet Mert, *Cauldron of Dissent: A History of the Janissary Corps, 1807-1826*, Binghamton University Doktora Tezi, New York 2006

Sunar, Mehmet Mert, "Ulûfe", *DİA*, c. 42, İstanbul 2012, s. 124-126

Sunar, Mehmet Mert, "XVIII. Yüzyıl Ve XIX. Yüzyıl Başları Yeniçeri Kışlaları Üzerine Bir Değerlendirme", *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, ed. Kahraman Şakul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 252-277

Öğreten, Ahmet, *Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Askerî Lâyihalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014

Özcan, Abdülkadir, "Esâme", *DİA*, c. 11, İstanbul 1988, s. 355-356

Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı, haz. Kemal Beydilli, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2013 *(Memoiren eines Janitscharen oder Türkische Chronik*, Eingeletitet und übersetzt von Reneta Lachmann, Günter Prinzing, Verlag Styria, Graz, Vien, Köln 1975)

Yıldız, Aysel, *Vaka-yı Selimiyye or the Selimiyye Incident: A Study of the May 1807 Rebellion*, Sabancı Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 2008

Yi, Eunjeong, *Guild Dynamics in Seventeenth Century Istanbul*, Brill, Leiden 2004

21

TÜRK ASKERÎ DÜŞÜNCE GELENEĞİ

Cevat Şayin*

"*Ormanda, dışarıda kalmış olanlar toplanıp yedi yüz er oldular. İki bölüğü atlı idi, bir bölüğü yaya idi. Yedi yüz kişiyi idare edenlerin büyüğü şad idi; 'danışman ol' dedi, danışmanı ben oldum.*"

Bilge Tonyukuk

Türkler ile askerlik arasındaki sıkı ilişki erken zamanlardan beri dost ve düşman tüm gözlemciler tarafından vurgulana gelmiştir. Buna karşın askerlik ve strateji literatüründe Türklere gösterilen ilginin rakiplerine kıyasla çok cılız ve sığ olduğu adeta görmezden gelinmeye çalışıldığı meraklılarının paylaştığı bir gözlemdir. Bu kabul edilemez neticenin nedenleri ayrıca araştırılması ve tartışılması gereken bir husus olduğundan kapsam dışında tutulacaktır. Bununla beraber bu konudaki esas sorumluluğun askerî kurum ve emekli ve muvazzaf subaylara özellikle de *crème de la crème* olduklarını iddia eden kurmay subay ve generallere ait olduğu yabancı literatüre katkı sağlayanların kimlikleri dikkate alındığında rahatlıkla söylenebilir.

Türk askerlik düşüncesi mirasının temelleri ortaya çıkarılıncaya kadar konuya bir isim koymak adına önerilen "Türk Askeri Düşünce Geleneği" başlığının tercih edilme sebeplerine kısaca göz atalım. Her ne kadar Prusya'daki gelişmeler izlenerek genelkurmay teşkilatı kurularak bir harp dairesi tesis edilmiş ve harp okullarında harp tarihi dersleri okutulmaya başlanmışsa da Türk askerî tarihini, batıdaki örneklerine benzer araştırma, inceleme ve çözümleme çalışmalarına gerek asker gerekse de sivil araştırmacılarca tevessül edilmemiştir. Yani ne bir Delbrück ne bir Jomini ne de bir Liddell Hart çıkartılamamıştır. Bununla beraber ders kitabı olsun maksatlı birkaç yüzeysel yayın yapılmıştır. Bugünde bu uygulama, maalesef devam etmektedir. Dolayısıyla eğitim öğretim kanalı ile bu düşünce mirasının izinin sürülebilmesi ne yazık ki mümkün görülememektedir. Harp akademileri kuruluşundan Milli Savunma Üniversitesi kuruluşuna geçişin bir dönüşüm mü yoksa bir revizyon mu olduğunun belirteçlerinden biri olarak bu konudaki gelişmeler izleyicilerine objektif fikirler verebilecektir.

Türklerin askerliğe dolayısıyla da stratejiye bakışlarını ortaya çıkarmanın önündeki engellerin başında kaynak sorunu gelmektedir. Bilinen ilk Türk devleti olan Göktürk devletinden Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar geçen süreçte Türkler Orta Asya'dan Avrupa'ya, Hindistan'dan Arabistan'a, Afrika'dan Anadolu'ya kadar farklı coğrafyalara

* Dr. (E.) Tank Albay, Milli Savunma Üniversitesi. E-posta: sayincevat@gmail.com.

göç etmişler ve bu arada yerleştikleri her coğrafyaya uyum sağlarken yöredeki çeşitli dinleri benimsemişler, bununla bağlantılı olarak birçok dil ve alfabe kullanmış ve değiştirmişlerdir. Doğal olarak yaşanan her bir değişim ve dönüşümde eski kaynakların anlaşılabilirliğinin azalması ki söz konusu kaynakların hem günümüze ulaşması hem de bir araya getirilmesi zaten zor iken mevcut ilgisizlikle birleştiğinde aşılması imkânsız gibi görünen engelleri araştırmacıların önüne çıkartmıştır. Bu durum literatürün önde gelen ve Türklerin de en eski rakibi olan Çin devleti ile kıyaslanırsa konunun önemi kolayca anlaşılabilir.

Kaynak sorununu aşmak için sıklıkla rakip devletler tarafından oluşturulan literatüre genellikle de ikincil kaynaklara müracaat edilmekte ve buralarda zikredilen kısıtlı bilgilerle üstelik de askerî danışmanlardan da yardım alınmadan ve zamanın coğrafyası ile de ilişkilendirilmeden bölük pörçük bir hikâye oluşturulmaya çalışılmaktadır. Mevcut yerli literatür ile yabancı örnekler karşılaştırılınca maalesef bu manzara ile karşılaşılmaktadır. Burada meslekten tarihçilerin sorumluluğu olan monografiler yazma konusunun hâlâ en az ilgi duyulan alan olduğu gerçeği de yeri geldiği için ifade edilmelidir.

Tabii bir de bu alandaki boşluğu fark ederek meraklıları istismar etmek isteyen, günümüz askerlik ve strateji kültürünün beylik kavram ve klişeleri ile tarihi olayları mıncıklayan analojik yayınların neden olduğu kafa karışıklığı da dikkate alınmalıdır. Zira bu kakafoni alana yönelebilecek samimi ve ciddi gayretleri endişeye sürükleyerek literatürün gelişimini geciktirebilmektedir.

Yazarın daha önce önerdiği 3T (Teşkilat-Teçhizat-Tefekkürat)[1] çalışması ile de gösterildiği gibi teşkilat, teçhizat veya tefekkürat alanlarının birinde meydana gelen bir değişiklik, diğerlerinde de değişikliğe neden olmaktadır; böylece bu alanların herhangi birinde meydana gelmiş bir değişiklikten hareketle diğer alanlardaki değişim ve dönüşümler sorgulanarak bulmacanın eksik parçaları bulunabilir. Bu maksatla dünyada sıklıkla kullanılan deneysel *askerî* tarih çalışmalarının ki yabancı örnekleri her gün belgesel kanallarında dönüp durmaktadır, Türk *askerî* mirasının ortaya çıkarılmasında çok büyük katkılar sağlayabileceği söz konusu iken üstelik de bilimsel araştırma desteklerinin eskiye göre çok arttığı bir zamanda henüz hiçbir çalışma yapılmaması dikkat çekicidir.

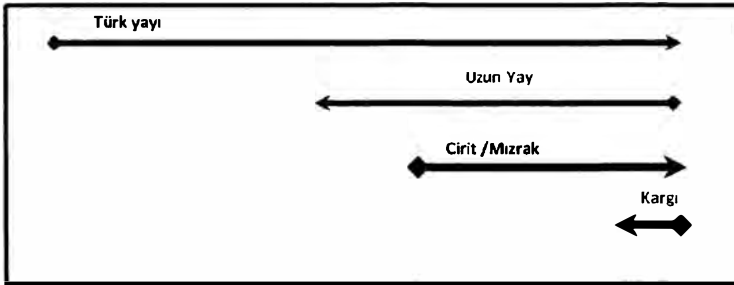
İşte bu nedenlerle Türk askerlik düşüncesi mirası üzerine söz söyleyebilmek için geriye sadece bilinen uygulamalardaki ortak ve devam eden hususiyetleri bir araya getirerek bir geleneğin varlığını ispatlama yolunun kaldığı iddia edilebilir. Kısaca ifade etmek gerekirse gelenek, karşılaşılan benzer durumlarda sergilenen tipik tutum, tavır ve davranış veya bunların çeşitli birleşimleridir. Öyle ise bu örüntüye çeşitli açılardan bakılarak sorgulamalar ve çözümlemeler yapılabilir. Bu maksatla görece hakkında daha fazla bilgiye sahip olunan teçhizat alanı öncelikle incelenecek burada tespit edilen özellikler ile teşkilat ve tefekkürat alanındaki özellikler ilişkilendirilerek ulaşılacak bulgular literatürdeki bilgiler ile yoğrularak olgulara ulaşılacak ve yaşanmış

1 Cevat Şayin, "Askeri Tarih Araştırmasında Yeni Bir Yaklaşım 3T (Teşkilat, Teçhizat, Tefekkürat)", *Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar*, ed. Cevat Şayin ve Gültekin Yıldız, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 58-88.

muharebeler yardımı ile de ulaşılan sonuçların varlığı ve sürekliliği yoklanarak Türk Askerî Düşünce Geleneği yorumlanacaktır.

Teçhizat

Erken dönem Türk askeri denilince kuşkusuz akla ilk gelen resim geriye doğru ok atan süvaridir. Bu ikona kendi başına birçok gerçeği açıklamaktadır aslında: Türklerin temel silahı ok ve yay ile attır. Türklerin kullandığı yaylar rakiplerine oranla çok yüksek enerji üretebilen birleşik yapıdaki oldukça hafif ve kısa bir silahtır; okları ise hafif fakat istikrarlı ve yaralayıcılığı yüksektir. Muharebe oklarının etkili menzilleri 200-300 m. civarında olup metal zırhları bile delebilmektedir[2]. Bu atış mesafesine tüfeklerle ancak XIX. yüzyılın son çeyreğinde ulaşılabildiği hatırlanmalıdır. En yakın rakibi olan İngiliz uzun yayının menzili 150-200 metredir. Bu özellikleri ile Türk yay ve oku, düşmanın zırhlı ve zırhsız piyade ve süvarisine onların silahlarının menziline girmeden atıcısına uzun mesafeden etkili olma imkânı sağlayabilmektedir. Bir başka fırlatılan silah olan cirit ise yaklaşık 30-40 m. mesafeden öldürücü olabilmektedir. Aynı şekilde mızrakların da benzer mesafelerde etkili olduğu söylenebilir. Kement de bir silah olarak kullanılmıştır. Ayrıca eğri kılıç, küçük ve hafif kalkanlarda Türk atlılarının teçhizatları arasında yer almıştır. Bu silahların Türklere, savaşırken hasımla aralarına bir mesafe koymalarını sağladığını, böylece hem düşmanın sahip olduğu silahların etkisinden korunmayı hem de düşmanla istediği zaman savaşa tutuşmayı, istediği zaman da savaştan zarar görmeden çekilme imkânını sağladığı görülür.

Etkili menzil karşılaştırması

Tüm bu silahların etkisini geometrik olarak artıran asıl unsur ise Türkmen atıdır. Bu at cinsi saatte 50-60 km.lik hızlara çıkabilir, uzun saatler boyunca rahvan koşabilir, az yem ile çok iş yapabilme ve açlığa ve susuzluğa uzun süre dayanabilme özelliklerine sahiptir. Bu atı diğerlerinden ayırt eden bir diğer özellik ise yetiştirilme şeklidir; Türkler atlarına saygı duydukları ve onları arkadaş olarak gördükleri için eğitilmeleri zorla veya şartlandırılarak değil, diğer at ve binicilerin davranışları izletilerek öğrenmeleri sağlanmıştır. Bu nedenle Türkmen atı muharebe esnasında binicisinden komut alma

2 Okların menzili hususunda farklı kaynaklarda birbirinden çok farklı mesafelerden bahsedilmektedir. Burada zikredilen mesafe bu konuda tecrübî çalışmalar yapan Murat Özveri'nin kabul edilebilir bulduğu rakamdır.

ihtiyacı duymadan yapması gereken davranışları sergileyerek binicisinin işini kolaylaştırır. Böylece meşhur ikonadaki süvarinin geriye ve diğer yönlere ok atması gerçekleşir. İlginçtir ok atma sahnesinin resmedildiği tüm kalıntılarda atın ön ayakları hep havadadır ki bu süvarinin nişan almasını ve nişan aldığı hedefi vurmasını mümkün kılabilecek yegâne ve anlık bir durumdur; ancak bunun senkronize edilmesi hem binici hem de atın birbirlerini çok iyi tanımaları ve hissetmeleri ile mümkün olabilir.

Türklerin hareket yeteneğini artıran bir diğer unsur da devedir. Develer 170-270 kg. yükü, günde 47 km mesafeye kolaylıkla taşıyabilen, açlığa, susuzluğa, soğuğa ve sıcağa haftalarca dayanabilen ve üstelik de yollara ihtiyaç duymayan oldukça uysal ve kanaatkâr hayvanlardır. Klasik dönem Osmanlı ordusunda 25 yeniçeri ortası deve taşımacılığı ile görevlidir ve bu dönemdeki seferlerde mühimmat ve zahire için kiralananlar hariç yedi-sekiz bin deve kullanılmıştır[3]. Özellikle doğu ve güney seferlerinde deve kullanımları elli-altmış binlerle ifade edilir. Böylece muhariplerin ihtiyaçlarının temini sağlanarak savaşın sürdürülebilirliği artırılmış olur ki, böylece de firar ve saf değiştirme eylemleri azalır.

Ateşli silahların keşfinin önemi, mesafeli savaşta geldikleri yüksek seviye ve konuya olan aşinalıkları nedeniyle öncelikle Türkler özellikle de Osmanlılar tarafından anlaşılır ve gerek top gerekse tüfek kısa zamanda bilhassa mevcut piyade sistemine dâhil edilerek etkili şekilde kullanılmaya başlanır. Oysa diğer doğu toplumları ateşli silahlara gereken önemi zamanında ve yeterince vermemişler hatta bazıları yasaklama yoluna bile gitmişlerdir. Batıdaki rakiplerinin de ateşli silahlara önem vermeleri ve bunun sonucu yaşandığı iddia edilen *askerî devrim* ile Osmanlı savaş sistemi silahlar konusundaki etkili mesafe avantajını giderek kaybetmeye başlamış böylece sahip olunan üstün hareket yeteneğinin işlevselliği de günden güne azalmış ve buna koşut olarak hafif süvarisinin de önemi ve cesameti kaybolmuştur.

Klasik dönem Osmanlı askerî sorunsalı aslında ateşli silahlar ile hareket yeteneğinin nasıl birleştirilebileceği arayışının eksikliğidir. Süvari ile ok ve yayın uyumuna benzer bir süvari ateşli silahlar uyumu oluşturulamaması yani her an atışa hazır bir top ve tüfeğin at ve birlik yanında taşınamaması yaşanan başarısızlıkların *duraklama* ve *gerilemenin* de gerçek sebebidir. Elbette bu sorun Osmanlılara özgü değildi ama yine de çekili topu Fransızlardan önce, *altıpatları* Amerikalılardan önce, otomatik tüfeği de İngilizlerden önce Osmanlıların icat etmesi ve süvari birliklerine katması beklenirdi. Bir diğer problem alanı da açık denizlerde kalyon kullanımına duyulan isteksizliktir. Türklerin kadırgayı kalyona göre daha kolay benimsemelerinde de atın özellikleri ile kadırga arasında kurdukları ilişki önemli bir rol oynasa gerektir; zira Türkler eskiden beri tanımalarına ve kullanmalarına rağmen kalyonu adeta deve gibi uzun mesafe taşıma aracı olarak görmüşlerdir.

Ateşli silahlar ile süvari arasında bir uyumun mümkün görülememesi beraberinde Osmanlı askerî teşkilatında radikal bir değişikliği gerekli kılarak kadim teşkilatın hâkim ve belirleyici unsuru olan hafif süvarinin ağırlığı gittikçe azaltılarak piyade ağırlıklı yeni bir teşkilata geçilmiştir. Bu bir tercih mi yoksa zorunluluk muydu, tartışılması gereken çok önemli bir sorudur ama şimdilik piyadenin yani yeniçerinin

3 Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, "Deve", *DİA*, c. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 225.

merkezi otoriteye kısa vadede daha fazla siyasi ve iktisadi avantaj sağladığına dikkat çekmekle yetinilecektir.

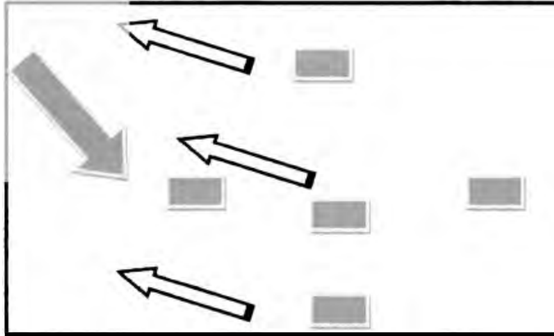
Savaşta uzak mesafeden düşmana etkili olmanın avantajlarını eskiden beri bilen ve ustalıkla kullanan Türkler özellikle de Osmanlılar bu alanda meydana gelebilecek gelişmelere süratle uyum sağlayabilmek için teknolojik yeniliklere daima açık olmuşlardır. Osmanlı ordusu mesafeli muharebede düşmanlarına avantaj kaptırmamak için bilhassa teknolojik buluşlar çağı olan 19.yüzyılda neredeyse tüm yeni icatların ilk müşterilerinden biri olmuştur. Bu yeni silah ve teçhizatların birçoğu daha etkinleşip yaygınlaşamadan yeni icatlar tarafından işlevsiz hale getirilmişlerdir. Teknolojiyi takip işlemi maalesef dışarıdan hazır alım şeklinde ve çoğunlukla da acil olarak yapıldığından zaten azalan kaynakların israf edilmesiyle devletin dış borca bağımlı olması sonucunu doğurmuştur. Ordunun teknolojiyi yakından takip etme alışkanlığı cumhuriyet döneminde de imkân dâhilinde sürdürülmeye çalışılan bir husus olmuş ve genellikle dış yardımlar yoluyla sağlanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda temin edilen motorlu ve zırhlı araç ile tanklar ve özellikle helikopterler ile hareket yeteneği önemli ölçüde artırılmıştır. Öte yandan yaşanan teknolojik gelişmeler ile muharebe alanının genleşmesi haberleşmeyi her seviyedeki birlik ve karar alıcılar için hem daha vazgeçilmez hale getirmiş hem de bizzat bu genleşmenin belirleyicisi yapmıştır. Osmanlı sivil ve askerî yöneticileri bu gelişmeye ayak uydurmak için helyograf, helyosta, telgraf, telefon ve telsiz gibi cihazları orduya kazandırmış ise de bunların uygun ve etkili kullanım taktikleri geliştirilemediği için rakipleri karşısında etkinliği az olmuştur. İşte tamda bu noktada geleneğin devamına yorulabilecek bilinçli mi bilinçsiz mi olduğu tartışılabilecek ama "kendi gemini-uçağını-silahını kendin yap" kampanyaları ile başlayan bir arayışın sonucunda ortaya çıkan ASELSAN örneğinin başarısı diğerlerinin de önünü açarak silahlı kuvvetlerin mesafeli muharebe yeteneğini geliştirmeye önemli katkılar yapmaya başlamışlardır. Tüm bu hatırlatmalar neticesinde teçhizat konusundaki tercihlerin düşmanla arasına mesafe koyabilen silah ve araçlar yönünde tecelli ettiği bir gelenekten söz edilebilir.

Teşkilat

Erken Türk askeri teşkilatı denince akla ilk gelen şey onlu sistemdir. Buna göre ordu on bin kişilik tümenlerden, tümenler bin kişilik alaylardan, alaylar yüz kişilik bölüklerden ve bölüklerde on kişilik mangalardan meydana gelir ve bunlar onbaşı, yüzbaşı, binbaşı ve tümenbaşı tarafından komuta edilirler. Onlu kuruluşa sahip bu birlikler savaşta ise üçlü sisteme göre muharebe için yeniden teşkilatlanırlar: öncü-merkez-artçı, sağ-merkez-sol, hücum-destek-ihtiyat şeklinde. Aslında onlu sistem zamanında, hemen her doğu toplumu tarafından bilinen ve çok yaygın olan bir uygulamadır. Türklere asıl avantaj sağlayan ise üçlü sistemdir; zira bu şekilde vazife için yeniden teşkilatlanan birliklerle hem genişliğine hem de derinliğine tertiplenme yapılabilmiş ve düşmanın her yönden saldırılarına karşı başka birliklerin yardımına ihtiyaç duymadan diğer yan ve yönlerdeki birliklerle tedbir getirilebilmesi ve karşı saldırılarda bulunulabilmesi sağlanabilmiştir.

Muharebe için yapılan üçlü teşkilatlanmanın tabii bir sonucu olarak komuta yapısında da ara kademeler tesis edilmiş ve böylece çavuş, kolağası, miralay, mirliva, kol kumandanı gibi rütbe ve görevler ihdas edilmiştir. Kuşkusuz bu tür gelişmeler gecikmeli de olsa Batıda da yaşanmış ise de orada bu mevkiler feodalitenin bir gereği olarak yerel soylular tarafından doldurulmuştur. Oysa Türklerde tesis edilen bu ara kademelere birlik merkezlerinden atamalar yapılarak hem merkezi komuta güçlendirilmiş hem de karargâh yapıları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu arada yeri geldiği için söylenmelidir ki Osmanlılarda başlangıcı bilinmeyen ama XV. yy'dan itibaren görülen müteferrikalık kurumu -saray ve yeniçeri ocağında olduğu gibi beylerbeyleri maiyetlerinde de bulunuyor ve buralardaki müteferrikalar ulufeli iken tımarlı olanları da görülüyor- öncülü olan çavuşluk kurumu gibi karargâh ve karargâh subaylığı açısından irdelenmeyi beklemektedir.

Muharebe için yapılan bu teşkilatlanmalara vazifenin gerektirdiği süvari, piyade ve topçunun yanı sıra diğer lağımcı, derbent, köprücü gibi teknik sınıflar ile esnaftan ordu pazar görevlilerinin katılımı da sağlanmıştır. Osmanlı ordusunun uyguladığı bu sistem XVIII. yy başlarından itibaren batıda *tri armes* adıyla revaç bulmuş ve XIX. yy'da "batılılaşma ve modernleşme" cereyanıyla *sunuf-ı selase* adıyla ithal edilerek 1950'li yıllarda Amerikan talimnamelerinin kabul edilmesine kadar uygulamada kalmıştır. Görev kuvveti şeklinde muharebe için teşkilatlanmanın ilk örnekleri de Osmanlı ordusunca bilinen Alman ve Amerikan örneklerinden kırk yıl önce Arabistan'da uygulanmıştır[4].

Düşman saldırısına karşı üçlü düzenin sağladığı esneklik

Üçlü teşkilatın sağladığı faydalar yabancılar tarafından da görülmüş ve tavsiye edilmişse de daimi olarak birliklerini üçlü sisteme göre ilk teşkil eden de Osmanlılar olmuştur.

Günümüzde Türk ordusu Amerikan doktrinini uyguluyor görünse de bu doktrine uygun olarak asli ve tali kuvvetlere göre mümkün olduğunca küçük bir ihtiyat birliği ayırmak yerine neredeyse bunlara eşit güçte ihtiyat ayırmaya devam etmektedir. Hatta ihtiyatını kullanan komutandan ilk fırsatta mevcut birliklerinden faydalanarak yeniden bir ihtiyat teşkil etmesi beklenmektedir. Bu durum kimi batılı

4 Ahmet Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, haz. İsmail Kara ve Yusuf Çağlar, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 101.

askerlerce Sovyet doktrinine benzetilse de adı geçen doktrinde de ihtiyat, birinci ve ikinci kademe birliklerinden çok küçük ve tanksavar, istihkâm vb özel ve teknik birlikleri havidir. Bu bilgiler ışığında teşkilat alanında üçlü bir geleneğin varlığından ve günümüzde de devam ettiğinden rahatlıkla söz edilebilir.

Tefekkürat

Zamanına ve rakibine göre uzun mesafeli silahların sağladığı esneklik ve serbestlik Türkmen atının üstün hareket, dayanıklılık ve uyum yeteneği ile birleştirilince, düşmanla istediği yer ve zamanda muharebe başlatabilen, istediği zaman muharebeden sıyrılarak istediği yer, zaman veya istikamette yeniden muharebeye tutuşabilen cüretkâr ve son derece etkili birlikler ve yetenekler ortaya çıkar. Bu birlikler ile Türkler düşman topraklarının yüzlerce kilometre derinliğinde keşif ve akınlar yapmışlardır. Bu akınlar sayesinde hem düşman ve arazi hakkında bilgi toplamışlar ve tecrübe kazanmışlar hem de düşmanlarını sürekli savaş durumunda tutarak yıpratmış ve istikrarsız halde tutmuşlar ve de aralarındaki yardımlaşmaya engel olmuşlardır.

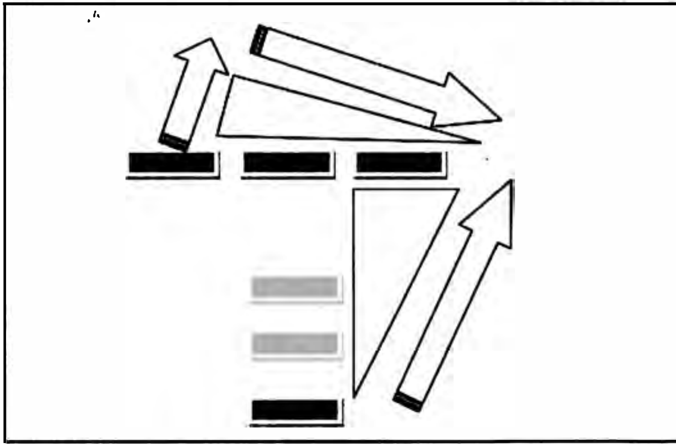
Rakiplerine sağladıkları hız ve menzil üstünlüğü ile elde ettikleri serbestlik sayesinde mevcut birliklerini aynı muharebe esnasında birçok kereler değişik yer ve istikametlerden muharebeye sokarak birliklerinin sayısı ve gücü hakkında olduğundan çok daha büyük ve güçlü oldukları hususunda düşmanı yanıltmışlardır. Kroniklerde birbirini tutmayan ve çok abartılı rakamların bir sebebi de bu olsa gerektir zira kendileri muharebeye tutuşan birliklerini tekrar kullanamadıklarından Türkleri de aynı şekilde değerlendirerek raporlardaki miktarları toplayarak bu rakamlara ulaşmış olabilirler. Böylece Türkler sağladıkları zaman bölmeli çoklama etkisi ile kendilerinden sayıca çok kalabalık düşman birliklerini daha küçük Türk birlikleri ile mağlup edebilmişlerdir.

Erken dönemlerden itibaren Türkler rakiplerinin aksine derinliğine düzenlerle savaşmayı tercih etmişlerdir. Kroniklerde geçen Türklerin dalgalar halinde saldırdıkları ifadeleri de derinliğine tertiplenmiş birliklerin mevcudiyetini açıklar. Rakipleri, çoğunluğu piyade olmaları ve silahlarının etkili menzillerinin kısa olmasının da bir sonucu olarak *ince hat* düzenleri alarak savaşmışlar ve karşılaştıkları tehditleri hatlarını o yönde uzatarak savuşturmaya çalışmışlardır. Böylece her durumda hipotenüs yerine diğer kenarları kat etmek zorunda kalarak zaman kaybetmişlerdir. Tabii yaşanan bu durumun neden olduğu moral bozukluğu ve yorgunluğu bir yana yaptıkları hazırlıklarda boşa gitmiş olmaktadır. Oysa Türkler çoğunluğu hafif süvari birlikleri ile derinliğine düzenleri sayesinde, karşılaştıkları tehditleri ortadan kaldırmak ve fırsatları kazanca çevirmek için daima hipotenüsü kullanma avantajını gerçekleştirerek daha fazla zaman kazanmışlar ve bu sayede de en uygun arazi kesimine önceden yerleşerek düşmanlarını ümitsiz taarruz ile şerefsiz ricat arasında kararsız bir duruma düşürmüşlerdir.

Derinliğine düzenlerle savaşmanın sağlayabileceği bir diğer avantaj da karşılaşılan tehdit ve gelişmelere karşı daha çabuk ve gerekli en uygun büyüklükte birlikle, istenen şekilde tedbir getirebilme üstünlüğüdür. Bu özelliği ile hem birliklerin iktisadi kullanımını mümkün hale getirirken hem de komutanlara hareket serbesti sunmaya

devam etmektedir. Üstelik derinliğine düzenlenmiş birlikler arasında haberleşme ve yardımlaşmada daha kolay ve süratle gerçekleştirilebilmektedir.

Türkler bidayetten beri istihbarata büyük önem vermiş, düşmanın birliklerini ve gücünü ortaya çıkarmaya büyük gayret sarf etmiş olsalar da savaşta her şeyin öngörülemeyeceğini kabul ederek bu tür durumlar için yeterli ihtiyat ayırmaya özen göstermişlerdir. Zira muharebede nasıl ok ve ateşli silahlar düşmanla dost birlikler arasına mekânca mesafe koyuyorsa ihtiyat birlikleri de varlıkları ve etkileriyle zamanca mesafe oluşturabilirler. Kazanılan bu zaman da düşmanın ve çevrenin oluşturduğu tehdit ve fırsatlara karşı yeni tedbir ve tertipler geliştirmek için kullanılabilir. Sonraları bu özellik kötüye kullanılarak nasılsa ihtiyat ayırıyoruz öyleyse istihbarata çok fazla gayret etmeye ne hacet yaklaşımı baskın bir zihniyete dönüşmüş olup halende maalesef devam etmektedir.

Derinliğine düzenle zaman kazanma

Türkler savaş ve barış kararını verirken geleneksel olarak zamana ve zamanın özelliklerine dikkat etmişlerdir. Atların ve develerin taze otlarla semirmesini ve yağmur mevsimin bitmesini beklemişler fakat ekinlerin biçilmesine fırsat vermeden düşman topraklarına girmişler ve yine yağmurlar başlarken zaferle yurtlarına dönmüşlerdir. Savaş süresince geceden mümkün olduğunca çok istifade etmişler ve hep sabaha karşı saldırıya geçmişlerdir. İntikallerini özellikle geceleri yapmaya çalışarak düşmanın gözcülerinden ve casuslarından hareketlerini ve muharebe için tertiplenmelerini saklamaya çalışmışlardır. Bu nedenle günümüzde ağustos ayının son haftası, Türk sefer ve savaşlarının genellikle sonuçlandırıldığı bir zaman aralığı olduğu için zafer haftası olarak kutlanmaktadır. Ayrıca en son yapılan Kıbrıs Barış Harekâtı için seçilen 22 Temmuz tarihi de zaman konusundaki geleneğin devam ettiğini göstermektedir.

Türklerin serencamındaki en önemli gelişmelerden birisi hiç kuşkusuz İslamlaşmadır. Bu o kadar belirleyici bir gelişmedir ki bir yandan Türklerin Türk olarak kalmasını sağlarken diğer yandan Türk olmayan halkların da Türk olmasını sağlamıştır. İslamlaşmanın Türk askerî düşüncesine orduya atfedilen "Peygamber Ocağı"

kutsiyeti dışında bir etkisi olmamıştır denilebilir. Zira Kur'an-ı Kerim ve hadislerde geçen askerlik ve savaş ile ilgili hususlar zaten Türkler tarafından uygulanmaktaydı. Bu sebeple mevcut sistemde bir uyum sorunu yaşanmadığı gibi Müslümanlaşmanın hızını ve derinliğini artırdığı da iddia edilebilir.

Göçebe Çevre İlişkisi

Erken Türkler genel itibarıyla bozkırda yaşayan, hayvancılık yapan ve hayvanları dolayısıyla kendisinin de hayatta kalabilmesi için sürekli mera arayışında olan ve bu meralar ile yaylak ve kışlakları arasında düzenli olarak göç eden bir halktır. Bu özellikleri ile de tipik bir göçebe topluluğudur. Bu göçleri yapan nüfus azalsa da bu kültür 20 yy son çeyreğine kadar yaşatılmıştır.

Göçebe için hayatta kalmak en büyük başarıdır. Bu amaçla yaşadığı çevreye karşı etkilerinden korunmak için son derece duyarlı ve özelliklerinden faydalanmak için müthiş uyanık ve uyumlu olmak zorundadır. İlgileri amaçlarıyla sınırlı olduğundan faydacı ve uzlaşmacıdır. Yerleşiklerin tersine göçebe doğayı ve çevresini kendine göre şekillendirmeye çalışmaz bunun yerine doğaya ve çevresine uyum sağlamaya çalışır. Yani kova olmak yerine su olmaya çalışır. Dışa dönüktür; gözlemlemeye, öğrenmeye, taklit etmeye son derece yatkındır. Çevreye olan bu duyarlılıkları nedeniyle özellikle sürü halinde yaşayan hayvanları gözlemlemiş ve faydalı buldukları davranışlarını kendilerine uydurmaya çalışmışlardır. Bu nedenle Türk mitolojisinde Türkler ile kurtlar ve geyikler arasındaki ilgi ve ilişkiyi betimleyen destanlara ve ritüellere, figürlere çokça rastlanır. Türklerin kurtları ve geyikleri gözlemleyerek av ve savaş üzerine yöntemler geliştirdikleri söylenebilir.

Teknikler

Türkler düşmanlarının piyade veya süvari olmasını ve bunların hafif veya zırhlı bulunmasını dikkate alarak kullanacakları silah ve teçhizatlarını seçerlerdi. Ok ve yay temel silahları olması hasebiyle düşmanın tüm birliklerine karşı etkili olarak kullanılabilirse de özellikle ve öncelikle düşmanın okçularına karşı tercih edilir. Cirit ise düşman süvarisine ve özellikle hafif süvarisine karşı kullanılır. Düşman ağır süvarisine karşı mızrak, kargı, kement ve bozdoğan kullanılır. Düşman hafif piyadesine karşı kılıç, mızrak ağır piyadesine karşı mızrak, kargı, kement ve bozdoğan kullanılabilir. Hafif ve hareketli hedeflere karşı genellikle ok, cirit, mızrak gibi fırlatılan silahlar kullanılarak vurulması tercih edilirken ağır ve hantal hedeflere karşı daha ziyade kargı, kement, bozdoğan gibi uzatılan silahlar kullanılarak öncelikle yere devrilmesinin ve böylece düzeninin bozulmasının sağlanmaya çalışıldığı dikkat çekicidir. Derinliğine tertiplenen birliklerin düşman üzerinde silahlarının etkili olmasını sağlamak ve sürdürmek için dalgalar halinde saldırma tekniği kullanılmıştır. Böylece hem birliklerin dinlenmesi, yeniden teşkili ve teçhizi sağlanırken hem de düşman üzerindeki etki değerlendirilerek hücumların başarı vaat eden istikametlerden tekrarlanması sağlanabilmiştir.

Ateşli silahların kullanılmasında da benzer şekilde ağır süvari ve piyade hedeflerine karşı top tercih edilirken hafif süvari ve hafif piyadeye karşı tüfeklerle ateş açılır. Mevzilere yaklaşan düşman hücumlarını kırmak için alay bozan top ve tüfekleri kullanılır. Düşmanın ani saldırı ve baskınları ile savunma durumunda kalındığında düşmanla araya mesafe koymak böylece ok veya tüfek-top atmak için uygun durum oluşturabilmek amacıyla her türlü şeyden faydalanılır; bunlar çadır, araba, deve, at, koyun sürüsü vb. elde bulunan canlı ve cansız her türden şey olabilir. Daha sonraları bu savunma düzenine *tabur cengi* denecektir. Ateşli silahların devreye girmesiyle düşmanla araya mesafe koyma vasıtası olarak siper, sırt, tepe yani toprak kullanılmaya başlamış ve Plevne muharebesinde yapılan tahkimat ile en güzel örneği verilirken Edirne savunması ile gelenek devam ettirilmiştir. Bu savunma tekniğinin Çanakkale'deki uygulamasında ise düşmanın üstün deniz topçu ateşinden korunmak amacıyla düşman birliklerinin kendisini kullanmak için siperler düşman siperlerine el bombası mesafesine kadar yani 35-50 m. yaklaştırıldığı görülür.

Taktikler

Türkler ve taktik denince akla ilk gelen husus batılıların *sahte ricat* Türklerin ise *Turan* taktiği dedikleri hafif süvarinin ok atışları ile bezdirdiği düşmanın taarruzu üzerine kaçarak peşine taktığı düşman birliklerini pusuya düşürmesi olarak ifade edilen uygulamadır. Bu uygulamanın muharebenin, savaşın veya seferin tamamına olan etkisi oldukça tartışmalıdır ve üstelik hasımları tarafından bilinen bu uygulamanın her seferinde etkili olduğunu iddia etmek de inandırıcı olmaktan uzaktır. Evet, bu hile çok kullanılmıştır ama resmin tamamı değil bir ayrıntısıdır. Aşağıda açıklanan taktiklerin içerisinde uygulanan bir aldatma taktiğidir. Üstelik bu taktik dalgalar halinde saldıran hafif süvarinin dönüş hareketleriyle de kolayca karıştırılabilir.

Kurtlardan ödünç alınan ve batılılarca *kurt sürüsü* taktiği olarak da nitelenen Bozkurt taktiğine göre düşman sürekli izlenir, takip edilir ve her fırsatta taciz edilerek yorulur ve yıpratılır, düzeni bozularak birliklerinin birbirlerinden ayrılması sağlanarak uygun olan birliklerine öncüsü, artçısı gibi pusu ve baskınlar düzenlenerek etkisiz hale getirilmeye çalışılır. Bu taktik, bölükten orduya kadar çeşitli büyüklükte birliklerce uygulanabilmiştir. Bu özellikleri ile bazılarınca günümüz gerilla harekâtına kolayca benzetilmiştir. En parlak örnekleri haçlı seferleri esnasında Kılıç Arslan ve Anadolu'daki beylikler tarafından icra edilmiştir. Bozkurt taktiği genellikle çok büyük düşman birliklerine karşı uygulanmış, kesin sonuçlu muharebeden kaçınılmış, düşmanın hareketine bağlı olarak icra edilen bu harekât sırasında pusu veya baskınlar için düşman birlikleri uygun arazi kesimlerine de yöneltilmeye çalışılmıştır. Hemen hemen bütün kesin sonuçlu muharebelerin öncesinde özellikle öncü veya temastaki birlikler tarafından uygulanmıştır. Bu konudaki en bilinen örnek Miryakefalon Muharebesi'dir. Piyade ağırlıklı birlikler ile uygulanmasına en güzel örnek Sakarya Meydan Muharebesi'dir. Geleneğin devamının son halkası olarak komando birlikleri ile uygulanan Kıbrıs Barış Harekâtı esnasında yaşanan *Yanık Konvoy Muharebesi* söylenebilir.

Akınlar da bir tür bozkurt taktiği olarak nitelenebilir zira kurtlar binlerce kilometrekarelik bölgelerinde sürü halinde dolaşarak hem bölgelerini korurlar hem de avlanırlar. Ancak akınların amacı keşif ve düşmanı kararsız halde tutarak yıpratmaktır; imha etmek değildir. Bununla beraber uygun fırsatlarda düşman birliklerinin imha edildiği de olmuştur. Akın da çok çeşitli büyüklükte birliklerle icra edilebilir. Nitekim akın taktiğinin, kullanılan birliklerin büyüklüklerine göre çeşitli şekillerde adlandırıldığına rastlanılmaktadır. Yalnız akınlar düşmana bağlı olarak değil düşmana rağmen yapılan dolayısıyla aktif bir tutumu gerekli kılan bir taktik harekâttır. Özellikle Osmanlı seferleri öncesinde iki-üç yıl söz konusu bölgelerde sürekli akınlar yapılmış, düşmanın hasat yapması engellenerek kalelerindeki yiyecek stoklarının tükettirildiği, askeri harcamalarının artırılarak vergi artışlarına neden olunduğu vb. saiklerle maddi ve manevî kaynaklarının yıpratılmaya, halkla idarecilerin tesanütünün bozulmaya çalışıldığı görülür. Bu nedenle akınlar taktik bir harekât olmasına rağmen süreklilikleri sayesinde stratejik sonuçlar üretebilmişler ve seferlerin bazen savaşmadan bile zaferlerle sonuçlanmasına en büyük katkıyı sağlamışlardır. Geleneğin devamı açısından Revandüz Müfrezesinin harekâtı örnek olarak verilebilir.

Türklerin birlik ve silahlarını en etkili şekilde kullanabilmek ve bu etkiyi düşman üzerinde sürekli kılabilmek için bulduğu çareyi daha iyi anlamak için düşmanlarının en güçlü oldukları zamanda en etkili uyguladıkları taktiklerine kısaca bakılırsa: Yunan-Makedon-Roma/Bizans askerî düşünce zincirindeki temel halka ağır veya zırhlı piyadedir; ağır piyadeyi okçular, hafif piyade ve süvari ile ağır süvari destekler. Bu düşünce ateşli silahların kullanılmasıyla da fazla bir değişikliğe uğramadan etkisini ikinci dünya savaşına kadar sürdürmüştür. Bu düşünceye göre birliklerin şöyle tertiplendikleri görülür: ağır piyade daha az yorulmak daha uzun süre savaşabilmek için mümkün olduğunca düz bir arazide ince bir bazen de iki saf halinde yerini alır, hemen önüne kargılardan, çukurlardan ve demir dikenlerden oluşan bir engel sistemi hazırlanır, bu engeli korumak için safların arasında ve hemen arkasında hafif piyadeler yerleşir, bunların gerisine okçular konar, onların yan ve gerisinde ağır süvari yerini alır, ön ve yanları ise hafif süvari korur. Tüm bu sistemin, engellerin düşman tarafından okçulara kadar olan derinliği yaklaşık en fazla yüz metredir ki okçuların düşmana etkisi mümkün olabilsin; işte bu nedenle bu düzene veya taktiğe *ince hat* denir. Türklerin bu sistemi parçalayabilmeleri için hafif piyade ve süvariyi ağır piyade ve süvari ile engel sisteminden ayırması ve okçuları bastırmasından başka bir seçeneği yoktur. Bu maksatla evvel emirde düşmana yanlardan saldırmak gerekir böylece düşmanın öncü kuvvetleri işlevsiz kalacaklarından yanlara yardım etmek için çekilirler aksi takdirde düşmanın öncüleri ile de muharebe edilerek zaman ve kaynak tüketilmek zorunda kalınır. Yanlardan yaklaşmak ayrıca düşmanın tertiplenmesi gereği ok yağmurunun derinliğine dağılması nedeniyle etkinliğini artırırken hem düşman okçularına daha fazla yaklaşmayı sağlayabilir hem de onları mevzi değiştirmeye zorlayarak cepheye olan etkilerini azaltabilir ayrıca merkezdeki kuvvetlerin dost ok yağmurundan etkilenmeden, sındırılmış düşmana cepheden yaklaşmasına da fırsat tanır. Düşmana yanlardan yaklaşmak için birlikler geceden tepe, sırt, koruluk gibi avantajlı arazi kesimlerinde tertiplenmeye başlar ve bu sırada hareketi örtmek için düşmanın ilgisini

başka yerlere çekecek ses ve ışıklı faaliyetler icra edilir hatta sahte taarruzlar icra edilir. Taarruz öncesinde düşman ordugâhlarına sızarak atları serbest bırakılmaya, otları, çadırları yakılmaya çalışılır. Taarruz gün ışırken ok yağmuru ile başlar bu okların arasında düşmanı paniğe sevk etmek için ıslıklı oklar olduğu gibi çadır ve otları yakmak ve paniği artırmak için ateşli oklarda atılır. Yanlardan yaklaşan birliklerin tamamı ok yağmuruna katılırken düşmanın karşı taarruzu üzerine birlikler üçe ayrılırlar ortadakiler düşmana saldırıp onu peşine takıp yanlara doğru kaçarken, yakındakiler ok atmaya devam eder, ileridekiler ise karşı taarruz yapan düşmanın boşalttığı bölgeden ilerleyerek düşmanın gerisinden ağır süvarisine ve okçusuna saldırır, bu sırada merkez kuvvetlerde artık yerini almıştır ve onlar da ok yağmuruna katılırlar ve düşmanın okçusunu bastırırlar böylece yalnızlaştırılan düşman ağır piyadesi artık hafif süvarinin mızrak atışlarına açık hale gelir, dalgalar halinde gelen süvariler son sürat yaklaşırken engel sistemi önünden yaklaşık 20-40 m mesafeden mızrak atışlarıyla kaplumbağa düzeninde bekleyen falanjda gedikler açmaya ve 30-50 derece açıyla uzaklaşırken de geriye doğru ok atarak bir taraftan o meşhur resmi oluştururken diğer taraftan da falanjda açılan gediklerinde kapanmasına engel olmaya çalışırlar. Oluşan bu gediklere doğru ilerleyen başıbozuk, serdengeçti, derbent, lağımcı ile hafif piyadeler engelleri temizleyerek çatlağı genişletirler ve ardından gelen ağır süvari ve piyade kaplumbağanın kabuğundaki çatlakları büyüterek falanjı birkaç yerden parçalar. Kaplumbağanın kabuğu kırılınca artık genel ricat başlar ve eğri kılıcın sahne alma zamanı gelmiştir. Böylece sabahın erken saatinde başlayan meydan muharebeleri öğleye varmadan biter ve genellikle öğle bazen de ikindi vakti kılınan şükür namazı ile zafer muştucuları yola çıkarılır. Anlatılan bu muharebe tarzına bir isim koymak gerekirse kimileri buna *hilal* taktiği dese de aşağıdaki şekiller ile yukarıdaki anlatı karşılaştırılırsa ve de mitolojik miras da hatırlanırsa buna Ala Geyik taktiği demek daha uygun olacaktır. Üstelik Türklerin ilk silahları da geyik boynuzu parçaları idi, daha sonraları da en uzun süre en etkili kullandıkları silah olan yayın yapımında da geyik boynuzunu kullanmışlardı. Ayrıca geyik boynuzu sahip olduğu çok yönlü birçok çatalları sayesinde hem saldırıda hem de savunmada daha geniş bir alanı kontrol etmesine ve de birçok yer ve istikametten etki etmesine imkân tanımaktaydı.

Hilal-Geyik Boynuzu

Bu taktiğin en güzel uygulandığı örneklerden biri olarak Malazgirt Meydan Muharebesi sayılırken geleneğin devamı açısından Mohaç Meydan Muharebesi zikredilebilir. Ateşli silahların kullanılmasıyla birlikte bu taktikte süvarinin rolü ve

etkinliği, düşmanın kundağı tekerlekli hafif topları yanlarda kullanmasıyla önemini yitirmiştir. Buna koşut olarak da neredeyse tüm ordularda muharebelerde piyade egemenliği yeniden yaşanmıştır. Bununla beraber ateşli silahların en dramatik etkisi muharebe alanının sınırlarını doğrudan görüş alanın dışına taşırmasıyla anlık tek elden merkezi komutayı imkânsız hale getirmesiyle yaşanmıştır. Bu gelişmenin bir sonucu olarak Ala Geyik taktiğinin uygulanması için gerekli olan anlık haberleşme, kontrol, koordinasyon ve senkronizasyon mecrası kaybolmuş ve dolayısıyla da gelenek kesintiye uğramıştır; ancak günümüzde teknolojinin ulaştığı seviye ile birliklerin anlık haberleşme ve taktik resme ulaşma ve oluşturma imkanları muharebe alanını yeniden yayvanlaştırmayı ve taktik resmi de tek tipleştirmeyi mümkün hale getirmeye başlamıştır. Önümüzde ki zamanda yaşanacak muharebelerde geleneğin devam ettirilmesi fırsatları söz konusudur.

Stratejiler

Eskiden beri Türklerin en temel askerî düşüncesi modern anlamda *büyük stratejisi* düşmanlarının birleşmesine engel olarak istemedikleri, beklemedikleri, karşı koyamayacakları ve bilmedikleri yer, zaman ve şartlarda düşmanlarını kesin sonuçlu muharebeye zorlayarak yenmektir. Bu temel düşünceyi gerçekleştirdikleri her savaştan galip olarak çıkmışlardır. Tabiatı gereği bu düşünce lider ve uygulayıcılarından aktif tutum takınmalarını, ön alıcı düşünmelerini, cüretkâr davranmalarını, özellikle de hareketli ve çevik olmalarını bekler. Bu sebeplerle hafif süvari teşkilatının mı bu büyük stratejiyi doğurduğu, yoksa bu en temel düşüncenin mi hafif süvari şeklinde teşkilatlanmayı gerektirdiği *yaruk-kararıg* şeklinde zihinlerde dönüp durur.

Bu büyük stratejinin hayata geçirilebilmesi için yapılan uygulamaların genel olarak şimdilik ittirme, çekme ve döndürme olarak adlandırılabilecek üç tip strateji başlığı altında toplanabileceği söylenebilir.

İttirme stratejisinde tarafların ikisinin de kesin sonuçlu muharebenin yer ve zamanı hususunda arayış içinde olduğu bir durum söz konusudur. Düşmanın elverişsiz bir duruma sürüklenebileceği fırsatını gören Türk komutanının kuvvetlerini bu amaçla yeniden teşkilatlandırıp tertiplemesi ile düşman birliklerinin asıl kuvvetlerini bu bölgeye, tuzağa, şartlara doğru yönlendirmek için harekete geçirmesi ile başlayan strateji düşmanı, dost kuvvetler ile bu namüsait durum arasında seçim yapma kararsızlığı ve çaresizliği içinde zaman ve kuvvet kaybına ve nihayet teslim olma veya imha olmaya zorlayarak zaferi sağlar. En parlak örnekleri arasında Sırp Sındığı ve Kut'ül Amare Muharebesi sayılabilir.

Çekme stratejisinin iki farklı uygulamasına rastlanabilir. İlk uygulamanın açığa çıkartılabileceği durum şöyle izah edilebilir. Türkler savaşın kesin sonuç yeri ve zamanına karar vermişler ve bu amaçla birliklerini düşman için en dezavantajlı bir bölgede ve zamanda tertiplemişlerdir. Düşmanın asıl kuvvetlerinin belirlenen muharebe yer ve zamanına yönlendirilmesi için kuvvetlerin bir kısmı ile yerine göre bozkurt taktiği ile diğer bir kısmı ile merkez kuvvetleri ve ordugâhı temsil ederek düşmanı peşinden sürükleyerek önceden hazırlanmış mevzide muharebeyi kabul etmeye

zorlanarak karşı taarruzlarla yenilmesidir. En bilinen örnekleri arasında Dandanakan, Malazgirt ve Ankara Meydan Muharebeleri sayılabilir. Geleneğin devamı açısından mükemmel olmayan iki örnekten bahsedilebilir: Plevne ve Sakarya. Plevne'yi sakatlayan husus kuşatılması iken Sakarya'yı nakzeden ise karşı taarruzdur. İkinci tür ise şöyle açıklanabilir: Düşman kuvvetli bir mevzie yerleşmiş ve muharebe için hazırlanmış veya hazırlanmaktadır. Düşmanın hazırlıklarını boşa çıkartmak ve mevziini terk ederek Türklerin istediği yer ve zamanda kesin sonuçlu muharebeye zorlamak için merkezden yapılan taarruzlarla aldatılması ve bunun üzerine sağ ve/veya sol cenahlardan düşmanın yan ve gerilerine taarruz ederek zafere ulaşmak maksadıyla birliklerin kullanılmasıdır. En belirgin örneklerinden biri olarak Niğbolu Meydan Muharebesi göze çarpar. Bir başka mükemmel örnek Çaldıran meydan muharebesidir. Gelenek kendini aksak da olsa İnönü muharebeleri ile tekrar etmiştir. Birinci İnönü muharebesinde yan ve gerilere taarruz yapılamamışken İkinci İnönü muharebesinde yanlardan yapılan süvari taarruzları kuvvet eksikliği vb nedenlerle derinleştirilip imha gerçekleştirilememiştir.

Döndürme stratejisinde ise düşman kuvvetli bir mevziiye yerleşmiştir Türklerin düşmana avantaj sağlayan bu durumda muharebeyi kabul etmekten başka da bir seçeneği yoktur. Ama düşmanın bu hazırlıklarının da boşa çıkartılması gerekmektedir. İşte böylesi durumlarda Türkler, düşmanı bir kısım kuvvetleriyle mevziinde tespit ederken diğer bir kısım kuvvetleriyle düşmanın yanından dolaşarak derin yan ve gerilerinden taarruz ederek düşmanı, hazırlıklı mevziinde iki ateş arasında yok olmakla cephe değiştirerek hazırlıklı mevziiden mahrum kalmak arasında seçim yapmaya zorlayarak maddi ve manevî çöküntüye uğratarak zafere ulaşırlar. En güzel örneklerinden birisi Ridaniye Meydan Muharebesi'dir. Gelenek Dumlupınar Meydan Muharebesi ile devam ettirilmiş ve Kıbrıs Barış Harekâtı'nda icra edilen hava hücum harekâtı ile de *teknolojik gelişmelere uydurularak* zenginleştirilmiştir.

Sonuç

Türk askerî düşünce geleneğinin özü düşmanla arasına mesafe koyarak muharebe etmektir; bu maksatla üstün hareket yeteneği ile birleştirilmiş uzun etkili menzile sahip silahlarla donatılmış birliklerin derinliğine düzenlerle kullanılmıştır. Bu gelenek başlangıçtan beri o kadar etkili olmuştur ki düşmanlarını derhal arayışa itmiş ve bir yandan Türkleri örnek alırken diğer yandan da öncelikle Türklerin hareket yeteneğini kısıtlayıcı tedbirlere yönelmişlerdir. Örneğin erken dönemlerde Çinliler bir yandan Türklerden düzenli aralıklarla çok büyük miktarlarda at satın alarak diğer yandan da sınırlarına meşhur Çin Seddi'ni inşa ederek Türk akınlarını önlemeye çalışmışlardır. Avrupalılar ise Türkleri attan indirerek piyade savaşına ikna etmeye çok uğraşmışlar ve bunu başardıklarında da efsaneyi bitirmişlerdir. Böylelikle hareketten yoksun bir menzil üstünlüğünün sürdürülebilir bir avantaj olmadığı gösterilmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren at eksikliği ve tımar azaltılması konularında yakınmalara rastlansa da Türkleri kimin veya neyin attan indirdiği gibi can alıcı bir soru ne zamanının yetkili ve ilgilileri ne de günümüz aydınlarınca hiç tartışılmamıştır.

Buraya kadar yapılan analiz ve sentezler ile bir düşünce geleneğinin varlığı ve sürekliliği kalın çizgilerle gösterilmeye çalışılmıştır. Burada zikredilen her bir hususun ayrı bir makale konusu olduğu kolaylıkla fark edilecektir. Bu çalışma ile hedeflenen hususlardan biri de konuya dikkat çekerek ilgilileri eleştiriye zorlayarak tartışmaya çekmek ve bu yolla doğruların ortaya çıkarılmasına hizmet etmektir. Umulur ki maksat hâsıl olsun.

Kaynakça

Ahmet Salahaddin Bey, *Kâbe Yollarında Surre Alayı Hatıraları*, haz. İsmail Kara ve Yusuf Çağlar, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012

Önkal, Ahmet ve Nebi Bozkurt, "Deve", *DİA*, c. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 222-226

Şayin, Cevat, "Askeri Tarih Araştırmasında Yeni Bir Yaklaşım 3T (Teşkilat, Teçhizat, Tefekkürat)", *Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar*, ed. Cevat Şayin ve Gültekin Yıldız, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 58-88

22
TÜRK KÜLTÜRÜNDE ATIN ÖZELLİKLERİ VE EĞİTİMİ

Mesut Şen*

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca hemen bütün savaşlarda hayvanların da etkin rol oynadıkları, askerî kültürde önemli bir birikime konu oldukları bilinen bir husustur. Özellikle atlar, savaşların olmazsa olmazı olmuşlardır. Atlar, önceleri savaş arabalarında kullanılmıştır[1].

İnsanoğlu iki bin yıldır ata binmektedir[2]. Ata binen insan figürlerine MÖ 1350 yılına ait Mısır yarı kabartmalarında rastlanmaktadır[3]. Ancak prehistorik atlara ait bilgiler eksik olmakla birlikte birçok otorite Asya bozkırlarını evcil atların beşiği olarak kabul etmektedir[4].

Türkler Asya'nın en önde gelen atlı kavimlerindendir. Mahmûd Kâşgarî'de geçen "*Ḳuş ḳanatın, er atın* (Kuş kanatla, er atla)"[5] sözü ile *Dede Korkud*'da geçen "*Yayan erüŋ umudı olmaz* (Yaya giden kişinin umudu olmaz)"[6] sözü bu hakikati veciz bir şekilde ortaya koymaktadır. IX. yüzyılın ünlü Arap müellifi Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz (ö. 830) Türklerin faziletlerine dair yazdığı eserinde "*Hâricî'nin atı Türk'ün atı kadar mütehammil değildir. Türk, bir baytardan daha usta, atını istediği gibi terbiye etme bakımından seyislerden daha başarılıdır. Atını kendisi yetiştirir, tay iken kendisi terbiye eder. Atının adını söylerse atı onu tâkip eder, koşarsa atı arkasından koşar... Türk'ün ömrünün günlerini toplasan atı üzerinde geçen günlerinin yeryüzünde oturarak geçirdiği günlerden daha çok olduğunu görürsün. Türk gaza yapmak, yolculuk etmek ve avlanmak için atına biner. Herhangi bir maksatla yurdundan çıkarsa kısrağı ve tayları onu tâkip eder... Altındaki hayvanı dinlendirmek isterse yere inmeden diğerine biner... Türk hem çoban, hem seyis, hem cambaz, hem baytar, hem süvaridir.*" der[7]. Buna rağmen Türklerin İslâmiyet'ten önceki dönemlerde

---

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi. E-posta: mesud.sen@marmara.edu.tr.

1 Mesela Asurlular at arabaları ile merkezden 480 km kadar uzağa gidebiliyorlardı. Bkz. John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, İstanbul 1995, s. 131.

2 John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, s. 137.

3 John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, s. 137.

4 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1983, s. 216-226.

5 Mahmûd Kâşgarî, *Divânü Lugâti't-Türk* (*Tıpkıbasım*), 29/10.

6 *Kitâb-ı Dede Korkud Dresden nüshası*, 90/11-12.

7 Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Fazîletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1988, s. 68.

atçılık ve binicilik üzerine eserler yazıp yazmadıkları hususu bugün için meçhuldür. Dinî olduğu kadar bilimsel alanlarda da ürünler veren Uygur Türklerinin atçılık ve binicilik üzerine eser yazıp yazmadıklarını da henüz bilmiyoruz.

Şu hâlde "Türk askerî hayatında atın önemi nedir?", "Savaşçı atın özellikleri nelerdir?", "At eğitimi nasıl yapılmaktadır?" gibi soruların cevaplarını İslâmiyet'ten sonra yazılmış kitaplarda bulmak mümkündür.

İslâmiyet'ten sonra atlar üzerine yazılmış eserler, kütüphanelerde *Fürūsiyye*, *Ḫayl-nāme*, *Feres-nāme*, *Esb-nāme*, *Baytar-nāme* isimleriyle geçmektedir. Söz konusu eserlerin hemen hepsi İslâmiyet'in ilk dönemlerinde yazılmış Arapça tercüme ve telif eserlere dayanmaktadır. MS IV. yüzyıldan itibaren Batı'da giderek yavaşlayan ilmî gelişme, VI. yüzyılda neredeyse durma noktasına gelmişti. Batıdaki gerilemenin aksine İslâm dünyasında VII. yüzyıldan itibaren ilmî gelişmenin olağanüstü hızla arttığını görmekteyiz. Özellikle Abbasi halifesi Mansur zamanından itibaren Eski Yunanca, Hintçe ve Süryaniceden Arapçaya pek çok eser tercüme edilmiştir[8]. Tercüme dönemini IX. yüzyılın ikinci yarısında telif dönemi takip etmiştir[9].

VII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar bin yılı aşkın süredir İslâm dünyasında at üzerine yazılmış *Fürūsiyye*, *Ḫayl-nāme*, *Feres-nāme*, *Esb-nāme*, *Bayṭar-nāme* adlı eserlerin bir kısmında atçılık, binicilik, atın yetiştirilmesi ve eğitilmesi konularına değinilirken bir kısmında ise bu bilgiler yanında atın hastalık ve tedavilerine yönelik bilgiler de bulunmaktadır. *Fürusiyye*, "fürūs" kelimesinden gelmektedir. "Fürūs" kelimesi Arapçada 'at' manasına gelen "feres" kelimesinin çoğuludur, yani kelime, anlam olarak 'atlar' demektir. Atçılık eğitimi ve binicilik üzerine yazılmış eserlere genellikle *Fürūsiyye* adı verilmektedir. Bunun yanında söz konusu eserler *Ḫayl-nāme*, *Feres-nāme*, *Esb-nāme* isimleriyle de geçmektedir. Bu eserlerde geçen Arapça "ḫayl", Farsça "esb" kelimeleri de 'at' anlamına gelmektedir. Atın eğitimi ve binicilik üzerine bilgiler *Bayṭar-nāme* adını verdiğimiz eserlerde de bulunmaktır. Baytarnâmeler de genel olarak at üzerine yazılmış eserlerdir. Diğerlerinden farkı, yukarıda da belirttiğimiz gibi, söz konusu eserlerde atın hastalık ve tedavisine yönelik bilgilere daha fazla yer ayrılmasıdır[10]. "Baytar (bayṭār ~ bayṭar)" kelimesinin kökeninin Eski Yunancada 'at hekimi' mânâsına gelen *hippiatros* kelimesinden geldiği ileri sürülmektedir[11]. Arapça sözlüklerde ise "bayṭār" kelimesi Arapçada 'yarmak, ayırmak; yarılmak, çatlamak' anlamındaki "baṭr" kelimesinin türevi olarak gösterilmektedir.

Tercüme Döneminde Yazılmış Eserlerde Atın Özellikleri ve Eğitimi

Tercüme döneminde atçılık üzerine Eski Yunancadan Arapçaya çevrilmiş en önemli eserin Aristo'ya ait olduğu kabul edilir. Söz konusu eser atın hastalık ve tedavileri üzerine yazılmış bir baytarnâmedir. Arapçadan Farsça ve Türkçeye çevrilmiş birçok nüshası

8 A. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul 1987, s. 69-73.

9 Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, c. 2, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, s. 479-486.

10 Mesut Şen, "Baytarnameler", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul 1995, s. 177-263.

11 J. Hell, "Baytar", *DİA*, c. 2, TDV Yayınları, İstanbul 1986, s. 431; M. Plessner, "Bayṭār", *Encyclopaedia of Islam*, c. 1, Leiden-London 1960, s. 1149.

bulunmaktadır[12]. Özellikle Türkçe nüshalar baytarnâmelerin giderek nasıl anonimleştiklerini göstermesi bakımından dikkate şayandır. Zira bu eserlerde Türklerin sonraki yüzyıllarda ilâve ettikleri atla ilgili kendi bilgi ve tecrübeleri de bulunmaktadır.

Aristo'ya atfedilen baytarnâmelerden biri Muhammed b. İskender Edirnevî tarafından Türkçeye çevrilmiştir[13]. Eserin yazılma gayesi İskender'in ordusundaki atlarda beliren hastalıklardan dolayıdır. Bu esere göre atların iyi özellikleri şöyle olmalıdır: "*Eyü atuŋ ʿalāmeti budur ki; yüzi gökçek* (güzel) *ola ve yüksek ola ve boynı uzun ola ve yoğun* (kalın) *incüklü ola ve ala gözlü ola ve ḳulaḳları uzun ince ola, ḳamış yaprağına beŋzeye, aŋa ḳamış ḳulaḳlu dirler. İki ḳulağınuŋ arası giŋ* (geniş) *ola ve dişleri incü gibi ola, uşaḳ* (ufak) *dişlü ola ve sağrısı degirmi* (yuvarlak) *ola ve arḳası geŋiş ola ve bili ince ola ve yilesi ve ḳuyruğı uzun ola ve ḳuyruğınuŋ kemürdegi* (kıkırdağı) *ḳısa ola ve alt dodağı yoḳaru dodağından uzun ola ve yumrı alınlu ola ve omuzlu ola ve uyluğı ṭolu* (dolu) *ve orta boylu ola ve ḫāyası yöresinde tüy olmaya ve bilegi ve ṭopuğı ḳısa ola ve uyluğı uzun ola ve burnınuŋ içi giŋ ola ve ḳıçlarınuŋ arası igni* (omzu) *giŋ* (geniş) *ve öŋ ayaḳlarınuŋ arası igni* (omzu) *ṭar olmaya ve yolca gider-iken iki ḳulağı-y-la işāret ide ve gendüyi* (kendisini) *terāzūlayup yörüye ve öŋine ne gelür-ise sıçraya ve öŋi ḳıçı berāber ola biri birinden uzun olmaya ve ḳısa olmaya ve dolaşuḳ yörümeye ve gözinüŋ bıŋārı giŋ ola ve uyanı* (gemi) *ḳatı ḳatı geve ve āvāzı tīz ola ve ard ayağın iki öŋ ayağından geçüre ve başın sala sala gide, yolda saḳ* (uyanık, dikkatli) *ola, öŋine ne gelür-ise belüŋlemeye* (korkmaya, ürkmeye) *ḳıçın* (arka arka) *gitmeye ve ṭoynaḳlar iŋlü ve uzun ve ḳara ola, ökçesi degirmi ola ve dolaşuḳ yörümeye ve almacuḳları* (elmacıkları) *yumrı olmaya, bir almacuğı böyük olur-ısa anuŋ gibi at kıymatlu olur ve hünerlü olur. Yoḳuşda ve düzde ve inişde bir kāʿidede yörüye. Ve ṣuya tīz tīz meyl itmeye. Ve bili ince ola ve boynı omuz-ıla düz ola ve arḳası balıḳ arḳası gibi düz ola ve ḳuyruğını yoḳaru getüricek* (getirince) *tīz aşağa bırağa ve ṣağrısınuŋ iki yanı giŋ* (geniş) *ola ve ayağın getüricek* (getirince) *tīz girü başa ve aşıḳları yumrı olmaya ve ḳaşanıcaḳ* (idrarını yapınca) *iki öŋ ayağına döke ve bili uzun olmaya ve yörüyicek* (yürüyünce) *ḳuyruğın egmeye ve arpasın ḳatı çiyneye. Ve ḳaşanıcak* (idrarını yapınca) *bilin egmeye ve nā-gāh belüŋlemeye* (korkmaya) *ve yolda ḳara nesne görse ḳıçına ḳıçına* (arka arka) *gitmeye. Eger ṣağ iyegüsi* (eğe, kaburga kemiği) *ṣol iyegüsinden eksük olur-ısa anuŋ gibi at ġāyet eyü olur. Zīra ki yügrük* (hızlı koşan)

12 Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi blm., nr. 1496, 62 yk., H. 1265, nr. 1502, 37 yk., Esad Efendi blm., nr. 1645/5, yk. 166b-185a, Fatih blm., nr. 1263/2, yk. 183b-188b, Damad İbrahim blm., nr. 927, 103 yk., H. 1168; Köprülü Ktp., Hacı Ahmed Paşa blm., nr. 361/2, yk. 14b-19a, nr. 361/4, yk. 62b-76b; Millet Ktp., Ali Emirî Tıp blm., nr. 43/1, yk. 8b-29b, nr. 43/4, yk. 74a-82a, nr. 46/2, yk. 64b–100b, H. 958, nr. 37, 16 yk., H. 1292, nr. 39, 30 yk., H. 1249, nr. 257/2, yk. 25b-43a; Cerrahpaşa Tıp Fak., Tıp Tarihi Ktp., nr. 35/5, yk. 97b-122b, H. 1162, nr. 79, 37 yk., nr. 98/4, yk. 61b-76a, H. 1273, nr. 293, 58 yk., nr. 329/2, s. 166-222, H. 1261; Tercüman Gazetesi Ktp., nr. 63/3, 41b-85b; Millî Ktp., nr. 489/30, yk. 162b-179a, nr. 2888/2, yk. 6a-21b; A.Ü. Veteriner Fak., Veteriner Hekimliği Arş., nr. 32487, 49 yk., nr. 22755/1, yk. lb-37b, nr. 22755/3, yk. 42b-94b, H. 1235; Halk Kültürleri Arş. nr. NE-77.0401/2, yk. 154b-178b; Bursa İnebey Yazma ve Eski Basma Eserler Ktp., Ulucami blm., nr. 3543/4, yk. 65b-89a, Orhan blm., nr. 1121, yk. 1b-17b, Genel blm., nr. 2112/2, yk. 46b-73a, nr. 1551, 89 yk.; Çorum Ktp., nr. 2928, 32 yk.; British Museum, nr. ADD 7900 (Süleymaniye Ktp., Mikrofilm Arş., nr. 3509), yk. 1b-39b; Österreichische Nationalbibliothek (Avusturya), nr. 1485, 30 yk., nr. 1486, 7 yk., nr. 1487, 51 yk.

13 Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi blm., nr. 1496, 62 yk.

olur ve şol vaḳt çekicek (çekince) *şol ayağın başmaya kim anuŋ gibi at şolaḳ olur ve şūm* (uğursuz) *olur. Bu yazılan nesneler cümle bir atda bulınur ise anuŋ gibi ata naẓīr (benzer) olmaz, meger kim gendü gibi buluna.*"[14].

Bu özellikler bir atta tümüyle bulunmasa bile atın hiç değilse on iki iyi özelliğinden üç yerinin kadına, üç yerinin deveye, üç yerinin sığıra ve üç yerinin de katıra benzemesi gerekir: "*Eger bunlaruŋ küllīsi bir atda bulınmaz ise bārī bu on iki nesne gerekdür. Ve ol on iki n'ola: üçi avrat saçı ola ve üçi ḳız saçı ola, ya'nī avrat ṣūreti gibi ḫūb ola. Ve yörüyüşcügi nāzük ve ökçesi böyük ola ve ḳatır ḳulaḳlu ve ḳaṭır ḳuyruḳlu ve ṣığır iyegüli* (kaburgalı) *ve deve göbeklü ve deve boyunlu gerekdür. Bu cinslü at ġāyet eyü olur. Ele giricek* (karşılaşınca) *elbetde almaḳ gerekdür.*"[15]. Edirnevî'nin tercüme ettiği Aristo baytarnâmesinde iyi atın renkleri de şöyle belirlenmiştir: "*Eyü renkleri daḫı bildürelüm:* ***Ṭorı at*** (Doru, kızıl-kahve renkli at): *Gökçek* (güzel) *olur ve hünerlü olur zaḥmete doyar* (tahammül eder). *Eger gözi ve kirpügi ve yilesi ve ḳuyruğı ḳara olsa, dibek ḳarınlu olur-ısa, tüyi uvaḳ* (ufak) *olur-ısa, uyanı* (gemi) *ḳatı ḳatı* (sert sert) *çiyner-ise, yoluḳ* (yola dayanıklı), *hünerlü ve yügrük* (hızlı koşan) *olur. Eger at ḳatı* (tam) *ḳızıl olur-ısa hünersiz olur, eyü olur-ısa az olur.* ***Ḳula at*** (Kızıl ak arası, kirli sarı renkli at): *Gözi ve kirpügi ḳara olur-ısa, ḫāyasında aḳça aḳça ağı* (akı, beyazlığı) *olur-ısa, sağrısı giŋ* (geniş) *olur-ısa, bögri ṭar olup yilesi ve ḳuyruğı uzun olup siyāh olur-ısa, bili ince olur-ısa dili uzun olur-ısa ve boynı uzun olur-ısa eyü atdur. Yolda saḳ* (uyanık, dikkatli) *olur, cefākār* (eziyete dayanıklı) *olur, eşkün* (eşkin; açık, düzenli adımlarla hızlı yürüyen at) *olur. Yilesi ve ḳuyruğı aḳ olur-ısa kāhil* (tembel, gayretsiz) *olur. Eger ḳatı* (tam) *ṣaru olur-ısa delü olur ve depegen* (çok tepen) *ve ısırğan olur. Eger ḳurt ḳula at olsa: Gerek kim yilesinden ḳuyruğına degin bir ḳara yol çekilmiş olsa böyle olur-ısa hünerlü olur.* ***Çapar at*** (Karışık renkli benekli): *Gözleri ve kirpükleri aḳ olur-ısa gündüz görmez olur.* ***Boz at*** (Kır at): *Kirpügi ve gözi ḳara olur-ısa, boynı uzun olur-ısa, başı giçirek* (küçükçe) *olur-ısa eyü atdur. Ṭomalıç* (yuvarlak ve çıkık) *gözlü olur-ısa, ḫod* (bizzat) *hünerlü olur; yürügen* (çok yürüyen) *olur ve eşkün* (eşkin; açık, düzenli adımlarla hızlı yürüyen at) *olur ve yügrük* (hızlı koşan) *olur. Bu ḳatı* (çok) *ḳıymatlu olur. Yilesi, ḳuyruğı ve kirpügi ḳara olsa ġāyet eyü olur ve bahālu olur ve ıssıda* (sıcakta) *buŋalmaz ve yola doyar* (yola tahammül eder). *Ve eger bu didügümüz olmaz ise ġayet yaramazdur ve ḫaṣṣā ki ṭoynağı daḫı aḳ ola, bunuŋ gibi at ḳarda artuḳ* (fazla) *görmez. Eger ḳatı aḳ* (bembeyaz) *olur-ısa gündüz görmez olur. Ḫuṣūṣā ḳarda hiç görmez olur.* ***Ḳara at:*** *Boynı uzun ve ḳulaḳları ince, bögri ṭoḳ, bili ince, yilesi ve ḳuyruğı uzun olur ise eyü atdur. Yügrük ve yürügen* (hızlı koşan ve çok yürüyen) *olur. Eger gözi içi ḳızıl olur ise delü ve depegen* (çok tepen) *ve ısırğan olur ve ḳatı tebslü* (sessiz) *olur ve tīz olur, üstine bindürmez olur. Eger ḳara at, geregi gibi ḳatı* (koyu) *ḳara olsa şöyle kim ṭoy* (kazdan büyük yabani kuş) *yeldürür* (koşturur) *ola, hiç aḳ eseri olmaya ve gözleri ḳızıl ola, böyle olan at meydāna yügrük olur.* ***Temür boz at*** (Demir kır at): *Boynı uzun olup boylu olur-ısa ve ḳarası ağından çoḳ ola ve boynı yumrı ola eşkün* (eşkin; açık, düzenli adımlarla hızlı yürüyen at) *olur, belki yorğa* (Türk atının yürüyüşü, rahvana benzer yürüyüş) *olur. Eger boynı düz olur ise ḳatı*

---

14 Bağdatlı Vehbi nüshası, 6a/16-7b/8.

15 Bağdatlı Vehbi nüshası, 7b/8-16.

yügrük (çok hızlı koşan) *olur, yolda ġayet ṣaġ* (canlı) *ve ferāsetlü* (akıllı, çabuk kavrayan) *olur. Dibek ḳarınlu olur ise, yilesi ve ḳuyruġı uzun olur ise eyü atdur. Yügrük* (hızlı koşan) *ve yörügen* (çok yürüyen) *ve saḳ* (uyanık, dikkatli) *olur ve balçuḳda deyegen* (kaymayan) *olur. Öŋi sekil* (beyaz leke) *olur-ısa ḳıymatlu olur, dört ayaġı sekil olur ise yaramaz.* ***Ḫurmā renklü at:*** *Deve incüklü olur ise gözi kirpügi ḳara olur ise, yilesi ḳuyruġı uzun olur ise eyü atdur, hünerlü olur. Eger nefesi tīz tīz alur-ısa yörümekde yaramazdur, içinde renci* (sıkıntısı) *vardur. Anuŋ gibi atı almayalar ve dutmayalar. Gözi, kirpügi ḳara olur ise eger iki ḳıçı sekil* (beyaz leke) *olur-ısa ḳıymatlu olur. Ḳıçını* (arka ayağını) *öŋinden geçürür-ise ḳulaġı arası giŋ* (geniş) *olur-ısa, ṭonı* (derisinin tüyü) *uvaḳ* (ufak), *döşi incü gibi olur ise gökçek* (güzel) *ve hünerlü olur. Eger ḳoyun gözlü olur ise gözi içi ḳızıl olur ise delü ve depegen* (çok tepen) *ve ışırġan olur, almayalar. Ve* ***alaca at:*** *Başı büyük olmaya ve ḳuyruġı uzun ve ḳıçları sekil ola, laṭīf olur.* ***Çil at:*** *Yilesi ve ḳuyruġı uzun ola ve ṭoynaḳları ḳara ola, yörügen* (çok yürüyen) *ve yügrük* (hızlı koşan) *olur. Ve eger ḫāyasında benek benek aḳ olur ise, ġāyet hünerlü ola. Ne bahālu olur ise almaḳ gerek.* ***Sıçan tülü at*** (Sıçan tüylü at): *Göze ḫor olur, yüke ve binmege ġāyet eyü olur. Eger yilesi ve ḳuyruġı ḳara olur ise eyü atdur, yörügen* (çok yürüyen) *olur. Eger ṭoynaġı yumrı olur ise yaramaz. Zīrā kim ulular 'Atun ṭoynaġı ḳanadıdur.' dirler. At arḳasında bir ḫaṭ çekilmiş ola ol at issine* (sahibine) *mübārek ola.* ***Gülgūn at*** (Gül renkli at): *Gökçek* (güzel) *olur.* ***Egri göz at*** (Şaşı at) *göze ḫor görinür, ammā issine* (sahibine) *mübārek olur.*"[16]. Söz konusu baytarnâmede atın sahibine uğur getirmeyeceği kötü özellikleri de şöyle sıralanmaktadır: "*Çün kim eyü ṣıfatlar bilindi, şol ṣıfatları daḫı bilelüm, yaramaz ve issine* (sahibine) *ḳutlu olmaz. Ṣıfat-ı ḳabīḥa* (Çirkin, kusurlu sıfatlar): *Ḳara at gözi ḳızıl ola yavuz* (kötü) *olur ve depegen* (çok tepen) *ve ışırġan olur ve daḫı ḳara at ki ve ṭorı* (doru) *at ki ḳuzġun gözlü ola, gice görmez olur. Ve şol at ki ṣuya vara ṣol ayaġın baṣa ol at şūm* (uğursuz) *olur. Şol at kim ṭabl āvāzından* (davul sesinden) *ürkmeye ṣaġır dur. Ve şol at kim üzerinde ve yā ḫāyası altında ve yā göbek üstinde ḳıl bitmiş ola ol at şūm* (uğursuz) *olur. Ve şol at kim ṣol gözi çaḳır ola şūm olur. Ve şol at kim gözleri ḳatı* (çok) *ṭonuḳ* (donuk) *ola gündüz görmez olur. Bir gözi böyle olur-ısa ol göz hīç görmez olur. Şaşı at ki ya'nī egri gözlü at göze ḫor olur ammā cemī'* (bütün) *ṭāyife* (insan topluluğu, ileri gelenler) *atı mübārekdür dimişler, meşhūrdur. Zīrā düldül şaşıdur. Şöyle yilesiz ve iki gözi çaḳır olan at yavuz degüldür. Ve ṣol ayaġı aḳ olan at şūm* (uğursuz) *olur. Ve ol at ki gözleri ve kirpükleri aḳ ola gündüz görmez olur. Ve şol at ki yörür-iken başın aşaġa duta ve balçuġa uġrayıcaḳ* (uğrayınca) *süksünin* (ensesini) *aşaġa duta ve ol at 'aybludur. Ve şol at ki öŋi ḳıçından uzun ola ol at sürçek* (çok ayağı sürçen) *olur. Ve şol at ki ḳıçı öŋinden uzun ol at 'ayblu olur ve binmekden ḳaçan ve belüŋlegen* (korkan) *at ve ışırġan ve çoḳ kişnegen ve yörür-iken terslenmek* (dışkısını yapmak) *içün duran ve evvelīn ṭaşra* (dışarıya) *çoḳ çoḳ çıḳaran ve burnı seyrek ve çuḳur gözlü bunlaruŋ cümlesi 'aybludur, yaramazdur ḥaẕer ideler* (sakınalar). *At ki gözinde ṣaruraḳ* (biraz sarıca renk) *olsa gündüz görmez olur. Eger iki gözinde olur ise, ol ḫod hiç görmez olur. At ki gözi ṣaḳar* (beyaz leke) *ola, kirpügi ḳara ola gündüzün kör olur, gice ḫod*

16 Bağdatlı Vehbi nüshası, 8a/1-10a/2.

hīç görmez olur. Eyü apaḳlu (çok beyaz, bembeyaz) *at ʿayblu olur. At ki yörür-iken ayağın döndüre, ʿaybludur. Ḫāṣṣā ol ḫod balçuḳda hīç yörümez. At ḳısraḳ göre, ol vaḳt kişnemeye, ḳatı ʿaybludur. At ki dizinde yā ḳulağı dübinde ya ḫāyası altında ḳıl bitse ol at ḳıymatsuz olur. Burnı yırıḳ* (az yırtık) *at zişt* (çirkin) *olur, ablaḳ* (alaca), *abraş* (alaca benekli) *dükelisi* (tamamı) *yavuz* (kötü) *ḫūylu olur.*"[17].

Edirnevî'nin tercüme ettiği baytarnâmede özellikle yarış atının terbiyesi ve binicilik eğitimi ile ilgili şu bilgiler verilmektedir: "*Eger binmek dileyicek* (dileyince) *atuŋ daḫı ḳaʿidesin beyān idelüm imdi. Atuŋ üstüne eger uralar ol yirde üç gün dura. Gündüz egerleyeler aḫşam girü alalar üç günden ṣoŋra eger urup bir oḳ atımı yir mıḳdārı bine. Ammā şöyle bine ki yeldürmeye* (koşturmaya) *ve terletmeye ve her gün bir oḳ atımı yir artura, şol ḳadar ola kim yigirmi günde bir menzil* (konaklama yeri) *mıḳdārı yire vara. Bu yazılan gibi beslenen at her ḳanda* (nerede) *gerekse yarar ola ve issini* (sahibini) *menzile yitürür. Ve at binmek töresi budur ki atı ṭaşlu yire ḳatı sürmeye. Ve atı binen kişi nice at gerek-ise olsun anuŋ ḳolayı budur kim ata binen kişi at üstünde çoḳ sürilmeye ve ellerin ve ayaḳların dāyim ṣalmaya eger ṣalar ise at yörüyüşin* (yürüyüşünü) *azdurur ve bindügi gibi atı be-cid* (ciddiyetle) *sürmeye ḳolayınca ḳoya ve ḳonağı yirinde ṣu virmeye yaʿnī tīz virmeye belki dilemeyince virilmeye atuŋ diledügi oḳraduğıdur* (yavaşça mırmır kişnediği zamandır). *Eger yolda ṣu virür ise ḳonaḳ yirine gelince sindürür ise ḳayurmaz* (kaygı duymayacak kadar) *eyü olur. Eger ṣovuḳ günde yeminden ḳarup su virür ise ḳayurmaz. Ve atı naʿlsuz binmeyeler ve atuŋ naʿlı düşer-ise ve naʿl bulınmaz ise bir yeşil ḳurbağa olur çayırlarda ve ağaçlarda anı dutarlar, ḳarnın yaralar, atuŋ ṭoynağına süreler beriyye* (çöl) *ḳumınuŋ [atlarınuŋ] işi dāyim budur. At on güne degin naʿlsuzluğa ḳatlanur. Ve eger atı ṣegritmek isteseler ʿādet budur ki bir gün evvel atı ḳaranuluḳ yirde bağlayalar. Ve ol gün ki segritmek dileyeler, çıḳaralar. Gicesi yemin az vireler ve bir ḳaç gün atuŋ ḳulağına diyeler* (ıslık çalar gibi bir şey söyleyeler). *Eger atuŋ göŋli olur ise ḥālin bilür, gendüyi düşürür, uyanın çeyner ve kişner. Ve ol gün ki yarış yirine varmayınca binmeyeler. Ve çapmaḳ* (koşma) *yirine varıcaḳ* (varınca) *bineler ve omuzından girü oturalar ve bir ẕāt üzerine yatalar yaʿnī ṭoğrı* (doğru) *oturmayalar ve ayaḳların ṣalmayalar ve atı ḳarnına depmeyeler, ammā ol ḥamlede dizgünin* (dizginini) *bir oğurdan* (yönden) *ḳoyurmayalar* (etki ettirmeyeler) *ve berk* (sağlam) *ḳamçı-y-ıla işāret ideler ve dizgünin aŋul aŋul* (yavaş yavaş) *ḳoyuvireler ve ṭoğrı* (doğru) *ṭutalar ve meydan tamām olıcaḳ* (olunca) *atı bir yirde bağlayalar aŋul aŋul* (yavaş yavaş) *gezdireler tā kim tizi alışa. Ve ol gün yemin geç vireler. Evvel nice kesdiler-ise girü ol vech üzre* (o düzen üzere) *arturalar.*"[18].

Yarış atının eğitilmesi ile ilgili benzer bilgiler Hâcî Ali b. Hâcî Muhammed Aksarâyî'nin tercüme ettiği baytarnâmede de bulunmaktadır: "*Ammā segirdim* (yarış) *atınuŋ tedbīri böyle gerekdür kim bir ḳaraŋu* (karanlık) *aḫırda bağlayalar, ol gün yimini keseler ve uyanın* (gem takımlarını) *başında gidermeyeler* (başından almayalar). *Zīrā dimişler kim, at bir gemiye beŋzer ikisinüŋ daḫı ḥükmi yildür* (yeldir). *İrtesi* (ertesi gün) *yimiʾni birez* (biraz) *daḫı keseler, ṣuyın daḫı azraḳ* (azca) *vireler. Günde*

17 Bağdatlı Vehbi nüshası, 10a/3-11a/6.
18 Bağdatlı Vehbi nüshası, 13a/1-14a/5.

iki kez ḳaşağusın (kaşağısını, tımarını) *eksük itmeyeler. Aḫurdan çıḳarmayalar. Hergün ḳulağına şıḳlıḳ vireler* (ıslık çalalar), *ol at kim hüner vardur bilür kim yarışı vardur. Çıḳaralar, göreler kim ḳanıḳmış* (kanlanmış) *gözleri ḳurda beŋzer uyanın* (gemini) *çeyner bir yirde ṭurmaz, kişner. Yarış yirine varınca fi'l-ḥāl* (o anda) *tersler* (dışkısını çıkarır) *ve ḳaşanur* (idrarını yapar), *gendüyi yayladur* (kendisini esnetir). *Atuŋ omuzından gerü oturalar ve birez* (biraz) *egileler dik ṭurmayalar, ayaḳların aşağa şalmayalar ve ḳarnını depmeyeler ve bir kez işāret vireler. Bu ḥamleden ṣoŋra başın ḳoyvirmeyeler, ḳamçıyı iki yanından ṣala, çoḳ degül, dizgini ṭoğrı dutalar, meydana varıcaḳ* (varınca) *durğurmayalar* (durdurmayalar), *çullayalar tā deri ṣovuyınca yörüdeler, yimini ṣuyını giç vireler, az az günde yimini arturalar ḳararına değin* (kararı kadar)"[19].

Eğitimine özen gösterildiği takdirde at savaş esnasında kendisini düşmana teslim etmez, oktan sakınır, yaraya dayanıklı olur: "*Ve ṣavaşda aygıra binen kişi degmede* (rast gele, kolay kolay) *gendüyi* (kendisini) *düşmāna virmeye. Zīrā ki ayğır ẕīrek* (zeki, anlayışlı) *olur gendüyi oḳdan ṣaḳınur ve yaraya doyar* (tahammül eder), *meger ki siŋirin* (sinirini) *çalalar* (keseler) *düşe, yoḳsa degme* (sıradan, rastgele) *yaradan buŋalmaz ve yolda berk* (sağlam, sıkı) *olur.*"[20].

Müellif Döneminde Yazılmış Eserlerde Atın Özellikleri ve Eğitimi

Abbasiler döneminde, 750-850 yılları arasında süren tercüme devrini IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren telif dönemi takip etmiştir. IX. yüzyılın atçılık üzerine eser veren en önemli müellifi Muhammed b. Ya'kûb b. İshak b. Ahi Hazzâm'dır. Hazzâm tarafından Arapça olarak kaleme alınan *Kitâbü'l-hayl ve'l-baytara* isimli meşhur eserde, ki söz konusu eser Mahmûd b. Muhammed b. Hasan el-Ezherî tarafından Eski Türkiye Türkçesine tercüme edilmiştir,[21] at insandan sonra eşref-i mahlûkât olarak görülmektedir: "*Bilgil kim* (bil ki) *insāndan ṣoŋra eşrefü ḥayvānāt* (hayvanların en şereflisi) *atdur kim aŋa 'Arāb feres* (at) *dir, firāseti* (anlayışı) *olduğıyçün.*"[22]. Tanrı atı harp için yaratmıştır: "*Taŋrı Te'alā atı ḥarb-içün yaratmışdur ve daḫı dünyānuŋ ziynetidür. Ve āḫıratuŋ zaḫīresi anuŋla ġazā itmekden ḥāṣıl olur.*"[23]. *Bayṭar-nāme*'deki bir rivayete göre ata binen ilk kişi Hz. İbrahîm'in oğlu Hz. İsmail'dir: "*Evvel gişi kim ata bindi ve aŋa eyer uyan* (gem) *düzdi, İsma'īl Peyġāmber-idi... Çün kim yigit oldı. Taŋrı Te'alā aŋa yay virdi... Taŋrı Te'ālā aŋa deŋizden yüz at çıkardı kim Mekkede otlarlardı. Andan soŋra ol atları sürdi, ḳapusına getürdi ve anlardan birisin dutdı bindi... Ve andan öŋdin* (önce) *at vahşi yörürdi.*"[24]. Bir başka rivayete göre de Tanrı, Süleyman için denizden bin at çıkarmıştır: "*Taŋrı Te'ālā Süleymān-içün biŋ at çıḳardı*

19 Tercüman Gazetesi nüshası, 32b/11-33a/10.

20 Bağdatlı Vehbi nüshası, 14a/5-14a/9.

21 Süleymaniye Ktp., Fatih blm., nr. 3535, 157 yk.; Akhisar Zeynelzade Ktp., nr. 233, 202 yk. Söz konusu Türkçe tercüme tarafımızdan yüksek lisans çalışması olarak hazırlanmıştır: Mesut Şen, *Kitabu Baytar-name: Tenkidli Metin*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987.

22 Akhisar Zeynelzade nüshası, 1b/4-5.

23 Akhisar Zeynelzade nüshası, 2b/10-11.

24 Akhisar Zeynelzade nüshası, 4a/4-11.

deryadan."[25]. Eserde anlatılan bir başka rivayete göre de Hz. Dâvud yeryüzüne halife olduğunda, atları çok sevmiş, iyi atlar beslemiş ve oğlu Hz. Süleyman'a bin at miras bırakmıştır: Hz. Dâvud, Hz. Süleyman'a atı öz kardeşinden aziz bilmesini ve atın terbiyesine çocuklarından fazla önem vermesini vasiyet etmiştir: "*Atam vaṣiyyet eyledi, didi kim atuŋı ḳardaşuŋdan ʿazīzrek* (daha aziz) *saḳlağıl* (koru) *ve ehlüŋden* (eşinden) *ve oğluŋdan, ḳızuŋdan yigrek* (daha iyi) *terbiyyet eylegil* (eğit)."[26]. Yine başka bir rivayete göre Tanrı atı cenup yelinden yaratmıştır: "*Rivāyetdür kim atı Taŋrı Teʿalā cenūb yilinden yaratdı ve didi kim benüm dostlaruma ʿizzet olğıl* (itibar sağla) *ve düşmenlerüme ḳahr olğıl* (kahır ol) *ve ehl-i ṭāʿatuma* (yasaklardan sakınan kullarıma) *cemāl olğıl* (güzel yüzlü ol). *Ve bu sözleri cenūb yiline didi. Ve andan bir ḳabża* (tutam) *aldı, anı at yaratdı. Ve didi kim saŋa feres ad* (at adını) *virdüm ve seni ʿazīz ḳıldum ve ʿizzeti senüŋ alnuŋ ṣaçına bağladum ve ġanīmeti senüŋ arḳaŋa yükledüm ve ayruḳ* (başka) *canavarlardan* (canlılardan) *senüŋ rızḳuŋı bağladum, bol eyledüm ve saŋa ṣaḥibüŋi müşfik ve mihr-bān* (güler yüzlü) *eyledüm. Uçurdum seni ḳanadsuz ve ḳaçmağa ve ḳovmağa ve ṭaleb ḳābil eyledüm ve arḫanı menzil eyledüm benüm tesbīḥ ve tehlīl ehli* (benim kusursuzluğumu dile getiren ve Tanrıdan başka Tanrı yoktur diyen) *ḳullaruma.*"[27].

Hazzâm eserinin atların eğitilmesi ile ilgili bölümünde şöyle demektedir: "*Fāris* (ata binen kişi) *oldur kim atını seve, anuŋ ıṣlāḥına meşgūl ola. Zīrā kim ata binen gişinüŋ ṣalāḥ* (iyi olma) *ve fesādı* (bozulma) *anuŋladur. Ve ḳaṣd ide dāyim anuŋ terbiyetine ve edebine, muhabbet-ile ve şefḳat-ıla ve müdārā* (güler yüz) *ve maʿrifet-ile. Ve gerekdür kim at besleyen gişi atını ḳarındaşından ve ehl-i ʿayālinden* (eşinden ve çocuklarından) *yigrek* (daha iyi) *seve ve atı dögmeye. Zīrā kim atı dögmek yavuz eyler ve telef eyler. Her gāh kim nāzük yirine dokuna.*"[28].

Hazzâm'a göre at bir yaşına geldiğinde ona gem vurmak mümkün hâle gelir. Bu yaşta iken ata beş on kere binmek gerekir ki at vahşi kalmasın. At dört yaşına geldiği zaman, "ağır gem" vurulmalıdır. Tabiî bu da idmanla yapılmalıdır. Ata ağır gem vurulduğunda bir gün binmek ertesi gün ise dinlendirmek gerekir. Böyle edep öğretildiğinde at sahibine muti olur, yürürken sevinerek yürür. Talim zamanında ata, atın talimine iltizam eden kişi binmelidir. Talim zamanında ata beş türlü gem ile binilir. At on ayda edep öğrenir. Her bir gem ile iki ay binmek gerekir, sonra birkaç gün at kendi hâline bırakılmalıdır. Atın edebi, binicinin edebinin kemali ile olur. Faris, yani binen kişi evvelâ atın boynunu yumuşatır, gemini gevşek tutar, bu sırada at sıkıntı yapmamalıdır, başını kaldırmalı ve ölçülü olarak (vezn-ile) yürümelidir, ne hızlı ne de yavaş… İkinci olarak at doğru yürümelidir, inişte ve yokuşta bir hâl ile olmalıdır. Üçüncü olarak binen kişinin işaretini tez anlamalıdır. Kılıca ve mızrağa hazırlıklı bulunmalıdır, oktan kaçınmalıdır. Her kişiye el vermemelidir. Eğer bir at eğitimli (edeblü) olursa ondan câhilâne hareket beklenmez. Bir kişi eğitimli bir at ile harpte olduğu zaman ona mızrak ve kılıç ile saldırdıklarında saldırıları ayaklarıyla püskürtür, yaraya tahammül

25 Akhisar Zeynelzade nüshası, 4b/4.
26 Akhisar Zeynelzade nüshası, 5b/9-10.
27 Akhisar Zeynelzade nüshası, 5b/11-6a/3.
28 Akhisar Zeynelzade nüshası, 23b/3-7.

eder. Eğer ata binen kişi harpte attan düşerse at düşmana ağzı ve ayaklarıyla gazap eder. Atın bu davranışının sebebi sahibinin onu barış zamanında hoş tutmasından dolayıdır. Eğer ata iyi edep öğretilmezse o ata harpte itimat edilmez[29].

Hazzâm'ın "ata edep öğretilmesi" adlı bölümünde elliden fazla türde at yürüyüşünden bahsedilmektedir. Bunlar arasında özellikle *yorga, eşkün* ve *yiliş* adı verilen yürüyüş çeşitleri dikkati çekmektedir. Hazzâm'da at yürüyüş çeşitleri şu adlarla geçmektedir:

a. *Ḳaṭf:* Yumuşak, yavaş yürüyüştür. Bu yürüyüşü bütün atlar bilir.

b. *ʿAtīḳ-ı ednā:* Yavaş, aheste yürüyüştür. At ferah olarak yürür ve ağzındaki dizginle oynar. Önü ve arkası sağlam *(ḥakīm)* hareket eder.

c. *ʿAtīḳu'l-vesāʿ:* Bu da aheste ve güzel bir yürüyüştür. At yürürken önünü ve arkasını oynatır *(depredür)*. Bu hareket biniciye çok hoş gelir. Endamını beraber eder. Adımları bir önceki yürüyüşten daha geniş ve daha hızlıdır.

ç. *Merkeb-i ednā:* Yumuşak ve hızlı yürüyüştür. Adımları güzeldir, biniciyi silkmez. Bu yürüyüşte atın iki tarafı sakindir, göğsünü gerer. Ön ayaklarını yere vura vura yürür. Arka ayak adımlarını ön ayaklarının üzerine basar. Bu yürüyüşe *mülūkī* adı verilir. Çünkü böyle yürüyen atlara melikler ve halifeler biner. *Merkeb-i ednā*'dan sonraki yürüyüşe *merfūʿ* denir. Şayet at *merkeb-i ednā* adlı yürüyüşü yaparken günden güne adımını artırırsa ve iki ayağı arası geniş olursa bu *merfūʿ* "soylu, asil" yürüyüştür. At *merfūʿ* yürüdüğünde iki aşığı arası yarım karış olur ve önünden yarım karış ileri basar. Bu yürüyüş *merkeb-i ednā*dan daha hızlıdır. At, bu yürüyüşte de yere vura vura yürür. *Merkeb-i ednā*'dan *mehrāniyāt* adı verilen yürüyüşler de üç kısımdır. Bu yürüyüşte at arka ayaklarını ön ayaklarından fazla atar. Adımları da geniştir. *Mehrāniyāt* yürüyüşünün birinci kısmına "*erfaʿ*" denir. Bu yürüyüşte, atın ayakları dışındaki bütün azaları sakindir. Bu yürüyüşte de adımlar yarım karış ileridedir. İkinci kısım, "*erfaʿ*" yürüyüşten daha hızlıdır. Adımları da daha kısadır ve azaları hareket eder. Bu yürüyüş sert (*ḳatı*) bir yürüyüştür. *Mehrāniyāt*tan üçüncü kısım yürüyüşe yine *merfūʿ* "soylu, asil" denir. Türk, bu yürüyüşe *yorġa* adını vermektedir. O, bütün yürüyüşler sultanıdır. Acem, bu yürüyüşe *deyl* demektedir. Bu yürüyüş evvelki yürüyüşlerden daha hızlıdır. At *yorga* yürürken başını kolanından ve göğsünden tarafa salar. *Yorġa* yürüyen ata binen kişi ondan lezzet kesp eder.

d. *Bedevī: Bedevī* yürüyüşün bir çok çeşidi vardır: *naḥrān, ʿıslān, taṭhīm, irḳāl, dālān, redyān* gibi. Bunlardan *redyān, eşkün* (eşkin; açık ve düzenli adımlarla hızlı yürüyen at yürüyüşü) ile *yeliş* (koşan) arasındaki bir yürüyüş şeklidir. *İrḳāl* ise daha çok *yeliş*e benzemektedir. At *dālān* yürürken, bazen bir ayağına, bazen de diğer ayağına itimat eder. *Taṭhīm, ʿıslān* ve *naḥrān* yürüyüş biçimlerinde ise at ayağını dik basar ve yükten incinmiş gibi yürür. Aslen Farsçada "hızlı at" anlamına gelen *badav*[30] kelimesi, Osmanlı Türkçesinde *bedevī* şeklini almıştır. Bu sebeple kelimeyi Arapçada "çölde, çadırlarda yaşayan Arap göçebesi" manasındaki *bedevī* kelimesi ile karıştırmamak gerekir. Farsça *badav* kelimesi Çağatay Türkçesinde de *bédev* şeklinde görülmekte ve

---

29 Akhisar Zeynelzade nüshası, 23b/11-25b/5.

30 F. Steingass, *Persian-English Dictionary*, Londra, Henley ve Boston 1977, vr. 165b.

"koşan at (Far. *asb-i davanda-ra gūyand)*"[31], "soylu ve cins at, bedevī, küheylân, esb-i Arabī, devende at"[32] mânâlarına gelmektedir. Çağatayca *bédev* kelimesinin varyantları bazı çağdaş şivelerde de bulunmaktadır: Türkmencede *bedev* "yarış atı", Özbekçede *bédev* "koşan at", Kazakçada *bédev* "yarış atı", Kırgızcada *bedöö* "yarış atı".

Hazzâm'ın binicilik, silâhşorluk ve baytarlık üzerine kaleme aldığı bir eseri daha bulunmaktadır. Söz konusu eser *Kitâbü'l-fürûsiyye ve'l-bayṭara*[33] adını taşımaktadır. Eserin Paris nüshası 1924 yılında Louis Mercier tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir[34]. Eser; atçılık ve binicilik eğitimi, savaş ve savaşta silâhların nasıl kullanılacağı, atların çeşitli vasıfları, uyumlu ve kusurlu yönleri, nallama usulleri, çeşitli hastalık ve tedavilerine dair konuları içermektedir.

Hazzâm'ın üçüncü eserinin adı *Kitābu maʿrifeti'r-remy bi'n-nüşşāb ve ālāti'l-ḥarb ve envāʿ vuġūḥi'r-remy ve keyfiyet şurūtihi ve aḥvālih*'dir[35]. Hazzâm bu eserini okçuluk, silâhşorluk ve binicilik üzerine kaleme almıştır. Eser, Memlûklar döneminde Hâssakîler Hâssı Temür Beg namına *Kitābu münyeti'l-ġuzāt*[36] adıyla Kıpçak Türkçesine tercüme edilmiştir. Mütercimi belli değildir. Tercüme, altı fen[37] üzerine tertip edilmiştir. Birinci fen, ata binmek; ikinci fen, süngü tutmak; üçüncü fen, kılıç kullanmak; dördüncü fen, kalkan tutmak; beşinci fen, ok atmak; altıncı fen ise top ateşlemek hakkındadır[38].

XVII. yüzyılın başlarında Osmanlı hükümdarı I. Ahmed'in (1603-1617) emriyle Emîr Hâcib Âşık Timur'un *'Umdetü'l-mülūk* adlı eseri *Tuḥfetü'l-mülūk ve's-selāṭīn*[39] adıyla Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. Fakat eserin kimin tarafından tercüme edildiği belli değildir. Üç bâbdan ibarettir. Birinci bölüm atın hastalık ve tedavisine

31 Gerard Clauson, *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân: Facsimile Text with an Introduction and Indices*, London 1960, 144a/14

32 Şeyh Süleyman, *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî*, İstanbul 1298, 89b.

33 Süleymaniye Ktp., Hâfid Efendi blm., nr. 257, 110 yk., H. 759, Hüsrev Paşa blm., nr. 473, 118 yk., H. 795, Ayasofya blm., nr. 2898/1, yk. 1a-99b, nr. 2899/1, 1a-119b, Fatih blm., nr. 3510, 135 yk. (Eserin muhtasarıdır); Bayazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi blm., nr. 3174/1, 1a-136a, H. 428; Dârü'l-kütübi'z-zahiriyye, nr. 71, 125 yk., H. 1006; Bibliothek zu Berlin, nr. 5555; British Museum, nr. 813; Leiden Bibliothecae, Acad., nr. 1407/9; Chester Beatty Özel Ktp., nr. 3073; Bibliothèque Nationale, nr. 2815 ve 2824.

34 Louis Mercier, *La parure des cavaliers et l'insigne des preux*, Paris 1924.

35 Süleymaniye Ktp., Ayasofya blm., nr. 2898/2, yk. 99b-129a, nr. 2899/2, yk. 123a-252b, Fatih blm., nr. 3513, 108 yk.; Köprülü Ktp., Köprülü Mehmed Paşa blm., nr. 1288/1, yk. 1a-10a, nr. 1361/1, la-51b, nr. 1361/2, 51b-78b, nr. 1362/1, yk. 1b-13a, nr. 1362/2, yk. 13b-18a; Nuruosmaniye Ktp., nr. 3915, 58 yk. H. 843; Bayazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi blm., nr. 3174/2, yk. 136b-234a, H. 428; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., III. Ahmed blm., nr. 2515, 101 yk.; British Museum, nr. 1305; Bibliothèque Nationale, nr. 2824, nr. 2826.

36 Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., III. Ahmed blm., nr. 3468. 115 yk.

37 Buradaki "fen" ifadesi, Batı dillerinde ve Türkçede kullanılmakta olan, Grekçe kökenli "teknik" kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Günümüzde pek çok askerî terimi ifade etmek için kullanılan "teknik" kelimesinin karşılığı olarak, eski eserlerde sıkça "fen" kelimesine rastlanmaktadır.

38 Mustafa Uğurlu, 1987 yılında bu tercüme nüshanın transkripsiyonlu metin ve indeksini; Kurtuluş Öztopçu da 1989 yılında aynı nüshanın transkripsiyonlu metin, tercüme, dizin ve tıpkıbasımını neşretmiştir: Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Ġuzāt: Giriş, Metin, İndeks*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1987; Kurtuluş Öztopçu, *Münyetü'l-Ġuzāt, 14. Yüzyıla Âit Memluk Kıpçakçasıyla yazılmış askerî bir risâle: Metin, Tercüme, Dizin, Tıpkıbasım*, Harvard Üniversitesi, Cambridge 1989.

39 Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine blm., nr. 415, 253 yk.

ayrılmıştır. İkinci bölüm binicilik eğitiminden, son bölüm ise avcılıktan bahsetmektedir. Söz konusu eserde, sahih olan atlardan ve fâris için fürûsiyyet ilminin niteliklerinden bahsedilmektedir: "*Ve ṣaḥīḥ olan feresi ben bu kitābda taṣvīr idüb getürdüm tā kim ʿālim olmayan kimesne* (kimse) *naẓar itdükde ʿālim ola pes ḳaçan-kim* (ne zaman ki) *buŋa vāḳıf olsa ve ʿilmi muḥkem olsa ve baṣīreti ḳaviy* (sağlam) *olsa ve ʿālim olsa ki feresüŋ aʿżāsından ḳangısı* (hangisi) *muvāfıḳdur ve ḳangısınuŋ* (hangisinin) *ʿāḳıbeti maḥmūddur* (övülmüştür) *ve ol iddiḫār olunup* (biriktirilip) *hıfẓ olunur ve ol kimesne kendi iḫtiyār itdigi* (seçtiği) *şey'den s̱iḳā* (güvenli) *ve iʿtimād üzre olsa ʿilm ü ḫıbratı* (deneyimi) *olduğından ötüri zīrā ol kendi firāsetini* (anlayışını) *ʿālim iken feresüŋ ḫalḳından müsteḥab nedür ve mekrūḥ nedür pes atuŋ aʿżā-i cismāniyyesinden müsteḥab ve maḥmūd* (övülmüş) *olan ṣıfātuŋ ʿilminden ve ẕikrinden ṣoŋra lāzım oldı ki atuŋ şiddeti ve aḫlāḳınuŋ ṣıḥḥat-i ʿilmini beyān idevüz* (ederiz). *Pes* ***fürūsiyyet ʿilminde*** *kāmil olmaḳ isteyen* ***fārise*** *lāzımdur ki ḳaçan-kim* (ne zaman ki) *at raḳīb ve ḥafīẓ* (saklayan, koruyan) *oldığı ḥālde yāp yāp* (yavaş yavaş) *yörüse ve daḫı taḳrīb olunsa* (yaklaşılsa) *yaʿni öŋ ayaḳların bir yirde ḳaldırdığı ḥālde ve bir yirden bir yire başdığı ḥālde fāris anı bilmege aḫẕ itse* (alsa, kabul etse) *yaʿni fāris atı naḳletse ve muṭlaḳā yeldirse* (koştursa) *pes atuŋ ṣıḥḥatine ve ʿināna* (dizgine) *gelmesine ve ʿinānı* (dizgini) *fārise red itmesine ve cerye* (akıma, cereyana) *ibtidā itdükde anuŋ cevdetine* (güzelliğine) *ve sāʾir aḫlāḳ-ı selāmetine naẓar ide ve bu cümleyi ʿālim ola pes ḳaçan-kim* (ne zaman ki) *bu at ile begler ve pādişāhlar meclisine ḥāżır olsa ki ḳuvād* (liderler, yöneticiler) *ve fursān* (biniciler) *ve umerā* (beyler, emirler) *ve şücʿān* (yiğitler, kahramanlar) *ḫayl* (at) *emrinde baḥs̱ idüp tefevvuḳ* (üstünlük) *ṭaleb itseler ol fārise naḳṣ* (kusur) *gelmeye ve ʿilmi sebebiyle anı gören kimesnelerüŋ* (kimselerin) *gözlerinde mehīb* (heybetli) *görinüp ḫalḳuŋ ḫavāṭırı* (gönülleri) *aŋa meyl ider ve ṣulṭān ḳatında gendi aḳrān ve ems̱ālinden mütemeyyiz* (seçkin) *olur.*"[40].

Bu yüzyılın bir diğer telif eseri Şeyh Muhammed Kadızâde (ö. 1635) tarafından kaleme alınan ve II. Osman'a (1618-1622) ithaf edilen *Kitābu maḳbūl der ḥāl-i ḫuyūl*[41] adlı eserdir. Balıkesir'in büyük âlimlerinden Doğanîzâde Mustafa Efendi adında bir *kadı*nın oğlu olan Şeyh Muhammed Kadızâde, ilk tahsilini Birgivî Muhammed Efendi'nin talebelerinden tahsil ettikten sonra, İstanbul'a gelerek kısa bir süre Tercüman Tekkesi şeyhi Ömer Efendi'ye intisab etmiştir. Daha sonra asıl mesleği olan vaizlik ve müderrislik vazifesine dönmüştür. Ayasofya vaizi iken 1045 (1635) yılında vefat

40 Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine blm nüshası, 36/13-37/13.

41 Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa blm., nr. 816/3, yk. 52^{b}-82^{b}, Bağdatlı Vehbi blm., nr. 1506/1, yk. 1^{b}-43^{b}, Kadızade Mehmed blm., nr. 420, 62 yk., Hacı Mahmud blm., nr. 2055, 27 yk., Esad Efendi blm., nr. 3695/9, yk. 124^{a}-132^{a}, Fatih blm., nr. 5419/2, yk. 23^{b}-44^{a}; Hekimoğlu blm., nr. 787/2, yk. 62^{a}-74^{b}; Âtıf Efendi Ktp., nr. 1533/5, yk. 35^{a}-65^{b}; Köprülü Ktp., Mehmed Asım Bey blm., nr. 726/1, 1^{b}-47^{a}; Nuruosmaniye Ktp., nr. 3699, 40 yk., nr. 4990, 38 yk., Millet Ktp., Ali Emirî Tıp blm., nr. 43/2, yk. 31^{b}-46^{b}, nr. 43/3, yk. 51^{b}-73^{b}, nr. 257/1, yk. 1^{b}-24^{b}; İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. TY 618, 41 yk., nr. TY 2181, 39 yk.; Cerrahpaşa Tıp Tarihi Ktp., nr. 98/1, yk. 1^{b}-33^{a}; Atatürk Kitaplığı, Belediye blm. nr. O/54, 24 yk., H. 1124; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine blm., nr. 320, H. 1106, Mehmed Reşad blm., nr. 898, 34 yk., nr. 901, 45 yk.; Millî Ktp., nr. 1691/1, yk. 1^{b}-48^{b}; AÜ Veteriner Fak. Tıp Tarihi Arş. nr. 22755/2, yk. 38^{b}-42^{a}; Bursa İnebey Yazma ve Eski Basma Eserler Ktp., Genel blm., nr. 2113/1, yk. 1^{b}-14^{b}, nr. 2113/2, yk. 14^{b}-17^{b}, nr. 1582/8, yk. 81^{b}-91^{b}; Giresun İl Halk Ktp., nr. 3625, 34 yk.

etmiştir. *Menāḳıbu'ṣ-ṣaḥābe* adlı bir eseri daha bulunmaktadır[42]. *Kitābu maḳbūl der ḥāl-i ḫuyūl* bir mukaddime, bir hâtime ve dört bâb üzerine tertip edilmiştir. Birinci bâb binicilik hakkındadır. Ayrıca at beslemenin faziletlerini bildiren ayet ve hadislerden bahsedilmiştir. Bu bâbdaki ayet, hadis ve rivayetlerin bir kısmının Hazzâm'ın *Kitābu bayṭār-nāme*[43] adlı eserinden alındığı açıktır. Diğer bâblarda ele alınan konuların da özellikle Aristo'ya ait ve anonim hâle gelmiş *baytarnâme*lerden derlenmiş olduğu görülmektedir. İkinci bâb, atların iyisi ve kötüsünün alâmetleri beyanındadır. Bu bâbda, atın "y" harfiyle başlayan ve Türkçe olan yirmi yedi iyi ve mükemmel sıfatı sayılmaktadır: *yörügen* "çok yürüyen", *yügrük* "koşan", *yiyigen (=yigen)* "çok yiyen, iştahlı", *yaṣṣı, yüksek, yoġun bilekli* "kalın bilekli", *yumşaḳ tüli* "yumuşak tüylü", *yasdaġaç ḳarınlı (ya'nī ḳarnı yassı), yumrı ṭırnaḳlı, yancıḳlı* "sağrısı büyük olan", *yağız (ḫurmā-yi ṭorıdur), yufḳa derili, yay boyunlı, yürekli, yatağı geŋiş (ya'nī ḳuyruḳ yatağı), yeyni yörüşli (ya'nī loş olmaya)* "hafif yürüyüşlü", *yelisi ince ve uzun, yedilgen* "yedeğe gelen", *yavaş, yatağan, yüzgeç* "iyi yüzen", *yedi yaşlı, yüzi gözel (ya'nī cümle a'żāsı yerlü yerinde biri birine uyar ola), yapulı, yartamcılı (yırtmaçlı, ağız yırtmacı yüksek ola), yacancı (yabancı, ya'nī sakıncı dimekdür)* "çekingen, utangaç", *yırtılmış (ehl, yetmiş, mu'allem dimekdür)* "eğitimli".

Yine Aristo'ya atfedilen baytarnâmelerde olduğu gibi atın iyi özelliğinden üç yerinin kadına, üç yerinin deveye, üç yerinin sığıra ve üç yerinin de katıra benzemesi gerektiği vurgulanmakta ve atın özellikleri, ilginç teşbihlerle sıralanmaktadır: *"... Atlaruŋ eyüsi oldur ki gözel yüzli, ceyren* (ceylân) *gözli ola, ḳulaḳları ḳamış yaprağı gibi olup, iki ḳulağı arası geŋiş ve ufaḳ dişlü, yumrı alınlu, ḳurı başlu, uzun boyunlı ve ince ṣaçlı ve ḳıṣa belli ve küçücek bögürli ve omuzlı ve yüce boylı ve yaṣṣı uyluġa ṭavlı ve çoḳ gögüsli ve ḳuyruḳ yatağı geŋiş ve budları arası ve kirpikleri arası ve eŋegi* (çenesi) *ve aşıḳlardan aşağası siyāh ola ve tīz görür ola ve yacancı* (çekingen, utangaç) *ola, ya'nī yörürken iki ḳulağı ile iki cānibe işāret ider gibi gendüyi terāzūlayup ṣaḳını ṣaḳını yörüye. Öŋine ırmaḳ gelürse ṣıçraya ve yeyni* (hafif) *ola, ya'nī yörürken ayaḳları yere berk ṭoḳunup şapşal ādam gibi yörümeyüp ẓarīf ḫarīf gibi yörüye. Gendüyi aşağa ḳoyuvirmeye ve öŋi ḳıçından ve ḳıçı öŋinden yüksek olmayup ikisi daḫı berāber ola...".* Üçüncü bâb at bakımına ayrılmıştır. Dördüncü bâb ise atın dişleri ve yaşlarından bahsetmektedir.

Birkaç nüshaya göre bu eserin müellifi, Füyûzî isimli bir zattır[44]. *Osmanlı Müellifleri* adlı eserde, II. Mustafa (1695-1703) devri baytarlarından olan Enderûnî Füyûzî isimli zatın, Türkçe üç bâb üzerine tertip edilmiş *Maḳbūl der ḥāl-i ḫuyūl* adında bir *baytarnâme*si olduğundan ve bu eserin Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergâhı'nda bulunduğundan söz edilmektedir[45]. Ancak Füyûzî'ye ait yazmaların muhteva bakımından

42 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, İstanbul 1333-1342, s. 403; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, hazırlayanlar A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, İstanbul 1972, s. 373.

43 Süleymaniye Ktp., Fatih blm., nr. 3535, 157 yk., H. 943; Akhisar Zeynelzade Ktp. (Manisa), nr. 233, 202 yk.

44 Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud blm. nr. 2055, 27 yk.; İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. TY 2181, 39 yk.; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine blm., nr. 320.

45 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 3, s. 206, 246; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 3, haz. İsmail Özen, İstanbul 1972-1975, s. 217, 241.

Kadızâde'ye ait yazmalardan hiçbir farkı yoktur. Yine Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde kayıtlı bulunan ve Abdülmecîd'e (1823-1861) takdim edilen bir yazmada ise müellifin adı Alî Hâdî olarak geçmektedir. Aynı kütüphanede müellifi belirsiz ve XIX. yüzyılda Abdülahad Vahdetî eliyle istinsah edilmiş bir başka yazma daha bulunmaktadır. Bu iki yazma da muhteva bakımından öncekilerin aynısıdır[46].

Sonuçlar

1. Askerî kültür mirasımız arasında yer alan atçılık, atın terbiyesi ve binicilik eğitimi, atın tedavisine yönelik eserlerin tamamı İslâmiyet'ten sonra yazılmış eserlerdir. Söz konusu eserlerin isimleri *Furūsiyye*, *Ḫayl-nāme*, *Feres-nāme*, *Esb-nāme*, *Bayṭar-nāme* adıyla geçmektedir.
2. MS IV. yüzyıldan itibaren Batı'da giderek yavaşlayan ilmî gelişme, VI. yüzyılda neredeyse donma noktasına gelmişti. Batı'daki bu gerilemenin aksine İslâm dünyasında VII. yüzyıldan itibaren ilmî gelişmenin olağanüstü bir hızla arttığını görmekteyiz. Özellikle ikinci Abbasi halifesi Mansûr (754-775) zamanından itibaren Eski Yunanca, Hintçe ve Süryaniceden Arapçaya pek çok eser tercüme edilmiştir. Bu kapsamda mütercimlerin şeyhi olarak ünlenmiş Huneyn b. İshak'ın (809-973) Galen, Hipokrat, Batlamyus, Eflâtun ve Aristo'ya ait pek çok eseri Arapçaya çevirdiği bilinmektedir. Huneyn b. İshak, IV. yüzyılda Manisa'da yaşamış olan Bizanslı hekim Theomnestos'un baytarlıkla ilgili bir eserini de Arapçaya tercüme etmiştir. Sâbî dinine mensup putperest olan Sâbit b. Kurra (836-901) da önemli mütercimler arasındadır. O da at tedavisi ile ilgili bir eseri Arapçaya çevirmiştir.
3. Tercüme döneminde eserleri Arapçaya tercüme edilen bilginlerden birisi de Aristo'dur. Kütüphanelerde Aristo'nun çevirisi olan onlarca eser bulunmaktadır. Söz konusu eserlerin Arapçadan Türkçeye yapılmış çevirileri de bulunmaktadır. Türkçe eserlerin bir kısmı başka eserlerden de etkilenmiş tamamen anonim bir hâl almıştır. Ancak bazılarının mütercimi bellidir. Bu mütercimlerden biri Muhammed b. İskender Edirnevî, bir diğeri de Hâcî Ali b. Hâcî Muhammed Aksarâyî'dir.
4. Abbasiler döneminde IX. yüzyıla kadar süren tercüme dönemini IX. yüzyılın ortalarından itibaren telif dönemi takip etmiştir. Bu kapsamda atçılık, binicilik, at eğitimi üzerine üç adet eser veren müellif Muhammed b. Hazzâm'dır. Onun da eserleri Türkçeye çevrilmiştir. Söz konusu eserler atın tedavisi yanında özellikle binicilik ve at eğitimi konularında da dikkat çekici bir özelliğe sahiptir. Meselâ onun bir eserine göre Türklerin *yorga* adını verdiği at yürüyüşü, "yürüyüşler sultanı"dır. *Yorga atlar* özenle yetiştirilmiş ve hediye olarak pek çok devlete gönderilmiştir. *Yorga atlar* uzun yollar için tasarlanmış, atı ve biniciyi yormayan, hatta binicide tatlı bir haz uyandıran at yürüyüşüdür. Bu yürüyüş ancak özel olarak seçilen atların eğitilmesiyle veya bu niteliklere doğuştan sahip olan atlarla kazanılmaktadır. Yürüyüşündeki bu özelliğinden dolayı *yorga*, Türklerin bilhassa uzun yollarda rahat bir biniş için tercih ettikleri atın da adı olmaktadır. *Yorga at*, yürüme ile koşma arasında giden, fakat yorulmak bilmeyen enerjisi ve ahenkli

46 Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Mehmed Reşad blm., nr. 898, 34 yk., nr. 901, 45 yk.

yürüyüşüyle binicisini sarsmadan uzun yollar kat edebilen bir attır. Hazzâm'ın *Baytarnâme*'sine göre *yorġa*, *merkeb-i ednā*nın *mehrāniyāt* adı verilen türünün üçüncü kısmını teşkil eden *merfū*ʿ yürüyüşe Türklerin verdiği isimdir. Arapçada *merfū*ʿ "soylu, asil" anlamına gelen bir kelimedir.

5. Hazzâm'ın eserine göre iyi yetiştirilmiş bir at harpte ağzı ve ayaklarıyla düşmanla gazâ eder. Eğer at iyi yetişmemişse harpte o ata itimat edilmez.

Kaynakça

Adıvar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970

Adıvar, A. Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul 1987

Ağar, Mehmet Emin, *Baytaratü'l-Vâzıh: İnceleme, Metin, İndeks*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986

Ağar, Mehmet Emin, *Ebu'ssuud Efendi'ye Atfedilen Bir Baytâr-nâme*, İstanbul (Tarihsiz)

Akçalı, Tipi, *Kābūs-nāme, Mercimek Ahmed Çevirisi: Edisyonkritik ve Transkripsiyon*, İstanbul Üniversitesi Mezuniyet Tezi, İstanbul 1966

Aslan, Nesim, *Aristoya Atfedilen Anonim Baytar-nâme (vr. 1b-47b): Giriş, Metin, Dizin, Tıpkıbasım*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015

Atalay, Besim, *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi*, c. 1, Ankara 1985

Ayalon, D., "Furüsiyya", *Encyclopaedia of Islam*, c. 2, Leiden-London 1965, s. 952-955

Banqueri, Don J. A., *Libro de agricultura, su autor el doctor exellente a.z.j.b. M.b. el Awam Sevillanno traducido al castellano*, Madrid 1802

Bekman, Muzaffer, *Veteriner Tarihi*, Ankara 1940

Bodrogligeti, A., "The Medical Terminologi in the Kitâb Bayṭarat al-Vāżıḥ, a Fourteenth Century Mamluk-Kıpchak Treatise on Veterinary Medicine", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 21 (1973), s. 115-125

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litterratur*, c. 2, Leiden 1943-1949

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litterratur Supplement*, c. 3, Leiden 1937-1942

Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1-3, İstanbul 1333-1342 [1915-1924]=*Osmanlı Müellifleri*, c. 1-2, hazırlayanlar A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen, c. 3, haz. İsmail Özen, İstanbul 1972-1975

Büngül, Nureddin Rüştü, *Kitâbı-Riyâzati'-Hayil: Ata Bakmak, Atı Bilmek, Ata Binmek, At Öğretmek Ve Atı Emlemek, Yemlemek Ve Gemlemek Bilgileri*, Konya 1944

Caferoğlu, Ahmet, "Türk Onomastiğinde 'At' Kültü", *Türkiyat Mecmuası*, c. 10 (1953), s. 201-212

Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Fazîletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1988

Clauson, Gerard, *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân: Facsimile Text with an Introduction and Indices*, London 1960

Çınar, Ali Abbas, *Türklerde At ve Atçılık*, Ankara 1993

Çotuksöken, Yusuf, *Kitâbu fî Riyâzati'l-hayl: Metin, İndeks*, İstanbul Üniversitesi Mezuniyet Tezi, İstanbul 1970

Dietrich, Albert, *Medicinalia Arabica. Studien über arabische medizinische Handschriften in türkischen und syrischen Bibliotheken*, Göttingen 1966

Emiroğlu Kudret ve Ahmet Yüksel, *Yoldaşımız At*, İstanbul 2003

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I: Giriş, Metin, Faksimile*, Ankara 1989 (2. Baskı)

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı II: İndeks, Gramer*, Ankara 1963

Erk, Nihal, *XVI ıncı Asır Veteriner Hekimliği ve Bu Asra Ait Eserler*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara 1955

Erk, Nihal, "Bursa Umumî Kütüphanesinde Veteriner Tarihi Yönünden Bir Etüd", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, sayı 3-4 (1958), c. 5, s. 186-194

Erk, Nihal, "Bir Baytarname İncelemesi", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, sayı 1-2 (1959), c. 6, s. 126-135

Erk, Nihal, *İslâm Medeniyeti Çağında Veteriner Tababette Gelişmeler ve Naserî*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, *Ankara 1959*

Erk, Nihal, " 'Tuhfetülfârisîn fî Ahval-i Huyul el-Mücahidin' Adlı Kitabın İlimler Tarihi Yönünden İncelenmesi", *A.Ü. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı 3-4 (Eylül-Aralık 1960), c. 17, s. 496-510

Erk, Nihal, "Dokuzuncu Yüzyıla Ait Kitab al-hayl va'l-baytara Üzerinde Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, sayı 4 (1961), c. 8, s. 367-386

Erk, Nihal, *Veteriner Tarihi*, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara 1966

Erk, Nihal ve Ferruh Dinçer, "XV inci ya da XVIncı Yüzyıla Ait Olduğu Sanılan Bir Baytarname İncelemesi", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, sayı 2 (1967), c. 14, s. 117-39.

Flügel, Gustav, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handshriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek 24 Wien*, c. 2, Wien 1865-1867

Geyikoğlu, Nilay, *Hâcî Ali b. Hâcî Muhammed Aksarâyî'nin Kitâbu Baytar-nâme Tercümesi: İnceleme, Metin, Dizin*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010

Gökçek, Ferhan, *Konya Mevlana ve İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Belgradlı Ken'an Efendi'nin Baytar-nâmesi: Tenkitli Metin, Dizin ve Tematik Sözlük Çalışması*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014

Halaçoğlu, Yusuf, "At (İslâmî Devir)", *DİA*, c. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 28-31

Hell, J., "Baytar", *DİA*, c. 2, TDV Yayınları, İstanbul 1986, s. 431

Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, c. 1-4, İstanbul 1980

İlyasoğlu Mercimek Ahmed, *Kabusnâme*, hazırlayan ve sadeleştiren Atillâ Özkırımlı, c. 1, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul (Tarihsiz)

İrfanoğlu Tülay, *Fuyûzî'nin Der Hayl-ı Huyûl Adlı Baytar-nâmesi: Giriş, Tenkitli Metin, Dizin*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013

James, Jeremi, *İngiliz Atlarının Atası Türk Atı*, İstanbul 2007

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1983

Kafesoğlu, İbrahim, "At (İslâm Öncesi)", *DİA*, c. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 26-28

Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, c. 2, İstanbul 1971

Keegan, John, *Savaş Sanatı Tarihi*, İstanbul 1995

Kırbıyık, Kasım, "Baytarlık", *DİA*, c. 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 278- 282

Küçük, Esma, *Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesinde Bulunan ve Aristo'ya Atfedilen Anonimleşmiş Baytar-nâmeler: Kutâbu Baytar-nâme II (vr. 42b-94b): İnceleme, Metin, Dizin, Tıpkıbasım*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014

Levend, Agâh Sırrı, *Gazavât-nâmeler ve Mihailoğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, Ankara 2000

Mahmûd Kâşgarî, *Kitâbu Dîvâni Lugâti't-Türk: Tıpkıbasım*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990

Mahmûd Kâşgarî, *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi*, c. 1, çev. Besim Atalay, Ankara 1985.

Malçok, Esra, *Aristo'ya Atfedilen Anonim Baytar-nâme (vr. 48b-105b): Giriş, Metin, Dizin, Tıpkıbasım*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015

Mercier, Louis, *La parure des cavaliers et l'insigne des preux*, Paris 1924

Özek, Aydın, *Kadızâde Baytar-nâmesi'nin Söz Varlığı Yönünden İncelenmesi: Giriş, Metin, Sözlük-Dizin*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015

Özgür, Can, *Baytaratü'l-vazıh: Metin, İndeks*, İstanbul Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988

Öztopçu, Kurtuluş, *Münyetü'l-Ġuzāt 14. Yüzyıla Âit Memluk Kıpçakçasıyla yazılmış Askerî Bir Risâle: Metin, Tercüme, Dizin*, Harvard Üniversitesi, Cambridge 1989=*Munyatu'l-Ghuzāt a 14th-Century Memluk-Kipchak Militery Treatise: Text, Translation and Index*, Harvard University, Cambridge 1989

Plessner, M., "Bayṭār" *Encyclopaedia of Islam*, c. 1, Leiden-London 1960, s. 1149

Ritter, Hellmut, "Ata Binmek Ok Atmak", *Türkiyat Mecmuası*, c. 4 (1934), s. 45-47

Roux, Jean-Paul, *Orta Asya*, İstanbul 2001

Sarton, George, *Inroduction to the History of Science*, New York 1975, 2/1: 89, 793; 2/2: 1091, 1093; 3/1: 284; 3/2: 1216, 1238, 1837

Ser'atlı, Tahir Galip, *Şeyh Kadızâde Mehemmed Kitab-ı Makbul Atalarımızın Gözüyle At*, İstanbul (Tarihsiz)

Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, c. 3, Leiden 1970

Steingass, F., *Persian-English Dictionary*, Londra, Henley ve Boston 1977 (6. Baskı)

Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî*, İstanbul 1298 [1882]

Şen, Mesut, *Kitabu Baytar-name: Tenkidli Metin*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987

Şen, Mesut, "Baytarnameler", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul 1995, s. 177-263

Şen, Mesut, "İğdiş Etme Kelimeleri", *İğdiş, Sünnet, Bedene Şiddet Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, İstanbul 2009, s. 67-79

Şen, Mesut, "Yorga Kelimesi Üzerine", *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, c. 35 (2011), s. 221-237

Şen, Mesut, "Türklerde Kışlag ve Yaylag Kavramları Üzerine Düşünceler", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, sayı 2 (2018), c. 3, s. 131-148

Şeşen, Ramazan, "Orta Çağ İslâm Tıbbının Kaynakları ve XV. Yüzyılda Türkçeye Tercüme Edilen Tıp Kitapları", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, c. 5 (1993), s. 11-20

Uğurlu, Mustafa, *Münyetü'l-Ġuzāt: Giriş, Metin ve İndeks*, Ankara 1987

Ünver, Süheyl, *Uygurlarda Tababet*, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1936

Ünver, Süheyl, *Tıb Tarihi: Tarihten Önceki Zamandan İslâm Tababetine ve İslâm Tababetinden XX inci Asra Kadar, I ve II inci Kısımlar*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1943

Viré F., "Faras", *Encyclopaedia of Islam*, c. 1, Leiden-London 1965, s. 784-787

Yeşilova, Lale, *Mehmed b. İskender Edirnevî'nin Kitâbu Baytar-nâme Tercümesi: İnceleme, Metin, Dizin*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009

23

TÜRK ASKERÎ MİMARLIĞI

Sevgi Parlak*

Giriş

Askerî mimarînin en önemli yapı türü şüphesiz "kale" olarak bilinen yapılardır. Kale, stratejik bir noktayı, bir yerleşim yerini veya bir geçidi korumak ve bu amaçla da gerekli askerî gücü barındırmak üzere inşa edilmiş bir savunma yapısıdır. İnsanoğlunun dıştan gelebilecek tehlikelerden korunma ihtiyacı, temel bir gereksinim olarak kendini tarih boyunca belli etmiştir. Bu gereksinim çok erken dönemlerden başlayarak hem askerî mimarînin hem de savunma ve kuşatma teknikleriyle araçlarının ortaya çıkmasını ve gelişmesini sağlamıştır.

Tarihte kale mimarîsinin ilk örneklerine Mezopotamya bölgesinde rastlanmaktadır. Bu bölgedeki saray-tapınak ve hazine gibi binaların, yani şehrin "yönetim" ve "dinî" merkezlerinin güvenlik nedeniyle surlarla çevrildiği tespit olunmaktadır. Mezopotamya'da, MÖ birinci bin yıldan önce, kale savunmasında, kale içerisindekiler henüz *aktif savunma* yöntemini uygulamamaktaydılar. Bu sebeple de askerî mimarî de, aktif savunma için imkân sağlayan mimarlık öğeleri de kale mimarîsi tasarımına henüz eklenmemişti. Bu tip kalelerde ve surlu yerleşimlerde kalenin tasarımını belirleyen temel prensip, duvarlarla çevrili alan içerisindekilerinin güvenliğini sağlamaktı. Birinci bin yıldan itibaren ise kale mimarîsinin savaş teknolojisine bağlı olarak bir değişiklik ortaya koymaya başladığı gözlenir. Artık savunmada kale duvarlarına önem verilmeye başlanmış ve daha önce düşünülmeyen etmenler göz önüne alınarak, kalelerin mimarîsi buna bağlı olarak tasarlanmıştır. Kalenin kurulduğu noktadaki su kaynağından savunmada faydalanılması kale inşasında yer seçimi konusunu etkilemiştir. Ayrıca duvar yüksekliği, sur duvarının dayanıklılığı, atılan oklara göre sur duvarının arkasındaki askerin güvenliği gibi faktörler artık düşünülmeye başlanmış ve özellikle savaşlarda kullanılan kuşatma aletlerine göre kalenin tasarımında yeni düzenlemelere gidilmiştir[1].

---

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü. E-posta: sevgiparlak@yahoo.com; sevgipar@istanbul.edu.tr.

1 Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 40-41.

Anadolu'nun Fethinden Önce Türk Askerî Mimarlığı

Askerî mimarînin önemli bir parçası olan kaleli/surlu yerleşimler aynı zamanda yerleşik hayata geçiş ve özellikle de şehircilik konusuyla ilişkilidir. Dünyanın her yerinde yerleşik hayata geçiş aynı anda gerçekleşmediği gibi Anadolu'nun fethinden önce Orta Asya'da da Türklerin tüm bölgelerde yerleşik sisteme geçişleri farklı tarihlerde mümkün olmuştur. Hatta bazı Türk toplulukları yerleşik hayata geçmiş olsalar dahi çoğu zaman yarı yerleşik veya göçebe yaşam kültürlerini uzun yüzyıllar boyunca sürdürmeye devam etmişlerdir.

Kaleli/surlu yerleşimler şehircilikle ilişkili bir konu olduğundan Orta Asya'daki en erken tarihli şehirlere göz atmak gerekir. En erken tarihli Türk şehirleri daha çok Maveraünnehir, Horasan, Harezm, Dehistan, Cürcan, Fergana, Talas ve Çu ovaları ile Tarım havzasında karşımıza çıkmaktadır[2].

Horasan ve Maveraünnehir'de MS V. yüzyıla doğru feodal bir yaşam tarzına doğru gidiş, şehirlerin fizikî yapısını belirleyen ana unsur olmuştur. Bu sistem ve yaşam tarzı, şehirlerde etrafı duvarlarla çevrilmiş küçük yaşam ünitelerinin meydana gelmesine sebep olmuştur. Buna rağmen, VI-VII. yüzyıllarda, bu bölgelerdeki bazı şehirlerde feodal yerleşimlerden farklı düzenlere sahip, daha büyük bir alanı kaplayan şehir kurguları da ortaya çıkmıştır. Semerkand, Buhara, Tirmiz, Horasan, Merv, Nişapur ve Naktirya'da Belh şehirleri buna birer örnek teşkil eder. Arapların Maveraünnehir'i ele geçirdikleri sırada (751 civarı) tüm Orta Asya'da kale yerleşimlerini çağrıştıran, güvenlikli *şato* tipi yerleşimler ve çiftlik yapıları yerleşim tipi olarak bölgede egemen durumdaydı. Araplar da etrafı duvarlarla çevrilmiş bu tip yerleşim ünitelerine "*kal'a*" adını vermekteydiler[3].

MS V. yüzyılda, Harezm'de de *şato* tipi yerleşmelere geçilmiştir. Toprak-Kale ve Küçük Kavat-Kale bu tip yerleşimlerdendir. Zamanla feodal *şato* tipi bu yerleşimlerin etrafında kasabalar şekillenmeye başlamıştır. Berkut-Kale bu tipte bir yerleşime verilebilecek iyi bir örnektir (bkz. Resim 1). Bu bölge için V. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar olan dönem "Afrig kültür devresi" olarak adlandırılır. Afrig kültür devresinde, kale tipi yerleşimlerde görülen en önemli teknik gelişme, burçların artık surların köşelerine veya duvarların ortasına da yapılabilmesidir. Bu kültür evresinden daha önce ise burçlar sadece merkeze (duvarlarla çevrili korunaklı alanın ortasına) yerleştirilmekteydi. Buna ilaveten, burçlarda mazgal deliği dekoru görülmekle birlikte, bunlar ok atmak için kullanılabilecek gerçek açıklıklar değildi. Köşelere yerleştirilen burçlar genellikle köşeli (kare veya dikdörtgen planlı) değildi. Bunun yerine dairesel plan özellikle tercih edilmişti. Bir başka önemli özellik uzun yıllar devam edecek olan, sadece kalelerde değil ribat ve kervansaray yapılarında da uygulanacak olan duvar yüzeylerinin yarım sütunlar şeklinde yivlendirilmesi[4] uygulamasıydı. Bu uygulama, Afrig kültür devresinin sonlarında başlamış, sadece Harezm'de değil bu bölgenin dışında da uygulama alanı bulmuştur[5]. Özellikle Orta Asya bölgesindeki kalelerde bu detay, neredeyse vazgeçilmez bir özellik olarak yüzyıllar boyunca sıklıkla karşımıza çıkacaktır. Bu kültür devresi için en tipik kale yerleşimlerine Berkut-Kale, Teşik-Kale (bkz. Resim 2) ve Kum-Baskan Kale örnek verilebilir.

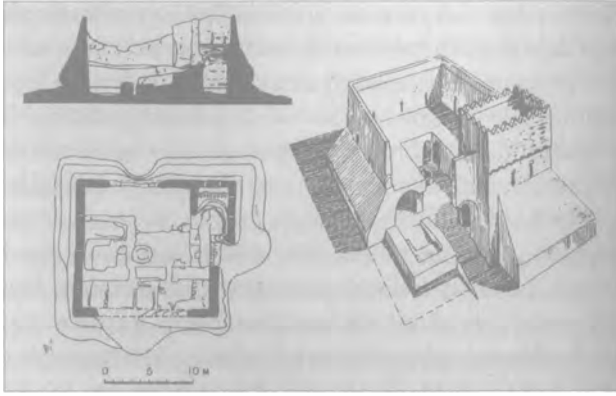
---

2 Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s. 2.

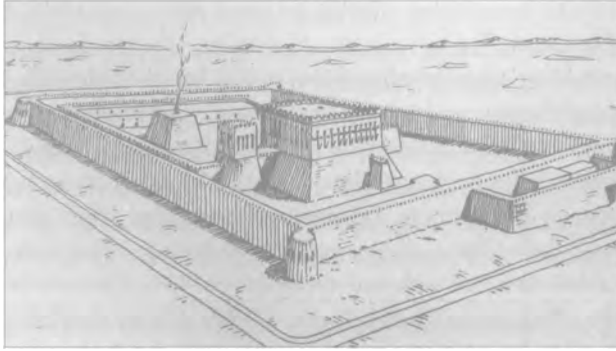
3 Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, s. 54-55.

4 Bu uygulama "*gofra*" olarak isimlendirilir.

5 Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, s. 54-55, 59-60.

Resim 1: Berkut Kale'nin rekonstitüsyonu
(Kaynak: Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, s. 60, r. 23)

Resim 1: Teşik Kale'nin rekonstitüsyonu
(Kaynak: Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, s. 62, r. 25)

Arkeolojik veriler özellikle de VII. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da Türklere ait şehir ve yerleşimlerin artmaya başladığını ortaya koymaktadır. Türkler ve Soğdaklar tarafından ortaklaşa tesis edilmiş olan Çu ve Talas bölgelerindeki yerleşimler, en eski yerleşim yerlerindendir. VIII. yüzyılda ise bu bölgeler Türgişlerin elindedir. Yerleşimlerin etrafı bazen kale duvarları bazense iki veya üç sıra tümseklerle (toprak yığınları ile oluşturulan yükseltiler) çevrilmiştir. Sur duvarlarında kil ve çakıl taşı karışımı tercih edilmiştir[6]. Çu havzasındaki Göktürk dönemi yerleşimlerinin şu sıraya göre gelişim sergilediği düşünülmektedir:

– Önce konut inşası
– Ardından konutların çevresinin tümseklerle çevrilmesi
– Daha sonra da bu tümseğin yerini duvarların alması[7]

Türgiş devrinde de bugün Kırgızistan'a denk gelen topraklardaki şehirlerin etrafının hisar şeklinde duvarlarla çevrili olduğu arkeolojik verilere dayandırılarak tespit olunmaktadır. Bu yerleşimlerin bazıları için çift sur sisteminden, tümseklerden

6 Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, s. 13, 23.
7 Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, s. 25.

oluşan bir savunma hattından ve ayrıca iç kalelerden bahsedilmektedir. X-XII. yüzyıllar arasında, şehirlerin etrafı kalın sur duvarlarıyla çevrelenmiş, şehirlerde şatovarî sağlam iç kaleler/yönetim yapıları (saray) ortaya çıkmış, "*şehristan*" olarak adlandırılan halka ait konut alanın etrafında ise "*rabad*" olarak isimlendirilen ticaret ve zanaat merkezleri şekillenmiştir. Bu tip bir şehir kurgusuna sahip en önemli ve en eski kaleli/surlu şehir yerleşimi Ak-beşim'dir. Yerleşim yerinde Türk ve Soğdaklar'ın ortak varlığı kabul edilmekle birlikte, Türklerin hâkimiyetinin ön planda olduğunu gösteren deliller ağır basmakta, yerleşim yerinde dört kültür katından bahsedilmekte ve V. yüzyıldan X. yüzyıla kadar farklı dönem izleri tespit edilmektedir. Arapların bölgeye yaptığı saldırılar sonucunda görülmeye başlanan iç kale, şehristan ve rabat (birun)[8] olarak isimlenen üç elemanlı şehir planı ise bu coğrafyada daha yaygın olarak, özellikle de IX. yüzyıl ve sonrasında görülmektedir[9]. Bu şehir kurgusu içinde, iç kalede hükümdar veya yöneticinin sarayı, darphane, hapishane/zindan yer alırken, şehristanda da kapalı çarşı, dükkânlar, cami, hamam, saray mensupları, memurlar ve tüccarların evleri, medrese ve kervansaraylar, rabadda ise pazar yeri, zanaatkârlar, bahçıvanlar ve tarla sahipleri bulunurdu[10].

Orta Asya'daki bir diğer önemli yerleşim yeri ise Fergana bölgesidir. MÖ II. yüzyıldan itibaren yerleşik hayatın varlığı bu bölgede tespit edilmekle birlikte, göçebe hayatın yerleşik hayata eşlik ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle Kuşanlar döneminde, bu bölgede yetmiş kadar şehrin bulunduğu anlaşılmaktadır. Şehirlerin etrafı surlarla çevriliydi ve hatta çift sur sistemi kullanılmıştı. Fergana ovasındaki Erşi şehri, dörtgen bir forma sahipti ve etrafı kulelerle tahkim edilmiş kerpiç duvarlarla çevriliydi (yak. 500x700 m.). Kuşan dönemindeki şato tipi yerleşimlerin yerini özellikle Türklerle birlikte zamanla kale, şehristan ve rabaddan meydana gelen üç unsurlu şehirler almaya başlamıştır[11].

Tiyan-Şan, Pamir ve Alay çevresindeki yerleşimler ise dağlar arasında, vadilerde ya da yamaçlarda karşımıza çıkmaktadır. X-XII. yüzyıllarda bu bölgelerdeki yerleşimlerin etrafı tümsekvarî duvarlarla çevriliydi. Tiyan-Şan dağları eteklerindeki en önemli yerleşim yeri Koşay-kurgan, Atbaşı (Atbaş) ve Şirdak-Bek yerleşimleriydi. Koşay-kurgan ile Şirdak-Bek'de göçebe yerleşimlerine ait çadırlar da söz konusu olduğundan, Türklerin yerleşik hayata geçseler de göçebe hayat tarzını da severek devam ettirdiklerini anlamaktayız. Koşay-kurgan, Türk hanlarının başkenti ve şehir-hisar olarak tanımlanmaktadır. Savaş zamanında sur dışında olan çocuklar, kadınlar, çadır yerleşimlerinde ikamet eden yarı göçebeler ve hatta hayvanlar sur içine alınır ve güvenlikleri sağlanırdı. Şirdak-Bek şehri de kerpiç malzemeden en dışta hendeğe sahip, 6 m. yüksekliğinde duvarlarla çevrili, 117x120 m. boyutlarında, köşelerinde dairesel, ayrıca duvarlarında kare burçları olan, duvarlarında ok atışı için tasarlanmış

8 Aslında rabad olarak adlandırılan bölüm başlangıçta Arap coğrafyacıların şehristan surunun dışında kalan kısımdaydı. Önceleri pazar yerinin rabadın en dış sayılacak sahasında bulunduğu, gittikçe şehir (sur) kapısına yaklaştığı, İslamiyet'in bölgeye hâkimiyetinden sonra ise şehristan bölümüne intikal ettiği, bu durumun yerleşik hayata geçişteki artışla da alakalı olduğu belirtilmektedir. Bkz. Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, s. 91.

9 Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, s. 25, 27, 31, 90-91; V. Nusov, *Arhitektura Kirgizi sı Drevneyhşıh Vremen do Naşıh Dney*, Frunze 1971, s. 7.

10 B. N. Zasipkin, *Architektura Sredney Azii Dvernih İ Srednih Vekof*, Moskova 1948, s. 11.

11 Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, s. 37, 39.

açıklıklara (mazgallara) sahip, sur duvarının üzerine çıkışı sağlayan merdivenleri bulunan surlu bir yerleşimdi. Bunlarla benzer özelliklere sahip Gulça, Çaldıvar ve Teşik kaleleri de, bu bölgenin diğer önemli surlu yerleşimleridir[12].

Uygur dönemine gelmeden önce, Göktürk dönemine baktığımızda 723'te, vezir Tonyukuk'un, devlet meclisinde Bilge Kağan'ın, etrafı surlarla çevrili şehirler inşa etmek fikrine şiddetle karşı çıktığını, Türklerin bekâsının ancak bozkır savaşları yapmakla mümkün olacağını vurguladığını bilmekteyiz. Tonyukuk'a göre Türklerin sayısı azdı, düşman sayıca kuvvetli bir şekilde geldiğinde kaçıp kurtularak, dağların, vadilerin arasına saklanabilirlerdi. Zaten kuvvetlilerse kolayca savaşır ve problem olmazdı, bu sebeple de yerleşimlerin etrafına surlar inşa etmeye gerek yoktu[13]. Fakat bu düşüncenin kısmen etkili olduğunu, önemli merkezleri olan Akbeşim'in surlarla çevrili olduğunu arkeolojik veriler ışığında bilmekteyiz. Uygur döneminde Böğü Kağan zamanında Maniheizm'in kabulü ile Türk boylarının özellikle savaşçı özelliklerini kısmen kaybetmeye başladıklarını, et yememeleri sebebiyle avcılıktan uzaklaşarak tarıma ve buna paralel olarak da yerleşik hayata daha fazla meyil gösterdikleri bilinmektedir. Bu durum sonucunda, Uygur döneminde Türkler şehircilik konusunda daha ileri bir aşamaya ulaşmışlardır. Uygur şehirleri içerisinde, savunmanın ön planda olduğu en önemli surlu yerleşim İdikut (Hoço) şehridir. Şehir surunun üzerinde, yerleşime girişi sağlayan kapıların yakınlarında yapılan kazılarda ele geçen boyalı ve yaldızlı ahşap parçaları, bezemeye önem verilmiş sur kapılarının olabileceğini düşündürmektedir. Ele geçen ahşap kalıntılarla ilgili bir başka görüş ise sur kapılarının üzerinde ahşap köşklerin veya kapı önünü gözetleyen kulelerin, kapı üstlerinde tasarlanmış olabileceğidir. Bezeme sadece kapılarla sınırlı olmayıp kerpiçten, pişmiş tuğladan inşa edilmiş surlarda bezeme unsuru olarak renklendirilmiş sırlı tuğlalara da yer verildiği anlaşılmaktadır. Yerleşimi çevreleyen surlar üzerinde, yaklaşık yetmiş beş adet burçtan bahsedilmektedir. Yerleşimin merkezden kuzeye doğru kayan ekseninde, yüksekçe bir set üzerinde yer alan, surla çevrili ve *han-tura* olarak adlandırılan hükümdar sarayı aslında çift kule sistemine sahip bir *iç kale* olarak ele alınmalıdır. Uygur şehirlerinden Yar-Hoto, kurulduğu yerin, yani arazinin şartlarına göre şekillenmiş bir form ortaya koyarken, pek çok Uygur şehri kerpiçten inşa edilmiş duvarlarla çevrelenmiş, düzgün dikdörtgen veya kare bir plana sahipti. Kara-Hoto şehri de planı itibariyle kareye yakın dikdörtgen planlı bir kuruluş sergilemektedir[14].

Türklerin Anadolu'ya gelmesinden önce, hâkim oldukları coğrafyada, bahsi geçen büyük boyutlu kaleli/surlu yerleşimlerle birlikte, düşmanların baskınına uğramamak, onları takip edebilmek ve farklı noktalar arasında haberleşmeyi sağlayabilmek için gözetleme kuleleri inşa etmişlerdir. Türkler bunlara "*kargu*[15] *(kargug)*" adını

---

12 Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, s. 40-41; V. Nusov, *Arhitektura Kirgizi sı Drevneyhşıh Vremen do Naşıh Dney*, s. 8.

13 Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu", *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular (Oluşum, Teşkilât ve İşlev)*, ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 174.

14 Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, s. 72-75, 82.

15 Dağ tepelerine minare biçiminde yapılan yapı olup, düşman geldiği zaman herkesin hazır bulunması için üzerinde ateş yakılır. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, c. 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 426.

vermekteydiler[16]. Ayrıca bu kulelere "*küzet*", içindeki askerlere de "*küzetçi* (közetdeçi/közetküçi)" denilmekteydi[17]. Kaşgarlı Mahmud'un yazdıklarına göre de bu kuleler minare biçiminde yapılmaktaydılar[18]. Düşmanın durumu, kulelerde yakılan ateşler (gece) ve ateşten çıkan duman (gündüz) vasıtasıyla ifade ediliyor ve durumla ilgili haberleşme sağlanabiliyordu[19].

Orta Asya'da kale tipi yerleşimlerin bir kısmı ise adeta şehir hayatından bağımsız bir grup askeri barındıran, karakol tipi yerleşimler olarak yorumlanabilir. Zamanla bir ticaret yapısına dönüşecek olan ve "*ribat*" olarak adlandırılan, gazi dervişlerin barındığı yapıların da başlangıçtaki işlevinin bu tipte bir amaca yönelik olduğu söylenebilir. Ribat olarak bilinen bu yapıları kent kurgusundan bağımsız, önemli yol şebekeleri üzerinde yer alan ve aynı zamanda bu yolların güvenliğinden sorumlu bir yapı olarak düşünmek daha doğru olacaktır. Bunlara ilaveten zamanla, halka ait konutların yer aldığı yerleşim alanlarını çevreleyen surlu yerleşimlere de bu bölgelerde rastlanmaktadır.

Anadolu'nun Fethinden Sonra Türk Askerî Mimarlığı

Kale özellikle de Ortaçağ söz konusu olduğunda, hepsinden önemlisi bir iktidar ve fetih sembolüdür. Bu bağlamda kale hem bir yönetim merkezi hem de kale komutanının ve bir grup askerin ikametgâhıdır. Buna ilave olarak sarayı da çoğu zaman bünyesine dâhil etmiş olması sebebiyle sivil bir karakter taşıması gereken bir yapı da olmuştur. Türk kültüründe kale, Batı dünyasındaki gibi tam anlamıyla "bir derebeyin şatosu" olmasa da yine de sivil işlevleri karşılayan saraya ve yönetim merkezlerine dair en önemli yapıları bünyesine çoğu zaman dâhil etmiş bir yapı türüydü. Fakat kalenin bünyesinde yer alabilen sivil yapıların varlığı hiçbir zaman bir kalenin savunma işlevinin ikinci planda kalmasına sebep olabilecek bir kuvvette olmamıştı.

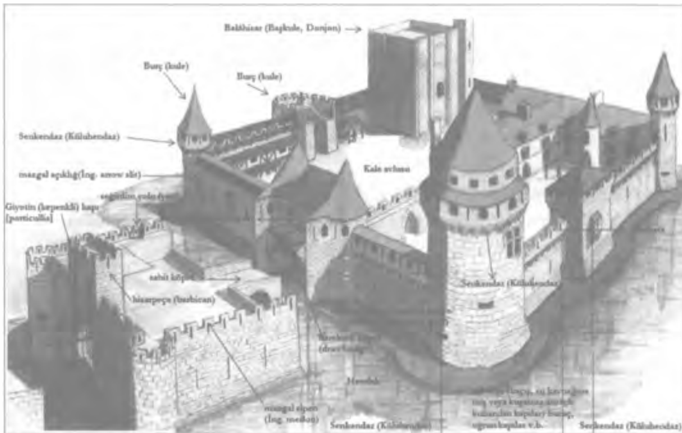
Türkler Orta Asya'dan gelerek Anadolu'yu fethettiklerinde, Bizans döneminden ve hatta daha önceki dönemlerden kalma kalelerle karşılaştılar. Pratik davranarak mevcut kalelerin zarar görmüş ve yıkılmış bölümlerini elden geçirerek güçlendirip onardılar ayrıca ihtiyaç duyulan yeni yapıları (kale camii/mescidi, darphane/hazine binası, saray, hamam, ticaret yapıları) ilave ettiler. Özellikle de XVI. yüzyıla, yani merkezî devlet otoritesinin kurularak Anadolu'da daha güvenli bir ortam oluşturulana kadar yapılan onarımlarla bu kaleler eski kimliğini de kısmen korumak suretiyle büyük ölçüde yeni bir hüviyet kazanmış oldu. Bu sebeple de kalelerde farklı dönem izlerini tespit etmek sanat ve mimarlık tarihçileri ile arkeologlar için tarihsel bir yapboz ile uğraşmak gibidir. Bunların dışında ilk defa Anadolu Selçuklular tarafından inşa edilmiş kaleler de söz konusuydu. Bu örnekler de daha önceki devirlere ait askerî mimarlık örneklerinin çözümlenmesinde önemli bir anahtar oluşturmaktadır.

İhtiyaçlara hitap etmesi bakımından düşünüldüğünde Ortaçağ dönemine ait Anadolu kalelerinde yer alan yapılar arasında, en temel ihtiyaç olan su için depolama birimi olan sarnıçlar, esir, suçlu vs. için zindan, bir devletin bağımsızlığının

16 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, c. 1, s. 426.
17 Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu", s. 156.
18 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, c. 1, s. 426.
19 Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu", s. 156.

sembolü olan paranın basıldığı yer olan darphane, askerlerin ikametgâhı için kışla, çeşitli amaçlar için düşünülmüş uzun dehlizler [kaçış için düşünülmüş *potern*ler veya su kaynağına iniş için düşünülmüş dehlizler/tüneller], mescid/cami, saray ve ayrıca temizlik ihtiyacı için düşünülmüş hamamlar yer alır. Kale alanı eğer geniş bir alandan meydana geliyorsa, bir başka ifadeyle yerleşim yeri surlarla çevriliyse halka dair konutlar, ticaret ve eğitim yapıları da güvenlik sebebiyle bu alan içerisinde yer alabiliyordu.

Kale, asıl işlevi sebebiyle saldırılara direnebilmesi için tahkim edilmiş ve savunma amaçlı mimarî öğelerle ve dönem teknolojisine bağlı olarak da silahlarla donatılmış bir yapı tipiydi. Bu yapılar kendine has bir terminolojiye sahiptir[20] (bkz. Resim 3). Özellikle bu yapı tipi, askerlerin kaleyi daha iyi savunabilmesi için, bünyesinde üretilen mimarî çözümler ve öğeler açısından önemli bir konudur. Ortaçağ kalesi, iktidarın merkezi olması ve çoğu zaman sarayı veya yönetim yapılarını içermesi sebebiyle içermesi sebebiyle simgesel olarak da anıtsallık mesajını veren bir yapıydı. Aslında bu durum, Ortaçağ kalelerinde gerek Batı gerekse Doğu dünyası için ortak bir mana taşımaktaydı. Simgesellik özellikle de sarp tepeler üzerinde kurulu topografyaya hâkim bir noktada yer alan kaleler de daha vurgulu bir hal almaktaydı. Bu tepelerden bazıları doğal iken bazıları ise yapma tepeler olarak şekillendirilmiş olabilmekteydi. Kaleler bu tepelerin/yükseltilerin üzerine inşa edilerek abidevîlik ana fikri ile vermiş olduğu mesajı (güç=otorite) daha da vurgulu bir hale getirmekteydi. Tepeler üzerinde inşa edilmiş olan Ortaçağ kalelerinde büyük ölçüde en tepede yer alan yapı iç kaledir ve hatta çoğunlukla saray/yönetim merkezi de buradadır. Etrafa hâkimiyet ve savunmada en son nokta olarak düşünüldüğünden, güvenlik nedeniyle yerleşimin en yüksek noktası bu işlevlerle (iç kale/saray/yönetim merkezi) donatılmıştır. Batı'da kralın ikamet ettiği şatolar ile Doğu'da bazı örneklerde sultanın ikamet ettiği kaleler arasında genel ana fikir ve mana bakımından bu bağlamda pek bir fark söz konusu değildi.

Resim 3: Ortaçağ kalelerindeki mimarî öğeleri ve birimleri gösteren temsili çizim (Kaynak: http://www.castles.org sitesinden alınan çizimin üzerine ilaveler yaparak hazırlayan: Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 19.) (bkz. renkli forma)

20 Kale mimarisine özgü terminoloji hakkında bkz. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 13-20, 969-973.

Halkın yerleştiği, dinî, idarî, eğitim ve ticaret yapılarını da içine alan yerleşimin güvenliği için inşa edilmiş surlarla yönetim merkezi ve saray durumundaki iç kale dışında, Ortaçağ dönemi Anadolu kalelerinde "*ahmedek/ehmedek*" denilen bir bölümün yer aldığı tespit olunmaktadır. Böyle bir birim hem Alanya Kalesi'nde[21] hem de Konya Kalesi'nde görülmektedir. Bu birimin işlevi kesin olmamakla birlikte, iç kaleden ayrı olarak kalenin savunmasındaki son nokta olarak tanımlanan bir birim olduğu ve burada kalenin güvenliğinden sorumlu en yüksek rütbeli diyebileceğimiz özel bir muhafız birliğinin yer aldığı tahmin edilmektedir. Alanya iç kalesinin aşağı sırtlarında yer alan bu birimin bünyesinde ayrıca hamam ve sarnıç da yer almaktadır.

Ortaçağ kalelerinin inşasında yer seçiminde özellikle su kaynağına yakınlık önemli bir konuydu. Bazen temiz su ihtiyacını karşılamak için bazen ise düşmanın kaleye ulaşımını zorlaştırmak için düşünülmüş olan hendeği doldurmak için su gerekliydi. Anadolu'da Ortaçağ'a ait kale sarnıçlarından en anıtsal ölçekli iki örnek Rumkale[22] ve Kastamonu Kalesi'nde[23] karşımıza çıkmaktadır. Kalelerde düşmanın kale içine sızmasını zorlaştırmak maksadıyla başvurulan uygulamalardan en

---

21 Alanya Kalesi, Alanya'nın içinde, denize doğru uzanan Kandeleri Burnu üzerinde yer almaktadır. Dış surlar, Kızıl Kule'den başlayarak arazinin yüzey şekilleri ve savunma durumu göz önüne alınarak planlı bir şekilde Ehmedek, İç Kale, Adam Atacağı, Cilvarda Burnu Üstü, Deniz Feneri Altı, Arap Evliyası Burcu ve Esat Burcu'na inerek kuzey istikametinde, tophane ve tersaneyi geçerek başladığı yer olan Kızıl Kule'de son bulmaktadır. Bkz. Rudolf M. Riefstahl, *Cenubu Garbî Anadolu'da Türk Mimarisi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 44; Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 798, dn. 66. Kalenin Türk dönemi öncesine kadar giden bir tarihi söz konusudur. Alanya Kalesi'nin Türkler tarafından alınması ancak Alâeddin Keykubad zamanında (1221-1222) gerçekleşmiştir. Bkz. İ. H. Konyalı, *Alanya (Alâîyye)*, İstanbul 1946, s. 148; Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye-Denizcilik Kitabı*, haz. Y. Senemoğlu, c. 2, İstanbul 1973, s. 272-273; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, s. 335-337; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 133, 138. Selçuklular 1226'da kaleyi fethettikten sonra inşa faaliyetine başlamışlardır. 1293'te, Karamanoğulları, 1427'de Memlûk, 1471'de ise Gedik Ahmet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun konrolüne savaş yapmaksızın girmiştir.

22 Rumkale, Birecik Ovası'nın kuzeyinde, Fırat Nehri'nin kıyı kesiminin doğusunda, Şanlıurfa yoluna bakan tepe üzerindedir. Bkz. Meryem Acara, "Rumkale ve Çevresi Tarihçesi", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, ed. Aynur Durukan, Ankara 1999, s. 334. Kalenin tarihçesi çok erken tarihlere gitmekle birlikte, kaledeki ve kale eteğindeki yapıların büyük bir bölümü ağırlıklı olarak XII-XIV. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir. Bkz. Hansgerd Hellenkemper, *Burgen Der Kreuzritterzeit In Der Grafschaft Edessa Und Im Konigreich Kleinarmenien*, Geographica Historica 1, Bonn 1976, s. 60-61; Meryem Acara, "Rumkale ve Çevresi Tarihçesi", s. 336. Mareşal Von Moltke, 1838 yılında kaleyi ziyaret etmiş, altı adet kale kapısından bahsetmiştir. Bkz. Helmuth von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, çev. Hayrullah Örs, TTK Yayınları, Ankara 1960, s. 175. Kuzey güney doğrultusunda uzanan kalenin doğu ve batı cephelerinde kaleye geçit veren kapılar, kuzey cephesinde senkendazlı ve tonozlu galeriler, güney cephesinde ise kayalardan oyularak yapılmış hendek yer alır. Hendeğin varlığı sebebiyle güney cephedeki tahkimatın zayıf olduğu göze çarpmaktadır. Bkz. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 826, dn. 70.

23 Kastamonu Kalesi, iyi durumda olmasa da ayakta olan iç kale ve surlardan meydana gelmektedir. Yerleşiminin surları ve kalenin kapıları günümüze gelememiştir. Doğusunda Kastamonu şehri, batısında Kerpiçlik, güneyinde Vakıf Deresi (Gümüşlüce Deresi) denilen üç boğazın ortasında ve 112 m. yükseklikteki doğal kayalık bir alan üzerinde inşa edilmiştir. Kentin ve kalenin kurucusu olarak düşünülen Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos mektedir. Bkz. Ahmet Gökoğlu, *Paphlagonia (Paflagonya)*, c. 1, Kastamonu 1952, s. 171-172. Türk hâkimiyetinin 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra başladığı bilinmektedir. Ardından yeniden Bizans'ın eline geçmiş ve Danişmendliler ile Bizans arasında sık sık el değiştirmiş, ardından Çobanoğulları, Candaroğulları ve I. Murad devrinde de Osmanlı hâkimiyetine girmiş, kimi zaman da İsfendiyaroğulları ile Osmanlılar arasında el değiştirmiştir. Osmanlıların kesin hâkimiyeti Fatih'in 1461 yılındak ifethiyle başlar.

önemlisi hendekler için de eğer kuru hendek değilse su gerekliydi. Hendek uygulaması özellikle düzlük arazide kurulmuş olan kalelerde çok önemliydi. Tepelik bir noktada kale savunması daha rahat yapılabildiğinden ve topografik açıdan zorlu bir arazide hendeğin inşasının zahmetli bir iş olmasından dolayı hendek genellikle düz arazide inşa edilmiş kalelerde tercih edilmekteydi. Bazı örneklerde bir su kaynağı ile ilişkilendirilmiş olan hendeklerin su tutabilmeleri için yanlardan taş malzemeden ihata duvarlarıyla çerçevelendiği göze çarpar. Bu uygulamalara Anadolu'dan verilebilecek en güzel Ortaçağ kalesi örneği Gaziantep Kalesi'dir[24]. 2008-2009 yıllarında Gaziantep Arkeoloji Müzesi kalenin çevresinde kazılar gerçekleştirmiş ve su dolu olduğu anlaşılan hendeğin ihata duvarlarını tespit etmiştir (bkz. Resim 4). 1401-1402 yılında, Nizâmüddin Şamî tarafından Farsça olarak kaleme alınan "*Zafernâme*" adlı eserde kalenin hendeğine değinilmektedir[25]. Anamur Kalesi'nin[26] hendeği

---

24 Gaziantep Kalesi, il merkezinde, Şahinbey ilçesi sınırları içinde, kayalık bir platformun üzerinde, deniz seviyesinden yaklaşık olarak 900 m. yükseltide ve etrafına hâkim bir konumdadır. Kalenin hemen kuzeyinde, batıdan doğuya doğru akan ve zamanla bir lağım haline gelen, Fırat Nehri'ne karışan Sâcur Çayı'nın yukarı kollarından Allaben Deresi (Ayınleben) yer almakta ve kalenin etrafındaki hendeğin su ihtiyacı bu dereden sağlanmaktadır. Bkz. Nusret Çam, *Türk Kültür Varlıklar Envanteri: Gaziantep*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. XXIII. Gaziantep Kalesi'nin dış surları bulunmamaktadır. XIII. yüzyıl ortalarından XVI. yüzyıl başına kadar şehir Memlûklar için önemli bir ticaret ve yönetim merkezidir. Özellikle de 1315'te Malatya'nın Memlûklar tarafından fethinden sonra, şehrin öneminin yollar sayesinde kurulan haberleşme ağı aracılığıyla daha da arttığı anlaşılmaktadır. Bkz. T.A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, c. 4, The Pindar Press, London 1990, s. 100. Kentte, höyük üzerindeki birkaç gözetleme kulesinden ibaret karakol mahiyetindeki Roma kalesinin yerini depremden sonra (499), arkeolojik verilerin ışığında, I. İustinianus devrine (527-565) ait kalenin aldığı ağırlıklı olarak düşünülmekte ve kabul edilmektedir. Bkz. Hüseyin Özdeğer, "Gaziantep", *DİA*, c. 13, İstanbul 1996, s. 466. Kent ve kalede Bizans hâkimiyeti dışında, Arap, Selçuklu, Haçlı, Zengi, Eyyubi, Memlûk, Dulkadiroğulları, Timurlular hâkim olmuş ve son olarak Osmanlı Sultanı I. Selim 20 Ağustos 1516'da (21 Receb 922) kaleyi ele geçirerek, kalenin anahtarını teslim almıştır. Bkz. İlyas Gökhan, "Gaziantep ve Yöresinin Osmanlı Hâkimiyetine Geçmesi", *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu (22 Ekim 1999)*, ed. Yusuf Küçükdağ, Gaziantep Valiliği, Gaziantep 2000, s. 63-64; Nusret Çam, *Türk Kültür Varlıklar Envanteri: Gaziantep*, s. XXVIII. Kaleye girişi sağlayan kapı batıdadır. Kalenin içine girebilmek için kıvrılarak yukarı çıkan bir hat üzerinde ardı ardına dizilmiş kapıları ve sulu hendek üzerindeki bir köprüyü geçmek gerekmektedir. Kalenin içerisinde bir kale mescidi, hamam, sarnıçlar, zindan ayrıca askeri koğuşlar ve depolar bulunmaktadır. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 246-247, 255.

25 Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 267.

26 Anamur Kalesi'nin yaşadığı üç önemli dönemin ilki III-IV. Yüzyıllar, yani Roma dönemidir. 395'ten itibaren Bizans'ın parçası olan kale, VI-VIII. yüzyıllarda sıkça Müslüman Arapların hücumuna uğramıştır. Bizans döneminde özellikle de VII. yüzyıla kadar kalenin bugünkü mevcut sınırlarına ulaşmış olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. E. Rosenbaum vd., *Survey of Coastal Cities in Western Cilicia*, Ankara 1967, s. VIII-IX. Anamur ve kale, Alâeddin Keykubad'ın görevlendirdiği Mübârizüddin Er-Tokuş tarafından 1225'te Anadolu Selçuklu topraklarına katılmış, 1230'dan sonra da Karamanoğulları'nın egemenliğine girmiştir. Bkz. İbni Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi (İbn Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden)*, çev. M. Nuri Gençosman, s. 131; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyâsi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 343-344. Kalenin kitabesine göre H. 850/M. 1450 tarihinde Karamanoğlu İbrahim Bey tarafından ciddi bir onarım geçirmiştir. Bkz. E. Diez vd., *Karaman Devri Sanatı*, İstanbul 1950, s. 32. Bu tarihten sonra kale, "Mamuriye Kalesi" adıyla anılmaya başlanmıştır. Evliya Çelebi'ye göre kale, II. Selim zamanında, Lala Mustafa Paşa tarafından Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir. Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Y. Dağlı, S. A. Kahraman ve R. Dankoff, c. 9, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 153. Ayrıca Osmanlı egemenliğindeyken, XVI ve XVIII. yüzyıllarda iki kez daha tamir edilmiştir. Bkz. Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1985, s. 21. 1966-67, 1970-73 yılları arasında ve son olarak da 2002 yılında kale tekrar onarım geçirmiştir. Bkz. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 861, dn. 73.

de bu açıdan ikinci önemli bir örnektir. Harran Surları[27] dışında da Cullap Çayı ile ilişkili sulu bir hendeğin varlığı tespit edilmiştir. Hendeklerin bazıları ise kuru olarak kullanılmıştır. Kayseri İç Kalesi'nin[28] etrafında hendeklerin olduğu ve ahşap

---

27 Harran İç Kalesi ve Surları, Şanlıurfa ilinin 44 km. güneydoğusundaki ilçe merkezi olan Harran, doğudan Tektek Dağları, batıdan alçak tepelerle sınırlandırılmış Harran Ovası'nın ortasında yer alan bir yerleşim yeridir. Cullap Çayı'nın sol kıyısında kurulmuş olan kalenin hendeğinin suyu da bu çaydan sağlanmaktaydı. Bkz. Nurettin Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı: Harran*, Ege Yayınları, İstanbul 2007, s. 15. Günümüze büyük ölçüde ulaşamayan surların çevrelediği alanın güneydoğu ucunda, bir yükselti üzerinde iç kale yer almaktadır. Arkeolojik veriler ışığında, yerleşimin tarihinin M.Ö. 6000'lere kadar geriye gittiği anlaşılmaktadır. Bkz. Ramazan Şeşen, "Harran", *DİA*, c. 16, İstanbul 1997, s. 237; Şeşen, Ramazan, *Harran Tarihi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 4. VI. yüzyılda yaşamış olan Procopius, I. İustinianus'un (527-565) kentin harabeye dönmüş olan surlarını yıktırdığını, kenti çok güçlü duvarlarla kuşattığını aktarmıştır. Bkz. Procopius, *De Aedificiis*, ed. H.B. Deving (Loeb), London 1961, s. 7 ve 17. Surların neredeyse tamamı ortadan kalkmıştır. Sur kapılarından kuzeydeki Anadolu Kapısı, doğudakiler Arslanlı Kapı, Bağdat Kapısı ve Musul Kapısı, güneydeki Rakka Kapısı, batıdaki Halep Kapısı'dır. Kapılardan sadece Halep Kapısı ayaktadır. Halep Kapısı'nın alınlığındaki kitabede Selahâddin Eyyûbi'nin kardeşi El-Melik El Adil'in adı ve H. 588 (M. 1192) tarihi geçmektedir. Kale, Selahâddin Eyyûbi döneminde, Haçlı Kontluğu ile yapılan savaşlarda savunma amacıyla kullanılmıştır. Bkz. Nurettin Yardımcı, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı: Harran*, s. 42-43; Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 287, 290.

28 Kayseri İç Kalesi ve Surları, çok erken tarihlerden beri Anadolu'yu doğu-batı yönünde kesen askerî ve ticarî yolun üzerinde yer alması sebebiyle stratejik bir öneme sahiptir. Amasyalı coğrafyacı Strabon (M.Ö. 63/64–M.S. 21) kenti Kapadokyalıların metropolisi olarak tanıtmaktadır. Bkz. Strabon, *Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası/Kitap XII, XIII, XIV)*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji-Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 8 ve 241. MS 17 yılına doğru kent bir Roma eyaleti haline gelmiştir. Bkz. Bkz. Nezahat Baydur, *Kültepe (Kaneš) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1970, s. 99. İmparator Septimius Severus (M.S. 193-211) zamanında Kapadokya askerî açıdan önem kazanmış ve imparator, Caesarea'ya bir Roma garnizonu yerleştirmiştir. Bkz. Nezahat Baydur, *Kültepe (Kaneš) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.101-102. Strabon'un anlattıklarından onun zamanında şehrin açık bir şehir olduğunu, yani henüz surlarla çevrilmemiş olduğunu öğrenmekteyiz. Bkz. Strabon, Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası/Kitap XII, XIII, XIV), çev. Adnan Pekman, s. 9. III. Gordianus (M.S. 238-244) zamanında Caesarea'da Pers tehlikesine karşı şehri korumak amacıyla yerleşim surlarla çevrilmiştir. Bu düşünceye sebep olan veri, III. Gordianus dönemine ait sikkelerin üzerinde, "enteikhion" yani "surla çevrili" ifadesinin Kayseri şehri için kullanılmış olmasıdır. Bkz. Nezahat Baydur, *Kültepe (Kaneš) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 102-103. Kenti çevreleyen geniş Roma surları, Bizans döneminde, İustinianus hâkimiyetindeyken (527-565) güvenlik nedeniyle daraltılmıştır. Bkz. Derya Yılmaz ve Seda Karaöz Arıhan, "Antik Yazarlar ve Seyyahların Gözüyle Kayseri", *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, ed. Esin Kahya vd., 24-27 Mayıs 2006, Ankara 2006, s. 54; C. Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi (Asie Mineure; Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnése D'Asie)*, çev. Ali Suat, c. 3, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002, s. 63; Osman Eravşar, *Seyahatnamelerde Kayseri*, Kayseri 2000, s. 31; Procopius, *Buildings*, ed. ve çev. H. B. Dewing, Harvard University Press, Cambridge 1996, s. 333, 335. Yoğunburç'un güneyindeki Han Camii ile Emir Cemaleddin Kümbeti (M. 1188/89) arasındaki sur bakiyesi, parçasını İustinianus (527-565) dönemiyle ilişkilendirmiştir. Bkz. Tanju Cantay, "Kayseri'de Talas Yolu Üzerindeki Bazı Kalıntıların Değerlendirilmesi", *Tarih ve Toplum*, sayı 22 (1985), s. 20. Bizans hâkimiyetini müteakip kente hâkim olan ilk Türkler, Danişmentliler'dir. Bu iki dönem arasında, surlar ve iç kaleyle alakalı gelişmeler ve olaylar hakkında bilgi sahibi değiliz. 1169 (veya 1175) yılında II. Kılıç Arslan, Danişmentli hâkimiyetine son vermiş ve bu tarihten sonra kentte Anadolu Selçuklu egemenliği başlamıştır. Bkz. Abû'l-Farac (Gregory Abû'l-Farac), *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c. 2, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.1999; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye (Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye [1071-1318])*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004, s. 228-230. Türklerin kenti fethini müteakip iç kale üzerindeki müdahaleleri belgeleyen kitabelere ve mimarî izlere rastlanmakta ise de surlar üzerindeki birkaç burç yapısı ve kalıntısıyla sur kapılarından Yeni Kapı'ya, II. Selim döneminde (1567) yapılan genişletme

köprülerle iç kale kapılarına ulaşıldığı eski fotoğraflar ve iç kale etrafında yapılan kazılardan yola çıkarak kesin olarak söylenebilir. Hendeği konusunda verilebilecek en anıtsal örnek, Anadolu coğrafyasına yakın noktada yer alan Halep Kalesi'nin hendeğidir. Gaziantep Kalesi, plan ve tasarım özelliklerinin bazı yönleri nedeniyle geçmişten günümüze kadar Halep Kalesi'nin yavrusu olarak isimlendirilmiştir. Kuru veya sulu olarak ele alınmış hendeğin üzerinden nasıl geçildiği de Ortaçağ kaleleri için önemli bir konudur. Ortaçağ'da sıklıkla uygulanmış Batı dünyasında hala örneklerini görebildiğimiz hendeklerle bağlantılı inen kalkan hareketli köprülerle köprüden sonra ulaşılan giyotin kapıların (Roma ve özellikle Batı dünyası kalelerinde porticullis denen kapı sistemi) Anadolu'daki örneklerini tespit etmek neredeyse olanaksızdır. Gaziantep Kalesi'nde bu tip uygulamalara dair ipuçları Nizamüddin Şami'nin (1401-1402), Evliya Çelebi'nin (XVII. yy.) ve H. Maundrell (1697) tarafından aktarılan bilgilerden anlaşılmakla birlikte, yerli-yabancı dönem seyyahlarının aktardıklarıyla arkeolojik kazıların sunacağı bilgiler dışında, hareketli köprü ve giyotin kapıya dair Anadolu'dan somut bir örnek tespit etmek mümkün değildir[29]. Osmanlıca belgelerde bu tip köprülerden "*müteharrik köprü*" adıyla bahsedilmektedir.

Resim 4: Gaziantep Kalesi'nin etrafındaki hendeğin su tutabilmesi için inşa edilmiş sağ tarafta görülen ihata duvarları (Fotoğraf: Sevgi Parlak, Eylül 2007)

müdahaleleri dışında, gerek surlara ve gerekse de sur kapılarına bu dönemde ne gibi müdahalelerin yapıldığı sorusu cevaplanamamaktadır. Bkz. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 360-363. Kayseri Kalesi, iç kale ve surlardan meydana gelmektedir. Surların bazı bölümleri dışında büyük ölçüde ortadan kalkmış olduğu gözlenmektedir. Bir hendekle çevrili olduğu anlaşılan iç kale surlara göre daha iyi durumdadır. İç kalenin Doğu Kapısı (Dizdar/Komutan Kapısı) ile Güney Kapısı (Aslanlı Kapısı) olmak üzere iki kapısı bulunmaktadır.

29 Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, s. 267; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Y. Dağlı, S. A. Kahraman ve R. Dankoff, c. 9, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 179-180; Henry Maundrell, *A Journey From Aleppo or Jerusalem, at Easter, A.D. 1697 (to which is Added an Account of the Author's Journey to the Banks of the Euphrates at Beer, and to the Country of Mesopoamia)*, Boston 1836, s. 265-266.

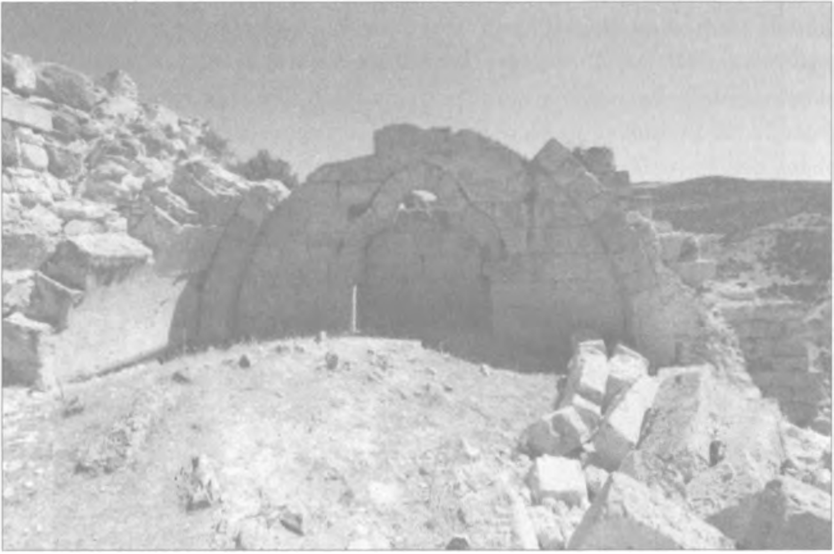
Anadolu kalelerinin bünyesinde yer alan yapılardan bir diğeri kale mescitleridir. Batı'da inşa edilmiş olan kalelerde yer alan kiliseler gibi Türklerin inşa ettiği kalelerde de kale mescitleri inşa edilmiş veya Türklerin fethettiği ve dönüştürdüğü kale örneklerinde yer alan kiliseler camiye çevrilmiştir. İç kalesinde mescide sahip Ortaçağ kaleleri arasında Harran, Erzurum, İspir, Konya, Diyarbakır, Hasankeyf, Ravendan[30] (bkz. Resim 5), Ankara, Divriği, Çorum, Kahta, Samsun, Selçuk, Araban, Kırşehir, Behramkale, Mardin, Amasra, Kayseri, Bayburt, Alanya, Van, Ahlat, Anamur, Kars, Sivas, Ahlat, Hoşap, Doğubeyazıt, Ankara ve Karaman örnek olarak sayılabilir[31].

Kaleler saray yapılarını ihtiva etmeleri, yönetim yapıları olmaları ve en önemlisi de en güvenli ve askerî açıdan sıkı korunun yapı türleri olmaları nedeniyle bazı örneklerde bünyelerine darphane ve hazine binalarını da dâhil etmişlerdir. Anadolu Selçuklu döneminde"*Karahisâr-ı Devle*" adıyla bilinen Afyonkarahisar Kalesi[32],

30 Kilis kentinin kuzeybatısında, Afrin Vadisi'ne ve batısından akan Afrin Çayı'na hâkim bir konumda ve yüksekçe bir tepe üzerindeki düzlükte inşa edilmiş olan Ravendan Kalesi, önemli konumunu Ortaçağ boyunca sürdürmüştür. Urfa Haçlı Kontluğu döneminde, Urfa'yı Antakya'ya bağlayan yol üzerinde, Afrin Vadisi'nde önemli bir geçit yeri durumundaydı. Bu geçitlerden kuzeydeki geçit "Burc er-Rassâs (Turris Plumbea) Kalesi" tarafından gözlenmekte ve kontrol edilmekteydi. Güneydeki geçit önceleri "Hısn Sînâb" isimli bir Bizans kalesi tarafından korunurken zamanla önemini kaybetmiş, bu kalenin batısında inşa edilmiş olan "Ravendan Kalesi", bu kalenin görevini üstlenmiştir Bkz. Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân", *Belleten*, sayı 216 (1992), c. 56, s. 376. İslâmî kaynaklarda, kalenin adına en erken olarak XII. yüzyılda, "Er-Râvendan" şeklinde rastlanmaktadır. Ayrıca, X. yüzyılın ikinci yarısında, Bizans İmparatoru Nikeforos Fokas (963-969) ve İmparator İoannes Çimiskes'in (969-976) doğu sınırında başlattıkları seferler hakkında bilgi veren kaynaklarda, sınır kalelerinin ve müstâhkem mevkilerin pek çoğunun isimlerinin verildiğini, fakat bu kaleye değinilmediğini öğrenmekteyiz. Demirkent, bu durumun XI. yüzyıl kaynakları için de geçerli olduğunu aktarmıştır Bkz. Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân", s. 373 ve dn. 10. Kale hakkındaki en somut bilgi, 1097 yılı sonlarında kalenin Türklerin elinde olduğu ve bu tarihte Haçlılar tarafından ele geçirildiğidir. Dolayısıyla kalenin en geç XI. yüzyılda var olduğu kesinleşmektedir. İbn el-Adîm'in kaydına göre, kalenin Haçlılar tarafından ele geçirilmesinden önce kalede, Haleb Meliki Rıdvan b. Tutuş bulunmaktaydı. Bkz. Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân", s. 374. Kale, Ermeni ve Haçlı güçleri elinde sık sık el değiştirmiştir. 24 Aralık 1144'te Selçuklu Atabeyi İmâdeddin Zengi, Urfa Haçlı Kontluğu'na son vermiştir. Kale, 1176 yılında Selâhaddin Eyyûbi'nin yönetimine geçmiştir. Bu esnada kale tahkim ve tamir edilmiştir. Giriş kapısının üzerinde günümüze gelememiş olsa da bu tamiri belgeleyen bir kitabenin yer aldığını öğrenmekteyiz. Bkz. Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi*, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1933, s. 15. Kale ve çevresi, H. 659 (Aralık 1260/Aralık 1291) yılına kadar Eyyûbi hâkimiyetindeyken, bu tarihten sonra Moğol yönetimine girmiştir. 1268 yılında Memlûk Sultanı Baybars'ın (1260-1277) Antakya'yı zaptından sonra bölgedeki diğer kalelerle birlikte Ravendan Kalesi de Memlûk hâkimiyetine geçmiştir. Ayrıca Sultan Baybars, Moğolların yıktığı Ayıntâb Kalesi'yle (Gaziantep) birlikte Ravendan Kalesi'ni tamir ettirmiştir. Kale 1516'da, Yavuz Sultan Selim'in düzenlediği Mercidâbık Zaferi'nden sonra Osmanlı hâkimiyetine girene kadar Memlûk egemenliğinde kalmıştır. Fakat Osmanlı hâkimiyetindeyken önemini kaybettiğinden, bundan sonra muhtemelen bir onarım geçirmemiştir. Bkz. Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân", s. 387-389. Kale yerleşiminde Osmanlı dönemine dair hiçbir ize rastlanmamıştır. Ravendan Kalesi, daireye yakın bir plan sergileyen, iç içe inşa edilmiş iç kale (anıtsal gözetleme kulesini ihtiva eden bölüm) ve surlardan meydana gelmektedir. Kalenin dış sınırlarını belirleyen sur duvarları ile bu duvarları tahkim eden burçlar büyük ölçüde yıkılmıştır. Kalede güneydoğu cephesinde üç dilimli kemere sahip bir mihrap nişinin varlığından ve mimari özelliklerinden dolayı bu mescidin Selahaddin Eyyubi dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Bkz. Mustafa S. Akpolat, "Haçlı Seferleri Sırasında Önem Kazanan Bir Ortaçağ Kalesi: Ravanda", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 2 (Aralık 2009), c. 26, s.27; Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 486-491.

31 Anadolu'daki iç kale mescitleri için bkz. Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001.

32 Hitit, Frig, Roma ve Bizans dönemlerine ait izlerin dışında kale Anadolu Selçuklu döneminde önemli ölçüde elden geçirilmiş ve büyük ölçüde ana şeklini bu dönemde almıştır. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin

Resim 5: Ravendan Kalesi'nin mescidine ait mihrabın görünümü
(Fotoğraf: Sevgi Parlak, Eylül 2007)

Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubâd'ın hazinelerini muhafaza ettiği bir kaledir[33]. Kalede zindan[34], minareli ve mozaik çini mihraplı küçük bir mescid ve mescidin doğusunda bir saray yer almaktaydı. Bu yapıların hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. İçerisinde devlet hazinesinin muhafaza edildiği ve aynı zamanda benzer şekilde bir zindan olan Yedikule Hisarı, II. Mehmed tarafından İstanbul'un fethinden dört yıl sonra, 1457-1458 tarihinde, Altın Kapı'nın hizasındaki Bizans surlarıyla birleştirilerek inşa ettirilmişti. Devlet hazinesi III. Murad (s. 1574-1595) döneminde buraya taşınarak güvence altına alınmıştı. Bunlara ilaveten Rumelihisarı da aynı zamanda zindan olarak kullanılmıştı[35]. Kalelerde özellikle de önemli esirlerin tutulabilmesi için zindana ihtiyaç olduğu bilinmekle birlikte, Anadolu Ortaçağı'na ait kalelerden özellikle de Gaziantep ve Harput Kalelerinde[36] bu mekanlar somut olarak tespit edilebilmektedir.

Kalelerin önemli bir dinî şahsiyet (Batı'da aziz) veya önemli bir asker/komutan (Batı'da şövalye) ile ilişkilendirilmesi bazı kale örneklerinde karşımıza çıkmaktadır.

Keykubad, Lalası Mimar Bedreddin Gevhertaş'ı kale dizdarı olarak (tah. 1231 yılı) görevlendirmiştir. Bkz. Süleyman Göncer, *Afyon İli Tarihi*, İzmir 1971, s. 255). Bedrettin Gevhertaş kaleyi, burç ve bedenlerini onardıktan sonra, Yukarı Kale (İç Kale) diye tarif edilen kalenin tepesinde, güneye bakan en yüksek yerinde, minareli ve mozaik çini mihraplı küçük bir mescid ile mescidin doğu yanında yer alan bir saray yaptırmıştır. Bu yapılar günümüze ulaşamamıştır. Bkz. Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri (Menâkıbul'l Ârifîn)*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 269, 604, 651-652, 731; Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 55-56.

33 Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, c. 1, Doğuş Matbaası, Ankara 1959, s. 26.

34 A. İlaslı ve M. Uyan, "Türk Öncesi Eserler", *Afyonkarahisar Kütüğü*, c. 1, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon 2001, s. 276; Besim Darkot, "Karahisar", *İslâm Ansiklopedisi: İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, MEB Yayınları, Ankara 1967, s. 278.

35 Albert Gabriel, *İstanbul Türk Kaleleri*, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1972, s. 129, 178 179.

36 V. Sevin, N. Arslan ve H. Kalsen, *Harput: Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, Ege Yayınları, İstanbul 2011, s. 219-236.

Resim 6: Oltu İç Kalesi'nin kuzey (giriş) cephesi (Fotoğraf: Sevgi Parlak, Ağustos 2007)

Anadolu'da Kastamonu Kalesi (Bayraklı Burç/Kırkkızlar Türbesi) ile Erzurum'daki Oltu Kalesi'nde[37] (bkz. Resim 6), (Zinnûn-i Mısrî) bu tip türbelere rastlanmaktadır.

37 İç kale ve surlardan meydana gelen Oltu Kalesi, Erzurum ilinin Oltu ilçesinde, Oltu Çayı yakınında yer almaktadır. Yerleşimin, sahip olduğu su kaynaklarının ve maden yataklarının zenginliğinden kaynaklanan öneminin dışında, Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan iki ana yoldan birisi üzerinde yer alması, tarih boyunca önemini korumasını sağlamıştır Yasin Topaloğlu, "Oltu'nun İlkçağ Tarihine Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 41 (Aralık 2008), c. 8, s. 154. Oltu-Penek Vadisi'nin batı kanadında, küçük boyutlu iki geçit (yol) daha bulunmaktadır. Geçmişte bu yolların güvenliği, Cücürüs ve Siksor yakınlarındaki küçük garnizon tipi kalelerle sağlanmaktaydı. Vadinin bitiminde, kuzeyde, yol Pernek Kanyonu'na doğru Artvin'e geçit vermektedir. Burası da Kız Kalesi isimli bir kaleyle korunmaktadır. Kuzeydoğudaki diğer önemli yol ise Göle'yi Oltu'ya bağlayan yoldur. Buradaki bir başka kale, Sağoman Kalesi'dir. Kale, Penek ve Kamhis'i kuzey noktalara bağlayan ikinci yolun güvenliğini sağlamaktadır. Bkz. Robert W. Edwards, "Medieval Architecture in the Oltu-Penek Valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumborton Oaks Papers*, sayı 39 (1985), s. 16. Bu kalelerin inşası sayesinde, Oltu Kalesi'ne geçit veren yolların güvenliği sağlanmaya çalışılmış ve Oltu Kalesi'ne ulaşmadan önce tehlikenin, bu kalelerin yakınlarında etkisiz hale getirilmesi amaçlanmıştır. 1977-1983 yılları arasında Oltu-Penek Vadisi'ndeki kilise ve kaleleri incelemiş olan Robert W. Edwards, IX. yüzyılda Gürcü Bagratiler bu bölgeyi işgal ettiklerinde, burada bir kalenin bulunduğunu, kale inşasının bu tarihten öncesine ait olduğunu ve tam bir tarihlendirme yapmanın zor olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Robert W. Edwards, "Medieval Architecture in the Oltu-Penek Valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumborton Oaks Papers*, sayı 39 (1985), s. 16. 1044 yılı civarında Uht'ik (Oltu), Bizans kontrolündedir. Bkz. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 81, dn. 197. Oltu'da önce B. Selçuklu daha sonra da Gürcü ve Saltuklu mücadelesi görülür. Osmanlılar döneminde sınırlarına değinilen bölgenin yönetiminde Mirza Çabuk (1502-1516) bulunmaktaydı. Oltu, Penek Kalesi ile birlikte 1516'da Osmanlı sınırlarına dâhil edilmiştir. Bkz. M. F. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK Yayınları, Ankara 1993, s. 162-163. 1578-1590 yılları arasında, Osmanlı'nın İran'a karşı düzenlediği seferlerde barut ihtiyacı Oltu'da tesis edilmiş baruthâneden karşılanmıştır. Lütfi Özav, *Oltu'nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Taş Medrese Yayınları, Erzurum 1996, s. 158; Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 447-451. Oltu Çayı'nın çizdiği yayın sınırları içerisinde kalan, iç kale ve surlardan meydana gelen kaleden günümüze

Kaleli/surlu yerleşim düzenini tamamlayan önemli yapıların ve mekânların yanı sıra kendi başına bir yapı olarak kalede, fiziksel açıdan en önemli iki mimarî öğe/birim "*burç ile mimarî plan olarak kale kapısıdır*". Burçlar, bazen sadece sur duvarlarını, ok atım menzili hesaba katılarak hesaplanmış belli aralıklarla tahkim eden birkaç katlı savunma birimleri olarak karşımıza çıkabildiği gibi tıpkı Batı dünyasındaki kalelerde olduğu gibi anıtsal burçlar (donjon) şeklinde de inşa edilmişlerdir. Buna benzer uygulamalara Anadolu Ortaçağ'ından verilebilecek en iyi iki örnek, Şebinkarahisar İç Kalesi'ndeki[38] anıtsal burç (balahisar) ile Alanya Kalesi'nde, sahile yakın noktada yer

---

sadece iç kale bölümü gelebilmiştir. Daha önceleri şehrin Çarşıbaşı semtine kadar uzandığı mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Surlardan günümüze çok azı gelebilmiştir. İç kalenin planını kabaca bir üçgene benzetebiliriz. Günümüzde iç kaleye geçiş için ardı ardına düzenlenmiş iki kapının geçilmesi gerekmektedir. İç kale duvarlarını batı duvarında iki, doğu duvarında bir, ayrıca kuzeydoğu köşesinde büyük boyutlu bir burç tahkim etmektedir. Kastamonu Kalesi'nde olduğu gibi Oltu İç Kalesi'nde de kubbeyle örtülü bir türbe (kuzeydoğu köşede, altta) söz konusudur. Türbede Celali İsyanları esnasında Osmanlı adına isyankârlarla mücadele eden Çıldır Eyaleti Kadısı Zinnûn-i Mısrî (ö. 1655) yatmaktadır. Bkz. Sami Önal, "17. yy. da Oltu", *Türk Kültürü*, sayı 92 (Haziran 1970), s. 547. Kubbeyle örtülü türbenin üstünde ise dıştan yuvarlak, içten altı yarım dairenin bir araya gelmesinden meydana gelen plana sahip bir kilisenin izleri bulunmaktadır. Bkz. R. W. Edwards, kiliseyi XI-XV. yüzyıllar arasına yerleştirmekte ve bir Gürcü kilisesi olarak tanımlamaktadır. Bkz. Robert W. Edwards, "Medieval Architecture in the Oltu-Penek Valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumborton Oaks Papers*, sayı 39 (1985), s. 22. İç kaleye ait duvarlar incelendiğinde, tek bir dönemden fazla dönemin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 452-453.

38 Şebinkarahisar Kalesi, Kelkit Vadisi'nin kuzeyinde, denizden yaklaşık olarak 1560 m. yükseklikte kuruludur. Şebinkarahisar, Sebasteia (Sivas), Satala (Erzincan yakını) ve Theodosiopolis (Erzen-i Rum) güzergâhında uzanan Bizans askeri yolunun üzerinde yer almaktaydı. Türk fethi öncesinde, "*thema*" adı verilen Bizans eyalet sistemi kapsamında, "Koloneia Theması" adıyla bilinen idarî birimin yönetim merkeziydi. Bkz. W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. M. Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 58-59, 294-295. Doğu Karadeniz'e açılan yolları, Kelkit Vadisi'ni kontrol etmekte, bu yollara ve Karadeniz limanlarına geçit vermekteydi. Ekonomik yönünün yanı sıra askerî açıdan da stratejik bir konuma sahip olması, Şebinkarahisar'ın ve kalesinin önemini yüzyıllar boyunca muhafaza etmesini sağlamıştır. Bkz. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 572-573. Kalenin tarihi daha da öncesine gitmekle birlikte, MS 415'te, Pavlikianler'in yoğun olarak yayıldığı bölge içinde kalan yerleşim yeri, St. Paul'un mektuplar gönderdiği altı kasabanın adını taşıyan ve altı kolun merkezi olan Şebinkarahisar ve Kalesi, Bizans İmparatoru İustinianus döneminde çok daha fazla önem kazanmıştır. Bkz. C. Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi (Asie Mineure; Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnése D'Asie)*, çev. Ali Suat, c. 3, s. 132. Şebinkarahisar, bu tarihlerde piskoposluk merkezidir ve "*Karahisar*" anlamına gelen "Mavrakastron" adıyla anılmaktadır. İmparator İustinianus döneminde kale önemli derecede onarım görmüştür. Bkz. Besim Darkot, "Karahisar", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul 1955, s. 280; Anonim, "Giresun", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul 1982, s. 3127; Haşim Karpuz, *Şebinkarahisar*, Ankara 1989, s. 5. Varlığı bilinen fakat günümüze ulaşamayan kilise de bu tarihte inşa edilmiş olmalıdır. 1071 Malazgirt Savaşı'nı takiben Şebinkarahisar, ilk Türk Beyliklerinden Danişmentliler ile Mengücekliler'in hâkimiyetleri altında kalmış, zaman zaman çekişme konusu olmuş ve bunun sonucunda Trabzon Komnenos Devleti tarafından ele geçirilmiştir. Daha sonra Mengücekliler tarafından tekrar ele geçirilmiştir. Bkz. Ali Özdemir ve Hasan Özhan, İlçe Oluşunun 50. Yılında Şebinkarahisar, Ankara 1983, s. 16; Haşim Karpuz, Şebinkarahisar, s. 5; Besim Darkot, "Karahisar", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, s. 281. Mengücek Beyi Fahreddin Behramşah mücadele sonucu yıpranan kaleyi onartmış ve ilaveler yaptırmıştır. Fahreddin Behramşah kale içine bir saray, kale dışında yer alan, bugünkü adı "Avutmuş" olan mahalleye bir cami yapılmasını emretmiş, kentin ve kalenin yönetimini oğlu Muzaffereddin Mehmed'e teslim etmiş ve Erzincan'a geçmiştir. Muzaffereddin Mehmed, kaleye bir iç kale ve saray inşa ettirmiştir. Bkz. Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1985, s. 194; Ali Özdemir ve Hasan Özhan, *İlçe Oluşunun 50. Yılında Şebinkarahisar*, s. 17. Bu dönemden sonra da kale zaman zaman farklı devletler arasında el değiştirmiştir. Şebinkarahisar Kalesi, iç kale ve surlardan meydana gelmektedir. Kalede, güneybatıda yer

alan Kızıl Kule'dir (bkz. Resim 7). Divriği Kalesi'ndeki[39] aslanlı burç da boyut olarak değilse de ele alınış şekli ve tasarımıyla özel bir burç olduğunu ortaya koymaktadır. Batı dünyasında anıtsal burçlarda farklı planlar sergileyen örnekler de söz konusu iken, Türk askerî mimarîsinde daha çok kare/dikdörtgen, dairesel ve sekizgen gibi formların tercih edilmiş olduğu söylenebilir. Batı'da, 1067'den itibaren I. William (William the Conqueror) (1028-1067) Londra'da White Tower'ı inşa ettirmişti. Bu tip kuleler, Batı'da aynı zamanda derebeyin konutuydu. Çok katlı bir tasarıma sahip bu kulelerin içinde odalar, şapel, baş oda şeklinde salon (Doğu'da taht salonuna karşılık gelen mekân) gibi mekânlar söz konusuydu. XII. yüzyılda Batı'da sayılarının giderek arttığı anlaşılan bu tip kulelere, Anadolu'nun Ortaçağ dönemine ait bazı kalelerde de (Şebinkarahisar İç Kalesi'ndeki anıtsal burç ve Karaman İç Kalesi'nde[40]) rastlanmakta, ısınma açısından ocağa sahip, tuvaleti vs. bulunan örnekler görülmektedir.

Baş kule [Batı'da donjon/ Türklerde balahisar/baş (anıtsal) kule] ve sur duvarını tahkim eden kuleler (burçlar) dışında, bazı kalelerde Orta Asya'daki gözetleme kuleleri gibi kalenin bünyesinden bağımsız ve kopuk, hatta biraz uzak mesafede inşa

---

alan, işlevi tartışmalı basamaklı tünelin (Kırk Badal), su sarnıcına inişi sağlayan merdiven-tünel mi, yoksa zindanla mı ilişkili olduğu konusu problemlidir. Bu mekânın yanı sıra surların içinde yer alan Bizans dönemi kilisesinin, şapel(ler)in, Küçük Fatih Cami ile darphane binasının yeri tespit edilememektedir. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 576.

39 Sivas'ın güneydoğusunda Divriği'de, Çaltı Irmağı'nın derin kanyonuna girilirken ırmağın her iki tarafında, oldukça sarp kayalıklar üzerinde inşa edilmiş birer kale görülmektedir. Bunlardan sağdaki Divriği Kalesi, soldaki ise Kesdoğan Kalesi'dir. Bkz. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 188. Kale, Bizans döneminde bir sınır karakolu işlevi görmüştür. Divriği'yi ele geçiren Memlûk güçleri kaleyi, Yukarı Fırat havzasına kadar genişlettikleri kuzey sınırlarının ileri karakolu ve istihbarat üssü haline getirmişlerdir. Bkz. Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 190, 192. XI. yüzyıl sonu-XII. yüzyıl başına ait Bizans sınır kalesinin, muhtemelen kale yerleşiminin üst sırtlarında, daha ufak ölçekli bir alanı çevrelediği tahmin edilmektedir. Kaledeki kitabelerden anlaşıldığı üzere, Türk döneminde surların inşasına ve kalenin güçlendirilmesine, 1230'larda başlanıldığı ve 1252'de tamamlandığı tahmin edilebilir. Bkz. Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, s. 190-191. Memlûk hakimiyetinden sonra Divriği'de kesin olarak Osmanlı egemenliğinin başlaması, Yavuz Sultan Selim'in 24 Ağustos 1516'daki Mercidâbık Zaferi'nden sonradır. Bkz. Abdülkadir Balgalmış, "Divriği", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 452-453; Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 189, 193-194. Divriği Kalesi, oturduğu yükseltinin tabanına uyarak kuzey-güney ekseninde uzanmaktadır. Kale yerleşiminin kuzey-güney doğrultusunda çift sur sistemiyle çevrilmiş olduğu, içteki surun büyük ölçüde yıkılmış olmasına rağmen tespit edilebilmektedir. Kale içinde varlığını devam ettiren iki önemli yapı, kalenin doğu surlarına neredeyse bitişik konumdaki Şahinşah Camii yani Kale Camii, bir diğeri de güney sur duvarlarına yakın noktadaki Arslanburç veya diğer adıyla Arslanlıburç'tur. Kaleye giriş, güney ve batı yönlerindeki kapılardan sağlanmaktadır. Bkz. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 197.

40 Karaman Kalesi, iç kale, orta hisar ve dış kale yani surlardan meydana gelmekteydi. Bkz. İ. H. Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi (Ermenek ve Mut Âbideleri)*, İstanbul 1967, s. 165. Bunlardan iç kale günümüze gelebilmiştir ve iyi durumdadır. Orta Hisar'a ait kapılardan sadece güneydeki Pazar Kapısı ayaktadır. Fakat bu kapı da çok fazla yenilenmiştir. İç kale II. Kılıç Arslan döneminde, surlar ise I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde yenilenmiştir. Asıl büyük yenileme çalışması Karamanoğulları döneminde gerçekleşmiştir. Bkz. Osman Nuri Dülgerler, *Karamanoğulları Dönemi Mimarisi*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 247. Şikari, Gedik Ahmed Paşa tarafından kalenin Osmanlı döneminde yenilendiğini aktarmıştır. Bkz. Şikari, *Şikari'nin Karaman Oğulları Tarihi*, çev. M. Mesud Koman, Konya Halkevi Tarih ve Müze Komitesi Yayınları, Konya 1946, s. 112. İç kale, alt sıra duvar örgüsüne bakılarak XIII. yüzyıl sonlarıyla XIV. yüzyıl başlarına, üst bölümleri itibariyle de XV. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bkz. Yılmaz Önge, "Karaman Kalesi", *Önasya*, sayı 46 (1969), c. 4, s. 8; Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 856, dn. 72.

Resim 7: Alanya Kızıl Kule (Fotoğraf: Sevgi Parlak, 2008)

edilmiş gözetleme (tarassut) kuleleri de söz konusuydu. Kayseri'nin Pınarbaşı ilçesindeki Zamantı/Tzamandos Kalesi'nden[41] kopuk bir noktada yer alan dairesel planlı burç, böyle bir amaca hizmet etmekteydi. Erzurum[42] (bkz. Resim 8) ve İspir iç kalelerindeki[43] (bkz. Resim 9) kale mescidiyle ilişkili olan minarelerin yüksekliklerinin

41 Sevgi Parlak, "Une Citadelle du Moyen Age Forteresse de Tzamandos Zamantı", *Synergies Turquie*, sayı 4 (2011), s. 59-68.

42 Erzurum, geçmişte Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan önemli bir giriş kapısı olarak tanımlanabilir. Hem askerî hem de ticarî yolların geçiş güzergahı olması sebebiyle özellikle Ortaçağ boyunca ve hatta sonrasında şehrin surlarla çevrileek savunması gerekmiştir. Erzurum, özellikle de Sasanilerle Bizans arasında yapılan savaşlarda bir sınır kalesi işlevi görmüştür. Bkz. İ. H. Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s. 86. Zaman zaman Arap saldırılarına uğramış olan şehir, 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Sultan Alparslan Erzurum ve çevresini Emir Saltuk Bey'e iktâ olarak vermiş ve aynı yıl Erzurum'un fethiyle şehirde Türklerin hâkimiyeti başlamıştır. Bkz. Cevdet Küçük, "Erzurum", *DİA*, c. 11, İstanbul 1995, s. 322. Anadolu Selçuklu'dan sonra (1308) şehre İlhanlılar hakim olmuştur. Bkz. Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, s. 16-18; Haşim Karpuz, "Erzurum ve Çevresindeki Bazı Selçuklu Kaleleri", *I-II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi (20-21 Mayıs 1991), Konya 1993, s. 158. Bu devletin de yıkılmasından sonra (1335) şehir sık sık el değiştirmiş, 1514 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Erzurum Kalesi, Erzurum ovasının güneydoğusunda yer almaktadır. Kale, yüksekçe bir höyük durumunda olan iç kale ve daha geniş bir alanı çevrelen surlardan meydana gelmektedir. Bkz. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 210, 214-215.

43 İspir Kalesi, ilçe merkezinin kuzeybatısında, yerleşim yerine ve Çoruh Nehri'ne hâkim bir noktadadır. Geçmişi Urartulara kadar geriye giden kale yerleşimi Roma, Bizans ve Saltuklu dönemlerinde onarım ve eklemelerle yeniden şekillendirilmiştir. Erzurum ve yakın çevresine daha sonra Anadolu Selçuklular (1202-1243), Moğollar, İlhanlılar, Karakoyunlular, Timurlular, Akkoyunlular ve Atabeğlerin hâkim olduğu bilinmektedir. Yerleşim yerinin 1514 yılında, Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katıldığı esnada, Gürcü beylerinden Keyhüsrevoğlu Mirza Çabuk'un hâkimiyetinde olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. İ. H. Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s. 504-505. Kalede son büyük onarım, Osmanlı döneminde, Kanuni Sultan Süleyman'ın

Resim 8: Erzurum İç Kale Camii'ne ait minareden Erzurum İç Kalesi'ne bakış
(Fotoğraf: Sevgi Parlak, 2007)

abartılı oluşu ve özellikle de Erzurum iç kalesindeki minarenin kale mescidinden kopuk oluşu vs. gibi nedenler, bu minarelerin aynı zamanda askerî amaçlar için yani gözetleme maksadıyla tasarlanmış olabileceğine işaret etmektedir.

Batı'da özellikle Yüzyıl Savaşları (1337-1453) akabinde yaşanan bölgesel savaşlardan dolayı, özellikle XIV. yüzyıldan itibaren güvenlik nedeniyle *"konut-kule tipi"* bir yapıdan sıklıkla bahsetmek mümkün iken, Anadolu'da bu tip uygulamalar Balkan coğrafyasından farklı olarak oldukça nadirdir. Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya ait, Ezine ilçesine bağlı Üvecik köyü yakınında, Yerkesiği denilen yerde kendi adıyla anılan bir kule tipi kasır bulunmaktadır[44]. Bugün yapının sadece dört duvarı mevcuttur. Kare planlı yapının üst köşelerinde, piramidal külahlı gözetleme kuleleri dikkati çeker. Foça'daki kule evlerin dışında, özellikle de Balkanlarda *"pırg"* denilen ve üst katı ahşap

---

emriyle 1535'te gerçekleştirilmiştir. Bkz. İ. H. Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s. 501 vd.; İ. Umut Kukaracı ve A. Murat Aktemur, "İspir ve Çevresinden Birkaç Ortaçağ Kalesi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, sayı 11 (2003), s. 63. Kale, H. 956 (1549) yılında tekrar Gürcülerin eline geçmiş, ikinci vezir Ahmed Paşa çok geçmeden kaleyi tekrar teslim almıştır. İ. H. Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s. 505. Kale iç ve dış olmak üzere iki ana bölümden meydana gelmektedir. Kalede nehre inen gizli bir su yolu bulunmaktadır. Bkz. İ. H. Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s. 503. İç kalenin güney suruna Kale Mescidi ile minaresi dayanmaktadır. Kale Mescidi'nin minaresi aynı zamanda gözetleme işlevine de yerine getirmekteydi. Cami ve minaresi XII. yüzyıl Saltuklu eseridir. Aynı zamanda kalenin de bu tarihte ciddi bir onarım geçirdiği ve daha sonra Mugiseddin Tuğrul Şah'ın Erzurum melikliği zamanında (1202-1225) Bayburt Kalesi'yle birlikte yenilendiği düşünülmektedir. Bkz. Haşim Karpuz, "Erzurum ve Çevresindeki Bazı Selçuklu Kaleleri", *I-II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi, 20-21 Mayıs 1991, Konya 1993, s. 161; İ. H. Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, s. 503-504. Kale içinde, Türk dönemine ait bu yapının dışında, bu dönem öncesine ait bir kilise mevcuttur. Kilise iç kale sınırları içinde ve hemen doğuda yer almaktadır. Bkz. İ.Umut Kukaracı ve A. Murat Aktemur, "İspir ve Çevresinden Birkaç Ortaçağ Kalesi", s. 63; Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 313-314.

44 Zekiye Uysal, "Cezayirli Gâzi Hasan Paşa'nın Çanakkale Civarındaki Eserleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, sayı 21 (2016), s. 44-78.

Resim 9: İspir İç Kalesi, Kale Mescidi ve minaresi (Fotoğraf: Sevgi Parlak, 2008)

çıkmalarla sivil bir görünüm kazanmış olan bey konağı uygulaması başta Arnavutluk'ta olmak üzere özellikle Balkanlar'da karşılaşılan bir uygulamaya işaret eder[45].

Kalelerin diğer bir önemli öğesi olan kapı, *"ana kapı"* ya da *"tali kapı"* durumunda olmasına bağlı olarak farklı özellikler sergilemekteydi. Yerleşimin ana arterleri durumundaki anıtsal yollarla bağlantılı, şehir kapısı işlevini sunan sur kapılarıyla kale kapılarının, kuşatma ve kaçış amaçlı planlanmış kapılardan farklı olarak *"görünebilmeleri"* amacıyla planlandıkları anlaşılmaktadır. Bu tür kapılar, yerleşimi çevreleyen duvarlar üzerinde, özellikle şehre dışarıdan yaklaşanların rahatlıkla görebilecekleri noktalara açılmışlardır. Anadolu'da incelediğimiz Ortaçağ örneklerinden yola çıkarak da bu tip kapıların anıtsal ölçekte inşa edildiklerini söyleyebiliriz. Ayrıca bu tip kapıların, tali kapılardan farklı olarak yazıtlara ve bezemelere kitabe, figürlü[46] (özellikle

---

45 Ayda Arel, "Foça Bağ evleri ve Kule Ev Geleneği", *Ege Mimarlık Dergisi*, sayı 3 (1993), s. 40.

46 Hasankeyf, Mezopotamya'yı Bitlis-Van üzerinden İran ve Kafkasya'ya bağlayan güzergâh üzerindeydi ve çevreye hakim, oldukça stratejik bir noktada kurulmuştu. Şehir; kale tipi bir yerleşim olan yukarı şehir, günümüzde ikamet edilmeye devam edilen aşağı şehir ve Karşıyaka denilen Dicle'nin sol yakasındaki üçüncü bir kesimden meydana gelmektedir. Kalenin Sasanilerin Anadolu'daki Roma topraklarını tehdit eden bir güç durumuna geldikleri sırada İmparator II. Costantius (337-361) tarafından inşa ettirildiği ve Erzen bölgesinin merkezi yapıldığı düşünülmektedir Bkz. Yusuf Oğuzoğlu, "Hasankeyf", *DİA*, c. 16, İstanbul 1997, s. 365; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İÜEF Yayınları, İstanbul 1970, s. 2-3. 1102 yılına kadar farklı devletler arasında el değiştiren yerleşim yerinde bu tarihten sonra Artukluların Hasankeyf kolu kurulmuştur. Artukluların şehirdeki hâkimiyetleri, 1232 yılında Eyyubi Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil Nâsırüddin Muhammed'in önce Âmid'i daha sonra da burayı almasıyla sona ermiştir. Bkz. Burhan Zengin, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, Ankara 1994, s. 24-42; Yusuf Oğuzoğlu, "Hasankeyf", *DİA*, c. 16, İstanbul 1997, s. 365. Moğollar 1260 yılında şehri tahrip etmişlerdir. Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, c. 1, s. 133. 15. yüzyılda Akkoyunlu ve Karakoyunlular kente ve kaleye hâkim olmuştur. Bkz. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 210-211; Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 303-305. Kapılarında Hitit döneminden kalma aslan figürleriyle Kahramanmaraş Kalesi figürlü bezemeye sahip önemli bir diğer kale örneğidir. Kahramanmaraş Kalesi, Asur ticaret kolonileri çağında (MÖ 1975-1723) Anadolu'yu Mezopotamya'ya bağlayan önemli bir ticaret yolu üzerinde yer almış, Hitit imparatorluğu yıkıldıktan sonra Geç Hitit

Hasankeyf (bkz. Resim 10), Maraş, Mardin[47], Niğde[48], Divriği), geometrik, soyut

---

şehir devletlerinden Gurgum adı verilen şehir devletine başkentlik yapmıştır. Bkz. İlyas Gökhan, "İlkçağ'dan Müslümanların Fethine Kadar Maraş", *İlkçağdan Dulkadirlilere Kadar Maraş*, ed. Serdar Yakar, Kahramanmaraş 2008, s. 11, 54. Kent, Türklerin fethine kadar İskit, Kimmer, Med, Pers, Selevkos (MÖ. 323-364), Roma, Bizans, Sasani, Arap, Emevi ve Hamdani saldırılarına maruz kalmış, zaman zaman bu devletin bazılarının hâkimiyetleri altında yönetilmiştir. Bkz. Tufan Gündüz, "Kahramanmaraş", *DİA*, c. 24, İstanbul 2001, s. 192; Besim Atalay, *Maraş Târihi ve Coğrafyası*, yay. haz. İlyas Gökhan ve Mehmet Karataş, Kahramanmaraş 2008, s. 54-55. Şehir, 1381-1384 yılları arasında, bu beylikle Memlûklar arasında sık sık el değiştirmiştir. 1507'de Şah İsmail tarafından tahrip edilen şehir, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında ve sonrasında Dulkadiroğullarının elinde kalmıştır. Ancak Şehsuvaroğlu Ali Bey'in 1522'deki idamının ardından doğrudan Osmanlı hâkimiyetine katılmıştır. Bkz. Tufan Gündüz, "Kahramanmaraş", s. 193-194; H. Basri Karadeniz, "Dulkadirli Beyliği Tarihine Kısa Bir Bakış", *Maraş Tarihinden Bir Kesit: Dulkadir Beyliği Araştırmaları*, c. 2, ed. Y. Alparslan, M. Karataş ve S. Yakar, Kahramanmaraş 2008, s. 30; Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 328-329. Kalenin üzerinde inşa edildiği tepe, hem çevreye hem de ovaya hâkim bir konumdadır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan kalenin genel formu bir dikdörtgene benzetilebilir. Kalenin sınırlarını belirleyen duvarlar, kare ve dikdörtgen planlı burçlarla tahkim edilmiştir. Bkz. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 334. Kalenin günümüzde mevcut olmayan tamir kitabelerini, 1648 ve 1672 yıllarında olmak üzere şehri iki kere ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz. Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini)*, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, c. 3, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 104. Buna göre kale Kanuni Sultan Süleyman tarafından tamir edilmiştir. Ayrıca H. 1001 (M. 1592-93) ve H. 1053 (M. 1643) yıllarında iki kez daha tamir geçirmiştir. Bkz. Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, c. 1, s. 257-258; Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 332.

47 Mardin İç Kalesi, denizden yüksekliği ortalama olarak 1180-1200 m. arasında değişen kayalık bir zemin üzerinde yer almaktadır. Bkz. Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s. 262. Kalenin bazı noktalarında kayalar doğal sur vazifesi görmektedir. Kalenin şeklini arazinin topografyası ve kayalık zeminin biçimi belirlediğinden, pek çok kalede olduğu gibi düzgün bir plan şeması değil, araziye göre şekillendirilmiş bir plan gözlenmektedir. Kalenin X. yüzyılda Hamdaniler tarafından yaptırıldığı ileri sürülmektedir. Bkz. Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s. 262. Varlığı büyük olasılıkla Türk dönemi öncesine gitse de günümüze gelebilmiş kısımlarından hareketle İslamî devir sonrasına ait olduğu anlaşılmaktadır. Tarihlendirme konusunda Mervani, Akkoyunlu dönemlerinden de bahsedilmektedir. Bkz. Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 21; Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans La Turquie Orientale*, c. 1, Paris 1940, s. 13; Metin Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1981, s. 188-191. XVII. yüzyılda kenti ziyaret eden Evliya Çelebi'nin, kale hakkında verdiği en önemli bilgi, hendeğinin olmayışıdır. Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, c. 4, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 44; Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 925-26, dn. 80.

48 Niğde Kalesi, güneyden Bolkar, güneydoğudan Aladağlar (Toroslar), batıdan Melendiz ve kuzeybatıdan Hasandağı ile kuşatılan, 1229 m. yüksekliğindeki bir plato üzerinde ve tahkime elverişli bir tepede tesis edilmiştir Bkz. Mustafa Oflaz, "Niğde", *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, s. 92; Ahmet Akşit, "Selçuklular Devrinde Niğde'nin Fiziki Yapısı", *Niğde Tarihi Üzerine*, ed. Musa Şaşmaz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 27. Kalenin MÖ XII. yüzyılda, Hitit Kralı Sarruannas'ın hâkimiyetinde olduğu bilinmekle birlikte ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu bilinmemektedir. Niğde'nin başlangıçta sadece kalesinde garnizon barındıran bir yerleşim yeri olduğu, kentin 26 km. güneybatında yer alan antik Tyana'nın (Kemerhisar) eski önemli durumunu yitirmeye başlamasıyla Niğde'nin canlanmaya başladığı düşünülmektedir. Tyana'dan ayrılan halk, daha güvenli olduklarını düşündükleri garnizon tipi bir yerleşim olan Niğde'ye gelerek kalesine ve yakın çevresine yerleşmişlerdir. Bkz. Ahmet Akşit, "Selçuklular Devrinde Niğde'nin Fiziki Yapısı", s. 26-27. Kent, Türklerin idaresine geçince kale çeşitli onarımlar geçirmiştir. II. Kılıç Arslan (1155-1192), II. Rükneddin Süleyman Şah (1196 1204), ve Alâeddin Keykubad (1220-1237) döneminde kalede tamiratlar yapılmıştır. Bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyâsi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 234, dn. 92 ve s. 264; Mehmet Özkarcı, *Niğde'de Türk Mimarisi*, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 14. Kale, Anadolu Selçuklulardan sonra Karamanoğlu Beyliği döneminde de önemini muhafaza etmiştir. Güney cephedeki

bitkisel, nadiren de olsa Bayburt Kalesi'nde[49] (sur duvarlarında) olduğu gibi çini tabaklar ve Pertek Kalesi'nde[50] ise çini parçaları ile bezemeye sahip oldukları tespit edilmektedir. Bu uygulamanın tersine kuşatma, kaçış vb. amaçlarla kullanılan kapıların planlanmasında temel amaç ise düşmana görünmeden kale dışına çıkabilmek veya içeri girebilmektir. Bu sebeple de bu ikinci tipteki kapıların yerlerinin tespitinde temel amacın, kalenin işlek olmayan noktasına kapıyı açmak ve mümkün olduğu ölçüde kapıyı gizlemek olduğu incelediğimiz örneklerde görülmektedir. Çoğu zaman bu uygulamada bu tip kapılar işlek olmayan bir patikaya veya yola açılmaktadırlar. Bu kapıların daha ileri bir aşaması olarak değerlendirebileceğimiz poternler yani gizli geçitler ise tonozlu veya kayadan oyma dehlizler olarak Ortaçağ kalelerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu tip dehlizler kaleden gizlice kaçmak amacıyla kullanıldığı gibi birçoğu su kaynağına veya zindana inişi sağlamaktadır[51].

anıtsal burca ait H. 814 (M. 1411-12) tarihli onarım kitabesinden, gerek bu burcun gerekse de kalenin bu dönemde bir onarım geçirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Mehmet Özkarcı, *Niğde'de Türk Mimarisi*, s. 19. Kentin Osmanlı topraklarına katılması Fatih Sultan Mehmed dönemindedir. Şehrin ele geçirilmesi için kuşatıldığı esnada kale çok fazla zarar görmüş ve İshak Paşa tarafından H. 875 (M. 1470-71) yılında tamir görmüştür. Bkz. İ. H. Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, c. 1, İstanbul 1974, s. 465-466, 469. Niğde Kalesi'nin, Alâeddin Tepesi'ni çevreleyen surlar, bu tepenin kuzeyinde kalan küçük bir bölüm (iç kale) ve şehri ihata eden surlar olmak üzere üç bölümden meydana geldiği ifade edilmekle birlikte, kalenin aslında iç kaleyle Alâeddin Tepesi'nin sınırlarını çevreleyen surlardan (dış kale) meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bkz Halil Etem (Eldem), *Niğde Kılavuzu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1936, s. 8. Surlardan günümüze güneybatıya yani Sungur Bey Camii ile Türbesi'ne doğru bazı sur duvarları ile bu duvarları tahkim eden kare veya dikdörtgen planlı burçlar gelebilmiştir. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 418-423.

49 Bayburt Kalesi'nin geçmişi Urartulara kadar geriye gitmektedir. Bkz. Veli Ünsal, *Eskiçağda Çoruh Havzası, Atatürk Üniversitesi SBE Doktora Tezi*, Erzurum 2006, s. 148. Bizans İmparatoru I. İustinianus devrinde kale tahkim edilmiştir. Bkz. İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975, s. 120. Türklerin Anadolu'da ilk fethettikleri ve yerleştikleri yerlerden biri olan Bayburt ve civarı, 1054-55'te Büyük Selçukluların, Malazgirt Savaşı'ndan sonra da Saltukluların eline geçmiş, bir ara Danişmendlilerin hâkimiyetinde kalmıştır. Bu dönemlerde de onarılan kalenin en geniş ve esaslı bir şekilde Selçuklular tarafından tamir edildiği kitabelerinden anlaşılmaktadır. Buna göre Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan'ın oğlu ve Erzurum meliki olan Tuğrul Şah, 1225 yılında (H. 622) özellikle Trabzon İmparatorluğu'ndan gelecek saldırılara karşı müstahkem bir mevki olan bu kaleyi adeta yeni baştan inşa ettirmiştir. Bir müddet Akkoyunluların elinde kalan kale, 1514'te Osmanlıların eline geçmiştir. Kanuni Sultan Süleyman ve III. Murad dönemlerinde de büyük onarımlar görmüştür. Bkz. İbrahim Artuk, "Bayburt Kalesi", *DİA*, c. 5, İstanbul 1992, s. 228-229; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, c. 1, s. 71-72; Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 868, dn. 74. Farklı ve nadir görülen bir uygulama olarak bu kalede sur duvarları tek renk sırlı çini tabaklarla bezeliydi.

50 Pertek Kalesi, Tunceli iline bağlı Pertek ilçe merkezinin doğusunda kalmakla birlikte, günümüzde Keban Baraj Gölü'nün alanı altında kaybolan Murat Nehri ve nehir kenarındaki kent bölümünün kuzeyinde, yüksek kayalık bir alan üzerinde kurulmuştur. Kale, iç ve dış kale olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir. Geç Roma ve Bizans devirlerinden sonra kalenin daha geç tarihlerde, Osmanlı döneminde özellikle de XVI. yüzyılda tamir geçirdiği bilinmektedir. XVI. yüzyılda Pertek'e yerel beyler (Pir Hüseyin Bey oğulları) hâkimdir. Feodal beylerin kullandıkları Murat Nehri kenarındaki saray, cami, türbe, hamam ve han yapıları gibi muhtemelen savunma kaygısıyla kaleyi de onartmış oldukları düşünülmektedir. Bkz. Ertuğrul Danık, "Pertek Kalesi", *Vakıflar Dergisi*, sayı 29 (2005), s. 399-428. Anadolu Kaleleri üzerine çalışmış olan Nazmi Sevgen, iç kalenin güney cephesinde yontma taşların arasında gördüğü kırmızı tuğlalar ve mavi renkli çinilerle meydana getirilmiş bezemelere değinerek, bu özelliğin kaleye Türk-Arap sentezi bir görünüm kattığını aktarmıştır. Bkz. Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, c. 1, s. 267. 267. Bugün bu çiniler mevcut değildir. Bkz. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 473-486.

51 Kale kapıları konusunda detaylı bilgi için bkz. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*.

Yakın tarihlerde yapılan çalışmalarla da Amasya[52] ve Harput Kaleleri'ne ait dehlizler temizlenerek gün ışığına çıkarılmıştır. Benzer şekilde Bayburt'ta, Niksar'da[53], Divriği'de, Kemah'ta[54], Şebinkarahisar'da, Hasankeyf'te ve Tokat'ta da[55] bu tip dehlizler

52 Amasya Kalesi'nin ilk inşası Hellenistik dönem içinde Pontus Krallığı'na kadar geriye gitmektedir. MÖ 70 yılında, Romalı komutan Lucullus döneminde kentte Roma egemenliği başlamış ve varlığı bu tarihten öncesine giden kalede onarımlar ve ilaveler yapılmıştır. Bkz. Melih Arslan, "Pontus Bölgesi Şehir Sikkeleri ve Zela Definesi", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1991 Yıllığı*, Ankara 1992, s. 121-123. 395'ten sonra Bizans hâkimiyetinde olan kalede, 602-610 yılları arasında, Prefektas döneminde, kilise ve saray inşa edilmiştir. Bkz. Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, c. 1, s. 43. 1075'ten itibaren de kentte Türk hâkimiyeti başlamıştır. Özellikle de Alâeddin Keykubad döneminde, kent ve kalenin dışında özellikle iç kale, askerî amaçlı olarak kullanılmaya devam edilebilmesi için tahkim edilmiştir. Bkz. Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, s. 17. Bunun dışında Eretna Beyliği, Kadı Burhaneddin Devleti ve nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu, kaleye ve kente hâkim olmuş, kale el değiştirirken sıkça tahrip edilmiş ve bu esnada da defalarca onarım geçirmiştir. Bkz. Esterâbadî, *Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 137-139, 169, 173, 261, 273, 277, 291, 344, 347, 380-382; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, c. 1, s. 44; Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 793, dn. 65.

53 Niksar Kalesi hakkında bkz. Sevgi Parlak, "Orta Karadeniz'in Savunmasında Stratejik Öneme Sahip Bir Kale: Niksar Kalesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, sayı 25 (2016), s. 105-148.

54 Kemah Kalesi, Yukarı Fırat sınırları içerisinde kalan Kemah kasabasındaki kale, Fırat'ın ana kolu olan Karasu Irmağı ile güneyden, Tanasur Çayı ile doğudan ve kuzeyden sınırlanmış bir noktada inşa edilmiş, özel bir konuma sahiptir. Bölge tarihi Paleolitik Çağ'a kadar gitmekle birlikte, Asur ve Hititlere ait çivi yazılı kaynaklarda Kemah, MÖ 2000'li yıllarda Doğu Anadolu'da kurulmakta olan küçük feodal beyliklerden biridir. Bizanslılar dönemine kadar Kemah'ta Urartular, İskit ve Kimmerler, Medler, Persler, Partlar (İranlılar) ve Romalıların yaşadığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Kemah, 379-678 arasında kalan devrede Bizanslıların egemenliğinde kalmıştır. Kemah, Türklerin egemenliğine girinceye kadar, Araplar ve Bizanslılar arasında birkaç defa el değiştirmiştir. Hamza Gündoğdu v.d., *Kültür Varlıkları ile Kemah*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 2009, s. 3, 13-18. Malazgirt Zaferi'nden (1071) kısa bir süre sonra Türklerin eline geçmiştir. Alparslan, Malazgirt Zaferi'nin ardından Orta ve Doğu Anadolu'nun çeşitli kesimlerine komutanlar gönderirken, Erzincan Kemah-Şarkikarahisar (Şebinkarahisar) çevresini Emir Mengücek Gazi'ye iktâ ederek, bu bölgelerin fethedilmesini emretmiştir. Besim Darkot, "Kemah", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, MEB Yayınları, İstanbul 1977, s. 559. Bunun üzerine Kemah-Erzincan bölgesini fetheden Emir Ahmet Mengücek Gazi, Mengücek Beyliği'ni kurarak (1072-1114) korunaklı ve sağlam bir kaleye sahip olması sebebiyle Kemah'ı merkez yapmıştır. Mengücek Beyliği sınırları içerisinde 1228 yılına kadar kalmış olan Kemah, bu tarihten sonra Anadolu Selçuklu Devleti'nin himayesine girmiştir. Kemah, XVI. yüzyıl başlarına kadar Eretna Beyliği, Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi Türkmen toplulukları arasında sık sık el değiştirmiştir. Son olarak 1503 yılından itibaren Kemah ve çevresi Safevilerin eline geçmiştir. Osmanlıların yükselme dönemlerinde Yavuz Sultan Selim, 1514 yılında Çaldıran Muharebesi'ni kazanmış ve Doğu Anadolu, Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Yavuz Sultan Selim, kuşatmaya bizzat katılarak 15 Mayıs 1515 tarihinde kaleyi dolayısıyla Kemah'ı Osmanlı topraklarına katmıştır. Hamza Gündoğdu v.d., *Kültür Varlıkları ile Kemah*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, s. 20-24. Kalenin bugün kullanılan giriş kapısı, Osmanlı döneminde, Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılmıştır. Nitekim bu durumu açıklayan bir kitabe bulunmaktadır. Bkz. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 932-933, dn. 81.

55 Tokat, sırasıyla MÖ 65- MS 395 yıllarında Roma, 395-1000 yılları arasında Bizans ve Arap, tekrar Bizans, 1071-1150 tarihleri arasında ise Danişmendlilerin, 1150-1308 tarihlerinde Selçukluların eline geçmiştir. Daha sonra şehir İlhanlılar (1308-1335) ve Kadı Burhaneddin (1380-1392) devletinin yönetimine girmiş ve 1392 yılında I. Beyazid tarafından Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir. Bkz. Pars Tuğlacı, Osmanlı Şehirleri, s. 287. Kalenin bulunduğu arazi, kuzeyden güneye doğru çok dik bir eğime sahip olmasından dolayı, arazinin moloz taş duvarlarla teraslanması gerekmiştir. Bu şekilde düzleştirilen arazinin güney tarafındaki bölümünde, batı uçta iki adet, doğu uçta da tonozla örtülü oldukları anlaşılan altı mekânın varlığı tespit edilmiştir. Kale içindeki yapıların dışında, Evliya Çelebi, üç yüz altmış iki adet kesme taştan yapılmış basamakla nehre inildiğini belirtmiştir. Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, c. 5, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 33-34. Kaleye girişi sağlayan ana kapı, kuzeydoğudaki kaya kütlesinin oyulmasıyla oluşturulmuş tünel biçimindeki bir kapıdır. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 924, dn. 79.

Resim 10: Hasankeyf Kalesi, III. ve IV. kale kapıları
(Fotoğraf: Sevgi Parlak, 2007)

mevcuttur. Ayrıca bazı kalelerde kaleye girişin kayalardan oyularak bir geçit şeklinde tasarlandığı da gözlenmektedir. Anadolu'daki Ortaçağ kalelerinin kapılarının işlevleri konusuna eklenebilecek bir başka kapı tipi, ana kapıya saldıran düşmanı arkadan gizlice çevirmek amaçlı planlanmış olan kuşatma kapılarıdır. Gümüşhane şehrinde Kov Kalesi'ndeki[56] kapı, buna verilebilecek en çarpıcı uygulamadır. Diğer önemli bir örnek Erzurum'daki Pasinler[57] kalesinde yer alır. Kalede savunmanın ön planda

56 Kov Kalesi'ne Gümüşhane-Erzincan yolundan Dağteke Köyü'ne ayrılan yol takip edilerek ulaşılmaktadır. Kale, Gümüşhane il merkezinin 15 km. güneydoğusunda, Pir Ahmet Köyü'nün 6 km. güneyindedir. Bu noktada yeni Erzincan yolu Kanis'ten (Harşit) Işık Deresi'ni takip ederek güneye dönmektedir. Kale çevresinde Antik Sadissa şehrinin yer aldığı tahmin edilmektedir. Kov Köyü'ndeki yeni yerleşim ise kalenin güneydoğu eteğinde kuruludur ve yaklaşık olarak kalenin 80 m. aşağısındadır. Kale 890 m. yüksekte yer almaktadır. Bkz. A. Bryer ve D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, c. 1 (Text), Dumbarton Oaks Research Library and Colection, Washington 1985, s. 310; Gülyüz Uslu (Akagün), *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri (1969-1971)*, İstanbul 1980, s. 17; Robert W. Edwards, "The Garrison Forts of the Pontos: A Case Fort he Diffusion of The Armenian Paradigm", *Revue Des Etudes Armeniennes*, sayı 19 (1985), s. 182; Kalenin tarihçesi ve mimarisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 404-418.

57 Pasinler Kalesi ilçenin kuzeydoğusunda yer alan Hasandağı'nın güney kısmının ovaya en fazla taşıntı yapan, yüksekliğiyle ovayı kontrol eden noktasında ve tarihî İpek Yolu üzerinde yer almaktadır. Bkz. Zafer Altuğ ve Temiray Çelik, *Tarihte ve Günümüzde Hasankale (Pasinler)*, Nil Yayınları, İzmir Tarihsiz, s. 231; Ümit Kılıç, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Pasinler ve Köylerinin Demografik ve İskân Yapısı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 42 (2010), s. 241. Bölgede Kimmer ve İskit, Med, Pers, Part, Roma, Bizans, Sasani, Saltuklu, Selçuklu, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Osmanlı Devletleri hüküm sürmüştür. Kale, İran'a yapılan seferler nedeniyle stratejik konumunu XVIII. yüzyılda da devam ettirmiş fakat Osmanlı-Rus savaşları sebebiyle XIX. yüzyılda şehir geri kalmıştır. Kalenin

olduğu bu bölüm (kapı), tarih boyunca dönemin silah teknolojisinden, kuşatma ve savunma teknik ve yöntemlerinden en fazla doğrudan etkilenen bölümü olmuştur.

Kalelerde karşılaşılan savunma amaçlı mimarî öğeler arasında, beden duvarı üzerindeki ok mazgalları ve konsollar üzerindeki tepe mazgalları (maşikuli/senkendazlar) önemli bir yere sahiptir[58]. Bu mimarî öğeler bölgelere ve ayrıca yüzyıllara göre teknolojiye bağlı olarak değişim ve gelişim sergilemiştir. Anadolu'daki kalelerde ok ve tepe mazgallarının (maşikuli/senkendazlar) en güzel örneklerine özellikle Memlûklu döneminden kalma kalelerde (Birecik[59] (bkz. Resim 11), Kahta[60] (bkz. Resim 12) Kaleleri) rastlanmaktadır. Ḥoşap ve Tortum[61] (bkz. Resim 13) kalelerinde özellikle de Gürcü kalelerinde rastlanan örneklere benzer üçgen planlı tepe mazgalları görülmektedir. Batı'daki kalelerde kundaklı yayın yani arbaletin yaygın kullanımı nedeniyle kale duvarlarında buna uygun olarak ok mazgallarında alışkın olduğumuz dikey yarıkların yanı sıra yatay yarıklara da yer verilmişken, Anadolu kalelerinde arbalet (tatar yayı) kullanımı sevilen bir tercih konusu olmadığından bu tip yatay yarıklara

---

günümüze en iyi şekilde ulaşabilen bölümü iç kalesi ise de 2007 yılında geçirmiş olduğu restorasyonla özgünlüğünden çok şey kaybetmiştir. İç kalenin etrafında bir takım sur duvarları iyi durumda değilse de halen ayaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 462-464, 467.

58 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Sevgi Parlak, "Ortaçağ Dönemi Kale Kapılarında Karşılaşılan İki Mimari Öğe: Senkendaz ve Haşlama Bacası", *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, 19-21 Ekim 2011, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2012, s. 667-677.

59 Urfa iline bağlı bir ilçe merkezi olan Birecik'te yer alan iç kale, yerleşimin merkezinde, Fırat Nehri'nin doğusunda, Birecik Köprüsü'nün kuzeydoğusunda ve kalkerden kayalık bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Çok azı günümüze gelebilmiş olan surlar, iç kaleyi kuzeyden, doğudan ve güneyden çevrelemekteydi. MÖ 2000'lerden başlayarak Hitit, MÖ IX. yüzyılda Asur, Roma, Arap ve Urfa Haçlı Kontluğu (1098-1150), Selçuklular, Artuklular, Zengiler ve Eyyubilerin hâkimiyetinin yanı sıra yerleşime Memlûklar (1260 civarında) ve Osmanlılar da hâkim olmuştur. Bkz. Maximilian Streck, "Birecik", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 630; Atilla Engin, "Paleolitik Çağdan Roma Dönemi Sonlarına Kadar Birecik ve Çevresi", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ve Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, ed. Aynur Durukan, Ankara 1999, s. 25; A. H. M. Jones, *Cities of the Eastern Roman Provinces*, Clarendon Press, Oxford 1971, s. 247; İdris Bostan, "Birecik", *DİA*, c. 6, İstanbul 1992, s. 187; John Marriner, *Journey into the Sunrise*, London 1970, s. 193. Memlûk Sultanı Baybars (1260 civarında), Fırat kıyılarında ileri bir savunma hattı oluşturmuş, Birecik ve Rahbe'deki (bugünkü El-Meyâdin, Suriye) garnizonlarıyla geçiş noktalarını ve Kahire ile kurulmuş olan kurye yolunu kontrol altına almıştır. Bkz. Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382*, Southern Illinois University Press, Great Britain 1986, s. 46. Bugün mevcut olmayan Kale Camii'ne ait üç kitabeden, iç kaledeki yenileme çalışmalarının 1277-1279 yılları arasında, Memlûk Sultanı Muhammet Berke Han tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. 1482/83 yılında Fırat boyundaki kaleleri teftişe çıkan Sultan Kayıtbay, Birecik iç kalesini ve surlarını tamir ettirmiştir. Bkz. İdris Bostan, "Birecik", *DİA*, s. 188. Birecik iç kalesi ve surları, günümüzdeki görünümünü Memlûk döneminde kazanmıştır.

60 Kahta Kalesi, Adıyaman il merkezine 60 km. uzaklıkta bulunan Kocahisar Köyü yakınındaki tepenin üzerinde, Eski Kâhta'nın içinde inşa edilmiştir. Kale Hititler, Roma ve Bizans, Danişmentliler, Artuklular ve Anadolu Selçukluları, Haçlılar, Ermeniler, Bahri Memlûkluları adına Maraş Dulkadiroğulları ve Osmanlı hâkimiyetini görmüştür. Ortaçağ'da Kâhta Kalesi, Samsat-Malatya arasındaki Şark yolunu kontrol altında tutan önemli bir sınır kalesiydi.

61 Tortum Kalesi, Erzurum ili, Tortum ilçesinin kuzeybatısında, kale ile aynı adı taşıyan çayın kenarında yer alır. Tortum Kalesi bu çevredeki bazı kalelerle birlikte kuzey veya kuzeydoğudan gelebilecek tehlikelere karşı Gürcü Boğazı ile Erzurum'u korumak amaçlı düşünülmüş bir tahkimattır. Erzurum'un kuzey tarafı oldukça dağlık bir topografyaya sahiptir. Bu hat üzerinde özellikle de Çoruh Nehri boyunca inşa edilmiş olan bu tip kaleler adeta bir zincirin halkası gibi bir koruma koridoru meydana getirmiştir.

Resim 11: Birecik sur kapılarından Vâdi-i Ceng (Meçan Kapısı) Kapısı
(İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Albümü, 90434/20 numaralı fot.)

Resim 12: Kahta Kalesi'nin kuzeydoğu cephesi
(Fotoğraf: Thomas Lorain, Nisan 2007) (bkz. renkli forma)

pek rastlanmaz. Bu durum Batı'da işlevselliğin yanı sıra aynı zamanda haç motifinden yola çıkarak Ortaçağ'ın simgesel diliyle de ilişkilidir. Batı'daki kalelerde Hıristiyanlığın sembolü olan bu tip mazgal örneklerine (Haç formu = +) bolca rastlanmaktadır. Ortaçağ'daki ok mazgallarının alt uçlarının genişletilmesine dönük olarak karşımıza çıkan farklı tipteki mazgal formları sadece kale beden duvarına yani kaleye yakın noktadaki aşağı seviyeleri duvarların içerisindeki askerin daha iyi görebilmesi ve hiçbir kör nokta kalmaması için bulunan bir çözüme işaret eder. Bunun farklı örneklerini gerek Batı'daki Ortaçağ kalelerinde gerekse Anadolu'daki Türk dönemi kale örneklerinde görmek mümkündür[62].

62 Sevgi Parlak, "A typological evaluation of arrow slits among elements of military architecture in the medieval period", *Art of the Orient, Polish Institute of the World Art Studies*, sayı 6 (2017), Torun-Poland, s. 19-35.

Resim 13: Tortum Kalesi'ne doğu yönden bakış (Fotoğraf: Sevgi Parlak, Eylül 2007)

Batı'daki Hıristiyanlığın en tipik sembolü olan haç motifine karşılık örneğin Diyarbakır[63] surlarındaki Artuklu dönemine ait Ulu (Evli) Beden burçlarında çift başlı kartal figürü gibi güç ve iktidar sembolü olan Anadolu Ortaçağı'nın sembolik diline başvurulduğu gözden kaçmaz. Armacılığı ve figür dünyasını kullanılarak verilmek istenen "güç ve iktidar mesajı ile düşmanlara korku salma amacı" hem Doğu'da hem Batı'da ortak bir uygulamadır. Batı dünyası ve özellikle İslam devletlerinden Memlûklar armacılık konusunda biraz daha ileri gitmişler, kimi zaman mimarîde kimi zaman diğer el sanatları örneklerinde çeşitli manalara gelen armalara yer vermişlerdir. Ortaçağ'da Batı dünyasında ise bu konuda rehber olması için arma kitapları bile hazırlanmıştır.

63 Diyarbakır, Dicle vadisinden yaklaşık 100 m. yükseklikteki kayalık zemin üzerindedir. Anadolu ve Suriye'den gelip Bağdat'a giden, Karadeniz'in önemli ticaret limanı Samsun'dan Sivas, Elazığ doğrultusunda dağları aşarak gelen yolların kavşak noktasındadır. Bugün surlarla tanımlanan kale kentin ilk yerleşim çekirdeğinin iç kalenin konumlandığı yerde, "Fis Kayası" denilen sarp kayalığın üzerinde olduğu, küçük çapta bir kalenin MÖ 3000'lerde bölgeye egemen olan Hurriler zamanında kurulduğu düşünülmektedir. Bkz. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleriyle Diyarbakır Tarihi (Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar)*, c. 1, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1996, s. 133-134. Roma döneminde MS 349'da Roma İmparatoru II. Constantius (337-361) zamanında şehrin etrafı surlarla çevrilmiştir. Diyarbakır Surları üzerindeki köklü değişimlerden en önemlisi de dış surun 1 Ekim 1232'de, şehri ele geçiren Eyyubi hükümdarı Melik Kâmil tarafından yıktırılması ve taşlarıyla esas surun tamirinin yapılmasıdır. Bkz. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleriyle Diyarbakır Tarihi (Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar)*, c. 1, s. 140. Diyarbakır tarihinin önemli bir dönemini oluşturan Artuklular (XIII. yüzyıl başı) döneminde de "Yedi Kardeş" ve "Ulu Beden" gibi önemli burçlar surlara eklenmiş, kapıların bazıları tamir edilmiş ve iç kalede bir saray yaptırılmıştır. Surlar ayrıca Akkoyunlu egemenliğinde, 1449 tarihinde Cihangir; 1456-1460 tarihleri arasında ise Uzun Hasan tarafından onartılmıştır. Bkz. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleriyle Diyarbakır Tarihi (Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar)*, c. 2, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1996, s. 440-442. 1449-1450 yılları arasında Akkoyunlular, Harput ve Urfa Kapılarını onartmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın, Hüsrev Paşa'ya verdiği ilk emirlerden biri iç kalenin genişletilmesidir. İç kaleye 16 burçlu ve iki kapılı (Saray ve Küpeli Kapıları) bir bölüm daha eklenmiş, iç kalenin kapladığı alan iki katına çıkarılmıştır. Bkz. Şevket Beysanoğlu, "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Diyarbakır: Müze Şehir*, haz. Ş. Beysanoğlu, M. S. Koz ve E. N. İşli, İstanbul 1999, s. 69. Diyarbakır Kalesi, Dış Kale [Surlar] ve İç Kale olmak üzere iki ana bölümden oluşur. 82 adet burçla güçlendirilmiş surların uzunluğu yaklaşık 5400 metredir. Surların dört yöne açılan ve dört ana aksa işaret eden dört kapısı bulunmaktadır. Bkz. Sevgi Parlak, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, s. 840-841, dn. 71.

XIV. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlıların İstanbul'u fethetmek için I. Bayezid (Yıldırım), Boğaz'a 1390-1391'de Güzelcehisar'ı (Anadoluhisarı), yaklaşık yarım yüzyıl sonra da 1452'de II. Mehmed, bu hisarın tam karşısında Rumeli Hisarı'nın (Boğazkesen Hisarı) inşasına başlamıştı[64]. Her iki kalede Ortaçağ karakteri sergileyen özelliklere sahipti. II. Mehmed tarafından İstanbul'un fethinden dört yıl sonra, 1457-1458 tarihinde inşa ettirilen Yedikule Hisarı da[65] planı itibariyle bulunduğu çevreye hâkim olacak şekilde düşünülmüş bir plan tasarımı ile kale tasarımında değişen mantığa dönük işaretler verirken, duvar kalınlığı ve yüksekliği ile Ortaçağ karakterini devam ettiren kalelerden bir diğeriydi.

XVII. yüzyılın sonunda, Fransız askerî mimarî uzmanı Sébastien Le Prestre Marquis de Vauban (1633-1707), savunma yapılarının tasarımına büyük yenilikler getiren önemli bir isimdir. Yüksek duvarların düşmanın top atışının kolayca hedefi olduğunu gören Vauban, alçak duvarlı kaleler tasarlamış, deniz kenarından, su yüzeyi hizasından atış yapan topların yerleştirildiği mazgalların inşasına bilhassa önem vermiştir (bkz. Resim 14). Bu yeni kale mimarîsinin Osmanlı askerî mimarlığını da önemli derecede etkilediği gözlenir[66].

Burçlar/kuleler ve kale beden duvarları teknolojik gelişmelerden kendine düşen payı almış, XV. yüzyıldan itibaren ateşli silahların ve özellikle de topun kullanımıyla birlikte, yüksek duvarların kale içindekilerin güvenliğini sağlamada hiçbir öneminin kalmadığı anlaşılmıştır. Artık duvarların yüksek olarak inşasına gerek olmadığından, bunun yerine top atışına dayanaklı kalın duvarların önemi ön plana çıkmıştır. Ateşli silahların ve özellikle topun kullanımından önce inşa edilmiş kalelerin duvarları ve burçları kalınlaştırmak maksadıyla bazı örneklerde dıştan bir gömlek duvarıyla sarmalanmış veya yeni inşa edilen kalelerde duvarların içi toprak dolgulu olarak daha kalın inşa edilmiştir. Buradaki amaç topun duvar kalınlığını aşıp kale içerisine ulaşımına engel olmaktı.

Resim 14: Vauban'ın tasarımı olan iç kale-saray, Belle adası –Fransa (1674-1689), (Kaynak: http://www.citadellevauban.com/en/, erişim tarihi: 16.9.2018) (bkz. renkli forma)

64 Albert Gabriel, *İstanbul Türk Kaleleri*, s. 40-41, 97-99.
65 Albert Gabriel, *İstanbul Türk Kaleleri*, s. 129, 178-179.
66 Sevgi Parlak, "Arşiv Belgeleri Işığında 17.-19. Yüzyıllarda İstanbul Boğazı'nın Savunma Ağı", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, sayı 6 (Aralık 2017), s. 80.

Resim 15: İstanbul Boğazı'nı savunan kalelerden Riva Kalesi (Fotoğraf: Sevgi Parlak, 2010) (bkz. renkli forma)

Askerî silahların ve teknolojinin mimarîyi ve mimarî öğelerin tasarımının planlanmasına dair önemli bir etkisi olduğu yadsınamaz bir gerçektir. XV. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş ok mazgallarının yerini top atışına müsaade edecek şekilde bir forma sahip top mazgalları almıştır. Özellikle de Çanakkale ve İstanbul Boğazı'ndaki XVII. yüzyıldan itibaren inşa edilen kalelerde topun kullanımı nedeniyle top mazgalları tasarlanmıştır. Anadolu'daki kale örneklerine bakıldığında, dikey yarık şeklindeki ok mazgallarının alt uçlarında oval açıklıklar görülmektedir. Mazgallarda meydana gelen bu değişimin kaynağı, ateşli silahların kullanımıyla birlikte bu tip silahların kale savunmasında kullanabilmesi için yapılan uygun tasarımlardır.

Teknoloji ile mühendislik ve inşaat alanındaki teknik gelişmeler, mimarlık tarihi gözden geçirildiğinde, mimarînin tüm yapı türlerini etkilemekle birlikte, askerî alandaki teknolojik gelişmeler (Yeniçağ ile birlikte ateşli silahların kullanımı, yeni silah, savaş araç ve gereçlerinin ortaya çıkışı) askerî mimarîyi plan olarak, inşaat teknikleri açısından ayrıca ortadan kalkan ya da yeni form kazanan mimarî öğeler bakımından etkilemiş, askerî yapılar değişmiş, dönüşmüş ve gelişmiştir. Osmanlı XVI. yüzyılda zenginleşmiş ve sınırlarını tarih boyunca ulaşabileceği en uzak mesafelere kadar ilerletmişti. Anadolu'da sağlanan ve güçlenen merkezi otorite sayesinde yeni kale inşasına pek ihtiyaç yok iken, Osmanlı XVI. yüzyılda fethettiği yeni coğrafyalarda kaleler inşa etmeye devam etmiş ve buna ilaveten özellikle başkent XVII. yüzyıldan itibaren kuzeyden gelen tehlikelere açık olduğundan, Balkanlar'a uzanan hat üzerinde (Edirne ve yakın çevresi)[67], İstanbul[68] (bkz. Resim 15) ve Çanakkale

67 Soner Yeler, *Kırklareli Tabyaları ve Seyfioğlu Tabyası Koruma Projesi*, Trakya Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2005; Yavuz Güner, *Edirne Askeri Tabyalarının Mimarisi*, Mimar Sinan Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

68 Boğazın her iki yakasında bir kısmı günümüze ulaşabilmiş, bir kısmının ise sadece isimleri arşiv belgelerinden tespit edilebilen karşılıklı olarak inşa edilmiş kale, kule ve tabyalar yer almaktadır. Bunlar arasında arasında Kilyos Kalesi, Rumelifeneri Kalesi, Garipçe Kalesi, Hasanpaşa Kulesi, Büyük Liman Kalesi, Çit Tabyası, Rumelikavağı Kalesi, Ağaçaltı Tabyası, Kireç Burnu Tabyası, Meser Burnu Tabyası, Telli Dalyan Tabyası, Papaz Burnu Tabyası, Domuzdere Tabyası, Kısırkaya Tabyası, Karaburun Tabyası, Elmas Tabyası,

Resim 16: TSMA'daki 1838 tarihli ve 9444 no.lu haritada
Riva Kalesi'nin planı ile Elmas Tabyası'nın yeri

Boğazları[69] ile ayrıca Kuzeydoğu Anadolu'da (Ardahan, Kars ve civarı)[70] önemli tedbirler almak zorunda kalınmış ve kale/tabya inşası özellikle bu bölgelerde yoğunlaşmıştır. Özellikle de Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler alınan tedbirlere ve inşa edilen kale ve tabyalara (bkz. Resim 16) ışık tutmaktadır[71].

Anadolu Feneri Kalesi, Hasan Paşa Kulesi, Poyraz Kalesi, Alayburnu (Filburnu) Kalesi, Anadolu Kavağı Kalesi, Macar Tabya (aslı Ma-i Câr/Akar Su Tabyası), Yuşa Dağı/Tepesi Tabyası, Kılburnu Tabyası, Pilav Burnu Tabyası, Riva Kalesi ve Elmas Tabyası yer alır. Bu kaleler hakkında bkz. Sevgi Parlak, "Arşiv Belgeleri Işığında 17.-19. Yüzyıllarda İstanbul Boğazı'nın Savunma Ağı", s. 79-110. Riva kalesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Sevgi Parlak, "İstanbul Boğazı'ndaki Riva (Irva/Revancık) Kalesi", *Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 20-22 Ekim 2010, c. 14, Konya 2010, s. 483-507.

69 Gülzade Merve İnce, *Gelibolu Tabyaları Gezi Güzergâhı Önerisi ve Çanakkale Rumeli Hamidiye Restorasyon Projesi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011; Salih Murad Hatip, *Çanakkale Boğazı (Bahr-i Sefid Boğazı) Savunma Sistemi 1770-1918*, Hacettepe Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Ankara 2013; Özgür Aşkar, *Çanakkale Cephesine Osmanlı Devletinin Askeri Donatımı (Gemiler, Tabyalar ve Toplar)*, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2007.

70 Şenol Kantarcı, *Kars Tabyalarının İnşası*, Atatürk Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Atatürk 1997; Nusret Çam, *Erzurum Tabyaları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993; Zeynep Nafiye İnan, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011; Osman Ülkü, *Erzurum ve Kars Tabyaları*, Atatürk Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Erzurum 2006.

71 Sevgi Parlak, "Arşiv Belgeleri Işığında 17.-19. Yüzyıllarda İstanbul Boğazı'nın Savunma Ağı", s. 80.

Ateşli silahların ve özellikle de topun kullanımıyla artık, özellikle de tüm Ortaçağ boyunca bol sayıda örneklerle temsil edilen, "yüksek duvarlı ve genellikle topografyaya göre şekillenmiş, birçoğu düzgün bir geometrik form sergilemeyen kale mimarîsi" artık yerini gelişen top teknolojisine bağlı olarak özellikle de XVII. yüzyılın sonlarından itibaren, "atılan güllelerin hedefi olmamak için alçak duvarlı, güllelerin etkisini azaltmak amacıyla içinde kalınca bir toprak tabakasına sahip, XV. yüzyılın merkezi plan anlayışının askerî mimarî bakımından mantıksal bir çeşitlemesi olarak gelişen ve bu sebeple de açılı, bazı coğrafyalardaki örneklerde düzgün geometrik formlar sergileyen kale örneklerine" bırakarak Türk Askerî Mimarlığı yeni bir görünüm kazanmıştır[72].

Kaynakça

Abû'l-Farac (Gregory Abû'l-Farac), *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c. 2, TTK Yayınları, Ankara 1999 (3. Baskı)

Acara, Meryem, "Rumkale ve Çevresi Tarihçesi", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, ed. Aynur Durukan, Ankara 1999, s. 329-333

Acara, Meryem, "Rumkale'deki Eserler", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, ed. Aynur Durukan, Ankara 1999, s. 334-342

Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri (Menâkıbul'l Ârifîn)*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006

Akpolat, Mustafa S., "Haçlı Seferleri Sırasında Önem Kazanan Bir Ortaçağ Kalesi: Ravanda", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 2 (Aralık 2009), c. 26, s. 17-32

Akşit, Ahmet, "Selçuklular Devrinde Niğde'nin Fiziki Yapısı", *Niğde Tarihi Üzerine*, ed. Musa Şaşmaz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 25-33

Altuğ, Zafer ve Temiray Çelik, *Tarihte ve Günümüzde Hasankale (Pasinler)*, Nil Yayınları, İzmir Tarihsiz

Altun, Ara, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971

Anonim, "Giresun", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul 1982, s. 3099–3198

Anonim, "Sinop", *Yurt Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul 1982-83, s. 6747-6834

Arel, Ayda, "Foça Bağ evleri ve Kule Ev Geleneği", *Ege Mimarlık Dergisi*, Sayı 3 (1993), s. 37-40

Arslan, Melih, "Pontus Bölgesi Şehir Sikkeleri ve Zela Definesi", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1991 Yıllığı*, Ankara 1992, s. 121-142

Artuk, İbrahim, "Bayburt Kalesi", *DİA*, c. 5, İstanbul 1992, s. 228-229

Aşkar, Özgür, *Çanakkale Cephesine Osmanlı Devletinin Askeri Donatımı (Gemiler, Tabyalar ve Toplar)*, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2007

Atalay, Besim, *Maraş Târihi ve Coğrafyası*, yay. haz. İlyas Gökhan ve Mehmet Karataş, Kahramanmaraş 2008

Balgalmış, Abdülkadir, "Divriği", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 452-454

Baydur, Nezahat, *Kültepe (Kaneš) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1970

Beysanoğlu, Şevket, "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Diyarbakır: Müze Şehir*, haz. Ş. Beysanoğlu, M. S. Koz ve E. N. İşli, İstanbul 1999, s. 39-80

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitâbeleriyle Diyarbakır Tarihi (Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar)*, c. 1, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1996

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitâbeleriyle Diyarbakır Tarihi (Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar)*, c. 2, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1996

Boran, Ali, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001

Bostan, İdris, "Birecik", *DİA* c. 6, İstanbul 1992, s. 187

72 Sevgi Parlak, "Arşiv Belgeleri Işığında 17.-19. Yüzyıllarda İstanbul Boğazı'nın Savunma Ağı", s. 80.

Bryer, Anthony ve Davir Winfield, "Koloneia", *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, sayı 16, c. 1, Dumbortan Oaks Paper, Washington 1985, s. 145-151

Bryer, A. ve D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, c. 1 (Text), Dumbarton Oaks Research Library and Colection, Washington 1985

Cahen, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul 1979

Çam, Nusret, *Erzurum Tabyaları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993

Çam, Nusret, *Türk Kültür Varlıklar Envanteri: Gaziantep*, TTK Yayınları, Ankara 2006

Cantay, Tanju, "Kayseri'de Talas Yolu Üzerindeki Bazı Kalıntıların Değerlendirilmesi", *Tarih ve Toplum*, sayı 22 (1985), s. 19-23

Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977

Danik, Ertuğrul, "Pertek Kalesi", *Vakıflar Dergisi*, sayı 29 (2005), s. 399-428

Darkot, Besim, "Karahisar", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul 1955, s. 276-284

Darkot, Besim, "Karahisar", *İslâm Ansiklopedisi: İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, MEB Yayınları, Ankara 1967, s. 276-284

Darkot, Besim, "Kemah", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, MEB Yayınları, İstanbul 1977, s. 559-561

Demir, Ekrem, "Kâhta'nın Kuruluşu, Gelişmesi ve Bugünkü Fonksiyonel Özellikleri", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı 1 (2004), c. 24, s. 227-247

Demirkent, Işın, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân", *Belleten*, sayı 216 (Ağustos 1992), c. 56, s. 371-389

Diez, E, O. Aslanapa ve M. M. Koman, *Karaman Devri Sanatı*, İstanbul 1950

Dülgerler, Osman Nuri, *Karamanoğulları Dönemi Mimarisi*, TTK Yayınları, Ankara 2006

Edwards, Robert W., "Medieval Architecture in the Oltu-Penek Valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumborton Oaks Papers*, sayı 39 (1985), s. 15-37

Edwards, Robert W., "The Fortress of Şebin Karahisar (Koloneia)", *XXXII. Corso Di Cultura Sull'Arte Ravennate e Bizantina (23-30 Marzo 1985)*, Ravenna 1985, s. 23-61

Edwards, Robert W., "The Garrison Forts of the Pontos: A Case Fort he Diffusion of The Armenian Paradigm", *Revue Des Etudes Armeniennes*, sayı 19 (1985), s. 181-284

Eğilmez, Savaş, *Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Erzurum 2004

Engin, Atilla, "Paleolitik Çağdan Roma Dönemi Sonlarına Kadar Birecik ve Çevresi", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ve Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, ed. Aynur Durukan, Ankara 1999, s. 16-34

Eravşar, Osman, *Seyahatnamelerde Kayseri*, Kayseri 2000

Ergeç, Rifat, "Gaziantep Kalesi", *Cumhuriyet'in 75. Yılına Armağan: Gaziantep*, ed. Yusuf Küçükdağ, Gaziantep Üniversitesi Vakfı Kültür Yayınları, Gaziantep 1999, s. 295-310

Esterâbadî (Aziz B. Erdeşir-i Esterâbadî), *Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990

Evliyâ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, yay. haz. Z. Kurşun, S. A Kahraman ve Y. Dağlı, c. 2, İstanbul 1999

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu–Dizini)*, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, c. 3, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, c. 4, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul 2001

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve İbrahim Sezgin, c. 5, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul 2001

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Y. Dağlı, S. A. Kahraman ve R. Dankoff, c. 9, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul 2005

Gabriel, Albert, *İstanbul Türk Kaleleri*, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1972

Gabriel, Albert, *Voyages Archéologiques Dans La Turquie Orientale*, c. 1, Paris 1940

Gökhan, İlyas, "Gaziantep ve Yöresinin Osmanlı Hâkimiyetine Geçmesi", *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu (22 Ekim 1999)*, ed. Yusuf Küçükdağ, Gaziantep Valiliği, Gaziantep 2000, s. 59-65

Gökhan, İlyas, "İlkçağ'dan Müslümanların Fethine Kadar Maraş", *İlkçağdan Dulkadirlilere Kadar Maraş*, ed. Serdar Yakar, Kahramanmaraş 2008, s. 11-67

Gökoğlu, Ahmet, *Paphlagonia (Paflagonya)*, c. 1, Kastamonu 1952

Gönçer, Süleyman, *Afyon İli Tarihi*, İzmir 1971

Gündoğdu, Hamza v.d., *Kültür Varlıkları ile Kemah*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 2009

Gündüz, Tufan, "Kahramanmaraş", *DİA*, c. 24, İstanbul 2001, s. 192-196

Güner, Yavuz, *Edirne Askeri Tabyalarının Mimarisi*, Mimar Sinan Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004

Halil Etem (Eldem), *Niğde Kılavuzu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1936

Hatip, Salih Murad, *Çanakkale Boğazı (Bahr-i Sefid Boğazı) Savunma Sistemi 1770-1918*, Hacettepe Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Ankara 2013

Hellenkemper, Hansgerd, *Burgen Der Kreuzritterzeit In Der Grafschaft Edessa Und Im Konigreich Kleinarmenien*, Geographica Historica 1, Bonn 1976

Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İÜEF Yayınları, İstanbul 1970

Irwin, Robert, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382*, Southern Illinois University Press, Great Britain 1986

İbni Battuta, *Seyahatnâme*, çev. M. Çevik, c. 1-2, İstanbul 1993

İbni Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi (İbn Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden)*, çev. M. Nuri Gençosman, Ankara 1941

İbni Bibi, *El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçukname)*, çev. Mürsel Öztürk, c. 1, Ankara 1996

İlaslı, A. ve M. Uyan, "Türk Öncesi Eserler", *Afyonkarahisar Kütüğü*, c. 1, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon 2001, s. 275-297

İnan, Zeynep Nafiye, *Erzurum Büyük Kiremitlik Tabyası*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011

İnbaşı, Mehmet, *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008

İnce, Gülzade Merve, *Gelibolu Tabyaları Gezi Güzergâhı Önerisi ve Çanakkale Rumeli Hamidiye Restorasyon Projesi*, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011

Jones, A. H. M., *Cities of the Eastern Roman Provinces*, Clarendon Press, Oxford 1971

Kantarcı, Şenol, *Kars Tabyalarının İnşası*, Atatürk Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Atatürk 1997

Karadeniz, H. Basri, "Dulkadirli Beyliği Tarihine Kısa Bir Bakış", *Maraş Tarihinden Bir Kesit: Dulkadir Beyliği Araştırmaları*, c. 2, ed. Y. Alparslan, M. Karataş ve S. Yakar, Kahramanmaraş 2008, s. 19-43

Karpuz, Haşim, "Erzurum ve Çevresindeki Bazı Selçuklu Kaleleri", *I-II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi (20-21 Mayıs 1991), Konya 1993, s. 157-171

Karpuz, Haşim, *Şebinkarahisar*, Ankara 1989

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, c. 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006 (5. Baskı)

Kılıç, Ümit, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Pasinler ve Köylerinin Demografik ve İskân Yapısı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 42 (2010), s. 241-257

Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi*, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1933

Kırzıoğlu, M. F., *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK Yayınları, Ankara 1993

Konukçu, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992

Konyalı, İ.H., *Alanya (Alâîyye)*, İstanbul 1946

Konyalı, İ. H., *Âbideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960

Konyalı, İ. H., *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi (Ermenek ve Mut Âbideleri)*, İstanbul 1967

Konyalı, İ. H., *Âbideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1969

Konyalı, İ. H., *Âbideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, c. 1, İstanbul 1974

Küçük, Cevdet, "Erzurum", *DİA*, c. 11, İstanbul 1995, s. 321-329

Küçükuğurlu, Murat, *Erzurum Tabyaları ve Kışlaları*, ed. Çağatay Anadol, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2015 (3. Baskı)

Kukaracı, İ. Umut ve A. Murat Aktemur, "İspir ve Çevresinden Birkaç Ortaçağ Kalesi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, sayı 11 (2003), s. 63-77

Marriner, John, *Journey into the Sunrise*, London 1970

Maundrell, Henry, *A Journey From Aleppo or Jerusalem, at Easter, A.D. 1697 (to which is Added an Account of the Author's Journey to the Banks of the Euphrates at Beer, and to the Country of Mesopoamia)*, Boston 1836 (1. Baskı)

Merçil, Erdoğan, "Alâiye Beyliği", *DİA*, c. 2, İstanbul 1989, s. 332-333

Miroğlu, İsmet, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975

von Moltke, Helmuth, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, çev. Hayrullah Örs, TTK Yayınları, Ankara 1960

Mordtmann, J. H. ve X. de Planhol, "Karâ Hisâr", *The Encyclopaedia of Islam*, c. 4, E. J. Brill, Leiden 1978, s. 578-580

Mordtmann, J.H., "Kâhta", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 89-91

Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara 1987 (2. Baskı)

Nusov, V., *Arhitektura Kirgizi sı Drevneyhşıh Vremen do Naşıh Dney*, Frunze 1971

Oflaz, Mustafa, "Niğde", *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, s. 92-95

Oğuzoğlu, Yusuf, "Hasankeyf", *DİA*, c. 16, İstanbul 1997, s. 364-368

Önal, Sami, "17. yy. da Oltu", *Türk Kültürü*, sayı 92 (Haziran 1970), s. 546-548

Önge, Yılmaz, "Karaman Kalesi", *Önasya*, sayı 46 (1969), c. 4, s. 8-9

Özav, Lütfi, *Oltu'nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Taş Medrese Yayınları, Erzurum 1996

Özdeğer, Hüseyin, "Gaziantep", *DİA*, c. 13, İstanbul 1996, s. 466-469

Özdemir, Ali ve Hasan Özhan, *İlçe Oluşunun 50. Yılında Şebinkarahisar*, Ankara1983

Özkarcı, Mehmet, *Niğde'de Türk Mimarisi*, TTK Yayınları, Ankara 2001

Parlak, Sevgi, *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*, İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi, İstanbul 2010

Parlak, Sevgi, "İstanbul Boğazı'ndaki Riva (Irva/Revancık) Kalesi", *Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (20-22 Ekim 2010)*, c. 14, Konya 2010, s. 483-507

Parlak, Sevgi, "Une Citadelle du Moyen Age Forteresse de Tzamandos Zamantı", *Synergies Turquie*, sayı 4 (2011), s. 59-68

Parlak, Sevgi, "Ortaçağ Dönemi Kale Kapılarında Karşılaşılan İki Mimari Öğe: Senkendaz ve Haşlama Bacası", *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (19-21 Ekim 2011)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2012, s. 667-677

Parlak, Sevgi, "Orta Karadeniz'in Savunmasında Stratejik Öneme Sahip Bir Kale: Niksar Kalesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, sayı 25 (2016), c. 25, s. 105-148

Parlak, Sevgi, "A typological evaluation of arrow slits among elements of military architecture in the medieval period", *Art of the Orient, Polish Institute of the World Art Studies*, sayı 6 (2017), s. 19-35

Parlak, Sevgi, "Arşiv Belgeleri Işığında 17.-19. Yüzyıllarda İstanbul Boğazı'nın Savunma Ağı", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, sayı 6 (Aralık 2017), s. 79-110

Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye-Denizcilik Kitabı*, haz. Y. Senemoğlu, c. 2, İstanbul 1973

Procopius, *Buildings*, ed. ve çev. H. B. Dewing, Harvard Uni. Press, Cambridge 1996

Procopius, *De Aedificiis*, ed. H.B. Deving (Loeb), London 1961

Ramsay, W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. M. Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969

Riefstahl, Rudolf M., *Cenûbu Garbî Anadolu'da Türk Mimarisi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1941

Rosenbaum, E., G. Huber ve S. A. Onursan, *Survey of Coastal Cities in Western Cilicia*, Ankara 1967

Sakaoğlu, Necdet, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, Yapı-Kredi Yayınları, İstanbul 2005

Sevgen, Nazmi, *Anadolu Kaleleri*, c. 1, Doğuş Matbaası, Ankara 1959

Sevin, V., N. Arslan ve H. Kalsen, *Harput: Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*, Ege Yayınları, İstanbul 2011

Sinclair, T. A., *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, c. 4, The Pindar Press, London 1990

Sözen, Metin, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1981

Strabon, *Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası/Kitap XII, XIII, XIV)*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji-Sanat Yayınları, İstanbul 2000
Streck, Maximilian, "Birecik", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979 (5. Baskı), s. 629-632
Şahin, İlhan, "Kastamonu", *DİA*, c. 24, İstanbul 2001, s. 585-588
Şeşen, Ramazan, "Harran", *DİA*, c. 16, İstanbul 1997, s. 237-240
Şeşen, Ramazan, *Harran Tarihi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993
Şikârî, *Şikârî'nin Karamanoğulları Tarihi*, çev. M. Mesud Koman, Konya Halkevi Tarih ve Müze Komitesi Yayınları, Konya 1946
Taşağıl, Ahmet, "İslam Öncesi Devirde Türk Ordusu", *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular (Oluşum, Teşkilât ve İşlev)*, ed. Feridun M. Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 153-181
Tekindağ, M. M. Ş., "Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri Hakkında Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 17-18 (1962-1963), c. 13, s. 43-76
Texier, C., *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi (Asie Mineure; Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnése D'Asie)*, çev. Ali Suat, c. 3, Enformasyon ve Dökümanasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002
Topaloğlu, Yasin, "Oltu'nun İlkçağ Tarihine Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 41 (Aralık 2008), c. 8, s. 153-171
Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1985
Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984 (2. Baskı)
Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993 (3. Baskı)
Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyâsi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993 (3. Baskı)
Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye (Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye [1071-1318])*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004 (8. Baskı)
Ülkü, Osman, *Erzurum ve Kars Tabyaları*, Atatürk Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Erzurum 2006
Ünal, Çiğdem, *Pasinler İlçesinin Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Erzurum 1994
Ünsal, Veli, *Eskiçağda Çoruh Havzası*, Atatürk Üniversitesi SBE Doktora Tezi, Erzurum 2006
Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 2000 (3. Baskı)
Uslu, Gülyüz (Akagün), *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri (1969-1971)*, İstanbul 198
Uysal, Zekiye, "Cezayirli Gâzi Hasan Paşa'nın Çanakkale Civarındaki Eserleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, sayı 21 (2016), s. 44-78
Uzunçarşılı, İ. H., "13. ve 14. Asırlarda Anadolu'da Ticaret", *Ülkü Mecmuası*, sayı 4 (1933), c. 1, s. 287-291
Uzunçarşılı, İ.H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1984 (3. Baskı)
Yaman, Talât Mümtaz, *Kastamonu Tarihi (XV. inci Asrın Sonlarına Kadar)*, c. 1, Kastamonu 1935
Yardımcı, Nurettin, *Mezopotamya'ya Açılan Kapı: Harran*, Ege Yayınları, İstanbul 2007
Yeler, Soner, *Kırklareli Tabyaları ve Seyfioğlu Tabyası Koruma Projesi*, Trakya Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2005
Yılmaz, Derya ve Seda Karaöz Arıhan, 2006; "Antik Yazarlar ve Seyyahların Gözüyle Kayseri", *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, ed. Esin Kahya vd., (24-27 Mayıs 2006), Ankara, s. 53-63
Zasipkin, B. N., *Architektura Sredney Azii Dvernih İ Srednih Vekof*, Moskva 1948
Zengin, Burhan, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, Ankara 1994

24
TUĞDAN MEHTERE: TÜRKLERDE GELENEKSEL ASKERÎ MÜZİK

Erhan Tekin*

Giriş

Türk kültüründe günümüze kadar varlığı ve etkileri süre gelen geleneksel Türk askerî müzik tarihi, milattan önceki tarihin karanlık devirlerine kadar dayanmaktadır. Binlerce yıl Türk devlet geleneği içerisinde devam eden bu canlı kültür, Türklerin ilk ana yurdu olan Orta Asya'dan başlayarak Batı'ya doğru yayıldı. Bu çalışmada tarihsel müzikoloji bağlamında kronolojik ve coğrafik olarak geleneksel ve tarihî Türk askerî müzik takımları, "tuğ" geleneğinden başlayarak geçirdikleri değişim ve dönüşüm süreçleri ile birlikte Batı'ya olan etkileri ele alınacaktır.

Türklerde İlk Askerî Bando: Tuğ

Milattan binlerce yıl önce, Orta Asya'da Altay Dağları ve Güney Sibirya bölgelerinde mongoloid ve beyaz bir ırk yaşamaktaydı. Bu ırk at, koyun, sığır gibi evcil hayvanları kullanan ve etini yiyen muharip ve göçebe bir yaşam tarzına sahipti. Bu bölgede yaşayan bu ırk e diğer kabileler MÖ II ve MS III. asırlar arasında var olan Hun Devleti'nin temelini teşkil etmekteydiler. Bir bayrak altında toplanan, atlı ve konar-göçer olan bu kavimler arasında, sıkı bir cemiyet ve aile disiplini anlayışı ile çocuklarını ve askerlerini iyi yetiştirme mecburiyeti vardı. Dinî açıdan Tanrı olarak "Gök" dini ve onun rahibi sayılan devlet reisi ise Tanrı'nın oğlu ve yeryüzündeki vekili sayılmaktaydı. Büyük Hun Devleti (MÖ 1200-MS 490) altında birleşen bu kavimler arasında, bir karışma ve kaynaşma meydana geldi ve küçük bir ırk değişimi olarak hafif bir çekik gözlülük yüzlerde görüldü.[1] Hunlar, Çin kaynaklarında "Hiung-nu" adını verdikleri en eski Türkler olarak bilinmektedir[2]. Arkeolojik buluntular ve Çin kaynaklarına göre brakisefal kafa yapısına sahip bu beyaz ırk, muhtemelen Türklerin ilk ataları sayılmaktaydı.

Altay ve Hunlar gibi eski Türklerin, Gök-Türk hakanlarının ve bunların yönetimleri altındaki diğer Türk boylarının ilk dinleri Şamanizm'di. Türklerin bilinen ilk

* Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Antakya Devlet Konservatuvarı Türk Müziği Bölümü. E-posta: erhantekin@mku.edu.tr.

1 Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 1-49.

2 Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitapevi, Ankara 1994 s. 88.

ataları tarafından müzik, dinî ve efsunî olarak kullanılmaktaydı. Dinsel ritüeller ve büyülerde görev alan din adamı aynı zamanda bir müzisyen idi[3]. Altaylar bölgesinde yaşayan ilk Türklerin dini olan Şamanizm de kötü ruhları kovmak ve ayin yapmak için kullanılan tüngür (davul)[4], Hunlar zamanında resmi askerlik alanında yerini almaya başladı. Kaynaklara göre Türklerin askerî müzik geleneği de MÖ V. yüzyıldan itibaren tarih sahnesinde gördüğümüz Hunlara kadar dayanmaktadır. Bu dönemde resmî ve dinî bir çalgı özelliğine sahip olan tümrük (davul), hem devletin bağımsızlık ve egemenlik simgesi, hem de "tuğ" adı verilen askerî müzik topluluklarının önemli bir çalgısıydı. İlk Türk askerî müzik topluluğu olarak bilinen bu tuğ takımlarında bayrak veya sancak ile birlikte "tümrük" (davul), borguy (boru), çeng (zil), küvrük (kös), yırağ (surnay) gibi çalgılar bulunmaktaydı[5]. Üflemeli ve vurmalı çalgılardan meydana gelen bu askerî müzik topluluğunu, farklı çalgılardan meydana gelmiş dünyanın en eski askerî bandosu ve tüm askerî bandoların atası olarak kabul edebiliriz.

Eski Türk mitoloji geleneğinde davul, gök gürlemesine benzer sesiyle savaşın ilanı veya başlaması anlamına gelmekteydi. Proto-Türk kültüründe savaş andı veya savaş ilanı şarkısı şiir olarak şu şekilde söylenmekteydi.

"Ta, uzaklardan görülebilen tuğuma kurban verdim!
Kara boğa derisinden yapılmış, gür ve keskin sesli davulumu çaldım"

Davul ve tuğ, Hun Devlet ve ordu geleneğinde hükümdarlık ve komutanlık sembol ve alameti olarak görüldüğü için, savaşlarda hükümdarın otağı önünde asılı olarak dururdu (Resim 1). MÖ 119 yılında meydana gelen Hun-Çin Savaşı'nda, savaşı kaybeden Hun komutan Çin generali tarafından esir alındı. Ayrıca otağın önünde asılı davul ve bayrak da ele geçirildi. Bu durum, Çinliler arasında büyük bir sevince sebep oldu ve büyük bir zafer olarak sayıldı[6].

Resim 1: Hun hakanının Çinli hatununun konağı (MS 194).
Bayraklar ile davul hakanlık sembolü olarak otağın önünde duruyor[7].

3 Ali Uçan, *Türk Müziği Kültürü*, Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara 2000, s. 18.
4 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 94.
5 Ali Uçan, *Türk Müziği Kültürü*, s. 22.
6 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 8, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 41.
7 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 8, s. 27.

Askerî müzik geleneği, Türklerin göç ve fetihleriyle Güneye ve Batıya doğru, Çin, Hindistan, İran, Arabistan, Mısır, Endülüs, Anadolu ve Haçlı seferlerinden sonra da Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Türkmen hakanlarının huzurunda çalan askerî müzik toplulukları olan tuğ, devleti ve beylikleri temsilen sancak anlamında kullanıldığında, dokuzdan fazla olmazdı. Orta Asya Türk kültüründe hükümdara bağlı olan beyliklere tuğ ve davul takımı göndermek adetti[8]. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan ilk Türk ansiklopedik eser olan "Divan-ü Lugati't- Türk", eski Türk askerî müzik çalgıları ve gelenekleri hakkında bize bilgi vermektedir. Çang (zil), küvrüg (kös), tümrug (tef), yırağu (çalgıcı) gibi terimlerin yanı sıra tuğ geleneğinden de bahsedilmektedir. "tokuz tuglug khan: Dokuz tuğlu han veya hakan anlamına gelmekte ve bir hakan için her ne suretle olursa olsun bu sayı dokuzdan fazla olamazdı. Tanım olarak "tuğ" kelimesi, "hakan yanında çalınan kös ve davul, nöbet davulu, tuğ, bayrak, sancak" anlamlarına gelmekteydi[9].

Hükümdarlara özgü tuğ ve sancak kullanma geleneği eski Türk devletlerine özgüydü. Corci Zeydan[10] Doğu Türk geleneğinde sancak ve tuğ hakkında şu bilgileri vermektedir:

> "*Şarkta Türk devletleri hükümdara mahsus bir sancak kullanırdı. Sancağın başına 'şaliş' ve 'çetr' adını verdikleri büyük bir tutam kıl (tuğ) bağlarlardı. Bu kıl onlarca hükümdarın saltanatı işareti sayılırdı...*
>
> *Tuğ-alem-hilal: Kadimden beri memaliki şarkiyyede Türkistan'da, Türk devletleriyle Hint ve Çin hükümetlerinde büyük bir sancak üzerine boyalı at kuyruğu kıllarından, dağınık saça müşabih bir alamet vazolunarak askerin ilerisinde götürülür ve buna 'haliş' denilirdi. Bilahare bunun şekil değiştirilip bir sırığın ucuna, perişan bir halde aşağıya sarkan ve kırmızıya boyanan at kıllarının yukarısına beyaz ve siyah kılların örülmesinden mütehassıl birkaç büküm saç bırakıldıktan sonra bunu üst tarafına da yaldızlı top şeklinde bir 'Feleke' vazolunmuştur. Bu halişlere sonraları 'Tuğ' denilmiştir.*"

Türk kelimesinin ilk olarak kullanıldığı Göktürkler döneminde, "köbürge" denilen davul ve boru gibi tuğ takımı çalgıları, milattan sonra sekizinci yüzyılda Orhun ve Şine-Usu Kitabelerinde de geçmektedir. Bu dönemde de tuğ kelimesi sancak anlamının yanı sıra davul ve kös anlamına da gelmekteydi[11]. Devletin resmi askerî müzik topluluğu, devletin varlık, bağımsızlık, atama-atanma ve yetki simgesini oluşturan bayrak/sancak, köbürge/davul ve borudan oluşan "tuğ" takımlarıydı. Uygurlar döneminde devletin resmi ve askerî müzik topluluğu olan tuğ takımların da "kövrük" dedikleri altın davul ve altınlı borular vardı. Bu dönemde de hükümdarın önünde çalınan kös ve davul anlamına gelen tuğ, alem ve bayrak anlamında kullanıldı[12]. Sancak olarak kullanılan tuğ sayısı uğurlu sayılan dokuz sayısından fazla olmazdı[13]. Görüldüğü gibi hem askerî müzik yapan topluluk olarak, hem de sancak olarak kullanılan tuğ, tarihsel olarak Doğu Asya Türk devlet geleneğinde devleti, hükümdarı ve bandoyu temsil eden bir simgeydi.

8 Mahmut R. Gazimihal, *Türk Askeri Muzikalar Tarihi,* Maarif Basımevi, İstanbul 1995, s. 1.
9 Besim Atalay, *Divanü Lügat-i't-Türk Dizini "Endeks",* TDK Yayınları, Ankara 1943, s. 649.
10 Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi,* c. 1, Üç Dal Neşriyat, İstanbul 1978, s. 244.
11 Haydar Sanal, *Mehter Musikisi Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları,* s. 1.
12 İbrahim Hakkı Konyalı, *İstanbul Sarayları,* Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1942, s. 46.
13 Mahmut R. Gazimihal, *Türk Askeri Muzikalar Tarihi,* s. 2.

İslamiyet Sonrası Türk Askerî Bandoları: Tablhâne, Nevbethâne, Nakkarehâne

MS 840 ve 920 tarihleri arasında kurulan Türk Karahanlılar Devleti, 960 yılına kadar devletin ve halkın resmi dini olarak İslamiyet'i kabul etti. İslamiyet'in kabul edilmesiyle birlikte Türk siyasî, sosyal ve kültürel yaşam alanlarında terim ve işlev bakımından değişiklikler görülmeye başlandı. Bu yüzden davul anlamına gelen tuğ kelimesi yerine "tabl", askerî müzik topluluğu olan tuğ takımlarına da "tablhâne" denildi. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra, Hun saraylarından beri icra edilen tuğ vurma geleneğine, askerî müziğe özgü "nöbet vurma" anlamına gelen "nevbet" vurmak denildi. Hunlar döneminde Türk müzik kültüründe beş perdelik modal pentatonik dizi, perdelerin artması ve İslamiyet'in kabulünden sonra makam müziği özelliklerini kazanmaya başladı. Bunu yanı sıra Türk devletinin din ve bilim dilinin Arapça ve sanat-edebiyat dilinin de Farsça olması, Türk müzik kültüründe terminolojik olarak de belirgin değişimlere sebep oldu[14]. XI. yüzyılda Yusuf Has Hacib (Başmabeyinci) tarafından yazılan *Kutadgu Bilig* (Mutluluk Veren Bilgi) adlı eserde, Türk gelenekleri hakkında konuyla ilgili olan "Bahar Şiiri" bölümünün 24. beytinde tuğ, davul ve nevbet kavramları geçmekteydi.

> "Bulut kükredi, vurdu nöbet davulunu (Bulıt kökredi, urdu nevbet tugı)
> Şimşek çaktı, çekti hakanın tuğunu (Yaşın yanadı, tattı hakan tugı)"[15].

İslamiyet'in kabulünden sonra askerî müzik kültürü ve terimlerinde değişim olmasına rağmen yapısal, işlevsel, içerik ve anlam olarak askerî müzik geleneği Türklere özgü yapısıyla devam etti. Tuğ takımlarında olduğu gibi tablhâne veya nakkarehâne takımlarının yaptığı tabl müziği veya nevbet müziği, devlet ve bağımsızlık simgesi olma özelliğini korudu. Davul evi anlamına gelen tablhâne, nakkarehâne veya nevbethâne gibi geleneksel Türk askerî müzik toplulukları, İslami kültür içerisinde davul, nakkare ve benzeri ritim çalgılarından oluşmaktaydı. Daha sonraları kös, zurna ve boru gibi çalgılar eklenmeye başlandı[16]. "Nevbet" kelimesi terim olarak; devir, fırsat, topluluk, felaket gibi anlamlara sahip olmasının yanı sıra, genellikle askerî mızıka takımının, hükümdarın saray veya otağı önünde davul vurarak icra ettiği musıkî anlamında kullanıldı. Bu gelenek İslâm devletlerinde de etkili oldu. Abbasiler döneminde, Halifeler sadece kendi sarayları önünde namaz vakitlerinde nevbet çaldırdıkları halde, daha sonraları kendine tâbî hükümdarlara hâkimiyet hakları ile birlikte verilen sancak ve davul/kös, sabah, akşam ve yatsı namaz vakitlerinde nevbet vurulmasına (çalınmasına/icra edilmesine) izin vermiştir. Bu gelenek İslâmiyet sonrası kurulan Türk devletlerinde de devam ettirildi. Hükümdarın yanı sıra hatun, vezir ve kumandanlar da nevbet vurdurdu. Nevbet vurma bir tür hâkimiyet sembolü olarak görüldüğü için nevbet sayıları ve vakitleri bir takım kural ve kanunlara göre ayarlandı[17]. Nevbet vurmak devletin bağımsızlığı ve hükümdarı temsil eden bir simge anlamına gelmekteydi.

Nevbet vurulurken tablhânede çalınan çalgılar: davul, zurna, boru, kös ve nakkare idi[18]. Selçuklular döneminde (1037-1308) savaşta ve barışta sultan ve beylerin

14 Ali Uçan, *Türk Müziği Kültürü*, s. 27-37.
15 Agop Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 77.
16 Henry G. Farmer, "Tablhane", *The Encyclopedia of Islam*, Leiden 2000, s. 34
17 Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", *DİA*, c. 33, TDV Yayınları, s. 39.
18 İbrahim Hakkı Konyalı, *İstanbul Sarayları*, s. 41-44.

yanında bulunan ve davul, zurna, boru, kös ve zilden oluşan resmi askerî müzik topluluğu "tablhâne", sultanın huzurunda günde beş kez nevbet vururdu. Bu dönemde de devletin ve bağımsızlığın simgesi olan bu takımlar açık havadaki devlet törenlerinde, saatleri duyurmada, savaşta askerleri yüreklendirmede ve eğlence gibi farklı faaliyetlerde çalardı[19]. Selçuklu Devlet geleneğinde hutbe okutmak, para bastırmak ve nevbet çaldırmak hâkimiyet ve istiklal unsurlarındandı. Bu yüzden hutbelerde hükümdar Tuğrul Bey'in adı zikredilmekteydi ve Sultan beş nevbet çaldırırken kendisine bağlı unsurlar üç nevbet çaldırırdı. Seferde, sultanın arkasından gelen emirlerden sonra alemdarlar, davul ve boru çalanlar gelirdi[20]. Anadolu Selçukluları döneminde kös, davul, zurna, nakkare ve nefir (boru) gibi çalgılardan oluşan askerî müzik takımları, (resim 2) "nevbet-i penç" anlamında günde beş defa nevbet vururdu[21].

Resim 2: Bindirilmiş Katır Mehteri. 1237 yılında Yahya ibn Mahmud El-Vasitî tarafından çizilen bir minyatür. Selçuklu boruları, tuğ ve orta boy kösler (Kaynak: Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 8, s. 57)

Göçler ve fetihler sebebiyle büyük coğrafi alanlara yayılan Türkler, gittikleri yerlerin kültürlerini etkilemişler ve etkilenmişlerdir. Bu karşılıklı etkileşimler her alanda zengin bir Türk kültür ve medeniyet tarihinin ortaya çıkmasına neden oldu. Askerî, siyasî ve kültürel açıdan askerî müzik takımlarında büyük değişim ve gelişimler meydana geldi. Türk kültür tarihi içerisinde askerî müzik, işlevsel yapısını sürdürerek eski Türk devlet geleneği içerisinde Selçuklulardan Osmanlılara geçmiştir.

19 Ali Uçan, *Türk Müziği Kültürü*, s. 43.
20 Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s. 393.
21 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, c. 1, s. 80.

Osmanlılarda Geleneksel Türk Askerî Bandosu: Mehterhâne

Osmanlı Devleti döneminde askerî müzik topluluğu anlamına gelen "mehterhâne", Orta Asya'da eski bir Türk geleneği olan "tuğ" ve "tablhâne" takımlarının devamıydı. Osmanlılarda askerî müzik ve mehter geleneği resmi olarak Osman Bey'in aşiret reisliği ve uç beyliği dönemiyle başlamaktadır.

Osmanlı Devleti'ni kurmuş olan aile, soy olarak Oğuzların Kayı boyundan gelmekteydi. Selçuklu Hükümdarı I. Alâeddin Keykubad (1219-1236) zamanında Kayı aşireti, reisleri Ertuğrul Bey'in önderliğinde yaklaşık 400 çadırla XIII. yüzyılın ortalarında Ankara'nın batısındaki Karacadağ'dan Söğüt ve Domaniç havalisine göç etti. Bu bölgede Selçuklu ordusunun akıncı boyu aşiret lideri Ertuğrul Bey, Karacahisar'ı ve Söğüt'ü tamamen zapt ederek Bilecik Rum Beyi'ni vergiye bağladı. Bu başarılarından dolayı Söğüt civarı, Selçuklu Sultanı tarafından Ertuğrul Bey'e mülk olarak verildi. Ertuğrul Bey'in ölümünden sonra idaresi altındaki aşiretler, Kayı Aşireti ile birlikte küçük oğlu Osman Bey'in idaresine girdi. Kaynaklara göre tahminî olarak 1258 yılında doğan Osman Bey, 23 yaşında iken Selçuklu Sultanı Gıyasettin Mesud zamanında Rum hududunda büyük başarılar gösterdi. Bölgede yaşayan Samsa Çavuş, Akçakoca, Aygutalp ve Gazi Abdurrahman gibi aşiret reisleri, Eskişehir civarında güçlü ve önemli Ahi reisi Şeyh Edebali, Şeyh Mahmud Gazi, Ahi Şemseddin, Ahi Hasan ve Ahi Çandarlı Kara Halil'in Osmanlı Beyliği'nin kurulmasında ve büyümesinde büyük hizmetleri oldu. Selçuklu Hükümdarı Gıyasettin Mesud, gösterdiği başarılardan dolayı Osman Bey'e 1284 yılında bir fermanla, Söğüt havalisini ve 1289 yılında da diğer bir fermanla Eskişehir ve İnönü civarlarının uç beyliği görevi verdi[22].

Bu uç beyliği fermanı ile birlikte eski Türk devlet geleneğine göre beylik alameti olarak alem ve askerî müzik topluluğu olan bir tuğ takımı da gönderildi. Feridun Bey'in *Münşeat-ı Selâtîn* ve Aşıkpaşazade'nin *Tevârîh-i Âl-i Osman* gibi dönemin tarihi kaynaklarına göre, uç beyliği saltanat alametleri Eskişehir'de Osman Gaziye ulaştığı zaman bir ikindi vaktiydi. Namaz vakitlerine göre günde üç veya beş nevbet vurulmakla beraber ikindi vakti saray-ı hümayunda padişah için nevbet vurma geleneği Osmanlı Devleti'nde de uzun yıllar devam etti[23].

Selçuklu hükümdarı tarafından gönderilen beylik alametleri, Osman Gazi'ye ulaştığı zaman ikindi vakti hemen divan toplandı ve gönderilen tuğ takımı tarafından Osmanlı Beyliği'nde askerî müziğin icra edildiği ilk nevbet vuruldu. Osman Gazi'nin kendisi ve divandaki mahiyeti bu ilk nevbeti, Selçuklu hükümdarına hürmeten ayakta dinledi. Osman Gazi ile başlayan askerî müzik geleneği savaşlarda da görev almaya başladı. İstanbul'u 1453 yılında fetheden Fatih Sultan Mehmet zamanına kadar nevbeti ayakta dinleme geleneği devam etti. Bir cihan padişahı olan Fatih Sultan Mehmet, bu geleneği gereksiz görerek kaldırdı[24]. Selçuklu Sultanı tarafından gönderilen tuğ takımı, Osmanlılarda ilk askerî müzik topluluğu olarak kabul edilmektedir.

---

22 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, s. 97-114.
23 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 447.
24 Haydar Sanal, *Mehter Musikisi Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları*, s. 6.

Arşivlerde geçen belgelere göre "mehter" kelimesi ilk olarak Fatih Sultan Mehmet zamanında 1478 tarihli bir defterde, "mehteran-ı hayme cemaati" olarak çadır işleri ile meşgul olan bir görevle ilgili olarak kullanıldı. Bu dönemde mehter veya mehterhâne kelimeleri çadır mehteri veya çadır mehterhânesi anlamlarına gelmekteydi. Askerî müzik topluluğu veya nevbet vuran mehter veya mehterhâne kelimeleri için "çalıcı mehterler", "tabl ü alem mehterleri" veya "nevbet mehterleri" gibi ifadeler kullanılıyordu[25].

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u kuşattığı zamana kadar askerî müzik, savaş öncesi hazırlıklarda ve savaş süresince askerin moral ve cesaretini artırmak için kullanılırdı. Fatih Sultan Mehmed, gemilerini Dolmabahçe önlerinden karaya çıkarıp Haliç'e kızaklar vasıtasıyla yürütürken, donanmayla birlikte diğer tüm cephelerde de davul-zurnalar askeri cesaretlendiriyordu. İstanbul, Bizanslılardan alındıktan sonra âlimler, musikişinaslar, şairler ve ressamlar davet edilerek Türkler için önemli bir ilim ve kültür merkezi oldu. Fatih Sultan Mehmed, askerî müziğe çok önem verdiği için yeni sarayını[26] yaptırırken, Demirkapı civarında da nevbethâne inşa ettirdi. Bu nevbethânede ve şehrin diğer merkezi yerleşim yerlerinde yatsı ve seher vakitlerinde nevbet vurulması Fatih Sultan Mehmed zamanında kanunla belirlendi[27].

Osmanlı İmparatorluğu döneminde askerî müzik toplulukları olan mehter takımları, iki ana başlık altında teşkilatlandırıldı. Birincisi, padişaha bağlı yeniçerilerden kurulan "Tabl ü alem" mehterleri" devletin resmi askerî müzik takımlarını oluşturmaktaydı. Diğeri ise barış zamanında düğünlerde halkı eğlendirirken savaş zamanında da resmi ordu mehterine katılan "esnaf mehterleri" idi. Hükümdarın emrinde bulunan bu mehter takımları, müzik icra eden çalgıcılara ek olarak saltanat sancaklarını taşıyan alemdarlardan da oluşmaktaydı. Bu resmi mehter takımlarına farklı zamanlarda verilen isimler genel olarak şu şekilde sıralanabilir: Kanuni Sulatan Süleyman zamanında "Alem mehterleri" ve "Cemaat-i mehteran-ı alem"; Sultan III. Mustafa zamanında, "Mehteran-ı Tabl ü Alam-i Hassa"; Sultan III. Selim zamanında, "Tabl ü Alem-i Hassa" ve "Hassa Tabl ü Alem Neferatı", Sultan II. Mahmud zamanında ise "Alemdaran-ı hassaya tabi mehteran-ı tabl ü alem-i hassa".

Padişaha bağlı olan mehter takımları çalınan çalgı sayısına göre bölüklere ayrılmaktaydı. Bu bölükler önce mehterbaşına daha sonra "emîr-i alem" e bağlıydı. Genel olarak bu bölükler, mehter çalgılarını çalanların oluşturduğu sazende bölükleri, alemdarlar ve mehterhâneye yeni giren öğrencilerinden oluşmaktaydı. Bu bölükler şunlardır:

1. Nakkârezenan bölüğü: Nakkâre çalanlar bölüğü. Bu bölüğün başında "ser-nakkâre" (nakkârezenbaşı) bulunurdu.
2. Zurnazenan bölüğü: Zurna çalanlar bölüğü. Başında buluna ağaya "ser-zurnazenan", "ser-zurnazen" veya "ser-zurnai" denilirdi.

---

25 İbrahim Hakkı Konyalı, *İstanbul Sarayları*, s. 74.

26 Bu saraya "yeni saray" anlamında "Saray-ı Cedid" denilmiştir. Daha geç devirlerde sarayın Marmara Denizi sahilinde önünde toplar bulunduğu için "Topkapusu Sarayı" adı verilen bir sahil sarayı inşa edilmiş, bu saray ise 1860'larda yanmıştır. Fakat sarayın eteklerinde bulunan bu sahil sarayının adı daha sonra yukarıdaki saray için kullanılmış ve Saray-ı Hümâyûn'un adı "Topkapı Sarayı" diye anılır olmuştur. Günümüzde de bu isimle anılmaktadır (Ed. n.).

27 Haydar Sanal, *Mehter Musikisi Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları*, s. 6.

3. Tabbalin bölüğü: Davul çalanlar bölüğü. Başında bulunan ağaya "ser-tabl" veya "tabılcıbaşı" denilirdi.
4. Zençciyan bölüğü: Zil çalanlar bölüğü. Başında buluna ağaya "ser-zilci", "baş zilci", "zilcibaşı" veya "zilzenbaşı" denilirdi.
5. Nefiriyan bölüğü: Boru çalanlar bölüğü. Başında bulunan ağaya "borızenbaşı" veya "ser-boru" denilirdi.
6. Alemdaran bölüğü: Alemdarlar bölüğü.
7. Şakirdan bölüğü: Mehtere yeni giren öğrencilerin oluşturduğu bölük.
8. Köszenan bölüğü: Kös çalanlar bölüğü[28].

Çevgân kullananların oluşturduğu bölük ise "tabl ü alem" mehterlerinin bölüklerine bağlı değildi. Bunlar divanda mehter icra ederken katılırlardı. Diğer zamanlarda ise başlarında bulunan vezir içoğlanları, çavuş ve başçavuşlar tarafından günlük vazifelerde kullanılırdı[29].

Osmanlı İmparatorluğu döneminde devletin resmi takımlarından en kalabalık olan padişaha ait "Tabl-ı Osmanî veya Tabl-ü Âl-i Osman" adlı mehter takımıdır. Her çalgıdan dokuz adet olarak teşkil edilen dokuz katlı padişah mehteri, XVII. yüzyılda on iki katlı olarak yeniden teşkilatlandırılmıştır. Sultan IV. Murad zamanında hükümdarın mehteri on iki katlıydı[30]. Bu mehter takımı daha önceki Türk geleneğinde olduğu gibi hâkimiyeti ve devleti temsil etmenin yanı sıra, dost ve düşmana karşı şevket, kudret, debdebe ve şaşaalı bir güç gösterisini de temsil etmekteydi.

Vezir, paşa, mîr-i mirân (beylerbeyi), sancak beyleri ve yürük beylerinin mehter takımları da "Mehterhâne-i Âl-i Osman" olarak adlandırılan devletin resmi mehterlerinden sayılırdı. Bu mehter takımları da rütbe, yetki ve küçük çaptaki hâkimiyetleri temsil etmekteydi. Bu mehter takımlarındaki icracı sayısı padişah mehterlerinden daha az olup rütbe ve makamın derecesine göre veziri azamdan sonra gittikçe azalan oranda saz ve sazendelerden meydana gelirdi[31].

Osmanlı Devleti'nde sarayda iki tür müziğin eğitimi ve icrası yapılmaktaydı. Birincisi ev veya bir oda içerisinde icra edilen veya dinlenen oda müziği, diğeri ise gürültülü, savaşta ve açık yerlerde icra edilen ve dinlenen yeniçeri mehter müziğiydi. Bu müzik türleri, musıkî taliminin yapıldığı meşkhâne denilen bir odada gerçekleştirilirdi. Saray kaynaklarına göre savaş veya sefer musıkîsi hocaları, akşamüstü odaya gelerek derslerini verirler, trompet (boru), fifre (zurna), davul, zil, nakkare, dümbelek ve tunç davul (kös) çalmasını öğretirlerdi[32].

Osmanlı döneminde mehter sazendelerinin yetiştirildiği en önemli yerlerden biri Enderun mektebiydi. Galata Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı ve Edirne Sarayı gibi çeşitli saraylarda acemi oğlanları arasında seçilmiş olanlar bu okulda devlet işlerini görecek devlet adamı ve sanatçı olarak yetiştirilirdi. Enderun'da müzik eğitimine alınan

28 Haydar Sanal, *Mehter Musikisi Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları*, s. 12.
29 Haydar Sanal, *Mehter Musikisi Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları*, s. 12.
30 İbrahim Hakkı Konyalı, *İstanbul Sarayları*, s. 54.
31 Haydar Sanal, *Mehter Musikisi Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları*, s. 21.
32 Albertus Bobovius, *Topkapı Sarayında Yaşam Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları*, çev. Ali Berktay, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 80.

acemi oğlanlara "şakirdan" denilirdi. Şakirdanlar, ilk müzik eğitimlerini mehter düdüğü denilen çalgıyla yaparlardı. Burada yetişen sazendeler, "tabl ü alem-i hassa" denilen padişah mehterlerine ayrılırdı[33].

Tarihî belgelere göre farklı dönemlerde mehter kıyafetlerinde renk ve model olarak farklılıklar olduğu görülmektedir. 1650 yılında bir Avrupalı seyyah tarafından verilen bilgilere göre Padişah mehterinde giyilen kıyafetler hakkında şu bilgileri verilmektedir:[34] Davulcu; davulun kasnağı ve kayışı al renkli bir kumaşla kaplıdır. Sırtında gümüşî işlemelerle süslü bir koyu çuha biniş bulunur. Aynı şekilde zurnacının da binişi al renkli ve gümüşî işlemelerle süslüdür. Borazan başı ise mavi renkli işlemeli biniş giyer. Kösler davul gibi kırmızı renkli kumaşla kaplı olup köszenbaşı da gümüşî işlemeli biniş ve içine de yeşil renkli içlik giyerdi. Zilcinin giydiği binişin üzeri beyaz işlemeli olup leylak renkliydi. İçliği ise kırmızı üzerine sırma kemerliydi. Nakkâresi kırmızı renkli kumaşla kaplı olan nakkârecinin içliği leylak renkli, giydiği biniş ise yeşil renk üstünde beyaz işlemeliydi. Hepsi, başlarına dikey olarak dilimli börk[35] giyerlerdi. Ayaklarında ise sarı renkli mest tipi pabuçlar vardı.

XIX. yüzyılın başlarında mehter kıyafetlerinin birtakım değişikliklere uğradığını görmekteyiz. Ârif Mehmet Paşa (1808-1865) *Mecmua-i Tasavir-i Osmaniye*[36] adlı eserinde, padişahın dokuz katlı en son mehter takımı resmetti. Bu resim mehter geleneğinin en son durumunu göstermekteydi. Ârif Paşa, bu eseri yazdığı sıralarda mehter takımı çoktan kaldırılmış olmasına rağmen, gençlik yıllarında görmüş olması ve mehter geleneğine son verildiği zaman orduda genç bir asker olması, hatıralarının yanı sıra, yaşlıların gözlemlerinden faydalanarak dokuz katlı mehter takımını (resim 3) kıyafetleriyle resmetti. Mehter kıyafetleri ve tören şekli hakkında da önemli bilgiler vermekteydi[37]. Bu kaynaktan yararlanarak geleneksel mehter takımında görev alanların kıyafetlerini aşağıdaki şekilde olduğunu görmekteyiz.

Mehterbaşı: Başında beyaz destar sarılı kırmızı renkli kavuk bulunmaktadır. Beyaz destarın üzerinde sırma renkli bir şerit vardır. Sırtında yaka kenarları boydan çift sırmalı kırmızı renkli cübbe, içine kırmızı üzerine karışık çizgili renkli üç etek, altına kırmızı renkli çakşır (şalvar), ayaklarına sarı renkli mest pabuç giyerdi.

İcracılardan saz başları; başlarında beyaz destar sarılı kırmızı renkli kavuk ve beyaz destarın üzerinde saz başı olduğunun bir işareti olarak sırma renkli bir şerit bulunurdu. Sırtında yaka kenarları boydan tek sırmalı kırmızı renkli cübbe, içine kırmızı üzerine karışık renkli ve motifli üç etek, altında kırmızı renkli çakşır ve ayaklarına da sarı renkli mest yani yemeni giyerlerdi. Diğer icracılarda çevgâniler, tıpkı saz başları gibi kırmızı cübbe giyerlerdi ve tek fark başlarına giyindikleri kavuk üzerinde beyaz destar üzerindeki sırma yoktu. Diğer icracılar; destar üzerinde sarı şerit olmadan lacivert renkli kavuk ve yaka kenarları boydan tek sırmalı lacivert cübbe, üç etek ve çakşır aynı renkli ama

33 Haydar Sanal, *Mehter Musikisi Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları*, s. 13.
34 Mahmut R. Gazimihal, *Türk Askeri Muzikalar Tarihi*, s. 18.
35 Keçeden yapılan bir çeşit başlık.
36 Eser için bkz. Ârif Paşa, *Mecmua-i Tesavir-i Osmaniyye*, Auteur de L'ouvrage des anciens Costumes Ottomans, Paris 1863.
37 Mahmut R. Gazimihal, *Türk Askeri Muzikalar Tarihi*, s. 21.

yemeniler kahverengiydi[38]. Resmedilen bu mehter takımı Osmanlılarda geleneğin en son durumunu göstermekteydi. Daha sonraki yıllarda yeniden canlandırılan mehter takımları azami derecede bu mehter takımına göre teşkil edilmiş olmalıdır.

Resim 3: Ârif Paşa'nın resmettiği dokuz katlı mehter
(Kaynak: Ârif Paşa, *Mecmua-i Tesavir-i Osmaniyye*, s. 16 (Resim 14))

XIX. yüzyılda devam eden Batılılaşma hareketleri ve 1826 yılında yapılan ıslahatlar sonucu, Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasıyla birlikte, Mehterhane-i Amire kurumuna bağlı olan Mehterân-ı Tabl u Alem adlı mehter takımı ve mehter geleneği de Ekim 1826 tarihinde sona erdi[39]. Yeni kurulan Batı tarzı modern ordu birliklerine uygun olarak Mızıka-i Hümâyûn bünyesinde Batı tarzı bir askerî bando kuruldu.

II. Meşrutiyet (1908) Sonrası Yeniden Canlandırılan Askerî Mehter Takımları

XX. yüzyıl başlarında milliyetçilik düşüncesinden dolayı Avrupa, Balkanlar ve ülkede baş gösteren siyasi ve toplumsal değişimler sonucu devlet askerî, siyasî, ekonomik yönde zor dönemlerden geçmekteydi. Ülkeyi kurtarmak için ortaya çıkan İslamcılık ve Osmanlıcılık düşüncelerinden sonra 1908 sonrası baş gösteren Türkçülük cereyanları ile birlikte yeniden mehterhâneyi canlandırma faaliyetleri başladı. İlk teşebbüs mimar Celal Esad Arseven (1875-1971) tarafından başlatıldı. Celal Esad, 1911 yılında Tepebaşı Gazinosu'nda, Yeniçeri Muzikasını canlandırmak için verdiği müsamereden sonra, 1914 yılında Askerî Müze Müdürü Ahmet Muhtar Paşa (1861-1926), yaptığı araştırmalar ve çalışmalar sonucu tarihi yeniçeri takımı ile birlikte "Mehterhâne-i Hâkânî" adıyla geleneksel mehter takımını yeniden canlandırarak resmi bir mehter takımı müze bünyesinde teşkil etti[40].

38 Ârif Paşa, *Mecmua-i Tesavir-i Osmaniyye*, s. 15.
39 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Yaramış, "Mehterhâne-i Âmire Ocağı'nın Islahı", *Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 15, sayı 1 (2013), s. 31-44.
40 Haydar Sanal, *Mehter Musikisi Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları*, s. 285.

Resim 4: Ahmet Muhtar Paşa tarafından Askerî Müze'de teşkil edilen Mehterhâne-i Hâkânî müze önünde konser düzeninde (Kaynak: Mahmut Ragıp Kösemihal, *Türkiye-Avrupa Musiki Münasebetleri (1600-1875)*, c. 1, s. 22)

II. Meşrutiyet (1908) sonrası iktidarda etkin olan İttihat ve Terakki Partisi, Türkçülük ve Turancılık ideolojisi doğrultusunda Askerî Müze'de kurulan bu mehter takımı, İsmail Hakkı Bey, Kazım Uz ve Ali Rıza Şengel gibi bestecilerin yaptıkları yeni besteleri ve eski klasik eserleri icra ederdi[41]. Topkapı Sarayı bahçesinde tarihi kahramanlık ve toplumda birlik-beraberlik duygularını canlandıracak için konserlerin yanı sıra karşılama törenleri de icra etti (resim 5).

Resim 5: Mehterhâne-i Hâkânî, dönemin Avusturya kralı ve prensesini Topkapı Sarayı bahçesinde karşılarken (Kaynak: Askerî Müze Fotoğraf Arşivi)

Yeniden ihya edilen bu mehter takımının yanı sıra, Enver Paşa tarafından 1917 yılında yayınlanan talimatnameyle birlikte tüm ordu birliklerini kapsayacak şekilde Askerî müze bünyesinde Ordu-yu Hümayun mehter takımları kuruldu (resim 6). Ordu mehter takımlarında çalgı olarak klarnet, boru, kaba ve cura zurna, davul, nakkare, zil, çevgen, trompet ve borazan gibi çalgılar kullanıldı.

41 Ahmet Tezbaşar, *Mehter Tarihi, Teşkilatı ve Marşları*, s. 30.

Resim 6: Enver Paşa tarafından ordu birlikleri için teşkil edilen üç bölüklü bir tabur mehter takımının saf harp nizamı (Kaynak: Askerî Müze Fotoğraf Arşivi)

Bu mehter takımları Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) nedeniyle ülkenin içinde bulunduğu buhranlar nedeniyle kesintiye uğradı[42]. Birinci Dünya Savaşı ve arkasında Kurtuluş Savaşı (1919-1922) nedeniyle ülkede milli mücadele yılları başlamıştı. Kuvayı Milliye komutanlarından Teğmen Halil Nuri Yurdakul (1898-1970), 1920 yılında askerlere cesaret vermek, yöre halkının millî ve manevî duyguları geliştirmek ve asker toplamak için Bozüyük'te bir mehter takımı teşkil etti (resim 7). Daha sonra ki yıllarda da milli duygular, düşünceler ve amaçlar doğrultusunda Maraş'ta da yeni bir mehter takımı teşkil etti[43].

Resim 7: Mülazım-ı Evvel (Teğmen) Halil Nuri Bey tarafından ihya edilen mehter takımı (Kaynak: İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi)

Cumhuriyetin ilk yıllarında Askerî Müze bünyesinde teşkil eden mehter takımı varlığını sürdürse bile, konser ve etkinlikleri devam etmedi ve nihayet 1935'li yıllarda dönemin Milli Müdafaa Vekili Zekai Bey tarafından aslına uygun olmadığı gerekçesiyle mehter takımının görevine son verildi. Dağılan bu mehter takımı, dönemin mehterbaşısı Hasan Tahsin Parsadan'ın (?-1954) kişisel çabalarıyla İstanbul'un çeşitli

42 Haydar Sanal, *Mehter Musikisi Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları*, s. 291.

43 Ahmet Tezbaşar, *Mehter Tarihi Teşkilatı ve Marşları*, s. 31

yerlerinde konserler vererek halkın mehter müziğine karşı olan ilgisini hep sıcak tutmuştur. 1949 yılında da Ankara Ulus Meydanı Atatürk Anıtı önünde bir konser veren bu mehter takımı, devlet tarafından mehterhânenin unutulmaması, hatırlanması ve yeniden teşkil edilmesi için önemli bir adım atmıştır[44].

1950'li yılların başlarında dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar (1883-1986) ve dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Nuri Yamut (1890-1961), İngiltere'de katıldıkları kralın cenaze töreninde gördükleri gayda takımından çok etkilenmişlerdi. Bu olay, Türk Ordusu bünyesinde de geleneksel mehter takımının kurulması yönünde bir kıvılcım oldu. Daha sonra İstanbul'un beş yüzüncü fetih kutlamalarının yaklaşması nedeniyle de yeni bir mehter takımının kurulması gerekli görüldü. 1952 yılında başlayan çalışmalar neticesinde, dönemin Askerî Müze Müdürü Nazım Ertan ve eski mehterbaşı Hasan Tahsin (resim 8) tarafından Askerî Müze bünyesinde 06.03.1953 tarihinde yeniden mehter takımı teşkil edildi[45].

Resim 8: Mehterbaşı Hasan Tahsin Parsadan
(Kaynak: Askerî Müze Fotoğraf Arşivi)

1953 yılında ilk olarak üç katlı, yani her çalgıdan üçer adet olarak teşkil edilen bu mehter takımı ilk defa İstanbul'un fetih törenlerine katılarak büyük ilgi gördü[46]. 1968 yılında müze komutanı Albay Sabahattin Doras tarafından yapılan çalışmalar neticesinde mehter takımı dokuz katlı olarak geliştirilerek günümüze kadar her ikindi

44 Pars Tuğlacı, *Mehterhaneden Bandoya,* Cem Yayınevi, İstanbul 1986, s. 28.
45 Erhan Tekin, *Yirminci Yüzyılda Askeri Mehter,* İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 106.
46 Pars Tuğlacı, *Mehterhaneden Bandoya,* s. 28.

vakti Askerî Müze bahçesinde (resim 9) veya günümüzde mevcut konser salonunda (resim 10), tarihî geleneğe bağlı kalarak ikindi vakti civarında, saat 15:00'te nevbet denilen konserlerini vererek halkın ve turistlerin büyük beğenisini kazanmaktadır. Hilal şeklinde nevbet vuran mehter takımının etrafında duran zırhlı muhafızlar, kırmızı (devleti temsil etmektedir), yeşil (İslamiyet'i temsil etmektedir) ve beyaz sancak (bağımsızlığı temsil etmektedir) ile birlikte dokuz adet tuğ (en büyük olan hücum tuğ) tarihte yeniçeri birliğini temsil etmektedir. En başta duran çorbacıbaşı, tarihte yeniçeri bölük komutanını temsil etmektedir. Bu yönüyle Askerî Müze, yeniçeri müziğini icra eden tarihi ve temsili mehter takımı ile canlı olarak tarihi müziği sergileyen dünyada tek müzedir.

Resim 9: Mehteran Birliği, Harbiye Askerî Müze bahçesinde konser halinde (Kaynak: Askerî Müze Fotoğraf Arşivi)

Resim 10: Türk Silahlı Kuvvetleri Mehteran Birliği Askerî Müze Konser Salonunda konser düzeninde (Kaynak: Erhan Tekin Fotoğraf Arşivi)

Türk Askerî Müzik Kültürünün Batıya Etkisi

Türklerin Batı ile ilk temasları çok eskilere dayanmaktadır. Türklerin Anadolu topraklarını yurt edinmelerinden sonra Avrupalı devletlerle olan ilişkileri ve etkileşimleri daha hızlı oldu. Eski Türk devletlerinde ve Osmanlı devletinde askerî müzik, savaş alanlarında özellikle askere cesaret vermek ve taktik amaçlı olarak

kullanılmaktaydı. Bu nedenle, Avrupalı devletler ile Türkler arasında olan Haçlı seferleri ve daha sonraları Balkanların fethedilmesi ile Türk Askerî müzik toplulukları olan tuğ, tablhâne ve mehterhâne takımlarının etkileri de Avrupa'da görülmeye başlandı. 1453 yılında İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesinden sonra Türk askerî müzik kültürü Avrupa'da daha egemen olmaya başladı. Avrupa'daki elçilik binalarında mevcut olan mehter takımları ve Viyana kuşatmaları süresince savaş alanlarında, kale önlerinde ve şehrin çeşitli yerlerinde mehter takımları nevbet vurdu. Bu tür faaliyetlerden sonra XVII ve XVIII. yüzyıllarda Avrupa'da "*alla Turca*" (Türk tarzı) denilen bir tarz ortaya çıktı. C. W. Gluck (1714-1787), J. Haydn (1732-1809), W. A. Mozart (1752-1791) ve L. Beethoven (1770-1827), C. M. Von Weber (1786-1826), G. Rossini (1792-1868), ve C. Saint-Seans (1875-1921) gibi ünlü Avrupalı besteciler mehter müziği motiflerini ve ritimlerini benzeterek veya taklit ederek eserlerinde kullandılar[47].

Ayrıca, orkestra ve bandolarında da mehter çalgıları kullanılmaya başlandı. Mehterhâne'de saz ve söz eserleri çalınırken belirli usullere eşlik eden çevgân, Avrupa bandolarında kullanılırken, Türklerden alındığını bildiren isimlerle kullanıldı: Danimarka'da "Janitscharspil" (Yeniçeri çalgısı), İsveç'te "Turkisk klockspel", Polonya'da "Ksiezyc Turecki", İngiltere'de "Turkish cresent"[48]. Türk askerî müziğinde kullanılan zil 1780'li yıllarda "cimbales Turkues" olarak Avrupa bandolarına görülmeye başlandı[49]. Haçlı Seferlerinde Avrupa tarafından iktibas edilen "tinbal", "dünbelek" kelimesine delalet eder. Almanca büyük davul "Türkishe Trommel" de aynı anlama geliyordu ve senfoni orkestralarında yerini aldı[50]. Nakkare çalgısına da "Nogare Dourgue" (nakkare-i Türkî) denilmekteydi[51]. XVIII. yüzyılda Avrupalılarca kullanılan Türk davulu, "Türkishe trommel", "tambour des Turcs", "tabbel", "daul" adlarıyla kullanıldı. Avrupa'da "hautbois" olarak isimlendirilen çalgının atası sayılan kaba zurna "cordes Turcs", "Cornet des Turcs", "corne Turcs" gibi isimlerle de kullanıldı. Macaristan'da da zurnaya "Török sip" veya "Taragato sip" denilirdi[52].

Türk askerî müzik çalgılarını bando ve orkestralarında kullanan Avrupalı bazı devletler, daha sonraları mehter takımları taklit ederek birer mehter takımı teşkil etmeye çalıştılar. 1665 yılında Avusturyalılar, 1701-1713 yılları arasında Prusyalılar, 1725-27 yılları arasında Ruslar, 1750 yılında Almanlar, 1770-72 yılları arasında Fransızlar birer mehter takımı kurmaya teşebbüs ettiler[53]. Ayrıca XVIII. yüzyıldan sonra diğer bandolarda da ellerinde çevgân benzeri asalar olan şefler; süslü, gösterişli ve canlı renklerden oluşan elbiseleri ile Avrupa bandolarının mehterden esinlendiklerini göstermekteydi. Popescu-Judetz'e göre 1770'li yıllarda Avrupa saraylarının çoğunda mehter takımı benzer bandolar mevcuttu ve bazıları yerinde mehter takımını

47 Nuri Özcan, "Mehter", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, c. 28, s. 549.
48 Haydar Sanal, *Mehter Musikisi Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları*, s. 91.
49 Haydar Sanal, *Mehter Musikisi Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları*, s. 90.
50 Amnon Shiloah, *Music in the World of İslam*, Scholar Press, Aldershot 1983, s. 91
51 Haydar Sanal, *Mehter Musikisi Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları*, s. 85.
52 Haydar Sanal, *Mehter Musikisi Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları*, s. 69.
53 Ethem Ruhi Üngör, *Mehterler ve Musikileri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1965, s. 17.

incelemek üzere şeflerini İstanbul'a gönderdiler[54]. Ayrıca Osmanlı egemenliğinin ve etkisinin hâkim olduğu Güneydoğu Avrupa topraklarında Osmanlı-İslâmî müzikal etkinin yayılmasında mehter takımları ve mehter müziği önemli bir faktördü[55].

Christoph Willibald Gluck (1714-1787), mehter müziğinden etkilenen önemli bestecilerden biridir. Viyana'da saray orkestrasını yönetirken mehter müziğine ait eserler icra ettirmiştir. Beethoven, yazmaya başladığı 10. Senfoni'si için Türk ezgileri ve ritimleri kullanacağı hakkında kayıtlar düşmüştür[56].

Saraydan Kız Kaçırma Operası (*Die Enthführung aus dem Serail*, KV 384, 1782), Wolfgang Amadeus Mozart'ın (1756-1791) Türk kültürü ve Türk müziği ile ilgili olarak yazmış olduğu en önemli eserlerden biridir. Ayrıca Türk kültür ve geleneklerini konu edinen diğer eserleri de mevcuttur. Bunlar; *Sarayda Kıskançlık Balesi (Le gelosie del Seraglio, KV 109, 1772), Zaide Operası (Saide, KV 344, 1779), Kahire Kızı Operası (L'oca di Cairo, KV 422, 1783).* Türk elçilerinin Viyana'ya giderken beraberlerinde götürdükleri mehter takımlarının şehirde vermiş olduğu konserleri dinleyerek etkilendiği tahmin edilen Mozart, Türk müziği aralık ve melodi özellikleri ile vurgulu çalgıları ağırlıklı olarak kullanarak kendine özgü bir ifade tarzı ile egzotik Doğu havasını yansıtmaya çalışmıştır[57].

Ünlü besteci Mozart'ın "Türk Marşı" adlı eserini, yaşadığı dönemden önce mehter için bestelenmiş olan Türk müziği eserleriyle karşılaştırıldığı zaman, üçlüye çıkış ve bu sesler üzerinde ısrarlı vurgusu, tize doğru çıkışta seslerin sıralı olarak taklitleri bestecinin Türk mehter müziğinden esinlendiği ve etkilendiğini göstermektedir[58]. Bu eserin bas partisindeki ritim kös, davul ve nakkarelerin karışımlarından oluşan bir düm-tek benzeri düzeni göstermektedir. Görüldüğü gibi Avrupa hem mehter müziğinden hem de mehter çalgılarından etkilenmiştir.

Kaynakça

Altar, Cevad Memduh, *Opera Tarihi*, c. 1, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982

Arif Paşa, *Mecmua-i Tesavir-i Osmaniye*, Auteur de L'ouvrage des anciens Costumes Ottomans, Paris 1863

Atalay, Besim, *Divanü Lügat-i't-Türk Dizini "Endeks"*, TDK Yayınları, Ankara 1943

Bobovius, Albertus, *Topkapı Sarayında Yaşam Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları* (1. Basım 1669), çev. Ali Berktay, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004

Dilaçar, Agop, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara 1995

Farmer, H. G., "Tablhâne", *The Encylopedia of Islam*, Leiden 2000

Feldman, Walter, *Music of the Ottoman Court*, Verlag für Wissenschaft und Bildung İntercultural Music Studies, Berlin 1991

Gazimihal, Mahmut R., *Türk Askeri Muzikalar Tarihi*, Maarif Basımevi, İstanbul 1955

Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitapevi, Ankara 1994

İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara 1995

54 Eguenia Popescu-Judetz, *Türk Musiki Kültürünün Anlamları*, çev. Bülent Aksoy, Pan Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 69.

55 Walter Feldman, *Music of the Ottoman Court*, Verlag für Wissenschaft und Bildung İntercultural Music Studies, Berlin 1991, s. 1008.

56 Ethem Ruhi Üngör, *Mehterler ve Musikileri*, s. 16.

57 Cevad Memduh Altar, *Opera Tarihi*, c. 1, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 108.

58 Haydar Sanal, *Mehter Musikisi Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları*, s. 123.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *İstanbul Sarayları*, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1942
Kösemihal, Mahmut Ragıp, *Türkiye-Avrupa Musiki Münasebetleri (1600-1875)*, c. 1, Nümune Matbaası, İstanbul 1939
Ögel, Bahaddin, *İslamiyeten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984
Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991
Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, MEB Yayınları, Ankara 1994
Özaydın, Abdülkerim, "Nevbet", *DİA*, c. 33, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 38-41
Özcan, Nuri, "Mehter", *DİA*, c. 28, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 545-549
Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993
Popescu-Judetz, Eguenia, *Türk Musiki Kültürünün Anlamları*, çev. Bülent Aksoy, Pan Yayıncılık, İstanbul 1998
Sanal, Haydar, *Mehter Musikisi Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları*, MEB Yayınları, İstanbul 1964
Shiloah, Amnon, *Music in the World of Islam*, Scholar Press, Aldershot 1983
Tekin, Erhan, *Yirminci Yüzyılda Askeri Mehter*, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2017
Tezbaşar, Ahmet, *Mehter Tarihi Teşkilatı ve Marşları*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1975
Tuğlacı, Pars, *Mehterhâneden Bandoya*, Cem Yayınevi, İstanbul 1986
Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005
Uçan, Ali, *Türk Müziği Kültürü*, Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara 2000
Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995 (6. Baskı)
Üngör, Ethem Ruhi, *Mehterler ve Musikileri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1965
Yaramış, Ahmet, "Mehterhâne-i Âmire Ocağı'nın Islahı", *Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 15, sayı 1 (2013), s. 31-44
Zeydan, Corci, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Üç Dal Neşriyat, İstanbul 1978

25
OSMANLI DEVLETİ'NDE ASKER HEKİMLİĞİ

Nil Sarı*

Giriş

Osmanlı Devletinin modernleşme dönemi öncesinde, ordunun barıştaki ve seferdeki sağlık teşkilâtı ve faaliyetleri XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam etti. Yeni düzen askerî birliklerin (Nizâm-ı Cedîd) kurulması ile başlayan modernleşme çabaları, XIX. yüzyılda tüm hızıyla devam etti ve XX. yüzyılda doruk noktasına ulaştı. En büyük değişim önce orduda gerçekleşti. Ordunun sağlık teşkilâtı ve uygulamaları da getirilen yeniliklerle hızla değişti. Bu sebeple, konumuzun XIX. yüzyıl öncesi ve sonrası olarak iki bölümde ele alınması uygun bulunmuştur.

XIX. Yüzyıl Öncesi

Fatih Sultan Mehmet devrinden (1432-1481) önceki icraat hakkında elimizde pek az bilgi vardır. Askerî sağlık teşkilâtının Fatih döneminde geliştirildiğini söyleyebiliriz. Hekimliğe çok önem veren Sultan, İstanbul'un fethinde elde edilen ganimeti öncelikle orduda hizmet eden tabip, cerrah ve kehhâller ile suculara ve karcılara bağışlamıştı[1]. Yavuz Sultan Selim (1512-1520) de seferdeki başarının askerin sağlığıyla olan ilgisini dikkate alırdı. Çaldıran Seferine (1514) çıktığında, askerlerin soğuktan ve kıtlıktan kaybedilebileceğini görünce muayene ettirdiği askerlerden, sefere dayanamayacağı tespit edilen kırk bin kişiyi ayırarak ölmelerini önlemiş, sağlam askerleri de yeniden donatmıştı[2].

Osmanlı ordusunda ve kalelerde tabip ve cerrahların görevlendirilmesi ve seferde seyyar sağlık hizmeti verilmesi en eski tarihlerden beri âdettendi. Dârüşşifâlardan ve saraylardan kalelere, kalelerden de dârüşşifâlara ve saraylara tabip ve cerrah tayinleri yapılırdı. Gerektiğinde, dârüşşifâlarda hizmet eden tabip ve cerrahlar da asker hizmetine verilirdi. Mesela, 1574 yılında beylerbeyinin, gazileri ve askerleri tedavi için tabip istemesi üzerine, Sultan Süleyman Dârüşşifâsı'nda 15

* Biruni Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı. E-posta: hnilsari@gmail.com.

1 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastahaneleri*, c. 1, İstanbul 1976, s. 14-15; Hoca Sadeddin Efendi (1536/7-1599), *Tacu't-Tevarih*.

2 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastahaneleri*, c. 1, s. 20.

akçe ile ikinci tabip olan kişi 20 akçe yevmiye ile Budin'e tayin edilmişti[3]. Evliya Çelebi de Budin Kalesi'nde tabiplerin bulunduğunu kaydeder. Ayrıca, harplerin sürekliliği sebebiyle halkın cerrahlık öğrendiğini, Orta Camii'nin hastane olarak kullanıldığını, yeniçeri odalarının yanındaki bir zâviyenin de dârüşşifâ olarak yapılandırıldığını anlatır[4].

Ulûfeli yeniçerilerin sıhhî ihtiyaçları, *cemaat ortalarının* (bölüğün) *çorbacıları* (komutanları) olan *yaya başılar* (piyade komutanları) tarafından karşılanırdı. Kışlalardaki askerler, hasta odalarında tedavi edilirdi[5]. Koçi Bey Risalesi'ne göre, Sultan III. Murad devrinde (1574-1595), 36.156 er mevcutlu orduda 38 ulûfeli tabip ve cerrah olup ortalama her bin ere bir hekim düşüyordu. IV. Murad döneminde (1623–1640), ulûfeli kul taifesi 96.602'ye yükselmişken tabip ve cerrah sayısı 36'da kalmıştı. Bu durumda 2.683 kişiye ancak bir hekim veya cerrah düşmekteydi[6].

Evliya Çelebi'nin (1611-1682) verdiği bilgiler, ordu hekimliğine değer verildiğine işaret ediyor. Evliya Çelebi, Peşte Kuşatması ve Uyvar Kuşatmasındaki durumu sırayla şöyle anlatır: "*Sadrazam, gönül almak için bol ödüller ve yaralılara merhem ve cerrahlar atayarak, malullere tam maaşla ikramiye verdi... Hatta tıp ilmine ait nice bin adet ciltli muteber kitaplar ve tasvirli teşrih kitapları ve İbn Sina kitapları (Kânûn, Şifa) var ki anlatılamaz.*"[7]. Sefere katılan askere, merhem bedeli (*merhem-bahâ*) olarak ek ücret ödenirdi.

Osmanlı Arşivi belgeleri, ordunun sağlık teşkilâtıyla ilgili önemli bilgiler verir. BOA belgelerine göre, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ordu ile birlikte çok sayıda tabip (*etibbâ*), cerrah (*cerrâhân*), eczacı (*ispençiyâr*), çıkıkçı ve yamakları/kalfaları sefere katılırdı. Osmanlı ordusu sefere çıktığında, devlet yönetimindeki asker ve sivil tüm görevliler orduyla birlikte hareket ederdi. Böylece, sağlık hizmeti barışta da seferde de aynı kişilerin sorumluluğunda olurdu. Devlet teşkilâtı savaş sahasına giderken yerlerine vekilleri tayin edilirdi[8]. Saray hekimbaşısı yardımcılarıyla beraber orduya katılır, otağ-ı hümâyunun yanında yerini alırdı. Hekimbaşının yanı sıra, kapıkulunun Cebeci, Topçu, Toparabacı, Humbaracı ve Altı Bölük ocaklarıyla birlikte onlardan sorumlu saray tabipleri de sefere çıkardı. Sarayın *cerrahbaşı*sı ve saray cerrahları da ordu cerrahlarının yanı sıra sefere katılırdı. Sefere cerrah gönderme sırası gelen dârüşşifâ cerrahları da sefere gönderilirdi. İstanbul'un cerrah esnafından sefere katılanlar vergiden muaf olur ve ücretleri sefere gitmeyen cerrahlar tarafından

3 BOA, *MD*, 25/137/1458 (12 Mayıs 1574).

4 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 6, s. 406; c.7, s. 10; K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastahaneleri*, c. 1, s. 21, 24-25.

5 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastahaneleri*, c. 3, s. 2, 386; c. 3/2, s. 300.

6 O. Ş. Uludağ, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1925, s. 149-150; bkz. *Koçi Bey Risalesi*, sadeleştiren Z. Danışman, MEB Basımevi, İstanbul 1972, s. 17; A. Özcan, "Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bakış", *Osmanlılarda Sağlık*, c. 1, ed. C. Yılmaz ve N. Yılmaz, Biofarma İlaç Sanayii Yayınları, İstanbul 2000, s. 99-110.

7 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 6, s. 229.

8 M. N. Türkmen, "XVII. Yüzyıl Sefer Organizasyonunda Sağlık Hizmetlerinin Sunumuna İlişkin Bir Araştırma (1672 Tarihli Kamaniçe Seferi Örneği)", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi/38th International Congress on History of Medicine*, c. 2, ed. N. Sarı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 879-881; A. Ayhan, "Zaferler Devrinde Ordu-yu Hümayûn'un Rumeli'de Sefere Çıkışı (Hazırlık-Beslenme-Sağlık-Lojistik)", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 18 (2014), s. 161-214.

karşılanırdı[9]. Ayrıca, ordunun "esnâfât-ı askeriye" adı verilen bölüklerinde askerlere cerrahi bilgiler verilirdi. Seferdeki askerin torbasında; sargı bezi, yara bağlamak için sicim, yaraya basmak için tuz, balmumu, çam sakızı ve soğan bulunurdu. Yaralıların ilk tedavisi için; ordugâhların hemen arkasına hastane çadırları kurulurdu. Yeniçerilerin *yayabaşı* cemaatinden *meydan çorbacıları,* seferdeyken hastalanan ve yaralanan askerleri develere yerleştirilen vasıtalar üstünde naklederdi. İhtiyaç halinde yaralılar, erzak arabalarıyla gerideki menzil hastanelerine taşınırdı[10].

Sefere katılan tabip ve cerrahlara; araba, beygir ve seyis gibi hizmetliler tahsis edilirdi. Sefere hazırlanıldığında hekimbaşılık, sargı bezi yapmak için yüzlerce top "astar" bezi temin ederdi. Tabipler ve cerrahlar, ordunun bütçesinden ilaçlar ve "âlât-ı tıbbîye ve cerrâhiye" satın alırdı. "*Orducu*" adı verilen kalabalık bir esnaf grubu da sefere katılır, ordudan önce ordunun konaklayacağı menzillere vararak hazır bulunurdu. Arabalarını dükkân ve imalathane haline getiren orducu esnafından, sağlık malzemesi temin edilirdi. *Aktar*, *şerbetçi*, *miskçi*, *güllabcı*, *berber* de ordu esnafı arasındaydı[11].

Donanma seferdeyken gemilere ve kışladığı sırada tersaneye, tabip (tabib-i sefine) ve cerrah tayin edilirdi. Yaralanan ve salgın hastalığa yakalanan devlet tebaasının yanı sıra esirler ve mahkûmlar da tedavi edilir, tersane zindanındaki hastalara hekim ve ilaç gönderilirdi. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren cerrahlar, kalyonların daimi mürettebatı arasında yer aldı. Sefere çıkan Osmanlı gemilerine ilaç sandıkları verilirdi ve Tersane tabip ve cerrahları da sefere çıkan donanmayla birlikte giderdi. XVIII. yüzyıl öncesinde sefere çıkarken donanma cerrahlarının ilaçları temin etmesi, devletin de onlara ilaç bedeli ödemesi âdettendi. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren hâzık bir tabip tarafından hazırlanmış olan ilaçlar satın alınıp, gemi cerrahlarına verilmek üzere donanma kaptanlarına teslim edilmeye başlandı. Sefere katılan tabip ve cerrahlara yol masrafı (harc-ı râh) ödenir, sefer dönüşü maaşlarına zam yapılırdı. Kalyon mürettebatından her nefere de *ilaç bahası* tahsis edilirdi. Sefer öncesinde, askerlerin sağlık muayenesinden geçirilerek şartlara dayanamayacak olanların ayrılması da sağlık mensuplarının göreviydi. XIX. yüzyılın başında hazırlanan tabip ve cerrah sandıklarında; 80 çeşit bitkisel ve mineral ecza, cerrahlar için yakılar, merhemler, uçucu yağlar ve cerrahi aletler bulunurdu. Çürüğe çıkan ve limanda demirleyen kalyonlar, tadil edilerek hastane gemisine dönüştürülürdü[12].

---

9 1672 tarihli Kamaniçe Seferini örnek olarak verebiliriz. Bkz. M. N. Türkmen, "XVII. Yüzyıl Sefer Organizasyonunda Sağlık Hizmetlerinin Sunumuna İlişkin Bir Araştırma (1672 Tarihli Kamaniçe Seferi Örneği)", s. 879-881.

10 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastahaneleri,* c. 1, s. 10'dan naklen; H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları,* c. 1, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1984, s. 405; A. Özcan, "Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış", c. 1, s. 99-110; A. Ayhan, "Zaferler Devrinde Ordu-yu Hümayûn'un Rumeli'de Sefere Çıkışı (Hazırlık-Beslenme-Sağlık-Lojistik)", s. 161-214.

11 A. Ayhan, "Zaferler Devrinde Ordu-yu Hümayûn'un Rumeli'de Sefere Çıkışı (Hazırlık-Beslenme-Sağlık-Lojistik)", s. 161-214; Ayrıca bkz. BOA, *C.A.S.*, 1059/46570, (7 Ağustos 1973).

12 A. Özcan, "Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış", s. 99-110; İ. Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Sağlık Hizmetleri", *Osmanlılarda Sağlık,* c. 1, ed. C. Yılmaz ve N. Yılmaz, Biofarma İlaç Sanayii Yayınları, İstanbul 2000, s. 111-115; F. Günergun, "Osmanlı Donanma Gemilerinin İlaç Sandıkları: Ondokuzuncu Yüzyıl Başına Ait Bir Araştırma", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları/Studies In Ottoman Science,* c. 11, ed. F. Günergun, İstanbul Üniversitesi Yayınları, sayı 1-2 (2009-2010), s. 235-258.

XVIII. yüzyıl başlarından itibaren padişahlar sefere çıkmadığından, ordunun sağlık işlerinin düzenli bir şekilde yürütülmesiyle görevli olan saray hekimbaşıları ordunun sağlık denetiminden uzak kaldı. Ordunun sağlık işleri, Ordu-yı Hümâyun hekimbaşısı ve cerrahbaşısı sorumluluğunda yürütülmeye başlandı. Mesela, "*bir tarafa askeri sefer icap ettikçe teşkil olunan ordularda cerrâhbaşılığın ihdâs olunduğunu ve buraya hâssa cerrâhlarından en liyâkatlilerinden birinin münâsib görüldüğünü*" bir vesikadan öğrenmekteyiz[13]. 1768 yılında saray cerrahlarından el-Hâc Ebûbekir Halîfe'nin ordu cerrahbaşılığına tayin gerekçesi, tüm cerrahların gözünde usta olarak tanınmasıydı; yani, "*fende mahâret ve hazâkatı cümle cerrâhîn indinde müsellem olduğu*" bildirildiğinden bu göreve getirilmişti[14].

Klasik dönemde sefere çıkan ordulardaki sağlık teşkilâtının, savaşların kazanılmasında payı olduğunu düşünebiliriz. Tıbbî ihtiyaçların sefer öncesinde tamamlanması, sorumlulukların ve emir-komuta zincirinin belirlenmiş olması, sağlık görevlilerinin orduyla birlikte hareket etmesi, tükenen tıbbî malzemenin ve ilaçların hemen orducu esnafından tedarik edilebilmesi gibi uygulamalar döneminin çok ilerisindedir. Avrupalılaşma döneminde Batı ülkeleri örnek alınarak getirilen yeni düzenlemelerde, Osmanlı ordusunda mevcut olan yararlı unsurların göz ardı edilmiş olmasının sonuçları tartışılmalıdır. Ordulardaki düzenli sağlık teşkilâtının önemi, XIX. ve XX. yüzyılda yapılan savaşlarda verilen büyük kayıplardan sonra yeniden gündeme gelmiştir.

XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyılın Başı

Ordu İçin Tabip ve Cerrah Yetiştirilmesi

XIX. yüzyılda savaşlar ve salgınlar sebebiyle ordunun tabibe, özellikle de cerraha ihtiyacı artmıştı. Ordu hekimliğinin şartları ağırdı. Ordudaki tabip ve cerrah sayısı yetmezken, çok sayıda hekim serbest çalışmaktaydı. Diğer yandan tıptaki gelişmeler doğrultusunda, sağlık eğitiminin ve hizmetinin yürütüleceği yeni kurumların tesisi kaçınılmazdı. Savaşlarda ve isyanlarla mücadelede asker sağlığının önemi açıktı. Kurumların yenilenmesi önce askerî alanda başladı. Süleymaniye Tıp Medresesi'nde okutulan tıp müfredatı Avrupa tıbbının hâkim olduğu XIX. yüzyılda yetersiz kalmıştı. Çağdaş tıbbın öğretilmesi, orduya tabip ve cerrah temini ve sağlık hizmetlerinin düzenlenmesi amacıyla III. Selim devrinden (1789-1807) itibaren yeni adımlar atıldı.

Devlet kurumlarında yenilenmenin öngörüldüğü Nizâm-ı Cedîd programı kapsamında yürürlüğe giren Bahriye Kanunnâmesi (1804) ile savaş gemilerine tayin edilen birer hekim ve cerrahın yanı sıra bir Donanma-yı Hümâyûn Hekimbaşısı ve bir de Donanma-yı Hümâyûn Cerrâhbaşısı tayin edilmesi, maiyetlerinde mülâzım ve talebelerin bulunması hükme bağlandı. Kasımpaşa'da bulunan Tersâne-i Âmire ve Donanma ile ilgili sağlık hizmetleri de Bahriye Kanunnâmesi ekleriyle düzenlendi (1805). Aynalıkavak Sarayı kalıntılarından istifade edilerek Tersane'de ahşap bir

---

13 T. Zorlu, "Süleymaniye Tıp Medresesi I", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, sayı 2 (2002), c. 3, s. 79-123; T. Zorlu "Süleymaniye Tıp Medresesi II", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, sayı 1 (2002), c. 4, s. 65-97.

14 BOA, *Cevdet-Sıhhiye*, 759, (1182/1768).

hastane yapıldı. Bu hastane günümüzdeki Kasımpaşa Deniz Hastanesi'nin nüvesidir. Tersane ve Donanma için usta-çırak usûlü ile tabip ve cerrah yetiştirilen hastanede 1805 yılında yedi talebe bulunmaktaydı. 1806 tarihinde Tersânede bir Tabibhâne açılarak "fenn-i tıb" öğretilmesi ve böylece hekimliğin Osmanlı ülkesine yayılması emrinden dolayı "ispitalya" olarak ifade edilen Tersâne-i Âmire Hastanesi'nin yanına bir Tabibhâne (Tersâne-i Âmire Tabibhanesi) inşa olunması buyruldu. Donanmanın sefere çıkması halinde gemilere hekim ve cerrah yollanması, hekim ve cerrah seçiminin bir nizama bağlanması, usta ve ehil olmayanların tayin olunmaması, Osmanlı tebaasından ve İslâm toplumu arasından seçilmesi ve bu hususların bir nizama bağlanmasını öngören takrirlerden sonra, 5 Ocak 1807 tarihli nizâmnâme ile Tersane Tıphanesi'nin "tıp ve cerrahlık fenleri ve diğer hususları" düzene sokuldu. Nizâmnâme'nin ilk maddesinde, "tıp ve cerrahlık ilimlerinin tedris yoluyla öğrenilmesi ve tıp talebesinin Devlet-i Âliyye" tebaasından olması gerektiği" belirtildi. Yeni yayınların sürekli izlenmesinin önemi nizamnamede açıkça belirtilmiş ve Viyana, Paris ve Londra'da yayınlanan tıp gazeteleri ile yeni telif olunan tıp kitaplarının Avrupa'dan getirtilmesine, Bahriye Nâzırı memur edilmişti. Sefere çıkıldığında her gemiye verilecek olan ecza, malzeme ve cerrahî aletlerden gemilerde görevli tıp öğrencileri sorumlu olup, İstanbul'a dönüşte zimmeti hocalarına teslim edeceklerdi. 1807 tarihinde faal olan Tabibhâne'nin sonraki yıllardaki durumu bilinmiyor, ancak Nizâm-ı Cedîd'e karşı ayaklanmalar sonucunda okulun durakladığı, Bahriye Nezâreti'nin kaldırılmasıyla da faaliyetinin durduğu tahmin edilmektedir. 1822'deki Kasımpaşa yangınında ise Hastane ve Tabibhane binaları yanarak yok olmuştur[15].

II. Mahmut döneminde (1808-1839) *Asâkir-i Mansûre Kanunnamesi* (1827) ile her bir tabura bir hekim ve bir cerrah tayin edilmesi öngörüldü. İstanbul'da hekimbaşı, taşrada sancağın valisi veya mutasarrıfı tabur doktorunun tayininden sorumluydu. Ancak, tahsis edilen tabip ve cerrah kadrolarının önemli bir kısmı boş kaldı. Yeni tıbbı bilen Müslüman doktor sayısı azdı. Gayr-ı Müslim Osmanlı vatandaşı ve Avrupalı -özellikle de İtalyan- tabipler, Müslüman meslektaşlarından birkaç kat yüksek maaşlarla, asker taburlarında ve asker hastanelerinde görev yapmaya başladı. Avrupa'daki tıp eğitiminin örnek alındığı yeni bir tıp okulu kurma ihtiyacı devam ediyordu. Asıl amaç barışta ve savaşta Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusuna tıp kuralları çerçevesinde hizmet edecek olan tabip ve cerrahların yetiştirilmesiydi. *Kanunnâme-i* Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ile tabip, cerrah ve hastabakıcıların görevleri tanımlandı. Günümüz tıp fakültelerinin başlangıcı kabul edilen, "Tıbhâne-i Âmire" veya "Darü't-Tıbb-ı Âmire" adıyla anılan yeni tıp mektebi Sultan II. Mahmud döneminde, hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin takrirleri doğrultusunda 14 Mart 1827 tarihinde resmen kuruldu. Tıbhâne'ye sadece Müslüman öğrenciler kabul edildi. Yeni tıp okulunun kurulmasıyla; "yeni tıbbı" bildiğini iddia eden fakat zarar veren Avrupalı bazı sahte hekimlerin bertaraf edilmesi ve Müslüman olmayan hekimlerin orduda görevlendirilmesine son verilmesi düşünülmüştü[16].

15 A. İ. Gencer, "İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", *Tarih Dergisi*, sayı 31 (1977), s. 302-316.

16 A. Yaramış, "II. Mahmud'un Osmanlı Ordusunda Doktor İhtiyacını Karşılamak İçin Aldığı Tedbirler

Bir an önce orduya cerrah yetiştirmek için Tulumbacıbaşı Konağı'nda ayrı bir cerrah sınıfı (şakirdân-ı cerrahîn) açılarak cerrah eğitimi tabip eğitiminden ayrıldı. İstanbul cerrahlarından yirmi cerrahın seçilip eğitilmesine; istek geldikçe yetişmiş olanların Asâkir-i Mansûre tertiplerine verilmesine karar verildi. Aynı çatı altında bulunan ama eğitim-öğretimi ayrı olan Cerrahhane ve Tıphane'ye Tulumbacılar Konağı yetmiyordu. Bunun üzerine Topkapı Sarayı civarında Değirmenkapı denilen bölgede sur dışında bulunan, üç koğuştan oluşan Hastalar Odası/Bostancılar Hastanesi okula dönüştürüldü ve yeni cerrahlık okulu 1832'de Cerrahhâne-i Mamûre (Asâkir-i Hassa-i Şâhâne Cerrahhânesi) ismiyle burada eğitime başladı. 1833 tarihinde, Tıphane-i Âmire'deki cerrahi sınıfı da yeni okula katıldı[17].

"Asâkir-i muntazama-i şâhânenin eczâ-yı tıbbiyesi nizâmına dâir" 1838 tarihli hatt-ı hümâyun bu tarihlerdeki ordu hekimliğinin durumunu açıkça ortaya koyuyor. Taşraya memur edilen askerler için gönderilen hekimler işlerinde mahir olmadıklarından asker arasında çok zayiat olduğundan bahisle, hekim lazımdır diye alelâde kişilerin gönderilmeyip, orduda hâzık hekimlerin görevlendirilmesi gereği ve bunun sorumluluğunun *ser-etibbâ*ya ait olduğu belirtilmekteydi[18].

Yeni bir tıp müfredatının oluşturulması ve yürütülmesi için Viyana'dan çağrılan Karl Ambrois Bernard 1839 sonbaharında Tıbbiye'de ders nazırı, 1840 yılında ise "birinci muallim" (muallim-i evvel) olarak görevlendirildi ve 1844 tarihinde vefatına kadar Galata Sarayı Tıbbiyesi'nde görevine devam etti[19]. Ders programı Viyana'daki Josephinum Askeri Tıp-Cerrahi Akademisi'ninkine benzer şekilde yeniden düzenledi. Eğitim dili Fransızcaydı. Sadece Müslüman çocukların kabul edildiği okula 1841 yılından itibaren öğrenci sayısının üçte biri kadar reaya çocuğu, her cemaatin nüfusu oranında, alınmaya başlandı. Tıbbiye'nin hocaları Davutpaşa, Kuleli, Maltepe, Haydarpaşa, Gülhane vd. asker hastanelerinde hastaları tedavi ve takip ettiler. Tıbbiye mezunları bilgilerini pekiştirmek ve hastane hizmetleri hakkında gereken bilgilere sahip olmak için bir yıl süreyle İstanbul'daki askerî hastanelerden birinde başhekim emrinde çalışmak zorundaydı[20].

Avrupa'da Osmanlı'nın batılılaşmasını simgeleyen Galatasarayı'ndaki Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne 11 Ekim 1848'de Beyoğlu'nda çıkan yangında tamamen yandı. Tıbbiye, cerrahî ve eczacı sınıflarıyla Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun olarak kullanılan Halıcıoğlu'ndaki Humbarahane Kışlası'na taşındı ve okul Humbarahane Tıbbiyesi diye tanınmaya başlandı. 1865 tarihinde Humbarahane Kışlası kolera salgını

(1826-1839)", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongre Bildiriler Kitabı/38th International Congress on History of Medicine*, c. 2, ed. N. Sarı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2002, s. 1211-1216.

17 A. Altıntaş, "Osmanlılarda Tıp Eğitimi (Tıphane-i Amire Dönemi)", *Osmanlı Devletinde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 6 Aralık 1999, Sağlık Bakanlığı Yayınları, ed. B. Ak ve A. Ataç, Sağlık Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 89-115.

18 BOA, *HAT*, 48303, (1254/1838).

19 Karl Ambrois Bernard'ın hayatı ve Türkiye'deki çalışmaları hakkında son yapılan çalışmalardan biri olarak bkz. A. Sefa Özkaya, "Hekimlik ve İstihbaratçılık Kıskacında Askerî Tıbbın Kurucusu Dr. Karl Ambrois Bernard'ın İstanbul Macerası", *Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu-2: Bildiriler Kitabı*, 3-4 Haziran 2016, İstanbul 2017, s. 33-70.

20 N. Sarı, "Mekteb-i Tıbbiye (1827-1909)", *Kuruluşundan Günümüze Cerrahpaşa Tıp Fakültesi 1827-1967-2007*, ed. N. Sarı, Z. Özaydın ve B. Akgün, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2009, s. 7-28.

sebebiyle hastaneye çevrilince Tıbbiye'nin idadî kısmı Topkapı Sarayı'ndaki Kırmızı Kışla'ya, tıp mektebi de Hasköy'de Gergeroğlu Konağı'na yerleştirildi. Salgın sona erince okul 1866'da Sirkeci'ye, Demirkapı'daki Taşkışla'ya nakledildi[21].

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne, orduya hekim yetiştiriyordu. İhtiyaç halinde bazen ecnebi doktorlar da askerî idarede görevlendiriliyordu. Kırım Savaşı'nda (1853-1856) orduda yabancı hekimlerin çalıştırılmasına mecbur kalındığında hekim sayısının ihtiyacı karşılamadığı görülmüş ve Türkçe tıp öğretimi ile daha çok sayıda hekim yetiştirilebileceği de anlaşılmıştı. Sivil halk için zorunlu olarak ecnebi hekimlerden istifade edildiği; ne var ki bunların yetenek ve maharetleri genellikle halkın sıhhatini koruyacak derecede bulunmadığı belirtilerek, Avrupa'dan gelen hekimlerin yetersizliği daima vurgulanıyordu. 1866 tarihinde kurulan sivil tıp mektebi Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhâne'nin faaliyetleri Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne denetiminde yürütülecekti. 1869 tarihinde İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi doğrultusunda kurulan Nezâret-i Umur-ı Tıbbiyye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye idaresi Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Nezâreti'ne bağlandı. Nazır, Tıbbiye-i Şâhâne'ye ait konularda Seraskerliğe, sivil konularda Dâhiliye Nezâreti'ne ve valiliğe başvururdu[22].

Eğitim amacıyla Avrupa'ya gönderilen Askerî Tıbbiye öğrencileri siyasî görüşler edinmekte ve memlekete döndüklerinde siyasî faaliyetlerde bulunarak Sultan II. Abdülhamid'e muhalefet etmekteydiler. İleri tarihlerde Osmanlı Devleti'nin yönetiminde söz sahibi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları da Tıbbiye öğrencileriydi. Sultan II. Abdülhamid tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Kanûn-ı Esâsî'yi askıya alıp, Meclis-i Mebûsan'ı da kapatınca Askerî Tıbbiye mektebindeki muhalefet daha da şiddetlendi. Bu gidişe son vermek isteyen Sultan II. Abdülhamid, Bâb-ı Seraskeri'ye bağlı bir nezâret olan Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne'yi, 1892 yılında tüm askerî okulları tek yönetim altında birleştiren Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti'ne bağladı ve Nazırlığına da Tophane Müşiri Zeki Paşa'yı getirdi. Tıbbiye öğrencilerinin sebep olduğu huzursuzluğun yanı sıra, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Demirkapı'daki binalarının ve arazisinin yetersiz olması sebebiyle okulun, o tarihte henüz iskân edilmemiş olan Haydarpaşa'ya taşınması gündeme geldi. 1895 yılında, Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle Haydarpaşa'da Askerî Tıbbiye için Haydarpaşa Asker Hastanesi yanındaki geniş araziye yeni bir binanın yapılması kararlaştırıldı. Mekteb-i Tıbbiye'nin ikmali ve tedrisatın ıslahı için 1898 tarihinde Almanya'dan getirtilen Profesör Doktor Robert Rieder aynı yıl Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne'ye müfettiş ve muallim olarak tayin edildi. 1895 tarihinde inşasına başlanan bina 1900'da tamamlanmakla birlikte, donanımı tamamlanamadığından yeni Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne binasının açılışı ve eğitime başlanması 1903 yılında gerçekleşti. Haydarpaşa Tıbbiyesi, geniş mekânları (dershaneler, amfiler, laboratuvarlar, yatakhaneler, yemekhane, hizmet binaları-mutfak, kiler, çamaşırhane- hamam), hasta başında eğitim

21 N. Sarı, "Mekteb-i Tıbbiye (1827-1909)", s. 7-28.

22 E. K. Unat ve M. Samastı, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye 1867-1909 (Sivil Tıp Mektebi),* İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1990, s. 4, 15; N. Sarı, "Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi", *Osmanlı Devletinde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı,* 6 Aralık 1999, yay. haz. B. Ak ve A. Ataç, Sağlık Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 21-87.

verilen modern klinikleri (Seririyat Hastanesi), en yeni tıbbî araç-gereçleri, zengin kütüphanesi ve yetkin eğitim-öğretim kadrosuyla Avrupa'da önde gelen tıp okullarının seviyesindeydi[23].

1908 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye yeni bir öğretim kurumu olarak *Dârülfünun Tıp Fakültesi* ismiyle fiilen Dârülfünun-ı Osmanî'nin bir şubesi oldu. 1909 tarihinde Maliye Nazırı'nın Askerî Tıbbiye tahsisatını Tıp Fakültesi'ne geçirmesiyle malî bakımdan ortadan kalkan Askerî Tıbbiye de "Dârülfünun-ı Osmanî Tıp Fakültesi" adı altında Dârülfünun Tıp Fakültesi ile resmen birleştirildi. Askerî ve sivil tıp mekteplerinin hocalarından bir bölümü Tıp Fakültesi'nde görevlendirilirken birçok öğretim üyesi de açıkta kalmıştı. Tıp Fakültesine hem asker, hem de sivil öğrenciler kabul edildi ve derslere birlikte girdiler. Ancak, asker öğrenciler için Fransa'daki Lyon Askerî Tıp Okulu'ndakine benzer ayrı bir yönetmelik çıkarıldı ve Fakülte'de ayrı bir Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye (Askerî Tıp Okulu) idaresi kuruldu. Yatılı olan askerî tıp öğrencileri Askerî Tıp Okulu idaresine bağlıydı. Askerî ve sivil tıp okulları Tıp Fakültesi olarak Dârülfünun çatısı altında birleştikten sonra ikisinin eczacı sınıfları da birleştirildi ve Tıp Fakültesi'ne bağlı "Dârülfünun-ı Osmanî Tıp Fakültesi Eczacı ve Dişçi ve Kâbile (Ebelik) Hastabakıcı Mektepleri" kurularak Haydarpaşa'ya taşınan Tıbbiye-i Mülkiye'nin boşalttığı Kadırga'daki binada öğretime başlandı[24].

ASKER HEKİMLER İÇİN EĞİTİM HASTANELERİNİN KURULMASI

Umur-u Sıhhiye-i Askeriye Nizamnamesi (1869) hükmüne uygun olarak mezunlar askerî hastanelere yüzbaşı rütbesiyle subay olarak tayin edilmeye başlandı. Daha iyi eğitim verilmesi amacıyla ve Nizamname doğrultusunda Haydarpaşa Asker Hastanesi 1870 tarihinde "Haydarpaşa Tatbikat-ı Tıbbiye-i Askeriye Mektebi/Haydarpaşa Hastanesi Ameliyat Mektebi" ismiyle eğitim hastanesine dönüştürüldü. Aynı Nizamname ile o tarihe kadar Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne öğrencilerine mezuniyet derecelerine göre verilen itibarî rütbeler askerî rütbelere çevrildi. Böylece, orduya hekim yetiştiren, ancak sivil bir okul olan Tıbbiye-i Şâhâne, askerî bir okula dönüştü. Mezun olan tabip ve cerrahlar yüzbaşı, eczacılar Mülâzım-ı Evvel rütbesiyle Haydarpaşa Askerî Hastanesi'ne gönderilir, iki yıl uygulamalı eğitimden sonra imtihan geçerek yeterlik belgesi alanlar tabur ve hastanelere tayin edilirdi[25].

---

23 N. Sarı, "II. Abdülhamid Devrinde Kurulan ve Geliştirilen Hastanelere Giriş-Introduction to the Hospitals Founded and Improved During the Reign of Sultan Abdülhamid II", *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri Işığında II. Abdülhamid Devrinde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler- Hospitals Founded and Improved During the Reign of Sultan Abdülhamid II,* yay. haz. N. Sarı, A. İzgöer ve R. Tuğ, Evyap Yayınları, İstanbul 2014, s. 2-119.

24 N. Sarı, "Haydarpaşa Tıbbiyesi-Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne-Osmanlı Döneminde Dârülfünun Tıp Fakültesi (1909-1923) ", *Kuruluşundan 1933 Reformuna Fotoğraflarla Dârülfünun Tıp Fakültesi,* yay. haz. N. Sarı, B. Akgün ve Ü. E. Kurt, Avrupa Kültür Başkenti Ajansı Yayınları, İstanbul 2011, s. 15-19.

25 *Umur-ı Sıhhiye-i Askeriye Nizamnamesi*'nin İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma, No. 5027'de kayıtlı olduğunu bildiren K. Özbay, "Seririyat-ı mütenevvia dört şubeye ayrılmıştı: dâhiliye, hariciye, ayniye, cildiye. 1872'de stajlarını bitirip diplomalarını alanlardan seçilen on sekiz hekim yüksek ihtisas için Viyana ve Paris'e gönderildi" demektedir. Bkz. K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastahaneleri,* c. 3, s. 493-494.

Deniz üslerinde ve tersanelerde hastaneler yaptırıldıktan sonra bu hastanelerden yararlanıldı. Kasımpaşa'da Sakızağacı semtinde bulunan Bahriye Merkez Hastanesi'nde ise 1882 yılından itibaren ihtisas şubeleri açıldı. Donanma'da hizmet etmek isteyen Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne mezunu asker hekimler 1885 yılından itibaren bir imtihan geçerek hastane stajlarını iki yıl süreyle Bahriye (Deniz) Hastanesi'nde yaptılar ve iki yıl stajdan sonra bahriye teşkilatına alındılar. Donanma'nın ihtiyacını karşılamak amacıyla 1897'de Bahriye Hastanesi'nde Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi açılarak eczacı ve cerrah muavini yetiştirildi[26].

1898 tarihinde "Gülhane Seririyat Hastanesi ve Tatbikat Mektebi" açıldıktan sonra Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne'nin 1898 mezunları tecrübe ve becerilerini geliştirmek üzere stajlarını burada yaptılar. Hastanenin müdürü Rieder Paşanın getirttiği "svester (schwester/sister)" adı verilen eğitimli Alman hemşireler hasta bakımının yanı sıra hastanenin işleyişinden de sorumluydular; ayrıca Gülhane hademelerini eğitiyor ve yönetiyorlardı[27]. 1904 tarihinde askerî hastane olarak en ileri uygulamaların gerçekleştirildiği Gülhane Seririyat Hastanesi'nde yine hastalar ağası, ser-hademe, 17 hademe, 1 başçavuş, 2 çavuş, 12 onbaşı ve 91 er iç hizmetlerin yürütülmesi için eskiden olduğu gibi görevliydi. 1909 tarihli Gülhane Tababet-i Askeriye ve Seririyatı Nizamname-i Dahilisi gereği hekimlerin sıhhiye erlerine hastabakıcılık eğitimi verme görevi devam etmekteydi[28]. Orduda kullanmak üzere sargı bezi ve pansuman malzemesi ilk kez Gülhane binasında üretilmeye başlandı. 1908 yılında "Malzeme-i Sıhhiye-i Askeriye İmalathanesi" adını alan salonda ilaç üretimine de başlandı[29]. II. Meşrutiyet'in yenilik ortamından yararlanan dönemin Gülhane müdürü Dr. Julius Wieting (Paşa) Harbiye Nezâreti'ne başvurarak Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi'ni ayrı bir tıp okuluna dönüştürdü[30].

Asker Hastaneleri

XVIII. yüzyılın sonlarında, özellikle de XIX. yüzyılda ordunun yeniden yapılandırılarak çağdaşlaştırılması faaliyetleri çerçevesinde Osmanlı coğrafyasının her köşesinde giderek artan sayıda sabit ve seyyar asker hastaneleri kurulmaya başlandı. Savaşların ve salgınların yoğunlaştığı dönemlerde geçici hastaneler de açıldı. Kışla ve garnizonda ihtiyaca göre hastane açılması ilgili tüzüklerin gereğiydi.

İlk asker hastaneleri Sultan III. Selim döneminde (1789-1807) açıldı. Nizâm-ı Cedîd Ordusu'nun kurulmasıyla (1793) asker teşkilâtında başlatılan yeni düzenlemeler

26 İ. Bostan: "Osmanlı Bahriyesinde Sağlık Hizmetleri", s.111-115; K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastahaneleri,* c.3, s. 386; A. Ataç, "Osmanlı Devleti'nde Askeri Sağlık Hizmetleri", *Osmanlı Devletinde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı,* s. 251-262; N. Yıldırım, "Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Dışında Askeri Eczacılık Öğretimi", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları,* sayı 4 (1998), s. 93-104; N. Yıldırım, "Askeri Eczacı Yetiştiren İki Okul: Haydarpaşa Hastanesi'ndeki Eczacı Sınıfı, Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi", *Güncel Eczacılık,* sayı 5 (1993), s. 20-21.

27 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri,* c. 2, s. 229, 230.

28 A. Ataç, *Gülhane Tababet-i Askeriye ve Seririyatı Nizamname-i Dahilisi,* Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1327.

29 A. Ataç, "Osmanlı Devleti'nde Askeri Sağlık Hizmetleri", s. 260.

30 A. Ataç, *Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nin Kuruluşu,* Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 79.

tıp alanını da içine aldı ve çağın gelişmelerine uygun olarak planlanıp düzenlenen sabit asker hastaneleri inşa edilmeye başlandı. Hastane kelimesi ilk olarak asker hastaneleri için kullanıldı. XVIII. yüzyılın sonlarında kurulan Tophane-i Âmire Hastanesi/Taksim Topçular Hastanesi ilk asker hastanesi olarak bilinir[31]. Selimiye Kışlası Üsküdar Ortası Hastanesi (1799), Üsküdar'da Toptaşı Asâkir-i Hâssa-i Muhammediye Hastanesi (1799), Levent Çiftliği Hastanesi (1800) ve Zeytinburnu Hastanesi (Cebehane Hastanesi, Mühimmât-ı Harbiye-i Askeriye Hastanesi) en eski asker hastaneleridir[32].

Yeniçeri Ocağı'nı lağvedip Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'yi kuran Sultan II. Mahmud (1808-1839) devrinde İstanbul'da birçok asker hastanesi yaptırıldı: Bâb-ı Seraskerî Hastanesi (1826), İstanbul'un en büyük hastanelerinden biri olan Maltepe Hastanesi/Asâkir-i Mansûre Hastanesi (1827), donanmaya mensup er ve subaylar için Kasımpaşa'da Tersâne-i Âmire Hastanesi/Asâkir-i Bahriye Hastanesi/Bahriye Merkez Hastanesi (1827), Humbarahane-i Âmire Hastanesi (1831), Selimiye Hastanesi (1833), Maçka'da Mekteb-i Harbiye Hastanesi (1834), Tersane İplikhanesi Hastanesi, Liman-ı Kebîr/Büyükliman Hastanesi (1836) sayılabilir. Taşrada ilk olarak 1826'da Edirne'de ve1828'de İzmir'de asker hastaneleri kuruldu[33].

Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde de asker hastaneleri yaptırıldı. Meselâ, İstanbul'da hâssa ordusu askerlerinin tedavisi için Kuleli Kışlası yakınında Kuleli Hastanesi (1844), Selimiye Kışlası yakınında Haydarpaşa Asker Hastanesi (1845), İstanbul yakasındaki topçu askerlerin tedavisi için Gümüşsuyu Asker Hastanesi (1845) açıldı. Gülhane Hastanesi (1848) Asâkir-i Hassa-i Şâhâne'nin yerleştiği Topkapı Sarayı bahçesinde kuruldu. *Asâkir -i Şâhâne Alay ve Taburlarının Hizmet-i Sıhhiyesinde Müstahdem Memurinin Vezaifi Hakkında Nizamname* (4 Ağustos 1873) ile asker hastanelerinde görevlendirileceklerin vazifeleri yeniden belirlendi[34].

Sultan II. Abdülhamid döneminde doksandan fazla asker hastanesinin inşa edildiğini tespit etmiş bulunuyoruz. Savaşlar, bulaşıcı salgın hastalıklar, depremler, bir bölgede hasta askerlerin tedavisinin yapılacağı bir hastanenin olmayışı, mevcut hastane binalarında gereken hizmetin verilemiyor olması gibi sebepler hastane yapımını belirlerdi. Asker hastanelerinin yer seçiminde hasta ve yaralı askerin hastaneye kolay ulaştırılması hususu gözetilirdi. Kışla ve ordugâh yakınında, yani orduların merkezlerinde açılan "merkez" hastanelerinin ve kalelerde kurulan hastanelerin yanı sıra, hastaların trenle taşınabileceği bir demiryolu istasyonu yakınında veya gemiyle ulaştırılabileceği

---

31 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastahaneleri*, c. 3, s. 279-82; Ayşe Y. Kubilay, "Topçu Kışlası", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul 1994, s. 274.

32 S. Kumbaracılar, "İstanbul'da Askerî Hastanelerin Kuruluşu", *Dirim*, sayı 78 (1951), c. 26, s. 145. Levent Çiftliği ve Üsküdar kışlalarındaki Bostancı ve Tüfekçi erler için açılan Levent ve Toptaşı Hastanelerinden sonra açılan asker hastaneleri için bkz. K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastahaneleri*, c. 3, s. 3 , c. 3, s. 279-81; N. Yıldırım, "Tıpta Modernleşme ve III. Selim", *III Selim: İki Asrın Dönemecinde İstanbul*, ed. C. Yılmaz, İstanbul 2009, s. 141-154.; A. Y. Kubilay, "Topçu Kışlası", s. 274.

33 N. Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, Avrupa Kültür Başkenti Ajansı Yayınları, İstanbul 2010, s. 170-192; N. Sarı, "II. Abdülhamid Devrinde Kurulan ve Geliştirilen Hastanelere Giriş", s. 24-35.

34 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, c. 1, 1976, s. 38-39; *Kanunname-i Umur-u Askeriye*, Ceride-i Askeriye Basımevi, İstanbul 1288 (1872); N. Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 170-192.

bir iskele/rıhtım bölgesinde asker hastanesi yapımı tercih edilirdi. Sultan II. Abdülhamid döneminde yeni hastane yapımı tercih edilmekle birlikte, gerektiğinde mevcut hastaneler onartılır; bunlara yeni binalar, birimler ve hizmet alanları eklenir; onarılamayacak durumda olan hastaneler yıktırılarak yenileri inşa edilirdi. II. Abdülhamid döneminde yeni kurulan asker hastanelerinin birçoğu İstanbul dışındaydı. II. Abdülhamid döneminde, zorunlu hallerde bir yerden başka yere taşınabilen, gerektiğinde takılıp sökülebilen (demontable) barakalar şeklinde seyyar hastaneler de oluşturuldu. Seyyar askerî hastanelerden en gelişmişi, saray muhafızları ile II. Fırka mensuplarının tedavisi için II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı civarında kendi geliriyle yaptırdığı ve bu sebeple Yıldız Hastane-i Hümâyûnu ismiyle tanınan Seyyar Yıldız Asker Hastaneşi'dir[35].

İhtiyaç hâlinde sivil hastalar da asker hastanelerinden yararlanırdı. Esasen askerî hastanelere askerlerden başkası kabul edilmese de hastane bulunmayan yerlerde kimsesiz ve fakir hastalar askerî hastanelere başvurabilirdi. Hatta aynı binada faaliyet gösteren gureba ve asker hastaneleri mevcuttu. Gümüşsuyu, Yıldız ve Haydarpaşa Askerî Hastaneleri'nde ise Saray mensupları da tedavi edilirdi[36].

SAVAŞLARDA SAĞLIK HİZMETLERİ

Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Askerî Sağlık Hizmetleri

Kırım Harbi sırasında Osmanlı ordusunda meydana gelen hastalık, yaralanma ve ölümlere ait bilgilerimiz noksandır. Araştırmacılar, sağlıkla ilgili düzenli kayıtların tutulmadığını, istatistik değerlendirmelerin yapılmadığını bildirmektedir[37].

Kırım'dan gelen yaralı İngiliz askerlerin tedavisi dönemin en donanımlı hastanelerinden olan Haydarpaşa Hastanesi'nde yapıldı. Hasta sayısı artınca, Üsküdar'daki Kavak Kasrı, Kuleli'deki Süvari Kışlası, Beyoğlu'ndaki St. George Hastanesi askerlere tahsis edildi ve iki harp gemisi hastane olarak kullanıldı. İngiliz askerleri için tahsis edilen Selimiye Kışlası yaralı ve hasta İngiliz askerleri için hastaneye dönüştürüldü (1854-1855)[38]. Tersane, Maltepe ve Gülhane Asker Hastaneleri Fransızlara tahsis edildi. Fransızlar, denizde savaş ve ticaret gemileriyle, karada atlı ambulanslarla hasta ve yaralı taşıdılar. Gemilerde hasta bakımının yanı sıra ameliyat yapan Fransızlar kendilerine tahsis edilen Heybeliada Bahriye Okulu'nu hastaneye dönüştürdüler. Fransızların yaralı askerlerini cephe gerisine taşıdıkları *kakule* (cacolet) adı verilen araçlar ilk kez Kırım Savaşı'nda kullanıldı. Kırım Harbi sebebiyle gelen İngiliz ve Fransız hekimleri 1855 yılında İstanbul'da "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne" adı verilen ilk tıp cemiyetini kurdular[39].

---

35 N. Sarı, "II. Abdülhamid Devrinde Kurulan ve Geliştirilen Hastanelere Giriş", s. 24-35.

36 BOA, *C. SH*, 841, (27 Nisan 1876); N. Yıldırım, "İstanbul'un Sağlık Hayatı", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 4, ed. Coşkun Yılmaz, İBB Kültür AŞ, İstanbul 2015, s. 171; Asker sağlık mensupları sivillere hizmet edebilirdi. Bkz. BOA, *DH. MKT*, 1667/30, (17 Ekim 1889). Bu konuda çeşitli tarihlere ve bölgelere ait belgeler mevcuttur.

37 A. Ataç, M. Uçar, E. Kurt, *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923)*, Gülhaneliler Eğitim Sağlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı, Ankara 2015, s. 39.

38 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, c. 1, s. 37.

39 S. Torun, *Kırım Savaşı'nda Hasta Bakım ve Hemşirelik*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2014, s. 47-51.

İngiliz askerlerine yardım amacıyla 37 yardımcısıyla 1854 tarihinde İstanbul'a gelen Florance Nightingale, Haydarpaşa Asker Hastanesi'nde ve Selimiye Kışlası'nda yaralı İngiliz askerlerine hastabakıcılık hizmeti verdi. Nightingale'in itinalı hasta ve yaralı bakımı sonucunda ölüm oranı azalmıştı. Askerî sağlık hizmetleri için hemşire yetiştirmenin önemini ortaya koyan Nightingale'in getirdiği hasta bakımı kuralları modern hemşireliğin başlangıcı olarak kabul edildi ve hemşirelik saygın bir meslek olarak önem kazanmaya başladı[40].

Kırım Savaşı'nda tüm ordularda tifo ve tifüs salgınları asker kaybının en büyük sebebiydi. Ayrıca, kolera ve beslenme yetersizliği ile iskorbüt gibi hastalıklar da ölümlere neden olmuştu[41]. Kırım Savaşı'nı gazete haberlerinden ve fotoğraflardan izleyen Avrupalılar orduda sağlık hizmetlerinin ne denli önemli olduğunu kavramış ve askerî sağlık hizmetleri harp stratejisinin temel unsurlarından biri olmaya başlamıştır. Savaştan önce, savaş sırasında ve sonrasında meydana gelen sorunların tespiti; hastalık, yaralanma ve ölüm istatistiklerinin tutulması; noksanların ve hataların ilgililere aktarılması, tartışılması ve yayınlanması sonucunda Avrupa ordularında sağlık hizmetleri yeniden yapılandırıldı[42].

Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'nda Avrupa'dan getirttiği yabancı doktorları görevlendirmek zorunda kalmıştı[43].Ordudaki hekim sayısının askerin ihtiyacını karşılamadığı ortadaydı. Tıbbiyye-i Şâhâne'den senede ancak 8-10 kişi mezun olabiliyordu. 1867 tarihinde, tıp eğitiminin Fransızca yapıldığı Tıbbiyye-i Şâhâne'de açılan özel sınıfta Türkçe tıp eğitimine geçilerek daha fazla hekim yetiştirilmeye başlandı[44].

Osmanlı-Rus Savaşı'nda (1877-1878) Sağlık Hizmetleri

Balkanlar'da Rusların kışkırtmasıyla ortaya çıkan Bosna-Hersek, Bulgar, Sırp ve Karadağ isyanları sürmekteydi. Rusya, Eflak ve Boğdan'a girerek Osmanlı Devleti'ne savaş açtığında (24 Nisan 1877) ancak iki tabura, bazen de üç-dört tabura bir tabip, bir cerrah ve eczacı verilebilmişti. Sağlık memurları da yetersizdi. Sağlık kurumlarına ve sağlık çalışanlarına büyük ihtiyaç olmuş, eksikliklerin Avrupa'dan ve Kızılhaç'tan tamamlanması gerekmişti.

Savaş başladığında Osmanlı ordusunun hekim ihtiyacını karşılamak için Avrupa gazetelerine ilan verilerek hekim ve cerrah aranmış; 85 Avusturyalı-Macar ve 20 İngiliz hekim sözleşmeyle ordu hizmetine alınmıştı[45]. Ordu sıhhiye bölüklerinde

40 S. Torun, *Kırım Savaşı'nda Hasta Bakım ve Hemşirelik,* s. 47-51.

41 A. Ataç, "Osmanlı Devleti'nde Askeri Sağlık Hizmetleri", s. 257.

42 S. Torun, *Kırım Savaşı'nda Hasta Bakım ve Hemşirelik,* s. 100-113; A. Ataç, M. Uçar, E. Kurt, *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923),* s. 44-45.

43 Kırım Harbi için getirtilen Avrupalı hekimlerle ilgili çok sayıda belge Osmanlı Arşivinde bulunmaktadır. Bkz. A. Yıldız, *Kırım Harbi Sırasında Osmanlı Devleti'ne Gelen İngiliz Hekimler ve Hastaneleri,* Bilecik Üniversitesi Tarih Bölümü Yüksek Lisans Tezi, 2017.

44 N. Sarı, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı", *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri,* ed. E. İhsanoğlu, IRCICA Yayınları, İstanbul 1987, s. 121-142; N. Sarı, "Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları,* sayı 5 (1999), s. 45, 65.

45 A. Ataç, "Osmanlı Devleti'nde Askeri Sağlık Hizmetleri", s. 257. Osmanlı Devleti'nin Osmanlı-Rus Savaşı'nda istihdam ettiği Avrupalı hekimlerle ilgili yazışmalar Osmanlı Arşivi'nde yer almaktadır.

açılan kurslarda *sıhhiye* ve *tezkereci* erler yetiştiriliyordu, ancak sağlık memuru sayıca pek azdı. Mevcut asker hastanelerinde yatak sayıları artırıldı; İstanbul ve taşrada mevcut bazı yapılar hastaneye dönüştürüldü; ayrıca askerler ve göçmenler için seyyar hastaneler açıldı. Yaralıları cephe gerisine taşımak için yeterince tezkereci yoktu; cephede yaralananların tahliyesi ve tedavisi güçlükle yürütülüyordu. Ağır yaralılar kan kaybından şehit düşmekteydi. Ameliyat için narkoz pek azdı, yara tedavisi için ilaç da yetmiyordu[46].

Henüz 1877 tarihinde "Yaralı ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti (Mecrûhîn ve Zuafa-yı Askerîyeye İmdad ve Muavenet Cemiyeti)" olarak resmen kurulmuş olan ve kısa sürede değişen ismiyle *Osmanlı* Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) de Osmanlı-Rus Savaşı başladığında ihtiyaçları karşılamaya hazır değildi. Başta Hindistan ve Afrika Müslümanları olmak üzere dış ülkelerin Hilâl-i Ahmer ve Salib-i Ahmer (Kızılhaç) Cemiyetlerinden yardım toplandı. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin sabit hastaneler talimatnamesinde tabip, cerrah ve eczacıların yanı sıra tımarcılar, onbaşılar, çavuşlar ve hastabakıcılar da yer almaktaydı. Cemiyeti himaye eden Sultan II. Abdülhamid Dolmabahçe Sarayı'nı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez Heyeti'nin toplantılarına açtı. Beylerbeyi Sarayı'nın Bendegân Daireleri'ni de yaralıların tedavisine tahsis eden II. Abdülhamid, Beylerbeyi Hastanesi'nin kurulmasını sağladı. Beylerbeyi Hastanesi'nde bulaşıcı hastalıklar için ayrı bina yaptırıldı. Yaralı sayısının artması üzerine II. Abdülhamid'in emriyle Çırağan Sarayı yanındaki ek bina da Çırağan Sarayı Hastanesi'ne dönüştürüldü[47].

Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ile birlikte çalıştı. Varna'da Kızılhaç Hastanesi ve Türk-Mısır Hastanesi; Edirne'de Askerî İdadiye Hastanesi ile Edirne Belediye Askerî Hastanesi; Selanik'te Askerî Islahhane Askerî Hastanesi kuruldu. İstanbul'da sabit hastane olarak; Kavak, Beylerbeyi, Gülhane, Çinili Köşk, Paşabahçe, Şemsipaşa, Kumbarahane, Sirkeci, Takiyeddin Paşa, Nakilbend ve Tunuslu hastaneleri açıldı. Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın Emirgân'da yaptırdığı Mîrgûn (Emirgân) Hastanesi faaliyete geçirildi. İstanbul Kavak Tahaffuzhanesi'nin altı binasında beş yüz civarında yatak yaralılara tahsis edildi. Bazı şahıslar hastane yapılmak üzere hanelerini-konaklarını, yalılarını Cemiyet'e tahsis ederek destek verdiler. Hilâl-i Ahmer, bugün Bulgaristan sınırlarında bulunan Varna, Şıpka, Orhaniye, Kızanlık, Cuma, Sofya bölgeleriyle Erzurum ve İstanbul'da seyyar hastaneler açtı. Sekiz numaralı seyyar hastane bir sıhhiye treniydi. Sirkeci'de Sepetçi Kasrı civarında bulunan dokuz numaralı seyyar hastane çadırlarda hizmet veriyordu. Yaralılar, üstünde kızıl hilâl amblemi bulunan at arabalarıyla buraya taşınıyordu. Dr. Baron Mundy'nin tasarımı olan bir katlı ahşap baraka Sirkeci-Demirkapı'da kurularak Demirkapı'da bulunan Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne'ye tahsis edildi. Sirkeci tren istasyonunun karşısına bir de kadın göçmenler hastanesi kuruldu. Osmanlı-Rus Savaşı'nın en şiddetli

46 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri,* c. 1, s. 45-47, 49, 58, 61-63; A. Ataç, M. Uçar, "Osmanlı Yaralı ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti'nin 1877-78 Osmanlı Rus Savaşında Yürüttüğü Sağlık Hizmetleri", *8. Türk Tıp Tarihi Kongre Bildiriler Kitabı,* 16-18 Haziran 2004, ed. N. Sarı vd., Türk Tıp Tarihi Kurumu Yayınları, İstanbul 2006, s. 347-366; H. Süer, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi,* Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 5-9, 45-49, 519-520.

47 N. Sarı, "II. Abdülhamid Devrinde Kurulan ve Geliştirilen Hastanelere Giriş", s. 34-35.

yaşandığı Romanya bölgesinde Romanyalılar Osmanlı yaralı ve esirlerine yardım etti. Hint Hilâl-i Ahmeri de gönderdiği sağlık heyeti ve tıbbî malzemelerle Türk milletinin yanındaydı. Cemiyet, 1878 yılında Fransızca yayınladığı kitapta savaşta kurulan sabit ve seyyar hastanelere ait önemli bilgiler verdi[48].

Rumeli'nin yanı sıra Kafkas Cephesi'nde de Rusya ile çarpışan Osmanlı Devleti yenildi. Bulgaristan'da on binlerce Türk vahşice öldürüldü, on binlercesi de topraklarından göç etmek zorunda kaldı. Yaralı ve hasta askerlerin yanı sıra Rumeli'den ve Kafkasya'dan göç eden Müslüman-Türk mülteciler hastaneye olan ihtiyacı daha da arttırdı[49]. Resmi dairelerin, okul binalarının ve evlerin dahi hastaneye dönüştürüldüğü Osmanlı-Rus Harbi, hastane kurmanın ve sağlık görevlisi yetiştirmenin yanı sıra çağdaş tıp bilgi ve uygulamalarının önemini açıkça ortaya koymuştu.

Türk-Yunan Harbi'nde (1897) Sağlık Hizmetleri

Türk-Yunan Savaşı başlayınca Alasonya'da toplanan altı tümene birer başhekim, cerrah ve eczacıdan oluşan sağlık heyetleri görevlendirildi; her tümene iki hastane çadırı, elli yataklı hastane eşyası ve birer nakliye kolu verildi. Bölgede (Yanya, Alasonya, Nasliç) açılan *mevkî hastane*lerinin yanı sıra seyyar hastaneler kuruldu, konaklar ve okullar hastaneye dönüştürüldü. Seyyar hastaneler tümenlerin bulunduğu mevkilere yerleştirildi. Yaralananların ilk müdahalesi tabur subayları ve erlerle götürüldükleri seyyar hastanelerde yapıldıktan sonra ileri tedavi ve ameliyat için araçlarla Selanik ve Alasonya'daki sabit merkez hastanelerine sevk edildiler. Gerektiğinde hastaneler ulaşıma elverişli bölgelere taşındı. Yunan sınırına kurulan seyyar hastanelere Mekteb-i Tıbbiye'den ve İstanbul'daki asker hastanelerinden cerrahlar, otoklavlar, cerrahî aletler, ameliyat malzemesi ve ecza yollandı. Çarpışmalar şiddetlenince İstanbul'dan hekim, cerrah ve eczacılar gönderildi. Yunan ordusu yaralılarını bırakıp kaçtığından yaralı Yunanlıları da Osmanlı askerleri hastanelere nakletmişti[50].

İleri tedavi gerektirenler özel sedye tertibatı bulunan seyyar trenlerle İstanbul'a nakledilerek Yıldız ve Gümüşsuyu hastanelerinde tedavi edildi. Girit'te Hanya ve

48 A. Ataç vd., "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Romanya Halkının Osmanlı Yaralı ve Esirleri İçin Yaptığı Yardımlar", *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongre Bildiriler Kitabı,* 11-15 Ekim 2011, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2011, s. 983; A. Z. İzgöer, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşından İtibaren Osmanlı'nın Yıkılışına Kadar Geçen Sürede Hindistan Hilâl-i Ahmeri'nin Osmanlı Hilâl-i Ahmer'ine Yardımları", *5. Uluslararası İslam Tıp Cemiyeti Kongre Bildiriler Özet Kitabı, 25-28 Ekim 2010,* ed. N. Sarı ve B. Akgün, İ.Ü. Basım ve Yayınevi Müdürlüğü, İstanbul 2010, s. 105; A. Ataç, M. Uçar, "Osmanlı Yaralı ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti'nin 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Yürüttüğü Sağlık Hizmetleri", s. 356-358; N. Yıldırım, "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin İlk Hastanelerinden Beylerbeyi Hastanesi 1877-1919", *5. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu,* c. 1, İstanbul 2008, s. 419-436; A. Ataç, M. Uçar, "Osmanlı Hasta ve Yaralı Askerlere Yardım Cemiyeti'nin 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nda Yürüttüğü Sağlık Hizmetleri", s. 347-366.

49 1877-1878 savaşında 1 milyon Türk-Müslüman yaya olarak Anadolu'ya gelmeye çalışmış; %17'si açlık, salgın hastalık ve soğuktan ölmüştü. Bkz. N. Utkualp, N. Aydın, "Bulgaristan'dan Göç Eden Türklerin Yaşadıkları Sağlık Sorunları: Göçün Sağlığa Etkisi", *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongre Bildiriler Kitabı,* 11-15 Ekim 2011, s. 856-859.

50 A. Ataç vd., *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923),* s. 54; N. Yıldırım, "1897 Türk-Yunan Savaşı Alasonya ve Yanya Cephelerinde Yaralı Tedavisi", *Toplumsal Tarih,* sayı 155 (2006), s. 50-57; K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri,* c. 1, s. 65-66.

Resmo Hastaneleri'nde bulunan yaralı Osmanlı asker ve jandarmaları tedavi edilmek üzere Söğütlü Vapuru ile İstanbul'a Yıldız Asker Hastanesi'ne sevk edildi. Yıldız Asker Hastanesi'nde Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne öğrencileri Esad Feyzi ve Rıfat Osman, röntgen çekimiyle yaralılarda kurşunun yerini tespit ettiler ve tarihte ilk olarak savaş cerrahisinde teşhis amacıyla radyografi kullanıldı. Yıldız ve Gümüşsuyu Hastanelerinde ameliyat kararı verilen yaralı askerlere, iki şahit huzurunda ameliyat hakkında bilgi verildikten sonra ameliyata rıza gösterdiğini ifade eden imzalı bir rıza senedi alınırdı[51].

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Türk-Yunan Harbi'nde yeniden faaliyete geçirildi ve gelen yardımların düzenlenmesi sağlandı. Askerî sağlık hizmetlerine destek veren Hilâl-i Ahmer Cemiyeti kiraladığı vapurlarla orduya ilaç ve tıbbî malzeme taşıdı; hasta ve yaralı tahliyesine yardımcı oldu. Osmanlı Bankası'nın kurduğu seyyar hastane için tıbbî malzeme ve ilaçlar Viyana'dan satın alındı. İsviçre, Almanya ve Rusya Kızılhaç Cemiyetleri de seyyar hastaneler ve sağlık heyetleri gönderdi. Kızılhaç heyetleri Türklerin yanı sıra Rumlara da insanî yardım yaptı[52].

Savaşta yaralanıp ameliyat sonrasında uzvunu kaybedenlerin ayak protezleri Tophane-i Âmire'de yapılıyordu[53]. Savaş sonrasında, askerî sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi amacıyla Gülhane Seririyat Hastanesi kuruldu (1898). Böylece, mezuniyet sonrasında hekimlerin bir yıl staj yaparak yeni tıbbî uygulamaları öğrenmeleri ve savaşta hizmet verecek askerî sağlık görevlilerinin kliniklerde uygun eğitim almaları sağlandı[54].

Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım'ın savaş yaralılarına bakmak üzere 1897'de kurduğu "Cemiyet-i İmdadiye" isimli yaralılara yardım derneği ülkemizde ilk kez bir kadın tarafından kurulan bir yardım cemiyeti olarak tarihe geçti[55].

Hasta ve yaralı tahliyesinin ve asker hastanelerinin yönetimi muharip subaylara verildiğinden sağlık hizmetlerinde aksaklıklar olmuştu. Türk-Yunan Savaşı'nda bulaşıcı hastalıklara yakalanmış olan askerler karantinadan geçirilmeden evlerine gönderilmişti. Terhis edilen askerler bulaşıcı hastalıklara karşı önlem alınmadan sevk edildiğinden hasta askerler hastalıklarını memleketlerine taşıyarak salgınlara sebep oldular. Ordu sağlık teşkilatında bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele yer almadığından otuz bine yakın askerin ve çok sayıda hekimin tifo, tifüs, sıtma ve dizanteriden kaybedildiği öne sürülmektedir[56]. Türk-Yunan Savaşı'nda askerî sağlık hizmetlerinden sorumlu Dr. Abdülhalim Paşa, savaşa katılmış olan hekimlerin tecrübelerinden

51 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, c. 1, s. 69-71. "1897 Teselya Harbi'nde Almanya'dan röntgen cihazı getirtildi.". Bkz. N. Yıldırım, "1897 Türk-Yunan Savaşı'nda Gazilerin İstanbul'a Nakli, Tedavileri ve Kızılhaç Yardımları", *Toplumsal Tarih*, sayı 178 (2008), c. 24, s. 22-31.

52 N. Yıldırım, "1897 Türk-Yunan Savaşı Alasonya ve Yanya Cephelerinde Yaralı Tedavisi", s. 50-57; N. Sarı, Z. Özaydın, "Osmanlı Devletinde Sağlık ve Sosyal Cemiyetler ve Hemşirelik", *Osmanlı Devletinde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 6 Aralık 1999, s. 233-248.

53 *Malumat*, 30-31 Haziran 1897; N. Yıldırım, "1897 Türk-Yunan Savaşı Alasonya ve Yanya Cephelerinde Yaralı Tedavisi", s. 54.

54 A. Ataç, *Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nin Kuruluşu*, s. 42,74.

55 M. Avcı, "Osmanlı Devleti'nde Kadın Hakları ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, sayı 55 (2016), s. 234; N. Sarı, Z. Özaydın, "Osmanlı Devletinde Sağlık ve Sosyal Cemiyetler ve Hemşirelik", s. 238.

56 O. D. Macar, "The Fight Against Disease With Medicine and Wound Care in the Ottoman Army During the Greco-Ottoman War of 1897", *Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine (ISHIM)*, vol. 6-7, nr. 11-14 (April/October 2007-2008), s. 39-49.

de yararlanarak askerî sağlık hizmetleri konusunda bir kitap yazdı. Yazarın el yapması renkli resimlerinin de yer aldığı kitap, ilk yardım, sağlık malzemesi, sıhhiye çadırı, sahra hastanesi gibi konularla ilgili, dönemi yansıtan önemli bilgiler içermektedir[57].

Trablusgarp Harbi'nde (1911-1912) Sağlık Hizmetleri

İtalyanlarla yapılan Trablusgarp Harbi'ne girildiğinde orduda yeterince hekim ve yardımcı sağlık görevlisi bulunmuyordu. Çarpışmalarda yaralı sayısının hızla artması ve tıbbî malzemenin tükenmesi sonucunda İstanbul'dan destek istendiğinde Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti hekimlere gönüllü hizmet çağrısı yaptı. Dönemin siyasi çalkantılarının ve savaşlarının içinde yer alan tıp fakültesi hocaları Trablusgarp Harbi'nde sağlık ve sosyal yardım hizmeti verdiler. Cemiyet'in önde gelen yöneticileri olan fakülte hocaları savaş yaralılarının tedavisinin yanı sıra, göçmenlere ve fakirlere sosyal hizmet götürülmesinde öncü oldular[58].

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Trablusgarp Savaşı'yla birlikte yeniden canlanarak üçüncü kez, bir daha dağılmamak üzere yeniden kuruldu. 1911 yılında Cemiyetin yeni tüzüğünü düzenleyen komisyonda üyelerin çoğunluğu Tıp Fakültesi muallimleriydi. Cemiyet'in tüzüğü gereğince Dâhiliye, Harbiye ve Bahriye Nezâretlerine Cemiyeti denetleme yetkisi verilmişti. Cemiyetin yardım hizmetleri Askeriye ile birlikte yürütülecek, askerî heyet tarafından gösterilecek tarz ve tertip dikkate alınacaktı. Cemiyetin başlıca görevi savaşta yaralanan ve hastalanan askerleri tedavi ederek Askerî Sıhhiye'ye destek vermekti. Yaralıları taşımak ve tedavi etmek için karada seyyar hastaneler ile sefer hastaneleri, yardım heyetleri, sıhhiye trenleri, denizde de nakliye ve hastane gemileri hazırlama ve tedarik etme gibi görevler Cemiyet tüzüğünde yer aldı. Cemiyet'in başlıca amacı savaş zamanında ordu mensubu hasta ve yaralıların tedavisine yardım etmekti. Kara ve deniz askerlerine hizmet veren yardımcı sağlık müessesesi konumunda olan Cemiyet, orduyla işbirliği içinde sağlık heyetleri oluşturdu; sabit ve seyyar hastaneler kurup yönetti. Savaş zamanında Osmanlı tebaasının yanı sıra, Mısır, Hindistan, Bosna ve Güney Afrika Müslümanları Cemiyet'e yardım gönderdi[59]. Cemiyet, Trablusgarp Savaşı sırasında en büyük sıkıntıyı kurduğu hastanelere hastabakıcı temininde çekmişti. 1911 tarihli Hilâl-i Ahmer Nizâmnâmesi'nde[60], Hilâl-i Ahmer Hastanesi'nde istihdam edilecek baş-hastabakıcıların ve hastabakıcıların görevleri belirlendi.

---

57 El yazması olan eser yayınlanmamış olup, İÜ İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı koleksiyonundadır ve dijitali mevcuttur. Bkz. A. Ataç, İ. Uzel, "Dr. Abdülhalim Paşa'nın Askeri Sıhhî Hizmetleri Hakkında Basılmamış Bir Kitabı", *Askeri Tarih Bülteni,* Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, sayı 43 (Ağustos 1997), s. 47-63.

58 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri,* c. 1, s. 80; N. Sarı, B. Akgün, "20. Yüzyıl Başlarında Dârülfünun Tıp Fakültesi Müderris ve Muallimlerinin 'Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti İşbirliğiyle' Savaş Yaralı ve Göçmenlerine Hizmetleri", *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongre Bildiriler Kitabı,* 11-15 Ekim 2011, s. 9-44.

59 N. Sarı, Z. Özaydın, "Osmanlı Devletinde Sağlık ve Sosyal Cemiyetler ve Hemşirelik", s. 234.

60 BOA, *DH. HMŞ,* 19/17, (19 Mart 1911); *Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı,* c. 6-8, yay. haz. A. Z. İzgöer ve R. Tuğ, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara 2013, s. 72-73, s. 367-368.

Askere hizmet etmek üzere sağlık erlerini yetiştirme amacıyla yürütülen hastabakıcılık eğitimi dolayısıyla hemşireliğin önce orduda geliştiğini söyleyebiliriz[61]. Trablusgarp'a gönderilen sağlık heyetleri binada ve çadırlarda sağlık hizmeti vermenin yanı sıra, sedyeci ve sıhhiyeci er eğitimini de yürüttüler. Aziziye'de okul binasına ve çadırlara yerleşen ilk heyette on iki asker hekim bulunuyordu. Ayrıca, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin sağlık heyeti savaş alanında da görev yapacak şekilde donatıldı. Yaralı nakli için 32 kişilik tezkereci kollarına birer hekim ve hastabakıcı tayin edildi; develerle cepheden hastaneye hasta ve yaralı taşınması hızlandı. Çatışmalar şiddetlendiğinde hastane yakınındaki evler ve kahvehaneler de hastaneye dönüştürüldü[62]. Trablusgarp'a gönderilen ikinci sağlık heyeti İtalyanlar tarafından tutuklanarak engellenmek istense de Trablus'a ulaştı ve ikinci hastane kuruldu. Üçüncü heyet 312 deve ve dört beygirle 1912'de Bingazi'ye ulaştı. Mısır Hilâl-i Ahmer Cemiyeti de sağlık heyeti ve malzemeleriyle destek verdi[63].

22 Aralık 1911 tarihinde Tobruk Savaşı'nı kazanan Mustafa Kemal, 16-17 Ocak 1912 tarihinde Derne taarruzunda gözünden yaralandı ve Hilâl-i Ahmer Hastanesi'nde tedavi gördü[64].

Balkan Savaşı'nda (1912-1913) Sağlık Hizmetleri

Osmanlı Devleti Kırım Harbi'nden sonra sağlık teşkilatını geliştirmek için daima gayret sarf etmiş olmasına rağmen Balkan savaşına girerken istenilen seviyeye ulaşılamamıştı. 1911 tarihinde çıkarılan Menzil Hidemati Nizamnâmesi'nde sağlıkla ilgili düzenlemeler de yapılmıştı. Buna göre, belirli yerlerde sabit hastaneler, cephe gerisinde menzil ve harp hastaneleri kurulacak; hasta nakli için de bir vagon ve iki hasta-nakliye gemisi hazırlanacaktı. Almancadan tercüme edilmiş olan bu Nizamname memleketin koşullarına uymuyordu. Mevzuattaki yetersizliğin yanı sıra Harbiye Nezâreti de ihtiyaç duyulan ödeneği sağlayamadı[65].

İstanbul, Trakya ve Balkanlardaki merkez ve mevki asker hastaneleri nizamiye birlikleri için hazırlandı. Ne var ki hastanelerin hepsi de ancak barış zamanının ihtiyaçlarını karşılayacak durumdaydı. İstanbul'da kışlalar ve karakollar dâhil birçok resmi bina hastane haline getirildi. Ordunun her bir sıhhiye bölüğüne iki tabip, iki

---

61 N. Sarı, "Those Charged With Patient Care In Ottoman Hospitals Of The Modernization Period: Sanitarian Soldiers, Caretakers, Dressers, Supervisors, Nurses/Osmanlı'nın Modernleşme Dönemi Hastanelerinde Hasta Bakımıyla Görevlendirilenler: Sıhhiye Erleri, Hademeler, Tımarcılar, Mubassırlar, Hastabakıcılar", *Türk Tıp Etiği Tıp Hukuku ve Tıp Tarihi Araştırmaları Yıllığı,* c. 7-8-9 (Ekim 2014-2015-2016), ed. A. Namal, İstanbul 2017, s. 425-441.

62 S. K. Akgün ve M. Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a,* Kızılay Yayınları, Ankara 2000, s. 47-91; K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri,* c. 1, s. 81.

63 *Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı*, s. 79, 374; K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri,* c. 1, s. 82

64 M. Değer, "Doktor Hüseyin Hüsnü Beyin Not Defterinden İtalya Savaşı", *3. Türk Tıp Tarihi Kongre Bildiriler Kitabı, 20-23 Eylül 1993,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 411-416; S. K. Akgün ve M. Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a,* s. 89-90.

65 O. D. Macar, "The Fight Against Disease With Medicine and Wound Care in the Ottoman Army During the Greco-Ottoman War of 1897", s. 63-64; A. Ataç, "Osmanlı Devleti'nde Askeri Sağlık Hizmetleri", s. 65-67.

memur, 90 er, 26 beygir, 24 hasta tezkeresi, iki sandık gazlıbez, bir cerrahî alet sandığı, ameliyat masası, 14 çadır verilmişti. Her bir seyyar hastane için de, 2 tabip, birkaç memur, 106 er, 46 nakliye ve binek hayvanı sağlandı[66].

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Balkan Harbi'nde de orduya destek oldu. Cemiyet, açtığı seyyar hastaneleri ordu sıhhiyesinin emrine verdi. Tıbbî ve cerrahi malzeme ile ilaçların neredeyse tümü Avrupa'dan sağlanmıştı. Cemiyet, başta İstanbul'da olmak üzere, Edirne, Gelibolu, Selanik ve Üsküp'te sabit hastanelerde kurdu. Mesela, Dârülfünun Doğumevi Hilâl-i Ahmer Kadırga Hastanesi'ne dönüştürüldü. Balkan Savaşı'nda İstanbul'a gelen yaralı sayısı çok fazla olduğundan Dârülfünun-ı Osmanî tatil edildi ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Dârülfünun binasını da hastaneye dönüştürdü. Cemiyette görev alan Tıp Fakültesi'nin ileri gelen bir kısım hocalarıyla, öğrenci, hastabakıcı ve memurların bir bölümü İstanbul içinde, bir kısmı ise uzak vilayetlerde çeşitli Hilâl-i Ahmer sağlık heyetlerinde ve hastanelerinde hizmet verdi. Savaş esirleri ve gazileri Sirkeci Sevk-i Züefa ve Mecruhin Komisyonu tarafından Tıp Fakültesi ve Dârülfünun Hastanelerine sevk edildi. Cemiyet, hasta ve yaralı tahliyesi için Gülnihal (Cambridge) vapurunu kiraladı; yaralı ve hastaları taşıyan tren duraklarında aş mevkileri kurdu; gebe, lohusa ve şehit ailelerine yardım etti; hastanelere çamaşır, çarşaf, ilaç, sargı bezi, araç-gereç yardımı yaptı. Edirne kuşatmasında ise trenler işlemediğinden Edirne'ye nakliyat yapılamadı[67].

Mısır ve Hint Kızılaylarının sağlık heyetleri, Osmanlı Hilâl-i Ahmer hastanelerinde hizmet vermenin yanı sıra seyyar ve sabit hastaneler kurarak da faaliyette bulundular. Osmanlı Devleti'ne yardım için gelen Alman Kızılhaç'ının sağlık heyetleri de İstanbul'da çeşitli hastanelerde hizmet verdi; sağlık konularıyla ilgili konuların Balkan devletleriyle görüşülmesinde aracı oldu. Cenevre ve Lahey sözleşmelerine göre "tarafsız" kabul edilen Alman Kızılhaç Heyetini düşman bilen Bulgarlar Edirne'ye sağlık yardımının götürülmesini engellemişti. Filibe'ye giden Alman Kızılhaç heyeti, esir Türk askerlerinin kötü barınma koşullarında soğuktan donarak ve enfeksiyondan öldüğünü rapor etti[68].

---

66 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri,* c. 1, s. 92.

67 *Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı,* s. 185-7, 312, 315; N. Sarı ve Z. Özaydın, "Osmanlı Devletinde Sağlık ve Sosyal Cemiyetler ve Hemşirelik", s. 236; Z. Özaydın, "Balkan Savaşı ve Muhasarada Edirne'de Sağlık Hizmetleri", *Edirne: Serhattaki Payitaht,* ed. E. N. İşli ve M. S. Koz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 279-288; N. Sarı, B. Akgün, "20. Yüzyıl Başlarında Dârülfünun Tıp Fakültesi Müderris ve Muallimlerinin "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti İşbirliğiyle" Savaş Yaralı ve Göçmenlerine Hizmetleri", s. 9-44; K. H. Keskinbora, F. Kamer ve Aras, S. Yıldırır, "Balkan Harbinde Yanya Cephesi ve Dr. Süleyman Numan", *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongre Bildiriler Kitabı,* 11-15 Ekim 2011, s. 127-134; A. Ataç ve M. Uçar, "1912 Yılında Yayımlanan Bir Belge Işığında Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşı'nda Yürüttüğü Sağlık Hizmetleri", *8. Türk Tıp Tarihi Kongre Bildiriler Kitabı,* 16-18 Haziran 2004, Türk Tıp Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2006, s. 367-374; K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri,* c. 1, s.105.

68 *Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı,* s. 185-7, 312, 315; A. Z. İzgöer, "Osmanlı'nın Yıkılışı Öncesinde Hind Hilâl-i Ahmer Yardımları ve Dr. Ensari'nin Faaliyetleriyle İlgili Bazı Notlar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları,* sayı 8 (2002), s. 17-31; Z. Özaydın, "The Egyptian Red Crescent Society Aid to the Ottoman State During the Balkan War in 1912", *Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine (ISHIM),* sayı 1 (2003), s. 18-21; O. Dağlar, "Balkan Savaşları'nda İnsancıl Hukuk İhlallerine İki Örnek Olay: Alman Kızılhaç Ekiplerinin Karşılaştıkları Engeller ve Mısır Kızılay Vapuruna El Konması", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* sayı 2 (2007), s. 235-257.

İkmal sorununun yanı sıra, doktor, hemşire, sağlık memuru sayıca azdı; kısacası ordunun ihtiyacını karşılayacak kadar sağlık mensubu yoktu. Sivil tabiplerin askere alınmasıyla açığın kapatılmasına karar verildi; buna da kamuoyu tepki gösterdi. Hemşire bulmakta güçlük çekildiğinden Askerî Rüştiye, Muallim Mektebi, İdadî Mektebi gibi bazı okulların büyük yaştaki öğrencilerine hasta bakımı eğitimi verildi ve yetişenler hastabakıcı olarak görevlendirildi[69]. Yardıma gelen Türkistanlı Müslüman hemşireler ve Kızılhaç hemşireleri hizmetleriyle Osmanlı hanımlarına örnek oldular. Dr. Besim Ömer Paşa'nın açtığı hemşirelik kurslarından mezun olan hanımlar da Balkan Savaşı'nda hizmet verdiler[70].

Balkan Savaşı öncesinde yapılan tıbbî hazırlıklar yetersiz olduğu gibi, sağlık mensupları da çeşitli sebeplerle yeterince hizmet verememişti. Göreve atamalarda karışıklıklar olmuş, sağlık mensuplarıyla sıhhî malzeme temininde uyum eksikliği yaşanmıştı. Gerek devlet katında, gerekse cephedeki karışıklıklar ve kötü yönetim sebebiyle tümenlerle sıhhiye birlikleri bağlantı kuramamış, hekimlerin çoğu sefer görevlerinin neler olduğunu öğrenememiş; sıhhiye birlikleri köy köy dolaşıp tümenini aramak zorunda kalmış; birlik hekimleri taburun ilk yardım yerini nerede açacağını bilememiş, yaralılar da ilk yardım yerini öğrenememiş; bazen de sıhhiye malzemesini teslim edecek makam bulunamamış; sıhhiyecilerin bilgisizliğinden dolayı malzemenin nasıl kullanılacağı konusunda sıkıntılar yaşanmış; bazen ulaşım vasıtaları temin edilememiş ve bu gibi sebeplerle seyyar hastaneler yeterince kullanılamamış, bazısı hiç açılmadan düşman eline geçmişti[71].

Balkan Savaşı'nda sağlık kurallarına yeterince uyulamadı. Karargâh çadırları, hayvan kesim yerleri ve mutfaklar ile lağım çukurları birbirine çok yakın kurulmuştu. Ölenler çadırların yakınına gömülüyordu. Yoğun yağmur nedeniyle lağım çukurları kapanıyordu. İçme suları kirlenince, hastalığa karşı önlem olarak çamurlu kuyular kapatıldı. Su sıkıntısı artınca içecek, yıkanacak ve araç gereçleri arındıracak temiz su bulunamadığından kolera, dizanteri, tifo gibi bulaşıcı hastalıklar kısa sürede baş gösterdi. Bitlere karşı önlem alınamamıştı. Asker arasında koleranın görülmesi üzerine bazı tümenler durduruldu, bazıları da geri çekildi. Çatalca hattında seyyar etüvler kurulmuş ve *tecrithane*ler yapılmış olsa da Balkan Harbi'nde koleraya mağlup olunmuştu. Bulgarların ilerlemesi karşısında geri çekilen askerlerle birlikte kolera sivil halka da bulaştı[72].

---

69 A. Ataç, M. Uçar ve E. Kurt, *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923)*, s. 77; O. D. Macar, "The Fight Against Disease With Medicine and Wound Care in the Ottoman Army During the Greco-Ottoman War of 1897", s. 189.

70 N. Sarı ve Z. Özaydın, "Dr. Besim Ömer Paşa ve Kadın Hastabakıcı Eğitiminin Nedenleri (I)", *Sendrom*, sayı 4 (1992), c. 4, s. 10-18; "Dr. Besim Ömer Paşa ve Kadın Hastabakıcı Eğitiminin Nedenleri (II)", *Sendrom*, sayı 5 (1992), c. 4, s. 72-80.

71 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, c. 1, s. 92-93; A. Ataç, "Osmanlı Devleti'nde Askeri Sağlık Hizmetleri", s. 67-68; *TSK Tarihi Balkan Harbi*, c. 3, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 707-708.

72 Ş. Sevimli ve D. Ceyhan, "Balkan Savaşı (1912-1913) ve Bulaşıcı Hastalıklar", *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongre Bildiriler Kitabı*, 11-15 Ekim 2011, s. 1002; Bkz. G. Dinç, *Mehmet Nail Bey'in Derlediği Kartpostallarla Balkan Savaşı (1912-1913)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 122-125; K. Keskinbora vd., "Balkan Harbinde Yanya Cephesi ve Dr. Süleyman Numan", s. 129; A. S. Ünver, *Tıp Tarihimiz*

Balkan Savaşı'nda felaketler birbirini izliyordu. Aşırı yağmurla çamurlanan toprak yollarda Alman yapımı ağır toplarla yorulan ve iyi beslenemeyen, hatta aç kalan askerî birlikler kışın korunaksız ince giyimleriyle cephede rahatsızlandı; askerin donan el ve ayakları kesilmek zorunda kalındı. Hilâl-i Ahmer seyyar hastanelerinin önemli bir bölümü yenilgi sonucunda kapanan yollar ve işgaller nedeniyle ulaştırılamadı, sevk edilen sıhhî malzeme yağmalandı; sağlık levazımı ve hastane kayıtları düşman eline geçti. Tıbbî malzeme ve ilaç yokluğundan yaralılar yeterince bakılamıyor, yaralar kirli bez parçalarıyla bastırılıyordu. Sağlık hizmetlerindeki düzensizlik sebebiyle hasta ve yaralı askerler yollarda ve açık vagonlarda günlerce beklemek zorunda kalmıştı. Hatta bazen nakledilemeyen yaralılar Bulgarlara teslim edilmişti. Neticede aç, susuz, bakımsız, ilaçsız ve soğukta kalan askerler, bozulan sağlıkları ve kolayca hastalanmaları sebebiyle hayatlarını kaybettiler[73].

Bulgarlar Edirne'yi işgal ettiğinde Merkez Asker Hastanesi'nin radyoloji servisini Bulgaristan'a götürdüler, hekimleri de esir aldılar. Edirne'ye sağlık malzemesi getiren Dr. Bahaeddin Şakir Bey'i de Bulgarlar Cenevre Sözleşmesine aykırı olarak tutuklayıp esir ettiler. Kısa süre içinde hastaneleri kapatan Bulgarlar sıhhî malzemeye el koydu. Bulgarlar, esir kamplarındaki yaralıların hastanelere sevk ettirilmesini istemiyordu. Hidrofil pamuk, gazlı bez ve ilaç bulunamıyordu. Uzun süre tedavisiz kalan hastaların yaraları cerahatlendi. Edirne çevresindeki esir kamplarındaki açık arazide, yağmur altında soğuk havada bırakılan Türk askerleri zatürre oldu. Türk askeri arasında kolera, tifüs ve dizanteri salgınları ciddi boyuttaydı. Edirne'de 20.000 esir Türk askeri ve 5 bin ahali açlık ve bakımsızlıktan helak olmuş, süngü ve kurşunla şehit edilmişti. Savaş sonrasında çoğu Bulgaristan'a götürülen Türk esirler de büyük sefalet içinde hastalıktan ve bakımsızlıktan hayatlarını kaybetti. Bulgarların insanlık dışı muameleleri Uluslararası Carnegie Raporu'nda kayıtlıdır[74].

Savaş kaybedildiğinde hasta, yaralı, yorgun ve perişan ordu birlikleri Anadolu'ya yöneldi. Topraklarını, evlerini, mal varlıklarını kaybeden Rumeli halkı, savaşta dul ve yetim kalanlar da can korkusuyla Anadolu'ya sığındı. On binlerce muhacir İstanbul'a ve Anadolu'ya göç etmekteydi. Rumeli'de baş göstermiş olan koleradan sonra çiçek hastalığı da salgın haline gelerek göçmenler arasında yayıldı. Balkan Savaşı'nı yaşayanların anılarında, binlerce kolera hastasının ölülerle kucak kucağa açıkta

Yıllığı I, İÜ Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü, sayı 52, İstanbul 1966, s. 70; A. Ataç, M. Uçar ve E. Kurt, *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923)*, s. 91; K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, c. 1, s. 101.

73 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, c. 1, s. 92, 94; Ş. Sevimli ve D. Ceyhan, "Balkan Savaşı (1912-1913) ve Bulaşıcı Hastalıklar", s. 1007-1010; A. Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*, Ankara Tıp Fakültesi, Ankara 1956, s. 7-9.

74 R. Kazancıgil ve N. Gökçe, "Edirne-Selanik-Manastır Asker Hastaneleri ve Dr. Rıfat Osman Bey", *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongre Bildiriler Kitabı*, 11-15 Ekim 2011, s. 155-167; K. Keskinbora vd., "Balkan Harbinde Yanya Cephesi ve Dr. Süleyman Numan", s. 132-133; S. Aşkın, *Balkan Savaşlarında Edirne*, T.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 97; E. Göksoy, "Alman Profesör Kirschner'in 1912-1913 Balkan Harbi Sırasında Edirne'deki Gözlemleri", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi/38th International Congress on History of Medicine*, c. 3, ed. N. Sarı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. 14, Ankara 2005, s. 1453-1455; O. Dağlar, "Balkan Savaşları'nda İnsancıl Hukuk İhlallerine İki Örnek Olay: Alman Kızılhaç Ekiplerinin Karşılaştıkları Engeller ve Mısır Kızılay Vapuruna El Konması", s. 251-253.

yattıkları, hatta ölülerin gömülemez hale geldiği anlatılmaktadır. Göçmenlere tahsis edilen camiler, mescitler dolmuş; binlerce muhacir hayvanları ve arabalarıyla sokakta kalmıştı. Dağıtılan ekmekler çöp arabalarıyla taşınıyordu. Sağlık, beslenme, barınma, temizlik sorunları giderek büyüdü[75].

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti göçmenlere yardımın düzen içinde yürütülebilmesi işini Tıp Fakültesi muallimi ve Genel Merkez üyesi Dr. Celâl Muhtar'a havale etti ve onun başkanlığında bir heyet kuruldu. Dr. Celâl Muhtar, pratik zekâsı, uzak görüşlülüğü ile derhal bir takım tedbirler aldı. Sur dışında barakalara yerleştirilen göçmenler aşılandı. Dr. Celal Muhtar'ın mükemmel teşkilatçılığı sayesinde yardımlar muhacirlere düzenli bir biçimde ulaştırılabildi. Cenevre Sözleşmesini ihlal eden Yunanistan, Kızılhaç ve Hilâl-i Ahmer amblemi taşıyan bazı hastane vapurlarına engel olmuş, fakir ve muhtaç muhacirleri taşıyan gemilere de el koymuştu[76].

Dr. Ahmed Ensari başkanlığında kurulan Hind Hilâl-i Ahmer Heyeti, yaralı ve hastalara hizmetin yanı sıra Rumeli Muhacirlerine Yardım Cemiyeti'nin kurulmasına öncü olmuş ve Hindistan'dan yardım toplama çalışmalarını yürütmüştü. Mısır Hilâl-i Ahmer heyeti de Rumeli göçmenlerinin nakline ve tedavisine yardımcı oldu. Selanik-İzmir arasında göçmen ve hacıları taşıyan Mısır Hilâl-i Ahmer Vapuru ise Yunanlı yetkililerce alıkondu[77].

I. Dünya Savaşı'nda (1914-1918) Sağlık Hizmetleri

Trablusgarp ve Balkan Savaşları Osmanlı Devleti'nin iktisadî ve toplum yapısını bozmuş, askerî kurumların işleyişini zora sokmuş, yoksulluğu ve açlığı artırmış, neticede sağlık sorunlarını büyütmüş, bulaşıcı hastalıkların artmasına neden olmuştu. Fakat Trablusgarp ve Balkan Savaşları'ndan edinilen tecrübelere dayanarak ordunun sağlık hizmetleri yeniden düzenlendi, koruyucu hekimliğe önem verildi ve sağlık tedbirlerinin uygulanması için gereken yasa ve yönetmelikler çıkartıldı.

I. Dünya Savaşı'nın ilanından önce 1126 muvazzaf tabip vardı. *Mükellefiyet-i Etibba* kanunu çıkartılarak 20-45 yaş arasındaki tüm sivil doktorlar, diş hekimleri ve eczacılar orduya alındı. Tıp hocaları sıhhiye subayı olarak tayin edildi. Seferberlikte silahaltına alınanlarla tabip sayısı 1542'ye yükseldi[78]. Orduya diplomalı hekim ve

---

75 Ş. Sevimli, D. Ceyhan, "Balkan Savaşı (1912-1913) ve Bulaşıcı Hastalıklar", s. 1008-1009.

76 N. Sarı, B. Akgün, "20. Yüzyıl Başlarında Dârülfünun Tıp Fakültesi Müderris ve Muallimlerinin 'Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İşbirliğiyle' Savaş Yaralı ve Göçmenlerine Hizmetleri", s. 29-39; Ş. Sevimli, D. Ceyhan, "Balkan Savaşı (1912-1913) ve Bulaşıcı Hastalıklar", s. 1008; Ö. Sarıkaya, M. Civaner, "Immigration and Public Health Problems: From the Balkan Wars to the First Years of the Republic of Turkey", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi / 38th International Congress on History of Medicine,* c. 3, s. 1477-1479.

77 *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*, haz. A. Z. İzgöer ve R. Tuğ, s. 185-7, 312, 315; A. Z. İzgöer, "Osmanlı'nın Yıkılışı Öncesinde Hind Hilâl-i Ahmer Yardımları ve Dr. Ensarî'nin Faaliyetleriyle İlgili Bazı Notlar", s. 17-31; Z. Özaydın, "The Egyptian Red Crescent Society Aid to the Ottoman State During the Balkan War in 1912", s. 18-21.

78 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, c. 10, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 144-145. Tabip sayısı kaynaklara göre değişebilmektedir; Bkz. G. Erdem, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Sağlık Hizmetleri", *Seferde Sağlık Hizmetleri Sempozyum Kitabı,* Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 10-25.

eczacı bulmak güçtü ve askerin ihtiyacı karşılanamıyordu. Seferberlik dolayısıyla Tıp Fakültesi öğrencileri (Eczacı ve Dişçi Mektepleri öğrencileri dâhil) başçavuş ve çavuş rütbesiyle orduda görevlendirildi. Kızılay çalışanları askere çağrıldı. Harbiye Nezâreti, önceden orduda görevli olup da istifa eden veya tekaüt ettirilen diplomasız cerrah ve eczacıları da seferberlik münasebetiyle tekrar orduda istihdam etmek zorunda kaldı[79].

Harbiye Nezâreti Sıhhiye Dairesi Riyaseti ordu sağlık hizmetlerinin en üst yönetim basamağıydı. İstanbul'daki hastaneler ordu hizmetine alındı. Savaş başladığında asker hastanelerinin bölümleri, yatak sayıları, tabip kadroları, yardımcı sağlık görevlileri belirlendi. Her ordu, kolordu ve tümen için sıhhiye bölükleri hazırlandı. Tümenlerde eczaneler oluşturuldu. Tümen baştabiplerinin, tümen sıhhiye görevlilerinin doğrudan amiri olması ve tümen komutanı, ordu kumandanı ve sıhhiye dairesiyle yazışma yetkisinin bulunması, tüm zorluklara rağmen etkili ve verimli sağlık hizmeti verilebilmesini sağlamıştı. Askerî sağlık hizmetlerinin ilk basamağından en üstüne kadar sevk ve idarenin hekimlerin denetiminde olmasıyla hızlı ve doğru kararlar alınabilmişti[80].

I. Dünya Harbi'nde askerî sağlık hizmeti ilk basamaktan itibaren tasarlanmış; sıhhiye erlerinin nitelikleri belirlenmiş ve eğitime tabi tutulmuşlardı. Cephedeki sıhhiye bölükleri tümenlerin hemen arkasına yerleştirildi. İlk müdahaleyi ve yaralıların tahliyesini *sıhhiyeciler* yapardı. Yaralıları sedyeyle taşıyan *tezkereciler* ateş hattına girerek Türk yaralıların yanı sıra düşman yaralıları da taşıdılar. Yardıma gidenlerden bazısı düşman ateşi sonucunda yaralandı veya şehit oldu. Tezkereciler, şehit ve düşman askerlerin gömülmesine de yardımcıydı[81]. Askerin çantasına veya ceketine yerleştirilmiş olan *harp paketi* ile ilk tedavi yapılırdı. Gerektiğinde yaralılar sıhhiye onbaşısı nezâretinde taburun *sargı yeri*ne götürülürdü. Savunma mevzilerinde bulunan kıta sargı yerleri açık yaraların sarılarak kanamanın durdurulması amacıyla kurulmuştu. Piyade birliklerinin ve sahra topçu bataryalarının sargı yerleri çoğunlukla açıkta, cephenin hemen gerisindeydi; üstünde Kızılay'ın "hilâl" amblemi olan beyaz çadırlarda hizmet verilirdi. Topçu tabyalarının yeraltına inşa edilen korunmalı kıta sergi yerleri vardı. Kıta sargı yerlerinde bulunan tabur doktorları muayeneyi yapar, hafif hasta ve yaralılar tedavi edilirdi. Tedavi edilemeyenler ve ağır yaralılar tezkereciler tarafından on beş dakika kadar yürüme uzaklığında olan ve arabaların beklediği *durak yerleri*ne götürülürdü. Burada toplanan yaralıları tezkereciler tümen sıhhiye bölüklerinin *büyük sargı yerleri*ne taşırdı. *Kabul çadırı*nda adı deftere kaydedilen yaralıya pansuman yapılarak sargısı değiştirilir; gerekirse de *ameliyat çadırı*na alınarak tedavisi veya ameliyatı yapılırdı. Cepheye geri yollanamayacak durumdaki askerler yakındaki *seyyar*

79 BOA, Şura-yı Devlet Evrakı, Harbiye, 661/31, (14 Nisan 1915); BOA, *Şura-yı Devlet Evrakı,* Harbiye, 661/31, (1332, B, 22); N. Sarı, "Mekteb-i Tıbbiye Sonrasında Diplomasız Sağlık Mensuplarıyla Mücadele", *Osmanlıda Felsefe, Tasavvuf ve Bilim,* ed. F. Aydın ve M. B. Aydın, Mahya Yayıncılık, İstanbul Ekim 2016, s. 273-290; A. Ataç, M. Uçar ve E. Kurt, *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923),* s. 106-114.

80 A. Ataç, M. Uçar ve E. Kurt, *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923),* s. 96-97, 102.

81 A. Ataç vd., *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923);* N. Yıldırım, *Savaşlardan Modern Hastanelere/Türkiye'de Hemşirelik Tarihi,* İstanbul 2014, s. 144-150; *Yakın Tarih İncelemeleri-1: Çanakkale Savaşı,* ed. M. Albayrak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

*hastane*lerde bakım altına alınırdı. Tümen başhekiminin emrinde olup, 200 yaralı alabilen seyyar hastaneler ordunun arkasından giderek savaş alanının hemen gerisinde hizmet verirdi. Bazen birkaç seyyar hastane birleştirilerek *ağır yaralı* (mecruhin) *hastanesi* kurulurdu. Seyyar hastaneden taşınabilir duruma gelenler *menzil ve harp hastanelerin*e sevk edilirdi. Menzil hastaneleri ordunun ikmal yollarının bulunduğu ulaşım bölgelerinde kurulurdu. Çoğunlukla askerin bulunduğu bölgelerde hizmet veren sabit *mevki hastaneleri* ve çadırda faaliyet gösteren *sahra hastaneleri* de menzil hastanesi olarak hizmet veriyordu. Savaş öncesinde ve savaş sırasında yaralı ve hasta tedavisi için kurulan harp hastanelerinin yanı sıra savaş dolayısıyla mevcut pek çok hastane de *harp hastanesi* olarak hizmet vermişti. Ağır yaralılar *yaralı sıhhiye nakil kolları* tarafından doğrudan hastaneye taşınırdı. Yaralıların boynuna asılan pusulada askerin künyesi, yarası ve yapılan tedavi yazılıydı. Bölge Sıhhiye Heyeti'nin onayını alan hasta ve yaralılar *merkez hastanelerin*e sevk edilirdi. Bulunulan merkezde yığılma olduğunda ve tıbbî ihtiyaçlar yeterince karşılanamadığında bazı yaralı ve hastalar çevre illere de sevk olunurdu. Bazı bölgelerde (Sahra'da, İç Anadolu'da vd.) yollar araba ile yaralı taşımaya uygun olmadığından yaralılar katır, at veya deve sırtına yerleştirilen ve "kakule" adı verilen araç üstünde yatar vaziyette, ya da oturur durumda taşınırdı. İhtiyaç halinde hayvan arabaları ve kağnılar kullanılmıştı. Çanakkale gibi denizi olan cephelerden hasta ve yaralılar, yaralı nakil merkezi gibi kullanılan iskelelerden kalkan ve *hastane gemisin*e dönüştürülmüş olan Hilâl-i Ahmer ve Şirket-i Hayriye vapurlarıyla taşınmıştı. Yaralı ve hastaların taşınması, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin önemli görevleri arasındaydı. 1915 yılında, Gülnihal, Akdeniz ve Şirket-i Hayriye'nin 60, 61, 63 ve 70 baca numaralı dört vapuru hastane gemisi olarak yaralı naklinde kullanıldı. İhtiyaç durumunda askerler mavnalarla ve takalarla da sevk edilmişti. Demiryolu istasyonuna yakın olanlar tren ile taşınırdı[82]. Hastanelerin dışında *nekahethaneler* ve *istirahathane*ler kuruldu. Askeriyenin yanı sıra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin kurduğu bu müesseselerde, nekahet döneminde olanların ve yaşanan zorluklara, uykusuzluğa, yorgunluğa dayanamayarak psikolojisi bozulanların rehabilitasyonu yapılıyordu[83].

1914 tarihinde "Seferde Bulaşıcı Hastalıkların Teşhis, Korunma ve Tedavisi Hakkında Muhtıra" yayınlandı. Durgun su birikintileri kurutularak sivrisinek alanları yok edilmeye çalışıldı. Suların ve isâle hatlarının, depoların temizlenmesi ve yenilenmesi için girişimde bulunuldu. Yaygın ishal vakaları karşısında helâlar kireçlenerek, içme suları temiz kaynaklardan temin edilerek koleraya ve dizanteriye karşı önlemler alınmaya çalışıldı. Bit ile bulaşan hastalıklar, ishalli hastalıklar, çiçek, kuşpalazı, kızamık, kızıl, sıtma, frengi ve veremle mücadele planları yapıldı; salgın hastalıkları bildirme,

82 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, c. 5, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1980; A. Ege, *Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri*, yay. haz. C. Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011; L. Erdemir, "Çanakkale Muharebe Meydanlarından İstanbul Hastanelerine: Sağlık Hizmetleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 15 (2012/1), s. 93-103; N. Sarı, "Osmanlılarda Hasta Taşımacılığı", *II. Türk Bilim Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul, 3-5 Nisan 1989, (Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri) IRCICA Yayınları, İstanbul 1989, s. 67; A. Akkaya, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi Sağlık Hizmetleri*, Kızılay Yayını, Ankara 2015, s. 67-83; A. Ataç, M. Uçar ve E. Kurt, *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923)*, s. 94-106.

83 A. Akkaya, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi Sağlık Hizmetleri*, s. 87.

şüphelileri tecrit etme zorunluğu getirildi. Bulaşıcı hastalıklarla mücadele için ihtiyacı olan birliklere bakteriyoloji sandıkları gönderildi, gezici bakteriyoloji laboratuvarları kuruldu. Ateşli hastalığı olanlara kan testi yaptırılıyor, şüpheliler ayrı koğuşa alınıyor; hasta dışkıları mikrop öldürücü çözeltilerle temizleniyordu. Savaş öncesinden orduda uygulanmaya başlanan kolera ve tifo aşılarına 1914 sonbaharında hız verildi. 1912 yılında henüz tifüsün etkeninin üretilmediği bir dönemde Reşâd Rıza (Kor, 1877-1941) bit tifüsüne karşı ilk aşıyı hazırlamıştı; 1915 yılında asker hekimler bu aşıyı uyguladı ve iyi netice aldılar[84]. Sivil halka da küçük sıhhiye ve aşı memurları tarafından aşı yapılmaya çalışıldı. İstanbul'daki aşı üretimiyle yetinmeyen ordu yeni aşı üretim merkezleri (*darülistihzar*) tesis etti. Seyyar etüvler satın alındı. Geri gönderilen hasta erler ile sevk edilenlerin karşılaşması sırasında dönek humma ve tifüs hastalığının bulaşmasını önleme amacıyla kurulan sıhhiye duraklarına *temizleme fırınları* yaptırıldı; 1916 tarihinden sonra *buğu sandıkları* kullanıma girdi. Menzil temizleme istasyonlarında / temizleme evlerinde sıcak hava veya basınçlı sıcak su buharıyla elbiseleri bitten temizlenen askerler yıkanıyor ve sonra temiz elbiselerini giyiyorlardı. Böylece tifüsün doğu illerinden Anadolu'nun içine yayılması engellendi. Kaybedilmeye başlanan topraklardan Anadolu'nun içlerine doğru göç edenlerin yolları üzerinde 1916 yılından itibaren "*muhacir sıhhiye istasyonlari*" tesis edilmeye başlandı; göçmenlere kolera, tifo ve çiçek aşısı yapıldı. Bitlerin askerin altına serilen hasırlarda olduğu anlaşıldığında hasırlar yakılınca 1917 senesinde tifüs salgını önlendi[85].

Tıp Fakültesi'nden öğrenciler Harbiye Nezâreti tarafından Askeriye'nin yanı sıra Hilâl-i Ahmer hastanelerinde görevlendirildi. Hilâl-i Ahmer'e katılmak isteyen Tıp Fakültesi öğrencilerinin isim listesi 21 Ağustos 1914 tarihinde Sıhhiye Dairesi Başkanlığı'ndan bildirildi. Hilâl-i Ahmer tarafından açılan yaralı hastanelerinde istihdam edilmek üzere Tıp, Eczacı ve Dişçi Mektepleri öğrencileri Harbiye Nezâreti Sıhhiye Seferberlik Müdürlüğünce tayin edildi. Hastabakıcı olarak işe alınan Tıp Fakültesi öğrencileri de vardı. Tıp Fakültesi müderrisi Dr. Ziya Nuri Paşa hastaneye baştabip tayin edildi. Bir süre Askeriye tarafından idare edilen hastane daha sonra Hilâl-i Ahmer'e devredildi. I. Dünya Savaşı'nda Tıp Fakültesi muallim, asistan ve şeflerin çoğu, hastabakıcı ve memurların bir kısmı ve ileri sınıflardaki öğrencilerin birçoğu asker birliklerine giderek ordunun sağlık hizmetine katıldı. 1914 yılı sonunda Tıp Fakültesi Hastanesi, *Tıp Fakültesi Askerî İhtiyat / Yedek Asker Hastanesi*'ne dönüştürüldü; *Yaralılar* (*Mecruhîn*) *Hastanesi* olarak hizmet verildi.

---

84 E. K. Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji,* İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 130.

85 T. Sağlam, *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhî Hizmet,* İstanbul Askeri Matbaa, İstanbul 1941, s. 61-65, 77-124; A. Akkaya, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi Sağlık Hizmetleri,* s. 61-65; M. Karatepe, "I. Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesinde Tifüs", *Tarih-Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi,* sayı 176 (2001), s. 22-25; M. Aksu, "Sivas Telkihhanesi ve Çiçek Aşısı Üretim Tesisi", *8. Türk Tıp Tarihi Kongre Bildiriler Kitabı,* 16-18 Haziran 2004, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2006, s. 259-264; M. Uçar ve A. Ataç, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordularının Sağlık Durumu ve Bulaşıcı Hastalıkların Etkisi", *9. Türk Tıp Tarihi Kongre Bildiriler Kitabı,* 24-27 Mayıs 2006, Kayseri, ed. E. Kahya vd., Nobel Yayınları, Ankara 2006, s. 354-361; M. Karatepe ve R. Kutlubay, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Kayseri'de Sağlık Çalışmaları", *9. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri,* Kayseri, 24-27 Mayıs 2006, ed. E. Kahya vd., Nobel Yayınları, Ankara 2006, s. 350-351.

Tıp Fakültesi öğrencilerinin (Eczacı ve Dişçi Mektepleri öğrencileri dâhil) çoğu seferberlik dolayısıyla başçavuş ve çavuş rütbesiyle orduya dâhil olduğundan ve Harbiye Nezâreti tarafından Askerî ve Hilâl-i Ahmer hastanelerinde görevlendirildiklerinden 1915 ders yılında Tıp Fakültesi'nde ders yapılamadı. Çok sayıda tıp öğrencisi savaşta çarpışmalarda ya da salgın hastalıklar nedeniyle şehit oldu. Balkan ve I. Dünya Savaşları sırasında askerî hastane olarak hizmet veren *Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi* bu dönemde *Gülhane Tababet-i Askeriye ve Tatbikat Mektebi* olarak anıldı. I. Dünya Savaşı'nda Gülhane hocalarının önemli bir kısmı ve asistanlar cepheye gönderildi[86].

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti I. Cihan Harbi'nde önemli hizmetlerde bulundu. Cemiyet yöneticilerinin önde gelenleri Dârülfünun Tıp Fakültesi muallimleriydi[87]. Osmanlı'nın en eski sivil toplum örgütlenmesi olan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Osmanlı aydını ve Tıp Fakültesi muallimleri ile halkın bütünleşmesini sağlaması bakımından büyük önem taşır. Çanakkale'deki kanlı muharebeler sebebiyle çok sayıda yaralı asker İstanbul'a getirildiğinde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti bazı okul binalarını hastaneye dönüştürdü[88]. Çöl harekâtında hastane çadırları kuran Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin sağladığı seyyar Röntgen cihazı dönemi için olağanüstü bir donanımdı. Hilâl-i Ahmer Hanımlar Şubesi Galiçya'daki askerlere yardımda bulundu[89]. Cemiyet, orduda hayvan hastalıklarıyla mücadele için baytarlara eğitim verdi; çiçek, kuduz aşılarının yapılmasını sağladı[90]. Cemiyetin imalathanelerinde on binlerce yaralıya, muhacire ve fakire pamuk, sargı bezi, çarşaf, sedye, koltuk değneği yapıldı; kurduğu çiftliklerde besin maddeleri üretildi[91].

Gerekli görevlilerin tedarik edilmesi ve eğitilmesi; bilgi ve beceri sahibi hastabakıcıların yetiştirilmesi Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin ana hedefleri içindeydi. Kızılhaç kongrelerine katılan Dr. Besim Ömer Paşa, hemşireliğin ayrı bir meslek olduğunu, eğitilmiş hemşirelere olan büyük ihtiyacı ısrarla belirterek Cemiyet'in bu konuya eğilmesini sağlamış ve Kadırga Hastanesi'nde altı ay süreli hastabakıcılık kursu için ödenek ayırmıştı. I. Dünya Savaşı sırasında (1913-1915 yıllarında) Dr. Besim Ömer'in öncülüğünde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti bünyesinde, İstanbul'da Dârülfünun konferans salonunda hastabakıcılık kursları verildi. Ayrıca, Bursa'da da Hilâl-i Ahmer

86 N. Sarı ve B. Akgün, "20. Yüzyıl Başlarında Dârülfünun Tıp Fakültesi Müderris ve Muallimlerinin 'Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti İşbirliğiyle' Savaş Yaralı ve Göçmenlerine Hizmetleri", s. 9-44.

87 N. Sarı ve B. Akgün, "20. Yüzyıl Başlarında Dârülfünun Tıp Fakültesi Müderris ve Muallimlerinin 'Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti İşbirliğiyle' Savaş Yaralı ve Göçmenlerine Hizmetleri", s. 239; N. Sarı ve Z. Özaydın, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık ve Sosyal Yardıma Katkıları", *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiriler Kitabı,* 20-21 Eylül 1990, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 161-171.

88 N. Sarı ve Z. Özaydın, "Osmanlı Devletinde Sağlık ve Sosyal Cemiyetler ve Hemşirelik", s. 236; O. D. Macar, "Galiçya Cephesi'nde Osmanlı Birlikleri ve Sağlık Hizmetleri (1916-1917)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları,* ed. F. Günergun, sayı 2 (2009), c. 10, s. 35-58.

89 N. Sarı ve Z. Özaydın, "Osmanlı Devletinde Sağlık ve Sosyal Cemiyetler ve Hemşirelik", s. 236.

90 N. Sarı ve Z. Özaydın, "Osmanlı Devletinde Sağlık ve Sosyal Cemiyetler ve Hemşirelik", s. 236-237.

91 N. Sarı ve Z. Özaydın, "Osmanlı Devletinde Sağlık ve Sosyal Cemiyetler ve Hemşirelik", s. 237; Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti'nin sıhhiye heyeti de devreye girmişti. Bkz. A. Ayhan, "Çanakkale Savaşları Sırasında ve I. Dünya Savaşı Yıllarında Devletin Halk Sağlığı İçin Aldığı Tedbirler (Balıkesir Örneği)" *Tıp Tarihi Araştırmaları,* sayı 14 (2006), s. 320-328.

bünyesinde hanımlara mahsus hastabakıcılık kursları açıldı. Hemşirelik kurslarında yetişen gönüllü hemşireler harp hastanelerinde görev yaptılar[92].

Alman Devleti Osmanlılara hekimler ve sağlık hizmetlerini düzenleyecek uzmanlar yolladı. Alman ordusunun doktorları çeşitli cephelerde hizmet etti. Alman Kızılhaç'ı sağlık malzemesi, ilaç ve teçhizat gönderdi[93]. Cenevre ve Lahey Sözleşmeleri gereği sargı yerlerine, sıhhiye çadırlarına, hastanelere, yaralı ve hasta taşıyan araçlara (gemiler, arabalar vd.) Kızılay bayrağı çekilmişti. İngiliz ve Fransızların yer yer sağlık teşkilatına saldırıları zaman zaman hastane binalarının yıkılmasına, yaralanmalara ve ölümlere sebep oldu. Çanakkale Cephesi'nde yaralı taşıyan hastane gemilerimiz birçok kez bombalandı. Düşman uçakları sıhhiye bölüklerini ve sıhhiye çadırlarını da hedef aldı[94].

1916-1917 tarihlerinde Osmanlı ordusu Galiçya Cephesi'ne ancak tümenlerin sıhhiye bölüklerini götürebilmişti. Sağlık malzemesi ve seyyar hastaneler Osmanlı askerlerinin sağlık hizmetlerinden sorumlu olan Avusturya-Macaristan yetkililerince karşılandı; ayrıca cephelere tıbbî malzeme ve hekimler gönderdiler, sahra hastaneleri açtılar. Galiçya Cephesi'nde ağır yaralananlar seyyar menzil hastanelerine ve düzensiz bir şekilde Avusturya-Macaristan hastanelerine sevk ediliyordu[95]. 1917 tarihinde Viyana'da açılan sakatlar okulunda eğitim gören Osmanlı askerlerinin atölye çalışmalarıyla Osmanlı ordusunda rehabilitasyon faaliyeti başladı. Savaşta kolunu, bacağını kaybeden askerlere protezler yaptırıldı[96]. Viyana Yaralıları Tedavi Evi'nde askerlere koruyucu sağlık dersleri verildi. Galiçya Cephesi'nde görülen tifüs (lekeli humma) ve tifo (karahumma) alınan tedbirlerle salgın yapmadan önlendi. Sık görülen ve ölümlere sebep olan kuduz vakalarının önlenmesi için talimatname yayınlandı. Çok sayıda asker kış mevsiminde soğuktan donma tedavisi, frengi ve belsoğukluğu tedavisi gördü. Hastanelerde yatan Osmanlı askerleriyle dil sebebiyle yeterince iletişim kurulamaması ve ölen askerlerin defin işlemleri gibi hususlar zaman zaman sorunlara yol açmıştı[97].

Dokuz cephede devam eden savaşın çok geniş ve uzak bölgelerde şiddetle sürmesi, yaralı ve hastaların fazlalığı sebebiyle birliklere yeterince sağlık hizmeti verilemiyordu. Savaş koşulları çok zordu. Alınan tüm tedbirlere rağmen, sağlık çalışanlarının sayıca yetersizliği ve eğitim düzeylerinin farklılığı; tıbbî malzeme ve araç-gereç

---

92 N. Sarı, Z. Özaydın, "Türk Hemşireliğine Osmanlı Hanımefendilerinin ve Hilâl-i Ahmer (Kızılay)'in Desteği", *Sendrom*, c. 3, sayı 4 (1992), s. 66-78; N. Sarı ve Z. Özaydın "Dr. Besim Ömer Paşa ve Kadın Hastabakıcı Eğitiminin Nedenleri (I)", s. 10-18; N. Sarı ve Z. Özaydın, "Dr. Besim Ömer Paşa ve Kadın Hastabakıcı Eğitiminin Nedenleri (II)", s. 72-80.

93 H. Becker, *I. Dünya Savaşında (1914-1918) Osmanlı Cephesinde Askeri Tababet ve Eczacılık (Alman Kaynaklarına Göre)*, İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 1983; A. Akkaya, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi Sağlık Hizmetleri*, s. 127-128.

94 A. Esenkaya, "Çanakkale Muharebelerinde İtilaf Devletlerinin Savaş Hukukuna Aykırı Davranışları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi, sayı 4 (Mart 2006), s. 51-54; A. Akkaya, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi Sağlık Hizmetleri*, s. 129-140.

95 O. D. Macar, "Galiçya Cephesi'nde Osmanlı Birlikleri ve Sağlık Hizmetleri (1916-1917)", s. 35-58; Gnkur. ATASE Arşivi, *BDH*, Kls No. 2185, D. No. 16.

96 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, c.1, s. 282; O. D. Macar, "Galiçya Cephesi'nde Osmanlı Birlikleri ve Sağlık Hizmetleri (1916-1917)", s. 43.

97 O. D. Macar, "Galiçya Cephesi'nde Osmanlı Birlikleri ve Sağlık Hizmetleri (1916-1917)", s. 45-48; *Hulûsi Fuad Tugay Dosyası*, İÜ İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik ABD Arşivi.

eksikliği; giyim, beslenme ve barınma yetersizliği gibi sebeplerle hazırlanan planlar yürütülemedi. Sıhhiye istasyonları sayıca yetmiyordu. Nakil vasıtaları kısıtlı olduğundan hasta ve yaralılar hastane durağına yaya olarak gönderilmek zorunda kalıyordu. Asker, devlet ve özel hastanelerin yanı sıra okul, kışla, medrese, cami, kilise ve han binaları harp hastanelerine dönüştürüldü. Hastanelerde yatak sayıları artırıldı(halk evlerindeki yataklar da orduya verilmişti). İmkanların az olması, yaralıların ise fazlalığı sebebiyle ağır yaralılara yeterince müdahale edilemiyor, yaralarda gelişen enfeksiyon ve kan kaybı ölümlere sebep oluyordu. Sıhhiye depolarındaki tıbbî malzeme hızla erimişti. Savaşın sürdüğü birçok yere tıbbî malzeme ve araç-gereç ulaştırılamıyordu. Avrupa'dan ve Amerika'dan getirtilen ilaçların ve tıbbî malzemenin temini güçleşince askerî hekimler bunları kendileri tedarik ve imal ettirdiler. Okul öğrencileri, şehit aileleri, muhacirler imalathanelerde çalıştılar[98].

Savaş ilerledikçe sağlık şartları daha da kötüleşti. Uygun giydirilemeyen, yeterince beslenemeyen, iyi barındırılamayan askerin hastalıklara direnci kırılmıştı. Koruyucu sağlık tedbirleri yeterince alınamıyor, temizliğe dikkat edilemiyordu. Bazı bölgelerde tedbir alınmadan salgın hastalık bulunan bölgelere askerî yığınak yapılmıştı. Yaralanmaların yanı sıra en önemli sağlık sorunu yine bulaşıcı salgın hastalıklardı. Dizanteri, tifo, tifüs, sıtma, sarılık, verem, frengi gibi hastalıklar hüküm sürerken yetersiz beslenme, hatta yer yer açlık, aşırı yorgunluk, uykusuzluk ve savaş korkusu hep birlikte askerin ve dolayısıyla ordunun gücünü kırıyordu. Cephedeki olumsuz koşulların yanı sıra büyük göç dalgaları bulaşıcı hastalıkların yayılmasını hızlandırıyordu. Halk arasında "*karahumma*" olarak bilinen tifo hastalığı bulaşık, gıda, su ve eşyanın yanı sıra sineklerle taşınıyordu. Savaş yıllarında salgın yapan ve bu nedenle "*ordu humması*" olarak da bilinen tifüs, Kafkas Cephesi'nde meydana gelen asker kaybının en önemli sebebiydi. Hekimlerin de birçoğu tifüse yakalanmıştı. Tifüs mikrobunun yanı sıra "dönek humma mikrobu" da hastanın kanını emen bitlerle bulaştığından iki salgın birlikte görülüyordu. Tedavi edilemeyen *dönek humma* hastalarının % 50'si ölmekteydi. Mesela, Kafkas Cephesi'nde 3. Ordu'nun % 90'ı, çarpışmadan ziyade açlık, donma ve salgın hastalıklardan kaybedildi. Kafkas cephesinde Mart 1915-Eylül 1918 ayları arasında 3. Orduda;+ 9001 kişi cephede şehit olmuş, 3801 kişi aldığı yaradan kaybedilmiş, 106.810 kişi ise hastalıktan ölmüştü. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda 240 bin kişinin "*hastalıktan öldüğü*" belirtilmektedir[99]. Kaybedilen topraklardan dönen bitkin askerler ve perişan göçmenler ile halkın yoksulluğu sonucunda 1918 yılında veremden ölümler hızla arttı. I. Dünya Harbi'nde, savaşırken yaralanıp ölenlerden çok daha fazla asker hastalıktan kaybedilmişti[100].

---

98 *Hidemat-ı Sıhhiyede Harb Tecrübeleri Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecrübeler*, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1922; A. Ataç, M. Uçar ve E. Kurt, *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923)*, s. 118-124; A. Akkaya, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi Sağlık Hizmetleri*, s. 51.

99 A. Akkaya, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi Sağlık Hizmetleri*, s. 51, 60; M. Karatepe, "I. Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesinde Tifüs", s. 22.

100 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, c.1, 2, 3'te yer yer pek çok bilgi verilir; A. Akkaya, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi Sağlık Hizmetleri*, s. 61-65; M. Karatepe, "I. Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesinde Tifüs", s. 22-25; H. Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 146; M. Karatepe ve R. Kutlubay, "I.

I. Cihan Harbi'nde hastalar ve yaralılar hastaneleri doldurmuş; yetersiz imkânlar ve olumsuz şartlar altında çalışan sağlık mensupları bulaşıcı hastalıklar karşısında en büyük risk grubunu oluşturmuştu[101]. I. Dünya Savaşı'nda asker hekimlerin %13 kadarı, başta salgın hastalıklar olmak üzere, çeşitli sebeplerle hayatını kaybetti[102].Savaşta vazife başında hayatını kaybeden sağlık mensuplarının genellikle tedavi ettikleri bulaşıcı hastalıklara, özellikle de tifüs hastalığına kendilerinin de yakalanmasıyla yaşamlarını yitirdiklerini söyleyebiliriz[103]. Kafkas Cephesi'nde tifüsle mücadele eden hekimlerin neredeyse hepsi tifüse yakalanmış ve çoğu kurtulamayarak ölmüştü[104]. Kafkas Cephesi'nde hayatını kaybeden sağlık subaylarının isimleri (125 tabip, 6 cerrah, 7 tıp öğrencisi, 1 diş hekimi, 25 beş eczacı) ve memleketleri, Dr. Tevfik Salim Sağlam Paşa'nın gayretiyle Erzurum'da Mareşal Çakmak Hastanesi'nde mermer kitabelere yazılmıştır[105]. Şehitler listesinde yer alan isimlerden bir kısmının baba adı, bazılarının da memleketi belli değildir. Ama büyük çoğunluğu başta İstanbul olmak üzere Anadolu topraklarındandır. Şehitlerin ve ailelerinin kimler olduğu ise neredeyse hiç araştırılmamış. Dr. Mazhar Osman'ın, Harbiye - Sıhhiye Dairesi İstatistik Şubesi'nden aldığını belirttiği I. Dünya Savaşı'nda şehit sağlık subayları listesinde 215 kişi yer alıyor. Listedeki 215 şehidin 82'si gayrimüslim[106]. Osmanlı topraklarını kendi vatanı bilen Müslüman olan ve olmayan tebaa arasında ayırım yapılmadan savaşta hayatını kaybedenlerin hepsi resmî olarak "şehit" sayılmıştır[107]. Vatan savunması sırasında görevini yaparken ölenlerin hepsine "şehit" payesinin verilmesi hep birlikte verilen mücadelenin değerini yansıtıyor. I. Dünya Savaşı'nda Boğazlar Cephesi'nde görev yapan hekim, tıp öğrencisi, eczacı ve hastabakıcılardan şehit olanlar hakkındaki bilgi veren az sayıda yayın var[108]. I. Dünya Savaşı'nda cepheye giden hekimlerin birçoğu öldüğünden savaş sonrasında büyük bir hekim açığı ortaya çıkmıştır.

I. Dünya Savaşı'nda, Tıbbiye hocalarından bir kısmının ve 765 Tıbbiye öğrencisinin orduya sevk olunarak hastanelere ve tümenlere tayin edildiği; cepheye gönderilen 680 Türk, 40 Rum ve 35 Ermeni tıp öğrencisinden 346'sının şehit düştüğü

Dünya Savaşı Yıllarında Kayseri'de Sağlık Çalışmaları", s. 350-361; Z. Koylu, "I. Dünya Savaşı ve Sonrası İstanbul'unda Tifo ve Verem", *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongre Bildiriler Kitabı,* 11-15 Ekim 2011, s. 1013-1026.

101 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri,* c.1, s. 133.

102 A. Ataç, M. Uçar ve E. Kurt, *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923),* s. 111.

103 *Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı,* s. 76, 371.

104 M. Karatepe, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesi'nde Tifüsle Mücadele,* İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Doktora Tezi, 1999, s. 63-64.

105 M. Karatepe, "I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları,* sayı 8 (2002), s. 142-145; T. Sağlam, *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhî Hizmet,* s. 60.

106 "Geçen Senenin Son İçtimasının Hatimesi Olmak Üzere Muallim Mazhar Osman Bey Tarafından İrad Edilen Nutuk ve Muharebe-i Hazırada Vazifeleri Uğrunda Terk-i Hayat Eden Meslektaşların Esamisi Listesi", *Şişli Müessesesinde Emraz-ı Akliye ve Asabiye Müsamereleri,* sayı 6 (1918).

107 M. Özata, *Atatürk ve Tıbbiyeliler,* Umay Yayınları, İzmir 2007, s. 112.

108 M. Özata, *Atatürk ve Tıbbiyeliler,* s. 111-112; İ. H. Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslara Birinci Dünya Savaşı Anılarım,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005, s. 168; M. Tansu, *Konuşan Hatıralar,* Aydın Basımevi, Ankara 1974, s. 15-20, 27-31; A. Akkaya, *Birinci Dünya Savaşında Çanakkale Cephesinde Sağlık Hizmetleri,* s. 105-106; F. Özlen, *Çanakkale'de Tıbbiyeli Şehitler ve Yanlış Bilgiler,* yayın tarihi: 9 Ekim 2008, erişim tarihi: 1 Mart 2019, http://www.yenidenergenekon.com/311-canakkalede-tibbiyeli-sehitler-ve-yanlis-bilgiler/

belirtilmektedir. Tıbbiyeli şehitlerimizin isimleri meçhuldür. Devlet Arşivleri'nde, İstanbul Üniversitesi arşivlerinde, Genelkurmay ATASE Arşivi'nde, Milli Savunma Bakanlığı Arşivi kayıtlarında yapılan çalışmalarda şehitler listesinde bir iki isim dışında Tıbbiye öğrencisi kaydına rastlanmadığı bildiriliyor[109]. I. Dünya Savaşı'nda Tıbbiye öğrencilerinden bazılarının ordu hizmetinde ve cephelerde öldüğü doğrudur, fakat bu öğrencilerin isimleri, sayıları ve bulundukları cepheler belli değildir. Çanakkale dışında Doğu'da Kafkas, Suriye ve Irak cephelerine giden tıp öğrencileri de olmuştur[110]. Çanakkale'de şehit olan tıp öğrencilerinin anısına İstanbul Üniversitesi'nin Kanlısırt'a dikilmek üzere yaptırdığı Tıbbiyeliler anıtı, İngiliz toprağı sayıldığı için bu bölgenin ancak iki buçuk kilometre uzağına dikilebilmiştir. İstanbul Üniversitesi'nin hocaları ve öğrencileri her sene Çanakkale'ye gitmekte ve 18 Mayıs gecesinde bu anıt çevresinde toplanarak şehitlerini anmaktadır.

Sağlık birimlerinde günlük sağlık istatistiklerinin tutulması ve raporların Sıhhiye Dairesi'ne gönderilmiş olması sonucunda mevcut resmi kayıtlardan I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun sağlık durumuyla ilgili veriler elde edilebilmektedir[111].

İşgal Yılları ve İstiklal Harbi'nde (1919-1923) Askerî Sağlık Hizmetleri

I. Dünya Savaşı'nın sonunda Mondros Sözleşmesi'nin imzalanmasının ardından işgal edilen vatan topraklarında milletimiz çok zor günler yaşadı. Türkiye büyük bir nüfus kaybetmiş savaşta genç nüfus neredeyse yok olmuş, yoksulluk artmış, salgın hastalıklar yükselişe geçmişti. Ateşkesten sonra, başta İspanyol nezlesi olmak üzere, verem, lekeli humma, kızamık, çiçek vd. bulaşıcı hastalıklar ölümlere neden olmuş; Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele Heyeti, başta temizlik ve aşı olmak üzere çeşitli tedbirler almıştı[112]. Bu yokluk günlerinde Osmanlı Devleti, mâlûl askerleri emekli edip, maaş bağladı. Âdile Sultan Sarayı, harpte uzuvlarını kaybetmiş olan subaylara tahsis edildi. Gerektiğinde, masrafları devlet tarafından karşılanmak üzere, mâlûl subaylar tedavi için yurt dışına gönderildi[113].

Resmî binaları işgal eden Fransız ve İngilizler hastanelere de el koydu. 1918 yılında Fransızlar Gülhane Hastanesi'ni işgal edince Gümüşsuyu Asker Hastanesi'nde faaliyete devam edildi. 1923 yılında Gülhane'ye geri dönüldü. İstanbul işgal edilince, 1918'de kurulan Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti de faaliyetine ara vermek zorunda kaldı[114].

Esirlerimizin sağlık durumu kötüydü. İngilizlerin Mısır'da hapsettiği 100 bin Osmanlı esiri savaşın bitiminden epey sonra vatana geri gönderildiğinde 15 bin esir

109 F. Özlen, *Çanakkale'de Tıbbiyeli Şehitler ve Yanlış Bilgiler.*

110 F. Özlen, *Çanakkale'de Tıbbiyeli Şehitler ve Yanlış Bilgiler.*

111 I. Dünya Savaşı'nda askerî sıhhiye ile ilgili fotoğraflar için bkz. *Sağlık Ordusu,* Sağlık Bakanlığı, yay. haz. Necmettin Özçelik, İstanbul 2008; *Sıhhiye 1915 Yüzyıl Önce,* ed. Mehmet Fatih Can, Sağlık Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2015.

112 N. Erdöl, "Ulusal Kurtuluş Dönemi'nde (1920-1923) Sağlığın Sorunları ve Çözüm Politikaları", *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938),* Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2009, s. 522-528.

113 C. Ulu, "Savaş Zamanı Osmanlı Sağlık Politikası I. Dünya Savaşı Sonrası Örneği", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın,* sayı 42 (2000), s. 94-97.

114 Z. Koylu, "I. Dünya Savaşı ve Sonrası İstanbul'unda Tifo ve Verem", s. 1018.

kör olarak gelmişti. Mısır'daki kamplara yerleştirilmeden önce bitlerden temizlemek için Osmanlı esirler çıplak olarak büyük fıçılara sokulmuş, zehirli ve tahriş edici olan kresol sıvısı başlarından aşağı dökülmüş ve başları ıslanana kadar suya girmeleri istenmişti. Yumuşak dokuya zarar veren bu antiseptik sıvının esirlerin gözlerini kör ettiği ileri sürülmüştür. Her ne kadar bazı araştırmacılar körlüğün trahom ya da kötü ve yetersiz beslenme sonucu geliştiğini ileri sürse de, İngilizlerin Osmanlı esirlerinin sağlığını göz ardı ettiği bir gerçektir. Avrupalı esirler iyi beslenirken, binlerce Osmanlı esiri vitamin eksikliği sonucunda pellagra hastalığından ölmüştü. Hayatta kalanlar da yaşayan iskeletler gibiydi ve birçoğu da gece körü olmuştu. Aynı kamplarda kalan Avrupalı esirler ise Türk esirler gibi hastalanmamıştı. Esir kampındaki Osmanlı doktorları bu duruma itiraz etseler de sonuç alınamadı. İngilizler kasıtlı olarak Osmanlı esirlerine kötü muamele etmişti[115].

Savaşın sonunda sağ kalan Tıbbiye öğrencileri okula geri döndü. Askere alınan öğrencilere af getirilerek yeni sınav hakları verildi. İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgali üzerine Osmanlı Dârülfünûnu'nda çıkan olaylar sonucunda okul bir süre tatil edildi. Mütareke sırasında İngilizler, Dârülfünûn hocalarından Dr. Süleyman Numan Paşa ve Dr. Esat Işık Paşa'yı savaş suçlusu olarak Malta'ya sürdüler. İngilizler Tıp Fakültesi'nin Haydarpaşa'daki binasını işgal ettiler (3 Şubat 1919). Yatılı okuyan Tıbbiye öğrencilerinin karyolaları dahi alındı. Bazı kürsüler, dersler ve kadrolar kaldırılarak bir kısım müderris de görevden alındı. 1920 yılında, Fransız işgal ordusunun dört hekimi Tıp Fakültesi'ne müderris olarak atandı. 1919 ve 1920 yıllarında İşgal Kuvvetleri, Askerî Tıbbiye'ye alınacak öğrenci sayısını 20'ye indirdi. İngilizler, Askerî Tıbbiye öğrencilerinin üniforma giymelerini yasakladı[116]. Dârülfünûn Tıp Fakültesi hocaları ve öğrencileri çeşitli baskılarda bulunan yabancı işgal kuvvetlerine karşı Millî Mücadele'ye destek verdiler. Öğrencilerin bir kısmı Anadolu'ya geçerek millî mücadeleye katıldı. İstanbul'un işgal güçlerine ve baskılarına karşı gösteriler yapan Tıbbiyeliler, 14 Mart tarihini Tıp Bayramı olarak kutlamaya başladı. İzmir'in işgalinde Yunanlıların yaptığı eziyetleri anlatan bir kitapçık bastıran Tıbbiyeliler, Sivas Kongresi'ne de bir temsilci yolladılar[117].

Mayıs 1919 tarihinde Türk milletinin, işgalcilere ve katliamlarına karşı ulusal kurtuluş hareketi Mustafa Kemal Paşa önderliğinde örgütlenmeye başladı. 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da Büyük Millet Meclisi Hükümetî kuruldu. Millî Savunma Bakanlığı Sıhhiye Şubesi (Müdafaa-i Milliye Vekâleti Sıhhiye Dairesi) dört bölümden oluşan bir müdüriyet olarak yapılandı. Her bölgeden belirli sürelerle sağlık durum raporlarının gönderilmesi istendi. Sıhhiye Dairesi'nin 1924 tarihinde yayınladığı İstiklal Harbi Sıhhî Raporu'na göre, sıhhî teşkilat 1. Cihan Harbi'ndekine benziyordu. Birçok alayda tabip bulunmadığı anlaşıldığından, 1920 tarihinde yedekte/

115 Y. Yanıkdağ, "Contested History: The Case of the 15.000 Blind Ottoman Prisoners of War in the Great War", *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongre Bildiriler Kitabı,* 20-24 Mayıs 2008, c. 1, ed. A. D. Erdemir vd., İstanbul 2008, s. 323 - 333.

116 K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneler,* c.1, s. 359, 362.

117 A. Gökçe, D. Üvey ve N. Yokmaç, "Mütareke Yıllarında Tıbbiye Öğrencilerinin Sivas Kongresine Verdikleri Destek ve Dr. Hikmet Boran", *8. Türk Tıp Tarihi Kongre Bildirileri,* Türk Tıp Tarihi Kurumu Yayınları, İstanbul 2006, s. 513-517.

ihtiyatta olan tabipler askere alındı ve ihtiyaca göre tayin edildi. Gerektiğinde sivil sağlık kurumlarının doktorları da cepheye gönderildi. Her komuta zincirinde doktor bulunduruluyordu. Tümen karargâhlarına tam donanımlı birer sıhhiye bölüğü ve tümenlere tam donanımlı birer seyyar hastane verilemedi ama her tümen için iki tabip, bir eczacı tayin edilerek dört arabalı ve dört sedyeli sıhhiye birlikleri düzenlendi. Yeni hastanelerin açılmasına, mevcut asker hastanelerinin yatak sayısının artırılmasına ve gezici hekimliğe karar verildi. İhtiyaca göre ordunun sefer yolu üstünde seyyar hastaneler ve konakladığı yerlerde menzil hastaneleri açıldı. Kolordu ve tümen hastaneleri ile şubeleri belirlendi. Gureba hastanesi bulunmayan yerlerde halkın tedavisi de asker hastanelerinde bedelsiz yapıldı. Hava değişimi ve mâlûliyet kararı verilenler için nekahethaneler kuruldu. Sıhhiye depoları yeniden düzenlendi. İki sıhhiye treni oluşturuldu. Sıhhî nakliye araçları yetmediğinde hasta ve yaralılar cephane ve erzak arabalarıyla taşındı. Doğu ve Orta Anadolu bölgesinin asker sevkiyat yolları üzerine üç yüz sıhhiye istasyonu kurularak kötü hava şartlarına karşı asker koruma altına alındı; Doğuda, donmaya karşı tedbir olarak cankurtaranlar faaliyete geçirildi. Yine de hastaneye sevk edilen erlerin yarısı uygun giydirilemediği için hastalanmış olan erlerdi. Giyimde iklim ve savaş koşullarına uyulamaması çok zayiata sebep oldu. 1921 yılında yeni sıhhiye bölükleri, yeni seyyar hastaneler, harp hastaneleri ve hasta nakliye birlikleri oluşturuldu. Hafif yaralı ve hastalar için sıhhiye yardım merkezleri kuruldu. Çok sayıdaki asker ayak vuruğu tedavisi gördü. Sıhhiye birlikleri nerede ihtiyaç varsa oraya yönlendiriliyordu. Yunan birlikleri geri çekilirken köy ve kasabaları tamamen yaktıklarından, buralarda çadırlarda seyyar hastaneler kuruldu. Hilâl-i Ahmer'in desteğiyle alınan on iki kamyonetli yaralı nakliye müfrezesi birliklere gönderildi. Süratle yapılan harekât sonrasında çok sayıda yaralı asker hastanelere sevk edildi[118].

Bulaşıcı hastalıklarla mücadele amacıyla oluşturulan geçici ve daimi *küçük sağlık memurları* bulaşıcı hastalık olup olmadığını araştırır, tespitlerini bildirir ve doktorun öngördüğü tedbirleri alırdı. 1 tabip, 10 asker, 2 gazcı ve 2 yük hayvanından meydana gelen temizlik birlikleri (*Tathir Müfrezeleri*) kurularak tümenlerde ve asker alma merkezlerinde temizlik istasyonları açılıp, dezenfeksiyon ve tecrit işlemleri gerçekleştirildi. İstanbul ile haberleşme ve ulaşım kesintiye uğradığında aşı üretim birimleri olan *aşıhane* ve *kimyahane* kuruldu[119]. Alınan tedbirlerle zaten mevcut olan frengi, belsoğukluğu, sıtma, verem, lekeli humma ve dizanteri gibi bulaşıcı hastalıkların yayılması ve hareket halindeki orduya bulaşması önlenmişti. Alınan sağlık tedbirleri askerî başarıya katkıda bulunmaktaydı. Mesela, Sakarya Muharebeleri'nde çatışmalar sonucunda pek çok asker kaybedilmiş, fakat hastalık sebebiyle ölüm olmamıştı. Bulaşıcı hastalıklar Batı Cephesi'nde bastırılmış, fakat Merkez ve Doğu Cephesi'nde halktan bulaşan hastalıklar yeniden salgın yapmaya başlamıştı. 1922 tarihinde Büyük Taarruz öncesinde özellikle birliklerdeki bulaşıcı hastalık vakalarına odaklanılmış;

118 *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu (1336-337-338 Mudanya Mütarekesine Kadar)*, Türkiye Cumhuriyeti Müdafaa-i Milliye Vekâleti Sıhhiye Dairesi 4. Şube, Ankara 1340/1924; A. Ataç vd., *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923)*, s. 164-167, 172-228; K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, c.1, s. 119-339.

119 N. Erdöl, "Ulusal Kurtuluş Dönemi'nde (1920-1923) Sağlığın Sorunları ve Çözüm Politikaları", s. 507-519.

frengili askerlerin tedavileri için talimatname yayınlanmıştı. 1922 yılı sonlarında bulaşıcı hastalıklarla mücadele amacıyla asker sevkiyatının ilk aşamasından itibaren her merkezde dezenfeksiyon ve aşı işlemleri yapılarak askerin orduya hastalıksız katılması sağlandı. Terhis edilen erlerin memleketlerine hastalık taşımaması için yeniden dezenfeksiyon işlemi yapılıp muayene edildikten sonra kendilerine terhis tezkereleri verildi. Harp sonunda esirler arasında görülen lekeli humma hastalığının yayılması da çıkış kaynağında alınan tedbirlerle önlendi[120].

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İstiklal Savaşı döneminde de yeni hastaneler kurarak, doktor ve hastabakıcı tedarik edip, tıbbî malzeme, besin maddesi ve ulaşım araçları sağlayarak orduya destekte bulundu. Yine, Dârülfünûn'un bir kısım muallim, öğrenci, hastabakıcı ve memurları Hilâl-i Ahmer'in sağlık heyetlerinde ve hastanelerinde hizmet verdi[121]. Hind Müslümanları Millî Mücadele döneminde yine Hilâl-i Ahmer aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa adına çok miktarda nakdî yardımda bulundular[122]. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte düzenlenen mübadele ile 1923 tarihinde Yunanistan ile karşılıklı bir göç hareketi başlatıldığında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti irkâp ve ihraç iskelelerine sağlık heyetleri yolladı. Buralarda ihtiyaca göre dispanserler açarak hastaların tedavisine ve iaşesine yardım edildi. Hastaların nakli için vasıtalar temin edildi. Göçmenleri taşıyan vapurlarda sağlık heyeti bulunduruldu[123].

Anadolu'da işgal altındaki bölgelerde zor günler yaşanmışı. Antep şehrinden örnek verelim. Antep Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Şeyh Camiini ve avlusundaki okulu hastaneye dönüştürmüştü. Antep halkı, camide kurulan Müdafaa-i Hukuk Hastanesi'ne evlerinden yatak getirerek koğuşların hazırlanmasına yardımcı olmuştu. Fransızların Antep'i işgali üzerine müdafaa savaşında bombardıman altında yaralananlar, kolu bacağı kopanlar ve salgın hastalıklara yakalananlar hastaneye akın akın getiriliyordu. Hastane yetmediğinden, yakındaki evlerin duvarları yıkılarak odalar koğuşa dönüştürüldü. Kadın hastabakıcı olmadığından kadınlara da Askeriye'nin sıhhiye erleri bakıyordu. Tıbbî malzeme yetişmediğinden, tülbentler ve sarıkların bezleri toplanıp kaynatılıyor; eter ve kloroform olmadığından narkozsuz ameliyat yapılıyordu. Fransızlar, nezâret ettikleri Amerikan Hastanesi'nden kloroform ve eter verilmesine izin vermedi. Tentürdiyot ve serum olmadığından yaralılar tetanostan kıvrana kıvrana ölüyordu. Fransızlar, hastaneye dönüştürülen ve Kızılay bayrağı çekilmiş olan camiyi ve evleri zaman zaman top ateşine tutuyordu. Şehir dışında cep çakısı ile ameliyat yapan, basit ilaçları kaçak yoldan temine çalışan, hastaya verilecek yiyeceği zor bulan alay doktoru ve diğer alay mensupları kapısız penceresiz terk edilmiş köy odalarında kalıyordu. Şehirde yiyecek tükendiğinden halk acı zerdali çekirdeğini suda tatlandırıp

---

120 *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu (1336-337-338 Mudanya Mütarekesine Kadar)*; A. Ataç, M. Uçar ve E. Kurt, *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923)*, s. 157, 177-178, 184-186, 187-189.

121 *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu (1336-337-338 Mudanya Mütarekesine Kadar)*; A. Ataç, M. Uçar ve E. Kurt, *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923)*, s. 186, 193.

122 A. Z. İzgöer, "Osmanlı'nın Yıkılışı Öncesinde Hind Hilâl-i Ahmer Yardımları ve Dr. Ensarî'nin Faaliyetleriyle İlgili Bazı Notlar", s. 20.

123 M. Çapa, "Mübadele'de Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti'nin Rolü", Erciyes Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 10 (2001), s. 29- 56.

ekmek yaptı. Zehirli olan acı zerdali çekirdeği yasak edilse de açlıktan ölümler arttığından yasak uygulanamadı[124].

Savaşa rağmen savaş sırasında tabiplerin meslek bilgilerini geliştirmeleri için Ankara'da "Askerî Tıp Mecmuası" isimli dergi yayınlanıyordu[125]. Yine savaş sırasında sıhhiye erlerinin eğitim faaliyetleri yürütüldü. Konya'da kurulan Sıhhiye Mektebi'nde sıhhiye erleri yetiştirildi. Savaş sebebiyle yetim kalmış çocuklara sahip çıkmak için Himaye-i Etfal Cemiyeti kuruldu (1921). Doğu Cephesi'nde Kâzım Karabekir Paşa, 1921-1922 yıllarında dişçilik, ebelik, sıhhiye, çocuk ve kadın sağlığı kursları açtı; şehit ve malûl subay çocuklarıyla çoğu yetim öğrencilerin katıldığı Sıhhiye-i Baytariye Küçük Subay Okulu ile Sıhhiye Okulu'nu kurdu[126].

İstiklal Harbi, milletimizin kurtuluşu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla nihayet buldu. İstiklal Harbi sırasındaki sağlık hizmetlerine ait resmî bir rapor hangi savaşta ve kaç sıhhiye subayının şehit olduğunu bildiriyor, ancak şehitlerin isimleri verilmiyor[127]. Bizim için hayatını kaybedenlere vefa borcumuz vardır. Şehit sağlık mensuplarımızın isimlerini öğrenmeli, hayatlarını araştırmalı ve onların anılarını taze tutmalıyız.

Kaynakça

Akgün, S. K. ve M. Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Kızılay Yayınları, Ankara 2000

Akkaya, A., *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi Sağlık Hizmetleri*, Kızılay Yayını, Ankara 2015

Aksu, M., "Sivas Telkihhanesi ve Çiçek Aşısı Üretim Tesisi", *8. Türk Tıp Tarihi Kongre Bildiriler Kitabı*, 16-18 Haziran 2004, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2006, s. 259-264

Altıntaş, A., "Osmanlılarda Tıp Eğitimi (Tıphane-i Amire Dönemi)", *Osmanlı Devletinde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 6 Aralık 1999, ed. B. Ak ve A. Ataç, Sağlık Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 89-115

Aşkın, S., *Balkan Savaşlarında Edirne*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2007

Ataç, A., *Gülhane Tababet-i Askeriye ve Seririyatı Nizamname-i Dahilisi*, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1327

Ataç, A., *Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nin Kuruluşu,* Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996

Ataç, A., "Osmanlı Devleti'nde Askeri Sağlık Hizmetleri", *Osmanlı Devletinde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, 6 Aralık 1999, yay. haz. B. Ak ve A. Ataç, Sağlık Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 249-262

Ataç, A. ve M. Uçar, "1912 Yılında Yayımlanan Bir Belge Işığında Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşı'nda Yürüttüğü Sağlık Hizmetleri",*8. Türk Tıp Tarihi Kongre Bildiriler Kitabı*, 16-18 Haziran 2004, Türk Tıp Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2006, s. 367-374

Ataç, A., M. Uçar ve M. N. Günçıkan, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Romanya Halkının Osmanlı Yaralı ve Esirleri İçin Yaptığı Yardımlar", *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongre Bildiriler Kitabı*, 11-15 Ekim 2011, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2011, s. 983

124 U. Barlas, "Antep Harbinde Sağlık Hizmeti", *1. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, İstanbul 17-19 Şubat 1988, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 287-296.

125 A. Ataç, M. Uçar ve E. Kurt, *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923)*, s. 151.

126 M. Erat, "Doğu Cephesi'nde Sağlık Faaliyetleri ve Kâzım Karabekir Paşa (1919-1922)", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi/38th International Congress on History of Medicine*, c. 3, s. 1481-1489.

127 A. Ataç vd., *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923)*, s. 172-228.

Ataç, A. ve M. Uçar, "Osmanlı Yaralı ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti'nin 1877-78 Osmanlı Rus Savaşında Yürüttüğü Sağlık Hizmetleri", *8. Türk Tıp Tarihi Kongre Bildiriler Kitabı*, 16-18 Haziran 2004, ed. N. Sarı vd., Türk Tıp Tarihi Kurumu Yayınları, İstanbul 2006, s. 347-366

Ataç, A. vd., *Türk Ordusunda Askeri Sağlık Hizmetleri (1853-1923)*, Gülhaneliler Eğitim Sağlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı, Ankara 2015

Ataç, A. ve İ. Uzel, "Dr. Abdülhalim Paşa'nın Askeri Sıhhî Hizmetleri Hakkında Basılmamış Bir Kitabı", *Askeri Tarih Bülteni*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, sayı 43 (Ağustos 1997), s. 47-63

Avcı, M., "Osmanlı Devleti'nde Kadın Hakları ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, sayı 55 (2016), s. 225-254

Ayhan, A., "Çanakkale Savaşları Sırasında ve I. Dünya Savaşı Yıllarında Devletin Halk Sağlığı İçin Aldığı Tedbirler (Balıkesir Örneği)", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 14 (2006), s. 320-328

Ayhan, A., "Zaferler Devrinde Ordu-yu Hümayûn'un Rumeli'de Sefere Çıkışı (Hazırlık-Beslenme-Sağlık-Lojistik)", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 18 (2014), s. 161-214

Barlas, U., "Antep Harbinde Sağlık Hizmeti", *1. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, 17-19 Şubat 1988 İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 287-296

Becker, H., *I. Dünya Savaşında (1914-1918) Osmanlı Cephesinde Askeri Tababet ve Eczacılık (Alman Kaynaklarına Göre)*, İÜ İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 1983

BOA, *M.D.*, 25/137/1458

BOA, *C.A.S.*, 1059/46570

BOA, *Cevdet-Sıhhıye*, 759

BOA, *HAT*, 48303

BOA, *C. SH*, 841

BOA, *DH. MKT*, 1667/30

BOA, *DH.HMŞ*, 19/17

BOA, *Şura-yı Devlet Evrakı*, Harbiye, 661/31

BOA, *Şura-yı Devlet Evrakı*, Harbiye, 661/31

Bostan, İ., "Osmanlı Bahriyesinde Sağlık Hizmetleri", *Osmanlılarda Sağlık*, c. 1, ed. C. Yılmaz ve N. Yılmaz, Biofarma İlaç Sanayii Yayınları, İstanbul 2000, s. 111-115

Çapa, M., "Mübadele'de Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti'nin Rolü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 10 (2001), s. 29-56

Dağlar, O., "Balkan Savaşları'nda İnsancıl Hukuk İhlallerine İki Örnek Olay: Alman Kızılhaç Ekiplerinin Karşılaştıkları Engeller ve Mısır Kızılay Vapuruna El Konması", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sayı 2 (2007), s. 235-257

Değer, M., "Doktor Hüseyin Hüsnü Beyin Not Defterinden İtalya Savaşı", *3. Türk Tıp Tarihi Kongre Bildiriler Kitabı*, 20-23 Eylül 1993, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 411-416

Dinç, G., *Mehmet Nail Bey'in Derlediği Kartpostallarla Balkan Savaşı (1912-1913)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008

Ege, A., *Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden Harp Günlükleri*, yay. haz. C. Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011

Erat, M., "Doğu Cephesi'nde Sağlık Faaliyetleri ve Kâzım Karabekir Paşa (1919-1922)", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi/38th International Congress on History of Medicine*, c. 3, ed. N. Sarı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, sayı 14, Ankara 2005, s. 1481-1490

Erdem, G., "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Sağlık Hizmetleri", *Seferde Sağlık Hizmetleri Sempozyum Kitabı*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 10-25

Erdemir, L., "Çanakkale Muharebe Meydanlarından İstanbul Hastanelerine: Sağlık Hizmetleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 15 (2012/1), s. 91-113

Erdöl, N., "Ulusal Kurtuluş Dönemi'nde (1920-1923) Sağlığın Sorunları ve Çözüm Politikaları", *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938)*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2009, s. 507-528

Esenkaya, A., "Çanakkale Muharebelerinde İtilaf Devletlerinin Savaş Hukukuna Aykırı Davranışları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi, sayı 4 (Mart 2006), s. 51-96

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 6-7

"Geçen Senenin Son İçtimasının Hatimesi Olmak Üzere Muallim Mazhar Osman Bey Tarafından İrad Edilen Nutuk ve Muharebe-i Hazırada Vazifeleri Uğrunda Terk-i Hayat Eden Meslektaşların Esamisi Listesi", *Şişli Müessesesinde Emraz-ı Akliye ve Asabiye Müsamereleri*, sayı 6 (1918)

Gencer, A. İ., "İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", *Tarih Dergisi*, sayı 31 (1977), s. 301-317

Gnkur. ATASE Arşivi, *BDH*, Kls No. 2185, D. No. 16

Gökçe, A., D. Üvey ve N. Yokmaç, "Mütareke Yıllarında Tıbbiye Öğrencilerinin Sivas Kongresine Verdikleri Destek ve Dr. Hikmet Boran", *8. Türk Tıp Tarihi Kongre Bildirileri*, Türk Tıp Tarihi Kurumu Yayınları, İstanbul 2006, s. 513-517

Göksoy, E., "Alman Profesör Kirschner'in 1912-1913 Balkan Harbi Sırasında Edirne'deki Gözlemleri", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi/38th International Congress on History of Medicine*, c. 3, ed. N. Sarı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 1453-1456

Günergun, F., "Osmanlı Donanma Gemilerinin İlaç Sandıkları: Ondokuzuncu Yüzyıl Başına Ait Bir Araştırma", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları/Studies In Ottoman Science*, c. 11, ed. F. Günergun, İstanbul Üniversitesi Yayınları, sayı 1-2 (2009-2010), s. 235-258

Hidemat-ı Sıhhiyede Harb Tecrübeleri Harb-i Umumiden Alınan Bazı Malumat ve Tecrübeler, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1922

Hoca Sadeddin Efendi (1536/7-1599), *Tacu't-Tevarih*

Hulûsi Fuad Tugay Dosyası, İÜ İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik ABD Arşivi

İstiklal Harbi Sıhhi Raporu (1336-337-338 Mudanya Mütarekesine Kadar), Türkiye Cumhuriyeti Müdafaa-i Milliye Vekâleti Sıhhiye Dairesi 4. Şube, Ankara 1340/1924

İzgöer, A. Z.,"1877-1878 Osmanlı Rus Savaşından İtibaren Osmanlı'nın Yıkılışına Kadar Geçen Sürede Hindistan Hilal-i Ahmeri'nin Osmanlı Hilal-i Ahmer'ine Yardımları", *5. Uluslararası İslam Tıp Cemiyeti Kongre Bildiriler Özet Kitabı*, 25-28 Ekim 2010, ed. N. Sarı ve B. Akgün, İÜ Basım ve Yayınevi Müdürlüğü, İstanbul 2010, s. 10

İzgöer, A. Zeki, "Osmanlı'nın Yıkılışı Öncesinde Hind Hilâl-i Ahmer Yardımları ve Dr. Ensarî'nin Faaliyetleriyle İlgili Bazı Notlar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 8 (2002), s. 17-32

Kanunname-i Umur-u Askeriye, Ceride-i Askeriye Basımevi, İstanbul 1288 (1872)

Karatepe, M., "I. Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesinde Tifüs", *Tarih: Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, sayı 176 (2001), s. 22-25

Karatepe, Karatepe, M. ve R. Kutlubay, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Kayseri'de Sağlık Çalışmaları", *9. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Kayseri, 24-27 Mayıs 2006, ed. E. Kahya vd., Nobel Yayınları, Ankara 2006, s. 350-353

Karatepe, M., "I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 8 (2002), s. 107-116

Karatepe, M., *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesi'nde Tifüsle Mücadele*, İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Doktora Tezi, İstanbul 1999

Kazancıgil, R. ve Gökçe, N., "Edirne-Selanik-Manastır Asker Hastaneleri ve Dr. Rıfat Osman Bey", *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongre Bildiriler Kitabı*, 11-15 Ekim 2011, İstanbul 2012, s. 155-167

Keskinbora, K. H., F. Kamer-Aras ve S. Yıldırır, "Balkan Harbinde Yanya Cephesi ve Dr. Süleyman Numan", *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongre Bildiriler Kitabı*, 11-15 Ekim 2011, İstanbul 2012, s. 127-134

Koçi Bey Risalesi, sadeleştiren Zuhuri Danışman, MEB Basımevi, İstanbul 1972

Koylu, Z., "I. Dünya Savaşı ve Sonrası İstanbul'unda Tifo ve Verem", *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongre Bildiriler Kitabı*, 11-15 Ekim 2011, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2011, s. 1013-1026

Kubilay, Ayşe Y., "Topçu Kışlası", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, Tarih Vakfı- Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul 1994, s. 274

Kumbaracılar, S., "İstanbul'da Askerî Hastanelerin Kuruluşu", *Dirim*, sayı 78 (1951), c. 26, s. 101-150

Macar, O. D., "The Fight Against Disease With Medicine and Wound Care in the Ottoman Army During the Greco-Ottoman War of 1897", *Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine (ISHIM)*, sayı 6-7/11-14 (April/October 2007-2008), s. 39-49

Macar, O. D., "Galiçya Cephesi'nde Osmanlı Birlikleri ve Sağlık Hizmetleri (1916-1917)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, sayı 2 (2009), c. 10, s. 35-58

Malumat, 30-31 Haziran 1897

Noyan, A., *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*, Ankara Tıp Fakültesi, Ankara 1956

Özaydın, Z., "Balkan Savaşı ve Muhasarada Edirne'de Sağlık Hizmetleri", *Edirne: Serhattaki Payitaht*, ed. E. N. İşli ve M. S. Koz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 279-287

Özaydın, Z., "The Egyptian Red Crescent Society Aid to the Ottoman State During the Balkan War in 1912", *Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine (ISHIM)*, sayı 1 (2003), s. 18-21

Özata, M., *Atatürk ve Tıbbiyeliler*, Umay Yayınları, İzmir 2007

Özbay, K., *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastahaneleri*, c. 1, İstanbul 1976

Özcan, A., "Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bakış", *Osmanlılarda Sağlık*, c. 1, ed. C. Yılmaz ve N. Yılmaz, Biofarma İlaç Sanayii Yayınları, İstanbul 2000, s. 99-109

Özdemir, H., *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005

Özlen, F., *Çanakkale'de Tıbbiyeli Şehitler ve Yanlış Bilgiler*, yayın tarihi: 9 Ekim 2008, http://www.yenidenergenekon.com/311-canakkalede-tibbiyeli-sehitler-ve-yanlis-bilgiler/, Erişim tarihi: erişim tarihi: 1 Mart 2019

Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı (*Taht-ı Himâye-i Hazret-i Mülûkânede Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti 1329-1331 Sâlnâmesi*), c. 6-8, yay. haz. A. Z. İzgöer ve R. Tuğ, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara 2013

Pearn, J. H., "Medical Themes in the Anzac-TurkishCampaign 1915", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi/ 38th International Congress on History of Medicine*, c. 3, ed. N. Sarı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 1457-1465

Sağlam, T., *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhî Hizmet*, İstanbul Askeri Matbaa, İstanbul 1941

Sağlık Ordusu, Sağlık Bakanlığı, yay. haz. Necmettin Özçelik, İstanbul 2008

Sarı, N., "II. Abdülhamid Devrinde Kurulan ve Geliştirilen Hastanelere Giriş-Introduction to the Hospitals Founded and Improved During the Reign of Sultan Abdülhamid II", *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri Işığında II. Abdülhamid Devrinde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler-Hospitals Founded and Improved During the Reign of Sultan Abdülhamid II*, yay. haz. N. Sarı vd., Evyap Yayınları, İstanbul 2014, s. 24-24, 177-214

Sarı, N., "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı", *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri*, ed. E. İhsanoğlu, IRCICA Yayınları, İstanbul 1987, s. 121-142

Sarı, N.,"Haydarpaşa Tıbbiyesi-Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne-Osmanlı Döneminde Darülfünun Tıp Fakültesi (1909-1923)", *Kuruluşundan 1933 Reformuna Fotoğraflarla Darülfünun Tıp Fakültesi*, yay. haz. N. Sarı, B. Akgün ve Ü. E. Kurt, Avrupa Kültür Başkenti Ajansı Yayınları, İstanbul 2011 (1. Baskı), s. 15-19

Sarı, N., "Mekteb-i Tıbbiye (1827-1909)", *Kuruluşundan Günümüze Cerrahpaşa Tıp Fakültesi 1827-1967-2007*, ed. Nil Sarı, Z. Özaydın ve B. Akgün, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2009

Sarı, N., "Mekteb-i Tıbbiye Sonrasında Diplomasız Sağlık Mensuplarıyla Mücadele", *Osmanlıda Felsefe, Tasavvuf ve Bilim*, ed. F. Aydın ve M. B. Aydın, Mahya Yayıncılık, İstanbul Ekim 2016, s. 273-290

Sarı, N., "Osmanlılarda Hasta Taşımacılığı", *II. Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri)*, İstanbul, 3-5 Nisan 1989, IRCICA Yayınları, İstanbul 1989, s. 67

Sarı, N., "Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi", *Osmanlı Devletinde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu Bildirileri*, 6 Aralık 1999, ed. B. Ak ve A. Ataç, Sağlık Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 21-87

Sarı, N., "Those Charged With Patient Care In Ottoman Hospitals Of The Modernization Period: Sanitarian Soldiers, Caretakers, Dressers, Supervisors, Nurses/Osmanlı'nın Modernleşme Dönemi Hastanelerinde Hasta Bakımıyla Görevlendirilenler: Sıhhiye Erleri, Hademeler, Tımarcılar, Mubassırlar, Hastabakıcılar", *Türk Tıp Etiği Tıp Hukuku ve Tıp Tarihi Araştırmaları Yıllığı*, c. 7-8-9, ed. A. Namal, İstanbul 2017, 425-441

Sarı, N. ve B. Akgün, "20. Yüzyıl Başlarında Darülfünun Tıp Fakültesi Müderris ve Muallimlerinin "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti İşbirliğiyle" Savaş Yaralı ve Göçmenlerine Hizmetleri", *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongre Bildiriler Kitabı*, 11-15 Ekim 2011, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2012, s. 9-44

Sarı, N. ve Z. Özaydın, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık ve Sosyal Yardıma Katkıları", *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiriler Kitabı*, 20-21 Eylül 1990, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 161-171

Sarı, N. ve Z. Özaydın, "Dr. Besim Ömer Paşa ve Kadın Hastabakıcı Eğitiminin Nedenleri (I)", *Sendrom*, sayı 4 (1992), c. 4, s. 10-18

Sarı, N. ve Z. Özaydın, "Dr. Besim Ömer Paşa ve Kadın Hastabakıcı Eğitiminin Nedenleri (II)", *Sendrom*, sayı 5 (1992), c. 4, s. 72-80

Sarı, N. ve Z. Özaydın, "Osmanlı Devletinde Sağlık ve Sosyal Cemiyetler ve Hemşirelik", *Osmanlı Devletinde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 6 Aralık 1999, ed. B. Ak ve A. Ataç, Sağlık Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 233-248

Sarı, N. ve Z. Özaydın, "Türk Hemşireliğine Osmanlı Hanımefendilerinin ve Hilâl-i Ahmer (Kızılay)'in Desteği", *Sendrom*, sayı 4 (1992), c. 3, s. 66-78

Sarıkaya, Ö. ve Civaner, M., "Immigration and Public Health Problems: From the Balkan Wars to the First Years of the Republic of Turkey", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi/38th International Congress on History of Medicine*, c. 3, ed. N. Sarı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, sayı 14, Ankara 2005, s. 1477-1479

Sevimli, Ş. ve Ceyhan, D., "Balkan Savaşı (1912-1913) ve Bulaşıcı Hastalıklar", *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongre Bildiriler Kitabı*, 11-15 Ekim 2011, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2012, s. 1002-1012

Sıhhiye: 1915 Yüzyıl Önce, ed. Mehmet Fatih Can, Sağlık Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2015

Sunata, İ. H., *Gelibolu'dan Kafkaslara Birinci Dünya Savaşı Anılarım*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005

Süer, H., *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993

Tansu, M., *Konuşan Hatıralar*, Aydın Basımevi, Ankara 1974

Torun, S., *Kırım Savaşı'nda Hasta Bakım ve Hemşirelik*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2014

TSK Tarihi Balkan Harbi, c. 3, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, c. 5, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1980

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, c. 10, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985

Türkmen, M. N., "XVII. Yüzyıl Sefer Organizasyonunda Sağlık Hizmetlerinin Sunumuna İlişkin Bir Araştırma (1672 Tarihli Kamaniçe Seferi Örneği)", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi/38th International Congress on History of Medicine*, c. 2, ed. N. Sarı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 879-881

Uçar, M. ve A. Ataç, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordularının Sağlık Durumu ve Bulaşıcı Hastalıkların Etkisi", *9. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, 24-27 Mayıs 2006, Kayseri, ed. E. Kahya vd., Ankara 2006, s. 354-361

Ulu, C., "Savaş Zamanı Osmanlı Sağlık Politikası I. Dünya Savaşı Sonrası Örneği", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın*, sayı 42 (2000), s. 94-97

Uludağ, O. Ş., *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul 1925

Unat, E. K. ve M. Samastı, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye 1867-1909 (Sivil Tıp Mektebi)*, İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1990

Unat, E. K., *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970

Utkualp, N. ve N. Aydın, "Bulgaristan'dan Göç Eden Türklerin Yaşadıkları Sağlık Sorunları: Göçün Sağlığa Etkisi", *5. Balkan Tıp Tarihi ve Etiği Kongre Bildiriler Kitabı*, 11-15 Ekim 2011, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2012, s. 856-859

Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, c. 1, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1984

Ünver, A. S., *Tıp Tarihimiz Yıllığı I*, İÜ Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1966

Yakın Tarih İncelemeleri-1: Çanakkale Savaşı, ed. M. Albayrak, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007

Yanıkdağ, Y., "Contested History: The Case of the 15.000 Blind Ottoman Prisoners of War in the Great War", *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongre Bildiriler Kitabı*, 20-24 Mayıs 2008, c. 1, ed. A. D. Erdemir vd., İstanbul 2008, s. 323-333

Yaramış, A., "II. Mahmud'un Osmanlı Ordusunda Doktor İhtiyacını Karşılamak İçin Aldığı Tedbirler (1826-1839)", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongre Bildiriler Kitabı/38th International Congress on History of Medicine*, c. 2, ed. N. Sarı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2002, s. 1211-1216

Yıldız, A., *Kırım Harbi Sırasında Osmanlı Devleti'ne Gelen İngiliz Hekimler ve Hastaneleri*, Bilecik Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2017

Yıldırım, N., "1897 Türk-Yunan Savaşı Alasonya ve Yanya Cephelerinde Yaralı Tedavisi", *Toplumsal Tarih*, sayı 155 (2006), s. 50-57

Yıldırım, N., "1897 Türk-Yunan Savaşı'nda Gazilerin İstanbul'a Nakli, Tedavileri ve Kızılhaç Yardımları", *Toplumsal Tarih*, sayı 178 (2008), c. 24, s. 22-31

Yıldırım, N., "Askeri Eczacı Yetiştiren İki Okul: Haydarpaşa Hastanesi'ndeki Eczacı Sınıfı, Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi", *Güncel Eczacılık*, sayı 5 (1993), s. 20-21

Yıldırım, N., *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, Avrupa Kültür Başkenti Ajansı Yayınları, İstanbul 2010, s. 170-192

Yıldırım, N., "İstanbul'un Sağlık Hayatı", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, c. 4, ed. Coşkun Yılmaz, İBB Kültür AŞ, İstanbul 2015

Yıldırım, N.,"Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Dışında Askeri Eczacılık Öğretimi", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 4 (1998), s. 93-104

Yıldırım, N., "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin İlk Hastanelerinden Beylerbeyi Hastanesi 1877-1919", *5. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, c. 1, İstanbul 2008, s. 419-436

Yıldırım, N., *Savaşlardan Modern Hastanelere Türkiye'de Hemşirelik Tarihi*, İstanbul 2014

Yıldırım, N., "Tıpta Modernleşme ve III. Selim", *III Selim: İki Asrın Dönemecinde İstanbul*, ed. C. Yılmaz, İstanbul 2009, s. 141-153

Zorlu, T., "Süleymaniye Tıp Medresesi I", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, sayı 2 (2002), c. 3, s. 79-124

Zorlu, T., "Süleymaniye Tıp Medresesi II", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, sayı 1(2002), c. 4, s. 65-98

26
TÜRKİYE'DE DENEYSEL VE DİJİTAL TARİHÇİLİĞİN GELİŞİMİ İÇİN BİR STRATEJİ ÇERÇEVESİ*

Kahraman Şakul, Yunus Uğur, Abdülhamit Kırmızı**

Kabına ve kalıplarına sığmayı reddeden tarihçilik mesleği yeni fikir ve usullerle sınırlarını genişletmeye devam etmekte, insanlık tecrübesini anlamak ve anlatmak için durmadan kendisine yeni yeni sahalar açmaktadır. İşte günümüzde hızla ilerleyen ve birbirini tamamlayan bu yeni sahalardan ikisi deneysel tarihçilik ve dijital tarihçiliktir.

Maalesef Türkiye'de ne dijital tarihçilik ne de deneysel tarihçilik konularına has bir araştırma merkezi bulunmamakta, sadece (bazen çeşitli kurumsal yan desteklerle) bireysel çalışmalar yapılmaktadır. Deneysel tarihçiliğin güzel örnekleri, Uğur Genç'in gerçekleştirdiği "Haliç Zinciri"nin yeniden tasarımı projesi[1] ile tarihçi Sefa Özkaya ve tarihî mekanik sanatçısı Yücel Aşıkoğlu'nun Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı'nın desteğiyle bitirdikleri minyatür mancınık yapımı projesidir[2]. Ahmet Abdullah Saçmalı'nın Arap harfli Türkçe kelimeleri rahatça çözmek için kendi imkânlarıyla geliştirdiği ve bugün Oxford, Yale, Duke gibi pek çok üniversite tarafından önerilen "lexiqamus" adlı internet sitesi[3], dijital beşerî bilimler alanında güzel bir uygulama örneğidir. İbrahim Hakkı Öztürk ise yine kendi imkânlarıyla sürdürdüğü Dijital Tarih web sitesinde hem bu alandaki veri tabanlarını derlemekte hem de Türkiye'de bir farkındalık yaratmaya çalışmaktadır[4].

Yurdumuzda kurumsal anlamda da pek çok dijitalleştirme projesi yürütüldüğü gibi deneysel tarihçilikle ilgili dernekler de vardır. Ne var ki bunların eşgüdümünü sağlayacak bir akademik zemin bulunmamaktadır. Oysa aşağıda da görüleceği üzere dünyada pek çok dijital tarih araştırmaları ve deneysel tarih çalışmaları merkezi bulunmaktadır. İşte bu çalışmada önerdiğimiz stratejiler, deneysel ve dijital tarihçilik çalışmalarının hem Türkiye'de yaygınlaşmasını ve akademik kurumsallaşmasını

* Bu yazıda TÜBİTAK ARDEB tarafından desteklenen projemizin (115R173) bilgi ve önerilerinden istifade edilmiştir.

** Doç. Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi Tarih Bölümü; Dr., İstanbul Şehir Üniversitesi Şehir Araştırmaları Merkezi Bölümü; Dr., İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü. E-postalar: kahramansakul@sehir.edu.tr, yunusugur@sehir.edu.tr, abdulhamitkirmizi@sehir.edu.tr.

1 Bkz. Uğur Genç, *Haliç Zinciri*, Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2010.

2 Bkz. http://aa.com.tr/tr/kultur-sanat/mancinik-yuzyillar-sonra-yeniden-yapildi/748539.

3 Bkz. http://www.lexiqamus.com.

4 Bkz. https://dijitaltarih.wordpress.com.

sağlayacak, hem de dünyadaki araştırma merkezleriyle ortaklaşa çalışmalar yapabilmeyi mümkün kılacaktır. Ayrıca bu iki sahada sağlanacak gelişmeler, Türkiye'de ya çokça ihmal edilen ya da yaratıcı biçimde ele alınamayan biyografi, şehir coğrafyası, askerî tarih, teknoloji tarihi, kurumsal tarih (merkez ve taşra bürokrasisi, vakıflar gibi), gündelik tarih ve birinci el kaynakların değerlendirilmesi konularında ülkemiz tarihçiliğinin dünya tarihçiliğiyle olan bağlarını güçlendirme olanağı da sunacaktır.

Deneysel tarihçilik kavramından kasıt geçmişte kalan, tekrarlanması imkânsız olayları laboratuvarda deneye tabi tutmak gibi imkânsız bir işe girişmek değil, geçmişte kullanılmış aletlerin replikasını çıkarmak, bir yapının benzerini inşa etmek veya geçmişteki bir olayı kurgusal olarak canlandırmaktır. Geniş kitlelerde tarih bilinci uyandırma potansiyeli taşıyan *experimental studies* ve *re-enactment* (deneyimleme ve yeniden canlandırma) sahası belge-odaklı tarihçiliğin çözemediği birçok soruna da el atmaktadır.

Dijital beşerî/insanî bilimler (*digital humanities*) ve dijital tarihçilik (*digital history*) ise esas olarak son yıllarda olağanüstü bir gelişme gösteren bilgi işlem/enformasyon teknolojisinin imkânlarını beşerî/insanî çalışmalar ve tarihçilik sahasına aktarma, bu iki alanı buluşturma uğraşıdır. Dijital tarihçilik, tarihçilik mesleğinde kullanılan tarihî malzemelerin tasnifi ve dijitalleştirilmesi, ilk el kaynaklardaki büyük verilerin sayısallaştırılması ve analizi ile analiz sonuçlarının çok çeşitli biçimlerde (harita, grafik, ilişki ağları çizelgeleri gibi) görselleştirilmesi gibi hususları içermektedir. Bu yöntemler bir yandan tarih yazımı imkânlarını artırırken diğer yandan tarih ve insan bilimlerinin kamusallaşmasına ve orta ve yükseköğretim programlarında ders materyalleri üretilmesine katkı sağlamaktadır.

Örneğin, Osmanlı tarihinin en özgün kaynaklarından olan mahkeme kayıtları ve miras kayıtlarında Osmanlıların gündelik yaşamına dair yüz binlerce sayfa niteliksel ve niceliksel bilgi bulunmaktadır. Osmanlıların tüm coğrafyasına yayılan bu "devasa verinin" (*big data*) dönemsel ve tematik olarak mukayese edilebilmesi, ortak ve farklı kullanımlarının çıkartılması, daha makro bir takım teorik bağlamlara dönüştürülmesi için sayısallaştırma, tasnif ve ilişki analizi yapmak elzemdir. Ayrıca, bu tür bilgilerin harita, grafik, animasyon ve fotoğraf gibi diğer araçlarla görselleştirilmesi ve interaktif sanal platformlarda erişime açılması ile hem kamusal kullanımın/birlikte üretimin artması hem de eğitimöğretim faaliyetlerinde kullanılması mümkün olacaktır. Benzeri durum, yazılı kaynaklar için olduğu kadar tarihî obje ve eserlerle ilgili olarak da düşünülmelidir. Coğrafyamızın sahip olduğu çok büyük arkeolojik ve tarihî obje/eser mirasına yönelik çalışmalar da dijital tarihçilik alanındaki derinleşmeden olumlu olarak etkilenecektir. Son olarak, ilk el kaynakların rahat ulaşılabilir bir şekilde herkesin erişimine açılacak olması ve rahat kullanımı için bazı tasnif ve görselleştirilmelerle sunulması, ülkemizde tarihçilik mesleğinin niteliğini artıracak, daha kavramsal ve teorik çalışmaların yapılmasına zemin hazırlayacak ve dünya tarihi çerçevesinde mukayeseli tarihçiliğe adım atmamıza imkân tanıyacaktır.

Günümüze bakıldığı zaman ülkemizde bazı üniversite ve kurumlar dijital tarih projeleri yürütmektedirler. Bu projelerin çoğu süreli yayınların taranıp internet erişimine açılmasına yöneliktir. Bu hususta Ankara Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi

başı çekmektedirler. Süreli yayınlar haricinde pek çok belge ve yazma koleksiyonu ile ürettiği her türlü akademik çıktıyı "açık ulaşım" ilkesi[5] gereği dijitalleştirip sanal erişime açan Türkiye üniversiteleri arasında ise Koç Üniversitesi, İstanbul Şehir Üniversitesi, Ankara Üniversitesi ve Sabancı Üniversitesi öne çıkmaktadırlar (Bkz. Tablo 1). Üniversiteler haricindeki pek çok kurum (müzeler, kütüphaneler) dijital arşivlere gerekli önemi vermemekle beraber yine de bazı kurumlar dünyadaki genel eğilimi izleyerek çeşitli projeler gerçekleştirmektedirler. Bunlar arasında İBB Atatürk Kitaplığı Dijital Koleksiyonları, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı, IRCICA Farabi Dijital Kütüphanesi, İSAM Kütüphanesi Dijital Kaynakları, Sakıp Sabancı Müzesi Dijital Koleksiyonları, SALT Dijital Arşivi (Garanti Bankası), Almanya Konsolosluğu Dijital Arşivi ve Hollanda Araştırma Enstitüsü (NIT) Dijital Arşivi sayılabilir.

Repository name	**Country**	**Num. Recs.**	**Pubs**	**Confs**	**Theses**	**Unpub**	**Other**	**Base URL**	**Software**
Koç University Digital Collections	Turkey	48308	+		+		+	OAI	CON-TENTdm
Istanbul Sehir University Repository	Turkey	39164	+	+	+	+	+	OAI	DSpace
Ankara University Archive System	Turkey	30132	+	+		+	+	OAI	MiTOS
Sabanci University Research Database	Turkey	24237	+	+	+	+		OAI	EPrints
Gazi University Archive System	Turkey	14372	+		+		+	OAI	[Unk-nown]
ITU Academic Open Archive	Turkey	11889			+		+	OAI	DSpace
Dokuz Eylul University Open Archive System	Turkey	10760	+	+	+			OAI	DSpace
Marmara University Open Archive Repository	Turkey	4231	+		+				DSpace

Tablo 1: Türkiye Üniversiteleri Açık Erişim, Dijitalleştirme Sıralaması (Kaynak: http://www.opendoar.org/).

Tecrübî tarih alanında ise Türkiye'de faaliyet yapan bir üniversite bulunmamakla birlikte, bu tür çalışmalara teşebbüs edenlere destekler sağlayan üniversiteler vardır. İstanbul Şehir Üniversitesi Tarih Bölümünce 5-6 Ekim 2012 tarihlerinde İstanbul Şehir Üniversitesi'nde Tarih Vakfı'nın sponsorluğuyla *III. Osmanlı Askerî Tarihi Semineri: Tecrübi Çalışmalar, Topografik Araştırmalar ve Modelleme Işığında Osmanlı Askerî Yapısı ve Savaşlar* başlığı altında düzenlenen çalıştaydan derlenmiş tebliğleri içeren kitabın (ed. Kahraman Şakul, 2013) ilk bölümü "Deneysel Çalışmalar: modelleme ve askerî topoğrafya" başlığını taşımaktadır. Bu yayın Türkiye'de deneysel tarih çalışmaları alanındaki ilk derleyici kitaptır. Deneysel tarih çalışmalarına destek veren diğer kurumlar arasında Askerî Müze, Deniz Müzesi, Rumeli Hisarı Müzesi, İstanbul

5 Bkz. http://acikerisim.ankos.org.tr.

Arkeoloji Müzesi, İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdürlüğü, Haliç Üniversitesi, Türk Kültür Vakfı sayılabilir.

Oysa uluslararası düzeyde yaptığımız taramalarda sadece ABD'de yüzün üzerinde dijital tarih, dijital beşerî bilimler ve deneysel tarih ile uğraşan akademisyen tespit edilmiştir. Taramalarımızda Avrupa ve Amerika'da bu alanlara yoğunlaşan otuz kadar araştırma merkezi, kırk kadar da bu merkezlere ait ya da özel konumları olan *web portalı* ortaya çıkmıştır. Son yıllarda dünyada pek çok üniversitede Dijital Tarih Merkezi (*Center for Digital History*) veya Dijital Beşerî Bilimler Merkezi (*Center for Digital Humanities*) gibi merkezler, enstitüler ve bölümler açılmıştır. Virginia, Princeton, California, Los Angeles, South Carolina, King's College ve Glasgow Üniversiteleri Avrupa ve Amerika'da bu tarz yapılanması olan onlarca üniversiteye birkaç örnek olarak verilebilir. Hatta HASTAC kısaltmasıyla bu tür kurumları ve bu alanda çalışan araştırmacıları bir araya getiren büyük bir organizasyon da kurulmuştur. Bu merkezleri incelediğimizde genel olarak araştırma ve eğitim süreçlerine katkı açısından çalışmalar yaptıklarını görmekteyiz. Ayrıca halkın, bu alanlarda üretilen bilgiye ulaşması ve elindeki bilgi ve kaynakları bu ortak bilgi havuzuna katması için kamusal faaliyetler yürütülmektedir.

Dijital tarih/beşerî ilimler alanında Avrupa kıtasında görülen ilerlemeler AB fonları ve devlet kaynakları ile desteklenen yerel projeler sayesinde olmaktadır. Pek çok devlet kurumu belgelerini dijitalleştirip internet erişimine açarken, AB destekli bilimsel konsorsiyumlar tematik dijital veri tabanları oluşturmaktadırlar. Bu alanda Avrupa kıtasında önemli mesafeler kat edilmiştir. Örneğin, Fransız Milli Kütüphanesi'nin başlattığı *Gallica* projesi ile bu kütüphane koleksiyonunda bulunan pek çok yazmaya ulaşmak mümkündür. Fransa tüm müzelerinde bulunan eserlerden yarım milyon kadarının imajını ücretsiz olarak internet erişimine açmış bulunmaktadır. *Europeana Collections* ise Avrupa müzeleri, arşivleri ve kütüphanelerinden derlenmiş ve AB fonlarıyla desteklenen bir veri tabanıdır. ABD'de ise pek çok örnek içerisinde New York Halk Kütüphanesi'nin (*New York Public Library*) başlattığı dijitalleştirme projesi zikredilebilir. *NPLL Digital Collections* adlı bu proje internet üzerinden kütüphane koleksiyonunda bulunan yüzbinlerce imajı (resim, fotoğraf, gravür, taşbaskı vs.) ücretsiz erişime açmıştır. Ayrıca, pek çok dünya devletinin resmi arşivlerinde bulunan belli koleksiyonlara internet üzerinden serbest erişim mümkündür. Bunun iyi örnekleri Amerikan Kongre Kütüphanesi ve Avustralya Millî Arşivi'dir. Avustralya Millî Arşivi'nde tutulan Çanakkale Muharebelerine dair pek çok değerli arşiv malzemesine serbest internet erişimi vardır. Bu ve başka örnekler, uluslararası menşeli dijitalleştirme projelerinin Türkiye tarihçiliği için de vazgeçilmez bir hale geldiğini göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli dönemlerinde farklı vilayetleri, mekânları, kıyafetleri gösteren tablo, gravür, litograf ve fotoğraf ile pek çok Türkçe ve diğer dillerdeki yazmaya dijital olarak ulaşmak mümkündür. Bu kaynakları ustaca kullanarak orijinal çalışmalar yapan tarihçilerimiz vardır[6].

---

6 Edhem Eldem, "Osman Hamdi Bey'in Paris Yıllarıyla İlgili Yeni Bilgiler", *Toplumsal Tarih*, sayı 268 (Nisan 2016), s. 48-59; Fikret Yılmaz, *Anzaklar Arasında Eski Bir Osmanlı Subayı: Dr. Charles Snodgrass Ryan*, Uğur Yayınları, İstanbul 2015.

Türkiye AB fonlarıyla ve yerel fonlarla dijitalleştirme kervanına katılmakla birlikte, dijital tarih alanında henüz yeterli bir noktaya varamamıştır. Örnek projeler içerisinde İstanbul Şehir Üniversitesi kadrosunda bulunan Hatice Aynur'un "Osmanlı Kitabeleri Projesi" sayılabilir[7]. Yine aynı üniversitenin Şehir Araştırmaları Merkezi'nde Yunus Uğur'un yürütücülüğü ile İstanbul'un Fatih, Eyüp, Beyoğlu, Üsküdar ilçelerinde bulunan tarihî kabir, türbe ve hazirelerin envanter ve ilmî araştırmaları yapılıp, tüm eserlerin harita üzerinden takip edilebildiği bir web portalı oluşturulmuştur[8]. Ayrıca, İstanbul Şehir Üniversitesi Kütüphanesi ve akademik çalışanları, "Kişisel Arşivler'de İstanbul Belleği" isimli bir dijital tarih projesini tamamlamış,[9] ilaveten İstanbul'un bir kısım görsel ve arşiv malzemesini dijitalleştirip harita üzerinde mekânlarla ilişkilendirdiği "Unutma İstanbul: İnsanları, Eserleri, Mekanları ve Tarihiyle İstanbul'un Görsel Belleği" projesiyle bu çalışmalarına devam etmiştir. Osmanlı tarihinin tahrir, avarız defterleri ve temettuat sayımlarını merkeze alarak coğrafi bilgi sistemleri araçlarını kullanarak Osmanlı şehirleri ve gündelik yaşamı ile ilgili büyük verileri sanal ortama aktarıp, haritalayan ve görselleştiren Yunus Uğur'un "Osmanlı Şehir Tipolojileri ve Atlası (1450-1700)" isimli TÜBİTAK ve M. Erdem Kabadayı'nın "Industrialisation and Urban Growth from the mid-nineteenth century Ottoman Empire to Contemporary Turkey in a Comparative Perspective, 1850-2000" başlıklı AB projesi de tematik dijital tarih çalışmaları için verilebilecek örnekler arasındadır. Christoph Herzog'un Osmanlı biyografilerini içeren *wiki* tabanlı projesi[10] de burada zikredilmeye değer bir gayret eseridir.

Tecrübî çalışmalar sadece askerî tarihçiliğimizde değil, genel tarihçiliğimizde de oldukça eksik kalan bir alandır. Ülkemizde genelde serbest araştırmacıların faaliyet gösterdiği bu alan üniversitelerimizde ihmal edilmektedir. Bu alan içerisinde sadece topoğrafya çalışmaları nispeten daha akademik bir hüviyette yürütülmektedir[11]. Örneğin, askerî tarih alanında ilk Osmanlı askerî zaferlerinde mükemmel formlu ok-yay ve kılıçların payı yadsınamaz. Sonraki zaferlerde ise ateşli silahlar teknolojisinin erken ve başarılı tatbiki bilhassa önemliydi. Osmanlı ateşli silahlar sanayisi ve üretim potansiyeli hakkında Gábor Ágoston'un belge-odaklı çalışmaları çığır açıcı olmuştur[12]. Ne var ki, Osmanlı ok-yayları ve ateşli silahları üzerinde tecrübe etmeye dayalı doyurucu çalışmalar pek azdır. Bu konuda *Tirendaz* grubunun deneysel çalışmalarını anmak lazımdır. Avrupa'da top ve tüfeklerin tesirli menzil ve muharebe şartları altındaki isabet oranlarını ölçmeye yönelik ilk testler XVIII. asrın sonlarından beri düzenli olarak yapılmaktadır. Napolyon Savaşları'nda ağızdan dolma kaval tüfek ve topların muharebe isabet oranlarına dair birçok denemeler daha o vakitler yapılmaktaydı. Bir usul dairesinde yapılan muharebe sonrası gözlemler de mebzulen mevcuttur[13].

---

7 http://www.ottomaninscriptions.com/.

8 http://ibbkulturel.com/.

9 http://bellek.sehir.edu.tr.

10 https://wiki.rz.uni-bamberg.de/turkologie/.

11 Halil İnalcık, "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. E. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000; H. Çetin, *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

12 Gábor Ágoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

13 B. P. Hughes, *Firepower: Weapons Effectiveness on the Battlefield, 1630-1850*, Da Capo., New York 1997.

Belge kıtlığından muzdarip Antik dönem ve Roma dönemi tarihçiliğinde deneysel arkeoloji ve tecrübî tarih çalışmaları, askerî tarihten[14] demografiye[15], tekstil tarihinden[16] mühendisliğe[17] varıncaya dek, pek çok alanda bilgi dağarcığımızı genişletmektedir. Bu alanın kendi aralarında örgütlenen meraklıları ise, cemiyet faaliyetleri sayesinde hem tarihi canlandırma hem de otantik üniforma-silah üretimi konusunda akademi ve müzeler için vazgeçilmez bulgular sunmaktadırlar. 1972 senesinden beri faaliyette olan *Ermine Street Guard* (Gloucester, İngiltere) grubu Roma ordusunu üniforma, silah, talim ve kışla düzeniyle yeniden canlandırmaya kendini adamış bir cemiyettir. Zırh ve silah replikalarının üretiminden talim usullerine kadar her konuda Roma tarihçileriyle dirsek teması içinde olan grup yılların getirdiği birikimle artık okul ve üniversitelerde seminerler düzenleyecek olgunluğa ermiştir[18]. Bu tarz tarihî canlandırma grupları çoktan birer *wikipedia* maddesi haline bile gelmişlerdir (*List of historical reneactment groups*).

Fransa'da ise bir grup meraklı Ortaçağ feodalizmini her yönüyle deneyimlemek için terkedilmiş bir taş ocağı civarında Guédelon Şatosu'nu inşa etmektedirler (Yonne, Burgundy). XIII. asrın teknolojisi ve aletleriyle yapılan şato kompleksi; kilisesi, çiftlikleri, demircisi ve Ortaçağ Fransız taşra mutfağından müteşekkildir. Bir döneme hayat veren bu proje 1997'de başlatılmıştır. İnşaatın günümüz itibariyle 25 sene süreceği hesaplanmaktadır. İnşa sürecinde Ortaçağ mimarisine dair keşfedilen gizleri anlatan *La Voûte* filmi 2012 Cannes Tüzel Medya Ödülleri'nden Gümüş Yunus ödülüne layık görülmüştür[19].

Tecrübî tarihin güçlü olduğu bir başka alan denizcilik tarihidir. Kâşif Thor Heyerdahl Aborjinlerin kendi teknolojileriyle Pasifik Okyanusu'nu geçtiklerini ispatlamak için 1947 senesinde Aborjinlerin "kon-tiki" dedikleri tropikal Balza ağacının hafif ahşabından yaptığı salla Pasifik'i geçti. Kâşif bu ve sonraki deneysel yolculukları ile eski teknolojileri hafife almamamız gerektiğini ortaya koymuştur[20]. 1982 senesinde Antikçağ Akdeniz küreklisinin (*trireme*) doğasına ilişkin şüpheleri test etmek için bir gemi yapım projesi başlatıldı. 1987 senesinde Hellenistik dönemin teknolojisi ile üretilen *Olympias trireme*i denize açıldı ve 1994 senesine dek 6 deneme seferi gerçekleştirdi. Teorik olarak bu kadar çok küreğin üç ayrı kata yayıldığı Helenistik gemilerin istikrarlı seyredemeyeceği düşünüldüğü halde, bu replika *trireme* oldukça hızlı, çevik ve istikrarlı çıktı. Replikanın yapımına dair her türlü bilgi ve belge arşivlendi ve internet ortamında araştırmaya açıldı. Böylece, yeni projeler için bir veri bankası sunulmuş oldu[21].

14 J. Spruytte, *Early Harness Systems: Experimental Studies*, J. A. Allen, Grantham 1983.

15 J. Riddle, *Contraception and Abortion from the Ancient World to the Renaissance*, Harvard University Press, Boston 1992.

16 *The Roman Textile Industry and Its Influence*, ed. Lise Bender Jorgensen, Antoinette Rast-Eicher, Penelope Walton Rogers, Oxbow Books, Oxford 2001.

17 M. Lewis, *Surveying Instruments of Greece and Rome*, University of Hull., Kingston 2001.

18 *The Ermine Street Guard Resmî İnternet Sayfası*, http://erminestreetguard.co.uk/index.html (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018).

19 *Guédelon Resmî İnternet Sayfası*, http://www.guedelon.fr/en (Erişim tarihi: 30 Ocak 2017).

20 *Kon-Tiki Müzesi Resmî İnternet Sayfası*, http://www.kon-tiki.no/ (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018).

21 *The Trireme Trust Resmî İnternet Sayfası*, http://triremetrust.org.uk/index.asp (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018).

XVII. yüzyıla damgasını vuran gemi yapım teknolojileri hakkındaki deneysel bilgi üretimi öncelikle Hollanda'da kurulan Batavya Tersanesi sayesinde gerçekleştirilmektedir. 600 kişilik bir ekip, zamanında dokuz ayda yapılabilen bir gemiyi o dönemin olanaklarıyla ancak 10 seneyi aşkın bir sürede (1985-1995) tamamlayabildiler: *VOC Batavia* (Felemenk Doğu Hindistan Kumpanyası-VOC-Batavya). 1628'de suya indirilen gemi daha ilk seferinde Batı Avustralya kıyılarında batmıştı (1629). Danimarka meşesi kullanarak yapılan bu gemiyi[22] Kraliçe Beatrix'in kızaktan indirmesi, projenin ulusal düzeyde nasıl sahiplenildiğinin bir göstergesidir. Aynı zamanda müze olan bu tersane, marangozhanesi, lengerhanesi, bezhanesi ve henüz kızakta olan replika *De 7 Provinciën* gemisi ile ziyarete açıktır. Proje bu haliyle eskinin *know-how* (öğren-nasıl) teknolojilerini yeniden keşfedip geleceğe aktarmak misyonunu edinmiştir[23].

Türkiye'deki 360 Derece Araştırmaları Derneği de, yurtdışındaki örneklerine benzer ciddiyetle inşa ettiği *Kybele* ile Fenike devri Akdenizinin (MÖ 600) gizemine ışık tuttu. *Kybele*, 20 kürekçi ve 3 yelkencinin dâhil olduğu 25 kişilik tayfası ile 8 Haziran-30 Temmuz 2009 tarihleri arasında Foça-Marsilya yolculuğunu hava muhalefetine rağmen gerçekleştirdi. Ertesi sene ise Karadeniz turuna çıktı[24]. Deneysel arkeoloji olarak tanımlanan bu projelerin haricinde İstanbul kayıkları (*kancabaş*) ve İzmir kayıklarının replikasını yapma projeleri de mevcuttur. Ayrıca, efsaneleşen Nusrat Mayın Gemisi'nin İstanbul Tersanesi Komutanlığı'nda birebir boyutlarıyla inşa edilen bir replikası Çanakkale'de sergilenmektedir[25].

Deneysel ve dijital tarihin ülkemizde daha sistemli ele alınması ve akademilerde öncelikli gündem maddesi haline getirilmesi stratejik bir hedeftir. Bu hedef üniversitelerimizdeki araştırma/araştırmacı altyapısını güçlendirmeyi, yükseköğretim düzeyinde dersler ve sertifika programları sunmayı ve araştırma çıktılarını çeşitli sanal ortamlarda paylaşmayı içermektedir. Böylece gerek kamusal ilgi ve duyarlılık artırılacak, gerekse Türkiye'de bu alana ilgi duyan kişi ve kurumlar ortak bir çatıya kavuşturulabilecektir. Kaldı ki, yurtdışında hali hazırda mevcut merkez ve kurumlar ile ortak çalışmalar yapmak mümkün olacaktır. Kısacası, ülkemizin sahip olduğu tarihî kaynak ve bilgilerin dijitalleştirilmesi ve analizi ile tarihimizin uluslararası mukayeseli araştırmalara ve kurumsal/araştırmacı ağlarına daha fazla dâhil olacağı aşikârdır.

Bu çerçevede, dijital tarih ve deneysel tarihin Türkiye'deki imkân ve geleceğini ortaya koymak, bu sahalardaki riskleri ve tedbirleri tartışmak maksadıyla İstanbul Şehir Üniversitesi yukarıda zikredilen çalıştay haricinde konunun önde gelen araştırmacılarını bir araya getiren bir arama toplantısı (19 Haziran 2013) ve *Deneysel ve Dijital Tarihin Geleceği* başlığı altında bir uluslararası çalıştay (10-11 Aralık 2016) düzenlemiştir. Bu toplantılarda seçilen alana dair riskler ve alınacak tedbirler şu şekilde belirlenmiştir:

---

22 2003'te Türkiye'yi de ziyaret etti.

23 *Batavia Müzesi Resmî İnternet Sayfası*, http://www.bataviawerf.nl/startpage.html (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018).

24 *360 Derece Araştırmaları Derneği Resmî İnternet Sayfası*, http://www.360derece.info (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018).

25 *Nusrat Mayın Gemisi Resmî İnternet Sayfası*, http://www.nusratmayingemisi.com/index.php (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018).

- Türkiye'de yeni olması hasebiyle farkındalık, tanıtım ve bilgilendirme yapan bir merkezin eksikliği ve bunun üniversite bünyesinde kurulması gereği,
- Deneysel tarih çalışmalarına dair üniversite içinden ve dışından gelen projelere bilimsel altyapı sunulması ve kütüphane imkânlarının geliştirilmesi gereği,
- İlgili gruplar arasında eşgüdüm eksikliği ve bunu gidermek amacıyla bir çatı organizasyon ya da araştırma merkezleri kurma gereği,
- Deneysel tarih alanında karşılaşılan yerel ve uluslararası yasal sorunlar.

Özellikle işin hukuki boyutu Türkiye'de dijital ve deneysel tarihçiliğin gelişiminin önündeki en büyük engellerden biridir. Mesela, müze ve özel koleksiyonlarda bulunan silahlarla test atışı yapmanın önündeki yasal engellere daha önce dikkat çekilmişse de, aradan geçen bunca yılda gerekli yasa değişikliğini sağlamak için bir farkındalık yaratılamamıştır[26]. Bir başka yasal engel ise tarihî reçetelere uygun orijinal malzeme ile yemek yapmanın bazı durumlarda mevcut gıda kodeksine aykırılık teşkil etmesidir. Ayrıca, dijital tarih alanında, telif hakları hususunu da yadsımamak gerekir. Kurumların hakları ve sorumlulukları ile ilgili sözleşmelerin hazırlanması ve işbirlikleri yapılması, karar alıcıları yeni yasal düzenlemeler hakkında ikna etmek için STK faaliyetlerinin yoğunlaşması ve bu sivil inisiyatifin bir üniversite tarafından desteklenmesi yararlı olacaktır.

Yukarıda zikredilen uluslararası çalıştayda bahsedilen sorunların evrensel olduğu anlaşılmıştır. Her iki sahada da ileri bir memleket olan Macaristan'dan toplantıya katılan altı kişilik akademisyen ve uzman grubu kendi projeleri üzerinden dijital beşerî ilimler; tarihî yerlerin üç boyutlu kurguları; SGI teknolojileri; müzecilik ve öğretimde dijital beşeri ilimlerin uygulama alanları; tarihi reçetelere uygun yemek pişirme faaliyetleri ve buna ilişkin canlandırmalar; tecrübî tarih gibi konuları anlatmıştır. Macaristan menşeli Pazyryk firması temsilcileri arkeoloji, tarih, bilgisayar mühendisliği ve mimarlık sahalarındaki akademik birikimin kesişmesi gereğini belirtmişlerdir. Ayrıca, müzeler, belgeseller, tarihî dizi ve filmler için ihtiyaç duyulan sanal müze turu yazılımları, üç boyutlu tarihî olay canlandırmaları ve dijital mimari kurgulamalarda öne çıkan 3D uygulamalarında belge bazlı tarihî sahihlik ile teknoloji bazlı görsel çekiciliğin her zaman uyuşmamasından kaynaklanan temel çelişkiyi saptamışlardır. Bu durum son yıllarda revaç bulan tarihî dizilerde de sıkça rastladığımız bir problemdir.

Macaristan Eger (Eğri) Kalesi Müzesi temsilcileri müzenin AB'den sağladığı yirmi milyon avroluk fonlarla sürdürülen modern tekniklere dayalı yeniden yapılanma sürecini anlatmışlardır. Müze Sanal müze turları ve 3D uygulamaları sayesinde yıllık müze ziyaretçilerinin Eger kenti nüfusunun sekiz katına çıkması, yukarıda zikredilen toplumsal farkındalık ve görsel çekicilik meselesinin ne derece hayatî olduğunu ispatlamaktadır. Eğri Kalesi Müzesi'nden bir başka uzman ise Ortaçağ'dan kalma bir fırında Ortaçağ teknikleriyle ekmek pişirme projesini anlatmıştır. Süreçte karşılaşılan yasal sorunlar (modern gıda kodeksine uymayan üretim) ve teknik sorunlar (Ortaçağ buğdayının kalmaması), yukarıda saptandığı üzere hemen her memlekette tecrübî tarih çalışmalarının önünde duran engellerdendir. Bu engeli aşmanın tek yolu ise tüm dünyada bu alanlarda faaliyet gösteren dernek, vakıf, cemiyet ve tüm diğer

26 Kahraman Şakul, "Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi", *Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar,* ed. Kahraman Şakul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 1-20.

kurumların bir araya gelerek siyasî farkındalık yaratmak suretiyle gerekli hukukî değişikliklerin alt yapısını sunmalarıdır. Dolayısıyla, cemiyetleşme ve mevcut formel/informel grupları bir araya getirecek çatı organizasyonların vücuda getirilmesi deneysel tarihçilik için bir ön şarttır.

Dijital ve deneysel tarihçilikte yasal alt yapının ne kadar hayatî bir rolü olduğu tarihi canlandırma uzmanı Gabor Szöllösy'nin "Macaristan'da Tarihi Canlandırma" başlıklı tebliğinden anlaşılmıştır. Macaristan'da tarihi üniformalar ve silahlarla canlandırma yapan grupların vücut bulmasında 1979 tarihli dernek kurma yasası bir kilometre taşı teşkil etmiştir.

Sonuç olarak, yukarıda özetlenen bulgu ve tartışmaların ışığında nihai hedefe yönelik bir strateji geliştirmek mümkündür. Nihai hedefi tarihî birikimimizi keşfetmek, anlamak ve paylaşmak olarak belirlenen bu strateji, kısa dönemde tarihî kaynaklarımızın ve objelerin sanal ortama taşınması, analiz ve uygulamalarının yapılıp Türkiye ve Dünya tarihçiliğindeki bilinirliğinin ve kullanımının artırılmasını misyon edinmiştir. Bu vizyon ve misyon çerçevesinde stratejik amaç ve beklentiler aşağıda özetlenmiştir. Bu amaç ve beklentileri karşılamak üzere etraflı bir eylem planı, takvim ve değerlendirme ölçütleri belirlemek yönündeki çalışmalar devam etmektedir.

Stratejik Amaçlar

1. Dijitalleştirilecek ve uygulaması yapılabilecek tarihî kaynakları, meseleleleri ve objeleri tespit etmek.
2. Tarihî kaynakları ve objeleri sanal ortama taşımak.
3. Tarihî kaynakların ve objelerin analiz ve uygulamalarını yapmak.
4. Tarihî kaynak ve objelerin Türkiye ve dünya tarihçiliğindeki bilinirliğini ve kullanımını artırmak.
5. Dijital ve deneysel tarih ile ilgili tanıtım, farkındalık ve bilgilendirme çalışmaları yapmak.
6. Geleneksel zanaat ustaları için bir iletişim ve etkileşim ağı kurmak.
7. Seçili alanlarla ilgili üniversite dışı kurum ve kişilerle üniversiteler arasında bir köprü kurmak.
8. Kurumsallaşmak ve uluslararasılaşmak.
9. Veri toplama ve analiz etme ile ilgili teknolojik ve enformatik gelişmeleri tarihî verilerin ve tarihçilerin kullanımına sunmak.
10. Tarih eğitimi ve popüler tarih alanları için yeni içerikler ve uygulamalar geliştirmek.

Beklentiler

1. Osmanlı ve Türkiye tarihçiliğinin kaynaklarına ve objelerinin detaylarına herkesin ulaşabilmesi mümkün olacaktır.
2. Türkiye tarihçiliği dünya tarihçiliğine daha fazla açılmış olacaktır.
3. Büyük tarihî verilerin sanal ortamlara aktarılması bu verilerin çok daha verimli şekillerde analizlerini sağlayacaktır.

4. Tarihî objelerin aslına uygun olarak yeniden analiz edilmesi ve tasarlanması, sinema sektöründen müzeciliğe kadar pek çok alanda bu objelerin daha doğru temsil edilmesini sağlayacaktır.
5. Geleneksel ve unutulmaya yüz tutmuş zanaat ve ustalarının bir envanteri yapılmış olacak ve sürdürülebilirlikleri için bir alan daha açılmış olacaktır.
6. Üniversiteler ile üniversite dışındaki kurum ve kişiler arasındaki iletişim, etkileşim ve işbirlikleri imkânları artacaktır. Milli Eğitim Bakanlığı, arşivler ve müzeler gibi devlet kurumları ve pek çok STK ile üniversiteler arasında ilgili alanlarda ortak faaliyetler yapma imkânı doğacaktır. Deneysel tarih alanında TV-sinema yapımcıları ve kültürel endüstri alanında üretim yapan şirketlerle de birlikte çalışma imkânı olacaktır.
7. Avrupa Birliği fonları başta olmak üzere, bu alanlara sağlanan pek çok fonu Türkiye'ye getirme ve uluslararası işbirliklerine girme imkânı olacaktır.
8. Tarih eğitimi için yeni içerikler ve uygulamalar geliştirilecektir.
9. Türkiye bu alanlarla ilgili araştırma merkezlerine kavuşacak ve bu alanlara olan ilgi hızla artarak başka merkezlerin açılmasına önayak olacaktır.
10. Uluslararası kuruluşlara üyelikler sağlanacaktır.
11. Akademisyen ve öğrenci değişim fırsatları gelişecektir.
12. İlgili zanaatkârların yetişmesine zemin oluşacak ve zanaatkârların uluslararası dolaşımı sağlanacaktır.

Kaynakça

360 Derece Araştırmaları Derneği Resmî İnternet Sayfası, http://www.360derece.info (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018)

Ágoston, Gábor, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017

Batavia Müzesi Resmî İnternet Sayfası, http://www.bataviawerf.nl/startpage.html (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018)

Çetin, H., *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı,* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012

Dijital Tarih, https://dijitaltarih.wordpress.com (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018)

Eldem, Edhem, "Osman Hamdi Bey'in Paris Yıllarıyla İlgili Yeni Bilgiler".

Toplumsal Tarih, sayı 268 (Nisan 2016), s. 48-59

Genç, Uğur, *Haliç Zinciri,* Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2010

Guédelon resmî internet sayfası, http://www.guedelon.fr/en (Erişim tarihi: 30 Ocak 2017)

Hughes, B. P., *Firepower: Weapons Effectiveness on the Battlefield, 1630-1850,* Da Capo., New York 1997

İnalcık, H., "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi", *Osmanlı Beyliği (1300-1389),* ed. E. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000

Kon-Tiki Müzesi Resmî İnternet Sayfası, http://www.kon-tiki.no/ (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018)

Lewis, M., *Surveying Instruments of Greece and Rome,* University of Hull., Kingston 2001

Lexiqamus, www.lexiqamus.com (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018)

"List of historical reenactment groups" https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_historical_reenactment_groups (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018)

"Mancınık, yüzyıllar sonra yeniden yapıldı.", http://aa.com.tr/tr/kultur-sanat/mancinik-yuzyillar-sonra-yeniden-yapildi/748539, Anadolu Ajansı, 12.02. 2017 (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018)

Nusrat Mayın Gemisi Resmî İnternet Sayfası, http://www.nusratmayingemisi.com/index.php (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018)

Riddle, J., *Contraception and Abortion from the Ancient World to the Renaissance*, Harvard University Press, Boston 1992

Spruytte, J., *Early Harness Systems: Experimental Studies*, J. A. Allen, Grantham 1983

Şakul, Kahraman, "Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi", *Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi: Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, ed. Kahraman Şakul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 1-20.

The Ermine Street Guard Resmî İnternet Sayfası, http://erminestreetguard.co.uk/index.html (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018)

The Roman Textile Industry and Its Influence, ed. Lise Bender Jorgensen, Antoinette Rast-Eicher, Penelope Walton Rogers, Oxbow Books, Oxford 2001

The Trireme Trust Resmî İnternet Sayfası, http://triremetrust.org.uk/index.asp (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018)

Türkiye Üniversiteleri Açık Erişim, Dijitalleştirme Sıralaması, http://www.opendoar.org/ (Erişim tarihi: 6 Ağustos 2018)

Yılmaz, Fikret, *Anzaklar Arasında Eski Bir Osmanlı Subayı: Dr. Charles Snodgrass Ryan*, Uğur Yayınları, İstanbul 2015

27
ORDULAŞAN MİLLET: TÜRKLER BİRİNCİ DÜNYA HARBİ'NDEN TÜRK İSTİKLÂL MÜCADELESİNE UZANAN SÜREÇTE ORDU-MİLLET DAYANIŞMASI

Zekeriya Türkmen*

"*Ordu-milletlerin en cok döğüşen, en sarpı*
Adamıs sevdiği Allah'ına bir boyle yapı"
(Yahya Kemal, "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" şiirinden)

Giriş

Tarih bilimi verilerine bakıldığında, ordusu olmayan devletlerin yaşama şansının pek az olduğu görülür. Ordular, milletlerin ve o milletlerin kurduğu siyasî teşkilatlanmanın üst düzeyi olan devletlerin devamlılığı açısından en büyük güvencedir. Her millet/devlet güvendiği ordusu ile, kendi sınırları içinde hür ve müstakil yaşadığı gibi, dıştan ve içten gelebilecek saldırılara bu güçle karşı koyar. Ordular, kendilerine verilen bu görevi yerine getirmekteki yetenek ve duyarlılıkları ölçüsünde, ait oldukları millet/devletlerin şükranlarını kazandıkları gibi onların gelecekleri için de güvence teşkil ederler.

Tarih biliminin verilerinden hareket eden Tarih Sosyolojisi ise Türkleri, ordu-millet olarak tanımlar. Gerçekten de ordu-milletlerin en eskisi olan Türkler, tarih boyunca kurdukları devletlerdin güçlü askerî teşkilat yapıları yani ordularıyla kendilerini dünyaya kabul ettirmişlerdir. Geçmiş asırlara bakıldığından milletiyle bütünleşmiş olan Türk ordusu, bağrından çıktığı milleti için yüklendiği zor görevi her türlü şartta yerine getirmesini bilmiştir. Türk ordusunun tertip-düzeni yani disiplin anlayışı, aslında Türklerin hayat felsefesine de yön vermiştir. Geçmişten günümüze ulaşan tarihî gelişmelere bakılırsa Türk ordusu, milletiyle kenetlendiği dönemlerde başarıdan başarıya koşarak kazandığı zaferlerin sevincini hep birlikte yaşamış; milletle arasındaki maddî-manevî bağların koptuğu dönemlerde ise, sonu hüsranla biten acıklı mağlubiyetlere sürüklenmiştir.

Geçmişte yaşanan hadiseleri hatırlamakta yarar vardır: XX. yüzyılın başlarında her bakımdan büyük bir çözülmenin eşiğine sürüklenen Osmanlı Devleti, dönemin şartları gereği kaçınılmaz olarak kendini Birinci Dünya Savaşı'nın içinde bulmuştur. Devletin kurucusu ve aslî unsurunu oluşturan Türkler, içinde bulundukları maddî-manevî sıkıntılara rağmen seferberlik çağrısına gönüllü olarak katılmışlardı. Ülkelerini/vatanlarını istila etmek isteyen sömürgecilere karşı Çanakkale'de, Selmanpak'ta,

* Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü. E-posta: zturkmenbeyi@gmail.com.

Kutülamare'de, Gazze'de ve Bakü önlerinde büyük zaferler kazandılar. Ancak büyük harbin sonlarına doğru Sina-Suriye-Filistin ve Irak cephelerinde yaşanan çözülmelerin ardından yenilgiyle gündeme gelen Mondros Ateşkes Antlaşması devletin ölüm fermanı niteliğindeki değişmez kaderi oluvermişti.

Tarihin en kadim milleti olan Türkler; mütareke döneminde, umutların köreldiği, acı ve kederin her yanı kapladığı, işgallerin tüm yurt sathına yayıldığı bir zamanda Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı kutsal silkiniş hareketi ile tekrar ordu-millet anlayışıyla bütünleştiler. Mustafa Kemal Paşa, Türk milletini seferber hale getirirken neden ve niçin harp edildiğini (Mütareke Devri olarak bilinen o işgal acılarının yaşandığı dönemde) milletine açıklarken, kendini halkına inandıran bir komutan, siyasetçi ve devlet adamı, dahası bir önder olarak önemli görevler üstlendi. Tarihten günümüze uzanan Türk devletler silsilesinde devamlılığın bir göstergesi olarak kurulması düşünülen yeni Türk devletinin bağımsızlık beyannamesini 21/22 Haziran 1919'da Amasya Genelgesiyle ilan ederek "millî egemenliğe dayalı bir devlet sisteminin kurulmasına uzanan süreci" başlatmış oldu. İşgalcilerin ve onların baskılarından dolayı bir bakıma kuklası konumundaki Osmanlı (Damat Ferit) hükûmetinin her türlü bozgunculuğuna rağmen, mücadeleden yılmadı. Mustafa Kemal Paşa'ya büyük bir inançla bağlanan Türkler, işgal acılarının yaşandığı bu dönemde her türlü sıkıntı ve yoksulluğa göğüs gerdiler. 7/8 Temmuz 1919 tarihinde çok sevdiği askerlik mesleğinden ayrılarak Türk halkının arasına katılan Mustafa Kemal Paşa, kendine yüklenen bu tarihî görevin bilinciyle Türk milletinin özündeki cevheri ateşledi. Ardından demokratik cumhuriyete uzanan yolda önemli bir kavşak noktasını oluşturan Erzurum Kongresi'ni ve her türlü himaye ve koruyuculuğu reddederek tam bağımsız bir Türk devletine uzanan yolu açan Sivas Kongresi'ni gerçekleştirdi. Millet iradesinin tezahürü olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışı ile yeni Türk devletinin temelleri atılmış oldu. Osmanlı Devleti'nin son bakiyesi olan Anadolu ve Trakya Türkleri, Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında ordu-millet anlayışıyla bütünleşip kenetlenerek topyekûn mücadeleye atılmış oldu.

Mustafa Kemal Paşa, işgalci Yunan ordularına önce İnönü'de daha sonra Sakarya'da, savunma savaşı ile büyük bir darbe indirdi. Büyük Taarruz harekâtı ise, beklemeyi bilen ve zamanı seçmekte mahir olan başkomutanın Türk milletini topyekûn bir mücadeleye sokarak (düşmanı aldatma-yanıltma stratejileriyle yenilgiye uğratıp) kazandığı büyük bir zaferdi[1]. Ordu-millet dayanışmasıyla kazanılan askerî başarılar, aslında 23 Nisan 1920'de temelleri atılmış olan yeni devletin doğuşuna da zemin hazırladı. Tarihin bu kadim milleti, askerî zaferlerle birlikte inşa etmeye çalıştıkları yeni devletlerini, aslında yine tarihten aldıkları ilhamla yani ordu-millet anlayışıyla yeniden kurmuş oldu.

1. Birinci Dünya Savaşına Uzanan Süreçte Türk Ordusu

Tarihî bilgi ve belgeler incelendiğinde Türkler tarafından kurulmuş olan devletlerin tamamına yakınının askerî temeller üzerine inşa edildiği görülür. Ordu-milletlerin en eskisi olarak bilinen Türkler, kurdukları güçlü askerî teşkilata sahip devletleri ve ordu-millet özellikleri ile kendilerini tarihte kabul ettirmişlerdir. Her millet tarihte farklı

1 "Şu kopan fırtına Türk ordusudur ya Rabbi/Senin uğrunda ölen ordu, budur ya Rabbi/Ta ki yükselsin ezanlarla müeyyed namın/Galip et, çünkü bu son ordusudur İslam'ın" Yahya Kemal (Beyatlı).

özellikleri ile ön plana çıkarken, Türklerin belirgin özelliği ise ordu-millet olmalarıdır. Türklerin ilk anayurdu olan Orta Asya Bozkırları, onların ordu-millet karakterini kazanmasını zorunlu kılmıştır. Yaşlısı ve genci ile her an savaşa hazır olmak zorunluluğu siyasî düzen ile askerî düzenin birlikte doğup gelişmesini sağlamış bu da ordu-millet iş birliğini doğurmuştur. Bundan dolayı Türklerde, çok eski çağlardan itibaren askerlik ayrı bir sınıf veya meslek olarak görülmemiş, herkes tabi olduğu ülke ordusunun bir neferi (çeri: asker) sayılmıştır. Türkler inançlarını, konuşmalarını, hayat tarzlarını, gündelik faaliyetlerini de bir askerî disiplin içinde sürdürmüşlerdir. Geçmiş asırlardan günümüze uzanan süreç incelendiğinde Türk ordusu, yurt savunmasındaki fedakârlığı, eşine az rastlanan kahramanlığı, deha mertebesindeki askerî taktik ve strateji anlayışı, günümüz ordularına ilham veren teşkilat yapısı, yalnız Türklere has olup bazen bir inanç derecesine varan savaşma azmi ile binlerce yıllık hayatı boyunca, Türk Milleti'nin yeryüzünde "*devletli bir millet olarak yaşamasının*" asıl sebebi olmuştur.

Askerî temeller üzerine kurulan Osmanlı Devleti için de ordu, en önemli unsurdu. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, başlangıçta Osmanlı Devleti'nde de eli silah tutabilen herkes asker sayılırdı. Barış zamanında tarlasında veya kendi işinde uğraşanlar, seferberlik ilanıyla birlikte bir nefer olarak ordu hizmetine girmekte idi. Gerçi X. yüzyıldan sonra Türk devletlerinde devşirme sistemi uygulamaya konmuş olsa da, ordunun asıl vurucu gücünü her zaman tımar sistemine bağlı askerler, yani Türkler oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nde toprağa bağlı askerlik sistemi veya tımar sistemi denilen bu uygulamada devlet, hiçbir masraf yapmadan, kısa sürede sefer zamanında kalabalık ordulara sahip olabiliyordu. Tımar sisteminin uygulanmasındaki aksaklıklar kimi idareci-devlet adamlarına göre, devletin askeri başarılarının da azalmasında etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'ndeki askerî ve idarî teşkilattaki üstünlük XVIII. yüzyıla kadar devam etmiş ancak, zamanla devletin ekonomisinde, siyasî ve sosyal durumunda görülen yozlaşma, orduda da kendini hissettirmiştir. Buna paralel olarak ülkenin iç ve dış güvenliği sarsılmıştır. Gerilemeye, batının erişmiş olduğu düzeyden kopukluğun yol açtığı anlaşılınca, bu kopukluğu gidermek için III. Selim döneminden itibaren geniş çaplı ilk önlemlerin askerî teşkilatta alınması düşünülmüş ve uygulamaya konmuştur[2]. Ordunun yeniden düzenlenmesi konusundaki faaliyetlere Sultan II. Mahmud'dan sonra, Tanzimat döneminde de devam edilmiştir[3]. Bu sırada Osmanlı ordusu, beş ordu şeklinde yeniden düzenlenmiştir. 1868 yılında yapılan idarî ve mülkî taksimata paralel olarak, 1869 yılında orduda da yeni birtakım düzenlemelere gidildi, ordu merkezleri yeniden tespit edildi ve bu düzenleme Balkan Savaşları'na kadar devam etti[4].

2 Osmanlı ordusunda, batılı anlamda teşkilat değişikliklerine ilk defa III. Selim devrinde başlandığı bilinmektedir. II. Mahmud devrinde, Yeniçeri Ocağının kaldırılışından sonra, yeni ordu kurulması çalışmalarına başlandı. J. C. Hurewitz, *Ortadoğu Siyaseti: Askerî Boyutlar*, çev. Nusret Özselçuk, Ankara 1980, s. 36.

3 Tanzimat Fermanının ilanından sonra asker alma konusunda hazırlanan kanunlar hakkında genel bir bilgi vermesi açısından bkz. Faruk Ayın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları (1839-1914)*, Ankara 1994. Ayrıca bkz. Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğunda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi", *Askeri Tarih Bülteni*, sayı 18 (Şubat 1980), s. 60.

4 Bu yeni düzenlemeye göre, I. Ordu İstanbul, II. Ordu Edirne, III. Ordu Manastır, IV. Ordu Erzurum, V. Ordu Şam, VI. Ordu Bağdad, VII. Ordu San'a'da bulunacaktı. Bkz. İhsan Hün, *Osmanlı Genelkurmayının Ne Suretle Teşekkül Ettiği*, İstanbul 1952, s. 25; Ziya Şakir (Soku), *Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi*, İstanbul 1952, s. 32.

Özellikle XIX. yüzyılın sonlarına doğru, orduyu modernleştirme ve Batı standartlarına yaklaştırma gayretleri artarak devam ettiği gibi, ordudaki asker sayısının da arttırılması yoluna gidildi[5]. Bu zamana kadar orduda uygulanmakta olan ve çeşitli ülkelerden alınmış bulunan karma teşkilât ve taktik terk edilerek bunun yerine Alman teşkilat ve usûlü benimsendi. Almanya'dan getirtilen askerî uzmanlar[6], orduda zaman içinde Alman nüfûzunun artmasına zemin hazırladı[7]. Ayrıca, askerî okullardaki Avrupalı öğretmenlerin sayısı arttırıldı[8]. Bunlar arasında Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğinin İkinci Başkanlığına kadar yükseltilen Von Der Goltz da bulunuyordu. Goltz Paşa, askerî okullardaki öğretmenliği sırasında yetişen subaylar üzerinde olumlu etki bıraktı ve Osmanlı askerî gücünü, deyim yerindeyse âdeta Alman ordusunun doğu birlikleri haline getirdi[9]. Bundan başka piyade, topçu ve süvari dairelerinin başkanlıkları da Alman subaylarına devredildi[10]. Goltz Paşa'nın gayretleriyle kurulan Harp Akademileri, en yetenekli ve iktidar heveslisi subayları bünyesinde topladı[11]. Nitekim II. Meşrutiyetin ve Cumhuriyetin ilanında rol alacak olan subaylar da bu akademilerden yetişti. Goltz Paşa ve yardımcılarının eğittikleri bir kısım subaylar ise, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Almanya saflarında yer almasında önemli rol oynadılar[12].

Modern anlamda ordunun teşkilat ve eğitim sisteminde yapılan düzenlemeler, subayların görevlerini standartlaştırdığı gibi, (Yeniçerilik döneminden kalma bazı geleneklesmiş görevleri) malî, idarî görev ve yetkileri kaldırdı ve bunları sadece askerî alanla sınırlandırdı. Harbiye Mektebinde verilen eğitimle beraber, Batı kültürü artık sınırlı kaynaklarla da olsa, zabit adaylarının ilgisini çekmeye başladı. Ordunun geniş ölçüde kalkınmasını sağlamak maksadıyla daha başka çarelere de başvuruldu. Bilhassa Avrupa'nın askerî alanda ileri durumda olan ülkelerine hem eğitim-öğretim yapmak, hem de askerî alandaki yenilikleri takip etmek amacıyla subaylar gönderilmesi kararlaştırıldı[13]. Değişik Avrupa ülkelerine eğitim için subay gönderilmesi, Avrupa devletlerine hoş görünmek ve sadece Almanya'ya yanaşılmadığı hissini vermeyi hedeflediği gibi, Batı'da meydana gelen gelişmeleri takip etmeyi de hedefliyordu. Avrupa

---

5 Musa Çadırcı, "II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Ordusu", *Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara 1989, s. 36-45.

6 Kemal Beydilli, "II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askerî Hey'eti Hakkında", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 32 (Mart 1979), s. 481-494.

7 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfûzu*, İstanbul 1983, s.71-76. Osmanlı ordusunda Almanların rolü ve etkinliği için bkz. Jehuda L. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, Ankara 1985.

8 1877-1878 Osmanlı Rus savaşından sonra ordu komutanları hükûmete sundukları raporlarında, Osmanlı Devleti'ne komşu olan ülkelerin askerî güçlerinin büyük bir tehdit unsuru olduğunu hatırlatarak kuvvetli bir ordunun kurulmasını istiyorlardı. Bkz. BOA, *Yıldız Esas Evrakı (YEE.)*, Evrak nr: 1236, Kısım: 14, Zarf: 126, Karton: 1. Öte yandan kurulması tavsiye edilen ordunun son sistem silahlarla donatılması, bu konuda Almanlarla temasa geçilmesi ve maliyenin mümkün mertebe zorlanması gerektiği ifade edilmekte idi. Bkz. BOA, *YEE.*, Evrak nr: 2627, Kısım: 9, Zarf: 72, Karton: 4.

9 Goltz'un mektupları için bkz. Hayri Mutluçağ, "Dost Bildiklerimiz ve Ordumuzu Islah İçin İçimizde Bulundurduklarımızın Marifetleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 12 (Eylül 1968), s. 34-41.

10 Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, çev. N. Ülken, İstanbul 1975, s. 34.

11 Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, çev. N. Ülken, s. 34-37.

12 Bkz. Ahmet İzzet Paşa, "Mareşal Ahmet İzzet Paşa'nın Hatıratı", *Akşam*, nr: 3430, 30 Nisan 1928.

13 *Düstûr*, İkinci Tertip, I, s. 108; *Takvim-i Vekayi (TV.)*, nr: 821, 30 Nisan 1325.

ülkelerinde tahsil gören subaylar, modern siyasî fikirlerin yanı sıra, hürriyet ve eşitlik, vatan sevgisi ve devlet şuuru gibi değerlerin kaçınılmaz olarak etkisi altında kaldı. İstanbul'daki Harbiye Mektebi ise dönemin şartları gereği en aydın insanları bünyesinde barındıran bir eğitim kurumu oldu[14]. Okulda her ne kadar imparatorluğun çok uluslu yapısı gereği Osmanlıcılık fikri işlense de, özellikle 1897 Osmanlı-Yunan Savaşından sonra yayılmaya başlayan Türkçülük fikri, subay adayları arasında giderek taraftar bulmaya başladı. Nitekim Osmanlı aydınlarının yıkılmakta olan devletin kurtarılmasını hedefleyen fikir ve düşünceleri, subayları da etkileyerek bir zaman sonra siyasî ortama atılmalarına sebep oldu. Osmanlı ordusunun siyasîleşmesinde 1880'lerden 1920'lere uzanan ve son derece değişken, hareketli ve sarsıcı bir dönem olarak adlandırılan kırk yıllık bir tarih sürecinin önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir. Öte yandan, adı geçen dönemin sosyal, iktisadî ve askerî buhranları içerisinde sürüklenen Osmanlı subayı, bir dizi siyasal ve toplumsal hareketlerin içinde yoğrularak yetişmiştir. Neticede, modernleşme sürecinde ordu değişirken, subayların da bu değişimden nasibini alması kaçınılmaz oldu.

Batılılaşma hamlesinin devlet tarafından ele alınıp uygulanmasına disiplinli askerî kadrodan başlanması, imparatorluğun gerçek anlamda aydınlarının askerlerden meydana gelmesine yol açtı. Ordunun tüm gücünün silaha dayanmakta aranmasına son verilip kafa yapısının, düşüncelerinin olgunlaştırılmasına özen gösterildi. Harbiye Mektebinde hürriyetçi fikirlere mensup öğretmenlerin telkinleri ile eğitilen[15]; düşündükleri ideal topluma, II. Abdülhamid devri toplumunun uymadığını, kendilerini toplumsal bir tabip hüviyeti ile devletin kurtarıcıları olarak gören subay adaylarının fikirleri[16], batı etiketli kültürle tam bir tarih şuuruna ulaşamamış, kimilerinin fikirleri ise içinde yaşadığı topluma yabancılaşmıştı[17]. Bütün bu olumsuzluklara rağmen bu girişimler, çok geçmeden netice vermiş, orduda ileriyi görebilen düşünce yapısına sahip bir kadro oluşmuştu. Bunun ispatını II. Meşrutiyetin ilanında ordunun oynadığı rolde ve askerî tıbbiye öğrencilerinin kurdukları, lider ve idareci kadrosunun büyük bir bölümü askerlerden oluşan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde bulmak mümkündür. Nitekim Genç Türklerin kurdukları İttihat ve Terakkî Cemiyeti[18], büyük ölçüde ordu mensuplarınca destekleniyordu.

Aslında değişen şartlar ve zorunluluklar sonucu ordunun siyasîleşmesi geleneksel Osmanlı toplum yapısında ordu-millet anlayışında değişimlere yol açmışsa da, XIX. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına uzanan süreçte hâlâ toplum nazarında en güçlü kurumlardan biri orduydu. Osmanlı ülkesinde yenilik hareketlerine en açık kurum olan ordu, bu yöndeki gelişmeleri ve düşüncelerini askerlik görevini yapmak üzere gelenlerin algılama düzeyleri çerçevesinde Türk toplumuna aktarabiliyordu. Ancak

---

14 Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Ankara 2001, s. 1-2.

15 Asım Gündüz, *Hatıralarım*, haz. İhsan Ilgar, İstanbul 1973, s. 21-22.

16 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İstanbul 1983, s. 16-17.

17 Ahmet Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, İstanbul Tarihsiz, s. 15.

18 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 1, İstanbul 1984, s. 19-37; Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul 1985, s. 173-202; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul 1986, s. 17-36.

bu düşüncelerin toplum katmanlarına yaygınlaştırılması çok sathî kalıyor, bazen de siyasî görüş ayrılıklarından dolayı tepkiyle karşılanıyordu.

Meşrutiyetin ilânında en önemli rolü oynayan Osmanlı ordusunun, siyasî cereyandan kendini uzaklaştırması oldukça zordu. Siyasî hayattaki gelişmeler ordudaki yüksek rütbeli subaylardan başlayarak, erbaş ve erlere kadar siyasî beklenti ve ümitlerin hızla yayıldığını göstermekte idi. Ordunun üst düzeyinde odaklaşan ve çatışmayı giderek arttıran siyasî görüş farklılıkları, 1911'deki Trablusgarp Savaşı ve 17 Ekim 1912'de başlayıp 1913 yılına kadar sarkan Balkan Savaşları'nda olumsuz etkilerini göstermiştir[19]. Özellikle Balkan Savaşlarında ordunun komuta heyetinde şiddetlenen siyasî çatışma ve anlaşmazlıklara ilave olarak kıskançlık ve çekememezlik gibi şahsî garezlerin de birleşmesi, huzursuzluk ve disiplinsizliğin boyutlarını arttırdı. Ordu cephede muharebe ederken, yüksek rütbeli subayların büyük bir bölümü siyasî görüş farklılıklarından dolayı çatışma halindeydi[20]. Nitekim bazı cephelerde giderek şiddetlenen bu çatışmalar istifa tehditlerini de beraberinde getirmekteydi[21].

Osmanlı ordusunun bu derece siyasete karışması yüksek rütbeli bazı subaylarla, sivil bürokrasinin önde gelenlerini harekete geçirerek,[22] Balkan Savaşı'ndan kısa bir süre sonra meclise 10 Ekim 1913 tarihinde "Askerlerin Siyasetle Uğraşmasını Men Eden Kanun"u teklif etmelerine sebep oldu[23]. Askerî Ceza Kanunu'nda siyasî cürümlere karşı bir müeyyide olmadığından bu kanun tasarlanmıştı. Bu kanun, mecliste uzun tartışmalara sebep olurken, basında çıkan yazılarda da güncelliğini korudu[24]. Nitekim bu kanun, kabinenin istifası ile kabul edilmediği gibi, yeni kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi ise, çıkardığı muvakkat kanunlarla sadece askerlerin değil, memurların da siyasetle iştigâlini yasaklayan bir dizi tedbirler aldı. Buna göre, subaylar siyasetle uğraşmayacaklarına dair yemin edecekler[25], askerî personelin seçme ve seçilme hakkı da yasaklanacaktı[26]. Ordunun siyasetle bu derece içli-dışlı olması, ordu-millet anlayışında zedelenmelere yol açtı. Ancak, ordunun yukarıda ifade edilmeye çalışılan kanunların uygulamaya konulması ile tekrar eski itibarını geri alması mümkün olabilecekti. Birinci Dünya Savaşı'na girerken ilan edilen seferberlik ve sonrasında cephelerde yaşanan olaylar Türklerin tekrar ordu-millet anlayışı etrafında bütünleşmelerine hız verdi.

Balkan Savaşlarında şan ve şerefini kaybettiğine inanılan Osmanlı ordusunda savaştan sonra yeniden bir düzenleme başlatıldı. Yapılan tensîkatta, İttihatçı kadro,

---

19 BOA, *Dahiliye Nezareti, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS.)*, Ds: 63/25, 9 Şevval 1331.

20 Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara 1988, s. 70.

21 Balkan Savaşlarında yaşanan bu olaylar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Genkur. ATASE Başkanlığı, *Balkan Harbi*, c. 1-7, Ankara 1993. Ayrıca bkz. *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, yay. haz. Arba Yayınları, İstanbul 1988, s. 26-28; Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, çev. N. Salihoğlu, İstanbul 1987, s. 110.

22 BOA, *DH.KMS.*, Ds: 63/25, 9 Şevval 1331/11 Eylül 1913.

23 Bkz. "Mensubîn-i Askeriyenin Siyasiyat ile Men'-i İştigali Zımnında Askerî Ceza Kanununa Zeyl Olmak Üzere Tanzim Olunan Layiha-i Kanuniye", *TV.*, nr: 1251, 27 Eylül 1329/10 Ekim 1913.

24 Bkz. *İfham*, nr: 291-107, 18 Haziran 1328.

25 *TV.*, nr: 1315, 5 K.evvel 1328.

26 *TV.*, nr: 1215, 2 Eylül 1328. Ayrıca bkz. Sarkis Karakoç, *Tahşiyeli Kavânîn*, c. 2, İstanbul 1329, s. 29-103.

muhalif gördükleri pek çok subayın tekaüde sevkini gerçekleştirdi[27]. Bu yolda tenkitler yapılmışsa da, başarılı olamadı. Ordunun gençleştirilmesi değil, her şeyden önce siyasetin dışında tutulmasını temin edecek köklü değişimlerin yapılması genç zabitlerde kesin bir inanç haline geldi[28].

2. Birinci Dünya Savaşı'ndan Mütareke Dönemine Uzanan Süreçte Ordunun Durumu

Balkan Savaşlarından yenik çıkmış bulunan Osmanlı Devleti, kendini siyasî bakımdan yalnızlıktan kurtarmak için, 2 Ağustos 1914'te Sadrazam Sait Halim Paşa'nın[29] Almanya ile imzaladığı gizli antlaşmadan[30] sonra savaşa girmek zorunda kaldı[31]. Bu ittifakla her iki taraf birbirlerine karşılıklı olarak taahhütlerde bulunmuşlardı ki, özellikle Almanların verdikleri taahhütlerin tamamını yerine getirmeleri pek mümkün görünmüyordu[32]. Almanlar tarafından taahhüt edilen bu gerçekleşmesi imkânsız vaatlere rağmen, müttefik ordularının sevk ve idaresinin birleştirilmesi meselesi, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın isteği üzerine kabine tarafından da kabul edilmişti[33]. Osmanlı Devleti, Almanların diplomatik hareketlerinin ardından[34] cihat fetvâsını da neşrederek[35], topyekûn harp anlayışıyla savaşa girmiş oldu[36].

---

27 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* Ankara 1984, s. 111; Mehmet Selahaddin, *İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devletinin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim,* yay. Ahmet Varol, İstanbul 1989, s. 78.

28 A. Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam,* nşr. Cemal Kutay, s. 200.

29 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s. 114; Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi,* c. 2/4, Ankara 1991, s. 632; Sadrazam M. Sait Halim Paşa ve dönemi hakkında geniş bilgi için bkz. M. Hanefi Bostan, *Said Halim Paşa,* İstanbul 1992.

30 Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri,* İstanbul 1959, s. 651; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s. 114; *Talât Paşa'nın Anıları,* yay. haz. Alpay Kabacalı, İstanbul 1990, s. 34-35; Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi,* c. 3/1, Ankara 1991, s. 63 ve 99-103. Öte yandan Ali İhsan (Sâbis) Paşa, hatıralarında Almanlarla imzalanan gizli ittifak antlaşması metninin son derece kusurlu ve Osmanlı Devleti'nin aleyhine olduğunu açıklar. Bkz. Ali İhsan (Sâbis), *Birinci Dünya Harbi Harp Hatıralarım,* c. 1, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 126-135.

31 Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti (EHUR), "Cavit Bey'in İsticvabı", *Harp Kabinelerinin İsticvabı,* İstanbul 1933, s. 21; Cemal Paşa, *Hatıralar,* İstanbul 1959, s. 121-124; Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* İstanbul 1981, s. 412.

32 Mahmut Muhtar Paşa, *Maziye Bir Nazar,* İstanbul 1341, s. 234; Ali İhsan Sâbis, *Birinci Dünya Harbi Harp Hatıralarım,* c. 1, s. 106-107.

33 BOA, *Dosya Usulü İrade Tasnifi (DUİT),* Ds: 68'de kabinenin 16 T.evvel 1332/29 Ekim 1916 'da kabine müttefik ordularının Alman imparatorunun emir komutası altında olmasını kabul etti ve hükûmetin bütün icraatının Almanlara bildirilmesi gerektiği ilke olarak benimsendi. Ayrıca bkz. Baron Kress Von Kressenstein, *Türklerle Beraber Süveyş Kanalına,* çev. Mazhar Besim Özalpsün, İstanbul 1943, s. 11; Midhat Sertoğlu, "Birinci Cihan Savaşına Girişimizin Gerçek Sebepleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTTD),* sayı 15 (Aralık 1968), s. 3-13.

34 General Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı,* çev. Kemal Turan, İstanbul 1990, s. 32.

35 Cihat Fetvası hem Türkçe, hem de Arapça olarak neşredilmişti. Bkz. BOA, *Dahiliye Siyasi (DH.SYS.),* Ds: 123-12, nr: 35, F: 60-61; öte yandan fetvanın her tarafa tebliği için de bir emir çıkmıştı. Bkz. BOA, *DH.SYS.,* Ds: 123-12, nr: 35, F: 1-1. İlginç olan taraf şudur; Hristiyan ahali de fetvaya ilgi göstererek savaşa katılmak isteğinde bulunmuştur. Bkz. BOA, *DH.SYS.,* Ds: 123-12, nr: 35, F: 7, 8, 9, 10.

36 BOA, *DUİT.,* Ds: 54-2 (1-11). Ayrıca bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1919-1922),* c. 3, İstanbul 1985, s. 82.

Türkler, 1. Dünya Savaşı'na; yorgun, bitkin, malî yönden sıkıntı ve bunalımlar içerisinde, manevî bakımdan ise yıpranmış, takatsiz ve huzursuz bir vaziyette girmişti. Bu büyük savaş, Türklerin ordu-millet dayanışması içinde hareketlerini anlatan hikâyelerle doludur. Savaşın ilk yıllarında Türkler, bütün yük ve külfetleri memnuniyetle taşıdıkları gibi, mal mülklerini Türk ordusu için harcadılar ve canlarından çok sevdiği genç evlatlarını cepheye gönderirken hiçbir yerde bir yakınma ve feryatta bulunmadılar[37]. Öte yandan savaşın üçüncü ve dördüncü yıllarında istek ve heyecan azaldığı gibi, mağlubiyetler de birbirini izlemeye başladı[38]. Diğer taraftan siyasî ve askerî kademelerdeki yolsuzluk ve suistimaller kamuoyunda büyük hoşnutsuzluklara sebep olmakta idi. Savaş bitinceye kadar ülke arazisinin büyük bir kısmının tahrip olacağı ve halkın büyük yolsuzluklarla karşı karşıya kalacağı endişesinin, herkes üzerinde korkunç bir tesir bırakmasına rağmen, Türkler yılmadan canlarından çok sevdikleri ülkeleri için çarpışan ordularına her türlü desteği vermeye devam ettiler.

Birinci Dünya Savaşı'nda Türk orduları; dört yıl boyunca Kafkasya, Filistin, Suriye, Irak, Yemen, Makedonya, Galiçya, Çanakkale ve diğer cephelerde çarpışmak durumunda kaldığı gibi, harbin son yıllarında yenilgilerin giderek artması üzerine, maddî ve manevî pek çok kayba uğradı[39]. Savaş sırasında yenilgiler artınca, orduda yeni birtakım düzenlemelere gidildi. I. Dünya Savaşı'na 38 tümenle katılan Osmanlı ordusunun, 1914 yılı sonlarında Kafkas Harekâtı'nın ardından Çanakkale Muharebeleri ve Filistin Harekâtı'nın başlaması üzerine tümen sayısında hızlı bir artış oldu. Ordu, 1916 yılı Eylül ayına gelindiğinde 54 tümene çıkarıldı. Bu sayı bilahare 61 tümen olarak yeniden tespit edildi. Savaşın son yıllarında yeni bir teşkilat düzenlemesi yapılmadığı gibi, bazı birlikler de birbiri ardı sıra lağvedildi. 1918 yılı Mart ayında 44 tümen olan Osmanlı ordusu, aynı yılın Kasım ayında 27 tümene indirildi. Harbin sonunda bu kadro 20 tümen olarak tespit edildi[40]. Türk ordusu, İstiklâl Harbi'ne işte bu 20 tümenlik kuvvetle katıldı.

"*Mağlûp sulh isterse, galip onu önce kabul ettireceği mütareke şartları ile emrine bağlar*" prensibinden hareketle, Osmanlı Devleti bir bakıma İngiltere'nin zorlaması sonucu Mondros Mütarekesi'ni imzalamakla her alanda taahhüt altına alınarak, eli kolu bağlı bir şekilde âdeta mecalsiz bırakılmıştı[41]. Mütareke'nin askerî her türlü dayanağa engel olmak yolundaki olumsuz özellikleri hemen kendini gösterdi. Mütareke şartları, Türklerin elinde hiçbir savunma imkânı bırakılmaksızın tatbik edilmek yolunda idi. Ancak Türklerin aleyhine gelişen bu durumlarda, yer yer direnme girişimleri de görülüyordu. Bu sırada İngilizler, Türk ordusunun tamamı ile lağvedilerek mütareke şartlarının kendi arzularına göre tatbikini sağlayacak kabinelerin kurulmasını destekliyorlar ve bu yüzden Türk siyaset sahnesinde kendi sempatizanlarına kapıların açılmasını istiyorlardı. Böylece dört yıl süren harbin sonunda

37 *Tal'at Paşa'nın Anıları*, s. 42.

38 Osmanlı cepheleri hakkında ayrıntı için bkz. Erkân-ı Harp Binbaşısı Mehmet Emin, "Harb-i Umumide Osmanlı Cepheleri Vekayii", *Mecmua-i Askeriye*, sayı 39-40 (Mayıs-Haziran 1338), s. 1 vd.

39 Samet Ağaoğlu, *Kuvayı Milliye Ruhu*, Ankara 1981, s. 3.

40 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, c. 3/6-1, s. 229.

41 Kâzım Karabekir Paşa, *Paşaların Hesaplaşması, İstiklal Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik*, yay. haz. İsmet Bozdağ, İstanbul 1992, s. 30.

imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile ülkede bezginlik ve ümitsizlikle birlikte derin bir karamsarlık devri başladı[42]. 25 Maddeden oluşan mütareke metnindeki hükümlere bakıldığında (ateşkes antlaşması olması hasebiyle) çoğunluğu askerî konuları ilgilendiriyordu.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti (Genelkurmay), 1 Kasım 1918 tarihinden itibaren ordu komutanlarına mütarekeyle ilgili talimatı göndermeye başlamıştır. Ordu komutanlarına göre; "*heyetimize âdeta zorla imza ettirilen bu mütareke şartları, kayıtsız-şartsız teslim olmak*" anlamına geliyordu[43]. Bundan dolayı ordu komutanları mukavemetten yana bir tavır sergiliyorlardı. Dönemin sadrazamı Mareşal Ahmet İzzet Paşa, 2 Kasım 1918'de neşrettiği beyannamede, memleketin her zamankinden daha çok birlik ve beraberliğe ihtiyaç duyduğunu, ülkede huzurun devamı için muhtelif unsurlar arasında toprak kardeşliğini yaratmanın faydalı olacağını belirtiyor, bu yolda bütün memurların ve subayların elbirliği halinde gayret göstermelerini istiyor; öte yandan, kitlelerin bu sırada son derece huzur ve barışa muhtaç olduklarını ifade ediyordu[44].

Ordunun, Mondros Mütarekesi'ne göre sayıca azaltılması yanında, teşkilat yapısında da bir takım değişikliklerin yapılması yolunda adımlar atılmakta idi. Karargâh-ı Umumî teşkilatı ve Başkomutanlık Vekâletinin 7 Ekim 1918 tarihinde lağvedilmesinden sonra, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti (Karargâh-ı Umumî), Harbiye Nezareti'ne bağlı yedi şubeye indirildi[45]. Genelkurmay Başkanlığı'na sırasıyla Ahmet İzzet Paşa, Cevat Paşa ve 24 Aralık 1918'de de Ferik Mustafa Fevzi Paşa atandı[46]. Bilhassa Cevat Paşa ve Fevzi Paşa'nın Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinde bulundukları zamanlarda Osmanlı Genelkurmayı 29 Ekim 1919'da yeni bir düzenlemeye tabi oldu[47]. 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması ve ardından hükûmetin kurulmasından sonra Harbiye Nezareti'nin görev ve yetkilerine benzer yetkilerle Millî Müdafaa Vekâleti, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti yetkilerine sahip olmak üzere Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti tesis edildi. Anadolu'da bu gelişmeler olurken İstanbul'daki Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti kendisinin gereksizliğine inanmış olmalı ki, 1920 yılı Mayıs ayında bir kısım

---

42 *Genkur. ATASE Arşivi:* 1-3, Kls: 6, Ds: 25, F: 3,4, 4/5; *ATASE Arşivi:* 1-1, Kls: 51, Ds: 198, F:1; *Âtî,* nr: 295, 1 T.sani 1335; Âli Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi,* Ankara 1948; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri,* c. 1, Ankara 1953, s. 519-524; Seha L. Meray ve Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri,* Ankara 1977, s. 1-5. Ayrıca bkz. Genkur ATASE Başkanlığı, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı,* Ankara 1992, s. 29 vd.

43 Ali İhsan Sâbis, *Birinci Dünya Harbi Harp Hatıralarım,* c. 1, s. 324-325; Ş. Süreyya Aydemir, *Enver Paşa,* c. 3, İstanbul 1985, s. 424-431.

44 Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken,* c. 1, Ankara 1959, s. 3.

45 Yeniden teşkilatlanan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti dairesinin 1. Şubesi Harekât, 2. Şubesi İstihbarat, 3. Şubesi Şümendüfer, 4. Şubesi Eğitim, 5. Şubesi Harp Tarihi, 6. Şubesi Personel İşleri, 7. Şubesi de Evrak ve Kütüphane (Arşiv)'den sorumlu olacaktı. Ancak bu durum çok kısa sürdü. Bilgi için bkz. BOA, *DUİT.,* Ds: 77-3, F: 43.

46 BOA, *Babıali Evrak Odası (BEO.),* Harbiye Giden nr: 341044.

47 Bu yeni yapılanmaya göre; 1. Şube Harekât, 2. Şube İstihbarat, 3. Şube Şümendüfer ve Menzil, 4. Şube Teşkilat, 5. Şube İkmal, 6. Şube Eğitim, 7. Şube Askerî Kanunlar, 8. Şube Harp Tarihi, 9. Şube Zatî İşler ve 10. Şube de Evrak ve Kütüphane İşlerinden sorumlu bulunacaktı. Bkz. Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920),* Ankara 2001.

şubelerini lağvederek[48], 13 Haziran 1920 tarihinde yeni bir düzenlemeye tabi tutuldu ve bu teşkilatlanma imparatorluğun yıkılışına kadar devam etti[49].

Osmanlı ordusu, 1918 Kasım ayından itibaren uygulamaya konulan terhis talimatnâmesi ile terhis edilmeye başlandı. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, ordudaki zabitler ile teknik personeli terhisin dışında tutarak bunları idari izinli saydı. Bu kritik dönemde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, mütarekenin tatbiki yolundaki bütün baskılara rağmen, ordu ve kolordulardaki iskelet kadroyu muhafaza etmeye büyük gayret sarf etti. Bu arada belirtmek icap ederse, iskelet kadro; kuruluşu mevcut olan fakat personel (neferât) ve silah bakımından ikmâli tamamlanmamış, olağanüstü bir durumda hemen derlenip, kuruluşu ve teşkili tamamlanabilecek bir düzenleme idi. Nitekim Mütareke Dönemi'nde; ordu, yeniden yapılanma sürecine girdiğinde bu iskelet kadrolar, askerlerin kısa sürede derlenip toparlanmasını mümkün kılmıştır. Harbiye Nazırı Ömer Yaver Paşa, taşradaki askerin terhisi konusunda yayınladığı, 19 Ocak 1919 tarihli tezkiresinde terhis edilen efradın en yakın tren istasyonuna sevkinin uygun olacağını bildiriyordu[50]. Diğer taraftan Harbiye Nezareti, daha önceki tarihlerdeki bir tezkiresinde; "*...Canını vatan uğrunda fedaya hazır bulunan bu kahraman, yiğit gâzilerin en rahat bir şekilde memleketlerine gönderilmeleri gerektiği*"ni belirtmekte idi[51].

Öte yandan, mütarekenin imzalandığı esnada 400 bin civarında bulunan Osmanlı ordusu, çok kısa bir sürede 100 bin civarına düştü. Gerçi mütareke gereği kâğıt üzerinde gösterilen rakam bu kadar bile değildi. Müttefikler, 50 bin civarında bir orduyu Osmanlı Devleti için yeterli görmüşlerdi. Savaşın son yıllarında ve mütareke devrinde asker kaçaklarının artması, mevcut asker sayısının düşmesinin en önemli sebeplerinden birisi idi. Terhis edilen ordunun yerine jandarma teşkilatının sayıca artırılması düşünüldü. Dâhiliye Nezareti daha evvel Jandarma Kumandanlıkları ve vilayetlere gönderdiği (Kasım 1918 tarihli) şifre telgrafta; "*...Jandarma kadrolarının ikmâli için iyi halleri tespit edilenlerden gönüllü jandarma kaydedilmesini ve terhisi gelmiş olup da, göreve devam etmek isteyenlerin de kabul edilmesini*" istiyordu[52]. Diğer taraftan Güney Anadolu'da Fransız ve İngiliz, Batı Anadolu'da Yunan işgalinden sonra başlayan millî mücadele sırasında terhis işlerinin Kuva-yı Milliye yanlılarınca durdurulması dahi gündeme geldi. Yalnız, belirtmek gerekir ki, lağvedilen orduların askerlerinin terhisi İtilaf Devletlerinin baskıları sonucunda gerçekleşmiştir[53].

Mütarekename'nin 5. maddesi ile[54] askerî konularda sıkı bir kontrol altına alınmak istenen Osmanlı Devleti, 1919 yılı başlarından itibaren ordunun yeni kuruluş

48 Buna göre Şimendüfer, İkmal, Eğitim, Askerî Kanunlar ve Harekât şubeleri lağvedildi.

49 Bu düzenlemeye göre Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti şu şekilde teşkilatlandı: 1. Şube Teşkilat, Nizam ve Kanunlardan, 2. Şube İstihbarat ve Nakliyeden, 3. Şube Eğitim ve Harp Tarihinden, 4. Şube Personel İşlerinden sorumlu olacaktı. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, c. 3/6-1, s. 259-260.

50 BOA, *BEO., Harbiye Giden*, nr: 341371.

51 BOA, *BEO., Harbiye Giden*, nr: 240955.

52 BOA, *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.)*, nr: 93/174 ; 93/216 ; 93/ 225 ; Safer 1337/Kasım 1918.

53 *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s. 233-253.

54 Mondros Mütarekenamesi'nin 5. maddesine göre; "*Hudutların muhafazası ve iç asayişin devam ettirilmesi için lüzum görülecek askerî kuvvetin dışındakiler derhal terhis edilecek, bunların miktarı bilahare İtilaf hükûmetleri tarafından kararlaştırılacaktır*" hükmü yer almakta idi. Bkz. *Genkur ATASE Arşivi*:1-3, Kls: 6, Ds: 25, F: 3, 4, 4/5.

ve kadrosu, silah ve cephane miktarı hakkında çalışmalara başladı. Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti mütareke dönemi için 2 Ocak 1919 tarihinde General Sir Wilson'a sunduğu bir yazı ile orduyu; 9 kolordu ve 20 tümen halinde yeniden teşkilatlandırmak kararında olduğunu açıkladı. Mütarekename'de elde kalacak kolordu, tümen, alay, tabur ve batarya miktarlarından bahs olunmayarak, sadece ordu mevcudu kayıt altına alınmıştı. Mütarekename'nin bu boşluğundan faydalanmak yoluna giden Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, zayıf bir ihtimal de olsa; ileride mevcutları arttırmak imkânını gizli tutmak düşüncesiyle, mümkün olduğu kadar çok sayıda kolordu ve tümen kadrolarını elde tutmayı uygun bulmuştu. Bunda; harp tecrübesi görmüş kıymetli subaylar için kullanma yeri bulundurmak düşüncesinin de etkisi vardı[55].

3. Kuva-yı Milliye'den Düzenli Orduya Geçiş Sürecinde Yürütülen Faaliyetler

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti ve Harbiye Nezareti'nin mütarekeden sonra İstanbul'a davet ettiği ordu komutanları burada boş durmamışlar, memleketin kurtuluşu için askerî sahada birtakım plan ve projeler hazırlamışlardı. Tarihe "Üçler Misâkı" adıyla geçen bu plana göre, Fevzi Paşa, Cevat Paşa ve Mustafa Kemal Paşa bir araya gelerek ilk önce üç ordu müfettişliğinin teşkilini gündeme getirdiler. Bu misaka göre; teşkil edilecek ordu müfettişlikleri ile ordunun denetim altına alınması, mümkün olduğunca bol miktarda silah ve cephanenin (mütareke hükümlerine aykırı olarak) Anadolu'daki depolarda toplanarak İtilaf Devletleri'ne teslim edilmemesi, İstanbul şehri İngiliz esareti altında bulunduğundan, buradan verilecek emirlerin icra edilmeyip, Anadolu'da millî bir idare vücuda getirilmesi, Kuva-yı Milliye teşkiliyle düşmana karşı taarruzda bulunulması kararlaştırıldı. Türk İstiklal Savaşı'ndaki gelişmelere bakılırsa, Üçler Misâkı'ndaki kararların tatbik edildiği açıkça ortaya çıkmaktadır[56]. Bunun yanında, ordu müfettişliklerinin kurulması ile Mondros Mütarekesi'ne göre savunmasız bir halde bırakılan memleketin, birlik ve beraberliğinin yeniden tesisi de düşünüldü. Bundan başka, lağvedilen ordu komutanlıklarının yerine, son derece geniş mülkî ve askerî yetkilerle teşkil edilen ordu müfettişliklerinin bir an önce faaliyete geçirilerek, dağılmakta olan ordunun kontrol altına alınması planlandı.

Nisan 1919'da kuruluşu tamamlanan ordu müfettişlikleri, 30 Nisan 1919 tarihli iradeyle resmiyet kazandı. Buna göre, Osmanlı ülkesi üç ordu müfettişliğine bölündü. Bütün askerî ve mülkî birimlerin ordu müfettişliklerine bağlı oldukları prensibi kabul edildi. Böylece bütün fonksiyonlarını yitirdiğine kanaat getiren devlet merkezi, bu şekilde bir yapılanma ile varlığını devam ettirmek istiyor ve Anadolu'da dağınık bir vaziyette bulunan orduyu da yanına çekmeyi düşünüyordu. Ancak, ordu müfettişleri, İstanbul'daki hükûmetin aksine, artık Anadolu'da yeni bir ümit kapısının açılmasından yana idiler. Çünkü bunlar içinde Mustafa Kemal Paşa, "*19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığım zaman Türk milletinin asaletinden doğan ve benim*

55 Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, s. 80 vd.

56 Bu konuda bilgi için bkz. Zekeriya Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918- Ocak1920)*, Ankara 2003.

vicdanımı dolduran bir kuvvet vardı. İşte ben o kuvvete güvenerek işe başladım." diyerek İstiklal mücadelesine atıldığını belirtiyordu. Hükûmetin görüşüne göre müfettişler, İngilizlerin istekleri doğrultusunda; "*Mütareke hükümlerinin tatbikini kolaylaştırmak, ötede beride dağınık halde bulunan orduyu terhis edip silah ve cephanenin teslimini kolaylaştırmak, Kuva-yı Milliye adı altında toplanan çeteleri dağıtmakla*" görevlendirilmişlerdi. Bu şekilde görevleri belirlenen ordu müfettişliklerinden I. Ordu müfettişliği İstanbul'da kalmak üzere, II. ve III. Ordu müfettişleri Anadolu'ya geçerek vazifeye başladı. Anadolu'ya geçen müfettişlerden, özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın İtilaf Devletleri temsilcilerine bildirilen maksadın dışında faaliyetlerde bulunması, işgal kuvvetlerinin kendisine karşı şüphelerinin giderek artmasına sebep oldu. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın Kuva-yı Milliye'den yana tavır sergilemesi, mütareke hükümlerinin tatbikinde ağır davranması veya tatbik etmemesi bu şüpheleri zamanla daha da arttırdı. Nitekim Anadolu'daki III. Ordu müfettişi Mirliva Mustafa Kemal Paşa'nın mütareke şartlarını hiçe sayan tavır ve hareketleri, İtilaf Devletleri'nin müfettişlik konusunda hükûmete yaptırımda bulunmasına yol açtı. Mustafa Kemal Paşa, başlattığı bu mücadeledeki amacını *Nutuk*'da şöyle açıklar: "*Esas, Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu esas ancak, tam bağımsızlığı temin etmekle mümkündür.*"[57] Bu maksatla başlatılan hareketin adı, Millî Mücadele idi. Millî Mücadele, Türk Milletinin bağrından çıkan millî ordu ile yapıldı. Millî devletin ilkeleri, Misak-ı Millî kararları ile belirlendi, millî bir meclis olan TBMM'nin açılışı ile yeni devletin temelleri atılmış oldu. Mustafa Kemal'e göre, "*Türk'ün ata yurduna ve Türk'ün bağımsızlığına saldıranlar kimler olursa olsun, onlara milletçe silahlı olarak karşı çıkmak ve onlarla savaşmak gerekiyordu*"[58]. Bundan dolayı, III. Ordu müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlik talimatında belirlenenlerin tam aksine hareket etmesi, politikasını İngiltere'nin dümen suyuna göre yönlendiren Damat Ferid ve kabinesini tedirgin etmekte idi. Ordu müfettişi ile hükûmet merkezi arasında giderek hızlanan telgraf savaşında, hükûmetin askerî kanadını oluşturan Harbiye Nezareti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti uzak durmaya çalışmış, Mustafa Kemal Paşa'yı tam olarak desteklemeseler bile tarafsızlığı yeğlemişlerdir. Bu sırada içinde bulunduğu nazik dönemi çok iyi kavrayan III. Ordu müfettişi Mustafa Kemal Paşa ise, devlet merkeziyle olan ilişkilerinde çok hassas davranıyor, dengeleri mümkün olduğunca sarsmamaya çalışıyor, hattâ devlet merkezine gönderdiği telgraflarda her defasında bağlılığını bildiriyor, müfettişlik mıntıkasında ihtiyaç duyduğu şeyleri sıralayarak, jandarma sayısının artırılması vs. taleplerde bulunuyordu. Bütün bunlara rağmen, devam eden İngiliz baskı ve tazyiki, hükûmet tarafından M. Kemal Paşa'nın müfettişlik mıntıkasından sık sık geri çağrılmasına sebep oldu. Sadrazam Damat Ferid ve Harbiye Nezareti tarafından İstanbul'a dönmesi için yapılan davete, Paşa gayet nazikâne bir şekilde cevap vererek reddetti. II. Ordu Müfettişi Mersinli Cemal Paşa ise hükûmetin kararına uyarak İstanbul'a dönmüş ve Anadolu'da en kıdemli komutan olarak Mustafa Kemal Paşa kalmıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a yapılan davete icabet etmemesi 7/8 Temmuz 1919 gecesi azledilmesine sebep oldu. Öte yandan,

57 Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. 1, Ankara 1987, s. 13.
58 Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. 1, s. 14.

görevden alınmasından yaklaşık bir saat önce Mustafa Kemal Paşa da devlet merkezine gönderdiği telgrafta, çok sevdiği askerlik mesleğinden istifa ettiğini belirterek, Kuva-yı Milliye'nin bir ferdi sıfatıyla halkın içine katıldığını bildirdi. Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk*'ta belirttiği gibi, "*Türk Milleti'ne güvenerek atıldığı bu mücadelede*" halkının arasına karışarak onların haklı olarak millî önderi oldu[59]. Mustafa Kemal Paşa'nın ordu müfettişliğinden azledilmesinden bir kaç gün evvel Anadolu'da bulunan kolordu komutanları (ki, bunlar içerisinde özellikle Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar), şayet ordu müfettişliğinden uzaklaştırılsa bile eskisinden daha fazla emirlerine riayet edeceklerine dair söz vermişlerdi. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa tereddüt etmedi. Ordu müfettişliğinden ayrıldıktan sonra, tekrar Anadolu'nun en kıdemli komutanı sıfatı ile öteden beri doğal lideri olduğu Kuva-yı Milliye hareketinin artık resmen önderliğini üstlendi. Anadolu'da bulunan kolordularla mülkî idareciler, müfettişlik görevi ve askerlik mesleğinden ayrılmış olmasına rağmen Mustafa Kemal Paşa'ya bağlanmakta tereddüt etmediler. Türk İstiklal Savaşı'nı yürütecek lider kadro da böylece belirginleşmeye başladı[60].

Mütareke Dönemi'nde düşman işgal ve faaliyetlerine karşı mahallî olarak başlatılan Kuva-yı Milliye hareketi, bütün memleket sathına yayılmış olmakla birlikte, gayr-ı nizamî kuvvetler olması yüzünden beklenilen sonuç alınamadı. Bu tür nizamsız ve disiplinsiz birliklerle millî mücadeleyi kazanmanın mümkün olmadığı anlaşıldı. Bu yüzden bir an önce düzenli bir orduya geçme düşüncesi tekrar gündeme geldi. Kuva-yı Milliye'nin lider kadrosu, yani Anadolu'daki son Osmanlı ordusu komutanları harekete geçerek bu yoldaki çalışmalara hız verdiler. Yukarıdaki bölümlerde anlatıldığı gibi, hükûmet tarafından nasihat hey'etleri ve müfettişlik uygulaması ile ordu kontrol altına alınmak istenmiş[61], bu mümkün olmayınca Kuva-yı Milliye liderlerini kontrol altına almak için tahkik hey'etleri teşkil edilmişti. Bu hey'etler de başarılı olamayınca, Damat Ferid hükûmeti Kuva-yı Milliye liderlerini gıyaben mahkûm etmişti. Bütün bu faaliyetlere rağmen, İstanbul hükûmeti Kuva-yı Milliye ve Anadolu'daki orduyu kontrol altına almayı başaramadı. Hatta Anadolu'da oluşan kamuoyu baskısı sonucu Damat Ferid, Eylül 1919 sonunda istifa etmek zorunda kalmış ve yerine geçen Ali Rıza Paşa hükûmeti Kuva-yı Milliye'nin istek ve dileklerini dikkate almak durumunda kalmıştı. Damat Ferid hükûmeti döneminde kurulan, fakat başarılı olamayan askerî şûra, yeni hükûmet döneminde başarılı çalışmalar gerçekleştirdi[62]. Kuva-yı Milliye, bu hükûmet tarafından meşru bir müdafaa örgütü olarak kabul edildi. Ayrıca, Batı Anadolu bölgesindeki millî kuvvetlerin gizli yollarla desteklenmesi de kararlaştırıldı. Bu arada İtilaf Devletleri mümessillerinin sıkı baskı ve kontrolleri Kuva-yı Milliye liderlerinin ordu-millet dayanışması ile Anadolu'da mülkî ve askerî alanda yeni bir oluşumu başlatmalarına zemin hazırladı. Nitekim Sivas Kongresi'nden sonra Eylül 1919 ortalarından itibaren Anadolu'da mevcut bulunan Osmanlı ordusu birlikleri, Temsil Heyeti ve M. Kemal Paşa'nın emrinde toplanmaya başladı. Anadolu'daki bu

59 Zekeriya Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918- Ocak1920)*, s. 124-134.

60 Zekeriya Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918- Ocak1920)*, s. 135-140.

61 *Genkur ATASE Arşivi:* 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 44, 83; BOA, *BEO., Harbiye Giden*, nr: 343173; *II. Bölüm*, s.73 vd.

62 *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD)*, sayı 3 (1953), vesika nr: 58, 59.

askerî teşkilatlanma, İtilaf Devletleri'nin İstanbul'daki baskının giderek artmasına sebep oldu. Bu baskılar karşısında bir şeyler yapamayan İstanbul hükûmetine karşılık, Kuva-yı Milliye hareketi de meşrû zemine oturtulmaya çalışılıyordu.

Mütareke döneminde Anadolu'daki halkın malî durumuna bakıldığında oldukça yetersiz olduğu dikkati çeker. Bu açıdan Kuva-yı Milliye'nin, malî kaynaklarını başka cihetlerde arayıp temin etmesi gerekiyordu. Başlangıçta bütün şartların onur kırıcı olduğu görünüyordu. Mücadele taraflısı olanlar bile, para konusunda bir çıkmazda bulunduklarını görüyor ve kuşkularını parasız ve ordusuz bir şey yapılamayacağını ifade ederek dile getiriyorlardı[63]. Anadolu'da malî yönden büyük sıkıntılar yaşanmasına rağmen, Sivas Kongresi'nden önce Kuva-yı Milliye'ye gerekli olan para halktan toplanan yardım ve bağışlarla[64], kısmen de çeşitli yollarla İstanbul hükûmetinden sağlanmakta idi[65]. Nitekim millî mücadelenin maddî külfetinin büyük bir kısmını, bir süre "nakdî ve aynî teberru"[66] adıyla, ondan sonra da "vergi" ve "tekâlif-i harbiye" olarak tamamen halk üstlenmişti. Nakdî ve aynî teberru, para ve mal bağışı anlamına gelen bir ifade olmakla beraber, aslında bir çeşit vergi mükellefiyeti idi. Zira para ve mal şeklinde yapılacak bağış, şahısların bağışta bulunup bulunmama konusunda verecekleri kişisel kararlara bağlı değildi. Özellikle Kuva-yı Milliye karşıtlarından alınanların adı bağıştı, istese de istemese de bağışta bulunmak, bir başka ifade ile kendisinden istenileni vermek zorunda idi[67].

Temsil Heyeti tarafından, 9 Aralık 1919 tarihinde bütün kolordu ve birlik komutanlarına gönderilen yazıda, yapılacak olan seferberlik planı açıklanmakta idi. Bu plana göre, Rumeli ve Anadolu'da bulunan bütün kolordu ve birlikler seferber duruma getirilecekti. Bulgarlarla da tarafsızlık sağlanacaktı[68]. Bunun yanında, seferberliğin icrası için Rumeli ve Anadolu'daki kolorduların Harbiye Nezaretinin 24 Aralık1919 tarihli ve 32 numaralı seferî kadroların ikmali hakkındaki gayet mahrem (çok gizli) işaretli emrini icra etmeleri gerekiyordu[69]. Genel durum ve gelişmelere nazaran yapılacak bu seferberliğin ve harekâtın başarıyla neticelenmesi için; İzmit-Adana, Bandırma-Balıkesir-Akhisar, Afyon-Alaşehir ve Afyon-Nazilli demiryolu hatlarına tamamıyla hâkim olmakla beraber, İzmir, Afyon cephane depolarıyla Niğde silah deposuna bu emrin tebliğini müteakip el koymak ve adı geçen hatların işletmesini icra etmek gerekmekte idi. Bütün bunların temininden sonra, Akhisar ve Alaşehir'de gerekli yığınağın yapılması lüzumu dile getirilmekte idi[70]. Temsil Heyeti'nce kolordulara gönderilen bu ayrıntılı raporda, Anadolu'da artık adı konulmamış olsa da, Kuva-yı Milliye'yi yönlendirip idare etmekte olan bir devletin ve buna bağlı Genelkurmay'ın

63 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, c. 1, İstanbul 1987, s. 130.

64 Mesela Erzurum Kongresi sırasında da halktan malî destek sağlanması yoluna gidilmiştir. Bkz. Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, Ankara 1946, s. 137-138. Aynı malî sıkıntının Sivas Kongresi'nde de yaşandığı anlaşılmaktadır. Bkz. Vehbi Cem Aşkın, *Sivas Kongresi*, İstanbul 1964, s. 98-101.

65 Toktamış Ateş, "Millî Mücadelenin Malî Kaynakları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*, c. 5, İstanbul 1985, s. 1196-1197.

66 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı Malî Kaynakları*, c. 1, İstanbul 1988, s. 198-200.

67 Bkz. Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı Malî Kaynakları*, c. 1, s. 198.

68 *HTVD*, sayı 20 (1957), vesika nr: 519.

69 *HTVD*, sayı 20 (1957), vesika nr: 509.

70 *HTVD*, sayı 20 (1957), vesika nr: 519/2.

şimdiden varlığını hissettirdiği anlaşılmakta idi. Çünkü başlatılması planlanan bu harekâtın başkomutanlığını M. Kemal Paşa üstlenmekte ve teşkilatlanma da buna göre yapılmakta idi. Öte yandan bu raporda; "*...harekâtı milliyenin başladığı ve harekât-ı milliyenin hiç bir devlete ibrâz-ı husûmet emelinde*" "olmadığı" ifade edildikten sonra, "*zulmen hayatına kast edilen Türk milletinin istiklâl ve kurtuluşu için*" bu hareketin başlatıldığı açıklanıyordu. Mustafa Kemal Paşa "Heyet-i Temsiliye'nin Millî Mücadele Plânı"nı 9 Ocak 1920'de kolordulara göndermiştir[71]. Genelge incelendiğinde kolorduların görev bölgeleri ve komuta kademesi belirtildikten sonra millî ordu teşkilâtının ilk çekirdeğinin ortaya çıkarıldığı görülür. Daha sonra ise kolordu ve bazı sivil kuruluşlara "Millî Ordu Teşkilâtı Plânı" ismiyle gönderilen genelgede, ordu kıt'alarının millî kuvvetleri kendi emrine alıp, harekâtı yönetip uygulamasının sevk ve idarede başarılı olunmak için gerekli olduğu açıklanmış ve Kuva-yı Milliye'nin askerî birlikler içinde nasıl teşkilatlandırılması gerektiği belirtilmiştir. Örnek vermek gerekirse, her bucak merkezi bir bölük, her ilçe merkezi (il veya liva merkezleri dâhil) bir tabur teşkil edecektir. Ayrıca, cami ve öğretmenleri olan her köy ve mahallelerin birer piyade takımı oluşturması, köy öğretmenleri ile imam ve müezzinlerin komutanlık yapması istenmektedir[72]. Bu açıklamalar, öteden beri ordu-millet anlayışına sahip olan Türk milletinin Kuva-yı Milliye hareketine olan güveninin daha da artmasına zemin hazırladı. Öte yandan malî sıkıntı içerisinde bulunan Kuva-yı Milliye, sık sık halka müracaat ederek bu sıkıntıyı asgariye indirmeye çalışıyordu[73]. Zaman zaman M. Kemal Paşa tarafından verilen emirler ile bazı vilayetlerin mal sandıkları ve Duyûn-ı Umumiye idareleri gelirlerine el konularak malî kriz giderilmek isteniyordu. Nitekim 18 Mart 1920'de Şile, Kartal ve Gebze kaymakamlarına gönderilen bir telgrafta, Osmanlı Bankası ile Duyûn-ı Umumiye ve reji idarelerinin bütün paralarına el konulması isteniyordu[74].

Mütareke döneminden Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti dönemine geçişte Osmanlı ordusu, İtilaf Devletleri tarafından yapılan baskılarla küçültülmeye çalışılmış, silah ve cephanesi büyük ölçüde elinden alınmış idi. Bütün bu olumsuzluklara rağmen, bu dönemde Harbiye Nezareti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nde görev yapan bir kısım duyarlı komutanlar, oldukça ihtiyatlı hareket ederek mevcut orduyu çeşitli düzenlemelerle ayakta tutmaya çalışmışlardı. Özellikle Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa hükûmetleri döneminde Anadolu'daki Kuva-yı Milliye önderleriyle başlatılan olumlu ilişkilere dayalı süreç, İngilizlerin şüphelerini daha da artırdı. Türk milletinin yegâne temsilcisi olan Temsil Heyeti'nin, İstanbul hükûmetince de itibara alınması, İngilizlerin resmen İstanbul'u işgal etmeleri sonucunu doğurdu. Gerçi Harbiye Nazırı Fevzi Paşa ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Şevket Turgut Paşa yaptıkları istihbaratın sonucunda İstanbul'un işgalinin söz konusu olduğunu, 14 Mart 1920'de sadrazam Salih Paşa'ya yazdıkları raporda bildirmişler ve alınması gereken tedbirleri sıralamışlardı[75]. Paşalar bu raporlarında, hükûmet üyeleri ile birlikte herkesin uyanık bulunmasını da öğütlemekte

71 *Türk İstiklal Harbi (Batı Cephesi)*, c. 2, Genkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1965, s. 137-143.
72 *Genkur. ATASE Arşivi:* Klasör 325, Dosya 15, Fihrist 115.
73 Rahmi Apak, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Ankara 1990, s. 167.
74 *Genkur. ATASE Arşivi:* 1-105, Kls: 259, Ds: 19, F: 56.
75 *HTVD*, sayı 21, vesika nr: 524.

idiler. Fakat beklenen akıbet sonunda gelip çattı: 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul işgal olundu[76]. İstanbul'un işgalinden sonra, askerî yönden emir ve komutayı Temsil Heyeti Başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa üstlendi. Mustafa Kemal Paşa'nın 17 Mart 1920 tarihli direktifi doğrultusunda düzenlemeler yapılarak, her yerde yeniden teşkilat kurmaya yönelik çalışmalarla birlikte yeni devletin temellerinin resmen atılmasına yönelik tedbirler alınmaya başlandı[77].

4.Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Döneminde Ordunun Yeniden Teşkilatlanması

Yunan işgalinden sonra, düşmana karşı gönüllü birliklerle başlatılan mücadele, bilahare askerî menşelilerin de katılımı ile sistemli bir hale dönüştürülmüş ve bu devre Kuva-yı Milliye dönemi adı verilmiştir. Kuva-yı Milliye döneminde, ülke cephelere bölünmüş ve cephe taksimatına göre askerî faaliyetler sürdürülmüştü[78]. Öte yandan Kuva-yı Milliye liderlerinin asıl hedefleri eldeki mevcut askerî birlikleri düzenli orduya geçecek biçimde örgütlemekti. Millî hareket bu yolla daha hızlı örgütlenecek, dolayısıyla yeni merkezî otoritenin (yani Temsil Heyeti'nin) denetiminde gelişecekti[79]. Kuva-yı Milliye hareketi içerisinde memleketin millî ve askerî güçlerinin birlikte hareket etmesi sonucunda düzenli orduya geçişi sağlayacak bir köprü de kurulmuş olacaktı. Böylece millî ordunun düzenli ordu ile eşdeğer olması öngörülüyordu. İlk önce Güney Cephesi'nde "*Millî Ordu*"nun kurulması kararı ve faaliyete geçmesinden hemen sonra diğer cephelerde de benzer örgütlenmelere gidilmişti[80]. Bu dönemde askerî birliklerin Temsil Heyeti'ne bağlı olduğu varsayımından hareket edilmişti. Amasya Görüşmesi'nden sonra bu durumun karmaşık bir yapı aldığı görülür. Bu sırada askerî birlikler zaman zaman sivilleşmiş, zaman zaman da askerî milis birlikler hüviyetine büründüğü görülmüştür[81]. Mütareke döneminde meydana gelen gelişmeler dikkatle takip edilirse, Millî Ordu olarak adlandırılan Kuva-yı Milliye'yi örgütleyenlerin büyük bölümü askerî rütbeli kişiler, yani zabitlerdi. Zabitler bu dönemde son derece değişken bir rol üstlenmişlerdi: İtilaf Devletlerinin baskıları artınca zabitanın maiyeti ile beraber sivilleştiği, yeri gelince de resmî hüviyetine büründüğü anlaşılmaktadır. Şurası bir gerçekti ki, her ne kadar sivil görüntülü olsalar dahi millî ordu mensupları, askerî hiyerarşiye son derece bağlı idiler. Zabitanın bu dönemde böyle davranmasının tek sebebi, Mondros Mütarekesi hükümlerine göre Osmanlı ordusunun saf dışı bırakılmış olması idi. İtilaf Devletlerinin şüphesini çekmemek için de yukarıdaki değişken siyasetlerini devam ettirmişlerdi. Böylece Türkler, Mütareke döneminin bu ağır atmosferinde, tekrar tarihteki ordu-millet anlayışına uygun bir hareket tarzını benimsemiş oldular.

76 *HTVD*, sayı 22 (1957), vesika nr: 553, 562, 563, 573, 574, 575.

77 Bu yeni teşkilatlanma ise, Erzurum Kongresi'nde teşkil edilmiş olan Temsil Heyeti tarafından gerçekleştirilmekte idi.

78 Toktamış Ateş, "Millî Mücadelede Ordu, Savaşlar ve Cepheler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul 1985, s. 1168-1175.

79 Ahmet Emin Yaman, "Millî Ordudan Düzenli Orduya", *AÜ TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 6 (1990), s. 377-401.

80 *Genkur. ATASE Arşivi:* 1-1, Kls: 427, Ds: (3-3) 5, F: 89-90.

81 Ahmet Emin Yaman, "Millî Ordudan Düzenli Orduya", s. 378.

Millî ordu birlikleri, Amasya Protokolü'yle sağlanan mutabakatın ardından Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın himmet ve gayretleri ile özelikle Batı Anadolu'dakiler silahlandırılmaya, gerekli konularda desteklenmeye çalışılmıştı. Bu sırada Doğu, Batı ve Güney cepheleri taksimatına gidilmişti. Zaman zaman Batı Cephesi kendi içerisinde ayrı cephelere (Kuzey-Güney) bölünmüştü. Diğer taraftan Salihli Cephesi Komutanı (Çerkez) Ethem Bey'in cephelerin birleştirilmesi yolunda Temsil Heyeti'ne yaptığı teklif ise imkânsız bulunmuştu[82]. Bunun üzerine kendini Umum Batı Anadolu Kuva-yı Milliye Komutanı ilan eden Ethem Bey, Ankara ile bağların kopmasına sebep olduğu gibi, kendi sonunu da bu şekilde hazırlayacaktı. Diğer taraftan muhtemel gelişmeler karşısında M. Kemal Paşa, kolordulara 9 Ocak 1920 tarihinde gönderdiği şifre telgrafında seferberlik meselesini anlatmış, "Anadolu Genel Komutanı" olarak kendilerine bağlanmaları lüzûmunu hatırlatmıştı[83]. Böylece Anadolu'da teşkili düşünülmekte olan ordunun kime bağlı bulunacağı meselesi de, Mustafa Kemal'in bu hatırlatmaları ile netlik kazanmış oluyordu.

İstanbul'un işgalinden sonra, Temsil Heyeti'nce askerî planlar genişletilerek tüm Anadolu sathında uygulamaya konulmak üzere yaygınlaştırılmıştı[84]. Temsil Heyeti bu aşamada ülkenin tüm gelir getiren kaynaklarına el koymaktan imtina etmedi[85]. Böylece, kurulması planlanan düzenli ordunun malî kaynaklarının önceden temini yoluna gidilmiş oldu. Temsil Heyeti, planlarını düzenli orduya göre hazırlamakta idi. Oysa daha önceki dönemde, orduyu sivilleştirmekten yana bir düşünceye sahipti. Yine bu dönemde millî kuvvetlerin de ordu birlikleri içerisinde yer alması konusu ortaya çıkmıştı. Bundan da anlaşıldığı gibi, millî ordu, millî müfrezelerden düzenli orduya geçişin ilk eylemli adımı sayılmıştı. TBMM'nin açılmasıyla birlikte öncelikle hükûmetin askerî kanadı yeniden yapılandırıldı. Ordu bundan böyle Anadolu merkezli olarak teşkilatlandırıldı. Bir müddet sonra Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, cephe komutanlarına gönderdiği 21 Ağustos 1920 tarihli telgrafında gönüllü teşkilatının tümüyle lağvedildiğini ifade etmekte idi[86]. Nitekim Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, bütün kolorduların bu konuda gerekeni yapması icap ettiğini dile getirmekte idi[87]. Gerçi bu sırada bir takım karşı çıkışlar olmuşsa da[88], millî kuvvetlerin tamamı düzenli orduya katılmışlardı. Bu aşamada millî kuvvetlerin bazıları ise düzenli ordu birliklerine bağlandıkları gibi, tabur veya alay itibar edilerek numara dahi almışlardı[89].

Yunan ileri harekâtı sırasında Türk Ordusunun geri çekilmesi, "Düzenli ordu mu, Kuva-yı Milliye mi?" tartışmasını beraberinde getirdi. Nitekim bu doğrultuda 28 Mayıs 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yapılan gizli bir oturumda; "*vaziyet-i siyasiye ve askeriye hakkında istizah*" konusu gündeme getirilince, Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa uzun bir açıklamada bulundu. Fevzi Paşa bu

82 *Genkur. ATASE Arşivi:* 1-1, Kls: 256, Ds: 5-6, F: 66.
83 *Türk İstiklal Harbi (Batı Cephesi),* c. 2/2, s. 137-141.
84 *HTVD,* sayı 23 (1958), vesika nr: 629; sayı 35 (1961), vesika nr: 862.
85 *HTVD,* sayı 13 (1955), vesika nr: 335.
86 *HTVD,* sayı 52, Aynı vesika.
87 *Genkur. ATASE Arşivi:* 1-1, Kls: 572, Ds: 22-57, F: 49; Kls: 778, Ds: (6) 19, F: 2-1.
88 *HTVD,* sayı 73 (1970), vesika nr: 1574.
89 *HTVD,* sayı 52 (1965), vesika nr: 1191-1202.

açıklamasında, askerin talim ve terbiyesi konusundan söz ederken, yeni toplanmış olan askerin mecburî olarak yerel kıyafetleriyle kıt'alara gönderildiğini, haliyle bunların düzenli bir ordunun göstereceği kabiliyeti gösteremediklerini açıkladıktan sonra, bu düşünceden hareketle seyyar jandarma kıt'aları oluşturduklarını belirtmekte idi. Bundan başka etrafta bulunan tüm nizami kıt'a ve birlikleri alay yahut tabur halinde muntazam birlikler haline getirerek bunlara askerlik öğreteceklerini açıklamakta idi. Bundan başka Paşa, Kuva-yı Milliye tarafından *"şayân-ı şükran muvaffakiyetler elde edildiğini"*, fakat kat'i bir neticeye ulaşmak için muntazam kuvvetlere şiddetle ihtiyaç olduğunu belirtmekte idi. Görüldüğü üzere; daha 1920 yılı Mayıs ayından itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin askerî işlerden sorumlu olan bakanı Fevzi Paşa, düzenli orduya geçişteki kararlılığını bu şekilde dile getirmekte, fakat bunun için biraz zamana ihtiyaç olduğunu izah etmekte idi. Haliyle Yunan ilerleyişi karşısında pek başarılı olamayan yeni hükûmetin genç ordusu, meclisteki bazı muhalif milletvekillerinin tenkitlerine maruz kalıyordu. O zamanki millî psikolojiye de bakılırsa, ümitsizlik içinde ümit ışıkları arayan mebuslar, haliyle bu ordudan mağlubiyet değil, zafer bekliyorlardı. Öte yandan, zafer için vaktin henüz erken olduğunu Fevzi Paşa'nın ifadelerinden anlamak mümkündür[90].

Diğer taraftan, M. Kemal Paşa 29 Mayıs 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi gizli celsesinde yaptığı bir konuşmasında, halkın ordu olarak toplanıp sevkinin mümkün olmadığını, ancak milletin katkı ve desteği ile düzenli ordunun görevini yerine getirmesinin kolaylaşacağını belirtmişti[91]. Nitekim hükûmet erkânı düzenli ordu tartışmalarını canlı tutarlarken, Yunanlılar Bursa ve Balıkesir'i işgal etmişler, halk ise seller gibi Anadolu içerilerine doğru göçe başlamıştı[92]. Öte yandan iç isyanların bastırılmasında Kuva-yı Milliye'nin başarısı, düzenli ordunun ise Yunan ilerlemesi karşısında tutunamaması üzerine, düzenli ordu aleyhine bir hava belirmişti. Bu sırada; mecliste olsun, bazı basın organlarında olsun *"Düzenli ordudan hayır yok!"* sözleri etrafa yayılmaya başlamıştı[93]. Öte yandan, halkın bu tutum ve davranışından başka mecliste de Kuva-yı Milliye lehine tezahürat yapılmaya başlanmıştı. Bazı milletvekilleri, *"...ordudan fayda yoktur, dağıtılsın! Hepimiz Kuva-yı Milliye olalım!"* sözleri ile her tarafta düzenli orduya karşı olduklarını belirtmişlerdi[94]. Birtakım milletvekilleri vardı ki, bunlar ise emir kumanda teşkilatından mahrum bulunan Kuva-yı Milliye ile bir başarı elde etmenin mümkün olmadığını belirterek cephelerin muntazam kuvvetlerle takviyesini istiyorlardı[95]. Bir başka milletvekili de düzenli ordunun kurulmasının bir ihtiyaç olduğunu belirterek, gayri muntazam, oradan buradan gelecek iane ve sadakalarla memleketin müdafaasının mümkün olmadığını, bir an evvel düzenli birliklerin kurulmasının memleket menfaatine olacağını ifade ediyordu[96]. Öte yandan mecliste

90 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları* (TBMM, *GCZ.*), c. 1, s. 45.
91 TBMM, *GCZ.*, c. 1, s. 71.
92 Enver Behnan Şapolyo, *Kuva-yı Milliye Tarihi*, Ankara 1957, s. 96.
93 Bkz. Rahmi Apak, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, s. 195.
94 Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. 2, s. 295.
95 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* (TBMM, *ZC.*), c. 3, s. 137.
96 TBMM, *ZC.*, c. 3, s. 142.

bu tartışmalar devam ederken, Kuva-yı Milliye'den vazgeçilmesi düşüncesinin vazife başında bulunan subaylar tarafından da benimsendiği Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne gönderilen raporlardan anlaşılmakta idi. Bunlardan çıkan sonuç şudur: Kuva-yı Milliye mütareke döneminin şartlarına göre teşkil edilmiş, geçiş dönemi olarak bilinen bu devrin özelliklerine uygun bir yapılanmadır[97]. Bundan dolayı yeni dönemde yerini düzenli orduya bırakmalıdır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Anadolu'da bir devlet düzeni kurana kadar, eskiden olduğu gibi halktan nakdî ve aynî yardım almaya devam edildi. Bunun miktarı ise, Kuva-yı Milliye'nin ve Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Teşkilatlarının değer ölçülerine bağlı idi. Belirli bir sabit değerin olmayışı, bazı Kuva-yı Milliye komutanlarının yardım toplarken, İstanbul hükûmetine güvenip vermek istemeyenlerin mallarının tamamını almalarına sebep olmakta idi[98]. Kuva-yı Milliye'nin halktan bu şekilde zor kullanarak para ve yardım talebi, bazı mülkî idareciler tarafından bu konunun İstanbul'daki devlet idarecilerine şikâyet edilmesine sebep oluyordu[99]. Nitekim bu dönemde fakir ahaliye oranla daha fazla yardım edebilme gücüne sahip olan zenginlerimizin büyük bir kısmı millî mücadeleyi desteklemek için servetleriyle orantılı bağışlarda bulunmak için âdeta yarışmışlardır. "*Servetine uygun para ve mal bağışında bulunmayanların vatan haini sayılacağı*" görüşünden hareketle yardım konusunda yarıştıkları görünmekte idi. Sadece para ve mal bağışı ile kalmamış, aktif olarak kuvvetler hazırlayıp bizzat cepheye de gitmişlerdir[100]. Kuva-yı Milliye'nin gelir kaynaklarının temininde karşılaşılan zorluklara rağmen, Yunanlılarla mücadelede yer yer başarılar elde edilmiştir. Yabancılar ise, halkın desteği ile kurulmuş olan bu teşekkülü küçümsemekte, Yunanlıların bunları ezip geçeceklerine kanaat getirmekte idiler[101]. Bu sırada düzenli ordunun kurulmasında son derece kararlı olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti subay ihtiyacını karşılamak amacıyla Ankara'da Abidinpaşa Köşkü'nde 1 Temmuz 1920 tarihinde Sunuf-ı Muhtelife Zabitan Namzetleri Talimgâhı'nı açmıştı. Bu talimgâh, M. Kemal'in 24 Haziran 1920 tarihinde İstanbul'dan kaçıp Ankara'ya gelen Kuleli Askerî İdadisi (Lisesi) öğrencilerini ziyareti sırasında vermiş olduğu emir gereği kurulmuştu[102]. Dört aylık sıkı bir eğitimin ardından buradan mezun olan zabit namzetlerinin diploma töreninde; ordunun, münevver ve kahraman, fedakâr zabitanın ordudaki inzibatın yegâne tecellisi olduğu dile getirilmiş, bu yetişen genç zabitlerin istikbal için kuvvetli ümitler bahşettiği vurgulanmıştı[103].

---

97 *Genkur. ATASE Arşivi:* 1-1, Kls: 308, Ds: (27-C)-14, F: 4.

98 Mesela, Gerede'de Niyazi-zade Sadık Efendi'nin başta evi olmak üzere, dükkân ve mağazaları tahrip edilip mallarının tamamı elinden alınmıştır. Bkz. BOA, *BEO., Dâhiliye Giden* nr: 349377.

99 Nitekim Eskişehir Mutasarrıfı Hilmi Bey, 22 Eylül 1919 tarihinde devlet merkezine yaptığı bir müracaatta, Kuva-yı Milliye'ye mensup olanların gayr-ı kanunî hareketlerde bulunduklarından şikâyetçi olmaktaydı. Bkz. BOA, *DH.KMS.*, Ds: 53-3, nr: 32, F: 2.

100 Bu konuda Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, TBMM'nin 22 Mayıs 1922 tarihli gizli toplantısında zenginlerin yardımlarını dile getirmişti. Bkz. TBMM, *GCZ.*, c. 3, s. 362 vd.; ayrıca bkz. Taha Toros, *Türk Hatipleri,* Ankara 1950, s. 122-123.

101 Winston S. Churchill, *The World Crisis,* c. 5, New York 1957, s. 407.

102 Bkz. Zekeriya Türkmen, *Kuleli Kaynaklı Şehitlerimiz,* İstanbul 1993, s. 20-30.

103 *Hâkimiyet-i Milliye,* 7 Kasım 1920.

İşte yukarıda izah edilen bu gelişmeler, düzenli orduya geçişi gerekli kılan hususlardı. Bunlardan başka düzenli orduya geçişi hızlandıran bir diğer mesele de, Gediz Taarruzu olarak 24 Ekim 1920 tarihinde Çerkes Ethem'in teşviki ile yapılan fakat başarısızlıkla sonuçlanan hareketti. Bu başarısızlık, Kuva-yı Milliye'ye karşı tepkilere yol açarken, Kuva-yı Milliye önderleri de düzenli orduya karşı tepkilerini dile getirdiler[104]. Ali Fuat Paşa bu tartışmalara cephe kumandanı olarak müdahale ederek gerek düzenli kıt'aların, gerekse Kuva-yı Milliye'nin görevlerini başarı ile yaptıklarını belirtmekte idi[105]. Ali Fuat Paşa Batı Cephesi komutanlığından çekildikten sonra[106], 8 Kasım 1920 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Batı Cephesi ikiye bölünmüştü. Kuzeyde kalan büyük kısmı Garp Cephesi, bunun güneyinde kalan kesim Cenup Cephesi olarak yeniden düzenlendi[107]. Batı Cephesi'ndeki yeni oluşuma, yani düzenli ordu fikrine karşı çıkan Çerkes Ethem ve Demirci Mehmet Efe bu sırada isyan etmişler[108], bunların hareketleri 1921 yılı başlarında bastırıldıktan sonra düzenli ordu tüm memleket sathına hâkim olmuştu[109]. Nitekim I. İnönü galibiyeti ise, gayrı muntazam kuvvetlerin tamamen lağvedilmesini gündeme getirdi[110]. Bu arada cephe komutanlarına gönderilen telgraflarda, kendi mıntıkalarındaki ordu birliklerinin tamamını düzenli askerî birlikler haline getirmeleri istendi. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin kararlı tutumu sonucu, 1920 yılı Kasım ayından itibaren gayrı muntazam ordu fikri tamamen yıkılmış, yerini düzenli ordu fikri almış oldu[111]. Böylece 1921 yılına girerken Anadolu'da düzenli orduya alternatif olabilecek hiçbir kuvvet kalmamıştı[112]. Düzenli ordunun teşkili ve ilk zaferlerin kazanılmasından sonra halkın orduya olan güveni giderek arttı. Büyük sıkıntı ve yokluğa rağmen Türkler, bütün varını yoğununu orduları için seferber ettiler. Özellikle Sakarya Savaşı'ndan önce Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın onayı ile 7-8 Ağustos 1921'de yayımlanan "Tekalif-i Milliye Emirleri (Millî Yükümlülükler)" ile halkın aynî ve nakdî olarak orduya yardım etmesi hükme bağlandı[113]. Ardı sıra yayımlanan emirlerle halkın elinde bulunan her türlü mal ve eşyanın % 40'ına ordu adına, bedeli zaferden sonra ödenmek üzere el konuldu. Halk bu çağrıya gönülden destek verdi. Ordu-milletlerin en eskisi olan Türkler, orduları için her türlü yardıma olumlu cevap verdiler. Ordu-millet dayanışması Sakarya savunma muharebesinin Türklerin zaferiyle sonuçlanmasını sağladı. Bu muharebe Türk İstiklal Harbi'nin bir dönüm noktası olmuş, Türk ordusu inisiyatifi ele geçirmiştir. Böylece Mustafa Kemal Paşa, silahlı gücü belli bir düzeye çıkarıncaya kadar, üstün düşman

---

104 Kemal Atatürk, *Nutuk,* c. 2, s. 496-502.

105 Kâzım Özalp, *Millî Mücadele (1919-1922),* c. 1, Ankara 1988, s. 166.

106 TBMM, *GCZ.*, c. 1, s. 276; Kemal Atatürk, *Nutuk,* c. 2, s. 502-503.

107 Batı Cephesine Miralay İsmet Bey, Cenup Cephesi'ne de Miralay Re'fet Bey atanmıştı.

108 Bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk,* c. 2, s. 537-550. Ethem'in isyanı üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'teki konuşması için ayrıca bkz. TBMM, *ZC.*, c. 7, s. 224, 228-232.

109 TBMM, *ZC.*, c. 4, s. 470-474.

110 Kâzım Özalp, *Millî Mücadele (1919-1922),* c. 1, s. 172.

111 Kemal Atatürk, *Nutuk,* c. 2, s. 504.

112 *HTVD,* sayı 73 (1970), vesika nr: 1574.

113 Mehmet Kayıran, "Tekâlif-i Milliye Emirleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* sayı 15 (Temmuz 1989), c. 5, s. 642-665.

karşısında savunma muharebeleri vererek onu yormuş ve yıpratmış ve kesin sonuç alacak bir güce ulaştıktan sonra da taarruzla onu yok etmiştir.

Sakarya Zaferi, Türk halkının bağrından çıkan ordusuna olan güvenini daha da artırmıştır. Bundan böyle, ordu için silah ve malzeme alımında, orduya araç-gereç bağışında Anadolu şehirleri birbiriyle adeta yarıştılar. Örnek vermek gerekirse, yurt dışından alınıp orduya bağışlanan uçaklara o şehrin, kasabanın veya bağışta bulunan kişilerin adları verildi. Bu dayanışma ve yardımlaşma daha sonra giderek arttı, Büyük Taarruz Zaferi ise Türklerin ordu-millet dayanışmasıyla zafere ulaştıkları bir tarihî süreç oldu. Mustafa Kemal Paşa'nın Büyük Taarruz'dan sonra Batı Cephesi Komutanlığı'na, orduya yayınlanmak üzere verdiği genelgenin başında, orduya "*Türkiye Büyük Millet Meclisi Orduları!*" diye hitap etmesi, ordu-millet bütünlüğünü ve ordunun milletin iradesini temsil ettiği anlayışını bize gösterir. Genelgede ordunun büyük ve asil Türk milletinin özverisine lâyık olduğu belirtilerek, Türk ulusunun sahip olduğu ordusuyla geleceğinden güven duyduğu da vurgulanmıştır[114]. Bu zaferle Türk devletinin kuruluşuna uzanan yol da açılmış oldu. Aslında Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkarılan *topyekûn savaş* düşüncesinden hareketle bunun ilk uygulaması olan milletçe mücadele Türk İstiklal Harbi'nde gündeme gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa *topyekûn savaş* anlayışına uygun olarak askerî, ekonomik, siyasal ve sosyo-psikolojik alanda bütün kuvvetleri bir araya getirerek mücadeleye atıldı. Bir başka ifadeyle, diğer ulusların II. Dünya Savaşı döneminde uygulamaya koydukları *topyekûn harb*in ilk uygulayıcısı, Kurtuluş Savaşı dönemindeki örnekleri ile Mustafa Kemal Paşa olmuştur.

Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışından sonra hükûmet, 1 Mayıs 1920-31 Ekim 1920 tarihlerini kapsayan 6 aylık dönem için geçici bir bütçe hazırladı. Bu bütçe uygulama süresinin bitimine üç ay kala kanunlaştı[115]. Öte yandan, bu döneme kadar memurların bir kısmı İstanbul hükûmetinden maaş almaya hâlâ devam etti. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin bu dönemde sık sık müracaat ettiği yol ise, ödenekler yetersiz kaldıkça vergi miktarlarını arttırmak oldu[116]. Nitekim Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin ilk bütçesi 28 Şubat 1921 tarihinde kabul edildi. Bu bütçeye göre, giderler 63.018.354 lira, gelirler de 51.388.626 lira olarak tespit edildi. Arada 11.629.732 liralık bir açık bulunmaktadır. Bu da gelirlerin giderlere oranla % 18.4 eksik olduğunu gösterir[117]. Türk halkının orduya olan aynî ve nakdî yardımı bütçenin yükünü oldukça hafifletmiştir. Eğer savunma ihtiyaçlarının giderilmesinde yararlanılan hizmetlerin tamamına para verilmiş olsa idi bütçe açığının çok fazla olması muhtemeldi. Bu bütçede yapılan harcamalara bakılırsa 1920 yılı bütçesinin % 53'ünün askerî harcamalar yani savunma için kullanıldığı görülecektir.

---

114 *Türk İstiklal Harbi (Batı Cephesi)*, c. 2/6, s. 283.

115 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı Malî Kaynakları*, c. 1, s. 295-296.

116 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı Malî Kaynakları*, c. 1, s. 298-308.

117 Bu dönemde tespit edilen gelir-gider bütçeleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı Malî Kaynakları*, c. 2, s. 386-405.

Sonuç

Sonuç olarak, millî ordudan düzenli orduya geçiş hareketi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından önce Güney Cephesi'nde başlatıldı, bilahare Batı Cephesi'nde devam etti. Nitekim Millî Ordu olarak adlandırılan silahlı örgütlenme biçimi, daha sonra "Millî Müfrezeler" adını aldı; Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışından sonra, "Gönüllü Müfrezeler" veya "Gönüllü Taburlar" olarak adlandırılmışlardı. İsim değişikliği, örgütün temel niteliğini değiştirmemekle beraber, dikkati çeken; merkezîleşmenin her ad değişikliğinde kendini daha da hissettirmesi, millî kuvvetlerin artan bir biçimde askerî birliğe dönük örgütlenmesi idi. Sivas Kongresi'nden sonra Anadolu'daki kolorduların görev alanları millî direniş düşünülerek yeniden belirlenmiş; hem sivil, hem de buna bağlı silahlı direniş güçlerinin örgütlenmesini tamamlamak ve onlara her türlü desteği vermekle görevlendirilmişlerdi. Millî kuvvetler genelde kolorduların merkez tarafından hazırlanmış planlarına uygun faaliyetlerde bulunmakta, kolorduların cephe faaliyetleri de gizlenmekte idi. Bu anlamda, İstanbul'un işgaline kadar gizli olarak millî kuvvetlerin her türlü ihtiyacını karşılayan, her türlü problemlerini çözümleyen kolordular; mecburiyet oldukça gizli seferberlik yapmakta, bazı birliklerini sivilleştirmekte, Hey'et-i Temsiliye'nin emirlerini yerine getirmekte, millî örgüt ve kuvvetler arasındaki bağı kurmakta idi. Daha gerçekçi bakıldığında millî kuvvetler ile birbirlerini tamamladıkları görülür.

Mütareke döneminde, Harbiye Nezareti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından gerçekleştirilen bir dizi faaliyet, zaman içinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ne bağlı askerî kanadın oluşmasına zemin hazırladı. Alt yapısı Mütareke Dönemi'nde Millî Mücadele önderleri tarafından yeniden düzenlenen teşkilat, İstanbul'un işgalinden sonra tamamen Temsil "Heyeti'nin" denetimine geçti. Osmanlı Devleti'nin tasfiyesinden sonra, zaten öteden beri Temsil Heyeti'nin denetiminde bulunan Anadolu'daki ordu yeniden düzenlendi. Osmanlı Ordusu'nun kalıntıları üzerine kurulan Kuva-yı Milliye ve Millî Ordu, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışıyla birlikte düzenli orduya dönüştürülerek bu yapılanma tamamlanmış oldu. İkinci Meşrutiyet'ten itibaren orduda başlatılan değişim ve dönüşüm hareketi, TBMM Hükûmeti'nin teşkiliyle tamamlanmış oldu. Bir devletin yıkılışından sorumlu tutulan en önemli kurumlardan biri olan ordu, Mütareke döneminde ehil komutanların elinde ordu-millet dayanışmasıyla yeniden büyük bir görev üstlendi ve yeni bir Türk Devleti'nin doğuşuna da zemin hazırladı. Mütareke dönemi olarak bilinen (1918-1922) devrin son iki yılında, yani 1920-1922 yıllarında Türk Milleti ordusu ile bütünleşti. Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışı ve Müdafaa-i Milliye Vekâleti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nin teşkiliyle ordusunu yeniden düzenledi; bu yeniden teşkilatlandırdığı ordusu ile birlikte topyekûn bir savaşa girerek istiklâline kavuştu. Mustafa Kemal Atatürk'ün ifadesiyle, Türk milletinin bağrından çıkan, "*Zaferleri ve mazisi insanlık tarihi ile başlayan kahraman Türk Ordusu, Türk kahramanlığı ve yüksek Türk kültürünün eseri olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda*" üzerine düşen tarihî görevi yerine getirerek, haklı olarak "devlet kuran ordu" olarak tarihteki yerini aldı.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA, *Dahiliye Nezareti, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti* (*DH.KMS.)*, Ds: 63/25, 9 Şevval 1331
BOA, *DH.KMS.*, Ds: 63/25, 9 Şevval 1331/11 Eylül 1913
BOA, *DH.KMS.*, Ds: 53-3, nr: 32, F: 2
BOA, *Dosya Usulü İrade Tasnifi* (*DUİT*), Ds: 68
BOA, *DUİT.*, Ds: 54-2 (1-11)
BOA, *DUİT.*, Ds: 77-3, F: 43
BOA, *Dahiliye Siyasi* (*DH.SYS.*), Ds: 123-12, nr: 35, F: 60-61
BOA, *DH.SYS.*, Ds: 123-12, nr: 35, F: 1-1
BOA, *DH.SYS.*, Ds: 123-12, nr: 35, F: 7, 8, 9, 10
BOA, *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi* (*DH.ŞFR.*), nr: 93/174 ; 93/216 ; 93/ 225
BOA, *Babıali Evrak Odası* (*BEO.)*, Harbiye Giden nr: 341044
BOA, *BEO.*, *Harbiye Giden*, nr: 341371
BOA, *BEO.*, *Harbiye Giden*, nr: 240955
BOA, *BEO.*, *Harbiye Giden*, nr: 343173
BOA, *BEO.*, *Dâhiliye Giden*, nr: 349377
BOA, *Yıldız Esas Evrakı (YEE.)*, Evrak nr: 1236, Kısım: 14, Zarf: 126, Karton: 1
BOA, *YEE.*, Evrak nr: 2627, Kısım: 9, Zarf: 72, Karton: 4
Genkur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 51, Ds: 198, F:1
Genkur. ATASE Arşivi:1-3, Kls: 6, Ds: 25, F: 3, 4, 4/5
Genkur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 44, 83
Genkur. ATASE Arşivi; Klasör 325, Dosya 15, Fihrist 115
Genkur. ATASE Arşivi: 1-105, Kls: 259, Ds: 19, F: 56
Genkur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 427, Ds: (3-3) 5, F: 89-90
Genkur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 256, Ds: 5-6, F: 66
Genkur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 572, Ds: 22-57, F: 49; Kls: 778, Ds: (6) 19, F: 2-1
Genkur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 308, Ds: (27-C)-14, F: 4

Yayımlanmış Belgeler

Atatürk, Kemal *Nutuk*, c. 1-2, Ankara 1987
Düstûr, İkinci Tertip, I, s. 108
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (*HTVD.*), sayı 3 (1953), vesika nr: 58, 59
HTVD, sayı 13 (1955), vesika nr: 335
HTVD, sayı 20 (1957), vesika nr: 519
HTVD, sayı 20 (1957), vesika nr: 509
HTVD, sayı 20 (1957), vesika nr: 519/2
HTVD, sayı 21 (1957), vesika nr: 524
HTVD, sayı 22 (1957), vesika nr: 553, 562, 563, 573, 574, 575
HTVD, sayı 23 (1958), vesika nr: 629
HTVD, sayı 35 (1961), vesika nr: 862
HTVD, sayı 52 (1965), vesika nr: 1191-1202
HTVD, sayı 73 (1970), vesika nr: 1574
Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Gizli Celse Zabıtları (*TBMM *GCZ.)*, c. 1
TBMM, *GCZ.*, c. 1
TBMM, *GCZ.*, c. 3
TBMM, *GCZ.*, c. 1
Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Zabıt Ceridesi* (TBMM *ZC.*), c. 3
TBMM, *ZC.*, c. 3
TBMM, *ZC.*, c. 7
TBMM, *ZC.*, c. 4

Araştırma Eserleri (Makale-Kitap)

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul 1986

Ahmet İzzet Paşa, "Mareşal Ahmet İzzet Paşa'nın Hatıratı", *Akşam* nr: 3430, 30 Nisan 1928

Ağaoğlu, Samet, *Kuvayı Milliye Ruhu*, Ankara 1981

Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara 1988

Apak, Rahmi, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Ankara 1990

Aşkun, Vehbi Cem, *Sivas Kongresi*, İstanbul 1964

Ateş, Toktamış, "Millî Mücadelede Ordu, Savaşlar ve Cepheler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul 1985, s. 1168-1175

Ateş, Toktamış, "Millî Mücadelenin Malî Kaynakları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5, s. 1196-1197

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1919-1922)*, c. 3, İstanbul 1985

Aydemir, Ş. Süreyya, *Enver Paşa*, c.3, İstanbul 1985

Ayın, Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları (1839-1914)*, Ankara 1994

Bayur, Y. Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. 2/4, Ankara 1991

Bayur, Y. Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. 3/1, Ankara 1991

Beydilli, Kemal, "II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askerî Hey'eti Hakkında", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 32 (Mart 1979), s. 481-494

Bostan, M. Hanefi, *Sait Halim Paşa*, İstanbul 1992

Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul 1959

Churchill, Winston S., *The World Crisis*, c. 5, New York 1957

Çadırcı, Musa, "Osmanlı İmparatorluğunda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi", *Askeri Tarih Bülteni*, sayı 18 (Şubat 1985), s. 59-75

Çadırcı, Musa, "II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Ordusu", *Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara 1989, s. 36-45

Dursunoğlu, Cevat, *Millî Mücadelede Erzurum*, Ankara 1946

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c. 1, Ankara 1953

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, "Cavit Bey'in İsticvabı", *Harp Kabinelerinin İsticvabı*, İstanbul 1933

Erkân-ı Harp Binbaşısı Mehmet Emin, "Harb-i Umumide Osmanlı Cepheleri Vekayii", *Mecmua-i Askeriye*, sayı 39-40 (Mayıs-Haziran 1338), s. 1 vd.

Genkur ATASE Başkanlığı, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara 1992

Genkur. ATASE Başkanlığı, *Balkan Harbi*, c. 1-7, Ankara 1993

Gökbilgin, Tayyip, *Milli Mücadele Başlarken*, c. 1, Ankara 1959

Gündüz, Asım, *Hatıralarım*, haz. İhsan Ilgar, İstanbul 1973

Hanioğlu, Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul 1985

Hurewitz, J. C., *Ortadoğu Siyaseti: Askerî Boyutlar*, çev. Nusret Özselçuk, Ankara 1980

Hün, İhsan, *Osmanlı Genelkurmayının Ne Suretle Teşekkül Ettiği*, İstanbul 1952

Karabekir, Kâzım (Paşa), *Paşaların Hesaplaşması, İstiklal Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik*, yay. haz. İsmet Bozdağ, İstanbul 1992

Karakoç, Sarkis, *Tahşiyeli Kavânîn*, c. 2, İstanbul 1329

Kressenstein, Baron Kress Von, *Türklerle Beraber Süveyş Kanalına*, çev. Mazhar Besim Kuran, Ahmet Bedevi, Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi, İstanbul Tarihsiz

Kuran, Ahmet Bedevi, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, İstanbul Tarihsiz

Kuran, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri*, İstanbul 1959

Mahmut Muhtar Paşa, *Maziye Bir Nazar*, İstanbul 1341

Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, yay. haz. Arba Yayınları, İstanbul 1988

Mansfield, Peter, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, çev. N. Ülken, İstanbul 1975

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İstanbul 1983

Mehmet Selahattin, *İttihat ve Terakkînin Kuruluşu ve Osmanlı Devletinin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, yay. Ahmet Varol, İstanbul 1989
Meray, Seha L. ve Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara 1977
Mutluçağ, Hayri, "Dost Bildiklerimiz ve Ordumuzu Islah İçin İçimizde Bulundurduklarımızın Marifetleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 12 (Eylül 1968), s. 34-41
Müderrisoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı Malî Kaynakları*, c. 1, İstanbul 1988, s. 198-200
Okyar, A. Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, nşr. Cemal Kutay, İstanbul 1980
Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfûzu*, İstanbul 1983
Özalp, Kâzım, *Millî Mücadele (1919-1922)*, c. 1, Ankara 1988
Pomiankowski, General Joseph, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, çev. Kemal Turan, İstanbul 1990
Sâbis, Ali İhsan, *Birinci Dünya Harbi Harp Hatıralarım*, c. 1, Nehir Yayınları, İstanbul 1990
Sertoğlu, Midhat, "Birinci Cihan Savaşına Girişimizin Gerçek Sebepleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTTD)*, sayı 15 (Aralık 1968), s. 3-13
Şapolyo, Enver Behnan, *Kuvayi Milliye Tarihi*, Ankara 1957
Wallach, Jeduha L., *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, Ankara 1985
Ziya Şakir (Soku), *Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi*, İstanbul 1952
Tal'at Paşa'nın Anıları, yay. haz. Alpay Kabacalı, İstanbul 1990
Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 1, İstanbul 1984
Toros, Taha, *Türk Hatipleri*, Ankara 1950
Türk İstiklal Harbi (Batı Cephesi), c. 2, Genkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1965
Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1984
Türkgeldi, Âli, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948
Türkmen, Zekeriya, *Kuleli Kaynaklı Şehitlerimiz*, İstanbul 1993
Türkmen, Zekeriya, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Ankara 2001
Türkmen, Zekeriya, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918- Ocak1920)*, Ankara 2003
Uşaklıgil, Halit Ziya, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1981
Yaman, Ahmet Emin, "Millî Ordudan Düzenli Orduya", *AÜ TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 6 (1990), s. 377-401
Zürcher, Erik Jan, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, çev. N. Salihoğlu, İstanbul 1987

Gazeteler

Akşam, nr: 3430, 30 Nisan 1928
Âtî, nr: 295, 1 T.sani 1335
İfham, nr: 291-107, 18 Haziran 1328
Hâkimiyet-i Milliye, 7 Kasım 1920
TV., nr: 821, 30 Nisan 1325
TV., nr: 1251, 27 Eylül 1329/10 Ekim 1913
TV., nr: 1315, 5 K.evvel 1328
TV., nr: 1215, 2 Eylül 1328

28

TÜRK ORDUSUNUN "ÖRGÜT KÜLTÜRÜ-GRUP YAPISI VE UYMA DAVRANIŞI" KAVRAMLARI ÜZERİNDEN İNCELENMESİ

Yasin Şehitoğlu*

Jean Paul Roux, Türklerin tarih boyunca değişmeyen ortak tutum ve davranışlarından birinin de "toplumsal sınıfların çok güçlü bir biçimde yapılandırılmış olmasına rağmen bir sınıftan diğerine geçmede büyük kolaylık" olduğunu söylemektedir[1]. Ancak meseleye yönetim bilimi çerçevesinde bakıldığında Türklerde, Türk yönetim anlayışında bir sınıf sistemi değil bir sıralama sisteminin varlığı görülmektedir. Bahsi geçen geçişlerin bu denli kolay olmasının sebebinin de sıralama sisteminin rütbe ile olan doğal ilişkisinin, liyakat usulü aracılığı ile hatasız ve sorunsuz gerçekleşmesi ile ilgili olduğu söylenebilir[2]. Türk yönetim düşüncesinde sıralamalar arası uyumun sebepleri farklı disiplinler aracılığıyla irdelenebilir. Bu çalışmada ise sıralamalar arası uyum yönetim bilimi, örgütsel davranış ekseninde ele alınmaktadır. Çalışma, Kore Savaşında bazı sosyal bilimcilerin dikkatini çeken Türk ordusu ve savaşta esir düşen mensupları üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmada öncelikle Kore Savaşı'nda yaşanan esaret süreci ve Çinlilerin uyguladıkları beyin yıkama faaliyetlerinden örnekler verilecek, sonrasında ise ortaya çıkan sonuçlar örgüt kültürü, grup yapısı ve uyma davranışı kavramları ile ayrı ayrı incelenecektir.

Kore Savaşı ve Türk Esirleri

Yakın tarihimizde önemli bir yeri olan ancak üzerinde gerektiği kadar inceleme yapılmamış olan Kore Savaşı (1950-1953) sadece Türk milleti için değil savaşa katılan tüm milletler için sosyal bir laboratuvar görevi görmüştür. Birçok Batılı sosyal psikolog Kore Savaşı esnasında Çinlilerin esir aldıkları askerler üzerinde uyguladıkları deneyler ile onların tutumlarında ve dünya görüşlerinde yarattıkları değişimi incelemiştir[3].

---

* Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü. E-posta: ysehit@yildiz.edu.tr.

1 Erol Göka, *Türklerin Psikolojisi,* Kapı Yayınları, İstanbul 2017, s. 48.

2 Yasin Şehitoğlu, "Türk Devlet Düşüncesinde Sınıf(sızlık), Yetki ve Liyakat", *Düşünce Dünyasında TÜRKİZ,* sayı 47 (2018), s. 70.

3 Çiğdem Kağıtçıbaşı ve Zeynep Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş,* Evrim Yayınevi, İstanbul 2016, s. 279.

Kunuri Muharebelerinde[4] büyük bir cesaret ve başarı gösteren Türk Ordusu savaş esnasında önemli kayıplar da vermiştir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Genelkurmay Başkanlığı'nın desteği ile ATASE Başkanlığı tarafından 24-27 Mayıs 1983 tarihinde Ankara'da yapılan Birinci Askeri Tarih Semineri'nde Em. Hv. Kur. Alb. Burhan Göksel tarafından hazırlanan "Hatıra ve Misalleriyle Askeri Tarihin Milli Eğitim ve Kültürdeki Yeri ve Önemi" adlı bildiri içerisinde geçen Kore Savaşı ile ilgili bilgiler okuyucular için özetlenerek aşağıda verilmiştir[5].

Çin ordusu Kunuri Muharebelerinde büyük çapta esir aldı. Kış şartlarında çeşitli milletlerin askerlerinden oluşan büyük bir esir kafilesini kuzeye doğru yürüyüşe geçirdi. Hava çok soğuk ve karlıdır. Kafilede çok hasta ve yaralı vardır. Yürüyemeyen bir esir, yolun kenarına çekilir. Sonrasında bir Çinli muhafız gelerek takati olmadığından yürüyemeyen bu askere önce tüfek dipçiği ile vurur. Yaralı veya hasta zorlama gibi ayağa kalkıp kafileye katılırsa ne âlâdır. Aksi halde hemen kafasına bir kurşun sıkılır ve bu asker orada kalır. Bu sahne her milletten yürüme gücü olmayan esir için yol boyunca aynen tekrarlanır. Fakat Türk esirlerine gelince iş tamamen değişir. Türk esirlerinden de yürüyemeyen ve yolun kenarına çekilen olabilmektedir. Ancak Çinli muhafızlardan evvel Türk esirlerden 2-3 kişi arkadaşlarını kaldırıp sırtlarını alırlar. Hâlbuki onlar da yaralı hasta ve yorgundur. Bu göç günlerce böylece sürer. Ölmeden buraya kadar gelebilen esirler hazırlanan esir kamplarına yerleştirilirler. Kampta Çinlilerin ilk yaptıkları iş şudur: Birleşmiş Milletlerin ve kendi devletlerinin esirlere verdikleri tüm üniformalar çıkartılır. Yerine üzerinde herhangi bir rütbe

4 Kunuri Muharebeleri: Kore Savaşı'nda Türk Tugayı 8'inci BM Ordusuna bağlandı. Tugaya "North Star-Kutup Yıldızı" kod adı verildi. 7 Kasım'da Türk Tugayına ilk olarak Seul'ün 46 km kuzeybatısındaki Munsan bölgesinin emniyetini sağlama görevi verildi. Tugay öncelikle Amerikan 25. Tümeni'nin geri bölgesini emniyete aldı ve Tümen'in Sunchon bölgesinde toplanmasını sağladı. Bu sırada Tugayın Amerikan 9. Kolordusu'nun ihtiyatını teşkil etmek üzere 22 Kasım'da Kunuri'ye hareket etmesi bildirildi. 26 Kasım günü Kunuri'de toplanmasını henüz tamamlamamış olan Türk Tugayına Tokchon bölgesinde bulunan 9. Kolordu'nun ve 8. Ordu'nun sağ yanını korumakla görevlendirildi. Tugay plân gereği 27 Kasım sabahı Tokchon istikâmetinde sarp ve ormanlık bir arazide ileri yürüyüşüne devam ederken 9. Kolordu Komutanlığı'ndan bir emir aldı. Emre göre; Tugay Tokchon'a gitmeyerek önceki gece konaklanan Wawon'un doğusunda kalacak ve yolu burada kapatacaktı. Emirde ayrıca Tugay'ın takip ettiği yolun kuzeyindeki Chongsangni'de bir alay kuvvetinde düşman görüldüğü bildirildi. Bu durum karşısında Tugay Wawon Boğazı'na dönmek ve Tokchon-Kunuri yolunu Wawon Boğazı'nda kapama kararı verdi. Çin ordusunun 28 Kasım 1950 sabahı başlayarak devam eden taarruzu akşama kadar devam etti. Düşmanın kuşatma hareketine başarıyla karşı konularak geçici olarak durduruldu. 28/29 Kasım gece yarısı ani saldırıyla karşılaşıldı. Düşman bu saldırıyla Sinnimni'ye ve bu köyden Kaechon'a giden yola hâkim oldu, 1. ve 2. Taburların arasındaki irtibatı kesti. 29 Kasım günü Tugay komutanı ilerde kalan bu kuvvetlerin geriye çekilmeleri için Sinnimni'ye bir taarruz yaptırdı. Amerikan birlikleri de bu taarruza yardım etti. Sonuçta Sinnimni geri alınamadı ancak bu hareket ilerideki tepelerde bulunan birliklerin geri çekilmelerine yardım etti. 29/30 Kasım gecesini çarpışarak geçiren Türk Tugayı 30 Kasım günü Kunuri'ye ulaştı. Türk Tugayı 28 Kasım 1950'de Wawon'da bir gün, 28/29 Kasım 1950'de Sinnimni bölgesinde bir gece, 29 Kasım 1950 de Sinnimni-Kaechon bölgesinde bütün bir gün düşman kuvvetlerine karşı fedakârlıkla savaştı ve ağır zayiat verdi. Sonuçta 8. BM Ordusu'na düzenli olarak çekilme için gerekli zamanı kazandırdı. Bkz. Cüneyt Güven, *Sebep ve Sonuçlarıyla Kore Savaşı ve Türkiye,* Pamukkale Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2007, s. 162-180.

5 4 bölümden oluşan Seminer programının 4. oturumunda konuşma yapan Burhan Göksel'in konuşması daha sonra "Bildiri IV" adı ile basılmıştır. Burhan Göksel, "Hatıra ve Misalleriyle Askeri Tarihin Milli Eğitim ve Kültürdeki Yeri ve Önemi", *Birinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler IV,* Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1983.

alameti bulunmayan düz ve tek tip elbiseler giydirilir. Böylece ilk anda bekledikleri gerçekleşir. Birleşmiş Milletler ordusunu oluşturan çeşitli ülkelerin askerlerinde, rütbesiz olmanın getirdiği disiplinsizlik başlar. Arkasından "rütbe otoritesi", yerini "pazu kuvvetinin otoritesi"ne bırakır. Yemek zamanı 100 esir olan bir bölümde, 15-20 kişiye yetecek kadar yiyecek ve ekmek getirilir, tevzi edilmez, ortaya bırakılır. Kolu kuvvetli olan aslan payını alır, diğerleri tabii ki aç kalırlar. Diğerleri ise bakımsızlıktan ölür. Ancak bu esir askerler arasındaki Türkler, Çinlilerin çabucak dikkatini çekerler. Üniformaları yoktur ve işaretleri bulunmamaktadır. Ama yüzbaşı vardır, o yine yüzbaşıdır. Başçavuş, başçavuştur. Onbaşı yine onbaşı, er yine erdir. Rütbeli gibi disiplinli bir yaşayış vardır. Bu tutum esaret yılları boyunca hiç değişmez. Sabah ve akşamları bir Türk kışlasında barış şartlarındaki gibi yoklama için dizilinir. Mangadan yukarı doğru tekmiller alınır. En kıdemli Türk subay bir yüzbaşıdır. Denetimini yapar, hatır sorar ve hastaları ayırır. Onların başında da bakımları ile sorumlu bir sağlık ekibi bulunur. Güçlerince yapabildikleri bakımı yaparlar, manevî destek olurlar, terk edilmişlik duygusunu vermezler. Genel temizlik yapılır, kendilerine göre bir eğitim programları vardır. Spor yapar ve güreş tutarlar. Yemek zamanı gelen yemek ve ekmek ortaya konur. Gözetim altında eşit olarak bölüşülür. Herkes payı kadarını alır. En sonunda da yüzbaşı diğerleri ne aldıysa onu alır ve yer. Bu hal, tutum, yönetici kadroyu yani Çinli subay ve komutanları hem kızdırmakta hem de ilgilerini artırmaktır. İlk operasyonda, rütbelerin kaldırılması denemesinde diğer milletlerin ordularına mensup askerler bekleneni vermiş ancak Türk askerlerinde hiç tesiri olmamıştır. Özel olarak yetiştirilmiş uzman istihbarat subayları getirilir. Yeni bir denemeye geçilir. Kafilenin kıdemlisi olan yüzbaşı grubun başından alınarak hapsedilir. Türk esirlerin bundan sonra ne yapacaklarını merak ederler. Bir hafta beklerler, gözlemler yaparlar, fakat durum değişmez. Çünkü yüzbaşıdan sonraki kıdemli subay olan bir teğmen işi ele almıştır. Yaşam biçimi değişmeden sürmektedir. Çinliler beyin yıkama tekniğinden faydalanmak isterler. Bu tekniklerin bazı safhaları vardır. Tekniğin ilk safhası şahsî dengeyi bozmadır. Ele alınan kişi de bu denge öylesine bozulmalıdır ki, bir daha düzelme imkânı olmasın. Beyni yıkanacak kimsenin üzerindeki etkileme süresini kısaltmak için ilk yapılan işlem onu liderden koparmadır. Bununla birlikte yaşam şartlarını değiştirme ve zorlaştırma tertipleri de alınır. Böylece kişi dayanıksız ve psikolojik olarak her türlü telkine müsait bir ortama getirilmiş olur. Operasyon aç bırakma, tedavi etmeme ve soğukta bırakma gibi çeşitli zorlamalarla sonuç alınıncaya kadar sürdürülür. İstenilen şey istek ve arzulara boyun eğdirmektir. Beyin yıkama tekniğinin bundan sonraki dönemi ikram ve iyi davranıştır. Çinliler bu safhaya geçerler. Bu tür tatbikat özellikle birinci safhada boyun eğme durumuna girenlerde daha fazla etkili olmaktadır. Yemekler artırılmıştır. Yönetici ve muhafızların davranışları değişmiştir. Bu safhadaki tatbikatın amacı dinî, sosyal inancın yıkılması ve esirde şaşkınlık ve sorumsuzluk yaratmaktır. Bu manevî yıkılış safhasında, yıkılan kişiden gerekiyorsa, ileride kendi ülkesine gidince baskı ve şantaj için kullanılmak üzere yazılı belgeler alınır. Birleşmiş Milletler askerlerine yapılan bu uygulamada derhal bekleneni vermeye başlamıştır. Yapılan ikram ve iyi davranışlar herkesi pek memnun eder. Yeni ve olumlu programlar uygulanır. Temsiller, sinemalar, geziler, piknikler vb. Bu

kez de her milletten askerde olumlu etkiler görülmeye başlar. Her gün yeni bir grup şimdiye kadar yanlış tanıtılmış olan bu rejimi beğenmeye başlarlar. Ancak Türk esirlerin tutum ve davranışlarında herhangi bir değişiklik gözlenmez. Lidere ve birbirlerine daha da fazla sokulurlar. Ve hatta beyin yıkamanın son safhası olan uyuşturucu ile insanların bilinçaltına inme faaliyetinden de Çinliler Türk esirlerden bekledikleri alamazlar[6].

Kore Harbi esnasında Amerikalılar 7140 esir vermişlerdir. Bu Amerikan esirlerinden 2701'i ölmüş, 4418'i de geri dönmüştür. 21 Amerikalı esir ise, vatanlarına dönmek istememiş, düşman ülkede kalmayı tercih etmişlerdir. Üstelik Kore'deki her üç Amerikan esirinden birisi, düşmanla şu ya da bu şekilde iş birliği yapmış olmaktan suçlanmıştır. Geri dönen askerlerden bazılarının daha sonraları Çinliler için casusluk yapmak üzere örgütlenmiş oldukları dahi tespit edilmiştir. Benzer örnekler diğer ülkeler için de geçerli iken, 234 Türk esirinin bir teki dahi düşmanla en ufak bir işbirliği yapmamıştır. Amerikan askerî yetkilileri, bu sonuçları Türk askerinin esaret sırasında bile emir ve komuta zincirine harfiyen riayet etmelerine bağlamıştır[7]. Nitekim savaş sonrasında bu konuda birçok sosyal bilimci de araştırma yapmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Amerikan toplumunda sadece bilim camiasının değil toplumun farklı birçok kesiminin ilgisini çeken bu durumun özeti Amerikalı *Mc Call* dergisinde[8] şu cümleler ile geçmiştir:

"Anadolu bozkırının ortasında doğan, bin bir mahrumiyet içerisinde yetişen Türk çocukları bizim her türlü imkânları, konforu vererek yetiştirdiğimiz çocuklarımızla aynı şartlar altında, aynı sınavı geçirdiler. Onlar muvaffak oldular. Tam gittiler, tam olarak geriye dönmeyi becerdiler. Bizimkiler, birbirlerine ellerini uzatmadılar. Birbirlerini korumasını bilmediler. Yalnız kendileri için, bencillikle yaşamanın örneklerini verdiler. Kızıllardan daha sonraki dönemde de iyi muamele görünce sevindiler, gevşediler, çözüldüler. Onların rejimlerini beğendiler. Ailelerini, vatanlarını unutup, oralarda kaldılar. Nedir bu Türk'ün çözülmeyen kuvveti, gücünün sebebi? Nedir bu bizim cemiyetimizin zayıflığının, çürüklüğünün sebebi?"[9].

Bu bilgiler ışığında, bu çalışma için ortaya çıkan soru şudur: Türk ordusu Çinlilerin beyin yıkama faaliyetlerinden neden etkilenmemiştir? Çalışma temel olarak bu soruya "Örgüt Kültürü – Grup Yapısı ve Uyma Davranışı" kavramları çerçevesinde cevap aramaktadır.

6 Burhan Göksel, "Hatıra ve Misalleriyle Askeri Tarihin Milli Eğitim ve Kültürdeki Yeri ve Önemi", s. 34-36.

7 Ali Denizli, *Kore Harbinde Kunuri Zaferi,* Turhan Kitabevi, Ankara 2010, s. 248-249.

8 Burhan Göksel, ABD'deki bir görev esnasında Amerikalı bir subay ile tanıştığını, bu subayın ünlü Amerikalı başkomutan Orgeneral Mac Arthur'un (1880 - 1964) karargâhında istihbarat başkanı olduğunu ve bu subayın Mac Arthur'un emri ile Kore Savaşı ile ilgili yukarıda verilen bilgilerle alakalı derinlemesine incelemelerde bulunduğunu ifade etmektedir. Amerikalı istihbarat subayı bu incelemelerini ve bu incelemelere bağlı olarak kaleme aldığı yukarıda geçen kendi cemiyetlerinin zayıflığını, Türklerin ise kuvvetini sorguladığı makalesini öncelikle New York Worker dergisinde yayınlar. Mc Call ve daha başka dergiler de bu kaynaktan yararlanırlar.

9 Burhan Göksel, "Hatıra ve Misalleriyle Askeri Tarihin Milli Eğitim ve Kültürdeki Yeri ve Önemi", s. 38.

Örgüt Kültürü

Esas itibariyle toplumların gelişim sürecini inceleyen antropoloji biliminin konusu olan kültür kavramı[10] farklı disiplinlerin konusu olagelmiştir ve bu sebeple kültür kavramının birçok tanımı mevcuttur. Kültür çalışmaları ile kendilerinden sonra gelen araştırmacıları etkileyen, biri Türk kültüründen ünlü sosyal psikolog Mümtaz Turhan, bir diğeri ise Batı kültürünün ünlü yönetim bilimcisi Edgar Schein'a ait iki tanım doyurucu niteliktedir.

Turhan'a göre kültür, bir topluluğun sahip olduğu maddi ve manevî kıymetlerden oluşan öyle bir bütündür ki, topluluk için mevcut her nevi bilgiyi, alakaları, alışkanlıkları, kıymet ölçülerini, genel tutum, görüş ve zihniyet ile her nevi davranış şekillerini içine alır. Bütün bunlar birlikte, o topluluk üyelerinin çoğunda ortak olan ve onu diğer topluluklardan ayırt eden hususî bir hayat tarzı temin eder[11].

Schein ise kültürü şu şekilde tanımlar: Kültür, grubun bir dış çevre içerisinde yaşamsal sorunlarını ve içerideki bütünleşme problemlerini çözerken, o grubun bir zaman dilimi süresince öğrendiği şeylerdir. Böyle bir öğrenme, kesintisiz bir davranışsal, anlayışsal ve duygusal süreçtir. Kültürün en derin seviyesi, bir grubun paylaştığı sezgilerin, dilin ve düşünüş süreçlerinin; duyguların, tavırların, benimsenmiş değerlerin ve aleni davranışların esas nedensel belirleyicisi olacağı anlayışsal seviye olacaktır[12]. Kişiliğimiz ve karakterimiz bizim davranışlarımıza yön verip sınırlandırırken, kültür de grup üyelerinin davranışlarına yön vererek sınırlandırmaktadır[13].

Kültür hakkında yapılmış birçok tanımın ortak noktası, yukarıdaki açıklamalarda da görüldüğü gibi, bir topluluk, grup, örgüt veya milleti bir diğer topluluk, grup, örgüt veya milletten ayırt edici özelliğe sahip olmasıdır.

Kültürün 150'den fazla tanımının olmasına rağmen örgüt kültürünün iki temeli bulunmaktadır: Sosyolojik (kültüre sahip örgütler) ve antropolojik (örgütler kültürdür) kültürler. Örgütsel çalışmalarda kültüre ilişkin literatürdeki pek çok yazar; kültürün değerler, varsayımlar, beklentiler, örgütün ve üyelerinin özelliklerini gösteren tanımlamalar olarak algılanması gerektiğini ortaya koymuşlardır[14]. Temel olarak literatürdeki belli başlı tanımlara bakıldığında hem kavramın tanımlamasındaki bilimsel ilerleyiş görülmekte, hem de kültür-örgüt kültürü ilişkisi daha net anlaşılmaktadır. Örneğin kavram ile ilgili ilk araştırmacılardan Pettingway örgüt kültürünü "herhangi bir yer, zaman ve grupta ortaklaşa paylaşılan anlamlar sistemi" olarak tanımlamaktadır[15]. Hofstede'e göre ise "bir grup insanı diğerlerinden ayıran kollektif zihinsel programlar"dır[16]. Ouchi "örgütün mensuplarına verdiği değer ve inançlarla ilgili semboller, törenler ve

10 Mehmet Şişman, *Örgütler ve Kültürler*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2002, s. 1.

11 Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 56.

12 Edgar Schein, "Örgütsel Kültür", çev. Atilla Akbaba, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 3 (2002), c. 4, s. 6.

13 Edgar Schein, *Organizational Culture and Leadership*, Jossey-Bass, San Francisco 2004, s. 8.

14 Kim S. Cameron ve Robert E. Quinn, *Örgüt Kültürü Örgütsel Tanı ve Değişim*, çev. Murat Gürkan Gülcan ve Necati Cemaloğlu, Pegem Akademi Yayıncılık, 2018, s. 13.

15 Andrew M. Pettigrew, "On Studying Organizational Cultures", *Administrative Science Quarterly*, sayı 24 (1979), c. 4, s. 570-581.

16 Geert Hofstede, *Culture's Consequences: International Differences in Work Related Values*, Sage Publishing, London 1980.

mitlerin bütünü" olarak görürken[17], Deal ve Kennedy "dayanışma yaratarak örgütte bağlılık ve verimliliği teşvik eden örgüte anlam kazandıran insana dair bir olgu" olarak görmektedir[18]. Brown ise "bir örgütün maddî unsurlarına ve örgüt üyelerinin davranışlarına yansıyan tarihî gelişim süreci içinde kazandırdığı tecrübeler, inançlar ve değerler bütünü" olarak tanımlamaktadır[19].

Schein'a göre belirli bir grubun veya örgütün kültürünü analiz ederken, kültürün kendisini belli ettiği üç temel düzeyin (1. Gözlemlenebilir nesneler, 2. Değerler, 3. Temel) altında yatan varsayımların ayırt edilmesi yararlıdır[20]. Bu araştırmanın varmaya çalıştığı sonuç itibari ile adı geçen üç düzey içerisinde "değer" kavramına odaklanılmaktadır. Değerler genel anlamda neyin iyi, neyin kötü olduğuna ilişkin inançlardır[21]. Değerler, kültürün yapı taşları olarak, belli bir durumu diğerine tercih etme eğilimi olarak tanımlanabilir. Hofstede örgüt kültürünün tanımlanabilmesi için örgütün derinliklerinde paylaşılan değerlere ulaşmanın gerekliliğini ifade etmektedir[22].

Örgüt kültürünün araştırılmasında kullanılan belli başlı kültürel modeller vardır. Bu modellerden biri olan[23] Cameron ve Quinn'in rekabetçi değerler modeli örgüt kültürünün etkinliğini belirlemeye yöneliktir. Örgüt kültürünün birbirine zıt veya rekabet eden değerlerden oluştuğu varsayılır. Dörtlü koordinat yapının yatay eksenin bir ucunda iç odaklılık, diğer ucunda dış odaklılık, dikey eksenin bir ucunda organik süreçler diğer ucunda ise mekanik süreçler yer alır. İç odaklılık; örgüt içine odaklaşma, bütünleşme ve birlik olma vurgusu yaparken, dış odaklılık ise örgüt dışına odaklanma, farklılaşma ve rekabete bağlı etkinlik kriterlerine vurgu yapar. Organik süreçler; esneklik, dinamizm, yeniliğe ve değişime açık olma, risk alma, girişimcilik gibi özellikleri; mekanik süreçler ise; kontrol, denge ve düzeni ifade etmektedir[24].

<table>
<tr><td></td><td colspan="2">Esneklik ve İnisiyatif Verme</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">İçe Odaklılık ve Bütünleşme</td><td>Klan Kültürü</td><td>Adokrasi Kültürü</td><td rowspan="2">Dışa Odaklılık ve Farklılaşma</td></tr>
<tr><td>Hiyerarşi Kültürü</td><td>Rekabet Kültürü</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">İstikrar ve Kontrol</td><td></td></tr>
</table>

Şekil 1: Cameron & Quinn'in Rekabetçi Değerler Modeli[25]

17 William G. Ouchi, "Organizational Paradigms: A Commentary on Japanese Management and Theory Z Organizations", *Organizational Dynamics,* sayı 9 (1981), c. 4, s. 36-43.

18 Terrence E. Deal ve Allan A. Kennedy, "Culture and school performance", *Educational Leadership,* sayı 40 (1983), c. 5, s. 14-15.

19 Andrew Brown, *Organizational Culture,* Pitman, London 1995.

20 Edgar Schein, *Organizational Culture,* s. 116.

21 Geert Hofstede vd., "Measuring Organizational Cultures: A Qualitative and Quantiative Study Across Twenty Cases", *Administrative Science Quarterly,* sayı 35 (1990), c. 2, s. 291.

22 Geert Hofstede, *Culture's Consequences: International Differences in Work Related Values,* s. 18.

23 Sıklıkla kullanılan diğer modeller; Harrison ve Handy Modeli, Pheysey Modeli, Hofstede Modeli, Peters ve Waterman Modeli, Denison ve Mishra Modeli, Schein Modeli, Schneider Modeli, Kilman Modeli.

24 Şengül Ebru Doğan, *Örgüt Kültürü ve Örgütsel Bağlılık,* Türkmen Kitapevi, İstanbul 2013.

25 Kim S. Cameron ve Robert E. Quinn, *Örgüt Kültürü Örgütsel Tanı ve Değişim,* çev. Murat Gürkan Gülcan ve Necati Cemaloğlu, s. 32.

Klan Kültürü, bünyesinde barındırdığı değerler itibariyle, rekabet kültürü değerlerinin tamamen karşısında yer alan kültür tipidir. Klan kültürü tipindeki bir örgütün niteliği; çalışma tarzı, birleştiricilik, katılımcılık, takım çalışması değerleri, aile bilinci, kişiler arası bağlılık, sadakat, ebeveyn rolünde liderlik, geleneklere sahip çıkma ve insan kaynaklarını geliştirmeye dayanır. Bu değerler, finansal kazançlardan daha üstün tutulmaktadır. Hiyerarşi kültüründe üstün tutulan değerler; düzen, kurallar, düzenlemeler ve yeknesaklıktır. Tüm çalışmalar gözetim, değerlendirme ve yönlendirme gerektirir. İş etkinliğini ölçme, açık olarak belirtilmiş olan hedeflere ulaşma derecesi hesaplanarak belirlenebilir. Bu kültürlerde düzen ve kurallar önemlidir. Kimin hangi işi nasıl yapacağı bellidir. Bu belirlenen standartların dışına çıkılması istenmez. Rekabet kültüründe örgütün temel yönelimi rekabet ve amaca ulaşmadır. Bu kültür tipinde etkinlik, üretkenlik, rekabet gücü gibi başarı ve rekabet avantajlarını destekleyen eğilimler önem taşımaktadır. Bu tür kültüre sahip örgütlerde daha ziyade işin sonuçlarına odaklanılır; bu nedenle çalışanlar arasında iç rekabet vardır, kişisel başarı ödüllendirilir. Adhokrasi kültüründe örgüt niteliği ve yönelimi; girişimciliğe, yaratıcılığa ve uyum sağlamaya dönüktür. Esneklik ve tolerans gerekli nitelikler olup, başarı ve etkinlik için yeni alanlara doğru genişleme büyük önem arz etmektedir[26].

Klan kültüründe lider türü; kolaylaştırıcı, akıl hocası veya takım kurucu liderlik özellikleri gösterir. Değer yaratan etken, bağlılık ve iletişimdir. Hiyerarşi kültüründe lider türü; koordinatör, izleyici veya organizatör liderlik özellikleri gösterir. Değer yaratan etken verimlilik ve tutarlılıktır. Rekabet kültüründe lider türü; sıkı, rekabetçi veya üretici liderlik özellikleri gösterir. Değer üreten etken, hedeflere ulaşma ve bağlılıktır. Adhokrasi kültüründe ise lider türü; yenilikçi, girişimci veya vizyoner liderlik özellikleri gösterir. Değer yaratan etken, yenilikçi çıktılar ve dönüşümdür[27].

Tam da burada bir noktanın altını çizmek gerekmektedir. Bu kültür tipleri bir örgütte baskın ölçüde karşımıza çıkabilir. Başka bir ifade ile bir örgütte adı geçen kültür tiplerinden biri veya birkaçının özellikleri gözlemlenebilir. Ancak bu kültür tiplerinden biri diğerlerine nazaran örgütte baskındır ve genel olarak örgüt, baskın olan kültür tipi ile değerlendirilir. Şimdi bu verilerden hareketle Türk askerini inceleyelim.

Sonuç 1

Türk esirlerin türlü propagandaya ve işkenceye karşı bir arada kalabildiği, grup üyelerinin bağlılıklarının üst düzeyde olduğu görülmektedir. Mensupların örgütlerine karşı bağlılıkları, bir başka ifade ile örgütsel bağlılık, mensupların yapılan işe yönelik tutum ve davranışları ile ilgili bir olgudur. Mensupların sadakati, özdeşleşmesi ve uyumluluğu ile ilgilidir[28]. Türk kültürü üzerinde yapılan bir araştırmada çalışanların

---

26 Fatih Öztürk, *Örgüt Kültürünün Rekabetçi Değerler Modeli Açısından Analizi*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2010, s. 66-68.

27 Kim S. Cameron ve Robert E. Quinn, *Örgüt Kültürü Örgütsel Tanı ve Değişim*, çev. Murat Gürkan Gülcan ve Necati Cemaloğlu, s. 32.

28 H. F. Chen ve Y. C. Chen, "The Impact of Work Redesign and Psychological Empowerment on Organizational Commitment in a Changing Environment: An Example from Taiwan's State-Owned Enterprises", *Public Personnel Management*, sayı 37 (2008), c. 3, s. 282.

örgütsel bağlılıklarını etkileyen en önemli kültür tipinin *klan kültürü* olduğu ortaya konmuştur[29]. Aycan ve Kanungo'ya göre de, mensupların çıkarlarını kollayan, onların sorunlarına ve sevinçlerine ortak olan, katılımcı, açık, iş dışındaki sorunlarla da ilgilenen ve kurumda bir aile ortamı yaratan yöneticiler, Türk kültürünce tercih edilmektedir[30]. Türk kültürü üzerinde yapılan bir başka araştırmada ise çalışanların paternalist eğilimleri yüksek bulunmuştur. Çalışanların bu paternalist eğilimlerini en iyi temsil eden örgüt kültürü tipi *klan kültürü*dür. *Klan kültürü*, içe yönelik, birlik ve beraberliğin önemli olduğu, örgütsel bağlılığın öne çıktığı, informal kontrol süreçleri baskın olan örgütleri ifade etmektedir[31]. Hofstede'in ulusal kültür boyutları çerçevesinde yapılan bir araştırmada Türk Ordusunun kollektivist, belirsizlik önleyiciliği yüksek, feminen ve güç mesafesi yüksek kültür özellikleri gösterdiği tespit edilmiştir[32]. Özellikle *kolektivist kültür* özelliği *Klan kültür* tipinin baskın olduğu örgütlerde görülmektedir. Türk ordusu ve Kore Savaşı esirleri baskın olarak *klan kültür* tipinin özelliklerini göstermektedirler ve bu kültür tipi birazdan açıklanacak olan Türk ordusunun ve mensuplarının tutum ve davranışlarını kendine özgün kılan diğer değişkenlerle de ilişkili ve tutarlıdır.

Grup Yapısı ve Uyma Davranışı

Beyin yıkama, çeşitli yöntemler kullanmak suretiyle insan aklını kontrol altına almak veya insanların zihninde düşünsel ve ideolojik bir dönüşüm yaratmak amacıyla doğrudan veya dolaylı olarak yapılan her türlü sistemli telkin, yönlendirme ve baskıyı içeren bir uygulama veya bir propaganda tekniğidir. Bir tür "zorla ikna" olan beyin yıkama, insan aklının saptırılması ve tahrip edilmesidir. Sosyal psikolojide beyin yıkama, insanların bir inanç sistemini, bir davranışlar bütünü veya bir dünya görüşünü gönülsüz olarak benimsemelerine yol açan bir süreci ifade etmek üzere kullanılmaktadır[33]. Beyin yıkamada esas olarak yapılan grubun yapısını bozarak kişileri yalnız bırakmak dolayısıyla grup desteğinden yoksun kılmak ve daha sonra bu kişileri inanmış oldukları değerlere zıt propagandaya tabi tutmaktır. Görülmüştür ki, grup desteğinden yoksun kalan savaş esirleri karşı tarafın değerlerini kolaylıkla kabullenebilmektedirler. Asgarî hiyerarşi ve normlar yıkılarak grup yapısı ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu arada sürekli olarak yapılan propaganda grubun dağılması ile gruptan soyutlanarak tek başına kalan korumasız esir üzerinde çok etkin olmaya başlamış ve Amerikalı askerlerin bir kısmı Çinlilerin değerlerini benimsemişlerdir. Aynı yöntemle

29 Ramazan Erdem, "Örgüt Kültürü Tipleri İle Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki: Elazığ İl Merkezindeki Hastaneler Üzerinde Bir Çalışma", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, sayı 2 (2007), s. 63-79.

30 Zeynep Aycan ve Rabindra N. Kanungo, "Toplumsal Kültürün Kurumsal Kültür ve İnsan Kaynakları Uygulamaları Üzerine Etkileri", *Akademisyenler ve Profesyoneller Bakış Açısıyla Türkiye'de Yönetim, Liderlik ve İnsan Kaynakları Uygulamaları*, ed. Zeynep Aycan, Türk Psikologlar Derneği Yayınları, Ankara 2000, s. 25-53.

31 Filiz Aslantekin vd., "Hastane Çalışanlarının Toplumsal Kültürel Özellikleri", *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, sayı 8 (2005), c. 2, s. 149-164.

32 Ünsal Sığrı ve Ufuk Başar, "An Analysis of Turkish National and Military Culture in the Context of Korean War", *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, sayı 6 (2014), c. 3, s. 10-15.

33 Keith A. Roberts ve David A. Yamane, *Religion in Sociological Perspective*, Sage Publications, Londra 2011.

tutumları değiştirilmeye çalışılan Türk askerleri üzerinde ise bu sonuç sağlanamamıştır. Çinlilerin büyük gayretlerine rağmen Türk askerleri grup yapısını korumuşlar ve yalnız birey haline gelmemişlerdir. Bunun sonucu olarak da grup desteğini kaybetmemiş ve propagandaya direnebilmişlerdir. Bunun esas sebebi Amerikalı askerlerde normlara daha çok itaat yolu ile uyma davranışı gerçekleşirken, Türk askerlerinde benimseme yolu ile uyma davranışının gerçekleşmesidir. Birbiriyle çok yakın ilişkiler içinde olan Türk askerleri askeri normları benimsemiş olduklarından koşullar değişse bile yine kendi normlarına uygun davranış göstermişler ve grup yapısının devamını sağlamışlardır. Başka bir ifadeyle Türk askerleri için subaylarıyla baba-oğul ilişkisini andıran yakın bağlar bir nevi doğal bir aile grubu (birinci grup) oluşturduğundan dış etkenlerle bunu bozmak kolay olmamıştır. Amerikalı askerler içinse görev grubu (ikincil grup) söz konusu olduğundan bu grup daha kolaylıkla bozulabilmiştir[34]. Burada öne çıkan iki nokta bulunmaktadır. İlki, uyma davranışının sağlanma biçimi, diğeri ise grup türleridir. Öncelikle grup türleri meselesini açmaya çalışalım.

Sosyal psikolojide ve sosyolojide grup kavramı çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımlara göre bir kalabalığın grup olabilmesi için ortak amaçlar, ortak normlar, kendilerini bir grup olarak hissetmeleri gibi koşullar öne sürülmüştür. Gruplar şüphesiz bu özellikleri göstermekle beraber bir topluluğun grup olabilmesi için gereken asgarî şart, etkileşimdir. Grup, etkileşim halinde olan birden fazla insan anlamını taşır. Etkileşim halinde olmak için sadece birbirinin varlığından haberdar olmak bile yeterlidir. Sosyal psikolojide küçük grup türleri olarak 4 grup verilmektedir. Bu gruplar:

1. Birincil Gruplar (aile üyeleri, arkadaşlar)
2. İkincil gruplar (bir askeri birlik, bir spor takımı)
3. Sosyal gruplar (kadınlar, gençler)
4. Zayıf bağlı gruplar (bir otobüs durağında bekleyenler)[35]

Birincil gruplar, yüz yüze ilişkileri, yardımlaşma, dostluk ve sevgi bağlarının yüksek olduğu gruplar olarak tanımlanırken, ikincil gruplar, daha büyük, nispeten geçici, benzerlik göstermeyen, resmi gruplardır[36].

İnsanların uyma davranışı göstermesinin altında yatan sebepler iki ayrı motivasyondan gelmektedir. Bu motivasyonları kuralsal sosyal etki ve bilgisel sosyal etki olarak tanımlayabiliriz. Kuralsal etki kurallara bağlı olup kişinin başkaları tarafından kabul edilme, beğenilme isteğine dayalı olan; bilgisel etki ise gerçekle ilgili kalıpları kabul etmekten kaynaklanan, bilgi veren etki olarak tanımlanabilir. Burada sosyal etkinin türü bireyin onu algılayışı ile belirlenmektedir. Yani eğer birey bir sosyal etkiyi bilgi sağlayıcı olarak algılıyorsa, o sosyal etki bilgiseldir. Aynı şekilde, birey tarafından normatif ya da zorlayıcı olarak algılanan sosyal etki kuralsaldır. Normun işlevlerinden birisi de grup üyelerinin ortak kimliklerinin belirlenip

34 Çiğdem Kağıtçıbaşı ve Zeynep Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 279-280.

35 Çiğdem Kağıtçıbaşı ve Zeynep Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 271-272.

36 Enver Özkalp vd., *Davranış Bilimine Giriş I*, Anadolu Üniversitesi İktisat-İşletme Fakülteleri, Eskişehir 2000, s. 89-91.

geliştirilmesidir. Kural içerikli normlar belirli bir durumda neyin yapılması gerektiğini, neyin onaylandığını veya onaylanmadığını vurgular. Durumsal normlar, belirli durum ve çevrede insan davranışlarını yönlendiren normlardır. Durumsal normlar davranışlarımızı etkilemekte ve bu etki bizim bilinçli olarak fark edemediğimiz otomatik süreçler sonucunda da gelişebilmektedir. İnsanlar farklı süreçler sonucunda farklı uyma davranışlarında bulunurlar. Uyma davranışları; *itaat*, *özdeşleşme* ve *benimseme*dir. İtaat, bir grup görüşüne olduğu gibi, bir kişiye uyma şeklinde de görülebilir. İtaat sonucu uyma davranışının temelinde, uyulanın, uyanın üstündeki gücü veya kontrolü vardır. Sosyal uyma davranışı, *özdeşleşme* süreci sonunda da ortaya çıkabilir. Burada birey, birisinin veya bir grubun fikrine, ona benzeyebilmek için uyar. Özdeşleşme sonucu uyma davranışının temelinde, uyulanın cazibesi, değeri vardır. Uyulanın, uyanın gözündeki değeri devam ettikçe uyma davranışı da devam eder. Bu değer kaybı olursa, uyma davranışı da ortadan kalkacaktır. Uyma davranışı üçüncü bir mekanizma sonucu da ortaya çıkabilir. Buna *benimseme* denir. Bu tür uyma davranışında kişi, bir kurala ya da görüşe onun gerçekten doğru olduğuna inandığı için uyar. Burada uyulanın fikri, uyan için inanılır bir fikirdir; uyma davranışının temelinde bu inanma, doğru olarak kabul etme durumu vardır[37]. Uyma davranışının kavramsallaştırması şu şekilde gösterilebilir.

<table>
<tr><td></td><td colspan="2">(Kurala) Norma Bağımlı</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Uyma</td><td>İtaat
Özdeşleşme</td><td>Ters Tepki</td><td rowspan="2">Uymama</td></tr>
<tr><td>Benimseme</td><td>Bağımsızlık</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">Normdan Bağımsız</td><td></td></tr>
</table>

Şekil 2: Sosyal Etkiye Uyma – Uymama Davranışı[38]

Sonuç 2

Çinli beyin yıkama uzmanları ikincil grubun üzerinde etkili olabilecek yöntemler kullanmışlardır. Esasen Çinlilerin yöntemleri kendilerince doğrudur, zira bir askerî birlik "ikincil gruptur" ve ancak bu yöntem ile sonuca varılabilir. Ancak Çinli uzmanların hesaplayamadıkları husus Türk esirlerin, beklenmedik şekilde ikincil değil, birincil grup özellikleri göstermeleridir. Çinlilerin Amerikalılar üzerinde uyguladıkları aynı yöntem ise etkili olmuştur. Türk ordusu ve mensupları baskın olarak birincil grup özelliği göstermekte ve uyma davranışını benimseme ile gerçekleştirmektedir. Çinliler ise benimsetmek yerine itaat ettirmek üzerine gitmişler ve yanılmışlardır.

37 Çiğdem Kağıtçıbaşı ve Zeynep Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 91-95.

38 Çiğdem Kağıtçıbaşı ve Zeynep Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş*, s. 98.

Son Olarak...

Bütün bu açıklamalar üzerinden şunu söyleyebiliriz ki; Türk ordusu, *klan kültür* tipinin özelliklerini gösteren, paternalist lider eğilimlerinin baskın olduğu, birincil grup ve uyma davranışını *benimseme* ile gerçekleştiren bir örgüt görünümü vermektedir. Bu özellikler sayesinde de Çinlilerin propaganda ve işkencelerinden etkilenmemiş, birbirlerinden kopmamış ve yenilmemişlerdir.

Klan kültür tipi özellikleri gösteren bir örgütün, "*esneklik ve inisiyatif verme*" ile "*içe odaklılık ve bütünleşme*" ekseninde yer aldığının altı bir kez daha çizilmelidir. Zira bu eksende yer alan bir örgüt, rekabet avantajını örgüt içine odaklandıkça, birlik olma vurgusunu güçlendirdikçe ve özellikle yöneticileri karar alma sisteminde inisiyatif kullanabildikçe sağlayabilmekte ve kendine özgü kalabilmekte, fark yaratabilmektedir.

Kaynakça

Aslantekin, F. vd., "Hastane Çalışanlarının Toplumsal Kültürel Özellikleri", *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, sayı 8 (2005), c. 2, s. 149-164

Aycan, Z. ve Rabindra N. Kanungo, "Toplumsal Kültürün Kurumsal Kültür ve İnsan Kaynakları Uygulamaları Üzerine Etkileri", *Akademisyenler ve Profesyoneller Bakış Açısıyla Türkiye'de Yönetim, Liderlik ve İnsan Kaynakları Uygulamaları*, ed. Zeynep Aycan, Türk Psikologlar Derneği Yayınları, Ankara 2000, s. 25-53

Brown, A., *Organizational Culture*, Pitman, Londra 1995

Cameron, K. S. ve R. E. Quinn, *Örgüt Kültürü Örgütsel Tanı ve Değişim*, çev. Murat Gürkan Gülcan ve Necati Cemaloğlu, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2018

Chen, H. F. ve Y. C. Chen, "The Impact of Work Redesign and Psychological Empowerment on Organizational Commitment in a Changing Environment: An Example from Taiwan's State-Owned Enterprises", *Public Personnel Management*, sayı 37 (2008), c. 3, s. 279-302

Deal, T. E. ve Kennedy, A. A., "Culture and school performance", *Educational Leadership*, sayı 40 (1983), c. 5, s. 14-15

Denizli, A., *Kore Harbinde Kunuri Zaferi*, Turhan Kitabevi, Ankara 2010

Doğan, Ş. E., *Örgüt Kültürü ve Örgütsel Bağlılık*, Türkmen Kitapevi, İstanbul 2013

Erdem, R., "Örgüt Kültürü Tipleri İle Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki: Elazığ İl Merkezindeki Hastaneler Üzerinde Bir Çalışma", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, sayı 2 (2007), c. 2, s. 63-79

Göka, E., *Türklerin Psikolojisi*, Kapı Yayınları, İstanbul 2017

Göksel, B., "Hatıra ve Misalleriyle Askeri Tarihin Milli Eğitim ve Kültürdeki Yeri ve Önemi", *Birinci Askeri Tarih Semineri: Bildiriler IV*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 1983, s. 1-46

Güven, C., *Sebep ve Sonuçlarıyla Kore Savaşı ve Türkiye*, Pamukkale Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2007

Hofstede, G., *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*, Sage Publishing, London 1980

Hofstede, G., B. Neuijen, D. D. Ohayv ve G. Sanders, "Measuring Organizational Cultures: A Qualitative and Quantitative Study Across Twenty Cases", *Administrative Science Quarterly*, sayı 35 (1990), s. 286-316

Kağıtçıbaşı, Ç. ve Z. Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş*, Evrim Yayınevi, İstanbul 2016 (18. Baskı)

Ouchi, W. G., "Organizational paradigms: A commentary on Japanese Management and Theory Z Organizations", *Organizational Dynamics*, sayı 9 (1981), c. 4, s. 36-43

Özkalp, E. vd., *Davranış Bilimine Giriş I*, Anadolu Üniversitesi İktisat-İşletme Fakülteleri Yayınları, Eskişehir 2000

Öztürk, F., *Örgüt Kültürünün Rekabetçi Değerler Modeli Açısından Analizi*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2010

Pettigrew, A. M., "On Studying Organizational Cultures", *Administrative Science Quarterly*, sayı 24 (1979), c. 4, s. 570-581

Roberts, K. A. ve D. Yamane, *Religion in Sociological Perspective*, Sage Publications, Londra 2011

Schein, E. H., "Örgütsel Kültür", çev. Atilla Akbaba, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 3 (2002), c. 4, s. 1-32

Schein, E. H., *Organizational Culture and Leadership*, Jossey-Bass, San Francisco 1978 (3. Baskı)

Sığrı, Ü. ve U. Başar, "An Analysis of Turkish National and Military Culture in the Context of Korean War", *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, sayı 6 (2014), c. 3, s. 10-15

Şehitoğlu, Y., "Türk Devlet Düşüncesinde Sınıf(sızlık), Yetki ve Liyakat", *Düşünce Dünyasında TÜRKİZ*, sayı 47 (2018), s. 61-71

Şişman, M., *Örgütler ve Kültürler*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2002

Turhan, M., *Kültür Değişmeleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972

29
SAVAŞIN EVRİMİ VE GELECEKTE TÜRK ORDUSU

Metin Gürcan *

Giriş

Thomas Hobbes, ünlü eseri *Leviathan*'da "*Şayet birbirinin kurdu olan iki insan, aynı anda beraber sahip olamayacakları bir şeyi isterlerse, düşman haline gelirler ve süreç sonuçta ya birinin diğerini kontrol altına alması ya da yok etmesi ile neticelenir.*" der[1]. Bu kaçınılmaz çatışma aslında insan doğasından gelen "ne pahasına olursa olsun hayatta kalma refleksi"nin bir bedelidir. Realist öğretinin temelini oluşturan bu görüşe göre, hayatta kalabilmek adına her zaman en güçlüler en iyi yemeği ve en iyi barınağı almak isterler. Ancak ihtiyaçlar sonsuz, kaynaklar kısıtlı olduğundan en iyiyi elde etmek için verilen mücadele, nihayetinde insanları çatışmaya götürür. İki kişi arasında daha iyiyi elde etmek için verilen bu çatışma, eninde sonunda kazananın yaşayacağı, kaybedenin öleceği veya köle olacağı bir "düello" haline gelir.

Devletler kendi kendilerine yetmeli, devamlı hasımlarını gözlemlemeli ve hassas politik güç dengelerindeki değişimleri iyi okumalıdır. Uluslararası sistemdeki düzensizliğe bir nebze de olsa düzen getirebilmenin ve barışın yegâne formülü, aslında her daim savaşa hazır olmaktır (si vis pacem para bellum: Barış istiyorsan savaşa hazır ol!). Yani, "şiddeti tekelinde bulunduran" ulus-devletlerin başat aktörler olduğu, "devlet çıkarlarının" uluslararası ilişkilerde temel belirleyici faktör olarak algılandığı ve ulus-devlet merkezli bakış açısının halen "savaş olgusu" üzerinden tanımlandığını söylemek pek de abartılı olmaz.

Savaş, uluslararası ilişkilerde tüm diplomatik yollar tükendiğinde nihai sorun çözme vasıtası olarak görülmüştür. Yine geleneksel görüşe göre savaş aslında öncesindeki ve sonrasındaki siyasî süreçten farklı ve bağımsız bir olgu değildir; tam tersine sorunların çözülmesinde devletlerin elindeki en son politik araç olarak bir başka şekilde "politikanın devamı"dır[2].

İşte bu çalışmada savaşın yakın tarih içindeki evrimi kısaca özetlendikten sonra savaşın değişen doğası ve yeni nesil savaşların özelliklerine dikkat çekilecektir.

* Dr., İstanbul Politikalar Merkezi (İPM). E-posta: metingurcan4020@gmail.com.

1 Richard K. Betts, *Conflict After the Cold War*, Routledge, London 2012, s. 67.

2 Carl von Clausewitz, *On War*, Createspace Independent Publishing, Lincoln 2012, s. 87.

Çalışmanın son bölümünde ise Türk ordusunun geleceğin savaşlarına daha iyi hazırlanabilmesi için nasıl bir zihinsel ve kurumsal dönüşüm sürecinden geçmesi gerektiğine dair model ve önerilere yer verilecektir.

1. Savaşın Evrimi

Aşağıdaki tabloda savaş olgusunun geçirdiği değişim farklı biçimlerde tanımlanan evreler üzerinden gösterilmektedir. Tabloda görüldüğü gibi aslında Toffler'in "dalgalara", Hanle'nin "dönemlere", Van Creveld'in "çağlara", Lind ve diğerlerinin "nesillere" ayırdığı teorilerle açıklamaya çalıştıkları asıl şey, savaş olgusunun doğuşu ve insanlık tarihi içindeki gelişimidir.

Teorisyen	**1. Aşama**	**2. Aşama**	**3. Aşama**	**4. Aşama**	**5. Aşama**
Lind, Nightiengale, Schmitt, Sutton (1989)	Ulus-devlet öncesi savaşlar	**1. Nesil Savaş** Klasik Savaş (1648-1830) Zirvesi: Napolyon Savaşları	**2. Nesil Savaş** Topyekûn Endüstri Savaşları (1830-1918) Zirvesi: I. Dünya Savaşı	**3. Nesil Savaş** Manevra Savaşları (1918-1991) Zirvesi: 1991 Körfez Savaşı	**4. Nesil Savaş** Gayrinizamî Harp Türevleri (1948'den günümüze) Zirvesi: ABD'nin Afganistan ve Irak İşgalleri
Martin van Creveld (1991)	Aletler çağı	Makineler Çağı		Sistemler Çağı	Otomasyon Çağı
J. Hanle (1989)	Ortaçağ Dönemi (Fizikî beceriler)	Klasik Dönem (Grup becerileri)	Erken Modern Dönem (Teknik Beceriler)	Geç Modern Dönem (Sevk ve İdare Becerileri)	Nükleer Dönem (sosyal beceriler)
Toffler (1993)	**1. Dalga:** Tarım Toplumu	**2. Dalga:** Endüstri Toplumu		**3. Dalga:** Bilgi Toplumu	
Arquilla ve Rondfeld (2000)	Kılıç Dönemi	Kitle ve Endüstri Savaşları Dönemi		Manevra Savaşları Dönemi	Birbirinden Türeyen Savaşımsı Çatışmalar
Qiao Liang ve Wang Xiangsui	Sınırlı Ortaçağ Savaşları	Sınırlı İmparatorluklar ve Ulus-Devlet Savaşları (Zirve noktası 1991 Körfez Savaşı ve Kara-Hava Muharabe Doktrini			Sınırsız Post-Modern Savaşlar

Tablo 1: Savaşın evrimini açıklayan yaklaşımlar[3]

3 W. S. Lind, K. Nightingale, J. F. K. Schmitt ve J. W. Sutton, "The Changing Face of War: Into the Fourth Generation," *Marine Corps Gazette* Ekim 1989, s. 22-26; Martin van Creveld, *The Rise and Decline of the State,* Cambridge University Press, Cambridge 1999; D. J. Hanle, On Terrorism: An Analysis of Terrorism as a Form of Warfare, Naval Postgraduate School Yüksek Lisans Tezi, 1987; Alvin Toffler, *War and Anti-war: Survival at the dawn of the 21st Century,* Little Brown Company, Boston 1993; J. Arquilla ve D. Rondfelt, *Swarming and the Future of Conflict,* Rand Cooperation, 2000; Liang, Xiangsui, *Unrestricted Warfare,* Naval Postgraduate School Unpublished Policy Note, 2007, s. 22.

Lind'in Yaklaşımına Göre Savaşın Evrimi

Tarih içinde insanoğlu daha iyi savaşabilmek için elindeki teknolojiyi kullanarak silah üretmeye başlamış; ok ve kılıçla başlayan bu çaba, nükleer silahlara ve uzayın fethine kadar ulaşmıştır. Geleneksel anlamda bu silahlanma yarışında son sözü daima teknoloji söylemiş ve daha üst teknoloji ürünü silahları savaş meydanlarına getirebilen taraflar çoğu zaman savaş alanından zaferle çıkmıştır. Eşit teknolojideki silahları kullanan ve nitelik ile nicelik açısından birbirine denk güçteki tarafların savaşlarında ise; bu silahları, eldeki teçhizatı ve personeli stratejik hedefler doğrultusunda daha iyi sevk ve idare eden taraf savaşı kazanmıştır. Yani aslında denk güçler arasındaki savaşta "daha iyi fikri olan" ve bu fikri savaş meydanında iyi kullanan taraf savaşı kazanmıştır. İşte bu sonuç zaman içinde lider ve askerî stratejistleri daha üstün doktrin, taktik ve strateji üretmeye zorlamış, bu çabanın sonucu olarak savaş stratejileri ve uygulanan doktrinlerde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Kısaca, değişen "teknoloji" ve "strateji" nasıl savaşıldığını belirleyen iki önemli faktör olarak savaşın evrimindeki temel sebepler olmuştur.

a. Nesil Savaşlar (Klasik Ulus-Devlet Savaşları)

Din savaşları ile yorulan Avrupa'da güçler dengesinin oluşması 1648 Vestfalya Antlaşması'ndan bu neslin zirve noktası olan Napolyon Savaşları'nın da dâhil olduğu dönemi kapsar. 1. Nesil Savaş'ın muharebe alanı, tercihen sayıca fazla piyadenin ellerinde yivsiz Muskat tüfekleri ile çizgisel bir düzende ve belli hatlar şeklinde omuz omuza savaştığı, cephede azami ateş gücünün toplanmasının gerektiği, manevranın ve teknolojinin çok sınırlı kullanıldığı bir alandır. Tüfek ve topçu atışları sonucu barut gazlarının savaş meydanını yoğun bir sis perdesiyle kapladığı alanda topçu ve süvari, piyadeyi sınırlı olarak destekleyebilir, birliğinden ayrı düşerek hat düzenini bozan asker/askerler kendi arkadaşları veya düşman tarafından öldürülür.

1. Nesil Savaşlarda alanda, kazanan birkaç gün içinde belli olmakta, mevzilenme, manevra ve aldatma hoş karşılanmamaktadır. Temel askerî hedef ise her ne pahasına olursa olsun bir bölgenin kontrolü ve elde bulundurulmasıdır.

b. İkinci Nesil Savaşlar (Topyekûn Endüstri Savaşları)

Endüstri devriminin nimetlerinin ve gelişen teknolojinin savaş alanına uygulanmasının savaş alanındaki başlıca etkileri; görerek ateş gücünü arttıran makinalı tüfeklerin ve görmeyerek atışları giderek daha yıkıcı olan topçu sınıfının öneminin artması olmuştur. Ayrıca bu dönemde savaş alanındaki hizmetlerin daha da karmaşıklaşması sebebiyle piyade, topçu ve süvari gibi muharip sınıfların yanında levazım, bakım, personel gibi yardımcı sınıflar ortaya çıkmıştır. 1850'de demiryolları ile toplu taşımanın gelişmesi sebebiyle büyük birlik yer değiştirmelerinin mümkün hale gelmesi, stratejik manevra ve kuvvet kaydırma imkânı sağlamış, telgrafın kullanılmaya başlanması, haberleşmenin hızını ve etkinliğini arttırarak sevk ve idareyi kolaylaştırmıştır. Buhar motorlarının ve zırh teknolojilerinin savaş gemilerine uygulanması ise daha büyük

ve ölümcül bir deniz gücü ortaya çıkarmıştır. Savaş silahlarında, özellikle piyade tüfekleri ve toplarda meydana gelen gelişmelerle muharebe sahaları genişlemiştir. Yine bu dönemde kendi kendine yeten "tümenler" ve karmaşıklaşan askeri karar verme sürecinde komutana kararlarında yardımcı olacak, teknik bilgi ve karargâh desteğini sağlayacak kurmay sınıfı ortaya çıkmış, ayrıca lider yeteneklerinden yoksun "soyluların" subaylıktan uzaklaşması ile liyakate dayalı bir askerî eğitim ve rütbe terfi sistemi kurumsallaşmıştır. Barış zamanlarında 30.000-40.000 askerli birliklerin katıldığı tatbikatlar ilk kez yine bu dönemde yapılmaya başlanmıştır.

XX. yy. başında ordugâhlar; elektrikli aydınlatmanın olduğu, ısınma, beslenme ve sıcak su sorununun çözüldüğü ve telgrafın sıklıkla kullanıldığı her türlü konfora sahip küçük birer şehir görünümündedir. 1908'de uçaklar ilk kez askerî maksatla kullanılmış, 1914'te yani tam 6 sene sonra Almanya, İngiltere ve Fransa gibi Avrupa'nın büyük devletlerinin her biri, sayıları 400 uçaktan fazla olan birer hava gücüne kavuşmuştur. I. Dünya Savaşı boyunca ise her iki taraftan yaklaşık 80 bin uçak düşürülmüştür. Uçaklar ilk olarak bir ateş unsuru olarak değil, bir keşif unsuru olarak muharebe sahasına girmiş, böylece Schliffen Planı gibi büyük tahkimat planları ve büyük birlik ordugâhları önemini yitirmiştir. Bayanlar profesyonel anlamda askerlik hizmetinde çalışmaya başlamıştır. 2. Nesil Savaşlar, kısaca teknolojinin savaş stratejilerini belirlediği bir dönem olmuştur.

2. Nesil Savaşların doruk noktası olan I. Dünya Savaşı'nda ise tüm muharebelerin temel karakteristiği, savaşan tarafların sivillerden uzak tahkimli mevzilerde statik olarak ve göğüs göğüse savaşmasıdır. Yine bu savaşların temel karakteristiklerini manevradan ziyade topçu ve makineli tüfek atışları ile sağlanan yoğun ateş gücü, taarruzdan ziyade savunmanın ön plana çıktığı ve temel amacın cephedeki düşmanın fizikî varlığının yok edilmesi oluşturmuştur.

4 uzun yıl süren ve 100 milyondan fazla askerin cephelerde savaştığı, 57 milyondan fazla insanın hayatını kaybettiği I. Dünya Savaşı'nın bu kadar "ölümcül" olmasının iki önemli sebebi vardır. Bunlar; ileri teknolojinin savaş için seferber edilmesiyle ortaya çıkan yüksek ateş gücü ve statik mevzi anlayışı sebebiyle ortaya çıkan şiddet ve yıkımdır.

Örneğin 1 Temmuz 1916'da başlayan ve neticesinde taktik anlamda her iki tarafın da hiçbir kazancının olmadığı bir cephe savaşı şeklinde geçen Somme Muharebesi'nin sadece ilk günü yoğun topçu ve makineli tüfek atışları sebebiyle her iki taraftan toplam 19.240 asker ölmüştür[4]. John Keegan'a göre I. Dünya Savaşı'nda cephedeki asker kayıplarının % 70'i topçu atışları sebebiyle verilmiştir[5]. Diğer sebep ise savaş başlamadan önce savaşacak devletlerin genelkurmaylarında stratejik planlayıcıların, hasımlarının savaş için ne kadar iyi teşkilatlandığını ve savaşın dört yıl gibi uzun bir süre devam edeceğini hesaplayamamış olmasıdır. Alman Genelkurmayı, savaşı 1914 Aralık'ında bitirmeyi planlamaktadır[6]. Dönemin ABD Genelkurmay

4 Thomas X. Hammes, *The Sling and the Stone: On War in the 21st Century,* Zenith Military Publishing, New York 2006, s. 42.

5 John Keegan, *The Face of Battle,* Viking Press, New York 1976, s. 232.

6 Theodore Ropp, *War in the Modern World,* John Hopkins University Press, Baltimore 2000, s. 250.

Başkanı Woods da hemen savaşın başlamasından önce yaptığı bir açıklamada "*Dünyanın birinci sınıf devletleri arasındaki hiçbir modern savaş bir yıldan daha fazla süremez.*" demektedir.

I. Dünya Savaşı'nda ortaya çıkan "Topyekûn Savaş" doktrininin temel sorusu; "Nüfusumuzun yüzde kaçı üniforma giyebilir ve ülke ekonomimiz bu seferberliği kaç ay/yıl sürdürebilir?" dir. Gerçekten de Almanya'nın I. Dünya Savaşı'nı kaybetmesinin asıl sebebi ekonomisinin çökmesi olmuştur. Yani Almanya'nın savaşma azim ve kararını kıran ve onu "stratejik bir tükenmeye" götüren iki temel sebep, savaş planlarını destekleyecek yeteri sayıda asker ve para bulamaması olarak görülmektedir.

c. Üçüncü Nesil Savaşlar (Manevra Savaşları)

3. Nesil Savaşların doğmasındaki temel sebep, 2. Nesil Savaş'taki "mevzi savaşları" anlayışının önemini yitirmesi ve özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında Alman birliklerinin "fırtına taktiklerinin (blitzkrieg)" savaş alanında başarı elde etmesi oldu. Blitzkrieg doktrinine göre, tüm savaş gayretleri düşmanın en zayıf olduğu tespit edilen tek bir noktada, yani genellikle düşmanın kanatlarında toplanmaktadır. Bu bölgede sıklet merkezi tesis edildikten sonra bölgedeki düşman direnci kırılarak düşman hatları yarılıyor, bir kuşatma harekâtı ile düşmanın geri bölgesi ele geçirilerek düşmanın lojistik destek alması engelleniyor, düşman küçük parçalara bölünüyor ve böylelikle imhası veya teslim olması sağlanıyordu. Bu anlayışta temel hedef, süratli manevra ile düşman üzerinde bir şok etkisi yaratma ve bu sürpriz etkisinin savaş temposunu koruyarak devam ettirilmesine dayanıyordu. Tankın savaş meydanlarında görülmesi bu anlayış için kara harekâtında bir "kuvvet çarpanı" etkisi yapmıştır. Çünkü tankta, üstün ateş gücü ile manevra avantajı birleşmiştir. Yine torpido ve denizaltı teknolojilerindeki gelişmeler, uçak gemilerinin ortaya çıkışı, savaş uçaklarının menzil ve özelliklerinin artması, gelişen deniz ve hava manevra taktikleri sayesinde kara, deniz ve hava harekât alanlarında manevra imkânı sağlanmış, muharebe sahalarının boyutları enine ve derinliğine genişlemiştir. Yine gelişen teknolojiye bağlı olarak savaş uçakları, füzeler ve hatta nükleer silahlar ile hasım ülke derinliklerindeki ekonomik tesis ve sivillerin de hedef alındığı "topyekûn mücadele" anlayışı doğmuş ve I. Dünya Savaşı'ndan miras kalan "Topyekûn Savaş" doktrini pekiştirilmiştir.

Ayrıca II. Dünya Savaşı'nda başarılı olan kuşatıcı manevra savaşı anlayışı ile artık muharebe sahası hat şeklinde olma özelliğini kaybetmiştir. Almanların 1940'da Meuse'da ve 1941'de Bug'da; İsrail zırhlı birliklerinin 1956 ve 1967'de, Sina'da Mısır ordusuna karşı yaptığı, aslında artan bir tempo ile kısa sürede düşman savunma hatlarını aşarak geri bölgesini kuşatma manevraları ile ele geçirme ve bu sayede savaşma azmini kırma esasına dayanan birer manevra savaşıdır. Yine aynı şekilde Hindistan ordusunun 1971'de Pakistan ordusuna karşı Dacca'da ve en son ABD ordusunun 1991 ve 2003'de Irak'ta yaptığı da savaşılan ordunun azmini kırmaya dayalı birer manevra savaşıdır. 3. Nesil Savaş çağı, düşman muharip kuvvetleriyle göğüs göğüse muharebe etmek ve onları yoketmek yerine hatlarına sızmayı, etrafını sarmayı ve kendini savunması güç küçük parçalara bölmeyi esas taktik olarak kullanan ve düz bir hat

üzerindeki cepheler yerine derinlikte savunma taktikleri geliştiren çağdır. Türk Kurtuluş Savaşı'nın en kritik safhalarından olan Sakarya Savaşı'nda (23 Ağustos-13 Eylül 1921) aslında çağı 2. Nesil olmasına rağmen Başkomutan Mustafa Kemal Atatürk ve kahraman silah arkadaşlarını zafere götüren temel sebep, 3. Nesil Savaş konseptini Yunan ordusuna karşı başarı ile uygulayabilmesidir. Sakarya'da Türk ordusu, 2. Nesil Savaşlar'ın öngördüğü gibi düşmanı bir hat boyunca karşılamak yerine vizyoner bir şekilde coğrafi derinliğe çekmek ve cephe derinliğinde satıh üzerinde gerçekleşen çarpışmalarla yıpratarak Sakarya Nehri içinde çember içine almayı ve lojistik destekten mahrum halde yok etmeyi, "Hatt-ı müdafaa yoktur; sath-ı müdafaa vardır. O satıh bütün vatandır." emriyle savaşı geniş bir alana yaymayı amaçlamıştır.

ç. Dördüncü Nesil Savaş

T. X. Hammes'e göre 4. Nesil Savaş; "*Ayaklanmadan evrilmiş ve geleneksel savaş tanımları dışında, savaş hali ile barış arasında sınırları, cephesi ve muharebe sahası belli olmayan, 'sivil' ve 'asker' arasındaki kesin ayrımı ortadan kaldıran; tarafları devletler olduğu gibi devlet dışı aktörlerin de olabildiği, klasik gerilla harekâtının ve terörizmin modernite ile revize edildiği bir savaş türüdür.*"[7]

William S. Lind, Keith Nightengale, John Schmitt ve Joseph Sutton'un, 1989 yılında ABD Deniz Piyadeleri Gazetesi'nde yazdıkları "Savaşın Değişen Yüzü: Dördüncü Nesil Savaşa Doğru" başlıklı makalede ise 4. Nesil Savaş; "*Savaş ile barış dönemleri arasındaki ayırımın bulanıklaştığı, mücadelenin belirlenmiş muharebe sahaları dışına taştığı, sivil ve askerler arasındaki farkların ortadan kalktığı ve asimetrik özellikleri de içinde barındıran askerî, yarı-askerî ve bazen de sivil gayretler bütünü*" olarak tanımlanmıştır. İki Çinli albay olan Qiao Liang ve Wang Xiangshui, 1991 Körfez Savaşı'nı 3. Nesil Savaş'ın zirvesi olarak nitelendirmektedir. Yine bu iki askerî stratejiste göre ABD ordusu, yıllık 700 milyar doları geçen savunma bütçesi ile (yıllık dünya savunma harcamalarının yaklaşık yarısı) 3. Nesil Savaş'ta diğer devletler ile arasında büyük bir "caydırıcılık boşluğu" oluşturmuştur. Yani konvansiyonel anlamda ABD ordusu karşısında durabilecek hiçbir devlet yoktur. 3. Nesil Savaş boyutunda oluşan bu "caydırıcılık boşluğunu" kapatabilmek için ABD'yi tehdit olarak algılayan pek çok devlet daha az riskli, daha düşük maliyetli, daha dolaylı ve daha ümit verici çözümler sunan 4. Nesil Savaş'a önem vermekte ve bu boyutta ABD'nin askeri gücünü dengelemeye çalışmaktadır. Liang ve Xiangshui'ye göre küresel güvenlik ortamındaki karmaşıklığın asıl kaynağı da bu sorundur. Yine, David Kilcullen ABD'nin konvansiyonel savaş konusunda diğer devletlere nazaran oldukça ileride olmasının küresel terörizmin günümüzde bu kadar gündemde olmasının başlıca sebebi olarak görmektedir. ABD de bu durumun farkındadır. Şöyle ki; bu durum CACI Asimetrik Tehdit Belgesi'nde "*ABD ordusunun geleneksel ulus-devlet odaklı tehdit algılamaları yanı sıra asimetrik tehditlerle de silahlı mücadele konusunda gayretlerinin arttırılması hayatîdir.*" ifadesiyle yer almıştır[8]. ABD'nin 4. Nesil Savaş'ta da yeteneklerini artırma

---

7 Thomas X. Hammes, *The Sling and the Stone: On War in the 21st Century*, s. 12.
8 Micah Zenko, "The Future of War", *Foreign Policy*, 21 Şubat 2011.

gayreti içinde olduğu, bu çabalarını özellikle 2006 yılından beri arttırmaya çalıştığı görülmektedir[9].

4. Nesil Savaşların artan önemine rağmen, modern küresel güvenlik ortamında, devletler ve modern dünya orduları için savaşın doğasındaki değişimi ve yaşanmakta olan bu yeni "dönemi" algılamak oldukça güçtür. Bunun biri "bilişsel" diğeri "ekonomik" iki temel sebebi vardır. Doktrin, bir ordunun geçmiş savaş tecrübeleri ışığında kendisine verilen savaşma görevini nasıl yapacağı konusunda yol gösteren ve her türlü göreve uyarlanabilen temel yaklaşımları içeren boş bir çerçeve olarak tanımlanabilir. Ordular elindeki insan gücü, silah ve teçhizatıyla oluşturdukları yetenekler paketini bu çerçeve rehberliğinde kullanır. Ordular, doktrinlerini "bir önceki savaşlarından üretir" ve başta eğitim, planlama ve tedarik gibi tüm gayretlerini bir önceki savaşa göre daha iyi hazırlanmaya yönlendirir. Bu bilişsel saplantının da doğal sonucu bir sonraki savaşı tahayyül edememektir. Peki geleceğin savaşlarının genel özelliği ne olacaktır? Savaş kavramı neye doğru evrilmektedir? Bir sonraki bölümde savaşın evrimi ve geleceğin savaşları irdelenecektir.

2. Savaşın Evrimi: Geleceğin Savaşları

Geleneksel literatürde savaş, devletlerarası nitelikte veya bir devlet içindeki farklı politik gruplar arasında sivil nitelikte, hasım gücün azim ve iradesinin kırılmasını amaç edinen silahlı mücadele olarak tanımlanmaktadır. Ancak son yıllarda, savaşların devletlerin tekelinden çıktığı ve devlet dışı aktörlerin de müdâhil olduğu, asker olanla sivil olanın birbirine karıştığı, başlangıcı ve bitiş zamanı kestirilemeyen, zafer ve mağlubiyet kavramlarının muğlaklaştığı bir karaktere büründüğü görülmektedir. Bu dönüşüm ise literatürde, "yeni nesil savaş" kavramının ortaya çıkmasına ve bazı olguların farklı boyutlarıyla tartışılmasına zemin hazırlamaktadır.

a. Savaşta Ulus-Devlet Tekelinin Kırılması

Yeni küresel güvenlik ortamında en üst politik şiddet türü olarak savaş, ulus-devletlerin tekelinden çıkmakla kalmamış, savaşan taraflardan biri veya birkaçı devletlerin düzenli orduları dışındaki aktörlerden meydana gelmeye başlamıştır. Bu durum da savaş olgusunu bireyler, suç örgütleri, aşırı dinî akımlar, etnik şiddet yanlısı akımlar gibi farklı devlet-dışı aktörlerin etkilerine açık hale getirmiştir. Ayrıca örneklerini Afganistan ve Irak'ta gördüğümüz taktik seviyede muharebe yetenekleri olan özel askerî şirketlerin güvenlik alanında kullanılmaya başlanması ile güvenlik kavramı ticarîleşerek devlet dışı aktörlerin küresel güvenlik ortamında daha görünür olduğu bir nitelik kazandırmıştır.

b. "Bir Önceki Savaş İçin Hazırlanma" Sendromu ve Yeni Durumlara Adapte Olamama

Irak ve Afganistan örneklerinde görüldüğü gibi "değişen yeni durumlara süratle adapte olamama" sorunu modern dünya ordularının karşılarına en büyük sorun olarak

9 *ABD Dört Yıllık Strateji Belgesi, Qaudridennial Defense Review,* 2006, s. 44-45.

çıkmaktadır. Ayrıca, Irak ve Afganistan tecrübeleri ışığında harekat alanında taktik ve operatif seviyenin birbirine yaklaştığı, ancak stratejik seviye ile bu iki seviye arasındaki makasın açıldığı gözlenmektedir.

c. Taktik Seviyenin Artan Önemi

Yeni nesil çatışmalarda, kolordu ve tümen düzeyindeki ağır zırhlı ve mekanize birliklere duyulan ihtiyaç azalarak, harekâtın sıklet merkezi, kendi kendine yeten, hafif ve süratli hareket edebilen tugay seviyesindeki birliklere kaydı. Muharebe ortamının karmaşıklaşması, harekâtların sivillerin yaşadığı meskûn mahallere kayması, halk desteğinin kazanılmasının başarıda önemli bir kriter haline gelmesi, artan iletişim imkânları ve medyanın gücü gibi hususlar ise harekât alanında bulunan takım, bölük ve tabur gibi taktik unsurların önemini daha da arttırdı.

ç. Öldürücü Robotlar Çağı

İnsansız Hava Araçları (İHA) gibi robotik sistemler başta ABD, Çin, Almanya, İngiltere, Fransa, İsrail ve Rusya olmak üzere pek çok ülkenin dikkatini çekiyor. Örneğin, 2013 yılı itibariyle aktif olarak 23 ülkenin kullandığı İHA'lar, sınır güvenliği, hedef tespit ve takibi, keşif/gözetleme ve silahlı operasyonlar başta olmak üzere dünyanın pek çok yerinde kullanılmakta olup, İHA'larla ilgili küresel bütçe 2015 yılında 82 milyar dolara yükseldi. Peter W. Singer, durumu şu manidar cümlelerle özetliyor: "*Beğenin veya beğenmeyin, İHA'lar artık askerlerin yerlerini alıyor ve sundukları düşük maliyetli çözümlerle Clausewitzçi paradigmayı ve savaşın geleneksel tanımlarını kökünden değiştiriyor.*"[10]

Sonuç olarak başta İHA'lar olmak üzere robotik sistemler askerî stratejinin ve kolluk hizmetlerinin geleneksel tanımlarını hayli zorluyor. Geleneksel anlamda strateji, "askerî yetenekleri, politikanın belirlediği stratejik hedeflere ulaşmak için en etkin şekilde kullanma sanatı" olarak tanımlanırken, İHA'ların ve diğer robotik sistemlerin askerî vasıta/araç olmayı çoktan aştığı görülüyor. Otonom olmayan, yarı-otonom ve tam otonom robotik sistemler konusunda gittikçe artan teknolojik ivmenin yanında hukukî, felsefî ve etik temellerin bulunması da elzemdir. Çünkü araçlıktan çıkarak giderek "amaçlaşan" ve kendi gerçekliğini üreten robotik sistemlerin ürettiği ölümcül güç ancak hukukî, felsefî ve ahlakî tartışmalarla "ehlilleştirilebilir" ve "meşrulaştırılabilir."

d. Savaşta "Düşman-Merkezli Anlayış"tan "Halk-Merkezli Anlayış"a Geçiş

Yeni nesil savaşta, asker ve sivil arasındaki ayrım ortadan kalkarak, hem asker hem de sivili içeren "melez" mücadele stratejileri geliştirilmeye başlandı. Bunun en önemli sebebi ise savaşın askerî bir mücadele olmaktan çıkarak politik ve sosyal bir mücadeleye dönüşmesiydi. 1990'ların sonundan başlayarak, Kosova Savaşı, Rusya-Gürcistan Savaşı, Afganistan ve Irak operasyonlarında görüldüğü gibi harekât alanında çok-kimlikli hale gelen toplum yapıları sebebiyle sivillerin çatışma ortamında görünürlükleri arttı. Siviller, çatışmada geçmişe kıyasla oldukça etkili bir taraf haline geldi. Bu sebeple savaş

10 Metin Gürcan, "Öldürücü Robotlar Çağı başladı mı?", *T24,* 13.7.2016.

alanının; arazi, hava şartları ve düşmanı esas alan geleneksel fizikî tanımları genişleyerek "bilgiye dayalı" ve "sosyo-psikolojik" olduğu da kabul görmeye başladı.

e. "Fetih Anlayışı (Triumphalism)"ndan "Barış Adamına" (Man of Peace) Dönüşüm

Günümüz savaşlarında, düşmanın fizikî varlığını sona erdirerek veya yıldırarak muharebe kazanmaya odaklanan askerlerin bu hedefe ulaşmak için şartlandırıldıkları "fetih anlayışı (triumphalism)" geçerliliğini yitirerek yerini "barış odaklı anlayış"a bıraktı. Başta Afganistan ve Irak'ta mücadele eden ABD ordusu olmak üzere yeni nesil savaşla karşılaşan pek çok ordunun temel problemi, bu anlayış sebebiyle giderek sivilleşen muharebe ortamının gereklerini algılamakta zorluk çekmeye başlaması oldu. Halk-merkezli stratejiler, bölgesindeki halkın desteğini kazanmak için onların duygu ve düşünceleri ile algı ve kanaatlerini iyi anlayabilen, kültürel adaptasyonu yüksek, bölgenin dilini bilen, bireysel ve grup düzeyinde sosyo-psikoloji ve antropoloji gibi disiplinlere hâkim ve bölge halkının beyni ile kalbini kazanmaya, öldürmekten çok yaşatmaya odaklanmış asker tipini gerektiriyor. Bu da "barış adamı" olarak eğitilmiş askerlerin çatışma bölgelerinde kullanılması zorunluluğunun arttığı anlamına gelmektedir.

f. Şehirlerin Artan Önemi

Yeni nesil savaşın, artan şehirleşme ve nüfus, kırsaldan şehirlere göç, küreselleşme gibi dinamikler sebebiyle kırsal alanlardan meskûn mahallere (özellikle büyük şehirlere -megacities-) kayacağı konusunda askerî stratejistlerin fikir birliğinde olduğu belirtilebilir. Bu durumla ilişkili olarak, her türlü çatışma ortamında askerî (military) ve kolluk gücü (law enforcement) kavramları birbirinin içine girmeye başlarken, başta zafer-mağlubiyet olmak üzere, savaşın başlangıç-bitiş tarihi, dost-düşman, düşman-sivil, askerî mücadele-organize suçla mücadele gibi savaşla ilgili kavramlar da giderek muğlaklaştı.

g. Siber Savaş: Savaşın Yeni Cephesi

Yeni nesil savaş ortamında cephe kavramının, artık mekânsal bir olgu olmaktan çıkarak siber dünyanın da en önemli cephelerden biri haline geldiği gözleniyor. Hem barış ve kriz, hem de savaş dönemlerinde çok boyutlu olarak icra edilebilen bilişim altyapılarını tahrip edici sabotajlarla hasım gücü itibarsızlaştırmak, motivasyonunu zayıflatmak ve gizli sızmalarla istihbarat toplamak amacıyla icra edilen siber saldırılar yeni nesil savaşın önemli parametrelerinden biri oldu.

ğ. Savaşın Başlama ve Bitiş Zamanlarının Belirsizleşmesi

Eski nesil savaşta, barış-kriz-savaş dönemi olarak tanımlanan ve birbirinden net olarak ayrılabilen üç farklı dönem vardı. Yeni nesil savaşta ise bu kavramları birbirlerinden net olarak ayırmak oldukça güç bir hâl aldı. Barış ve savaş kavramları muğlaklaşırken, devletler ve devlet dışı aktörler; bilgi harekâtı, terörizm, siber savaş gibi yeni parametrelerle barış ve kriz dönemlerinde bile aktif mücadele etmeye başladı.

h. Zaferin Savaş Başlamadan İnşa Edilebilir Hale Gelmesi

Yeni dönemde dünya orduları, eskiden "katı haldeki" savaş ve güvenlikle ilgili olguların "sıvılaşarak akışkan hale gelmesi" sebebiyle "askerî zafer" ve "siyasî zafer" kavramlarını günümüzde artan iletişim imkânları sayesinde daha savaş başlamadan algı yönetimi operasyonları ile manipüle edebilmektedir. Örneğin, 2008-2009 Gazze Savaşı'nda İsrail'in galibiyeti ile ilgili algı yönetimi çalışmalarına operasyonun başlangıç tarihi olan 28 Aralık 2008'den aylar önce başladığı savaşla ilgili İsrail yanlısı yayın yapan medya incelendiğinde kolaylıkla görülmektedir. Literatüre bakıldığında "askerî zaferlerin" algı yönetimi teknikleri ile inşa edilebildiği bu yeni dönemde, yüksek teknolojili yeni nesil silah sistemlerinin kullanılmasının, operasyona katılan personelin/birliklerin taktik başarılarının ve şahsî hikâyelerinin anlatılmasının, yeni taktik ve manevraların kullanılmasının ve tüm bunların etkin iletişim yöntemleri ve etkileyici temalarla kamuoyu ile paylaşılmasının "askerî zaferlerin" inşasında etkili olduğu görülmektedir.

ı. Bilgi Harekâtının Artan Önemi

XX ve XXI. yüzyıldaki hızlı gelişmelere bağlı olarak düşmanın iradesini kırabilmek için barış, kriz ve savaş dönemlerinde de kullanılabilecek askerî, politik, ekonomik ve sosyo-psikolojik pek çok vasıtadan faydalanılması mümkün hale gelmektedir. Cep telefonları, yaygınlaşan internet ve sosyal medya ağları sayesinde katı emir komuta zinciri kırılırken, savaşın tarafları daha yatay teşkilatlanma imkânına kavuşmaktadır. Adem-i merkeziyetçi bir planlama ile etkin icraat artık mümkün hale gelmiştir. Cephesiz savaş ve barışta bile uygulanabilen psikolojik harekât ve siber savaş teknikleri ile hasmı itibarsızlaştırma, hedef kamuoylarının algı ve kanaatlerinin dost çıkarlarına uygun olarak şekillendirilmesi, hasmın bilgi işlem altyapılarına taarruz, hasmın bilgi sistemlerine sızarak bilgi toplama artık mümkündür. Bilgi harekâtının muharebe ortamını hem zaman hem de mekân olarak değiştirmesi ile sivil toplum içinde daha iyi kamufle olma ve daha az hedef teşkil etme imkânı elde edildi. Özellikle açık kaynak istihbaratında "Büyük Veri Analizi (Big Data Analysis)"nin önemi giderek artıyor. Örneğin, ABD ve İngiltere başta olmak üzere modern dünya orduları, muhtemel harekât alanlarındaki internet ve sosyal medyada elde edecekleri büyük veri setlerini (örneğin Afganistan'daki Arap-selefî-cihadçıların tespiti için bu ülkedeki Arapça internet ve sosyal medya hareketliliğinin incelenmesi gibi) nasıl analiz edebilecekleri konusunda teknikler geliştirmeye çalışıyor.

i. Artan Sosyal ve Siyasî Baskılar

Yeni nesil savaşta, kamuoyu baskısı önemli bir parametre haline geldiğinden bilgi edinmeyi bir hak olarak algılayan kamuoyunun ordular tarafından hesap verebilirlik ve şeffaflık prensipleri ışığında sağlıklı iletişim kanalları ile sürekli olarak bilgilendirilmesi ve her türlü harekâtın/operasyonun toplumsal meşruiyet boyutunun önem kazandığı görülüyor.

Sonuç olarak; artık günümüz güvenlik ortamında geleneksel anlayışın aksine ulus-devletlerin "savaş" denen en yüksek politik şiddet formunun kontrolünü kaybettiği görülüyor. Başta küresel terörizm, deprem, sel gibi doğal afetler, kaçak göçmenler ve sınır güvenliği, uluslararası organize suç örgütleri, korsanlık, siber savaş, tehdit olarak tanımlanan aktörlerin finansal takibi gibi doğrudan ulus-devlet kaynaklı olmayan tehdit algılamaları savaş olgusunun geleneksel tanımlarından taşmasına sebep olmaktadır. Yine, hem "sert" hem de "yumuşak" boyutları olan "melez tehditleri" en etkin şekilde karşılamak için ancak sivil ve askerî alanların birbiri içine girmesi ile "melez güvenlik güçlerinin" kurulması bir zorunluluk haline gelmiş gibi görünüyor. Bu açıdan bu yeni güvenlik ortamında "sivil" ve "asker" arasındaki ayırımın giderek muğlaklaştığını söylemek pek de abartılı olmaz. Bu sebeple pek çok modern dünya ordusunun yapısal reformlara yöneldiği, "savaşçı asker" yanında "diplomat asker", "barış adamı" ve "teknokrat asker" gibi yeni askerî sınıfların türemekte olduğu da bir gerçektir.

Yukarıdaki bilgilerin ışığında kısaca geleceğin çatışma ortamını şekillendirecek olan mega trendleri sıralamak gerekiyor. Mega trendleri, tarihin akışı içinde sebepleri hemen görünür olmayan ve zamana yayılan, uzun vadede kalıcı sonuçlara yol açan küresel çapta etkili eğilimler olarak tanımlamak mümkündür. Geleceğin çatışma ortamını etkileyen mega trendler:

Mekâna ilişkin mega trendler:

- Giderek artan şehirleşme: Geleceğin çatışmaları kentlere kayıyor. Artık sivillerin içinde yaşadığı şehirler kompleks çatışma alanları olarak karşımıza çıkıyor.

- Jeopolitik akışkanlık: Devletler arasındaki siyasî sınırların anlamını yitirmesi ile insan, para, fikir/veri ve her türlü mal rahatça bir ülkeden diğerine geçebiliyor.

- Artık denizaltı, kıyı, alçak irtifa kara arazisi, yüksek irtifa arazi, gökyüzü, uzay ve siber mekânın aynı anda ve bir arada kullanıldığı karmaşık bir çatışma mekânı ortaya çıkıyor.

- İnsan güvenliği ve küresel güvenlik de ulusal güvenlik kadar önem kazanıyor. Bu sebeple iddiası olan her devletin ilgi alanı tüm yerküre olmak zorunda.

Savaşa ilişkin mega trendler:

- Kara, Deniz, Hava, Özel kuvvetler unsurları ile sivil unsurların aynı anda ve bir arada kullanıldığı müşterek operasyon ihtiyacı

- Savaşı kazanma ihtiyacı kadar barışı da kazanma ve sürdürme ihtiyacı (artan barış sağlama ve barış destek operasyonları)

- Siyasî-stratejik düzeyi (Hükümet-Genelkurmay) taktik düzeye (bölük ve tabur) bağlayan operatif düzeyin (ordu-kolordu) giderek erimesi

- Taktik seviyenin artan önemi, tugay muadili kendi kendine yetebilen müşterek görev kuvvetlerinin esas operatif-taktik birlik olarak karşımıza çıkması

- Artan sivil-asker entegrasyonu ihtiyacı: Bu ihtiyaç bizi sivil-asker işbirliğinin ötesine geçmeye zorluyor. Artık harekât merkezlerinde çalışan siviller, cephede üniformalıların yanında işini yapan siviller çağı

- Dikey sert-hiyerarşik yapılardan ziyade artan esnek yatay teşkilâtlanma ihtiyacı: Bu ihtiyaç karar alıcı makamla icracı makamın doğrudan birbirine temas etmesini gerektiriyor. Şu anki yapıda karar alıcı Genelkurmay Başkanlığı ile icracı bir tugay arasında tam beş ara kademe vardır.

- Çatışmaların/savaşların başlama/bitiş zamanlarının muğlaklaşması: Topyekûn savaş veya barıştan ziyade sürekli yaşanan düşük yoğunluklu çatışma hali

- Savaşlarda ulus-devlet tekelinin kırılması

- Giderek hızlanan tempo ve 7/24 harekâtı sürdürebilme ihtiyacı

- Sürekli yeni duruma adapte olabilen ve sahada inisiyatif alarak inovatif çözümler üretebilen birliklere duyulan ihtiyaç

Teknolojiye ilişkin mega trendler:

- Askerî teknoloji ve karar alma süreçlerinde yapay zekâ ve otonom robotik sistemlerin artışı

- Sürekli ARGE ihtiyacı ve "mühendis asker" tipine duyulan ihtiyacın giderek artması.

Siyasî/Sosyal mega trendler:

- Değişen birey-devlet ilişkileri: Devlete bağı zayıflamış kolay ölebilen çılgın siviller çağı

- Yükselen etnik ve dinî motivasyonlu küresel aşırılık

- Sınır aşan organize suç örgütleri ve korsanlıkla mücadelenin artan önemi

- Medyanın artan etkisi ve algı yönetimi: Artık algıya dayalı zafer, sahadaki askerî zaferden çok daha önemli

- Küreselleşmenin, karşıtı yerelleşme ile tokuşmasından ortaya çıkan glocalization (defansif yerelleşme) ve bunun sosyal/siyasal olgulara etkisi

- Sivil-asker ilişkilerinde ordu-toplum ilişkilerinin artan önemi, orduların daha çok toplumsal meşruiyet üretme zorunluluğu

- Hukukun artan önemi ve orduların daha çok hukukî meşruiyet üretme zorunluluğu

- Yumuşak görevler için arabulucu ve müzakereci "diplomat asker" tipine duyulan ihtiyaç

j. Gelecekte İhtiyaç Duyulan Üç Asker Tipi

İşte yukarıdaki bu mega trendler gelecekteki çatışma ortamlarını şekillendiriyor. Aslında yukarıdaki trendler bize aynı anda üç asker tipine duyulan ihtiyacı dayatıyor. Bunlar;

Savaşçı-tetik çekici sert asker tipi: Kinetik görevler için her an, ülke içinde veya dışında savaşa/çatışmaya hazır.

Karargâhçı-planlayıcı tip: Muharebe destek sınıfları ile psikolojik harekât gibi yarı-kinetik veya sivil asker işbirliği (SAİ) gibi kinetik olmayan görevler için.

Yumuşak asker tipi: Üniformalı askerler ve siviller tarafından yapılacak barış destek -diplomat asker tipi- operasyonları, askerî eğitim-danışmanlık, yüksek öğretim, ARGE -mühendis asker tipi-, konsept geliştirme, muharebe hizmet destek branşları için.

Geleceğin muharebe ortamı; tetik çekici sert askerlerin, karargâhçıların, yumuşak tipteki askerlerin ve sivillerin hep beraber çalışacakları, belirsizliği ve temposu yüksek, içinde sivilleri de barındıran yüksek adaptasyon ve inovasyon gerektiren karmaşık çatışma mekânları olacak.

3. Geleceğin Türk Silahlı Kuvvetleri: Nasıl Bir Reform?

Ne yazık ki 15 Temmuz'da yaşanan darbe girişimi sonrasında yaşanan devrimsel sivilleşme bize tartışmayı en varoluşsal (ontolojik) zeminden başlatmayı dayatıyor. Çünkü halk olarak çok korktuk. Onun için de tartışmanın kaynağına inme ihtiyacı var. Sivil toplum bu kaynağa inme işini yapmazsa 15 Temmuz sonrası doğru bir sivil-askerî ilişkiler modeli inşa edilemez[11].

Konuyu daha iyi anlamak için basit bir soru soralım: "15 Temmuz sonrası bir orduya ihtiyacımız var mı?" Bu soruya kategorik bir "Evet"le karşılık vermek yerine biraz kafa yorulmasının uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Şu anda dünyadaki 200'e yakın devletin yaklaşık 180'inde bir ordu vardır. Ama Haiti, Kosta Rika, Panama, İzlanda gibi ülkelerin bildiğimiz anlamda bir ordusu yoktur. Belki de Türkiye'de dış tehditlere karşı bizi korusunlar diye silahlandırdığımız eli silahlıların namlularını bize çevirmesini engellemek için en iyi çözüm; güvenlik sektörünü özelleştirmektir. Nasıl sağlık ve eğitim sektörünü özelleştirdiysek güvenliği de özelleştirerek Türkiye "Yeni bir darbe olacak mı?" endişesinden kurtulabilir. 2015 yılı itibarı ile özel askerî şirketlerin yıllık cirosu 80 milyar doları buluyor. Ancak burada bir hatırlatma yapalım. Bir orduyu "öldürmek", üzerinde çok iyi düşünmemiz gereken bir karardır. Çünkü örneğin Guatemala'da 2004'te göreve gelmesinin akabinde Başkan Oscar Berger'in ilk icraatı orduyu yüksek harcamaları gerekçe göstererek yüzde 50 oranında küçültmek oldu. Ama ordunun küçültülmesi ile 4 sene içinde Guatemala, organize suç örgütleri ve sokak çetelerine teslim oldu. Ülke, 2008'in başlarında seçilen Başkan Alvaro Colom'un şiddete karşı koyabilme amacıyla aldığı orduyu üç katına çıkarma kararı ile çökmekten güç bela kurtuldu.

Yine Rusya'nın Kuzey Buz Denizi'nde artan hareketliliği sebebiyle zor günler yaşayan Kanada, 1970'lerin sonunda "ordusunu öldüren" bir ülkedir. Kendisi ile Oxford'da tanışma fırsatı bulduğum meşhur Kanadalı askerî tarihçi Jack Granatstein'ın "Kanada Ordusunu Kim Öldürdü? (*Who Killed Canadian Army?*)" isimli şaheserinde tartıştığı gibi, Kanada Silahlı Kuvvetleri şu anda "savaşçı" bir ordudan ziyade "küresel bir barış korumacı" tipindedir. Kanada ordusu hâlihazırda Kanada'yı dış tehditlere karşı savunamaz bir hâlde olup, ülke güvenliği için ABD ordusunun desteğine muhtaçtır. Granatstein, şimdinin Kanada Başbakanı Justin Trudeau'nun babası, dönemin karizmatik başbakanı Pierre Trudeau'nun "sorumsuz tavrını" ve Kanada halkının "cehaletini" Kanada ordusunun ölümünün müsebbipleri olarak görür. Kanada son on yıldır bu ölüye yeniden can vermeye çalışıyor, ama çabaları çok da sonuç alıcı değildir. Kanada örneği gösteriyor ki, bir ordunun fişi çekilince sonra onu tekrar canlandırıp eski seviyesine getirmek pek de kolay olmuyor.

Hâlâ "Evet bir orduya ihtiyacımız var!" deniliyorsa- ki bu çalışmanın yazarı da böyle düşünmektedir, şimdi asıl kritik soruyu sormak gerekir: "Türkiye'nin niçin bir orduya ihtiyacı var?"

a. Niçin Bir Orduya İhtiyacımız Var?

Türkiye'nin niçin bir orduya ihtiyacı olduğu sorusu sokaktaki vatandaşa sorulursa muhtemelen şu şekilde cevaplar gelecektir:

11 Metin Gürcan, "Nasıl bir Silahlı Kuvvetler?", *T24*, 8.8.2016.

- Ordunun "fonksiyonel" yanını vurgulayan cevaplar: Güçlü bir ordu bize lazım, çünkü bizi dış tehditlerden (ve kimine göre ek olarak dinî ve etnik motivasyonlu terör gibi iç tehditlerden) koruması lazım.

- Ordunun "sembolik-kültürel" yanını vurgulayan cevaplar: Güçlü bir ordu bize lazım çünkü bir "asker-millet" olarak tarihimiz, kültürümüz onunla yoğrulmuş. Türk'ün tarihi ordu tarihidir, ordu varsa devlet vardır. Diğer yandan bu ordu İslam'ın ikinci koşusunun bayraktarı olmuş. Neden İslam'ın üçüncü koşusunun da bayraktarı olmasın?

- Ordunun "sembolik-siyasî" yanını vurgulayan cevaplar: Güçlü bir TSK bize lazım çünkü TSK Cumhuriyet'in laiklik, çağdaşlaşma, Atatürkçülük gibi kurucu değerleri ile demokrasimizin en büyük teminatıdır. Ordunun temsil ettiği değerler sistemi ve "fabrika ayarları" bu toplum için bir kutup yıldızıdır.

- Ordunun "siyasî" yanını vurgulayan cevaplar: "*Ordu mevcut siyasi irade için iyi bir ihraç malzemesi, iyi bir dış politika aracı ve başkanlık sisteminin toplumda konsolidasyonu için iyi bir özgüven inşa nesnesi olabilir. Bu sebeple siyasetin hizmetindeki bir ordu çok işe yarar.*"

Şayet okur "Bir ordumuz olmalı" diyorsa: Nasıl bir ordu tipine ihtiyaç duyduğumuzu iyi tayin edemezsek, yani bir ordunun makro rolünü iyi belirleyemezsek, kaynaklar yanlış kullanılabilir, askerî liderlik kötüleşebilir ve en önemlisi uzun vadede görev başarısı elde edilemez hâle gelebilir ve tüm bunlar potansiyel olarak kötü işleyen sivil- asker ilişkilerine yol açabilir. Makro roller orduları hem ulusal, hem de uluslararası düzeyde bir "marka" hâline getirir.

MAKRO ROL	AÇIKLAMA	ÖRNEK
KÜRESEL SAVAŞÇI ORDU	Yer kürenin her yerinde taarruz ve savunma savaşı yapabilen büyük ordular	ABD, Rusya, Çin, İngiltere, Fransa
BÖLGESEL SAVAŞÇI ORDU	Yer kürenin bir bölgesinde taarruz ve savunma savaşı yapabilen büyük ordular	Hindistan, İtalya, İspanya
SAVUNMA ORDUSU	Ülkelerini yalnız dış tehditlere karşı savunma amacıyla oluşturulmuş, taarruz yetenekleri kısıtlı ordular	Japonya, Avustralya, Tayvan, Güney Kore, Kuveyt
BARIŞ GÜCÜ ORDUSU	Barış destek operasyonlarında uzmanlaşan ve bunu küresel anlamda görünürlük için makro rol olarak kabul eden ordular	Kanada, İsveç, Arjantin, Bangladeş ve Moğolistan (Bu devletler için ani veya genel anlamda dış tehdit yoktur)
YURTİÇİ KORUMA ORDUSU	İç güvenliğe yoğunlaşan, afet yardımı ve altyapı inşasından geçici kolluk görevleri icra eden ordular	Peru, Botsvana, Meksika, Meksika, Gürcistan ve Brezilya
POLİS ORDUSU	Diğer kolluk kuvvetlerinin zayıflığa veya başka siyasî sebeplerle ülke içinde başlıca emniyet teşkilatı görevi ifa eden ordular	Endonezya, Honduras, Arnavutluk, Togo, Bolivya, Kuzey Kore

Tablo 3: Dünyada Ordular ve Makro Rolleri[12].

12 Metin Gürcan, "Nasıl Bir Ordu, Nasıl Bir Askeri Reform?", *T24*, 1.7.2016.

Burada unutulmaması gereken nokta, bir ordunun bu makro rollerden birini seçtikten sonra bir daha karar değiştirip bir diğerine geçmesinin çok da kolay olmamasıdır. Örneğin Meksika, 2000'lerin başlarından itibaren ülkedeki uyuşturucu kartellerinin arasındaki rekabetten kaynaklanan kötüleşen bir iç güvenlik ortamına maruz kalmıştı. Meksika bu tehditle başa çıkabilmek için ordusunu iç güvenliğe ve organize suç örgütleri ile mücadeleye yönlendirdi. Savunma ordusunun makro rolünü bırakıp polis ordusuna dönüşümü ülkeye ekonomik ve siyasal büyük bedeller ödetmiş ve sivil-asker ilişkileri krizlerine (yırtılmalarına) yol açmıştı.

Yine, 2008'de Rusya tarafından saldırıya uğrayan Gürcistan ordusu geleneksel olarak "barış gücü" kategorisine giren makro rolünü ABD'nin de yardımıyla "savunma ordusu" olarak değiştirmeye çalışmaktadır. 8 yıldır devam eden bu dönüşüm çabasının başarıldığını söylemek zordur.

Ek olarak, Doğu Asya'da yükselen Çin tehdidiyle on yıllarca süren "savunma ordusu" tipindeki Japonya'nın "bölgesel savaşçı" olmak için deniz ve hava gücünü yükseltmek, taarruzî ve savunma balistik füze kabiliyetlerini güçlendirmek, deniz gücünü arttırmak gibi büyük ve pahalı bir dönüşüm sürecine girdiğini gözlüyoruz. Ama Japonya bile bu dönüşümde zorlanıyor.

b. Ne Tür Bir Orduya İhtiyacımız Olduğuna Kim Karar Verecek?

Yukarıdaki tabloya bakıldığında Nisan 2016 itibarı ile mevcudunun % 65'i Kara Kuvvetleri Komutanlığı, %12'si Hava Kuvvetleri Komutanlığı ve %8'i Deniz Kuvvetleri Komutanlığından oluşan Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK)'nin bir "savunma ordusu" olduğu görülmektedir. Türkiye'nin 2023 hedeflerine bakıldığında TSK'nın öncelikle bir "bölgesel savaşçı", müteakiben yapılabilirse "küresel savaşçı" ordu makro rolüne bürünmek istediği görülüyor. Peki bu rol değişimi nasıl yapılacak? Aslında bu soruya öncelikle "Nasıl bir orduya ihtiyacımız olduğuna kim karar verecek?" sorusu ile başlamak gerekiyor. Dünyadaki örnekleri incelendiğinde bu sorunun cevabı "yasama (meclis veya kongre)" olarak karşımıza çıkmaktadır. Yasama, bir kez toplumun ne tür bir ordu istediğine karar verdikten sonra bunu "yürütme"nin dış politika tercihleri, dış tehdit algılamaları ve millî güvenlik siyaseti ile uyumlulaştırma görevini yerine getirmelidir. Bir ordunun hem ülke içinde, hem de uluslararası alanda markalaşması anlamına gelen "makro rolüne" bürünmesi konusundaki yasal zemini oluşturan ve bütçeyi yapan "yasama"dan sonra, "yürütme" orduyu nasıl kullanacağına karar verir.

c. Ordunun Doğru Kullanıldığını Kim Denetleyecek?

Ordunun doğru kullanılıp kullanılmadığı hem yerindelik (yasamanın ve sivil toplumun yürütmenin eylemlerinin yerinde olup olmadığına, kamu yararına uygun olup olmadığına karar vermesi) hem de uygunluk (sağlanan para, insan gücü, zaman gibi kaynakların az girdi-çok çıktı prensibi ile harcanıp harcanmadığı) denetimine açık olmalıdır.

Askerî güvenlik konusunda sivil toplumun yerindelik denetimi yapabilmesi için bu alanda kaliteli bir entelektüel sermaye ile bunu kullanabilecek sivil-asker

entegrasyonunu sağlamış düşünce değirmenleri gerekmektedir. Bu sebeple askerî reform demek, aynı zamanda sivil toplumda da asker-sivil entegrasyonunu sağlamak üzere düşünce reformu demektir. Bu hususta karar vericilerin de asker-sivil entegrasyonunu sağlamak üzere düşünce reformuna ve toplumla askerin birbirine dokunabileceği, etkileşimin yaşanabileceği entelektüel sinir uçlarının inşasına da kafa yorması gerekmektedir.

4. 15 Temmuz Sonrası Sivil-Asker İlişkileri Kriterleri

Artık ordunun otonomisini esas alan eski paradigma muhal olduğuna göre yeniye dair söz söylemek gerekmektedir. Şimdi okurun seçilmiş siyasîlerin dönüşüm çabalarına bakarak performanslarını değerlendirebileceği altı kriter sıralamak uygun olur. Yeni dönemde bu altı kriter DENGELİ ve de SAĞLIKLI (ne çok obez ne de çok sıska) bir sivil-asker ilişkileri modeli geliştirmek için hayati önemdedir.

a. Sivil ve Demokratik Kontrol

Bu prensibin aslı "demokratik ve sivil kontrol"dür. Ancak 15 Temmuz sonrası önce devrimsel sivilleşme yaşandığı için "sivil"i öne aldım. Neden devrimsel sivilleşme? Çünkü seçilmiş siviller çok hızlı ve kapsamlı bir şekilde sert-subjektif kontrolü tesis için gücü askerin elinden aldı, yani Türk sivil-asker ilişkileri sivilleşti. Bana "Dünyada sert-subjektif kontrolün en güçlü uygulandığı sivil-asker ilişkileri nerede?" diye sorarsanız size "Çin" derim. Çin ordusunun sivil denetimi çok yüksektir. Bir müddet önce Çin'de eski Merkezi Askerî Komisyon Başkan Yardımcısı General Guo Boşiong ve 70'e yakın üst düzey general yolsuzluğa karıştıkları gerekçesi ile hem ordudan hem de Çin Komünist Partisi'nden ihraç edilmişti. Ama acaba Çin'in sivil-asker ilişkileri ne kadar demokratik? Yani "sivil"i oluşturan diğer aktörler olan muhalefet, medya, akademi ve en önemlisi sivil toplum, ordu ile ilgili karar alma süreçlerine ne kadar katılıyor? Denetleme ve dengeleme görevini ne kadar yerine getirebiliyor? Askerin elindeki gücün ne zaman, nasıl ve hangi şartlarda kullanılacağına yönelik seçilmiş sivillerin kararları demokratik süreçlerle ne kadar tartışılıyor? Unutmamak lazım ki sivil-asker ilişkilerinde sivilleşme (gücün askerden seçilmiş sivile transferi) otomatik bir şekilde demokratikleşmeye (gücün toplumu oluşturan tüm aktörlere dağılımı) evrilmiyor. Sivil-asker ilişkilerinde bir gecede sivilleşme gerçekleşebilir ama demokratikleşme tırnaklarımızla birbirimizin başının etini yiye yiye inşa edilerek başarılabilir. İktidarımız, muhalefetimiz, medyamız, akademimiz ve sivil toplumumuz ile inşa edebilecek miyiz, göreceğiz.

b. Etkinlik

Etkinliği, sivil karar alıcılar tarafından üretilen ve sivil toplumun onayı alınan güvenlik politikalarının ordu tarafından ne düzeyde gerçekleştirilebildiği, yani ordunun verilen siyasî direktifi yapma gücü olarak tanımlıyorum. Siyasî iradenin verdiği görevi en yüksek sonucu alacak şekilde yerine getirmek olarak da tanımlayabileceğimiz

etkinliği diğer sektörlerde objektif ve bilimsel olarak ölçmek kolaydır. Örneğin hızlı tren hatlarının ülke çapında büyümesi için bir siyasî irade mevcutsa Demir Yolları Genel Müdürlüğü'nün etkinliği, kilometre cinsinden o yıl hizmete açılan hat mesafesinden ölçüp önceki yıllarla kıyaslanabilir. Veya bir üniversitede yapılan harcama ile mezun olan öğrenci sayısı üzerinden bir nicel etkinlik kriteri belirlenebilir. Ama acaba barış zamanlarında TSK'nın etkinliğini (siyasî iradenin verdiği görevi en yüksek sonuçla yapma gücünü) nasıl arttırabilir ve nasıl ölçebiliriz? TSK'ya daha çok gemi, uçak aldıkça onun etkinliğini daha da arttırmış mı oluyoruz? Örneğin TSK'nın terörle mücadeledeki veya sınır güvenliğindeki etkinliğini hangi kriterler ışığında ve nasıl ölçebiliriz? Kısaca TSK'nın etkinliği kriteri yani verilen görevi yapabilme gücü, bize sivil-asker ilişkilerinde orduya verdiğimiz kadar ondan isteyebileceğimiz gerçeğini dayatıyor. Bakalım yeni paradigmada TSK'nın eski paradigmada geliştirdiği yetenek paketlerinde bir düşüş veya yükselme yaşanacak mı? Yakından takip edeceğiz.

c. Verimlilik

Verimliliği en az kaynak (personel, silah/teçhizat, para, zaman) ile azami çıktı almak olarak tanımlayabiliriz. O zaman eski paradigma ile yeni paradigmayı verimlilik kriteri açısından da bir teste tabi tutmak gerekir.

ç. Toplumsal Meşruiyet

Bu prensip, ordunun güç kullanımının hizmet ettiği toplumun değerleri ve fikirleriyle ne derece örtüştüğünü temsil eder. Şayet ordu toplumun bir küçük örneklemi olacaksa coğrafî, etnik, dinî, mezhebî, siyasî ve sınıf açısından da küçük bir örneklemi olmalıdır. Örneğin her yıl ABD'nin prestijli harp okulları olan West Point (Kara Harp Okulu), Annapolis (Deniz Harp Okulu) ve Hava Harp Okulu'na öğrenci seçimlerinde ABD'nin eyaletleri temsil eden senatörlerine ikişer öğrenci kontenjanı verilir. Her yıl senatörler kendi eyaletlerindeki seçim bölgelerinden seçtikleri Harbiyeli adaylarını bu okullara gönderir ve coğrafî anlamda toplumsal meşruiyet sağlanır.

d. Hukukî Meşruiyet

Bu prensip, ordunun ulusal ve uluslararası hukuk mevzuatına ve normlarına sabitlenmiş "meşru" bir güç olarak kullanılmasını temsil eder.

e. Küresel Güvenlik Ortamında Caydırıcılık

Bu prensip ordunun başta modern dünya orduları olmak üzere küresel güvenlik ortamındaki tüm aktörler tarafından itibarlı (saygı duyulan) ve caydırıcı (korkulan) bir güç olmasını temsil eder.

Önümüzdeki yıllarda TSK'nın tam sivil ve demokratik kontrole tâbî, etkin, verimli, toplumsal ve hukukî meşruiyeti olan ve küresel güvenlik ortamında da itibarlı

ve caydırıcı bir "askerî güç" olması arzu ediliyor. Bu altı kriterden birine aşırı ağırlık verip diğerlerini ihmal etmek dengeli ve sağlıklı bir sivil-asker ilişkileri modeli geliştirmeyi engeller. Kısaca ne daha çok sivilleşme için TSK'nın etkinliğinden vazgeçilebilir, ne de daha çok demokratikleşme için ordunun toplumsal meşruiyeti sorgulanır hale getirilebilir. Daha çok verimlilik için hukukî meşruiyet dışına çıkılmaz, hukukî meşruiyete aşırı yüklenerek de uluslararası ortamda "caydırcılığı düşük" bir ordu olmaz.

Sonuç

Bu çalışmada kısaca, önce son 350 yılda savaşın evrimi özetlenmiş ve geleceğin savaşının karakteristikleri çıkarılmıştır. Müteakiben günümüzde modern dünya ordularının sahip oldukları makro rollere dikkat çekilerek TSK'nın nasıl bir makro role sahip olması gerektiği ile ilgili başta sivil-asker ilişkileri reformu olmak üzere yapılması gerekenler özetlenmiştir. Önümüzdeki yıllarda da "Güçlü Ordu, Güçlü Türkiye" idealinin yaşatılması gerekmektedir. Ancak güçlü bir orduya sahip olabilmek için temel hedefin TSK'nın;

– Türkiye içindeki toplumsal değişimler,
– Sivil-asker ilişkilerindeki değişimler,
– Küresel güvenlik ortamındaki değişimlere göre dönüşmesi gerekmektedir.

Bunun için de asker-sivil entegrasyonunun gerektiği geleceğin muharebe ortamında TSK'yı yıpratacak asker-sivil çatışmalarına ve özellikle TSK içindeki kurumsal çatışmalara son vermek gerekmektedir. Örneğin, Kara Kuvvetleri bir yandan geleneksel öncü rolünü ve personel oranı açısından (TSK'nın yaklaşık yüzde 65'i karacı) ağırlığını vurgulayarak kuvvetler arasındaki lider konumunu korumaya çalışacak, Hava Kuvvetleri kendisine orduyu uzaya taşıyacak güç vurgusu ile başat rol kapmaya çalışacak, Deniz Kuvvetleri ise dünyanın her yerinde bayrak gösterme söylemi ile müştereklığin kendisinin üzerine inşa edilmesini isteyecektir. Bu da TSK içinde müştereklığin nasıl sağlanacağı konusunda yıkıcı rekabet ve çatışma anlamına gelmektedir.

İşte bu çalışmanın önerdiği modelde kuvvet komutanlıkları MSB içinde sadece birer tedarik, personel temin ve koordinatör ofisi işlevi görecek. MSB'ye bağlı sadece iki komutanlık olacak. Bunlar:

1. Kinetik Komutanlığı

Tüm savaşçı-tetik çekiciler bu komutanlık altında olacak. Bu komutanlık carî-operatif görevler ve askerî istihbarat ihtiyaçlarını karşılamaktan sorumlu olacak. Başında bir karacı orgeneral olacak olan bu komutanlığın altında;

a. Batı Müşterek Komutanlığı (Ege'den sorumlu ve başında denizci bir oramiral olacak),

b. Doğu Müşterek Komutanlığı (Doğu sınırlarından sorumlu ve başında bir karacı orgeneral olacak),

c. Güney Müşterek Komutanlığı (Akdeniz'den sorumlu olacak ve başında denizci oramiral olacak),

d. Kuzey Müşterek Komutanlığı (Karadeniz'den sorumlu ve başında havacı orgeneral olacak),

e. Özel Operasyon Komutanlığı: Başında orgeneral olacak olan bu kuvvetin çatısı altında Türkiye'nin Özel Kuvvetler, SAT-SAS, Hava Kuvvetleri'nin MAK timleri ve EOD timleri, Kayseri ve Bolu Komando tugayları gibi seçkin birlikleri toplanacak. Bu komutanlık doğrudan yurt içinde ve dışında tüm özel harekât/operasyon ihtiyaçlarını tek elden karşılayacak.

f. İç Güvenlik Komutanlığı: Terörle mücadeleden sorumlu olan ordu büyüklüğündeki bu komutanlığın birlikleri ile diğer müşterek komutanlıkların birlikleri birbirlerinden net olarak ayrılacak. Hiçbir müşterek komutanlığın özel hâller dışında terörle mücadele görevi olmayacak. Bu komutanlığın çatısı altına Güneydoğu'daki komando ve motorlu piyade tugayları toplanabilir.

2. Dönüşüm Komutanlığı

Temel görevi geleceğin muharebe ortamını öngörmek, konsept geliştirmek, stratejik planlama, tedarik, bütçeleme ve dönüşüm süreçlerini yönetmek, askerî eğitim sistemini yönetmek, TSK'nın adaptasyon ve inovasyon yeteneklerini geliştirmek, müşterek komutanlıklar için yetenek havuzları oluşturmak olan orgeneral komutasında bu komutanlığı; içinde karacı, denizci ve havacılarla (müşterek) sivillerin entegre şekilde çalıştığı bir yardımcı askerî komutanlık olarak düşünmek uygun olur.

Dönüşüm Komutanlığı altında;

a. Millî Savunma Üniversitesi: TSK'nın lisans ve yüksek lisans düzeyindeki tüm eğitim ihtiyaçlarını bu sivillere de açık müşterek yüksek eğitim kurumu karşılayacaktır. Rektörü sivil olan, komutanı olmayan, her zaman öğretim üyeleri arasında yüzde 65 sivil öğretim üyesi (bunun yüzde 15'i yabancı), yüzde 35 asker öğretim üyesi "altın oranı"nı koruyan bu eğitim kurumu Dönüşüm Komutanlığı ihtiyaçlarına göre subay ve astsubay yetiştirecektir.

b. Stratejik Planlama Komutanlığı: TSK'nın ihtiyacı olan bütün alanlarda "geleceğe" dair tüm vizyoner planlamalar bu komutanlık çatısı altında yapılacaktır.

c. Analiz ve Değerlendirme Komutanlığı: TSK'nın ihtiyacı olan geçmişe dair tüm analiz ve değerlendirmeler, birlik harbe hazırlık denetlemeleri ve değerlendirmeler bu komutanlık tarafından yapılacaktır.

d. Konsept Geliştirme Komutanlığı: TSK'nın akademik/entelektüel bilgi üretme merkezi olacak olan bu komutanlık ordunun ihtiyacı olan her türlü akademik bilgiyi/projeyi yürüten veya hizmet alımı şeklinde dışarıdan alan bir enstitü şeklinde hem Türkçe, hem de diğer dillerde akademik üretim yapacaktır.

e. Yarı-Kinetik Komutanlığı: Yurt dışına yönelik psikolojik harekât, sivil asker işbirliği, barış destek, dost ülke iç savunmasına yardım vb. yeteneklerin barındığı bir havuz olan bu komutanlık TSK'nın operasyonel olanlar hariç her türlü yurt dışı faaliyeti/eğitimi/tatbikatı için koordinatör makam olarak görev yapacaktır.

f. ARGE Komutanlığı: Yüksek askerî teknoloji geliştirmek için üniversiteler ve savunma sanayii ile daha sıkı işbirliği maksadıyla oluşturulan bu komutanlık TSK'nın teknik-mühendislik alt yapısını karşılayacaktır.

3. Ombudsmanlık Makamı Olarak Genelkurmay

Kuvvet komutanlıklarının her türlü yetkisini Kinetik Komutanlığı altındaki müşterek komutanlıklara devrettiği bu modelde Genelkurmay Başkanlığı'na da şiddetle ihtiyaç vardır. Genelkurmay Başkanlığı doğrudan Yüce Meclis'e bağlı bir ombudsman (sorun çözücü- sürtünme önleyici-bilirkişi) makamı olarak sekretaryası ve departmanları ile hizmet verecek. Genelkurmay Başkanlığı'nın temel görevi;

-Kinetik Komutanlık altındaki operatif müşterek komutanlıkların kendi içindeki,

- Kinetik ve dönüşüm komutanlıkları arasındaki,
- Bu komutanlıkların MSB ile arasındaki,
- Siyaset kurumunun ve sivil toplumun askerle arasındaki olası sorunlarda taraflardan birinin talebi veya gördüğü lüzum üzerine bilirkişi-sorun giderme makamı olarak görev yapacaktır.

Genelkurmay Başkanlığı talep üzerine kendisine gelen veya gördüğü lüzum üzerine müdâhil olduğu TSK içindeki her türlü sorunun son karar mercii olacaktır. Bunun yanında Genelkurmay Başkanlığı bir denetleme kurumu olarak operasyonel tüm görevlerdeki performansı ölçecek, TSK'nın muharebe gücü ve etkinliğinin korunmasından birinci derecede sorumlu makam olacaktır.

Yine Genelkurmay Başkanlığı yürütme (hükümet ve Cumhurbaşkanlığı) ile yasama (Meclis Genel Kurulu ve ilgili Meclis komisyonları) arasındaki kendi alanına giren sorun ve sürtüşmelerde ombudsman (bilirkişi) rolünü koruyacaktır. Bu sebeple her ne kadar yüce Meclis'e (veya Cumhurbaşkanlığı'na) bağlı olsa da Genelkurmay Başkanı'nın görev süresi boyunca milletvekili dokunulmazlığına benzer bir "makam dokunulmazlığı" olacaktır. Genelkurmay Başkanı, seçildikten sonra görevden alınamaz. Yine Genelkurmay Başkanlığı'nın Meclis'i ve kamuoyunu zamanında, eksiksiz ve doğru bilgilendirme sorumluluğu da olacaktır. Genelkurmay Başkanlığı bu sorumluluğu ya periyodik yayımladığı raporlar ya da ihtiyaç hâlinde yapılacak basın toplantıları ile yerine getirebilir. Kamuoyu Genelkurmay Başkanlığı'ndan gelen her türlü bilginin, apolitik, kesin doğru ve tamamen teknik bilgiler olduğundan emin olur.

Kısaca Genelkurmay Başkanlığı, aslında yürütme (Cumhurbaşkanlığı ve hükümet), yasama ve sivil toplum arasındaki dengeyi gözeterek TSK'nın demokratik ve sivil kontrolü, ordunun etkinliği ve verimliliği, toplumsal meşruiyet, hukukî meşruiyet, TSK'nın uluslararası itibarı ve caydırıcılığı kriterleri ışığında dengeli, sağlıklı ve güçlü bir şekilde işlemesinden sorumlu temel bilirkişi-koordinatör makamıdır.

Kısaca çalışmanın modeli; MSB çatısı altında iki komutanlık (cari-operatif görevlere odaklanacak tetik çekicilerden müteşekkil bir Kinetik Komutanlığı ile planlama/konsept geliştirme, eğitim, dönüşüm ve ARGE'den sorumlu bir Dönüşüm Komutanlığı) ve TSK ile her türlü sorunda ombudsman-bilirkişi-sorun çözücü görevi olan Genelkurmay Başkanlığı modelidir.

Kaynakça

ABD Dört Yıllık Strateji Belgesi, Quadridennial Defense Review, 2006 (Bkz.: http://archive.defense.gov/pubs/pdfs/QDR20060203.pdf, erişim tarihi: 19.9.2018)
Betts, Richard K., *Conflict After the Cold War*, Pearson, New York 2008
von Clausewitz, Carl, *On War*, Princeton University Press, Lincoln 2012
van Creveld, Martin, *The Rise and Decline of the State*, Cambridge University Press, Cambridge 1999
Gürcan, Metin, "Nasıl bir ordu, nasıl bir askeri reform?", *T24*, 1 Ağustos 2016, (Bkz.: http://t24.com.tr/yazarlar/metin-gurcan/nasil-bir-ordu-nasil-bir-askeri-reform,15162, erişim tarihi: 19.9.2018)
Gürcan, Metin, "Nasıl bir Silahlı Kuvvetler?", *T24*, 8 Ağustos 2016, (Bkz.: http://t24.com.tr/yazarlar/metin-gurcan/nasil-bir-silahli-kuvvetler,15208, erişim tarihi: 19.9.2018)
Gürcan, Metin, "Öldürücü Robotlar Çağı başladı mı?", *T24*, 13 Temmuz 2016, (Bkz.: http://t24.com.tr/yazarlar/metin-gurcan/oldurucu-robotlar-cagi-basladi-mi,15014, erişim tarihi: 19.9.2018)
Hammes, Thomas X., *The Sling and the Stone: On War in the 21st Century*, St. Paul: MN Zenith Press, New York 2004
Hanle, D. J., *On Terrorism: An Analysis of Terrorism as a Form of Warfare*, Naval Postgraduate School Yüksek Lisans Tezi, Monterey 1987
Keegan, John, *The Face of Battle*, Viking Press, New York 1976
Lind, W.S., K. Nightengale, J. F. K. Schmitt ve J. W. Sutton, "The Changing Face of War: Into the Fourth Generation," *Marine Corps Gazette*, Ekim 1989, s. 22-26
Ropp, Theodore, *War in the Modern World*, John Hopkins University Press, Baltimore 2000
Toffler, Alvin, *War and Anti-war: Survival at the dawn of the 21st Century*, Little Brown Company, New York 1993
Zenko, Micah, "The Future of War ", *Foreign Policy*, Mart-Nisan 2011, s. 24-56

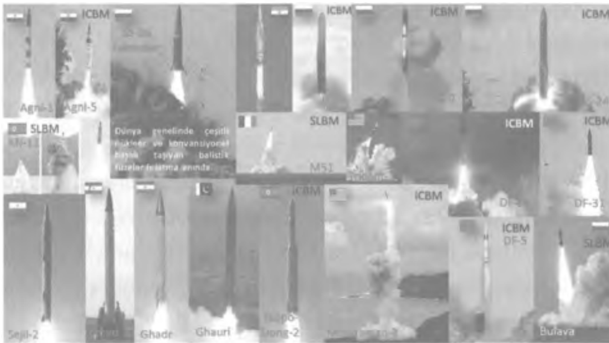
30
BALİSTİK FÜZELER, BALİSTİK FÜZE TEHDİDİ VE BALİSTİK FÜZE SAVUNMA SİSTEMLERİ

Hakan Kılıç*

1. BÖLÜM
BALİSTİK FÜZELER VE BALİSTİK FÜZE TEHDİDİ

Günümüzde "stratejik dengeler"den bahsederken, ülkelerin ekonomik ve teknolojik gücünün bir sonucu olarak silahlı kuvvetlerinin sahip olduğu savunma sistemleri içinde öncelikli olarak birkaç temel unsurun var olup olmadığına bakılmaktadır. Bunların ilk akla gelenleri; nükleer silahlar, balistik füzeler, nükleer güçlü denizaltılar, uzay sistemleri ve uçak gemileri olarak sıralanmaktadır.

Kitle imha silahı oldukları için caydırıcılıkta ilk sırayı alan nükleer silahların adresine teslim edilmesinin en garantili ve hızlı yolu ise balistik füzelerdir. Dolayısıyla artık nükleer silahların yanında "stratejik denge" kavramını etkileyen en önemli faktör balistik füzeler olmuştur. İleriki anlatımlarımızda görülecektir ki, bugün bir ülkenin en az MRBM (Orta menzilli balistik füze) türünde balistik füzesi yoksa nükleer bomba sahibi olması çok bir şey ifade etmeyecektir. Hatta yörüngedeki askerî amaçlı olmayan veya sivil sektörlere hizmet eden binlerce uydunun yanında, nispeten daha az sayıdaki askerî uzay sistemlerinin önemli bir kısmı balistik füze savunmasında erken uyarı ve komuta-kontrol amaçlı olarak hizmet etmektedir.

Resim 1: Çeşitli ülkelere ait önde gelen balistik füzeler, fırlatma anında, yani "*Boost/Ateşleme*" aşamasındayken

* Askerî Havacılık, Balistik Füze ve Savunma Sistemleri Yazarı. E-posta: hakankilic.hsword@gmail.com

İnsanlık tarihine 2. Dünya Savaşı'yla giren bu kitle imha silahı yine aynı savaşta kullanılan atom bombasının hedefe taşınması işini uçaklardan devraldığından beri en stratejik taşıyıcı platform olmuştur. Diğer platformlar (uçak, seyir füzesi, sahra topu) ise bugün ancak muhtemel nükleer savaşlarda ikinci vuruş yeteneği kapsamında belki de hiç kullanılma imkânı bulamayacaktır. Son olarak bugün nükleer silahlara sahip olmayan ülkelerin stratejik dengedeki yerinin belirlenmesinde dahi yukarıda saydığımız sistemler içinde konvansiyonel başlık taşıyan balistik füzelere sahip olanlar önde gelmektedir.

BALİSTİK FÜZELERİN TANIMI VE TARİHÇESİ

İkinci Dünya Savaşı'nda ilk seyir füzesi olan Alman V-1[1] roketlerinin geliştirilmiş ve büyütülmüş hali olan V-2 (A-4) roketleri balistik füzelerin ilk başarılı temsilcisiydi. 1944 yılında Avrupa topraklarından İngiltere ve Belçika'yı dövmeye başlayan V-2'ler, sivil halk üzerinde füze terörü ve psikolojik yıkım etkisinin ilk örneği olmuştu (ilk füze 06 Eylül 1944'de Paris'e, iki gün sonra ise yoğun olarak Londra ve Belçika'ya yönelik fırlatılmaya başlanmıştır. Son V-2 roketi/balistik füzesi ise 27 Mart 1945'de ateşlendi)[2].

Uzun menzilli bombardıman uçaklarının radarda görülmesi veya diğer keşif ve erken uyarı unsurları sayesinde geldiklerini önceden haber alarak sığınağa girmek gibi pasif savunma tedbirlerinin alınması, söz konusu balistik füzeler olunca imkânsızdı. O devirde Almanya-Londra arasını 10 dakika gibi bir zamanda kat eden V-2'yi tespit edebilecek bir teknoloji de yoktu. Özellikle sivil halk üzerinde çok etkili olan, aniden ve daha sığınaklara dahi girmeye fırsat bulamadan maruz kalınan bu "balistik füze teröründen" ancak kaderin tecellisi olarak yani savaşın sonuna gelinmesi ile kurtulma imkânı buluşlardı.

Berlin'i işgal eden Amerikalılar ve Ruslar sadece V-2 roket teknolojisini değil, Alman bilim insanlarını da ele geçirmişti. Almanlar roket teknolojisinde o kadar ilerlemişti ki, V-2 roketinden başlayan süreç savaş devam etseydi, daha kapsamlı A-10 roketine (gerçekleşmemiş olan başka bir balistik füze projesi) kadar devam edebilirdi. Alman mühendis Eugene Sanger ise New York'u bombalama hayalini gerçekleştirecek Silbervogel (Gümüş Kuş) "Sub-orbital bomber-Alt (alçak) yörünge bombacısı" üzerinde çalışıyordu. Hiçbir zaman gerçekleşmeyen proje ile V-2'dekinden daha gelişmiş ve birden fazla roket motorundan güç alan insanlı ve insansız modelleri düşünülen bir hava aracı projesi çiziliyordu. Savaştan sonra iki süper gücün (ABD ve SSCB) eline geçen Alman roket teknolojisi ve bilim insanları sayesinde balistik füzeler ve sonrasında balistik füze teknolojisinin üstüne inşa edilen uzay çağının temelleri atıldı.

Genel olarak katı, sıvı veya hibrit yakıt roket motoru ile uçan, hava solumayan ve parabol şeklinde balistik bir yörünge takip eden hava araçlarını balistik füze kategorisinde sınıflandırmaktayız. Günümüzde üretilen onlarca çeşit füzeden balistik füzeleri ayıran temel özellik ise işte bu parabol şeklindeki yörüngedir. Diğer ayırt edici fark ise diğer füzelere nazaran hız ve büyüklük açısından erişilmez olmalarıdır.

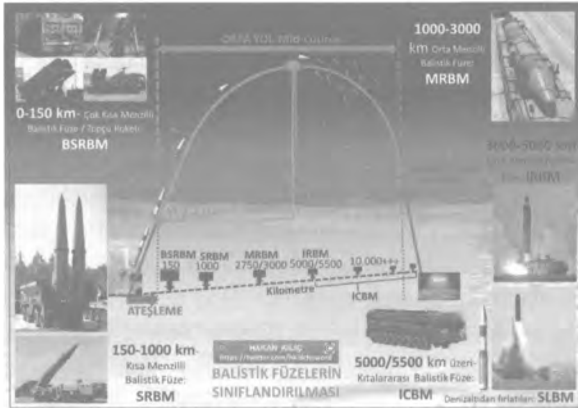
---

1 Seyir füzelerinin atası olan ilk seyir füzesi V-1: Vergeltungswaffe, Almanca'da "intikam silahı" anlamına gelmektedir (Ed. n.).

2 *Encyclopedia Britannica*, https://www.britannica.com/technology/V-2-missile, erişim tarihi: 06.09.2018.

SLV şeklinde kısaltılan, uzay ortamına çıkan uydu taşıma roketleri de aslında birer balistik füzedir. Ancak parabol yörünge yerine dik açı ile istenen yörüngeye uyduyu bırakmak için yakıt miktarının müsaade ettiği ölçüde yüksek irtifaya kadar çıkarlar. Öyle ki, yıllar önce balistik füze çalışmalarına başlayan ülkeler önce iki ve daha çok kademe motor teknolojisini elde ettikten sonra balistik füzeleri daha da geliştirerek uyduları uzaya yerleştirmeye başlamışlardır.

Balistik füzeler, dik açıya yakın bir açı ile ilk aşamada atmosfere tırmanırken tepe noktasına ulaşmak için gittikçe yataya yakın bir uçuş rotası izler. Sonrasında ise tekrar dalışa geçerek son aşamada yine dik açıya yakın bir hızla dalarak yer çekimi gücünü kullanıp hızını maksimize ederek hedeflerine varırlar.

Resim 2: İnfo-Grafik-1: Balistik füzelerin sınıflandırması (Hazırlayan: Hakan Kılıç)

Füze menzili, bu parabol yörüngenin uzunluğu, yani çıkabileceği zirve (tepe) noktasının irtifaı ile doğru orantılıdır. İtki, yani füze motorları bu noktaya kadar çalışır ve genellikle MRBM ve daha uzun menzilli füzelerde gövdeden ayrılır. Bu noktada serbest kalan ve motorlarını atan harp başlığı ise uçuşuna artık sadece yerçekimi kuvveti ile devam eder. Diğer bir ifade ile balistik füzeler uçuşun diğer yarısını bedavaya getirirler. Dolayısıyla büyüklüğü, menzili ve hızı ne kadar yüksek olursa olsun seyir füzeleri veya diğer tüm füze çeşitleri aynı büyüklükteki bir balistik füzenin menziline teorik olarak bile yaklaşamaz. Balistik füzeleri 3. Dünya ülkelerinin veya büyük çaplı devlet dışı aktörlerin (Husiler, Hizbullah vb.) kurtarıcısı yapan özelliği buradan kaynaklanmaktadır. Yani topçu roketleri veya kısa menzilli balistik füzeler, aynı miktarda yakıt ve gövde büyüklüğü ile yeryüzüne paralel, alçak irtifada mesafe kat eden bir seyir füzesinden çok daha uzun menzillere ulaşabilir.

BALİSTİK FÜZELERİN SINIFLANDIRILMASI

Balistik füzelerin sınıflandırılması genelde menzilleri dikkate alınarak yapılır. Birçok web kaynağında temelde dört sınıfa ayrılmış olsa da topçu roketlerinin (BSRBM) ayrı tutulması, kendine ait hususiyetleri ve bu kaynaklarda bile metinlerin devamında topçu roketleri tanımlamaları kafa karışıklığına sebebiyet verdiği için en baştan

menzillerine göre beş sınıfa ayırmak daha mantıklı olmaktadır. Ayrıca aşağıda bahsedeceğimiz gibi menzil sınıflandırması haricinde de başka sınıflandırmalar yapılmaktadır. Ancak genel olarak menzillerine göre şöyle tasnif edilebilir:

1. BSRBM/ARTILLERY ROCKET: Topçu roketi de denen "çok" kısa menzilli balistik füzelerdir. Bazı kaynaklar 300 km kadar olan füzeleri bu sınıftan kabul etse de, özellikle yazılı ve görsel medya siteleri hariç bu konuda uzmanlaşmış yabancı site yazarları veya akademisyenler topçu roketlerinden bahsederken menzili 150 km'ye kadar olan füzelerden bahsettiği için bu şekilde sınırlamak daha doğru olacaktır. Ancak araştırma yapılırken özellikle haber içerikli bir kaynakta "BSRBM" ifadesini gördüğünüzde bununla 300 km'ye kadar bir balistik füzeyi de kast etmiş olacağı ihtimali unutulmamalıdır. Fakat genel kullanımda yabancı kaynaklarda "BSRBM" ifadesiyle 0-150 km arası menzil kast edilmektedir. Örneğin bir ülkeye ait balistik füze 150 km menzil üstünde ise SRBM olarak (280 km menzilli Bora füzesi gibi) sınıflandırılmakta yani topçu roketi veya BSRBM sayılmamaktadır. Bu sebeple biz de 0-150 km arası menzilli olanları şu şekilde sınıflandıracağız: BSRBM (Battlefield Short Range Ballistic Missile/Muharebe Sahası Kısa Menzilli Balistik Füze) olarak sınıflandırıyoruz. Ancak burada "Battlefield" kelimesini birebir çevirdiğimizde genel kullanımda kast edilen manayı tam karşılamamakta daha çok menzilin çok kısa oluşuna atıfta bulunulmaktadır. Bu sebeple Türkçe karşılığını "Çok kısa menzilli balistik füze" olarak kullanmak zannımca daha doğru bir çeviri olacaktır. Diğer yandan 0-150 km aralığındaki balistik füzelere verilen diğer genel kabul görmüş isim ise "Topçu Roketi/Artillery Rocket"dir. Bazı füze üreticisi firmaların resmi sitelerinde "Artillery Missile/Topçu füzesi"[3] şeklinde kullanıldığı da görülmektedir. Özetlersek yerli ve yabancı kaynaklarda sık kullanıldığı şekli ile 0-150 km arası balistik füzeleri BSRBM veya Topçu Roketi/Artillery Rocket olarak sınıflandırabiliriz. Özellikle bu iki terimin bilinmesinde fayda vardır.
2. SRBM: 150-1000 km arası menzilli olanlara SRBM (Short Range Ballistic Missile/Kısa Menzilli Balistik Füze) denir.
3. MRBM: 1000 ila 2750 / 3000 km arası olanlara MRBM (Medium Range Ballistic Missile / Orta Menzilli Balistik Füze) denir.
4. IRBM: 3000-5000 km arası olanlar IRBM (Intermediate Range Ballistic Missile/ Uzun Menzilli Balistik Füze) olarak adlandırılır.
5. ICBM: 5000/5500 km üzeri (5000 km üzerini kabul eden kaynaklar da mevcut) menzile sahip olanlar da ICBM (Inter-Continental Range Ballistic Missile/Kıtalararası Balistik Füze) olarak adlandırılır. Diğer çeşitlerden en önemli farkları, genelde nükleer savaş başlığı taşımalarıdır.

Diğer Sınıflandırmalar

SLBM: (Submarine Launched Ballistic Missile/Denzialtıdan Fırlatılan Balistik Füze): Denizaltılardan ateşlenen balistik füzeler de genelde nükleer başlık taşır ve menzilleri

3 *ROKETSAN A.Ş. Resmi İnternet Sitesi*, "Ürünler, Kara Sistemleri, Ürün Kataloğu (İngilizce versiyon)", http://www.roketsan.com.tr/wp-content/uploads/2018/05/ProductCatalogTech-2018.pdf, s. 16, erişim tarihi: 16.09.2018.

itibariyle ICBM sınıfındandır. Ancak istisna olarak Kuzey Kore'nin Pukguksong-1 kıtalararası balistik füzesi gibi menzil olarak MRBM dahi olsalar denizaltıdan fırlatılıyor ise SLBM olarak adlandırılır.

Menzil temel alınarak yapılan sınıflandırma dışında bu sınıfların içine dâhil olan ancak özel görevlerden ötürü ikinci bir isim alan füze çeşitleri de vardır. Örneğin Çin yapımı DF-21 füzeleri uçak gemisi gibi büyük gemileri vurmak üzere üretildiğinden "ASBM (Anti-Ship Ballistic Missile/Anti-Gemi Balistik Füzesi)" olarak adlandırılır. Bunların dışında "Taktik Balistik Füze (TBM)" olarak isimlendirilenler füzeler de vardır. Nükleer olmayan, yani konvansiyonel başlık taşıyan ve bazı kaynaklarda 200 ila 300 km menzilli balistik füzeler için kullanılsa da (BSRBM örneğindeki gibi) genel kullanım açısından menzili 1000 km'ye kadar olan, yani SRBM türündeki füzelere TBM (Tactical Ballistic Missile/Taktik Balistik Füze) denmektedir.

Ancak tüm bu menzil temelli balistik füze sınıflandırmalarına rağmen, Dünya, Mayıs/Haziran 2018 tarihlerine gelindiğinde yeni bir tür ile tanıştı. Rusya Federasyonu ve İsrail tarafından iki yeni balistik füze dünyaya tanıtıldı. Birisi SS-26 Iskander TBM'sinin Mig-31 savaş uçağına yüklenmiş ve yeni uyarlanmış şekli olan aynı zamanda "Hypersonic Weapon" yani ses hızının 5 katından fazla (5 Mach+)[4] hıza sahip (balistik füze olduğu için bu hız çok normal) silah sistemi olan Kinzhal (Hançer) balistik füzesidir[5]. Diğeri ise İsrail tarafından daha önce geliştirilen EXTRA güdümlü topçu roketinin (yani BSRBM) uçaktan atılan versiyonu MARS adı ile denemeler yapılan bir versiyondur. Füze, IAI firmasının da projeye dâhil olmasıyla RAMPAGE adını almıştır. Füzenin F-16 I uçağından bırakılışı, hem de aynı uçaktan 3-4 tane birden olacak şekilde dünyaya servis edilmiştir[6].

Böylece envantere ve dolayısıyla litaretüre yeni bir tür balistik füze girmiştir. Ancak bu füzelerin uçaktan kurtulduktan sonra yine parabolik yörüngeyi yarım dahi olsa devam ettirmesinden ötürü balistik füze olduğu söylenebilir. Burada anlaşılacağı üzere tahminen iki şey amaçlanmıştır. Bunlardan biri erken uyarı zamanını kısaltmak, diğeri ise hızı ve menzili artırmaktır. Bu yeni balistik füze, Air-Launched Ballistic Missile (ALBM) yani havadan ateşlenen veya havadan bırakılan balistik füze sınıfı olarak sınıflandırılmaya ve tanımlanmaya başlamıştır.

Taktik ve Stratejik Nükleer Silahlar

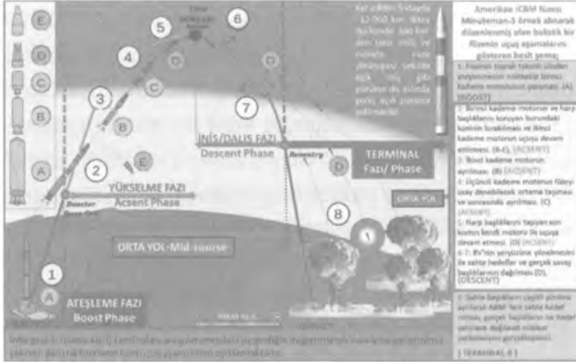
Burada konu ile direkt ilgili olduğundan bir alt başlıkla taktik/stratejik nükleer silah ayrımını yapmak faydalı olacaktır. Şu ana kadar anlatılanlardan nükleer başlık

4 Sesin sürati atmosferin hangi tabakasında veya nemlilik gibi sürati etkileyen hava şartlarına göre değişkenlik göstermektedir? Sesin süratinin karşılığı olarak kullanılan "mach" kelimesi deniz seviyesinden 20 m. yüksekteki sürati saatte 1223,5 km olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla 1 'mach': 1223,5 km'dir. Sesin sürati ile ilgili olarak özellikle yabancı askerî terminolojide *sonic* sürat, sesin bu bir 'mach'lık hızına tekabül eder. 1 'mach'ın altındaki hıza *sesaltı/subsonic*, 1 'mach'a karşılık gelen ses hızına sonic/sonik, sesin 1 ila 5 katı kadar olan 1-5 'mach'lık hızlara *süpersonic/sesüstü*, sesin 5 katından daha fazla olan (5 mach+/5 mach üstü) hızlara ise *hipersonic/hipersonik* sürat denir (Ed.n.).

5 https://missilethreat.csis.org/missile/kinzhal/, erişim tarihi: 12.06.2018.

6 http://www.thedrive.com/the-war-zone/21448/israel-turns-artillery-rocket-into-supersonic-rampage-air-launched-stand-off-weapon, erişim tarihi: 12.06.2018.

taşıyan bir MRBM/IRBM/ICBM veya SLBM'nin sınıfı stratejik nükleer silahtır. Taktik Nükleer Silahlar ise "TNW" (Tactical Nuclear Weapons) olarak adlandırılır. Dolayısıyla bir önceki başlıkta bahsedilen taktik balistik füzeler, nükleer başlık taşıması ve 500 km menzil altında olması şartı ile TNW olarak da adlandırılır. Bu neden önemlidir? Silahsızlanma görüşmeleri ve diğer uluslararası anlaşmalarda çok önem arz eder. Ancak bu konuda ABD-Rusya arasında bir fikir birliği olsa da örneğin Çin için bundan söz edemeyiz. Çin birçok stratejik silahını TNW olarak adlandırmakta ve sınıflandırmaktadır. Ayrıca menzili 600 km altında olan ve nükleer bomba taşıma kapasitesi olan uçaklar da (savaş uçakları) TNW sınıfındadır.

Resim 3: İnfo-grafik 2: Balistik füzelerin uçuş aşamaları (Hazırlayan: Hakan Kılıç).

BALİSTİK FÜZELERİN UÇUŞ AŞAMALARI VE İLGİLİ TERİMLER

Temelde üç aşamaya ayrılan balistik füze uçuş rejimi ve buna ilişkin terimlerin bilinmesi balistik füzeleri tanımak ve daha sonra anlatacağımız füze savunma sistemleri açısından elzemdir. Uluslararası literatürde de geçtiği üzere bu aşamalar;

1. Ateşleme Aşaması (Boost Fazı)
2. Orta Yol Aşaması (Mid-Course Fazı)
3. Dalış Aşaması (Terminal Fazı)

Ateşleme (Boost) Aşaması

Ateşleme aşamasında füze 90 dereceye yakın bir açı ile atmosferin üst katmanlarına doğru saniyeler içinde yükselir ve bir taraftan ses hızının kat kat aşarken, diğer yandan parabolik yörüngesine oturmak için yavaş yavaş açısını yataylaştırarak tepe noktasına (Apogee) doğru tırmanır.

Füzenin taşıdığı motor sayısına göre ağırlığı da uçuşu esnasında değişir. Bu aşamaya kadar füze itki sistemi tek kademeli ise bünyesinden bir şey kaybetmez. Ancak orta menzillilerin büyük çoğunluğu ve daha uzun menzilli olanların geneli iki veya üç kademeli roket motoruna sahiptir. Bu sebeple boost aşamasından kısa bir süre sonra birinci kademe motor atılır ve füze yakıtı tükenen motorunu attığı için daha da hafifler. Bu motor atma işlemine "skirt jettison (etek atma/kademe motoru atma)" denir.

Orta Yol (Mid-Course) Aşaması

Ateşleme aşaması ile dalış aşaması (boost fazı ile terminal fazı) arasında kalan uçuşun en uzun ve yüksek irtifadaki orta kısmıdır. Mid-course uçuşun orta yoludur ancak "yükselme" ve "dalış" olarak iki kısma ayrılır. En dikkat çekici özelliği bu uçuş fazının (aşamasının) anti-balistik füzeler gibi füze savunma sistemlerinin (anti-balistik füze/ABM) sistemlerinin çok büyük çoğunluğunun etki alanının dışında olmasıdır. Füzenin dik çıkışından sonra yeryüzü ile arasındaki açı yataya yakınlaşır. Ardından parabol yörüngeye geçişle devam eden 'Mid-Course'un birinci aşaması yükselme fazıdır ve bu aşama füzenin çıkabileceği zirve/tepe noktasında biter.

Füze bu aşamada yani *yükselme fazı* boyunca taşıdığı tüm fazlalıklardan kurtulmuş olacaktır. Kaç kademe motor var ise tepe noktasına kadar yakıtı tükenen motor bırakılır. Ayrıca çoklu savaş başlığı taşıyor ise yeniden atmosfere giriş aracı olan RV'yi (Re-entry vehicle) koruyan "koni kapak" da atılanlar arasındadır. Zirve/Tepe/Apogee noktasından sonra füzenin en uç kısmında bulunan Multi-MRV veya tek savaş başlığından oluşan RV'den başka bir şey kalmaz.

Bu noktadan sonra zirveyi gören füzenin savaş başlığı veya başlıkları (RV) yerçekiminin etkisi ile gittikçe hızlanarak dalışa başlamış *ve Mid-course* fazının ikinci safhasına geçmiş olur. Çok kısa menzilli veya topçu roketlerinin dışındaki füzeler örneğin Scud gibi kısa menzilli füzelerin dahi savaş başlıklarının hızı yerçekimi etkisi ile ses hızının 7 katını (7 Mach) geçmektedir.

Oysa BSRBM/Topçu roketlerinin uçuş sürelerinin çok kısa olması ve yüksek irtifaya çıkamamalarından dolayı her üç faz da birbirine girmiş gibidir. Dolayısı ile balistik füze savunma sistemleri her aşamada bu *çok kısa menzilli füze*lere veya diğer adıyla *topçu roketlerin*e müdahale edebilir[7].

Balistik füzelerin sürati, ICBM gibi daha büyük ve daha yükseğe çıkan füzelerde ise sesin 25 katını geçmektedir. Balistik füze savunma (BMD) sistemlerini anlattığımızda daha iyi anlaşılması için burada çok önemli bir konuya değinmekte fayda vardır. Balistik füzelerin hızı, balistik füze savunma sistemlerinin başarısını doğrudan etkilemektedir. Ancak sanılanın aksine balistik füzenin hızı güçlü ve büyük motoru ile doğrudan ilgili değil, uçuş yörüngesi ile ilgilidir. Motor ve yakıt tankının büyüklüğü, füzenin hızına dolaylı bir etki yapmaktadır. Ancak balistik füzeleri tehlikeli yapan ve diğer füzelere göre durdurulmasını daha zor kılan püf noktası, parabolik yörüngedir. Örneğin; R-17 Scud füzesi büyüklüğünde ve yakıt kapasitesine (R-17'nin ilk versiyonların boyu 11,25 m) sahip bir füze ile Scud ile aynı motora sahip başka bir füzeyi kıyaslayalım. Çoğunlukla radara yakalanmamak için mümkün olduğu kadar alçaktan uçan ve yeryüzüne paralel yol alan seyir füzesi gibi doğrusal bir yörüngede uçuş gerçekleştirse erişebileceği menzil yakıt/motor gücü ile doğru orantılı alacaktır. Oysa balistik füzeler tepe noktasından yani yolun yarısından sonra yakıt/motor kullanmaz. Dolayısı ile Scud çıkabileceği kadar yukarı çıkmak için tüm yakıtını bu yönde kullanırken, bir taraftan da parabolik yörüngede yatış açısını ayarlayarak tepe noktasına doğru mümkün olduğunca geniş bir çeyrek daire çizerek en uzağa gitmeye

7 Ancak ileride anlatacağımız üzere SRBM'leri imha edebilen çok sistem var iken, topçu roketlerine karşı çok az önleyici sistem bulunmaktadır. Ülkemizin Kilis ilinde bu konuda yaşadığı acı tecrübeleri hatırlayınız.

çalışır. Hassas isabet oranları diğer füzelerin gerisinde olmak kaydı ile balistik füzeler aynı büyüklükteki başka füzelerin, örneğin gemisavar veya seyir füzesinin hiçbir zaman erişemeyeceği hıza ve menzile erişir. Balistik füzenin teknolojisi, seyir füzesine göre çok daha düşük olsa bile tıpkı R-17 Scud örneğinde olduğu gibi balistik füzeler seyir füzelerinden çok daha süratli, uzun menzilli ve durdurulamaz olmuştur.

Terminal Aşaması /Terminal Fazı

Terminal fazı, balistik füzelerin uçuşunun son aşamasıdır. Tepe noktasından dalışa geçen balistik füzenin harp başlığı/başlıkları uzay ortamından yeniden atmosfere giriş yapar. Yerçekimi etkisi ile gittikçe hızlanan başlıklardan her biri çeşitli açılarla değişik şehirlere veya hedeflere yönelir. Terminal aşaması, "Mid-course dalış fazının son kısmında atmosfere giren başlığın yer ile yaptığı açının yaklaşık 45 derece olduğu noktadan sonrası" şeklinde tanımlanabilir. Bu aşamadan sonra başlık gittikçe daha dik bir açı ile dalmaya devam ederken çıktığı/daldığı yüksekliğe bağlı olarak 7-25+ Mach hızlara erişmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere bu hız, füzenin ne kadar yüksek bir irtifadan daldığıyla, yüksekten dalış ise füzenin motorları/yakıtının ne kadar büyük olduğuyla doğru orantılıdır (balistik füze olma şartı ile). Dolayısı ile ICBM'ler en hızlı, SRBM veya BSRBM'ler ise en yavaş olanlardır. Buradan çıkaracağımız sonuç; füze ne kadar büyük yani hızlı ise durdurulması o kadar zordur. Ancak sadece BSRBM'ler için istisnai bir durum vardır ki, 2. Bölüm'de detaylıca ele alınacaktır.

TEHDİT ÜLKE	BALİSTİK FÜZE İSMİ	BF FÜZE TİPİ	HARP BAŞLIĞI AĞIRLIĞI	FÜZE MENZİLİ	KULLANIM
ERMENİSTAN	OTR-21A/-21B (SS-21)	SRBM	482 kg	70 km	OPERASYONEL
ERMENİSTAN	R-11/-17 (SS-1 Scud A / B / C / D)	SRBM	600 kg	190 km	OPERASYONEL
ERMENİSTAN	Iskander-E	SRBM	400 kg	280 km	OPERASYONEL
İRAN	Fateh-110A	SRBM	500 kg	200-210 km	OPERASYONEL
İRAN	Ghadr-1	MRBM	800 kg	1.950 km	OPERASYONEL
İRAN	ZELZAL-2	SRBM	?	210 km	OPERASYONEL
İRAN	M-11 Varyant	SRBM	490 kg	290 km	Bilinmiyor
İRAN	M-9 Varyant	SRBM	320 kg	800 km	Bilinmiyor
İRAN	BM-25 Musudan,Kuzey Kore'den direk alım	IRBM	1.200 kg	4,000 km	OPERASYONEL
İRAN	R-11/-17 (SS-1 Scud A / B / C / D)	SRBM	600 kg	190 km	OPERASYONEL
İRAN	' Scud B' Varyant (Hwasong 5)	SRBM	500 kg	300 km	OPERASYONEL
İRAN	Sejil 1/2/3	MRBM	500-1,500 kg	2.000 km	OPERASYONEL
İRAN	Shahab 1	SRBM	985 kg	300 km	OPERASYONEL
İRAN	Shahab 2 ('Scud C' Varyant)	SRBM	770 kg	500 km	OPERASYONEL
İRAN	Shahab 3	MRBM	1.300 kg	1300 km	OPERASYONEL
İRAN	Shahab 3 Türevleri	MRBM	800 kg	1500-2500 km	OPERASYONEL
İRAN	Tondar 69	SRBM	250 kg	150 km	OPERASYONEL
İRAN	Shahab 4	IRBM	Kesin bilinmiyor	2900-4000 km	GELİŞTİRME SAFHASI
İRAN	Shahab 5	IRBM	Kesin bilinmiyor	4300 km	GELİŞTİRME SAFHASI
İRAN	EMAD	MRBM	750 kg	1700 km	GELİŞTİRME SAFHASI
İRAN	Khorramshahr	MRBM	1800 kg	2000 km	GELİŞTİRME SAFHASI
İSRAİL	Jericho-2	MRBM	450 kg	4800 km	OPERASYONEL
İSRAİL	Jericho-3	ICBM	Nükleer başlık	8/10.000 km	Resmi kabul edilmiyor
İSRAİL	LORA	SRBM	440-600 kg	280 km	OPERASYONEL
SURİYE	M-600	SRBM	500 kg	210 km	Operasyonel/Tahmini
SURİYE	OTR-21A/-21B (SS-21)	SRBM	482 kg	70 km	OPERASYONEL
SURİYE	R-11/-17 (SS-1 Scud A / B / C / D)	SRBM	600 kg	190 km	OPERASYONEL
SURİYE	R-65	BSRBM	200-457 kg	68 km	OPERASYONEL
SURİYE	Scud B Varyant (Hwasong 5)	SRBM	500 kg	300 km	OPERASYONEL
SURİYE	Scud B Varyant (Hwasong 6)	SRBM	700-770 kg	500 km	OPERASYONEL
SURİYE	Scud B Varyant (Hwasong 7)	SRBM	500 kg	700-800 km	OPERASYONEL
SURİYE	Iskander-E	SRBM	480 kg	280 km	OPERASYONEL
YUNANİSTAN	MGM-140/-164/-168 ATACMS	SRBM	560 kg	165 km	OPERASYONEL

Resim 4: Tablo-1: Yakın ve uzak komşularından Türkiye'ye yönelik balistik füze tehdidi (Hazırlayan: Hakan Kılıç). (bkz. renkli forma)

Son yıllarda balistik füzelerin harp başlıkları olan RV'ler de *terminal faz*ında kısıtlı dahi olsa manevra yeteneği kazanmıştır. Bu durum balistik füze savunma sistemlerinin (BMD) sistemlerinin işini daha da zorlaştırmaya başlamıştır. Çin'in B611MR füzesi, İran'ın Emad füzesi, Rusya'nın SS-26 Iskander-M vb. gibi. Balistik füzelerin dalış anında yön değiştirme kabiliyetinin, füze savunma sistemlerinin işini zorlaştırma sebebi, balistik füze savunma sistemleri yani anti-balistik füzelerin büyük çoğunluğunun balistik füzelere tam da bu dalış anında yani *terminal faz*ında müdahale etmesidir. Hedefe kilitlenen anti-balistik füze, son anda manevra yaptığı için balistik füze önleme kabiliyetini yitirmekte veya kaybetmeye başlamaktadır.

Balistik füze savunma sistemlerinde *orta yol/mid-course* aşamasında özellikle ICBM'leri önleyecek anti-balistik füzeleri olsa da genelde tüm dünyada balistik füze savunma sitemleri, balistik füzeleri *terminal faz*ında durdurmak üzerine tasarlanmıştır. Çünkü yere en yakın oldukları, yani anti-balistik füzelerin menzillerinin yeterli olabileceği kısım burasıdır. Bazı akademik değerlendirmelerde *ateşleme faz*ında müdahale etmenin en verimli ve kolay imha metodu olduğu yazmakla birlikte pratikte bu imkânsızdır. Bunun açıklamasını da 2. Bölüm'e bırakarak bu füzelerin neden dünyanın en tehlikeli silah sistemi olduklarını izah edelim.

BALİSTİK FÜZELER NEDEN EN TEHLİKELİ SİLAH SİSTEMİDİR?

Yukarıda balistik füzelerin neden en hızlı füzeler olduğunu anlatmış, durdurulması en zor füzeler olmalarının ve Kitle İmha Silahı (KİS) taşımalarının onları tehlikeli yapan sebeplerin başında geldiğini belirtmiştik. Ayrıca savaş başlıklarının diğer tüm füzelerinkinden büyük olması bir yana, ateşlendikten sonra düşmanın tedbir almak, önlemek veya sivil halkı sığınaklara sevk etmek için dakikaları olduğunu düşünürsek ne kadar tehlikeli oldukları daha iyi anlaşılır. Bugün devletlerin sadece balistik füze tehdidi için onlarca gemi, bina büyüklüğünde radarlar, çok sayıda anti-balistik füze sistemleri, uydular veya ajanslar kurmalarının sebebi budur.

Taşıdıkları konvansiyonel patlayıcılar haricinde, savaş başlığında NBC (Nükleer, Biyolojik, Kimyasal silah) bulunduran yani kitle imha silahı taşıyan balistik füzeler, bugün dünya siyasetini ve politik dengeleri şekillendiren devletlerin ordularının en önemli kuvvet çarpanıdır. Konvansiyonel başlık taşıyan balistik füzelerin etkisi ise daha çok toplum üzerinde oluşturdukları endişe, baskı ve korkudan kaynaklanmaktadır. Çoğu itibari ile CEP mesafesi (hedeften dairesel sapma mesafesi oranı) çok yüksek olmasından ötürü nokta hedef imhası gerçekleştiremeyen balistik füzelerin karşı tarafın gerek ordusunun gerekse halkının savaşma azmini kırması veya halkın devlet yönetimi veya silahlı kuvvetlere olan inancını sarsarak bu otoritelerin halk nezdindeki etkinliğini zayıflatması günümüze kadar görülen savaşlardaki en yaygın kullanım amacı ve sonucu olmuştur. Afgan-Rus Savaşı, İran-Irak Savaşı ve 1.Körfez Savaşı buna örnek olarak verilebilir[8].

8 Sami Aralşın, *Dünya Askeri Teknolojiler Ansiklopedisi: Modern Kara Sistemleri Taarruz ve Taarruz Destek Silahları*, İstanbul 2012, s. 358.

Resim 5: Tablo-2: İran ve Kuzey Kore füzeleri hariç başlıca balistik füzeler
(Hazırlayan: Hakan Kılıç). (bkz. renkli forma)

Şu ana kadar anlattıklarımız dikkate alındığında tümevarımdan çıkan sonuç; balistik füzelerin özellikle ICBM ve SLBM'lerin ülkelerin dış politikalarında kullandıkları en önemli caydırıcılık enstrümanı oluşu ve dış politikaya etki eden ICBM, nükleer denizaltı, uçak gemisi vb. platformlar içinde ICBM'lerin ve denizaltıların ilk sırayı almasıdır. Burada kast edilen denizaltılar sadece nükleer güçle çalışanlar değil, nükleer harp başlığı taşıyan SLBM fırlatma kapasitesi olan balistik füze denizaltılarıdır (İngilizce askeri terim SSBN olarak kısaltılır). Balistik füzeler, caydırıcı silah sistemleri olarak geçerliliğini ilk çıktıkları günden beri hiç kaybetmeden, hatta teknolojik gelişmelere paralel olarak daha da artırarak devam ettirmektedirler. Bunun başlıca sebebi balistik füzelerin, uçaksavar füzeleri, top sistemleri veya savaş uçakları gibi klasik hava savunma araç ve sistemleri ile önlememesidir. Balistik füzeler sadece ve sadece her irtifaya ve her ayrı tip balistik füzeye karşı özel olarak geliştirilen anti-balistik füze sistemleriyle önlenebilir, ki bunun bile başarı oranı bir hayli düşüktür.

SAVAŞLARA ETKİLERİ

Günümüzde kitle imha silahı taşımayan ve kısa menzilli olanları dâhil kırktan fazla ülkenin sahip olduğu balistik füzeler XX. yüzyılın son çeyreğinde savaşların kaderini etkileyici roller oynamıştır. Bunun en önemli örneklerini Afganistan, İran-Irak, Çeçenistan ve Körfez Savaşlarında görmekteyiz. Şimdi balistik füzelerin bu savaşlarda oynadığı rolü inceleyelim.

Afgan-Rus Savaşı (1979-1988)

Afgan-Rus savaşında Rus kuvvetlerini Afganistan'a çağıran Necibullah Hükümeti'ne karşı Afgan askerlerinin ayaklanması, Rus yapımı R-17 Scud füzeleriyle karargâhlarının dağıtılması ile son bulmuştu. Ancak balistik füzelerin esas etkisi savaş boyunca Rus yanlısı hükümetinin fırlattığı 1000'den fazla R-17 yüzünden olmuştur. Necibullah Hükümeti ve Rus ordusuna karşı savaşan Afgan şehirlerine rastgele fırlatılan bu füzeler binlerce can almış ve Afgan mücahitler üzerinde ciddi demoralize etkisi yapmıştır[9].

Günümüzde balistik füzeler ataletsel seyrüssefer (navigasyon) / güdüm sistemi, GPS / GLONASS gibi uydu destekli navigasyon yani güdüm sistemleri ile diğer füzeler kadar olmasa da hassas vuruş yeteneği kazanmıştır. Böylelikle CEP mesafesi 10-50 m. arasına inmiştir. Ancak bahsedeceğimiz bu dört savaşta kullanılan balistik füzelerin CEP mesafesi 100 metreden fazla idi. Bu sebeple füze rastgele düştüğü yerleşim yerlerinde sivil katliamına sebep olmuştur. Bu kadar yüksek sayıda fırlatılması füzenin etkisini artırmış ve yıllarca süren savaş boyunca mücahitlerin çaresini bulamadığı tek silah sistemi olarak tarihe geçmiştir.

Çeçen-Rus Savaşı (1994-1996)

Birinci Çeçenistan Savaşı'nda yine Ruslar 100'den fazla R-17 ve çok sayıda SS-21 Scarab ve Katyuşa topçu roketi göndererek Çeçenlerin ikmal yollarını kesmiştir. Şehirlere attığı füzeler ise halkın panikle şehirleri boşaltmasını sağlamış, sonuç olarak Çeçen halkının savaşma azmini kırmıştır. Burada da görülüyor ki, balistik füzeler, 1990'lı yılların sonuna doğru savaşlardaki sivil halk üzerinde psikolojik baskı unsuru olmaya devam etmektedir.

İran-Irak Savaşı (1980-1988) ve 1. Körfez Savaşı (1991)

Aynı şekilde Körfez Savaşı ve İran-Irak savaşında büyük şehirlerde psikolojik amaçlı kullanım devam etmiştir. Karşılıklı başkentler füze yağmuruna tutularak savaştan uzak ve savaşın şiddetini o ana kadar hissetmemiş insanların bir anda kendilerini savaşın içinde bulmalarını sağlamıştır. Bu sayede örneğin Saddam'ın otoritesi ülke genelinde sarsılmıştır. Bu savaşta 600'den fazla Scud ve türevi kısa menzilli (SRBM sınıfı) balistik füze kullanılmıştır.

BALİSTİK FÜZELERİN YAYILMASI

1981 yılında Mısır'ın Kuzey Kore'ye Scud füzesi satışı balistik füze teknolojisinin tüm dünyaya virüs gibi yayılmasının fitilini ateşlemiş ve İran-Irak Savaşı da dâhil Körfez Savaşı'na gelindiğinde Ortadoğu'da hemen hemen Türkiye'den başka SRBM'ye sahip olmayan ülke kalmamıştır.

9 Bkz. Sami Atalan, *Dünya Askeri Teknolojiler Ansiklopedisi: Modern Kara Sistemleri Taarruz ve Taarruz Destek Silahları*, s. 358.

İRAN Envanterindeki Balistik Füzeler

UZUNLUK (METER) FÜZE ADI	QIAM-1 (KIYAM)	SHAHAB--2	MUSUDAN BM-25 TAEPO D.-X	SHAHAB-3 / ZELZAL-3	EMAD new	SHAHAB-3B	GHADR-110	ASHOURA	SEJİL-2	SAFİR-2 ?	SHAHAB-4 new	SHAHAB-5 (SAHAB) new	Khoramshar MRBM new	LENGTH (METER) MISSILE NAME
DİĞER KULLANICI ÜLKELER	YOK	YOK	KUZEY KORE	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	ANOTHER USERS
MENZİLİ (Km)	750	500	2500/ 3500/ 4000 (F)	2000	1700	1300	2000	2000	2500+	2000?	2475	5000+	2000	RANGE
YAKIT SİSTEMİ	SIVI	SIVI	SIVI	SIVI	SIVI	SIVI	S/K	KATI	KATI	KATI	KATI/ SIVI	KATI/ SIVI	SIVI	FUEL TYPE
CEP (m)	?	?	1300/ 50?	2500	200	2500	?	?	?	?	?	?	?	CEP DIS.
H.BAŞLIĞI TÜRÜ (N/K)														WARHEAD
H.BAŞLIĞI AĞIRL. Kg /Kt / Mt	700 Kg	770 Kg	1200 Kg	800 Kg	750 Kg	800 Kg	?	?	1000Kg	50 Kg Uydu	500 Kg	750 Kg	1000 Kg	WARHEAD WEIGHT
AĞIRLIĞI (Kg)	6155	6095	26000	17410	19000	17410	?	?	26000	26000	22000	64300	?	WEIGHT
ÇAPI (cm)	88	88	200	138	138	138	120	?	150	125	130	210	?	DIAMETER

35 Metre / 35 M · 31,04 · 27,1 · 23,3 · 19,4 · 15,5 · 11,6 · 7,7 · 3,8 · 0m

FIRST DRAWING 2014, UPDATE 21 DEC 2017, IRAN MISSILES TABLE

https://twitter.com/hkilichsword

http://hakankilicaero.blogspot.com.tr/

HAKAN

prototype

Resim 6: Tablo-3: İran'ın kendi üretimi ve envanterinde bulunan balistik füzeleri (Hazırlayan: Hakan Kılıç). (bkz. renkli forma)

Körfez Savaşı'nda ise Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin savaşı tüm Arap coğrafyasına yayma ve İsrail'i savaşa dâhil etme isteği doğrultusunda balistik füze saldırısı başlatmıştır. Çok sayıda Scud füzesi koalisyon hava kuvvetleri tarafından daha ateşlenemeden fırlatma aracındayken (TEL) imha edilmiş ancak buna rağmen Irak 100'e yakın füzeyi ateşlemeyi başarmıştır (1. Körfez Savaşı'nda ilk günlerden sonra savaş uçaklarının yaptığı sortilerin 1/3'nün bu görev için yapıldığı söylenmektedir). İsrail'in yanı sıra Bahreyn, S. Arabistan ve Katar gibi koalisyon ülkelerine Irak tarafından R-17 Scud füzeleri ve Scud'ların harp başlığı küçültülmüş, menzili artırılmış modeli olan El-Hüseyin SRBM'leri gönderilmiştir.

Can kaybı olmamakla birlikte birkaç tane füze de Türkiye'ye atılmış ve Diyarbakır gibi doğu illerindeki boş arazilere düşmüştür (Bu bilgiye resmi kaynaklarda rastlayamıyoruz. Ancak o dönem gazete hatta televizyon haberlerinde haber konusu yapılmış ve Diyarbakır'daki hava üssü yakınındaki boş araziye düşen Scud parçaları görüntülenmişti. Bu füzeler veya parçaları hiçbir yerleşim yerine denk gelmemişti). Bu füzeler CEP mesafesi ve düşük teknolojileri yüzünden savaş boyunca rafineri ve petrol depolama tesisleri gibi İsrail'i cehenneme çevirip savaşa zorlayacak hedefleri vuramamıştı. Akıllıca davranan İsrail hükümeti hem savaştan kurtulmuş, hem de

koalisyonun Irak'ta taş üstünde taş bırakmayan bombardımanını uzaktan seyretmiştir. Körfez Savaşı boyunca Irak'ın balistik füze saldırısı sebebi ile bu ülkelerin (İsrail ve Körfez Ülkeleri) halkı, alarm verilen gecelerde sığınaklarda uyumuş "füze terörünün" şokunu derinlemesine hissetmiş, sivillerden ölen ve yaralananlar olmuştur. Balistik füzelerden bir diğeri de Körfez bölgesinde bir limanda bekleyen Amerikan ikmal gemilerinin yakınına düşmüştür. Uzmanlara göre gemiye isabet etmesi halinde tüm liman ve yakıt depolama tesislerinin dolaysısı ile şehrin yanmasına sebebiyet verebilirdi.

Bu savaştan İsrail ve Suudi Arabistan gibi bazı Arap ülkelerine kurulan ABD Patriot füze sistemi, Scud ve türevlerini durdurmaya çalışarak bir savaşta balistik füze durduran ilk füze olarak tarihe geçmiştir.

[illegible]	WS-1B	DF-21 / CSS-5 (URASM/AS	DF-25	DF-15 / CSS-6	R-17/SS-1 SCUD B	FATEH-110 / FATEH 313	PRITHVI-2	HATF-5 GHAURI	HATF-2 ABDALI	JERICHO-2 / 3	NHK-2	[illegible]
[illegible]	Suriye, Tayland	SUUDİ ARABİSTAN	YOK	İran,Libya,Mısır,Pakistan,Suriye 600 Km	1*	[illegible]	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	[illegible]
MENZİL (Km)	180	1170	3200-4000		300	210 / 3[illegible]	250	1800	180	J2=4800 J3=10000	180	RANGE
[illegible]	KATI	KATI	KATI	KATI	SIVI	KATI	SIVI	SIVI	KATI	KATI	S/K	[illegible]
[illegible]	?	400	50	500	450	[illegible]	50	250	50	?	?	[illegible]
[illegible]	150 Kg	500 Kt	1800 Kg	500 Kg	70 Kt / 980Kg	[illegible]	1000 Kg	700 Kg	450 Kg	1000Kt / 1000Kg	500 KG	[illegible]
[illegible]	725	14700	20000	6200	5900	[illegible]	4400	15850	1750	26000	4900	[illegible]
[illegible]	30	140	140	100	88	[illegible]	110	135	56	156	54	[illegible]
[illegible]	6,4	10,7	14,0	9,1	11,2	[illegible]	9	16	6,5	14	12,2	[illegible]
[illegible]	Çin	Çin	Çin	Çin	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	İsrail	[illegible]	[illegible]

[illegible]	DF-11 / CSS-7	PHL03	WS-2	MGM-140 ATACMS	9K720 ISKANDER/ SS-26	ZELZAL-2	SHOURYA	HATF-3 GHAZNAVI	HATF-4 SHAHEEN-1	EXTRA	[illegible]
[illegible]	Pakistan	YOK	SUDAN	Türk,Yunan, Bahreyn, G.Kore,BAE, 300 km	YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	Azerb. Kazakist.	[illegible]
MENZİL (Km)	600	150	200		500	210	2100	290	750	150	RANGE
[illegible]	KATI	KATI	KATI	KATI	KATI	KATI	KATI	KATI	KATI	KATI	[illegible]
[illegible]	200	?	?	25	2/3 m	[illegible]	?	350	200	10	[illegible]
[illegible]	500 Kg	280 Kg	200 Kg	160 Kg	700 Kg	?	300Kt/1000Kg	20Kt/700Kg	35Kt/750Kg	120 Kg	[illegible]
[illegible]	4200	800	1285	1320	3200	[illegible]	6200	4650	9500	?	[illegible]
[illegible]	80	30	40	61	92	[illegible]	74	80	100	30	[illegible]
[illegible]	8,5	?	7,3	4	7,3	[illegible]	10	8,5	12	?	[illegible]

NÜKLEER HARP BAŞLIĞI TAŞIYANLAR

KONVANSİYONEL HARP BAŞLIĞI TAŞIYANLAR

HER İKİ TÜR BAŞLIĞIDA TAŞIYABİLEN

(1*) İşareti: AFGANİSTAN, ERMENİSTAN, AZERBEYCAN, MISIR, KAZAKİSTAN, LİBYA, KUZEY KORE, SURİYE, YEMEN, TÜRKMENİSTAN, VİETNAM, BİR.ARAP EMİRLİĞİ, UKRAYNA Silahlı kuvvetlerinde kullanılmaktadır.

DÜNYA GENELİNDE KULLANILAN BSRBM, SRBM, MRBM FÜZELERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ TABLOSU

Her iki tabloda da menzili 5000 Km ve üzeri olan füzeler ICBM' dir. (Intercontinental Ballistic Missile-Kıtalararası Balistik Füze). Denizaltılardan fırlatılanlar (SLBM) kapsam dışıdır. Diğer tabloda yer verilen ICBM'lere içinde İsrail Jericho-3 ICBM'nin teyitli resmi bulunmadığından bu tabloda yer verilmiştir. Son güncelleme 24.04.2017

Resim 7: Tablo-4: Türkiye haricinde çeşitli ülkelerin envanterinde bulunan ICBM ve SLBM sınıfı dışındaki diğer tür balistik füzelerden bazıları (Hazırlayan: Hakan Kılıç). (bkz. renkli forma)

ETKİ ETTİKLERİ DİĞER OLAYLAR VE DEVLETLER

Kronolojik olarak ele alırsak insanlığın "balistik füze terörü" ile tanışması, 2. Dünya Savaşı'nda Londra ve Avrupa'daki diğer şehirlere düşen binlerce Alman V-2 roketinden başlamaktadır. Daha sonra Gürcistan Savaşı'nda (08.08.2008 Güney Osetya'daki Savaşı) az sayıdaki kullanımı, İsrail'in Lübnan'a müdahalesindeki (2006) Hizbullah'ın BSRBM/Topçu roketi olan Katyuşa saldırılarını ve Suriye'de devam eden savaşta ülkemize yönelik de fırlatılan ve Kilis ilimizde uzun süre etkili olan çok sayıda Katyuşa roketi saldırılarını hatırlattıktan sonra balistik füze tarihinde dikkat çeken birkaç olaya değinmekte fayda var.

LAST UPDATE 19 APRIL 2018, NORT KOREA SRBM / MRBM / IRBM/ SLBM&ICBM, https://twitter.com/hkilichsword

HAKAN KILIÇ http://hakankilicaero.blogspot.com.tr/

ÜRETİCİ	KUZEY KORE BALİSTİK FÜZELERİ / NORTH KOREA BALLISTIC MISSILES												PRODUCE
DİĞER KULLANICI ÜLKELER	YOK	İRAN COPIED	YOK	YOK	YOK	YOK	MISIR, SURİYE	İRAN	YOK	YOK	YOK	YOK	ANOTHER USERS
DURUMU	Test edilmiş, SLV olarak operasyonel, ICBM olarak geliştiriliyor. 1. Kademe ile menzil 15000 km tahmin ediliyor	Taepo Dong-2 GELİŞTİRİLMESİNE ÖNCÜLÜK ETTİ. OPERASYONEL DEĞİL. 1 KADEME İLE 5000 km	2017 Sonlarında test edildi. GELİŞTİRİLMEKTE / In development	GELİŞTİRİLMEKTE / In development	HİÇ TEST EDİLMEDİ. GELİŞTİRİLMEKTE / In development	GELİŞTİRİLMEKTE / In development	OPERASYONEL, SINCE 1994	Alt varyantları İran/K.Kore'de operasyonel. Üst varyantlar ise geliştiriliyor. Operational / In development	İlk test Aralık 2014. Nükleer güçle çalışmayan bir denizaltından fırlatılabiliyor. Geliştirilmekte / In development	İLK TEST ŞUBAT 2017, GELİŞTİRİLMEKTE / In development	OPERASYONEL, SINCE 1994	İlk kez Nisan 2017'de görüldü. İlk kez 29.05.2017'de test edildi. GELİŞTİRİLMEKTE / In development	STATUS
MENZİLİ (Km)	6000-10000	2000 / 5000	8500/ 13000	10000 +	11500	8000/ 10000	1500	3000 / 4000	1200 / 2400 ?	2000	1000	4500	RANGE
İTKİ / YAKIT SİSTEMİ / KADEME	3 Kademe SIVI	2 Kademe SIVI	3 Kademe SIVI	4 Kademe SIVI	SIVI	SIVI	1 Kademe SIVI	1/2 Kademe SIVI	2 Kademe KATI	2 Kademe KATI	1 Kademe SIVI	SIVI	PROPULSION / STAGE / FUEL TYPE
CEP (m)	?	?			?	?	2000	1300	?	?	?	?	CEP DIS.
H.BAŞLIĞI TÜRÜ (N/K)												?	WARHEAD
H.BAŞLIĞI AĞIRLIĞI	1500 Kg	750 Kg	?	?	1000 Kg	?	2X600 Kg	1200 Kg	?	TEK ?	500 Kg	?	WARHEAD WEIGHT
AĞIRLIĞI (Kg)	64300	20700	?	?	30000	?	16500	26000	?	?	6400	?	WEIGHT
ÇAPI (cm)	240	136	200	?	200	200	136	200	150	150	0,88	?	DIAMETER
TÜR/SINIF	SLV / ICBM	IRBM	ICBM	ICBM	ICBM	ICBM	MRBM	IRBM	SLBM	MRBM	SRBM	IRBM	CLASS
35 Metre 31,04 m	TAEPODONG / KN / HWASONG												35 m 31,04 m
27,1													27,1
23,3													23,3
19,4													19,4
15,5													15,5
11,6													11,6
7,7													7,7
3,8													3,8
0 m													0 m
UZUNLUK (METRE)/ FÜZE ADI	TaepoDong-2 / UNHA-3 / Paektusan3	Taepo Dong-1 Moksong/Paekdosan	HWASONG-15 new	KN-20 / HWASONG-14 new	KN-08 / HWASONG-13 new	KN-14 (KN-8 MOD-2) new	NO DONG-1	Musudan BM-25	KN-11 / Pukguksong-1 Polaris-1 new	KN-15 / Pukguksong-2 Polaris-2 new	HWASONG-7	KN-17/HWASONG-12 new	LENGTH (METER)/ MISSILE NAME

Resim 8: Tablo-5: Kuzey Kore balistik füzeleri (Hazırlayan: Hakan Kılıç). (bkz. renkli forma)

Bunlardan biri Yemen'de, Suudi Arabistan ile savaşan Husi'lerin ilginç şekilde İran desteği ile 800 km menzilli bir balistik füze (Burkan-1 ve Burkan-2) üretmiş ve Suudi Arabistan'a karşı kullanmış olmalarıdır[10] (Aslında Yemen veya Husilerin kısa sürede bu derece bir balistik füze teknolojisine sahip olması imkânsızdır. Ancak İran Husilere balistik füze teknolojisi veya bizzat füze motorları tedarik etmiştir. Husilerin sadece Yemen'de montajı gerçekleştirdikleri tahmin edilmektedir).

Bir diğer ilginç örnek, nükleer güçle çalışan denizaltısı olmamasına rağmen dünyadaki tek örnek olarak dizel denizaltıdan nükleer füze ateşleyen Kuzey Kore'dir. BM-25 Musudan IRBM füzesinin denizaltıdan fırlatılan SLBM modelini (KN-11/ Pukguksong-1) ateşleyerek nükleer füze ateşleyen denizaltıya sahip olan Kuzey Kore rakipleri olan Güney Kore, Japonya ve ABD'de ciddi endişe sebebi olmaktadır. Her

10 http://www.janes.com/images/assets/330/72330/Yemeni_rebels_enhance_ballistic_missile_campaign.pdf, erişim tarihi: 06.04.2018.

ne kadar Amerikalılar bunun bir denizaltıdan değil, su altındaki bir tüp/kanisterden fırlatıldığını iddia etse de 2017 yılı içinde Kuzey Kore'nin gerçekleştirdiği HS-12, HS-14 ve HS-15 denemeleri tüm komşu ülkelerde endişeye sebebiyet vermiştir. Bu denemelerin bazılarında balistik füze Japonya'nın üzerinden geçerek Pasifik Okyanusu'na düşmüştür. HS-14 füzesini okyanus aşırı deneme sahası olmadığı için uzun menzilde deneyemeyen Kuzey Kore, parabol yörüngenin iki ayağına birbirine doğru çekerek (Tablo-2'deki 1 ve 8 no lu aşamaları) yani parabolik eğimi bozup daha yükseğe ama çok daha kısa mesafeye atarak dünyaya 8000-11000 km arası menzilli bir kıtalararası balistik füzesi (ICBM) olduğunu göstermiştir. Bu denemede HS-14 füzesi 4500km irtifaya çıkmıştır[11].

Üçüncü örnek: 1986 yılında ABD'nin Libya'daki Kaddafi'yi hedef alan bombardımanına cevap olarak İtalya'nın Sicilya Adası yakınlarındaki Lampedusa'daki ABD askerî tesislerini hedef alan 3 adet Scud füzesi saldırısı idi (15.04.1986). Bu saldırı başarısız olsa da Avrupa'nın balistik füze tehdidinin farkına varmasında önemli bir kilometre taşı olmuştur. Hatta Avrupa Aster-30 Anti-balistik Füze Savunma Sistemi'nin, mevcudiyetinin bu saldırıya borçlu olduğu bile söylenebilir.

İsrail'de ise durum biraz daha farklı idi. Sanılanın aksine İsrail'in balistik füze tehdidi karşısında uyanışı Körfez Savaşları'ndan çok daha öncesindedir. 1973 yılındaki Yom Kippur Savaşı'nda yenilen Suriye, İsrail hava saldırıları karşısında çaresiz kalması sonucu bir caydırıcılık unsuru olarak yoğun Scud füzesi teminine yönelmiştir. Diğer taraftan İran'ın balistik füze teknolojisinde hızla ilerlemesi, İsrail'in topraklarına daha tek bir Scud füzesi bile düşmeden önce önlem almaya itmiştir. Bunun

TÜRKİYE'NİN ÜRETTİĞİ TOPÇU ROKETLERİ VE DİĞER BALİSTİK FÜZELER
TURKEY PRODUCTION OF ARTILLERY ROCKETS AND BALLISTIC MISSILES

FÜZE İSMİ / MISSILE NAME	MENZİLİ (Km) / RANGE (Km)	YAKIT SİSTEMİ / FUEL SYSTEM	CEP MESAFESİ (m) / CEP DISTANCE (m)	HARP BAŞLIĞI TÜRÜ / WARHEAD TYPE	HARP BAŞLIĞI AĞIRLIĞI (Kg) / WARHEAD W.	AĞIRLIĞI (Kg) / WEIGHT (Kg)	ÇAPI (mm) / DIAMETER (mm)	GÜDÜM SİSTEMİ / GUIDANCE
KHAN/ BORA (Yıldırım-2)	280	Kompozit KATI SOLID	30	Tahrip, Parça Tesirli	470	2500	610	GPS/ INS
J-600 T YILDIRIM (B-611M)	150	Kompozit KATI SOLID	150	Tahrip, Parça Tesirli	480	2100	600	GPS / INS
TRG-300 KAPLAN (Kasırga)	120	Kompozit KATI SOLID	50	Tahrip, Parça Tesirli	105	585	300	GPS/ INS
TRG-230	70	Kompozit KATI SOLID	30	Tahrip, Çelik Bilyeli	45	210	230	GPS / INS
TRG-122	35	Kompozit KATI SOLID	30	Tahrip, Parçacık etkili	13,5	72	122	GPS
TR-122	40	Kompozit KATI SOLID	?	Tahrip	14,8	65.9	122	-

J-600T hariç diğerlerinde üretici Roketsan firmasının verileri esas alınmıştır. Daha önce üretilen, sonradan başka füzelere evrilen ürünlere yer verilmemiştir. Ayrıca tablodaki füzelerin ÇNRA/ÇKRA uygulamaları da tabloda yoktur. Bu füzeler kullanılarak (MCRL) ÇKRA-122/300 Çok Kundaklı Roketatar Silah Sistemi, (MBRL) T-107/122 ÇNRA Çok Namlulu Roketatar

Resim 9: Tablo-6: Türkiye'de üretilen milli topçu roketleri/ BSRBM'ler ve SRBM (Bora balistik füzesi) türü füzeler (Hazırlayan: Hakan Kılıç). (bkz. renkli forma)

11 http://nationalinterest.org/feature/north-korea-test-fires-ballistic-missile-can-hit-almost-23405, erişim tarihi: 06.04.2018.

üzerine İsrail, savaşa yetişmemiş olsa da Körfez savaşlarından 4 yıl önce 1986'da Arrow füze sistemi projesini başlatmıştır. Ayrıca Hizbullah'ın topçu roketlerine karşı orta ve alçak irtifa füze savunma sistemi geliştirmiştir. Iron-Dome ve David's Sling adı verilen bu sistemler, dünya üzerinde BSRBM'lere karşı etkili olan nadir anti-balistik füze sistemleridir.

Kısaca balistik füzelerin savaşlarda veya kısa süreli kriz zamanlarında kullanım amaçlarını birkaç başlık altında toplayarak bu bölümü bitirelim. Bunlar;

-Caydırıcılık veya güçlü bir kuvvet çarpanı olarak kullanım,
-Uzun menzilli topçu kuvveti gibi kullanım,
-Gözdağı vermek,
-Şehirlerde terör amaçlı,
-Politik olarak güçlü görünmek,
-İntikam almak,
-Medyayı kullanarak propaganda/psikolojik harp amaçlı kullanım şeklinde olmuştur.

2. BÖLÜM

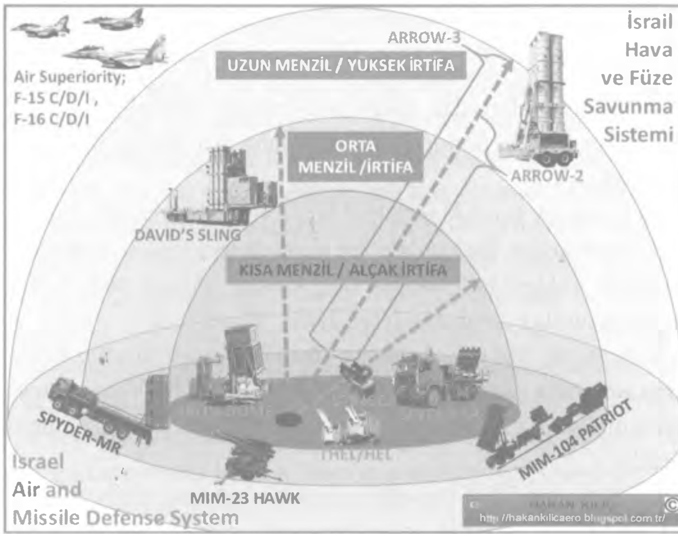
DÜNYA ÜZERİNDEKİ BALİSTİK FÜZE SAVUNMA SİSTEMLERİ (BMD) VE ÇALIŞMA PRENSİPLERİ

Balistik Füze Savunma "Ballistic Missile Defense-BMD" sistemleri sadece anti-balistik füzeler (Anti-Ballistic Missile-ABM) ve onları yönlendiren radarlardan ibaret değildir. Sistemin en son kademesinde yer alan anti-balistik füzeler, balistik füzeleri havada yakalayıp imha eden füzeler olmakla birlikte, tıpkı kara harekâtındaki piyadeler gibi cephenin en ilerisinde olsalar da başarıları arka planda çalışan diğer sistemlere bağlıdır. Anti-balistik füzeler imha işlemini üç şekilde yerine getirirler:

1. Çarpınca patlayarak
2. Yakınında patlayarak
3. Patlayıcı barındırmadan sadece çarparak

Bugün dünya üzerinde balistik füze savunma konusuna çok hassasiyetle yaklaşan ve bu uğurda para ve emek harcayan ülkelerin başında ABD, İsrail ve Japonya gelmektedir. Bu yüzden balistik füze savunma sistemlerinin ayrıntıları anlatılırken daha çok bu üç ülke üzerinden örneklendirme yapılacaktır. Bunun sebebi bunların en çok füze tehdidi algılayan üç ülke olmasıdır. Burada "*Çin ve Rusya'ya yönelik NATO kaynaklı ICBM tehdidi yok mu?*" gibi bir soru akla gelebilir. Tabii ki vardır. Ancak her iki bloğun veya üç devletin birbirine karşı tehdidi ICBM/SLBM kaynaklı olduğu ve bu füzeleri de önleyecek yeterli sistem olmadığı için bu konuda önlem daha çok ICBM/SLBM üretimi yani "nükleer dehşet dengesi" şeklinde özetlenen nükleer caydırıcılık üzerine kuruludur.

Aslında öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, dünyada balistik füzeleri %100 güvenilir bir şekilde önleyebilen savunma sistemi ve balistik füze savunma sistemi olmadığı gibi, bütün balistik füze çeşitlerine karşı etkili tek tip bir anti-balistik füze

Resim 10: İnfo-grafik-3: İsrail hava ve füze savunma şemsiyesi info-grafiği (Hazırlayan: Hakan Kılıç).

de yoktur. Zaten olması da düşünülemez. Bütün ülkelerin nihai amacı sabit, mobil ve gemi tabanlı radar/sensör ağları ile desteklenmiş, her irtifaya, dolayısıyla her ayrı balistik füze türüne özel savunma yapan anti-balistik füzeler ile kademeli bir füze savunma şemsiyesi kurmaktır.

Konumuz sadece balistik füze savunma sistemi olmakla birlikte hem füze hem hava savunması için geçerli olan ana kuraldan bahsetmek gerekir. Kademeli ve her irtifaya ayrı ayrı müdahale eden değişik tipteki füze sistemlerinden oluşan ve aynı zamanda bu sistemlerin birbirleriyle ve kara, deniz, hava ve uzaydaki sensörlerle entegre olan bir sistem gerekmektedir. Balistik füze savunması veya hava savunmasının başarı yüzdesi erken uyarı ve anlık komuta-kontrolden geçmekte, bu ise entegrasyonu sağlama oranı ile doğru orantılıdır.

Burada kısaca balistik füze savunması ile hava soluyan hedeflere (uçak, helikopter, seyir füzesi vb.) karşı yapılan hava savunması arasındaki farklara değinmekte fayda vardır. Yukarıda bahsettiğim gibi başka hiçbir insan yapısı aracın erişemeyeceği hızlara ulaşmaları klasik hava savunma sistemlerinin hedefleri ile aralarında muazzam farklar doğurur. Dolayısıyla çok kez uçakların korkulu rüyası haline dönüşmüş bir hava savunma sisteminin balistik füzeler karşısında etkisiz kaldığı görülür. Diğer taraftan hava savunma sistemlerinde 20-25 km irtifaya kadar etkili olmak çok yüksek bir skala anlamına gelirken, bu rakam balistik füze savunmasında sıradandır.

Uçakla yapılan hava saldırılarında savunma güçlerinin veya merkezlerinin dakikaları hatta çoğu zaman bir saatten fazla vakti varken, balistik füze saldırısına uğramış bir şehir ve karargâhın sadece dakikaları hatta saniyeleri kalmış demektir. Eğer hava savunma sistemi balistik füzelere göre revize edilmemiş ise anti-balistik füze ateşlemek bir tarafa, balistik füze tespit edilse bile karar almakta geç kalınacağı için savunma yapılamayacaktır. Bugün çoğu ülkede durum budur.

FÜZE SAVUNMA SİSTEMLERİNİN GENEL ÇALIŞMA İLKELERİ

Öncelikle birinci bölümde anlattığımız üzere, anti-balistik füzelerin hedefi olan balistik füzeler çok hızlı olduklarından dolayı anti-balistik füzelerin de onları yakalamak için çok hızlı olması gerekir. Sonuçta dünyada daha hızlı bir hedefi kovalayan savunma sistemi yoktur.

Diğer bir husus da, genelde terminal fazda müdahale üzerine kurgulanmış olan füze savunma sistemlerinin haricindeki üst katman savunma sitemlerinin daha uzun menzilli ve taşıdığı nükleer başlıklardan dolayı daha tehlikeli olan ICBM önleyebilmek için uzay ortamında müdahale edecek kadar yüksek irtifaya çıkabilmesi gereğidir. Bunlar ekso-atmosferik, atmosferin dışına çıkabilen füzelerdir. Kızılötesi/ultraviyole arayıcı ve aynı zamanda çarparak imha edici başlıklara "EKV-Exo-atmospheric Kill Vehicle-Ekso-atmosferik öldürme/imha aracı" sahip olması etkili olmasında temel şartlardan biridir.

Harp başlığı yerine EKV barındırmanın bir sebebini şöyle anlatabiliriz; hedef balistik füzelerin birinci bölümde anlattığımız gibi menzil artırmak için parabol yörüngenin tepe noktasını mümkün olduğunca yüksek irtifaya taşıyarak yani uzay ortamına çıkarak dalış yapması. Bu ortamda yani uzayda takdir edersiniz ki, balistik füze daha doğrusu RV'den başka hiçbir insan yapımı yüksek ısı kaynağı olmayacaktır. Bu da kızılötesi algılayıcılarla kolayca tespit edilmesini sağlamaktadır.

Balistik füzelerin terminal aşamasında tek başına kalan ve dalışa geçen savaş başlıkları olan RV'ler (Re-entry Vehicle/yeniden giriş aracı) birden fazla olabilir. Sonradan dağıtılan bu çoklu savaş başlıklarına ise birbirine yakın manalar içeren "MIRV-Multiple Independently Targetable Re-entry Vehicle/Çoklu bağımsız hedeflenebilir yeniden giriş aracı" veya terminal aşamada manevra yeteneği olan "MIRV-Multiple Maneuverable warheads/Manevra kabiliyetli çoklu savaş başlığı" olarak tanımlanır. Kısaca Türkçe ifadesi ile "çoklu savaş başlığı" diyebiliriz. Dolayısıyla harp başlığı yerine kızılötesi arayıcı başlık barındıran EKV'nin ayrıca harp başlığı yani patlayıcı barındırmasına gerek yoktur. Çünkü uzay ortamında yüksek hızla yapılan çarpışmanın kinetik enerjisi o kadar yüksektir ki, EKV de hedef RV de imha olmaktadır.

Anti-balistik füzelerin havanın sürtünme etkisinden kurtularak yakıt tasarrufu yapmaları için boyut küçültmeleri gerekti. Bunun için de ağırlık ve boyuttan tasarruftan sağlayacak şekilde harp başlığı taşımayacak şekilde yapılmaya başlandı. Dolayısıyla hız ve menzilleri arttı. Körfez Savaşı'nda bile Irak'ın Scud füzeleri sadece 100-250 km yükseğe çıkabildiklerinden hedefe dalışlarında 2 km/saniye yaklaşık 6-7 Mach arası bir hıza ulaşmaktaydılar. Bu da Patriot'lar için çok zor bir hedef teşkil etmemekteydi. Ancak bugün dünya genelinde yaygınlaşmış ve çok daha gelişmiş olan balistik füzeler bu tehdidin çok çok üstündedir. Diğer bir önemli sebep de budur. Yani artık anti-balistik füzeler birçok ICBM/IRBM/MRBM türü füzeyi yakalama konusunda hızlarından dolayı aciz kalmaktadır. Bu yüzden en garantili yol olan EKV cihazının kızılötesi algılayıcılar ile balistik füzenin RV'sini tespit edip uzay ortamında ufak manevralarla kesişme noktasına varması ve çok yüksek bir enerji ile çarpışarak imha etmesidir.

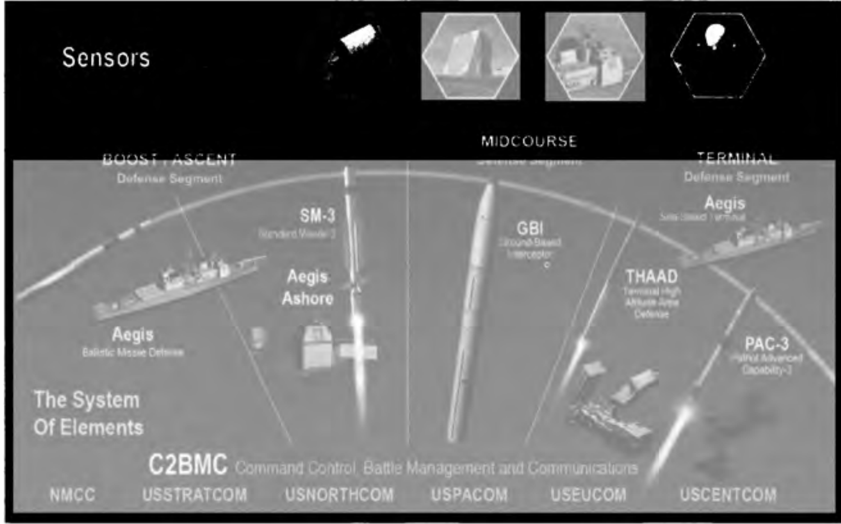
Temelde balistik füzeler uçuşun her aşamasında ayrı füze sistemleri ile durdurulabilir. Hatta ayrı radarlar ile takip edilir. Örneğin bir kıtalararası balistik füzenin (ICBM) çıkışından hedef kıtaya varana kadar değişik tespit, takip ve son aşamadaki anti-balistik füzenin kilitlenmesini sağlayan radar veya ultraviyole tespit sistemi birbirlerinden bağımsız tespit ve izleme yapabilir ancak aynı zamandan birbirlerine entegre ünitelerdir. Bunun sonucu olarak çok kısa menzilli SRBM ve BSRBM'lerin EKV kullanılarak imha edilemeyeceğinin de altını çizmek gerekmektedir.

Şöyle bir örnek verelim. Rusya'dan ateşlenen bir balistik füze, ateşleme/boost aşamasında Thule-Grönland veya Norveç-Vardo'da bulunan Globus-II erken uyarı radarları tarafından tespit edilir. Ayrıca DSP, SBIRS ve STSS uyduları gibi ultraviyole tespit, izleme koordine sistemleri ile anti-balistik füzelerin müdahalesine zemin oluşturulur. Globus-II Radarı ilk başta ABD tarafından uzaydaki binlerce uzay çöpünü izlemek için veya bu bahane ile kurulmuş olup, şu an Asya Kıtasını izleyen X Bant Erken Uyarı Radarlarından biridir. Norveç'e 40.000 km mesafede ve ufuk çizgisinin üstündeki elma boyutundaki cisimleri dahi tanımlayabilir. Füzenin önlenmesi ise Kuzey Kutbu veya Atlas okyanusu üzerindeyken AEGIS gemileriyle veya ABD ana karasındaki balistik füze savunma sistemlerinin erken uyarı radarları ile ve SM-3 veya GBI gibi anti-balistik füzeleri ile olur.

Kıtalararası balistik füzelerin (ICBM) imhasından bahsedecek olursak, ateşleme aşamasında imha edilen bir ICBM için, dünyanın her yerini hedef olarak alabilecek kadar uzun menzilli olduğundan, imha işleminin küresel bir savunma işlemi olacağını söyleyebiliriz. Eğer ateşleme aşamasında ICBM engellenmiş ve başarılı bir şekilde durdurulmuş olursa, birden fazla savaş başlığı (MIRV) taşıyan füze bunları dağıtmaya imkân bulamadan imha edilmiş demektir. Ateşleme fazında yapılan füze savunması diğer füze savunma katmanlarındaki yükü hafifleteceğinden en mantıklı çözümdür. Fakat bazı Türkçe raporlarda buna benzer ifadelere rastlasak da bu çözüm yolunun pratikte tercih edilmesi ve başarıyla uygulanması neredeyse imkânsızdır. Çoğu zaman ateşleme bölgesi cephe hattının çok gerisinde olduğundan, bu tercih aynı zamanda en zor çözümdür. Oysa ateşleme aşamasında balistik füzeler nispeten daha yavaş ve savunmasızdır. Bununla birlikte bu aşamada vurulduğunda anti-balistik füzenin fırlatıldığı yerin yakınına düşeceği kaçınılmazdır. Örneğin Rusya'nın iç kesimlerindeki bir ICBM silosu yakınına bir ABD füze bataryasını sokamayacağımıza göre, tek alternatif, denizlerin derinliklerindeki nükleer güçlü balistik füze denizaltılarını sürekli tespit ederek, yani yerini bilerek daha füze fırlatmaya başlamadan imha etmektir. Daha fantastik olanı ise, denizaltıdan ateşlenen bir SLBM'nin yakınlarda bulunan bir AEGIS Bölge Hava Savunma Gemisinin (Muhrip/Destroyer) gibi bir platform tarafından fırlatılan SM-3 anti-balistik füzesi ile durdurulmasıdır. Takdir edileceği üzere bu durumun meydana gelmesi, ancak çok büyük bir tesadüfî sonuç ile mümkündür.

Ancak yeri gelmişken şunu da belirtmek gerekir ki, uzun yıllar sürdükten sonra bir ara durulur gibi olan ve günümüzde yeniden alevlenen soğuk savaşta, NATO ile Varşova Paktı (Rus) ve Çin nükleer başlık taşıyan balistik füze denizaltılarının birbirini kovalaması ve yerlerini tespit etme mücadelesinin altında yatan gerçek sebep budur. Yani balistik füze taşıyan denizaltılarla ilgili olarak, tüm mücadelenin yerini

kaybettirmek-bulmak üzerine olduğu söylenebilir. Yoksa sanıldığı gibi bu denizaltılar, dost gemilerin vurulmasını önlemek için değil, çıkacak bir nükleer savaşta, düşman denizaltının füzelerini fırlatamadan batırılması için izlenmekte ve tespit edilmeye çalışılmaktadır. Nükleer güçlü balistik füze denizaltıları ile nükleer güçlü saldırı denizaltılarını yani balistik füze taşımayanları karıştırmamak gerekmektedir. Bu arada şunu unutmamak gerekir ki, sanılanın aksine nükleer savaşın ön önemli hedefleri başkentler değil, SLBM tipi nükleer başlık taşıyan denizaltılar ve yine nükleer başlık taşıyan kara tabanlı ICBM silolarıdır.

Resim 11: ABD balistik füze savunma sisteminin unsurları.

Her ne kadar yukarıda anlattığımız gibi en garantili yöntem; ateşleme veya orta yol (mid-course) aşamasında, yani füze uzayda iken EKV kullanılarak dağılan savaş başlıklarını ana karanın çok çok uzağında vurmak şeklinde görülse de, bunun için şans, çok ileri teknoloji veya yüksek maliyet gerektiği bir gerçektir. Bu yüzden dünya genelinde en yaygın olan anti-balistik füze ve füze savunma sistemleri, terminal fazında, yani füzenin dalış aşamasında imha edildiği sistemlerdir. Eğer füzenin başlığı kitle imha silahı taşıyorsa terminal safhasında olan füzeyi vurmanın da riski fazladır. Çünkü balistik füze artık yeryüzüne yakındır ve savaş başlıkları dağılmış bir vaziyettedir.

Ancak balistik füzelerin başlıklarının bir kısmı sahtedir. Bunun sebebi, anti-balistik füzelerin bir kısmının bu sahte başlıklara yönelmesini sağlayarak asıl harp başlığının hedefi vurma ihtimalini arttırmaktır. Böyle bir durumda, yani harp başlıkları yere vurmadan önce onu imha etmeye çalışmak, sahte başlıklara yönelme riski ile birlikte balistik füzeleri daha da tehlikeli bir hale getirmektedir. Örneğin balistik füze denizaltılarında (SSBN) bulunan ve 10 adet başlık taşıyan MIRV'lerde bazı başlıklar sahte hedeftir (Fransız donanmasının Triomphant sınıfı nükleer tahrikli balistik füze denizaltısında 16 adet M61 SLBM'nin her biri 10 adet 150 kt nükleer başlık taşır ve 5400 deniz mili mesafeye ulaştırabilir).

Karşımıza çıkacak korkunç durumun matematiği şöyle örneklendirilebilir: Rus/Borei sınıfı SSBN'lerde[12] 4500 deniz mili menzilli, ABD/Ohio sınıfı SSBN'lerdekiler ise 6100 deniz mili menzile sahip SLBM'ler vardır (24 adet Trident-II D5 W88 füzesinde her birinde 8 adet 475 kt gücünde başlık veya yine 24 adet Trident-II D5 SLBM'nin W76 modelinde 100 kt gücünde 8 adet nükleer başlık) bulunan SLBM'ler görüldüğü üzere MIRV ile doludur. Bunlar özetle bir denizaltının Fransız donanmasında 160 adet, Rus 96/160, ABD 192 başlık gönderebileceği ve bunların bir kısmının ise sahte hedef olduğu gerçeğini doğurur. Sonda söylenmesi gereken cümleyi başta söylemek gerekirse aslında hiçbir ülkenin böyle bir saldırı karşısında sayı olarak 200'e yakın başlığı vurabilecek bir önleme sistemi yoktur. Ayrıca 10 km irtifanın altına vurulan bir nükleer harp başlığının yerde patlamış olmasıyla, havada imha (!) edilmiş olması arasında fark yoktur. Günümüzde zaten atom bombası yok denecek kadar azdır. Atom bombası çok düşük kt cinsi etki gücünde termonükleer patlamayı tetiklemek için hidrojen bombalarının yanına ilk reaksiyonu başlatması için yerleştirilir. Yani önce çok düşük kt gücünde bir atom bombası, daha sonra saliseler içinde hidrojen bombası patlar. Yani günümüzde hemen hemen tüm ICBM/SLBM'ler hidrojen bombası taşır ve termonükleer patlama daha çok etki etsin diye füze yere düşünce değil, 5-6 km irtifada patlayacak şekilde tapa ayarı yapılır. Zira havada patlatılan harp başlığının nükleer serpintisi atmosferik hareketler sebebi ile daha da geniş bir bölgeye yayılır, ayrıca şok dalgası arazide kırılıma uğramamış olur. Böylece nükleer harp başlığının havada infilak etmesi, yerde patlamasından daha da ağır sonuçlar doğurur.

Diğer yandan *boost/ateşleme* fazında savunmaya örnekler de yok değildir. Ancak bunların tamamı BSRBM'lerde görülmüştür. Hatırlanacağı üzere Lübnan Savaşları'nda Hizbullah'ın fırlattığı sınıra çok yakın Katyuşa füzeleri İsrail'in Iron-Dome sisteminin füzeleri tarafından ateşleme aşaması denecek bir yükseklikte vurulmuştur. Fakat topçu roketi kategorisindeki Katyuşa füzelerinin uçuş rejimi ve irtifası, SRBM ve üzeri balistik füzeler kadar yüksek değildir. Dolayısıyla bunları "ateşleme aşamasında balistik füze imhası"nın başarılı olabileceği iddiası çerçevesinde değerlendiremeyiz.

Burada ateşleme fazındayken önleme sistemleri ile ilgili olarak bir parantez açmakta fayda vardır. 2009 yılında ABD yönetimi "Kinetic Energy Interceptor" sistemini yani Manyetik Railgun sisteminin uzun menzilli olanını ve 2011 yılında ise "Airborne Laser" yani uçak ve İHA'lara lazer koyarak balistik füzeleri ateşleme fazında imha projelerini iptal etmiştir. Ancak 2016 yılında bu projeler yeniden başlamıştır. Buna göre düşman topraklarına yakın uçan bir İHA'daki lazerle veya gemide konuşlu bir "Electromagnetic Railgun/Elektromanyetik Top Sistemi" ile sahilden onlarca kilometre içeriden fırlatılan bir BSRBM veya SRBM önlenebilecektir[13]. Bu yönde çalışmalar devam etmekte olup henüz operasyonel bir sistem mevcut hale gelmemiştir. Dolayısıyla balistik füzelerle ilgili sonuç olarak şu söylenebilir ki, mevcut teknolojik imkânlar çerçevesinde balistik füze savunması çoğunlukla *terminal fazı*nda gerçekleşmektedir.

12 Denizaltıda bulunan 16 adet RSM-56 Bulava SLBM'si 6 adet 200 kt gücünde başlık içerir. Bulava SLBM'lerinde "kt" cinsi etki gücü düşürüldüğünde tercihine göre 10 adede kadar çıkarılabilme imkânı vardır.

13 U. S. Ballistic Missile Defense, *An Overview of Current and Future Ballistic Missile Defense Capabilities*, Virginia Spring, Alexandria 2016, s. 39.

BALİSTİK FÜZE SAVUNMA SİSTEMLERİNİN ANA UNSURLARI

Balistik füze savunma sistemlerinin ana unsurları genelde dört şekilde anılır:

1. Radarlar
2. Komuta-kontrol sistemleri
3. Füzeler
4. Muhabere (haberleşme) sistemleri.

Aslında komuta kontrol yani C3 sistemleri, muhabere (haberleşme) sistemleriyle birlikte düşünülebilir. Benim bu görüşe ilave etmek istediğim unsur ise yukarıdaki komuta-kontrol yanında günümüzde ISR'nin (Intelligence, Surveillance and Reconnaissance/İletişim, İstihbarat, Gözetleme, Keşif) de balistik füze savunma faaliyetinde önemli olduğudur. Dolayısıyla güncel tabiri ile C4ISR de yukarıdaki dördüncü maddeden farklı olarak ayrı bir madde olarak dâhil edilmelidir. C4ISR; "Concept of Command, Control, Communications, Computers, Intelligence, Surveillance and Reconnaissance/Komuta-Kontrol, İletişim, Bilgisayar, İstihbarat, Gözetleme, Keşif" kavramıdır.

Günümüzde C4ISR, başlı başına bir savunma sistemi parçasıdır. Personel kalitesi eşit olmak şartı ile iyi bir radar ve iyi bir uçaksavar, tanksavar veya gemisavar füzesi ile çok tanımasanız bile; her uçağı, her tankı veya her gemiyi vurulabilirsiniz. Ancak aynı şey balistik füzeler için asla geçerli değildir. Düşman unsurların balistik füze envanterini, bu füzelerin en azından bölgesel olarak nerelerde konuşlandığını, mobil mi yoksa sabit rampadan mı fırlatıldığını, en önemlisi menzil kapasitelerini, başlık çeşitlerini (NBC/Konvansiyonel), kaç kademeli motora sahip olduğunu, yakıt tipinin katı mı sıvı mı olduklarını bilmeden etkili bir balistik füze savunması yapılamaz. Çünkü korumak istediğiniz alana kuracağız BMD yani balistik füze savunma sistemi veya füze sisteminin türünü buna göre belirlemeniz gerekir. Orta menzilli balistik füze (MRBM) tehdidi olan bir yere Iron Dome kurulamayacağı gibi, Suriye sınırımızda bir zaman ciddi tehdit olan Katyuşa tarzı çok kısa menzilli balistik füze (BSRBM) için S-400, THAAD, Patriot, Aster-30 gibi sistemlerin aciz kalacağının bilinmesi gibi. İşte savunma sistemlerini belirleyecek bu bilgiler için ciddi bir C4ISR gerekir. Oysa iyi bir yüksek irtifa hava savunma füze sistemi varsa düşman uçağının tipinin ne olduğu kritik derecede önemli değildir. Çünkü sistem tüm savaş uçaklarına elindeki aynı tip uçaksavar füzesi ile saldıracaktır. Oysa kademeli balistik füze savunması her sınıf balistik füze için ayrı sınıf anti-balistik füze içerir.

Her balistik füze çeşidi için ayrı anti-balistik füze çeşidi olması bir yana, düşmanın kara konuşlu siloları ve denizaltılarının yeri bilinmediği takdirde yapılan savunmanın bir önemi de olmayacaktır. New York açıklarında su yüzeyinden 20 m aşağıda fırlatma derinliğinde bir Rus denizaltısından ateşlenmeye başlanan SLBM'nin üzerinde bulunan 10'ar adet başlığın her biri ile mücadele etmenin nerede ise imkânsız olması buna örnek olarak verilebilir.

Şu hususu özellikle belirtmek gerekir ki, teknolojik ve malî imkânsızlıklardan dolayı savunma sistemlerini çoğu *dalış aşaması/terminal fazı* üzerine kurulmuş olsa da balistik füze savunma sistemindeki tüm öncü ülkeler *orta yol/midcourse* fazında savunmaya önem vermekte, bu alana yönelmekte ve geliştirme çalışmalarının imkânlar

ölçüsünde bu alana kaydırmaya çalışmaktadır. Çünkü BSRBM hariç tüm balistik füze çeşitlerini imha etmenin en sağlam, risksiz ve gerçekçi yolu budur.

Rus ve Çin kaynaklı balistik füze tehdidini nükleer başlık kapasiteli füzeleri ile savuşturacağına inanan Batı dünyası, bu iki ülkenin nükleer savaşı göze alamayacakları tezine dayanarak caydırıcılık temelli nükleer başlıklı balistik füze sistemi kurarken, İran ve Kuzey Kore gibi "kural tanımaz" uluslararası aktörlere karşı ne yapacağını şaşırmış haldedir. Batı ve Uzak Doğu'daki Amerikan müttefikleri balistik füze müptelası bu iki ülkenin balistik füzelerini etkisiz hale getirmek için balistik füze savunma ittifakları ve sistemleri üzerinde ise var güçleri ile çalışmaktadırlar.

Balistik füzeleri, gerek hızları, gerekse ebatları büyük olduğundan tespit etmek zor değildir. Bir balistik füze atmosferin dışına doğru çıkmaya başladığında binlerce kilometre uzaktan tespit edilebilmektedir. Tespiti için tek engel dünyanın yuvarlaklığıdır. Bu zorluğu ortadan kaldıracak yüksekliğe çıktığı anda ki, bu 1-2 dakika bile sürmez tüm izleme radarlarından görülür ve yüksek süratlerinden ötürü uçaklardan ayırt edilir.

Erken uyarı görevi de balistik füze savunması bakımından çok önemli olan bir başka unsurdur. Dev radarlardan başka dünya yörüngesine yayılmış kızılötesi kamera ile donatılmış erken uyarı/takip uyduları füze daha atmosfere çıkmaya başlar başlamaz gerek hızı gerekse arkasından çıkan yüksek ısı ve duman sayesinde uçaklardan kolayca ayırt edilerek bu uydular tarafından tespit edilir. Bu uzay temelli kızılötesi sensör uyduları ABD tarafından tüm dünyayı kaplayacak şekilde yerleştirilmiştir. ABD'den başka uzaya kızılötesi termal kameralar içeren (SBIRS uydusu gibi) uydu gönderen iki ülke Japonya (2017)[14] ve Çin'dir (2015)[15]. Balistik füzeleri takip eden C2BMC (balistik füze savunma komuta kontrol merkezleri) merkezlerine de anında dijital veri aktarımı kanalları ile iletilir[16].

Gerek Rus-Çin gerekse ABD'ye ait sabit dev erken uyarı radarlarının izleme mesafesi balistik füzeler için çoğunlukla 3000 km'nin, bazı radarlarda ise 5000 km'nin üstündedir. Radarların yadsınamaz bir erken uyarı görevleri vardır. Çünkü her ülkenin erken uyarı uyduları bulunmamaktadır.

Bir diğer uç örnek ise üç süper güçten başka Güney Çin Denizi'nin diğer yakasındaki Tayvan'dır. Tayvan, Amerikan desteği ile Çin hava sahası ve balistik füze faaliyetlerini izlemek için tıpkı ABD'ninkilere benzeyen dev bir erken uyarı radarı kurmuştur.

BALİSTİK FÜZE SAVUNMA SİSTEMİ'NİN GENEL YAPISI VE GLOBAL FARKINDALIK

Balistik füze savunma sistemlerini Amerikan örneğini ele alarak ve tersten giderek uzaydan yer altına doğru sıralayalım. Böylece "global farkındalık veya global durumsal farkındalık/Global situational awareness" denildiğinde en önemli ayağının balistik füze tehdidine yönelik olduğu anlaşılacaktır.

14 https://www.nti.org/learn/countries/japan/delivery-systems/, erişim tarihi: 17.09.2018.

15 https://www.globalsecurity.org/space/world/china/warning.htm, erişim tarihi: 17.09.2018.

16 https://www.mda.mil/system/c2bmc.html, erişim tarihi: 09.04.2018.

Uzay Tabanlı Erken Uyarı Sistem Uyduları

Uzay tabanlı erken uyarı sistemlerine örnek teşkil eden Amerikan balistik füze savunma sistemi uzaydan başlamaktadır. Bu uydular yüksek yörüngeden en alçak yörüngeye doğru;

-STSS (Space Tracking and Surveillance System/Uzay Takip ve Gözetleme Sistemi): Uzay tabanlı izleme/istihbarat sistemidir. Alçak dünya yörüngesindeki (LEO) izleme uydularıdır. Balistik füzeleri ateşleme, orta yol ve dalış fazı olmak üzere tüm aşamalarda izleyebilir[17].

-DSP (Defense Support Program/Savunma Destek Programı) Uyduları: Jeosenkron yörüngede (GEO) gezen 5 adet savunma destek sistemi veri aktarım uydularıdır. Kızılötesi sensörlerle donatılan bu uydular tüm dünyayı izleyerek nükleer patlamaları, uzaya gönderilen füze ve mekikleri ve ateşlenen balistik füzeleri fırlatılışından kısa bir müddet sonra tespit eder. Körfez Savaşı'nda Irak devlet başkanı Saddam'ın ateşlediği Scud'ların tespitinde çok başarılı olmuştur. 1960 yılında başlatılan uzay tabanlı kızılötesi savunma sisteminin DSP uyduları Füze Savunma Alarm Sistemi'nin (MIDAS) en önemli unsurudur[18].

-SBIRS (Space-Based Infrared System/Uzay Tabanlı Kızılötesi İzleme Sistemi): 2 adet Jeosenkron yörüngede(GEO) uydu, 3 adet Yüksek eliptikal yörüngede (HEO) bulunan kızılötesi sensörden ibarettir. Dünya üzerindeki tüm balistik füze faaliyetlerini gözlerler.

KARA KONUŞLU SABİT RADARLAR / SENSÖRLER

ABD Sistemi

ABD füze savunma sistemi kısa adı ile USBMD (United States Balistic Missile Defence) sisteminin belkemiğini karada konuşlu, her biri büyük bir apartman kadar olan radarlar oluşturmaktadır. Hava radarlarından farklı olarak UHF, X veya L-Bantlarında ve yine normal radarlardan farklı olarak çanak anten şeklinde olmayan ve dönmeyen, düz zemin üzerine kurulan elektronik taramalı radarlardır. Rus ve Amerikan radarlarının da çeşitli farklılıklar mevcut olabilmektedir. Örneğin bazı Rus radarları tek bir yöne bakan dev bir bina yüzeyinin göndermeç, az ilerisindeki binanın ise almaç görevi gören tesisleri olabildiği gibi, bazı Amerikan radarları ise dört bir yanı radar anteni olan dev binalardan oluşmaktadır. Amerikan radarlarına kısaca UEWR (Upgraded Early Warning Radars/Yükseltilmiş Erken Uyarı Radarları) denmektedir. Aslı EWR'dir. Başındaki "Upgraded" yani yükseltilmiş/geliştirilmiş manasına gelen ifade bir süre önce hepsinin modernize edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin Marshall Adaları'ndaki modernize olmadığı için hala EWR'dir. 5000 km'ye yakın menzili bulunan UEWR'in Rus topraklarına yayılmış muadilleri de menzil olarak geri değildir. Sadece sistem ve şekil farklılıkları vardır.

17 Berger Zach vd., Virginia Spring, Alexandria 2016, s. 53, 54.
18 https://missilethreat.csis.org/defsys/dsp/#enref-82-1, erişim tarihi: 09.04.2018.

Bu radarlardan ABD'ye ait olanlarından ABD topraklarında ve yurt dışı üslerinde bulunanlar: Thule Hava Üssü-Grönland-Danimarka, Flyingdales-İngiltere, Clear Radar Üssü-Alaska, Beale Hava Üssü-California, Cape Cod Radar Üssü-Massachusetts'de bulunmaktadır. Bu tipte yani AN/FPS tipinin değişik versiyonlarında olan radarlara ilave olarak Alaska'nın en batı ucunda yani kuzeydoğu Rus topraklarına en yakın yerlerden birindeki Shemya adasında dev Cobra Dane radarı ve Noveç'in kuzeyindeki bir dağın tepesinde nispeten yukarıdakilerden daha küçük olan Globus-II Vardo radarı bulunmaktadır[19].

Ayrıca ABD'nin, Tayvan ile işbirliği yaparak yine bu radarların bir benzerini (AN/FPS) bütün güneydoğu Çin hava sahasını kontrol etmek için Hsinohu dağına yerleştirdiği EWR radarı olduğunu yukarıda belirtmiştik.

Bu radar/sensörlerden son ikisi 2020 yılında Alaska'ya kurulacak olan LRDR-Midcourse tepit radarı, diğeri ise Katar'a kurulmakta olan Amerika'daki UEWR radarların biraz daha küçüğü olan AN/FPS-132 modeli EWR'dir[20]. Bunun dışında son bir sabit sensör de Pasifik'te Marshall adalarında bulunan Kwajalein Erken Uyarı Radarı'dır.

Rus Radar Sistemi

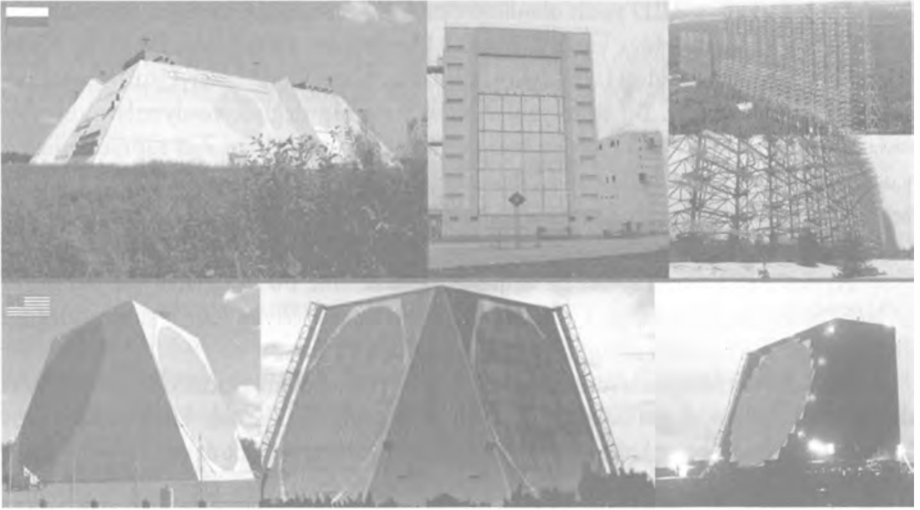
Rus balistik füze erken uyarı radar ağı, tüm Rus topraklarını çevreleyecek şekilde düşman içlerine kadar uzanan menzilleri ile ABD radarlarından çok daha uzun menzillidir. Ancak sadece Rusya ve etrafında kurulu olduklarından ABD'ninkiler gibi dünyanın dört bir yanını kontrol edemez. Sadece anavatan savunması için uyarı yapabilecek şekilde konuşlanmıştır.

Rus radar sistemi, kuzey kutup bölgesi, tüm Atlas ve Pasifik Okyanuslarının büyük bölümü, Asya ve Avrupa, Orta Doğu ve Kuzey Afrika hava ve uzay sahasını taramaktadır. Amerika kıtaları, Pasifik ve Atlas Okyanuslarının bir kısmı kapsam dışındadır. Bu radarlardan Kuzey Kafkasya'daki Voronezh DM tipindeki Armavir radarı Arap yarımadası ve Türkiye dâhil tüm Orta Doğu'yu kontrol altına alır. Azerbaycan topraklarındaki diğer Rus radarı Gebele ise Azerbaycan'ın istasyonu kapatmak istemesi sonucu kira sözleşmesini yenilememesi ile kapanmıştır.

Hen House (Tavuk Kümesi) olarak adlandırılan Rus erken uyarı radar ağı kısaca şu tiplerden oluşur; DNESTRE, DNEPR, DARYAL (NATO kod adı Pechora), DUGA, DON-2, VORONEJ-DM/M. Rusların bu konudaki son uygulamaları ise Avusturalya'da örneğini gördüğümüz gibi uzun düzlükler boyunca sıralanmış elektrik direkleri/tv antenleri misali değişik bir radar uygulaması olan Container-29B6 radarıdır. Uzun mesafeli hava sahası denetimi ve balistik füze algılama sağlayan yeni nesil Rus "ufuk üstü radarı"dır. 2013 yılında faaliyete geçen ilk örneği olan Kovylkino-Mordovia kurulmuştur. Radar, hava sahasını 100 km yüksekliğe kadar izleyebilmekte olup, 3000 km'lik bir menzile sahiptir. İlginç bir şekilde birbirinden ayrı yerlerde kurulan almaç ve göndermeç iki ayrı antenden oluşur (aradaki mesafe 300 km'yi bulmaktadır). Alıcı/almaç anten dizisi, her biri 34 m yükseklikte 144 anten direği içerir. Göndermeç anten dizisi 36 adet dikine konfigürasyona sahiptir ve 440 m genişliğindedir.

---

19 https://www.mda.mil/system/sensors.html, erişim tarihi: 09.04.2018.
20 2019-2020'li yıllarda hizmete girmesi bekleniyor.

Resim 12: ABD ve Rusya Federasyonu'na ait çeşitli balistik füze erken uyarı sensörleri/radarları.

Çin

Çin'de de çeşitli tip ve büyüklükte erken uyarı radarları mevcut olsa da gerek fonsiyonları gerekse kapasiteleriyle ABD ve Rus rakiplerinin gerisindedir. Ayrıca bu radarlarla ilgili açık kaynak bilgisi yok denecek kadar azdır. Oysa füze savunma sistemlerinde çok geri kalan Çin, çeşitli türdeki füze teknolojilerinde ve özellikle balistik füze teknolojisinde her iki ülkenin de gerisinde kalmamıştır. Bugün Çin'deki mevcut nükleer başlık sayısı her iki ülkenin çok altında, ancak gerek taktik balistik füze (TBM) gerekse IRBM/MRBM sayısı bakımından ABD'den çok fazla, Rusya'ya ise yakındır.

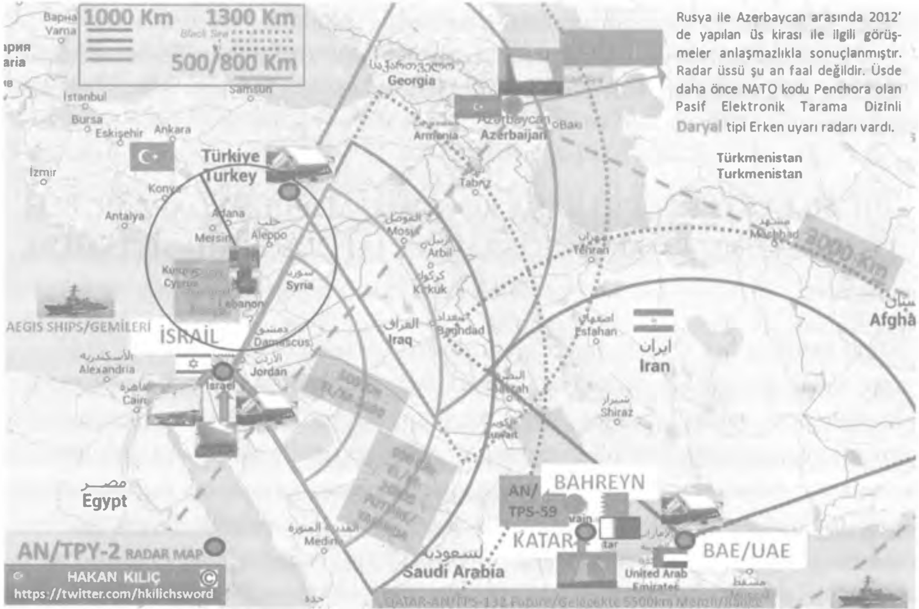
Avrupa

Yukarıda bahsettiğim İngiltere'de bulunan sabit erken uyarı radarından başka Avrupa Kıtası'nda iki sensör daha bulunmakta. Bunlar UEWR/EWR'ler gibi büyük radarlar olmasa da başka başlıkta inceleyeceğimiz gemi konuşlu X-Band SPY-1 radarlarının kara konuşlu versiyonu AEGIS-Ashore sistemidir. İran füze tehdidi bahane edilerek konulsa da Rus tehdidini de gözleyen ve NATO'nun ALTBMD (Active Layered Theatre Ballistic Missile Defence/Aktif Katmanlı Muharebe Sahası Balistik Füze Savunması) sisteminin bir sonucu olan ve 2010 Lizbon Zirvesi'nde karara bağlanan "EPAA/Avrupa İçin Aşamalı Uyarlanabilirlik Yaklaşımı" projesi (basın dili ile füze kalkanı) kapsamında Polonya ve Romanya'ya füze savunma sistemi kurulması (AEGIS Ashore) planlanmış[21] ve büyük oranda yerleştirilmiştir. Kıtada bulunan diğer Avrupa ülkeleri menşeli mobil anti-balistik sistemlere ilgili başlıklarda inceleyeceğiz.

21 İbrahim Sünnetçi, "Lizbon Zirvesi ve NATO'nun Yeni Füze Savunma Stratejisi'nde Türkiye'nin Rolü!", *Savunma ve Havacılık*, sayı 141 (2010), s. 151.

Kara Konuşlu Mobil Erken Uyarı Radarı AN/TPY-2

Gerek mobil olması, gerekse ülkemizde de kurulu olması sebebi ile AN/TPY-2 radarı için biraz ayrıntıya girmekte fayda var. Mobil balistik füze erken uyarı radarı olan AN/TPY-2'nin bir çekici/track üzerinde konuşlandırılıp, nakliye uçakları ile taşınabilmesi onu klasik radar tesislerinden ayırarak stratejik bir boyuta taşımıştır. 1.000 km'ye kadar olan mesafelerde balistik füze tehditlerini teşhis etme kabiliyetine sahiptir. Tespit menzili ise 1300 km'dir. Uçaklar için ise tespit menzili 2000 km'yi bulmaktadır.

Resim 13: Harita 1: Ortadoğu'daki AN/TPY-2 radarları ve kapsadıkları alanlar (Hazırlayan: Hakan Kılıç). (bkz. renkli forma)

AN/TPY-2 radarı, 8-10,5 GHz arası frekansta çalışır ve 2-3,5 cm düzeyinde çözümleme yapar. 120 derecelik görüş açısı ile yerleştirilebilen radar sabit radardır[22]. Ancak mobil bir taşıyıcı üzerinde olduğundan istendiği zaman yön değiştirilebilir. Dikey tarama açısı ise 85 derecedir.

Bu radar faz dizinli (Phased Array) antene sahip olup, 72 adet yarı iletken teknolojisine sahip gönderici-alıcı modülünde, galyum nitrürden yapılmıştır. Bir başka ifadeyle "GaN" teknolojisine sahip olan bir X-bant radardır.

Bir örneği NATO 2010 Lizbon zirvesi EPAA sözleşmesi kapsamında Malatya-Kürecik'e yerleştirilen radar, çevrildiği yöne göre Güney Rusya ile tüm batı İran'daki füze ve uçakları arama, hedef tespit ve izleme yeteneğine sahip olduğu söylenebilir. Rusya'nın bu radara ve EPAA'ya cevabı ise, tüm bölgeyi ve özellikle Kuzey Avrupa'yı SS-26 Iskander SRBM/TBM'leri ile donatmak olmuştur.

22 Burada bulunan anten statik anten olup 360 derece dönmez.

Tek başına erken uyarı amaçlı olan radar, THAAD anti-balistik füzeleri ile kullanıldığında bu füzelerin atış-kontrol ve güdümleme radarı olarak görev yapmaktadır. Bu bağlamda Kuzey Kore tehdidine yönelik Güney Kore'ye yerleştirilen THAAD bataryasının radarı dâhil dünya üzerinde 10 adet AN/TPY-2 vardır. Bunların Forward-Based modunda, yani balistik füzeleri fırlatma anında yükselme fazını bitirmeden yani ateşleme aşamasında tespit etmek üzere kurulmuş olan modda çalışanları ise 8 tanedir.

Bunlar; bir tane ABD anakarası, Havai, Kürecik-Türkiye, Karen Dağı-İsrail, Birleşik Arap Emirlikleri (CENTCOM-ABD Orta Doğu Komutanlığı) ve 2 adet de Japonya'da (Kyogamisaki, Sahriki) bulunur. Muhtemelen Güney Kore'ye yerleştirilmekte olan radar da bu modda çalışan radarlardan olacaktır.

Terminal fazında yani dalışa geçmiş başlıkları tespit etmek üzere Terminal Mod'da çalışanlar ise 2 tane olup, Fort Bliss, Texas /ABD ve Pasifik'te ki Guam adasında bulunmaktadır.

DİĞER ÜLKELERDEKİ KARA KONUŞLU MOBİL RADARLAR, RUS FÜZE SAVUNMA MANTIĞI, İSRAİL VE JAPONYA BMD SİSTEMİNE KISA BAKIŞ

Dünya geneline baktığımız zaman bugün balistik füze savunmasında ABD'yi bir numara olarak gösterirsek, iki numara için değişik sınıflandırmalar yapmamız gerekir. Örneğin sabit sensör kapasitesi olarak kuşkusuz Rusya Federesyonu iki numaradır. Sonradan gelen diğer tüm ülkelere karşı Soğuk Savaş'ın bu iki aktörü açık ara fark atmışlardır. Ancak füze savunmasının diğer sacayağı olan anti-balistik füze konusunda Rusya'nın durumu ileride de göreceğimiz üzere çok iç açıcı değildir. Ruslar hiçbir zaman Amerikalılar kadar füze savunma sistemlerine para ve insan gücü yatırımı yapmamışlardır. Tabi burada kastedilen uçak, helikopter gibi hava araçları veya alt katmandan gelen seyir füzeleri gibi füzelere karşı kullanılan "SAM/Hava Savunma Füzesi" değil, parabolik yörüngeye sahip olan balistik füzelere karşı kullanılan anti-balistik füzelerdir. Rusya'nın belirlediği temel caydırıcılık mantığı, ABD füzeleri sensörler aracılığı ile tespit edildikten sonra, ABD füzeleri yola çıkar çıkmaz kendi nükleer başlık taşıyan ICBM/SLBM'lerin ateşlenmesi mantığına dayanır. Kısaca Rus mantığında "nükleer dehşet dengesi" füze tehdidine daha çok füze ile cevap verme esasına dayanır.

Aslında farklılığın ortaya çıkmasına sebebiyet veren esas faktör tehdit algısındaki farklılıktır. Şöyle ki; bugünde geçerli olmak üzere soğuk Savaş yıllarından beri Rusya'nın füze tehdit algısında en büyük payı NATO kaynaklı ICBM/SLBM/TBM/TNW gibi füzeler oluşturmaktadır. Kısaca özetlersek binlerce füzeyi durdurmak imkânsız olduğuna göre tehdidi bertaraf etmenin tek yolu nükleer caydırıcılık yani "sende varsa bende de o kadar var" demek ve bunu gösterebilmekten ibarettir. Nitekim bugün ICBM vurma kapasitesine sahip nerede ise tek füze olan GBI füzeleri ABD ana karasında toplamda 100 adet sayısına dahi ulaşamamıştır. Yani ABD mantığında da Rus ve Çin füze tehdidi için aynı durum geçerlidir.

Oysa ABD, NATO, İsrail ve Japonya-Güney Kore gibi Uzak Doğu ülkeleri için tehdit, Rusya ve Çin haricinde İran gibi Orta Doğu ülkelerinden kaynaklanan

SRBM, MRBM, IRBM hatta İsrail için topçu roketi diyebileceğimiz BSRBM, diğer ülkeler için ise Kuzey Kore kaynaklı ilave olarak nükleer başlık taşıyan MRBM, IRBM ve ICBM'lerden meydana gelmektedir.

Dolayısıyla savunmanın imkânlar ölçüsünde ve tehdide göre şekilleneceği mantığı ile düşünürsek balistik füze savunmasında iki numaralı gücün kim olduğu sorusunun cevabı, duruma göre farklılık gösterir.

Sensör ağı ve kapasitesi olarak Rusya ve ABD'ye hiçbir ülke yetişemezken kademeli ve etkili balistik füze savunma sistemi konusunda kuşkusuz İsrail'den daha ileri bir ülke düşünülemez. Gerek küçük yüz ölçümünün avantajı gerekse çok uzun yıllar önce balistik füze tehdidinin farkına varması ve ABD firmaları ile birlikte ortak geliştirdikleri birçok proje sayesinde bugün İsrail hava ve füze savunma sistemi dünya çapında bir örnektir. En yoğun ve kademeli, her tür balistik füzeye karşı ayrı ayrı geliştirilmiş ve her irtifa için ayrı bir füze türü bulunduran füze savunma ağına sahiptir. Yukarıda bahsettiğim üzere AN/TPY-2 radarlarından biri bu ülkededir. Ayrıca İsrail TPY-2 radarına benzer mobil bir etken uyarı radarını da kendisi (ABD'li firmaların ortaklığı ile) üretmiş hatta bu ürettiği radarı ihraç etmiştir. Green Pine adı verilen bu erken uyarı/güdümleme radarı 500 km menzillidir. Bu menzil AN/TPY-2'nin yaklaşık yarısına tekabül etmektedir. İsrail'de Green Pine radarından en az iki tanesi günümüzde kullanımdadır. Diğer yandan 800 veya 900 km menzilli olduğu açık kaynaklarda belirtilen EL/M-2080S Süper Green-Pine geliştirilmiştir. 2018 yılında sosyal medyaya yansıyan Google-Map görüntüleri ve çeşitli kaynaklardaki iddialara göre bu radar da operasyonel olmuştur. Böylece ülkedeki toplam erken uyarı sensörü bir AN/TPY-2, iki EL/M 2080 ve bir EL/M-2080S Green Pine olarak dört adet ayrıca Patriot sistemine ait bataryalardaki radarlardan müteşekkildir.

BSRBM ve SRBM tehdidine karşı geliştirilen Iron-Dome ve David's Sling anti-balistik füze sistemleri ise başarıyla İsrail'de kullanılmakta ve birçok topçu roketini gerçek savaşta imha etmiş bulunmaktadır. Kilis Vilayeti'nin bir süre önce yaşadığı Katyuşa saldırılarının çok daha uzun süreli ve yoğun olanı İsrail'de yıllardır olmasına rağmen balistik füze savunma sistemine karşı güveninden ötürü halk ve yöneticiler verilen alarmları o kadar kanıksamıştır ki, evlerinin balkonunda havai fişek gösterisi seyreder gibi Katyuşa roketlerinin menziline göre bu iki sistem tarafından imhasını seyretmektedirler. Füze merkezinde yani alarm çalınan yerlerde olanlar ise yılların verdiği alışkanlıkla düzen içinde sığınaklara kaçmaktadır. Oysa daha 1991'de Birinci Körfez Savaşı'nda Saddam Hüseyin'in İsrail'i savaşa sokmak için gönderdiği Scud füzeleri, İsrail halkını günlerce sığınaklarda uyumak zorunda bırakmıştı.

Özellikle Katyuşa gibi Hizbullah kaynaklı topçu roket tehdidi karşısında mecburen her irtifa ve menzilde balistik füzeye karşı etkili savunma sistemi kurmuş olan İsrail'e rağmen kademe ve tür çeşitliliği olmasa da yine tehditten kaynaklanan sebepler ile Japonya ABD'den sonra en etkili uzun menzilli füze tehdidine (MRBM/IRBM) karşı savunma yapabilecek imkâna sahip ülkedir. Daha sonra göreceğimiz üzere İsrail'de mevcut olan Arrow-3 füzelerine rağmen, Japonya gerek ABD'den aldığı gerekse kendi yaptığı ve sistem ve füzelerle, AEGIS savaş yönetim sistemine sahip gemileri ile etkili bir füze savunma sistemine sahiptir. Rus, Çin ve özellikle Kuzey Kore füze tehdidi altında bulunan Japonya'da Patriot bataryalarından ziyade gemilerde konuşlu SPY-1

radarı ve SM-3 füzeleri ile İsrail'in dahi önleyemeyeceği uzun menzildeki füzeleri vurma kapasitesine sahiptir. Japonya, bu bakımdan balistik füze savunması yönüyle sıralamada ABD'den hemen sonra gelmektedir. Özellikle yine gemi konuşlu olacak olan SM-3 2B versiyonu halen ABD-Japon ortaklığı ile geliştirilmekte ve bu füze üretildiğinde dünya üzerinde ICBM önleme kapasitesine sahip olan GBI'lardan sonra gelen ikinci füze olacağı tahmin edilmektedir. Füze üretime geçebilirse şu an mevcut olan Kuzey Kore yapımı balistik füzelerin tamamına karşı etkili olacaktır. ABD'den sonra gelen İsrail'in Arrow-3 füzesinin dahi açık kaynaklarda ICBM'lere karşı etkili olduğu yazılsa da henüz ICBM karşısında test edilmemiştir. Ancak bu yıl içinde (2018) ICBM karşısında test için ABD'ye gönderilen bir bataryanın İsrail-Suriye arasındaki gerginlik zamanlarında acele ile geri çağırılması ile test gerçekleşememiştir. Bu da gösterir ki Arrow-3'ün en azından kâğıt üstünde ICBM önleme kapasitesi vardır. Resmi broşür bilgisinden en fazla IRBM'lere karşı etkili olduğu belirtilmektedir.

Diğer mobil kara radarına sahip ülkeler ise Green Pine radarından ikişer tane satın almış olan Hindistan ve Güney Kore'dir. Hindistan'ın, ABD, Rusya, Avrupa (Fransa, İtalya, Almanya, İngiltere) ve Japonya'nın dışında anti-balistik füze projesi yürüten beşinci güç olduğunu da ayrıca belirtmek gerekir.

Füze savunmasına yaptığı yatırımları gittikçe arttırmaya çalışan Çin, ilk başarılı kesişme testini 2018 yılı içinde yapmıştır. Çin'in yeni anti-balistik füzesi Dong Neng-3'ün (DN-3) hit-to-kill (kafa kafaya çarpışma) özellikli ve "midcourse interceptor" yani ortayol fazında önleme kabiliyetli olduğu iddia edilmektedir. Bu füze veya sistem hakkında henüz teknik bilgiye sahip değiliz[23]. Çin ayrıca HQ-19 ve ASAT isimde iki ayrı anti-balistik füze projesi daha yürütmektedir.

Güney Kore ise son Kuzey Kore denemelerinden sonra yeni yerleştirilen THAAD bataryasının radarı AN/TPY-2 ile daha önce bahsettiğimiz 2 adet Green-Pine'a ilave olarak üçüncü bir erken uyarı sensörüne kavuşmuştur.

Şu ana kadar anlattığım ülkeler haricinde dünya üzerinde bu kapasitelerde balistik füze tespit edebilecek kara konuşlu mobil veya sabit radarı bulunan ülke yoktur.

Hava ve Füze Savunma Bataryalarında Atış Kontrol Radarı Olarak Çalışan Sensörler

Yukarıda bahsettiğimiz ve hava araçlarından ziyade balistik füzeleri tespit etmek için üretilmiş, menzili binlerce kilometre ile ölçülen radarlardan başka radarlar da mevcuttur. Bunlar hava (SAM) ve füze savunma (ABM/BMD) sistemlerinin bir bileşeni olan ve çeşitli taktik araçların üzerinde konuşlu ve mobil olarak görev yapan dünyanın birçok ülkesinde kullanılan radarlardır. Ancak bu radarlar genelde çok daha küçük ve en uzun menzillisi itibari ile 400 km (S-400) menzilli olan yüksek veya orta irtifa hava/füze savunma bataryalarında görev yapan radarlardır. Füze ve kesişme kapasitelerini sonraki başlıklarda ABM/anti-balistik füze kısmında anlatacağımız için bu radarları da güdümledikleri füzelerle birlikte o başlıkta anlatmamız tekrar olmaması açısından verimli olacaktır.

23 https://thediplomat.com/2018/02/revealed-the-details-of-chinas-latest-hit-to-kill-interceptor-test/, erişim tarihi: 10.04.2018.

Deniz Konuşlu Mobil Radarlar/Sensörler

Amerikan menşeli deniz konuşlu mobil radarlara verilebilecek en ilginç örnek Sea-Based X-Band Radar-SBX'tir. Bu radar adından da anlaşılacağı üzere deniz tabanlı dev bir X-Bant erken uyarı radarıdır. İlk bölümde anlatılan sabit radarlar kadar büyük değildir. Ancak normal hava radarlarından ve gemilerin üzerindekilerden çok daha büyük, kuru havuzlu dev bir gemi üzerine yerleştirilmiş olan petrol platformuna benzeyen bir platform üzerindedir. Taşındıktan sonra gemi, radar platformunu denize bırakır. Barış zamanı Havai'de Pearl Harbour limanına indirilen platform buradan tüm Pasifik hava sahasını kontrol etmekte ve beyzbol topu büyüklüğündeki bir cismi 4000 km üzeri bir mesafeden tespit edebilmektedir. Dünyanın herhangi bir denizine taşınabilen 32.690 tonluk bu platform 2017 yılında Kuzey Kore'nin artan füze denemelerini yakından izlemek için Güney Japon Denizi'ne gitmiş ve aylarca kaldıktan sonra tekrar Hawai'ye dönmüştü.

Resim 14: SBX radarı, gemi üzerinde taşınırken.

DİĞER DENİZ TABANLI MOBİL SENSÖRLER AEGIS HARİCİNDE KENDİ SAVAŞ YÖNETİM SİSTEMİ VE RADARI BARINDIRAN ÜLKELER

AEGIS savaş yönetim sistemi ve SPY-1 radar sisteminin dengi olamasalar da diğer ülkelerdeki alternatifleri de saymakta fayda vardır. Savaş yönetim sistemi, balistik füze takip ve güdümleme kabiliyetine sahip radara ve anti-balistik füzeye sahip bölge hava savunma/balistik füze savunma gemileri çeşitli ülkelerde bulunmaktadır. Bu kuvvetler, yani AEGIS SYS harici özgün SYS'ye sahip gemiler ve üzerlerindeki anti-balistik sistemler şöyle sıralanabilir:

- Fransız Deniz Kuvvetleri: 2 adet Forbin/Horizon sınıfı Muhrip ve EMPAR MFR S-1850M FREMM sınıfı hava savunma gemilerinde ASTER-15/30 anti-balistik füzeleri kullanılmaktadır.
- İtalyan Deniz Kuvvetleri: 2 adet Horizon/Orizzonte olarak sınıflandırılan aslında Fransız gemisi ile aynı sınıftan olan bölge hava savunma gemisidir. Farkı kısaca, Selex ESMFRA 3D AESA Radar ve yeni sürümü SPY-790 ES EMPAR kullanmasıdır. İtalyan gemileri daha kısa menzilli Aster-15 füzeleri ile teçhiz edilmiştir.
- Kraliyet İngiliz Deniz Kuvvetleri: 6 Adet Type-45 sınıfı destroyer. Sampson MFR radarı ile donatılmış gemilerde yine Aster füzeleri anti-balistik füze olarak kullanılmaktadır (Gelecekte SM-3 kullanacağı düşünülüyor).
- Kraliyet Hollanda Deniz Kuvvetleri: 4 Adet De Zeven LCF sınıfı destroyerde Thales APAR SMART radarı vardır. Füze olarak aşıdaki başlıklarda inceleyeceğimiz SM-3 kullanmaktadır.
- Alman Deniz Kuvvetleri: 3 adet F-124 Sachsen sınıfı destroyer. Thales Komuta Kontrol ve Radar Sistemi (APAR ve SMART-L radarı), füze olarak SM-2 taşımaktadır.
- Kraliyet Danimarka Deniz Kuvvetleri: 3 adet Ivar Huitfeldt Sınıfı gemilerde Thales Komuta Kontrol ve Radar Sistemi vardır. SM-2 IIIA füzesi ile donatılmıştır.
- Çin Deniz Kuvvetleri: Çinliler Amerikalılara ve Japonlara yetişme adına ilk planda 12 gemilik ve klasik olarak şekil itibari ile AEGIS gemilerinin kopyası Kunming ve Lanzhou sınıfı gemiler üretmeye başladı. İlk gemi TYPE-52 C Kunming'deki HHQ-9 serisi füzelerini APAR radarı yönetiyordu. SPY-1 radarları gibi bordoya bitişik tepsi şeklinde faz dizinli 3D radar TYPE-52 D modellerinde güncellenmiştir. 64 Hücreli dikey fırlatma sistemi olan gemideki radarın adı "Dragon Eyes (Ejderha gözü)" dür. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, HHQ-9 füzesi Türkiye'deki T-LORAMIDS[24] ihalesinin bir zaman ön seçimini kazanan balistik füze önleme kabiliyeti olduğu iddia edilen HQ-9/FD-2000'nin deniz konuşlu versiyonu olup anti-balistik füze kabiliyeti yok denecek kadar sınırlıdır. Çin'de HQ-19/21 füze çalışmaları devam etmektedir.
- Rus Deniz Kuvvetleri: Slava sınıfı Moskova destroyeri gibi gemilerde deniz konuşlu S-300 füzeleri mevcuttur. NATO kod adı "Top Dome" olan Volna radarını kullanılır. Ancak tıpkı kara konuşlu S-300'ler gibi bunların da anti-balistik kabiliyeti çok tartışmalıdır. Zaten Ruslar bu gemileri ürettiğinde dünyada deniz konuşlu balistik füze savunma sistemi şeklinde bir kavram yoktu. Dolayısıyla yukarıdaki Çin sisteminden balistik füze savunma yönü ile farksızdır. Ancak hava savunma olarak çok daha kapasiteli ve başarılı olduğu tartışmasızdır. Rusya, üzeri X ve diğer başka bir çeşit bant aralığında çalışan tıpkı AEGIS gemileri gibi düz tepsi şeklinde aktif elektronik taramalı radarlara sahip ve S-400 füze sisteminin gemi konuşlu uyarlamasını barındıracak bir muhrip projesi yürütmektedir. Bu projenin ne zaman tamamlanacağı yönünde elde kesin bir bilgi yoktur ve bu platformlardan 12 tane yapılacağı söylenmektedir.[25] "Lider" sınıfı 23560 Destroyer Projesi yürütülmektedir[26].

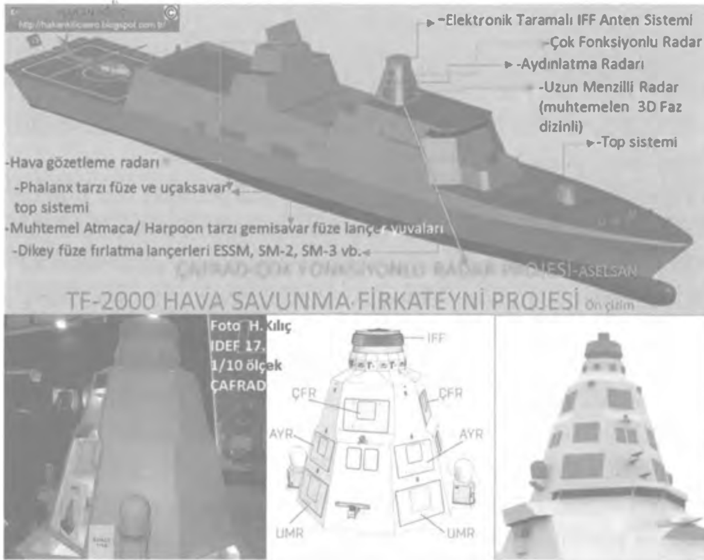
24 Türkiye'nin Uzun Menzilli Bölge Hava ve Füze Savunma Sistemi ihalesinin adı olup önce Çin yapımı HQ-9/FD-2000 öne seçimi kazanmış, sonrasında ihale iptal edilmiştir.

25 http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/russia-set-build-12-new-monster-warships-armed-200-missiles-16427, erişim tarihi: 11.04.2018.

26 http://www.thedrive.com/the-war-zone/10738/russias-plans-for-new-nuclear-carriers-and-destroyers-on-indefinite-hold, erişim tarihi: 11.04.2018; https://thebarentsobserver.com/en/security/2017/08/

TF-2000 MİLLİ HAVA VE FÜZE SAVUNMA MUHRİBİ

Son olarak milli hava savunma muhribi projemiz TF-2000 üretildiğinde bu görevi yerine getirecek ilk Türk gemisi olacağını belirtmek isterim. Önce firkateyn olarak planlanan ve TF-2000 adı verilen proje daha sonra ihtiyacı karşılamayacağı düşünülerek geminin boyunun uzatılmasına karar verilmiş ve muhrip (destroyer) sınıfında yapılması planlanmıştır. Aselsan üretimi ÇAFRAD radarı monte edilecek olan gemi için hangi füzenin seçileceği ise henüz belli değildir. ÇAFRAD radarı elektronik harp süitine sahiptir. Üzerindeki aktif faz dizinli çok fonksiyonlu X-Bant radarın menzili 150 km'dir. Yarı aktif radar güdümlü füzeleri güdümleyecek X-Bant aydınlatma radarı da 150 km menzillidir. Aktif faz dizinli uzun menzilli arama radarı ise S-Bant olup 450 km menzile sahiptir. Aktif faz dizinden anlaşılacağı gibi radar antenleri çanak anten şeklinde değil AEGIS'lerdeki gibi tepsi/sabit modellerdir.

Resim 15: İnfo-grafik-4: TF-2000 Hava savunma firkateyni (ön çizim, henüz muhrip çizimi açık kaynaklarda yoktur) ve ASELSAN ÇAFRAD radarı (Hazırlayan: Hakan Kılıç).

Beş yıl içerisinde kızağa konulacağı tahminleri yapılan gemi için milli anti-balistik füze projesi kapsamında geliştirilecek sistemin hazır olması ihtimali çok zor olmakla birlikte zamanında T-LORAMIDS ihalesinde Aster-30 seçilmesi şansını da kaybettiğimiz için, gelecekte bu konuda ciddi belirsizlik yaşanacağı değerlendirilmektedir. Oysa Amerikan SM-3 füzelerinden sonra dünya üzerinde gemi konuşlu en başarılı ve bana göre tek anti-balistik füze olan Aster-30, gerek kapasite ve kara konuşlu versiyonu da olması, gerek atış testlerindeki başarısı ve teknik değerleri sebebiyle en verimli sistem olarak gözükmektedir.

---

russian-navy-gets-go-ahead-design-new-nuclear-powered-destroyers, erişim tarihi: 11.04.2018; https://xn--b1agcn3adibka9mra.xn--p1ai/blog/43859138061/Morskoy-arsenal:-kakie-korabli-poluchit-V-MF-Rossii-v-blizhayshie, erişim tarihi: 11.04.2018.

AEGIS Savaş Yönetim Sistemi (AEGIS SYS)

AEGIS Savaş Yönetim Sistemi (SYS) savaş gemileri ve üzerlerinde taşıdıkları SPY-1 radarları ile SM-3 füzelerinden müteşekkil deniz tabanlı orta yol/midcourse balistik füze savunma sistemidir. AEGIS SYS bulunan hava/füze savunma gemilerinden sadece ABD donanmasına ait olanların sayısı 80 adetten fazladır. Aslında Amerikan balistik füze savunma sisteminin omurgasını karadaki sensörler haricinde anti-balistik füze yönüyle zannedildiği gibi kara konuşlu GBI, Patriot veya THAAD vb. bataryaları değil, bu gemiler oluşturmaktadır.

Ortalama her biri 96 hücre taşıyan (Mk-41 VLS SM-3 füze fırlatma lançeri) Arleigh Burke sınıfı destroyerlerden (DDG) (muhrip) ve Ticonderoga sınıfı Güdümlü Füze Kruvazörlerinden (CG) oluşan filo dünya denizlerinde "cirit atmakta"dır.

Gemilerdeki AEGIS SYS'nin iki önemli unsuru bulunmaktadır. İlki her gemide dörder adet bulunan pasif faz dizinli SPY-1 radarıdır. AN/SPY-1 B (V) radarı barındıran Ticonderoga sınıfı güdümlü füze kruvazörleri ve SPY-1 D (V) tipi radar barındıran Arleigh Burke sınıfı destroyer[27]. Bu gemilerdeki anti-balistik füzeler ise SM-2 (Standart Missile-2) ve özellikle SM-3 füzelerinin çeşitli versiyonlarından ibarettir. Mk-41VLS lançerleri içine yerleştirilmiş onlarca SM-2/3 anti-balistik ve hava savunma füzesi mevcuttur[28].

Kara konuşlu Aegis Ashore ve denizdeki AEGIS gemileri hep birlikte Avrupa'yı balistik füze tehdidine karşı korumak için kara konuşlu Patriot bataryaları ve AN/TPY-2 radarları ile birlikte çalışmaktadır. Tam entegrasyon çalışmaları EPAA'nın en önemli ayağıdır. Amaç Avrupa ve Akdeniz'deki tüm erken uyarı sensörleri, anti-balistik füze bataryaları, C2BMC (balistik füze savunma komuta kontrol merkezleri) hem denizdeki hem karadakileri kapsayacak şekilde tam entegre edilmiştir.

Bu amaçla daha önce de değindiğimiz gibi Polonya ve Romanya'ya kurulan kıyı konuşlu AEGIS sistemi AEGIS-Ashore ile bu iki ülkeye gemilerdeki SM-3 anti-balistik füzelerinin kara konuşlu versiyonları yerleştirilmeye başlanmıştır[29]. AEGIS-Ashore sistemi, zaten 2 tane TPY-2 radarı, çok sayıda Patriot bataryası ve AEGIS gemileri mevcut olan Japonya için de düşünülmekte, hatta sözleşmesi hayata geçmek üzeredir.

Standart Missile (SM-2/3/6) Füzesi

AEGIS savaş yönetim sistemi ve ana silahı olan RIM-161 Standart Missile-SM-3'lerin beş farklı versiyonu halen ABD, Japon, İspanyol, Norveç, Avusturalya, Güney Kore ve Hollanda donanmasında kullanılmaktadır. Balistik füze imhasında ICBM'lere karşı etkili olan silo konuşlu GBI'lardan sonra dünya üzerinde IRBM, MRBM, SRBM'ye karşı en etkili füze sistemi Standart Missile ailesidir.

27 Şimdilerde SPY-1 radarının geliştirilmiş üst versiyonları SPY-3 ve 6 da hizmete girmeye başlamıştır.

28 En son modeli olan yeni SM-6 füzesi ise 29.08.2017 tarihinde yapılan testlerde gerçek bir MRBM'yi vurmayı başarmıştır.

29 En son modeli olan yeni SM-6 füzesi ise 29.08.2017 tarihinde yapılan testlerde gerçek bir MRBM'yi vurmayı başarmıştır. Bkz. İbrahim Sünnetçi, "Lizbon Zirvesi ve NATO'nun Yeni Füze Savunma Stratejisi'nde Türkiye'nin Rolü!", *Savunma ve Havacılık*, sayı 141 (2010), s. 151.

Resim 16: İnfo-grafik 5: SM-3 füzesinin kesişme aşamaları (Hazırlayan: Hakan Kılıç).

Düşük kapasiteli SM-2 füzesini daha gelişmiş modeli olan SM-3, IRBM'ye kadar etkili bir anti-balistik füze olup aynı zamanda alçak yörüngedeki (LEO) uyduları da imha edebilmektedir. SM-3 Öncelikle 53,3 cm çapındaki Mk72 katı yakıt roket motoru (booster) yardımı ile ateşlenmekte ardından bu motoru bıraktıktan sonra diğer katı yakıtlı çift itkili Mk104 motoru füzeyi atmosfer seviyesine çıkarmakta ve devreye Mk136 üçüncü kademe motoru girmekte ve 30 saniye çalışan motor füzeyi atmosfer-üstü (exo-atmospheric) irtifaya çıkarmaktadır. Bu aşamaya kadar füze gemideki AN/SPY radarı tarafından güdülenmekte ve füze önlemenin yapılacağı irtifaya ulaştığında KW (Kinetic Warhead-Kinetik/hareketli savaş başlığı) füzeden ayrılıp hedef balistik füze ile çarpışmak için yoluna devam etmektedir. KW yani atmosfer üstü irtifa öldürme aracı hit-to-kill denen kafa kafaya çarpışma metodu ile yani kinetik enerji kullanarak hedefi imha eder. Bunu başarmak için gerekli yönlendirme ise artık KW'nin bünyesinde bulunan LWIR ısı (IR) güdüm algılayıcı başlık sayesinde olmaktadır. Çok yüksek sürat ve enerji ile (130 megajul) hedefine çarpan başlığın Blok 1B ve üst versiyonların da 2 renkli arayıcı başlık, gelişmiş optik ve sinyal işlemci mevcuttur. Böylece birinden ayrılmış olan füze ve harp başlığını ayırarak doğru hedefe angaje olur. Füze hem kara, hem de deniz konuşlu bir sistem olup, tablolarda gördüğünüz üzere teknik değerler itibari ile ikinci sıradadır.

Füzenin çeşitli versiyonları gerçek hedefli testlerde MRBM önlemeyi başarmış olmakla birlikte, broşür bilgisinde IRBM ve aşağısı yazsa da ICBM önleme ihtimali de vardır. KW bulunduran füze kapasitesinin artırılması için atılabilir booster motor ile desteklenmektedir. Gemilerindeki X-Bant radarlar ve çeşitli uydu ve B2BMC merkezleri ile data-link bağlantısı yapan AEGIS SYS ile yönlendirilen füze aynı zamanda F-35 gibi beşinci nesil savaş uçakları ile de data-link bağlantısı kurabilir. Ufuk ötesi hedefleri havadaki F-35'in sensörleri ile görmelerini sağlayan ağ merkezli harp

sistemleri ile (NCW) dünya üzerinde balistik füze savunma sistemlerine tam entegre olarak çalışan bir anti-balistik füzedir. Bu sebeple teoride, bir savaştaki en etkili anti-balistik füze olacağı öngörülmektedir[30].

AEGIS SPY-1 Radarı

ABD donanması ve diğer AEGIS SYS ile çalışan savaş gemilerine sahip donanmalardaki platformlarda SPY-1 radarı 2 ila 4 GHz arası frekansta S bandında çalışır. Gemide tek bir radar sistemi olmasına olanak veren geniş alan aramaları ve hassas takipler için kullanılır. Tüm hava şartlarında iyi performansa sahip olup, yağmurdan ve atmosferik kanallardan olumsuz etkilenmez. Alışılmışın dışında döner çanak şeklinde değil de sabit bir tepsi gibi gemilerin elipse yakın bordosuna yapışık şekildedir.

SPY-1'ler Amerikalıların iddiasına göre dünyanın en güçlü donanma radarıdır ve 320 km menzile kadar uçan bütün cisimleri tespit edebilir[31]. 800'den fazla hedefi izleyebilen SPY-1 radarı AEGIS yazılımı ile en uzun menzil avantajını birleştirerek sayı bakımından en büyük filoları koruyabilir. Rakip ülkelerle kıyaslandığında en geniş alan da balistik füze savunma veya hava savunma görevi icra eden bir sistemdir. Yeni versiyonlarında AEGIS gemilerindeki radar sayısı ve çeşitleri artırılarak çift bant (X ve S) radar antenleri ile donatılacak. Böylece S-Bant'ın uzun menzil ve hassas takip özelliği ile X-Bant'ın çok hızlı hedeflerin hareketlerini çok hassas takip edebilme ve bunun sonucu olarak savunma füzelerinin hedef ile kesişmesini sağlayabilme özelliği pekişmiş olacaktır.

S-Bandının bu radarlarda seçilmesinin sebeplerine gelince; bilindiği üzere radarlar için L, S, C ve X gibi frekanslar tahsis edilmiştir. L-Bant sistemler, durumsal farkındalık sağlasalar da uzun mesafeden çok küçük cisimlerin tespit edilmesini sağlayan açısal çözünürlüğe sahip değillerdir. Bunu X-Bant gibi yüksek frekanslı sensörler başarabilir. Bu sebeple balistik füze savunmasında bunlar tercih edilir. X-Bant'ın sıkıntısı da büyük hacimli gözetlemelerde yetersiz kalmasıdır. Belli bir bölgede atış kontrol ve takip bilgisi olarak yeterli olsalar da çok geniş alanlarda yetersiz kalmaktadırlar[32]. S-Band ise, AEGIS sisteminin tam aradığı frekanstır. Hem atış kontrol hem gözetleme hem de çevresel şartlardan etkilenmeme konusunda en iyi çözümdür. AEGIS iyileştirmelerinin son versiyonu "Baseline-9" ile S-Bant çalışan radarları tamamlamak üzere SPY-3 ve SPY-6 türevleri geliştirilmiştir.

Daha önceki bir başlıkta, ABD yapımı AEGIS SYS barındırmayan ancak SM füzeleri dâhil çeşitli anti-balistik füze sistemleri ve özgün SYS'ye sahip hava savunma gemilerini saymıştık. Ancak söz konusu listede dikkat ettiyseniz konumuz gereği dünyada çok fazla hava savunma gemisi olduğu halde sadece "balistik füze savunma" kabiliyeti olanları zikrettik. Şimdi ise AEGIS SYS ve SM füzelerini barındıran yani ABD donanmasındaki Arleigh Burke sınıfı bölge hava savunma gemilerinden (muhrip/detroyer) çeşitli yapısal farkları olsa da AEGIS açısından aynı sistemi barındıran

30 https://www.raytheon.com/news/feature/sm-6_first_of_a_kind, erişim tarihi: 11.04.2018.

31 Açık kaynak bilgisi 320 km olmakla birlikte, devletler genellikle bu tür bilgileri sakladıklarından birçok kaynak asıl menzillinin 450 km olduğunu iddia etmektedir.

32 https://www.raytheon.com/capabilities/products/amdr, erişim tarihi: 11.04.2018; https://news.usni.org/2014/07/24/raytheon-enters-new-phase-next-generation-radar-development, erişim tarihi: 11.04.2018.

diğer donanmalardaki gemileri sayacağız. Tüm bu gemilerde SM füzelerinin versiyonlarının yüklü olduğunu tekrar belirterek deniz güçlerine göz atalım:

- Japon Öz Savunma Deniz Kuvvetleri: 4 adet Kongo, 2 Atago sınıfı güdümlü füze muhribi mevcuttur.
- Güney Kore Deniz Kuvvetleri: 3 Adet KDX-3 sınıfı destroyere ilave olarak 2019'da hizmete girmeye başlayacak 6 adet KDX-2A gemisine SPY-1 D modeli entegre edilecektir.
- İspanyol Deniz Kuvvetleri: 5 Adet F-100 Alvaro de Bazan sınıfı firkateyn vardır.
- Avusturalya Deniz Kuvvetleri: 3 Adet Hobard AWD sınıfı muhrip vardır.

Burada tek istisna ise Kraliyet Norveç Deniz Kuvvetleri'nin 5 Adet F-100 Mod-Nansen sınıfı hava savunma firkateynidir. Bunlar da AEGIS Savaş Yönetim Sistemi'ne sahip oldukları halde SM-2/3 füzesi yerine RIM-162 ESSM gibi hava savunma füzesi barındırdığından yani balistik füze imha yetenekleri olmadığından bu madde kapsamında girmemektedir.

ANTİ-BALİSTİK FÜZELERDE HARP BAŞLIĞI, EKV, KW VE KV ARASINDAKİ FARKLAR

Balistik füze savunma sistemlerini anlamak için AEGIS gibi başlıkta yazan kavramları da öğrenmekte veya izah etmekte fayda vardır.

EKV: "Ground-Based Midcourse Defense-GMD/Yer Konuşlu Orta Yol Füze Savunma Sistemi"nin füzesi olan GBI füzelerinin son kısmında uzay ortamında füzeden ayrılan EKV (Exo-atmospheric Kill Vehicle/Ekso-atmosferik öldürme/imha aracı) vardır. Roketçikler (thruster) sayesinde 360 derece manevra kabiliyeti olan ve ön kısmında büyük bir kızılötesi arayıcı başlığı olan sistem GBI füzesini uzay ortamında terk ettikten sonra kızılötesi arayıcı başlığı ile kendisine doğru gelmekte olan balistik füzenin kendisi gibi son kısmı olan RV'sini arar. Tıpkı şerit değiştirip karşıdaki arabanın üzerine giden otomobil gibi onunla çarpışmaya çalışır. Roketçikler sayesinde manevra yaparak kesişmeyi çok yüksek bir hızla (kinetik enerji ile) gerçekleştirir. Yani *hit-to-kill* yöntemi ile kafa kafaya çarparak imha eder.

KW (Kinetic Warhead/Kinetik Savaş başlığı/imha-öldürme aracı): AEGIS SM-3 anti-balistik füzelerinde kullanılan nispeten daha küçük modelidir. Tıpkı EKV gibi kızılötesi arayıcı başlık kullanarak, uzay ortamında RV ile yine EKV gibi "hit-to-kill/kafa kafaya çarpışma" metodu ile imha eder. 130 megajoule (31 kg TNT eşdeğeri) kinetik enerji ile çarpar. Dolayısı ile adı savaş başlığı olsa da klasik savaş başlıkları gibi içinde patlayıcı bulundurmaz[33].

KV (Kill Vehicle/Öldürme aracı): THAAD füzesinde ise KV vardır. Aradaki fark şudur: EKV veya KW kendisini taşıyan füzeden ayrılarak uzay ortamında müstakil hareket ederken; KV, THAAD füzesinin uç kısmında ama sonuna kadar birleşiktir. Dolayısıyla EKV ve KW'den çok daha küçüktür. Füzenin ucunda iki ayrı küçük pencereden dışarıyı gören kızılötesi arayıcısı olan bir nevi arayıcı başlıktır. Füze ateşlendikten sonra füzenin burnundaki kapaklar gövdeden ayrılarak sensörlerin bu pencerelerden dışarıyı görmesini ve görev yapmasını sağlar. THAAD füzesindeki

33 http://www.seaforces.org/wpnsys/SURFACE/RIM-161-Standard-Missile-3.htm, erişim tarihi: 18.09.2018.

hit-to-kill mantığında amaç, füzenin komple hareket ederek hedef ile yüksek hızda çarpışması sonucu imhadır. Zaten THAAD füzesinin irtifa sınırının 150 km olduğu göz önüne alındığında EKV ve KW'den farkı anlaşılacaktır. Yani uzay ortamına bir kızılötesi arayıcı başlıklı EKV bırakması düşünülemez.

Şu ana kadar anlattıklarımız içinde, ucunda patlayıcı bulunan bir harp/savaş başlığından hiç bahsetmedik. Oysa füzelerin genelinde balistik füze olmayanlar dâhil, bir patlayıcı barındıran Harp Başlığı (warhead) bulunur. İşte balistik füze savunmasında en önemli püf noktalarından biri de budur. Yani üst katman önleme sistemlerinde harp başlığı yerine EKV, KW, KV olması ve patlama yerine *hit-to-kill* ile imha etmesidir. GBI, SM-3 ve Arrow-3 bu tür başlıklar barındırır. Geri kalan tüm anti-balistik füzeler ise savaş başlığı ile balistik füzenin yanında geçerken, çok yaklaşınca veya çarparak patlatınca imha eder. Aster, Patriot (bir sürüm hariç), S-300/400, SM-2 gibi sistemlerin hepsi (patlayıcılı) harp başlığı barındırır. Aster-30 füzesinin harp başlığı yanında *hit-to-kill* özelliği de vardır.

Resim 17: PAC-3 MSE ve THAAD füzelerinin iç kesitleri
(Fotoğraf: Hakan Kılıç, Mayıs 2017).

DİĞER BALİSTİK FÜZE SAVUNMA (BMD) SİSTEMLERİ

Şu ana kadar uzay, kara ve deniz konuşlu erken uyarı uydu ve radarlarını, yani sensör sistemleri ile bazı anti-balistik füzeleri ve bunları taşıyan platformları ele aldık. Şimdi balistik füze savunma sistemi içinde yer alan ve gelecekte yer alacak olan diğer unsurları kısaca özetleyelim.

- Yeni geliştirilen Elektromanyetik Railgun'lar (EMT/Elektromanyetik top sistemi): Barutsuz ve kovansız oldukları için aslında top ve namlulu uçaksavar sistemlerinden oldukça farklı olan EMT'ler iki iletken ray/levha arasında bir armatür üzerine yerleştirilen merminin elektromanyetik güç kullanılarak raylar üzerinden namludan fırlatılması ile çalışır. Ülkemizde "Tufan, Sapan ve Şahi209" isminde üç farklı proje yürütülmekte ve test atışları yapılmaktadır. Dünya üzerinde 200 km irtifayı geçen EMT mühimmatları büyük ümit vaat etmektedir. Uzmanlar tarafından gelecekte özellikle BSRBM, SRBM ve MRBM imhasında sonrasında tüm balistik füze savunmasında kullanılacağına kesin gözü ile bakılmaktadır. Dünya üzerinde Türkiye'den başka EMT konusunda ilerlemiş ülkeler gemiye konuşlandırıp gerçek testler yapmaya başlayan ABD ve Çin'den başka İngiltere, Rusya, Fransa, Güney Kore ve Japonya'dır.

- Katyuşa tarzı topçu roketleri olan BSRBM'lere karşı etkili yüksek süratte mermi atabilen C-RAM "Counter-Rocket, Artillery, Montar" sistemi ve İsrail yapımı THEL/HEL yüksek enerjili lazer sistemi.

- Daha önce kısaca bahsettiğimiz C2BMC balistik füze savunması komuta kontrol merkezleri

- JLENS "Joint Land Attack Cruise Missile Defence Elevated Netted Sensor Systems". JLENS, 10.000 feet irtifaya kadar çıkabilen ve insansız şekilde 30 gün havada kalabilen büyük bir hava balonu altına yerleştirilmiş radar aracılığı ile füze tespit/izleme yapan sistemdir.

- Atmosferin en alt katmanında uçan hava soluyan sistemler: RC-135, E-8 gibi elektronik karıştırma, istihbarat, izleme ve yer unsurlarını sevk ve idare eden uçaklar ve bunların diğer ülkelerdeki karşılıkları. Özellikle Boeing-707 gövdeli RC-135'in altında ve yanlarında taşıdığı radarlar ile uçan füzeleri ve karadaki füze lançerlerini tespit edebilir.

- İHA'lar: Amerikan yapımı dev boyutlu Global Hawk insansız keşif uçağının yanı sıra sadece balistik füzeler için özel olarak teçhiz edilmiş Predator İHA'sı mevcuttur. Burun kısmına yerleştirilmiş olan iki sensör ile cephe hattı ilerisinde görev yaparken ateşlenmiş balistik füzeleri ve yerdeki bataryaları kilometrelerce uzaktan en erken tespit eden bir sistem haline gelmiş olacaktır. Elektro-optik-kızılötesi görüntüleme (MTS-C ve EO/IR) ve hedefleme sistemi ile donatılan İHA silahlı Predator'ların keşif modelidir.

DİĞER ANTİ-BALİSTİK FÜZE SİSTEMLERİ

GBI

"Ground-Based Midcourse Defense-GMD/Yer Konuşlu Orta Yol Füze Savunma Sistemi"nin füzesi olan GBI füzesi, anti-balistik füzeler skalasının en tepesindedir. 1500 ila 1700 km gibi inanılmaz bir irtifaya çıkabilmektedir. Tablo ve grafiklerde göreceğiniz üzere diğer anti-balistik füzeler ile arasında çok büyük bir irtifa ve menzil farkı vardır. Fakat sistem altyapısı bakımından aslında kıtalararası bir balistik füze olan Amerikan Minuteman-3 ICBM'lerinin anti-balistik füzeye dönüştürülmüş şeklidir. GBI füzesi, Minuteman-3 füzesinin harp başlığı yani RV'sinin olduğu yere EKV konulmuş şeklidir. Dolayısıyla normal anti-balistik füzeler gibi çeşitli kamyonlar veya

lançerler içinde yer almaz. Birçok ICBM gibi yer altı silo tabanlıdır ve kanıtlanmış, test edilmiş şekilde ICBM önleme kapasitesine sahip tek anti-balistik füzedir. Büyüklüğünden anlaşılacağı üzere ICBM'lere yakın maliyeti olan füzelerin ABD anakarasındaki silolarda sayılarının 100 adedi geçmediği bilinmektedir. Hatta birçok ilgili medya ve web sitesinde, testlerdeki başarı (kesişme) oranının %60 civarı olduğu yazılmaktadır. Bu konuyu ispata veya uzatmaya gerek görmemekle birlikte, balistik füze tehlikesinin ne kadar büyük bir tehdit olduğunu ve en kapasiteli füzenin bile ICBM'ler karşısında garantili bir önleyici olmadığına dikkat edilmelidir.

THAAD

Açılımı "Terminal High Altitude Area Defense (Terminal Yüksek İrtifa Alan Savunması)" olan THAAD, *dalış/terminal* aşamasında bulunan balistik füzeleri yüksek irtifadayken durduran bir savunma füzesidir. 400 km çapında bir alanı koruyan (200 km menzilli) THAAD'ın en büyük avantajlarından biri, uydulardan, kara konuşlu dev erken uyarı radarlarına, denizlerdeki AEGIS gemilerinden C2BMC merkezlerine kadar tüm balistik füze savunma sistemi ile iletişim ve entegrasyon içerisinde olması ve hedefe ait eşzamanlı radar görüntüsünü alabilmesi yanında diğer başka tür (Patriot gibi) bataryaları da yönetebilmesidir.

Ayrıca bir diğer ayırt edici özelliği de hedeflerini çok yüksek irtifada (150 km) imha ettiği için kitle imha silahı taşıyan savaş başlığına sahip füzelerin etkisini minimuma indirmesidir.

Sistem basitçe; 1000 km teşhis mesafesi olan ve daha önce anlattığımız AN/TPY-2 radarı tarafından tespit edilen hedefin, fırlatmadan hemen önce hedef bilgilerini füzeye yükleyerek uçuş sırasında sürekli güncellemesi ile çalışır. Uçuşun son safhasından KV'nin kızılötesi arayıcı başlığı sayesinde hedef füzenin rotasını hesaplayan sistemin kafa kafaya çarpışmayı (*hit-to-kill*) ve imhayı gerçekleştirmesi üzerine kuruludur.

ABD'li bir savunma sanayii şirketi olan Lockheed Martin, HGV'leri (Hipersonik kayma araçları) durdurabilmek için THAAD'ın yeni bir versiyonunu THAAD-ER adı ile geliştirmektedir.

EUROSAM ASTER-15/30 (SAMP/T)

Aster (SAMP/T) sisteminin ana radarı olan Arabel radarının menzil kapasitesi S-400'ün çok altında olsa da balistik füze izleme ve güdümleme yönü ile, yani anti-balistik füze kabiliyeti olarak testlerde kendini ispatlamış, uluslararası gözlemciler huzurunda SRBM imha edebilmiş bir sistemdir. ABD üretimi sistemler ve İsrail Arrow'lardan sonra balistik füze imhası kabiliyetinde üçüncü sırada olduğu söylenebilir. NATO'nun tüm balistik füze savunma sistemlerine entegre olan Fransız-İtalyan ortak yapımı sistem birçok Avrupa ülkesinin anakarasında, deniz kuvvetlerinde ve Uzak Doğu'da kullanılmaktadır. Türkiye açısından zamanında T-LORAMIDS ihalesinde seçilmemiş (Aster-30) olmasına rağmen TF-2000 gemisine konuşlandırılabilecek hem deniz konuşlu hem de anti-balistik füze özelliği olan iki adaydan biridir. Diğer aday bu ihaleye katılmamış olan ve nispeten çok daha maliyetli olan SM-2/3'tür.

Zaten dünya üzerinde hem SAM, hem anti-balistik füze özelliğinin ikisini birden barındıran gemi konuşlu sitemler içinde bu ikisinden başka bir sistem yoktur. Rus S-300 füzeleri de gemi konuşlu olsalar da anti-balistik özellikleri tartışmalıdır (bunu aşağıdaki başlıklarda izah edeceğim).

MEADS

ABD, Alman, İtalyan ortaklığı ile üretilmiş henüz operasyonel dağıtımı yapılmamıştır. SRBM önleme açısından balistik füze tespiti ve izlemesine yönelik yapılan ve en iyi performansı vereceği tahmin ve iddia edilmektedir. Patriot PAC-3 MSE füzesini kullanan sistemin irtifa sınırı 45 km'dir. Resmi kaynaklarda geçmese dahi şirket yetkileri en tehlikeli ve başarılı TBM sayılan Rus yapımı SS-26 İskander SRBM'lerine karşı etkili olacağını iddia etmektedir.

Çok Fonksiyonlu 2 adet Atış Kontrol Radarı (MFCR), X-bandında çalışan ve aktif elektronik tarama dizinli anten (AESA) ile donatılmış ve yeni nesil radarlarda olduğu gibi GaN teknolojisini barındırması ve ilave olarak UHF (Ultra yüksek frekans) 360 derece Gözetleme Radarı ile kısa ve orta menzilli balistik füzeleri karşı tespit, teşhis ve güdüleme yapabilmesi MEADS'ı diğer sistemlerden ayırt edici özellikleri arasındadır.

Orta irtifa hava savunma ve SRBM füze savunması gibi gerek son teknolojileri barındırması gerekse kendini ispatlamış PAC füzesi kullanması açısından en önde gelen kara konuşlu balistik füze savunma sistemi olmaya adaydır. Önemli özelliklerinden biride "Plug-and-Fight" denilen ağ merkezli açık mimarî savaş yeteneği sayesinde tüm dost unsurlara kolayca entegre olabilmesidir. Bu özellik o kadar ileri seviyededir ki, kendi PAC-3 MSE füze bataryaları haricinde diğer dost NATO bataryalarını yönetebilir. BMC4I-TOC (Taktik Operasyon Merkezi) dost füze bataryalarını yönetip birbirine bağlayarak çeşitli fırlatma kombinasyonlarını organize eder. Radar ve fırlatma lançerlerini birden fazla iletişim kanalı ile birbirine bağlar ve çalışmaz hale gelen (imha edilen) network sistemi veya füze bataryası olursa alternatifleri devreye sokar. Bu bağlamda herhangi bir PAC bataryasını kontrol edebileceği gibi, şirket yetkilerinin beyanına göre Türkiye tarafından tercih edilmesi halinde milli hava savunma füzemiz olacak olan Hisar füze bataryalarına da gerekirse komuta edebilir.

Sistemin deniz konuşlu versiyonu olmadığı için TF-2000 Muhribi için düşünülemez.

Patriot

Savaş ortamında balistik füze imha eden ilk füze olmasının yanı sıra gerçek savaşta kendini ispatlama imkânı bulmuş tek balistik füze savunma sistemidir. Birinci Körfez Savaşı'nda önceleri dünyaya uzun süre %90 oranında bir başarı hikâyesi anlatılsa da sonraki yıllarda ABD ordusu resmî açıklama yaparak üretici firmanın iddia ettiği rakamları düşürdü ve R-17 türevi Irak balistik füzelerini önleme oranını toplamda %70, İsrail'e atılan füzelerin önlenme oranını ise %40 olarak düzeltti. Ancak bu rakamlar bile balistik füze önlemenin zorluğu ve daha iyi bir örneği olmadığı düşünüldüğünde çok iyi bir başarı olarak kabul edilir.

Hâlâ, Yemen'de Suudi Arabistan'a fırlatılan çeşitli SRBM'leri çok yüksek yüzdelerle imha etmektedir. Orta irtifa hava ve füze savunma sistemi olmakla birlikte özellikle balistik füze imhası üzerine geliştirilen PAC-3 MSE füzeli versiyonları balistik füzelere karşı 45 km irtifa sınırı ile S-400'den bile daha yüksek irtifada savunma yapabilir. Sistemin AN/MPQ-53 faz dizinli radarı 100 km'ye yakın menzillidir (MPQ-65 yeni versiyonu üretilmiştir). Birçok ülkeye satıldığı için en yaygın anti-balistik füze olmasının yanı sıra aynı zamanda Orta ve Uzak Doğu'nun balistik füze savunmasının PAC'lara emanet olduğunu söyleyebiliriz. Ancak sadece SRBM'lere, yani kısa menzilli balistik füzelere karşı etkili olduğunun altını çizmek gerekir. PAC-3 MSE'nin 35-45 km menzil/irtifa değeri varken diğer PAC-3 modellerinin 25/20 km arasındadır. Ayrıca anti-balistik füzelerin menzil/irtifa değerleri SAM, hava savunma füzesi olarak yüksek, balistik füze savunmasına gelince daha düşüktür.

Resim 18: Soldan sağa Iron-Dome, Patriot, Arrow-2 İsrail'de bir askeri sergi sırasında. Üç anti-balistik sistemin bir arada görülebileceği nadir anlardan biri. Ebatlarını kıyaslamak açısından da iyi bir tercih. Aralarında 5-10 metre mesafe olduğuna dikkat edilmelidir.

Arrow-2/3

Dünyanın, tabi olarak ABD'nin de en büyük üç savunma sanayi firması (Locheed Martin, Boeing, Raytheon) ile İsrail'in ortak geliştirdiği Arrow füze serisi yüksek irtifa hava ve füze savunma sistemi, İsrail'in anti-balistik füze savunma sistemidir. 50 km irtifa sınırı olan Arrow-2 hedefin yanından geçerken dahi patlayıp imha etme yeteneği olan 150 kg gibi büyük bir harp başlığına sahiptir. 2017 yılında operasyonel olan Arrow-3 ise tam manası ile bir ekso-atmosferik anti-balistik füzedir. EKV barındıran ve 100 km irtifa sınırı olan füze IRBM'lere karşı etkili, ayrıca ICBM'lere (kıtalararası balistik füze) karşı da etkili olma iddiasındadır. EKV barındırdığı için ICBM durdurma özelliğinin olma ihtimali bulunan füze Mayıs 2018'de test amacı ile Alaska'ya gönderilmiş ancak Suriye ve İsrail arasında bombardıman ve topçu roketlerinin de

işin içine girdiği kriz yaşandığından acele olarak test yapılmadan geri çağrılmıştır. Her iki füze de İsrail'in kendi geliştirdiği ve Scud, Sahhab-3 gibi hedef balistik füzeleri simüle edebilen Blue/Silver/Black Sparrow test füzeleri ile uzun ve başarılı bir test süreci geçirmiştir. EUROSAM da, bu füzelerden yararlanarak Aster-30'ların testlerini yapmıştır. Hatta Körfez Savaşı'nda Irak ordusundan ele geçirilerek ABD'ye götürülen gerçek Scud'lar ile de test edilmiştir.

AEGIS ve Patriot sistemlerine tam entegre SYS sistemi ve İsrail üretimi 500 km menzilli EL/M 2080/2090 Green Pine L-Band AESA radarı ile izleme/erken uyarı/güdümleme yapabilmektedir. Gelişmiş versiyonu EL/M-2080S'in 800 veya 900 km menzili olduğu söylenmektedir. Tree C3I SYS sistemi tıpkı MEADS gibi PAC veya diğer anti-balistik füze bataryalarını yönetebilir. Arrow-3 irtifa değeri ve kabiliyetleri göz önüne alındığında THAAD'tan daha düşük irtifaya sahip olsa da dünya genelinde yüksek irtifa balistik füze savunma sistemi olarak GBI ve SM-3'ten sonra gelen sistemdir. Bunun sebebi ise THAAD'ın KV barındırması karşılık Arrow-3'ün EKV'ye sahip olmasıdır. KV-EKV arasındaki farkı yukarıda anlatmıştım.

ANTI-BALLISTIC MISSILE COMPARISON / ANTİ-BALİSTİK FÜZELER KARŞILAŞTIRMASI — HAKAN KILIÇ https://twitter.com/hkilichsword https://twitter.com/hkilichsword2

MISSILE FÜZE	İRTİFA ALTITUDE (Km) BF/BM için	MENZİL RANGE (Km)	MAX.HIZ SPEED (Mach)	TARGETS HEDEFLER	WARHEAD KILL TYPE İMHA TÜRÜ	ÜRETİCİ ÜLKE PRODUCER
GBI	1700	5000	29	ICBM	Hit-to-kill	USA
SM-3 BIIA **	1500	2500	15	IRBM/ICBM*	Hit-to-kill	USA
SM-3 BIA/B	450	700	10	IRBM/TBM	Hit-to-kill	USA
THAAD	150	200	9	MRBM/TBM	Hit-to-kill	USA
ARROW-3	100	200	9	IRBM/ICBM*	Hit-to-kill	USA / ISRAEL
ARROW-2	50	90	9	IRBM/TBM	Fragmentation	USA / ISRAEL
MEADS	40~	40+?	5	SRBM/TBM	Hit-to-kill	USA/GERMANY/ITALY
PAC-3 MSE	40~	40+?	5	SRBM/TBM	Hit-to-kill	USA
ASTER-30 B1	30	20	5	SRBM/TBM	Hit-to-kill	FRANCE / ITALY
S-400	30	60	8	SRBM/TBM	Fragmentation	RUSSIA
S-300 PMU	30	40	7	SRBM/TBM	Fragmentation	RUSSIA
FD-2000/HQ-9	25	25	4	SRBM/TBM	Fragmentation	CHINA
PAC-3	20	25	5	SRBM/TBM	Hit-to-kill	USA
DAVID'S SLING-Stunner	15	250***	8	BSRBM/TBM	Hit-to-kill	USA / ISRAEL
ASTER-15	13	30	3	SRBM/TBM	Hit-to-kill	FRANCE / ITALY
A-135 / 235 SYSTEMS 51T6 & 53T6M	51T6	A-135/235 Sistemi çeşitli balistik füze		SRBM/MRBM	Nuc. Explosion	RUSSIA
	53T6M			SRBM/MRBM	?	RUSSIA

(*) ICBM Kabiliyeti yeni test edilmekte / The ICBM capability is being tested. **Son-Update: 25.07.2018**
(*) Geliştirilmekte / Developed.
(***) 250km menzil hava hedefleri için, diğerleri gibi BF angajmanı için değil. BF? /250 km range is air target-not BM.
Hız limitleri üst rakama yuvarlanmıştır/ The speed data is rounded to the upper figure.
Diğer operasyonel olmayanlara yer verilmemiştir/ Non-operational ones aren't included.
ICBM: Kıtalararası / IRBM:Uzun menzilli / MRBM:Orta / SRBM:Kısa / BSRBM: Topçu roketi-çok kısa/ menzilli balistik füze.
TBM:Tactical Ballistic Missile-Taktik balistik füze (BSRBM-SRBM)
(Rusya; PRS-1M ve S-500, Çin;Dong Neng-3 (DN-3/ KO09), Hindistan; Prithvi-PAD ve AAD füzlerinin anti-balistik füzelerini geliştiriyor. Henüz hiçbiri operasyonel değil).

Resim 19: Tablo-7: Anti-balistik füzeler ve önemli teknik değerlerinin karşılaştırılması (Hazırlayan: Hakan Kılıç). (bkz. renkli forma)

Rus Sistemleri (A-135/235, S-300, S-400)

Rus balistik füze savunma sistemleri S-300/400 ve A-135/235 ile ilgili başlıklarda anlattığımız erken uyarı sensörleriyle entegre çalışmaktadır. Daha önce izah ettiğimiz gibi

sensör kapasitesi Rusya toprakları ile sınırlı, ancak anavatan kapsaması için yeterlidir. Ancak Rusya, tehdit algısındaki farklılıktan dolayı anti-balistik füze konusunda oldukça yetersizdir. Soğuk savaş zamanından kalma ICBM gövdesi üzerine yerleştirilmiş son derece demode A-135 "Galoş" ve modernize edilen sistemi A-235 "Samolet" sistemleri, anti-balistik füzeleri, Amerikan muadili gibi EKV veya konvansiyonel savaş başlığı yerine aslında nükleer başlık taşıyan bir balistik füzedir. 10 kt nükleer başlık taşıyan 53T6 ve 51T6'nın, muadilleri kadar başarılı bir savunma yapması zaten mümkün değildir. Çünkü savaş anında kendi toprakları üzerinde veya okyanus üzerinde çok yüksek irtifada gelen düşman ICBM'lerini kendi başlığındaki nükleer bombayı patlatmak sureti ile imhayı amaçlayan bu soğuk savaş çözümü, takdir edileceği üzere son derece verimsiz ve kullanımı EMP[34] etkisinden ötürü yüksek risklidir. Yine anlaşılacağı üzere nükleer başlık taşımayan SRBM, MRBM gibi füzelere karşı kullanımı mantıksızdır.

Rusya'nın diğer iddia edilen balistik füze önleme sistemleri ise aslında kendi başlarına hava soluyan hedeflere (uçak, seyir füzesi, İHA vb.) karşı son derece etkili olup, bu alanda dünya çapında önde gelen SAM sistemlerinden biri olan S-300 ve S-400'lerdir. Ancak daha önce izah ettiğimiz gibi Rusların balistik füze tehdidi algısı sadece NATO kaynaklı olduğu için SRBM/TBM önleme yönünde geliştirilmeyen bu füzelerin de SRBM önleme kabiliyeti olduğu konusunda çok ciddi şüpheler vardır. Resmî broşüründe balistik füze önleme kabiliyetine sahip olduğu yazılıdır. Birçok ülke, Rusya dâhil savunma sanayi ürünlerini reklam ederken, örneğin çeşitli füze sistemlerinin bile test görüntülerini yayınlarken henüz S-300/400'ün SRBM imha ettiğine dair resmi bir kayıt, test görüntüsü web ortamında dahi yoktur. Ayrıca S-400 radarının balistik füze tespiti yapmasına rağmen kesişme sağlamak için yetersiz olduğu için sonradan X-Bant radar ilave edilmiştir. Bugün her ünitede iki ayrı bant iki ayrı radar vardır. Ancak füzelerin balistik füze kabiliyeti konusundaki tereddütleri giderecek yenilikler yapılmamıştır. Örneğin füzelerde PAC MSE veya THAAD gibi burun *thrusterı* yani roketçikleri yoktur. 30 km irtifa sınırları olan füzelerde EKV, KW ve KV bulunmamaktadır. Aster, MEADS gibi firmalar alım/teklif görüşmelerinde Türk uzman heyetini canlı atış testine davet etmesine rağmen binlerce irili ufaklı balistik füzeye sahip Rusya böyle bir gösteriye gerek duymamıştır. Aster-30'ların İsrail test füzeleri ile test edildiğini daha önce yazmıştım. Ayrıca Patriot görüşmeleri sırasında PAC firma yetkilileri de test atışı teklif etmemiş veya sıcak bakmamışlardır ancak çok geçerli bir sebepleri vardır. Patriot'ların balistik füze imhasını dünya canlı yayınlarda Körfez Savaşın'da görmüş hali hazır da sık Yemen (Husi)-Suudi Arabistan savaşında görülmektedir.

Rusya'nın iddiasına göre gerçek bir anti-balistik füze olacak olan S-500 ise geliştirilme aşamasında olup birkaç yıl sonra servise girecek olan ve oldukça kısa sürede geliştirilen bir sistemdir. Ancak üzerinde EKV/KW/KV olduğuna dair hiçbir bilgi henüz yoktur.

---

34 Nadiren de olsa NEMP olarak da geçer. Aslında her ikisi de aynı şeydir. NEMP-Nuclear Electromagnetic Pulse veya EMP-Electromagnetic Pulse: "Elektromanyetik Darbe" yani nükleer patlamanın elektromanyetik dalga etkisi demektir. Bu etki elektrikli, elektronik ve mıknatıs gibi manyetik parça içeren kol saatinden, araba bujisine kadar bütün cihazları çalışamaz hale getirir.

S-400 bataryaları S-Bant 64N6E2 radarı, X-Band 30N6E2 radarı ile desteklenmektedir. Rus kaynakları 400 km olan radar menzilinin 600 km'ye çıkarıldığını iddia etmektedir[35]. Hava soluyan hedefler için 250 km gibi çok yüksek bir menzil kapasitesine sahip füze çeşitleri olan sistemin balistik füze önleme kapasitesi ise resmi olarak 60 km menzilli füze çeşidi ile yapılabilmektedir. Tekrar söylemek gerekirse broşür bilgisinde SRBM hedefleyen füzenin irtifa sınırı ise sadece 30 km'dir (Bu irtifa sınırı Aster-30 için de geçerli). Bu da *dalış/terminal* aşamasında etkili olacak kapasitede olduğunu gösterir. Ayrıca yine uçaklara karşılı etkili olacak 400 km menzilli yeni bir füze çeşidinin 2018 yılında operasyonel olduğu Rus kaynaklarınca dünyaya duyurulmuştur.

MEADS ve THAAD'da bulunan NATO uyumlu dost bataryaları gereğinde komuta etme kabiliyeti ve Patriot füzesini de dâhil ederek tüm hava savunma ağına (füzeler dâhil) entegrasyon kabiliyeti Türkiye'nin alacağı S-400 füze sisteminde bulunmamaktadır.

Bu kabiliyete Suriye'de bulunan Rus S-400 sistemi yine Suriye'de bulunan Rus menşeli Suriye'ye ait hava savunma sistemleri ile de tam manası ile ulaşamamıştır. Son aylarda sık sık hava akınları düzenleyen İsrail Hava Kuvvetleri'nin başarılı olmasının bir sebebi de budur. Oysa İsrail kendi Arrow ve Green Pine radarı ve komuta kontrol merkezini Patriot ve bölgedeki AEGIS gemilerine entegre etmiş ve testlerini yaparak denemiştir. Yani Arrow komuta sistemi ABD veya İsrail PAC bataryasını komuta etmeyi başarmıştır. Aynı şekilde ABD THAAD bataryası ve radarı Japonya ve Güney Kore'de PAC bataryaları ile test yapmaktadır.

Şüphesiz Rusya'nın kendi ülkesinde kullandığı S-400 bataryalarının diğer çeşitli hava savunma sistemleri ile entegre olduğunu söylenebilir veya tahmin edilebilir. Ancak bizi ilgilendiren yönü ile 2019 yılı sonunda teslim edilmesi beklenen Türk S-400 füze sisteminin erken uyarı ve ortak komuta kontrolün çok önemli olduğu hava ve füze savunmasında dezavantajlı başlayacağı, hava savunma açısından da kendi başına yani teknik tabiri ile *standalone* çalışacağı kesindir.

ÇİN BALİSTİK FÜZE SAVUNMA (BMD) SİSTEMLERİ (H/HQ-9, HQ-19/26/29)

Yüksek irtifa hava savunma sistemini kendi imkânları ile yapamayan Çin, Rusya'dan S-300 sonrasında S-400 satın aldı. 2018 yılın içinde S-400 teslimatının gerçekleşmesi ile Rusya Federasyonu'ndan sonra S-400'lerin ikinci kullanıcısı oldu. Kendi üretimi HQ-9/FD-2000 füzesini ise operasyonel olarak yaygın halde kullanılmaktadır. SRBM'lere karşı etkili olduğu iddia edilen ancak aslında sadece hava savunma amaçlı kullanılabilecek bir SAM olan füzenin bu yönü ile irtifa/menzil değerleri (30 km/120 km) tatmin edicidir. Tip-52C/D hava savunma gemileri HQ-9'un deniz versiyonu olan HHQ-9 ile donatılmıştır. HQ-9, Yüksek İrtifa Hava ve Füze Savunma ihalemiz T-LORAMIDS'te ön seçimi kazanmış ve sonradan ihalenin iptali sebebiyle satın alınmamıştır.

35 http://roe.ru/eng/catalog/air-defence-systems/air-defense-systems-and-mounts/s-400-triumf/, erişim tarihi: 19.09.2018.

Ayrıca Çin üretimi yeni geliştirilen ve bir kısmı operasyonel olan sistemler daha mevcuttur. HQ-16B ve HQ-19, THAAD füzesinin muadili, HQ-26 ise SM-3'ün muadili ve HQ-29 da PAC-3'ün muadili olduğu Çinliler tarafından iddia edilmektedir. Ancak şunu özellikle belirmek isterim ki, teyitli ve genel kabul görmüş bilgiler dışındaki bilgileri kullanmadığımız konu anlatımlarımızda bu son paragrafta bahsettiğim Çin füzelerine sadece isimlerinin bilinmesi amacı ile yer verilmiştir. Bu füzeler hava savunma olarak başarılı olabilirler. Ancak benzedikleri ve kopyası olduğu iddia edilen Amerikan anti-balistik füzeleri gibi balistik füze imha yani balistik füze savunması konusunda ne kadar başarılı oldukları ne derece operasyonel oldukları, seri üretime geçip geçmedikleri veya test sonuçları hususunda sağlıklı ve güvenilir bilgilerimiz mevcut değildir.

Çin'de teyit edilmiş balistik füze savunma/anti-balistik füze programları daha önce de bahsettiğim Dong Neng-3 / DN-3 / KO09 sistemidir ki, başarılı bir kesişme yaptığı Çinli kaynaklarda belirtilmiş gerçek bir ekso-atmosferik anti-balistik füzedir. Ayrıca ASAT (anti-satellite/anti-uydu füzesi) programı devam etmektedir. Çin kaynakları haricinde teyit edemediğimiz bu iki sistem hakkında da maalesef bilgimiz yoktur. Ancak şunu söyleyebiliriz ki, Çin anti-balistik füze geliştiren ve test atışı yapabilmiş çok az sayıdaki ülkeden biri olmuştur.

DİĞER ANTİ-BALİSTİK FÜZELER

Diğer balistik füze savunma sistemlerinden bahsederken öncelikle Hindistan'ın geliştirdiği AAD-endo-atmosferik (Atmosfer içi önleme) füzesi ile ekso-atmosferik önleme füzesi Prithvi (PAD)'den bahsetmek gerekir. Özellikle testleri başarı ile devam eden ve ne zaman operasyonel olacağını bilmediğimiz PAD'ın, irtifa, menzil ve kabiliyeti bakımından ekso-atmosferik THAAD veya Arrow-3 ayarında veya yakın bir anti-balistik füze olması beklenmektedir. Henüz Hindistan'ın 2018 yılı itibariyle operasyonel bir anti-balistik füzesi yoktur.

Bunun haricinde ABD'nin teknolojik yardımı ve izni ile Japonya'nın ve Tayvan'ın ürettiği Patriot türevleri bulunmaktadır. PAC'lardan çok farklı olmayan bu istemlerden Tayvan üretimi Syk Bow-1, 2 ve 3 versiyonları bulunmaktadır. Ayrıca Japonya-ABD ortaklığı ile SM-3 füzelerinin en son ve teknik değerleri çok arttırılmış modeli olan SM-3 IIA/B füzeleri birlikte geliştirilmektedir.

Şu ana kadarki konu anlatımlarına ek olarak yukarıdaki tablo, info-grafik ve haritalar incelendiğinde anlatılan füze sistemlerinin örneklerini görmenin yanı sıra şu hususlar hakkında farkındalığa sahip olmanızı amaçladık: Balistik füze uçuş aşamalarını ve sınıflandırmasını, Türkiye'ye yönelik balistik füze tehdidinin hangi füzelerden ve ülkelerden kaynaklanabileceğini, anti-balistik füzelerin genel özelliklerini, örnek teşkil etmesi bakımından kademeli hava/füze savunma sisteminin nasıl olacağını, bazı füzelerin balistik füze önleme aşamalarını ve genel BMD sistemi unsurlarını ve çeşitli ülkelere ait balistik füzelerin teknik özelliklerini de görmüş olacaksınız.

Kaynakça

Atalan, Sami, *Dünya Askeri Teknolojiler Ansiklopedisi Modern Kara Sistemleri Taarruz Ve Taarruz Destek Silahları* İstanbul 2012, s. 356-379

https://missilethreat.csis.org/defsys/dsp/#enref-82-1, (Erişim tarihi: 09.04.2018)

https://missilethreat.csis.org/missile/kinzhal/, (Erişim tarihi: 12.06.2018)

http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/russia-set-build-12-new-monster-warships-armed-200-missiles-16427 (Erişim tarihi: 11.04.2018)

http://nationalinterest.org/feature/north-korea-test-fires-ballistic-missile-can-hit-almost-23405 (Erişim tarihi: 06.04.2018)

https://news.usni.org/2014/07/24/raytheon-enters-new-phase-next-generation-radar-development (Erişim tarihi: 11.04.2018)

http://roe.ru/eng/catalog/air-defence-systems/air-defense-systems-and-mounts/s-400-triumf/ (Erişim tarihi: 19.09.2018)

https://thebarentsobserver.com/en/security/2017/08/russian-navy-gets-go-ahead-design-new-nuclear-powered-destroyers (Erişim tarihi: 11.04.2018)

https://thediplomat.com/2018/02/revealed-the-details-of-chinas-latest-hit-to-kill-interceptor-test/ (Erişim tarihi: 10.04.2018)

https://www.britannica.com/technology/V-2-missile (Erişim tarihi: 06.09.2018)

https://www.globalsecurity.org/space/world/china/warning.htm (Erişim tarihi: 17.09.2018)

http://www.janes.com/images/assets/330/72330/Yemeni_rebels_enhance_ballistic_missile_campaign.pdf (Erişim tarihi: 06.04.2018)

https://www.mda.mil/system/c2bmc.html (Erişim tarihi: 09.04.2018)

https://www.mda.mil/system/sensors.html (Erişim tarihi: 09.04.2018)

https://www.nti.org/learn/countries/japan/delivery-systems/ (Erişim tarihi: 17.09.2018)

https://www.raytheon.com/capabilities/products/amdr (Erişim Tarihi: 11.04.2018)

https://www.raytheon.com/news/feature/sm-6_first_of_a_kind (Erişim tarihi: 11.04.2018)

http://www.seaforces.org/wpnsys/SURFACE/RIM-161-Standard-Missile-3.htm (Erişim tarihi: 18.09.2018)

http://www.thedrive.com/the-war-zone/21448/israel-turns-artillery-rocket-into-supersonic-rampage-air-launched-stand-off-weapon (Erişim tarihi: 12.06.2018)

http://www.thedrive.com/the-war-zone/10738/russias-plans-for-new-nuclear-carriers-and-destroyers-on-indefinite-hold (Erişim tarihi: 11.04.2018)

https://xn--b1aecn3adibka9mra.xn--p1ai/blog/43859138061/Morskoy-arsenal:-kakie-korabli-poluchit-VMF-Rossii-v-blizhayshie (Erişim tarihi: 11.04.2018)

ROKETSAN A.Ş. resmî sitesi, Ürünler, Kara Sistemleri, Ürün Kataloğu (İngilizce versiyon) s.16 http://www.roketsan.com.tr/wp-content/uploads/2018/05/ProductCatalogTech-2018.pdf (Erişim tarihi: 16.09.2018)

Sünnetçi, İbrahim, "Lizbon Zirvesi NATO'nun Yeni Füze Savunma Stratejisi'nde Türkiye'nin Rolü!", *Savunma ve Havacılık*, sayı 141 (2010), s. 145-154

Zach, Berger, vd., *U.S.Ballistic Missile Defense, An Overview of Current and Future Ballistic Missile Defense Capabilities*, Virginia Spring, Alexandria 2016

31

OSMANLICA YAYIMLANAN ASKERÎ SÜRELİ YAYINLAR BİBLİYOGRAFYASI (1828-1928)

Selahattin Öztürk*

Gerek akademik seviyede, gerekse başka amaçlarla bilgiye erişmek isteyenlerin başvurmaları gereken kaynaklar arasında süreli yayınlar tartışmasız olarak ilk sırada bulunmaktadır. Süreli yayınlara ve taşıdıkları bilgilere ulaşabilmenin yolu bu yayınların varlıklarından ve nerelerde bulunduklarından haberdar olmakla mümkündür.

Parçalar halinde belirli konulara bağlı bibliyografyalar/kaynakçalar, elbette konunun uzmanları için kullanım kolaylığı sağlamaktadır. Bununla birlikte yayımlanan tüm eserlerin tek bir bibliyografya/kaynakça/katalogda ayrıntılı bir tasnife tabi tutularak bir araya getirilmesi zarurî bir durumdur. Bugün araştırmacıların kullanabileceği Osmanlıca (Arap harfli Türkçe) süreli yayın katalogları ya hazırlanış yöntemleri açısından yahut hazırlanış şartlarından dolayı ayrıntılı bir tasniften mahrumdur. Dolayısıyla ilgili süreli yayınların tam bir künyesini araştırmacılara ulaştırma adına eksiklikler taşımaktadır[1].

Katalog ve bibliyografyalarda yer alan yayınların büyük bir kısmının, özellikle uzun yıllar yayımlanan gazete koleksiyonlarının herhangi bir araştırma merkezi veya kütüphanede tam olmaması, farklı kütüphanelerdeki nüshaların bir araya getirilmesi halinde tam koleksiyon oluşturabilecek yayınları barındıran kurumlarda katalog yapacak uzman bulunmaması, uzman bulunmasına rağmen kütüphanecilik standartları konusunda ortak paylaşım eksikliği gibi sebepler, bu yayınların tam olarak hizmete sunulmasında sorunlar yaşatmaktadır. Süreli yayınların kimliklerinin ortaya konması, nerelerde ve hangi sayılarıyla bulunduğunun belirlenmesi kişisel çabalardan ziyade kurumsal işbirlikleri ile çözülebilecek bir sorundur.

Süreli yayınların araştırmalara kattığı zenginlik ve kolaylığın gerçek manada verimli olabilmesi için, erişim kolaylığını sağlayacak tedbirlerin alınması gerekmektedir. Bu amaçla hazırlanacak yayınların nitelik ve içerik açısından zengin olması konusunda hassas davranılmalıdır. Genel kaynakçalar yanında özel kaynakçalar da konu uzmanları açısından önem arz etmektedir.

Askerî süreli yayınlar üzerine hazırlanmış olan bu çalışmada; uzun yıllar süreli yayınlar üzerine çalışan bir kütüphaneci olarak derlediğim bilgiler, basılı süreli yayın katalog ve bibliyografyaları, kütüphanelerin WEB sayfalarına koydukları sınırlı bilgi

---

* Zeytinburnu Belediyesi. E-posta: selahattinozturk1964@hotmail.com.

1 Bu kaynakların seçme bir listesi makale sonundadır.

parçaları ile son yıllarda ülkemizde özellikle işbirliği ve planlamadan yoksun olarak yürütülmekte olan sayısallaştırma projelerinden bir kısmında koordinatör olarak bulunduğum sırada elde edilen verilere bağlı olarak kütüphane koleksiyonlarında varlığı tespit edilen şimdilik kaydıyla 102 yayın künyesi ortaya çıkarılmıştır.

Bibliyografya hazırlanırken karşılaşılan bazı sorunlar ile bibliyografya kullanılırken dikkate alınması gereken hususları belirtmemiz gerekmektedir. Bu bibliyografya süreli yayınların kendisinden alınan bilgiler, basılı kaynaklar ve WEB sayfalarından elde edilen verilerden derlenmiştir. Özellikle WEB sayfalarından elde edilen bilgiler başta olmak üzere tashihe muhtaç kayıtlar mutlaka çıkacaktır. Veriler oluşturulurken yayının adıyla, alt başlığı, tamamlayıcı/bütünleyici adı olarak isimlendirdiğimiz; eserin türü, niçin çıkarıldığı, savunduğu fikirleri ifade etmek için kullanılan ikinci başlıkta geçen askerî terimler taranmıştır. Kütüphane kataloglarının birçoğunda alt başlık kayıt altına alınmadığından bu tespitte sorunlar yaşanmasına rağmen, alt başlığında aradığımız terim bulunan yayınlardan ulaşabildiklerimiz incelenerek, konuyla ilgili olup olmadıkları belirlenmeye çalışılmış, ancak bu her yayın için mümkün olamamıştır.

Osmanlı basın tarihinde görülen isim değişiklikleri, askerî süreli yayınlarda da kendisini göstermiş olduğundan yayının kullanılan son adı altında künye bilgileri verilmiş, diğer isimlerden de buraya göndermeler yapılmıştır. Salnâme, nevsâl, gazete ve dergi olarak yaklaşık 2600 yayın üreten Osmanlı basını, bu sürede isim değişiklikleriyle de epeyce mücadele etmek zorunda kalmıştır. 2600 civarındaki süreli yayının 77 tanesinin 253 kez isim değiştirdiğini[2] duyurduğumuz yazımızdan sonra bu sayının şimdilik kaydıyla 89 adet süreli yayınımıza ait 336[3] isme ulaştığını ifade etmek, yaşanılan mücadelenin zorluğunu ortaya koyacaktır. Yine makalemizde bazı yayınlara "Tek sayı" notu koyarak süreli yayınları kullanacak olanların dikkat etmeleri gereken bir başka hususa da vurgu yapılmaya çalışılmıştır. Bu duruma bağlı olarak Osmanlı basın tarihinde bu güne kadar yine şimdilik kaydıyla 300 gazete ve derginin çıktığı dönemde (tarih bütünlüğü içerisinde) taşıdığı isimle çıkarılmış ikinci bir sayısını tespit edemedim[4]. Belirlenen bu rakamın da değişmesi her zaman için mümkündür. Yayınlandığına dair bilgiler resmî kayıtlara girmiş, ancak yayınlanan nüshalarına kütüphane kayıtlarında karşılaşılamayan yayınların varlığı[5] göz ardı edilmemesi gereken bir başka husustur.

---

2 Selahattin Öztürk, "1329/1913 Yılında Yayımlanmaya Başlayan Osmanlıca Süreli Yayınlar-İsim Değiştiren Gazete ve Dergiler", *Havadis 1913 Yüz Yıl Önce*, İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 9-25.

3 Selahattin Öztürk, "İsim Değiştiren Osmanlıca Gazete ve Dergiler Bibliyografyası", *Müteferrika*, sayı 49/1 (Yaz 2016), s. 249-282.

4 Selahattin Öztürk, "Osmanlı Basınında Tek Sayı Yayımlanan Süreli Yayınlar Bibliyografyası", *Basın Hayatı*, sayı 44 (Eylül-Ekim 2017), s. 68-77.

5 *Meşrutiyetin İlanından Beri Türkiye'de Neşr Olunmuş Gazete ve Mecmualar, Ayın Tarihi*, sayı 41 (Ağustos 1927), s. 2350-2358; *Meşrutiyetin İlanından Beri Türkiye'de Neşr Olunmuş Gazete ve Mecmualar, Ayın Tarihi*, sayı 42 (Eylül 1927), s. 2451-2457; *Meşrutiyetin İlanından Beri Türkiye'de Neşr Olunmuş Gazete ve Mecmualar, Vesikalar, Ayın Tarihi*, sayı 44 (Teşrinisani 1927), s. 2650-2654; *Meşrutiyetin İlanından Beri Vesikalar Türkiye'de Neşr Olunmuş Gazete ve Mecmualar, Ayın Tarihi*, sayı 45 (Kanunuevvel 1927), s. 2811-2815; *Meşrutiyetin İlanından Bugüne Kadar Türkiye'de Neşr Olunmuş Gazete ve Mecmualar, Ayın Tarihi*, sayı 51 (Haziran 1928), s. 3497-3498; *Meşrutiyetin İlanından Beri Türkiye'de Neşr Olunmuş Gazete ve Mecmualar, Ayın Tarih*, sayı 52 (Temmuz 1928), s. 3556-3561; *Meşrutiyetin İlanından Beri Türkiye'de Neşr Olunmuş Gazete ve Mecmualar, Ayın Tarihi*, sayı 53 (Ağustos 1928), s. 3641-3651.

Yine bir başka özel durumda Osmanlı matbuatının bugüne kadar tam olarak tespiti yapılamayan, esir askerlerimiz tarafından çıkarılmış olan gazete ve dergilerdir.

I. Dünya Savaşı ve sonrasında dünyanın değişik bölgelerinde kurulan ve Türk esirlerin de tutulduğu kamplar ile buralarda çıkardıkları yayınlar şunlardır: *Esaret Albümü*, *Hilal*, *İzmir*, *Nasreddin Hoca*, *Nilüfer*, *Ocak*, *Sada*, *Tan*, *Türk Varlığı*, *Yarın*, *Zincir* (Seydibeşir/Mısır), *Badiye*, *Esaret*, *Karikatür*, *Tıraş*, *Tetebbu* (Kuyesna/Mısır), *Işık*, *Kafes* (Kahire/Mısır), *Garnizon*, *Kızılelma* (Zekazik/Mısır), *Güvercin* (Heliopolis/Mısır), *Ajans*, *Kara Günler*, *Köpük*, *Püsküllü Bela*, *Tulû/Doğuş*, (Bellary-Burma/Hindistan), *İrevadi*, *Ne Münasebet* (Tatmiyo/Thayetmyo/Burma), *Niyet*[6] (Malaşova Dom/Rusya), *Vaveyla*, *Kurtuluş* (Krasnoyarsk/Rusya) olmak üzere 9 kampta 32 yayındır[7]. Bu yayınların bir kısmına ait veriler çeşitli kaynaklarda geçmektedir. Ancak bu yayınların yayınlandıklarına dair bilgi bulunmakla birlikte nüshaları kütüphanelerimize ulaşmamış bu nedenle de kayıtlarına ait bilgiler verilememiştir.

Tamamı askerlikten bahsetmemiş olsalar bile savaş esirlerimiz tarafından esir tutuldukları kamplarda yayımlanan "Üsera Gazeteleri" de askerlik tarihi içerisinde değerlendirilmesi gereken bir yayın grubu olduğundan bibliyografyaya dâhil edilerek (Üsera Gazetesi) şeklinde koyu harflerle belirgin hale getirilmiş, yayın süresi tespit edilemeyenlere ise "belirsiz" ifadesi kullanılmıştır.

Bibliyografyada bazı yayınların boyutları verilmemiştir. Kütüphanelerimizde bir dönem eserlerin ölçüleri verilirken boylarına göre derecelendirilmiş bir ölçü sistemi kullanılarak; boyu 25 cm.'ye kadar olan yayınlar "küçük boy" (K veya 8 derece), 25-30 cm. arasında olanlar "orta boy" (O veya 4 derece), 35 cm.'den büyük olanlar ise "büyük boy" (B veya 2 derece) olarak kaydedilmekte olduğundan, kaynaklarda bu şekilde ölçü birimi geçmesi halinde yayının boy bilgisi verilmeyerek boş bırakılmıştır. Ancak boyutları değişen yayınlardan tespit edilenlerin boyları ayrı ayrı verilmiştir. Yayınların künye bilgileri alanında tek sayı çıkanların sayı bilgileri verilmemiştir. Yayınların ilk çıkış ve yayının kapanış tarihleri ilk ve son sayıları kütüphanelerimize ulaşmayanlarda mevcut en küçük ve en büyük sayının tarihi verilmiş parantez içerisinde kaçıncı sayı olduğu belirtilmiştir.

Eserin dili ile ilgili olarak, sadece Osmanlıca yayımlanan eserlerde dil belirtilmemiştir. Harf İnkılâbı'ndan sonra yayımına devam edenler ile farklı bir dile ait metin taşıyanlar, Osmanlıca-Türkçe, Osmanlıca-Fransızca vb. ifadelerle belirtilmiştir. Yayımlanan son sayısının belirlenemediği durumda mevcut en büyük sayının sonuna

---

6 Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri,* Atatürk Üniversitesi Doktora Tezi, Erzurum 1997, s. 197-198.

7 Esir gazeteleri üzerine yayınlanmış çalışmalardan bazıları: Erdal Çetin, *Birinci Dünya Savaşında Mısır'daki Türk Esirleri,* Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004; Bülent Varlık, "Esaret gazeteleri", *Tarih ve Toplum,* sayı 199, c. 34, s. 26-29; Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri,* s. 196-203; *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu: (1828-1928),* c. 1-3, haz. Hasan Duman, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000; *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Süreli Yayınlar Kataloğu,* haz. Selahattin Öztürk, Abdurrahman M. Hacıismailoğlu ve Muhammed Hızarcı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Turizm Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2006.

(? soru işareti) konulmuş, son sayısı kesin tespit edilebilenlerde (nokta) kullanılmıştır. Yayınların imlasında zarurî haller dışında inceltme işareti kullanılmamıştır.

Bibliyografyada yer alan yayınlar üzerine yapılmış kitap, bibliyografya, dizin ve çevirilerden tespit edilebilenler, ilgili yayının künyesinden sonra verilmiştir.

Osmanlı matbuat tarihi açısından eksikliği görülen bir başka hususu da burada ifade etmek gerekirse, yayımlandığı veya yayın ruhsatı verildiği bilinen ancak günümüze nüshaları ulaşamayan gazete ve dergilerin kayıt ve takipleri üzerine çalışılmamış olmasıdır. Bu minval üzere belirlemiş olduğumuz yayınlardan askerlik ile alâkalı olanları aşağıda verilmiştir[8].

1. ***Askerî Keşşaf***/sahib-i imtiyazı Cemal Mağmumi, Müdür-i mes'ulü Ahmed Eşref (14 Haziran 1330 yayın müsaadesinin alındığı tarih)
2. ***Erler Dünyası***/Sahib-i İmtiyaz ve Müdür-i mes'ul: Mevlanzade Rif'at (5 Kânunusani 1329 yayın müsaadesinin alındığı tarih)
3. ***İstıtlâât-ı Bahriye***/Sahib-i imtiyaz: Mehmed Ali Bey (5 Şubat 1340 yayın müsaadesinin alındığı tarih. Türkçe -Fransızca)
4. ***İhtiyat Sınıfı***/Sahib-i İmtiyaz: Rahmi Efendi, (8 Teşrinisani 1326 yayın müsaadesinin alındığı tarih)
5. ***İmalat-ı Harbiye-i Sanayi Mecmuası***/Sahib-i imtiyaz: Hasan Fehmi Bey (13 Temmuz 1335 yayın müsaadesinin alındığı tarih)
6. ***Küçük Zabit***/Sahib-i imtiyaz: Cemal Sadık, Müdür-i mes'ul: Mehmed Sezai (3 Haziran 1330 yayın müsaadesinin alındığı tarih)
7. ***Osmanlı Genç İhtiyat Zabitleri Mecmuası***/İhtiyat Zabitleri Cemiyeti, Müdür-i mes'ul: Raşid Ziya (14 Kânunusani 1335 yayın müsaadesinin alındığı tarih)

Son olarak hiçbir bibliyografyanın eksiksiz olarak istifadeye sunulmasının mümkün olamadığı/olamayacağı gerçekliğine bağlı olarak, bu çalışmaya girememiş yayınlar hakkındaki bilgilerle, bibliyografyanın tümü için yapılacak değerlendirme ve eleştirilerin tarafımıza ulaştırmaları elzemdir. Nitekim "selahattinozturk1964@hotmail.com" adresine yapılacak bilgilendirmelerin, basılı kataloglarımızın güncellenmesine yönelik yürüttüğüm çalışmalarda değerlendirilmek üzere dikkate alınacağını ifade etmek isterim.

Kısaltmalar:

BDK	: Beyazıt Devlet Kütüphanesi
BİHK	: Bursa İl Halk Kütüphanesi
EAÜ	: Erzurum Atatürk Üniversitesi
HTU	: Hakkı Tarık Us Kütüphanesi (Kütüphane halen Beyazıt Devlet Kütüphanesi içerisinde hizmet vermeye devam etmektedir)
İSAM Kütüphanesi	: İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi
TİTE Kütüphanesi	: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi

8 *Ayın Tarihi,* sayı 41 (Ağustos 1927), s. 2350-2358; *Ayın Tarihi,* sayı 42 (Eylül 1927), s. 2451-2457; *Ayın Tarihi,* sayı 44 (Teşrinievvel 1927), s. 2650-2654; *Ayın Tarihi,* sayı 45 (Kânunuevvel 1927), s. 2811-2815; *Ayın Tarihi,* sayı 53 (Ağustos 1928), s. 3640-3652.

Bibliyografya

1. *Ajans*/Mütercim ve naşiri. Yusuf İzzeddin, Hindiçini/Burma: 6 Mayıs 1920, Belirsiz; İbravardi Matbaası, **(Üsera Gazetesi, Tek sayı)**

2. *Asker: Ordu ve donanmanın terakkiyatına hadim olmak üzere ayda iki defa neşredilir*/Müdürü: İbni Sırrı Ahmed Cevdet, Müessis ve başmuharrir: Osman Senai [Nuri]. İstanbul: 21 Ağustos 1324-1326, I-II, 1-29.
Onbeş günlük; Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 16x23 cm. **(Ek-1)**

3. *Asker Hocası: Şimdilik on beş günde bir (Hilal ve Bedir zamanlarında) çıkar, siyasetten başka her şeyden bahsedeı*/Başmuharrir ve başmusahhihi: Receb Vahyi. İstanbul: 8 Kânunuevvel 1335/1919/14 Rebiülevvel 1336/1920/Şaban-Ramazan 1338, I, 1-7.
Onbeş günlük; Matbaa-i Askeriye, 20x27 cm.

4. *Askerî Ceride-i Baytariye*/İstanbul: Temmuz 1334-Kanunisani1336; 1-19.
Aylık. Sadece Milli Kütüphane'de kaydı vardır.

5. *Askerî Divan Temyiz Kararları*/Müdafa-i Milliye Vekaleti, Ankara: 1928, III, 1-6.
Altı Aylık. Sadece Milli Kütüphane'de kaydı vardır.

6. *Askerî Hava Mecmuası: Hava Mektebi Kumandanlığı Kuva-yı Havaiye Müfettişliği'nce neşrolunur aylık mecmuadır*/Kuva-yı Havaiye Müfettişliği, Hava Mektebi Kumandanlığı, İstanbul; Eskişehir: 1338-1928, 1-38?
Aylık; Hamid Matbaası; Yeni Matbaa; İstikamet Matbaası, 24x31 cm.

7. *Askerî Talebe Baytari Mecmuası*/Naki Cevat Akkirman. Ankara: 1339, 1-6.
Aylık. Sadece Milli Kütüphane'de kaydı vardır.

8. *Askerî Tıb Baytari Mecmuası: Müdafaa-i Milliye Vekaleti Umur-ı Baytariye Dairesi tarafından ayda bir neşrolunur*/Sahib-i imtiyaz ve müdir-i mes'ul: Kaymakam Halil. İstanbul: Müdafaa-i Milliye Vekaleti Umur-ı Baytariye Dairesi, [1329]-Teşrinisani 1928, I, I-IV, 1-11, 1-12 sayı her yıl
Aylık; Askerî Tıbbiye Mektebi Matbaası; Hüsn-ü Tabiat Matbaası, 14,5x21,5 cm.

Askerî Tıb Mecmuası bkz. Gülhane Tıp Dergisi

9. *Bahriye Salnamesi*/Bahriye Nazareti Fen Komisyonu; Bahriye Nezareti İkinci Daire Birinci Şube, İstanbul: 1306-1307/1890-1341-1342/1925-1926, 1-24.
Düzensiz; Matbaa-i Bahriye, 20x14; 25x17; 25x15; 23x15 cm.

10. *Balkan Muharebatı Tesaviri: Panorama*/Sahib-i imtiyaz: İbrahim Hilmi. İstanbul: Kütübhane-i İslam ve Askerî, 1328/1910-1328/1910, 1-6.
Belirsiz; Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 24,5x36,5 cm. Takım olarak Atatürk Üniversitesi'nde bulunmaktadır.

11. *Barbaros=le Barbaross: Her gün bade'z-zuhur neşr olunur*/Sahib-i imtiyaz ve mes'ul müdür: Mustafa Necib. İstanbul: 28 Eylül 1327/1911-29 Eylül 1327/1911, 1-2.
Günlük; Necm-i İstikbal Matbaası, 28,5x41, 25,5x35,5 cm.

12. *Başçavuş: Mekatib-i askeriye talebesine ve sunuf-ı muhtelife küçük zabitana mahsus musavver haftalık risaledir*/Sahib-i imtiyaz: Mağmûm, Mes'ul müdür: Mehmed Sezai. İstanbul: 10 Temmuz 1328-13 Eylül 1328, 1-9.
Haftalık; Nefaset Matbaası, Takım olarak Atatürk Kitaplığı'nda vardır.

Ceride-i Askeriye bkz. Mecmua-i Fünûn-ı Askerî

13. *Ceride-i Bahriye: Resmi ve gayr-i resmi her nev'i vakayi-i bahriyeden bahis ceride-i resmiyedir*/ İstanbul: Bahriye Nezareti Fen Komisyonu, Haziran 1305-1330, I-XXIV, 1-674?
Onbeş günlük; Matbaa-i Bahriye, 23,5x31,5; 28x39 cm.

Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye bkz. Gülhane Tıp Dergisi

14. *Deniz: Osmanlı Kaptan ve Makinistler ve Müntesibin-i Bahriye Cemiyeti'nin naşir-i efkarı, siyasi, ilmi, edebi haftalık gazetedir*/Mes'ul müdür: Süleyman Nutki. İstanbul: Osmanlı Kaptan

ve Makinistler ve Müntesibin-i Bahriye Cemiyeti, 19 Kânunusani 1327-13 Eylül 1328, 1-35. Haftalık; Sancakciyan Matbaası. Takım olarak Atatürk Kitaplığı'nda vardır.

15. ***Deniz Kuvvetleri Dergisi***/1305/1889'dan günümüze kadar *Mecmua-i Fünun-ı Bahriye, Risale-i Mevkute-i Bahriye, Deniz Mecmuası, Donanma Dergisi, Deniz Kuvvetleri Dergisi* isimleriyle yayımlanarak bu güne kadar yayın hayatını devam ettirmiştir. Her bir ismin yayın dönemi ve yayınlayan kurum isimlerinin çeşitliliği dolayısıyla önceki başlıklarından buraya gönderme yapılarak tek bir başlık altına alınmakla birlikte her bir yayının künyesi yayın sırasına göre ilk çıkandan başlayarak ayrıntılı olarak verilmiştir.

16. ***Mecmua-i Fünun-ı Bahriye***/Nezaret-i Celile-i Bahriye Erkan-ı Harb Heyet-i Fenniyesi, İstanbul: Mart 1305 -1319/1889-1903, 26 Ağustos 1324- 1330/8 Eylül 1908-1914, I-XXII, 1-12 sayı her yıl. Aylık; Bahriye Matbaası, 22x14,5; 27x18,5 cm. levha.

17. ***Risale-i Mevkute-i Bahriye***/Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Bahriye Ta'lim ve Terbiye Dairesi/ İstanbul, Savunma Bakanlığı Bahriye Dairesi/Ankara. Matbaa-i Bahriye, Asker Matbaa, Teşrinisâni 1330/1914- Eylül 1336/1920, Kânunusani 1340/Ocak 1924-Mayıs 1928.

Aylık, Üç aylık, 23x16 cm. (1330-1335 yıllarında 12, 1336 yılında 11 sayı, 1924, 1926, 1928 yıllarında 5, 1925, 1927 yıllarında 4'er sayı olarak yayımlanmıştır.

Deniz Mecmuası/Erkan-ı Harbiye-i Umumiye XII. Deniz Şubesi, Harbiye IX. Deniz Şubesi, İstanbul: 1 Temmuz 1928-Ocak 1948, c.40-60, sayı 309-382 (Mecmuanın 309-310. sayıları Osmanlıca, 311. sayıdan sonrası da Latin harfli olarak yayımlanmıştır).

Üç aylık, dört aylık; Deniz Matbaası, 17x24 cm. Osmanlıca-Türkçe.

Donanma Dergisi/Genelkurmay IX. Şube, M.S.B. Dz.K.K. Harekât Başkanlığı Neşriyat Şubesi, Milli Müdafaa Vekaleti Dz.K.K. Merkez Grup Başkanlığı, Ankara-İstanbul: İstanbul/Deniz Basımevi, Ankara/Dz.K.K. Karargah Basımevi, 1948-1967, cilt 60-80, sayı 383-459

Üç aylık, Dört aylık, 16,5x20 cm.

Deniz Kuvvetleri Dergisi/Dz.K.K: Personel Başkanlığı Merkez Daire Başkanlığı, Basın Yayın Şube Müdürlüğü; Ankara-İstanbul, İstanbul/Seyir Hidrografi ve Oşinografi Dairesi Matbaası; Ankara/Dz.K.K: Karargah Basımevi, 1968, cilt 74-; sayı 460- (yayını devam etmektedir Ocak 2018 sayı 630)[9]

Deniz Mecmuası, Donanma Dergisi, Deniz Kuvvetleri Dergisi: Makaleler dizini/Hüseyin Yıldırım. Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 1994, 394 s. (Genelkurmay Başkanlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Kültür Yayınları: 2)

Risale-i Mevkute-i Bahriye, Deniz Mecmuası, Donanma Dergisi, Deniz Kuvvetleri Dergisi: Makaleler dizini/Hüseyin Yıldırım. Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 1994, 394 s. (Genelkurmay Başkanlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı kültür yayınlar, Tarih dizisi: 4)

Deniz Mecmuası bkz. Deniz Kuvvetleri Dergisi

Donanma Dergisi bkz. Deniz Kuvvetleri Dergisi

18. ***Donanma Emirnamesi: Münderican resmidir, zabitan-ı bahriyeye mahsustur***/İstanbul: Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Üçüncü Şubesi, 1330/1914-1342, 1-75?

Haftalık, m.y. 21x28, 21x32 cm.

19. ***Donanma Mecmuası: Donanma hayattır. İstikbalimiz denizlerdedir***/Sahib-i imtiyaz: Donanma-i Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti Merkez-i Umumisi. İstanbul: 1 Mart 1326-1335, I-IV, 1-192. **(Ek-2)**
Aylık, haftalık; Matbaa-i Hayriye ve Şürekası; Matbaa-i Ahmed İhsan, 17,5x23,5; 24x36 cm.

Mecmuanın cilt I-IV: 1-48 (1 Mart 1326-1329) sayıları aylık, küçük boy; 1/49-144/192 (1330-1335) sayıları haftalık, büyük boy olarak yayımlanmıştır. Tarih bütünlüğü taşımakla birlikte 55/103. sayıdan itibaren mecmuanın iç kapağındaki sayılarda yanlışlıklar vardı. Dış kapaklarda yazılı numaralar doğrudur.

---

9 https://www.dzkk.tsk.tr/icerik.php?icerik_id=151&?dil=1, erişim tarihi: 17.12.2018.

20. *Erkan-ı Harbiye Mektebi Külliyatı: Her ayın on beşinci günü intişar eder*/Erkan-ı Harbiye Mektebi, İstanbul: 1 Şubat 1336-15 Mayıs 1336. 1-6?
Onbeş günlük; Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, **(Ek-3)**

Yayın bazı kütüphanelerde kitap olarak işleme tabi tutulmuş durumdadır. Sadece İSAM Kütüphanesi'nde süreli yayın olarak kayıtlı bulunmaktadır. Atatürk Kitaplığı koleksiyonunda yayının 2, 3 ve 6. sayıları kitap olarak kayıtlı bulunmaktadır.

Arka kapakta yer alan ilanda "Tek numaralı nüshalar (bir numaralı nüsha müstesna) tarih-i harp ve bilhassa Harb-i Umumi'de Osmanlı cepheleri hakkında ma'lumat ve tedkikatı, çift numaralı nüshalar tecarüb ve terekkiyat-ı ahire-i harbiye hakkında tetebbuatı ihtiva eder. 1336 senesi intişar edecek tek numaralı nüshalar Çanakkale Muharebat-ı beriyye ve bahriyesini ihtiva edecektir. Ayrıca tarih-i harbe müteallik nüsha-i mahsusalar da neşr olunacaktır." açıklaması yer almaktadır.

Esaret bkz. Kuyesna'da Esaret

21. *Esaret Albümü*/haz. Kerameddin Hilmi. Seydibeşir: Nilüfer Matbaası, 1336/1920. 1.

(Üsera Gazetesi, Tek sayı).

Fen Kıtaatı Mecmuası bkz. Fen Kıtaları Mecmuası

22. *Fen Kıtaları Mecmuası: İstihkam, muharebe, şimendifercilik, İstihkam Mevakii Müstahkeme Müfettişliği ile Muhabere ve Muvasala Müfettişliği tarafından ayda bir kere neşrolunur*/İstanbul; Ankara: İstihkam Mevakii Müstahkeme Müfettişliği, Muhabere ve Muvasala Müfettişliği, 1925-1928., 1-37.
Aylık, Üç aylık; İkdam Matbaası, 21x29 cm. Osmanlıca, Türkçe. İstanbul'da aylık olarak çıkan dergi, daha sonra Ankara'da üç aylık olarak yayınlanmaya devam etmiştir. 1928 yılından sonra adı Fen Kıtaları Mecmuası olmuştur.

23. *Garnizon: Zekazig'de her gün zevalde neşrolunur*/Zekazig: 1-57?
Onbeşgünlük; m.y, 25x36 cm. Şapograf baskı. **(Üsera Gazetesi)** Sadece HTU. Kütüphanesi'nde 7, 41, 52, 55, 57. sayıları vardır.

24. *Gemici: Her şeyden bahis ve başlıca Tevsii' Ticaret-i Bahriye-i Osmaniye Cemiyeti ile Millî Ticaret-i Bahriye Kaptan ve Çarkçı Mektebi'nin terakkiyatına hâdim haftalık ceridedir*/
Müdürü: Ali Rıza Silhami, Sahib-i imtiyaz ve mes'ul müdürü: Hamid Naci. İstanbul: 12 Kânunusani 1327- , 1-?

Haftalık; m.y., 29x39 cm.

25. *Gülhane: Tebabet-i askeriye tatbikat-ı mekteb ve seririyatı*/İstanbul: Müdafa-i Milliye Vakâleti Sıhhiye Dairesi, 15 Temmuz 1926-15 Temmuz 1927, 1-2.
Yıllık; m.y.

Sadece Milli Kütüphanede vardır.

26. *Gülhane Tıp Dergisi=Gülhane Medical Journal*/Gülhane Askerî Tıp Akademisi, Ankara: Eylül 1998-yayını devam etmektedir.

Üç Aylık; Matbaası, ISSN 1302-0471, 24 cm.

Dergi bu başlıkta yayınlanıncaya kadar 5 kez isim değiştirmiş, Osmanlıca olarak yayınlanan iki künye ayrıntılı olarak verilmiştir.

Ceride-i Tıbbiyeyi Askeriye/İstanbul: Makam-ı Celile-i Seraskerî Sıhhiye Dairesi İkinci Şubesi, Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi Birinci Şubesi, 1871-1921. Aylık, Ceride-i Askeriye Matbaası, Mekteb-i Tıbbiyeyi Askeriye Matbaası.

Askerî Tıb Mecmuası/İstanbul: Milli Müdafaa Vekâleti Sıhhiye Dairesi, 1921-1931.
Aylık; Mekteb-i Tıbbiyeyi Askeriye Matbaası, 15x21; 20x25,5; 21x30 cm.

Askerî Sıhhiye Mecmuası (1931-1949), Askerî Sıhhiye Dergisi (1949-1956), Gülhane Askerî Tıp Akademisi Bülteni (1956-1998)

27. *Haftalık Risâle-i Askeriye*/Müdür ve Muharrir-i mes'ulü: Yüzbaşı İsmail. Selanik/ İstanbul: 5 Teşrinievvel 1324-13 Mart 1325, I-II, 1-26.
Haftalık; BİHK 'da 1-25, EAÜ 26. sayısı mevcuttur.

28. ***Harb Mecmuası: Asker ve muharebeden bahseder risale-i musavvere***/İstanbul: Teşrinisani 1331-Haziran 1334, I-III, 1-27.
Onbeş günlük; Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 24x32 cm.

Bu mecmua üzerine bazı yayınlar yapılmıştır.

"Harb Mecmuası/haz. Ali Fuat Bilkan, Ömer Çakır. İstanbul: Kaynak Kitaplığı, 2006, 390 s." (mecmuadan seçilmiş yazıların Latin harflerine çevrilmesi ve mecmuadan seçilen fotoğrafların konulmasıyla hazırlanmış yayındır.)

"Harb Mecmû'ası Kasım 1915-Haziran 1918/çeviri yazı: Faruk Önal, Selman Soydemir, Kemal Erkan, Ahmet Temiz, Ömer Faruk Yılmaz, Ahmet Uçar. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu, 2013, 434+22 s."

(Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu tarafından mecmuanın orijinal fotoğrafları da kullanılarak tamamının Latin harflerine çevrilmesiyle hazırlanan yayındır.)

"Harb Mecmuası, Kasım 1915-Haziran 1918/Ankara: Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü, 2014. Sayı 1-27"

Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü tarafından 2. kez Latin harflerine çevrilmiştir. Mecmua 2013 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından Latin harflerine çevrilmiş olmasına rağmen yeniden Latin harflerine çevrilmiş, önceki çeviriden farklı olarak orijinal metnin de verildiği bu baskıda, önceki çevirinin görülmediği anlaşılmaktadır. Zira bu çeviride orijinal metinde bulunmayan ifadelerin çeviriye eklendiği, yayının iç kapağında ilk ve son sayının miladî tarihleri belirtilmesine karşılık metin içinde sayıların yayın tarihlerinin miladî karşılıklarının verilmediği görülmektedir.

29. ***Harb-i Umumi Panoraması=Album de la Guerre Generale***/Müdafa-i Milliye Cemiyeti, İstanbul: 1330/1914 -, 1-9.
Belirsiz; Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 20,5x14 cm.

30. ***Harb Panoraması***/Sahib-i imtiyaz: Ubeydullah Es'ad. İstanbul: 1328-1328, 1-5.
Haftalık; Resimli Kitab Matbaası (***Resimli Kitap***'ın ilavesi *olarak çıkarılmıştır).*

31. ***Havacılık ve Spor: Tayyare Cemiyeti'nin fikirlerini neşreder, on beş günde bir çıkar, halk mecmuasıdır***/Ankara: 1 Haziran 1926-Kasım 1950, 1-421.
Onbeş günlük; Hakimiyet-i Milliye Matbaası, 21x29; 25x33,5; 22x32 cm. resim, portre, planş, Osmanlıca- Türkçe.

32. ***Işık***/Başmuharrir: Halid Rıfkı, Müessisleri: Oğuz Kemal; Orhan Kemal. Kahire/İskenderiye: [?] -1335, 1-94? (94 tespit edilen son sayıdır.)
Haftada üç defa; m.y., 25x38 cm. **(Üsera gazetesi)** Teksir olarak basılmıştır. Milli Kütüphane'de 95, HTU. Kütüphanesi'nde 29, 47, 49. sayıları vardır.

33. ***İhtiyat Zabitleri Postası: İçtimai, iktisadi ve edebi mecmuadır***/Sahib-i imtiyaz ve müdir-i mes'ul: Cemal Reşid. İstanbul: Teavün Cemiyeti, 30 Kânunuevvel 1334/1918-22 Mayıs 1335/1919, 1-22.
Haftalık; Ahmediye Matbaası, 24x34 cm.

34. ***İlaveli Cerde-i Askeriye: Mevvadd-ı resmiye-i askeriye ve fünun ve havadis-i harbiye gazetesidir***/
İstanbul: Makam-ı Seraskerî Harbiye Nazareti Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Ta'lim ve Terbiye Şubesi, Haziran 1294-Mart 1295, 1-61.
Aylık; Ceride-i Osmaniye Matbaası.

35. ***İravadi:*** Siyasiyat, tenkidat ve şahsiyat hariç olmak üzere dini, edebi, tarihi, fenni, bütün mebahis-i ilmiyeden bahseder haftalık gazete/Mes'ul müdür: İhsan Rauf, Sahib-i imtiyaz ve müdir-i mes'ul: Raci. Tatmiyo (Thayetmyo)/Birmanya: 20 Kânunuevvel 1335-25 Mart 1336, 1-12?
Haftalık; Üsera Karargâhı Pavyon No: 20, 21,5x34 cm. **(Üsera gazetesi)** Kütüphanelerimize sadece 25 Mart 1336 tarihli 12. sayısı ulaşabilmiştir.

36. ***İzmir:*** Mısır Seydibeşir'de neşrolunur haftalık üsera gazetesi/Sahibi ve mes'ul müdürü: Nureddin Hayret. Seydibeşir/Mısır: 9 Şubat 1336/1920.
Haftalık; İdare Yeri: Çadırlı Kampta Birinci Grubun Sekizinci Çadırı'ndadır, 21x30 cm. **(Üsera Gazetesi, Tek sayı)**

Sadece Milli Kütüphane'de bulunmaktadır.

37. *Jandarma Evamir Mecmuası: Onbeş günde bir neşrolunur, Umum Jandarma Kumandanlığı tarafından suret-i resmiyede tertib olunur*/Mes'ul müdür: Ahmed Zeki. İstanbul-Ankara: 1 Haziran 1328-15 Mart 1928, 1-286.
Onbeş günlük; Jandarma Matbaası, 20x27 cm.

Mecmuanın bir kısmı Enver Paşa tarafından kullandırılan tüm harflerin ayrı yazılması esasına dayanan alfabe ile basılmıştır.

38. *Jandarma Mecmuası*/Umum Jandarma Kumandanlığı 1. Şube Müdüriyeti, İstanbul: 1 Kânunusani 1341-Teşrinievvel 1928, I-IV, 1-16.
Üç aylık; Jandarma Matbaası, 16,5x24 cm.

39. *Jandarma Sadası: Jandarma zabitanının tenvir-i efkârına ve mesleğin terakkisine hâdim mecmua-i fenniyedir*/Umum Jandarma Kumandanlığı, İstanbul: 5 Şubat 1336-5 Mart 1336, I, 1-3.
Onbeş günlük; Jandarma Matbaası, 20x27,5 cm.

40. *Kafes: Edebi, içtimai, mizahi gazetedir*/Mes'ul müdür: Midhat Bey, Sahib-i imtiyaz ve müdür-i mes'ul: İdris Sabih. Kahire: 1335 -1335, 1-15.

Haftada üç defa; [Seydibeşir] 26x38 cm. *(Üsera Gazetesi)* Sadece 24 Mart 1335 tarihli 11. sayısı kütüphanelerimize ulaşabilmiştir.

41. *Karikatür: Edebi, mizahi gazetedir*/Müdürü: Kerameddin, Topçu Mülazımı Arif. Kuyesna/ Mısır: 5 Teşrinievvel 1235 (5. Sayı)-20 Teşrinisani 1325 (9. sayı) 1-10.

Haftada iki defa; [Kuyesna D Kampı], 28,5x42; 33x50 cm. **(Üsera gazetesi)** Sadece 5, 8-9. sayıları kütüphanelerimize ulaşabilmiştir.

42. *Kızılelma: Esir arkadaşların ilmi, edebi risalesi*/Zekazig- Mısır [?]-12 Şubat 1335/1919, 1-7. Haftalık; m.y., 23x37 cm. resim, **(Üsera Gazetesi)** sadece 6-7. sayıları kütüphanelerimize ulaşabilmiştir.

43. ***Köpük*** (Üsera Gazetesi)[10]

44. *Kuyesna'da Esaret: Her şeyden bahis yevmi gazete*/Sahib-i imtiyaz ve müdir-i mes'ul: Osman Nuri. Seydibeşir Kampı/ Mısır. 4 Kânunuevvel 1335 (1920). 1-98?
Günlük, Matbaa ve idarehanesi A Kampında Dördüncü Çadır Üçüncü Oda, 21x31; 29x34,5 cm. Teksir, **(Üsera Gazetesi)** Sadece HTU. Kütüphanesi'nde 36, 59, 60, 98 sayıları mevcut)

Gazetenin idare heyeti üyeleri genel kamp içinde yer alan değişik kamplarda (B, T, R) tutulmakta, gazeteyi buralardan idare etmeye çalışmaktadırlar.

45. *Liman: Denizcilik ve ticaret-i bahriyeden bâhis mecmuadır*/Müdürü: Ziya Akif. İstanbul: Mayıs 1927-Haziran 1928, I-II, 1-7, 1-6
Aylık; İlhami Fevzi Matbaası, 20x28 cm. resimli.

46. *Ma'kes-i Efkâr-ı Askeriye=Efquear-ı Asquerie: Journal illustre militaire=Ulum ve fünun ve edebiyat-ı askeriyeden bahis, musavver gazetedir*/Sahib-i imtiyaz: Osman Şemseddin, Başmuharrir: Feraizizade Osman Faiz, Mes'ul müdür: Mehmed Eşref. İstanbul: 11 Eylül 1324-2 Teşrinievvel 1324, 1-4
Haftalık; Asır Matbaası, 25,5x35 cm. portre, Osmanlıca-Fransızca.

47. *Mecmua-i Fünûn-ı Askerî*/Daire-i Umur-ı Askerî; Makam-ı Seraskerî Muhasebat Dairesi Şube-i Mahsusa Müdüriyeti; Harbiye Nezareti Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Ta'lim ve Terbiye Şubesi, İstanbul: 7 Şaban 1280-15 Teşrinievvel 1338, I-LX, 1-
Günaşırı; Matbaa-i Askerî, 31,5x51; 26x39; 25,5x38; 26x28,5; 15x17; 21,5x30 cm. Alt başlık ve boyları sıklıkla değişmiştir. Alt başlıklar alınmamış, boyları belirtilmiştir.

"Osmanlı Askerî Gazetesi Ceride-i Askeriyye 1-30/Necdet Hayta, Uğur Ünal. Ankara: Berikan Yayınevi, 2007. X, 494 s." Eser, mecmuanın Ceride-i Askeriye başlığıyla yayınlandığı dönemin ilk 30 sayısının Latin harflerine çevirisidir.

Mecmua-i Fünûn-i Bahriye bkz. Deniz Kuvvetleri Dergisi

Mecmua-i İlave bkz.: Mecmua-i Zafer

---

10 Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim: Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri,* Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001, s. 90.

48. *Mecmua-i Seneviye-i Bahriye*/İstanbul: Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Üçüncü Şube, 1331-1342, I-VI.
Yıllık; Bahriye Matbaası, 15x24 cm

49. *Mecmua-i Zafer: Külliyat-ı Harb-i Yunan yahut tafsilat-ı muharebe-i ahire*/neşreden: A. Hulusi, İstanbul: 1315-, 1-7
Belirsiz; Yovanaki Panayoditis Matbaası, 20x14 cm. Mecmuanın 1-3. sayıları "Mecmua-i İlave" adıyla yayımlanmıştır.

50. *Mekatib-i Askeriye-i Cenab-ı Şahane Şakirdanının İmtihan-ı Umumi Cetveli*/İstanbul: 1284-1307, 1-23.
Yıllık; Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 26x40 cm.

51. *Mir'at-ı Alem: Türkische Ausgabe, Türkçe haftalık risale-i musavvere*/Verlag Broschek and Co, Hamburg: 1916?-28 Ağustos 1918, I-III, 1-184?
Haftalık, 40x56 cm.

I. Dünya Harbi'ne ait görüntüler Türkçe, Arapça, Almanca, Bulgarca, Fransızca, İsveççe, İngilizce, İspanyolca, Lehçe, Rusça resim altı açıklamalarıyla yayımlanmıştır. 77-184. sayılar BDK'da bulunmaktadır.

Mir'atü'd-Dünya bkz. Mir'at-ı Alem

52. ***Muharebe Destanı: Trablusgarb'da Osmanlı İtalya Vekayi Harbiyesini ibtidasından intihasına kadar takib ederek emsaline kat kat fâik, mükemmel ve musavver olarak haftada iki def'a neşr edilecektir***/Nazımı: Gedikpaşalı M. Şadi. İstanbul: [1324]. **(Tek sayı)**

Haftada iki defa; Müşterekü'l-Menfa Osmanlı Şirketi 40,5x56,5 cm. Sadece Atatürk Kitaplığı'nada bulunmaktadır.

53. *Muharebe-i Umumiye Resimleri=Tesavir-i Cihan-ı Umumi=Album de la Grande Guerre*/ Deutscher Überseedienst Transocean, Berlin: t.y.; Defter: 1-33.
Belirsiz; m.y., 19x29,5 cm. Almanca, Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, İspanyolca, Osmanlıca.
1. Dünya Savaşı sırasında çekilen fotoğraflardan oluşturulmuş albümlerdir. Hiç bir sayısında tarih kaydına rastlanamamıştır. Resim altlarındaki açıklamalar Almanca, İngilizce, İtalyanca, Fransızca, İspanyolca dillerindedir. Osmanlıca, Arapça, Farsça açıklamalar ayrı olarak albümlerin baş ve sonlarında liste halinde verilmiştir.

54. *Musavver Rusya ve Japonya Vakayi'-i Harbiyesi*/Mehmed Ârif, İstanbul: 1-
Belirsiz; Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, Karabet Matbaası, 17x25 cm. resimli.

55. *Nasreddin Hoca: Perşembe günleri neşrolunur mizah gazetesi*/Sahib-i imtiyaz: Osman Nuri. Seydibeşir/Mısır: 11 Mart 1336 – 1336, 1-5.
Haftalık; Dördüncü Karargâh S Kampı Yedinci Grup Sekizinci Çadır, 20x30,5; 27x39 cm. **(Üsera Gazetesi)**. Sadece Milli Kütüphane'de bulunmaktadır.

56. *Ne Münasebet: Mizahi, edebi haftalık gazete*/Mes'ul müdür: Tevfik Fikret. Tatmiyo (Thayetmyo)/Birmanya: 13 Kânunusani 1919-15 Mart 1920, 1-10
Haftalık; Tatmiyo (Thayetmyo) Üsera Karargâhı, 21x32 cm. **(Üsera Gazetesi)**. Sadece Milli Kütüphane'de vardır.

57. *Nevsal-i Askerî*/Selanikli Tevfik, İstanbul: 1316/1898-1321/1903, 1-2
Düzensiz; Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 23x15; 21,5x14,5 cm.

Nevsal-i Bahri bkz. Bahriye Salnamesi

58. *Nilüfer*/Sermuharrir: İdris Sabih, Sahib-i imtiyaz ve müdir-i mes'ul: Edib, Karikatürist: Kerameddin Hilmi. Seydibeşir/Mısır: 1336/1920 -?, 1-18
Haftada iki defa; m.y., 28x41 cm. karikatür. **(Üsera Gazetesi)**

59. *Niyet: İçtimai, edebi, ciddi ve mizahi gazetedir*/Malaşovadom-Vetluga/Rusya: 4 Teşrinievvel 1334-1 Mart 1334/1918, 1-13?
Haftada iki def'a; Malaşovadom Üsera Kampı **(Üsera Gazetesi)**[11]

11 Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, s. 200-202.

60. *Ocak:* Mısır: Seydibeşir C Kampı. **(Üsera Gazetesi)**
Haftalık[12]

61. *Ordu: Fünun ve mütalaat-ı askeriyeden bahis haftalık risaledir*/Müessisleri: İbrahim Zihni, Hüseyin Hüsnü, Edirne: 1324? – 1-27?
Haftalık; Edirne Vilayet Matbaası, 18x26 cm,
TİTE Kütüphanesi'nde sadece 27. sayısı vardır.
Ordu Emirnamesi bkz. Yeni Ordu Emirnamesi

62. *Ordu Neşideleri=Epopees d'Armek: Resimli büyük ve aylık mecmua-i milliye*/Sahib-i imtiyaz: Mahmud Saim, mes'ul müdür: Süleyman Tevfik. İstanbul: 1 Ağustos 1341/1925.
Aylık; m.y., 28x40 cm. resimli. **(Tek sayı)**

63. *Ordu Salnâmesi*/Harbiye Nezareti, İstanbul: 1330/1914-1330/1914.
Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, 20x14 cm. **(Tek sayı)**
Salname, Ayrık Alfabe, Enveri Harfler, Enver Paşa Yazısı gibi isimlerle adlandırılan ve Enver Paşa tarafından bir dönem özellikle de askerî yayınların basımında kullandırılmış olan tüm harflerin ayrı yazılması prensibiyle basılmıştır.

64. *Ordu ve Donanma: Fünun ve mesail-i askeriyeden bahis mecmua-i askeriyedir, zamanımız usul-ü harbini ve terakkiyât-ı askeriyesini gösterir*/Sahib-i imtiyaz ve müdir-i mes'ul: Tüccarzade İbrahim Hilmi [Çığıraçan]. İstanbul: Mart 1328-1330, 1-
Aylık; Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 16,5x24 cm. resimli.

65. *Osmanlı Askerî: Efrad-ı Asakir-i Osmaniye'nin ta'lim ve terbiyelerine hadim haftalık asker gazetesidir*/Sahib-i imtiyaz: İbrahim Zihni. Edirne: 13 Mart 1325.
Haftalık; Şems Matbaası, 22x32 cm. **(Tek Sayı)**

66. *Osmanlı Genç Dernekleri*: Ayda bir neşrolunur terbiyevi ve içtimai mecmua/Osmanlı Genç Dernekleri Müfettiş-i Umumiliği, İstanbul: 1 Eylül 1333-1 Temmuz 1336, I-III, 1-26.
Aylık; Matbaa-i Âmire, 23x30,5 cm. resimli.

67. *Panorama*/Sahib-i imtiyaz: Hüseyin. İstanbul: İkbal Kütüphanesi, 1876-1876. 1-6.
Belirsiz; Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Türkçe- Fransızca.
Sadece Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

68. *Panorama*/Sahib-i imtiyaz: Seyyid Tahir. İstanbul: İtimad Kütüphanesi, 1330-1330, 1-4.
Belirsiz; m.y., 18x41 cm.

69. *Panorama: Menazirü'l-Harb panoraması=Album de le grande*/Sahib-i imtiyaz: Ubeydullah Esad. İstanbul: Musavver Servet-i Fünun, 1330, 1-7?
Belirsiz; Hilal Matbaası, Takım olarak Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Mevcut kataloglara göre 1-27 defter olarak kayıtlı görülmekle birlikte elde bulunan nüshalara göre en büyük sayı 7'dir.

70. *Panorama: Kanlı Balkan muharebâtı=Panorama de la Guerre Balkanique*/İtimat Kütüphanesi-Seyyid Tahir, İstanbul: 1330-1330, 1-4.
Belirsiz; Şems Matbaası, 40x27,5 cm. Türkçe, Fransızca.

71. *Piyade Dergisi*/İstanbul, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Personel Dairesi Başkanlığı
Piyade ve Makineli Tüfek Müfettişliği, Kara Kuvvetleri Piyade Dairesi Başkanlığı, Mayıs 1925/1341-Teşrinisani 1928, I-IV, 1-43. (Osmanlıca kısmı) 44- 168 (Aralık 1956) Latin harfli kısım.
Aylık; Üç aylık, Yeni Matbaa (Ankara), 19x26,5 cm. resim, planş, levha, harita.
Yayın adı
1-43. sayılar Piyade Mecmuası, 44-65. sayılar **Piyade Mecmuası Aylık**, 66. sayı **Piyade Mecmuası,** 67-132. sayılar **Aylık Piyade Mecmuası** 133-168. Sayılar **Piyade Dergisi** adıyla yayınlanmıştır.

12 Erdal Çetin, *Birinci Dünya Savaşında Mısır'daki Türk Esirleri*, s. 73-74.

"Askerî tarih araştırmaları için kaynaklar III: Piyade Mecmuası/Efdal As, Hakan Bacanlı. Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı 22 (Aralık 2013), s. 93-152" künyeli makalede **Piyade Dergisi/ Mecmuası** hakkında ayrıntılı bilgiler ve kronolojik sıra ile makaleler listesi verilmiştir.

72. ***Püsküllü Bela*** **(Üsera Gazetesi)**[13]

73. ***Resimli Anadolu Hediyesi (Albüm): Souvenir Illustre d'Anatolie***/Teshil-i Tıbaat İdaresi, İstanbul: 1337/1921-1338/1922, 1-9
Belirsiz; Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 15x23 cm. Türkçe- Fransızca. Takım olarak Milli Kütüphane'de vardır.

74. ***Risale-i Mevkute-i Harbiyye***/Umum Erkan-ı Harbiye Dairesi Birinci Şubesi Ceride Kısmı, İstanbul: Mayıs 1327.
Üç aylık; Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası, 18x24 cm. **(Tek sayı)**

Risâle-i Mevkute-i Bahriye bkz. Deniz Kuvvetleri Dergisi

75. ***Rusya ve Japonya Muharebesine Ait Musavver Resim Mecmuası***=Album de la Querre Russo-Japonaisse/Sahib-i imtiyaz: Mihran. İstanbul: 1322-1322, 1-4
Belirsiz; Mihran Matbaası, 29x42 cm. resimli.

76. ***Rusya ve Japonya Muharebesine Müteallik Panorama=Panorama de la Querre Russa Japonaisse***/ Sahib-i imtiyaz: Tüccarzâde İbrahim Hilmi. İstanbul: Kütüphane-i Askerî, 1320-1320, 1-3
Belirsiz; Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 24x34 cm.

77. ***Sada***/Sahib-i imtiyaz ve müdür-i mes'ul: Kemal Hulusi. Seydibeşir/Mısır: 29 Mart 1336-19 Nisan 1336, 1-4.
Haftalık, Haftada iki defa, Seydibeşir Karargâhı **(Üsera Gazetesi)**

Sadece Milli Kütüphane'de bulunmaktadır.

Salâh bkz. Silâh

78. ***Salnâme-i Askerî***/İstanbul: 1282/1865-1324/1908, 1-14 (7;[7])
Düzensiz; Makteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası; Ceride-i Askeriye Matbaası, 20x14; 23x15; 26x19 cm. Salname 7'ye kadar def'a numarası almış olup 7. def'a'dan sonra numaralama kaldırılarak ait olduğu yılın tarihi verilerek yayını devam etmiştir.

Salnâme-i Bahri bkz. Bahriye Salnâmesi

79. ***Seyf ve Kalem (Musavver): Fünun-i askeriyeden bahis ve Ordu-i Osmani'nin terakkiyatına hâdim olmak üzere ayda bir defa neşrolunur***/Müessisi: Ebü'l- Fuad Refik. İstanbul: 1 Teşrinievvel 1324/1908-1325, I-II, 1-25.
Aylık; Mekteb-i Harbiye Matbaası, 17x25 cm. resim, levha.

80. ***Silâh: Mesleği ittihad, hedefi terakkidir***/Mes'ul müdür: Mahmud İzzeddin, Sahib-i imtiyaz, müdürü ve sermuharriri: Mülazım Tahsin. Selanik: 1325-1337, I-IV, 1-593; 1; 1-28.
Onbeş günlük; Asır Matbaası, 19,5x27; 28x40 cm.

81. ***Silahlı Kuvvetler Dergisi***/İstanbul: Genel Kurmay Teşkilat ve Eğitim Dairesi Neşriyat Kısmı, Eylül 1961-; 199- yayımı devam ediyor.

Üç aylık, K. K. K. İstanbul Askerî Basımevi, 17x23 cm.

Günümüzde *Silahlı Kuvvetler Dergisi* adıyla yayımını sürdürmekte olan **Mecmua-i Askeriye** 4 farklı isimle yayımlanmıştır. Bu isimler ve hangi dönemler olarak çıktıkları ise şöyledir:

Mecmua-i Askeriye: İstanbul: Erkân-ı Harbiye 10. Şubesi ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Ta'lim ve Terbiye Dairesi, Mart 1335/1919-Aralık 1926 (1-59. sayılar)

Üç aylık, aylık; Askerî Matbaa, 16x24 cm.

Askerî Mecmua/İstanbul: Erkân-ı Harbiye 10. Şubesi ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Ta'lim ve Terbiye Dairesi, Mart 1929-Aralık 1947 (60-144. sayılar)

Üç aylık, aylık; Askerî Matbaa, 16x24 cm. Osmanlıca, Türkçe.

Ordu Dergisi: Üç ayda bir çıkarılır/İstanbul: Genelkurmay X. Şube, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Eğitim Daire Başkanlığı; Mart 1948-Mart-Haziran 1961, yıl 67-80, sayı 145-198.

---

13 Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim: Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, s. 90.

Üç aylık, Askerî Basımevi, 14x22 cm.

"Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı süreli yayınları makaleler dizini/ Hamit Pehlivanlı, Ankara, 1992, 489 s." isimli eserde Stratejik Etütler Bülteni, Atatürk Haftası Armağanı, Askerî Tarih Bülteni ve Güncel Konular isimli yayınlarla birlikte Askerî Mecmua'nın 1919-1991 yılları arasında çıkan 330 sayısının makaleler dizini de yer almaktadır.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı süreli yayınları makaleler dizini II/ Hamit Pehlivanlı, Ankara, 2000, 176 s. Bu eserde Silahlı Kuvvetler Dergisi, Stratejik Etütler Bülteni, Atatürk Haftası Armağanı, Askerî Tarih Bülteni ve Askerî Tarih Semineri yayınlarının 1992-1999 yılları arasında yayımlanan makaleler yer almaktadır.

1-112 sayılı Askerî Mecmua'da çıkan yazıların fihristi Mart 1335 [1919]/İstanbul: Genel Kurmay X. Şube (Askerî Matbaa), 1939, 29 s., 28 cm.

82. *Sipahi Mecmuası*/Mes'ul müdür: H. Bedreddin, Başmuharrir ve müdür: Keçecizâde Mehmed Fuad. İstanbul: Ağustos 1333-Temmuz 1334, 1-12.
Belirsiz; Tanin Matbaası, 24x33 cm. resimli.

83. *Son Havadis*[14]/Tatmiyo (Thayetmyo)/Birmanya: 1920

Belirsiz, m.y.(**Üsera Gazetesi**)

84. *Süvari Mecmuası*/Süvari Müfettişliği, İstanbul: 1 Nisan 1341/1925-1966, 1-166.
Aylık; Matbaa-i Osmâniye, 17x23,5 cm. resim, levha.

"Askerî tarih araştırmaları için kaynaklar I: Süvari Mecmuası/Efdal As, Hakan Bacanlı. Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, yıl: 11, sayı: 22 Aralık 2013, ss. 97-146" makalede **Süvari Dergisi/Mecmuası** hakkında ayrıntılı bilgiler ve kronolojik sıra ile makaleler listesi verilmiştir. Mecmuanın 1-44. sayıları Osmanlıca yayımlanmıştır.

85. *Şanlı Ordu: Hergün neşrolunur Osmanlı gazetesidir*/Sahib-i imtiyaz: Salih Zeki, Mes'ul müdür: İbrahim Raşid. İstanbul: 1325/1327-1325/1327, 1-28.
Günlük; Ruşen Matbaası. Kütüphanelerde tam bir koleksiyonu bulunmayan gazete en fazla Atatürk Kitaplığı'nda (4, 5, 8, 11, 12, 15, 17-21, 24-25, 27-28. sayılar) bulunmaktadır.

86. *Şark Cephesi Tıp Mecmuası: Şimdilik ayda bir çıkar*/Sarıkamış: Şark Cephesi Sıhhiye Riyâseti; Dördüncü Kolordu Sertababeti, Sarıkamış, 1 Haziran1338-1 Eylül 1338, 1-4.
Aylık; Sarıkamış Matbaası, 16x24 cm.

87. *Ta'mim-i Hürriyet*/Sahib-i imtiyaz ve başmuharriri: Mehmed Kadri. Trablusgârb: 1325, 1-?
Haftalık; Terakki Matbaası; Şarkiye Matbaası, 32x47,5 cm.

88. *Tayyare Cemiyet-i Mecmuası: Onbeş günde bir intişar eder, Türk Tayyare Cemiyetinin vasıta-i neşir ve efkârı fenni ve milli mecmuadır*/Sahib-i imtiyaz ve müdürü: Şakir Hazım. İzmir; Ankara [İstanbul]: Türk Tayyâre Cemiyeti, 1 Temmuz 1340-Mayıs 1926, 1-6, 1/7-20/26.
Belirsiz; Onbeş günlük; Hafız Mustafa Matbaası (İzmir); Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası (İstanbul), 25x35 cm.

89. *Tetebbu*/Seydibeşir/Mısır: Teksir **(Üsera Gazetesi)**[15]

90. *Topçu Mecmuası: Topçunun terekkiyat ve tekamülatından bahseder fenni mecmuadır*/Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği Topçu Müfettişliği, KKK Topçu Dairesi, İstanbul: Kanunusani 1925-Teşrinisani 1928, 1-47 (Osmanlıca), Kânunuevvel 1928-Mayıs 1957, 48-174 (Latin harfli)
Aylık; Üç aylık, Teşebbüs Matbaası, Hüsnütabiat Matbaası, Hakimiyet-i Milliye Matbaası, Matbaa-i Ebüzziya, Topçu Okulu Basımevi. Takım olarak genel kullanıma açık hiçbir kütüphanemizde bulunmuyor.

"Askerî tarih araştırmaları için kaynaklar II: Topçu Mecmuası/Efdal As, Hakan Bacanlı. Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, yıl: 11, sayı: 22 Aralık 2013, s. 163-230" künyeli makalede Topçu Dergisi/Mecmuası hakkında ayrıntılı bilgiler ve kronolojik sıra ile makaleler listesi verilmiştir.

---

14 *Kitap Belleten*, sayı 2 (1960), s. 24. Bu yazıda verilen kopya dışında yayınla ilgili bilgi ve nüshaya ulaşılamamıştır.

15 Ergun Hiçyılmaz, *Esir Kampları: Bana Biraz Hürriyet Yollar Mısın*, İstanbul 2001, s. 195.

91. *Traş:* Cumartesi günleri intişar eder mizah gazetesi/Mes'ul müdür: Mehmed, 1919, 1-?

Haftalık; m.y., 20,5x30 cm. Şapograf baskı. **(Üsera Gazetesi)**

92. Tulû (Doğuş)/Bellary (Burma/Hindistan) **(Üsera Gazetesi)**[16]

Türk bkz. Silah

93. *Türk Varlığı*/İskenderiye, 1336/1920, 1-31?

Onbeş günlük. **(Üsera Gazetesi)**

Sadece Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi'nde 27-31. sayıları vardır.

94. ***Umman: Şimdilik cuma, pazar, çarşamba günleri neşr edilir siyasî, fennî, edebî, musavver Osmanlı gazetesidir***/İstanbul: Sahib-i imtiyaz ve müdür-i mes'ul: Süleyman Nutki: Baş muharriri: Rıza Şakir, 12 Kanunuevvel 1324/1 Zilhicce 1326/25 Kanunuevvel 190.

Haftada Üç defa, Matbaa-i Bahriye. **(Tek sayı)**

95. ***Vaveyla: Haftalık her şeyden bahis ciddi, mizahi mecmuadır***/Sahib-i imtiyaz: E. Hüdai, Yazı heyeti: A. Hicri, B. Seyfi, T. Vecdî, A. Aşıkı.Krasnoyarsk/Rusya: 27 Teşrinisani 1331/10 Aralık 1915-1 Mart 1334/ 1918, 1-101.

Aylık; Krasnoyarsk Üsera Kampı, 20x30 cm. **(Üsera Gazetesi)**

TBMM Kütüphanesi (numara 76/MF 1011) 'de tam koleksiyon vardır.

12 sayfa tek nüsha olarak hazırlanmış olan derginin, okunması veya biri tarafından okunurken dinlenmesi ücrete tabi tutulmuş, ücret ilk sayıda 1 kapik, 2. sayıdan itibaren 2 kapik olarak belirlenmiştir[17].

Welt im Bild* bkz. *Mir'at-ı Âlem

96. ***Yadigâr-ı Harb-Souvenir de la Guerre***: Salonlara mahsus/Sahib-i imtiyaz: S. Ferîd. İstanbul: 1332/1914-, 1-10.
Haftada iki defa; Afiyet Matbaası; İkdam Matbaası, 21x29 cm. resimli.

97. ***Yarın: İçtimai, edebi, mizai mecmuadır***/Müessisleri: Naci Kaşif; Halid Rıfkı İskenderiye: 1 Kanunusani 1336-24 Nisan 1336, 1-23.

Haftada iki defa; Yarın Matbaası, 23x30 cm. ***(Üsera Gazetesi)*** Sadece HTU. Kütüphanesi'nde mevcutur.

98. ***Yaşasın Ordu***/Redif Fırkası Erkan-ı Harbiyesi, Adana: 1324-1-12?
Belirsiz; Teksir olarak çoğaltılmış olan gazetenin Milli Kütüphane'de sadece 12. sayısı vardır.

99. ***Yeni Ordu Emirnamesi***: Harbiye Nezareti/ Müdafaa-i Milliye Vekaleti, İstanbul: 1330-1342, I-VIII, 1-158, 1-50.

On beş günlük; Matba-i Askeriye, 20x28 cm.

Derginin 1-158. sayıları Ordu Emirnamesi, 1-50. sayıları Yeni Ordu Emirnamesi adıyla yayınlanmıştır. Yeni Ordu Emirnamesi adıyla yayınlanan kısmı eksiksiz olarak sadece Atatürk Kitaplığı koleksiyonunda bulunmaktadır. 1-158 sayılık kısmı kullanımda olan kütüphanelerimizin tamamındaki sayılar bir araya getirildiğinde dahi eksiksiz bir koleksiyon oluşturulamamaktadır.

100. ***Yevmi Badiye: Bugün Türklük için ne yaptık?***/Mes'ul müdür: Selahaddin.Kuyesna D Kampı/ Mısır: 30 Teşrinievvel 1335-31 Kanunuevvel 1335/1919, 1-60.

Günlük; Şapoğraf baskı, 23x32 cm. ***(Üsera Gazetesi)***

Gazete kataloglara ve esir askerlerimiz üzerine yapılmış bir tezde[18] eksik bir şekilde Badiye olarak alınmış olmasına karşılık yayının tam ismi Yevmi Badiye'dir.

---

16 Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim: Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, s. 90.

17 Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, s. 197-199

18 Erdal Çetin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Mısır'daki Türk Esirleri*, s. 69-71.

101. ***Zafer: Hukuk-i zabitan, hayat, efkar ve terakkiyat-ı askeriyeden bahis, musavver askerî haftalık gazetedir***/Sahib-i imtiyaz: M. Şükrü, Mes'ul müdür: İsmail Hakkı. İstanbul: 14 Mart 1912-26 Eylül 1912, 1-28.
Haftalık; Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 25x34 cm. resim, portre.

102. ***Zincir***/Sahib-i imtiyaz: Mehmed İrfan, Başmuharrir: İrfan Mahir, Müdir-i umur: Necmeddin Halil. Seydibeşir/Mısır : Tarih-i Tesisi: 1 Nisan 1336-?
Belirsiz; T Kampında Grup 9 Çadır 9, 26,5x40 cm. **(Üsera gazetesi)**

Kaynakça

Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu: 1828-1928=A bibliography and union catalogue of Ottoman-Turkish serials and newspaper from beginning to the introduction of the modren Turkish alphabet˙1828-1928=el-Bibliyografya ve'l-fihrisu'l-muvahhid li sahafetü'l-Osmaniyye-Türkiyye (ed-devriyat ve'l-sahaf) mine'l bidaye ile servet-i tağyiri'l-ahref (1828-1928), c. 1-3, haz. Hasan Duman, çev. Christopher Bailey, Cengiz Ketene ve Musa Yıldız, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000

Baykal, Hülya, *Türk Basın Tarihi 1831-1923, Tanzimat, Meşrutiyet, Milli Mücadele Dönemleri*, Afa Matbaacılık, İstanbul 1990.

Bayrak, M. Orhan, *Türkiye'de Gazete ve Dergiler Sözlüğü: 1831-1993*, Küll Yayınları, İstanbul 1994

Çetin, Erdal, *Birinci Dünya Savaşı'nda Mısır'daki Türk Esirleri,* Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004

Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu, c. 1, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara 1987

Hiçyılmaz, Ergun, *Esir Kampları: Bana Biraz Hürriyet Yollar Mısın*, İstanbul 2001

Huyugüzel, Ö. Faruk, *1928'e Kadar İzmir'de Çıkmış Türkçe Kitap ve Süreli Yayınlar Kataloğu*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir 1996

Kutlu,Cemil, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri,* Atatürk Üniversitesi Doktora Tezi, Erzurum 1997

Oral, Fuat Süreyya, *Türk basın tarihi: 1728-1922: 1831-1922: Osmanlı İmparatorluğu*, c. 1, Yeni Adım Matbaası, Yersiz Tarihsiz

Oral, Fuat Süreyya, *Türk Basın Tarihi: Cumhuriyet Dönemi*, c. 2, Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası, Ankara 1968

Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu=a bibliograhy and unrion catalogue of Ottokman year boks=bibliyografya ve'l-fihrisü'l-muvahhid li'l-salnamat ve'n-nevsalati'l-Osmaniyye, c. 1-2, haz. Hasan Duman, çev. Christopher Bailey, Musa Yıldız, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000 (2. Baskı)

Öztürk, Selahattin, Abdurrahman M. Hacıismailoğlu ve Muhammed Hızarcı, *Beyazıt Devlet Kütüphanesi Hakkı Tarık Us Koleksiyonu Süreli Yayınlar Kataloğu=Periodicals catalogue of the Hakkı Tarık Us collection preserved in the Beyazıt State Library*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve Tokyo Yabancı Diller Üniversitesi, Tokyo 2010

Öztürk, Selahattin, Abdurrahman M. Hacıismailoğlu ve Muhammed Hızarcı, *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Kataloğu: Süreli Yayınlar*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Turizm Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü, İstanbul 2006

Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu: Kitap Adı, Yazar Adı, Konu, Süreli Yayınlar, Haritalar ve Atlaslar, c. 6, haz. Ali Bayram ve Sadi Çöğenli, Atatürk Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, Erzurum 1989

Taşkıran, Cemalettin, *Ana Ben Ölmedim: Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001

Waley, Muhammad Isa, *Periodicals in Turkish and Turkic languages a union list of holdings in U.K. Libraries*, Middle East Librairies Committe, Oxford 1993

EKLER

EK-1: Asker Mecmuası

مؤسس وباش محرری: عثمان ثنائی

مدیری: ابن السری احمد جودت

عسکر

۱۳۲۶

تاریخ تأسیسی: ۱۱ تموز ۳۲٤ یوم مسعودی

اوردو ودونمانك ترقیاتنه خادم اولمق اوزره آیده ایکی دفعه نشر ایدیلیر.

نومرو: ۱

۲۱ آغستوس، ۱۳۲٤

۲ ایلول ۱۹۰۸

استانبول

محل اداره‌سی: باب عالی جاده‌سنده دائرهٔ مخصوصه

شرکت مرتبیه مطبعه‌سی

۱۳۲٤

EK-2: Donanma

اداره خانه سی: باب عالی جاده سنده دوننمای عثمانی معاونت ملیه جمعیتی مرکز عمومیسیدر

دوننما

اوراق واردۀ تحریریه ایچون: دائرۀ جمعیتده کی مجموعه هیئتنه مراجعت اولنملیدر

نومرو ٦ آیده بر دفعه نشر اولنور مصور، اخلاقی، ادبی، تاریخی، فنی مجموعه در. اغستوس ١٣٢٦

٢ ١ ٣

دوننمای عثمانی معاونت ملیه جمعیتی مجلس عمومیسی رئیس اول وثانیلری

١ رئیس اول قره سی مبعوثی عبدالعزیز مجدی افندی
٢ رئیس ثانی دفترخاقانی مدیرعمومیسی محمود اسعد افندی
٣ رئیس ثانی اسکدار متصرفی ارکان حربیه قائمقامی فائق بك

پنجشنبه

٢٦ ذي الحجه ١٣٣٣

٢٢ تشرين اول ١٣٣١

٤ تشرين ثاني ١٩١٥

مجموعه امور اداره وتحريريه‌سی ایچون دوغریدن دوغری‌یه مجموعه مدیریتنه مراجعت ایدلیلیدر .

دوننما

آبونه :

استانبول وطشره ایچون ٤٠ غروش

اجنبي مملكتلره ١٢ فرانقدر

مرجع : دوننما جمعیتی مرکز عمومیسنده دائرهٔ مخصوصه

درج ایدله‌ین یازیلر اعاده ایدلمز .

نسخه‌سی ٤٠ پاره — دوننما جمعیتنك هفته‌لك غزته‌سیدر . — نومروسی : ٦٥ - ١١٤

خارجيه ناظر جديدمز خليل بك افندی حضرتلری

● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ●

— نسخهٔ فوق العاده‌مز —

اعلان جهادك سنهٔ دوریه‌سی مناسبتیله ٦٦ نجی نسخه‌مز برنسخهٔ فوق العاده اوله‌رق انتشار ایده‌جکدر . بو نسخه‌ده جهادك بتون صفحاتنه عائد متعدد فوطوغرافیلر بولنه‌جغی جهتله حربك مصور بر خلاصهٔ تاریخیه‌سی اوله‌جقدر .

قارئلرمزه بو نسخه‌یی مطالعه ایلرینی توصیه ایلرز .

Ek-3: Erkan-ı Harbiye Mektebi Külliyat

ارکان حربیه مکتبی کلیاتی

عدد : ٦

مندرجات :

١ ـــ ٢ نومرولی مجموعده‌کی تعبیه مسأله‌سنڭ صورت حلی .

٢ ـــ تجارب حربیه .

٣ ـــ موضع محاربالی مسأله‌لری و صورت حللری .

٤ ـــ برنجی محاربات قلاع مسأله‌سی و صورت حلی .

استانبول

ارکان حربیه مکتبی مطبعه‌سی

١٥ مایس ١٣٣٦

ارکان حربیه مکتبی کلیاتی :

هر آیك اون بشنجی کونی انتشار ایدر . تك نومرولی نسخه‌لر [بر نومرولی نسخه مستثنا] تاریخ حرب و بالخاصه حرب عمومیده عثمانلی جبهه‌لری حقنده معلومات و تدقیقاتی ، چفت نومرولی نسخه‌لر تجارب و ترقیات اخیرهٔ حربیه حقنده تتبعاتی احتوا ایدر . ۱۳۳۶ سنه‌سی انتشار ایده‌جك تك نومرولی نسخه‌لر چناق قلعه محاربات بریه و بحریه‌سنی احتوا ایده‌جکدر . آیریجه تاریخ حربه متعلق نسخهٔ مخصوصه‌لرده نشر اولنه‌جقدر .

شرائط اشترا :

بر سنه‌لك آبونه بدلی [۱۲ نسخه] یوز اللی غروشدر .
پراکنده نسخه‌لرك فیاتی یکرمی غروشدر. نسخهٔ مخصوصه‌لرك فیاتی مصارف طبعیه‌سنه کوره تثبیت ایدیله‌جك و کلیات آبونه‌لرینه اهون فیاتله صاتیله‌جقدر .

آبونه اولمق ایچون بالذات و یا پوسته ایله « لشو یقیه‌ده ارکان حربیه مکتبی مدیریتی » نه مراجعت لازمدر .

هر نسخه انتشارنده درسعادتده‌کی آبونه‌لره مأمور مخصوص ایله طشره‌ده‌کیلره پوسته ایله ارسال اولنور .

Erdal Çetin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Mısır'daki Türk Esirleri*, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s. 69-71.

İNDEKS

HUNLAR'DAN GÜNÜMÜZE

TÜRK ASKERÎ KÜLTÜRÜ

KADİM DÜNYA TARİHİNDE
BİR ASKER MİLLET: TÜRKLER...

A. SEFA ÖZKAYA - ABDULKADİR ÖZCAN - ABDÜLHAMİT KIRMIZI - AHMET TAŞAĞIL
ALİ FUAT ÖRENÇ - BURAK GANİ EROL - CEVAT ŞAYİN - CÜNEYT KANAT
EMRAH SAFA GÜRKAN - ERHAN TEKİN - ERKAN GÖKSU - FERİDUN M. EMECEN
HAKAN KILIÇ - İDRİS BOSTAN - İLBER ORTAYLI - KAHRAMAN ŞAKUL
M. HANEFİ PALABIYIK - MAHİR AYDIN - MEHMET MERT SUNAR - MEHMET YAŞAR ERTAŞ
MESUT ŞEN METİN GÜRCAN - METİN TUNCEL NİL SARI - ÖMER SONER HUNKAN
SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ- - SALİM KOCA - SELAHATTİN ÖZTÜRK - SEVGİ PARLAK
YASİN ŞEHİTOĞLU - YUNUS UĞUR - ZEKERİYA TÜRKMEN

Türk askerî tarihi ne zaman başlar? Hun, Kök Türk, Uygur, Karahanlı, Gazneli, Memlûk, Büyük Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde Türk ordusu nasıl bir düzendedir? Orduyla devlet ve orduyla millet arasındaki ünsiyetin kökünde neler vardır? Çağlara yayılan Türk askerî gelenekleri nelerdir? Türk kültüründe at hangi öneme sahiptir? Teşkilat, lojistik, istihbarat faaliyetleri ne şekilde gelişmiştir? Türk askerî kültürünün Batı askerî kültüründen farkları nelerdir? Günümüz Türk Silahlı Kuvvetleri'nin nasıl bir kültür yapısı vardır? Askerî kültür kapsamında devam eden ve etmeyen özellikler nelerdir? Yerli bir doktrin kapsamında ilk defa ortaya konan "Dört Yön Doktrini" nedir?

Türkler, tarih sahnesine çıktıkları ilk zamanlardan itibaren savaşçı bir ruha sahip olmalarıyla ün kazanmışlardır. Çocuk denecek yaştan itibaren ok ve yay kullanımında uzmanlaşmış, özellikle at binme konusunda yeryüzünün sayılı milletlerinden biri olarak gösterilmişlerdir. Bu kabiliyetler tüm dünyanın Türklerin askeri başarıları nezdinde söyledikleri içinden yalnızca birkaçıdır. Birçok devlet kurmuş ve geniş coğrafyalara hâkim olmuş Türkler, elbette ki askerî tarih anlamında dünyanın en köklü milletlerinden biridir. Tarih sahnesine asker olarak çıkan Türkler, 21. yüzyılda da "asker millet" olmayı sürdürmekte, söz konusu vatan olduğunda geriye kalan hiçbir şeyin önemli olmadığını her fırsatta göstermektedir.

A. Sefa Özkaya'nın hazırladığı elinizdeki kitap, bugüne kadar Türk askerî tarihi ve kültürüne dair yapılan en geniş ve en kapsamlı çalışma olup, ilk Türk devletlerinden günümüze dek Türklerin ordu teşkilatını, askerî geleneklerini, niteliklerini, strateji ve taktik anlayışlarını, felsefî bakış açılarını ve bazı öne çıkan faaliyetlerini derinlemesine irdeleyerek alanındaki büyük bir boşluğu dolduruyor. *Türk Askerî Kültürü*, günümüzün ve geleceğin askerlerine, askerî tarihçilerine, tarih ve askerî kültür meraklılarına hitap eden, tarih tutkunlarının çok uzun yıllar boyunca ellerinden düşüremeyecekleri bir çalışma...

₺ 100,00
KDV'den muaftır.
kronikkitap.com kronikkitap
ISBN: 978-605-7635-11-2
9 786057 635112